

ISSN 2788-955X (print)

ISSN 2789-6833 (on-line)

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ**

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
СУМГАИТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

**MINISTRY OF EDUCATION OF AZERBAIJAN REPUBLIC
SUMGAYIT STATE UNIVERSITY**

KONFRANS MATERİALLARI

**МАТЕРИАЛЫ КОНФЕРЕНЦИЙ
CONFERENCE PROCEEDINGS**

2021 № 4

SUMQAYIT - 2021

ISSN 2708-955X (print)
ISSN 2709-6033 (on-line)

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ**

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
СУМГАИТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

**MINISTRY OF EDUCATION OF AZERBAIJAN REPUBLIC
SUMGAYIT STATE UNIVERSITY**

KONFRANS MATERİALLARI

МАТЕРИАЛЫ КОНФЕРЕНЦИЙ

CONFERENCE PROCEEDINGS

2021 №4

**SUMQAYIT – 2021
СУМГАИТ – 2021
SUMGAYIT – 2021**

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Konfrans materialları

REDAKSIYA HEYƏTİ

ELXAN HÜSEYNOV	<i>prof., rektor (baş redaktor)</i>
RAMAZAN MƏMMƏDOV	<i>prof., elm və innovasiyalar üzrə prorektor, (baş redaktor müavini)</i>
ƏKBƏR AĞAYEV	<i>prof. (təbiət və texniki elmlər bölməsi üzrə məsul katib)</i>
NİGAR İSGƏNDƏROVA	<i>prof., (sosial və humanitar elmlər bölməsi üzrə məsul katib)</i>

Сумгаитский государственный университет
Материалы конференций

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

ЭЛЬХАН ГУСЕЙНОВ	<i>проф., ректор (главный редактор)</i>
РАМАЗАН МАМЕДОВ	<i>проф., проректор по науке и инновациям (заместитель главного редактора)</i>
АКПЕР АГАЕВ	<i>проф. (ответственный секретарь раздела естественных и технических наук)</i>
НИГЯР ИСКЕНДЕРОВА	<i>проф., (ответственный секретарь раздела социальных и гуманитарных наук)</i>

Sumgayit State University
Conference proceedings

EDITORIAL BOARD

ELKHAN HUSEYNOV	<i>prof., rector (chief editor)</i>
RAMAZAN MAMMADOV	<i>prof., vice-rector for science and innovations, (deputy chief editor)</i>
AKBAR AGAYEV	<i>prof. (executive secretary of the department of natural and technical sciences)</i>
NIGAR ISGANDAROVA	<i>prof., (executive secretary of the department of social and humanitarian sciences)</i>

TÜRK DİLLƏRİNİN VƏ ƏDƏBİYYATININ TƏDQIQI VƏ TƏDRİSİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANS
(20-21 may 2021-ci il)

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ И ПРЕПОДАВАНИЯ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ
(20-21 мая 2021 года)

ACTUAL PROBLEMS OF STUDY AND TEACHING THE TURKIC LANGUAGES AND LITERATURE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
(20-21 may, 2021)

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ**

**TÜRKİYƏ CÜMHURİYYƏTİ
HACETTEPE UNIVERSİTETİ**

*Birinci Türkoloji Qurultayın
95-illik yubileyinə həsr edilir*

**TÜRK DİLLƏRİNİN VƏ ƏDƏBİYYATININ TƏDQIQI VƏ
TƏDRİSİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ**

***BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANS
(20-21 may 2021-ci il)***

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ И
ПРЕПОДАВАНИЯ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ И
ЛИТЕРАТУРЫ**

***МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ
(20-21 мая 2021 года)***

**ACTUAL PROBLEMS OF STUDY AND TEACHING THE
TURKIC LANGUAGES AND LITERATURE**

***INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
(20-21 may, 2021)***

Sumqayıt –2021

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ
ОРГАНИЗАЦИОННЫЙ КОМИТЕТ
ORGANIZING COMMITTEE

HƏMSƏDRLƏR

Elxan Hüseynov SDU–nun rektoru, professor
Mehmet Cahit Güran Hacettepe Universitetinin rektoru, professor

SƏDR MÜAVİNLƏRİ

Ramazan Məmmədov SDU–nun Elm və innovasiyalar üzrə prorektoru, professor
Vural Gökman Hacettepe Universitetinin rektor yardımçısı, professor

ÜZVLƏR

Natiq Talıbov SDU–nun Tədrisin təşkili və təlim texnologiyaları üzrə prorektoru, dosent
Qafar Atayev SDU–nun Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektoru, dosent
Ramiz Hüseynov SDU–nun Humanitar məsələlər üzrə prorektoru, dosent
Naib Hacıyev SDU–nun İqtisadi məsələlər üzrə prorektoru
Əsəd Məmmədov SDU–nun Ümumi işlər üzrə prorektoru
Sevinc Həmzəyeva SDU–nun Filologiya fakültəsinin dekanı, dosent
Emine Yılmaz Hacettepe Universitetinin Türk dili və ədəbiyyatı bölməsinin başqanı, professor
Böyükxanım Eminli SDU–nun Azərbaycan dili və onun tədrisi
(məsul katib) metodikası kafedrasının müdiri, dosent
Aysun Eren Hacettepe Universiteti, dosent
(məsul katib)
Aslan Bayramov SDU–nun Folklorşünaslıq ETL–in müdiri, professor
Avtandil Məmmədov SDU–nun Azərbaycan və xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının müdiri, professor
Nigar İsgəndərova SDU–nun Xarici dillər kafedrasının müdiri, professor
Aytəkin Məmmədova SDU–nun Pedaqogika və psixologiya kafedrasının müdiri, dosent
Samir Orucov SDU–nun Elmi hissəsinin müdiri, dosent
Samirə Məmmədova SDU–nun Beynəlxalq əməkdaşlıq və əcnəbi tələbələr şöbəsinin müdiri
Alik Abdullayev SDU–nun Linqvistik Mərkəzinin rəhbəri

PROQRAM KOMİTƏSİ
ПРОГРАММНЫЙ КОМИТЕТ
PROGRAM COMMITTEE

<i>Ramazan Məmmədov</i>	professor, Azərbaycan
<i>Ramiz Əsgər</i>	professor, Azərbaycan
<i>Buludxan Xəlilov</i>	professor, Azərbaycan
<i>Aslan Bayramov</i>	professor, Azərbaycan
<i>İlhamə Hacıyeva</i>	professor, Azərbaycan
<i>İkram Qasımov</i>	professor, Azərbaycan
<i>Avtandil Məmmədov</i>	professor, Azərbaycan
<i>Nigar İsgəndərova</i>	professor, Azərbaycan
<i>Nuridə Novruzova</i>	dosent, Azərbaycan
<i>Sevinc Həmzəyeva</i>	dosent, Azərbaycan
<i>Böyükxanım Eminli</i>	dosent, Azərbaycan
<i>Haluk Şükrü Akalın</i>	professor, Türkiyə
<i>Necati Demir</i>	professor, Türkiyə
<i>Nikolay Kazanskiy</i>	akademik, Rusiya
<i>Almira Süleymanova</i>	professor, Rusiya
<i>Flyuza Fatkulina</i>	professor, Rusiya
<i>İmperiyat Xalipayeva</i>	professor, Rusiya
<i>Şolpan Jarkınbekova</i>	professor, Qazaxıstan
<i>Maqripa Eskeyeva</i>	professor, Qazaxıstan
<i>Muhabbat Kurbanova</i>	professor, Özbəkistan
<i>İrina Pruşkovska</i>	dosent, Ukrayna
<i>Timur Kocaoğlu</i>	professor, ABŞ
<i>Minavar Habibullah</i>	professor, Çin
<i>Hendrik Boesoten</i>	professor, Almaniya
<i>Marjena Dorota Qodzinska</i>	professor, Polşa
<i>Lyudmila Bejenaru</i>	dosent, Rumıniya
<i>İrfan Morina</i>	professor, Kosova
<i>Mariya Cinciç</i>	professor, Serbiya

PLENAR İCLAS
ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ
PLENARY SESSION

I TÜRKOLÖJİ QURULTAY MİN İLLİK TÜRK MƏDƏNİYYƏTİNİN YÜKSƏK ZİRVƏSİ KİMİ
Kərimli T.H.

AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Azərbaycan

Xülasə. Birinci Türkoloji Qurultay türk tarixinə əbədi möhürünü vurmuş, türk xalqlarının milli-mənəvi birliyinin formalaşması və mədəni integrasiyasında çox böyük əhəmiyyətə malik olan tarixi hadisədir. Türk dünyasının XX əsrin birinci rübünə qədər keçdiyi mədəni, elmi, siyasi, ictimai inkişaf yolunun yekunu olan I Türkoloji Qurultay türk xalqlarına çox böyük və dəyərli töhfələr vermiş, tariximizdə şanlı bir səhifə açmışdır. Məqalədə qurultayda müzakirə olunan türklərin tarixi, dili, dilinin tarixi, mədəniyyəti, etnoqrafiyası, ədəbiyyatı, ortaq türk dili, əlifbası, terminologiyası və s. dair məsələlərin türk xalqlarının birliyinə, vahid bir xalq kimi formalaşmasına hesablandığı və bu gün də öz aktuallığını qoruyub-saxladığı əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: *I Türkoloji Qurultay, türk tarixi, türk əlifbası, türk etnosu, türk dünyası*

Qurultay nə deməkdir? Qurultay o deməkdir ki, hər hansı bir mərhələyə yekun vurulur, hər hansı bir problemə yekun vurulur və o problem ətrafında müzakirələr aparılır, gələcək inkişaf yolları və istiqamətlər müəyyənləşdirilir və bu da ümumilikdə hər hansı bir problemin həm keçmişinə, tarixinə baxmağa, həm indisini qiymətləndirməyə, həm də gələcəyini müəyyən etməyə imkan verir. Bu baxımdan əlbəttə ki, Birinci Türkoloji Qurultay çox möhtəşəm bir hadisədir. Bütün türk dünyasında möhtəşəm bir hadisədir və bunun Bakıda keçirilməsinin də, mütəxəssislər də çox yaxşı bilirlər ki, müəyyən səbəbləri var. Bir çox amillər var ki, bunların arasına birini də əlavə etmək olar. Bu haqda çox yazılıb və hamıya çox yaxşı məlumdur. Bunu da əlavə edək ki, Azərbaycan həm də türk dünyasının ürəyidir. Azərbaycan öz coğrafi mövqeyinə, coğrafi yerləşməsinə görə bütün türk dünyasını sanki öz ətrafında birləşdirmişdir. İstər şərqdə, istər qərbdə, istər cənubda, istərsə də şimalda, yəni bizim dörd tərəfimizdə türk xalqları çox geniş ərazidə yayılıb və Azərbaycan bu türk xalqlarının mərkəzində sanki o türk dünyasının cəvhrini təşkil edir. Bu baxımdan Birinci Türkoloji Qurultayın Bakıda – Azərbaycanda keçirilməsi çox böyük bir simvolik mənə, çox böyük əhəmiyyət daşıyır.

Daha öncə qeyd etdiyimiz kimi, qurultay bir yekundur. Bəs I Türkoloji Qurultay nəyə yekun vurur? O, Türk dünyasının XX əsrin ilk çərəyinə qədər keçdiyi mədəni, elmi, siyasi, ictimai inkişaf yolunun bir yekunudur. Bizim əlifbamız – türk əlifbası, məlum olduğu kimi, VI əsrdən elm aləminə məlumdur və Orxon–Yenisey abidələri məhz bu əlifba ilə yazılıb. Türk əlifbasını zaman-zaman arami əlifbası ilə, yaxud başqa əlifbalarla əlaqələndirmək istəyiblər. Qədim türk əlifbası olan Orxon–Yenisey əlifbası orijinal bir əlifbadır. Bu həm geoqrafiya, həm də fonqrafiya prinsiplərinin öz əksini tapdığı bir əlifbadır. Bu onu göstərir ki, Orxon–Yenisey əlifbasına qədər də türklərin müəyyən bir yazısı, işarələr sistemi olmuş və nə yazıq ki, bizə gəlib çatmamış və bu cür mükəmməl bir əlifbanın yaranması üçün mütləq bir zəmin, təcrübə, insanların bir-birinə ötürdüyü informasiya lazım idi və bu cür mükəmməl bir əlifbanın yaranması boş yerə ola bilməzdi. Ona görə də fikrimizcə, türk dünyası Orxon–Yenisey əlifbasına qədər təkcə öz mifologiyası, folkloru, nağıl və dastanları ilə deyil, həm də yazısı ilə tanınmışdır. Bu gün bizim bildiyimiz həmin Orxon–Yenisey əlifbası məhz bu yazıların, onların hərfi işarələrinin əsasında yaranmışdır.

Türklər nəyə görə birləşməlidirlər? Bunu da çox yaxşı bilirik. Çünki türklərin milli mentaliteti, onların milli xarakteri elədir ki, türk başqa mədəniyyətlərə, başqa xalqlara, etnoslara açıqdır. Türkün başının üzərində açıq səma olduğu kimi, həm də türk qəlbi, beyni, ürəyi və emosiyaları ilə başqa mədəniyyətlərə, millətlərə, dinlərə açıqdır. Yəni həm başqa mədəniyyətlərə özündən dəyərlər verir, həm də onlardan alır. Bu bir etnos, bir toplum üçün çox böyük bir məziyyətdir, çünki öz şirəsində bişən, öz şirəsində qovrulan, öz atmosferindən kənara çıxmayan, başqa millətlərə xor baxan, kəm baxan millətlərin, etnosların sonu məhvə doğru gedir. Yalnız başqa insanlarla, öz şüur qardaşları ilə müntəzəm normal əlaqə qura bilən, onların mədəniyyətinə pay verib onlardan pay alan bir etnos yaşamağa layiqdir. Belə bir etnos, millət, xalq daim yaşayacaq və inkişaf edəcəkdir.

Türk etnosu məhz bu cürdür. Bəzən də onun düşmənləri elə bu ürəyiaçıqlığına görə türk etnosunu qışqanmışdır, türkü özünə düşmən hesab etmişdir. Yəqin bir çoxlarına məlumdur ki, XI – XII əsrlərdə Yaxın Şərqdə faşist ideologiyasına bənzər bir ideologiya var idi ki, onun daşıyıcıları Həsən Sabbahın başçılığı altında İsmaililər adlı bir hərəkət yaratmışdılar. İsmaililərin belə bir prinsipi var idi ki, türklər bəşər nəslinə mənsub deyillər, ona görə də türklərin öldürülməsi, məhv edilməsi günah hesab edilmirdi. Onlar türkləri öldürməklə bəşəriyyəti xilas edəcəklərini düşünürdülər. İsmaililərin tarixini izlədikcə onların psixoxronist ideologiyasının bu günümüzdə ermənilərin faşist ideologiyası ilə nə qədər uzlaşdığına şahidi oluruq. Bu həmin ənənənin davamı, varislik göstəricisidir. Uzaq əsrlərdən, min illərdən bəri gələn türk düşmənçiliyi bu gün də davam edir, bu gün də türkə qarşı düşmən münasibət özünü göstərməkdədir. Bu baxımdan əlbəttə ki, türk xalqlarının birləşməsi, onların düşməinə qarşı birlikdə sinə gərməsi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Təkcə Anadolu və Azərbaycan türkləri deyil, bütövlükdə türk dünyası birləşsə, heç bir düşmən ona qalib gələ bilməz. Olar hər cür düşməninə sinə görə bilirlər. Bu baxımdan zənnimizcə, Birinci Türkoloji Qurultay məhz türklərin birləşməsi üçün çox böyük bir amildir. O vaxta qədər türk dünyası çox böyük bir oyanış mərhələsindən keçdi. Lakin türkləri müxtəlif süni vasitələrlə: din, irq, dialekt əlamətlərinə görə bir-birindən uzaqlaşdırıb ayrı saldılar. Onları bu yolla məhv etmək istəyirdilər. Böyük Azərbaycan şairi, mütəfəkkiri Sabir “Fəxriyyə”-sində bu hadisəni ürək yanğısı ilə belə dilə gətirir:

Bir vəqt Şah İsmayilü Sultani-Səlimə
Məftun olaraq eylədik islamı dünimə:
Qoyduq iki tazə adı bir dini-qədimə,
Saldı bu təşəyyə, bu təsənnün bizi bimə...
Qaldıqca bu halətlə səzayi-əsəfiz biz!
Öz dinimizin başına əngəlkələfiz biz!

“Fəxriyyə”də türk tarixinin faciələri öz əksini tapmışdır. Bunlardan biri də Şah İsmayıl ilə Sultan Səlimin vuruşmasıdır, Şübhəsiz ki, bu iki əzəmətli türk hökmdarı düşmənlərin əli ilə bir-birinə qarşı çıxmışdı. Onların məktublarından görünür ki, son ana qədər bu iki qardaş vuruşmaq istəməyib, son ana qədər onlar bir-birinə xoşgörünüm nümayiş etdiriblər. Amma düşmənlərin, elə ilk növbədə erməni faşistlərinin fitnəsi ilə bu iki qardaş üz-üzə gəlir, vuruşur ki, bu da türk dünyasının böyük bir faciəsi idi. Necə ki Teymurla Toxtamış, Teymurla İldırım Bəyazid, Ağqoyunlularla Qaraqoyunlular arasındakı vuruşma faciə idi. Bütün bu faciələri göstərən Sabir, təbii ki, xilas yolunu birləşməkdə görürdü. Türklərin birliyi, birləşməsi məhz Birinci Türkoloji Qurultayda özünü göstərdi. Burada artıq din, məzhəb ayrılığı yox idi. Sünnü türklər, şiə türklər, xristian türklər, şamanist türklər, hətta yəhudi türklər bir araya gəldilər, birləşirlər və öz birliklərini nümayiş etdirdilər. Əlbəttə ki, düşmənlər bunu bağışlaya bilməzdilər. Onlar bu birliyin qarşısını mütləq almalı idilər və müvəqqəti də olsa, buna nail oldular.

Məlumdur ki, 37-ci ilə qədər I Türkoloji Qurultayın 131 nümayəndəsindən 100-ü faciəvi şəkildə qətlə yetirilmiş, repressiyaya uğradılaraq məhv edilmişdir. Bu, türk ziyalılarına, türk xalqlarının milli mentalitetinə çox ağır bir zərbə idi. Bu zərbdən sonra 70 il biz ancaq özümüzə gəldik və bu gün yenə də türk dünyasının birləşməsi, türk akademiyasının, türk şurasının, türk konseyinin yaradılması, türklərin bir araya gəlməsi bizə çox böyük ümid və inam verir ki, türk milləti, türk etnosu özünə layiq olan yeri tutacaqdır. Hüseyn Cavidin dediyi kimi:

Türk ordusu daim basaraq ölkələr almış,
Ən sonra siyasətdə basılmış da, bunalmış.
İdrakı sönük başçıların qəfləti ancaq
Etmiş, edəcək milləti həp əldə oynacaq.
Turana qılıcdan daha kəskin ulu qüvvət,
Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət.

Bu gün biz 44 günlük haqq savaşımızda təkcə hərbi silahlarla deyil, həm də öz mədəniyyətimizlə, mədəni yüksəlişimiz, dünya çapında tutduğumuz möhtəşəm mədəni, mənəvi səialhlarımızla qələbə çaldıq. Bu gün xalqımız öz tarixi mədəni keçmişi ilə: Nizamimizlə, Füzulimizlə, Xətayimizlə, türk dünyasında böyük alimlərinin qoyduğu ənənələrlə qələbə çaldı.

Bu gün Sumqayıt Dövlət Universitetində I Türkoloji Qurultayın 95 illik yubileyinin keçirilməsi çox böyük, əlamətdar bir hadisədir. Burada yenə də Türk dünyasının birləşdiyinin şahidi oluruq. Türk dünyası Türkoloji Qurultay çapında olmasa da, bəlkə də, miqyasca ondan da yüksək bir şəkildə birləşir. Türk dünyası öz problemlərini ortaya qoyur, bu problemlərin həlli yollarını çözüür və şübhəsiz ki, Azərbaycan bu cəhətdən bütün türk dünyasına bir nümunə nümayiş etdirir. Öncə biz Şah İsmayıl ilə Sultan Səlimin adını çəkdik, yəni iki qardaşın faciəsini göstərdik. Bu gün Şah İsmayılın varisi çox hörmətli Prezidentimiz cənab İlham Əliyev, Sultan Səlimin varisi isə sayın cümhur başqanı Rəcəb Tayyib Ərdoğan nə qədər yaxın dost, qardaşdirlar, bir-birini əziz, doğma tuturlar. Bu bizi sevindirir, tarixin vurduğu yaralara bir dərman,

məlhəm olur, ürəklərimizi yaxşı mənada dağa döndərir, ümidlərimizi qanadlandırır və bir daha sübut edir ki, türk dünyası qalib olub, qalibdir və həmişə də qalib olacaq.

РЕЗЮМЕ
ПЕРВЫЙ ВСЕСОЮЗНЫЙ ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЙ СЪЕЗД КАК ВЕРШИНА
ТЫСЯЧАЛЕТНЕЙ ТЮРКСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Керимли Т.Г.

Институт рукописей имени М.Фузели НАНА, Азербайджан

Первый всесоюзный тюркологический съезд историческое событие, наверно запечатлённое в тюркской истории, имеющее большое значение в формировании национально-нравственного единства и культурной интеграции тюркских народов. Первый тюркологический съезд, являющийся итогом пройденного пути культурного, научного, политического и общественного развития тюркского мира до первой четверти XX века, внёс свой ценный вклад и открыл славную страницу в его истории. В статье отмечается, что обсуждаемые на съезде вопросы истории, языка, истории языка, культуры, этнографии, литературы, общего тюркского языка, алфавита, терминологии и др. рассчитаны на единство тюркских народов, их формирования как единого народа, и обоснована их актуальность и сегодня.

Ключевые слова: *Первый всесоюзный тюркологический съезд, история тюрков, тюркский алфавит, тюркский этнос, тюркский мир.*

SUMMARY
I TURKOLOGICAL CONGRESS AS A HIGH PEAK OF MILLENIAL TURKIC CULTURE
Karimli T.H.

Institute of Manuscripts named after M.Fuzuli of ANAS, Azerbaijan

The First Turkological Congress is a historical event that has left its eternal mark on Turkish history and is of great importance in the formation and cultural integration of the national and spiritual unity of the Turkic peoples. The First Turkological Congress, which was the culmination of the cultural, scientific, political and social development of the Turkic world until the first quarter of the twentieth century, made great and valuable contributions to the Turkic peoples and opened a glorious page in our history. The article states that the issues related to the history, language, culture, ethnography, literature, common Turkish language, alphabet and terminology of the Turks discussed at the congress are aimed at the unity of the Turkic peoples and their formation as a single nation.

Key words: the first Turkological Congress, Turkic history, Turkic alphabet, Turkic ethnos, Turkic world

BİRİNCİ BAKI TÜRKOLÖJİ QURULTAYI VƏ TÜRKOLÖGİYANIN MÜASİR PROBLEMLƏRİ
Nağısoylu M.Z.

AMEA-nın İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan

Xülasə. Birinci Bakı Türkoloji Qurultayı türkdilli xalqların, bütün türk dünyasının, o cümlədən onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Azərbaycanın tarixində böyük əhəmiyyət daşıyan ən əlamətdar hadisələrindən biridir. Bu möhtəşəm qurultay türkdilli xalqların tarix və mədəniyyətinin, dil və ədəbiyyatının, etnoqrafiyasının, bütövlükdə ictimai – siyasi həyatının bütün sahələrinin inkişafında yeni bir mərhələnin əsasını qoymuşdur. Qurultayda müzakirə olunan başlıca məsələlər sırasında yeni əlifba, imla – orfoqrafiya, termin, ortaq ədəbi dil və türk dillərinin tarixi problemləri xüsusi yer tutmuşdur.

Açar sözlər: *Türkoloji Qurultay, Türkologiya, türk xalqları, ortaq əlifba, ortaq ədəbi dil*

Birinci Bakı Türkoloji Qurultayında geniş müzakirə olunan və mühüm tarixi qərarlarla sonuclanan problemlərin demək olar ki, hamısı günümüzdə, müasir dövrümüzdə də aktuallığını qoruyub saxlayır və bütövlükdə götürdükdə, türkologiyanın qarşısında duran və hələ də öz həllini gözləyən problemlər, məsələlər sırasındadır. Böyük əhəmiyyət daşıyan, gələcəyə yönəlmiş bu məsələlər sırasında birinci növbədə Birinci Türkoloji Qurultayın qəbul etdiyi yeni türk əlifbası haqqında qətnaməni qeyd etmək lazımdır. Məlum olduğu kimi, bu qətnaməyə əsasən keçmiş Sovet İttifaqı məkanında yaşayan bütün vilayət və respublikalar latın əsaslı yeni ortaq türk əlifbasını qəbul etmiş, lakin 1940-cı ildə Azərbaycanda, eləcə də digər respublikalarda

siyasi motivlərə görə yeni əlifba dayandırılmış və onun əvəzində kiril əsaslı əlifba qəbul edilmişdir. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, türkdilli xalqlar üçün tələyüklü bir məsələ olan bu problem hələ də öz həllini gözləməkdədir. Belə ki, müstəqil türk dövlətlərinin heç də hamısı hələ də latın əlifbasına keçməmişdir. Bu sıraya Rusiya Federasiyasının tərkibində olan Tatarıstan və Başqırdıstanı da qoşmaq lazımdır. Bundan əlavə təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, artıq latın əsaslı əlifbaya keçmiş və ya keçmək mərhələsində olan müstəqil türk dövlətlərinin əlifbalarında əsaslı fərqlər özünü göstərir. Belə ki, özbəklərin və qazaxların latın əsaslı əlifbalarında bir səsin iki hərflə ifadə olunduğu hallar vardır. Məsələn, Türkiyə və Azərbaycan əlifbalarındakı ç və ş hərfləri əvəzinə Özbəkistan və Qazaxıstan əlifbalarında iki hərfdən istifadə olunur ki, burada açıq-aşkarcasına Avropa təsiri özünü göstərir. Halbuki son yazı növü olan fonografik yazının başlıca tələbi bir səsin bir hərflə ifadəsidir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Amerika Birləşmiş Ştatlarında yaşayan Orta Asiya əsilli professor Timur Kocaoglu bütün türklər üçün ortaq əlifba layihəsi hazırlamışdır. Bu əlifbada bütün türkdilli xalqlar üçün səciyyəvi olan səsləri ifadə edən hərflər yer almışdır. Bununla belə, təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, professor Timur Kocaoglunun hazırladığı bu müstəsna əhəmiyyətli əlifba layihəsi hələ də kağız üzərində qalmaqdadır.

Məlum olduğu kimi, bu məsələ keçən yüzilliyin sonlarında – 90-cı illərin əvvəllərində qaldırılmış və İstanbulda bütün türklər üçün əlifba layihəsi hazırlanmışdır. Bununla belə, dərin təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, həmin əlifba layihəsi yalnız Azərbaycanda qəbul edilmiş və 2001-ci ildə onun tətbiqi tam şəkildə yerinə yetirilmişdir.

Birinci Türkoloji Qurultayın ortaq türk əlifbası ilə bağlı qəbul etdiyi sözügedən qətnamə bu gün də olduqca aktualdır. Qeyd edək ki, bu mövzuda bir sıra araşdırmalar aparılmışdır ki, onlar sırasında fəlsəfə doktoru Elçin İbrahimovun dissertasiya işi xüsusi yer tutur. Bununla belə, bu problem hələ də öz həllini tapmamışdır: türkdilli dövlətlərdə fərqli özəllikləri ilə seçilən əlifbalardan istifadə olunur. Birinci Türkoloji Qurultayın qəbul etdiyi qətnamələr sırasında özəl yeri və çəkisi olan ortaq türk əlifbası probleminin yaxın gələcəkdə gerçəkləşməsi qarşıda duran mühüm vəzifələr sırasında öncül yerlərdə dayanır.

Birinci Türkoloji Qurultayda müzakirə olunan məsələlər sırasında böyük önəm daşıyan və hələ də həllini tapmayan problemlərdən biri də türklər üçün ortaq ədəbi dil, daha doğrusu, ortaq ünsiyyət dili məsələsidir. Məlum olduğu kimi, bu məsələ hələ zamanında İsmayıl bəy Qasıralı və Əli bəy Hüseynzadə kimi tanınmış ziyalıları çox düşündürmüş və bu istiqamətdə müəyyən təşəbbüslər olsa da, onlar gerçəkləşməmişdir. Yaşadığımız dövrdə də bu məsələ, təəssüf ki, hələ də öz həllini tapmamış problemlər sırasında qalmaqda davam edir.

Birinci Türkoloji Qurultayda başlıca yer tutan məsələlərdən biri də türk dillərində elmi terminologiya sistemidir. Böyük təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, yaşadığımız qloballaşma dövründə bu məsələ xüsusi aktualıq kəsb etməsinə baxmayaraq, qarşıda öz həllini gözləyən problemlər sırasındadır. Belə ki, adicə dilçiliklə bağlı terminlər, eləcə də dövrün tələbi ilə yaranan yeni anlayışları ifadə edən sözlər Türkiyədə, Azərbaycanda, Qazaxıstanda... eyni deyil, fərqli-fərqli biçimdədir. Böyük önəm daşıyan bu məsələnin həlli istiqamətində də səmərəli fəaliyyət göstərmək və konkret işlər görmək böyük əhəmiyyət daşıyır.

Ümumiyyətlə, türkdilli xalqların həyatında şanlı sahifələrdən, əlamətdar hadisələrdən olan, ədədilik tarixə düşən Birinci Bakı Türkoloji Qurultayının qərar və qətnamələri həmişə olduğu kimi, bu gün də günümüzə səsleşir, öz aktuallığını qoruyub saxlayır və türkologiyanın müasir problemləri sırasında xüsusi yer tutur.

РЕЗЮМЕ

ПЕРВЫЙ БАКИНСКИЙ ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЙ КОНГРЕСС И СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ТЮРКОЛОГИИ

Нагисойлу М.З.

Институт языкознания им. И. Насими НАНА, Азербайджан

Первый Бакинский тюркологический конгресс – одно из самых значительных событий в истории тюркоязычных народов, всего тюркского мира, в том числе Азербайджана, который является его неотъемлемой частью. Этот великий съезд положил начало новому этапу в развитии истории и культуры, языка и литературы, этнографии, всех сфер общественно-политической жизни тюркоязычных народов. Среди основных вопросов, обсуждавшихся на конгрессе, были новые проблемы нового алфавита, орфографии, терминологии, общего литературного языка и истории тюркских языков.

Ключевые слова: тюркологический конгресс, тюркология, тюркские народы, общий алфавит, общий литературный язык.

SUMMARY
FIRST BAKU TURKOLOGY CONGRESS AND MODERN PROBLEMS OF TURKOLOGY
Nağısoylu M.Z.

Institute of Linguistics named after I.Nasimi of ANAS, Azerbaijan

The First Baku Turkological Congress is one of the most significant events in the history of the Turkic-speaking peoples, the whole Turkic world, including Azerbaijan, which is an integral part of it. This magnificent congress laid the foundation for a new stage in the development of history and culture, language and literature, ethnography, and all spheres of socio-political life of the Turkic-speaking peoples. Among the main issues discussed at the congress were the new problems of the new alphabet, spelling, terminology, common literary language and the history of the Turkic languages.

Key words: *Turkological Congress, Turkology, Turkic peoples, common alphabet, common literary language*

ФОНЕТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА МЕЖЪЯЗЫКОВЫХ ОМОФОНОВ –
СЛОВ С ДВОЙНЫМ ГРАЖДАНСТВОМ
Мамедов Р.С.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Резюме. Звуки в речевом потоке неоднородны в своем звучании от начала до конца и состоят как минимум из трех частей - начальной переходной фазы, ядра (стационарного или квазистационарного) и конечной переходной фазы. Отмечается, что неоднородность звуков речи обусловлена двумя причинами: ¹⁾ признаком ряд образования гласного в изолированном произношении и ²⁾ соседством гласного с твердым или мягким согласным. Исследуются однородные/неоднородные типы гласных, однородные/неоднородные, или сингармонические / несингармонические типы сочетаний гласных и согласных. Типологически сходные структуры, реализованные в азербайджанском и русском языках типологически тождественными звуками, названы межъязыковыми омофонами. С лингводидактической точки зрения достигнут очень важный результат: только сингармонические фонетические структуры могут выступать в качестве межъязыкового омофона.

Ключевые слова: *тембральная однородность/неоднородность гласных, фонетическая и фонологическая однородность/неоднородность, твердый/мягкий согласный, вокально-консонантные сочетания, сингармонические и несингармонические сочетания.*

Пожалуй, стало уже хрестоматийным утверждение о том, что звук речи на протяжении всего своего звучания от начала и до конца не является однородным и состоит из комбинаций множества тембрально различающихся отрезков, между которыми в то же время нет четких границ. (1) В самом общем виде принято различать в звуке начальный переходный участок, ядро звучания (стационарный, или квазистационарный участок) и конечный переходный участок. (2) Переходные звуки, или переходные тембральные участки звуков речи принято отмечать в фонетической транскрипции надстрочными буквами ['] и [i].

С учетом распределения [']-образности и [i]-образности переходных участков в изолированном произношении различаются две группы гласных: гласные переднего ряда, или *передние гласные* и гласные непереднего ряда, или *непередние гласные*. Переходные участки передних гласных в их изолированном произношении являются [i]-образными, непередних гласных – [']-образными. Другими словами, переходные участки гласных в их изолированном произношении совпадают по тембру с их стационарными участками.

Таблица 1.

	в русском языке	в азербайджанском языке
<i>передние гласные</i>	ⁱ и ⁱ э ⁱ е	ⁱ и ⁱ у ⁱ е ⁱ э ⁱ о
<i>непередние гласные</i>	['] а ['] о ['] у ['] ы	['] а ['] у - ['] а ['] о

Гласный, все участки которого являются или только [i]-образными, или только [']-образными, является однородным по данному признаку. Таким образом, **однородность** гласного означает, что как стационарный, так и переходные участки его образуются или только в передней зоне ротовой полости, или только в непередней зоне и являются одинаковыми по данному признаку. (3)

Наличие переходных участков свойственно не только гласным. Согласные звуки также характеризуются наличием в них начального и конечного переходного участков звучания. Переходные участки твердых согласных являются [ɪ]-образными, мягких согласных – [i]-образными.

Таблица 2.

	твердые согласные	мягкие согласные
в русском языке	¹ б ¹ п ¹ д ¹ т ¹ л ¹ м	ⁱ б ⁱ п ⁱ д ⁱ т ⁱ л ⁱ м
в азерб. языке	¹ б ¹ п ¹ д ¹ т ¹ л ¹ м	ⁱ б ⁱ п ⁱ д ⁱ т ⁱ л ⁱ м

Распределения переходных участков звуков русского и азербайджанского языков в речевом потоке принципиально различаются, что определяется закономерностями сочетания гласных и согласных в этих языках. В азербайджанском языке в соответствии с законом небного сингармонизма сочетаются непредние гласные с твердыми согласными, а передние гласные – с мягкими согласными. Например, ср.:

$$[{}^1\text{b}^1] + [{}^1\text{a}^1] + [{}^1\text{l}^1] = [{}^1\text{b}^{1+1}\text{a}^{1+1}\text{l}^1] = [{}^1\text{b}^1\text{a}^1\text{l}^1] \text{ в } \textit{bal} \text{ (мёд)}$$

$$[{}^i\text{b}^i] + [{}^i\text{e}^i] + [{}^i\text{l}^i] = [{}^i\text{b}^{i+i}\text{e}^{i+i}\text{l}^i] = [{}^i\text{b}^i\text{e}^i\text{l}^i] \text{ в } \textit{bel} \text{ (лопатка)}$$

Таким образом, вокально-консонантное сочетание в азербайджанском языке является в целом либо [ɪ]-образным (*твердая огласовка*), либо [i]-образным (*мягкая огласовка*), чем, собственно говоря, и обеспечивается действие одного из наиболее существенных фонетических законов азербайджанского языка – закона небного сингармонизма. Другими словами, такие сочетания являются **сингармоническими сочетаниями (С сочетаниями)**.

В русском языке сочетаемость гласных и согласных более свободна: сочетаются не только твердые согласные с непредними гласными, а мягкие согласные с передними гласными, но также и твердые согласные с передними гласными, а мягкие согласные с непредними гласными. В результате такой свободы в сочетаемости гласных и согласных в русском языке тембральные окраски переходных участков звуков в потоке речи могут остаться такими же, как в изолированном произношении, но в отличие от азербайджанского языка, могут и меняться. Например, ср.:

$$[{}^1\text{m}^1] + [{}^1\text{a}^1] + [{}^1\text{t}^1] = [{}^1\text{m}^{1+1}\text{a}^{1+1}\text{t}^1] = [{}^1\text{m}^1\text{a}^1\text{t}^1] \text{ мат}$$

$$[{}^1\text{m}^1] + [{}^1\text{a}^1] + [{}^i\text{t}^i] = [{}^1\text{m}^{1+1}\text{a}^{1+1}\text{t}^i] = [{}^1\text{m}^1\text{a}^1\text{t}^i] \text{ мать}$$

$$[{}^i\text{m}^i] + [{}^1\text{a}^1] + [{}^1\text{t}^1] = [{}^i\text{m}^{i+1}\text{a}^{1+1}\text{t}^1] = [{}^i\text{m}^i\text{a}^1\text{t}^1] \text{ мят}$$

$$[{}^i\text{m}^i] + [{}^1\text{a}^1] + [{}^i\text{t}^i] = [{}^i\text{m}^{i+1}\text{a}^{1+1}\text{t}^i] = [{}^i\text{m}^i\text{a}^1\text{t}^i] \text{ мять}$$

$$[{}^i\text{l}^i] + [{}^i\text{e}^i] + [{}^i\text{c}^i] = [{}^i\text{l}^{i+i}\text{e}^{i+i}\text{c}^i] = [{}^i\text{l}^i\text{e}^i\text{c}^i] \text{ лезь}$$

$$[{}^i\text{l}^i] + [{}^i\text{e}^i] + [{}^1\text{c}^1] = [{}^i\text{l}^{i+1}\text{e}^{i+1}\text{c}^1] = [{}^i\text{l}^i\text{e}^1\text{c}^1] \text{ лес}$$

$$[{}^1\text{ц}^1] + [{}^i\text{e}^i] + [{}^i\text{l}^i] = [{}^1\text{ц}^{1+i}\text{e}^{i+i}\text{l}^i] = [{}^1\text{ц}^1\text{e}^i\text{l}^i] \text{ цель}$$

$$[{}^1\text{ц}^1] + [{}^i\text{e}^i] + [{}^1\text{l}^1] = [{}^1\text{ц}^{1+i}\text{e}^{i+1}\text{l}^1] = [{}^1\text{ц}^1\text{e}^1\text{l}^1] \text{ цел}$$

Гласный, который представляет собой комбинацию разнородных участков по признаку ряда, является **неоднородным**. В азербайджанском языке таких неоднородных гласных нет. В русском языке различаются две группы неоднородных гласных, которые в целях удобства описания условно можно назвать: 1) **неоднородные передние гласные** и 2) **неоднородные непредние гласные**, имея в виду признак ряда стационарного участка неоднородного гласного. (3)

Таким образом, в отличие от азербайджанской звуковой системы, в которой имеются только однородные гласные, в русской звуковой системе представлены как однородные, так и неоднородные. Их однородность-неоднородность связана с двумя обстоятельствами: 1) переднерядность/непереднерядность гласного в его изолированном произношении и 2) соседство данного гласного с твердыми и/или мягкими согласными. Позиции однородности-неоднородности русских гласных представлены в следующей таблице.

Таблица 3.

гласные	однородные	неоднородные		
а о у	не рядом с мягкими согласными	рядом с мягкими согласными		
	#at ta# tat	#at' tat'	t'a# t'at	t'a t'
и э	не рядом с твердыми согласными	рядом с твердыми согласными		
	#it' t'i# t'it'	#it t'it	ti# tit'	tit

Вокально-консонантные сочетания с однородным вокальным компонентом, данные в таблице зеленым цветом, являются сингармоническими (*С сочетания*); сочетания же с неоднородным вокальным компонентом, данные красным цветом, являются несингармоническими (*не-С сочетания*).

В лексике русского и азербайджанского языков имеется целый ряд слов, определить принадлежность которых к одному из этих языков, опираясь только на звуковой облик при их изолированном произношении, т.е. вне речевого потока, не представляется возможным. Нет сомнения, что если представить список приведенных ниже слов, зафиксированных в фонетической транскрипции на основе латинской графики, носителям азербайджанского языка как родного, они без труда и сомнения определят их как слова азербайджанского языка:

[as], [at], [al], [on], [tam], [sat], [bar], [bas], [var], [daş], [dar], [dal], [dam], [dan], [mal], [qol], [son], [sor], [tot], [qul], [dul], [tut], [tuş], [şum], [dalá], [daná], [malá], [malí], [darí], [qará], [qarı], [el'], [il'], [ver'], [yel'], [yer'], [sel'].

Если представить список этих же слов, зафиксированных в фонетической транскрипции на основе кириллицы, носителям русского языка как родного, то они также без труда и сомнения определят их как слова русского языка:

[ас], [ат], [ал], [он], [там], [сат], [бар], [бас], [вар], [даш], [дар], [дал], [дам], [дан], [мал], [гол], [сон], [сор], [тот], [гул], [дул], [тут], [туш], [шум], [далá], [данá], [малá], [малы], [дары], [гарá], [гары], [эл'], [ил'], [вер'], [йел'], [йер'], [сел'].

И наконец, если представить слова из этого списка в аудиозаписи, то однозначно определить их принадлежность к тому или иному (в нашем случае – к русскому или азербайджанскому) языку станет невыполнимой задачей.

Таким образом, приведенные выше слова имеют как бы двойное гражданство: они принадлежат одновременно двум языкам (русскому и азербайджанскому), являются типологически сходными в плане звучания, но различными в плане семантики в этих языках, и потому можно их условно назвать *межъязыковыми омофонами*.

Строго говоря, эти фонетические структуры сами по себе еще не являются словами как таковыми, ибо у этих структур нет собственной семантики. Семантику приобретают они только в речевом потоке: в речи на русском языке – это один семантический ряд, а в речи на азербайджанском – другой. Другими словами, конкретное значение приобретают они лишь в потоке речи, в сочетании в другими словами или в составе предложения. *Слова с двойным гражданством, или межъязыковые омофоны в русском и азербайджанском языках и их фонетическая структура даны в следующей таблице.*

Таблица 4.

фонетическая структура	в азербайджанском языке	звучание	в русском языке
at	<i>as – paltarı ipdən as</i> (повесь) <i>at – at muraddır</i> (лошадь) <i>al – kitabı al</i> (купи) <i>on – on manat</i> (десять)	[as] [at] [al] [on]	<i>ас – ас</i> своего дела (<i>usta</i>) <i>ад – настоящий ад</i> (<i>səhənnəm</i>) <i>ал – ал</i> как кровь (<i>qırmızı</i>) <i>он – он</i> ушел (<i>o, kişi</i>)
tat	<i>tam – beş tam onda üç</i> (целый) <i>bar – ağac bar verdi</i> (урожай) <i>bas – düyməni bas</i> (нажми) <i>var – sözü var</i> (есть) <i>daş – daş hasar</i> (камень) <i>dar – (узкий)</i> <i>dal – evin dal qapısı</i> (задний) <i>dam – dam örtüyü</i> (крыша) <i>dan – dan açılarda</i> (рассвет) <i>mal – təzə mal var</i> (товар) <i>qol – qol çək</i> (рука) <i>son – son qərar</i> (конец) <i>sor – sən özün sor</i> (спроси) <i>qul – qul kimi</i> (раб) <i>dul – dul qaldı</i> (вдова, вдовец) <i>tut – qolundan tut</i> (держи)	[tam] [bar] [bas] [var] [daş] [dar] [dal] [dam] [dan] [mal] [qol] [son] [sor] [qul] [dul] [tut]	<i>там – я был там</i> (<i>orada</i>) <i>бар – бар</i> закрыли (<i>bar</i>) <i>баз – несколько баз</i> (<i>bazaların</i>) <i>вар – жгучий вар</i> (<i>qızmar</i>) <i>дашь – дашь</i> сдачи (<i>verərsən</i>) <i>дар – дар</i> божий (<i>hədiyyə</i>) <i>дал – дал</i> слово (<i>verdi</i>) <i>дам – книгу дам</i> (<i>verəmə</i>) <i>дан – ответ дан</i> в срок (<i>verildi</i>) <i>мал – ты еще мал</i> (<i>balaca</i>) <i>гол – гол</i> забил (<i>qol vurmaq</i>) <i>сон – розовый сон</i> (<i>yuxu</i>) <i>сор – сор</i> из избы (<i>zibil</i>) <i>гул – гул</i> моря (<i>səs</i>) <i>дул – дул</i> ветер (<i>əsirdi</i>) <i>тут – тут</i> находится (<i>burada</i>)
ata	<i>ana – ana vətən</i> (мать)	[aná]	<i>она – она</i> пришла (<i>o, qadın</i>)
tata	<i>dala – dala qayıt</i> (назад)	[dalá]	<i>дала – слово дала</i> (<i>verdi</i>)

	<i>dana</i> – dana <i>əti</i> (теленок) <i>mala</i> – mala <i>bax</i> (товару) <i>malı</i> – malı <i>apar</i> (товар) <i>darı</i> – darı <i>çörəyi</i> (просо) <i>qara</i> – qara <i>paltar</i> (черный) <i>qarı</i> – nuranə qarı (старуха)	[daná] [malá] [malí] [darí] [rapá] [rapí]	<i>dana</i> – справка dana (<i>verilib</i>) <i>mala</i> – ты еще мала (<i>balacadır</i>) <i>malı</i> – они малы (<i>balacadır(lar)</i>) <i>darı</i> – дары природы (<i>hədiyyələr</i>) <i>qara</i> – высокая гора (<i>dağ</i>) <i>qarı</i> – склон горы (<i>dağın</i>)
it'	<i>el</i> – el <i>bilir ki</i> , (народ) <i>il</i> – ötən il (год)	[el'] [il']	<i>эль</i> – буква эль (<i>hərf</i>) <i>иль</i> – иль ты не знал (<i>yoxsa</i>)
t'it'	<i>ver</i> – söz ver (дай) <i>yel</i> – yel <i>əsir</i> (ветерок) <i>yer</i> – yaxşı yer (место) <i>sel</i> – sel <i>apardı</i> (потоки)	[ver'] [yel'] [yer'] [sel']	<i>верь</i> – верь моему слову (<i>inan</i>) <i>ель</i> – дерево ель (<i>volka ağacı</i>) <i>ерь</i> – буква ерь (<i>hərf</i>) <i>сель</i> – сель -страшная сила (<i>sel</i>)
t'it'i	<i>biri</i> – <i>sıradan biri</i> (один из)	[b'i r'i]	<i>бери</i> – сам бери (<i>qötür</i>)

В качестве межъязыковых омофонов выступают исключительно только сингармонические фонетические структуры. Данный вывод имеет чрезвычайно важное значение для лингводидактики. (4)

ЛИТЕРАТУРА

1. См. работы Щербы Л. В., Реформатского А.А., Трубецкого Н.С., Панова М.В., Зиндера Л.Р., Матусевич М.И., Бондарко Л.В., Вербицкой Л.А., и др.
2. Реформатский А.А. Введение в языковедение/Под ред. В.А.Виноградова. – М.: «Аспект Пресс». – 1998. – 536 с.
3. Мамедов Р.С. Вокально-консонантная синтагматика в русском и азербайджанском языках (контрастивно-типологическое системное исследование).– Баку: Мутарджим, 2006. – 308 с.
4. Мамедов Р.С. Фонетическая структура слова русского и азербайджанского языков (контрастивно-типологическое системное исследование).– Баку: Мутарджим, 2007. – 240 с.

XÜLASƏ

DİLLƏRARASI OMOFONLARIN – İKİLİ VƏTƏNDAŞLIĞI OLAN SÖZLƏRİN FONETİK STRUKTURU

Məmmədov R.S.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Nitq axınında səslərinin əvvəldən axıradək həmcins olmadığı, ən azından üç hissədən – başlanğıc keçid mərhələsindən, nüvə (stasionar, və ya kvazi-stasionar) və axırmıçı keçid mərhələsindən ibarət olduğu nəzərə çatdırılır. Nitq səslərinin qeyrihəmcins olmasının iki səbəbi olduğu göstərilir: ¹⁾ sait səslərin ayrılıqda səslənməsi zamanı ön sıra və ya arxa sıra saiti olması və ²⁾ nitq axınında sait səsin qalın və ya incə samitin yanında olması. Saitlərin həmcins/qeyrihəmcins, sait-samit səsbirləşmələrinin həmcins/qeyrihəmcins (sinharmonik/qeyri-sinharmonik) növləri araşdırılır. Azərbaycan və rus dillərində səs tərkibləri tipoloji baxımdan eyni olan sözlər dillərarası omofonlar adlandırılır və hərtərəfli analizə cəlb olunur. Linqvidaktik baxımdan çox vacib bir nəticə əldə olunmuşdur: dillərarası omofon qismində yalnız sinharmonik fonetik strukturlar çıxış edə bilər.

Açar sözlər: *tembr homojenliyi / saitlərin heterojenliyi, fonetik və fonoloji homojenlik / heterojenlik, sərt / yumşaq samit, vokal-samit birləşmələri, singarmonik və qeyri-sinarmonik birləşmələr.*

SUMMARY

PHONETIC STRUCTURE OF INTERLINGUAL HOMOPHONES - WORDS WITH DUAL NATIONALITY

Mammadov R.S.

Sumgait State University, Azerbaijan

Sounds in a speech stream are inhomogeneous in their sound from beginning to end and consist of at least three parts - the initial transition phase, the core (stationary or quasi-stationary) and the final transition phase. It is noted that the heterogeneity of speech sounds is due to two reasons: 1) a sign of a number of vowel formation in an isolated pronunciation and 2) the proximity of a vowel with a hard or soft consonant. Homogeneous/heterogeneous types of vowels, homogeneous/heterogeneous, or syngharmonic/non-syngharmonic types of combinations of vowels and consonants are studied. Typologically similar structures, realized in the Azerbaijani and Russian languages by typologically identical sounds, are called interlingual

homophones. From a linguodidactic point of view, a very important result has been achieved: only synharmonic phonetic structures can act as an interlingual homophone.

Key words: *timbre homogeneity / heterogeneity of vowels, phonetic and phonological homogeneity / heterogeneity, hard / soft consonant, vocal-consonant combinations, singharmonic and non-synharmonic combinations.*

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİNDE ETİMOLOJİ ÇALIŞMALARI: EREN TÜRK DİLİNİN ETİMOLOJİK SÖZLÜĞÜ'NÜN YAYIMI

Akalın Ş.H.

Hacettepe Üniversitesi, Türkiye

Özet. Bu bildiride 1926 Bakü Birinci Türkoloji Kurultayı'nda dile getirilen “karşılaştırmalı tarihî” ve “karşılaştırmalı etimolojik” sözlük çalışmalarının hazırlanması yolunda karar alınmasıyla birlikte Türkiye’de ve dünyada Türk dilinin etimolojik sözlüğü üzerinde yapılan çalışmalara değinilmekte ve Hacettepe Üniversitesinde son yıllarda gerçekleştirilen çalışmalarla geçen yıl yayımlanan sözlükler üzerinde durulmaktadır. Hacettepe Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde ve Hacettepe Üniversitesi Sözlük Bilimi Uygulama ve Araştırma Merkezinde gerçekleştirilen çalışmalarla Türkoloji dünyasına kazandırılan sözlüklerden *Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü (ETDES)*’in hazırlanışı ve yayımlanışı ele alınmaktadır.

Anahtar Sözcükler: *Türkoloji, etimoloji, etimolojik sözlük, leksikoloji, leksikografi.*

Giriş. 1926 Bakü Birinci Türkoloji Kurultayı’nın doksan beşinci yılı dolayısıyla Sumqayıt Devlet Üniversitesi ile Hacettepe Üniversitesinin iş birliğiyle düzenlenen *Türk Dillerinin ve Edebiyatının Tetkiki ve Tedrisinin Aktüel Problemleri* başlıklı uluslararası bilim konferansına Hacettepe Üniversitesindeki etimoloji çalışmalarımız hakkındaki bildirilerimizle katılmanın anlamlı olacağını düşünüyoruz.

Çünkü 1926 yılında Bakü’de toplanan Birinci Türkoloji Kurultayı’nda Türk dünyasında ortak alfabe, terim, imla, bibliyografya, ana dili öğretimi konularıyla birlikte karşılaştırmalı etimolojik sözlük hazırlanması konusu da gündeme gelmiş, konuşulmuş ve tartışılmıştı. Kurultayın sonunda alınan kararlar arasında *Türk Dillerinin Araştırılması ve Türk Dillerinin Diğer Dil Aileleri ile İlişkileri Hakkında* başlığı altında “karşılaştırmalı tarihî” ve “karşılaştırmalı etimolojik” sözlük ve Türk dil ve diyalektlerinin tasnifi üzerine hazırlık işleri maddesi de yer almaktaydı (Nerimanoğlu, Öner, 2008, s.456).

Türk Dilinin İlk Etimolojik Sözlükleri. Birinci Türkoloji Kurultayı’nın toplandığı tarihten önce 1877 yılında Macar Türkoloğu Ármín Vámbéry’nin Macarca olarak yazdığı *A török-tatár nyelvek etymologiai szótára* yayımlanmış, bir yıl sonra da bu sözlüğün Almancası *Etymologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen* adıyla basılmıştı. Bedros Keresteciyan Efendi’nin *Dictionnaire Etymologique de la Langue Turque* adlı etimolojik sözlüğü de ölümünden sonra 1912 yılında Londra’da yayımlanmıştı.

Vámbéry’nin sözlüğünün yayımlandığı yıllarda Göktürk Yazıtları henüz çözümlenmemiş, hangi millete ait olduğu henüz ortaya konulmamıştı. Bedros Keresteciyan Efendi sözlüğünü hazırlarken Türk dili tarihi araştırmalarında dönüm noktası olan Kâşgarlı Mahmud’un abidevi eseri *Divanü Lugatî’t-Türk* de henüz keşfedilmemiş ve yayımlanmamıştı. Bu iki etimolojik sözlük kullandığı kaynaklar ve malzeme bakımından 1926 yılında çoktan eskimişlerdi. Bunun yanı sıra Bedros Keresteciyan Efendi’nin sözlüğü ise amatörce hazırlanmıştı ve bilimsellikten uzaktı.

Bilimsel Nitelikteki Etimolojik Sözlükler. Bu bakımdan Bakü’de toplanan Birinci Türkoloji Kurultayı’nda Türk dilli halkların karşılaştırmalı etimolojik sözlüğünün tasnifi, çok doğru ve alkışlanacak bir karar idi. Ne yazık ki bu kararın yerine getirilmesi için uzun bir zaman gerekecekti. Martti Räsänen’in *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen* sözlüğü 1969 yılında Türk dilinin ilk bilimsel etimolojik sözlüğü olarak Helsinki’de yayımlanmıştır. Räsänen, sözlüğünde tarihî Türk yazı dillerinin yanı sıra çağdaş Türk yazı dillerinin verimlerini de değerlendirmiştir. Sir Gerard Clauson’un 1972 yılında Oxford’da yayımlanan *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* adlı eseri tarihî Türk yazı dillerinin yanı sıra sonraki dönemleri de içeren örnekleriyle dikkat çeker.

Tarihî Türk yazı dilleriyle çağdaş Türk yazı dillerinin, ağızlarının verileriyle karşılaştırıldığı, köken açıklamalarının yapılmaya çalışıldığı bir kaynak ise Ervand Vladimiroviç Sevortyan’ın hazırladığı ve yayımını başlattığı *Étimologičeskij slovar’ tjurkskix jazykov*’dur (Moskova, 1974→). Sevortyan’ın ölümünden sonra yayımı çalışma arkadaşlarınca sürdürülen sözlük, son cildinin 2021 yılında çıkacak olmasıyla ilk cildinden kırk altı yıl sonra tamamlanacaktır. Madde başı seçimi ve köken açıklamalarında tutarlılık görülmeyen sözlüğün en yararlı yanı eski ve yeni Türk yazı dillerinden bolca örneği sunmasıdır.

Maddelerde gerek tarihî gerek çağdaş Türk yazı dillerinin, ağızlarının söz varlığından örnekler, bugün de araştırmacılara veri sağlamaktadır.

Türkiye’de de ömrünü Türk dilinin etimoloji araştırmalarına adanmış olan Hasan Eren, yıllar süren çalışmalarının ardından hazırladığı *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*’nü 1999 yılında Ankara’da yayımladı. Eren, sözlüğünde tarihî Türk yazı dillerinin yanı sıra Türkçenin ağızlarını ve Türk lehçelerinin söz varlığını titizlikle değerlendirmişti. Sözlüğünün ikinci baskısını Türk Dil Kurumu için yürüttüğü bir projeye hazırlarken 2007 yılında kaybettiğimiz Hasan Eren’in çalışması yarım kalmıştı.

Türk dili üzerine yaptığı çalışmalarla ve köken bilimi araştırmalarıyla tanınan Andreas Tietze’nin *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*’nin birinci cildi İstanbul’da (2002), ikinci cildi Viyana’da (2004) yayımlanmıştı. Sözlüğün sonraki ciltlerinin yayımlanması çalışmalarını yürüten Andreas Tietze’yi 2004 yılının başlarında kaybedince onun sözlüğü de tamamlanamamıştı.

Türk dili etimolojisi bakımından bu iki eserin yeni yayımları, son yıllarda Hacettepe Üniversitesinde yürütülen çalışmalarla gerçekleştirilmiş bulunmaktadır. *Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü* ile *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*’nin Hacettepe Üniversitesi çatısı altında hazırlanması Üniversitemiz için haklı bir gurur kaynağıdır.

Hacettepe Üniversitesinde Etimoloji ve Sözlük Bilimi Araştırmaları. Bu çalışmaların yürütüldüğü Hacettepe Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 1969 yılında Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi bünyesinde Prof. Dr. Şükrü Elçin tarafından kurulmuştur. Başlangıçta Bölümün öğretim üyesi gereksinimini karşılamak amacıyla 1969-1974 yılları arasında Türk Dili ve Türk Edebiyatı alanlarında doktora programı yürütülmüştür. 1975 yılından itibaren de lisans ve yüksek lisans programlarında çalışmalara başlanmıştır. Bölümümüze 1969-1983 yılları Prof. Dr. Şükrü Elçin başkanlık etmiştir. Prof. Dr. Elçin’in emekli olmasından sonra Prof. Dr. Talat Tekin, Prof. Dr. Umay Günay, Prof. Dr. Dursun Yıldırım, Prof. Dr. Tulga Ocak, Prof. Dr. Bilge Ercilasun, Prof. Dr. Âbide Doğan, Prof. Dr. Şükrü Halûk Akalın, Prof. Dr. Dilek Yalçın-Çelik sırasıyla bölüm başkanlığı görevini üstlenmişlerdir. Hâlen bölüm başkanlığı görevini Prof. Dr. Emine Yılmaz yürütmektedir. Bölümümüzün akademik yapılanması içerisinde Eski Türk Dili ve Yeni Türk Dili ana bilim dallarında tarihî ve çağdaş Türk yazı dillerinin çeşitli alanları ve konuları üzerine lisans ve lisansüstü düzeylerde dersler verilmekte, tezler yönetilmekte, araştırmalar yapılmakta, bilimsel yayınlar ve etkinlikler gerçekleştirilmektedir. Ana bilim dallarımızda yürütülen çalışmalardan biri de Türk dilinin etimolojisine yönelik araştırmalar ve yayınlardır. Çeşitli düzeylerde tarihî ve çağdaş Türk yazı dillerinin leksikolojisi üzerine yapılan çalışma ve yayınların yanı sıra doğrudan doğruya genel etimoloji araştırmalarına ve Türk köken bilimi çalışmalarına yönelik olarak programımızda iki ayrı ders yer almaktadır. Bugüne kadar ana bilim dalımız elemanlarınca Türk dilinin etimolojisine yönelik makaleler yayımlanmış, bildiriler sunulmuşsa da etimoloji sözlüğü olarak iki büyük çalışma da Hacettepe Üniversitesinde gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalara katkıda bulunan bir başka akademik birim ise 2014 yılında Prof. Dr. Şükrü Halûk Akalın tarafından kurulan Hacettepe Üniversitesi Sözlük Bilimi Uygulama ve Araştırma Merkezidir. Özellikle bilgisayar destekli sözlük bilimi çalışmaları ve veri tabanı yazılımlarıyla Merkez bu konuda önemli bir eksikliği gidermektedir.

İkili iş birliği anlaşmamızın bulunduğu Sumqayıt Devlet Üniversitesi ile birlikte düzenlediğimiz bu toplantıya sunduğumuz bildirilerimizde Hacettepe Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde yürütülen etimoloji sözlüğü çalışmaları ve Sözlük Bilimi Uygulama ve Araştırma Merkezinin etimolojik sözlük dizin yazılımı konusunda bilgi sunmak istiyoruz. Bu bildiride *Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü (ETDES)*’in hazırlanışı ve yayımlanışı ile sözlüğün kapsamı ve içeriği ele alınmıştır.¹

Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü (ETDES). Hasan Eren’in sözlüğünün yeni baskısı için yazdığı yeni maddeleri, müsveddeleri, hazırladığı fişleri ve daha pek çok belgeyi vârisleriyle yaptığımız anlaşmayla devralarak *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*’nün genişletilmiş ve geliştirilmiş yeni baskısını hazırlama işini üstlendim. A4 boyutundaki daktilo edilmiş bu kâğıtların yanı sıra A5 boyutunda fişlere yazılmış sözlük maddeleri ile çeşitli kâğıtlara yazılmış madde müsveddeleri de vardı. Sayısı sekiz bine ulaşan bu fişleri de tek tek elden geçirdim. Eren, *Türkçe Sözlük*’teki hemen hemen bütün ana maddeler için bir köken bilgisi fişi hazırlamıştı. İlk baskı sözlüğü iyi sonuçlar veren yazılım aracılığıyla gelişmiş bir tarayıcı yardımıyla bilgisayara aktardım ve sözlüğü kelime işlemci dosyaya dönüştürdüm. Tarayıcıdan kaynaklanan sorunları gidermek amacıyla metin denetimi yapma, ortaya çıkan metne daktilo edilmiş sayfaları ekleme işine girdim. Bu işlerde Hacettepe Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü yüksek lisans öğrencilerimizden Mustafa Samet Kumanlı, Tuğba Meral Türkmenoğlu, Mina Dolati Darabadi, Büşra Göktaş Ayas, Ebru Karaman, Elmas Çokol, Ezgi Duman Kaya, Aktan Oral Okuducu bana yardımcı oldular.

¹ Bu arada Gülensoy ve Stachowski’nin etimolojik sözlüklerinin de yayımlandığını belirtmeliyim (bk. Kaynakça)

Sıra fişlere geldiğinde *Türkçe Sözlük*'teki benzeri bütün ana maddelerin fişini hazırlayan, pek çoğunda o sözcük hakkında köken açıklaması yapan kaynakları belirten Eren'in bu fişlerin bir bölümüne sözcüklerin kökenleriyle ilgili görüşünü de yazdığını gördüm. Eren'in çalışma yöntemine göre el yazısıyla yazdığı bu fişler sözlük maddesinin ilk aşamasıydı. Ancak bu fişlerin büyük bir çoğunluğu ne yazık ki köken bilgisi sözlüğüne madde olabilecek bütün verileri içermiyordu. Çalışmada bu fişleri de dikkate aldım. Eren'in bu şekilde hazırladığı fişlerden kesin olarak kökenini açıkladığı veya yalnızca kökenini belirttiği, kimi zaman da "kökenini bilmiyoruz" dediği ancak maddeye dönüştüremediği notları bir araya getirerek onun yöntem ve üslubunu göz önünde bulundurup yüzü aşkın sözlük maddesini yazdım.²

İlk baskısı çıktığında Eren'in sözlükte yer vermediği ama daha önce makalelerinde değerlendirdiği sözcüklerin köken bilgisi açıklamalarını neden kullanmadığına şaşırmıştım. Başta örnek olmak üzere onlarca maddeyi daha önce makale olarak yayımladığı, bildiri olarak sunduğu hâlde sözlüğüne almaması gerçekten şaşırtıcıydı. Fişleri incelerken nedenini öğrendim. Eren daha önce makale olarak yazdığı etimolojik açıklamalarını sözlük maddesine dönüştürmeyi tasarlamıştı. Ama ömrü vefa etmemişti. Eren'in daha önceden yayımladığı, her birini ayrı ayrı fişlere yazarak yalnızca künyesini verdiği ve bunları sözlük fişleri içerisinde abece sırasında bıraktığı köken bilgisi makalelerini de madde olarak yazmaya karar verdim. Bu makalelerdeki bilgiler de onun sözlük maddesi yöntemine, planına ve üslubuna göre düzenlenerek tarafımdan yazılmıştır. Bu maddeler de şunlardır: *abla*, *ağabey*, *aribeyi*, *iğdiş*, *istabur*, *kumsal*, *kuşku*, *mengeldeğ*, *mengil*, *mezra*, *mırın kırın*, *ozan*, *öndüç*², *örnek*, *sağdıç*, *tüm*.

Türlük bilimcilerin ve dil bilimcilerin yanı sıra Türkçeye ve köken bilgisine ilgi duyan herkesin sözlükten en iyi biçimde yararlanabilmesi amacıyla çeviri yazı işaretleri, Rumca sözler için kullanılan alfabe ve ses değerleri ile maddelerde kullanılan işaretler, kısaltmalar, terimler, sözlüğün kullanım bilgileri, örnek madde düzeni ve dillere göre dizin olmak üzere pek çok yeni bölümü hazırlayarak sözlüğün bu baskısına dâhil ettim.

Birinci baskıda sözlük maddelerinde anılan, madde sonlarında belirtilen kaynaklarda yer almayan, bazılarında da kaynakçada yer verilmeyen kaynaklar olduğu bilinmektedir. Bu baskıda ise gerek madde içerinde gerek madde sonlarında anılan kaynaklara kaynakçada elden geldiğince yer verilmeye çalışılmıştır.

Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü'nün içeriği. 1999 yılında yayımlanmış olan *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*'nde göndermelerle birlikte 2.891 madde bulunmaktaydı. *ETDES*'te ise bu sayı 3.738'e ulaşmıştır. Sözlükte yalnızca Türkiye Türkçesinin değil çağdaş Türk lehçelerinin söz varlığındaki öğelerin de kökenlerine değinilmektedir. Madde başı sözcüğün çağdaş Türk lehçelerindeki ve tarihî Türk yazı dillerindeki biçimleri ve anlamları gösterilmiş ardından köken açıklaması yapılmıştır. Kimi maddelerde Türk yazı dillerinde farklı sözcüklerin kullanılması durumunda bunların da köken açıklaması yapılmıştır.

Eren'in "diyalекtler" genellemesiyle çağdaş Türk yazı dillerindeki ve ağızlarındaki söz varlığı öğeleri dışında adlarını anarak günümüz Türk soylu halkların dillerinden köken açıklamasını yaptığı, örnek olarak verdiği veya dolaylı olarak değindiği sözcük sayısı şöyledir: Afşar 1, Altay 368, Azerbaycan 932, Balkar 234, Baraba 28, Başkurt 245, Beltir 2, Çeremiş 2, Çulum 2, Çuvaş 428, Gagavuz 5, Hakas 123, Halaç 50, Horasan 5, Kaça 96, Karaçay 34, Karagas 9, Karakalpak 116, Karay 24, Kazak 599, Kırgız 747, Kırım 8, Kızıl 13, Koybal 97, Kuğu 72, Kumandı 40, Kumuk 26, Kûrdak 15, Küerik 46, Madır 11, Mişer 4, Nogay 480, Özbek 306, Sagay 290, Salar 6, Sarı Uygur 22, Sayan 1, Soyot 54, Şor 324, Tarançı 128, Tatar 539, Teleüt 395, Tofa 5, Tölös 3, Tuba 20, Turalı 3, Tuva 220, Tümen 22, Türki 53, Türkmen 821, Uygur 64, Yakut 246.

Sözlükte Türkçe kökenli hemen her sözcüğün tarihî dönemlerdeki biçimleri ve anlamları da verilmiştir. Eski Türkçe, Eski Uygurca, Orta Türkçe, Kıpçakça, Peçenekçe, Çağatayca, Oğuzca, Orta Oğuzca, Orta Kıpçakça, Osmanlı Türkçesi söz varlığı öğelerine maddelerde açıklamalar sırasında değinilmiş, sözcüklerin bu dönemlerdeki biçimleri ve anlamları üzerinde durulmuştur.

Türkçenin alıcı veya verici dil olarak dil ilişkisinde bulunduğu dillerdeki söz varlığı öğeleri üzerine *ETDES*, araştırmacılara zengin bir malzeme sunmaktadır. Türkçenin söz varlığındaki sözcüklerin açıklandığı maddelerde değinilen yaşayan veya ölü dillerin sözcükleriyle ilgili veriler, Türkçenin tarih boyunca dil ve kültür ilişkilerini ortaya koyan görünümüdür: Akkadca 8, Almanca 74, Ana Hint-Avrupa 5, Aramice 1, Arapça 541, Arnavutça 42, Asurca 4, Avesta 8, Aynuca 1, Buduhça 1, Bulgarca 452, Buryatça 6, Çekçe 4, Çince 33, Çingenece 10, Dido dili 1, Ermenice 393, Farsça 1194, Felemenkçe 4, Fince 11, Fransızca 212, Gotça 3, Grekçe 26, Gürcüce 4, Haldece 1, Halhaca 5, Hırvatça 4, Hintçe 10, Hiungnuca 1, Hotence ve Sakaca 9, Hurrice 3, İbranice 2, İngilizce 61, İrani diller 20, İspanyolca 73, İtalyanca 347, Japonca 9, Kabartayca 5, Kalmıkça 38, Katalanca 5, Korece 45, Kürtçe 160, Ladino 1, Latince 233, Lazca 1, Lehçe 1, Lezgice 2, Macarca 258, Makedonca 3, Mançu-Tunguzca 10, Mezopotamya 1, Mingrelce 2, Moğolca 525,

² Bu maddeler için bk. Eren, 2020, s. XVII.

Monguorca 4, Mordvince 2, Ordosça 4, Osetçe 6, Ostyakça 3, Oyrotça 12, Ölotçe 1, Peştuca 2, Polca 5, Portekizce 36, Provestçe 3, Rumca 942, Rumence 70, Rusça 145, Quichua dili 1, Sami dilleri 1, Samoyedce 8, Sanskritçe 12, Sartça 35, Sırpça 356, Slavca 34, Soğdca 35, Sümerce 6, Süryani 2, Svahili 1, Tacikçe 46, Tibetçe 15, Toharca 9, Ukraynaca 1, Ural dilleri 2, Urduca 2, Uryanhayca 2, Vogulca 1, Yazgulami 1, Zazaca 1, Züryence 1.

Dizinler. *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*'nün dizini hazırlanamadığı için sözlüğün köken ilişkilerini gösteren bu özelliği gözlerden uzak kalmıştı. Oysa madde başı sözlerin köken açıklaması sırasında Eren, varsayımsal dönemlerden tarihî Türk yazı dillerine, çağdaş Türk lehçelerinden ağızlara, Moğolca ve Mançu-Tunguzcadan Korece ve Japoncaya, Sümerce ve Sanskritçeden Avestaya, Arapça ve Farsçadan Fransızca ve İngilizceye ölü veya yaşayan iki yüze yakın dilden binlerce sözcüğün tanıklığına başvurmuştur. Bunlar içerisinde kimi ölü dillerle kimi çağdaş dillerle mesafe farklılıkları doğrudan dil ilişkisini değil köprü diller aracılığıyla kurulan dolaylı dil ilişkisini göstermektedir.

İlk kez bu baskı için hazırlamış olduğum dillere göre dizinlerde sözlük bölümünde maddelerde köken açıklaması sırasında değinilen Türkiye Türkçesi ağızlarındaki, tarihî Türk yazı dillerindeki ve çağdaş Türk lehçelerindeki söz varlığı öğeleriyle birlikte diğer dillerdeki sözcükleri dizine almaya çalıştım. Böylece okuyucunun dizinden yararlanarak diğer Türk lehçelerinin ve diğer dillerin söz varlığındaki öğelerinin kökenleriyle ilgili bilgilere ulaşmasına yardımcı olunmaya çalışılmıştır.

Sözlüğün dizininin yazılımı Hacettepe Üniversitesi Sözlük Bilimi Uygulama ve Araştırma Merkezinde yürüttüğümüz çalışmalar sonucunda Öğr. Gör. Sinan Yalçınkaya tarafından hazırlanmıştır. Başlangıçta dizinin kural tabanlı veya derin öğrenme yöntemiyle doğrudan doğruya yazılımca çıkarılması düşünülmüştü. Madde içerisinde dil adlarında çoğu zaman ölçünlü kısaltmaların kullanılmasına karşılık bazen farklı adlandırmalara ve genel ifadelerle (*eski ve yeni diyalektlerde, Akdeniz dillerinde, Balkan dillerinde, komşu dillerde; eski çağlarda, eski sözlüklerde, dar bir çevrede* vb.) yer verilmesi yüzünden dizinde bir başlık oluşturamayacak nitelermeler bulunmaktaydı. Bunları yazılımın çözümleyerek bu ifadelerden dil adlarına göre bir tasnif yapması mümkün değildi. Bu bakımdan etiketlemeyi, bütün sözlüğü baştan sona tarayıp sözcükleri hazırlanan bu yazılımda teker teker seçerek dil adına göre derlemek zorunda kaldım. Böylece 16.535 kelimenin yer aldığı dillere göre dizinleri sözlüğün sonuna ekledim.

Sonuç. Dört yıllık bir emeğin sonunda Hacettepe Üniversitesinde hazırlamış olduğum *Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü (ETDES)* Türk Dil Kurumu tarafından 2020 yılının Aralık ayında yayımlanarak bilim dünyamızın dikkatine sunulmuştur.

Böylece 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı'nın doksan beşinci yıl dönümünü karşılayan bir çalışma olarak *Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü (ETDES)*, Kurultay'da alınan "karşılaştırmalı tarihî" ve "karşılaştırmalı etimolojik" sözlük hazırlanması kararını yerine getiren bir eser olarak kütüphane raflarında yerini almıştır.

KAYNAKÇA

1. Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
2. Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Basım Evi.
3. Eren, H. (2020). *Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Haz. Ş. H. Akalın, Ankara: Türk Dil Kurumu.
4. Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Kökenli Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
5. Kerestedjian, Bedros Effendi. (1912). *Quelques Matériaux pour un Dictionnaire Étymologique de la Langue Turque*. Londres.
6. Nerimanoglu, K. V., Öner, M. (2008). *1926 Bakü Türkoloji Kurultayı Tutanaklar*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
7. Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae
8. Sevortyan, E. V. (1974→). *Étimologičeskij slovar' tjurkskix jazykov*. Moskva: Rossijskaja Akademija Nauk SSSR - Rossijskaja Akademija Nauk Institut Jazykoznanija.
9. Stachowski, M. (2019). *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
10. Tietze, A. (2020). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*. Ed. S. Tezcan, E. Yılmaz, N. Demir. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.
11. Vámbéry, Ármín. (1877). *A török-tatár nyelvek etymologiai szótára*: NyK 13: 249-483.
12. Vámbéry, Ármín. (1878). *Etymologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen*. Leipzig.

РЕЗЮМЕ
ИЗУЧЕНИЕ ЭТИМОЛОГИИ В УНИВЕРСИТЕТЕ НАСЕТТЕРЕ:
ИЗДАНИЕ ЭТИМОЛОГИЧЕСКОГО СЛОВАРЯ ЭРЕНСКОГО ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКА
Акалин Ш.Х.

Университет Хаджеттепе, Турция

В этой статье, вместе с решением о подготовке «сравнительно-исторического» и «сравнительно этимологического» словаря, озвученного на Первом Бакинском тюркологическом конгрессе в 1926 году, упоминаются исследования этимологического словаря турецкого языка в Турции и в мире. Подготовка и публикация Эренского этимологического словаря турецкого языка (ETDES), который является одним из словарей, принесенных в мир тюркологии благодаря исследованиям, проведенным на факультете турецкого языка и литературы Университета Хаджеттепе и обсуждается в Центре применения и исследований лексикологии Университета Хаджеттепе. ,

Ключевые слова: *тюркология, этимология, этимологический словарь, лексикология, лексикография.*

SUMMARY
STUDYING ETHYMOLOGY AT HACETTEPE UNIVERSITY:
PUBLICATION OF THE ETHYMOLOGICAL DICTIONARY OF EREN TURKISH LANGUAGE
Akalin Sh.H.

Hacettepe University, Turkey

This article, together with the decision to prepare a "comparative-historical" and "comparatively etymological" dictionary, voiced at the First Baku Turkological Congress in 1926, mentions the studies of the etymological dictionary of the Turkish language in Turkey and in the world. Preparation and publication of the Eren Etymological Dictionary of the Turkish Language (ETDES), which is one of the dictionaries brought to the world of Turkology through research carried out at the Faculty of Turkish Language and Literature of Hacettepe University and is discussed at the Center for Application and Research of Lexicology of Hacettepe University. ,

Key words: *Turkology, etymology, etymological dictionary, lexicology, lexicography.*

TÜRK XALQLARI ƏDƏBİYYATINDA SƏLƏF-XƏLƏF MÜNƏSİBƏTLƏRİ
/NİZAMİ VƏ NƏVAİ/
Ağayeva F.A.

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Nizami Gəncəvi və Əlişir Nəvainin ədəbi irsi böyük tarixi əhəmiyyətə malikdir və bizim dövrümüzlə ortaqlıq var. Nizamidən 300 il sonra anadan olan A.Nəvai şairin sadıq varisi oldu və ənənələrini ləyaqətlə davam etdirdi. Şərqlin bu iki dahi dahisinin işi sələflər arasındakı münasibətləri işıqlandırmaq üçün vacib bir nümunədir.

Açar sözlər: *milli ədəbiyyat, ədəbi məktəb, "Xəmsə", sənətkar, Nizami, Havay, şeir*

Nizami və Nəvai yaradıcılığı o qədər zəngin xəzinədir ki, ondan hər kəs öz doğma sərvəti kimi yararlanı bilər. Bu xəzinə zaman-zaman türkün və türklüyün xidmətində dayanan elm adamlarını və oxucuları öz cazibəsinə almış, onları heyrləndirmişdir. Hər iki sənətkarın əbədi irsi milli ədəbi çərçivəni aşmış, bütün Yaxın və Orta Şərq ölkələrinə yayılmış, Avropanın böyük ədiblərinin məhəbbət və rəğbətini qazanmışdır.

Dahi alman şairi Göte “Qərb-Şərq Divanı”nda Nizami təxəyyülünün zənginliyinə, yüksək şair ilhamına heyran olduğunu bildirir. O, qeyd edir ki, “Nizami yüksək yaradıcılıq ilhamına malik olan bir şəxsiyyətdir”. (1,36) Bundan sonra Avropada Nizami irsinə maraq getdikcə artır, məşhur şərqşünaslar dahi şairin yaradıcılığı ilə bağlı mülahizələr irəli sürürlər. Rusiyada Nizami haqqında ən mükəmməl tədqiqat A.C.Krımski və J.C.Bertelsə məxsusdur. J.Bertels Nizaminin dünya ədəbiyyatındakı mövqeyini yüksək qiymətləndirərək yazırdı: “Nizami haqqında yalnız bunu demək olar ki, onun yaradıcılığı bizim üçün heç cürə izah edilə bilməyən bir möcüzədir, hər bir fikir onun qələminə öz poetik və bədii ifadə formasında hazır gəlmişdir. Hər halda dünya ədəbiyyatında belə bir hadisəylə yan-yan qoymaq üçün ikinci bir insan tapmaqda mən çətinlik çəkirəm. Nizami üçün heç bir miqyas yoxdur, onu yalnız öz yaradıcılıq meyarı ilə ölçmək olar”. (2,144)

Nizami yaradıcılığının başqa bir qütübü onun Şərq poeziyasında ədəbi məktəb yaratmasıdır. Professor Pənah Xəlilov ədəbi məktəb anlayışını belə izah edir: “Ədəbi məktəb anlayışını böyük yazıçıların adı ilə bağlayırlar. Məsələn, Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli məktəbi anlayışı vardır. Yeni cığır, yeni üslub yaradan, ədəbiyyatda yeni ideya və motiv, təzə sənətkarlıq meyarı gətirən böyük şəxsiyyətlərin öz sağlıqlarında, yaxud özündən sonra pərəstişkarları, davamçıları meydana çıxır. Davamçılar həmin yazıçını ustad hesab edir, onun yolu ilə gedir, ona nəzirələr yazır, onun irsinin bəzi mühüm xüsusiyyətlərini saxlamağı ədəbi dəb hesab edirlər.

“Xəmsə” yaradanlar Nizami məktəbinin bir sıra qanun-qaydalarına əməl etmişlər. Məsələn, Nizami əsərlərinin adını mühafizə etməyi, yaxud ona yaxın ad seçməyi, Nizami əsərlərinin kompozisiya vəhdətini, hər əsərin bəhrini, əsas surətlərini və s. saxlamağı vacib şərt saymışlar”. (3,204-205)

Təsədüfi deyil ki, Nizamidən bir əsr sonra hind şairi Əmir Xosrov Dəhləvi onun şagirdi olmaqla fəxr edirdi. Əmir Xosrov Dəhləvi doğrudan da Nizaminin ləyaqətli bir varisi və xələfi olmuşdur. O da Nizami kimi “Xəmsə” yaratmış, bütün poemalarının müqəddiməsində Nizamidən təsirləndiyini söyləmişdir. O, 1298-1301-ci illər arasında beş poema yazmış, onların adlarını Nizami poemalarının adları ilə belə uyğunlaşdırmışdır:

Nizami “Xəmsə”si

1. “Məxzənül-əsrar”
2. “Xosrov və Şirin”
3. “Leyli və Məcnun”
4. “Həft peykər”
5. “İskəndərnamə”

Ə.X.Dəhləvi “Xəmsə”si

1. “Mətləül-əsrar”
2. “Şirin və Xosrov”
3. “Məcnun və Leyli”
4. “Həşt Behişt”
5. “Aineyi-İskəndəri”

Nizami “Xəmsə”sinin davamçıları kimi tanınan sənətkarlar və onların yaratdıqları poemalar haqda Vahid Dəstgirdi maraqlı bir fikir ifadə edir: “Əgər dünyada saxlanılan bütün kitablara diqqət yetirilsə, onda yüzlərcə “Xəmsə” əsəri gözə çarpar ki, bunların hamısı dahi Nizaminin yaradıb meydana çıxardığı “Xəmsə”nin təsiri altında yaranıb meydana çıxmışlar”. (4,239)

Özbək şairi Əlişir Nizaməddin Nəvai Şərqdə ilk türkdilli “Xəmsə”nin müəllifi kimi məşhurdur. O, türk ədəbiyyatının babalarından sayılır. Ə.Nəvai öz “Xəmsə”sini bitirdikdə onun son səhifələrində maraqlı bir məclis təsvir etmişdir. Bu məclisin mərkəzində Nizami ən başdadır, qalan şairlər isə onun ətrafında göstərilmişlər.

Əmir Əlişir Nəvai (1441-1501) özbək xalqının yetirdiyi böyük sənətkarlardandır. O da Nizami Gəncəvi kimi dünya şöhrətli bir şairdir. Nəvai bütün həyatını türk xalqlarının mədəniyyətinin yüksəlişinə həsr etmiş, ilk dəfə olaraq doğma ana dilinin zənginliklərini açıb göstərmişdir. Dahi şair Məhəmməd Füzuli Ə.Nəvainin yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmiş, onu özünə ustad hesab etmişdir. Nizamidən üç əsr sonra dünyaya gələn Ə.Nəvai isə Nizamini özünə ustad hesab etmişdir.

Nəvai əlli yeddi min misradan artıq lirik əsərlər, bənzərsiz poemalar yazmışdır. Hələ Nəvainin sağlığında onun ədəbi təsiri bütün yaxın Şərqə, o cümlədən Azərbaycana da yayılmışdı. Mərhum akademik Həmid Araslı “Böyük Azərbaycan şairi Füzuli” adlı monoqrafiyasında yazır ki, Nəvainin başçılıq etdiyi ədəbi məktəbin şöhrəti Azərbaycan şairlərinə də öz təsirini göstərmişdir. Azərbaycan şairlərinin Nəvainin dil və üslub xüsusiyyətlərinə uyğun əsərlər yaratmaları buna uyğun nümunə kimi göstərilir.

Ədəbiyyat tarixçisi F.Köçərli “Əlişir Nəvai Əmir Nizaməddin” oçerkində özbək şairinin yaradıcılığını çox yüksək qiymətləndirir, onun öz xalqının ədəbiyyatında tutduğu mövqeyi açıqlayandan sonra onun Azərbaycan poeziyasına təsirindən də söz açmışdır. Əlişir Nəvaini bir sənətkar kimi yüksək qiymətləndirən ədəbiyyatşünaslardan biri də görkəmli tədqiqatçı Salman Mümtaz olmuşdur. O, 1926 – cı ildə «Yeni yol» və «Kommunist» qəzetlərində dərc etdirdiyi iki məqaləsində Nəvai yaradıcılığından rəğbətlə söz açmış, onu özbək – cığatay ədəbiyyatının böyük dahisi hesab etmişdir : “Əmir Əlişir Nəvainin cığatay ədəbiyyatında böyük xidmətləri vardır. Firdovsinin fars ədəbiyyatı üçün açdığı yeni cığırlardan daha qiymətli bir cıdırı Əmir Əlişir Nəvai açmışdır”.(5,350)

Əsrlər keçdikcə Nizami poeziyası öz fəlsəfi dərinliyi və poetik cazibəsi ilə Yaxın və Orta Şərqdə yeni davamçılar, ardıcılar meydana gətirmişdir. Sözsüz ki, bunlardan ön cərgədə dayananı Ə. Nəvaidir. Nəvai təkcə Nizami ənənələrini davam etdirməklə kifayətlənməmiş, öz orijinal yaradıcılığı ilə də Nizami kimi sənətdə yeni cıdır açmışdır. O, Nizami «Xəmsə»sindən yaradıcılıqla faydalanmış, öz «Xəmsə»sində yeni ideyalar, mütərəqqi fikirlər irəli sürmüşdür.

Nizami yaradıcılığına böyük hörmət və məhəbbətlə bağlanan

Ə. Nəvainin məqsədi sələfi Nizamini təkrar etmək olmamışdır. Onun əsas məqsədi Nizami irsindən yaradıcı şəkildə istifadə etmək, öz dövrü, ictimai mühiti və tarixi şəraitinə uyğun yeni tipli obrazlar yaratmaq olmuşdur.

“Getdiyim sənət yolu Nizaminin açdığı yoldur”-düşüncəsi ilə yaradıcılığını davam etdirən özbək şairi öz ustadını belə dərk edir :

Nizami şeyxdir, aramgahı – vətəni Gəncədir. Onun beş xəzinəsi Gəncədə saxlanır. Bu xəzinə saf dürrəldən və gövhərlərdən ibarətdir. Xəzinə sahibi onun qapısının (ağzının) açılarda səs salmaması üçün ona “iki dodaqdan deşik” düzəldib ki, axtarıcılar xəzinə qapısını tapa bilməsinlər. Xəzinə üstündə əyləşən dürrə saçandır, ona görə dürrə saçır ki, bu sərvət şahlara gələn ölkələr xəracından çoxdur, hətta şahlar tacının fərrisi də həmin dürrələrdir. Xəzinəyə əvvəlcədən daşyağdıran mancanaq qoyulub ki, oğru başına daş yağdırılsın. Ulduzlar göy üzünü tutduğu kimi, xəzinə gövhərləri də yer üzünü tutmuşdur”. (6,248)

Ə. Nəvainin gözündə Nizami «Xəmsə»si mənalar xəzinəsi kimi əvəzsizdir. Qeydə alınan nümunədə öz sələfi haqqında fikir və düşüncələr dairəsi, şagirdin ustaddan necə faydalanması, necə öyrənib, nəyi təzələdiyi, ənənəni necə zənginləşdirdiyi barədə əhatəli məlumat əldə edilir.

Şərqi bütün «Xəmsə» davamçıları kimi Nəvai də müəyyən ənənəyə, qayda-qanuna əməl etməli idi. Nizami «Xəmsə»sinə cavab yazanların qarşısında duran və onları qismən məhdudlaşdıran tələblər bundan ibarət idi ki, şagird öz ustadının əsərlərinin mövzunu, kompozisiyasını saxlamalı idi. Yeni «Xəmsə»nin adı ustad «Xəmsə»sinə uyşmalı idi. (6,245) Nəvai də bu qaydalara əməl etdi. Amma Nəvainin məqsədi Nizamini təkrar etmək olmamışdır. Onun əsas məqsədi Nizami irsindən yaradıcı şəkildə istifadə etmək, öz dövrü, ictimai mühiti və tarixi şəraitinə uyğun yeni tipli obrazlar yaratmaq olmuşdur və özbək şairi bunun öhdəsindən məharətlə gəlmişdir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Ə. Ağayev. Nizami və dünya ədəbiyyatı, Bakı, Azər nəşr. 1964.
- 2.J.C.Bertels. Böyük Azərbaycan şairi Nizami, Bakı, EAAef nəşriyyatı, 1940.
- 3.M.Cəlil, P.Xəlilov. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları, Bakı, Maarif, 1988.
- 4.Q. Beqdeli. Şərq ədəbiyyatında «Xosrov və Şirin» mövzusu, Bakı, Elm, 1970.
- 5.Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları, Bakı, Yazıçı, 1986.
- 6.P. Xəlilov. Türk xalqlarının və Şərqi slavyanların ədəbiyyatı, Bakı, Maarif, 1994.

РЕЗЮМЕ

ДОИСТОРИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В ЛИТЕРАТУРЕ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ / НИЗАМИ И НАВАИ /

Агаева Ф.А.

Бакинский Государственный Университет, Азербайджан

Литературное наследие Низами Гянджеви и Алишера Навая имеет большое историческое значение и перекликается с нашим временем. А.Навай, родившийся через 300 лет после Низами, стал верным наследником поэта и достойно продолжил его традиции. Работа этих двух великих гениев Востока - важный пример освещения отношений между предшественниками.

Ключевые слова: национальная литература, литературная школа, «Хамса», художник, Низами, Наваи, поэзия.

SUMMARY

PREHISTORIC RELATIONS IN THE LITERATURE OF THE TURKISH PEOPLES / NIZAMI AND NAWAI /

Agayeva F.A.

Baku State University, Azerbaijan

The literary heritage of Nizami Ganjavi and A. Nawai is of great historical importance and has something in common with our time. A. Nawai, who was born 300 years after Nizami, became the faithful heir of the poet and continued his traditions with dignity. The work of these two great geniuses of the East is an important example of illuminating the relationship between predecessors.

Key words: national literature, literary school, "Khamsa", artist, Nizami, Nawai, poetry.

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNİN TARİHİ YOLCULLUĞU

Demir Necati

Gazi Üniversitesi, Türkiye

Özet: Azerbaycan Türklüğü ile Türkiye Türklüğü, Türklerin Oğuz boyundan gelmektedir. Dolayısıyla Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinin kaynağı Oğuz Türkçesidir. Türklüğün bu iki kolu yüzyıllarca birlikte yaşamışlardır. Komşu olmalarına rağmen bazen de iki farklı ülke olarak tarihteki yerlerini almışlardır. Bu ayrılık zaman zaman dile de yansımış, iki toplumun dilinde bazı küçük farklılıklar ortaya çıkarmıştır. Bu küçük farklılıklar öne çıkarılarak sanki iki dil varmış gibi bilgiler verilmektedir. Halbuki Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesi ayrı birer dil değil Türkçenin iki farklı coğrafyada icra edilmiştir.

Anahtar sözcük: Türk, Türkiye, Azerbaycan, Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi

Giriş. Eski Türkçenin son dönemlerine doğru, 11. yüzyılda Türk dünyasında büyük bir hareketliliğin başladığını biliyoruz. Genelde Türkistan, Altay Dağları, Tanrı Dağları ve çevresinde yaşayan Türklerin bir kısmı, yerinde kalırken bir kısmı da ana yurttan çeşitli yönlerde doğru göç ederler. Bu göçlerin ağırlığı kuzey, güney ve batı yönüne doğrudur. Kuman-Kıpçaklar, Hazar ve Karadeniz'in kuzeyinden (Hun, Avar, Bulgar ve Hazarların yolundan), Oğuzlar ise Afganistan, İran ve Irak'ın kuzeyi ile Türkmenistan, Azerbaycan üzerinden Anadolu istikametine gelerek müsait yerleri mesken tutmuşlardır. Bu göçler kargaşa içinde gerçekleşmiş, sonuçta Oğuzların büyük bir bölümü Afganistan, İran, Irak ve Suriye'nin kuzeyi ile Türkmenistan, Azerbaycan, Anadolu ve Balkanlar'a yerleşmişlerdir³.

Bu göçlerin ortaya çıkardığı bir sonuç olarak Türkçe kelimelerde ses ve şekil bakımından değişiklikler meydana gelmiş, bazı tasniflerin yapılması gerekli olmuştur. Netice olarak Türklerin ana yurttan kalanlarının diline *Doğu Türkçesi* (Karahanlı Türkçesi, Harazm Türkçesi, Çağatay Türkçesi, Özbek Türkçesi, Yeni Uygur Türkçesi, ...); kuzeye gidenlerin diline *Kuzey Türkçesi* (Kuman-Kıpçak Türkçesi ve günümüz lehçeleri), bugünkü Anadolu istikametine gelenlerin diline de *Batı Türkçesi* (Eski Türkiye Türkçesi, Osmanlı Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Gagavuz Türkçesi ve Türkiye Türkçesi) adı verilmiştir.

1. Azerbaycan Türkçesinin Tarihî Geçmişi. Batı Türkçesinin temelini oluşturan Oğuzca, tarihî coğrafi ve sosyal sebeplerden dolayı bazı küçük farklılıklar arz etmiş, zamanla kollara ayrılmıştır. Bu kollardan biri de yukarıda belirttiğimiz gibi Azerbaycan Türkçesidir.

Öncelikle Azerbaycan coğrafyasında tarih boyunca zengin bir Türk edebiyatının teşekkül ettiğini belirtmekte fayda vardır. Azerbaycan'da Türk dilinin ve edebiyatının mevcudiyeti; sözlü edebiyat mahsulleri, mimarî kalıntılar, yer ve şahıs adlarının yardımı ile M.Ö. VII. yüzyıla kadar indirilebilmektedir. Hiç kesintiye uğramadan günümüze kadar da devam ettiğini de rahatlıkla söyleyebiliriz⁴.

Azerbaycan Türkçesi ile Osmanlı Türkçesinin ilk ayrılma noktası konusunda kaynaklar, XIII. yüzyılın sonu ile XIV. yüzyılın başlarında yaşamış *Hasanoğlu* mahlaslı *Şeyh İzzeddin Pür Hasan Esfereyanî*'nin iki gazeline kadar inmektedir⁵. Bu gazellerdeki farklılıkların bir dili iki sahaya ayıracak nitelikte olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Farklılık sadece coğrafyadadır.

Hasanoğlu'ndan sonra Azerbaycan sahası şâir ve yazarı kabul edilen *Erzurumlu Kadı Darir* (XIV. yüzyıl) *Kadı Burhaneddin* (XIV. yüzyıl), *Nesimî* (XV. yüzyıl), *Habibî* (XV. yüzyıl sonu, XVI. yüzyıl başları), *Hataî* (XV. yüzyıl sonu, XVI. yüzyıl başları), *Fuzulî* (XVI. Yüzyıl) 'nin eserleri ile *Dede Korkut Hikâyeleri* (XV. yüzyıl) ... incelendiğinde Anadolu ile Azerbaycan sahası Türkçesi arasında önemli farklılıkların olmadığı görülecektir. Bununla birlikte, Anadolu sahası şâir ve yazarları olan *Mevlâna* (XIII. yüzyıl), *Sultan Veled* (XIV. yüzyıl) *Yunus Emre* (XIII. yüzyıl sonu, XIV. yüzyıl başları), *Şeyyad Hamza* (XIII. yüzyıl), *Ahmed Paşa* (XIV Yüzyıl), *Şeyhî* (XV. yüzyıl) ... 'nin eserlerinde bugünkü Azerbaycan Türkçesinin hususiyetleri sayılan özellikler bol miktarda görülür.

İki saha Türkçesi arasındaki farklılıkların XVIII. yüzyıla kadar hiç de önemli olmadığı *Mirza Muhammed Mehdi Han'ın Senglâh* adlı eseriyle de sabittir. Adı geçen; " ... büyük Türk-Fars lügati bu devirde Türkçenin ehemmiyetini gösteren eserdir ki, bunun *Menabi'l Luga* adlı ilk kısmı muhtelif edebî Türk lehçeleri (Çağatay, Azerî, Osmanlı) hakkında mukayeseli malumatı havi bir gramerdir." ... "Muhtelif Türkmen ve Özbek lehçelerinin, farklı olmakla beraber, aynı esastan geldiklerini, Osmanlı ve Çağatay lehçeleri arasındaki bazı benzeyişlerin sebeplerini, Çağataycaya mukabil, Rum ve İran Türkçesinin (yani Osmanlı ve Azerî lehçelerinin) aynı gramer hususiyetlerini gösterdiklerini anlatmak suretiyle, filolojik müşahade

³ Geniş bilgi için bk. Ali Karamanhoğlu, *Türk Dili*, Dergah yay., İstanbul 1984.

⁴ Yavuz Akpınar, *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh yay., İstanbul 1994, s. 17-99.

⁵ Kerim Oder, *Azerbaycan*, Boğaziçi yay. İstanbul 1982, s. 112.

kabiliyetine malik olduğunu ıspat etmektedir"⁶. Yine Hadi Mirzazâde'nin *Azerbaycan Dilinin Tarihi Grammatikası*⁷ adlı eseri incelendiğinde bu durum daha açık bir şekilde görülecektir.

Fakat daha sonraki zaman içerisinde değişik coğrafyalarda yaşama, göç kargaşası sebebiyle diğer Türk lehçe ve şivelerinin iki coğrafyaya tesirinin farklı olması ve değişik kültürlerin tesiri bazı farklılıkları ortaya çıkardığı açıktır.

Bu farklılıkların çoğalması ve belirginleşmesi XVIII. yüzyıldan itibaren görülmüştür. Divan edebiyatının her iki coğrafyada ortak edebiyat iken Azerbaycan sahasında daha önce zayıflaması, halk şiirinin her iki kolda canlanması ve Azerbaycan sahası halk şiirinde mahallî kelimelerin ve şekillerin oldukça çok kullanılması bu ayrılığın başlıca sebepleridir.

Halk şiiriyle yazıya geçen kelime ve şekiller Azerbaycan edebî dilinde önemli malzemeler olması konusunda Molla Penah Vagif, Mirza Feth Ali Ahundzâde, Vidadî ve onları takip eden Celil Mehmed Kulizâde, Neriman Nerimanof, Sultan Mecit Ganizâde'nin rolü büyüktür.

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türkleri arasındaki bağlantılar ve ilişkiler 1905'ten sonra oldukça kuvvetlendi. Bu tarihten sonra Osmanlı dil ve edebiyatı Azerbaycan'da yakından takip edilmeye başlandı. 1908'de Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyetin ilan edilmesiyle daha önce seyrini sürdüren Millî Edebiyat ceryanı kuvvetlendi. Gerek Azerbaycan'dan gelerek Türkiye'de eğitim gören, gerekse Türkiye'den Azerbaycan'a giden aydınların Milli Edebiyat ceryanı tesiri altında kalarak Azerbaycan'da bu akımı takip etmeleri, Türkçenin bu dairesini Türkiye Türkçesine iyice yaklaştırmaya başladı.

Özellikle "*Ali Bey Hüseyin-zâde ve muakkipleri, doğrudan doğruya osmanlı edebî lehçesiyle yazdıkları gibi, san'at ve hayat telâkkisi bakımından da, Nâmuk Kemâl, Hâmid ve Ekrem gibi Tanzimat edebiyatçılarının ve hattâ Tevfik Fikret-Hâlit Ziya mektebinin kuvvetli tesiri altında kaldılar*"⁸.

Bu arada Azerbaycan'da, Türkiye Türkçesini takip eden Füyûzat (1906-1907), Açık Söz (1915-1918) gibi gazete ve dergilerin çıkması, çok sayıda ilk, orta, lise ve yüksek öğretim okullarının açılması, çeşitli türde kitapların basılması dildeki farklılığı büyük ölçüde azalttı.

Ayrıca "*Kırım'da İsmail Bey Gaspıralı'nın çıkardığı Tercüman gazetesinin şîârı olan dilde, fikirde, işte birlik düstûru, bütün Türk memleketlerinde olduğu gibi, Azerbaycan'da da derin akisler yapmış ve Azerbaycanlı gençliğinin gözlerini Türkiye'ye çevirmişti*"⁹.

Bu yakınlaşma devam ederken 27 Nisan 1920'de Azerbaycan, Sovyet Rusya tarafından işgal edildi. Bu tarihten sonra Türkiye Türkleri ile Azerbaycan Türkleri arasındaki siyasî, sosyal, kültürel ve ekonomik bağlar bütünüyle koptu. Azerbaycanlı şâir, yazar ve fikir adamları büyük bir baskı altına girerek Rus edebiyatını ve düşüncesini takip etmek zorunda kaldılar. Birleşme noktasına doğru yürüten Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi bu tarihten sonra birbirinden tekrar uzaklaşmaya başladı. Bu farklılaşma 1990 yılı öncesinde en büyük noktaya ulaşmış durumdaydı. Bu hâlde bile, bir dil profesörümüzün Azerbaycan ve Osmanlı sahası için dediği: "*Azerî ve Osmanlı Türkçeleri günümüze kadar hiç bir zaman iki ayrı yazı dili haline gelmemiş, daima aynı yazı dilinin iki ayrı dairedede görünüşünü teşkil etmişlerdir*"¹⁰, sözü her şeye rağmen geçerliliğini bu tarihte de kaybetmemiştir.

Aşağıda vereceğimiz günümüz Azerbaycan Türkçesi özellikleri incelenecek olursa bu durum daha iyi görülecektir.

2.Azerbaycan Türkçesinin Bugünkü Durumu. Azerbaycan Türkçesinin bugünkü durumunu tespit edebilmek için muassır Azerbaycanlı şâir ve yazarlardan Bahtiyar Vahapzâde'nin *Veten Ocağının İstisi* (makaleler ve takdim yazıları)¹¹, Açığ Sohbet (şiirler)¹²; Efgan'ın *Gülyanag* (roman)¹³; Penah Helilov'un *Nesrimizin Üfugleri* (makaleler)¹⁴; Eli Sultanlı'nın *Megaleler*¹⁵; Hadi Mirzazâde'nin *Azerbaycan Dilinin Tarihi Grammatikası*¹⁶ adlı eserlerin muhtelif bölümlerinden seçtiğimiz metinleri inceledik. Bu çalışma neticesi olarak Günümüz Azerbaycan Türkçesini karakterize eden özellikleri şöyle özetleyebiliriz.

a. Ses Bilgisi: Azerbaycan Türkçesinin aslî ünlülerinden birisi de kapalı e "é" sesidir. Türkiye Türkçesi alfabesinde işareti olmayan, fakat eski metinlerimizde ve Anadolu ağızlarında bulunan kapalı e; "é"

⁶ M. Fuat Köprülü, "Azerî", *İslam Ansiklopedisi*, C. II, MEB yay., İstanbul 1979, s.139.

⁷ Hadi Mirzazade, *Azerbaycan Dilinin Tarihi Grammatikası*, Azerbaycan Üniversitesi Neşriyyatı, Bakü 1990.

⁸ Köprülü, age, 147.

⁹ Köprülü, age, 146.

¹⁰ Muharrem Ergin, *Azerî Türkçesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yay., İstanbul 1981, s. VIII.

¹¹ Bahtiyar Vahapzade, *Veten Ocağının İstisi*, Gençlik (Neşriyyatı), Bakü 1982.

¹² Bahtiyar Vahapzade, *Açığ Söhbət*, Gençlik (Neşriyyatı), Bakü 1977.

¹³ Efgan, *Gülyanag*, Gençlik (Neşriyyatı), Bakü 1977.

¹⁴ Penah Helilov, *Nesrimizin Üfugleri*, Yazıcı (Neşriyyatı), Bakü 1992.

¹⁵ Eli Sultanlı, *Megaleler*, Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, Bakü 1971.

¹⁶ Mirzazade, age.

ile "i" arasında bir sestir. Eski Türkçe ve Orta Türkçe devrelerindeki bazı "e" sesleri, bugünkü Azerbaycan Türkçesinde bazen "y, ç, ş", bazen de sebepsiz olarak kapalı e sesine dönüşmüştür. "yéni" yeni, "géy-" giymek, "éyle-" eylemek, "chévri-" çevrilmek, "sévv-" sevmek. Yabancı dillerden geçme kelimelerin kısa ünlüleri (a, e, i) de bazen "é" sesine dönüşür: "éşg" <A. 'aşk, "méyye" <A. meyve, "yégame" <Fa. yegane, "mövge" <A. mevki'. Yabancı dillerden geçme ve Türkçe kelimelerin başlarında ve kök hecesinde bulunan bazı "i" sesleri, "é" ye dönüşür: "én-" inmek, "él" il, memleket, "éhsan" <A. ihsan, "şér" <A. şîr. Eski Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesi devrelerindeki bazı "é" sesleri kendisini muhafaza etmektedir: "dé-" demek <DLT. témek, "kéç-" geçmek <DLT. kéçmek, "yér" yer, dünya <DLT. yér.

Bazı istisnaların olmasına rağmen Azerbaycan Türkçesinde ünlü uyumu çok kuvvetlidir. Kalınlık-incecik uyumuna uymayan kelime çok azdır. Uymayanlar: "ısın-" ısınmak, "ıslan-" ıslanmak, "ışığ" ışık; eklerde ise "-daş" istisna teşkil eder. Bazı örnekler: "vetendaş" vatandaş, "sirdaş" sırdaş.

Düzlük-yuvarlaklık uyumu ise hemen hemen istisnasızdır. Türkiye Türkçesinde uyum dışında kalan bazı kelimelerin Azerbaycan sahasında uyuma girdiği görülür: "yagmur" yağmur, "çamır" çamur, "ovuç" avuç, "govuş-" kavuşmak.

Azerbaycan Türkçesinde ünlü incilmesi, diğer ses değişikliklerine göre hayli ileri derecededir. Arapça ve Farsçadan geçen kelimelerin kısa ünlüleri çoğunlukla incelmıştır: "eks" <A. 'aks, "elegeder" <A. 'alaka-Fa.dâr, "hette" <A: hattâ, "mühafize" <A. muhafaza, "güsür" <A. kusur, "hügüg" <A. hukûk. Türkçe kelimelerin ilk hecelerinde de zaman zaman incelme görülür. "ısın-" ısınmak, "ışığ" ışık, "ıslan-" ıslanmak.

Kelime başında "ı" sesi yoktur. Eski ve Orta Türkçede "ı" ile başlayan kelimelerin ilk sesi çoğunlukla "i" 'ye dönüşmüştür: "ıslan-" ıslanmak, "ısıt-" ısıtmak, "ışığ" ışık.

Kıpçak Türkçesinin tesiriyle, Türkçe ve yabancı dillerden geçmiş kelimelerde "v" ünsüzü tesiriyle yuvarlaklaşma görülür: "ovuç" avuç, "ovlan-" avlanmak, "govga" <Fa. kavga, "alov" <Fa. alev, "şövket" <A. şevket, "lövha" <A. levha.

Yine Kıpçak Türkçesinin tesiriyle iç sesteki bazı "ğ" sesleri "y" olmuştur: "söyüt" söğüt, "öyren-" öğrenmek, "soyuk" soğuk.

t->d- açısından Türkiye Türkçesinden hemen hemen farksızdır. Farklı olarak bazı kelimeler Eski Türkçedeki "t-" sesini muhafaza ederler: "tohin-" dokunmak, "tik-" dikmek. Bazı kelimelerde ise "d" ye değişme görülür: "dad-" tatmak, "dart-" tartmak.

Türkçe kalın sıradan kelimelerde "k-, -k", yabancı dillerden geçme kelimelerde ise "k-, -k-, -k" sesleri kurallı olarak "g" sesine dönüşmüştür: "gaç-" kaçmak, "gal-" kalmak, "torpag" toprak, "ganun" <A. kanun, "feget" fakat, "şerg" <A. şark, "éşg" <A. 'aşk.

Kelime başlarında bulunan bazı "b" sesleri genizleşerek "m" sesine dönüşür: "men" ben, "min" bin sayısı, "min-" binmek, "monçuk" boncuk.

Kelime sonlarında bulunan bütün "k" sesleri ünlü ile başlayan ek aldıklarında kurallı olarak "y" sesine dönüşür, felek > feleye, büyüklük > büyüklüye.

Başta "y" düşmesi oldukça yaygındır. Bu düşme genellikle dar ünlülerin önünde gerçekleşir: "ürek" yürek, "üz" yüz, çehre, "itir-" yitirmek.

Türkiye Türkçesinde ötümlüleşen "k-" sesleri, Azerbaycan Türkçesinde bazı kelimelerde kendisini muhafaza etmiştir: "könül" gönül, "kölge" gölge, "keç-" geçmek.

Bazı Türkçe kelimelerde ünsüz ikizleşmesi, bazı Arapça kelimelerde de asıl şeklin korunduğu görülür: "saggal" sakal, "toguşma" tokuşma; "edebiyat" edebiyat, "cemiyet" cemiyet.

Ünsüz yer değiştirmesi, Anadolu ağızlarını hatırlatmaktadır. Bu yer değiştirme genelde "r" sesinin öne alınması sonucu ortaya çıkmaktadır: "torpag" toprak, "körpü" köprü, "arvad" avrat

b. Şekil Bilgisi: Birinci grup şahıs eklerinden bir ve ikinci teklik şahıslar Eski Anadolu Türkçesinin devamı olarak "-am, -em, -san, -sen" şeklindedir: "isteyirem" istiyorum, "doymuram" doymuyorum, "gelirsen" geliyorsun, "déyersen" dersin, söylersin. Birinci ve ikinci grup şahıs eklerinin birinci çokluğu ise, "-ıg, -ik, -ug, -ük" şeklindedir: "inanırığ" inanıyoruz, "duyurug" duyuyoruz, "öğrenirik" öğreniyoruz, "görürük" görüyoruz

Şimdiki zaman eki "-ır, -ir"; olumsuzu da "-mır, -mir" "başlayır" başlıyor, "benzemir" benzemiyor.

Anlatılan Geçmiş zaman, "-m0ş" ekinin yanı sıra ikinci ve üçüncü şahıslarda "-0b" ekine de sahiptir: "-0b" eki bu zamanda "-m0ş" ekini karşılamaktadır: "tutup" tutmuş, "yazıp" yazmış, "ölüpler" ölmüşler, "görüpler" görmüşler.

Çağatay Türkçesinin tesirinden dolayı ünlü ile biten isimlerde, yükleme hali eki "-nı, -ni, -nu, -nü" şeklindedir: "hadiseni" hadiseyi, "Fuzulini" Fuzulî'yi.

Dönüşlülük zamiri "öz"ün kullanılışı oldukça yaygındır. "kendi" zamiri ise nadiren kullanılır.

Yeterlik fiilinin olumsuzu yardımcı fillde gösterilir: "*tuta bilmir*" tutamıyor, "*ala bilmezdi*" alamazdı, "*göre bilmir*" göremiyor.

c. İmla Kuralları: Bilindiği gibi Türkiye Türkçesinde kelime sonlarında "b, c, d, g" ünsüzleri bulunmaz. Bu özelliği ile de Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesinden farklılık gösterir: "*aqac*" ağaç, "*gılinc*" kılıç, "*genc*" genç, "*kanad*" katat, "*yurd*" yurt, "*açıg*" açık, "*ışığ*" ışık, "*gelb*" kalp, "*gab*" kap.

Kurallı birleşik fiillerin yazılışı Türkiye Türkçesine göre bazı farklılıklar arz eder. Yeterlik fiilinde yardımcı "*bil-*" fiili ayrı yazılır: "*göstere bilsen*" gösterebilsin, "*yaşaya bilseydi*" yaşayabilseydi.

Soru eki bir önceki kelimeyle bitişik yazılır: "*birdirmi*" bir midir, "*bilermi*" bilir mi, "*yohdurmu*" yok mudur.

İkilemelerde kelime aralarına "-" işareti konulur: "*dadlı-duzlu*", "*ulus-oymag*", "*adet-en'ane*".

ç. Söz Varlığı / Sözlük: Azerbaycan Türkçesinin ek, mana ve kelime açısından kendisine mahsus ve çevre Türk lehçelerinden aldığı kelimeler bir hayli fazladır: "*digersiz*" diğeri olmamaksızın, "*yazıcı*" yazar, "*bayatı*" manî, "*bulak*" çeşme, "*bütöv*" bütün, "*çiyin*" arka, omuz, "*gonag*" misafir, "*yahşı*" iyi, güzel, ...

1920'den sonra kültür ve siyasî ilişkilerden dolayı Ruslardan va Ruslar vasıtasıyla Batı dillerinden birçok kelime Azerbaycan Türkçesine geçmiştir. Bunlardan bazıları: Rusçadan geçen gelimler: "*dramaturgiya*" oyun yazma, "*konflikt*" ihtilaf, "*kolorit*" renk verma, "*korifey*" dahi, bilgin, "*miş*" mit... Ayrıca Rusların baskısıyla soyadlarına Slav kökenli ekler getirilmiştir. *Rızayev, Rahimov, Gasimov*... İngilizceden geçen kelimelerden örnekler: "*folklor*" halk bilmi, "*totem*" ilkel topluluklarda insanların türediğine inanılan nesne"... Almancadan geçenler: "*moment*" bir kuvvetin bir cismi bir nokta veya bir eksen yöresinde etkisini belirleyen vektör niceliği, "*şablon*" şablon... Fransızcadan geçenler: "*akkord*" akort, "*dram*" dram, "*eskiz*" resim taslağı, "*idil*" kısa şiir, "*poema*" şiir... İtalyancadan ödünç alınanlar: "*gazéte*" gazete, "*komediya*" komedi, "*opera*" opera, ...

Azerbaycan'ın diğer bölge ülkeleri gibi XIII. yüzyılda istilaya uğradığını ve istilacı Moğolların burada uzun süre kaldığını biliyoruz. Bu işgal yıllarından kalan bazı Moğolca kelimeler Azerbaycan Türkçesinde kendisini muhafaza etmiştir: "*lap*" tam çok, "*maral*" dişi giyik, "*ongon*" totem, "*nöker*" hizmetçi, uşak, ...

Azerbaycan Türkleri tarih boyunca Farslarla da çok yakın ilişkiler içerisinde olmuşlardır. Bu yakın ilişki iki toplumu çeşitli yönlerden etkilerken dilde de kendini gösterir: Bu çerçevede Farsçadan Azerbaycan Türkçesine çok kelime geçmiştir. Bunlardan bazıları: "*nale*" inleme, "*nikbin*" iyimser, "*nişan*" işaret, "*pirestişkar*" taparcasına seven, "*sepgi*" üslup, "*şagird*" öğrenci, "*zerger*" kuyumcu, "*alude*" bulaşmış, bulaşık, "*bedbaht*" mutsuz, "*behre*" hisse...

Sonuç.Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi bu özelliklerin birçoğu Eski Türkiye Türkçesinin Azerbaycan Türkçesine mirasıdır¹⁷. Bir kısmı da günümüz Anadolu ağızlarında yaşamaktadır¹⁸. Yabancı dillerin tesiri konusu Türkiye Türkçesi ile ortak problemdir. İmladaki değişiklikler ise tamamen bir tercih meselesidir. Dünyanın en zengin dillerinden biri olan Türkçe, bu farklılıkların dışında her iki coğrafyada da aynı şekilde yazılmakta ve konuşulmaktadır.

Azerbaycan Türklerinin 1990 yılında tekrar müstakil devlet olması ile dilde zaten var olan birliğin resmîleştirilmesi gündeme gelmiş, ilk olarak Latin harfleri kabul edilmiştir. Azerbaycan parlamentosu resmî dil olarak Türkçeyi kabul etmiş, soyadlarının sonundaki Rusça eklerin kaldırılması konusunda karar almıştır. Ayrıca 1991-1995 yılları arasında çeşitli zamanlarda Türk Dünyasının tamamında yazı dilinin birleştirilmesi için çalışmalar yapılmıştır.

Bu olumlu gelişmeler devam ederken 1995 yılında halk oylaması yapılmış, oylanan maddeler arasına resmî dilin kabulü de koyulmuştur. Aynı milletin evlatları kağıt üzerinde tekrar uzaklaştırmak istenmiş, resmî dil "*Azerice*" olarak kabul edilmiştir.

En küçük ayrıntılara kadar inceleyerek ortaya koymaya çalıştığımız farklılıklar yukarıda gösterilmiştir. Bu farklılıklar ve küçük oyunlar hiçbir zaman bir dili iki yapmayacaktır. "*O halde 'Azeri' değil 'Türk, 'Azerice' değil 'Türkçe' vardır*". Sonuç olarak, Türkçenin bu iki şubesi birbirine geçmiş iki halka gibidir ve bu iki halka tarihin hiçbir devrinde hiçbir şekilde birbirinden kopmamıştır, kopmayacaktır.

ÖDƏBİYYAT

Ali Karamanlıoğlu, *Türk Dili*, Dergah yay., İstanbul 1984.

Yavuz Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh yay., İstanbul 1994, s. 17-99.

Kerim Oder, *Azerbaycan*, Boğaziçi yay. İstanbul 1982, s. 112.

M. Fuat Köprülü, "*Azeri*", *İslam Ansiklopedisi*, C. II, MEB yay., İstanbul 1979, s.139.

¹⁷ Karşılaştırmak için bk. Faruk K. Timurtaş, *Eski Türkiye Türkçesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yay., İstanbul 1977.

¹⁸ Karşılaştırmak için bk. Leylâ Karahan, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, TDK yay., Ankara 1996.

Hadi Mirzazade, *Azerbaycan Dilinin Tarihi Grammatikası*, Azerbaycan Üniversitesi Neşriyyatı, Bakü 1990.

Muharrem Ergin, *Azerî Türkçesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yay., İstanbul 1981, s. VIII.

Bahtiyar Vahapzade, *Veten Ocagının İstisi*, Gençlik (Neşriyyatı), Bakü 1982.

Bahtiyar Vahapzade, *Açığ Söhbət*, Gençlik (Neşriyyatı), Bakü 1977.

Efgan, *Gülyanag*, Gençlik (Neşriyyatı), Bakü 1977.

Penah Helilov, *Nesrimizin Üfügleri*, Yazıçı (Neşriyyatı), Bakü 1992.

Eli Sultanlı, *Megaleler*, Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, Bakü 1971.

РЕЗЮМЕ

ИСТОРИЧЕСКОЕ ПУТЕШЕСТВИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО И ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКОВ

Нечати Демир

Университет Гази, Турция

Азербайджанский и тюркский народы происходят из огузской группы тюрков. Таким образом, источником азербайджанского и турецкого языков является огузский турецкий язык. Эти две ветви тюркизма веками жили вместе. Несмотря на то, что они были соседями, они иногда занимали свое место в истории как две разные страны. Это разделение время от времени отражалось в языке, и некоторые незначительные различия возникали в языках двух общин. Эти небольшие различия выводятся на первый план, и информация дается так, как будто существует два языка. Однако азербайджанский и турецкий языки не являются отдельными языками, турецкий язык исполняется в двух разных регионах.

Ключевые слова: *тюрк, Турция, Азербайджан, турецкий язык, азербайджанский язык,*

SUMMARY

HISTORICAL JOURNEY OF AZERBAIJAN AND TURKISH LANGUAGES

Necati Demir

Gazi University, Turkey

The Azerbaijani and Turkic peoples come from the Oghuz group of Turks. Thus, the source of the Azerbaijani and Turkish languages is the Oghuz Turkish language. These two branches of Turkism have lived together for centuries. Despite the fact that they were neighbors, they sometimes took their place in history as two different countries. This division was reflected from time to time in the language, and some minor differences arose in the languages of the two communities. These small differences are highlighted and information is presented as if there were two languages. However, Azeri and Turkish are not separate languages, Turkish is performed in two different regions.

Key words: *Turk, Turkey, Azerbaijan, Turkish language, Azerbaijani language*

АНАЛИЗ ГЛАГОЛЬНЫХ КОНСТРУКЦИЙ, ОБРАЗОВАННЫХ ОТ ГЛАГОЛЬНО-ИМЕННЫХ ФОРМ (-DIK, -YACAK, -DIĞI, -YACAĞI, -MAK, -MASI И Т.Д.), В СОВРЕМЕННОМ ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

Дубровина М.Э.

Санкт-Петербургский Государственный Университет, Россия

Резюме. В статье рассматриваются особые конструкции, которые присутствуют во многих тюркских языках, в том числе и в современном турецком языке. Эти конструкции образуются путем сочетания аффиксов различных глагольно-именных форм, которые могут включать аффиксы принадлежности, с падежными аффиксами или со служебными словами, типа послелогов, типа: -yasağı/ -dığı zaman, -dığı için, -dığı gibi, -dığı kadar, -dığına göre, -dığına halde, -dığında, -mak için, -makla beraber, -yacak/ -yasağı yerde, -mak yerine). Вслед за некоторыми тюркологами автор статьи полагает, что данные конструкции представляют собой застывшие морфологические образования, которые имеют различные обстоятельственные значения.

Ключевые слова: *турецкая грамматика, деепричастия, обстоятельство, обстоятельственные конструкции.*

Несмотря на то, что турецкий язык уже в течение длительного времени является предметом серьезного научного исследования, и вследствие этого уже достаточно хорошо описан, остаются еще места в его грамматике и синтаксисе, которые продолжают вызывать споры в тюркологической среде. Одной из таких дискуссионных тем продолжает оставаться вопрос о языковой природе многочисленных турецких конструкций, образованных от глагольно-именных форм с показателями -dik, -yacak, -mak, -ması. Современный турецкий язык просто изобилует такими конструкциями, среди них такие как: -yacağı/-diği zaman, -diği için, -diği gibi, -diği kadar, -diğina göre, -diğina halde, -diği takdirde, -diğında, -mak için, -makla beraber, -yacak/-yacağı yerde, -mak yerine, -masına rağmen/karşın и многих других подобных образований современного турецкого языка.

Некоторые тюркологи даже полагают, что такое большое количество рассматриваемых глагольных образований является, своего рода, отличительной чертой этого языка, в принципе, как и остальных тюркских языков, в которых с легкостью можно обнаружить аналогичные средства. Структура у них в большинстве случаев идентичная:

Основа глагола + показатель глагольно-именной формы + (падеж) + (аффикс принадлежности) послелог/служебное слово

Рассмотрим примеры употребления данных образований:

1. Firmamız malı teslim etmediği gibi bizi de bu konuda haberdar etmedi. 'Ваша фирма как и товар не прислала, так и не поставила нас об этом в известность'.

2. İçeri girdikleri zaman odada kimse yoktu. 'Когда они вошли внутрь, в комнате никого не

3. Yirmi yaşında bir genç kız olmasına rağmen eski kafalılıkta babasına taş çıkartıyordu. 'Несмотря на то, что она была молодой девушкой двадцати лет, она намного превосходила своего отсталого отца'.

4. Seniha halasını çok sevmekle beraber onu pek bayağı bulurdu. 'Хотя Сениха и любила свою тетюшку, но она находила ее слишком заурядной'.

5. Bir yabancı dili öğrenmek zannedildiği kadar kolay değil. 'Выучить иностранный язык не так легко, как полагают'.

В ходе изучения рассматриваемых средств, возникает вопрос: являются ли эти конструкции свободными синтаксическим словосочетаниями какого-то глагольного имени и служебного слова (послелога) и относятся, таким образом, к сфере синтаксиса или они представляют собой неразложимые единицы и могут быть включены в морфологическую подсистему языка.

В специальной литературе такие образования нечасто подвергаются разбору, в основном их относят к области синтаксиса и рассматривают несколько поверхностно, исключительно с позиций их синтаксических функций. Так, в классической грамматике турецкого языка А.Н. Кононова нет четкого определения таким средствам, они помещены в тот же раздел, что и отдельные формы с показателями -dik, -yacak, -mak, -ması и обозначены как «развернутые члены предложения». Таким образом, становится понятно, что ученый не выделяет образования, типа -diği için, в отдельную категорию, не отделяет их от исходных глагольных имен, типа формы -dik, и трактует их в качестве свободных лексических словосочетаний, образованных путем присоединения к указанным глагольно-именным формам послелогов или специальных слов. [Кононов 1956 : 437].

Прежде всего, необходимо определить коммуникативное предназначение таких конструкций. Анализируя семантику рассматриваемых форм, трудно не согласиться с мнением турецкой исследовательницы О. Дениз-Йылмаз, которая полагает, что все они выражают различные обстоятельственные смыслы. Уже материал древних тюркских языков демонстрирует регулярное использование одной из глагольно-именных форм – формы -duq с аффиксами падежей или послелогов, где также, по мнению специалистов, такие образования передают обстоятельство. Под обстоятельством принято понимать любое явление или событие, которое сопутствует другому событию и является связанным с ним

Исходя из функционально-семантического подхода, который предполагает движение исследования от функции (семантики) к тем средствам, которые эту функцию / семантику реализуют в языке, можно попытаться обнаружить те средства в турецком языке, которые являются выразителями/маркерами значения обстоятельства. Это, как было сказано выше, прежде всего, наречия (zarf), а в глагольной сфере с выражением обстоятельственных значений связывают деепричастия.

В тюркологии пока еще не существует единого, "всеобъемлющего определения" [Джанмавов 1967 : 5] деепричастия, что является следствием наличия у тюркских деепричастий большого разнообразия семантических и функциональных признаков. Отсутствие подобного универсального

определения тюркского деепричастия объясняется отчасти и тем, что они являются наименее изученными формами глагола в большинстве тюркских языков. [Юлдашев 1977 : 6].

Часто деепричастие определяется как неизменяемая форма глагола, характеризующая второстепенное (побочное, зависимое) действие, которое поясняет другое действие. Так, например, оно рассматривается как «неизменяемая форма глагола, обозначающая собой дополнительное действие в отношении другого основного действия». [Аскарова 1950 : 4]. И.П. Павлов определяет деепричастие в чувашском языке, как неизменяемую по лицам, числам и времени форму, выражающую признак действия и выступающую в предложении в роли обстоятельства. [Павлов 1953 : 2].

Однако определения подобного типа не совсем точно раскрывают суть тюркского деепричастия. В действительности, как демонстрирует фактический результат, в тюркских языках деепричастие не является совершенно неизменяемой формой: большинство тюркских деепричастий могут иметь отрицательный статус, выступают в разных залогах, кроме того, в некоторых тюркских языках принимают личные, а иногда и падежные аффиксы. [Джанмавов 1967 : 8; Коркина 1985 : 11-12].

Попытки определить сущность деепричастий в отрыве от системного взгляда на проблему всех тюркских глагольно-именных форм, на наш взгляд, лишено научной значимости. В тюркских языках обнаруживается целый класс форм, которые сложно соотнести с европейскими аналогами, так как аналогичных в европейских языках попросту нет. Это прежде всего формы масдаров, некоторых «причастий», типа -ган, -dik, и, конечно же, во многом уникальных деепричастий. Если рассматривать все эти формы системно, что было сделано петербургским тюркологом В.Г. Гузевым (род. 1939), то можно получить ответ на вопрос о функциях этих форм. Согласно концепции В.Г. Гузева, все эти формы входят в категорию, получившую название номинализации действия, задачей всех этих форм является вторичное представление (гипостазирование) исходного действия в именных образах. Тогда масдары представляют действие в образе предмета, а причастия – в образе признака. Согласно этой теории, деепричастия – это глагольные формы, которые представляют исходное действие в качестве обстоятельства какого-либо другого действия или события. [Гузов 1976 : 62]. По мнению ученого, эта функция является самым значимым для раскрытия сущности данных форм. Связь деепричастных форм со значением обстоятельства ощущалась многими исследователями, очевидно именно этим объясняется толкование деепричастий как глагольных наречий. Наречия и деепричастия представляют собой языковые средства с близкой функциональностью, и те, и другие в своем значении имеют образ обстоятельства, через которое они уточняют главное слово. Различие между ними определяется тем, что наречия – это знаменательные лексемы, входящие в словарь данного языка, а деепричастия – это производные от глагола грамматические средства.

Одним из теоретических положений функциональной грамматики является постулат, согласно которому языковые средства, выражающие одну и ту же семантику, имеют, очевидно, и тождественное функциональное предназначение. Именно опираясь на него, можно сделать вывод, что такие языковые средства, даже если они обладают формальными различиями, могут быть объединены в одну языковую категорию. Исследуя турецкую речь можно обратить внимание на то, что нередко деепричастия -уір, -уипса могут быть заменены близкими по семантике конструкциями - diktan sonra, -ar maz.

И синтетические деепричастные формы, и рассматриваемые сложные (морфолого-лексические) образования объединены одной функцией – представлять исходное действие в виде разного рода обстоятельств. Именно благодаря тождественной функции все перечисленные выше образования имеет смысл объединить в одну категорию- категорию обстоятельственных глагольных форм. Вследствие чего, едва ли оправдано считать их свободными сочетаниями глагольных имен с послелогоми, т.е. видеть в них свободные (произвольные) словосочетания двух лексических единиц. Представляется, что в синхронии турецкого языка эти образования уже получили статус аналитических форм, которые, как и формы английских времен, воспринимаются носителями языка как неразложимые формы, имеющие сложные аналитические морфемы, типа -makla beraber. Еще одним доказательством может быть признано то, что грамматическое значение большинства из них не является синтезом значений его составляющих. Если такое образование состоит из какой-либо глагольно-именной формы и знаменательной лексики, то лексема чаще всего уже потеряла свое самостоятельное значение и продолжает существовать в составе конструкции лишь как морфологическое средство. Например, как отмечает О. Дениз-Йылмаз, в форме -digi takdirde / surette с единым грамматическим значением обстоятельства условия (в случае, если...) ни слово takdir

'высокая оценка, судьба', ни слово *suret* 'облик, форма, вид, образ, экземпляр, лицо' своими собственными значениями не связаны с указанным значением условия. [Дениз-Йылмаз 2006].

Таким образом, все грамматические средства, исторически возникшие путем сочетания глагольно-именных форм либо с аффиксами, типа *-dıkta, -dığında -maktansa*, либо с послелогом или другими служебными лексемами, типа *-dığına göre, -dığına halde, -dığı takdirde, -mak için* необходимо трактовать в качестве самостоятельных морфологических (синтетических или аналитических) форм, а не свободных синтаксических словосочетаний.

LITERATURA

1. Аскарова 1950 – Аскарова М.А. Деепричастия в современном узбекском языке. Автореф. дисс... кандид. филол. наук. Ташкент, 1950. 10 с.
2. Гузев 1976 – Гузев В.Г. Система именных форм тюркского глагола как морфологическая категория (на материале староанатолийского и турецкого языков) // *Turcologica*. К семидесятилетию академика А.Н. Кононова. Л., 1976. С. 56-64.
3. Джанмавов 1967 – Джанмавов Ю.Д. Деепричастия в кумыкском литературном языке. М., 1967. 331 с.
4. Дениз-Йылмаз 2006 – Дениз-Йылмаз О. Категория номинализации действия в турецком языке. СПб., 2006. 227 с.
5. Кононов 1956 – Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.; Л., 1956. 571 с.
6. Коркина 1985 – Коркина Е.И. Деепричастия в якутском языке. Новосибирск, 1985. 204 с.
7. Павлов 1953 – Павлов И.П. Деепричастия в чувашском и их синтаксические функции. Автореф. дисс... кандид. филол. наук. М., 1953. 13 с.
8. Юлдашев 1977 – Юлдашев А. А. Соотношение деепричастных и личных форм глагола в тюркских языках. М., 1977. 270 с.

SUMMARY

ANALYSIS OF VERB CONSTRUCTIONS DERIVED FROM VERB-NOMINAL FORMS (-DIK, -YACAK, -DIĞI, -YACAĞI, -MAK, -MASI, ETC.), IN MODERN TURKISH LANGUAGE Dubrovina M. E.

St. Petersburg State University

The article deals with special constructions that are present in many Turkic languages, including modern Turkish. These constructions are formed by combining affixes of various verb-nominal forms, which can include affixes of belonging, with case affixes or with service words, such as postpositions. The most of Turkish constructions consist of the affixes *-dık, -yacak, -ma, -mak (-yacağı/ -dığı zaman, -dığı için, -dığı gibi, -dığı kadar, -dığına göre, -dığına halde, -dığı takdirde, -dığına, -mak için, -makla beraber, -yacak/ -yacağı yerde, -mak yerine, -masına rağmen/ karşın)*. Adhering to the position of a number of Turkologists, the author of the article also believes that these constructions can be recognized as frozen morphological formations with various indirect meanings.

Key words: *Turkish grammar, adverbs, circumstance, circumstantial constructions.*

XÜLASƏ

MÜASİR TÜRK DİLİNDƏ FEİL-NOMİNAL FORMALARINDAN (-DIK, -YACAK, -DIĞI, -YACAĞI, -MAK, -MASI, vs.) TƏŞKİL EDİLMİŞ FEİLİ KONSTRUKSIYALARIN TƏHLİLİ Dubrovina M.E.

Sankt-Peterburq Dövlət Universiteti, Rusiya

Məqələdə müasir türk də daxil olmaqla bir çox türk dilində mövcud olan xüsusi konstruksiyalardan bəhs olunur. Bu konstruksiyalar mənsubiyyət affikslərini daxil edərək bilən müxtəlif feil-nominal formalı affikslərin, hal affiksləri ilə və ya sonrakı vəzifə kimi xidmət sözləri ilə birləşdirilərək əmələ gəlir: *-yağı /- zaman, olduğu üçün, -dakı, -dı kadar, -dığına görə, -dığına halde, -dığına, -mak için, -makla beraber, -yacak / -yağı yerde, -mak yerine*). Bəzi Türkoloqların ardınca məqalə müəllifi bu konstruksiyaların fərqli şəraitli dondurulmuş morfoloji formasıya inanır.

Açar sözlər: *Türk qrammatikası, feili bağlama, zərf, zərf konstruksiyaları.*

ATALAR SÖZLƏRİ AZƏRBAYCAN-TÜRK ETNOSUNUN MİLLİ-MƏDƏNİ DƏYƏRLƏRİ SİRASINDA

Eminli B.İ.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə Məqalədə xalqın milli-mədəni və etnik təfəkkürünü özündə əks etdirən paremiyaların-atalar sözlərinin etnokulturoloji xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Müxtəlif tarixi dövrlərdə xalqın çoxtərəfli həyatı frazeoloji vahidlərdə, atalar sözlərində və deyimlərdə özünəməxsus əksini tapmışdır. Bu vahidlər keçmiş və indiki dövrdə insanların həyatının tamamilə bütün tərəflərini əhatə edir. Bu baxımdan atalar sözləri xalqın, millətin tarixində milli-mədəni dəyərlərin daşıyıcısıdır.

Açar sözlər: *etnokulturologiya, dialoq, frazeoloji vahidlər, paremiya, atalar sözləri*

Hər bir xalqın dünyaya bənərsiz bir baxışı var. Bunun səbəbi fərqli inanclar, fərqli düşüncə tərz, fərqli ənənələr və adətlər, fərqli mədəniyyətlər ola bilər.

Müxtəlif tarixi dövrlərdə xalqın çoxtərəfli həyatı yalnız folklorun böyük epik əsərlərində deyil, həm də xalq sənətinin kiçik janrlarından birində - frazeoloji vahidlərdə, atalar sözlərində və deyimlərdə özünəməxsus əksini tapmışdır. Bu vahidlər keçmiş və indiki dövrdə insanların həyatının tamamilə bütün tərəflərini əhatə edir: təbiət və onun fenomenləri, iqtisadi fəaliyyət, sosial və hüquqi, ailə və məişət münasibətləri ilə yanaşı, dini, pedaqoji və fəlsəfi baxışlar.

Son zamanlarda dilin frazeoloji tərkibi-paremiyalar kulturoloji dilçilikdə əsas tədqiqat mövzuna çevrilmişdir və bu, təsadüfi deyildir, çünki frazeoloji vahidlərdəki "mədəni iz" ənənəvi olaraq onların semantik təhlili zamanı aşkar edilmişdir. Dil də öz növbəsində həmişə mədəni və etimoloji şərhərlə tamamlanmışdır. Beləliklə, dilçilər frazeoloji vahidlərin "mədəni yaddaş" ilə rənglənmiş xüsusi şifahi işarələr olduğunu və frazeoloji birləşmə və ifadələrin keçmişin və bugünün mədəniyyətini, xalqın ruhunu topladığını" iddia etməyə başladılar. [4, 7].

Paremiyalar cəmiyyətin və dilin inkişafının müəyyən bir mərhələsində mədəni əlamətlər kimi yaranır. Yalnız müəyyən bir tarixi dövrün leksik vahidlər sistemini deyil, həm də müəyyən bir xalq üçün əhəmiyyətli olan və mədəni inkişafın müxtəlif mərhələlərində inkişaf etmiş anlayışları dəqiqləşdirərək qiymətləndirirlər. Buradakı xronologiya məsələsi vacib olmaya bilər, ancaq bizə elə gəlir ki, dilin ontologiyada fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik vahidlər sistemi kimi meydana çıxması mərhələlərlə deyil, sinxron şəkildə baş verir, çünki bütün vahidlər özlərini ünsiyyətdə eyni vaxtda istifadə ilə həyata keçirirlər. Bu mənada, paremiyalar bir çox halda dilin mövcud dil vahidlərini əvəz edir və müəyyən mədəni nümunələr kimi müəyyən bir insan toplumu üçün əhəmiyyətli və dəyərli olan, seçilmiş təsəvvür və anlayışları öz tərkiblərində cəmləşdirir.

Dünyanın zaman, məkan, həyat, vətən, ev, iş, sağlamlıq, xoşbəxtlik, inam, ağıl, azadlıq, valideynlər, övladlar və s. kimi dəyərli mənzərəsini əks etdirən kateqoriyalar, ilk növbədə, paremiyalarda, onların sistemdəki qarşılıqlı münasibətlərini daha çox müəyyənləşdirir. Əlbəttə ki, onlar milli mədəniyyətin dəyərlərini lakonik mətn daxilində birləşdirərək bir fenomenin mahiyyətini digəri ilə müqayisə yolu ilə izah edərək əks etdirir. Bu birləşmə bir insanın koqnitiv, idrak fəaliyyətinin mexanizmlərini əks etdirir.

Paremiyalarda aşağıdakılar universal semantik dünyalar və ya semantik invariantlar kimi qeyd edilə bilər: 1) ailə-nəsil və qonşuluq münasibətləri, 2) insan və onun keyfiyyətləri, 3) idrak metodları, 4) bacarıq, praktik sənətlərə yiyələnmə, 5) əşyaların fərqliliyi, onların müəyyənləşdirilməsi və təsnifatı, 6) hərəkətlərə hazırlıq, bir insanın mənəvi durumu, 7) hərəkətin obyekt, obyektəki hərəkət keyfiyyətlərində hərəkətin özü, 8) hərəkətin qiymətləndirilməsi, 9) bir şəxsin hərəkətlərinə görə qiymətləndirilməsi. Təqdim olunan invariant mənalara mənəviyyət və ya "yaşamaq sənəti" haqqında populyar fikirləri əks etdirir və binar ziddiyyətlərlə təmsil olunur, istənilən dildə daha çox olan semantik invariantların bütün müxtəlifliklərini əhatə etmir.

Bir çox frazeologiya tədqiqatçıları atalar sözləri, məsəllər və kəlamlar, eyni zamanda, aforizmlər və s. haqqında bir vahid fikir birliyinə gəldilər ki, sözün geniş mənasında frazeologiyaya istinad etmək lazımdır, çünki bu ifadələrin hamısı sabit quruluşda birləşmiş və çoxalmağa hazırdır [2,28]. Bütün tədqiqatçılar frazeoloji vahidlərin əsasən bu xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmək barədə razılığa gələ bilmişlər: təkrar olunma, sabitlik, obrazlılıq və ifadəlilik [6,19-30.]. Ümumiyyətlə, qəbul edilir ki, frazeoloji vahidlər dünyanın dil mənzərəsini ifadə edir və bu vahidlər, dünyanın təcrübəsini və tarixi dünyagörüşünü saxlayan vahidlər kimi başa düşülür [4, 85]. Eyni zamanda xeyir və şər, həqiqət və yalan, ailə və tənhalıq haqqında konseptual fikirlər hər bir mədəniyyət daşıyıcısı üçün intuitiv olaraq mövcuddur, lakin xarici dil öyrənənlər üçün yaddır. Belə etnokulturoloji məlumatların daşıyıcılarından biri atalar sözləridir. hər bir xalqın atalar sözləri həmin xalqın mənsub olduğu etnosun bütün etnokosmik kimlik sxemləri və davranış formullarını özündə yaşadır (10).

İstənilən iki müxtəlif dilin atalar sözləri və atalar sözləri fondunun müəyyən vahidləri üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, bunlar arasında həm tam məna yaxınlığı olan, həm struktur ekvivalentləri, həm də milli mənşəli olan vahidlər var. Milli və mədəni əhəmiyyət baxımından ən qiymətli tərkib hissəsində toponimlərin, etnonimlərin, antroponimlərin işləndiyi atalar sözləridir; zəngin kulturoloji material atalar sözlərində yerləşmişdir, onlarda qədim adət-ənənələrin, ayinlərin, inancların və s. təsviri var. Fikrimizcə, milli olaraq işarələnmiş bir tərkib hissəsi olmayan atalar sözləri linqvokulturoloji baxımdan daha az dəyərlidir.

N.İ. Yefremova, "paremiyalar kompleksi dil birliyinin gündəlik və sosial-tarixi təcrübəsini özündə cəmləşdirən bir makro məndir" [3,15].

Azərbaycan-türk etnosunun milli-mədəni dəyərləri sırasında ailə anlayışı xüsusi vurğulanır. Xalqın ailəyə verdiyi dəyər, qiymət demək olar ki, hər bir azərbaycanlının evində, ailəsində öz əksini tapır. Tarixən ailəyə verilən dəyər, ailə münasibətlərində, ailə üzvləri arasında milli səciyyəli yanaşmalar tarixi köklərimizlə bağlı olan atalar sözlərində də tərənnüm edilir.

Atalar sözlərinə görə ailənin inkişafının bütün mərhələlərini izləmək mümkündür: ailənin yaranması (evlənmə), övladlarının və nəvələrinin dünyaya gəlməsi, onların tərbiyəsi, uşaqların valideynlərinə, ər və arvadın bir-birinə münasibəti, ata-oğul, ana-qız, qaynana-gəlin münasibəti və s. Ən böyük qrup atalar sözləri məhz ailə üzvlərinin münasibətlərini xarakterizə edən atalar sözləridir. Məsələn:

- Ailə quran insanların bir-birinə uyğunluğunu təsdiq etmək üçün:

Ər ilə arvadın xəmiri bir yerdə yoğrulub; Ərlə arvadın torpağı bir yerdən götürülər; və s.

- Qadının ailədəki yeri və rolu:

Yaxşı qadın ömür balı, yaman qadın can zuvalı; Qadın kişini vəzir də edər, rəzil də; Ağıllı arvad kamala, ağılsız arvad camala güvənər. və s.

- Ailədə ata-ananın yeri:

Ata-ana sözünə baxmayan xoş gün görməz; Ata-ananın canı övlada bağlı olar; Ana səbri böyükdür; Ana ürəyi – dağ çiçəyi; Ata olmayan – ata, ana olmayan – ana qədrini bilməz; Ana evin dirəyidir; Öz anasını sevməyən özgə anasını sevməz; Atana hörmət elə, oğlun sənə hörmət edər; və s.

- Ailədə böyük, kiçik yeri:

Böyük danışanda kiçik danışmaz; Böyük danışanı kiçik götürər; Böyük sözünə baxmayan, baxımsız qalar; Kiçikdən xəta, Böyükdən əta; və s.

- Övladla bağlı:

Balam mənə əzizdir, tərbiyəsi özündən də əzizdir; Qızını döyməyən, dizini döyər; Ərkəsöyün böyüyən oğul avara olar; Oğlum oğul olsun, kol dibi evim; Oğlun yaman olsa – vurub tanrı, yaxşı olsa – verib tanrı; Pis övlad altıncı barmaq kimidir – kəsərsən ağrıyar, kəsməzsən səni eybəcər göstərər; Uşaq evin yaraşığıdır; Uşaq gördüyün götürər, eşitdiyin deyər; Uşaq sözün düzünü deyər; Yaxşı oğul ata malını neylər, pis oğul ata malını neylər; və s.

- Qaynana-gəlin münasibətinə aid:

Gəlin ocağa çəkər; Gəlin var – külü aş yapar, Gəlin var – unu daş yapar; Gəlin var gələr – gətirər, gəlin var gedər – itirər; Ördək gəlib qaz olmaz, Gəlin gəlib qız olmaz; Qayınana bir çiçək, hər sözü bir gerçək; Qayınana pambıq olsa belə, yerindən qalxsə gəlinin başını azər; Qızım, sənə deyirəm, gəlinim, sən eşit! Yaman oğul – yaman gəlin; Yaxşı gəlin gülümdür, yaman olsa ölümdür; və s.

Frazeoloji birləşmələrin "mədəni əlamətlərin göstəricisi" kimi rolu məşhur alimlər tərəfindən müxtəlif aspektlərdə nəzərdən keçirilmişdir [5,27]. Mədəni cəhətdən əhəmiyyətli məlumatların daşıyıcısı olan frazeoloji vahidlər dünyanı konsepsiya etmək prosesində xüsusi rol oynayır. Frazeoloji vahidlər «ana dilində danışanların fon məlumatlarını» əks etdirir [5, 94] və «nitq mövzusunun gerçəkliyə duyğulu-qiymətləndirici və üslubi ilə işarələnmiş münasibətini» çatdırır [8, 302]. V.N. Telianın fikirlətinə əsaslanaraq, dil və milli mədəniyyət arasındakı əlaqənin mədəni məna - semantika vasitəsilə həyata keçirildiyinə inanırıq [9, 214]. Mədəni məna, iki sistemi – dil və mədəniyyəti əlaqələndirməyə imkan verən bir kateqoriyadır. Hər bir frazeoloji vahid, milli-mədəni məna daşıyarsa, milli mədəniyyətin ümumi mozaika mənzərəsinə kömək edir [5, 88].

Bir çox əsərdə frazeoloji vahidlərin (və nəticədə paremiyaların) dilin milli özünəməxsus vahidləri olduğu vurğulanır, yəni paremiyalar "xalqın mədəni potensialını toplayır və nəsildən-nəslə ötürür. Hər hansı bir milli dilin özəlliklərini ortaya qoyur,... millətin ruhu və fərqliliyi özünəməxsus şəkildə ifadə olunur" [1, 122]. V. A. Maslova frazeoloji vahidlərin ana dilində danışan şəxsin arxa plan bilikləri ilə, bu dildə danışan insanların mədəni və tarixi ənənələri arasındakı sıx əlaqəni göstərir. Onun fikrincə, frazeoloji birləşmələr dünyanın müəyyən mənzərəsi ilə əlaqəli obyektlərə xüsusiyyətlər verir, onlara münasibətlərini bildirir və öz

qiymətləndirmələrini verir [9,65–68]. Bu müəhakimələrin işığında atalar sözləri və deyimlərinin «bir millətin ruhu və özünəməxsusluğu» ifadəsinin ən parlaq nümunələrindən biri olduğu aydın olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Арсентьева, Е. Ф. Национально-культурная специфика фразеологических единиц [Текст] / Е. Ф. Арсентьева // III Международные Бодуэновские чтения: И. А. Бодуэн де Куртенэ и современные проблемы теоретического и прикладного языкознания (Казань, 23–25 мая 2006 г.): труды и материалы: в 2 т, Казань: Изд-во Казанского ун-та, Т.2, 2006
2. Гудков Д. Б. Прецедентные тексты // Русское культурное пространство. Лингвокультурологический словарь / под. ред. И. В. Захаренко, В. В. Красных, Д. Б. Гудкова. М.: Гнозис, Вып. 1., 2004
3. Ефремова Н.И. Лексико-тематические группы в составе паремий и степень их разнообразия // Славянская фразеология в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах: Материалы IV Международной научной конференции. Гомель, 2005. С. 15-18., с. 15
4. Ковшова М. Л. Лингвокультурологический метод во фразеологии: коды культуры. Изд-е 2-е. М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013. 456 с. с. 7
5. Маслова В. А. Лингвокультурология: учеб. пос. для студентов высш. уч. заведений. М.: Изд. центр «Академия», 2001. 208 с.; 27
6. Никитина С. Е. Культурно-языковая картина мира в тезаурусном описании (на материале фольклорных и научных текстов): науч. докл. М.: Ин-т языкознания РАН, 1999. 54 с.- Телия В. Н. Культурно-языковая компетенция: её высокая вероятность и глубокая сокровенность в единицах фразеологического состава языка // Культурные слои во фразеологизмах и в дискурсивных практиках: сб. статей / ред. В. Н. Телия. М.: Языки славянской культуры, 2004. С. 19-30
7. Селифонова, Е. Д. Этнокультурный аспект отражения картины мира (на примере русских и английских фразеологизмов с моносемными компонентами) [Текст] Селифонова Е. Д. // Фразеология и межкультурная коммуникация.- Тула: Изд-во ТГПУ им. Л. Н. Толстого, 2002.- Ч.2.- С.65–68 , с. 87
8. Телия В. Н. Культурно-национальные коннотации фразеологизмов (от мировидения к пониманию) // Славянское языкознание. XI Международный съезд славистов. М.: Наука, 1993. С. 302 – 314., с. 302
9. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. 288 с., с. 214
10. <https://azkurs.org/azerbaycan-respublikasi-tehsil-nazirliyi-v2.html?page=7>

РЕЗЮМЕ

ПОСЛОВИЦЫ СРЕДИ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКО-ТЮРКСКОГО ЭТНОСА

Эминли Б.И.

Сумгаитский Государственный Университет, Азербайджан

В статье рассматриваются этнокультурные особенности паремий - пословиц, отражающих национально-культурное и этническое мышление народа. В разные исторические периоды многогранность жизни народа отражалась во фразеологизмах, пословицах и поговорках. Эти языковые единицы охватывают все аспекты жизни людей, в прошлом и в настоящее время. С этой точки зрения пословицы являются носителями национальных и культурных ценностей в истории народа, нации.

Ключевые слова: этнокультурология, диалог, фразеологизмы, паремии, пословицы.

SUMMARY

PROVERBS IN THE LIST OF NATIONAL-CULTURAL VALUES OF AZERBAIJAN-TURK ETHNOS

Eminli B. I.

Sumgait State University, Azerbaijan

The article deal with the ethno-cultural features of paremia-proverbs which reflect the national-cultural and ethnic thinking of the people. The multifaceted life of the people was reflected in phraseological units, proverbs and sayings in different historical periods. These units cover absolutely all aspects of people's lives, past and present. From this point of view, proverbs are the representers of national and cultural values in the history of the nation.

Key words: ethnoculturology, dialogue, phraseological units, paremia, proverbs

I BÖLMƏ
BİRİNCİ TÜRKOLÖJİ QURULTAY – TÜRK XALQLARININ
İNTEQRASIYASINDA YENİ MƏRHƏLƏ KİMİ

I СЕКЦИЯ
ПЕРВЫЙ ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЙ СЪЕЗД КАК НОВЫЙ ЭТАП ИНТЕГРАЦИИ
ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

I SECTION
TURKOLOGY CONGRESS AS A NEW STAGE IN THE INTEGRATION OF THE
TURKIC PEOPLES

ÜMUMTÜRK TARİXİNDƏN ORTAQ TÜRK DİLİNƏ DOĞRU
Abdulla H.N.

Zəngəzur Cəmiyyətləri İctimai Birliyinin sədri, Azərbaycan

Xülasə. Məqalədə türkdilli xalqların ortaq tarixi keçmişə, ümumi dil və mədəniyyətə malik olmasından, hazırda ortaq türk dilinin yaradılmasını şərtləndirən əsas amillər tədqiq edilmişdir. Türk birliyinin formalaşmasında ortaq türk dilinin əhəmiyyəti, müasir aspektləri və buna müxtəlif münasibətlər araşdırılmışdır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin, Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın və görkəmli türkoloqların fikirlərinə istinad olunmuşdur.

Açar sözlər: *Türk tarixi, Ortaq Türk dili, Türk Şurası*

İsmayıl bəy Qasıralının (1851-1914) nəşr etdiyi "Tərcüman" qəzeti (1883-1903) vasitəsilə türksoylu xalqlar üçün məfkurə şüarı olaraq yaydığı "Dildə, əməldə, fikirdə birlik!" ideyası (1) hazırda türkdilli dövlətlərin mədəni, siyasi, hərbi, iqtisadi birlik modelinin fəlsəfəsinə çevrilir. 2021-ci il martın 31-də Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının Zirvə görüşündə çıxış edən ölkə başçıları Türk Şurasının üzv dövlətləri arasında əməkdaşlığın genişlənərək inteqrasiya prosesinin gücləndirilməsi, dərinləşməsi barədə yekdil fikirlər səsləndirdilər (2).

Əsas istiqamətləri müəyyən olunmuş yol xəritəsinə uyğun olaraq Türk Şurasına üzv ölkələrin təhsil nazirlərinin təmsil olunduğu Beynəlxalq Türk Akademiyasının Elmi Şurasına sədrliyin Azərbaycana keçməsi və artıq Akademiyanın hazırladığı "Ortaq Türk tarixi" dərsliyinin nəşri və Azərbaycanın 150 orta məktəbində pilot layihə olaraq tədrisinə başlanmasına dair Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin qərarı bir daha göstərdi ki, ümumtürk birliyi ideyasının reallaşmasında ölkəmiz yenə də irəlidə getməkdə, iradə nümunəsi göstərməkdədir (3).

Azərbaycanda XIX əsrin sonlarında Mirzə Fətəli Axundzadə ilə başlayan, Əlibəy Hüseynzadə, Fərhad Əlizadə, Nəriman Nərimanov, Abdulla bəy Əfəndizadə, Məhəmməd ağa Şahtaxtlı, Abdulla Tağızadə, Əhməd Cavad, Mir Əbdüləziz Seyidov, Xudadət bəy Məlikaslanov, Məhəmməd Əmin Əfəndizadə, Həmid Şahtaxtlı, Azad Əmirov, Əhməd Pepinov, Hüseyn İsmayilbəyov və başqalarının yeni əlifbaya keçilməsi, ortaq türk dilinin formalaşması kimi məsələlər ardıcıl diqqət mərkəzində olmuş, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq mövcudluğu dövründə bu aktualıq kəsb etmiş, 21 iyun, 27 iyun 1918-ci ildə Cümhuriyyətin dövlət dilinin türk dili olması barədə ilk qərarları qəbul edilmişdir. Cümhuriyyətin "Dövlət lisanı türkcə qəbul edilərək müvəqqəti hökuməti müəssisələrdə rus lisanı istemalına müsaidə edilməsi haqqında" Nazirlər Şurasının qərarında deyilirdi: "Dövlət lisanı-türk dili qəbul edilərək içəridə bütün məhkəmə, idareyi-daxiliyyə və sair dəvair vəzifələri başında duranlar bu lisanı bilənlər olana qədər hökuməti müəssisələrdə rus dili istemalına da müsaidə edilsin". Dövlət dilini türk dili elan edən bu ilk rəsmi sənədin çox mühüm tarixi rolu həm də onunla nəticələndi ki, 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayında qəbul edilən və bütün türk dünyasında istifadə olunan "Birləşdirilmiş türk əlifbası" adı verilən əlifba da məhz A.Əfəndizadənin hazırladığı "Son türk əlifbası" əsasında tərtib edilmişdi (4, s.6).

Dilimizin adının rəsmən "türk dili" dili kimi təsbit olunması, türk dünyasında ortaqlıq ünsiyyət dilinin də Türkiyə türkcəsi olaraq qəbul edilməsi barədə fikir tarixi, məntiqi nöqtəyi-nəzərindən daha doğrudur. Həm də ona görə ki, müstəqil Azərbaycan Respublikası varsi elan etdiyi bir sıra atributlarına (himn, gerb, bayraq) sahib çıxdığı kimi, "Türk dili" adına da sahib çıxmaldır. Dilçilik elmimizin korifeylərindən olan akademik Ağamusa Axundov yazırdı: "Azərbaycan Demokratik Respublikasının fəaliyyət göstərdiyi dövrdə... Parlamentin istifadə etdiyi dil dövlət dili statusuna malik Azərbaycan türkcəsi idi..." (5).

Ziya Göyaltı türklər üçün ortaqlıq ədəbi dil məsələsi ilə bağlı qeyd edirdi: "Qısacası, İstanbul türkcəsinin ulusal dil olaraq qəbul edilməsinə Avropa mədəniyyəti içində bir türk mədəniyyəti yaradılması üçün çalışılması, bir türk ulusunun doğması təməl olacaqdır. Beləcə, osmanlı, özbək, qırqcaq, qırğız kimi adlar bölgə adları kimi qalacaqdır".(9, s. 6) Bu fikir indi ona görə inandırıcı, məntiqli və obyektiv aktualıq kəsb edir ki, Türkiyə 82 milyonluq əhalisi, dünyada yayılan 1000-dək televiziya, radio, informasiya agentliyi, qəzet, jurnalları, süni peyki, türkcə təhsil müəssisələri, dünyanın hər yerindən, əsas da türksoylu ölkələrdən gələnlərə ali təhsil alan universitetləri, gerçəkləşən Cümhuriyyətçilik ideyaları, gəlmiş hərbi-sənaye, iqtisadi texnologiyaları, oturuşmuş demokratik quruluşu, maliyyə-bank, yatırım sistemi, dünyanın ən inkişaf etmiş 10 ölkəsi sırasına çıxmaq yolunda inamlı uğurları, Böyük İyirmiliyin (G20) üzvü olması ilə bu haqqı qazanmış durumdadır. Ankara və İstanbul hazırda türkdilli, türksoylu xalqların da vahid baş kəndinə-mərkəzinə çevrilməkdədir. Ona görə də, bu və digər obyektiv səbəblərdən Türkiyə türkcəsi "Ortaqlıq Türk Dili" statusunu qazanmaq üçün daha şanslıdır.

Son illər Rusiyada yaşayan çoxmilyonluq türksoylu xalqlar, topluluqlar, Orta Asiyanın türksoylu dövlətləri, Türkiyə, Azərbaycan, Şimali Kipr Türk Cümhuriyyəti arasında genişlənməkdə olan əlaqələr ortaqlıq türk dilinin formalaşdırılmasını da zəruri edir. Bu sahədə ən yaxşı, "əlverişli" vəziyyətdə olan Türkiyədə Anadolu türkləri, İraq, İran İslam Respublikası və Qafqazda (Azərbaycan, Gürcüstan və Dağıstanda) yaşayan Azərbaycan türkləridir. Yəni geniş bir ərazidə yaşayan, sayı 100 milyonu keçən, əsasən eyni oğuz-səlcuq kökənli türklərin dil birliyi yolunda ciddi maneə yoxdur, əksinə biri-birini daha asanlıqla anlaması, həm də zənginləşməsi üçün geniş imkanlar mövcuddur (6).

Bu məqsədlə, Anadolu və Qafqaz türkcəsində bir-biri ilə eyni olmayan, yeri boş olan "vakant" sözlərimizdən yararlana, onlara vətəndaşlıq hüququ verməklə boşluğu doldura, dilimizin söz ehtiyatını, bazasını böyüdə bilərik. Məsələn, Anadolu türklərində işlənən, kökü bizə aydın, doğma, anlaşıqlı, həm də Azərbaycan türkcəsində konkret qarşılığı olmayan, yaxud iki və bir neçə aydınlaşdırıcı sözlə ifadə olunan, yaxud dilimizin ahənginə, harmoniyasına uyğun gəlməyən, çətin tələffüz edilən, dilə yatmayan çoxlu sözlərimiz var ki, onları Anadolu türkcəsindəki eyni mənalı sözlərlə əvəz edə bilərik.

Misallarla fikrimi izah edirəm: aday - ad etmək, namizəd, abla-böyük bacı, ağabəy, abi-böyük qardaş, ağım-ayağın üstü, ajans-xəbər agentliyi, akıt-sənəd, müqavilə, akt bağlayan tərəflər, albay-polkovnik, yarıbay-podpolkovnik, aldatı-saxtakarlıq, aldatma, amaç-məqsəd, anıt-xatirə abidəsi, alan-sahə, ərazi, ayırtman-mütəxəssis, ayrıq-motərizə, acır-icarə, borc, kirayə verən, açıqça ("otkritka" rus sözündən uğursuz çevirmədir)-diləkçə, bağımlı, bağımsız-müstəqil, basqı-təzyiq, sıxıntı, başari-müvəffəqiyyət, nailiyyət, bildiri-məlumat, bisiklet-velosiped, bitek-münbit, bodur-alçaq boylu adam, bulmaq-tapmaq, burs-təqaüd, caddə-prospekt, çağdaş-müasir, çete-silahlı quldur dəstə, departman-müəssisə, idarə, dış-xarici, iç-daxili, duraq-dayanacaq, düzən-qaydaq-qanun, doğal-insan əli ilə yapılmamış, hız-sürət, huy-xasiyyət, kamyon-yük maşını, kandaş-atadır ana ayrı qardaş, kanser-xərçəng xəstəliyi, kullanmaq-istifadə etmək, Konstitusiya-Ana Yasa, laik-dünyəvi, mayo-çimərlik paltarları, net-təmiz, dürüst, noter-notarius, ortam-mühit, şərait, orman-meşə, onur-heysiyyət, özünə güvən, özgün-orijinal, özü-xarakterik, səciyyəvi, özgür-müstəqil, sərbəst, öc-intiqam, qisas, önəm-əhəmiyyət, peki-çox yaxşı, rağmen-baxmayaraq, reseptor-qəbuledici aparat, saçmalamaq-mənasız danışmaq, sakat-zədəli, savunmaq-müdafiə etmək, sayğı-hörmət, ehtiram, sayın- sayılan, seçilən, hörmətli adam, semiz-kökəldilmiş quş, heyvan, seyirçi-tamaşaçı, suvarə-axşam tamaşası, sunmaq-təqdim etmək, sonuc-nəticə, soru-sual, sorum-məsuliyyət, cavabdehlik, suçlu-təqsirkar, günahkar, sürəc-proses, şaka-zarafat, şöylə-beləliklə, tekel-inhisarcılıq, monopoliya, təpqi-reaksiya, tez-dissertasiya, trafik-yol hərəkəti, tuğay-hərbi briqada, tümən-hərbi diviziya, türkü-xalq mahnısı, tapu-mülkiyyət, soyut-müccərrəd, abstrakt, sorun-problem, sınav-sınaq imtahanı, sömür-istismar, sömürgə-müstəmləkəçi, uçaq-sərnişin təyyarəsi, Ana Yasa-Konstitusiya, yasaq-qadağa, yatırım-investisiya, kapital qoyuluşu, yenilmək, yenmək-məğlub etmək, yaş günü-ad günü, yetki-ixtiyar, səlahiyyət, zeki-zəkali adam, uğurlamaq-ötürmək, yola salmaq, uysal-üzüyola, sözbəxan, uyutmaq-yuxuya vermək, yatızdırmaq və s. (14).

Səlislik, rəvanlıq baxımından yazımızda, orfoqrafiya qaydalarımızda xeyli dəyişmələr edə bilərik. Bizdəki bir çox qoşa samitli sözlər türk dilində tək samitlə yazılır, deyilir, düzgün olar ki biz də elə edək. Rəqəmdən sonra qoyulan nöqtə "ci"ni əvəz edir, durğu işarələrindən az istifadə olunur. Məncə, dilimizdə modal sözlərdən əvvəl, o, bu əvəzlilərləndən sonra vergül qoyulması qaydalarına da yenidən baxmaq lazımdır. Türk dilində bu sözlərdən sonra vergül qoyulmur, olması da gərəksizdir, onsuz da şifahi nitqdə bunlar intonasiya ilə ayrılır, yazıya gətirməyə nə hacət? Bu cəhətdən türk dilinin yazı qaydaları daha asan mənimsəniləndi, doğru yanaşmadır, dil, yazı

yüngülləşməli, artıq yükəndən xilas olmalı, şifahi dillə yazı biri birinə daha yaxın olmalıdır. Məktəb, idarə, və digər qurumlar qarşısında “xoş gəlmisiniz” sözləri gözü, dili ağrıtmırmı? “Xoş gəldiz”-belə deyiliş formaları dilimizdə qanuniləşməlidir. Eynilə; mən türk dostlarıma həmişə “gediyorum” əvəzinə “gedirəm” deməyi tövsiyə edirəm. Ən azı ahəng qanununun gözlənməsi, deyim və yazı sadəliyi, rəvan nitq səbəbiylə. Bu sıralanmanı daha da artırmaq mümkündür. İnanırıq ki, AMEA Dilçilik İnstitutu bu məsələ ilə bağlı xeyirli işlər görə bilər və bundan daha çox ana dilimiz olan Azərbaycan türkcəsi qazanmış olar. Bu kimi amilləri əsas tutan türkologiyanın sonuncu görkəmli korifeyi akademik Tofiq Hacıyev hazırda türk dilində işlənen çox sayda sözün əski Azərbaycan dilində də olduğunu vurğulayaraq yazırdı: “Türk dillərinin diferensiasiyaya başladığı dövrlərdə xatırladığımız qəbil sözlər həm Azərbaycan, həm də türk-osmanlı dillərində mövcud olmuşdur. Daha sonralar bu sözlər Azərbaycan dilində arxaikləşmə yoluna düşdüyü halda, türk-osmanlı dilində öz əvvəlki leksik-semantik səlahiyyətlərini saxlayır. XIX əsrdə də, XX əsrin əvvəllərində də bu sözlər türk ədəbi dilində fəal şəkildə işlənirdi” (9, s.6).

Anadolu türkləri də Qafqaz türklərindən xeyli belə söz götürüb həm yazısında, həm danışığında ümumişlək söz hüququ verə bilər. Dilimizi daha varlı etmək üçün, arxaik, dialekt, şivə sözləri də zəngin xammaldır. Mən illiyin o üzündə yaşamış oğuz-alban əcdadlarımızdan bizə ən qiymətli miras qalmış “Kitabi-Dədə Qorqud”un “Tarixi-coğrafi qeydlər”ində (müəllifi professor Süleyman Əliyarov) oxuyuruq: “Azvay qurd əniyi erkəkində bir köküm var (XI boy)-baxın: “Qara başım qurban olsun, qurdum, sana”. “Azvay” sözünə gəldikdə, onun açımı indiyədək qaranlıq qalır.” O.Ş.Gökyayın izahına görə, “Sarı Sabır deyilən bitgidən çıxarılan acı maddədir, qadınlar uşaqları süddən kəsmək üçün azvay sürürlər. Lakin qurd əniyi erkəyinin buna nə dəxli var?-sual altında qalır.” Azvay-mənim doğulub böyüdüyüm Zəngəzur bölgəsində cəld, qıvraq və hərəkətilik mənasında, “ölüvay”ın antonimi kimi gen-bol işləndir; “azvay ol”, “azvay adam”, “azvayışına fikir ver”, “azvayışlı ol”... (10, s.75). Buna oxşar “azmayış”sözü isə Anadoluda “təcrübədən, sınaqdan keçmiş” mənasında ümumişlək sözdür. Təəssüf ki, dilimizdə yaşamağa haqqı olan belə sözlər “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”nə salınmayıb. (7, s.65).

“Müasir türk dünyası yeni yüksəliş mərhələsini yaşayır. Bu gün suverenlik əldə etmiş gənc türk cümhuriyyətlərinin bir sırada inamlı addımları türk dünyasının xoşbəxt sabahından xəbər verir”¹⁹ sözlərinin müəllifi olan ümummilli lider Heydər Əliyevin “Bir millət, iki dövlət” kəlamının fəlsəfəsinə, mahiyyətinə zidd olaraq, son illər Türkiyə film, teleseriallarının Azərbaycan dilinə tərcümə və dublyajı (həm də olduqca naşı şəkildə), nümayişi “dildə birlik” ideyasına xidmət etmir. Və bir daha Mirzə Ələkbər Sabirin misraları yada düşür:

“Osmanlıcadan tərcümə türkə” – bunu bilməm,

Gerçək yazıyor Gəncəli, yəinki hənəkdir;

Mümkün iki dil bir-birinə tərcümə, amma

“Osmanlıcadan tərcümə türkə” nə deməkdir?! (12)

Məlumdur ki, Türk ölkələrinin Rusiya tərəfindən işğalına qədər türk xalqları arasında anlaşıma problemi olmamışdır. “Tərcüman”, “Əkinçi”, “Molla Nəsrəddin” kimi qəzet, jurnallar bütün Türkünstanda, Anadolu, İran, Kırım, Qafqazda əl-əl gəzir, oxunur, anlaşılırdı. Lakin türkdilli ölkələrin rus imperiyası tərəfindən işğalından sonra bu dili bir, dini bir qardaşlar arasında süni uçurumlar yaranmağa, onlar arasındakı sıx dil, danışiq, ünsiyyət əlaqələri də zəifləməyə başlamışdır. Bu ayrılıqların son nəticəsindən rahatsızlıq keçirən vətənsəvər Azərbaycan şairi Almas İldırım “Türk elləri bir–birinə yadlanır, Qazax, qırğız, özbək, türkmən adlanır” şeirini yazarkən qarşıdan gələn 70 illik totalitar sovet-KQB siyasətinin türksöylülə arasında necə böyük sədd çəkdiyini, həm də türk dilinin ayrı-ayrı qolları arasında birliyin qəsdən məkrli planlarla pozulacağını uzaqgörənliklə anlayırdı. Əhməd Cavad hələ ötən əsrin əvvəlində yazırdı ki, ortağ türk dili ona görə lazımdır ki, bu gün dünyadakı bütün türklər yavaş-yavaş bir-birini tanısinlar, sərbəst ünsiyyət qursunlar. Təbii ki, ortağ ünsiyyət dili olan türk dilinin digər türk dillərinin sıradan çıxması demək deyil. Hər bir türkdilli xalqın öz dilini inkişaf etdirməklə yanaşı, ortağ türk dili yaradıb, digər xarici dillərin köməyi olmadan həmin ortağ ünsiyyət dilindən – türk dilindən yararlanması əksinə bu dillərin zənginləşməsinə də yol açacaqdır. Mahmud Kaşğaridən başlanan, İsmayıl bəy Qaşqıralı və Əli bəy Hüseynzadə yaradıcılığında çiçəklənən bu ideyanın qarşısında duran məqsədin səhv başa düşülməsi o demək deyil ki, ana dilindən imtina edilərək təzə dil yaransın. Sadəcə, müasir türk dillərindən birini ümumi ünsiyyət dili kimi qəbul etmək olar. Bu ümumi ünsiyyət dili sənin həmişə işlətdiyin ana dilinin yerinə gəlmir. Sən ailədə, işdə dostlarınla həmişə işlətdiyin ana dilində danışacaqsan. Ümumi ünsiyyət dilini başqa türkcələrin nümayəndələri ilə ünsiyyətdə, beynəlxalq tədbirlərdə işlətməlisən, o, sənin dil açdığın dili, beşik dilini sıxışdırmamalıdır, yoxsa bütün türklər tərəfindən sevilməz, ana dilinə şərikin sayılır. Ana dili Tanrı gücündə varlıqdır. Tanrı da ki, şərikin sevməz (8, s. 9).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin ümumtürk birliyinin bərqərar olması istiqamətində böyük praktiki səyləri həm də dövlətimizin başçısının bu mənalı fikirlərində əks olunmuşdur: “Türkün dünyası

böyük dünyadır. Biz elə etməliyik ki, türk dünyası daha da sıx birləşsin. Bunu etmək üçün bütün imkanlar vardır” (8).

Heç şübhə yoxdur ki, ümumi tarixi keçmişə mənsub olan xalqlarımızın ortaq türk dilinin yaranması arzusu da gerçək olacaq, yaxın gələcəkdə altı müstəqil türk dövlətinin – Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Azərbaycan və Türkiyə arasında liderlərdən başlamış elm, tədris müəssisələrinə qədər hamının anlayacağı bir türk dilində danışib anlaşıla biləcəklər.

Türklər üçün ortaq ünsiyyət dilinin yaranması Türk Şurasının möhkəmlənməsi, həm də “dünya beşdən böyükdür” (Rəcəb Tayyib Ərdoğan) anlamında yeni siyasi, hərbi, mədəni, sosial-iqtisadi güc mərkəzinin yaranması – planetimizdə 300 milyonadək insanın Ana dili olan Türk dilinin BMT dili olması yolunda ən mühüm, qarşıda duran, həllini gözləyən şərəfli, məsul vəzifələrdən biridir (15).

ƏDƏBİYYAT

1. Ağaoğlu Əhməd bəy, “İsmayıl bəy Qaspiralı. Nadir yubiley” məqaləsi, “Kaspi” qəzeti, 29 aprel 1903-cü il, № 93
2. https://azertag.az/xeber/Turkdilli_Dovletlerin_Amekdasliq_Surasinin_videokonfrans_formatinda_qeyri_formal_Zirve_gorusu_kechirilib_Azerbaycan_Prezidenti_Ilham_Aliyev_Zirve_gorusunde_chixis_edib_YENI_LANIB_2_VIDEO-1744521
3. <https://azedu.az/az/news/1135-mekteblerde-ortaq-turk-tarixi-tedris-olunacaq>
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dil və əlifba qərarları, “525-ci qəzet”, 18.05.2018
5. Axundov Ağamusa, “Dil və ədəbiyyat”, Bakı 2003, I cild, səh.377
6. <https://az.wikipedia.org/wiki/Azərbaycanlılar>
7. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti, Bakı, Lider-2004, AMEA Dilçilik İnstitutunun nəşri, səh.65
8. Akademik Tofiq Hacıyev və ortaq türk dili ideyası, http://www.yeniazerbaycan.com/Medeniyyet_e44480_az.html
9. İbrahimov Elçin, Türk dünyası üçün ortaq dil - zamanın tələbi, “525-ci qəzet”, 11.04.21
10. “Kitabi-Dədə Qorqud”, 1973, s.170
11. Nərimanoğlu Hacı, “Oğuz yurdum Qubadlım”, “Azərbaycan” jurnalı, 1999, № 7
12. Nərimanoğlu Hacı “Osmanlıdan türkə tərcümə?!” <https://aqreqator.az/az/medeniyyet/1027058>
13. <https://president.az/articles/31737>
14. <https://www.trt.net.tr/azerbaycan/turkiy/2018/02/26/dunya-besd-n-boyukdur-d-rn-yi-yaradildi-918669>
15. Türkçe sözlük ve yazım klavuzu, İstanbul, Milliyet, 1990, 750 səh.

РЕЗЮМЕ

ОТ ОБЩЕТЮРКСКОЙ ИСТОРИИ К ОБЩЕТЮРКСКОМУ ЯЗЫКУ

Абдулла Г.Н.

Председатель Общественного Союза Зангезурских обществ, Азербайджан

В статье исследуются основные факторы, определяющие создание общего турецкого языка сегодня, в связи с тем, что тюркоязычные народы имеют общее историческое прошлое, общий язык и культуру. Также в статье рассматриваются значение общего турецкого языка в формировании турецкой общины, современные аспекты и различные отношения к данному вопросу. Более того в исследовании приведены мнения общенационального лидера Гейдара Алиева, президента Азербайджана Ильхама Алиева, президента Турции Реджепа Тайипа Эрдогана и видных тюркологов.

Ключевые слова: история Турции, общий турецкий язык, турецкая община.

SUMMARY

FROM THE ALL-TURKIC HISTORY TO THE COMMON TURKISH LANGUAGE

Abdulla H.N.

Chairman of the Public Union of Zangazur Societies, Azerbaijan

The article investigates the main factors that determine the formation of the present Turkish language, as the Turkic-speaking peoples have common history, language and culture. Also, the significance of the common Turkish language in the formation of the Turkic community, modern aspects and various attitudes to the issue have been studied in the article. Moreover, the viewpoints of the national leader Heydar Aliyev, the President of Azerbaijan Ilham Aliyev, the President of Turkey Recep Tayyip Erdogan and prominent Turkologists have been cited in the research.

Key words: Turkish history, a common Turkish language, Turkic community

S.AĞAMALIOĞLU VƏ İ BAKI TÜRKOLOJİ QURULTAYI

Əhmədova S.A.

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Azərbaycanın sovetləşməsindən sonra da mətbuatla əlaqələrini davam etdirən S.Ağamalıoğlu yeni siyasi quruluşun gətirdiyi üstünlükləri, cəmiyyətin inkişafına mane olan amilləri təhlil edir, fərqli mülahizələr qələmə alırdı. Onun məqalələrinin böyük əksəriyyəti ərəb əlifbasının latın qrafikalı əlifba ilə əvəz olunması, ortaq türk tarixinin yazılması, vahid dil normalarının müəyyənləşdirilməsinə və qadın azadlığının qorunmasına yönəlib. Dini xürafata, fanatizmə qarşı mütərəqqi qüvvələrin, ziyalıların gücünün birləşdirilməsi məsələsi bu mübariz insanın diqqət yönəltiyi əsas mövzulardan idi. Əlifba islahatı ilə bağlı bir neçə yeni mətbu orqanın nəşri də S.Ağamalıoğlunun adı ilə bağlıdır. Məqalədə S.Ağamalıoğlunun I Bakı Türkoloji qurultayda əlifba siyasəti məsələləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *S.Ağamalıoğlu, I Bakı Türkoloji Qurultay, əlifba, Azərbaycan dili.*

Səmədəğa Ağamalıoğlunun Azərbaycan xalqı və türk dünyası qarşısında dünya yaşadığı ən böyük xidmətlərindən biri, bəlkə də birincisi I Bakı Türkoloji qurultayının keçirilməsinin ideya müəlliflərindən və əsas təşkilatçılarından biri olmağıdır. Türk dünyasında əlifba islahatının və türkoloji elmin XX əsrdə yeni başlanğıcı olan bu ali məclisin təşkilində S.Ağamalıoğlu böyük əzmlə, səbrlə çalışaraq tarixin təkərini "fırlatmaq" gücünü göstərdi. Türk xalqlarının mədəni integrasiyasının əsasında dayanan I Bakı Türkoloji qurultayına hazırlıq prosesində iki aya yaxın Orta Asiya çöllərində gəzib-dolaşan, qazax, qırğız, özbək, başqırd türklərini, çuvaşları, yakutları, saxaları bir araya gətirən S.Ağamalıoğlunun uzaqgörən siyasəti, elmi idrakı idi. Sırr deyil ki, 1926-cı il fevralın 26-dan martın 5-dək davam edən bu ali məclisi doğma ana dili müxtəlif qruplara, işvələrə ayrılan türk xalqlarının elmi-mədəni birliyinə, ortaq milli-mənəvi dəyərlərin inkişafına səbəb olan ictimai, elmi hadisədir. Bu hadisəni yaradan xeyli səbəbləri S.Ağamalıoğlu ictimai-siyasi fəaliyyəti dövründə və publisistika sahəsində çalışdığı zaman əxz edərək ərəb əlifbasının latın qrafikalı əlifbayla əvəzlənməsinin vacibliyini duyması idi. Bu qurultay XX əsrin əvvəllərində türkoloji, elmi-mədəni mühitin ən aktual məsələlərinə, o cümlədən dilçilik, latın əlifbası, orfoqrafiya, tarix, terminologiya sahələrinə yeni baxış sistemini formalaşdırdı.

M.F.Axundovdan sonra əlifba islahatı ideyasının davamçısı olan N.Nərimanov, M.Şahtaxlı, F.Köçərli, M.Cəlil, Ü.Hacıbəyov və S.Ağamalıoğlu kimi mütəfəkkirlərin bu istiqamətdə durmadan çalışmaları xalqın yeni inkişafı strategiyasını müəyyənləşdirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə latın qrafikalı əlifbaya keçid, yeni terminologiyanın yaradılması məsələləri gündəlikdə olsa da, gənc dövlətin qısa ömrü bu işləri yerinə yetirməyə imkan vermədi. Azərbaycanın sovetləşməsindən sonra türk xalqlarının və türkoloji elmin geniş coğrafiyasını əhatə edən bu mühüm islahatlara başlanıldı. N.Nərimanovun öndərliyi S.Ağamalıoğlunun geniş siyasi-elmi təcrübəsi, iradəsi ilə Şuralar Azərbaycanı ilk dəfə "hərf islahatı" adı altında dünyanın nəzəri diqqətini cəkmək böyük türkoloji qurultaya ev sahibliyi etdi.

Arxiv sənədləri və dövrü mətbuat materiallarından aydın olur ki, N.Nərimanovun diqqəti və S.Ağamalıoğlunun təşkilatçılığı ilə qurultayın keçirilməsinə 1921-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq ciddi hazırlıq işləri həyata keçirilib. Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Tatarıstan, Şimali Qafqaz, Gürcüstan və hətta Ermənistanda mərkəzi partiya işçilərinin dilçi-alimlərlə, müəllim və jurnalistlərlə birgə qurultaya hazırlıq işləri koordinasiya edilib, qərarlar öncədən planlaşdırılıb. Türk-tatar xalqlarının mədəniyyət cəbhəsində üzləşdikləri çətinliklər, dil, üslub problemləri, terminoloji məsələlərin geniş elmi-pedaqoji heyətdə müzakirə çıxarılmasının vacibliyini təbliğ edən qəzetlər əsas diqqəti əlifba islahatına yönəldirdilər. Ərəb əlifbasının latın qrafikalı əlifba ilə əvəzlənməsi barədə Azərbaycanla digər türk cümhuriyyətləri arasındakı fikir müxtəlifliyinin olması da bu mövzunun mətbuatda diqqətdə saxlanması, islahatın müsbət tərəfləri barədə materialların dərcini ehtiva edirdi. Önemli fakt ondan ibarətdir ki, latın əlifbasına keçid təşəbbüsünü Şuralar İttifaqında ilk dəfə Azərbaycan rəsmən elan etdi.

Sovetləşmənin ilk aylarından başlayaraq elmin, ədəbiyyatın və bütövlükdə cəmiyyətin inkişafına mane olan ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi prosesinə başlanıldı. 1921-ci ilin dekabrından başlayaraq hər həftənin cümə günləri Nəriman Nərimanovun və S.Ağamalıoğlunun səyi ilə dil və əlifba məsələləri ətrafında diskussiyalar təşkil edilirdi. Müzakirələr zamanı «latınçılar» və «ərəbçilər»dən ibarət iki cərəyan yaranması ciddi problemlərdən xəbər verirdi. Bu iki cərəyanın tərəfdarı müzakirələrdə fəallığını artıraraq, iddialarını cəmiyyətə təqdim etmək üçün hər biri ayrı-ayrılıqda komissiya yaratdılar və hökumətə layihələr təqdim etdilər. «Latınçılar»ın yaratdıqları komissiya 8 üzvdən təşkil edildi və bu heyət Fərhad Ağazadənin rəhbərliyi ilə fəaliyyətə başladı. Xudat bəy Məlikaslanov, Abdulla Tağızadə, Məhəmməd Əmin Əfəndizadə, Həmid Şahtaxlı, Araz Əzimov, Əhməd Peninov komissiya üzvləri kimi latın əlifbasının üstünlüklərini əks

tərəfə sübut etmiş oldular. Ərəb əlifbasını saxlamaqla müəyyən dəyişikliklərin tərəfdarı olanlar öz ideyaları ətrafında xeyli sosial baza toplusalar da, «latınçılar»ın mövqeyi cəmiyyətdə daha möhkəm idi. Azərbaycan Şura hökuməti hər iki tərəfə öz layihələrini təqdim etmək imkanı yaratdı, amma əsaslı şəkildə «latınçı»lar dəstək verdi. «Ərəbçi»lər isə vahid mövqeyə gələ bilmədilər.

1922-ci il martın 6-da AK(b)P-nın plenumu ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi, latın qrafikalı yazıya keçidlə bağlı qərar qəbul etdi və Səmədəğa Ağamalıoğlunun rəhbərliyi ilə hökumət komissiyası quruldu. Komitənin əksər bölgələrdə, qezalarda şöbələri açıldı, bu məqsədlə Azərbaycan hökuməti 3 milyard manat vəsait ayırdı. Yeni əlifbada kitablar, qəzet və jurnallar nəşr etmək üçün lazımi texniki avadanlıqlar alındı. C.Məmmədquluzadənin redaktorluğu ilə latın hürufatında «Yeni yol» qəzeti nəşr olundu.

Qazaxıstan, Özbəkistan və Tatarıstanda «ərəbçi»lərin təsirinin böyük olması, dini zehniyyətli insanların çoxluğu sovet ideoloqlarında və partiya rəhbərlərində ciddi narahatlıq yaradırdı. Latın qrafikalı əlifbaya keçidin əsasını qoyan Azərbaycan cümhuriyyətinin fəaliyyətinin örnək olaraq digər türk respublikalarında davam etdirilməsini mərkəzi sovet orqanları lazım bilirdi. Ona görə də bu planın bütün türk ölkələrində həyata keçirilməsi üçün ciddi qərarlar qəbul olundu. Bu iş mərkəzi sovet orqanları tərəfindən Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi sədri və Yeni Əlifba Komitəsinin rəhbəri S.Ağamalıoğluna həvalə olundu. Bu barədə «Kommunist» qəzeti məlumat verərək yazırdı: «Yoldaş Ağamalıoğlu bu yaxınlarda bir neçə alim və müərrirlə birlikdə müttəfiq şuralar daxilindəki türk cümhuriyyətlərinə səfər edəcəklərdir. Bu səfərdə məqsəd oralarda yeni əlifba fikrini intişar edib, gələcək qurultay üçün hazırlıq etməkdir». Xəbərin dərcinin ardınca S.Ağamalıoğlunun rəhbərlik edəcəyi nümayəndə heyətinin tərkibi açıqlanırdı: «MİRZƏ CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ «Molla Nəsrəddin» jurnalının müdiri, Vəli Xulufu Yeni Əlifba Komitəsinin üzvü, Xəlil Səid Əmələ fakültəsi melorasiya texnikumunun lisan və ədəbiyyat müəllimi».

Sovetlər Birliyinin türk cümhuriyyətlərinin mərkəzi mətbuat orqanları Azərbaycan nümayəndələrinin səfərinin məqsəd və əhəmiyyəti barədə materiallara səxavətlə yer verir, latın qrafikalı əlifbaya keçidin zəruriliyini əsaslandırmağa çalışırdılar. «Ərəbçi»lərin daha güclü olduğu Krimdə nəşr olunan mətbuat orqanları S.Ağamalıoğlunun missiyası barədə məlumat verərək yazırdı: «Şuralar İttifaqı içində yaşayan türk xalqları arasında yeni əlifbanın məqsədlərini yaymaq üzrə yola çıxan Azərbaycan İcraiyyə Komitəsinin sədri yoldaş Ağamalıoğlu Krimə gəlib üç gün burda qaldı». Azərbaycan dilçilik məktəbinin bünövrəsini yaradanlardan məşhur professor, türkoloq Bəkir Çobanzadənin Krimdə nümayəndə heyətinin tərkibinə qatılmasını da mərkəzi mətbuat orqanları xəbər verirdi: «Azərbaycanlı müsafirlər Krim işçilərinin və professor Çobanzadənin müşayiəti ilə 16 sentyabrda saat 2-də Ağməsciddən şimala, Moskvaya doğru hərəkət etdilər».

Səfər rəsmi xarakter daşısa da, azərbaycanlı nümayəndələr bu ölkələrin sözükeçər ziyalıları, maarif xadimləri və əməkçilərlə qeyri-rəsmi görüşlər keçirir, yeni türk əlifbasının üstünlüklərini izah edirdilər. Öz fikir və ideyalarını geniş ictimaiyyətə çatdırmaq üçün mətbuatın əvəzsiz rolunu gözəl anlayan nümayəndələr yerli qəzet və jurnallarda məqalələrlə çıxış edir, bu islahatın səmərəliliyini əsaslandırırdılar.

Orta Asiya ölkələrində latın əlifbasına keçid prosesinə mane olan kifayət qədər qüvvələr vardır. Təsir imkanları geniş olan bu qüvvələr ərəb əlifbasının aradan qaldırılması ilə əhalinin islam mədəniyyətindən uzaq düşəcəyi, tarixi ədəbiyyatla əlaqələrin qırılacağı və bu da son nəticədə özgələşməyə gətirib çıxaracağını iddia edirdilər. Dini-klerekal zümrələr və bəzi millətçi kəsim bir qədər də uzağa gedərək ərəb əlifbasının «Turan» əlifbası olduğunu, bunun dəyişməsinin dinə böyük təhlükələr törədəcəyi təbliğatını aparırdılar. Əldə olunan sənədlərin təhlili göstərir ki, mühafizəkar qüvvələrin Qazaxıstan, Özbəkistan və Tatarıstanda üstün və həlledici mövqeyə sahib olmaları nümayəndə heyəti üzvlərinin fəaliyyətini xeyli çətinləşdirib. S.Ağamalıoğlu «ərəbçi»lərin və dini-mühafizəkar qüvvələrin fəaliyyətindən narahat olduğunu açıq şəkildə dilə gətirir, yeni türk əlifbasının mədəniyyətin, ədəbiyyatın inkişafına, müasir dünya ilə əlaqələrə böyük təkan verəcəyini keçirdikləri görüşlərdə əsaslandırmağa çalışır, tutarlı arqumentlər gətirirdi.

Görüşlər, aparılan təbliğat bəzən Orta Asiya cümhuriyyətlərində xoş qarşılanmır, ziyalı kəsimin bir hissəsi latın əlifbasına keçidə müxalif mövqedə dayanırdı. S.Ağamalıoğlu nümayəndə heyətinə C.Məmmədquluzadə kimi tanınmış qələm sahibini daxil etməklə əks fikir daşıyıcılarını bir növ «zərərsizləşdirirdi». Xəlil Səid Xocayev Krimdə keçirilən görüşlərin birini təsvir edərək yazır ki, Krimin maarif naziri açıqdan-açığa əlifba islahatının əleyhinə fikirlər səsləndirir, nümayəndə heyətini sual yağışına tuturdu. Belə bir vəziyyətdə C.Məmmədquluzadə ayağa qalxaraq sözə başlayır: «Ərəb əlifbasının dəyişdirilməsinə qarşı söz ola bilməz. Bu, ümumiyyətlə qəbul olunmuş həqiqətdir. Yeni əlifbaya gəlincə, biz yeni əlifba yaratdıq. O əlifbanı sizə təqdim edirik. Ümidvaram ki, siz də gərək Azərbaycan Cümhuriyyətinin rəisi Səmədəğanı və gərəksə bu məsələyə bir neçə il əlindən gəlidiyi qədər xidmət etməyə çalışan mənim kimi bir yazıçı yoldaşınızın hörmətini saxlayıb, bu əlifbanı qəbul edəsiniz. Bizi də məmləkətinizdən məyus qaytarmayınız».

Rusiyanın mərkəzi mətbuat orqanları da S.Ağamalıoğlu'nun səfərinə diqqət yönəldirdi. «İzvestiya» qəzetinin Simferopoldan verdiyi xəbərə görə, S.Ağamalıoğlu Sovet İttifaqında yaşayan əhalinin latın əlifbasına keçirmək məqsədi ilə Krıma gedib.

«Krasnaya Tatariya» qəzeti isə yazırdı ki, Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri S.Ağamalıoğlu yoldaş başda olmaqla türk xalqları arasında latın əlifbasını yayan komissiya noyabrın 6-da Kazana gəlib. Krım, Türkünstan, Qırğızıstan və Başqırdıstanı gəzdikdən sonra S.Ağamalıoğlu Kazanda səfər təəssüratlarını müxbirlə bölüşərək deyib: «Türk xalqlarının əlifbasını latınlaşdırmaq ideyası gənclər arasında həvəslə qarşılır. Tatarıstan respublikasında isə maraq oyandırır».

Nümayəndə heyəti üzvü Xəlid Səid xatirələrində qeyd edir ki, bu səfər tarixi əhəmiyyət daşımağına baxmayaraq heç də xoş təəssüratlarla yadda qalmadı: «Oktyabrın 5-də Səmədəğa ilə bərabər başqa yoldaşlarımız Bakıya gəlmişlərdi. Səmədəğa Qazaxıstan, Tatarıstan cümhuriyyətlərindən çox da razı qalmamışdı. Orada yeni əlifba barədə geniş müşavirə açmağa imkan verilməmişdi».

«Qızıl Qazaxıstan» qəzetinin 1924-cü il 9 oktyabr tarixli 196-cı sayında dərc olunan məqalədən aydın olur ki, S.Ağamalıoğlu türk cümhuriyyətlərində keçirdikləri görüşlərin nəticələrinə pessimist yanaşır: «Ağamalıoğlu yoldaşın dediyinə görə, türk xalqları arasında latın hərflərini yaymaq ideyası çox gözəl qarşılır. Lakin Tatarıstan ona çox da iltifat göstərmir». Müsahibəsində S.Ağamalıoğlu bu yaxınlarda Bakıda türk-tatar xalqları «latınçı»larının qurultayının çağrılacağını xəbər verirdi. Nümayəndə heyətinin rəhbərinin açıqlamasından göründüyü kimi, mərkəzi sovet rəhbərliyi qurultayı öncə əlifba islahatı kimi keçirməyi düşünürdü. Lakin proseslərin gedişi qurultayın daha geniş spektrdə təşkili ilə nəticələndi. Etnoqrafların, «turançı» alimlərin, milli tarix yaradıcılarının, muzeyşünasların, jurnalistlərin iştirakı təmin olundu I Bakı Türkoqoloji qurultayının elmi mahiyyətini artırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. «Kommunist» qəzeti. 1924-cü il. 5 sentyabr.
2. «Kommunist» qəzeti. 1924-cü il. 7 sentyabr.
3. «Kommunist» qəzeti. 1924-cü il. 23 sentyabr.
4. Məmmədli Q. «Molla Nəsrəddin». Bakı, 1984.

РЕЗЮМЕ

С.АГАМАЛИОГЛУ И I БАКИНСКИЙ ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЙ КОНГРЕСС

Ахмедова С.А.

Азербайджанский Архитектурно-Строительный Университет, Азербайджан

Продолжая отношения с прессой после советизации Азербайджана, С.Агамалиоглу проанализировал преимущества новой политической системы, факторы, препятствующие развитию общества, и высказал различные мнения. Большинство ее статей нацелены на замену арабского алфавита латинским, написание общей истории Турции, определение общих языковых норм и защиту свободы женщин. Проблема объединения сил прогресса и интеллигенции против религиозных суеверий и фанатизма была одной из главных тем этой борьбы. С именем С.Агамалиоглу также связано издание нескольких новых СМИ, посвященных реформе алфавита. В статье рассматриваются вопросы алфавитной политики С.Агамалиоглу на I Бакинском тюркологическом конгрессе.

Ключевые слова: С.Агамалиоглу, I Бакинский Тюркологический Конгресс, алфавит, азербайджанский язык.

SUMMARY

S.AGAMALIOGLU AND I BAKU TURKOLOGY CONGRESS

Ahmadova S.A.

Azerbaijan University of Architecture and Construction, Azerbaijan

Continuing his relations with the press after the Sovietization of Azerbaijan, S. Agamalioglu analyzed the advantages of the new political system, the factors hindering the development of society, and wrote different views. Most of her articles are aimed at replacing the Arabic alphabet with the Latin alphabet, writing a common Turkish history, defining common language norms and protecting women's freedom. The issue of uniting the forces of progress and intellectuals against religious superstition and fanaticism was one of the main topics of this struggle. The publication of several new media outlets on the reform of the alphabet is also associated with the name of S. Agamalioglu. The article examines the issues of alphabet policy of S. Agamalioglu at the I Baku Turkological Congress.

Key words: S. Agamalioglu, I Baku Turkological Congress, alphabet, Azerbaijani language.

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏNİN TÜRKLƏŞMƏK, İSLAMLAŞMAQ, MÜASİRLƏŞMƏK ÇAĞIRIŞI

Əliyeva A.H.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Əli bəy Hüseynzadə Azərbaycan ədibi, filosof və ədəbiyyat tənqidçisi, XX əsr Azərbaycan-türk ictimai fikrinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri olmuşdur.

Əli bəy Hüseynzadə də hesab edirdi ki, bütün türklər vahid millətdir və buna görə də vahid dilə, yazı mədəniyyətinə malik olmalıdırlar. Başqa sözlə, türk xalqlarının milli-mənəvi birliyinə nail olmaq üçün Əli bəy Hüseynzadə ümumtürk ədəbi dilin qaydalarının işlənib hazırlanması və orta məktəblərdə, mətbuatda işlənməsini vacib hesab edirdi. Ortaq türk dili ideyası ilə bağlı polemika XX əsrin əvvəllərində daha da güclənmişdi. Əli bəy Hüseynzadəyə görə, ədəbi dil millətin mövcud olması və yaşaması üçün vacib şərtlərdən biri idi.

Açar sözlər: mədəniyyət, komitə, türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq

Əli bəy Hüseynzadə Azərbaycan ədibi, filosof və ədəbiyyat tənqidçisi, XX əsr Azərbaycan-türk ictimai fikrinin ən görkəmli nümayəndələrindəndir. O, xüsusi bir iz qoyaraq alim, həkim, rəssam, şair, tənqidçi, tərcüməçi, müəllim, jurnalist kimi fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dövlət bayrağında üç rənglə (mavi, qırmızı, yaşıl) simvollaşması ona aiddir. Azərbaycan vətəndaşına ideya-mənəvi dəyərləri aşılamaq Əli bəy Hüseynzadənin tarixi xidmətidir.

“Əli bəy Hüseynzadənin 150 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” prezident İlham Əliyev 2014-cü il 21 yanvar ayında imzaladığı sərəncam Əli bəyin xidmətlərinə göstərilən qayğı və diqqətin bariz nümunəsidir..

Türk ölür amma qul, kölə olmaz. Bu bir həqiqətdir. Görkəmli ictimai xadimin sözlərində həqiqət var. Əli bəy Hüseynzadənin “türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” ideyaları türk xalqını yenilməzliyə çağırırdı. O, uzaqgörən bir maarifpərvər idi. O, türk xalqlarına və islami dəyərlərə edilən təyziqlərə qarşı həmişə öz haqq səsinə qaldırıb. Onun misilsiz xidmətləri milli mücadilə tariximizdə danışılmazdır.

Tarixi şəxsiyyət, tarixi sima olan Əli bəy Hüseynzadə XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan və türk xalqlarına yol göstərən və müxtəlif elm sahələrində dəyərli əsərlər yaratmışdır. Əli bəy, publisistikada böyük söz ustasıdır. İnsan həyatının təhlil edən və ona yol göstərən bir dühadır.

Aktuallığını itirməyən mütəfəkkirin düşüncələri özünün sağlığında olduğu kimi, bu gün də mövcuddur. Ə. Hüseynzadə ömrü boyu türk xalqlarının tərəqqisi, inkişafı, naminə ümumtürk mənəvi dəyərlərini hər tərəfə bəyan edib. Yuxarıda vurğuladığımız kimi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bayrağının və onun rənglərinin formalaşmasında xidməti tarixə yazılmış bir imzadır.

Atatürkün bir etirafına görə Əli Rza bəy onun sümüklərinin, Ziya Gökalp isə onun ideya fikrinin atasıdır. Yusuf Akçura isə, Əli bəy Hüseynzadənin şairanə turançılığını xüsusi olaraq qeyd edir. 1908-ci ildən sonra İstanbulda digər turançıları, başlıca Ziya Gökalpı yetişdirmişdir Yusuf Akçura vurğulayır. Türkiyəni Atatürkün fikirləri, Atatürkün fikirlərini Ziya Gökalp, Ziya Gökalpı isə Əli bəy Hüseynzadə yetişdirib. Əli bəy Hüseynzadə İstanbul Universitetinin tələbəsi olub və demokratik türk dövlətçilik zehniyyətinin yaranışında həlledici fəaliyyət göstərüb. Hüseynzadə Əli bəy, turaniliyi şiddət, qətiyyət və ısrarla müdafiə etməmişdir, çünki o təbiətə sakit, mütavazi, təvazökar duha idi.

İstanbul Universitetində turaniliyin ideya toxumlarını səpməkdə olan bir insanın bu ideyanı şiddət və qətiyyətlə müdafiə etməsinə heç ehtiyac yox idi. Çünki o, özündən sonrakı nəslin qəlbinə, şüuruna siyarət etməyi bacarmışdı. Əslinə qalırsa, Akçuranın sözlərinə rəğmən, qurduğu turançı sistemin şiddətli və qətiyyətli müdafiəsini sonralar Bakıda o özü və təkbəşinə gerçəkləşdirəcəkdi və belə də olmuşdu.

1892-ci ildə Əli bəy Hüseynzadə Turani imzası ilə yazır. 1892-ci ildən isə türk ictimaiyyətində Turan ismi ilk türk olaraq tanınan darülfünun tələbəsi olur. Bütün həyatını türk dünyasının birliyi ideyasının elmi-nəzəri təsbiti üzərində quran Əli bəy Hüseynzadənin “Turan” şerini turançılıq əlifbası, müntəxabatı isə Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir əsərini adlandırmaq olar.

Azərbaycanla Türkiyənin bir ola bilməsi, eyni siyasi-mədəni müstəvidə birləşə bilməsi fikri ilə o yaşayırdı. Əli bəyin Azərbaycan, eləcə də türk milli tarixində ən böyük xidmətlərindən biri Rus imperiyasının ruslaşdırma, İranın isə farslaşdırmaq siyasətindən Azərbaycanı xilas etməsi olmuşdur.

Əli bəyi bəzən osmanlıçılıqda günahlandırılanlar bilməli idilər ki, həqiqətdə Əli bəyin osmanlıçılığı siyasi bir gediş idi. Sadəcə, bu osmanlıçılığın millətimiz üçün çıxarı XX yüzilin əvvəllərində həyatımıza bütün sferalarda müdaxilə edən rusçuluğun sıradan çıxarılmasını təmin etməsi idi. Türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq Tarix dönür, dəyişilir, müzakirələr isə bitmir. Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək ideyasının müəllifi elə Əli bəyin özüdür.

Əslində məsələ çoxdan çözüldü. Nəzəri prinsipin Cəmaləddin Əfqaniyə, Yusuf Akçuraya, yaxud Ziya Gökalpa aid olduğunu iddia edənlərə ən tutarlı cavabı 1924-cü ildə Ziya Gökalpın vəfatı ilə əlaqədar yazdığı

məqaləsində Yusif Akurça Ziya Gokalpı türkcülüyn böyük qurucularının ilklərindən olduğunu deyirdi. Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək fikirləri isə Əli bəy Hüseynzadəyə aiddir. O, türk xalqının ideoloji atasıdır..

1928-ci ildə də Yusuf Akçura həmin fikrində israrlıydı. Bu uç söz türk xalqını oyadan, ona türkcülüyn anlamını izah edən bir birliyi təcəssüm etdirir. Bu ideya türk aləminin hər yerinə yayılaraq, İstanbulda çox işlənmişdir. Ziya bəy türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək məsələsini ən ümdə məsələ kimi daim öz məqalələrində qeyd etmişdir.

Nəzəriyyə iyirminci yüzilin əvvəllərinə aiddir və onu türk cəmiyyətinə, türk ictimai fikrinə aşıl原因anlar isə bütün hallarda Əli bəyin çevrəsində hərəkət edirlər. Əli bəy qədər haqqı, xidməti unudulan, danışılan başqa bir mütəfəkkir təsəvvürə gətirə bilmirəm. Yaranışdan filosof kimi doğulan Əli bəy Hüseynzadə gerçəkdən də öz sakit, təvazökar halı ilə düşüncələrdə çevriliş yaratdı.

Milyonlarla insana sirayət edə bildi. Yüz ildir ki, türk dünyasının mənəvi problemləri onun yandırıdığı çırağın işığında araşdırılır. Türk-İslam-Qərb dəyərlərinin sintezindən hasilə gəlmiş bir cəmiyyəti hazırlamaq ideyası ona məxsusdur. O cəmiyyətdə olan haqsızlıqları aradan qaldırmaq üçün dayanmadan çalışdı və cirkablardan qurtarmağın yollarını göstərdi.

Cəmiyyətdə olan pis ünsürləri kimyasal maddələrin köməyi ilə təmizləmək lazımdır fikri ilə o metaforik deyim tərzinə malik idi və xalqı bu tərzlə oyatmağa çalışdı. Stilistik üslublar olan metafora və ironiya ilə bu pisləklərdən qurtarmağın yollarını göstərdi. Bizə canını qurban edə biləcək fədailər lazımdır deyən Əli bəy türk dünyasını inqilaba səsləyirdi.

Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək triadasını türk ictimai-siyasi fikrinə Əli bəy Hüseynzadə aşılırdı.. M.Ə. Rəsulzadə bu fikrin Əli bəyə aid olduğunu “Azərbaycan Kültür Gələnləri və Çəğdəş Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərində birmənalı şəkildə etiraf etmişdi: Beynəlmiləl demokratiya prinsiplərinin əsasında qurulan bu cümhuriyyət mavi, qırmızı, yaşıl - üçrəngli bayrağıyla Azərbaycan maddi mədəni adət və ənənələrinin rəmzidir.

Mavi rəng türklüyün, yaşıl rəng islamlığın, qırmızı rəng müasirliyin rəmzidir. Əli bəy Hüseynzadə bizim türk qanlı, islam imanlı və avropa qiyafəli olmağımızı istdiyinə görə bu fikrini bütöv türk dünyasına bəyan etmişdi.

Qərb türkolqları da türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq ideyasının türk milli-ideoloji-fəlsəfi fikrinə siyarət etməsinin Əli bəy Hüseynzadə ilə bağı olması fikrində həmfikir idilər.

Əli bəy Hüseynzadənin bu fikri bütün türk dünyasında yeni üfüqlər açdı. Türk yurdunu yaratmaq onun mədəniyyətini yaratmaq, yaymaq və dünyaya tolerantlığımızı bəyan etmək hər bir türkün mənəvi haqqıdır.

Bu ideologiyanın həyata keçməsi üçün mübahisə etmək yersizdir. Azərbaycan bayrağını mənalandıran üç əsas amilin ideoloqu Əli bəy Hüseynzadədir. Məhz Əli bəy Hüseynzadədir ki, Azərbaycan bayrağının rənglərini mənalandırmışdır. Türkləşmə, islamlaşma, müasirləşmə prinsiplərini ilk irəli sürmüş ideoloq, dahi bir şəxsiyyət olmuşdur.

Əli bəy Hüseynzadə böyük alim və türkcülüyn ilk mütəfəkkiri idi. Türklük, islamıyyət və müasir Avropa mədəniyyətini təhlil etmək sintez şəklində prinsiplərini müəyyənləşdirmək şərfi Əli bəy Hüseynzadəyə nəşib olmuşdur.

Əhməd Cəfəroğlu demişkən, Əli bəy Hüseynzadə - bu ixtiyar və imanlı türkcü, bu üçlü məramla milli istiqlalın fikri mücadiləsinin əsas qanununu - Ana Yasasını meydana qoymuşdur.

Əli bəy Hüseynzadə də hesab edirdi ki, bütün türklər vahid millətdir və buna görə də vahid dilə, yazı mədəniyyətinə malik olmalıdırlar. Başqa sözlə, türk xalqlarının milli-mənəvi birliyinə nail olmaq üçün Əli bəy Hüseynzadə ümumtürk ədəbi dilin qaydalarının işlənilib hazırlanması və orta məktəblərdə, mətbuatda işlənməsini vacib hesab edirdi. Ortaq türk dili ideyası ilə bağı polemika XX əsrin əvvəllərində daha da güclənmişdi. Əli bəy Hüseynzadəyə görə, ədəbi dil millətin mövcud olması və yaşaması üçün vacib şərtlərdən biri idi. O, fikrini əsaslandıraraq yazırdı: *Ədəbi dilə malik olmayan qövmlər müstəqil qövmlər surətində çox yazmaz. Ədəbi dili olmayan qövmlər yaşamaq və dünya məişətini keçirmək üçün özündən mədəniyyətli, ədəbi dili olan bir qövmlərin dilini itxaz etməyə məcburdur.*

Əli bəy Hüseynzadə dünyada yaşayan türklərin orta q dilinin Osmanlı türkcəsi olmasını qəbul edirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşırılı A. Azərbaycan mətbuat tarixi (1875-1920), Bakı
2. Xəndan Rəfiq Zəka. “Unudulmuş dahi”. 1994.
3. Hüseynzadə Əli Bəy. Qərbin iki dastanında türk Bakı: Kommunist, 1926, 45 s.
4. Hüseynzadə Əli Bəy. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2007. 479 s.
5. Hüseynzadə Əli Bəy. Seçilmiş əsərləri 1-ci cild. Çəşioğlu, Bakı, 2008. 580 s.
6. Hüseynzadə Əli Bəy. Seçilmiş əsərləri 2-ci cild. Çəşioğlu, Bakı, 2008. 496 s.

7. Qaraşova S. XX yüzüyl Azərbaycan fikir tarixində Ali bey Hüseynzadə'nin yeri. Arxivləşdirilib 2013-06-12 at the Wayback Machine.
8. Sultanlı V. Azərbaycan Mühacəret Edebiyatı, İstanbul: Avrupa Yakası yayınları, 2007.
9. Turan A. "Əli bəy Hüseynzadə". Moskva, 2008.
10. Turan A. "Əli bəy Hüseynzadə. Həyatı, mübarizəsi, yaradıcılığı, şəcərəsi". Bakı, 2014.
11. Turan A. "Milli məfkurənin atası". Bakı, 2014.
12. Vəliyev Ş. Əli bəy Hüseynzadənin mətbuat tarixində xidmətləri.

РЕЗЮМЕ

ПРИЗЫВ АЛИ БЕЯ ГУСЕЙНЗАДЕ ТЮРКИЗИРОВАНИЕ, ИСЛАМИЗАЦИЯ, МОДЕРНИЗАЦИЯ

Алиева А.Г.

Азербайджанский Государственный Экономический Университет, Азербайджан

Али бек Гусейнзаде - азербайджанский писатель, философ и литературный критик, один из самых ярких представителей азербайджано-турецкого общественного мнения XX века.

Али бек Гусейнзаде также считал, что все турки - единый народ и поэтому должны иметь общий язык и культуру письма. Иными словами, для достижения национально-духовного единства тюркских народов Али бек Гусейнзаде считал важным разработать правила общетюркского литературного языка и развивать его в общеобразовательных школах и в печати. Споры по поводу идеи общего турецкого языка усилились в начале двадцатого века. По словам Али бека Гусейнзаде, литературный язык был одним из важных условий существования и выживания нации.

Ключевые слова: культура, комитет, тюркизация, исламизация, европеизация

SUMMARY

ALI BEY HUSEYNZADE'S CALL TO TURKISHIZATION, ISLAMIZATION, MODERNIZATION

Aliyeva A.H.

Azerbaijan State University of Economics, Azerbaijan

Ali Bek Husseinzadeh is an Azerbaijani writer, philosopher and literary critic, one of the brightest representatives of Azerbaijani-Turkish public opinion of the twentieth century.

Ali Bek Husseinzadeh also believed that all Turks are a single people and therefore should have a common language and culture of writing. In other words, for the achievement of national and spiritual unity of the Turkic peoples, Ali Bek Husseinzadeh considered it important to develop the rules of the general literary language and to develop it in public schools and in the press. The controversy over the idea of a common Turkish language intensified at the beginning of the twentieth century. According to Ali Bek Huseynzadeh, the literary language was one of the most important conditions for the existence and survival of the nation.

Key words: culture, committee, Turkification, Islamization, Europeanization

BİRİNCİ TÜRKOLÖJİ QURULTAY XX YÜZİLLİKDƏ TÜRK XALQLARININ, MƏDƏNİ HƏYATINDA TARİX YAZAN ƏLAMƏTDAR HADİSƏDİR.

Hacıyeva X.D.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Qurultayın qəbul etdiyi qərarlar sırasında ortaqlar əlifba, ortaqlar ədəbi dil, ortaqlar terminologiya kimi məsələlər xüsusilə mühüm yer tuturdu.

Bu qərarların qəbul edilməsində bir sıra prinsiplər əsas tutulurdu. Belə ki, imla-orfoqrafiya məsələsində fonetik prinsipə üstünlük verilməsinə baxmayaraq, morfoloji və tarixi-ənənəvi prinsip məsələləri də nəzərə alınır. Termin məsələsində başlıca qaynaq olaraq türk dillərinin öz daxili imkanlarına və beynəlmiləl səciyyəli sözlərə üstünlük verildi. Tədris-metodika məsələlərində ana dilinin tədrisində Avropa standartları ilə yanaşı, milli ənənəyə də əhəmiyyət verilməsi ayrıca olaraq qeyd olundu.

Acar sözlər: integrasiya, latın qrafikalı əlifba, etnogenez, etnoqrafiya

Tarixə öz dərin izini buraxan birinci Türkoloji Qurultay – 1926-cı ilin 26 fevral-6 mart tarixlərində Bakı şəhərində keçirilmişdir. Bu qurultay türk xalqlarının tarixi, ədəbiyyatı, dili, əlifbası, etnoqrafiyası və mədəniyyəti ilə bağlı əhəmiyyətli qərarlar qəbul etmişdir. Qurultayın məqsədi latın qrafikalı əlifbaya keçidin elmi-metodik prinsiplərini müfəssəl şəkildə işlənilib hazırlamaq olub.

Birinci Türkoloji Qurultay XX yüzillikdə türk xalqlarının, o cümlədən, Azərbaycan xalqının mədəni həyatında baş vermiş yaddaşlara həkk olunan ən əlamətdar hadisələrdən biri kimi tarix yazıb. Qurultayda türk xalqları ilə yanaşı xarici qonaqlar, ümumilikdə isə 131 nəfər nümayəndə - alimlər, dilçilər, tarixçilər, şairlər, yazıçılar və digər görkəmli müttəfəklər iştirak edib və tarix yazan nitqlər söyləmişdilər. Türk xalqlarının mədəni integrasiyasında mühüm bir mərhələnin əsasını qoyaraq bu möhtəşəm Qurultay ilk növbədə geniş vüsəti və böyük bir coğrafi məkanda yaşayan çoxsaylı türk xalqları üçün bir sıra tələpəli məsələləri qoymuşdur, və həmin məsələlərin işlənilməsi və gerçəkləşdirilməsi baxımından qurultay müstəsna və mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qurultayın iclaslarına sədirlik Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin rəhbəri Səməd Ağamalıoğlu etmişdir. Qurultayın Rəyasət Heyətinin üzvləri isə Səməd Ağamalıoğlu, Ruhulla Axundov, Həbib Cəbiyev, tanınmış şərqşünas-tarixçi alim akademik Vasili Bartold, akademik Sergey Oldenburq idi. Avropa alimlərinin nümayəndəsi professor F.F.Mensel, RSFSR Xalq Maarif Nazirliyindən Naqovitsin, professor Bəkir Çobanzadə, professor Aleksandr Samoyloviç, Qazaxıstandan Əhməd Baytursunov, Yakutiyadan İsidor Baraxov, Şərqşünaslıq Assosiasiyasından İlya Borozdin və M.Pavloviç, Tatarıstandan Cəlaləddin Qorxmazov, Özbəkistandan Nahamov, Qırğızıstandan Tunstanov, Türkmənistandan Berdiyev, Krımdan Osman Nuri Akçökraklı, Şimali Qafqazdan Əliyev Umar heyət üzvləri seçilmişdilər. Əli bəy Hüseynzadə, Banq, Mustafa Quliyev, akademik Nikolay Marr, Anatoli Lunaçarski və Tomsen Qurultayın Rəyasət Heyətinə fəxri üzvü kimi iştirak etmişdilər.

Qurultay iştirakçıları sonralar amansız təzyiqlərə məruz qalmışlar. Fəaliyyətləri dövründə faciəvi həyat yaşamışdılar. Qurultayda iştirak edən 100-dən artıq iştirakçı sonradan pantürkizmdə suçlandılar. Onlar represiyaya qurbanı oldular. Əksər alim və müttəfəklər həbs və fiziki məhvlə üzləşdilər. Qurultayın mühüm nəticəsi olan türk xalqlarının latın qrafikalı əlifbəyə keçidi isə 1939-cu ildə ləğv edildi. Sovet Birliyi ərazisində yaşayan türk xalqları üçün kütləvi olaraq kiril əlifbası tətbiq edildi.

Azərbaycan Rusiya tərəfindən ilhaq olunduqdan sonra Yaxın Şərqdə əlifba islahatı məsələsi ilk növbədə görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri, böyük maarifçi Mirzə Fətəli Axundzadə məşğul idi. O, əlifba məsələsini daim diqqət mərkəzində saxlamaq istəsə də əfsuslar olsun ki, onun söyləri boş çıxmışdı. Bu söylərin hec bir nəticəsi olmamışdır. Sonrakı dövrlərdə isə İsmayıl bəy Qasıralı, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Cəlil Məmmədquluzadə, Məmmədəğa Şahxanlı, Firidun bəy Köçərli, Vəli Xulufu, Hüseyn Cavid də bu istiqamətdə səmərəli aktivlik göstərmişlər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti də əlifba islahatını aparmaq istəmişdi. Cox təəssüflər olsun ki, 23 ay hakimiyyətdə olduqlarından dolayı bu önəmli məsələni həll edə bilməmişdilər.

Azərbaycan sovetləşdiyi zaman N.Nərimanov bu məsələni qaldırdı. 1922-ci ildə N.Nərimanovun sədrliyi ilə Bakıda latın əlifbasına keçid komitəsi yaradıldı. Bakı alimləri ilə birgə, elm mərkəzlərində çalışan türkoloqlar da cəlb olundular. 1922-ci ildə latın əlifbası ilə Cəlil Məmmədquluzadənin rəhbərliyi altında Yeni yol qəzeti nəşr olundu. O il Yeni türk əlifbası komitəsi yaradıldı. Komitəyə rəhbər Səməd Ağamalıoğlu oldu. 1923-cü il oktyabrın 20-də Azərbaycan hökuməti Yeni türk əlifbasının dövlət əlifbası kimi qəbul edilməsi adlı qərar verdi. Yenə o zaman latın qrafikalı əlifba və ərəb əlifbasının tətbiqi var idi.

1925-ci ilin avqustunda SSRİ Xalq Komissarları Şurası Ümumittifaq Türkoloji Qurultayının çağırılması haqqında qərar çox mühüm addım olmaqla yanaşı tarixi hadisə idi. İlk dəfə qurultayın çağırılması ilə bağlı bir il əvvəl Azərbaycan SSR hökuməti SSRİ rəhbərliyinə təqdimat göndərmişdi. SSRİ hökumətinin Türkoloji Qurultayın çağırılması barədə qərarından altı ay əvvəl latın əlifbasına keçilməsi məsələsinin vacibliyi 1-ci Azərbaycan Yerli Dيارşünaslıq Qurultayında deyilmişdi. Eyni zamanda SSRİ Elmlər Akademiyasında və Ümumittifaq Şərqşünaslıq Birliyində latın əlifbasına keçmək gündəmə qoyulmuşdu.

Təşkilat komissiyası SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin qərarına əsasən Qurultayın çağırılmasına hazırlıqla əlaqədar yaradıldı. Sədr Səməd Ağamalıoğlu olmaqla üzvlər kimi M.Pavloviç, Həbib Cəbiyev, Vasili Bartold, Aleksandr Samoyloviç, Cəlaləddin Qorxmazov, Q.Broydo, Tyuryakulov, Zifeld, Fitred, Bəkir Çobanzadə, Aşmarin, Odabaş, Novşirvano, Əhməd Baytursunov, Yusifzadə təşkilat komissiyasının tərkibinə seçildilər.

Ümumittifaq Türkoloji Qurultaya hazırlıq üçün görülmə bütün işləri mətbuatda açıqlamaq məqsədi ilə təşkilat komissiyası Xəbərlər çap etdirdi.

Bakıdakı İsmailiyyə Sarayında Birinci Türkoloji Qurultay fevralın 26-sı 1926 cı il açıldı. Qurultayda 131 nəfər nümayəndə (20 nəfər beynəlxalq elm ictimaiyyətinin nümayəndəsi) iştirak edirdi. Ümumilikdə 17 iclas olmuşdu. Otuz səkkiz məruzə Türklərin, ümumən Türk Dünyasının dili və tarixinə, etnogenezisi və etnoqrafiyasına, ədəbiyyat və mədəniyyətinə həsr edilmişdir..

SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Qəzənfər Musabəyov təbrik nitqi qurultayı açıq elan etdi. O, Qurultay iştirakçılarını öz möhtəşəm nitqi ilə salamladı onlara fəaliyyətlərində uğurlar arzuladı. Cıxışında

qurultayın məşhur türkoloq Radlovun və İsmayıl bəy Qasıralının şərəfinə olduğunu qeyd etdi. Bartold, Köprülüzadə, Ə.Hüseynzadə, Krımski, Poppe, Aşmarin kimi tanınmış türkoloq-şərqşünas alimlər qurultayda iştirak etmişdilər. Bu işə qurultayın çox mühüm və mötəbər olmasının göstəricisidir.

Qurultayda çox elmi məruzələr dinlənildi. Məruzələrin çoxu mühüm və düşündürücü. olduğuna görə V.V.Bartold Türk xalqlarının tarixinin müasir vəziyyəti və öyrənilməsinin yaxın vəzifələri, S.F.Oldenburq Türk xalqları arasında ölkəşünaslıq işlərinin metodları, A.A.Müller Türk xalqlarının təsviri sənəti haqqında, F.Köprülüzadə Türk xalqlarının ədəbi dillərinin inkişafı, A.N.Samoyloviç Türk dillərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və yaxın vəzifələri, B.Çobanzadə Türk ləhcələrinin yaxın qohumluğu haqqında, H.Zeynallı Türk dillərində elmi terminologiya sistemi haqqında, S.Y.Malov Qədim türk dillərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və perspektivləri, Fərhad Ağazadə Türk dillərində düzgün yazı, N.F.Yakovlev Türk millətlərinin sosial və mədəni şəraitləri ilə bağlı əlifba sisteminin qurulması problemləri, C.Məmmədzadə Türk xalqlarının əlifba sistemləri haqqında, Kemanov Türk dillərinin tədrisi metodikasının əsasları, N.N.Poppe Türk dillərinin altay dillərinin qarşılıqlı qohumluğu məsələsinin tarixi və müasir vəziyyəti, H.Şəraf Ərəb və latın sistemli şriftlər və onların türk-tatar xalqları üçün tətbiqi məsələləri, T.Mensel Balkan türkləri ədəbiyyatının öyrənilməsinin yekunları və perspektivləri adlı məruzələri Qurultayın işinə əvəzsiz xəzinə töhfə edərək qurultayı daha da şərəfləndirmişdilər.

Fonetika üzrə görkəmli alim Lev Vladimiroviç Şerbanın Orfoqrafiyanın əsas prinsipləri və onların sosial əhəmiyyəti adlı məruzəsi nəzəri baxımdan çox təqdirə layiqdir.

S.Mümtaz özünün Nəsimi adlı yeni kitabının təqdimatını edərək qurultay iştirakçalarına hədiyyə qismində paylamışdır. Qurultayda iştirak edənlər arasında tatar ədəbiyyatçı Əziz Qubaydullın da çıxış edərək Salman Mümtazın azərbaycanlı şairlərin əsərlərini Kommunist qəzetində nəşr etdiyini göstərdi və nəşrdən əvvəl Salman Mümtazın şairlər haqqında yazdığı bioqrafiya məlumatlarını ən qiymətli bioqrafiya məlumatı olduğunu dedi. Bu işdə onun zəhmətinin əvətsiz olduğunu vurğuladı.

Qurultayın qərarının təqdimatı təşkilat komissiyasının həmsədri Cəlaləddin Qorxmazov tərəfindən edildi.

Türk dillərinin aşağıdakı yeddi böyük problemi birinci Bakı Türkoloji Qurultayında müzakirə mövzusu oldu və müvafiq qərarlar çıxarıldı:

1. *Əlifba məsələsi;*
2. *İmla-orfoqrafiya problemi;*
3. *Termin məsələsi;*
4. *Tədris-metodika məsələsi;*
5. *Qohum və qonşu dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və interferensiya problemləri;*
6. *Türk dillərinin ədəbi dil problemləri, o cümlədən, ortaq ədəbi dil məsələsi;*
7. *Ulu dil nəzəriyyəsi və türk dillərinin tarixi problemləri.*

Bir sıra prinsiplər qərarların qəbul edilməsində əsas götürülürdü. Yəni İmla-orfoqrafiya məsələsində fonetik prinsipə üstünlük verilməlidir. Morfoloji və tarixi-ənənəvi prinsip məsələləri də nəzərdən qaçmamalıdır. Əsas qaynaq olaraq türk dillərinin öz daxili imkanları və beynəlmiləl səciyyəli sözlər termin məsələsində önə cəkilməlidir. Tədris-metodika məsələlərində ana dilinin tədrisində Avropa standartları ilə yanaşı, milli ənənəyə də əhəmiyyət verilməsi ayrıca olaraq ən ümdə məsələ kimi diqqətə cətdirildi. Qohum və qonşu dillərin elmi metodlarla öyrənilməsi ilə bağlı müzakirələr zamanı altayşünaslıq və dillərarası müqayisəli təhlillərin əhəmiyyətinin vacibliyi vurğulandı.

Türk ədəbi dillərinin norma və üslub xüsusiyyətləri, türk xalqlarının ana yurdu məsələsi qurultayda müzakirə olundu. Dahi özbək şairi Əlişir Nəvainin 500 illik yubileyində qurultay nümayəndələri böyük coşqu ilə iştirak etdilər. II Türkoloji Qurultayın 1927-ci ildə Səmərqənd şəhərində keçirilməsi vurğulandı, lakin bu qərar həyata keçə bilmədi.

Ortaq əlifba, ortaq ədəbi dil, ortaq terminologiya kimi məsələlər Qurultayın qəbul etdiyi qərarlar sırasında ən vacib məsələ idi.

1923-cü ildən Azərbaycanda Yeni türk əlifbasının dövlət əlifbası kimi qəbul edildi. Lakin buna baxmayaraq, məhz bu qurultaydan sonra rəsmi şəkildə yekdilliklə latın qrafikalı əlifba keçid gerçəkləşdi. Buna qədər respublika ərazisində ərəb yazısından istifadə də, mövcud idi. 1929-cu il yanvarın 1-dən Sovet hökuməti ərəb əlifbasının istifadəsini qadağan etdi.

Sovetlər birliyinə daxil olan digər türk respublikalarında da ərəb əlifbasının yerinə latın qrafikalı yazıya keçmək qurultayın qərarı ilə verildi. Türk respublikalarının bəzilərində bu keçid çox tez baş tutdu. Azərbaycan SSR latın qrafikalı əlifbaya keçəndən 5-il sonra Türkiyə Cümhuriyyəti də bu əlifbanı tətbiq etməyə başladı.

Qurultayın qərarı nəticəsində bütün türk respublikaları ərazisində 1929-1939-cu illərdə latın qrafikalı əlifbadan istifadəsi başlandı. Əfsuslar olsun ki, 30-cu illərin sonunda Sovet İttifaqı rəhbərliyi tərəfindən latın

qrafikalı əlifbanın dəyişdirilməsinə və SSRİ-nin milli respublikalarında ümumi kirill əlifbasından istifadəsinə qərar verildi. Rəsmi yazılarda guya Latin əlifbasından kiril qrafikasına keçid xalqların, zəhmətkeşlərin ümumi istəyi baş verməsi işıqlandırıldı.

Qurultayın bir çox iştirakçısı otuzuncu illərin sonlarında pan-türkçülük, millətçilik, əks-inqilabi fəaliyyətdə suçlandı, repressiyaya məruz qaldı və hətta öldürüldü. Ruhulla Axundov, Aleksandr Samoyloviç, Cəlaləddin Qorxmazov, Bəkir Çobanzadə, Osman Akçökraklı, Əhməd Baytursunov, Salman Mümtaz, İsidor Barahov, Hənəfi Zeynallı, Hikmət Cəvdət-zadə və başqaları bu yalancı günahlandırılmanın qurbanı oldular. Qurultayın 100-dən artıq iştirakçısı müxtəlif formada repressiyalara uğradı.

Bu tarixi hadisənin gedişi haqqında qurultaydan sonra Azədvəltkinoda sənədli film çəkilmişdir. 1-ci Türkoloji Qurultay filmi 1926-cı ildə ekrana çıxarıldı. Dünyada ilk dəfə Azərbaycanda Birinci Türkoloji Qurultayın keçirilməsindən danışan sənədli film türk dünyasına bir töhfədir. Filmdə iştirak edənlər Səməd Ağamalıoğlu, Qəzənfər Musabəyov, Əli bəy Hüseynzadə və Hüseyn Cavid olmuşdur. Türkoloji Qurultaydan, türk xalqlarının yeni latin əlifbasını qəbul etmələrindən, qurultayın türk xalqları ədəbiyyatı və dil problemləri barədə birgə qərarlar verməsindən sənədli filmdə bəhs edilir.

Azərbaycan XX əsrdə ikinci dəfə dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Birinci Bakı Türkoloji Qurultayına dövlət səviyyəsində hüquqi qiymət verildi. 2005-ci ilin noyabr ayının 5-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bu mötəbər tarixi hadisənin 80 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında fərman imzaladı. 2006-cı ildə Bakıda Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyinə həsr olunmuş Beynəlxalq konfrans sərəncama əsasən baş tutdu. 10 ildən sonra isə yenə də dövlət səviyyəsində birinci Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyi qeyd olundu. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Qurultayın 90 illik yubileyinin dövlət səviyyəsində keçirilməsini təmin etmək məqsədilə 18 fevral 2016-cı ildə fərman imzaladı. XX yüzilliyin sonlarına doğru Azərbaycan Respublikasının öz dövlət müstəqilliyini bərpa etməsi ilə, Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili statusu qəti surətdə təsdiq edildi. Türkoloji Qurultay tərəfindən vaxtilə irəli sürülmüş qərar və tövsiyələrin müasir şəraitdə uğurla həyata keçirilməsi üçün əlverişli əsas yarandı. Fərmanda qeyd olunur ki, Qurultaydan bəri ötən dövr ilk növbədə türkologiyaya dair araşdırmalar sahəsində yeni konsepsiyaların formalaşdırılmışdır. Azərbaycan dünya miqyasında türkoloji araşdırmaların nüfuzlu mərkəzlərindən biri kimi tanınır. Türk xalqlarının mədəni-mənəvi birliyinin nəzəri-elmi bünövrəsinin yaradılması Azərbaycanla bağlıdır. Əldə edilmiş uğurlar Qurultayın təşkili işinə töhfələr vermiş və az müddət sonra günahsız repressiya qurbanları olmuş görkəmli türkoloq alimlərin xatirəsinə hörməti ifadə edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Birinci Türkoloji Qurultay: görünən və görünməyən tərəflər. Elmi sessiyanın materialları (10 iyun 2016-cı il). Bakı: Elm və təhsil nəşriyyatı, 2016.
2. Böyük elm fədaisi Hənəfi Zeynallı: metodik vəsait / tərt.ed. A.Əliyeva; red. və burax. məsul Ş.Qəmbərova; F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası. Bakı, 2016, 36 s.
3. Əhmədov Hüseyn. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2014. - səh. 352.
4. İmanov Həsən. Birinci Türkoloji Qurultay, Yeni yol qəzetinə əlavə, 7 noyabr, 1927, s. 13-14
5. İsaخانлы İsaхан. Fərhad Ağazadə və latin əlifbasına keçid” (PDF). 2014-09-02 tarixində orijinalından (PDF) arxivləşdirilib. İstifadə tarixi: 2020-08-23.
6. Kazımzadə Aydın. Azərbaycan kinosu - 2 (filmlərin izahlı kataloqu (1898-2002)). Bakı: 2003, səh.16.
7. Kənan A. Birinci türkoloji qurultayın qurbanı : Hənəfi Zeynallı // XX əsrdə repressiyaya məruz qalanlar. – Bakı : Azərnəşr, 2011. – S.109-116.
8. Tahirzadə Ə. (2002). Salman Mümtaz (Tərcümeyi-hal oçerki). B.: Kür. 11.
9. Самойлович А. Н. (2005). Тюркское языкознание, филология, руника. М.: Восточная литература. səh. 1020.
10. “Большая Электронная Библиотека Turklib”. 2012-10-18 tarixində orijinalından arxivləşdirilib. İstifadə tarixi: 2020-08-23.
11. Буниятов З.М. (13 августа). “Следственное дело № 12493”. газета. Элм.
12. Исаев М.И. (1979). Языковое строительство в СССР: Процессы создания письменностей народов СССР. М.: Наука. səh. 68.
13. Кононов А. Н. (1980). “Тюркское языкознание в СССР на современном этапе. Итоги и проблемы” (Проблемы современной тюркологии: материалы II Всесоюзной тюркологической конференции 27-29 сентября 1976 г., г. Алма-Ата). Алма-Ата: Наука Казахской ССР: 13.
14. Кононов А.Н. /О латинском алфавите/ //Кононов А.Н.Тюркская филология в СССР (1917-1967).-Москва, 1968.-С.7-8.

15. Первый Всесоюзный тюркологический съезд. 26 февраля - 5 марта 1926 г. Стенографический отчет. Б.: Бакинский рабочий. 1926. сәһ. 68.

РЕЗЮМЕ

ПЕРВЫЙ ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЙ КОНГРЕСС ИСТОРИЧЕСКОЕ СОБЫТИЕ КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ ТУРЕЦКИХ НАРОДОВ XX ВЕКА

Гаджиева Х.Д.

Азербайджанский Государственный Экономический Университет, Азербайджан

Первый тюркологический конгресс записал историю как одно из самых значительных событий в культурной жизни тюркских народов, в том числе азербайджанского народа, в двадцатом веке.

Среди решений, принятых Конгрессом, особое значение имели такие вопросы, как единый алфавит, единый литературный язык, единая терминология.

Эти решения основывались на ряде принципов. Таким образом, несмотря на предпочтение фонетического принципа в вопросе орфографии, были приняты во внимание вопросы морфологического и историко-традиционного принципов. Основным источником этого термина были собственные внутренние возможности турецкого языка и слова международного характера. В учебно-методических вопросах, наряду с европейскими стандартами преподавания родного языка, упор был сделан на национальные традиции.

Ключевые слова: интеграция, латинский графический алфавит, этногенез, этнография

SUMMARY

THE FIRST TURKOLOGICAL CONGRESS IS A SIGNIFICANT EVENT THAT MAKES HISTORY IN CULTURAL LIFE OF THE TURKISH PEOPLES IN THE XX CENTURY

Hajiyeva X.D.

Azerbaijan State University of Economics, Azerbaijan

The first Turkic Congress recorded history as one of the most significant events in the cultural life of the Turkic peoples, including the Azerbaijani people, in the twentieth century.

Among the decisions adopted by the Congress, such issues as a single alphabet, a single literary language, and a single terminology were of particular importance.

These decisions were based on a number of principles. Thus, despite the preference for the phonetic principle in the issue of spelling, the issues of morphological and historical-traditional principles were taken into account.

The main source of this term was the own internal capabilities of the Turkish language and the word of an international character. In educational and methodological issues, along with European standards of teaching the native language, special attention was placed on national traditions.

Key words: integration, Latin graphic alphabet, ethnogenesis, ethnography

BİRİNCİ BAKI TÜRKOLÖJİ QURULTAYIN TÜRK XALQLARININ MƏDƏNİ HƏYATINDA ROLU

Hacıyeva İ.H.

Bakı Dövlət Universitet, Azərbaycan

Xülasə. I Bakı Türkoloji Qurultayda türk xalqları-tarixi, etnoqrafiyası, mədəniyyəti, təsviri sənəti, dili və onun tədrisi metodikası, orfoqrafiyası, terminologiyası, əlifbası ilə bağlı maraqlı məruzələr dinlənmiş və geniş şəkildə müzakirə olunmuşdur. Sonra müzakirə olunan hər bir məsələ barəsində qətnamə qəbul edilmişdir.

Açar sözlər: Türkoloji Qurultay, əlifba, elmi-mədəni integrasiya, etnoqrafiya, təsviri sənət, terminologiya

Bütün türk dünyasında tarixi bir hadisə kimi anılan I Türkoloji Qurultay bütün türk dünyasının milli dəyərlərini əks etdirir. Qurultay iştirakçıları tarixi keçmişimizin, elm və mədəniyyət sahələrindəki varisliyin qorunub saxlanılmasında, ədəbi dilimizin inkişafında və s. bu kimi məsələlərdə mühüm addımlar atmışlar. XX yüzilin əvvəllərində keçmiş imperiya sərhədlərində baş verən siyasi qarışıqlıqlar Azərbaycandan da yan keçmədi. Həmin dövrdə əvvəllərində çap olunan qəzet və jurnallar, yeni tipli tədris

ocaqlarının fəaliyyətə başlaması xalqımızın ziyalılarını da bir araya gətirərək ümummilli məsələlərdə öncül olmağa təhrik edirdi.

Qeyd edək ki, Nəriman Nərimanovun XX yüzilin əvvəlində çap olunan «Hacı Zeynəlabdin Tağıyevin əlli illik məişəti və cəməətə xidmətləri» əsəri bizə çox şeydən xəbər verir. Eləcə də Musa Nağıyev, Şəmsi Əsədullayev, İsabəy Hacınski, Murtuza Muxtarov və digərlərinin elm və maarif sahələrindəki əməyi danılmazdır.

Məlumdur ki, Cümhuriyyət dövründə (1918-1920) ictimai-siyasi təşkilatlanmalar başa çatan kimi Azərbaycan parlamenti dövlət dili, terminologiya, əlifba və s. kimi məsələlərə toxunur. Hətta ölkədaxili teleqrafların türk dilində (Həmin dövrdə 1940-cı illərə kimi «Azərbaycan dili» kəlməsi «türk dili» adlanırdı) olması barədə əmr verilir və rus dilində yazılan rəsmi yazışmalar geri qaytarılır. Bütün bu kimi hallar cümhuriyyət dövründə xalqımızın müstəqilliyindən xəbər verirdi. Bu dövrdə problem məsələlərdən biri də tarixən dəyişdirilməsinə cəhd edilmiş ərəb qrafikası idi. Azərbaycan əlifbasının dəyişdirilməsi və ya islah edilməsi məsələsi rəsmən XIX əsrin ikinci yarısından başlasa da yalnız Cümhuriyyət dövründə Xudadad bəy Məlikaslanovun sədrliyi ilə hökumət komissiyası yaradılır və bu proses əməli surətdə həyata keçməyə vəsiqə alır. Lakin rus imperiyasının ölkəmizdə yenidən təcavüzü və torpaqlarımızın işğalı reallaşmaqda olan əlifba islahatı ideyasını geri atır. Doğrudur, 1921-ci ildə yeni hökumət təzədən əlifba məsələsinə qayıdır, lakin dil siyasətindəki «inqilab»-əgər belə yazmaq mümkünsə, əsasən 1926-cı I Türkoloji qurultayda baş verdi. Qurultay bütün türkdilli xalqların ziyalılarını Bakıya topladı. Qurultayda müxtəlif məsələlər-türk xalqlarının tarixi, etnoqrafiyası, mədəniyyəti, ədəbi dili, ədəbiyyatı, terminologiyası, nitq mədəniyyəti və s. kimi problemlər müzakirə edilərək müəyyən qətnamələrlə sonuçlandı.

Müstəqilliyini əldə edən xalqımız ilk növbədə kiril əlifbasının dəyişdirilməsi məsələsini qaldırdı və tezliklə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının qəbul edilməsi qərarını verdisə də, bunun tətbiqinə yalnız ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin qatılmasından sonra başlandı. Ara-sıra isə I Bakı Türkoloji Qurultayla bağlı araşdırmalar da işıq üzü göürdü.

2026-cı ildə I Bakı Türkoloji Qurultayın keçirilməsinin 100 illi bütün türkdilli ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda da dövlət səviyyəsində təntənəli şəkildə qeyd olunacağına əminik. Qeyd edək ki, 2016-cı il 18 fevral tarixində I Bakı Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyini keçirmək haqqında xüsusi tədbirlər planını Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənabları imzalamışdır. Bundan on il əvvəl isə Prezident İlham Əliyevin Sərəncamının əsasında I Bakı Türkoloji Qurultayın 80 illiyi ölkəmizdə geniş şəkildə qeyd olunub. Bununla bağlı Birinci Bakı Türkoloji Qurultayın elmi konfransları yüksək səviyyədə keçirilmiş və qarşıda duran vəzifələr haqqında konkret təkliflər irəli sürülmüşdür. Akademik İsa Həbibbəylinin sözlərinə görə ...Macarıstan Elmlər Akademiyası və Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun təşkilatçılığı ilə Bakıda – Ədəbiyyat İnstitutunda Birinci Türkoloji Qurultaya həsr olunan elmi konfrans keçirilmişdir. Konfransda Azərbaycan və macar alimlərinin məruzələri dinlənilmiş və Macarıstan tərəfinin hazırladığı Macarıstanda türkologiyanın inkişafı tarixini əks etdirən böyük sərgi təşkil olunmuşdur. ...Aprel ayının 25-də Tatarıstanda keçirilən Türkoloji Konfransda müxtəlif xalqların nümayəndələrinin Birinci Türkoloji Qurultaya həsr edilmiş məruzələri dinlənilmişdir. Onun ardınca may ayında Qazaxıstanda Türk Elmlər Akademiyasında keçirilən Humanitar forumda Birinci Türkoloji Qurultaya aid xüsusi bölmə təşkil olunmuşdur. Həmin bölmədə özbək, qazax, türkmən alimləri, Amerika Birləşmiş Ştatlarından və Cənubi Koreyadan gələn alimlər məruzələrlə çıxış etmişlər» (2.3-5). Göründüyü kimi, bu tədbirlərin həyata keçirilməsi onu sübut edir ki, Birinci Türkoloji Qurultay beynəlxalq miqyasda öz əhəmiyyəti və möhtəşəmliyi ilə diqqət mərkəzindədir. Hörmətli alimimiz bu barədə elm adamlarından daha çox məqalələrin yazılmasını, tədqiqat işlərinin aparılmasını gözlədiyini və alimlərin bu sahədə söylərini artırmalısını diqqətə çəkmişdir.

I Bakı Türkoloji Qurultay türk dünyasında elmi-mədəni inteqrasiya ilə yanaşı, beynəlxalq miqyasda türkologiyanın inkişafına da qüvvətli təsir göstərmişdir. Türkologiyanın yüksək inkişafı və türk dünyasında başlanın güclü inteqrasiya prosesləri qurultaydan sonrakı yeni türkoloji axını formalaşdırmışdır. Bu yeni dalğa dünyada XIX əsrdən başlanan XX əsrin əvvəllərində sürətlə dərinləşən milli-mənəvi özünüdərk və mədəni inteqrasiya proseslərinin türkoloji mühitdəki əks-sədası idi. Sağlam milli və elmi əsaslara malik olan həmin axının ideyasında hər hansı qarşıdurma, çəkişmə, ixtilaf, inkarçılıq meyli yox idi. Əksinə, I Bakı Türkoloji Qurultay geniş mənada türkologiyanın dünya elmi fikrinin üzvi tərkib hissəsi olduğunu göstərmişdir.

Təbii ki, bu Qurultay türk xalqları arasında elmi-mədəni inteqrasiyanın zəruriliyini ortaya qoyub. Bu gün müstəqillik şəraitində türk xalqları ilə, dünya türkoloji mühiti ilə Azərbaycanın dövlət səviyyəsində o cümlədən, Akademiya və universitetlər səviyyəsində də sıx əlaqələri vardır. Bu əlaqələr ardıcıl və sistemli olması ilə yanaşı I Bakı Türkoloji Qurultaydan irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirməyə çox böyük ehtiyac vardır. Bundan başqa I Bakı Türkoloji Qurultayda məruzələrlə çıxış etmiş, sonra isə repressiyaya məruz

qalmış, ömrü sürgündə, həbsxanada keçmiş görkəmli şəxsiyyətlərin hər biri haqqında tədqiqatlar aparmalı, onların xatirəsini ölkəmizdə əbədləşdirmək hər birimizin əsas tədqiq sahələrimizdən birinə çevrilməsinə çalışmalıyıq.

«Dörd illik hazırlıqdan, aparılan təşkilatı işdən və təbliğatdan sonra 1926-cı ilin fevralında Bakıda Türkoloji Qurultay öz işinə başladı. Qurultayın öncə Moskva və ya Leninqradda keçirilməsi planlaşdırılırdı. Lakin hökumət rəhbərləri planlı şəkildə qurultayı Bakıda keçirdilər. Bununla onu demək istədlər ki, baxın əlifbanın dəyişdirilməsini Rusiya deyil, türk-müsəlman xalqlarının özləri istəyir». (2.58).

Rusiya strateqlərinin məqsədini anlayan təkçə Türkiyədən gəlmiş alimlər deyildi. Azərbaycan, Qazaxıstanın, Tatarıstanın və b. türk xalqlarının geniş dünyagörüşlü aydınları da bunu görür və ona qarşı müqavimət göstərirdilər.

Qurultay türkdilli xalqların mədəni həyatında yeni bir mərhələnin təməlini qoymuşdur. Bütöv türk dünyasının milli dəyərlərinin üzə çıxarılması, təbliği və araşdırılmasını qarşılarına məqsəd qoyan qurultay iştirakçıları tarixi keçmişimizin, elm və mədəniyyət sahələrindəki varisliyin qorunub saxlanılmasında, ədəbi dilimizin inkişafında və s. bu kimi məsələlərdə mühüm addımlar atmışlar. O zaman dil və ədəbiyyat, tarix və etnoqrafiya məsələləri türkdilli xalqların həyatında önəmli və aktual problemlərdən idi. Qurultayda əlifba, orfoqrafiya, terminologiya və digər dil məsələləri xüsusi yer tutmuş, ələlxüsus yeni latın qrafikalı əlifbaya keçidi təmin etmək başlıca məqsəd olmuşdur. Yəni, bu Qurultayın əsas mövzusu demək olar ki, dil və dillə bağlı məsələlər təşkil edirdi.

I Bakı Türkoloji Qurultay 1926-cı ilin fevralın 26-da başlamış, martın 5-nə kimi davam etmişdir. Qurultayı Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Səmədağa Ağamalıoğlu açıq elan edərək giriş sözü söyləmişdir. O qeyd etmişdir ki, ilk dəfə olaraq türk-tatar xalqları onları əhatə edən mədəniyyət məsələləri ilə bağlı qardaş qurultayında görüşürlər. Artıq elm və sosial həyat bir-birinə qarşı yaxınlaşmaqdadır. Köhnəliyi sarsıtmaqda, yeni azad bəşəriyyət qurmaqda elm sahəsi gücünə görə üçüncü yerdədir. Qurultay bir sıra sovetləşmə problemləri ilə bərabər, türkoloji elmlərə yeni ədəbi mühit gətirəcək. Məlumdur ki, əlifba ilə bağlı 2 qrup arasında mübahisəli məsələlər vardır. Bir qrup ərəb əlifbasının islahatını, digər qrup latın qrafikalı yeni əlifbanı arzulayır. Əgər bu məsələ elmi şəkildə əsaslandırılırsa, hər iki tərəf tarix qarşısındakı məsuliyyəti nəzərdə tutub müdriklik göstərsə, mənin fikrimcə, qələbə qazanmaq olar. Çünki məqsədimiz xalq kütlələrinə kömək etmək, elm və mədəniyyəti kütləviləşdirməkdir (9.5-7). Sonra Abdul Cabbarov Azərbaycan və Türkmənistan respublikaları, Qazaxıstan (Həmin dövrdə hələ Qazaxıstan respublikası yaranmamışdır. Türkünstan üç respublikadan ibarət idi və Qazaxıstan da Qara Qırğıstanın tərkibində olmuşdur.) və digərlərinin nümayəndələri adından rəyasət heyətinə aşağıda adları sadalanan yoldaşları təklif edir:

Qurultayın açılışı, proqramı, gündəlik məsələ və iclasları barədə prof. Buludxan Xəlilovun araşdırmasında, eləcə də qurultayın 80 və 90 illik yubileylərinə həsr edilmiş elmi konfransın materiallarında ətraflı bəhs olunmuşdur (3.3-149; 1 və s.).

Səhəri gün martın 5-də, on dördüncü iclasda türk dillərində **ədəbi dil** məsələsi müzakirəyə çıxarılır. Prof. Tofiq Hacıyev qeyd edir ki, qurultayda ədəbi dil məsələsi geniş yer tutur. Qlobal şəkildə ədəbi dilin inkişafı və ümumi ədəbi dil müzakirəsindən əvvəl ədəbi dilin detallarından, ədəbi dilin normasını təşkil edən tərkib hissələrindən söhbət getdi.

Verilmiş məsələnin təfərrüatına keçməmişdən öncə, bəzi alimlərin fikirlərini saf-çürük edək. Məsələn, I Bakı Türkoloji Qurultayda əlifba məsələsi ilə bağlı prof. Kamil Vəli Nərimanoğlu qeyd edir ki, Türk maarifçilərinin XIX yüzillikdən bəri apardığı yeni əlifba məsələsində iki qol şəxələnmişdir. Ərəb və latın qrafikası əsasında türk əlifbası.

Uzun mübahisələrdən sonra səs çoxluğu və fikir üstünlüyü ilə latınçılar qalib gəldilər. Latın əlifbasını qəbul etməklə o zaman ərəb əlifbasını işlədən Türkiyədən ayrılmağı nəzərdə tutan yuxarı sovet siyasi dairələrinin bir fikri də dəyişmə, uzaqlaşma ənənəsinin əsasını qoymaq idi (5.70-71). Menzel və Baldaufun əsərlərinə istinadən Ö.F.Dəmirəl yazır: «Bu seksiyon (əlifba bölməsi nəzərdə tutulur) Qurultayın asıl meselesi olduğu üçün çeşitli seberlərdən dolayı en başa alınmadı. Beklenildigi gibi en fazla üzerinde durulan konu alfabe meselesi oldu. Diger konuların da ele alınması bir gösteriden ibaretti. Bu konuyu başına almakla latın alfabesini delegelerini çoğu tarafından seçilmesini sağlamaq için zaman kazanılmış oldu» (6.39-40). Diger mülahizələrə ehtiyac duymadan yuxarıdakı kəlamlara söykənib demək olar ki, əlifba məsələsi rus imperiyasının düşünülmüş, dəfələrlə götür-qoy etdikləri bir siyasi oyun olaraq müzakirəyə çıxarılmışdı. Ö.F.Dəmirəlin istinad etdiyi yazıdan o da bilinir ki, əlifba məsələsinin nisbətən gec müzakirəyə çıxarılması vaxt qazanmaq imiş. Bütün bunlar məsələnin görünməyən tərəfinə alimlərin münasibətidir. Bizi isə, əlifba ilə bağlı qurultayın elmi və əməli addımları düşündürür. Burada, bir maraqlı məqama da diqqət verək. Ö.F.Dəmirəl əlavə edir ki, Özbəkistanda, 1925-ci ilin sonlarında elm mərkəzinin bir konfransında latın əlifbasının əleyhinə qərar çıxarıldıqdan 3 ay sonra qurultayda latın hərflərinin lehinə səs vermələri

adamı şaşırmaq bir şey deyildir(6.41). Şübhəsiz, bütün bunlara yalnız almanlar şaşır bilərdi. Çünki «ellər atası» İ.V.Stalinin «səsləri kimin verməsi deyil, kimin sayması vacibdir» kəlamından xəbərsiz alman tədqiqatçıları ilk əvvəl özləri də latın əlifbasının tərəfdarı olmuşlar. Sonralar rus siyasətini başa düşüb bu fikirdən vaz keçmişlər.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Türkiyə ilə yanaşı, bütün türk dünyasında bir oyanış, milli dəyərlər uğrunda mübarizənin, dil quruculuğunun, milli mətbuatın yaradılmasının yeni dövrü başlayır. Dünyada baş verən mütərəqqi proseslər, ictimai-siyasi tərəqqi, müasirləşmə dilin də statusunu dəyişdirir. Belə bir dövrdə elmi dilçilik sahəsinin zəmini yeni əlifbanın qəbulu və həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. 1926-cı il fevral-mart aylarında S.Ağamalıoğlunun sədrliyi ilə Bakıda çağırılan IBakı Türkoloji qurultay öz işinə başladı. Bu qurultay böyük bir tarixi hadisə olmaqla bütün türk millətlərinin milli dəyərlərinin tədqiqi və təbliğinin keşiyində dayanmışdı. Onun açdığı geniş imkanlar sayəsində sonrakı dövrlərdə bir sıra tədbirlər də həyata keçirilmişdir. Məsələn, 1966-cı il 12-15 dekabrda I Bakı Türkoloji Qurultayın 40 illiyinə həsr edilmiş türkoloji konfransda 16 yaddaqalan məruzə dinlənilmişdir. Bütün keçmiş sovet məkanını əhatə edən türkoloqlar ötən 40 ildə türkologiya sahəsində baş verən yeniliklərdən danışmışdır. O dövrün siyasi mənzərəsi ilə bağlı konfransda yalnız yeniliklərdən danışılmışdır. Halbuki ötən dövr ərzində bütün türkdilli xalqların əlifbaları dəyişilmiş, iştirakçıların böyük əksəriyyəti isə repressiyalara məruz qalmışdı(8.5-43). Bu mənada Alma-Ata şəhərindəki ikinci (1976-cı il), Daşkənddə üçüncü (1980), Aşqabaddakı dördüncü (1988-ci il) Beynəlxalq Türkoloji konfransların bünövrəsi Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultaya söykənmişdir. ...Bütövlükdə qurultay üçün «bütün dünya siyasəti, ümumşərq taleyi çox ciddi əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün tezliklə onun əks sədası bütün dünyaya yayıldı. İllər keçdikcə bu əks səda böyüyüb artmağa başladı» (4.73). I Bakı Türkoloji Qurultaya hazırlıq bir ilə qədər davam etmişdir... Qurultaya hazırlığın vaxt tələb etməsi bir neçə səbəblə bağlı olmuşdur. Hər şeydən əvvəl, qurultaya nümayəndələr sovetlər ittifaqından və xarici ölkələrdən (məs., Türkiyə, İran, Macarıstan və s.) çağırılmışdı... Bundan başqa, I Bakı Türkoloji Qurultayda türk xalqlarının latın qrafikalı əlifbaya keçmələri xüsusi olaraq müzakirə olunacaqdı(7.359). Doğrudan da bu qurultay təkcə tarixi hadisə deyil, həm də türk millətlərinin özünə qaydışında müstəsna xidməti olan proqram olmuşdur. Yeni əlifbaya keçmək üçün başqa türk dilli xalqları da bu işə cəlb etmək, müxtəlif əlifba layihələrini birləşdirib vahid türk əlifbası yaratmaq, dilimizdə işlənməkdə olan ərəb və fars tərkiblərindən ibarət olan istilahları (terminləri) atıb, yeni istilahlar qəbul etmək işində bu qurultay çox böyük rol oynamışdır. Bu barədə akademik Ağamusa Axundov yazır: «Bütün türk xalqlarının həyatında əlamətdar hadisə olan Birinci Türkoloji Qurultay yüksək dövlət səviyyəsində keçmiş, onun işində keçmiş SSRİ məkanın türk xalqları yaşayan bütün bölgələrindən, habelə xarici ölkələrdən dövlət olunmuş 131 görkəmli türkoloq və b. alimlər iştirak etmişlər. Ümumi iştirakçıların sayı isə 600 nəfər olmuşdur»(1.3). Qurultayda Sovet İttifaqının müxtəlif şəhərlərindən və xarici ölkələrdən nümayəndələr iştirak edirdilər. Qurultay Maarif sarayında (İndiki Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası binasında) keçirildi.

I Bakı Türkoloji Qurultayda türk xalqlarının tarixi, etnoqrafiyası, mədəniyyəti, təsviri sənəti, dili və onun tədrisi metodikası, orfoqrafiyası, terminologiyası, əlifbası ilə bağlı maraqlı məruzələr dinlənilmiş və geniş şəkildə müzakirə olunmuşdur. Sonra müzakirə olunan hər bir məsələ barəsində qətnəmə qəbul edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Axundov A.A. Birinci Türkoloji qurultay və müasir türk dünyası / I Türkoloji qurultayın 80 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi konfransın tezisləri. Bakı, Təhsil, 2006. s.
- 2.Birinci Türkoloji Qurultay: görünən və görünməyən tərəflər. Elmi sessiya materialları (Bakı şəhəri, 10 iyun 2016-cı il), Bakı: Elm və təhsinəşriyyatı, 2016, 100 səh.
- 3.Haqverdiyev Ə. Mirzə Fətəli və ərəb əlifbası məqaləsi // M.F.Axundov. Məqalələr məcmuəsi. Bakı, 1962, s.90-92
4. Musavi Ə. Əlifba məsələsi. Təbriz, 1369h. (miladi 1991-ci il mart), 80 s.
- 5.Nərimanoğlu K.V. 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayın və çağdaş türkologiyasının problemləri. // 1926 Bakı Türkoloji Konqresin 70.Yıl Dönümü Toplantısı (29-30 kasım 1996), Ankara: Kılıçaslan Matbaacılık,1999, səh. 67-77.
- 6.Ömer Faruk Demirel. I. Türkoloji Konqresi ve Thedor Menzel / 1926 Bakı türkoloji Kongresinin 70.Yıl dönümü toplantısı (29-30 Kasım 1996). Ankara: Türk Dil Kurumu, Kılıçaslan Matbaacılık, 1999. s. 27-65
- 7.Xəlilov B. Ə.Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultay. Bakı, Elm, 1999, 183 s.
- 8.Türkoloqiçeskaə konferenüia. Posvəhaetsə 40-letü 1 Törkolo-qičeskoqo scezda. 12-15dekabrə 1966q., Baku:(tezisi dokladov) izd. AN.AzSSR.
- 9.Perviy Vsesözniy Törkoloqiçeskiy scezd, 26 fevralə-5 marta 1926q. Stenoqrafiçeskiy otçet. Baku-ASSR, Bakinskiy raboçiy. 432 s. 1926

РЕЗЮМЕ
РОЛЬ I БАКИНСКОГО ТЮРКОЛОГИЧЕСКОГО
КОНГРЕССА В КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ
Гаджиева И.Х.

Бакинский Государственный Университет, Азербайджан

На I Бакинском тюркологическом конгрессе были заслушаны и широко обсуждались интересные доклады по истории, этнографии, культуре, изобразительному искусству, языку и методам обучения, орфографии, терминологии, алфавиту тюркских народов. Затем по каждому обсуждаемому вопросу принималось постановление.

Ключевые слова: *Тюркологический конгресс, алфавит, научная и культурная интеграция, этнография, изобразительное искусство, терминология*

SUMMARY
THE ROLE OF THE I BAKU TURKOLOGICAL CONGRESS IN THE
CULTURAL LIFE OF THE TURKIC PEOPLES
Hasiyeva I.H.

Baku State University, Azerbaijan

Interesting reports on the history, ethnography, culture, fine arts, language and teaching methods, spelling, terminology, alphabet of the Turkic peoples were heard and widely discussed at the I Baku Turkological Congress. Then a resolution was adopted on each issue discussed.

Key words: *Turkological Congress, alphabet, scientific and cultural integration, ethnography, fine arts, terminology*

BİRİNCİ ÜMUMİTTİFAQ TÜRKOLÖJİ QURULTAYIN SƏNƏDLƏRİ AZƏRBAYCAN
TARİXİ VƏ ETNOQRAFİYASININ ÖYRƏNİLMƏSİNİN MƏNBƏYİ KİMİ

Həsənov V.S.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. 1926-ci ildə keçirilən Birinci Ümumiittifaq Türkoloji Qurultay türk xalqlarının mədəni həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edən tədbir olmuşdür. Qurultayda türk xalqlarının mədəni inkişafı, əlifba və dil məsələləri, həmçinin türk xalqlarının tarixi və etnoqrafiyası məsələləri müzakirə edilmişdir. Keçmiş sovetlər birliyinin tərkibinə daxil olan türk xalqlarının, eyni zamanda bir sıra Şərq ölkələri nümayəndələrinin iştirak etdiyi qurultay Türk xalqlarının latın əlifbasına keçməsi məsələsini müzakirə etmişdir. Qurultayda məruzələrdə türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan türklərinin tarixi və etnoqrafiyası ilə bağlı verilmiş faktlar Azərbaycanlıların tarixi və etnoqrafiyasını öyrənmək baxımından əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Türkologiya, Etnoqrafiya, Türk xalqları, Qurultay.*

Birinci Ümumiittifaq Türkoloji qurultay türk xalqlarının tarixində mühüm tarixi bir hadisə idi. Qurultay 1926-cı il fevralın 26-dan martın 6-dək Bakı şəhərində keçirilmişdi. Qurultayın işində 131 nümayəndə, onlardan 93 nəfər türk, 38 nəfər qeyri-türk idi. Nümayəndələr içərisində cəmi bir nəfər qadın nümayəndə var idi – Azərbaycanın görkəmli ictimai-siyasi xadimi Ayna Sultanova. Qurultayda Azərbaycandan 6 nümayəndə, Cənubi Azərbaycandan 2 nəfər, Türkiyədən 3 nəfər, Almaniyaadan 2 nəfər, Avstriyaadan 1 nəfər, Macarıstandan 1 nəfər nümayəndə iştirak edirdi.

Türk xalqlarının qurultayının Sovet Azərbaycanının paytaxtı Bakı şəhərində keçirilməsi təsadüfi deyildi. Azərbaycan öz strateji mövqeyinə görə Şərqin qapısı hesab edilirdi. Eyni zamanda sovet türk respublikası kimi Azərbaycanın seçilməsi siyasi məqsədlər güdüdü. Sovet Azərbaycanının Sovet hakimiyyəti illərində qazandığı nailiyyətləri Şərq xalqlarının nümayəndələrinə göstərmək, socialist sisteminin türk xalqlarına uğur gətirdiyini bütün dünyaya nümayiş etdirmək, eyni zamanda socialist inqilabını digər Şərq ölkələrinə yaymaq da əsas məqsədlərdən biri idi.

Qurultayın işinə rəhbərlik edən Səmədağa Ağamalı oğlu giriş nitqində bildirir ki, dünyada ilk elmi türkoloji qurultay Azərbaycanda təşkil olunur və türk-tatar xalqlarının nümayəndələri mədəni məsələlərini həll etmək üçün qurultayda toplaşırlar. O həmçinin qurultayın əsas məramlarından birini də açıqlayaraq bildirmişdi ki, "...sovet ölkələrinin türk-tatar xalqları, öz həyatlarını sovet qanunları, sovet iqtisadiyyatı, elmlə

işıqlanmış sovet mədəniyyəti əsasında düzgün quraraq,eyni zamanda hələ yatmış əzilən Şərq xalqlarının oyanışı üçün zəmin yaradacaqlar”(1).

Qurultayda Azərbaycan hökuməti adından çıxış edən Qəzənfər Musabəyov da qeyd etmişdi ki,Qurultayın nəticələri Türkiyə,Persiya,Əfqanıstan xalqları üçün əhəmiyyətli olacaqdır.Azərbaycan Sərqin qapısı kimi Azərbaycan zəhmətkeşlərinin son beş ildə qazandığı nəhəng mədəni və iqtisadi nailiyyətləri göstərmək imkanına malikdir (2).Göründüyü kimi sovet rəhbərlərinin sovet hakimiyyətinin ilk illərində məqsədlərindən biri də ən azından inqilabı Şərq ölkələrinə yaymaqdan ibarət idi. Türk xalqlarının qazandığı nailiyyətlər 1917-ci ildə baş vermiş Oktyabr inqilabının (əslində bolşeviklərin Ulyanov-Lenin rəhbərliyi ilə həyata keçirdiyi dövlət çevrilişinin) yaratdığı imkanlar kimi dəyərləndirilirdi.Qeyd olunurdu ki,yalnız sosialist cəmiyyətində elm layiq olduğu yeri tuta bilər.Qurultayın tribunasından aşıq şəkildə bildirilirdi ki,”türkoloji qurultay, şübhəsiz sovet sərhədlərinin o biri tərəfində yerləşən türk-tatar kütlələrinin birləşməsinə güclü təkan verəcəkdir”(3).Qurultayın Azərbaycanda keçirilməsi sovet dövlətinin, Fəhlə-kəndli hökumətinin milli siyasət prinsiplərinin böyüklüyünün sübutu kimi təqdim edilirdi.Qurultay nümayəndəsi Mirzə Davud Hüseynov bildirirdi ki,çar hökuməti “türk” sözünü işlətməyə imkan vermirdi.”Əgər Oktyabr inqilabı 10 il də geciksə idi,türk xalqları tamamilə məhv olacaqdı”(4).Təəssüflər olsun ki,sovet dövləti də sonradan çar hökumətinin siyasətini davam etdirərək türk sözünü işlətməyə qadağa qoydu.

Sovet cəmiyyətinin üstünlüklərini təbliğ edən qurultayın tribunasından bildirilirdi ki, “Şərqin kapitalizmin tapdağı altında əzilən xalqları öz gələcəklərinə ümidlə baxırlar,çünki onların Sovet İttifaqında yaşayan qardaşları” yeni həyat qururlar.

Türkoloji qurultay türk xalqlarının əlifba və dil məsələlərinin müzakirəsində tarixi əhəmiyyətli hadisə olmuşdur. Eyni zamanda türk xalqlarının tarixi,etnoqrafiyası ilə bağlı məsələlərə də qurultayda geniş diqqət verilmişdir.Qurultayda görkəmli şərqşünas alim akademik Bartold V.V.”Türk xalqlarının tarixinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və qarşıda duran vəzifələr” mövzusunda məruzə ilə çıxış etmiş,türk xalqlarının tarixi barədə maraqlı faktları açıqlamışdır (5).Azərbaycan türkləri barədə məruzədə məlumatlara rast gəlinmir,bu isə həmin dövrdə Azərbaycan türklərinin tarixinin lazımı səviyyədə öyrənilməməsi ilə bağlı idi.

Qurultayda Leninqrad (indi Peterburq) Rus muzeyinin nümayəndəsi Rudenko “Türk tayfalarının etnoqrafiyasının öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və qarşıda duran vəzifələr” mövzusunda məruzə ilə çıxış etmişdir (6). O çıxışında türklərin fiziki tipi,bədən quruluşu,yaşayış tərzı haqqında məlumat verir.Türklər əsasən qədim köçəri maldarlar kimi xarakterizə edilir.Türklərin məişətində atın xüsusi rolu qeyd edilir.Türklərdə künbəz formasında cadırların olması (monqollarda konusvari) diqqətə cətdırılır.Əkinciliyin,xüsusilə bağcılıq və bostancılığın qədim türk dünyası üçün yad olduğu vurğulanır.Türklərin geyim tərzı haqqında məlumat verilir.Eyni zamanda məruzədə türklərin maddi və mənəvi məişətinin çox zəif öyrənilməsi qeyd edilir.

Qurultayda Q.F.Cursinin “Qafqaz türklərinin etnoqrafiyasının öyrənilməsi cəhəmində qarşıda duran vəzifələr” mövzusunda məruzəsində Azərbaycan türkləri barədə də məlumatlara rast gəlinir (7). Məruzədə qeyd edilir ki,Azərbaycan türkləri Qafqaz xalqları icərisində üstünlük təşkil edir,Zaqafqaziya Federasiyasının bütün əhalisinin 25%-ni,Azərbaycan Respublikası əhalisinin isə 60%-ni onlar təşkil edirlər. Məruzədə Azərbaycan türklərinin etnoqrafik cəhətdən zəif öyrənilməsi,Azərbaycan Dövlət Muzeyinin etnoqrafiya şöbəsində qorunub saxlanılan materialların bu haqda çox az məlumat verdiyi qeyd edilir.

Qurultayda R..Acaryan adlı erməni “Türk və erməni dillərinin qarşılıqlı təsiri” adlı məruzə ilə çıxış edir.O saxtakarlıq edərək bildirir ki,”türklər ilk dəfə 1021-ci ildə Ermənistanı daxil oldular və qısa müddətdə bütün ölkəni işğal edərək qərbə doğru hərəkət etdilər.” O saxta mifik erməni dövlətindən bəhs edir.Eyni zamanda onun məruzəsində türk dilinin erməni dilinə çox böyük təsiri olduğu qeyd edilir.Ermənilərin türk dilindən götürdüyü 4 minədək sözün olduğu,erməni xalq dilinin də türk sözləri ilə zəngin olduğu qeyd olunur(8).

Qurultayda Pavlovicin “Oktyabr inqilabından sonra türk-tatar xalqlarının mədəni nailiyyətləri” mövzusunda məruzəsində Azərbaycanın təhsil və mədəniyyət sahəsində qazandığı bəzi nailiyyətlər barədə məlumat verilir.Məruzədə 1919-20-ci illərdə Azərbaycanda 57629 şagirdin oxuduğu 654,1925-26-cı ildə isə 164787 şagirdin oxuduğu 1483 birinci və ikinci dərəcəli məktəbin olduğu qeyd edilir.Azərbaycanda 8 qəzet,26 jurnal,5 bülleten cap olunur,18 teatrın fəaliyyət göstərdiyi böyük nailiyyət kii qeyd olunur (9).Bütün bunlar sosialist quruluşunun nailiyyəti kimi qələmə verilir.Qurultayın sənədlərində yazılır:”Bizim fəhlə-kəndli sosialist federasiyası və quldur kapitalist imperiyaları arasında fərq kimə aydın deyil? Bir tərəfdə, kapitalist ölkələrində milli azlıqların,bəzən isə milli azlığın hakimiyyəti ələ aldığı ölkələrdə milli coxluqların vəhşicəsinə əzilməsi.Digər tərəfdə,sovet respublikalarında sovet federasiyası cərcivəsində öz müqəddəratını təyinetmə imkanı əldə etmiş o qədər də böyük olmayan,hətta ən azsaylı milli azlıqlara ən qayğıkeş,ən qardaş hisslər”(10).

Birinci Ümumittifaq Türkoğlu qurultay türk xalqlarının mədəniyyəti, əlifbası, tarix və etnoqrafiyasının təbliğində çox mühüm rol oynamışdır. İkinci Türkoğlu qurultayın Səmərqənddə keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu, lakin Sovet İmperiyasının sonradan türkçülüyə, türkologiyaya düşmən kəsilməsi bu işi davam etdirməyə imkan vermədi

ƏDƏBİYYAT

1. Первый Всесоюзный Тюркологический Съезд. 26 февраля-5 марта 1926 г. (Стенографический отчет). Баки, 2011, s.7.
2. Стенографический отчет, s.12.
3. Стенографический отчет, s.14.
4. Стенографический отчет, s.19.
5. Стенографический отчет, s.26-41.
6. Стенографический отчет, s.77-88.
7. Стенографический отчет, s.96-102.
8. Стенографический отчет, s.206.
9. Стенографический отчет, s.477.
10. Стенографический отчет, s.497.

РЕЗЮМЕ

ДОКУМЕНТЫ ПЕРВОГО ВСЕСОЮЗНОГО ТУРКОЛОГИЧЕСКОГО СЪЕЗДА КАК ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ И ЭТНОГРАФИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Гасанов В.С.

Азербайджанский государственный экономический университет, Азербайджан

Состоявшийся в 1926 году Первый Всесоюзный тюркологический съезд стал важным событием в культурной жизни тюркских народов. На съезде обсуждались вопросы культурного развития тюркских народов, алфавита и языка, а также история и этнография тюркских народов. На съезде, в котором приняли участие представители тюркских народов бывшего Советского Союза и ряда стран Востока, обсуждался переход тюркских народов на латинский алфавит. Факты, приведенные в отчетах по истории и этнографии тюркских народов, в том числе азербайджанских тюрков, важны с точки зрения изучения истории и этнографии азербайджанцев.

Ключевые слова: *Азербайджан, тюркология, этнография, тюркские народы, съезд.*

SUMMARY

DOCUMENTS OF THE FIRST ALL-UNION TURKOLOGICAL CONGRESS AS A SOURCE OF STUDYING THE HISTORY AND ETHNOGRAPHY OF AZERBAIJAN

Hasanov V.S.

Azerbaijan State University of Economics, Azerbaijan

The First All-Union Turkological Congress held in 1926 was an important event in the cultural life of the Turkic peoples. The congress discussed the cultural development of the Turkic peoples, the alphabet and language, as well as the history and ethnography of the Turkic peoples. The congress, which was attended by representatives of the Turkic peoples of the former Soviet Union and a number of Eastern countries, discussed the transition of the Turkic peoples to the Latin alphabet. The facts given in the reports on the history and ethnography of the Turkic peoples, including the Azerbaijani Turks, are important in terms of studying the history and ethnography of the Azerbaijanis.

Key words: *Azerbaijan, Turkology, ethnography, Turkic peoples, congress.*

TÜRK DİLLƏRİNİN QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAFINDA BİRİNCİ BEYNƏLXALQ TÜRKOLOJİ QURULTAYIN ƏHƏMİYYƏTİ

Hüseynova A.H.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Məqalədə I Beynəlxalq Türkoloji qurultayın keçirilməsinin 80, 90, 95-ci ildönümləri münasibətilə verilmiş sərəncamlar əsasında türkologiya sahəsində olan dövlət qayğısının artmasından, qurultayın müzakirə etdiyi və qəbul etdiyi qərarların əhəmiyyətindən söhbət açılır. Eyni zamanda qurultayın qəbul etdiyi qərarların sonrakı nəticələri barədə də məlumat verilir.

Açar sözlər: qurultay, milli, türkoloji, vətən ideyası, ədəbi proses

Müasir dövrdə dünyada ikili standartların daha geniş yer aldığı bir dövrdə türk dili, türk ədəbiyyatı, ortaqlıq türk əlifbası və sair bu kimi məsələlərə diqqət daha da artmışdır. Belə ki, 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş I Türkoloji qurultayın 80, 90 və 95 illikləri münasibətilə verilmiş Prezident sərəncamları da bu sahəyə diqqətin daha da artırılması məsələsini aktuallaşdırır.

1920-ci il 28 aprel işğalından sonra tariximizdə, ədəbiyyatımızda, dilçiliyimizdə sovet, proletar ideologiyası aparıcı konsepsiya olaraq formalaşdırılmağa başladı. Söz yox ki, zor gücünə yaradılmış bu cəmiyyətin ideoloji konsepsiyası da məcburi, zorla qəbul etdirildi.

Belə bir zamanda keçmiş Rusiya, sonralar SSRİ imperiyasında böyük tarixi yol keçmiş türk dilli xalqların öz dilində sərbəst şəkildə istədikləri və gördükləri reallıqları yazmaq, yaratmağa qadağa qoyuldu. Türkçülükdən danışan və yazana vətən xaini, xalq düşməni damğası vurulurdu. Hələ sovetlər dövrünə qədər də türkologiya sahəsi ilə məşğul olan tədqiqatçılar var idi. Bu dövrə qədər İsmayıl bəy Qaspirallının və Vasili Radlovun türkologiya sahəsində çox böyük xidmətlərinin olduğu türkologiya tarixi ilə məşğul olanlara tamamilə məlumdur. Türkoloji qurultay iki böyük türkoloqun xatirəsinə keçirilsə də, məlumdur ki, bu hər iki şəxsiyyət Sovet ideologiyasından nə qədər uzaq idilər.

Qurultayın keçirilməsinə razılıq verilsə də, qurultayda müzakirə olunan məsələlər və bu qurultayın nəticəsi olaraq qəbul olunmaz qərarlar sovet ideologiyası ilə ziddiyyət təşkil edirdi. Müzakirə olunmuş məsələlərin və qəbul olunmuş qərarların iştirakçılarının 30-cu illərdə sovet rejimi tərəfindən hansı aqibətlə qarşılaşdıqları məlumdur. Lakin bu qurultayın qəbul etdiyi qərarların türk xalqlarının taleyində oynadığı böyük rol və qurultayın əhəmiyyəti haqqında uzun illər açıq şəkildə heç nə yazılmadı, deyilmədi. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra elmin bütün sahələrinə olduğu kimi türkologiya elminə də yeni təfəkkür tərzindən yanaşmaq imkanı yarandı. Həm də bu sahəyə dövlət səviyyəsində diqqət xeyli artırıldı.

Sovetlər dövrünün ilk dövrlərindən yaranmış sovet, proletar ideologiyası yeni yazılacaq ədəbiyyat və tarixin əsas konsepsiyasına (sosializm realizm) çevrildi. Professor Bədirxan Əhmədovun qeyd etdiyi kimi: *“Bu dövrdə bədii nəsr təkcə mövzu və problematika baxımından yox, həm də janr, üslub zənginliyi, bədii forma müxtəlifliyi ilə fərqlənirdi. Şübhəsiz, iki dünya – kapitalizm və sosializm sistemi arasında gedən mübarizə ədəbiyyata, xüsusilə bədii nəsrə təsirsiz qalmırdı”* [1, s.222]. Şübhəsiz ki, bölünmüş vətən ideyası da socialist və kapitalist dünyasının ideoloji mübarizə sahəsinə daxil olduğundan onun vahid vətən ideyasına çevrilməsi qeyri-mümkün olurdu.

20-ci illərdə yeni sovet proletar nəsrini kommunist, milli və yeni təfəkkürün qarşılıqlı təsiri şəraitində formalaşırdı. *“Bədii nəsrin qarşısında duran vəzifələr həyatı inkişafda təsvir etmək, yeni həyatın üstün cəhətlərini göstərmək, yeni əxlaqi münasibətlər sistemini marksist-leninçi dünyagörüşü mövqeyindən qiymətləndir- məkə məhdudlaşdırırdı; burada yeni sənət meyarlarına da üstünlük verilirdi”* [1, s.223]. Müəllif ədəbi prosesdə yeni mərhələnin təsvirində dövrün yaradıcılıq metodu tam müəyyənləşmədiyi, ictimai-siyasi münasibətlərdə mövqelər tam aydınlaşmadığına görə proletar cəbhəsinə keçidin ləngidiyini, kommunist obrazının yaradılmasında, yeni əxlaqi, ictimai-siyasi münasibətlər sistemində pərakəndəliyin hiss olunduğunu göstərir: *“Lakin ədəbi tənqidin yazıçıları proletar ədəbiyyatı yoluna dəvət etməsindən sonra bu nəsrin ilk nümunələri yaranır. Bu ədəbi nümunələrin hamısını heç də proletar nəsr adlandırmaq yerinə düşməzdi, çünki bugünkü ədəbi meyarlar baxımından onların bəziləri proletar nəsr yox, müasir dövrü əks etdirən hekayələr idi. Tağı Şahbazi Simurq, Böyükəğa Talıblı, Hacıbaba Nəzərli, Əli Vəliyev, Əbülhəsən Ələkbərzadə proletar (burada sırf kommunist proletar dünyagörüşü nəzərdə tutulmur, yeni bədii nəsr təfəkkürü də buraya daxildir) cəbhəsinə ilk keçənlərdən olur”* [1, s.223]. Professor Bədirxan Əhmədov 20-30-cu illər Azərbaycan ədəbiyyatında, xüsusən bədii nəsrdə sinfi yanaşmanın təzahür etdiyini də qeyd edir.

Bu dövrdə milli ruhlu əsərlər yazan yazıçılar ciddi tənqiddə məruz qalırdılar. Cənubi və Şimali Azərbaycan arasındakı milli-mənəvi bütövlüyə zərbə vuran amillərdən biri də Sovet Azərbaycanında aparılan əlifba islahatı idi. Əlifba islahatı 1923-cü ildə sovet respublikalarında, o cümlədən Azərbaycan SSR-

də başlayan sovet millətlərinin formalaşmasını təmin edən korenizasiya (yerliləşdirmə) siyasətinin tərkib hissəsini təşkil edirdi. Yerliləşdirmə siyasəti bütün milli dillərin rus dililə hüquqlarını bərabərləşdirməyə, milli şüur səviyyəsini yüksəltməyə xidmət edirdi. Korenizasiyanın aspektlərindən biri olan türkləşdirmə, Azərbaycan dilinin bütün qeyri-azərbaycanlılara öyrədilməsi məsələsi də qaldırıldı. Bu isə ali məktəblərdə azərbaycanlı tələbə və müəllimlərin sayının artmasına səbəb oldu.

Əlifba islahatı “latınçılar” və “ərəbçilər” arasında ciddi mübahisəyə səbəb oldu. “Ərəbçilərin” nəzərinə, ərəb qrafikası bütün türk xalqları arasında vahid ədəbi dilin varlığına (o cümlədən farsın əlifbasından istifadə edən Cənubi Azərbaycanın) xidmət edirdi. Bununla da ərəb əlifbası Cənubi və Şimali Azərbaycanın milli-mənəvi bütövlüyünü qoruyub saxlayırdı. Moskva isə türklər və bütün müsəlman xalqları arasında milli fərqləri dərinləşdirmək siyasəti yürüdü.

1926-cı ildə yeni əlifbaya - latın əlifbasına Azərbaycanda keçmək barədə qərarın ardınca bu əlifbaya 1928-ci ildə Türkiyə Cümhuriyyətində də keçilməsi haqqında da qərar qəbul edildi. ABŞ-lı azərbaycanşünas alim T.Svyatxovski yazır: *“Əlifba islahatının nəticəsində Azərbaycanın Türkiyə ilə əlaqələri qorunub saxlandı. Lakin İran Azərbaycanından uzaq düşmək prosesində daha iri addım atıldı ki, burada ərəb qrafikasının dəyişdirilməsi məsələsi açıq şəkildə müzakirə oluna bilməzdi”* [2, s.155]. Lakin 30-cu illərdə açıq ruslaşdırma siyasəti yürüdü. Rus dili bütün sovet respublikalarının, o cümlədən Sovet Azərbaycanının da “dünya əhəmiyyətli rus mədəniyyətinə qovuşması vasitəsi” hesab edildi.

Məlum olduğu kimi, 1926-cı ildə I Bakı Türkoloji qurultayı yeni əlifbaya (latın) keçilməsi barədə qətnamə verdi. Birinci Beynəlxalq Türkoloji qurultayın latın qrafikalı əlifbaya keçilməslə bağlı qəbul etdiyi qətnamədə deyilirdi:

“Qurultay ərəb əlifbasının islah edilməsi və yeni türk əlifbasının (latın qrafikalı əlifbanın) ərəb əlifbasından texniki cəhətdən mükəmməl olmasını təsdiq edir, o cümlədən yeni əlifbanın ərəb əlifbası ilə müqayisədə mütərəqqi mahiyyətini və mədəni-tarixi nüfuzunu qəbul edir. Qurultay hesab edir ki, yeni əlifbanın həyata keçirilməsi hər bir türk-tatar respublikasının, vilayətinin və xalqının işidir” [3, s.121].

Qurultayın qətnaməsi konkret olaraq yeni latın qrafikalı türk əlifbasının türk respublikaları və vilayətlərində-Azərbaycanda, Yakutiya, Qırğıstanda, İn-quşə-tiyada, Qaraçay-Çərkəzdə, Kabardində, Balkanlarda, Osetiyada, Çeçenistanda, Başqırdstanda, Türkmənistanda, Özbəkistanda, Adıgey-Çərkəzdə həyata keçiril-məsini “geniş bir hərəkət kimi” qəbul etdi və bütün türk xalqlarının yeni islahatları aparmaq üçün Azərbaycanın və digər respublikaların təcrübəsindən və üsulundan istifadə edilməsini məsləhət gördü.

Bununla yanaşı qurultay türk dillərinin qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməsi, ana dilinin tədrisi metodikası, türk xalqlarının tarixinin öyrənilməsi, müasir vəziyyəti və vəzifələri, ölkəşünaslıq, türk dillərində elmi terminlər sistemi və s.barədə qətnamələr də qəbul etdi.

Qurultayda orfoqrafiya ilə bağlı türk dilləri üçün uyğun olan fonetik etimoloji, mifoloji prinsiplər məqbul hesab olunmuş, Azərbaycanda, digər respublikalarda və vilayətlərdə qəbul olunmuş yeni latın əlifbası orfoqrafiyasını yaratmaq üçün daha əlverişli şəraitin yarandığı qərara alınmışdır.

Sovet İttifaqında yaşayan türk xalqlarının əksəriyyəti yeni latın əlifbasına keçilməsi haqqında qərarı qəbul etdi. Bu qərar türk xalqları arasında qarşılıqlı əlaqəyə təkan versə də ərəb əlifbası ilə əslrlərlə yaranmış milli- mədəni sərvətlərdən uzaqlaşmağa, eyni zamanda bizim mövzumuzla bağlı olaraq onu deyər bilərəm ki, indi də ərəb əlifbasından istifadə edən Cənubi Azərbaycandakı soy-daşlarımız arasında mədəni-mənəvi əlaqənin kəsməsinə səbəb oldu.

Sonralar Birinci Türkoloji qurultayın qərarlarının yerinə yetirilməsinə əngəllər yaradıldı, türk xalqlarının mədəni inteqrasiyasının qarşısı alındı, qurultay iştirakçılarının əksəriyyəti repressiyalara məruz qaldı. 1939-cı ildə isə kiril əlifba-sına məcburi keçmək haqqında qərar verildi ki, bu da Şimali və Cənubi Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlıların mədəni inteqrasiyasına daha sarsıdıcı zərbə vurdu.

30-cu illərdə türk respublikalarının Azərbaycan və Orta Asiya respublikalarında latın əlifbası kiril əlifbası ilə əvəz olundu. Bununla da Azərbaycanın Türkiyə ilə də əlaqəsi kəsildi, Cənubi Azərbaycandan uzaqlaşma, onunla yadlaşma daha da gücləndi.

XX əsrin 20-30-cu illərində sovet kommunist rejimi bütün postsovet məkanında olduğu kimi Azərbaycanda da milliliyə son qoymaq, onu “beynəlmiləlliliklə əvəz etmək üçün bütün vasitələrdən, hətta repressiv metodlardan da istifadə edirdi. *“Məhz bunun nəticəsində vətənin və millətin dərdini çəkən, milli düşüncəli insanlar ya məhv edilmiş, ya da qorxu gücünə susdurulmuşlar. Azərbaycanda Güneydəki ilə birlikdə işlədilən əsgir əlifba dəyişmə “oyunu” 1939-cu ildə rus-kiril əlifbasının qəbul etdirilməsi ilə başa çatmışdı”* [4, s.15]. Əslində “əlifba dəyişmə oyunu”nun məqsədləri daha məkrli və təhlükəli idi. Burada sovet hakimiyyəti həm yeni nəsllər arasında varislilik əlaqəsini kəsmək, həm onları qiymətli mədəni irsdən məhrum etmək, həm də bütöv bir xalqın bir-biri ilə mənəvi bağlılığını qırmaq kimi çoxtərəfli məkrli planlar qurdu.

Azərbaycanı ikiyə bölmüş müdhiş güclər bu parçalanmanı gələcək nəsllərin şüurlarından silmək üçün bütün ideoloji vasitələrə əl atmışlar. Şimali Azərbaycanın Rusiyaya birləşməsinə mütərəqqi tarixi əhəmiyyətli hadisə kimi təqdim edir, Cənubda Azərbaycan yenidən əyalətlərə parçalanırdı, onların sayı və ərazisi qəsdən azaldılırdı. Şərqi, Qərbi Azərbaycan, Zəncan ostanlarından ibarət Cənubi Azərbaycanın milyonlarla əhalisindən başqa, bir-neçə milyonu ondan kənarda, o cümlədən Tehranda yaşayır. *“Məqsəd parçalanmış xalqı, onun yeni nəslini öz milli kimliyinə, tarixi keçmişinə və Arazın o sahilindəki bacı-qardaşlarına yadlaşdırmaq və unutqanlıq hissələrini onlara aşılamaq idi. Adlarımızda, soy adlarımızda, toponimlərimizdə ruslaşdırmaya geniş meydan verilmişdi. Quzeydə yaşayan soydaşlarımızın sayını azaltmaq, qonşularına nisbətən onu “cırtıdan respublika”ya çevirmək üçün 30-cu illərdə türklərin öz vətənlərindən kütləvi köçürülmə əməliyyatı həyata keçirilmişdi”* [4, s.15].

1938-ci ildə çapdan çıxmış “Böyük sovet xalqı” kitabçası həm milli identikliyə, milliliyə ağır zərbə vuraraq, yeni sovet ədəbiyyatının formalaşmasında, proletar, socialist dövlətçiliyinin inkişafında bir dönüş mərhələsi oldu: *“SSRİ xalqları öz böyük qardaşları ilə fəxr edirlər”, “SSRİ vətəndaşları – başda rus xalqı olmaqla bütün SSRİ xalqları, son damcı qanlarındanək bütün dünyada kommunizmin təntənəsi uğrunda həyatlarını verməyə hazır olmalıdırlar”, “rus dili – beynəlxalq socialist mədəniyyəti dili, Lenin və Stalinin dilidir”* [5, s.367]. Bu kitabçada rus xalqına, dilin və ədəbiyyatına xüsusi status verilərək, ruslaşdırmanın bütün postsovet məkanında hakim olması zərurətindən bəhs edilir. Burada stalinçi ruhda “socialist vətəni”, “sovet vətənpərvərliyi” anlayışları bütün cəmiyyətdə reallığa çevrildiyi diqqətə çatdırılır.

Maraqlıdır ki, ruslaşdırmanın əsas atributu olan rus dilinin məcburi sovet xalqlarının millətlərarası ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi qeyri-rus mədəniyyətinin zorla rus milli dəyərlərinə qovuşdurulması yolunda yeni mərhələ olan daha ciddi repressiv proses baş verdi. Zaqafqaziya – Azərbaycanın, eləcə də Orta Asiya xalqlarının əlifbası kiril əlifbasına keçirilmədi. *“Bu milli azlıqlarının yazısının inkişafında partiya – dövlət dil planlaşdırılmasının ikinci ən böyük müdaxiləsi idi. 20-ci illərdə Şərq xalqlarının yazısı latın qrafikasına keçirilmişdi. Bu addım onunla izah edilmişdi ki, latın əlifbası özündə sözlərin səslənməsinin xüsusiyyətlərinin rəşional ötürülməsi üsulunu əks etdirir”* [6].

Y.D.Polivanov hələ 1931-ci ildə yazdığı “Marksist dilçiliyi uğrunda” əsərində göstərirdi ki, *“latınlaşdırma dillərin demokratikləşmə meyarı kimi “beynəlmiləçilik” mülahizəsindən deyil, “rəşionallaşma” nöqtəyi-nəzərindən istifadə edilmişdir”* [7, s.17]. Buradan aydın olur ki, məcburi latınlaşdırma-rəşional modernləşmə aktı sovet-partiya dil siyasətində yeni bir məqsəd güdürdü.

Formal olaraq latınlaşdırma vasitəslə sovet hökuməti müsəlman-türk amilinin Şərq xalqlarına və digərlərinə təsirinin və milli-mənəvi ənənələrin inkişafının qarşısını almaq istəyirdi. Bu məcburi – xüsusilə latınlaşma modernləşmə aktı guya həmin xalqları müasir Avropa mədəniyyətinə qovuşdurmaq niyyətilə icra olunurdu. Lakin bu zaman Zaqafqaziyada ermənilərin və gürcülərin əlifbaları heç bir dəyişikliyə məruz qalmadı. 20-ci illərdə rəşionallıq konteksti beynəlmiləçilik və inqilabın sinonimi idi. Ənənəvi tarixi əlifba sisteminin sürətlə dəyişdirilməsi “feodal qalıqları” və “geriliyin” aradan qaldırılması yollarından ibarət tədbirlərin və mədəni inqilabın bir hissəsi idi.

Rus ədəbiyyatşünası, professor İrina Sandomirskaya haqlı olaraq bu müdaxilənin ritorikasının dilin demokratikləşməsi şüarları pərdəsi ilə örtüldüyünü qeyd edir: *“Ənənəvi əlifba sistemi guya yeni mədəniyyət subyektləri üçün olduqca mürəkkəb idi... Bu isə yalnız milli-mədəni ənənələrin deyil, mədəni elitanın da (mədəniyyətin Lenin sinfi nəzəriyyəsinə əsasən bolşeviklər mədəni elita və “sinfi istismarçılar arasında bərabərlik işarəsi qoymuşdular”) məhv edilməsinə yönəlmişdi. Mədəniyyətin partiya-dövlət tənzimlənməsinin dil və mədəni quruculuğun, savadsızlığın ləğvi kompaniyasının vəzifəsi mədəni ənənəni məhv etmək idi. Bunlar dövlətin marağına idi. Qərbə ideoloji ekspensiyasını istiqamətləndirən dövlət beynəlmiləçiliyə meyli ifadə edirdi. Proletariat diktaturası dövləti avropasentrizmin hədsiz millitaristləşmiş formalarını ifadə edən mədəni siyasət həyata keçirirdi”* [6].

Stalin dövrünün sovet dövləti, Qərb ideyalarına müəyyən dərəcədə, “dünya inqilabının yeni qələbələrini” naminə açıqlıq göstərirdi. Kirilə keçməklə inqilaba qədərki bütün ədəbi-mədəni abidələr, latın əlifbası, “ziyalı” ənənələri də aradan qaldırıldı.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov B. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı: mərhələlər, istiqamətlər, problemlər / B.Əhmədov. - Bakı: Elm və təhsil, -2015. -552 s.
2. Svyatovskiy T. Rusiya və Azərbaycan: sərhədyanı bölgə, keçid dövründə. / T.Svyatovskiy. - Bakı: Xəzər Universiteti, -2000. -374 s.
3. Qasımov C. Birinci Türkoğlu qurultay: şahidlər və şəhidlər./ Qasımov C. Bakı: Gənclik, 2019, 736 s.
4. Parçalanmış millətin harayı: I cild. -Bakı: Nurlar, -2011. -656 s.

5. Люечник В. Русский вопрос в России // Новый журнал, -1995. №196, -с.359-370.
6. Сандомирская И. Книга о Родине. Опыт анализ дискурсивных практик. М. 200 [Электронный ресурс] / <http://yaukor.chat.ru/ya.htm>; с. 23.
7. Поливанов Е.Д. За марксистское языкознание / Е.Д.Поливанов. -Москва: Федерация, -1931. -167 с.

РЕЗЮМЕ
В РАЗВИТИИ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ТУРЕЦКИХ ЯЗЫКОВ
ЗНАЧЕНИЕ ПЕРВОГО МЕЖДУНАРОДНОГО ТЮРКОЛОГИЧЕСКОГО КОНГРЕССА
Гусейнова А. Г.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В статье обсуждается усиление государственной помощи в области тюркологии на основе приказов, изданных по случаю 80-летия, 90-летия и 95-летия Первого Международного тюркологического конгресса, а также важность решений, обсужденных и принятых Конгрессом. При этом предоставляется информация о последующих итогах решений съезда.

Ключевые слова: съезд, национальный, тюркологический, отечественная идея, литературный процесс.

SUMMARY
IN DEVELOPING THE INTERACTION OF TURKISH LANGUAGES
THE IMPORTANCE OF THE FIRST INTERNATIONAL TURKOLOGY CONGRESS
Huseynova A.H.

Sumgait State University, Azerbaijan

The article discusses the strengthening of state aid in the field of Turkic studies on the basis of orders issued on the occasion of the 80th, 90th and 95th anniversary of the First International Turkic Congress, as well as the importance of the decisions discussed and adopted by the Congress. At the same time, information is provided on the subsequent results of the decisions of the congress.

Key words: congress, national, Turkic, domestic idea, literary process.

BİRİNCİ BAKI TÜRKOLÖJİ QURULTAYI
Hüseynova H.E.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Türk xalqlarının həyatında mühüm əhəmiyyətə malik olan I Türkoloji qurultayın həyata keçirilməsindən illər ötsə də, bu tarixi hadisə ilə bağlı yeni faktlar üzə çıxarılır, yeni yanaşmalar meydana gəlir. Yüz ilə yaxın bir vaxt ötməsinə baxmayaraq, bu hadisə bu gün də tariximiz üçün önəmli hadisələrdən biri hesab edilir.

Birinci Türkoloji qurultayda müzakirə olunacaq məsələlər, qəbul edilən qərarlar arasında ortaq əlifba, ortaq ədəbi dil, ortaq terminologiya məsələləri daha çox əhəmiyyət daşıyırdı. Həmin məsələlər, bu məsələlərlə bağlı problemlər bütün dövrlərdə, hətta müasir dövrdə də aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Açar sözlər: qurultay, dil, əlifba, imperiya, türk, əməkdaşlıq

Türk xalqlarının həyatında mühüm əhəmiyyətə malik olan I Türkoloji qurultayın həyata keçirilməsindən illər ötsə də, bu tarixi hadisə ilə bağlı yeni faktlar üzə çıxarılır, yeni yanaşmalar meydana gəlir. Yüz ilə yaxın bir vaxt ötməsinə baxmayaraq, bu hadisə bu gün də tariximiz üçün önəmli hadisələrdən biri hesab edilir.

I Türkoloji qurultayın baş tutduğu tarix ictimai-siyasi şərait etibarilə də çox fərqli bir dövr olmuşdur. Olduqca mürəkkəb bir dövr olduğunu söyləsək, belə bir dövrdə belə bir tarixi hadisənin keçirilməsi bütün türk xalqlarının həyatında aktual, strateji bir məsələ kimi qiymətləndirilməlidir.

1926-cı il Sovet hakimiyyətinin elə bir dövrünə təsadüf edirdi ki, bu zaman sovet rejiminin "gözünün üstündə qaşın var", - deyən yox idi. İmperiyanın türk xalqlarına münasibəti hamıya məlum idi. Bəs, necə oldu ki, belə bir gərgin vəziyyətdə I Türkoloji qurultayın keçirilməsinə imkan verildi. Bunun arxasında nə gizləndirdi? Eyni zamanda burada ikinci bir sual da meydana çıxır. Nə üçün I Türkoloji qurultay üçün məkan olaraq Bakı seçilmişdi?

Həmin suallara mümkün qədər cavab verməyə çalışacağıq. Sözü gedən dövrdə ictimai-siyasi şəraitdə qurultayın keçirilməsi üçün Bakının seçilməsi özü də qeyri-adi bir hadisə idi. Bu zaman Bakı bir çox sahələrdə olduğu kimi, türkologiya elmində də Azərbaycan digər türk dövlətlərindən daha fəal idi, daha öndə idi. Bu sahədə artıq bir çox nüfuzlu elm adamları yetişmişdi, onların faydalı fəaliyyətləri mövcud idi. Bu istiqamətdə ölkədə yetmişinci illərdə Bakıda “Sovetskaya Türkologiya” jurnalı türkoloqların dəyərli çalışmalarının dərc edilməsi üçün mühüm mənbə olmuşdu. Hətta bu günə qədər belə həmin jurnalın nəşri davam edir.

Sovet dövründə türk dövlətlərinə, türkdilli xalqlara qarşı məlum siyasət, mədəniyyət pərdəsi altında həyata keçirilən soyqırım siyasətinə qarşı Türkiyənin və digər türkdilli dövlətlərin birlik, əməkdaşlıq, ümumi ortaq dil, ortaq əlifba, ortaq elm, mədəniyyət konsepsiyası kimi məsələlərin müəyyənələnməsində I Türkoloji Qurultay çox mühüm əhəmiyyətli və yalnız elmi deyil, həm də siyasi bir məsələ olmuşdur.

Türkologiya elminin inkişafı tarixində Birinci Bakı Türkoloji Qurultayı yeni tarixi bir mərhələnin başlanğıcı oldu. İlk başlanğıcını M.Kaşqarlının “Divani-luğat it türk” əsərindən başlamış türkologiya elmimizin yeni çağdaş mərhələsini türkoloji qurultayla bağlamaq olduqca düzgün olardı. Bundan başqa, türk ədəbi dili, ortaq əlifba, tarix, ədəbiyyat, coğrafiya sahələrinin inkişafında yeni başlanğıc kimi yenə I Türkoloji qurultayı qəbul etmək də ən doğru mülahizə kimi dəyərləndirilə bilər.

Eyni zamanda qeyd etmək yerinə düşər ki, bu Qurultay xalqımızın, ölkəmizin həyatında müsbət qiymətləndirildiyi kimi, mənfi cəhətləri də olmuşdur. Bu tarixi hadisə nəticəsində yüzdən artıq qurultay iştirakçısı, fəallar-alimlər, tədqiqatçı-araşdırmaçılar həbs edildi. Yaxın və ucaq məmləkətlərdə öz istilacı siyasətini həyata keçirən, milli respublikaları öz imperiyasının müstəmləkəsinə çevirməyə çalışan Rus imperiyası Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyətini artıq məğlub etmiş, bütün ölkə ərazisində demokratik ideyalara, azad fikirlərə, müstəqillik düşüncələrinə, milli varlıq təfəkkürlərinə qarşı mübarizəyə başlamışdı. Belə bir şəraitdə Türkoloji qurultayın keçirilməsinin arxasında imperiyanın məkrli siyasətinin dayandığını başa düşmək o qədər də çətin məsələ deyildi.

Keçək qurultayda müzakirə edilməsi planlaşdırılan əsas məsələlərə. I Bakı Türkoloji qurultayında bir neçə mühüm problemin həll edilməsi nəzərdə tutulmuşdu:

1. Əlifba məsələsi
2. İmla-orfoqrafiya məsələsi
3. Termin məsələsi
4. Tədris-metodika məsələsi
5. Qohum və qonşu dillərin əlaqəsi problemi
6. Türk dillərinin ədəbi dil məsələsi
7. Ulu dil nəzəriyyəsi, türk dillərinin tarixi problemləri və digər.

Hər birimizə məlumdur ki, Yaxın Şərqdə əlifba məsələsi mütəfəkkir maarifçi M.F.Axundovun adı, həyat və fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur. Eyni zamanda dövrün görkəmli şəxsiyyətləri İsmayıl Qasımlı, Üzeyir Hacıbəyli, Cəlil Məmmədquluzadə, Məmmədəğa Şahtaxtı, Firudin bəy Köçərli, Vəli Xulufu da bu yöndə səmərəli fəaliyyət göstərmişlər.

Bu istiqamətdə hələ I Türkoloji qurultaya qədər Bakıda olan vəziyyətə nəzər salmaq mühümdür. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycanda hələ 1922-ci ildə Cəlil Məmmədquluzadənin rəhbərliyi altında “Yeni yol” qəzeti latın əlifbası ilə nəşr olunurdu. Eləcə də həmin il “Yeni türk əlifbası” komitəsi yaradılaraq ona Azərbaycan SSR Mərkəzi İcrayyə Komitəsinin sədri Səməd Ağamalıoğlu rəhbərlik edirdi. Hətta 20 oktyabr 1923-cü ildə Azərbaycan hökuməti Yeni türk əlifbasının dövlət əlifbası kimi qəbul edilməsi adlı qərar da çıxarmışdı. Bununla belə, Azərbaycanda, bütünlüklə latın əlifbasına keçid məsələsi bir neçə il sonra həyata keçirildi.

Birinci Türkoloji qurultayda müzakirə olunacaq məsələlər, qəbul edilən qərarlar arasında ortaq əlifba, ortaq ədəbi dil, ortaq terminologiya məsələləri daha çox əhəmiyyət daşıyırdı. Həmin məsələlər, bu məsələlərlə bağlı problemlər bütün dövrlərdə, hətta müasir dövrdə də aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Dilçilikdə hər zaman aktuallığını qoruyub saxlayan məsələlərdən biri orfoqrafiya məsələləridir. Orfoqrafik qaydaların müəyyən edilməsi, həmin qaydalara əməl edilməsi məsələləridir. Bu məsələlərlə bağlı türkoloji qurultayda Şerbanın, Jirkovun, Q.İbrahimovun, Raximinin, Baytursunun məruzələri dinlənilmiş və belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, orfoqrafik normaların tənzimlənməsi məqsədilə türk xalqlarının mütləq latın qrafikalı əlifbaya keçmələri vacibdir.

Ancaq maraqlı cəhət burasındadır ki, heç hələ bu günlərdə belə türk xalqlarının hamısı latın qrafikalı əlifbaya keçməmişlər. Halbuki Qurultayda qeyd edildiyi kimi, ortaq əlifbadan istifadə edilməsi, ortaq tarix, ədəbiyyat və digər dərsliklərin yaradılması türk xalqlarını daha çox bir-birinə yaxınlaşdırır, birləşdirir bilərdi. Hazırda 44 günlük müharibə şəraitində və müharibədən əvvəl və sonra Azərbaycanla Türkiyənin qardaşlığı, dostluğu digər türk dövlətləri üçün örnək ola bilər.

Tarixi mənbələr türk xalqlarının müxtəlif dövrlərdə müxtəlif əlifbalardan istifadə etməsi haqqında məlumatlarla zəngindir. Bunlara göytürk, uyğur, Latin, yunan, ərəb, kiril və digərlərini nümunə göstərmək olar.

I Türkoloji qurultay türk xalqlarının latın qrafikalı əlifbaya keçməsi məsələsini daha uyğun bilmiş və konkretləşdirmişdi. Bu istiqamətdə yaranmış Əlifba Komitəsi bəzi işlər həyata keçirmişdi. Yəni bu Komitənin keçirdiyi dörd iclas məhz latın qrafikalı əlifbaya keçid məsələsinin həllinə yönəldilmişdi. Birinci plenum 1927-ci ildə Bakıda, ikinci plenum 1928-ci ildə Daşkənddə, üçüncüsü 1928-ci ildə Kazanda, dördüncüsü isə 1930-cu ildə Alma-Atada baş tutmuşdu. Bu gün də ortaq əlifbaya keçid məsələsi ilə bağlı belə mötəbər məclislərin keçirilməsinə ehtiyac vardır.

Türk xalqlarının əlifbası məsələsini araşdırsaq görərik ki, türk maarigçilərinin, ziyalılarının 19-cu əsrdən üzü bəri apardıqları yeni əlifba siyasəti iki qola ayrılır: 1. ərəb əlifbası, 2. latın qrafikalı əlifba. Bəs, bunlardan hansından istifadə daha məqsədəuyğundur.

Aparılan araşdırmalardan belə bir nəticə əldə edilir ki, latın qrafikalı əlifbadan istifadə daha münasibdir. Həmin dövrdə Türkiyədə ərəb qrafikalı əlifbadan istifadə edilirdi. Sovetlər birliyində siyasi hökumət dairələri düşünürdülər ki, latın qrafikalı əlifbaya keçməklə Azərbaycan Türkiyədən daha tez uzaqlaşacaq. Çünki elə əvvəl başdan bu məsələ-latın qrafikalı əlifbaya keçid və dolayısıyla I Türkoloji qurultayın Bakıda keçirilməsi türk xalqlarını bir-birindən uzaqlaşdırmaq planına əsaslanmışdı. Belə olmasaydı, heç belə bir qurultayın keçirilməsinə imkan verilməzdi.

Min doqquz yüz on səkkiz və min doqquz yüz iyirminci illərdə əlifba məsələsi haqqında müzakirələr intensiv şəkildə keçirilir və müxtəlif ideyalar meydana gəlirdi.

Dəfələrlə ərəb qrafikalı əlifbanın təkmilləşdirilməsi, onun tamamilən dəyişdirilməsi kimi məsələlər gündəmə gətirilmişdi. Hətta “Azərbaycan” qəzetində də bu məsələ müzakirəyə çıxarılmışdı. Bu müzakirələrin nəticəsində min doqquz yüz iyirminci ildə əlifba komissiyası yaradıldı. Komissiyanın üzvləri isə S.M.Qənizadə, H.Şahtaxtı, V.Tomaşevski və Hüseyn Cavid olmuşdu.

Hadisələrin inkişafı nəticəsində Azərbaycan Maarif Komissarlığı yeni əlifbaya keçmək haqqında qərar qəbul etmiş və 1922-ci ildə “Yeni türk əlifbası” komitəsi yaradılmışdı.

Min doqquz yüz iyirmi üçüncü ildə Azərbaycan hökuməti “Yeni türk əlifbasının dövlət əlifbası kimi qəbul edilməsi” barədə qərar qəbul etmişdi. Həmin zaman, yəni 1925-ci ildə ölkəmizdə Sovetlər qurultayının qərarı ilə birinci dərəcəli məktəblərdə latın qrafikalı əlifbadan istifadəyə keçilmişdi. Bu qurultayı maliyyələşdirən isə gizli planlarını həyata keçirmək istəyən Moskva idi. Nəticədə, tarixi I Türkoloji qurultayın keçirildiyi dövəmdə ümumi ictimai-siyasi vəziyyət bu şəkildə olmuşdur. Yəni latın qrafikalı əlifbaya keçirilməsi üçün artıq zəmin yaradılmış, “təməşanın ssenarisi artıq yazılmışdı”.

İmperiyanın planlarına əsasən, ərəb qrafikalı əlifbadan pilləli şəkildə kiril qrafikalı əlifbaya keçmək yolunda latın qrafikalı əlifbaya keçilməsi üçün zəmin, bünövrə yaradılmış. Bu məsələ hətta türk xalqlarının ortaq əlifbası kimi təqdim edilmişdi. Latın qrafikalı əlifba bu yolda bir keçid rolunu oynamalı idi.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, bu dövrdə türkiyədə ərəb qrafikalı əlifbadan istifadə edildiyinə görə imperiya Ankaranın da latın qrafikalı əlifbaya keçəcəyinə inanmırdı. Bunu təsəvvür edə bilməmişdilər. Lakin təxminlərində yanılmışdılar. Mustafa Kamal Atatürkün uzaqgörən siyasəti Sovet hökumətinin ümidlərini boş çıxardı. Atatürk Əlibəy Hüseynzadə, F.Köprülü, alman Menzel və başqaları ilə məsləhətləşərək çağdaş mədəniyyətin önəmli problemi olan əlifba inqilabına qərar vermiş, latın qrafikalı əlifbaya keçilməsinə qərar verilmişdi.

İtirkoloji Bakı Qurultayının doqquzuncu və on üçüncü iclasları əlifba məsələlərinə, əlifbanın tərtibinə, qrafika məsələlərinə ithaf edilmişdi. Həmin mövzu ilə əlaqədar N.Yakovlev, L.Jirkov, J.Mamedzadə, Q.Şarap, N.Turyakulov, Y.Əliyev, B.Berdiyev və başqaları məruzə etmişdilər. Və nəticədə Qurultay yeni türk əlifbası ilə əlaqədar qətnamə qəbul etmişdi.

Müzakirələr zamanı əlifba məsələsi ilə baəli dörd istiqamət yaranmışdı:

- 1.islahatçılar
2. ərəb əlifbası tərəfdarlarə
- 3.kiril əlifbası tərəfdarları
- 4.latın əlifbası tərəfdarları.

Bu istiqamətlərin olmasına rəğmən, latın qrafikalı əlifbaya keçidlə bağı qərar qəbul edilmişdi. Qərarda latın əlifbasının ərəb əlifbasından üstünlüyü, eyni zamanda mütərəqqi əhəmiyyəti nəzərə alınaraq qəbul edilməsi hər bir xalqın öz ixtiyarına buraxılmışdı. Yeni əlifbanın hərflərinin az olması, soldan sağa yazılması, ərəb əlifbasından üstün hesab edilməsi, çap edilməsinin asan olması kimi məsələlər əsas götürülmüşdü.

Nəticədə 1929-cu ildə rəsmi şəkildə latın qrafikalı əlifba qəbul edildi. Bu əlifbaya keçilməsi guya qələbəmiz kimi təqdim edilsə də, əslində imperiya siyasətinin qələbəsi idi.

Hazırda türk xalqlarının tarixində unudulmaz bir hadisə olan I Türkoloji Qurultaydan 100 ilə yaxın bir vaxt keçmişdir. Türkdillli xalqların, türk dövlətlərinin elm, təhsil, əlifba, maarif, mədəniyyət və başqa məsələlərin həlli istiqamətində qəbul etdiyi qərarlar çağdaş dövrdə belə xalqımızın inkişafında, dünya dövlətləri sırasında mövqeyinin möhkəmləndirilməsində öz töhfələrini verməkdədir.

Müntəzəm şəkildə türk dövlətlərində keçirilən türkdillli dövlətlərin Zirvə toplantısı və bu toplantının qəbul etdiyi qərarlar həmin qurultayın müsbət nəticələrindəndir.

İki min on dördüncü ildə Bakı şəhərində də Türkdillli dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasına üzv ölkələrin təhsil nazirlərinin üçüncü görüşündə Prezident İlham Əliyev demişdir ki, türkdillli ölkələrlə əməkdaşlığın hər zaman yüksələn xətt üzrə inkişaf etdirilməsi Azərbaycan dövləti üçün hər zaman əhəmiyyətli olmuşdur. Əməkdaşlıq çərçivəsində birgə həyata keçirilən layihələr ölkələrimiz, xalqlarımız arasında tarixi-mədəni-siyasi və s.əlaqələrin dərinləşməsinə xidmət etməlidir. Yüzlər boyu formalaşmış ənənələrimizin gələcək nəsillərə ötürülməsində təhsilin əvəzolunmaz əhəmiyyətini nəzərə alaraq bu sahədəki siyasəti müsbət hal kimi dəyərləndirirəm.

Müasir dövrdə Türk Universitetlər Birliyinin yaradılması, Türk Akademiyasının təsis edilməsi və digər birgə layihələr ölkə və xalqlarımızın arasında yeni əməkdaşlığa qədəm qoyulmasına nümunədir. Ölkəmizdə təhsil sahəsində islahatların "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişaf strategiyasına" uyğun şəkildə həyata keçirilməsi yeni mərhələnin başlanmasının nümunəsidir. Qardaş türkdillli ölkələrin nailiyyətlərinin, təcrübələrinin öyrənilməsinin hamı üçün əhəmiyyətli ocağına, ölkələrimizin təhsil sisteminə layiqli töhfələr verəcəyinə inanırıq.

Zirvə görüşündə nümayəndələrin toxunduğu məsələlər, qəbul edilən qərarlar sırasında ortaq dil, ədəbiyyat, tarix, coğrafiya və s. üzrə dərslərlik və dərslər vəsaitlərinin hazırlanması məsələsi də olmuşdur. Həmin məsələ bu gün bütün türkdillli dövlətlərin həyatında tarixi önəmli məsələlərdir. Hesab edirəm ki, bu görüşlər. Qərarlar I Türkoloji Qurultayın ideyalarının davamıdır. Onların həyata keçirilməsi hər bir türk dövlətinin və türk xalqının inkişafı və birliyi istiqamətində olduqca əhəmiyyətlidir.

Son olaraq onu da deyə bilərəm ki, türk dövlətləri və türk xalqları arasında birliyin, qardaşlığın ən bariz nümunəsi Azərbaycanın 44 günlük müharibəsi-əks-hücum əməliyyatları və onun nəticəsində əldə etdiyi Zəfərdir – Qələbədir. Belə bir tarixi hadisə Azərbaycan və Türkiyə dövlətlərinin sarsılmaz birliyi, möhkəm təməllərə dayanan əməkdaşlığı qardaşın qardaşa yardımı, qardaşın qardaşa sevgisi kimi tarixlərə keçdi. Biz yalnız Azərbaycan və Türkiyə deyil, bütün türk dövlətləri, xalqları arasında belə birliyin, əməkdaşlığın olmasını arzu edirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı. I c. Bakı: 2013
2. Babayev A. Bəkir Çobanzadə. Bakı: 1998
3. Buran A. Kurşunlanan Türkoloji. Elazığ. 2007
4. Çobanzadə B. Türk dili. Bakı: 1928
5. Çobanov M. I Türkoloji qurultay və türk dillərinin müasir problemləri. Bakı: 2006
6. Ələkbərov F. Azərbaycanda 90 il öncə Türkoloji qurultayın keçirilməsinin əsl mahiyyəti haqqında/ Türkologiya jurnalı. Bakı: 2016, N1, s.100-101
7. Xəlil Səid. Yeni əlifba əski xatirə və duyğuları. Bakı, 1929. s.147
8. Xəlilov B. Birinci Beynəlxalq türkoloji qurultay. Bakı: 1999
9. Türkoloji araşdırmalar. Bakı: 2015
10. 10.1926-cı il I Bakı türkoloji qurultayı. Stenoqram materialları, foto-sənədlər). Bakı.2006
11. <http://www.akalin.gen.tr>
12. <http://www.president.az>

РЕЗЮМЕ

ПЕРВЫЙ БАКУСКИЙ ТУРКОЛОГИЧЕСКИЙ КОНГРЕСС

Гусейнова Х.Е.

Азербайджанский государственный педагогический университет, Азербайджан

Хотя прошло много лет с момента проведения Первого тюркологического съезда, важного в жизни тюркских народов, открываются новые факты и появляются новые подходы в связи с этим историческим событием. Хотя прошло уже почти сто лет, это событие до сих пор считается одним из самых важных событий в нашей истории.

Среди принятых решений важнее были вопросы, которые должны были обсуждаться на первом тюркологическом съезде: общий алфавит, общий литературный язык, общая терминология. Эти вопросы, проблемы, связанные с этими вопросами, остаются актуальными во все времена, даже в наше время.

Ключевые слова: конгресс, язык, алфавит, империя, турецкий язык, сотрудничество.

SUMMARY
FIRST BAKU TURKOLOGICAL CONGRESS
Huseynova H.E.
Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan

Although many years have passed since the implementation of the First Turkological Congress, which is important in the life of the Turkic peoples, new facts are being revealed and new approaches are emerging in connection with this historical event. Although almost a hundred years have passed, this event is still considered one of the most important events in our history.

The issues to be discussed at the first Turkological Congress, the common alphabet, the common literary language, the common terminology were more important among the decisions made. These issues, the problems related to these issues remain relevant at all times, even in modern times.

Key words: congress, language, alphabet, empire, Turkish, cooperation

BİRİNCİ TÜRKOLÖJİ QURULTAY VƏ TÜRK XALQLARI ÜÇÜN
ORTAQ ƏDƏBİ DİL MƏSƏLƏSİ
İbrahimov E.Ə.

AMEA-nın İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan

Xülasə. 26 fevral – 6 mart 1926-cı il tarixlərində Bakıda keçirilən Birinci Bakı Türkoloji Qurultay və orda müzakirə olunan məsələlər (türk xalqlarının tarixi, dili, ədəbiyyatı, terminologiya, etnoqrafiya və s.) həmin dövr üçün ciddi tarixi hadisə idi. Qurultayda müzakirə olunan məsələlər (ortaq ədəbi dil, terminologiya, əlifba və s.) bu gün də türkologiya elminin qarşısında duran ən vacib məsələlərdir. Bu mənada Qurultayda müzakirə olunan türk xalqları üçün ortaq ədəbi dil məsələsi çağdaş türkologiyamız üçün də aktualıq kəsb edir.

Açar sözlər: *Türk xalqları, Türkoloji Qurultay, türk dilləri, ortaq ədəbi dil, ortaq əlifba.*

26 fevral-5 mart 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayı o dövr üçün ən əhəmiyyətli hadisələrdən biri idi. Qurultay çox mühüm tarixi dövrdə keçirildi. Bu baxımdan Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayla bağlı, orda müzakirə olunan məsələlərlə əhəmiyyətliliyi baxımında hər nə qədər fəxr edib, öyünsək də ondan sonrakı dövrdə baş verən hadisələr o sevinci ürəkdən yaşamağa təəssüf ki, icazə vermədi. Qurultayda iştirak edən (131) nəfər türkoloq alimlər qurultaydan sonra müxtəlif təqiblərə və represiyalara məruz qalması, onların taleyi öz-özlüyündə geniş bir araşdırmanın mövzudur. Professor Kamil Vəli Nərimanoğlu filologiya xüsusən də türkologiya elmi üçün çox dəyərli olan insanlar günahsız yerə qətl edildiyi bu Qurultayı “*insanlıq dramı*” adlandırır (Nərimanoğlu, 2006:3).

Qurultay öz işinə 26 fevral 1926-cı ildə başlayır. Görkəmli Azərbaycan türxçisi Ziya Bünyadov bununla bağlı qeyd edir: “*İnsanlarda ümid, alimlərdə coşğun həvəs, siyasət sükancılarında strateji plan və proqramlar bu qurultayı canlı Şekspir faciəsinə bənzədirdi. Bu canlı teatr səhnəsinin faciəli qəhrəmanları bir-bir səhnəyə çıxırdı. Türkoloq alimlər XX yüzilliyin ilk böyük elmi etiraflarını edir, gələcək araşdırma borclarını və vəzifələrini açıqlayır, fikirlərin toqquşması elm üfüqlərinə yeni işıq, ziya salırdı. Hər iki qütbədən olan siyasətçilərin bəxti gətirmişdi. Məxf məlumatlarla dolu qovluqlar aşıb-daşırdı*” (Bünyadov, 1993:119).

Qurultayda dünyanın müxtəlif coğrafiyalarından 131 nəfər nümayəndənin iştirak etdiyi qurultay 17 iclas keçirdi. Müzakirələrdə türk dünyasının dilinə, ədəbiyyatına, tarixinə, etnoqrafiyasına və mədəniyyətinə həsr olunmuş 38 məruzə dinlənir.

Teodor Menzel Qurultayın məşhur türkoloq Vilhelm Radlovun şərəfinə keçirilməsini təklif edir və bu təklif Səməd Ağamalıoğlu tərəfindən qəbul edilir. Bununla bərabər türkiyəli nümayəndələr də qurultayın İsmail Bəy Qasıralının şərəfinə keçirilməsinin təklif edirlər.

Beləliklə, Qurultay İsmayıl Bəy Qasıralı və Vilhelm Radlovun şərəfinə keçirilməsi qərarlaşdırılır. Qurultay dəvət olunanlar içərisində görkəmli şərqşünas-alimlər: F.Köprülüzadə, A.E.Krımski, N.N.Poppenin, L.Ligetinin, N.Aşmarinin də olması, qurultayın tarixi dəyərini daha da artırır.

Qurultayda görkəmli türkoloq alimlərdən V.V.Bartold “Türk xalqlarının tarixinin müasir vəziyyəti və öyrədilməsinin yaxın vəzifələri”, N.N.Poppe “Türk dillərinin altay dillərinin qarşılıqlı qohumluğu məsələsinin tarixi və müasir vəziyyəti”, S.Y.Malov “Qədim türk dillərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti

və perspektivləri”, S.F.Oldenburq “Türk xalqları arasında ölkəşünaslıq işlərinin metodları”, B.Çobanzadə “Türk ləhcələrinin yaxın qohumluğu haqqında”, F.Köpürlüzadə “Türk xalqlarının ədəbi dillərinin inkişafı”, A.N.Samoyloviç “Türk dillərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və yaxın vəzifələri”, F.Ağazadə “Türk dillərində düzgün yazı”, H.Şəraf “Ərəb və latın sistemli şrifflər və onların türk-tatar xalqları üçün tətbiqi məsələləri”, mövzularında son dərəcə maraqlı elmi məruzələrlə çıxış etmişdilər.

Qurultayda türk dillərinin yeddi böyük problemi müzakirə olunmuşdu. Bunlardan; 1. Əlifba məsələsi, 2. İmla-orfoqrafiya problemi, 3. Termin məsələsi, 4. Tədris-metodika məsələsi, 5. Qohum və qonşu dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və interferensiya problemləri, 6. Türk dillərinin ədəbi dil problemləri, o cümlədən ortaq ədəbi dil məsələsi, 7. Milli dil nəzəriyyəsi və türk dillərinin tarixi problemləri.

Araşdırmamızda daha çox əlifba və ədəbi dil məsələlərindən danışmağa çalışacağıq. Türk dünyasında maarifçilərin və elm adamlarının XIX əsrin sonlarından başlayaraq apardıqları yeni əlifba məsələsi iki qola şaxələnmişdi: ərəb və latın qrafikası əsasında türk əlifbası. Onu da qeyd edək ki, türk dünyasında və Azərbaycanda bu hərəkət görkəmli maarifpərvər Mirzə Fətəli Axunzadənin əlifba islahatı ilə başlamışdı. Əlifba müzakirələri və mübahisələri uzun müddət davam etmişdi. Uzun mübahisələrdən sonra səs çoxluğu və fikir üstünlüyü ilə latıncılar qalib gəldi. *“Latın əlifbasını qəbul etməklə o zaman ərəb əlifbasını işlədən Türkiyədən ayrılmağı nəzərdə tutan yuxarı sovet siyasi dairələrinin əsas fikri nə olursa olsun əlifbanı dəyişmə, türklərin bir-birindən uzaqlaşma ənənəsinin əsasının qoyulması idi”* (Fərəh, 2006:7).

Araşdırmamızın da əsas məqsədi bu qurultayda da geniş şəkildə müzakirə olunan türklər üçün ortaq ədəbi dil məsələsidir. *“Türklər üçün ədəbi dil məsələsi qurultayın 14-cü iclasında Türkiyənin və o dövr şərqşünaslığının böyük ədəbiyyatşünası professor Mehmet Fuat Köpürlüzadənin “Türk xalqlarında ədəbi dilin inkişafı” adlı məruzəsinin müzakirəsi ətrafında gedən çıxışlarda qaldırıldı”* (Hacıyev, 2013:95).

Adından da göründüyü kimi, məruzədə söhbət türk ədəbi dilinin keçmişindən, tarixin hansı dərində bu ədəbi dilin fəaliyyətə başlamasından, bu dildə hansı və necə ədəbi-bədii və elmi əsərlərin yaradılmasından gedir. F.Köpürlüzadə qədim və yüksək mədəni tərəqqi faktı kimi türk xalqlarının mükəmməl ədəbi dil sahibi olmalarından söhbət açır, hələ islama qədər türk dilinin bir sıra ləhcələrə ayrılmış olduğundan danışır. İslamdan əvvəlki tarixdə türklərin müxtəlif əlifbalardan istifadə etmələri haqqında məlumat verir. Və bu əlifbalardan birini-Orxon əlifbasını məhz türklərin özünün yaratdığını vurğulayır-əlifba yaratmaq yaratmaq mədəniyyət faktıdır və əlifba yaratmaq ədəbi dilin var olması deməkdir.

“F.Köpürlüzadə hesab edir ki, bu əlifbanı işlədən ləhcələrdən bəziləri ədəbi dillər sayıla bilərdi. Əslində, burada şərt qoymağa-“sayıla bilərdi” deməyə ehtiyac yoxdur. Çünki əlifba ədəbi dilin yazı ehtiyacını ödəmək üçün yaradılır və bilavasitə ədəbi dilin tələbi ilə gerçəkləşir. Yəni yazısı olan hər bir dil və ya ləhcə ədəbi nitq təşkilatı deməkdir. İllərlə apardığı tədqiqatın nəticəsi olaraq, F.Köpürlüzadə türk dilində sasanilərdən dövrünə (V əsr) gedib çıxan əsərlərin olduğunu söyləyirdi” (Hacıyev, 2013:95).

Dünya mədəniyyətinə hələ XIX əsrdən məlumdur ki, məhz öz əlifbası ilə yazılmış Orxon abidələrinin kamil dili timsalında VIII əsrdə türkün mükəmməl ədəbi dili vardır. Bu, kifayət qədər inkişaf etmiş ədəbi dildir. Bu, Altaydan Dunaya qədər uzanan möhtəşəm imperiyanın dövlət dilidir. Şübhəsiz, bu ucsuz-bucaqsız coğrafiyada az-çox özünəməxsus məhəlli əlamətlər qazanmış müxtəlif ləhcələr də olmalıydı. Bu nəhəng türk imperiyasının qövmələri, əsirətləri olmaq etibarilə yerli türklərin yerli ədəbi ləhcələri də imperiya ədəbi-dövlət dilinin tərkib hissələridir və təbii ki, yerli ədəbi təzahürlərdə əsas leksik, qrammatik norma imperiya-dövlət ədəbi dilindədir.

Bundan əvvəl isə *“B.Çobanzadə “Türk dillərinin yaxın qohumluğu” adlı məruzəsində bu mətləb üçün bir hazırlıq işi görmüşdü. Əvvələn, o da məruzəsinin adı ilə çox söz deyirdi-türk dillərinin yaxınlığı başqa dil ailələrindəki qohumluğa bənzəməz, o biri tərəfdən, M.Kaşğaridən gətirdiyi bu fikirlə bu dil ailəsinin üzvləri arasında yaxınlığın çox qədimlərə hetdiyini əyani göstərmişdi və beləliklə, F.Köpürlüzadənin türk xalqlarının tarixində bir ədəbi dilin inkişafından danışması havadan asılı görünmürdü. M. Kaşğarinin sözü budur: “Türk ləhcələrində leksikanın bünövrəsi birdir. Ortada da fərqlər yoxdur. Əgər varsa, yalnız müxtəlif hərflərdə (səslərdə) və onların dəyişmələrindədir”* (Stenoqram hesabat, 1926:103).

Türklər üçün ümumi ədəbi dil mübahisəsində vahid ədəbi dil tərəfdarlarının əsas söykənəcəklərindən biri bugünkü türklərin bir-birini anlaması faktı idi. *“B.Çobanzadənin məruzəsində bu məsələ canlı faktlarla özünəməxsus şəkildə cavablanmışdı, onun məruzəsində çox ibrətli məqamlar vardı”* (Babayev, 1998:93).

Tarixən müxtəlif qütblərdən-şimaldan və cənubdan, şərqdən və qərbdən olan türklər bir-biri ilə o qədər yaxınlaşırlar ki, bir-birlərinə qarışırlar; bəzən də coğrafi cəhətdən çox-çox uzaqlara düşürlər, ancaq öz yeni qonşuları ilə anlaşma üçün qarşılıqlı şivə-ləhcə mübadilələri edirlər, bir qrupdan dillər kimi görünürlər. beləliklə, bu yaxınlaşmaların izləri uzaqlaşmalar zamanı itmir və buna görə də aralarında anlaşma faktoru qüvvədə qalır. İstərim araşdırma məqsədli yazdığımız bu məqaləmizdə çox istərdim B.Çobanzadənin məruzəsindən bir parçaya diqqət yetirək; *“İstənilən türk diyarının, məsələn, Orta Asiya,*

Krım, Qafqaz və ya Volqaboyu xəritəsini götürsək, ordakı kənd, dağ və çay adlarına diqqət yetirsək, görürük ki bu adlar həm şərq, həm də qərb türk ləhcələrində və hətta monqollarda var. Buyurun, belə kiçik bir diyarda siz elə kənd ərazi adları eşidə bilərsiniz ki, onları həm şərq, həm də qərb, həm şimal həm də cənub türklərinin ləhcələrinə aid etmək olar. Biz Krım yarımadasında əhalisinin sayı on beş mini ötməyən kiçik bir rayonun dilini tədqiq etdik... Müəyyənləşdirdik ki, bu rayonun dili Krımın başqa rayonlarının dilindən bir qədər fərqlənir və biz burada müxtəlif ləhcələrin təririni və qalıqlarını gördük” (Stenoqram hesabat, 1926:104).

Türklərin tarixən yaxınlığı haqqında M.Kaşğariyə əsaslanıb danışan B.Çobanzadə müasir anlaşıma ilə də bağlı maraqlı danışıq faktlarına istinad etdi. Əslən krımlı olan B.Çobanzadə Krım ləhcəsində maraqlı danışıq təzahürləri ilə qarşılaşır. *“Krım ləhcəsi üzərində apardığı müşahidələr göstərmiş ki, əhalisi türklərdən ibarət müxtəlif kəndlərdə, hətta ayrı-ayrı ailələrdə dil və ləhcə bütövlüyünə rast gəlmək olmur. Onların nitqində həm şimal və cənub, həm şərq və qərb türk ləhcələrinin xüsusiyyətləri özünü göstərir. Buna görə də Krım türkü həm başqırd ləhcəsini, həm özbək, həm Kazan həm Anadolu ləhcələrini başa düşür. B.Çobanzadənin tədqiqatları aşkar etmiş ki, Orta Asiyada da eyni vəziyyətdir. Orda da qazqların, özbəklərin, türkmənlərin və başqalarının dillərində ləhcə qarışıqları geniş yayılmışdır. Bu da ordan qaynaqlanır ki, tarixən həm şimal, həm cənub, həm şərq, həm qərb türkcələri özləri bir-birləri ilə gündəlik və tarixi ünsiyyətdə olmuşlar”* (Hacıyev, 2013:99).

Beləliklə, F.Köpürlüzadənin məruzəsinə qədər ümumi ədəbi dil söbəti üçün zəmin hazılamışdı. Və F.Köpürlüzadənin məruzəsi ətrafında çıxışlarda ümumi türk ədəbi dili ideyası müzakirə olunmağa başlandı.

Müzakirədə iki tərəf oldu. Əksəriyyət bu qənaətdə idi ki, türklər üçün ümumi ədəbi dil yaratmaq mümkündür, həm də asanlıqla başa gələn hadisədir. Etiraz edən tərəf azlıq təşkil edirdi. F.Köpürlüzadədən sonra birbaşa əks tərəfə söz verilir, tatar nümayəndəsi Neymət Xakimov əlavə, alternativ məruzə ilə çıxış etdi, onun ardınca başqırd X.Qabitov nitq söylədi. Nemət Xakimovun mövqeyində durdu. Türkmən Bekki Berdiyev heç bir girişsiz, müqəddiməsiz N.Xakimovun məruzəsinin tənqidinə başladı. B.Berdiyev konkret danışdı, dil məntiqinə əsaslandı. Türkmən dialektləri, şivələri ilə ədəbi türkməncənin münasibətini ümumiləşdirdi. Natiq göstərir ki, türkmən ləhcəsinin şivələri bir-birindən və ədəbi türkməncədən xeyli fərqlənir. Məntiqi sual verir: *“Bu deməkdir ki, ayrı-ayrı dialektləri və şivələri varsa, onda bütöv türkmən ləhcəsi arasındakı fərqlər ortaq türk dili faktını rədd etmir. Türkmən dilçisi öz şəxsi müşahidəsinə söykəndi, dedi ki, o, tatar və başqırd dillərini xüsusi olaraq öyrənməyib, ancaq N.Xakimov və X.Qabitovun çıxışlarını, nə dediklərini başa düşüb. Ona görə də inamla dedi ki: “Göründüyü kimi, bir-birimizi anlamağa imkan verən kifayət qədər leksik material var”* (Stenoqram hesabat, 1926: 326).

Bu çıxışların hamısının canı odur ki, türkcələr yaxındır, başa düşüləndir və asanlıqla ortaq türk dili yaratmaq olar. Məşhur füyuzatçı Səbri Ayvazov çıxışında dedi ki, Türkiyədə, Kazanda, Daşkənddə elə ziyalı yoxdur ki, Əlişir Nəvaini rahat anlamasın.

Bu gün türk xalqları arasında iqtisadi, mədəni və siyasi əlaqələr gündən-günə yüksək səviyyəyə çatır. Professor Bilgəhan Atsız Gökdəğ *“Türklərin Dünyası”* kitabında yazır: *“Bu gün türk dünyasının önündə həll edilməli bir çox problemlər dayanmaqdadır. Elm, mədəniyyət, sənət, iqtisadiyyat, texnologiya və s. sahələrdə qurulacaq əməkdaşlıqlar üçün əsas şərtlərdən biri və birincisi ortaq dildir”* (Gökdağ, 2015: 177).

Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, bu əlaqələrin daha da inkişaf etdirilməsi üçün türk xalqları arasında səmərəli ünsiyyət vasitəsinin ortaq dilin yaradılaraq tətbiq edilməsi olduqca zəruridir ki, bu da, öz növbəsində, türkdilli dövlətlərin və cəmiyyətlərin bir-birinə daha da yaxınlaşmasına səbəb olacaq.

Elçin İbrahimov *“Türk xalqlarının ortaq əlifba, imla və ünsiyyət dili”* əsərində: *“Ortaq ünsiyyət dilinin formalaşdırılması bütün türk xalqları üçün anlaşılan vahid dil vasitəsinin tətbiqi yolu ilə təmin edilə bilər. Eyni dildə danışan insanlar ünsiyyəti, təbii ki, öz ana dillərində qururlar. Ana dilləri fərqli olan və bunun nəticəsində bir-birini başa düşməyən insanlar isə ancaq bildikləri ortaq bir xarici dildə ünsiyyət qurmaq məcburiyyətində qaldıqlarını”* qeyd edir” (İbrahimov, 2017: 147).

Türk xalqları arasında ortaq ünsiyyət dilinin formalaşdırılması günümüzdə çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu baxımdan türk xalqları arasında ümumi ünsiyyət dilinin formalaşdırılması zəruridir. Bunun üçün isə ortaq əlifba, lüğət tərkibi (sözlük), ortaq terminologiya yaradılması, ortaq dərslərlərin hazırlanması nəşr edilməsi qarşıda duran mühüm vəzifələrdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev, A. Bəkir Çobanzadənin yeni Azərbaycan əlifbası və orfoqrafiyası uğrunda mübarizəsi, Bakı, 1998.
2. Birinci Türkoloji Qurultayının Stenoqram hesabatı, 26 fevral-5 mart 1926.
3. Bünyadov, Z. Qırmızı terror, Bakı, 1993.
4. Fərəh, A. Birinci Türkoloji Qurultay haqqında düşüncələr, Ədəbiyyat qəzeti, Bakı, 2006.

5. Gökdağ, B.A. Türklerin Dünyası, 1.Baskı, İstanbul, 2015.
6. Hacıyev, T. Türklər üçün orta q ünsiyyət dili, Bakı 2013.
7. İbrahimov, E. Türk xalqlarının orta q əlifba, imla və ünsiyyət dili, Bakı:Mütərcim, 2017.
8. Nərimanoğlu, K.V., Latin əsaslı Türk əlifbası və I Türkoloji qurultayı Bibliografiya, Bakı, 2006.

РЕЗЮМЕ ПЕРВЫЙ ТУРКОЛОГИЧЕСКИЙ КОНГРЕСС И ПРОБЛЕМА ОБЩЕГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА ДЛЯ ТУРЕЦКОГО НАРОДА

Ибрагимов Э.А.

Институт языкознания им. И. Насими НАНА, Азербайджан

Состоявшийся в Баку с 26 февраля по 6 марта 1926 года Первый Бакинский тюркологический съезд и обсуждаемые на нем вопросы (история, язык, литература, терминология, этнография и др. Тюркских народов) были серьезным историческим событием для того периода. Обсуждаемые на конгрессе вопросы (общий литературный язык, терминология, алфавит и т.) - самые важные вопросы, стоящие сегодня перед тюркологией. В этом смысле обсуждаемый на Конгрессе вопрос об общем литературном языке тюркских народов актуален и для нашей современной тюркологии.

Ключевые слова: *тюркские народы, тюркологический конгресс, тюркские языки, общий литературный язык, общий алфавит.*

SUMMARY FIRST TURKOLOGICAL CONGRESS AND COMMON LITERARY LANGUAGE ISSUE FOR TURKISH PEOPLES

Ibrahimov EA

Institute of Linguistics named after I.Nasimi of ANAS, Azerbaijan

The First Baku Turkology Congress held in Baku from February 26 to March 6, 1926 and the issues discussed there (history, language, literature, terminology, ethnography, etc. of the Turkic peoples) were a serious historical event for that period. The issues discussed at the congress (common literary language, terminology, alphabet, etc.) are the most important issues facing Turkology today. In this sense, the issue of a common literary language for the Turkic peoples discussed at the Congress is also relevant for our modern Turkology.

Key words: *Turkic peoples, Turkology Congress, Turkish languages, common literary language, common alphabet.*

TÜRKOLÖJİ MƏNZƏRƏ VƏ I TÜRKOLÖJİ QURULTAY

Mürsəliyeva X.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Dünyada Türkologiyanın tarixi inkişafı hələ kifayət qədər işıqlandırılmamışdır. I Türkoloji Qurultay türk dünyasında, eləcə də Azərbaycanda türkoloji və ideoloji baxımdan inkişaf üçün zəmin rolunu oynamışdır. Qurultayda türkdilli xalqların tarix və etnoqrafiyasına, ədəbiyyatına, dilçilik məsələlərinə, türk dillərinin tədrisi problemlərinə həsr olunan 37 məruzə türkoloji dilçilikdə mövcud actual problemlərin həlli istiqamətində müəyyən addımların atılmasında hərəkətverici qüvvə rolunu oynamışdır.

Açar sözlər: *türkçülük, Turan, türkologiya, əlifba sistemi, intellektual paytaxt*

Akademik şərqşünaslığın bir qolu kimi yaranmış Türkologiya türkçülük ideyasına ekvivalent tarixə malikdir. Türkologiya türk mədəniyyətinin, düşüncəsinin, türk elminin tədqiqatlarının, türk tarixşünaslığının mərkəzi olmalıdır. Türkologiyanın banisi XI əsrdə yaşamış, türkdilli xalqların ilk ensiklopediyası “Divanü Lügat-it-Türk”ün müəllifi Mahmud Kaşğaridir.

XVII əsrdə xristian keşişlər tərəfindən yaradılan Sinoloji tədqiqatlar Orta Asiya türkləri və onların tarixi haqqında məlumatların meydana gəlməsinə və nəticədə türkologiyanın inkişafına gətirib çıxarmışdır. Fransada Sorbonna universitetinin professoru Deqin XVIII əsrin ortalarında “Hunların, türklərin və monqolların tarixi” adlı çoxcildlik tədqiqat yazmışdır. Türkologiya əvvəl Fransada, sonra digər Avropa ölkələrində və nəhayət XIX əsrdə Şərqşünaslıq tədqiqatlarının bir şöbəsi kimi müstəqil tədqiqat sahəsi olub. Qərbdə türkoloji dilçiliyin inkişafında Silvestr de Sasinin, Georg Jakobun xidmətləri böyük olub. Qərbdə

ənənəvi türkologiyanın mərkəzi Almaniya, elmi türkologiyanın banisi isə alman mənşəli rus türkoloq Vilhelm Radlov (1837-1918) hesab edilir [2,s.52].

XIX əsrin görkəmli türkoloq və şərqşünas alimi Mirzə Kazımbəy rus şərqşünaslığının banisi hesab edilir. O, Kazan Universitetində Şərq dilləri kafedrasının müdiri, Sankt-Peterburq Universitetində Şərq dilləri fakültəsinin ilk dekanı və səkkiz dil bilən azərbaycanlı mütəfəkkir olmuşdur. "Türk-tatar dilinin qrammatikası" (1839) əsinə görə türkoloq Demidov mükafatına layiq görülüb. Rus imperiyasında əksər türk dilləri "Tatar" və ya "Türk-tatar" adlı vahid dilin ayrı-ayrı dialektləri kimi qəbul olunduğu bir vaxtda Kazımbəy osmanlı, azərbaycan və digər türk dillərinin və ya o zaman deyildiyi kimi dialektlərinin fonoloji, morfoloji və sintaksis təhlil və müqayisəsini aparıb.

Türkoloji tədqiqatların geniş vüsət alması və türkologiya elminə olan marağın əhəmiyyətli dərəcədə artması 1893-cü ildə Danimarka Kral Elmlər Akademiyasının iclasında V.Tomsen run yazılarının sirrini (Orxon-Yenisey yazılarının) deşifrələdiyini elan etməsi, bunun ardınca, XX əsrin əvvəllərində Orxon kitabələrinin aşkar edilməsi və oxunması ilə daha da sürətləndi.

Türkologiya türk dillərinin bütün qollarına, budaqlarına aid məlumatları əhatə etməsi baxımından çox geniş anlayışdır. Tarix, dil və ədəbiyyat, arxeologiya, etnoqrafiya, türk millətinin maddi və mənəvi həyatı, yəni türklərə mənsub olmaq şərti ilə müxtəlif elm şöbələri "Türkologiya" adı altında toplanırlar [8, s.2]. Həsən Erenin tərifinə görə, "türklərlə və xüsusilə türk dili ilə məşğul olan elm sahəsi" Türkologiya adlanır [4, s.434]. Tarix türk tədqiqatlarında mərkəzi əhəmiyyətə malikdir və bu tədqiqatlar arxeologiya, antropologiya, etnologiya, etnoqrafiya kimi elmlərlə dərinləşir. Beləliklə, türk tarixi araşdırmaları türkoloji araşdırmaların öhdəsindən lazımcı gələ bilmir.

Akademik müəssisələrdə türk dilinin öyrənilməsi həm Türkoloji tədqiqatların inkişafı, həm də səriştəli türkoloqların yetişdirilməsi üçün mühüm mərhələ olmuşdur. Türk dili ilk dəfə Budapeşt Universitetində Jan Repisiti tərəfindən öyrənilməyə başladı. İlk Türkologiya kafedrası da 1870-ci ildə Macarıstanda yaradılmışdır. Macarıstanda Türkologiyasının macarların intensiv milli kimlik araşdırmaları cəhdi ilə eyni zamanda yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Macarlar macar dili və türk dili arasındakı genetik əlaqələri və keçmiş abidələr arasında əlaqələri öyrənmək məqsədilə türklərin yaşadıkları ərazilərə ekspedisiyalar təşkil etmişlər, arxeoloji qazıntılar aparmışlar, macarların mənşəyi və mədəniyyət səviyyələri ilə bağlı mühüm əsərlər yazmışlar.

Avropada Türkoloji tədqiqatlar XIX əsrin ikinci yarısından türk hərəkatının və türk tarixi baxışının formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Qərb türkoloqlarının əsərləri həmin əsrin sonlarında türk ziyalılarına ciddi təsir göstərməyə başladı. Türklər xüsusilə fransız və macar türkoloqlarının əsərlərinin təsiri altında idilər. Bu proses zamanı Macarıstanda 1910-cu ildə Turan Cəmiyyəti yaradılmışdır. Turan Cəmiyyətinin təsisçiləri arasında macar tarixçiləri Sandor Marquiz və Vamberi iştirak edirdi. 1913-cü ildə "Turan" jurnalını dərc etməyə başlayan Tarık Demirkan qeyd edir ki, Turan Cəmiyyətinin əsas məqsədi: "Asiya və bizə (macarlara) qohum olan Avropa xalqlarının elmini, incəsənətini və iqtisadiyyatını öyrənmək, onları ölkə daxilində və xaricində tanımaq, onların inkişafına kömək etmək" dən ibarət idi [6, s.26].

Osmanlı tarixçiləri 1916-cı ildə Berlində keçirilən Türk Tayfalarının qurultayında Turan nümayəndə heyəti ilə təmsil olunublar. Bu nümayəndə heyətinə Əli bəy Hüseynzadə, Yusif Akçura və başqa turançı ziyalılar da daxil idi. 1908-ci ildə türk tarixini, etnoqrafiyasını, ictimaiyyətini, mədəniyyətini, coğrafiyasını öyrənmək məqsədilə İstanbulda "Türk dərniyi" qurulmuşdur. 1913-cü ildə bu dərniyi "Türk Elm Dərniyi"i, 1915-ci ildə isə "Əncüməni-tədqiq" əvəz etmişdir. 1924-cü ildə darülfunun çərçivəsində yaradılan və 1939-cu ilə qədər Mehmet Fuat Köprülünün rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən Türkologiya İnstitutu bu zəncirin törəmələrinin toplanması və sintezi baxımından ən mühüm halqası olmuşdur. Eyni zamanda 1925-ci ildə Köprülü "Türkologiya Məcmuəsi" də nəşr etdirməyə başlamışdı. Lakin Türkologiya İnstitutun İstanbulda yaranmasının səbəblərindən biri olan Beynəlxalq Türkoloji qurultayın çağırılması haqqında layihə həyata keçirilməmişdi. Ruslar çoxdan Türkoloji qurultay təşkil etmək istəyirdilər. Bu ideya Samoyloviç tərəfindən ilk dəfə 1913-cü ildə irəli sürülmüş, lakin kifayət qədər maddi dəstək yığılmamışdır. Siyasi halların təsiri altında türkoloji qurultayın çağırılması fikri 1922-ci ildə yenidən qaldırılmışdır. Ondan sonra Samoyloviç 1923-cü ildən bu ideyaya dəstək tapmağa çalışırdı, xüsusilə azərbaycanlıları cəlb etmək istəyirdi. Tezliklə müxtəlif qruplaşmalar formalaşdı: birincisi, azərbaycanlılar, ifrat dərəcəsində latın hərflərinin tərəfdarları; ikincisi, rus türkoloqları və dilçiləri; üçüncüsü, sovet mərkəzinin qulluqçuları; sonuncu, latın hərfləri ilə gerilik məsələsini həll etmək istəyən türklər [5, s.28-29].

I Türkoloji qurultaydan bir neçə il əvvəl, 1920-ci ilin sentyabrında Bakıda Mustafa Sübhinin təşkilatçılığı ilə Şərq xalqlarının I qurultayı təşkil edilmişdi. 1924-cü ilin sentyabrında Ümumazərbaycan ölkəşünaslıq qurultayı keçirilmişdi. Bu baxımdan türkoloji qurultayın hədəf kimi Azərbaycanı seçməsi fikri ilə razılaşa bilmərik.

Türkologiya tarixində əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olan I Türkoloji Qurultay 1926-cı il 26 fevral - 6 mart tarixlərində Bakıda keçirilmişdir. “Bakı Qurultayı” haqqında fikirlər birmənalı olmamışdır. Köprülü qeyd edir ki, “Bakıda birinci türkoloji qurultayının toplanması türklərin mədəniyyət və elm yolunda yürüməyə başlamaları ilə bütün insaniyyətin nasıl faydalandığını, bundan nələr qazandığını göstərəcəkdir. Şimdiyə qədər imperialistlərin müstəmləkəçilərin əlində əsir olan və pək təbii olaraq iləriləməyin bir elm şöbəsi, bundan böylə həp və sərbəst olaraq sür'ətlə inkişaf edəcəkdir [1, s.76]”. Fransız türkoloq qeyd edir ki, Rusiya Bakıda Türk qurultayını toplayaraq Bakını “Türkdilli dünyanın intellektual paytaxtı” etməyə çalışır [11, s.30.]. Digər fransalı türkoloq da Bakı Konqresini sovet hakimiyyətinin pantürkist düşüncəsini neytrallaşdırmaq məqsədilə Moskvanın başladığı “əks-hücum” kimi şərh edir [10, s.86]. İlber Ortaylı Bakı Türk Konqresini Sovet türkoloqlarının Türkologiya ilə üzləşdikləri yer kimi qiymətləndirir [9, s.393]. Bakı Konqresini Sovet Rusiyasının ekspansionist mədəni siyasətinin çərçivəsinin müəyyən edilməsi sayəsində bütöv şəkildə izah etmək olar.

Konqresdə iştirak edən alman türkoloqu Teodor Menzelin sözlərinə görə, qurultayın Bakıda təşkil edilməsinin əsas səbəb odur ki, Bakı türkdilli icmaların Rusiyanın sərhədlərində yerləşən ən intellektual şəhəri sayılır, Mərkəzi Asiya isə o zaman qeyri-sabit idi [12, s.6-11].

I Türkoloji Qurultayda türkologiyanın yeddi böyük problemi üzrə müzakirələr aparılmış və müvafiq qərarlar qəbul edilmişdi: 1. Əlifba məsələsi; 2. İmla-orfoqrafiya problemi; 3. Termin məsələsi; 4. Tədris-metodika məsələsi; 5. Qohum və qonşu dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və interferensiya problemləri; 6. Türk dillərinin ədəbi dil problemləri, o cümlədən, ortaq ədəbi dil məsələsi; 7. Ulu dil nəzəriyyəsi və türk dillərinin tarixi problemləri.

Qurultayda cəmi 131 nəfər iştirak etmişdir ki, bunlardan 92 nəfər türk, 20 nəfər rus, 3 nəfər alman (Teodor Menzel, Paul Vittek, Valter Radebold), 1 nəfər ukraynalı idi. Qurultayda Türkiyəni Mehmet Fuad Köprülü, Hüseynzadə Əli Turan və İsmayıl Hikmət Ərtaylan təmsil etmişlər. Qurultay iştirakçılarının peşə istiqamətləri də müxtəlif olmuşdur: 3 nəfər Elmlər Akademiyasının üzvü, 18 nəfər professor, 5 nəfər dosent, 2 nəfər həkim, 1 nəfər diplomat, 1 nəfər hüquqşünas, 22 nəfər müəllim və pedaqoq, 4 nəfər ədəbiyyatçı, 14 nəfər redaktor və jurnalist, 2 nəfər tələbə, 17 nəfər siyasətçi, 42 nümayəndənin peşəsi isə məlum deyildir. Onlardan 19 nümayəndə xüsusi olaraq dəvət olunub, digərləri isə cəmiyyətin nümayəndələridir [5, s.36].

İclası Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Səməd Ağamalıoğlu sədrlik etmiş, qurultayın Rəyasət Heyətinə aşağıdakı şəxslər seçilmişdilər: Səməd Ağamalıoğlu, Azərbaycandan Ruhulla Axundov, Həbib Cəbiyev, tanınmış şərqşünas-tarixçi alim akademik Bartold, akademik Oldenburq, Avropa alimlərinin nümayəndəsi professor Mensel, RSFSR Xalq Maarif Nazirliyindən Naqovitsin, professor Bəkir Çobanzadə, professor Samoyloviç, Qazaxıstandan Bəytursun, Yakutiyadan Barahov, Şərqşünaslıq Assosiasiyasından Borozdin və Pavloviç, Tatarıstandan Qəlimcan İbrahimov, Başqırdıstandan İdelquzin, Türkiyədən Fuad Köprülü, Dağıstandan Qorqmasov, Özbəkistandan Nahamov, Qara-Qırğızıstandan Tunstanov, Türkmənistandan Berdiyev, Krımdan Akçökraklı, Şimali Qafqazdan Əliyev Umar. Bundan əlavə Azərbaycan nümayəndə heyəti və digər respublikalar adından Əli bəy Hüseynzadə, Banq, Mustafa Quliyev, akademik Marr, Lunaçarski və Tomsen Qurultayın Rəyasət Heyətinə fəxri üzv seçiliblər [13].

Qurultayın açılışında Teodor Menzel qurultayı Vilhelm Radlovun şərəfinə, türklər isə İsmayıl bəy Qaspiralinin şərəfinə keçirməyi təklif ediblər. Beləliklə, ilk Türkoloji qurultayın Qaspiralinin və Radlovun şərəfinə keçirilməsi qərara alınıb [12, s.27]. Bu onu göstərir ki, almanlar türkologiya sahəsində ruslarla dostluq və əməkdaşlıq istiqamətində çalışmaq istəyirdilər. Almaniya və onun siyasi missiyası adından Menzelin Bakıda iştirakı bunun əyani sübutudur.

Qurultayda diqqət çəkən çıxışlar sırasında V.V. Bartoldun “Türk xalqlarının tarixinin müasir vəziyyəti və öyrənilməsinin yaxın vəzifələri”, Bəkir Çobanzadənin “Türk ləhcələrinin yaxın qohumluğu haqqında” və A.N. Samoyloviçin “Türk dillərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və yaxın vəzifələri” məruzələri xüsusilə seçilmişdir.

Bakı qurultayının ən əsas istiqaməti latın hərfləri, latın əlifbası haqqında diskussiyalardır. Fransız türkoloqu Cozef Kastan deyirdi: “Əgər azərbaycanlılar latın əlifbasını qəbul etsələr, onlar İstanbulda çıxan kitabı oxuya bilməyəcəklər. Bu, türk coğrafiyası ilə müsəlmanlar arasında əlaqələrin kəsilməsi deməkdir” [10, s.68]. Türk əsilli, türkdilli sovet türkoloqlarının hərfləri latınlaşdırma eksperimenti əlifba məsələsini Bakı Qurultayında qızgın müzakirələrin mövzusu olmasının əsas səbəblərindən biri edib. Sovet türkoloqları türk dilinin fonetik strukturunu bu baxımdan müzakirə etmişlər. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan hökuməti 1922-ci ilin iyulunda Ankara hökumətinə əlifbanın latınlaşdırılması haqqında memorandum göndərib. Azərbaycan Ali Sovetinin 1 may 1925-ci il tarixli fərmanı ilə latın əlifbası Azərbaycan türk dilinin rəsmi əlifbası kimi tanınmışdır. Qurultayda ümumi ədəbi dil mövzusu da əlifba kontekstində qaldırıldı, lakin nəticə əldə olunmadı. Samoyloviçin uzun müddət ictimai və ədəbi türk dili uğrunda çıxışları diqqətçəkəndir [3, s.67-68]. Qurultayın nəticələrinin Türkiyədə sükutla qarşılanmasının səbəbi əlifba məsələsidir. Buna görə

qurultaya Türkiyədən heç bir mətbuat işçisi getməmiş, bütün məlumatlar rus kanalları vasitəsi ilə əldə edilmişdir. Ayas İshaki hələ Bakı qurultayından əvvəl çıxışında izah etməyə çalışıb ki, əgər latın hərfləri Rusiya türkləri arasında Bakı qurultayında qəbul edilərsə, türklər mədəniyyət baxımından iki yerə bölünə bilər [7, s.427]. Sonrakı illərdə qurultayda rus türkləri üçün latın əlifbası sisteminə əsaslanan bir sıra yeni əlifbalar qəbul edilmişdir. Qurultayın bu qərarı da Türkiyənin latın əlifbasına keçmək qərarına təsir etmişdir.

1928-ci ildə Səmərqənddə keçirilməsi planlaşdırılan II Türkoloji Qurultay əvəzinə, 1936-cı ildə Aşqabadda II Türkmən Qurultayı keçirildi. Aşqabad Türkmən Qurultayında orfoqrafiya və terminologiyanın müəyyənəşdirilməsi, həmçinin sovet dövrü klassiklərin tərcümə məsələlərinin inkişafı müzakirə olunmuşdur. Maraqlıdır ki, Səmərqənd Türkoloji qurultayının baş tutmadığı və sovet türkləri arasında kiril əlifbasının qəbul edilərək istifadə olunduğu bir zamanda II Türkmən qurultayı keçirildi. Bundan dərhal sonra bir vaxtlar qəti şəkildə latın hərfləri, latın əlifbası tərəfdarı olan türk ziyalıları aradan götürüldü. Türklərin bir bütün halına gəlməməsi və sovet ideologiyasına uyğun hala gətirilməsi Türkmən qurultayının əsas məqsədi olmuşdur. Beləliklə, türkologiya sahəsində 1920-ci illərdə türk birlikləri ilə Rusiya arasında elmi əməkdaşlıq çərçivəsində başlamış münasibətləri 1930-cu illərdə siyasi əməkdaşlıq münasibətləri əvəz etdi.

Türkoloji qurultay türk dünyasında, eləcə də Azərbaycanda türkoloji baxımdan inkişaf üçün zəmin yaratdı. Azərbaycanda görkəmli alim Fərhad Zeynalovun təşəbbüsü ilə 1969-cu ildə Türkologiya kafedrası yaradıldı. Alim türkologiya sahəsində 70-dən çox elmi əsərin, o cümlədən 20-yə yaxın monoqrafiyanın müəllifidir.

Azərbaycanda Türkologiya sahəsində M. Şirəliyevin xidmətləri də danılmazdır. O, “Sovetskaya Türkologiya” jurnalının təsisçisi və baş redaktoru olub (1970-1987-ci illərdə). “Sovetskaya Türkologiya” jurnalı məhz Bakıda nəşr edilmişdir. Bu fakt Azərbaycanın və onun paytaxtı Bakı şəhərinin postsovet məkanında türkologiyanın mərkəzi kimi məşhurluğunun və təsdiqinin ifadəsidir. Bu jurnal hal-hazırda Bakıda Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda “Türkologiya” jurnalı adı ilə öz işini uğurla davam etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Köprülü M. F. Azəri. Bakı: Elm, 2000, 115 s.
2. Bozkurt F. Almanya'da Türkoloji. Toplumsal Tarih, №14, 1995, s.52-55.
3. Bayat A. H. Hüseyinzade Ali Bey, [Atatürk Kültür Merkezi Yayınları](#), 410 s.
4. Eren H. Türkoloji. Türk Ansiklopedisi, C.XXXII, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1983, 461 s.
5. Demirel Ö. F. I Türkoloji Kongresi ve Theodor Menzel", 1926 Bakû Türkoloji Kongresinin 70. Yılı Dönümü Toplantısı. Ankara: TDK Yayınları, 1999, s.28-36
6. Demirhan T. Macar Turancıları. Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, 183 s.
7. İshaki A. Arap ve Latin Harfleri. Türk Yurdu, 1926, No: 6, s. 427
8. Köprüzade M. F. Türkiyat Aleminde. Hayat, № III/53, 1927, s.2-3
9. Ortaylı İ. Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler – 1.Ankara, 2000, 606 s.
10. Castagne J. Le congres de Turcologie de Bakou en Mars 1926. Revue du Monde Musulman. Paris: Leroux, Nu. 63, 1926, 90 p.
11. Copeaux E. Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, 341 s.
12. Menzel T. *Der I. Turkologische Kongress in Baku* 26. 2. bis 6. 3. 1926. In: Der Islam 16 (1927), 1-76, 169-228
13. <http://www.anl.az/>

РЕЗЮМЕ

ТЮРКОЛОГИЧЕСКАЯ ПАНОРАМА И I ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЙ СЪЕЗД

Мурсалиева Х.М.

Сумгаитский Государственный Университет, Азербайджан

Историческое развитие тюркологии в мире еще недостаточно освещено. I Тюркологический съезд послужил основой для тюркологического и идеологического развития в тюркском мире, а также в Азербайджане. На съезде 37 докладов, посвященных истории и этнографии тюркоязычных народов, литературе, языковым вопросам, проблемам преподавания тюркских языков, сыграли роль движущей силы в принятии определенных шагов в направлении решения актуальных проблем тюркологического языкознания.

Ключевые слова: *тюркизм, Туран, тюркология, алфавитная система, интеллектуальная столица*

SUMMARY
TURCOLOGICAL PANORAMA AND I TURCOLOGICAL CONGRESS
Mursaliyeva K.M.

Sumgayit State University, Azerbaijan

The historical development of Turkology in the world has not yet been sufficiently covered. The First Turkological Congress served as the basis for the Turkological and ideological development in the Turkic world, as well as in Azerbaijan. At the congress, 37 reports on the history and ethnography of the Turkic-speaking peoples, literature, language issues, and problems of teaching Turkic languages played the role of a driving force in taking certain steps towards solving the current problems of Turkic linguistics.

Key words: *Turkism, Turan, Turkology, alphabetic system, intellectual capital*

**I TÜRKOLÖJİ QURULTAYIN ƏLİFBA İSLAHATI TÜRK
XALQLARININ GƏLƏCƏK DOKTRİNASI KİMİ**

Nəcəfova Ş.Y.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Bu araşdırmada 1926-cı ildə 26 fevral-5 mart arasında keçirilən I Türkoloji Qurultayın müxtəlif cəhətləri tədqiq olunmuşdur. Məlumdur ki, bu qurultay müxtəlif aspektlərdən izah olunur. Bu qurultaya müsbət və ya mənfi yöndən baxılmasına baxmayaraq siyasi tariximizin bir parçası olaraq həmişə gündəmdə qalmaqda davam edir. Tədqiqatda göstərilir ki, I Türkoloji Qurultay Rusiya işğalçı hakimiyyətinin mənfi ambisiyaları əsasında baş tutsa da, nəticə etibarilə istənilən nəticəni verməmiş, əksinə Türk xalqlarının gələcək inkişafının təməlini təşkil etmişdir. Hətta bu qurultayda əsas etibarilə müzakirə və mübahisə mövzusu olan əlifba islahatı Türk xalqlarının gələcək doktrinasına çevrilmişdir. Belə ki, Rusiya yanlış addım atdığını anlayaraq 10 ildən sonra bu qurultayın nəticələrini dəyişmək üçün işğal etdiyi bütün Türk Respublikalarında fərqli kiril əlifbasını tətbiq etmişdir. Ancaq xalq yaddaşı pozulmaz olduğu üçün əsrin sonunda müstəqilləşən Azərbaycan və sair Türk Respublikaları yenidən latın əlifbasına qayıtmış, I Türkoloji Qurultayın nəticələrindən yüksək səviyyədə istifadə olunmuşdur. Tədqiqatda bir çox yeniliklər ilk dəfə olaraq elmi ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılır.

Açar sözlər: *I Türkoloji Qurultay, Latın əlifbası islahatı, Türk Respublikaları, Türk Birliyi, Türkiyə, Rusiya şovinizmi.*

1926-cı ilin fevral ayının 26-dan martın 5-nə kimi (1,189-191) Bakıda keçirilən Türkoloji qurultay çox mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur. Bu tarixin dəqiq olduğu I Türkoloji Qurultay haqqında Azərbaycan və rus dilində çıxan akademik mənbələrdə öz əksini tapmışdır (1,190; 11,3; 2,301).

Ancaq bəzi mənbələrdə qurultayın martın 5-də yox 6-da bitdiyini də qeyd etmişlər: “26 Şubat-6 Mart 1926 yılında gerçekleşen Bakü Türkoloji Kurultayı, çok önemli bir rol oynadı” (4, 143), yaxud “I Türkoloji qurultay (26 fevral – 6 mart 1926-cı il) türk xalqlarının dil və mədəniyyət tarixinə mühüm bir hadisə kimi daxil olmuşdur” (6, 23).

I Türkoloji qurultay haqqında öncə qeyd etmək lazımdır ki, sovet dönəmində keçirilən bu adda qurultay iki səbəbdən baş tuta bilmişdi. Birincisi, işğal siyasətini Türk Respublikalarında həyata keçirən rus hakimiyyəti hələ bütünlüklə möhkəmlənməmişdi və türk millətlərinin adı üzərində repressiyaya başlamamışdı, ikincisi, bu qurultayda türk xalqlarının ərəb əlifbasından, xüsusilə də əski əlifbadan qopardılması strateji məqsədlərdən ən mühümü idi. Əslində, bu qurultayda daha sonra həyata keçiriləcək proseslərin və repressiv siyasətin mesajları da verilmişdi. Təsədüfi deyil ki, türk adının Azərbaycan üzərindən götürülməsi və azərbaycanlı adlı bir millətin və yaxud xalqın rəsmi şəkildə meydana çıxması üçün ən az on il vaxt lazım idi. Buna nail olan ruslar məhz 1936-cı ildə türk adının ləğvinə nail olub, onun yerinə azərbaycanlı adı, türk dili yerinə Azərbaycan dili istilahını qəbul etdirdilər (9,4; 5,16).

I Türkoloji Qurultay istilahının bu şəkildə meydana çıxma bilməsi Rusiya-Türkiyə münasibətlərinin də həmin ərəfədə normal olmasından irəli gəlirdi. Qeyd etdiyimiz kimi Rusiyanın və Türkiyənin gərgin daxili vəziyyəti və xarici təhlükələrə qarşı ehtiyatlı olması iki yeni yaranan respublikada bir-biri ilə normal münasibət yaratmaq ehtiyacı doğurmuşdu. Bu baxımdan Sovet rəhbərliyi türk xalqlarının bir araya gəldiyi qurultayın bu adda adlanmasına əngəl törətməmişdi. Ancaq Rusiya qurultayın adına maneə təşkil etməsə də, gizlində Türkiyənin qurultayda yüksək səviyyədə iştirakına dolayı yolla adekvat addımlar da atmışdı. Bu barədə Ə.Tahirzadə yazır ki, “ Birinci Türkoloji Qurultaya Türkiyədən nümayəndələrin gəlməsinin və beləliklə Türkiyənin qurultayın işinə ideoloji təsirinin qarşısını mümkün olduğu qədər almaq üçün

Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikası Birləşmiş Dövlət Siyasi İdarəsi ("OQPU"/"ZakÇeka") 9 dekabr 1925-ci ildə bir neçə nəfəri həbs etdi və bununla da Moskva Türkiyə diplomatlarını gərginlik altında saxladı (3, 32).

Bütün siyasi maneələrə baxmayaraq yuxarıda qeyd etdiyimiz səbəblərdən I Türkoloji qurultay Türk etnoniminin onomastik ifadəsi ilə ilk qurultayını Bakıda keçirə bildi və bütün türk Respublika və Vilayətlərindən, hətta Türkiyədən qonaqlar bu qurultaya qatıldı. Bu fikir adamlarının arasında məşhur dövlət adamı, Azərbaycan Cümhuriyyətinin 1918-ci ildə bütün Şərqdə ilk respublika kimi meydana çıxmasında mühüm rol oynayan və onun ideoloji əsaslarını hazırlayan Əli bəy Hüseynzadə də var idi (6, 17).

Eyni zamanda bu Qurultay Azərbaycan Respublikasının paytaxtında ümumsovet məkanını və bir sıra xarici dövlətləri cəmləməklə Azərbaycanın əhəmiyyətli Türk məkanı olduğunu və əsas əhalisinin türk olduğunu çox geniş səviyyədə nümayiş etdirdi. Əlbəttə o zaman konstitusiyada milli mənşəyimiz türk yazılırdı, ancaq bu təbliğ və təşviq baxımından zəif aparılırdı. Buna qarşı anti-təbliğət də mühüm səviyyədə qüvvədə idi. Yaxın onillikdə artıq bu aqressiv təbliğətin mənfi nəticələri də özünü göstərəcəkdə. Ancaq Bakı şəhərinin I Türkoloji Qurultayın paytaxtı seçilməsi mühüm milli qələbə idi.

Qurultayda qeyd etdiyimiz kimi ən mühüm məsələlərdən biri və ən başlıcası əlifba məsələsi idi. Bu o qədər əhəmiyyətli hadisə idi ki, hətta bu günə qədər bu problem olaraq mübahisə mövzusu kimi qalmaqdadır. Təbiidir ki, rus işğalçı hakimiyyəti latın əlifbasını qəbul etdirməklə şərq xalqlarını bir-birindən ayırmaq məqsədi daşıyırdı. Təəssüflə demək olar ki, buna nail ola bildi. Ancaq ruslar unutmuşdular ki, bu əlifba türk xalqlarını bir araya gətirir və türk xalqları arasında olan münasibətləri də genişləndirir. Elə bu səbəbdən təsadüfi deyil ki, Azərbaycan türkləri latın əlifbasında çox qala bilmədilər. Növbəti dövrdə bu addımın yanlışlığını anlayan rus şovinizmi tezliklə türk xalqlarının bir araya gələ biləcəyini, bir-birini daha aydın şəkildə anlayacağını, inanc və mədəniyyətin birgəliyindən çıxış edərək müstəqilləşməyə can atacağını, hətta bu proseslərin başladığını göz önünə gətirərək kirill əlifbasını ortaya atdı. Bu əlifbanı müxtəlif hərflər fərqləri ilə qəbul etdirərək Azərbaycanı digər türk xalqlarından müvəqqəti də olsa, ayırmağı bacardı.

Bu kontekstdə V.Kurban yazır ki, "Vahid əlifba əvəzinə 20-ə qədər dəyişik əlifba tərtib edildi. Yəni Sovet türklərinin əlifbası 19 hissəyə bölündü. Azərbaycan, Türkmənistan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan Sovet Sosialist Respublikalarında və müxtəlif bölgələrdə yaşayan türklərə empoze edilən Kiril əlifbasının heç biri digərinin bənzəri deyildi. Eyni sayda olan, eyni dildə danışan və hələ dünən eyni əlifbanı istifadə edən bu insanlar artıq bir-birlərinin yazılarını belə anlamırdılar (8, 102).

Təsadüfi deyil ki, elə millət adının da dəyişdirilməsi eyni vaxta düşdü. Bununla Azərbaycan türklərinə millət olaraq türk, inanc olaraq müsəlman olduğunu unudurmaq əsas strateji məqsədlərdən idi. Çünki Moskva yaxşı anlayırdı ki, ayağa qalxacaq Azərbaycan türkləri həm sovet sərhədləri daxilində, həmçinin xaricində olan türkləri, əsas etibarilə də Türkiyəni bir ideoloji-siyasi və milli platformada birləşdirə bilər.

Bu gün biz bu proseslərin yüksək xətt üzərində sürətli dinamika ilə inkişafının şahidiyik. Azərbaycan Respublikasının XX əsrin sonunda əvvəl paralel olaraq, daha sonra tam şəkildə kiril əlifbasından yenidən latın əlifbasına keçməsi çox doğru siyasi addım olaraq bu gün bütün Türk xalqlarının bir-birini yenidən anlama bilməsi üçün geniş imkan yaratdı. Bu baxımdan I Türk Qurultayında qəbul olunan latın əlifbası ilə bağlı qərar bu gün davam edən yüksəlişin bünövrəsi rolunu oynamaqla mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Rus işğalçıların öz məqsədləri üçün həyata keçirdikləri bu islahat onlara deyil, türk genetik yaddaşının unudulmaz hadisəsi kimi müasir tariximizdə Türk xalqlarının mənafeyinə xidmət etdi. Yalnız bu qurultayda iştirak edənlərin ad və soyadını müşahidə etdikdə aydın görünür ki, bu mütəfəkkirlər Azərbaycanı canından artıq sevən görkəmli şəxsiyyətlərdir və onların uzaqgörənliyi bu qurultayda öz rolunu oynayacaqdı. Əks təqdirdə bu şəxsiyyətlər formal qurultayda iştirak etməzdilər. Dəqiq tarixi mənbələrə görə "Fevralın 26-dan martın 5-dək davam edən qurultayda 131 nümayəndə (93 nəfəri türk dilli idi) iştirak edirdi. Sovetlər Birliyində yaşayan türk dilli xalqların əksəriyyəti təmsil olunmuşdu. Azərbaycan nümayəndələri Səmədağa Ağamalıoğlu, Mustafa Quliyev, Əhməd Pepinov, Bəkir Çobanzadə, Ruhulla Axundov, Pənah Qasımov, Hənəfi Zeynallı, Əli bəy Hüseynzadə, Fərhad Ağayev, Cəlil Məmmədquluzadə, Cəbbar Məmmədzadə, müəllim Ayna Sultanova və b. idilər (1,190).

Bundan əlavə qurultayda millətsevər, vətənsəvər və türklük ideyası daşıyan görkəmli şair və yazıçılar da iştirak etmişdir. A.Xürrəmçizi yazır ki, "Cəfər Cəbbarlı, Vəli Xulufu, Hüseyn Cavid qurultayda iştirak etsə də, onların adı istər rusca, istərsə də azərbaycanca çap olunmuş stenoqrafik hesabatda düşməmişdir. Qurultayda qeydiyyatdan keçməyən nümayəndələr haqqında Azərbaycan Dövlət Arxivinin direktor müavini Sima Babayeva da məlumat vermişdir (www.ourbaku.com) (3,15). Təəssüf ki, istifadə mənbəyi olaraq təqdim etdiyimiz VII cildlik Azərbaycan tarixində (VI cild) də bu kimi görkəmli şəxsiyyətlərin adları qeyd olunmamış, yalnız "və başqaları" kimi qeyri-müəyyən şəkildə yer almışdır (1,190).

I Türkoloji Qurultayın demək olar ki, başlıca mövzusu elə əlifba islahatı adlandırılan siyasi-ideoloji hadisə idi. Təsadüfi deyil ki, İ.Həbibbəyli I Türkoloji Qurultayın öncə yalnız əlifba məsələsini həllətmək

üçün çağırıldığını, daha sonra məzmun dəyişikliyi edildiyini qeyd edir: “Əslində, Birinci Türkoloji Qurultayın əlifba islahatlarının aparılması ilə bağlı çağırılması düşünülmüşdü. Sonra bura terminologiya, orfoqrafiya, dilçiliyin digər məsələləri, eyni zamanda ədəbiyyat, folklor, tarix, etnoqrafiya kimi məsələlər də əlavə olunmuşdu (3,7).

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi qurultayda digər məsələlər də müzakirə edilib, müəyyən qərarlar qəbul olunmuşdur. Buraya dil, folklor, etnoqrafiya və s. məsələlər də aiddir. Ancaq aydın görünür ki, bu kimi məsələlərə elə əlifba islahatı əsasında keçid edilib, türk xalqlarının vahid əlifba məsələsinə toxunulub. Vahid türk məkanı işarələnirsə, təbiidir ki, burada folklor, etnoqrafiya və dil məsələləri əsas gündəm təşkil etməyə bilməzdi. Lakin rus şovinizminə qarşı türk təəssübkeşliyi də bu qurultayda ciddi şəkildə qoyulmuşdur. Yuxarıda diqqət çəkdiyimiz kimi Rusiya ideoloqları bu məsələləri praktik səviyyədə yalnız 10 il gündəmdə saxladıqdan sonra dəyişdirmiş, kiril əlifbası ilə türk xalqlarını bir-birindən ayırmış, türk adı və türk dili istilahlarını da yasaqlamışdır.

Rusiyanın siyasi manevrləri yenə də bu qurultayın nəticələrinə bütünlüklə təsir göstərə bilməmiş, türk dillərinin, etnoqrafiyanın və türkologiyanın inkişafı qarşısı alınmaz bir səviyyədə bu günə qədər öz bəhrələrini vermişdir. Hətta bu qurultayın nəticələrinə Rusiyanın aqressiyası o qədər çox olmuşdur ki, bəzi məlumatlara görə qurultayda iştirak edən fikir adamlarının əksəriyyəti repressiyaya məruz qalmışdır. M.İmanov bu barədə yazır ki, “Azərbaycandan həmin Qurultayda on yeddi nəfər nümayəndə iştirak edib. O nümayəndələrdən, səhv etmərsə, bir nəfərdən – Qurultayın bir çox iclasına sədrlik etmiş Səmədağa Ağamalıoğlundan başqa yerdə qalan bütün nümayəndələr 1937-ci il repressiyasının qurbanı olublar. Səmədağa Ağamalıoğlu 1930-cu ildə dünyasını dəyişib və belə demək mümkünsə, canını repressiya təqiblərindən bu yolla qurtara bilib” (3,10,11).

Beləliklə qurultayın ən mühüm mövzusu əlifba islahatı olmuş, ancaq diqqət çəkdiyimiz kimi bu islahat sovet rəhbərliyinin düşündüyü kimi rus şovinizminin maraqlarından daha çox türk xalqlarının doktrinasına çevrilmiş, bu gün gedən proseslərin təməlini qoymuşdur. Hətta milli lider M.Ə.Rəsulzadə bu qurultaydan altı il əvvəl Türk konfederasiyasının gələcəkdə qurulacağını deməklə bu kimi məcburi proseslərin baş verəcəyini böyük mütəfəkkir olaraq proqnozlaşdırmışdı. Bu barədə A.İslamzadə yazır ki, “M.Ə.Rəsulzadə... göstərir ki, Türk birliyi, Turan formasını dəyişib müasir dövrdə başqa şəkildə mövcud olacaq! Yəni bir dövlətdə türk dövləti ərazisi olmayacaq. Ancaq müstəqil türk dövlətləri meydana çıxacaq. Bu dövlətlər vahid bir Türk federasiyasında birləşəcək (7,238).

Tədqiqatçı M.Ə.Rəsulzadənin eyni kontekstdə qiymətli mülahizələrinə də diqqət çəkir: “Yeni Turan, mədəni birlik üzərində təsis edilib ancaq gələcək birər Türk hökumətlərinin federasyonu şəklində təsəvvür oluna bilər. Azərbaycan da bu gələcək Turan silsiləsinin mühüm bir halqasıdır” (10,33).

Sonuc olaraq I Türkoloji Qurultayın əlifba islahatını və əhəmiyyətini əsas etibarilə aşağıdakı kimi təzisləşdirmək olar:

1. I Türkoloji Qurultay adında daşdığı etnonimik səciyyəsinə görə Türk xalqları arasında birləşdirici faktora çevrilmişdi;
2. I Türkoloji Qurultayda əlifba islahatı türk xalqlarının gələcək doktrinası kimi genetik yaddaşın həlledici rüşeyminə çevrilə bildi;
3. Rus şovinist hakimiyyəti əlifba islahatında xalqları bir-birindən ayırmaq məqsədi güdsə də, latın əlifbası türk xalqlarının vahid məkan işarəsinə çevrildi;
4. I Türkoloji Qurultay XX əsrin sonunda yenidən bərpa olunacaq latın əlifbasının mühüm keyfiyyətlərini ortaya qoydu;
5. Ümumi Sovet məkanını və Türk xalqları yaşayan xarici ölkələri öz ətrafında cəmləyən Qurultayın Bakıda keçirilməsi Azərbaycan Respublikasının Türk Respublikası olduğunu işarələməklə bərabər Türk Respublikaları arasında mühüm hərəkətverici əhəmiyyətini təsdiqlədi;
6. I Türkoloji Qurultay türkologiya, etnoqrafiya, linqvistika və folklor sahələrinin daha da geniş səviyyədə sistemləşdirilməsində əsaslı rol oynadı;
7. Qurultay mövcud rus rejiminin siyasi ambisiyaları üzərində qurulmasına baxmayaraq Türk xalqlarının mövcud şəraitdə passiv, perspektivdə aktiv səviyyədə mənafeyinə xidmət etdi.

Son olaraq onu qeyd edək ki, I Türkoloji Qurultayın mənfi və müsbət nəticələri inkar olunmasa da nəticə etibarilə ümumtürk mənafeyini ifadə edən faktora çevrilməsi aydın nəzərə çarpır. Bu baxımdan tariximizin inkarçı şəkildə deyil, analitik səviyyədə oxunması vacib və zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VI cild (aprel 1920 - iyun 1941). Bakı: Elm, 2008.
2. Azərbaycan tarixi. Dərslik. Bakı: “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2016.

3. Birinci Türkoloji Qurultay: görünən və görünməyən tərəflər. Elmi sessiyanın materialları (10 iyun 2016-cı il). Bakı: Elm və təhsil nəşriyyatı, 2016, 100 s.
4. Ergun E. Azərbaycanda bir Ulusal kimlik meselesi olarak alfabe değişiklikleri / Ankara: Bilig Yaz 2010, Sayı 54: 139-160
5. Hacıyev T. Azərbaycan Kərküksünaslığının banisi (ön söz) / Paşayev Q. Seçilmiş əsərləri. VII cildə. II cild. Bakı: Təhsil, 2012.
6. Həsənova S. Əli bəy Hüseynzadənin dilçilik görüşləri. Bakı, 2006.
7. İslamzadə A. M.Ə.Rəsulzadənin “Əsrimizin Səyavuşu” əsərində milli dövlət ideyası və folklor”. Folklor milli kimlik kontekstində” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları /30.06.2018/ Bakı: Elm və Təhsil, 2019. s. 235-239
8. Kurban V. Azərbaycanda 1920`li və 30`lu illərdəki əlifba dəyişikliyi və bunun basına yansımaları / Tarix və onun problemləri, № 1. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 2011.
9. Qurbanova G. “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti fənni üzrə praktikum”. Bakı: Kooperasiya nəşr, 2017.
10. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı: Gənclik, 1991.
11. Первый Всесоюзный Тюркологический Съезд, Баку 2011, “Нагыл Еви”. 552 стр.

РЕЗЮМЕ РЕФОРМА АЛФАВИТА I ТЮРКОЛОГИЧЕСКОГО СЪЕЗДА КАК БУДУЩАЯ ДОКТРИНА ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Наджафова Ш.Ю.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В этом исследовании были изучены различные аспекты I Тюркологического съезда, проходившего в 1926 году с 26 февраля по 5 марта. Известно, что этот съезд объясняется с разных сторон. Несмотря на то, что этот съезд рассматривается с положительной или отрицательной стороны, он всегда остается в повестке дня как часть нашей политической истории. В исследовании показано, что I Тюркологический съезд, хотя и проходил на основе отрицательных амбиций российской оккупационной власти, в конечном итоге не дал желаемых результатов, а, напротив, составил основу дальнейшего развития тюркских народов. Даже на этом съезде реформа алфавита, которая в основном является предметом обсуждения и споров, стала будущей доктриной тюркских народов. Так, Россия, понимая, что сделала неправильный шаг, через 10 лет, чтобы изменить результаты этого съезда, ввела во всех оккупированных ею турецких республиках разный кириллический алфавит. Однако из-за нерушимости народной памяти азербайджанская и другие тюркские республики, ставшие в конце века независимыми, вновь вернулись к латинскому алфавиту, результаты I Тюркологического съезда были использованы на высоком уровне. Многие новшества в исследовании впервые доводятся до сведения научного сообщества.

Ключевые слова: I Тюркологический съезд, реформа латинского алфавита, тюркские республики, тюркский союз, Турция, русский шовинизм.

SUMMARY I TURKOLOGICAL CONGRESS ALPHABET REFORM AS THE FUTURE DOCTRINE OF THE TURKIC PEOPLES

Najafova Sh.Y.

Sumgayit State University, Azerbaijan

In the article various aspects of the First Turkological Congress, held in 1926 from February 26 to March 5, are studied. It is known that this congress is explained from different sides. Despite the fact that this congress is viewed from a positive or negative side, it always remains on the agenda as part of our political history. In the article it is shown that the First Turkological Congress, although it was held on the basis of the negative ambitions of the Russian occupation authorities, ultimately did not give the desired results, but, on the contrary, formed the basis for the further development of the Turkic peoples. Even at that congress, the reform of the alphabet, which was mainly the subject of discussion and controversy, became the future doctrine of the Turkic peoples. Thus, Russia, realizing that it had taken the wrong step, ten years later, in order to change the results of this congress, introduced a different Cyrillic alphabet in all the Turkish republics it occupied. However, due to the inviolability of the people's memory, the Azerbaijani and other Turkic republics,

which became independent at the end of the century, returned to the Latin alphabet again, and the results of the First Turkological Congress were used at a high level. Many innovations in research are brought to the attention of the scientific community for the first time.

Key words: *I Turkological Congress, reform of the Latin alphabet, Turkic republics, Turkic Union, Turkey, Russian chauvinism.*

AZƏRBAYCANÇILIQ VƏ TÜRKCÜLÜYÜN BİRLİK İDEOLOGİYASI

Nəsirova A.A.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Türkçülük maarifçilik hərəkatı kimi meydana gəlmiş və kultural mənə kəsb etmişdi: yəni türk xalqlarının dil və mədəniyyətlərini inkişaf etdirmək, onlar arasında elmi və mədəniyyəti yaymaq; türkçülük-etnik milli hərəkat kimi, yəni: türk milli kimliyinin dərk olunması, türklərin bir millət və irq olaraq özünü təsdiq; türkçülük sosial-siyasi bir hərəkat kimi, yəni: türklərin milli azadlıq hərəkatı nəticəsində müstəqil siyasi bir varlıq olduğunu sübut etmək, “Turan” adlı məmləkətdə birləşərək, Avropanın və Rusiyanın, ermənilərin və farsların təcavüzünə qarşı güclü bir siyasi qüvvə kimi davam gətirmək. Xalqçılıq - milli məhdudluğa yol verilməməsi, milli mənafə ilə xalq mənafeyinin vəhdətidir. Cəmiyyəti dövlət ictimai ədalət əsasında idarə etməlidir. Türkçülüyə, islami dəyərlərə və müasirliyə söykənən azərbaycançılıq ideologiyası milli şüurun müasir yönümündə mühüm rol oynayır.

Acar sözlər: *ideologiya türkçülük, islamçılıq, avropaçılıq, cəmiyyət*

Azərbaycanlılar lap əzəldən qloballığın və multikulturalizmin bir nümunəsi olmuşlar. M.Ə.Rəsulzadə deyirdi ki, azərbaycanlılar bir millət kimi türk, dini etibarilə islam, mədəniyyəti cəhətinə görə isə şərqilidirlər..

Azərbaycançılıq ideologiyasının əsasında vətən əxlaqı, vətəncilik ən yüksəklikdə dayanır. Azərbaycan xalqının vətən əxlaqı, vahid dövlətçilik şüuru uğrunda, vətənin işğalı və şəxsiyyət azadlığı uğrunda mübarizəsində ümummilli ideya və ideologiyalar çox böyük əhəmiyyət daşıyır.

Milli ideologiyanın təşəkkülünə Azərbaycanın Cənuba və Şimala, xanlıqlara parçalanması əngəl olmuşdu. Azərbaycançılıq ideologiyası bu dövrdə Şərq və Qərb dəyərlərinin sintez şəklində meydana gəldi. Ənənəvi Şərq ideologiyalarından gələn nur, kamal, zəka, bəşəriyyət və maarifçiliyin üzvi vəhdətindən ibarət olan Azərbaycan ideologiyası türkçülük, islamçılıq, avropaçılıq və azərbaycançılıqla cəmlənir. Cəmiyyət, insan, mənəviyyat, milli-mənəvi dəyərlər indiki ideologiyamızda ən ümdə məsələ kimi ön plandadır.

Lakin milli ideologiyanın formalaşmasında XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən ideoloqların xidmətləri danılmazdır. XIX əsrdə iki böyük türkçü M.F.Axundzadə və İsmayıl bəy Qaspiralı öz Tərcümanı ilə türkçülüğü təbliğ edir və yayırdılar. XX əsrin əvvəllərində isə Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu və Ə.Topçubaşov uzun illər boyu hakim olan sünnilik və şiəlik anlaşılmazlıqlarını ortadan qaldıraraq, türkçülük və islamçılıq fikirləri ətrafında bütün azərbaycanlıları toplamağa səy göstərirdilər. Onların hər birinin yaradıcılığında milli azadlıq uğrunda imperiyaya qarşı mübarizə aparıcı yer tuturdu. Dünyada bənzəri olmayan imperiya senzurasını aşmış, birbaşa milli-azadlıq ideyasını təbliğ etmək son dərəcədə çox müşkül iş idi. Ona görə də, yuxarıda sadaladığımız ziyalıların əksəriyyətinin əsərlərində azərbaycançılıq ideyaları önə çəkilib. Ə.Ağaoğlu xalqı islam ideyaları ətrafında cəmləşdirməyi və milli olmaq üçün bütün mümkün olan vasitələri məqbul sayırdı. Ə.Hüseynzadə türk dünyası ideyasında azərbaycanlıların köklərini araşdırırdı.

Ə.Hüseynzadənin nəşr etdirdiyi Füzatın təbliğ etdiyi ideyalar arasında türkçülük və azərbaycançılıq əsas yer tutur ki, bu axtarış meyilləri də sonrakı illərdə daha geniş və çoxplanlı şəkildə inkişaf etdirilmişdir.

XX əsrin əvvəllərində milli ideyanın milli ideologiyaya çevrilməsində mühüm rol oynayan türkçülük və islamçılıq, müasirliklə yanaşı, azərbaycançılıq ideyasını da irəli sürən iki böyük şəxsiyyət C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Rəsulzadə idi.

C.Məmmədquluzadə Molla Nəsrəddin jurnalında və öz əsərlərində azərbaycançılığı tam mənasında təbliğ edirdi. Molla Nəsrəddinin tənqid hədəfi çox geniş idi. Amerika-İngiltərə imperialistlərindən, rus çarizmindən, İran və Türkiyə despotları və hətta adi tüfeyliyə belə Molla Nəsrəddinin tənqid hədəfi olmuşdur. Mövhumata qarşı jurnal daim mübarizə aparmışdır. Molla Nəsrəddinçilər xalqı öz hüquqları uğrunda mübarizəyə çağırır, bu işdə xalqın haqqını tapdalayanlara, qanunsuz işlərlə məşğul olan məmurlara qarşı birgə mübarizəsinin vacibliyini önə çəkirdi. Birinci rus inqilabı dövründə imperializm müstəmləkə siyasətini daha da gücləndirir, ictimai-siyasi hadisələrdən öz mənafeyi üçün istifadə etməyə çalışırdı. İmperializmin bu sifətini jurnal çox aydın şəkildə oxucu üçün açırdı: Kökü uzun əsrlərdən gələn azərbaycançılıq ideyalarının XX əsrin əvvəllərində yeni təkanla üzə çıxması Molla Nəsrəddinin fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Türkçülük hazırkı elmi-nəzəri ədəbiyyatda bir neçə cür təsvir olunur: 1) *Türkçülük maarifçilik hərəkatı kimi meydana gəlmiş və kultural mənə kəsb etmişdi: yəni türk xalqlarının dil və mədəniyyətlərini inkişaf etdirmək, onlar arasında elmi və mədəniyyəti yaymaq*; 2) *türkçülük-etnik milli hərəkat kimi, yəni: türk milli kimliyinin dərk olunması, türklərin bir millət və irq olaraq özünü təsdiqi*; 3) *türkçülük sosial-siyasi bir hərəkat kimi, yəni: türklərin milli azadlıq hərəkatı nəticəsində müstəqil siyasi bir varlıq olduğunu sübut etmək, Turan adlı məmləkətdə birləşərək, Avropanın və Rusiyanın, ermənilərin və farsların təcavüzünə qarşı güclü bir siyasi qüvvə kimi davam gətirmək*.

Bu sonuncunun tarixi nisbətən gəncdir və türkçülük burada özünü artıq ideologiya kimi göstərir. Çünki onun ilk prinsipləri artıq üç tərzli siyasət şüarında (dildə birlik, fikirdə birlik, əməldə birlik) kifayət qədər aydın şəkildə özünü göstərir. Buna əsaslanaraq türkləşmək, islamlaşmaq və yeniləşmək konsepsiyası ortaya atılır. Bunlar türkiizm ideologiyasının təməl prinsiplərinə çevrilir.

Türkçülük harada yaranmışdır? Bu barədə də alimlər arasında yekdil bir fikir yoxdur. Meydanda olan mülahizələrə qısaca da olsa, nəzər salaq: 1) *Türkçülüyn ilk elmi-nəzəri qaynaqları Avropada yaranmışdır*. 2) *Türkçülük Rusiyada yaranmışdır*. Türklərin ən çox istismara və təzyiqlərə məruz qaldığı ölkə məhz Rusiya imperiyası olmuşdur. Ona görə də, türkçülük ideya-siyasi bir cərəyan kimi məhz Rusiyada əzilən kütlənin ideologiyası kimi meydana gəlməsi labüd idi. İkinci bir tərəfdən tatarların və azərbaycanlıların milli burjuaziyaları formalaşmışdı, onlar öz sənətlərinin həqiqi sahibləri olmaq əzmində idilər. Türkçülər elə zənn edirdilər ki, Rusiya imperiyası çökersə, Türkiyənin Turana çevrilməsi yolunda başlıca maneə aradan qalxacaq. Türklərin bir qismi hətta belə bir şüar da ortaya atmışdılar: Rusiya viran olacaq, Türkiyə Turan olacaq!

Türklərin bu niyyəti bolşevikləri də ciddi narahat etmiş və ona görə də, onlar türkçülüyə mürtəcelik damğasını vurmuşdular. Çar xəfiyyələri tərəfindən daim izlənilən türk ziyalıları öz milli-müstəqillik hərəkatlarını da daim gizli saxlamağa məcbur olmuş, onu Rusiya müsəlmanlarının milli-mədəni muxtariyyət hərəkatı kimi qələmə verməli olmuşlar. İsmayıl bəy Qasıralı Tərcüman (1881), Yusif Axçura oğlu Türk (1904), Əlibəy Hüseynzadə Fyuzat (1906) cəridələrilə, Ə. Ağaoğlu özünün Difai təşkilatı ilə xalqın milli şüurunu oyatmağa, onlarda siyasi-ideoloji dünyagörüşünün yaranıb formalaşmasına əzmlə çalışırdılar. Rusiyanın türkləri öz mübarizələrində daha ardıcıl, daha qətiyyətli idilər, onlar hətta çara qarşı müəyyən tələblər də irəli sürürdülər. M.F.Axundov, H.B.Zərdabi, Ü.Hacıbəyov, Y.V.Çəmənzəminli, C.Məmmədquluzadə kimi yeni fikirli ziyalılar və bütövlükdə, Əkinçilər və Molla Nəsrəddinçilər türkçülüyə və maarifçiliyə yeni mərhələyə gətirdilər. Onların dil və mədəniyyət sahəsində həyata keçirdikləri tədbirləri siyasi türkçülük üçün böyük töhfə idi. Bu tədbirlər ziyalılar üçün yaşıl işıq yandırdı və M.Ə.Rəsulzadə, Ə.B.Topçubaşov, F.Nemanzadə, F.X.Xoyski kimi millət fədailərini yetişdirdi. Onların gərgin əməyi sayəsində XX əsrin əvvəllərində İslam-Türk dünyasında parlament tipli ilk respublika quruldu. Milli mətbuatın əsası qoyuldu. Milli dildə ilk dəfə olaraq, universitet yaradıldı. Azərbaycan xalqı türk xalqları arasında elm və mədəniyyətin, siyasi-milli şüurun ilk daşıyıcılarından birinə çevrildi.

Onu da deyək ki, bu milli hərəkat sovet dövründə də cəsarətlə irəlilədi, amma 30-cu illərdə bolşeviklərin və xüsusən, Stalin-Beriyə guruhunun həyata keçirdiyi qanlı terror aktları nəticəsində zəiflədi. Ziyalılarımızın təqibləri onların fəaliyyətinə mane olurdu. Onu da unutmamaq olmaz ki, türklərin bütün milli hərəkatları və ideyaları həmişə ermənilərin ardıcıl həmlələrinə məruz qalmışdır.

Nəhayət, türkçülük Türkiyədə yaranmışdır. Türkçülüyn görkəmli ideoloqlarının biri Ziya Göyalt yazır: Turan və ya turlar, türklər - bu bütün türkləri birləşdirən ümumi bir addır. Turan sözündən özündə bütün türk tayfalarını birləşdirən Böyük Türküstana münasibətdə istifadə etmək olar... Turan - bu, bütün türklərin ümumi adıdır. Bununla birlikdə o yazır ki, panturanizm - utopiyadır. Turan - bu, keçmişdə və ola bilsin ki, gələcəkdə də bütün türklərin böyük vətənidir. Turanlılar - bu, yalnız türk dilində danışan xalqlardır. Bəs türkçülük nədir? Ziya Göyalt ona aşağıdakı anlaşımanı verir. Türkçülük - türk xalqlarının yüksəlişini bildirən bir məfhumdur. [2].

Bunun dərk edilməsində o, 3 elementi ayırır: 1. *Türkçülük*; 2. *Oğuzçuluq və ya Türkmənçilik*; 3. *Turançılıq*. *Turançılığa o, türkçülüyn uzaq, keçmiş ideali kimi baxır*.

Y.V. Çəmənzəminli Azərbaycançılığı mədəniyyət və mənəviyyatla bağlayan ziyalılardan biri olmuşdur. O daim üç ünsürü dövlətçiliyinin mövcudluğu üçün - torpaq, millət və hakimiyyət zəruriliyini vurğulayırdı. Y.V.Çəmənzəminli Azərbaycan, azərbaycançılıq, türkçülük və milli-mənəvi dəyərlərin qarşılıqlı əlaqəsi məsələsini önə çəkmişdir. Onun fikrincə, bunlar milli istiqlalı qüvvələndirən cəhətlərdir. O, azərbaycançılığı vətəndaşlıq mövqeyi, vətənpərvərlik duyğuları ilə qovuşdururdu.

Azərbaycançılıq, türkçülük milli ləyaqət və dövlətçiliklə sıx bağlıdır. Milli ləyaqəti millətin ləyaqətli həyatı, onun hər bir nümayəndəsinin şüurunda və psixologiyasında öz millətinin keçmişi, bu günü və gələcəyi barədə hərtərəfli və dərinlən mənimsədiyi, dərk etdiyi, duyub yaşadığı, həmçinin, öz xalqının tarixi və mədəniyyətinin, keçmiş nəsillərin və müasirlərin sosial-siyasi təcrübəsinin şəxsiyyətin mənəvi-əxlaqi dayağı olması haqqında təəvvürlərlə mövcudluğu kimi səciyyələndirirlər.

N.Şəmsizadə vətənçiliyi, türkçülüyn, islamçılığı və xalqçılığı azərbaycançılıq ideologiyasının dayaqları hesab edir. O da bütün azərbaycanlıların ümumi azərbaycançılıq-dövlətçilik ideologiyası ətrafında birləşməsi

tərəfdarı kimi çıxış edir. Vətənçilik - bütün xalqlar və etnik qrupların demokratik birliyinin, türkçülük - dövlət siyasətinin, islamçılıq - inam, iman və əxlaqımızın təməli, şərqçiliyin bağlantısı və rəmzidir.

Azərbaycançılığın əsasında ittihadçılıq dayanır. İttihadımızın əsas bağlantıları bunlardır: gendaşlıq (qandaşlıq) və dindaşlıq. Bunlar azərbaycançılığın əsas prinsipində vətəndaşlıqda birləşir. Müəllif çox doğru olaraq dindaşlığı ittihadçılıqlıq və vətəndaşlıqda əsas bağlantı olduğunu qeyd edir. O, dini birlik forması və ideoloji inam forması kimi qəbul etdiyi ümmətçiliyin Şərqdə həttə dövlət təşkil etmək qüdrətinə malik olduğunu nəzərə çatdırmaqla, azərbaycançılığın ideoloji əsaslarından olan ümmətçiliyin ən möhkəm və etibarlı birlik olan əxlaqi birliyin, cəmiyyətin mənəvi kimliyinin təminatçısı fikrini də irəli sürür.

Dövlətçilik milli ideologiya ilə birlikdə daha güclü, daha qüdrətli təsir vasitəsi olur. Dövlət sistemi milli ideologiyayı həyata keçirmək üçün bütün vasitələrdən istifadə edir. Dövlət siyasi-mənəvi amillə, əxlaqla birləşməlidir. Dövlət cəmiyyətin əxlaqını qoruyub inkişaf etdirmək vasitəsidir. Xalqçılıq - milli məhdudluğa yol verilməməsi, milli mənafe ilə xalq mənafeyinin vəhdətidir. Cəmiyyəti dövlət ictimai ədalət əsasında idarə etməlidir. Türkçülüyə, islami dəyərlərə və müasirliyə söykənən azərbaycançılıq ideologiyası milli şüurun müasir yönümündə mühüm rol oynayır. Müasir Azərbaycan şəraitində Azərbaycan ideologiyası Azərbaycan dövlətçiliyinin, ərəzi bütövlüyünün, müstəqilliyinin, burada yaşayan xalqların qardaşlığı və həmrəyliyinin daşıyıcısı kimi çıxış edir.

Bu gün türk dövlətlərinin və xalqlarının birliyinin avanqardına çevrilən, bu birliyin daha da möhkəmlənməsinə xidmət edən bir-birindən önəmli tədbirlərə ev sahibliyi edən Azərbaycanın Prezidenti İlham Əliyev türk dünyasının ən yaxşı liderlərindən biri kimi sevilir, öz prqamatik və çevik siyasəti ilə türk xalqlarının inkişafına misilsiz töhfələr verir. İstanbulda türkdilli ölkələrin dövlət başçıların X zirvə görüşündə dövlətimizin başçısının çıxışındakı bu sözlər onun türk xalqlarının təkə siyasi, iqtisadi və mədəni baxımdan deyil, həm də coğrafi cəhətdən bağlılığı barədə arzularını dəqiq ifadə edir. Türk dünyası böyük dünyadır. Vaxtilə türk dünyasının qədim və ayrılmaz diyarı olan Zəngəzur bölgəsinin Azərbaycandan qoparılıb Ermənistana verilməsi nəticəsində türk dünyası arasında olan coğrafi bağlantı pozulubdur. Biz xəritəyə baxsaq görək ki, əgər o tarixi ədalətsizlik törədilməsəydi, bu gün vahid türk dünyası coğrafi baxımdan da bir məkan kimi yaşayacaqdı. Ancaq buna baxmayaraq, bizi birləşdirən təkə coğrafi koordinatlar deyil. Bizi birləşdirən aramızdakı münasibətlərdir, qardaşlığımızdır, ortaq keçmişimizdir, bu günümüzdür. İyirmi ilə yaxındır ki, ölkələrimiz müstəqil dövlətlər kimi yaşayırlar. Bu müddət ərzində ölkələrimiz gücləndi, formalaşdı, dövlətçiliyimizin əsasları quruldu. Bu gün Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan kimi ölkələr öz növbəsində Türkiyəni gücləndirir, necə ki, böyük və güclü Türkiyə bizi gücləndirir. Bizim gücümüz bizim birliyimizdədir. Biz çalışmalıyıq ki, bütün sahələrdə bu birliyi daha da möhkəmləndirək.

Ulu öndər Heydər Əliyevin də türk dünyası ilə bağlı ümdə arzusu, istəyi bu idi və həmin arzuların gerçəkləşəcəyinə inanırıq!

ƏDƏBİYYAT

1. Ahmet Ağaoğlu. Mütareke ve sürgün hatıraları. İstanbul, 2013.
2. Gökəlp Z. Bütün eserleri. Ankara, 2005, 874 səh.
3. Hüseynov İ. Milli adət və ənənələrinin bədii estetik mahiyyəti. Bakı, İnç Müstəfa, 2002, 521 səh.
4. Qarayev Y. Dədə Qorquddan Atatürkə-Atatürkə qədər... "Respublika" qəzeti, 8 yanvar, 1999.
5. Qasımzadə F. XIX Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, Azərənşr. 1974, 602 s.
6. Qurbanov Ş. Ömər Faiq Nəmanzadə. Bakı, Gənçlik, 1992.
7. Məmmədzadə N., M.Kamaloğlu. "Gürcüstanın azərbaycanlı jurnalistləri". Tiflis, 2015, 124 səh.
8. Nəftiyev N. "Mətbuatda multikulturalizm". Bakı, 2017, 247 səh.
9. Tanrıverdi Ə. DədəQorqud kitabında dil möcüzəsi. Bakı, AMEA, 2008, 422 səh.

РЕЗЮМЕ

ЕДИНАЯ ИДЕОЛОГИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСТВА И ТЮРКИЗМА

Насирова А.А.

Азербайджанский Государственный Экономический Университет, Азербайджан

Тюркизм возник как движение просвещения и имел культурное значение: то есть развитие языка и культуры тюркских народов, распространение среди них науки и культуры; тюркизм как этническое национальное движение, то есть: восприятие турецкой национальной идентичности, самоутверждение турок как нации и расы; тюркизм как общественно-политическое движение, то есть доказать, что турки являются независимым политическим образованием в результате национально-освободительного движения, объединиться в стране под названием "Туран" и оставаться сильной политической силой против агрессии Европа и Россия, армяне и персы. Популизм - это недопустимость национальных границ,

единство национальных интересов и интересов народа. Государство должно управлять обществом на основе социальной справедливости. Идеология азербайджанства, основанная на тюркизме, исламских ценностях и современности, играет важную роль в современном направлении национального сознания.

Ключевые слова: идеология тюркизм, исламизм, европеизм, общество

SUMMARY

UNITY IDEOLOGY OF AZERBAIJANISM AND TURKISM

Nasirova A.A.

Azerbaijan State University of Economics, Azerbaijan

Turkism emerged as an enlightenment movement and had a cultural meaning: that is, to develop the language and culture of the Turkic peoples, to spread science and culture among them; Turkism as an ethnic national movement, ie: perception of Turkish national identity, self-determination of Turks as a nation and race; Turkism as a socio-political movement, ie to prove that the Turks are an independent political entity as a result of the national liberation movement, to unite in a country called "Turan" and continue as a strong political force against the aggression of Europe and Russia, Armenians and Persians. Populism is the inadmissibility of national boundaries, the unity of national interests and the interests of the people. The state must govern society on the basis of social justice. The ideology of Azerbaijanism, based on Turkism, Islamic values and modernity, plays an important role in the modern direction of national consciousness.

Key words: ideology Turkism, Islamism, Europeanism, society

B.ÇOBANZADƏNİN TÜRK DİLLƏRİNDƏ TERMIN YARATMAQ KONSEPSİYASI

Novruzova N.S.

Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Məqalə I Türkoloji Qurultayda müzakirə olunan türk dillərində termin məsələsi və ortaq türk terminologiyası kimi mühüm bir məsələyə həsr olunub və qurultayda B.Çobanzadənin terminologiyanın müxtəlif problemlərinə həsr olunmuş məruzəsi əsasında əsas yanaşmaları təhlil edilir. Məqalədə göstərilir ki, B.Çobanzadə Qurultaydakı "Elmi terminologiya sistemi haqqında" adlı məruzəsində terminlərin əsas xüsusiyyətlərini izah etməklə yanaşı, dilçilikdə terminlərlə bağlı elmi yanaşmaları da qeyd edir, bu fikirlərə münasibət bildirir, terminlərin əsas bazasının müəyyən olunması, türk dillərində ortaq terminlərin yaradılmasının vacibliyini, termin yaratmağın ədəbi dil üçün mühüm əhəmiyyətini də xüsusi vurğulayırdı. B. Çobanzadə I Türkoloji Qurultaydakı məruzəsində türk dilləri üçün terminoloji baza haqqında danışarkən, türk dillərində terminlər üçün əsas bazanı 3 qrupa ayırırdı: 1)Ümumi baza - türk dillərinin ümumi leksik bazası, 2) ərəb- fars dilləri bazası, 3)Avropa dilləri bazası. B.Çobanzadə məruzəsində ayrı-ayrı türk dillərində terminoloji qatın formalaşması və onun zənginləşmə mənbələri haqqında geniş məlumat verilmiş, terminoloji leksikanın gələcək inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə cəhd etmişdir. Azərbaycan və türk filoloji fikrinin inkişafında müstəsna xidmətləri olmuş B. Çobanzadənin Qurultayda dildə terminoloji leksika, onun inkişafı və zənginləşməsi haqqında söylədiyi bir çox fikirlər ümumi dilçilik üçün elmi dəyərini bu gün də itirməmişdir.

Açar sözlər: B.Çobanzadə, termin, türk dilləri, ortaq termin, ümumtürk bazası

Giriş. 1926-cı ilin 26 fevral - 6 mart tarixlərində ölkəmizin paytaxtı Bakı şəhərində təşkil edilmiş I Türkoloji Qurultay XX əsrdə türk dünyasının, eyni zamanda, Azərbaycan xalqının elmi-mədəni və ictimaiyyəti həyatında baş vermiş ən əlamətdar hadisələrdən biridir. Türk coğrafiyasının mədəni inteqrasiyasına yönəlmiş və olduqca mühüm bir mərhələnin əsasını qoymuş bu tarixi hadisə, birinci növbədə, öz mahiyyəti və çoxsaylı türk xalqları üçün bir sıra taleyüklü məsələlərin gündəmə gətirilməsi və sistemli şəkildə gerçəkləşdirilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu qurultayın tribunasında SSRİ ərazisində yaşayan türk xalqlarının dili, ədəbiyyatı, tarixi, əlifbası, etnoqrafiyası və mədəniyyəti ilə bağlı yaxın gələcək üçün düşünülmüş bir sıra əhəmiyyətli qərarlar qəbul edilmişdir. Həmin dövrün tanınmış elm adamları, türk dili, tarixi, arxeologiyası, abidələrini öyrənən alimlər, mütəxəssislər qurultaya dəvət olunmuşdu.

Qurultayın gündəliyində türkologiyanın mühüm və vacib məsələlərinin müzakirəsi nəzərdə tutulurdu. XX əsrin əvvəllərində türk xalqlarının siyasi, ədəbi, mədəni həyatında ciddi dönüş dövrüdür. Bu dövrdə vacib məsələlərdən biri də türk dillərində ortaq terminologiyanın formalaşması məsələsi idi. Qurultay iclaslarının biri –səkkizinci iclasın bütövlükdə türk dillərinin terminologiya məsələlərinə həsr olunması bu

məsələnin o dövr üçün çox əhəmiyyətli olduğunu sübut edir. İclasda terminologiyanın müxtəlif problemləri ilə əlaqədar A.R.Zifeld, B.V. Çobanzadə, H. B. Zeynallı, H. Ə. Odabaşı, Ə. B. Baytursu və başqaları məruzə ilə çıxış etmişlər.

Hələ qurultay ərəfəsində B.Çobanzadə "Maarif işçisi" dərgisinin 5-ci sayında "Elmi və ədəbi dil məsələsi" adlı məqaləsində Azərbaycan dilində olan terminlərin problemlərinə aid məqalə yazmışdı. O, məqalədə ədəbi dilimizdə termin kasıblığından danışarkən onu tarixi amillərlə əlaqələndirirdi (18, 5 -28).

B. Çobanzadə hesab edirdi ki, bütün türk dilləri vahid bir ailədənir, ona görə də şxolostik ərəb bə fars dili əvəzinə müstəqil ədəbi dil yaranmaqdadır. Lakin hələ tamamilə yeni müstəqil Azərbaycan ədəbi dilinə keçilməmişdir. Müstəqil Azərbaycan ədəbi-elmi dili yarada bilmək üçün B.Çobanzadə aşağıdakıları təklif edirdi: 1. Ərəb-fars dillərindən alınmış terminlərə qarşılıqlı əlaqəni kəsmək; 2. Ərəb və fars dillərindən alınmış olan termin və ifadələrdən yalnız elələrinin saxlamalı ki, onlar ümumxalq leksikonuna daxil olmuş və vətəndaşlıq hüququ almış olsunlar. 3. Ana dilindən süni surətdə termin yaratmaqdan sağınmaq, çünki belə terminlər çox vaxt müvəffəqiyyətsiz olur və elmi-mədəni dildə qarışıqlıq yaradır. 4. Beynəlxalq və Avropa terminlərinə qarşı istiqamət götürmək-xüsusilə texniki, içtimai-iqtisadi və tibb elmlərində. 5. Belə beynəlxalq sözləri kök kimi qəbul etmək. Qramatik formaları gəlincə bunlar dilimizin qanunlarına uyğunlaşdırılmalıdır. 6. Xüsusilə batanika, zoologiya və yerli xarakter daşıyan başqa sahələr üçün termin yaratmaqdan ötrü xalq leksikonun öyrənmək" (16,145).

Dildə olan terminlərin yaranması və formalaşması dilin inkişaf səviyyəsi və dil daşıyıcılarının elmi və sosial vəziyyəti ilə sıx bağlıdır. Daha doğrusu, terminlər müəyyən elmi-texniki sahələrdə olan anlayışları adlandırmağa xidmət edir. Ona görə də dildən ərəb-fars sözlərinin kütləvi surətdə çıxarılmasını doğru hesab etməyən B.Çobanzadə yazırdı: "Ərəb və fars sözlərinin kütləvi surətdə dilimizdən çıxarmaqla və əldə etmiş olardıq? Onda dilimiz ədəbi dil səviyyəsindən aşağı düşər və leksik cəhətdən kasıb bir vəziyyət alardı. Bəs çıxarıb atdığımız ərəb-fars sözlərinin yerini süni surətdə söz yaratmaqla doldursa idik, onda xalq təzədən öz ana dilinin öyrənməyə, həm də iptidadan öyrənməyə məcbur olardı(15, 3-7).

B. Çobanzadənin terminologiya sahəsində olan xidmətlərdən biri türk dilləri üçün ortaq terminologiyanın yaradılması ilə bağlıdır. "Böyük alimin irəli sürdüyü bu ideya –türk dillərinin ortaq terminoloji bazasının vacibliyi məsələsi bu gün, əksər türkdilli xalqların müstəqil etməsi, dillərinin müstəqil inkişafı dövründə aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Maraqlıdır ki, alimin məruzəsində türk dillərinin terminoloji bazasının zənginləşdirilməsində həmin dillərin dialekt və şivələrinin də xüsusi yeri qeyd edilirdi"(6,24).

I türkoloji qurultayda B. Çobanzadə "Elmi terminologiya sistemi haqqında" məruzə etməsi təsadüfi deyildi, çünki həmin dövrdə B.Çobanzadə Azərbaycan terminologiya Komitəsinin sədri kimi terminologiya sahəsində əsaslı iş aparırdı. B.Çobanzadə " Elmi terminologiya sistemi haqqında" adlı məruzəsində terminlərin ümumi prinsipləri, terminyaratmada istifadə olunacaq bazanın müəyyən olunması, ortaq türk terminologiyası kimi mühüm problemləri haqqında danışır.

Terminologiyanın problemlərindən biri terminyaratmanın əsas prinsiplərinin müəyyən olunmasıdır. B.Çobanzadə Qurultaydakı "Elmi terminologiya sistemi haqqında" adlı məruzəsində terminlərin əsas xüsusiyyətlərini izah etməklə yanaşı, dilçilikdə terminlərlə bağlı elmi yanaşmaları da qeyd edir, bu fikirlərə münasibət bildirir. Məruzədə termin yaratmağın ədəbi dil üçün mühüm əhəmiyyətini qeyd edən B.Çobanzadə türk dilləri üçün termin yaratmağın əsas mənbələrindən danışarkən iki əsas mənbəyi qeyd edir, bu mənbələrin faydalı və qüsurlu tərəflərini göstərirdi: "Mütəxəssis belə sözləri(terminləri) 1) ya ana dilindən; 2(yaxud əcnəbi dildən alır. Bunlardan hər ikisinin mümkün olan məziyyətləri və qüsurları vardır (10,131).

B. Çobanzadə edirdi ki, .."elmin vətəni yoxdur. İnsan fikirləri arasında beynəlmiləl, cahani olaraq doğulan birinci əsər elmdir Dünyanın hər yerində faydalı və doğru olmayan fikir elm sayıla bilməz. Bu elmin dili də cahani və beynəlmiləl olmalıdır" (8, 4-5).Alim elmin və bu və ya digər sahələri üçün beynəlxalq miqyasda işlənən sözləri almağı tövsiyə etməklə heç də dili başqa dillərdən olan termin və ibarələrlə doldurmaq, onu anlaşılmaz dərəcəyə gətirmək niyyətində olmamışdır. Beynəlmiləl elmi terminologiyanın müxtəlif dillərə mənsub olan alimlər tərəfindən eyni mənada işlədildiyi üçün dilimizdə belə sözlərdən istifadəsini doğru hesab edirdi.

Terminologiyanın başqa bir problemi termin yaratmağın əsas bazasını müəyyən etməkdir. B. Çobanzadə I Türkoloji Qurultaydakı məruzəsində türk dilləri üçün terminoloji baza haqqında xüsusi olaraq danışır. O, türk dillərində terminlər üçün əsas bazanı 3 qrupa ayırırdı:Ümumi baza – bu baza türk dillərinin ümumi leksik bazasıdır. Türk dilləri və dialektlərinin zəngin söz ehtiyatı buna imkan verir. İkinci əsas baza ərəb- fars dilləridir ki, türk dillərində olan terminlərin bir qismi bu dillərdən alınmışdır. Üçüncü baza Avropa dilləridir ki, terminlərin bir qismi bu dillərdəndir (2,180).

B. Çobanzadənin Avropa dillərindən alınan terminlərlə bağlı xüsusi yanaşması vardı. O, bu dillərdən alınan terminlər barədə xüsusi olaraq deyirdi ki, "Avropa terminlərinin olduğu kimi dilimizə qəbul etmək

mümkün deyildir, çünki bizim məqsədimiz bugünkü ehtiyaclarımıza uyğun elmi bir dil yaratmaqdır. Bunun əksinə hərəkət etmək dilimizi boş yerə, heç bir müəyyən ehtiyaca bağlı olmayaraq avropalaşdırmağa qeyrət etmək deməkdir”(2,181). Başqa dillərdən alınan terminlərin bir əhəmiyyəti də “əcəbi dillərdən alınacaq və yaxud yenidən yaranacaq olan terminlər vasitəsilə insan başqa dillərdəki elmlərin terminləri ilə bağlanmış olur(11, 5 - 28).

Çobanzadənin fikrinə görə türk dillərinin leksik fondunun zənginliyi termin yaradıcılığında nəzərə alınmalıdır və yaranan yeni terminlər türk xalqlarının bir-birini daha yaxşı anlamasına kömək etmiş olacaq (2,180). Türk dillərində çox sayda olan ərəb-fars mənşəli terminlərin türk dillərinin aqlünativ strukturuna və fonetik qanununa- ahəng qanununa uyğun gəlmədiyini vurğulayan Çobanzadə bu terminlərin türk dilləri üçün yad olduğunu xüsusi qeyd edirdi(2,180)

B. Çobanzadənin terminlərlə bağlı toxunduğu məsələlərdən biri də terminlərin çoxmənalılığı məsələsidir. Çobanzadənin fikrinə görə elmi- ədəbi dilin bu və ya digər sahələri üçün terminlər yaradarkən, başqa dildən alarkən və ya danışiq dilindən seçərkən müəyyən bir meyarı –kriteriyanı göz önündə tutmaq lazımdır ki, bu da həmin terminin xalq üçün anlaşılmasıdır. Terminlər ədəbi dildə ağırlıq yaratmamalı. anlaşıla bilməli və aid olduğu məfhumları sərrast, düstür ifadə edə bilməlidir. B. Çobanzadə hətta terminlərin anlaşılıqlı olmasından əlavə, onun vahid olmasını da tələb edir və göstərirdi ki, “cümhuriyyətdə eyni zamanda iki düzgün istilahın işlədilməsindən bir yanlış istilahın işlədilməsi xeyirli və faydalıdır” (8,4-5).

Bu fikir günümüz üçün mübahisəlidir, lakin həmin dövrdə terminlərin çox halda bir neçə dildən alınmış paralel variantlarının işlədilməsi ədəbi dildə anlaşılmaqlıq yaratdığı üçün əsaslı sayıla bilər. Çünki Çobanzadə Azərbaycan terminologiya komitəsinin sədri kimi terminlərin türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində sabitləşməsinə istəyirdi. Türk dillərinin bir-birinə yaxınlaşması üçün bu dillərin ümumi terminlərdən istifadəsini məqbul sayırdı.

Beləliklə, B. Çobanzadə I Türkoloji Qurultaydakı məruzəsində türk dillərində terminologiya məsələlərinin əsas problemlərini ümumiləşdirir. O, terminlərin formalaşması üçün mənbələri və bu mənbələrdən istifadə etmək üçün kriteriyaları müəyyənləşdirir. Çobanzadə məruzəsinin sonunda iki əsas təklif verir. Birinci təklifdə Avropa ədəbiyyatını öyrənmək məqsədi ilə işləyən, elmi dili üslubu hazırlayan və xüsusi ifadənin mənasını qeydiyyata alan ümumtürk elmi-tərcümə bürosunun yaradılmasını; ikinci isə yerli komitələrin qeydiyyatını aparan elmi türkoloji komitənin yaradılmasını. O, yerli komitələrdən Tatarıstanda, Azərbaycan da və Türkiyədə hazır lüğətlərinin olduğunu qeyd etməklə bunlardan istifadəsini mümkün sayırdı (2,182). Terminologiya məsələlərinə həsr olunmuş məruzələrin müzakirəsində B.Çobanzadə fəal iştirak etdi və yekun qərarın hazırlanmasında öz təkliflərini verdi.

Beləliklə o, türk dilləri üçün elmi terminlər yaratmaq üçün üç bazanın hamısından əlaqəli şəkildə istifadə olunmasını düzgün sayırdı: “...hamımız bütün türk xalqları elmi terminologiyanın yaradılmasına və Avropa klassik ədəbiyyatına keçidə hazırlaşmalıyıq. Bunun üçün də 3 əsas mənbə götürməliyik. Müsəlman, ərəb-fars, ümumtürk və Avropa. Əlbəttə, Avropa hissəsinə münasibətdə vahid mənbəyə istiqamətlənməliyik(2,182).

Qurultayda türk dillərinin terminoloji sisteminin mövcud vəziyyəti və gələcək inkişaf istiqamətləri barədə çıxış edən A.R Zifeld, B.V. Çobanzadə, H.B. Zeynallı, H.Ə.Odabaş, Ə.B.Baytursun və başqalarının fikirlərində müəyyən ziddiyyətlər və mübahisəli məqamlar olsa da, qurultayın türk dilləri terminoloji leksikasının inkişaf etməsinə və zənginləşməsinə böyük təsiri olmuş, terminoloji tədqiqatlar üçün əsas baza kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir;

Qurultayda ayrı-ayrı türk dillərində terminoloji qatın formalaşmasına və onun zənginləşmə mənbələri haqqında geniş məlumat verilmiş, terminoloji leksikanın gələcək inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə cəhd edilmişdir. Azərbaycan, eləcə də türk filoloji fikrinin inkişafında müstəsna xidmətləri olmuş böyük alim B. Çobanzadənin Qurultayda dildə terminoloji leksika, onun inkişafı və zənginləşməsi haqqında söylədiyi bir çox fikirlər bütövlükdə ümumi dilçilik üçün elmi dəyəri ilə seçilmiş və sonralar rus dilçiliyində oxşar şəkildə təkrar edilmişdir. Məhz bunun təsiri ilə Qurultayda sonrakı illərdə Azərbaycan dili terminologiyasının ayrı-ayrı məsələləri barədə xüsusi araşdırmalar aparılmışdır ki, bu da terminologiyanın inkişaf etməsinə öz müsbət təsirini göstərmişdir. Qurultayda müzakirə olunan ən mühüm məsələlərdən biri olan terminologiya məsələsi ilə bağlı 4 qrupa ayrılan alimlərin əsas mübahisəsi ərəbləşmə, farslaşma; Avropalaşma; türkləşmə; demokratlaşma istiqamətində olan fikir ayrılıqları idi.

Qurultayda müzakirələrin sonunda prof. B. Çobanzadənin təklif etdiyi prinsipə əsasən yekdil qərara gəldi: termin yaradıcılığı hər üç mənbəyi-ümumtürk, ərəb-fars, rus-Avropa qaynaqlarına üz tutmalıdır: termin yaradıcılığında əsas qaynaq türk dillərinin öz daxili potensiyalı olmalıdır və yeri gəldikcə beynəlmiləl fondada və arxaik qaynaqlara da müraciət edilməlidir; alınma kök sözlərə üstünlük verilməlidir, onlar fonetik tərcümə prinsipi ilə verilməlidir(ahəng qanunu, cingiltiləşmə); alınan sözlərdə ortaqlıq prinsipinə əməl

edilməlidir; hərfi tərcümə-kalka yolundan imkan daxilində istifadə edilməlidir və beynəlxalq fond əsas götürülməlidir; mürəkkəb ixtisaslarda türk dilinin əsas qanunlarına istinad edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Akalın Ş.H. 1926 Bakü Birinci Türkoloji Kurultayının 90. Yılı Dolayısıyla . Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinə həsr olunmuş “Müasir türkologiya: dünən, bu gün və sabah” (problemlər və perspektivlər) Respublika Elmi Konfransının Materialları. 28 dekabr 2016-cı il “Elm və təhsil” Bakı, 2016.
2. 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər), Bakı, Çinar-çap, 2006, 571 səh.
3. Babayev A. Bəkir Çobanzadə (monoqrafiya). Bakı, 1998, 310 səh.
4. Bahaeddin Ögel. Prof. Dr Türk kültür tarihine giriş. 9 cildə. Ankara, Kültür Bakanlığı, 1991, 4603 s.
5. Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinə həsr olunmuş Müasir türkologiya: dünən, bu gün və sabah (problemlər və perspektivlər) Respublika elmi konfransının materialları 28 dekabr 2016-cı il “Elm və təhsil” Bakı, 2016, 628 s.
6. Qasımov İ. Azərbaycan terminologiyasının əsasları. Bakı, 2017, 293 səh.
7. Çobanzadə B. “Elmi terminologiya sistemi haqqında”(Türk dilindən tərcümə). Məruzənin mətni. 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər). Bakı: Çinar-çap, 2006, səh. 179-182.
8. Çobanzadə B. “İstilah terminoloji işləri”. “Azərbaycanı öyrənmə yolu” jurnalı, 1930, 3-7.
9. Чобанзаде Б. «Деятельность научного совета ВЯК НТА после 3-го Пленума и проблемы языка» В сборнике «культура и письменность Востока. 1930, книга VI стр.145.)
10. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. I cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 333 səh.
11. Çobanzadə B. "Elmi və ədəbi dil məsələsi" Maarif işçisi" 1926, 5 - 28.
12. Sadıqova S. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı, 2005.
13. Türkoloji araşdırmalar -1 (monoqrafik tədqiqatlar toplusu). Bakı, Elm və təhsil, 2015.
14. Hacıyev T.İ. Birinci Türkoloji Qurultayda dil məsələləri. Bakı Universiteti Xəbərləri // Humanitar elmlər seriyası, № 2, 2006, səh. 18-26.
15. Novruzova N. Bəkir Çobanzadə: həyatı, elmi və pedaqoji fəaliyyəti, “Türk-tatar lisaniyyətinə mədxəl” əsəri: Çobanzadə B. Türk-tatar lisaniyyətinə mədxəl (Ərəb qrafikalı əlifbadan latın qrafikasına çevirən və yeni kitabın tərtibçisi Novruzova N.) Aspoliqraf, Bakı, 2006, 179. səh. 3-20.
16. Xəlilov B. Birinci Beynəlxalq türkoloji qurultay. Bakı, Elm, 1999.
17. <http://news.milli.az/politics/314773.html>. II Bakı Türkoloji Qurultayının yenidən keçirilməsi təklif edilir.
18. <http://www.akalin.gen.tr> Akalın Ş.H. 1926 Bakü Birinci Türkoloji Kurultayının 90. Yılı Dolayısıyla.

РЕЗЮМЕ

КОНЦЕПЦИЯ Б.ЧОБАНЗАДЕ О СОЗДАНИИ ТЕРМИНА НА ТУРЕЦКИХ ЯЗЫКАХ

Новрузова Н.С.

Бакинский славянский университет, Азербайджан

Статья посвящена такому актуальному вопросу, как терминология в турецких языках и общепринятой турецкой терминологии, обсуждаемой на I тюркологическом съезде, а также анализируются основные подходы на основе доклада Б. Чобанзаде по различным проблемам терминологии. Согласно статье, Б.Чобанзаде в своем докладе «О системе научной терминологии» на Конгрессе, помимо разъяснения основных особенностей терминов, также отмечает научные подходы к терминологии в лингвистике, комментирует эти идеи, определяя базовую терминологическую базу, важность создания общих терминов на турецком языке. Он также подчеркнул важность создания терминов для литературного языка. Говоря о терминологической базе тюркских языков в своем докладе на I тюркологическом съезде, Б. Чобанзаде разделил основную базу терминов в тюркских языках на 3 группы: 1) Общая база - общая лексическая база тюркских языков, 2) Арабско-персидская языковая база, 3) европейская языковая база. В своем докладе Б. Чобанзаде представил обширную информацию о формировании терминологического слоя в различных тюркских языках и источниках его обогащения, а также попытался определить будущие направления развития терминологической лексики. Многие идеи, высказанные Б. Чобанзаде, внесшим исключительный вклад в развитие азербайджанской и турецкой филологической мысли, на Конгрессе по

терминологической лексике в языке, ее развитию и обогащению, не утратили своего научного значения для общего языкознания.

Ключевые слова: *Б.Чобанзаде, термин, тюркские языки, общий термин, общетюркская основа.*

SUMMARY

B.CHOBANZADE'S CONCEPT OF CREATING TERMIN IN TURKISH LANGUAGES

Novruzova N.S.

Baku Slavic University, Azerbaijan

The article is devoted to such an important issue as terminology in Turkish languages and common Turkish terminology discussed at the I Turkological Congress, and the main approaches are analyzed on the basis of B. Chobanzadeh's report on various problems of terminology. According to the article, B.Chobanzadeh in his report "On the system of scientific terminology" at the Congress, in addition to explaining the main features of terms, also notes the scientific approaches to terms in linguistics, comments on these ideas, the importance of defining the basic base of terms, the creation of common terms in Turkish. He also emphasized the importance of term creation for literary language. Speaking about the terminological base for Turkic languages in his report at the I Turkological Congress, B. Chobanzadeh divided the main base for terms in Turkish into 3 groups: 1) General base - general lexical base of Turkic languages, 2) Arabic-Persian language base, 3) European language base. In his report, B. Chobanzadeh gave extensive information about the formation of the terminological layer in different Turkic languages and its sources of enrichment, and tried to determine the future directions of development of terminological vocabulary. Many of the ideas expressed by B. Chobanzadeh, who had an exceptional contribution to the development of Azerbaijani and Turkish philological thought, at the Congress on terminological vocabulary in the language, its development and enrichment, have not lost their scientific value for general linguistics.

Key words: *B.Chobanzade, term, Turkish languages, common term, all-Turkic base*

I TÜRKOLÖJİ QURULTAYDA TÜRK DİLLƏRİNDƏ TERMINOLOGİYANIN YARANMA PRİNSİPLƏRİ

Sadıqova S.A.

AMEA-nın İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan

Xülasə. Məqalədə I Türkoloji Qurultayda türk dillərində terminologiyanın yaranma prinsipləri təhlil edilmişdir. Müəyyənləşdirilir ki, yeni terminlərin yaranmasında xalq dili, dialektləri toplanmalı, yeni sözlərin yaradılması zamanı bir mənbə kimi ondan istifadə olunması fikri irəli sürülmüşdür. Türk xalqlarının dillərinin bu dövrdə inkişafının yeni tələblərə uyğunlaşdırılması, köhnə rejimdən fərqli dilin yaranması, dövrün tələblərinin nəzərə alınması əsas hesab edilmişdir. Təhlildən aydın olur ki, Türk dillərində termin yaradıcılığında başlıca mənbə dillərin öz daxili imkanları, hər bir türk dili üçün digər bir türk dili, Qərbi Avropa dilləri və rus dili ola bilər.

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, ictimai-siyasi proseslər, termin, alınma terminlər, Türk dilləri, terminologiya.*

Türk dünyasının tarixinə qızıl hərflərlə yazılmış I Beynəlxalq Türkoloji qurultay türk xalqlarının ədəbi dilinin inkişafına yeni istiqamət verdi. Ümumən, türk xalqlarının tarixində iz qoyan, ictimai-siyasi və elmi-mədəni inkişaf üçün perspektivli əhəmiyyət daşıyan bu qurultay dünya mədəniyyətinin, bəşəri dəyərlərin formalaşmasında mühüm bir hadisə oldu. S.Ağamalıoğlu'nun açılış nitqində dediyi sözlər bu faktı bir daha təsdiqləyir: "Elm əməkçi kütlələrə azad edilmiş yeni bəşəriyyət yaratmaq üçün köhnə dünyanı bünövrəsinə qədər dağıtmaqda rəhbərlik edən üçüncü qüvvədir. Bu möhtəşəm işdə qurultay, şübhəsiz öz köməkliyini göstərəcək. Axı, Şərqi sərhədində yerləşən və böyük bir hissəsi hələ də yadelli qüvvələr və xurafat əsarətində olan çoxmilyonlu xalqın mədəni inkişafı üçün düzgün elmi bünövrə yaratmaq elə həmin Şərqi lərzəyə gətirmək deməkdir" (1, s. 18). I Bakı Türkoloji qurultayında müzakirə olunmuş məsələlər, məruzələr öz elmi dəyəri, problematikiyi, məzmunu, ümumən, aktuallığı ilə bu gün də türkologiyanın aparıcı mövzularıdır. Həmin məruzələrdə əksini tapan türk xalqlarının tarixi, etnoqrafiyası və mədəniyyətinə dair məsələlər bu gün də türkologiyada aktual problemlər sırasında dayanır. Qəbul olunmuş qətnamələrdə türk dillərinin inkişafına istiqamət verən ən vacib məsələlərdir. Xüsusilə, ayrı-ayrı türk dillərini, dialekt və

şivələrini dərindən, hərtərəfli öyrənmək, toplanmış dil materiallarını çap etmək, ayrı-ayrı elmi qrammatikaların və lüğətlərin tərtib olunmasını təşkil etmək, müqayisəli-tarixi qrammatika kitablarının yazılmasına, müqayisəli etimoloji lüğətlərin tərtibinə, türk dillərinin və dialektlərinin təsnifi ilə əlaqəli işlərin görülməsinə diqqət artırılmışdır. İlk dəfə türk dillərində orfoqrafiyanın ümumi-nəzəri əsasları müzakirə olunmuş və bu qətnamələr qəbul edilmişdir: a) mədəni dillərdə düzgün yazmaq üçün dörd elmi prinsiplərdən istifadə olunur: fonetik, morfoloji, etimoloji, tarixi-ənənəvi prinsiplər; b) latın əlifbası orfoqrafiyanı tənzimləmək üçün daha əlverişli şərait yaradır. Türk xalqlarının latın qrafikalı əlifbaya keçməsinin zəruriliyi qeyd edilmişdir. Türk xalqları arasında əlaqələrin inkişafında ortaq əlifbanın yaradılması, yeni türk əlifbasının yaradılmasının elmi-nəzəri əsaslarını hazırlanması üçün təkliflər verilmişdir. Xüsusilə qeyd edilmişdir ki, latın qrafikalı əlifba texniki cəhətdən ərəb əlifbasından mükəmməldir və Türk xalqlarının hər biri latın qrafikalı əlifbanı həyata keçirmək işini fəallaşdırmalıdır. Latın qrafikalı əlifbanın həyata keçirilməsi ilə bağlı görülmüş müsbət işlər sırasında Türkiyənin, Azərbaycanın təcrübəsindən istifadə etmək prinsipi əsas götürülmüşdür.

Əlifba ilə yanaşı, Türkologi qurultayda Türk dillərində terminoloji sistemin formalaşdırılması məsələsi ən vacib problem kimi geniş müzakirə olunmuşdur. Bu problemlə bağlı A.R.Zifeldin, B.Çobanzadənin, H.Zeynallının, X.O.Odabaşın, A.B.Baytursunun bu mövzuda maraqlı məruzələri dinlənilmişdir. Xüsusilə, A.R.Zifeldin "Türk dillərində elmi terminologiyanın yaranma prinsipləri haqqında" məruzəsində irəli sürülən tezislər bu gün aktual olan problemlərdəndir. Dil ictimai inkişafın məhsulu olduğuna görə bəşəriyyətin inkişaf qanunlarına əsasən inkişaf edir. Bu inkişafa uyğun olaraq yaranan dil cəmiyyət halında birləşən insanlar arasında vasitə və əlaqədir. Ünsiyyət vasitəsi olmaq dilin əsas və ilkin təyinatıdır. Hər bir ictimai quruluşun inkişafına uyğun öz dil forması inkişaf edir. Yəni dilin inkişafı əlaqədar olduğu cəmiyyətlə bağlıdır. Dilin inkişaf məsələlərini xarakterizə edərək müəllif yazır: "Hər bir texniki və sosial-iqtisadi inqilab qaçılmaz olaraq dil inqilabı da doğurur. Patriarxal-icma quruluşu ibtidai ailə-matriarxat qruplarının kasıb və anlaşılmaz dili ilə kifayətlənə bilməzdi. Öz növbəsində, knyazlıq-tayfa quruluşu, tayfalar ittifaqı, barbar hərbi monoarxiya, feodalizm və s. dilin quruluşunun müvafiq təkmilləşdirilməsini və onun yeni terminlərlə zənginləşdirilməsini tələb edirdi. Yaşamaq uğrunda amansız mübarizədə dəyişən sosial şəraitə pis uyğunlaşan dillər tarix səhnəsini tərk edir, yerlərini daha yaxşı uyğunlaşa bilənlərə verirdi." (1, s.172) Bununla da dilin inkişafını doğuran səbəblər, dilin inkişafında terminlərin rolu izah edilir. O da qeyd edilir ki, hər hansı bir ölkə ilə iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi zamanı həyat uğrunda mübarizədə yalnız insanlarla təmas üçün ən zəruri olan dili ola bilən qruplar bu inkişafa cavab verə bilər. Yəni zəngin dillər daha da inkişaf edib daha güclü, daha dayanıqlı olur, onun zənginləşməsi üçün yeni imkanlar açılır. Dilin inkişafı üçün yeniliklərin dildə əksi üçün tələblərə uyğun, anlayışları ifadə edən yeni terminlər yaradılmalıdır. Bu proses bütün dillərə şamil edilməlidir. A. Zifeld dünya dillərində, o cümlədən türk xalqlarının dillərində mövcud problemlərə toxunaraq, "yaşamaq uğrunda amansız mübarizədə, dəyişən sosial mühitə uyğun dil inkişaf etməlidir fikrini irəli sürür və pis uyğunlaşan dillər tarix səhnəsini tərk edir, yerlərini daha yaxşı uyğunlaşa bilənlərə verir prinsipini əsaslandırır." Bunun üçün dillərin inkişaf tarixini xarakterizə edərək, kiçik dillərin qalib millətlərin tərkibinə daxil olması, dillərin mübarizəsində həddən artıq məhdud yayılma dairəsi olan dillərin məhv olması elmi dəlillərlə sübut edilir. Müəllif yazır ki, Dağıstanın əlçatmaz dağlarında bir neçə aulun dilinin inkişaf etməməsi, bu dillərin ömrünə az qalması, öz yerini geniş yayılan dillərə verməsi labüddür. Tarixən baş verən müharibələr zamanı işğalçı, yaxud qalib tərəfin işğal olduğu yerdə hökmranlığının təsiri ilə bu dillərdən ünsiyyətdə istifadə olunmaması ilə əlaqələndirilir. Digər tərəfdən isə dillərin inkişafındakı təbii prosesə toxunur və qeyd edir ki, "həddən artıq ağır və əlverişsiz strukturlu, ümumi qaydalardan istisnaları müəyyən qaydalara tabe söz və formalardan daha çox olan, yaxud lüğət materialı baxımından kasad dillərin yaşamaq şansı daha azdır" (1, s. 173). A. Zifeld bunlarla yanaşı, hər hansı bir dilin daxili inkişaf prosesini də əsas götürərək yazır ki, qrammatik quruluşunu nizamlama istiqamətində daim təkmilləşən, arxaizmləri daim rədd edən, müasir tarixi dövr və ictimai quruluş üçün zəruri olan yeni sözlərlə vaxtında zənginləşən və həmin sözləri öz dilinin qanunlarına ciddi tabe edən dillərin gələcəyi, əksinə, daha yaxşı təmin edilir. Yeni sözlərin yaranması, ona verilən tələblər də müəllif tərəfindən müəyyənləşdirilir "...Müəyyən fikri qeyri-dəqiq, qarışıq ifadə edən söz pis, talaşa, ağac dəyənək, yaxud taxta təkərləri olan arabadan heç də yaxşı olmayan vasitədir. Belə sözlər arxaizmə çevrilir və yalnız uzaq olan dəbdən düşmüş poeziyada özünə yer tapa bilər. İşgüzar adamların nitqində isə onun yerini fikri dəqiq ifadə edən sözlər tutur. Həddən artıq uzun sözlər eyni məna verən qısa sözlər tərəfindən sıxışdırılıb aradan çıxarılır" (1, s. 173) Qeyd olunanlardan görünür ki, A.Zifeld iqtisadiyyat, texnika, siyasi həyatın mürəkkəbləşməsi ilə əlaqədar insan beynində yeni söz ifadəsini tələb edən yeni anlayışların yaranmasını təbii və dilin inkişafı üçün zəruri sayır. Onu da qeyd edir ki, dildə belə sözlər yoxdursa özgə dillərdən alınır və bu dilin fonetik qanunlarını pozur. Bu həddən artıq olduqda bu təkamül ya inqilaba, ya da dilin məhvinə səbəb olur tezisini irəli sürür. Müəllif dilin inkişafında terminlərin yaranma prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsini,

bu problemin dilin yaşamasında və gələcək inkişafında əsas amil hesab edir. Dövrün mənzərəsini verərək, mədəniyyət səviyyəsi aşağı olan ölkədə istehsal qüvvələrinin gur inkişaf etdiyi dövrdə dilin, elmin və ədəbiyyatın təbii, yəni kortəbii, əlaqələndirilməmiş fərdi səylər nəticəsində inkişafını məqsəduyğun hesab etmir. Mədəniyyətin, elmin inkişafına uyğun sözlərin yaradılmasını tənzimləyən qurumların təşkil edilməsi əsaslandırılır. O da qeyd edilir ki, türkdilli əhalisi olan sovet respublikalarında xalq maarif komissarlıqları nəzdindəki dövlət terminoloji və b. komissiyaları artıq qrammatika və terminologiya üzərində işə başlayıb. Müəllif tərəfindən bu komissiyaların iş prinsipləri müəyyənləşdirilir və yazılır ki, bu komissiyaların təsadüfi şəxsi heyətlərindən bütövlükdə asılı olmaması üçün onların işi hamının gözü önündə aparılmalı və ictimai fikir tərəfindən təşhif edilməlidir. O da qeyd edilir ki, hər hansı bir yeni termin, yaxud qrammatik qaydaya möhür vurmazdan əvvəl, bu komissiyalar öz qənaətlərini, heç olmasa, dövrü mətbuat səhifələrindən ictimaiyyətlə bölüşsə, bu iş daha yaxşı gedərdi və məlumatı olan bütün şəxslərin mətbuat səhifələrində fikir mübadiləsi xalq maarifi komissiyalarını hər cür səhvlərdən xeyli sığortalayardı. Bununla yanaşı yeni terminlərin yaranmasında xalq dilini, dialektləri toplamağı təklif edir və bu işin uğurlu və keyfiyyətli olması üçün terminoloji komissiyaların üzvlərinin fəhlə rayonları və kəndlərə bir qədər tez-tez səfər etmələrini vacib hesab etmişdir. Burada əsas məqsəd xalq dilinin toplanması, yeni sözlərin yaradılması zamanı bir mənbə kimi ondan istifadə olunması fikri irəli sürülmüşdür. Türk xalqlarının dillərinin bu dövrdə inkişafının yeni tələblərə uyğunlaşdırılması, köhnə rejimdən fərqli dilin yaranması, dövrün tələblərinin nəzərə alınması əsas hesab edilmişdir.

A.Zifeld ədəbi dilə münasibətdə terminologiya ilə bağlı türkdilli xalqların böyük əksəriyyətində dörd əsas cərəyanın olduğunu şərh edir. Yazır ki, ədəbi dilə münasibətdə türkdilli xalqların böyük əksəriyyətində 4 əsas cərəyan diqqəti cəlb edir və onları aşağıdakı kimi qruplaşdırır: panislamçılar, avropalaşdıranlar, pantürkçülər və xalqçılar (demokratlar). Panislamçılar dedikdə, köhnə qəbildən olan adamlar, irticaçılar, ərəb-fars jarqonunu saxlamağa və türk dilinin ərəb və fars sözləri ilə yüklənməsini davam etdirməyə çalışanları nəzərdə tutur. Avropalaşdıranlar dedikdə isə daha müasir, daha mütərəqqi, daha inqilabi adamları, mədəniyyət idealını orta əsrlərin müsəlman dünyasında yox, qabaqcıl xalqlar arasında axtarır, dili rus və ya Avropa məktəbindən mənimsədiklərinin nəticəsi olaraq Avropa varvarizmlərini dili zənginləşdirən əsas mənbə hesab edirlər. Əqidəcə inqilabçı demokratik olduqlarından, onlar, əlbəttə, kütlələrə daha yaxın olmaq istərdilər. Lakin belə bir ədəbi jarqon yaratmaqla, kütlələr üçün anlaşılmaz olan Avropa terminləri daxil etməklə, onlar əlverişsiz nəticələr əldə edir və ziyalılarla xalq arasında sədd yaradırlar. Pantürkçü dedikdə, osmanlı dilini süni şəkildə bütün türk xalqlarına zorla qəbul etdirməyə çalışanları, xalqçı-demokratlar deyəndə isə bütün terminləri xalq dilində axtarmaq, tapmadıqda isə rus dilindən sözlər almaq və xalq dilinin söz köklərindən süni şəkildə yeni söz yaratmağı zəruri hesab edənləri nəzərdə tutmuşdur. Müəllif xalqçı-demokratların fikirlərini ən sağlam nəzəriyyə hesab edir və yazır ki, yalnız ərəb-fars və rus-Avropa varvarizmlərilə ağırlaşdırılmayan belə bir dil əhalinin zəhmətkeş əksəriyyətinin siyasi, kənd təsərrüfatı və məktəb maarifinin uğuruna yardımçı olar. Bundan başlamaq lazımdır. (1, s. 176). Bunun üçün xalq dilini əsas mənbə hesab etmişdir. Müəllifin fikrincə, xalq dilinin əleyhdarları həmişə onun kasadlığı, hətta dilənçi kökündə olmasından, deməli, ədəbiyyata külli miqdarda varvarizmlərin daxil edilməsinin qaçılmazlığından danışırlar. Lakin xalq dilini diqqətlə öyrəndikdə məlum olur ki, bu, heç də belə deyil. Anatomiya və tibb üçün terminləri hazır şəkildə, xeyli dərəcədə, qəssablar, baytar və türkəçarələrdə, aqronomiya və botanika üçün terminləri əkinçi və bağbanlarda, zoologiyaya dair terminləri isə ovçular və s. balıqçılarda tapmaq olar. Müəllif yeni sözlərin yaranma yollarını ayrı-ayrı şərh edir. Qeyd edir ki, mürəkkəb anlayışları ifadə etmək üçün hazır sözlər olmadıqda, ədəbi dilin populyarlığını qoruyub saxlamaq üçün doğma dilin köklərindən yeni sözlər yaradılmasına əl atmaq daha səmərəlidir. Ərəbsünasların gülüş hədəfinə çevirdikləri yer-bil tipli terminləri rədd etmək yox, onları yerbilik (*coğrafiya*), yulduz-bilik (astronomiya), su-bilik (*hidrologiya*), daş-bilik (*petroqrafiya*) və s. şəkildə də təşhif etmək lazımdır. Bununla da məruzədə termin yaradıcılığının prinsipləri, yeni terminyaratma yolları verilmişdir. A.Zifeld yalnız xalq dili hesabına deyil, dilin inkişafı üçün alınmaları da zəruri hesab etmişdir. Alınmaların dilə kortəbii qəbul edilməsini tənqid etmiş və bir sıra qaydalara əməl olunmasını zəruri hesab etmişdir: “1) alınan söz iqtibas edən dilə xas olan müəyyən səslər sərhəddini aşmamalıdır (məsələn, onda “ü” affrikatı olmamalıdır); 2) alınan sözdə yalnız iqtibas edən dilə xas olan səs uyuşmaları və sıraları ola bilər (məsələn, söz samit diftonqu ilə başlamamalıdır); 3) alınma söz ahəng qanununa uyğun gəlməlidir; 4) danışanın qüvvələrinin psixoloji baxımından, dilin ümumi üslubunu ciddi şəkildə saxlamaq zəruridir” (1, s. 177).

O da qeyd edilir ki, Türk dillərində termin yaradıcılığında başlıca mənbə hər bir türk dili üçün digər bir türk dili və ikinci mənbə isə Qərbi Avropa dilləri və rus dili ola bilər. Bu dillərdən alınan sözlərdə əksər hallarda vurğu türk dillərində tələb olan yerdə olmur, ahəng qanununa uyğunluq gözlənilmir. Dilə daxil olan sözlər milli dilin daxili qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılmalı və mənimsənilməlidir. Bununla da I Türkoloji qurultayda Türk dillərində terminologiyanın yaranma prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir. Bu prinsiplər ortaq

terminlərin yaranmasına istiqamət verir. XX əsrdə Türk xalqları arasında sözlər kimi terminlərin ortaq olmasına, yəni ortaq elmi dilin olması tezis kimi irəli sürülmüşdür. Bəkir Çobanzadə də qurultayda “Türk dillərinin yaxın qohumluğu”, “Elmi terminologiyanın sistemi haqqında” hər iki məruzəsində türk xalqları üçün ortaq ədəbi dilin yaradılması probleminə tarixi faktlara söykənərək tutarlı elmi dəlillərlə aydınlıq gətirmişdir. Türklər üçün ümumi elmi dil mübahisəsində vahid ədəbi dil tərəfdarlarının əsas məqsədi bugünkü türklərin bir-birini anlaması faktı idi. B.Çobanzadə məruzəsində bu məsələni geniş şərh etmiş, türk xalqlarının ünsiyyətini iqtisadi həyat və təhsil kompleksinin birliyində görürdü. Görkəmli alim elm dilinin yaxınlaşması üçün terminyaratmada əsas prinsipləri müəyyənləşdirmiş və bunun üçün məktəb təliminə böyük əhəmiyyət vermişdir. Bu problemə real yanaşaraq, beşik dili ilə elmi dil arasında, yerli ana dili ilə ümumi ədəbi dil arasında ziddiyyət yaratmamaq üçün inkişafın təbiiliyinə və tədriciliyinə ehtiyatla və diqqətlə yanaşmışdır. Onu da qeyd edir ki, ümumi və ya ortaq elmi dil, əlbəttə, yerli canlı danışiq dili deyil, bədii əsərlərin, bayatların, laylaların dili deyil, kürsülərin və auditoriyaların dilidir, elmin və siyasətin dilidir, terminlərin, professionalların dilidir. Hər bir türk dilinin elmi dilinin inkişafı üçün əsas şərtləri iki yerə ayırır: 1. Bütün türk xalqlarının zehni intellekti bir hazır dilə sığmaz, bu dil bütün türk soylarının intellektinin ümümləşməsi olmalıdır - yeni, zəngin, hamısından yüksəkdə duran bir dil olmalıdır; 2. Mövcudlardan birini götürəndə başqa qardaşlarda ögeylik emosiyası dirçələ bilər (3,s.205). Ziya Gökalp yazırdı ki, Rusiyadakı türklər terminləri ruscadan, Çindəki türklər çincədən, biz fransızcadan alsaq, türklərimiz bir-birindən uzaqlaşar. Halbuki ərəbcə və əcəmcədən ya da türkcədən alsaq, tam əksinə bir-birlərinə yaxınlaşarlar.(5, s.24).

I Türkoloji qurultayda A.R.Zifeldin “Türk dillərində elmi terminologiyanın formalaşmasının prinsipləri”, B.Çobanzadənin “Elmi terminologiyanın əsasları”, H.Zeynallının “Türk dillərində elmi terminologiyanın nəzəri əsasları”, X.O.Odabaşın “Türk dillərində terminologiya”, A.B.Baytursunun “Qazax dilinin terminologiyasının prinsipləri” məruzələrində Türk dillərində elmi terminologiyanın yaranma prinsipləri elmi əsaslarla şərh olunmuşdur. Qurultayda qoyulan bir sıra məsələlər, eləcə də terminlərin yaranma prinsipləri bütün türk dilləri üçün bu gün də aktualdır. Qəbul olunmuş qətnamədə də a) tez-tez təsadüf olunan və mənası aydın olan terminləri qəbul etmək lazımdır. b) türk dillərinin qrammatikasına tabe olmuş ərəb-fars mənşəli terminləri qəbul etmək lazımdır. c) Avropa mənşəli terminlər türk dillərinin təbiətinə uyğun artikuliyasiya edilməli və qəbul olunmalıdır. ç) mənası çətin mənimsənilən terminlərdən qaçmaq lazımdır. d) hər bir respublikada daimi terminologiya komissiyası yaradılmalıdır prinsipləri bu gün termin yaradıcılığında həyata keçirilir. Azərbaycanda Terminologiya Komissiyasının bu sahədə təcrübəsi vardır. Bu komissiyanın Azərbaycan dilində elmi terminologiyanın yaradılmasında mühüm xidmətləri də mövcuddur. Terminologiya Komissiyası terminlər lüğətinin yaradılmasında müəyyən işlər görmüşdür. Müstəqillik illərində elmin müxtəlif sahələri ilə bağlı 150- dən artıq terminoloji lüğət nəşr olunmuşdur. Bu işləri koordinasiya etməklə türk dilləri üçün vahid elmi terminlər lüğəti hazırlamaq mümkündür. Çünki qloballaşma dövründə xalqlar öz milli irsini qoruyub saxlamalı, bütün türkdilli ölkələrdə ümumi türk tarixinin, mədəniyyətinin, müxtəlif elm sahələrinin inkişafı üçün ortaq terminlər yaradılmalıdır. Bunun üçün hər şeydən əvvəl, türk xalqlarının dialektoloji lüğətləri, eləcə də xalq dili dərindən öyrənilməli izahlı lüğətlər tərtib olunmalıdır . Türk dilləri üçün ortaq terminlər yaradılması ilə bağlı düşünməli və ortaq fikrə gəlinməlidir. Türkiyə türkcəsi də, Azərbaycan türkcəsi də, digər türkcələr də bir kökə bağlıdır. Amma eyni kökdən olan bu dillərin də sabitləşmiş fərqli xüsusiyyətləri vardır. Bu gün dünyanın qəbul etdiyi beynəlxalq dillər vardır. Türkdilli dövlətlər də yeni anlayışları ifadə edərkən dünyanın qəbul etdiyi beynəlxalq dillərdən terminlər alıb işlətməlidir. Dövrün tələbi, zamanın istəyidir ki, bu dillər bir-birindən uzaqlaşmasın, elmi dil bir- birinə daha yaxın olsun. Bunun üçün ortaq terminlər yaradılmalıdır. Türk xalqları yerləşmə məkanına görə aralarındakı ən uzaq məsafələrə baxmayaraq, bu dildə danışanların hər biri türk dillərində nəşr olunan elmi əsərləri, çap olunmuş qəzeti, kitabı oxuyub dərk edə bilsin. Çağdaş türkologiyamızın qarşısında da monoqrafik tədqiqatlara xüsusi diqqət yetirmək kimi vacib tələblər durur. Ortaq dil istər-istəməz ortaq tarixin, mədəniyyətin, ədəbiyyatın öyrənilməsinə dərin maraq yaradacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. 1926-cı il I Bakı Türkoloji qurultayı (stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər). Bakı: “Çinar-Çap”, 2006
2. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı 1967.
3. Çobanzadə B. Türk ləhcələrinin yaxın qohumluğu haqqında, Azərbaycan müntəxabatı, Bakı, I c. 2015....
4. Türk dillərində elmi terminologiyanın yaranma prinsipləri haqqında, 1926-cı il I Bakı Türkoloji qurultayı, Bakı: “Çinar-Çap”, 2006 səh.172-178.
5. Ziya Gökalp. Türkleşmək, İslamlaşmaq, Muasirləşmək. İstanbul, 2010,

РЕЗЮМЕ
ПРИНЦИПЫ ОБРАЗОВАНИЯ ТЕРМИНОЛОГИИ НА ТУРЕЦКИХ ЯЗЫКАХ В I
ТЮРКОЛОГИЧЕСКОМ СЪЕЗДЕ

Садыгова С.А.

Институт языкознания им. И. Насими НАНА, Азербайджан

В статье анализируются суть обсуждений формирования принципов образования терминологии на турецких языках на I Тюркологическом Съезде. Указано, что на съезде была выдвинута идея, сбора и обобщения народных говор и диалектов, которые в последствии могут быть использованы в качестве основного источника формирования новых терминов. На съезде была высказана также необходимость адаптации, турецких языков к новым реалиям, учет новых требований и призывов, при образования, отличающихся от прежних режим, новых языков. В статье высказана идея, что основным источником в терминообразования на турецких языках должна составить, собственный потенциал языков, другие турецкие языки, языки Западной Европы и русский язык.

Ключевые слова: *Азербайджанский язык, общественно-политические процессы, термин, заимствованные термины, Тюркские языки, терминология.*

SUMMARY
THE PRINCIPLES OF THE EMERGENCE OF TERMINOLOGY IN TURKISH LANGUAGES AT
THE I TURKOLOGICAL CONGRESS

Sadigova S.A.

Institute of Linguistics named after I.Nasimi of ANAS, Azerbaijan

The article analyzed the principles of the emergence of terminology in Turkish languages at the I Turkological Congress. It is determined that the national language and dialects should be collected for the creation of new terms, and the idea of using it as a source in the creation of new words was put forward. The development of the languages of the Turkic peoples in this period was considered to be the basis for adapting to the new requirements, the emergence of a language different from the old regime, taking into account the requirements of the time. It is clear from the analysis that the main source in the creation of terms in Turkish languages may be the internal capabilities of the languages, another Turkic language for each Turkic language, Western European languages and Russian.

Key words: *Azerbaijani language, socio-political processes, term, borrowed terms, Türkic languages, terminologu.*

BİRİNCİ TÜRKOLÖJİ QURULTAY İŞTİRAKÇILARININ REPRESSİYASI:
HƏNƏFİ ZEYNALLI

Səfərli A.M.

DİN-in Polis Akademiyası, Azərbaycan

Xülasə. Bolşeviklər Azərbaycanda hakimiyyəti ələ alan kimi, 1920-ci ilin aprelindən 1921-ci ilin avqustunadək Qırmızı terrorla 48 mindən çox adam öldürmüşdülər ki, bunun da çoxu ziyalıların payına düşür. Elmi təfəkkürünün yetkinləşdiyi, qələminin daha məhsuldar işlədiyi bir dövrdə – 41 yaşında xalqımızın düşmənlərinin diqqətini cəlb edənlərdən biri də Hənəfi Zeynalli oldu. O, tələbəlikdən “Kommunist”, “Maarif və mədəniyyət”, “İnqilab və mədəniyyət”, “Maarif işçisi” və s. mətbuat orqanlarında fəal iştirak etmişdir. Repressiya qurbanı H.Zeynalli həm də Azərbaycanda nəşriyyat işinin təşkilatçılarından olmuşdur.

Açar sözlər: *Sovet hakimiyyəti, türkologiya, Türkoloji qurultay, repressiya, Hənəfi Zeynalli*

Sovet hakimiyyəti illərinin ən mürəkkəb, ziddiyyətli dövrü olan 1920-30-cu illərdə baş verən hadisələr də bir qədər çətin başa düşülən idi. Ləlin Sovet hakimiyyəti dövründə türklərə və türkçü alimlərə qarşı diqqətli olduğunu dünya ictimaiyyətinə göstərməyə çalışsa da, məsələnin mahiyyəti daima başqa olmuşdur. Professor Adil Babayev Ləlinin 17 mart 1920-ci ildə Qafqaz cəbhəsinin hərbi inqilab şurasına göndərdiyi teleqram mətnini “Birinci Türkoloji Qurultay və Azərbaycanda türkologiya” (2016) adlı kitabında qeyd etmişdi: *“Bakını almaq bizə olduqca və olduqca zəruridir. Bütün səyinizi buna verin. Həm də*

bəyanatlarda son dərəcə diplomat olmaq və möhkəm sovet hakimiyyəti hazırladığını tamamilə yəqin etmək lazımdır.” (Babayev, 2016, s.168).

28 aprel 1920-ci ildə Azərbaycanda Milli hökumət devrildikdən sonra Lenin Ümumrusiya qurultayında deyirdi: “*Dünən Bakıdan aldığımız bir xəbər göstərir ki, Sovet Rusiyasının vəziyyəti yaxşılaşmaqdadır. Bakı proletariatu hakimiyyəti öz əlinə almış, Azərbaycan hökumətini yıxmışdır. Bu o deməkdir ki, indi bizim bütün sənayemizi canlandırma biləcək bir iqtisadi bazamız var.*” (Lenin, 1977, s.569). Xalqımıza professor A.Babayevin təbircə desək “Kommunist cənnəti” vəd edən bolşeviklər Azərbaycanda hakimiyyəti ələ alan kimi, 1920-ci ilin aprelindən 1921-ci ilin avqustunadək Azərbaycanda Qırmızı terrorla 48 mindən çox adam öldürmüşdülər ki, bunun da çoxu ziyalıların payına düşür (Nəzərli, 1995, s.192).

Həmin vaxtlarda N.Nərimanov və Ə.Xanbudaqov kimi qeyrətli vətən oğulları olmasaydı bu rəqəm daha çox olacaqdı. Elə bu səbəbdən S.M.Kirov və Q.K.Orconikidze Moskvaya xəbər vermişdilər ki, artıq N.Nərimanova inanmaq olmaz, o artıq bizim deyil. Bu səbəbdən N.Nərimanov Stalinin də gözündən düşmüşdür. Yaltaq A.İ.Mikoyan bununla bağlı Stalinə yazmışdır: “*Yoldaş Stalin, necə olur ki, həmişə millətçi mövqedə olan Mikoyan dönüb beynəlmiləlçi oldu. 20 il bundan əvvəl “Bahadır və Sona” kimi beynəlmiləl ruhlu əsər yazan Nərimanov millətçi?*” (Nərimanov, 1992, s.26).

Bu dövrdə Türkoloji qurultayın bütün iştirakçıları nəzarət altında idilər. Əslində qurultayın keçirilməsinə icazə verərkən bilmək istəmişdilər ki, görək türklər özünü necə aparır. Qurultayda da türksevərlik və türkçülük özünü aydın göstərirdi. Alim, şair və ziyalılarımızın haqqı olduğundan anti-sovet mövqeyində dayanırdılar, onlar xalqımızın müstəqilliyinin əlindən alınmasına dözə bilməzdilər. Bəs R.Axundov, Ə.Qarayev, M.Hüseynov, D.Bünyadzadə, H.Cəbiyev, M.Quliyev, P.Qasımov və s. bu kimi insanlar sovet hakimiyyətini qurmuş, Kommunist əqidəsinə sədaqətlə xidmət etmiş kommunist-bolşevik əqidəli yüzlərlə azərbaycanlıni niyə məhv etdilər?

Bu müsibətlər yalnız Türkoloji qurultay iştirakçılarından başına gətirilməmişdir. 1953-cü ilə kimi repressiya davam etmişdir. Həmin illərdə Azərbaycan 70-80 min dəyərli vətən övladını – oğlunu-qızını itirmişdir (Bünyadov, 1993, s.48).

Əvvəldə də dediyimiz kimi Sovet hakimiyyətinin ilk illərində ab-hava çox anlaşılmaz və mürəkkəb idi. Heç kimin daxili aləmini başa düşmək olmurdu, heç kəs olduğu kimi görünmürdü. Zahirən hamı Leninin “beynəlmiləlçi” bayrağı altında fəaliyyət göstərirdi, kommunist əqidəsindən başqa heç bir “əqidə” daşıyırdı. Çünki “kommunist cənnəti”, bolşevizm əqidəsi çoxlarının gözlərini bağlamışdı. Kommunist əqidəsinə sədaqət və karyera ehtirası insanları tamamilə dəyişdirmişdi.

Nəhayət, 1926-cı ilin 26 fevral-6 mart tarixlərində Bakı şəhərində SSRİ ərazisində yaşayan türk xalqlarının tarixi, ədəbiyyatı, dili, əlifbası, etnoqrafiyası və mədəniyyəti ilə bağlı yaxın gələcək üçün düşünülmüş bir sıra mühüm və əhəmiyyətli qərarların qəbul edildiyi Birinci Türkoloji Qurultay keçirildi (Самойлович, 2005, s.1020). XX yüzillikdə türk xalqlarının, o cümlədən, Azərbaycan xalqının mədəni həyatında baş vermiş ən əlamətdar hadisələrdən biri kimi tarixə düşmüş Birinci Türkoloji Qurultayda latın qrafikalı əlifbaya keçidin elmi-metodik prinsipləri ətraflı şəkildə işlənib hazırlanmışdır. Qurultayın işində Sovet birliyi məkanında yaşayan türk xalqları ilə yanaşı xarici qonaqlar, ümumilikdə isə 131 nəfər nümayəndə - alimlər, dilçilər, tarixçilər, şairlər, yazıçılar və digər görkəmli müttəfəklər iştirak etmişdir (Исаев, 1979, s. 68). Türk xalqlarının mədəni integrasiyasında mühüm bir mərhələnin əsasını qoymuş bu möhtəşəm Qurultay ilk növbədə geniş vüsəti və böyük bir coğrafi məkanda yaşayan çoxsaylı türk xalqları üçün bir sıra tələyüklü məsələlərin qoyuluşu, işlənib hazırlanması və ardıcıl şəkildə gerçəkləşdirilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyət daşıyır (Кохонов, 1980, s.13).

Deməli, qurultayda müzakirə edilən məsələlərdən tutmuş qəbul edilən qərarlara qədər, təriflərdən tutmuş tənqidlərə qədər yuxarı partiya təşkilatlarının nəzarəti altında olmuşdur.

Fövqəladə komissiyası yarandığı gündən xalqımıza, türkçülüyə qarşı amansız və fəal mübarizə aparmışdır. Elə bir mübarizə ki, xalqımızın düşmənləri bəyənsin. Hələ AK(b)P MK-nın 1925-ci ilin avqust plenumunda onun işi “bütün nəticələri ilə birlikdə zərbəçi” adlanmışdı. 1920-ci illərdə Azərbaycanda Partiya Təşkilatında rəhbər vəzifələrdə işləmiş Yusif Qasımov demişdi: “1920-ci illərdə Bağirovun heç bir siyasi çəkisi yox idi və o geniş hörmətə malik deyildi. O Azərbaycan FK sədri vəzifəsini tuturdu”. O vaxtlar bu vəzifə bir çox partiya rəhbəri tərəfindən sırf xidməti iş hesab edilirdi: Cəza orqanları 1930-cu illərdə olduğu hakimiyyətə malik deyildi. Amma elə onda məlum idid ki, Bağirov bütün Azərbaycan rəhbərləri haqqında ifşaedici materiallar (kompromant) toplayır (Ашнин, Алпатов, Насилов, 2002, с.60).

İndi isə Türkoloji qurultay iştirakçılarından Hənəfi Baba oğlu Zeynallının repressiyası barədə məlumat verək.

1896-cı ildə Bakıda anadan olan H.Zeynallı 20 yaşında ikən Moskva Ali texniki insitutuna daxil olmuşdur. Burada inqilabçı tələbələrlə sıx əlaqədə olduğu üçün universitetdən xaric edilmişdir. Bakıya qayıtdıqdan sonra kommunist ideyalarını yaymaq üçün Şamaxı, Göyçay, Salyan qəzalarında bu istiqamətdə

işlər aparmışdır. Həmyerlisi Ruhulla Axundovla hələ sovet hakimiyyəti qurulmamışdan əvvəl tanış olmuşdur. Münasibətləri çox yaxın olduğundan özündən bir yaş kiçik dostu Ruhulla onun ixtisas seçimini belə müəyyənləşdirir. Ruhulla Axundovun ona “Moskvada Qırmızı Professorlar İnstitutunu oxuyacaqsan! Ya Partbilet, ya da medicinə (təbabət). Bizə partiyalı həkimlər lazım deyil, sən bizə ədəbiyyatda lazımsan” deməsinə rəğmən Hənəfi həkimlik sənətini oxumaqda davam edir.

H.Zeynallı 1924-1929-cu illərdə Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatının baş redaktoru işləyərkən İsmail hikmətin kitabının nəşrinə icazə verdiyi üçün 1930-cu illərdə partiya sıralarından xaric edilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyat cəbhəsində çox fəal iştirak edən H.Zeynallı Azərbaycan Tədqiq Tətəbbö cəmiyyətinin folklor şöbəsinin komissiyasının sədri kimi xalqımızın şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinin toplanıb çap edilməsində böyük xidmətləri vardır. Orta məktəblilər üçün dərslik yazan alim əsl bolşevik təfəkkürü ruhuna hakim kəsildiyi üçün dövrünün tələblərindən irəli gələn ziddiyyətli fikirləri də olmuşdur. Xüsusilə türkçü şair Hüseyn Cavidin mövqeyini kəskin şəkildə tənqid etmişdir.

Hələ tələbə ikən “Kommunist”, “Maarif və mədəniyyət”, “İnqilab və mədəniyyət”, “Maarif işçisi” və s. mətbuat orqanlarında fəal çıxış etmiş, qələmilə öz dəsti-xəttini təsdiq etmişdir.

Azərbaycanda nəşriyyat işinin təşkilatçılarından biri olan H.Zeynallı Lelinin əsərlərinin də dilimizə tərcümə edilməsində fəal iştirak etmişdir.

Görkəmli ədəbiyyatçı kimi tanınan alim 1926-cı ildə Türkoloji Qurultayın səkkizinci iclasında “Türk dilləri üçün elmi terminologiya yaradılması prinsipləri” adlı məruzə ilə dilçilik sahəsində də səriştəli bir alim olduğunu sübut etmiş olur.

Elmi təfəkkürünün yetkinləşdiyi, qələminin daha məhsuldar işlədiyi bir dövrdə – 41 yaşı olduğu halda xalqımızın düşmənlərinin diqqətini cəlb edir. 1936-cı ilin 17 dekabr tarixində evindən çıxıb işə gedərkən həbs edilən Ruhulla Axundovdan 40 gün sonra da, 1937-ci ilin 28 yanvar tarixində H.Zeynallı həbs edilir. Azərbaycan SSR CM-nin 72, 73-cü maddələri üzrə təqsirkar bilinən alimin həbsinə Esserlər partiyasının üzvü olması, 1928-ci ildə Türkiyə Respublikasının kBakıdakı konsulu olan Fərid bəylə (Babayev, 2016, s.198) əlaqə saxlayaraq, onun vasitəsilə türk millətçi İsmail Hikmətlə məktublaşması, 1929-cu ildə Müsavat partiyasının üzvləri Feyzullayev, Mövsümov, Çobanzadə, habelə R.Axundovla sıx əlaqədə olması, öz elmi işlərində inqilabçı ideologiyayı yaymasını səbəb olaraq göstərmişdilər.

Professor Adil Babayev hesab edir ki, sadalanan səbəblərin heç birində cinayət tərkibi yoxdur. Belə olan halda H.Zeynallını 3 gün dindirmişlər. birinci istintaqda müstəntiq Qalstyan H.Zeynallını əksinqilabçı olmayan İ.Hikmət, Haşım Efendi, Xəlil Fikrət, Bəkir Çobanzadə, Ə.Cavad, C.Cabbarlı, Atabala Musaxanlı, Cabbar Əfəndiyev, Əhməd Hacinski, Məmmədsadiq Quliyev, Əliabbas Mütəllibov, Böyükağa Talıblı, Əli Nazim, Vəli Xulufu, Mikayıl Rəfili, Həsən İmanov, Salman Mumtaz, Əhməd Trinc, Cavad Bağirov, Xəlil İbrahimov, Rəşad Yusifzadə, Cavad Mövsümzadə və s. “cinayətkarla” əlaqələndirir. Dindirmədə dördüncü bölmənin serjantı, katib, daşnaq dığası türk olduğu üçün, alim olduğu üçün intiqam alır. H.Zeynallı həbs edilərkən ailəsi (həyat yoldaşı Səyyarə 29 yaş, oğlu Əzim 7 yaş, qızı Zema 3 yaş) 4 nəfərdən ibarət olmuşdur (Babayev, 2016, s.199).

1937-ci ilin 22 yanvarında H.Zeynallının həbs edilməsi və evinin axtarılması barədə order yazılmışdır. Evin axtarılması barədə order 1937-ci il yazılsa da, bisavad müstəntiqlər Medveyev və Qalstyan evin axtarılması haqqında akta 1936-cı il yazmışlar. Axtarış zamanı cinayət xarakterli əçyalarla yaxından- uzaqdan heç bir əlaqəsi olmayan, şəkillər, avtoqraflı kitablar, şəxsi yaşına və məktublaşmalar, passport, hərbi bilet və alimin professorluq attestatı tapılmışdır.

1937-ci ilin 25 yanvar tarixində partiya sıralarından azad edilən alimi həmin ilin 29 yanvarından 20 oktyabrına qədər 26 dəfə istintaq etmişlər. Dindirmələri Qalstyan və Ohanesov aparmışdır. H.Zeynallı 4 dəfə Vəli xulufu, 6 dəfə Əli Kərimov, 2 dəfə R.Axundov, 3 dəfə Mikayıl Hüseynzadə, 1 dəfə Eminbəyli, 1 dəfə isə Hüseyn Biləndərli ilə üzləşdirilmişdir (Babayev, 2016, s.200). İlk gündən təkadamlıq kameraya salınaraq, işgəncələrə məruz qalır. Nəhayət 12 günlük təkadamlıq kamera həyatı, ac-susuz rejim, əsəb sarsıntıları, yuxusuz gecələr alimi məcbur edir ki, günahı olmayan “günahları”nı boynuna alsın. 26 fevral 1937-ci ildə mayor Gerasimova yenidən müraciət edərək, günahını yumaq üçün yenidən dindirmə tələb edir. Ancaq alimin Gerasimova göndərdiyi ikinci ərizəyə heç bir reaksiya verilmir.

Bir ay bir gün sonra Qalstyan və Ohanesov tərəfindən 27 mart 1937-ci ildə dindirilərkən bütün suallara müsbət cavab verir. Hətta onun pis vəziyyətində deyə bilmədiklərini də uydurub ona dedizdirmişlər (Babayev, 2016, s.201). Hətta üzləşmə zamanı tərəfləri o qədər incidirlər ki, hər iki tərəf nə dediyini bilmir və bir-birləri haqqında ifşaedici sözlər işlədirlər.

Beləliklə, Azərbaycan SSR CM-nin 73, 64, 69, 70-ci maddələrilə təqsirkar bilinərək 12 oktyabr 1937-ci ildə, saat 16:25-də H.Zeynallının “məhkəməsi” başlanır. H.Zeynallı ən yüksək cəzaya güllələnməyə məhkum edilir və evi müsadirə olunur. Alimin arvadı Səyyarə Şərifova 8 il Qaraqandada cəza çəkdikdən sonra, Azərbaycana gəlmiş, zaqatalada 4 sayılı uşaq yəlisində tərbiyəçi işləmişdir. 1957-ci ildə SSRİ Ali

Məhkəməsi 1937-ci ilin alim haqqında qərarını ləvğ edir. Deməli alim yaşasaydı 60 yaşında bəraət alacaqdı (Babayev, 2016, s.203).

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev A. Birinci Türkoloji Qurultay və Azərbaycanda türkologiya. Bakı: Elm, 2016, 336 səh.
2. Bünyadov Z.M. Qırmızı terror. Red. R.Mirqədirov, S.Cabbarova; Rəssamı. E.İsmayılov; Tərtib edən. İ.Əliyeva.- Bakı: Azərənəşr, 1993.- 331 s.
3. Lenin V.İ. Əsərləri məcmuəsi. Bakı: Azərənəşr, 1977, 634 s.
4. Nərimanov N.Ucqarlardan inqilabımızın tarixinə dair (Stalinə) məktub. Bakı: Azərənəşr, 1992, 80 s.
5. Nəzərli Ş. Cümhuriyyət generalları. Bakı: Hərbi nəşriyyat, 1995, 211 s.
6. Исаев, М. И. (1979). Языковое строительство в СССР: Процессы создания письменностей народов СССР. Москва: Наука.
7. Кононов, А.Н. (1968). /О латинском алфавите/ //Кононов А.Н.Тюркская филология в СССР (1917-1967).-Москва. С.7-8.
8. Самойлович, А. Н. (2005). Тюркское языкознание, филология, руника. Москва: Восточная литература. səh. 1020.
9. Ашнин.Ф.Д., Алпатов. Б.М.,Насилов Д.М. Репрессированная тюркология.Москва, 2002, стр.60

РЕЗЮМЕ

ПЕРВАЯ РЕПРЕССИЯ УЧАСТНИКОВ ТУРКОЛОГИЧЕСКОГО КОНГРЕССА: ХАНАФИ ЗЕЙНАЛЛИ

Сафарли А.М.

Полицейская академия МВД, Азербайджан

С апреля 1920 по август 1921 гг. большевики захватили власть в Азербайджане, в котором было убито 48000 человек, большинство из которых были интеллигентами. В возрасте 41 года Ханафи Зейналлы был одним из тех, кто привлёк внимание нашего народа. По образованию “Коммунист”, “Образование и культура”, “Революция и культура”, “Педагог”, в том числе принимал активное участие в СМИ. Жертвой репрессий Х. Зейналлы был одним из организаторов издательского дела в Азербайджане.

Ключевые слова: советское правительство, тюркология, тюркологический конгресс, репрессии, Ханафи Зейналлы.

SUMMARY

REPRESSION OF THE FIRST TURKOLOGY CONGRESS PARTICIPANTS: HANAFI ZEYNALLI

Safarli A.M.

Police Academy of the Ministry of Internal Affairs, Azerbaijan

As soon as the Bolsheviks seized power in Azerbaijan, from April 1920 to August 1921, the Red Terror killed more than 48,000 people, most of them intellectuals. At a time when his scientific thinking was maturing and his pen was working more productively - at the age of 41, Hanafi Zeynalli was one of those who attracted the attention of the enemies of our people. He was a student of "Communist", "Education and Culture", "Revolution and Culture", "Educator" and others. Took an active part in the media. The victim of repression H.Zeynalli was also one of the organizers of publishing in Azerbaijan.

Key words: Soviet government, Turkology, Turkological Congress, repression, Hanafi Zeynalli

I TÜRKOLÖJİ QURULTAY TARİXİMİZİN ŞƏRƏFLİ SƏHİFƏSİ

Süleymanlı M., Cəfərova L.Z.

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə.Birinci Türkoloji Qurultay türk xalqlarının mədəni integrasiyasına və yeni bir mərhələyə yol açan ilkin tarixi hadisə kimi hər zaman araşdırma mərkəzində olmuşdur. Qurultayda türk dilləri arasındakı əlaqə, türk xalqlarının ədəbi dili və ləhcələri, yeni əlifbaya keçidin metodoloji prinsiplərinin hazırlanması haqda müzakirələr aparılmışdır. Türk dünyası tarixinin həm şanlı, həm də kədərli səhifəsinə çevrilən bu qurultay barədə müzakirələr, araşdırmalar bu günlərdə də davam etməkdədir.

Açar sözlər: Türkoloji Qurultay, Türk dünyası, Bakı, sərəncam.

I Türkoloji Qurultay Türk xalqlarının həyatında dönüş nöqtəsi, Türk ədəbi dilinin inkişafı və bu prosesin sistemli şəkildə işlənilməsində mühüm bir addım oldu. Burada ortaq türk ədəbi dili əsas məsələ kimi qaldırılmış və bu tarixi hadisə Türk coğrafiyasının mədəni integrasiyasına yönəlmiş bir çox önəmli proseslərin həyata keçirilməsində cığır açmışdır. 1926-cı ilin 26 fevral - 6 mart tarixlərində respublikamızın paytaxtı Bakı şəhərində təşkil edilmiş I Türkoloji Qurultay XX əsrdə türk dünyasının, eyni zamanda, Azərbaycan xalqının elmi-mədəni və ictimai-siyasi həyatında baş vermiş ən əlamətdar hadisələrdən biridir. Qurultayda SSRİ ərazisində yaşayan türk xalqlarının dili, əlifbası, ədəbiyyatı, etnoqrafiyası və mədəniyyəti ilə bağlı mühüm qərarlar qəbul edilmiş, latın qrafikalı əlifbaya keçidin metodikası hazırlanmışdır. Qurultayda 131 nəfər nümayəndə iştirak etmiş, 17 iclas keçirilmiş, türk xalqlarının dili və tarixinə, etnoqrafiyasına, ədəbiyyatına mədəniyyətinə dair 38 məruzə səsləndirilmişdir. Qurultay məruzələrinin ən maraqlılarından biri erməni dilçisi R.Açaryanın "Türk və erməni dillərinin qarşılıqlı təsiri" mövzusunda çıxışı idi. O, burada "qədim ermənicədən yeni ermənicəyə keçidin əsas səbəbi və dil stimulu türkcədir" ideyasını irəli sürmüş və türk dilinin bu dilə tarix boyunca təsirini açıqlamışdır. Yaşadığımız bu sevincli qələbə günlərində də obyektivliyi ilə seçilən bu məruzəni separatçı ermənilərin millətçi ideologiyasına qarşı güclü elmi argument kimi daim yadda saxlamalıyıq. I Türkoloji Qurultayda türkologiyanın yeddi böyük problemi üzrə müzakirələr aparılmış və müvafiq qərarlar qəbul edilmişdi: (1) 1. Əlifba məsələsi; 2. İmla-orfoqrafiya problemi; 3. Termin məsələsi; 4. Tədris-metodika məsələsi; 5. Qohum və qonşu dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və interferensiya problemləri; 6. Türk dillərinin ədəbi dil problemləri, o cümlədən, ortaq ədəbi dil məsələsi; 7. Ulu dil nəzəriyyəsi və türk dillərinin tarixi problemləri.

Tanınmış türkiyəli alim, uzun müddət Türk Dil Qurumuna rəhbərlik etmiş prof. Şükrü Haluk Akalın yazır: "Geniş mənada türklərlə bağlı araşdırmaları, dar mənada isə türk dili ilə bağlı aparılan tədqiqatları özünün əsas mövzusunə çevirən türkologiyanın tarixində, əlbəttə, bir çox qurultay, konqres və toplantılar təşkil edilmişdir. Ancaq bunlardan heç biri 1926-cı il 26 fevral – 6 mart tarixlərində Azərbaycan SSR-nin paytaxtı Bakıda keçirilmiş I Türkoloji Qurultay qədər təsir gücünə malik, möhtəşəm və bütün türk xalqlarının, eyni zamanda qurultay iştirakçılarının da taleyini dəyişdirəcək səviyyədə və çərçivədə olmamışdır" (2).

Mühüm çıxışlar, müzakirələr, türk xalqlarının ortaq əlifbası, dili kimi əsas məsələlərin həlli problemlərindən başqa bu qurultay həm də onun iştirakçılarının taleyində də dönüş nöqtəsi olmuşdur. Qurultayın keçirilməsində SSRİ rəhbərliyinin məqsədi türkcülük ana dili millətini maarifləndirmə ruhu ilə yaşayan öz xalqını sevən ziyalıları bir araya toplayaraq məhv etmək idi. Qurultayın keçirildiyi Bakı şəhəri isə strateji cəhətdən əlverişli idi. Bakının strateji əhəmiyyətinə gəlincə isə bunu açılışdakı çıxışında Q. Musabəyov belə dəyərləndirir: "Yoldaşlar, təsadüfi deyil ki, Ümumittifaq Türkoloji Qurultayı Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərini özünə iş yeri seçib. Şərqi giriş qapısı olan, mövqeyinə və son 5 il ərzində zəhmətkeşlərin əldə etdikləri nəhəng mədəni və iqtisadi nailiyyətlərə görə Azərbaycan əziz qonaqları, türkologiyanın elmi nümayəndələrini və bizə qardaş olan respublikaların nümayəndələrini qəbul etmək kimi yüksək şərəfə layiqdir" (3, s. 21). Qurultayda Səməd Ağamalıoğlu, Qəzənfər Musabəyov, Əli bəy Hüseynzadə, Ruhulla Axundov, Həbib Cəbiyev, tanınmış şərqşünas-tarixçi alim akademik Bartold, akademik Oldenburq, Türkiyədən Fuad Köprülüzadə və digər ölkələrin nümayəndələri çıxış etmişlər. Qurultay sonrası Səməd Ağamalıoğlu, Qəzənfər Musabəyov, Əli bəy Hüseynzadə və Hüseyn Cavidin iştirakı ilə film çəkilmişdir. Film dünyada ilk dəfə Azərbaycanda Birinci Türkoloji Qurultayın keçirilməsindən, türk xalqlarının yeni latın əlifbasını qəbul etmələrindən, qurultayın türk xalqları ədəbiyyatı və dil problemləri barədə yekdil qərarlar verməsindən söhbət açır (4). Təəssüf ki, bir çox vacib məsələləri müzakirən edən görkəmli alimlər qurultay sonrası səbəbsiz təhdidlərə, təqiblərə, işgəncələrə məruz qalmış, ölümə və sürgünə məhkum edilmişlər və sovet rəhbərliyi öz ana dilinə qəlbən bağlı olan bu şəxsləri xalq düşməni kimi qələmə vermişdir. Qurultayda qəbul edilən qərarlar repressiyalar səbəbi və bir neçə bəhanələr ilə həyata keçirilmədi, maneələr yaradıldı. Lakin buna baxmayaraq türk etnoslarının özünü dərk etməsində, milli dəyərlərinin dünyaya çatdırılmasında, mədəni irsimizin araşdırılması və təbliğində, türk xalqlarının mədəni varisliyinin qorunmasında qurultay böyük rol oynadı və 20-ci əsr türk xalqlarının tarixində bir oyanış və sıçrayış yaratdı.

1950-ci illərin ortalarından başlayaraq repressiya qurbanlarına bəraət verilmişdir. Bu zamana kimi üstü örtülü qalan, məxfi sənədlər kimi arxivlərdə gizlədilən materiallar artıq araşdırılmağa başlanılmış və ictimaiyyətə ətraflı məlumatlar verilmişdir.

Qurultay zamanı işıqlandırılan bir sıra məsələlər müasir dövrümüzdə də Türkiyə və Azərbaycan türkcələri üçün aktual mövzular sırasındadır. "Yaxın gələcəkdə bütün elm və sənət sahələri kimi türkologiya da, türklük də yeni problemlərlə, yeni şərtlərlə üzləşəcəkdir. Zamanın və insanlığın problemlərini həll edərkən türkologiyanın yaddaşında bir böyük elmi məclis öz vüsəti, faciəsi və ibrətli taleyi ilə həmişə yaşayacaq, ədəbi məktəb

rolunu oynayaqcadır” (3, s. 13).

I Türkoloji Qurultay tariximizin şanlı bir səhifəsi olduğu qədər, həm də kədər anıdır. Vətənimizin müstəqillik illərindən və ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyindən sonra milli mədəniyyətimizin, tariximizin, ana dilimizin və ədəbiyyatımızın qorunması və təbliği istiqamətində mühüm addımlar atıldı, tarixi sənədlər imzalandı və bu istiqamətdə mühüm tədbirlər həyata keçirildi və bu tarixi hadisəyə hüquqi qiymət verildi. 2005-ci ilin noyabr ayının 5-də ulu öndərin davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin sərəncamı ilə 2006-cı ildə bu tarixi hadisənin 80 illik yubileyinə həsr edilmiş beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. 18 fevral 2016-cı il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev I Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinin dövlət səviyyəsində keçirilməsini təmin etmək məqsədilə sərəncam imzalamış və sərəncamda deyildiyi kimi, Azərbaycan Respublikasının öz dövlət müstəqilliyini bərpa etməsi ilə Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili statusu alması və Türkoloji Qurultayda o dövrdə irəli sürülmüş qərar və tövsiyələrin müasir şəraitdə uğurla həyata keçirilməsi üçün əlverişli zəmin yaradılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. İmanov H. Birinci Türkoloji Qurultay, Yeni yol qəzetinə əlavə, 7 noyabr, 1927, s. 13-14
2. Akalın Ş.H. 1926 Bakı Birinci Türkoloji Kurultayının 90. Yılı Dolayısıyla / <http://www.akalin.gen.tr>
3. 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (stenoqram materialları, biblioqrafiya və foto-sənədlər).
4. Kazımdadə A. Azərbaycan kinosu – 2 (filmlərin izahlı kataloqu (1898-2002)). Bakı: 2003, səh. 16.

РЕЗЮМЕ

I ТУРКОЛОГИЧЕСКИЙ КОНГРЕСС КАК ПОЧЕТНАЯ СТРАНИЦА НАШЕЙ ИСТОРИИ

Сулейманлы М., Чафарова Л.З.

Азербайджанский государственный университет культуры и искусств, Азербайджан

Первый тюркологический конгресс всегда был в центре исследований как исходное историческое событие, приведшее к культурной интеграции тюркских народов и новому этапу. На съезде обсуждались взаимоотношения тюркских языков с литературным языком и диалектами тюркских народов, разработка методологических принципов перехода на новый алфавит. Обсуждения и исследования этого конгресса, ставшего одновременно и славной, и печальной страницей в истории тюркского мира, продолжают и сегодня.

Ключевые слова: Тюркологический конгресс, Тюркский мир, Баку, указ.

SUMMARY

I TURKOLOGY CONGRESS AS AN HONORABLE PAGE OF OUR HISTORY

Suleymanli M., Jafarova L.Z.

Azerbaijan State University of Culture and Arts, Azerbaijan

The First Turkological Congress has always been at the center of research as an initial historical event that led to the cultural integration of the Turkic peoples and a new stage. The congress discussed the relationship between the Turkic languages, the literary language and dialects of the Turkic peoples, the development of methodological principles for the transition to the new alphabet. Discussions and research on this congress, which has become both a glorious and a sad page in the history of the Turkic world, continue today.

Key words: Turkological Congress, Turkic world, Baku, decree.

II BÖLMƏ
TÜRK DİLLƏRİNİN TƏDQİQİNİN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

II СЕКЦИЯ
АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ

II SECTION
ACTUAL ISSUES OF TURKIC LANGUAGES STUDY

THE LINGUISTIC IMAGE OF FAMOUS WOMEN IN THE HISTORY
AND KNOWLEDGE OF THE TURKIC WORLD VIEW

Abdimaulen G.A.

L.N.Gumilyov Eurasian national university, Kazakhstan

Summary. The article says that the Turkic people created sixteen great states, such as the Kushan Empire, the Hun Empire in Europe, the Mamluk Egypt, the Golden Horde, and the Great Mogul State, which developed material civilization in their time. We also consider the contribution of hundreds of Turkic dynasties to the development of human civilization over the past two thousand years. The ancient Turks took part in the formation of the Sumerian, Babylonian and Acadian states. In addition, according to English and French scientists of the last three centuries, the Indians who created the Inca, Aztec and Mayan civilizations on the American continent are descendants of the ancient Turks who traveled from Asia. Turkic women have played a significant role in the formation of such a history. Turkic men received more support from their wives. Therefore, we talk about the origin names of Turkic women and their exploits over the country, people, family, children, and descendants. It is reported that the main reason for such achievements lies in the well-born and names of Turkic women. The history of female names passed down from generation to generation by the Turkic people is revealed. Information aimed at determining the meaning of names is compared with each other. It is known from history that the exploits of the Turkic women are not forgotten by their names. The main goal of this work is to revive the names of Turkic women, increase their strength, attract thoughts to future generations, increase their imitative qualities among young people, and increase their interest in giving these names to girls born in families.

Key words: *Turkic women, nobility, female names, history, family, world view.*

Introduction. A. Kaidar said about the tradition of naming a person: "one of the most civilized traditions, which arose from the need to communicate and interact with each other even in those times when people began to live together on earth, is to name and name each other" in his work «Kazakhs in the world of their native language». Without it, people can't unite, live in harmony, understand the mysteries of nature and resist the forces of mysticism [2.728].

Any nation has a special tradition of naming a newborn with the best names and wait for a bright future from his life. T. Zhanuzak mentions the words of the Great Homer «A name is a sweet gift. And the sweet gift is a great joy for a person» in his work «The Secrets of name» [1.6].

There is a reflection of the character, being, creation, and history of the nation on the name of any person. One name can represent one nation. The name also forms the history of the nation. All these arguments illustrate the past life and history of the nation. In this regard, the purpose of the work is to connect the names of women of the Turkic people with history and reveal their secrets.

Before the V century AD, the Turks people had more than a hundred cities, only under the Golden Horde, the architecture of one hundred and fifty cities built by them was spread to the Eurasian continent. Among the nations that have built the most cities in history are the Turks. Therefore, only those who do not know about the history of the Turks people say that they were "pure nomads".

Since the advent of Islam, there have been several Turkic women who have ruled the country. The first woman to claim the throne from Muslim countries located on the territory of three continents from Spain to Indonesia was Razia Katyn. She became the Sultan of the Turkic Muslim state of Delhi (1235-40 years). She was a very kind and just ruler. Then, after the death of the Egyptian Sultan Malik Salih, his widow Shajarat ad-Durr founded the Mamluk-Bahr dynasty and ruled the country (1250). The small state of Kerman on southern Iran, was ruled by Turkan Katyn from 1257-82. After the death of Turkan Katyn, Safwat al-Din Padishah Katyn ascended the throne. Her reign lasted from 1292 to 1295. The next woman was Abish Katun, the second daughter of the Persian ruler Saadt II. She ruled the country for 22 years. The next rulers were Daulet Khatun (1310-17) and Sultan Satybek Khan (1338-39) of lesser Luristan, located in northwestern Iran. Then The Dandy qatyn (1411-19) from the Mongol Khan dynasty of Iran ruled the state of Zhalayyr(1411-19). During Dandy Katyn's reign, coins were minted in her honor and state congratulations were named after her. Therefore, the power of The Dandy was legitimate.

The next three females ruled the Maldives continuously for 42 years. They are Khadija Sultan (1347-80), the eldest daughter of the Maldives ruler Jalel al-Din Omar. Khadija's sister Mary was Sultan (1380-83) after her death. After that, her daughter Fatima Dain became as a ruler (1383-88) of the country.

The Kasymov's Khanate was ruled by Fatima bike Sultan Seyidovna 250 kilometers from Moscow (1677-81). And she was the last ruler of that khanate.

The small Sultanate of Ace in the north of the island of Sumatra has also been ruled by women for 58 years. These are Safaiyat al-Din Taj Alam-Shah (1641-75), Nakiyat al-Din Nur-Alam-Shah (1675-78), Zakiyat al-Din Inayat-Shah (1678-88) and Ziynat al-Din Kamalat-Shah (1688-99) [4.25-30, 269-270]. If we continue, the number of Turkic women who rule the country will continue to grow. This means that since ancient times, women have had the enough knowledge, experience, and intelligence to rule the country.

The Kazakhs, who are part of the Turkic peoples, have been living in the endless Sahara since ancient times, and the heroic girls of the Great Steppe, whose valor and valor accompany them, have forever been preserved in the memory of the people.

There were many Kazakh girls who were on an equal footing with men to protect their people from the enemy, worked hard to defend their country with all strength and perseverance. They made a huge contribution to the development of Turkic history. They are: Umai Ana, Borte, Kutlyk bike, Tomiris (Tumar), Zarina, Turandot, Terken Katyn, Suyunbike, Saraymulik khansha, Tizge khansha, Tekkene, Toikara khansha, Tokmeil, Zere, Ulzhan, Ulpan, Ulbike, Kokey kyz, Danagul, Domalak Ana, Karashash, Karkabat, Kyzai, Zeynep, Barshyn, Alpesh, Akmandai, Aybike, Akbuira, bopai Khansha, bopai Khansha, Botagoz, gaukhar Batyr, Aitansyk, Ayganym, Aliya, Manshuk, hiuaz. The names of the beautiful girls of the Kazakh steppe will not be forgotten forever [4.14-17].

The Kazakh people have always respected the heroic daughters and mothers. Our ancestors attached great importance to the upbringing of children, including the upbringing of a girl. Kazakhs have always equated a girl with a guest, raised her status, and valued them for gold. Because raising a girl is the same process as raising a nation. The family is part of this nation, society. And the gold stake of the family is in the hands of a woman. A girl who has received a good upbringing from the cradle does not lose that good habit when she grows up. Our mothers are very strong; they can pass on the best traditions about the girls of our ancestors to future generations. In order to study the subtleties of the image of a woman, it is important to start from scratch and delve deeper into it. These women kept the country's well-being with such strong character traits as intelligence, knowledge, courage, and nobility.

The origin of the offspring depends on the mother. As proof of this, we can say the following proverbs in Kazakh language: "Uidin zhaksisi agashinan, jigitting jaksysy nagashydan - the best of the house is from the tree, the best of the guy is from the mother" and "alyp – anadan tuady, at – bieden tuady - the giant is born from the mother, the horse is born from the mare". This means that the function of the mother and father for the offspring is equally important. Nobility of the baby is transmitted from the waist of the father and from the mother's uterus. Genetically, about 70-80% of the good qualities of a person are related to nobility, and the rest is derived from education, upbringing, and the environment.

The word "nobility" conceptuality refers to a mental concept in the sense of noble. The concept of nobility is derived only from the concept of "the basis origin, the lineage, race, and seed". It is based on the lexical meaning "noble person, good breed". "Nobility" was understood in the popular understanding as a word addressed to the very wealthy, noble, belonging to the highest social group of aristocrats, rulers, bi, sultan, rich person, and heroic people. Such phrases as "tegine tartkan, ata-tegi, tegi jaman, suiek saktar tek bolmas" (proverb) in the Kazakh language are information codes that widely popularize the concept of "nobility".

Nobility is a document of the Kazakh people that does not have an inscription. Before marriage, any boy or girl is allowed to marry, knowing the nobility of their parents and ancestors. There is no nation on earth that

adheres to this tradition, except Kazakhs. Senior elders bless young people for their kindness, saying that they are "tekti elding urpagy - descendants of a noble nation" or "tektiden shikkan baka eren - children from a noble country". However, in the general worldview of the Kazakh people, phrases as "asylding synygy - shard of gold" or "tektining tuaqy - hoof of the genus" were not mentioned to any person.

Nobility is a word with a deep, very broad meaning. Nobility is not a coincidence. This quality is transmitted to a person through the good qualities of his ancestors, foresight, and pure human blood. At the same time, one of the most valuable traditions of the Kazakh people belongs to the exogamists, who strictly adhere to "not to marry-until the seventh father". Therefore, the meaning of this is in opposition to the marriage of a relative woman and man. Our ancestors summed up the essence of this with the following phrases. They are: "Ruin jasirgan – qul - who hides his tribe is a slave", "tegin qul men qu jasirady - only slaves and cunning hide their origin", "dongelektin shegi joq, korgensizding tegi joq - there is no limit to the wheel and there is no limit to the origin of a good person", "jabidan tulpar shiqpaidy, teksizden tekti tumaidy - a strong horse is not born from a weak mare", "tegin bilmegen teris bagady - not knowing the place of origin" "teksizdi torge shigarma - the bad person does not understand the good".

It is important to know in what country we are from and whose blood and honor are in souls and hearts for today's youth. Any woman, mother is a symbol of wisdom. Who are these fragile creatures who could imitate future generations ahead of their time?

The opinion of the French traveler F. De Rocca about Kazakh women "Woman has always played a sick role among the Kazakhs", who visited the Kazakh steppe in the early VIII century: "Everyone does everything around the house, she has the strength for everything, hence the independence and closeness of her character. She never covers her face like Tajik women. Husbands tenderly call their wives " Karlygash, Sarykyz, Zhibek» [7.4].

Another foreign intellectual E. S. Wolfson gave a sincere assessment about Kazakh women: "Kazakhs differ from other Muslim peoples by their free mixing in the entertainment of girls-boys: wives do not hide their faces, do not hide from men. Kazakh women ride horses together with men, sing a song, have fun and they don't let their people into foreign lands" [8.15-18].

The opinion of the historian, ethnographer L. N. Gumilyov: "The Turks respect women very much. When the son enters the house, he first bows to his mother. Then he greets his father. "In addition, he understood that the steppes Kazakhs are a people who know how to respect women and girls [3.71].

The Russian scientist G. Potanin wrote with great pleasure that Kazakh girls are skilled, enterprising, and hardworking. Kazakh girls were able to absorb so many qualities [4.20]. The study of the character of Kazakh women is very deep. In the distant history of the Kazakh people, the names of famous hero women who ruled the country were never forgotten. In our minds, our dear mothers and beauties occupy an unquenchable place. They are:

Borte Ujin is a Great khagan, an unprecedented commander, the eldest wife (baibishe) of Genghis Khan, who became famous in world history. She was the daughter of the chief of the Konyrat tribe, orator Dai (Dey, Tai). Borte was very intelligent, patient, attentive to every case, stingy with words, a faithful wife. Despite the fact that Genghis Khan had several wives, he divided the inheritance of the ruler the country into four sons, born from Borte [4.41-43].

Ualyn uzhin is the elder wife (baibishe) of Yesukey batyr, the mother of Genghis Khan. Genghis Khan's father admired Yesukey Ualyn's beauty and fell in love with her at the first sight [4.45].

Barakshy Katyn is the granddaughter of Genghis Khan, the wife of Baty Khan who was the ruler of the Golden Horde.

Bayalin (Baylun) was the wife of Togryl, the younger brother of Tokta Khan (Toktaga, Toktai, Toktagu), who ruled the Golden Horde in 1290-1312. After Togryl's (Togrylsha, Togrylyk, Tolysha) death, Tokhta Khan himself married Bayalyn. After Tokta Khan's death, Uzbek Khan also married Kelin-Bayalin. Bayalin was the mother of Utemis Khan, and she was very beautiful, and very smart [4.51].

Umai Ana is a female goddess of the Turkic peoples. The Turkic people bowed to Umai Ana. She was recognized as the patron saint of generations. In the book "Turkic dictionary" by Mahmud Kashgari, in the monument "Kultegen" the words are written: "in the country where my mother Umai ruled, my brother – Kultegin became a hero".

Domalak Ana-real name Nurila (lived in the 6th-7th century). The third wife of Badibek batyr, a descendant of the Shapyrashty, Oshakty, Ersin, Albanian, Suan, and Dulat tribes occupying a significant part of the southern region of Kazakhstan. She was the mother of Alban, Suan and Dulat. She solved many problems in the country with her wisdom and ingenuity.

Begin Ana is the daughter of the Karabura dynasty, which, according to legend, was a hero of the Oghuz-Kipchak time and a devout one. The holiness of the father is given to his daughter. Begin Ana was very beautiful.

Saraymuluk khansha (Bibi khansha) is the daughter of the Mongol Kazan Khan of the Chagatai Ulus. She was the wife of Aksak Temir. She was very loyal to her husband. She did not give birth to a child, although she adopted the great scholar Ulugbek and Shahrut, the son of Temir. During his last travelling Aksak Temir fell ill on the way, and Saraimulyk hamin was with him when he died in Otrar Shahar. There are many legends associated with the name of Saraymuluk as Bibikanim.

Aisha Bibi is Karahan's wife. Aisha is bitten by a snake on the way to marry her lover Karahan. Until the sad news reaches the country, the condition of the girl lying on her deathbed became worse. Therefore, on the way, the priest married Aisha to Karakhan and called them spouses. Karakhan shouted three times in the ears of his dying wife, "Aisha, you take status Bibi! After such story Karakhan built the mausoleum for his wife and named it "Aisha Bibi". The mausoleum was built with a very unique architecture. Today the mausoleum is under state protection.

Bayan (Bayan Sulu) - the epic "Kozy Korpesh - Bayan Sulu" is one of the oldest Kazakh songs about lovers. It is also very popular in the country. Bayan Sulu is a literary version of the image of the creator, the truth, God in the ancient world. The original meaning of this name used as "rich, virtuous, blessed, and wealth." Bayana considered herself a worshiper of God who created man, water, beast, bird, tree, grass on earth.

Zhibek (Kyz Zhibek) was a beautiful girl looking for her equal. The most important dream of her was to marry a guy who loved her, was devoted to love. Tolegen was her love. The image of Zhibek was perfectly described in the epic. Zhibek depicts two images - a beautiful girl and a faithful spouse. Kyz Zhibek and Tolegen are symbols of love in the Kazakh language.

Yrys ana was a woman, who came as a daughter-in-law to the house of a bai named Samyrza from the Suyunduk clan, which was part of the Besmeiram union of the Argyn tribe. After the death of Bai's first wife, his sons Baigana and Taigana began to live without their mother. Then Samyrza married to Yrys ana. Yrys nurtured Baigana and Taigana with all her motherly love. Even after the death of her husband, Yrys brought prosperity to the family, brought up sons, and ruled the country.

Karashash was a wise woman who became the model and symbol of wit, intelligence, and oratory of the Kazakh folklore. Karashash was the wife of Zhirenshe. Zhirenshe and Karashash were both wonderful couples. They were constantly solving the country's problems. They finished the work which started together with honesty to the end.

Akbikesh was a daughter of the Alshyn tribes, who lived in the north part of Karatau. She had no children from Soltan. In order not to leave Soltan without offspring, with the permission of his father, she joined her sister Makpal to her husband Soltan as a second wife. Then the two wives of Soltan became two villages. One is the village of "Akbikesh", the other is the village of "Makpal", and seven generations are separated from two women. Today, the descendants of the two mothers live in Zhankelda district of Kostanay region. They were both very intelligent women-sisters.

Suyumbike was the daughter of Joseph, the leader of the great Nogai horde. Jan-Ali, the 17-year-old son of Moscow's Grand Duke Vasily III, ascended the throne. At that time, Joseph gave his daughter Suyumbike to Jan-Ali as a wife. Suyumbike ruled the Kazan Khanate during the most difficult period. Suyumbike was a beautiful, intelligent and holy woman.

Grandmother Akmandai is the sister of Saint Beket. He built a mosque, taught children, and helped the people around him. Grandmother Akmandai married the son of Bozai whose name was Shorman. Shorman and Akmandai had three generations. Today, 350 families are descended from those three generations.

The beautiful Ainamkoz (sometimes Koyankoz Ana) was a holy mother during her life period. She was the daughter of the famous singer, batyr (hero) and poet Kaban. Koyankoz went on horseback trips with her father and all people called her a batyr, a poet and a clairvoyant. She is from the Zhalair tribe and became a kelin (sister-in-law) of the Shapyrashty tribe. Until the end of her life, she walked on her white horse and treated people.

Kut Baibishe-Nurfaya was the first wife of Meiram Sufi, who considered the ancestor of the Besmeiram association of Orda zhuz, Argyn tribe. Nurfaya's mother died early when she was a child. The task of taking Nurfaya to the country of her future husband was assigned to the widowed sister-in-law Maken and her maid Kalmyk girl Karkabat. The wedding party was to a high degree. But due to bad weather, Nurfaya's widowed sister-in-law and maid girl would not be able to return to their country for a long time. Wise Nurfaya, in order not to be left alone in a foreign country, persuaded her widowed daughter-in-law and maid to marry her husband as a second wife and live in the same village together. According to the custom of the time, a guy had

the right to marry a servant woman who accompanied him with a bride. Then Meiram's descendants became many. Thus, all the people of the villages called his elder wife Kut Baibishe.

Tomiris-King Tumar was the Queen of the ancient Kazakh country. She was the queen of the masaget (uysun and kangly) tribe 2500 years ago, which inhabited the Zhetisu and Syr. Tomiris was the only daughter of the famous King Spargafiz. She fought with King Cyrus of Iran and defeated him with her wisdom.

Queen Zarina was the daughter of the Saka King, wife of the Mermer general, ruler of the city of Roxanaki. Since the age of 13, she has been interested in such martial arts as bayoneting, slashing with a bow, spear, and swords. Zarina led a group of girls called "Amazon". Thus, Zarina went down in history as a brave queen.

Kutluk bike was the daughter of Konyrat Khan, a wise, brave, intelligent woman. She went to battles and showed courage together with her husband Marguz Khan.

Stubborn Terken katyn-lived in the middle of the XII century until the end of the 20s of the XIII century. Terken khanim was the daughter of Kyran batyr, the son of Alashi Kara, the leader of the Uran tribe. She was also the wife of Khorezm shah Tekesh. She was involved in politics and dealt fairly with the issues of the state. Therefore, the ancient Turkic people gave her the honor of "Katyn".

Zhakan bikem is the beloved wife of the first Kazakh khan Zhanibek. According to legend, Zhakan bikem was a good sniper. Zhanibek khan consulted with his wife on state affairs.

The bold Suzge khansha was the daughter of a Kazakh sultan in the Yessil steppes. She was the wife of Koshim khan, a descendant of Genghis khan. Koshim khan built a castle for Suzge. But today there is no palace on earth. When the railway ran north to the city of Tobol, the palace was leveled. At the same time, a railway station stood on the site of the palace and was given her name "Suzge".

Aytansyk was sister of Beybars. Their mother's name was Aitolkyn. Their father died in the war. When the enemies wanted to take his sister Aytalkyn and mother Aytansyk Beybarys asked and said to them: "Take me. I am much stronger than them. You can sell me and make a lot of money." The invaders took Beybarys instead of two women. Beybars rules the country of Egypt. The commander of the Egyptian army Baybars walked among the soldiers after the battle and noticed a young soldier lying on the ground, shaking his shoulder with his one hand. At that moment, his heart began to pound. The soldier in front of Baybars was his sister Aitansyk. Brother and sister found each other after a long time in such way.

Gauhar was born in the 18th century. She was the sister of the famous Malaysary batyr and was wife of Karakerey Kabanbai. Her feat became famous during the bloody campaign " Aktaban shubyryndy, Alkakol sulama". She was a very brave woman.

The soothsayer Sapar was a woman who possessed the amazing properties of divination, which she knew without saying a word, without seeing or recognizing.

Bopai Khan was the daughter of Kasym tore, and his great - grandfather was Abylai khan. She was one of the organizers of the movement, led by her brother Kenesary Kasymovich (1837-47). Bopai khansha was a heroic woman who has done such jobs with all her heart. Kenesary Kasymuly's sister was a brave woman.

Toikara-khansha was the daughter of Abulkhair Khan, the sister of Nurala Khan. Her father died while she was studying at the Orenburg Girls ' Gymnasium. She committed suicide for the justice of her country.

Ayganym was the first female political figure in Kazakh history (1783-1853). She was the youngest wife of Uali son of Abylai and mother of Genghis khan, grandmother of Shokan. Ayganym is very popular in the country as Shokan's grandmother.

Zeynep was the daughter-in-law of Uali Khan, the wife of Genghis Khan, and the mother of Shokan. Zeynep adapted her children to art and study. Zeynep was the sister of the famous Musa.

Fatima was the wife of Zhangir Khan. She was very beautiful and educated. She spoke French and German well, and could play picket and chess. She took part in the solemn coronation of Nicholas I together with Zhangir Khan in the summer of 1826. The wife of the Russian emperor adores Fatima. Empress Alexandra Feodorovna presented Fatima with a gold headdress decorated with Brazilian topaz.

Tekkene was the sister of Aksak Temir. His mother had a younger sister named Sakipjamal. Sakypzhamal had a bad dream when her sister was pregnant on Temir. Her sister's newborn child became a snake and turned into a dragon in her dream. Then the newborn baby first swallowed his mother, and then the ruler of Syr Darya, Tokuluk khan. Sakipjamal accidentally told her dream to a strange woman. But the woman's thoughts were unclean, and she told Togulyk what she had heard. Togul khan ordered to cut the stomach of an innocent and pregnant woman to kill. After that she was thrown into the grave unburied. Sakipjamal saw this tragedy with her own eyes. She noticed that the seven-month-old baby inside the Tekkene was alive. She took the newborn baby and began to grow up as her own child. He always thought that Sakypzhamal was his own mother. He'd heard the whole truth about his mother when he'd grown up. Temir was born at the place where Khoja Ahmed's mother was buried in Yassi.

Ulpan was brought up as a man. She dressed like a boy, rode a horse, and fought with boys. She was the first girl who did not marry her fiancé and opposed the Kazakh tradition of atastyru (She was the first girl who did not marry her fiancé and opposed the Kazakh tradition of “atastyru” (get married)). The great Kazakh writer Gabit Musrepov wrote the novel "Ulpan" at the end of his life. The writer skillfully described the character.

Zere was Abay's grandmother. Zere was the grandmother of not only Abai, but also of all Kazakhs. She was a very serious, intelligent woman. Abay was a child who grew up listening to his grandmother's wonderful stories with great enthusiasm.

Ulzhan was Abai's mother. She was a special person by birth, intelligent and calm. She grew up in a rich family. Her parents were of noble descent.

Kokey kyz was the mother of the famous composer, singer-poet, Birzhan Sal. She was educated at the madrasah. She speaks in Arabic, in Persian, in old Turkish, and in Russian. She was a very talented girl.

Sarah was a national poet. One of the famous Kazakh girls who debated with Birzhan Sal. In Aitys, she spoke openly about the freedom of the Kazakh woman in aitys (debate song). She was a very eloquent woman. She has never lost in aitys.

Dina was a famous musician (kuishi). His father was also a very talented musician. Dina started learning art at the age of eight. At this age she met the great kuishi Kurmangazy. She listened too many of his kui (music). Dina's kuish have a national musical color and a deep psychological content.

Conclusion. The names of all the Turkic and Kazakh women mentioned in this article have gone down in history. Their souls were pure, their work was honest, and their love for their country was boundless. They raised their children very well. They have all the good qualities of nobility. They ruled the country on an equal footing with men. Their names will never be forgotten. In conclusion, I would like to make it a tradition to pass the names of these women to future generations. Perhaps these names give our daughters the spirits of those women. If we can raise the status of our girls, our future will be better. We need to tell our girls a lot about these women. They need to know that there have been such women in our history.

REFERENCES

1. Januzak T. Esimdersyry. – Almaty, 2004. – 208 b.
 2. Kaidar A. Kazaktaranatilialeminde (etnolingvistikaliksozdik) Adam. – Almaty: Daik-Press, 2009. T.1. – 784 b.
 3. Gumilyov L.N., Koneturkiler: monografiya. - Almaty, 1994. – 478 b
 4. Toibai A. Dalanindanaarulary. – Akmaty: “Kazakh ensiklopediyasy”, 2019. – 320 +32 turlitustijapsirma bet.
 5. Tuimebayev J., SagidoldaG. Kazakh- English Dictionary (including about 30000 words and phrases) – Almaty, “Kazigurt”, 2018. – 632 p.
 6. Tuimebayev J., Sagidolda G. Kazakh- English Dictionary (including about 30000 words and phrases) – Almaty, “Kazigurt”, 2018. – 440 p.
 7. Rossa F., de. De L`Alaial`Amou-Daria. – Paris: Paul Ollendorf, - p.4.
 8. Wolfson. E.S., Kyrgysy, Moscow, 1901. P15-18, 33,34,74,74
 9. Wilson E.A.M., Ahmanova O.S.English-Russian Dictionary. M: Rus.lang., 1989. – 1056 p.
- Books # 5,6,9 were used only during translation.*

РЕЗЮМЕ

ЯЗЫКОВОЙ ОБРАЗ ЗНАМЕНИТЫХ ЖЕНЩИН В ИСТОРИИ И ПОЗНАНИИ ТЮРКСКОГО МИРА

Абдимаулен Г.А.

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Казахстан

В статье говорится, что тюркский народ создал шестнадцать великих государств, таких как Кушанская империя, Империя Гуннов в Европе, Египет мамлюков, Золотая Орда и государство Великих Моголов, которые в свое время развили материальную цивилизацию. Мы также рассматриваем вклад сотен тюркских династий в развитие человеческой цивилизации за последние две тысячи лет. Древние тюрки принимали участие в формировании Шумерского, Вавилонского и Акадийского государств. Кроме того, по мнению английских и французских ученых последних трех столетий, индейцы, создавшие цивилизации инков, ацтеков и майя на американском континенте, являются потомками древних тюрков, которые путешествовали из Азии. Тюркские женщины сыграли значительную роль в формировании такой истории. Тюркские мужчины получали больше поддержки от своих жен. Поэтому мы говорим о подлинных именах тюркских женщин и их подвигах над страной,

народом, семьей, детьми и потомками. Сообщается, что главная причина таких достижений кроется в знатности и именах тюркских женщин. Раскрывается история женских имен, передаваемых тюркским народом из поколения в поколение. Информация, направленная на определение значения имен, сравнивается друг с другом. Из истории известно, что подвиги тюркских женщин не забываются по их именам. Основная цель этой работы-возродить имена тюркских женщин, увеличить их силу, привлечь внимание к будущим поколениям, повысить их подражательные качества среди молодежи и повысить их интерес к присвоению этих имен девочкам, родившимся в семьях.

Ключевые слова: тюркские женщины, родовитость, женские имена, история, семья, мировоззрение.

XÜLASƏ

TÜRK DÜNYASININ TARİXİNDƏ VƏ BİLGİLƏRİNDƏ MƏŞHUR QADINLARIN DİL OBRAZI

Abdimaulen G.A.

L.N.Qumilyov ad. Avrasiya Milli Universitet, Qazaxıstan

Məqalədə türk xalqlarının bir zamanlar maddi bir sivilizasiya inkişaf etdirən Kuşan İmperiyası, Avropadakı Hun İmperiyası, Misir Məmlük dövləti, Qızıl Orda və Böyük Moğollar dövləti kimi on altı böyük dövlət yaratdıqları deyilir. Son iki min il ərzində yüzlərlə Türk sülaləsinin insan sivilizasiyasının inkişafına verdiyi töhfələri də nəzərə çatdırılır. Qədim türklər Şumer, Babil və Akad dövlətlərinin yaranmasında iştirak etmişlər. Bundan əlavə, son üç əsrdəki İngilis və Fransız elm adamlarına görə Amerika qitəsindəki mayyalar, azteklər, inkaların və mədəniyyətlərini yaradan hindular Asiyadan gələn qədim türklərin nəsiləridir. Türk qadınları belə bir hekayənin formalaşmasında böyük rol oynamışlar. Türk kişilər arvadlarından daha çox dəstək alırdılar. Bu səbəbdən türk qadınları adlarının mənşəyi və onların ölkə, insanlar, ailə, övlad və nəsil üzərindəki təsirlərindən bəhs edilir. Bu cür nailiyyətlərin əsas səbəbinin türk qadınlarının zadəgan ailələrdə doğulmasında və adlarında olduğu bildirilir. Türklərin nəsilən-nəslə ötürdüyü qadın adlarının tarixi açıqlanır. Adların mənasını təyin etməyə yönəlmiş məlumatlar bir-biri ilə müqayisə olunur. Tarixdən məlumdur ki, türk qadınlarının istismarı adları ilə unudulmur. Bu işin əsas məqsədi türk qadınlarının adlarını canlandırmaq, güclərini artırmaq, gələcək nəsilərə düşüncələrini cəlb etmək, gənclər arasında təqlid keyfiyyətlərini artırmaq və eyni zamanda ailələrdə doğulan qızlara bu adları vermək marağını artırmaqdır.

Açar sözlər: türk qadınları, zadəganlar, qadın adları, tarixi, ailəsi, dünyagörüşü.

ALINMA İCTİMAİ-SİYASİ TERMINLƏRİN SEMANTİK MƏNİMSƏNİLMƏSİ

(Fransız və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında)

Adıgözəlova S.V.

AMEA-nın Rəyasət Heyəti, İctimai elmlər bölməsi, Azərbaycan

Xülasə. Xülasədə fransız və Azərbaycan dillərində ictimai-siyasi terminlərdə baş verən semantik mənimsənilmə prosesi araşdırılır. Bu proses Azərbaycan dilində funksional səviyyədə aparılır və xüsusi sahədə işlənir. Fransız dilində semantik mənimsənilmə transterminləşmə prosesi üzrə araşdırılır.

Açar sözlər: reseptor dil, transterminləşmə, məna köçürməsi, funksional və formal istiqamət.

Alınma ictimai-siyasi terminlərin semantik mənimsənilməsi xüsusi əlamətə malikdir. Semantik mənimsənilmə prosesi əsasən iki istiqamət üzrə aparılır: formal və funksional. Dilin daxili fonetik, qrafik və morfoloji normalarına cavab verən istiqamətə formal mənimsənilmə deyilir. İkinci istiqamət olan funksional mənimsənilmə isə alınma ictimai-siyasi terminin leksik-semantik dəyişməsi, işlədilməsi səviyyəsində baş verən prosesə deyilir. Semantik mənimsənilmə reseptor dildə alınma sözün leksik-semantik dəyişməsi və işlədilməsinin müxtəlif aspektlərini özündə cəmləşdirir [1, s.255]. Bu əlamət funksional əlamətə aiddir. Alınma ictimai-siyasi terminlərin fransız dilində mənimsənilməsi qismən fonetik, qrafik və qrammatik səviyyədə aparılrsa da, semantik mənimsənilmə lüğətdən təcrid edilmiş halda tədqiq edilmişdir. Belə bir halda ictimai-siyasi terminlər reseptor dildə keçdiyi məna daralması, məna genişlənməsi, məcəcləşmə kimi semantik-struktur əlamətlər təhlilinə cəlb olunmuşdur. Semantik mənimsənilmə fransız dilində bir neçə fəal proseslə təzahür edir. Bu proseslərdən birincisi, transterminləşmə, ikinci dərəcəli terminologizasiya adlanır. Bu ad altında semantik derivasiya funksional olaraq bir sahədən o biri sahəyə, yaxud da onun müəyyən hissəsi ilə keçmə qabiliyyətinə malik olur. Məsələn, le cactus (kaktus)-bitki botanika termini kimi < le cactus (manə)- ictimai-siyasi termin, l'arc-en-ciel (göy qurşağı) - coğrafiya termini < France arc-en-ciel (göy qurşağı rəngində Fransa, müxtəlif etnik tərkibli Fransa), le décret (dini qərar, bibliyadan hissə) < le décret (Assembleya qərarı), les pieds-noirs (qara ayaqlar) – biologiya termini - les pieds-noirs < (alçaldıcı mənada Əlcəzairdən çıxarılan fransızlar haqqında) və s. Azərbaycan dilində alınma ictimai-siyasi terminlərin semantik mənimsənilməsi prosesi fun-

ksional səviyyədə baş verir. Yəni öncə alınma söz Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi terminologiyasına daxil olur və xüsusi sahədə işlənir. Alınma ictimai-siyasi terminlər dilimizin ümumi qanunlarına tabe olaraq terminoloji leksikaya keçir. Məsələn fransız mənşəli “une collaboration” – kolaborasionizm – beynəlxalq hüquqda şüurlu, könüllü və məqsədli şəkildə öz dövlətinin maraqlarına zidd olaraq düşmənlə əməkdaşlıq, portuqal mənşəli auto da fe “autodafe” – kilsəyə qarşı çıxan şəxslərin tonqalda yandırılması akt və s. [2, s.23,153]. Termin xarici formada alınır, sonra isə dilin daxili qanunları əsasında mənimsənilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədli N. Alınma terminlər. Bakı –Elm -1997., 255 səh.
2. Ülfət İ. Fransızca-Azərbaycanca ictimai-siyasi lüğət. Bakı – 2019., 322 səh.
3. Balayev A. Tarix terminləri lüğəti. Altun kitab -2017, 334 səh.

РЕЗЮМЕ

СЕМАНТИЧЕСКОЕ ОСВОЕНИЕ ЗАЕМНЫХ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ УСЛОВИЙ (по материалам французского и азербайджанского языков)

Адигезалова С.В.

Президиум НАНА, Управление общественных наук, Азербайджан

В аннотации исследуется процесс семантического усвоения общественно-политических терминов французского и азербайджанского языков. Этот процесс осуществляется на функциональном уровне на азербайджанском языке и развивается в специальной области. Семантическое ассимиляция во французском языке изучается в процессе транстермизации.

Ключевые слова: *ресепторный язык, транстерминологизация, передача смысла, функциональный и формальный направления.*

SUMMARY

SEMANTICAL MASTERING OF BORROWED SOCIO-POLITICAL TERMS (Based on materials from French and Azerbaijani languages)

Adigozalova S.V.

Presidium of ANAS, Department of Social Sciences, Azerbaijan

The summary examines the process of semantic assimilation of socio-political terms in French and Azerbaijani languages. This process is carried out at the functional level in the Azerbaijani language and is developed in a special field. Semantic assimilation in French is studied in the process of transtermization.

Key words: *receptor language, transterminologisation, assimilation, the functional and formal direction.*

QANTƏMİRİN YARADICILIĞI TƏNQİD İŞİĞİNDƏ

Ağasiyeva M.S.

Sumqayıt Dövlət Universitet, Azərbaycan

Xülasə. Qantəmir XX əsrin 20-30-cu illər ədəbiyyatımızın realist yazıçılarından. Yaradıcılığı kiçik hekayələrdən və bir povestdən ibarətdir. Onun nəsr dili dövrümüzə qədər müfəssəl öyrənilməsə də, ədəbi yaradıcılıq müvəffəqiyyətləri, həmçinin nöqsan və kəsirləri ədəbiyyat baxımından elmi mühakimələr əsasında şərh edilmişdir. Onun yaradıcılığı H.Əfəndiyev, Ə.Dəmirçizadə, A.Abdullazadə, Q.Kazımov, Anar, F.Xəlilzadə və digər tənqidçilər tərəfindən araşdırılmışdır. Professor Arif Abdullazadənin filologiya üzrə fəlsəfə doktorluğu namizədlik dissertasiyası da məhz Qantəmirin yaradıcılığı ilə bağlıdır. Yazının yaradıcılığı ədəbiyyat baxımından tədqiq edilsə də, nəsr dilinin araşdırılmasına hələ də ehtiyac duyulur.

Açar sözlər: *realist yazıçı, satirik hekayələr, repressiya, nəsr dili, ədəbi tənqid*

Gənc yazar - Qafur Əfəndiyev alovlu mübarizədə başına gətiriləcək faciəni sanki duymuş, bu səbəbdən Qantəmir ədəbi təxəllüsünü seçmişdir. Satirik hekayələri ilə sovet rejiminə qarşı çıxmış, bu dövrün zülmünü sətiraltı ifadələri ilə qamçılamağa çalışmışdır. Həmin dövrün tanınmış tənqidçilərindən biri hesab olunan Mustafa Quliyev: “Qantəmirin yazdığı hekayələrdəki hər cümlə sovet rejiminin əleyhinə çevrilib. O, çəkinmədən yazdığı hər cümlə, hər sözlə sovet hökumətinə atəş açır, özünü sovet hökumətinin qatı düşməni kimi aparır”, - deyər yazmışdı.

Düşünürük ki, 37-ci il repressiyaları olmasaydı, həmin bu repressiya qurbanlarından olan Qantəmir də ədəbiyyatımıza nə qədər qiymətli töhfələr verə bilərdi.

Ədəbi tənqid ayrı-ayrı əsərlərin və yazıçıların taleyini ardıcıl izləmiş, mühüm ədəbi hadisələr haqqında öz fikrini bildirmiş, ən əsası da bədii nəsrə qaldırılan problemlər, xüsusilə fərdi üslub, psixoloji təhlil, bədii dil və s. kimi sənətkarlıq məsələlərinin ətraflı təhlilini vermişdir. Belə ki bir sıra tənqidçilər 1920-1935-ci illər arasında yazıb-yaradan yazıçılar arasında Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Seyid Hüseyn, Qafur Əfəndiyev (Qantəmir) “köhnə yazıçılar” qrupuna daxil etmişlər. Adını çəkdiyimiz yazarlarımız Sovet hakimiyyəti dövründə, sosializm quruculuğu şəraitində də aktiv iştirak etmiş, istər mövzuları, istərsə də yaradıcılıq yolu etibarı ilə müasir varlığa fəal surətdə müdaxilə edən yazıçılardan heç də geri qalmamışlar. Zənnimizcə, bu qruplaşmada bir yanlışlıq vardı.

Buna baxmayaraq, “Köhnə yazıçılar” qrupuna daxil edilən Qantəmirin də yaradıcılığı tənqidçilərin gözündən yayınmamışdır.

Ə.Dəmirçizadə “Ədəbiyyat” qəzetinin 1935-ci il 1 mart sayında “Gülmək və şarlatanlar” məqaləsində Qantəmirin “Şarlatanlar” kitabının verdiyi faktları əsas götürmüş və kitabdakı bir sıra hekayələrin dilini nəzərdən keçirərək ədibin satira dilinin uğurlu və zəif cəhətlərinin ilkin təhlilini vermişdir. O, Qantəmirin hekayələrinin sintaksisinə xüsusi diqqət yetirmişdir, ədibin cümlə quruluşunun yad təsirlərdən uzaqlığı, canlı dil ilə möhkəm əlaqəsi müəllifin nəzərini daha artıq cəlb etmişdir. “Qantəmirin cümlələri heç də rus, fars dilləri təsiri altında qalan yazıçıların cümlələrinə bənzəmir. Bu cümlə bugünkü canlı dilimizin doğma cümlələridir” [1, s. 6].

Bütün sovet yazıçıları kimi, yaradıcılığında satira yolunu əsas tutan Qantəmir də ədəbi fəaliyyətə başladığı gündən bu mübarizədə fəal iştirak etmişdir.

Qantəmirin satirası əhatə etdiyi mövzulara görə zəngindir. Yazıçı hekayələrində köhnəliyin qalıqlarına və din nümayəndələrinə qarşı mübarizədən tutmuş qadın azadlığına qədər, inkişafa əngəl törədən avara və tüfeylilərdən tutmuş beynəlxalq imperializmin ifşasına qədər bir çox mövzuları əhatə edir. Qantəmir satirasının bu xüsusiyyəti hələ onun öz sağlığında ədəbi tənqidin diqqətini cəlb etmişdi. Əli Nazim “Ədəbi cığırdaşlarımız haqqında” adlı məqaləsində yazırdı: O, (Qantəmir-M.A.), sezilmədiyi halda çox yaxşı bir vəzifəni ifaya çalışır. Cəmiyyətimizdəki ümumi və konkret tipləri bədii şəkildə, onların həyatı prosesləri ilə bərabər kolleksiyasını yığır” [2, s.14].

Qantəmirin 1972-ci ildə Azərnəşr tərəfindən buraxılan kitabına ön söz yazan dəyərli ədəbiyyatşünas Arif Abdullazadə Qantəmirin hekayələrini, ilk və yeganə povesti “Kolxozstan”ı ətraflı təhlil etmiş, yazıcının yaradıcılığını layiqincə qiymətləndirmişdir. Təbii ki o dövrün ideoloji tələblərinə uyğun olaraq həm Arif Abdullazadənin yazısında, həm də başqa ədəbi-tənqidi araşdırmalarda Qantəmirin əsərləri köhnəliklərin qalıqlarına qarşı yönəlmiş satira kimi təqdim olunur.

Onu da qeyd edək ki, Arif Abdullazadənin filologiya üzrə fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası da Qantəmirin yaradıcılığı ilə bağlıdır.

Əməkdar jurnalist Flora Xəlilzadə “Müəllim, yazıçı, həkim” adlı məqaləsində yazır: “Qantəmirin realizmində həyatın təsviri tənqidi mövqe, satirik gülüş və yumor ilə üzvi surətdə bağlanır. Ədibin yaradıcılığında satira daha qüvvətli olduğundan, yumor, gülüş özünün ən yüksək ifadəsini yalnız bu satirada tapır. Ciddi və aydın kompozisiya, rəvan və duzlu dil, tam portretli və bitkin xarakterli obrazlar qalereyası Qantəmir yaradıcılığını səciyyələndirən xüsusiyyətlərdir”. [4, s.16]. Doğrudur, yazıcının bədii yaradıcılığı haqqında ətraflı bilik toplamaq üçün əsərlərini bugünkü gəncliyin gözü ilə mütaliə etmək, bugünün tərəzisi ilə ölçmək lazımdır.

Dəyərli dilçimiz Qəzənfər Kazımovun “Komik bədii vasitələr”, “Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları” elmi əsərlərində digər satirik yazarlarımızla yanaşı Qantəmirin də komik yaradıcılıq üslubu ətraflı araşdırılmış, bədii tənqid süzgəcindən keçirilmişdir.

Görkəmli yazıçı, tənqidçi Anar Rzayev Qantəmirin yaradıcılığını Səməd Mənsur poeziyası ilə eyniləşdirir. O, Səməd Mənsurun daha kəskin, kəsərli satiradan, Qantəmirin isə yumşaq, zərif ironiyalı satiradan bəhrələndiyini xüsusi vurğulamışdır. Əsərləri sandıq ədəbiyyatı kimi qalan Səməd Mənsurdan fərqli olaraq, Qantəmir amansız tənqidlərə, repressiyaya məruz qalsa da, hekayələrini, povestini çap etdirə bilmişdir.

1975-ci ildə nəşr olunmuş kiçik “Hekayələr” kitabı hələ ki işıq üzü görmüş son kitabıdır. Təəssüflər olsun ki, Qantəmirin əsərləri günümüzdə qədər latın əlifbası ilə çap olunmamışdır. Tanınmış nasir və tənqidçimiz Anarın sözləri ilə desək, halbuki, “Qantəmir dahi Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə və Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevdən sonra “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinə mənsub olan üçüncü görkəmli nasirdir”.

ƏDƏBİYYAT

1. Dəmirçizadə Ə. Gülmək və şarlatanlar. Ədəbiyyat qəzeti, 1 mart, 1935
2. Əli Nazim Ədəbi cığırdaşlarımız haqqında. İnqilab və mədəniyyət jurnalı, 1928, №11-12

3. Haqverdiyev Ə. Ədəbi dilimiz haqqında. Ədəbiyyat qəzeti, 15 aprel, 1934
4. Xəlilzadə F. Müəllim, yazıçı, həkim. Kaspi qəzeti, 6 sentyabr, 2014
5. Kazimov Q. Seçilmiş əsərləri: 10 cildə, II cild, Bakı: Nurlan, 2008, 480 s.
6. <http://senet.az/unudulmus-yazici-aydinlarimiz-anar-yazir/>

РЕЗЮМЕ
ТВОРЧЕСТВО КАНТЕМИРА В СВЕТЕ КРИТИКИ
Агасиева М.С.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Кантемир-один из реалистических писателей нашей литературы 20-30-х годов XX века. Его творчество состоит из рассказов и повествования. Хотя язык его прозы до сих пор не изучен подробно, ее литературные достижения, а также ее недостатки интерпретируются на основе научных суждений с точки зрения литературы. Его творчество изучали Х.Афендиев, А.Демирчизаде, А.Абдуллазаде, Г.Казимов, Анар, Ф.Халилзаде и другие критики. Докторская диссертация профессора Арифа Абдуллазаде по филологии также связано с творчеством Кантемира. Хотя творчество писателя изучено с литературной точки зрения, изучение языка прозы все же необходимо.

Ключевые слова: *писатель-реалист, сатирические рассказы, репрессии, язык прозы, литературная критика*

SUMMARY
GANTEMIR'S CREATIVITY IN THE LIGHT OF CRITICISM
Agasiyeva M.S.

Sumgayit State University, Azerbaijan

Gantemir is one of the realist writers of our literature in the 20-30s of the XX century. His creativity consists of short stories and a narrative. Although the language of his prose has not been studied in detail to the present day, its literary achievements as well as its shortcomings have been interpreted on the basis of scientific judgments in terms of literature. His works were studied by H.Afendiyev, A.Demirchizade, A.Abdullazade, G.Kazimov, Anar, F.Khalilzade and other critics. Professor Arif Abdullazadeh's doctoral dissertation on philology is also connected with Gantemir's work. Although the authors work has been studied from a literary point of view, the study of prose language is still needed.

Key words: *realist writer, satirical stories, repression, prose language, literary criticism*

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SÖZ BİRLƏŞMƏSİ
Aslanova Ü.H.

Azərbaycan Dövlət Neft Sənaye Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Məqalədə əsasən Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələri, onların tədqiqatı məsələləri əks olunmuşdur. Eyni zamanda dünya dilçilərinin söz birləşmələri ilə bağlı fikirləri, ən qədim dövrdən bu günə qədər aparılan tədqiqatlar, yanaşmalar göstərilmişdir. Məqalənin əsas prinsipi müasir Azərbaycan və ümumi dilçiliyin son nailiyyətlərinə əsaslanaraq onlardan bəhrələnməkdir. Azərbaycan dilçiliyini yeni fikirlərlə zənginləşdirən prof. Y.Seyidovun söz birləşmələri ilə bağlı fəaliyyəti məqalənin əsas tədqiqat obyektidir.

Açar söz: *sintaksis, təyini söz birləşmələri, dilçilik, cümlə, feili birləşmələr*

Bütün elm sahələri kimi, Azərbaycan dilçiliyi də Azərbaycan xalqının milli-mənəvi sərvətlərindən biridir. Dilçiliyimizin tədqiqat tarixi çox böyük olmasa da, (təxminən 100 ilə yaxın bir müddət) bu müddət ərzində böyük işlər görülmüş, xalqımız dilçilik sahəsində də öz sözünü demiş və bu gün də tədqiqatlar davam etdirilir.

Hesab etsək ki, Azərbaycan dilçiliyi, əsasən, 1920-ci ildən sonra daha çox inkişaf etməyə, formalaşmağa başlamışdır. O zaman deyə bilərik ki, dilçiliyimizin bu dövrü sovet psixologiyasını əks etdirən Azərbaycan sovet dilçiliyi kimi inkişaf etmiş, sovet dilçiliyinin bir parçası olmuşdur. Lakin müstəqilliyimizi əldə etdiyimiz son onilliklərdə (1991-ci ildən) isə digər elm sahələri kimi, dilçilik elminin inkişafında və tədqiqində də yeni mərhələ başlandı. Artıq Azərbaycan dilçiliyi sovet psixologiyasını deyil, tarixi köklərə dayanan türkoloji dilçiliyin bir parçası kimi, ayrılmaz bir hissəsi kimi öyrənilməkdə və inkişaf etməkdədir.

Azərbaycan dilçiliyinin tanınmış görkəmli simalarından biri olan prof. Y.Seyidov dilçiliyimizin bütün sahələri ilə bağlı geniş, sistemli tədqiqatlar aparmış, dəyərli fikirlər söyləmişdir. Onun Azərbaycan dilinin morfolojiyası, sintaksisi, üslubiyyəti, yazıçı dili və digər məsələlərlə bağlı söylədiyi fikirlər öz elmiliyinə, əsaslılığına görə dəyərlidir.

Y.Seyidovun Azərbaycan dilçiliyi sahəsindəki xidmətlərinin çox mühüm hissəsini dilimizin sintaksisi sahəsindəki tədqiqatları təşkil edir. Sintaksis hər zaman dilçiliyin çoxproblemlı sahələrindən biri olmuşdur. Yunan mənşəli termin olaraq sintaksis tərtib etmək mənasını özündə ehtiva edir. Sintaksis bölməsində sözlərin söz birləşmələri və ya cümlə daxilində əlaqələnməsindən bəhs edilir.

Göründüyü kimi, sintaksisin əsas vahidlərindən biri, mühüm sintaktik kateqoriya hesab edilən söz birləşmələridir. Bu vahidlər özünəməxsus cəhətləri, inkişaf tarixi, quruluşu, növləri və s. məsələlərlə digər sintaktik vahidlərdən fərqlənir. Çünki söz birləşmələri uzun zaman ayrıca tədqiqat obyektinə çevrilməmiş, onların haqqında müxtəlif fikirlər meydana gəlmişdir. Həmin fikir müxtəlifliyi müasir dövrümüzə qədər gəlib çıxmışdır.

Aydın məsələdir ki, hər hansı bir elm, şöbə və ya sahə tədqiq edilərkən, ilk növbədə, onun obyektı məsələsi aydınlaşdırılır. Elə məhz bu cəhət hər zaman mübahisələrə səbəb olur. Mübahisə doğuran məsələlərdən biri də sintaksisin tədqiqat obyektı barədə olmuşdur.

A.B.Şapiro hesab edirdi ki, (60-cı illərdə) sintaksisin əsas tədqiqat obyektı söz birləşmələri olmalıdır. Digər vahidlər, məsələn cümlə, bu sahədən çıxarılmalıdır.

T. P. Lomtev isə cümləni sintaksisin əsas vahidi hesab etmiş, söz birləşmələrinin bu bölməyə salınması fikrini qəbul etməmişdir.

Söz yox ki, bu alimlərin öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün kifayət qədər dəlilləri və ardıcılıqları olmuşdur. Lakin fikir ayrılıqları onu söyləməyə əsas vermişdir ki, sintaksis sahəsində geniş elmi tədqiqatlar aparmağa ehtiyac olmuş və bu ehtiyac da tədqiqat işlərini zəruriləşdirmişdir.

V.V.Vinoqradov isə, ilk növbədə, söz birləşməsinin nə olması sualına cavab tapmağın özünün mühüm məsələ olması fikrini irəli sürmüşdür.

Türkoloji tədqiqatlarda, eləcə onun bir parçası olan Azərbaycan dilçiliyində aparılan araşdırmaların tarixi çox da uzağa gedib çıxmamışdır. Bəzi nəzəri qeydlər isə nə qədər mühüm əhəmiyyətli bir məsələni əhatə etsə də, qənaətbəxş olmamışdır.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, söz birləşmələrinin araşdırılması, dilin qrammatik quruluşunun sabitliyini söyləməyə əsas verir. Cümlənin ümumi quruluşunu, struktur-semantik cəhətlərini müəyyənləşdirməyə yardımşı olur. Hətta qədim tarixə malik olan üslubiyyət məsələlərinin tədqiqində belə, söz birləşmələri ön planda dayanır. Bütün bunlar söz birləşmələrinin mühüm nəzəri əhəmiyyətə malik olduğunu bir daha isbat edir. Elə bu cəhətləri nəzərə alsaq söz birləşmələrinin tədqiqi tarixinə qısa bir nəzər salmağı vacib hesab edirik.

Bu sahədə ilk mənbə Appoloni Diskolun "Sintaksis haqqında" traktatı hesab edilə bilər [1, s.37].

Siseron yazmışdır: "Söz birləşmələri haqqında məsələ iki şeyin nəzərdən keçirilməsini tələb edir: sözlərin düzgün yerləşdirilməsi və ritm, forma bitkinliyi" [1, c.230].

Sintaksisin inkişafının intibah dövrü XIX əsr hesab edilir. Bu dövrdən başlayaraq rus dilçiliyində geniş tədqiqatlar aparılmış, söz birləşmələrinin ümumi-nəzəri məsələləri tədqiq edilmiş, mükəmməl nəticələr əldə edilmişdir.

M.V.Lomonosov söz birləşmələrinin nəzəri məsələləri, formaları, əmələgəlmə yolları, tərəflər arasındakı əlaqələrdən bəhs etmiş, onları müxtəlif şəkildə adlandırmışdır: "ad birləşmələri", "feil birləşmələri", "müxtəlif münasibətlərə görə birləşən söz hissələri" və s. [2, c.188].

Türkoloji dilçilikdə sintaksislə bağlı, söz birləşmələrinə həsr edilmiş tədqiqatların tarixi çox qədimə gedib çıxmır.

Söz birləşməsinin sintaksisin tədqiqat obyektı kimi öyrənilməyə başlanılması bu sahədə bir sıra dəyişikliklərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu sahədə M.Şirəliyevin, M.Hüseynzadənin böyük xidmətləri olmuşdur. Onların "Azərbaycan dilinin sərfi" (Bakı, 1951) kitabında ilk dəfə söz birləşməsinə xüsusi bölmə həsr edilmişdir və termin olaraq "söz birləşməsi" ifadəsi ilk dəfə işlədilmişdir. Kitabda söz birləşməsinin ən azı iki müstəqil sözdən düzəlməsinə və cümlədən fərqləndirilməsinə diqqət yetirilmişdir.

Kitabda söz birləşməsinə belə bir tərif verilmişdir: "Sözlərin bir-birinə bağlanmasına və qrammatik cəhətdən formalaşmasına söz birləşməsi deyilir" [3, s.13].

M.Hüseynzadənin "Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis" (B., 1959) əsəri zəngin elmi fikirləri əks etdirərək ən yaxşı əsər kimi dəyərləndirilmişdir. Kitabda Azərbaycan ədəbi dilində, eləcə də xalq danışığı dilində daha çox işlək olan, dilimizin morfoloji quruluşunu əks etdirən I, II və III növ təyini söz birləşməsindən bəhs edilmişdir.

M.Hüseynzadə təyini söz birləşmələrinə belə bir tərif vermişdir: "Cümlə əmələ gətirməyən hər hansı iki sözün birləşməsinə təyini söz birləşməsi deyilir" [4, s.60].

Prof.Y.Seyidov bu tərifin dəqiq olmadığını nəinki təyini söz birləşmələrini, heç, ümumiyyətlə söz birləşmələrini də əhatə etmədiyini söyləmişdir. Göstərmişdir ki, "...evə getmək, gözləri yaşlı, həyatdan narazı..." və s. kimi birləşmələr iki sözdən ibarətdir, cümlə əmələ gətirmir, lakin təyini söz birləşməsi də deyildir. Y.Seyidovun bu fikirlərində də həqiqət vardır. Yəni yanaşı işlənin sözləri hər zaman təyini söz birləşməsi adlandırmaq doğru deyil.

Daha sonra EA-nın nəşr etdirdiyi "Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri" (Bakı, 1961) adlı kitabda söz birləşmələrinə dair dəyərli fikirlər əks olunmuş, söz birləşmələrinin növlərinə aydınlıq gətirilmiş, ismi və feili birləşmələrin sərhədləri müəyyənləşdirilmişdir.

Bu sahənin tədqiqatçılarından biri də prof. Y.Seyidov olmuşdur. Y.Seyidovun söz birləşmələrinə həsr etdiyi ilk əsəri - "Azərbaycan dilində söz birləşmələri" kitabı 1966-cı ildə nəşr edilmişdir. Əsəri ikinci dəfə 1992-ci ildə çap etdirən müəllif birinci nəşrdə gedən nəzəri fikirləri, əsasən, saxlamağa çalışsa da, söz birləşmələrinin növləri, onların quruluşuna, formalarına aid hissələri yenidən işləmiş, genişləndirmiş, yeni faktlarla zənginləşdirmişdir.

Y.Seyidov "Azərbaycan dilində söz birləşmələri" (Bakı, 1992) kitabına yazdığı ön sözdə demişdir: "O vaxtdan (yəni 1966-cı ildən bu yana – Ü.A.) dilçilik elmi xeyli inkişaf etmiş, qiymətli monoqrafik əsərlər meydana gəlmişdir. Söz birləşmələri haqqında tədqiqat işləri davam etdirilmişdir. Bu tədqiqatların çoxunda Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri" əsərində irəli sürülən nəzəri müddəalar qəbul edilmiş, qiymətləndirilmiş və istifadə edilmişdir. Akad. A.N.Kononov həmin əsərə görə müəllifin adını türk dilləri sintaksisinin əsas problemlərinin həllində xidməti olan sovet türkoloqlarının sırasında çəkmişdir.

Y.Seyidov kitabın ikinci nəşrində bəzi əlavələr də etmişdir: "Söz birləşmələrinin növ və formalarına aid hissələr yeni faktlar əsasında müəyyən qədər genişləndirilmişdir. "İsmi birləşmələr" bəhsinə, həmin birləşmələrin bir növü kimi "say birləşmələri" də əlavə edilmişdir. Birinci nəşrdə feili birləşmələrin "feil+feil", "zərf+feil" tiplərinin yalnız adı çəkilmişdir. Yeni nəşrdə həmin birləşmələr haqqında da müəyyən qədər məlumat verilmişdir.

"Söz birləşmələrinin tədqiqi tarixindən" adlı bölmədə lap qədim dövrlərdən – hind, yunan, latın dilçiliyindən, filosoflarından başlanmış müasir dövrə qədər ümumən dilçilik tarixində, rus dilçiliyində, türkoloji dilçilikdə, eyni zamanda Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələri haqqında söylənməmiş fikirlərə münasibət bildirilmiş, ümumiləşmələr aparılmışdır. Ən mühüm cəhət kimi "Dil sistemində söz birləşmələrinin yeri" də müəyyənləşdirilmişdir. Söz birləşmələri ayrıcı sintaktik kateqoriya adlandırılır, söz birləşmələrinin sözlə, sözlərlə, cümlə ilə; eyni zamanda bir yenilik olaraq söz birləşmələrinin sintaqma ilə oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirilmişdir. Belə bir müqayisə aparılan zaman mətn dilçiliyinin, koqnitiv dilçiliyin müstəvisində söz birləşməsi ilə yanaşı, dilçiliyimiz üçün bir qədər yeni olan "sintaqma" anlayışının da mənası, sərhədləri, spesifik cəhətləri aydınlaşdırılmışdır.

Y.Seyidov "Azərbaycan dilində söz birləşmələri" kitabında (B., 1992) söz birləşmələrinin tərəfləri arasındakı məna və qrammatik əlaqələr probleminin də geniş təhlilini vermişdir. Bu hissədə alim, söz birləşmələrinin tərəfləri arasında semantik və qrammatik əlaqələrin olmasını vacib məsələ hesab edir.

ƏDƏBİYYAT

1. .Azərbaycan dilinin qrammatikası / – Bakı: Azərb. SSR EA, – h. 1. – 1951. – 267 s.
2. Hüseyinzadə, M. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb təyini söz birləşmələri // EA Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, – 1957. VIII c.,
3. Hüseyinzadə, M. Müasir Azərbaycan dilində təyini söz birləşmələrində sintaktik əlaqələr // EA Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, – Bakı: – 1968.
4. .Seyidov, Y.M. Seçilmiş əsərləri: [15 cildə] / Y.Seyidov. – Bakı: Çəşioğlu,

РЕЗЮМЕ

СОЧЕТАНИЕ СЛОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Асланова У.Г.

Азербайджанский государственный университет нефтяной промышленности, Азербайджан

В статье в основном отражены фразы из азербайджанского языкознания и вопросы их исследования. При этом показаны мнения мировых лингвистов о словосочетаниях, исследованиях и подходах, проводимых с древнейших времен до наших дней. Главный принцип статьи - использование последних достижений современного Азербайджана и общего языкознания. Обогащая азербайджанское языкознание новыми идеями, проф. Работа Сейдова над словосочетаниями является основным объектом исследования статьи.

Ключевые слова: синтаксис, прилагательные, лингвистика, предложения, глаголы.

SUMMARY
WORD COMBINATION IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Aslanova U.H.

Azerbaijan State University of Oil Industry, Azerbaijan

The article mainly deals with the word combinations in Azerbaijani linguistics and their research issues. At the same time, world linguists' propositions on word combinations, the researches having been conducted from the most ancient times up to today and approaches are shown in the article. The main principle of the article is to benefit from them based on the latest achievements of modern Azerbaijani and general linguistics. Enriching Azerbaijani linguistics with new ideas, Prof. Seyidov's activity on word combinations is the main research object of the article.

Key words: *syntax, defining word combinations, linguistics, sentence, verb phrases*

**ƏRZURUMLU MUSTAFA ZƏRİRİN “YÜZ HƏDİS, YÜZ HEKAYƏ”
ƏSƏRİNDƏ ARXAİK SİFƏTLƏR**

Babazadə R.İ.

AMEA-nın İ.Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan

Xülasə. Ərzurumlu Mustafa Zərir türk ədəbiyyatının böyük müəlliflərindən biridir. “Yüz hədis, yüz hekayə” adlı əsəri, yaşlı vaxtlarında yazdığı son kitabdır. Bu yazılı abidə söz ehtiyatına görə böyük əhəmiyyətə malikdir. Əsər qədim türk sözləri ilə, o cümlədən arxaik sifətlərlə zəngindir. Azərbaycan dili tarixi üçün böyük əhəmiyyətə malik olan bu yazılı abidənin hərtərəfli öyrənilməsi orta əsrlərdə yazılı ədəbi dilin formalaşması problemlərinin həllində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: *Zərir, “Yüz hədis, yüz hekayə”, arxaizm, sifət.*

Zəririn nəslə yazılmış bu son əsəri olduqca sadə, axıcı bir türkcə ilə yazılmışdır. XIV yüzildə qələmə alınmış, dini və əxlaqi hekayələrə də yer verilən bu əsər, Kərdərli Mahmud Əlinin “Nəhcül-fəradis” (1360) əsərindən sonra türkcə yazılmış ikinci, yüz hədis toplusu kimi isə ilk əsər, bəzi müəlliflərə görə isə, “Nəhcül-fəradis” və “Behcətül-hədayiq”dən sonra türkcə yazılmış üçüncü hədis kitabıdır.

Azərbaycan dili tarixi baxımından xüsusi əhəmiyyətə sahib olan bu abidənin hər cəhətdən öyrənilməsi Orta əsrlərdə yazılı dilin formalaşması ilə bağlı məsələlərin həlli baxımından da müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Əsər istər söz varlığı, istərsə də fonetik, morfoloji, sintaktik və semasioloji xüsusiyyətləri baxımından böyük dəyərə malikdir.

Əsər əski türkcə kəlimələrlə zəngindir. Onlar arasında leksik və semantik cəhətdən arxaikləşən sifətlər mühüm yer tutur. Onlara (yeri gəldikcə müəlliflə eyni əsrdə yaşamış görkəmli şairlər – İmadəddin Nəsimi və Qazi Bühranəddinin əsərlərindən seçdiyimiz nümunələrlə birlikdə) nəzər salaq:

Bay باي – varlı, zəngin; “*miskinlər cənnətə baylardan qırq yıl əvvəl girsə gərəkdir*” [4, 86]; “*Ulu olub bay o(ldi)ğışun Rəsul həzrəti buyurur ki: “niçün zə’ifləri bağənməzsən?...”*” [4, 120]; “*Bir zərrə yerim, suyum, yağım, bağcam yoxdur, dəxi bəndən bay və bəndən köhlü xoş kimsə yox*” [4, 122]; “**Bay**larımız hər şey*’i qab/pladılar, zira bizciləyin bunlar da namaz qıldılar, oruc tutarlar, mallarının artuğın sadaqa idərlər*” [4, 133]; “*Rəsul həzrətləri buyurur ki, “bəy kişidən yoxsul kişi nəsnə diləsə, tezçək virməsə, virmədügi zulumdür*” [4, 141];

İ.Nəsimi: “*Bay ilə yoxsul mənəm, yolçu ilə yol mənəm*” [1, 37];

Q.Bühranəddin: “*Gökçəkliyə bay oldur, viraneyi-eşqəm bən*”; “*Saçun yoxsul ilə baya əgərçi qoxu yetürür*” [3, 30; 118];

Bəllü بللو – aydın, məlum; “*Oldəxi olacağı bəllü degil*” [4, 178];

İ.Nəsimi: “*Hər kişinin sormağ əhlin, izzətindən bəllidir, Söhbəti-ürfan görənlər xidmətindən bəllidir. ... Hər zərin qəlbi məhkədən bilinir bəlli bəyan*”; “*Seyyid, andan bəlli kim, şaha qapına yastanır, Fariğ əz rizvan u bağ, eyşi-nəim olmuşdur*” [1, 65-66; 104];

Q.Bühranəddin: “*Bu fəsl içində bəllü durur cədy olur həməl*” [2, 25];

Dəgmə – hər, həryetən; dəyərşiz; “*Tağrının mətə’i cənnətdür, dəgmə kişinin əlinə girməz*” [4, 110];

İ. Nəsimi: “*Abi-heyvan qiymətin heyvana sorma, Xızra sor, Çünki idrak eyləməz hər dəgmə heyvan sizlərə*”; “*Söhbət etmə, söhbət etmə, dəgmə hər nadan ilə*”; “*Razımı faş etdi ahım, şol səbəbdən ey nigar, Vəslinə vəsl olmağa çün dəgmə bir nadan gəlir*”; “*Dəgmə aşiq yar deyib, qılmış tələb yoldaşını*”; “*Hüsünün rümlərini nə mələk bildi, nə bəşər, Hər dəgmə canəvərdə qaçan bu bəyan olur?*”; “*Qiymətini dodağının dəgmə*

xəsisə sorma kim, Mən bilirəm ki, can ilə susamışam zülalınə”; “*Dəğmə* naməhrəm nə bilsin aşiqin əsrarını, Məhrəm ol, əsrarə gir, ya məndən əsrar istəmə!” [1, 30; 70; 85; 86; 104; 211; 217];

Dürlü-dürlü دُرْلُو – cürbəcür, növbənöv, çeşid-çeşid; “*Tağlar və ağaclar və canavarlar var, dürlü-dürlü məxluqat vardır*” [4, 13];

İ.Nəsimi: “*Dürlü-dürlü* don içində gördüm anı dəmbədəm”; “Ey Nəsimi, *dürlü-dürlü* dərdlər ol canındadır, Bir eşik yastana gör kim, dərdinə dərman bitər”; “Xəstə olalı köñül eşiqindən, ey can parəsi, İçirəm gəm mətbəxindən *dürlü-dürlü* aşlər”; “Mövc ilə eşq ilə canım *dürlü-dürlü* dürr saçar” [1, 52; 71; 74; 176];

Eyü / Eyi أَيْوُ / آيُو – yaxşı; “*gəldümki, saña eyü xülqlər ögrədam, didi*” [4, 31]; “... *anlarındur ki, sözüñ eyüsin söylərlər*” [4, 32]; “*Dilünjüzi eyü sözə ögrədün*” [4, 33]; “*Ayıldı: “pək xoşnudin, eyü yerim var”*. Harun ayıldı: *nədən eyüdür?*” [4, 57]; “*Rəsul həzrəti buyurur ki, Tanrı Tə’ala bir bəğə xeyir diləsə, anə bir eyi vəzir virür və əgər ol bəğ xeyr işləməgi unudursa, ol vəzir aındurur. Əgər anarsa, vəzir anə qındurur*” [4, 137]; “*Bir işi işləməli olıcaq eyülərlə tanışuñ*” [4, 154]; “*avun sadəqə virməgə ki, sadəqədən eyi nəsnə yoqdur*” [4, 156]; “*Tərazuya girən ‘əməllərdə qiyamət gün(i)ndə eyü xülqdən ağır hiç nəsnə yoqdur*”; “*Eyü xülq səbəbilə kişi gündüz oruc dutub gicə namaz qılmaq mərtəbəsinə irişür*” [4, 158]. “*Ərəb ayıldı: “Anu haqqında bəndən eyü və səndən yaramaz kişi nə cavab dirsə bəndən anı derin*”. Xəlifə ayıldı: “*Bəndən yavuz, səndən eyü kimdür?*”. “*Səndən yavuz fir’aundur. Bəndən eyü Musadur*” [4, 167-168];

İ.Nəsimi: “Bir eyü ad edin fani cahanda” [1, 41];

Əsən أَسَن – sağ, salamat, diri; “*Ey əmanət issi, sən bizə oğlun əmanət itdün, sağ-əsən al*” [4, 38].

Q.Bürhanəddin: “Bu ali eşqünlə, ey yüzi Həsən, Şol Hüseyni ləblərün olsun *əsən*” [2, 75];

Əsrük أَسْرُك – sərxoş; **İçküci / İçkici** اِجْكُجِي / اِجْكُجِي – çox içən, əyyaş; “... *ičküci idi, əsrüklə öldi, didilər*” [4, 41];

İ.Nəsimi: “Qanı gəflət şərabından bir ayıq, Qanı *əsrüklərin* cəmində huşyar?”; “Nigaran nərgisi-məsti nə fəttan eyn imiş gör kim, Necə Ruh-ul-əmin *əsrük* xumarın əbhərindəndir”; “Həvə camından *əsrüksən*, həvəs ardına düşmüşsən”; “Gəmədən misri qılnc vermişsən *əsrük* türkünə, Qan bəhasız bunca qan etmək dilərsən, etməgil!”; “Ey Nəsimi, şol xumari gözləri fəttan kimi Daim *əsrüksən*, məgər kim nərgisi-məstanəsən?” [1, 75; 116; 142; 147; 195];

Qazi Bürhanəddin: “Dərdi ilə çü *əsrükəm dürdi* ilə yazam xumar”; “Nə tammış ləbləründən bu şəraba ki, qan *əsrükdür*”; “Fitnə gözün *əsrükdür*, hiç xüftə dəgülmüdür?”; “Xəta ilə gözün gər bir ox urdı Köñülümə nola *əsrük* tatarıdır”; “*Əsrük* yatıban oynamağı hər dəm iş etdüm” [2, 29; 53; 72; 109; 124];

İraq اِرَاق – uzaq; “*Comərd kişi Tanrıya yaqındur, adəmə də yaqındur, uçmağa da yaqındur, tamudan iraqdur. Nakəs kişi Tanrıdan iraqdur, adəmdən də iraqdur, uçmaqdan iraqdur, tamuya yaqındur*” [4, 14]; (Allah c.c.) Aydar: “*Bu qullarım iraq yerlərdən zəhmət çəküb bənüm evümə gəldilər. Siz şahid olun, bən bunları yarlıgadam*” [4, 161]; “*Ol altıdan bən biri olmaq pək iraq, - didüm*” [4, 162];

İ.Nəsimi: “Yavuz gözdən *irağ* olsun ki, xoş türkanə laçindir”; “Həqqdən *irağ* imişlər onlar kim, Səni, ey nuri-Həqq, bəşər dedilər”; “Ey gözüm nuri, gözümdən getmə, *iraq* olma kim, Canımı yaqdı fəraqın, gözümü giryan edər”; “Cahanın möhnəti çoxdur, anın dərdi-sərindən keç Kim, *irağ* olduğu Həqqdən anın dərdi-sərindəndir”; “Hər kimsənin ki, qibləsi, ey can, sən olmadın, *İrağə* düşdü Kə’bədə, əhli-səfa degil”; “Aşiqin damusu yarından *irağ* olduğudur, ..; Ənbərin sünbüli-zülfün düşəli məndən *irağ*,”; “Qamətiñdən ta *irağ* etdi məni dövr-i-fələk”; “Səndən *irağ*, ey sənəm, şam u səhər yanaram,..; Məndən *irağ* olduğun bağrımı qan eylədi,..; Güldən *iraq*, gül kimi möhnəti-xar içindəyəm”; “Məni şol müddəi sanır *irağəm* yə’ni tapunıdan” [1, 63; 77; 87; 116; 145; 148; 164; 172; 198];

Q.Bürhanəddin: “Günəşdən düşən *irağ* ay olur bədr, Hilal olmuşam uş bən səndən *irax*” [2, 71];

Əslində, bu sözdə qismən arxaikləşmə baş verib. Belə ki, dilimizdə hələ də bəzi ifadələrdə işlənməkdədir. Məsələn, “Gözdən *iraq*, könüldən *iraq*” atalar sözündə, “*İraq* üzümüzdən / *Üzümüzdən iraq*”, “*Evdən-eşikdən iraq*!”, “*Evlərdən iraq*!”, “*İraq* olsun!” (bu ifadə daha çox həyəcanlı şəkildə deyildiyi üçün, [a] səsi bir az uzun tələffüz edilir) və s. dua və təmənnilərdə və “*üzdəniraq*” mürəkkəb sifətində saxlanmışdır.

İssi / **İss** اِسْسِي / اِسْسِي – isti, istilik [*isiq*; T.t.: *ısı*]; “*Bu issi gündə oruc tutarın, yarın qiyamət gün issindən qurtıla(m)*” [4, 177];

Qeyd edək ki, “*isti*” sözü Azərbaycan danışıq dilində “*issi*” kimi işlənməkdədir. Belə düşünmək olar ki, bu söz, ya XIV yüzildə danışığa əsasən yazılmışdır, ya da sonralar yazıya alınarkən söz ortasında yanaşı gələn “*st*” səs birləşməsinin qoşa s ilə tələffüz olunması əsas götürülərək zənn ilə “*isti*” kimi yazılmasına qərar verilmişdir.

İssuz اِسْسُوز – yiyəsiz, sahibsiz; “*Dünyada bunlardan bir kişi qalmadı. Ol [k]öş[k]lər issuz qaldı şimdİ*” [4, 72];

Qutlu قُوتْلُو – mübarək, müqəddəs; “*Bəndə(n) qutlu kim ola olur?*” [4, 72];

İ.Nəsimi: “Başıma *qutlu* ayağın gəldi basdı ol nigar” [1, 224];

Öksüz أوكسز / أوكسز – anasız, yetim; “Bir gün bir **öksüz** oğlancuq gördüm əsirgədim, əsbab eylədim, qarıncuğun toyurdum”; “Zəbanilər alub girdərkən ol **öksüz** oğlana uğradım” [4, 114];

Q.Bürhanəddin: “Qorxum budur öksüzə ki, bir qan edə lə’lün” [2, 43];

Pək / Bək بك / بك – 1. çox; 2. qatı, bərk, möhkəm; “Ənəs bin Malik aydur: rəsul həzrəti nə **pək** uzun və nə **pək** qısa idi və nə **aq** və nə **pək** siyah idi” [4, 33]; “və mübarək saçı nə **pək** qıvrıcuq və nə **pək** sarqurq idi” [4, 34]; Ayıtdı: “**pək** xoşnudın, eyü yerim var” [4, 57]; “Bu qul bəndən **bək** comərddür” [4, 96]; “Ol altıdan bən biri olmaq **pək** iraq, - didüm” [4, 162];

İ.Nəsimi: “Dodağından bir işarət aşiqə **pək** dur idi” [1, 240];

Sarqurq صرق – sallayan, say(a); “və mübarək saçı nə **pək** qıvrıcuq və nə **pək** **sarqurq** idi” [4, 34];

Sayru صيرو – xəstə; “İsa peyğambər, ‘aleyhis-səlam, **sayru** oldu”; “Vəhy gəldiki: “Ya İsa, əvvəl **sayru** oldu, hiç dərman idinmədi, şifa virdük. Ta ki qadirliqumuzu biləsən. Yinə **sayru** oldu, öylə şifa virdük biləsən biz nə yaratdıq hikmətilə, fəidsiz nəsnə yaratmadıq. Üçüncü, ginə **sayru** oldu, ol otdan sağa şifa virmədik, **sayrulıq** arturduq. Ta ki qahrumuzı, heybətümüzü anlıyasın” [4, 135-136];

İ.Nəsimi: “Kim ki, sevdasından oldu **sayru** şəhla gözləri”; “Eşqinlə, ey arami-can, gərçi bu canım **sayrudur**”; “Çün məni **sayru** qılan şol çeşmi-bimar andadır”; “Yanağı ləbi gəmindən necə **sayru** olmayım mən”; “Timarə könjül vermə, gəl ey **sayru**, həkim ol, Dərmanını dərđ eylə ki, timar ələ girməz”; “Gəl ki, didarın bu **sayru** canə dərman oldu, gəl!”; “Dünyayı-dün gəmindən **sayru** olub sararma”; “Gərçi süzülmüş gözü eylədi **sayru** məni”; “**Sayru** oldum, kərəm et, aşiqini sormağa gəl” [1, 33; 89; 98; 111; 128; 143; 184; 221; 258];

Uçmaqlıq أوجماقليق – cənnətlik; “Hər kim **uçmaqlıq** kişünün yüzün görə, ‘Ükəşə yüzünə baqsun!” [4, 176].

Ulu ألو – böyük, uca; “Dünya **ululuğu** ola və atası-anası **ulu** olmağıla girməz” [4, 42]; “Rəsul həzrəti buyurur ki, “hər kim **Tağrı** yolunda könjün alçaq tuta, **Tağrı** **qatında** **ulu** ola” [4, 88]; “Ayıtdılar: “şol **ulu** köşk sənündür”; Ayıtdum: “**bənüm** bunlardan niçün **uludur**?”. Ayıtdılar: “anlar ki, mal issidür, savab umub virdilər, **Tağrı** Tə’ala mallarıçun bu köşkləri virdi. Əmma sən əlünə girəni **Tağrı**çun üləşdirdün, alduğunə peşiman oldu. Anunçun **Tağrı** Tə’ala sağa eyüsin virdi”, -didilər [4, 129]; “Dərviş ayıtdı: “Bu gün ‘aşuradır. Ziyadə **ulu** gündür”. .. **Nasrani** ayıtdı: “**Hacətün** nədür virəyin. Gəyət **ulu** günə and virdün”, didi [4, 151];

İ.Nəsimi: “Boyun çinarını arzulayan **ulu** himmət, Cəməndə hərzə bitən sərvə-busitanı nədər?!”; “Həqqi görən nəzər **ulu** mənzər degilmidir?!”; “Məndən **uludur** ayətim, ayətə, şənə sığmazam”; “Ələl-Ərşi-istivadən dəm urursan. Bu mə’nidən ki, səndən **ulusan** sən”; “Ey siyam əhlinə üzün **ulu** eyd, ..”; “Aləmdə səni qıldı könjül kəndüyə məqsud, Fikri nə **ulu** nəsnə, zəhi əql ü zəhi rəy” [1, 65; 116; 163; 193; 194; 246];

Yavuz يوز – pis, yaramaz; “Bən **anun** **yavuz** işin bilməzin, əmma dūnlə çıxardı, qonşu qapuların bəklərdi” [4, 125]; “Xəlifə ayıtdı: “Bəndən **yavuz**, səndən eyü kimdür?”. “Səndən **yavuz** fir’aundur. Bəndən eyü **Musadur**” [4, 167-168];

İ.Nəsimi: “Yavuz gözdən iraq olsun ki, xoş türkanə laçindir”; “Tutuşdu ürəyi yandı, yavuz gəzayə düşər”; “Vəsliqdən **iraq** eyliyeli canımı təqdir, İşim dūn ü gün ah ilə fəryad u fəğandır”; “Kəmnəzəriñ yavuz gözü öylə cəmalə düşməsin” [1, 63; 68; 79; 178];

Yayan يان – yaya, piyada; “**Harun** imdi **yayan** Malik evinə **vardı**” [4, 88].

Qazi Bürhanəddinin dilində “yayaqi”, “yayaq” şəklində rast gəlirik: “Üyürdüm, ey şah, qapuna yayaqi, nə dersin?”; “Çünki cəhandur keçər, bizi qomağıl yayaq” [2, 51; 121];

Yeg / Yey يي / يي – yaxşı; daha yaxşı; üstün, əfzəl; “Bu dərviş varsa, bir iş işləsə, rızqın ələ gətürsə, **yeg** idi”, - didüm. “Varsa, qazansa, xəlqdən diləməsə **yegdi**”, - didüm [4, 21]; “‘əməllərdə qanqı ‘əməl **yegdür**?” [4, 108]; “Cümləsindən sucı içmək **yeydür**”, diyü süci içdi” [4, 117]; “Cümlənün mə’nası söyləməmək **yegdür** söyləməkdən” [4, 119]; Ayıtdı: “İlahi, bəndəni sən **yeg** bilürsən. Bənüm içimdə nə vardır, bunlar anı bilməzlər. Sən yarlıqayı vir!”, - didi” [4, 123];

İ.Nəsimi: “Çünki Nəsimi sözlərin əhli-məani yey bilir”; “Məşuqiniñ cövr etdiyi **yegdür** vəfadan aşiqə”; “Xələyiqlər xəyal eylər ki, hüsnün Yusifə bənzər, Əzizim, yeydürür, billah, bu el yanlıx xəyal eylər”; “Eşqi-məcəzi salikə zərq ü riyadən **yegdürür**”; “Şikayət eyləməzəm dilbəriñ cəfasından, K’ onun cəfası maña **yegdürür** vəfasından” [1, 38; 89; 100; 173; 192];

Q.Bürhanəddin: “Fəraqun odu həm **yegdür** visalun ehtimalından”; “Yeg ola yeg zülali-heyvandan, Gər ləbünjəndə tolu xumara gələ” [2, 23; 79];

Yeniy / yeyni / yeyini ييني – yüngül; “Ol vəqit ki, yüki **yeyni** // **yeyinlər** Sıratdan keçün **deyə** sin(نى), yüki ağırlara düşün aşğağa – tamuya **deyə** sin(نى)” [4, 18].

Semantik baxımdan arxaikləşən sifətlər

Bağlu باغلو – dustaq; “Bənüm atam qonuğı sevərdi və **bağluları** və əsirləri salı virürdi, qapuya gələnə məhrum göndürməzdi” [4, 148].

Əski اسكى – köhnə; “Gözəl otlu yerə gəldi, əsbabın çıxardı, **əskilər** geydi, sabaha dək namaz qıldı” [4, 49].

Qatı قاتى – 1. bərk, sərt; daşlaşmış; “Adəmun Allahdan iraq olanları **qatı** könjüllərdən” [4, 36];

2. möhkəm, şiddətli; “qızı qaravaşları ilə *qatı* ‘əzab eylədi” [4, 140];

İ.Nəsimi: “Fəraqından *qatı* divanə oldum, Kərəm qıl, zülfi zünnarım, gəl axır”; “Ənbərin sünbüli-zülfün düşəli məndən irağ, *Qatı* aşüftəyəm, ey zülfi-pərişan, bəri gəl!”; “Qoy anın bağı *qatı*dır çünki səngi-xarədən”; “Gəmiğdən, ey sənəm, oldu köngül *qatı* sayru”; “*Qatı* müştəq olmuşam zülf ü üzərin buyinə, Ey üzü gülşən, saçı müşki-tatarım, qandasın?”; “Bu köngül dərdinə, ya Rəbb, nə dərman eyləyim kim, *Qatı* heyran dürür hər dəm təbib anın dəvasından” [1, 90; 148; 189; 192; 201; 202];

Q.Bürhanəddin: “*Qatı* gələ ləbün cövhər der isəm”; “Bağrım *qatı* çü sindan dedilər, gərçəkmi?”; “Cəmal ü lütf ü məlahət *bularda* mövzundur, Və leyk hicr ü cəfayı *qatı* güzaf edələr” [2, 32; 98; 128];

Müasir ədəbi dilimizdə “qatı insan” anlayışı vardır ki, bu da “sərt, tündxasiyyət adam”, “sərt qanunları olan adam” mənasında işlənməkdədir.

Yüklü يوكلو – məc. hamilə (ərəbcədən hərfi tərcümə); “*Ayıldı: bir gün gəzaya gitdik, bunun anası yüklü idi*” [4, 38]; “və ‘*aurətlər şeytanın yüklüləridür*’” [4, 116].

ƏDƏBİYYAT

1. İmadəddin Nəsimi, Seçilmiş əsərləri, AKƏK V c., Bakı, “Elm”, 1985;
2. Qazi Bürhanəddin, Divan, Bakı, “Öndər nəşriyyatı”, 2005 (təkrar nəşr);
3. Mustafa Sarı, “Eski Anadolu Türkçesinden Osmanlıcaya; Türkçede art zamanlı değişmeler”, Ankara, Pegem A Yayıncılık, 2007;
4. Mustafa Zərir, “Yüz hədis, yüz hekayə”. Süleymâniye Kütüphanesi, İzmir Kitaplığı, nr.108 (əlyazmanın fotosurəti);
5. Selahattin Yıldırım – Necdet Yılmaz, “Darir Mustafa Efendi, 100 Hadis 100 Hikaye”, Darülhadis Yay., 2. Baskı, Erkam Matbaası, İstanbul, 2005;

РЕЗЮМЕ

АРХАИЧНЫЕ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫЕ В РАБОТЕ «СТО ХАДИСОВ, СТО РАССКАЗОВ» МУСТАФЫ ЗАРИРА ИЗ ЭРЗУРУМА

Бабазаде Р. И.

Институт языкознания им. И. Насими НАНА, Азербайджан

Мустафа Зарир из Эрзурума - один из великих авторов тюркской литературы. Его произведения под названием «Сто хадисов, сто рассказов» – его последняя книга, написанная в его преклонном возрасте. Этот письменный памятник имеет огромное значение благодаря своему лексикону. Он богат древнетюркскими словами, в том числе архаичными прилагательными. Тщательное исследование этого письменного памятника, имеющего большое значение для истории азербайджанского языка, важно для решения проблем формирования письменного литературного языка в средние века.

Ключевые слова: Зарир, «Сто хадисов, сто рассказов», архаизм, прилагательное.

SUMMARY

ARCHAIC ADJECTIVES IN “A HUNDRED HADIS, A HUNDRED HEKAYE” BY MUSTAFA ZARIR FROM ARZURUM

Babazadeh R.I.

Institute of Linguistics named after I.Nasimi of ANAS, Azerbaijan

Mustafa Zarir from Erzurum is one of the great authors of Turkic literature. His works as called “Yuz Hadis Yuz Hekaye” is his last book written at his old age. This written monument has a great significance thanks to its lexicon. It is rich in Old Turkic words, as well as, with archaic adjectives. The careful research of this written monument that has a great significance for the history of Azerbaijani language is important to solve the problems on the formation of written literary language in medieval centuries.

Key words: Zarir, ‘Yuz hadis, yuz hekaye’, archaizm, adjective.

TÜRK DİLLƏRİNİN TƏDQIQI BAXIMINDAN “DİVANİ LÜĞAT-İT-TÜRK” ƏSƏRİNİN ELMİ ƏHƏMİYYƏTİ

Bağirova S.A.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Belə müdrikləri yolunda min bir əziyyətə qatlaşdıqları xoş əməlləri yaşadır. Türk elm dünyasının şəxsiyyəti həmişə yüksək tutulan həmişəyaşar alimlərindən biri də Mahmud Qaşqaridir. Onun yaratdığı “Divan lüğəti ət-türk” (“Türk dillərinin lüğəti”) türk dilinin və ədəbiyyatının böyük abidəsidir. Görkəmli alim, türk leksikoqrafı, qrammatika mütəxəssisi və dialektoloqu Mahmud Qaşqarının (Mahmud ibn əl-Həsən ibn əl Məhəmməd əl -Qaşqarının) lüğəti sözün əsl mənasında bir türk ensiklopediyasıdır. Bu kitabda toplanmış və ümumiləşdirilmiş geniş mədəniyyət tarixi materialı, etnoqrafik və linqvistik material özünün hərtərəfliliyinə, elmi dərinliyinə görə türk xalqlarının tarixinin öyrənilməsinə xidmət edən bənzərsiz vasitədir. Bu lüğət dünya mədəniyyətinin inkişafına böyük töhfədir.

Açar sözlər: Mahmud Kaşğari, “Divanu Luğat-it-Türk”, qrammatika, türkoloq

Divanü Lüğat-it-Türk (ərəb. الترك لغات ديوان - Türk dilləri lüğəti) - türk dünyasının ilk ensiklopedik əsəri. XI əsrdə yaşamış böyük türk alimi Mahmud Kaşğari tərəfindən Bağdadda 1072-1074-cü illər arasında yazılan türkcə-ərəbcə lüğətdir.

Mahmud Kaşğarının “Divanü Lüğat-it-Türk” əsəri belə başlayır: “Əsirgəyən, qoruyan Allahın adıyla”.

“Allahın, dövlət günəşini Türk bürclərindən doğmuş olduğunu və Türklərin ölkəsi üzərində göylərin bütün dairələrini döndərmiş olduğunu gördüm. Allah onlara Türk adını verdi. Və yer üzünə hakim qoydu. Cihə imperatorları türk irqindən çıxdı. Dünya millətlərinin yuları Türklərin əlinə verildi. Türklər Allah tərəfindən bütün millətlərə üstün qılındı. Haqqdan ayrılmayan türklər, Allah tərəfindən haqq üzərinə qiymətləndirildi. Türklər ilə birlikdə olan millətlər əziz oldu. Belə millətlər, Türklər tərəfindən hər arzularına çatdılar. Türklər, himayələrinə aldıqları millətləri, pislərin şərinə qorudular. Cihad hakimi olan türklərə hər kəs möhtacdır, onlara dərdini dinlətmək, bu surətlə hər cür arzuya nail ola bilmək üçün Türkcə öyrənmək lazımdır...”

“Divanü Lüğat-it-Türk” həm XI əsrdə söz varlığının genişliyini, müxtəlifliyini əks etdirir, həm də o dövrdə insan və cəmiyyət həyatıyla, türklərin maddi və mənəvi mədəniyyətilə əlaqədar maraqlı faktları özündə birləşdirir. Bu baxımdan zamanımızdan təxminən min il əvvəl yazılan DLT, Türkcənin ilk lüğəti olmaqdan savayı bir çox araşdırmaçının istinad etdiyi tarixi və mədəni müraciət mənbələrimizin də ilkələrindəndir. Cəmiyyətlərin həyat formaları, dünyanı dərk etmə o cəmiyyətin dilində də özünü göstərir. DLT, təxminən bir yüzillikdir ki, Türklük elminin başlıca araşdırılması gərəkli olan tədqiqat mövzularından biri olmuşdur. Bu əsər, ədəbiyyat kimi əhəmiyyətli olduğu qədər mədəniyyət xüsusiyyətlərini əks etdirməsi kimi də qiymətlidir [1].

Türkcənin bizə məlum ən qədim lüğətidir, qiymətli və əhəmiyyətli topludur. Kitab ərəblərin türk dilini öyrənməsi üçün yazılmışdır. Quruluş etibarı ilə lüğətdir. Ancaq, hikmətli sözlər, atalar sözləri, şeir, nəsr kimi bariz misallarla zəngindir. Səkkiz bölməsi (əsərdə “kitab”) olan bu əsər ərəb dilinin lüğət qaydalarına uyğun yazılmışdır.

“Divanu Luğat-it-Türk” əsərinin müəllifi Mahmud ibn Hüseyn ibn Məhəmməd əl-Kaşğari XI və XII əsrlərdə yaşamış coğrafiya, tarix, fəlsəfə, filologiya və digər elm sahələrində müfəssəl biliyə malik türk əsilli elm xadimidir.

Orijinalı bilinməyən əsərin bizə məlum ən qədim əlyazması 1266-cı ildə Muhəmməd ibn Əbu-Bəkr ibn Əbu-l-Fəth tərəfindən üzü köçürülmüş və hal-hazırda İstanbul Millət Kitabxanasında [9] saxlanılan nüsxəsidir.

XI əsrdə yazılmış bu xəzinə, türkcənin ilk lüğəti, antologiyası, ensiklopediyası və dil məlumat kitabı olmaqla bərabər ərəblərə türkcə öyrətmək, Türk dilinin yayılmasını təmin etmək üçün qələmə alınmışdır. Mahmud Kaşğari o dövrdə yaşayan bütün türk xalqlarını gəzib, dillərini öyrənmiş əsərdə atalar sözləri və şeirlərdən istifadə etmişdir. Əsər ümumi 7500 türk sözündən ibarətdir. Əsərin dili Qaraxanlı türkcəsidir.

Ərəb dilində lüğətlər üçün xarakterik olan xüsusiyyəti Kaşqarlı Mahmudun lüğətində də görürük. Lüğətdə sözlər əlifba sırası ilə deyil. Kaşqarlı Mahmud lüğətdə comperativ üsuldan istifadə edir. Əsər bizim indiki lüğətlərə bənzəmir. Hər hansı bir məsələ izah edildikdə şeir parçaları, atalar sözləri, xalq ifadələrindən nümunələr var. Müəllif hansı dilə aid sözün ədəbi dil üçün düzgün olduğunu göstərir, lazım olduqda fonetik və qrammatik qanunların izahatını verir, sözlərin etimologiyasını tədqiq edir. Türk dillərində ahəng qanununun olduğunu ilk dəfə Kaşqarlı Mahmud göstərmişdir. Onun “Divanü Lüğat-it-Türk” əsəri türk dillərinin tarixi inkişafını, tarixi leksikologiyasını öyrənməkdə, müqayisəli qrammatikasını tərtib etməkdə misilsiz, ilkin istinad yeridir. Tərtib edildiyi vaxtdan uzun illər keçməsinə baxmayaraq bu əsərə olan maraq hələ də itməmiş, lüğət türkoloqların stolüstü kitabı olmuşdur.

İndiki dövrümüzdə türk xalqları arasında ortaq türk dilinin yaradılması istiqamətində yavaş da olsa, addımlar atılmaqdadır. Belə bir istək və arzunun araya-ərsəyə gəlməsi birdən-birə olmayacaq, öz töhfəsini tədricən verəcək. Bu lazımı tədqiqatlar prosesində türk dillərinin hazırkı vəziyyətinin müqayisəli şəkildə tədqiqatı ilə yanaşı eyni zamanda türk dillərinin qədimdə mövcud olmuş vəziyyətini də nəzərdən keçirmək çox vacibdir.

Lüğətdə verilən sözlərin hansı yarımqrupa aid olduqlarında göstərilir. Bu, müştərək türkcə ilə bağlı araşdırmaçı alimlərə ciddi qənaətlər verəcək. Bu əsər əlimizdə olmasa, “Dədə Qorqud dastanları”nı, “Kutaqdu-bilik”i və başqalarının yaxşı oxuyub anlaya bilmərik. Bu əsər min il əvvəlki Türk Dünyasının aynasıdır. Lüğətdəki bütün titullar, ləqəblər, kişi, qadın adları, flora, fauna, silah, parça adları, saray titulları, bir sözlə, hər sahəyə aid adlar orada var.

Demək olar ki, Kaşğari öz dövründəki bütün sözləri lüğətinə yazıb. Bu ensiklopedik lüğətdir. Burada 318 atalar sözü verilib. O dövrdən xəbər vermə baxımından çox böyük xəzinədir. 240 beyt və bənd şeir, qırxa yaxın yemək, içki reseptləri verilib.

Əsər türk mədəniyyəti tarixi üçün əvəzsiz xəzinədir. Bu əsərin orijinalı 1914-cü ildə tapılıb, 1915-1917-ci illərdə İstanbulda nəşr olunub. Bir neçə il əvvəl Azərbaycanda işıq üzü görən kitabın birinci cildi 512, ikinci, üçüncü cildlərinin hər biri 400, dördüncü cild isə 752 səhifədir.

Mahmud Kaşğari türk dilləri, türk xalqlarının coğrafiyası və mədəniyyəti haqqında ilk elmi əsərin müəllifi olduğu üçün türkologiyanın banisidir. Onun haqqında biblioqrafik məlumatların azlığı şəxsi həyatı haqqında geniş və dolğun məlumatların tapılmasını çətinləşdirir. Mahmud Kaşğari haqqında mövcud olan xəbərlər məhəlli rəvayətlərdən, ziddiyyətli informasiyalardan və ən önəmlisi son dövrlərdə tədqiqatçılar tərəfindən yazılmış məlumatlardan ibarətdir.

Alimin doğum tarixi haqqında dəqiq tarix yoxdur, XI əsrdə dünyaya gəldiyi və XII əsrin əvvəllərində vəfat etdiyi vurğulanır. Fərziyyəyə görə o, 1008-ci ildə dünyaya gəlmiş, 1105-ci ildə vəfat etmişdir. Kaşğarinin dünyaya gəldiyi yerlə bağlı fərqli fikirlər mövcuddur. Bəzi mənbələrdə onun anadan olduğu yer kimi Özbəkistan ərazisində yerləşən Azıx kəndi, bəzi mənbələrdə isə İsık-Kul gölünün sahilində yerləşən Barskan qəsəbəsi qeyd olunur.

Mahmud Kaşğarinin on beş il müddətində tamamladığı “Divanu lüğət-it- Türk” adlı elmi əsəri onun adını dünya elm tarixinə qızıl hərflərlə yazmışdır. Əsərin yazıldığı yerlə bağlı iki görüş məşhurdur.

Birinci rəyə əsasən kitab Bağdad şəhərində yazılmışdır. 1057-ci ildə ölkəsini tərk edən Mahmud Kaşğari 15 il müddətində Türk dünyasını gəzərək türklərin dili, tarixi və mədəniyyəti haqqında dərin bilgiler əldə etdikdən sonra Bağdad şəhərinə köçür. Yeni bir mədəniyyətlə tanış olan Kaşğari Bağdad şəhərində əsəri yazmağa başlayır və orada tamamlayır. İkinci rəy kimi əsərin Kaşğar şəhərində yazıldığı qeyd edilməkdədir. Mahmud Kaşğarinin bu əsəri yazmaqda bir neçə səbəbi olmuşdur.

Kitab adından məlum olduğu kimi ərəb dilində yazılmış və ərəb dilinin qrammatik qaydalarına uyğun olaraq tərtib edilmişdir. Türk dilçiliyi baxımından yeni bir üslub olan bu sistem, ərəblərin türk dilini öyrənməsini və düzgün məlumatlar əldə etməsini asanlaşdırırdı. Alim bu əsərdə təkcə qrammatik qaydaları tərtib etməmiş, həmçinin iki dil ərəb və türk dilləri arasında müqayisələr apararaq bəzi elmi nəticələri qeyd etmişdir.

Bununla yanaşı Mahmud Kaşğari türk dillərinin öyrənilməsində əvəzsiz bir kitab olan “Divanu lüğət-it-türk” əsərində türk dilinin və mədəniyyətinin İslam dünyası üçün əhəmiyyətini isbat etməyə çalışmışdır. Çin sərhədlərindən Bizansa qədər böyük bir ərazini əhatə edən türk dünyasının VIII-IX əsrlərdə İslam dinin qəbul etməsi türklərlə ərəblərin bir-biri ilə tanış olmasına səbəb olmuşdur.

Bu baxımdan böyük alim Mahmud Kaşğari türk dillərinin öyrənilməsini vacib saymış, türklərlə münasibətlərin genişləndirilməsini bu dili öyrənməklə mümkün olduğunu çatdırmaq istəmişdir.

Buxaranın sözünə etibar ediləcək imamından və həmçinin Nişapur camaatının imamından eşitdim ki, hər ikisi sənədləri ilə birlikdə qiyamətin əlamətləri, axırzamanın fitnələri və Oğuz türklərin meydana çıxması xatırlandıqda İslam peyğəmbəri Məhəmmədin (s) belə dediyini nəql edirlər: *“Türk dilini öyrənin çünki, onların uzun müddətli hakimiyyəti olacaqdır”* Əgər nəql edilən hədis doğrudursa (məsuliyyətləri öz boyunlarına) o zaman türk dilini öyrənmək vacib olur. Əgər nəql olunan hədis doğru olmasa belə ağıl türk dilini öyrənməyi hökm edər”.

“Divan” əsərinin müqəddiməsində Kaşğarinin qeyd etdiyi bu fikirlər Türk dilinin və xalqının başqa bir əhəmiyyətini üzə çıxarır. Alim ilk öncə İslam peyğəmbərindən nəql olunmuş hədisi gətirmiş və rəvayətin düzgün olduğu təqdirdə müsəlmanlar üçün dilin öyrənilməsinin vacib olması nəticəsinə gəlmişdir. Əks təqdirdə əgər hədisin islam peyğəmbəri tərəfindən deyilməsi isbat olunmazsa və ya hədisin yalan olması ortaya çıxarsa yenə türk dilinin öyrənilməsi məsələsi öz əhəmiyyətini itirmir.

Alimin fikrincə bu halda sağlam insan ağılı yenə də türk dilinin öyrənilməsi qənaətinə gəlir. Çünki, türk xalqlarının geniş bir coğrafiyanı əhatə etməsi və qüdrətli dövlətlər qurması dilin öyrənilməsi məsələsini

aktuallaşdırır. Mahmud Kaşğari kitabın əvvəllərində yeddinci səhifədə türk dilində istifadə edilən hərflərlə bağlı bir bölmə əlavə edərək burada qədim “Türk əlifbası” adlandırdığı bir əlifba haqqında məlumat vermişdir. Təqdim etdiyi yazı qaydasını ərəb dili ilə müqayisəli şəkildə izahını verdikdən sonra o, bu fikirləri qeyd etmişdir: *“Qədim dövürlərdən bu günə qədər, Kaşğar şəhərindən Çinə kimi bütün türk məmləkətləri daxil olmaqla xaqaniyyə dilində olan kitablar, türk hökumdarların və elçilərin yazıları bu xətt əsasında mövcud olmuşdur”*.

Mahmud Kaşğari əsərində türk dilləri barəsində xüsusi bir bölmə ayırmış və türk dillərinin leksik xüsusiyyətlərini geniş şəkildə izah etmişdir. O, bu dəyərli əsəri ilə türk dilində söz varlığının gücünü ortaya qoymuş və türk dillərinin ərəb dili kimi zəngin bir dil olduğunu çatdırmaq istəmişdir. Əlavə olaraq Kaşğari çətin bir işin öhdəsindən gələrək türk sözlərinin asan bir şəkildə tapılması üçün xüsusi bir sistem yaratmış, atalar sözləri, şeir və digər poetik ifadələrlə türk dillərinin zənginliyini üzə çıxarmışdır.

Kaşğari əsərdə türk dillərinə məxsus sözlər və onların semantikasına aid dolğun və geniş məlumatlar verir. Sözlər tərtib edilərkən və onun elmi izahı verilərkən həmin leksik vahidin hansı dilə mənsub olduğu göstərilir.

M.Kaşğari “Divani lüğət-it-türk” əsərində türk sözünün mənasını geniş izah etmiş və maraqlı bilgiler vermişdir. Onun fikrincə, Türk Nuhun oğlunun adıdır və bu adı Türkün övladlarına Tanrı özü vermişdir: *“Əleyhissalam Nuhun oğlunun adıdır. Bu ad (yəni Türk adı – B.X.) Nuh oğlu Türkün övladlarına Tanrının verdiyi addır”*. M.Kaşğari Türk sözünün tək və cəm yerində işləmə bildiyini söyləyir və Nuhun oğlunun adı kimi təkdə işləndikdə bir adamı, onun (Nuhun) övladlarının adı olduqda isə “bəşər” sözü kimi çoxluq və cəm bildirdiyini deyir. O yazır: “Türk sözü Nuhun oğlunun adı kimi işləndikdə tək bir adamı bildirir, övladlarının adı olanda “bəşər” sözü kimi çoxluq və cəm bildirir. Bu söz tək və cəm yerində, necə ki, Rum sözü Əleyhissalam İshaqın oğlu İysu, İysunun oğlu Rumun adıdır. Onun övladları da bu adla anılmışlar.

M.Kaşğari Türkün adını ulu Tanrının özünün verdiyini deməklə yanaşı, həm də müəllimi əl-Hüseyn ibn X ələf əl-Kaşğariyə istinad edir. Bu barədə oxuyuruq: *“Biz (M.Kaşğari özünü nəzərdə tutur – B.X.) ad olaraq Türkün adını ulu Tanrı özü vermişdir dedik. Çünki bizə əhli-mübarəkdən şeyx və imam əl-Hüseyn ibn X ələf əl-Kaşğari dedi”*.

M.Kaşğari Türk adını ulu Tanrının verməsi barədə söyləyərkən istinad yeri kimi həm də digər şəxslərin də adını çəkir. Həmin şəxslər M.Kaşğarinin müəlliminin istinad etdiyi tanınmış adamlar kimi təqdim olunur. O yazır: *“...ona (M.Kaşğari öz müəllimini nəzərdə tutur – B.X.) da ibn əl-Fərqi adlı bir zat ibn Əbid-Dünya adı ilə tanınan əş-Şeyx Əbu Bəkr əl-Müfid əl-Cərcərainin “əl-M üəlləf fi axir əz-Zaman” (“Axır zamana dair”) adlı kitabından peyğəmbərə (s.ə.ə.) istinadən bir hədisi rəvayət etmişdir”* [3]. Həmin hədisi verməmişdən qabaq onu demək lazımdır ki, M.Kaşğari öz lüğətində Türklə bağlı peyğəmbərin iki hədisini xatırlamışdır. Həmin hədislərdən biri Türk dilinin və türklərin hökmranlığının uzun sürəcəyi ilə bağlı olmuşdur. Bu hədisi M.Kaşğari şəxsən Buxaranın mötəbər imamlarının birindən və nişapurlu başqa bir imamdan sənəd-sübutla əldə etdiyini söyləmişdir: *“And içərək deyirəm ki, mən bunu Buxaranın mötəbər imamlarının birindən və nişapurlu başqa bir imamdan şəxsən eşitmişəm. Onlar ikisi də sənəd-sübutla bildirirdi ki, peyğəmbərlərimiz qiyamətin əlamətlərini, axır zamanın fitnə-fəsadlarını və oğuz türklərinin ortaya çıxacağını söylədiyi vaxt “Türk dilini öyrənin, çünki onlar üçün uzun sürəcək hökmranlıq vardır” deyə buyurmuşdur.*

Kitabın əhəmiyyətlərindən biri də daxil edilmiş sözlərin məişət, peşə və ya hər hansı bir sahəyə aid olduğunun göstərilməsidir. Kaşğari fonetik-morfoloji xüsusiyyətlərinə görə türk dillərini iki qrupa bölür. Şərq və qərb qrupları. Şərq qrupuna çigillərin, toxsıların, yağmaların, Kaşğarın şəhər əhalisinin və Maçinə qədər olan başqa tayfaların dili və xaqaniyyə türkcəsi daxildir.

Qərb qrupuna isə yə- makların, qıpçaqların, oğuzların, peçeneqlərin, bulqarların, suvarların, Rumdan şərqdə yaşayan digər türk tayfalarının dilləri daxildir”. Kaşğari türk dilləri haqqında bir-bir məlumat vermiş və hansı dillərin öz saflığını qoruduğunu, hansıların isə digər dillərlə qarışdığını göstərmişdir. Onun fikrincə ən təmiz və doğru olan dil fars dilinə qarışmayan, bir dili bilən və əcnəbi ölkələrə gedib-gəlməyən şəxsin dilidir.

İki dil bilən və ya xarici şəhərlərdə yaşayan türklərin dili isə qarışıqdır. Belə dillərə soğdaq, gəncək, arğu, xotən, tübüt, tanqut xalqlarının dilini daxil etmişdir. Alimə görə türk dilləri içərisində ən asanı oğuz, ən düzgün və sağlamı isə yağma və toxsıların dilidir. İla, İrtiş, Yəmar çayları və Uyğur bölgəsində yaşayan türklərin dili də sağlamdır. Türk dilləri içərisində ən gözəl və bəlağətli olanı isə qaraxanilərin istifadə etdiyi xaqaniyyə türkcəsidir. Mahmud Kaşğari hər bir tayfanın öz dili olduğunu qeyd etmişdir.

Qay, yabaqu, tatar, basmıl, çomul boylarının hər birinin öz dili olmasına rağmen türk dilini də yaxşı bildiklərini müəllif göstərmişdir. Alimə görə qırğız, qıpçak, oğuz, toxsı, yağma, çigil, iğraq, çuruq boylarının dilləri eynidir. Yəmak və başqırdların dili isə bu dillərə çox yaxındır. Mahmud Kaşğari daha çox oğuz dilinə üstünlük vermişdir.

Dahı türk dilçisi və ensiklopedisti Mahmud Kaşğarinin “Divanü lüğət-it-türk” əsəri dünya dilçilik elminin ən qədim və ən möhtəşəm nümunələrindəndir. Türk dünyasının və turkologiya elminin ən parlaq, ən

önəmli əsəri olan “Divanü lüğat-it-türk” təkcə türk dili və ədəbiyyatının deyil, eləcə də türk tarixinin türk mədəniyyətinin, türk mənəviyyatının və psixologiyasının tədqiqi üçün əvəzsiz mənbə, xəzinə sayılacaq bir qaynaqdır. Bu şah əsər türk dünyasının ensiklopediyası, türkcülüyn aynası, Mahmud Kaşğari isə türkcülüyn banısı sayılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Adem Aydemir. Divanü Lügati't-Türkte İş Kavramına Dair Veriler Arxivləşdirilib 2016-02-05 at the Wayback Machine. Türkoloji Makaleleri Arxivləşdirilib 2016-03-31 at the Wayback Machine
2. Abdulkadir, İnan. Divanü Lûgat-It-Türk'te Şamanizme Ait Kelimeler (ölü keçid). Türkoloji Makaleleri Arxivləşdirilib 2016-03-31 at the Wayback Machine.
3. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. Bakı, 1979.
4. Xəlilov B. Mahmud Kaşğarinin “Divani lüğət-it-türk” əsərində etnonimlər – Bakı, 2009.
5. Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir ət-Təbəri, Tarix-ər-rusul valmuluk. İbn-Əsir, Əl-Kamil, Beyrut, 1979.
6. Kaşgarlı M. Divanu Lugat-it-Turk, Ankara, 1998.
7. Kaşgarlı M. Divani lüğət-it-türk. Bakı: Ozan, 2006 (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əsgər).
8. Kaşgarlı M. “Divanu lüğət-it-türk”. İstanbul, hicri 1333.
9. “Millet kütüphanesi”. 2015-03-30 tarixində orijinalından arxivləşdirilib. İstifadə tarixi: 2015-03-14.
10. Omeljan Pritsak. “Mahmud Kaşğari kimdir?” Türk xalqları tarixi kafedrası – 25 Azərbaycanda türk xalqları tarixinin tədqiqi və tədrisi məsələləri 26
11. Sultan Mahmut Kaşgarlı. “Büyük Türk bilginini Kaşgarlı Mahmutun kişiliyi və Türk bilinci” // Dil Dergisi, № 33, Ankara, 1995.
12. Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi, Ankara, 2002.
13. Zeynep Korkmaz. Türk dili üzerine araştırmalar. Ankara, 1995.
14. Кононов А.Н. Махмуд Кашгарский и его “Дивану лугат ит турк” // Советская тюркология, № 1, Баку, 1972.
15. Советская Энциклопедия, Moskva 1987.
16. James Kelly, “Kashgari, Mahmud al-” Encyclopedia of Asian History, New York 1988.

РЕЗЮМЕ

НАУЧНОЕ ЗНАЧЕНИЕ РАБОТЫ

"DIVANI LUGAT-İT-TURK" В УСЛОВИЯХ ИЗУЧЕНИЯ ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКА

Багирова С.А.

Azerbaijan State University of Economics, Azerbaijan

Махмуд Гашгари - один из самых стойких ученых турецкого научного мира. Созданный им «Диван-словарь ат-тюрк» («Словарь тюркских языков») - великий памятник турецкого языка и литературы. Словарь Махмуда Гашгари (Махмуда ибн аль-Хасана ибн аль-Мухаммада аль-Гашгари), выдающегося ученого, турецкого лексикографа, грамматика и диалектолога, является буквально турецкой энциклопедией. Обширный культурно-исторический, этнографический и лингвистический материал, собранный и обобщенный в этой книге, является уникальным инструментом для изучения истории тюркских народов благодаря ее полноте и научной глубине. Этот словарь - большой вклад в развитие мировой культуры.

Ключевые слова: Махмуд Кашгари, Дивану Лугат-ит-Тюрк, грамматик, тюрколог

SUMMARY

SCIENTIFIC SIGNIFICANCE OF THE WORK

"DIVANI LUGAT-IT-TURK" IN TERMS OF THE TURKISH LANGUAGE STUDY

Bagirova S.A.

Azerbaijan State University of Economics, Azerbaijan

Mahmud Gashgari is one of the most staunch scientists in the Turkish scientific world. The “Divan-dictionary at-Turk” (“Dictionary of Turkic languages”) created by him is a great monument of the Turkish language and literature. The dictionary of Mahmud Gashgari (Mahmud ibn al-Hasan ibn al-Muhammad al-Gashgari), an outstanding scholar, Turkish lexicographer, grammar and dialectologist, is literally a Turkish encyclopedia. The extensive cultural, historical, ethnographic and linguistic material collected and summarized

in this book is a unique tool for studying the history of the Turkic peoples due to its completeness and scientific depth. This dictionary is a great contribution to the development of world culture

Key words: Mahmud Kashgari, Divanu Lugat-it-Turk, grammar, Turkologist

ÇOCUK SÖZLÜKLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME: NAR ALFABESİ

Başoğlu N.

Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Türkiye

Özet. Dil öğretiminde sözlükler çocukların okul çağı ile birlikte karşılaşmaları gereken önemli eserlerdir. Çocukluk yıllarında kazanılan sözlük kullanma alışkanlığı sayesinde anlamlı ve kalıcı öğrenmeler gerçekleşir, bireylerin sözcük dağarcığı zenginleşir. Bu çalışmada Haydar Ergülen tarafından yazılan *Nar Alfabeti* adlı eser doküman incelemesi yoluyla değerlendirilmiş ve çocuk sözlükleri üzerine bir inceleme sunulmuştur. Sözcüklerin şiir şeklinde açıklanması, açıklamalarda efsanelere, bilmecelelere, komik ve ilginç bilgilere yer verilmesi, doğadaki canlılara karşı bilinç oluşturmaya çalışılması, atasözü ve deyim gibi önemli dil verilerinin kullanılması itibarıyla eserin çocuklar için uygun nitelikte bir eser olduğu belirlenmiştir. Sonuç olarak eserin çocuklar için yararlı bir sözlük olduğu, çocukların anlam dünyasına uygun olarak resimlendiği ve ilköğretim çağında kullanılabileceği görülmüştür.

Anahtar kelimeler: sözlük, ilköğretim, Haydar Ergülen, *Nar Alfabeti*, Çocuk Edebiyatı.

GİRİŞ. Sözlük, bir dildeki kelimeleri, alfabetik olarak sıralayıp onların anlamlarını gösteren bir kelimeler kitabıdır (Dursunoğlu, 2011: 256). Sözlüklerin hazırlanmasında dilin anlamlı birimlerinin taşıdığı anlamlar uygun bağlamlarda sunularak anlamın doğru anlaşılması hedeflenir. Sözcüklerin anlamına uygun bağlamların edebi nitelikteki çeşitli metin türleriyle verilmesi dilin edebi ve estetik yanının sözlükler aracılığıyla da yaşatılması anlamına gelir. Sözlükleri, dilin öğrenilmesinde işlevi olan temel öğrenme ve öğretme kaynakları olarak kabul etmek gerekir (Karadüz, 2009: 643).

Edebiyatımızda sözlükler geçmişten günümüze dil öğretiminin temel yardımcıları olarak karşımıza çıkmaktadır. Klasik Türk edebiyatında eğitici ve öğretici yönü ağır basan çeşitli manzum sözlükler kaleme alınmıştır. Mensur olarak kaleme alınmış sözlüklerin yanında manzum sözlüklerin de kültür ve edebiyatımızda önemli bir yer tuttuğu görülür (Selçuk ve Algül, 2015: 134). Manzum sözlüklerin bir kısmı yazıldıkları dönemde sıbyan mekteplerinde ders kitabı olarak okutulmuş, bir kısmına ise daha sonraki yıllarda şerhler yapılmıştır. Manzum sözlükler (Tuhfe-i Şâhidî, Tuhfe-i Vehbî, Nuhbe-i Vehbî ve Sübha-i Sıbyân) bugünkü ilköğretim seviyesine denk gelen çocukların Türkçe kelimelerin Arapça ve Farsça karşılıklarını öğrenebilmeleri için kaleme alınmış eserlerdir (Kılıç, 2006). Çocuklara ve tahsile yeni başlayanlara ezber yoluyla önemli miktarda kelime ve basit gramer kaidelerinin öğretilmesini temin eden, bunun yanında aruz bilgileri de sunan manzum sözlükler, tekrar yoluyla kısa sürede ezberlenmeleri bakımından büyük rağbet görmüştür. Bu sözlüklerle bazı edebi sanatların, bahir ve vezinlerin öğretilmesi yanında şiir ve şairliğe meyilli olanların kabiliyetlerinin geliştirilmesi de arzu edilmiştir (Öz, 1997).

Çocuk Edebiyatında önemli bir eser olan Nuhbetü'l-Etfâl ilk okuma ve yazma öğretimi alanında orijinal bir yere sahiptir. Kayserili Doktor Rüştü tarafından yazılan eser ilk Türkçe alfabe kitabıdır. Doktor Rüştü, kitabının giriş kısmında elifba kitaplarında p, ç, j harflerinin bulunmadığını, oysa bu harflerin “para, portakal, çarşaf, çorap, ejderha, müjde” gibi kelimelerde kullanıldığını söyleyerek bu harflerin de alfabe kitabına konulmasını ister. Eserde öğretici ve tasavvufî içerikli şiirler de vardır, yer yer Arapça ve Farsça deyimler veya beyitler yer almaktadır (Aksoy, 2007). Çocuklar için yazılmış hikâye ve fabl çevirileri içeren (Sınar, 2006) eser, metinler aracılığı ile sözcük öğretimine dönük ilk örneklerdendir.

Birçok sözlük edebî eserlerden seçilmiş olan örnek cümlelere ve ayrıca atasözlerine de yer vererek dili güzel kullanma yolunda kılavuzluk da yapmaktadır. Sözlükler, dilin temel kitaplarıdır. Sözlükler baştan sona kadar okunan kitaplar değildir ama onların dilin anayasası olmak gibi çok önemli bir görevi vardır (Böler, 2006: 102). Çocuklara yönelik hazırlanan sözlüklerde her yaş ve dönemin sözcük ihtiyacı; onların öğrenmelerini destekleyecek kavramlardan oluşan cümleler, ibareler örnek olarak kullanılmalıdır (Karadüz, 2009: 645). Sözlükler çocukların öğrenme alanlarına uygun kaynaklardır. Çocuklar sözlükten kelime anlamı bakarak hem keşif duygularını doyurabilir hem de kelime dağarcıklarını zenginleştirebilirler. Bir sözcüğün anlamına bakmak için açılan sözlükte birden fazla sözcüğün anlamı ile karşılaşabilirler.

Çocuklar sözlük kullanma alışkanlığını ilköğretim döneminden itibaren edinebilirler. Sözlük kullanma becerisi, genel anlamda bilgiye ulaşma becerisi ya da okuduğunu anlama becerilerinin bir alt başlığı olarak düşünülebilir (İbe Akcan, 2012). Sözlükler dilin söz varlığının yaşatılmasında ve öğretilmesinde temel kaynaklardır. Sözlükler, özellikle okullarda çocukların öğrenmesini kolaylaştıracak yöntem ve tekniklere göre düzenlenmelidir (Karadüz, 2009: 648). İlköğretim sözlükleri pek çok alanda (çocuk gelişimi, dil, edebiyat,

psikoloji, resim...) uzman bir ekip tarafından hazırlanmalıdır (Okur, 2011: 1573). Sözlüklerin taşınabilir olması, kapağının ve cildinin kaliteli olması, tasarımının albeni oluşturması, yazı tipinin sade, yazı büyüklüğünün seviyeye uygun olması ve baskı-renk kalitesinin yüksek olması sözlük kullanma alışkanlığını olumlu etkileyecektir (Karadağ, 2011). Görseller öğrenmenin somutlaştırılmasında oldukça etkilidir. Tanınmayan bir bitkinin, hayvanın veya bir nesnenin, teknolojik araç ve gereçlerin, renklerin öğretilmesinde resimler zorunlu olarak ihtiyaç duyulan öğrenme nesneleridir (Karadüz, 2009).

Bu çalışmanın amacı çocuk sözlükleri üzerine bir inceleme yapmaktır. Çalışmada Haydar Ergülen tarafından yazılan *Nar Alfabeti* adlı sözlük doküman incelemesi yöntemi ile değerlendirilerek yorumlanmıştır.

Nar Alfabeti'ne İlişkin Bulgular. Haydar Ergülen, 1980 sonrası Türk şiirinin kendine özgü sesi olan önemli isimlerindendir. Gelenekle çağdaş şiiri ustaca kaynaştıran şair, popülist ve ideolojik söylemlerden uzak bir şiir dünyası kurmuştur. Divan şiiri geleneğinden yararlanarak gerçeklikle ironi arasında gidip gelen duygu yoğunluğu yüksek şiirler yazmıştır (1). Acı (2011), **Haydar Ergülen ile yaptığı röportajında şaire baba olmasının şairliğe katkısını sorduğunda**, “*Nar alfabeti hazırlıyorum. İlkokul çocuklarına yönelik bir alfabe. Her harften bir hayvan, bir meyve, bir de bitki.*” cevabını alır ve bu röportajdan bir yıl sonra 2012’de eser yayımlanır. Şair bu eseri kızı Nar’a ve onun Türkiye’deki, dünyadaki ve yeryüzündeki tüm arkadaşlarına yani çocuklara armağan eder.

Nar Alfabeti ilköğretim döneminde kullanılabilecek şiirli bir alfabe, çocuklar için ince düşüncülerle yazılmış bir sözlüktür. *Nar Alfabeti*’nde; çocukların dikkatini çekecek nitelikte ve açıklamalara uygun resimlere yer verilmiştir. Kitap kolay taşınabilir boyuttadır ve kâğıt seçimi çocukların gözünü yormayacak nitelikte, mattır. Yazarın üslubuna ise çocuklarla birlikte olma ve birlikte hareket etme anlayışı hâkimdir. A’dan Z’ye alfabetik sıralama içinde her harf için bir hayvan, bir meyve bir de bitkiye yer verilmiş ve bu kavramlar tanıtıcı şiirler ile açıklanmıştır. Açıklamalarda deyimlere, atasözlerine, efsanelere, bilmecelere, ilginç ve komik bilgilere ve de çocuklarda bilinç oluşturmaya dönük bilgilere yer verilmiştir. Sözlükten seçilen örnek cümleler ile bulgular maddeler halinde sunulmuştur.

* K harfinde kirazı tanımlarken “*Yiyenin ağzı kulaklarına varıyor sevinçten*” (Ergülen, 2012: 55) diyerek deyim kullanılmıştır.

*A harfinde ayıyı tanımlarken “*Armutun iyisini ayılar yer*” (Ergülen, 2012:3), C harfinde can erliğini tanımlarken “*Can gelir ya boğazdan*” (Ergülen, 2012: 12) atasözlerine yer verilmiştir.

*Efsane ve bilmeceye yer verilmiştir.

(Nergis çiçeği tanıtılırken)

Göle eğilip kendi yüzünü suda gördüğünde

Kendine hayran bir gençmiş önce

Sonra nergis olmuş efsaneye göre (Ergülen, 2012: 68)

(Rüzgâr gülü tanıtılırken)

Anemon adlı bir perinin öyküsü bu

Rüzgâr gülüne dönüşmüş efsaneye göre

O günden beri pembe, mavi ve özellikle mor

Çiçekler açıyor, gölgeyi seviyor (Ergülen, 2012: 82)

(Turp tanıtılırken)

İçi beyaz peynir değil

Dışı kırmızı elma değil

Kuyruğu var fare değil! (Ergülen, 2012: 95)

*İlginc bilgilere yer verilerek tanımlanan kavramlar dikkat çekici hale getirilmiştir. Çocukların sevebileceği tarzda hem eğlenceli hem de merak unsurunun canlı tutulduğu ifadelerle yer verilmiştir.

Bizim yaşımızda bir armut ağacı

Bizim kilomuz kadar ya da iki katı

Yani 25-50 kilo armut vermiş yılda (Ergülen, 2012: 4)

(Gergedan tanıtılırken)

Onların da fil gibi görme duyuları çok zayıf

Ama çok iyi işitip çok iyi koku alıyorlar

Bakma öyle ağır ve yavaş durduklarına

Fil kadar güçlü, geyik kadar çeviktir onlar

İyi yüzüyorlar, çamur banyosuna bayılıyorlar (Ergülen, 2012: 32)

*Biliyor musun Giresun ilimizin adının
Eskiden Kerasus olup kirazdan geldiğini! (Ergülen, 2012: 55)*

*Hiç merak ettin mi bir mısır koçanında
Kaç mısır tanesi var, saymışlar tam bin iki yüz tane
Demek ki bin iki yüz tane lezzet var onda! (Ergülen, 2012: 63)
Tam elli kiloya ulaşırlarmış bir buçuk yaşında
Bambu ayısı da diyorlar pandaya, gülme
On beş kilo bambu yiyorlarmış günde
Kalan zamanda uyuyormuş, oynuyormuş (Ergülen, 2012: 79)
Üç binden fazlaymış üzümün rengi ve tadı (Ergülen, 2012: 101)
Hep yeşil yapraklıdır zeytin ağacı
Dünyanın ilk ağacıymış biliyor musun
İki bin yıl yaşarmış, inanılmaz bir süre (Ergülen, 2012: 115)
(Nar bülbülü tanıtılırken)
Bir de başka kuşların yavrularına bile bakıyormuş
Öyle güçlüymüş annelik duyguları ve her yere
Yuva yapıyormuş, bir pantolonun cebine bile! (Ergülen, 2012: 67)*

*Bilinç oluşturmaya dönük bilgilere yer verilmiştir. Özellikle nesli tükenen ve zarar gören hayvanlar ile ilgili farkındalık oluşturacak ifadeler yer verilmiştir.

*Acı olan gerçek şu ki ormanlar azaldıkça
Jaguarın da tükenmektedir soyu
Belki yakında yalnızca belgesellerde
Kitaplarda göreceğiz onu (Ergülen, 2012: 52)*

*Sokaklarda yaşayan kediler, köpekler de var
Onların çaresizliği çok üzüyor hepimizi
Unutma: Hayvan sevgisiyle başlar insan sevgisi (Ergülen, 2012: 54)*

*Pandayı seçtim P harfi için çünkü
Dünyada bin yüz panda kalmış sadece
Doğayı korursak, iyi koşullar sağlarsak
Tükenmez hiçbir hayvanın nesli (Ergülen, 2012: 79)*

*Biz yunusları yalnızca denizlerde görmek istiyoruz
Sirklerde, yunus parklarında gösteri istemiyoruz
Çünkü tüm canlıların özgür yaşama hakkı
Yunuslar denizlerin çocuğu, denizlerde kalmalı (Ergülen, 2012: 109)*

*Sözlükte; “Ğ” harfine gelindiğinde dilimizde bu harfle başlayan sözcük olmadığı bilgisi verilerek içinde bu harfin bulunduğu örnekler seçilmiştir. Ağustos böceği, böğürtlen, buğday sözcükleri açıklanmıştır. “J” ve “U” harflerinden meyve olmadığı için bir açıklamaya yer verilmemiştir. “O” harfinden de meyve olmadığı belirtilerek okaliptüs ağacı açıklanmıştır. “Ö” harfinden meyve ve bitki olmadığı için yazar tarafından “öz” adında hayali bir meyve ve “özlem ağacı” adında yine hayali bir bitki tanımlaması yapılmıştır. Çocukların hayal gücüne uygun bir anlatımla özel bir meyve ve dilek ağacı gibi düşünülebilecek bir özlem ağacı tanımlanmıştır. Çocukların sevebileceği, yaratıcı bir bakış açısı sunulmuştur.

*Yepyeni bir meyvemiz olsun Ö'den
Düş gücümüzün meyvesi bu, adına öz diyelim
Şöyle piramit biçiminde çok katlı
Yüzeylerinde farklı renkler
Kırmızı, pembe, yeşil, mavi, sarı, mor
Ve her rengin altında farklı bir lezzet (Ergülen, 2012: 74)*

*Ö harfi özlemlerimizi yansıtsın diye
Ona bir ağaç bulalım birlikte
Adını da özlem ağacı koyalım (Ergülen, 2012: 76)*

SONUÇ. *Nar Alfabeti* Klasik Edebiyatta karşımıza çıkan manzum sözlükler geleneğini anımsatan bir yapıya sahiptir. Haydar Ergülen şair kimliğini kızı için yazdığı bu alfabede de ortaya koymuş ve çocukların sözcükleri şiir dizeleri ile tanıyabileceği bir eser tasarlamıştır. *Nar Alfabeti*'nde şiirlere ve deyimlere yer verilmesi Çocuk Edebiyatının ilk alfabe kitabı olan *Nuhbet'ül Etfal*'i de akla getirmektedir. Doğrudan sözcüklerin anlamlarını açıklayan bir sözlük olmaktan öte deyimlere, atasözlerine, efsanelere, bilmecelelere, ilginç ve komik bilgilere, çocuklarda bilinç oluşturmaya dönük açıklamalara yer verildiği için çocuklar için eğitici ve yararlı bir eserdir. Bir yandan bilgi aktarımı ve kültür kazanımı sağlanırken diğer yandan kelime dağarcığını geliştirmeye uygun bir eserdir. Çocuk beğenisine uygun eğlenceli bir anlatım benimsenmiş ve sözlük resimlenerek bu durum pekiştirilmiştir. Sonuç olarak *Nar Alfabeti*'nin çocuklara önerilebilecek nitelikte ve ilköğretim çağında kullanılabilecek bir sözlük olduğu görülmüştür.

KAYNAKÇA

1. Aksoy, T. (2007). Doktor Rüştü'nün Nuhbetü'l-Etfal İsimli Eserinin Türkçe Öğretimi Açısından Değerlendirilmesi. Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bolu.
2. Avcı, Ü. (2011). Edebiyat Söyleşileri: Haydar Ergülen, (23.05.2011) <https://www.haberturk.com/kultur-sanat/haber/633195-sairin-kederi-bile-oduncur> adresinden 09.04.2021 tarihinde edinilmiştir.
3. Böler, Tuncay (2006). Türkçe Sözlük (TDK) ile Örnekleriyle Türkçe Sözlük'ü (MEB) Karşılaştırma Denemesi. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 1, s.101-118.
4. Dursunoğlu, H. (2011),Cumhuriyet Döneminde Yapılan Sözlük Çalışmaları ve Türkçe Sözlükler Üzerine Bir Kaynakça Denemesi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 31, s.255-272.
5. Ergülen, H. (2012). *Nar Alfabeti*. Resimleyen: Serap Deliorman, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul.
6. İbe Akcan, P. (2012). Türkçe Öğretiminde Sözlük Kullanımı: Türkçe Çalışma Kitaplarında Sözlüğe Gönderen Alıştırmalar. *Türkçe Öğretiminde Güncel Çalışmalar* içinde Aksan, M. ve Y. Aksan (Ed.), s.93- 102. Şafak Matbaacılık, Ankara.
7. Karadağ, Özay (2011), İlköğretim Türkçe Sözlüklerinin Hazırlanmasında Temel Ölçütler. *TÜBAR-XXX*, s.193-207.
8. Karadüz, Adnan (2009). Sözlük, Sözcük Anlamı ve Öğrenme Üzerine. *Turkish Studies*, 4(4), s.636-649.
9. Kılıç, Atabey (2006). Manzum Sözlüklerimizden Sübha-ı Sıbyan Şerhi "Hediyetül İhvan". *Turkish Studies*, 1(1), s.13-23.
10. Okur, Alpaslan (2011). İlköğretim Türkçe Sözlükleri Üzerine. *Turkish Studies*, 6(1), s.1568-1583.
11. Öz, Yusuf (1997). Tuhfe-i Vehbî Şerhleri. *İlmî Araştırmalar*, 5, s. 219-232.
12. Selçuk, B., Algül, M. (2015). Çocuklar İçin Yazılan Farsça-Türkçe Manzum Bir Sözlük: Dürrî'nin Güher Rîz'i. *Journal of Turkish Language and Literature*, 1(2), s.133-164.
13. Sınar, A. (2006). Türkiye'de Çocuk Edebiyatı Çalışmaları. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 4, Sayı 7, 175-225.
14. [1-https://www.edebiyatimiz.net/haydar-ergulen-kimdir-hayati-edebi-kisiligi-eserleri/](https://www.edebiyatimiz.net/haydar-ergulen-kimdir-hayati-edebi-kisiligi-eserleri/) (10.04.2021 tarihinde edinilmiştir)

РЕЗЮМЕ

ОБЗОР ДЕТСКИХ СЛОВАРЕЙ: ГРАНАТНЫЙ АЛФАВИТ

Башоглу Н.

Университет Зонгулдак Бюлент Эджевит, Турция

В обучении языкам словари - важные произведения, с которыми дети должны познакомиться со школьным возрастом. Благодаря привычке пользоваться словарем, приобретенной в детстве, происходит осмысленное и постоянное обучение, а словарный запас людей обогащается. В этом исследовании работа под названием «Гранатовый алфавит», написанная Хайдаром Эргюленом, была оценена посредством анализа документов, и был представлен обзор детских словарей. Было определено, что работа подходит для детей с точки зрения объяснения слов в форме стихов, включая легенды, загадки, забавную и интересную информацию в объяснениях, попытки привлечь внимание к живым существам в природе и использовать важные языковые данные. такие как пословицы и идиомы. В результате было замечено, что произведение является полезным словарем для детей, оно иллюстрировано в соответствии со смысловым миром детей и может использоваться в младшем школьном возрасте.

Ключевые слова: словарь, начальное образование, Хайдар Эргюлен, гранатовый алфавит, детская литература.

SUMMARY
A REVIEW ON CHILDREN'S DICTIONARIES: POMEGRANATE ALPHABET
Başoğlu N.

Zonguldak Bülent Ecevit University, Turkey

In language teaching, dictionaries are important works that children should encounter with the school age. Thanks to the habit of using a dictionary acquired in childhood, meaningful and permanent learning takes place, and individuals' vocabulary is enriched. In this study, the work named Pomegranate Alphabet written by Haydar Ergülen was evaluated through document analysis and a review on children's dictionaries was presented. It has been determined that the work is suitable for children in terms of explaining the words in the form of poems, including legends, riddles, funny and interesting information in explanations, trying to create awareness against living things in nature, and using important language data such as proverbs and idioms. As a result, it has been seen that the work is a useful dictionary for children, it is illustrated in accordance with the children's world of meaning and can be used in primary school age.

Key words: dictionary, primary education, Haydar Ergülen, Pomegranate Alphabet, Children's Literature.

AŞIĞ ƏLƏSGƏR ŞEİRLƏRİNDƏ ONOMASTİK VAHİDLƏR VƏ ONLARIN
ÜSLUBİ İMKANLARI
Bayramov A.Ə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Məqalədə doğum gününü qeyd etdiyimiz Aşıq Ələsgər, bir şair-improvizator kimi təqdim olunur. Bundan əlavə, şeirdə istifadə etdiyi onomastik vahidlərin üslubi və poetik imkanları təhlil olunur. Bəzi onomastik vahidlərin homoform xüsusiyyətləri vurğulanır və konkret nümunələr verilir.

Açar sözlər: *aşıq, Qarabağ, onomastik vahid, Göyçə, Qarqar, İrəvan*

Ozan-aşıq sənətimizin yaradıcılarından və bu sənətin korifeylərindən biri hesab olunan, xüsusi improvizist istedadla malik olmuş ustad Dədə Ələsgərin anadan olmasının 200 illiyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin bu yaxınlarda imzaladığı fərman bütün Ələsgərsevərlərin, eləcə də Dədə Qorquddan üzü bəri formalaşan aşığı yaradıcılığına hörmət bəsləyənlərin ürəyindəndir.

Göyçə aşığı məktəbinin yaradıcılarından biri hesab edilən Aşıq Ələsgər ustad Aşıq Alıdan dərs almış, aşığı sənətinin incəliklərini ondan öyrənmiş və onlarla ustad aşıqların – peşəkar ozanların yetişməsində böyük əməyi olmuşdur. “Adım Ələsgərdir, Göyçə mahalım”- deyən aşığın şəxsi keyfiyyəti, ədəb-ərkanı və yaradıcılığı özündən sonrakı sənətkarlara bir məktəb olmuşdur. O, eldə-obada aşıqlıq edən, aylarla qərrib ellərə səfərə çıxan aşıqlara belə məsləhət edərdi:

Xalqa həqiqətdən mətləb qandıra,
Şeytanı öldürə, nəfsin yandıra.
El içində pak otura, pak dura,
Dahısınca xoş sədası gərəkdir.

Bəli, budur aşıqlıq elminin fəlsəfəsi, aşıqlıq elminin nəzəriyyəsi! Ustad aşığı öz yaradıcılığı haqqında fəxrlə demişdir:

Dərsi azlar Ələsgərdən dərs alsın,
Altı min altı yüz ayə məndədir.

Aşıq Ələsgər yüzlərlə onomastik vahidi – şəxs, tayfa, tarixi hadisə, dini, mifik qəhrəman, əsatiri adlar, yer-yurd adları və öz müasiri olmuş tarixi şəxsiyyətlər, el gözəllərinin adları onun ilham mənbəyi olmuşdur. O, bu adları çox incə bir üslubla şeirlərinin məzmununa qatmış, cinas qafiyələr yaradaraq bir omofon və omoqraf əmələ gətirmişdir:

Fərhad gördü, sevdi Şirin camalın,
Şirin dost əlindən şirin cam alın

İpək nazbalışa Mina dayandı,
Həcər nalə çəkdi, minada yandı,
Həsretindən dərdim minə də andı.

Aşıq Ələsgərin bir çox şeirlərində torpağın daş yaddaşı olan tarixi toponimlərimiz Azərbaycanımızın gözəl təbiətinin təsviri fonunda tərənnüm edilir:

Var olsun Qarabağ, əcəb səfədir,
Başa Xaçın axar, ayağa Qarqar.
Göyşə qar əlindən zara gəlibdir,
Muğan həsrət çəkər, a yağa qar, qar.

1905-ci ildə ermənilərin terrorçu hərəkətlərindən müxtəlif yerlərə qaçqın düşmüş, el-obada ayrı qalmış aşıq üzünü dağlara tutaraq “elsiz” yaşamağın çətin olduğunu söyləyir:

Həsəndədə, Həsənbaba qoşadı,
Xoşbulaq dağları xoş tamaşadı.
Arsız aşıq elsiz niyə yaşadı?
Ölsün Ələsgərtək qulların, dağlar.

Birinci cahan savaşının Avropada da acı nəticələr doğurduğunu sənətkar yanğısı ilə tərənnüm etmiş, həmin ərəfədə Qafqazda da ermənilərin terrorçu hərəkətləri nəticəsində yaylaq yollarının bağlı olmasını dilə gətirmiş, daha doğrusu, bir tarix yaratmışdır:

Necoldu Serbiya, Çernoqoriya?!
Əl-ayaq altından itdi İtaliya,
German bir bomb atdı, qan oldu dərya,
Qırıldı dünyada insan qalmadı.
Xaçpərəstə düşdü pund inqilabı,
Onunçün kəsildi yolların, dağlar.

İndi Aşıq Ələsgərin qərib dolaşdığı, cövlan etdiyi Qarabağ elləri erməni işğalından azad olunmuşdur. Yəqindir ki, Aşıq Ələsgərin də ruhu indi sevinir.

Ustad aşığın yaradıcılığında Azərbaycanımızın gözəl-göyçək, təmiz və pak el qızlarının bədii tərənnümünü qırmızı bir xətlə keçir. O, sayılıb-seçilən gözəllərin portretlərini-bədii surətlərini bir rəssam kimi təsvir etmişdir. Məsələn:

Al ipəkdən dizliyi var,
Gül düzdürüb yaxasına.
Başnda Herat kəlağay,
Bənzər göllər sonasına .
Deyib-gülmək halal olsun,
Belə gözəllər xasına.
Libas əndama layiqdi,
Əndam uyur libasına.
Qızıldan kəməər gərəkdir,
Sinəsi meydan Giləyə.

Birdimi, ikidimi Aşıq Ələsgərin gözəlləri: Bəyistan, Səlbi. Salatın, Güləndam, Güllü, Gülpəri, Leyli, Müşgünaz, Telli, İnci, Pəri, Zöhrə, Mələk, Şahpəri, Xurşid, Gilə və s. Bir-birindən gözəl adları olan bu türfə gözəllər də Aşıq Ələsgərin tanıdığı qohum-qardaşın, dost-tanışın qız-gəlinləri olmuşdur. Ata-analarının, elin, obanın hörmətinə onlara tərif demiş, bədahətən söz qoşmuşdur. Aşığın özü də bunu şeirlərində etiraf edir:

Ələsgərəm hər zaman,
Söylərəm sözüün düzün.
Həm bu dünyada bacımdır,
Həmi qiyamatın günü.
Lənət gəlsin o şəxsə ki,
Söyləyə böhtan Giləyə.

Aşıq Ələsgərin oxumaq, yazmaq savadı olamayıb deyənlər bilməlidirlər ki, yazıb-oxumaq bilməyən bir adam Füzuli, Firdovsi, Hafiz, Nizami, Nəsimi və digər şərq şairlərinin yaradıcılığı ilə necə tanış ola bilərdi? Firdovsi, Füzuli, Hafiz, Nəsimi, Onlar da yazdığı ayə məndədi.

Və yaxud:

Nizami, Firdovsi Camı
Nə həddi var, sənə barabar olsun.

İslam dini, şəriət qanun-qaydaları, dini hadisələr, əfsanəvi pəhləvanlarla bağlı onomastik vahidlər onun şeirlərinin daxilində müxtəlif məqamlarda işlədilmişdir:

Məhəmməd şəninə yendi,
Doxsan min kəlmə tamam.
Osman yazdı, cəm eylədi,
Otuz cüz Quranı mərdə.
İbrahimi Xəlilullah,
Əhdi-peyman eylədi.
Çıxartdı Mina dağına,
Oğlun qurban eylədi.

Dini bilgi ilə bağlı olan Mansırın toxmağı, Şahi-Qəzənfər, Abi-Kövsər, Xeybər, Musanın Turu, Kəbənin Zəm-zəmi, İsrafil suru, Mürği Səməndər, İncil, Tövrat, Zəbur və s. onomastik vahidlər də aşığın şeirlərində xüsusi bir ahəngdarlıqla işlənərək bir təzad yaradır:

Mansırın toxmağı, İsrafil suru,
Kəbənin Zəm-zəmi, Musanın Turu.

Aşıq Ələsgərin bir çox şeirlərində Şərq ədəbiyyatında sevgi rəmzi, məhəbbət simvolu olan Şeyx Sənan, Əsli, Kərəm, Məcnun, Leyli, Fərhad, Şirin, Yusif antroponimləri dəfələrlə müqayisə ilə işlədilmişdir:

Eşq oduna yandı Kərəm,
Səhrada Məcnun kimi.
Leyli deyib ah çəkərm,
Şirinin Fərhadı kimi.

Aşıq Ələsgər həm də o dövrdə elin qeyrətini çəkən igid oğulların, rus-erməni millətçiliyinə qarşı çıxaraq dağlara çəkilən Dəli Alı, İsgəndər, Zeynalabdin, Astan, Qasım, İsmayıl, Xanlar, Molla Qasım, Kalvayı Əli, Qəhrəman koxa, Mirzə, Mirzə Bəylər kimi tarix şəxsiyyətlərlə dəfələrlə söhbət etmiş, onların igidliklərinə şeir həsr etmişdir:

Markiz, movzer, süzən, aynalı berdon,
Səhv düşdüm sayıda doqquzdu, ya on.
Meşoğunnan patron, qutuynan pisdon,
Yox kimsədə ehtiyatı Bəylərin.

Gün kimi aləmi tutubdu adı,
İyidlər sultanı, xanı, Dəli Alı.

O ki Məşədi Məhəmməddir,
Bir nər oğlu, nə kimidir.
Qızılhacılı Allahverdi,
Maliki-Əjdər kimidir.
Min yaşasın İsmayılı,
Hərəsi Heydər kimidir.

Ümumiyyətlə, Aşıq Ələsgərin bədii irsində yüzlərlə onomastik vahidin işlədilməsinə dair çoxlu nümunələr var. Qoşma, gəraylı, gözəlləmə, təcnis, dodaqdəyməz, diltərpənməz, cıqalı təcnisləri, divanivə digər şeirlərində onomastik vahidləri işlədərək sənətkar emosionallığını daha da artırmışdır. Bundan başqa, onun müasiri olan şəxsiyyətlərin və bir çoxu unudulmaqda olan yer-yurd adlarımızın Ələsgər yaradıcılığında, folklorda əks olunması, həm də həmin adları mühafizə edib gələcək nəsillərə çatdırmaq üçün bir vasitə, dəyərli mənbədir.

Yadımdadır, hələ 1989-cu ildə Aşıq Ələsgərin qəbrini dövlət səviyyəsində Göyçədən gətirtmək istəyirdilər. Bu, həm də böyük sənətkara xalqın ehtiramı idi. Bu fikir o istəkdən irəli gəlirdi. Lakin Aşıq Ələsgərin yaxın qohumları razı olmadılar. Düz də elədilər. indi erməni tapdağında qalan Göyçə. Zəngəzur, Qaraqoyunlu, Ağbaba, İrəvan, Dərə Ələyəz, Pəmbək və digər tarixi torpaqlarımızda milyonlarla Azərbaycan türkünün ruhları gəzir. Elə sağlığında öz xalqı ilə nəfəs alan Aşı Ələsgərin ruhu o ululardan ayrı düşsə, inciyərdi..

Orta və ali məktəblərdə Aşq Ələsgər irsinin daha dərinədən öyrədilməsi üçün onun lirikasında işlədilmiş tarixi, tayfa, şəxs adları, dini-mifoloji və coğrafi adlarının izahının böyük əhəmiyyəti vardır.

Qəbrin nurla dolsun, Ustad! Sən ozan-aşıq sənətini elə bir zirvəyə qaldırıbsan ki, hələ o zirvəni heç bir kəs fəth etməyib.

РЕЗЮМЕ
ОНОМАСТИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ И ИХ СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ
В СТИХОТВОРЕНИЯХ АШИГА АЛЕСКЕРА

Байрамов А.А.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В статье которого мы отмечаем 200 летие со дня рождения, представлен как поэт- импровизатор. Далее анализируются стилистические и поэтические возможности ономастических единиц, которых он использовал в стихах. Выделены омоформические особенности некоторых ономастических единиц и даются конкретные примеры.

Ключевые слова: ашук, Карабах, ономастические единицы, Гейча, Гаргар, Ереван

SUMMARY
ONOMASTIC UNITS AND THEIR STYLISTIC OPPORTUNITIES IN
THE POEMS OF ASHIGA ALESKER

Bayramov A.A.

Sumgayit State University, Azerbaijan

In this article we show, he is presented as a poet-improviser. Further, the stylistic and poetic possibilities of the onomastic units, which he used in poetry, are analyzed. The homoform features of some onomastic units are highlighted and specific examples are given.

Key words: ashig, Karabakh, onomastic units, Goycha, Gargar, Yerevan

AĞBABA ŞİVƏSİNDƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Bayramova A.A.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Məqalədə Qərb qrupu dialekt və şivələrinə daxil olan Ağbaba şivəsində işlənən mürəkkəb cümlənin növ və tipləri barədə məlumat verilir. Daha sonra tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlə modelləri, onları yaradan vasitələr (intonasiya, bağlayıcı və s.) haqqında konkret şivə materiallarından nümunələr təqdim olunur. Mürəkkəb cümlələri yaradan bağlayıcıların qrammatik-semantik mənalari şərh olunur.

Açar sözlər: bağlayıcı, intonasiya, cümlə, dialekt, sadə

Elmi ədəbiyyatda göstərilir ki, ədəbi dilə nisbətən dialekt və şivələrdə mürəkkəb cümlələr o qədər inkişaf etməmişdir [4, 307]. Doğrudan da belədir, dialekt sintaksisində daha çox sadə cümlələr işlənir. Bunlara baxmayaraq, dialekt və şivələrdə, tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrin bağlayıcılı və bağlayıcısız formaları da nəzərə çarpır.

Digər dialekt və şivələrdə olduğu kimi, Ağbaba şivəsində də sadə cümləyə nisbətən mürəkkəb cümlə tipləri az işlənir. Amma az da olsa, bu şivədə təsviri xarakterli parçalarda, tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələr mövcuddur. Həm tabeli, həm də tabesiz mürəkkəb cümlələrdə bağlayıcı az işlənir, intonasiya ilə mürəkkəb cümlələr daha çox formalaşır. Bunlara ayrılıqda nəzər salaq:

Tabesiz mürəkkəb cümlələr. Ağbaba şivəsində tabesiz mürəkkəb cümlələr ən çox intonasiya ilə, yəni bağlayıcısız işlənir. Amma bağlayıcı ilə də işlənən cümlələr var. Bu şivədə birləşdirmə, bölüşdürmə ziddiyyət əlaqəli cümlələrə daha çox rast gəlinir.

Adam qonağa yaxşı üz göstərər, o da irahət olar. Nümunə üçün verilən bu mürəkkəb cümlələrin tərkibindəki sadə cümlələr tabesizlik əlaqəsi ilə bir-birinə bağlanmışdır.

Bağlayıcıların iştirak edib etməməsinə görə tabesiz mürəkkəb cümlələri iki qrupa ayırmaq olar: Bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələr və bağlayıcılı tabesiz mürəkkəb cümlələr

1. Bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələr.

Mən dedim, o eşitmədi; İnəyimiz gözüyə düşüf, çıxa bilmir: Məmiş pəyyi təmizdiyer, uşaxlar da komu; Mən isdiyirəm toyu tezdəndirəm, sən gecix'dirirsən; Onnar netdilər, biz netdix'?; Qardaşın, əminin, dayının arvadına yengə dəllər (B,E,T.).

2. Bağlayıcılı tabesiz mürəkkəb cümlələr.

a) əmə//əmbə//ama bağlayıcısı ilə: Axşam Vəlinin qızının toyuna getmişdim, əmə yaxşı keşdi; İclasda şennix' çoxuydu, əmbə sədir orda görünmördü.(E., B.)

b) *ara* bağlayıcısı ilə: *Ara qar yağır, ara da yağış; Ara yeri bellidir, ara dımırıxlıdır; At çərriyif, ara ot qırpır, ara da qarnına təpəx'liyer.* (Qç., A.)

Göründüyü kimi, cümlələrdə *ara* bağlayıcısı gah bağlayıcısının semantik mənasını daşıyır. (3.208-213)

c) *ya, ya da kin* bağlayıcısı ilə: O vaxta təkin *ya* sağalır ayağa durar, *ya da kin*, həmişəlik saqqat olar (İb.).

ç) *-da, -də, -nə, -nə də* bağlayıcıları ilə: Aylədən asılıdı, babıya dadaş da deəllər, dədə də deəllər, lələ də deyəllər; Ata payıdı, yorğan-döşək də, verdim, xalı-xalça da, qamot da; Nə dayım var, nə də əmim; Öydə də, eşikdə də, qapıda da, bacada da uşağa muğat olmalısən. (G., X., El.)

5.8.2. Tabeli mürəkkəb cümlələr. Ağbaba şivəsində az da olsa, həm bağlayıcılı, həm də bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlələr işlənir. Bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlələr daha çox nəzərə çarpır. Həmin cümlələrdə intonasiya əsas yer tutur. Məsələn: Mən bilirdim, o geri qayıdajax (X.). Bu şivədə budaq cümləni baş cümləyə bağlayan dördvariantlı *-kı, -ki, -ku, -kü və -kın, -kin, -kun, -kün* şəkilçi variantları çox işlənir. M.Şirəliyev və R.Ə.Rüstəmov qeyd edirlər, “*ki*” bağlayıcısı Azərbaycan dilinin mühüm bir ünsürüdür [1, 178], həm ədəbi dildə, həm də dialekt və şivələrdə aktiv işlənir. Burada budaq cümlənin bütün növlərinə təsadüf etmək mümkündür. Bunlara ayrılıqda diqqət edək.

1. Mübtəda budaq cümləsi:

O nədi kin, aləmi bəziyir, özü lüt gəzir; Kim istiyir, gəlsin içəri; Beş ildir, gəlin gəlir bu əvə; Hansı kin çox ağılır, ona ağlaşan dərək; Kim istiyir, bunnan güləşsin girsən meydana və s (G.)

2. Tamamlıq budaq cümləsi:

Ağbaba şivəsində tamamlıq budaq cümləsi əsasən *-ki, -kı, -kü, -kın, -kin, -kun, -kün* bağlayıcıları ilə və bağlayıcısız ifadə olunur (3.175). Məsələn: Kim sədri sıxma boğmuya salırsa, tez ona yaxşı iş verir. (Ox.); Əvə sarı yönəlirdim, gördüm, cor dəymiş itimiz qonşusunun uşağını kısıdıyır hasara (Daş.); Hamı bilir kin, Məsim kətdə ala itdən mənşir; Kim xavar alsın, bir şey demiyəcəm; Nə ki bilirdi, hamısını dedi; Xoşqədəm xavar verdi kin, qonşulara bildirim kin, kəndə yun alan gələjəx' və s. (X.E.Q.)

3. Xəbər budaq cümləsi:

Xəbər budaq cümləsi həm analitik yolla, həm bağlayıcısız olur. Məsələn: İşimiz budu kin, səhərdən axşamata qoyun-quzuyu hərriyəx'; Bizimki odu, yekə-yekə danışax, başqalarını bəyənmiyəx'; Arzumuz buydu kin, Arpaçayın üstünən körpü çəksinnər, o da çəkilmədi (Gb., Qc., T.)

4. Təyin budaq cümləsi:

Təyin budaq cümlələrinin həm analitik, həm də bağlayıcısız tipi vardır. Məsələn: Adam var, kin danışanda adamı lap bezdirir; Davıd kişi çox əyar adamıydı, çox bilir, çox danışır, adamı güldürördü; (X.) O vaxt gəlsin, biz də işimizi görəx'; Qışın elə günü oluf kin, axşamata qar yağır; (Ox., M.) Arpağölün elə yeri var kin, dərinnix' düz 20 metrədir (Qn.); Elə yer var kin, əkinə yaramır (Ox.).

5. Zaman budaq cümləsi.

Zaman budaq cümləsinin analitik və analitik – sintetik tipi bu şivədə daha çox işlənir. Məsələn: Bu aydan yağarır oldu, taxıl göyərəcəx'; Havax yağışdıx olur, onda qartol da çox olur; Havax kin payız quraxlıq olur, onda qış sərt keçir; Ta ki, qar yağdı, çobannar qoyunu tökdü kəndə; Navaxt desən, o vaxt gedəx' (İb.)

6. Yer budaq cümləsi.

Ağbaba şivəsində bağlayıcısız yer budaq cümləsi daha çox nəzərə çarpır. Məsələn: Ətin harasınna desəm, orasınna kəs; Harda kin, su lal axır, orda balıx çox olur; İki su kin qovuşur, ora qovuşux dəllər, Haryı bənirsən, ora gedəx' (D., Daş.)

7. Kəmiyyət budaq cümləsi. Kəmiyyət budaq cümləsinin də analitik və analitik – sintaktik tipi mövcuddur. Məsələn: Oxartana otdu kin, qışdarım uyuşdu (Gb.); Oqədrə danışdı, laf bezdim; Zırnaçı İsa yorulmur ha, indi kefin nə qədrə istiyir, o qədrə oynadı (G., D.).

8. Tərzi-hərəkət budaq cümləsi. Tərzi-hərəkət budaq cümləsinin analitik tipi şivədə daha çoxdur. Məsələn: Nejə demişdi, eləjə də etdim; Elə danışır kin, laf pişmiş toyuğun gülməyi gəlir; Yekə-yekə danışma, qavağına elə daş dıgırrıyallar kin, heş xavarın da olmaz (S., G., T.) və s.

9. Səbəb-məqsəd budaq cümləsi. Səbəb – məqsəd budaq cümləsinin analitik tipi daha çox işlənir. Məsələn: Quzuyu anasına qatıram kin, tez yekələnsin; Beycə mənə soux dəif, onca ösürürəm; İndi ki, belə oldu, qoy özü cavab versin; Nənəxanım xala ərişdiyi kəsir kin, kışda uşaxlar korruş çəx'məsinnər. (S., Ç., T.).

10. Şərt budaq cümləsi. Bu şivədə şərt budaq cümləsi əsasən *-sa, -sə, -so*, şəkilçiləri ilə düzəlir. Məsələn: Əyər düzünü dəsən, sağa nə dəsən verəcəm; Alıcı var, pendiri satacam, yoxdu, saxlıyacax; Yancımız olsa, bir aya dölü başa vurrux (Qn.).

Analitik tipli şərt budaq cümlələrinə də rast gəlinir: Məsələn: Əyəm o burya gəlir, mən burda işdəmiyəcəm (Qn.).

11. Qarşılıq-güzəşt budaq cümləsi. Məsələn: Naxartana dedim, mənə eşitmədi; Qəriflik naxartana yaxşı da olsa, genə vətən yaxşıdı; Nəqartana dabanbasma getdim, çatammadım (Gül.).

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı: 1967, 278 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası. Bakı: Elm, 1990, 380 s.
3. Bayramova A.A. Ağbaba şivəsində qoşma və bağlayıcı. Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq Respublika elmi konfransının materialları. Sumqayıt, 2010, 208-213 s.
4. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: 2008, 414 s.

РЕЗЮМЕ

СЛОЖНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В АГБАБИНСКОМ ГОВОРЕ

Байрамова А.А.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В статье описываются виды и типы сложных предложений которые используются в Агбабинском говоре входящей в Западную группу диалектов и говоров. Далее представляются конкретные говорные материалы про моделей сложносочиненных и сложноподчиненных предложений, средства, образующие эти предложения (интонации, союзы и т.д.). Описываются грамматико-семантический смысл союзов, которые образуют сложные предложения.

Ключевые слова: союз, интонация, предложение, диалект, простое.

SUMMARY

COMPLEX SENTENCES IN AGBABA DIALECT

Bayramova A.A.

Sumgait State University, Azerbaijan

The information about the types of complex sentences used in the Agbaba dialect, which is the part of Western group of dialects, has been given in the article. Moreover, the samples from the exact dialect materials about subordinate and coordinate sentences and the means that create them (intonation, conjunction, etc.) have been presented. The grammatical-semantic meanings of conjunction that create complex sentences have been stated.

Key words: conjunction, intonation, sentence, dialect, simple.

GÖYTÜRK YAZILI ABİDƏLƏRİNDƏ QƏDİM FEİL KÖKLƏRİ

Camali D.D.

AMEA-nın İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan

Xülasə. Zəngin söz ehtiyatı ilə Göytürk yazılı abidələri türk dillərinin qədim dövrünün nə qədər dəyərli olduğunu özündə əks etdirir. Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk dilində də feillər olduqca zəngin və milli olmuşdur. Qədim abidələrdə bir çox feillər işlənmişdir və eyni zamanda müasir dövr üçün arxaikləşmişdir. Lakin bir qismi fonetik və semantik dəyişikliyə uğrayaraq türk dillərində yaşamaqdadır. Bu məqalədə qədim və fonetik, semantik dəyişməyə məruz qalan feillər, əsl və düzəltmə olanlara nümunələr göstərilmiş haqlarında kiçik araşdırma aparılmışdır.

Açar sözlər: qədim türk, yazılı abidələr, qədim türkcə, feillər, göytürk

Çağdaş türk dillərinin “anası” sayılan qədim türk dili Orxon-Yenisey abidələrində yəni bütün Göytürk yazılı abidələrinin mətlərində öz əksini tapmışdır. Abidələrin fonetik, qrammatik quruluşunun, söz ehtiyatının, morfolojiyası və sintaksisinin mükəmməlliyi qədim türkcənin nə qədər inkişaf etmiş bir dil olduğunu sübuta yetirir. Çağdaş türk dillərində feillər və feil kökləri say etibarilə digər nitq hissələrlə müqayisədə daha qədim, daha zəngin və daha çoxdur. Belə ki, abidələrdə *alkın* “*zəifləmək*”, *ba* “*bağlamaq*”, *kı* / *kıl* “*qılmaq, etmək*”, *kıl* “*səhv etmək*”, *id*, *tir*, *al*, *teg* “*yətmək*”, *opla* “*hoppanmaq*”, *sanc* “*sancmaq*”, *u* / *ud* “*bacarmaq*”, *ö* “*düşünmək*”, *ökün* “*pəşman olmaq*”, *bir* (vermək), *bök*, *isit* “*əşidmək*”, *olur* “*oturmaq*”, *içik* “*təbə olmaq*”, *bol* “*olmaq*”, *kı* / *kıl* “*etmək*”, *yanıl* “*yanılmaq*”, *tod* “*doymaq*”, *sı* “*dəyişmək*” və s. feil kökləri işlənmişdir. Araşdırma nəticəsində aydın olmuşdur ki, bu feil kökləri abidələrdə aktiv şəkildə işlənmiş, bəziləri arxaikləşmiş və bəziləri isə çağdaş türk dillərində fərqli fonetik variantla ilişib qalmışdır.

Alkin (mak)- “zəifləmək” mənasında işlədilən bu feil görünür ki, feilin qayıdış formasındadır. Yalnız Kül tigin və Tonyukuk abidəsində rast gəlinməkdədir. T.Tekin sözün mənasını “azalmaq, məhv olmaq, tükənmək” mənasında verir [T.Tekin, 2014, 120]. Ə.Şükürlü isə sözün mənasını “zəifləmək” tərcümə edir.

Ö- “fikirləşmək”, “düşünmək”- Klasonun lüğətində fikirləşmək və xatırlamaq mənaları ilə birgə vermişdir. G. Klason qeyd edir ki, bu söz XI əsrə kimi yazılı abidələrdə izlənilmiş ondan sonra işləklidən çıxmışdır [G. Klason, 1979, 2]. Xatırlatmaq yerinə düşərdi ki, feillər ilkin verisya da bir və iki hecalı olmuşdur. Onların çoxhecalılaşması sonrakı dövrlərə aid dil faktlarıdır. Müasir türk dillərində, bir səsdən ibarət feillərə rast gəlinməsədə bir hecalı feillərin sayı kifayət qədərdir.

Kış/- abidələrdə “yox” sözü ilə birgə işlənmişdir. Sözün **kış** və **kıl** versiyalarına rast gəlinməsi sübut edir ki, sözün kökü qədim “kı” köküdür. T. Tekin qeyd edir ki, qədim monqolcada və altaycada da eyni mənada işlənmişdir [T.Tekin 2014, 89]. G. Klasonun sözü “**kış**” yox “**kıs**” şəklində verməsi damğaların yazım qaydasına görə düzgün deyil. Sözün **kış** formasında olması daha düzgündür. Ə.Şükürlü sözün mənasını “**qısmaq, basmaq, məcbur etmək**” kimi vermişdir. Ə.Rəcəbli isə sözü “**yok kışdımız**” şəklində oxuyub “**təslim etmək**” mənasında tərcümə edir [Rəcəbli Ə., 2009,303]. Burada sözün **kıs** yox **kış** olduğu çox açıqdır. Çünki söz yok sözü ilə birləşik qalın “**k**” ilə yəni “**ak**” damğası daha sonra “**aş**” damğası ilə daşa həkk olunmuşdur.

Udi- “yatmaq”, “yuxuya getmək”. T.Tekin “uyuyamamak” mənasında, G.Klason isə “**yuxulu olmaq**” kimi tərcümə edir. Sözə Kül tigin abidəsinin şərq tərəfinin 2-ci sətrində və Bilgə xaqanın şərq tərəfi 22-ci sətrində təsadüf edilir. Sözü Ə.Şükürlü isə “**udi**” formasında Tonyukuk abidəsində “**yuxulamaq**” mənasında tərcümə etmişdir [Ə.Şükürlü, 1993, 248] *Tün udımatı* “gündüz uyumadım” (T., II, 51). Çağdaş türk dilində uyumak sözünün işləkliyi göstərir ki, sözdə **d-y** əvəzlənməsi baş vermişdir. Bənzər dəyişməyə isə “**idi**” və “**edgü**” sözündə də rast gəlirik. Belə ki, **idi/iyə/yiyə** formasında, **edgü eyü / iyi** formasında dəyişmə keçirtmişdir. “**D**” səsinin “**y**” səsinə keçməsi tarixən türk dillərində mövcud olmuşdur. Bunu başqa sözdə də görmək mümkündür. Belə ki, müasir türk dilində “**bıyık**” sözünün qədim variantı “**bıdık**” formasında olması səs keçidini göstərir. G. Klason da lüğətində “**bıdık**” sözünün mənasını “**mustache**” yəni “**biğ**” kimi tərcümə etmişdir [G. Klason, 301].

Udi- “yuxulamaq” feili müasir türk dillərinin bir çoxunda qarşılaşdığımız uyumaq yəni yatmaq feilinin ilkin versiyalarındandır. Yenə burada **d/y** seçidini görürük. Tonyukuk abidəsinin 53-cü sətrində və digər Orxon abidələri ilə yanaşı uyğur abidələrində də işlənmişdir.

Yöktür “yüksəltmək və ya ucaltmaq”- feili Küli Çor abidəsində yalnız bir yerdə rast gəlinmişdir. Düşünürük ki, çağdaş türk dillərinin bir çoxunda xüsusilə oğuz qrupu türk dillərində yüksəlmək sözünün ilkin versiyasıdır. Öü əvəzlənməsi ilə söz fonetik dəyişikliyə məruz qalmışdır. Fikrimizcə yuxarı və yüksək sözlərinin kökü bu sözə dayanmaqdadır.

Bitiddim “yazdım”- Göytürk abidələrində ən çox işlənən düzəltmə feillərdən biridir. Sözün kökü bitig/bitik yəni yazı sözündəndir. Bəzi tədqiqatçılar birig “yazı” sözünü çin dilindən türkcəyə keçmə hesab edir. Bu söz ta orta əsrlər Azərbaycan dilli yazılı abidələrin yazıldığı dövrə qədər gəlib çatmışdır. V.Tomsen və S. Malov (1951, 28) və digərləri sözü bitidim formasında oxumuşdur. Bu sözün bitidim yox bitiddim olmasını sübut edən digər faktlardan biridir.

Basık “soxmaq, vurmaq, çatmaq”- Bu söz Kül tigin abidəsində “Balıka basıkdı” şəklində sadə cümlə daxilində işlənmişdir. V.Radlov “şəhərə girmək” kimi tərcümə etmişdir (Radlov V., 1897, 146). T.Tekin “çamura sokmaq” şəklində tərcümə etmişdir. Düşünürük ki, balık qədim türkcədə şəhər mənasına gəlməkdədir. Basık sözünü kökü basmaq feilindəndir. Basılmaq və soxulmaq kimi tərcümə etmək daha məqsədə uyğun hesab edilə bilər.

Kel “gəl” feili müasir türk dillərində fonetik fərqlə işlənməkdədir. Kül tigin abidəsində “gözdən yaş kelser” şəklində işlədilmişdir.

Tıda “əngəl olmaq, mane olmaq”- Bu feilin kökü tıd sözüdür. –a isə şəkilçi kimi sözə qoşulmuşdur.

Kazganmak “qazanmaq” feili müasir türk dillərində səs düşümünə məruz qalmışdır. Müasir Azərbaycan, türk, türkmən, qaqauz dillərində qazanmaq/ kazanmak formalarında ilədilməkdədir.

Yüzüti “üzdürmək”- tədqiqatçılar sözü cüzi fərqlərlə yanlış oxumuşlar. V.Radlov yüzti (Radlov V. 1897, 124), H.Orkun yüzeti (Orkun N. I, 62), Malov yüzti (Malov S. 1959, 17), T.Tekin yüzüti (T.Tekin 1968, 244) formasında oxumuşdur. Düşünürük ki, söz yüzütidir, çünki orta hecada dodaqlanan saitdən sonra da ahəngə uyğun olaraq dodaqlanan sait işlədilməlidir. Qədim türk əlifbasının oxu qaydalarına əsasən sait yazılmaz və o ahəngə uyğun olaraq təxmin olunur.

Bunlardan başqa abidələrdə, eynilə müasir türk dillərində olduğu kimi işlənən feillər də kifayət qədərdir: **bıç** “biçmək”, **bil** “bilmək”, **ber** “vermək”, **aş** “aşmaq”, **al** “almaq”, **aç** “acmaq”, **bol** “olmaq”, **bul** “bulmaq, tapmaq”, **eşid** “eşitmək”, **et** “etmək”, **in** “enmək”, **kal** “qalmaq”, **keç** “keçmək”, **kel** “gəlmək”, **kıl** “qılmaq”, **kon** “qonmaq”, **kör** “görmək”, **kötür** “götürmək”, **okı** “çağırmaq”, **ög** “öymək”, **sanç** “sançmaq”, **sı** “sındırmaq”, **sök** “sökmək”, **sür** “sürmək”, **təğ** “dəymək”, **to** “doymaq”, **ti** “demək”, **tut** “tutmaq”

Abidələrdə əsl (sadə) feillərlə yanaşı düzəltmə feillərə rast gəlirik. Bu o deməkdir ki, düzəltmə feillər də ən azı sadə feillərlə eyni dövrdə olduqca işlək olmuşdur. Abidələrdə işlənən və müasir dövrümüzdə işlənməyən düzəltmə feillər bunlardır: *kağanla, kılıncla, ötlə “məsləhət etmək”, sülə “qoşun çəkmək”, yokad “yox etmək”, içik “təbə olmaq”, kanlan “xanlanmaq”, öksira, kinşür “dalaşmaq” yonşur “çəkişmək” və s.*

Nəticə: Göründüyü kimi feillərin işləklik dairəsi indi olduğu kimi qədim abidələrin dilində də işləkdir. Alınma sadə feillər yoxdur. Bəziləri arxaikləşsə də, çoxu müasir türk dillərində fonetik, semantik dəyişmələrlə yaşamaqdadır. Çox sayda feillər isə olduğu kimi işləkliyini hələ də qoruyub saxlamışdır.

QAYNAQLAR

1. Clauson, S. G./ The Origin of the Turkish “Runik” Alphabet/ Clauson.S.G. Acta Orientalia, Hawaniae, XXXII. 1970, 51 -76 pp.
2. Radloff W. Atlas der Altertümer der Mongolei/ W. Radlof. St.Peterburq^ Neue Folge.- 1897.
3. Rəcəbli, Ə. / Qədim türk yazısı abidələri/Ə.Rəcəbli: [4 cildə]. Bakı: Nurlan.- c. 1. 2009.- 567 s.
4. Rəcəbli, Ə./ Qədim türk yazısı abidələri/Ə.Rəcəbli. [2cildə]. Bakı :Nurlan.c. 2.- 2009.- 463 s.
5. Şükürlü, Ə./ Qədim Türk yazılı abidələri/ Ə.Şükürlü. Bakı : Maarif nəşr.-1993. -330 s.
6. Tekin T., Orhun Yazıtları, Ankara : Türk Dil Kurumu Yayınları, 5 baskı, 2014, 232 s.
7. Древнетюркский словарь. Л: “Наука”, 1969, 676 стр.
8. Малов С. Е., Памятники Древнетюркской письменности, Москва-Ленинград, Академия Наук СССР, 1951, 451 с.
9. Малов С. Е., Памятники Древнетюркской письменности монголи и киргизи, Москва-Ленинград, 1959.
10. T. Tekin A Grammar of Orkhon Turkic, Indiana University Publication, Bloomington 1968.
11. Orkhun H.N. Eski Türk Yazıtları , I-IV, İstanbul 1936-1941

РЕЗЮМЕ

ДРЕВНИЕ КОРНИ ГЛАГОЛОВ В ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКАХ ГҮЙТЮРК

Джамали Д.

Институт языкознания им. И. Насими НАНА, Азербайджан

Письменные памятники Гүйтюрка с богатым словарным запасом отражает ценность древнего периода. Как и в современном турецком языке, глаголы в древнетюркском языке были очень богатыми и национальными. Многие глаголы использовались в древних памятниках и так стали архаичными для современной эпохи. Однако некоторые из них, подвергаясь фонетическим и семантическим изменениям, существуют в современном языке. В этой статье было проведено небольшое исследование древних фонетических и смысловых изменений примеров оригинальных и производных глаголов.

Ключевые слова: древний турецкий, письменные памятники, на древнем турецком, глаголы, Гүйтюрк.

SUMMARY

ANCIENT VERB ROOTS IN GOYTURK WRITTEN MONUMENTS

Djamali D.

Institute of Linguistics named after I. Nasimi of ANAS, Azerbaijan

With its rich vocabulary, Goyturk's written monuments reflect the value of the ancient period of the Turkic languages. As in modern Turkic languages, verbs in ancient Turkic language were very rich and national. Many verbs have been used in ancient monuments and at the same time become archaic for the modern period. But some of them have undergone phonetic and semantic changes and live in Turkish languages. In this article, ancient and phonetic, semantically modified verbs, examples of simple and derivative verbs are given and a little research has been done on them.

Key words: ancient Turk, written monuments, ancient Turkish, verbs Goyturk

TARİHÎ VE ETİMOLOJİK TÜRKİYE TÜRKÇESİ LUGATİ HAKKINDA

Demir N.

Hacettepe Üniversitesi, Türkiye

Özet: Bu yazıda Andreas Tietze'nin 1930'lu yıllardan itibaren topladığı sözlük materyaline dayanan ilk toplu baskısı 2019 yılında yapılan *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı* ana hatlarıyla tanıtılacaktır.

Yazıda genel girişten sonra lugatin temel bileşenlerini oluşturan tarihi boyut, etimoloji ve dil coğrafyası ayrıntılı olarak tanıtılacaktır. Girişte lugatin ortaya çıkış macerası hakkında bilgi verilecektir. İlerleyen bölümlerde her bir bileşen kısaca anlatılacaktır. Ayrıca başlıkta yer almamakla birlikte lugatin ilk üç cildinde önemli bir yer tutan toplu bakış maddelerinden söz edilecektir.

Anahtar kelimeler: Türkiye Türkçesi, Tarihi Sözlük, Etimolojik Sözlük, Andreas Tietze TÜBA,

Giriş. Bu yazıda ilk baskısı 2019 yılında yayımlanan, genişletilmiş ikinci baskısı ise 2021 yılı içinde yayımlanacak olan *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati* (TETTL) ana hatlarıyla tanıtılacaktır. Lugat, 1937 yılında daha önce iki defa ziyaret ettiği Türkiye'ye gelen ve 20 yıl kalan Avusturyalı Türkolog Andreas Tietze'nin (1914-2009) uzun yıllar içinde biriktirmiş olduğu veriye dayanmaktadır. Sözlüğe temel oluşturan veriyi, Türkiye'ye geldiği yıllarda toplamaya başlamış olmalıdır. Türkçenin sözvarlığını araştırmaya yoğun emek harcayan Türkologların başında gelen Tietze; uzun meslek hayatı boyunca Türkçenin sözvarlığı hakkında önemli çalışmalar yapmıştır. Tietze'nin titiz çalışmaları genel değerlendirmeler, Türkçedeki alıntı kelimeler, belli alanlara özgü sözvarlığının ortaya çıkarılması gibi alanları kapsar. Eski usulle fişlere yazmak suretiyle topladığı, tek bir kişinin yayına dönüştürmesi imkansız görünen malzemeye dayanan TETTL, Türkçenin sözvarlığı hakkındaki yayınların zirvesini oluşturur.

TETTL 950'yi aşkın yazar ve 2000 civarında kaynaktan seçilmiş yüzlerce fişe kaydedilen verilere dayanır. Sözlükteki verilerin henüz tam bir sayımı yapılmamıştır. Ancak bu yazı için yapılan incelemelere göre ilk baskıda 41.400 civarında ana madde ve 58 bin civarında tanık cümle yer alır. İkinci baskıda ana madde 42 bine yaklaşır, tanık cümle ise 60 bini aşar. Altı bine yakın maddenin ise tanık cümlesi yoktur. Tanık cümlesi olmayan maddeler, çoğunlukla sözlüklerden alınmışlardır. Alt maddelerle birlikte sözlükte yaklaşık 55 bin civarında sözlük birimin bir araya getirilmiş olduğu düşünülmektedir.

Tietze, üzerinde yoğun olarak çalışmaya ancak 1984 yılında başladığı TETTL'de "yapısında veya manasında açıklanacak bir şey olan", "genel sözlüklere girmemiş" kelimeleri bir araya toplamıştır. Onun elinden çıkan 1. cilt 2002, 2. cilt ise 2009 yılında yayımlanabilmiştir. TETTL'in ilk cildinde «Bir yıl içerisinde alfabenin ilk harfini (...) tamamladım, ancak bu bir yıl içerisinde çalışma alanı öylesine genişledi ki Methusalem [Nuh'un büyükbabası, 969 yıl yaşadığı varsayılır] kadar yaş yaşasam, bu eserin sonunu getirmemin mümkün olmayacağını anladım.» (I, cilt, s. 37) der. Gerçekten de eseri tamamlamaya ömrü yetmez. Vefatının ardından *Lugat*'in akıbeti belirsizleşir. Malzemenin önemini fark eden Türkiye Bilimler Akademisinin (TÜBA) o zamanki başkanı Prof. Dr. Ahmet Cevat Acar, Tietze ailesiyle anlaşarak yüzlerce fişten oluşan sözlük malzemesinin TÜBA tarafından satın alınmasını sağlar. Editörlük görevini Türk filolojisinin saygın isimlerinden Prof. Dr. Semih Tezcan üstlenir. Tezcan, daha önce basılan iki cildin üç cilt halinde bölünmesiyle oluşan ilk 3 cildin ve bunlara ek olarak ham hali hazır olan 4. cildin editörlüğünü yapar. Bu ciltler 2016 yılında yayımlanır. TÜBA baskısının ilk 4 cildinin editörlüğü sırasında Emine Yılmaz ile Nurettin Demir de Tezcan'a örnek ve kaynak kontrolü, terim birliği sağlama, tashih gibi konularda yardımcı olur.

2016 yılında Semih Tezcan'ın rahatsızlanarak TETTL editörlüğünü devam ettirmek istememesi üzerine TÜBA, Emine Yılmaz ve Nurettin Demir ile editörlüğü üstlenip üstlenemeyecekleri konusunu görüşür. Görüşmeler sürerken sağlığına yeniden kavuşan Semih Tezcan'ın da katıldığı toplantılarda editörlük sürecinin nasıl ilerleyeceği konusu ele alınır. Tezcan'ın 15 Eylül 2017 tarihinde vefatı üzerine editörlük konusu yine ortada kalır. 2018 yılında Emine Yılmaz ve Nurettin Demir, TETTL yayına hazırlama görevini üstlenirler ve oluşturdukları küçük bir ekiple, büyük bir kısmı sözlük birim, eser kısaltmaları, sayfa ve satır numaralarından ibaret olan fişlerdeki verileri sözlük maddesine dönüştürmek suretiyle yayına hazırlarlar. 9 cilt ve dizinden oluşan TETTL, yoğun emek harcanarak iki yıl gibi kısa bir sürede tamamlanır ve 2019 sonunda basılır. Ancak bu arada 2019 editörlerin TETTL tanıtımı için katıldıkları bir çalıştay sırasında Viyana'da Tietze tarafından hazırlanmış olmakla birlikte, eski ekipten Sena Doğan'ın elinde kalmış ancak TETTL'de değerlendirilmemiş 6300 civarında yeni fiş ortaya çıkar. Bu nedenle bu fişlerin de değerlendirileceği yeni bir baskı hazırlanmasına karar verilir. Bu fişlerdeki verilerin de işlenmiş olduğu yeni baskının hazırlıkları tamamlanarak yayımlanmak üzere TÜBA'ya teslim edilmiştir. Yeni baskının 8 cilt olması planlanmaktadır.

Malzeme. Editörlere teslim edilen O harfine kadar olan malzeme kısmen işlenmiş şu şekilde verilerden oluşmaktaydı: **“ma mure F**

māmūmiyye ‘bir kurabiye çeşidi’ < Fr. **māmūniyā** ‘sugared bread’ F.Steingass s. 1144. × **Şükkeri aşlar, reşîdiyye va muhallebi ve māmūniyye ve gülaclar.** (Tursun Bey 1977 s. 89).”

O harfinden itibaren ise işlenmiş malzeme oranı gittikçe azalmıştır. S harfinden sonraki malzeme fişlerdeki bilgilerin bile bilgisayara aktarılmadığı, bilgisayara aktarılınca şu şekilde görünen, tamamen ham veriden oluşmaktaydı:

yogun ‘dick, klobig’ Atalar 13, 631, Blau Bos 244, **yogin** Veled 42⁶, Piri 294-, **ince-yogun** Ferheng 73 (894), Zay. KD 11²⁴, M. Kaşg. 92, Abu Hayyan 127

Görüldüğü üzere fişlerde sözlüğü oluşturan bileşenlerden madde başı bulunurken anlam, etimoloji eksiktir. Tanıklarla ilgili ise nerede bulunacaklarını gösteren ipuçları vardır. Yukarıda fişteki bilginin bilgisayara girilmiş hali verilen **yoğun** maddesinin işlenmiş hali şöyledir:

yogin/yogun ‘kalın, büyük; kaba, yontulmamış, şişman, koyu’ B. Atalay 1986 IV, 797 Caferoğlu 1931 s. 127, Meninski 1680 III, 5625, O. Blau 1868 s. 244, J.Th. Zenker 1876 II, 973, W. Radloff 1905 III, 412, H.Z. Koşay-İshak Refet 1932 I, 427, DS 4286, R. Dankoff 12004 s. 283. <ETk. **yoğun** ‘thick’ G. Clauson 1972 s. 904. ✱ *Olma semiz yemekten, sevmez Teñri yoğunu/ ‘Ömr ikidür, bilgil; ko kısayı, dut uzunı!* (Sultân Veled 1341 [1226/1312] s. 42). ✱ *Çün dilkü anuñ gövesi yoğunluğın gördi ve âvâzı heybetini işitti, tama ‘bağladı kim anuñ derisi dañı âvâzına göre ola, pes dürişdi ve ol tavulı yırtdı, qırı yaqudan ve yelden ayruk nesne bulumadı.* (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 11). (...)

Verilen örnekte de görüldüğü üzere fişlerde madde başı olarak alınacak sözcük ve varyantları, madde başının geçtiği kaynaklar ve tanıklar yer almaktadır. Ancak fişlerdeki verilerin işlenmesi ilk bakışta görüldüğünden daha karmaşık çözümlemeleri gerektirmektedir. Her şeyden önce elimizde bir kısaltma listesi olmadığı için kısaltmaların çözümü uzun zaman almıştır. Daha önce yapılmış olan kelime listeleri, sözlük yayınları gibi eserlerden sonra kullanılan verileri bulmak örneğin Blau Bos 244 kısaltmasında olduğu gibi sadece ilgili yayına, madde başının geçtiği sayfaya gönderme yaptığı için kolay olmuştur. Ancak özellikle tanık alınan kaynaklardaki veriler şiirlerde sayfa numarası veya beyit numarasına; bazı kaynaklarda sayfa numarası ve tanığın aldığı satıra, Kur’an çevirilerinde ayet ve sureye atıf yapabilmektedir. Yine Yunus Emre’nin Şiirleri, *Kitab-ı Bahriye*, *Dede Korkut Kitabı* bazı eserlerin TETTL’de farklı neşirleri kullanılmıştır. Bunlardan hangisinin kast edilgi ise çoğu zaman belli değildir.

Fişlerdeki veriler çeşitli sözlükler, yazmalar, metin neşirleri, romanlar, öyküler, bilimsel yazılar gibi çok farklı kaynaktan bir araya getirilmiştir. Hüseyin Rahmi gibi gerek Osmanlıca gerekse yeni harflerle eser vermiş yazarların metinlerindeki tanıklara ulaşmak kolay görünebilir. Ancak Tietze tanıkları çoğunlukla ilk baskılardan seçmiştir. Bu yüzden de tanığa ulaşmak ancak Tietze’nin kullandığı baskıya ulaşmakla mümkün olabilmektedir. Bazı tanıklara, örnek olarak Fakir Baykurt’un *Onuncu Köy* veya Orhan Kemal’in *Bereketli Toprak Üzerinde* gibi Cumhuriyet dönemi eserlerinin bile, her yeni baskıda eserin dilinde değişiklik olduğu, bu değişikliklerin ise tam da Tietze’nin ilgisini çeken kelimelerde meydana gelebildiği için ancak eserlerin birinci baskısında ulaşmak mümkün olmuştur.

Fişlerdeki verilerin işlenmesi sırasında atıf yapılan kaynaklara basılı eserler yanında google.books.com, archive.org, İstanbul Büyükşehir Belediyesi <http://ataturkkitapligi.ibt.gov.tr> gibi online kaynaklardan da yararlanıldı. Pek çok eserin ilk baskılarına Milli Kütüphane’de ulaşmak mümkün oldu. Onun dışında Türk Dil Kurumu, Hacettepe Üniversitesi, Başkent Üniversitesi gibi kurumların kütüphanelerinden yararlanıldı.

Tarihi Boyut. TETTL’in başlığında yer alan “tarihi” boyutu, madde başlarının Anadolu’da oluşmaya başlayan Oğuzca temelli yazı dilinin ilk örneklerinden 21. yüzyılın başına kadar olan dönemi kapsayan zaman diliminde geçirdiği yapı ve anlam değişikliklerinin gösterilmesi oluşturmaktadır. TETTL’in tarihi boyutu birkaç tabakada toplanabilecek kaynaklardan yararlanılmak suretiyle sağlanmıştır.

1) Akademik yayınlarda Eski Anadolu Türkçesi veya Eski Türkiye Türkçesi olarak adlandırılan 14.-15. yüzyıldan kalan, bazıları sonradan kopyalanmış metinler madde başlarının ilk tanıklandığı tabakayı oluşturur. *Ferec ba’d eş-Şidde*’nin 1451 yılından kalma Budapeşte nüshası, Sultan Veled, Şeyyad Hamza, Yunus Emre gibi şairlerin şiirleri bu grupta yer alır. Diğerlerine göre çok daha zengin bir dil verisi sunan *Ferec* ilgili maddenin ilk tanıklandığı kaynak olarak çok kullanılır. 2) 16.-18. yüzyıllar arası Orta Osmanlıca veya klasik Osmanlıca dönemine ait kaynaklar (Zatî, Gelibolulu Ali gibi). 3) 19. yüzyıldan 1928’e kadar olan ve Türk dili ve edebiyatında Batı etkisinin görülmeye başladığı Yeni Osmanlıca tabakası. Namık Kemal, Ahmed Rasim, Ahmed Mitad, Hüseyin Rahmi Gürpınar gibi yazarlar bu tabakaya dahildir. 4) Ermeni harfli metinler, Eremya Kömürçyan, *Eremya Çehlebi Kömürjian’s Armeno-Turkish poem “The Jewish bride”* (17. yy.), Vartan Paşa, *Akabi Hikayesi* (1851) burada yer alır. 5) Evangelinos Misailidis, *Seyreyle Dünyayı (Temaşa-i Dünya ve Cefakâr-u Cefakeş)* (1871/72), Yunan harfleriyle yazılmıştır. Tietze bu kaynaktan sıkça yararlanır. 6) 1928-1950: Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş sonrasında yazılmış metinler: Bu metinlerde *da/de* ayrı yazılır ama *t-* ile *ta/te* biçimleri de görülür, *söyliyeceğim* veya *söyliyeceğim* gibi o zamanki yazımı yansıtan örnekler bu tabakadaki metinlerde geçer. 7) 1928-1950 arasında derlenip yayımlanmış, bir kısmı standart yazımla olan ağız metinleri. Bu metinler arasında Ömer Asım Aksoy’un *Gaziantep Ağzı*, Ahmed Caferoğlu’nun derlemeleri gibi yayınlar önemli bir yer tutar. 8) 1950-1970 arasında yazılan metinler. Bu dönemde yeni yazım oldukça yaygınlaşmıştır, *da/de* ayrı yazılır, ama *söyliyeceğimiz* ve *söyliyeceğimiz* biçimleri görülür. 9) 1970-1980 arasında yazılan metinler, bu dönemin metinlerinde bazı yazarların TDK yazım kurallarına uymadığı görülür. 10) 1970-1980 arası ağız metinleri. 11) 1980 sonrası metinler. TDK yazım kurallarına bazı yazarlar uyar

bazıları uymaz Tietze'nin madde başlarını tanıklamak için kullandığı eserlerin ortak özelliği ile tarih kronikleri, tiyatro eserleri, kırsal konu alan öykü ve romanlar gibi konuşma diline yakın metinler olmalarıdır. Gelibolulu Ali gibi Tietze'nin bizzat üzerinde çalıştığı çok az metin bu ilkenin istisnasını oluşturur. Örnek olarak Baki, Halid Ziya, Abdülhak Hamid gibi dönemlerinde halk diline uzak bir dil tercihi olan yazarların eserleri tanık için kullanılmaz. Hüseyin Rahmi Gürpınar veya Sermet Muhtar Alus gibi İstanbul konuşma dilini çok iyi yansıtan yazarlar; Fakir Baykurt, Orhan Kemal gibi köy hayatını veya "küçük adamı" anlatan toplumsal gerçekçi yazarların hem çok fazla eserinden yararlanılır hem de eserlerinden çok fazla tanığa başvurulur. Bu bağlamda en fazla tanık Tietze'nin Georg Hazai ile birlikte 2006 yılında yayıma hazırladığı *Ferec ba'd eş-Şidde*'nin 1451 tarihli Budapeşte nüshasıdır. Onu Sermet Muhtar, Hüseyin Rahmi Gürpınar, Fakir Baykurt ve Orhan Kemal takip eder. Tietze Cumhuriyet sonrasında yazılmış bilimsel metinleri de tanık olarak kullanır. Hamit Zübeyr Koşay'ın 1944 tarihli *Türkiye Türk düşünleri üzerine mukayeseli malzeme* (Ankara), *Selahattin Batu'nun Türkiye keçi ırları ve keçi yetiştirme bilgisi* (Ankara 1951) gibi yayınlar bunlar arasındadır. Ayrıca terzi, berber, kasap gibi kişilerden alınmış veriler de vardır, ancak bunların çok sınırlı bir kesimi sözlükte kullanılmıştır.

Etimoloji Boyutu. TETTL, başlıkta yer aldığı üzere bir etimoloji lugatidir. Etimolojik açıklamalar için Tietze Gerard Clauson'un *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish* (Oxford 1972), Gerhard Doerfer'in *Türkische und mongolische Elementen im Neupersischen*. (Wiesbaden, 1963–1975) gibi Türk dilinin önemli etimoloji sözlükleri yanında, Türkçenin kelime aldığı dillerin etimoloji sözlüklerine de başvurur. Ayrıca Türkçeye geçmiş alıntı kelimelerle ilgili yayımlanmış bütün kitap ve makaleleri kullanır. Etimoloji açıklamalarında genel olarak ilgili kelimenin veya etimolojisinin bulunabileceği kaynaklara göndermekle yetinir, ancak zaman zaman kelimenin tarihine gitmekten de çekinmez, örn.:

fabrika/favrika/paprika 'makinelerle mücehhez büyük imalâthane' <İt. *fabbrica* a.m. [Lat. *fabrica* 'usta işçiliği' <*faber* 'usta zenaatçı'] G. Meyer 1893 s. 13."

gevrek I 'kuru olan ve kolayca parçalanen (şey)' <*gevre*- + fiilden participium activum (etken sıfat fiil, aktif partisip) manasında sıfat yapan **-k** eki, b. **akık** □.

Türkiye Türkçesi. TETTL, her şeyden önce "Türkiye Türkçesi" lugatidir, Anadolu'da ortaya çıkan Oğuzca temelli Türkiye Türkçesinin lugatidir. Bu dilin en yaygın kullanıldığı bölgeler olan Anadolu ve Balkanlardan üretilen kaynaklara dayanır. Ancak ilgi çekici bir biçimde, lugatte Çağatayca, Kıpçakça gibi tarihi dönemlerden, Azerbaycan Türkçesi, Gagauzca, Karaçay-Balkarca günümüzdeki kardeş dillerden kelimelere de rastlanmaktadır. Çok nadir olarak öteki Türk dillerine atıf yapıldığı da olur, ama bunların sayıları çok azdır. Bu diller içinde Azerbaycan Türkçesinin yeri diğerlerinden farklıdır. Tietze; TETTL'de *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lügati* gibi sözlükleri kullanmakla kalmaz, aynı zamanda tanık için de Azerbaycan Türkçesi eserlerine başvurur. *Azərbaycan Halğ dastanları*, *Azərbaycan dastanları*, *Azərbaycan nağılları*, *Azərbaycan Sovyet Ensiklopediyası* gibi metinler yanında Mirza Fâtâli Ahundov [Ahundzade], Süleyman Sani Ahundov, Câfâr Cabbarlı, Âbdürrâhimbey Hağverdiyev, Mehdi Hüseyin, Mir Cälal, İsa Muğanna, Süleyman Râhimov, Abdulla Şaiğ, Eli Veliyev, Mirze İbrahimov gibi pek çok yazarın eserlerinden cümle örneklerini de kullanır.

Toplu Bakış Maddeleri. Sözlüğün başlığında yer almamakla birlikte, Tietze'nin kendi hazırladığı ciltlere özgü bir yön olan Toplu Bakış Maddelerinden de kısaca söz etmek gerekir. Tietze bu maddelerde, sözlüğün çeşitli bölümlerinde geçen ancak ortak yönü olan maddelerle ilgili ansiklopedik bilgiler verir. Aynı özelliğin görüldüğü daha sonraki maddelerde, ayrıntılı açıklama yapmak yerine ilgili toplu bakış maddesine gönderme yapmakla yetinir. Örnek olarak Türkçeye Fransızca söyleyişe göre alınan sonu **-siyon** ile biten kelimelerle ilgili toplu bakış maddesi şöyledir:

"aberasyon (optik terimi) 'bir şuaın, bir ışık kaynağından uzanan ışık tellerinin normal yolundan sapması' <Fr. *aberration* a.m. (Lat. *aberrâre* 'yoldan sapmak')]. ※※

- Fr.'dan alınma kelimeler arasında sonu **-siyon/-syon** ile bitenler çoktur. Bunlar Lat. **-tio[n]** eki ile fiilden teşkil edilmiş nomina actionis (oluş ve kılış isimleri) manasında isimlerdir. A–B ve C–E ciltlerindeki: **aberasyon, adaptasyon, adisyon, aglütinasyon, aksiyon, alüvyon, ampütasyon, dejenerasyon** (...))

direksiyon maddesi işlenirken "b. **aberasyon** □" biçiminde açıklamanın yapıldığı maddeye gönderme yapmakla yetinir. 4. ciltten itibaren yeni toplu bakış maddesi yazılmamıştır, ancak madde başlarında toplu bakış maddelerine göndermeler, direksiyon örneğinde olduğu gibi yapılmıştır.

Genel Değerlendirme ve Sonuç. Gerek eski sözlük malzemesinin önemli bir kısmının gerekse yeni malzemenin tamamının sadece ham verilerden ibaret olması nedeniyle sözlük edisyonundan çok Tietze'nin verilerinden hareketle sözlük yazma biçiminde ortaya çıkan çalışmamız, büyük bir emekle, çok kısa zamanda tamamlanmıştır. İlk iki cilt arasında 7 yıl, sonraki 4 cildin basımı ile son iki cildin arasında yine 7 yıl olduğu düşünülürse editörlük çalışması için harcanan emek belki bir parça anlaşılabilir.

TETTL, Türk dili tarihi ve sözlükçülüğü açısından mevcutların yerini almayan, onları tamamlayan temel eserlerden biridir. 13. yüzyıldan 21. yüzyılın başına kadar olan dönemde üretilen sözlük, tarih metinleri,

edebiyat ürünleri, ağız derlemeleri, halk edebiyatı ürünleri, akademik metinler gibi Türk dilinin tarihi ve coğrafi dağılımını temsil eden geniş bir veri tabanından Tietze'nin kısmen keyfi olarak seçmiş olduğu ana ve alt maddeleri içine almaktadır. Türkçenin en geniş tarihi ve etimolojik sözlüğü durumundadır. Hiçbir yerde kayıtlı olmayan pek çok kelime bu sözlüğe girmiş, pek çok yeni anlam ortaya konmuş ve tanıklanmıştır. Özellikle mevcut standart sözlüklerin ihmal ettiği alanlardan çok sayıda veriyi içermesi açısından önemlidir. Sadece dil değil tarih, kültür araştırmaları başta olmak üzere çeşitli alanlar için zengin veri sunmaktadır. Yeni araştırmalar ve sözlük çalışmaları için sağlam bir temel oluşturan, eski usulle hazırlanmış bir lugattir. Sayılan yönleri ile daha iyisinin hazırlanması ve eksiklerinin tamamlanması için de kıskırtıcı bir meydan okumadır.

РЕЗЮМЕ

ОБ ИСТОРИЧЕСКОМ И ЭТИМОЛОГИЧЕСКОМ СЛОВАРЕ ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКА

Демир Н.

Университет Хаджеттепе, Турция

В этой статье в общих чертах будет представлено первое коллективное издание Андреаса Титце, основанное на словарном материале, собранном им с 1930-х годов, «Историко-этимологическая Турция турецких лугати». В статье после общего введения будут подробно представлены историческое измерение, этимология и лингвистическая география, составляющие основные компоненты лексики. На входе вас проинформируют о приключении появления лугатина. Каждый компонент будет кратко объяснен в следующих разделах. Кроме того, будут упомянуты обзорные статьи, которые не включены в заголовок, но занимают важное место в первых трех томах лексикона.

Ключевые слова: турецкий язык, исторический словарь, этимологический словарь, Андреас Титце ТЮБА

SUMMARY

ABOUT HISTORICAL AND ETHIMOLOGICAL TURKEY TURKISH DICTIONARY

Demir N.

Hacettepe University, Turkey

In this article, the first collective edition of Andreas Tietze based on the dictionary material he collected since the 1930s, the Historical and Etymological Turkey Turkish Dictionary will be introduced in outline. In the article, after the general introduction, the historical dimension, etymology and linguistic geography that constitute the basic components of the lexicon will be introduced in detail. At the entrance, you will be informed about the adventure of lugatin emergence. Each component will be briefly explained in the following sections. In addition, the overview articles, which are not included in the title, but have an important place in the first three volumes of the lexicon, will be mentioned.

Key words: Turkey Turkish, Historical Dictionary, Etymological Dictionary, Andreas Tietze TUBA

ORXON ABİDƏLƏRİNDƏ DAXİLİ OBYEKTİ FİLLƏR

Əhmədova A.V.

AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan

Xülasə. Orxon abidələri türk dillərinin ən qədim yazılı nümunələrindəndir. Onların dili qədim türk dilini öyrənmək üçün əsas mənbələrdən biridir. Abidələrin dilində söz birləşmələrinin bir çox növləri olduğu kimi, daxili obyektli feillərdən istifadə də müşahidə olunur. Daxili obyektli feillər eyniköklü obyektlə feilin birlikdə işlənməsindən ibarət olur. Bəzi tədqiqatçılar tərəfindən “mürəkkəb feil” adlandırılsa da, tərəflər arasında canlı sintaktik əlaqələrin mövcudluğu və quruluşda dəyişikliklərin baş verə bilməsi onları mürəkkəb söz həddindən uzaqlaşdırır.

Açar sözlər: qədim türk dili, morfolojiya, sintaksis, feil, söz birləşmələri

Orxon abidələri qədim türk dilini öyrənmək üçün ən dəyərli yazılı mənbələrdəndir. Abidələr qədim türk dilinin bir çox maraqlı liqnvistik xüsusiyyətini özündə əks etdirir. Bu xüsusiyyətlərin öyrənilməsi türk dillərinin inkişaf tarixinin müxtəlif dövrlərində yazılmış yazılı abidələrin və müasir türk dillərinin dil xüsusiyyətlərinin daha dərindən öyrənilməsinə kömək edir.

Orxon abidələrin dilində özünü göstərən maraqlı xüsusiyyətlər arasında daxili obyektli feil formalarının varlığı xüsusilə diqqəti cəlb edir. Müasir türk dillərində də müəyyən qədər işlənən bu formalar qədim türk dilində çox işlək olmuşdur.

Daxili obyektli feil dedikdə, feil və ona aid olan obyektin eyni kökdən olması başa düşülür. Burada bəzən obyektin kök, feilin düzəltmə söz formasında olmasına, bəzən isə bu hadisənin əksinə təsadüf olunur. Orxon abidələrində hər iki tərəfin də düzəltmə söz olduğu hallar vardır:

1) Obyekt sadə, feil isə ondan düzəlmiş sözdür:

...*yoryın sü süləyin* “...yürüş edin, qoşun çəkin” (Ongin 7).

...*av avlasar* erimlə təg erti “...ov ovlasa erimlə kimi idi” (Küli Çor 9).

...*türk bodun illədük ilin ıçğını ıdmış, kağanladuk kağanın yitirü ıdmış* “...türk xalqı qurduğu dövlətini itirmiş, kağan elədiyi kağanını itirmiş” (Kül tigin şərq üzü 6-7; Bilgə kağan şərq üzü 7).

Sü süləpən tört bulundakı bodunuğ kop almış, kop baz kalmış “Qoşun yeridib dörd tərəfdəki xalqların hamısını almış, hamısını özünə tabe etmişdir” (Kül tigin şərq üzü 2).

2) Obyekt düzəltmə sözdür, feil isə onun köküdür:

Küli çor *bitig bitidim* “Küli çor abidəsini yazdım” (Küli çor üfüqi sətir).

...*bilməz biligin* biltükümün ödükümün bunça *bitig bitidim* “...bilməz bilikləri bildiyim, düşündüyüm üçün bu qədər yazı yazdım” (Küli çor 28).

Kağanım bən özüm Bilgə Toñukuk ötüntük ötünçümün eşidü berti “Kağanım mən özüm Bilgə Tonyukukun etdiyi xahişi xahişə qulaq asdı” (Tonyukuk 15).

3) Hər iki komponent düzəltmə sözdən ibarətdir:

...*illigig ilsirətdimiz, kağanlığığ kağansıratdımız...* “...dövlətini dövlətsizləşdirdik, kağanlımı kağansızlaşdırdıq...” (Kül tigin şərq üzü 18; Bilgə kağan şərq üzü 13).

Hər iki tərəfin eyni olduğu daxili obyektli feillər də var:

...*Beş balıkda tört süñüş süñüşdükdə...* “...Beşbalıkda dörd dəfə döyüşəndə...” (Küli çor 11).

Ağuda eki uluğ süñüş süñüşdim “Ağuda iki böyük döyüşdə döyüşdüm” (Bilgə kağan şərq üzü 34).

Uluğ süñüş süñüşmiş “Böyük döyüşdə döyüşmüş” (Kül tigin şərq üzü 40).

...*tokuz oğuzka yeti süñüş süñüşdükdə...* “...doqquz oğuzlarla yeddi dəfə döyüşəndə...” (Küli çor 17)

...*tapa sülədikdə, büş süñüş süñüşdükdə...* “...tərəf qoşun çəkəndə, beş dəfə döyüşəndə...” (Küli çor 17).

...*bedizin bedizti olurtı* “bəzəyini bəzədi oturdu” (Küli çor 24-25).

Nümunələrdən də göründüyü kimi daxili obyektli feillərdə obyekt müxtəlif hal formalarında ola bilər:

a) Şəkilçili təsirlik hal:

...*bedizin bedizti olurtı* “bəzəyini bəzədi oturdu” (Küli çor 24-25).

...*illigig ilsirətdimiz, kağanlığığ kağansıratdımız...* “...dövlətini dövlətsizləşdirdik, kağanlımı kağansızlaşdırdıq...” (Kül tigin şərq üzü 18; Bilgə kağan şərq üzü 13).

b) Şəkilçisiz təsirlik hal:

tapa sülədikdə, büş süñüş süñüşdükdə... “...tərəf qoşun çəkəndə, beş dəfə döyüşəndə...” (Küli çor 17).

...*yoryın sü süləyin* “...yürüş edin, qoşun çəkin” (Ongin 7).

...*av avlasar* erimlə təg erti “...ov ovlasa erimlə kimi idi” (Küli Çor 9).

Küli çor *bitig bitidim* “Küli çor abidəsini yazdım” (Küli çor üfüqi sətir).

Bəzən daxili obyektli feildə tərəflər yer dəyişir və atributiv forma yaranır. Bu zaman feil feili sifətə çevrilir:

Kağanladuk kağanıñ ıçğını ıdmış ıdmış türk bodun “Kağan elədiyi kağanını itirib getmiş türk xalqı” (Ongin 2).

...*bilməz biligin* biltükümün ödükümün bunça *bitig bitidim* “...bilməz bilikləri bildiyim, düşündüyüm üçün bu qədər yazı yazdım” (Küli çor 28).

Kağanım bən özüm Bilgə Toñukuk ötüntük ötünçümün eşidü berti “Kağanım mən özüm Bilgə Tonyukukun etdiyi xahişi xahişə qulaq asdı” (Tonyukuk 15).

...*türk bodun illədük ilin ıçğını ıdmış, kağanladuk kağanın yitirü ıdmış* “...türk xalqı qurduğu dövlətini itirmiş, kağan elədiyi kağanını itirmiş” (Kül tigin şərq üzü 6-7; Bilgə kağan şərq üzü 7).

Bəzi formalarda isə subyektlə feil eyniköklüdür. Bunları M.Adilov “daxili subyektlə feillər” adlandırmışdır:

...*ıçıgmə içikdi, bodun boltı, ölügmə ölti* “...təbə olanlar təbə oldu, xalq oldu, ölənlər öldü” (Bilgə kağan şərq üzü 37).

Abidələrdə zərfliliklə feilin eyni kökdən olması halı da müşahidə olunur:

Ertiş ügüzüğ keçıgsızın keçdimiz “İrtiş çayını keçidsiz keçdik” (Tonyukuk 355).

Orxon abidələrində üç komponentdən ibarət formalara da rast gəlinir:

...*bilməz biligin* biltükümün ödükümün bunça *bitig bitidim* “...bilməz bilikləri bildiyim, düşündüyüm üçün bu qədər yazı yazdım” (Küli çor 28).

Körür közim körməz təg, bilir biligim bilməz təg boltı “Görən gözüm görməz, bilən biliyim bilməz oldu” (Kül tigin şimal üzü 7).

Daxili obyektli feillər dilin tarixi inkişaf prosesində dəyişir və inkişaf edir: "...burada ilk mərhələ kimi feilin konkret əşya-obyektə bağlılığı var: sonrakı abstraksiya prosesində feil öz obyektindən təcrid olunur və sərbəstləşir" (Hacıyev, s.114).

Musa Adilov daxili obyektli feil adlandırılan formaları sintaktik təkrarın növlərinə daxil edir və "daxili üzvlü feili təkrarlar" adlandırır (Adilov, s.4-5).

Daxili obyektli feillərin işlənməsi yalnız məna ifadə etmək funksiyası daşımır. Tofiq Hacıyev "Dədə Qorqud kitabı"nda daxili obyektli feilləri üslub fiqurlarından biri adlandırır: "Dədə Qorqud kitabı" üçün daxili obyektli feillərin ünsiyyət əhəmiyyətindən daha ziyadə melodiyaya yaratmaq əhəmiyyəti vardır. Bu, əsərin dilində şeiriyyəti yaradan çoxlu üslub fiqurlarından biridir" (Hacıyev, s.115). Eyni fikri Orxon abidələrinə aid etsək və burada da daxili obyektli feillərdən kifayət qədər istifadə olunduğunu nəzərə alsaq, Orxon abidələrinin dilini də yüksək dərəcədə bədii dil hesab etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. III cild. Bakı: Elm və təhsil, 2019.
2. Alyılmaz S. Türkçede nesne tekrarlı fiiller. İstanbul: Kesit yayınları, 2017.
3. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I cild. Bakı: ...
4. Ölmez M. Orhon-Uygur Hanlığı dönemi Moğolistan'daki Eski Türk yazıtları. Ankara: BilgeSu, 2013.

РЕЗЮМЕ

ГЛАГОЛЫ С ВНУТРЕННИМ ОБЪЕКТОМ В ОРХОНСКИХ ПАМЯТНИКОВ

Ахмедова А.В.

Институт языкознания им. И. Насими НАНА, Азербайджан

Орхонские памятники – один из древнейших письменных образцов тюркских языков. Их язык – один из основных источников изучения древнетюркского языка. В языке памятников, наблюдается употребление многих типов словосочетаний, а также внутренних объектных глаголов. Глаголы с внутренним объектом состоят из совместного употребления глагола с объектом из одного и того же корня. Хотя некоторые исследователи называют его «сложным глаголом», наличие ярких синтаксических связей между компонентами и возможность структурных изменений выводят их за пределы сложного слова.

Ключевые слова: древнетюркский язык, морфология, синтаксис, глагол, словосочетания

SUMMARY

VERBS WITH INTERNAL OBJECT IN ORKHON INSCRIPTIONS

Ahmadova A.V.

Institute of Linguistics named after I.Nasimi of ANAS, Azerbaijan

Orkhon Inscriptions are among the oldest written examples of Turkic languages. Their language are among the main sources to study Old Turkic language. In the language of the inscriptions, many types of phrases, as well as the verbs with internal object are observed. Verbs with internal object consist of the combination of object and verb from the same root. Although some researchers call them 'compound verbs', lively syntactic connections between their components and structural changes depart them from compound words.

Key words: Old Turkic language, morphology, syntax, verb, phrases

QUBADLI TOPONİMİKASINDA ANTROPOTOPONİMLƏR

Əhmədova E.H.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Toponimlər hər dilin lüğətində mövcud olan xüsusi bir söz qrupu əsasında formalaşır. Coğrafi adların öyrənilməsində sözün müəyyən bir dilin lüğətindəki toponimdəki yeri, müraciət və ya onomastik vahidlər sistemindəki yeri, mənşəyi, mənası və məzmununun əlaqəsi, ifadə etdiyi konsepsiyalı bir söz, ədəbi dildə, tarixin müxtəlif mərhələlərində müxtəlif ləhcələrdə və şivələrdə işlədilməsi, mənsub olduğu dilin spesifik xüsusiyyətlərinin əks olunması və s. kimi məsələlər də nəzərdən keçirilir. Bütün sadalanan xüsusiyyətlərə əsaslanaraq Qubadlı toponimlərini təsnif edərkən, antropotoponimlər xüsusi bir təbəqə təşkil edən bir neçə toponim qrupu müəyyən edilir. Antropotoponimlər şəxs adları və rütbələr əsasında əmələ gələn yer adlarıdır. İki

qrupa bölünür: vətənpərvər və memuar. Qubadlıda çox sayda antropotoponimə rast gəlinir. Bu yer adlarının əksəriyyəti vətənpərvər adlardır.

Açar sözlər: *Qubadlı, toponim, antropotoponim, şəxs adı, rütbə*

Müasir dövrdə toponimlərin tədqiqində coğrafi adların toponimik qruplar üzrə təsnifatına xüsusi diqqət ayrılır.

Toponimlər hər bir dilin lüğət tərkibində mövcud olan xüsusi söz qrupları əsasında yaranır. Coğrafi adlar araşdırılarkən həmin toponimdə mühafizə olunan sözün dilin lüğət tərkibindəki mövqeyi, apelyativ, yaxud onomastik vahidlər sistemində tutduğu yeri, mənşəyi, adlandırdığı məhfum və anlayışla məna və məzmun əlaqəsi, müxtəlif tarixi mərhələlərdə həmin sözün ədəbi dildə və ayrı-ayrı dialekt və şivələrdə işlənməsi, aid olduğu dilin spesifik cəhətlərini özündə əks etdirməsi və s. kimi məsələlər əsas götürülür. Qubadlı toponimlərini təsnif edərkən onların bütün bu xüsusiyyətlərinə əsaslanılmış, bir neçə toponim qrupu müəyyən edilmişdir ki, bunlar arasında antropotoponimlər xüsusi bir lay təşkil edir.

Antropotoponimlər şəxs adları, rütbələr əsasında formalaşmış toponimlərdir. Onlar patronomik və memuar olmaqla iki qrupa ayrılır. Qubadlı ərazisində də antropotoponimlərin sayı kifayət qədərdir. Bu toponimlərin əksəriyyəti patronomik adlardır. Bunlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək.

Ağa sözü əski və müasir türk dillərində “böyük, güclü” anlamında işlənib. Hətta məişət leksikasında qohumlar arasında yaşca kiçik olanlar özlərindən böyüklərə: babalarına, atalarına, əmilərinə, qardaşlarına (moğollar da böyük qardaşa ağa deyirlər) və ya nəslə, eli, kəndi və ondan böyük əraziləri idarə edən şəxslərə, ağsaqqallara bir növ hörmət əlaməti olaraq ağa, qağa, qaqa, özbəklərdə böyük qardaşa əkə, Anadolu ağızlarında aqa, keke; dayı, əmi, qardaşlarının həyat yoldaşlarına isə ağabacı kimi imperativlərlə müraciət etmişlər ki, bu sözlərin hamısı qeyd etdiyimiz anlamı ifadə edir. Sonradan bu söz titula çevrilmiş, daha ali rütbəli şəxslərə belə ağa deyilmiş, çox vaxt qul sözünün antonimi kimi işlənmişdir. Nəinki türk dillərində, bir sıra Şərqi dillərində də, məsələn, farsçada, tacikcədə, kürdcədə və s. yer almışdır. Osmanlı və Səfəvi dövlətlərində saray əyanları ağa adlandırılmışlar. Məsələn: eşik ağası (saray qapıçısı), yeniçəri ağası (sərkərdə), ocaq ağası (yeniçərilərdə ən böyük komandan), hərəm ağası (hərəmxana gözətçisi – xacə), qızlar, yaxud darüssaadə ağası (Osmanlı sarayında sədrəzəmədən sonra üçüncü yüksək vəzifəli şəxs olub, şahla istənilən vaxt iznsiz görüşmək haqqına sahib olan, sarayı mühafizə edən baltaçıları rəhbərlik edən və sədrəzəmlə valide sultan arasında vasitəçilik edən, əsasən, qaradərililərdən seçilən xədimlər) və s.

Sevortyan yazır ki, özbək dilində bu rütbə çox vaxt xanımlara da verilmiş, əsasən, qadın adlarından sonra deyilmiş, bir növ xanım sözünün ekvivalenti kimi şahzadə, hökmdar xanımı və ya qızlarına ağa deyərək müraciət olunmuşdur. [113,69] Azərbaycan tarixinə nəzər saldıqda da eyni mənzərənin şahidi oluruq. Quba xanı Fətəli xanın qızı, Qarabağ xanı İbrahim xanın qızı Ağabəyimə də “ağa” deyərək müraciət olunmuşdur. Ağa həmçinin şəxs adı kimi həm ayrılıqda, həm də mürəkkəb adların və soyadların komponenti kimi işlənmiş.

Azərbaycan ərazisində bir çox etnonim və toponimlərin tərkibində də ağa sözünə rast gəlinir: ağabəylər, ağacanlı, ağakişilər, ağalaruşağı, Ağabulağı, Ağaverdioba, Ağasovqat və s. Qubadlı rayonunda Ağa çay, Ağa dərəsi, Ağa bulağı kimi toponimlər ağa antroponimi əsasında yaranmışdır.

Əbilcə. Kavdadıq inzibati ərazi vahidliyində, rayon mərkəzindən 17 km məsafədə, Qaralar, Qiyaslı, Kavdadıq, Tinli və Ulaşlı kəndləri ilə qonşuluqda yerləşən kəndin adıdır.

Oykonim antroponimdən yaranmışdır. Əbil ərəb dilindən götürülmüşdür. Bu dildə şəxs adlarının qarşısında işlənən əb – ata sözü ilə əl artikulunun birləşməsindən əmələ gələn əbəl və əbül şəklində tələffüz olunan söz şəxsin ata adını ifadə edir. Məsələn: Əbül müzəffər, Əbülhəsən kimi adlar Müzəffərin atası, Həsənin atası kimi tərcümə olunur. Əbül fəz adı da (əslə Əbəl Fəzldir) bu yolla yaranmışdır. Əbil şəxs adı əb + əl birləşməsinin təhrif olunmuş şəklidir. Bir növ yarımçıq ad hesab olunur.

Kəndə Əbil adlı şəxs tərəfindən salındığı üçün -cə şəkilçisinin əlavəsi ilə Əbilcə adı verilmişdir.

Xanlıq. Həkəri çayı sahilində, Xanlıq inzibati ərazi vahidliyində, mərkəzdən 16 km uzaqlıqda yerləşən kəndin adıdır. Tədqiqatlardan aydın olur ki, yerli sakinlərin də dediyi kimi, oykonimin Qarabağ xanı Pənahəli xanın qardaşı Mehəli xan Cavanşirlə bağlı olduğu bildirilir. Mehəli xanın mülkləri bu kəndin ərazisində yerləşdiyi üçün kəndə Xanlıq adı vermişlər.

Xanlıq oykonimi xan sözü ilə yer-məkan bildirən -lıq şəkilçisindən yaranmış, “xana məxsus olan yer” anlamındadır. Xan qədim türklərdə (həmçinin monqollarda) “hökmdar, şah” mənasını ifadə edən titullar kimi işlənmişdir. İlk çağlarda baş qama (şaman), daha sonra tayfa, qəbilə başçılarına, dövlət quruluşu yaranandan sonra isə dövlət başçılarına verilən titullar olmuşdur. V.Bartold xan titullarının xaqandan bir pillə aşağı sayıldığını qeyd etmişdir. [106,604] Türk mifologiyasında xan Tanrını ifadə etmək üçün də işlənmişdir. Ehtimal ki, sözün ilkin variantı kağan (xaqan) olmuş, sonradan g səsini tələffüzdə zəifləməsi ilə kan/xan şəklinə düşmüşdür. Orxon-Yenisey abidələrində sözün hər iki variantına rast gəlinir: *Bilge kağan ermis, alp kağan ermis, ayğucısı bilge ermis* – *Müdrük xaqanı imiş, cəsur xaqan imiş* (Kül tigin abidəsi, ş.t. 3). [66,71] *Ol kan yok boltukda kisrə*

el yitmiş, ıçğınmış, kaçışmış – O xan yox olduqdan sonra el sona yetmiş, dağılmış, qaçmış (Ongin abidəsi, ön t. 1). [64,53]

“Divani-lüğət-it-türk”də həm xan, həm də xaqan titulu haqda məlumat verilir və ikisi “...turklərin ən boyuk başbuğu; Əfrasiyab oğullarına verilən onqon, unvan, titul” kimi izah olunur. [34,199]

“Kitabi-Dədə Qorqudun bütün boylarında dastançının ünvanlanan şəxsə “xanım, xanım hey!” (xan+ım (mənsubiyyət şəkilçisi)) deyə müraciət edir: “*Azub gələn qəzayı Tanrı savsun, xanım hey! Dədə Qorqud yenə soylamış, görəlīm, xanım, nə soylamış.*” [36, s.21]

Azərbaycanın bir sıra rayonlarında tərkibində xan titulu olan yer-yurd adları mövcuddur. Gəncə rayonunda Xanlar, Saatlı rayonunda Xanlarkənd, Qazax rayonunda Xanlıqlar, Lənkəranda Xanlıqlı, Xaçmazda Xanlıqoba, Şuşa rayonunda Xanlıqtəpə, Xocavənddə Xanoba, Şəkiddə Xanyaylağı, Xocalıda Xanyurdu və s. toponimləri bu qəbildəndir.

Türkiyənin Artvin və Sivas bölgələrində də Xanlı (Hanlı) kəndləri vardır.

Qubadlıda həmçinin Ədil dağı (Fərcan), Əhədi dağı (Göyyal), Həsən dağı (Xıdırılı), Vəlili dağı (Mirlər), Arıfdərə (Balahəsənli), Xəlil dərəsi (Əfəndilər), İbadullah dərəsi (Çaytumas), Məşədi İsmayıl dərəsi (Diləli Müskənli), Səfəralı dərəsi (Göyəcik), Salman dərəsi (Qaralar), İslamın qobusu, Nağı dərəsi, Bayram çökəyi (Mərdanlı), Mirzə Qasım dərəsi (Mirlər), Yaqub dərəsi, Xan dərəsi (Padar), Abbasın yalı (Başarat), Allahverdi təpəsi (Dondarlı), Eyvazların yalı (Mahmudlu), Hacalı daş (Həmzəli), Pənahovun düzü (Cıfır), Molla Məhərrəm düzü (Qəzvan), Məmmədhusəyin quzeyi (Mahmudlu), Məşədi Dadaş navı (bərəsi) (Həmzəli), Sara xanım düzü (Saray) oronimləri; Xalıqverdi bağı (Əfəndilər), Nəbi bağı (Əliquluşağı), Mürsəl bağı, Baxış bağı (Hərtiz), Xəlil bəy bağı (Zor) arqonimləri; Hacı Bədəl körpüsü (Dəmirçilər, Dondarlı), Abbasqulu yeri, Hüseynalı yeri (Göyəcik), Alıpaşa yeri (Göyər Abbas), Kərbəlayi Mikayıl yerləri (Həmzəli), Hacı yeri (Xələc), Həmzə yeri (Qaralar), Məcid yurdu, Yusif yurdu, Hacı Cəbrayıl yurdu (Yusifbəyli kəndi) kimi toponimlərə rast gəlinir. Bu coğrafi obyektlərin bir qismi öz sahiblərinin (Xalıqverdi bağı, Nəbi bağı, Məşədi Dadaş navı və s.), bir qismi ərazidə yaşayanların tebe olduğu mötəbər şəxslərin və ya ailə, nəsil başçıların adlarını (Abbasqulu yeri, Hüseynalı yeri, Alıpaşa yeri) daşıyır, bir qismi isə memuar toponimlərdir (Hacı bədəl körpüsü (Hacı bədəl tərəfindən inşa edilib), Ədil dağı, Əhədi dağı, Həsən dağı, Allahverdi təpəsi, Molla Məhərrəm düzü və s.).

Azərbaycanda təkcə Qubadlıda deyil, bölgələrimizdə yerləşən əksər kəndlərdə əhali nəsil üzrə yerləşmişdir. Bir çox hallarda bir məhəllədə, vaxud bütövlükdə kənddə, qəsəbədə bir və ya bir neçə nəsil yaşadığı üçün həmin ərazi də o nəsilərin (ən aparıcı olanının) adı ilə eynilik təşkil edir. Bir sıra antropotoponimlər də məhz həmin nəsil və ya tirə adlarından ibarətdir. Bu xüsusiyyət Qubadlı toponimiyası üçün də istisna deyil.

ƏDƏBİYYAT

1. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные/АН СССР. Институт языкознания. М.: Наука, 1978, 767с.
2. Бартольд В. Сочинения: Т. V. М.: Наука, 1968, 759 с.
3. Şükürlü Ə. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993, 390 s.
4. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Öndər, 2004, 375 s.
5. Qurbanov A. Azərbaycan onomologiyasının əsasları: 2 cildə, II c., Bakı, 2019, 432 s.

РЕЗЮМЕ

АНТРОПОТОПИНИМЫ В ТОПОНИМИКЕ ГУБАДЛЫ

Ахмедова Э.Г.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Топонимы формируются на основе особой группы слов, имеющих в словарном составе каждого языка. При исследовании географических названий рассматриваются такие вопросы как позиция слова заключенного в топониме в лексике данного языка, его место в системе апелляционных или ономастических единиц, происхождение, связь значения и содержания слова с понятием которое оно обозначает, использование в литературном языке, в различных диалектах и говорах на разных этапах истории, отражение специфических особенностей языка, к которому оно относится и т.д. При классификации топонимов Губадлы основываясь на все перечисленные признаки, было выделено несколько групп топонимов, среди которых антропотопонимы образуют особый пласт. Антропотопонимы – это топонимы, образованные на основе личных имен и рангов. Они делятся на две группы: патронимические и мемуарные. В Губадлы встречается большое количество антропотопонимов. Большинство этих топонимов являются патронимическими названиями.

Ключевые слова: Губадлы, топоним, антропотопоним, имя, звание

SUMMARY
ANTHROPOTOPONYMS IN GUBADLI TOPONYMICS
Akhmedova E.H.
Sumgayit State University, Azerbaijan

Toponyms are formed on the basis of a special group of words available in the vocabulary of each language. In the study of geographical names, such issues as the position of the term in a toponym in the vocabulary of a given language, its place in the system of appeal or onomastic units, the origin, the relationship of the meaning and content of a word with the concept that it denotes, use in the literary language, in various dialects and dialects in different stages of history, reflection of the specific features of the language to which it belongs, etc. When classifying the toponyms of Gubadli, based on all the listed characteristics, several groups of toponyms were identified, among which anthropotoponyms form a special layer. Anthropotoponyms are place names formed on the basis of personal names and ranks. They are divided into two groups: patronomical and memoir. A large number of anthropotoponyms are found in Gubadli. Most of these place names are patronomical names.

Key words: *Gubadli, toponym, anthropotonym, name, rank*

OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ “ARİ” SİFƏTİNİN SEMANTİK DİFERENSİASİYASI
Əhmədova Eldemir T.R.
Bakı Slavyan Universitetinin, Azərbaycan

Xülasə. Bu məqalədə oğuz qrupu türk dillərində “Arı” sifətinin semantik diferensiasiyasından bəhs edilmişdir. Yunan sözü olan *semasia* “məna, fikir”, latın mənşəli *differentia* sözü isə “fərq, fərqlənmə, ayrılma” mənasındadır. Deməli, semantik diferensiasiya termini “məna fərqlənməsi” anlayışını bildirir. Semantik diferensiasiya dilin inkişaf prosesi zamanı sözlərin mənalarda yaranan fərqlənmədir. Qədim dövrdə eyni kökdə olub, eyni mənanı bildirən sözlər tədricən diferensiasiyaya uğrayaraq fərqli mənalara bildirir. Məqalədə tədqiq olunan sözlərin hər birinin mənasının dəyişilmə tarixinin öyrənilməsi üçün nəinki qədim yazılı abidələrə, Orxon-Yenisey abidələrinə, “Kitabi-Dədə Qorqud dastanına, lüğətlərə: qədim türk lüğətinə, M.Kaşğarlının “Divanı”na, V.V.Radlovun lüğətinə, türk dilinin tarixi lüğətinə, bu dillərin orfoqrafiya və izahlı lüğətlərinə, yazılı abidələrinə, müasir türk dillərinə, onların dialekt və şivələrinə müraciət edilmişdir. “Divanı”na, V.V.Radlovun lüğətinə, türk dilinin tarixi lüğətinə, bu dillərin orfoqrafiya və izahlı lüğətlərinə, yazılı abidələrinə, müasir türk dillərinə, onların dialekt və şivələrinə müraciət edilmişdir.

Məqalədə məqsəd Oğuz qrupu türk dillərində “Arı” sifətinin semantik təkamül prosesini araşdıraraq semantik diferensiasiya prosesini üzə çıxarmaqdır, hansı ki, oğuz qrupu türk dillərinin birində bir mənada, digərində isə fərqli semantik mənada işlənir və ya eyni semantik məna fərqli sözlərlə ifadə olunur.

Açar sözlər: *diferensiasiya, leksik, semantik, məna, sifət*

Bütün dillərdə olduğu kimi, yüksək inkişaf yolu keçmiş türk dillərində də keyfiyyət kateqoriyasının ifadə vasitəsi olan sifətlər mövcud olmuş və böyük inkişaf yolu keçmişdir. Türk dillərində sifətin bir nitq hissəsi kimi çox qədim tarixə malik olduğunu təkcə müasir türk dillərində mövcud olan kök və düzəltmə sifətlərin ümumiliyi deyil, eləcə də türk yazılı abidələri sübut edir. (10, s23)

Türk dilləri sistemində sifətlərin semantik strukturunun təkamül prosesini izləyərkən, bir daha aydın olur ki, hər bir sifətin çoxşaxəli məna strukturundakı elementlər leksemin bütöv məna vahidini təşkil edir. Həmin məna elementləri tarixi inkişaf prosesləri nəticəsində bəzən itirilir, bəzən yeniləri ilə əvəz olunur, bəzən də tamamilə dəyişib başqa status alır. (3, s73) Əsrlər boyunca sifətlərin semantik strukturları müxtəlif təsirlərə məruz qalmış, hər bir türk dilinin leksik-semantik sistemində gedən dəyişikliklər bu dil vahidinin təkamül prosesinə öz təsirini göstərmişdir.

Tezisdə “arı” sifətinin semantik təkamül prosesi araşdırılaraq semantik diferensiasiya prosesi üzə çıxarılmışdır. Qədim türk dillərində, eləcə də abidələrdə *arık/ aru (vu)* sözü, *arılmaq* sözü işlənmiş, “təmiz, təmizlənmək” mənalərini ifadə etmişdir. Qədim türk dilində “arığ” – təmiz mənasında işlənir: Uanalım! Arığ obuti uig, - tidi. (hamımız qayıdaq. Təmiz xəcalət (məğlubiyyətdən) yaxşıdır. (Tonyukuk, 37) Mahmud Kaşğarlı lüğətində “arığ” təmiz mənasında şərh edilir: arığ nənq= təmiz nəsnə (5, I, 199) Arı sözünün çoxaltma forması kimi “arığ”= çox təmiz, pak (5, I, 199) Bundan başqa “arınmaq” feili göstərilir: arındı = təmizləndi, yuyundu. Ər arındı= adam təmizləndi, yuyundu. (5, I, 246)

«древнетюркский словарь»da “arı” sözü “təmizlənmək” mənasında qeydə alınmışdır: Bu er ölməyinca arımas kiri. (2, 51) M.Ryasenen iddia edir ki, bu sifət “təmiz, müqəddəs” anlamlarında işlənən arı-gün sözündən yaranmışdır. (8, s 51)

İbn Mühənnə lüğətində “arı”– təmiz, “arı qız”– bəkirə qız, “arımaq”–təmiz olmaq (9 , 71) şəklində göstərilir. Oğuznamədə “arınmaq”– təmizlənmək, saflaşmaq mənasında verilib: Arğ arınar, ad arınmaz. (7, 35) Kitabı-Dədə Qorqud boylarında da “arı” sözü “təmiz” mənasında işlədilir: “ Arı sudan abdəst aldılar”. (1, 35) ; “Aydən arı, gündən görklü qız qardaşın Baniçiçəyə Bamsı Beyrəyə diləməyə gəlmişəm – dedi”. (1, 62)

Nəsiminin dilində də “arı, arıt” sözlərinə tez-tez rast gəlirik: “Möminə mömindurur güzgülü, arıt güzgülünü, // Ta görəsən sən səni, zat olasan, həm sifət. (4, 37)

Orta əsrlər türk (osmanlı) dilinə aid yazılı abidlərdə arıtmaq feili aşağıdakı mənələrdə işlənmişdir: 1) “təmizləmək” : Yer yüzün buların mekri şirki və küfrü çirkindən arıtdılar. (Tar. Sözl. , I, 211) 2) “bağışlanmaq, bəraət almaq, haqq qazandırmaq”: Tahkik kurtuldu, hər kim anı arıttı. (11, I, 214)

Müasir türkmən dilində art- formasında “təmizləmək” mənasında işlənir: qarı artmaq (6, 52) Maraqlıdır ki, artmaq feili türkmən dilinin dialektlərində “süpürmək” mənasında işlənir: Ma:ma, daşarı:nı ö:zün ardıver – “Ana, bayır ardıver – “Ana, bayır hissəni özün süpür”

Azərbaycan ədəbi dilində “arı” sözünün “təmiz” mənasına rast gəlinmir, arxaikləşmişdir. Bu sifəti “təmiz, saf, xalis” sözləri əvəz etmişdir. Lakin “arı” sifətinin semantik strukturunun nüvəsini təşkil edən “təmizlik, saflıq” sememi “arıt”, “arıtla”, “arıtmaq”, “arın” fellərinin tərkibində qalmışdır. Folklor materiallarında, dialekt və şivələrimizdə bu söz özünü göstərir: Aydan arı, sudan duru; Düyü arıtmaq və s. “Arı” sözünün “təmiz” mənası dilimizin Ağdam, Qazax, Tovuz, Şamaxor, Şahbuz, Füzuli şivələrində mühafizə olunmuşdur.

Türk ədəbi dilində isə “arı” sözünün həşərat mənasından başqa aşağıdakı mənələri ifadə etdiyi göstərilir: 1. Təmiz, münezzeh. 2. Yabancı şeylerden arınmış, katışıqsız, saf, halis.

3. Günahsız (12, I, 83) “Arınmaq” feili isə : 1. Temizlenmek. 2. Katışıqsız, arı duruma gəlmək (12, I, 84) şəklində izah edilir.

Qaqauz dilində arıtma// arıma feili “yorulmaq,gücdən düşmək” mənələrində işlənir. (6, 55) Bu dildə qədim mənə itmişdir.

Göründüyü kimi, “arı” sözünün ilkin mənası oğuz qrupu türk dillərində eyni olsa da, zaman keçdikcə diferensiasiya gedərək, dillərin bəzilərində fərqli mənələrdə işlənməyə başlamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri: Dastanlar, Bakı: Yazıçı- 1987
2. Древнетюркский словарь, Л.:Наука, 1969.
3. Əliyeva Z. Türk dillərində sifət. Bakı: 2011 Elm və təhsil
4. İmadəddin Nəsimi. 5 cild, Bakı: Elm, 1985
5. Kaşğarlı Mahmud . Divani lüğət-üt türk: 4 cildə, I c., Bakı: 2006
6. Гагаузско-русско-молдавский словарь, Москва, «Советская энциклопедия», 1973
7. Oğuznamə. Bakı: Şərq-Qərb, 2006
8. Рамстедт.Г.И. Введение в алтайское языкознание Морфология. М.,1957
9. Seyid Əhməd Cəmaləddin İbn Mühənnə- Hilyətül-insan və həlbətül- lisan, Bakı: 2008, Kitab aləmi.
10. Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidlərinin dili., Bakı, Maarif, 1993
11. Tarama sözlüyü, I cild, Ankara, 1943
12. Türkce sözlük 1 A-J Atatürk Kültür, Dil ve tarih yüksek kurumu Türk Dil Kurumu Yeni baskı, Ankara, 1988

РЕЗЮМЕ

СЕМАНТИЧЕСКАЯ ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ ПРИЛАГАТЕЛЬНОГО «ПЧЕЛА» В ОГУЗСКОЙ ГРУППЕ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ

Ахмедова Эльдемир Т. Р.

Бакинский славянский университет, Азербайджан

В данной статье рассматривается семантическая дифференциация прилагательного «пчела» в огузской группе тюркских языков. Греческое слово «semasia» означает «значение, идея», а слово «differentia» латинского происхождения означает «различие, разделение». Таким образом, термин семантическая дифференциация относится к понятию «смысловая дифференциация». Семантическая дифференциация – это различие в значении слов в процессе развития языка. В древние времена слова, которые происходили из одного корня и использовали одно и то же значение, постепенно стали

дифференцированными и дали разные значения. Для изучения истории изменения значения каждого слова исследуемого в статье были использованы не только древние письменные памятники, орхон-енисейские памятники, книга «Деде Коргуд», а так же словари: древнетюркский словарь, «Диван» М.Кашгари, словарь Радлова, справочные словари, письменные тюркские языки, их диалекты. Цель статьи раскрыть процесс семантической эволюции прилагательного «пчела» в тюркских языках огузской группы, которое в огузской группе употребляется в одном смысле, а в другом в тюркском языке с разными смысловыми значениями.

Ключевые слова: дифференциация, лексический, семантический, значение, прилагательное

SUMMARY THE SEMANTIC DIFFERENTIATION OF ADJECTIVE “ARI” IN OGHUZ GROUP TURKIC LANGUAGES

Ahmadova Eldemir T. R.

Baku Slavic University, Azerbaijan

This article deals with the semantic differentiation of adjective “ari” in Oghuz group Turkic languages. The Greek word *semasia* means “meaning, idea” and the word *differentia* of latin origin means “difference, separation”. The term “semantic differentiation” refers to the term “difference in meaning”. Semantic differentiation is the difference in the meaning of words during the language development process. In ancient times, words of the same root, having the same meaning, gradually began differentiating and expressed different meanings. For the purpose of studying the meaning of each of the words studied in the article, the attention was paid not only to the ancient written monuments, but to Orkhon-Yenisey monuments, the epic “Kitabi-Dada Gorgud”, dictionaries, ancient Turkic dictionary, M. Kashgarli’s “Diwan –Lughat al-Turk”, Radlov’s dictionary, the historical dictionary of Turkic languages, spelling and explanatory dictionaries of both languages, written monuments, modern Turkic languages, their dialects and poems. The purpose of the article is to examine the semantic evolution of “ari” in Oghuz group in the Turkic language and to describes which has one semantic meaning in one language of Oghuz group, but in the other language of the same group, or the same semantic meaning is given by the different words.

Key words: differentiation, lexical, semantic, meaning, adjective

LINGUISTIC FEATURES OF LEADERSHIP SPEECHES

Alakbarzadeh S.T.

Foreign Languages Department of Azerbaijan State University of Economics, Azerbaijan

***“We have ensured this victory thanks to professionalism, heroism and national spirit.
We have completed our historic mission.”***

The President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev

Summary. The aim of the study is to investigate linguistic features of leadership speeches. The research also contributes to understanding of the concept of communicative leadership. There is an attempt to discover how leaders were able to utilize the rich resources of language to communicate their visions with their listeners-followers. The best leadership communication with listeners is based on shared values and vision. The bright and unforgettable speeches of leaders with different cultural environments are presented in the article.

Key words: leader’s speech, linguistic analysis, political discourse, patriotism, political communication, presidential discourse.

#KarabakhisAzerbaijan- Karabakh is Azerbaijan the slogan by the President of the Republic of Azerbaijan, the Commander-in Chief of the Armed Forces, Ilham Aliyev that encouraged his listeners-people to see themselves in shared vision and values. Inspired Azerbaijani people, heroic sons of Azerbaijan within 44 days liberated our lands in 2020 that had been under the occupation for almost 30 years by Armenian occupants, liars, vandals and criminals. I have always been proud that I am an Azerbaijani and today I am proud of victorious Azerbaijan!

Language has a magical property and power: when we speak or write we craft what we have to say to fit the situation or context in which we are communicating. However, at the same time, how we speak or write creates that very situation or context. On the different levels of the discourse, we can see that the social features of

the participants play an important role in the context, such as gender, classes, ethnics, age, social status and so on. The relationship between discourse and context is a dialectical one. Discourse is not only in and under the effect of context, but also influences, establishes or transforms context.

The aim of the research is to investigate linguistic and cultural features of leadership and communication, focusing on leaders' perceptions of their attitudes and experiences related to these constructions. The research also contributes to understanding of the concept of communicative leadership.

Discourse analysis can be divided into five categories from the angle of method, that is, linguistic analysis, cognitive analysis, social-cultural analysis and critical analysis. The vision as a leadership competency became prevalent in the literature in the 20th century, as the literature on theories of charismatic and transformational leadership (Conger & Kanungo, 1987; Larwood et al., 1995; Nanus, 1992) contained guidance for leaders to have a vision. Weber was one of the first scholars, to mention vision when he wrote in the late 1940s of charismatic leadership. Weber used the term —charisma to describe secular leaders, expanding the term beyond its traditional meaning of —a gift from God, to include all leaders who attract followers through their exceptional powers. [6, 19] Leaders attract their audience by sensory elements as hear, see, taste, smell and touch vision, use of metaphors that portrays a vision in a vivid manner, clarify, express certain emotions or interpret reality. The Use of Language in Visionary Discourse there can be no doubt that certain language choices were responsible for these 5 great speeches being visionary and compelling to the listener-followers: It is, after all, through language that the visions, values were communicated by the orators. [2, 90]. The shared values were expressed linguistically through judgment, appreciation engagement, amplification references to people. The use of the resources of judgment was striking in the texts. All five orators drew upon these resources to communicate their stance on what was good and what was bad. As suggested in the cross-case analysis, those values that we share were stated in positive judgment terms and the values that they share. The bright and unforgettable speeches of leaders with different cultural background as ***“How happy is the one who says, “I am a Turk.” by M. K. Atatürk; “The flag once raised shall never fall!” by M.A. Rasulzadeh; “I have always been proud and I am proud today that I am an Azerbaijani” by H. Aliyev, “The desire to win is born in most of us” by M. Thatcher; “We are Americans. God bless you” by R. Reagan*** have become the motto of the nations that their leaders communicated with.

Since then, various scholars have added the concept of the charismatic leader. Conger and Kanungo identified five leadership behaviors that are likely to be seen as charismatic: possessing a vision that is unique and attainable; demonstrating personal commitment and risk taking; demonstrating confidence and personal power. [1, 650] To make the vision vivid in the minds and hearts of the listener-followers, the leader should use the rich resources of augmentation and amplification: enrichment at the stage of the speech. One of actual problems of modern researches is language and power correlation [3, 63]. The presidential discourse has definite purposes and is characterized by a constant set of the speech acts representing pragmatical structure of a discourse that reflects its ritual character. Such constant speech acts in pragmatical structure of a presidential discourse is the following: the analysis of a political and economic situation in the country, the success promise, appeals to the nation to support of the presidential course, confirmation partner and friendship with other countries. In a national discourse, political and patriotic discourses reflect social, cultural and linguistic changes and broadcast information, significant for all representatives of cultural space. The steady set of the speech acts forming pragmatical structure of a presidential discourse, can be considered as cultural motivated.

Mustafa Kemal Atatürk, (19.05. 1881– 10.11.1938), surname, Atatürk meaning "Father of the Turks" who was an Ottoman and Turkish army officer, revolutionary statesman, writer, and the first President of Turkey. He is credited with being the founder of the Republic of Turkey. He delivered a patriotic and very warm speech delivered on the tenth anniversary of the foundation of the republic: ***“The Great Turkish Nation, you have heard me speak on many occasions over the last fifteen years promising success in the tasks we undertook. I am happy that none of my promises has been false ones that could have shaken my nation's confidence in me. The Turkish nation, I express my heartfelt wish that you will celebrate, after each decade elapsing into eternity, this great national day, in greater honor, happiness, peace and prosperity.”*** Atatürk's statement as ***“Ne mutlu Türküm diyene!”*** ***“How happy is the one who says, I am a Turk.”*** is still used as an inspirational motto of Turkish people. This speech brought together an interpretation of history of the Ottoman Empire, an account of the Turkish independence struggle as culmination of the Turkish nation, and a vision of the new Turkey as a progressive nation-state.

In 1953, on May 28, the founding father of Azerbaijan Democratic Republic, Mammad Amin Resulzadeh (31. 01. 1884 - 06.01.1955) delivered his famous and patriotic speech to the Azerbaijani Nation. The speech was broadcasted on Voice of America from Washington. He spoke about struggle of Azerbaijan against the Russian empire: ***“By declaring its independence in May 28, 1918, Azerbaijani nation made its historic dream to become a reality. Azerbaijan was able to apply the most important ideology and slogan of the times; every nation has the***

right for self-determination. I also want to pay my respect to the people who died for Azerbaijani freedom on May 28 and finish my speech with a small poem, which depicts our biggest dream of united and independent Azerbaijan” another bright example “*Sən bizimsən, bizimsən, durduqca bədəndə can, Yaşa, yaşa, çox yaşa, ey şanlı Azərbaycan! Bir kərə yüksələn bayraq, bir daha enməz! As long we are alive, we love you with our hearts and souls. Long live glorious Azerbaijan! The flag once raised shall never fall!*” The shared values of Independent Azerbaijan were expressed linguistically through judgment, appreciation references to people. Amplification: augmentation also has a role to play in this stage. M. Rasulzadeh’s used the amplified **shall** instead of **will** in the texts, again with the purpose of strengthening his vision.

Patriotic and famous speech of the prominent politician, the architect of modern Azerbaijan Democratic Republic, national leader, the pride of the Azerbaijani people, the greatest orator, communicator Heydar Aliyev (10.05.1923 – 12.12.2003), the third president of the Republic of Azerbaijan:” *This day is a historical and remarkable day for me. I want to express my deep gratitude, respect, love to the citizens of Azerbaijan, all the Azerbaijani people for their trust. I want to assure you that I shall be faithful to my people and devote all my energy to the future development of Azerbaijan*” another bright example “*Hər bir insan üçün milli mənsubiyyəti onun qürur mənbəyidir. Həmişə fəxr etmişəm və bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam*”- “*Everyone is proud of their national identity. I have always been proud and I am proud today that I am an Azerbaijani*”. His powerful, patriotic and motivated speech united all the Azerbaijanis around the world. The appraisal resources of amplification: both augmentation and enrichment are evident in the texts. Examples of amplification: augmentation include H. Aliyev’s increased devotion to his nation. His speech is filled with shared values and high ideals, and it is rich in moral overtones. Heydar Aliyev with his charisma and vision, fortitude, strong will and personal integrity took top positions in the security and power system of the world’s one of the two mighty powers of the XX century.

Political motivational speech of the 71st prime minister of Great Britain Margaret (13.10.1925-08.04.2013), the first woman, took this post, and also the first woman who has become the prime minister of the European state, calling her nation for a victory “*The desire to win is born in most of us. The will to win is a matter of training. The manner of winning is a matter of honor.*” or “*Richness of the country it is possible to build even on total absence of natural resources; the most important resource is the person. The state needs only to create to it a basis for development*” can serve as an example a patriotic discourse. “*Let us strive on to finish the work we are in, to do all which may achieve and cherish a just and lasting peace among ourselves and with all nations.*” What puts the spine in the “Iron Lady” speech? A strong, declarative voice: No hesitating “you knows” or “likes” in this speech. “Let us,” “we must” are her call-to-action constructions. This is old-school rhetoric, and it works in a speech that ultimately helped her to rise to lead a nation.

Continuing the American political oratory tradition, the 40th president of the USA, Ronald Reagan (02. 06. 1911 – 06.05. 2004)) joined Abraham Lincoln and Franklin Roosevelt as one of American history’s greatest orators. Earning the nickname “The Great Communicator,” Ronald Reagan’s rhetorical skills propelled his political career, contributing to his gubernatorial and presidential election successes. The reason of Reagan’s success was his voice. In many decades when he already became a president, the Times magazine wrote: “*None has ever had such a characteristic and bewitching voice since Kennedy’s time. At very necessary moments it gets silent, hardly audible, and juiciness in intense situations*”. Yet Reagan differed with delightful ability to improvisation. Here is one of his greatest speeches: “*Our best effort and our willingness to believe in ourselves and to believe in our capacity to perform great deeds, to believe that together with God’s help we can and will resolve the problems which now confront us. After all, why shouldn’t we believe that? We are Americans. God bless you, and thank you.*” or “*We the people*” tell the government what to do, it doesn’t tell us.” Reagan believed that the content of his speeches is of great success. With strong vision of promoting a spirit of national unity throughout the speech presentation, he included many uniting phrases such as “all of us together”, inserted the words “us”, “we”, “our” and other words to its effect.

In conclusion, we would like to highlight that the language can be a powerful tool to convince others and make them cooperative. It is leaders’ competence to have a vision. Vision is an idea of the future; it is everything for a leader. It is utterly indispensable as vision leads the leader. It paints a target. It is the fire lighter for others who follow that leader. National character, deep mentality, culture of any people is reflected in the speech of its strongest leader with vision. Powerful, patriotic and cultural motivated speech becomes imperious thanks to the strongest and patriotic personalities. Traditional determination of patriotism as love to the country assumes that the lexicon of a patriotic discourse possesses bigger estimation, positive coloring and an emotional height. These parameters serve as the main differentiation of lexical and semantic plans of political and patriotic discourses. Despite all variety of means and forms of political communication, a patriotic discourse is more positive on nature of action and it is directed on consolidation of representatives of this or that lingo-cultural space.

REFERENCES

1. Conger, J., & Kanungo, R. (1987). Toward a behavioral theory of charismatic leadership in organizational settings. *Academy of Management Review*, 12(4), 647-837.
2. Debrah J. Martin *Communicating Vision*, 2011: A Linguistic analysis of leadership speeches, Andrews University
3. Fairclough N. 2001 *Language and power*, 2nd. London: Longman
4. Larwood, L., Falbe, C., Kriger, M., & Miesing, P. (1995, June). Structure and meaning of organizational vision. *Academy of Management Journal*, 38(3), 740-769.
5. Nanus, B. (1992). *Visionary leadership*. San Francisco: Jossey-Bass.
6. Weber, M. (1947). *The theory of social and economic organization*. Glencoe, IL: Free Press.
7. Дейк ван Т. А. Язык. Познание. Коммуникация. М.: Прогресс, 1989. С. 5-11.

XÜLASƏ LİDER NİTQİNİN LİNGVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ Ələkbərzadə S.T.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Azərbaycan

Tədqiqatın məqsədi lider nitqinin lingvistik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsidir. Məqalədə liderin zəngin dil qaynaqlarından istifadə edərək fikirlərini təsirli bir şəkildə dinləyicisinə çatdırma vasitələri araşdırılır. Liderin dinləyicisi ilə ən effektiv ünsiyyəti onları birləşdirən dəyərlər və baxışlar əsasında qurulur. Məqalədə fərqli mədəni mənsubiyyəti olan liderlərin parlaq və unudulmaz nitqləri təqdim olunur.

Açar sözlər: lider nitqi, lingvistik təhlil, siyasi diskurs, vətənpərvərlik, siyasi ünsiyyət, prezident diskursu.

РЕЗЮМЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РЕЧИ ЛИДЕРА Алекберзаде С.Т.

Азербайджанского государственного экономического университета, Азербайджан

Целью исследования является изучение лингвистических особенностей речи лидера. Исследование способствует пониманию концепции коммуникативного лидерства. Предпринята попытка выяснить, как лидерам удастся донести свои взгляды до слушателей и убеждать их, используя богатые языковые ресурсы. В статье рассматриваются яркие и незабываемые выступления лидеров разного культурного происхождения.

Ключевые слова: речь лидера, лингвистический анализ, политический дискурс, патриотизм, политическая коммуникация, президентский дискурс.

E SAİTİ VƏ DAMAQ AHƏNGİ Əliyev E.T. *Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan*

Xülasə. Tədqiqatda e saiti başlayan sözlərin damaq ahənginə tabe olma dərəcəsi araşdırılmışdır. Bunun üçün tədqiqata 1555 söz cəlb olunmuşdur. Tədqiqat nəticəsində e sait fonemi söz kökündə və sözün ilk hecasında daha güclü mövqeyə malik olduğu, e saiti həm müasir Azərbaycan dilində, həm digər türk dillərində, həm də dialektlərimizdə mövcudluğu, söz sonuna doğru e saitinin işləkliyinin zəifləməsi, e saitinin ö,i və ə saitlərinə keçidinin mövcudluğu, ö saiti kimi e saitinin də müasir Azərbaycan dilində işləkliyinin zəif olmağı araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Ahəng qanunu, sinharmonizm, e saiti, fonem.

Dilimizdə sait səslər və ahəng qanunu daim dilçi alimlərin diqqətində olmuşdur. Bu sahədə B.Çobanzadə, Ə.Dəmirçizadə, A.Axundov, M.Yusifov, F.Kazımov, F.Zeynalov, R.Məmmədov, B.Xəlilov və b. tədqiqat əsərləri mövcuddur. Belə tədqiqatlar əsasında bu qanunun fonetik hadisə kimi, sinharmonizm kimi yox, məhz türk dillərinin əsas fonetik qanunu olduğu dəqiqləşmişdir. Bu tədqiqatda isə E saiti ilə başlayan sözlər və onların ahəng qanununa tabe olma faizi tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Ə.Dəmirçizadə E saitindən bəhs edərkən yazır: "...ön sıra, dilortası (incə), yarımqapalı, dodaqlanmayan bir saitdir. Azərbaycan dilində e saiti ə saitindən qapalı, i saitindən açıqdır. Bu saitin tələffüzündə dilin orta hissəsi sərt damağa doğru xeyli yuxarı qalxır, dilucu ön alt dişlərə doğru uzanır, lakin dişlərə toxunmur, ağız

boşluğunun arxa hissəsinə nisbətən ön hissəsində kiçik bir nov əmələ gəlmiş olur. Dodaqlar isə yan küncələrə doğru az dartılmış bir vəziyyət alır; alt çənə i saitinin tələffüzündəkindən bir az gen açılmış olur və dişlər dodaqların arasında azacıq görünür” [1, s.43]

Azərbaycan ədəbi dilində e saiti məhdud məqamda, həm də ən az işlənən saitlərdəndir. Fərhad Zeynalov “Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası” kitabında yazır: “*e* saiti müasir türk dillərinin hamısında (tatar və çuvaş dilləri istisna omla) müşahidə olunan *e* (*ə*) saiti açıq və qapalı variantlara malikdir. Bu dillərdə rus mənşəli *ə* saiti də işlənir. Bu sait istisnasız olaraq bütün türk dillərində müşahidə olunur”[2, s.20]. Əsil Azərbaycan sözlərində *e* saiti ancaq birinci hecəda (el, ev, sel, yel, get, yeddi, beş), alınma sözlərdə isə digər digər hecalarda da ola bilər (epos, elektrik, telefon, televizor).

Prof.Məhərrəm Erginin “Türk Dil bilgisi” əsərində yazır: “Türkçədə bilhassa konuşma dilində açıq *e* yanında bir də qapalı *e* vardır. Yalnız açıq *e* kullanılır... *e*, *i-e* dəyişikliyi bir safhası olup açıq *e* ilə *i* arasında bir vokaldır”[3, s.57]

Müasir Azərbaycan dilində *e* saiti ilə başlayan bütün sözləri təhlilə cəlb etdikdə aşağıdakı mənzərənin şahidi oluruq:

E saiti ilə başlayan və damaq ahənginə tabe olan sözlərin dilimizdə ümumi sayı 524-dür.

Cədvəl 1.1. Saiti ilə başlayan və damaq ahənginə tabe olan sözlərin miqdarının hecaların sayından asılılığı

Sözlərin sayı		Hecaların sayı							
Saitlər		2	3	4	5	6	7	8	9
Q A L I N	A	325	879	906	371	101	19	1	1
	O	113	317	318	104	20	2	0	0
	I	0	0	0	0	0	0	0	0
	U	66	210	241	103	23	4	0	0
İ N C Ə	E	71	175	158	74	36	9	1	0
	ə	190	441	443	186	59	12	2	1
	Ö	81	177	154	71	30	21	8	1
	I	117	268	367	229	82	18	4	0
	Ü	67	208	178	79	21	1	0	0

İkihecalı sözlər: E saiti ilə başlayan və damaq ahənginə tabe olan ikihecalı sözlərin dilimizdə ümumi sayı 71-dir. Məsələn: Even(-lər), estet, esse, enter, ekspers, effekt, elti, elsiz, elmsiz, elmi, ellips, ellinq, ellik, elli, elit, elçi, efir, ediş, edikt, edi, eyzən, eyni, eynən, eynək, eymə, eylə, eriş, epik, ensiz, enmək, enli, eniş, enim və s.

Üçhecalı sözlər: E saiti ilə başlayan və damaq ahənginə tabe olan üçhecalı sözlərin dilimizdə ümumi sayı 175-dir. Məsələn: Eksteryer, edelveys, efemer, element, emblemlı, eltökən, eltilik, elmvermə, elmverən, elmsizlik, elmlilik, elmlənmək, elliptik, ellipsis, ellinizm, ellikcə, elləşmək, elitlik, elətmə, eləmək, eləcə, elektrik, elçilik, elçibəy, elbəyi, ekstensiv, eklektik, efirli, effektiv, enişlik, enəcək, endirtmə və s.

Dördhecalı sözlər: E saiti ilə başlayan və damaq ahənginə tabe olan dördhecalı sözlərin dilimizdə ümumi sayı 158-dir. Məsələn: Elmləndirmək, elmsevərlik, elmləndirmə, ellinçilik, elləşdirmə, ellətdirmə, elementli, elçiləmək, elçigətmə, elçidüşmə, elçibəyilik, eksperiment, efirlətmək, ediləşmək, edicilik, eynilətmək, endirilmək və s.

Beşhecalı sözlər: E saiti ilə başlayan və damaq ahənginə tabe olan beşhecalı sözlərin dilimizdə ümumi sayı 74-dür. Məsələn: Elmləndirilmək, ellikləşdirmək, elektriclənmək, elektricləkmə, eynitezlikli, eyninəgəlmə, eynimənşəli, eyniqıymətli, eynidəyərli, eyniböyüklük, enlisifətli, enlikürəkli, enləndirilmək, energetiklik və s.

Altıhecalı sözlər: E saiti ilə başlayan və damaq ahənginə tabe olan altıhecalı sözlərin dilimizdə ümumi sayı 36-dır. Məsələn: ellipsəbənzərlik, ellikləşdirilmək, elektrik-ləşdirmək, efirləşdirilmə, eyniölçülülük, eynimənşəlilik, eyniləşdirilmək, eynidəyərlik, eynibicimlilik, eybəcərləşdirmək, eybəcərcəsinə və s.

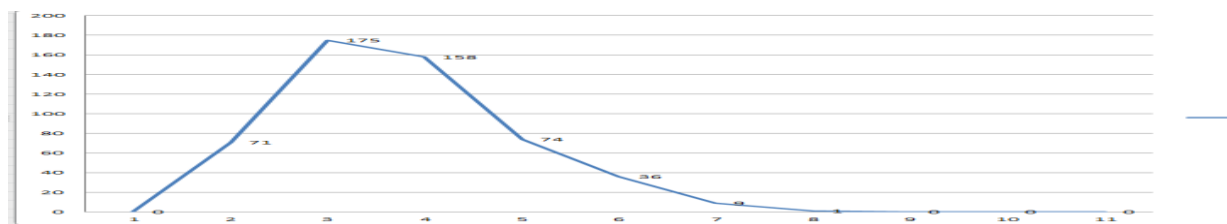
Yeddihecalı sözlər: E saiti ilə başlayan və damaq ahənginə tabe olan yeddihecalı sözlərin dilimizdə ümumi sayı 9-dur: Elektrikötürücü, elektricləşdirilmək, elektricləşdirilmə, elektricləşdirici, elektricləşdirilmə, eybəcərləşdirilmək, eybəcərləşdirilmə, ermənixislətlilik, epiteləbənzərlik.

Səkkizhecalı sözlər: E saiti ilə başlayan və damaq ahənginə tabe olan səkkizhecalı sözlərin dilimizdə ümumi sayı 1-dir: Elektricləşdirilmə.

E saiti ilə başlayan və damaq ahənginə tabe olan sözlərin ahəngə tabe olma dərəcəsi üçhecalı sözlərə qədər artan sıra ilə dördhecalılardan başlayaraq azalan sıra ilə gedir.

E saiti ilə başlayan sözlər

E saiti ilə başlayan və damaq ahəngini pozan sözlərin dilimizdə ümumi sayı 1031-dir

Qrafik:1. 4. E saiti ilə başlayan və damaq ahənginə tabe olan sözlərin miqdarının hecaların sayından asılılığı

İkihecalı sözlər: E saiti ilə başlayan və damaq ahənginə tabe olmayan ikihecalı sözlərin dilimizdə ümumi sayı 47-dir. Məsələn: Ezam, eyvay, eyyham, evdar, etnos, etap, eşqbaz, era, epos, emal, eldaş, elat, elan, elam, ekran, ehsan və s.

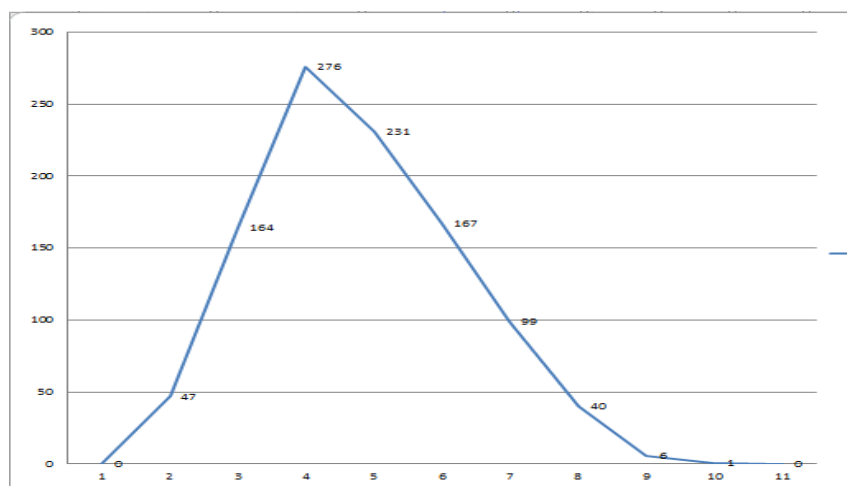
Üçhecalı sözlər: E saiti ilə başlayan və damaq ahənginə tabe olmayan üçhecalı sözlərin dilimizdə ümumi sayı 164-dür. Məsələn: Ezoplvansızuq, eyvansız, eyham-sız, evyırma, evrika, evpulu, evdarlıq, evalan, etnoqraf, etiraz, etina, etimad, etibar, eşolma, eşqbazlıq, estonca, erotik, eralıq, eponim, epiqon, endoskop, endogen və s.

Dördhecalı sözlər: E saiti ilə başlayan və damaq ahənginə tabe olmayan dördhecalı sözlərin dilimizdə ümumi sayı 276-dır. Məsələn: Entomoloq, ezamiyyət, eyniyollu, eynioxlu, eyməğiz, evyıranlıq, evləryıxan, evdovşanı, evadamı, etnoqrafik, etnogenez, etinasız, etimadsız, etiqadsız, etiqadla, etikalıq, eskimosca, eroziya və s.

Beşhecalı sözlər: E saiti ilə başlayan və damaq ahənginə tabe olmayan beşhecalı sözlərin dilimizdə ümumi sayı 231-dir. Məsələn: Ezopsayağı, ezamolunma, ezamedilmə, eynivaxtlılıq, eynioxluluq, eyniməzmunlu, eyniadlılıq, enişyuxarı, emosional, embrioloji, emaledici, emalatxana, elipsvarılıq, ellərarası, elektrotəhlil, elektrorele və s.

Altıhecalı sözlər: E saiti ilə başlayan və damaq ahənginə tabe olmayan altıhecalı sözlərin dilimizdə ümumi sayı 167-dir. Məsələn: Eynizamanlılıq, eynimənəllilik, evquraşdırıcı, etnopsixoloji, etnobotanika, etinasızolma, etimologiya, etimadsızolma, etidallıqetmə, etalonlaşdırmaq, etalonlaşdırmaq, eşikağasıllıq, estakadayanı, estakadaqurma, esxatalogiya, epopeyayazan və s.

Yeddihecalı sözlər: E saiti ilə başlayan və damaq ahənginə tabe olmayan yeddihecalı sözlərin dilimizdə ümumi sayı 99-dur. Məsələn: Ezofaqoskopiya, etnososioloji, etnoslararası, etnopsixologiya, etinasızcasına, etibarsızcasına, estradayaoxşarlıq, estakadaqayırma, epiqonçuluqetmə, epidemioloji, elektrovozqayırma, elektroterapiya və s.

Qrafik:2. 4. E saiti ilə başlayan və damaq ahənginə tabe olmayan sözlərin miqdarının hecaların sayından asılılığı

Səkkizhecalı sözlər: E saiti ilə başlayan və damaq ahənginə tabe olmayan səkkizhecalı sözlərin dilimizdə ümumi sayı 40-dır. Məsələn: Ezofaqokardioqram, evakuasiyaetmə, etimadsızlıqgöstərmə,

eşikağasıbaşılıq, eroziyayauğrama, epidemiologiya, enerjiquaşdırıcı, emulsiyatəmizləyən, emulsiyatəmizləmə, elektromodelləşdirmək, elektrometallurgiya, elektroenergetika və s.

Doqquzhecalı sözlər: E saiti ilə başlanan və damaq ahənginə tabe olmayan doqquzhecalı sözlərin dilimizdə ümumi sayı 6-dır: Evakuasiyaolunma, epidemiyalararası, elektrolüminessensiya, elektrokardiografiya, elektrofiziologiya, elektroensefaloqrafik.

Onhecalı sözlər: E saiti ilə başlanan və damaq ahənginə tabe olmayan onhecalı sözlərin dilimizdə ümumi sayı 1-dir: Elektroensefaloqrafika.

E saitinə nəzərdən keçirdikdə görürük ki, e saiti ilə başlayan və damaq ahənginə tabe olmayan sözlərin ahəngi pozma dərəcəsi dördhecalı sözlərə qədər artan sıra ilə beşhecalılardan başlayaraq azalan sıra ilə gedir.

Tədqiqat nəticəsində məlum oldu ki,

a) *e saiti fonemi söz kökündə və sözün ilk hecasında daha güclü mövqeyə malikdir.*

b) *e saiti həm müasir Azərbaycan dilində, həm digər türk dillərində, həm də dialektlərimizdə mövcuddur.*

c) *söz sonuna doğru e saitinə işləkliyi zəifdir.*

d) *e saitinə ö,i və ə saitlərinə keçidi mövcuddur.*

e) *ö saiti kimi müasir Azərbaycan dilində işləkliyi zəifdir.*

ƏDƏBİYYAT

1. Ə.Dəmirçizadə Müasir Azərbaycan dili I hissə.Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya Bakı-2007, “Şərq-Qərb”, 256 s.

2. F.Zeynalov Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası Bakı-2008, 354 s.

3. M.Ergin Türk dil bilgisi İstanbul-1998, “Bayrak Basım” 406 s.

4. M.Yusifov Azərbaycan dili fonetikasının əsasları Bakı-2012, “Elm və təhsil” 320 s.

РЕЗЮМЕ

ЗВУК “Е” И НЕБНАЯ ГАРМОНИЯ

Алиев Э.Т.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В исследовании рассматривается степень соответствия вкусовой гармонии слов, начинающихся с гласной «е». Для этого в исследовательской работе было задействовано 1555 слов. В результате исследования гласная фонема «е» имеет наиболее сильное положение в корне и в первом слоге слова, наличие гласной «е» в современном азербайджанском, других турецких языках и диалектах, ослабление гласной «е» ближе к концу слова «е», и доступность гласной «е» превращается в ö, i, ə, гласная «е» становится слабой по мере того, как гласная «ö» в современном азербайджанском языке становится слабой.

Ключевые слова: закон гармонии, сингармонизм, гласная е, фонема.

SUMMARY

SOUND “E” AND PALATAL HARMONY

Aliyev E.T.

Sumgayit State University, Azerbaijan

The study deals with the degree of compliance to the palate's harmony of the words beginning with the vowel “e”. For this aim, 1555 words were involved in the research work. As a result of the research, the “e” vowel phoneme has the strongest position in the root and in the first syllable of the word, existence the vowel “e” in modern Azerbaijani, other Turkish languages and dialects, the weakening of the vowel “e” towards the end of the word “e”, and availability the vowel “e” turn to ö,i,ə, the vowel “e” becoming weak as the vowel “ö” in modern Azerbaijan language are analyzed.

Key words: law of harmony, synharmonism, e vowel, phoneme.

SAYLAR ƏSASINDA FORMALAŞAN SABİT SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Əsədova M.F.

Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Qərb qrupu dialekt və şivələrində sabit söz birləşmələrinin bir hissəsi say olan birləşmələrdən ibarətdir. Tədqiqatlar sübut edir ki, qərb qrupu dialekt və şivələrində, sabit söz birləşmələrində çox sadə miqdar saylarından istifadə edilir, mürəkkəb saylara isə təsadüf edilmir. Kəmiyyət anlayışı yalnız dəqiq fənlərlə deyil, eyni zamanda dilçilikdə də geniş əlaqəsi vardır. Saylar müxtəlif mənə və struktura malikdir, frazeologizmlərin yaranmasında fəal iştirak edən say əsas vahid və komponentlərdəndir.

Açar sözlər: *Qərb qrupu dialektikası və şivələri, sabit söz birləşmələri, leksikologiya, say olan birləşmələri,*

Qərb qrupu dialekt və şivələrində sabit söz birləşmələrinin bir qismini komponentlərindən biri say olan birləşmələr təşkil edir. Bütün sabit söz birləşmələrində olduğu kimi, burada da saylar özlərinin konkret miqdar bildirmə xüsusiyyətini itirərək məcazlıq qazanır. Bəzi hallarda qeyri-müəyyən miqdar, bəzi hallarda isə miqdardan tamamilə uzaq bir anlayış ifadə edir. Məsələn: *yeddi dərədən su gətirmək* (Ayrım); *yeddi dərənin suyunu bir dərəyə calamax* (Ağdam) sabit söz birləşmələrinin birincisində “*yalan danışmaq*” və ikincisində isə “*işləri qarışdırmaq*” mənasını ifadə edir.

Azərbaycanlılar üçün rəqəmlər həmişə sirli mənə, sakrallıq ifadə edib. Rəqəmlərin simvolik mənası türk xalqlarını qədimlərdən bu günə qədər qorunub saxlanmışdır. Bu sakrallığı və simvolikliyi biz sabit söz birləşmələrinin yaratdığı mənalarda da görürük.

R.Xəlilov saylardan bəhs edərkən belə bir məsələyə diqqəti cəlb edir: “Şübhəsiz, kəmiyyət anlayışının, sayların tarixi yalnız riyaziyyatla deyil, dil ilə də qırılmaz surətdə bağlıdır. Təfəkkürün tarixi inkişaf prosesində kəmiyyət anlayışı, o cümlədən saylar getdikcə daha çox mücərrədləşmişdir” (1, səh. 4). Bu baxımdan saylar fikrin həm dəqiq kəmiyyət məzmununun ifadəsində, həm də mücərrəd fikrin ifadəsində böyük rola malikdir. Elə bu cəhətdən də saylar frazeoloji birləşmələrin tərkibində müxtəlif vəziyyətlərdə və funksiyalarda çıxış edir. Məsələn: *qırx quyunun suyunu bir quyuya calamax* (Cəbrayıl, Füzuli) – aranı qarışdırmaq, söz-söhbət salmaq; *qırx dul arvatnan ortada qalmaq* (Gəncə) – ələcsiz qalmaq; *qırx arşın quyunun dibinə düşmək* (Ağdam) – çıxılmaz vəziyyətə düşmək; *yeddi dərədən su gətirmək* (Ayrım) – bir məsələni həddindən artıq uzun izah etmək, bir hadisəni uzun-uzadı danışmaq; *yeddi dərənin suyunu bir dərəyə calamax* (Ağdam) – aranı qarışdırmaq, söz-söhbət salmaq; *yeddi fətirin içi göynəməx* (Cəbrayıl) – dərdi böyük gəlmək; *yeddi kəfən çürütməx* (Cəbrayıl) – ölüb-dirilmək; *yeddi qat qabıxdan çıxmax* (Şəmkir) – yorulmaq, dil tökmək, çox xahiş etmək; *yeddi qatınnan keçməx* (Gəncə) – kəsərli söz demək; *yeddi yetimnən bir dərədə qalmaq* (Ayrım) – ələcsiz qalmaq; *yeddi lər üstünə tapmax* (Cəbrayıl) yeddi pirə və ya məscidə nəzir deyib, niyyət edib murazna çatmaq; *yeddi yaylıx götürüb ağlamax* (Ağdam) və s.

Göründüyü kimi, qərb qrupu dialekt və şivələrində sabit söz birləşmələrində daha çox sadə miqdar saylarından istifadə edilir, mürəkkəb saylara isə təsadüf edilmir. Məsələn: *əlli arxın suyunu bir arxa calamax* (Cəbrayıl) – hər şeyi qarışdırmaq, özünü çaşdırmaq (*Ay arvad yenə əlli arxın suyunu bir arxa calaşdırdın, danışma*); *iki gözünü bir deşihdən çıxarmax* (Gəncə) – hədə-qorxu gəlmək məqsədilə işlədilir, yəni döyərəm, dalaşaram (*A koppa qızı, təmiz eylə, iki gözünü bir deşihdən çıxarajam*); *min dil tökmək* (Gəncə) – yalvarmaq (*Pulu almaxdan ötrü min dil töydüm*); *min işdən çıxmax* (Gəncə) – bütün pis işləri bacarmax (*Min işdən çıxıf, onnan saa kişi olmaz*).

Qərb qrupu dialekt və şivələrində müəyyən miqdar sayları ilə yanaşı qeyri müəyyən miqdar anlayışını ifadə edən sözlərlə də qarşılaşırıq ki, onlarda öz məzmunlarında say anlayışını ifadə edirlər. Belə frazeoloji birləşmələrdən biri Gəncə dialektində təsadüf etdiyimiz “*cırdaxan dəstəsi*” (çox adam, çox uşaq mənalarında) birləşməsidir. Cırdaxan bu dialektə “*qaraçı*” mənasında işlənir. Birləşmənin daxilində o öz leksik mənasını dəyişərək “*qeyri-müəyyən çoxluq*” anlamında işlənir: “*Başı cırdaxan dəstəsi gəlir, stolda heç nə qalmıyax, kefini pozma*” (Başı çox adam gəlir, stolda heç nə qalmıyacaq).

Sözsüz ki, bu dialekt qrupunda frazeoloji birləşmələrin tərkibində sayların işlənmə tezliyi də eyni deyil. Maraqlıdır ki, sadə müəyyən miqdar saylarından “bir” sayı qərb qrupunda yaratdığı semantik çalarlığı ilə digər saylardan fərqlənir. Bəzi əsərlərdə sayların, o cümlədən “bir” sayının frazeoloji birləşmə yaradıcılığındakı rolundan müəyyən münasibətlərlə bağlı bəhs etmişlər. Məsələn: Saylardan bəhs edən R.Xəlilov yazır: “Bir sayı, demək olar ki, sabit söz birləşmələri daxilində müstəqil şəkildə çıxış edə bilmir. Görünür, həmin sayın sinonimləri (tək, yalnız, təkə və s.) buna imkan vermir” (2, səh. 55). Azərbaycan dili frazeologiyasının əsas tədqiqatçılarından olan H. Bayramovun da fikrinə görə, tərkibində say olan sabit birləşmələr olduqca məhduddur və “fərqləndirici əlamətinə görə bunları tiplərinə ayırmaq da məqsədəuyğun deyildir” (3, səh. 112). Bəzi türkoloji əsərlərdə isə türk dillərində, xüsusən də oğuz qrupu türk dillərində “bir” komponentli frazeoloji

vahidlərin çoxluq təşkil etdiyi göstərilir (4, səh. 246). Araşdırmamız onu göstərdi ki, qərb qrupunda “bir” sayı frazeologizmlərdə kifayət qədər işləkliyə malikdir. Həm də frazeologizmlərdə “bir” sayı müxtəlif funksiyalara və mövqelərə malikdir. Qərb qrupunda “bir” sayının frazeoloji birləşmələrdə iştirakını aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. Birləşmə daxilində bir neçə sayın birgə işlənməsinə görə sabit söz birləşmələri.

a) Qərb qrupu dialekt və şivələrində bir qrup sabit söz birləşmələri iki müxtəlif sayın əsasında yaranır. Birləşmənin ümumi məzmununun tələbi ilə bu saylar fərqli səciyyəli olur. Belə ki, bu tip frazeoloji birləşmələrin bəzində “bir” sayının özü iştirak edir. Bu tip frazeologizmlər azlıq təşkil edir. İkinci sayın özünün də hansı vahid olması burada müəyyən rol oynayır. Həmin frazeologizmlərdə “bir” sayı ilə yanaşı, “iki, beş, yeddi, qırx, min”, hətta “bir” sayının özü də təkrarən işlənir:

Tədqiq edilən dialektlərdəki bəzi sabit söz birləşmələri isə iki müxtəlif saydan ibarət olur. Bunlarda sayların sıralanması da fərqli səciyyəlidir. Belə ki, bəzi birləşmələrdə “bir” əvvəl, digər saylar isə sonra işlənir; ikinci qrupda isə əvvəl digər saylar, sonra isə “bir” sayı gəlir. Bu saylar içərisində “iki, beş, yeddi, qırx, min” sözlərini xüsusilə göstərmək olar. Bu sayların da iştirak etdiyi frazeologizmlərə aşağıdakıları misal gətirmək olar: *bir yumub, beş tökmək*; *əlli arxın suyunu bir arxa calamax* (Cəbrayıl); *iki gözünü bir deşihdən çıxarmax* (Gəncə).

Nümunələrdən gördüyümüz kimi, bu frazeoloji birləşmələrdə “bir” sayı ilə paralel şəkildə işlənən saylardan biri də “iki, beş və əlli” saylarıdır: *“bir deyib, beş gülmək*; *bir yeyib, beş vermək*; *bir yumub, beş tökmək*” frazeologizmləri formalaşmışdır. *“Bir yeyib, beş vermək”* frazeologizmi “əliaçıq insanlara” aid edilir. Hərfi mənası *“özü bir yedikdə başqasına beş vermək”* deməkdir. Burada da “beş” sözü “bir” sözünə qarşı qoyularaq az-çox münasibətini özündə əks etdirir. *“Bir yumub, beş tökmək”* lüğətlərimizdə *“göz yaşı axıtmaq”* kimi təqdim edilsə də dialektlərdə, məsələn, Şəmkir (Şəmxor) şivəsində *bir sözün əvəzində beş söz demək* mənasında işlədilir.

Bu gün dilçilikdə sayların sakrallığından da bəhs olunur. Yəni “hər hansı bir dildə məişətlə, dini görüşlər, müxtəlif adət və ənənələrlə bağlı olaraq bəzi saylar daha tez-tez işlədilir. Bunlar müqəddəs, sevimli, əziz və qiymətli saylar hesab edilir. Dilçilik ədəbiyyatında bu məsələ sayların sakramentallığı adlanır” (5, səh. 29). Qeyd edək ki, dünya dilləri üzrə, əsasən, üç, beş, yeddi, səkkiz, doqquz, on iki, qırx, altmış, üç yüz altmış və s. sakral saylar sayılır. Azərbaycan dilində isə tədqiqatçıların fikrinə görə, əsas etibarilə bir, üç, yeddi, qırx sayları müqəddəs vahidlərdir.

Qərb qrupu dialekt və şivələrində sabit söz birləşmələrinin tərkibində iştirak edən saylardan biri də “qırx” sayıdır. Bu say bütün türk xalqlarında olduğu kimi, Azərbaycanlılarda da öz sakrallığını qoruya bilmişdir. Bunu dialektlərimizdə daha aydın görmək olur. “Bir zamanlar “qırx” sayı da türklərin təfəkküründə sayların sonu hesab edilmişdir. Dilimizdə bu sayla formalaşan yalnız bir frazeologizm var: *bir dili var, qırx açarı*. Bu frazeologizmin mənası lüğətlərdə “riyakar, ikiüzlü adam” kimi təqdim olunur” (6, səh. 69). Tədqiq edilən dialekt və şivələrdə biz “qırx” sayı ilə bağlı fərqli nümunələrlə rastlaşırıq: Məsələn, Cəbrayıl və Füzuli dialektlərində *“qırx quyunun suyunu bir quyuya calamax”* – işi qarışdırmaq, söz-söhbət yaratmaq; Gəncə dialektində *“qırx dul arvatnan ortada qalmaq”* – pis günə qalmaq; Ağdam dialektində *“qırx arşın quyunun dibinə düşmək”* – çətin işə düşmək və s.

b) Birləşmə daxilində yalnız bir sayının təkrar iştirak etdiyi sabit söz birləşmələri. Bu tipdən olan bəzi frazeologizmlərdə ümumilik məzmunu daha qabarıqdır, yəni, sayın əlaqələndiyi digər sözlə əlaqədə “bir” konkret say məzmunundan uzaqlaşaraq “bir” bədən üzvləri ilə (baş, ayaq, əl, diz və s.) əlaqələnir: *“Bir əli yağda, bir əli balda”* (çox dövlətli, imkanlı, hər cür şəraiti olan, əzizlənən), *“bir ayağı burda, bir ayağı gorda”* (çox qoca, ölümcül xəstə), *“bir əl, bir təpə qalmaq”* (çarəsiz qalmaq, tək-tənha qalmaq), *“bir qarın ac, bir qarın tox”* (kasıb, zor ilə dolanmaq), *“bir əli başında, bir əli dizində”* (ağlar günə qalmaq, çarəsiz vəziyyətə düşmək), *“bir yuxarı, bir aşağı baxmaq”* (çarəsiz, çıxılmaz vəziyyətə düşmək) və s.

Məlum olduğu kimi, felin inkarlıq şəkilçisi antonimlik yaratmır. Belə ki, “gedir” və “getmir” sözləri bir-biri ilə antonim deyil, amma bir frazeologizm daxilində paralel konstruksiyanın təkrar komponenti olaraq işləndikdə antiteza yaradır: *bir ayağı gedir, bir ayağı getmir*.

“Bir” sayının iştirakı ilə formalaşan və paralel konstruksiya şəklində olan frazeologizmlərin eləsi də var ki, burada say əslində kəmiyyətə məhdudluq anlayışı yaradır. *“Bir Allahın bilsin, bir də sən”* frazeologizmi öz aramızda qalsın, başqası bilməsin” anlamındadır. Bu frazeologizmdə olan “bir” sayım prosesi ilə bağlanır, yəni konstruksiyada nə qədər “bir” təkrarlanırsa, o qədər say nəzərdə tutulur.

2. Yalnız “bir” sayından ibarət olan frazeologizmlər

Qərb qrupunda bu say frazeoloji birləşmələrin müxtəlif yerində işlənərək rəngarəng funksiyalar daşıyır. Bu ifadələrdə maraq çəkən cəhətlərdən biri budur ki, onlardan “bir” sayını çıxarmaq mümkün deyil. Bu isə onu göstərir ki, həmin birləşmələrin formalaşmasında “bir” sayı əsas komponentlərdəndir. Belə frazeologizmləri də iki qrupa bölmək olar:

a) Bu frazeologizmlərin az bir hissəsində “bir” sayı ifadənin əvvəlində işlənir və daha çox qeyri-müəyyənlik bildirir və elə bu səbəbdən də onların bəzilərini hansı sözü ilə əvəz etmək olur: “*bir məssəvə qulluq etməy*” (Qazax-Borçalı şivələri) (məqsədi nədir, kimin tərəfindədir, mövqeyi nədir); “*bir çətənə külfət*” (Gədəbəy, Ayrım şivələri) (bir evdə bir neçə ailənin birgə yaşaması, ailə üzvlərinin çox olması) və s.

b) Frazeologizmlərin çoxunda isə “bir” birləşmənin ortasında işlənir.

Bu frazeoloji birləşmələr “bir” sayının iştirakına görə də iki qrupa bölünür. Bəzi birləşmələrdə “bir” sayının iştirakı vacibdir, onu birləşmədən çıxarmaq və ya başqa sözlə əvəz etmək mümkün deyil: “*yeri-göyü bir eləmək*”. Bu birləşmədən “bir” vahidinin çıxarılı bilməməsi həmin sözün birləşmə üçün əsas əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir. Və yaxud da, “*əl-ayağını bir yerə yığmaq*” (Ağdam, Şuşa) – evləndirmək, Bu sabit söz birləşməsində də bir sayını çıxarmaq mümkün deyil, çünki bir – sözünün tərkibdən çıxarılması mənə dəyişməsinə səbəb olur.

Bütün bu təhlillər bir daha sübut edir ki, qərb qrupu dialekt və şivələrində saylar müxtəlif mənə və struktura malik olan frazeologizmlərin yaranmasında fəal iştirak edən əsas vahidlərdən və komponentlərdəndir. Bu dil vahidləri birləşmənin daxilinə keçərək məcaziliyi daha da artırsa da, özləri daha çox həqiqi mənada çıxış edirlər və buna baxmayaraq onları birləşmənin tərkibindən çıxarmaq olur. Çünki bu zaman gözlənilən mənə itir.

ƏDƏBİYYAT

1. (6 -səh 69) Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962, 326 s.
2. (3-səh.112) Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsas-la-ı. Bakı: Maarif, 1978, 176 səh.
3. (1-səh 4) Xəlilov R.Y. Saylar. Bakı: Azərnəşr, 1978, 73 səh.
4. (2- səh.55) Xəlilov R.Y. Saylar. Bakı: Azərnəşr, 1978, 73 səh.
5. (5 - səh. 29) Xəlilov R. Müasir Azərbaycan dilində II və III növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında sintaktik əlaqə üsulları. //
6. Azərb. SSR AE-nin Məruzələri, XIV cild, Bakı: 1958, III. (4- səh.246)
7. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Bakı: Elm, 1978, 278 səh.

РЕЗЮМЕ

УСТОЙЧИВЫЕ СЛОВСОЧЕТАНИЯ ОБРАЗОВАННЫЕ НА ОСНОВЕ ЧИСЕЛ

Асадова М.Ф.

Бакинский славянский университет, Азербайджан

Западная группа состоит из числительных, входящих в состав фиксированных словосочетаний в диалектах и акцентах. Исследования показывают, что в диалектах и акцентах западной группы очень простые кардинальные числа и используются в фиксированных словосочетаниях, но составные числа не встречаются. Понятие количества (кардинала) имеет широкую связь не только с точными предметами, но и в лингвистике. Числа имеют разное значение и структуру, числительное, активно участвующее в формировании фразеологии, является одной из основных единиц и составляющих.

Ключевые слова: Западные групповые диалекты и акценты, фразеологизмы, фиксированные словосочетания, лексикология, числовые сочетания.

SUMMARY

STABLE WORD COMBINATIONS FORMED ON THE BASIS OF NUMERALS

Asadova M.F.

Baku Slavic University, Azerbaijan

The Western group consists of numerals that are part of fixed word combinations in dialects and accents. Research show that in the dialects and accents of the western group, very simple cardinal number and used in fixed word combinations, but compound numbers are not found.. The concept of quantity (cardinal) has a wide connection not only with exact subjects, but also in linguistics. Numbers have a different meanings and structures, the numeral that is actively involved in the formation of phraseology is one of the main units and components.

Keyword: Western group dialects and accents, phraseological units, fixed word combinations, lexicology, numeral combinations.

BALAŞ AZƏROĞLU POEZİYASINDA XALQ DİLİ

Hacıyeva Y.M.

Gəncə Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Məqalədə Balas Azəroğlunun ədəbi dili yaxşılaşdırmaq, söz ehtiyatını zənginləşdirmək və dil normalarını formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək üçün danışq dilindən istifadə üsulları araşdırılmışdır. Şeirlərində oxucu düşüncəsi, xalqın ruhu, xalq dili öz canlı ifadəsini tapır. Onun yaradıcılığında xalq şeiri üslubu aparıcı yer tutur, o, Azərbaycan poeziyasında xalq həyat tərzinin davamçısı kimi tanınırdı. Müasir ədəbi dilimizdə dil və üslub baxımından xüsusi yer tutan B.Azəroğlunun şeiri Azərbaycan dilinin zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Buna görə də əsərində istifadə olunan danışq dilindən götürülmüş sözlər dilin zənginləşdirilməsinin əsas mənbəyi hesab olunur.

Açar sözlər: kontekst, söz, polisem, söz ehtiyatı, ümumi lüğət, xüsusi söz ehtiyatı.

Balas Azəroğlunun ədəbi dilin təkmilləşdirilməsində, lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsində, dil normalarının formalaşmasında və inkişafında özünəməxsus xidmətləri olan sənətkarlardandır. Ədəbi dil tarixinin müəyyən mərhələləri bu dövrlərdə yaşayan söz sənətkarlarının adı ilə bağlıdır. Dil və üslub etibarı ilə müasir ədəbi dilimizdə xüsusi mövqeyi olan sənətkarların əsərləri mühüm sərvət təşkil edir. Belə sənətkarlardan biri də dil və üslub cəhətdən fərqlənən Balas Azəroğludur. Onun poeziyasında oxucunu düşündürmək, xalq ruhu, xalq dili özünün parlaq ifadəsini tapmışdır. Onun yaradıcılığı üçün xalq şeiri üslubu aparıcı olmuş, o, Azərbaycan poeziyasında xalqilik yolunun davamçısı kimi tanınmışdır. XX əsrdə bir sıra görkəmli şairlər kimi, Balas Azəroğlu da digər klassik şairlərimizin yolunu davam etdirmiş, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf edib zənginləşməsində özünəməxsus rol oynamışdır. Bu səbəbdən də Balas Azəroğlu poeziyasının dil xüsusiyyətlərini öyrənmək ədəbi dilimizin öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Poeziya yaradıcılığında dil amili həmişə aparıcı və sənət ömrü üçün həlledicidir. Janrın inkişafı dilin də irəliyə sıçrayışına təkan verir. Bunlar bir-biri ilə dialektik vəhdətdə inkişaf edir. Poeziyanın inkişafı dilin poetik leksikasına da daim təsir edir onu irəliyə doğru inkişaf etdirir. Buna görə də bütün dövrlərdə ədəbi prosesin inkişafında mühüm rol oynayan sənətkarlar dilin zənginliklərdən istifadə etməklə yaşadığı dövrün bədii dilinin inkişaf istiqamətlərinin ümumi mənzərəsini canlandırır. Çünki poetika dil üzərində yaradıcılıq prosesinin yekunudur. O, şairi narahat edən mətləbin dilin zənginliklərindən istifadə etməklə, orijinal bədii ifadə və təsvir vasitələri ilə zəngin olan formaya salınaraq oxucuya çatdırılma vasitəsidir. Dilin lüğət tərkibinin leksik laylarından istifadə etməklə, onların üslubu çalarlarına həssaslıqla yanaşmaqla öz fikirlərini, ideyalarını bədii şəkildə dinləyiciyə çatdırmaq əsas faktordur. Bu baxımdan canlı danışq leksikasının şeirdə yaratdığı poetika onu daha da canlandırır. Poeziya dilinin gücü, onun xalq dili ilə əlaqəsindən yaranır. Poetik təcrübə göstərir ki, dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin şeir dili sferasına daxil olma qanunauyğunluğu mövcuddur və bu, isə sözün estetik xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Beləliklə də şair sözlərlə manevr etmə bacarığını nümayiş etdirmək imkanları qazanır. Dilin lüğət potensialına dərinlən bələd olma vərdişi incə üslubi çalarlar doğurur. Məsələn, “Nəğmə” adlı şeirində Balas Azəroğlu fikrin ifadəsi üçün dilin zəngin imkanlarından istifadə etmişdir. Şair yazır:

Ana laylası tək həlim, məhraban
Bir dağ seli kimi coşqun, dalğalı.
Nəğmədə sönməmiş bir məhəbbətin
Həm sevinci vardı, həm də məlalı. (3,160)

Seirin bir bəndində işlənən *coşqun, dalğalı, sevinci, məlalı kimi ifadələr* şairin dilin zənginliklərindən bəhrələnmək qabiliyyətini nümayiş etdirir. Bu üslubi vasitə şairin yaradıcılığı üçün olduqca səciyyəvidir. Şeir dilində üslubi zənginliyin nəzərə çarpan əlaməti kimi digər üslubi fiqurlarla yanaşı, həmçinin sözlərin əmələ gətirdiyi ahəngdarlıq zəngin potensiallığa malikdir. Müəllifin lirik şeirlərində həmçinin üzlərin yaratdığı ifadəlilik üzərində dərin poetik düşüncə təcəssüm olunur. Bədii məna sözlərin daxili estetik imkanlarından qaynaqlanır. Poeziyanın ən başlıca xüsusiyyətlərindən biri xalq dilindən bəhrələnmə və xalqın ictimai və mədəni həyatına daha dərinlən təmas etməklə dilin ilkinliyinə qayıtmaq mövqeyinin yeni vüsət almasıdır. Canlı ünsiyyət dilinə bağlılıq və ondan yüksək zövqlə faydalanma Balas Azəroğlunun poetik yaradıcılığında olduqca qabarıq formalarda təzahür edir. Polisemiya, evfomizmlər, dialekt və köhnəlmiş sözlər, frazeoloji vahidlər, arxaik sözlər, alınmalar, poetizmlər və sairin şeir dilində eyni fikri müxtəlif üslubi rənglərlə canlandıran linqvistik materialdır. Şairin dilində canlı nitq ünsürləri, dialektizmlər misranın ümumi məna yükünün daşınmasında maksimum güc ilə çıxış edirlər. Şeir mətnindəki hər bir dialektizm ifadə olunan ümumi poetik mənanın vacib bir forma ünsürü, hiss və düşüncələrinin təcəssümçüsü səviyyəsində işlədilir. Məlumdur ki, poeziya dili ənənəsində müşahidə olunan sinkretiklik Balas Azəroğlu dili üçün də səciyyəvidir. Ümumxalq

danışiq dili ilə yanaşı onun dilində bütün leksik qatlar fəallaşır. Sənətkarın yaradıcılığında passiv leksika digər dil faktları ilə qaynayıb-qarışır və cıalanmış tərzdə güclü bədii effekt əmələ gətirir. Ədəbi dil normasından yararlanma halları daha çox fonetik, leksik və morfoloji ünsürlərin dialektizm formaları ilə səslənməsi ilə səciyyələnilir.

Ekspressivlik, emosionallıq bədii üslub üçün səciyyəvidir. Bədii üslub və ya bədii dil obrazlı, emosional dildir. Ə.Dəmirçizadə yazır ki, bədii üslubda bədii təsirlik məqsədinə, hissiyyatın, həyəcanın ifadəsinə uyğun olaraq sözlər seçilir. Nida cümlələri bədii üslub üçün tipik əlamətdir; bədii üslubda xitablar da əlamətdar vasitələrdən hesab oluna bilər. Bədii üslubun spesifik əlamətlərindən biri də məcaz və təşbeh kimi ifadəlilik vasitələri sisteminin olmasıdır. Doğrudur, belə vasitələrdən poetikada bəhs edilir; üslubiyyatda bunların hansı materialdan və necə qurulmasından, poetikada isə əsasən nə üçün qurulmasından bəhs edilir; buna baxmayaraq, həm üslubiyyatda, həm poetikada bu faktlar üzvi surətdə əlaqəli surətdə tədqiq olunur (5,32).

Əlbəttə, başlıca və istiqamətverici üslub realizm, onun ən imkanlı və mübariz təzahür formalarından olan tənqidi realizm üslubu idi. Məhz bu üslubu yaradıcılıq metodu kimi qəbul edən inqilabi-demokratik, realist ədəbiyyatın həmkarlığı ilə dövrün ictimai eynəcərliklərini, sosial ədalətsizliyi, despotizmi, fanatizmi yeni formalaşan münasibətlərin müsbət və mənfi cəhətlərini təhlil və tənqid etmək olardı. Realistlər xalqa yaxın olmaqla, onun dilində danışmağa xüsusi qayğı göstərir, satira və yumorla bol-bol istifadə edirdilər. Bu günümüzün şeiri, nəsr və dramaturgiyası özündən əvvəlki çoxəsrlik inkişaf etmiş ədəbiyyatın təməlləri üzərində dayanır.

Dil sənətkarların yaradıcılığının inkişafında potensial imkandır. Ondan necə istifadə etmək şairin sənətkarlığından asılıdır. Bu da müəyyən obyektiv səbəblərə söykənir. Çünki bədii sözü duymaq və duydurmaq hissi, sözün üslubi rəngini düzgün müəyyənləşdirmək, ondan məharətlə istifadə etmək vərdişi, yanaşma tərzilə birbaşa bağlıdır. Xüsusi qeyd olunmalıdır ki, söz seçimini müəyyənləşdirən mövzu, məzmun, təsvir obyekti, hadisələrin kiçik təhkiyəsi arxasında şairin fəal poetik mövqeyi, bədii qayəyə müəllif münasibətləri dayanır. Gerçək həyat həqiqətlərinin bədii həqiqətə çevrilməsində qüdrətli sənətkar qələminin nüfuzu həlledici amil kimi özünü büruzə verir. Sözlərdən sənətkarlıqla istifadə, sözlərin işlənmə yeri şairdən əslində yaradıcılıq fəallığı nümayiş etdirir. Sözün üslubi rəngini düzür müəyyənləşdirmə mətnin daxili gücünü oxucuya çatdırmaq üçün müəllifin səfərbər etdiyi dəsti-xəttin əsas qayəsidir.

Bu baxımdan Azərbaycan şeirinin özünəməxsus xüsusiyyətləri onun yaradıcılığında da öz əksini tapmışdır. Poeziyada dil strukturu, bədii-üslubi özəllikləri spesifik məzmun kəsb etmişdir. Dil və üslub bir-birindən ayrılmaz şəkildə götürülür. Sənətkarın üslubu, yaradıcılıq xüsusiyyətləri yazdığı əsərlə həyat hadisələri və onlar arasında əlaqələr, təsvir üsulları onun yaradıcılığının inkişaf etdiyi ictimai-tarixi şəraitlə sıx əlaqədə müəyyənləşir. Bu şərait şairin yazdığı bədii əsərlərin həm məzmun, həm də formasında öz əksini tapır. A. Qurbanov yazır: “Bəzən təkcə bir yazıçının deyil, həyata və ədəbiyyata münasibətləri, habelə əsas ideya-bədii xüsusiyyətləri ilə bir-birinə yaxın və bağlı olan bir neçə yazıçının yaradıcılıq xüsusiyyətlərinə birlikdə üslub deyilir. Yazıçıları birləşdirən bu cür üslub vəhdətinə ədəbi cərəyan, yaxud ədəbi məktəb demək daha düzgün olardı (məsələn, sentimentalizm, realizm, simvolizm və s. (6, 181)

Akademik Məmməd Arif “Dil və üslub”(1948) məqaləsində yazırdı: “Azərbaycan ədəbi dili ilə bərabər bədii yaradıcılıq dili də inkişaf etməkdə və zənginləşməkdədir. Xüsusən XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan ədəbi dili çox sürətlə və həm də əsas istiqaməti etibarilə xəlqiləşməyə doğru inkişaf etmişdir. Bu inkişafın özünəməxsus maraqlı bir tarixi vardır ki, bununla dilçilərimiz daha ətraflı məşğul olmaqdadırlar” (8, 248). Eyni zamanda qeyd edirdi ki, “Bədii ifadə sözün adı, lüğəti mənasından çox yüksəkdə durur. Bu nöqteyi-nəzərdən də bədii ədəbiyyatda dil məsələsi üslub məsələsi ilə bağlıdır; çünki burada dil bədii ədəbiyyatın bir sıra xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır: yazıçının üslubu, əsərin mövzusu, bədii quruluşu, surətlərin təsviri, qəhrəmanların xüsusiyyətləri, şəraitin təsviri və nəhayət, əsərin ideyası – bütün bunlar bədii dilin təyininə böyük rol oynayır (8, 254).

Beləliklə, şairin poeziyasından danışarkən onun əsərlərinin dili, üslubu ilə tanış olmaq, üslub məsələsini geniş bir şəkildə qoymaq zəruridir. S. Abdullayev yazır: “Dil və müasirlik” məqaləsində yazırdı: “Əgər bir yazıçı əsərində məhəlli sözlərsiz, dialektlərsiz və jarqonsuz ötürsə bilmirsə, bu deməkdir ki, həmin yazıçı ümumxalq ədəbi dil normalarından və bu dilin tarixi inkişaf prosesindən və inkişaf səviyyəsindən xəbərsizdir”(1, 168)

Xalq yaradıcılıq ənənələrinə bağlılıq B.Azəroğlu yaradıcılığında məhdud səciyyə daşıyan sözlə davranış mədəniyyəti aşılanmış, həmin sözlərin istifadəsindən mətnin aydın və sadə, mənaca tutumlu əsaslarını yaratmışdır. Sənətkarın yaradıcılığında passiv leksika nisbətən məhdud olsa da, sözün işlənmə məqamı onun poetik mətnə daxil olmasında müstəsna rola malikdir. Belə məqamı şeirin ifadə etdiyi fikirlə, məzmunun daxili məntiqindən doğan üslubi situasiya ilə birbaşa bağlıdır. Müasir dövrdə ünsiyyət prosesində işlədilməyən, lakin bəzi dialekt və şivələrdə öz işləkliyini mühafizə edən söz, ifadə və şəkildərin şeir nitqinə yol tapması bədii

şəraitlə şərtlənir. Şairin şeirlərində işlənən “ırmaq”, simsar, məhəyə, asi kimi arxaizmlərin nümunəsindən aydın görünür ki, həmin leksik vahidlər mətndə kommunikativ funksiya ilə yanaşı, üslubi çalarlığın yüksəlməsinə də xidmət göstərir. Şeir digər komponentləri ilə eyni axara yönəldilən köhnəlmiş söz bir-biri ilə yaxın semantik əlaqədə olub vahid üslubi niyyətin ifadəçisi rolunda çıxış edən dil ünsürləri ilə birlikdə eyni ahəngdə tənzimlənir:

Elə ki, salındı xırman,

Kərimin arvadı köçdü dünyadan.(4,203) Maraqlı doğuran cəhət kimi qeyd edilməlidir ki, burada “xırman” arxaik sözdür. Söz sənətkarının canlı xalq dilinə, onun potensial imkanlarına nüfuzu, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, şeir dilinin xalqı zəmində inkişaf dairəsinin genişlənməsi əlaməti kimi əhəmiyyətlidir.

M. Adilov yazır: “Almaz kimi sözləri çaqqışdırıb qığılcımlı, odlu, alovlu birləşmələr, misrələr almaq lazım gəlir. Söz özlüyündə lüğət materialıdır. Başqa heçnə. Yalnız başqa söz ilə toqquşanda, birləşəndə sözün daxili hərəkəti, möcüzəsi nümayiş olur. Elə bədii söz də, bədii məna da burada yaranır. Bədii sözü ümumi mətndən ayırmaq mümkün deyildir” (2,22). Arxaik sözlər də həm qədimliyini mətnə qoruyub saxlayır, həm də öz üslubi məqamına görə məhz kontekstə, düşdüyü sintaktik əlaqədə olduğu söz mühitinin kaloritliyini artırır. Poetik mətnin tələbinə görə arxaik leksikanın dəqiq bədii zəmində işlədilməsi üslubi meyarların ölçülərinə uyğundursa, deməli, söz sənətkarı söz işlətmə sahəsində həm yeni tapıntılara nail olur, həm də o sözü dildə qorunub qalmasına imkan yaradır. Bədii dilin leksik normativliyi şeir mətninə daxil olan arxaik sözdə olduqca təbii görünür:

Qapımızda *pasiban*,

Daha dəyişmiş zaman

Anaların *ahından*

Qara geymiş *asiman*. (3,19)

Seirdə işlənən “pasiban”, “ahından”, “asiman” arxaizminin mətndəki üslubi mövqeyi göstərir ki, “poeziya dili üçün yaxşı, yaxud pis, münasib və ya qeyri-münasib söz yoxdur. Yerində bütün sözlər gözəldir, cazibədardır. Həyat sənətə özünəməxsus materiallar vasitəsi ilə daxil olur, poeziyaya, təbiidir ki, canlı nitq, dil vasitəsilə nüfuz edir” (7,195).

Digər tərəfdən bədii mətnin ümumi məntiqi-semantik axarında təsvir obyektinin poetik mahiyyətini açmaq, ona diqqət yönəltmək üçün bu sözlər sintaktik paralelizm qəliblərində olan təqtilərdə digər sinonim sözlərin (ümman, dəniz) işlənməsinə stimula verir. Beləliklə də fikir və poetik ahəngdarlığın vəhdəti, məna aydınlığı və bədii tamlığın sintezi səslərin bir-biri ilə gözəl bağlılığından törəyir. Şeir oyanıdığı poetik təəssürat canlı danışq dilinin, hətta məhəlli səviyyəyə daşıyan dialekt sözlərin ahəngdarlığından mayalanır. Qeyri-fəal leksikanı seçib işlətmək duyğusu sözü üslubi cəhətdən sənədləşdirmə nəticəsində poetik düşüncə təsvirinin əsas cizgilərini yaradır. Buna görə də dialektizmlər şeir dilində formal əlamət deyil, poetik formanın elə ünsürüdür ki, onun vasitəsi ilə bədii fikir sadə deyim ölçülərində və onun yaratdığı dəqiq və emosional cizgilərlə təzahür edir. Şair yazır:

Yenə el adəti, elin bayramı,

Axır cəşənbəsi, novruz axşamı,

Bu gün nov üstünə çıxacaq hamı,

Qızların qatırı yadıma düşdü. (3,147)

Burada işlənən *nov üstünə* çıxmaq şairin yaşadığı yerin dialektinə məxsus ifadədir. Başqa leksik material kimi, dialekt və şivə sözləri də Balaş Azəroğlu şeir dilində doğmalaşır. Bu doğmalığa dialektizmin qədim leksik qat kimi sözün qorunub saxlanan mənalarını üzə çıxarır, forma və deyim qəliblərində poetik mənənin dolğunlaşmasına səbəb olur. Ana dilinin leksik imkanlarının nəyə qədər olduğunu, onun ifadəlilik imkan və çalarlarını əks etdirir. Bədii-estetik düşüncəyə keçərək şeiri poetik dillə yükləməkdə iştirak edən dialekt leksikası şeirin söz seçmək məharəti nəticəsində bədii üslubun tələblərinə cavab verir: Məsələn,

Gələnlər qocanın bu hörmətindən,

Onun qəlbə yatan məhəbbətindən,

Sanki sustaldılar, qəzəb də, kin də

Sovuyub yox oldu bir an içində. (4,185)

Bu seirdə işlənən “sustalmaq”, “sovuyub” dialekt sözləri birinci növbədə, şeirə yeni məna çaları gətirir, koloritliyi ilə səciyyələyir. O yerdə ki, B. Azəroğlu təbiətdən, kənd həyatından yazır onda onun yazı üslubu folklor kökünə söykənir, canlı kənd danışq dilinin ənənələrini izləyir. Bu deyim üslubu bütün hallarda özünü doğruldur. Çünki “xalq nitqi sadə və qüdrətlidir, o özündə bir çox nəsillərin zehni əməyinin səmərəsini, xalqın fəlsəfəsini və tarixini ehtiva edir” (7,7). Şair keçmiş günləri, yaşadığı günləri, mühiti canlandırdıqda dialekt leksikası bədii mətnin bədii-poetik faktı kimi seçilir. Psixoloji mənzərə canlı danışq sözlərinin, məhəlli dil ünsürlərinin içinə hopur. Bədii deyim biçimləri yerli danışq tərzinə söykənir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev S. Dil və bədii qavrayış. Bakı: Yazıçı, 1984, 168 s.
2. Adilov M. Sənətkar və söz. Bakı: Yazıçı. 1981, 184 s., s.22.
3. Azəroğlu B. Əsərləri, Bakı, 1961, səh.160.
4. Azəroğlu B. Bakı, II, səh.185
5. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, "Azərtədrisnəşr", 1962, səh.32.
6. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. İki cildə, II c. Bakı, "Nurlan" 2004, 181
7. Hüseynov M. Sözlün poetikası. Bakı: Elm və Təhsil, 2010, 368 s., s.195 .
8. Arif M. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə, I c. Bakı, Az.El.Akad. nəşri, 1970, 248.

РЕЗЮМЕ

НАРОДНЫЙ ЯЗЫК В ПОЭЗИИ БАЛАША АЗЕРОГЛУ

Гаджиева Я.М.

Гянджинский Государственный Университет, Азербайджан

В статье исследуются методы Балаша Азероглу по использованию разговорного языка для улучшения литературного языка, обогащения словарного запаса, формирования и развития языковых норм. В его стихах нашли свое яркое выражение мысль читателя, дух народа, язык народа. Стиль народной поэзии был лидером в его творчестве, он был известен как последователь народного уклада в азербайджанской поэзии. Поэзия Б. Азероглу, занимающая особое место в нашем современном литературном языке по языку и стилю, играет важную роль в обогащении азербайджанского языка. Поэтому слова, взятые из разговорного языка, использованного в его творчестве, считаются основными источниками обогащения языка.

Ключевые слова: контекст, слово, полисемия, лексика, общая лексика, специальная лексика.

SUMMARY

VERNACULAR IN BALASH AZEROGLU'S POETRY

Hacıyeva Y.M.

Ganja State University, Azerbaijan

The article examines Balash Azeroglu's methods of using the vernacular in improving the literary language, enriching the vocabulary, forming and developing language norms. In his poetry, the thought of the reader, the spirit of the people, language of the people have found their bright expression. The style of folk poetry was the leader for his work, he was known as a follower of the folk way in Azerbaijani poetry. Poetry of B.Azeroglu, which has a special place in our modern literary language in terms of language and style, plays an important role in the enrichment of the Azerbaijani language. Therefore, the words taken from the vernacular used in his work are considered to be the main sources in the enrichment of the language.

Key words: context, word, polyusemy, lexica, general lexica, special lexica.

ONOMASTİKANIN TƏTBİQİ SAHƏLƏRİ HAQQINDA

Həbibli R.Y.

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Araşdırmada onomastikanın tətbiqi sahələri haqqında danışılır. Qeyd olunur ki, son illərdə onomastik məkanın müasir vəziyyətini, leksikoqrafik təsvirini qiymətləndirə bilən, metodoloji, nəzəri, xüsusilə də tətbiqi potensialını müəyyənləşdirə bilən tədqiqatlara kəskin ehtiyac duyulur. Aparılan araşdırma göstərir ki, müasir mərhələdə onomastik məkanın ayrı-ayrı zonalarının kompleks təsvirinə ehtiyac yaranmışdır. Bu isə öz növbəsində, müxtəlif şöbələrə spesifikasını üzə çıxara və onların gələcək tədqiq perspektivlərini nəzərdə tuta bilər. Alınmış nəticələr tətbiqi məsələlərin öyrənilməsinin Azərbaycan onomastikasının inkişafı üçün əhəmiyyətli olduğunu göstərir.

Açar sözlər: onomastik məkan, tətbiqi onomastika, onomastik terminologiya, onomastik lüğətçilik, onomastik derivasiya, onomastik kartoqrafiya, onomastik nominasiya

Giriş. Onomastika problemləri hər zaman alimlərin diqqətini cəlb etmişdir. XX əsrin 50-60-cı illərindən etibarən onomastik leksikanın öyrənilməsində müəyyən işlər görülmüşdür: 1)xüsusi adların inkişaf tarixinin və işlənməsinin əsas qanunauyğunluqları müəyyən edilmişdir; 2)xüsusi adların təsnif prinsipləri

əsaslandırılmışdır; 3)onomastik sistemin formalaşmasında dil və sosial faktorların rolu təyin edilmişdir; 4)onomastik tədqiqatların metodları dəqiqləşdirilmişdir və s.

Əksər tədqiqatlarda onomastik leksika struktur-lingvistik baxımdan təhlil olunur. Lakin onomastik leksikanın hərtərəfli öyrənilməsinə baxmayaraq, elə məsələlər var ki, onlar haqqında vahid fikir yoxdur və ya onlara lazımı diqqət yetirilməyib. Xüsusi adlar mühüm etnoqrafik və mədəni-tarixi informasiyanın daşıyıcısıdır, buna görə də etnolingvistik, koqnitiv, lingvokulturoloji, lingvoölkəşünaslıq, lingvocoğrafi yanaşmalar çərçivəsində həyata keçirilən tədqiqatlar getdikcə daha böyük aktuallıq kəsb edir. Onomastikanın bütün inkişafı ərzində onun tədqiqat sahəsini təşkil edən vahidlər toplusunun müntəzəm olaraq yeni mənalara qazanması və yeni vahidlərin, o cümlədən terminlərin yaranması baş verir. Onimlər nominativ spesifikasiyasının və işlənmə xüsusiyyətlərinin müəyyənəşdirilməsi məqsədilə hərtərəfli lingvistik analiz tələb edir. Lügətçilikdə, advermədə yeni tendensiyaaların meydana gəlməsi, öz növbəsində, həm nəzəri, həm də tətbiqi onomastikanın öyrənilməmiş istiqamətlərini aşkara çıxarır. Ümumiyyətlə, tətbiqi onomastikaya dair kompleks araşdırmaların olmaması onun tədqiqatını aktuallaşdırır.

Onomastikada tətbiqi istiqamətlər. Onomastikanın müasir inkişaf mərhələsi onimlərin antroposentrik mövqelərdən təsviri məsələlərinə diqqətin artması ilə səciyyələnilir. Regional onomastik vahidlərə də maraq artır. Müasir dilçilikdə antroposentrik paradigmanın şərtlərindən biri ekstralingvistik amillərin mürəkkəb məcmusu və sosial yönümlü ideyalarla təyin edilən onomastik diskurs məkanının öyrənilməsidir. Antroposentrik paradigma onomastik materialı təkcə klassik yanaşmalar mövqeyindən deyil, həm də etnolingvistika, psixolingvistika, lingvokulturologiya, koqnitiv dilçilik, mədəniyyətlərarası kommunikasiya və s. metodikalarının tətbiqi ilə araşdırmağa imkan verir.

Müasir Azərbaycan onomastik məkanı – mürəkkəb çoxhəcmli, çoxdilli, mərkəz-periferiya strukturuna malik sistemdir. Hər bir dilin onomastik məkanı o dildəki xüsusi adlardan ibarətdir. Bu məkanı ad verən xalqın koqnitiv təəvvüründə mövcud olan dünya modeli müəyyən edir. Etnokultur təcrübəni özündə toplamaq qabiliyyətinə malik adlar dilin leksik sistemində xüsusi yer tutur. Onlar öz əlamətlər toplusu ilə birlikdə spesifik qanunauyğunluqlara malik müstəqil sahədir. Onimlərin xarakteri və tərkibi müxtəlif növ dilxarici amillərin təsirindən asılıdır, buna görə də xüsusi adlar siyahısında milli və alınma (habelə əcnəbi), təbii və süni yaradılmış adlar mühüm yer tutur və təfəkkürün, mədəniyyətin və dilin kompleks tədqiqi üçün əlverişli şərait yaradır.

Onomastik məkan dilxarici amillərin onomasistemin inkişafına təsirini parlaq əks etdirir. Geosiyasi, sosial və iqtisadi prioritetlərin dəyişməsi nəticəsində bu amillər kütləvi addəyişmələrdə və müasir insanın həyat və fəaliyyətini təmin edən obyektlərin yeni nominasiyalarında, əvvəllər mövcud olan xüsusi adların bərpası və dirçəlişində; milli koloritin yaradılmasında; adlandırılan obyektlər korpusunun genişlənməsində; onimik tərkibin yenilənməsində (nominasiyaya sosial və milli dil vahidlərinin cəlb edilməsində, əcnəbi elementlərin birləşdirilməsində) təzahür edir.

Dilçiliyin, demək olar ki, hər sahəsi həm tətbiqi, həm də fundamental elmi-nəzəri aspektə malikdir. Çünki tətbiqi məsələlər ümumi prinsiplərin düzgün ifadə edilməsinə gətirib çıxaran nəzəri xarakterli ilkin tədqiqatlar olmadan həll edilə bilməz. Xüsusi adlardan bəhs edən onomastika da nəzəri və tətbiqi aspektlərə malikdir. Nəzəri onomastika və tətbiqi onomastikanın hər birinin özünəməxsus tədqiqat mövzuları və problemləri vardır. Nəzəri onomastika xüsusi ad sistemlərinin inkişafı və fəaliyyətinin ümumi qanunauyğunluqlarını öyrənir, onomastik universalilərin üzə çıxarılmasını nəzərdə tutur, tədqiqatçının konsepsiyasını, onun tətbiq etdiyi terminləri, təsnifat prinsiplərini və s. müəyyən edir. “Tətbiqi onomastika – xüsusi adların forması, vurğusu, tələffüzü, transkripsiyası, orfoqrafiyası, hallanma normalarının müəyyənəşdirilməsi təcrübəsi ilə, habelə onimik törəmələrin (ata adları, yaşayış yerinə görə əhali adları, toponimlərdən düzələn sifətlərin və s.) normativ modellərinin müəyyən edilməsi ilə əlaqədar olan onomastik tədqiqatların xüsusi istiqamətidir” [3, c.96]. Tətbiqi onomastika xüsusi adlardan istifadənin optimallaşdırılması ilə əlaqədar praktik məsələlərin həlli metodlarını öyrənir. Onun diapazonu praktikanın ehtiyacları ilə müəyyənəşir. Tətbiqi onomastika ictimai tələbatlara, elmin inkişafı ehtiyaclarına, onomastikanın qarşısında duran vəzifələrin həllinə yönəlmiş problemlər, metodlar, metodika və qərarların məcmusudur. Onun vəzifəsi bilavasitə tətbiqi xarakter daşıyır.

Tətbiqi onomastika adlandırma və addəyişmə, əcnəbi adların transkripsiya və transliterasiya məsələləri ilə məşğul olur, ənənəvi (tələffüz və yazılışa görə) tərcümə olunan və olunmayan adları təyin edir, resipiyent-dilin vasitələri ilə yad adların ötürülməsi üzrə təlimatlar yaradır, derivasiya proseslərini öyrənir. Bədii ədəbiyyatda xüsusi adların funksiyalarının öyrənilməsi nəzəri və praktik maraq kəsb edir. Onomastik leksikanın işlənmə qanunlarını bilmək, müxtəlif kommunikativ situasiyalarda adlarla işləmək vərdislərinin olması, adlara xas informativlik xüsusiyyətinin zənginliyini başa düşmək çox vacibdir.

Tətbiqi onomastikada müxtəlif istiqamətlər üzrə araşdırmalar aparılır. Bunlardan bəzilərini nəzərdən keçirək:

1. Onomastik terminologiya. Onomastik terminologiya elmi anlayışlar, onların mahiyyəti, tərifləri, əlamətləri, sistemi və təsnifatı barədə, anlayışların ifadə vasitəsi kimi terminlər və s. haqqında biliklər məcmusundan ibarətdir. Terminoloji sistem onomastikanın yetkin bir elm sahəsi olduğunu göstərir. Bununla yanaşı, bəzi çatışmazlıqlar da mövcuddur. Bunlara misal olaraq terminlərin çoxmənalılığını, eyni anlayışın müxtəlif terminlərlə, eləcə də müxtəlif anlayışların bir terminlə istifadəsini və s. göstərmək olar. Bir tərəfdən, termin bolluğu, digər tərəfdən isə çatışmazlıq müşahidə olunur. M. Harvalikin göstərdiyi kimi, “ayrı-ayrı onomastik terminologiyaların müqayisəsi zamanı rastlaşdığımız əsas çətinliklər eyni hadisənin və ya adlar tipinin işarəsi üçün bir neçə müxtəlif terminin istifadəsi, müxtəlif onomastik məktəblərdə eyni terminin müxtəlif cür anlaşılması, habelə beynəlxalq və milli terminlərin rəqabəti ilə əlaqədardır” [2, c.6].

Onomastik terminologiyanın əsas vəzifələri kimi bunlar müəyyən edilir: 1) sahə anlayışlarının adlandırılmasının ümumi qanunauyğunluqlarının üzə çıxarılması; 2) terminoloji sistemlərin təşkili; 3) terminologiyada milli və beynəlmiləl elementlərin qarşılıqlı nisbətini, terminlərin yaranma üsulları və metodlarının öyrənilməsi; 4) terminlər lüğətlərinin, bankının tərtibi; 5) terminoloji məlumatların kompüterdə işlənilməsi; 6) onomastik terminologiyanın unifikasiyası və standartlaşdırılması və s. Sonuncular onomastik terminologiyanın praktik istiqamətini əks etdirir. Bu da onun tətbiqi dilçilik sahəsi olduğunu bir daha sübut edir.

2. Onomastik lüğətçilik. Bu, tətbiqi onomastikanın ən geniş və mürəkkəb sahələrindən biridir. Onomastik lüğətçilikdə xüsusi adların müxtəlif kateqoriyalarına aid hazırlanmış lüğətlərin tərtibi prinsipləri, xüsusiyyətləri, növləri, məzmunu və quruluşu öyrənilir. Bu sahədə aparılan elmi-tədqiqat işləri, lüğətlərin tərtibinin nəzəriyyə və praktikası da onomastik lüğətçiliyə daxildir. Onomastik lüğətlər üçün ad seçmənin bir sıra prinsipləri var: 1) normativlik prinsipi; 2) məqsədyönlülük prinsipi; 3) tarixilik prinsipi; 4) sinxronluq prinsipi; 5) semantikləşdirmə prinsipi. Sözlüyün tərtibi lüğətin tipindən də asılıdır. Bu lüğətlər müxtəlif tipli ola bilər: 1) terminlərin sadəcə siyahısından ibarət (izahsız) lüğətlər; 2) izahlı lüğətlər; 3) birdilli, ikidilli (çoxdilli) lüğətlər; 4) müxtəsər lüğətlər; 5) əks lüğətlər; 6) tezlik lüğətləri; 7) ümumi lüğətlər; 8) sahə lüğətləri. Lüğətlərin tərtibi prosesində kompüterləşmənin tətbiqi təsvir olunan vahidlərin böyük kütləsini operativ və elmi cəhətdən işləyib hazırlamağa kömək edir. Müasir onomastik leksikoqrafiyada əsas istiqamətlər kimi: a) onomastik lüğətlərin mövcud tiplərinin təkmilləşdirilməsi; b) yeni prinsiplər əsasında yeni tip lüğətlərin yaradılması; c) leksikoqrafik fəaliyyətin kompüter metodologiyasının yaradılması və digər məsələlər götürülür.

3. Onomastik nominasiya. Onomastik nominasiya nəzəriyyəsində iki amil diqqət mərkəzində durur: 1) adın mənasının ilk dəfə müəyyənləşdirilməsi və insan şüurunda təsbit edilməsi; 2) dil vahidlərinin nominativ mənasının inkişafı prosesi. Bu nəzəriyyə üçün təkcə obyektlərin, müəyyən gerçəklik fraqmentlərinin necə ad alması və hansı dil vasitələrinin köməyi ilə realizə olunması deyil, həm də nə üçün adlandırmada məhz bu fraqmentin, obyektin, varlığın seçilməsi və hansı çoxsaylı əlamətlərin əsas götürülməsi, eləcə də söz yaradıcılığının bir çox məlumatlarının nəzərə alınması vacibdir.

Onomastik nominasiyanın tipologiyası aşağıdakı parametrlər əsasında formalaşır: nominasiyanın funksiyası; adlandırılan obyekt, yəni nominat; adın strukturu; subyekt və adresat. Bu tipologiyanın əsasını obyektin təbiəti, adın daxili forması, advermənin semantik cəhətinin təhlili təşkil edir.

Onomastik nominasiya prosesində onimlər əks etdirdiyi obyektin, denotatın mahiyyətinə uyğun yaranır. Nominasiyanın əsas inkişaf yolları və xüsusi adların tipləri bütün xalqlarda oxşardır. Heç bir ad boş yerə yaranmır, obyektin adlandırılmasına ehtiyac yarandıqda meydana çıxır. Hər bir ad əsaslandırılır və dildə təsbit olunur. Mənasız ad yoxdur, bu məna linqvistik təhlillə üzə çıxarıla bilər. Nominasiya aktı və onun prinsipləri dil qanunları, adlandıran varlıq kimi insanın psixologiyasının xüsusiyyətləri ilə idarə olunur.

4. Onomastik derivasiya (söz yaradıcılığı). Söz yaradıcılığı aspekti onomastik vahidlərin struktur-semantik tərtibatının xüsusiyyətlərini üzə çıxarmağa imkan verən rakurslardan biridir. Onimyaratma (onomastik derivasiya) xüsusi nominasiya aktıdır. Onun məqsədi yeni adın yaradılması, yeni leksik vahidlərin modelləşdirilməsidir. Onim yaradıcılığı təkcə cəmiyyətə lazım olan miqdarda yeni adların daimi yaradılması ilə deyil, həm də dilin lüğət tərkibində kifayət qədər törəmə vahidlərin olması və onların normal fəaliyyətinin təmin edilməsi ilə bağlıdır. Bütün bunlar onun tətbiqi onomastikada xüsusi mövqeyini şərtləndirir.

Söz yaradıcılığı sahəsində yeni mənanın meydana çıxması həmişə yeni sözün yaranması ilə bağlıdır. Onun formalaşması müəyyən nominativ vəzifənin yerinə yetirilməsinə tabedir. Onimyaratma prosesi xüsusi adın semantikasının, yəni ideal leksik mənanın meydana çıxmasından başlanır. İdeal məna obyekt haqqında məlumatın insan beynində inikasıdır. Prosesin sonrakı mərhələsində motivləşdirən sözün axtarışı gedir, nəticədə sözyaratma modelləri əsasında yeni onim yaranır. Məzmun baxımından onomastik derivasiya yeni motivləşmiş sözün yaradılmasından ibarətdir.

Onimyaratma prosesinin nəticəsi xüsusi nominativ şəraitdən asılıdır. Nominativ şərait bir neçə komponentdən ibarətdir: adlandırılan obyektin növü, adverən subyekt, tarixi dövr, nominasiya prinsipləri, nominasiyanın təbii və süni, ilkin və ya təkrar xarakter daşması, onomastik sistem.

İnsan şüurunda əks olunan konkret predmetin və səs kompleksinin birləşməsi müəyyən nominativ

şəraitdə baş verir. Adın seçilməsi üçün baza dilin lüğət ehtiyatıdır. Onimlər ya ümumi sözlər, ya da digər xüsusi ad qrupları əsasında yaradılır.

Yeni adların yaranmasına kömək edən dil vasitələrinin öyrənilməsi müasir dilçilikdə adlandırma meyillərini və qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Onomastik derivasiya, apelyativləşmə, onimləşmə, tranonimləşmə proseslərinin təsvirinin əsasında leksik-semantik prinsip durur.

5. Onomastik kartoqrafiya. Onomastik kartoqrafiya tətbiqi onomastika ilə yanaşı, linqvistik coğrafiyanın istiqamətlərindən biridir. Kartoqrafiya ilə toponimikanın əlaqəsini coğrafi xəritələrin yaradılması prosesində toponimikadan istifadə və toponimikada kartoqrafik metodun tətbiqi kimi başa düşmək olar. “Tətbiqi kartoqrafik toponimika dilçiliyin bir hissəsidir. Toponimlərin fonetik cəhətdən düzgün formasının müəyyənləşdirilməsi, onların transkripsiya və ya transliterasiyası, addəyişmə prinsipləri və obyektlərin adlarının dəyişdirilməsi və s. kimi məsələlər burada nəzərdən keçirilir. “Kartoqrafik toponimika” toponimikanın kartoqrafiyaya xidmət edən bölməsi, “toponimik kartoqrafiya” tematik kartoqrafiyanın bölmələrindən biridir” [4, c.5]. Kartoqrafik metoddan istifadə toponimik hadisələrin inkişaf dinamikasının, onların xəritələrdə əks olunan müxtəlif ictimai və təbiət hadisələri ilə əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsi üçün faydalıdır. Bu metodun tətbiqi nəticəsində toponimik xəritələr və müxtəlif topoəsasların, toponimlərin morfoloji, sözdüzəldici və fonetik strukturunu və s. göstərən atlaslar hazırlanmışdır.

Xəritələşdirmə prosesində həm mövcud təcrübə, həm də müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyaları tətbiq oluna bilər. Düzgün tərtib olunmuş xəritə həm müəllifin özü, həm də digər tədqiqatçıların ümumiləşdirmələri və nəticələri üçün yeni və zəruri informasiya verir.

6. Onomastik vahidlərin orfoqrafiyası və orfoepiyası. Onomastik vahidlərin orfoqrafik normalarının müəyyən edilməsinə və bu sahədə bir sıra nəzəri məsələlərə aydınlıq gətirilməsinə, xüsusi adların orfoqrafik lüğətlərinin tərtibinə hal-hazırda böyük ehtiyac duyulur. Dilimizdə onomastik vahidlərin orfoqrafik xüsusiyyətləri, alınma onimlərin Azərbaycan dilinin qrammatik normalarına uyğunlaşdırılması və s. belə məsələlərdəndir. Mövcud ümumi orfoqrafik prinsiplər burada tətbiq edilsə də, onomastik vahidlərin yazılışının özünəməxsus cəhətləri vardır.

Orfoqrafiya qaydaları əcnəbi xüsusi adların milli dildə verilməsi üzrə təlimatların tərtibində əsas rol oynayır, belə ki, xüsusi adların düzgün yazılışı ümumi sözlərin orfoqrafiyası ilə sıx bağlıdır. Lakin xüsusi adların orfoqrafiyası özünəməxsus cəhətlərə malik olduğundan, onların düzgün yazılışı ilə bağlı məsələlər müstəqil tədqiqat və ətraflı təhlil tələb edir.

Onomastik vahidlərin orfoepiyası anlayışına adların tələffüzünün əsas xüsusiyyətləri, onlarda vurğu normaları, səslərin müəyyən fonetik şəraitdə tələffüz qayda-qanunları kimi məsələlər daxildir.

Adın transkripsiyası və ya tərcüməsi adlandırılan obyektin tipindən, obyektin özünəməxsus cəhətlərini adın necə əks etdirməsindən, obyektin ifadə edən sözlərin leksik xüsusiyyətlərindən asılıdır.

7. Onimlərin transkripsiya və transliterasiyası. Həm nəzəri, həm də tətbiqi onomastikanın mühüm və aktual problemlərindən biri milli və əcnəbi adların düzgün transkripsiyası, transliterasiyası və tərcüməsidir. Müasir dilçilikdə xüsusi adların dillərarası ötürülmə qanunauyğunluqları və prinsipləri müəyyən qədər öyrənilsə də, bununla bağlı ziddiyyətlər, qeyri-dəqiqliklər hələ də özünü göstərir. Bu çətinliklər xəritələrin, inzibati mənbələrin, soraq kitabçalarının, xarici ədəbiyyatın tərcüməsi zamanı da yaranır.

Xüsusi adlar, adətən, transkripsiya və ya transliterasiya edilir. Bu, xüsusi adların özünəməxsusluğu ilə şərtlənir. İ.S.Alekseyeva “Xüsusi adların tərcüməsinin xüsusiyyətləri” əsərində onları ümumi isimlərdən fərqli olaraq “adlandıran leksik vahidlər” kimi müəyyən edir [1]. Başqa sözlə, xüsusi adlarda nominativ funksiya ön plana keçir, ümumi isimlərin əsas funksiyası isə mənanı bildirmək üçün adlandırmaqdır. Bundan əlavə, insan adları və coğrafi adlar öz mənşəyinə görə, əsasən, ilkin leksik vahidlər deyil, çünki onlar ümumi sözlərdən əmələ gəlmişdir.

Nəticə. Tətbiqi onomastikanın öyrənilməsi müəyyən məkan-zaman kəsiyi çərçivəsində həyata keçirilməlidir və geniş filoloji yanaşma, ekstralingvistik məlumatların cəlb olunmasını tələb edir. Bu məlumatlar, bir tərəfdən, tarixi-etimoloji və pragmatik məzmun daşıyır, digər tərəfdən, adda cəmləşən təsəvvürlərin bütün cəmindən, onimlərin diskursiv davranış mexanizmindən ibarətdir.

Tətbiqi onomastikanın tədqiqi ilə Azərbaycan onomastik sistemini etnolingvistik və sosiolingvistik proseslərlə əlaqədə kompleks şəkildə nəzərdən keçirmək mümkündür. Bu məqsədlə yeni-yeni materialların sistemləşdirilib elmi dövriyyəyə daxil edilməsi, onomastik sistemin formalaşması və inkişafının sosiolingvistik mənbələrinin aşkar olunması vacibdir. Bundan əlavə, tətbiqi məsələlərin araşdırılması Azərbaycan onomastikasının tədqiqinin gələcək strategiyasını müəyyən etmək üçün əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Алексеева, И.С. Особенности перевода имен собственных: [Электронный ресурс] / URL: <https://www.transneed.com/philology/art8/html>

2. Гарвалик, М. К вопросу о современной ономастической терминологии // Вопросы ономастики, – 2007. №4, – с. 5-13
3. Подольская, Н.В. Словарь русской ономастической терминологии / Н.В.Подольская. – 2-е изд. – Москва: Наука, – 1988. – 192 с.
4. Пospelов, Е.М. Топонимика и картография: учеб. пособие для вузов / Е.М.Пospelов. – Москва: Мысль, – 1971. – 322 с.

РЕЗЮМЕ
О ПРИКЛАДНЫХ ОБЛАСТЯХ ОНОМАСТИКИ
Габибли Р.Ю.

Бакинский государственный университет, Азербайджан

В исследовании обсуждаются прикладные области ономастики. Отмечается, что в последнее время назрела острая необходимость в исследованиях, позволяющих оценить современное состояние ономастического пространства, лексикографическое описание, методологический, теоретический, сугубо прикладной потенциал. Исследование показывает, что на современном этапе существует потребность в комплексном описании отдельных зон ономастического пространства. Это, в свою очередь, может раскрыть специфику различных отделов и перспективы их будущих исследований. Полученные результаты показывают, что изучение прикладных вопросов важно для развития азербайджанской ономастики.

Ключевые слова: ономастическое пространство, прикладная ономастика, ономастическая терминология, ономастическая лексикография, ономастическая деривация, ономастическая картография, ономастическая номинация.

SUMMARY
ABOUT APPLIED AREAS OF ONOMASTICS
Habibli R.Y.

Baku State University, Azerbaijan

The study discusses the applied areas of onomastics. It is noted that recently there has been an urgent need for research to assess the current state of onomastic space, lexicographic description, methodological, theoretical, purely applied potential. The study shows that at the present stage there is a need for a comprehensive description of individual zones of the onomastic space. This, in turn, can reveal the specifics of various departments and the prospects for their future research. The results obtained show that the study of applied issues is important for the development of Azerbaijani onomastics.

Key words: onomastic scope, applied onomastics, onomastic terminology, onomastic lexicography, onomastic derivation, onomastic cartography, onomastic nomination.

TÜRK DÜNYASINI BİRLƏŞDİRƏN QƏDİM ƏLİFBƏ-TÜRK DİLLİ MƏNBƏ
Həsənov Y.L.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Bizim eranın VI əsrinin ortalarında qədim türklər həmin dövrün ən qüdrətli dövlətlərindən birini-Göytürk Xaqanlığını yaratdı. Dövlətin sərhədləri Uzaq Şərqdən Qara dənizin şimal sahillərinə, Cənubi Sibirdən Xorasana və Şimali Hindistana qədər geniş bir sahədə uzanırdı. Bu dövlətin qüdrəti Sasani və Vizantiya kimi ilk orta əsrlər dövlətlərini lərzəyə salırdı.

Türklər qədim mədəniyyətə, qədim tarixə malik olmuşlar. Bu faktı qədim türk yazılı abidələri də təsdiq edir. Bu abidələr türk xalqlarının milli düşüncə tərzini, mədəni dünyasını və zəngin tarixini əks etdirən möhtəşəm sənət nümunələridir. Türk xalqlarının əldə olunan ən qədim yazı nümunələri V-VIII əsrlərə aid edilən Orxon-Yenisey abidələridir. Təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, kommunist və “velikorus” ideologiyası hökm sürdüyü dövrdə türk xalqlarının tarixi qərəzli olaraq saxtalaşdırılırdı. Bu mənbə Göytürk tarixi, onların başçıları haqqında məlumat verir. Yazı böyük mədəniyyətlərin, sivilizasiyaların yaranmasında ən başlıca iştirakçı element olub, “Türk” kəlməsini özündə daşıyan bir dövlətin maddi-mədəniyyət nümunələrini nümayiş etdirir.

Bu yazılar xaqanların türk millətinə hesabat verməsi, doğru yol göstərməsi, ibrətamiz məsləhətlər və s. yanaşı, türk millətini birliyə, dövləti düşmənlərdən qorunmağa səsləyən bir çağırışdır. 25 noyabr 1893-cü ildə Türk mədəniyyəti tarixində mühüm hadisə baş verib. Danimarkalı alim Vilhelm Tomsen ilk dəfə qədim türk mədəni abidəsi olan Orxon-Yenisey daş kitabələrindəki yazıların oxuduğunu bildirdi. İlk olaraq «Tanrı» və «türk» sözlərini oxumağa müvəffəq olan alim qədim türk yazı mədəniyyəti və əlifbası barədə kəşfi ilə dünya elminə dəyərli töhfə verdi. Beləliklə, əksər tədqiqatçıların təsəvvür etməkdə belə qısqanlıqla yanaşdığı yazılı abidələrin qədim türklərə məxsus olduğu aydın oldu.

Açar sözlər: *Türklər, orta əsr türk mənbələri, Göytürklər, Orxan Yenisey abidələri, Vilhelm Tomsen, V.V. Radlov*

Türklərin yaratdığı 120 dövlətdən on altısı dünya miqyaslı imperatorluqlar olmuşdur. Türklər bu dövlətləri çox geniş coğrafiyada qursa da bu gün dünyanın siyasi xəritəsində altı müstəqil türkdilli dövlət mövcuddur. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra tariximizə, mədəni irsimizə dövlətimiz böyük əhəmiyyət verir. Sevindirici haldır ki, bizimlə yanaşı, bütün keçmiş sosialist respublikalarında yaşamış olan türk xalqlarının hamısında özünüdərk prosesi gedir. Bu prosesin nəticəsində isə türk xalqlarının tarixinə dair tarixi həqiqətləri üzə çıxarmaq imkanları yarandı. Məlumdur ki, Azərbaycan tarixi ümumtürk tarixindən ayrı tam şəkildə tədqiq oluna bilməz. Dünya xalqları içərisində ən qədim mədəniyyət nümunələrinə sahib olan, bəşəriyyətə misilsiz yeniliklər bəxş edən məhz biz türklər olmuşuq. Türk tarixi isə o qədər zəngindir ki, onu qabartmağa heç bir ehtiyac yoxdur. Tarixi qaynaqların təhlili isə onu deməyə imkan verir ki, Türklər dünya mədəniyyətinin formalaşmasında aparıcı yerlərdən birinə malikdirlər. Bu baxımdan, türk xalqlarının tarixinin öyrənilməsində əsas amillərdən biri yazılı mənbələrdir. Bu mənbələr içərisində isə türkdilli mənbələr son dərəcə əhəmiyyət kəsb edir.

Beş əsr ərzində Mərkəzi Asiyada bir-birini əvəz edən Göytürk, Uyğur, Qırğız xaqanlığı, Oğuz dövləti hakim siyasi qüvvə olur. Lakin buna baxmayaraq, istər qədim türk qəbilələrinin, istərsə də qədim türk xaqanlığının tarixi hələ də lazımi səviyyədə öyrənilməmişdir. [2, səh. 13-55]

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi türklər tarix boyunca olduqca geniş və müxtəlif coğrafiyalarda dövlət qurduqlarından hazırda istər-istəməz həmin ərazilərdə hakim olan xalqların tarixinə də toxunmaq məcburiyyətində qalırsan. Eyni zamanda bəzən, təssüflər olsun ki, türklərin tarixinin öyrənilməsi tarixən türklərə aid olan ərazilərin indi başqa millətlərin sərhədləri daxilində olmasından elə bu əraziləri idarə edənlərin inhisarında olmuşdur. Elə buna görə də Azərbaycan tarixçiləri də daxil olmaqla türk dilli xalqların tarixçiləri öz keçmiş tarixlərinə yalnız məlumat xarakterli toxunub, yaxud da Çin, Rus, Fars, Avropa tədqiqatçılarının məlumatları ilə kifayətlənmişdilər. [3]

Türklər zəngin tarixə sahib olduqlarından onlar haqqında çoxlu əsərlər yazılıb. Lakin türklərin tarixinin V-VIII yüzilliklərə aid məlumatlarını özündə əks etdirən ən etibarlı mənbə Orxon-Yenisey abidələridir. Bu abidələrin ən əhəmiyyətli Göytürk yazısıdır. Göytürk yazıları Orxon əlifbası ilə yazılmışdır. Əlifba dördü sait, otuz dördü samit olan 38 hərfdən ibarət olmaqla yanaşı 100-dən çox tamğa işarələrdən ibarətdir. Orxon abidələrində sətirlər yuxarıdan aşağıya yazılmış, sağdan-sola yerləşdirilmişdir. Müxtəlif tədqiqatlarda qədim türk əlifbası ya Orxon Yenisey ya da Göytürk hərfləri kimi qeyd edilməkdədir. Bu yazılar Skandinaviya mənşəli run əlifbasına bənzədiyi üçün onlara türk run yazıları, eləcə də qədim türk abidələri də deyirlər [6]. Əslində söhbət eyni əlifbadan gedir, sadəcə olaraq bu yazılı abidələr Orxon vadisi (Monqolustan ərazisi) və Yenisey çayı (Rusiya Federasiyası, Sibir bölgəsi) tərəfində tapılmışdır. Yazılar Göytürk Xaqanlığı dövründəki xaqanlar tərəfindən hazırlandığı üçün – Göytürk əlifbası kimi də adlanmaqdadır. Hal hazırda Rusiya Federasiyası (Tuva, Xakasiya, Altay), Monqolustan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Çin ərazilərində ümumilikdə 200 yazılı abidə mövcuddur və çox qiymətli türkdilli tarixi mənbə hesab olunur. Göytürk əlifbası tarixi mənbələrə görə VI-X əsrlərdə türklər tərəfindən rəsmi əlifba kimi istifadə olunub. Bu haqqda Bizans diplomatı, tarixçi Menandrus Protektorun hələ VI əsrdə Bizansda -Xaqanın elçisi qismində gələn heyət haqqında qeydlərdə bildirmişdir. Həmin əsrə aid Çin qaynaqlarında da türklərin öz əlifbalarının olduğunu görməkdəyik. Bu əlifba X əsrdə türklərin kütləvi islama keçidi dövründə ərəb əlifbası tərəfindən sıradan çıxarılmasına baxmayaraq, XVI əsrə kimi Avropada bir sıra gizli yazışmalarda şifrəli kodlar kimi istifadə olunmuşdur. Ən son Macarıstan ərazisində tarixin qaranlıq səhifələrində itmişdir. [7]

Göytürk bəngüdaşları 13 ədəddir. Burada olan qiymətli abidələrdən biri Bilgə xaqanın yazılı bəngüdaşdır (türk ulularının sözlərini əbədləşdirən abidə daşlar) [1]. Bilgə xaqan (716–734) abidəsində "...Türk bəyləri! Millət! Eşidin! Üstdə Göy basmasa, altıda yer dəlinməsə Türk milləti, sənin elini, sənin adətini kim poza bilər? Ey Türk milləti! Titrə və özüne dön!...Mən millətə yaxşı vaxtında xaqan olmadım...Az milləti çox, ac milləti tox etdim. Geyimsiz milləti geyimli, yoxsul milləti bəy etdim... deyə qeyd olunmuşdur". [5, s.111-117]

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ Göytürk kitabələri haqda ilk dəfə XII əsrdə yaşamış Ələəddin Ata Məlik Cüveyni “Tarih-i Cihan-güşə” əsərində məlumat vermişdir. Həmin bilgi avropalılara məlum olmamış və onlar abidələr haqqında ilk informasiyanı XVII əsrdə almışlar. “Nord and Ost Tatarye” adlı əsərində Verxoturye çayının yaxınlığındakı qayalarda şəkillər və naməlum yazıların olması haqqında məlumat verilmişdir. [4, səh. 22-23]

Keçmiş İsveçli hərbi əsir J.Strahlenberg 1730-cu ildə “Avropa və Asiyanın şimal və şərq tərəfləri haqqında tarixi-coğrafi qeydlər” adlı kitab dərc edir və burada Yenisey çayı sahilində gördüyü yazılı abidələr haqqında məlumat vermiş olur. Həmin illərdə bu yazılar Avropa tədqiqatçıları tərəfindən böyük marağa səbəb olur. Ancaq abidələrin sistemli şəkildə elmi tədqiqinə XIX əsrin əvvəllərindən başlanılır. [4, səh. 23]

Fin tədqiqatçıları 1887-1788-ci illərdə abidələrin olduğu yerə elmi səfər təşkil edirlər, çünki həmin alimlər fin uqorların keçmişinin Uzaq Asiyadan başladığını iddia edirdilər. Bunlar Yenisey abidələrinin nüsxəsini çıxararaq özləri ilə aparırlar. Ancaq ümid etdikləri nəticəyə çatmırlar. 1891-ci ildə rus ekspedisiya heyəti tarixçi V.Radlovun rəhbərliyi ilə Monqolustana - Orxan vadisinə səfər təşkil edir. Yenə də yazıların surəti çıxarılaraq runik əlifba adı ilə V.Radlov tərəfindən çap olunur. Bu söz qədim skandinav dialektində “tapmaca” mənasını verir. Ən maraqlısı o idi ki, bütün tədqiqatçılar bu yazıların türk xalqlarına aid ola biləcəyi fikrindən çox uzaq idilər. Məsələn, Q.Spaski bu abidələrin slavyanlara mənsub olması fikrini irəli sürmüşdü. Rommel və Popov (1874) bu abidələrin qot mənşəli olduğunu söyləmişlər. [4, səh. 23] O da həqiqətdir ki, V.Radlov müəyyən hərfləri tapmağa çalışsa da məsələyə tələsik yanaşmış və sadəcə olaraq runik yazıları dərc etməklə kifayətlənmişdir. [7]

Orxon-Yenisey abidələri üzərində danimarkalı professor V.Tomsen və rus akademiki V.V.Radlov çalışmışlar. 25 noyabr 1893-cü ildə Türk mədəniyyəti tarixində mühüm hadisə baş verdi. Danimarkanın Kopenhagen Universitetində dərs deyən tədqiqatçı alim, antik dillər mütəxəssisi Vilhelm Tomsen iki ildən çox üzərində çalışdığı Orxon Yenisey runik yazılarının sirrinin açılması ilə bağlı məlumat verdi. O, Kültigin abidəsində işlənmiş dörd sözü - tenqri, türk, kül və tigin sözlərini, abidələrin türkdilli olduğunu müəyyən etdikdən sonra digər mətnləri də oxumuşdur. Bununlada dünya elminə türk sivilizasiyasının da öz əlifbası olduğu sübut edildi. Qeyd edək ki, V.Tomsenin tərcümə və nəşr etdirdiyi “İrk bitig” (“Fənamə”) bu abidələr arasında həcm və məzmun etibarilə xüsusi yer tutur. Bundan sonra V.Radlov Kültigin abidəsini tərcümə etmiş və bir neçə dəfə nəşr etdirmiş, abidələrin fonetik və qrammatik xüsusiyyətləri üzərində araşdırmalar aparmışdır. Həmin illərdə V.Banqın abidələrlə bağlı məqalələri çap edilmişdir. [4, səh. 24-25]

XX əsrin əvvəllərində bu istiqamətdə işlər tədricən yavaşca da, 1909-cu ildən yenidən vüsət aldı. [4, səh. 24-25] Birinci dünya müharibəsi başlayana qədər Orxon Yenisey abidələrinin öyrənilməsi istiqamətində böyük işlər görülmüşdür. Lakin müharibənin başlanması ekspedisiyaların, axtarışların zəifləməsinə səbəb oldu. 1930-cu ildən başlayaraq bu sahədə daha çox türk alimi H.N.Orkun və rus alimi S.Y.Malovun böyük xidmətləri olmuşdur. S.Malov Orxon-Yenisey əlifbası ilə çubuq üzərində yazılmış yeganə nümunə olan “Talas çubuğu”nu arxeoloq Massondan alıb, tərcüməsi ilə birgə nəşr etdirmişdir. Həmin ərəfədə H.N.Orkun Orxon Yenisey əlifbası ilə daş, ağac, kağız üzərində yazılmış bütün kitabələri toplamış, tərcümə və qeydlərlə birgə nəşr etdirmişdir. [4, səh. 23]

Bununla yanaşı 1969-cu ildə Qazaxıstanın İssık ərazisində aşkar edilmiş e.ə. V əsrə aid edilən Saka kurqanında Saka şahzadəsinin yanında müxtəlif əşyalar aşkar edilmişdir. Bu kurqanın ən böyük əhəmiyyəti isə Orxon yazıları kimi bildiyimiz 26 hərfin olmasıdır. Bu yazılar gümüş qədəh qabın üzərində yazılıb. [7]

Son illərdə də qədim türk yazılı abidələri, Orxon-Yenisey kitabələri, Uyğur yazıları üzərində tarixi tədqiqatlar davam edir. [4, səh. 25-26]

Yuxarıda da bildirildiyi kimi, qədim türklərin yazıları demək olar ki, təqribən doqquz yüz il əvvəl tarix səhnəsindən silinmiş və hətta varlığı belə unudulmuşdur. Lakin türklərə məxsus əlifbanın olması və bu yazıların mövcudluğu faktı türklərin təkcə tarix yaratma qabiliyyətinin deyil, həmçinin yüksək tarix yazma, mədəniyyət yaratma şüurunun da subutudur. Həmçinin bildiyimiz kimi təxminən dövlətlərin yarandığı tarixdə yazı da yaranıb və deməli türklərin bu yazılarının tarixi çox qədim dövrlərə aiddir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbas Seyidov. Qədim türklərin maddi mədəniyyəti və yazılı abidələri.
<https://www.agra.az/az/q%C9%99dim-turkl%C9%99rin-maddi-m%C9%99d%C9%99niyy%C9%99ti-v%C9%99-yazili-abid%C9%99l%C9%99ri/>
2. Əbülfəz Əjdər oğlu Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələri. 4 cildə. I cild,. Göytür abidələri. I hissə, Bakı; «Nurlan» 2009, 568 s.
3. Ə.Ələkbərov. Türk tarixinin gizlədilmiş səhifələri - Herakl, Adəm və İsa...
<https://teleqraf.com/news/toplum/162929.html>

4. Nizami Xudiyev. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, "Elm və təhsil", 2015, 596 səh.
<http://shaki.cls.az/front/files/libraries/2472/books/189351054.pdf>
5. Rəfik Özdək. Türkün Qızıl kitabı, Bakı, 1992., s.111-117
6. <https://kayzen.az/blog/filoloq/12678/orxon-abid%C9%99l%C9%99ri-v%C9%99-kdq.html>
7. <https://yenicag.az/turk-dunyasinin-2500-illik-sirli-elifbasi-ebulfez-seydabeyov-yazir/>

РЕЗЮМЕ
ДРЕВНИЙ АЛФАВИТ ОБЪЕДИНЯЮЩИЙ ТУРЕЦКИЙ
МИР - ТЮРКОЯЗЫЧНЫЙ ИСТОЧНИК
Гасанов Ю.Л.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В середине 6 века до нашей эры древние тюрки создали Гейтюркский каганат - одно из могущественных государств того периода. Границы этого государства простирались от Дальнего Востока до северных берегов Чёрного моря, от Южной Сибири до Хорасана и Северной Индии. Могущество этого государства наводило страх на такие средневековые государства, как Византия и Сасанидское государство. Культура и история тюрков древни. Этот факт подтверждают древние тюркские письменные памятники. Эти памятники- образцы искусства, отражающие национальное мышление, духовный мир и богатую историю тюркских народов. Самые древние образцы этих письменных памятников, датирующиеся V-VIII веками, - Орхоно-Енисейские памятники. К сожалению, необходимо отметить, что в период господства коммунистической и «великорусской» идеологии история тюркских народов нарочно искажалась. В этом источнике содержатся материалы об истории Гейтюркского государства, его правителей. Этот памятник являлся главным элементом в создании великой культуры, цивилизации; демонстрирует вещественно-культурные образцы государства, несущего в своём названии элемент «тюрк». Наряду с отчётом народов тюркской нации, указанием верного пути, назидательными советами, эти письменности – призыв к объединению тюркских народов, к защите государства от врагов. 25 ноября 1893 года в истории тюркской культуры произошло важное событие. Датский учёный Вильгельм Томсен объявил о том, что он впервые прочитал древний тюркский памятник - Орхоно - Енисейские каменные надписи. Учёный, которому впервые удалось прочитать слова «Бог» и «тюрк», сделал огромный вклад в мировую науку, открыв древнюю тюркскую письменную культуру и алфавит. Таким образом выяснилась принадлежность этих письменных памятников древним тюркам (это не признавали другие исследователи).

Ключевые слова: *Турки, средневековые тюркские источники, Гейтурки, Орханские памятники Енисея, Вильгельм Томсен, В.В. Радлов*

SUMMARY
ANCIENT ALPHABET UNITING THE TURKISH WORLD – TURKIC
SPEAKING COUNTRIES
Hasanov Y.L.

Sumgayit State University, Azerbaijan

In the middle of the 6th century BC, the ancient Turks created the Gokturk Kaganate – one of the most powerful states of that period. The borders of this state stretched in the vast area - from the Far East to the northern shores of the Black Sea, from southern Siberia to Khorasan and northern India. The power of this state shook and threaten the early medieval states such as Sassanid and Byzantium. The Turks had an ancient culture and history. This fact is confirmed by ancient Turkish written monuments. These monuments are magnificent examples of art reflecting the national way of thinking, the spiritual world and the rich history of the Turkic peoples. The most ancient examples of these written monuments, dating back to the V-VIII centuries, are the Orkhon-Yenisei monuments.

Unfortunately, it should be noted that during the communist and "Great Russian" ideology, the history of the Turkic peoples was deliberately distorted. This source provides information about the history of Goyturk and their rulers. The article is the main participant element in the creation of great cultures and civilizations, and demonstrates the material and cultural samples of the state bearing the element "Turk" in its name.

These writings are about the khagans reporting to the Turkish nation, showing the right way, instructive advice and so on. Along with the report of the peoples of the Turkic nation, an indication of the right path, edifying advice, these scripts are a call for the unification of the Turkic peoples, for the protection of the state from enemies.

On November 25, 1893, an significant event took place in the history of Turkic culture. The Danish scholar Wilhelm Thomsen announced that he had read for the first time an ancient Turkic monument - Orkhon - Yenisei stone inscriptions. The scientist, who first managed to read the words "Tengri" and "Turk", made a valuable contribution to world science with his discovery of the ancient Turkish writing culture and alphabet. Thus, it became clear that the written monuments, which most researchers were so jealous of imagining, belonged to the ancient Turks.

Key words: *Turks, medieval Turkic sources, Goyturks, Orkhan Yenisei monuments, Wilhelm Thomsen, V.V.Radlov*

İLYAS TAPDIĞIN UŞAQ ŞEİRLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏR

Hüseynova G.

Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə. Bildiyiniz kimi, bir dilin frazeoloji sistemi bu dildə danışanların psixologiyası, həyat tərzı və adətləri ilə sıx əlaqəlidir və onun tarixi köklərlə sabit əlaqəsini təmsil edir. Bu mənada şair və yazıçıların dilini öyrənərkən frazeoloji birləşmələrin öyrənilməsi də maraqlıdır. Frazeoloji birliklər ümumiyyətlə dildə sərbəst birləşmələrə qarşı çıxır və bir çox cəhətdən onlardan fərqlənir. Frazeoloji birləşmələrə İlyas Tapdıq şeirlərində tez-tez rast gəlinir. Bu, şairin Azərbaycan dilinin incəliklərini dərinədən bildiyindən xəbər verir. Məqalədə İlyas Tapdıq tərəfindən uşaq şeirlərində tapılan frazeoloji birləşmələr konkret nümunələrlə izah olunur.

Açar sözlər: *sinonim, sinonim sıra, semantik variantlar, semantik kateqoriya.*

Hər bir dilin frazeologiyası həmin dildə danışanların psixologiyası, həyat tərzı və adət ənənələri ilə sıx bağlı olub tarixi köklərə malik birləşmələrdir. Bu mənada şair və yazıçıların dilinin tədqiqi zamanı frazeoloji birləşmələrin tədqiqi də maraq doğurur. Frazeoloji vahidlərin əhəmiyyətindən danışarkən M. Mirzəliyeva yazır: “Dilin ən kiçik vahidi olan söz kimi frazeoloji vahidlər də insanın fəaliyyəti, onun daxili aləmi və psixoloji durumu ilə bağlı hadisələri əks etdirir. Təsədüfi deyil ki, frazeoloji vahidlərin varlığını şərtləndirən komponentlər əsasən insana daha yaxın, daha doğma və daha çox geniş yayılmış sözlərdən ibarət olur” [1, s.31].

Frazeoloji birləşmələr dildə sərbəst birləşmələrə qarşı qoyulur və ondan bir çox xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. “Belə birləşmələri əmələ gətirən sözlər öz əvvəlki mənalarından az və ya çox dərəcədə uzaqlaşır, onların mənaları birləşmənin ümumi mənası fonunda itir, hissedilməz olur və beləliklə, bu sözlər birləşmənin leksik-semantik ünsürlərinə çevrilmiş olur. Səslər yığılaraq sözləri əmələ gətirdikləri və buradan da müəyyən anlayışların, məfhumların ifadəsi alındığı kimi belə birləşmələrdə də sözlər ümumilikdə bir məna, bir məfhum ifadə edirlər. Burada sözlər öz aktivliyini itirir, bir qədər irəli getsək, demək olar ki, onlar birləşmələrin daxilində heç bir məfhum ifadə etməyən “mənasız” formalara çevrilir, halbuki həmin sözlər ayrılıqda müstəqil mənaya malik olur” [1, s.155].

Frazeoloji birləşmələrə İlyas Tapdığın şeirlərində tez-tez rast gəlmək olur. Bu da şairin Azərbaycan dilinin incəliklərinə bələd olmasından xəbər verir. S. Ojeqovun fikrincə, “Frazeoloji vahidlər özündə dilin obrazlı vasitələr fondunu nümayiş etdirir” [3, s.59]. İlyas Tapdığın uşaq şeirlərində dilimizin bütün obrazlı ifadə fondunun öz əksini tapdığının şahidi oluruq. Bu mənada frazeoloji birləşmələr də istisna deyil. Bu şeirlərdə biz bəlkə də ən çox frazeologizmlərə və xalq deyimlərinə rast gələ bilərik. Nümunələrə diqqət edək:

Yeməkdən küsə,
Şükür ac dura?
Anasına da
Səhəri diri
Gözlü açdıra
Səhərəcən ağlamaq!
Bu ki, düzü ağ olar!
Deyir həтта bir uşaq:
Belə də uşaq olar!.. [1, s.9].

Nümunədə şair məharətlə iki frazeoloji birləşmə işlətmişdir. “Səhəri dirigözlü açmaq” birləşməsi “Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti”ndə belə izah edilir: “hər hansı səbəbdən gecəni səhərə qədər yatmamaq, yuxusuz qalmaq” [4, s.230].

Nümunədə işlənən ikinci birləşmə isə “ağ olmaq” birləşməsidir. Bu birləşmə isə “lüğət”də “həddi keçmək, ifrat dərəcədə olmaq” [4, s.11] mənasında izah edilmişdir.

Nümunədən də göründüyü kimi, “obrazlılıq, emosionallıq, yığcamlıq, sərrastlıq, ahəngdarlıq kimi xüsusiyyətlər frazeoloji ifadələri bədii dil nümunələrinə çevirmişdir. Frazeoloji ifadələrin bu keyfiyyətləri bədii mətnə ekspressivlik, gözəllik, canlılıq verir” [5, s.59]. Hər hansı bir sənətçinin əsərlərinin üslubi xüsusiyyətlərini öyrənərkən onun dilinin frazeologiyasını öyrənmək də olduqca vacibdir. Çünki canlı danışmaq elementi olan frazeologizmlər bədii ədəbiyyatda da tez-tez istifadə olunur. Bu daha çox xalqa yaxın, dilin incəliklərinə bələd olan yazarların əsərlərində daha çox özünü göstərir. Bu cəhətdən İlyas Tapdıq da istisna deyil:

Mən qurd dili bilirəm,
Tıppır-tıppır gəlirəm [I, s.4].

Həm N. Seyidəliyevin, həm də Q. Məhərrəmli və R. İsmayılovun hazırladıqları lüğətdə “qurd dili bilmək” frazeologizmi izah edilmir. N.Seyidəliyev “qurd ürəyi yemək” ifadəsini “qorxmamaq, ürəkli olmaq, cəsarətli (cürətli) olmaq, “qurd donuna düşmək” – xain, paxıl adam haqqında, “qurd kimi yemək” – acgözlüklə yemək [6, s.59] kimi izah edir.

Q. Məhərrəmli və R. İsmayılovun hazırladıqları “Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti”də isə “qurd”la bağlı “qurd ağzından almaq”, “qurd keçinin nəyini yeyib ki”, “qurd quzuyla otlayır”, “qurd ürəyi yemək”, “qurda qiyamətə qalmaq”, “qurdu ulamaq” frazeologizmlərinin izahı verilir.

“Qurd dili bilmək” ifadəsi xalq arasında daha çox işləkdir və “çoxbilmiş, yerin altını da, üstünü də bilmək” anlamında işlədilir. Misallardan da göründüyü kimi, şair xalq danışmaq dilinin incəliklərini dərinlən bilmiş və gənc oxucularına da bu sözləri aşılamağa çalışmışdır.

Başqa bir nümunəyə diqqət edək:

Bir az dəymə düşərdi
Dovşan küsə bilərdi;
Yemək iyi almasa
Acgöz məstan bu evdən
Ayaq kəsə bilərdi [I, s.20].

Göründüyü kimi, şair burada ayağı kəsilmək frazeologizmini işlədir ki, “Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti”ndə bu birləşmə belə izah edilir: “Ayağı kəsilmək – bir yerə gəlib getməmək, əlaqələri kəsmək” [4, s.29].

“Frazeoloji vahidlərə sabit, ənənəvi olaraq təkrarlanan söz birləşmələri aid edilir. Bu sabit birləşmələr nitq prosesində yaranan sərbəst, dəyişən birləşmələrə qarşı durur” [7, s.143]. Bu tip birləşmələr dildə hazır şəkildə olur və xalq danışmaq dilində daha çox istifadə edilir. Şairin böyüklüyü isə ondadır ki, xalqın istifadə etdiyi bu zəngin xəzinədən şeirlərində istifadə edir. Bu mənada İlyas Tapdıq yaxşı mənada fərqlənir. Onun uşaq şeirlərində biz bu tip birləşmələrə tez-tez rast gələ bilirik. Məsələn:

Elə süfrə
Açaram,
Qonağım hər yerdə
Süfrəmdən
Söz açar! [I, s.22].

Verilən nümunədə şair “söz açmaq” frazeoloji birləşməsindən istifadə edir. Bu birləşmə lüğətdə belə izah edilir: “Söz açmaq – birindən gizli bir sirri öyrənmək; and içdirmək” [6, s.218].

Qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan dilçiliyində frazeoloji birləşmələrə münasibət heç də birmənalı deyil. Bu isə frazeologiya sahəsinin yeni olması ilə bağlıdır. Bəzi tədqiqatlarda frazeologizmlər əvəzinə ideom termini istifadə edilir. S.Cəfərovun fikrincə, “ümumiyyətlə, frazeologiya az öyrənildiyindən onun əsas tədqiqat obyektini təşkil edən söz birləşmələri üçün də vahid konkret termin hələ yaradılmamışdır. Odur ki, bu birləşmələr hələ də frazeoloji vahidlər, frazeoloji birləşmələr, tərkib hissələrinə bölünməyən söz birləşmələri, dəyişməz söz birləşmələri, ideomatik ifadələr, leksik söz birləşmələri, idiomlar, frazemlər və s. kimi çoxlu terminlər vasitəsilə adlandırılır” [8, s.88].

Dilçilər əsasən frazeoloji birləşmə termininə üstünlük verirlər. “Frazeologiyanın – sabit söz birləşmələrinin bu növlərini göstərmək olar: ideomlar, ibarələr, hikmətli sözlər, atalar sözləri, zərb məsəllər və tapmacalar” [9, s.76]. İlyas Tapdıqın uşaq şeirlərində biz frazeoloji birləşmələrin hər birinə rast gələ bilirik. Məsələn:

Xəbər tutsaydı
Balaca Rövşən,
Vahidə məktub
Yazardı şən-şən [I, s.55].

Nümunədə işlədilən xəbər tutmaq birləşməsi frazeoloji lüğətdə belə izah edilir: “Xəbər tutmaq – məlumat almaq, məlumat ələ etmək, xəbərdar olmaq” [4, s.151].

“Azərbaycan dilində frazeologizmlərin aparıcı sözləri, əsasən, feil və isimdir. Əsas sözün qrammatik xüsusiyyətlərinə görə frazeologizmləri iki qrupa ayırmaq olar: a) ismi frazeologizmlər, b) feili frazeologizmlər” [10, s.363].

İlyas Tapdığın uşaq şeirlərində biz bu birləşmələrin hər ikisinə rast gəlinə də biz şairin uşaq şeirlərində əsasən feili frazeologizmlərə rast gəlirik. Məsələn:

Balalarını götürüb
Göz qırpmında
Çardağa çıxdı,
Miyoşlarını
Səbətə yığdı [II, s.28].

Göründüyü kimi, şair burada “bir göz qırpmında” frazeologizmini məharətlə işədir. Bu frazeologizm ismi frazeologizmlərə aid ola bilər və “lüğət”də – “bir anda” kimi izah edilir [4, s.55].

Şairin əsərlərində xeyli sayda feili frazeologizm də rast gəlinir. Məsələn:

A başı batmış
Məstan hardasan?
Quşmu tutursan?
Qovaqlardasan?! [II, s.27].

Verilmiş nümunədə işlənən “başı batmış” frazeologizmini N. Seyidəliyev öz lüğətində qarğış, söyüş yerində işlədildiyini qeyd edir [6, s.51].

Frazeologiya sahəsinin banisi Ş. Ballı hesab edilsə də, “böyük rus dilçisi V. V. Vinqradovun frazeologiyanın dilçiliyin müstəqil bir şöbə kimi formalaşmasında böyük xidmətləri vardır. Dilçilik tarixində frazeologiyanın elmi əsaslarını, frazeoloji vahidlərin xüsusiyyətlərini, zəngin təzahür formalarını, növlərini nəzəri cəhətdən əsaslandırın və onların dərin elmi təhlilini verən məhz akademik V. V. Vinqradov olmuşdur.

O, rus dili materialları əsasında frazeoloji vahidlərin təsnifini vermişdir. Bu təsnifə görə, frazeoloji vahidlərin üç qrupu vardır: 1) frazeoloji uyushmalar, 2) frazeoloji birləşmələr, 3) frazeoloji qovushmalar. Həmin bölgü bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir” [11, s.186]. Azərbaycan dilçiliyində də biz müəyyən termin fərqi ilə eyni bölgünün şahidi oluruq [8, s.88-105].

İlyas Tapdığın uşaq şeirlərində biz bu birləşmələrin hər üç növünə rast gələ bilirik. Misallara diqqət edək:

Tülkü oyanır birdən,
Od saçır gözlərindən [I, s.50].

Nümunədə işlənən “gözlərindən od saçmaq” frazeologizmi lüğətlərdə verilməsə də eyni mənalı “gözündən od yağmaq” frazeologizmini N. Seyidəliyev belə izah edir: “çox zirək, diribaş adam haqqında deyilən ifadə” [6, s.146]. Digər lüğətdə isə “gözündən şimşək çıxmaq” ibarəsi verilir ki, bu da “çox hirsələnmək, qəzəblənmək, hiddətlənmək” kimi izah edilir. Fikrimizcə, nümunədə işlənən frazeoloji birləşməni bu mənada izah etmək daha doğru olardı.

Digər nümunələrə diqqət edək:

Dovşan bir vaxt gördü ki,
Gün batıb, qaralıb qaş [I, s.79].

“Qaş qaralmaq – axşam düşmək, qaranlıq çökmək, qaranlıq qovuşmaq” [6, s.182]. Və ya:

Kürdəmirli
Aşıq Əhməd,
Bir məclisdə
Saldı söhbət,
Bir camışın
Hiddətindən.
Hamı dondu
Heyrətindən [II, s.177].

Nümunədə işlənən “söz salmaq” frazeologizmi dilimizdə ən çox işlənən nümunələrdəndir. “Haqqında danışmaq” mənasını verən bu ibarə ilə yanaşı şeir parçasında şair həm də “heyrdən donmaq” ibarətini məharətlə işlətmişdir [4, s.160].

Frazeoloji birləşmələrin üslubi xüsusiyyətlərindən danışarkən qeyd olunmalıdır ki, bədii ədəbiyyatda yazarlar frazeoloji birləşmələrdən adətən, öz dilini xalq dilinə yaxınlaşdırmaq və sadə xalqın anlayacağı dildə danışmaq, yazdıqlarının daha geniş oxucu kütləsinə çatdırmaq məqsədi güdürlər. İlyas Tapdığın uşaq şeirlərində də biz şairin daha sadə və daha anlaşılqlı dildə yazmasının bir daha şahidi oluruq. Şair sadə xalq danışq üslubunu qorumaq və kiçik yaşlı oxucularla daha yaxşı anlaşmaq üçün tez-tez frazeoloji birləşmələrə

müraciət edir və etiraf etmək lazımdır ki, İlyas Tapdıqda bu çox gözlə alınır. Demək olar ki, hər bir şeirdə şair bu tip birləşmələrdən sevə-sevə istifadə edir. Məsələn:

Quzu görüb boz canavar –
Diş qıcıdır, hiyləsi var [I, s.60].

Və yaxud:

Açgöz dovşan bu evdən
Ayaq kəsə bilərdi [II, s.10].

Verilmiş birinci nümunədə şair diş qıcırmaq ibarətini işlədir. Frazеолоји lüğətdə diş qıcamaq ifadəsi “hədələmək, qorxutmaq, intiqama və ya təcavüzə hazırlaşmaq” mənasında izah edilir [4, s.94] və dilimizdə olduqca işlək frazeoloji birləşmələrdəndir. Digər nümunədə isə “ayaq kəsmək” frazeologizmi işlənir ki, bu da lüğətdə “ayağını kəsmək” kimi izah edilir və mənası “üzülmək, bir yerə daha gedib-gəlməmək, gediş-gəlişi kəsmək, qapısını açmamaq; gediş-gəlişə icazə verməmək, əlaqəni kəsməyə məcbur etmək” kimi izah edilir [4, s.30].

Ümumiyyətlə, qeyd olunmalıdır ki, İlyas Tapdıqın uşaq şeirləri frazeoloji birləşmələr baxımından çox zəngindir və şair dilimizin imkanlarından olduqca yüksək səviyyədə istifadə edə bilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mirzəliyeva M. Türk dillərinin frazeologiyası. 3 cildə, I c., Bakı, Nurlan, 2009, 220 s.
2. Seyidov Y. Seçilmiş əsərləri. 15 cildə, 1-ci cild, Bakı 2006, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 630 s.
3. Ожегов С.И. О структуре фразеологии. Лексикология, лексикография, культура речи. М: Наука, 1974, 236 с.
4. Məhərrəmli Q., R.İsmayilov. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Bakı, Altun kitab, 2015, 288 s.
5. İslamzadə M. Azərbaycan “yeni nəsr”inin dili və üslubu. Bakı, Çarşıoğlu, 2008, 240 s.
6. Seyidəliyev N. Frazеолоји lüğət, Bakı: Çıraq, 2004, 272 s.
7. Маслов Ю. С. Введения в языкознание. М., Высш. Школа, 1975, 328 с.
8. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Şərq – Qərb, 2007, 192 s.
9. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin leksikası. Bakı, Nurlan, 2004, 428 s.
10. Həsənov H. Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, Nurlan, 2005, 452 s.
11. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, Şərq – Qərb, 2006, 280 s.
12. Tapdıq İ. Qoçaq dovşan. Bakı, Gənclik, 1982, 144 s.
13. Tapdıq İ. Nağıllı ağaclar. Bakı, Gənclik, 1985, 188 s.

РЕЗЮМЕ

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ СОЧЕТАНИЯ ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ В ДЕТСКИХ СТИХАХ ИЛЬЯСОМ ТАПДИКОМ

Гусейнова Г.

Гянджинский государственный университет, Азербайджан

Как известно, фразеологическая система языка тесно связана с психологией, образом жизни и обычаями носителей этого языка и представляет собой устойчивое сочетание с историческими корнями. В этом смысле также представляет интерес изучение фразеологических сочетаний при изучении языка поэтов и писателей. Фразеологические соединения обычно противопоставляются свободным соединениям в языке и во многом от них отличаются. Фразеологические сочетания часто встречаются в стихотворениях Ильяс Тапдика. Это свидетельствует о том, что поэт глубоко осознает тонкости азербайджанского языка. В статье на конкретных примерах разъясняются фразеологические сочетания, встречающиеся в детских стихотворениях Ильяс Тапдика.

Ключевые слова: синоним, синонимический ряд, семантические варианты, семантическая категория.

SUMMARY

PHRASEOLOGICAL COMBINATIONS USED IN CHILDREN'S POEMS BY ILYAS TAPDIG

Huseynova G.

Ganja State University, Azerbaijan

As it is known, the phraseological system of a language is closely connected with the psychology, lifestyle and customs of the speakers of that language and is a stable combination with historical roots. In this sense, the study of phraseological combinations in the study of the language of poets and writers is also of

interest. Phraseological compounds are usually contrasted with free compounds in language and differ from them in many respects. Phraseological combinations are often found in the poems of Ilyas Tapdig. This shows that the poet is deeply aware of the subtleties of the Azerbaijani language. The article explains the phraseological combinations found in Ilyas Tapdig's children's poems on the basis of concrete examples.

Key words: *synonym, synonymous series, semantic variants, semantic category.*

MAHMUD KAŞĞARININ “DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK” ƏSƏRİNDƏ QIDA MƏHSULLARI İLƏ BAĞLI ETNOQRAFİK LEKSİKANIN FOLKLORDA İZLƏRİ

İbayev N.A.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Məqalədə Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsərindəki qida məhsulları ilə bağlı etnoqrafik sözlər tədqiq olunmuşdur. Məqalədə tuz, söklünçü, armut, alma, awya, kosık, çıpkan, yağak, yigdə, üzüm, sarmusak və sair sözlər qruplaşdırılmış və folklorda izləri faktlarla göstərilmişdir.

Açar sözlər: *Divanü-lüğat-it-türk, folklor, tuz, çıpkan, yağak*

Azərbaycanın qida məhsulları, onların növləri və adları xalqımızın mətbəx mədəniyyətinin zəngin olmasını təsdiq edir. Tarix boyu Azərbaycan etnoqrafiyasının zəngin sahələrindən biri də qida məhsulları ilə bağlı olmuşdur. Bu zənginliyi M.Kaşğarının lüğətində də müşahidə edirik. M.Kaşğarının «Divanü lüğat-it-türk» əsərində qida məhsulları ilə bağlı işlənmiş sözlərin folklorda izlərinə diqqət yetirək.

Tuz – duz [1, c.3, 131]. Bu söz «duz» formasında tapmacalarımızda özünü göstərir. Məsələn:

«Məni təkcə yeməzlər,

Mənsiz də xörək olmaz» [2, 173].

Və ya:

«Nə burda var, nə orda

Doludur Naxçıvanda,

Hər şeyi dadlandırı,

Halvanı bulandırır» [2, 173].

söklünçü – kabab [1, c.3, 227]. Bu söz «kabab» formasında tapmacalarımızda özünü göstərir:

Mən aşiqəm könüldən,

Xəbər alın əmirdən.

Bu gün bir nübar yedim,

Budaqları dəmirdən [2, 147].

alma – alma. «Oğuzca. Digər türklər isə «almıla» deyirlər» [3, c.1, 187]. Bu söz «alma» formasında tapmacalarımızda özünü göstərir. Məsələn:

Ağac başında al yanaqlı qız [2, 53].

Və ya:

Ağac başında qırmızı yumaq [2, 53].

kımız almıla – turş alma (dadı qırmızı bənədiyi üçün) [3, c.1, 370], *Sənkəç* – fındıq boyda alma növü, dadlıdır, ağ və qırmızı növləri var [3, c.1, 444], *sənqəç* – fındıq kimi kiçik və şirin bir alma [1, c.3, 330].

armut – armud [3, c.1, 159]. Bu söz «armud» formasında tapmacalarımızda özünü göstərir. Məsələn:

Heyva kimi sapsarı,

Nə heyvadi, nə darı.

Bir ağacdən dərərəm,

Ləzzətini görərəm [2, s.60].

awya – heyva [3, c.1, 174]. Bu söz «heyva» formasında tapmacalarımızda özünü göstərir. Məsələn:

Ağac başında sarı yumaq

Üstünə səpilib ağ sumaq [2, 54].

kosık – fındıq. «Bununla qadınlara ad verilir» [55, c.1, 384]. Bu söz «fındıq» formasında tapmacalarımızda özünü göstərir. Məsələn:

Ağac başında qırmızı bitər [2, 53].

Və ya:

Həsdədi, ha həsdədi,

Şəki – Şirvan üstədi,

Qırağı qızıl kərpic,

İçi badam üstədi [2, 61].

çıpkan – innab [3, c.1, 439]. Bu söz «innab» formasında tapmacalarda öz əksini tapmışdır. Məsələn:

Bir balaca boyu var,

Al-atlazdan donu var [2, 55].

yığaç – ağac. «Yağak yığacı = qoz ağacı [1, c.3, 16], *yağak* – qoz, cəviz [1, c.3. 32]. Bu söz «qoz» formasında bir neçə tapmacalarda öz əksini tapmışdır. Məsələn:

Dağdan gəlir hənir - hənir,

Yerə düşdü yumru dəmir

Vur başına, otur gəmir,

A daş – dəmir, adın nədir? [2, 56]

Yigdə – iydə [1, c.3, 33]. Bu söz «iydə» formasında tapmacalarda öz əksini tapmışdır. Məsələn:

Ağac başında bir torba un [2, 53].

Və ya:

Dəyirmanə dən gəldi,

Qırmızı don tən gəldi,

Toxunmamış çuvalda,

Üyünməmiş un gəldi [4, 31].

Üzüm – üzüm [3, c.1, 143]. Bu söz «üzüm» formasında tapmacalarımızda özünü göstərir. Məsələn:

İpsiz iynə, dəşiksiz muncuq,

Allah düzər, adam üzər [2, 57].

«*Soğan*» sözü M.Kaşğaridə iki formada işlənmişdir:

Soğun – soğan [3, c.1, 407], *kuçğundi* – soğan [3, c.1, 472]. Bu söz «soğan» formasında tapmacalarımızda özünü göstərir. Məsələn:

Babam oturub al çuxada,

Kim soyundursa gözü çıxar [2, 49].

turma – turp. «Yerkökünə «sarığ turma» deyilir, mənası «sarı turp» deməkdir» [3, c.1, 425]. Bu söz «turp» formasında tapmacalarımızda öz əksini tapır. Məsələn:

Bədəni yerdə

Saqqalı göydə [2, 49].

sarmusak – sarımsaq [3, c.1, 498]. Bu söz «sarımsaq» formasında tapmacalarımızda öz əksini tapır. Məsələn:

O nədi ki, saqqalı yerdə

Ayaqları göydə [2, 52].

ƏDƏBİYYAT

1. Əsgərov R.B. Mahmud Kaşğari “Divanü lüğat-it-türk”: 4 cildə, III c., Bakı: Ozan, 2006, 400 s.
2. Seyidov N.İ. Tapmacalar. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 208 s.
3. Əsgərov R.B. Mahmud Kaşğari “Divanü lüğat-it-türk”: 4 cildə, I c., Bakı: Ozan, 2006, 512 s.
4. 555 tapmaca / tərtib edən G.Davudova. Azərbaycan EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. Bakı: Elm, 1994, 80 s.

РЕЗЮМЕ

ОТРАЖЕНИЕ ЭТНОГРАФИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ, СВЯЗАННОЙ С ПРОДУКТАМИ ПИТАНИЯ В ФОЛЬКЛОРЕ В ПРОИЗВЕДЕНИИ

«ДИВАНУ ЛЮГАТ-ИТ-ТЮРК» МАХМУДА КАШГАРИ

Ибаев Н.А.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В статье исследуются этнографические слова, относящиеся к продуктам питания в произведении Махмуда Кашгари «Дивану люгат-ит-тюрк». В статье сгруппированы слова соль, шашлык, груша, яблоко, айва, кошык -, чыпкан-?, ягак ?, йгде лох?, виноград, чеснок и др. и приводятся факты отражения этих слов в фольклоре.

Ключевые слова: Дивану люгат-ит-тюрк, фольклор, соль, *çıpkan*, *yagak*

SUMMARY
TRACES OF ETHNOGRAPHIC VOCABULARY RELATED TO FOOD IN FOLKLORE
IN MAHMUD KASHGARI'S "DIVANU LUGAT-IT-TURK"

Ibayev N.A.
Sumgayit State University, Azerbaijan

The article deals with the ethnographic words related to food products in Mahmud Kashgari's "Divanu lugat-it-turk". The words - salt, detachment, pear, apple, awya, kosik, çıpkan, yaqak, yigde, grape, sarmusak and others are shown in real facts in folklore and grouped in this article.

Key words: *Divanü-lügət-it-türk, folklore, salt, çıpkan, yagak*

QƏDİM TÜRK DİLİNİN YAZILI QAYNAQLARI-YENİSEY ABİDƏLƏRİNİN
TƏDQIQ TARİXİ
İsmaylova T.İ.

AMEA-nın İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan

Xülasə. Məqalədə “Qədim türk dilinin yazılı qaynaqları- Yenisey abidələrinin tədqiq tarixi” araşdırılır. Araşdırma zamanı görürük ki, Yenisey abidələrinin kəşfi ilə türk mədəniyyətinin tarixi ta qədim dövrlərə gedib çıxmışdır. Bu abidələr Orxon abidələrinin kölgəsində qalsa da, Göytürk əlifbasının sirrinin açılması ilə abidələrə olan maraq da artmağa başlamışdır. Abidələrin elm aləminə tanıtılmasında F.Stralenberq ilə D.Messerşmidtin rolu böyükdür. Sonrakı tədqiqatlar isə daha genişmiqyaslı və qalıcı iz qoydu. V.Tomsen və V.Radlov tərəfindən oxunan “Kül Tigin”, “Bilgə Xaqan” və “Tonyukuk” abidələrindən sonra Yenisey abidələrinin nəşri prosesi başladı. Əvvəllər abidələrin kəşfi, surətinin çıxarılması tədqiq olunurdusa, sonrakı dövrdə V.Radlovun, S.Malovun, N.Orkunun, D.Vasilyevin abidələrlə bağlı nəşrləri, abidələrin oxunması, tərcüməsi prosesi başladı. Yenisey abidələrinə olan maraq gün keçdikcə daha da artırdı. Bu da öz növbəsində abidələrlə bağlı bir neçə məsələnin həllində çətinlik yaradır. Məsələ, abidələrin kimə mənsub olması və hansı tarixdə qoyulması ilə əlaqədar ortaq bir fikrin olmadığını görürük.

Açar sözlər: *Qədim türk, Yenisey abidələri, tarixi, tədqiqi, nəşri, məzmunu*

Qədim türk abidələrinin əksəriyyəti tapıldığı ərazinin adı ilə adlandırılmışdır. Yenisey abidələrinin adı da Yenisey çayının, eləcə də qollarının adı ilə bağlıdır. Bu abidələrin kəşfi türkoloji tədqiqatların gedişatını dəyişdirsə də, bu kəşflər heç də asan olmadı. Yenisey abidələri haqqında ilk məlumatı Nikolay Miliesko Çinə səfəri zamanı vermişdir. O, gördükləri haqqında yazır: “Yenisey çayının sahilində dik bir qaya var. Qaya üzərində daşa həkk olunmuş naməlum bir yazı və yazıların ortasında əlində əsa və bu kimi şeylər olan insan fiqurları çarpaz şəkildə həkk olunmuşdu. Bəzi tədqiqatçılar bu abidələrin Ak-Yüs və Kara-Yüs olduğunu hesab edirlər” [1; s.57]. Daha sonra Nikolas Vitzen də qayalara həkk olunmuş yazıların varlığından bəhs etsə də, elm aləmi üçün bunlar hələ də qaranlıq qalırdı. İsveç zabiti Filip İohan fon Stralenberq və botanik Daniel Qotlib Messerşmidtin tədqiqatı nəticəsində abidələrə maraq artmağa başladı. 1720-ci ildə D.Messerşmidt tərəfindən Yenisey abidələrindən olan III Uybat (E32) abidəsi kəşf edilmişdir [8;s.207]. Bu abidəni ilk dəfə V.V.Radlov nəşr etdirmişdir. Abidələr haqqında ilk məlumatlar F.İ.Stralenberqin 1730- cu ildə Stokholm şəhərində nəşr olunan «*Das Nord und Ostliche Theil von Europa und Asia*» (Avropa və Asiya'nın şimal və şərq hissələri) adlı kitabında verilir. Abidələrlə yanaşı kitabda Sibir haqqında coğrafi, etnoqrafik, tarixi və lingvistik tədqiqatlar da təqdim edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Yenisey abidələrinin beynəlxalq nominasiyasında “E” qisaltmasından istifadə olunur.

Yenisey abidələrinin elm aləminə tanıtılmasında fin və rus ekspedisiyalarının çox böyük rolu vardır. 1883-cü ildə fin dilçisi Otto Donnerin təklifi ilə Helsinkidə Fin-Uqor cəmiyyəti yaradıldı. Tədqiqat məqsədilə 1890-cı ildə Fin-Uqor cəmiyyəti A.O.Heykelin rəhbərliyi ilə Yenisey ərazisinə ekspedisiya qrupu göndərdi. Türkologiya üçün dəyərli materiallar qazandıran digər qurum isə Fin Arxeologiya Cəmiyyəti olmuşdur. Yenisey abidələrinin tədqiq olunmasında İ.A.Aspelinin, A.O.Heykelin, M.A.Kastrenin, P.S.Pallasın, V.Öşurkovun, E.F.Kuznetsovun, D.A.Klementsın, N.A.Kastrovun və digər araşdırmaçıların əvəzsiz əməyi olmuşdur.

Bunu da qeyd edək ki, kəşf edilən abidələri qorumaq üçün 1877-ci ildə Minusinsk şəhərindəki Martıyanov muzeyi yaradılmış və tapılan abidələr həmin muzeydə yerləşdirilmişdir. Hal-hazırda Yenisey abidələri Xakasiyadakı Abakan Tarix muzeyində, Kızlasov adına Milli Tarix muzeyində, Tuvadakı Aldan-

Maadır muzeyində, Moskvada Tarix muzeyində, Sankt-Peterburqda Dövlət Ermitaj muzeyində və s. qorunmaqdadır. Yenisey abidələrinin bəziləri də tapıldığı ərazidə qalmaqdadır.

Yenisey abidələri aşkarlandıqca onların hansı dövrə aid olması tədqiqatçılar üçün maraq doğuran məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Bununla bağlı bir sıra fikirlər vardır. Abidələrin üzərində onların hansı ildə qoyulması ilə bağlı bir məlumat yoxdur. Buna görə də bu abidələrin yazıldığı tarixlə bağlı fikir ayrılıqları mövcuddur. Bəzi tədqiqatçılar Yenisey abidələrinin Orxon bəngü daşlarından daha əvvəlki zamana aid olduğunu vurğulasa da, digər araşdırmaçılar bu abidələrin IX-X əsrlərə aid olması fikrini müdafiə edirlər. Yenisey abidələrindəki hərflərin daha ibtidai olması fikrini müdafiə edən V.Tomsenə görə bu abidələr Orxon abidələrindən daha əvvələ, təxminən, VI-VII əsrlərə aiddir [5, 137]. “V.Radlov isə abidələrin VII əsrin sonu VIII əsrin əvvəllərində qoyulması fikrini müdafiə etmişdir. M.Melioranski isə abidələrin V-VII əsrlərə aid olduğunu qeyd edirdi” [9; s.27]. “Ç.Alyılmaz Yenisey abidələrini V-IX əsrlərə aid edir. H.N.Orkun və A.Cəfəroğlu isə abidələrinin Orxon kitabələrindən daha əvvəl mövcud olması fikrini dəstəkləyir. Buna səbəb abidələrdəki hərflərin nahamərliyi, nizamsız olmasıdır. L.Bazinin tədqiqatlarından sonra Yenisey abidələrinin tarixi dövrləşdirilməsi IX-X əsrlər ələ alınaraq özünə tərəfdar toplamışdır. M.Şerbak, İ.Kormuşin, R.Kızlasov, T.Tekin kimi məşhur tədqiqatçılar bu abidələri IX-X əsrlərə aid hesab edir” [5; s.137-138].

Yenisey abidələrinin milli mənsubiyyət məsələsi də mübahisə doğuran əsas mövzulardandır. Çünki Göytürk hərfləri ilə yazılan abidələrin əksəriyyətində həmin yazıların sahibinin hansı boydan olduğu qeyd olunmurdu. Bununla belə abidələrin əksəriyyətinin qırğızlara (azlara və ciklərə) mənsub olması ilə bağlı fikir daha geniş yayılmışdır. Buna da səbəb Yenisey ərazisində qədim qırğızların məskən salmasıdır. Lakin sayı hələ də dəqiq bilməyən bu abidələrin hamısının qırğızlara məxsus olması ilə əlaqəli qəti bir sübuta rast gəlinmir.

Yenisey abidələrinin ilk 3 nəşri isə V.Radlov, H.N.Orkun və S.Malov tərəfindən elm aləminə təqdim edilib.

1895-ci ildə Vilhelm Radlov tərəfindən yazılmış “Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei” adlı əsərində 40 Yenisey kitabəsi haqqında məlumat verilmişdir. Abidələrin sıralanmasına Uyuk-Tarлак abidəsindən başlamışdır [10; s.14].

İkinci məcmuə Türkiyədə Hüseyin Namık Orkun tərəfindən hazırlanmışdır. Namık Orkun “*Eski Türk Yazıtları II*” (1938) və “*Eski Türk Yazıtları III*” (1940) əsərlərində 47 Yenisey abidəsinin əsl mətnini, onların transkripsiyasını, tərcüməsini, şəkillərini vermiş və sözlər haqqında bir sıra izahlar da qeyd etmişdir [7]. “N.Orkun Tomsenin nəşrlərindən və sonrakı düzəltmələrindən, eyni zamanda Mahmud Kaşğarlının lüğətindən istifadə etmişdir. N.Orkun V.Tomsenin bəzi oxumalarını düzəltmək istəsə də, bu o qədər də uğurlu olmamış və Tomsenin düzgün oxuduğu bəzi sözləri düzəltməyə çalışarkən yeni səhvlərə yol vermişdir. Bu əsərdə Göytürk əlifbası ilə kağız, ağac-çubuq, daş, mis, gümüş üzərində yazılmış abidələrin tərcümələri, eyni zamanda müəllifin əlavələri də verilmişdir” [4; s.116].

1952-ci ildə Sergey Malov “*Енисейская Письменность тюрков, тексты и переводы*” adlı əsərində 51 Yenisey abidəsinin orijinal mətnini, transkripsiyasını, tərcüməsini vermişdir. S. Malov V.Radlovun sıralamasını izləmiş və Uyuk-Tarлак abidəsinə bir nömrəsini vermişdir [6].

1959-cu ildə İqor Batmanovun nəşr etdirdiyi “Язык Енисейских памятников древнетюркской письменности” əsərində 15 Yenisey abidəsinin orijinal mətni, transliterasiyası, transkripsiyası və tərcüməsi verilmiş, sözlərə əlavələr də qeyd edilmişdir [3].

1983-cü ildə Dmitri Vasilyev “*Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея*” adlı əsərində 145 Yenisey abidəsinin, inventar məlumatlarını, transliterasiyasını və fotoşəkillərini vermişdir [2; s.17].

Yenisey abidələri haqqında geniş məlumat verənlərdən biri də İqor Kormuşin olmuşdur. 1997-ci ildə “*Тюркские Енисейские эпиграфики, грамматика, текстология*” əsərini yazmış və 2008-ci ildə daha da genişləndirmişdir. Bu əsərdə 152 Yenisey abidəsi, onların transliterasiyası, transkripsiyası, tərcüməsi və sözlərə izahlar verilmişdir. Yenə sonda mətnlərdəki sözlərdən ibarət lüğət və abidələrdən bəzilərinin şəkilləri qeyd olunmuşdur [2; s.17].

Bugün də, abidələrə olan maraq azalmamışdır. Abidələr bir çox tədqiqatçıların daim diqqət mərkəzindədir.

Son dövrlərdə Yenisey abidələri üzərində tədqiqat aparanların başında məhz prof. Erhan Aydın gəlir. “E.Aydın 2013-cü ildə Rysbek Alimov və Fikret Yıldırım ilə birlikdə «Yenisey – Qırğızistan Yazıları və İrk Bitig» əsərini nəşr etdirir” [11]. Daha sonra E.Aydın 2015-ci ildə “Yenisey Yazıtları” adlı kitabında 175 kitabənin mətnini, transkripsiyasını və tərcüməsini verir, bəzi söz və ifadələr haqqında ətraflı məlumat qeyd edir. Kitabın sonunda isə müxtəlif muzeylərdə çəkilmiş Yenisey abidələrinin şəkilləri verilmişdir. Professor eyni zamanda Yenisey abidələri ilə bağlı bir sıra məqalələr də yazmışdır: “Yenisey Yazıtlarında Geçen Unvanlar ve Unvan niteleyicileri”, “Yenisey Yazıtlarıyla İlgili Türkiye’de Yapılan Çalışmalara Bir Bakış”, “Söz Varlığı açısından Yenisey Yazıtlarının Moğolistan Yazıtlarından Farklılıkları Üzerine Notlar”, “S.Gerard Clauson’un Etimolojik Sözlüğünde Yenisey Yazıtları İle İlgili Veriler” və s. [12].

T.Tekin, O.F.Sərtkaya, H.Şirin, D.Aksan, Z.Korkmaz, R.Alimov, G.Gülsevin, N.Useev kimi dilçilər Yenisey abidələri ilə bağlı çox sayda məqalələrin müəllifidir.

Yenisey abidələrinin tədqiqi Azərbaycanda da öyrənilmişdir. Əlisa Şükürlü, Əbülfəz Rəcəbov, Yunis Məmmədov, Əbülfəz Quliyev, Nizami Xudiyev kimi dilçilər “Qədim türk yazılı abidələrinin dili” ilə bağlı tədqiqat əsərlərində Yenisey abidələrinin dilinə aid məlumatlar vermişdir. Azərbaycan dilçiləri abidələrin tədqiqi tarixindən, fonetikasından, leksikasından, sintaksisindən bəhs etmişlər. Eyni zamanda bu əsərlərdə digər türk xalqları ilə bağlı məlumatlar verilmişdir. Əbülfəz Rəcəbov, Yunis Məmmədov, Əbülfəz Quliyev məhz Yenisey abidələrini, onların transkripsiyasını və dilimizə tərcümələrini, abidələrdən bəzilərinin şəkillərini əsərlərində tədqiq etmişlər.

Bu araşdırmalarla yanaşı, hələ tədqiqə ehtiyac olan, dünya elm aləminə məlum olmayan, bu gün Rusiya dövlət muzeylərində mövcud olan, oxunmamış, tədqiq olunmamış bəzi runik yazılı abidələr vardır. Bunların içərisində xüsusilə, runik yazılarla bəzədilmiş- 2 qızıl sürəhi, qızıl qab, qızıl şüşə, Çin güzgüsü, gümüş qab və Orxon-Yenisey, Tibet və Monqol yazılı əşyalar da vardır [9; s.116].

Yenisey abidələri həm məzmun, həm də material baxımından olduqca zəngindir. Doğrudur, abidələrin dilinə diqqət yetirdikdə görürük ki, sadə ifadə tərzində üstünlük təşkil edir. Qeyd etməliyik ki, abidələr emosional ruhda yazılmışdır. Abidələrdə bəhs olunan şəxslərin ailəsinə, xalqına, vətəninə duyduğu dərin hisslər əks olunur. Bu abidələr “qəbirüstü -epitafiya abidələri” adlanır. Damğaların çoxu daşlara, qayalara həkk olunmuşdur. Güzgülərə, pullara, müxtəlif əşyalara, kəməərə yazılmış Yenisey kitabələri də kifayət qədərdir.

Yenisey abidələrinin tədqiqindən sonrakı ən əhəmiyyətli hadisə bu abidələrin dilinin araşdırılması olmuşdur. Abidələrin dil xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi ilə müasir türk dillərinin qədimliyi yazılı surətdə sübut olunur. Abidələrin fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik qatları daim tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Bizim üçün bu abidələrin linqvistik baxımdan təhlili olduqca vacibdir.

Türk dünyası üçün dəyərli olan bu tarixi zənginliyi daim araşdırmaq və diqqətdə saxlamaq hər birimizin mənəvi borcudur.

ƏDƏBİYYAT

1. Ata A. Orhun Türkçesi. Anadolu Üniversitesi Yayını. Eskişehir, 2018, 167 s.
2. Aydın E. Yenisey Yazıtları. Kömen yayınları. Konya, 2015, 252 s.
3. Батманов И.А. Язык Енисейских памятников древнетюркской. Издательство Академии наук Киргизской. Фрунзе, 1959. 220 с.
4. Caferoğlu A. Türk Dili Tarihi. Enderun Kitabevi. İstanbul-1984, 200 s.
5. Ercilasun A.B. Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. Akçağ Yayınları. Ankara, 2016, 488 s.
6. Малов С.Е. Енисейская Письменность Тюрков, тексты и переводы. Издательство Академии Наук СССР, Москва- Ленинград. 1952. 118 с.
7. Orkun H.N. Eski Türk Yazıtları. Ankara-1994, 964 s.
8. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon- Yenisey abidələri. Bakı. Yazıçı, 1993, 400 s.
9. Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili: Dərslük. Bakı, Maarif, 1993, 336 s.
10. Kormuşin, İgor Valentinoviç. Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları: metinler ve incelemeler. Ruscadan Türçəyə tərcümə edən Rysbek Alimov. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2017. 344 s.
11. http://turkoloji.cu.edu.tr/makale_sistem/tum_list.php?t=tum&psearch=Erhan%20Ayd%FDn
12. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turklad/article/316798>

РЕЗЮМЕ

НАПИСАННЫЕ ИСТОЧНИКИ ДРЕВНУТУРЕЦКОГО ЯЗЫКА- ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ЕНИСЕЙСКИХ ПАМЯТНИКОВ

Исмаилова Т.И.

Институт языкознания им. И. Насими НАНА, Азербайджан

В статье исследуются «Письменные источники древнетюркского языка - история изучения памятников Енисея». В ходе исследования мы видим, что с открытием памятников Енисея история турецкой культуры восходит к глубокой древности. Хотя эти памятники оставались в тени орхонских памятников, интерес к памятникам начал возрастать с открытием тайны гойтюркского алфавита. Велика роль Ф. Штраленберга и Д. Мессершмидта в представлении памятников миру науки. Последующие исследования оставили гораздо больший и прочный след. После того, как памятники «Кюль-Тегин», «Бильге Каган» и «Тоньюкук» прочитали В. Томсен и В. Радлов, начался процесс издания памятников Енисея. Раньше изучалась находка и копирование памятников, но позже начались публикации В. Радлова, С. Малова, Н. Оркуна, Д. Васильева о памятниках, процесс чтения и перевода

памятников. Интерес к памятникам Енисея рос день ото дня. Это, в свою очередь, затрудняет решение ряда вопросов, связанных с памятниками. Мы видим, что нет единого мнения о том, кому и какой даты принадлежат памятники.

Ключевые слова: Древнетюркские, памятники Енисея, история, исследования, публикации, содержание.

SUMMARY WRITTEN SOURCES OF ANCIENT TURKISH LANGUAGE- STUDY HISTORY OF YENISEI MONUMENTS

Ismayilova T.I.

Institute of Linguistics named after I.Nasimi of ANAS, Azerbaijan

The article examines "Written sources of the ancient Turkic language- the history of the study of the monuments of the Yenisei." In the course of the research, we see that with the discovery of the tombstones of the Yenisei, the history of Turkish culture goes back to ancient times. Although these monuments remained in the shadow of the Orkhon monuments, interest in the monuments began to grow with the discovery of the secret of the Goyturk alphabet. The role of F. Shtralenberg and D. Messerschmidt in the presentation of monuments to the world of science is great. Subsequent research has left a much larger and more lasting mark. After the monuments "Kul Tigin", "Bilge Khagan" and "Tonyukuk" were read by V. Thomsen and V. Radlov, the process of publishing the monuments of the Yenisei began. Previously, the discovery and copying of monuments was studied, but later the publications of V. Radlov, S. Malov, N. Orkun, D. Vasiliev about monuments, the process of reading and translating monuments began. Interest in the monuments of the Yenisei grew day by day. This, in turn, makes it difficult to resolve a number of issues related to tombstones. We see that there is no consensus about who and what date the monuments belong to.

Key words: Ancient Turkic, Yenisei monuments, history, research, publications, content.

GENEL AMAÇLI SÖZLÜKLERDE KODLAMA SÜRECİNİN ANAHTARI: SÖZLÜKBİRİM SEÇİMİ

Kumanlı M.S.

Hacettepe University, Turkey

Özet. Sözlükbilim, teorik ve uygulamalı alanlarıyla sürekli gelişmektedir. Sözlük yazımı ise sözlük hazırlayıcısı veya hazırlayıcıları tarafından sözlükbilimin teorik ve uygulamalı alanlarının bir arada kullanıldığı bütünlüklü süreci ifade eder. Sözlük hazırlama sürecinde sözlüğün amacı ve hedef kitlesine bağlı olarak ele alınacak söz varlığının kapsamı belirlenir. Belirlenen söz varlığı, sözlüğün malzeme havuzunu oluşturur. Sözlük hazırlayıcısı, dildeki söz varlığından işlenmiş ve anlamsal özellik kazanmış sözcükleri *sözlükbirim* (*lexical unit*) olarak belirler. Belirlenen bu sözcüklerin doğru seçilmiş olması hazırlanan sözlüğün hedef kitlesine ve sözlüğün amacına yönelik olarak farklılık gösterir. Sözlük hazırlayıcısının sözlükbirimleri belirlerken sözlükbilim ilke ve yöntemlerine uygun kararlar vermesi sözlüğün hedef kitleye faydalı olmasını sağlayacak en önemli unsurdur. Bu çalışmada, sözlük hazırlama sürecinde anahtar rol üstlenen sözlükbirim seçimi üzerinde durulacak ve dikkat edilmesi gerekenler sunulacaktır.

Anahtar Sözcükler: Türk Dili, Sözlükbilim, Türkçe Sözlük, Sözlükbirimler, Sözlükbirim seçimi.

Giriş. Sözlükler, sözlükbilimin teorik çalışmalarında bilginin kolay bir şekilde alıp depolanabildiği kitap veya herhangi bir başka ürünle aynı kategoride değerlendirilerek, *reference work* (*başvuru kaynağı*) olarak adlandırılır. Hartmann ve James; sözlük kavramını, "Başvuru kaynaklarının en yaygın biçimi" şeklinde tanımlarken; ilk olarak, 1538'de, Sir Thomas Eliot'un *Latin-English Dictionary* adlı yapıtında, eser adı olarak kullanıldığını ve 16. yüzyıldan bu yana her tür sözlük için *dictionary* kavramının tercih edildiğini belirtmişlerdir. Özel amaçlı sözlükler için ise *dictionary* kavramının yanında *thesaurus* (*bağlamsal sözlük*), *encyclopedia* (*ansiklopedik sözlük*), *terminology* (*terminolojik sözlük*) gibi terimler de kullanılabilmektedir. Daha çok sözlükbirim listelerinin yer aldığı *dış yapı*, *macro-structure* terimi ile ifade edilirken sözlükbirim ve *entry* (sözlükbirim ile tanımı) kısımları için ise *micro-structure* (iç yapı) terimi tercih edilmektedir (Hartmann, James, 1998: 41, 117).

Sözlükbilim (lexicography) konusunda yapılan çalışmalarda öncelikle terimlerin uygun bir biçimde verilmesi gerekmektedir. Bu bakımdan *sözlük* terimi üzerine diğer tanımlara da göz atmak yerinde olacaktır. Akalın, sözlük kavramını, bütünlüklü olarak ele almış ve "Sözlükler, bir dilin bütün veya belli bir dönemdeki

sözcüklerini yazılışları, türleri, söylenişleri, temel ve yan anlamları, kullanılış özellikleri bakımından açıklayan, edebî metinlerden seçilen cümlelerle örneklendiren, alıntı sözcüklerin hangi dilden geçtiğini bildiren başvuru kaynaklarıdır” biçiminde tanımlamıştır (Akalin, 2010: 268). Sözlükbilim çalışmalarında en önemli konulardan biri de sözlüklerde sözlükbirim seçimidir. Sözlükbirim seçiminin doğru yapılabilmesi için sözcük ve sözlükbirim ayrımının belirgin biçimde yapılması önem taşımaktadır. Sözcükler, doğal dilde *lexeme* (sözcükbirim) olarak kullanım sahasına çıkarlar. *Leksem* terimi, “biçim ve anlamdan oluşan ve belli bir gramatikal bağlamda kullanılabilen öge” anlamında kullanılmaktadır. Leksem, dilde; basit, birleşik ve karmaşık sözcükler veya deyimselel biçimler şeklinde yer alabilir (Hartmann, James, 1998: 83). Bir diğere deyişle *leksem* terimi, dilde bağlamsal kullanımın içerisinde yer alan anlamlı dil birimleri için kullanılmaktadır. Leksemlel sözlüklerde sözlükbirim olarak yer alacağı zaman, *basit biçimi* (canonical form) yani dilde kullanım bakımından sıklık kazanmış ve kabul görmüş en yalın şekli tercih edilmelidir.

Sözlükbirim (lexical unit) ise sözlüklerde, *maddebaşı* (headword) olarak yer almasına karar verilen sözcük veya ifadelerdir. Sözlüğün iç yapısında, sözlükbirim ile tanımın yer aldığı *entry* (*girdi*) yapısında tanımlanan öge olarak yer alır (Hartmann, James, 1998: 67). Sözlükbirimlel, sözlüklerin hazırlanma aşamasında sözlük hazırlayıcısının *kodlama* (encoding) bakımından atacağı ilk adımdır. Sözlükbirimin doğru seçilmesi sözlüğün kullanım amacına bağlı olarak oluşacak kullanıcı kitlesinin *kod çözme* (decoding) aşamasında işinin kolaylaşmasını sağlar. Sözlükbirim, sözlüğün dış yapısı ile iç yapısı arasında önemli bir bağlantı noktası olduğu için genel dildeki en uygun sözcüklerin, sözlüklerin yazılış amaçlarına göre sözlükbirim olarak belirlenmesi büyük önem taşımaktadır.

İngilizcede, *Oxford English Dictionary* (OED) örneğinde olduğu gibi özellikle genel amaçlı kullanım için geleneksel tarzda oluşturulan sözlüklerde sözlük hazırlayıcıları, sözlükbirimlel seçimini ve bu sözcükleri belirlerken izledikleri yol hakkında giriş yazıları ekleme gereği duyarlar. *Collins Sözlüğünün* giriş bölümünde de yer alan bu türden açıklama yazıları genellikle sözlüklerdeki teknik kayıtları ifade eden (Jackson, 1988: 229). Aynı şekilde genel amaçlı kullanım için hazırlanmış olan *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük* (TS) de başlangıç kısmında bu tür bir giriş yazısına sahiptir.

Sözlük hazırlayıcısı sözlükbirim belirlerken sözlüğün türüne ve hedef kitlesine uygun hareket etmelidir. Bir sözlük hazırlanırken amacı yönünde hareket edilecek olursa bu durumdan en çok etkilenecek birimler, sözlükbirimlel seçimini dolayısıyla sözlükbirimlel niteliği ve *girdi* (*entry*) kısımlarının düzenlenmesi olacaktır. Jackson, sözlüklerin özel bir hedef kitleye değil de genel kullanıma yönelik hazırlanması durumunda; sesletim, sözcük türü, tanım ve etimolojiye dair bilgileri içerebileceğini belirtmiştir. Ayrıca Jackson, bu tür bilgilerin veya sözlüğün amacına yönelik olarak bunlara ek diğere girdilel kod çözme aşamasında sözlük kullanıcılarının işini kolaylaştıracağı açık olsa da *girdi* kısımlarında verilen bilgilerin olabildiğince kısa olması konusunda sözlük hazırlayıcıları genellikle yayınevleri tarafından baskı altına alınabildiğini belirtir. Sözlüğün hazırlandığı dilin kendine özgü niteliklerinin de dilin *sözcük kadrosundan* (vocabulary) sözlükbirim olarak seçilecek sözcüklerin belirlenmesinde önemli rol oynadığını vurgular. Örneğin, İngilizce sözlüklerde, dilin hedef kitlesinin genişliği nedeniyle ağız sözcüklerine daha az yer verme eğilimi varken ölçünlü dile ait sözcüklerin sözlükbirim olarak tercih edilme eğilimi ise daha fazladır (Jackson, 1988: 230).

Sözcükler, leksem olarak dilde belirli bir bağlamda kullanıma girdikten sonra en bilinen ve yalın biçimleri (*canonical form*) ile sözlükbirim olarak seçilerek leksikal öge haline gelirler. Dolayısıyla her sözlükbirim, leksikal öge olmuş bir leksemdir. Sözlükbirimin sözcük türü bakımından hangi kategoride olduğu ise *girdi* (*entry*) kısmında verilecek bilgilerin niteliği ve sözcüğü tanımlarken uygulanacak tanım yöntemini belirler. Sözlük hazırlarken gömleğin ilk düğmesinin yanlış iliklenmemesi için sözlükbirimin seçimini doğru yapılması gerekir.

1. Sözlükbirimlel Seçiminde Dikkat Edilmesi Gerekenler. Atkins ve Rundell sözlükbirimlel seçimini aşamasında belirli kıstaslara uyulması dışında çok katı listelere bağlı kalınmaması gerektiğini vurgulamışlardır. Sözlük hazırlarken başlangıçta oluşturulan sözlükbirim listesinin değişmez olmadığını ve bu listeye sözcüklerin eklenip çıkarılmasının sözlük yazımı sürecine yayılması gerektiğini belirtmişlerdir. Buna göre tek dilli sözlüklerde sözlükbirim seçiminde dikkat edilmesi gereken üç kıstas vardır:

- Sözcüğün sıklık oranı,
- Sözcük veya ögenin temsil edici nitelikte olması,
- Sözcük veya ögenin başka bir anlam ya da çağırışımı olması durumu.

Çok dilli sözlüklerde ise bu kıstaslara ek olarak, *sözlükbirim olarak seçilecek sözcüğün başka dillere çevrilmesinin mümkün olup olmadığı* konusu bir diğere önemli noktadır (Atkins & Rundell, 2008: 163, 189-190).

Son dönemde bilgisayar teknolojisi ile birlikte derlem çalışmalarının gelişmesi ve kapsamlı derlemlel oluşturulması sözlükbilim çalışmalarına yeni olanaklar sağlamaktadır. Bir sözcüğün sözlükbirim olarak belirlenmesine karar verilirken derlemleldeki sıklık oranının esas alınması en güvenilir yollardan biridir. Özellikle konuşur sayısı fazla olan dillerin sözlükleri oluşturulurken o dilin yazılı ve sözlü ürünlerine ait derlemlel faydalanmak sözlük hazırlayıcısının işini kolaylaştırıcı bir unsurdur. Ölçünlü dillerin genel amaçlı sözlüklerinde

amaç, sözlüğün yazıldığı dilin söz varlığının bütünüyle yansıtılması olduğundan sözlükbirim sözcüklerin sıklık temelli olarak dengeli ve tutarlı biçimde belirlenebilmesi için derlemlerden faydalanmak doğru sonuçlar verecektir.

Sözlükbirim olmasına karar verilecek sözcüğün temsil edici nitelikte olması ise hem sözcüğün sıklığı hem de hazırlanan sözlüğün amacı ile doğrudan orantılıdır. Sözlüğün hazırlanma aşamasında sözlük hazırlayıcısı sözlükbirim olarak belirleyeceği sözcüklere sözlüğün yazılış amacına uygun olarak karar vereceği için sözlükbirim olan sözcüğün sözlüğün hedef kitlesinde yer alan sözlük kullanıcıları tarafından hangi oranda bilindiği oldukça önemlidir. Sözcüğün bilinirliği temsil oranını artıran en önemli unsurdur. Ancak bir sözcüğün bilinirliği sözlükbirim olacağı sözlüğün hedef kitlesine bağlı olduğu için sözlükten sözlüğe farklılık gösterir. Örneğin, bir dili yabancı dil olarak öğrenecekler için hazırlanan belirli alanlara ait öğrenici sözlüklerinde yer alan bilim dallarına ait terimleri çoğu İngilizce konusunu bilmeyebilir ancak bu terimler sözlüğün hedef kitlesi için gerekli terimlerdir (Atkins & Rundell, 2008: 190). Aynı durum Türkçe ve diğer ölçünlü diller için de geçerlidir.

Dil konuşurları ve o dilde edebi ürün verenler tarafından uzun süre işlenen ölçünlü dillerin söz varlığında yer alan sözcükler zamanla farklı anlam ve çağrışımlar kazanmaktadır. Bu durum sözlüklerde, sözlükbirim olarak yer alacak sözcüklere eşadlı mı yoksa çokanlamlı mı yer verileceği konusunda da ayrıca önemlidir. Bu nedenle, sözcüklerin anlam değişimi ve çağrışımlarının dikkatli biçimde takip edilmesi gerekir. Örneğin, Türkçe Sözlük'te *Almanca* sözlükbiriminin, "Almanya yanlısı olan kimse" anlamından daha farklı çağrışımlara sahip olan "Avrupa'da genellikle de Almanya'da çalışan Türk vatandaşı" anlamı öne geçmiştir (Akalin vd., 2011: 146). Atkins ve Rundell ise aynı şekilde İngilizcede *Parliament* (Parlamento) sözcüğünün anlamının fiziksel bir binanın ötesinde anlamlar kazandığını belirtmiş ve Orwellian sözcüğünün "otoriter" anlamının "Orwell ile ilgili" anlamının önüne geçtiğini vurgulamışlardır (Atkins & Rundell, 2008: 190).

Çok dilli sözlükler için geçerli olan *sözlükbirim olarak seçilecek sözcüğün başka dillere çevrilmesinin mümkün olup olmadığı* konusu ise çok dilli sözlüklerin amaçları düşünüldüğünde göz ardı edilemez bir önceliğe sahiptir. Genellikle hedef kitlesi yabancı dil öğrenen sözlük kullanıcıları olan çok dilli sözlüklerde en önemli unsurlardan biri, kodlama aşamasında sözlükbirimin anlaşılır olması ve sözlükbirimin çevrilmesi amaçlanan hedef dile aktarılabilecek anlamsal eşdeğerliğe sahip olmasıdır.

Sözlükbirimler seçilirken dilde yer alan sözcüklerin varyantları yani diğer şekillerine de dikkat edilmelidir. Varyantlar, aynı sözlükbirimin farklı görünümleridir. Bu görünümeler gramatikal bağlama göre belirlenir. Örneğin; James, İngilizcede *sing* "Söylemek, şarkı söylemek" sözlükbiriminin varyantları *sings, sang, singing, sung* olarak vermiştir. Sözlüklerde varyant sözcükler sözlükbirim olarak yer almazlar. Bu tip sözcükler için *word form an inflectional variant of a lexeme* "Leksemelerin çekimsel varyant biçimindeki sözcük biçimleri" terimi kullanılır (Jackson, 2002: 3,4). Türkçede de durum aynı şekildedir. Türkçe Sözlük'te isim fiil türündeki *görmek* sözlükbirimi yer alırken *gördü, görmüş, görece, görür* vb. gibi varyantlar sözlükbirim olarak yer almaz. Bir sözcüğün sözlükbirim olarak belirlenmesi aşamasında birden fazla sözcükten oluşan birleşik sözcük veya eşdizimli yapı biçimindeki sözcüklere de derlem veya başka bir kıstasla sıklığı belirlenmişse sözlükbirim olarak sözlüklerde yer verilebilir.

Sözlükbirimler genellikle yalın biçimde sözlüklerde yer alırlar. Kullanıma bağlı olarak oluşan diğer şekilleri alt maddelerde sözlük kullanıcılarına sunulur. Sözcüğün sözlükbirim olması için dilde kazandığı en az bir *anlamsal özellik* olması gerekir (Zgusta, 1971: 241). Anlamsal özellik sözlükbirimin dilde yer alan diğer sözcüklerden farklı olan yanının ortaya konulmasıdır. Sözlüklerde iç yapıda yer alan tanımların asıl amacı da sözlükbirimlerin bu ayırt edici anlamsal özelliklerini sözlük kullanıcılarına sunarak kod çözme aşamasında kullanıcının işini kolaylaştırmaktır. Özellikle, analitik tanım yöntemi kullanıldığında tanımlanan sözlükbirimin ayırt edici özelliğini vererek sözlükbirimin cins-tür ilişkisini yansıtan hiyerarşik yapısının düzgün şekilde sunulabilmesi için sözlükbirimin de ayırt edici özelliğe sahip ve doğru biçimde seçilmiş bir sözcük olması gerekmektedir.

Sonuç. Sözlük yazımı, sözlükbilimin teorik ve uygulamalı alanlarını içinde barındıran kapsamlı ve teknik bir iştir. Sözlükbilimin teorik alanından ne derece faydalanılırsa uygulamada elde edilecek sonuçlar sözlükbilim ilkelerine o oranda uygun olacaktır. Bu bakımdan sözlük yazımının temel unsurlarından olan sözlükbirim seçimi sözlük yazımında büyük önem taşımaktadır.

Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük gibi ölçünlü dile ait genel amaçlı sözlüklerde sözlükbirim seçimi, sözcük malzemesinin fazlalığı dolayısıyla avantaj ve dezavantajları aynı anda içinde barındıran bir olgudur. Bu nedenle *Türkçe Sözlük* gibi genel amaçlı sözlüklerde sözlükbirim seçiminde derlemlerin kullanılması sözcüklerin *sıklık* (frequency) sayısının belirlenmesi açısından en uygun yöntem olacaktır.

Sözlükbirim olarak belirlenecek sözcüğün sıklık sayısı tespit edildikten sonra taşıdığı anlamları kapsayıcılığı da sağlanmış olacaktır. Sözcükler arasındaki anlam ilişkileri ve sözcüğün dilde kullanımına bağlı olarak kazandığı *bağlamsal anlamın* (contextual meaning) sözlüklerde doğru belirlenmesi seçilen

sözlükbirimlerin *eşadlı* (homonymous) veya *çokanlamlı* (polysemous) olarak sunulmasını da belirleyen önemli bir unsurdur.

Sözlük yazımının ilk aşaması olarak ifade edebileceğimiz *kodlama* (encoding) ve sözlük hazırlayıcısının amacı olarak nitelendirilebilecek *kod çözme* (decoding) aşamalarının sorunsuz gerçekleşebilmesi için sözlükbirim seçiminin sözlükbilim ilkelerine uygun olarak yapılması en doğru yöntem olacaktır.

KAYNAKLAR

1. Akalın, Ş. H. (2010). Sözlüğün Tarihi. *Türk Dili: Dil ve Edebiyat Dergisi*, C. XCVIII, Mart 2010, s. 268-279.
2. Akalın, Ş. H. vd. (2011). *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*. (11. Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
3. Atkins, B. T., Rundell, M. (2008). *The Oxford Guide to Practical Lexicography*. Oxford University Press.
4. Hartmann, R.R.K., James, G. (1998). *Dictionary of Lexicography*. Routledge: London & New York.
5. Jackson, H. (1988). *Words and Their Meaning*. Routledge: London & New York.
6. Jackson, H. (2002). *Lexicography: An Introduction*. Taylor & Francis Routledge.
7. Zgusta, L. (1971). *Manual of Lexicography*. Academia: Publishing House of the Czechoslovak Academy of Sciences.

РЕЗЮМЕ

КЛЮЧ ПРОЦЕССА КОДИРОВАНИЯ В СЛОВАРАХ ОБЩЕГО НАЗНАЧЕНИЯ: СЛОВАРЬ ВЫБОР ЕДИНИЦЫ

Куманлы М.С.

Университет Хаджеттепе, Турция

Лексикология постоянно совершенствуется в своих теоретических и практических областях. Написание словаря, с другой стороны, относится к целостному процессу, в котором теоретические и прикладные области лексикографии используются лексикографами вместе. В процессе подготовки словаря объем адресуемой лексики определяется в зависимости от цели и целевой аудитории словаря. Определенный словарный запас составляет материальную базу словаря. Lexicographer выбирает слова, которые имеют семантические особенности в языке как лексические единицы. Точность выбора зависит от целевой аудитории и цели словаря. Принятие решений в соответствии с лексикографическими принципами и методами при определении лексических единиц - важнейший фактор, который сделает словарь полезным для целевой аудитории. В этом исследовании будет сделан акцент на выборе словаря, который играет ключевую роль в процессе подготовки словаря, и будут представлены моменты, которые необходимо учитывать.

Ключевые слова: турецкий язык, лексикография, турецкий словарь, лексические единицы, выбор лексических единиц.

SUMMARY

THE KEY OF THE CODING PROCESS IN GENERAL PURPOSE DICTIONARIES: DICTIONARY SELECTION OF UNIT

Kumanlı M.S.

Hacettepe University, Turkey

Lexicology is constantly improving with its theoretical and practical fields. Dictionary writing, on the other hand refers to the holistic process in which the theoretical and applied fields of lexicography are used together by the lexicographers. In the process of preparing a dictionary, the scope of the vocabulary to be addressed is determined depending on the purpose and target audience of the dictionary. The determined vocabulary creates the material pool of the dictionary. Lexicographer selects the words that have semantical features in the language as lexical units. The accuracy of these selections varies depending on the the target audience and the purpose of the dictionary. Making decisions in accordance with lexicographic principles and methods while determining lexical units is the most important factor that will enable the dictionary to be beneficial to the target audience. In this study, lexicon selection which plays a key role in the dictionary preparation process will be emphasized and the points to be considered will be presented.

Key words: Turkish Language, Lexicography, Turkish Dictionary, Lexical Units, Selection of Lexical Units.

TÜRK DİLLƏRİNİN TARİXİNƏ BAXIŞ

Qurbanov V.V.

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Türk dillərinin tədqiqində bir çox alim iştirak etmişdir. Həmçinin türk dilləri haqqında bir çox nəzəriyyələr də mövcud olmuşdur (Ural-Altay nəzəriyyəsi). Hal-hazırda türk dillərinin tədqiqi ən aktual məsələlərdən biridir. Ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunan dillər və keçmişdə istifadə olunan ölü dillər türk xalqlarının inkişaf mərhələsində mühüm rol oynamışdır. Tarixən dillərin dövrələşməsi isə çox qədimdən bu dillərə marağın olduğunu göstərir.

Açar sözlər : *türk, dil, xalq, dövr, tarix*

Hər bir türk, türk inamı, xarakteri türklərin yaratdıqları dövlətlər haqqında məlumat almalıdır. Şübhəsiz ki, bu məlumatlar onun türklər haqqında axtardığı suallara cavab və həmçinin yeni məlumatlar öyrənməsinə gətirib çıxaracaqdır.

İlk öncə bunu qeyd edək ki, Türk kimdir sualı bütün dünyanı maraqlandırmışdır. Türklərin göstərdiyi sücaət həmişə çox insanı heyran etmişdir. Buna görə də türk olmayan bəzi insanların mən Türkəm deməsi də əbəs yerə olmamışdır. Qədimdə türk adamı kun və yaxud da hun olaraq adlanırdı. Türk adlanması və türk deyə çağırılmaları da uzun tarixi yol keçmişdir. Türk sözü ilk olaraq Törük formasında işlənmişdir, sonra türük ən sonda da türk olaraq qalmışdır 1. (s. 40).

Törük---- Türük---- Türk

Qədim dövrlərdə “türk” sözü güclü qüvvətli mənalarında işlənmişdir. Hal-hazırda hər bir türk xalqının öz adı və dili vardır.

Azərbaycan xalqı-Azərbaycan dili

Türk xalqı-türk dili

Türkmən xalqı-türkmən dili

Özbək xalqı-Özbək dili və s.

Hər bir xalqın dili müstəqildir və mənşəcə Altay dil ailəsinə mənsubdurlar. Ümumən dünyada 260 milyondan çox türksöylü insan yaşayır. Bəzi yerlərdə türklərin qurda, ata və quşa inam göstərdiklərini bildirirlər. Son türkoloji tədqiqatlarda belə fikirlərin əsassız olduğu sübuta yetirilmişdir.

Professor Bəkir Çobanzadə qeyd edir ki, türk ləhcələri hələ Orxon yazılarından da əvvəl mövcu olmuşdur. Orxon yazıları Şimal və Cənub və ya Şərq və Qərb türklərinə məxsus olmuşdur ki, bunu da abidə üzərində yazılar təsdiq edir. Abidənin üzərində qarluq, uyğur, qırğız qəbilələrin adları sadalanır ki, buda deyilənləri bir daha təsdiq edir. Müxtəlif dövrlərə aid olan Kutadku-bilik, Divani lügəti əl-türk əsərlərində də görünür ki, müəlliflər öz yazılarını türk yazıları adlandırmışlar. 5. (s. 74)

Türk dilləri dedikə ağıla həm müasir istifadə edilən dillər və ölü dillər gəlir. Vaxtı ilə ünsiyyətə xidmət etmiş indi istifadə edilməyən dillər ölü dillər adlanır. Onlar aşağıdakılardır:

1. Xəzər dili
2. Peçeneq dili
3. Oğuz dili
4. Qıpçaq dili
5. Bulqar dili və s.

Hal-hazırda istifadə olunan dillər haqqında isə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Belə ki, bəzi mənbələrdə onların 23 olduğu qeyd edilir. Tam dəqiq göstərilə bilməməsinin səbəbi isə bir sıra türk dillərinin düzgün müəyyənləşdirilməməsi ilə bağlıdır. Bunlardan biri də balkar-qaraçay dilidir. Belə ki, balkar-qaraçay dili bəzi mənbələrdə ayrı-ayrı dil kimi götürülür. Müasir dövrdə aşağıdakı türk dillərindən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edilir.

1. Azərbaycan dili
2. Tatar dili
3. Qazax dili
4. Qırğız dili
5. Özbək dili və s.

Türk dilləri tarix boyu Ural, Hind-Avropa, Qafqaz və digər dillərlə əlaqədə olmuşlar. Bunun nəticəsində də söz alıb söz vermək proseləri tez-tez təkrarlanmışdır. Qohum dillərin bir-birinə münasibətinə gəldikdə isə heçdə eyni səviyyədə deyildir. Burada əsasən yaxın və uzaq qohumluq özünü bariz şəkildə göstərir. Azərbaycan dili türkmən dilinə daha yaxın qohumdur, ancaq qazax dili ilə uzaq qohumdur. Qazax dili həmçinin qırğız dili ilə yaxın qohumdur. Dillərin yaxın və uzaq qohumluğu tarixcə inkişaf prosesi ilə əlaqəli olmuşdur. (3)

Türk dillərinin mövqeyi baxımından maraqlı bir nəzəriyyə haqda danışaq. Bu XVIII əsrdə meydana gəlmiş Ural-Altay nəzəriyyəsidir. Milliyyətçə isveç olan Tabbert Stralenberqin adı ilə bağlıdır. Belə ki, zabit rütbəli Stralenberq Poltava döyüşlərində əsir düşür. Buna görə də 20 ilə qədər Uzaq Sibirə yaşamağa məcbur olmuşdur. Bu vaxtlarda o Rusiyanın şərqində yaşayan xalqların adət-ənənələrini mənimsəmişdir. Onları müşahidə etmiş həm də bir sıra materiallar toplamışdır. Vətənə qayıtdıqdan sonra həmən materiallar əsasında 1730-cu ildə "Avropa və Asiyanın şimal-şərq hissəsi" adlı əsər çap etdirmişdir. Stralenberq burada bildirir ki, onun öyrəndiyi xalqlar bir kökdən törəmişdir. Stralenberq onları müəyyən əlamətlərinə görə 6 qrupa bölür:

1. Uyğurlar
2. Türk tatarlar
3. Samodeylər
4. Tunquslar
5. Monqol və mancurlar
6. Qara dənizlə Xəzər dənizi arasındakı tayfalar

O, həmçinin qeyd edirdi ki, onların 4 min il bundan əvvəl ulu bir dilləri vardı. Həmin ulu dili Ural-Altay olaraq göstərmişdir. Bu nəzəriyyə XVIII 30-50-ci illərində geniş yayılmışdır. Vilhem Şotda bu nəzəriyyəni inkişaf etdirmişdir. 2. (s. 71)

Türk dillərinin tarixinin dövrləşməsi spesifik şəkildə özünü göstərmişdir. Dövrləşmə əsasən 4 yerə bölünür onlar aşağıdakılardır:

I DÖVR-(Ən qədimdən X əsrin sonuna qədər). Türk dilinə marağın artması və tətbiqi dilçilik rüşeymlərinin yaranması dövrü.

II DÖVR-(XI-XVIII əsr). Türkoloji dilçiliyə aid nəzəri müddəaların yarandığı dövr.

III DÖVR-(XIX əsr). Türkoloji dilçiliyin xüsusi elm sahəsi kimi formalaşdığı dövr.

IV DÖVR -(XX əsr). Türkoloji dilçiliyin geniş şaxələndiyi və yüksək vüsət aldığı dövr. 2 (s. 154)

Nəticə etibarilə türkoloji dilçiliyin tədqiqini iki istiqamətdə axtarmaq və öyrənmək olar. Birinci olaraq biz bütün tədqiqatları xronoloji ardıcılıqla izləməli, ikincisi isə ayrı-ayrı dilçilik problemlərini götürüb onun təhlilini verməliyik. İşin hansı istiqamətdə aparılmasından asılı olmayaraq həm xüsusi, həm də ümumi dilmilik tarixində nələrin əldə edildiyini ortaya çıxarmaq əsas məqsəd kimi qarşıda dayanmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsməd Muxtarova – Türk xalqlarının tarixi Bakı-1999
2. Afaq Qurbanov – Türkoloji Dilçilik Bakı-2019
3. Türkologiya jurnalı Bakı -2020
4. Mehman Musayev- Türkoloji Dilçilik Bakı-2012
5. Q. Cəmilə-I Türkoloji qurultayda dil məsələləri Bakı-1959

РЕЗЮМЕ

ПРОСМОТР НА ИСТОРИЮ ТУРЕЦКИХ ЯЗЫКОВ

Гурбанов В.В.

Азербайджанский государственный Университет культуры и искусств, Азербайджан

Многие ученые принимали участие в изучении тюркских языков. Было также много теорий о тюркских языках (урало-алтайская теория). Изучение тюркских языков сегодня является одной из самых актуальных проблем. Оно сыграло важную роль. роль в развитии народов Исторически, хронология языков показывает, что интерес к этим языкам проявлялся с древних времен.

Ключевые слова: турецкий, язык, нация, период, история

SUMMARY

A LOOK AT THE HISTORY OF TURKISH LANGUAGES

Qurbanov V.V.

Azerbaijan State University of Culture and Arts, Azerbaijan

Many scholars have participated in the study of Turkic languages. There have also been many theories about Turkic languages (Ural-Altai theory). The study of Turkic languages is one of the most pressing issues today. It has played an important role in the development of the peoples. Historically, the chronology of languages shows that there has been an interest in these languages since ancient times.

Key words : Turkish, language, nation, period, history.

ƏHMƏD YƏSƏVİNİN “DİVANI- HİKMƏT” ƏSƏRİNİN DİLİNDƏ FEİLLƏR

Qurbanova M.Ə.

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Məqalədə görkəmli türk mütəəvvüf və şairi Əhməd Yəsəvinin həyatı və yaradıcılığından, onun təsiri ilə Azərbaycanda yetişən sufi şairlərindən söz açılır. Xüsusilə ədib-mütəfəkkirin “Divani-hikmət” əsərinin quruluşu və məzmunu, buradakı şeir nümunələrinin dili barəsində mülahizələr yürüdüldü. Ə.Yəsəvinin şeirlərinin dilində işlənən feillərin leksik semantik və qrammatik özəllikləri şərh olunur, onların ən çox işlənən şəkillərindən bəhs edilir. Qeyd olunur ki, Ə.Yəsəvi şeirlərinin dili qədim türk leksik qatını özündə əks etdirmək baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Türkcənin inkişaf tarixinin öyrənilməsində şairin yaradıcılığı əsas mərhələlərdən birini təşkil edir.

Açar sözlər: Ə.Yəsəvi, təəvvüf, dördlülər, türk dili, feillər, müasir paralellər.

Əhməd Yəsəvi tarixdə ilk böyük türk mütəəvvüf və şairi kimi tanınmışdır. Eyni zamanda o, Yəsəvilik adı verilən təəvvüf təriqətinin rəhbəri olmuşdur. Mənbələrdə onun Həzrəti Peyğəmbər (s.ə.s.) şəcərəsindən biri olan Xacə Yusif Həmədaninin şagirdi olduğu da qeyd olunur (5, s. 17).

Əhməd Yəsəvi 1093-cü ildə Türküstanda – Qazaxıstanın Çimkənd şəhərinin şərqində yerləşən Sayram qəsəbəsində anadan olmuşdur. Tam olaraq adı belədir: *Əhməd bin İbrahim bin İlyas Yəsəvi*. Kiçik yaşlarında atasını itirən Əhməd bacısı ilə birlikdə Sayram yaxınlığındakı Yesi adlanan yerdə məskən salmış və ilk təhsilini elə oradaca “Arslan Baba” adlı bir türk şeyxindən almışdır. Təhsilini tamamladıqdan sonra Buxaraya gedən 27 yaşlı Əhməd Yəsəvi o zamanın adlı-sanlı, tanınmış alimlərindən olan Şeyx Yusif Həmədaniyə müraciət edərək onun şagirdi - müridi olmuşdur. Müəllimindən ciddi və mükəmməl təəvvüf təhsili və tərbiyəsini alan Ə.Yəsəvi Şeyxin dörd xəlifəsindən üçüncüsü olmuşdur. Daha sonra irşad məqamını Şeyx Abdulkəlim Gücdəvaninə həvalə edərək Yesiyə qayıtmışdır. Elə orada da Yəsəviyə ocağını yaratmışdır. Şeyx Abdulkəlim Gücdəvaninin tələbəsi Məhəmməd Bəhaəddin isə o zamanlar Yəsəviyə ocağı xaricində yaranan iki böyük təriqətdən birinin - Nəqşibəndilik təriqətinin yaradıcısı olmuşdur. Nəqşibəndilik sonradan öz coğrafiyasını genişləndirərək Əfqanıstan, Hindistan və Anadoluya yayılmışdır.

Əhməd Yəsəvi öz təlimini Arslan Babadan aldığı “Əhli-beyt” sevdası ilə təəvvüf anlayışı üzərində qurmuşdu. Bir türk sufi tərəfindən yaradılan bu ilk böyük “Türk təriqəti” əvvəlcə Məvəraünnəhr (**Məvəra ol Nəhr** - *qədimdə Ceyhun və Seyhun çayı nəhiyəsində yerləşib. Hazırda Özbəkistan, Tacikistan, Qazaxıstan və Qırğızıstan boyu yerləşən əraziləri əhatə edir* – M.Q.), Daşkənd və onun ətrafında, qərbi Türküstanda təşəkkül tapmışdı. Sonralar Xorasan, İran və Azərbaycanda yaşayan türklər arasında da yayılan Yəsəvilik təriqəti, XIII əsrdən başlayaraq Bektəşilik, Babailik, Heydərilik, Yəsəvilik təriqətindən çıxmış qollar kimi tanınmağa başlamışdır. “Bu fəlsəfənin təmsilçiləri arasında Hacı Bektəş Vəli, Mövlana, Yunus Əmrə, Nəsimi, Xətai kimi türk-islam mütəəvvüf cərəyanının böyük şəxsiyyətləri yetişmişdir. Onların fəlsəfi düşüncələrində humanizm, insanın dəyəri, birləşdiricilik, türk mədəniyyətinin sevilməsi və yayılması əsas xətt kimi keçir” (1, s. 15).

İnsanları dini və əxlaqi cəhətdən yetişdirən Hoca Əhməd Yəsəvi təəvvüfi fikirlərini və düşüncələrini türk dilində və sadə şeirlər, dördlülər və beytlər şəklində anlaşıqlı üslubda yazmışdır. “Divani-hikmət” məcmuəsində müəllif özünün ibrətamiz nəsihətlərini toplayaraq onları hikmət adlandırmış və burada 217 hikmət – mənzumə verilmişdir. Birinci hikmət 21 dördlülkdən ibarətdir. İlk dördlük “Bismillah”la başlayır;

Bismillah deyib bəyan edərək hikmət söyləyib

Tələb edənlərə inci, cəvher saçdım ben işte.

Riyazeti sıkı çekib, kanlar yudub

“İkinci dəftər ” sözlərini açdım ben işte.

Akıllı isən, qarıbların gönlünü avla,

Mustafa kibi ili gezip yetim ara

Dünyaya tapan soysuzlardan yüzünü çevir

Yüz çevirerek derya olup taşdım ben işte.

Qarip, fakir, yetimleri hər kim sorar,

Razi olur o qulundan Allah.

Ey habersiz, sen bir sebep kendisi saklar,

Hak Mustafa öğüdünü işitip dedim ben işte

Kul Hoca Ahmet, qaflet ile ömrün geçti,

Vah ne hasret, gözden, dizden küvvət getdi

Vah ne yazık, pişmanlığın vakti yetişdi.

Amel kılmadan kervan olub, göçtüm ben işte. (7, s. 9-10).

Nümunə olaraq göstərdiyimiz bu dördlükdə müəllif çox sadə və anlaşıqlı şəkildə insanları mərhəmətli olmağa çağırır, Peyğəmbər Əfəndinin mərhəmətliliyindən söz açır, kasıb, fəqir, yetimlərə qarşı diqqətli olmaq, onların halını xəbər almaq, yolda qalanlara, köməksizlərə yardım etmək barədə müraciətlər edir. İnsanlara “Mustafa kibi ili gezib yetim ara”- “Mustafa kimi atasız, anasızları axtar, tap, kömək elə”, -deyir.

“Divani-hikmət” əsərinin yazılma səbəbi xalqa islamıyyəti məcburi şəkildə, zorla deyil, hikmətli şəkildə, sevrək, dərk edərək öyrətməyin yollarını başa salmaqdır. Sadə kütlənin anlayacağı dildə yazılmış bu şeirlər dini, təsəvvüfi-öyrədici mahiyyət daşıyan mənzumələrdən ibarətdir. “Divani-hikmət” əsərinin “Minacat” hissəsindən aşağıdakı nümunəyə diqqət yetirək:

Minacat eylədi Qul Hoca Əhməd,

Allahım, eylə quluna rahmət.

Qarib Əhməd sözü əsla eskiməz,

Əgər yer altına girse, çürüməz

Allahım eylese nasib bana cənnət,

Okuyanlara eyləmə şəfaət. (7, s. 12).

Haqqında nəql edilən rəvayətlərdən də məlum olduğu kimi, öz zamanəsinin bəzi alimləri tərəfindən müzakirə obyektinə çevrilən Ə.Yəsəvi, yeri gəldikcə, özünün bəzi şeirlərində səmimiyyətdən uzaq alimləri və saxta, ikiüzlü sufileri tənqid etmişdir. Söhbətlərində və şeirlərində ən çox toxunduğu, müraciət etdiyi mövzular Allah və peyğəmbər sevgisindən, fəqir-füqəranı, kasıbları, ehtiyac içində olan insanları, yetimləri qorumaqdan, dini qaydalara və qanunlara riayət etməkdən, ölüm haqqında düşünməkdən, gözəl əxlaq, zikr, nəfs ilə mücadilə etməkdən, özünü tənqiddən, mənəvi mərtəbələr və bu mərtəbələri aşmaqdan, şeyxlik iddiasında olmağın pisliliyini dərk etməkdən və s. bu kimi məsələlərdən ibarət olmuşdur.

Ərəb, fars dillərini mükəmməl bilən Ə.Yəsəvi islam elmlərini mükəmməl öyrənsə də, sözünü türkcə demiş, öz türkcəsində şeir, nəfəs və ilahilər söyləmişdir. Osman Başın da yazdığı kimi, “Əslində Əhməd Yəsəvi deyəndə biz Hz. Peyğəmbərin yaşadığı İslamı ana dilində - hamının anlama biləcəyi **türkcə** ilə izah edən ilk türk mütəəvvüfünü və yetişdirdiyi ərənlərlə islamın vəhdət və ədalət işığını dünyaya yaymaq üçün çalışan bir qrup fədai xatırlayırıq” (6). Ə.Yəsəvi şeirlərinin dili qədim türk leksik qatını özündə əks etdirmək baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Türkcənin inkişaf tarixinin bu və ya digər cəhətdən öyrənilməsində şairin yaradıcılığı əsas mərhələlərdən birini təşkil edir. Tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi, “Əhməd Yüqnəkidən sonra **türkcənin ən məşhur ustası** (kursiv bizimdir – M.Q.)Türküstanlı təriqət qurucusu Əhməd Yəsəvi olmuşdur” (2, s. 24).

Müasir türk dillərində müşahidə olunduğu kimi, Ə.Yəsəvinin poeziya dilində də feillər ən fəal leksik vahidlərdir. Bu fəallıq təkcə feillərin dinamik nitq hissəsi olmasından qaynaqlanmır. Bu aktivlik həm də cümlələrin formalaşmasında, fikrin bütövlüyünün təmin olunmasında feillərin güclü təşkilədiçi rola malik olmasından irəli gəlir. Ə.Yəsəvinin dilində feil leksik-semantik və qrammatik cəhətdən tam formalaşmış haldadır və müasir dillə müqayisədə elə ciddi fərqlərə malik deyil. Yuxarıda təqdim etdiyimiz şeir nümunələrində verilən feillərə diqqət yetirək: *girsə, çürüməz, deyib, söyləyib, saçıtm, çekib, yutub (udub), açtım, görsən, kaçtım, sordu (soruşdu), çıkıb (çıxıb), gördü, gəlib, arayıb, indim (endim), avla (ovla), gezib, ara (axtar), yüzünü çevir, taşdım (daşdım), raze olur, saklar, işidib (eşidib), dedim* və s. Bu feillər indiki, keçmiş və gələcək zamanlarda, təsdiq və inkar formalarda, feili bağlama kimi, ən çox feilin əmr və şərt şəkillərində işlənmişdir.

Müasir Azərbaycan dilində feili bağlamaların qrammatik formaları çoxdur, həm də bunlar işlək şəkillərdəndir (*-ib, -ınca*). Ə.Yəsəvinin şeirlərində də ən çox rast gəlinən feili bağlama formaları *-ib, -ınca, -madan, -dıqda, -araq* şəkilçiləri ilə düzənləndir: *deyib, gezib, söyleyib, keçib, yüz çevirerek, tadınca, endiğinde, beyan ederek, amel kılmadan* və s.

Təqdim olunmuş şeir parçasında feilin əmr şəkli bir neçə dəfə işlənib – *rahmet eylə, merhem ol, yoldaşı ol, yakın ol, gönlünü avla, yetim ara, yüzünü çevir*. Şərt formasında – *yer altına girse, nasip eylese, görsen, kalsa* və s.

Şairin “Divan”ında qədim türk leksik qatını əks etdirən kök feillərə rast gəlmək mümkündür ki, bunlar müasir türk dillərinin ədəbi və ya dialekt səviyyələrində öz izlərini qoruyub saxlayır. Məsələn, qədim türkcədə “er, yer” kök sözündən düzəlmiş *yersin* - (“yer-yurd qazanmaq”) feili işlənmişdir ki, bu leksik vahid “Kutadqu bilik”də *yir* (“torpaq”) şəklindədir. Ə.Yəsəvinin “Divani-hikmət” əsərində də leksem *yir* formasında müşahidə olunur” (4, s. 153):

Səhər vaktə kopup-yığlar nalə eylə,

Nalışıgdin yir ü köklər nəvə kalsun.

Müasir türkcələrdə rast gəlinən ulduz//yıldız//yulduz, yıldırım//ildırım, yalov//alov//alev, yaldırak (“şimşək”) sözlərinin kökü *yal* derivatıdır. “Kökü *yılmaq* feilinə dayanan *ulduz* sözü Ə.Yəsəvinin divanında *yulduz* formasındadır: Əm kilsə, xas bolur, yulduz kilsə, ay bolur (4, s.178)

Ə.Yəsəvinin “Divani-hikmət” əsərində rast gəlinən *örtəl* feili isə “yandırmaq” anlamında işlənmişdir. Görünür, bu sözdə əvvəldə *y* samiti reduksiyaya uğramışdır (4, s. 188).

“Çəkmək, çıxarmaq” mənalarını verən və qədim uyğur dilindən başlayaraq müşahidə etdiyimiz *tart* leksemi qaraxanlı türkcəsi əsərlərində “çəkmək, çıxartmaq” mənası ilə geniş yayılmışdır. Yəsəvinin “Divan”ında *tart* feilinin müxtəlif şəkilçilərlə intensiv işləndiyini görürük:

Keçe kündüz tınmay yığışap gedā bolğıl

Derdin tartsağ Hāce senden rızā erür (3, s. 91).

Ayt sözü “demək” mənasında göytürk dilində *ay* və *ayt* şəkillərində işlənmişdir. Bir çox yazılı abidələrin dilində aktiv müşahidə olunan bu feilin Ə.Yəsəvinin “Divan”ında da işlənmə tezliyi yüksəkdir:

Duzağ and tek turdı behişt özrini aydı

kıl hāce Ahmed ne bildi bişdirgüvçi Yezdān bar (3, s. 92).

Yetskür sözü “çatdırmaq, bitirmək” mənalarında qaraxanlı türkcəsindən başlayaraq türk dillərində işlənməyə başlamışdır. DLT-də *yetriş* feili “çatdırmaq” mənasında işlənmişdir. Çağatay türkcəsində *e>i* səs əvəzlənməsi nəticəsində *yitkür* şəklini almışdır. Müasir türk dilinin dialektlərində (*yetir/yetür*), o cümlədə Azərbaycan ədəbi dilində “çatdırmaq” mənasında işlənir. Şairin “Divan”ında feil bu şəkildə müşahidə olunur:

Cenāzesin oqup yerdin köterdiler

Bir fursatda uçmaq içre *yetkürdüler* (3, s.93)

Ə.Yəsəvinin “Divan”ında işlənmiş bu qrup feillərə, ümumiyyətlə, feilə məxsus özəlliklərə dair xeyli sayda maraqlı faktlarla qarşılaşmaq mümkündür. Bir məqalə səviyyəsində bu fikirləri tam açıqlamaq imkanımız xaricində olsa da, ümumən, müşahidələrimiz əsasında deyə bilərik ki, “Divani-hikmət”-in dilindəki feillərin əksəriyyəti ya tam forması ilə, ya da kiçik fonetik dəyişikliklə, eyni zamanda mənalarını saxlamaqla bu gün də müasir türk dillərində işlənir. Və şairin əsərlərinin dilinin araşdırılması müasir türkcələrin tarixi-müqayisəli şəkildə öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bektaş F., Bektaş E. Keçmişdən günümüze Naxçıvan Bektaşiləri (düşüncə tarxi, hadisələr, xatirələr). Naxçıvan: Əcəmi, 2018, 270 s.
2. Qəribli A. Azərbaycan dili anlayışının tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 152 s.
3. Karadeniz Y. “Divani-hikmet”teki Eski Türkçe Unsurlar / Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 9, № 47, dekabr 2016, s. 89-95
4. Məhərrəmli B. Dünya dillərində homogen sözlər. Bakı: Xəzər Universiteti, 2016, 304 s.
5. Mir Həməzə Seyid Nigari. “Divan”ı. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 823 s.
6. Osman B. Hoca Ahmet Yesevi’de Türkçe Sevgisi / <http://www.anamursedir.com/yazar.asp?yaziID=3871>
7. Yəsəvi Ə. Divani-hikmət. Tərtib edən və ön sözün müəllifi: Nizami Cəfərov. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 128 s.

РЕЗЮМЕ

ГЛАГОЛЫ НА ЯЗЫКЕ «ДИВАНИ-ХИКМЕТ» АХМАДА ЯСАВИ

Гурбанова М.А.

Бакинский государственный университет, Азербайджан

В статье рассказывается о жизни и творчестве выдающегося турецкого суфия и поэта Ахмада Есеви, а также о суфийских поэтах, выросших в Азербайджане под его влиянием. В частности, здесь рассмотрены структура и содержание творчества писателя-мыслителя «Дивани-Хикмет», язык примеров поэзии. Объясняются лексические, семантические и грамматические особенности глаголов, употребляемых в языке стихотворений А. Есеви, обсуждаются их наиболее употребляемые формы. Отмечается, что язык стихов А. Есеви важен с точки зрения отражения древнетюркского лексического пласта. Творчество поэта – один из основных этапов в изучении истории развития турецкого языка.

Ключевые слова: А.Есави, суфизм, квартеты, турецкий язык, глаголы, современные параллели.

SUMMARY
VERBS IN THE LANGUAGE OF AHMAD YASAVI'S "DIVANI-HIKMET"
Gurbanova M.A.
Baku State University, Azerbaijan

The article talks about the life and work of the prominent Turkish Sufi and poet Ahmad Yesevi, and the Sufi poets who grew up in Azerbaijan under his influence. In particular, the structure and content of the work of the writer-thinker "Divani-Hikmet", the language of the examples of poetry here are considered. The lexical, semantic and grammatical features of the verbs used in the language of A. Yesevi's poems are explained, their most used forms are discussed. It is noted that the language of A. Yesevi's poems is important in terms of reflecting the ancient Turkish lexical layer. The poet's work is one of the main stages in the study of the history of the development of Turkish.

Key words: *A. Yesevi, sufism, quartets, turkish language, verbs, modern parallels.*

SINONİM FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏR
Mancanova G.R., Zeynalova Z.Ə.
Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci

Xülasə. Azərbaycan dili frazeoloji tərkibinə görə zəngin dillərdən biridir. Frazeologizmlər ümumxalq dilinin lüğət fondunu zənginləşdirir. Frazeologizmlər bədii dilin mühüm üslub imkanındır. Frazeoloji vahidlərin içərisində sinonim frazeoloji birləşmələr xüsusi yer tutur. Sinonim frazeoloji birləşmələr iki yolla yaranır: a) sinonim sözlərin iştirakı ilə düzələn frazeoloji birləşmələr b) quruluşuna görə sinonim olan frazeoloji birləşmələr. Müasir Azərbaycan dili frazeoloji sinonimlərlə zəngin olan dillərdən biridir. Quruluşuna görə sinonim frazeoloji birləşmələrin sinonimliyi sinonim sözlər vasitəsilə yaranmır. Onların sinonimliyi öz daxili quruluşunda olur. Quruluşuna görə sinonim frazeoloji birləşmələr sinonim sözlərin iştirakı ilə düzələn frazeoloji birləşmələrə nisbətən daha çoxdur və onlar daha işlək, daha rəngarəngdir. Frazeoloji sinonimlər leksik sinonimlərlə birlikdə sinonim cərgə yarada bilir və biri digərini əvəz edə bilər.

Açar söz: *sinonim, frazeoloji birləşmə, söz, üslub, frazeologizm*

Azərbaycan dili frazeoloji tərkibinə görə zəngin dillərdən biridir. Bədii üslubda frazeoloji vahidlərdən geniş istifadə olunur. Yazıçı və şairlər dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rol oynayırlar. Onlar tarixin dərinliklərindən gələn, xalqın yaddaşında yaşayan söz və ifadələrdən istifadə etməklə yanaşı həm də özləri dilə yeni sözlər, frazeoloji vahidlər gətirirlər. Fərdi yaratdıqları üslubi frazeologizmlərlə dili zənginləşdirir, yazıb-yaratdıqları dövrün ədəbi dilinə öz töhfələrini vermiş olurlar. Frazeoloji vahidlər mətni forma və üslubi cəhətdən zənginləşdirir. Frazeologizmlər ümumxalq dilinin lüğət fondunu zənginləşdirir. Frazeologizmlər bədii dilin mühüm üslub imkanındır. Onları tədqiq etmədən şairin, yazıçının dil xüsusiyyətlərini və üslubunu öyrənmək çətin olur. "Əslində frazeologizmlərin çoxu canlı danışq dilində formalaşır və işlədilir, buradan da dilin digər təzahür növlərinə (bədii dil, ədəbi dil) keçmiş olur. Odur ki danışq dili frazeologizmlərinin hüdudunu cizmaq çox çətindir." (1. s.25) Frazeologizmlər yazıçı və şairin dilində məqsəddən asılı olaraq müəyyən üslubi funksiya yerinə yetirir. Bədii ədəbiyyatda frazeoloji vahidlərin müxtəlif növlərindən istifadə olunur. Sinonimlərdən sadalama məqamlarında istifadə edilməsi əsasən bədii üslubla bağlıdır. Təkrarların işlənməsi dili ağırlaşdırır. Təkrarların qarşısını almaq üçün sinonimlərin işlənməsi daha məqsədə uyğundur.

Sinonim frazeoloji vahidlər Azərbaycan dilinin frazeoloji fondunun müəyyən bir hissəsini təşkil edir. Sinonimlər Azərbaycan dilində, xüsusən də onun bədii üslubunda da çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Sinonimlik leksikologiya, semasiologiya üçün böyük əhəmiyyət daşıdığı kimi üslubiyyatla da sıx əlaqəlidir. Sinonim münasibətlərdə hər bir nitq hissəsinin spesifik xüsusiyyətləri vardır. Sinonimlərə dünya dillərinin əksəriyyətinin lüğət tərkibində rast gəlinir, onlar hər bir dilin leksik-semantik kateqoriyaları içərisində spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Müasir Azərbaycan dilində sinonimlər müxtəlif aspektlərdən araşdırılmış, xeyli tədqiqat əsəri yazılmışdır. Dildə bu və ya digər məfhum, anlayış bir sözlə deyil, bir neçə frazeoloji vahidlə ifadə oluna bilər. Məsələn, cin başına vurdu - başından tüstü çıxmaq (əsəbləşmək), könül qırmaq - ürək qırmaq - qəlb qırmaq (incimək), dincini almaq-yorğunluğunu almaq (dincəlmək), gözü tutmaq -könlünə yatmaq (bəyənmək) , gözüm çıxdıya salmaq - göz verib işıq verməmək (incitmək), baş sındırmaq - baş yormaq - baş qırmaq (fikirləşmək), ürəyi qopmaq-bağrı yarılmaq (qorxmaq) və s. Bu frazeoloji vahidlərin məzmunu, demək olar ki, eynidir. Dildə belə frazeoloji vahidlər sinonim frazeoloji vahidlər adlanır.

İnsanın bədən üzvlərinin adlarını bildirən sözlər frazeologizmlərin yaranmasında fəal iştirak edir. Somatik frazeologizmlər bədən üzvlərinin əsas funksiyaları əsasında yaransa da, müxtəlif xalqlarda və dillərdə fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Bütün dünya dillərinin lüğət fondunda frazeoloji vahidlərin əksəriyyətini somatik frazeologizmlər təşkil edir. Azərbaycan dilində eləcə də türk dillərində somatik frazeoloji vahidlərin üstünlüyü nəzəri cəlb edir. Sinonim frazeoloji vahidlər müxtəlif səbəblərlə əsrlər boyu yaranmışdır. Sinonim frazeoloji vahidlərin yaranmasında insanın bədən üzvlərinin adlarının xüsusi yeri vardır.

Frazeoloji vahidlər də mənasına görə leksik vahidlər kimi çoxmənalı, omonim, sinonim, antonim olurlar. Frazeoloji vahidlərin bir hissəsi canlı danışq dilində meydana çıxır. B.Xəlilov frazeoloji sinonimlərin və leksik sinonimlərdən aşağıdakı fərqli cəhətlərini qeyd edir:

1) Leksik sinonimlər bir sözlə, frazeoloji sinonimlər bir neçə sözlə ifadə olunur: ağlamaq- gözünü sıxmaq, qarışdırmaq –aləmi bir-birinə vurmaq, yorulmaq -əldən düşmək, gülmək – dodağı qaçmaq.

2) Frazeoloji sinonimlər leksik sinonimlərdən fərqli olaraq obrazlıdır.

3)) Frazeoloji sinonimlərdə leksik sinonimlərdən fərqli olaraq sinonimik cərgə olur və bu cərgədə frazeoloji sinonimlərdən biri dominant rolda çıxış edir: ürəyi getmək – ürəyi sıxılmaq –ürəyi xarab olmaq, baş sındırmaq - baş qırmaq – baş çatlatmaq –baş partlatmaq. (2. s. 265)

Həmçinin dildə müəyyən miqdarda frazeoloji vahid leksik vahidin qarşılığı kimi işlənir. Məsələn. Aldatmaq -kələk gəlmək, utanmaq - xəcalət çəkmək, baxmaq -göz qoymaq, yorulmaq -əldən düşmək, ağlamaq -göz yaşı axıtmaq, acımaq -canı yanmaq, hopmaq -canına çəkmək, öldürmək -canına qəsd etmək, ölmək - canı Allaha tapşırmaq, dözmək - tab gətirmək, sevmək - canın eşq oduna yaxmaq, bağırmaq -car çəkmək, boğulmaq -nəfəsi qaralmaq, qorumaq -sahib çıxmaq həyacanlanmaq -şəksəkəyə düşmək, azarlamaq -yorğan döşəyə düşmək, qaçmaq -dabanına tüpürmək, əzizləmək -göz üstə qoymaq, qorxmaq - canına üşütmə düşmək, yalvarmaq - əl ayağına düşmək, bezdirmək-cana yığmaq. Belə sinonimlər dilimizdə leksik – frazeoloji sinonimlər adlanır.

Leksik sinonimlərdə məna bir sözlə ifadə olunur. Frazeoloji sinonimlərdə isə leksik sinonimlərdən fərqli olaraq hər hansı bir məna bütöv birləşmə ilə ifadə olunur. Frazeoloji vahidlər dildə hazır şəkildə mövcud olur, özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir. Onlarda mənədaşlıq çalarlıq güclü olur və tərkibində məcazi mənalı sözlər olur. Məlumdur ki, məcazilik obrazlılıq üçün əsas hesab olunur. Məsələn, gecə sözünə sinonim ola bilən frazeoloji vahidlərə diqqət yetirək. gecə düşmək - gecədən keçmək. Frazeoloji sinonimlik leksik sinonimliklə müqayisədə daha mürəkkəb və çoxcəhətli anlayışdır. Sinonim frazeoloji vahidlər bir ümumi mənanı bildirir; məsələn: ayaq basmaq – qədəm basmaq; başına toplamaq– başına yığmaq – başına cəm etmək; başında qoz sındırmaq – təpəsində qoz sındırmaq – təpəsində turp əkmək –başında turp əkmək ; baş-başa gəlmək – kəllə- kəlləyə gəlmək; ürəyi yanmaq – qəlbi yanmaq; ürəyini açmaq – qəlbini açmaq; ağlar günə qalmaq-pis günə qalmaq; qulaq asmaq – qulaq vermək və s.

Frazeoloji vahidlər milli xüsusiyyətə malik olur, tərcümə edilərkən başqa dildə qarşılığı yoxdursa, onda sinonimi, yaxud üslubi baxımdan yaxın olanları və ya eyni mənalı leksik vahid seçilir. Sinonim frazeoloji vahidlərin mənasında sözlərin bir-birinə qaynayıb qarışması və qovuşması özünü aydın göstərir. Sinonim frazeoloji birləşmələr iki yolla yaranır: a) sinonim sözlərin iştirakı ilə düzələn frazeoloji birləşmələr b) quruluşuna görə sinonim olan frazeoloji birləşmələr. Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi sinonimlərlə zəngin olan dillərdən biridir. Birinci tipə aid etdiyimiz sinonim sözlərin iştirakı ilə düzələn frazeoloji birləşmələrin yaranmasında sinonim sözlər iştirak edir və onların mənasındakı yaxınlıq məhz bu sözlərin vasitəsilə ortaya çıxır. Məsələn, fikir çəkmək – dərd çəkmək - qəm çəkmək, ürəyi durmaq - qəlbi durmaq, ürəyi istəmək - könül istəmək, və s. Bu frazeoloji birləşmələrin sinonimliyi bir -biri ilə sinonim olan fikir-dərd-qəm, könül- ürək- qəlb sözləri vasitəsilə yaranmışdır. Leksik sinonimlər frazeoloji sinonimlərin yaranmasında fəal iştirak edir. Dilimizdə sinonim leksik vahidlərlə yanaşı sinonim frazeoloji birləşmələr də çoxdur.

Quruluşuna görə sinonim frazeoloji birləşmələrin sinonimliyi sinonim sözlər vasitəsilə yaranmır. Onların sinonimliyi öz daxili quruluşunda olur. A.Qurbanov yazır ki, frazeoloji birləşmənin bir və bir neçə sözünü dəyişməklə yaranan sinonimləri quruluş sinonimlər deyilir; məsələn: sözünə baxmaq-sözünü tutmaq-nəzərdə saxlamaq, göz qoymaq-nəzər yetirmək, yuxuya getmək —yuxuya dalmaq – gözünün acısını almaq və s. (3.s.376)

Quruluşuna görə sinonim frazeoloji birləşmələr sinonim sözlərin iştirakı ilə düzələn frazeoloji birləşmələrə nisbətən daha çoxdur və onlar daha işlək, daha rəngarəngdir. Frazeoloji sinonimlər leksik sinonimlərlə birlikdə sinonim cərgə yarada bilir və biri digərini əvəz edə bilir. Azarlamaq mənasında xəstələnmək – xəstə düşmək – yorğan-döşəyə düşmək, yemək mənasında tıxmaq- içəri ötürmək – toqqanın altını bərkitmək – qarnını – otarmaq, çaşmaq mənasında dili dolaşmaq – dili topuq vurmaq – dili topuq çalmaq, ölmək mənasında dünyadan köçmək - vəfat etmək - əbədi yuxuya getmək - dünyaya gözlərini yummaq - dünyaya əlvida demək - əbədiyyətə qovuşmaq - gözlərini əbədi yummaq - gözlərini əbədi qapamaq və s.

Sinonim frazeoloji birləşmələrin işlənməsində üslubi məqamlar, onların malik olduğu məna rəngi və emosional çalarlıqları fərqlidir. Bu ictimai nəzakəti pozmaq və ya pozmamlaqla bağlıdır. Bəzi frazeoloji birləşmələr sırf danışığ dilinə məxsus hesab olunur. Onlardan məqsəd uyğunluq əsasında əlamətdar cəhətləri nəzərə alınmaqla istifadə edilir. Sinonim frazeoloji birləşmələr müəyyən məna fərqlərinə malik olur. Məsələn, hirsəlmək əvəzinə danışığda itə dönmək, danlamaq əvəzinə qabırğasına döşəmək - dərşini vermək -itin sözünü demək və s. mənfi mənada işlənilə bilər.

Sinonim frazeoloji birləşmələri nitq hissəsinə görə qruplaşdırmaq olar: a) Feili frazeologizmlər. Məsələn: uzaq qaçmaq -uzaq gəzmək, tufan qoparmaq -qiyamət qoparmaq, fikir çəkmək-dərd çəkmək - qəm çəkmək, nəzərdən salmaq-gözdən salmaq, baş-başa gəlmək- kəllə-kəlləyə gəlmək. Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyasında feili frazeologizmlərlə bağlı zəngin material vardır.H.Bayramov «Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları» monoqrafiyasında qeyd edir ki, frazeoloji birləşmələrin çoxu feilə (məsələn, göz qoymaq, üz qoymaq), az bir qismi isə başqa nitq hissələrinə ekvivalentdir. Sonuncular: ağ gün, ağzı göyçək və s. Onların az bir qisminin isə daxilində feil olsa da, qeyri-feili məna daşıyır. Məsələn: suyu süzülə-süzülə... [4, s.71].

b) ismi frazeologizmlər. Bu frazeoloji vahidlərə əsasən, adlarla ifadə olunan birləşmələr aid edilir. Məsələn, ürəyin başı- qəlbin başı, ayağı ağır- qədəmləri ağır, ayağı yüngül –qədəmləri yüngül.

Dilimizdə sinonim frazeoloji vahidlərdən müəyyən üslubi məqamlarda istifadə edilir. Müasir Azərbaycan dilinin üslubiyyat sahəsində sinonim frazeoloji vahidlərin üslubi imkanları öyrənilir.Bəzən sinonim leksik vahidlər frazeoloji sinonimlərin yaranmasına səbəb olur ki, bu da frazeoloji vahidlərin sinonimliyiinin dilin leksikası ilə yaxın və möhkəm əlaqədə olduğunu göstərir.

Frazeoloji vahidləri əmələ gətirən sözlər arasında qrammatik cəhətdən bağlılıq vardır. Bu qrammatik cəhətdən bağlılıq birləşmənin komponentləri arasında sintaktik əlaqədə təzahür edir. Sinonim frazeoloji vahidləri tabelilik əlaqəsinin tipinə görə üç yerə ayırmaq olar. Yanaşma, idarə, uzlaşma əlaqəli frazeoloji birləşmələr. Yanaşma əlaqəli frazeoloji birləşmələr birinci növ təyini söz birləşməsi formasında olur. Belə frazeoloji birləşmələr tərəflərin arasında heç qrammatik şəkilçi olmadan formalaşır. Yanaşma əlaqəli frazeoloji vahidlərin aslı tərəfi heç bir şəkilçi qəbul etmədən aslı tərəfə yanaşır. Məsələn, axır nəfəs – son nəfəs, dar gün – dar ayaq və s. Uzlaşma əlaqəli frazeoloji birləşmələrə misal olaraq yaz başı-yaz ağzı, , və s. misal göstərmək olar. Uzlaşma və idarə əlaqəli sinonim frazeoloji vahidlər dilimizdə mövcud olan üçüncü növ təyini söz birləşməsinin strukturuna uyğun dur. Məsələn, təbiətin qucağında –təbiətin qoynunda – təbiətin ağışında, qəlbinin dərinliyində -ürəyinin dərinliyində, Allahın verən günü –Allahın var günü və s.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M.Sabit söz birləşmələri. Bakı, 2019, 160 s.
2. Xəlilov. B. . Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: 2008, 442 s.
3. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: I c.2010, 452 s.
4. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, 176 s.

РЕЗЮМЕ

СИНОНИМИЧНЫЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ

Манджанова Г.Р., Зейналова З.А.

Сумгаитский государственный технический колледж при Сумгаитском государственном университете

Азербайджанский язык - один из самых богатых фразеологизмами языков. Фразеологизмы обогащают словарный запас национального языка. Фразеологизмы - важная стилистическая черта литературного языка. Среди фразеологизмов особое место занимают синонимичные фразеологические соединения. Синонимичные фразеологические соединения образуются двумя способами: а) фразеологические соединения, образованные наличием синонимичных слов, б) фразеологические соединения, синонимичные по структуре. Современный азербайджанский - один из языков, богатых фразеологическими синонимами. По своей структуре синонимия синонимических фразеологизмов не образуется синонимами слов. Их синонимия в их внутренней структуре. Синонимичных по своей структуре фразеологических сочетания - это больше, чем фразеологические сочетания, образованные наличием синонимических слов, они более активны и красочнее. Фразеологические синонимы вместе с лексическими синонимами могут образовывать ряд синонимов и заменять друг друга.

Ключевые слова: синоним, фразеологическое сочетание, слово, стиль, фразеология

SUMMARY SYNONYMOUS PHRASEOLOGICAL UNITS

Mancanova G.R., Zeynalova Z.A.

Sumgayit State Technical College under Sumgayit State University

Azerbaijani language is one of the richest languages in terms of phraseological structure. Phraseologisms enrich the vocabulary of the national language. Phraseologisms are an important stylistic feature of literary language. Among the phraseological units, synonymous phraseological compounds have a special place. Synonymous phraseological compounds are formed in two ways: a) phraseological compounds formed by the presence of synonymous words b) phraseological compounds that are synonymous in structure. Modern Azerbaijani is one of the languages rich in phraseological synonyms. Due to their structure, the synonymy of synonymous phraseological compounds is not formed by synonymous words. Their synonymy is in their internal structure. According to their structure, synonymous phraseological combinations are more than phraseological combinations formed by the presence of synonymous words, and they are more active and more colorful. Phraseological synonyms together with lexical synonyms can form a line of synonyms and replace each other.

Key words: *synonym, phraseological combination, word, style, phraseology*

СЛЕДЫ НАЦИОНАЛЬНОГО МЕНТАЛИТЕТА НА ПРИМЕРЕ ЛЕКСЕМЫ “ДОБРО” В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Магеррамова М.Х.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Резюме. Статья посвящена лексико-семантической системе азербайджанского языка. Основное внимание уделяется семантическому полю, создаваемому лексемой “добро”. Отмечается, что это слово занимает важное место в азербайджанском языке благодаря своему лексическому значению и философскому содержанию. Как слово арабского происхождения лексема “добро” оставила глубокий след в лексико-семантической системе азербайджанского языка. Это проявляется в его парадигматических и синтагматических отношениях.

Ключевые слова: *лингвокультурный подход, когнитивная лингвистика, концепт, добро, национальный менталитет, свадьба*

Язык - это система производства информации. Следовательно, различия национальных менталитетов могут проявляться только в языке. Также можно сказать, что правила поведения тоже отличают людей. Нормы поведения, как общественное явление, отражает больше историю общественного сознания, нежели историю этнического мышления. В истории общественного сознания не всегда можно выделить события по происхождению. Основной фонд языка на уровне внутренней формы отражает мировоззрение народа. Общественное мнение, находит свое выражение в широкой области, начиная от фольклора и заканчивая письменной литературой. Таким образом, когнитивная лингвистика целенаправленно ищет в языке следы национального менталитета.

Основным ассоциативным мостом лексемы “добро” в азербайджанском языке является связь с понятием “свадьба”. Слово “добро” создает единую и устойчивую конфигурацию с рабочей лексемой. Каким бы абстрактным и расплывчатым ни была лексема “работа”, сочетание “доброе дело” является чрезвычайно конкретным. Это выражение понимается в отношении “брака”, “свадьбы” и “помолвки”. Таким образом, в семантической сфере, образованной лексемой “добро” в азербайджанском языке, одну из центральных позиций занимает лексема “свадьба”. В современном азербайджанском языке эта лексема понимается только в одном значении – “торжество, связанное с браком”. Но в древнетюркских языках она вообще означало “праздник”. Интересно, что в том же смысле она перешла и в русский язык. Например, лексическая единица “сабантуй”, связанная с корнем “свадьба”, и сегодня является одним из самых функциональных слов в современном русском языке. В академическом словаре русского языка это слово дается в одном смысле, но также указывается и более широкое употребление этого значения. Его основное значение объясняется как “народный весенний праздник у татар и башкир в связи с окончанием полевых работ, выполняемых весной”. Второе значение, или устойчивая обработка, раскрывается через дефиницию “веселая еда, вечеринка, праздник”.

Определение сопровождается записью разговорного стиля. Иллюстрации не приводятся по основному номинативному значению. А по отработке приводится пример из художественной

литературы. Скорее всего, основное номинативное значение вообще не употребляется в русском языке. Просто оно существовало в татарском языке, и было известно и русским. Таким образом, семя, составляющее основу корня, производит впечатление очень древнего и в то же время широко распространенного знака.

ЛИТЕРАТУРА

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
2. Большой академический словарь русского языка. Москва, Санкт-Петербург, 2004.

XÜLASƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ "XEYİR" LEKSEMİNİN NÜMUNƏSİNDƏ MİLLİ MENTALİTETİN İZLƏRİ

Məhərrəmov M.H.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Məqalə Azərbaycan dilinin leksik-semantik sisteminə həsr olunub. Diqqət mərkəzində xeyir lekseminin yaratdığı semantik sahə dayanır. Göstərilir ki, Azərbaycan dilində bu söz leksik mənasına və fəlsəfi məzmununa görə mühüm yerlərdən birini tutur. Ərəb mənşəli söz olaraq xeyir leksemi Azərbaycan dilinin leksik-semantik sisteminə dərin izlər buraxmış. Bu özünü həm onun derivatlarında, həm paradigmatik, həm də sintaqmatik əlaqələrində özünü göstərir.

Açar sözlər: lingvokultural yanaşma, koqnitiv dilçilik, konsept, xeyir, milli mentalitet, toy

SUMMARY TRACES OF THE NATIONAL MENTALITY ON THE EXAMPLE OF THE LEXEMA "GOOD" IN THE AZERBAIJAN LANGUAGE

Maharramova M.H.

Sumgayit State University, Azerbaijan

The article is devoted to the lexico-semantic system of the Azerbaijani language. The focus is on the semantic field created by the xeyir token. It is noted that in the Azerbaijani language this word occupies one of the important places due to its meaning and philosophical content. Being Arabic in origin, the lexeme xeyir has taken deep roots in the lexical-semantic system of the Azerbaijani language. This is manifested both in the derivatives of this word, and in its paradigmatic and syntagmatic connections.

Key words: linguocultural approach, cognitive linguistics, concept, good, national mentality, wedding

C.CABBARLININ "SEVİL" PYESİNDƏ AİLƏ-MƏİŞƏT ÜSLUBU XÜSUSİYYƏTLƏRİ Mərdanov S.M.

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Məqalədə müəllif "Sevil" pyesinin (1928) dilində ailə-məişət üslubu xüsusiyyətlərini araşdırmış, yeni dövrün tələblərinə müvafiq məhsuldar lingvostilistik axtarışlar apararaq bu üslubun ənənəvi modellərindən sənətkarlıqla istifadə edilməsini konkret faktlarla göstərmişdir. Ən çox diqqəti cəhət odur ki, Cəfər Cabbarlı "Sevil"də ailə-məişət üslubunun xeyli dərəcədə ictimailəşməsinə, "yeni dövr"ün tələblərinə uyğun olaraq qapalı-intim çevrədən çıxıb sosial məzmun kəsb etməsinə çalışmışdır.

Əhalinin əksəriyyətinin patriarxal mühitdə yaşadığı bir dövrdə - keçən əsrin 30-cu illərində "Sevil"-in dəfələrlə tamaşaya qoyulması isə Azərbaycan ailəsinin yeni nitq zövqünün formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Açar sözlər: C.Cabbarlı, "Sevil" pyesi, ailə-məişət üslubu, fərdi nitq texnologiyaları, dildə reformasiya hərəkəti

Müasir Azərbaycan ədəbi dili normalarının təkmilləşməsində müstəsna rol oynamış Cəfər Cabbarlının XX əsrin 20-ci, 30-cu illərində qələmə aldığı dram əsərləri, xüsusilə, "Sevil" (1928), "Almaz" (1931), "1905-ci ildə" (1931), "Yaşar" (1932), "Dönüş" (1932) ailə-məişət üslubunun ədəblik meyarlarının stabilləşməsinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Cəmiyyət həyatının hər sahəsində, o cümlədən məişətdə inqilab şüarı ilə çıxış edən böyük yazıçı-mütəfəkkirin (və dil reformatorunun) həmin şüarları bu gün müəyyən qədər vulqar görünə bilər, ancaq xalqın "köhnə" dünyadan "yeni" dünyaya keçmək ehtiyacının əsaslılığı baxımından bu hərəkət kifayət qədər təbii olub

tamamilə proqressiv xarakter daşıdığına görə onun nitq (məişət nitqi) texnologiyaları da xeyli dərəcədə səmimidir.

Sosialist inqilabının siyasi-inzibati həddləri aşır sürətlə ailə-məişət mühitinə nüfuz etməsi ümumi ünsiyyətdə demokratizmi gücləndirməklə yanaşı, ailə-məişət nitqində müəyyən sosial rəsmiləşmə ilə müşayiət olunur ki, bu özünü ilk növbədə Azərbaycan qadınının dünyagörüşündə nümayiş etdirir. Məsələn, ilk səhnələrində Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), sonra isə sovet dövrü (1920-ci illər) hadisələrindən bəhs edən “Sevil” pyesində Balaşın bacısı Gülüşlə həyat yoldaşı Sevil arasındakı mükəllimələr əsərin əvvəlində qəhrəmanı (Sevili) bir, axırlarında isə başqa nitq (və dünyagörüş) obrazında təqdim edir.

Əvvəldə Sevil sadələvh ev qadınıdır:

“Gülüş. Ax, Sevil, sən yazıq adamsan. Axı sən nədən bilirsən ki, doğrudan da Balaş gecə-gündüz işləyir, özü də ac-susuz qalır?

Sevil. Necə bilmirəm?

Gülüş. Sən ki onun yanında deyilsən.

Sevil. Özü deyir də... İşləmirsə bəs hara gedir? Evə gələn kimi alayarımcıq bir stəkan çay içər-içməz tez durub işə gedir. Allah kəssin belə işi ki, nə gündüz vaxtı var, nə gecə... Allahın altında əlimdən bir iş gələ idi, gör necə Balaşa kömək edərdim.

Gülüş. Yazıq Sevil! Sən nə qədər yazıqsan, sən bilsəydin dünyada nələr olur...” (1, s. 8).

Balaşla Dərbərin mükəlliməsində isə söz tapmağa çətinlik çəkən tərəf Balaşdır. Özünü Balaşın həsəd apardığı “yüksək cəmiyyət”in nümayəndəsi sayan Dərbər (Edilya) kifayət qədər hikkəli bir nitqlə səhnəyə gəlir:

“Dərbər. Sizin arvadınızla araya çıxacaq bir ləyaqət yoxsa, deyirlər bacınız vardır. Dayım da demişdir, gələcəyəm. Hər halda atanız buraya gəlməlidir, yoxsa bu nədir?

Balaş. Edilya! Mənim bacım bir cürdür, atam da ki belə...

Dərbər. Mən qəti deyirəm, yoxsa bu saat geyinib gedəcəyəm. Olmaz ki, dayım gəlsin, atanı burada görməsin. Eviniz çox gözəldir, ancaq bu... Kak bezvkusno ubrano! Po moyemu, bu stolu buraya, bu şeyləri də buraya yığsaydınız, daha gözəl olardı...” (1, s. 18).

Dərbərin replikalarında əsas hədəf, tamamilə təbiidir ki, evin xanımı – “araya çıxacaq bir ləyaqət”i olmayan Sevidir. Və Dərbər – Edilyanın elə ilk görüşdən özünü ev sahibəsi kimi aparması özünü onun nitqində üç səviyyədə, yaxud üç məsələyə münasibətdə göstərir:

1) Dərbər onu evə dəvət etmiş, gələcəkdə “həyat yoldaşı” olacağına heç bir şübhə etmədiyi Balaşa istinadla artıq “köhnə” sayıla biləcək ev sahibəsini “ləyaqət”dən kənar elan edir;

2) “... Kak bezvkusno ubrano! Po moyemu...” sözlərilə rusca danışaraq öz aləmində həm yüksək təbəqəyə aid olduğunu bir daha nəzərə çarpdırır, həm də “bu stolu buraya, bu şeyləri də buraya yığsaydınız, daha gözəl olardı” deməklə (əslində, olduqca ixtiyari, təsadüfi ifadələrlə) xüsusi zövq sahibi olduğunu təsdiq etməyə çalışır;

3) Nəhayət, özünün “hakimiyyət”ini qanuniləşdirəcək və ictimailəşdirəcək ifadələrə müraciət edir: “Hər halda atanız buraya gəlməlidir, yoxsa bu nədir?... Mən qəti deyirəm, yoxsa bu saat geyinib gedəcəyəm...”

“Sevil” pyesində Gülüşün nitqi ailə-məişət üslubu baxımından nə qədər unikal hadisə sayıla bilsə də, Azərbaycan ailə ukladının etnoqrafik dəyərləri nöqteyi-nəzərindən ənənəvi olub “kiçik qardaş, yaxud bacı şiltaqlığı kompleksi” ilə sıx bağlıdır ki, həmin “kompleks”in məzmunu “kiçiklər nə edirsə düz edir”dən ibarətdir.

“Balaş. Gülüş, Gülüş, ver mənim ailəmi! Sən mənim həyatımı pozdun. Bu gün mənim cocuğum məni tanımır. Ver mənim cocuğumu, ver mənim atamı! Göstər mənə, Sevil haradadır?

Gülüş. Eləmi? Ha...ha...ha!.. Onları burax. Balaş, bu, həyatın amansız qanunudur. Bu gün dünəni bəyənmir, sabah bu günü bəyənmir. Gəl, baharın gözəl günəşli bir günü yarpaqlar öpüşür, çiçəklər oynasır, hər şey, bütün aləm çalır oxuyur, eşidirsənmi?

... Balaş. Eşidirsənmi, Gülüş, nə oxuyurlar? Mən indi oraya nə üçün gedim, orada mənim kimim vardır? Ah, Gülüş, sən məni məhv etdin!” (1, s. 46).

Balaşın ənənəvi ailə-məişət ukladına uyğun olaraq, nə qədər “bir cür” hesab eləsə də, kiçik bacısına sevgi, hörmət və həqiqi aristokratik (və eyni dərəcədə romantik) əda ilə müraciəti Azərbaycan ədəbi dili ailə-məişət üslubunun müasir ədəbi-bədii dil yaradıcılığı kontekstində təbii olduğu qədər də mükəmməl (hətta dahiyənə) ifadəsidir.

Sonda artıq səhnəyə adam arasına – “yüksək təbəqə”nin məclisinə buraxılmayan Sevil yox, “Azərbaycan qadınlığının azadlıq yolu” kitabının müəllifi Sevil gəlir. Və onun ilk gəliş nitqindən hiss olunur ki, hətta Gülüş də ictimai ünsiyyətçiliyin müqabilində artıq arxa plandadır.

“Sevil” müəllifi ərə arvad arasındakı yeni münasibətləri aşağıdakı nitq texnologiyaları ilə təqdim edir:

“Balaş. Axı, Sevil, bu əxlaqsızlıqdır, namussuzluqdur. Yox, ola bilməz. Yalvarıram, Sevil, söylə ki, bunların hamısı yalandır. Sən əvvəlki kimi əxlaqlı və namuslusan...”

Sevil. Namus! Ha... ha... Nədir namus?.. Yalnız qadınların daşıyacağı bir yüküdür. Sən hər gün bir dəqiqəlik zövqün üçün tuş gəldiyin hər bir qadına göz basırkən, kimsə sənə namussuz demirdi. Lakin biz, biz bir lampalıq neft, bir parçacıq çörək, bir doyumluc quru çörək üçün birinə yanaşdıqda bütün bayquşlar səs-səsə verib dörd bir yandan “fahişə, fahişə” deyər ulasırlar. Halbuki sən mənim gözümdən qabağında bir qadının belindən qucmuşdun, mən də əlimdə su, qarşında durub titrəyirdim, sən göz belə qırpmırdın... O zaman mənim nə düşünməyə beynim, nə də deməyə dilim yox idi. İndi isə üzünə deyirəm: fahişə!” (1, s. 52).

Göründüyü kimi, Balaşın nitqi, vəziyyətin fəvqəladiliyinə baxmayaraq, ölçülü-biçili, ailə-məişət üslubunun ənənəvi standartlarına uyğun, bütün daxili gərginliyi ilə birlikdə üslubca normativdir. Sevilin nitqində isə həmin normativlik o qədər dərinədir ki, artıq bu monoloqun ailə-məişət üslubuna aidliyi, demək olar ki, yoxdur. Və Balaşa deyilən bu sözlər arvadın ərinə deyər biləcəyi söz həddindən tamamilə kənara çıxaraq yüz illər boyu hüququ tapdalanmış müsəlman qadınlığının ictimai ittihamı kimi səslənir.

Sevil yalnız bir ailə miqyasında deyil, bir qadın olaraq ümumən cəmiyyət səviyyəsində alçaldılmasının intiqamını almağa, hətta bu bərdə kitab yazmağa özündə cəsarət tapdığından belə ağır sözlər deməyə haqlıdır. Və həm də bu sözlər yalnız Balaşa aid deyil:

“Sevil. Ha...ha... Yox, Gülüşcan, qoç döyüşünə qoç dayanmaz, qoç döyüşünə aslan pəncəsi dayanar. Vals! Çalğıçılar, vals, mən oynamaq istəyirəm.

Gülüş. Edilya, sizdəmi vals oynayacaqsınız?

Dilbər. Yox, mənim başım hərlənir, verin mənim papağımı, mən gedirəm.

Sevil. Mənim isə artıq başım hərlənmiş. Mən həyata sərxoş girib ayıq çıxmışam. Vals!

Balaş. Sevil, sən hara gedirsən?

Sevil. Sosializmə, fabrikə! Mən oradan gəlmişəm, oraya da gedirəm. Qadınların azadlıq yolu ancaq oradadır!” (1, s. 54).

Fikrimizcə, Sevilin bu replikaları ailə-məişət üslubunun həddlərindən nə qədər kənara çıxsada, hər halda həmin üslubu bütünlüklə tərk və ya inkar etmir, əksinə, müəyyən mənada zənginləşdirir, ona ictimai ruh gətirir, digər funksional üslublarla zəruri assosiasiya yaratmaqla ailə-məişət üslubunun ədəbi dildəki mövqeyini yüksəltdiyi olur.

“Sevil” pyesinin ailə-məişət üslubunun inkişafına, təkmilləşməsinə xüsusi təsirini şərtləndirən çoxlu amillər içərisində, görünür, üçü daha vacibdir:

1) Azərbaycan ədəbi dilinin, eləcə də onun ailə-məişət üslubunun texnologiyalarına dərinədən bələd olan dramaturq ənənəvi nitq modellərini ustalıqla tətbiq edir;

2) “yeni dövr”ün tələblərinə (və zövqünə) uyğun olaraq ailə-məişət üslubunun yeni modellərini, etiketlərini (məsələn, “gün aydın!”) yaradır;

3) pyesin keçən əsrin 30-cu illərinin əvvəllərindən başlayaraq dəfələrlə tamaşaya qoyulması ailə-məişət üslubunun ictimailəşməsinə, digər funksional üslublarla əlaqələrinin intensivləşməsinə bilavasitə təkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cabbarlı C. Əsərləri, III cild, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 368 səh., Tərtib edən: Asif Rüstəmli.

РЕЗЮМЕ

ОСОБЕННОСТИ СЕМЕЙНО-БЫТОВОГО СТИЛЯ В ПЬЕСЕ ДЖАФАРА ДЖАББАРЛЫ «СЕВИЛЬ»

Марданова С.М.

Бакинский государственный университет, Азербайджан

В статье анализируются особенности семейно-бытового стиля в языке пьесы Джафара Джаббарлы «Севиль» (1928). Автор, проводя лингвостилистическое исследование соответственно требованиям времени, на основе конкретных фактов показывает, что Джафар Джаббарлы мастерски использовал традиционные модели данного стиля в своих произведениях. Привлекает внимание тот факт, что в пьесе «Севиль» Джафар Джаббарлы старался обобщить семейно-бытовой стиль в соответствии с велением времени и вывести его из скрытой интимной сферы с тем, чтобы он обрел социальное содержание. В 30-е гг XX в., когда большинство населения пребывало в патриархальной среде, пьеса «Севиль» неоднократно ставилась на сцене, что оказало существенное влияние на новую речевую культуру азербайджанской семьи.

Ключевые слова: Джафар Джаббарлы, пьеса «Севиль», семейно-бытовой стиль, индивидуальные речевые технологии, реформация в языке

SUMMARY
THE FEATURES OF THE FAMILY-EVERYDAY LIFE STYLE IN J.JABBARLI'S PLAY "SEVİL"
Mardanova S.M.
Baku State University, Azerbaijan

The article deals with the analysis of the features of the family-everyday life style in the language of J.Jabbarli's play "Sevil" (1928). Carrying out the linguistic-stylistic research according to the demands of the time the author shows on the basis of the concrete facts J.Jabbarli skillfully used the traditional models of this style in his plays. It is noteworthy that in his play "Sevil" J.Jabbarli tried to socialize the family-everyday life style according to the demands of the time and remove it from the hidden intimate sphere in order to acquire social content. In the 30-ies of the XX century when the majority of the population lived in the patriarchal environment the play "Sevil" was repeatedly staged that had a significant impact on the new speech culture of the Azerbaijani family.

Key words: *J.Jabbarli, the play "Sevil", family-everyday life style, individual speech technology, reformation in the language*

ARXAİZMLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ
Mirzəyeva S.F.
Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Dil ictimai hadisə olduğu üçün tarixi hadisələr, cəmiyyətdəki dəyişikliklər dildə əks olunur. Dilin lüğət tərkibində xalqın tarixi əks olunur. Sözlər elmdə, texnikada, mədəniyyətdə baş verən dəyişikliklərin, tarixi hadisələrin canlı şahidləridir. Zaman keçdikcə bəzi məfhumlar dəyişir, yox olur və belə məfhumları bildiren sözlər ümumişləkliyi itirir ki, belə sözlər də **köhnəlmis sözlər** adlanır. Dövlət quruluşları, ictimai-siyasi funksiyalar, insanların həyat və yaşayışları dəyişdikcə, elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar, dilin özünün inkişaf etməsi və zənginləşməsi ilə əlaqədar sözlərin köhnəlməsi də arxaizmlər yaranır.

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, köhnəlmis sözlər, arxaizmlər, tarixizmlər, leksik-semantik, ümumişlək.*

Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının ana dili, Respublikamızın Dövlət dilidir. Dilimiz dünyaca ən şirin, rəvan, bütün fikirləri ifadə etmək üçün çox əlverişli dillərdən biridir. Kembriç universitetinin araşdırmaları nəticəsində, Azərbaycan dili dünyanın ən çox danışılan dilləri sırasında 21-ci yerdədir. Əlli milyona yaxın bir millətin Ana dili öz zənginliyi ilə həmişə diqqəti cəlb etmişdi.

Dünya elmində və zəka aləmində ən çox danışılan sahə dil problemidir. İnsanı insan edən onun dilidir. Yunan alimi Aristotel (e.ə. 384-322) 2 min il bundan əvvəl deyirdi ki, insanı başqa canlılardan fərqləndirən onun dilidir. İnsan övladı dillə formalaşmış, yüksək zirvə məqamına məhz dili vasitəsilə çatmışdır. "İnsan" sözü ünsiyyət saxlayan deməkdir. Bu isə yalnız dillə mümkün olur (Babayev, 2019, s.7).

Hər bir xalqın iqtisadi qüdrəti, dünyagörüşü, ətrafa təsir göstərmək gücü nə qədər çox olarsa, onun dilinin yayılması üçün də münasib şərait yaranar. Hər bir dil açıq, yaradıcı olmaqla yanaşı həm də özünü idarə edən sistemdir. Xalqımız, ziyalı təbəqə, mütəxəssis alimlər hər zaman dilimizin var olmasına, yaşayıb inkişaf etməsinə, möhkəmlənməsinə həssaslıqla yanaşmışlar (Səfərlı, 2019, s.203).

Dil ictimai hadisə olduğu üçün bütün tarixi hadisələr, cəmiyyətdəki dəyişikliklər dildə əks olunur. Dilin lüğət tərkibində xalqın tarixi əks olunur. Sözlər elmdə, texnikada, mədəniyyətdə baş verən dəyişikliklərin, tarixi hadisələrin canlı şahidləridir. Zaman keçdikcə bəzi məfhumlar dəyişir, yox olur və belə məfhumları bildiren sözlər də köhnəlir, öz ümumişlək xüsusiyyətini itirir ki, belə sözlər **köhnəlmis sözlər** adlanır. Arxaizmlər yunan dilindən tərcümədə (archalos) "qədim" mənasını verən «archaios» sözündən əmələ gəlmişdir. «Arxaik» sözü mənşəcə yunan dilində «arxaios» (ilk, ən qədim) və «ikos» şəkilçisindən törənmişdir. Əslində dilçilikdə arxaizmlər neologizmlərin antonimi olaraq qəbul edilə bilər. Dilin lüğət tərkibi daim dinamikdir, inkişafdadır. Sözlərin ümumişlək xüsusiyyətini itirməsinin də bir sıra səbəbləri mövcuddur. Dövlət quruluşları, ictimai-siyasi funksiyalar dəyişdikcə, bir-birini əvəz etdikcə onlarla bağlı sözlər də köhnəlir və sıradan çıxır. Məsələn: *darğa, töycü, dinar, koxa, kətxuda, dirhərn, katta, şahı* və s. İnsanların həyat və yaşayışları dəyişdikcə; Məsələn: *arxalıq, təhnə, daqqal batman, çuxa, börk, əba, çarıq, xurcun* və s. Elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq; Məsələn: *xış, mirab, mac, vəl, cu var, hodaq, qazalaq* və s. Dilin özünün inkişaf etməsi və zənginləşməsi ilə əlaqədar sözlərin köhnəlməsi də arxaizmlərin yaranmasının növbəti səbəbidir. Məsələn: *sayru (xəstə), güz (payız), gəz (dəfə), ün (səs), pitik (yazı), əsrük (sərxoş), uçmat (cənnət), ayıtmaq (demək, söyləmək), alp (cəsür), suç (gü nah), tanıq (şahid), yağmalamaq (talamaq), yazı (çöl, düz) görklü (gözəl), us (ağıl), damu (cəhənnəm)* və s.

Ümumiyyətlə, dildəki yeni sözlərin sayı dilin fəal fondundan çıxan sözlərin sayından həmişə çox olur. Elmi-texniki tərəqqinin çox inkişaf etdiyi müasir dövrümüzdə neologizmlərin əmələ gəlməsi və dil daxili aktivləşməsi prosesi çox aktualdır. Bunun əksi olan dildəki sözlərin arxaikləşməsi prosesi nisbətən ləng prosesdir. Bəzi sözlər müəyyən dövrdə fəal işlənir, müəyyən müddətdən sonra bu sözlərin istifadə dairəsi daralır, bəzən yeni mənə kəsb edərək dilin lüğət fondunda yenidən fəallığını bərpa edir. Məsələn, Azərbaycan dilində “ismaric” sözü əvvəlcə “xəbər, tapşırıq” mənasında fəal işləndiyi halda XX əsrin II yarısından etibarən seyrək işlədilmişdir. XXI əsrin əvvəllərindən yenə də «ismaric» sözünün işlənmə dairəsi genişlənmiş və söz «mesaj» sözü ilə yaxın mənada işlədilməyə başlamışdır. Son illərdə isə söz dilin aktiv fonduna daxil olsa da, işlənmə fəallığının nisbətən azalması müşahidə olunmaqdadır. Ümumiyyətlə, dilin lüğət fondu dilin fəal lüğət fondu və dilin qeyri-fəal lüğət fondu olmaq etibarilə iki yerə ayrılır. Dilin fəal lüğət fondu dedikdə mənası hamı tərəfindən başa düşülən ümumişlək sözlər nəzərdə tutulur. Dilin qeyri-fəal lüğət fondu dedikdə isə köhnəlmiş sözlər və neologizmlər nəzərdə tutulur ki, bunların da dildə passivliyi başa düşüləndir. Dildə köhnəlmiş sözlərin özləri də iki qrupa ayrılır ki, bunlara da arxaizmlər və tarixizmlər aid edilməkdədir. (Hacıyeva, 2019, s.63).

Yuxarıda söylədiklərimizə nümunələr əsasında aydınlıq gətirək. *Arxaizm* deyəndə bu gün işlənməyən, özü dildən çıxmış, həmin sözlərin əvəzinə onların mənasını verən sözlər nəzərdə tutulur. Yəni mənə qalır, onu ifadə edən söz dəyişir. Məsələn: *ayıtmaq (demək), əsən (sağ, salamat), uçmaq (cənnət), ayaq (qədəh), nəsnə (əşya), us (ağıl)* və s.

Dövlət quruluşunun dəyişməsi, əmək prosesinin təkmilləşməsi ilə əlaqədar yaranan sözlər *isə tarixizmlər* adlanır. Tarixizmlərdə anlayışla yanaşı, onu ifadə edən söz də köhnəlir. Məsələn: *xan, töycü, sovet, mülkədar, qlava, hampa, bolşevik, katta, menşevik, darğa, dinar* və s.

Köhnəlmiş sözlərin bəziləri bu gün dialektlərdə də işlənir. Belə sözlər vaxtilə ədəbi dildə işlənilib sonra dildən çıxdığına görə həm köhnəlmiş sözlər, indi ədəbi dildə yox, ayrı-ayrı dialektlərdə yaşadığına görə həm də dialekt sözlər adlanır. Məsələn: *hancarı (necə), duş (yuxu), əsrük (sərxoş), anarı (o tərəf), becid (tez-tələsik)* və s. «*Becid*» sözü bu gün Bakı dialektində, qalan sözlər isə Qazax-Borçalı bölgəsində fəal işlənir.

Tədqiqatçı alim B.Hacıyeva arxaizmlərin üç başlıq altında qruplaşdırılması yanaşmasını daha doğru hesab edir. Çünki bu arxaik səslər, arxaik qrammatika və arxaik sözlər olmaq etibarilə üç bölgədə özünü daha çox göstərir. Arxaik səslər dedikdə Türk dilində ən çox **b-m** dəyişmələri, **sağır N** (nun) səsi, **k-g** dəyişmələri göstərilə bilər:

Qədim Türk dilində	Müasir Türk dillərində
Men, min, bin	Ben, mən
gönül	gönül, könül
anrı	anrı
Tanrı	Tanrı

Arxaik şəkilçilər dedikdə aşağıdakı şəkilçiləri nümunə göstərə bilərik. İban, üban → görübən, kalkuban, deyübən. -*alu*² → (feili bağlama şəkilçisi) – müasir variantı – *alı*² şəklində bu gün də türk dilində feili bağlama şəkilçisi olaraq işlədilməkdədir. Zaman mənasını ifadə edən bu şəkilçilər kifayət qədər məhsuldar şəkilçidir. Məsələn, Universitəyə Kabul olalı iki yıl olmuştu artıq; Ders başlayalı Zil 15 dakikadır, sınıfa daxil oolmamız doğru olmaz. Amma Azərbaycan dilində şəkilçi fəallığını itirmiş, arxaikləşmişdir. Türkiyəli tədqiqatçı Elnaz Maleki «Hayran xanım Dünbuli`nin Türkçə şiirlerinde arxaizmlər» adlı məqaləsində şairənin türkçə şeirlərində «göstər» sözünün arxaik olaraq «görset» şəklində işlənməsini aşağıdakı nümunələrlə belə izah etmişdi:

*Hali-i lebüvi **görset** ona dane keyfi dinsün,
Görsedip arizini, alemi pür nür kılıp...* (Maleki, 2016, s.57)

T.Əfəndiyeva «Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyəti» əsərində qeyd edir ki, arxaizmlər fəal iştirakdan məhrum olmuş, dilin aktiv fondundan passiv fonduna keçmiş sözlərdir. Müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, arxaizmlər olduqca geniş məfhumdur. Leksik-semantik arxaizmlərin izah edilməsi prosesində «arxaizmlər» termini yerinə daha dar mənanı ifadə edən «arxaik sözlər» termininin işlədilməsi daha məqsədəuyğundur. Arxaikləşmə prosesi dildə tədricən baş verən mürəkkəb və uzunmüddətli bir prosesdir. (Əfəndiyeva, 1980, s.227). Sözün lüğətin aktiv fondundan passiv fonduna keçməsi nəticəsində onun mənası bəzən cəmiyyətdəki insanların yaşlı hissəsi üçün anlaşıqlı olur. Lakin gənc nəsil üçün aktivliyini itirməsi səbəbindən anlaşılmaz olur. Bəzən sözlər zamanla yeni mənalar kəsb edir. Məsələn, bu gün türk dilində aktiv şəkildə işlənən yunan mənşəli «efəndim» sözü, vaxtilə Osmanlı sarayında müəyyən “rütbə”, “titul” mənasını ifadə edirdi. XIX əsrdə bu söz müraciət forması olaraq şahzadələrə, din xadimlərinə, xarici vətəndaşlara və müsəlman olmayanlara, eyni zamanda mülki şəxslərə müraciət forması olaraq işlədildi. Dövlət məmurlarının rütbəsinin tərkib hissəsi olaraq «Paşa» və «Bəy» titullarının ortasında yer tuturdu. Lakin 1934-cü ildə Türkiyə Respublikasında

rütbələrin və köhnə müraciət formalarının ləğvindən sonra «efendi» sözünün rəsmi müraciət forması kimi işlədilməsinə son qoyulmuşdur (Rəsulov.Ə., Rüstəmov. R, 2007, s. 80) Deməli, «efendi» sözü tarixizm kimi getdikcə aradan çıxmış, amma yeni mənələrdə işlədilərək arxaikləşməmişdir.

Bu söz müraciət forması kimi danışq zamanı işlədilir və situativ olaraq müxtəlif mənalar qazanır. (Rəsulov.Ə., Rüstəmov. R, 2007, s. 80). Aşağıdakı nümunələrdə fikrimiz daha aydın olacaqdır.

1) “-Muhammed!” - Efendim! (verilmiş nümunədə “efendim” sözü «buradayam» mənasını verir.

2) “Hangi hastenenin doktorusunuz? ” “Efendim?” (Bu situasiyada “efendim” sözü «zəhmət olmasa, eşitmədim, sualı təkrar edərsiniz» mənasında işlədilir.)

3) Oldukça hanım efendi bir kadındı. (Bu nümunədə isə “efendim” sözü «çox mədəni, kübar» mənasında işlədilmişdir. Göründüyü kimi tarixizm kimi lüğətin passiv fonduna daxil olan “efendim” sözü yeni mənaları ilə lüğətin aktiv fonduna daxil ola bilmişdir. Ə.Dəmirçizadə haqlı olaraq qeyd edir ki, «Arxaik sözlərin hamısı eyni aqibətli olmur. Bunlardan bəzisi tamamilə unudulur, bəzisi məhdud dairədə – dialekt, şivə sözlərinə çevrilərək yaşayır, bəzisi isə başqa bir dilə keçir», əsil mənsubiyyət olan dil üçün arxaikləşmiş olur, nəhayət bəzisi yenidən işlək söz hüququ kəsb etmiş olur (Dəmirçizadə,1962, s.99).

İctimai hadisə olan dilin leksik vahidləri də sosial sifarişlidir. O, cəmiyyətlə birlikdə yaşayır və inkişaf edir. İctimai-siyasi, iqtisadi əlaqələrin dəyişməsi, elm, texnika və mədəniyyət sahəsində arası kəsilməyən yeniliklərin yaranması ilə əlaqədar dilin lüğət tərkibində daima bir dəyişmə, artma və zənginləşmə prosesi gedir. Dilin lüğət tərkibinə yeni-yeni sözlər daxil olduğu kimi, bunun əksi də baş verir. İctimai mühitin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq, bir qisim sözlər dilin lüğət tərkibindən, hətta lüğət fondundan çıxır. Lüğət tərkibindən çıxan sözlərin bəziləri uzun müddət lüğət tərkibində qala da bilir, bəziləri ədəbi dilin lüğət fondundan çıxsa da, regional müstəvidə, bir qismi isə müxtəlif sözlərin və ifadələrin tərkibində öz izlərini qoruyub-saxlayır: *yazı (çöl) – Qarayazı; küz (payız) – Güzdək; varmaq (getmək) – var-gəl etmək; al (hiylə) – aldatmaq; arı (təmiz) – arıtlamaq; dəli (igid, cəsur, qoçaq) – dəliqanlı* və s. “Orxon –Yenisey” abidələrində, “Kitabi-Dədə Qorqud”da, klassik poeziyamızda, folklor ədəbiyyatımızda aktiv işlənmə tezliyinə malik olan, lakin müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşən bir sıra leksik və qrammatik vahidlərin müəyyən fonetik dəyişikliklərə uğrayaraq, ya da eyni fonetik tərkibdə dialekt və şivə çərçivəsində fəaliyyətini əks etdirən bəzi faktları nəzərdən keçirək: “Orxon –Yenisey” abidələrində müşahidə edilən yağız (qonur) leksik vahidi qərb dialektində işlənmə tezliyi baxımından üstün mövqedədir. Qədim və müasir türk dilində aktiv əsli sifətlərdəndir. Qərb qrupu dialektində müstəqil leksik vahid kimi yox, daha çox “qarayağız” (qaraya çalan, qarabəniz), “sarıyağız” (sarışın, sarıbənz) ifadələrində öz işləkliyini, semantikasını qoruyub-saxlayır. Uyğur yazılı abidələrində nəzərə çarpan tavrağ (cəld) əsli sifəti yenə də qərb qrupu dialektində, xüsusən Tovuz dialektində səs tərkibi ilə aktiv işlənmə tezliyinə malikdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında, eləcə də klassik ədəbiyyatımızda üstün mövqeyə malik olan, lakin müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşən leksik vahidlərdən biri də “**us**” ifadəsidir:

Əhli-iman usləri ol dəmdə inkar etdilər,

Çün Hüseyniyi Hələb şəhridə bər-dar etdilər. (İ.Nəsimi)

Sözün kökü *us* (ağıl) ismidir. Beytdə də “ağıl” mənasındadır. *Us* leksik vahidi dialekt və şivələrdə (Qərb qrupu dialektində) “sakit, ehmallı, ehtiyatlı, fərəğat, ədəb-ərkanlı” anlamlarında olan *usduflu, usdufca, usulluca* kimi sözlərin yaranmasında baza rolunu oynamışdır. Bu sözlər Qərb qrupu dialektində olduqca aktiv işlənmə tezliyinə malikdir: *Usdufca* otur, heç nəyə toxunma. Yazılı abidələrimizin dilində işlək olan “**al**” leksik vahidi də maraq doğurur:

Dünya duracaq yer deyil, ey can, səfər eylə,

*Aldanma anın **al**ına, andan həzər eylə. (İ.Nəsimi). (Hümmətova, 2019, s.181).*

Verdiyimiz nümunələrdə müasir Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisədə bir sıra fonetik, leksik arxaikləşmənin izlərini gördük. O da məlum oldu ki, bu cür vahidlər müasir dilin aktiv lüğət fondundan çıxsa da, dialekt və şivələrdə öz izlərini saxlamaqdadır. Diaxronik aspektdə aparılan araşdırmalar dil vahidlərinin inkişaf tarixi, dilin lüğət tərkibinin passiv fonduna keçməsinin səbəbləri haqqında daha dolğun məlumatlar verməyə imkan yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev A. Milli varlığımızın tək amili olan dilimizi qoruyaq / 21 fevral – Beynəlxalq Ana dili Günü münasibətilə “Dilimiz milli-mənəvi sərvətimizdir” mövzusunda konfransın materialları. Bakı, “Nurlar” nəşriyyat-poliqrafiya mərkəzi, 2019, s.7-9.

2. Dəmirçizadə Ə. “Azərbaycan dilinin üslubiyyəti”, “Azərtədrisnəşr” Bakı,1962, 268 s.

3. Əfəndiyeva Türkan. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyəti. “Elm” nəşriyyatı, Bakı 1980, 249 s., s.227.

4. Hacıyeva B. Türk dilinin leksik-semantik inkişaf sistemində arxaik sözlərin formalaşması / Tanınmış türkoloq alim Məhəbbət Mirzəliyevanın 70 illik yubileyinə həsr olunmuş “Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemləri” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları, 28 Oktyabr, 2019, s.63-68.

5. Hümətova R. Qədim sözlərin dialektlərdə izləri / Tanınmış türkoloq alim Məhəbbət Mirzəliyevanın 70 illik yubileyinə həsr olunmuş “Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemləri” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları, 28 Oktyabr, 2019, s.181-185.

6. Maleki E. Hayran Hanım Dünbülü'nin Türkçe şiirlerinde arkaizmler. “Türk Dünyası.” Dil ve Edebiyat Dergisi, 2016, s. 49-61.

7. Rəsulov.Ə., Rüstəmov R.Ə. ”Türk dili”, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 2007, 308 s.

8. Səfərli A. Azərbaycan dilçiliyinin Bəkir Çobanzadə mərhələsi / 21 fevral – Beynəlxalq Ana dili Günü münasibətilə “Dilimiz milli-mənəvi sərvətimizdir” mövzusunda konfransın materialları. Bakı, “Nurlar” nəşriyyat-poliqrafiya mərkəzi, 2019, s.203-215.

РЕЗЮМЕ

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ АРХЕИЗМОВ

Мирзаева С.Ф.

Азербайджанский университет языков, Азербайджан

Поскольку язык является социальным явлением, исторические события и изменения в обществе отражаются в языке. Состав словаря языка отражает историю народа. Слова - живые свидетели изменений в науке, технике, культуре и исторических событиях. Со временем некоторые понятия меняются, исчезают, а слова, выражающие такие понятия, теряют свою общность, в том числе называют устаревшими. По мере изменения государственных структур, общественно-политических функций, жизни и образа людей архаизмы возникают в связи с развитием науки и техники, устареванием слов из-за развития и обогащения самого языка.

Ключевые слова: *Азербайджанский язык, устаревшие слова, архаизмы, историзмы, лексико-семантический, общий.*

SUMMARY

LEXIC-SEMANTIC CHARACTERISTICS OF ARCHAISMS

Mirzayeva S.F.

Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan

Because language is a social phenomenon, historical events and changes in society are reflected in language. The dictionary of the language reflects the history of the people. Words are living witnesses of changes in science, technology, culture and historical events. Over time, some concepts change, disappear, and words that express such concepts lose their generality, and such words are also called obsolete words. As state structures, socio-political functions, people's lives and way of life change, archaisms arise in connection with the development of science and technology, the obsolescence of words in connection with the development and enrichment of the language itself.

Key words: *Azerbaijani language, obsolete words, archaisms, historisms, lexical-semantic, general.*

QƏDİM YUNAN MƏNBƏLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN ANTROPONİMLƏRİ

Mirzəyeva Ü.Ü.

AMEA-nın İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan

Xülasə. Bu məqalədə qədim yunan dilində istifadə olunan onomastik müraciət vahidlərinə diqqət yetirilir. İnsanların mədəni həyatında mühüm rol oynamaq, onomastik söz ehtiyatının öyrənilməsi də daxil olmaqla hər dil vahidi istənilən dövr üçün vacibdir. Azərbaycan dilinin onomoloji lüğətinin arxaik məzmunu qədim yunan müəlliflərinin əsərlərində istifadə edilmişdir. Strabon, Polybius, Ksenofon, Herodot antroponimlər haqqında məlumat vermiş və onları təhlil etməyə çalışmışdır. Qədim Yunan mənbələri Azərbaycanın əksər onomastik vahidlərini müəyyənləşdirmək üçün çox dəyərlidir. Bəziləri türk dillərinin tarixi lüğəti ilə təyin edilir. Bu adların çoxuna Azərbaycanda rast gəlinir.

Açar sözlər: *Qədim yunan dili, antroponimlər, onomastik vahidlər, leksik vahidlər, müqayisə*

Azərbaycan dilində antik dövrə aid olan antroponimlər əsasən türk dünyasının qüdrətli, nüfuzlu, cəngavər hökmdarları, xaqanları, sərkərdələrinin adları və onların başçılıq etdiyi tayfa və qəbilələrin adları əsasında yaranmışdır. Lakin dilimiz zəngin antroponimik leksikaya malik olsa da, antik yunan müəlliflərinin əsərlərində işlənən əski türk adları məzmun və formasına görə müxtəlifdir. Antroponimlərinin yaranması, formalaşması və inkişaf tarixini A.Qurbanov şərti olaraq müəyyən tarixi dövrlərlə əlaqələndirmişdir.

1. Qədim türk dövrü (Eramızdan əvvəl – eramızın VII əsrinə qədər)
2. İslam dininin yayıldığı dövr
3. İslam dininin məhdudlaşdırıldığı dövr
4. Milli türk antroponimlərinin vüsəti dövrü (15, s.337)

Bu bölgədə qeyd etdilər tarixi dövrlərdən qədim türk dövrünə əsaslanaraq, yunan mənbələrində qeyd olunan Azərbaycan antroponimlərini leksik semantik baxımdan təhlil etmək mümkündür. Antik yunan müəlliflərinin əsərlərində qeyd olunan tarixi məlumatlardan məlum olur ki, hətta ən qədim dövrlərdə belə hər bir qəbilənin, tayfanın yalnız onların özünə məxsus olan şəxs adları olmuşdur. Əski mənbələrdə işlənən ümumtürk şəxs adları yaşına görə isə ən qədim türk antroponimlərindən ibarətdir. Antik mənbədə eradan əvvəl meydana gələn ən qədim türkmənşəli antroponimlərdən Uruz-*Ὀροίτης*, Tuqdamme-*“Λύδαμος”*, Tomris-*Τόμυρις*, Dayauk- *“Δηιόκης”*, Atropat- *Ἀτροπάτης* və Xanakes *Χανάκης* (Xanakes), *Ὠπιν* (Opin) *Ἀτας* (Ata) və sair adları göstərmək olar.

Skiflərdə bir çarın adı qədim yunan mənbələrində *Χανάκης* (Xanakes) şəklində qeyd olunmuşdur. (14, s.232) Fikrimizcə bu söz türkmənşəlidir. Çünki III əsrdə Çin Türkünstanından gəlib Qafqazda məskunlaşmış türk tayfasının başçılarından Konak, VII əsrdə Xəzər xaqanlarından Qonak, Albaniyada türk süvari ordusunun rəisi Qonaq şəxs adları ilə müqayisə olunur. (13, s.106). Buna əsasən deyə bilərik ki, qədim yunan dilində “θ, χ, φ” kar samitləri t, k, p kimi tələffüz olunduğuna görə (*Χανάκης*) şəxs adı da Kanakes kimi tələffüz olunmalıdır. (8, s.11) Sözü kökü isə “Kanak” formasındadır. “Hç” qədim yunan dilində üçüncü növ hallanma şəkilçisidir (16, s.12)

Opiya Herodotun tarix əsərində Ariyapitinin arvadının adı *Ὠπιν* (Opin), *Ὠπιός* (Opios) kimi qeyd olunmuşdur. Əski mənbədə adı çəkilən bu sözün kökü “*Ὠπι*” (Opi) formasındadır. Bu söz İskitlərin leksikonunda işlənən “api” şəklindədir mənası isə ana deməkdir. (17, s.50) Fikrimizcə bu ad qədim türkmənşəlidir. Çünki qədim Orxon abidələrində də böyük bacı, hörmətli qadın mənasında “Apa” sözü işlənmişdir. (19, s.294)

Fikrimizcə, yunan mənbələrində (*Ἀτας*) Ateas formasında adı çəkilən İskit çarının adı türkmənşəlidir. “ας” üçüncü növ hallanmanın cəmində işlənən suffiksidir. (16, s.58) Sözü kökü “*Ἀτε*” formasındadır. “*Ἀτε*” sözünün ikinci saitində “a” hərfi olmaması, qədim yunan dilinə xas olan əlamət kimi qiymətləndirilə bilər. Yunan dilinin attik və ioniya dialektində “a” hərfi çox vaxt digər səslərlə əvəz olunur. Lakin bu dəyişmə hadisəsi digər dialektlərdə müşahidə olunmur. Ola bilər ki, bu sözün əsl forması elə *ata* formasındadır.

Ə.Tanrıverdi Azərbaycan antroponimlərinin leksik təhlilində aşağıdakı sistemi əsas götürmüşdür:

Arxaik antroponimlər;

Apelyativi arxaikləşən antroponimlər;

Apelyativi müasir ədəbi dildə işlənən antroponimlər (18, s.8).

Bu sistemə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, qədim yunan mənbələrində işlənən arxaik adlardan apelyativi arxaikləşən antroponimlər üstünlük təşkil etsə də, cüzi bir hissəsinin apelyativi müasir ədəbi dilimizdə işlənir. Antik mənbədə işlənən bu kimi arxaik adlara misal olaraq, Asparuxu-*Ἀσπαρούχ*, Uruz-*Ὀροίτης*, *Ἀράνης*-Arazı göstərmək olar.

Ümumitürk səciyyəli antroponim olan Asparux xanın soyadını bəzi tədqiqatçılar fars mənşəli olduğu qeyd edərək yazırlar ki, guya bu sözün birinci komponenti olan “*aspa*” qədim fars mənbələrində qeyd olunan *Ἡάκωα* (at) sözündəndir. V.İ. Abayev isə yanlış olaraq bu sözün ikinci komponenti olan “*rauka*” hissəcini fars mənşəli hesab edərək qədim hind avropa dilindən alındığını qeyd edir. Guya “*rauka*” qədim yunan dilində rəng adı bildirən *ἰεῦκ*- sözündəndir (1, s.157). *Ἀεύκιππος* qədim yunanca ağ rəngli at deməkdir (6, s.1021).

Antik mənbədə bu söz olduğu kimi yəni “*Ἀσπαρούχ*” formasında, daha sonrakı dövrlərdə yəni koyne dialektində Asparuk artıq *Ἀσπαρούκις* kimi qeyd olunmuşdur. “İç” yunan dilində adlıq hal şəkilçisidir (16, s.12). İlkin dövrə aid *Ἀσπαρούχ* adı Asparuk kimi tələffüz olunmalıdır. Çünki qədim yunan dilində “θ, χ, φ” kar samitləri t, k, p kimi tələffüz olunur (8, s.11). Fikrimizcə, bu adın birinci komponenti As arxaik vahidi tayfa mənasındadır. Q.Kazımov Asparux soyadının tərkibindəki “aspar” komponentinin titul anlayışı və “uk”-un isə oğul, varis mənasını bildirdiyini qeyd etmişdir (12, s.23).

İ.Cəfərsöylü bu soyadın türk dillərində “buri” yaxud “böri” formasında qeyd olunan sözlə əlaqələndirərək onu zoonimlərdən törəyən etnonim olduğunu qeyd etmişdir. O, yazır: “Asparuk adının

tərkibindəki “az” hanısa yırtıcı heyvanın adıdır. O da mümkündür ki, bu söz yırtıcı heyvanlara aid əlamət adı olsun. Ar börü, az börü qurd deyil başqa yırtıcı heyvanlardır”(5, səh. 255).

Yunan mənbələrində işlənən *Ὀροίζης* (Orozes) Kitabı-Dədə Qorqud dastanının antroponimikasına daxil olan adlardandır. Yunan mənbələrində müxtəlif fonetik dəyişikliyə uğrayaraq yazılan Albaniya şahı Oroysun adının əsl forması Uruzdur (9,s.125-136). Bu ad Dion Kassinin Roman tarixi əsərində “*Ὀροίσης*”, “*Ὀροίσην*” (4,XXXVI 54, 1) Appian Mitridatın müharibələri əsərində isə “*Ὀροίζης*” (3,103. 117) formasında qeyd etmişdir. Q.Qeybullayev bu antroponimin Appianın qeyd etdiyi kimi “*Ὀροίζης*”-Oroz olduğunu nəzərə çatdırmışdır (13,s.133). Bu doğrudur çünki bəzən yunan mənbələrində müasir yunan dilində keçidlə əlaqədar olaraq bəzən zeta hərfi ilə sigma qarışıq salınmağa başlamışdır. “Hç” isə xüsusi isimlərin sonuna artırılan üçüncü növ hallanma şəkilçisidir. (6.15) İ.Cəfərsəy yazır ki, Urusların müsəlman olan hissəsi qıpçaqların əsas boylarından biri idi. Onlar qazax xalqının soykökünə daxil olmuşlar (5,s32). Müasir ədəbi dilimizdə arxaikləşən bu adın apelyativini Ə.Tanrıverdi bəxt, tale, səadət, xoşbəxtlik, uğurlu mənalara ilə əlaqələndirir (14,s83)

Yunan mənbələrində adı çəkilən xüsusi adların bir çoxu müasir ədəbi dilimiz baxımından arxaikləşmişdir. Apelyativi arxaikləşən antroponimləri Ə.Tanrıverdi iki qrupa ayırmışdır: Apelyativi arxaikləşən kişi adları; Apelyativi arxaikləşən qadın adları

Araz xüsusi adı antik mənbədə antroponim kimi yox hidronim kimi çəkilmişdir. Araz hidronimini ilk dəfə eramızdan əvvəl yaşamış VI əsr yunan müəllifi Hekatey çəkir və bu ad qədim mənbənin müxtəlif dialektlərində müxtəlif formada yazılmışdır. Hekatey Miletli “*Ἀράζης*”, Dorik Aeolik dialektində “*ἀράζω*”, Homerin İoniya dialektində “*ἀράσσω*”, “*ἀράζω*” kimi yazılmışdır. Sözü sonuna artırılan “Hç” i üçüncü növ hallanma şəkilçisidir. (16,s12). Sözü kökü “*Ἀράξ*”dır. Araz sözünün mənşəyini qədim yunan mənbələrində axtarmaq düzgün deyil. Çünki yunan müəlliflərinin əsərlərində qeyd olunan bu xüsusi ad mənə və məntiqi cəhətdən bir- biri ilə üst-üstə düşmür (10,s 460,461). Ə.Tanrıverdi bu hidronimin antroponim kimi yaranma və işlənməsini ayrılıqdan, həsrətdən qurtulub doğma qardaşına qovuşma səbəbi kimi izah etmişdir (14 ,s 89). Antik mənbədə apelyativi arxaikləşən qadın adına isə Tomrisi misal göstərmək olar. Herodot tarix əsərində yazır: “İssedonlarla qarşı-qarşıya, Günəşin doğuşu istiqamətində şərqdə, Araz çayının arxasında yaşayan Massagetlər çoxsaylı və cəsur bir tayfa olub. Çoxları onları skif tayfalarından sayır. Massagetlərin şahı ölmüş, tayfanın başına onun dul qadını Tomiris keçmişdi. Kir öz elçilərini göndərərək, onunla evlənmək istədiyini bildirir” (17.I.201). Bu ad etimoloji cəhətdən qədim türk sözü olan Tomir sözündəndir. Çünki Latın müəllifi Ammian Marselin Rerum Gestarum adlı əsərində Tomris Skif kraliçası kimi (Tomyris, regina Scytharum) tədqiq edilir (2. 23.6). Tomir adından və qədim yunan dilində şəxs adlarına əlavə olunan “-is” adlıq hal şəkilçisindən ibarətdir. Bu söz demək olar bütün türk dillərində dəmir mənasında eyni formada. Qədim Yunan müəlliflərinin əsərlərində qeyd olunan Τόμυρις adının kökü Τόμυρ, “İç” yunan dilində adlıq hal şəkilçisidir (16,s.12). Ən qədim türk mənbəsi olan Orxon abidələrində ilk dəfə bu söz işlənmişdir. “Kurgaru...tamir kapıga tağı suladım” -Batıda Demir Kapı’ya kadar sefer ettim (19, s 128). Təhlillərdən aydın olur ki, yunan mənbələrində işlənən adlar, əsasən türk mənşəlidir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Абаев В. И. Осетинский язык и фольклор; Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1949. - 608 с.
- 2.Ammianus Marcellinus, Rerum Gestarum John C. Rolfe, Ph.D., Litt.D., Ed., Amm. 23.6
- 3.Appian, Mithridatic Wars Horace White, Ed. New York. THE MACMILLAN COMPANY. 1899.
- 4.Cassius Dio Cocceianus, Histioiae Romanae Earnest Cary, Herbert Baldwin Foster, Ed.William Heinemann, Harvard University Press. London; New York. 1914, XXXVI 54, 1
- 5.Cəfərsəy.İ. Türk dillərində teonim və etnonimlər (Ön Asiyanın onomoloji leksikası əsasında). Bakı, 2010, s 365.
6. Дворецкий И.Х. Древнегреческо-русский словарь (том 1,2), Москва1958
- 7.Fnark C .a grammar of atic ionic dialect,American Book Company,1902 - Attic Greek dialect - 448 s
- 8.Goodwin,W , Greek Grammar, Boston Ginn company, 1900,488 s
9. Hacıyev.T. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. Bakı, Yeni nəşrlər evi, 2002, 213 s
10. Hesiod. The Homeric Hymns and Homeric with an English Translation by Hugh G. Evelyn-White. Shield of Heracles. Cambridge, MA.,Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1914.
- 11.Hofmann J.B. Etymologisches Worterbuch des Griechischen ,Verlag von R.Oldenbourg, München, 1949
- 12.Kazımov.Q Azərbaycan dilinin tarixi. Ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər.Bakı, "Təhsil" nəşriyyatı,2003.
- 13.Qeybullayev. Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı, Azərnəşr. 1994, 248 səh

14. Грантовский Э. А. Ранняя история иранских племен Передней Азии. М., 1970
15. Qurbanov. A. Azərbaycan onomologiyasının əsasları II cild, Bakı, "Nurlan", 2004-504s (s337)
16. Liddell & Scott An Intermediate Greek–English Lexicon, New York: Harper & Brothers, 1889
17. Mordtmann A.D. "Über die Keilinschriften zweiter Gattung", ZDMG XXIV, 1870 s 11, T
18. Tanrıverdi Ə. Qədim Türk mənbələrində yaşayan şəxs adları. Bakı: "Nurlan", 2009.
19. Tekin. T. Orhon Türkçesi Grameri, Ankara 2000, 272 s.
20. The History of Herodotus parallel English/Greek translation: G. C. Macaulay, (pub. Macmillan, London and NY) [1890]

РЕЗЮМЕ

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ АНТРОПОНИМЫ В ДРЕВНЕГРЕЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ

Мирзаева У. У.

Институт языкознания им. И. Насими НАНА, Азербайджан

Эта статья посвящена апелляционным ономастическим единицам, использовавшимся в древнегреческом языке. Играя важную роль в культурной жизни людей, каждая языковая единица, включая изучение ономастической лексики, важна для каждого периода. Архаичное содержание ономологической лексики азербайджанского языка использовалось в произведениях древнегреческих авторов. Страбон, Полибий, Ксенофонт, Геродот давали информацию об антропонимах и пытались их анализировать. Древнегреческие источники очень ценны для определения большинства ономастических единиц Азербайджана. Некоторые из них определены исторической лексикой тюркских языков. Многие из этих имен встречаются в Азербайджане.

Ключевые слова: Древнегреческий язык, антропонимы, ономастическая лексика, лексические единицы, сравнение

SUMMARY

AZERBAIJAN ANTHROPONMYS IN ANCIENT GREEK SOURCES

Mirzayeva U.U.

Institute of Linguistics named after I.Nasimi of ANAS, Azerbaijan

This article is about appeal onomastic units used in ancient Greek. Playing an important role in the cultural life of the people each language unit including the study of onomastic lexicon is important for each period. Archaic contents of the onomological lexicon of the Azerbaijani language were used in the works of ancient Greek authors. The Strabon, Polybius, Xenophon, Herodotus provided information about anthroponyms and tried to analyze them. Ancient Greek sources are very valuable in determining the majority of Azerbaijan's onomastical unit. Some of those are defined by the historical lexicon of Turkic languages. Many of these names are found in Azerbaijan.

Key words: Ancient Greek, anthroponyms, onomastic lexicon, lexical units, comparison

TÜRK XALQLARININ TƏQVİM MƏRASİMİ İLƏ BAĞLI RİTUAL-MİFOLOJİ LEKSİKANIN SEMANTİK ÖZƏLLİKLƏRİ

Musayeva İ.İ.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Təqvim mərasimləri ilk növbədə mifoloji düşüncədə zaman anlayışı ilə əlaqəli məqamları ehtiva edir. Zaman anlayışı ilə mifoloji görüşlər təqvim miflərinin mahiyyətini təşkil edirdi və bu miflərin öyrənilməsi etnosun həyat tərzinin bir sıra məqamlarına işıq salmağa imkan verir. Bu hadisələrə paralel olaraq təbiət hadisələri və zaman anlayışının fərqli təfsirləri insan şüurunun və həyat tərzinin inkişafının müxtəlif mərhələlərində fərqli baxımdan təqdim olunur. İqlim şəraitinə görə qədim türklər mərasimlər və ənənələrlə zəngin bir xalqdır. Bu sərvət insanların mədəni səviyyəsinin inkişafına birbaşa təsir göstərmişdir. İnsan doğulduğu gündən etibarən ətraf mühiti və hadisələri sintetik olaraq mifoloji düşüncə süzgəcindən süzür, təbiətlə ətraf aləm arasındakı əlaqəni daim anlayır, təbiəti ram edir, tarixdəki ecazkar məqamları xatırlayır, adət və ənənələri canlandırır və dini ayinləri icra edir. Bu ənənələr bu gün qorunur və gələcək nəsillərə ötürülür. Təqvim olmadığından il boyu həyatlarına birbaşa təsir edən dəyişən hadisələri müxtəlif mərasimlər, mərasimlər, tətillər şəklində qeyd edirdilər və bolluq-bərəkət üçün Allaha, təbiətə, cənnətə, yağışa və digər təbiət qüvvələrinə ibadət edirdilər. Tədqiqat, ritual və mifoloji məqamların ritual və mərasimlərini təşkil edən

semantikanı və dil vahidlərini qədim inanc və xəyaldən yaranan ənənələrin vahid ritual sisteminin yerli əlaqələri kimi semantik təhlil edilir.

Açar sözlər: *türk, təqvim, mərasim, bayram, leksika, semantika*

Təqvim mərasimləri hər şeydən qabaq mifoloji təfəkkürdə zaman məfhumu ilə əlaqəli məqamları özündə cəmləşdirir. Zaman anlayışı ilə bağlı əsatiri görüşlər təqvim miflərinin mahiyyətini təşkil etdiyindən bu miflərin araşdırılması etnosun yaşam tərzii ilə bağlı bir sıra məqamları işıqlandırmağa imkan verir. Təbiət hadisələri və zaman anlayışının bu hadisələrlə pralel şəkildə qavranılmasına insan şüurunun və yaşam tərzinin müxtəlif inkişaf mərhələlərində fərqli prizmalardan yanaşıaraq müxtəlif izahlar verilmişdir. Əlbəttə, bu yanaşmaların, şərhlərin bir-birindən bəzən hətta kəskin şəkildə fərqlənməsinin səbəblərindən biri zaman anlayışının özünün mürəkkəb və mücərrəd olması ilə bağlıdır, digər mühüm səbəb onun insan şüurunun müxtəlif mərhələlərinə xas olan qavrayış çərçivəsindən dərk olunması ilə əlaqədardır. Qədim türklər yaşadıkları iqlim şəraiti ilə əlaqədar olaraq mövsümlə bağlı mərasim, ədət-ənənə ilə zəngin xalqlardır. İnsanoğlu yarandığı gündən mühiti, orada baş verənləri sinkretik şəkildə qavrayaraq mifoloji təfəkkürün süzgəcindən keçirib təbiətlə, ətraf aləmlə özü arasında olan bağlılığı daim dərk etmək, təiəti ram etmək, adət və ənənələri yaşatmaq, dini ayinləri yerinə yetirmək üçün müxtəlif mərasimlər düzənləmişlər. Təqvimin olmaması səbəbindən il ərzində həyatlarına bilavasitə təsir edən hadisələrin dönüşümünü müxtəlif ayin, mərasim, bayram şəklində qeyd etmiş, tanrıya, təbiətə, göyə, yağışa və s. təbiət qüvvələrinə dualar edərək bolluq –bərəkət diləmişlər. Ayın doğması, günəşin çıxması, yağışın yağması, iqlim dəyişiklikləri qədim türk xalqlarının diqqətini cəlb etmiş, bütün bu hadisələri ana təbiətin fəvqəltəbii gücü ilə əlaqələndirərək, çeşidli mərasimlər təşkil etmiş, qurbanlar kəsmiş, bayramlar düzənləmişlər.

“Bayram” sözü Azərbaycan dilinin qədim türk leksik qatına aid olan ümumtürk leksik vahidlərindəndir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində sözün üç mənası göstərilmişdir: 1) Hər hansı bir tarixi və s. hadisə şərafinə keçirilən şadlıq günü, təntənə; 2) Şadlıq, şənlik, xoşbəxtlik, səadət; 3) kütləvi oyunlar, əyləncələr (1, s251)

Dilimizdə bu sözlə bağlı “bayramqabağı”, “bayram ərafəsi”, “bayramlıq”, “bayramsayağı”, “bayramyemişi”, “bayramlaşma”, “qara bayram”, “toy-bayram”, “bayrambəyi”, “bayram çörəyi”, “bayram süfrəsi”, “barış bayramı” kimi söz və ifadələr yaranmışdır. Bayram leksik vahidinin kökündə qədim türk mənşəli “bay” sözü durur. Bay – zəngin deməkdir. Hazırda dilimizdə “bay olmaq”, “zəngin olmaq” ifadələri ekvivalent olaraq işlənməkdədir. Qazax və qırğız türkcələrində “toy” sözü “bayram” sözü ilə eyni semantikada işlənir. XI əsrdə Mahmud Kaşğarlı “Divan” da bu sözü “bedhrem- əylənmə, gülmə halı, bir yerin işıqlarla və çiçəklərlə bəzənməsi və orada sevinc içində əylənilməsidir” kimi izah etmiş, oğuzların bu leksemi “bayram” fonetik tərkibində işlədiyini qeyd etmişdir.

Qədim türklər günəşlə, ayla bağlı müxtəlif inanclara sahibdirlər. İnanca görə, günəşin və ayın tutulması mücadiləyə qalxdıkları mənfi ruhlarla bağlıdır. Mücadilə zamanı günəşlə ay qaranlıqlar dünyasına sürüklənir. Bəzən də ayın yeddi başlı əjdaha tərəfindən yeyildiyi qeyd olunur.

Günəş və ay tutulduğu zaman, onları kötü ruhların elindən kurtarmak için bağrılıp-çağrılır və davul çalınır. Bu gürültü ilə kötü ruhların korkutulacağı inancı mevcuttur. Ayın doğup batması eski türklərdə ölup dirilme olaraq algılanmışdır. Bu sebeptə mitolojik bir simge olarak “dölunay” Türk halk inançlarında yaşlanma, ölüm, “yeni doğan ay” yenilenme, gençleşme, dirilme, “hilal” de olgunlaşma gibi anlamlar kazanmıştır (13, s33)

M. Dadaşzadə orta əsrlərdə Azərbaycan xalqının mövsümlə bağlı keçirdiyi bayramlar haqda yazır: “Bayramlar içərisində dörd bayram – Novruz, Mehrikan, Abrizəkan və sadə bayramlar mənəvi mədəniyyətimiz tarixində çox mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur. Orta əsrlərdə xalq bayramlarının qeyd olunması, əsasən mövcud təqvimlərlə bağlı olmuşdur. İlk mərhələdə təqvimlərin meydana gəlməsi qismən xalq bayramlarının bünövrəsi üzərində qurulmuşdur. Müəyyən bir xalq bayramı hansısa bir təqvimin başlanğıcı olmuşdur.” (5, s 99)

Qədim uyğarlıqlarda insanlar yağışın yağmasını təbiət hadisəsi kimi fəvqəltəbii varlıqlarla, kainatla əlaqələndirmiş, fırtına tanrısına qurbanlar kəsərək müxtəlif mərasim və ayinlərlə yğış yağdırmağa çalışmışlar. Abdullah Altuncu bu ritualın tarixinin İslamdan öncəki antik dövənlərə söykəndiyini yazır: M.Ö. 2500-lerde Mezopotamyadaki Sümerlerde Yağmur ve Fırtına Tanrısı İşkurun yağmur yağdırıp torpağın ürün vermesini sağladığına inanılırdı. (4, s7)

Türk xalqlarının inanc sistemində “Yağmur duaları” da yer almaqdadır. Su kənarlarına gedib yağışın yağması üçün dualar oxunar. Mərasimlə əlaqəli “Gök gürlemesi bayramı”, “Yada Taşı”, “Burkut ata”, “Qudil”, “Qodu”, “Dodu” kimi leksik vahidlər yaranmışdır.

Qırğız türkləri yağışın yağması üçün tarlaya gedib yağış duaları oxumuşlar. Türkmənlərdə isə bu mərasimlə bağlı “Burkut Ata” inancı vardır.

Orta Asyadaki türklərdə yağmur yağması için “Yada Taşı” kullanılırdı. Türklər yağmur duaları için kırlara, su kenarlarına ve ya tepelere giderlerdi. Bu sırada kurbanlar kesilir, suya kuru at kafası ve ya taş

atılırdı. Yağmur duası edilirken kollar iləri və yukarı uzatılarak, avuçlar yere doğru çevrilirdi. Dua edən şamanın ellerinə su dökülür, dökülen sular parmaklarından yere akardı (16).

Təqvim mövsüm mərasimləri ilə bağlı bəzi arxaik il, ay, gün adlarını da qeyd etmək olar. Fəsil adlarından yaz, yay və qış türk mənşəlidir. Payız isə fars mənşəli sözdür. Tarixən dilimizdə türk mənşəli “küz” sözü işlənmişdir. *Güzəm* (payız yunu), *güzdək* (payızda qoyun salınan yer) kimi leksik vahidlər *küz* sözünün derivatlarıdır.

Xalq danışq dilində dekabr, yanvar, fevral ayları “böyük çillə”, “kiçik çillə”, “boz ay” sözləri ilə ifadə olunur. Mart ayına “oğlaqqıran”, aprelə “ağlar-güləyən”, maya “leysan”, iyuna “vay nənə”, iyula “qorabişirən ay”, avqusta “quyruq doğan” və ya “elqovan”, sentyabra “solan”, noyabra “qırovduşən” deyilir (3, s165).

Payızın ilk ayı gedəndən sonra məhsul bayramı olan “*Mehrikan (Mehrican)*” keçirilir. Günəş təqviminin yeddinci ayının on altıncı günündən, iyirmi birinci gününə qədər keçirilir. Fars kökənli bir kəlimədir, “*payız*”, “*istiqlanlı*” mənalarını ifadə edir. Mehr-eşq, sevgi, məhəbbət, istilik və öglan evi tərəfindən qız evinə ödəniləcək bədalə anlamını verir.

Qədim təfəkkürə görə qışa şər, demonoloji qüvvələrin əməli kimi baxılmış, qışı saymamaq, ona qarşı mübarizə aparmaq məqsədilə fəslin başlamasına bir ay qalmış, payızın yarısı gedəndə mərasim düzənlənirdi. Bu mərasimlərdən biri “*Kövsəc*” adlanır. “*Azər*” bayramının bir mərasimidir.

“*Kövsəc*” mərasimi adətən noyabrda-qırovduşən ayda icra edilərmiş. Mərasim iştirakçıları bədənə istilik verən, istioylu yeməklər yeyərmiş. Özünü gülməli vəziyyətə salan, üst-başının cır-cındır tökülən bir nəfər qatıra minib meydana çıxar və əlində də tükü tökülmüş qarğa müqəvvası tutarmış. Yan yörədəkilər onun üzərinə soyuq su səpmələrinə baxmayaraq, o, çox saymazyana “İstidir!, İstidir! “- deyər bağırarmış. ” Y.V.Çəmənzəminli.

Bu mərasimin birbaşa qış mövsümü ilə bağlı olması ayində istifadə olunan vasitələrdən bəllidir. Burada üst başından cındır tökülən bir adam əlində əbəs yerə əlində üzərində tükü tökülmüş qarğa müqəvvası tutmur. Blindiyitək, el arasında qarğanın “qarr-qarr” oxuması onun qışı çağırması kimi yozulur. Bundan savayı, qış ilin barsız-bəhrəsiz fəslə sayıldığı üçün doğub-törətməyən, nəsil artırmayan qatırın simvolu olaraq alınması, nəhayət, noxtalanıb minilməsi də təbii təsir bağışlayır” (2, s15).

“*Kusəc*” fars sözüdür, “*kosa*” sözü ilə eyni kökənlidir, “seyrək saqqallı” deməkdir (9, s179). Sözlər bir-birinə semantik ekvivalentdir. Hazırda İranın Zəncan əyalətində türklərin yaşadığı “*Kosəc*” kəndi var. Xalq arasında kənd “*Kosalar*” deyər adlandırılır (Aşağı Kosəc, Yuxarı Kosəc). Rumi təqvimində (Günəş təqvimi) Qasım (qış) noyabr ayının səkkizində, Xızır (yaz) isə may ayının altısında başlayır. Rumi təqvimində yeni il mart ayının on dördündən hesablanır, hazırda 1434-cü ildir. Aydın ki, *Kövsəc* beş-səkkiz noyabrda keçirilib.

Səfəvilər dövründə “*Səddə*”, “*Abrizekan*” kimi bayramlar keçirilmişdir. Adları farsca olsa da türklərə xas bayramdır. “*Səddə*” bayramı insanların qışa qarşı olan münasibətlərini, qışdan qorxmadıqlarını göstərən bayramdır. Qışın yarı olması, yazın gəlişinə hazırlıq məqsədilə düzənlənən bayramdır. Fars dilində “*Səd-yüz*”, “*dəh-on*” deməkdir. Novruza əlli gün qalmış bu bayramı keçirirlər. Bayram Novruza hazırlıq xarakteri daşıyır. Əlli gün gecə, əlli gün gündüz birlikdə yüz edir. “*Səddə*” bayramında insanlar meydana axışır, tonqal qalayır, tonqalın çevrəsində rəqs edərək tamaşalar göstərir, ayınlar icra edirdilər. Zaleh Novruzov “*Səddə*” sözünü “*səd*” sözü ilə əlaqələndirərək, qış ilə yaz arasına sədd çəkməklə əlaqələndirir.

“*Kos-kosa*” mərasimi artıq yaz gələndə, “*Novruz*”un ilk günündə və ya “*ilaxır çərşənbə*”də keçirilir. “*Kosa*” və “*keçi*” mərasimin simvollarıdır. “*Kosa*” qışın antropomorfizmi, “*keçi*” isə baharın, yazın, oyanan, canlanan təbiətin simvolu, zoomorfizmidir. Oyunda *Kosa* qışı, *keçi* isə yazı təmsil edir. Mərasimin sonunda keçinin kosanı öldürməsi yazın qış üzərində olan qələbəsi anlamına gəlir. Mərasimin adı “*Üzündə tük bitməyən, yaxud seyrək tük bitən*” adam mənasında fars mənşəli “*kosa*” sözündən törəmişdir. Ümumiyyətlə, mifoloji təfəkkürdə zamanın canlı maddi varlıq kimi qavranılması, zoomorfik obrazlara xarakterizə olunmasını əksər xalqların etnoqrafiyasında, folklorunda nəzərə çarpır. Təqvim ilinin on iki heyvanın adı ilə xarakterizə olunması dünyanın bir çox xalqlarının mifik-dünyagörüşündə öz əksini tapır.

C. Bəydili mərasimin mifik inamlarla bağlı olduğunu yazır: Novruz bayramı günlərində baharın gəlişi münasibəti ilə oyanan, qışın ölümünü və yazın gəlişini gülməli biçimdə canlandıran bu oyun özünün zənginliyi və əlvanlığı ilə seçilir... Bir qənaətə görə isə yazla qışın təbii hadisə olaraq canlandığı “*Kosa- kosa*” oyunundakı həmin hadisə keçmişdə ayın kimi icra olunmuşdur. Bu mənada “*Kosa- kosa*” mifoloji görüşlər, baxışlar dünyasında boya-başa çatmışdır. Tədqiqatçılar haqlı olaraq kosanın geyimində, qurşağına və boynuna düzdüyü zınqırovlarda, başına qoyduğu şiş papaqda və s. qam- şaman geyiminin izlərini görmüşlər (9, s195).

Bütün millətlərin mədəniyyətinə nəzər salsaq, yeni ilin gəlişi zamanı müxtəlif yaşam şəraitlərinə, coğrafiyasına, inanc sistemlərinə uyğun şəraitdə, bəlli bir zamanda çeşidli praktikalar, ritualların, bayramların keçirməsinin şahidi olarıq. Yeni ilin gəlişi ilə qeyd olunan təntənəli bayram “*Novruz*”dur. Dini-mifoloji dünyagörüşləri özündə birləşdirən mərasim mifoloji düşüncənin parçalanaraq tarixi düşüncəyə keçdiyi bir

zamanda müxtəlif xalqlar tərəfindən fərqli adda qeyd olunmuş, xalqın inancından, sitayiş etdiyi dindən asılı olaraq səmavi və qeyri-səmavi dinlərə transfarmasiya olunmuş, fərqli dini-ideoloji görüşlərlə zənginləşmişdir.

“Novruz” çeşidli Türk topluluqlarında məsələn, Altay türklərində “Cılğayak bayramı”, Başqırd türkləri “Ekin Bayramı”, Qaraçay-Balqar türkləri “Golli”, “Gutan”, “Saban Toy”, Qazaxlar “Ulu Künq”, Qaqauzlar “İlkyaz”, Kazan türkləri və Qaraqalpaqlar “Ergenekon” kimi adlandırılır. Fərqli türk xalqları içərisində “Yeni Kün”, “Yengi Gün”, “Yengi Kün”, “Yeni Yıl”, “Çağan”, “Ulustın”, “Naaruz”, “Navruz”, “Nevris”, “Uluğ Küni”, “Bahara Kavuşma”, “Nevruz Sultanı”, “Mart Dokuzu”, “Bereket bayramı”, “Yörük bayramı”, “Yıl yenilendi”, “Kış bitti bayramı”, “Yumurta bayramı”, “Yılsırtı”, “Kırklar bayramı” kimi adlarla təbiətin canlanmasını, yenidən dirilişi, ilkbaharın gəlişi kimi qeyd edilir. Novruz çeşidli etnopsixoloji faktorları içərisində birləşdirən dostluq, qardaşlıq, xoşbəxtlik, bərabərlik bayramıdır.

Nevruz kutlamalarının bir digər adı da “Ergenekon Bayramı”dır. Bu isim geçmişdən günümüze kadar halen çeşitli Türk boyları arasında canlılığını korumakta, aynı zamanda milletin dastanların gücüyle birbirlerine olan güven bağını gücləndirmektədir. (12,s.61-73)

Türkiyə türkcəsində “Novruz” ilə bağlı “Koç Katım”ı, “Saya Gezme”, “Kışyarısı”, “Hızır Orucu”, “Kabaye Karşı Gitme”, “Hıdırellez”, “Eğrilce”, “Sıçancık”, “E”kin Salavatlama”, “Yıldız Sıçraması”, “Taş Taşa Kuytu Olması”, “Kapı Pusma”, “Yeddi Levin Gecesi”, “Baca Baca”, “Uşak Bayramı Günü”, “İltəfil Anı”, “Tahvil Saati”, “Ölü Bayramı”, “Kabir Üstü”, “Kalbur Üstü”, “Kara Çarşamba”, “Ahrır Çarşamba Gecesi”, “Saya Bayramı”, “Çiğdem eğlencesi” “Döldökümü”, “İhya Gözleme” kimi mürəkkəb söz və söz birləşməsi şəklində olan toplu mövsümü mərasim adları mövcuddur.

Azərbaycan dilində isə “Novruz” ilə bağlı “oddan atlanmaq”, “od çərşənbəsi”, “su çərşənbəsi”, “torpaq çərşənbəsi”, “yer çərşənbəsi”, “bahar qızı”, “torba atma”, “papaqatma”, “qulaq falına çıxma”, “yumurta boyamaq”, “səməni”, “kosa-kosa oyunu”, “baca-baca”, “şal sallamaq”, “danatma”, “Qodu-qodu”, “Xıdır Nəbi”, “oddan atlanma”, “Bahar qız”, “ilin təhvil olması” kimi söz, ifadə, deyim və frazeoloji birləşmələr ortaya çıxmışdır.

Mərasimin simvollarından biri “səməni”dir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “səməni” türk mənşəli termin olaraq qeyd olunmuşdur. Etnoqraf Q.Cavadov ləksik vahidin qədim sanskrit dilindən “sumani” yəni buğda sözündən törədiyini qeyd edir (7,127).

Prof. Məhəmməd Hüseyn Təhməsinin də olduğu maraqlı fikirləri vardır. Bu çiçəyin adının bizə çox gözəl qoxusu olan və bəzi yerlərdə şirəsi alınıb uyandırucu dərman vasitəsi və içki yerinə işlədilən yasəmən çiçəyini xatırladığını qeyd edir. Ərəblərə Azərbaycanı işğal etdikdən sonra Zərdüştlə bağlı olan bütün inanc və adətləri məhv etdikləri kimi, yasəmən çiçəyi ilə əlaqəli məlumatları da unutdurmağa çalışmışlar (13, s118-119).

Şahismayıl Süleymanov isə səməni sözünün oxşar fonetik qabığa malik olduğu üçün “çəməni” sözü ilə əlaqələndirir.

“Baca-baca” və ya “bayrampayı yığmaq” eyni adətlərdir. Adətə görə uşaqlar çərşənbə axşamı ev-ev, həyət-həyə, baca-baca gəzib bayrampayı yığırlar. Qərb qrupu dialektlərində bəzə-bəzə fonetik variantında istifadə olunur. Bu mərasimlə “papaqatdı”, “şal sallamaq” eyni adətin müxtəlif formalarıdır.

Baca - Tüstü çıxmaq üçün ocağın üstündən kərpicdən hörülən və ya dəmirdən qayrılan içi boş boru; ışıq və hava gəlmək üçün bəzən kənd evlərinin və anbarlarının damında pəncərə əvəzinə qoyulan dəlik; Su kəməri, lağım və s. bu kimi yeraltı qurğuları yoxlamaq üçün qoyulan örtülüb açılan dəlik. Baca-baca Köhnə məişətdə: Novruz bayramı axşamı qapı-qapı dolaşib bayramlıq pay almaq adəti: qodu-qodu (1, s195).

“Danatma” mürəkkəb mərasim ləksemi İlahir çərşənbə günü həyata keçirilən ayındır. V. Vəliyev mərasim haqda yazır: “ Bu mərasim Novruz bayramının başlanğıcı deməkdir. Qədim əcdadlarımızın baharın qış üzərində qələbəsinə, xeyrin şəərə, Hörmüzün Əhrimənə qalib gəlməsi kimi baxmışlar. Ona görə də , qışın son dəqiqəsi, yəni onun məğlubiyyəti, baharın isə qalib kimi dünyaya hakim olması böyük şənliklə qarşılanmışdır. Xalq bu mərasimə “danatma”, yəni “dan yerinin ağarması, günəşi görmək, qarşılamaq” adı vermişdir. “Danatma” mərasimində, əsasən, gənclər iştirak etmiş, onlar dan ağarana kimi yatmamamış, ürəkəcan lirik nəğmələr oxumuşlar”(12, s95).

“Danatma” mürəkkəb yolla düzələn mərasim adıdır və sözün birinci komponenti olan “dan” sözü hazırda dilimizdə “günün doğmasına azca qalmış havanın işıqlanması, sabah açılarkən üfün ağarması” mənasında işlənməkdədir.

“Qodu-qodu” mərasimi adının qədim tarixi vardır. C. Bəydili bu mərasim adı ilə bağlı yazır: “Qodu-qodu” oyununun Novruz bayramını qarşılamaqla yanaşı, həm də ara vəməyən yağışlar yağan zaman günəşi çağırmaq (günün çıxmasını arzulamaq) məqsədilə keçirilməsi Qodunun günəşlə bağlı olduğu qənaəti doğurmuşdur. Lakin, Qodunun Novruz bayramı ilə bağlılığı ilkin şəkildə onun günəşlə bağlılığından da ayrı deyildir (10, s 222).

Sözün qədim türk abidələrində işlənən “*qodı*” güclü mənasını daşıyan leksik vahiddən törədiyi istisna deyil. Qodu günəşin, istiliyin simvoludur. Yağışlı günlərdən sonra günəşi görmək arzusu ilə bağlı yaranmış obrazdır.

Yaz mərasimlərindən biri də “Xıdır” və ya “Xızır” mərasimidir ki, demək olar ki, bütün türkdilli xalqların inanc sistemində yer almışdır. Bu obraz Yaxın Şərq ədəbiyyatında, xüsusən də ərəb folklorunda da geniş yayılmışdır. Müsəlman türklərin inancına görə “Xızır” haqq vergisi almış şəxsiyyətdir, abi-həyat suyu içərək ölümsüzləşmişdir. Tanrı tərəfindən ona müsəlmanlığı qorumaq, darda qalana yardım etmək, təbiəti, yaşıllığı qorumaq, bolluq, bərəkət, qismət, sağlamlıq vermək vəzifəsi verilmişdir. İstənilən zaman zühur edə bilər. Rəvayətə görə “Xızır” və “İlyas” qardaş və ya dostdurlar. Təqvimə görə “Ruzi-Xızır” və “Ruzi-Qasım” mövsümü altı maydan, səkkiz noyabra qədər davam edir.

Türkmənlərdə baharın gəlişi, təbiətin canlanması ilə əlaqəli olan “Hıdırəlləz” mərasimi suya girmə, gülə dilək bağlama, dünyasını dəyişmiş əzizlərinin ruhuna qurban kəsmə, qəbirlərini ziyarət edərək qəbir üstünə müxtəlif təamlar, meyvə, çərəz düzmə, çərəz paylama kimi adətlərlə müşahidə edilir.

Türkiyə türkcəsində “Hızırəlləz” yazın başlangıcı, bolluq və bərəkətin simgesi “Xızır” və “İlyas” peyğəmbərin bir araya gəldiyi müqəddəs gün kimi qeyd edilir.

Hıdrellez kelimesi “Hızır ile İlyas” kelimesinin zaman içində dəyişikliyə uğrayaraq birləşik şəkildə telaffuz edilməsi ilə oluşmuşdur. 6 mayıs Hızır ile İlyas’ın bir araya gəldiyi gün olup Makedonya, Kosova, Yugoslavya və Türklərin hakimiyyət sürmüş olduğu pek çok bölgede halk takviminde yaz mevsiminin başlangıcını ifade etmektedir. Aydın halk takviminde de yıl, kasım ve hıdrellez olarak ikiye ayrılmakta ve 5-6 mayıs hıdrellez olarak yazın başlangıcı anlamında kutlanılmaktadır. Kasım kış, hıdrəlləz isə yaz anlamına gelmektedir (bilgi@aydinkulturturizm.gov.tr).

Türkmən türkcəsində də yazın gəlişi ilə qeyd olunan mürəkkəb söz, söz birləşməsi və ifadələr şəklində işlədilən mərasim adları mövcuddur. “Taze gün”, “Baharyn ilkinji günü”, “Bahar bayramy”, “Soltan Nowruz”, “Ahyr çarşenbe”, “Şaman ot”, “Dennene”, “Geşdek”, “Yaglyk atdy”, “Yüzük tapdy”, “Uly çille”, “Kiçi çille” və s. kimi terminlər türkmən etnoslarının yazla bağlı etnik-psixoloji özəlliklərini, yaşam tərzini, dünyagörüşlərini, davranış, birlik, yaxınlıq, dostluq, qonşuluq, torpağa, təbiətə, tanrıya, kökə bağlılıq kimi yüksək keyfiyyətlərinin göstəricisidir.

Türkmənistanla mövsümlə bağlı iyun ayının üçüncü bazar günü taxıl bayramı “Qala bayramı” keçirilir. “Erqa-Uruq-Kadaş (Səpin bayramı)”, “Üzüm Saylı (Üzüm bayramı)” mövsüm bayramlarıdır. Yeni il “Novruz”la başlanır, yüksək səviyyədə təşkil edilir. Bununla yanaşı ənənəvi yaz şənlikləri vardır. “Lola Sayılı” (tülpan bayramı), “Çüçmoma Sayılı” (qardələn bayramı), “Suv Sayılı” (Su sayısı aprelin ilk bazar günü), Türkmən-atları-Sayılı (türkmən atları bayramı aprelin ilk bazar günü), avqustun ikinci bazar günü “Kavun Sayılı (Yemiş bayramı), sentyabrın sonunda isə “Xosil Bayramı” məhsul bayramı təşkil edilir. (4, s51)

Önlər Nowruz bayramçylyk edilyan günləri “Yüpek Nowruz” deyilip, atlandyrylyp, Günorta Türkmenistanda 17-22-nji martda, Etek oazisinde 21-23-nji martda bellenilipdir. Günorta Türkmenistanın köp etraplarynda Nowruz günlerini “Yylyn sylagy” diyip atlandyryp, ony uly hormat bilen bayramçylyk dabaralaryna beslap garşylapdyrlar (6, s 22).

Türk xalqlarının leksikasında mövsüm mərasimi ilə bağlı “Şum mərasimi” dir. “Kotan”, “şum”, “hodaqçı”, “Qara göy”, “Ağ göy” bu mərasimlə bağlı terminlərdir.

Şum mərasimi məhsul yığılıb qurtarandan iki həftə sonra keçirilir. Oktyabrın ortalarında məhsulu yığılmış torpağın şumlanması ilə başlandı. Torpaq suvarılır, bir neçə gündən sonra kotanlar, kəllər sübh tezdən sahəyə çıxarıldı, hodaqçılara xonça gətirərdilər. Şum yerində qurbanlar kəsilər, qazanlar asılar, tonqal qalayıb üzərindən atlanır, ətrafında yallı gedər, yerə, göyə, yaza, torpağa nəğmələr oxuyardılar (11, s 15).

Saya mərasimi maldarlıq mövsümü ilə bağlı mərasim adıdır. Yazqabağı keçirilir, yanvarın ortalarından başlayır, dölün başlandığı günlərdə qurtarır. Bir neçə “sayaçı” (saya kökündən yaranan düzəltmə sözdür) qapılardan pay toplayır və bunun dölün uğurlu olmasına dəlalət etdiyinə inanırlar. Sayaçılar yığıdığı qoyunları qoyunsuz evlərə paylayır, bəylərdən alıb, kasıblara qoyun verərdilər. “Sayaçı sözlər” çoban nəğmələri termini ilə ekvivalent olaraq işlədilir. “Sayalama” termin olaraq etnoqrafiya elminin, “sayaçı sözlər” isə folklorşünaslıq terminidir.

Holavarlar Azərbaycan dilinin məişət leksikasında əkinçilik mövsümü ilə bağlı yaranmış mərasim leksemidir. Hazırda arxaıkləşmişdir.

Tədqiqat işində əski inancdan, təsəvvürdən doğan ənənələrin vahid ritual sisteminin lokal həlqələri kimi ritual-mifoloji məqamlarının semantikasi və mərasimləri təşkil edən linqvistik vahidlər semantik cəhətdən incələnməmişdir. Türk xalqlarının mövsümü mərasimlərinin akademik anlamda incələnməsi xalqın tarixini və zamanla çeşidli səbəblərdən dəyişən həyat tərzini, milli və mənəvi dəyərlərin üzə çıxmasına yardımçı olur. Həmçinin bu cür etnik-psixoloji, sosial və mədəni amillərin ortaq türkcənin zənginləşməsinə verdiyi töhvələrin şahidi oluruq.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. I cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2006, 792s
2. Azərbaycan Etnoqrafiyası, III Cildə, Şərq-Qərb, Bakı 2007
3. Abdulla B. Azərbaycan mərasim folkloru. Bakı: Qismət, 2005, 208s
4. Ağaverdi Xəlil. Türk xalqlarının yaz bayramları və Novruz, Bakı, Elm və Təhsil 2012, 144s
5. Abdullah Altuncu, "Sümer Tanrı Anlayışı ve Tanrılar Panteonu", Sosyal Bilimler Dergisi, IV cild, Haziran 2014 s.136.
6. Baltayew A, Jıkıyew A. Nowruz- Türkmen Halkynyn Millı Bayramı , Agabad Yylm neşiriyaty 2013
7. Cavadov Q. C." Əkinçilik mədəniyyətinin izi ilə", Bakı, Azərnəşr 1990, 168s
8. Dadaşzadə M. Azərbaycan xalqının orta əsr mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1985, 216s
9. Farsca-Azərbaycanca lüğət , "Nəşer" nəşriyyatı, Tehran 1999, 556s
10. Məmmədov (Bəydili). C Türk mifoloji sözlüyü. Bakı: Elm, 2003, 418s
11. Mərasimlər, adətlər, alğışlar. Azərbaycan Uşaq Folkloru Kitabxanası, Bakı-Gənclik- 1993
12. Şengül, Abdullah, "Türk kültüründe Nevruz ve Anadolu Nevruz Kutlamaları" Türk Dünyası Dil ve Edebiyyat Dergisi, Sayı 26
13. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif, 1985, 415s
14. Vəliyev V. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Bakı: Maarif, 1970
15. İnan, Abdülkadir. Eski Türk Dini Tarihi, MILLI EGITIM BASIM EVI, İstanbul: 1976, 280s
16. (<https://www.sozcu.com.tr/2020/yazarlar/sinan-meydan/yagmur-duasinin-tarihi-6166209/>)

РЕЗЮМЕ

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РИТУАЛЬНО-МИФОЛОГИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ, ОТНОСЯЩИЕСЯ К КАЛЕНДАРНОМУ ОБРЯДУ

Мусаева И.И.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Календарные церемонии, прежде всего, содержат моменты, связанные с концепцией времени в мифологическом мышлении. Мифологические встречи с концепцией времени составили сущность календарных мифов, и изучение этих мифов позволяет пролить свет на ряд сторон образа жизни этноса. Различные интерпретации концепции природных явлений и времени параллельно с этими событиями представлены с разных точек зрения на разных этапах развития человеческого сознания и об их образе жизни. В связи с климатическими условиями древние турки - это народ с богатыми обрядами и традициями. Это богатство напрямую повлияло на развитие культурного уровня народа. Со дня рождения человек синкретически фильтрует окружающую среду и ее события через фильтр мифологического мышления, постоянно понимая связь между природой и окружающим миром, укрощая природу, вспоминая прекрасные моменты истории, возрождая обычаи и традиции, совершение религиозных обрядов. Эти традиции сохраняются сегодня и передаются будущим поколениям. Из-за отсутствия календаря они праздновали изменение событий, которые непосредственно влияли на их жизнь в течение года, в форме различных ритуалов, церемоний, праздников и поклонялись Богу, природе, небу, дождю и другим силам природы для изобилие и благословения.

В исследовании семантически проанализированы семантика и языковые единицы, составляющие ритуалы и церемонии ритуально-мифологических моментов как локальные звенья единой ритуальной системы традиций, рожденных древними верованиями и воображением.

Ключевые слова: турки, календарь, обряд, праздник, лексика, семантика.

SUMMARY

SEMANTIC FEATURES OF RITUAL-MYTHOLOGICAL LEXICON OF TURK PEOPLE RELATED TO THE CALENDAR CEREMONY

Musayeva I.I.

Sumgayit State University, Azerbaijan

Calendar ceremonies, first of all, contain moments related to the concept of time in mythological thinking. Mythological encounters with the concept of time formed the essence of calendar myths, and the study of these myths allows us to shed light on a number of aspects of the ethnos's life style. Different interpretations of the concept of natural phenomena and time in parallel with these events presented from different perspectives at different stages of development of the human human consciousness and about their life

style. Related to the climate conditions, the ancient Turks are a nation with rich ceremonies and traditions. This richness has directly affected the development of cultural level of the people. From the day of birth, human being has been syncretically filtering the environment and its events through the filter of mythological thinking, constantly understanding the connection between nature and the world around him, taming nature, remembering the beautiful moments of history, reviving customs and traditions, performing religious rites. These traditions have been preserving for today's and promoted for future generations. Due to the lack of a calendar, they had celebrated the reversal of events that directly affected their lives during the year in the form of various rituals, ceremonies, holidays, and worshiped God, nature, the sky, rain, and other nature forces for abundance and blessings.

The semantics and linguistic units that make up the rituals and ceremonies of ritual-mythological moments as local links of a single ritual system of traditions born of ancient beliefs and imagination have been semantically analyzed in the research.

Key words: *Turks, calendar, ceremony, holiday, vocabulary, semantics*

TÜRK MƏDƏNİYYƏTİNİN BEŞİYİ - UYĞUR MƏDƏNİYYƏTİ

Mustafayeva G.A.

AMEA-nın N.Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi, Azərbaycan

Xülasə. Türk dünyasının ayrılmaz kökü olan Uyğur türkləri zəngin bir mədəniyyətə malik olan qədim türk boylarından biridir. Onlar tarixdə bütün türklüyün beşiyi və türk mədəniyyətinin qaynağı olan böyük Türkünstanın şərq hissəsində Şərqi Türkünstan imperiyası və dövlət qurmuş, dünyaya meydan oxumuşlar. Şərqi Türkünstan zəngin türk adət-ənənələri və mədəniyyəti tarixdə çox önəmli yerdə durur. Türk boylarının Qaraxanlı dövlətinin siyasi və iqtisadi əsası çərçivəsində inkişafının önəmli bir sonucu da Buğra xan dili (Yusuf Has Hacib) ya da xaqaniyyə (Kaşğarlı Mahmud) adlandırılan ədəbi dilin ortaya çıxmasıdır. Türk dünyasının dəyərli ziyalılarından Mahmud Kaşğari, Yusuf Has Hacib, Əlişir Nəvai, Zəlili, Yunus Əmrə, Mövlanə, Əhməd Yasəvi, Hacı Bəktəşi Vəli və başqalarının yaradıcılığı çağdaş uyğur şeirində bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır.

Açar sözlər: *Uyğur türkləri, uyğur ədəbiyyatı, qədim uyğur mədəniyyəti, qədim uyğur əlifbası, Çində soyqırım.*

Uyğur türkləri zəngin bir mədəniyyətə malik olan qədim türk boylarından biridir. Onlar tarixdə bütün türklüyün beşiyi və türk mədəniyyətinin qaynağı olan böyük Türkünstanın şərq hissəsini təşkil edən Şərqi Türkünstanda Hun türkləri, Göytürklər kimi imperiya və dövlət qurmuş, dünyaya meydan oxumuşlar.

“Uyğurların dövlətləri kimi, yazıları da qədim yazı nümunələrindən sayılır. Son dövrlərə qədər, uyğur əlifbasının türklərin orta q yazı dili olaraq istifadə edildiyi qəbul edilirdi. Lakin aparılan araşdırmalar Çingiz xanın sarayında yazışmaların uyğur dilində aparıldığını, övladlarının müəllimlərinin, hətta saray katibinin belə əslən uyğur olduğunu ortaya çıxardı. Daha sonrakı dövrlərdə isə islamın qəbulu ilə Qaraxanlı dövlətində yazılışı nisbətən çətin olan qədim uyğur əlifbası yerini ərəb hərfləri əsasında hazırlanmış uyğur əlifbasına vermişdir. İslamın qəbulu ilə türk dili, türk düşüncə tərzində köklü dəyişiklik baş vermiş, əvvəlkindən fərqli olan yeni bir mədəniyyət – Qaraxanlı türk-islam mədəniyyəti və ədəbiyyatı meydana gəlmişdir.” (Öməröğlu, 2009:4)

Uyğur türkləri, qədim zamanlardan başlayaraq üç böyük qədim mədəniyyət (Qədim Çin mədəniyyəti, qədim Hind mədəniyyəti, qədim Yunan mədəniyyəti), üç böyük din (buddizm, xaçpərəstlik, islam), üç böyük dil ailəsi (Ural-Altay, Çin-Tibet, Hind-Avropa dil ailəsi), üç böyük iqtisadi sektorun - heyvandarlıq, kənd təsərrüfatı və İpək yolu ticarətinin bir-biriylə sıx bağlı halda inkişaf edərək Türk dünyasında önəmli yer tutmuşlar.

“Şərqi Türkünstanın cənubundakı Uyğurlar, islamiyyəti Satuk Buğra xanın təşəbbüsü ilə X əsrin başlarında qəbul etmişlər. Beləcə uyğurların qurduğu Qaraxanlılar dövlətində uyğur islam ədəbiyyatı inkişaf etməyə başlamışdır. Yazılı ədəbiyyatın İslami devirdəki şah əsərləri bu illərdə qələmə alınmışdır.” (Kaşğarlı, 2004:90)

VIII-IX əsrdə Qərbi Göytürk xaqanlığının inkişafı nəticəsində əvvəlcə Türgeş xaqanlığı, sonra Karluk xaqanlığı və IX əsrin birinci yarısından XII əsrin əvvəllərinədək Şərqi və Qərbi Türkünstan ərazisində Qaraxanlı dövləti yarandı. Bu proses Mərkəzi Asiya bölgəsində onların siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı, eləcə də Soqd əsilli türk boyları ilə uzun müddət qarşılıqlı əlaqəsi və birləşməsi nəticəsində başa çatmış oldu. Göytürk xaqanlığından başlayaraq Yeddi-su və Tyan-Şan torpaqlarında yerli köçərilər, həmçinin Soqd əsilli boyların da türkləşməyə doğru getməsinə baxmayaraq, etnik proseslər çox ləng gedirdi. Türgeş xaqanlığının hakimiyyətdə

olduğu dövrdə, yəni VIII əsrin ortalarına yaxın bölgədə yaşayan insanların həm boy, həm mədəniyyət, həm də dil bölgüsü tamamilə itirilməmişdi.

“Orta Asiya karluklarının böyük və güclü boylarından sayılan Çigil və Yağma boylarının tayfalar halında gəlib Tian - Şan və Yeddi-suya yerləşmələri (746-766-çı yüzillik) burada əvvəlki dövrdə başlamış sosial-iqtisadi və mədəni prosesləri dəyişmədən çox ciddi siyasi və etnik dəyişikliklərə səbəb oldu.” (Taşagıl, 2013: 239-240)

Göytürk yazısından sonra soqđ əlifbasından yararlanaraq uyğurlar tərəfindən yaradılan uyğur əlifbası türk əlifbası tarixində önəmli rol oynadı. Çünki o dövrdə manixeyizm, budizim və Qaraxanlı dövrü əsərlərinin bir çoxu bu əlifba ilə yazılmışdır.

“VI-IX əsrlərdə Göytürk dövləti daxili və xarici düşmənlərin hücumlarından yığılsa da özlərindən sonra bənzərsiz yeni yazı, yeni əlifba qoyaraq türklərin tarixini və mədəniyyətini araşdırmaq üçün bizlərə dəyərli məlumatlar qazandırmışdır”. (Конов, 1983: 495)

IX-XI əsrlərdə Çuy və Talas vadilərində var olan şəhərlərin qalıntılarında aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində ortaya çıxarılan saxsı qabların üzərinə soqđca yazılmış qısa mətnlər tapılmışdır. Bu mətnlərdəki yazılardan, türklər və soqđların birgə həyat şəraiti və bərabər haqlara sahib olduqları anlaşılır.

“Yeddi-suda yaşayan türklər bu bölgədə yayılan manilik və xaçpərəstliyə üz tutmağa başlamışdılar. Onlar, türkçə danışığı yazıya çevirmək üçün soqđ əlifbası əsasında hazırlanmış bir əlifba və Göytürk runi əlifbası kimi iki növlü yazı sistemindən istifadə edirdilər.” (Кляшторный, 2003: 169)

Əsrlərdən bəri uyğur türkləri qardaş türk boyları ilə bərabər Orta Asya və Şərqi Türkistanda böyük dövlətlər qurmuşlar. Ümumiyyətlə, Şərqi Türkiстан zəngin türk adət-ənənələri və mədəniyyəti tarixində çox önəmli yerdə durur. Türk boylarının Qaraxanlı dövlətinin siyasi və iqtisadi əsası çərçivəsində inkişafının önəmli bir sonucu da Buğraخان dili (Yusuf Has Hacib) ya da xaqaniyyə (Kaşğarlı Mahmud) adlandırılan ədəbi dilin ortaya çıxmasıdır.

XX əsrin görkəmli türk alimi Sultan Mahmud Kaşğarlı uyğur-türk mədəniyyətinin tanınması, öyrənilməsi, araşdırılması və türk mədəniyyəti, dili və ədəbiyyatının inkişafı yolunda çox işlər görmüşdür. Alimin araşdırmalarında türk dünyasının dəyərli ziyalılarından Mahmud Kaşğari, Yusuf Has Hacib, Əlişir Nəvəi, Zəlili, Yunus Əmrə, Mövlanə, Əhməd Yasəvi, Hacı Bəktəşi Vəli və başqalarının yaradıcılığı çağdaş uyğur şeirində bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır.

Sultan Mahmud Kaşğarlı qədim uyğur əlifbasıyla yazılan əsərlərin sayının 800 parçadan çox olduğunu, bu əsərlər içində buddizim və manixeyliklə bağlı şeirlər, hekayələr və dramların ən gözəl nümunələrindən: “Oğuznamə”, “Altun yaruk”, “İki Tiginin hekayəsi”, “Böyük Maymun Patmaralı”, 27 pərdəli dram “Maytrismit”dən məlumat verir.

Alim Qaraxanlılar dövründə uyğur-türk mədəniyyəti və ədəbiyyatının ən yüksək dövrünü yaşadığını göstərir. Bu dövrdə Qaraxanlı hökmdarı Sultan Saltuk Buğra xanın 935-ci ildə inanc olaraq islam dinini seçməsi və Qaraxanlılar dövlətində islam dinini dövlət dini qəbul etməsi ilk türk-islam ədəbiyyatının təşəkkül tapdığını qeyd edir.

Sultan Mahmud Kaşğarlı məqalələrində Qaraxanlılar zamanında Hakaniyyə türkcəsiylə və ya Kaşğar türkcəsiylə şair, alim, Yusuf Has Hacibin 1069-cu ildə Qaraxanlı hökmdarı Tavğaç Buğra xana təqdim etdiyi, türk dövlət fəlsəfəsi və adət-ənənələrini ortaya qoyan, dövlət və siyasət haqqında yazılmış əsəri “Kutadqu Bilik”, Mahmud Kaşğarlının 1075-ci ildə tamamlayıb Abbasi xəlifəsi Əbülqasım Abdullah Muktədi Bi Əmrullaha təqdim etdiyi ilk türk dili lüğəti və türk mədəniyyəti xəzinəsi “Divani-Lüğət-it Türk” əsəri, Yuğnaklı Ədip Əhmədin dördlüklərlə yazdığı didaktik dastanı “Atabətül Hakayik” kimi nadir əsərlərin yalnız dil baxımından deyil, ədəbiyyat baxımından da çox dəyərli əsərlər olduğunu deyir. Bu qiymətli əsərlər özündən sonrakı dövrlərdə türk dili və ədəbiyyatının inkişafı üçün böyük təsiri olan abidələrdən olduğunu ortaya qoyur.

XIII-XIV əsr uyğur dili və ədəbiyyatında yeni bir dövrün başlanğıcı olduğunu qeyd edən Mahmud Kaşğarlı: “XIV əsrdə yaşayan şair Səkkaki şeirləriylə, görkəmli yazıçı Nəsrəddin Rəbguzi nəsr əsərləriylə, XIV əsrin sonları və XV əsrin başlarında yaşamış olan böyük şair Lütfi şeirləri və məşhur dastanı “Gül və Novruz” kimi əsərləriylə bu yeni dövrün təməlini atan ədəbi şəxsiyyətlər olmuşlar.” (2004: 91)

Bu dövrdə yaşamış görkəmli alim, mütəfəkkir, şair olan Əlişir Nəvəinin “Xəmsə” və “Çar Divan” adlı əsərləri yalnız uyğur və özbək ədəbiyyatının inkişafında rol oynamış, bütün türk dünyasının ədəbiyyatı və mədəniyyətinin inkişafına təkan vermişdir.

S.M.Kaşğarlı XVI əsrdə yaşayıb yaradan şairə Amannisə Xanın “Şuuru l-kulub” (Qəlblərin söhbəti), “Divan-i Nefisi” və “Ahlak-i Cəməliyyə” kimi əsərlərin bu dövr üçün “Uyğur ədəbiyyatına böyük xidmətlərini” yüksək qiymətləndirir.

Uyğur ədəbiyyatı XVII-XVIII əsrlərdə yeni bir yüksəliş dövrü yaşadığını qeyd edən alim: “Bu dövrdə Uyğur yazar və şairləri, ədəbiyyat aləmində qütb ulduzu kimi parlamış, Uyğur ədəbiyyat baxçasında yeni güllər və çiçəklər kimi açmışdır. Məhmət Əmin Hocam Kulun (Xirqəti) “Məhəbbətnamə” və “Mihnetkam” adlı

dastanı, şair Molla Ələm Şəhərinin 1740-cı ildə qələmə aldığı 750 beytlik “Gül və Bülbül” dastanı, Məhəmməd Siddikin (Zəlili) şeirlərinin toplandığı “Divan-i Zəlili”, Ömər Bakinin “Fərhad ilə Şirin”, “Leyli və Məcnun” adlarındakı mənsur əsərləri, şair Qumnamın dərin mənalı və hissi şeirləri bu dövrün ədəbi mirasıdır.” (Kaşğari, 2004: 91)

Abdurrahim Nizarinin “Məhəbbət Dastanları Divanı”, şair Turdus Ahunun “Divan-i Qaribi” kimi əsərlər 19-cu əsrdə Uyğur ədəbiyyatına verilmiş böyük tövhlələrdir.

Molla Şakirin “Zəfərnəmə”, Əhməd Ahunun (Muğanni) “Zəfərnəmə”, Molla Bilalın “Nazuqum”, “Canmuza Yusuf Xan”, Məhəmməd Aləmin “Tarixi Kaşğar”, Musa Sayraminin “Tarixi Hamidi” əsərləri 19-cu əsrin Şərqi Türküstanda Mancur-Çin hökumdarlığının zülmünə qarşı yazılmış əsərlərdir ki, bu əsərlər milli şüurun inkişafına xidmət etmişdir.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Şərqi Türküstan türklərinin əsarətə, feodalizmə, müstəmləkəçiliyə qarşı çıxmaları, azadlıq uğrunda üsyanları yeni bir ədəbiyyatın meydana çıxmasına səbəb oldu, millətin azadlığı yolunda hər zülmə sinə gərən vətənpərvər şairlər yetişdi.

Kutluk Hacı Şevkinin “Toplan millət”, Məhmət Əli Təvfikin “Qurtuluş yolunda”, Kutluk Şevkinin “Ana dili”, Abdulhaluk Uyğurun “Oyan” kimi vətənpərvər mövzuda yazmış olduğu şeirləri Uyğur ədəbiyyatının səhifələrində mühüm yer tutur.

1970-ci illərin sonlarına qədər Uyğur yazarları öz əsərlərini sərbəst yazmaq hüququndan məhrum idilər. Onlar milli duyğu, tarixi gerçəkləri açıqlayan əsərlər yazdığı zaman “milliyyətçi”, “inqilabçı” damğası vurularaq cəzalandırılır, həbsə atılır, işgəncə verilir, məhv edilirdilər.

Dünyaya özünü insan haqlarına hörmət edən bir ölkə kimi tanıtmğa çalışan Çin dövləti uyğur türklərinə qarşı başlatdığı “sol” siyasətin nəticəsində uyğur xalqının məhv edilməsi, ziyalıların həbsxanalarda “çürüdülməsi”, qədim mənbələrin, tarixi əsərlərin, memarlıq nümunələrinin yox edilməsi, dağıdılması, “plana salınması”, hər cür inkişafın qadağası da bu xalqın dilinə, mədəniyyətinə qarşı repressiya, əsl soyqırım idi. Həbsxanalarda bilərəkdən çürüdülmən, qatı cinayətkarlarla bir yerdə, ağıla belə gəlməyən ağır şərtlərdə həyatlarının sonlanmasına məhkum olan ziyalılar əsasən türkəsillilərdir. Uyğur, qazax, tatar, sarı uyğurlar, özbək, moğol (monqol) və b. xalqların haqq - hüquqlarının tapdandığı, dil və ədəbiyyatının, tarix və mədəniyyəti kimi, tarixi və mədəni abidələrinin yox edildiyi, silindiği bir məkandır Çin dövləti.

Çində yerli xalqlara qarşı yeridilən siyasətin bir parçası kimi, ziyalıların qorxu, basqı altında yaşamalarını, yalnız icazə verilən mövzularda əsərlər yazmağa məcbur edildiyini görmək mümkündür. Repressiya məşininin dayanmadan çalışdığını, azadlığa yüksələn səslərin boğulduğunu görürük. Bir il ərzində 3 milyondan yuxarı uyğurun “məcburi maarifləndirmə” düşərgələrinə göndərildiyi Dünya Əfv Təşkilatının, BMT-nin, ABŞ, Fransa, İngiltərə, Avropa Birliyi ölkələrinin nümayəndələri, hökumət sözçüləri tərəfindən yüksək tribunallardan səsləndirilmiş, Çinin bu soyqırım tədbirlərinə son verməsi tələb edilmişdir. Millətinin azadlığı, Vətən övladlarının maariflənməsi, cəhalətə, hürufata üsyan yolunda canını düşünmədən fəda edən xalq beləcə “tərbiyələndirilir”. XXI əsrdə bütün sürətilə davam edən bu soyqırımı daha əvvəlki əsrlərdə bundan da qorxunc və insanlığı utandıracaq səhnələrdə görürük.

Türk dünyasının ayrılmaz parçası, bir qolu olan Şərqi Türküstan bu gün kommunist Çin əsarəti altında inləməkdə, başda uyğur türkləri olmaqla bütün türk xalqları zülm və işgəncə görməkdə, assimilyasiyaya uğradılmaqda, haqq və hüquqları tapdalanmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Öməröğlu M.V. Uyğur dövlətinin sonu – manilik. AMEA Şərqşünaslıq İnstitutunun xəbərləri. Bakı, 2009
2. Taşagıl A. Kök tengrinin çocukları. Bilge Kültür-Sanat Yayınevi. İstanbul. 2013
3. Кононов А.Н. Поэма Юсуфа Баласагунского «Благодатное знание», Москва, 1983
4. Кляшторный С.Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма. Санкт-Петербург, 2003
5. Sultan Mahmut Kaşğarlı. Uyğur türkləri kültürü ve Türk dünyası. İstanbul. 2004

РЕЗЮМЕ

УЙГУРСКАЯ КУЛЬТУРА – КОЛЫБЕЛЬ ТЮРКСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Мустафаева Г.А.

Национальный музей азербайджанской литературы имени Н. Гянджеви НАНА, Азербайджан

Неотделимая часть корней тюркского мира уйгурские тюрки, обладающие богатой культурой, являются одним из древних тюркских племён. Они создали на восточной части великого Туркестана, на

территории колыбели всего тюркского и истоков тюркской культуры в истории, империю и государство Восточный Туркестан и бросили вызов миру. Богатые тюркские обычаи, традиции и культура Восточного Туркестана занимают важное место в истории. Значимый результат процветания тюркских племён в пределах политических и экономических основ государства Караханидов, является возникновение литературного языка, названный Буграханским (Юсуф Хас Хаджиб), или хаганийе (Кашгарлы Махмуд). Творчество таких выдающихся представителей тюркского мира, как Махмуд Кашгарлы, Юсуф Хас Хаджиб, Алишер Навои, Залили, Юнус Эмре, Мовлана, Ахмед Ясеви, Хаджи Бекташи Вели и др., сохраняет свою актуальность в современном уйгурском стихотворении по сей день.

Ключевые слова: уйгурские тюрки, уйгурская литература, древняя уйгурская культура, древний уйгурский алфавит, геноцид в Китае.

SUMMARY UIGURIAN CULTURE AS A CRADLE OF TURKIC CULTURE Mustafayeva G.A.

National Museum of Azerbaijan Literature named after N. Ganjavi of ANAS, Azerbaijan

Uigurian turks, which is considered as one of the ancient turkic nations have a rich culture. They established a big Eastern Turkistan empire in the eastern part of the great Turkistan, the cradle of the whole turkism in the history. The rich turkic traditions and culture of the eastern turkistan occupy a special place in the history. An important result of the development of the Turkic tribes in the political and economic basis of the Karakhanid state was the emergence of a literary language called the Bugarakhan language (Yusuf Has Khadzhib) or Khagania (Mahmud Kashgar). Creativity of such outstanding Turkic intellectuals as Mahmud Kashghari, Yusif Has Hajib, Alishir Navoi, Zalili, Yunus Emre, Movlana, Ahmad Yasavi, Haji Bektash Veli and others have so far retained its relevance in the modern Uyghurian poetry.

Key words: Uigurian turks, Uigurian literature ancient Uigurian culture ancient Uigurian alphabet, genocide in China

MƏİŞƏT ÜSLUBUNDA EVFEMİZM VƏ DİSFEMİZMLƏR Orucova A.R.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Məişət üslubu insanların məişətdəki danışq tərz, gündəlik danışq dili, şəxslərin ailədəki, cəmiyyətdəki mədəni ünsiyyət dilidir. Məişət üslubu sadə, təbii danışq dilidir. Evfemizm pis, xoşagəlməz, kobud, ədəbsiz söz və ifadələrin yaxşı, xoşagələn, nəzakətli, ədəbli sözlərlə verilməsi anlamında işlənir. Evfemizmin əsas məğzini kobud sözlər yerinə nəzakətli ifadələrdən istifadə etmək təşkil edir. Sərt, qaba, kobud və təhqiramiz ifadələr disfemizm adlanır. Disfemizmin əsas məğzini nəzakətli ifadələr yerinə kobud və ədəbsiz sözlərdən istifadə etmək təşkil edir.

Açar sözlər: Məişət üslubu, evfemizm, nəzakətli danışq, evfemistik ifadələr, disfemizm.

Evfemizm mənşəcə yunan sözü olub, eu – yaxşı, phemic – danışram sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Termin olaraq evfemizm bir şəxs və ya əşya haqqında yaxşı, nəzakətli danışmaq, hər hansı bir mənanı yumşaltmaq deməkdir.

Evfemizmlər məfhumu altında deyilməsi münasib sayılmayan, xoşagəlməz, qaba, nalayiq, qorxunc, dəhşətli söz və ifadələr əvəzinə işlədilən yumşaldılmış və “təhlükəsizlik” ifadələr nəzərdə tutulur [1, s. 188].

Ədəbsiz, kobud, xoşagəlməz söz və ifadələrin əvəzinə nəzakətli, xoşagələn, ədəbli ifadələrin işlənməsi evfemizm adlanır [2, s. 109].

Hər hansı bir məzmunu yumşaldılmış, nəcibləşdirilmiş şəkildə ifadə etməyə evfemizm deyilir [3, s. 48].

Evfemizim pis, xoşagəlməz kobud, ədəbsiz, söz və ifadələrin yaxşı, xoşagələn, nəzakətli, ədəbli sözlərlə verilməsi anlamında işlənir. Evfemizmin əsas məğzini kobud sözlər yerinə nəzakətli ifadələrdən istifadə etmək təşkil edir.

Məişət üslubu insanların məişətdəki danışq tərz, gündəlik danışq dili, şəxslərin ailədəki, cəmiyyətdəki, mədəni ünsiyyət dilidir. Məişət üslubu sadə, təbii danışq dilidir.

Məişətdə bəzən müəyyən səbəblərdən ailə üzvlərindən biri və ya bir neçəsinin, əhval – ruhiyyəsi pozulur. Bu zaman həmin mənfi təsiri ailə üzvlərinin üzərindən götürmək, pis təsiri müəyyən qədər azaltmaq, yüngülləşdirmək məqsədilə evfemizmlərdən istifadə olunur.

Məişət üslubunda işlədilən evfemizmləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) Evlənmək və evləndirməklə bağlı işlədilən evfemistik ifadələr:

Başını bənd eləmək, başını bağlamaq, baş – göz eləmək, bir yastığa baş qoymaq və s. Məsələn: Namiqi də baş göz elədilər, nəhayət (danışiq dilində):

- Ay kişi, düz otuz ildir, səninlə bir yastığa baş qoyuruq (danışiq dilində); Türkanın başını bağladılar, öz əmisi oğluna nişanladılar (danışiq dilində) və s.

2) Ailəyə verilən xəbərlə əlaqədar işlədilən evfemistik ifadələr:

Həlak olmaq, dünyadan köçmək, vəfat etmək, rəhmətə getmək, ömrünü bağışlamaq, gözlərini əbədi yumaq, çıraq kimi sönmək, qara torpağın altına getmək, xudavəndi-ələmin əmrini yerinə yetirmək və s.

Bildiyimiz kimi, ölmüşdür sözü ilə verilən xəbər olduqca sarsıdıcıdır, təsirlidir. Ancaq həmin anlayış müxtəlif evfemistik ifadələrlə söyləndikdə xoşagəlməz hadisələrin təsiri zəifləyir. Məsələn: “Ailənin kiçik oğlu döyüşdə qəhrəmancasına həlak oldu. Nənəm gözümüzün önündə çıraq kimi söndü. Babam Böyük Vətən müharibəsində gözlərini əbədi yummuşdu”. və s.

3) Metafor əsasında yaranan evfemistik ifadələr:

beli bükülmək, saqqalına dən düşmək, birçəyi ağarmaq, əldən düşmək, ayaq üstə qurumaq, bir dəri bir sümük olmaq və s. Məsələn: “Babamın belı bükülmüşdür. Xəstəlikdən nənəm bir dəri, bir sümük qalmışdı. Qardaşımın yaşı az olsa da saqqalına dən düşmüşdü.

4) Xoşagəlməz söz və ifadələrin müxtəlif frazeoloji birləşmələrlə əvəz edilməsi nəticəsində yaranan evfemizmlər:

Oğurlamaq əvəzinə sil – süpür etmək, süpürgə çəkmək.

Dəli olmaq əvəzinə başına hava gəlmək, aqlını itirmək.

Körpəsini itirən ananın başına hava gəlmişdi.

5) Xoşagəlməz sözün və ya ifadənin litotes ilə əvəz edilməsi nəticəsində işlədilən evfemizmlər:

Məsələn: Yalan deyirsiz, əvəzinə düz demirsiniz. Səhv edirsiniz əvəzinə düz etmirsiniz. Siz kobudluq etdiniz əvəzinə siz yaxşı hərəkət etmədiniz və s.

6) Xüsusi isimlər əvəzinə işlədilən evfemizmlər:

Keçmiş zamanlarda Şərq aləmində belə bir adət mövcud idi ki, başqalarının yanında ər–arvad bir – birinin adını söyləyə bilməz, çəkinərdilər. Bu böyük qəbahət və eyib sayılırdı. Qadın öz həyat yoldaşını çağırarkən “evin böyüyü”, “evin sahibi”, “uşaqların atası”, evimizdəki, “mənim qocam” və s. evfemistik söz və ifadələrdən istifadə edirdi. Məsələn: Mən bir söz deyə bilmərəm, evin sahibi var (danışiq dilində). Uşaqların atası işləməyə icazə vermir və s.

Kişi də öz həyat yoldaşının adı əvəzinə “ev adamı”, “filankəsin qızı”, “bizim külfətimiz”, “uşaqların anası” və s. evfemistik söz və ifadələrdən istifadə edirdi. Məsələn: Uşaqların anası plov bişirmişdi (danışiq dilində). Ev adamı kömək istəyirdi və s.

Məişət üslubunda evfemizmlərdən geniş istifadə olunur. Bu da danışiq dilinin daha gözəl və nəzakətli olmasına gətirib çıxarır. Evfemizmin incə təbiəti disfemizmlərlə müqayisə zamanı daha aydın və qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Disfemizm mənşəcə yunan sözü olub, dys “yanlış” və peme “danışiq” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Disfemizm termini ilk dəfə 1884 – cü ildə qeydə alınmışdır. Termin olaraq disfemizm bir şəxs və ya əşya haqqında kobud, sərt, ədəbsiz, təhqiramiz danışmaq deməkdir. Dildəki sərt, qaba, kobud və təhqiramiz ifadələr disfemizm adlanır. Disfemizmin məğzini nəzakətli ifadələr yerinə kobud və ədəbsiz sözlərdən istifadə etmək təşkil edir. Məsələn: göstərmək – gözünə soxumaq, gözünə dürtmək.

Kitabı gətirib gözünə soxdı. (danışiq dilində)

Yemək – tıxmaq, basmaq, zıqqımlanmaq, zəhirlənmək, boğmalanmaq.

Naharda döşəməli plov tıxdı.

Ay arvad, bir tikə çörək gətir, zıqqımlanım. (danışiq dilində)

Həbsxana – qazamat, qəduqluq, dam

Qonşunun oğlunu qəduqluğa saldılar.

Ölmək – gəbərmək, gorbəgər olmaq, cəhənnəmə vasil olmaq.

Düşməni yıxıldı, gorbəgər oldu!

Qonşunun oğlu gəbərdi.

Beləliklə, evfemizm və disfemizmlər bir-birinə zidd mövqedə dayanır. Evfemizm ifadəyə yumşaq, xüsusi incəlik verirsə, onu ədəbi və nəzakətli formaya salırsa, disfemizm əksinə, ifadəyə nalayiq, kobud, qeyr-ədəbi bir forma vermiş olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı Bakı, "Elm" nəşriyyatı. 1980, 251 səh.
2. Həsənov İ. Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı, 2007, 176 səh.
3. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, Maarif 1979. 306 səh.

РЕЗЮМЕ

ЭВФЕМИЗМЫ И ДИСФЕМИЗМЫ В БЫТОВОМ СТИЛЕ

Оруджева А.Р.

Азербайджанский государственный педагогический университет, Азербайджан

Бытовой стиль является отражением бытового разговорного языка, повседневного языка, речи членов семьи, языка культурного общения в обществе. Бытовой стиль является совокупностью средств простого разговорного языка. Эвфемизмы – это нейтральные или положительно оценочные, вежливые, литературные слова или выражения, используемые для замены отрицательно оценочных, грубых, нелитературных слов и выражений. Главное функцией эвфемизмов является замещение грубых, некультурных или несоответствующих выражений другими, более вежливыми или подходящими для данного контекста выражениями. Термином дисфемизм обозначаются грубые, вульгарные или оскорбительные слова. Дисфемизмы употребляются для замены вежливых литературных выражений грубыми и нелитературными словами.

Ключевые слова: бытовой стиль, эвфемизм, вежливость речи, эвфемистические выражения, дисфемизм.

SUMMARY

EUPHEMISMS AND DYSPEMISMS IN EVERYDAY STYLE

Orujeva A.R.

Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan

:

Everyday style is a reflection of everyday spoken language, everyday language, speech of family members, the language of cultural communication in society. Household style is a set of means of a simple spoken language. Euphemisms are neutral or positively evaluative, polite, literary words or expressions used to replace negatively evaluative, rude, non-literary words and expressions. The main function of euphemisms is to replace rude, uncultured or inappropriate expressions with other, more polite or appropriate expressions for the given context. The term dysphemism refers to rude, vulgar, or offensive words. Dysphemisms are used to replace polite literary expressions with rude and non-literary words.

Key words: household style, euphemism, politeness of speech, euphemistic expressions, dysphemism.

MÜASİR POEZİYA DİLİNDƏ ANTONİMLƏRİN ÜSLUBİ FUNKSİYALARI (SÖHRAB TAHİR ŞEİRLƏRİ ƏSASINDA)

Orucova M.C.

Gəncə Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Üslubiliyin ayrıca götürülmüş leksik (və ya fonetik) vahiddə deyil, mətnin parametrləri daxilində təzahürü səbəbsiz deyil. Mətni təşkil edən bütün sözlər üslubi yükə (və ya çalara) malik olmadığından müvafiq sözün üslubi funksionallığı həmin kontekstdə güclü şəkildə nəzərə çarpır və mətnin bədii müqəddəratına təsirsiz qalmır. Ona görə də Y.M. Skrebnev yazır ki, üslubi yükə malik söz neytral əhatədə daha güclü ifadə planına, üslubidominantlığa malik olur [5, səh137]. Məsələn bir bəndlik şeirdə neytral sözlərin əhatəsində bir antonim, yaxud çoxmənalı sözün işlənməsi onu bədii cəhətdən güclü və təsirli edə bilər. Qara tüstü ağ buludu yallayır (qara-ağ); Hamı məndə görür, məndə axtarır.

Açar sözləri: Üslubiyyat, antonim sözlər, leksik, qrammatik, funksiya

Tədqiqatlarda qarşılaşdırılan mənaların xarakterinə görə antonimlərin bir neçə tipi fərqləndirilir [6, səh85]. S.Tahirin şeirlərində də aşağıdakı mənə qarşılaşdırmaları müşahidə edilir:

a) antonimlərdən biri mövcudluq, digəri yoxluq anlayışlarını bildirir. Neçə yol qəbrimlə öldüm-dirildim, Neçə yol səbrimlə endim qəbrimə (öldüm-dirildim), Neçə ölü gördüm, burda diridir [7, səh 173, 251] (ölü-diri);

b) ölçü anlayışına aid sözlər qarşılaşdırılır. Bəs yerə sığmayan böyük arzular, Kiçik otağına necə sığışdı [7, səh 422](böyük-kiçik);

c) görünüş və forma ilə bağlı antonimlər. Yanıma gələndə əyri görünür, Gözümə düz yollar, sərrast küçələr [8, səh 55] (əyri-düz);

ç) məsafə ilə bağlı antonimlər. Yaxın sevgilərə inanmayıram, Uzaqdan sevməyi bacarıram mən [7, səh 117] (yaxın-uzaq);

d) cəhət (və istiqamət) adları ilə bağlı antonimlər. Burda bir adam var dağa bənəyir, Sağ yanı quzeydir, sol yanı güney [7, səh 236] (sağ-sol, quzey-güney);

e) məkan, yer anlayışı ilə bağlı antonimlər. Ayağım altında torpaq od tutar, Başımın üstündə buludlar mənim [9, səh 21] (alt-üst);

ə) keyfiyyət anlayışı ilə bağlı antonimlər. Niyə yad şirindir, doğmalar acı [7, səh 202] (şirin-acı);

f) kəmiyyət anlayışı ilə bağlı antonimlər. Gördü çoxdan çox görünən azın var [7, səh 147](çox-az);

g) hal-vəziyyətlə bağlı antonimlər. Ən xoşbəxt mahnı da oxuyanda sən, Bir gözün ağlayır, bir gözün gülür [7, səh 124](ağlayır-gülür);

ğ) hərəkətlə bağlı antonimlər. İplər dartılanda o ipi boşlar, İplər boşlanda dartar ipi o [7, səh 155] (dartılır-boşalır);

h) rəng adları ilə bağlı olanlar. Qara tüstü ağ buludu yallayır [7, səh 95](qara-ağ); x) təbiət hadisələrinin adları antonimlik yaradır. Dağ özünə çəkir, dərə özünə [7, səh 77] (dağ-dərə).

Azərbaycan dilinə aid tədqiqatlarda əksmənalı köklərdən formalaşan leksik və qrammatik şəkilçilər vasitəsilə yaranan qrammatik antonimlər fərqləndirilir [3, səh 74].

D.Rozental yazır ki, antonimlər bədii nitqdə, publisistikada ziddiyyət yaradan ifadəli vasitə kimi işlənir [4, səh 73]. Şeir dilində antonim sözlər bir qayda olaraq, əks mənalar ifadə edir. Bununla belə, elə məqamlar olur ki, mənə təyinatının istiqaməti dəyişir. Məsələn, antonim tərəflərdən biri məcazi mənada işləndikdə nominativ mənə münasibətləri əvvəlki nisbətdə qalır. Sənin ucalığın yaşasın deyər, Alçaq düşmənlərlə vuruşuram mən [7, səh 63]. Alçaq sözü uca, hündür sinonimlərinin əks mənalı qarşılığıdır. Adi halda bunlar forma anlayışının əks tərəflərini bildirən sözlərdir. Ancaq mətn daxilində həmin funksional keyfiyyət zəifləyir (hətta itir). Mətnə antonimliyin itməsinə ilk növbədə bir (və ya hər iki) tərəfin nominativ mənadan uzaqlaşması (və məcazilik kəsb etməsi) səbəb olur. Məcəziləşmiş alçaq sözü pis, çox pis, keyfiyyətsiz, xarab, rəzil, şərəfsiz, namərd mənalarını kəsb etməklə, müvafiq leksik-semantik qrupun sərhədlərindən kənara çıxır və əvvəlki antonimlikdən əsər əlamət qalır. Biri gəmi ağarır qara baxımda [7, səh 261]. Ağarmaq feilinin mənşəcə sifət olan kök morfemi (ağ) ilə nominativ mənada işlənməyən (məcaziləşmiş) qara sifəti mətnə görə əks mənalı sözlər hesab edilmir. Lakin hər iki sözün mətndəki mənə yükündə gizlənmiş rəng mənaları (eləcə də əvvəlki nümunədə verilmiş alçaq və uca sözlərinin mətnə kənar antonim olma keyfiyyəti) mətn daxilində mütləq assosiasiya təşkil edir və əks mənalılıq effekti yaradır.

Bəzən antonimlər şeir mətnlərdə əks mənaları bildirmək əvəzinə eyni (və ya yaxın) mənə ifadəçisinə çevrilir. Mətn hədudlarında antonimlərin mənə münasibətlərinin deformasiyaya uğraması leksik vahidin funksional-semantik xüsusiyyətlərindən çox mətnin funksional imkanları ilə bağlıdır. Hər cür əksliyin, ziddiyyətin dildə ifadəsi antonimlərin binarlığını tələb etsə də, cütlüyün formal mövcudluğunu həmişə mənə əkslikləri müşayiət etmir. Mütənəsibliyin pozulması ona görə baş verir ki, cütlülərdəki antonim tərəflərdən biri, yaxud hər ikisi neytral morfoloji quruluşdan kənara çıxır. Narahat sevgimdən aralandıqca, Sevgim azalmayır, sevgim çoxalır [7, səh 89]. Burada az, çox sözləri, eləcə də müvafiq köklərdən əmələ gəlmiş azalmaq, çoxalmaq feilləri əks mənalı sözlər olsa da, birincinin inkarlıq şəkilçisi ilə işlənməsi onu ikinci tərəfin leksik sinoniminə (yaxın mənalı sözünə) çevirir (azalmır, yəni çoxalır).

Antonimlərin həm normativ dil faktı, həm də üslubi fakt kimi sabitləşməsində müəyyən rol oynayan amillərdən biri də yanaşı işləndiyi leksik vahidlərdir. Antonimləri həmin sözlərlə leksik mənə və bəzi qrammatik göstəricilər əlaqələndirir. Əks mənalı sözlər, adətən, sifət, say, əvəzliyin mənə növləri (bəzən isimlər) ilə ifadə olunduqda yanaşı gəlidiyi sözlərin təyini, zərfliyin, mənə növləri ilə ifadə olunduqda hərəkətin əlamətini bildirən sözlər olur. Antonimlər ilə əlaqələndiyi sözlərin rabitəsi birinciləri bədii nitq detallı kimi daha güclü fonda səciyyələndirir. Qara saçlarıma çökdü ağ duman (qara saç – ağ duman), Qara tüstü ağ buludu yallayır [7, səh 91, 95] (qara tüstü – ağ buludu). Antonimlər hesabına onların əlaqələndiyi sözlər arasında da mənə assosiasiyaları yaranır. Antonim cütlüyün tərəfləri ayrı-ayrı sintaqmlarda yerləşdikdə bu cür sözlər arasında paradigmatik xətt üzrə əlaqələnmə gedir. Ümid yaylıqla, şirin söz ilə, Acı göz yaşını sil gözlərindən [8, səh 11]. Burada şirin söz və acı göz yaş birləşmələrinin ikinci tərəfi əks mənalı birinci tərəflərin hesabına zəif qarşılaşdırılma xüsusiyyəti qazanır. Bu həm də ona görə baş verir ki, antonimlər onların atributu kimi təzahür edir. Ay acı dil, şirin söz qoy dilinə [7, səh 100]. Dil və söz leksik vahidləri iki ayrı-ayrı birləşmənin (acı dil-şirin söz) struktur komponentini təşkil etdiyindən birbaşa semantik, sintaktik əlaqələr onları birləşdirmir. Lakin paradigmatik aspektdə onların münasibəti eyni antonim cütlüyə (acı-şirin) bağlılıq,

motivasiya oxşarlığı (dil sözü ilə bədən üzvü mənası yox, danışmaq aktı nəzərdə tutulur. Bu mənada ünsiyyət aktı – dil ilə söz məfhumu arasındakı əlaqə danılmazdır), yanaşı antonimlərin təsiri ilə üzə çıxan zəif əks mənalılıqla müşayiət olunur.

S.Tahirin şeirlərində antonimlərin üslubi işlənmə məqamları rəngarəng və müxtəlifdir. Bəzən antonimlərin tərəflərindən birini dildə sabitləşmiş qarşılığı yox, yaxın mənalı başqa leksik vahid təşkil edir. Bu halda antonimlərin quruluş simmetriyası pozulur. Asimmetrik sıralanmanın səbəbi isə müxtəlif mətnlərdə fərqlidir. Xırda gözlərimin bəbəklərindən, Böyük dünyasına boylanır dünya [7, səh 164]. Verilmiş nümunədə antonim tərəflər fərqli leksik vahidlərə yanaşaraq, fərqli anlayışların əks tərəflərini bildirir. (Cütlüyün yanaşı sözlə birgə buraxılmış tərəflərini bərpa etmək mümkündür: xırda – iri gözlər, böyük – kiçik dünyalar). Bu səbəbdən əks mənalı sözlərin hər biri ədəbi dildə sabitləşmiş (xırda – iri, böyük – kiçik) yox, yaxın mənalı qarşılığı (xırda – böyük) ilə ifadə olunur. Belə ki, kiçik təyini göz sözü ilə işlənmədiyi kimi, iri sözü də adətən, dünya sözünü təyinləndirmir (xırda göz, böyük dünya əvəzinə kiçik göz, böyük dünya işlədilmir).

Dildə işlənən antonim cütlüyün tərəflərindən biri mətnə iştirak edir. Ancaq qarşılaşdırma, ziddiyyət çalarlarından biri, yaxud sadəcə əks mənalılıq qorunub saxlanır, itmir. Sən ki, şəhərlərin müğənnisiydin, bəs niyə gözlərin qüruba baxır [7, səh 121]. Mətn quruluşunun birinci tərəfində əksmənalılıq məzmunu yaradan qarşılaşdırma elementlərindən biri iştirak edir. Digər elementin adı çəkilmir. Birinci misrada şəhər sözünün iştirakı müqabilində ikinci misrada onun əks mənalı qarşılığının – axşam sözünün əlamətlərindən biri – qürub sözü ifadə olunur.

Mətnin ayrı-ayrı hissələrində, sintaqmlarda yerləşən antonimləri mənə münasibətləri, sintaqmları isə digər vasitələrlə yanaşı, antonimlər də əlaqələndirir. Antonimlərin mənə əlaqələri, elə güclü fonda təzahür edir ki, yanaşı sözlərdə də oxşar mənə münasibətlərinin meydana çıxmasına, yaxud antonimləşməyə səbəb olur. Niyə yad şirindir, doğmalar acı [7, səh 202]. Misradakı şirin – acı cütlüyü başqa bir antonim cütlüyün – yad, doğma sözlərinin işlənməsini zəruri edir. Digər tərəfdən, misradakı bir antonim cütlüyün elementləri digər cütlüyün komponentləri ilə yanaşı işlənir və mənə əlaqələnir (yad – şirin, doğma – acı). Antonimlərarası mənə münasibətlərində, adətən, ziddiyyət, qarşılaşdırma çalarları müşahidə olunur. Böyük adamları həqiqət qırır, Kiçik adamları müharibələr (böyük–kiçik). Burda bir adam var, dağa bənzəyir, Sağ yanı quzeydir, sol yanı güney (sağ – sol, quzey – güney). İndi yay istidir, payızsa soyuq [7, səh 236, 237, 8 səh 62](isti – soyuq). Mənə əksliyi fonunda sadalama çaları müşahidə olunur. Fəsillər nə isti nə soyuq idi [8, səh 62] (isti – soyuq). Bizi uzaq yollar ayırmasa da, Bizi yaxın dostlar ayıra bildi [7, səh 30](uzaq – yaxın). Mənə əksliyi fonunda sadalama çaları müşahidə olunur. Fəsillər nə isti nə soyuq idi [8, səh 62](isti – soyuq).

Antonim cütlüyün tərəflərindən birini (və ya hər ikisini) müxtəlif leksik qatlara aid sözlər təşkil edir. Antonim cütlükdə danışmaq dili sözü özünü göstərir. Bir boş yer, saxlayın qabaq sırada, Bir boş yer saxlayın arxa sırada [8, səh 31](qabaq). Antonim cütlükdə peşə-sənət leksikasını təşkil edən söz iştirak edir. Gör kimin astarı kimə üz oldu [8, səh 26](üz və astar sözləri dərzi leksikasına aid peşə-sənət sözləridir).

Adətən sifət və isimdən ibarət olan antonimlərin birləşməsindən düzəlmiş oksimoronlar antitezalarını yaranmasına xidmət göstərir. Daha bir az olar dal çevirmişəm, Dünyanın ağıllı dəlilərinə [7, səh 159](ağıllı dəli). Professor Ə. Dəmirçizadəyə görə, belə söz – ifadələr də azacıq kinayə çalarlığı da olur [2, səh 23].

Tədqiqatlarda qeyd olunur ki, antitezalar dilin iki səviyyəsində özünü daha çox göstərir: leksikada və sintaksisdə. Leksikada onlar əsasən antonimlərin sayəsində, sintaksisdə isə həm antonimlərin iştirakı ilə əmələ gələn mətnlərin, həm də özü-özlüyündə ayrı-ayrı kontrast cümlələri vasitəsilə ortaya çıxır [1, səh 100]. S.Tahir şeirlərində də kontrast semantikali cümlələr antiteza yaradır: Şah deyir: “Ey igid, puluna minnət, Gəl mənim oğluma cəsarət öyrət, O isə baş əyib deyir astadan: “Qorxaq oğul olmaz müdrik atadan [8, səh 89].

Antonimlərin yaradılmasında dildə hazır fiqurlardan istifadə olunur. Antonim cütlüyün tərəflərindən birini məlum bədii əsər adı təşkil edir. Dirilik yaratdı “Ölülər” məndə [7, səh 251]. Müəllif C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsərini nəzərdə tutaraq bu sözü işlədir və ona əks mənalı qarşılıq olaraq dirilik sözündən istifadə edir. Bədii əsərin adı və məzmunu ilə motivləşmiş əks mənalı sözlər cütlüyündən başqa bir yerdə də istifadə edilir. “Anamın kitabı” dirilik dərzi, Verdi yer üzünün ölülərinə [7. Səh 251](dirilik-ölülər).

Mənsəcə antonim olmayan leksik vahidlər əks mənalı sözlər kimi işlədilir. Rus dilinin tədqiqatçıları yazır ki, dildə olan antonimlər ifadə etdiyi mənaya və mənanın təbiətinə görə əkslik təşkil edir. Lakin elə sözlər antonimlik münasibətinə girə bilər ki, mətndən kənarda mənə qarşılaşdırma yaratmır. Bunlar kontekstual antonimlər (yaxud nitq antonimləri) adlandırılır. Onlar sözlərin birbaşa yox, ümumiləşdirilmiş simvolik mənada işlənməsindən yaranır [6, səh 113]. Görünür, mənsəcə antonim olmayan belə sözləri də sinonimlərdə olduğu kimi, üslubi dil faktı hesab etmək olur. Xalq görmək üçün xalqdan uca yox, Sən xalqdan aşağı durasan gərək [7, səh 113]. Aşağı sözünün əks mənalı qarşılığı yuxarı olsa da (məsələn: Xalq sözü deyəndə nədənsə insan, Əvvəl yuxarı yox, aşağı baxır [7, səh 113]), mətnə uca sözü ilə mənə qarşılaşdırma yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bəylərova A. Antiteza sintaktik-üslubi fiqur kimi // AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Tədqiqatlar, №1, Bakı: "Elm"
2. Dəmirçizadə Ə. M. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: "Maarif" 1962,
3. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: "Bakı Universiteti", 2000,
4. Розенталь Д.Е. Практическая стилистика,
5. Скребнев Ю.М. Очерк теории стилистики: учебное пособие. Горький: изд. ГПИИЯ,
6. Стилистика русского языка, Тирасполь-2015,
7. Tahir.S. Seçilmiş əsərləri səh.
8. Tahir.S. Mənim yolum.
9. Tahir.S. Döyüş lövhələri

РЕЗЮМЕ

СТИЛЬНЫЕ ФУНКЦИИ АНТОНИМОВ НА ЯЗЫКЕ СОВРЕМЕННОЙ ПОЭЗИИ (НА ОСНОВЕ СТИХОВ СОХРАБА ТАХИРА)

Оруджева М.С.

Гянджинский государственный университет, Азербайджан

Недаром проявление стилистики не в отдельной лексической (или фонетической) единице, а в рамках параметров текста. Поскольку не все слова, составляющие текст, несут стилистическую нагрузку (или оттенки), стилистическая функциональность соответствующего слова хорошо видна в этом контексте и не остается безразличной к художественной судьбе текста. Поэтому Ю.М.Скребнев пишет, что слово со стилистической нагрузкой имеет более сильный план выражения в нейтральной среде, стилистическое доминирование [5, стр. 137]. Например, в однострочном стихотворении развитие антонима или многозначного слова, окруженного нейтральными словами, может сделать его художественно сильным и эффективным.

Ключевые слова: *Стилистика, антонимы, лексика, грамматическая, функция.*

SUMMARY

STYLE FUNCTIONS OF ANTONYMS IN THE LANGUAGE OF MODER POETRY (ON THE BASIS OF SOHRAB TAHIR'S POEMS)

Orujova M.C.

Ganja State University, Azerbaijan

The manifestation of stylistics not in a separate lexical (or phonetic) unit, but within the parameters of the text is not without reason. Since not all the words that make up the text have a stylistic load (or shades), the stylistic functionality of the relevant word is strongly visible in that context and does not remain unaffected by the artistic destiny of the text. Therefore, Y.M.Skrebnev writes that a word with a stylistic load has a stronger plan of expression in a neutral environment, stylistic dominance [5, pag. 137]. For example, in a one-line poem, the development of an antonym or a polysemous word surrounded by neutral words can make it artistically strong and effective.

Key words: *Stylistics, antonyms, lexicon, grammar, function*

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SƏSLƏRİN AHƏNGİ VƏ YA SİNHARMONİZM

Rahtari M.F.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Tezisdə dünya dilçiliyində, eləcə də Azərbaycan dilində sinharmonizm haqqında ümumi məlumat verilir, onun növləri göstərilir və hər birinə aid nümunələr təqdim olunur.. Sinharmonizmin türk dillərində, o cümlədən, Azərbaycan dilində təzahür forması olan ahəng qanunu haqqında bəhs olunur. Ahəng qanunu və sinharmonizm məsələsi qarşı-qarşıya qoyulur. Ahəng qanunu haqqında araşdırma aparan müəlliflərin fikirləri də verilmişdir. Bunlardan əlavə, tezisdə Azərbaycan dilində ilk dəfə olaraq kompakt sinharmonizm məsələsi, onun xüsusiyyətləri, yayıldığı dillər haqqında məlumat verilir.

Açar sözlər: *sinharmonizm, harmoniya, türk dili, tembr, labial sinharmonizm, həmcinsləşmə*

Sinharmonizm sözü yunanca *syn* (birlikdə) və *harmonia* (səslənmə, əlaqə) sözlərinin birləşməsindən yaranıb, eyni cür səslənmə, həmahəng, uyuşma, harmoniya, həmcinsləşmə deməkdir. Bu söz ümumilikdə **ahəng** anlamını bildirir. Sinharmonizm bir söz daxilində olan saitlərin, bəzən də samitlərin müəyyən əlamətə görə həmcinsləşməsidir. Dilimizin fonetika şöbəsinin dəyərli araşdırmaçısı olan A.Axundov isə ahəng qanununa belə bir tərif vermişdir: “Ahəng qanunu sözün səs tərkibinin fizioloji-akustik cəhətdən vəhdətini nəzərdə tutur.”

Sinharmonizm aqqlütinativ (iltisqi) dillərdə daha çox özünü göstərir.

Sinharmonizmin dilçilik ədəbiyyatlarında üç növü xüsusi qeyd olunur:

1. Tembr sinharmonizmi (damaq ahəngi).
2. Labial sinharmonizm (dodaq ahəngi).
3. Kompakt sinharmonizmi.

1. Tembr sinharmonizminə *dilin üfqi vəziyyətinə görə həmcinsləşmə, palatal sinharmonizm, damaq ahəngi və ya sadəcə ahəng qanunu* da deyirlər. Bu həmcinsləşməni yaradan səslərin əsas əlaməti dilin ağızda mövqeyidir. Dil önündə yaranan səslər **dilönü, incə səslər** və ya **ön cərgə sait səslər** adlanır. Məsələn: *ipək, külək, çənə, üzüm, səbət, gözəl* və s. Arxa sıra sait səslər isə **qalın** və ya **dilarxası səslər** adlanır. Məsələn: *baba, alma, quyu, ata, badam, dastan, arı, çarıq* və s. Bu növ sinharmonizm əsasən türk, fin-üqor, tunqus-mancur (fin, macar və b.) dilləri ailəsində, eləcə də qədim dillərdən biri olan şumer dilində geniş yayılmışdır.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dilində həm damaq, həm də dodaq ahəngi möhkəmdir. Linqvistikada bu 2 növ ahəngin isə öz terminləri vardır: tembr və labial sinharmonizm. Damaq ahəngi müvafiq olaraq tembr sinharmonizminə, dodaq ahəngi isə labial sinharmonizmə bərabərdir.

Hələ 1876-cı ildə B.Kurtene sait səslərin ahəng yaratmada daha güclü olmasını, hətta sement kimi obrazlı ifadə ilə bildirmişdir. Turan dillərində sait səslərin ahəngi söz daxilində hecaların bir-biri ilə əlaqələnməsi və birləşməsində “sement” rolunu oynayır. Ario-Avropa dillərində hecaların birləşməsi rolunu hər şeydən öncə, vurğu oynayır. (*tərcümə bizindir- M.R.*). [2, s. 89].

Danışıq səslərinin ahəngi dedikdə təkcə saitlərin ahəngi deyil, saitlər ilə onların ətrafında işlənən samitlərin birlikdə yaratdığı harmonik kombinasiyadan söhbət gedir. Bu mənada A.A.Reformatski haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, sinharmonizm bütünlükdə sözü əhatə edir. Bu hadisə ayrı-ayrı seqmentləri deyil, bir bütünü- “supersegment gücü” özündə ehtiva edir. [9, s. 104].

Azərbaycan dilində dodaq ahəngi damaq ahənginə nisbətən az öyrənilmişdir. Bəlkə də bu səbəbdəndir ki, ahəng qanunu dedikdə ilk fikrimizə ilk gələn damaq ahəngidir. Damaq ahəngi haqqında müxtəlif dövrlərdə araşdırmalar aparılmışdır

Görkəmli fonetist A.Axundov Azərbaycan dilində dodaq ahəngini damaq ahənginə nisbətən zəif hesab etmişdir: “Dodaqların ahəngi dilimizdə məhduddur və əslində, saitlərin əmələgələ yerinə görə olan ahəngin növləri kimi izah edilə bilər. Əmələgəlmə yerinə və yaxud dilin üfqi vəziyyətinə görə saitlərin bir-birini izləməsi incəlik-qalınlıq əlamətinə görə olur və iki şəkildə təzahür edir: incə saitlərin ahəngi, qalın saitlərin ahəngi.” [1, s. 210].

Bəkir Çobanzadə də damaq ahəngini incə və qalınlıq əlamətinə görə müəyyən etmişdir. Bu fikri F.Q.İshaqov da dəstəkləyərək yazmışdır: “Damaq (palatal) ahənginin mahiyyəti sözlərin tərkibinə qalınlıq və incəlik əsasında daxil olan saitlərin ahəngindən ibarətdir” (*tərcümə bizindir- M.R.*). [4, s. 89].

Hal-hazırda orta məktəb dərsləklərində ahəng qanunu yalnız saitlərin ahəngi kimi təqdim olunur. Ancaq ahəng qanunun yalnız sait səslərin deyil, həm də samit səslərin həmcinsliyi məsələsinə əsaslanan hadisə olmasını biz, Azərbaycan dilçilərinin tədqiqatlarında hələ XIX əsrin 60-70-ci illərində rast gəlirik. Bu barədə prof. Ə.Dəmirçizadə yazır: “Əslində isə türk dillərində başlanğıcdan, hətta söz köklərində səslərin uyushması - həmcinsləşməsi hadisəsi təkcə saitlər deyil, samitlərin də bir çoxunda, eləcə də sait və samitlərin münasibətində müəyyən şəkildə təzahür etmişdir və bunların izi indi də türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində qalmaqdadır. Bütün bunları nəzərə alaraq ahəng qanununu dar mənada, yəni təkcə saitlər ahəngi mənasında deyil, geniş mənada, həm sait, həm samitlər ahəngi, həm də saitlərlə samitlər ahəngi kimi başlıca üç növdə təzahür edən geniş dairəli bir qanun kimi başa düşmək lazımdır” [1, s. 104].

Prof. A.Axundov isə Azərbaycan dilində ahəng qanununun 2 növünü fərqləndirmişdir:

- 1) saitlərin ahəngi, 2) saitlərlə samitlərin ahəngi

Sözlərdə iştirak edən sait səslər samit səslərə nisbətən daha aparıcıdır. Bu barədə F.Kazımov da çox düzgün qeyd etmişdir ki, “sözün qalın və ya incə tələffüz edilməsində saitlər təyin edən, samitlər isə təyin olunan vəzifələrini yerinə yetirir.” [5, s. 92]. Qeyd olunan bu səbəbləri nəzərə alan görkəmli fonetist A.Axundovun təqdim etdiyi ahəng qanununun növləri içərisində samitlərin ahəngi bölgüsünü ayırmamışdır.

Dilimizdə sinharmonizmin strukturunun, növlərinin, sxemlərinin sistemli araşdırılması, ümumiyyətlə, sinharmonizm nəzəriyyəsinin formalaşdırılması prof. R.Məmmədovun adı ilə bağlıdır. Dilçi-alim kitablarında leksik vahidləri sinharmonik və qeyri-sinharmonik adlanan iki qrupa bölmüş, hər birinin formulunu yaratmış (S

вə **̄** **sözlər**), fonetik-struktur növlərini təqdim etmiş, hər bir növə məxsus Azərbaycan və rus dillərindən təkhecalı sözlər seçib göstərmişdir. [7, s.14; 6, s.12-13]

Sinharmonizm morfonoloji hadisə olub, sait və samit fonemlərinin qalın və ya incəlik əsasında həmcins olmasını bildirir. Məs: Azərbaycan dilində *qoruq, toyuq və ya gəlin, çiçək* kimi sözlərdə sait və samit səsbirləşmələri həmcins, yəni, sinharmonikdir. Sinharmonizm öz ənənələrini dünya dilləri içərisində daha çox türk dilləri ailəsində qoruyub saxlayır. Bu ailəyə daxil olan bir dil kimi Azərbaycan dilində də sinharmonizm tarixən qorunmuş, hətta müəyyən zamanlarda dilimizə daxil olmuş sözləri dilimizin ahəng qanununa uyğunlaşdırılmasını təmin etmişdir. Məs.: *məsarif-məsərf, saat-saat, məarif-maarif, muhərrəm-məhərrəm, məarif-arif, qaidə-qayda, məhmud-mahmud, контроль-kontrol* və b.k. sözlər dilimizə məxsus sinharmonizmə uyğunlaşdırılmışdır.

2. Labial sinharmonizm dodaq ahəngi deyilir. Bu sinharmonik formanın yaranması üçün bir söz daxilində iştirak edən sait səslər dodaqların vəziyyətindən asılı olaraq ya dodaqlanan, ya da dodaqlanmayan olur. Bu, bir və ya bir neçə kökdən ibarət, ya da kök və şəkilçidən ibarət ola bilər. Bu zaman şəkilçidə işlənən sait səslərlə kökdə iştirak edən saitlər həmcins olmalıdırlar. Məs.: *quzu, quzu+nu, quzu+nun; odun, odun+çu, odun+çu+nun* və s.

3. Kompakt sinharmonizmi dilin şaquli vəziyyətinə görə həmcins olmasıdır. Ural-Altay dilləri ailəsində həm tembr, həm də labial sinharmonizm müşahidə edildiyi halda, niger-konqo dillərində (məsələn: qua dilində) isə yalnız kompakt sinharmonizmə rast gəlinir. Belə ki, kompakt sinharmonizmin müşahidə edildiyi dillərdə səslər dar və ya geniş olmasına görə həmcins olurlar.

Hər hansı bir dildə hansı növ sinharmonizmin aparıcı olması dilin vokal və prosodik sistemindən asılıdır. Lakin onların ən geniş yayılmış növü tembr sinharmonizmdir. Müasir Azərbaycan dilində də tembr sinharmonizmi labial sinharmonizmdən daha çox qabarıqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi, Bakı, Maarif, 1984, 392 s.
2. Бодуэн де Куртене. Резья и резьяне // Славянский сборник. Т. III. Санкт-Петербург, 1876. С. 223–371.
3. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili, I hissə, Fonetika, orfoepiya orfoqrafiya, Bakı: “Şərq-qərb”, 2007, 256 s.
4. Исхаков Ф.Г. Гармония гласных в тюркских языках. Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков, ч. I, Фонетика, М., Изд-во АН СССР, 1955, с. 122-159
5. Кязимов Ф. Принципы сингармонизма в азербайджанском языке, «Известия АН СССР ОЛЯ», 1954, т. XIII, вып. I.
6. Мамедов Р.С. Вокально - консонантная синтагматика в русском и азербайджанском языках (контрастивно - типологическое системное исследование), Баку: «Мутарджим», 2006, 308 с.
7. Мамедов Р.С. Фонетическая структура слова русского и азербайджанского языков (контрастивно - типологическое системное исследование), Баку: «Мутарджим», 2007, 240 с.
8. Rahtari M.F. Azərbaycan dilində ikihecalı sinharmonik sözlərin fonetik strukturu, Sumqayıt Dövlət Universiteti, “Elmi xəbərlər” jurnalı, Sosial və humanitar elmlər bölməsi, cild 15, 2019, № 4, səh.12-18.
9. Реформатский А.А. Сингармонизм как проблема фонологии и общей лингвистики. Тюркологические исследования, 1970, с. 101-105.

РЕЗЮМЕ

ГАРМОНИЯ ЗВУКОВ ИЛИ СИНГАРМОНИЗМ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Рахтари М.Ф.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В работе представлены общие сведения о сингармонизме в лингвистике, в том числе в азербайджанском языкознании, показаны его разные типы и приведены примеры. Противостоят закон гармонии и вопрос сингармонизма. Приведены мнения авторов, проводящих исследования закона гармонии. В статье представлена информация о проблеме компактного сингармонизма в азербайджанском языке, его особенностях, и о языках, в которых он распространен.

Ключевые слова: сингармонизм, гармония, тюркские языки, тембр, лабиальный, однородность

SUMMARY
HARMONY OF SOUNDS OR SYNHARMONISM IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE
Rahtari M.F.

Sumgait State University, Azerbaijan

The dissertation presents general information about the sinharmonism in world linguistics, as well as in the Azerbaijani language, shows its types and gives examples of each of them. The law of harmony and the problem of sinharmonism are opposed. The opinions of the authors conducting research on the law of harmony are given. In addition, the dissertation for the first time provides information on the problem of compact harmony in the Azerbaijani language, its features, languages in which it is widespread.

Key words: *synharmonism, harmony, Turkish language, timbre, labial syngharmonism, homogeneity*

TÜRK DÜNYASI GÖRÜNÜŞÜNÜN ZONİM KODU (KURD ZONİMİ ESASINDA)

Rayeva A.Z.

L.N. Gumilev Avrasiya Milli Üniversitesi, Kazakistan

Özet. Zoonimlerin incelenmesi, halkların etnogenetik ilişkilerinin yanı sıra insanların farklı alanlardaki yerleşimlerini incelememize izin verir. Farklı insanların hayvan isimleri hakkında kendi fikirleri vardır. Zoonimik kodun özü, bu zoonimik isimler temelinde oluşturulan deyimsele birimlere ve atasözlerine yansıyan ulusun kültürel kökenini ortaya çıkarır.

Türk dünyası imgesinin zoonomik kodunun tanımı, insan merkezli paradigma açısından Türk araştırmaları alanındaki modern araştırmanın uygunluğunu göstermektedir.

Bu bağlamda makale, zoonomik bileşenin yarattığı deyimsele birimleri ve atasözlerini dil ve kültür açısından incelemektedir.

Anahtar kelimeler: *insanmerkezcilik, kültürel dilbilim, zoonimi, hayvancılık, anlatım, zoonimi kodu*

Giriş. Bilimin ufkunu yeni yönere doğru genişletmek, herhangi bir bilim dalını "insan faktörleri, insani değerler" ile bütünlük içinde ele almak - insan medeniyetinin ve modernliğin kervanının bir başka gereğidir. Dünya bilimlerinde temel sosyal, sosyal iletişimin önde gelen fikirlerinin uygulanmasını amaçlayan mevcut dilbilim yönü, yüzyılın gereksinimlerini tam olarak karşılar ve "insan-dil-kültür" üçlüsü içinde yeni görevlerin çözümünü sağlar. Bu bağlamda, modern dilbilimdeki dil birimlerini antroposentrizm paradigma içinde ele almak önemlidir.

Her milletin ve insanların kimliği, gelenekleri, maddi ve manevi mirası, milli kimliği o milletin tarihsel gelişiminin bir yansımasıdır. Herhangi bir ulusun dilinin doğası, asırlık hazinelerinin, dilinin ve kültürünün kaynağıdır. Profesör Zh.Mankeeva: "*Kültürü dilden ayırmıyoruz. Dil, kültürün bir tezahürüdür. İkisi arasındaki ilişki özellikle önemlidir. Herhangi bir kültürün türlerinin ve adlarının dil aracılığıyla, kümülatif faaliyetlerle ifade edildiği ve nesilden nesile aktarıldığı bilinmektedir*", - diyor [1,53].

Onomastiğin bir dalı olan zoonimler, etnografik ve tarihsel verilerin incelenmesinde, ulusal geleneklerin ve tarihsel gelişimin belirlenmesinde, ulusun bilişinin tanımlanmasında hizmet eder, yani, Türk dillerinde zoonimlerin kültürel arka plan bilgisinin özünün keşfine, modern dilbilimdeki dil-kültür çalışmalarının yönü eşlik etmektedir. Bu nedenle, zoonimik bileşenlerle birlikte yaratılan ifade birimleri ve hayvan isimlerinin ustalığı, her bir insanın en önemli ve değerli yönünün dilsel ifadesinin kültürel analizinin temelidir. Farklı dillerdeki hayvan isimlerinin farklı nitelik ve özelliklere sahip olduğu ve farklı çağrışımlara yol açtığı unutulmamalıdır. Araştırmacı I.V. Kurazhova, bu gerçeğin belirli bir insanın figüratif düşünme sisteminin bireyselliğine tanıklık ettiğini, kendi karmaşık ilişkisel-psikolojik sürecini yansıttığını ve dil dünyasının imajında farklı uluslar arasındaki farklılıkların bir anlayışını oluşturduğunu söylüyor [2, 15]. Bu bakıma göre, zoonimler bir yandan kültürün bir ögesi, diğer yandan da bir dil ögesidir. En önemlisi, dil-kültür araştırmasının ana amacı olabilirler.

Günümüzde en acil konulardan biri, Türk dillerindeki hayvan isimlerinin kültürel çalışmasıdır. İnsanların ve çevrenin tanınması paralel bir fenomen olduğundan, hayvanların isimleri eski bir Türk kelime dağarcığı katmanını oluşturur. Türk sözlüğünün derin katmanlarının kapsamlı bir incelemesi, modern Türk dillerinin tüm seviyelerinin gelişimini belirlemeye ve ayrıca bireyselliklerini belirlemek için Türk halklarının hayvan isimleriyle ilişkili bilgi tabanını belirlemeye izin verir. Bu bağlamda, Profesör M.Eskeyeva, Türk dillerindeki zoonimlerin derinlemesine incelenmesinin gerek yapısal gerekse insan merkezli olarak aşağıdaki konuları inceleme ihtiyacıyla ilişkilendirir: ete özgü etnokültürel bilgilerin belirlenmesi; Zoonimlerin kutsal anlamını Türk dünya görüşü ve bireysel Türk halklarının dünya görüşü temelinde analiz etmek ve açıklamak, Türk

folklor örnekleri (masallar, efsaneler, destanlar, atasözleri, halk şarkıları, bilmeceler ve bilmeceler, teşekkürler, küfürler) temelinde zoonimlerin kutsal anlamını analiz edin ve tanımlayın vb.) dilin zoonimlerini tam derlemesi ve karşılaştırmalı özelliklerini tamamlamak” [3,47].

Bu nedenle, herhangi bir hayvanın dünyanın farklı yerlerinde yaşadığını, insanların yaşamlarında eşit bir yere sahip olduğunu, önemli bir karaktere sahip olduğunu, dilde kendi "izini" bıraktığını ve ortak bir tarihsel ve kültürel bağlantı ile diller arası yazışmalar yarattığını açıklıyoruz. İkincisi, aynı zoononim ismin oluşması ile oluşan deyimlerin mecazi temeli aynı iken, bu birimlerin ilgili dilde iki farklı anlamsal, ifade edici-duygusal yapıya sahip olduğu gerçeğini göz ardı edemeyiz. Bu özelliği, milli bilinçte oluşan biliş, çağrışımsal yapı, görünüş, sembolik işaret ile birleştiriyoruz. İnsanların bilgisindeki farklı kavramlar, belirli bir canlının yaşam tarzının çeşitliliği ve doğal özellikleriyle ilişkilendirilir.

Örneğin, Türk dünyası imajında kurt adına bağlı kavramları inceleyelim.

Eski Türkçe sözlükteki *Қаққыр* (kurt) isminin *бөрі* (kurt) versiyonu tüm Türk halkları arasında kullanılmaktadır.

Örneğin, Türkçe *kurt*, Azerbaycanca *gurd*, *canavar*, Kırgızca *börü*, *karışkı*, Kazakça *böri*, *kaskır*, Özbekçe *böri*, Tatarca *böri*, *büre*, Türkmence *guurt*, Uygurca *kurt*, *bore*. Bu nedenle Türk dillerinde hemen hemen her yerde *böri* (kurt) adı kullanılmaktadır. Ve zoonimik kodu, Türk dünyası imajını (mitsel, dini imajı, dünyanın kültürel imajı) ve dilbilimsel dünya imajının modelini (dil fragmanı (ifade bilimi, paremioloji) vb. Dil-kültürel açıdan analiz ederek belirleyebiliriz.

Örneğin kurt sadece Kazaklar tarafından değil diğer Türk halkları tarafından da kutsal kabul edilir. Eski zamanlarda insanlar, bir kurt bir yolcudan kaçarsa “şanslı” olacağını düşünüyordu.

Kurtların iki adı olduğu bilinmektedir. Birincisi Gökbörü, tarihsel geleneğe saygı, yani totemistik görüş, ikincisi ise hayvanın düşman, yırtıcı olarak görülmesidir.

Gökbörü’ye tapınmanın bazı eski ritüelleri hala Türk halkları arasında korunmaktadır. Örneğin, Nogai halkının sembolündeki *kanatlı mavi bir kurt* görüntüsü, insanların hala kurdu giymesi gerçeğiyle ilişkilendirilebilir.

Türk araştırmacı Levent Doğan, Türk halklarının yaşamlarında bırakılan hayvan kültürünün izlerini silmenin imkansız olduğunu söylüyor. Bu bakımdan bilim adamının açıklaması şu şekildedir: “Çöktürklerden itibaren, inanç sisteminde, günlük yaşamında mühim bir yer tutan “hayvan kültürünün” Türkler üzerindeki izlerini, yadsınamak gerekir. Türk milletinin yaşamında bu denli geniş bir yer teşkil etmiş olan hayvanların, Türk kültürüne yapmış olduğu etkilerin yansımaları folklorumuzda da vücut bulmuştur. Bu yansımaları, değişik Türk boylarından tespit ettiğimiz ninnilerde, manilerde, türkülerde, atasözleri ve deyimlerde görmek mümkündür” [4].

Türkler geleneklerini sıkı sıkıya takip ederler ve her dinin gereklerine uyarlar. Hatta bugün İslam’la hiçbir ilgisi olmasa da , “şamanizmin” neden olduğu ay tutulması sırasında kavanoz çalmak, mum yakmak, ağaca bez bağlamak vb. Bu türden bazı inançlar dini görev olarak kabul edildi ve sürdürüldü. Ayrıca İslam öncesi hayvan inançlarını İslam sonrası destanlara, efsanelere, şiirlere, hikayelere, geleneklere ve geleneklere dahil etti. Zoonimlerde milletin sosyal ve kültürel yaşamının izlerini, bu konuda kapsamlı araştırma gerektiren düşünce sistemleri hakkında ayrıntılı ve doğru bilgileri görebiliyoruz.

Türk halklarının mayası olan Ashin kabilesinin temsilcileri kendilerini Gökbörü’nün torunları olarak görüyorlardı. Bu nedenle, Türk halklarındaki kurt imajının bir yönü, totemizm inancı ile ilişkilidir.

Bilim adamı B.S.Sarbasov’a göre “insan kökeninin hayvanlar ve kuşlar ile bağlantısı, özellikle kurt, geyik ve köpek gibi hayvanlarla ilgili totem tutulması, VIII-VIII. Yüzyıllarda Türk kağanlığının bir parçası olan kabilelerin efsanelerinde daha yaygındır. Bu fenomen, Türk halklarının tarihsel akrabalıklarını, yani tüm tarihsel ve genetik bağları ortaya koyuyor, "dedi Kerey Zhanibek ve Tata Eset, kahramanların okçulukta mavi kurtlar olduğuna dair efsaneler olduğunu, "Oğuznama" nın ise Oğuz Kağan’ı öğüt ve rehberlik eden Gökbörü’yü tasvir ettiğini kaydetti. Burada destanın kahramanı olan kişinin, kişinin büyüklüğünü göstermek için ortak bir totem olan Gökbörü’yle ilişkilendirildiğini görüyoruz. Ülkenin inançlarına göre, bu kahramanların kahramanlıkları ve azmi yukarıdan - Tanrı’nın kendisinden kaynaklanmaktadır [5, 184]. Bu bağlamda, "kurt, Tanrı’nın özel ilgisinin taşıyıcısıdır" sonucu, Türk halklarında kurt hakkındaki efsanevi verilere dayanmaktadır.

Bu kavramı biraz daha incelersek, Türk halklarının kurt hakkındaki hurafeleri ve dini inançları sözlü edebiyat örnekleri olan atasözlerine ve deyimlere yansımaktadır. Örneğin, "*Koyunun sahibi varsa, kurtun tanrı var*" veya "*Köpeğin varsa kurtun tanrı var*" atasözleri Kırgız halkında, "*Hayvanın sahibi varsa, bir kurtun tanrı var*" anlamına gelir. Kurt, tanrıların köpeğidir, bu yüzden bir kurt bir koyuna saldırdığında , "*Mavi kurdun ağzı vardır, mavi tanrı destekler, hayvan büyüsin, iyi olur*" diye açıklayan. Buradan çıkarılacak sonuç, Türk dünyası imajındaki kurdun, daha yüksek bir bilincin, güçlü bir gücün, Tanrı’nın lütfunun sahibi olarak tanımlanmasıdır.

"İnsanı" sadece "hayvana yaklaştıran dilbilimci, bir yandan hayvan dünyasını ve toplumdaki insan etkileşimlerini, yaşamın farklı durumlarındaki eylemleri gözlemlemenin bir sonucu olarak, aralarında birçok benzerlik ve ortaklığın olduğunu fark etti." - diyor akademisyen A. Kaidar [6].

İnsanın dış görünüşünü, iç dünyasını, davranışını, ruh halini, hareketlerini, hareketlerini anlatırken ve tasvir ederken, Türk halklarının dil hazinelerinin önemli bir kısmı, hayvan dünyasından görüntülerdir. Örneğin, bizim dilimizde, kurdu yakalayamayacağını ve öğretemeyeceğini göstererek "kurt kalpli", "kurt gibi inatçı", "mavi kurt gibi" ifadeleri, insanın yılmaz, cesur, inatçı niteliklerini ve "bir kurdun arka ayakları gibi nefret edilen" özelliklerini tanımlar. , - Bir köpeğin eti gibi nefret edilen ya da nefret edilen ve "kurt musun ya", "kurt kovalamaz", "kurt gibi kovala" ifadeleri, popüler bilgede kurdun ikinci anlamsal özelliği ile bağlantılı olarak ortaya çıktı.

Aynı zamanda halk arasında Kazak anneleri kurt eti yemek isterse çocuklarının inatçı ve cesur olacağına dair bir inanç var. Örneğin, XVI. Yüzyıl Orak ve Mamaı'nın ünlü kahramanlarının annesi büyükanne Karaulek şöyle diyor:

... Mamaizhan 'a hamile kaldığımda,
Aslanlar ve kurtlar etini yeyerek,
Kanıyordum iştahım. "

Böylelikle kurt yiyen bir anneden doğan çocuğun sadece bir çocuk değil, bir dev olduğu fikri oluşmuştur. İlim adamı I. Kenesbayev'in anlatım sözlüğünde "Gökbörü" ifadesi iri ve kartal bir kurda atıfta bulunurken, diğer yandan insandaki kahramanlık, yiğitlik ve azim niteliklerini yansıtır [7,267].

Türk dillerinde kurdun ismine dayanan deyimler ve atasözleri anlamsal olarak benzerdir veya hayvansal birlik her iki dilde de aynı motivasyona dayanır: "Бөрі баласын асырағанмен ит болмас", Kırgızca "Бөлтірік ит болмайды", "Қойға шапқан батырың, Батырды көрсе қой болар", "Қасқырдың аузы жесе де қан, жемесе де қан", Özbekçe: "Бурунинг еса хам оғзи қон, емаса хам оғзи қон", "Бөріге қой бақтырма, етекпен от әкелме," Tuvaca: "Бөрээ хой қодартма, неске от эдектеве".

Türklerde de mavi kurtla ilgili şu ifadeler rastlıyoruz: "Kurdunu kırmak" - anlamı: İstedğini elde etmek için: "Aç kurt gibi" - aç kurt gibi, ısırıcı, kızgın; "Kurdunu dökmek / kırmak" - uzun zamandır yapılmayan bir şeyi yapmak anlamına gelir; "Kurt masalı okumak" - anlam: aldatma, ikna, "Kurt katırın pahası sormaz" – dinlemeyen çocuklarla konuşma; "Kurt dumanlı günü sever" - yani kurt dumanlı bir günü sever; "Kurt ağzı bağlamak" demek: savunmasız hayvanlara yardım etmek; "Kurt kocayınca köpeklere maskara olur" - anlamı: güç kaybı; "Kurt gibi" - kendi alanında uzman anlamına gelir.

Kurt ismine dayalı yukarıda bahsedilen figüratif ifadelerin halkın yaşam tarzı, gelenekleri ve milli düşüncesi temelinde oluştuğunu görüyoruz. Bu nedenle, deyimler denklemlerin oluşumuna, insan zihninde bir kavram oluşturan zoonimik imajı neden olur. Belirli bir deyimler denklemleri oluşturmak için bir kelime tanımlayıcı kullanılır. Örneğin, kelime tanımlayıcı bir hayvanın isimlerinden biriyse, o zaman o hayvanın görünümü, davranışı, eylemleri vb. bilgi toplanır ve etnik kültüre göre düzenli bir cümle oluşturulur. Denklem, hayvan hakkında bilgi içerir

Sonuç. Türk dillerinde zoonimik birimler temelinde oluşturulan kavramların büyük çoğunluğu ulusal temele dayanmaktadır. Bunlar milletin hayatının aynasıdır, dolayısıyla hayvan isimlerinde saklanan bilgiler ulusal kültürel temele dayanmaktadır, çünkü medeniyet alanı dilden ayrı bir dünya değildir. Dolayısıyla milletin kültürü milletin dilinden ayrılmaz. Dil ve kültür, medeniyetin ilk dönemlerinden beri uyum ve benzerlik içinde yaşamış bir olgudur.

Dili çözmüş insanlar için dilbilimsel bir işaret olarak zoonon isimlerin kültürel arka plan bilgileri vardır; bu, ulusal ve kültürel farklılıkların formülasyonunu ve bu dili kullanan insanların yaşam biçimini ve yaşam tarzını yansıtan dünya görüşünü yansıtmak için anahtar bir araçtır. Bu nedenle, zoononimlerde kültürel anlamlar, açıkça tanımlanmış bir dilsel toplulukta kodlanır. Bu bağlamda, eski çağlardan beri dil dünyasının sahnelerine yansıyan, her milletin dünya algısının ulusal ve kültürel özelliklerinin tezahürlerinden birini zoononimlerde buluyoruz. Bu nedenle Türk dünyası imajının zoonimik kodunu ancak Türk dillerinin zoonimik birimlerini dil-kültür yönünden inceleyerek belirleyebiliriz.

KAYNAKLAR

1. Манкеева Ж. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2014. – 640 б.
2. Куражова И.В. Имена животных как отражение ценностной картины мира в английской лингвокультуре: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / 2007. – 201 с.
3. Ескеева М.Қ., Кусаинова А.Б. Түркі тілдеріндегі зoonимдерді зерттеу мәселелері, ҚазҰУ Хабаршысы Филология сериясы, №5 (163) 2016, 47-51 бб.
4. Levent Doğan Türk kültüründe hayvanlar ve hayvan isimleri <http://tdk.gov.tr>

5. Сарбасов Б.С. Қазақ фольклорындағы бөрі бейнесі, ҚазҰУ Хабаршысы Филология сериясы, №2 (160) 2016, 183-186 бб.

6. Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр Қазақ тілі этимологиясының ғылыми-теориялық негіздері – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 256 - бет. 2014 ж.

7. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. -Алматы: Ғылым, 1977.-711 б.

8. Eren H.: Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Ankara, Bizim Büro Basım Evi, 1999.-542 s.

РЕЗЮМЕ

ЗООНИМ КОД ТУРЕЦКОГО МИРОВОЗЗРЕНИЕ (НА БАЗЕ ЗООНИМА КУРД)

Раева А.З.

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Казахстан

Изучение зоонимов дает возможность изучать расселение народов на разных территориях, а также изучать их этногенетические взаимоотношения. У разных народов свои представления о названии животных. А суть зоонимического кода раскрывает культурный фон нации, который отражается во фразеологизмах и пословицах, созданных на основе этих зоонимических названий.

Определение зоонимического кода образа тюркского мира показывает актуальность современных исследований в области тюркологии с точки зрения антропоцентрической парадигмы.

В связи с этим в статье анализируются фразеологические единицы и пословицы, созданные зоонимическим компонентом, с лингвокультурологической точки зрения.

Ключевые слова: антропоцентризм, лингвистика культуры, зоонимия, анимализм, фразеология, зоонимический код.

SUMMARY

ZOONIM CODE OF THE TURKISH WORLD VIEW (ON THE BASIS OF KURD ZOONIM)

Rayeva A.Z.

L.N. Gumilev Eurasian National University, Kazakhstan

The study of zoonyms makes it possible to study the settlement of peoples in different territories, as well as to study their ethnogenetic relationships. Different peoples have their own ideas about the name of animals. And the essence of the zoonymic code reveals the cultural background of the nation, which is reflected in phraseological units and proverbs created on the basis of these zoonymic names.

The definition of the zoonymic code of the image of the Turkic world shows the relevance of modern research in the field of Turkish studies from the point of view of the anthropocentric paradigm.

In this regard, the article analyzes the phraseological units and proverbs created by the zoonymic component from the linguistic and cultural point of view.

Key words: anthropocentrism, cultural linguistics, zoonymy, animalism, phraseology, zoonymy code

AZERBAIJAN DİL BİLİMİNDE EPİSTEMİK KİPLİK İŞARETLEYİCİSİ OLARAK KİPLİK SÖZCÜKLER

Rzazadə V.V.

Hacettepe Üniversitesi, Türkiye

Ön söz. Kiplik kategorisi bir bilim içerisinde incelenemeyecek kadar geniş bir kategoridir. Mantık, felsefe, dilbilim dalı olan kiplik kategorisi dünya dilbiliminde yeni bilinen kategorilerdendir. İlk olarak 1960'lı yıllarda kiplik sözcüklerin ayrı söz bölümü olarak ele alınması sonucunda kiplik kategorisi dilbilimimize dahil olmuştur. Çağdaş dilbilim sorunlarından olan kiplik kategorisi Azerbaycan dilinde de yeterince araştırılmamış durumdadır.

Makalemizde kiplik kategorilerinin anlam sınıflarından epistemik kiplik ve işaretleyicisi olarak kiplik sözcükler incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Kiplik, epistemik kiplik, kiplik sözcükler

Giriş. İlk olarak felsefede ortaya çıkan, daha sonra mantık biliminde incelenen kiplik kategorisi XIX. yüzyıldan Johann August Heyse tarafından dilbilime getirilmiştir. Bir dilbilim kategorisi olarak kiplik kategorisi konuşurun ifade ettiği fikre karşı tavır ve tutumunu sergilemekle yükümlüdür.

Türk lehçelerinde kiplik kategorisi kiplik sözcükler, edatlar, bağlaçlar, yüklem, zaman ekleri, fiil kipleri, brünel işaretleyiciler aracılığı ile işaretleniyor.

Kiplik kategorisi dilbilimciler tarafından farklı şekilde yorumlanmış ve sınıflandırılmıştır.

Palmer'in 2001 yılında yapmış olduğu sınıflandırmaya göre temel kiplik kategorileri şunlardır:

1. Önerme kipliği: a. Bilgi kipliği (epistemik kiplik) b. Delile dayalı kipliği

2. Olay kipliği: a. Yükümlülük kipliği b. Hareket kipliği

Makalede bilgi kipliği, yani birçok kaynakta epistemik kiplik adlanan sınıf incelenecektir.

Epistemik Kiplik. Epistemik kiplik konuşurun ifade ettiği bilginin doğruluk, kesinlik değerini ifade eden kiplik türüdür. Konuşur iş veya oluşu ihtimal edebilir, olabileceğini düşünebilir, kesin olduğunu onaylayabilir, iş veya oluşun gerçekleşmesine karşı inancı olmayabilir, gerçekleşmesini mümkünsüz bulabilir veya henüz gerçekleşmemiş olay ile ilgili tahminde bulunabilir. Böylece epistemik kiplik kendisi de altı sınıfa ayrılıyor:

1. İhtimal kurgu 2. Olabilirlik 3. Olgusallığa yakınlık / Kesinlik 4. İhtimal dahilinde olmama
5. Olası olmayan / İmkansız 6. Henüz gerçekleşmeyen olgusallık

Epistemik kiplik işaretleyicileri de kiplik sözcükler, edatlar, yüklem, zaman ekleri ile işaretlenebiliyor. Makalemizde ise epistemik işaretleyicisi olan kiplik sözcükler incelenecektir.

İhtimal Kurgu. İhtimal kurgu ifadeleri konuşurun ifade ettiği düşüncenin gerçekliğine karşı şüphe duyduğunu, bilginin kaynağı ile ilgili bir fikri bulunmadığını gösteren olgusallık değeri düşük olan ifadelerdir.

Azerbaycan dilbilgisi kitaplarında benzetme ve şüphe kiplik sözcükleri adı altında incelenen kiplik sözcükler bilginin olabilirlik seviyesi düşük ve daha çok kurgu ifadelerini işaretliyorlar: guya, sanki, elə bil, ola, elə bil ki, bəlkə vb.

Ancaq dilucu, guya, saymazıyana bunu demişdi.

Özü də sanki, mənim kədərim qara bir bulud kimi bütün dünyanın üzərinə çöküb hər şeyi pərişan eləmişdi.

İştahım elə küsüb ki, elə bil bir qazan yağ içmişəm.

Ele bil ki, hansı vaxtdasa içində yatdığım bu alaçıqda yatmışam.

Bir də belə şey ola, səni bağışlamayacam.

Bəlkə, mən yanılmışam, əzəldən yoxdur oğlum.

Olabilirlik. Olabilirlik ifadeleri olgusallık değeri daha yüksek olan, konuşurun söylediği düşünceye karşı ifade ettiği tutum veya tavrının belirli bir kaynağının mevcut olduğu, fakat konuşurun bu bilgiye şüphe duygusunu yansıtan ifadelerdir.

Şüphe, ihtimal ifade eden kiplik sözcükler olabilirlik ifadelerinin işaretlenmesinde kullanılabilir: bəlkə, bəlkə də, güman (ki), ehtimal (ki), olsun ki, ola bilər ki, ola bilsin ki, deyəsən, görünür, görəsən, yəqin (ki), yoxsa, kim bilir, olmaya, görün, nədənsə, təxminən vb.

Anana de, soraqlaşsın, bəlkə, dayından bir xəbər tuta bildi.

Bəlkə də, onu qismət çəkib buraya gətirmişdir.

Ehtimal ki, sabah o buraya gələcəkdir.

Yar bizə qonaq gələcək,

Olsun ki, sabah gələcək.

Bu axşam, ola bilsin ki, dostlarımla görüşəcəyəm.

Deyəsən, mən tələmişəm.

Görünür, insan öz taleyindən qaça bilməzmiş.

Yoxsa, bizi arvad hesab əyləyirsən?

Kim bilir, bəlkə də, bu səslər onun ürəyində çoxdan susmuş telləri tərpətdirdi.

Olmaya, başına bir şey gəlib?

Kimdir, görün, müqəssir.

Olgusallığa Yakınlık- Kesinlik. Olgusallığa yakınlık veya kesinlik ifadelerinde konuşur ifade ettiği düşünceye karşı kesinliğini ortaya koyar. Konuşur söylediği bilgiden kesinlikle emin olduğu için bu ifade biçimini kullanır. Kesinlik ifade eden kiplik sözcükler şunlardır: mütləq (ki), əlbəttə (ki), əlbət (ki), şübhəsiz (ki), şəksiz, əsla, təbii (ki), təbiidir (ki), qaydadır, bir qayda olaraq, adətə görə, adətimcə, adətən, doğrudan, doğrudan da, həqiqətən, doğrudur, doğrudan-doğruya, düzü, heç şübhəsiz, doğrusu, əslində, onsuz da vb.

Əlbəttə, kitab-dəftərin nə olduğunu bilməyən Zərnigar xanım oxumağın nə olduğunu başa düşmürdü.

Naçalnik onun şüurlu-şüurlu məsələni ört-basdır etməyə çalışdığını güman edərkən, şübhəsiz yanılırdı.

Təbiidir ki, bu inam Rüstəm kişinin ürəyində daha güclü idi.

Şahım, böyük təhlükədir Vəqif, doğurdan,

Onu gözünüzdən qoymayın bir an.

Doğrudan da, aradan bir az keçmiş, Çərkəzlə Şamxal onların arabasına yaxınlaşdı.

Bu müddət ərzində, həqiqətən Şamoni ciddi fikir bürümüşdü. (§).

O, doğrudan-doğruya mənim haqqımda yaxşı danışdı.

Düzü buranın Çapıqqaya olduğunu bilmirdim.

Sonuç. Bilginin kesinlik, doğruluk derecesini yansıtan epistemik kiplik kesinliğin derecesinə görə sınıflara ayrıldığını yuxarıda söylemişdik. Azərbaycan dilindəki nümunələri incelediyimiz zaman ihtimal kurgu, olabirlik və olgusallığa yaxınlıq / kesinlik ifadələrinin işarətlənməsində kiplik sözcüklərdən istifadəsinin şahidi oluruq.

Bəzi kiplik sözcüklər (belki) həm ihtimal kurgu ifadələrini, həm də olabirlik ifadələrinin işarətlənməsində istifadə edir. Bu da cümledəki digər sözcüklərin anlamlarından qaynaqlanmışdır.

Epistemik kipliğin digər işarətleşiciləri olduğu kimi, kiplik sözcüklər də digər kiplik anlamların oluşumunda istifadə edilir. Nümunənin soru kipi və ya bilginin qaynağını ifadə edən kiplik sözcüklərin kiplik işarətleşicisi olaraq önemi böyükdür.

KAYNAKÇA

1. ABBASOVA, E.M. (2011), *Predikativlik və modallığın qarşılıqlı əlaqəsi (İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında)*, Bakı: **Doktora Tezi**, 138 s.
2. AYAS, B.G. (2019), *Eski Uygur Türkçesinde Epistemik Kiplik: Aç Pars Hikayesi Nümunəsi*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 68 s.
3. BAŞKURT, B. (2019), *Mehmet Akif'in Fatih Kürsüsündə Adli Eserində Söyləm Analizi (Kipliklər)*, Manisa: Celal Bayar Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 131 s.
4. CAHANGİROV, F.F. (2006), *İngilis və Azərbaycan dillərində modallığın struktur-semantik təhlili (müqayisəli tipoloji tədqiqat)*, Bakı: BDU, 302 s.
5. GENCER, D.K. (2018), *Anlamsal Bir Fenomen Olaraq Kiplik: Dede Korkut Nümunəsi*, Eskişehir: Osman Gazi Üniversitesi, Doktora Tezi, 195 s.
6. HİRİK, S., (2019), *Türkiye Türkçesinde Bilgi Kipleri*, Ankara: Pegem Akademi, 344 s.
7. HÜSEYNZADƏ, M. (1973), *Müasir Azərbaycan dili*, Bakı: Maarif, 358 s.
8. KAZIMOV, Q.Ş. (2010), *Müasir Azərbaycan Dili, Morfologiya*, Bakı: Nurlan, 400 s.
9. KORKMAZ, S.B. (2014), *Kırım Tatar Türkçesinde Kiplik Belirteçleri*, Ankara: Gazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 93 s.
10. RÜSTƏMOVA, Q. (2013), *Köməkçi nitq hissələrinin tədrisi*, Bakı: Şərq Qərb, 160 s.
11. SEÇKİN, P. (2014), "Anlama və Anlatma Sürecində "Kip" və "Kiplik"" *Sosyal Bilimler Dergisi*, Say:7, s. 7-16.
12. SEREBRENNİKOV, B.A., GADJİEVA, N.Z. (2018), *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri*, Ankara: TDK, 255 s.
13. ÜZÜM, M. (2020), *Eski Anadolu Türkçesinde Epistemik Kiplik: Kısas-ı Enbiya Nümunəsi*, Ankara: Nobel Bilimsel Eserler, 282 s.
14. ÜRKMEZ, E.K. (2019), *Kazak Türkçesinde Kiplik: Morfo-Sentaktik Semantik Bir Analiz*, Manisa: Celal Bayar Üniversitesi, Doktora Tezi, 309 s.
15. VERDİYEVA, M.İ., AĞAYEVA, F.M. (1989), *İzəhlil dilçilik terminləri lüğəti (İZDL)*, Bakı: Maarif, 362 s.
16. YAMAN, D.S. (2012), *Özbek Türkçesinde Kiplik Belirteçleri Ve Fonksiyonları*, Ankara: Gazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 144 s.

РЕЗЮМЕ

МОДАЛЬНЫЕ СЛОВА КАК ЭПИСТЕМОЛОГИЧЕСКИЕ МОДАЛЬНЫЕ МАРКЕРЫ

Рзаде В.В.

Университет Хаджесттене, Турция

Категория модальности слишком широка, чтобы ее изучать в науке. Модальная категория, представляющая собой раздел логики, философии и лингвистики, является одной из недавно известных категорий в мировой лингвистике. Во-первых, в 1960-х годах модальная категория была включена в нашу лингвистику в результате обработки модальных слов как отдельных частей. Модальная категория, являющаяся одной из современных лингвистических проблем, в азербайджанском языке недостаточно исследована.

В нашей статье эпистемическая модальность и модальные слова как маркеры будут исследованы из семантических классов модальных категорий.

Ключевые слова: Модальность, эпистемологическая модальность, модальные слова

SUMMARY
MODAL WORDS AS EPISTEMIC MODAL MARKERS
Rzazadeh V.V.

Hacettepe University, Turkey

The modality category is too broad to be studied in a science. The modal category, which is a branch of logic, philosophy, and linguistics, is one of the newly known categories in world linguistics. Firstly, in the 1960s, the modal category was included in our linguistics as a result of the handling of modal words as separate parts. The modal category, which is one of the contemporary linguistic problems, has not been sufficiently researched in the Azerbaijani language.

In our article, epistemic modality and modal words as markers will be examined from semantic classes of modal categories.

Key words: *Modality, epistemic modality, modal words*

SÖZLÜ KÜLTÜR ÜRÜNLERİNİN YAZILI KÜLTÜR ÜRÜNLERİNE AKTARIMI:
TAHİR KUTSİ MAKAL'IN KÖROĞLU ANLATISI

S. Dilek Yalçın Çelik

Hacettepe Üniversitesi, Türkiye

Xülasə: *Köroğlu* sözlü kültür dairesinde üretilmiş bir anlatıdır. Tüm Türk dünyası edebiyatlarında ortak bir kültür mirası olarak *Köroğlu* anlatılarına rastlanmaktadır. Örnek vermek gerekirse, Orta Asya Türk dünyasında Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan, Kara Kalpakistan, Kazakistan halkları arasında, Kafkasya bölgesinde Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Abhazya, Dağıstan, Osetya ve Çeçenistan'da yaşayan Kumuk halkları arasında, Balkanlar'da yaşayan Türk soylu halklar ile Arap ve Anadolu Türkleri arasında *Köroğlu* anlatılarına rastlanmaktadır. Sözlü kültür dairesinde yüzyıllardır yaşayan bu destan / halk hikâyesinin çağın gerekleri ve ihtiyaçları çerçevesinde yazılı kültür ve elektronik kültür ortamına taşınması, ulusların kültürel belleklerinin devamı açısından önemlidir.

Bu bildiri kapsamında Türkiye sahasındaki *Köroğlu Hikâyeleri*'nin yazılı kültür ortamına aktarılma süreci Tahir Mahmut Makal'ın *Köroğlu* anlatısı bağlamında ele alınacaktır. Burada Tahir Kutsi Makal'ın metinlerarası bir yöntemle *Köroğlu Hikâyesini* yeniden yazması süreci üzerinde durulacaktır.

Açar sözlər: *Köroğlu, Tahir Kutsi Makal, Destan, Halk Romanı, Metinlerarasılık, Yeniden Yazma*

Türk dünyası edebiyatlarında sözlü gelenek içerisinde yüzyıllardır yaşayan *Köroğlu Destanı* iki kolda gelişimini sürdürür. Prof. Dr. Fikret Türkmen (1985) ve Prof. Dr. Dursun Yıldırım (1989: 10) *Köroğlu* anlatılarının uzun bir zaman dilimi ve geniş bir coğrafyaya yayılmış olması nedeniyle bir sınıflama yaparlar ve *Köroğlu*'nu, Doğu ve Batı versiyonu olmak üzere iki ana kola ayırırlar. Doğu versiyonu olarak Orta Asya bölgesi kastedilmektedir. *Köroğlu Anlatıları*, Doğu versiyonunda destan niteliği taşıırken, Batı versiyonunda halk hikâyesi biçimine doğru bir gelişim göstermiş, sözlü gelenek içerisinde yaşamaya devam etmiştir. Öyleki yakın zamanlara gelinene kadar yüzyıllar boyunca bölgeden bölgeye, anlatıcıdan anlatıcıya tekrar edile edile, değişip köklenerek güçlü bir kültürel bellek ürünü konumuna gelmiştir. *Köroğlu* anlatıları, tüm Türk soylu halklar arasında kimi farklılıklar, değişik anlatılar içermiş olsa da temelde aynı kaynaktan beslenen bir kaynak olarak sözlü anlatılar içerisinde varlığını devam ettirmiştir. Her defasında bu sözlü kültürün kaynağından beslenmiş, yenilenmiş, yeniden biçimlenmiş, tazelenmiş, büyümüş, farklı varyantlar oluşturmuş, yeni koşullara / ortama / uyum sağlamış, gür bir çağlayan biçimini almıştır.

Ancak yazının bir kültür aşaması haline gelmesiyle birlikte sözlü kültür ürünleri aşama aşama yazılı kültür ürünlerine aktarılmaya başlamıştır. Bu arada yazılı kültürün yaygınlaşması sözlü kültürün yok olması anlamına gelmemektedir. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda kimi el yazması cönklerde *Köroğlu Destanı*'na ait bazı şiirlere rastlanmaktadır (Kafkasyalı 2006: 139). Bununla birlikte XIX. yüzyıla gelene kadar ana kaynak sözlü edebiyattır. Ancak XIX. yüzyıl, kültürel yapı bakımından ciddi bir kırılma noktasının yaşandığı dönemdir. Bu tarihten sonra basım yayım teknolojilerinin ilerlemesi, matbaacılık ve kâğıt sektöründe yaşanan gelişmeler, bilimin geldiği nokta, kültürel değişim, şehirleşme ve eğitim kurumlarının durumu, insanların ihtiyaçlarının farklılaşması ... gibi birçok faktör yazılı kültür evresini öne çıkartmıştır. Böylece çağın gereklerine uygun olarak *Köroğlu Hikâyeleri* sözlü kültür ortamında icra edilmekle birlikte yazılı kültür dairesine de girmiştir.

1830'lu yıllardan itibaren *Köroğlu* üzerine yabancı Türkologlar çalışmaya başlamış, ve destanı derleme ve yazıya geçirme faaliyetlerine girişmişlerdir. XIX. yüzyılın ilk yarısında seyahatçi İ. Şopen, Güney Azerbaycan'ı dolaşırken bir âşığın anlattığı *Köroğlu Destanı*'nın özetini kaydetmiş ve bu metni bir Tatar

efsanesi şeklinde tanıtılarak Rusça yayımlanmıştır. Böylece *Köroğlu* anlatılarının matbu halinde yayımlanması bu şekilde başlamıştır.

1830 yılında Tiflis'te yayımlanan “*Tifliski Vedomosi*” gazetesinin 68. sayısında yayımlanan makale bu alanda ortaya konulmuş ilk bilimsel çalışma olarak kayıtlara geçmiştir. Bu çalışmanın tam metnini bulan ve yayıma hazırlayan kişi ise oryantalist Aleksandır Chodzko'dur. Rusya Misyonerler Cemiyeti tarafından İran'a gönderilen Aleksandır Chodzko'nun derlemesi bilimsel ilk yayın olma özelliği taşır. (<https://ali-shamil.tr.gg>). Aleksandır Hodzko, Reşt ve Gilan bölgelerinde konsolosluk yaparken Âşık Sadık'tan derlediği *Köroğlu Destanı*'nı Londra'da İngilizce olarak 1842'de yayımlanmıştır. Daha sonra Fransızca, Almanca ve Rusça'ya da çevrilen bu çalışma, *Köroğlu Destanı*'na ait 13 kolu kapsamaktadır. Metnin orijinali Paris'tedir.

Destanın Tiflis, Bakü ve Tebriz'teki yazma nüshaları da yine XIX. yüzyılda istinsah edilmiştir. Azerbaycan'da Salman Mümtaz, Veli Hulufu ve Himmet Alizade *Köroğlu Destanı* üzerinde çalışan araştırmacılar arasında yer almaktadır.

Türkiye'de yazılı kültür içerisinde Köroğlu Destanının gelişimine bir göz attığımızda 1829 yılında yazılmış bir cöknün içinde de *Köroğlu* şiirlerine yer verildiği görülmektedir. Basılı malzeme açısından *Köroğlu*'nun taşbaskı kitap olarak ilk örneği 1885 tarihini taşır. Bu tarihten itibaren 1914 yılına kadar defalarca bir iki formalık taş basması halinde basılmıştır.

Halk edebiyatı ve geleneksel sözlü kültür ürünleri, Avrupa'da XVII. yüzyıldan itibaren yeni bir bakış açısıyla değerlendirmeye alınmıştır.

“On dokuzuncu yüzyılın başına gelindiğinde halk kültürü reformunun bir boyutu olan halk kitaplarını yenileme, değiştirme ve yeni halk kitaplarını geniş toplum katmanlarına yayma girişimleri büyük oranda tamamlandı. Bu dönemde sözlü kültür yerini giderek kitap basımcılığının ve basın faaliyetlerinin yer aldığı yazılı kültüre bıraktı. Toplum, on beşinci yüzyılın ortasında basımcılık ve on yedinci yüzyılın başında basın faaliyetlerinin devreye girmesiyle yayılan yazılı kültürü, on dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde artık iyiden iyiye içselleştirmeye başlamıştı” (Öztürk 2006: 47)

XIX. yüzyıldan beri, Türk edebiyatında da, istenilen seviyeye ulaşamamış olsa da sözlü anlatı türleri yazılı kültür ürünlerine dönüştürülmektedir. *Köroğlu* anlatıları da sözel alanda kurgulandığı gibi yazılı kültür içerisinde de halkın ortak belleğinde şekillenmeye devam etmektedir. Gelenek, değişen çağın şartlarına göre son günlerini yaşamaya başlarken yazarlar da milli değerleri kaybolmadan onları yazı ile kaydetmeye başlamıştır.

Sözlü ürünlerin yazıya geçirilmesi birkaç yoldan gerçekleşir. Akademik anlamda derlemeler yapılabileceği gibi popüler tarzda yeniden yazmalar da yapılabilmektedir. Derlemeler, en iyi şair veya hikâye anlatıcısından alınmalı, kamera ve ses kaydı tekniği ile özgün metin tespit edilmelidir. Sonra folklor bilgi ve kuramları ışığında metinler yeniden düzenleme ve yeniden yazmaya tabi tutulmalıdır. Akademik bir bakış açısı isteyen bu çalışmalar daha çok akademik dünyaya hitap etmektedir. Oysa genel okuyucu kitlesi için de onların seviyesine göre geleneksel değerlerimizin yazıya aktarılması bir gerekliliktir. Türk edebiyatı içerisinde derleme çalışmalarını popülist çizgide yapan önemli bir araştırmacı yazarımız vardır.

Tahir Kutsi Makal (1937-1999), halk edebiyatı ile ilgilenen bir yazar ve şairimizdir. Şiir, hikâye, röportaj, gezi, derleme, deneme ve inceleme kitapları kaleme almıştır. Konumuz açısından önemli olan yanını burada vurgulamak gerekir. Halk bilimi ve halk edebiyatı incelemelerini içeren kitapları olan Makal, özellikle âşık edebiyatı alanına ilgi duyuyordu. Türk edebiyatının birçok önemli âşığını gençlere tanıtmış, İstanbul'da Âşık şöenleri düzenlemiştir. Halk edebiyatı ve Âşıklar konusunda konferanslar vermiş, folklor kongrelerine katılmıştır. Âşık edebiyatı üzerine yaptığı çalışmalar şöyle listelenebilir: 1. *Âşık Veysel* (1969, 1973), 2. *Zülfikar Divânî* (1971), 3. *Zaralı Âşık Âdem* (1972), 4. *Karacaoğlu* (1973, 1975, 1977), 5. *Dadaloğlu* (1974, 1975), 6. *Köroğlu* (1976), 7. *Âşık Veysel'in Dünyası* (1982), 8. *Âşık Hasan Dede* (1996), 9. *Pir Sultan Abdal* (1977).

Tahir Kutsi Makal, *Köroğlu* (1976) adlı çalışmada, *Köroğlu Hikâyeleri*'ni yeniden yazma tekniğini kullanarak popüler kültür içerisine taşımıştır. Metin bir bütün olarak okunduğunda görülmektedir ki hikâyede bir modernleştirmeyi gidilmiştir.

Köroğlu kitapta, öncelikle bir âşık olarak alınmaktadır. Bir kahramanlık sembolü olan Köroğlu daha çok koçaklamalarıyla tanınmaktadır. Kitapta not edildiği kadarıyla, *Köroğlu Hikâyeleri* Anadolu'da 24 kol olarak yaşamaktadır. Mahmut Makal, Sivas, Kars, Tokat, Bolu, Erzurum ve Kayseri'de saha araştırması yapmış, derlemelerde bulunmuş, kayıtlar almış, *Köroğlu Hikâyeleri*'ni birçok âşık ve halk hikâyesi anlatıcısından defalarca dinlemiştir. Bu kitabın oluşumunda, Posoflu Âşık Müdâmi anlatımı önemli bir esin kaynağı olmuştur. Kitap bu haliyle, derleme ve kurgu arasında bir noktada durmaktadır.

Tahir Kutsi Makal'ın *Köroğlu* kitabı şu bölümlerden oluşmaktadır:

“Köroğlu Kimdir”, “Köroğlu'nun Adamları”, “Sanatı ve İşlediği Konular”, “Ozanlara Etkisi ve Dili”, “Sevgi Şiirleri”, “Doğa Güzellemelemleri”, “Sosyal Konular”, “Koçaklamalar Kavga Şiirleri”, “Çamlıbel ve Dostları”, “Kır At Üzerine Deyişler” ve “Çeşitli konularda Söylenmiş Deyişler”.

Tahir Kutsi Makal kitabında, aslında Türk dünyasının ortak bir motifi ve bir destan kahramanı vasıfları taşıyan Köroğlu'nu sadece Anadolu varyantları temelinde yeniden yazmıştır. Bu Köroğlu, Anadolu'da XVI. yüzyılda yaşayan ve destan kahramanı ile özdeşleşen halk ozanı olan Köroğlu'dur. *Köroğlu Hikâyeleri*'ndeki temel motiflerden bazıları aynı kalmakla birlikte yazar yeniden yazma aşamasında geneli değil özeli yansıtmayı tercih etmiştir. Bu yönüyle buradaki Köroğlu daha çok yerel özellikler taşımakta, Anadolu sahası gerçekleri metnin içerisine taşımaktadır. Köroğlu'nun destanda kahramanlık vasıfları ön plâna çıkarken, burada, şair ve biraz da eşkıya Köroğlu tipini vurgulamaktadır. Anlatılan Anadolu insanın dilinde, gönlündeki Köroğlu'dur. Köroğlu, XVI. yüzyıl ozanlarından. Asıl adı Ruşen Ali'dir. III. Murat (1574-1595) zamanında yaşamıştır. Osmanlı Ordusu ile birlikte İran Savaşlarına katılmıştır (1577-1584). Köroğlu'nun yaşadığı yer Bolu'dur. Haksızlığa karşı çıktığı, Bey'e boyun eğmediği ve eşkıyalık yapmıştır. Sevgi dolu bir insandır. Güçsüz ve zavallı kimselere yardım etmiş, onların haklarını korumuştur. Hem bir kahraman, hem bir âşık hem de sevginin temsilcisi olmuştur.

Kitabın "Köroğlu Kimdir" bölümünde, Anadolu sahasında Köroğlu mahlasını kullanan farklı farklı Köroğlu'lardan söz edilir. Burada, menkıbe, hikâye ve dstandaki Köroğlu tiplerinden söz edilir. Köroğlu'nun babası, Çamlıbel'e çıkışı üzerinde durulur. At bakıcısı olan babasının gözlerine Bolu Bey'i tarafından mil çekildikten sonra Köroğlu ismiyle ün yapması anlatılır. Menkıbeye göre, Bolu Beyi'nden babasının öcünü almış, ölümsüzlük suyunu içerek ölümsüz olmuştur. Ancak ölümsüzlük suyunu içtiği için halk tarafından asla unutulmasa da kılıcın icad edilmesiyle birlikte Köroğlu ortadan kaybolmuştur.

Hikâyenin bundan sonraki bölümü sözlü kültür içerisindeki anlatılardan epeyi uzaklaşılarak kurgulanır. Neden sonuç ilişkisine bağlı tahkiye geleneği terk edilir. Nazım ve nesir şeklinde ilerleyen kompozisyon Makal'ın kendi üslûp özellikleri ile kompoze edilir. Şiirler tematik olarak tasnif edilerek sanki bir antoloji düzeninde verilir. Ana metin olan hikâye ise "Köroğlu'nun Adamları" başlığı altında dağınık bir formda verilir. Kişilere bağlı olarak motifler hikâyeden bağımsız biçimde ve eksilteli anlatım kullanılarak okurun dikkatine sunulur. Ya da bazı kısımlar tamamen nesir kısmından çıkartılarak şiir bölümüne aktarılır. Örneğin halk hikâyelerinde çok önemli bir motif olan Kır At, burada ayrı bir bölüm olarak sunulmaz, onunla ilgili şiirler bir araya getirilerek bir kompozisyon oluşturulur. Biz Kır atı, Köroğlu'nun şiirleri vasıtasıyla tanır ve severiz.

Tahir Kutsi Makal için kitabında halk hikâye kahramanı Köroğlu'dan çok âşık Köroğlu'nun anlatımı önemlidir. Bu bir yorumdur, seçme işidir. Yazar her ne kadar Doğu Anadolu ve Orta Anadolu bölgelerinde derleme yapmış, hikâyeleri defalarca dinlemiş ve hikâyeyi çok iyi biliyor olsa da tercihini şair Köroğlu'nu anlatmaktan yana kullanmıştır.

Tahir Kutsi Makal, *Köroğlu* adlı kitabıyla geleneksel anlamda sözlü kültür kaynaklarından uzaklaşmış ve hikâyeleri eksilterek, kısaltarak yeniden yazmıştır. Bu yazma uğraşında, mahalli bir dili ve latif bir anlatımı vardır. Folklor ve özellikle türkölere merakı olan yazar, kitabında Köroğlu'nun şiirlerini derlemeyi, onlar üzerine vurgu yapmayı özellikle tercih etmiştir. Okurlarına âşık Köroğlu'nu tanıtmak istemiştir.

KAYNAKÇA

- EKİCİ, Metin (2004), *Türk Dünyasında Köroğlu*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- GARRİYEV, B. A. (2007), *Türk Dünyasında Köroğlu Anlatımları*. (Çev. Fikret Türkmen, Muvaffak Duranlı, Feyzullah Rahmankul). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KAFKASYALI, Ali (2006), "İran Türklerinde Köroğlu Destanları", *Halk Kültürü ve Köroğlu Bilgi Şöleni Bildirileri* 2-4 Kasım 2006. Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi Yayınları, sf. 139-144.
- MAKAL, Tahir Kutsi (2017), *Köroğlu*. İstanbul: Toker Yayınları.
- ÖZTÜRK, Serdar (2006), "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Halk Kitaplarını Modernleştirme Çabaları", *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, 21: ss. 47-72.
- SHAMİL, Ali (erişim tarihi 29.03.2021), "Azerbaycan'da Köroğlu Destanını Derlenmesi", <https://ali-shamil.tr.gg>.
- TÜRKMEN, Fikret (1988), "Köroğlu Hikâyelerinin Yayılma Sahaları ve Menşe Meselesi". *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi*. İstanbul 23-30 Eylül 1985 / *Tebliğler II Türk Edebiyatı*, C. 2, 555-565, İstanbul: Edebiyat Fakültesi; (1985). *EÜ. Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, IV, 9-19, İzmir.
- YILDIRIM, Dursun (1989), "Köroğlu Destanının Orta Asya Rivayetleri". *Milli Folklor*, 4: 10-12.

РЕЗЮМЕ
ПЕРЕДАЧА УСТНЫХ КУЛЬТУРНЫХ ПРОДУКТОВ НА ПИСЬМЕННЫЕ КУЛЬТУРНЫЕ
ПРОДУКТЫ: КОРОГЛУСКОЕ ВЫРАЖЕНИЕ ТАХИРА КУЦИ МАКАЛА

С. Дилек Ялчин Челик
Университет Хаджеттепе, Турция

Короглу - это повествование, созданное в области устной культуры. Повествования Короглу являются общим культурным наследием всех тюркских мировых литератур. Например, в тюркском мире Центральной Азии между народами Туркменистана, Узбекистана, Таджикистана, Черного Калпакистана, Казахстана, в регионе Кавказа, Азербайджана, Армении, Грузии, Абхазии, Дагестана, Осетии и Чечни, среди народов, проживающих в Кумук, арабские и анатолийские турки, а также на Балканах, Короглу, чтобы общаться с народами турецкого происхождения. Эта эпическая / народная сказка, веками жившая в отделе устной культуры, была перенесена в среду письменной и электронной культуры в рамках требований и потребностей эпохи. Это важно для продолжения культурной памяти народов.

В рамках этого заявления будет объяснен процесс переноса историй Короглу из турецкого поля в письменную культурную среду. Для этого будет обсуждаться повествование Тахира Махмута Макала Короглу. Здесь процесс переписывания истории Короглу Тахиром Куци Макалом будет проанализирован в интертекстуальном контексте. Здесь Тахир Куци Макал сосредоточится на процессе переписывания истории Короглу с использованием интертекстуального метода.

Ключевые слова: *Короглу, Тахир Куци Макал, эпос, народный роман, интертекстуальность, переписывание.*

SUMMARY
TRANSFER OF ORAL CULTURAL PRODUCTS TO WRITTEN CULTURAL PRODUCTS:
KOROGLU EXPRESSION OF TAHIR KUTSI MAKAL

S. Dilek Yalçın Çelik
Hacettepe University, Turkey

Koroglu is a narrative produced in the area of oral culture. Koroglu narratives are found as a common cultural heritage in all Turkic world literatures. For instance, in the Turkic world of Central Asia, between the peoples of Turkmenistan, Uzbekistan, Tajikistan, Black Kalpakistan Kazakhstan, in the Caucasus region, Azerbaijan, Armenia, Georgia, Abkhazia, Dagestan, Ossetia, and Chechnya, among the peoples living in Kumuk, Arabian and Anatolian Turks and in the Balkans, the Koroglu narratives with the peoples of Turkish origin are seen. This epic / folk tale, which has been living in the oral culture department for centuries, has been transferred to the written culture and electronic culture environment within the framework of the requirements and needs of the age. This is important for the continuation of the cultural memories of the nations.

Within the scope of this statement, the process of transferring "Koroglu" stories in the Turkish field to the written cultural environment will be explained. For this purpose, Tahir Mahmut Makal's "Koroglu" narrative will be discussed. Here, Tahir Kutsi Makal's process of rewriting the story of "Koroglu" will be analyzed in an intertextual context. Here, Tahir Kutsi Makal will focus on the process of rewriting the story of "Koroglu" using an intertextual method.

Key words: *Koroglu, Tahir Kutsi Makal, epic, folk novel, intertextuality, rewriting*

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞİMAL-QƏRB BÖLGƏSİ ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN
ANTONİMLƏRİN MƏNA NÖVLƏRİ

Sadıqova K.R.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Azərbaycan dilinin şimal-qərb bölgəsi şivələri dedikdə Oğuz, Şəki, Qax, Zaqatala, Balakən bölgəsinin şivələri nəzərdə tutulur. Həmin şivələrin leksikasında forma və məzmunca söz qruplarından olan antonimlər (əksmənalı sözlər) özünəməxsus yer tutur.

Məqalədə Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrində işlək olan antonimlərin ifadə etdiyi məfhumlar insanın iş fəaliyyəti, həyat təzi və ətraf aləmi ilə bağlılığına əsasən məna növləri baxımından qruplaşdırılmışdır.

Açar sözlər: şimal-qərb bölgəsi şivələri, antonim, əksmənalı sözlər, məfhumlar, əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər.

Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrinin leksikasında əks mənalı sözlər - antonimlər özünəməxsus yer tutur. Antonimlər üçün səciyyəvi xüsusiyyət yalnız əksmənalılıq deyil, həm də müxtəlif fonetik şəkillə, bir-biri ilə əlaqəsi olmayan kök morfemlərlə ifadə olunmasıdır. “Antonim dedikdə inkarlıq şəkilçilərini əlavə etməklə ifadə olunan sadəcə qarşılaşdırma yox, kəmiyyət, keyfiyyət, zaman, məkan və s. məzmunlu müxtəlif köklü sözlərin qarşı-qarşıya qoyulma ilə əks mənə ifadə etməsi başa düşülməlidir. Deməli, antonim termini əks mənalı müxtəlif köklü sözlər üçün xarakterikdir” [3, s.80].

Antonimləri ifadə etdiyi mənə və ya məzmun etibarilə qruplaşdırmaq mümkündür. Yəni istər ədəbi dildə, istərsə də dialektlərdə işlənən “antonimlərin ifadə etdiyi məfhumlar insanın iş fəaliyyəti və onu əhatə edən ələmə qarşı münasibətilə əlaqədardır” [2, 37]. Bu cəhətdən Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrində işlək olan antonimlərin aşağıdakı mənə qruplarına təsadüf edilir:

1.İnsanın iş fəaliyyəti ilə əlaqədar məfhumları ifadə edən antonimlər: *Əjgeyin* “işsiz, boş, asudə” – *başidumux* (Ş.) “başı qarışıq, məşğul”, *çəpəllix* “pintilik” – *uzdannux* (Zaq.) “təmizlik”, *midix* “astagəl, çox ləng iş görən” – *təntix* (Ş.) “tələskən”.

Dozay (Ş.) “key, avam” – *otucu* (Ş.) “bici”. – *Yeganə çox dozay qızdı*; – *Cəfər çox otucu adamdı* (ADDL, 383).

Bununla yanaşı Oğuz, Qax rayon şivələrində insanın iş fəaliyyətini əks etdirən **feillərlə** ifadə olunan əksmənalı sözləri müşahidə etmək mümkündür:

Vaydaqəhər “hər şey haqqında çox fikirləşən, düşünən, hər şey üçün narahat olan” – *vayıs // vayıs* (Ş.) “araqarışdıran, sözgəzdiren, hər cür pisliliyə səbəbkarlıq edən”. – *Honçu çətindi, çox vaydaqəhər adamdı*. – *Allah va:yisin evi:n yıxsın*. Bu cür antonimlər məhz insanın özü və ya onun iş fəaliyyətini əks etdirən məfhumlarla bağlı olur.

Kırtıdamax (Oğ.) “yun ipin çıxıntılarını sürüb hamarlamaq” – *xışımlamax* (Oğ., Ş.) “əzmək, əzişdirmək”. – *Gör nətə:r xışımnıyır, surfa:n* (Ş.).

2.Təbiət hadisələri ilə əlaqədar məfhumları bildirən antonimlər: *çisəx* (Oğ.) “narın yağış” – *şiravan* (Zaq.) “güclü yağış”, *nifrin* (Q.) “soyuq” – *şaqqama* (Zaq.) “isti, od kimi”, *curcur* “durur” – *qimil* (Q.) “bulanıq” mənalılarında bölgə şivələrində işlək olan antonimlər təbiət hadisələri ilə əlaqədar məfhumları ifadə edir.

3.Zamanla əlaqədar məfhumları ifadə edən antonimlər: *Ertədən // ərtdən* (Ş.) “səhər tezdən, sübh tezdən, sübhdən” – *ilkindi* (Ş., Oğ., Zaq., Q.) “axşamüstü, günbatan vaxtı”, *gejdən* (Ş.) “səhər tezdən” – *ilkindi* (Ş., Oğ., Zaq., Q.) “axşamüstü, günbatan vaxtı”, *obaş* (Ş., Zaq.) “tezdən, sübhdən” – *ilkindi* (Ş., Oğ., Zaq., Q.) “axşamüstü, günbatan vaxtı”, *ülkərdəğan* (Oğ.) “payızın əvvəli” – *ülkərbatan* (Oğ.) “payızın axırı”.

İmsekdən get, gəti də (Zaq.) (ADDL, 234); – *Öydə olginən, ilkindi vaxdı sizə gələcəgəm* (Zaq.) (ADDL, 233).

4.Məkanla əlaqədar anlayışları ifadə edən antonimlər: *Bidiy* (Q.) “xam yer, əkilməmiş sahə” – *şirək* (Zaq.) “şumlanmış yer”, *qırıc* (Zaq.) “daşlı, susuz yer” – *sucux* (Zaq., Q.) “sulu yer”.

5.Əlamət, keyfiyyət bildirən antonimlər: *alacalı* “rəngbərəng” – *siyato*: (Ş.) “berrəng, saya”; *alacalı* “rəngbərəng” – *ağcavaz* (Ş.) “ağtəhər”, *curumud* “büzülmüş” – *kalyar* (Q.) “tamam yetişməmiş, dəyməmiş (meyvə)”, *curumud* (Q.) “büzülmüş” – *şaqav* (Q.) “yetişməmiş, kal”, *dişdəmə* (çay) (Ş.) “şit” – *salma* (çay) “şirin” (Ş.), *əncərri* “gözlə, yaraşıqlı” – *muğdusa* (Ş.) “çirkin, xoşagəlməz”, *xoryat* (Bal.) “çirkin, kifir” – *uftan* “qəşəng, gözəl”, *maşu* “gözəl” – *xiləpli* (Bal.) “çirkin”, *pasalax // posalax* “gödəkboylu” – *hulay* (Oğ.) uzunduraz, *uftan* (Zaq., Q., Bal.) “qəşəng, gözəl” – *idimsiz* (Ş., Zaq.) “çirkin (adam)”, *ornaç* (Q.) “ucaboy, ucaboylu” – *qanda* (Q., Bal.) “qısaboylu”, *sulğar* (Bal. - Tülü k.) “uzun, hündür, uzundraz” – *qanda* (Bal.,) “qısaboylu”, *zolatay* (Q., Bal.) “iri, nəhəng” – *carcur* (Bal.) “kiçik” mənalıdakı antonimləri keyfiyyət və ya əlaməti bildirir.

Ümumiyyətlə, “antonim qoşalığının yaranması üçün əlamət və keyfiyyət bildirən sözlərin çox mənə imkanına malik olmaq xüsusiyyəti də əsas amillərdən biridir” [4, s.45]. Bu baxımdan şimal-qərb şivələrində də antonim qoşalıqlar, əsasən, sifətlərin əsasında formalaşır və isimlərin əks mənalılığı sifətlərlə müqayisədə daha məhduddur. Sifət, ilk növbədə, əşyanın əlamətini bildirir. Əşyanın əlamətini bildirən sifətlər ədəbi dilimizdə olduğu kimi şivələrdə də üstünlük təşkil edir.

6.Hal-vəziyyət bildirən antonimlər: *xuylanmax* (Ş., Q.) “həyəcanlanmaq – *toxdamax* (Ş.) “özünə gəlmək, sakitləşmək”, *oçalmax* (Zaq., Q.) “sağlamaq” – *naçaxlamax* (Zaq.) “xəstələnmək”.

Aşağıda verilmiş antonimlər də mənə baxımından hal-vəziyyəti ifadə edən feil və ya frazeoloji birləşmələrdən ibarət cütlüklərə aiddir:

Əfil-əfil əsmək (Ş.) “tir-tir əsmək” – *toxdamax* (Ş.) “özünə gəlmək, sakitləşmək”. – *Ciyim qorxusunnan əfil-əfil əsirdi*; – *Hindi birəz toxdiyitdilər*.

Börtdamax (Q.) “pörtmək, qızarmaq (istidən)” – *əvazimax* (Q.) “rəngi qaçmaq, solmaq, soluxmaq”. *Daralmax* (Ş.) “kəmhövsələ, narahat olmaq” – *toxdamax* (Ş.) “özünə gəlmək sakitləşmək”. – *Bəyax ürəyim dara:rdı, həyədi birəz toxdamışam*.

Lopalandırmax “alovlandırmaq” – *tasası yatmax* (Ş.) “sakitləşmək”. – *Onun işi məni lap lopalandırır* (ADDL, 337); – *Da: heş nə dimer, bir əz tasam yatıtdı*.

Tasalanmax (Ş.) “ürəyi sıxılmaq, ürəyi darıxmaq, istilik gəlmək” – *sənmax* (Ş.) “sakitləşmək, özünə gəlmək”. – *Bəyax çox pis idim, ürəyim yaman tasalanırdı; – Uşax hələ hindi-hindi özünə gəlir, bir əz səntdi elə bil*.

Beləliklə, nəinki ədəbi dildə, o cümlədən şivələrdə işlənən antonimlərin ifadə etdiyi məfhumlar insanın iş fəaliyyəti, həyat tərzı və ətraf aləmi ilə bağlı olduğundan onları məna növləri baxımından da qruplaşdırmaq mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. – Bakı: Şərq-Qərb, 2007. 568 s.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. – Bakı: Şərq-Qərb, 2007. 192 s.
3. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. – Bakı: Maarif, 1987. 308 s.
4. Rzayeva K.Çoxmənalılıq və onun digər leksik-semantik kateqoriyalarla əlaqəsi haqqında // S.M.Kirov adına ADU-nun elmi əsərləri, dil və ədəbiyyat seriyası, 1977. № 5, s.44-48.

РЕЗЮМЕ

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ВИДЫ АНТОНИМОВ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В СЕВЕРО-ЗАПАДНЫХ ДИАЛЕКТАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Садыгов К.Р.

Азербайджанский Государственный Педагогический Университет, Азербайджан

Под диалектами северо-западного региона азербайджанского языка понимаются диалекты Огузского, Шекинского, Гахского, Загатальского, Балаканского районов. В лексике этих диалектов антонимы (противоположные слова) из словесных групп занимают особое место по форме и содержанию. В статье понятия, выраженные антонимами, употребляемыми в северо-западных диалектах азербайджанского языка, сгруппированы по типам значений в зависимости от активности, образа жизни и связи человека с окружающим миром.

Ключевые слова: диалекты северо-западного региона, антонимы, противоположные слова, понятия, слова, обозначающие знаки и качества.

SUMMARY

SEMANTICAL TYPES OF ANTONYMS USED IN THE NORTH-WESTERN DIALECTS OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Sadigov K.R.

Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan

The dialects of the north-western region of the Azerbaijani language mean the dialects of Oguz, Sheki, Gakh, Zagatala, Balakan regions. In the lexicon of these dialects, antonyms (opposite words) from word groups have a special place in form and content. In the article, the concepts expressed by the antonyms used in the north-western dialects of the Azerbaijani language are grouped in terms of types of meanings according to the person's activity, lifestyle and connection with the world around him.

Key words: dialects of the north-western region, antonyms, opposite words, concepts, words denoting signs and quality.

EXPRESSION OF WORDS OF GRATITUDE IN COMMON TURKIC LANGUAGES

Salkynbay A.B., Anuarbekova A.A.

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan

Annotation. This work provides information on the peculiarities of the use of words of gratitude in the Turkic languages. People usually use words of gratitude in different situations. In particular, both in the Kazakh and Turkish languages, these words are associated with Allah. The name of Allah is mentioned almost everywhere, helping people to pray and console themselves with this in difficult situations. By the nature of the use of words of gratitude, peculiar classifications have been developed.

Key words: *prayers, features of prayers, applause, epic tradition, folklore.*

From the time mankind began to live as society prayers and curses are an important part of the kinds of oral narrative. They form its facade. To the good or evil encountered in human relations sometimes there is a need to answer with words, such as prayer or curse.

Prayers – well-wishers are stereotypes. Prayers have the most distinct nature of surrender, faith and hope. It's their motive. Often, it is said in return for a favor seen. The person who is going across the street is beautiful and it is celebrated with good words and well wishes about it. Common today in Ancient Turkish with the word applause welcomed «blessing, liking, praising» a name derived from the verb. Applause in Turkish has also been derived from words such as «Do not pray to Allah for the sake of one» prayers were often referred to in primitive times, during magic. In prayer, besides words, a number of bodily actions are resorted to:

«Evvelâ Tanrı sen (işimi) rast getir, (işimi) rast getirirsen ben buradayım; dilediğim dileği yine ver, büsbütün kısırlaşmış kısrağa yavru ver; iyi Tanrı, geniş Tanrı, cömert Tanrı, bey Tanrı! Evvelâ Tanrı gök yaratmış, ondan sonra yer yaratmış. Birinci /ilk önce/ Tanrıya sığınayım, ikinci Muhammed'e sığınayım. Birine biz kul olduk, birine de ümmet olduk. Üçüncü, Tanrım, dört yara, yüz yirmi dört peygambere sığınayım...»

«First, God, you come across (my work), if you come across (my work), I am here; give again what I want, give the offspring to the completely neutered mare; good God, broad God, generous God, Mr. God! First God created the sky, then he created the Earth. First seek refuge in God, and second Muhammad. To one, we became slaves, and to one, we became a nation. Third, God, four wounds, and I seek refuge with one hundred and twenty-four prophets...» [1]

This is usually the form of kneeling and opening hands to the sky. Sometimes the eyes closed, the body is gently moved back and forth or left to right. Hands and chin lift up, pray with eyes deep into the sky, we think it is a form of conduct that is kept alive as the balance of the heavenly faith. Prophet Muhammad prayers are known as a hadith: «Some people pray in prayer with their eyes set on the heavens let them give up or Allah will blind them».

His actions are blatantly forbidden. The actions displayed during the prayer depend on the intensification, but there are different shapes for various religions which can be able to do.

In the religion of Islam, prayers are encouraged by verses and hadiths. The Prayer is mentioned in the verse. The coming of prayer in the following verses clearly pointed to its significance and to whom it would be done.

«Kullarım, sana benden sorarlarsa, şüphesiz ki, ben (onlara çok) yakınım. Bana dua edince, dua edenin dileğini kabul ederim. O halde onlar da benim davetime gelsinler ve bana inansınlar (imanlarında devamlılık gösterecekler) ki doğruya erişmiş, saadete kavuşmuş olsunlar» (5-Bakara Suresi, 186. Ayet)

«And if my servants ask you about me, I am near. When you pray to me, I accept the prayer's wish. So let them come to my call and believe in me, so that they may be guided and successful» (5-Surah Baqarah, 186. Verse)[2]

«Allah'ı bırakıp kıyamete kadar kendisine cevap veremeyecek ve onların yaptıkları dua ve yalvarışdan habersiz bulunan şeylere tapandan daha sapık, daha şaşkın kim vardır?» (6-Ahkaf Suresi, 5. Ayet)

«Who is more astray and more confused than one who worships, besides Allah, that which cannot answer him until the day of resurrection, and is unaware of their prayer and supplication?» (6-Surah Ahqaf, 5. Verse)

No precaution can prevent the fate of Allah, but prayer is useful to anything that has landed and will land. Prayer meets him as trouble descends; they fight each other until judgment day. Their prayers are based on time, events and situations.

We can sort a few of them out as follows:

- Prayers in history and literary texts;

- Prayers about natural events;
- Prayers about life.

I. Prayers in history and literary texts

Prayers in history and literary texts are important in the book of Dede Korkut, a fundamental work of Turkish and Kazakh culture. At the end of many stories, Dede Korkut appears and prays. For example, Uruz Big's Prisoner Boy with the Boiler Big Son ends with this prayer. «Yöm vereyim hanum: Yirlü kara tagun yıkılmasın, Kölkelüçe kaba ağacın kesilmesün, Kamın akan görklü suyun kurımasın, Kanatların uçı kırılmasın, Kâdir seni namerde muhtac itmesün, Çapar iken ağ boz atun büdrimesün...»

Let's also note that in the Kazakh and Turkish epic tradition, prayer reading was also important. The epic poet, while performing his art, would place prayer in appropriate places, which would rather be before the epic began to tell. Here, an example of a prayer estimated to have been written in the XV century:

Let's pray for health first, for health!

Let's pray for good, for goodness sake!

Let's pray for the state, let's pray your government!

Let us pray to friendship, my enemy na!

Let's pray good luck, good luck!

May your work be with you.

We ask Hak to keep the table open!

People who don't like you, a thousand and a half!

Instead of black moles on their faces, let the red sky be herpes!

II. Prayers related to natural events. They are sung in rhymes

1. Prayers for rain

We always fainted from hunger.

We're broke with thirst.

We're on a thorn.

Amen amen amen!

2. Prayer read when the moon appears

I saw the moon, Allah.

Amentu billah.

Whatever sins I have,

Forgive me, Allah.

III. Prayers about life

When a favor is seen, it is said, but it is also expressed when desires are made. Prayers and wishes of separate importance in Kazakh and Turkish folklore are sometimes sung in the form of rhymes and lullabies. Some of these diverse prayers include:

1. Prayer at lullabies

Aldi-aldi, my white baby,

Lie in the white crib, baby!

Don't cry, my baby, don't cry,

Let me bite the bone.

Baikutan's tail

Let me tie it.

Aldi-aldi, my white baby,

My sheepskin hat,

Although bad for people,

My favorite white baby! [3]

1. Rhyming prayers read in bed before sleep

I lay down to my right,

I said Bismillah.

I turned to my left,

I built a fortress from Nur

I took refuge in my Subhan [4]

2. Prayers read for the child to walk

Yürümeyi geciktiren çocuk, ayın ilk Cuma gününden başlamak için üst üste üç hafta boyunca kollarından tutulur, ileri geri sallanır ve aşağıdaki kelimeler söylenir:

İzin ver Allah'ım,

Yavrum yürüsün.

*Selâlar verilsin,
Çocuğum yürüsin*

3. Fire prayer (in rhyme form):

*Bismillahirrahmanurrahim.
Yaktım seni Hak için,
Yan Muhammed aşkına.
Nârın nûr olsun.
Tütünün asüman çıkısın.*

4. Prayers recited during the test (in rhyme form):

A student who enters the test, in order for his test to pass easily, puts a pin in the door before entering and says the following prayers through it.

5. Wish for dough

The woman kneading the dough sings the following rhyme to make her dough swell:

*Adım Eşe,
Hamurum coşa.
Ben gelmeden,
(İ)leğenden aş. [5]*

Form and meaning features of prayers

1. Prayers can be said for almost every person, and usually cries like Allah, or My Lord are brought to the head. The prayers that a person says for himself are a prayer to Allah:

Allah, save me from this adversity.

God help you.

My Lord, make my grave bountiful, and make a path to Paradise.

2. Prayers, rather, are said to the second and third parties. These prayers are words that are said with very sincere feelings and are the equivalent of the kindness seen.

Allah give me the chance to achieve a success.

Allah give me the chsnce to have a baby.

3. There are also prayers that are said without a favor. It is also possible to pray for people who are loved and want to be happy. For example, a person who is addicted to alcohol or any drugs, such as heroin, marijuana, morphine, to get rid of it: Let Allah be your helper!

A convict to get out of prison:	May Allah save him, May God grant you patience.
For a soldier's thesis:	May Allah grant you safe and sound travel.
When approached by a working person:	Good luck.
For a student:	Give you the convenience of Allah. God bless the mind.
For a newly opened workplace:	May Allah bestow good profits.
For the newlyweds:	May Allah be happy and happy.

Such prayers sung in the form are some of them. These examples can be replicated further, depending on age, work, and situation.

3. Prayers are short and simple expressions, and they are usually in canonical sentences.

May Allah give according to his heart.

Heaven be your place.

Let the stove burn.

4. Some are measured and rhyme.

Bless your age, bless your head.

5. The dilemma can be said in the form of trilogy and quatrain.

Allah forbid your hand.

(Bless) your tongue from lies...

Long life like water.

Let it be the fall of the wedding.

Have a son, a daughter.

6. Some prayers are performed with verbal arts such as taşbih and contrasts.

Black brow, olive eyes

*White-faced, truthful,
Silk hair, bronze wrist,
Be clean-hearted.*

7. Prayers, whose main purpose is to be said for the good of people, are divided into two parts: life and the hereafter. Those related to life, body organs (face, eyes, mouth, heart, feet, legs, hand-arm.), disease-health, wedding, holiday, property, mother, father and relatives are related.

*Don't let me see your bitter face.
May Allah not show what hunger is.
May God give health to your parents.
May Allah show the face of the son.
May Allah grant you what you have.
Don't let your hands see the trouble.
Don't let your eyes get wet.
How many holidays you will see!
Let January be all right.
Be a neighbor with your son and daughter.*

You have many offspring. In matters of religion and the hereafter, the following kinds of prayers are also given:

*Be one of the righteous servants of Allah.
Let not Allah separate faith from the Qur'an.
May Allah give the wealth of faith.
May Allah have mercy on you from the fire of Hell.*

There are some prayers that are in the appearance of a curse. These are rather words that are said during child caresses and express compassion.

*Don't let break your hand,
Don't let blind your eyes!*

REFERENCES

1. Abdulkadir INAN, Shamanism in History and Today-Materials and Research, Ank., 1972, p. 139 and 142.4.
2. Celâl YILDIRIM, Quran Meâl ve Tafsiri, Ist., 1982, p. 28. 6. Celâl YILDIRIM, a. g. e., p. 503.
3. Âmil ÇELEBİOĞLU, Turkish Lullabies Treasure, Ist., 1982, p. 47. 15.
4. Kadir PÜRLÜ, Sivas Karalar Village Nursery Rhymes, Riddles, Mani and Prayers, TFD, 1986/1, Ank., 1986 p. 276-277.
5. Nail TAN, Measured Words in Our Folklore, Ist., 1986, p. 67-68.

XÜLASƏ

ORTAQ TÜRK DİLLƏRİNDƏ ŞÜKRANLIQ SÖZLƏRİNİN İFADƏ OLUNMASI

Salkınbay A.B., Anuarbekova A.A.

Əl-Farabi ad. Qazaxıstan Milli Universiteti, Qazaxıstan

Bu əsər türk dillərində şükranlıq sözlərinin istifadəsinin xüsusiyyətləri barədə məlumat verir. İnsanlar ümumiyyətlə müxtəlif vəziyyətlərdə şükranlıq sözlərindən istifadə edirlər. Xüsusilə həm qazax, həm də türk dillərində bu sözlər Allahla əlaqələndirilir. Allahın adı demək olar ki, hər yerdə xatırlanır, insanların dua etmələrinə və çətin vəziyyətlərdə bununla özlərini təsəlli etmələrinə kömək edir. Minnətdarlıq sözlərinin istifadəsi xüsusiyyətinə görə özünəməxsus təsnifatlar hazırlanmışdır.

Açar sözlər: *dualar, duaların xüsusiyyətləri, alqışlar, epik ənənə, folklor.*

РЕЗЮМЕ

ВЫРАЖЕНИЕ СЛОВ БЛАГОДАРНОСТИ НА ОБЩИХ ТУРЕЦКИХ ЯЗЫКАХ

Салкынбай А.Б., Ануарбекова А.А.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан

В этой работе представлена информация об особенностях употребления слов благодарности в тюркских языках. Обычно люди используют слова благодарности в разных ситуациях. В частности, как в казахском, так и в турецком языках эти слова ассоциируются с Аллахом. Имя Аллаха упоминается

практически везде, помогая людям молиться и утешать себя этим в сложных ситуациях. По характеру употребления слов благодарности разработаны своеобразные классификации.

Ключевые слова: молитвы, особенности молитв, аплодисменты, этическая традиция, фольклор.

BƏDİİ MƏTNLƏRDƏ QOŞMALARIN POETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Səfəraliyev Ə.S.

Gəncə Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Qoşmaların poetik mahiyyəti onların mənalara uyğun təkrarlanmada özünü göstərir. Onların poetikası ardıcıl inkişaf edən homogen sintaktik konstruksiyalarda və paralel vahidlərdə də müşahidə olunur. Məqalədə göstəriləni kimi, biz bədii mətnlərdəki fərqli semantik cəhətlərin xüsusiyyətlərini araşdırmağa çalışmışıq. Kimi qoşması bir cümlədəki nitq elementlərini müqayisə, bənzətmə, oxşarlıq baxımından əlaqələndirir. İlə qoşması isə sintaktik konstruksiyalar arasındakı təkrarın məzmununu poetikləşdirir.

Şeir dilində qoşmanın əvvəl və sonra işlədilməsinin əsas funksiyası təkrarlama yolu ilə zaman anlayışının ritorikasıdır. Qoşma və bağlayıcılar nitq elementlərini aktualıq və münasibət dərəcələrinə əsaslanan qrammatik funksiya əsasında birləşdirir.

Açar sözlər: bədii mətnlər, qoşmaları, poetik səciyyə

Qoşmalar cümlədə qrammatik-sintaktik əlaqə yaradılmasına xidmət edir. Eyni zamanda qoşmaların sintaktik konstruksiyalar daxilində ardıcılıqla təkrar işlədilməsi ilə ritm, ahəngdarlıq və emosional təsir yaradılır. Qoşmalar cümlədə hər hansı bir üzvə qoşulmaqla funksionallıq daşıyır. Qoşmalar qoşulduğu sözün müəyyən hallarda idarə olunmasında iştirak edir və həmin sözlə birlikdə bir cümlə üzvü kimi işlənir. Eyni zamanda qoşmalara qrammatik şəkilçilər də qoşula bilər: “Mənim söhbətim sənə *ilədir*”, “Bildirçinin bəyliyi də *kimidir*”, “Ah eylədiyim sərvə-xuramanın *üçündür*”, “Danışanların onun *kimiləridir*” və s.

Qoşmaların poetik xüsusiyyətlərini aşağıdakı məna mühitində görmək olur:

Kimi qoşması. *Kimi* qoşması cümlədaxili nitq elementlərini müqayisə, bənzətmə, oxşarlıq anlayışı üzrə əlaqələndirir. Bu xüsusiyyət *kimi* qoşmasının qrammatik funksiyasına aiddir. *Kimi* qoşmasının vasitəsi ilə poetizm yaradılması məqamında da müqayisə, bənzətmə və oxşarlıq *kimi* qoşmasının bu kimi mənalara qabarıqlaşdırır, obrazlaşdırır, emosionallaşdırır. Cümlədə ardıcıl işlənən *kimi* qoşmasının yaratdığı ritm və ahəngdarlıq həmin anlayışları bir daha cilalayır və onu poetikləşdirir. *Kimi* qoşması cümlədə ardıcıl işlənərək bədii təyin kimi təkrar olunur. Təkrar elementlər artdıqca onun məna mühiti, obrazlaşdırıcı təsiri və poetizmi də artır:

Kimi qoşması cümlədə ardıcıl həmcins üzlərin arasında bədii təyin kimi işlənir:

Nə gördü, hovuz başında bir ceyranmisal qız əl-üzünü yuyur. Dünyada misli-bərbəri yoxdur. Qaşları kaman *kimi*, kirpikləri ox *kimi*, gözləri qan pıyaləsi *kimi*, sifəti on dörd gecəlik ay *kimi*, burnu hind fındığı *kimi*, dişləri mirvari *kimi*, dodaqları şəhər düşmüş qızılqul yarpağı *kimi*, sinə Səmərqənd kağızı *kimi*. [2, 69]; Eyvaz Çəlibelə gələndən bəri Nigar xanımın ürəyi yerinə gəlmişdi. Qoç Koroğlu *kimi* bir ər yanında, Eyvaz *kimi* oğul bir yanında, dəlillərdə ki gözünün qabağında [5, 142].

Kimi qoşması həmcins xəbərlərə aid olan üzlərin tərkibində tərz-hərəkət zərfi vəzifəsində təkrarlanır:

Dəlilər, xanımlar Koroğlunun elə Qırata sığramasını gördülər. Qırat yel *kimi* əsdi, quş *kimi* uçdu. Gədiklər keçdi, bellər əsdi, yoxuşlar qalxdı, enişlər endi, bir neçə gündən sonra Təkə-Türkmana çatdı. [5, 125].

Kimi qoşması paralel tipli müstəqil cümlələrin tərkibində işlənərək ritm və ahəngdarlıq yaradır:

Koroğlu dönüb Nigara baxdı. Gördü vallah Nigar bir haldadı, bir haldadı ki, alma yanaqlar Səmərqənd kağızı *kimi* ağarıb. Ala gözlər bahar buludu *kimi* dolub [5, 149].

Kimi qoşması mətdə daxili ardıcıl və paralel cümlələrdə işlənərək bədii informasiya intensivləşmə yaradır:

Girəm meydana *ər kimi*

Durram qabağda *nər kimi*

Düşməni boydan *xər kimi*

Qaçırtmaz meydandan *məni*. [5, 137]

Görə və ötrü qoşmaları. *Görə* və *ötrü* qoşmaları qrammatik funksiya üzrə nitq elementlərini aidiyyət və münasibət mənalara əsasında əlaqələndirir. Qrammatik əlaqəyaradıcılıqda *görə* qoşması yönük halın, *ötrü* qoşması isə çıxışlıq halın idarəediciliyində iştirak edir. Bu bağlayıcıların vasitəsi ilə poetikliyi isə onların müxtəlif sintaktik konstruksiyalarda təkrarlanma yolu ilə bədii informasiya yaradılmasından ibarətdir.

Görə qoşması cümlə daxilində ardıcıl olaraq səbəb zərfliliyi vəzifəsində çıxış edən həmcins üzlərin aralığında işlənərək təkrar olunur, cümlədə səbəb məzmununun ritmikliyində və ahəngdarlığına xidmət edir:

- Sən ona təşəkkür elə!

- Üç gün səninlə bu otaqda qaldığına *görə*?

- Yox- dedi, - məni ölümdən qurtardığına *görə*, o qiyamətdə məni yeddi-səkkiz kilometr qucağında gətirib bura çıxardığına *görə*... [3, 127]. *Görə* qoşması ayrı-ayrı cümlələrdə işlənib cümlələrarası ritm və ahəngdarlığı bədii informasiyaya çevirir: -Nə üçün onun arvadına həsəd aparırsan? Gözəl olduğuna *görə*?

-Yox, -deyə qız sakit ifadə ilə cavab verdi.- Həqiqi kişi olduğuna *görə* [3, 128].

Ötrü qoşması da *görə* qoşması kimi ardıcıl sintaktik konstruksiyların tərkibində ardıcıl təkrarlıqla işlənərək cümlə ritminin və ahəngdarlığının canlanmasını təmin edir: - Ay arvad, dedi, - nə hövsələ-hövsələ deyib durmusan, hövsələm nə gəzir? Bu boyda yolu kimdən *ötrü* vurub gəlmişəm? *Uşaqdan ötrü*! Yoxsa mənim bu vədə burda nə ölümüm var? [6, 483].

Zaman bildirən əvvəl, sonra qoşmaları. Qrammatik cəhətdən bu qoşmalar çıxışlıq halın idarəsi ilə əlaqədar işlənir. Linqvistik poetizmdə isə bu qoşmaların başlıca funksiyası təkrarlanma yolu ilə zaman anlayışının ritorikləşdirilməsindən ibarətdir. Odur ki, bəzən cümlədə *sonra* və *əvvəl* qoşmalarından əvvəl çıxışlıq hallı söz işlənməyə də bilər. Ancaq həmin qoşmalardan əvvəl çıxışlıq hal anlayışının ifadəsi cümlənin ümumi məzmununda əks olunur. *Əvvəl* və *sonra* qoşmalarının sintaktik konstruksiyalarda ritoriklik yaratmasını aşağıdakı nümunələrdə müşahidə etmək olur:

Sonra qoşması cümlə daxilindəki sintaktik konstruksiyalarda ardıcıl işlənir:

[Kərbəlayı Nəsir]. Mən özüm bisavadam, amma kitabda yazılanlardan oxuyubdurlar, mən də eşitmişəm, müsəlman padşahları bir yerdə şəhər salanda ilk əvvəlcə hamam tikdirmişlər, ondan *sonra* karvansara, ondan *sonra* məscid. [6, 277]; Həsən kişi ha gözlədi, kəhər atdan məktub gəlmədi. *Sonra* Əfrayılın qara kağızı gəldi. *Sonra* İsmayılın qara kağızı gəldi. *Sonra* İsrəfilin qara kağızı gəldi. [6, 463]; Uşaqlar əvvəl o məktubları aparıb yerinə çatdırırdılar, ancaq *sonra* gördülər ki, o məktublar Əlişin arvadının heç vecinə deyil. [6, 507].

Günlərin bir günü camaat başa düşdü ki, Əlişin bir gözü şüşədi. *Sonra* başa düşdülər ki, Əlişin başı deyəsən, o söz... *sonra* da başa düşdülər ki, Əlişin tutması var, tutanda ürəyi gedir. [6, 502]; *Sonra* o sol axurdakı ata yaxınlaşdı. Bu at uzuncaydaq, çəkmə sağrılı, nazik ortalı bir at olmuşdu. Əli ilə atın üzünü, gözünü, yalını, sağrısını tumarladı. Ondan *sonra* sağ tərəfdəki atın yanına qayıtdı. [5, 30].

İlə qoşması. *İlə* qoşması qrammatik cəhətdən adlıq və yiyəlik haldakı sözlərlə işlənib birgəlik, vasitəlilik anlayışının ifadəsinə xidmət edir. *İlə* qoşması, həmçinin sintaktik konstruksiyların arasında təkrarlıq məzmununu poetikləşdirir. Cümlədə əsas etibarlı ilə vasitəli tamamlıq vəzifəsində çıxış edir. *İlə* qoşmasının yanaşdığı təkrarlarda da ritm və ahəngdarlıq onu ritorikləşdirir və poetik vasitəyə çevirir. *İlə* qoşmasının adlıq və yiyəlik hallarla təkrarlıq üzrə işlənərək poetik vüsət yaratmasına dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar:

Adlıq haldakı sözlə işlənməsi:

Söylə görüm, bir mənə

Cib doludurmu pul *ilən*?

Gəl sənə mən qız verim

Nə işin vardır dul *ilən*. [4, 253]

Yiyəlik haldakı sözlə işlənməsi:

[Hacı Nuru şair]. Sən mülkədersən, sənə lazım idi ki, əkdirəydin, biçdirəydin və dövlət qazanaydın, amma sən əbəs yerə özünü saldın qalmaqala, durdun *onun ilə*, *bunun ilə* döyüşməyə, xalqın dalınca yaman sözlər danışmağa [1, 34].

NƏTİCƏ. Qoşmaların poetiklik xüsusiyyəti onların mənalarına müvafiq olaraq təkrarlanma üzrə baş verir. Qoşmaların poetizmi də ardıcıl işlənən həmcins sintaktik konstruksiyalarda və paralel vahidlərdə müşahidə edilir.

Məqalədə kimi, *görə*, *ötrü*, *əvvəl*, *sonra* və s. müxtəlif mənə çalarlı qoşmaların xüsusiyyətlərini bədii mətnlər üzərində araşdırmağa çalışdıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundzadə M.F. Əsərləri. 3 cildə, I c., Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 296 s.
2. Azərbaycan nağılları, 5 cildə, I c., Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 360 s.
3. Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, I c., Bakı, Avrasiya-Press, 2005, 280 s.
4. Hacıbəyli Ü. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I c., Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 408 s.
5. "Koroğlu" Azər.SSR EA nəşr., Bakı, 1959, 508 s., tərt: M.H.Təhmasib, red: H.Arslı
6. Rövsən R. Nəfəs. Kitablار kitabı. (Şeir, nəsr, esse), Bakı, Qanun, 2006, 760 s., red: M.Qarayev, R.Ramizoglu.

РЕЗЮМЕ
ПОЭТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ СОЕДИНЕНИЙ В ЛИТЕРАТУРНЫХ ТЕКСТАХ
Сафаралиев А.С.

Гянджинский государственный университет, Азербайджан

Поэтический характер суффиксов проявляется в повторении в соответствии с их значениями. Поэтика союзов наблюдается также в последовательно развивающихся однородных синтаксических конструкциях и параллельных единицах. Как и в статье, мы попытались изучить особенности разных смысловых оттенков в художественных текстах по, с, до, после и т. д.

Союз Кими связывает элементы речи в предложении с точки зрения сравнения, аналогии, подобия. Соединение с также поэтизирует содержание повторения между синтаксическими конструкциями. Основная функция союза до и после в лингвистической поэзии - риторика концепции времени посредством повторения.

Прилагательные и союзы соединяют элементы речи на основе грамматической функции на основе значений релевантности и отношения.

Ключевые слова: художественные тексты, суффиксы, поэтические особенности.

SUMMARY
POETICAL CHARACTERISTICS OF CONJUNCTIONS IN LITERARY TEXTS
Safaraliyev A.S.

Ganja State University, Azerbaijan

The poetic nature of suffixes is manifested in repetition in accordance with their meanings. The poetics of alliances is also observed in consistently developing homogeneous syntactic constructions and parallel units. As in the article, we tried to study the features of different semantic shades in literary texts on, from, before, after, etc.

Word *kimi* connects the elements of speech in a sentence in terms of comparison, analogy, similarity. Linking with also poeticizes the content of repetition between syntactic constructs.

The main function of the linking words before and after in linguistic poetry is the rhetoric of the concept of time through repetition. Adjectives and conjunctions connect elements of speech based on grammatical function based on relevance and relation values.

Key words: literary texts, suffixes, poetic features

ORXON – YENİSEY KİTABƏLƏRİNİN JANRI HAQQINDA ELMİ MÜBAHİSƏLƏR
Şərifova S.Ş.

AMEA-nın N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan

Xülasə. Orxon Yenisey abidəsinin janrı haqqında bəhs edərkən, müxtəlif fikirlərin özünü göstərməsinin şahidi oluruq. Tədqiqatçılar abidədə xalq şeiri ritminin və “vəznli mənzumələrin” olması (F.E. Korş) amilini vurğulamışdılar. Bununla yanaşı, kitabəni “kiçik ədəbi bir əsər” (Vəsfi Mahir Qoçatürk), “ortaq türk tarixi qəhrəmanlıq poemaları” (İ.V. Stebleva), “epitafiya” və ya “məzar ədəbiyyatı”, “qəbiristanlıq poeziyası” (S.E. Malov), “ayrıca janr”, “nəsr mətnləri” (V. Jirmunski), “əfsanələşdirilmiş tarix” (Əhməd Kabakçı), “vəznli nəsr” (Əmin Abid), “adi nəsr” (A. Şerbak), “məzar poeziyası” (Ə. Rəcəbov, Y. Məmmədov) kimi adlandırılması müşahidə edilir. Tofiq Hacıyev isə kitabəni “bədi-i-sənədli qəhrəmanlıq dastanları” hesab edərək, onları bir-birini tamamlayan trilogiya biçimində yazılmış əsər kimi qəbul etmişdir.

Orxon-Yenisey kitabələrinin mətnləri tədqiqatçılar tərəfindən bir mənalı qarşılanmamışdı. Məsələn, akademik İsa Həbibbəyli dastan ənənəsindən qaynaqlanan nəslrlə nəzmin üzvi şəkildə əlaqələndirilməsi prosesinin Orxon-Yenisey abidələrində özünü göstərməsi amilini vurğulamışdır. İ.V. Stebleva “VI-VIII əsrlər türklərin poeziyası” adlı kitabında Qədim Türk yazılı abidələrini “poeziya” adlandırmışdır. V. Jirmunski kitabəni nəsr mətnləri, A. Şerbak isə nəsr əsəri kimi dəyərləndirmişdir. Orxon-Yenisey kitabələri nəslrlə nəzmin qarışığı kimi özünü büruzə verir ki, bu da türk dastançılığında özünü qabarıq şəkildə göstərmişdir. Orxon-Yenisey abidələrinin şeir mətni (İ. Stebleva) kimi tədqiq edilməsinə baxmayaraq, epitafiya nümunəsi, dastan, salnamə, hekayə, mənsur roman, mənsur povest və s. kimi janrlarda təqdim edilməsi, həmçinin ədəbi nümunə olmaları daim vurğulanmışdır. Orxon-Yenisey abidələri epitafiya nümunəsi kimi qəbul edilməməlidir. Orxon-Yenisey kitabələri müxtəlif janrların janr xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirmiş tarixi-sənədli mənsur romandır.

Orxon-Yenisey kitabələri kimi mənsur romanın mövcudluğu Şərq İntibahı dövründə məzmun romanların yaradılmasına şərait yaratmışdır.

Açar sözlər: *Orxon-Yenisey kitabələrinin etnik mənsubiyyət problemi, Orxon-Yenisey kitabələri bədii əsər və tarixi sənəd kimi, Orxon-Yenisey kitabələrinin kompozisiyası, Orxon-Yenisey kitabələrinin nəsr janrlarına aid edilməsi, Orxon-Yenisey kitabələrinin nəzm janrlarına aid edilməsi, Orxon-Yenisey kitabələrində nəsr və nəzmin qarışıqlığı*

Giriş. Orxon-Yenisey kitabələrinin tapılmasının XVII əsrin sonu - XVIII əsrin əvvəllərinə təsadüf etməsinə baxmayaraq, müasir dövrümüzdə də kitabələr elmi cəmiyyətin diqqət mərkəzindədir. Orxon-Yenisey kitabələrinin dilinin araşdırılması, müasir türk dilləri ilə müqayisəli şəkildə tədqiq edilməsi, kitabələrin janrı haqqında müxtəlif fikirlərin formalaşması abidələrin elmi əhəmiyyət kəsb etməsinin göstəricisidir. “Orxon-Yenisey abidələri”, “Orxon-Yenisey kitabələri”, “Orhun yazıları”, “Ötükən Türk Kitabələri”, “əski türk yazıtları”, “Orxon-Yenisey yazıtları”, “qədim Türk runi[k] yazıları” və s. adlandırılmış Orxon-Yenisey kitabələrinin janrı ətrafında müxtəlif fikirlərin irəli sürülməsi maraq kəsb etdiyi kimi bu problemin hələ tam həllini tapmadığının da şahidiyik. S.Y. Malovun Yenisey kitabələrini “epitafiya” və ya “məzar ədəbiyyatı”, V.M. Jirmunskinin Orxon abidələrini “ayrıca janr”, F. Korşun Orxon-Yenisey abidələrinin mətnində “vəznli mənzumələrin” olmasını, Əmin Abidin “vəznli nəsr” üslubunun olmasını, T. Hacıyevin “bədii-sənədli qəhrəmanlıq dastanları”, V. Osmanlının “daş salnamə” və s. olması kimi fikirlərini səsləndirmələri özünü göstərmişdir. Orxon-Yenisey kitabələrindəki mətnləri şeir nümunəsi kimi təqdim etmiş İ.V. Stebleva abidələri qəhrəmanlıq dastanları kimi də təqdim etmişdir.

Orxon-Yenisey kitabələrinin etnik mənsubiyyət problem. Alimlər tərəfindən türk abidəsi kimi müəyyənləşdirilmiş Orxon-Yenisey kitabələrinin ilk yazılı ədəbi bədii əsər olması fikri ilə elm adamları, tədqiqatçılar razılaşırlar. Bu kitabələrin qeyri-türk xalqlarına aid edilməsi sayəsində çoxsaylı cəhdlərə baxmayaraq, mətnin Çin variantının mövcud olması Orxon-Yenisey kitabələrinin runik mətnlərini deşifrə etməyə imkan verdi. Bu baxımdan, ədəbiyyatşünaslıqda türk xalqlarının əldə olan ən qədim yazılı abidəsi olan Orxon-Yenisey kitabələrinin ilk yazılı ədəbi-bədii nümunə olması haqqında irəli sürülmüş iddialar maraq kəsb edir.

Eyni zamanda, Orxon-Yenisey kitabələrinin müəyyən bir qrup türk xalqları mirasına aid olub olmaması sualı açıq qalmaqdadır. Əksər elm adamları Orxon-Yenisey kitabələrinin ortağ türk bədii irsi olmaları ilə razılaşırlar. İsa Həbibbəyli Orxon-Yenisey kitabələrini qədim dövr Azərbaycan ortağ yazılı ədəbiyyatı örnəyi kimi təqdim etməsi ədəbiyyatımızın qədimliyi və zənginliyinə dəlalət edir: “Orxon-Yenisey abidəsində xalqımızın da ortağ taleyi və ümidləri öz əksini tapmışdır. Bundan başqa, Orxon-Yenisey abidələrində ifadə olunmuş ümumtürk bədii təfəkkürünün formalaşmasında Azərbaycan oğuz-türk düşüncəsi də iştirak edən əsas tərəflərdən biridir. Hətta diqqətlə nəzər salınsa, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları ilə Orxon-Yenisey yazılı mətnləri arasında yaxınlıq tapmaq, leksik-sintaktik paralellər aparmaq mümkündür. Bütün bunlara görə, Orxon-Yenisey abidələri həm də qədim dövr Azərbaycan ortağ yazılı ədəbiyyatı örnəkləri hesab oluna bilər.” [6]

Digər tərəfdən, bir qrup alim Orxon-Yenisey kitabələrinin müəyyən türk xalqları ailəsinə aid qrupa aid olmasını konkret şəkildə ifadə edir. Məsələn, Əmin Abidin qələmə almış olduğu “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi” kitabında “Orxon abidələrindəki kitabələr mövzu etibarilə oğuzlardan bəhs edən” bədii mətnlər kimi təqdim edilmişdir.

Orxon-Yenisey kitabələrinin özündə zəngin materialı əxz etdirməsi səbəbindən onun ilk yazılı əsər olmaması faktı da tədqiqatçılar tərəfindən vurğulanmışdır. Xarici və azərbaycan tədqiqatçıları tərəfindən Orxon-Yenisey kitabələrinin bir ilk olmaması, bu abidələrin müəyyən təcrübə əsərləri olması, ondan əvvəl də yazı və mədəniyyətin formalaşması kimi amillərinə nəzər salınmışdır. Xarici türkologiyada, yəni xarici türkoloq mütəxəssisləri tərəfindən birmənalı mövqe formalaşmışdır ki, Orxon-Yenisey kitabələrinin yaranması zamanı türk xalqları arasında inkişaf etmiş mədəniyyət, o cümlədən ədəbiyyat mövcud olmuşdur. P.M. Melioranski Orxon-Yenisey kitabələrinin birdən-birə yarana bilməməsini qabardaraq qeyd etmişdir ki, “bela imlaya malik olan bir əlifba birdən-birə yaradılmır; onda, deməli, yazı türklərə nisbətən qədimlərdən artıq məlum idi və onlar bunun üzərində lazımi ciddi-cəhdlə məşq etmişdilər”. [14, s. 46-47] A. Bombacı Orxon-Yenisey kitabələrinin əhəmiyyətini vurğulayaraq, Göytürk imperiyasından bizə gəlib çatmış “ədəbi yadigarlar” kimi dəyərləndirmişdir: “Bu yazılar qədim Göytürk imperiyasından bizə gəlib çatmış yeganə ədəbi yadigarlardır, bunlar, başqa ədəbi formaların da mövcudluğuna şübhə yeri qoymur”. [12, s. 192]

Azərbaycan elmi dairələrində də əsaslı bir mövqe formalaşmışdır ki, Orxon-Yenisey kitabələrinin məzmun və janr xüsusiyyətləri onu göstərir ki, kitabə çoxəsrlik ədəbi inkişafın nəticəsidir, bu baxımdan da, daha qədim ədəbi nümunələrin axtarışının davam etdirilməsi mütləqdir.

Orxon-Yenisey kitabələri bədii əsər və tarixi sənəd kimi. Orxon-Yenisey kitabələrinin tədqiqatçılar tərəfindən bədii əsər, şifahi ədəbiyyat nümunəsi kimi təqdim edilməsi özünü göstərməkdədir. Rus alimi

L.N. Qumilyov kitabənin bədii əsər kimi yazılmasına münasibətini bildirmişdir: “mətnin özü ədəbi bir əsər kimi nəzərdə tutulub yazılmışdır”. T. Hacıyev Orxon-Yenisey kitabələrini müəllifi bəlli olan bədii əsər kimi təqdim etmişdir: “...kitabələr konkret müəllifi olan bədii əsərdir və bu əsər müəllif dilindən söylənir”. [10, s. 33]

İsa Həbibbəyli Orxon-Yenisey abidələrini ədəbiyyat baxımdan əhəmiyyət kəsb etməsini dəyərləndirmişdir: “Ədəbiyyat baxımdan da Orxon-Yenisey abidələri ümumtürk xarakteri daşıyır. Türkiyə ədəbiyyat tarixlərində Orxon-Yenisey abidələri ümumiyyətlə, türklərin qədim dövlətçilik və azadlıq ruhunun bədii ifadəsinin əsəri kimi qiymətləndirilir”. [6] Mühərrəm Ergin abidə, tarix hesab etdiyi Orxon-Yenisey kitabələrini “Türk ədəbiyyatının ilk şah əsəri” [7, s. 7] kimi dəyərləndirməsi daş abidələrin əhəmiyyətini bir daha təsdiq edə bilər.

Orxon-Yenisey kitabələrinin sənədlilik xüsusiyyəti bir çox alimə abidəni salnaməyə aid etməsinə səbəb olur. T. Hacıyev Orxon-Yenisey kitabələrini epitafiya çərçivəsinə sığışdırmamış, kitabələri salnaməyə aid etmişdir: “Adətən salnamələrdə, müstəqil tarixi-elmi məlumatlarda hadisələr 3-cü şəxsin dilindən təsvir olunur. Burada isə hadisələr 1-ci şəxsin dilindən söylənir. Bu da bədii əsərin yazılış tipidir”. [10, s. 32] Tofiq Hacıyev Orxon-Yenisey kitabələrini salnamə adlandırırsa da, sonra fikrini təkzib edərək yazır: “...dünya mədəniyyətinin bu təcrübəsi də var ki, tarixi məlumatın dürüst və təfərrüatlı olması da abidənin elmi-tarixi yazı, sadəcə salnamə olması demək deyil”. [10, s. 29] Salnamə dedikdə, biz Orta əsrlər ədəbiyyatının ən qədim təhkiyə növlərindən biri yaddaşımda canlanır. Salnamə müəllifin şəxsən şahidi və ya iştirakçısı olduğu tarixi olayları ardıcıl şəkildə əks etdirir. Tofiq Hacıyevin qeyd etdiyi kimi 3-cü şəxsin dilindən söylənilir.

Orxon-Yenisey kitabələrinin kompozisiyası. Orxon-Yenisey kitabələrinin tədqiqi zamanı tədqiqatçılar tərəfindən kitabələrdə bədii əsərlərdə mühüm əhəmiyyətə malik olan süjet və kompozisiya anlayışlarının tədqiq edilməsi maraq kəsb edir. Orxon-Yenisey kitabələrində süjetin mərhələlərinin, kompozisiyanın ünsürlərinin xüsusiyyətlərinin özünü necə göstərə bilməsi ədəbiyyatşünaslıq baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatçılar bu əhəmiyyəti nəzərə alaraq, Orxon-Yenisey kitabələrində kompozisiyanın ünsürlərini tədqiq etməyə cəhd etmişdilər. Azərbaycan türkoloqu, professor Elməddin Əlibəyzadə Orxon-Yenisey kitabələrinin kompozisiya quruluşuna malik olan, başlanğıcı, davamı, sonluğu olan əsər kimi təqdim etməsi də maraq doğurur. E. Əlibəyzadə Mogilyan xanın-Bilgə xanın dilindən deyilmiş, Yolluqtəkin tərəfindən yazıya alınmış “Güntəkin kitabəsi”ni bədii əsər kimi dəyərləndirərkən qeyd etmişdir ki, “...bir bədii əsər kimi, kitabənin kompozisiyası, quruluşu, başlanğıcı, davamı və sonluğu vardır. Burada qəhrəman bir sərkərdənin, qısa, lakin mənalı və coşğun həyat yolu, fəaliyyəti, bu qəhrəmanın ilham aldığı tarixi, bir-birilə əlaqəsi dəqiqliklə izlənilir və s.” [2, s. 526] E. Əlibəyzadə Orxon-Yenisey kitabələrində bir-birinə yaxın anlayışlar olan kompozisiya və süjet olmasına toxunsa da, onların kitabələrdə özlərini necə büruzə verməsinə tam aydınlıq gətirməmişdir.

Orxon-Yenisey kitabələrindən bəhs edərkən, onun trilogiya kimi təqdim edilməsinə də rast gəlinir. Bu özlüyündə maraq doğurur. Belə ki, akademik Tofiq Hacıyev Orxon-Yenisey abidələrini təşkil edən “Gültegin”, “Bilgə Kağan” və “Tonyukuk” abidələrini bir-birini tamamladığını, bu baxımdan da, trilogiya təşkil edən “bədii-sənədli qəhrəmanlıq dastanları” kimi təqdim etmişdir. Orxon-Yenisey kitabələrini trilogiya kimi təqdim etmiş akademik Tofiq Hacıyev daha sonra trilogiya adlandırıdığı “Gültegin”, “Bilgə Kağan” və “Tonyukuk” kitabələrini janr tipinə görə eyni müstəviyə qoyulmasına etiraz bildirmiş, onlar arasında fərqlərin olmasını göstərməyə cəhd etmişdir: “...bu üç kitabəni janr tipinə görə eyni müstəviyə qoymaq olmaz. Belə ki, Kül tigin və Bilgə kağan kitabələri bütün janr göstəriciləri ilə uyğun gəlir, ancaq Tonyukuk kitabəsi janr tipinə və ifadə tərzinə görə onlarla üst-üstə düşmür. Hər üçü eyni zaman kəsiyində baş verən və iştirakçıları eyni olan hadisələrdən məlumat verir. İlk baxışdan hətta ifadələrində də uyğunluq görünür. Ancaq birinci ikisi bir, üçüncüsü başqa üslubdadır”. [10, s. 35] Tofiq Hacıyev Orxon-Yenisey kitabələrinin trilogiya olmamasını vurğulamaqla iddia etmiş olduğu fikri təkzib etmiş, Orxon-Yenisey kitabələri eyni bir məqalənin içərisində həm trilogiya, həm dilogiya adlandırmışdır. Trilogiya olmamasını T. Hacıyev belə vurğulamışdır: “...hər iki dastanın başlanğıcında ilk səkkiz sətiri şərikləşdirmiş və bununla da sonrakı nəsilləri aqah etmək üçün tədbir görmüşlər. Bu ustadnamə faktı özü də prinsipcə Tonyukuk kitabəsini bu dilogiyadan – dastanlardan təcrid edir. O bir tərəfdən, “Kül tiqin” və “Bilgə kağan” dastanlarını bağlayan, dilogiyalaşdıran bir tutacaq da var: hər ikisi bir müəllifin, Kül tiqin və Bilgə kağanın bacıları oğlu Yolluq tiqindir. Müəllif öz əsərləri ilə bir-birinin tamamlamışdır. Tonyukuk kitabəsi məzmun və üslubu ilə bu ikiliyin içinə girsə, trilogiya alınacaqdı”. [10, s. 36] Tonyukuk kitabəsinin məzmun və üslub baxımdan “Kül tiqin” və “Bilgə kağan” kitabələrinə daxil ola bilmədiyini vurğulayan T. Hacıyev bu səbəbdən kitabələrin trilogiya yarada bilməməsini qeyd edir.

T. Hacıyev trilogiya adlandırıdığı Orxon-Yenisey kitabələrini sonra dilogiya və salnamə adlandırmışdır. Əvvəlki fikrini, kitabənin trilogiya olmasını təkzib edib, dilogiya adlandırmasını əsaslandırmasına nəzər salaraq: “...məzmununu, dil-üslub-ifadə tərzini nəzərə alaraq, biz Kül tiqin və Bilgə kağan kitabələrini dilogiyadan ibarət tarixi qəhrəmanlıq dastanları, Tonyukuk kitabəsini də salnamə sayırıq”. [10, s. 35] C. Feyziyev “trilogiya” adlandırıdığı Orxon kitabələri arasındakı əlaqəyə diqqəti yönəldə bilməmişdir: “Orxon abidələrinin

(“Kül tiqin”, “Bilgə Kağan” və “Tonyukuk”) bütün mənalarda vəhdəti, əsasən də, ideya məqsədyönlülüyyəinə görə bir-birini izləməsi, getdikcə daha qətiyyətli şəkildə öz məramını diktə etməsi göz qabağındadır”. [1]

Orxon-Yenisey kitabələrinin nəsr janrlarına aid edilməsi haqqında. Orxon-Yenisey kitabələrini tədqiq edən alimlərimiz tərəfindən kitabələrin janrının konkret bir janrla, mənsur roman, mənsur povest, hekayə, salnamə və s. adlandırılması da maraq doğurur. Akademik İsa Həbibbəyli Orxon-Yenisey kitabələrinin mətnlərini sənədli bədii təfəkkürün məhsulu olan, böyük həcmə malik mənsur memuar hekayələr, kiçik həcmə malik olan miniatür mənsur şeir təəssüratı yaradan əsərlər kimi dəyərləndirmiş, konkret olaraq, “mənsur roman” adlandırmışdır: “Orxon-Yenisey mətnləri sənədli bədii təfəkkürün məhsuludur. Məzarların üzərinə bu mətnləri yazanlar həm müəyyən olmuş faktları, hadisələri və şəxsiyyətləri tarixləşdirmiş, həm də baş verən proseslərə özlərinin hiss və həyəcanlarından doğan obrazlı baxışlarını ifadə etmişlər. Orxon yazıları bir qədər böyük həcmə malik mənsur memuar hekayələridir. Kiçikhəcmli Yenisey yazıları isə miniatür mənsur şeir təəssüratı yaradır. İdeya-məzmun və dil-üslub etibarilə bir-birinə çox yaxın olan Orxon-Yenisey yazılı abidələrini bir yerdə mənsur roman adlandırmaq olar”. [6] Mənsur əsərdə danışq dili sərbəst bir şəkildə özünü büruzə verir. Mənsur əsərdə danışq dili bir cümlədən başqa bir cümləyə keçərək, müəyyən bir ahəng qanununa tabe olmadan uzana bilir. Mənsur əsər dedikdə əsasən nəsr şəklində yazılmış kiçik əsər nəzərdə tutulur. Orxon - Yenisey kitabələrinin “mənsur roman” kimi təqdimi maraq kəsb etsə belə, mübahisəyə səbəb ola bilər. Çoxtərkibli janr məzmununa malik olan roman janrı yazılı ədəbiyyatın epik növünün irihəcmli janrı kimi, insanın onu əhatə edən varlıqla müxtəlif əlaqələrini, insan xarakterlərinin mürəkkəbliklərini, həyat hadisələrinin inkişafını, mürəkkəb həyat hadisələrini dolğunluğu ilə əks etdirir.

Akademik İsa Həbibbəyli “Tonyukuk” kitabəsinin tarixi əhəmiyyətinə və janr problematikasına toxunaraq, abidənin janrını “sənədli biblioqrafik povest” kimi dəyərləndirməsi də diqqəti cəlb etməkdədir: “...digər Orxon-Yenisey kitabələri kimi “Tonyukuk” abidəsi də ədəbiyyatşünaslıq cəhətdən az öyrənilmişdir. Özündə bir çox bioqrafik məlumatları yaşadan “Tonyukuk” abidəsi bədii-publisist üslubda yazılmış sənədli biblioqrafik mənsur povestdir”. [5] Orxon-Yenisey kitabələrini, konkret olaraq, “Tonyukuk” abidəsinin mənsur povest kimi təqdimi ədəbiyyatşünaslıqda ilk dəfə özünü göstərmişdir.

E. Əlibəyzadə Orxon-Yenisey kitabələrini epitafiya hesab etsə də, kitabələrin mətnlərində söylənilən hadisələri hekayə adlandırır, bunun da bir janr olmasına toxunur: ““Orxon-Yenisey” mətnləri epitafiyalar, yəni qəbir daşları üzərindəki yazılardır. Bu mətnlər, necə deyirlər, ərzi-haldır, vaxtilə yaşamış, dövrən sürmüş adamlar haqqında, nəsillər haqqında etibarlı, düz sözdür. Onlar ana torpaqda yatanın kimliyi, həyat və fəaliyyəti, şəxsiyyəti, tarixdə rolu, xidməti barədə yığcam məlumatlar verir, hekayələr söyləyir. Bu da, bir növ, janrdır, o dövrün dəbdə olan yazı-yaddaş üsuludur. Adamlar haqqında, ümumilikdə el-oba, xalq haqqında az-çox söz deyir, onları təqdim edir”. [4, s. 514] Əli bəy Hüseynzadə də Orxon abidələrindən bəhs edərkən kitabələrdəki mətnlərdəki hadisələrin hekayə edilməsinə toxunmuşdur: “Bu növ yazılarda türk qövmünün vəqaiyi-tarixiyyəsi, xanların fütühatları... Bilgə xanın vəfatına qədər qayət milli və şairanə bir surətdə hekayə edilir”.

V.M. Jirmunski, A. Şerbak kimi rus alimləri Orxon -Yenisey kitabələrindəki mətnləri poeziya nümunəsi kimi deyil, nəsr mətnləri hesab etmişdilər. Məsələn, V.M. Jirmunski Orxon-Yenisey kitabələrinin mətnlərinin şeir mətni deyil, nəsr mətni olmasına özü belə aydınlıq gətirmişdir: “İ.V. Steblevadan fərqli olaraq mən hesab edirəm ki, Orxon və başqa əski türk runik yazıların mətnləri şeir mətnləri deyil, nəsr mətnləridir”. [15, s. 61] Orxon-Yenisey kitabələrinin bədii əsər kimi mahiyyətini qəti şəkildə inkar edən A.M. Şerbak isə kitabələrin mətnlərinin nəsr olmasına toxunmuşdur: “Abidə mətnləri adi nəsr nümunələridir”. [15, s. 119]

Orxon-Yenisey kitabələrinin nəzm janrlarına aid edilməsi haqqında

Orxon-Yenisey abidələrinin tədqiqatçılar tərəfindən şeir, nəzm örnəkləri hesab edilməsində konkret, yekun nəticənin olmaması diqqətdən yayınmır. Orxon Yenisey abidələrinin sadəcə “poeziya” adlandırılması daha çox müşahidə edilir. İ.V. Stebleva Orxon-Yenisey abidələrini “poeziya” adlandırmışdır. İ.V. Stebleva Türk yazılı abidələrini poeziya nümunəsi kimi təhlilə çəkmişdir ki, bu da bir çox həmkarları tərəfindən qəbul edilməmişdir. İ.V. Stebleva orta q türk tarixi qəhrəmanlıq poemaları [13, s. 61] kimi təqdim etdiyi Orxon-Yenisey kitabələrindəki misraları şeir misraları kimi hecalara bölərək, orada ahəngi üzə çıxarmağa cəhdlər etmişdir.

Akademik F.E. Korş Orxon -Yenisey abidələrinin mətnlərini poeziya kimi araşdırmış, türk xalq şeiri ritminin olmasını, türk xalq şeirinin sillabo - tonik nəzəriyyəsinə bu abidəyə əsaslanaraq runik mətnlərə tətbiqinə cəhd etmişdir. [16] Əbülfəz Rəcəbov və Yunis Məmmədov da Orxon-Yenisey kitabələrini daşlar üzərində yazılmış ilk poetik incilər kimi dəyərləndirmişdilər: “Orxon-Yenisey abidələri bütün türkdilli xalqların daşlar üzərində yazılmış ilk tarixi sənədləri, türkdilli ədəbiyyatların zamanəmizə gəlib çatmış ilk poetik inciləridir”. [3, s. 3] A.N. Bernştam da Orxon-Yenisey abidələrində əksini tapmış epitafiyaları poetik əsərlər kimi təqdim etmişdir.

Ədəbiyyatşünaslıqda Orxon-Yenisey kitabələrinin məzar poeziyası adlandırılması faktları ilə üzləşirik. Dörd hissədən, Orxon, Turfan, Yenisey və Talasdan ibarət olan abidə xalqın mənəvi sərvəti kimi dəyərləndirilən kitabələr epitafiya nümunəsi kimi təqdim edilmişdilər. Orxon-Yenisey abidələrinin məzarlıq poeziyası kimi təqdim yalnız Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında deyil, dünya ədəbiyyatşünaslığında da təqdim edilməsi diqqətdən yayınmır. Rus alimi S.E. Malov Orxon-Yenisey abidələrindəki yazıları “epitafiya” nümunəsi hesab etmiş, məzarlıq poeziyası, qəbiristanlıq poeziyası kimi dəyərləndirmişdir: “... bu məzar daş yazıları, onların dili miladi V əsrin məzarlıq poeziyasıdır”.

Vəli Osmanlı isə qədim epitafiyaların Yenisey yazılarında özünü göstərməsinə toxunmuşdur: “Yenisey yazılarının poetikası - qədim epitafiyalarının tipik poetikasıdır”. [11, s. 120] Elməddin Əlibəyzadə qəbirüstü nişangahda, baş daşında və ya sənduqə üzərində kitabə olan “epitafiya” anlayışına aydınlıq gətirmiş, onun bir janr kimi əhəmiyyətini qabarda bilmişdir: “Epitafiya məzar daşları üzərində yazı bizim əcdadlarımızın, ulu babaların düşüncəni kəşf etdiyi, özlərinə məxsus ilkin rəsmi fikir qəlibi olmuş, inkişaf edib ədəbi janr səviyyəsinə yüksəlmişdir.” [2, s. 569-570]

Orxon-Yenisey kitabələrinin məzar poeziyasına aid edilməsini şərti olduğunu xüsusi vurğulamaq lazımdır. Bu, ilk növbədə, Orxon-Yenisey kitabələrinin qəbirüstü yazıları təmsil etməməsi anlayışı ilə bir başa əlaqədardır. Orxon-Yenisey kitabələri dəfn yerlərində, məzarlıqlarda quraşdırılmamışdır, lakin bəngü daş kimi tanınan abidələrdir. Ədəbiyyat tarixçisi Nihad Sami Banarlı Orxon Yenisey abidələrini yazı, dil abidələri hesab etməklə yanaşı ədəbiyyat abidələrindən biri hesab etmiş, “bəngü daşları” olmasını qeyd etmişdir: “Türk dili ədəbiyyatının ilk gözəl və dəyərli verimləri, Göytürklər dövründə yazılan və dikilən bəngü daşlardır... Türk ədəbiyyatının ilk yazılı nümunələri Göy - türklər tərəfindən daşlar üzərinə yazılaraq buraxılmış əsərlərdir... Görək bu bölgədə Yenisey çevrəsində irili-ufaqlı daha bir çox daşlar da, bu daşlar içində yüksək bir dil, tarix, ədəbiyyat dəyəri daşıyanlar bu gün Göy türk kitabələri və ya Orhun abidələri deyilən üç böyük kitabədir”. [8, s. 57] Nizami Cəfərov, Tofiq Hacıyev, Əhməd B. Ərcilasun və digər tədqiqatçılar Orxon - Yenisey kitabələrini “bəngü daşlar (əbədi daşlar)” üzərində olan kitabələr adlandırmışdılar.

Orxon-Yenisey kitabələrində nəsr və nəzmin qarışıqlığı haqqında. Orxon-Yenisey abidələrinin ədəbi növünün, nəzm və ya nəslə yazılmasının müəyyənləşdirilməsi ətrafında mübahisələr kitabələrin elmi ictimaiyyətə təqdim olunduğu vaxtlardan yaranmışdır. V. Osmanlı epitafiya mətnlərinin şəkildə lirik nəsr olması amilinə toxunmuşdur: “Yenisey yazıları - qəbir üstü daşlarının yazılarıdır. Ədəbi dillə desək epitafiyalardan ibarətdir. Bu epitafiyaların mətnləri şəkildə nəsrdir. Fəqət lirik nəsrdir. Onların məzmunu bədiidir. Ahəngi hüznüldür. Eyni zamanda lirikdir”. [11, s. 48] İ. Həbibbəyli Orxon-Yenisey abidələrində nəzmlə nəsrin üzvü şəkildə əlaqələndirilməsinin müşahidə olunması faktına toxunmuşdur: “... Orxon-Yenisey abidələrində də nəzmlə nəsrin üzvü şəkildə əlaqələndirilməsi məqamları müşahidə olunmaqdadır.” [6]

Janr qarışıqlığı nəzəriyyəsi baxımından, Orxon-Yenisey kitabələrinin həm nəzm, həm də nəsr xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən bir janr forması kimi dastan janrına aid olması ilə bağlı tezislər maraq kəsb edir. Orxon-Yenisey kitabələrinin dastana aid edilməsi mübahisəlidir. Belə ki, dastandan fərqli olaraq, Orxon-Yenisey kitabələrinin məzmunu aydın tarixi sənədli xüsusiyyətlərə malikdir. Eyni zamanda, Orxon-Yenisey kitabələrinin dastanlara istinad etmə yolu ilə kitabələrin sinkretik janr xüsusiyyətlərini açmağa cəhdlər maraqlıdır. Q. Rene “türk ədəbiyyatının məlum olan əski abidəsi” kimi qəbul etdiyi Orxon-Yenisey kitabələrini qəhrəmanlıq dastanları kimi təqdim etmişdir: “...bu yazıda Kül tiqinin mədhiyyəsi ilə yanaşı, əski türklərin qəhrəmanlıq dastanları da yerləşmişdir... Kül tiqin və Bilgə kağan kitabələri ədəbi əsərlərdir, Tonyukuk kitabəsi isə tarixi məlumatdır”. [9, s. 120]

Filologiya elmləri doktoru Füzuli Bayat Orxon-Yenisey kitabələrini arxaik dastan adlandırılan epik növdən qaynaqlanmasına toxunaraq kitabələri arxaik dastan adlandırmasının şahidi oluruq: “Qədim türk yazılı abidələrinin yaranmasında dastan təfəkkürünün və üslubunun rolu Orxon-Yenisey yazılarını oxuyarkən, araşdırarkən açıq şəkildə görünür. Belə ki, burada dastan şüurunun savaşı səhnələrinin, təkbətək döyüşlərin təsvir, təqdim təhkiyə üslubunda qorunması daş kitabələri yazanların xalq yaradıcılığı, özəlliklə bu gün arxaik dastan adlandırdığımız epik növdən yararlandıklarını isbat edir”. [4, s. 198]

Nəticə. Yenisey epitafiyaları, Orxon “bəngü daşları” Orxon-Yenisey kitabələrinin Qədim Türk ədəbiyyatının poetikasını araşdıracağı istiqamət kimi diqqəti cəlb edir. Orxon-Yenisey abidələrinin şeir mətni (İ. Stebleva) kimi tədqiq edilməsinə baxmayaraq, epitafiya nümunəsi, dastan, salnamə, hekayə, mənsur roman, mənsur povest və s. kimi janrlarda təqdim edilməsi, həmçinin ədəbi nümunə olmaları daim vurğulanmışdır. Orxon-Yenisey abidələri epitafiya nümunəsi kimi qəbul edilməməlidir. Orxon-Yenisey kitabələri müxtəlif janrların janr xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirmiş tarixi-sənədli mənsur romandır. Oğuz ədəbiyyatının ilk nümunəsi olan Orxon-Yenisey abidələri türk xalqının əzəmətli keçmişini özündə əks etdirməyə qadir olan dəyərli mənbədir. Türk xalqının oyanışı və mədəni yüksəlişini əks etdirən bilən Orxon-Yenisey abidələri müasir nəsllə türkün tarixi keçmişi ilə yanaşı, qədim türk dövlət quruluşu və tarixi səhnəyə çıxması haqqında məlumat verir.

Orxon-Yenisey kitabələri türk ədəbiyyatında roman janrının Avropa ədəbiyyatından daha əvvəl formalaşması və inkişaf etməsini təsdiq etdi. Avropa ədəbiyyatında romanın təşəkkülü M. Servantesin yaradıcılığı və onun qələminə məxsus “Ağıllı zadəgan Don Kixot” və “Persilesin və Sixismundun Səyahəti. Şimali povesti” ilə bağlıdır, türk xalqlarının ədəbiyyatında bu Orxon-Yenisey kitabələrinin yaranması ilə bağlıdır. Orxon-Yenisey kitabələri kimi mənsur romanın mövcudluğu Şərq İntibahı dövründə məzmun romanların yaradılmasına şərait yaratmışdır. Məsələn, XII əsrdə Nizami Gəncəvinin mənzum romanları yaratması bunu təsdiq edir.

Türk xalqlarının milli mənsubiyyətinin, milli şüurunun formalaşmasında əvəzədlməz yer tutması bu abidələrin tədqiq edilməsini aktuallaşdırmışdır. Orxon-Yenisey daş kitabələrinin tarixi yaddaşlardan gələcək nəsillərə ünvanlanması, türk xalqlarının adət-ənənələrini, milli və mədəni xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməsi, ilkin yazılı nümunələrdən biri olması, həmçinin zamanəmizədək gəlib çatmış türkdilli xalqların daş üzərində həkk olunmuş ilk tarixi sənədli yazılı abidəsi kimi daim maraq dairəsində olacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Cavanşir Feyziyev. Orhon yazılı abidələri: dövlətçilik şüuru və siyasi realizm // <https://cavansir.feyziyev.com/bloq/elmi/dovletcilik-shuuru-ve-siyasi-realizm.php>;
2. Elməddin Əlibəyzadə. “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” (ən qədim dövrlər), Bakı, 2009;
3. Əbülfəz Rəcəbov, Yunis Məmmədov. Orxon Yenisey abidələri, Bakı: Yazıçı, 1993;
4. Füzuli Bayat. Əski türk abidələrinin yaranmasında dastan təfəkkürü və dastan üslubu // “Ortaq türk keçmişindən orta q türk gələcəyinə” VI Uluslararası folklor konfransının materialları. Bakı: 25-26 noyabr 2010;
5. İsa Həbibbəyli. «Tonyukuk» yazılı mətnləri türk xalqının qəhrəmanlığına ucaldılmış əbədi abidədi//<https://turkustan.info/2020/04/25/isa-h%C9%99bibb%C9%99yli-tonyukuk-yazili-m%C9%99tnl%C9%99ri-turk-xalqinin-q%C9%99hr%C9%99manligina-ucaldilmis-%C9%99b%C9%99di-abid%C9%99di/>;
6. İsa Həbibbəyli. Ortaq yazılı ədəbiyyat mərhələsi // 525-ci qəzet. 13 noyabr 2017 // https://525.az/site/?name=xeber&duzelis=0&news_id=89505#gsc.tab=0;
7. Müharrem Ergin. Orhun abideleri, 6 baskı, İstanbul: 1980;
8. Nihad Sami Banarlı. Resimli Türk edebiyatı tarixi, 1, İstanbul: 1987;
9. Rene Grousset. Bozkur imparatorluğu, İstanbul: 1993;
10. Tofiq Hacıyev. Orxon-Yenisey abidələri: janr xüsusiyyətləri//Dədə Qorqud, 2004, №1;
11. Vəli Osmanlı. Qədim türk ədəbiyyatı (VI-X əsrlər). Bakı: 2008;
12. Зарубежная тюркология. Древние тюркские языки и литературы. Москва: 1986.
13. И.В. Стеблева. Поэзия тюрков VI-VIII веков. Москва, 1965;
14. П.М. Мелиоранский. Об орхонских и енисейских надгробных памятниках с надписями. Журнал Министерство народного просвещения. IMNP, XVII, 1898, июнь, отд.2;
15. Тюркологический сборник. Москва: 1970;
16. Ф.Е. Корш. Древнейший народный стих турецких племен. СПб., 1909.

РЕЗЮМЕ

НАУЧНЫЙ ДИСПУТ О ЖАНРОВОЙ ПРИРОДЕ ОРХОН-ЕНИСЕЙСКИХ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКОВ

Шарифова С.Ш.

Институт литературы имени Н. Гянджеви НАНА, Азербайджан

По вопросу жанровой природы Орхон-Енисейских памятников озвучены различные мнения. Обращая внимание на ритмичность изложения и связи с устным народным творчеством ряд исследователей считает, что мы имеем дело со стихотворениями в прозе (Ф.Е. Корш, Амид Абид). Другие авторы, отмечают, что надписи - это «небольшое литературное произведение» (Васфи Махир Гочатюрк). Отталкиваясь от содержания и эпического характера повествования ряд исследователей признают эти памятники «общетюркскими историческими героическими поэмами» (И.В. Стеблева), «мифологизированной историей» (Ахмад Кабакчи), «художественно-документальным героическим эпосом» (Т.Гаджиев). Обращаясь к форме закрепления надписей (стела) были выдвинуты теории, относящие надписи к жанру эпитафии или к «кладбищенской поэзии» (С.Е. Малов, А. Раджабов, Ю.Мамедов).

Особое внимание уделено синтезу жанров прозы и поэзии в Орхон-Енисейских памятниках. Академик Иса Хабиббеили подчеркнул, что в Орхон-Енисейских памятниках наблюдается органическое переплетение прозы и поэзии. Примечательно, что большинство авторов ошибочно

относят надписи или к поэзии, не исследуя признаки прозы, или к прозе, не исследуя признаки поэзии. И.В. Стеблева в своей книге «Поэзия турок VI-VIII веков» обозначила эти древнетюркские письменные памятники поэзией. В Жирмунский отнес надписи к прозаическим текстам. Аналогичную позицию занял А. Щербак.

В действительно же, Орхон-Енисейские надписи проявляют себя смесь прозы и поэзии. Это характерно для тюркских эпосов в целом. Кроме того, исходя из особенностей изложения, сюжетной линии, поднятых социально-политических вопросов было бы ошибочным локализовать жаровую природу Орхон-Енисейских надписей малыми жанровыми формами (стихи, эпитафия, рассказы и т.д.).

Орхон-Енисейские памятники представляют собой историко-документальный роман в стихах, сочетающий в себе синтез различных жанров. Наличие подобных романов в стихах в литературе тюркских народов подтверждено Восточным Ренессансом.

Ключевые слова: *проблема этнической принадлежности Орхон-Енисейских надписей, Орхон-Енисейские надписи как произведения искусства, Орхон-Енисейские надписи как исторический документ, композиция Орхон-Енисейских надписей, отнесение Орхон-Енисейских надписей жанрам прозы, отнесение Орхон-Енисейских надписей жанрам поэзии, смешение жанров прозы и поэзии в Орхон-Енисейских надписях.*

SUMMARY

SCIENTIFIC DEBATE ABOUT THE GENRE OF THE ORKHON-YENISEI INSCRIPTION

Sharifova S.Ş.

Institute of Literature named after N. Ganjavi of ANAS, Azerbaijan

When we talk about the genre of the Orkhon-Yenisei monument, we are witnessing the manifestation of different opinions. The monument emphasized the factor of the presence of researchers in the rhythm of folk poetry and "weighty verses" (F.E. Korsh). In addition, the inscription is called "a small literary work" (Vasfi Mahir Gocaturk), "general Turkish historical heroic poems" (İ.V. Stebleva), "epitaph" or "burial literature", "cemetery poetry" (S.E. Malov), "a separate genre", "prose texts" (V. Jirmunsky), "legendary history" (Akhmed Kabakchi), "weighty prose" (Amin Abid), "ordinary prose" (A. Scherbak), "burial poetry" (A. Radjabov, Y. Mamedov). Tofiq Hajiyev considered the book a "fictional and documentary heroic epic" and considered them to be written in the form of a trilogy, complementing each other.

The texts of the Orkhon-Yenisei inscriptions were not unanimously accepted by researchers. For example, academician İsa Habibbayli emphasized that the process of organic connection between prose and poetry arising from the saga is manifested in the monuments of Orkhon-Yenisei. İ.V. Stebleva in her book "Poetry of the Turks of the VI-VIII centuries" called by the ancient Turkic written monuments "poetry". V. Jirmunsky evaluated the inscription as prosaic texts, and A. Shcherbak - as a prose work.

The Orkhon-Yenisei inscriptions manifest themselves as a mixture of prose and poetry, which is characteristic of the Turkish epic. That is, a combination of prose and poetry. The Yenisei epitaphs, the Orkhon "Bangu stones" attract attention as the direction in which the Orkhon-Yenisei inscriptions will study the poetics of ancient Turkic literature. Although the Orkhon-Yenisei monuments were studied as texts of poems (İ.V. Stebleva), epitaphs, epics, chronicles, stories, novels, stories, etc. Orkhon-Yenisei monuments should not be considered as an example of epitaphs.

The Orkhon-Yenisei Inscriptions is a historical-documentary novel of poetry, combining genre features of different genres. The existence of such novels of poetry as the Orkhon-Yenisei inscriptions created the conditions for the creation of meaningful novels of poetry during the Eastern Renaissance.

Key words: *the problem of ethnicity of the Orkhon-Yenisei inscriptions, the Orkhon-Yenisei inscriptions as works of art and historical document, the composition of the Orkhon-Yenisei inscriptions, the assignment of the Orkhon-Yenisei inscriptions to prose genres, the assignment of the Orkhon-Yenisei inscriptions to poetic genres, the mixing of prose and poetry in Orkhon and poetry Yenisei inscriptions*

NİTQİN KOMMUNİKATİV KEYFİYYƏTLƏRİ

Şirinova M.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Məqalədə kommunikasiya proseslərindən biri olan nitq və onun üslubi xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilmişdir. İnsan cəmiyyət üzvləri ilə ünsiyyətdə olmaq tələbatını dil vasitəsilə nitq prosesində həyata keçirir. Nitq isə üslubdan asılı olaraq müxtəlif dil vahidləri ilə reallaşır. Məqalədə, xüsusilə, danışq dilinin morfoloji, sintaktik və üslubi xüsusiyyətləri təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: nitq, kommunikasiya, ədəbi dil, normalar sistemi, danışq dili

Dilin formalaşması üçün təbii şərtlər lazımdır, ancaq dil özü təbii hadisə deyil, birlikdə yaşayan insanların qarşılıqlı əlaqələrində və ünsiyyətləri prosesində yaranır. Dil cəmiyyət üzvlərinin bir-biri ilə ünsiyyət tələbatı olduqda ortaya çıxır. Dil aktualaşdırılır, şifahi və yazılı nitqdə aparılır. Dilin əsas funksiyası ünsiyyət vasitəsi olmaqdır. Dilin köməyi ilə nəslin mənəvi təcrübəsi, biliyi, bacarığı qorunur və ötürülür. Dil düşüncələri, hissləri, duyğuları çatdırmaq yollarından biridir. Dil, onu istifadə edən insanların xüsusiyyətlərini ifadə edir. Dil sosial fenomen kimi təbiətdə çoxfunksiyalıdır. Dilin əsas funksiyaları bunlardır: kommunikativ, informasiya ötürücülük, informasiya toplayıcılıq, duyğusalıq. Kommunikativ funksiya dilin ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət etməsidir. Koqnitiv - dilin düşüncə proseslərindəki rolu, fərdi və ictimai məkanın formalaşması ilə əlaqələndirilir. Dil zehni fəaliyyətin nəticələrini təbliğ edir və əks etdirir. Toplayıcı funksiya ondan ibarətdir ki, dil informasiyanın toplanması və saxlanması vasitəsi kimi xidmət edir. Duygusal - dilin yalnız düşüncələri, fikirləri formalaşdırmağa xidmət etməməsi, eyni zamanda duyğu və hissləri ifadə etmək üçün bir vasitə olmasıdır. Könüllü və ya təsir funksiyası, dil vasitəsi ilə bir insanın müəyyən bir hərəkətə, davranışa təhrik edilməsi ilə əlaqələndirilir. Dil işarələr sistemidir. Dil mövcudluğunun formaları. Dilçilikdə dilə təbii olaraq inkişaf edən işarələr sistemi kimi baxılır. Dil biliyi saxlamaq, əldə etmək, və ötürmək üçün istifadə olunan maddi bir obyektədir. İki növ işarə var: təbii və süni. Təbii əlamətlər fenomen obyektlərindən ayrılmazdır (məsələn, tüstü odun əlamətidir). Süni işarələr şərti xarakter daşıyır, məlumatların formalaşması, saxlanması və ötürülməsi, obyektlərin və hadisələrin təqdimatı və dəyişdirilməsi üçün yaradılır.

Dil işarələri ən mürəkkəbdir, bir vahiddən və ya bunların birləşməsindən ibarət ola bilər. Dil işarəsi hər hansı bir obyekt, keyfiyyəti, hərəkəti, hadisəni bu barədə danışmağa və ya yazmağa başladığında göstərir. Dil əlamətləri ayrı-ayrılıqda mövcud deyil, budaqlı, nizamlı, çox səviyyəli bir sistemin elementləridir, bu sistemin əsas elementləri bunlardır: fonem - morfem - leksem - frazeoloji vahid - söz - cümlə - mətn. Dil vahidləri bir-biri ilə əlaqəlidir və dil səviyyələrində qruplaşdırılır. Bu səviyyələr bir-birinə bağlıdır, ciddi şəkildə sıralanır və dilçiliyin müəyyən bölmələrinin tədqiqat mövzusu rolunu oynayır. Məsələn, fonemlər, səslər → fonetik səviyyə → bölmə "Fonetika"; morfemlər → morfem səviyyəsi → bölmə "Morfolojiya"; leksemlər, sözlər → leksik səviyyə → bölmə "Leksikologiya" və s.

Dil bir neçə formada mövcud olan mürəkkəb bir fenomendir. Bunlara aşağıdakılar daxildir: ümumxalq dili, dialektlər, jarqon, ədəbi dil və s. Dialektlər feodal parçalanması dövründə sabit ərazi birləşmələri zamanı inkişaf etmişdir. Dialektlər yalnız şifahi olaraq mövcuddur, gündəlik şifahi ünsiyyətdə xidmət edir. Hər dialektlərə xas olan bir sıra fonetik, qrammatik və leksik fərqlərə malik olmaları ilə jarqon və ədəbi dillərdən fərqlənirlər. Ədəbi dilimizdə isə dialekt və şivələrdən, eləcə də onların əsasında formalaşmış təşəkkül tapmış xalq danışq dilindəkindən fərqli olaraq hamının qəbul etdiyi nümunəvi normalar vardır. (3, 161)

Ümumi nitq ədəbi dilin pozulması normaları ilə xarakterizə olunan Azərbaycan dilinin formalarından biridir. Jarqon ortaq bir məşğuliyyət, maraqlar vəhdəti ilə birləşən insanların sosial və peşəkar qruplarının nitqidir. Jarqonun spesifikliyi söz ehtiyatında yatır. bir çox sözlər xüsusi məna daşıyır və bəzən ümumi sözlərdən fərqlənir. jarqonlarla ictimai dialektlər arasında tam bərabərlik işarəsi qoymaq düzgün olmazdı. Belə ki, jarqonların başqaları tərəfindən başa düşülməməsi jarqon yaradanların əsas məqsədi olduğu halda, ictimai dialektlərin başa düşülməməsi və ya çətin anlaşılması konkret mövzudan, ixtisasın xüsusiyyətindən asılıdır. İctimai dialektlərin nümayəndələri öz fikirlərini gizlətməyi qarşılarına məqsəd qoymurlar. Bundan əlavə, jarqonlarda ədəbi dil qanunları pozulur. (1, 321)

Gənclik jarqonları daha ifadəli emosional rəngli sözlər yaratmaq üçün bir sözün mənasında dəyişiklik ilə xarakterizə olunur. Azərbaycan dilinin ən yüksək forması ədəbi dildir. Ədəbi dilimiz formalaşmağa başladığı dövrdən ümumxalq dilinin mövcud vasitə və materiallarına əsaslanmış, onların müəyyən hissəsini seçib qəbul etmişdir. Bu zaman ümumxalq dilinin ancaq bir sahəsi deyil, onun bütün quruluşu, yəni səs sistemi, lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu nəzərə alınmış və seçmə əməliyyatı aparılmışdır. (2,18) İnsan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə xidmət edir, iki formaya malikdir: yazılı və şifahi.

İnsan sosial varlıqdır. Onun həyatı digər insanlarla ünsiyyət olmadan mümkün deyil. Ünsiyyət bir çox humanitar elmlərin tədqiqat mövzudur. "Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti" fənninin tədqiqat mövzusu -

nitq ünsiyyəti və ya nitq mədəniyyətidir. Dil və nitqin nisbəti nədir? Dil, məlumatların yaranmasına, saxlanmasına və işlənməsinə xidmət edən bir işarələr sistemidir. Danışiq dili bir ünsiyyət vasitəsi olaraq insanların məişətdə istifadə etdiyi dildir. Danışiq dilin reallaşdırılması olsa da, qanunlarına tabe olsa da, dilə bərabər deyil. Danışiq həmişə zamanla açılır, məkanda reallaşır, təcrübəni əks etdirir, danışanın və ya yazıcının şəxsiyyətinin izini daşıyır, ünsiyyət konteksti və vəziyyəti ilə şərtlənir. Ünsiyyət qabiliyyətinə yiyələnmək hər bir insan üçün lazımdır, çünki həyatın şəxsi, sosial və istehsalat sahəsindəki uğurlar nitqin səviyyəsindən və keyfiyyətindən asılıdır. (4)

Kodlaşdırılmış (normallaşdırılmış) nitqin kommunikativ xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar aiddir:

- ünsiyyətin rəsmiliyi, rəsmi ünsiyyət üçün şərait;
- nitqə hazırlıq.

Normallaşdırılmış nitqin üslub xüsusiyyətləri bunlardır:

- ədəbi normaya uyğunluq;
- yazılı nitq forması ilə böyük əlaqə;
- ümumi başa düşülmə;
- dil vahidləri üçün kiçik bir seçim.

Danışiq nitqinin kommunikativ əlamətlərinə aşağıdakılar daxildir:

- ünsiyyət rahatlığı;
- qeyri-rəsmi ünsiyyət mühiti;
- nitqin hazır olmaması.

Danışiq nitqinin üslub xüsusiyyətləri bunlardır:

- dil vahidlərinin sərbəst istehsalına meyil
- nitq avtomatizmi;
- nitq stereotiplərindən geniş istifadə;
- tutarlılıq (kommunikativliyin ayrılmaz hissəsi kimi vəziyyətə etibar);
- dil vasitələrinin dəyişkənliyi, hərəkətliyi.

Kodlaşdırılmış dil ilə müqayisədə danışiq nitqi var. Dil sisteminin bütün səviyyələrində görünən xüsusiyyətlər: fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərdir.

Danışiq nitqinin fonetik xüsusiyyətləri:

- tələffüzün böyük dəyişkənliyi;
- ərazi tələffüz variantları;
- tələffüz qısalması, səs itkisi (natamam tərz).

Danışiq nitqinin leksik xüsusiyyətləri:

- neytral üslub baxımından sözlər geniş yayılmışdır,
- ümumixalq dil vahidləri;
- yeni sözlərin sərbəst formalaşması (bəzən - "təsadüfi sözlər");
- fərqli üslubi boyalı sözlərin istifadəsi;
- ümumi dildə sözlərin mənasının genişlənməsi.

Danışiq nitqi üçün dilin bir çox morfoloji xüsusiyyətlərinə aşağıdakıları göstərmək olar:

- mürəkkəb rəqəmlərdə qısalma olmaması;

- sifətlərin çoxaltma dərəcəsinin morfoloji üsulunun gəbiş işlənməsi (məsələn, düz-dümdüz, düpbəndüz, düpbələmdüz və s.)

- keçmiş və indiki zaman fəllərindən geniş istifadə
- keçmiş hadisələr haqqında danışarkən indiki zaman məzmunu (məsələn: Dünən gəzirəm parkda, birdən...)

- əvəzliliklərin geniş istifadəsi;
- bağlayıcıların, ədatların geniş istifadəsi.

Danışiq nitqinin sintaktik xüsusiyyətləri:

- elliptik cümlələrin işlənməsi
- sözlərin təkrarlanması (bir hərəkətin, bir işarənin təsir gücünü ifadə etmək üçün)
- yarımçıq cümlələrin geniş istifadəsi;
- ara söz və ara cümlələrin geniş istifadəsi;
- xüsusi danışiq konstruksiyaları (Yaxşı, yaxşı!; Başına dönüm, Allah köməyin olsun! Necə məsləhətdir! və s.)

Ümumxalq dilinin kommunikativ keyfiyyətləri aşağıdakı xüsusiyyətlərlə təmsil olunur:

- danışanın ünsiyyət sahələrinə "ayrı seçkiliksiz" nitqi;
- xüsusi etiket qaydalarının olmaması;
- nitq davranışının funksional və üslub formalarının qarışdırılması;

- digər formalı vahidlərin daxil edilməsi (danışiq nitqi, kodlaşdırılmış dil, peşəkar jargonlar)
- "rəsmi" və təsadüfi formaların olması;
- danışanların nitqində əhəmiyyətli dərəcədə fərdi dəyişkənlik;
- nitq xərclərinə qənaət və sadələşdirmə istiqamətləri;
- ifadənin ünvan sahibinin əhatə dairəsi ilə kommunikativ uyğunsuzluğu və

həmsöhbətlər ilə geribildirmənin pozulması;

Ümumxalq dilinin üslub xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- tanımadığınız şəxslərə "siz" deyərək müraciət etmək;
- ünsiyyət quran şəxsə ünsiyyət çərçivəsində "sən" və "siz" in qarışdırılması;
- nitqin geniş ünsiyyət formaları;
- qısa, yığcam formaların bolluğu;
- nitqdə üslubi işarələnmiş modellərin istifadəsinin pozulması;
- kodlaşdırılmış ədəbi dil (adətən, rəsmi iş tərzinin vahidləri);
- səslərin tələffüzünün aydınlığı, əksər hallarda fərqlilik həddindən artıqdır;
- buraxılışlar, səhvlər, nitqin struktur və semantik pozulması;
- dialoqun qarşılıqlı replikalarının uyğunsuzluğu.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti.
2. Bayramov A., Məhərrəmov Z., İsgəndərzadə M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2015, 236 səh.
3. Süleyman Hüseynov, Elvira Qaracayeva Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. "Elm və Təhsil" Bakı, 2016, 408 səh.
4. Львов С. И. Язык в речевом общении. Москва, 1991.

РЕЗЮМЕ

КОММУНИКАТИВНЫЕ КАЧЕСТВА РЕЧИ

Ширинова М.М.

Сумгаитский Государственный Университет

В статье рассматривается речь как один из коммуникативных процессов и ее стилистические особенности. Человек реализует потребность в расширении общения с членами общества в процессе речи. Речь происходит в широком диапазоне языковых единиц, в зависимости от стиля. В статье анализируются морфологические, синтаксические и стилистические особенности разговорного языка.

Ключевые слова: *речь, общение, литературный язык, система норм, разговорный язык.*

SUMMARY

COMMUNICATIVE QUALITIES OF SPEECH

Shirinova M.M.

Sumgait State University

The article examines speech as one of the communicative processes and its stylistic features. A person realizes the need to expand communication with members of society in the process of speech. Speech occurs in a wide range of linguistic units, depending on the style. The article analyzes the morphological, syntactic and stylistic features of the spoken language.

Key words: *speech, communication, literary language, system of norms, spoken language.*

SOSIALİZM İDEOLOGİYASINDAN DOĞAN MEMORIAL OYKONİMLƏR

Tağıyeva R.İ.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Məqalədə Cənubi Qafqazda rus, erməni, gürcü, Azərbaycanlı bolşevik inqilabçı və rəhbərlərinin adlarının memorial ad kimi azərbaycanlılar yaşayan kənd adlarına verilməsi təqdim olunur. Etnik kodumuz sayılan kənd adlarına bu uydurma adların verilməsi nəticəsində kənd adlarımızın dilimizin passiv fonduna keçməsi göstərilir. Bundan başqa, Azərbaycan Respublikasında 90-cı illərədək kolxoz və sovxoz adlarında

beynəlmiləçilik və sosializm ideologiyasını əks etdirən ktemotonimlərin olması kənd adlarının – oykonimlərin işləkliyinə azaldılmasına gətirib çıxardığı da açıqlanır.

Açar sözlər: memorial oykonimlər, uydurma adlar, inqilabçı, türk mənşəli toponimlər, Azərbaycan türkləri

Elmi ədəbiyyatlarda və ya toponimikaya həsr edilmiş kitablarda uydurma sosializm və beynəlmiləçilik ideyasına uyğun olan yaşayış məntəqəsi adlarının oykonimlərin bir qismi memorial və yaxud memorial-antroponomik oykonimlər kimi təqdim edilir [3, 171]. Memorial adlanan oykonimlərin səciyyəvi cəhətləri odur ki, sovetlər birliyi zamanında milliyyətindən asılı olmayaraq bir sıra bolşevik inqilabçıların, sovet partiya və dövlər rəhbərlərinin adları kənd, qəsəbə, şəhər, kanal və s. coğrafi obyektlərə verilərək onların adlarını əbədləşdirmək məqsədi güdüldü. Məsələn: Kalinin, Kirov, Orconagidze, Şaumyan, Qarayev (Ə.Qarayev) və b. A.Hacıyev qeyd edir ki, memorial oykonimlərin yaranmasının spesifik cəhəti ondadır ki, onlar rəsmi surətdə dövlət ali qanunverici orqanları tərəfindən fərmanla təsbit olunur [60, 73].

Rus, erməni, gürcü və azərbaycanlı bolşevik rəhbərlərinin və inqilabçıların adlarının kənd adlarında əbədləşdirilməsi ilə hər hansı bir etnik-tarixi kənd adlarımız dilimizin passiv fonduna keçirdi. Məsələn: Ulucular-Kuybisev, Ağaxanlı-Nərimanov, Binəqədi-Kirov, Beyləqan-Jdanov, Biləsuvar-Puşkin, Gəncə-Kirovabad, Ağcakənd-Şaumyan, Hacıkənd-Kamo, Suraxanı-Orconagidze və s.

Rus, erməni, gürcü, Azərbaycan bolşeviklərinin adlarını zorakı yolla, rəsmi qaydada torpağın yaddaşına çeviririksə, onda gərək inqilabdan əvvəlki rus mənşəli toponimlər də memorial toponimlər sayılsın. Məsələn: Aleksandrovka, Yelizavetapol, Karyagin, Nikolayevka, Yekaterina və b. Hər iki halda, istər car məmurlarının, istərsə də, rus bolşeviklərinin adları uydurma adlardır. Ərazi ilə o adların heç bir etnik-tarixi bağlılığı yoxdur.

Cənubi Qafqazın hər üç respublikasında bolşevik inqilabçı, partiya və dövlət rəhbərlərinin adlarını əks etdirən yeni oykonimlər yenə də türk mənşəli toponimlərin inzibati-ərazi vahidindən çıxarılması hesabına olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının 1979-cu ildə çap olunan inzibati ərazi bölgüsü kitabında rus, erməni, Azərbaycan, gürcü bolşevik adlarını əks etdirən toponimlər çoxdur. Hətta elə toponimlər vardır ki, bu və başqa formada təkrarlanır. Məsələn: Kirov, Kirovka, Kirovabad, Lenin, Leninabad, İliç, Kalinin, Kalinovka, Şaumyankənd, Şaumyan, Kamo, Orconagidze, Əzizbəyov, Çaparidze, 26-Bakı komissarı Qasım İsmayılov, Xanlar, Xanlar Səfəraliyev, Leninavan və s. [1].

Ona görə də 1990-cı ildə Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa edəndən sonra xalqa, cəmiyyətə yad olan və memorial adlandırılan o uydurma toponimlər unuduldu, tarixin qaranlığında itib batdı.

Sovetlər birliyi zamanında belə adlar-oykonimlər çox olmuşdur. Sovet ideologiyasına uyğun olaraq Gürcüstan, Ermənistan və Azərbaycanda da memorial oykonimlər qeydə alınmışdır.

Qərbi Azərbaycanda da memorial adlandırılan adlar Azərbaycan türk mənşəli toponimlərin ləğv olunması hesabına yaranmışdır: Aşağı Göyləsər-Dmitrov, Böyük Qarakilsə-Kirovakan, Gümru-Leninakan, Qaraçanta-Əzizbəyov, Soyulan-Əzizbəyov, Qızılqoç-Qukasyan, Gərgər-Puşkin, Qulucan-Spandaryan, Yivə-Şaumyan, Yuxarı Kolanı-Qriboedov, Şahab-Mayakovski, Kələki-Qukasavan, Keşkənd-Mikoyan, Böyük Kəpənəkçi-Musaelyan, Çanaxçı-Sovetasen, Əbilkənd-Kalinin, Hacı Nəzər-Kamo, Çalaoğlu-Stepanavan, Molla Dursun-Şaumyan, Sədibağlı-Çkalov və b. [2].

Borçalı ərazisində də Azərbaycan türkləri yaşayan kəndlərdən bir neçəsinə inqilabçıların adları verilmişdir. Məsələn: Çapayev, Ulyanovka, Orconogidze, Şaumyan, Budyonovka və b.

Sovetlər birliyi dövründə Azərbaycanda başqa bir tendensiya da vardı. Belə ki sosializm ideologiyasından doğan uydurma dalar (Bolşevik, Marks, Engels, Maksim Qorki, Kommuna, İskra, Pravda, Komsomol, Telman, Moskva, Lenin, Partiyanın XX qurultayı və b.) kolxoz və sovxoz təsərrüfatlarının adlarına verildi. (Elmi ədəbiyyatda bu adlar ktematonim adlanır.) Kolxoz və sovxozların sayı üç mindən çox idi. Nəticədə uydurma kolxoz və sovxoz adları aktiv işləndiyi üçün etnik kodumuz sayılan kənd adlarımız arxa plana keçirdi, yəni passiv işləndirdi. Kolxoz və sovxoz adları mərkəzi yollardan kəndə tərəf ayrılan yolların qırağında iri reklamlarda əks olunurdu. İş o yerə çatmışdı ki, poçt zərfinin üstünə də təsərrüfatın adı yazılırdı. Məsələn: Balakən rayonu Lenin kolxozu, Zəngilan rayonu Kommuna kolxozu və s.

Qeyd edək ki, kolxoz və sovxozlara ad çatmadığı halda təsərrüfatlar nömrəli rəqəmlərlə adlandırılırdı. Məsələn: Jdanov rayonu bir nömrəli sovxoz, Dəvəçi rayonu üç nömrəli sovxoz, İliç (Babək) rayonu üç nömrəli sovxoz və s.

Kolxoz və sovxozların adları-ktemotonimlər elə kəndin adı ilə adlandırılısaydı, yaxşı olardı. Deməli, məqsəd kənd adlarındakı etnik-tarixi izimizi itirmək imiş. İctimai-siyasi quruluş dəyişməsə idi, beynəlmiləçi bolşevik adlarının əzab-əziyyətini hələ çox çəkəcəydik.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan SSR-nin inzibati ərazi bölgüsü. Bakı:1979, 220 s.
2. Ermənistan SSR-nin inzibati ərazi bölgüsü. İrəvan: 1978, 250 s.

3. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: 1990, 308 s.
4. Hacıyev A. Azərbaycan dilinin onomastik sistemi. Bakı: 1990, 102 s.

РЕЗЮМЕ

МЕМОРИАЛЬНЫЕ ОЙКОНИМЫ, РОЖДЕННЫЕ ИДЕОЛОГИЕЙ СОЦИАЛИЗМА

Тагиева Р.И.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В статье представлены имена российских, армянских, грузинских, азербайджанских большевиков-революционеров и лидеров Южного Кавказа как памятные имена азербайджанских сел. В результате присвоения этих вымышленных имен названиям деревень, которые считаются нашим этническим кодом, показано, что названия наших деревень перешли в пассивный фонд нашего языка. Кроме того, наличие ктемотонимов в названиях колхозов и совхозов в Азербайджанской Республике, отражающих идеологию интернационализма и социализма, до 90-х годов привело к сокращению использования названий деревень - ойконимов.

Ключевые слова: мемориальные ойконимы, вымышленные имена, революционер, топонимы турецкого происхождения, азербайджанские турки.

SUMMARY

MEMORIAL OYKONYMS BORN FROM THE IDEOLOGY OF SOCIALISM

Tagiyeva R.I.

Sumgayit State University, Azerbaijan

The article presents the names of Russian, Armenian, Georgian, Azerbaijani Bolshevik revolutionaries and leaders in the South Caucasus as memorial names for Azerbaijani villages. As a result of giving these fictitious names to the names of villages that are considered to be our ethnic code, it is shown that our village names have passed into the passive fund of our language. In addition, the presence of ktemotonyms in the names of collective farms and state farms in the Republic of Azerbaijan, reflecting the ideology of internationalism and socialism, until the 90s, led to a decrease in the use of village names - oykonims.

Key words: memorial oykonims, fictitious names, revolutionary, toponyms of Turkish origin, Azerbaijani Turks

TÜRK İŞARET DİLİNDE İKONİZM BAĞLAMINDA YER ADLARI

Tözluyurt Z.

Hacettepe Üniversitesi, Türkiye

Özet. Türk İşaret Dili (TİD) ve diğer işaret dilleri sözcük üretimi açısından konuşma dillerinden farklılıklar gösterir. Bu farklılıkların en önemlisi işaret dillerindeki sözcüklerin göstergeleriyle arasında göreceli bir ilişki olmasıdır. İşaret dillerindeki bu göreceli nedenlilik ve söz oluşturma süreci, ikonizm çalışmaları altında ele alınır. Bu yazıda, Türk İşaret Dilindeki yer adlarının dile kodlanmasındaki ikonik işaretler ve bu işaretlerin oluşmasına neden olan belirleyiciler incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Türk İşaret Dili, Yer Adları, İkonizm, Metafor, Metonimi

Giriş. Dilbilimin bir alt alanı olarak *ad bilimi* (onomastic) en genel tanımıyla, özel isimleri gösterilenden ya da kavramdan hareketle inceleyen bilim dalıdır (Vardar 2007: 12). Ad biliminin bir alt araştırma alanı olan *yer adları* (toponymy) ise, kuramsal olarak ad bilimi çalışmaları içerisinde yer adlarını yapı, köken ve anlam olarak incelenmesi olarak açıklanabilir (Eren 1989: 155). Yer adları tarih, kültür, coğrafya ve dilbilim gibi sosyal bilimlerin farklı alanları içerisinde araştırılmaktadır. Dilbilim ve filoloji geleneğinde yer adları genellikle etimolojik (bk. Aydın 2008; Gömeç 2009) ve anlambilimsel açıdan incelenmektedir (bk. Akar 2006). Etimolojik açıdan hem tarihi hem de çağdaş yer adları, köken bağlamında incelenirken; anlambilimsel bakış açısıyla yaklaşılacak çalışmalarda, yer adlarının hangi anlamsal bağlamlarda ortaya çıktığı incelenir. Ancak, konuşma dillerinin sözcük üretme sürecindeki *nedensizlik* (arbitrary) ilkesi düşünüldüğünde, anlambilimsel açıdan yer adları ve gösterdikleri anlamsal alan arasında doğal bir ilişki bulunmayabilir. İşaret dillerinin, konuşma dillerinden farklı olarak gösteren ve gösterilen arasında ikonik bir bağlantısı bulunabilmektedir. (Brennan 1990: 12). Dolayısıyla çoğu yer adı da gösterdiği şehir/bölge/ilçeyle göreceli bir nedenlilik içerir.

Bu çalışmada, eş zamanlı bir bakış açısıyla, Türk İşaret Dilinde (TİD), bulunan yer adları, nedenli işaretlerden yola çıkarak ele alınacaktır. İşaret görselleri için *MEB Türk İşaret Dili Sözlüğü* kullanılmıştır.

1.Türk İşaret Dili. Arık doğal insan dillerinin iki türü olduğunu, bunlardan ilki işitsel-ses yolunu kullanan konuşma dilleri, diğeri görsel-jest yolunu kullanan işaret dilleri olarak ayırmıştır (2016: 7). Dilin bahsedilen iki varyantı da ortak iletişimsel işlevleri yerine getirmekle birlikte, işaret dillerinin konuşma dillerinden farklı olduğu da açıktır; bu farklılık hem iletişimin işlevleri hem de yöntemi bakımındandır. Bu farklılıkların tersine doğal olarak birçok noktası vardır: Ortak iletişimsel işlevleri olan bu iki dil varyantı dilin ortaya çıkış biçimi, doğal dil öğrenme süreci, gramer gibi çok fazla kapsayıcı alanları vardır.

Türk işaret dili ise Oral'ın tanımıyla Türkiye'de bulunan sağır toplumunun kullandıkları ve kendisine özgü dilbilgisi, söz varlığı ve kullanım özelliklerine sahip görsem-uzamsal bir dildir (2016: 71). (TİD'in ayrıntılı bir tarihi için bk. Miles 2000; Zeshan 2002; Akalın 2013, 2014).

İşaret dillerinin diğer doğal dillerden ayıran en büyük farklardan birisi de ikonik yapılarıdır. *İkonizm* tanımlanmasından önce açıklanması gereken iki tanımdan biri *arbitrariness* (nedensizlik), kendine özgü ve öngörülemeyen bir sözcük yapım yöntemidir (Anderson 1985: 4). Nedensizlik en genel anlamıyla, dille ifade edilen kavramların, dış dünyada gösterilenle arasında zorunlu bir ilişki bulunmaması durumudur. Birçok dilde ve özellikle konuşma dillerinde, kök biçiminde bulunan sözcüklerin ve bunun nedeni arasındaki ilişki her zaman merak unsuru olmuştur. "Dilbilimciler, insanın evrimsel gelişiminin daha erken bir aşamasında, ne olduğu bilinmeyen ve bilinen bütün dillerde, bir sözcüğün ne anlama geldiğinin, az sayıda istisna dışında keyfi (nedensiz) olduğu konusunda hemfikirdirler" (Lyons 1977: 100). Ancak konuşma dillerinde yansıma sözcüklerin belirli doğal ilişkilerden kaynaklanan görece bir nedenlilik taşıdığı da bilinmektedir. Konuşma dillerinde yansıma sözcükleriyle sınırlandırılan bu nedenlilik, işaret dillerinin görsel bir dil olmasından ötürü oldukça fazladır. Açı'nı görsel bir ortam aracılığıyla gelişen bir dilin, işitsel bir ortam aracılığıyla gerçekleştirilen diğer herhangi bir dilden daha fazla ikoniklik sergileme eğiliminde olduğu varsayılabilir (2001: 91).

İkoniklik, işaret ve göndergesi arasında bulunan ve potansiyel olarak algılanabilen bir ilişkidir. Bu ilişki, somut veya soyut olabilmektedir. Bazı durumlarda ikoniklik görsel bir taklit olarak yorumlanabilirken, bazen de biçim-anlam arasındaki farklı ilişki tiplerinin tanınmasını gerektirir. Aslında, ikoniklik bir sözcüğü tamamen oluşturan bir sözcük yapım yöntemi değildir. Belli seviyeleri vardır ve bütün ikonik sözcükler, aynı ikoniklik seviyesine sahip değildir. Bazı işaretler tamamen ikonik olmakla birlikte bazıları kısmen ikoniktir.

İşaret dilleri eller, yüz ve vücut tarafından iletildikleri ve gözler tarafından algılandıkları için, belirli mekânsal-zamansal kavramları daha doğrudan bir şekilde yansıtmaya kapasitesine sahiptir. Bu özellik, işaret dillerinin tamamen nedeni ve işaret dilleri arasında benzer olabilecek morfolojik yapıları sahip olmasını sağlar (Lakoff 2005: 301-302). İçinde birçok değişken barındıran ikonizm Miles (1988) ve Bergman'ın (1982) birbirine paralel gelişen sınıflandırmalarına göre üçe ayrılmaktadır. Bergman ikonik işaretlerin analizlerini a) şekil hareketleriyle üretim b) hareket işaretleriyle üretim c) ilişki işaretleriyle üretim olarak üçe ayırmıştır (1982: 5-6). Şekil ve hareket işaretleriyle üretim genellikle somut nesnelerinin gösterimi açısından kullanılan yöntemlerdir. Ancak birer ad olan yer adları ilişki işaretleriyle üretim sınıflandırmasına girmektedir.

2.TİD'de İkonik Yer Adları. TİD'de yer adlarına şekil veren uyarıcılar temelde metaforik ve metonimik ikonizmden oluşmaktadır. Metaforlar Aslan Demir'in tanımladığı gibi soyut bir varlığı, somut bir varlığa göre anlatarak daha kavranır hâle getirmek için kullanılan öğelerdir. Metonimiyse bir unsur, anlam bakımından ilişkili başka bir unsur aracılığıyla anlatan öğelerdir. Metafor ve metoniminin en büyük farkı ise bir unsur diğerine göre tasvir etme noktasında ortaya çıkmaktadır (2010: 4). Metonimi bir şeyi, diğerinin yerine geçecek şekilde kullanmaya imkân verir (Lakoff 2005: 62). TİD'de metonimik ve metaforik ikonizmin birçok örneğini bulabilmekteyiz.

2.1. TİD'de yer adlarının tek bir özelliği/simgesi alınarak yapılan işaretler. TİD'de şehir adlarının oluşumunda özellikle metonimik ikonizm olarak yukarıda tanımlanan yöntemin oldukça fazla çeşitlenmesi vardır.

Sökonusu şehrin bir tarım ürünü, yiyecek, doğal güzelliği, mimari yapısı, şehrin tarihsel bir özelliği ile ön plana çıkarılır. Bunlardan fazlaca örneği bulunan bir yerin ünlü olduğu yiyecek veya bir tarım ürünü, o yerin adını kodlamak için kullanılır. Örneğin: ADANA 'pamuk toplama hareketi', ANTALYA 'portakal işareti', AMASYA 'elma işareti', ÇORUM 'leblebi', KAYSERİ 'pastırma', DİYARBAKIR 'karpuz'...

Ülke veya şehirlerin simgeselleşmiş yapıların veya doğal özelliklerin işaretlere kodlanması da TİD'de bir başka yer adları oluşum sürecidir. Örneğin: AĞRI 'dağ', NEVŞEHİR 'peribacaları' FRANSA 'Eyfel kulesi', Ankara'da bir yer bölgesi olan SİHHİYE işaretinin orada bulunan 'Hitit Güneşi heykeli' ile verilmesi, İSVİÇRE 'dağ işareti'...

Söz konusu ülkenin veya şehrin kültürel yapısı ilgili unsurların TİD'de kodlanmasının da örnekleri görülmektedir. ARJANTİN işaretinin 'gitar' ile verilmesi (bk. Şekil 1) ülkelerin geleneksel yapılarında ve kültürel değerlerinin TİD'de oluşum sürecini gösteren bir örnek olmuştur. ÇİN işaretinin eski Çin hükümdarlarının uzun sakallarına ithafen, işaretin uzun bir sakal gösteriminden oluşan bir işaretle kodlanması

da örnek olarak verilebilir. Bu şekilde ülkelerde veya şehirlerde yaşayan toplumlar fiziki özellikleri de TİD’de yer adı oluşum sürecinde rol oynamıştır. AFRİKA işaretinin, Afrika toplumlarında yaygın kullanılan burun aksesuarı aynı şekilde PAKİSTAN işaretinde de burun aksesuarı, TİD’de bir söz yapım yolu olarak kullanılmıştır. JAPONYA işaretinde ise Japonların göz yapıları işarete konu olmuştur

Bir başka yer adı oluşum süreci ise, şehrin veya ülkenin tarihte yaşadığı bir olaya, özel tarihi bir isme atıfta bulunmasıdır. Örneğin ÇANAKKALE işareti, top ve mermi atımı şeklinde işaretlenmiştir. İZMİR işaretinde ise ‘silah işareti’ Gazeteci Hasan Tahsin’in silahı ile bağdaştırılmış ve bir gönderim unsuru olarak dile kodlanmıştır.

Bazı işaretlerde ise şehrin sanayisinin sağladığı ürünle veya durumla işaretleme durumu vardır. BATMAN ‘petrol’, BURSA ‘havlu’, SAMSUN ‘sigara işareti’ KOCAELİ ‘kağıt fabrikası’ ZONGULDAK ‘madencilerin baretlerindeki ışık’ örnekleri verilebilir.

Ülke işaretlerinin oluşumunda bayrakların sembollerinin ikonik gösterimi de TİD’de gelişen bir başka yer adı oluşturma sürecidir. Örnek olarak TÜRKİYE işaretinin bayrak figürlerinden hilal sembolü ve İSVEÇ işaretinin bayrağındaki haç sembolü gösterimleri verilebilir.

ERZURUM işaretinde ise iklimsel bir olgunun işarete konu olması durumu vardır. ‘soğuk’ işareti ile oluşturulmuştur.

Aslan-Demir metonimik ikonizm denen ve yukarıda örnekleri sıralanan yer adlarının oluşum sürecini “işaretin imajlarından yalnızca birinin, bütünü temsil edecek biçimde seçilmiş, görünen dilbilimsel forma kodlanarak ifade edilebilir hale getirilmesi” şeklinde tanımlar (2010: 5).

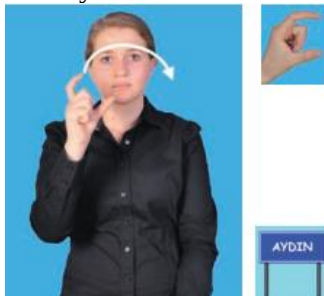

ŞEKİL 1 “MEB Türk İşaret Dili Sözlüğünde ARJANTİN işareti”

2.2. İkonik etimoloji yoluyla yapılan yer adları. TİD kendine has bir başka söz oluşturma süreci ise ikonik etimoloji yoluyla yaptığı işaretlerdir. TİD’de, kapsayıcı dili Türkçe’nin bazı sözcüklerinin yazımının veya sesletiminin benzerliğiyle yapılan işaretler bulunmaktadır. Bu işaret üretim sisteminde iki kavram arasında anlamsal veya kökensel açıdan benzerlik olmamasına rağmen işaret üretim biçimi olarak TİD’de birçok örnekte karşımıza çıkmaktadır. Bu türde işaretler genellikle yanlış etimoloji olarak anılsa da Aslan-Demir bunun işaret dillerinin kendine has bir sözcük yapım yöntemi olduğundan bahseder (2010: 6-7).

Örneğin TİD’de BİTLİS işareti ‘bit kırma’ işareti ile verilmektedir. Bitlis sözcüğünün içinde geçen ilk hecesini oluşturan -bit-hecesinin eşseslisi olarak o işaretle kodlanmıştır. TİD’de bu türden başka örnekler de bulunmaktadır. Örnek olarak: SURİYE işaretinin ‘su içme’ hareketi ile verilmesi, KIBRIS işaretinin ‘kibrit’ kodlanması, PORTEKİZ ‘portakal’, BALIKESİR ‘balık’, AYDIN ‘ay’ (bk. şekil 2), KUVEYT ‘kuvvet, güç-ışareti’ CEZAYİR için ‘ceza’ MUŞ işareti için ‘muz’ hareketi, KANADA için ‘kan hareketi’, MISIR ülkesi gıda ürünü olan MISIR işaretini yapılması ve karşılıklı olarak birbiriyle aynı olan iki ayrı yer adı olarak İSPANYA için ‘İsparta’ ve İSPARTA için ise ‘İspanya’ işaretini verilmesi sayılabilir. BİNGÖL işareti ise TİD’e BİN^GOL şeklinde dile kodlanmıştır. GÖL işaretinin TİD’de birleşik yapıda bir sözcük olması nedeniyle BİNGÖL işaretinin kısaltmak adına GOL işareti ile verilmesine sebep olmuş olabilir.

Herhangi bir anlamsal bağlantısı olmamasına rağmen işaretlerin bu şekillerde gerçekleşmesinde birçok neden olabilmektedir. İşitme engellilerin okuma-yazma öğrenmeleriyle birlikte hem dudak okuma faaliyetleri, hem sözcüklerin yazımındaki benzerliklerden faydalanarak kurdukları ilgi sebep olabilmektedir.

Şekil 2 “MEB Türk İşaret Dili Sözlüğünde AYDIN işareti gösterimi”

Sonuç. Bu çalışmada TİD’de yer adlarının oluşum motivasyonunu sağlayan ikonik işaretler ve bu işaretlerin altında yatan sebepler genel hatlarıyla incelenmiştir. İşaretlerin oluşum sürecinde rol oynamış ikonizm, ikonik etimoloji, metafor ve metonimi kullanımları hakkında açıklamalar sağlanmıştır. Bu yöntemler kullanılarak oluşturulan işaretlerin oluşum motivasyonunu sağlayan tarihi, coğrafi, etimolojik ve kültürel olayların üzerinde durulmuştur. Çalışma da ikonik etimoloji adı verilen işaret dillerine özgü yapıların yer adlarındaki yansımaları verilmiştir. Tabii ki konunun genişliği düşünüldüğünde bu çalışmada kısıtlı bir örneklem üzerinde çalışılmıştır. Bu konu üzerinde ileride yapılacak çalışmalar TİD’de ikonizm ve yer adları arasındaki ilişkiyi daha iyi gösterecektir.

KAYNAKÇA

1. Açı, A. Zeynep (2001). A Study on Sign Languages and Turkish Sign Language Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
2. Akalın, Ş. H. (2013). Türk İşaret Dili. *Yeni Türkiye Dergisi (Türkçe Özel Sayısı)*, 55: 1496-1502
3. Akalın, Ş. H, vd. (2014). *Türk İşaret Dili*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
4. Akar, Ali, (2006). Renge bağlı yer adlandırmalarında Muğla örneği. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(20), 51-63.
5. Anderson, Stephen R. (1985). Typological distinctions in word formation, T, Shopen (ed.) *K Language Typology and Syntactic Description III* Cambridge University Press: Cambridge.
6. Arık, E. (Ed.). (2016). *Ellerle Konuşmak: Türk İşaret Dili Araştırmaları*. İstanbul:Koç Üniversitesi Yayınları.
7. Demir, S. A. (2010). Sessizliğin Dili: Türk İşaret Diline Dair Gözlemler. *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 54, 1-20.
8. Aydın, E. (2008). Şine Usu Yazıtında Hayvan Adlarıyla Kurulmuş Yer Adları Üzerine İncelemeler. *Electronic Turkish Studies*, 3(1).
9. Bergman, B. (1982). Verbs and adjectives: Some morphological processes in Swedish Sign Language". *FOT XI. Stockholms Universitet, Institutionen för lingvistik*.
10. Brennan, M. (1990). *Word formation in BSL* (Doctoral dissertation, Department of Linguistics, Stockholm University).
11. Eren, H. (1989). Yer adlarımızın dili. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 13, 155-165.
12. Gömeç, S. (2009). Divanü Lûgat-İt-Türk’de geçen yer adları.
13. Lakoff, G. (2005). *Metaforlar: Hayat, Anlam ve Dil*. Çev: G.Y. Demir. İstanbul: Paradigma
14. Lyons, J. (1977). *Deixis, space and time*. Cambridge University Press. pp. 636-724 (1977)
15. Miles, D. (1988). U British Sign Language: A Beginner's Guide BBC, London Miles, Mike (2000). Signing in the Seraglio: mutes, dwarfs and gestures at the Ottoman Court 1500-1700. *Disability&Society*, 15, 115-134.
16. Oral, A. Z. (2016). *Türk İşaret Dili Çevirisi*. Ankara: Siyasal Kitapevi.
17. Taub, S. F. (2001). *Bedendeki Dil: Amerikan İşaret Dili'nde ikoniklik ve metafor*. Cambridge University Press.
18. Vardar, B. (2007). *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları.
19. Zeshan, U. (2002). Sign language in Turkey: The story of a hidden language. *Turkic Languages*, 6, 229-274

РЕЗЮМЕ

РАЗМЕСТИТЬ ИМЕНА В КОНТЕКСТЕ ИКОНИЗМА НА ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ ЗНАКОВ

Тозлүюрт З.

Университет Хаджеттепе, Турция

Турецкий язык жестов (TSL) и другие языки жестов отличаются от разговорных языков с точки зрения словообразования. Наиболее важным из этих различий является то, что слова в жестовых языках имеют относительную связь со своим жестом. Эта относительная мотивация и процесс словообразования в жестовых языках названы исследованиями иконизма. В этой статье исследуются знаковые знаки в кодировании топонимии в турецком жестовом языке и детерминанты, которые мотивируют словообразование этих знаков.

Ключевые слова: турецкий жестовый язык, топонимия, иконичность, метафора, метонимия.

SUMMARY
PLACE NAMES IN THE CONTEXT OF ICONISM IN THE TURKISH SIGN LANGUAGE
Tozluyurt Z.
Hacettepe University, Turkey

Turkish Sign Language (TSL) and other sign languages differ from spoken languages in terms of word formation. The most important of these differences is that the words in sign languages have a relative relationship with their sign. This relative motivation and word formation process in sign languages is titled under the studies of iconism. In this article, iconic signs in the encoding of toponymy in Turkish Sign Language and the determinants that motivate the word formation of these signs are examined.

Key words: *turkish sign language, toponymy, iconicity, metaphor, metonymy*

İLK FUNDAMENTAL TÜRKOLÖJİ ƏSƏRİN MÜASİR DİLÇİLİKDƏ TƏFSİRİ

Veysəlli F.Y., Əsgərova X.S.
Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Bu məqalədə türk dünyasının böyük alimi M. Kaşğarlının tarixi-müqayisəli dilçilik sahəsində dərin inqilabı çevrilisə səbəb olan əsəri təhlil olunur. M. Kaşğarlının XI əsrdə yazıb ərsəyə gətirdiyi "Divanü Lügət-it-Türk" nəinki leksikoqrafiyada, həm də nəzəri-təbii dilçilikdə ciddi elmi mərhələdir. M.Kaşğarlı dünyada ilk dəfə bir neçə kəşfin, o cümlədən türk dillərində fonemlərin distribusiyasında yeni qaydalar düşüncə tapmışdır. Fonologiyanın genişlənməsində adı belə çəkilməyən bir alimin irsinin araşdırılması dilçilik elmi qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir.

Açar sözlər: *isim, feil, sifət, fonoloji həmrəylik prinsipi, məsdər, fonem həmrəyliyi*

Böyük Mahmud Kaşğarlı ilk dəfə 22 türk ləhcəsini araşdıraraq türkologiya sahəsində ilk fundamental əsərini „Divanü lügət-it-türk“ adlandırmışdır.¹ Bu, nəinki türkologiyada, həm də dünyada tarixi-müqayisəli dilçilik sahəsində ilk böyük əsər idi. Əsəri Bakıda „Ozan“ nəşriyyatı 2006-cı ildə Türkiyə türkcəsindən hörmətli türkoloq R. Əsgər tərcümə edib Azərbaycan oxucularının istifadəsinə verməklə çox xeyirxah iş görmüşdür.

Kitabı yüksək qiymətləndirən Azərbaycan dilçisi, Azərbaycan EA-nın mərhum müxbir üzvü Ə. Dəmirçizadə yazırdı ki, dilçilikdə, xüsusilə də türkologiyada, tarixi-müqayisəli metod XVIII və ya XIX əsrdə Avropada yox, məhz XI əsrdə böyük M. Kaşğarlıdan başlayır.² Ə. Dəmirçizadə böyük M. Kaşğarlının bu möhtəşəm əsərinin bir neçə məziyyətini sadalayaraq xüsusilə vurğulayırdı ki, bir morfem daxilində iki samitin dalbadal gələ bilməməsi ilk dəfə bu əsərdə qeyd olunub. Bugünkü terminologiya ilə desək, M. Kaşğarlı sintaqmatik fonologiyanın və distributiv metodun tətbiqini həyata keçirən ilk alimlərdəndir.³

Digər dilçi alimimiz, AMEA-nın həqiqi üzvü A.Axundov yazır ki, Kaşğarlının adı çəkilən lüğəti „müqayisəli-tarixi dilçiliyin ilk nümunələrindən biri kimi qiymətləndirilməyə layiqdir.“⁴ Həmin kitabın təkmilləşdirilmiş və əlavələr edilmiş ikinci nəşrində akad. A.Axundov yazır ki, M. Kaşğarlının sintaksis sahəsində də əsəri olub („Kitabi –cəvahrül –nəhv fil-lügət-it türk“), lakin o hələ də bizə gəlib çatmayıb.

Aşağıda verilmiş bütün sitatlar R. Əsgərin tərcüməsinə əsaslanır.

Türklər və türk dilləri haqqında ümumi məlumat.

M. Kaşğarlı dünya millətlərinin idarə olunması cəhətinin türklərə verildiyini və onları İlahinin hamıdan üstün elədiyini xüsusi qeyd edir. Türklərlə əlbir olanların əziz tutulduğunu M. Kaşğarlı xüsusi vurğulayaraq yazır ki, başqa millətlərin dərdini söyləmək və onların könlünü fəth etmək üçün türklərin dilində danışmaqdan başqa əlacı yoxdur, „...əgər kimsə öz qövmündən ayrılaraq türklərə sığınsa, o, bütün qorxu və bəlalardan xilas olur.“ (s. 54). Kaşğarlı yazır ki, Çin və ətraf ərazilərin ayrı dilləri olsa da, onların şəhərliləri türk dilini yaxşı bilirlər.

Uyğurların dili saf türkcədir. „--- onlar 24 hərfdən (qeyd edək ki, burada hərflər deyiləndə türklərin istifadə etdiyi əlifba nəzərdə tutulur- F. V., X. Ə.) ibarət türk yazısından istifadə edirlər--- Bundan başqa uyğurların və çinlilərin ayrı bir yazıları da var --- Bu yazını müsəlman olmayan uyğurlarla çinlilərdən başqa heç kim oxuya bilməz (s. 103).

O vurğulayırdı ki, türk dili farslara qarışmayan, əcnəbi ölkələrə gedib-gəlməyən adamların dilidir. Kitabda yeri gəldikcə qonşu xalqların dillərindən söhbət gedir, lakin hər biri ayrılıqda xarakterizə edilir və onların linqvistik xüsusiyyətləri ətraflı şərh olunur.

Söz strukturu haqqında. Maraqlı cəhətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, M. Kaşğarlı sözün strukturunda bu və ya digər fonemin artırılaraq ləhcələrin fərqlənməsində mühüm rol oynadığını xüsusi olaraq nəzərə çarpdırır. Məsələn, sözün əvvəlində oğuzlar /m/ fonemini /b/ fonemi ilə əvəz edirlər. Məsələn, /bən bardım/ və s. Ümumiyyətlə, M. Kaşğarlının əsərində bir sıra fonem əvəzlənmələrinin sistemi verilir.

Daha sonra M. Kaşğarlı yazır ki, o, uzun illər türklərin yaşadıkları şəhərləri və kəndləri dolaşmış sözləri toplayıb, sözləri öyrənərək (təhlil edərək-F.V.) onlar arasında ən kiçik fərqləri öyrənib və, türk boylarının dilləri haqqında sanballı bir kitab yazıb (s. 55).

Müəllif əsərinin giriş hissəsində yazır ki, kitabı heca hərfləri sırasında tərtib edib ki, hər kəlməni arayan asan tapsın, hər kəlməni yerli-yerində qoyub ki, dərinlikləri üzə çıxartsın. Eyni zamanda M. Kaşğarlı lüğətdəki ayrı-ayrı söz düzümü haqqında məlumat verir. Çox maraqlıdır ki, müəllif lüğətdə ayrı-ayrı qrafemləri şərh edərək əsl kortəbii fonoloq kimi hərəkət edir. Məsələn, s. 70-də /f/ haqqında danışaraq müəllif yazır ki, bu, işin iki nəfər arasında görüldüyünü bildirmək üçün sözə artırılır. Məsələn, /urdu-vuruşdu/ sözlərini gətirir. Bugünkü Azərbaycan dilində bu misalın /vurdu-vuruşdu/ kimi səsləndiyini görə bilərik. /vurmaq- vuruşmaq/ feillərinin bu gün də həmin mənada işləndiyinin şahidi oluruq. Və ya /la/lə/ şəkilçisi ilə bağlı ulu M. Kaşğarlının qənaəti dilimizdə öz təsdiqini tapdığının şahidi oluruq. O yazır: „/ la/lə/ isimlərə əlavə edilərək feil düzəldir: /bəg kuşladı= bəy quş ovladı/.“ Kuş“ sözü isimdir, şəxslərə görə təsərif oluna bilməz, /-la/ artırıldıqdan sonra feil olur, başqa feillər kimi bütün şəxslər üzrə təsərif olunur.

Bu çox mühüm qaydadır, bunu yadda saxla!“ (s. 71).

Daha sonra M. Kaşğarlı türk yazısından danışsa da o, hər f deyəndə qrafemləri deyil fonemləri nəzərdə tutur. Bunu sübut eləyən onun verdiyi şərhlerdir. O yazır ki, türk olmayanlar türklərin işlətdiyi hərfləri söyləməkdə çətinlik çəkirlər. (s. 60). Təbii ki, hərfləri söyləmək olmaz, sadəcə olaraq, burada öz dövrü üçün çətin başa düşüləcək fonemlərdən söhbət gedir.

Daha sonra M. Kaşğarlı ənənəvi qrammatikada nitq hissələrindən danışarkən əslən isimlərdən və düzəltmə yolu ilə yaranan isimlərdən danışır. Gətirdiyi misalların hamısı, doğrudan da, əsl (/qılınç/ və /ox/ və düzəltmə isimləri aydın şəkildə göstərir. Çox maraqlıdır ki, M. Kaşğarlı feillərdən düzələn isimlərin hansı fonemlə (hərflə) başladığını misal olaraq göstərir. O bir az yuxarıda bütün türk dillərində işlənən hərflərin sayının 18 olduğunu yazır, lakin feildən düzələn hərflərin sayının 12 olduğunu göstərir. Fonologiyanın bir sıra sahələrdə yeni söz sahibi olduğundan söz açan (köhnə əsərlərin yenidən oxunması və şərh, yazısı olmayan dillər üçün optimal əlifbaların tərtibi, tələffüzdə interferensiyanın meydana gəlməsinin qarşısının alınması, danışan insanların siqnallarla idarə olunması, linqvistik coğrafiya, sosiolinqvistika və s.- F. V, X. Ə.) V. Juravlyov yazır ki, fonoloji biliklərin populyarizasiya (...) fonologiyanın və müvafiq institutların aktual vəzifəsidir.⁵

Onun sözlərin strukturunu haqqında söylədikləri bugünkü distributiv təhlilin on əsr bundan qabaq söylədiklərini bugünkü terminologiya ilə versək çox maraqlı nəticələr söylədiyinin şahidi olarıq. O, sözlərin quruluşu haqqında bunları söyləyirdi: Quruluşuna görə sözlər iki və y üç fonemli (hərflili) olur. Söz dörd, beş, altı hərflili olur. Ancaq 7 fonemli sözə türk dillərində rast gəlinmir (s. 67).

Feillər də strukturuna görə isimlər kimi 6 hərflili (fonemli) olurlar. Lakin o, sonda gələn fonemlərin sayının 10 olduğunu göstərir və onları bir-bir sadalayır. Qərībā burasıdır ki, bu alim feillərin növlərini bildirən samitləri xüsusi qeyd edir. Məsələn, /t/ fonemi təsirsiz feillərdən təsirli feillər düzəldir.

Məsələn, , /t/ isə /t/ ilə birləşərək təsirli feil düzəldir. Müq. et:

/kurudu= kuruttu/

/kəldi= kəltürdi

/s / feillərə artırılaraq arzu, istək mənası verir.

Məsələn, /içsəydi/, /yesədi/ və s.

M. Kaşğarlının əsərinin ən dəyərli cəhətlərindən biri də odur ki, o, ilk dəfə olaraq dilçilik tarixində saitlərlə samitlərin sinharmoniyasından söz açmışdır. Təəssüf ki, bu kəşf türkologiyada layiqincə qiymətləndirilməmiş və dilçiliyimizdə əsasən ahəng qanunu kimi yozulmuşdur.

Beləliklə, ilk türkoloji əsər olan „Diva-nu lüğət –it –türk“ əsərinin müasir dilçilik baxımdan təhlili göstərir ki, üstündən on əsr vaxt keçməsinə baxmayaraq o bir çox məsələlərə yanaşmaqda hadisələri qabaqlamış və müasir nəzəri dilçilik onun linqvistikaya verdiyi töhfələri araşdırmalı və əsl dəyərini açıb göstərməlidir.

Həmahənglik ideyasının məğzi bundadır ki, danışmaq aktında bir-birini izləyən təkə saitlər deyil, həm də samitlərdir. F. Veysəlli bu nəzəriyyəni inkişaf etdirərək saitlərlə samitlərin həmahəngliyini 4 model əsasında belə şərh edir:

I model- dodaq saitləri ilə qonşuluqda gələn samitlər: V+ K= dodaq ahəngi. Məsələn, /gül/= /güldü/= /g^üt^üms^ündüⁱ/, /üf^ü j^ürdüⁱ/ və s. Bu misalları Beynəlxalq Fonetika Əlifbasının tətbiqilə vermişik. Sətirüstü işarə reduksiyanı, sonda qoyulmuş işarə isə dodaqsızlaşmanı (delabializasiyanı) bildirir. Bu modeldə təkə saitlər

dodaq saitləri deyil, həm də onlarla qonşuluqda gələn samitlər də dodaqların irəli çəkilməsilə tələffüz olunur. Buraya bütün dodaq saitlərinin iştirak etdiyi sözlər daxildir. Biz prinsipial olaraq dilimizdə dodaqlanan sait terminindən imtina edirik, çünki dodaqlanma yalnız samitlərə xas olan əlamətdir. Məsələn, /o,u, ö və ü/ saitlərini biz dodaq saitləri adlandırırıq. Onlarla qonşuluqda gələn samitləri dodaqlanan samitlər adlandırırıq. Deməli, mahiyyətcə, dodaqların iştirakı ilə yaranan saitləri dodaq, lakin həmin saitlərlə qonşuluqda gələn samitlər dodaqlanan samitlərdir.

II model- incə saitlərlə qonşuluqda gələn samitlər. /i, ö, ü, e, ə/ saitlərilə qonşuluqda gələn samitlərin hamısı incə tələffüz olunur. Məsələn, /k`öm`ür/, /k`əm`ər/, /ik`im`iz./ və s. Bu sözlərdə gələn samitlərin hamısı incə saitlərin qonşuluğunda gəldikləri üçün yumşaq tələffüz olunur. Azərbaycan dilindəki rus dilindən fərqli olaraq sərtliyə/yumşaqlığa görə korrelyasiya əmələ gətirmir. Bizim dilimizdəki yumşaqlıq və sərtlik mövqe ilə bağlıdır.

III model- qalın saitlər sırası ilə şərtlənir. Belə ki, /a, o, u, ı/ saitlərilə qonşuluqda gələn samitlər qalın tələffüz olunur ki, bu da samitlərin saitlərlə kombinasiyası ilə bağlıdır. Məsələn, /adam+lar+dan/ , lal+lar+dan və s. Bu sözlərdə bütün sıra, saitlər və samitlər olmaqla, qalın kökdə köklənib.

IV model- dodaqların iştirakı olmaya saitlər sırasında gələn samitlər dodaqlanmırlar:

/Qışda dağlar ağ geyinər, yaz qara,
Sağ dəstinlə ağ kağıza yaz qara,
Əsər yellər, qəhr eləyər yaz qara,
Daşar çaylar, gələr daşlar çata-çat//

Bu parçada, Azərbaycanın görkəmli söz ustası Aşıq Ələsgər sözləri ustalıqla elə düzmüşdür ki,

Sait və samitlər dodaqların iştirakı olmadan düzəlir. Azərbaycan dilində bu dörd model sözün prosodik modelini tam əks etdirir. Bu modellərdən kənarda qalan sözlər öz strukturuna görə dilimizə yad olduğundan onları asanlıqla fonemin strukturuna görə yad sözlər kimi müəyyənləşdirə bilərik.

Beləliklə, ulu Mahmud Kaşğarının əsərinin müasir dilçilik baxımından şərhli bir sıra unikal əlamətləri aşkar etməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. M. Kaşğarlı. "Divanü Lügat-it-Türk" Bakı, „Ozan“, 2006. I cild. Burada verilmiş bütün nümunələr bu cilddən götürülmüşdür.
2. Veysəlli F. Dilçiliyin əsasları. Bakı, Mütərcim, 2013, s. 46.
3. Veysəlli F. Yenə orada, s. 46.
4. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 2006, s. 14..
5. Журавлев В. Язык, языкознание, языковеды. М., «Наука», 1991, стр. 172.

РЕЗЮМЕ

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПЕРВОЙ ФУНДАМЕНТАЛЬНОЙ ТУРКОЛОГИЧЕСКОЙ РАБОТЫ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Вейсалли Ф.Ю., Аскерова Х.С.

Азербайджанский университет языков, Азербайджан

В данной статье анализируется труд великого ученого тюркского мира Махмуд Кашгари, совершившего глубокий переворот в историко-сравнительной лингвистике. «Диван лугат ат-турк», созданный Махмуд Кашгари в XI веке внёс огромный вклад в развитие как лексикографии, так и теоретико-прикладного языкознания. Махмуд Кашгари впервые в мире сделал ряд открытий, в том числе разработал новые правила распределения фонем в тюркских языках.

Изучение наследия неназванного ученого в развитии фонологии является одной из важных задач, стоящих перед лингвистической наукой.

Ключевые слова: *существительное, глагол, прилагательное, фонологический принцип сингармонии, инфинитив, фонемная солидарность*

SUMMARY

INTERPRETATION OF THE FIRST FUNDAMENTAL TURCOLOGICAL WORK IN MODERN LINGUISTICS

Veysalli F.Y., Askerova H.S.

Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan

This article analyzes the work of the great Turkic scholar Mahmud Kashgari, who had a great impact on comparative-historical linguistics. “Dīwānu Luḡat al-Turk” created by Mahmud Kashgari in the 11th

century, made a huge contribution to the development of both lexicography and theoretical-applied linguistics. Mahmud Kashgari was the first in the world to make a number of discoveries, including the development of new rules for the distribution of phonemes in the Turkic languages.

Studying the legacy of an unnamed scientist in the development of phonology is one of the important tasks facing linguistic science.

Key words: substantive, verb, adjective, phonological principle of solidarity, phonemic synharmony.

ANDREAS TIETZE'NİN TARİHİ VE ETİMOLOJİK TÜRKİYE TÜRKÇESİ LUGATİ'NDE SÖZ VARLIĞI

Yılmaz E.

Hacettepe Üniversitesi, Türkiye

Özet: Andreas Tietze'nin, birinci baskısı 2020 yılında Türkiye Bilimler Akademisi tarafından gerçekleştirilmiş olan 10 ciltlik *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*'nin genişletilmiş ve gözden geçirilmiş, formatı değiştirilmiş olan ikinci baskısı ise yine aynı kurum tarafından 2021'de yapılacaktır.

Bu yazıda, sözlüğün kısaca yayımlanma öyküsü, kaynakları, çağdaş ve tarihsel verileri, kökenbilime yaklaşımı ele alınacak; söz varlığı, Anadolu ve Rumeli Ağızları, argo, sözlü veriler açısından değerlendirilecektir.

Anahtar Sözcükler: *Andreas Tietze, sözlük, kökenbilgisi, söz varlığı*

Giriş. İlk cildi (A-E), henüz Andreas Tietze hayattayken, 2002 yılında Avusturya Bilimler Akademisi tarafından yayımlanan *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*'nin, yine kendisi tarafından büyük ölçüde yayına hazırlanmış olan ikinci cildi (F-J) ise, Andreas Tietze'nin ölümünden (2003) altı yıl sonra, öğrencileri tarafından tamamlanmış ve bu cilt de yine Avusturya Bilimler Akademisi tarafından 2009 yılında yayımlanmıştır.

2015 yılında TÜBA (= *Türkiye Bilimler Akademisi*), A. Tietze'nin ailesi ve Avusturya Bilimler Akademisi arasında yapılan anlaşmaya göre, kalan malzemenin tüm yayın hakları TÜBA'ya devredilmiş ve *TÜBA-Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati Projesi* başlatılmıştır. Semih Tezcan tarafından yürütülen proje kapsamında, sözlüğün daha önce yayımlanmış olan iki cildinden ilki gözden geçirilerek ikiye bölünmüş; bir cilt de Semih Tezcan tarafından yayına hazırlanmış; böylece, ilk dört cilt (A-L) 2016 yılında TÜBA tarafından yayımlanmıştır. Bu yayında Nurettin Demir'le birlikte editör yardımcısı olarak görev almıştık. Semih Tezcan'ın 14 Eylül 2017'de aramızdan ayrılmasıyla, *TÜBA-Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati Projesi*, Emine Yılmaz yürütücülüğünde, yine Emine Yılmaz ve Nurettin Demir editörlüğünde, Duygu Özge Gürkan, Işıl Aydın Özkan, Hasan Güzel, Hasan Hayırsever ve Emre Çetinkaya'dan oluşan bir ekiple yayına hazırlanmış, 2018-2020 yılları arasında son altı cilt ve *Dizin* tamamlanarak TÜBA tarafından basılmıştır.

Ancak *TÜBA-Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*'nin basımı sırasında göreve başlayan TÜBA'nın yeni başkanı Muzaffer Şeker sözlüğün yazı karakteri ve tasarımının uygun olmadığını, cilt sayısının fazla olduğunu belirterek sözlüğün dağıtımını durdurmuş, bu konularda değişikliğe gidilerek hemen ikinci baskının yapılmasına karar vermiştir. Editörler olarak biz de bu gelişmeyi, Nisan 2019'da Viyana'da gerçekleştirdiğimiz tanıtım toplantısında, sözlüğün eski yayın ekibinde bulunan Sena Doğan'dan almış olduğumuz, Tietze sözlüğüne ait 6478 adet yeni fişi sözlüğe eklemek için bir fırsat olarak gördük.

Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati'nin, son biçimiyle yedi cilt, bir *Dizin*'den oluşan, 4.215 sayfa, 41.981 madde başı ve 71.318 örnek cümle içeren, genişletilmiş ve gözden geçirilmiş ikinci TÜBA baskısı 2021 yılında okuyucuyla buluşacaktır.

***Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*'nin Kaynakları:** *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*'nde kelimeler, tamlamalar, deyimler, kalıp ifadeler, atasözleri gibi sözlük birim olabilecek öğeler yer alır. Ayrıca Tietze, sıklıkla kimi ekleri de madde başı olarak almış ve örneklendirmiştir. Bu malzeme, Anadolu'da üretilen ilk yazılı metinlerden itibaren, 20. yüzyılın sonuna kadar uzanan zaman diliminde yazılmış eserlerden seçilmiştir. Bu eserler, Eski, Orta ve Yeni Osmanlı Türkçesi metinler; Ermeni ve Yunan harfleriyle yayımlanmış Türkçe metinler; Yeni Türk alfabesine geçiş dönemi metinleri (1928-1950); 1950-2002 dönemi metinleri (edebi metinler, ağız derlemeleri); tarihsel, etimolojik sözlükler, ağız sözlükleri, alıntı sözlükleri ve gazetelerden oluşmaktadır. Hatta 2002 yılında yazılmış bazı romanlar bile taranmıştır: Murat Uyrkulak (2002), *Tol, Bir İntikam Romanı*.

Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati tam bir kökenbilim sözlüğü değildir. Sıklıkla köken açıklamaları bulunsa da sadece verilerin sunulduğu maddebaşları da az değildir. Andreas Tietze, köken

açıklamalarında, Osmanlıca ve Eski Anadolu Türkçesinin ötesine fazla gitmemiştir. Gereklikçe az sayıda Eski Türkçe (G. Clauson 1972), Çağatayca, Moğolca verilere de başvurmuştur. Biz kendi hazırladığımız ciltlerde, kelimenin Eski Türkçe biçimi varsa mutlaka vermeye çalıştık.

Çağatayca veriler toplamda 128 tanedir. Ancak, sözlüğün editörlerinden Semih Tezcan, bu verilerden 42 tanesinin Çağatayca kökenli sayılamayacağını, batı Türkçesinin söz varlığı içinde de yer aldıklarını belirterek bu verilerin yanına çift ünlem işareti koymuş ve diğerlerinden ayırmıştır. Moğolca verilerse 122 tanedir. Andreas Tietze'nin Çağatayca ve Moğolca veriler için kullanmış olduğu kaynaklar Clauson 1972, Pavet de Courteille 1972, Räsänen 1969, Doerfer 1963-75, Radloff 1893-1911, Meninski 1680 ve Tuna 1972'dir.

Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati'nde çağdaş Türk dillerine fazla başvurulmamıştır. Azeri örnekler görece daha fazladır.

Tietze'nin kaynakları arasında geleneksel sözlükçülüğün göz ardı ettiği, konuşma diline daha yakın metinler özel bir yer tutar. Arap harfleri ile yazılmış tarih metinleri, halk arasında ciddi bir ilgi görmüş olan *Ferec ba'de's-şidde* benzeri metinler, konuşma diline yakın yazan Osmanlı şairlerinin şiirleri, İstanbul Türkçesini çok iyi yansıttığı düşünülen Sermet Muhtar Alus ve Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın hikâye ve romanları, eserlerine köyü veya yoksul kesimi konu alan yazarların eserleri ve ağız metinleri bu özel kaynaklardandır. Sözlüğü eşsiz kılan yönlerden biri de, Türkçe söz varlığının ihmal edilmiş bu örneklerini bir araya getirme çabasıdır.

Tietze'nin üzerinde çalıştığı metinlerin önemli bir kısmı sözlüğün de ana kaynakları arasındadır. Bunlar arasında ilk sırayı *Ferec ba'de's-şidde* alır (Hazai-Tietze 2006). Tietze kelimenin ilk geçtiği metni tanıklamak amacıyla, neredeyse her sözlükbirim için bu eserden bir ya da daha fazla örnek cümle almıştır. Ancak yaptığımız kontrollerde *Ferec ba'de's-şidde*'den sözlüğe alınmış cümlelerin *Ferec ba'de's-şidde*'nin 2006'da yapılmış yayınıyla ciddi farklılıklar gösterdiğini belirledik. Okuyuş ve transkripsiyon farklılıkları ilk dikkati çekenlerdi. Örneğin *idi*, *ile* gibi enklitikler sözlükte *var-idi*, *anuñ-ile* gibi ünlü uyumu olmaksızın yer alırken *Ferec ba'de's-şidde* yayınında *varıdı*, *anuñıla* vb. biçimlerinde uyuma sokulmuşlardır. Uzun /i/, sözlükteki *Ferec ba'de's-şidde* örneklerinde her zaman /iy/ biçiminde yazılmışken metinde düzenli olarak /i/ ile görünmekteydi. Ayrıca kimi cümlelerin sözlüğe eksik geçirilmiş olması, satır atlamaları, tanık olarak kullanılan örneğin bambaşka bir biçimde okunmuş olması gibi sorunlarla da karşılaştık. Sözlükte yer alan 7257 *Ferec ba'de's-şidde* cümlesi, basılı eser esas alınarak yeniden dizilmiş ve sözlük, *Ferec ba'de's-şidde*'nin 2006'daki Tietze-Hazai yayını ile uyumlu hale getirilmeye çalışılmıştır.

***Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*'nde Ağız Verileri:** *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*'nde Anadolu Ağızları, Rumeli Ağızları ayrımının dışında bir ağız ayrımı yapılmamıştır. Ağız verilerinin hangi köy, kasaba, şehirden alındığı belli değildir. Ancak sözlükte, *Derleme Sözlüğü*'nde bulunmayan pek çok veri de yer almaktadır. Andreas Tietze kendi verilerinin önemini şu şekilde ifade eder: 'Anadolu diyalektlerinin araştırmacısı Ahmet Caferoğlu ve ondan sonra gelen ve teknik donanımları daha iyi olan araştırmacılar tarafından derlenmiş diyalekt metinleri ki bunlardan bazıları Balkanlar'a, eski Rumeli'ye kadar uzanır. Bu kaynaklardan elde edilen söz varlığı malzemesindeki veriler, Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanmış olan değerli ve mutlaka gerekli *Derleme Sözlüğü* için önemli eklemelerdir' (Tietze 2016-I: 42). *Derleme Sözlüğü*'nde yer almayan verilerden bazıları şunlardır:

AD. *aboşkevaris* 'çevreyi toplayıp düzeltme' <Yun. *αποσκεvariζω* (apoşkevarizō) a.m.

AD. *absimisa* 'ateş böceği' <Yun. *αψιμίτσα* (apsimítza) a.m.

RD. *biçim III* 'belki' <*belkim*.

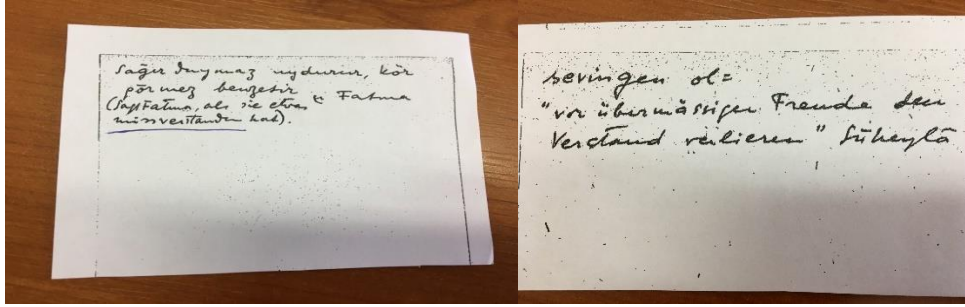
Andreas Tietze, *Derleme Sözlüğü*'nde çok miktarda malzeme bulunması nedeniyle ağız malzemesi alımında çok seçici davrandığını belirtiyor. Andreas Tietze, kendi sözlüğünün *Derleme Sözlüğü*'ne göre en önemli avantajının, maddeleri bağlamında göstermesi olduğunu da belirtmektedir. (Tietze 2006-I: 53). Bu amaçla son elli yılda kırsalın sorunlarını yoğun bir şekilde ele alan nesir edebiyatına başvurmuş, ağız monografilerini de kullanmıştır.

***Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*'nde Sözlü Veriler:** Tietze'nin 70 yıl boyunca derlediği malzeme arasında, "kulaktan duyma sözlü malzeme" dediği çok sayıda fiş de yer almaktadır. Tietze'nin bu fişlerin değerlendirilmesine ilişkin tutumunu, sözlüğe yazdığı önsözden okuyalım:

'Toplamış olduğum malzeme arasında bu türden birçok not bulunmaktadır. Fakat bunları bu çalışmaya sokmamaya karar verdim. Çünkü bu tür notlarım ancak kabataslak durumdaydı. Örn. Urfa'dan Nihat adlı bir öğrenci bana 'kendilerinin' *döğüşmek* fiilini tekme, tokata girişmeden, sadece sözlü tartışma için kullandıklarını söylemişti. Bunu yazıya geçirmenin ne faydası olacaktı? Hatırladığım kadarıyla şimdiye kadar işlediğim 10.000 sözlük maddesi arasında sadece iki kere işitilmiş fakat yazılı bir kaynaktan görülmemiş kelimeyi alma tutkusuna kendimi kaptırdım. Bu avcı dilinin bir kelimesidir: *amaka et-* 'ben vurdum iddiasıyla başkasının vurduğu avı istemek veya almak' <Yun. *amáka* a.m. <İt. *a maça/ a maçça* 'yok pahasına', *amakacı* 'bunu yapan avcı,

beleşçi' Bu kelimeyi almamın sebebi şüphesiz etimolojisinin belli oluşuydu. Ama bu bir istisna olarak kaldı' (Tietze 2016-I: 52)

TÜBA'nın bize teslim ettiği fişler arasında bu şekilde kullanamadığımız yüzlerce örnek bulunmaktadır. Bu veriler en çok ev işleri yardımcısı Fatma ve eşi Süheyla Hanım'dan derlenmiştir. Örneğin:

Bunun dışında Türkiye'de çalıştığı yıllardaki öğrencilerinden, herhangi bir yerde tanıştığı kişilerden de derleme yapmıştır. Bu kişileri bazen sadece adlarıyla, bazen meslekleriyle (*Baha Bey Zahnarzt, Architekt Orhan Arda* vb.), bazen memleketleriyle (*Halepli Necip Efendi, Aksaraylı Hafız* vb.), bazen akrabalık ilişkileriyle (*Fatmas neffe Mustafa, Habbanımın Oğlu* vb.), bazen de lakaplarıyla kaydetmiştir (*Dönme Haççanım, Çaçaron Zehranımın kızı* vb.). Veriler çoğunlukla bir kelime, atasözü veya deyimdir:

Türkün gözü kırmızıda (liebt die rote Farbe), Süheyla

Tülü Fedime (Frau mit viel haar auf der Kopf), Fatma

Bu verilerden küçük bir bölümü *Derleme Sözlüğü*'nde tanıklanabilir durumdadır, bir bölümü ise gerçekten Türkçede, en azından yazılı kaynaklarda, tanıklanması zor verilerdir (Almanca çeviriler Tietze'ye aittir):

hafız "Fleischen ausdrück für minderwertiges; kötü et" Fatmas neffe Mustafa

teneke üstüne kalay, Ali Sami

yaralı kuşa sıkı atma, Cevat (Rize)

yaz yağmuru dul karı ağlayışına benzer, Fatma

herşeyin höhösiüne gidilmez "Her şeye evet denmez", Cevat

yemin yemin, gagogilin Emin, "komischer Eid" Fatma

Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati'nde Argo:

Andreas Tietze'nin *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati* fişlerinde *argo* olarak etiketlediği 1500 civarında sözcük bulunmaktadır. Bu argo veriler için kullanmış olduğu başlıca argo sözlükleri H. Aktunç 1990, 1998, 2004; F. Devellioğlu 1959, 1970; K. Kostov 1974; Mehmed Hâlid (Bayrı) 1934; M. Mikhaïlov 1930; S. Özel 1993; A. Püsküllüoğlu 1996; M. L. Wagner 1943; H. Kodaman 1944'tür. Sözlük verilerini örneklendirmek için bir önceki bölümde söz edilmiş olan kaynakları kullanmıştır.

Sözlükte, Tietze'nin *argo* olarak etiketlediği 1500 civarında sözcük bulunmaktadır. Bu verileri örneklendirmek içinse Eski, Orta ve Yeni Osmanlı Türkçesi metinler; Ermeni ve Yunan harfleriyle yayımlanmış Türkçe metinler; Yeni Türk alfabesine geçiş dönemi metinleri (1928-1950); 1950-2002 dönemi metinleri (edebi metinler, ağız derlemeleri) ve gazeteler kullanılmıştır.

Beklenildiği üzere argo veriler çoğunlukla suç dünyasıyla, özellikle uyuşturucu kullanımıyla, cinsellik ve özellikle eşcinsellikle, küçük kapalı gruplarla vb. ilgilidirler. Sadece 'uyuşturucu' kavram alanıyla ilgili altmış iki argo bulunmaktadır. Argo sözcüklerin çoğu, başta Yunanca, Ermenice, İtalyanca olmak üzere, yabancı kökenli, daha azı da Türkçe kökenlidir. Sözlükteki argoların, özel adlardan, marka adlarından anlam aktarımı yoluyla, yansıma sözcüklerle, dilbilgiselleşme (grammaticalization), göçüşme (metathese), kısaltma, geri türetim (back formation), eklenme, birleşme vb. yöntemlerle türetildikleri görülür.

KAYNAKÇA

Aktunç, Hulki (1990). *Türkçenin büyük argo sözlüğü. Tanıklarıyla*. İstanbul: AFA.

Aktunç, Hulki (1998). *Türkçenin büyük argo sözlüğü. Tanıklarıyla*. İstanbul: YKY.

Aktunç, Hulki (2004). *Türkçenin büyük argo sözlüğü. Tanıklarıyla*. İstanbul.

Clauson, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.

Devellioğlu, Ferit (1959). *Türk argo sözlüğü*. 4. basım. Ankara: TTK.

Devellioğlu, Ferit (1970). *Türk argo sözlüğü*. 5. basım. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Doerfer, Gerhard 1963-1975. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. Unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit*. 4 cilt. Wiesbaden.

Hazai, György & Andreas Tietze (2006). *Ferec ba'd eş-şidde*, 1. Band, Text, Berlin: Klaus Schwarz Verlag.

Kodaman, Hulûsi (1944). *Zar-Kâğıt Oyunları ve Hileleri*. İstanbul: APA Yayınevi.

Kostov, K. (1974). "Lehnwörter zigeunerischen Ursprungs im türkischen Argot. Sprache, Geschichte und Kultur der altaischen Völker". Protokollband der XII. Tagung der Permanent International Altaistic Conference 1969 in Berlin. Herausgegeben von Georg Hazai und Peter Zieme. Berlin: 357-361.

Mehmed Hâlid (Bayrı) (1934). *İstanbul argosu ve halk tabirleri*. İstanbul: Burhaneddin Matbaası.

Meninski, Franciscus à Mesnien 1680. *Thesaurus linguarum orientalium turcicae, arabicae, persicae... lexicon turcico-arabico-persicum*. 4 cilt. Vienna.

Mikhaïlov, Mikhaïl (1930). *Matériaux sur l'argot et les locutions populaires turc-ottomans*. Leipzig: Eduard Pfeiffer.

Özel, Sevgi (1993). *Afili Mavallar*. Ümit yayıncılık.

Pavet de Courteille, Abel. 1972 [1870]. *Dictionnaire turk-oriental*. Paris

Püsküllüoğlu, Ali (1996). *Türkçenin argo sözlüğü*. İstanbul: Özgür Yayınevi.

Räsänen, Martti 1969. *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki.

Tezcan, Semih (2016-I). "Editörün Ön Sözü", *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati I: 13-20*, Ankara: TÜBA.

Tuna, Osman Nedim (1972). "Osmanlıcada Moğolca ödünç kelimeler". TM XVII, s. 209–250.

Wagner, Max L. (1943). "Der türkische Argot". Buletinul Institutului de Filologie Romînă "Alexandru Philippide". c. X: 1-34.

Yılmaz, Emine (2020). "Semih Tezcan ve Tarihî Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati (= TETTL)", *Semih Tezcan Kitabı*, ed. Yılmaz, Emine, Tezcan, Nuran, Demir, Nurettin, ss. 45-56. Ankara: Nobel.

РЕЗЮМЕ

ИСТОРИЯ АНДРЕАСА ТИТЦЕ И СУЩЕСТВОВАНИЕ СЛОВА В ЭТИМОЛОГИЧЕСКОМ СЛОВАРЕ ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКА

Йылмаз Э.

Университет Хаджеттепе, Турция

10-томный Историко-этимологический словарь Андреаса Титце был опубликован TÜBA в 2020 году. Второе издание того же словаря, которое было расширено, исправлено и отформатировано, также будет выпущено TÜBA в 2021 году.

В этой статье будет обсуждаться история публикации словаря, его источники, современные и исторические данные, а также его подход к этимологии; словарный запас, анатолийский и румелийский диалекты, сленг, устные данные будут оцениваться.

Ключевые слова: Андреас Титце, словарь, этимология, лексика.

SUMMARY

HISTORY OF ANDREAS TIETZE AND THE WORD EXISTENCE IN ETYMOLOGICAL TURKEY TURKISH DICTIONARY

Yilmaz E.

Hacettepe University, Turkey

Andreas Tietze's 10-volume *Historical and Etymological Dictionary* was published by TÜBA in 2020. The second edition of the same dictionary, which has been expanded, revised and formatted, will also be made by TÜBA in 2021.

In this article, the publication story of the dictionary, its sources, modern and historical data, and its approach to etymology will be discussed; vocabulary, Anatolian and Rumeli Dialects, slang, oral data will be evaluated.

Key words: Andreas Tietze, dictionary, etymology, vocabulary

PROFESSOR BƏKİR ÇOBANZADƏNİN DİLÇİLİK ƏSƏRLƏRİNİN ÜSLUBUNA NƏZƏR

Zamirli H.Z

Azərbaycan Tibb Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Görkəmli türkoloq alim, professor Bəkir Çobanzadə XX əsrdə Azərbaycanda tək cə dilçilik elminin deyil, ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni fikrin formalaşmasında mühüm rolunu oynayan simalardandır. Onun türkologiyasının müxtəlif aktual sahələrinə həsr olunmuş elmi əsərləri dilimizin elmi dilçilik üslubunun formalaşmasında əvəzsiz yer tutur. Böyük alim dilçilik əsərlərində beynəlmiləl tələbləri gözləməklə yanaşı, tədricən Azərbaycan türkcəsinin imkanlarından yararlanmağa çalışmışdır. Əsərlərini universitet tələbələri üçün yazan B.Çobanzadə dilinin sintaksisində, adətən, sadə cümlə strukturlarına üstünlük vermiş, lakin bununla yanaşı, mürəkkəb cümlə strukturlarından da istifadə etmişdir.

B.Çobanzadənin əsərləri istər (terminoloji) leksikası, istər sintaksisi, istərsə də mətn texnologiyalarının mükəmməlliyi ilə seçilir. Bütün bunların öyrənilməsi yalnız tarixi əhəmiyyət kəsb etməklə qalmır, həmçinin müasir dilçilik elminin dili üçün də dəyərli üslub nümunələri verir.

Açar sözlər: Bəkir Çobanzadə, sintaksis, dilçilik əsərləri, terminoloji leksika, mürəkkəb cümlə, mətn texnologiyaları

Görkəmli türkoloq alim, professor Bəkir Çobanzadə (1893-1937) XX əsrdə Azərbaycanda tək cə dilçilik elminin deyil, ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni fikrin formalaşmasında mühüm rolunu oynayan simalardandır.

Bəkir Çobanzadə 1924-cü ildən etibarən Azərbaycanda geniş elmi, ictimai fəaliyyət göstərmiş, müasir Azərbaycan dilçilik elminin əsaslarını yaratmışdır. Görkəmli alim Mahmud Kaşğari və Mirzə Kazımbəydən sonra türk dünyasının yetişdirdiyi ən böyük alimlərdəndir. XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq bu elmə böyük töhfələr verən M.Şirəliyev, Ə.Dəmirçizadə və M.Hüseynzadə kimi görkəmli dilçilər məhz onun tələbələri olmuşlar. B.Çobanzadənin “Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl” (1924), “Türk- tatar dialektolojisi” (1927), “Türk dili” (1928), “Türk qrameri” (1930) və s. dilçilik əsərlərilə Azərbaycan ədəbi dili elmi dilçilik üslubu formalaşmışdır.

Məlumdur ki, B.Çobanzadəyə qədər də Azərbaycanda bir sıra dilçilik dərsləkləri, lüğətlər yaranmışdır. Lakin bunların heç biri müasir Azərbaycan ədəbi dili elmi üslubunun dilçilik qolunun formalaşmasına B.Çobanzadənin əsərləri qədər təsir göstərə bilməmişdir. Səbəbi isə odur ki, B.Çobanzadə Qərbi Avropada yüksək təhsil almış, dünya dilçiliyinin aktual problemlərinə dərinlən bələd bir mütəxəssis idi. Müşahidələr göstərir ki, böyük dilçi alim həm termin yaradıcılığında, həm də dilinin sintaksisində beynəlmiləl tələbləri gözləməklə yanaşı, tədricən Azərbaycan türkcəsinin imkanlarından yararlanmağa üstünlük vermiş, bütün çətinliklərə rəğmən nümunəvi bir milli dilçilik üslubu nümayiş etdirməyə nail olmuşdur.

Əlbəttə, XX əsrin 50-ci illərindən sonra Azərbaycan dilçiliyinin dil- üslubunda müəyyən dəyişmələr meydana çıxdığından B.Çobanzadənin dilçilik əsərlərinin dilini bu və ya digər dərəcədə arxaikləşmiş saymaq olar, lakin müasir dilçilik üslubunun “fundament”i olmaq etibarilə müstəsna dəyər daşıması da, heç şübhəsiz, inkar edilməzdir.

Professor Bəkir Çobanzadənin dilçilik əsərlərinin terminoloji leksikasına nəzər saldıqda, həm alınma, həm də milli terminlərdən istifadənin şahidi oluruq. Müəllif xüsusilə ilk əsərlərində ərəb mənşəli terminlərdən istifadəyə üstünlük verir və bunu dilçilik anlayışlarının mövcud ənənəyə əsasən daha aydın anlaşılma imkanı ilə izah edir. Alınma terminologiyası, əsasən, ərəb və Avropa mənşəli terminlər təşkil edir. Böyük dilçi alim alınma terminlərdən istifadə ilə kifayətlənməmiş, əksər anlayışların türk dilində izahını verməyə çalışmışdır.

B.Çobanzadənin dilçilik əsərlərində Avropa mənşəli terminlər, əsasən, ərəb mənşəli termin qarşısında dəqiqləşdirici vasitə kimi işlədilmiş, lakin tədricən aparıcı mövqeyə yiyələnməklə əvvəlki (ərəb mənşəli) termini sıxışdırmışdır; məsələn: sövtiyyat (fonetika), sərf (morfologiya), nəhv (sintaksis) və s.

B.Çobanzadənin dilçilik əsərlərinin dilində türk mənşəli, yaxud milli termin yaradıcılığına göstərilən ardıcıl meyil aydın duyulmaqdadır. Dilçilik əsərlərini universitet tələbələri üçün qələmə alan B.Çobanzadə dilinin sintaksisində, adətən, sadə cümlə strukturlarına üstünlük vermiş, daha çox sadə geniş, eləcə də feili tərkiblərlə zəngin cümlələr işlətməmişdir ki, bu da elmi dilçilik məlumatını təfəsilatı ilə çatdırmağa xidmət edir. Bununla yanaşı, B.Çobanzadənin dilçilik əsərlərinin dilində mürəkkəb cümlə strukturlarından da istifadə olunmuşdur. Bunlar həm tabesiz, həm də tabeli mürəkkəb cümlələrin müxtəlif növlərindən ibarətdir. Ən çox işlənən mürəkkəb cümlə formaları izahedici funksiya daşıyır ki, buraya, ilk növbədə, qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr daxildir.

B.Çobanzadə əsərlərinin istər (terminoloji) leksikası, istər sintaksisi, istərsə də mətn texnologiyalarının mükəmməlliyi böyük dilçinin mükəmməl elmi təfəkkürünün, aydın olduğu qədər çoxgedişli mühakimə istedadının nəticəsidir. Hər hansı dilçilik məsələsi izah edilərkən, bu və ya digər problem ətrafında diskussiya açılarkən və s. B.Çobanzadənin ən çox müraciət etdiyi mətn qurma maneraları, müəllifin dilçilik əsərlərinin

dilində olan sintaktik kompaktlıq, bütövlük, hər cür mühakimə dağınıqlığından uzaq məntiqi ardıcılıq olduqca mükəmməl mətn texnologiyaları ilə müşayiət olunur. Bütün bunların öyrənilməsi yalnız tarixi əhəmiyyət kəsb etməklə qalmır, həmçinin müasir dilçilik elmimizin dili üçün də dəyərli üslub örnəkləri verir.

РЕЗЮМЕ

ВЗГЛЯД НА СТИЛЬ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ РАБОТ БЕКИРА ЧОБАНЗАДЕ

Замирли Х.З.

Азербайджанский медицинский университет, Азербайджан

Выдающийся ученый-тюрколог, профессор Б. Чобанзаде сыграл важную роль в формировании не только лингвистической науки, но и общественно-политической, литературной и культурной мысли в Азербайджане в XX веке. Его научные труды, посвященные различным актуальным проблемам тюркологии, занимают особое место в формировании научно-лингвистического стиля азербайджанского литературного языка. Язык лингвистических трудов Б.Чобанзаде по праву считается "фундаментом" современного лингвистического стиля.

Ключевые слова: Бекира Чобанзаде, лингвистические труды, терминология, лексическая система, стиль, происхождение.

SUMMARY

A VIEW AT THE STYLE OF BEKIR CHOBANZADEH'S LINGUISTIC WORKS

Zamirli H.Z.

Azerbaijan Medical University, Azerbaijan

The outstanding scientist-turkologist, professor Bakir Chobanzadeh played an important role in the formation of not only linguistic science but also of social-political, literary and cultural thought in Azerbaijan in the XX century. His scientific works dedicated to the different urgent issues of Turkology take a special place in the formation of the scientific-linguistic style of the Azerbaijani literary language. The language of B. Chobanzadeh's linguistic works is rightfully considered to be "foundation" of the modern linguistic style.

Key words: Bakir Chobanzadeh, linguistic works, terminology, lexical system, style, origin.

СЕМАНТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ВОЕННОЙ ЛЕКСИКИ

ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ

Абдукамалова Э.С.

Военно-исторический музей ВС РК, Казахстан,

Резюме. В статье дается краткая характеристика военной лексики тюркских языков, которая сформировалась под непосредственным влиянием социально-исторических, экономических, культурных, религиозных и других факторов и представляет собой сложную систему, сложившуюся в процессе многовековой исторической истории. разработка. В статье описывается устойчивость и сохранение древних лексико-семантических групп военной лексики в большинстве современных языков.

Ключевые слова: военная лексика, тюркские языки, этимология слов.

Военная лексика – система лексических средств, отражающих разнообразные военные понятия и употребляющихся в общенародном и специальном общении. Широкое употребление и потребность в словах военного характера можно объяснить тем, что частые войны, связанные как с завоеванием новых территорий, так и защитой собственных, требовали вовлечения широких масс, ставили их перед необходимостью знакомства с военным бытом, с основными военными понятиями. Несложность технического оснащения также способствовала тому, что лексика, относящаяся к военному делу, была близка и понятна большей части населения. Именно поэтому сбор и изучение военной лексики, особенно её исконного пласта, представляет значительный интерес как для специалистов-историков, так и для языковедов [6].

Военная лексика тюркских языков формировалась под непосредственным влиянием социально-исторических, экономических, культурных, религиозных и других факторов и представляет собой сложную систему, возникшую в процессе многовекового исторического развития. История этого

развития прослеживается нами с древнетюркских письменных памятников до названий вооружения в современных тюркских языках. Большая часть названий оружия, защитных доспехов и снаряжения, известных по тюркским письменным памятникам, продолжает употребляться в современных тюркских языках [5, 16].

Война была одним из видов, можно сказать, постоянных занятий древних тюрков. Войны велись с целью обороны от внешних врагов, захвата имущества или рабов, в поисках земель с обильной травой для корма скота. Воевали как с чужими народами, так и с другими племенами и родами самих тюрков. Влечение к оружию и воинственность древних тюрков ярко проявляется в представлениях о войне и оружии. Об этом говорят слова, относящиеся к разным лексико-семантическим группам: наименования различных видов наступательного оружия, защитных доспехов, военных подразделений, названия военных действий, доблестных воинов и злых врагов, укрепленных поселений – курганов, крепостей, особых жилищ и т.д.

Широкое применение тюркских военных терминов и обозначений мы находим в древнетюркских памятниках, отражающих военную мощь тюркских государств.

В связи с ослаблением и распадом древнетюркских государств из активного употребления выходят многие военные термины. Часть из них вовсе перестает употребляться. Некоторые слова и лексические группы, вышедшие из употребления, были заменены новыми словами в зависимости от потребностей языка выражать изменившуюся ситуацию в военной жизни тюрков.

Тем не менее, многие древние лексико-семантические группы сохраняют устойчивость в большинстве современных языков [7, 492].

У древних тюрков воины пользовались особым уважением и почетом. Для обозначения воина использовались разнообразные слова, в каждом из которых выделялись особые его достоинства. Таким образом, воин не только стрелок из лука или копьеносец, сражающийся с врагом. Воин у древних тюрков олицетворял собой все самые лучшие качества мужчины, поэтому неудивительно, что названия воина были, как правило, многозначными, они имели помимо значения 'воин' и другие, связанные с передачей достоинств воина.

Например, *alyp* 'богатырь, герой', 'воин'. Это главное название воина как защитника рода и племени, всего народа от врагов и хищных зверей. Первичные и наиболее распространенные его значения в качестве имени существительного: 'герой', 'богатырь', 'витязь', а также 'отвага, храбрость, мужество'; 'военная свита', они встречаются во всех группах тюркских языков, от них в дальнейшем развились и другие, более новые, в том числе адъективные, значения: 'меткий стрелок', 'отважный, храбрый, смелый'.

Слово сохранилось до современности в тюркских языках в почти неизменном фонетическом облике: рун., др.-уйг., др.-кыпч., ср.-кыпч., ср.-огуз., чаг. *alp*; тур. *alp*; ккалп., *alp*, каз., тат. *alyp*; узб. *alp*, уз. диал., уйг. *alyp*; алт., кирг., хак. *alyp*; чув. *ulap*. [7, 492-493].

Изучение военной лексики имеет большое научно-познавательное и общественно-политическое значение. Она, как и другие разряды слов, отражает духовную и материальную культуру народа, его историческое прошлое, быт, традиции, обычаи, нравы [3, 107].

Наименования, входящие в военную лексику казахского языка, тесно связаны с совершенствованием техники, появлением новых видов оружия. Большая часть военной лексики, составляющие наименование, вместе с обозначаемыми ими реалиями постепенно уходит в прошлое, забывается, переходит в разряд архаизмов и историзмов.

Военное дело древних тюрков было составной частью военной истории кочевых народов Центральной Азии и Казахстана. Казахские батыры были вооружены пятью традиционными видами оружия («Ер қаруы – бес қару»): лук (садақ), копье (найза), секира (айбалта), булава (күрзі), сабля (қылыш).

Среди старинных названий казахских вооружений, которые означали различные военные понятия, например: «сақетер» (стрела) или «күрзі» (железная палица), «сойыт» (длинная жердь, используемая в качестве оружия, «айбалта» (секира), «семсер» (меч), «берен» (кольчуга) и др.

«Сакетер» значение слова рассматривается некоторыми исследователями. А.Аманжолов считает, что этот термин является диалектизмом, характерным для жителей Восточного Казахстана [8, 340]. В языке жителей этой области слово «сақетер» означал меч или сабля. Р. Сыздыкова, отвергая мнение А.Аманжолова, считает, что слово «сақетер» означает образное обозначение боевой стрелы [1, 103].

Жители старейшины также утверждают, что «сақетер» называют стрелу за его звук при достижении цели. Следует согласиться с Р.Сыздыковой, так как слово «сақетер» очень редко употребляемое слово и совсем непонятно современному человеку.

Военное дело также играло особо важную роль и в истории башкирского народа. Военная лексика в башкирском языке является одной из общераспространенных лексических полей. Ее повсеместное развитие обусловлено тем, что борьба за существование и сферы влияния в мировом пространстве была важнейшей в жизни различных народов. Поэтому в истории мировых цивилизаций военное дело имело первостепенное значение. Поскольку благополучие кочевника зависело от обеспеченности скота пастбищами, во многом благодаря высокому развитию вооружения и военного искусства, башкиры смогли сохранить исконную территорию и пастбищные угодья на протяжении многих веков. И в дальнейшем, опираясь на силу оружия в отстаивании своих земель, башкиры отводили одну из главнейших ролей военному искусству и военной подготовке. Исходя из этого, напрашивается вывод о том, что народ, мужественно защищавший свои земли, не мог не иметь в лексическом составе языка слова и термины, относящиеся к военной реальности. Напротив, военная лексика издавна занимала значительное место в словарном составе башкирского языка. Ее становление происходило в течение многих веков, практически с момента зарождения народа и языка, продолжая пополняться и обогащаться по сей день [2].

Также в каракалпакском языке военная лексика составляет определенную часть словарного состава, связанная с воинским искусством, боевыми способностями народа. Она является одним из древнейших пластов, зародившихся в результате борьбы народа за свою свободу и независимость, за защиту своей родной земли от внешних врагов. Каждое слово из военной лексики – живое свидетельство народной истории и народного языка.

Зарождение и развитие военных названий и терминов в каракалпакском языке восходят к далеким временам, и они связаны с историей формирования военной лексики в тюркских языках [8, 340].

Секира – «айбалта» в тюркских языках является основным наименованием боевого топора. Наименование секиры в тюркских языках представляет собой словосложение названий месяца, полумесяца – *ай* и топора – *балта*. Название мотивировано внешним видом данного оружия, а именно формой лезвия, насаженного на топорщице, напоминающей полумесяц.

Источником послужило название бытового инструмента, который затем стал употребляться в качестве оружия.

**baltu* ‘секира, топор’. Есть предположение, что *balta*, *baltu* ‘топор’ это древнемесопотамское заимствование (ЭСТЯ 1978, 58).

Др.-уйг., др.-кыпч. *baltu*; каз., кирг. *balta*. В последующем слово закрепляется за бытовым инструментом – топором, а секира стала обозначаться сочетанием этого слова с *aj* ‘месяц’ – по форме секиры: каз. *aj balta* ‘секира в форме месяца’ [7, 507].

В настоящее время наименование «айбалта» в казахском языке стал историзмом, т.к. данный вид оружия вышел из употребления. Упоминания о нём можно встретить в фольклоре, эпосе, исторических произведениях.

Кольчуга – «кїреуке сауыт». У древних воинов – кочевников наибольшей популярностью пользовались кольчуги «көбе сауыт», «кїреуке сауыт», «берен». Об этих кыпчакских кольчугах есть упоминание в старинных русских летописях. В знаменитом словаре Махмуда Кашгари «Дивани лугат-ат турк» (XI в.), кольчуга встречается под названием «күбэ йарык». О широком распространении в обширном тюркском мире этих кольчуг говорит такой факт. «Көбе сауыт» напоминал собой чешуйчатую кожу змеи, отсюда происходит ее русское название «чешуйчатый панцирь». О том, что «көбе сауыт» имеет очень древнее происхождение, говорят археологические раскопки сакских и скифских курганов.

В древнетюркских памятниках встречаются различные названия этого предмета: «*jaryaq*», «*jaryq*», «*qujau*».

1. **jaryaq* ‘панцирь’, ‘кольчуга’. Первичное значение – ‘шкура, главным образом, очищенная от шерсти’. Слово в первичной форме сохранилось во многих языках. Орх. (КТб 33) *jaryaq*, ср.-кыпч., чаг. *jaryaq*; турк., кум.диал., ног., тат.диал., башк., уйг.диал. *jaryaq*, тат.диал., кирг. *jaryaq*, каз., калп. *zaryaq*, узб. *jaryaq*, алт. *d'aryaq*, тув. *car yas*, алт. *paγucup* чув. *jalex'ax*, *s'urx'ax*.

2. **jaryq*. В этой форме оно отмечено в древних и средневековых памятниках. Др.-кыпч. (МК Ш 15), др.-уйг.(ТТ IV В-12), ср.-кыпч. (Houts. 103, AbuH 121.), чаг. *jaryq* ДТС 241. Первичное значение этого названия – ‘шкура’, позднее оно приобрело и другие значения по функции: ‘шкура’ > ‘одежда’ > ‘кольчуга’, ‘панцирь’.

3. **qujau* ‘панцирь, кольчуга’. Это, по-видимому, панцирь более позднего производства, нежели кожаный; его семантика говорит о том, что он сделан из металла. Об этом свидетельствует название, которое образовано от глагола *quj*- ‘лить’, ‘наливать’ посредством результативного аффикса -*aq/-au*.

Таким образом, это «литой» панцирь в отличие от обматывающего *jaryaq*. Оно встречается в древнетюркских памятниках, а также в некоторых современных языках: ДТС 464, QBN 86-12 *qujaq*, уйг., сиб. тат. *qujaq*; як. *кпак*. Синоним *kÖbe* [7, 515-516].

Название «кїреуке» на казахском языке означает «плетенный», то есть кольчуга, сплетенная из десятков тысяч стальных или железных колец. Кольца, из которых собирается данная кольчуга у казахских мастеров-оружейников получила название «көз». Они имели различный диаметр, самые маленькие кольца назывались «торғай көз» – воробьиный глаз. В редких случаях для большей прочности и надежности «кїреуке сауыт» изготавливались из спаренных колец. Концы колец кольчуги соединялись заклепкой. Эта техника получила название «посадить на гвоздь». Кольчуги, собранные из крупных колец получили название «бадана көз кїреуке» – перепелиных глаз [3, 107].

ЛИТЕРАТУРА

1. Аманжолов С. Вопросы истории и диалектологии казахского языка. Алма-ата 1959. С.340.
2. Багаутдинова Г.Н. Традиционная военная лексика башкирского языка. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук // <https://www.dissercat.com/content/traditsionnaya-voennaya-leksika-bashkirskogo-yazyka>
3. Байжанов Т. История военной лексики в казахском языке. Автореферат. Алматы, 1993.
4. Давлетова У. Военная лексика каракалпакского языка. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук // <http://cheloveknauka.com/voennaya-leksika-karakalpakskogo-yazyka#ixzz6opNCIBNg>
5. Лосева-Бахтиярова Танем Валерьевна. Военная лексика тюркских языков (названия вооружения). Автореферат. Москва 2005. С. 16.
6. Сафаров Р.Т. Военная лексика в татарском языке. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук // <https://www.dissercat.com/content/voennaya-leksika-v-tatarskom-yazyke>
7. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка. – М.: Наука, 2006. – С. 492
8. *Примечание:* Данный доклад реализован в рамках проекта № AP08856398 «Интеграция тюркского мира в XXI веке: лингвистические аспекты кипчакского фактора» МОН РК по грантовому финансированию на 2020-2022 гг.
9. Ского происхождения в русском языке. Автореферат. Уфа. 2004.

XÜLASƏ

TÜRK DİLLƏRİNDƏ HƏRBİ LEKSİKANIN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Abdukamalova E.S.

Qazaxıstan Respublikasının Hərbi Tarix Muzeyi, Qazaxıstan

Məqalədə bilavasitə sosial-tarixi, iqtisadi, mədəni, dini və digər amillərin təsiri ilə formalaşan və çoxəsrlik tarixi inkişaf prosesində meydana çıxan kompleks bir sistem olan türk dillərinin hərbi lüğətinin qısa təsviri verilir. Məqalədə ən müasir dillərdə qədim leksik-semantik qrupların hərbi lüğət ehtiyatlarının davamlılığı və qorunması təsvir edilmişdir.

Açar sözlər: *hərbi lüğət, türk dilləri, sözlərin etimologiyası*

SUMMARY

SEMANTIC CHARACTERISTICS OF MILITARY LEXICS OF TURKISH LANGUAGES

Abdukamalova E.S.

Military History Museum of the Republic of Kazakhstan, Kazakhstan

The article gives a brief description of the military vocabulary of the Turkic languages, which was formed under the direct influence of socio-historical, economic, cultural, religious and other factors and is a complex system that emerged in the process of centuries-old historical development. The article describes the sustainability and preservation of the ancient lexico-semantical groups of military vocabulary in most modern languages.

Key words: *military vocabulary, Turkic languages, etymology of words*

РОЛЬ ИНТОНАЦИИ В ОФОРМЛЕНИИ ВЫСКАЗЫВАНИЯ

Давлеткулова Г.Ш.

Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы, Россия

Резюме. Компоненты интонации взаимосвязаны, они реально существуют в единстве, определяются содержанием и целями высказывания. Осмысленное произношение предложения требует правильного членения его на звенья, такты. Временная остановка звучания, в течение которой речевые органы не артикулируют, которая разрывает поток речи, называется паузой.

Ключевые слова: интонация, пауза, интонационно-синтаксические паузы, интонационно-логические паузы, предложение, речевые такты.

Компоненты интонации взаимосвязаны, они реально существуют в единстве, определяются содержанием и целями высказывания.

Осмысленное произношение предложения требует правильного членения его на звенья, такты. Временная остановка звучания, в течение которой речевые органы не артикулируют, которая разрывает поток речи, называется паузой.

Значит, **пауза** — это молчание. Но и молчание может быть выразительным и значимым. Наука, изучающая паузу, называется паузологией, первым паузологом является основоположник этой науки ученый США профессор О'Коннор. Он считает, что паузы могут сказать о человеке не меньше, чем слова, что в разговоре на них уходит 4—50% времени. В паузологии существует следующая классификация пауз:

- соединительные (это паузы между фразами);
- подготовительные (во время таких пауз говорящий лихорадочно подыскивает слова и выражения);
- пустые (безмолвные);
- заполненные («э-э-э...», «кх-м-мм» и так далее);
- паузы хезитации (обдумывания и размышления, чаще всего встречаются в речи людей, обсуждающих политические, социальные, научные проблемы, когда у выступающих еще не сформировалось окончательное мнение по обсуждаемой проблеме, они ищут решение вопроса, вслух обдумывают его; возникают в любом месте высказывания и отражают колебания при выборе возможных речевых средств; могут быть заменены сочетаниями слов: пожалуй, точнее сказать; лучше сформулировать так; правильное будет...; не так надо сказать).

В башкирском языке мы рассматриваем следующую классификацию:

- интонационно-синтаксические паузы;
- интонационно-логические.

Интонационно-синтаксические паузы в устной речи отражают синтаксическую природу предложений. Они соответствуют знакам препинания в письменной речи и различаются длительностью. Самая короткая пауза (кыска пауза) - I и средняя пауза (уртаса пауза) - II делаются на месте запятой, а самой длинной паузы (озон пауза) - III требует точка. Например:

Язғы гөлдәр баксаларза I

Күкрәп сәскә аттылар. III

Яззы котлап, II кәкүктәр зә I

Туғайзарға кайттылар. III (К.Даян)

Халык хәтерә I-мәңгелек. III Уның ялкыны I көндәр, II айзар ғына түгел, II ә быуаттар буйына һүрелмәй. III Ул ялкында I илебездә тарихы, II замана буяулары сағыла. III (“Аманат” журналынан)

Бик татыу торғандар былар: I йәй буйы ял белмәй кышка азык әзерләгәндәр. II Тамактары тук булғас, I кыштың каты бураны ла, I сатлама һыуығы ла һизелмәгән уларға. II («Өс дуҫ» әкиәтенән)

Роман I композицион яктан алты киҫәккә, II һәр киҫәк I үз сиратында I бүлектәргә бүленгән. III Шулар уҡ ваҡытта I әсәрҙең былай туракланыуы I композицион таркаулыкка түгел, II киреһенсә, I сюжет һызығының I төп геройҙар тирәһендә үҫеүенә килтерә. III Рус батшалығының колониаль сәйәтенә каршы күтәрелгән башҡорттарҙың I ил эсендәге халыктар берҙәмлеге өсөн көрәшен I төп конфликт итеп алған “Караһаҡал” I эпиклыҡка хас I иркенлек менән яҙылған. III (М.Искәндәр)

Интонационно-синтаксической паузой отделяются в звучащей речи однородные члены предложения, вставные конструкции, обращения; пауза заполняет то место в предложении,

где подразумевается пропуск слова. Чтобы речь была ясной и понятной, необходимо перед произнесением текста вслух навести порядок в предложении, правильно соединить слова в группы, то есть в речевые такты. Тогда будет ясно, какое слово к какому относится, как они объединяются, из каких отрезков, речевых тактов складывается фраза.

Паузы, отделяющие один речевой такт от другого, называются *интонационно-логическими*. Изменение места интонационно-логической паузы в одном и том же предложении может значительно изменить его смысл. Например, рассмотрим следующее высказывание

Зөлфия әсәй Өфөгә китә иртәгә билет алырга кәрәк.

В этом предложении отсутствуют знаки препинания, поэтому не известно, кто едет в Уфу, к какому отрезку речи относится слово “иртәгә”. Этот набор слов упорядочим при помощи просодических средств и при помощи пауз:

1) **Зөлфия: “Әсәй Өфөгә китә. Иртәгә билет алырга кәрәк”.** В этом предложении Зүльфия сообщает о том, что мама уезжает в Уфу, завтра надо купить билет.

2) - **Зөлфия, әсәй Өфөгә китә. Иртәгә билет алырга кәрәк.** Слово Зүльфия выступает в роли обращения, она ставится в известность о том, что мама уезжает в Уфу, надо купить билет.

3) **Зөлфия, әсәй Өфөгә китә: иртәгә билет алырга кәрәк.** Слова Зүльфия, мама – однородные члены. В предложении сообщается, что мама и Зүльфия уезжают в Уфу, поэтому надо купить билет.

Зөлфия: “Әсәй Өфөгә китә. II Иртәгә билет алырга кәрәк”.

Зөлфия: “Әсәй Өфөгә китә, I билет алырга кәрәк”.

В первом предложении длинная пауза говорит о том, что сообщается две разные информации. Короткая пауза во втором предложении показывает тесное причинно-следственное отношение между двумя высказываниями.

При неверной паузе нарушается смысл предложения, содержание его становится неясным, извращается основная мысль. Когда возникает ситуация слияния звуков, слов или предложений, что приводит к смещению информации, смысловые паузы разделяют их на группы. Например:

1) **Сабир йән кеүек кәзерле комарткыга караны.** Сабир йән кеүек кәзерле комарткыга караны - (при чтении без паузы). Сабир I йән кеүек кәзерле комарткыга караны.

2) **Баксанан таш тимер сүп-сар сыгарып ташланы.** Баксанан Таштимер сүп-сар сыгарып ташланы - (при чтении без паузы). Баксанан таш, I тимер, I сүп-сар сыгарып ташланы.

Таким образом, интонация оформляет высказывание в единое целое, различает типы высказывания с точки зрения их целесообразности, выражает эмоциональную окраску, характеризует говорящего и ситуацию общения в целом. При этом немаловажную роль играет и ударение (логическое и фразовое). Логическим и фразовым ударениями отмечаются в предложениях центры интонационных конструкций, которые связаны со смысловой стороной речи. «Ударение - указательный палец, отмечающий самое главное слово во фразе или тексте! – писал об этом К.С. Станиславский. – В выделенном слове скрыта душа, внутренняя сущность, главные моменты подтекста!».

Все компоненты интонации используются в тесном переплетении друг с другом.

ЛИТЕРАТУРА

1. Альмухаметов Р.В. Актуальные проблемы теории и методики лингвометодического образования в национальной школе и вузе: Учебное пособие для учителей и студентов-филологов. Уфа: Издательство БГПУ, 2009. – 144 с.

2. Горбушина Л.А. Выразительное чтение и рассказывание: Учеб. пособие для учащихся школьных пед. училищ по специальности №2001 “Преподавание в начальных классах общеобразоват. школы”. Изд. 3-е, перераб. – М.: Просвещение, 1975. – 144

XÜLASƏ

SÖYLƏMİN YARANMASINDA İNTONASIYANIN ROLU

Davletkulova G.Ş.

M. Akmullah ad. BDPÜ, Rusiya

İntonasiyanın komponentləri bir-biri ilə əlqəlidir, həqiqətən birlikdə mövcuddur, ifadənin məzmunu və məqsədləri ilə müəyyən edilir. Bir cümlənin mənalı bir tələffüzü, əlaqələrə, çubuqlara düzgün bölünməsinə tələb edir. Dənışıq orqanlarının ifadə etmədiyi, nitqin axışını pozan səsdəki müvəqqəti bir dayanma pauza adlanır.

Açar sözlər: intonasiya, fasilə, intonasiya-sintaktik fasilələr, intonasiya-məntiqi fasilələr, cümlə, nitq tədbirləri.

SUMMARY
THE ROLE INTONATION THE DESIGN OF UTTERANCES
Davletkulova G.Sh.

BSPU named after M. Akmullah, Russia

The components of intonation are interrelated, they really exist in unity, are determined by the content and goals of the statement. A meaningful pronunciation of a sentence requires its correct division into links, bars. A temporary stop in sound, during which the speech organs do not articulate, which breaks the flow of speech, is called a pause.

Key words: intonation, pause, intonation-syntactic pauses, intonation-logical pauses, sentence, speech measures.

Key words: *intonation, pause, intonation-syntactic pauses, intonation and logistics pauses, proposal, cycles.*

ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ ЭТЮД ЭТИМОНА «ЕҢ-САМЫЙ»

Жалмаханов Ш.Ш.,

Карагандинский медицинский университет, Казахстан

Жаркынбекова Ш.К.

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Казахстан

Аннотация. Цель данной статьи – выявить этимологию лексики, общей для тюркских памятников древнего, раннего периода и средневековья и современных тюркских языков, в частности определение этимологии этимона «ең-самый» в фоно-морфо-семантическом поле. В статье проводится комплексный анализ однокоренных морфем и лексем со словом «ең-самый» в языке письменных памятников и тюркских языках. В результате авторы определяют общие контекстные значения слов с корнем «ең-самый» и отдельные значения вне контекста и приходят к выводу, что соответствия данной лексемы в тюркских языках доказывают родство тюркских языков на различных уровнях, в плане содержательном и формальном.

Ключевые слова: *этимология этимона, тюркские памятники и современные тюркские языки, общая лексика, фоно-морфо-семантическое поле, компонентный анализ, комплексное обобщение.*

История не является отдельным одним явлением или совокупностью нескольких явлений, она начинается с исторического сравнения исторических периодов и эпох. Поэтому необходимо рассмотреть семасиологию казахского языка, в том числе процесс изменения значений слов, в диахроническом плане сопоставляя с историей развития тюркских языков и казахского языка. Следует определить общие семасиологические закономерности между ними на основе материалов тюркских письменных памятников, современных тюркских языков и казахского языка.

Очень важно найти историческую связь слов в тюркской лексике с аналогичным звуковым составом, но разных по значению и слов одинаковых и по значению и звуковому составу. Поскольку материальным показателем родства языков является общность, схожесть происхождения слов, а идейным показателем – близость, идентичность значений слов.

Известно, что памятники древнетюркской письменности ранних и средних веков имеют отношение ко всем современным тюркским языкам. Главным языковым фактом, свидетельствующим о родстве, которое объединяет все эти языки, является словарный запас «тюркских» языков, т. е. главным признаком родства языков является общность слов. «Чтобы разобраться в истории языка, наряду с фонетической идентичностью необходимо учитывать закономерности изменения и развития семантики слов. В лингвистических исследованиях умение сочетать фонетические законы и семантические законы – ключ к познанию истории языка, путей его развития» [2,332]. Или «при сравнении слов, с одной стороны, учитываются значения слов, а с другой – законы звуковых изменений» [1,22].

Многие лексические единицы в нашем языке нуждаются в этимологическом анализе и интерпретации значений. Этимология требует теоретического обоснования, методического совершенствования анализа. В соответствии с целями и задачами этимологического анализа семантической деривации нашей лексики могут быть использованы не все методы и элементы

реконструкции. В связи с этим необходимо определить исходное значение некоторых слов с «затемненными» (деэтимологизированными) значениями, а также другие значения слов. Необходимо определить деэтимологизированные ныне слова в составе лексических или фразеологических словосочетаний, пословиц и поговорок. Данные тюркских письменных памятников древности, средневековья и современных тюркских языков определяются путем: 1) распознавания набора фонетических модификаций слов, гомогенных морфологических синонимов и грамматических коррелятивов, 2) распознавания его фоно-морфо-семантического поля. Фоно-морфо-семантическое поле лексической основы – этимология фонетических, морфемных модификаций, базовых и древних значений – совокупность слов, производных рассматриваемой лексической основой [10,3].

В корневых словах лексики тюркских языков сохраняются признаки исходного, основного значений, а в производных – основного, начального значений. Поэтому при определении начальных значений корневого слова производные основы, в случае, если корень или его исходное значение вытеснены из употребления, корень и его исходное значение могут быть восстановлены и через последующие значения в производных основах [11, 44]. Для того, чтобы определить происхождение (этимологию) слов, проанализируем их на основе лексемы «ең-самый», общей для тюркских памятников и современных тюркских языков.

Рассмотрев в историческом сопоставительном аспекте лексические деривативные и релятивные значения слова «ең-самый» на основе данных древнетюркских и современных тюркских языков и современного казахского языка, следует дифференцировать деривацию исторического семантического поля, то есть «пройденный им путь», а не только семантическое родство слов с корнем «ең-самый». Для этого мы используем материалы таких фундаментальных трудов, как «Толковый словарь казахского языка» [6], «Диалектологический словарь казахского языка» [7], «Древнетюркский словарь» [4], «Этимологический словарь тюркских языков» Э. В. Севортыяна [11], «Бес жүз бес сөз» А.Нурмаганбетова [9].

В современном казахском языке по «Толковому словарю казахского языка» [6] с корнями «ең» и «ең» употребляется 31 однокоренное слово в 46 значениях и 5 устойчивых словосочетаний в 6 значениях. При помощи корня «ең»-«самый» образовано 5 существительных (еңбек (родничок) – "мягкое место на голове малыша", еңлік – название цветка, еңсе, еңісу-астр. термин, еңтікпе – одышка, еңжұрға – уныние), 10 прилагательных (еңгезердей – громадный, еңкек – сутулый, еңку-еңку – неровный, холмистый, еңкіс – наклонный, еңкіш – сторбленный, согбенный, еңсегей – высокий, крупный, еңселі – дюжий, рослый, еңіс – скат, склон, еңіс-еңіс – впадина земли, еңжар – вялый), 12 глаголов (еңбекте(у) – ползать, еңкей(у) – наклоняться, еңкекте(у) – нагибаться, согнуться, еңкенде(у) – ходить, согнувшись (от усталости, старости), идти, подавшись вперед, еңкілде(у) – всхлипывать, еңпенде(у) – стремиться вперед, напирать, еңіре(у) – рыдать, еңісте(у) – спускаться по склону, еңсер(у), еңсеріп – преодолеть, завершать, проделать большую часть, еңтеле(у) – ринуться, устремляться, еңтік(у) – запыхаться, стараться одышкой, 2 наречия (ең – самый, еңк-еңк күлу – прерывисто смеяться), со словом «еңсе» образовано 5 устойчивых сочетаний (еңсе бермеді – мойымады (не поддаваться унынию, не отчаиваться), еңсе денелі (высокий) – қапсағай (рослый, сухошавый); еңсе көтерді (приободриться, воспрять духом) – іргесі қалану (создавать основу), жадырады (проясняются (о погоде), подниматься, улучшаться (о настроении)), еңсесін алды (беспокоить) – дегбірсізденді (теряют терпение), еңсесін басты (подавлять волю) – жүнжүтті (опускать, потерять волю). Все они являются производными от слова «ең». Значение слова «ең-самый» – это абсолютная крайняя точка по вертикали и горизонтали, а также соответствующих им плоскостей.

Слово «ең-самый» употребляется при указании на крайний предел признака или предел проявления качества: ең төмен – самый низкий, ең жоғары – самый высокий, ең шеткі – самый крайний, ең жақсы – самый лучший, ең жаман – самый плохой. Корень слова «шың-пик, вершина» в значении «пропасть, бездна» и «возвышенный, высокий» – эти понятия выражают самые нижние и самые верхние точки по вертикальной плоскости. Ученые-исследователи Е. Жубанов и А. Ибатов относят слова с корнем «ең-самый» «еңіс», «еңсе», «еңкіш», «еңбек», «еңбек (работа)», «еңбекте», «еңіре» к семантическому гнезду «төмен-низкий» [5,334].

Изменение значения слова может быть за счет расширения, увеличения, сужения, перехода, старения и даже его исчезновения. Деривативные и релятивные значения отдельных понятий, обусловленные общим понятием слова «ең-самый», могут быть объединены в 4 группы по горизонтальной плоскости предметов, признака, движения, положения предмета: 1) вверх (еңбек, еңгезердей, еңсе, еңселі, еңжұрға), 2) вверх-вниз (еңку-еңку, ойлы-қырлы, кедір-бұдыр, еңжар), 3) вверх-вперед (еңсер), 4) вверх-вниз-вперед (еңбекте, еңкей, еңкек, еңк-еңк күлу, еңпенде, еңіре, еңіс,

ентік). Таким образом, получается, что слово «еңбек» в значении "мягкое место черепа младенца" и слово «еңлік» в значении "горный цветок" выражают верхнюю часть головы, горы; еңку-еңку – положение тела, которое опускается сверху вниз, еңар – апатичное настроение, апатия, еңсер – движение вперед, еңіреу – состояние, признак или движение вперед.

Причины, по которым слова еңар, еңжұрға, ентеле, ентік, ентікпе мы относим к однокоренным словам, к лексемам с однокоренным с «ең»: сохранение корня «ең» в словах еңбек, еңгезердей, еңкей, еңлік, еңсе, еңіре объясняется тем, что начальными звуками суффиксов в этих словах являются звуки б, г, к, л, с, і, а в словах еңар, еңжұрға, ентеле, ентік не сохранилось «ң» или перешло в «ен» (н≈н), этимологически это объясняется присоединением согласных ж, т к корню «ең». Если к корням, оканчивающимся на сонорный «н» присоединяются аффиксы, начинающиеся с звонких согласных ғ, г (қыранға, төменгі, күнге, еңгіз) по законам орфоэпии сочетание н+г, н+ғ произносится как звук «ң» – это показатель подчинения сонорного н регрессивной ассимиляции.

Рассмотрим семантические и морфологические изменения слова «ең» в разных языках и в разные эпохи развития языков по вышеперечисленным словарям (в таблице).

№	Измене-ние формы	Отношение к части речи	Значения
1	2	3	4
1.	Ең (иң, эңг, ингъ)	имя сущ.	1. Бет (лицо, щека) (ЖБ, АИ, кум., як., чаг.) 2. Жақ (челюсть, щека) (ЖБ, АИ) 3. Беттің қызыды (краснощекий) (як.) 4. Перен. сыртқы келбет (внешний вид) (ЖБ)
2.	Ең	гл.	1. Илу, майысу (гнуть, сгибаться) (ТТМ) 2. Таңдану (удивляться, восхищаться) (МК)
3.	Ең	нар.	1. Ең ілкі (прежний, раньше) – әуелде, баста (вначале, поначалу) (КТ). 2. Ең кінiнтә – ең кейiнде, сонында (впоследствии, напоследок) (АЙ, ҰЖ) – (каз). Ең қызарт – қуану, разы болу (радоваться, испытывать радость) (ЖБ)
4.	Еңсе (иңса) -	имя сущ.	1. Дене (туловище (спинная часть)), тұлға (стан, тело) (каз.) 2. Тұрық (место обитания, стоянка), бой (стан, тело, рост) (каз.) 3. Иңсә-ашқарақ (ненасытный, падкий до еды), комағай (прожорливый) (як.) 4. Ел (местность, страна), аймақ (край, регион) (К.-орда, Арал) Еңсе бермеді – мойымады (не отчаиваться, не поддаваться унынию). Еңсе денелі (крупный) – қапсағай (рослый и сухощавый). Еңсесін басты (сильно обидеть, подавить желание) – жүнжітті (опускать). Еңсесін алды (беспокоить) – дегбірсіздену (терять терпение). Еңсе көтерді (приободрились, воспрянуть духом): 1) іргесі қалану (создавать основу), 2) жадырады (проясняться (о погоде), подниматься, улучшаться (о настроении)), Еңсесі күйген – болбыр (вялый, инертный) (Сем. Урдж.)
5.	Еңліг		1. беті бар (лицо, щека) (ЖБ, МК)
6.	Еңлік (ингълик) -	имя сущ.	1. Растение с глубокими корнями, растет в горах, на песке (Жамб: Мер, Луг, Мойын, Чу; Алм. Жамб.) 2. Опа – корневое растение, используемое вместо румян, помады (каз.) 3. Опа-далап, бояу (косметика) (МК, Буд., Крым тат.)
7.	Еңсер (эншер, иңсер, еңтер)	гл.	1. Эншер – азайту, кеміту (уменьшать, убавлять) (кирг.) 2. Иңсэр – ашқарақтану, комағайлану (быть ненасытным, проявлять падкость к еде) (як.) 3. Лақтыру (кидать, швырять, метать) (тур., алт.) 4. Аудару (переводить, опрокидывать) (кирг.) 5. Төгу (выливать, проливать, сливать) (тур., аз.) 6. Тықпалау, тығындау (навязывать, затыкать, закупоривать) (караклп.) 7. Ұру, сабау (пороть, хлестать, стегать) (тур.) 8. Перен. Су ақтару (тур). 9. Перен. Біреуді бас салу (внезапно хватать, бросаться) (тур). 10. Істі ойсыратып тындыру (довести дело до конца) (каз). 11. Мендеу (одолевать), жену (побеждать), дендеу (осилить, преобладать) (каз). 12. Белгілі бір жастан асу (перейти определенный жизненный рубеж, дойти до определенного возраста) (каз).
8.	Еңтік	гл.	1. Ауыр демалу, демігу (тяжело и учащенно дышать, стараться отдышкой) (кирг, караклп, узб.) 2. Сілеу, мелшию (застыть, остолбенеть, замереть) (Құтыб «Х-Ш», Хорезм). 3. Тұншығу (задышаться, захлебываться) (Радл., узб.). 4. Азаптану, қиналу (испытывать муки, мучиться, терзаться) (тат., башк.) 5. Шаршау (утомляться, уставать) (буд.) 6. Алқыну – аптығу, жүрегі қысылу (запыхаться, перехватывать дыхание, учащенно биться (о сердце)) (каз)
9.	Еңдіру (Еңрә)	гл.	1. Жылау, солкылдау (плакать, судорожно рыдать) (каз). 2. Күйіну (досадовать, огорчаться), Күйзелу (стараться, переживать) (каз). 3. Терен үңгір, шұңғыма, апан (глубокая пещера, яма, берлога) (Атырау, Мангистау)
10.	Еңкей	гл.	1. Майысу, илу (гнуть, вдавливаясь, сгибаться) (ног, каз., караклп., кум., кирг., узб., уйг., алт., башк., тур., тува., Рад., Буд.) 2. Құлау, түсу

			(падать, валиться вниз, спускаться) (түрк., кар) 3. Бас ию (нагнуть голову) (каракалп., Буд.) 4. Әлсіреу (слабеть, изнемогать) (кар). 5. Қартаю (стареть, стариться) (каз). 6. Құлдилау, ылдилау (спускаться вниз по склону, спускаться вниз) (каз). 7. Перен. бағыну, жібу (повиноваться, подчиняться, покоряться, смягчаться) (каз).
11.	Еңбек	имя сущ.	Сәбидің бас сүйегінің жоғарғы жағындағы жұмсақ жері (мягкая часть поверхности головы ребенка, родничок) (каз)
12.	Еңәк	имя сущ.	1. Бет (лицо) (ТТМ, МК) 2. Әйел орамалын байлайтын жіп (Повязка для женского платка) (МК).
13.	Еңім	имя сущ.	Бөлік (часть, доля, раздел) (ТТМ)
14.	Еңін	имя сущ.	Иық (плечо) (ҰЖ)
15.	Еңсегара	имя сущ.	Ауылға келген күйеуден алынатын кәде (подарок жениха при первом посещении дома невесты) (К-орда, Арал)
16.	Еңселу	гл.	Еңсесі түсу, күйзелу (обессилеть, пасть духом, страдать) (Тур.: Красновод., Таш., Апх.)
17.	Еңсеу	гл.	Көксеу, сағыну, аңсау (жаждать, тосковать, гореть желанием, скучать) (Ак., Атб.)
18.	Еңісу	имя сущ.	аст. Еңісу дөңгелігі – экваторға перпендикуляр, дүние полюстерін басып өтетін үлкен дөңгелектер (Круги склонения – большие полукруги, перпендикулярные экватору, пересекающие полюса мира) (каз)
19.	Еңжұрға	имя сущ.	Ұнжырға, еңсе (мрачное настроение, уныние) (каз)
20.	Еңтікпе	имя сущ.	1. Демікпе ауруы (одышка, астма). 2. Ауа жетпей жиі тыныс алу (тяжелое дыхание, острая нехватка воздуха) (каз).
21.	Еңгезердей	имя прил.	Ірі, алып (большой, крупный, великан, гигант) (каз)
22.	Еңкек	имя прил.	Иіліңкі (слегка гнутый, изогнутый) (каз)
23.	Еңкіш	имя прил.	1. Ылди (впадина, низина, уклон). 2. Иіліңкі (наклонный) (каз)
24.	Еңсегей	имя прил.	Ұзын бойлы (высокого роста), зор денелі (крупный, здоровый, гигант) (каз)
25.	Еңселі	имя прил.	Биік (высокий), денелі (дюжий), үлкен (большой) (каз)
26.	Еңіс	имя прил.	1. Ылди жер (местность под уклоном). 2. Ойпаң жер (низменная местность). 3. Ойысу (заворачивать, клониться), бағытталу (направляться) (каз).
27.	Еңжар	имя прил.	Селкос (равнодушный, апатичный), сүлесок (безразличный, инертный), көңілсіз (невеселый) (каз).
28.	Еңбекте	гл.	1. Тізерлеп жүру (ходить на коленях). 2. Перен. Жорғалау (угождать, раболепство), өрмелеу (карабкаться), тырмысу (стараться) (каз).
29.	Еңкенде	гл.	1. Алға иіле басу, жүру (идти с наклоном вперед). 2. Бүкшендеу (горбиться, сутулиться) (каз).
30.	Еңкілде	гл.	1. Жылау (плакать). 2. Перен. Зырылдау (работать безостановочно, быстро) (каз).
31.	Еңпендеу	гл.	Елпелектеу (проявлять услужливость) (каз)
32.	Еңсеріл	гл.	1. Өздік етіс (возвратный залог). 2. Аударылу, құлау (перевертываться, сваливаться, падать, валиться вниз) (каз)
33.	Еңку-еңку	имя прил.	Ойлы-қырлы (неровный, холмистый), кедір-бұдыр (бугристый, шероховатый)
34.	Еңіс-еңіс	имя прил.	Ойпат жер (низменность)
35.	Еңк-еңк күлу		Риза болып күлу (прерывисто смеяться (быть довольным))

Однокоренные слова со словом «ең» встречаются во всех территориальных диалектах казахского языка. Не встречаются слова, которые совпадают друг с другом как в семантическом плане, так и по звуковому составу. Слово, совпадающее и по значению, и по форме в СКЯ – это *еңілік* – название растения. Значение слова *еңселу* күйзелу (стараться, мучиться) совпадает со вторым значением слова «еңіре» в современном казахском языке. Слово «еңіреу» в Атырауском, Мангистауском краях хотя и имеет звуковое сходство с СКЯ, имеет совершенно другое значение.

Однокоренные слова с «ең» относятся к древнетюркским и тюркским памятникам VIII–XIII веков, сохранились в письменных памятниках Кюль-тегин, Алтун-Иарук, Уйгурских памятниках, «Словаре тюркских языков» М. Кашгари, саге «Кутадгу-Билик» Ж. Баласагуна, саге «Ақиқат сыйы (Подарок истин)» А. Игунеки, словаре «Мукаддимат аль-Адаб» Замахшари.

По сравнению с современными тюркскими языками в СКЯ можно заметить несоответствие 2-го, 4-го значений слова «еңтіг», 4-го значения слова «еңкей», и ни одного значения слова «еңсер». Это признак того, что наличие общей для современных тюркских языков лексики является хоть и интеграционным признаком их родства, однако наличие у них семантических различий доказывает их дифференциацию, т.е. характеризует их как самостоятельные языки.

Мнения ученых об этимологии однокоренных слов с «ең» различны. Сравним семантику слова «ең-самый» в приведенных выше словарях: 1) бет (лицо), жак (челюсть, щека), 2) перен. сыртқы келбет

(внешний вид), 3) таңдану (удивляться, изумляться), 4) иілу, майысу (гнуть, сгибаться), 5) в современных тюркских языках и в казахском языке выполняет функцию наречия в значении «отечень».

В словаре Севортяна [11,366] Г.Вамбери, К.Брокельмань разделяют первоначальное значение слов *ең, өң, енд* как «перед, начало», «передний», «вверх», «передняя часть тела», «расти, возвышаться», «подниматься (вверх)». Г.Рамстетд находит общие признаки с корейским, монгольским языками, Севортян с финно-угорскими языками. Академик А. Кайдаров слово «*еңгезердей*» объясняет как сочетание слов «*ені кез ер*», профессор Ш.Ш.Сарыбаев выделяет следующие значения: слово «*еңсе*» в армянско-кипчакской грамматике обозначает «желке (затылок)», в чувашском языке «желке (загривок)» и в переносном значении «мойын (шея)», по-каракалпакски «*екі жауырынның ортасы (середина двух лопаток)*», а в казахском языке слово «*еңсе*» употребляется в переносном значении [8,72-73].

Из вышесказанного следует, что исходным общим понятием слова «ең» было название верхней части, высокой стороны предмета по вертикальной плоскости. А в Кюльтегине, «Алтын Яруке», «Словаре» М. Кашгари, саге «Кутадгу-Билик» Ж. Баласагуна параллельно использовалось как усилительное наречие и его самостоятельное лексическое значение. Существовал деривационный процесс, как *мен, бен, пен* выполняли функции личных окончаний местоимений, соединительных союзов и даже падежных окончаний комектес септік (инструментального падежа). Можно предположить, что наречие вытеснило слова первоначального значения в состав устойчивых словосочетаний. Поэтому утверждение А.М.Щербака о том, что «Аффиксы восходят к предикативным показаниям, а предикативные показы – к личному и личностно-указательному местоимениям» можно применить и к деривации частей речи [Цитата: 3,76].

В заключение, обобщая и анализируя происхождение и историю этимона «ең» на основе материала тюркских памятников и языковых данных тюркских языков, мы обнаружили, что в тюркологии не проводится комплексный анализ материалов этимологических изысканий по всем слоям языка. А комплексное обобщение и компонентный анализ являются основой для выявления содержательных и формальных сходств и особенностей той или иной общей лексики для тюркских языков.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аманжолов С. Көп мағыналы және бір түбірдің бірнеше жарылуы // Пионер, Алматы, БМБ, 1941, № 4, 22 б.
2. Аханов К. Тіл білімінің негіздері, Алматы, Мектеп, 1973, 623 б.
3. Горский Д.П. Вопросы абстракции и образования понятий, Москва, АН СССР, 1961, 215 с.
4. Древнетюркский словарь, Ленинград, Наука, 1969, 676 с.
5. Жұбанов Е., Ибатов А. Анализ этимона таңрі «всевышний» (опыт ретроспективного подхода) // Проблемы этимологии тюркских языков, Алматы, Ғылым, 1990, С. 314-336, 396 с.
6. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 3-т, Алматы, Ғылым, 1978, 735 б.
7. Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі, Алматы, Ғылым, 1969, 280 б.
8. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. Алматы: Ғылым, 1966. -240 б.
9. Нұрмағамбетов Ә. Бес жүз бес сөз, Алматы, Рауан, 1994, 304 б.
10. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б», Москва, Наука, 1978, 349 с.
11. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные, Москва, Наука, 1974, 767 с.

XÜLASƏ

"EҢ -ƏN" ETİMONUNUN ETİMOLOJİK İŞLƏNMƏSİ

Zalmahanov Ş.Ş.,

Qaraqanda Tibb Universiteti, Qazaxistan

Zharkınbekova Ş.K.

L.N. Qumilyov ad. Avrasiya Milli Universiteti, Qazaxistan

Bu məqalənin məqsədi qədim, erkən və orta əsrlərə aid türk abidələri və müasir türk dilləri üçün ortaq söz etimologiyasını, xüsusən "e-ən-ən" etimonunun fono-morfo-semantik sahədə tərifini açıqlamaqdır. Məqalədə yazılı abidələri və türk dillərinin dilində bir köklü morfem və leksemin "eñ-ən" sözü ilə hərtərəfli təhlili verilmişdir. Nəticədə müəlliflər "e-ən" kökü olan sözlərin ümumi kontekstual mənalarını və ayrı-ayrı

mənalı kontekstdən çıxarılıb bu leksemanın türk dillərindəki yazışmalarının məzmun və rəsmiyyət baxımından müxtəlif səviyyələrdə türk dillərinin qohumluğunu sübut etdiyi qənaətinə gəldilər..

Açar sözlər: *etimologiya, türk abidələri və müasir türk dilləri, ümumi lüğət, fono-morfo-semantik sahə, komponent təhlili, kompleks ümumiləşdirmə.*

SUMMARY

ETHIMOLOGICAL STUDY OF ETYMON "EŇ -MOST"

Zalmahanov Ş.Ş.,

Karaganda Medical University, Kazakhstan

Zharkinbekova Ş.K.

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan

The purpose of this article is to reveal the etymology of the vocabulary common to the turkic monuments of the ancient, early and middle ages and modern turkic languages, in particular, the definition of the etymology of the etymone "eŇ-most" in the phono-morpho-semantic field. The article provides a comprehensive analysis of one-root morphemes and lexemes with the word "eŇ-most" in the language of written monuments and the Turkic languages. As a result, the authors determine the general contextual meanings of words with the root "eŇ-most" and individual meanings out of context and come to the conclusion that the correspondences of this lexeme in the Turkic languages prove the kinship of the Turkic languages at various levels, in terms of content and formalities.

Key words: *etymology of etymone, Turkic monuments and modern Turkic languages, general vocabulary, phono-morpho-semantic field, component analysis, complex generalization.*

ОТРАЖЕНИЕ КОДОВ КУЛЬТУРЫ В ТЮРКСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА²⁰

Жаркынбекова Ш.К.

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан

Резюме. Статья посвящена изучению кодов культуры в тюркской картине мира. Анализ вербализации ключевых феноменов позволяет выделить когнитивные стратегии, влияющие на процессы понимания, закономерности языкового выражения культурного знания. Доказано, что специфичность феномена цвета обусловлена окружающим его историческим коннотативным фоном, а также местом в национальной иерархии цветового предпочтения, основанного на принципе прагматической значимости и тесно связана с ценностной картиной мира. Выявленная национально-культурная информация, заключенная в различных речевых единицах, позволила увидеть специфику тюркских мировоззренческих представлений о мире..

Ключевые слова: *тюркская языковая картина мира, концептосфера, языковое кодирование, феномен цвета*

Изучение языковой картины мира этноса способствует пониманию многих вопросов, имеющих отношение к ценностному мировосприятию носителей языка, сфер взаимодействия разных народов в историко-культурных, социально-экономических, политических аспектах. Этапы развития философии, истории, этнографии, лингвистической мысли отражают категоризацию мира в сознании человека независимо от его национальной и ментальной принадлежности.

Мировоззренческие позиции этноса, несомненно, находят отражение в смысловых трансформациях тех или иных фрагментов мира. В рамках ценностных ориентаций казахской лингвокультуры также значимыми являются категории цвета, который представляет собой семиотический феномен, обладающий постоянно развивающимся полем смыслов в результате расширения ассоциативного мира человека и увеличения сферы контекстуальных связей.

В основе казахского миропонимания лежит тюркская культура с ее образно-мифологическим мышлением: природа воспринималась в единстве ее бытия, универсальности ее законов, многообразии проявления. Жизненный уклад человека сопоставлялся с ее циклами, ритмами, состоянием мира. Образ жизни, философское отношение к природе определили основные качества, характеризовавшие в

²⁰ Данная статья подготовлена в рамках научного проекта «Развитие казахского языка в историко-лингвистическом аспекте (на материале словаря аз-Замахшари «Мукадиммат аль-адаб» (XII в.)) по грантовому финансированию МОН РК на 2021-2023 гг (ИРН AP09260486)

течение многих веков символику цвета и сохранившиеся в современном языковом сознании казахов. Изучение проблемы цветовой символики в мировоззрении казахов подтверждает предположения об общности космогонических представлений людей древнего и традиционного общества [Жаркынбекова 2006, с. 147].

В тюркских литературных памятниках, научных трудах об искусстве и религии заложена ценнейшая информация, являющаяся отражением тюркского мировоззрения в целом. Такие лексикографические и литературные источники, как Древнетюркский словарь, Словарь М. Кашгари, поэма «Кутадгу Билик» Ю. Баласагуни, являются богатейшим материалом для понимания принципов и способов обозначения способов обозначения различных фрагментов мира того времени. Как отмечает казахстанский ученый А. Жаксылыков, «в литературных произведениях эпохи средневековья отражены, творчески развиты основные принципы, концепты народной философии и эстетики, в их мироощущении сложно и синкретически переплетались мотивы, архетипы тенгрианского, анимистического, исламского мировоззрения» [Жаксылыков 1999].

По данным различных источников, лексико-семантическая группа цветообозначений в тюркских языках была довольно четко сформирована уже в период средних веков. Они использовались в названиях родов и племен, названиях животных и растений, астрономических названиях, названиях явлений природы, драгоценных камней и ископаемых богатств, географических названиях, названиях предметов материальной культуры и быта, социально-политических терминах и др. Как показал анализ фактического материала, в средние века слово қара используется в названиях народностей (қарақалпақ, қарашай, қарайым), в названиях родов и племен (қаракесек, қаракытай, қаракерей, қаракете, қарауыл). Қара является постоянным эпитетом имен собственных правителей из династии Караханидов: Қараескендір, Қарамұхаммад, Қараосман. Наличие в составе большей части тюркской и монгольской антропонимии, средневекового компонента «қара» убедительнее всего показывает его известный культово-магический смысл. «Қара» становится символом многовекового существования, мощи, древности и архаичности субъекта.

Со временем увлечение этим словом несколько ослабевает, но оно настолько прочно вошло в язык народа, в его сознание, традиции, что продолжает расширять сферу своего употребления. Слово сочетается с обозначениями воды, земли, предметов и понятий. Оно часто встречается в названиях растений: қарағай, қаражусан, қарабидай, қараған. Конечно же, значение «священный», «могущественный» не характерно для этих наименований, однако «положительность» слова «қара» несомненна. Особое отношение к земле, связанное с понятием родины, своей территории, которую нельзя осквернять (даже пахать), а надо беречь и защищать, диктуемое кочевым образом жизни, формирует и особые смысловые оттенки рассматриваемого концепта.

Как отмечает О.А. Корнилов, «не вызывает сомнения тот факт, что наличие у концептов одновременно положительных и отрицательных коннотаций объясняется интерференцией общечеловеческих мотивирующих факторов и влияния национально-специфического философского осмысления мира» [Корнилов 1999: 245]. Такая двойственность коннотативных значений может являться сигналом о возможном наличии культурно-философской основы зарождения подобных национально-специфических созначений. Отсюда берут свое начало многочисленные устойчивые высказывания, воспринимаемые сегодня как метафоры, оценивающие те/иные фрагменты мира. В этот период появляются значения, составляющие национальную специфику того или иного понятия. Все это подтверждает необходимость дополнительных экскурсов в историю и философию культуры изучаемого этноса.

Различные представления о мире закрепляются и по-особому реализуются в той или иной форме, и в этом проявляется глубинность и многомерность семантики слова. Все многообразие языковых репрезентаций классифицируется определенным образом в лингвосемиотические ряды, отражающие процессы аспектуализации знания, обусловленного тем или иным культурным кодом. Среди последних особенно выделяются антропоморфный, пространственный, временной, фетишный, биоморфный, анимический и т.д.

К примеру, антропоморфный код используется для концептуализации таких аспектов, как положительные или отрицательная оценка, возрастные и количественные характеристики, социальные функции. отражение в цвете возрастных особенностей (временной код) сохранилось у казахов с древних пор до современного периода. Язык является тому свидетельством. В древности о связи возрастных классов с цветом свидетельствовал обычай: «Если на юрте развешается какой бы то ни было флаг, вы должны понять, что юрта эта лишилась одного из своих членов. Если флаг этот красный – умерший был молод, черный – средних лет, белый – старик» [Валиханов 1984, с. 333].

В лексике казахского языка находит свое заметное проявление соматический код культуры – наиболее древний из существующих. Разные явления, действия и вещи, встречающиеся на жизненном пути человека, ассоциируются со схожими психофизиологическими состояниями человека в каждом отдельном случае. В словарном составе казахского языка цветовые обозначения используются в таких словосочетаниях, как *ақ сақал* (старый человек), *көк сақал* (зрелый мужчина, начинающий седеть), *қара сақал* (мужчина средних лет), *сары қарын* (женщина средних лет). Как отмечает Н. Нурланова, в используемом казахами выражении «*қырықтын қызыл-жасылы*» (красно-зеленый мир сорока) для обозначения возраста сорокалетних есть определенная философская основа, которая отражает своеобразное отношение к этому важному жизненному периоду, когда человек полон сил, энергии и желаний (пламенеющий огонь – красное) и вся окружающая действительность имеет свою притягательную красоту, мудрость и спокойствие (зеленое) [Нурланова 1994, с. 35].

Зачастую номинации цвета являются мотивирующим признаком, построенном на переносном значении по ассоциации. В сочетании с цветом продуктивны почти все человеческие части тела (голова, сердце, печень, уши, глаза, шея, горло, лоб, мясо, лицо, рот, рот, зубы, кость, живот, ступня, плечо, палец, зубы, голень, нос, бедро, язык и т.д.).

Қара - қара бет, қара жүрек, қара қыз, қара табан, қара борбай, қара сан, қара қарын, қара өзек, қара бауыр, қара құлақ, қара тіл, қара сирақ, қара сақал; ақ- ақ жүрек, ақ ауыз, ақ көз, ақ саусақ, ақ сақал, ақ табан, ақ бас, ақ тамақ, ақ билек, ақ дидар, ақ иық, ақ көкірек; қызыл - қызыл көз, қызыл танау, қызыл өңеш, қызыл кеңірдек, қызыл мұрын, қызыл сирақ, қызыл шеке, қызыл көтен, қызыл езу, қызыл сирақ, қызыл құлақ, қызыл иек; көк - көк бет, көк езу, көк ауыз, көк жамбас, көк иық, көк маңдай, көк көбе, көк көз, көк сақал, көк жұлын, көк желке, көк тамыр, көк мойын; сары – сары ауыз, сары езу, сары тіс, сары мойын, сары сүйек, сары қарын, сары табан и др.

Как видим, цветообозначение играет важную роль в создании смыслового единства, не столько определяя цветовые свойства предмета, сколько в своих переносных метафорических значениях характеризуя основные их черты.

Казахские цветолексемы отражают и метрические характеристики пространства. По мнению исследователей, в концептуальной картине мира тюрков модель пространственно-временного континуума строится на принципиально иной основе, нежели у европейцев или китайцев. «Когда речь идет о кочевой модели мира, основными являются не метрически-количественные, а топологически-качественные признаки» [Шарипов 2000, с. 21]. Исследователи духовной культуры тюрков, в частности художественного творчества, отмечают: «Тюркская фантазия не бедна и не робка, в ней есть смелый размах, но размах рудиментарен: сила воображения направлена не на нагромождение разнообразных подробностей, а, так сказать, на развитие в ширину и длину; картина, рисуемая этим воображением, не пестрит разнообразием красок и переходных тонов, а написана в основных тонах широкими, порой даже колоссально широкими мазками. Это стремление к разрастанию вширь, глубоко характерное для тюркского творчества, внутренне обусловлено основными чертами тюркской психики» [Кульшарипова 1995, с. 23]. Так, например, *сары дала*, *сары жайлау*, *сары бел* – это бескрайняя (широкая) степь, *қара көрім жер* – расстояние, на котором виден чернеющий предмет, холм; *далеко*; *қара жол* – широкая проторенная дорога.

Фетишный культурный код актуализирует в сознании образы неодушевленных предметов, придавая им определенные свойства. К примеру, в образной основе казахских фразеологизмов часто встречается компонент *сүт* (молоко). В казахском языковом сознании *ақ* – это все молочное. В ритуальном пожелании «*Ақ мол болсын!*» актуализируется именно это значение, и образ молока выступает в этом случае как символ изобилия, плодородия, щедрости. В выражении «*ананың ақ сүті*» лексемы «*ақ*» и «*сүт*», реализуясь в контексте, рожают новый смысл - «святой, священный». Молоко матери символизирует материнскую любовь, заботу о ребенке. Выражение «*ақ жаулық*» связано с образом жены, женщины, матери: *Ізгі перзент, ақ жаулық, Қорада жатар жүз саулық, Құлаш мойын, кез құлақ, Бір бедеу ат, денсаулық (КТФС)*. Платок – признак одежды женщины, жены, матери. Белый цвет – символ чистоты и святости. Чистота как норма повседневного поведения уходит корнями в средневековую культуру. Хранительницей чистоты в восприятии носителей языка является женщина. Именно к женщине предъявляются повышенные требования по наведению порядка и соблюдению чистоты. Гармония внешнего и внутреннего облика нашла отражение и в следующем сочетании «*ақ көйлек*». Рубашка окрашивается специально в белый цвет, обладающий известной для казаха символикой чистоты, незагрязненности, и становится носителем определенных символов – открытый, добрый, искренний человек.

Анимический культурный код представляет образы, отражающие те или иные природные стихии. К факторам, связанным со спецификой денотации, относятся способы отражения в языке особенностей

природных условий: климата, ландшафта и т.п. Окружающая действительность, прежде всего природные реалии – осмысливались человечеством с древнейших времен. Эта область лексико-семантической системы так или иначе представлена во всех языках мира. Однако каждое из таких понятий формировалось средствами того или иного конкретного языка и несет в себе черты национальной специфики, что выражается, в традиционных для казахского языка образах природы, сравнениях, символическом употреблении слов, обозначающих природные стихии и т.п.

В казахском языке встречается большое устойчивых образных выражений с компонентом мира природы, внутренняя форма которых основана на переносном значении прилагательных цвета: ақ жаңбыр, ақ түтек, ақ боран, көк өзек, ақ қаншық (боран), ақ қапжал (боран), қара боран, қара жел, қара жаңбыр, көк жауын, ақ қар, қара жел, қоңыр жел, сары жел, көк долы (жел), көк дауыл, қара дауыл, қызыл жел, сары дала, ақ дала, сары аяз, сары боран, көк аяз, қоңыр салқын, қызыл аяз. В подобных словосочетаниях номинации цвета являются показателями степени интенсивности – силы, мощности, длительности – того или иного явления природы. Здесь находит свое проявление и пространственный код. Как отмечает В.В. Красных, «между кодами культуры нет и не может быть жестких границ. С точки зрения филогенеза и процесса окультурации человеком окружающего мира соматический код во многом предопределил пространственный, пространственный «наложился» на временной, в значительной степени его обусловив. Предметный код непосредственно связан с социальными отношениями. Причем эта связь представляет собой двунаправленную зависимость: предметный код «проникает» в социальные отношения, во многом их предопределяя, с одной стороны, и отражая, с другой, а социальные отношения пронизывают многие базовые понятия предметного кода [Красных 2002: 234]. Так, в названиях ветров, веющих из определенных точек горизонта: қара жел, боран, дауыл – сильный, пронзительный, сухой ветер – северный, қызыл жел – резкий горячий ветер, уничтожающий снег, – южный; қоңыр жел – легкий ветерок, сары жел – ветер, дующий непрерывно или ақ жауын – мелкий, сеющий дождь, идущий с южной стороны.

Биоморфный культурный код актуализирует в сознании образы животных, птиц, насекомых, растений. Отражая представления человека о мире животных, о растительном мире, эти образы связываются в первую очередь с бытующими стереотипами. К примеру, лексема «қара» используется для обозначения крупного рогатого скота (ірі қара – крупный рогатый скот). Эти животные являются символами четырех сторон света, четырех стихий, четырех характеров человека, четырех направлений: верх-низ-право-лево. Выражение «ақ түйенің қарны жарылды» (дословно: распоролось брюхо белого верблюда) в казахском языке связано с обычаем приносить в жертву белого верблюда по случаю радостного события в семье, ауле или целом народе и проводить большой пир. По-видимому, в основе этого обряда у казахов лежало представление о некоей жизненной силе, обеспечивающей размножение, плодovitость, плодородие и носителем которой считались определенные животные в стаде. Животные белой масти не только присутствовали в представлениях, но и оказывались задействованными непосредственно в обрядово-культурной практике.

Причина рассматриваемых в данной работе лингвистических фактов видится в предпочтениях различных этносов в отборе способа освоения мира. Связь с образом жизни – необходимая в жизни кочевников «практичность» бытового уклада находит отражение и в языке. Здесь важно учитывать и сакральную природу образного мышления, когда образ мира отражается на всех уровнях языка, продолжая доработку и внутри сознания. Все это определенным образом кодируется и находит отражение в своих специфических языковых формах выражения. У казахов традиционный образ жизни просуществовал вплоть до XX века, поэтому так сильны традиции, истоки которых берут начало с древних времен. Прежние субстраты остались. Очевидно, поэтому способ освоения цвета в казахском языке характеризуется некоторой традиционностью и устойчивостью.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алефиренко Н.Ф. Спорные проблемы семантики. – Волгоград: Перемена, 1999. – 274 с.
2. Ауэзов М. Времен связующая нить. – Алма-Ата, 1972. – 134 с.
3. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в 5-ти томах. – Алма-Ата, 1984. –Т.1. – 357 с.
4. Древнетюркский словарь. (Под ред. В.М. Наделяева, Д.М. Насилова, Э.Р. Тенишева, А.М. Щербака). – Л.:Наука, 1969. – 676 с.; Баласагуни Ю. Құтатғу білік. Ташкент, 1971; Қашқари М. Девану лұғат-ит түрк. 2 т. – Ташкент. – 1963. – 284 б.
5. Жаксылыков А.Ж. Образы, мотивы и идеи с религиозной содержательностью в произведениях казахской литературы. Типология, эстетика, генезис. – Алматы, 1999. – 422 с. Жаркынбекова Ш.К. Специфические особенности восприятия мира сквозь призму языковых единиц // Язык и мир: Сборник научных трудов. – Ялта, 2006 г.– С. 146-148.

6. Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. - М.: МААЛ, 1999. – 342 с.
7. Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология. - М.: Гнозис, 2002.- 283 с.
8. Кульшарипова Н.М. Человек и пространство: специфика пространственных представлений кочевников // Яджар. –1995. –№2. – С.20-27.
9. Нурланова К. Человек и мир. Казахская национальная идея. - Алматы, 1994. – 48 с.
10. Шарипов Р.Г. Менталитет древних тюрков Дисс. канд. филос. наук -М., 2000.

ЛИНГВОФИЛОСОФСКИЙ ПОДХОД К ИЗУЧЕНИЮ ТЮРКСКИХ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРК¹

Ескеева М.К.

Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Казахстан

Резюме. Статья посвящена изучению тюркских пословиц с лингвофилософской точки зрения. Теоретико-методологическую основу лингвофилософии составляют подходы, свойственные гносеологической теории познания: метод перехода от абстрактного к конкретному, принцип моделирования и систематизации, эксперимент и наблюдение, обобщение и индивидуализация, концептуализация и категоризация; и комплекс традиционных методов лингвистического анализа: лексико-семантический, этимологический, синтаксический, контекстный и др.; системно-относительные, ступенчато-относительные принципы систематизации. Пословицы и поговорки в тюркских языках рассматриваются как устоявшаяся паремиологическая система.

Ключевые слова: *тюркские языки, тюркская паремиология, пословицы и поговорки, лингвофилософский подход, духовно-культурные ценности.*

Пословицы и поговорки - лингвофилософское явление с глубоким и многогранным информационным содержанием, передающие суждения и умозаключения народа, мобильным и художественным языком. В современной интегративной тюркологии приоритет отдается изучению общетюркских духовно-культурных ценностей через язык. Это связано с общетюркскими интересами, направленными на повышение духовно-культурной интеграции тюркских народов. Поэтому исследование пословиц и поговорок в тюркских языках с лингвофилософской точки зрения является актуальной проблемой тюркского языкознания.

Лингвистическая философия, или философия языкового анализа, разработанная на основе преемственности содержания познания и содержания языка, как одно из основных направлений аналитической философии, сформировалась в первой половине XX века [Советский энциклопедический словарь, 1988, с. 712].

Философские принципы наряду с актуальными проблемами определения природы языка – онтогенезом, закономерностями развития, связи языка с познанием, мышлением, лингвистическими закономерностями являются методологической основой.

На начальном этапе философской науки, направленной на изучение мира, окружающей среды, мировоззрения, системы идей и взглядов, познавательных, этических, эстетических отношений, определяющих место человека в обществе, в центре внимания были познание и мышление как основной механизм познания мира и материальная форма мышления - язык.

Философами антропологического направления дается следующее описание «язык - великий инструмент, определяющий мотивы человеческой деятельности, духовная ценность, отражающая содержание человеческого бытия» [Григорьян Б. Т., 1974, с. 174], то есть язык - ценность человечества. В то время как в философской науке особое значение придается отношениям между языком и мышлением, мировоззрением как механизмам раскрытия сущности общего бытия, которые определяются непосредственно на основе человеческой сущности, в лингвофилософии основное внимание уделяется теории лексико-семантического поля, теории именования, мотивации (номинальные, семантические мотивы) и т.д. закономерности и явления, определяющие лингвистическое качество языка.

¹Статья подготовлено по проекту AP08856427 «Паремиологические истоки возрождения духовных ценностей: прикладные аспекты исследования тюркских пословиц и поговорок» финансируемых МОН РК (2020-2022 гг)

Самобытность и присущее ей мировоззрение всех народов мира четко прослеживаются в коммуникативных особенностях, обеспечивающих взаимодействие этноязыковых групп, в их речевых навыках и речевой культуре, в традициях. Такие особенности хорошо сохраняются в языке и отражают основы духовных, культурных ценностей данного этноса. Потому что язык не развивается вне деятельности людей. Познавая языковую группу, человека, через язык, можно получить подробную информацию о его духовной, культурной и материальной жизни. Поэтому в современном казахстанском языкознании антропологические исследования (А. Кайдар, Р. Сыздык, Н. Уали, Ж. Манкеева, Г. Смагулова и др.), в которых рассматриваются этнокультурная жизнь и мировоззрение народа, дают свои результаты.

«Пословицы - это краткий вывод определенного народа из жизни общества, явлений природы, закона, регулирующего общественные и человеческие отношения, заповеди, воспитывающие подрастающее поколение ...» [Адамбаев Б., 1996, с.5]. По словам Пермякова Г.Л., паремии можно использовать для моделирования, обучения, предсказания и т. д. [Пермяков Г.Л., 1998, с. 88-89]. Основные представления народа, отраженные в содержании казахских пословиц: 1) концепция самопознания человека, признание творца •*Жалғыздық құдайға ғана жарасар* (Одиночество только Богу подходит); •*Таңғы нәсіп – Таңірден* (Утреннее благо – от Бога); •*Адамның басы – Алланың добы* (Голова человека – Божий мяч); •*Адам айдаса бармаймын, құдай айдаса қалмаймын* (Человек погонит – не пойду, Бог погонит – не останусь); 2) правила жизненной позиции народа • *Малым – жанымның садағасы, Жаным – арымның сағасы* (Мой скот – искупительная жертва моей души, моя душа – источник/жертва моей совести); •*Емен ағаштың иілгені – сынғаны, Ер жігіттің екі сөйлегені – өлгені* (Если Дуб согнется, он сломается, ложь для мужчины смерти подобно); 3) отражение истории народа •*Есім ханның ескі жолы, Қасым ханның қасқа жолы* (Старая дорога Есим хана, прямая дорога Касым хана); 4) проявление отношения народа к природе •*Бұлттанған күн жаумай қоймас* (Облачная погода не пройдет без дождя); •*Жер жеті қат, аспан алты қат* (Семислойная земля, шестислойное небо); •*Үркер жерге түспей, жер қызбайды* (Земля не согреется, пока Плеяды/M45 не спустятся на нее); •*Судың да сұрауы бар* (Даже за воду будет спрос); 5) совокупность взглядов народа на общество, социум •*Көппен көрген ұлы той* (То, что суждено пережить с народом – великий пир); •*Халық қаһары қамал бұзады* (Ярость народа рушит крепости); •*Халыққа қарсы жүру – ағысқа қарсы жүру* (Идти против народа – плыть против течения); 6) условия сохранения страны, создания страны с светлым будущим •*Көш басшысы жоқ ел оңбайды* (Страна без лидера не улучшится); •*Құралай бастаған киік оңбайды* (Олененок, ведомый оленихой не вырастит хорошим); 7) устои народной этики и эстетики •*Ұлық болсаң, кішік бол* (Будь скромным, если начальник) •*Қыздың жиган жүгіндей* (Словно стопка одеял, сложенная девушкой); 8) приводящий в порядок взаимоотношение между людьми •*Жақсының өкпесі – жібек орамал кепкенше, Жаманның өкпесі – өле өлгенше* (Добрый человек обижается до тех пор, пока не высохнет шелковый платок, злой – пока не умрет); •*Қайтып кірер есікті қатты жаппа* (Не хлопай дверью, к которой вернешься); •*Ағайын тату болса ат көп, Абысын тату болса ас көп* (Много братьев – много лошадей, дружны невестки – много еды); 9) основы этнопедагогики народа •*Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілерсің* (В полете совершаешь то, что видел в гнезде) •*Атаға қарап оқ жонар, Анаға қарап тон пішер* (Стрелы точат, равняясь на отца, шубу шьют, равняясь на мать); 10) наставление науки и образования, искусства •*Білекті бірді жығар, Білімді мыңды жығар* (С сильными руками одолеешь одного, с глубокими знаниями одолеешь тысячи); 11) указание на правильное ведение исконного народного промысла (скотоводство, диханство, земледелие и др.) •*Мал өсірсең қой өсір, Өнімі оның көл-көсір* (Если хочешь развести скот, разводи овец, продуктивность высокая); •*Егіннің жайын еккен білер, Арбаның жайын жеккен білер* т.б. (Где сеять, знает тот, кто сеял, о состоянии телеги знает тот, кто ее впрягал). Таким образом, пословицы и поговорки - это особое лингвистическое единство, характеризующее целостное бытие и мировоззрение народа, определяющее его духовно-культурные и материальные ценности и концептуальный принцип гармоничного сосуществования народа в природе, обществе, семье.

Социальная психология членов того или иного языкового сообщества, различные ситуации и противоречия общественной жизни, взаимоотношения личности и коллектива, национальные символы национальной идентичности и духовной культуры и т. д. этнокультурное содержание, имеющее прямое отношение к социокультурным символам, является макрокомпонентом в структуре паремиологического значения. И паремиологическая форма, и паремиологическое значение, которое создается и развивается вместе с народом, претерпевает изменения, некоторые из которых со временем устаревают, другие обновляются и меняют свою идентичность или значение, а следующая группа сохраняет свою общую форму и содержание и передается из поколения в поколение. Существует несколько факторов, изменяющих паремиологический фонд конкретного языка: 1)

интралингвистические влияния - фонологические, морфологические изменения, сформировавшиеся в связи с историческим развитием языка; превращение слов в пословицах в архаизмы; замена слов в структуре паремий диалектами; лингвоконтактологические процессы; 2) экстралингвистические воздействия-изменение религиозных ценностей; изменения в профессии и быте населения в соответствии с миграционными процессами и др.

Исследователи, рассматривающие национально-культурную семантику языковых единиц в преемственности языка и культуры, относят пословицы и поговорки к уровню афоризма, указывая на их двустороннюю маркировку этнокультуры: во-первых, пословицы как единое языковое единство, называющее и отражающее типичную ситуацию, маркируют национально-культуру в целом по отношению к своему совокупному значению; во-вторых, через вошедшие в его состав слова и их лексический фон, а также значение свободной фразы, послужившей основой для создания, пословицы способны фрагментарно выражать компоненты национальной культуры [Вершагин Е. М., Костомаров В. Г., 1990.с. 77.]. Национальная культура, как в широком, так и в узком смысле-отражение национального бытия.

Паремиологическому фонду любого языка присуще социальное содержание [Короглы Х., 1973, с. 38]. Социальное содержание в пословицах проистекает из взаимосвязи человека и общества, человека и природы, общества и природы, центральное место – человек и человеческое бытие. Как познание общества и природы, мира в целом, так и превращение признанного фонда знаний в лингвистическое единство происходит через мышление, познание и язык человека. Это напрямую связано с осознанием человеком себя и окружающей среды.

«Существуют опорные слова, определяющие составные части общей содержательной структуры, объединяющие смысл всех слов, содержащихся в пословицах», характеризующие логическое заключение философских высказываний в пословицах и поговорках. [Кайдар А. Т., 2004, с. 181]. Через лексическое значение опорных слов язык способен создавать в сознании владельца различные ассоциативные цепочки прямого или косвенного отношения к себе, на основе которых образовывается смысловое пространство.

Лексическое значение доминантного слова полностью внедряется в структуру как переносного значения пословицы, так и прототипического буквального значения и составляет основу, главное ядро его этнокультурного содержания. Например, в лексическое понятие слова человек входят: 1) существо сознательное, творческое, способное мыслить, говорить; 2) представитель определенной общественной, социальной среды, отличающийся только своими внутренними качествами, внешним видом; 3) включаются смыслообразующие форманты, такие как личность, демонстрирующая общественную модель высоких моральных и интеллектуальных качеств. Кроме того, слово «человек» связано со всеми словами и образными выражениями, связанными с человеком, то есть включают в себя все концепции, относящиеся к человеку. Эти слова и образные выражения влияют на положительное или отрицательное поведение человека, настроение, действия, поведение, межличностные отношения, место человека в обществе, мировоззрение и т.д. Во внутренней структуре пословиц и поговорок, являющихся лингвистическим результатом многовековой народной рефлексии, направленной на моделирование качества и поведения человека, мировоззренческих особенностей и жизненных позиций, сохраняются стереотипы и архетипы, характеризующие индивидуальные особенности владельца языка и процесс культурного развития.

Пословицы и поговорки, передаваемые из поколения в поколение, отражающие многовековые традиций и духовность, моральные, эстетические, социальные / политические, религиозные взгляды, определяют творческий дух народа. Доминирующие представления о ценностях репрезентативны и для содержания пословиц тюркских языков. Пословицы и поговорки - лингвистический индикатор сложных смысловых структур, характеризующий сущность народа. Проведение сравнительно-паремиогических исследований лингвофилософского направления тюркских языков, паремический фонд которых является близким, представляется основным источником определения общетюркской идентичности и индивидуальности каждого народа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Советский энциклопедический словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1988. -1599 с.
2. Григорьян Б. Т. Философская антропология // Буржуазная философия XX века. –Москва: Политиздат, 1974. - С. 164-182.
3. Қайдар Ә. Т. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. –Алматы: Ана тілі, 1998. - 304 б.
4. Адамбаев Б. Қазақ халық әдебиеті: мақал-мәтелдер. –Алматы: Ғылым, 1996. -527 б.
5. Пермяков Г.Л. Основы структурной паремиологии. –Москва: Наука, 1988. - 236 с.

6. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. – Москва: Русский язык, 1990. -246 с.
7. Короглы Х. Персидские пословицы и поговорки. – Москва: Наука, 1961. -364 с.
8. Қайдар Ә.Т. Халық даналығы. – Алматы: Толағай, 2004. - 560 б.
9. Қалиев Қ. Тіл білімі терминдерінің сөздігі. –Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. - 440 б.

XÜLASƏ
TÜRK ATALAR SÖZLƏRİ VƏ MƏSƏLLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNƏ
LİŇQVOFƏLSƏFİ YANAŞMA
Eskeeva M.K.

L.N.Qumilyov ad. Avrasiya Milli Universiteti, Qazaxıstan

Məqalədə türk atalar sözlərinin linqvofəlsəfi yanaşmaya görə öyrənilməsi aktuallaşdırılır. Linqvofilosofluğun nəzəri və metodoloji əsasları bu cür yanaşmaları epistemoloji bilik nəzəriyyəsinə çevirir: mücərrəddən konkretə keçid metodu, modelləşdirmə və sistemləşdirmə prinsipi, təcrübə və müşahidə, ümumiləşdirmə və fərdiləşdirmə, konsepsiya və təsnifat; və bir sıra linqvistik analiz metodları: leksiko-semantik, etimoloji, sintaktik, kontekstual və s. ; sistemləşdirmənin sistem-nisbi, addım-nisbi mövqeyi. Türk dillərindəki atalar sözləri və məsəllər qurulmuş bir paremioloji sistem kimi qəbul edilir.

Açar sözlər: *türk dilləri, türk paremiologiyası, atalar sözləri və məsəllər, linqofəlsəfi yanaşma, mənəvi və mədəni dəyərlər.*

SUMMARY
LINGUOPHILOSOPHICAL APPROACH TO LEARNING
TURKIC PROVERBS AND SAYINGS
Eskeeva M K.

L.N. Qumilyov Eurasian National University, Kazakhstan

The article actualizes the study of Turkic Proverbs according to the linguophilosophical approach. Theoretical and methodological basis of linguophilosophic make such approaches tend epistemological theory of knowledge: the method of transition from abstract to concrete, the principle of modeling and systematization, experiment and observation, generalization, and individualization, conceptualization and categorization; and a range of linguistic methods of analysis: lexico-semantic, etymological, syntactical, contextual, etc.; a system-relative, step-relative position of systematization. Proverbs and sayings in the Turkic languages are considered as an established paremiological system.

Key words: *Turkic languages, Turkic paremiology, Proverbs and sayings, linguophilosophical approach, spiritual and cultural values.*

ЯВЛЕНИЕ ГРАДАЦИИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Ж. ИЗБАСКАНОВА
Казымбетова З.М.

Каракалтакский государственный университет им.Бердаха, Узбекистан

Аннотация. Явление градации, возникающее при расположении слов, когда каждое последующее слово усиливает (или ослабляет) значение предыдущего, является одним из стилистических приемов, используемых для повышения экспрессивности высказывания в художественном произведении.

Градация обеспечивает последовательность мышления, развивает его, служит для полноты передачи чувств автора и привлечения внимания читателя к выражаемой мысли. Существуют несколько видов градации в зависимости от смысла и способа создания, которые продуктивно используется в поэзии для образования синонимических рядов. Эмоциональные градации проявляются при сопоставлении состояний, настроений, переживаний и при полноте передачи чувств и эмоций.

Ключевые слова: *троп, стилистические фигуры, градация, антоним, синоним, гипоним, лексический повтор, плеоназм, контрастный параллелизм, образная и экспрессивная лексика, климакс, антиклимакс, лексико-синтаксическая градация, логическая градация, эмоциональная градация, количественная градация.*

Поэзия поэта Ж.Избасканова отличается художественностью, выразительностью, умелым и уместным употреблением слов. В каждой строке поэтических стихов эффективно использованы средства художественной выразительности: тропы, стилистические фигуры. В результате этого достигнуто усиление мысли и чувств в стихотворении. Одна из таких стилистических фигур - градация часто используется в поэзии поэта для повышения экспрессивности высказывания.

Градация (от лат.*gradatio* – постепенное возвышение, усиление) является одним из стилистических приемов и означает расположение слов (частей сложного предложения) в порядке нарастания или ослабления их смыслового значения. [1: 137]. При этом явлении каждое последующее слово усиливает или ослабляет значение предыдущего.

Градация - один из наименее изученных способов среди стилистических средств изображения. Явление градации уже давно находится в центре внимания лингвистов. Что касается акцента на происхождении градации в лингвистике, то это связано с синонимами, антонимами и гипонимами.

Считают, что градация помогает в усилении передаваемой мысли, а также для усиления выразительности речи используются стилистические фигуры, такие, как лексический повтор, плеоназм, контрастный параллелизм, образная и экспрессивная лексика. Эти средства обладают свойством создания мысленной картины любой ситуации и максимально раскрыть ее [2: 116].

Возникновение градации включает в себя следующие три этапа:

- 1) Обеспечение последовательности мысли;
- 2) Объединить в мысли схожие фрагменты;
- 3) Постепенное развитие мысли.

Например:

Үмит еттим, суйдим, куттим (Надеялся, любил, ждал),
Қайтқан ғазлар мисли пүткил (Как птицы, улетевшие на юг),
Кеттиң де...күл болып питтим (Оставила меня... я сгорел до тла.),
Бул ғәпимде ялған қәне?! (Где здесь ты видишь ложь?!). [7: 134]

В этих строках поэта Ж. Избасканова действия: «үмит етиў (надеяться), сүйиў (любить), күтиў (ждать), айралық себеп күл болып питиў (страдать от разлуки)» даны последовательно, употреблены в качестве сказуемого, посредством действий происходит постепенное усиление смыслового значения. Это пример смело можно назвать явлением градации.

Градация широко используется в художественной литературе для сопоставления состояний, чувств и переживаний, полноты передачи эмоций. В ряде литературных источников градация делится на несколько видов в зависимости от значения, способа создания и выражения [4: 78]. Обсудим эти семантические типы градации на примере произведений Ж. Избасканова:

1. В зависимости от способа выражения и значения градация делится на восходящую и нисходящую. Градация - это комбинация климакса (возрастающая градация) и антиклимакса (убывающая градация).

Климакс (от др. греч. «лестница») – фигура речи, состоящая в таком расположении слов в предложении, где каждая последующая часть оказывается более насыщенной, более выразительной или впечатляющей, чем предыдущая, и придают стихотворению особый смысл. [3: 110]. Например:

Қызылға хирс қойғанлар, (Любители всего красивого),
Харам шақа жайғанлар, (Распустившие поганые корни),
Бизди сырттан сойғанлар, (Те, кто нам в спину нож вонзают),
Нәлет болып көринер... (Кажутся мне проклятыми...). [7: 191].

В этом примере черты характера людей последовательно и постепенно усиливается и обостряется.

Антиклимакс (от греч. anti -против, klimaks -лестница) –речевая фигура, расположение слов от более важных к менее существенным. [3: 25]. Например:

Ол умыта алмас оны (Он не может её забыть),
Қыялынан кетпейди (Она постоянно в его мыслях).
Талпынады (Рвется к ней).

Бирақ, қолы, Оған хәрғиз жетпейди (Но никак не может добиться её)! [7: 552]

В этом примере посредством однородных членов предложения выразительно переданы эмоции героя - он не может её забыть, думает всегда о ней, тянется к ней, но не может добиться её внимания, в конце концов, все его усилия окажутся напрасными. Однородные единицы в предложении образуют ослабление действий.

В зависимости от материала градация делится на лексическую и синтаксическую [4: 78]. С точки зрения морфологического и синтаксического строения градация предоставляется в виде предложения или отдельных частей речи [5: 234]. В лирике поэта Ж. Избасканова использованы обе формы.

1) Синтаксические градации в форме предложения: Например:

Жас өткен соң көз көрген сийреп қалды (С каждым годом редет ряд знакомых),

Жойтаман, излеймен де - табалмайман (Все ищу и не могу найти).

Шоманай сен кеткели хұйлеп қалды (После тебя нестерпимо пусто),

Барайын десемдағы баралмайман (Хочу к тебе, но не могу пойти)! [7: 232].

Көкирегимди ғам-қайғы езип, ... сезер байқаған (душа моя страдает от тоски, со стороны наверное заметно).

Көңлим шөгіп қартайды (постарела душа моя, опустилась),

Мен хәм бир күн қайтаман (Однажды я тоже уйду)[7: 187].

Градации, выраженные в этой форме речи, называются синтаксическими градациями.

2) Лексическая градация в форме одной части речи: Например:

Сенсиз – руўх, йошсыз, ышқысыз қалдым (Дух ослаб, без тебя нет ни страсти ни вдохновенья).

Сезимим жарағы жайланып қынға... (Оружие моих чувств положено в ножны) [7: 243];

Бәхәр жаңбырынан қанып, гүл ашқан (Цветок мой расцветший, наевшись весеннего дождя),

Әзийзим, шырайлым, дилбар бинафшам (Милая, красивая, очаровательная моя лилия),

Дүньяны умытып жалғыз бир ақшам, Сениң кушағыңда түнегим келди! (Забыв обо всем на свете, хотя бы на одну ночь, хочу провести ночь в объятиях твоих!) [7: 249].

Слова одной части речи, то есть градация, выраженная через однородные члены предложения, называется лексической градацией.

3. В зависимости от способа выражения градация делится на три типа: логическая, эмоциональная и количественная [4: 78]

Логические градации требуют глубокого мышления и могут передать скрытые мысли с помощью нескольких слов или предложения.

Например:

Дүньяның бар байлығын бермейтуғын (все богатства вселенной бесценны перед тобой),

Бийғам пайтың түсінде де енбейтуғын (но не всегда я думал о тебе),

Ең қыйыны – енді қайтып келмейтуғын (что самое трудное, тебя ведь не вернуть),

Өмиримнің қыймас шағын жойтып турыппан (Самый яркий период моей жизни, где ты?) [7: 265].

С помощью градаций можно легко понять, что потерял герой.

Эмоциональные градации усиливают мысль, используя лексические и стилистические приемы, чтобы вызвать определенные эмоции читателя. Строки состоят из красивых, эмоциональных слов.

Например:

Мен нетермен? (Что мне делать?)

Күйдим, көндим (Страдаю но терплю).

Хәр күн мың мукамға дөндим (Тысячу раз меняя мнение на дню) [7: 131].

В строках лексические единицы - слова с переносным значением, слова с прямым значением и устойчивые словосочетания используясь последовательно формируют чувственность мысли.

Градации - одна из наиболее продуктивных стилистических фигур, используемых для передачи внутренних переживаний лирического героя [6:45]. Это мнение можно обосновать на примере следующих эмоциональных градаций:

Жолым узак, қолым қысқа (дорога длинная, руки коротки (беспомощный)),

Тилим узын, тоным қысқа (язык длинный, но шуба коротка (в смысле нет возможностей)).

Ой қыялым алғау-далғау (Терзают всякие раздумья),

Бири - баста, оным –тыста (Внутри головы одна мысль, а десять снаружи) [7: 132].

Продуктивное использование антонимов, многозначных слов и фразеологизмов в этих строках усиливает передаваемую мысль.

Түсинбейди, иси жоқ көңил менен (Не понимают, нет дел до твоей души),

Жат түе – жақының, я балаң болып (Ни близкие, ни даже родной сын) [7: 234]. В этих строках слова с прямым значением, а также слова с переносным значением (метонимический перенос) усиливают чувства и мысли в стихотворении.

Маған дәрман еди, жаным, гәплерің (Твои слова просто бальзам на душу),

Меҳир толы көзлер, отлы ләблериң! (Глаза, полные нежности, горячие губы!) [7: 268]. В этих строках усиление мысли обусловлено использованием различных художественных эпитетов с переносным значением.

Количественные градации включают словосочетания, где одно слово по смыслу всегда зависит от другого, большое количество слов, которые относятся к определенной группе. Например:

Шашып-шашып жиберген, Арасына еллердин
(Рассыпали по всему свету)

Не бир түрин шерлердин. Талай түлки, касқырды,

(сколько видов львов. Сколько лис и волков),

Сонша карабасқырды. (Сколько всякой твари).

Түйе, жылқы, жылан ба? (Верблюдов, лошадей, змей?)

Қанатлы қус қыранба? (Неужели это крылатый кыран ?)

Байығұлыма, тотыма? (Или сова, или попугай?)

Уратуғын отыңа, Гүбелек те қалмаған

(Не осталось мотылька, который бьется об твой огонь) [7: 485].

В этом примере усиление мысли осуществляется посредством совокупности понятий, связанных с одной группой, в частности с животными.

Тонна-тонна салы, пахталар, (Рис и хлопок тоннами)

Қанша цемент, мыйық, тахталар, (Сколько цемента, гвоздей и досок)

Қуўрап қалған талай таллардың, (Сколько высохших деревьев)

«Желинип» кеткен асфальт жоллардың (Сколько асфальта, который «проели»)

Баҳасы бар (Все имеет свою цену). [7: 541].

В этом примере слова, обозначающие предметы, которые необходимы для жизни, объединяются и усиливают мысль, передаваемую автором.

В заключение можно сказать, что изучение поэзии народного поэта Узбекистана Жиенбая Избасканова в лингвопоэтическом направлении показывает, что поэт умело использовал в своих произведениях средства художественной выразительности языка - тропы и стилистические фигуры. В частности, явление градации часто используется при создании образа, передавая мысль читателю, постепенно усиливая его.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдиназимов Ш. Лингвопоэтика. – Ташкент:, 2020.
2. Одинцев В.В. Стилистика текста. – Москва:, КомКнига. 2006.
3. Д.С.Насыров, А.Бекбергенов, А.Жаримбетов. Русша-қарақалпақша лингвистикалық терминлер сөзлігі. – Нукус:, Каракалпақстан, 1979.
4. Курбанова М, Юлдашев М. Матн тилшунослиги. – Ташкент:, Университет, 2014.
5. Шомаксудов А, Расулов И, Кунгуров Р, Рустамов Х. Ўзбек тили стилистикаси. – Ташкент:, Уқитувчи. 1983.
6. Солганик Г.Я. Стилистика русского языка. – Москва:, Флинта. 2016.
7. Избасканов Ж. Ақ куслар. –Нукус:, Каракалпақстан. 2014.

XÜLASƏ

C.İZBASKANOVUN ƏSƏRLƏRİNDƏ QRADASIYA FENOMENİ

Kazımbetova Z.M.

Berdax Qaraqalpaq Dövlət Universiteti, Özbəkistan

Hər bir sonrakı söz əvvəlki sözün mənasını gücləndirdikdə (ya da zəiflədirsə), sözlərin düzülüşündə baş verən qradasiya fenomeni, bir sənət əsərindəki ifadənin ifadə qabiliyyətini artırmaq üçün istifadə edilən üslub üsullarından biridir.

Gradasiya düşüncənin ardıcılığını təmin edir, inkişaf etdirir, müəllif hisslərini tam çatdırmağa və oxucunun diqqətini ifadə olunan düşüncəyə cəlb etməyə xidmət edir. Məna və yaradılış metodundan asılı olaraq şəirdə sinonim silsilə yaratmaq üçün məhsuldar istifadə olunan bir neçə qradasiya növü vardır. Duyğusal dərəcələr vəziyyətləri, əhvalları, təcrübələri müqayisə etdikdə, hiss və duyğuların ötürülməsinin dolğunluğu olduqda özünü göstərir.

Açar sözlər: trop, üslub fiqurları, qradasiya, antonim, sinonim, hiponim, leksik təkrar, pleonazm, ziddiyyətli paralellik, obrazlı və ifadəli söz ehtiyatı, kulminasiya, anti-kulminasiya, leksik-sintaktik qradasiya, məntiqi qradasiya, emosional qradasiya, kəmiyyət qradasiyası

SUMMARY
THE PHENOMENON OF GRADATION IN THE WORKS OF J. IZBASKANOV
Kazymbetova Z.M.
Berdakh Karakalpak State University, Uzbekistan

The phenomenon of gradation, which occurs in the arrangement of words, when each subsequent word strengthens (or weakens) the meaning of the previous one, is one of the stylistic techniques used to increase the expressiveness of an utterance in a work of art.

Gradation provides consistency of thinking, develops it, serves to fully convey the author's feelings and attract the reader's attention to the expressed thought. There are several types of gradation, depending on the meaning and method of creation, which are productively used in poetry to form synonymous series. Emotional gradations are manifested when comparing states, moods, experiences and when the fullness of the transfer of feelings and emotions.

Key words: *trope, stylistic figures, gradation, antonym, synonym, hyponym, lexical repetition, pleonasm, contrasting parallelism, figurative and expressive vocabulary, climax, anti-climax, lexical-syntactic gradation, logical gradation, emotional gradation, quantitative gradation.*

**О СТАТИСТИЧЕСКОМ АНАЛИЗЕ ГЛАСНЫХ И СОГЛАСНЫХ
НА УРОВНЕ ТЕКСТА**

Садыков Т.
Бишкекский государственный университет, Киргизия
Шерова А.К.
*Сулюктинский региональный институт
Баткенского государственного университета, Киргизия*

Резюме. Вариант эпоса “Манас” по версии Жусупа Мамай, записанный в Китайской Народной Республике самим сказителем, был издан путем транслитерации с арабской графики на кириллицу в большом однотомнике с объемом 1782 страниц. Анализ статистики употребления звуков эпоса производился на базе данного корпуса. Объём корпуса - 750904 словоупотреблений, число словоформ - 58690 единиц. Путем компьютерной обработки были установлены: общее число всех звуков - 4281174, общее число согласных - 2493 157, общее число гласных - 1788 017. В статье обсуждаются результаты анализа статистики употребления звуков и их дифференциальных признаков на уровне текста.

Ключевые слова: *эпос «Манас», вариант Жусупа Мамай, уровень текстов, словоформа, частота употребления, статистические характеристики звуков.*

Важным событием в культурной жизни Кыргызстана явилось издание полного корпуса эпоса “Манас” по варианту Жусупа Мамай, записанного самим сказителем в Китайской Народной Республике и переведённого путем транслитерации с арабской графики на кириллицу, состоит из 1782 страниц текста [2].

Настоящее время ведутся работы по разработке толкового словаря словоуказателей по данному варианту эпоса «Манас», что несомненно внесёт значительный вклад в развитие компьютерной лексикографии на базе кыргызского языка [3 - 4].

Статистика употребления инициальных гласных в тексте эпоса верифицируется частотным словарем следующего вида:

№	Звук	Частота	Доля	№	Звук	Частота	Доля
1	а	90 099	47,81 %	8	ы	2 852	1,51 %
2	е	34 570	18,34%	9	оо	2076	1,10 %
3	о	14 820	7,86%	10	уу	1896	1,01 %
4	у	13 533	7,18 %	11	ээ	1367	0,73%
5	ө	11 937	6,33%	12	аа	246	0,13 %
6	и	7 239	3,84 %	13	өө	239	0,13 %
7	ү	5 513	2,94 %		Всего	188463	100, 0

Как видим, звук **а** является самым высокочастотным в корпусе всех инициальных гласных эпоса, его доля - 47,81%. 2 - е место по частотности занимает гласный **е (ə)**, доля которого составляет 18,34%. 3 - е место занимают гласные **о, у, ө, и, ү**, суммарная доля которых - 28,2%. 4 - е место по частотности занимают гласные **ы, оо, уу, ээ**, их доля - 4,35%. 5 - е место отводятся долгим гласным **аа, өө** с

суммарной долей 0,26%. Из этого следует, что для начала текстовых слов наиболее активным и функционально самым сильным является гласный **а**, который формирует почти половину всех слов с начальным гласным, а самыми слабыми - долгие **аа**, **оо**. Функциональные силу у остальных гласных распределяются между этими двумя полюсами. При этом долгий гласный **уу** в этой позиции вообще не употребляется.

Статистика медиальных гласных верифицируется следующим образом:

№	Звук	Частота	Доля	№	Звук	Частота	Доля
1	а	431 974	31,86%	9	аа	14245	1,05%
2	ы	212 163	15,65%	10	уу	8845	0,07%
3	е	207 775	15,32%	11	оо	5148	0,04%
4	у	122 501	9,03%	12	оо	4290	0,03%
5	о	105 533	7,78%	13	уу	1639	0,01%
6	и	100 255	7,39%	14	ээ	1178	0,01%
7	у	76 224	5,60%	Всего		1360592	100%
8	о	68 852	5,06%				

Как видим, имеется существенное различие в статистике гласных в начале и середине слова. Так, если в начале слова гласные зафиксированы 188463 раз, то в середине слова - 1360592 раз. Это означает, что в тексте эпоса число медиальных гласных почти в семь раз больше, чем число инициальных гласных. Более того, в дистрибуции гласных в начальной позиции слова существует запрет на употребление долгого **уу**, тогда как в медиальной позиции употребляются все 14 гласных звуков полностью.

Среди гласных, занимающих медиальную позицию слова, чаще всего употребляется звук **а**, на долю которого приходится 31,75% всех гласных, а второе место разделяют звуки **ы** (212 163 - 15,59%), **е** (207 775 - 15,27%), суммарная доля которых составляет 30,86 %. Третье место занимают гласные **у** (122 501 - 9,00%), **о** (105 533 - 7,76%), **и** (100 255 - 7,37%), доля которых колеблется между 9,00 % и 7,37%. По частотности употребления четвертое место занимают гласные **у** (76 224 - 5,60%), **о** (68 852 - 5,06%), доля которых равна 10,66%. Последнее место занимают гласные **аа** (14245 - 1,05%), **уу** (8845 - 0,65%), **оо** (5148 - 0,38%), **оо** (4290 - 0,32%), **уу** (1639 - 0,12%), **ээ** (1178 - 0,09%), частота употребляемости которых составляет от 1,05% до 0,09%.

Следовательно, по частотности употребления в середине слова функционально самым сильным является гласный **а**, самыми слабыми - долгие гласные **аа**, **оо**, **уу**, **оо**, **ээ**, **уу**. Остальные гласные распределяются между этими двумя полюсами.

Статистические характеристики гласных конца слова верифицируются следующим образом:

№	Звук	Частота	Доля	№	Звук	Частота	Доля
1	а	61 533	25,53%	9	уу	5531	2,29%
2	ы	52 983	21,98%	10	уу	2347	0,97%
3	и	32 492	13,48%	11	оо	2225	0,92%
4	е	24 807	10,29%	12	оо	1244	0,52%
5	у	20 143	8,36%	13	аа	709	0,30%
6	у	14 036	5,82%	14	ээ	586	0,25%
7	о	11 452	4,75%	Всего		241 038	100%
8	о	10 950	4,54%				

Как видим, для финальной позиции слова самыми сильными являются твердые гласные **а**, **ы**, общая доля которых составляет 47,51%. 2 - е место принадлежит гласным **и** (32 492 - 13,48%), **е** (24 807 - 10,29%); их общая доля - 23,7%. 3 - е место занимают караткие огубленные гласные **у** (20 143 - 8,36%), **у** (14 036 - 5,82%), **о** (11 452 - 4,75%), **о** (10 950 - 4,54%), общая доля которых равна 23,47%. 4 - е место занимает долгий гласный **уу** (5 531 - 2,29%). 5 - е место принадлежит долгим гласным **уу** (2 347 - 0,97%), **оо** (2 225 - 0,92%), **оо** (1 244 - 0,52%), **аа** (709 - 0,30%), **ээ** (586 - 0,25%), суммарная доля которых равна почти 3%. Из этих данных следует, что в позиции конца слова самыми сильными являются твердые неогубленные гласные **а**, **ы**, которые формируют примерно половину финальной позиции слова, а самыми слабыми - огубленные долгие гласные **уу**, **оо**, **оо**, **аа**, **ээ**.

Таким образом, общую картину распределения функциональных сил гласных в тексте эпоса можно представить так:

- 1) самые сильные гласные: в позициях анлаута и инлаута - твердый гласный **а**, в позициях ауслаута - твердые гласные **а**, **ы**;
- 2) сильные гласные: анлаут - гласный **е**, инлаут - гласные **ы**, **е**, ауслаут - **и**, **е**;
- 3) слабые гласные: анлаут, инлаут - гласные **о**, **у**, **о**, **и**, **у**, ауслаут - гласные **у**, **у**, **о**, **о**;
- 4) самые слабые гласные во всех позициях - долгие гласные **уу**, **уу**, **оо**, **оо**, **аа**, **ээ**.

Что касается статистических характеристик употребления согласных звуков, то их фоностатистический анализ проводился по позициям начала, середины и конца слова на уровне признаков способа и места образования, парности/непарности, глухости/звонкости согласных. Следует отметить, что основатель квантитативной лингвистики Дж. Гринберг считает, что для типологического исследования достаточно лишь 100 звукоупотреблений для каждого сравниваемого языка [1]. Ясно, что это явно не удовлетворяет статистической достоверности исследуемого материала. Мы считаем, что для более высокой достоверности исследования нужно рассмотреть минимум 100 тысяч звукоупотреблений.

Общая статистика употребления согласных в тексте эпоса верифицируется частотным словарем вида:

№	Звук	Частота	Доля	№	Звук	Частота	Доля
1	к	316 935	12,8	12	с	98 424	3,9
2	н	296 248	11,9	13	ж	76 050	3,0
3	т	231 237	9,3	14	ч	65 102	2,7
4	р	220 752	8,9	15	ш	61 416	2,5
5	л	213 553	8,7	16	з	46 538	1,9
6	д	166 143	6,7	17	ц	42 561	1,7
7	б	162 136	6,6	18	х	4 421	0,2
8	п	151 270	6,1	19	в	112	0,004
9	й	124 771	5,0	20	ф	89	0,003
10	г	109 894	4,4		Всего	2 493 157	100%
11	м	105 505	4,3				

Как видим, 20 согласных звуков, представленных в эпосе «Манас», по частоте употребления можно делить на следующие 5 группы:

1. Из всех согласных звуков наибольшей частотностью обладают увулярно - велярный глухой **к** и дентально - носовой сонант **н**. Следовательно, эти согласные образуют наиболее частую группу, в пределах которой частота встречаемости у фонемы **к** - 316 935, доля - 12,8%; а частота встречаемости фонемы **н** - 296 248, а доля - 11,9%. Их суммарная доля - 25%, а доля остальных 18 согласных звуков - 75%. Это говорит о том, что 25% всех словоформ, формирующих текст эпоса «Манас», образуется именно за счет согласных звуков **к, н**. То есть каждый четвертый согласный звук данного эпоса относится к этой группе.

2. В группу часто употребляемых согласных входят дентальные согласные **т, л** и препалатальный согласный **р**; суммарная их доля - 27%. Одновременно каждый из согласных, представляющих данную группу, характеризуется следующим образом:

- согласный **т**: частота употребления - 231 237, доля - 9,3%;
- согласный **л**: частота употребления - 220 752, доля - 8,9 %;
- согласный **р**: частота употребления - 213 553, доля - 8,7%.

Интересно, что суммарная частота употребления согласных у первых двух групп примерно равная, т.е. доля у первой группы - 25%, а доля второй - 27%. Это означает, что знакообразующая сила этих двух групп покрывает немногим больше половины всех словоформ варианта Жусупа Мамай. То есть семиотическая сила у этих 5 согласных **к, н, т, л, р** равна семиотической силе всех остальных 15 согласных.

3. Среднечастотная группа содержит согласные **д, б, п, й**, которые характеризуются так:

- согласный **д**: частота употребления - 166 143, доля - 6,7%;
- согласный **б**: частота употребления - 162 136, доля - 6,6%;
- согласный **п**: частота употребления - 151 270, доля - 6,1 %;
- согласный **й**: частота употребления - 124 771, доля - 5,0 %.

Поразительно, но факт, что доля данной группы, так и предыдущих двух групп по отдельности, составляет порядка 25,0%, а суммарная их доля - 75,0%. Отсюда следует, что благодаря тождественности семиотических сил этих групп, каждая из них способна образовать одну четвертую часть всех словоформ, употребленных в корпусе текстов варианта Жусупа Мамай.

4. Низкочастотная группа, содержащая согласных **г, м, с, ж, ч, ш, з, ц**, характеризуются так:

- согласный **г**: частота употребления - 109 894, доля - 4,4%;
- согласный **м**: частота употребления - 105 505, доля - 4,3%;
- согласный **с**: частота употребления - 98 424, доля - 3,9 %;

- согласный **ж**: частота употребления - 76050, доля - 3,0 %;
- согласный **ч**: частота употребления - 65 102, доля - 2,7 %;
- согласный **ш**: частота употребления - 61 416, доля - 2,5 %;
- согласный **з**: частота употребления - 46 538, доля - 1,9 %;
- согласный **ц**: частота употребления - 42 561, доля - 1,7 %.

Суммарная доля этой группы также составляет примерно 25%. Ясно, что благодаря такой семиотической силе данная группа также способна образовать одну четвертую часть всех словоформ, представленных в варианте Жусупа Мамай.

5. Наиболее низкочастотная группа содержит согласные звуки **х, в, ф**, которые, как правило, встречаются в составе словоформ иноязычного заимствования. Суммарная доля этой группы ничтожно мала и составляет примерно 0,2 % всех употреблений согласных звуков.

Если произвести сравнение фоностатистических данных по позициям, то выясняется примерно такая картина:

1. В позиции начала слова встречаются почти все согласные (за исключением велярного носового сонанта **ŋ**), которые зафиксированы в тексте эпоса 750904 раз. Из них функционально наиболее активными являются следующие согласные:

- согласный **к**: частота употребления - 181294, доля - 24,14%;
- согласный **б**: частота употребления - 101207, доля - 13,48%.

2. В позиции середины словоформ зафиксированы все 20 согласных звуков. Из них наиболее активными являются следующие ртовые сонанты:

- согласный **л**: частота употребления - 193 010, доля - 14,0 %;
- согласный **р**: частота употребления - 177 461, доля - 13,0 %.

3. В позиции конца словоформ зафиксированы все 20 согласных звуков. Из них наиболее активными являются:

- согласный **н**: частота употребления - 152595, доля - 20,32%;
- согласный **м**: частота употребления - 124835, доля - 16,62 %.

Фоностатистический спектр согласных на уровне их различительных признаков выглядит примерно так:

1. Способ образования. Этот признак, имеющий артикуляционную основу, делит звуковое пространство согласных на две группы: на смычные и щелевые согласные [5, с. 114]:

1) смычные согласные:

к	316 935	18,39%
н	296 248	17,19%
т	231 237	13,42%
д	166 143	9,64%
б	162 136	9,41%
п	151 270	8,78%
г	109 894	6,38%
м	105 505	6,12%
ж	76 050	4,41%
ч	65 102	3,78%
ц	42 561	2,47 %
Всего:	1 723 081	100% 69,11%

Как видим, в эпосе общая частота смычных - 1 723 081, доля - 69,11%, т.е. почти 7 из 10 словоформ формируются за счет смычных согласных. Что касается их доли внутри данной группы, то она делит их на следующие 4 подгруппы: 1) **к, н** - 35,58%; 2) **т** - 13,42%; 3) **д, б, п, г, м** - 40,33%; 4) **ж, ч, ц** - 10,66%.

2) щелевые согласные:

р	220 752	28,67%
л	213 553	27,73%
й	124 771	16,20%
с	98 424	12,78%
ш	61 416	7,98%
з	46 538	6,04%
х	4 421	0,57%
в	112	0,014%
ф	89	0,011%
Всего:	770076	100% 30,89%.

Как видно, в эпосе общая частота щелевых - 770076, доля - 30,89%. Это значит, что функциональная сила у щелевых согласных почти 3 раза ниже, чем у смычных. Эти согласные статистически распадаются на следующие группы: 1) *р, л* - 56,4%; 2) *й* - 16,20%; 3) *с* - 12,78%; 4) *ш, з* - 14,02%; 5) *х, в, ф* - 0,60%. Здесь функциональная сила неносовых сонантов преобладают над остальными щелевыми согласными. Их соотношение примерно: 75% - 25%, т.е. семиотически из всех щелевых согласных, участвующих в формировании текстовых форм слов, доля неносовых сонантов равно 75%.

2. Место образования. Этот признак, также имеющий артикуляционную основу, делит звуковое пространство согласных на следующие группы:

Дентальные (<i>т, д, н, с, з, л</i>)	1 052 143	40,0%
Велярные (<i>к, г, х, ң</i>)	473 811	20,0%
Препалатальные (<i>ч, ж, ш, р</i>)	423 320	18,0%
Лабияльные (<i>п, б, м, ф, в</i>)	419 112	17,0%
Палатальные (<i>й</i>)	124 771	5,0%
Всего:	2 493 157	100,0%

Для проведения сравнительного анализа локальных рядов согласных эти данные удобно представить в следующем виде:

Денталь- ные	Веляр- ные	Лабияль- ные	Препала- тальные	Палаталь- ные	Всего
40%	20%	18%	17%	5,0%	100%

Как видим, из всех локальных рядов функционально самой сильной является группа дентальных согласных, шумообразующая преграда которых на пути протекания воздуха через ротовую полость образуется путем смыкания или сближения кончика языка с лингвальным склоном верхних зубов. Доля этой группы - чуть больше 40%. Далее следует группа велярно-увулярных согласных с функциональной силой 20%, что в два раза ниже, чем у дентальных согласных. Остальные группы лабиальных (18%) и препалатальных (17%) согласных имеют примерно такую же функциональную силу, как у группы велярно-увулярных. При этом особняком выделится последняя палатальная группа, в состав которой входит сонорный звук *й* с функциональной силой 5%.

3. Соотношение шума и звука. По данному признаку обычно различают группы шумных и сонорных согласных, из которых шумные согласные бывают функционально парными. Следовательно, на основе соотношения шума и звука можно выделить группы парных и сонорных согласных, которые верифицируются следующими статистическими данными:

1) парные согласные:

к	316 935	21,27%
т	231 237	15,52%
д	166 143	11,15%
б	162 136	10,88%
п	151 270	10,15%
г	109 894	7,38%
с	98 424	6,61%
ж	76 050	5,10%
ч	65 102	4,37%
ш	61 416	4,12%
з	46 538	3,12%
х	4 421	0,30%
в	112	0,01%
ф	89	0,006%
Всего:	1 489 767	100%
		59,75%

Следовательно, в эпосе общая частота парных - 1 489 767, доля - 59,75%. Это значит, что почти 60% согласных, участвующих в формировании грамматических форм слов на уровне текста, являются парными. В пределах данной группы наиболее функционально сильными являются согласные *к, т* с суммарной долей 36,8%, сильными - согласные *д, б, п* с суммарной долей 32,2%, слабыми - согласные *г, с, ж, ч, ш, з* с суммарной долей 30,7%, самыми слабыми - согласные *х, в, ф* с суммарной долей 0,32%, которые встречаются исключительно в иноязычных заимствованиях;

2) сонорные согласные:

н	296 248	29,52 %
р	220 752	22,00 %
л	213 553	21,28 %
й	124 771	12,43 %
м	105 505	10,51 %

н	42 561	4,24 %	
Всего:	1 003 390	100 %	40,25%

Несмотря на то, что в состав сонорных входят только шесть согласных, их функциональная сила довольно велика: общая частота - 1003390, доля - 40,0%. Одновременно в пределах данной группы наиболее функционально сильным является дентальный носовой *н* с долей 29,5 %, сильными - согласные *р, л* с суммарной долей 43,3%, слабыми - согласные *й, м* с суммарной долей 13,0%, наиболее слабым - велярный носовой *ң* с суммарной долей 4,2%.

Заметим, что для полной верификации семиотических свойств у функционально наиболее сильных сонантов *н, р, л* требуется дополнительное исследование на базе словоформ, представленных в полном корпусе эпоса. Этому способствуют, по-видимому, следующие факторы: а) активность аффиксов типа *-нын, -ны, -ныкы, -ган* с анлаутом и ауслаутом на *н* в агглютинативном механизме всех тюркских языков; б) многочисленность производных и непроизводных основ на *н* в этих же языках. Таким образом, представленные здесь фоностатистические данные о сфере употребления звуков в эпосе «Манас» по версии Жусуп Мамай безусловно являются неполными, которые требуют дальнейшего изучения на разных уровнях лингвистической парадигмы.

4. Признак глухости/звонкости. Данный признак основывается на наличии или отсутствие участия звука и делит согласные на две группы: глухие и звонкие [5, с. 114].

Частотность употребления глухих согласных в тексте определяются так:

к	316 935	34,12%	
т	231 237	24,89%	
п	151 270	16,28%	
с	98 424	10,60%	
ч	65 102	7,01%	
ш	61 416	6,61%	
х	4 421	0,48%	
ф	89	0,01%	
Всего:	928 894	100%	37,26%

Здесь доля глухих согласных составляет 37,26% всех согласных, употребленных в тексте эпоса.

Из них самый сильный - *к*, сильные - *т, п*, слабый - *с, ч, ш*, самые слабые - *х, ф*.

Частотность употребления звонких согласных звуков характеризуется следующим образом:

д	166 143	29,62%	
б	162 136	28,91%	
г	109 894	19,59%	
ж	76 050	13,56%	
з	46 538	8,30%	
в	112	0,02%	
Всего:	560 873	100 %	22,49%

Как видно, из числа всех звонких согласных функционально сильными являются согласные *д, б*, самым слабым - согласный *в*. Одновременно из всех 1489767 парных согласных, составляющих текст эпоса, 928 894 (≈60%) согласных являются глухими, 560873 (≈40%) - звонкими.

СПИСОК ИСТОЧНИКОВ

1. Гринберг Дж. Квантитативный подход к морфологической типологии языков // Новое в лингвистике. Вып. 3. М: 1963.
2. Жусуп Мамай. Манас. - Урумчи, 2004. - 1782 с.
3. Садыков Т., Шаршембаев Б. Манас: технология построения словаря словоуказателя // Вестник Бишкекского гуманитарного университета. - 2005. - №1. - С. 131 - 137.
4. Садыков Т., Шаршембаев Б. О морфофоностатистике новых типов словарей эпоса «Манас» (по варианту Жусупа Мамай) // Язык и жизнь в динамике. - Б: КРСУ, - 2009. - С. 90 - 97.
5. Садыков Т., Токтоналиев К. Азыркы кыргыз тили: фонетика жана фонология. Б: 2015.
6. Sadıkov T., Şarşembaev B. Manas destanı Kırgızca - Türkçe Büyük Dizin. Ankara: TDK, 2011. 1647 s.

XÜLASƏ
SAİT VƏ SAMİTLƏRİN MƏTN SƏVİYYƏSİNDƏ STATİSTİK TƏHLİLİ HAQQINDA
Sadikov T.

Bişkek Dövlət Universiteti,

Şerova A.K.

Batken Dövlət Universitetinin Sulukta Regional İnstitutu

Cusup Mamay'ın versiyasına görə "Manas" eposu, Çin Xalq Respublikasında dastançı tərəfindən qeydə alınmış və 1782 mətn səhifəsi həcmində böyük bir kitabda ərəb dilindən Kiril əlifbasına tərcümə ilə nəşr edilmişdir. Bu korpus əsasında epik səslərin statistikasının təhlili aparılmışdır. Nəşrin həcmi 750904 sözdən ibarətdir, fərqli söz formalarının sayı 58690 vahiddir. Kompüter tərəfindən işlənərək səslərin statistikasi müəyyən edilmişdir: samitlərin sayı 2493157, saitlərin sayı 1788017 daxil olmaqla səslərin ümumi sayı 4281174-dir. Məqalədə səs istifadəsi, səslər və onların mətn səviyyəsindəki diferensial xüsusiyyətlərinin statistik təhlilinin nəticələri müzakirə olunur

Açar sözlər: "Manas" dastanı, Cusup Mamay versiyası, mətnlərin səviyyəsi, söz forması, istifadə tezliyi, səslərin statistikasi.

SUMMARY
ABOUT THE STATISTICAL ANALYSIS OF VOWELS AND CONSONANTS
ON THE TEXT LEVEL

Sadykov T.

Bishkek State University

Sherova A.K.

Sulukta Regional Institute Batken State University

The epic "Manas" according to version Jusup Mamay's was recorded in the People's Republic of China by the narrator himself and published by transliteration from Arabic to Cyrillic alphabet in a large one book with a volume of 1782 pages of text. An analysis of the statistics of the epic sounds was made on the basis of this corpus. The volume of the body is 750904 words, the number of different word forms is 58690 units. By computer processing the statistics of the sounds were established: the total number of the hull sounds is 4281174, including the total number of consonants 2493157, the total number of vowels is 1788017. The article discusses the results of a statistical analysis of the use of sounds and their differential features at the text level.

Key words: *epos "Manas", Jusup Mamay's version, level of texts, word form, frequency of use, statistics of sounds.*

К ВОПРОСУ О СЛОЖНЫХ ГЛАГОЛАХ И ГЛАГОЛЬНЫХ СЛОВСОЧЕТАНИЯХ
БАШКИРСКОГО ЯЗЫКА

Султакаева Р.А.

Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы

Резюме. В данной статье автор рассматривает структуру и лексическую семантику сложных глаголов башкирского языка. Также дает краткий лингвистический анализ сложных глаголов как в башкирском языке, так и в тюркологии. Приведены примеры из художественной литературы, определены различия и общие черты между сложными глаголами и глагольными словосочетаниями.

Ключевые слова: *башкирский язык, словосочетание, сложные глаголы, лингвистика, лексическая единица, глагол-связка, вспомогательные глаголы, деепричастные формы*

Одной из важнейших проблем в современном башкирском языке является вопрос определения границ сложных глаголов и глагольных словосочетаний. Как в тюркологической лингвистике, так и в башкирском языкознании понятия «словосочетание» и «сложные слова», «сложные глаголы», в глагольных сочетаниях часто смешиваются. Единого мнения на этот счет в лингвистике не существует. Основной причиной определения словосочетания как сложного слова является тот факт, что за основу берутся сходные, соответствующие друг другу свойства и одновременно не уделяется должного внимания их отличительным чертам. Однако лингвистическую науку больше интересуют не сходные черты, существующие между двумя названными категориями, а черты, отличительные, позволяющие определять их как самостоятельное явление. Следует также особо отметить, что эта проблема связана с проблемой словосочетания в той же степени, как и с проблемой сложного слова.

Поскольку любое сложное слово базируется на словосочетании, в лингвистике выделяется несколько критериев разграничения сложного слова, словосочетания и новой формы глагольного слова.

В разграничении словосочетания и сложного слова необходимо учитывать: цельнооформленность компонентов сложного слова, их семантическую цельность, то есть рождение нового лексического значения на базе значений исходных компонентов слова, и критерий грамматической общности – неизменяемости первого компонента сложного слова. Все это в совокупности дает нам возможность четко отграничить словосочетание от сложного слова.

В тюркологии М. А. Казамбеком [8; С. 123], В. В. Радловым [10; С. 98], И. М. Мелиоранским [9; С. 56], Н. И. Ашмариным [2; С. 34], Н. А. Баскаковым [4; С. 112], Н. К. Дмитриевым [7; С. 156] даются первые понятия о сложных глаголах, т.е. общие научные сведения об их образовании и строе.

Исследователь сложных слов в азербайджанском языке А. Г. Алекперов относит к сложным глаголам те формы, в которых первый компонент состоит из глагола-связки с окончанием *ib*, а второй выражен смысловым глаголом [1; С. 8]. Подобная мысль была высказана М. Дж. Ахмедовым [3; С. 9]. А. Г. Алекперов относит к сложным глаголам лишь те формы, первая часть которых выражена деепричастиями с суффиксом – *ip*, а вторая часть – спрягаемыми глаголами.

В современном алтайском языке А. Т. Тыбыкова, в зависимости от степени спаянности компонентов как в грамматическом, так и в семантическом аспектах, подразделяет сложные глаголы на несколько типов: 1. Сочетание косвенного дополнения в форме дательного-направительного падежа с глаголами. Автор считает, что данный тип сложных глагольных лексем в современном алтайском языке самый продуктивный и спаянность компонентов выражена сильнее всего: *эске ал* – вспоминать (искэ алыу – башк., букв. «взять памятью»); *уйкуга кир* – уснуть (йюкога китеу – башк., букв. «уйти в сон»); *карточкага сок* – фотографироваться (карточкага төшөү – башк., букв. «падать на фотографию»). 2. Сочетание прямого дополнения и глаголов: *кун кор* – жить; *уйа бас* – высиживать птенцов; *кол сал* – расписаться; *кос от* – сглазить. 3. Малопродуктивное сочетание именной основы с аффиксом принадлежности в винительном падеже + глагол: *санаазык сал* – влюбиться [13. С. 83].

Аналогичным образом определяет сложные глаголы турецкий лингвист М. Эргин, распределивший их по способу образования на две группы:

1) глаголы, образующиеся при помощи существительного и вспомогательного глагола (*yok etmek, alay etmek, halt eylemek, hasta eylemek, hasta olmak, pişman olmak, gitmiş olmak, yapmış bulunmak*).

2) глаголы, образующиеся от глаголов посредством вспомогательных глаголов (*saklayabilmek, konuşabilmek, bakakalmak, gide durmak*) (14; С. 386, 387).

По мнению татарского языковеда Ф. А. Ганиева, именным компонентом сложных глаголов чаще всего выражается существительным и прилагательным, в качестве глагольного компонента выступают вспомогательные глаголы [5; С. 66].

М. Х. Ахтямов, внесший большой вклад в изучение словообразования башкирского языка, рассматривает два вида сложных глаголов: 1) сложные глаголы, образованные путем присоединения вспомогательных глаголов к неглаголам (*ант итеу, гашик булыу, дога кылыу* и т. д.); 2) сложные глаголы, образованные путем присоединения вспомогательных глаголов к деепричастным формам глагола (*укуп сыгыу, илан ебәреу, китеп барыу* и т. д.). [3; С. 126].

До настоящего времени и в тюркологии, и в башкирском языкознании вопрос о статусе сложных глаголов не решен, отсутствует четкое лингвистическое определение и их роль в языке.

Предметом данной статьи являются сложные глаголы, образованные сочетанием деепричастных форм и вспомогательных глаголов башкирского языка.

В башкирском языке не все сочетания глаголов в деепричастной форме с вспомогательными глаголами можно считать сложными словами. Порой подобные сочетания в зависимости от контекста не сливаются в одно лексическое целое. Каждый компонент подобного сочетания – самостоятельная лексическая единица, которая вступает с другими словами в присущие ей синтаксические отношения. Например: *тороп тороу* – постоять, подождать; *ултырып тороу* – посидеть, сидеть пока; *йөрөп тороу* – походить, походить пока, и с другой стороны *язып тороу* – записывать, стоять и писать; *карап тороу* – наблюдать, стоять и смотреть и т. п., где *тороу* в первом случае полностью десемантизован и выделяется лишь как компонент сложного форманта *-п тороу*, а во втором – выступает в качестве одной из двух производящих основ, мотивирующих вновь создаваемое лексическое значение, как это наблюдается во всяком сложном слове.

В сложной словообразовательной форме выделяется лишь одна производящая основа, которая мотивирует производимое значение в совокупности со сложным формативом: *Тор-оп тороу* – в

ожидании чего-либо, некоторое время выполнять действие, названное производящей основой. Здесь новое слово образуется не путем собственно сложения, а по принципу аффиксации.

Сложных глаголах оба компонента (глагола) могут быть равнозначными по степени выражения семантики: *килен инеу* – войти, *осоп төшөү* – слететь, *кайтып инеу* – вернуться, *атлап сыгыу* – перешагнуть. И сложные глаголы, и свободные синтаксические сочетания состоят из комбинации деепричастия на *-п* (*-ып/-еп, -оп/-өп*) и на *-а, -ә, -й* с некоторыми вспомогательными глаголами. Поэтому иногда очень трудно бывает установить, является ли данное сочетание сложным глаголом или простым словосочетанием?

Такие конструкции в башкирском языке могут представлять свободные сочетания в следующих случаях: 1) деепричастие выражает обстоятельство, а следующий за ним глагол – основное действие; 2) деепричастие и следующий за ним глагол выражают действия, происходящие последовательно или параллельно. Например: 1. В первом случае деепричастие может быть обстоятельством образа действия, состояния, причины, а примыкающий к нему глагол в личной форме – каким-нибудь другим членом предложения, чаще всего сказуемым: *Улар икеһе лә мейес каршыһындағы эскәмйәлә йылмайышып ултыралар* (М. Карим) – Они обе, улыбаясь, сидят на скамейке возле печки; *Кош та бит һайрарға әкрәләп өйрәнә* (М. Карим) – И даже ведь птичка учится петь постепенно; *Ул, атаһының тубығына ята биреп, тын да алмай тыңлап ултырҙы* (З. Бишшева) – Он, прислонившись к колену отца, внимательно слушал; *Егет данын һатмағанһың, – тип уны төрлөсә хупланылар, ә Хәсән бабай был һүзәрҙе баһалҡы ғына йылмайып тыңланы* (З. Бишшева) – Не уронил честь молодца, – так его одобряли, а дядя Хасан, спокойно улыбаясь, слушал эти слова. В приведенных предложениях глаголы с деепричастиями могут разделяться третьим словом без ущерба для значения и цельности предложения. Например, внешне похожую на сложный глагол комбинацию в предложении *Улар икеһе лә мейес каршыһындағы эскәмйәлә йылмайышып ултыралар* можно разделить третьим словом: *Улар икеһе лә мейес каршыһындағы эскәмйәлә йылмайышып, шатланышып ултыралар* – Они обе, улыбаясь и радуясь, сидят на скамейке возле печки. Цельность предложения не нарушилась. В этой же комбинации деепричастие может совсем отсутствовать: *Улар икеһе лә мейес каршыһындағы эскәмйәлә ... ултыралар*. От отсутствия деепричастия цельность предложения не нарушается. В комбинации *йылмайышып ултыралар* оба глагола являются самостоятельными членами предложения. Следовательно, свободные глагольные сочетания (здесь сочетание сказуемого с обстоятельством), которые по внешнему виду могут быть похожими на сложные глаголы, имеют ряд признаков, отличающих их от сложного глагола: потенциальная возможность разделяться третьим словом с самостоятельным значением; отсутствие нарушения цельности предложения при опущении деепричастия; самостоятельность семантики обоих глаголов, каждый из которых выражает отдельный член предложения. Сложным глаголам эти признаки не свойственны. 2. Во втором случае деепричастие и следующий за ним глагол выражают последовательные или параллельные действия: *Тегеләр баксанан сыкканда, мин йүгереп кенә Хазинам эргәһенә барып киләм* (М. Карим) – Когда они выйдут из огорода, я сбегаю к Хазине. В приведенном примере сочетание «деепричастие + глагол» в личной форме по внешнему облику напоминают сложные глаголы, но своим содержанием от них сильно отличаются. Глаголы в этих комбинациях не образуют единого значения, а выражают два разных действия, совершающихся последовательно или параллельно. Кроме того, эти комбинации могут разделяться третьим самостоятельным словом. Например, сочетание *Мин йүгереп кенә Хазинам эргәһенә барып киләм* можно разделить словами: *Мин йүгереп кенә Хазинам эргәһенә барып, кулынан әйберҙәрҙен алып киләм* – Я быстро сбегаю к Хазине и возьму у нее вещи. Потенциальная возможность разделяться третьим словом показывает, что глаголам этих сочетаний не свойственны лексическая взаимообусловленность и взаимопроникновение. Они в этом отношении являются автономными, выражают совершенно отдельные значения, что противоречит принципу «сложности» глаголов. Отсюда ясно, что сходство этих сочетаний со сложными глаголами является чисто внешним.

В языке употребляются также модальные и временные конструкции, состоящие из сочетания деепричастной формы на *-п* (с фонетическими вариантами) и *-а, -й, -ә* и вспомогательных глаголов: *барып була, язып була, төзөп була, эшләй ала, укый ала, кайтып була, эшләй ала* и т.д., которые являются сложными по образованию, но поскольку их второй компонент не вносит дополнительных оттенков в лексическое значение, а имеет только чисто грамматическое значение, не представляют собой новое слово. В данном случае необходимо отличать сложные глаголы от этих сложных форм модальности, поскольку в модальных глаголах второй компонент несет только грамматическую функцию – функцию модальности.

Как мы видим, ни свободные лексические сочетания, ни модальные формы не являются в башкирском языке сложными глаголами. Как правильно замечает А.К. Алекперов: «Сложная форма слов еще не есть сложный глагол» [1; С. 12].

Словосочетания, образованные сложением нескольких слов наблюдается и в русском языке: *самый хороший, буду писать, могу читать* и т.д. Однако эти формы нельзя отнести к сложным словам, поскольку один из компонентов не имеет реального значения, выполняет только грамматическую функцию.

По мнению академика А.П. Баранникова, сложные глаголы, выражающие характер протекания действия, когда компоненты формально и семантически сочетаются близко и образуют новое лексическое значение, отвечают принципу «сложности».

Сложные глаголы «деепричастие + глагол» в тюркских языках, в том числе в башкирском, представляют собой интересное и оригинальное явление: два глагола путем сложения образуют сложную лексическую единицу, один из них принимает форму деепричастия, другой – личную форму. В семантике их также происходят изменения, основной глагол выражает главное значение, а вспомогательный глагол – дополнительное, уточняющее, конкретизирующее значение. Основным глаголом выступают их первые компоненты, т.е. деепричастные формы.

Данный вид сложных глаголов башкирского языка обладают следующими специфическими признаками:

1. Имеют единое лексическое значение. Например: *Без Түбән ос Кара Йомағолдарға китеп барабыз* (М. Карим) – Мы идем к Кара-Юмагулам, живущим в нижней части деревни; *Август азағындағы ғәжәп сыуак тымык көндәрҙең берендә без, өс студент, Урал тауҙарынан йәйге практиканан кайтып киләбез* (Ф. Исянгулов) – В один прекрасный день конца августа мы, три студента, возвращаемся с Уральских гор после летней практики.

2. Сложные глаголы, как и вообще все сложные слова, образуются из полных глаголов, поэтому компоненты в семантическом отношении равноправны. Например: *Ләкин киреһенсәрәк килеп сыкты* (Х. Зарипов) – Но получилось по-другому.

3. В образовании сложных глаголов могут участвовать не все глаголы. В башкирском языке насчитывается около 20 глаголов, которые могут выступать в качестве вспомогательного. Например: *йөрөү, тороу, ултырыу, ятыу, калыу, ебәрәү, һалыу, төшөү, карау, башлау, сығыу, бөтөү, алыу, биреү, барыу, килеү, етеү, куйыу, языу*. Например: *Бына инде ошонда күсенеп йөрөйбөз* (Д. Бүләков) – Вот уж переселяемся сюда; *Көн һайын фронттан кешеләр кайтып торзо* (М. Карим) – Каждый день люди возвращались с фронта; *Эшендә ана ниндәйерәк купырайып йөрөп ята әхирәттәре* (Д. Бүләков) – Вон как чванливые у нее подружки на работе; *Бер аҙан бөтөнләй шымып калды* (М. Карим) – Через некоторое время он умолк; *Һүз ошо тәңгәлгә еткәс тә, ул йомошон әйтә һалды* (А. Вали) – Как только речь зашла об этом, он тотчас же изложил свою просьбу; *Ситән аша уның дуҫы Сәргәй килеп төштө* (Х. Давлетшина) – В это время откуда-то через забор перелез его друг Сергей.

4. Будучи отдельной лексической единицей, сложные глаголы в предложении выполняют единую синтаксическую функцию. Например: *Мәғфүрә был ғәғәҙһенә үзе лә көлөп куйы* – Магфура сама засмеялась обещанному своему слову (Х. Давлетшина).

5. Между компонентами сложных глаголов нельзя вставить третье слово без нарушения значения. Например в предложении *Кызын күргәс, Исхак каушап төштө* (Ф. Исянгулов) сказуемое, выраженное сложным глаголом не разделяется третьим словом.

6. Компоненты, образующие сложные глаголы, могут разделяться только усилительными и ограничительными частицами *үк, да-да, та-та, за-за, ла-ла, ғына-гена, кына-кена*. В таких случаях усилительная частица придает сложному глаголу значение стремительности, энергичности, интенсивности: *Урамдың арғы башынан бер-ике өйгә кагылыуыбыз булды, Кесе инәйең әрнеп кыскырып та ебәрзе* (М. Карим) – В верхней части деревни как только зашли по пути некоторым домам, твоя младшая мама закричала. Также с частицей *үк*: *Оло инәйем көлөп үк ебәрзе* (М. Карим) – Старшая мама даже засмеялась.

7. Компоненты сложных глаголов характеризуются наличием взаимопроникновения, поскольку второй компонент уточняет значение основного глагола и относится только к нему, без чего этот компонент не может существовать, не нарушив цельности предложения. Например, в предложении *Мин был китапты укып сыктым* компонент *сыктым* не может существовать самостоятельно. Так, например, нельзя говорить без ущерба значения – *Был китапты сыктым*. Это связано с наличием взаимообусловленности и взаимопроникновения между компонентами сложных глаголов, чего мы не обнаруживаем в свободных глагольных сочетаниях, хотя и сходных по форме со сложными глаголами.

8. Сложные глаголы имеют единое ударение. Например: *улып сығыу, каушап төшөү, көлөп ебәреү, китеп барыу, улып йөрөү* и т.д.

Вообще ни один из признаков, перечисленных выше, не является абсолютным, только совокупность указанных особенностей образует сложный глагол, который, как показывают факты, является сложным словом, т.е. лексической единицей башкирского языка.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алекперов А.К. Сложные глаголы в современном азербайджанском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Баку, 1961. – 18 с.
2. Ашмарин Н.И. Опыт исследования чувашского синтаксиса. Ч.1. – Симбирск, 1923. — 273 с.
3. Ахмедов М.Дж. Устойчивые глагольные сочетания с именным компонентом арабского происхождения в азербайджанском языке (на материале письменных памятников XIII – XVIII вв.): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Баку, 1990. – 28 с.
3. Ахтямов М. Х. Современный башкирский язык. Словообразование: Учебное пособие. – Уфа, 2000. – 152 с.
4. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык: в 2-х т. Т. II. Фонетика и морфология – М.: Издательство АН СССР, 1952 – 544 с.
5. Ганиев Ф.А. Образование сложных слов в татарском языке. – Казань: Печатный двор, 2002. – 186 с.
6. Донова З.П. Сложные прилагательные в современном русском языке. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1950. – С. 4.
7. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. 2-е изд. – М.: Наука, 2007. – 232 с.
8. Казембек М.А. Общая грамматика турецко-татарского языка. Казань, 1864.
9. Мелиоранский П.М. Грамматика казак-киргизского языка. СПб., 1894.
10. Радлов В. В. «Опыт словаря тюркских наречий». Т.I – IV. СПб., 1888 – 1911.
10. Радлов В.В. Фонетика северных тюркских наречий. – Ляйпциг, 1882. СТА
11. Русская грамматика: научные труды: в 2-х т. Т. 1. – М.: Институт русского языка им. В. Виноградова РАН, 2005. – 784 с.
12. Терентьева М. Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская. – СПб., 1878.

СТРАНИЦА

13. Тыбыкова А. Т. Сложные глаголы в алтайском языке. – Горно-Алтайск, 1966. – 63 с.
14. Ergin M. Türk Dil Bilgisi, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1987. – 408 s. (на турецком языке).

XÜLASƏ

BAŞKIR DİLİNİN MÜRƏKKƏB FEİLLƏR VƏ FEİL KOMBİNASİYALARI HAQQINDA SUALA DAİR

Sultakaeva R.A.

M. Akmulla ad.Başqırd Dövlət Pedaqoji Universiteti

Bu məqalədə müəllif başqırd dilinin mürəkkəb feillərinin quruluşunu və leksik semantikasını araşdırır. Həm başqırd dilində, həm də türkologiyada mürəkkəb feillərin qısa bir linqvistik təhlilini təqdim edir. Bədii ədəbiyyatdan nümunələr gətirilir, mürəkkəb feillər və feili ifadələr arasında oxşar və fərqli xüsusiyyətlər müəyyən edilir.

Açar sözlər: *Başqırd dili, söz birləşməsi, mürəkkəb feillər, dilçilik, leksik vahid, feil-kopula, köməkçi feillər, zərfformaları*

SUMMARY

TO THE QUESTION ABOUT COMPLEX VERBS AND VERBAL COMBINATIONS IN THE BASHKIR LANGUAGE

Sultakaeva R.A.

Bashkir State Pedagogical University named after M. Akmulla

In this article, the author examines the structure and lexical semantics of complex verbs of the Bashkir language. It also provides a brief linguistic analysis of complex verbs in both Bashkir and Turkology. Examples from fiction are given, differences and common features between complex verbs and verb phrases are defined.

Key words: Bashkir language, word combination, complex verbs, linguistics, lexical unit, verb-copula, auxiliary verbs, adverbial forms

ОСНОВОПОЛОЖНИКИ КАРАЧАЕВСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Хапчаева Т.Х.

Карачаево-Черкесский госуниверситет им. А.Д. Алиева, Россия

Резюме. Советский лингвист Исаев М.И. указывает на роль решения вопросов языковой политики и языкового строительства в СССР Первого тюркологического съезда тюркологов СССР, а именно - создание письменности тюркских народов СССР на латинской основе. Вопрос этот был непростой. К нему не раз еще возвращались на различных научных конгрессах, конференциях, круглых столах. Решения принимались различные.

Ключевые слова: письменность, алфавит, достижения в области тюркологии, латинизация, подготовка специалистов, родной язык.

Существует несколько взглядов на происхождение письменности у карачаевцев и балкарцев. В СССР карачаево-балкарский язык считался младописьменным языком. Но часть ученых придерживается иного мнения: с XVIII века использовалась арабика. Первый карачаевский просветитель И.А. Акбаев подготовил в 1910 году и издал «Учебное пособие для первоначального обучения детей письму и чтению» [1], а в 1915 году им же написан первый букварь «Ана-тили» [2], К 1920 году появился новый вариант арабской карачаево-балкарской письменности на арабской графике, которым пользовались до 1924-1925 годов. [3].

Ученым У.Б. Алиевым был разработан проект алфавита на латинской основе в 1924 году. А в 1926 году после Первого тюркологического съезда в алфавите был изменен порядок букв. Впоследствии в него вносились изменения. Латинизированный алфавит выполнил важную роль в становлении национального образования, издательского дела и прессы до 1938 года, до официального перехода на кириллицу[4], В 60-х годах XX века властями КЧР и КБР был утвержден новый вариант карачаево-балкарского алфавита. Последние изменения в действующий алфавит были внесены в 1964 году[20].

История изучения карачаево-балкарского языка началась в XX веке. У истоков любой науки стоят первопроходцы. Вспоминая их, мы должны назвать имена наших учителей, ученых-энтузиастов: Алиева Умара Баблашевича, Урусбиева Ибрагима Хаджи-Муратовича, Гочияеву Софью Аюбовну, Хаджилаева Хаджи-Мурата Исаевича, Хабичева Магомета Ахьяевича, Акбаева Шакмана Хусейновича.

Отмечая их достижения в области тюркологии, нельзя не отметить роль, которую сыграли тюркологи Азербайджана в становлении карачаево-балкарского языкознания. Многие из наших ученых обучались в аспирантуре в Азербайджанском Государственном университете, Институте языка и литературы Академии наук Азербайджанской ССР, успешно защитили кандидатские и докторские диссертации по карачаево-балкарскому языку и литературе.

В 1957 году после реабилитации карачаевский народ вернулся на свою Родину. В том же году возобновил свою работу Карачаево-Черкесский пединститут, который сыграл большую роль в сохранении духовной жизни народа. Для кафедр родных языков нужны были знающие специалисты. Для полноценной работы пединститута были необходимы учебные программы, учебники для вузов. Нужно было создавать программы для школ и вузов, учебники на родном языке. Перед учеными стояла непростая задача. Они приложили немалые усилия, создавая первые учебники на родном языке. И молодые специалисты справились с этой задачей: были разработаны стандарты образования на родном языке, созданы программы и учебники для средних школ и вузов. Ими же были составлены словари: «Русско-карачаево-балкарского» (Составитель-руководитель Суяунчев Х.И.) [21], и «Карачаево-балкарско-русского» (Карачаево-балкарско-русский словарь 1989(Гочияева С. А., Суяунчев Х. И. Краткий грамматический очерк карачаево-балкарского языка составлен доктором филол. наук, проф. М.А. Хабичевым) [24]. Урусбиев И. Х-М., Гочияева С.А. А У.Б. Алиев являются авторами разделов - соавторами «Грамматики карачаево-балкарского языка», которая вышла из печати в 1966 году в г. Нальчике[17].

Они же явились авторами программ обучения родному языку и литературе с 1 по 11 классы, школьных, орфографических, терминологических словарей. Напряженная работа коллектива молодых исследователей позволила преодолеть трудности и поднять преподавание карачаево-балкарского языка на необходимый уровень. Эти учебники периодически переиздаются и школьники, и студенты

занимаются по ним и в настоящее время. Исследовательские работы, перечисленных выше ученых, по карачаево-балкарскому языку фактически стали научной основой составления школьных и вузовских программ, учебников, учебных пособий, школьного и вузовского преподавания карачаево-балкарского языка

Научные интересы специалистов, вошедших в кагорту тех, кто решил поставленные задачи и обеспечил подготовку специалистов по родному языку, не ограничивались только вопросами методики преподавания. Ученые разрабатывали и теоретические вопросы тюркологии.

Умар Баблашевич Алиев – первый доктор филологических наук по тюркологии на Северном Кавказе. Это человек с большой буквы. Не имея никакой поддержки, он сумел проторить себе путь в науку. Прекрасно владел русским и немецким языками. Заметив его стремление к учебе, его преподаватели стали брать его с собой в научные экспедиции. Он выполнял обязанности переводчика, учился у своих старших наставников собирать и работать с фольклором.

В 1932 году Алиеву У.Б. предложили пройти аспирантуру по специальности «Теория общего языкознания». А в 1934 году его приглашают в Пятигорск во вновь открывшийся Кабардино-Балкарский государственный пединститут. Там ему открывают кафедру балкарского языка. Молодому специалисту пришлось делать, вернее создавать учебные программы, первые учебники для школ и вузов. Наряду с этими непростыми задачами он работал над созданием письменности, выбором письменной графики. С этого времени началось научное изучение истории, языка, фольклора и литературы. К этому периоду относится создание и издание первых учебников балкарского языка для 1-3 классов [4].

В 1942 году в Ташкенте У.Б. Алиевым была защищена кандидатская диссертация в Институт востоковедения АН СССР по теме «Причастие, деепричастие и структура придаточного предложения в карачаево-балкарском языке».

Сразу после реабилитации карачаевского народа в 1957 г. Алиев У.Б. вернулся в г. Нальчик, где стал работать в Кабардино-Балкарском госуниверситете деканом историко-филологического факультета, зав. кафедрой балкарского языка и литературы, профессором кафедры.

Он первым из карачаево-балкарцев в 1960 г. защитил докторскую диссертацию по языковедению по теме «Фонема и фонемный вес. (Диалектико-материалистическое разрешение проблем природы звуков речи и звуковых процессов)».

В 1962 г. он переезжает в Карачаевск, а в 1963 -65 годах его пригласили на должность ректора Карачаево-Черкесского госпединститута. Впоследствии он работал заведующим кафедрой, профессором кафедры карачаевского и русского языков.

Научные работы профессора У.Б. Алиева высоко ценятся его коллегами и современными исследователями тюркских языков.

В 2011 году в Кабардино-Балкарском госуниверситете прошла международная конференция, посвященная 100 -летию со дня рождения У.Б. Алиева «Язык, культура, этикет в современном полиэтничном пространстве» [7].

Урусбиев Ибрагим Хаджи-Муратович с 1958 по 1977 гг. он заведовал кафедрой карачаево-балкарского языка. В 1963 году вышла его монография «Система спряжения глагола карачаево-балкарского языка» [32]. А в 1964 году в Баку в Азербайджанском государственном университете он успешно защитил кандидатскую диссертацию, которая называлась «Система спряжения глагола карачаево-балкарского языка». В те годы ощущалась острая необходимость в школьных учебниках. И эту насущную проблему решили Алиев У. Б., Урусбиев И. Х., Байрамкулов А. М., Хабичев М. А., Гочияева С. А. В 1965 вышли из печати школьные учебники: «Къарачай тилни грамматикасы» [33], а в 1975 году «Къарачай тилни грамматикасы. Синтаксис» [34].

Знаменательным событием в духовной жизни карачаевцев и балкарцев был выход из печати в 1965 году в Москве в издательстве «Советская энциклопедия» «Русско-карачаево-балкарского словаря» под редакцией Суюнчева Х. И. и Урусбиева И. Х. [21]. Данный словарь имеет большое значение как для сохранения карачаево-балкарского языка, так и для его изучения. В 1975 году в Нальчике вышла «Грамматика карачаево-балкарского языка». Раздел «Глагол» написан Урусбиевым И.Х., а раздел «Наречие» Гочияевой С.А. [17].

Хабичев Магомет Ахияевич в 1958 г. поступает в аспирантуру Института Языкознания АН СССР. Там же в 1962 г. он защищает диссертацию на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности «Языки народов СССР» по теме «Местоимения в карачаево-балкарском языке» [27]. М.А. Хабичев в 1973 году защитил диссертацию на соискание ученой степени доктора филологических наук на тему «Именное словообразование и формообразование в карачаево-

балкарском языке». А в 1989 году вышла из печати его монография «Именное словообразование и формообразование в куманских языках» [29].

Магомет Ахияевич был активным участником многих тюркологических научных конференций, проходивших в различных городах страны. Он не только участвовал, но и сам был организатором научных форумов. Так им была организована в 1977 году всесоюзная научная конференция «Опыт создания и совершенствования алфавитов и орфографий языков народов СССР». А в 1979 году им же был проведен всесоюзный семинар «Принципы и методы билингвистических исследований»

Акбаев Шакман Хусейнович в 1960 году поступил в аспирантуру Азербайджанского университета имени С.М. Кирова на кафедру общего языкознания (где изучались международные мировые языки). В аспирантские годы им были написаны научно-исследовательские работы, которые печатались в научных журналах. Приведем названия некоторых из них: "О диалектных особенностях карачаево-балкарского глагола". "Диалекты карачаево-балкарского языка"[9], "К вопросу о происхождении названия Минги Тау", "О этимологии топонима "Минги Тау"[10], "Карачаево-балкарская диалектология" (Программа)" [14], В 1964 году в Азербайджанском университете им. С.М. Кирова (на кафедре общего языкознания) им была защищена кандидатская диссертация по теме "Фонетика диалектов карачаево-балкарского языка" (опыт сравнительного и сравнительно-исторического изучения) [8]. Ш.Х. Акбаев был предан своему делу, он любил науку. После защиты кандидатской диссертации он стал работать преподавателем в Карачаево -Черкесском государственном педагогическом институте. Он писал и статьи по методике преподавания карачаево-балкарского языка на родном языке, которые печатались на страницах областной газеты: "Помощь стилистики действительно нужна", "Основы карачаевской орфографии"[19]. Своими исследованиями он был известен среди ученых СССР и часто выступал на Всесоюзных конференциях, проходивших в Москве (1971 г), в Алма-Ате (1973г.), в Куйбышев (1976г.), в Пензе (1973г., 1975г.). Его монография "Фонетика диалектов карачаево-балкарского языка" не потеряла своей актуальности и поныне. Научные и методические работы Ш. Х. Акбаева востребованы среди педагогов, т.к. (являются большим подспорьем в их деятельности) оказывают большую помощь учителям вузов и школ КЧР и КБР. С 1981 года до самой смерти (1987 год) он руководил кафедрой карачаевской и ногайской филологии Института филологии Карачаево-Черкесского госуниверситета

Научные интересы Акбаева Ш.Х. не ограничивались только родным языком. Он исследовал русский и другие славянские языки, руководил фольклорно-диалектологической практикой студентов филологического факультета университета.

Акбаев Ш. Х. был в числе ученых, составивших лингвистическую карту Европы. Впоследствии он вошел в состав исследователей, которые создали диалектологический атлас тюркских народов СССР.

В 1986 году в Нидерландах (Голландии) в городе Неймеген вышел второй выпуск Лингвистического атласа Европы, в подготовке которого принимал активное участие Акбаев Ш.Х.

В 1986 году он подготовил к защите докторскую диссертацию на тему "Диалекты карачаево-балкарского языка в структурно-генетическом и ареальном освещении". К сожалению, эта его работа была опубликована в 1999 году после смерти[15]. Она представляет весомый вклад не только в карачаево-балкарское языкознание, но и для тюркологии в целом.

С.А. Гочияева к. ф. н. защитила диссертацию по теме «Наречие в карачаево-балкарском языке» [16]. соавтор «Граматики карачаево-балкарского языка», которая вышла из печати в 1966 году в г. Нальчике[33].

Подводя итоги, мы можем сказать, что вся их научно-педагогическая деятельность была тесно связана с Азербайджаном - признанным центром изучения тюркских языков. Об этом свидетельствовало и проведение Первого тюркологического съезда тюркологов Советского Союза в 1926 году в Баку. Это было признанием достижений азербайджанских ученых, которые объединили вокруг себя всех не только советских ученых, но и тюркологов всего мира. На этом съезде рассматривались такие актуальные вопросы, как латинизация алфавитов тюркских народов. И известный журнал «Советская тюркология» не случайно стал издаваться в Баку. Ведь в СССР во всех республиках были созданы и успешно функционировали научно-исследовательские институты.

ЛИТЕРАТУРА

1. Акбаев И. Э. «Ана-тили». 1910 в Темир-хан-Шуре.
2. Акбаев И. Э. Букварь в 1916
3. Акбаев Исмаил. **Ана тили**. Баталпашинск, 1924. Араб харифле бла. .
4. Алиев У.Б. «Малкъар тилини грамматикасы» (Нальчик, ч.1, 1938; часть 2, 1939),

5. Алиев У.Б. «Вопросы сложного предложения» (1958),
6. Алиев У.Б. «Синтаксис карачаево-балкарского языка» (М.: Наука, 1972).
7. Алиев У.Б. Избранные труды. Т.1. Работы по языкознанию. Нальчик. 2012; Т.2. Работы по языкознанию. Нальчик. 2012; Т.3. Литературные работы. Нальчик. 2012
8. Акбаев Ш.Х. Фонетика диалектов карачаево-балкарского языка (опыт сравнительного и сравнительно-исторического изучения). Черкесск - 1963
9. Акбайланы Ш.Х. Къарачай-малкъар диалектле эмда школда ана тил// Материалы научно-практической конференции преподавателей русского, кабардинского, балкарского языков и литератур. Нальчик, 1963.- С. 180-203
10. Акбаев Ш.Х. "К вопросу о происхождении названия Минги Тау. – Доклады АН Аз. ССР, 1964, №2.- с.75-79
11. Акбаев Ш.Х. Сравнительно-исторический метод в тюркологии и генезис балкарского цоканья.- СТ, 1971, №2. – с. 98-101
12. Акбаев Ш.Х. Характеристика диалектов карачаево-балкарского языка. – Уч. Зап. КБНИИ, т. XXVIII/ - Н., 1975.- С.157-169
13. Акбаев Ш.Х. К вопросу о происхождении посессивных аффиксов в тюркских языках// Тюркологические исследования. – М., 1976.- с. 3-11.
14. Акбаев Ш.Х. Возможности экстралингвистической информативности лексических элементов языка (на материале карачаево-балкарского языка)//Вопросы лексики и грамматики языков народов Карачаево-Черкесии. Ч., 1984.- с. 3-12
15. Акбаев Ш.Х. Диалекты карачаево-балкарского языка в структурно-генетическом и ареальном освещении. Карачаевск, 1999.
16. Гочияева С.А. Наречие в карачаево-балкарском языке (соавтор).
17. Гочияева С. А. (соавтор)Къарачай-малкъар тилни грамматикасы. Нальчик, 1966
18. Исаев М.И. Языковое строительство в СССР [Текст]: Процессы создания письменностей народов СССР). - Москва: Наука, 1979. - 351 с. М.: Наука, 1979 — 350 с.
19. Къарачай-малкъар тилни орфографиясы.- Нальчик, 1961.-С.4-25
20. Къарачай-малкъар тилни орфографиясы.-Ставрополь: Ставрополь китаб издательство, 1964.- С.4-35
21. Суюнчев Х.И. Русско-карачаево-балкарский- словарь М.: Советская Энциклопедия, 1965. — 744
22. Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977
23. Суюнчев Х.И. Къарачай тил. 3 класс. Черкесск, 1977
24. Карачаево-балкарско-русский словарь 1989 (Гочияева С. А., Суюнчев Х. И.)
25. Суюнчев Х.И. История создания и пути совершенствования карачаево-балкарской орфографии. Черкесск, КЧИГИ; Ставрополь: Сервисшкола, 2001. – 192 с.
26. Хабичев М.А. «Советская тюркология». Академия наук СССР, Академия наук Азербайджанской ССР. – Баку. №2. 1974. - С. 66-70; №4. 1975. – С. 464 8; №5. 1975. – С. 92-94; №5. 1977. – С. 110-115.
27. Хабичев М.А. Карачаево-балкарский язык. // Языки народов СССР. Т.2. Тюркские языки. Ответственный редактор доктор филологических наук Н.А. Баскаков. – М., 1966. – С. 213-233.
28. Хабичев М.А. Местоимение // Грамматика Карачаево-балкарского языка. Фонетика, морфология, синтаксис. Под общей редакцией профессора Н.А. Баскакова. – Нальчик, 1976. – С. 177-193.
29. Хабичев М.А. Именное словообразование и формообразование в куманских языках» / М. А. Хабичев; Карачаево-Черкес. гос. пед. ин-т. - М. : Наука, 1989.
30. Хаджилаев Х-М.И. Послелог и послеложно-именные слова в карачаево-балкарском языке. Черкесск. 1962
31. Хаджилаев Х-М.И. Очерки карачаево-балкарской лексикологии. Черкесск, 1970
32. Урусбиев И.Х-М. Спряжение глагола в карачаево-балкарском языке. Черкесск, 1963
33. Урусбиев И.Х-М. Къарачай-малкъар тилни грамматикасы. Нальчик, 1966
34. Урусбиев И.Х-М. Къарачай тилни грамматикасы. Синтаксис 8-9 кл. Черкесск, 1975,

XÜLASƏ
QARAÇAY DİLÇİLİYİNİN QURUCULARI
Xapçayeva T.X.

A.D.Əliyeva ad. Qaraçay-Çarkəs Dövlət Universiteti, Rusiya

Sovet dilçisi İsaev M. I. SSRİ Türkoloqlarının Birinci Türkoloji Konqresinin SSRİ-də dil siyasəti və dil quruluşu məsələlərinin həllində rolunu göstərir. SSRİ-dəki Türk xalqlarının yazı dilinin Latin əsası ilə yaradılmasını önə çəkir. Çətin bir sual idi. Müxtəlif elmi konqreslərdə, konfranslarda və dəyirmi masalarda dəfələrlə geri qaytarıldı. Müxtəlif qərarlar qəbul edildi. İyirmi birinci əsrdə müstəqil müsəlman türkdilli dövlətlərin qurulmasından sonra demək olar ki, bütün keçmiş ittifaq respublikaları yenidən latın əlifbasına keçdilər.

Açar sözlər: *yazı, əlifba, türkologiya sahəsindəki uğurlar, romanlaşdırma, mütəxəssis hazırlığı, ana dili, yazı, ərəb dili, kiril.*

SUMMARY
FOUNDERS OF THE KARACHAYI LANGUAGE
Khapchaeva T.Kh.

Karachay-Cherkess State University named after A.D. Alieva, Russia

The Soviet linguist Isaev M. I. points out the role of solving the issues of language policy and language construction in the USSR of the First Turkological Congress of Turkologists of the USSR. He stood out the creation of the written language of the Turkic peoples of the USSR on the Latin basis. It was a difficult question. It has been repeatedly returned to at various scientific congresses, conferences, and round tables. Various decisions were made. After the formation of independent Muslim Turkic-speaking states in the twenty-first century, almost all the former Union republics switched back to the Latin alphabet.

Key words: *writing, alphabet, achievements in the field of Turkology, Romanization, training of specialists, native language, writing, Arabic, Cyrillic.*

АРХЕТИПИЧЕСКИЕ ПАРЫ МАЧЕХА-ПАДЧЕРИЦА
В БАШКИРСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Хуснуллина Р.Д.

Башкирский государственный педагогический университет имени М. Акмуллы, Россия

Резюме. Анализируются произведения башкирских писателей, маркированные темой мачехи. Корпус текстов в башкирской литературе делится на две группы: литературные произведения, в которых описывается архетип злой мачехи, отражающей жестокость и злость по отношению к падчерице; произведения, в которых изображается архетип доброй мачехи по отношению к падчерице. Большинство из произведений второго корпуса написаны сравнительно в позднее время. Это говорит о том, что, чем ближе к современности, тем больше произведений, где преобладают гуманность, что связано с развитием общества.

Ключевые слова: *башкирская литература, архетипические пары, мачеха-падчерица.*

Проблема архетипов актуальна в башкирской литературе тем, что не была еще предметом монографического исследования. Архетипические пары мачеха-падчерица можно пронаблюдать во множестве башкирских сказок, они являются универсальными архетипами, так как в сказках всех народов есть эти архетипические образы и суть этих образов совпадают. В них мачехи принижают своих падчериц.

В литературе суть архетипических образов мачеха и падчерица отличаются от фольклорных образов. Целью данной статьи является изучение архетипических пар мачеха – падчерица в башкирской литературе.

Основываясь на теории А.Н. Веселовского о древе жизни, судьбе и кровосмешении, о теории А.Ю. Большаковой об образах, связанных с древней мифологической традицией, о часто встречающихся в жизни образах, мы можем утверждать, что в башкирской литературе проблема архетипических пар мачеха-падчерица могут возникнуть из-за различных ситуаций, которых породила сама жизнь, они возникают из проблем, которых породило общество[4, с.55].

В романе Гали Ибрагимова “Подснежник” повествуется о судьбе дочери семьи Булатовых, которые были растерзаны кулаками. Сироту Алсу находят, буквально, из-под снега Николай и

Катерина и называют ее Сеспель, что с чувашского языка означает “Подснежник”.

Катерина становится для Алсу (Сеспель) мачехой, однако в отличие от фольклорных произведений Катерину невозможно назвать мачехой, в отношении к Алсу она ведет себя как родная мать. Ответ на эту ситуацию можно найти в труде А. Бирюковой «Архетип мачехи»: «Образ мачехи, в том виде, как он появляется в фольклоре, более или менее универсален, в индивидуальной психике он существенно изменяется» [3, с.56]. Значит, архетип мачехи в письменной литературе нужно рассматривать с индивидуальной точки зрения. Теплые отношения Михаила и Катерины к Алсу связаны, наверное, их теплыми отношениями к покойным родителям девочки. Когда-то Мажит Булатов – отец девочки приютил семью Михаила и Катерины. Позвал их в свой колхоз, дал дом, работу. Затем они живут душа в душу, вместе поднимают колхоз. Михаил был для председателя колхоза правой рукой. Михаил и Катерина знали особенности работы с землей, были земледельцами по роду своей деятельности, знали тонкости работы с посевом, это помогало им положить в нужное русло дела колхоза. Но после коллективизации кулаки расправляются с Камилой и Мажитом. Алсу остается сиротой, однако она живет во власти энергетики матери. Ей помогает “символ матери”. «Символы матери в переносном смысле присутствуют в вещах...они ассоциируются с местами или вещами...» [3, с.60]. И на самом деле, когда Алсу узнает о том, что на самом деле является дочерью Булатовых, место, где были похоронены ее отец и мать дает ей силы.

Катерина воспитывает в падчерице доброту и любовь к родине, родной земле, почве, она становится садоводом, символом плодородия и щедрости. Образ Алсу всегда в развитии. Она дает силы, призывает, окрыляет своих односельчан, друзей, подруг. В саду же она оберегает каждый куст, каждый саженец от холодов и засухи. «Все, что отличается добротой, заботливостью или поддержкой и способствует росту, плодородию» [6, с.245]. Только люди с чистой душой могут распространять доброту.

И если в сказках мачеха подвергает падчерицу испытаниям, тем самым сама того не замечая, готовит ее ко взрослой жизни, то в литературе мачеха готовит падчерицу к жизни через свою любовь. Каждая мать не ставит себе целью воспитать дочь ради воспитания, а дочери сами учатся у мамы в повседневной работе. Воспитание ребенка – неписанный закон женщин. Так возникла народная педагогика. Алсу переняла от своих приемных родителей умение работать на земле, а по зову крови – впитала в себя образцы башкирской народной педагогики. Несмотря на то, что выросла в чувашской семье, Алсу стремится разговаривать на своем родном языке [7, с.77]. Так Алсу растет, разговаривая на двух языках – на башкирском и чувашском. Алсу работает в саду, носящем имя ее отца, становится высококлассным садовником, выращивает овощи и фрукты. Видимо, ей помогло и то, что она не оторвалась от своей родной земли, родного языка. Как говорят, психологи, ребенок, если его не воспитывают отец и мать становится инертным человеком, это происходит из-за того, что ей не хватает энергии родственников. Но Алсу в диалогии показывается энергичным специалистом в своей области, потому что у девушка получает энергию двух отцов и двух матерей. Явление синергии дает ей силы жить на своей земле. «Синергия –соединение двух или более сил, сила такого союза больше, чем сумма одиноких сил»[8, с.55]. Она не чувствует сиротства, потому что могила родителей рядом. Родина и родной очаг дает ей силы. Энергетический поток, который дает силы Алсу очень силен, масштабен, синергичен. Эту силу в первую очередь дает семья: дело ее родителей, земли колхоза.

Очень уместно опираться на утверждения психологов. Потому что в отличие от Алсу, которая хоть и сирота, но живет на родной земле, очень отличается Гульбану из романа Тансулпан Гариповой “Буренушка”. Судьба сиротинушки Гульбану оказалась, действительно, очень жестокой. Как и в романе “Подснежник” из-за жестких порядков в стране, Гульбану оказалась сиротой. Она достаточно хлебнула сиротской доли вместе с мачехой Шахарбану, которая нашла ее возле реки они живут впроголодь. Несмотря на все тяготы Гульбану растет очень красивой, работающей, открытой, скромной девушкой, к тому же она очень хорошо поет и танцует. Воспитание ей дает мачеха Шахарбану. Она отдает всю свою молодость ради воспитания Гульбану, это показывает ее богатый духовный мир. Этой стороной она напоминает образ Ниловны из романа М. Горького “Мать”. Отличие только в том, что Ниловна готова была отдать жизнь ради своих детей, а Шахарбану – ради чужого ребенка. Однако как бы не старалась Шахарбану, она не может сделать Гульбану счастливой.

У девушки, которую оторвали от родной земли и матери, уменьшилась энергетическая сила. Когда ей исполнилось всего шестнадцать лет, парень по имени Хашим, взял девушку силой. Утверждения психотерапевтов «физическая нетронутость девушки наделяла ее некой особенной силой» [8, с.55] оказались верны и в этом случае. Алсу – Сеспель, в отличие от Гульбану нашла в себе силы сберечь себя от Альберта, когда тот хотел украсть ее. Это говорит о том, что у Алсу было достаточно внутренней силы, которое она взяла от родной земли. Гульбану же не находит в себе силы спастись от

Хашима – она теряет сознание. Обесчещенная в шестнадцать лет Гульбану и в дальнейшей жизни не находит счастья. Жизнь Гульбану трагически обрывается.

Такие мачехи, как Катерина из романа Гали Ибрагимова “Подснежник” и Шахарбану из романа Т. Гариповой “Буренушка” противопоставляются образам мачех из фольклора. Они являются для своих падчериц истинными, любящими матерями. Плеяду таких образов мачех пополняют образы Анастасии Павловны Бережной из повести “Помилование” М. Карима, образ Акйондоз из повести М. Карима “Долгое-долгое детство”, образ Зульхизы из романа Гульнур Якуповой “Женщины”, образ Гульсум Шаяхметовны из романа Тайфура Сагитова “Сабантуй”. Чистые помыслы, доброта и гуманность дают силы этим женщинам вырастить приемных детей в любви и в гармонии.

Любовь к Марахиму дают Акйондоз из повести М. Карима “Долгое-долгое детство” силы. Вечная любовь к Марахиму выражается через чувства любви к его дочери. Акйондоз ждет Марахима много лет. После того, как он не вернулся из войны и после смерти его жены, Акйондоз берет к себе на воспитание дочь любимого. И она становится для нее истинной матерью.

Архетип доброй мачехи мы встречаем и в сюжете повести М. Карима “Радость нашего дома”. Взаимоотношения мачехи и падчерицы не такие, как в сказках. Мама Ямиля едет на Украину по адресу, указанному в письме мужа и привозит украинскую девочку Оксану, которая осталась сиротой – ее мать на глазах у девочки расстреляли фашисты. В доме у мачехи Оксана попадает в мир душевности и любви. В семье Ямиля ее воспитывают в атмосфере счастья. Добрые сказки, рассказанные бабушкой, внимательное отношение со стороны матери Ямиля оставляют отпечаток в душе у Оксаны. Она растет умной, доброй.

Однако есть в башкирской литературе и образ злой мачехи, трансформированной из фольклора. В романе Зайнаб Бишевой “Униженные” отец маленькой Емеш – Байгильде-агай после смерти жены приводит в дом красивую, громогласную, работающую Сарбиямал. Однако она оказалась точной копией фольклорных образов. Она эксплуатирует детей, обращается с ними очень жестоко: нагружает непосильным физическим трудом, держит впроголодь, не одевает их. Как пишет С.Алибаева «Мачеха делает все, чтобы изжить их со свету»[1, с.45]. Сарбиямал не может найти себя. В семье она хочет занять главенствующее положение, как это свойственно злым мачехам из сказок. Воспользовавшись мягкостью Байгильде-агай ведет себя как старуха из сказки А.С.Пушкина («хочу быть столбовою дворянкой»). Перед отцом детей она показывает себя с противоположной стороны, чем есть на самом деле. Однако нелегко быть главным в голодное время. Об этом говорили так: «Власть, право принимать решение не так – то просто. Отсюда потребность в хитрости и даже некотором коварстве и расчетливости. Отрицая агрессию в себе, мы теряем связь с людьми: оказываемся «за стеклом». Агрессия, ярость – основная эмоция, объединяющая всех без исключения и бояться ее – значит бояться Силы вообще»[5]. И в самом деле, Сарбиямал оказывается слабой, чем Емеш. Емеш, хоть и маленький ребенок, но она умеет видеть внутренний мир человека. Сказки Карасэс-инэй о богатырях, о счастливой жизни дают ей силы, готовят ко взрослой жизни[2, с.150]. Сарбиямал, как и в сказках и мачехе и падчерице, днем и ночью заставляла Емеш трудиться, но на самом деле, она, сама того не подозревая, готовила девочку к успешной взрослой жизни. После многих лет З. Бишева (прототип маленькой Емеш) напишет в своих воспоминаниях: «Мачеха, сама того не подозревая, научила меня любить труд». «Характер Емеш закаляется от переживаний и тяжелых утрат и жизненных невзгод» [2, с.46]. Так Емеш закаляется изнутри и у нее проявляется внутренняя сила, чтобы вынести все тяготы жизни и стать настоящим человеком. В реальной же жизни прототип Сарбиямал была женщина по имени Хылыубика. Она была трудолюбивой, красивой, хорошей женщиной. Емеш иногда восхищается, наблюдая за ее работой. Когда З. Бишева работала в Уфе, Хылыубика иногда приезжала к ней. Многие люди, видя ее, спрашивали у З. Бишевой, почему же она наделила такими плохими качествами героиню Сарбиямал. На что писательница отвечала, что это ее произведение и ей хотелось изобразить мачеху именно такой – злой, как в сказках. Так как проблема архетипичности требовало именно такого изображения образа мачехи ибо издревле сознание человека привыкло воспринимать образ мачехи именно в таком плане – в отрицательном. Поэтому в романе “Униженные” автор решил показать именно такой архетип – архетип злой мачехи.

Таким образом, в произведениях башкирской литературы были проанализированы архетипические пары мачеха-падчерица и были сделаны следующие выводы: архетип мачехи встречается во многих произведениях, однако среди произведений, рассмотренных нами, лишь в одной был архетип злой мачехи. В ней мы увидели именно тот архетип мачехи, который характерен для фольклорных произведений. В остальных многочисленных произведениях мы повстречали архетип доброй мачехи, которая с большой любовью и добротой воспитывает свою падчерицу. Большинство из этих произведений написаны сравнительно в позднее время. Это говорит о том, что, чем ближе к

современности, том больше произведений, где преобладают гуманность. И отношение мачех к своим падчерицам доказывает это явление.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алибаева С.А., Журавлева А.А., Журавлева А.Н. Зайнаб Биешева. Жизнь и творчество. – Уфа: Китап, 1993. – 165 с.
2. Биешева З. Оло Эйек буйында. – Өфө: Башкортостан китап нәшриәте, 1977. – 560 бит.
3. Бирюкова Н. Архетип мачехи. – М.: Современник, 2001. – С. 56.
4. Большакова А. Ю. Литературный архетип. С. 55.
5. Бычкова Е. Женские архетипы манипуры: проза. URL: <http://Py:Kafedra/mail.Ru> > 119 – issue(дата обращения: 14.12. 2015). Трошина Е. Архетипы матери и супружеские отношения. – М.: Современник, 2005. – С. 95.
6. Мелетинский Е. Аналитическая психология и происхождение архетипических сюжетов. – М.: Наука, 1994. – С. 245.
7. Ибраһимов Ғ. Умырзая. Роман. – Өфө: Башкортостан китап нәшриәте, 1979. – 77-се бит.
8. Юнг К. Г. Архетип и символ. — М.: Ренессанс, 1991. — 180 с.

XÜLASƏ

BAŞKIR ƏDƏBİYYATINDA ÖGEY ANA – ÖGEY QIZ ARXETİPİK CÜTLƏRİ

Xusnullina R.D.

M. Akmulla ad. Başqırd Dövlət Pedaqoji Universiteti, Rusiya

Başqırd yazıçıların ögey ana mövzusu ilə işarələnmiş əsərləri təhlil olunur. Başqırd ədəbiyyatındakı mətnlər iki qrupa bölünür: pis ögey ananın arxetipini təsvir edən, ögey qıza qarşı amansızlığı və qəzəbi əks etdirən ədəbi əsərlər; yaxşı ögey ananın ögey qızına qarşı arxetipini təsvir edən əsərlər. İkinci korpus əsərlərinin əksəriyyəti nisbətən gec yazılmışdır. Bu onu göstərir ki, müasirləyə yaxınlaşdıqda, cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqəli olan bəşəriyyətin üstünlük təşkil etdiyi işlər daha çoxdur.

Açar sözlər: *Başqırd ədəbiyyatı, arxetipik cütlər, ögey ana-ögey qızı.*

SUMMARY

ARCHETYPICAL COUPLES OF STEPMOM-STEPDAUGHTER IN BASHKIR LITERATURE

Xusnullina R.D.

Bashkir State Pedagogical University named after M. Akmulla, Russia

The works of Bashkir writers marked with the theme of the stepmother are analyzed. The body of texts in Bashkir literature is divided into two groups: literary works that describe the archetype of the evil stepmother, reflecting cruelty and anger towards the stepdaughter; works that depict the archetype of the good stepmother towards the stepdaughter. Most of the works of the second corpus were written relatively late in time. This suggests that the closer to modernity, the more works where humanity prevails, which is associated with the development of society.

Key words: *Bashkir literature, archetypal couples, stepmother-stepdaughter.*

НАЗИР ТОРЕКУЛОВ И НОВЫЙ ТЮРКСКИЙ АЛФАВИТ

Шарип А.Ж.

Евразийский национальный университет им.Л.Н.Гумилева, Казахстан

Резюме. Известный государственный и общественный деятель Назир Торекулов (1893-1938) занимал активную позицию в реформировании системы письма тюркских народов в 20-х годах XX столетия. Высоко оценивая лингвистические открытия выдающихся ученых Ахмета Байтурсынова и Халела Досмухамедова, он в то же время доказывал фундаментальную важность перехода на латиницу в дальнейшем развитии национальных культур. Статьям и выступлениям Назира Торекулова,

посвященным данному вопросу, характерны системный научный подход, широкая эрудиция, глубокий анализ, серьезная аргументация, защита интересов тюркоязычных народов.

Ключевые слова: *Назир Тюрякулов, тюркские народы, языковая политика, латиница, закон сингармонизма.*

Идея перевода тюркской письменности на латинскую графику впервые возникла во второй половине XIX века среди азербайджанской интеллигенции. По этому поводу видный казахский государственный и общественный деятель Назир Торекулов в своем фундаментальном исследовании «Зачем нам нужен новый алфавит?», изданном в 1924 году в Москве, писал: «Среди азербайджанских тюрков Мирза Фатали Ахундов раньше всех поднял вопрос о замене алфавита. В литературе нового времени Мирза занимает исключительное место, подобно Ахмету (Байтурсынову – А.Ш.) среди казахов» [6, с.49]. А в статье «К вопросу о латинизации тюркских алфавитов» (1926) он дает более развернутую и подробную информацию: «Идея необходимости коренной ломки в средневековом арабском алфавите, которым и пользуется весь мусульманский Восток, возникла 68 лет тому назад в Азербайджане. Честь и слава этого предприятия всецело принадлежат первому тюркскому писателю и драматургу – Мирза-Фет-Али Ахундову, который, кстати отметим, впервые познакомил тюркские народы с лучшими произведениями русской и иностранной литературы, в частности с творениями Мольера» [7, с.15].

Как известно, М.Ф.Ахундов на первых порах был одержим мыслью о реформе арабской графики и написал несколько трудов, посвященных этой затее. К его великому сожалению, он не нашел себе сторонников ни в Иране, ни в Турции. После этого неутомимый мыслитель, опередивший свое время, берется за новый проект и изобретает оригинальный алфавит на базе европейской системы письма. Его начинание в дальнейшем нашло поддержку со стороны определенной части высокообразованных и прогрессивных людей конца XIX – начала XX вв. (Мирза Мелкум Хан, Мирза-Риза-Хан, Фиридун бек Кочарли, Мухаммед-ага Шахтахтинский, Гасан-бек Зардаби, Джалил Мамедкулизаде и др.), а также в период Азербайджанской Демократической Республики (А.Эфендизаде). Но в силу разных исторических обстоятельств практическая реализация этой поистине революционной идеи, давшей особый толчок развитию тюркского мира, откладывалась вплоть до официального утверждения образца нового алфавита в 1922 году.

Н.Торекулов с июля 1922 года по июнь 1928 года занимал должность председателя правления Центрального издательства народов Востока при ЦИК СССР. По утверждению академика Р.Бердыбаева, «глубокая образованность Н.Торекулова ярко проявилась именно в процессе обсуждения вопросов перехода алфавита тюркских народов на латиницу» [1, с.290].

На первом съезде казахских работников просвещения, состоявшемся в г.Оренбург с 12 по 18 июня 1924 года, участники острой полемики разделились во мнении относительно того, какой алфавит лучше всего подходит для передачи звукового строя национального языка. В этот раз был одобрен казахский алфавит на основе арабской графики, разработанный А.Байтурсыновым еще в 1912 году и получивший широкое распространение среди местного населения под названием «төте жазу» («ясное письмо») или «жаңа емле» («новая орфография»). А если судить по результатам голосования на этом съезде, то сторонники Н.Торекулова, т.е. «латинисты» набрали 9 голосов, а «арабисты» - 8.

Н.Торекулов в своем вышеуказанном труде отмечает: «Правила орфографии татаров, кыргызов, узбеков, туркмен, о которых я уже говорил, строятся везде на одинаковых принципах. И у всех одно стремление: в ходе реформы привести свою письменность в соответствие с нормами родного языка. В результате поиска оптимального решения, вместо прежнего мусульманского алфавита возникли различные варианты национальных алфавитов. Все эти новые алфавиты созданы на базе старой арабской графики. По существу, весь этот набор буквенных знаков, облаченных в «изношенную арабскую одежду», является временным утешением. А мусульмане Кавказского края предпочли пойти другим путем и решили без всяких колебаний перейти на латиницу» [5, с.58].

Если Н.Торекулову пришлось жарко дискутировать со своими оппонентами в лице известных деятелей движения Алаш – М.Дулатулы, К.Кеменгерулы, Е.Омарулы, то представители другого слоя интеллигенции, в числе которых были лингвисты, литераторы, чиновники (Т.Шонанулы, С.Асфендияров, А.Байдильдин, К.Токтабаев, Г.Тогжанов и др.), открыто поддерживали политику перехода на латинскую графику. Некоторые занимали нейтральную позицию.

Несмотря на принципиальные разногласия, Н.Торекулов с уважением относился к личности крупного реформатора А.Байтурсынова, о чем свидетельствуют следующие строки, принадлежащие его перу: «У казахов решение проблем, связанных с орфографией, находится на стадии завершения. Лет десять назад, когда Ахмет Байтурсынулы привел в порядок казахскую орфографию, то весь народ

воспринял это положительно. Благодаря правилам орфографии, разработанным Ахметом, мы теперь можем отличить «түр» от «тур», а «тур» от «түр»... Комиссия, состоящая из профессоров Ленинградской академии, после рассмотрения и обсуждения проекта нового алфавита, предложила использовать систему знака «дайекше», внедренную Ахметом, даже якутам. В этом плане, Ахмет заслужил того, чтобы результаты его реформы оставались актуальными еще долгие годы. Ахмет, хотя и усовершенствовал орфографию (процесс продолжается до сих пор), но не смог решить проблему графики, являющейся основой письменной речи» [5, с.65]. Надо отметить, что орфографическое новшество Ахмета Байтурсынова стало общепризнанным и неоспоримым фактом в лингвистической науке.

Назир указывает следующие, на его взгляд, недостатки арабских шрифтов: чрезвычайное затруднение в преподавании; неудобства в написании текстов; негативное влияние на здоровье с медицинской точки зрения; несуразности в изображении цифр; сложности в подготовке образовательной литературы; трудности в подаче материалов по музыке; издержки в типографской практике [5, с.66-71]. По его мнению, латинская графика очень гармонично сочетается с техническими достижениями того времени – «телеграфом, типографией, пишущей машинкой».

Таким образом, уровни социальной и психологической подготовленности тюркских народов Центральной Азии и Кавказа к латинизации своих алфавитов в какой-то степени разнились друг от друга. Учитывая все факторы, Н.Торекулов выдвигает свое концептуальное положение о том, что казахский народ должен держать курс на сближение с Западом для того, чтобы в будущем встать вровень с цивилизованным миром. Выбор алфавита играл немаловажную роль в этом стратегическом вопросе. Что интересно, Н.Торекулов выступил не только против модернизированного арабского алфавита, но и имел явно критическое отношение к кириллице. «Русская кириллица имеет узкий охват. Другие народы, кроме русских и болгар, не пишут на ней, - утверждает он, - У латинского алфавита охват гораздо шире. С его помощью мы можем выйти на большой простор» [6, с.80]. Пренебрежительный взгляд казахов на кириллицу он объясняет тем, что эта графика ассоциируется у них с миссионерской политикой царского колониализма.

Досконально излагая историю развития письма и рассказывая об истоках возникновения тюркского алфавита, Н.Торекулов приходит к неординарному заключению о том, что арабский и латинский алфавиты вовсе не чужды друг к другу. Вот его выводы: «Непризнание латиницы возникает из-за незнания истории арабо-мусульманской культуры... Если говорить кратко, то можно увидеть, что арабский, греческий и латинский алфавиты появились на основе системы письма финикийян-иудеев, а те в свою очередь переняли ее у египтян. Все алфавиты, которые возникли на побережье Средиземного моря, имеют общее происхождение. Абсолютно ясно, что буквы латинского алфавита и буквы арабского алфавита «генетически» родственны, как отпрыски одного отца» [5, с.39].

11 августа 1922 года основатель советского государства В.И.Ленин, принимая у себя Самеда Ага Агамалыоглы, возглавлявшего в тот момент Комитет по проведению нового тюркского алфавита, сказал ему следующее: „Латинский алфавит — первый шаг, которым вы начинаете культурную революцию среди тюрков“ [4, с.67]. В том же году в Азербайджане были выпущены первые периодические издания, а также учебники для начальных классов и произведения художественной литературы на латинице. Туркмены, узбеки, кыргызы, башкиры, карачаевцы активно поддержали эту инициативу. Не остались в стороне и другие народы Кавказа (кабардинцы, ингуши, чеченцы, адыгей, осетины).

Если Н.Торекулов, будучи членом Комиссии по латинизации письменности народов СССР, участвовал в I Тюркологическом съезде, проходившем с 26 февраля по 6 марта 1926 года в Баку, в качестве представителя Центра, то лидер казахских «арабистов» А.Байтурсынов был приглашен своими татарскими сторонниками, а казахстанскую делегацию представляли ученые-лингвисты Е.Омаров, Б.Сулеев и А.Байсеитов. Этому крупнейшему мероприятию придавалось не только научное, но и большое политическое значение. Поэтому среди участников, наряду с известными востоковедами С.Ольденбургом, В.Бартольд, А.Самойловичем, А.Крымским, находились идеологические работники большевиков. Во время прений прозвучали слова о том, что «выбор алфавита — это партийный вопрос». Например, Н.Торекулов подверг критике татарскую делегацию в «попытке образовать меньшевистскую организацию» [3, с.30-31]. В итоге, «латинисты» одержали верх над «арабистами» при голосовании: за — 101, против — 9, воздержавшихся — 7. Была принята соответствующая резолюция, направившая работу по латинизации в практическую плоскость.

В дальнейшем, стараясь не слишком политизировать данный вопрос и уделяя в дискуссиях больше внимания техническим аспектам, Н.Торекулов в то же время делает особый акцент на культурном единстве тюркских народов. Выступая на пленуме Всесоюзного центрального комитета

нового тюркского алфавита при ЦИК СССР (5 июня 1927 года), он обращает внимание своих коллег на проблему унификации проектов тюркских алфавитов на основе латинской графики: «Теперь я ставлю другой вопрос: насколько необходима унификация, нужна ли она вообще, и если нужна, то, почему и на каком основании. Прежде всего, нужно было ответить именно на этот вопрос; тогда ответ мог бы послужить научно-реальной базой для разрешения проблемы унификации. Мне кажется, что на этот вопрос нужно ответить положительно: унификация нужна. Унификация нужна не потому, что у нас у всех были одни предки, а потому, что это требуется соображениями совершенно практического характера. Мы должны бороться против всяких попыток перенесения базы унификации в заоблачные края. Мы имеем целую группу тюрко-татарских народов СССР, живущих большей частью смежно, или же мы имеем целый ряд районов со смешанным тюрко-татарским населением, как, например, Урал, Средняя Азия, Сибирь. Эти районы со смешанным тюрко-татарским населением, где дети различных тюрко-татарских народов обучаются в одной и той же школе, где тюрко-татарские народы имеют один и тот же рынок, объединены во многих районах, административно связаны в отношении культуры и быта. Отсюда возникает необходимость общения этих народов друг с другом» [7, с.116]. Его тревожит обстановка, созданная академическими центрами тюркско-татарских республик, при котором взаимное культурное влияние и сотрудничество, экономическое общение, торговая связь становится невозможным из-за различного подхода к письменности. Н.Торекулов выступает против того, чтобы каждый имел собственную «каабу» и собственного «имамы», и завершает свою мысль такими формулировками: «Люди доходят до того, что два соседа, принадлежащие к разным племенам, не могут обменяться расписками, а в то время как в жизни они друг друга понимают. Вот почему унификация необходима. Унификация должна быть построена на реальной базе, на базе жизненных потребностей, национального строительства нашего времени» [8, с.117].

Часть своего выступления Н.Торекулов посвятил закону сингармонизма в тюркских языках. Дискутируя, он не согласился с доводами крупного ученого Б.Чобан-заде о том, что сингармонизм является временным явлением и исчезнет с усилением влияния европейской культуры, а в течение последующих 30 или 50 лет будет совершенно забыт. Докладчик предлагает рассматривать динамику и тенденцию развития языка, его фонетический строй, не полагаясь на пророчества, и руководствоваться научными соображениями, а также отличать особенности народной речи от книжного языка. Он выделяет казахский, кыргызский и башкирский языки, где сингармонизм наиболее крепок; для карачаевского и балкарского языков, по его мнению, этот принцип большой выгоды не дает. Оратор считает фонетический принцип более подходящим для народов Северного Кавказа [7, с.115]. Время доказало состоятельность концепции Н.Торекулова (см. труды о сингармонизме В.Богородицкого, Н.Баскакова, Ф.Исхакова, Б.Юнусалиева, М.Турсуновой и др.), которая опиралась на фундаментальные положения статьи выдающегося ученого Халела Досмухамедова – «Закон сингармонизма в казахском языке», изданной отдельной книжкой в Ташкенте в 1924 году. А торекуловский «закон соответствия», который подразумевал передачу одним знаком нескольких фонем в диалектах тюркского языка и оппонировал правилу «один звук – одна буква», не вызвал одобрения со стороны участников научного форума.

Из вновь обнаруженных архивных материалов стало известно, что Н.Торекулов совместно с киргизским просветителем К.Тыныстановым разработали проекты новых алфавитов, но при рассмотрении они были отклонены в пользу азербайджанского варианта как более совершенного с научной и практической точки зрения [2, 102-103].

Н.Торекулов был решительным сторонником перехода на латиницу и открыто выражал свои взгляды на страницах печати. Например, в статье «Еще раз о новом алфавите», опубликованном в газете «Советская степь» (24.02.1927), он обвинил председателя Научно-методического Совета Наркомпроса КАССР М.Жолдыбаева в пособничестве «арабистам». Во многих номерах газет «Енбекшил казах» и «Ак жол» за 1924-1925 гг. напечатаны его статьи, где он вел горячую полемику с М.Дулатовым и И.Арабаевым.

В декабре 1927 года Н.Торекулов был назначен полномочным представителем СССР в Королевстве Хиджаз, что лишило его возможности участвовать в дальнейших процессах перехода тюркских алфавитов на латиницу.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бердибай Р. Собрание сочинений в пяти томах. – Т.5. – Алматы: Казыгурт, 2005. – 456 с. (на казахском языке).

2. Васильев А.Д. Опыт алфавитной реформы в СССР и деятельность Всесоюзного Центрального комитета Нового тюркского алфавита // Материалы международного форума «Алтайская цивилизация и родственные народы алтайской языковой семьи». – Бишкек: Фонд «Мурас», 2017. – С.101-106.
3. Васильев А.Д., Васильев Д.Д. Особая позиция Газиза Губайдуллина на Первом Всесоюзном тюркологическом съезде в 1926 г. // Вестник Московского исламского университета. – 2012. - №4. – С.30-32.
4. Исаев М.И. Языковое строительство в СССР (процессы создания письменностей народов СССР). – М.: Наука, 1979. – 351 с.
5. Торекулов Н. Многотомное собрание сочинений. – Т.3. – Алматы: ОБФ «Ел-шежире», 2007. – 288 с.
6. Торекулов Н. К вопросу о латинизации тюркских алфавитов // В борьбе за новый тюркский алфавит. Под общей редакцией М.Павловича. – М.: Типо-хромолитография, 1926. – С.15-19.
7. Содоклад Н.Тюрякулова // Стенографический отчет первого пленума Всесоюзного центрального комитета нового тюркского алфавита, заседавшего в Баку от 3-го до 7-го июня 1927 года. – М.: ВЦК НТА, 1927. – С.89-121.

XÜLASƏ
NAZİR TOREKULOV VƏ YENİ TÜRK ƏLİFBASI
Şarip A.J.

L.N.Qumilyov ad. Avrasiya Milli Universiteti, Qazaxistan

Məşhur dövlət və ictimai xadim Nazir Torekulov 1920-ci illərdə türk xalqlarının yazı sisteminin islahatında fəal mövqə tutdu. Görkəmli alimlər Ahmet Baitursunov və Halel Dosmuhammedovun dil kəşflərini qiymətləndirərək eyni zamanda latın əlifbasına keçidin milli mədəniyyətlərin gələcək inkişafında əsas əhəmiyyətini nümayiş etdirdi. Nazir Torekulovun bu məsələyə həsr olunmuş məqalə və çıxışlarında sistemli bir elmi yanaşma, geniş bilik, dərin təhlil, möhkəm mübahisələr, türkdilli xalqların mənafelərinin qorunması var.

Açar sözlər: *Nazir Torekulov, türk xalqları, dil siyasəti, latın əlifbası, sinarmonizm qanunu.*

SUMMARY
NAZIR TOREKULOV AND NEW TURKIC ALPHABET
Sharip A. Z.

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan

Famous state and public figure Nazir Torekulov took an active position in reforming the system of writing Turkic peoples in the 1920s. Appreciating the linguistic discoveries of prominent scientists Akhmet Baitursynov and Halel Dosmukhamedov, at the same time he demonstrated the fundamental importance of the transition to the Latin alphabet in the further development of national cultures. Nazir Torekulov's articles and speeches devoted to this issue have a systematic scientific approach, broad erudition, in-depth analysis, firm argumentation, protection of the interests of Turkic-speaking peoples.

Key words: *Nazir Torekulov, Turkic peoples, language policy, Latin alphabet, law of synharmonism.*

TÜRKÇE SÖZLÜK'TE ANLAM DARALMASINA UĞRAYAN ARAPÇA KELİMELE
Sawsan A.H.

Araştırmacı, Ürdün

Özet: Türk Dil Kurumu'nun son baskısı (2019) Türkçe Sözlük'teki yabancı kelimeler arasında, Arapça kelimeler sayı bakımından ilk sırada yer almaktadır. Arapçadan Türkçeye kelime geçişi çok eski tarihlerde başlayıp asırlarca devam etmiştir. Türkçeye geçen bazı Arapça kelimeler zamanla ses değişikliğine, bazıları ise anlam değişikliğine uğramıştır. Türkçe Sözlük'teki anlamı değişmiş Arapça kelimelerin sayısı 1327 olarak tespit edilmiştir. Bu kelimelerden 44 kelime anlam daralmasına uğramıştır. Bu çalışmada Türkçe Sözlük'teki anlam daralmasına uğrayan bazı Arapça kelimeler incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Türkçe Sözlük, Arapça kelimeler, anlam değişimleri, anlam daralması.*

الكلمات العربية التي ضاق معناها في القاموس التركي

الخلاصة: تحتل الكلمات العربية المرتبة الأولى من حيث العدد بين الكلمات الأجنبية في القاموس التركي الصادر عن الجمعية التركية (2019). إن انتقال الكلمات العربية إلى التركية بدأ منذ القدم واستمر عدة قرون. بعض هذه الكلمات التي انتقلت إلى التركية تغير معناها وبعضها أيضاً تغير نطقها. لقد تم تحديد 1327 كلمة عربية تغير معناها في القاموس التركي. من بين تلك الكلمات هناك 44 كلمة ضاق معناها. في هذا البحث تم الوقوف على الكلمات العربية التي ضاق معناها في القاموس التركي.

الكلمات المفتاحية: القاموس التركي، الكلمات العربية، تغير المعنى، تضيق المعنى

1. Giriş. Türklerin tarihte çok uzun zaman göçebe hayatı yaşamaları Türkçenin yayılmasına, gelişmesine ve en önemlisi sürekli değişmesine sebep olmuştur. Bu değişim sırasında Arapçadan Türkçeye kelime, ek, cümle ve şibh-i cümle (eksik cümle) de geçmiştir. Türkçe ve Arapça arasındaki yoğun etkileşimin temel sebebi, Türklerin kabul ettiği İslam dininin Ar. üzerinde inşa edilmiş olmasıdır. Din sebebinin dışında, coğrafi yakınlık, kültürel benzeşme, siyasi ve iktisadi nedenler de bu dil etkileşiminde önemli rol oynamıştır.

Arapçadan Türkçeye geçen bazı kelimeler asıl anlamını ve telaffuzunu korurken bazı kelimeler anlam ve ses değişimine uğramıştır. Türkçe Sözlük'e göre Arapçadan Türkçeye geçen çoğu kelimelerin anlamı değişmemiştir. Türkçede, anlamı değişmiş Arapça kelimelerden bazıları asıl anlamını kaybedip yeni anlamda kullanılmıştır. Bazıları da Arapçadaki anlamını koruyup onun yanında yeni anlamlar kazanmıştır. Bazı kelimelerin de anlam daralmasına, iyileşmesine veya kötüleşmesine uğradıkları tespit edilmiştir. Bu çalışmada Türkçe Sözlük'te anlam daralmasına uğrayan Arapça kelimeler üzerinde durulacaktır.

Anlam daralması: “Bir göstergenin önceden anlattığı nesne ya da devinimin ancak bir bölümünü, bir türünü anlatır duruma gelmesidir.” [1, s.114]. İnsanlar bir şeyi anlatırken karşı tarafın onları anlayacaklarına inanarak, ayrıntıya girmeden genel anlamda bir kelimeyi özel anlamda kullanabilirler. Bu durum zamanla anlam daralmasıyla sonuçlanabilir [8, s.257]. Ayrıca dilde insanların kelimelere kendi alanlarına göre anlam vermesi de kelimeleri anlam daralmasına uğratmış olur [8, s.258]. Örneğin Operasyon kelimesi polis için ayrı doktor için ayrı anlamda kullanılır [3, s.286]. Dilde *eğretilme*, *metonimi*, *mecazlaştırma*, *örtmeceler* vb. gibi dilsel üsluplar da anlam daralmasına neden olabilir.

Dilde anlam değişmesine uğrayan kelimeler, alıntı kelimeler de dahil, o kelimelerin sık kullanıldığını gösterir. Kelimeler kullanıldıkça değişikliğe uğramaları kaçınılmaz bir durumdur. Dolayısıyla dilde süreklilik özelliğini taşıyan bu durum sürekli çalışmalar ve incelemeler de arz etmektedir. Aksi hâlde özellikle etimolojik çalışmalarda değişikliğe uğrayan dilsel unsurlarla ilgili belirsizlik gibi durumlar ortaya çıkabilir. Karaağaç bu durumu şöyle ifade etmektedir; “Diller arasındaki alışverişlerde, bazen, alıcı dil, aldığı unsur üzerinde öylesine derin ses ve anlam değişiklikleri yapar ve aslı şekil ve anlam ile verildiği dilde aldığı şekil ve anlam birbirinden o kadar uzaklaşır ki herhangi bir sözlük yazarının o kadar işin içinde verdiği kararlara güvenmek, bizi sık sık yanlışlıklara sürükler.” [4, s.235].

Bu çalışmada Türkçe Sözlük'te anlam daralmasına uğrayan bazı Arapça kelimeler incelenecektir. Kelimelerin hem Türkçe Sözlük'teki hem de Arapçadaki asıl anlamı belirtilerek açıklanacaktır.

2. Örneklerle Türkçe Sözlük'te Anlam Daralmasına Uğrayan Arapça Kelimeler

acuze (عُزْرَة / acūze)

TS'de “huysuz, yaşlı kadın” demekken Ar.'da genel olarak “yaşlı kadın” anlamında kullanılır. Arapçada bu kelime “e” dişilik eki eklenmeden *acuz* عُزْر شكلinde kullanılır. Türkçede *acuze* şeklinde kullanılması ise yanlıştır.

ahfat (أَهْفَاد / ahfād)

TS'de “erkek torunlar”, Ar.'da ise “torunlar” demektir. Bu kelimeye LN ve KT sözlüklerinde sadece “torunlar” anlamı verilmiştir [5, s.22; 6, s.36].

cemal (جَمَال / camāl)

TS'de “yüz güzelliği” demektir. Ar.'da ise “güzellik” anlamında kullanılır. LN'de kelimenin anlamı Ar.'daki anlamıyla aynıdır. Ancak “Lisanımızda ekseriya çehrede zahir olan güzellik manasında kullanılır. Bu münasebetle güzel yüze de itlak olunur ki isti'mal-i mecaziyedir” diye açıklanmıştır. KT'de hem Ar.'daki hem de TS'deki anlam, “güzellik, hüsn, yüz güzelliği” şeklinde yazılmıştır [6, s.174]

ceza (عِزَاء / cezā)

TS'de “uygunsuz davranışlarda bulunanlara uygulanan üzüntü, sıkıntı, acı verici işlem veya yaptırım” demektir. Bu kelime Ar.'da genel olarak “karşılık” anlamında kullanılır. LN ve KT'de kelimenin anlamı, TS'deki anlamı ile aynıdır. Ayrıca Ar.'da genel “karşılık” anlamında kullanıldığı belirtilmiştir [5, s.90; 6, s.180].

gasil (غَسْل / ğasl)

TS'de "ölü yıkama" demektir. Ar.'da ise genel olarak "yıkama" anlamında kullanılır. Bu kelimenin anlamı Tr.'de daralmıştır. KT'de bu kelimeye hem Ar.'daki hem de TS'deki anlam verilmiştir [6, s.369].

gassal (ġassāl / غَسَّال)

TS'de "ölü yıkayıcı" demektir. Ar.'da ise genel olarak "yıkayıcı" demektir. LN ve KT'de *gassal* kelimesine TS'deki anlam verilmiştir [5, s.169; 6, s.369].

istihza (istihzā / استِهْزَاء)

TS'de "gizli veya kinayeli bir biçimde alay" demektir. Ar.'da ise *istihza* gizli veya kinayeli değil, genel olarak "alay etmek" demektir. Bu kelimeye LN ve KT'de Ar.'daki anlam verilmiştir [5, s.287; 6, s.541].

işar (iş'ār / إِشْعَار)

TS'de "yazı ile bildirme" demektir. Ar.'da ise genel olarak "bildirmek" anlamında kullanılır. LN ve KT'de bu kelimenin anlamı TS'deki anlamıyla aynıdır. Ancak KT'de kelimenin Ar.'daki asıl anlamı şu şekilde izah edilmiştir "Manasında «tahriren» kaydı lisanımıza mahsus olup, Arabide aleliltlak ihbar ve inba' demektir. En ziyade kitabet-i resmiyyede müstameldir." [5, s.294; 6, s.547].

kazurat (kāzūrāt / قَاذُورَات)

TS'de "dışkı" demektir. Ar.'da ise "pislikler" anlamında kullanılır. LN ve KT'de bu kelimenin anlamı Ar.'daki anlamıyla aynıdır [5, s.151; 6, s.622].

kispet (kisvet / كِسْوَت)

TS'de "yağlı güreşte pehlivanların giydikleri, belden baldıra kadar uzanan, dar paçalı meşin pantolon" demektir. Ar.'da ise "giysi, kıyafet" anlamında kullanılır. Bu kelime LN'de sadece kelimenin Ar. asıl anlamı verilirken KT'de hem TS'deki hem de Ar.'daki anlamı yazılmıştır [5, s.336; 6, s.664].

merkep (merkeb / مَرْكَب)

TS'de "eşek" demektir. Ar.'da ise "kara ve deniz üstünde binilen her araç" demektir. LN ve KT'de kelimenin Ar.'daki anlamı ile birlikte Tr.'de "eşek" anlamında kullanıldığı izah edilmiştir [5, s.408; 6, s.786].

mermi (mermī / مَرْمِي)

TS'de "ateşli silahlarla atılan patlayıcı ve delici madde, kurşun" demektir. Ar.'da ise atılan her şeye *mermī* denir. LN'de kelimenin hem Ar. asıl anlamı hem de TS'de verilen anlamı varken KT'de sadece TS'deki anlamı yazılmıştır [5, s.408; 6, s.787].

nebbāş (nebbāš / نَبَّاش)

TS'de "mezar soyguncusu" demektir. Ar.'da ise genel olarak "kazan, eşen" anlamında kullanılır. Ar.'da mezarları kazana, eşene *nebbāşu'l-kubûr* نَبَّاشُ الْقُبُور denir. LN ve KT'de kelimenin TS'deki anlamı yazılmıştır [5, s.540; 6, s.624].

rayiha (rāyiha / رَايْحَة)

TS'de "güzel koku" demektir. Ar.'da ise genel olarak "koku" anlamında kullanılır. LN ve KT'de bu kelimeye Ar.'daki asıl anlamı verilmiştir. Ancak KT'de bu *rayiha* kelimesi Tr.'de sadece "iyi kokular" için kullanıldığı da belirtilmiştir [5, s.582; 6, s.998].

3. Sonuç. Türkçe Sözlük'te Arapça madde başı olarak bulunan 43 kelimenin anlam daralmasına uğradığı tespit edilmiştir. Bu kelimelerin bazıları yakın zamanda anlam daralmasına uğrarken bazıları ise Türkçeye geçtikten sonra zamanla Arapçaya göre dar anlamda kullanılmıştır. Türkçe Sözlük'te anlamı değişmiş Arapça kelimelerin (başka anlama geçiş, anlam genişlemesi, anlam daralması) incelenmesi neticesinde anlam daralmasının çok fazla olmadığı tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

1. Akalın, Ş. vd. (2019). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
2. Aksan, D. (2016). *Anlam Bilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
3. Breal, M. (1900). *Semantics: Studies in The Science of meaning* (H. Cust, çev.). London: William Heinemann.
4. Karaağaç, Günay (2004). Türkçenin Dünya Dillerine Etkisi. *Kırğız-Manas Üniversitesi II.Uluslar Arası Türk Uygarlığı Kongresi*, 4-6 Ekim 2004, Bışkek, s. 423-462. Erişim adresi: http://turkoloji.cu.edu.tr/YENI%20TURK%20DILI/karaagac_01.pdf.
5. Muallim Naci (2009). *Lügat-i Nâci* (haz. Kartal, A.). Ankara: Türk Dil Kurumu.
6. Şemsettin Sami (2015). *Kamus-ı Türkî*. (haz. Yavuzarslan, P.) Ankara: Türk Dil Kurumu.
7. The Arabic Lexicon. Erişim adresi: <http://arabiclexicon.hawramani.com/>
8. Vendreys, J. (2014). *el-Luga*. (çev. A. Davahilî, M. el-Kasâs). Kahire: el-Merkez el-Kavmî li'l-Terceme.

РЕЗЮМЕ
АРАБСКИЕ СЛОВА, КОТОРЫЕ ИМЕЮТ СУЖЕНИЕ СМЫСЛА НА ТУРЕЦКОМ
Савсан А.Г.
Исследователь, Иордания

Последнее издание Ассоциации турецкого языка (2019) занимает первое место среди иностранных слов в словаре турецкого языка по количеству арабских слов. Переход с арабского на турецкий начался в очень древние времена и продолжался веками. Некоторые арабские слова, переведенные на турецкий язык, со временем изменили свое звучание, в то время как другие изменили свое значение. Количество арабских слов с измененным значением в турецком словаре определено как 1327. Из этих слов 44 слова сузили свое значение. В этом исследовании были изучены некоторые арабские слова, значение которых было сужено в турецком словаре.

Ключевые слова: *турецкий словарь, арабские слова, семантические изменения, сужение значения.*

SUMMARY
ARABIC WORDS SUBJECTED TO NARROWING OF MEANING
IN THE TURKISH DICTIONARY
Sawsan A.H.
Researcher, Jordan

Among the foreign words in the latest edition of the Turkish Language Association's Turkish Dictionary (2019), Arabic words rank first in terms of number. The transition from Arabic to Turkish started in ancient times and continued for centuries. Some Arabic words that passed into Turkish have changed their sound over time, and some have changed their meanings. The number of Arabic words whose meanings have changed in the Turkish Dictionary has been determined as 1327. Of these, 44 words have narrowed in meaning. In this study, some Arabic words whose meanings have narrowed in the Turkish Dictionary have been examined.

Key words: *Turkish Dictionary, arabic words, meaning changes, meaning narrowing.*

III BÖLMƏ

TÜRK XALQLARI ƏDƏBİYYATININ TƏDQİQİNİN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

III СЕКЦИЯ

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ЛИТЕРАТУРЫ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

III SECTION

MAIN PROBLEMS OF TURKIC PEOPLES LITERATURE

OBRAZIN DİL VƏ FƏALİYYƏTİ İLƏ TƏFƏKKÜRÜNÜN BAĞLILIĞI

Ağayev İ.A.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış nümayəndəsi İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür” romanının bir çox cəhətləri təhlil edilmiş və araşdırılmışdır. Romanın qəhrəmanlarının fikir və baxışlarının, həyatlarının mürəkkəb anlarında etdikləri seçimlərin məntiqi, psixoloji əsaslarının öyrənilməsinə səy göstərilmişdir. Ayrı –ayrı obrazların daxili yaşantıları, həyatdakı hadisələrə münasibətləri və bu yanaşmaların əsasında duran amillərin hər bir obrazın fərdi dünyası, təfəkkür tərzilə bağlılığı məsələlərinə diqqət yetirilmişdir. Həyatın ən çətin və tragik anlarında qəhrəmanların seçdiyi yolların, yaşadıkları mürəkkəbliklərin analitik təhlilləri verilmişdir.

Məqalədə obrazların dil və nitq xüsusiyyətlərinə də nəzər salınmış, hər bir obrazın dili ilə təfəkkürü, daxili dünyası arasındakı bağlılıqdan bəhs edilmişdir.

Açar sözlər: *obrazın dili, aktual, düşüncə, yaradıcılıq, estetik informasiya, təhlil, daxili yaşantı,*

Bədii fikir və düşüncənin öyrənilməsi yazıçının və ya şairin yaradıcılığının bütün cəhətləri ilə dövrünün ictimai-estetik prinsipləri, ideya və fikir dünyası, dil xüsusiyyətləri ilə bağlı olduğunu deməyə əsas verir. Yazıçının müraciət etdiyi mövzunu hansı səviyyədə qələmə alacağı, təqdim edəcəyi bədii təfəkkürün dərinliyindən, analitik təhlillərin aparılmasından, hadisə və ya əhvalatların mahiyyətinə baxışın miqyasından asılıdır. Bu kimi ciddi məsələlərin həlli, oxucunun fikir və düşüncəsini səfərbər etməsi yalnız mövzunun ciddiliyi və aktuallığı ilə deyil, həm də dil vasitələrindən istifadə bacarığı ilə şərtlənir. Dildən, onun ifadə imkanlarından yüksək səviyyədə istifadə, məhz məzmunla bağlı söz və cümlələrin sənətkarlıqla işlədilməsi, mövzunun bədii dil vasitəsilə özünəməxsus şəkildə verilməsi müəllifin dil bələdliyinin yüksək səviyyədə olmasından xəbər verməklə dilin daxili potensialının, çoxları üçün məlum olmayan qatların aşkarlanmasında müstəsna rol oynayır. Dil növündən, janrından asılı olmayaraq, bədii əsərin məzmununu çatdıran vasitələrdən ən başlıcasıdır. Yazıçı oxucusu ilə estetik ünsiyyəti dil vasitəsi ilə saxlayır, onun fikir və düşüncəsini, hisslərini hərəkətə gətirir. Yazıçının sənətkarlığını, əsərin yaranma dövrünü müəyyənləşdirməkdə bədii dilin verdiyi informasiya təkzibedilməzdir.

Yaradıcılıq prosesində yazıçı ayrı-ayrı hadisələri, obrazları təsvir edərkən hər bir əhvalatı, hər bir şəxsi səciyyələndirən, onların daxili mahiyyətlərini aşkara çıxaran ifadələr, söz birləşmələri və cümlələrdən istifadə etməklə bədii mətnin sintaksisini yaradır. Mətnin sintaksisi, fikrin ifadəsi üçün zəruri sayılmış sözlər birbaşa mövzunun mahiyyəti və məzmunu ilə sıx bağlılıq təşkil edərsə, mövzunun tam şərhilə bərabər, əsərin estetik təsir gücünü artırmış olur. Bu baxımdan əsərin uzunömürlülüyünü yaradan yalnız müraciət edilən mövzu, qaldırılan problem deyil, həm də mövzunun mahiyyətinin oxucu kütləsi üçün aydınlaşdırılmasında müraciət olunan dil qatıdır, bədii dilin imkanlarından istifadə bacarığıdır. Məzmun tələb edir ki, məhz onun daxili mahiyyətinin tam aşkarlanması üçün daha münasib olan söz və ifadələr işlədilsin, cümlələr qurulsun.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış simalarından olan İsmayıl Şıxlı istər kiçik həcmli əsərlər, istərsə də poman və povest işləyəndə dilə yüksək həssaslıqla yanaşmış, hər bir əsərində dilin bədii qatının yüksək səviyyədə aşkarlanması üçün xüsusi səy göstərmişdir. Bədii dildən sənətkarlıqla istifadə ədibə imkan vermişdir ki, əsərlərində toxunduğu ictimai məsələləri, insan münasibətlərini, cəmiyyətdaxili yaşantıları, fərdi psixoloji məqamları yüksək sənətkarlıqla təsvir etməklə yanaşı, əsərin estetik mahiyyətini, semantik informasiyanı dolğun şəkildə çatdırsın. Yazıçının yaradıcılıq dünyasında xüsusi mərhələ təşkil edən “Dəli Kür” romanı ideya-məzmunu, ictimai-estetik mahiyyəti ilə digər əsərlərindən seçilir. Fərqliliyi doğuran başlıca amil yazıçının müraciət etdiyi dövr-XIX əsrin ikinci yarısı, bu dövrdə baş verən ictimai –siyasi hadisələrin mürəkkəbliyi, bu hadisələrin obrazların baxış və düşüncələrinin, yaşantılarının köməyi ilə analitik təhlili, belə mürəkkəb şəraitin insanların fikir və baxışlarında, mənəvi-əxlaqi dünyalarında, psixologiyalarında, həyat tərzlərində yaratdığı dəyişikliklərin obyektiv və yüksək sənətkarlıqla təsvir olunması ilə bağlı idi. Müəllif bu mürəkkəb dövrü təsvir edərkən reallığa, gerçəkliyə münasibətini açıq mətnlə, birbaşa deyil, zamanın daxili drammatizmini, yaşanan tragik vəziyyətləri ayrı-ayrı obrazların, müxtəlif insanların ömür yollarının, bir-birilərinə münasibət-lərinin, daxili yaşantılarının müstəvisində vermişdir. Bu da doğrudur ki, ““Dəli Kür” romanının ürəkaçan pafosu-xalq şüurundakı, mənəviyyatındakı oyanış və dirçəlişin ehtirasla, qürur hissi ilə göstərilməsindədir. Romanın məziyyətlərindən biri, bəlkə də başlıcası insan ürayinin döyüntülərini, ruhi vəziyyətlərin dəyişməsini inandırıcı, həqiqətəuyğun şəkildə ifadə etməsidir”. (1.334) Hər bir oxucunun bildiyi imperiya siyasəti, bu siyasətin mahiyyəti və imperialist iddialarının gerçəkləşməsi üçün siyasi hiylələrə, milli xəyanətə, qeyri-insaniliyə istinad etməsi gerçək mənzərənin təsviri, toqquşan mənafeələrin yaratdığı drammatizmin müxtəlif xarakterlərin barışmaz münasibətlərinin dairəsində verilməsi müəllifin böyük sənətkarlığından danışmağa əsas verir. Yazıçının digər uğuru isə əhvalat və hadisələri, obrazları, xarakterləri təsvir edərkən zamanın mürəkkəbliyinin və ictimai mühitin drammatizminin ifadə edilməsində dilin lüğət tərkibindən, qrammatik normalardan, ümumiyyətlə, bədii dilin imkanlarından yüksək səviyyədə istifadəsi ilə şərtlənir.

“Dəli Kür” romanı Kürün sahilində yerləşən Göytəpə kəndinin təsviri ilə başlayır. Yazıçı sözlərdən yerli-yerində istifadə edərək böyük ustalıqla bu kəndin mənzərəsini oxucunun gözləri önündə canlandırır. İlk sətirərdən oxucunun daxili dünyası ilə təsvir edilən təbiət arasında bir vəhdət, bağlılıq yaranır, oxucu daxilən təbiətin bu ritminə, ahənginə köklənir, lakin bu ahəngdarlıq, harmoniya uzunmüddətli olmur. Romanın qəhrəmanlarından olan Zərnigar xanımın ilk tanışlıq ağır və mürəkkəb hadisələrin baş verəcəyini düşünməyə əsas verir. Təbiət təsviri ilə verilən informasiyanın təsiri bütövləşməmiş, oxucu təbiətin bir parçası olan bu məkanın gözəlliklərini tam qavramamış, yazıçı Zərnigar xanımın bu gözəllikləri görməməsindən, ətrafda baş verənlərə fikir verməməsindən, içi-çini ağlamasından, inilti və əzablarından bəhs edir. Maraqlı cəhət budur ki, obrazın ağrı və iztirablarını təsvir edərkən İ.Şıxlı söz və ifadələrin işlədilməsinə diqqətlə yanaşır, ağrının böyüklüyünü, əzabın dözülməzliyini obrazın təmkini, daxili sarsıntısı dairəsində verməyə səy göstərir. Zərnigarın yaşantılarını hay-haray, qışqırıq, səs-küy dolu etirazla deyil, obrazın daxili əzab və sarsıntısını, uçulmuş dünyasını, qəlbini bürümüş kədər, dərdi, ağrının acılığından haraya, niyə, necə getdiyini bilməyəcək, ayaqlarının altını görməyəcək dərəcədə diqqətini itirməsi ilə təqdim edir.

Yazıçı obrazın nitqini onun düşüncə təfəkkürünün, mənəvi-əxlaqi dünyasının ifadəsi kimi göstərir. Hər bir obrazın nitqi təsadüfi şəkildə qurulmamış, onun dərk və təfəkkürünün, anlam dünyasının məhsulu kimi reallaşmışdır. Maralı cəhət budur ki, mürəkkəb anlarda, psixoloji gərginliyin ən yüksək məqamlarında belə obrazlar təmkinliklərini itirmir, sözləri və danışqları ilə düşüncələrini, hadisə və əhvalatı necə qavradıqlarını, bu hadisələrin onlarda yaratdığı daxili yaşantını, keçirilən psixoloji halları dolğun şəkildə, sözlərdən tam yerli-yerində istifadə etməklə çatdırırlar. Zərnigar xanım Şamxalı Mələyi öldürməyə çağıranda, Şamxal atası tərəfindən döyülüb evdən gedəndən sonra qaranlıq otaqda tək qalanda da düşüncəsinin tamlığına sadıq qalır, belə mürəkkəb, kəskin daxili sarsıntılar işərisində də fikrini ifadə edən zaman sözləri, ifadələri tam yerində işlədir. Nitqin mükəmməlliyi onu deməyə əsas verir ki, ən mürəkkəb və dramatik anlarda da Zərnigar xanım özünün fikir və düşüncə bütövlüyünü qoruyur, necə dərk edib dəyərləndirirsə, elə də ifadə edir. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, Zərnigar xanımın nitqi ilə düşüncəsi, anlam dünyası arasında eyniyyət mövcuddur. Nitqində boş qışqırığa, təhqirə, kobud və təhqirli ifadələrə yer vermir, sanki hər söyləniləcək ifadəni seçir, özünə, mənəviyyatına, ağırları necə yaşamasına uyğun olanları səsləndirir. Bu isə obrazın daxili qururu, özünəhərmət hissi, bir qadın kimi heysiyyətini uca tutması, digər tərəfdən xarakterindəki sərtlik, qürurunun sındırılmasını qəbul etməməsi, barışmaması ilə bağlı idi. Belə ağır məqamlarda, insanın daxili sarsıntılar yaşadığı zamanlarda fikrini ustalıqla ifadə etməsi onu göstərir ki, yazıçı obrazın dili, nitqi ilə onun xarakterini, təfəkkür və düşüncə dünyasını çatdırır. Hər bir obrazın dili onun kimliyini, hansı əxlaq və düşüncə sahibi olduğunu müəyyənləşdirir.

Romanın əsas qəhrəmanı olan Cahandar ağa ilə də ilk tanışlıq dramatik və gərgin bir vəziyyətdə olur. Zərnigar xanımın təhriki ilə Şamxal anasının şərəf və ləyaqətini qorumaq üçün silaha əl atır. Mələyin öldürülməsi ilə əvvəlki səltənətini yenidən quracağını düşünən Zərnigar xanım ağı, hissi ilə bu qətlə baş verməsinə çalışır və müəyyən mənada bu istəyinə yaxınlaşmış olur. Digər tərəfdən Mələyin təhrikedici ifadələri, Şamxala ünvanlanmış sualları daha da mürəkkəb vəziyyət yaradır. Yazıçı sənətkarlıqla bu gərgin yaşantıların sözlə tam təsvirini verir, bütün təfərrüatı ortalığa qoyur. Nəyin artıq, nəyin əskik olduğunu müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür, yaşanan hadisələrə, obrazların fikir və baxışlarına, keçirdikləri psixoloji hallara tam uyğun ifadələr, cümlələr işlədilmişdir. Artıq Şamxal Mələyi öldürmək üçün xəncərini siyirmişdir, oxucu bir zərbə ilə hər şeyin bitəcəyini, sonlanacağını düşündüyü zaman vəziyyət tam əksinə olur, bir atəşlə hər şey dəyişir. Cahandar ağa bir atəşlə xəncəri ikiye bölür və Cahandar ağanın əlindəki silahla birgə hadisələrə müdaxiləsi başlayır, oxucu Cahandar ağa ilə ilk olaraq belə bir şəraitdə qarşılaşır. Maraqlı budur ki, müəllif belə bir gərgin, olduqca dramatik psixoloji halları təsvir edərkən dil normalarına dəqiqliklə əməl edərək, sintaktik sistemin bütövlüyünü tam gözləməklə olduqca təsirli vəziyyət yaradır, “Şamxalın əlindəki xəncərin polad tiyəsi iki bölünüb evin ortasına düşdü. Bir anlığa hamı daş kimi donub qaldı. Artıq ölümünü gözü qabağına gətirən gəlin evin ortasında heykəl tək dayandı. Zərnigar xanım əlləri üzündə dəhşət içində quruyub qaldı. Salatının ürəyi keçdi”. Hadisənin belə dönüşü, gözlənilən vəziyyətin Cahandar ağa tərəfindən tam əks hala dəyişdirilməsi onu deməyə əsas verir ki, Cahandar ağa ilə qarşılaşma, sadəcə bir ağa, bir ər, bir ata ilə qarşılaşma deyil, lazımı vaxtda, lazımı yerdə olmağı bacaran, hadisələrin istiqamətini dəyişməyə qadir olan, sözünün qabağında söz dedirtməyən, ən çətin anlarda belə əqidəsindən, mənəvi-əxlaqi prinsiplərindən dönməyi düşünməyən, təfəkkürü, yaşam amalı ilə fəaliyyətini bütövləşdirən bənzərsiz, tam vüqarlı bir şəxsiyyətlə qarşılaşmadır. Əsərin ilk səhifələrindən, hadisələrin başlanğıcından oxucu tam anlayır ki, Cahandar ağa fərdi dünyasının, fərdi baxışlarının, həyat və mövcudluq prinsiplərinin təsdiqi və reallaşması üçün bütün maneələri aşmağa, bu maneələrlə ən sərt şəkildə mübarizə aparmağa, özünü təsdiq üçün nəinki öz həyatı bahasına olsa, həm də doğmalarının həyatı bahasına olsa da mübarizədən dönməməyə tam israrlıdır.

“Dəli Kür” romanının qəhrəmanı Cahandar ağa Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində müstəsna obrazlardan sayıla bilər və maraqlı cəhət budur ki, Cahandar ağa obrazı Əmiraslan ağa (“Laçın yuvası”), Böyük bəy (“Mahmı dağlarda qaldı”), Kərbəlayi İsmayıl (“Qarlı aşırım”) kimi obrazlar silsiləsində fərdi-psixoloji keyfiyyətləri, mənəvi-əxlaqi prinsipləri ilə, istər mikromühtidə, istərsə də makromühtidə baş verənləri təhlil və dərki baxımından özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir, “Romanda nə qədər təsirli, yadda qalan, dramatik hadisələr varsa, hamısının mərkəzində Cahandar ağa dayanır. Bütün varlığı ilə milli-etnik kökə bağlı olan, Qazan xan, Beyrək, Koroğlu kimi obrazların məntiqi davamı kimi çıxış edən Cahandar ağanın hərəkət trayektoriyası çox genişdir”. (4.90) Adları çəkilən Əmiraslan ağa, Böyük bəy, Kərbəlayi İsmayıl kimi obrazlarla bağlılığı, yəni itaətsizlik düşüncəsi ilə yaşaması, öz “mən”inin maksimum şəkildə reallaşmasına, hadisələrin axarına müdaxilə edərək bu hadisələri özünün prinsipləri və məqsədləri istiqamətində inkişafına cəhd göstərməsi, bütün bu fəaliyyətin məzmun və mahiyyəti, gerçəkliyi fərdi amal və prinsipləri dairəsində təhlilə çəkməsi, bu fərdi amal və prinsiplərə nəinki uyğun olmayanları, hətta bu əqidə tərzinə yaxın düşməyənləri tam inkar etməsi onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan ədəbiyyatının zadəgan, bəy kimi ədəbi qəhrəmanları, xarakterləri içərisində Cahandar ağa tipi mövcuddur. Bu obraz bütün mürəkkəblikləri, fərdilikləri, ictimai-psixoloji məzmunu ilə bir sıra ədəbi qəhrəmanlara münasibətdə meyar rolunda çıxış etmək, dəyərləndirmə və ya müqayisə obyektini kimi götürülə bilmək hüququnu qazanmışdır. Belə bir hüquq və haqqa sahiblənməyi çox az qəhrəmanlar qazana bilər, belə obrazları yaratmaq da hər sənətkara qismət olmur, çünki real hadisələrin, gerçəkliyin məntiqinə istinadən yazılan əsərlər o zaman yüksək sənət əsəri səviyyəsinə yüksələrək şedevrə çevrilir ki, müəllif istedadı sayəsində təsvir etdiyi hadisələri dərin bədii təfəkkürünün süzgəcindən keçirməklə, reallıqdakı hadisələrin məntiqini bədii təfəkkürün, bədii məntiqin qanunları dairəsində tam obyektiv, təhrifə varmadan və həyat, zaman, insanla bağlı fikirlərini, baxışlarını fəlsəfi məzmununda, ayrı-ayrı obrazların həyat, ömür yollarında, talelərində təsvir etmək istedadına malik olsun. “Dəli Kür” romanının ideya-məzmunu, fikir və düşüncənin miqyası onu deməyə əsas verir ki, bu roman mükəmməl yaradıcılıq qabiliyyətinin, istedadın nəticəsində yaranmışdır. Romanda bir-birindən maraqlı, oxucunu dərinlən düşünməyə vadar edən, insan mənəviyyəti, insan psixologiyası ilə bağlı olduqca dərin və əhatəli semantik, estetik informasiyaya malik olan hadisələr vardır. İnsan xarakterinin mürəkkəbliyini, fərdi psixoloji aləmin özünəməxsusluğunu, bənzərsizliyini, həm də müxtəlif şəraitlərdə insan xarakterində, psixologiyasında baş verən dəyişiklikləri öyrənmək, təhlil etmək baxımından bu hadisələrdə ciddi informasiya tutumu mövcuddur. Hadisələrin mürəkkəlləşməyə doğru inkişaf etdiyini, hadisə və əhvalatların mərkəzində olan obrazların tədricən daha ağır və xüsusi maneəvlər etməyə məcbur olduqlarını göstərən vəziyyətlər sanki hər bir obrazın həyatının, düşüncə və əxlaqının sınaq dövrünü, ömür yolunun sonrakı davamı üçün imkan və ya icazə rolunu, reallığa münasibətdə götürdükleri prinsiplərin

nə qədər davamlı, dayanıqlı olduğunu müəyyənləşdirmiş olur. Şamxalın ata xeyir-duası olmadan fərdi mikrodünyasını-ailəsini yaradarkən patriarxal kulta etinasızlığı, həm maddi, həm də mənəvi baxımdan öz fərdi yaşam tərzini seçməsi və prinsiplərini reallaşdırması Cahandar ağa dünyasını silkələyir, Cahandar ağa minilliklərdən gələn ailədaxili qanunların, sarsılmaz sandığı prinsiplərin tapdalandığını görür və bunu dəhşətlə, qəzəblə qarşılayır. Ata müqəddəs bildiyi qaydaların, bağların qırılmasına dözə bilmir və onu qəbul etmir, bu qaydaların yenidən bütöv qalması, bağların qırılmaması üçün ən dəhşətli, insanı vahiməyə salacaq bir yol seçir, daxili dünyasında, qəlbinin dərinliklərində doğma övladı Şamxalın ölümünə qərar verir. Bu hökm Cahandar ağanın düşüncə və təfəkkür dünyasının, gerçəkliyi, reallığı məntiqi izahının tərkib hissəsi kimi reallaşır. Olduqca mürəkkəb və psixoloji gərginliklə dolu olan bir məqamdır, atanın fikrində oğlu ilə bağlı ölüm hökmünün ilk qılgıçımları necə yaranır, ata bu fikrə daxilən razılığını verərkən nələrin üstündən xətt çəkmiş, nələri ata qəlbindən silib və ya kəsib atmışdır. Və yaxud oğlunu öldürməsinə bəraət vermək, baş verəcək bu qətdə özünün haqlı olduğunu göstərmək üçün övladı ilə bağlı hansı bağları, yaşantıları, xatirələri zehmindən, qəlbindən qoparıb atmışdır və bu istəyinə nail olmuşdurmu? İndi Şamxal Cahandar ağa üçün düşməndirmi, yoxsa Cahandar ağanın müqəddəs bildiyi prinsipləri tapdalayan, Cahandar ağanın mikromühitinin-ailəsinin dəyərlərinə yeni nə isə gətirən “asi” övladdır? Bütün bunların arasında bərabərlik qoymaq mümkündürmü, Cahandar ağanın müqəddəs bildiyi prinsipləri tapdalayan, “elin nə deyəcəyinə” etinasız olan Şamxal Cahandar ağanın dünyası ilə nə qədər ayrılıq və ya təzad təşkil edir? Ata ilə oğul arasındakı bütün mənəvi bağlar tam qırılmış, yoxsa Cahandar ağanın Şamxal ilə bağlı qəlbinin dərinliklərində, şüuraltı nələrsə saxlanmışdır? Göründüyü kimi, “Cahandar ağa öz hərəkətlərində və sözündə sərt, qətidir. Dediği sözdən, elədiyi hərəkətdən geri dönməz deyildir. Sözüün qabağına söz çıxarılmasını xoşlamır. Cahandar ağa igiddir, cəsurdur, gözüne tuşlanan güllədən belə qorxub çəkilməyi ağına gətirmir. Cahandar ağanın xarakterində bir böyüklük var, müdriklik və təmkin var”. (3.46)

Şamxalın bu hərəkəti hadisələrin başlanğıcındakı davranışının davamı kimi aydınlaşır, o, ata kultuna qarşı çıxaraq Cahandar ağanın seçimi olan Mələyi öldürmək, bu ailənin, daha doğrusu, Cahandar ağanın həyatından silmək istəyir və bu andan atanın iradəsinə qarşı dayanır. Bu kəskin qarşıdurma Cahandar ağanın gözlədiyi kimi olmur, Şamxal ata yurduna dönməkdən imtina edir, ayrılıqlar daha da dərinləşir. Bu ayrılıq Şamxalın ailə qurması ilə kulminasiya nöqtəsinə çatır və Cahandar ağa hadisələrin inkişafını məhz öz prinsiplərinə, əqidə və fəaliyyət məramına uyğun məzmununda sonlandırmaq üçün hakim kimi oğlunun ölüm hökmünü verir. Aydın olur ki, “Cahandar ağanın yaşadığı mühit, əxlaq qanun və qaydaları çərçivəsində məsələnin həlli yolu budur ki, atdığı addım yanlış olsa da, o, bu addımı atmışdır və hər cür məsuliyyət də onun üzərində qalır. Cahandar ağa heç kimə hesabat vermir və vermək fikri də yoxdur”. (2.109) Müəllif Cahandar ağanın belə bir ağır və tragik mahiyyətli fikrə gəlməsini sənətkarlıqla təsvir edir, vəziyyətin mürəkkəbliyini, keçirilən mənəvi-psixoloji gərginliyi çatdırmaq üçün bədii effekt xatirinə emosional ifadələr, təmtəraqlı cümlələr, xüsusi təsvirlərə müraciət etmir, bu xəbərdən sonra “Cahandar ağa üç gün, üç gecə ağzı üstə yatdı, Hirsindən gözləri qan çanağına döndü. Onsuz da boğuq olan sifəti daha da qaralıb, tunc kimi bozardı. Dişinin arasından su da keçmədi. Kişinin həndəvərinə hərlənmək olmadı” söyləməklə kifayətlənir. Hiddətin, qəzəbin bu səviyyəsində sanki yazıçı emosional ifadələrlə Cahandar ağa obrazının bədii-fəlsəfi tutumunu zəiflədəcəyini düşünür, belə mürəkkəb və gərgin bir vəziyyəti qələmə alarkən dil normalarını bütövlükdə gözləməklə az ifadə və təsvirlə mənəvi-psixoloji ağırlığı verməyə çalışır, buna sənətkarlıqla nail olur. Müəllif oxucunu tam inandırır ki, Cahandar ağa məhz belə etməli idi, nə qədər ağır olsa da, təmkini qorumalı idi, çünki bundan fərqli olan, başqa bir reaksiya bu şəxsiyyətin fikir, əqidə dünyası ilə səsleşmir. Cahandar ağanın keçirdiyi bu sarsıntıyı ifadə etmək üçün nə isə əlavə etmək, nə isə dəyişdirmək oxucunun fikrindən keçmir. “Üç gün, üç gecə ağzı üstə” yatmaq, qəzəbindən gözlərinin “qan çanağına” dönməsi, sifətinin tunc kimi bozarması, dişinin arasından su keçməməsi, həndəvərinə heç kimin dolanmaması Cahandar ağanın hansı bir əzabın, məşəqqətin əlində qaldığını, yaralı aslan kimi qarşısına kimin, nəyin keçəcəyindən asılı olmayaraq onu parçalayacağını, qanına qəltan edib aram-aram sakitləşəcəyini təəvvür etməmək mümkün deyil. Yazıçı gərgin şəraiti “Hər biri bir il qədər sürən üzücü günlər gəlib keçdi. Cahandar ağa bir axşam div yuxusundan ayılan kimi ayağa durdu. Dinməz-söyləməz paltarını geyindi. Qoltuqaltısını götürdü. Darağı xəznəyə basıb çaxmağı hərlədi, gülləni lüləyə verdi. Bunlar azmış kimi xəncəri də belinə bağladı” kimi təsvir etməklə sanki bildirmək istəyir ki, Cahandar ağa amansız bir ildırım kimi çaxacaq, qarşısında nə varsa, yandırır yaxacaq, sərt qayaya rast gəlsə də, bütün gücü ilə onu vurub parçalayacaq, ayaqları altına atacaq. Ona qarşı dayanan kim olursa, olsun, dost ya düşmən, oğul ya da yad aman verməyəcək. Bir daha aydın olur ki, obrazın daxili gərginliyi, hiddət, qəzəb dünyası ən yüksək məqamdadır. Belə bir məqamda kimsə özünü bu yaralı aslanın qabağına atmağa ürək etməz, belə bir cəsarəti göstərə bilməz, özünü qurban verməz. Hətta Zərnigar xanım da özündə bu cəsarəti tapmır, çıxış yolunu Mələyə yalvarmaqda görür. Bəlkə də Zərnigar xanım bir qadın intuisiyası ilə anlayır ki, Cahandar ağa bu yoldan-oğul qatili edəcək yoldan yalnız Mələk döndərə bilər. Maraqlı cəhət budur ki, belə bir inam, ümid Zərnigar

xanımın qəlbində necə yaranır, nədən ana kimi Cahandar ağanın qarşısına çıxmağa özündə güc, qüvvət, cəsarət tapa bilmir? Axı, ata onun ilkini, oğlu Şamxalı öldürmək, qanına qəltan etmək üçün silahlanır! Burada da olduqca incə bir məqam vardır, Zərnigar xanım bir qadın olaraq başa düşür ki, Cahandar ağanın bir kişi kimi Mələyə bağlılığı, istəyi ona olan bağlılıq və istəkdən irəlidədir. Bu gün Mələk Zərnigar xanımdan öndədir, Cahandar ağaya daha yaxındır və bu yaxınlıq, bağlılıq nə ilə əlaqəli olursa, olsun, fərq etməz, Cahandar ağa dünyasına nüfuz etməkdə üstünlük Mələyin tərəfindədir. Zərnigar xanım bir qadın həssaslığı ilə bunu duyur, dərk edir, daxilən yanıb qovrulur, taleyini, zamanəni qarğayır, nəhayətdə isə gənclik tərəvətinin, qadın kimi casibəsinin itirilməsinə səbəb olan illəri lənətləyir. Bütün bu acı reallıqları yaşamasına, ürəyinin parçalanaraq qara qanlar axıtmasına baxmayaraq, Şamxalın xilasını naminə Mələyə doğru yönəlir, ondan kömək istəyir, bilərəkdən, düşünülmüş şəkildə qadınlıq vüqarını zirvədən endirir, övlad məhəbbətini, övlad sevgisini hər şeydən üstün tutur. Bu məqamda Zərnigar xanımın seçimi oxucunu heyrləndirir, Zərnigar xanımın artıq qadın kimi mövqeyini Mələyə güzəştə getdiyi aydınlaşır. Bu güzəşt, yaşananları dərk edib, dəyərləndirərək vəziyyətin zəruriləşdirdiyi addımı atmaq hər bir qadının bacaracağı böyüklük deyil! Amma Zərnigar xanım bu addımı atır və fikrə, düşüncəyə sığmayan bu böyüklüyü yaşamaqla qadın qəlbinin mürəkkəbliyini, dərinliyini, bənzərsizliyini bir daha gerçəkləşdirir. Əlbəttə, bütün bunlar asanlıqla başa gəlmir, olduqca ağır və mürəkkəb daxili mübarizənin nəticəsi kimi ortalığa çıxır. Şamxalın ölüm təhlükəsini hiss edəndə Zərnigar xanımın dərk, düşüncə dünyası onu çıxış yolu kimi belə bir hərəkətə, belə bir addım atmağa istiqamətləndirir. Maraqlıdır ki, bu hal ailədə Mələyin mövqeyinin daha da möhkəmləndirilməsinə xidmət edir. Sanki Mələk də bu anın onun üçün necə sonlanacağını anlayır və özündə cəsarət toplayaraq, Cahandar ağanın yolunu kəsir, bütün günahlar onda imiş kimi, ən ağır cəzaya, ölüm təhlükəsinə doğru addımlayır. Mələk bilir ki, belə bir anda Cahandar ağanın qarşısını kəsmək, onun iradəsinə qarşı çıxıb fikrindən döndərmək cəhdi könüllü olaraq ölümü qəbul etmək deməkdir. Mələk bütün bunları dərk edərək, Cahandar ağanın qarşısına çıxır, onun yolunu kəsir və ölümün sərhədinə qədər getməyi bacarır, bəlkə də canlı ola-ola ölümü daha yaxından duyur, ölüm anlarını yaşayır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Cahandar ağa yaralı aslan kimi bütün qəzəbini onun üstünə tökür, Mələyə ağır bir zərbə endirir və zərbəsinin nəticəsində Mələyin keçirdiyi halları, ölümü andıran vəziyyətini görüb ayılır, sanki təlatümə gəlib kükrəyərək şahə qalxıb sahilindən çıxan, hər tərəfi ağuşuna almağa çalışan dəniz və ya fırtına bir anda sakitləşir.

Ümumiyyətlə, Cahandar ağanın mürəkkəb situasiyalardakı hərəkətləri, fikirləri, yanaşma tərzini, olduqca ağır olan hallarda- ləyaqət və heysiyyətinə təhlükə yarandığı məqamlarda çıxardığı ölüm hökmləri bu obrazın daxili dünyasının, əqidə və düşüncə tərzinin, həyata baxışının, mövcudluq üçün seçdiyi, inandığı, istinad etdiyi dəyərlərin məzmunu və mahiyyətinin həm fəlsəfi, həm də psixoloji baxımdan öyrənilməsi, müəyyən məqamlarda psixoanalizin təhlil müstəvisinə gətirilməsi bu obrazın bütün mahiyyəti və təfərrüatı ilə görünməsi, dərk edilib qavranılması üçün geniş imkanlar açır.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynov Ə. Tənqid və ədəbi proses. Bakı, "Nurlan", 2009
2. Salamoğlu T. İsmayıl Şıxlının bədii nəsrini. Bakı, "E.L" nəşriyyatı, 2014
3. Salamoğlu T. Tarix və çağdaş ədəbi prosesə dair araşdırmalar. Bakı, 2009
4. Tanrıverdi Ə. "Dəli Kür" romanının poetik dili. Bakı, "Elm və təhsil", 2012

РЕЗЮМЕ

СВЯЗЬ МЫШЛЕНИЯ С ЯЗЫКОМ И ДЕЙСТВИЕМ ХАРАКТЕРА

Агаев И.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Статья основана на романе «Буйная Кура». В статье анализируются и исследуются многие аспекты романа известного представителя Азербайджанской литературы Исмаила Шихлы «Буйная Кура». Были приложены усилия для изучения логической и психологической основы мыслей и взглядов героев романа, выбора, который они сделали в трудные моменты своей жизни. В статье было обращено внимание внутренней жизни отдельных образов, их отношению к жизненным событиям и связь факторов, основанном на этих подходах, с индивидуальным миром каждого образа и образом мышления. Аналитически проанализированы пути, избранные героями в самые тяжелые и трагические моменты жизни, пережитые ими сложности. В статье рассмотрены языковые и речевые особенности образов, выявлена связь языка каждого изображения с его мышлением и внутренним миром.

Ключевые слова: язык образа, актуальность, мышление, творчество, эстетическая информация, анализ, внутренняя жизнь

SUMMARY THE RELATIONSHIP OF THINKING WITH THE LANGUAGE AND ACTION OF THE CHARACTER

Aghayev I.

Sumgayit State University, Azerbaijan

The article is based on the novel "Stormy Kur". The article analyzes and investigates many aspects of the novel "Stormy Kur" by Ismayil Shikhli, a well-known representative of Azerbaijani literature. Efforts were made to study the logical and psychological basis of the thoughts and views of the heroes of the novel, the choices they made in difficult moments of their lives. The inner life of individual images, their attitude to life events and the factors basing on these approaches with the individual world of each image and way of thinking had been paid attention in the article. The ways chosen by the heroes in the most difficult and tragic moments of the life, the complexities they lived were analytical analysed. The language and speech features of the images were reviewed, and the connection between the language of each image and its thinking and inner world were dealt in the article.

Key words: language of character, actual, thinking, creation, aesthetic information, analysis, inner life

TÜRK XALQLARININ MİFİK DÜŞÜNCƏSİNDƏ İLAN KULTU

Ağbaba A.İ.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Türk xalqlarının mifoloji düşüncəsində ilan kultu müdrikliyi, əbədi həyatı, xaos təbiəti ilə şəri təmsil edir. Məqalədə müxtəlif mifik mətnlər, inam və sakral ifadələr əsasında ilanın insanı əbədi həyatdan məhrum etməsindən bəhs edilir. Dilimizdə bir sıra mifoloji deyimlərin, inam və sınımaların, qarğışların yaranması ilanın ikili təbiəti ilə əlaqədardır. Müəllif müəyyən müqayisələr aparmaqla ilan kultu ilə bağlı bəzi mifoloji ifadələrin sakral mahiyyətini açmış, bu barədə mövcud fikirlərə münasibət bildirmişdir.

Açar sözlər: ilan kultu, əcdad, mifik düşüncə, folklor, inam

Dünya xalqlarının əksəriyyətində olduğu kimi, türk xalqlarının da mifoloji düşüncə sistemində canlı və cansız təbiət obyektləri ilə bağlı kultlaşma prosesində ilanın əcdad, hamı, xilaskar, bədxah varlıq və sair funksiyalarda çıxış etdiyini görmək mümkündür. İkiçayarasında arxeoloji qazıntılar zamanı üzə çıxarılan bir sıra maddi və mədəniyyət abidələri arasında çoxlu ilan heykəlləri də vardır. Buynuzlu, ağaca sarınmış şəkildə təsvir olunan ilan heykəlləri görünür ki, qədim şumerlərdə ilanın qoruyuculuq funksiyasını təcəssüm etdirmişdir. Bir şumer əfsanəsinə görə kosmik aləmin yaranmasında Lakmu adlı erkək, Lakhamu adında dişi ilan iştirak etmişlər. Bu ilanlardan Kişhar və Anşhar adlanan yerlə göy əmələ gəlmişdir.

Əbədi həyata sahib olmaq insanın ən böyük arzusu olmuşdur. "Həyat otu", "dirilik suyu", "ölməzlik çiçəyi" və s. ifadələr həyat – ölüm fəlsəfəsinin sakral mahiyyəti ilə bağlıdır. "Bilqamis" dastanında dostu Enkidünün ölümündən sonra əbədi həyata qovuşmaq üçün Bilqamis uzaq və çətin səfərə çıxır. O, Utnapiştinin məsləhəti ilə gənclik çiçəyini dənizin dibindən çıxarsa da əbədi həyat qazana bilmir. Bu çiçəyi ilan ondan oğurlayır :

İlan çiçək ətri duyub, yuvasından baş çıxardı,
O, çiçəyi oğurlayıb sakitcə çəkib apardı.
Cavanlaşdı, təzələşdi yuvasına dönmə kimi,
Köhnə qabığından çıxıb, o dəyişdi qabığını.[2, s. 97]

Beləliklə, qabığından sıyrılıb gəncliyini qaytarmaq liana qismət olur. Bu məqamda ilan insanın, ümumilikdə etnosun düşməni kimi çıxış edir. Çünki o, çiçəyi oğurlamasaydı, insan heç vaxt ölməyəcək, əbədi həyat qazanacaqdı. Dədə Qorqud haqqındakı əfsanələrin birində onun 300 il yaşamasından, Əzrayılın ilan cildinə girərək Dədə Qorqudu sancıb öldürməsindən bəhs olunur. İlan Dədə Qorqudun əbədi həyat arzusuna son qoyur. Bu motivin, yəni əbədi həyat motivinin üzərində bir qədər geniş dayanacağı məqsəduyğun sayırıq.

V. Radlovun yazıya aldığı “Yaradılış dastanı”nda Erlikin (şeytanın) hiyləsinə uyaraq Tanrının qadağan etdiyi meyvəni yeyib qanunu ilk pozan ilan olur. Buna görə Tanrı ilanı cəzalandıraraq ona deyir:

Ey ilan, bundan sonra şeytanın lap özü ol,
İnsan düşmənin olsun, öldürüb canın alsın,
Pisliyin timsalı ol,adın da elə qalsın![4, s.452]

Fikrimizcə, ilanın insan tərəfindən ölümə məhkum olunması motivi mifik çağların ən qədim qatlarına dayanır. Əbədi həyat uğrunda məğlub olan insanın ilandan qisas almaq istəyi məhz bu motivdən qaynaqlanır. Şərqi Afrika tayfaları arasında yayılmış mifdə oxşar süjet müşahidə olunur. Mifdə nağıl edilir ki, Leza adlı tanrı yer üzünə enərək bütün canlılara müraciətlə soruşur: “Sizlərdən kim ölmək istəmir?” Bütün canlılar,o cümlədən insanlar yatdıqlarına görə yalnız ilan tanrı Lezanın sualına “mən”- deyə cavab verir. “Buna görə də bütün canlılar və adamlar ölürlər, yalnız ilan öz əcəli ilə ölmür, onu öldürürlər. Hər il onlar dərilərini dəyişir, öz gəncliklərini və güclərini bərpa edirlər”[3, s.43].

Azərbaycan,tatar,qazax,türkmən və digər türk xalqlarının mifik mətnlərində, folklor örnəklərində ilan bir az əvvəl qeyd etdiyimiz kimi həm xeyirxah, həm də bədxah qüvvələri təmsil edir.Başqırd miflərində ilan heyvanları və adamları udur, Azərbaycan xalq nağılı “İlan arvad” da ilan cildini dəyişərək kişiləri öldürür, “Məlikməmməd”də əjdaha (Aji Dahaka-böyük ilan-A.A.)Simurq quşunun balalarını yemək istəyir. Qazax xalq nağılı “Şehirli quş”da Xasan Simurqun balalarını xilas edir və s.

Azərbaycanlıların bir sıra inam və sınaqlarında, xalq deyimlərində ilanın bu xaotik xüsusiyyətinin qorunub saxlanması, fikrimizcə,əbədi həyat axtarışında olan insanın əlindən ilanın onu alması faktı dayanır.”İlan ulduz görməsə ölməz,” “ilanın ağına da lənət, qarasına da,”ilanı görəne lənət, görüb öldürməyəne lənət,öldürüb basdırmayana lənət”və s. mifoloji ifadələrin semantikasi bu əski təsəvvürlə bağlıdır.”Bilqamıs”dan, “Yaradılış dastanı”ndan, Şərqi Afrika tayfalarına məxsus mifdən örnək gətirdiyimiz oxşar mifik epizodlar ehtimalımızı təsdiqləyir. Başqa sözlə, əbədi həyatdan məhrum olan insanın nifrət və qisas hissi o qədər güclü olmuşdur ki, hətta təsadüfən onu görən insan belə lənətlənmişdir. “İlanı görəne lənət,görüb öldürməyəne lənət, öldürüb basdırmayana lənət”deyiminin üçüncü hissəsi birinci hissənin (ilanı görəne lənət) təsdiqinə çevrilir. Yəni ibtidai insanın şüurunda ilanı görənlə onu öldürüb basdırmayan eyni dərəcədə lənətlənmişdir.Başqa sözlə, ilanın dirisi kimi onun ölüsü də eyni mənfi təsiri göstərdiyinə görə ölmüş ilanı mütləq basdırmaqla lənətdən qurtarmaq olar.”Bizi söyləyənin boğazına dolaşsın”qarğışında bu xaotik varlığın bədxah təsirindən qədim əcdadlarımızın özünü qorumaq istəyi gizlənmişdir.

Burada “ilan ulduz görməsə ölməz” mifik ifadəsinə də diqqət yetirməyi zəruri hesab edirik. Mifik düşüncədə ilan kultunun xaotik səciyyəsinə aydınlaşdırmaq üçün bu ifadənin “ilanı öldürüb basdırmaya lənət”mifoloji inamı ilə bağlı olduğunu söyləmək mümkündür. Bəzi mütəxəssislərin fikrincə, hər iki sözün kökündə “yıl” sözü durur: yıl-an, yıl-dız. Professor M.Adilov ehtimal edir ki, “yıldız” işığın,”yılan” isə qaranlığın simvolu sayılmışdır. İşığın doğması ilə qaranlıq ölür. Ona görə də ulduzla ilanın ölümü arasında heç bir əlaqə yoxdur” [1, s.186-187]. M.Qıpçaq da təxminən eyni fikirdədir. Bu ifadənin yaranmasında assonans və alliterasiyanın müəyyən rol oynadığını göstərən alim hesab edir ki, şəri təmsil edən ilan sözünün əksinə olaraq xeyrin rəmzi sayılan ulduz sözünün seçilməsi ifadənin semantik mənasına təsir göstərmiş, beləliklə də “ilan ulduz görməsə ölməz” mifik deyimi yaranmışdır.

Hər iki alimin mülahizələrinə hörmətlə yanaşaraq deyə bilərik ki, ilanın ölümü ilə ulduzun arasındakı bağlılıq mifoloji təsəvvürlərin nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Nəzərə alsaq ki, ibtidai insanın düşüncəsinə görə gündüz öldürülən ilanın tez ölməsi üçün onu basdırmaq lazımdır ki, ulduzu “görməsin”. Əks halda ilanın ömrü bir neçə saat uzana bilər ki, bu da əski təsəvvürlərə ziddir. Məsələyə bu aspektdən yanaşanda “ilanı öldürüb basdırmayana lənət” mifik ifadəsinin semantik mənası bir daha özü təsdiqini tapmış olur.

İkinci bir tərəfdən şəxsi müşahidələrimizə əsasən deyə bilərik ki, ilanın bədənindəki hüceyrələr çox gec ölür. Bu bioloji cəhəti müşahidə edən qədim insan bəlkə, də “ilan ulduz görməsə ölməz” ifadəsində bəsit elmi biliklərin işarəsini vermişdir.

Ümumiyyətlə, türkün milli-etnik düşüncəsində ilan həm xilaskar, hami, xeyrin təmsilçisi, həm də xaotik təbiəti ilə şərin, pisliyin rəmzi kimi ziddiyyətli funksiyalarda çıxış edir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Adilov M. Niyə belə deyirik. Bakı: Azərneşr, 1982, 241 s.
2. “Bilqamıs” dastanı (tərcümə edən: İ.Vəliyev). Bakı: Gənclik, 104s.
- 3.Frezer C. Qızıl budaq (rus dilində). M.: Siyasi ədəbiyyat nəşriyyatı, 1989,542 s.
- 4.Ögəl B. Türk mifologiyası. I cild (tərcümə edən, ön söz və izahların müəllifi: R.Əskər) Bakı: MBM, 2004, 626 s.

РЕЗЮМЕ
КУЛЬТ ЗМЕИ В МИФИЧЕСКОМ МЫШЛЕНИИ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ
Агбаба А.И.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В мифологическом мышлении тюркских народов культ змеи олицетворяет зло с его мудростью, вечной жизнью и хаотической природой. В статье на основе различных мифических текстов, верований и сакральных выражений рассказывается о том, что змей лишает вечной жизни человека. Появление в нашем языке ряда мифологических изречений, верований и испытаний, проклятий связано с двойственной природой змеи. Проведя определенные сравнения, автор раскрыл сакральную природу некоторых мифологических выражений, связанных с культом змеи, и прокомментировал существующие представления о нем.

Ключевые слова: *культ змей, предки, мифическое мышление, фольклор, вера.*

SUMMARY
THE SNAKE CULT IN THE MYTHICAL THINKING OF THE TURKIC PEOPLES
Agbaba A.I.

Sumgayit State University, Azerbaijan

In the mythological thinking of the Turkic peoples, the snake cult represents wisdom, eternal life, and evil with its chaotic nature. The article discusses the snake depriving man of eternal life on the basis of various mythical texts, beliefs and sacred expressions. The emergence of a number of mythological sayings, beliefs and trials, curses in our language is due to the dual nature of the snake. By making certain comparisons, the author revealed the sacred nature of some mythological expressions related to the snake cult, and commented on the existing ideas about it.

Key words: *snake cult, ancestry, mythical thinking, folklore, belief*

BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN DRAMATURGIYASINDA
MİLLİ YADDAŞA QAYIDIŞ
Allahverdiyeva L.N.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Məlumdur ki, Bəxtiyar Vahabzadə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində milli mənlük yaddaşımızı yaradan və yaşadan sənətkarlarımızdandır. Hələ sovet diktaturasının mövcud olduğu zamanda, ədəbiyyatın rejimin ideoloji basqılarına məruz qaldığı şəraitdə onun yaradıcılığında milli mənlük şüuru kifayət qədər aktiv idi. Türk olduğumuzu unutduğumuz, özümüzü sovet vətəndaşı və yaxud azərbaycanlı kimi dərk etdiyimiz bir zamanda milli mənlük yaddaşımıza bu və ya digər dərəcədə, hər hansı bir kontekstdən qayıdış böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

Açar sözlər: *milli mənlük, türk, Çin, pyes, xaqan*

Bəxtiyar Vahabzadə şair idi və onun yaradıcılığının ideoloji yönələri, o cümlədən də milli mənlük düşüncəsi ilk növbədə poeziyasında əks olunmuşdur. “Ana dili”, “Latın dili”, “Nə ondansan, nə bundan”, “Vətəndən vətənə”, “Cənublu bacıma”, “Şəhriyara” şeirləri və “Gülüstan” poemasının ideya-məzmunu bu düşüncə üzərində qurulmuşdur. Bəxtiyar Vahabzadə bu mücadiləsini dramaturgiyada da davam etdirir. *Şirindil Alışanlı yazır: “Bəxtiyar Vahabzadə dramaturgiyasında da şair olaraq qalır və poeziyada qaldırdığı mənəvi problemləri bu janrın həddində ifadə edir”. (2, s.115)*

Bəxtiyar Vahabzadə tariximizdə yalnız ədib kimi deyil, həm də bir ideoloq kimi qala bilən söz adamlarımızdandır. Bildiyimiz kimi, o, keçən əsrin səksəninci illərinin sonu doxsanıncı illərinin əvvəllərində milli azadlıq hərəkatının önündə gedən simalardan olmuşdur. Meydan hərəkatının önündə müstəqilliyimiz və milli mənlüyümüz uğrunda mübarizənin alovlu təbliğatçılarından biri məhz Bəxtiyar Vahabzadə idi. Demək, Bəxtiyar Vahabzadə yalnız ədib deyil, digər müstəvilərdə də milli mənlük şüurumuzun ideoloqu kimi çıxış etmişdir.

“Özümüzü kəsən qılınc” pyesi nəinki Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığının, ümumiyyətlə, ədəbiyyatımızın türkcülük ideologiyasının ağırlığını ən çox özündə daşıyan sənətkarlarımızdandır. Əsər 1997-ci ildə yazılmış, 1998-ci ildə Azərbaycan Akademik Milli Dram Teatrında “Göytürklər” adı ilə səhnəyə çıxmışdır. Ədib poeziyanın misralarında, meydan tribunalarında təbliğ etdiyi ideyaları bu pyesdə konkret

tarixi hadisələrdə ifadə etmişdir. Bəxtiyar Vahabzadə bu ifadə üçün türk tarixinin qədim bir dönməsinə - ümumtürk dövlətinin mövcud olduğu zamana müraciət etmişdir. Ədibin məhz bu dönməyə müraciət etməsi təsadüfi deyil. Müəllif dövrünün parçalanmış türk qövmlərində ümumtürk düşüncəsini oyatmaq, onları bu ideya ətrafında birləşdirmək istəmişdir. Bəxtiyar Vahabzadə pyesdə bu ideyanın bədii həllini türkün sarsılmaz gücünü zəiflədən məqamların bədii motivasiyası üzərində qurmuşdur.

Pyesin ideyası zamanı üçün olduqca böyük aktuallıq kəsb edirdi. Çünki tarix boyu ayrı-ayrı coğrafi ərazilərə parçalanaraq bir-birlərindən ayrı düşmüş, xalqlar həbsxanası hesab olunan rus imperiyasının əsarətinə məruz qalmış türk xalqlarının böyük əksəriyyəti bu dönmədə öz azadlıqlarına qovuşmuşdu. Və artıq bu xalqları ümumtürk ideyası ətrafında birləşdirmək zamanı çatmışdı. Bu gün siyasi arenada çox aktual olan turançılıq ideyasını keçən əsrin doxsanıncı illərində Bəxtiyar Vahabzadə “Özümüzü kəsən qılınc” pyesində ifadə edirdi.

Pyesin ideya-mövzusu Çin dövlətinin türk xaqanlığını içdən parçalama siyasəti üzərində qurulmuşdur. Bildiyimiz kimi, tarixən, qədim türk dövləti olan Göytürk və Çin xaqanlığının münasibətləri toqquşan maraqlar üzərində qurulmuşdur. Göytürk xaqanlığının əzəməti Çin xaqanlığının qorxulu yuxusu olmuşdur. Bəxtiyar Vahabzadə tarixi yaddaşımızın bu məqamını oyatmaqla onun müasir dünyadakı analogiyasına işarələr vurmaq istəmişdir.

“Özümüzü kəsən qılınc” pyesində dramatik konflikt iki qütb arasında qurulmuşdur. Göytürk xaqanlığının əzəmətinə rəmsləşdirən Gur-Şadla Çin xaqanlığının fitnəsini simvollaşdıran İçgen xatun arasında. Gur-Şad Göytürk xaqanı Çulo xaqanın oğludur. İçgen xatun Çin xaqanın qızı Çulo xaqanın arvadıdır. Çulo xaqanın Çinlə münasibətləri düzənləmək üçün yapdığı bu evlilik konfliktin çıxış nöqtəsi olduğu kimi, müəllifin də əsərin bütün məzmunu boyu vurğulamaq istədiyi məqamdır. Türkün xoş niyyəti üzərindən Çinin qurduğu fitnə süjet xəttinin inkişafında lokomotivə çevrilir. Bəxtiyar Vahabzadənin pyesdə əsas vurğulamaq istədiyi məqamlardan biri də odur ki, bu fitnənin müəllifi çinlilər olsa da, iştirakçıları həm də türklərdir. Bu fitnə elə məharətlə qurulur ki, türklər özləri də dərk etmədən Çin xaqanlığının Göytürk xaqanlığının başına endirdiyi xəyanət qılıncına çevrilirlər. Onlar Çulo xaqanın qardaşı Qara xaqan və oğlu Dulu xandır.

Qara xaqan səltənətin xatunu Çin xaqanın qızı İçgen xatunla əlbir olub doğma qardaşı Çulo xaqanı öldürür və xaqanlığı ələ keçirir. Törəyə görə o, qardaşının arvadı İçgen xatunla evlənir. Qara xaqan bu qətdə özünün ona görə haqlı hesab edir ki, qaydalara görə böyük qardaş kimi xaqan olmaq onun haqqı idi, amma qabiliyyətinə görə atası xaqanlığı Çulo xana vermişdi. Qara xaqanın qara qəlbində qalan bu kindən İçgen xatun öz iyrənc məqsədinə çatmaq üçün istifadə edir. O, oğlu Yağmuru səltənətin vəliəhd etmək istəyir. Amma Ana Yasaya görə Yağmur xaqan ola bilməz. Buna görə İçgen xatun Çulo xaqanın türk qadınından doğulan oğlanlarının arasında nifaq salmaq və bundan istifadə edərək oğlu Yağmuru vəliəhd etmək istəyir.

İçgen xatun yaxşı başa düşür ki, türkün gücü onun birliyindədir. Və ona görə də öz fitnəsini bu birliyin pozulması üzərində qurur. Qara xaqanı Çulo xaqanın oğlanları: Gür-Şada və Dulu xana qarşı, eyni zamanda da Gur-Şadı da Dulu xana qarşı qoya bilir. Bunun üçün İçgen xatun Qara xaqanın və Dulu xanın hakimiyyət ehtirasından istifadə edir. Qardaşını öldürüb taxta yiyələnən Qara xaqan qardaşı oğlanlarını özünə təhlükə bilir, Dulu xan əmisindən atasının intiqamını almaq istəyir, Gur-Şad isə öz gücünü şəxsi intiqama yox, dövlətin mənafeyinə yönəltmək istəyir. İçgen xatun öz fitnəsini bu insanların maraqları üzərindən qurub hədəfinə çatmaq, oğlu Yağmuru Göytürk xaqanlığının taxtına gətirmək istəyir. Məmləkətdə hər kəs Çulo xaqanın böyük oğlu Dulu xanı vəliəhd hesab edir. Yalnız İçgen xatun bilir ki, Çulo xaqan taxtını Gur-Şada vəsiyyət edib. Bu vəsiyyətnaməni İçgen xatun hər kəsdən gizli saxlayır, çünki vəsiyyətnamədən istifadə edib Dulu xanı Gur-Şada qarşı qoymaq istəyir və buna nail də olunca şəstlə deyir:

-Pələngləri üz-üzə qoyduq. (3, s.490)

Qara xaqan da taxtı Dulu xana vermək istəmir. O, vəliəhdliyi Gur-Şada təklif edir. Gur-Şad imtina edir. Qara xaqanın niyyətindən xəbərdar olan Dulu xan qəzəblənir və o, Qara xaqana qarşı yalnız intiqam deyil, həm də hakimiyyət davasına qalxır. Bundan İçgen xatun məharətlə istifadə edir. Ona bu işdə Göytürk xaqanlığına soxulmuş Çin casusları da köməklik edirlər. İçgen xatun Siyan –Şi adlı çinli qadın vasitəsi ilə Divan tərəfindən Dulu xanı zinada, Gur-Şadı isə hərbi qənimətləri mənimsəməkdə ittiham etdirərək həbsə atdırmağa nail olur. Dulu xan həbsdən Çin xaqanlığının köməyi ilə qaçıb Çin ordusunun dəstəyi ilə Göytürk xaqanlığına qarşı vuruşur.

İçgen xatunun türk oğullarına qurduğu bu fitnədə şərəf və ləyaqətini sona qədər qoruya bilən Gur-Şad olur. Sonda Qara xaqan da, Dulu xaqan da etdikləri xəyanətin peşmançılığını yaşayırlar və xəyanət qılıncını öz başlarına endirirlər. Və onların başına enən bu qılıncı müəllif rəmsləşdirir, ona ideya yükü verir. Sənətsüənəşlik üzrə fəlsəfə doktoru Mələhət Ağayeva: “*Ustad dramaturqumuz B.Vahabzadə “Özümüzü kəsən qılınc” dramında bir daha sübut etdi ki, nə qədər öz qılıncımız düşmən deyil, özümüzü kəsəcək, türk böyük ola bilməyəcək. türkün gücü, türkün böyüklüyü onun birliyindədir*”. (1, s. 87)

Əsər bu gücün bölünməsinə qarşı yazılıb. Bəxtiyar Vahabzadə pyesdə türkün birliyinə iki yerdən təhlükə olduğunu vurğulayır: türkün əzəməti qarşısında qorxuya düşən xarici qüvvələr və öz mənafeyini dövlət mənafeyindən üstün tutan daxili qüvvələr. İkinci qüvvənin təmsilçiləri özləri də bilmədən xarici casusların əlində alətə çevrilsələr də, milli hislərini itirməmişlər. Çin elçisi Yan-Çunqla Qara xaqanın qarşılaşdığı səhnədə bunu görürük.

Yan-Çunq – yağmurdan əmisinə məktub gətirmişəm. (Əlindəki bükülü məktubu xaqana verir.)

Qara xaqan – Bu ki, Çin dilindədir. Bəs ana dilini bilmir?

İçgen xatun (gülür) – Çin dili elə onun ana dilidir də...

Qara xaqan – Hə... doğru deyirsən, mən çaşdım. Yəqin Yağmur Şan-Yan, Konfusi kimi Çin filosoflarını, Şi-Xuandi, Lyu-Ban, Ban-Çau kimi Çin xaqanlarını tanıyır, amma Atilla, Mete, Cici, Bumin və İstəmi kimi türk böyüklərindən xəbər yoxdur. (3, s. 476)

Göründüyü kimi, Qara xan da türkçülüynün təəssübkeşidir. Türk dilini bilməyən, türk əslindən bixəbər Yağmur qəbul etmək istəmir.

“Özümüzü kəsən qılınc” pyesində Bəxtiyar Vahabzadə Göytürk xaqanlığında dövləti idarəçilik üsullarını diqqətə gətirir. Ölkəni yalnız xaqanın iradəsi ilə deyil, həm də Divanın qərarı idarə edir. Və pyesdə bu aspektə ən çox mövzuya gətirilən məsələ türk əsilli qadıdan doğulmayan xaqan oğlunun taxtın varisi ola bilməməsi idi. Müəllifin süjet xəttinə bu məsələni qoşması və məzmununda tez-tez xatırlaması təsadüfi deyil. Ədib qədim türk dövlətinin bu idarə üsulunu müasir türk dövlətlərində də görmək istəyir. Müasir türkün əski türkdən uzaq düşdüyü XX əsrdə Bəxtiyar Vahabzadə yalnız əski türk tarixinə deyil, məənəviyyatına da qayıdışın tərəfdarı idi. Onun bu əsərdə yaratdığı Gur-Şad, Banıçığək, Selcan, Mubi-Tərxan surətləri bu məənəviyyatın daşıyıcılarıdır.

Bəxtiyar Vahabzadə bu əsərdə türkün düşməninə Çin üzərindən simvollaşdırdığından düşməne qarşı aqressiv və amansız görünür. Türk qadını kimi Banıçığək Çin şahzadəsi İçgen xatuna deyir:

- Bizlərdə qayın qardaş, sizlərdə isə oynaşdır. (3, s. 503)

Əlbəttə, burda Çin əxlaqının ifşası deyil, türk əxlaqının, məənəviyyatının təbliği məqsəddir. Və bu əxlaqı o, Gür-Şadın vətənpərvəliyində, Selcanın ərinə sədaqətində, Banıçığəyin ləyaqətində təbliğ edir.

Dramaturq pyesdə həm də onu çatdırır ki, türk comesi yalnız Gur-Şadlardan, Selcanlardan, Banıçığəklərdən ibarət deyildir. Burda qara xaqanlar, dulu xanlar da olmuş və türklərin parçalanması, böyük türk xaqanlığının çöküşü də onların səhvləri ucbatından baş vermişdir.

“Özümüzü kəsən qılınc” pyesi siyasi-ideoloji yükə malik əsərdir. Pyesin ideyası bu gün türk dünyasının siyasi müstəvisinin ən aktual məsələləri ilə səsleşir.

Məqalədə müasir Azərbaycan dramaturgiyasından Bəxtiyar Vahabzadənin “Özümüzü kəsən qılınc” pyesi təhlil olunur. Təhlilin predmeti pyesin ideya-məzmun xəttidir. Əsərin ideya yükünü aşkarlamaq, onun günümüz üçün tarixi, siyasi əhəmiyyətini çözmək tədqiqatın məqsədi olmuşdur. Və bu nəticəyə gəlinmişdir ki, dramda məqsəd qədim türk tarixini müasir türk dünyası üçün ibrət yerinə çevirmək, tariximizin yaxşısından və yanlışlarından öyrənməyə çağırışdır. Pyesin məzmununda bu ideya özünün kifayət qədər uğurlu bədii həllini tapmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayeva M. R. Bəxtiyar Vahabzadə pyeslərinin səhnə təcəssümü. Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dis. Bakı- 2011, s.137

2. Alişanlı Ş. Azadlıq carçısı Bəxtiyar Vahabzadə // Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, 800 s., (96- 116)

3. Vahabzadə B. Əsərləri. VIII cild, Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2005, -848 s.

РЕЗЮМЕ

ВОЗВРАТ К НАЦИОНАЛЬНОМУ САМОСОЗНАНИЮ В ДРАМАТУРГИИ БАХТИЯРА ВАГАБЗАДЕ

Аллахвердиева Л.Н.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В статье рассматривается пьеса из современной азербайджанской драмы, принадлежащей перу Бахтияра Вагабзаде – это «Меч, режущий нас самих». Предметом анализа является идейно-содержательная линия пьесы. Цель исследования стало определение идейной нагрузки произведения, определение его исторической и политической значимости в современный период жизни. Сделан вывод, что целью драмы является представление истории древних тюрков в качестве поучительного урока для современного тюркского мира, извлечь уроки, как из хорошего, так и плохого в нашей

истории. Отметим, что в содержании пьесы эта идея нашла достаточно удачное художественное решение.

Ключевые слова: национальное самосознание, тюрки, Китай, пьеса,

SUMMARY THE REVIVAL OF NATIONAL MEMORY IN THE DRAMATURGY OF BAKHTIYAR VAHABZADE

Allahverdiyeva L.N.

Sumgayit State University, Azerbaijan

The article scrutinizes Bakhtiyar Vahabzadeh's play "Sword that cuts ourselves" of contemporary Azerbaijani drama. The subject of the analysis is the ideological and meaningful direction of the play. The goal of the research was to reveal the ideological burden of the work, as well as to solve its current historical and political significance. Furthermore, it was inferred that the purpose of the drama is to make the ancient Turkic history a lesson for the modern Turkic world, to learn from the positive and negative parts of our history. In the content of the play, this idea has found its fairly successful artistic solution.

Key words: national identity, Turkic, Chinese, play, khagan

ƏBDÜLRƏHİMBƏY HAQVERDİYEV AZƏRBAYCANIN SOSİO-MƏDƏNİ HƏYATINDA MAARİFÇİLİK CƏRƏYANININ NÜMAYƏNDƏSİ KİMİ

Alişova M.T.

AMEA- nın Şərqşünaslıq İnstitutu, Azərbaycan

Xülasə. “Ə.Haqverdiyev Azərbaycanın sosial-mədəni həyatında maarifçilik cərəyanının nümayəndəsi kimi” adlı məqalədə XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan adlı bir məmləkətdə baş verən cəhalətdən bəhs edilir. Bu cəhalətin səbəbi maariflənmə anlayışının mövcud olmaması və onun yaratdığı savadsızlıq idi. Savadsızlığın yaradıcı qrupu isə dövrün idarəetməsində xüsusi yeri olan fırıldaqcı ruhanilər, mollalar, şəhərbazlar, fəlçilər, cadugarlar və s. idi. Belə bir şəraitdə yaşamış Ə.Haqverdiyev və onun kimi məhdud sayda Azərbaycan ziyalıları bu problemləri həll etmək üçün əllərindən gələni etməyə çalışdılar. Bunlara misal olaraq M.F.Axundovu, S.Mehmandarovu, H.Zərdabini, M.Şahtaxtı, M.Vəzirovu, S.Ə.Şirvanini və s. göstərə bilərik. Ə.Haqverdiyev bu məqsədlə məhz qarşıda duran problemləri göstərməyə çalışmışdır, bununla da cəhalət içərisində boğulan xalqı maariflənməyə və savad qazanmağa səsləmişdir.

Açar sözlər: Ə.Haqverdiyev, maarifçilik, dramaturgiya, pyes, faciə, hekayə

Dinin cəmiyyətdə yeri və rolu, onun insan həyatında hansı əhəmiyyətə malik olması problemləri daim elmi-nəzəri tədqiqatların episentrlində olmuşdur. Tarixi prosesin müxtəlif mərhələlərində dinə münasibət dövrün intellektual və siyasi-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə uyğun şəkildə transformasiyalara məruz qalmışdır. Bu baxımdan Azərbaycan xalqının millət kimi formalaşmasında, ictimai-siyasi şüurun inkişafında böyük mərhələ təşkil edən maarifçilik hərəkatının qabaqcıl nümayəndələrinin, o cümlədən Ə.Haqverdiyevin dinə münasibətinin tədqiqi həm elmi-nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyətə sahib edir.

İlk növbədə onu qeyd edək ki, iqtisadi və mədəni gerilik, mövhumat və cəhalətin hökmranlığı maarifçiliyin meydana gəlməsini şərtləndirən əsas amillərdir. Lakin, nəzərə alınmalıdır ki, belə şəraitdə insanlar nəinki elmdən, maarifdən kənarda qalır, hətta dinin mahiyyətindən də xəbərsiz olurlar. Yəni, kütlənin yazıb oxuya bilməməsi onun tək-cə dünyəvi elmlər deyil, həm də gerçək dinin qayda və qanunları, onun sosial funksiyaları haqında elementar bilgilərinin olmamasını şərtləndirir. Belə vəziyyətdə isə dini mövhumat və xurafat, fanatizm daha geniş yayılır. Bütün maarifçilərin, o cümlədən Ə.Haqverdiyevin əsas məqsədi məhz dini xurafata qarşı mübarizə olmuşdur.

Ə.Haqverdiyev dini xurafat və mövhumata qarşı mübarizəyə ehtiyatla yanaşırdı. Çünki, o, belə bir mühitdə avam kütlənin və yalançı din xadimlərinin intiqamının gerçək olduğunu anlayırdı. Hətta o, bu istiqamətdə radikal mövqe tutmuş M.F.Axundovun cəsarətinin səbəbini onun çar hökumətinin rəsmi şəxsi olması ilə izah edirdi. Belə ki, Ə.Haqverdiyev M.F.Axundovun vəfatının əlli illiyi münasibəti ilə qələmə aldığı “Mirzə Fətəli Axundovun həyat və fəaliyyəti” məqaləsində yazırdı: “O zaman Mirzə Fətəlinin yerinə kim olsaydı avam kütlə onu parça-parça edərdi, çünki, o, vaxt elə bir zaman idi ki, xalqın cəhaləti son dərəcə güclü idi və ruhanilər xalqın aqlını istədikləri tərəfə istiqamətləndirirdilər... Qafqaz canişinliyi dəftərxanasının mii- tərçimi isə elə bir sima idi ki, ruhanilər onunla hesablaşmaya bilməzdilər. Beləliklə,

Axundovun qulluğu onu xilas edir və öz ideyalarını yaymaq üçün imkan yaradırdı”(1, s.393). Lakin buna baxmayaraq Ə.Haqverdiyev demək olar ki, bütün əsərlərində bu mövzudan yan keçməmişdir.

Azərbaycan maarifçilik fəlsəfəsini tədqiqatçısı Ə.Əhmədov maarifçilərin dinə münasibəti haqqında yazırdı: “Maarifçilərin əsas müzakirə predmeti şiə misteriyalarının mənşəyi və mahiyyəti məsələsi olmuşdur”(2, s.133). Bu fikri bütövlükdə Ə.Haqverdiyevin də yaradıcılığına aid etmək olar. C), bir çox hekayə və pyeslərində, xüsusilə İran və digər şiə-müsəlman ölkələrində geniş yayılmış məhərrəm ayı mərasimlərində icra edilən ayinləri tənqid etmişdir. Bu sırada onun “Marallarım” silsiləsindən yazdığı “Şəbih” hekayəsi xüsusi maraq doğurur. Hekayənin anti-qəhrəmanı İrandan, müəllifin simvolik ad verdiyi, cəhalət və mövhumatın tüğyan etdiyi Dəcəllabada gələrək meydanlarda şəbih çıxardan ağayi Füzulüzəkirdir. O, özünü müxtəlif qiyafələrə salaraq və insanların dini inanclarından istifadə edərək pul qazansa da, sonda əməllərinin qurban olur. Oxşar səhnəyə ədibin “Vaveyla” pyesində də rast gəlmək olar. “İranda faibaxan, Qafqazda mərsiyyəxan” Molla Kazım, “İranda meymunoyndan, Qafqazda şəbihgərdan” Molla Cabbar, “İranda dərviş, Qafqazda şəbihgərdan” Molla Qurban kimi tiplər kəskin tənqid olunur.

Ədibin “Xortdanın cəhənnəm məktubları” povesti də cəhalət mövzusuna həsr edilmişdir. Povestin ana xəttini mövhumat və nadanlılığın ifşası təşkil edir. Onun satirasının əsas tənqid hədəfi yalançı din xadimləri, onların avam xalqı aldadaaraq qarət məqsədilə özlərindən uydurduqları müxtəlif müalicə üsulları, o cümlədən heç bir müqəddəsliyə malik olmayan pir və ocaqlardır. Bunu povestə daxil olan kiçik hekayələrin adlarından da görmək olar: “Xan tüpürçəyi”, “Topal seyd”, “Deşik! i ağac”, “Qazax qəbri”, “Xəlfəli ocaq”, “Cındırlı pir”, “Öskürək piri”, “Cicim ağacı” və s. Bütün bu hekayələrdə ədibin məqsədi, təkcə yalançı dindarları ifşa etmək yox, həm də xalqı elmə, maarifə səsləməkdir. Məsələn, “Xan tüpürçəyi” hekayəsində yazır: “...xan cənablarına bir vergi verilmişdi: əgər qudurmuş it dalamış adamın ağzına tüpürə idi, o, o saat salamat çıxardı. Daha həkim Paster xəstəxanası, filan lazım deyildi”(1, s.59). Göründüyü kimi, insanları yalançı türkə-çarələrlə müalicəsini tənqid edir, əslində bunun üçün tibbin, Paster kimi alimlərin xidmətindən yararlanmağı təbliğ edir.

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, ədib heç də birbaşa dinə qarşı çıxmayıb. Bu hətta Sovetlər Birliyi vaxtında da etiraf olunmuş və Ə. Haqverdiyev bu səbəbdən daim tənqiddə məruz qalmışdır. Azərbaycan maarifçilərinin dinə münasibətini təhlil edən f.e.d., prof. Ə.Həsənov yazırdı: “M.F.Axundov, S.Mehmandarov, M.Şahtaxtı feodal-dini məfkurəni tənqid etməkdə mübariz materializm və ateizm mövqeyinə yüksəldiyi halda, H.Zərdabi, S.Ə.Şirvani, N.B.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev cahil və pozğun din xadimlərinin irrasional ehkamlarını tənqid etməkdən irəli getməmişdilər” (3, s.34). Göründüyü kimi Ə.Haqverdiyevin əsasən yalnız dini xurafatı, savadsız din xadimlərini, dini mərasimlərdə icra olunan bəzi ayinləri ciddi tənqid etməsinin özü də bir çox hallarda sovet tədqiqatçılarını razı salmamışdır. Onun şər törədəcək nəfslərin, ehtirasların simvolu olan İblisin, Şamama cadu və əcinnələrin təsvir olunduğu, əsas məqsədi “nəfsi-əmmarəni” tənqid etmək və onun faciələrini göstərməklə insanları mənəvi kamilliyə, haqqa, düzlüyə çağırmaq olduğu “Pəri Cadu” əsəri xüsusilə ciddi tənqid edilmişdir. Ədib özü bu haqda yaxın dostu Əziz Şərifə 7 may 1927 -ci il tarixli məktubunda yazırdı: “Necə ki, bilirsən “Azəməşr” mənim yazılarımı çap edir, amma... “Pəri Cadu”nu buraxmaq istəmir; səbəbi-mənim orada cin və şeyatin ortalığa çıxarmağıma mövhumat mənası verirlər”(1, s.455). Qeyd edək ki, “Pəri Cadu” pyesi 1901-ci ildə yazılsa da, yalnız 1956-cı ildə nəşr edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hətta sərt ideoloji qadağaların hökmran olduğu SSRİ dövründə də Azərbaycan maarifçilərinin aşkar ateist mövqedə olmadıqları etiraf edilirdi. Azərbaycan maarifçilərinin etik baxışlarını tədqiq edən Z.Göyüşov bunu belə dəyərləndirmişdir: “...Keçən əsrdəki maarifçilərimizin hamısı dinə qarşı açıq çıxış etməmişlər və o şəraitdə bunu etmək mümkün deyildi. Çünki, əks halda uzun əsrlərdən bəri di- ni-mövhumat dumanı içərisində boğulan və ruhanilər tərəfindən aldadılmış avam kütlələr onları başa düşməyib, onlardan vəbadan qaçan kimi qaçardılar və maarifçilər öz məqsədlərinə-xalq içərisində elmi və maarifi yaymaq məqsədlərinə nail ola bilməzdilər”(4, s.72). Deməli, Azərbaycan maarifçilərinin, o cümlədən, Ə.Haqverdiyevin dinə münasibəti heç də ateizm olmamış, yalnız onun yalançı din xadimlərinin gerçək dinin mahiyyətinin təhrif olunmasının tənqidinə yönəlmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sovet dövrü tədqiqatlarında dinlə bağlı hər hansı tənqidi məqam bütövlükdə dinin, konkret olaraq İslamın qəti inkarı kimi dəyərləndirilmişdir. Lakin xüsusi qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan maarifçilərinin, o cümlədən Ə. Haqverdiyevin yaradıcılığında hər hansı müqəddəslikdən məhrum pir və ocaqların tənqidi heç də bilavasitə dinin, və yaxud dindən törəmiş təzahürlərin tənqidi kimi ‘başə düşülməlidir. Burada əsas məqam, bu adət və ənənələrin heç də birbaşa islamla əlaqədar olmamasıdır. Hələ ibtidai cəmiyyətdə bu adət və ənənələr mövcud olmuş, kollektiv şüurda özünə möhkəm yuva salmışdır. İbtidai cəmiyyətlərdə geniş yayılmış etiqad formalarından biri də fətişizmdir. “İbtidai insanların müxtəlif predmet- lərdən, məsələn, daşlardan, ağaclardan, sonralar isə amuletlər- dən (gözmuncuqlardan, dualardan və s.) bütələrdən və s.fövqəltəbii kömək almaq ümidi fətişizmdə əks olunurdu”(5. s.71). İnsanların mövhumat

vəcəhələtin girdabında olmasında yalançı ruhanilərin təqdim etdiyi dinlə bərabər belə qədimayınların dərolunun olduğu həтта sovet dövrünün tədqiqatlarında da etiraf olunmuşdur. Belə ki, prof. Ə.Həsənov “Azərbaycan maarifçiləri tərəfindən islamın tənqidi” əsərində bu məsələyə toxunaraq yazırdı: “Əlbəttə, mövhumatın xurafatın mələk, cin, şeytan və s. əslı olmayan vücutların varlığına etiqad etmək, kəşf - kəramətə, caduya, sehrə, rəmlə inanmaq, pirə, ocağa, müqəddəs ruhlara sitayiş etmək kimi ünsürləri islamdan qabaq da vardı. Bunlar ibtidai magiya və bütperəstlikdə də cari idi”(3, s. 164). Lakin tədqiqatçının bu fikirlərin ardınca, “islam dini onlara yeni rövneq vermiş, tamamlamış və inkişaf etdirmişdir” müddəası ilə razılaşımaq olmur. Elə bütün maarifçilərin, o cümlədən Ə. Haqverdiyevin də əsas qayəsi öz yaradıcılığında mövhumat və xurafatın gerçək dindən fərqlini göstərmək, cəhələtin mahiyyətini aşkara çıxarıb onunla mübarizə aparmaq olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, c.2. Bakı, Azərbaycan Dövlətnəşriyyatı, 1971, 491 s.
2. Ахмедов Э.А., Философия Азербайджанского Просвещения. Баку, Азернешр, 1983, 291 с.
3. Həsənov Ə. Azərbaycan maarifçiləri tərəfindən islamın tənqidi(XIX əsrin ikinci yarısı -XX əsrin əvvəlləri) B., Yazıçı, 1983, 224 s.
4. Göyüşov Z. Azərbaycan maarifçilərinin əsərlərində əxlaq məsələləri(XIX əsrin sonu -XX əsrin əvvəlləri). Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1964, 191s.
5. Şükürov A. Kulturologiya (dərslik). Bakı, “Adiloğlu”, 2003, 274s.

РЕЗЮМЕ

АБДУЛПРАХИМБЕК ХАГВЕРДИЕВ КАК ПРЕДСТАВИТЕЛЬ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Алишова М.Т.

НАНА, Институт востоковедения, Азербайджан

В статье «А. Хагвердиев как представитель Просвещения в социокультурной жизни Азербайджана» рассматривается невежество, имевшее место в стране под названием Азербайджан в конце XIX - начале XX веков. Причиной этого невежества было отсутствие смысла просвещения и созданная им неграмотность. Творческая группа неграмотности состоит из мошенников, священнослужителей, муллы, магов, гадалок, ведьм и т. далее, занимающих особое место в правительстве того времени. А. Хагвердиев, живший в таких условиях, и ограниченное число азербайджанских интеллектуалов, подобных ему, старались сделать все возможное для решения этих проблем. Например, М.Ф.Ахундов, С.Мехмандаров, Х.Зардаби, М.Шахтаhti, М.Вазиров, С.А.Ширвани и других мы можем показать. С этой целью А. Хагвердиев попытался показать проблемы, стоящие впереди, и тем самым призвал тонущих в невежестве людей стать просвещенными и образованными.

Ключевые слова: *А. Хагвердиев, просвещение, драматургия, пьеса, трагедия, рассказ*

SUMMARY

ABDULRAHIMBAY HAGVERDIYEV AS A REPRESENTATIVE OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN THE SOCIO-CULTURAL LIFE OF AZERBAIJAN

Alishova M.T.

ANAS, Institute of Oriental Studies, Azerbaijan

The article "A. Hagverdiyev as a representative of the Enlightenment in the socio-cultural life of Azerbaijan" deals with the ignorance, which took place in the late XIX and early XX centuries in a country called Azerbaijan. The reason for this ignorance was the lack of the meaning of enlightenment and the illiteracy it created. The creative group of illiteracy was composed of fraudulent clerics, mullahs, magicians, fortune tellers, witches, etc., who had a special place in the then government. A. Hagverdiyev, who lived in such conditions, and a limited number of Azerbaijani intellectuals like him, for example, M.F. Akhundov, S. Mehmandarov, H. Zardabi, M. Shahtakhti, M. Vazirov, S.A. Shirvani, etc., tried to do their best to solve these problems. A. Hagverdiyev tried, in this article, to show the problems that lied ahead and thus called on the people drowning in ignorance to become enlightened and educated.

Key words: *A. Hagverdiyev, enlightenment, dramaturgy, play, tragedy, story*

ABAY KUNANBAYEVİN LİRİKASINDA MAARİFÇİLİK

Aliyeva A.A.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Şair, tərcüməçi, bəstəkar, ictimai xadim Abay Kunanbayevin lirikasının mövzu dairəsi rəngarəngdir. Şair ictimai bərabərsizliyi, sosial ədalətsizliyi, savadsızlığı, cəhaləti tənqid edirdi.

Maarifi,təhsili xalqının çıxış yolu kimi görən şair, qazaxların digər xalqlardan geri qalmasına, cəhalətə qarşı idi.Həm yazdığı əsərlər, həm ictimai işlərində maarifiə, təhsilə önəm verərək xalqının yüksəlməsini arzulamış və bu yolda dayanmadan xidmət göstərmişdir. Abay xalqına yardım etmək üçün bədii sözün dəyişdirici gücünə çox böyük ümidlər bəsləyirdi. Abay kimi qüdrətli sənətkarlar üçün bədii söz hər bir xalqın və cəmiyyətin həyatında yaxşılığa doğru dəyişiklik yaratmağa qadir olan ecazkar bir qüvvədir.

Açar sözlər: Kunanbayev, maarifçilik, qazax ədəbiyyatı, “Əqliyyə”, “Xalqıma”

Qazax maarifçiliyi XIX əsrin ortalarında təşəkkül tapmağa başladı. Ç.Vəlixanov və İ.Altınсарinin yaradıcılığı ilə başlayan ənənənin Abay Kunanbayev davam etdirdi. Şair, tərcüməçi, bəstəkar, ictimai xadim Abay Kunanbayevin lirikasının mövzu dairəsi rəngarəngdir. Şair ictimai bərabərsizliyi, sosial ədalətsizliyi, savadsızlığı, cəhaləti tənqid edirdi. Avrasiya Yazarlar Birliyinin sədri Yaqub Öməröglü görkəmli qazax şairi Abay Kunanbayevi “bütün türk xalqlarının həmişəyaşar yaradıcılıq abidəsi, hər zaman qəlbimizdə yeri olacaq tarixi şəxsiyyət” hesab edir.

Tədqiqatçı alim Elman Quliyev Abay haqqında yazır: “Abay Kunanbayev XIX əsr qazax realist ədəbiyyatının böyük şairidir. 200-ə yaxın şeir, 3 poema və 45 nəsr əsərinin müəllifi olan A.Kunanbayev demokratik ideyalar carçısı kimi xalqının istək və arzularını, çətinliklərini, mübarizə əzmini və s. halları realist tərzdə qələmə almışdır” (4, 8).

Maarifi, təhsili xalqının çıxış yolu kimi görən şair, qazaxların digər xalqlardan geri qalmasına, cəhalətə qarşı idi. Həm yazdığı əsərlər, həm ictimai işlərində maarifiə, təhsilə önəm verərək xalqının yüksəlməsini arzulamış və bu yolda dayanmadan xidmət göstərmişdir. Qazaxıstanın Prezidenti Qasım Jomərd Tokayev Abayın irsinə yüksək dəyər verərək deyir: “Millət olaraq həyatımızın hər sahəsində Abayın verdiyi ibrətamiz nəsihətlərə uyğun olaraq hərəkət edəriksə və yazdıqlarını həyata keçirə biləriksə, dünyadakı nüfuzumuzun artmasına şübhə etməyək. Abayın arzuları xalqın arzularıdır. Xalqın xəyalını və bizə etibar edilən əmanəti qorumaq üçün əlimizdən gələn heç nəyi əsirgəməyəcəyik. Abayın nəsihət və vəsiyyətləri müasir Qazaxıstanı XXI əsrdə yüksəklərə aparacaq” (5, 2).

Lirik şeirlərinin birində şair uşaq və gənclərə müraciətlə deyir:

Beş şeyi ayaqla keç,
Beşinisə ara, seç.
Yalan, riya, işsizlik,
Lovğalıq və acı dil-
Beş düşməndir sənə, bil.
Ağıl, zəhmət, xoş qılıq,
Təvazö və yaxşılıq-
Beş yaxın dostdur sənə (1, 27).

Bilik əldə etmək üçün müdriklərlə ünsiyyət qurmalı, elmlə, savadlı insanların arxasınca getməli, nadandan, savadsızda uzaq durmalısan.

— Aylar, illərlə oxu,
— Alim olarsan bir vaxt.
— Elm xəzinədir axı!
— Ağlısıza vida et,
— Müdriklər dalınca get (1, 27).

Abay mükəmməl təhsil almış, geniş mütaliəsi olan bir yaradıcı şəxs idi. Yazdığı əsərlər də bunu sübut edir. Şair haqqında tədqiqatçı alim Pənah Xəlilov yazır: “Abayın əsərləri göstərir ki, o, Şərq klassiklərinin və tarixçilərinin, rus dili vasitəsilə bir sıra Avropa yazıçılarının əsərlərini mütaliə etmiş, qədim yunan ədəbiyyatını, tarixini mükəmməl öyrənmişdir. Abay Şərq mədəniyyətinə, Şərq tarixinə dərinləndən bələd idi. Qazax folklorunu da dərinləndən bilərək öz əsərlərində bunlardan geniş istifadə etmişdir” (3, 321).

Qazax xalqının cəhalətdə qalmasına, onun inkişafına mane olanlara qarşı çıxan ədib deyirdi ki, əlimdə ixtiyar olsaydı “qazaxı tərbiyə etmək olmaz” deyənlərin hamısının dilini kəsərdim. Abay bir tərəfdən köhnə həyat tərzini tənqid edir, digər tərəfdən maarifçi kimi xalqa, gənc nəsle nəsihət verir, onlara yeni yollar göstərirdi. O dövrdə qazaxlar köçəri həyat sürürdülər ki, bundan da daha çox kasıblar ziyan çəkirdi. Abay oturaq həyata keçməyi, əkinçiliklə məşğul olmağı, ticarəti inkişaf etdirməyi təbliğ edirdi. Bu ideyalar

Ç.Vəlixanov və İ.Aitinsarinin yaradıcılığından gələn ənənə idi və Abay da bu ənənə ilə gedərək qazax realist poeziyasının banisi kimi tanındı. Abayın yaradıcılığını tədqiq edən alim Firuzə Ağayeva yazır: "...Abay özünün TARİXİ ŞƏXSİYYƏT olması gerçəkliyini dərk edirdi, tarixin onun üzərinə qoymuş olduğu vəzifənin öhdəsindən şərəflə gəlməyi arzulayırdı. Odur ki, şair kimi çıxış yolunu, yeganə təsəllisini qələm və kağıza sarılmaqda görürdü" (2, 44).

Hər yan zülmət...Mən özümə,
Necə insan deyim axı.
Necə qanım bu həyatı,
Avamdırsa mənəm xalqım. (1,132)

Abay şəxsiyyətinə və yaradıcılığına böyük qiymət verən Nursultan Nazarbayev yazır: "Dövlər dəyişsə də, dünyanın forması dəyişsə də, xalqımızın Abaya olan sevgisi dəyişməyəcək, onun əsərlərinin bilinməyən səhifələrini açaraq yeni sirlərinə vəqif olacaqlar. Abay millətinin yaddaşında əbədi yaşayacaq və əsrlər boyu yurdunu və millətini zirvələrə qaldıracaqdır" (5, 2).

Ağıla dəyər verən şair oxucusuna ağıllıya qulaq asmağı, ağılsızla ünsiyyət qurmamağı tövsiyə edir.

Ağıllı adamlar deyər hər sözü,
Ağılsız adamlar dərk etməz özü.
Həqiqət nurunu görməkdən ötrü,
Gərəkdir ki, olsun ürəyin gözü (1,51).

Elmə böyük dəyər verən ədib oxucusuna müraciətlə yazır: "Ey qəlbimin təsəllisi uşaqlar! İnsanın sifətləri və həyatı haqqında yazdıqlarımın hamısını sizə yadigar qoyuram. Bu sətirərə etinasız qalmadan oxusanız, mənə məhəbbətiniz yaranar. Həqiqətə can atmaq və onu dərk etmə yüksək şüurdan doğur, insanın şüuru isə onun insanlığı, ağılı və elmlərə marağı ilə müəyyənləşir. Əgər uşaqlar öz istəkləri ilə elm öyrənməyə can atırlarsa, ümid etmək olar ki, onlar elmə yiyələnib xeyiri şərdən, şübhəni həqiqətdən, əsli saxtadan ayırd edə biləcəklər, Allahı, özlərini və dünyanı dərk edəcəklər" (1, 214).

Abay xalqına yardım etmək üçün bədii sözün dəyişdirici gücünə çox böyük ümidlər bəsləyirdi. Abay kimi qüdrətli sənətkarlar üçün bədii söz hər bir xalqın və cəmiyyətin həyatında yaxşılığa doğru dəyişiklik yaratmağa qadir olan ecazkar bir qüvvədir. Əlbəttə sözə belə münasibət Abayın maarifçi olmağından, maarifçiliyin bütün xalqlar və cəmiyyətlər üçün ümumi səciyyə daşıyan ali məqsədlərindən irəli gəlir.

Xalqını sevən, onun bələlərini qələmə alan şair bəzən də öyüd-nəsihət xarakterli misralarında gələcəyə ümidlə baxdığını söyləyir:

Kasıblara əl tut, yetimlərə yan,
Allah da hifz edər insanı hər an.
Görsə ki, sevirsən doğma xalqını,
Sənə kömək olar o da bir yandan (1,127).

Abay Kunanbayevin əsərləri dünən də, bu gün də, sabah da oxunan əsərlər sırasında olmağa layiq əsərlərdir. Onun yazdıqları XIX əsrdə nə qədər aktual idisə, bu gün də öz aktuallığını qoruyub-saxlamaqdadır. İstər lirik şeirləri, istərsə də, "Əqliyyə" adı ilə tanınan əxlaqi-didaktik nəsr əsəri bugünkü oxucunun da sevə-sevə oxuduğu əsərlərdəndir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Abay. Bakı: Mütərcim, 2017, 252 s.
- 2.Ağayeva F. Abay: şəxsiyyəti və ədəbi irsi. Bakı:" Elm", 2010, 176 s.
- 3.Xəlilov P. Türk xalqları və şərq slavyanların ədəbiyyatı. Bakı:" Maarif" , 1994, 432 s.
- 4.Quliyev E.Abay Kunanbayev.Ankara, 2020, 348 s.
- 5.www.respublika-news.az. Qazaxıstanın qütb ulduzu Abay (qazax dilindən tərcümə edən Aida Eyvazlı), 28 yanvar 2020

РЕЗЮМЕ

ПРОСВЕЩЕНИЕ В ЛИРИКЕ АБАЯ КУНАНБАЕВА

Алыева А.А.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Абай Кунанбаев - великий поэт, писатель, переводчик, композитор, общественный деятель, основоположник современной казахской литературы. У поэта очень красочна тематика. Он критиковал социальное неравенство, социальную несправедливость, неграмотность и невежество.

Поэт, который видит в образовании выход для народа был против невежества казахов, отставших от других народов. Абай возлагал большие надежды на преобразующую силу художественного слова в помощь своему народу. Для таких могущественных художников, как Абай,

художественное самовыражение - чудесная сила, способная изменить к лучшему жизнь каждой нации и общества.

Ключевые слова: Кунанбаев, просвещение, казахская литература, «Азлия», «Моему народу».

SUMMARY

ENLIGHTENMENT IN ABAY KUNANBAYEV'S LYRICS

Aliyeva A.A.

Sumgayit State University, Azerbaijan

The theme of the lyrics of the poet, translator, composer, public figure Abay Kunanbayev is colorful. The poet criticized social inequality, social injustice, illiteracy and ignorance.

The poet, who saw education as the way out of his people, was against the ignorance, lagging of Kazakhs behind other nations. Abay had high hopes for the transformative power of the artistic word to help his people. For powerful artists like Abay, artistic expression is a miraculous force capable of making a difference for the better in the lives of every nation and society.

Key words: Kunanbayev, enlightenment, Kazakh literature, "Aqliyya", "To my nation"

PİR SULTAN ABDAL YARADICILIĞINDA TƏSƏVVÜF

Babayeva A.N.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Məqalədə Pir Sultan Abdalın həyatından və həyatı boyu xidmət etdiyi təriqətin poetik təbliğindən bəhs edilir. Əsas qayəsi təsəvvüfdən götürülən ələviliyə olan sevgisi, sədaqəti onu mistik bir aşiqə, şairə çevirmişdir. O, şeirlərində ayrılıq, ölüm, ədalətsizlik kimi mövzulara müraciət edir, hər şeyin fani olduğunu söyləyir. Eyni zamanda o, dəfələrlə vurğulayır ki, insan cismən ölə bilər, amma ruhən yox (təsəvvüfə görə). Buna görə də hər doğuluşunda insan Tanrıya tapınmalı, yəni mənən özünü tapmalı və haqq uğrunda mübarizə aparmalıdır.

Açar sözlər: Pir Sultan Abdal, ələvilik, təsəvvüf, təriqət, həqiqət, ədalət.

Həzrəti Məhəmməd Peyğəmbərə görə Quranın zahiri və daxili anlamları vardır. Məhz təsəvvüfdə Quranın daxili mənasına varılmışdır. Hz. Məhəmməd ona inanc və düşüncə ilə bağlı olan Hz. Əliyə Quran ayələrini köçürməklə hər bir ayənin dərin qatlarını izah edəmiş. Bu səbəbdən də, təsəvvüf düşüncəsini, fəlsəfəsini özündə birləşdirən Əli sevgisi Ələviliyin özülünə çevrilmişdir. Nahaq yerə Yaşar Uçal demir ki, "Ələvi binasının təməl daşı təsəvvüflükdür. Təsəvvüfsüz ələvilik olmaz, olursa da meyvəsiz ağac kimi olar" [2, s.110]. Yəni Ələviliyin özülü olan təsəvvüf Quranın, islamın özünəməxsus, dərin qatlarına enən təhlili, ifadəsidir. İlk zamanlar təsəvvüf dünya nemətlərindən imtina edərək Tanrıya tapınmanı təbliğ edirdisə, zaman keçdikcə dindən sui-istifadə edənlərə qarşı çevrilmiş bir axına çevrilir, yəni siyasilik qazanır. Tanrı axtarışlarından başlayan yol Ələviliklə birləşir.

Ələvilər tərəfindən sayılıb-seçilən yeddi böyük şairin biri də Pir Sultan Abdaldır.

Əsl adı Heydər olan Pir Sultan Abdalın Sivas ilin Yıldızeli ilçəsinin Banaz kəndində anadan olduğu deyilir. Pir Sultan Abdal "Benim aslım Horasan'dan Hoy'dandır" deyir. Bu da onu göstərir ki, o, əslən Xorasandandır. Adındakı "Pir" deyimi Ələvilərdə "dədəlik" məqamını ifadə edir. "Sultan" deyimi isə ulu, öndə gələn, həqiqət məqamına çatan deməkdir. Bu, həm də dünya sultanlarına bir etirazdır. Mənən Sultan olanların daha üstün olduğunu təbliğ edir. "Abdal" isə haqq yoluna bağlanan, haqq yolunda əzab çəkən, nəfsindən arınaraq, durularaq dünyanın varlığından vazgeçən insan nəzərdə tutulur. Bütünlükdə Pir Sultan Abdal bütünlüklə Ələvi-Bektaşî təriqətinin əsas məqamlarını əks edir. Pir Sultan Abdalın heca vəznində yaradıcılığı qızılbaş-bektaşî əqidələrinin Anadoluda geniş yayılmasında müstəsna rol oynamışdır. Şah Səfi ocağına aid olan Şah İsmayılın sevgisi, sədaqəti danılmazdır.

Osmanlu yanına kalır mı sandın
Nice intikamlar alınsa gerek
Mehdi Çıkar ise nic'olur halin
Heybetli küsləri çalınsa gerek.
Gazi Mehdi bir gün Uruma
Çıkar Yezid kalesini hem burcun yıkar
On iki Imam'ın sancağm çeker
Kırmızı tac ile salınsa gerek [1, s.16]

Həyatı haqqında tarixi məlumat çox azdı. Amma onun haqda olan rəvayətlərdə deyilir: “Uşaqlığında çobanlıq edən Heydər bir gün yuxusunda Hacı Bektaş Vəlini görür. Hacı Bektaş ona “Pir Sultan” deyə müraciət edərək “Şöhrətin hər tərəfə yayılacaq, sazının üstünə saz, sözünün üstünə söz gəlməyəcək” söyləyib qeyb olar. Beləcə, Pir Sultan xalq ədəbiyyatının mahir yaradıcılarından olur. Onun dili saf, təmizdir. Çox az hallarda o, ərəb-fars mənşəli sözlərə müraciət edir. Müraciət etdiyi sözlər də dilin lüğət tərkibinə oturuşmuş olur. O, öz qoşma və gəraylılarında ölüm, eşq, ayrılıq, dostluq, ədalətsizlik kimi mövzulara müraciət etmişdir.

Yar elinden dolu içmiş deliyim
Üstü kan köpüklü meşə seliyim
Ben bir yol oğluyum yol sefiliyim
Ben de bu yayladan Şah’a giderim [3, s.15]

Məsələn, bu parçada şair mənən ikinci dəfə doğulmaqdan bəhs edir. O, belə düşünür ki, müdrikliyə çatma insanın yeni doğuluşudur, mənən özünü tapmasıdır.

Pir Sultan Abdal yaradıcılığında Səfəvi-şiə təriqətini, ələviliyi təbliğ etmişdir. Bu səbəbdən də Osmanlı dövləti tərəfindən həbs edilmiş, sonra da edam edilmişdir. Öz mürşidi olan Xızır Paşa Ona edamdan öncə “şah”a müraciət etmədən üç şeir deyərsə, onun azad edəcəyini söyləyir. Amma Pir Sultan Abdal ölümdən qorxmada üç bənd şeir deyir. Hər birində də şah müraciət edir. Bu səbəbdən də əvf baş tutmur. Xalqın könlünü oxşayan, onun dərini söyləyən şairə olan sevgi bir az da mistik bir xarakter alır. Məsələn, onun asıldıqdan sonra dirildiyini deyənlər də olmuşdur. Rəvayətə görə, edamından sonra onu Malatya, Köçhasar yolunda və başqa yerlərdə görmüşlər. Bir rəvayətə görə də, Pir Sultan Qızılirmaq çayının üstündən keçib “əyil körpü” - demiş, körpü əyilmiş, suya batmış, şairi təqib edənlər çayın bu tayında mat qalmış, niyyətlərindən əl çəkmişlər. Guya nəhayət arzusuna çatan Pir Sultan Səfəvilərin Ərdəbil şəhərinə çatır və bu şəhərdə də vəfat edir. Məzarının yeri məlum deyil.

Gönül çıkmak ister Şah’m köşkünə
Can boyanmak ister Ali müşkünə
Pîrim Ali On ik’imâm aşkına
Açılın kapılar Şah’a gidelim [3, s.22]

və yaxud

Pîr Sultan 'Abdal'ım doldum eksildim
Yemekten içmekten sudan kesildim
Hakkı pek sevdiğim için asıldım
Dost senin derdinden ben yana yana [3, s.18]

və ya

Alınmış abdestim aldırırlarsa
Kılınmış namazım kıldırırlarsa
Sizde Şah deyeni öldürürlerse
Ben de bu yayladan Şah’a giderim [3, s.22]

Yuxarıdakı üç bənddə şairin öz əqidəsinə sadıqlığını, inancına olan inamını, dərk edilmədiyini halda bu dünyadan imtina edəcəyini ifadə edir.

Surrum işlenmedi kaddim büküldü
Beyaz vücudumun beni söküldü
önüm-sıra kırklar pîrler çekildi
Daha beyler bizi dillemesinler [3, s.28]

Tanrı mərtəbəsinə layiq bir kişi və ona yaxın kişi olur ki, onlara “üçlər” deyirlər. Həmin bu üçlərdən sonra yeddiilər, sonra qırxlar, sonra da üçyüzlər gəlir. “Tanrı dirəyi” olan əsas kişi öldükdə onun yerinə üçlərdən olan biri keçir. Yeddiilərdən biri üçlərə, qırxlardan biri yeddiilərə, üçyüzlərdən biri qırxlara, xalq içindən birini isə üçyüzlərə seçirlər. Şair bu bəndlə heç bir yerin boş qalmayacağını, inandıqları işin davam edəcəyini vurğulayır.

Pîr . Sultan Abdal’ım can göğə ağmaz
Hak’tan emr olmazsa irahmet yağmaz [3, s.34]

Yuxarıdakı misralardan görürük ki, şair hər bir hadisənin haqqdan, Tanrıdan gəldiyini qeyd edir. Bununla da demək istəyir ki, Tanrının hər bir əmrini qəbul etməliyik.

Ben Mûsâ’yım sen
Firavun ikrarsız Şeytan-ı lâin
Üçüncü ölməm bu hain
Pîr Sultan ölür dirilir [3, s.34]

Pir Sultan Abdal bu şeirdə də təsəvvüf düşüncəsini, fəlsəfəsini ifadə edir. Bu təriqətə görə dünyadan köçmüş peyğəmbərlərin, imamların sirri sufilərdə gizlin saxlanılır. Buna görə də o, öz edamını İmam Hüseyin və Mənsurun ölümü ilə müqayisə edir və deyir ki, bu üçüncü kərədir ki, öldürülürəm. Amma bu son deyil. Mən ölməyəcəyəm, yenidən doğulacağam. Təsəvvüfə görə insan cismən ölə bilər, ruhən yox. Yəni onun ruhu yenidən geri qayıdacaqdır. Bu düşüncənin mənbəyi də şərq fəlsəfəsindən qaynaqlanır.

Pir Sultan'ım geldi cüşa
Minkirlerin aklı şaşa
Takdir olan gelir başa
Tevekkeltü taâlallah [3, s.35]

Şair bu parçada da hər bir şeyin Tanrının istəyi, bilgisi ilə (təqdiri Allah) baş verdiyini söyləyir.

Pir Sultan'ım erlerle
Yüzü dolu nurlarla
Ak sakallı pirlərlə
Çığdemdə dərvişlik var

və ya

Yarıp Hakkın divanında durursun
Pervan'olup aşk oduna yanarsın
Sordum dəğirmene ne hoş dönersin
Dedi çekticeğim pirin elindən [3, s.60]

Bu parçalarda şair öz inamını sadə dillə çox gözəl ifadə edir. Tanrıya olan sevginin aliliyini göstərir. Pir Sultan Abdal “Ey benim divane gönlüm / Dağlara düştüm yalnız.../ Durmadan üç gün üç gece / Söylesem derdim yalnız.../ Hak dedim durdum yalnız”, “Kalktı göç eyledi divane gönlüm / Yola varmak ister yoldaş bulunmaz / Gurbet ilde kaldım ben de yalnız / Aradım gönlüme hâldeş bulunmaz”, “Hani benim ile lokma yiyenler / Canı başı dost yoluna koyanlar / Sen ölmeden ben ölürüm diyenler / Dostlar da geriye kaçı bulunmaz // ...Garip başa bir iş gelse zamanda / Orda her kişinin dostu bulunmaz” fikirlərində eşqlə ayaqda duran və bütün ədalətsizliklərə sipər gələn əqidə nümayiş etdirir.

Güzel âşık çevrimizi
Çekemezsin demedim mi
Bu bir rıza lokmasıdır
Yiyemezsin demedim mi [3, s.67]

Bu bənddə şair hər bir şeyə, hər bir əzaba razı olub inanc uğrunda dayanışmasını təqdim edir.

Pir Sultan'ım sever böyle dilberi
Bu cümle cihanın yektâ gevheri
Kahrın lütfün çeker isen gel beri
Sevdiğimin nerde bir menendi var [3, s.71]

Bu parçada isə biz şairin Tanrıya olan böyük və təmənnəsiz sevgisini görürük. O, Tanrını kainatın cövhəri, incisi adlandırır. Şair deyir ki, sevərək əzab çəkməyə hazır olan hər kəs ona qoşulsun, çünki Tanrının bənzəri, eşi yoxdur.

Bir nefesçik söyliyelim
Dinlemezsen n'eyliyelim
Aşk deryasın boylıyalım
Ummâna dalmağa geldim [3, s.77]

Ben Hak ile oldum aşna
Kalmadı gönlümde nesne
Pervâneyim âteşine
Şem'ine yanmağa geldim [3, s.78]

O, hər şeydən əvvəl Şiə-Ələvi inancını bir həyəcan halına gətirmiş, Şah İsmayıl Xətəiyə, Şah Təhməsibə inanmış, qəlbən sevmiş, yalnızlığı, əzabı dadmış həqiqət aşığıdır. Şair şeirlərində söz oyunu oynamır. O, öz şeirlərində imanını, sevgisini, həsrətini, istəyini tərənnüm etmişdir. Onun şeirlərinin dili qırılmaz, axsamır, fikirlər bir-birini tamamlayır.

Zamanla bu cür şəxsiyyətin mövcudluğu Osmanlı hakimiyyəti üçün bir təhlükə olduğu anlaşılır. Çünki xalq içində böyük hörmətə, sevgiyə malik insan dayanışmada aparıcı qüvvəyə çevrilə bilər. Məhz bu səbəbdən onun varlığı təhlükə doğurur. Ona görə də bu həqiqət, Tanrı aşığını hakimiyyət bir maneə kimi görür və onun həyatına son qoyur.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Gölpınarlı A., Boratov P.N. Pir Sultan Abdal. Derin yayınları. Temmuz, 2010, səh.302
- 2.Alevilik nedir? Der yayınları. s.288
- 3.Pir Sultan Abdal/ Türk klasikleri. Ankara Caddesi, İstanbul, Varlık yayınları 1969, s.114.

РЕЗЮМЕ

СУФИЗМ В ТВОРЧЕСТВЕ ПИР СУЛТАНА АБДАЛА

Бабаева А.Н.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Статья посвящена жизни Пир Султана Абдала и поэтической пропаганде религиозной секты, которой он служил на протяжении всей своей жизни. Его любовь и преданность алавизму, основа которого была взята из суфизма, превратили его в мистического влюбленного и поэта. В своих стихах он затрагивает такие вопросы, как разлука, смерть, несправедливость и говорит, что все смертно. При этом, он неоднократно подчеркивает, что человек может умереть физически, но не духовно (по суфизму). Следовательно, в каждом рождении человек должен поклоняться Богу, то есть найти себя духовно и бороться за истину.

Ключевые слова: *Пир Султан Абдал, алавизм, суфизм, секта, истина, справедливость.*

SUMMARY

SUFISM IN THE WORKS OF PIR SULTAN ABDAL

Babayeva A.N.

Sumgayit State University, Azerbaijan

The article is devoted to the life of Pir Sultan Abdal and the poetic propaganda of the religious sect, which he served throughout his life. His love and devotion to Alawism, the basis of which was taken from Sufism, turned him into a mystical lover and poet. In his poems, he touches on issues such as separation, death, injustice and says that everything is mortal. At the same time, he repeatedly emphasizes that a person can die physically, but not spiritually (according to Sufism). Therefore, in every birth, a person must worship God, that is, find himself spiritually and fight for the truth.

Key words: *Pir Sultan Abdal, Alawism, Sufism, sect, truth, justice.*

YAQUB QƏDRİ QARAOSMANOĞLUNUN “KİRAYƏ EV” ROMANINDA ATALAR VƏ OĞULLAR PROBLEMİ

Babayeva E.A.

AMEA-nın N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan

Xülasə. XX əsrin əvvəlləri türk romanının inkişafında böyük yeri olan yazıçılardan biri də Yaqub Qədrî Qaraosmanoğlu olmuşdur. Onun “Nur baba”, “Hökm gecəsi”, “Bir sürgün”, “Yad adam” kimi romanları vardır. Yaqub Qədrî Türkiyənin ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatında da misilsiz xidmətlər göstərmiş, “Kadro” dərgisini quraraq ədəbi prosesə böyük təsir göstərmiş, özündən sonra ədəbi məktəb yaratmışdır. Onun romanları təkcə ideya-məzmun baxımından deyil, dil-üslub xüsusiyyətlərinə görə də fərqlənir. O, səlis bir üslubla, dövrün konfliktolu hadisələrini özünəməxsus şəkildə əsərlərində əks etdirmişdir. Yazıcının “Kırayə ev” romanı doğmalığ-yadlıq, atalar-oğullar problemi baxımından diqqəti cəlb edir.

Açar sözlər: *Türk ədəbiyyatı, Yaqub Qədrî Qaraosmanoğlu, roman, obraz, ev arxetipi, xronotop, konflikt və xarakter.*

Giriş. 1920-40-cı illər türk ədəbiyyatında diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də, qələmə alınan romanların atalar və oğullar, nəsillərarası konflikt problemi müstəvisində qurulmasıdır. Bunun əsas səbəblərindən biri həmin dövrün olduqca təlatümlü bir mərhələyə təsadüf etməsidir. Osmanlı imperiyasının süqutu, Cümhuriyyətin qurulması kimi mühüm məsələlər ədəbiyyatın da mövzusunə çevrilmiş, xüsusilə romanlar köhnə-yeni münaqişəsi müstəvisində qurulmuşdur. Avropalılışma, müasirləşmə hərəkəti bu problemlərə daha da təkan verib, bu səpkidə yazılan romanlarda konflikt daha da dərinləşdirmişdir.

Yaqub Qədrî Qaraosmanoğlunun (27.03.1889-13.12.1974) “Kırayə ev” (“Kıralık konak”) (1921) romanı nəsillərarası konflikt müstəvisində qurulmuşdur. Hadisələr patriarxal bir ailədə böyük bir evdə cərəyan

edir. Baba, qız, kürəkən və nəvələrin yaşadığı bu böyük ata-baba yurdunda əslində müxtəlif nəsillər simvolizə edilir. Naim əfəndi (baba) II Əbdülməmid dövrünün təqaüdcü nazirlərindəndir. Müəllif onu keçmişdən yadigar qalmış, köhnə bir adam kimi təsvir edir. Taxta məhəccərli böyük bir mülkdə qızı Səkinə, kürəkəni Sərvət bəy, nəvələri Səniha və Cəmillə bərabər yaşayır. Naim əfəndi nə qədər patriarxal bir ailə başçısı olsa da, gördükləri qarşısında günü-gündən əvvəlki gücünü itirib özünə qapanır. Nümunəyə baxaq:

“Naim əfəndi əvvəlcə kürəkəni, sonra nəvələri sayəsində nələrə alışmadı... Biçarə adam, qızı ərə getdiyi gündən bəri iyirmi ildir ki, hər gün köhnə vərdislərindən birinə əlvida deyib yeni məcburiyyətlərə qatlanırdı. Nə Cahangirdəki mülkündə, nə də Qanlıcadakı evində ixtiyar və yorğun vücudunu rahatladacaq bir küncü də yox idi”(5, s.8).

Öz ailə fərdlərinin timsalında əxlaqi-mənəvi dəyərlərin iflasını çarəsizliklə seyr etməsi, onu dərin ruhi sarsıntılara salır. Yazıçı göstərir ki, Naim əfəndinin taleyinə öz evində sığıntı kimi yaşamaq yazılmışdır.

Romanda öz köhnə mülkündən qopa bilməyən Naim əfəndinin dirənişi əks olunmuşdur. Bu ev təkcə Naim əfəndinin yaşadığı məkan deyil, eyni zamanda tənəzzülə uğrayan bir mədəniyyətin simvoludur. Naim əfəndi ilə daim münaqişədə olan qızı və kürəkəni isə Şişlidə yerləşən müasir bir bina evinə köçürlər. Bu motivi dəyişən mədəniyyətin və həyat tərzinin simvolu kimi xarakterizə edə bilərik. Əsərdə diqqəti cəlb edən gənc nəslin nümayəndələrindən bir də Naim əfəndinin bacısı oğlu şair Haqqı Cəlisdir. İstanbulda dəbdəbəli həyat təzi keçirən hərbi möhtəkilərləndən fərqli olaraq Haqqı Cəlis romanda milli mücadilə ilə maraqlanan, vətənpərvərlik duyğuları ilə yaşayan yeganə obrazdır. Haqqı Cəlis əvvəllər Sənihaya aşiq olsa da, tez bir zamanda bu eşq millət, vətən sevgisinə çevrilir. Qeyd edək ki, əsər dialoq və monoloqlar baxımından da diqqəti cəlb edir. M.İmanov monoloq haqqında yazır:

“Daxili monoloq sadə və aydın, ardıcıl olduğu kimi mürəkkəb, qeyri-ardıcıl və “məntiqsiz” də ola bilər. Daxili monoloqun mürəkkəb nümunələrində oxucu sanki unudulur. Daxili monoloq qəhrəmanın nə barədəsə öz-özü ilə gizli danışığıdır”(4, s.55).

Haqqı Cəlisin daxili monoloqunda keçirdiyi tərəddüdlər, böhranlar öz əksini tapır. Akademikin də qeyd etdiyi kimi, qəhrəmanın öz-özü ilə bu gizli danışığı, tərəddüdləri, öz-özü ilə konflikti, bəzən isə məntiqi tutarsızlığı müşahidə olunur. Müəllif göstərir ki, o bəzən millət - vətən dedikdə Sənihaları, Faiqləri xatırlayıb milləti ortalıqda qalmış, yiyəsiz bir cəsədə bənzətsə də, tez bir zamanda özünə gəlib daxilindəki etiraz səsini ucaldır:

“Yox! Yox! Millət – Naim əfəndi kimi keçmişin qalıqlarından, Sənihalar, Faiq bəylər kimi səfil iştahlı insanlardan ibarət mürəkkəb varlıq deyildir. Bunlar millətin çürüyən və tökülən tərəfləri idi. Və havaya qalxan səkkiz yüz min qılınc, bu qanqren olmuş üzvü kəsib atmaq üçündür” (5, s.151) ... İstiqlaliyyət uğrunda mübarizə aparıb Çanaqqalada şəhid olan Haqqı Cəlis türk ziyalısının simvolu kimi təqdim edilir. Yazıçıya görə, o yıxılan Osmanlı İmperiyası ilə yeni qurulacaq Cümhuriyyət arasındakı körpü missiyasını yerinə yetirir.

Naim əfəndinin kürəkəni və qızı Şərqlə-Qərbin arasında qalan, getdikcə mənəvi dəyərlərini itirən ara nəslə, nəvələri isə tamamilə kökündən qopan, tüfeyli həyat təzi keçirib müasirliyi ancaq əyləncə gecələrində görən yeni nəslə xarakterizə edir. Naim əfəndi bütün gücü ilə ailəsini qorumağa çalışsa da, buna nail ola bilmir. Faiq-Səniha münasibətlərində gənc nəslin timsalında əxlaqsızlıq, qumarbazlıq, tüfeylilik kimi rəzil hərəkətlər tənqid edilir. Müəllif qeyd edir:

“Nəcəbət və mətanətlə başlayan o böyük Tənzimat cərəyanı, dönüb-dolaşib, nəhayət İstanbulun ortasında Səniha kimi bir qadın, Faiq kimi bir kişi nümunəsi qoyub getdi. Türk dəhasının ortaya çıxardığı bu son mədəniyyət təcrübəsi isə gələcək nəsillərə acı imtahanı başqa bir şey vermədi”(5, s.144).

Müəllif göstərir ki, Faiqlər, Sənihalar üçün ailə dəyərləri köhnənin qalığıdır. Əsərdə Sənihanın bir müddətə gizlicə Avropaya qaçması məqamı da diqqəti cəlb edir. Ən maraqlısı budur ki, ata, qızının qaçmasının günahını babada görür, onun fikrincə, baba bu qədər mühafizəkar olub vaxtında onların Avropaya getməklərinin qarşısını almasaydı, qızı bu gün bu özbaşınalığı etməzdi. Beləliklə, Sərvət bəy ailəsini də götürüb Şişlidə gözəl bir bina evinə köçür. Əslində köhnə malikanədən, bina evinə köç də simvolik xarakter daşıyır. Əsərdə təsvir edilən bu köhnə ev, adi, hər hansı bir maddi dəyəri olan bir məkan deyil, qədim Şərqlin unudulmağa məhkum edilmiş ruhu, mənəvi dəyərləridir. Köhnə və yeni nəsil arasındakı dəyərlərin qarşıdurması bu evin timsalında verilmişdir.

Kürəkən yeni tipli çoxmərtəbəli mənzilə köçsə də, Naim əfəndi köhnə, amma xatirələrlə dolu evindən çıxmaq istəmir. Q.Başelard yazır ki, “ev insanın dünyadakı bir küncüdür. Ev ilk dünya deməkdir” (1, s. 32). J.Urry də “Məkanları tükətmək” adlı kitabında qeyd edir:

“İnsanın yaşadığı şəhər, xatirələrinin və keçmişinin anbarıdır. Bundan başqa, onun milli-mənəvi simvolların anbarı kimi vacib funksiyası da vardır” (6, s.41).

Bu səbəbdən də, Naim əfəndi, evindən heç cürə qopa bilmir, hətta bacısının təkidi ilə evi kirayəyə vermək istəsə də, hər dəfə bir bəhanə ilə bundan boyun qaçırır. Yazıçı göstərir ki, əslində suvaqları qopmuş

bu köhnə evin elə bir müştərisi də yox idi. Müəllif köhnə, hüznü, amma xatirələrlə dolu evlə mənəvi dəyərləri-qonşuluq, yaxınlıq, qohumluq əlaqələrini bir-birindən qoparan “bina evlərini” Şərq-Qərb dəyərlərinin müqayisəsi fonunda təqdim edir. Köhnə taxta malikanə taxtaları çürümüş, sarsılmış, ayaq üstə güclə dayanan milli-mənəvi, əxlaqi dəyərləri xarakterizə edir. Yazıçı maraqlı manevr edərək tək qalmış Naim əfəndinin hıçqırıqları ilə Sənihanın qəhqəhələrini eyniləşdirib belə bir sual ortaya qoyur:

“Naim əfəndinin hıçqırıqları ilə Sənihanın qəhqəhələrindəki mənə eyni deyilmi? Hər iki səs bitən bir şeyi ifadə etmirmi” (5, s.144)? Həqiqətən də, əsərdə son nəsil və müasir yeni nəsil son nəqarətlərini oxumuş təsiri bağışlayır.

Təhlillər göstərir ki, Yaqub Qədri Qaraosmanoğlunun bu romanı Rəşad Nuri Güntəkinin “yarpaq tökümləri” romanı ilə nəsillərarası konflikt problemi baxımından paralellik təşkil edir. Rəşad Nuri Güntəkinin “Yarpaq tökümləri” (1930) romanının da leytmotivini bu problem təşkil edir. Hər iki roman arasında səsləşmələr vardır. Əli Rza bəy də, eyni ilə Naim əfəndi kimi milli-mənəvi dəyərlərə önəm verən, mühafizəkar xarakterli bir insandır. Nəsillərarası konflikt burada da böyük bir malikanədə, bir ailənin təmsalında yarpaq tökümləri kimi təqdim edilir. Ömrü boyu namusu ilə yaşayan, haqsızlıqlara etiraz edən Əli Rza bəy işindən istefa etdikdən sonra Naim əfəndi kimi yavaş-yavaş öz evində sığıntı vəziyyətinə düşür. Həmişə düzgünlüyü, haqq-ədaləti aşladığı ailəsi “namusuna bu qədər düşkün olmağını” (3, s.63) Əli Rza bəyin başına vurur:

“Əli Rza bəy filosof kimi adam idi. İnsanın başına hər şeyin gələ biləcəyini ehtimal edirdi. Fəqət dürüst və namuslu olmağının bir gün uşaqları tərəfindən ayıb, əfv edilməz bir qəbahət kimi başına vurulacağını heç ağlına da gətirməzdi” (3, s. 63).

“Kirayə ev”də Səniha, Cəmil, Faiq, “Yarpaq tökümləri”ndə isə Fərhundə, Nəcla, Leylanın simasında hər cür əxlaqsızlığı, sərbəstliyi “müasirlik” kimi sırayan yeni gənclik tənqid olunur. Hər iki əsərdə maddiyyatdan doğan mənəvi səfalətdən söhbət açılır. Əli Rza bəy də, Naim əfəndi kimi nə qədər ailəsini qorumağa çalışsa da, buna müvəffəq olmamış və bu rəzalətə göz yummağa məcbur olmuşlar. Oğlu Şövkətin Fərhundə ilə evliliyi, hər gün səhərə qədər davam edən ziyafətlər, Nəcla ilə Leylanın didişmələri – bütün bunlar bir ailənin təmsalında əslində əxlaqi dəyərlərin çürüdüğü zavallı İstanbullu ifadə edir. Naim əfəndi nəvəsinin əxlaqsızlığına, çıxardığı rəzalətlərə dözə bilməyərək, ondan imtina etsə də, Haqqı Cəlisə bütün söhbətlərində ancaq nəvəsindən danışır, onu soruşur. Əli Rza bəy də qızı Leylanın bir vəkillə qeyri-qanuni yaşamasına qarşı çıxaraq onu övladlıqdan rədd etməsinə baxmayaraq, Xeyriyyə və Ayşənin təkidi ilə əsərin sonunda onun evinə sığınmağa məcbur olur. Əvvəllər atası kimi dürüst yaşamağa çalışan Şövkət isə evdəkiləri razı salmaq üçün oğurluğa əl atıb həbsxanaya düşür. Şövkətin “insan olmağa çalışmaq sənə də, mənə də zərərdən başqa bir şey gətirmədi. Bir az da heyvan kimi olmağı təcrübə edək” (3, s.111), - sözləri mənəvi səfalətin acı nəticələrini, əxlaqi dəyərlərin maddiyyat qarşısındakı məğlubiyyətini ifadə edir.

Hər iki roman arasında bənzər motivlərdən biri də bu problemin ev arxetipi fonunda təqdim edilməsidir. Hər iki yazıçı məharətlə bu arxetipdən istifadə edərək köhnə-yeni arasında kəskin ziddiyyəti ifadə etmişdir. Təsadüfi deyil ki, zaman, dövr dəyişdikcə, köhnə malikanələr yerini yeni modern tipli mənzillərə vermiş, bu ziddiyyətdən doğan problemlər köhnə-yeni qovğası kimi simvollaşdırılaraq romanların da əsas mövzusunə çevrilmişdir. M.Baxtin “Karnavalda romana” əsərində roman janrında şatoların (malikanələrin) əhəmiyyətini vurğulayaraq yazır ki, “şato, feodal dövrün lordlarının yaşadığı yerdə (bir sözlə keçmişin tarixi fəvvarələrinin məkanıdır); əsrlərin və nəsilin izi, quruluşunun müxtəlif parçaları olaraq, mebel dəstlərində, silahlarda, atalarının portreti olan qalereyalarda, ailə arxivlərində, xanədanlıq imtiyazı və haqların atadan oğula ötürülməsini özündə əks etdirən müəyyən insan münasibətlərində gözlə görülə biləcək şəkildə hazırlanmışdır. Bundan başqa, əfsanələr, ənənələr şatonun hər bucağını keçmiş hadisələri xatırladan əşyalarla canlandırmışdır” (2, s.319). M.Baxtinin bu mülahizələrini, Türk romanında önəmli yer tutan böyük konaklara, yəni mülklərə də aid edə bilərik. Şatolar, türk ədəbiyyatındakı Osmanlı dövründən qalan taxta malikanələrlə eyniyyət təşkil edir. Tədqiqata cəlb etdiyimiz, “Kirayə ev”, eləcə də “Yarpaq tökümləri” romanlarındakı konfliktin əsas məzisi də bu malikanələrin təmsalında təqdim edilmişdir. Yaqub Qədrinin “Kirayə ev” romanının adı da, sözün əsl mənasında bu mənəvi özündə əks etdirir.

Nəticə. Romanda ev arxetipi müstəvisində süquta uğrayan Osmanlı imperiyası, yeniləşmə, müasirləşmə hərəkatının yanlış dəyərləndirilməsi, bir sözlə, nəsillərarası konfliktlərin acı nəticələri, atalar və oğullar problemi, öz mənafehləri uğrunda parçalanan, dağılan bir ailənin faciəsi kimi təqdim edilir. Həm “Kirayə ev”, həm də “Yarpaq tökümləri” romanlarında konflikt ailə-məişət müstəvisində qurulsun da, yazıçı bir ailə dramı kontekstində dövrün ictimai-siyasi hadisələrini əks etdirir. Təhlillər göstərir ki, bu problem təkcə Yaqub Qədri Qaraosmanoğlunun “Kirayə ev” romanında deyil, eyni zamanda yazıcının digər romanlarında və Rəşad Nuri Güntəkinin “Yarpaq tökümləri”, Məmməd Şövkət Əsəndalın “Miras”, “Vassaf”, “Ayaşlı və kirəçilər”, Səmiha Ayverdinin “Məsihpəşə imamı” kimi əsərlərində də leytmotiv olaraq özünü göstərir. Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəlləri dövrün konfliktə dolu hadisələri bu və ya digər dərəcədə türk romanlarına öz

təsirini göstərmiş kohnə və yeni nəsil arasında gərgin ziddiyyət, atalar və oğullar, nəsillərarası konflikt kimi problemlər əsərlərin əsas mövzusunə çevrilmişdir. Bu romanlarda ayrı-ayrı ailələrin təmsalında dövrün ictimai-siyasi hadisələri, bu olayların mikro cəmiyyət olan ailələrə təsiri əks olunaraq, əslində daha böyük mətləblər və makro cəmiyyətdəki xaos, dəyərlərarası ziddiyyətlər ifadə olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Bachelard, G. Mekanın Poetikası / G. Bachelard; çev. A. Derman. – İstanbul: Kesit Yayınları, – 1996. – 260 s.
2. Bakhtin, M. Karnavalın Romanı / M. Bakhtin; çev. C. Soydemir, derleyen ve önsöz S. İrzi. – İstanbul: Ayrıntı Yayınları, – 2001. – 398 s.
3. Güntekin, R.N. Yaprak Dökümü / R.N. Güntekin. – İstanbul: İnkılâp Kitabevi, – 1992. – 135 s.
4. İmanov, (Qaradaşlı) M. Müasir Azərbaycan nəsrində psixologizm (60-70-ci illər) / M. İmanov (Qardaşlı). – Bakı: Elm, – 1991. – 116 s.
5. Karaosmanoğlu, Y.K. Kiralık Konak / Y.K. Karaosmanoğlu. – İstanbul: Remzi Kitabevi, – 1974. – 189 s.
6. Urry, J. Mekanları Tüketmek / J. Urry, çev. R.G. Ögdül. – İstanbul: Ayrıntı Yayınları, – 1999. – 384s.

РЕЗЮМЕ

ЯГУБ ГАДРИ В «ДОМЕ В АРЕНДУ» ГАРАОСМАНОГЛУ ПРОБЛЕМА ОТЦОВ И СЫНОВ

Бабаева Е.А.

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА, Азербайджан

Ягуб Гадри Гараосманоглу был одним из писателей, сыгравших важную роль в развитии турецкого романа в начале двадцатого века. У него есть такие романы, как «Нур Баба», «Ночь провидения», «Депортация», «Ябан» (Странный). Ягуб Гадри также оказал беспрецедентные услуги в общественно-политической, литературной и культурной жизни Турции, основал журнал «Кадр», оказал большое влияние на литературный процесс и основал после него литературную школу. Его романы различаются не только идеями и содержанием, но также языком и стилем. Он уникальным образом отразил в своих произведениях противоречивые события того времени. Авторский роман «Арендванный особняк» привлекает внимание с точки зрения проблемы отцов и сыновей.

Ключевые слова: Турецкая литература, Ягуб Гадри Гараосманоглу, роман, образ, архетип дома, хронотоп, конфликт и характер

SUMMARY

YAGUB GADRI IN GARAOSMANOGLU'S "HOUSE FOR RENT" THE PROBLEM OF FATHERS AND SONS

Babayeva E.A.

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS, Azerbaijan

Yagub Gadri Garaosmanoglu was one of the writers who played an important role in the development of the Turkish novel in the early twentieth century. He has novels such as "Nur Baba", "Night of Provision", "A Deportation", "A Stranger". Yagub Gadri also rendered unparalleled services in the socio-political, literary and cultural life of Turkey, established the "Kadro" magazine, had a great influence on the literary process, and established a literary school after him. His novels differ not only in terms of ideas and content, but also in terms of language and style. He reflected the conflicting events of the time in a unique way in his works. The author's novel "The Rented Mansion" attracts attention in terms of nativeness, the problem of fathers and sons.

Key words: Turkish literature, Yagub Gadri Garaosmanoglu, novel, image, house archetype, chronotope, conflict and character.

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANI VƏ AZƏRBAYCANIN ERKƏN ORTA ƏSR TARİXİ MƏSƏLƏLƏRİ

Bağırzadə C.V.

Gəncə Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında cərəyan edən hadisələrin erkən orta əsrlər dövründə baş verməsi şübhə doğurmur. Bütövlükdə “Kitabi Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycan etnoqrafiyasının, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin, tarixinin öyrənilməsində əhəmiyyətli mənbədir. Xüsusilə də Azərbaycanın erkən orta əsr tarixi məsələlərinin araşdırılmasında dastanın mənbə kimi rolu danılmazdır. Erkən orta əsrlər dövründə Azərbaycanda, Kitabi Dədə Qorqud dastanında adları keçən şəhər, qala və bölgələrdə yaşamış əhalinin etnik mənsubiyyəti, onların yaşayış tərz, digər etnoqrafik xüsusiyyətləri, erkən orta əsr Azərbaycanın tarixi coğrafiyasının öyrənilməsi məsələsində, yer adlarının öyrənilməsində dastanın mənbə kimi əhəmiyyəti xüsusilə qeyd edilməlidir.

Açar sözlər: *Dədə Qorqud dastanı, erkən orta əsrlər, Albaniya, Arsaklar, Qarabağ.*

“Kitabi Dədə Qorqud” dastanı bütövlükdə Türk dünyasının ortaq dastanı, ortaq mədəni abidəsi hesab olunsa da, kitabda bəhs olunan hadisələr yalnız Azərbaycanla, konkret Şimali Azərbaycanla bağlıdır. Başqa sözlə, “Kitabi Dədə Qorqud”un coğrafiyası Şimali Azərbaycandan, onun tarixi-etnik torpaqlarından kənara çıxmır. Dastanda adları çəkilən yerlər, dağlar, şəhərlər, yaylaqlar, qalalar, çaylar Şimali Azərbaycandır. Başqa sözlə, dastan Albaniya dövlətinin ərazisində, onun tarixi torpaqlarında, paytaxt Bərdə şəhərində, Naxçıvan ərazisində, Əlincə qalasında, Gəncə şəhərində, Dərbənd şəhəri və onun ətrafında, Alagöz yaylaqlarında, Göyçə gölü hövzəsində, Göyçə mahalında, eləcə də Albaniyanın (Şimali Azərbaycanın) Gürcüstan ilə sərhədlərində cərəyan edir. Həmçinin erkən orta əsrlər dövründə Albaniyanın paytaxtı Bərdə şəhərindən başlayaraq Tiflis şəhərinə, oradan da Qara dəniz hövzəsinə, Trabzona kimi uzanan və şaxələnən ticarət-karvan yolları üzərində də hadisələrin cərəyan etməsi şübhəsizdir.

Kitabi Dədə Qorqud dastanında hadisələrin baş verdiyi Böriagız, Şiröktüvəz, Ala dağ, Qara Dərə, Dərəşam, Ağcaqala, Sürməli, Qaracıq Azərbaycan (erkən orta əsrlər dövründə Albaniya-Aran – C.B.) ərazisindədir [3, s.178-188]. Albaniya dövlətinin mühüm mərkəzi vilayəti olan Uti, xüsusilə Mərkəzi Uti ərazisi, dövlətin paytaxtı Bərdə şəhəri və digər antik və erkən orta əsr Alban şəhərləri Qarabağ ərazisindədir. Bu bölgə orta əsr yazılı mənbələrində Arran Qarabağı adı ilə xatırlanmışdır. Tədqiqatçı Süleyman Əlyarlı haqlı olaraq yazırdı ki, “Arran Qarabağı” əslində bütün Oğuzun (“Qalın Oğuzun”) siyasi-inizbatı mərkəzi idi, çünki akına çıxmaq üçün də, yüksək hərbi qulluq işinə göndərilmək üçün də fərman buradan verilirdi [3, s.185]. Yəni bura siyasi-inizbatı mərkəz idi, ölkənin siyasi-inizbatı mərkəzi, dini mərkəzi, iqtisadi-ticarət mərkəzi olan böyük və əzəmətli Bərdə şəhəri burada, Albaniyanın Uti və Arsak vilayətində, başqa sözlə Qarabağ ərazisində yerləşirdi.

Kitabi Dədə Qorqud dastanında bəhs olunan Daş Oğuz və İç Oğuz bilavasitə Azərbaycan torpaqlarıdır. Daş Oğuz Cənubi Azərbaycan, İç Oğuz isə Şimali Azərbaycan ərazisindədir. Dördüncü boyda bütün Oğuz elinin bəylərbəyisi, həm də İç Oğuzun siyasi başbiləni Qazan xan “albanlar başı” adlandırılmış, başqa sözlə, albanlar oğuz etno-tarixi toplusunun tərkib hissəsi kimi təsvir olunmuşdur. İç Oğuz Cənubi-şərqi Qafqazda (erkən orta əsrlərdə Albaniya ərazisi – C.B.), Daş Oğuz isə ancaq Arazdan o taydakı torpaqlarda yerləşirdi. Kitabda İç Oğuz ilə Daş Oğuzun arasında birbaşa gəliş-gediş var və onları bir-birindən ayıran heç bir üçüncü “vasitəçi” torpaq yoxdur [3, s.189-190]. Erkən orta əsrlər dövründə və sonrakı dövrdə də İç Oğuzdan (Albaniyadan, Arrandan) Daş Oğuz (Azərbaycana) gedən ən mühüm ticarət-karvan yolu Bərdə-Ərdəbil yolu olmuşdur. Bu yol haqqında ərəb coğrafiyaşünas-səyyahlarının əsərlərində ətraflı məlumatlar vardır [1, s.184-185; 9, s.46-47, s.91, s.114, s.136, s.149-150].

Dastan erkən orta çağlarda Şimali Azərbaycanda, onun tarixi dövləti olan Albaniyada yaranmışdır. Bununla belə, dastanın daha qədim tarixi kökləri vardır. Dastan Azərbaycan türklərinin qədim mifik təfəkkürünün alt qatlarından qaynaqlanır və beləliklə dastanın tarixi kökləri daha qədim dövrlərə gedib çıxır. “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında dövlət sistemi, dövlət idarəçiliyi ilə bağlı məsələlər əslində Albaniya dövlətinin idarəetmə sistemi ilə bağlı xüsusiyyətlərdir. Başqa sözlə, dastandakı dövlət idarəetmə xüsusiyyətləri Albaniyanın dövlət idarəetmə sistemini xatırladır və eynidir. Kitabi Dədə Qorqud dastanda Qazan xan bir Alban xanıdır və dastanda Qazan xan Albanların başçısı adlandırılır [3, s.190; 6, s.80, s.227]. Qazan xanın gəzdiyi yerlər Azərbaycan torpaqları, Albaniya dövlətinin əraziləridir. Sanki Bayındır xanın kürəkəni Albanların başçısı Salur Qazan xanla Xəzər xaqanının kürəkəni Alban hökmdarı Cavanşir arasında bədii-tarixi oxşarlıq var. Salur Qazanın evini yağmalayan düşmən onun ailəsini, anasını əsir aparır [6, s.38]. Cavanşirin qış iqamətgahı, paytaxt Bərdə şəhərini talan edən Sasani feodalları da Cavanşirin ailəsini, anasını əsir aparmışdı [M.Kalankatuklu, II kitab, 19-cu fəsil]. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, Salur Qazanın

evinin yağmalandığı boyunda Qara Dərə ağzı deyilən yerin adı çəkilir [6, s.48]. Bu yer Zəngəzur ərazisidir və Qarabağ tərəfdən bu əraziyə giriş Qara Dərə ağzı tərəfləridir. Əslində Zəngəzur sözü orta əsr fars dilində olub elə Qara Dərə deməkdir.

Kitabi Dədə Qorqud dastanının görkəmli tədqiqatçılarından olan Şamil Cəmişidov haqlı olaraq yazır ki, Kitabi Dədə Qorqud dastanı Azərbaycanın erkən orta əsrlərdə Aran-Albaniya ərazisində bir real tarixi Oğuz-türk dövlətinin mövcudluğunu təsdiq edir [2, s.116]. Əslində Kitabi Dədə Qorqud dastanının erkən orta əsrlər dövründə Albaniya dövləti ərazisində meydana gəlməsi şübhə doğurmur. Bir daha qeyd etmək lazımdır ki, dastanda oğuzların dövlət idarəetmə sistemi haqqında verilən məlumatlar əslində Albaniya dövlətinin idarəetmə sistemi ilə üst-üstə düşür. Belə ki, dastanda xanlar öz növbələrində xanlaxanına tabedirlər. Məsələn, Qazan xan xanlarxanı Bayındır xana tabedir. Bu sistem Albaniya dövlətində də mövcud olmuşdur. Ayır-ayrı vilayətlərin hakimləri olan iri feodallar, yəni işxanlar hökmdara, yəni Albaniya hökmdarına tabe idilər.

Alban tarixçisi Moisey Kalankatuklu “Alban tarixi” əsərində söz qoşub, mahnılar oxuyan ustadlardan bəhs etmişdir. Moisey Kalankatuklu Alban hökmdarı Cavanşirin yay mövsümündə yaylaqlara getməsi haqqında bəhs edərkən yazır: “Bu vaxt böyük knyaz Cavanşir dağ mahalına gedib ilin bayram günlərini şadlıqlarda və mahir xalq mahnıları ustalarının arasında keçirmək istəyirdi... Yayın qızmar günlərində bizim məşhur sərkərdəmiz öz əyanları və şəxsi qoruqçuları ilə yüksək dağlar ətəyinə qalxıb orada gül-çiçəklə dolu çəmənliklərdə gəzib, onların sükutundan zövq alıb günlərini kefdə və firavanlıqda keçirirdi...” [M.Kalankatuklu, II kitab, 36-cı fəsil]. Bu kiçik məlumat Kitabi Dədə Qorqud dastanında oğuzların yaşayış tərzini xatırladır. Başqa sözlə, “mahir xalq mahnıları ustaları” ifadəsi fikrimizcə, xalq ozanlarını, Dədə Qorqud dastanındakı qopuz çalıb, söz söyləyən ozanları-aşıqları xatırladır və bu şübhəsizdir.

Albaniya ərazisində həm Oğuz boyları, həm də Qıpçaq boyları yaşamışdır. Buna görə ki, müasir Azərbaycan türkcəsinin lexisikası həm oğuz, həm də qıpçaq mənşəlidir. Başqa sözlə, Azərbaycan qədim Oğuz-Türk yurdu, Oğuz-Qıpçaq yurdu. Oğuz boyları, o cümlədən də mənşəcə oğuz olan ağıqoyunlular VI əsrin sonu, VII əsrin əvvəllərində Qarabağda, Göycə gölü ətrafındakı rayonlarda, Alagöz yaylaqlarında yaşayırdılar [8, s.6]. Qarabağda arsaklar, aghunlar, qıpçaqlar, peçeneklər, qarqarlar, dondarlar, tərətərlər, qarabağlar, qapan, göyərçi və s. kimi boylar yaşamışdır ki, onların da böyük əksəriyyəti qıpçaq boyları olmuşdur. Dədə Qorqud dastanındakı oğuzlar albanlar kimi müsəlman deyillər, şərab içirlər, lakin dinsiz də deyillər, yəni tək Allahlığa etiqad edirlər. Başqa sözlə, Dədə Qorqud dastanının oğuzlarının həyat tərz, etnoqrafik xüsusiyyətləri Albaniya əhalisinin yaşayış tərz, yəni Azərbaycan türklərinin erkən orta əsrlər dövrünün yaşayış tərz, yəni eynilik təşkil edir.

Dastanda arsaklar haqqında da bəhs edilmişdir ki, bu məsələ Albaniya dövlətinin mühüm tarixi məsələlərindən biri olmaqla, başqa sözlə Azərbaycan tarixinin erkən orta əsr dövrünün mühüm məsələlərindən biridir. Arsak sözünün etimologiyasına gəlincə bir çox tədqiqatçılar onun Çində (indi Çin həüdudlarına daxil olan tarixi türk torpaqlarında – C.B.) Tanrı dağı ətəyində yaşamış türk Aghun tayfalarından bir qolunun adı olduğunu iddia edirlər. İlk orta əsrlərdə Arsakın bir hissəsində türkdilli Aghun tayfaları məskun idi [4, s.7]. Ümumiyyətlə, ilk orta əsrlər dövründə təkcə Qarabağ ərazisində deyil, Albaniyanın ayrı-ayrı vilayətlərinin əhalisi içərisində aghunların, eləcə də digər hun boylarının yaşaması məlumdur. Belə hesab etmək olar ki, Azərbaycanın qədim yerli əhalisindən olan uti tayfaları, o cümlədən də utiqurlar və kutiqurlar (eyni zamanda müqayisə et: utilər və kutilər) da hun tayfalarından olmuşdur. Digər, diqqəti cəlb edən faktlardan biri də arsaklar haqqında türkdilli dastanlarda məlumatların olmasıdır. Dədə Qorqud dastanında arsakların əyalətindən bəhs edilmişdir. Arsakların əyaləti Dədə Qorqud “Oğuznamə”sinə görə, Daş Oğuzlardan Altı Oğuz boyunun böyük xaqanı Alp Ər Tunqanın oğlu Alp Arvazın yurdu. 1225-ci ildə xarəzmli Cəlaləddin Məngburnu Qarabağa gələrkən buranın Alp Ər Tunqa xaqanın son sığınacaq yeri olduğu üçün müqəddəs saydığını və bu məqsədlə burada mərasimlər keçirdiyi məlumdur [7, s.130].

Alp Ər Tunqa (və ya Tonqa – C.B.) obrazı dolayı yolla “Dədə Qorqud” boylarında iştirak edir. Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət-ət-türk” əsərində dönə-dönə adını çəkidiyi qədim saqlar (və ya saklar – C.B.) qəhrəmanı Alp Ər Tunqanın “Dədə Qorqud” qəhrəmanı Aruz qoca ilə bədii-tarixi əlaqəsi vardır. Saqların qəhrəmanı Alp Ər Tunqa “Dədə Qorqud”un Daş Oğuz başçısı Aruz qocanın atası hesab olunur [2, s.114-115]. Bir daha qeyd etmək ki, Dədə Qorqud dastanı yalnız Azərbaycanla və bu dastandakı hadisələrin cərəyanı isə Azərbaycanın tarixi coğrafiyası ilə bağlıdır. Dədə Qorqud dastanı bütün boyları ilə, folkloru ilə, bədii-tarixi xüsusiyyətləri ilə, etnoqrafik məlumatları ilə, dil üslubiyatı ilə məhz Azərbaycan türklərinə məxsusdur. Dədə Qorqud dastanının dilinin hesab etmək olar ki, dərindən tədqiqi zərurəti vardır, dastanın dili Albaniyanın dilidir, oğuz-qıpçaq dilidir.

Beləliklə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycanın erkən orta əsrlər dövrü ilə, Azərbaycanın erkən orta əsr tarixi məsələləri bilavasitə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2007, 424 s.
2. Cəmsidov Ş.A. “Dədə Qorqud kitabı”nda coğrafi mühit. // Dədə Qorqud dünyası (Məqalələr), Bakı, Öndər nəşriyyatı, 2004, s.109-124.
3. Əlyarlı S. Tariximiz açıqlanmamış mövzuları ilə. Bakı, Mütərcim, 2012, 560 s.
4. Göyüşov R.B. Qarabağın keçmişinə səyahət. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993. 83 s.
5. Kalankatuklu M. Albaniya tarixi. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. (Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər akademik Ziya Bünyadovundur.), Bakı, Elm, 1993, 270 s.
6. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, Öndər nəşriyyatı, 2004, 376 s.
7. Xaqani Ədəboğlu (Rzaquliyev) Unudulmuş Turanın çöl çiçəkləri. Bakı, Nurlan nəşriyyatı, 2006, 558 s.
8. Mahmudov Y.M. Öyərilməmiş səhifələr. Bakı, “Gənclik” nəşriyyatı, 1972, 98 s.
9. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, Elm nəşriyyatı, 1974, 224 s.

РЕЗЮМЕ

ЭПОС «КИТАБИ-ДЕДЕ КОРГУД» И ИСТОРИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ АЗЕРБАЙДЖАНА ПЕРИОДА РАННЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

Багирзаде Д.В.

Гянджинский государственный университет, Азербайджан

Несомненно, события развивающиеся в эпосе “Китаби Деде Коргуд” происходили в раннем средневековье. В целом эпос “Китаби Деде Коргуд” является важным источником в изучении азербайджанской этнографии, литературы, культуры и истории. В частности, неоспорима роль эпоса как источника в изучении раннесредневековой истории Азербайджана. Особенно следует отметить значение эпоса как источника в изучении этнической принадлежности населения, проживавшего в городах, крепостях и регионах Азербайджана, упомянутых в эпосе “Китаби Деде Коргуд”, в раннем средневековье, их образ жизни и другие этнографические особенности, а также в изучении исторической географии и топонимики раннесредневекового Азербайджана.

Ключевые слова: Эпос Деде Коргуд, раннее средневековье, Албания, Арцахцы, Карабах.

SUMMARY

EPIC "KITABI-DEDE KORGUD" AND HISTORICAL ISSUES OF AZERBAIJAN IN THE EARLY MIDDLE AGES

Baghirzade J.V.

Ganja State University, Azerbaijan

Undoubtedly, events developing in the epic “Kitabi Dede Korgud” took place in the early Middle Ages. In general, the epic of “Kitabi Dede Korgud” is an important source in the study of Azerbaijani ethnography, literature, culture and history. In particular, the role of the epic as a source in the study of the early medieval history of Azerbaijan is undeniable. Of particular note is the importance of the epic as a source in the study of the ethnicity of the population living in the cities, fortresses and regions of Azerbaijan, mentioned in the epic “Kitabi Dede Korgud”, in the early Middle Ages, their lifestyle and other ethnographic features, as well as in the study of historical geography and toponym of early medieval Azerbaijan.

Key words: Epic Dede Korgud, early Middle Ages, Albaniya, Artsakhtsa, Karabakh.

BƏXTİYAR VAHABZADƏ YARADICILIĞINDA MİLLİLİK VƏ ANA DİLİ MƏSƏLƏSİ

Bayramova G.A.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Məqalədə Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin “Latın dili” şeirində mətnaltı yazıçı manerasını təqdim etmə üsulu göstərilir. Bundan başqa, şair unudulmaqda olan latın dilinin deyil, sovetlər birliyi dövründə milli respublikalarda, o cümlədən Azərbaycanda rus dilinin hesabına ana dilinin zəiflədiyini, inkişaf etmədiyini vurğulayır. O demək istəyir ki, dil hər bir xalqın milli göstəricisi atributudur. Dil müəyyən çərçivələrdən azad olmasa, o zaman millət və xalq ölü kimidir. Bir dildə “Vətən” demək qadağası varsa, burada məqsəd ölkəni, xalqı məhv etməkdir. Bu cür siyasətin də əsl üzü bu şeirin mətnaltı məna hissəsində

xüsusi ustalıqla qələmə alınmışdır. Sovet rejiminin əsas amalı millətləri, xalqları və onlara mənsub dili azadlıq adından məhrum edərək, öz sahib olduqları ad altında birləşdirməkdir

Açar sözlər: dil, poeziya, maneə, millilik, poetika

Sovet dövrünün xarakterini, eybəcərliklərini, kəskin şəkildə hökm yürütdüyü siyasətini hərtərəfli şəkildə öz milli ruhu ilə canlandıran Bəxtiyar Vahabzadənin toxunduğu ciddi ictimai məsələlər yalnız ayrı-ayrı ölkələrin və xalqların istiqlal məfkurəsi ilə məhdudlaşdığını iqrar etmək doğru olmazdı. Əslində şairin istiqlal məramını bir çox anlayışsız, atributlarsız təsəvvür etmək çətindir. Bunların içərisində dil ən mühüm yerlərdən birini tutur. Şairin fikrincə, dilin azadlığı millətin azadlıq göstəricilərindən biridir. Dilin yad təsirlərə uğraması, digər hegemon dillərin əsarəti altına düşməsi torpaq və ərazi itkisi, bir faciə və milli fəlakət faktı kimi mənalandırılması adi məsələ deyil, ciddi və tələyüklü qayğıdan xəbər verir. Millilik göstəricisi olmaq etibarilə, Bəxtiyar Vahabzadənin dil faktoruna bütün yaradıcılığı boyu önəm verməsi nəzərə cəpəcəq dərəcədə müşahidə edilməkdədir. Şairin Azərbaycanın müstəqillik ərəfəsində ana dili ilə bağlı düşüncə və mülahizələrində narahatlıq, həyəcan doğuran məqamlar üst qatda münasibət predmeti kimi seçilir. Bütövlükdə şairin poeziyasında ana dilinə, milli dilə münasibətin maraq doğuran təfərrüatlarına rast gəlmək olur. «Latın dili» şeiri bu istiqamətdə gen-bol fikir yürütməyə əsas verir. Əlbəttə, bu xarakterik şeir nümunəsinin, hər şeydən əvvəl, bizi mətnaltı yazıçı manerası ilə bağlı tərəfləri daha artıq dərəcədə düşündürdüyündən, problemə bu yöndən yanaşmağa çalışacağıq.

«İstiqlal» şeirində olduğu kimi, bu şeirdə də qaldırılan məsələ ilk baxışda tamamilə fərqli bir ölkənin tarixi təleyi fonunda qələmə alınması ilə yadda qalır. Ancaq şairin bu şeir vasitəsilə ümumiyyətlə, sıxışdırılan, yad təsirlərə məruz qalan milli dillərin real vəziyyətini vətəndaş təəssübkeşliyi ilə problem səviyyəsinə qaldırılması cəhdi danılmazdır. Şeirin başlanğıcı bir qədər informativ səciyyə daşmasına baxmayaraq, şair paradoks və təzad kimi Latın dilinin aqibəti haqqında poetik mühakiməni oxucuya çatdırmağa çalışır:

Latın dili!
Hər sözündə dünya boyda yük daşıyır,
Latın dili! -
Millət ölüb, dil yaşayır.
«Ana» deyən, «torpaq» deyən,
«Vətən» deyən yox bu dildə.
Ancaq yenə yaşar bu dil [2, s.303].

İstifadəçisi və daşıyıcısı olmayan bu dilin savaşırlarda qalib çıxan döyüşçüyə bənzədilməsi də şeirin yüksək obrazlılığından, təzadlar və ziddiyyətlər üzərində qurulmasından soraq verməkdədir. Elmi anlayışların, səmavi cismlərin: planet və ulduzlar aləminin, tibb sahəsində, təbabətdə bu dildən yararlanmanın bir fakt kimi sadalanması özlüyündə təbii görünür. Sözsüz ki, şeirin bədii sturkturunda özünə-məxsus bir mövqeyə malik olan belə ekskurslar hələ əsil mətləbi nişan vermir, belə ki, şair son dərəcə ciddi bir məsələni qaldırmaq üçün bu təfərrüatlardan məqsədamüvafiq şəkildə istifadə etməyə çalışır.

Əlbəttə, şeirin ümumi məzmunu dillə bağlı müəyyən qadağa və yasaqların geniş xəritəsini, ümumi mənzərəsini yetərincə təsdiqləyir. Aydın məsələdir ki, şair «Latın dili» şeirini ərəb ölkələrindən birinə – Mərakeşə səfəri zamanı qələmə almış, həmin ölkədə ana dili əvəzinə, yabançı bir yad dilin dövlətin, millətin ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsindən narahatlıq keçirir. Ancaq bunu şair heç də yalnız Mərakeşdə ərəb dilinin əvəzinə fransız dilinin işləklik qazanması ilə məhdudlaşdırmır, belə və buna bənzər halların digər ölkələrdə təsadüf olunmasını da gizlin üsullarla – mətnaltı yazıçı manerasının verdiyi imkanlarla ifadə etməyə nail olur.

«Şairin etiraz üsulları» adlı məqalədə hadisələri ancaq Mərakeşlə əlaqələndirmək cəhdləri ilə bu mənada razılaşmaq olmur. Müəllif yazır: «Bu şeirdə («Latın dili» şeiri nəzərdə tutulur – G.B.) də şair yenə həmin üsuldan istifadə edərək, hadisəni bu dəfə Mərakeşə keçirir. Şair o zaman həqiqətən Mərakeşdə olmuş, bu ölkədə dövlət işlərinin fransız dilində aparıldığını, ərəb dilinin rəsmi dairələrdən qovulduğunu görür və «Latın dili» şeirini yazır» [1, s.213]. Doğrudur, Mərakeşdə təsadüf olunan bu hadisəni şair daha geniş miqyaslı ərazi və coğrafi sərhədlərlə böyük sənətkarlıqla əlaqələndirməyə nail olur. Belə bir həqiqəti şairin keçən əsrin 70-80-ci illərində ana dili ilə bağlı dövrü mətbuat səhifələrində dərc etdirdiyi silsilə məqalələri, çıxış və «müsahibələri də əyani şəkildə nümayiş etdirir.

Şübhəsiz ki, publisist düşüncələrində Bəxtiyar Vahabzadə qaldırdığı problemləri konkret olaraq «Latın dili» şeirində daha emosional-hissi planda qələmə almış, şeirdə qaldırılan həyəcanlandırıcı məqamlar eynilə Azərbaycan dilinə də, mütəffiq respublikalar kimi SSRİ-nin tərkibində olan türkdilli (türkəsilli) dillərin və xalqların təleyi ilə də yaxından səsləşir. Sözsüz ki, bu şeirdə müəmmalı şəkildə özünün poetik ifadəsini tapır, şair dilin azadlığını, müstəqilliyini bir ölkənin və xalqın müstəqilliyi və süverenliyi qədər böyük önəm

daşdığı da özünəməxsus şəkildə poetik mühakimənin mərkəzinə çəkir. Bəxtiyar Vahabzadə vətənin, xalqın azadlığının dilin azadlığından başladığını bəyan edən, olduqca maraq doğuran fəlsəfi bir ümumiləşdirmənin nəticəsi olan müddəanı önə çəkir:

Söylə natiq,
İndi nəyə inanaq biz –
Qulağamı,
Ya gözəmi?
Əmələmi, Ya sözəmi?
«Mən azadam, müstəqiləm» sözlərini
Öz dilində deməyə də
İxtiyarın yoxsa əgər,
De, kim sənə azad deyər?.. [2, s.303-304]

Bu səhnə artıq dünyanın ayrıca götürülən konkret bir coğrafi ərazisindəki situasiyanı əks etdirmir. Şair sətirlərin arxasından öz xalqının, mənsub olduğu dilin acınacaqlı məqamlarını çox dəqiqliklə, fərdi cizgilərlə sərgiləyir. Bu misralarda Sovet dönəmində küncə sıxışdırılan, rəsmi dairələrdə öz işləkliyini itirərək utanc və qınağa çevrilən bir dilin – Azərbaycan dilinin başına gətirilən müsibətlər, süni maneələr yada düşür.

Şair başqa bir anologiyayı – şeirin əsas məğzini müəyyənləşdirən nüanslara diqqəti yönəldir: vətən var, millət var, dil yoxdur!

Şeirin finalı bədii suallarla bitir. Və bu suallar məsələni bütün ciddiliyi ilə göz önündə canlandırır, canında, qanında, ruhunda vətən sevgisi olan hər kəsi düşünüb daşınmağa sövq edir:

İndi söylə,
Hansı dilə ölü deyək:
Vətən varkən,
Millət varkən,
Kiçik, yoxsul komalarda
dustaqlıq olan bir diləmi?
Yoxsa, uzun əsrlərdən
keçib gələn,
Xalqı ölən,
Özü qalan bir diləmi? [2, s.305]

Ümumiyyətlə, Bəxtiyar Vahabzadənin istər poetik mühakimələrlə (təzad-larla) zəngin poeziyasında, o cümlədən epik səpkili əsərlərində - poemaların-da, dramatik situasiyalarla səciyyəvilik qazanan dramaturgiyasında mətnaltı yazıçı manerasından istifadə üsulları müxtəlif yollarla yaranır, əsas ideya və mətləbin ifadəsinə geniş imkanlar yaradır. Bu cəhət şeirin həm də böyük sənətkarlıq məharəti kimi özünü nümayiş etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kərimov A. Şairin etiraz üsulları. Türk dünyasının Bəxtiyarı. Bəxtiyar Vahabzadənin həyatı, yaradıcılığı və ictimai fəaliyyəti haqqında məqalələr toplusu, I hissə / tər. ed. M. Dəmirli), Bakı: Təfəkkür, 2002. 364 s.

2. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] Bakı: Öndər, c. 1. 2004. 326 s

РЕЗЮМЕ

ВОПРОСЫ НАЦИОНАЛЬНОГО И РОДНОГО ЯЗЫКА В ТВОРЧЕСТВЕ БАХТИЯРА ВАХАБЗАДЕ

Байрамова Г.А.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В статье показан прием субтекстового письма в стихотворении «Латинский язык» народного поэта Бахтияра Вахабзаде. Этот язык является атрибутом национального индекса каждой нации. Если язык не свободен от определенных рамок, то нация и народ являются мертвыми. Если есть запрет произносить слово «Ватан» на в каком-либо языке, то здесь цель - уничтожить страну и народ. Настоящее лицо такой политики с особым мастерством показано в подтексте этого стихотворения. Главная цель советской власти - объединить нации, народы и их язык под своим именем, лишив их имени свободы.

Ключевые слова: язык, поэзия, препятствие, национальность, поэтика.

SUMMARY
THE ISSUE OF NATIONALITY AND MOTHER TONGUE IN BAKHTIYAR V
AHABZADE'S CREATIVITY

Bayramova G.A.
Sumgayit State University, Azerbaijan

The article shows the method of presenting the style of the text in the poem "Latin language" by the national poet Bakhtiyar Vahbzade. It means that language is an attribute of the national index of every nation. If language is not free from certain frames, then the nation and people are dead. If there is a ban on saying "Vatan" in one language, the goal here is to destroy the country and the people. The real face of such a policy is written with special skill in the subtext of this poem. The main goal of the Soviet regime is to unite nations, peoples and their language under their own name, depriving them of the name of freedom.

Key words: *language, poetry, obstacle, nationality, poetics*

ÖZNEL-İZLENİMCİ VE NESNEL-BİLİMSSEL YÖNELİM ÇERÇEVESİNDE
1960-1980 YILLARI ARASINDA EDEBİ ELEŞTİRİ

Mutlu B.
Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Türkiye

Özet. 1960-1980 yılları arasında Türk edebiyatında eleştiri, bireyci edebiyat-toplumcu edebiyat odaklı ve karşılıklı suçlamaları da barındıran ciddi edebiyat tartışmalarına rağmen geniş bir hareket alanına kavuşmuş; çok çeşitli deneyim ve uygulamalarla zenginleşmiştir. Bu dönemde hem Batı eleştiri tarihinin önemli adlarından yapılan çeviriler hem de yerli yazarların kuramsal kitap ve yazıları eleştirmenin yorum ufku ve çözümleme becerisini ciddi kuramsal çalışmalarla desteklemiştir. Dönemin eleştirmenleri Yeni Eleştiri, yapısalcılık, göstergebilim, alımlama estetiği, Marksist eleştiri gibi çok çeşitli yaklaşım, kuram, bilim ve bilgi dalları çerçevesinde öznel-izlenimci ve nesnel-bilimsel olmak üzere iki ana çizgiyi takip etmişlerdir. Çalışmada eleştiri tarihinin öncü isimlerinden biri olan Nurullah Ataç'ın çizgisini devam ettiren öznel-izlenimci anlayışa sahip eleştirmenlerle bir eseri eleştirirken nesnel ölçütleri önceleyen ve nesnel-bilimsel anlayışı tercih eden eleştirmenlerin genel tutumlarıyla bu tutumlarının kaynakları üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *eleştiri, öznel eleştiri, nesnel eleştiri, Türk edebiyatı*

1960-1980 yılları arasında Türk edebiyatında edebî eleştiri gerek kuram gerek uygulama açısından çok zengin bir görünüm sergiler. Bu süreçte yazılan akademik eleştirilerde geçmiş dönemlerden aktarılan tarihsel perspektif göz ardı edilmemekle birlikte, bir edebî eseri oluşturan estetik yapı ve değerleri bilimsel verilerle incelemek ve çözümlemek temel amaç olarak benimsenir. Kuşkusuz bu sürecin Türkoloji disiplininin gelen en önemli adları Ahmet Hamdi Tanpınar, Kenan Akyüz ve Tanpınar'ın öğrencisi Mehmet Kaplan'dır. 1962'de hocası Yahya Kemal Beyatlı üzerine bir incelemesi, 1969'da da makalelerinin bir araya toplandığı *Edebiyat Üzerine Makaleler*'i yayımlanan Tanpınar, sanatçılıkla eleştirmenliğini kültürel kaynak ve devamlılık bağlamında sentezlemiştir. Mehmet Erdoğan'a göre, onun eleştiriye süreklilik niteliği katması, kendinden öncesi ile sonrası arasında köprü kurmaya çalışması eser ve düşüncesini önemli kılan ve geleceğe taşıyan yönüdür (2009: 34). Kenan Akyüz tarihsel arka planın ve toplumsal gelişimin edebiyat, dönem ve sanatçı üzerindeki etkilerini göz önüne alarak yazdığı *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri* (1979)'nde edebiyat tarihçiliği çizgisini sürdürür. Tanpınar'ın öğrencisi Mehmet Kaplan 1963'te yayımladığı *Tanpınar'ın Şiir Dünyası* adlı kitabında ünlü psikanalist K.G. Jung'un insan ruhunu irdelerken kullandığı "yansıtma, çağırışım, arketip" gibi kavramları Tanpınar'ın kimi şiirlerine uygular. Bu eleştiri anlayışı akademik dünya için oldukça yenilikçi bir yaklaşımdır. Yazar aynı tutumu akademik alanda ilk sayılabilecek "Tahlil" kitapları dizisinden 1965 yılında yayımladığı *Şiir Tahlilleri II* adlı kitabında da sürdürür. Kaplan'ın bu eserinde toplumcu gerçekçi şairlerin eserlerini incelerken güncel siyasetin etkisiyle kimi şairlerin ideolojik yaklaşımlarını olumsuz yönde bir eleştiri ölçütü olarak kullanması da bu süreçte çokça eleştirilmiştir. Türkoloji dışında çalışan diğer akademisyenlerden Berna Moran, 1972'de yayımladığı *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri* ile edebiyat dünyasının haklı ilgisini çekmiştir. Yazarın bu süreçte edebiyat dergilerinde yayımladığı eleştiri yazıları da kuramdan uygulamaya geçişi örneklemesiyle dikkat çekicidir. Moran, kendi yaklaşımını "toplumculukla biçimci eleştiriye bağdaştırmak" olarak nitelendirmektedir (2004: 164). Dönemin bir başka akademisyeni, ünlü kuramcı Eric Auerbach döneminde İstanbul Üniversitesi'nde asistanlık yapan daha sonraları Paris'te eğitimine devam eden Güzin Dino'dur. Dino, 1973'te Fransızca,

1978’de Türkçe yayımladığı *Türk Romanının Doğuşu* adlı araştırmasında edebiyatımızın Batılılaşma sürecine bilinen kabullerin dışında farklı bir bakış açısıyla yaklaşır. Batı edebiyatından yapılan çevirilerle halk hikâyelerini karşılaştırarak halk hikâyelerinin romancılığımızın doğuşunda çevirilerden daha etkili olduğu tezini savunan yazar, bu görüşlerini Namık Kemal’in *İntibah* romanına uygulayarak temellendirmiştir. Dönemin eleştirisi üzerinde etkili olan diğer iki akademisyen de Akşit Göktürk ve Tahsin Yücel’dir. Akşit Göktürk’ün günümüze değin etkililiğini sürdüren *Okuma Uğraşı* (1979); Tahsin Yücel’in 1979’da yayımladığı *Anlatı Yerlemleri* dönemin eleştirisini besleyen kaynak metinlerdendir. Tahsin Yücel bu eserinde edebiyatımız için çok yeni sayılabilecek bir kuram olan göstergebilimi -Batı edebiyatıyla neredeyse eş zamanlı biçimde- sadece tanıtmakla kalmaz, Bernanos, Balzac gibi Batılı yazarların eserleri üzerinde uygulayarak göstergebilimi temel alan ilk çözümleyici eleştiri yazılarını yazar.

Akademik eleştirideki bu çok seslilik ve zenginlik edebiyat dünyasında da yansımaları bulur. 1960’lı yılların ilk yarısında roman ve öykü alanında daha önceki dönemin varoluşçu konularıyla birlikte “köy romanı” devam etmiştir. Daha sonraları 70’li yıllardan itibaren gündelik gerçekle edebiyat içerik olarak örtüşmüş, Erdal Öz’ün *Yaralısin*, Sevgi Soysal’ın *Şafak* adlı romanları örnekleminde güncel siyaset, ideolojik yönelimler, düşünsel çatışma ve yaşanan baskılar art arda yazılan 12 Mart roman ve öyküleri bağlamında popülerleşmiştir. Köy-kent gerçekliği, kentlileşme, sanayileşme, içe kapanan kent insanı, siyasal yaşam, baskı ve çatışmalar dönemin edebî eserlerinin belli başlı konularıdır. Bu süreçte bireyin yaşadığı yalnızlığı ve çıkmazları modernist anlatım teknikleri kullanarak sergileyen Oğuz Atay ve Adalet Ağaoğlu’nun eserleri alışlagelen toplumcu gerçekçi çizgide bulunmadıkları için ya ilgi çekmemiş ya da yoğun tartışmalarla karşılaşmıştır. 1970’li yıllarla birlikte edebiyatımızda politik tutumun ağırlığı gittikçe artar. Politikleşen düşünce dünyasında bireyci edebiyat-toplumcu edebiyat tartışmaları sürekli gündemde tutulan en önemli sorunsal olur. Estetikten çok toplumsal içeriği ve sanatçının toplumsal sorumluluğunu önceleyen toplumcu şiir taraftarları, II. Yeni hareketini ve devamını bireyci edebiyat-toplumcu edebiyat sorunsalı çerçevesinde olumsuz yönde eleştirir, yeni şiir anlayışlarını bu tartışma çerçevesinde konumlandırırlar. 1960 öncesinde, şiirimize getirdikleri radikal yeniliklerle neredeyse tek başlarına edebiyat gündemini belirleyen II. Yeni şairleri ise, bu tartışmalar çerçevesinde şiir anlayışlarını açıklamaktan ve savunmaktan vazgeçmemişlerdir. Muhalifleri tarafından kimi zaman bireysel olmakla, gericilikle, toplum gerçeklerinden kopuk olmakla, anlamsızlıkla suçlanan bu şiir hareketinin karşılaştığı ciddi direnç, onların kendilerini açıklama, kuramsal dayanaklar bulma ihtiyaçlarını ortaya çıkarmıştır. 50’li yıllardan itibaren bu hareketin kuramsal art alanını açıklayan ve eleştirmenliğini sürdüren Muzaffer İlhan Erdost ve öznel tutumuyla toplumcu anlayışını birleştiren Mehmet Doğan bu olumsuz eleştirilere karşı açılımcı eleştiriler yazarak şiir eleştirimizi geliştirmişlerdir. 60’lı yıllarda olgunluk çağlarını süren II. Yeni şairleri Turgut Uyar ve Cemal Süreya da bu süreçte şiir kuramı hakkındaki yazılarıyla olduğu kadar yazdıkları şiir eleştirileriyle de okura yön göstermişlerdir.

Toplumcu gerçekçi edebiyatın değişmez ilkelerle tanımlanması ve uygulanması karşısında yer alan muhaliflerin estetik sorgulamalarıyla boyutlanan bu türden tartışmalar, yapıcı yönleriyle eleştirimiz adına bir kazanç olmuştur. 1960-1980 yılları arasında hem estetik düzeyin hem de içeriğin çok değişik açılardan sorgulanabilir olması, eserler hakkında yazılanların önemli bir bölümünün yeni kuram ve yaklaşımlarla desteklenmesi eleştiriye ilişkin kavramların yerine oturmasını sağladığı gibi, eleştirimizin kuramdan uygulamaya geçiş aşamalarını da görünür kılmıştır. Bu sürecin eleştiri tarihimiz açısından en belirgin yönü, geçmişten beri aşılamayan teknik sorunların aşılması, yeni yöntemlerle zenginleşen eleştiri kuram ve uygulamamızın çok sesli, çok yönlü bakış açısı kazanmasıdır. Batı eleştiri tarihinin önemli adlarından yapılan çevirilerin yanı sıra yerli yazarların kuramsal kitap ve yazıları da eleştirmenin yorum ufku ve çözümleme becerisini ciddi kuramsal çalışmalarla desteklemiştir. Eleştirmenlerimiz 1960-1980 yılları arasında Yeni Eleştiri, yapısalcılık, göstergebilim, alımlama estetiği, Marksist eleştiri gibi çok çeşitli yaklaşım, kuram, bilim ve bilgi dallarına başvurmakla birlikte esere ve sanatçıya yaklaşımları açısından öznel-izlenimci ve nesnel-bilimsel olmak üzere iki ana çizgiyi takip etmişlerdir.

Öznel-İzlenimci Yönelim. Öznel-izlenimci eleştirmenlerimizin pek çoğu bu süreçte eleştiri tarihimizin en önemli isimlerinden biri olan Nurullah Ataç’ın çizgisini devam ettirmiş, denemenin rahatlığından geniş ölçüde yararlanmışlardır. Öznel tutumla toplumcu anlayışı birleştiren Memet Fuat ve Fethi Naci, gerek tutumları gerekse işlevsel üretkenlikleriyle Nurullah Ataç gibi, dönemin sanatçılarının üzerinde çok etkilidirler. Eleştiride özgür bir söylemi tercih eden Memet Fuat, sanatçıya yol göstermeyi ve eseri anlaşılır kılmayı eleştirmenin başlıca amacı olarak görür ve yazılarını da “eleştirel deneme” olarak tanımlar. Fethi Naci’nin yakın döneme değin etkisini sürdüren eleştirmen kimliği, bir bakıma Nurullah Ataç’ın işlevine benzer. Ancak bu benzerlik sadece işlevsel açıdan kurulabilir. Çünkü Fethi Naci’nin eleştiri anlayışı Ataç’ın Fransız denemecilerinin etkisiyle geliştirdiği kişisel haz ve beğeniye dayanan kendine özgü öznel eleştiri anlayışına hiç benzemez. Eleştirmenliğinin ilk döneminde Plehanov, Jdanov, Lukacs gibi

eleştirmenlerden etkilenen Fethi Naci'nin bu süreçteki söylemi yargılayıcıdır. Bir eserin olumlu tipler içermesini, halkın yönlendirecek içeriğinin bulunmasını ve diyalektik gelişime uygun olmasını öznel ölçütlerle sorgulayan yazar, 1960'dan sonra daha farklı bir yaklaşım sergilemiştir. Eleştirmenliğinin ikinci evresinde Rus biçimcilerin etkisiyle eserde gerçekliğin kuruluşunu incelemiş, estetik ölçütlerle eleştirisini zenginleştirmiş, eleştiriye "bir eserin estetik özünü sosyolojik dile çevirmek" olarak tanımlamıştır. Edebiyat gündemi ve sanatçılar üzerinde döneminin en etkili eleştirmenlerinden biri olan Fethi Naci, Yıldız Ecevit (1997: 118)'in nitelendirmesiyle dönemin edebiyat dünyasının "fenomen"idir.

Aydınlanma felsefesini ve hümanizmayı eleştirisinin merkezine ele alan Sabahattin Eyüboğlu ve Vedat Günyol eleştirimizde hümanist yaklaşımı temsil ederler. Bu yaklaşımı savunan eleştirmenlerin öncelikli ilkesi bilinç uyandırmak olduğu için eleştirilerinde felsefeye de yakın buldukları deneme türünün rahatlığını tercih ederler. Günyol, kendi eleştiri anlayışını "sevgiden kaynaklanan öznellik ile sanat kaygısı ve ölçülülükten kaynaklanan nesnellik" olarak formüleştirmiştir (1982: 209). Sanatçının dünya görüşü, bu görüşü dillendirme biçimi, eserdeki kişilerin canlandırılması ve yüklendikleri işlev, bu anlayışı tercih eden eleştirmenlerin belli başlı ilkeleridir.

Bu dönemde ilk defa üzerine durulan sorunsallardan biri de okurun metni alımlaması ve alımlama sürecidir. Akşit Göktürk'ün *Okuma Uğraşı* ve Berna Moran'ın *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri* adlı eserleri bu konuyu edebiyat dünyasının dikkatine sunar. Eleştirmenlerimizden Adnan Benk ve Enis Batur bu dönemde "metin-eleştirmen-okur" üçlüsünün "okur" konumunu vurgulayan çözümlemeler yaparlar. Adnan Benk metnin iç yapısına dönük çözümlemelerinde okurun konumunu vurgularken Enis Batur 70'li yılların sonuna doğru psikanaliz, yorum bilim ve yapısalcılıktan yararlanarak esere dönük olduğu kadar okura da dönük olan kapsamlı çözümlemeleriyle dikkat çeker.

Selahattin Hilav, Füsun Akatlı ve Hilmi Yavuz dönemin yöntem çeşitliliğine felsefi yaklaşımlarıyla önemli katkılarda bulunmuşlardır. Selahattin Hilav felsefi kavramlarla Marksist yaklaşımı kaynaştırırken Füsun Akatlı metin çözümleme yöntemi olarak felsefeden yararlanır. "Bilimsel kıyafetli" olarak nitelendirdiği makaleleri sevmediğini belirten Akatlı, edebiyata daha yakın bulduğu denemeyi "yazdıklarımın hepsinin deneme" diyecek kadar önemser (Andaç 2002: 376). Eseri felsefi açıdan değerlendirmeyi tercih eden Hilmi Yavuz, yaklaşımını kültürel referanslarla zenginleştirmiş, yazdıklarını geçerli estetik ölçütlere dayandırmayı ilke edinmiştir.

Nesnel-Bilimsel Yönelim. Nesnel- bilimsel anlayışı tercih eden eleştirmenler, bir eseri nesnel ölçütlerin kullanılabileceği çok çeşitli yöntem ve yaklaşımlardan yararlanarak çözümlemeyi ve ona değer biçmeyi amaç edinirler. Bu yaklaşımı Hüseyin Cöntürk ve Asım Bezirci edebiyatımıza yerleştirmiştir. Özneliği dışlayan, bir eserin sosyoloji, psikoloji, estetik, dilbilim ve felsefe gibi farklı alanlardan yararlanılarak açıklanması gerektiğini savunan Hüseyin Cöntürk, eleştiriye bilimsel bir disiplin getiren yaklaşımıyla 1960'lı yılların edebiyat dünyasında oldukça etkilidir. T.S. Eliot, A. Warren, R. Wellek gibi Yeni Eleştiri kuramına bağlı eleştirmenlerden etkilenen Cöntürk, eğitici yaklaşımıyla hem kendi kuşağını etkilemiş hem de gençlerin önünü açacak çalışmalar yapmıştır. 1960'da yayımladığı *Çağının Şairi*'nde şiir kuramını ele alan yazar, *Turgut Uyar* (1962) ve *Behçet Necatigil ve Edip Cansever* (1964) kitaplarında da uygulamaya geçmiştir. Cöntürk ve Bezirci bu anlayışı tanıtmak ve eleştirimizi geliştirmek amacıyla birlikte *Günlerin Getirdiği Götürdüğü* (1962) ile *Turgut Uyar ve Edip Cansever* (1961) adlı kitapları da yayımlamışlardır. Edebiyatımızın "çalışkan" eleştirmenlerinden Bezirci aynı anlayıştan yola çıkmakla beraber tarihsel/ toplumsal bağlamı önceleyerek kendi özgün anlayışını geliştirmiş, araştırmaya, veriye ve nesnel ölçüye dayanan yöntemli bir eleştiri anlayışını savunmuştur. Eser Gürson, Güven Turan ve Mustafa Öneş özellikle şiir eleştirisi alanında bu çizgiyi sürdürmüşlerdir.

Eleştirilerinde öznel yargılara karşı çıkan ve eleştirinin nesnel olması gerektiğini savunan nesnel yönelimli toplumcu gerçekçi eleştirmenlerin kimi Marksist felsefenin ilkelerinden doğrudan yararlanırken kimisi de toplumcu gerçekçiliğin "halka dönmek, kitlelerin yaşamını gerçekliği içinde aktarmak, dünyayı iyiler adına değiştirme umudunu yansıtmak" gibi temel ilkelerinden hareket ederler. Fahir Onger, Bedrettin Cömert, Ahmet Oktay, Murat Belge ve Nedim Gürsel bu çizgiyi sürdüren isimlerin başta gelenleridir. Bedrettin Cömert toplumcu gerçekçi eleştirinin ne olması gerektiği, var olan toplumcu gerçekçi eleştirinin genel görünümü ve yanlışları üzerine dikkat çekici yazılar yazar. Ona göre toplumcu eleştiri, hiçbir güçlükten kaçmayan, önüne çıkan her sorunu, her ayrıntıyı, ciddi bir sorun kabul edip, onu çözecek en sağlam ve gelişmiş araştırma yollarını arayan, amacına ulaşmak için hiçbir yolu ve aracı küçümsemeyen eleştiridir (1997: 27). Fahir Onger'in eleştirisinde ise iki dönem vardır. İlki 1945-1953 yıllarını kapsayan denemeye yakın duran kitap tanıtım yazılarını yazdığı yıllar, ikincisi 1963'te yeniden başladığı ve kendi bireysel toplumcu gerçekçi eleştiri anlayışını geliştirdiği dönem. İzlenimci eleştiriye karşı çıkan yazar, eleştiri anlayışını eserin tarihsel ve toplumsal gerçeklerle uyumu üzerine kurar. Ahmet Oktay eleştirdiği metinlerin dizgesel incelemesini yaparken hem Marksist estetiğin ilkelerinden hem de modern kuramlardan

özellikle de göstergebilimden yararlanır. Ahmet Oktay eleştiri anlayışını şöyle özetler: “*Ben nesnel eleştiriden yanayım. Yani ilkin, incelenen yapının artistik özünü toplumbilim diline çevirmeyi, bu özün tarih ve şimdiki zaman içindeki yerini belirtip tartışmayı, sonra özü saran giysiyi, estetiği incelemeyi göz önünde tutarım*” (2008: 523). Diğer eleştirmenlerimizden Murat Belge incelemelerinde Marksist felsefeyle birlikte göstergebilimden de yararlanırken Nedim Gürsel bu süreçte yayımladığı *Şeyh Bedrettin Destanı Üzerine* (1978) adlı eserinde toplumcu gerçekçi ilkeleri edebî eserine uygular.

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz: 1960-1980 yılları arasında Türk edebiyatında eleştiri, bireyci edebiyat-toplumcu edebiyat odaklı ve karşılıklı suçlamaları da barındıran ciddi edebiyat tartışmalarına rağmen geniş bir hareket alanına kavuşmuş, çok çeşitli deneyim ve uygulamalarla zenginleşmiştir. Edebiyat dünyamızda daha önceki dönemlerde sıkça gündeme gelen “eleştiri ve eleştirmenin nitelikleri” konusunda yapılan tartışmalar yerini “eleştirinin kuramsal boyutlarının çeşitliliği ve uygulanabilirlik imkânları” konularına bırakmış, yapılan tartışmalarla birlikte uygulamalı eleştiri örnekleri yazılmış, donanımlı, kuşatıcı, açıcı modern bir eleştiri gündemi sergilenmiştir. Yine bu süreçte kimi eleştirmenlerimiz edebî türler üzerinde yoğunlaşmış, türe özgü eleştiri ölçütleri geliştirmişlerdir. Sözgelimi Fethi Naci roman, Mehmet Doğan şiir, Füsun Akatlı öykü eleştirisi üzerinde yoğunlaşmıştır. 1960-1980 yılları henüz piyasa ekonomisi koşullarının tüm gücünü hissettirmede, edebiyatın bir kültür olgusu olarak ciddi olarak dolaşımda olduğu, yayın dünyasının pazarlama pratiğini tam olarak içselleştirmede bir dönemdir. Bu yüzden eleştirmenin hâlâ edebiyat dünyasında gündem ve ölçü belirleme; okuyucu üzerinde beğeni modelleme, yönlendirme, eğitme ve dikkat çekme; sanatçıya yönelik olarak da değer biçme ve eğiticilik işlevi devam etmektedir.

KAYNAKLAR

- AKYÜZ, Kenan (1995), *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri*, İstanbul: İnkılâp Yay.
ANDAÇ, Feridun (2002), *Söz Uçar Yazı Kalır*, İstanbul: Can Yay.
CÖMERT, Bedrettin (1997), *Eleştiriye Beş Kala*, Ankara: Prospero Yay.
ECEVİT, Yıldız (1997), “Fethi Naci’de Toplumcu Estetiğin Üç Aşaması”, *Fethi Naci’ye Armağan* (haz.: Semih Gümüş), İstanbul: Oğlak Yay.
ERDOĞAN, Mehmet (2009), *Bir Eleştirmen Olarak Ahmet Hamdi Tanpınar*, İstanbul: Dergâh Yay.
HUYUGÜZEL, Ö. Faruk (2018), *Eleştiri Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Dergâh Yay.
GÜNYOL, Vedat (1982), *Daldan Dala*, İstanbul: Adam Yay.
KAPLAN, Mehmet (2013), *Şiir Tahlilleri I*, İstanbul: Dergâh Yay.
MORAN, Berna (2004), *Edebiyat Üzerine*, İstanbul: İletişim Yay.
OKTAY, Ahmet (2008), *İmkânsız Poetika*, İstanbul: İthaki Yay.
ÖZÇELEBİ, Betül (2009), “Edebiyatımızda Hümanist Eleştiri Anlayışının Temelleri Üzerine”, *Folklor/Edebiyat*, C.11, S.57, s. 125-138.
TANPINAR, A. Hamdi (2011), *Edebiyat Üzerine Makaleler*, İstanbul: Dergâh Yay.

РЕЗЮМЕ

ЛИТЕРАТУРНАЯ КРИТИКА В РАМКАХ СУБЪЕКТИВНО-НАУЧНОЙ И ОБЪЕКТИВНО-НАУЧНОЙ ОРИЕНТАЦИИ МЕЖДУ 1960-1980 гг.

Мутлу Б.

Университет Зонгулдак Бюлент Эджевит, Турция

Между 1960-1980 годами критика в турецкой литературе приобрела широкий спектр действий, несмотря на серьезные литературные дебаты, сосредоточенные на индивидуалистической литературе - социалистической литературе, которые также включали взаимные обвинения; Он был обогащен разнообразным опытом и приложениями. В течение этого периода он поддерживал как переводы важных имен в истории западной критики, так и горизонты интерпретации, а также анализировал навыки местных авторов с теоретическими книгами и сочинениями с серьезными теоретическими исследованиями. Критики того периода следовали двум основным направлениям: субъективно-импрессионистскому и объективно-научному в рамках различных подходов, теории, научных и научных направлений, таких как новая критика, структурализм, семиотика, эстетика рецепции, марксистская критика. В этом исследовании критики, придерживающиеся субъективно-импрессионистского понимания, продолжающие линию Нуруллы Атача, одного из пионеров в истории критики, и критики, которые отдают приоритет объективным критериям и предпочитают объективно-научный подход, а также источники эти отношения подчеркнуты. Ключевые слова: критика, субъективная критика, объективная критика, турецкая литература

Ключевые слова: критика, субъективная критика, объективная критика, турецкая литература

SUMMARY

LITERATURE CRITICISM IN THE FRAMEWORK OF SUBJECTIVE-SCIENTIFIC AND OBJECTIVE-SCIENTIFIC ORIENTATION BETWEEN 1960-1980

Mutlu B.

Zonguldak Bülent Ecevit University, Turkey

Between the years of 1960-1980, criticism in Turkish literature gained a wide range of action despite serious literary debates focused on individualist literature-socialist literature, which also included mutual accusations; It has been enriched with a wide variety of experience and applications. During this period, supported both the translations made from important names in the history of Western criticism and the interpretation horizons and analyzing skills of the critics of the local authors with theoretical books and writings with serious theoretical studies. The critics of the period followed two main lines as subjective-impressionist and objective-scientific within the framework of various approaches, theory, science and science branches such as New Criticism, structuralism, semiotics, reception aesthetics, Marxist criticism. In this study, critics who have a subjective-impressionist understanding, who continue the line of Nurullah Ataç, one of the pioneering names in the history of criticism, and critics who prioritize objective criteria and prefer an objective-scientific approach, and the sources of these attitudes are emphasized.

Key words: criticism, subjective criticism, objective criticism, Turkish literature

PSIXOLOGİZM ANLAYIŞI: QƏHRƏMANIN DAXİLİ ALƏMİ PSIXOLOJİ TƏSVİRİN PREDMETİ KİMİ

Bədəlova A.Z.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Məqalədə psixoloq metodunun mənşəyi, mahiyyəti, yazıcının yaradıcılığında hansı formada və istiqamətlərdə ifadə oluna biləcəyi müzakirə olunur. Psixologizm, müəllifin bir insanın daxili dünyasını bədii vasitələrlə təsvir etmək cəhdinin yanında ədəbi qəhrəmanın hiss və duyğularını, düşüncələrini və təcrübələrini mükəmməl, təfərrüatlı və dərin təsvir etməsidir. Bu, bir insanın daxili aləminin sirlərini ən dolğun və dərinədən açan, mənəvi dünyanı canlı bir axında ifadə edə bilən bədii bir üsuldur.

Açar sözlər: psixologizm, metod, qəhrəman, daxili aləm, görüntü

Psixologizm bir metod olaraq ədəbiyyatda özünü daha geniş və əsaslı şəkildə ifadə etməkdədir. Psixologizm dedikdə müəllifin insanın daxili aləmini bədii vasitələrlə təsvir etmək cəhdi habelə ədəbi qəhrəmanın hiss və duyğularının, düşüncə və təcrübələrinin tam, ətraflı və dərin şəkildə təsvir olunması başa düşülür. Bu, insanın daxili dünyasının sirlərini ən dolğun və dərinədən açan, mənəvi aləmini canlı bir axın içində və mürəkkəb bir qətiyyətliklə ifadə edə bilən bir bədii metoddur. İnsanın bədii bir qəhrəman kimi öyrənilməsi bir sıra üsul və priyomlarla ortaya çıxır ki, bu psixologizmin təzahür xüsusiyyətləri anlayışdır və hər yazıcının yaradıcılığında özünü fərqli şəkildə ifadə etməkdədir. Bununla əlaqədar məşhur psixoloq L.S. Vıqotskiy yazır: “Psixologizm - ədəbi personajın dolğun, düzgün və dərin hislərinin, arzu və istəklərinin bədii ədəbiyyatın müxtəlif vasitələrindən istifadə edilərək təsviridir.” [1.səh.18].

Psixoloji analiz nə deməkdir? Yazıçı personajın duyğularını, mənəvi sıxıntılarını təsvir etməklə kifayətlənmiş olsa və səbəbini açıqlamasa burada psixologizm özünü ifadə edə bilməz. Psixoloji analiz psixologizmin yaranması səbəbidir. Psixoloji analizsiz bədii əsərdə sadəcə hisslərin təsviri özünü göstərmiş olar. Belə ki, psixoloji analiz nəticəsində personajların daxili dünyası, hiss və həyəcanları, düşüncələri oxucu tərəfindən anlaşılar. Ümumiyyətlə, yazıcının psixologizmə yanaşması elmi deyil bədii təsvirə əsaslanmışdır. Dünya ədəbiyyatında elə bir yazıçı yoxdur ki, əsərlərində psixologizmi elmi şəkildə təsvir etsin.

T.N.Markov qeyd edir: “Psixologizm - söz sənətinin əsas bir xüsusiyyətidir və onun aparıcı mövzusu insandır” [3.səh.42]. Psixologizm estetik söz sənətinin vacib priyomlarındanır. Psixologizm metodu ilə yazan yazıçıları insanın mənəvi aləminin ətraflı ifadə edilməsi əsas maraqlandıran şərtlərdən aparıcı və əsas olanıdır. Onlar qəhrəmanların ziddiyyətli daxili aləminə diqqət göstərirlər və onu dolğun, aydın və bədii şəkildə ifadə etməyi özləri üçün əsas şərt hesab edirlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, elə bir bədii əsər yoxdur ki, burada qısa və konkret də olsa insanın daxili aləmi, mənəvi dünyası haqqında təsəvvür olmasın. Psixologizm iki mənada işlənir. Dar və geniş mənada. Psixologizm epik əsərlərdə daha geniş şəkildə özünü

göstərə bilir. Buna səbəb belə əsərlərdə qəhrəmanın daxili aləmini təsvir etmək üçün vasitələrin çox olmasıdır. Burada qəhrəman haqqında yazıçı düşüncələrini yazır, obrazın hərəkətlərini bu və ya digər şəkildə təhlil edir və davranışların əsas səbəblərini göstərə bilir. Personajın davranışlarını izləyən yazıçı onun haqqında bu və ya digər şəkildə fikir söyləməyə də bilər. Bu zaman nəticə çıxarmaq oxucunun üzərinə düşmüş olur.

Psixologizm daxili aləmi ifadə etmək üçün psixoloji proseslərə əsaslanır. Hadisələrin personajların düşüncə axınına daxil olaraq düşüncəni stimullaşdırması, qavraması və emosional olaraq yaşanması prosesi psixoloji proses adlanır. Oxucu bir hadisəni və ya hərəkəti yalnız birbaşa, obyektiv mənada deyil müəyyən bir daxili, emosional bir işin stimullaşdırıcısı və ya nəticəsi kimi və ya müəyyən bir zəhin vəziyyətinin təzahürü kimi qəbul edir. Məsələn: L.Tolstoyun “Anna Karenina” romanında Anna və Vronskinin ilk görüşü zamanı baş vermiş intihar hadisəsini Annanın sonda aldığı intihar qərarına onun üçün bəraət qazandırmış oldu. “Platforma titrədiyindən Anna elə bildi ki, vaqonda gedir. Anna birdən Vronski ilə görüşdüyü birinci gündə vaqonun altında qalıb əzilmiş adamı xatırlayaraq nə etməli olduğunu anladı” [4. səh. 406].

Beləliklə, xarici detallar qəhrəmanın daxili vəziyyətini motivasiya edir, əhvalını formalaşdırır, düşüncə tərzinə təsir göstərir.

Zəngin dünya klassik ədəbiyyatını yönləndirən iki böyük psixoloji istiqamət vardır. Onlardan biri qəhrəmanların dünyaya və digər insanlara münasibətində psixologiyasının inkişafı, digəri isə öz daxili dünyalarını təhlil etməyə yönələn daxili psixologiyanın inkişafıdır. Birinci istiqamət Lev Tolstoy yaradıcılığında gözəl və aydın şəkildə təcəssüm etdirilir. Lev Tolstoy yaradıcılığında psixoloji analiz üsulu insanın daxili aləminə nüfuzetmənin ən başlıca və aparıcı istiqamət olaraq dünya ədəbiyyatına da olduqca böyük təsir göstərmişdir.

Hesab etmək olar ki, yazıçı ilk növbədə psixoloq olmalıdır. İnsanın psixologiyasını bilmədən bədii əsərdə qəhrəmanın hiss və həyəcanını dolğun ifadə etmək qeyri mümkündür. Ədəbiyyatşünaslıqda belə yazıçıları psixoloq yazıçılar adlandırılırlar. Dünyaca məşhur psixoloq yazıçılardan L. Tolstoy, F. Dostoyevski, İ. Turgenev, A. Çexov, O. Balzak, C. Bayron, V. Şekspir, Y. Höte, Azərbaycan ədəbiyyatından Anar, Elçin, İ. Məlikzadə və başqalarının adını çəkmək olar. Xüsusilə vurğulanmalıdır ki, psixoloq yazıçılar insanın daxili aləmini daha parlaq, canlı, detallı şəkildə təsvir edir və onun bədii inkişafında xüsusi dərinliyə nüfuz etmiş olur.

Sual yarana bilər ki, psixologizmə ədəbiyyatda niyə ehtiyac duyulur? Əslində cavab olduqca ağındır. Yazıçıların insanın daxili aləmini təsvir etməyə marağı vardır. Bildiyimiz kimi psixoloji təsvirə hisslər, fikirlər, düşüncələr, arzu və istəklər və digər psixi proseslər aiddir. Psixologizm ədəbiyyatın özü deyildir sadəcə onun ifadə imkanlarından, təsvir metodlarından biridir. Buna görə də insanın daxili aləmi, hiss və düşüncələri, arzuları ədəbiyyatda insanın mənəvi aləminin inandırıcı görüntüsünü yaratmaq üçün istifadə edilir. Beləliklə, psixologizm ədəbiyyatda bədii məna və ideya emosional məzmun ifadə edən bir metoddur. Psixologizmi araşdıran görkəmli alimlərdən F.Şelling, N. Çernişevski, M.Baxtin, Q.Qaçev, A.Yesin, B. Korman, O.Osmolevskiy, D.Lixaçev, Q. Pospelov və s. adını çəkmək olar. Tədqiqatçıların məqsədi ədəbiyyatda psixologizmi insanın daxili aləmini öyrənən bir metod kimi araşdırmaq olmuşdur.

A.Yesin “Rus klassik ədəbiyyatında psixologizm” adlı məqaləsində yazırdı: “Ədəbiyyatda insanın daxili aləmi dərhal tam və müstəqil təsvir obyektinə çevrilməmişdir. Əvvəlcə psixoloji görüntü yalnız zahiri hərəkət və davranışlar vasitəsilə təsvir edilmişdir” [2. səh.176].

Antik dövrdə meydana gələn romanlardan demək olar ki, bu dövrdə artıq psixologizm Avropada inkişaf etmişdi. Bu əsərlərdə insanın daxili aləminin görüntüsü kifayət qədər dərin və ətraflı təsvir edilmişdir. Müəlliflər qəhrəmanların hiss və istəklərini təsvir edir, bəzən isə qəhrəmanlar özləri danışır və daxili dünyasını analiz edirdi. XIX əsrdə psixologizmin inkişafında əsas yeri rus klassik ədəbiyyatı tutur. Bu dövrdə Rusiyada psixologizm özünün ən yüksək zirvəsinə çatdı. Məhz psixologizmə görə də rus ədəbiyyatı dünya ədəbiyyatında aparıcı ədəbiyyat kimi tanındı. Olduqca aydın bir məsələdir ki, XIX əsr rus ədəbiyyatındakı psixoloji təsvir dünyada daxili aləmin geniş təsvirinin ənənəsini yaratdı. Psixoloji analiz ənənəsinin yaradıcısı isə L.N.Tolstoy oldu. Bununla da şəxsiyyətin mənəvi mahiyyət məsələsini məhz rus ədəbiyyatı qaldırdı. Ümumiyyətlə, dünya ədəbiyyatında psixologizmin özünü geniş şəkildə ifadə etdiyi dövr XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq XX əsrin sonuna kimi davam edir. Azərbaycan ədəbiyyatında da bu dövr XX əsrin ikinci yarısını, 1960-1980-ci illəri əhatə edir. Beləliklə, vurğulamaq lazımdır ki, bu əsrlərdə özünəməxsusluğu və təkrar olunmamazlığı ilə, mənəvi dəyərlərə malik, daxilən özünü inkişaf etdirən mürəkkəb, bəzən isə ətraf ilə zidiyyətli münasibətləri özündə birləşdirən şəxsiyyət özünün sadə olmayan, qətiyyətli, inadkar arzuları ilə, onu əhatə edən real qarşılıqlı əlaqələri ilə psixoloji təsvirin müxtəlif imkanları olaraq ədəbiyyatda sistem təşkil etdi. Tədqiqatçılar tərəfindən ədəbiyyatda psixologizm nəzəri olaraq üç aspektdə öyrənilir: ədəbiyyatın əsas əlaməti olaraq, müəllif psixikasının özünəməxsus ifadəsi kimi, estetik prinsip kimi.

Yazıçının insanın psixoloji quruluşunu necə başa düşməsi bir sənət əsərində psixoloji obrazın mövcudluğuna və xarakterik xüsusiyyətlərinə təsir göstərir. Çox zaman hər hansı bir əsərin qəhrəmanı xarakterik xüsusiyyətlərilə ədəbiyyatda yaradılmış digər personajlara bənzəyə bilər. Məkan, zaman, olmuş-bitmiş hadisələrdə bir oxşarlıq olmasa da xarakterlərdə oxşarlıq və eynilik mövcud ola bilər. Buna səbəb olan məsələlər müxtəlifdir. İlk öncə bunu yazıçının digər sənətkarların yaradıcılığından bəhrələnməsilə bağlı və ya psixologizmin təzahür üsullarında oxşarlıqların nəticəsi kimi qiymətləndirə bilərik. Psixologizm nəinki insanın daxili aləminin obyektiv təsvirini verir, həmçinin müəllifin insanın mənəvi aləminə verdiyi qiymətin də göstəricisidir.

Psixologizm psixoloq yazıçıların əsərlərinin bədiliyinə bir meyardır desək yanlışdır. Bir sənət əsərində insanın tam bir ömrünü əhatə edəcək bir sahə vardır. Bu hisslər sahəsi, qəhrəmanların daxili aləminin orijinallığı ilə seçilən ayrı-ayrı xarakterlərdən ibarət bir sahədir. Yazıçının yaradıcılığında psixologizm sənətkarlıq meyarı kimi qəbul edilə bilər. Onda ortaya belə bir sual qoymaq olar? Psixoloq yazıçı adlandıraraq digər yazıçılardan fərqləndirilmiş bu sənətkarların digərlərindən fərqi nədən ibarətdir? Onların yaradıcılığında psixologizmin xüsusiyyətləri, estetik əsasları nədən ibarətdir? Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, sənətkarın yaradıcılığında psixologizmin əsas metod kimi önə çıxmasının səbəbi ondadır ki, psixologizm-insanların daxili aləminin ədəbiyyatda təsvir edilmiş elə bir görüntüsüdür ki, sanki xarakter yazıçı tərəfindən canlı bir varlıq kimi qəbul edilir. Eyni zamanda psixologizm, ümumiyyətlə, insanın daxili aləminin dərin görüntüsü, düşüncələri, fikirləri, hissləri və istəkləridir. Burada xarakter dərin, çoxtərəfli və əsas olaraq insanın daxili aləminin əsas görüntüsüdür. Lakin biz ədəbiyyatda psixologizm dedikdə xarakterin quruluşu anlamını başa düşmürük, xarakteri insan üzərində öyrənmirik, əksinə insanın xarakterindəki xüsusiyyətləri öyrənirik. Burada əsas obyekt xarakter deyildir, həmin xarakterdəki xüsusiyyətləri özündə birləşdirən insandır.

Q.Pospelovun fikrinə görə: “yazıçının həyatı xarakterə və ədəbi tənqiddə münasibəti ədəbiyyatşünaslıqda problematika kimi qəbul olunur. Problematika psixologizmin mövcudluğundan asılı olmayaraq bədii əsərdə bədii forma və bədii obrazın xüsusiyyətlərinə təsir göstərir. Və hər yazıçının problematikası fərdi və təkrar olunmazdır. Çox vaxt tamamilə bir-birinə bəzəməyən yazıçılar öz əsərlərində psixologizmdən istifadə edir.” [5. səh.327].

Psixologizmin iki ifadə forması vardır: psixoloji təsvir və psixoloji təhkiyə. Psixoloji təsvirdə qəhrəmanın narahatlıqları, hiss və həyəcanı, əhvali-ruhiyyəsi, düşüncələri özünü ifadə edir. Psixoloji təhkiyədə isə təsvirin predmetini emosiyalar, fikirlər, duyğu və istəklər təşkil edir. Ümumiyyətlə, bir insanın qəlbindəki hər şey onun davranış və hərəkətləri, üz ifadələri vasitəsilə ilə təzahür edə bilmir. Bunun üçün intuisiyalar, fərziyyələr, xatirələr kimi insanın daxili aləmindəki məqamlar sözlər vasitəsilə bədii ifadəsini tapır ki, bu da psixoloji təsvirin ifadə formalarıdır. Psixoloji təsvirin bir çox ifadə forması vardır ki, bunlar insanın daxili aləminin göstəricisinin əsas üsullarıdır. Bu formalardan ikisi tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmışdır. Onlar xarakterin daxili təsvirləri, daxili monoloqlar və obrazın yaddaş və təxəyyülünə əsaslanmış təsvirlərdən ibarətdir. Psixoloji təsvirin formalarından biri də üçüncü şəxsin təhkiyəsidir. Məsələn biz bunu Anarın “Mən, sən, o və telefon” hekayəsində və ya L.N.Tolstoyun “Uşaqlıq, Gənclik, Yeniyetməlik” adlı povestində müşahidə edirik. Psixoloji təsvirin bu vasitəsi psixoloji obrazın müxtəlif formalarının işinə daxil olmaq üçün misli görünməmiş fərsətləri təmin edir: daxili monoloqlar, etiraflar, məktublar, xəyallar, baxışlar və s. buna misal olaraq göstərmək olar. Eləcə də psixoloji təsvir zahiri görünüşlə, yazıçı təhkiyəsilə, hərəkət və davranışlarla, mimika və digər vasitələrlə də ifadə edilə bilər. Bu, birbaşa psixoloji təsvirdir. Digər təsvir üsulu isə dolaylı üsuldur. Bu üsuldən də ədəbiyyatda geniş istifadə olunmuşdur. Buna misal dialoqları, daxili monoloqları göstərmək olar. Daxili monoloqlardan qəhrəmanların düşüncəsini təsvir etmək üçün istifadə olunur. Lev Tolstoyun “Hərb və Sülh” romanında daxili monoloqlardan çox istifadə olunmuşdur. Andrey Bolkonski tez-tez özünün bu dünyadakı yeri haqqında, şöhrətli insanlar, ictimai problemlər haqqında düşünür. Və ya Pyer Bezuxovun dünyanın quruluşu haqqında, doğruluq və həqiqət haqqında düşüncələrini və s. misal göstərmək olar. Düşüncələr personajın daxili məntiqinə tabe olur, onun bu və ya digər nəticəyə necə gəldiyini də göstərmiş olur. Bu priyom N.Çernişevski tərəfindən “ruhun dialektikası” adlandırılmışdır.

Hiss və emosiyalar daxili monoloqda iki üsulla ifadə edilə bilər. Birinci üsula qəhrəmanın emosional vəziyyəti ilə bağlı fikirləri daxildir. İkincisi daxili monoloqda qəhrəmanın hiss və həyəcanı daxili nitqin quruluş xüsusiyyətləri vasitəsilə ötürülür. Psixologizmi zahiri yolla da birbaşa təsvir etmək olar. Bura göz yaşları, inadkar səssizlik, qaşqabaq tökmək və s. hərəkətləri misal göstərə bilərik. Eləcə də bədii əsərdə psixoloji təsvirin formalarına etiraflar, yuxu və xəyallar və s. daxildir. Bu psixoloji təsvirlərdən istifadə edərək qısamüddətli psixoloji vəziyyəti kifayət qədər uzun analiz etmək olar və ya bitmək bilməyən hadisələrin qısa şərhini vermək olar. Yazıçı təhkiyəsi isə kifayət qədər aydın psixoloji təsvir üsuludur. Onun izahına ehtiyac duyulmur. Daxili monoloqlar və yazıçı təhkiyəsi kifayət qədər geniş yayılmış psixoloji təsvir

formalarıdır. Bir çox müəlliflərin əsərlərində bu formalardan istifadə edilmişdir. Lakin psixoloji təsvirin yuxu, xəyallar, ikinci şəxsin təhkiyəsi formalara isə ədəbiyyatda az rast gəlinir. Bu formaların hesabına daxili aləmin dərin görüntüsü yaranır.

ƏDƏBİYYAT

1. А. Б. Есин. Психологизм русской классической литературы. изд-во «флинта», 2003.
2. А. Б. Есин Психологизм русской классической литературы : кн. для учителя / А. Б. Есин. – М.: Просвещение, 1988.
3. Т. Н. Маркова. Эволюция концепции человека и психологизма в русской прозе XX века. Ж. «Вестник». 2002. № 1.
4. L. N. Tolstoy “Anna Karenina” IX cild “Yazıçı” Bakı-1981
5. Учебник [для студентов филол. спец. ун-тов]. – Изд 2-е доп. / [под ред. Г. Н. Пospelова]. – М.: Высш. шк., 1983.

РЕЗЮМЕ

ПОНЯТИЕ ПСИХОЛОГИЗМА: ВНУТРЕННИЙ МИР ГЕРОЯ КАК ПРЕДМЕТ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ОПИСАНИЯ

Бадалова А.З.

Азербайджанский государственный педагогический университет, Азербайджан

В статье рассматриваются происхождение метода психологизма, его сущность, а также в каких формах и направлениях он может выражаться в творчестве писателя. Психологизм - это попытка автора художественными средствами описать внутренний мир человека, а также полное, подробное и глубокое описание чувств и эмоций, мыслей и переживаний литературного героя. Это художественный метод, наиболее полно и глубоко раскрывающий тайны внутреннего мира человека, способный выразить духовный мир в живом потоке.

Ключевые слова: психологизм, метод, герой, внутренний мир, видимость.

SUMMARY

THE CONCEPT OF PSYCHOLOGISM: THE INNER WORLD OF THE HERO AS A SUBJECT OF PSYCHOLOGICAL DESCRIPTION

Badalova A.Z.

Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan

The article examines the origin of the method of psychologism, its essence, as well as in what forms and directions it can be expressed in the writer's work. Psychologism is an attempt by the author to describe the inner world of a person by artistic means, as well as a complete, detailed and deep description of the feelings and emotions, thoughts and experiences of a literary hero. This is an artistic method that most fully and deeply reveals the secrets of the inner world of a person, capable of expressing the spiritual world in a living stream.

Key words: psychologism, method, hero, inner world, visibility

ÜMUMTÜRK MƏNƏVİ-ƏXLAQİ DƏYƏRLƏRİNİN ABDULLA BƏY ASİ LİRİKASINDA TƏZAHÜRÜ

Cabarova M.A.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. XIX əsr Qarabağ ədəbi mühitinin ən parlaq və məhsuldar bir dövrüdür. XVIII əsrdən başlayan bu irəliləyiş XIX əsrdə daha da inkişaf edir, özünün ən yüksək mərhələsini yaşayır.

XIX əsrdə Qarabağda fəaliyyət göstərən ədəbi məclislərin iştirakçıları iki istiqamətdə fəaliyyət göstərirdilər. Bunlardan birinciləri klassik şeir formasında yazanlar, digərləri isə aşıq şeiri tərzində yazıb yaradan şairlər idi. Doğrudur, əvvəlki dövrlərlə müqayisədə şairlərin klassik şeir nümunələrinə müraciəti nisbətən azalmışdı, lakin bu heç də o demək deyildi ki, bu dövrdə fəaliyyət göstərən şairlər qəzələ, qəsidəyə, mərsiyəyə müraciət etmədilər.

XIX əsr ədəbiyyatında da başlıca yeri poeziya və onun ayrılmaz hissəsi, aparıcı qolu olan qəzəl janrı tuturdu. Forma yığcamlığı, bəhrə və təfilə zənginliyi baxımından qəzəlin imkanları daha geniş olduğundan ənənəvi formalar içərisində qəzələ həmişə üstünlük verilmişdir. Həmçinin qəzəl janrı oxucu qəlbinə yol tapmaqla bərabər, müəllifinin adını və təxəllüsünü yaşatması imkanı baxımından da

əvəzsiz idi. Məclis nümayəndələrinin yaradıcılığına nəzər salsaq, görərik ki, qəzəlin forma və quruluşunda heç bir dəyişiklik yoxdur, yeganə dəyişiklik onun məzmunundadır. Klassik ədəbiyyat nümunələrində olduğu kimi burada da şairlər gözəlin xarici görünüşündən – lalə yanaqlar, ləl dodaqlar, ağ buxağından danışır, klassik poeziyanın mövzusu olan gül, bülbül, məşuq və məşuqədən bol-bol söhbət açırdılar. Lakin ilk baxışda köhnənin təkrarı kimi görünən bu şeirlər, əslində, realist mövqedən çıxışları baxımından bu dövrün ədəbiyyatına, onun məzmununa mütərəqqi ideya gətirə bilmişdi.

Açar sözlər: XIX əsrin II yarısı, lirika, ədəbi məclislər, Abdulla bəy Asi, real məhəbbət

XIX əsrin II yarısında Şuşada fəaliyyət göstərən “Məclisi-fəramuşan” ədəbi məclisinin ən fəal üzvlərindən biri də Abdulla bəy Asi idi. Yaradıcılığının bir hissəsini məhəbbət mövzusunda yazdığı qəzəllər təşkil edən Abdulla bəy Asi böyük Füzulinin davamçısı kimi çıxış edərək sözün həqiqi mənasında bir-birindən gözəl və mənalı qəzəllər yazmış, bu şeirlərdə əsl məhəbbət şairi, incə zövqlü bir cavan kimi çıxış etmişdir. Gənc şair də böyük ustadı Füzuli kimi “...insandakı real məhəbbət hissələrini, saf eşqin lətafətini, rəyihəsini, onun əzəmətli, cazibədar incəliyini, bu təmiz eşqin insan ruhunda doğurduğu qürur hissini və heç bir başqa hiss ilə əvəz edilə bilməyən təsir gücünü, bu hissinsə insanda doğurduğu sevinci, şadlığı, bu təbii eşqin insanı yaşamağa, yaratmağa, səadətə sövq edən qüdrətini, sevən qəlbin coşğun arzu-əməllərini, həsrət və məyusyyətlərini, sevinc və iztirablarını təbii, inandırıcı bir şəkildə tərənnüm etmişdir” [2, s.21-22]. Şair böyük zövqlə yazdığı qəzəllərdə sözləri, cümlələri bir zərgər incəliyi ilə bir-birinə calamaqla təkrarsız sənət əsəri yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Yaradıcılığında qəzələ müraciət edən şairlərin hamısı gözəlin yerişini, duruşunu, gülüşünü mədh etməklə onun xarici görünüşünə olan vurğunluqlarını nümayiş etdirir və ilk baxışda bu bir növ təkrarçılığa bənzəyir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bütün qəzəl yazan nəzm ustaları heç də həmişə zövqlü, oxunaqlı, yaddaqalan bir əsər yazmağa müvəffəq olmur, bəzən yazılan əsərlər elə oxunulduğu andan etibarən unudulur. Asinin bir şair kimi özəlliyi onda idi ki, onun yazdığı əsərlər həm geniş oxucu kütləsi tərəfindən, həm də müasirləri olan şairlər-yəni şeirdən, onun forma və quruluşundan xəbəri olan insanlar tərəfindən yüksək qiymətləndirilirdi.

Asi qəzəllərinin demək olar ki, hamısı ənənəvi məhəbbət mövzusunə həsr olunmuşdur. O, qəzəllərində dərin insani hissləri, eşq və sevgi duyğularını romantik aləmdən təcrid edərək real həyata, yaşadığı mühitə gətirməyə çalışmış və buna nail olmuşdur. Asi də babası Qasım bəy Zakir kimi real məhəbbəti, sevgini Allaha ibadətdən, Kəbə ziyarətindən üstün tutur, bununla da dini ehkam əleyhinə çıxaraq dünyəviliyi təbliğ edirdi. Babasının məsləyinin ardıcılı kimi çıxış edən gənc şair “...həyatın bəxş etdiyi mənəvi və maddi nemətlərdən məqsədüeyğun şəkildə faydalanmağı üstün tutur. Bu cəhətdən lirik qəhrəmanın “mən”ində dayanan sənətkarla bu dünyanın faniliyini, müvəqqəti olduğunu iddia edən din nümayəndələrinin baxışları arasındakı fərq çox böyükdür, arıfla nadan arasındakı fərq bərabərdir. Lirik qəhrəman və onun yaradıcısı öz məhəbbət obyektini gözəllərlə fəxr edir, onlara arxalanır” [7, s.29]:

فاش گویم که خدای من ترسا این است
که دم عیویش در دو لب شیرین است.
[1, s.7b].

(Açıq-aydın deyirəm ki, mənim Allahım bu tərsadır,
Ki, İsalıq qüdrəti onun iki şirin dodağındadır).

مکن تکلیف سوی کعبه ام زاهد ز میخانه
که نگذارم چو آدم باغ خلد از کف به افسانه
(1, s. 13 b)

(Zahid mənə meyخانədən Kəbəyə getməyi təklif etmə,
Adəm kimi cənnət bağını əfsanəyə dəyişən deyiləm).

Bu nümunələr şairin farsca yazdığı qəzəllərdəndir. Bu qəzəllərin əksəriyyətində şair real məhəbbəti behiştin vəd etdiyi nazü-nemətlərdən üstün tutur, bu dünyada zövq ala biləcəklərini kənara qoyub cənnətə bel bağlamağı axmaqlıq hesab edir. Ümumiyyətlə, Asi şeirlərini köhnə sxolastik şərq şeirlərindən fərqləndirən bir cəhət də onun təsvir etdiyi real, həyatı gözəlin klassik əsərlərdə bir qayda olaraq gözəllik anlayışı kimi nümunə gətirilən huri və mələkdən daha üstün tutulmasıdır. Davamçısı olduğu dahi Füzuli haqqında deyilmiş aşağıdakı fikirləri tərəddüdsüz olaraq Asiyə də aid etmək olar: “Füzuli işıqla qaranlığın, axmaqcasına bayağılaşdırılmış dini təsəvvürlərlə sağlam şüurun, həyatla axirətin, məscidin, minbərin, zahidin dedikləri ilə insan həyatının, insanın təbii istəklərinin qarşı-qarşıya gəldiyini, çarpışdığını aydın görmüş, həyatın, şüurun, insanın tərəfini tutmuşdur” [5, s.6]. Onun cənnəti də, cəhənnəmi də bu dünyada sevgilisinin ona göstərdiyi münasibətdən asılıdır.

Asinin lirik qəhrəmanı özünün mənəvi aləminin zənginliyi, təmiz hissləri, məhəbbəti və bu yolda usanmadan çəkdiyi iztirablarla seçilir. Aşıqın daxili aləmində baş verən tüğyanlar, keçirdiyi hiss və həyəcanlar onun odlı-alovlu nitqi ilə ifadə olunur. Hətta sevdiyi, qibtə etdiyi gözəldən qarşılıq görməyən, hisslərinin cavabsız olmasından üzülen bu aşıq yorulmur, usanmır, tutduğu bu yoldan geri dönməyi düşünmür, bəzən isə sevgilisinin ona verdiyi bu əzablardan mənəvi zövq alır:

Nəsimim gərçi eşqində bələdir,
Bəla üşşaqə eyni-müddəadır.

Xoşam, hər cövr ilə qılsa nəvaziş,
Cəfasın çəkməmək, billah, cəfadır. [4, s.10]

Asi qəzəllərinin əksəriyyətində real eşqdə, sevgidə gözəllik görən və bu gözəllikdən pay uman, təmənnə edən aşıqın əhvali-ruhiyyəsi əks olunmuşdur. Sevgilisinin dodaqlarından bir busə almaq arzusu ilə alışıb yanan aşıq hicran odunu söndürmək üçün sevgilisinə yalvarır, “təryaği-ləl”indən dərdlərinə çarə etməsini təvəqqe edir:

Töküb zəhri-hələhil kami-canə əfi zülfün,
Nola təryaği-ləlin eyləyə bu dərdə çarə.

Yetib həddi-nəsabə hüsni-ruyin müstəhəqqindir,
Zəkati-hüsnünü, ey şux, lütf et Asi-yi-zarə. [4, s.22]

“Bu sözləri doğuran başqa ehtiraslardır. Onlar yalnız eşqin yox, həyatın, həqiqətin hicrilə yanan ürəyin nələsidir”[5, s.7]. Sevdiyi qadının qədd-qamətini, gül çöhrəsini təsvir edən şair onun təkrrarsız gözəlliyini ifadə etmək üçün yarının nurlu üzünü Quranın təfsirinə, yanağındakı xalı Adəmin cənnətdən qovulmasına səbəb olan danəyə (buğdaya) bənzədir, İsmayla müraciətlə onu bu məhəbbət naminə qurban kimi qəbul etməsini rica edir:

Rəbbi- Minayi- məhəbbətsən, aya, İsmayıl,
Asiyi-zarı qəbul eyləgilən qurbanə. [6, s.85]

Şair “Xudahafiz” rədifli qəzəlində aşıqın çəkdiyi əzablardan bezib usanmasını, bu eşq uğrunda bütün səbrinin tükənməsini, artıq bu daği-hicrana tabının qalmadığını, sevgilisinin divsurətli rəqibinə ondan daha çox diqqət ayırmasını təsvir edərək bu zülmü qeyrətinə sığışdırmadığı üçün sevgilisindən ayrılmağı daha doğru hesab edir:

Hərimi-kuyinə məhrəm olub əğyar, mən məhrum,
Qəbul eylər bu zülmü qeyrətim haşa, xudahafiz. [4, s.14]

Lakin bu çılğınqlıqla verilmiş bir qərardır. Asinin qəhrəmanı dözümlüdür, çətinliklərdən usansa da gözü qorxmur, səbrü-qərarını itirmir. Çünki onun hissləri keçici həvəs deyil, həqiqi məhəbbətdir. Bu yolda çəkilən cəfa isə zövqdür.

Asi “vəhdəti-vücut” şairlərindən fərqli olaraq təsvir etdiyi qadın obrazını ilahi gözəlliyin və eşqin rəmzi kimi deyil, təbiiliyi və şuxluğu ilə seçilən el gözəli kimi təqdim etmişdir. Asinin “eşqə düşmüş lirik qəhrəmanı təbii sevgi hisslərinin ilahiləşdirilməsinə, romantikləşdirilməsinə, əflatuniləşdirilməsinə yabançı və laqeyddir” [3, s.28]. Yaradıcılığında qəzələ müraciət edən şairlər əsərlərində həqiqi aşıq obrazı yaratmaq üçün klassik Şərq ədəbiyyatında geniş yayılmış Leyli və Məcnun, Fərhəd, Xosrov və Şirinkimi surətləri şeirlərinə gətirmiş, onlarla bağlı müəyyən hadisəyə işarə etməyə çalışmışlar. Burada mühüm cəhət şairin istifadə etdiyi, xatırlatdığı surətlərin geniş oxucu kütləsinə məlum olması idi:

Bir dilbəri-Leylavəşin eşqində Məcnun olmuşam,
Vəcdilə olmuş mənzilim gəh vəcdü gəh ehraf heyş [6, s.71]

Asi təsvir etdiyi gözəlin surətini daha canlı, daha parlaq yaratmaq üçün yeknəsəq ifadələrdən qaçmağa, klassik poeziyanın xəzinəsindən istifadə etməyə çalışmışdır. Bu baxımdan Asinin klassik janrda yazdığı əsərləri bədii təsvir və ifadə vasitələrinin zənginliyi, rəngarəngliyi ilə seçilir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Elmi fondlar şöbəsi, Fond № B- 3348/ 22369
2. Cəfər, M. Füzuli düşünür // – Bakı: Azərbaycan, – 1958. № 12, – s. 21-22.
3. Cəfər, M. Seçilmiş əsərləri [2 cildə] / M. Cəfər. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – I cild. – 1973, –352 s.
- 4.Əlabbas Müznibin əlyazması. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Elmi fondlar şöbəsi: Fr-831/7979
- 5.İbrahimov, M. Azərbaycan xalqının dahi şairi.. //– Bakı : Azərbaycan, –1958. № 12, s. 6-7

6.Kərimov, R. Abdulla bəy Asinin həyatı və yaradıcılığı / R.Kərimov. – Bakı: Nurlan, – 2009, – 210+83 s.

7.Məmmədov, K. Qasım bəy Zakir / K.Məmmədov. – Bakı: Gənclik, – 1984, – 232 s.

РЕЗЮМЕ
ПРОЯВЛЕНИЕ ОБЩЕТУРКСКИХ ПРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ
В ЛИРИКЕ АБДУЛЛА БЕКА АСИ

Джабарова М.А.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

«Меджлиси-ферамушан» был создан во второй половине 19-го века по инициативе М.М.Навваба. За 5 лет функционирования этого меджлиса в Карабахе, Абдулла бека Аси стал его активным членом и за это время приобрел большой авторитет среди своих современников за свой глубоко значимый труд. Его любовные тексты можно считать ценным источником для изучения тюркских моральных ценностей.

Ключевые слова: 2-я половина 19-го века, лирика, литературное собрание, Абдулла бек Аси, реальная любовь

SUMMARY
MANIFESTATION OF ALL-TURKIC MORAL VALUES IN THE LYRICS
OF ABDULLA BAY ASI

Cabarova M.A.

Sumgayit State University, Azerbaijan

“Majlisi-faramushan” was formed with M.M.Navvabs initiatives in the second half of XIX century in Shusha. Abdulla bay Asi was an active member of this assembly taking part in Garabagh for about 5 years and was able to gain great respect among his contemporaries for his deep sense of poems. All the members were interested in his opinions to every issue, which was discussed and concurred with him. His love lyrics can be considered a valuable source for the study of all-Turkic moral values.

Key words: the 2-nd half of XIX century, lyrics, literary assembly, Abdulla bey Asi, real love

MİR CƏLALIN YARADICILIĞINDA AZƏRBAYCAN QADINININ TALEYİ
Cəfərov Ş.D.

“Azərbaycan müəllimi” qəzeti, Azərbaycan

Xülasə. Mir Cəlalın yaradıcılığından məlum olur ki, Azərbaycan qadının taleyi, fikri, mənəvi təkamülü əbibi daimi düşündürmüşdür. Yazıcının «Sara», «Dəzgah qızı», «Gözün aydın», «Badamın ləzzəti», «Nanənin hünəri» məzmun-forma xüsusiyyətləri, bədii detalları, müqayisə və təsvirləri ilə cazibəli nəsr əsərlərində qadının yenilik axtarırları, hüququ uğrunda mübarizə cəhdləri, şəxsi-ictimai təşəbbüsləri, sosial mühit və amillərin təsiri ustalıqla qələmə alınmışdır.

Əsərlərdəki qadınların mənəvi inkişaf və yüksəliş prosesini müəllif inandırıcı boya və cizgilərlə əks etdirmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan dilində: qadının taleyi, dəzgah, ana qəlbi, “sərbəst dolanmaq”, “kef çəkmək”

Mir Cəlalın yaradıcılığından məlum olur ki, Azərbaycan qadının taleyi, fikri, mənəvi təkamülü əbibi daimi düşündürmüşdür. Yazıcının «Sara», «Dəzgah qızı», «Gözün aydın», «Badamın ləzzəti», «Nanənin hünəri» məzmun-forma xüsusiyyətləri, bədii detalları, müqayisə və təsvirləri ilə cazibəli nəsr əsərlərində qadının yenilik axtarırları, hüququ uğrunda mübarizə cəhdləri, şəxsi-ictimai təşəbbüsləri, sosial mühit və amillərin təsiri ustalıqla qələmə alınmışdır (Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, 1-ci cild, Bakı, Azər nəşr, 1956, s. 450).

Əsərlərdəki qadınların mənəvi inkişaf və yüksəliş prosesini müəllif inandırıcı boya və cizgilərlə əks etdirmişdir. Saraların, Həbibələrin, Nanələrin, Badam xələrlərin və başqalarının axtardıqları və keçdikləri yol buna real subutdur. «Sara» (1933) hekayəsinin qəhrəmanı - əvvəllər «ev-çəşik qayğıları» ilə məşğul olan bir insan indi müəyyən təsirlər nəticəsində ətrafa da nəzər salır, qonşusu Səriyyənin ayıldıcı sözləri, maarif-mədəniyyət ocaqlarına gedən, ictimai təşəbbüslərə qoşulan qadınların taleyi ilə maraqlanır. Həyatı amillər onda oxumaq, işləmək, çalışmaq meyili və həvəsi oyadırdı. Dövrün tələblərindən irəli gələn bu zəruri

vəzifəni, həqiqəti dərk etdikdən sonra Sara hələ də mühafizəkar ər təzyiqi və müqaviməti ilə qarşılaşırdı. Müəllif bir ailə daxilində hökm sürən zidd münasibətləri, ər-arvad arasındakı ixtilafları, ayrılıq və fərqi inandırıcı əks etdirdiyi kimi, savadsızlığını aradan qaldıraraq oxuyub ayılan, qorxu hissindən, ər zülmündən xilas olmağa çalışan Saranın inkişafını da düzgün vermişdir. Eyni zamanda ictimai həyat yollarına çıxan və müvəffəqiyyət əldə edənlərdən biri də azərbaycanlı Həbibədir. «Dəzgah qızı» (1935) hekayəsində Mir Cəlal, bir çox digər əsərlərindən fərqli olaraq, qəhrəmanı bilavasitə dəzgah başında, əmək və istehsalat şəraitində göstərmir. Surəti təqdim üsulunun başqa formasından istifadə edir. Bayram təntənəsinə nümayəndə göndərilən iki gəncin - vaxtilə qapıbir qonşu, uşaqlıq dostu və sirdaşı olmuş Həbibə ilə müəllimin vaqonda görüşməsinə söhbət üçün, daha doğrusu, ideyanı ifadə üçün münasib zəminə çevirir. Əsərin mərkəzində yeni insan, onun böyük arzusu, həyat eşqi və əməli dayanır. Həbibə «əsrin dili ilə danışan» bir qız, müasir, mədəni bir insan kimi səciyyələndirilir. Qızın danışığı, müəllimin söhbətləri, müəllifin münasibət və təsvirləri oxucunu obrazın həyat tarixçəsinə dair bəzi xarakter hadisə-xatirələrlə, onun fabrikdə ilk azərbaycanlı toxucu qızlardan biri olması, habelə başqa duyğu və fikirləri ilə tanış edir. İctimai mühitin, obyektiv şəraitin, həyatı amillərin yaratdığı və qüvvətləndirdiyi yeniliyi Mir Cəlal maddi-mənəvi varlıqda, xüsusən müxtəlif səviyyəli və səciyyəli adamların ruhi-fikri təkamüldə müşahidə edib öyrənmişdir. «Gözün aydın» (1937) hekayəsi də belə bir məqsəd izləmiş, çox sadə süjet üzrə - oğulun məktubu və ananın nitqi əsasında qurulmuşdur. Lakin bu sadə məktubun, nitqin məzmunu və forması yazıçını xüsusi düşündürmüşdür. O, fikri quru, soyuq, rəsmi dillə deyil, təbii şəkildə ifadə etməyə, hər şeyi ideya-bədii tələbə tabe tutmağa çalışmışdır. Anaya nəvəsi olduğu üçün gözyadınlığı xəbərini çatdıran həmin məktub, eyni zamanda, həyatdakı bir çox yeniliklər, Bakının dəyişməsi və gözəlləşməsi haqqında da müəyyən təsəvvür oyadırdı. Ananın nitqi vacib bir məsələdən söhbət açmaq və surəti səciyələndirmək üçün münasib bədii vastəyə çevrilir. Ananın canlı duyğulan, aydın təsəvvürləri, sadə danışq tərzı və mühakimələri göstərirdi ki, vaxtilə başı çadralı, «ağzı dualı», köhnə fikirli bir qadın indi dəyişib fikri-mənəvi təkamül keçirmişdir. İctimai həyat yollarında irəliləyən, Moskvada pambıqçı-staxanovçular müşavirəsində iştirak edən bu qadın nitqində kənd və onun adamlarına aid mühüm bir məsələ üzərində dayanırdı. «Şəhərdə oturan bəzi yoldaşlar kənddən yaxşı xəbərdar deyillər. Beş-on il bundan qabaq kəndi necə qoyub gəlirlərsə, indi də elə bilirlər. Amma onlar çox səhv edirlər. Biri götürək mənim oğlumu. Özü oxumuş, məktəb qurtarmış bir müəllimdir. Amma, di gəl, kənddən əsla xəbəri yoxdur. Bu yaxınlarda mənə kağız yazıb. Bakıdan danışır, yenilikləri bir-bir sayır. Bunlar hamısı düz, öz yerində. Amma oğlumun səhvi ondadır ki, kənddəkiləri, mənim özümü az qala avam hesab eləyir. Görün nə yazır? Yazır ki, «Ana şəhərdə Staxanov adlı bir igid çıxıb, belədir, filan...». Əvvəla, yoldaşlara məlumdur ki, Staxanov o igidin adı deyil, familiyasıdır. Həmin igidin adı Alakseydir. Qoy mənim oğlum bilmirsə, bilsin. Canlı həqiqət olan bu sözlər yalnız ananın inkişaf və qənaətlərini göstərmir, eyni zamanda, kənd ilə şəhər arasındakı mühüm fərqlərin də getdikcə aradan qalxdığını əsaslandırır. Mir Cəlal tarixi hadisələri, ictimai məsələləri, onların əhəmiyyətini, vətəndaşlarda yaratdığı fəallıq təşəbbüsü və duyğusunu çox vaxt inandırıcı əks etdirirdi. Ali Sovetə seçkilər münasibətilə yazdığı bir sıra hekayələri də bu qəbildəndir. İctimai həyat, cəmiyyət məsələlərinə yazıçı münasibətinin fəallığı nəticəsində seçkilərdə şüurlu iştirak edən və sevinc duyan vətəndaşların bədii surətləri ilk dəfə Azərbaycan ədəbiyyatına gətirilirdi. **(Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri iki cildə, 1-ci cild, Bakı, Azərnəşr, 1957, s.292)**

Mir Cəlal hekayələrində əsas mətləbin mənə və əhəmiyyətini nəzərə çarpdırarkən qurduğu yığcam süjetin mərkəzinə çox vaxt canlı, koloritli, fərdi keyfiyyətli bədii surətlər, xarakterlər qoymağa çalışmışdır. Bu da yazıçının mövzu və surətlər aləminin zənginliyini, rəngarəngliyini təmin edir, həyatla qırılmaz əlaqə saxladığını göstərirdi. «Badamın ləzzəti» (1937) hekayəsində insan psixologiyası, hərəkət, duyğu və düşüncələri real müşahidələr nəticəsində qələmə alındığı üçün maraqlı surət yaradılmışdır. Burada sadə, avam, evdar qadının, ömründə iclas üzü görməmiş, ictimai yerlərdə olmamış Badam xalanın həyatındakı yenilik və inkişaf təbii verilmişdir.

«Badamın ləzzəti»ndə olduğu kimi, «Nanənin hünərində» (1937) də ictimai mündəricə, təbliği ruh vardır. Lakin bu, çılpaq, quru təbliğat yox, bədii təcəssüm idi. Ölkəmizdə savadsızlığın ləğvi geniş miqyaslı mədəni tədbirlərdən idi. Mir Cəlal savadsızlıq və avamlıqdan yaxa qurtarmağın, həyata ayıq nəzərlərlə baxmağın zəruri olduğunu seçki hadisəsi ilə müvəffəqiyyətlə bağlayırdı. Nəticədə Nanə xala kimi avam qadınlar belə başa düşürdü ki, seçki o qədər də sadə, asan iş deyil, hadisələrə şüurlu yanaşmaq, düşmən hiyləsinə aldanmamaq, səsvərmədə bülleteni oxuyub qutuya salmaq, heç kəsə möhtac olmamaq üçün savadsızlığın ləğvi vacib məsələdir. Deməli, yaşlı, avam Nanələrdə, Badamlarda ictimai hissin oyanması, onların fəallaşib dəyişməyə başlaması yeni mühitin, yeni əlaqə və münasibətlərin təsiri nəticəsi idi. Qurmaq, yaratmaq əsrində yaşayan hər namuslu vətəndaş üzərinə düşən vəzifənin məsuliyyətini dərinəndirib onun yerinə yetirilməsi üçün var gücü ilə çalışmalıdır. Yazıçı obrazlı şəkildə deyirdi: «Əsrlər boyu zəncirlənib

qalmış hünərlər indi qüvvətli bahar çayları kimi axıb ümumi işimizə, sosializmə qüvvət və surət verir» (**Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Hekayələr və roman. Bakı, Çarşıoğlu, 2005, 479 s.).**

Mir Cəlalin yaradıcılığında qadın istedadı, ləyaqəti və şəxsiyyəti uca tutulub, yüksək qiymətləndirilirdi. Qadınliq şərafəti qoruyan, analıq borcunu yerinə yetirən insan ən yüksək hörmətə və qiymətə layiqdi. Təsadüfə deyil ki, Hüseyn Cavid qadını «bütün həyatı çiçəkləndirən qüdrətli varlıq, mənəvi gözəllik, ruhi əzəmət və əxlaqi saflıq mücəssəməsi saymış, «övlad eşqi ilə çırpınan bir qadın könü»nü hər şeydən təmiz və ləkəsiz bilmişdir. Mir Cəlala görə də, əsl qadın - ana qəlbi pak, ülvı duyğuların, nəcib, xeyirxah arzu və istəklərin məskənidir. «Ana qəlbi insanın ilk məktəbidir; məhəbbətin, səmimiyyətin, sədaqətin pozulmaz kitabıdır» (**Y.İsmayılov. Mir Cəlalin yaradıcılığı. Bakı, Elm, 1975, 236 s.)**

Mir Cəlal məsələyə qabaqcıl yazıçı mövqeyindən yanaşaraq qadın üzərinə düşən iki mühüm vəzifəni - vətəndaşlıq və analıq borcunu «İlhamın anası» (1940) hekayəsində doğru əks etdirmişdir. Müəllifə görə, qurub yaratdığımız bir ölkədə qadın ictimai həyatdan kənar qala bilməz. Əwala, insan adına layiq hərəkət etmək, xalqa, cəmiyyətə fayda vermək onun vətəndaşlıq borcudur. İkincisi, qadın anadır, «yaxşı analıq çətin, lakin çox şərafətli, çox müqəddəs işdir». Biri digərini tamamlayan bu vəzifəni qadın namus, ağıl və idrakla yerinə yetirməlidir. O, sağlam, gümrah, fədakar, yüksək əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərə malik övlad böyütməli, onu Vətənə və xalqa sədaqət ruhunda tərbiyə etməlidir. İlhamın səmimi və mehriban anası bu yolla getməyə, işində, təhsilində, ailəsində nümunəvi olmağa, müvəffəqiyyət qazanmağa çalışan bir qadındır. Lakin həyatda bəzən qadınliq ləyaqətini ucuz tutan, analıq vəzifəsinə dodaq buzən, övlad böyütməyi gerilik sayan, «sərbəst dolanmaq» və «kef çəkmək» eşqi ilə yaşayan qadınlar da az deyil. Belələri Ceyranın simasında ifşa edilmişdir. Burada Səltənətin kəskin və tutarlı sözləri ilə qarşılanır. Səltənət Ceyrana deyir: - «Analıq çox böyük şərafətdir. Hər adama çatmayan şərafətdir. Mən bununla fəxr edirəm! Bir aylıq kefi üçün həftədə bir aborta gedən, adam oğurlayan alçaq, qatil olmaq istəmirəm. Çünki sinəmdəki boyalarla dolu redikül deyil, isti qanla dolu bir qəlbdir. Mən anayam, qəhrəmanları, xilaskarları, igidləri, qütb fəthlərini, göylərin məğrur şahinlərini doğan analardan olmaq istəyirəm. Vətənimiz belə anaların vətənidir... Bunlar insanlığın anası, qadınliqın bəzəyidir. Siz, bağışlayın, bunu anlamırsınızsa, başınızı remonta verin...» (Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Hekayələr və roman. Bakı, Çarşıoğlu, 2005, 479 s.).

ƏDƏBİYYAT

1. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, 1-ci cild, Bakı, Azərənəşr, 1956, s. 450
2. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri iki cildə, 1-ci cild, Bakı, Azərənəşr, 1957, s.292
3. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Hekayələr və roman. Bakı, Çarşıoğlu, 2005, 479 s.
4. Y.İsmayılov. Mir Cəlalin yaradıcılığı. Bakı, Elm, 1975, 236 s.
5. B.Nəbiyev. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. 4 cildə, 4-cü cild, Bakı, Gənclik, 1968, 126 s.

РЕЗЮМЕ

СУДЬБА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЖЕНЩИНЫ В ТВОРЧЕСТВЕ МИР ДЖАЛАЛА

Джафаров Ш.Д.

Газета «Азербайджан муаллими», Азербайджан

Из творчества Мир Джалала ясно, что он всерьез рассматривает судьбу и моральную эволюцию азербайджанской женщины. В рассказах «Сара», «Девушка-токарь», «Поздравление», «Миндальный вкус», «Подвиг Наны» с их содержательно-формальными характеристиками, художественными деталями, сравнениями и описаниями в этих очаровательных произведениях прозы были тщательно разработаны поиски новизны женщин, попытки борьбы за право и влияние личностно-общественные инициативы, социальная среда и последствия факторов.

Автор отражал с убедительными красками и линиями процесса духовного роста женщин.

Ключевые слова: судьба женщины, станок, сердце матери, «свободно ходить», «наслаждаться жизнью»

SUMMARY

THE FATE OF THE AZERBAIJANI WOMAN IN THE MIR JALAL'S LITERARY ACTIVITIES

Jafarov Sh. D.

"Azerbaijan Muallimi" newspaper, Azerbaijan

From the work of Mir Jalal it is clear that he is seriously considering the fate and moral evolution of the Azerbaijani woman. In the stories "Sarah", "Turner Girl", "Congratulations", "Almond Taste", "Nana's Feat" with their content-formal characteristics, artistic details, comparisons and descriptions in these

charming works of prose, were carefully designed the search for the novelty of women, attempts to fight for the right and influence of personal-social initiatives, social environment and the consequences of factors.

The author reflected with convincing colors and lines of the process of spiritual growth of women.

Key words: *the fate of women, the machine tool, the heart of mother, "walk freely", "enjoy life"*

RƏSUL RZA POEZİYASINDA AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNİN TALEYİ

Cümənov D.A.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə: Azərbaycan milli sərbəst şeir məktəbinin banisi Rəsul Rzanın 1960-70-ci illər yaradıcılığında bütöv Vətən, azərbaycançılıq və türkçülük motivləri əsas yer tutmuşdur. Təkcə Qarabağın deyil, bütövlükdə Azərbaycanın taleyini poetik müstəviyə gətirən “Qarabağ - baba yurdum” şeirlər silsiləsi (1967-80) ustad şairin ermənilərin saxta torpaq iddialarına qarşı ədəbi döyüşüdür.

Açar sözlər: *Rəsul Rza, Qarabağ, Şuşa, Xankəndi, azərbaycançılıq*

Araşdırmalar qəti şəkildə onu deməyə əsas verir ki, vahid Azərbaycan ideyası, azərbaycançılıq və türkçülük Rəsul Rza ədəbi şəxsiyyətinin əsas cizgisidir. Ustad şairin ədəbi-ictimai fəaliyyətində 1940-cı illərdən “görünməyə başlamış” bu kontekst, əsasən, 1950-ci illərin ortalarından 60 və 70-ci illər də daxil olmaqla poeziya yaradıcılığı ilə əlaqəli və paralel, vüsətli inkişaf dinamikası keçmişdir. Faktlara xronoloji ardıcılıqla yanaşsaq, 1937-ci ildə “Təbrizli dostuma” şeirini yazan Rəsul Rzanın “Hilal” poeması (1943) şairin Cənubi Azərbaycan təəssüratlarının bədii ifadəsinə çevrilmiş, 1945-46-cı ildə redaktoru olduğu və Bakıda ərəb qrafikası ilə çıxmış “Azərbaycan” jurnalında Güneydəki milli-azadlıq mücadiləsinə kömək edən tarix, ədəbiyyat, mədəniyyət, dil və başqa milli taleyüklü sahələrlə bağlı məqalələr çap etdirmiş, Azərbaycan SSR Kinematoqrafiya naziri (1946–1949) olduğu zaman (Ona qədər də 1942-46-cı illərdə Bakı kinostudiyasının müdiri və kinematoqrafiya idarəsinin rəisi olmuşdur.) qadağalara rast gələn tammetrajlı sənədli “Arazın o tayında” (1947) filminə yol açmışdır. Sənədli filmə 1945-1946-cı illərdə Güney Azərbaycanda baş verən hadisələr: Şeyx Xiyabani, Səttarxan, Bağır xan, Pişəveri, Qulam Yəhya kimi tarixi şəxslərin fəaliyyəti fonunda xalqın azadlıq mübarizəsi, demokratik hərəkət alqışlanır, ekranda göstərilən Araz çayı, Savalan dağı, tarixi əhəmiyyətli memarlıq abidələri və qayaüstü rəsmlər isə alt qatda milli-ictimai şüurda bütöv Azərbaycan obrazını və ideyasını “qılgıncımlandırdı”. Bunlar filmin qadağalara rast gəlməsinin səbəbləri idi və “mən kökümlə bu torpağa bağlıyam” deyən Rəsul Rza şəxsiyyəti təzyiqlərə baxmadan azərbaycançılıq ruhunu əks etdirən belə filmləri ictimaiyyətə təqdim etməklə Vətənçilik, vahid Azərbaycan ideyasını həyata keçirirdi. Prof Y.Axundlu təsdiqləyir ki, “Həmin illərdə “Fətəli xan”, “Arşın mal kimi” geniş şöhrət tapmış filmlərin çəkilməsində də Rəsul Rzanın xidmətləri olmuşdur. Onun belə fəaliyyəti çoxlarına xoş gəlmirdi, ədibə qarşı tənqidi mövqe davam edirdi. Onu bu dəfə də vəzifəsindən uzalaşdırdılar. Lakin onun istedadına sədd çəkmə bilmədilər” [6, s.183].

1950-ci illərin ortalarında erməni millətçiləri tərəfindən Naxçıvan ərazisinin Ermənistanın tərkibinə verilməsi məsələsi qaldırılan ərəfədə Rəsul Rza Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının növbəti səyyar plenumunun məhz Naxçıvanda keçirilməsini təklif etmişdir. 1958-ci ildə Naxçıvanda keçirilən plenumda Naxçıvanı “Şərqin qapısı”, “Azərbaycan tarixinin canlı şahidi” adlandıran şairin “Naxçıvan qədim Azərbaycan torpağıdır” tezi ilə cəsarətli çıxışı Yerevanda əks-səda doğurmuş, Moskva-Yerevan erməni birliyinin “qara siyahı”sına düşmüş, bununla da Rəsul Rzaya qarşı “millətçi”, “Azərbaycan və erməni xalqlarının qardaşlığını istəməyən” və b. ittihamların əsası qoyulmuşdur. Rəsul Rza həmin tarixi məruzəsində bu torpağın tarix və mədəniyyəti ilə bağlı hələ yaxın dövrlərə aid Əbubəkr Əcəmi, C.Məmmədquluzadə, H.Cavid, Ə.Qəmküsar, M.S.Ordubadi, B.Kəngərli kimi bu torpağın milli-mənəvi dəyərlərinin və varlığının göstəricisi olan imzaların Azərbaycan türkləri olmasını böyük fəxrlə söyləmiş, tarixi keçmişimizin memarlıq atributu Möminə xatun türbəsindən söz açmış və qətiyyətlə bildirmişdir: “Naxçıvan haqqında ayrı-ayrı vətən xainlərinin, xalq düşmənlərinin yürütdükləri fikirləri də xatırlamalıyıq. ... daşnaqlar “Böyük Ermənistan” iddiaları ilə qonşu xalqların doğma torpaqlarına diş qıcadıb... çirkin arzularını həyata keçirməyə hazır idilər... Naxçıvan Sovet Azərbaycanının sərhədləri qızıl xətlə cızılmış, azad torpaqlarında yerləşən qədim Azərbaycan yeridir. Belə fitnəkarlara xalqlarımızın (Azərbaycan və erməni xalqları nəzərdə tutulur – D.Cümənov) gur səsi ilə deyirik: Ağalar, sizin bu xam xəyallarınız heç bir zaman baş tutmayacaqdır. Doğma yurdumuzun qədim bir parçası olan Naxçıvan Sovet Azərbaycanının ayrılmaz bir hissəsidir. Onun hər qarış torpağı bizim üçün müqəddəsdır” [Bax: 1, s. 137-138].

İnkarolunmaz ədəbi-ictimai, tarixi faktlar göstərir ki, Rəsul Rza mənfur qonşularımızın Naxçıvana, Qarabağa və bütün Azərbaycana yönəlmiş çirkin planlarını vaxtında duymuş, çıxış və məruzələrində,

publisist yazılarında erməni millətçilərinə tutarlı cavablar vermişdir. Ədəbi fəaliyyətində, poeziya yaradıcılığında da bu istiqamətdə mübarizə aparmış, yurddaşlarımızı vaxtında ayıq-sayıq olmağa çağırmışdır.

Kərkük, Mosul, Ərbil, Bağdad və Təbriz kimi Azərbaycan-türk torpaqlarının tarixi taleyi və faciəsi Rəsul Rza poeziyasında ("Ərk qalası" (1958), "Təbrizin yolları" (1959), "Kür-Araz" (1961), "Aşıq Yanıqlının bayatıları" (1961-64), "Təbrizim mənim" (1964), "Söz ver mənə" (1964), "Yaralı Kərkükün bu günlü xoyrat və maniləri" (1980) və b.), publisist yazılarında və məqalələrində ("Uzaq ellərin yaxın töhfələri" (1961) və b.) əksini tapmışdır. Qarabağın (bütövlükdə Azərbaycanın!) taleyindən, gələcəkdə ola biləcək torpaq-yurd itkisindən, bir sözlə, ermənilərin məkrli planlarından xəbər verən və ciddi ictimai-siyasi notları olan "Qarabağ - baba yurdum" şeirlər silsiləsində R.Rza Qarabağ torpaqları haqqında "əcəl zəngi" çalmış, şair xalqımızı, rəsmi dairələri vaxtında xəbərdar etmişdir. "Tonqal yerində çiçək" (1968), "Sənin andın" (1970), "Daş üstü" (1970), "Bulaq suyu" (1970), "Piri babanın bağı" (1970) və b. şeirlərin yer aldığı bu silsilənin başlıca tezisi və son misraları "Vətən" adlı dogma yurddan /Püşk olarmı? /Pay olarmı?" olan "Şuşam mənim" (1980) şeiri ilə yekunlaşmışdır. Onun poeziyasına və şəxsiyyətinə böyük məhəbbət bəsləyən azadlıq şairi Xəlil Rza ustad şairin fəaliyyətini "möcüzə-tükənməzlik-qəhrəmanlıq" üçbucağı kimi qiymətləndirmişdir: "Sənətkar və qəhrəman ömrü. Onun haqqında ən münasib və ən dürüst sözü axtarıram. Min-min sözün içindən biri cingildəyir: Möcüzə! Bəli, Rəsul Rza möcüzə idi, deyirəm. Hansı cəhətdən yanaşsanız, möcüzə idi: şair kimi, şəxsiyyət kimi. Möcüzə idi və möcüzə olaraq qalır... Rəsul Rza şeirində qəhrəmanlıq, tükənməzlik, möcüzə birləşir və buna görə həmin əsərlərə səni dönə-dönə qayıtmağa vadar edir" [4, s. 5, 8].

R.Rzanın "Tonqal yerində çiçək" (1968) şeiri Xankəndində erməni-daşnak dairələrinin təxribatı nəticəsində quduz erməni millətçilərinin linç məhkəməsi nəticəsində diri-diri yandırılmış Azərbaycan türklərinin taleyindən, bu hadisəyə biganəlikdən doğan haray idi. Onlardan yerdə yanmış qara torpaq, havada asılmış ət qoxusu, bir neçə gündən sonra orada əkilmiş çiçəklər qalmışdı. Şair bunu törədən erməniləri sallaq adlandırmaqdan çəkinmirdi:

"Yanıq qalıqları
qalmışdı ikinci günə.
Üçüncü gün yağış yağdı,
dənəvər, gürşad.
Yudu tonqalın külünü.
Nə ah qaldı, nə fəryad.
...Soruşan olmadı,
Tonqalı kimlər qaladı,
Çiçəkləri kimlər əkdi?
Yoxsa bu qan rəngli qərənfəllər,
Sallaqların şərəfinədir?" [3, s. 12].

1967-ci ildə törədilmiş və milli münaqişəyə təməl ola biləcək bu cür hadisələrin arxasında Azərbaycan türklərini Qarabağdan köçürməklə həmin ərazinin Ermənistana birləşdirilməsi planı dayanırdı. Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin əməkdaşı A.Vaqifli AR MTN arxivinə istinad edərək bu işin istintaqını H.Əliyevin şəxsən öz nəzarətinə götürdüyünü, bu məqsədlə Xankəndində 15 gün qaldığını, onun rəhbərliyi altında xüsusi əməliyyat-istintaq qrupu yaradılması və həmin terrorçu qrupun gizli cəbbəxanası aşkar olunduğunu yazır. H.Əliyev 1967-ci ilin yekunlarına dair SSRİ DTK-ya göndərdiyi hesabatda bu cür hadisələrin Ermənistan SSR-də fəaliyyət göstərən millətçi dairələr tərəfindən təşkil edildiyini faktları göstərirdi: "1. Son beş ildə Qarabağla heç bir əlaqəsi olmayan millətçi ermənilər mütəmadi Xankəndinə səfərlər edir, orada şər və təxribat xarakterli fikirlərlə yanaşı, Qarabağın yaxın vaxtlarda Ermənistana birləşdiriləcəyi barədə təbliğat aparırlar. 2. Bu istiqamətdə Qarabağda yaşayan ermənilərə müraciətlər hazırlanır və imza toplanılması təşkil edilir. 3. Millətçi çağırışlar əks olunan vərəqələr Ermənistanda hazırlanır və sonradan Qarabağa gətirilir. 4. Ermənistanda tarixin saxtalaşdırılması istiqamətində böyük işlər aparılır, bu istiqamətdə əsərlərin yazılması və dərsliklərə salınması təşkil olunur" [5, s. 3].

"Milli azadlıq mücahidi" (Y.Mahmudov) Rəsul Rza Qarabağ olaylarından xeyli öncə rəsmi və qeyri-rəsmi yığıncaqlarda mənfur erməni qonşularımızın torpaqlarımıza yiyələnmək üçün müxtəlif formada cidd-cəhdlərini görmüş və duymuşdur. "Piri babanın bağı" (1970) şeirində "burda anadan olub, /burda ata olub, /burda baba olub Piri baba", "Dünən də vardı Piri baba, /bu gün də var, /sabah da olacaq", "Piri babaya dost gözüylə baxanlar, /mehribanlıq, ülfət görər. /Bəd nəzərlə baxanlar /kor olar" misraları altında Şuşanın əsasını qoyan babalaşmış, ululaşmış Pənahəli xan folklor-dastan poetikasına uyğun olaraq "Piri baba"adı altında poetik mətnə gətirir, bir növ ona "Dədə Qorqud" statusu verir, yurddaşlarımızı ayıldır, düşməne xəbərdarlıq edirdi.

“Kim sənin bir çimdik torpağına /bir üskük suyuna, /bir ovuciçi yarpağına qıyar, /Doğma diyar!” (“Daş üstü”, 1970), “Vətən” adlı doğma yurddan /Püşk olarmı? /Pay olarmı?” (“Şuşam mənim”, 1980) deyən şair, fikrimizcə, “Qızılgül olmayaydı” (1956) poemasında “Xorenlər iş başındaydı /Ruhullalar zirzəmidə, / can üstündə” kimi misralarla döyüşə atılmışdı. Bu “döyüş”ün 1950-ci illərdən başladığını və şairə qarşı hücumların səbəblərindən biri olmasını prof. Y.Axundlu da təsdiqləmişdir: “... şairin 50-ci illərdən başlayaraq həm şeirlərində, həm də publisist yazılarında erməni xəbisliyini ifşa etməsi, onların əsassız ərazi iddialarına kəskin cavab verməsi idi. Təsadüfi deyil ki, Sero Xanzadyan, Silva Kaputikyan və başqa qatı millətçi yazıçıları Rəsul Rza simasında özlərinin barışmaz düşməni görüb ona qarşı müxtəlif vasitələrlə hücumlar edirdilər” [6, s. 186].

“Qarabağ – baba yurdum” şeirlər silsiləsini ermənilərin saxta torpaq iddialarına qarşı Rəsul Rzanın ədəbi cəbhədə döyüşü adlandırmaq doğru olardı. “Sənin andın” (1970) şeirində Qarabağ adının “Qara bax”, “Qara bağ” və s. etimoloji yozumlarını verməklə şair etnotoponimin türk mənşəli olmasını, adın və ərazinin ta qədimdən Azərbaycan xalqına məxsus olmasını demək məqsədi güdürdü. Şeirin “nəsillərin qara baxtı”, “qəlbimdəsən, gözümdəsən /hara gedim, hara baxım” kimi sətiraltı misralarının isə tarixi məna yükü vardı və onlarda Qarabağ artıq “inildəyirdi”: “Adın qədimdir, /xalqımın mübarizə tarixi kimi. /...Səksəkəli ürəyində /arzusunu, ümidini daşıyan /insanlara dedilər:

“Silinsin tarixdən
Nəsillərin qara baxtı!”
Gözəllər gözəli/Qarabağım mənim!
Nənəmin köçəri yolları,
Babamın çirməkli qolları...
Qəlbimdəsən, gözümdəsən
hara gedim, hara baxım,
Mənim doğma Qarabağım!” [3, s. 7-8].

Elə həmin ildə yazılmış “Qarabağ – baba yurdum” şeirlər silsiləsinə daxil olan “Daş üstü” (1970) şeirində “Qaya daşlarında /dırnaq yeri /köhlən atların”, “Daş divarlarında /igid nərəsindən qopan/qəlpələrin yeri” tariximizin şərəfli səhifələri vərəqlənir, ancaq ustad şairin fəxr tonu ilə yanaşı, Moskva-Yerevanda güclənmiş erməni millətçiləri birliyinin torpaq iddialarından doğan yurd həyəcanı da açıq-aydın hiss olunur və misralara hopur:

“Kölgələrində
Üzeyirin nəğməsi
Vaqifin, Natəvanın şeiri.
Kim sənin bir çimdik torpağına,
bir üskük suyuna,
bir ovuciçi yarpağına qıyar,
Doğma diyar!” [3, s. 8-9].

Rəsul Rzanın qorxusu ermənilərlə və onların Moskvadakı havadarları ilə bağlı deyildi. Şairi şəxsən tanıyanlar, onunla işləyənlər də təsdiq edirdilər ki, son dərəcə geniş dünyagörüşünə, dərin biliyə malik bu şəxsiyyətin nadir bir keyfiyyəti heç kimdən, heç nədən qorxmaması olmuşdur, yəni qorxu sözü şairə sanki yad idi. Lakin bir qüvvədən qorxdığını “omrünün son ictimai fəaliyyət sahəsi – həyatının son döyüşü” (Anar) ilk Azərbaycan Ensiklopediyasında (1965-75) işləyərkən tarixçi alim Yaqub Mahmudova özü etiraf etmişdi: “Mən isə heç nədən, heç kimdən qorxmuram. Xəritələri də (İlk Azərbaycan xəritəsini nəzərdə tuturdu - Cümənov D.) çıxaracağam, ensiklopediyanı da... Cəsarətli ol, heç nədən çəkinmə, bizə ancaq bir qüvvə mane ola bilər, sözün düzü, o qüvvədən mən də qorxuram, lakin o qüvvə hələ ki tərpəşməyib...” [2, s. 52]. Təəssüf ki, “xalqımıza, bütün türk dünyasına qarşı edilən haqsızlıqlardan iç-in iç qovrulmuş böyük zəka sahibi” (Y.Mahmudov) Rəsul Rzanın qorxdığı ən böyük qüvvə “özümüz” idik. “Özümüz” adlı o qüvvənin “tərpəşməsi” XX əsrin əvvəllərində, “37”də və başqa tarixlərdə böyük milli faciələrə gətirib çıxarmasının şahidi olduq. Poetik mətnlərdən aydın olur ki, ustad şairin 1960-70-ci illər poeziya yaradıcılığında bütöv Vətən, azərbaycançılıq ideyası və tükçülük motivləri əsas yer tutmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Anar. Çinar ömrü // Rza R. Seçilmiş əsərləri, Üç cildə, I cild. Bakı: Litterpress, 2010, s. 5-146
2. Mahmudov Y. Özümüz. Bakı: Aspoliqraf, 2008, 172 s.
3. Rza R. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, III cild. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2005, 256 s.
4. Ulutürk X.R. Rəsul Rza həsrəti. (Məqalələr, araşdırmalar, xatirələr, şeirlər. Bakı: Elm, 2020, 220 s.
5. Vaqifli A.Erməni-daşnak qüvvələri ilə mübarizədə dönüş nöqtəsi / “Azərbaycan” qəzeti, 2013, 6 mart

РЕЗЮМЕ
СУДЬБА АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ТУРКОВ В ПОЭЗИИ РАСУЛА РЗА
Джуманов Д.А.

Сумгаитский Государственный Университет, Азербайджан

В творчестве основателя Азербайджанской национальной школы свободной поэзии Расула Рзы в 1960-70 годах главными были мотивы всей Родины, азербайджанства и волос. Цикл стихотворений «Карабах - страна моего деда» (1967-80), который вывел судьбу не только Карабаха, но и Азербайджана в целом на поэтический уровень, представляет собой литературную битву поэта-мастера против фальшивых земельных притязаний армяне.

Ключевые слова: Расул Рза, Карабах, Шуша, Ханкенди, азербайджанство.

SUMMARY
THE FATE OF AZERBAIJANI TURKS IN RASUL RZA'S POETRY
Jumanov D.A.

Sumgayit State University, Azerbaijan

In the works of Rasul Rza, the founder of the Azerbaijan National School of Free Poetry, in 1960-70, the motifs of the whole Motherland, Azerbaijanism and hair were the main ones. The series of poems "Karabakh - my grandfather's country" (1967-80), which brought the fate of not only Karabakh, but Azerbaijan as a whole to a poetic level, is a literary battle of the master poet against the false land claims of the Armenians.

Key words: Rasul Rza, Karabakh, Shusha, Khankendi, Azerbaijanism

AHMET MİTHAT EFENDİ YARADICILIĞINDA TARİXİ ROMAN JANRI
Dadaşova A.T.

AMEA-nın Z. Bünyadov ad. Şərqşünaslıq İnstitut, Azərbaycan

Xülasə. Türk ədəbiyyatında tarixi romanlar XIX əsrin ikinci yarısından sonra yazılmışdır. Tənzimat dövrü türk ədəbiyyatında tarixi dövr və hadisələrə müraciət edənlər arasında Ahmet Mithat Efendinin adı xüsusi qeyd olunmalıdır. A.M.Efendinin "Yeniçerilər" əsəri tarixi roman yazma yolunda ilk cəhdlərdən hesab olunsa da, türk ədəbiyyatında ilk tarixi roman N.Kamalın "Cəzmi" əsəri hesab olunur. A.M.Efendinin "Yeniçerilər"dən başqa daha 7 tarixi mövzulu romanı vardır. Araşdırmamızda A.M.Efendi yaradıcılığında tarixi roman janrının yeri araşdırılaraq, bu romanların tarixi roman, yoxsa macəra romanı olması üzərində tədqiqat aparılmışdır. İşə qısa nəticə ilə yekun vurulmuşdur.

Açar sözlər: tarixi roman, türk ədəbiyyatı, Ahmet Mithat Efendi, dövr, yazıçı.

Giriş. Roman janrının sevilən növlərindən biri də tarixi romanlardır. Dünya ədəbiyyatında olduğu kimi Türk ədəbiyyatında da tarixi romanın doğuşu XIX əsrə təsadüf edir. Bu dövrdə Türkiyə tarixində baş verən ictimai siyasi hadisələr tarixi romanların yazılmasına öz təsirini göstərmişdir. Osmanlı kimi qüdrətli dövlətin dağılmasının qarşısını almaq, xalqda ruh yüksəkliyi yaratmaq məqsədi ilə yazıçılar tarixin dərinliklərinə enib, qələbə dolu günləri öz əsərlərində təsvir etməklə xalq da ruh yüksəkliyi oyatmağa çalışırdılar.

Türk ədəbiyyatında XIX əsrin ikinci yarısından sonra yazıçıların çoxu tarixi əsərlər yazmağa başlamışlar. N. Kamaldan başlayaraq, Ziya Paşa, A.M.Əfəndi kimi dövrün məşhur ziyalıları tarixlə yaxından maraqlanmışlar. Tarix və romanın ortaq mövzusu insandır. Hər iki sahə insan gerçəkliyini əks etdirməyə çalışır. Tarixi materiallarda müəyyən boşluqlar olur. Tarixçi bu boşluqları doldurmağı bacarmalıdır. Tarixçi tarixi hadisələrə obyektiv yanaşmalı tərəf tutmamalıdır. Keçmişə aid material və sənədlərin hamısını qeyd etmək tarix yazmaq anlamına gəlmir. Tarixçi seçim etmək səlahiyyətinə malik olsa da, bu yolda tarixi gerçəkliyə sadıq qalmaq məcburiyyətindədir. Roman isə tarixi və yaşanmış hadisələri olduğu kimi deyil, öz təxəyyülünə uyğun formada yoğurur. Yazıçı tarixçiyə nisbətən öz fikirlərini ifadə etməkdə azaddır. Buna baxmayaraq yazıcının da cəmiyyət qarşısında müəyyən məsuliyyətləri vardır. Yazıçı yazdığı zaman diliminin siyasi, iqtisadi, mədəni şərtlərini nəzərdə saxlamalıdır.

Ahmet Mithat Efendi. Tənzimat dövrü türk ədəbiyyatında yeni yaranmağa başlayan roman janrının ən maraqlı nümunələri A.Mithat Əfəndiyə məxsusdur. Türk ədəbiyyatında onun adı həm də tarixi roman

janrının yaradıcıları sırasında çəkilir . Yazıçının fikrincə roman əyləndirərək öyrətmək, xoş vaxt keçirərkən sosial, mədəni və əxlaqi dərslər vermək üçün yazılmalıdır. Yaşadığı dövrdə realizm cərəyanının hakim olmasına baxmayaraq A.Mithat artıq Avropada əvvəlki təsirini itirmiş romantizm cərəyanını izləmişdir. Yazıçı türk ədəbiyyatında “populer roman” adlı ədəbi janrın yaradıcılarından olmuşlar. A.Mithat geniş xalq kütləsini- oxuyub yazmağı yeni öyrənən, ədəbi mədəni cəhətdən zəif olan, sadə xalq kütləsini özünə oxucu olaraq seçmişdir. Buna görə də tez başa düşülən, oxucunu yormayan, sadə dil və üslubla əyləndirici, sıxıcı olmayan romanlar yazmışdır.

Türk ədəbiyyatında Tənzimat dövründə tarixi dövr və hadisələrə müraciət edənlər arasında Ahmet Mithat Efendinin adı xüsusi qeyd olunmalıdır. Türk roman və hekayəçiliyində ilklərə imza atan A.Mithat tarixi romanda da bu cəhdini gerçəkləşdirir. İlk tarixi roman cəhdlərindən olan “Yeniçerilər” “Letaif-i Rivayet”in 1872-ci ildə çap olunmuş hissələrindən biridir. Böyük hekayə kiçik roman olaraq qiymətləndirilən əsərdə tarix cərəyan edən hadisələrin fonunda əks olunduğu üçün əsər daha çox macərə xarakterli roman olaraq qiymətləndirilir. H.Argünşahın da qeyd etdiyi kimi “türk oxucusu bu əsərlə tarixi hadisələrin də əks olunduğu ilk müasir hekayə ilə tanış olur” (H.Argünşah, 2016, 227)

A.Mithat türk ədəbiyyatında “populer ədəbiyyatın” ilk təmsilçilərindən olmaqla yanaşı H.Rahmi, A.Rasim və ilk qadın Fatma Aliye kimi yazıçıların yetişməsində xüsusi xidmətləri olmuşdur. Eyni zamanda yazıçı türk ədəbiyyatında ilklərə imza atan yazıçılardandır. Beləki A.Mithat ilk köy (kənd) hekayəsinin və ilk cinayət romanının müəllifidir. Bundan başqa türk ədəbiyyatında xatirə, səyahətnamə, monoqrafiya kimi janrlarda ilk yazan, qadın problemlərini ilk olaraq ictimailəşdirən, işıqlandıran A.Mithat olmuşdur. Türk oxucusu onun əsərləri ilə dedektiv roman, tarixi roman, macərə tipli roman növləri ilə tanış olur.

Yazıçı 45 illik yaradıcılığı boyunca “Hace-i Evvel” və “yazı makinesi” ləqəbləri ilə anılır. Bir çox yazıçı kimi A.Mithat efendi də Osmanlının inkişafını xalqın mədəni səviyyəsini yüksəltməklə mümkün olacağını düşünənlərdən olmuş, təhsili həyatının və əsərlərinin mərkəzinə yerləşdirmişdir.

İnci Ergununun qeyd etdiyi kimi A.Mithat türk ədəbiyyatının haqsız hökmlərə məruz qalan, bir çox xidmətlərinin olmasına baxmayaraq qədri-qiyməti bilinməyən yazıçılarından biri olmuşdur. A.Mithat daha çox avam xalq yazıçısı olaraq dəyərləndirilmişdir. Yazıçı 1980-ci illərə qədər layiqincə qiymətləndirilməmişdir. Bunu əsas səbəblərindən biri də Əbdülhəmid dəstəkləməsi olmuşdur. O dövrün ziyalıları Əbdülhəmidə qarşı çıxsalar da, A.Mithat onu dəstəkləyənlərdən olmuşdur. Bəlkə də onun bir yazıçı kimi kifayət qədər dəyərləndirilməməsinin səbəblərindən biri də budur.

A.Mithat gündəlik həyatda gördüyü, qarşılaşdığı oxuduğu hər şeydən, gəzdirdiyi hər yerdən danışmağı sevən birisi idi. Orhan Okay onun üçün “O əvvəldən xalqını oxumağa alışdırmağa qərar vermiş populist bir yazıçıdır. Tənzimat ədəbi məktəbinin fəlsəfəsi olan əyləndirərək öyrətmək prinsipini önə sürənlər arasında ən istedadlısı idi.” deyə bildirmişdir. Yazdığı romanların çoxu hər hansı bir təhlilə əsaslanmır, burada reallıqla qeyri-adi hadisələr bir-birinə qarışmış, müsbət və mənfi obrazlar qarışıq təsvir olunmuşdur. (O.Okay, 1995, 135)

A.H.Tampınar isə onu üçün “Əsərləri 1870-ci illərin oxucu kütləsinin səviyyəsindən başlayır” fikirlərini irəli sürmüşdür. Üslubu məddah hekayələrinin üslubunda olsa da, o dövr insanının həyatına “dinləmə saatını gətirməyi bacarmışdır. Bəli türk oxucusu A. Mithatla oxuma vərdişi qazanır.

“Birdən-birə onun kitabları ilə sadə işləyən insanların həyatına dinləmə saatı daxil olur. Oxumaq üçün ayrılan saat. Onun cəmiyyət həyatına bəxş etdiyi şey bu idi. Onunla kiçik insanların həyatı dəyişdi. Kiçik taxta evlərdə bütün ailə lampanın ətrafında oxumağı bilən şəxsin ətrafına toplanıb, oxunanı müzakirə edirlər”. (H.Argünşah, 2006, 49)

Türk romanını inkişafı qədər oxucu kütləsinin də yetişməsi inkişafı şərt idi və A.Mithat bunu reallaşdırdı. Tampınar kimi bir çox tədqiqatçılar onun ədəbi cəhətdən tənəyyülünün zəif olduğu fikrində idilər. Tampınar onu diqqətsiz, tələskən amma məhsuldar yazıçı olaraq qəbul etmişdir. Yazıçı Tampınar qədər ədəbiyyatda mükəmməl yazıçı olmasa da, onu yaşadığı dövrə görə çox şeyi bacarmış və çox şeyə nail olmuş yazıçı hesab etmək olar.

A.Mithatın məqsədi ədəbi estetik dəyəri yüksək olan əsərlər yazmaq deyildi. Onun məqsədi sadə dillə yazaraq xalqı oxumağa, öyrənməyə həvəsləndirərək, özündən sonra yazılan ədəbi dəyəri yüksək olan əsərlər üçün oxucu kütləsi formalaşdırmaq idi. O, türk oxucusunu sanki müəllim kimi yetişdirmişdir. Yazıçı qadınların oxuyub, təhsil alması fikrini müdafiə edərək bu adətlərin əvvəldən islamda var olduğunu daha sonra müsəlmanların unutması və əhəmiyyət verməməsi nəticəsində unudulmasını qeyd edir. Qərb isə bizim əksimizə bu vərdişi daha da inkişaf etdirmişdir. O, qərbin dəyərlərini saf-çürük edərək fərd və cəmiyyətin xeyrinə olan şərq-qərb sintezini və Osmanlılığı müdafiə etmişdir.

A.Mithatın roman yazmaqda əsas məqsədi müasir mədəniyyətlə uyuşmayan fikir və həyat tərzini dəyişdirmək idi. A.Mithata yönəldilən “sizin əsərlərinizdən hansı ədəbi əsərdir?” sualına yazıçının cavab belə olmuşdur: “Mən ədəbi hesab olunan heç bir əsər yazmamışam. Mənim əsərlərin yazıldığı dövrdə

cəmiyyətimizin 90 faizi ədəbiyyatdan heç bir şey anlamırdı. Mənim məqsədim də bu çoxluğa hitab edərək onların dərdlərini, problemlərini aydınlaşdıraraq dilə gətirmək idi. Onsuz da mənim ədəbiyyat yazmağa nə vaxtım nə də imkanım vardı” (A.Cüneyt, 2002, 25).

Yazıçı fransız ədəbiyyatı nümayəndələrindən A.Dümadan təsirlənmişdir. Ədəbiyyat tarixi və incələmələrində A.Mithat qərbin bütün dəyərlərini xalqa öyrətməyə çalışan yazıçı olaraq təqdim edilir. Əslində isə N.Çetinin də qeyd etdiyi kimi o qərbdən alınanları qəbul edərkən əslində bu dəyərlərin daha öncədən bizdə olduğunu qeyd edib. O qərbə qarşı şərqi, xristianlığa qarşı müsəlmanlığı önə çıxaran bir yazıçı olub. əsərlərində müsəlman osmanlı tipi yaradaraq islam əxlaqını ucaldan biri olmuşdur.

A.Mithat müasir elmləri xalqa roman vasitəsilə həm də əyləndirərək çatdırmışdır. O, romanlarıyla oxucusunu İstanbulun göz önündə olmayan yerlərini göstərərək onları türk və Avropa üslublu yerlərdə əyləndirmişdir. A.Mithatın əsərləri xalqa lazımi məlumatların verildiyi yer Təpənin deyimi ilə desək “oxuma otağı”dır. (A.Cüneyt, 2002, 25)

Ahmet Mithatın tarixi romanları. Tənziat dövrü türk ədəbiyyatının ilk romanları A.Mithatın imzasıyla yazılmışdır. Yazıçı eyni zamanda türk ədəbiyyatında tarixi roman janrının da yaradıcılarından biri hesab olunur.

A.Mithat tarixi roman haqqındakı fikirlərini “Gönüllü” romanının ön sözündə aşağıdakı şəkildə ifadə etmişdir: “Yazılı tarix ədəbiyyatçıların yeni əsərlər yaratması üçün qaynaqdır. Yazılmış bu tarixdə saysız - hesabsız hekayə və roman mövzuları gizlidir. Tarix yazıçıya roman yazmağa ilham və qaynaq verir.” (H.Argunşah, 2016, 231)

Ahmet Mithatın ilk romanı “Hasan Mellah yahut Sır İçində Esrar” (1874). A.Mithat türk ədəbiyyatında ilk tarixi roman müəllifi olaraq göstərilir. 1871-ci ildə yazılan “Yeniçerilər” “Letaif-i Rivayət”in bir hissəsi olaraq oxucuya təqdim olunmuşdur. Əsər tarixi roman yazma yolunda ilk cəhd olaraq qiymətləndirilir. Əsər böyük hekayə, kiçik roman hesab olunur. Bundan sonra yazıçı müxtəlif vaxtlarda mövzusu tarixdən bəhs edən daha 7 roman yazmışdır:

Hasan Mellah yahut Sır içində Esrar (1874), Dünyaya İkinci Geliş yahut İstanbul'da Neler Olmuş (1874), Zeyl-i Hasan Mellah yahut Sır İçində Esrar(1875), Süleyman Musli(1877), Arnavutlar ve Solyotlar(1888), Ahmet Metin ve Şirzat(1892)

Əsərlərin yazılma tarixindən də görüldüyü kimi yazıçı bu 10 il içində digər yazıçılar kimi tarixi mövzulara maraq göstərmişdir. Lakin yazıçının tarixi roman olaraq yazdığı əsərlərində əsas olan macəradır.

Yazıçının “Hasan Mellah”, “Hüseyn Fellah” və “Ahmet Metin ve Şirzat” kimi iri həcmli romanlarında bir şəxs başına gələn macəranı tarixi roman kimi qiymətləndirmək olmaz. Bu əsərlər yalnız macəra romanı hesab oluna bilər. (H.Argunşah, 2016, 226) “Hasan Mellah” əsərində əslən Faslı Hasanın atasının öldürülməsindən sonra quldurların əlinə düşməsi, oğurluq etməsi, bu oğurluq zamanı xristian bir qızına aşiq olması, bu qızın qaçırılmasından sonra onun izinə düşməsi, digər tərəfdən də atasının intiqamını alması kimi hadisələr romanı tarixi roman hesab etməyə kifayət etmir.

Yeniçəri ocağının ləğv edilməsi bu hadisələrin xalqa təsirinin əks olunduğu “Dünyaya İkinci Geliş” romanında da vəziyyət eynidir. Burada da qəhrəmanların başına gələn macəra əks olunmuşdur. Romanın böyük bir hissəsində Osmanla Nərgizin həbs edildikləri mağaradakı həyatları təsvir olunur. Beş ilə yaxın burada yaşamağa məcbur olan ikili buradan çıxdıqdan sonra onları bura həbs edən Mesut Ağadan intiqam alırlar. Hər iki romanda da tarix yalnız hadisənin cərəyan etdiyi zaman olaraq təsvir edilmişdir..

A.Mithatın qarışıq hadisələrdən ibarət olan əsəri “Hüseyn Fellah” romanı isə qulların, qulluqçuların, xadimlərin, əzilmişlərin zənginlər tərəfindən istismarı və bu zalimlərə qarşı qazanılmış qələbədən bəhs edən romandır. Burada kölələrin, xadimlərin həyatının heçə sayıldığından, onların həyatının əhəmiyyətsizliyindən bəhs olunur. Burada Şahveləndin pislərə qarşı mübarizəsi və bu mübarizədən qalib ayrılması əks olunur. Əslində roman Hüseyn deyil, Şahveləndin romanı olsa da, yazıçı adlandırmanı yalnız etmişdir. Göründüyü kimi “Hüseyn Fellah” romanını da tarixi hesab etmək olmaz.

Yazıçının iri həcmli romanlarından olan “Ahmet Metin ve Şirzat və ya Roman içində Roman” əsəri adından da görüldüyü kimi iç-içə iki hekayədən ibarətdir, Ahmet Metinin hekayəsi və oxuduğu tarixi roman qəhrəmanı Şirzadın hekayəsi. Bu hekayələrdən yalnız birini tarixi hesab etmək olar. Əsər tarixi romandan çox bir macəra romanıdır. Daha dəqiq desək roman tarixin izinə düşmüş bir macərəpərəstin başına gələnlərdən bəhs edir. Burada XIII əsrdə yaşamış Səlcuq türklərinin soyundan olan Şirzad adlı bir bəyzadənin başına gələnlər nəql olunur. Ahmet Metinin başına gələnlər XIX əsrin ikinci yarısında cərəyan edir. Roman qəhrəmanı Ahmet Metin İstanbulda Ayvansarayda gəmi düzəldir. O, İstanbulda yəhudi bir kitabçıdan aldığı Şirzad romanını oxuduqdan sonra onun izinə düşərək, onun getdiyi yerlərə getmək, onun gördüklərini görmək arzusuna düşür. Bunun üçün gəmi düzəldirib İstanbuldan başlayıb yenə İstanbulda bitən dəniz səyahətinə çıxır. Əsərin bu hissəsində heç bir tarixi dövr və ya motivlərlə qarşılaşmaq mümkün deyil. Yəni əsər yazıçının yaşadığı dövrün məhsuludur. Bu halda əsərin tarixi hesab olunması mümkün deyil,

əsr tarixi romanın şərtlərinə cavab vermir. Əsərin tarixi sayıla bilməsi səbəbi isə hekayənin içindəki XIII əsrdə yaşamış Səlcuqlu türklərindən olan Şirzadın başından keçənlərdir. Şirzad romanı da qəhrəmanın başına gələn hadisələrə görə deyil, tarixi bir ailəyə mənsubluğundan dolayı tarixi roman qəhrəmanıdır. Şirzadın dənizə düşüb kimsəsiz adada yaşamasında isə Robinson Kruzo romanın təsiri vardır. Yazıçı burada da tarixə yazdığı macərəyə və macərəpərəstə keçmiş zamanda uyğun zaman dilimini tapmaq arzusu ilə baxmışdır. Yazıçı üçün mühüm olan oxucuya oxudacağı macərədir. Burada Hasan Mellah romanındakı kimi türklüyün islami dəyərlərin müdafiəsini aydın görmək mümkündür. Romanın mühüm cəhətlərindən biri türk islam tarixinin müdafiəsi, türk tarixinin başlanğıc dövründən bəhs olunması və Avropada türk müsəlman imicinin yanlış tanındılmasını göstərmək idi.

Yuxarıdakı dəyərləndirmədən sonra A.Mithatın tarixdən bəhs edən romanlarına “Yeniçerilər”, “Süleyman Musli” və “Arnavutlar və Solyotlar” romanlarını göstərə bilərik. “Yeniçerilər” romanı I Əbdülhəmid və III Səlim dövrü, “Arnavutlar və Solyotlar” XVIII əsrin ikinci yarısını, “Süleyman Musli” romanı isə XIII əsr Anadolu Səlcuqluları dövrü hadisələrindən bəhs edir.

“Yeniçerilər”. Əsərdə Yeniçəri Ocağının ləğvi, onu yerinə Nizam-i Cədid adlı yeni ordunu yaranması ilə İstanbulda cərəyan edən hadisələr bir ailə faciəsi ilə birlikdə nəql olunur. Əslində hadisələr daha çox bu ailənin başına gələn hekayə ətrafında cərəyan edir. Ancaq qəhrəmanların eyni zamanda tarixi bir hadisənin iştirakçısı olması əsəri tarixi romana doğru yönləndirir. Əsərdə qəhrəmanlarından Yeniçəri ocağının sayılan şəxslərindən Seyfulah Ağanın oğlu olan Osmanla Ayşə arasındakı evlilik və bu evlilikdən dünyaya gələn övladın taleyindən bəhs olunur. Osman bu uşağın onun olmadığını düşündüyü üçün oğlunu və arvadını öldürmək istəyir, bu işi Hasan Pehlivana həvalə edir. Hasan hər şeyi Ayşəyə danışır, o da taleyinə razı gəlir. Hasan ona inandığı üçün əgər onunla evlənsə onu öldürməyəcəyini bildirir. Hasan uşağı istəmədiyindən çarəsiz qalan Ayşə uşağı bir dükanın önünə qoyur. İllər sonra atdığı oğlunu Hasanın qızı Şahaba elçi düşür, nişanlanırlar. Civelek Hüsnü Nizam-i cədidçilərlə münaqəşədə yaranır. Hasan Civelek Hüsnünün dükanın önünə atılan uşaq olduğunu anlayanda onu öz evinə göndərir. Ayşə oğlunu tanıyır. Hüsnü aldığı yaradan vəfat edir. Şahap Hüsnünün ölümü ilə ağlını itir, Osman isə yeniçəri davasında vəfat edir. Ayşə isə bu dərdlə yaşamağa davam edir.

A.Mithat əsərdə bəhs edəcəyi hekayəyə tarixdən uyğun zaman dilimini seçərək tarixi hadisələrin fonunda təsvir etmişdir. Burada tarixi dövrdən çox bir ailənin başına gələn faciədən bəhs olunur. Əsərdə ilk görüşdə eşq, qeyri adi təsadüflər, atılmış uşaqların valideynləri ilə qarşılaşması kimi vacib məsələlər önə sürülmüşdür. Yazıçı Hüsnü ilə Şahabın ilk görüşdə bir-birini sevməsi, gənclərin tanış olaraq ailə qurması və görücü üsulunun tənqidi kimi məsələlərə toxunmuşdur. Bu hekayəyə real tarixi hadisə olaraq köhnə ordudan yeni orduya keçid dövründəki kaos əlavə olunmuşdur. A.Mithat tarixi dövrdə yaşayan bu insanların bu hadisələri nəcə qəbul ediklərini göstərmək üçün Hüsnünün, Mustafanın, Hasanın danışmaları, Ocağın aqibəti haqqında fərqli düşüncələrə sahib yeniçerilərin fikirlərini oxuyucuya təqdim edir. Yazıçı həm də qəhrəmanlarının daxili aləmi ilə xarici aləm arasında olan münasibətlərdə də dövr haqqında müəyyən məlumatlar verməyə çalışmışdır. Sadalanan bu nüanslarla yazıçı əsəri tarixlə əlaqələndirməyə çalışır. Göründüyü kimi əsər tarixi roman normalarına cavab vermir. Sadəcə yazıçı hadisələr fonuna tarixi hadisəni montaj edərək roman yazmışdır.

“Süleyman Musli”. “Süleyman Musli” A.Mithatın sayca yeddinci tarixi mövzulu macərə romanıdır. Romandakı hadisələr XII-XIII əsrlərdə Qüds, Mosul, Misir, Bitlis, Urfa, Konya kimi müxtəlif coğrafiyalarda cərəyan etmişdir. Yazıçı əsərin əvvəlində “Musullu Suleyman başlıqlı bir hekayənin demək olar ki hər nöqtəsi tarixə əsaslanır” deyərək qeyd edir. (N.Çetin, 2002, 37)

Roman “Hasan Mellah” romanında olduğu kimi savadlı bacarıqlı, igid, qəhrəman bir müsəlman gəncinin başına gələn macəradan bəhs edir. Bunula yanaşı əsərdə həm tarixi məlumatlar qeyd olunur, həm müsəlmanların xaçlılara qarşı mübarizəsi, həm də müsəlmanlar üçün bəla olan Batini təriqətinin təhlükəsi göstərilmişdir. Romanda Səlib yürüşləri, Bizans imperatorluğundakı intriqalar, Hasan Sabbahın yaratdığı batinilik təriqətinin sadə insanları gətirdikləri acınacaqlı vəziyyət əks olunmuşdur.

“Arnavutlar və Solyotlar”. Əsər XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində Arnavutlarla Solyotlar arasında gedən mübarizədən bəhs edir. Yazıçı tarixi hadisəyə eşq hekayəsini əlavə edərək, dövrün həyat tərzini, ictimai, sosial vəziyyətini də əks etdirməyə çalışmışdır. A.Mithat xristian solyotlara sığınan arnavut müsəlman gənci ilə xristian solyot qızı arasındakı eşq macərəsi ilə tarixlə romanı birləşdirir. Yazıçı əsərin əvvəlində o dövrün Avropası və Balkanları haqqında məlumat verir. Bunun üçün də o dövr tarixçilərinin əsərlərindən istifadə etdiyini göstərir.

Əsərdə XIX əsrdə Arnavutlukta siyasi və hərbi hakimiyyəti ələ alan Tepedelenli Ali Paşaya da yer vermişdir. Tepedelenli Ali Paşanın ailəsi uşaqlıq illəri haqqında da məlumat verilir. Əsərdə yazıçı Ali Paşanın Osmanlı üçün nə qədər vacib bir dövlət adamı olması, daha sonra isə onun Osmanlıya necə bəla olduğundan da bəhs edir. Əsərdə Tepedelenli Ali Paşa solyot xalqını hakimiyyətinə almaq istəyir. Solyotlar

müqavimət göstərdikdə isə münaqişələr başlayır. Zaman-zaman arnavutlarla solyotlar arasındakı münaqişələr müharibələrlə nəticələndiyindən romanda döyüş təsvirləri xüsusi yer tutur.

Yuxarıdakı dəyərləndirmədən sonra A.Mithatın tarixdən bəhs edən romanlarına “Yeniçerilər”, “Süleyman Muslı” və “Arnavutlar ve Solyotlar” romanlarını göstərə bilərik. “Yeniçerilər” romanı I Əbdülhəmid və III Səlim dövrü, “Arnavutlar ve Solyotlar” XVIII əsrin ikinci yarısını, “Süleyman Muslı” romanı isə XIII əsr Anadolu Səlcuqluları dövrü hadisələrindən bəhs edir.

Nəticə. A.Mithat modern türk ədəbiyyatının qurucularından olmuşdur. TənziMAT yazıçıları arasında A.Mithat qədər roman yazan yazıçı yoxdur. TənziMAT dövründə A.Mithat 33-ə yaxın roman yazmışdır. Roman yazıcının ən çox müraciət etdiyi janrlardan biridir. Yazıçıya görə gündəlik həyatda rastladığımız, eşitdiyimiz hadisələr roman ola bilər. (H.Argunşah, 2006, 47) Ədəbiyyatın bir çox janrında əsərlər yazdığına görə o, “yazı makinesi” ləqəbini almışdır.

Qeyd olunduğu kimi yazıcının 7 tarixi mövzulu romanı vardır. Bu romanlar tarixi romandan çox macəra romanı olaraq qiymətləndirilməlidir. A.Mithatın tarixi roman yazmaqda məqsədi tarixi əks etdirmək deyil, sadəcə seçdiyi macərəyə uyğun zaman və məkan tapmaq idi. Yazıçı diqqətini tarixi proseslərə deyil, tarixi hadisələr içində olan insana cəmləmişdir. Onun əsas götürmək istədiyi tarixi zaman və məkana yerləşdirdiyi insan və onun başına gələn hadisələrdir. A.Mithat tarixi roman yazarkən tarixin öyrədilməsi, bəzi tarixi iddiaların aşkarlanması, izahı və ya tarixi hadisələr ilə cəmiyyətə mesaj vermək kimi düşüncəsi və məqsədi yox idi. Romanların mövzusunu araşdırdıqda da bu romanların tarixi romanla heç bir əlaqəsinin olmadığını görmək mümkündür. Yazıcının tarixi romanlarını müəyyən bir tarixi dövrün canlandırılması, bu dövr haqqında məlumat verilməsi baxımından araşdırmış olsaq bura “Yeniçerilər, Süleyman Muslı və Arnavutlar ve Solyotlar romanlarını daxil edə bilərik. “Hasan Mellah”, “Hüseyn Fellah” və “Ahmet Metin ve Şirzat” romanları isə macəra romanı olaraq qəbul edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Argunşah Hülya, Tarih ve Roman, İstanbul ,2016, Kesit yayınları
- 2.Argunşah Hülya, Tanzimat’tan II.Meşrutiyet’e Türk Romanı, 2006, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 4, Say 8,
- 3.Cüneyt Ahmet Issı, Türk edebiyatının romanla tanışması, 2002, Ankara, Hece edebiyat dergisi, Türk romanı özel sayısı cilt1 65,66,67
- 4.Çapan Funda Özdemir, Ahmed Midhat Efendi’nin Ahmet Metin ve Şirzad Romanında İstitrâd Değerlendirmesi, 2019, Bilig, kış, sayı 88
- 5.Çetin Nurullah, Tanzimat Döneminde Türk Romanı (1860-1878), 2002, Ankara, Hece edebiyat dergisi, Türk romanı özel sayısı cilt1 65,66,67
- 6.Okay Orhan, İlk Türk Romanları Üzerine Bazı Dikkatler Bir Roman Dilinin Kuruluşu, Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı, 1995.

РЕЗЮМЕ

ИСТОРИЧЕСКИЙ РОМАН В ТВОРЧЕСТВЕ АХМЕТА МИТХАТА ЭФЕНДИ

Дадашова А.Т.

НАНА Институт востоковедения им. З. Буядова, Азербайджан

Исторические романы в турецкой литературе были написаны после второй половины XIX века. Период регулирования в турецкой литературе среди тех, кто обращается к историческим периодам и событиям в турецкой литературе, следует особо упомянуть имя Ахмета Митхата Эфенди. Хотя «Янычары» А.М. Эфенди считаются одной из первых попыток написать исторический роман, первым историческим романом в турецкой литературе считается «Чезми» Н. Камаля. Помимо «Янычаров» у А.М. Эфенди есть еще 7 исторических романов.

В нашем исследовании было исследовано место жанра исторического романа в творчестве А.М. Эфенди, а также исследовано, являются ли эти романы историческими или приключенческими. Исследование завершилось кратким заключением.

Ключевые слова: исторический роман, турецкая литература, Ахмет Митхат Эфенди, период, писатель.

SUMMARY
HISTORICAL NOVEL GENRE IN THE CREATIVITY OF AHMET MITHAT EFENDI
Dadaşova A.T.

ANAS Z. Bunyadov ad. Institute of Oriental Studies, Azerbaijan

Historical novels in Turkish literature were written after the second half of the 19th century. Ahmet Mithat Efendi's name should be especially mentioned among those who refer to historical periods and events in the period of regulation in Turkish literature. Although A.M.Efendi's "Yeniçeriler" is considered one of the first attempts to write a historical novel, The first historical novel in Turkish literature is N.Kamal's "Cezmi". In addition to "Yeniçeriler", AM Efendi has 7 other historical novels. In our research was investigated, the place of the historical novel genre in the works of A.M.Efendi and a research was conducted on whether these novels are historical novels or adventure novels. The work was summed up with a short result.

Key words: *Historical novel, Turkish literature, Ahmet Mithat Efendi, period, writer.*

Ə.HAQVERDİYEVİN “PƏRİ CADU” ƏSƏRİNİN TƏDRİSİNDƏ MİFOLOJİ
MOTİVLƏRDƏN İSTİFADƏ
Əhmədov Q.H.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Mövzusu və süjeti xalq yaradıcılığından alınmış "Pəri cadu" pyesində əsasən ailə-məişət məsələlərindən söhbət açılır. Real ailə münasibətlərinin, məişət səhnələrinin üstünlük təşkil etdiyi bu əsərdə simvolizm təsirləri, xəyali surətlər, səhnələr də vardır. Ədib özü deyirdi ki, əsəri simvolizmin təsiri ilə yazmışdır. "Pəri cadu"nın ideyasına görə hər kəsin öz əlinin əməyi və zəhmətkeşliyi onun müqəddəratını təyin edir.

Açar sözlər: *pyes, mifologiya, motiv, obraz, mənəvi zənginlik.*

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində realist faciənin yaranmasında və inkişafında N.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev, N.Nərimanov, C.Cabbarlı və digər qüdrətli sənətkarların mühüm xidmətləri vardır. Faciə janrının mövzu və ideya-bədii cəhətdən zənginləşməsində milli-mənəvi dəyərlər, tarixi-mədəni keyfiyyətlər və mifik motivlərlə qədim köklərə bağlanması Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Görkəmli ədəbiyyatşünas-alim Y.Qarayev ədibin dramaturji yaradıcılığından bəhs edərkən onun "Dağılan tifaq"dan sonra qələmə aldığı "Bəxtsiz cavan"(1900), "Pəri cadu"(1901), "Millət dostları"(1905), "Ağa Məhəmməd şah Qacar(1907), "Ac həriflər" (1911), "Xəyanət"(1911), "Köhnə dudman"(1927) pyeslərini XIX yüzilin sonu, XX əsrin əvvəlində Azərbaycan səhnəsində gedən axtarışları ifadə edən bədii nümunələrindəndir (1,s.275) deyərək xarakterizə etmişdir.

Problemə bu aspektdən yanaşdıqda Ə Haqverdiyev "Pəri cadu" əsəri ilə Azərbaycan ədəbiyyatının qədim və orta əsrlər dövründə sıx-sıx rast gəlinən mifoloji obraz və subyektləri faciə janrına gətirməklə klassik motivli yeni təfəkkür tərzini, realist cərəyanın çağdaş tələbləri ilə uyğunlaşdırmışdır. "Pəri cadu" pyesində müəllif insan mənəviyyatında müxtəlif məqamlarda təzahür edən şəxsiyyət və qüvvələrinin bəşər övladlarına gətirdiyi fəlakətləri açıb göstərməyə çalışmışdır. Əlbəttə əsərdə qoyulan problem milli zəmində müxtəlif obrazların təzadları və gərgin mübarizələrində əks olunduğu üçün Şərq mifoloji təfəkkürü təsirini bağışlayır. Lakin bu təəssürat ilk baxışda belə görünür. Əslində Ə.Haqverdiyev bu pyesdə bəşəri narahat edən, iqlimlərdən iqlimə keçən şəxsiyyət və qüvvələrlə xeyirxahlığa xidmət edən insanların arasında mövcud ziddiyyətləri qələmə almışdır. Şeytanla mələyin, ilbislə xeyrin amansız mübarizəsi əks qütblərdə dayanan insanlığın əbədi həyat fəlsəfəsinin axtarışlarını ifadə edir. Çünki milliyətindən, dinindən, dilindən, irqindən asılı olmayaraq nəfslə ruhun, gözəlliklə çirkinliyin, aqillə cahilin, bir sözlə xeyirxahlıqla bədxahlığın mübarizəsi əbədi səviyyə daşıyır. Əsərdə ümumitürk mifoloji düşüncəsində Şəri təmsil edən Şamama cadu Əhrimənlə, Erliklə, tanrı dərğahından qovulmuş şeytanla eyni mövqedə dayanır, başqa sözlə bu obraz mifik semantika ilə insanlar arasında ədavətə səbəb olan, nifaq törədən şəxsiyyətin ümumiləşdirilmiş cizgilərini özündə cəmləşdirir. Bu baxımdan Şamama cadu pyesin ana xəttində aparıcı rol oynayır, yəni bu nəfs qüvvə təklidə fəaliyyət göstərmir. O, mifik bir obraz kimi real həyatda mövcud olan ayrı-ayrı insanların daxilində gizlənməklə, müxtəlif yollarla onları yoldan çıxarır. Var-dövlət hərisliyi, şan-səhrət, şəhvet hissi bəzən ən təmiz insanları yoldan çıxarır, onların qulun əsirinə çevirirlər. Həm əxlaqi-didaktik, həm də sosial-fəlsəfi mahiyyəti ilə Qurbanın monoloqu bu çür mənəvi naqışlıqları dolğun şəkildə əks etdirir. Məlum olduğu kimi, Qurban çox kasıbdır, ağır zəhmət bahasına öz ailəsini zorla dolandırır. Lakin başqalarının sərvətində yaşadıklarını gördükdə o, var-dövlət sahibi olmaq, firavan həyat sürmək arzusu ilə yanıb yaxılır. Xoşbəxtliyin dünya malında, süni bəxşələrdə olduğunu düşünən Qurban öz ailəsindən uzaqlaşır, Hafizə xanımın var-dövləti, dəbdəbəli həyatı onu yoldan azdırır. Ancaq bir müddət sonra Qurban peşman olur. O, anlayır ki, əsil

səadət insanın mənəvi zənginliyindədir və arzuladığı xoşbəxt həyatı Hafizə xanımın malikənəsində görə bilmir. Şamama cadunun əlində əsir olduğu üçün özünü danlayır: "Bəli, yaxşı kökə saldıq özümüzü. Bu da dövlət. Allah kəssin o dövləti ki, adamın burnundan tökülə. Yediyim haram, içdiyim haram, gecə-gündüz rahatlığım yox. Yaxşı bəlaya saldım özümü. Bundan sonra da gedib təzədən odun daşıya bimərəm. Canın çıxsın Qurban. Otur bu qızıldan tikilmiş dustaqxanada, öküz kimi səni qovsunlar kotana, çəkdikcə çək" (2.137-138).

Bu monoloqda "xoşbəxtliyin açarı halal zəhmətdə, nəfsinin ağası olmaqdadır" ideyası pyes boyu şərin-pisliyin törətdiyi rəzalətləri bir daha təsdiq edir.

Onu da qeyd etmək ki, şərin və xeyrin tərəfində dayanan qütblər sırf mifoloji səciyyə daşımır. Müxtəlif həyatda müşahidə etdiyi xoşbəxtliklə bədbəxtliyin, yaxşıqla pisliyin mübarizəsini ədəbi ümumiləşdirmə səviyyəsinə qaldırır. Şamama cadunun pəncəsinə düşənlərin hamısı bu mifoloji obrazın əlində girova çevirməklə, müəyyən mənada özləri də real sifətlərindən uzaqlaşır şeytan donuna bürünmüşlər. Müəllifi dərindən düşündürüb narahat edən bu məsələləri "Pəri cadu"da əks etdirməsi bu cəhətlərlə bağlıdır. Ə. Haqverdiyev bu barədə yazır: "Mən Şərq həyatından götürülmüş simvolik bir əsər teatrımız üçün yazmaq fikrinə düşdüm... "Pəri cadu"nın ideyası hər kəsin öz əlinin əməli, onun müqəddəratı təyin edir. İnsan, taleyini kənarda axtarmayıb, öz-özündə axtarmalıdır... İnsanı həmişə nəhs yollara sövq edən nəfsi Şamama cadu sifətində ortalığa çəkib. Bu, həm Qurbanın, həm Hafizə xanımın, həm də Pərinin təbiətində olub, onları asan vəchlə "səadət" yoluna çəkib hamısını məhv edir.

Müəllifin bu qeydləri onu göstərir ki, Şamama cadunun doğru yoldan azdırıb fəlakətə düşür etdiyi insanlar yalnız fərdi talelərini yaşamırlar, onlar həm də cəmiyyəti çirkəndirir, xaosun yaranmasına səbəb olurlar. Xoşbəxtlik də, bədbəxtlik də fərdlərin və cəmiyyətin vəhdətindədir ideyası şəri və xeyri təmsil edən obrazlar arasında gedən real və mifik mübarizədə sosial-fəlsəfi və əxlaqi-didaktik təsdiqini tapır.

Bu bəşəri ideyanı səciyyələndirən prof. Mir Cəlal hələ keçən əsrin 70-ci illərində yazırdı: "60 ildən çoxdur ki, bu əsər haqqında mübahisəli, münaqişəli və bəzən lap kəskin təzadlı fikirlər söylənmiş, yazılmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq "Pəri cadu" Haqverdiyevin və o dövr dramaturgiyamızın qüvvətli və yaşamağa qadir əsərlərdən biri olaraq qalır" (3.111). Elə buna görə ki, "Pəri cadu" Şərq, o çümlədən Azərbaycan mifologiyasının müəyyən mifoloji süjet, obraz və motivlərini əks etdirən bir əsər kimi öz mahiyyətini saxlamaqla yanaşı, həm də araşdırmalar üçün zəngin mənbədir.

Məhz göstərilənlərə görə "Pəri cadu" əsərinin tədrisində əsərin özünün mifopoetik strukturu və obrazların mifoloji semantikası nəzərə alınmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Qarayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı. XIX və XX yüzillər. Bakı: Elm, 2002, 740 s.
2. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I c., Bakı: Azərənşr, 2005, 404 s.
3. Mir Cəlal, Hüseynov F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Maarif, 1969, 346 s

РЕЗЮМЕ

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МИФОЛОГИЧЕСКИХ МОТИВОВ В ПРЕПОДАВАНИИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ А.ХАГВЕРДИЕВА "ПЕРИ ДЖАДУ"

Ахмедов К.Х.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Пьеса «Пери джаду», тема и сюжет которого основаны на народном творчестве, в основном посвящены семейным и бытовым вопросам. В произведении, в котором преобладают реальные семейные отношения и бытовые сцены, также присутствуют символические влияния, воображаемые образы и сцены. Согласно идее «Пери джаду» труд и усердие каждого человека определяют его судьбу.

Ключевые слова: пьеса, мифология, мотив, образ, духовное богатство.

SUMMARY

THE USE OF MYTHOLOGICAL MOTIVES IN TEACHING THE WORKS OF A.KHAGVERDIEV "PERI CADU"

Ahmədov Q.H.

Sumgayit State University, Azerbaijan

The play "Fairy Magic", the theme and plot of which is based on folk art, deals mainly with family and domestic issues. The work, which is dominated by real family relations and domestic scenes, also has symbolic influences, imaginary images and scenes. According to the idea of "Fairy Magic", the work and diligence of each person determines his destiny.

Key words: play, mythology, motive, image, spiritual richness.

“DASTANI- ƏHMƏD HƏRAMİ” POEMASINDA İŞLƏDİLMİŞ ARXAİK FEİLLƏR Əhmədova A.A.

Gəncə Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə: Dastani-Ahmad Harami ana dilində yazılmış ilk şeirdir. Elm dünyasına məlum olduğu vaxtdan bəri Məsnəvi "Dəstani-Əhməd Harami" əsasən ədəbi baxımdan tədqiq edilmişdir.

Bu yazıda Azərbaycan dilinin qədim sözləri olan fellər müqayisəli şəkildə araşdırılıb izah olunmağa çalışılmışdır. Dastanda istifadə olunan fellərin bir qisminin dilin aktiv fondundan olduğu qənaətinə gəlmək olar, lakin bunlar hələ digər türk dillərində, həm də şivə və vurğumuzda istifadə olunur.

Məqalədə köhnə türkcə (azərbaycan) irmək, qılmaq, bilishmək fellərinin təhlili verilir.

Açar sözlər: *anadilli şeir, qədim feillər, irmək, qılmaq, bilishmək, təhlil.*

Azərbaycan ədəbiyyatının qiymətli əsərlərindən biri də “Dastani- Əhməd Hərami” poemasıdır. “Dastani- Əhməd Hərami” poeması göstərir ki, doğma dildə bədii əsərlər yaratmaq ənənəsi qədim dövrlərdən meydana gəlmişdir. Qədim və zəngin təcrübəyə, bədii –poetik ənənələrə malik olmayan bir xalq belə dəyərli əsər yarada bilməzdi.

XIII əsrə qədərki anadilli əsərlər müxtəlif səbəblərdən dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır. Buna görə də əsər dilimiz və ədəbiyyatımız üçün qiymətli hesab olunur. “Dastani- Əhməd Hərami” anadilli poeziyamızın ilkin təşəkkül tarixi, onun ideya- mövzu mənbələrini, sənətkarlıq istiqamətini, milli bədii xüsusiyyətlərini araşdırmaq baxımından son dərəcə qiymətli bir əsərdir.

“Dastani- Əhməd Hərami” poemanın XIII əsrdə yazıldığını nəzərə alsaq burada yetəri qədər ərəb- fars sözlərinin olması təbii sayılmalıdır. Ancaq əsərdə ərəb- fars mənşəli sözlərə az rast gəlinir. Məsnəvidə daha çox qədim türk dilinə (Azərbaycan dili) məxsus sözlərə təsadüf edilir. Milli sözlərin böyük hissəsi feillərdən (say və qisməndə əvəzlilik) təşkil olunmuşdur. Abidənin dilində feillərin həm müasir, həm də qədim formalarına rastlanılır.

Qədim və orta əsrlərdə yazıya alınan abidələrin dilində işlədilən feilləri müasir dövrlə müqayisə etdikdə onların leksik-semantik söz köklərində bəzi fərqlərin olduğunu müşahidə edə bilirik. Orta əsr türkdilli abidələrin mətnləri üzərində iş apararkən müşahidə edirik ki, feillərin kəmiyyət və formaca zənginləşmə prosesi XV əsrə qədər güclü surətdə inkişaf etmişdir. Feillərin inkişafı, leksik-semantik forma dəyişənliyi orta əsrlərdə nisbətən zəif tempə getmişdir. Feil formalarının yaranması və yeni tərkibli feillərin əmələ gəlməsi əsas etibarilə onlarda cərəyan edən məna parçalanması hesabına baş vermişdir [3, 67].

Feil əsas nitq hissələrindən biridir. O fonetik, leksik, semantik, morfoloji və sintaktik cəhətdən zəngin xüsusiyyətlərə malikdir. “Dastani- Əhməd Hərami” poemasında həm qədim, həm də müasir feil şəkillərinə rast gəlinir.

İrmək feili. Dastanda fəal şəkildə istifadə olunan feillərdən biri də *irmək*dir. *İrmək* feili müasir ədəbi dilin fəal fondunda işlək deyil. Qədim abidənin dilində bu söz *çatmaq*, *qovuşmaq* mənalarında işlədilmişdir. Q. Kazimov *irmək* feilini gəlmək, çatmaq, yetişmək, kənar etmək kimi mənalandırmışdır. *İr-mək* feili bəzən *er-mək* formasında da işlədilmişdir. Bu feil *etmək*, *olmaq* anlamlı *er* sözü ilə əlaqələndirilir. Müasir ədəbi dilimizdəki *idi*, *imiş*, *ikən*, *isə* hissəcikləri də *irmək* feilinin qalığı kimi öyrənilmişdir: *erdi/irdi=idi(-dı⁴); ermiş/irmiş=imiş(-miş⁴)*[5, 282]. *İrmək-ermək* feili Türk dil ailəsinin Oğuz qrupuna daxil olan Türkiyə türkcəsində hal-hazırda işlədilməkdədir. Deyimlərin birində belə deyilir: Sabreden derviş muradına *ermiş* (ulaşmaq, kavuşmaq mənasında).

İrmək feili dastanda aşağıdakı məqamlarda işlədilmişdir. Qova- qova könül dünyaya *irdi*, Ömür keçdi saqalı, saç ağardı(20). Bənim nəmə kimsə durmaz *irdi*, Neçə kişilər ünümdən canı verdi(31). Təəccüb eylədi bu işi gördü, Dün içində əcaib sirrə *irdi* (34). Bihəmdilləş bu gün qapına *irdim*(43), Geri sultan qatına *irdi* bunlar(48). Eyi niyyətlərə *irmək* gərəkdir(83). Nümunələrin bir qismində *çatmaq*, bir qismində *isə qovuşmaq* mənasını vermişdir. Verilmiş nümunələrdən görünür ki, *irdi* feili keçmiş zamanın şühudi zamanda, məsdər formasında və şəxs sonluqları ilə işlədilmişdir.

İrmək arxaik feilinə “Kitabi- Dədə Qorqud”un, Nəsiminin və Kişvərinin dilində də rast gəlinir. Məsələn, Əcəl vədə *irməyincə* kimsə ölməz (KDQ). Cümlə murada *irdim*, gör kim nə xoş ətədir (Nəsimi). Əgər bilsəm ki, can versəm sana sağlıq *irür* mümkün, Əgər can verməsəm, cana, mana can bolmasun yarab (Kişvəri).

Qılmaq feili. Əliyar Səfərli “Dastani-Əhməd Hərami” əsərinin lüğət hissəsində *qılmaq* feilini *etmək*, *olmaq* kimi mənalandırmışdır. M. Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk”ündə də *etmək* mənasını verən *kıl*

(*qılmaq, etmək*) şəklində vermişdir [4, 287]. Bəşir Əhmədov “Etimologiya” lüğətində *qılmaq* feilini *qıl* ismi ilə əlaqələndirmiş, “davranış” mənasını verdiyini qeyd etmişdir. [2, 162].

Qılmaq feil qədim və orta əsr yazılı abidələrimizdə fəal şəkildə işlənmiş, zaman keçdikcə öz yerini etmək köməkçi feilinə buraxmışdır. Müasir Azərbaycan dilinin qrammatikasında *ol, et* sözləri köməkçi feillər kimi işlənir. *Ol, et* sözləri sintaktik yolla mürəkkəb feillər əmələ gətirir. Məsələn, kömək etdi, yaxşı oldu, istifadə etdi, pərişan oldu, razı oldu, dost oldu, qohum oldu. Bəzi hallarda isə müstəqil mənada işləyə bilər: Bu cürəti görən, duyan *olmadı*, Səndən mənə gün ağlayan *olmadı* (M. Araz).

Qılmaq feili əsasən ərəb və fars mənşəli sözlərə qoşularaq mürəkkəb feillər yaradır. Məsələn, namaz qılmaq, çarə qılmaq və s. Əsərdən götürülmüş nümunələrdə də bunu müşahidə edirik: məlum qıl (42), sükkür qıl (73), nəzər qıl (75), fitnə qıl (43), kərəmlər qıl (43), vəfa qıl (72), bəqa (əbədilik) qıl (72), təşviş qıl (34) və s.

Bəzən *qılmaq* (etmək, eləmək mənasında) feilinə Bakı, İsmayilli dialektlərində də rast gəlinir.

Əsərdə *qılmaq* feili aşağıdakı formalarda işlədilmişdir: Bu tərtibi görüb *şadi qılurlar* (91). ...Bu dərdimə *dərman qılasan* (77). Yüzün tutub Güləndam *tapu qıldı* (76). Yenə bulmaz isə *qılmaz* arami (74). Suçum nədir, acəb nətdim, nə *qıldım* (65). Gəlin, barı bu gün *söhbət qılalım* (19). Cəhanda biz ana bir *iş qılalım* (24). Bu vaxtın qancəri *seyran qılaydı* (29). Gerü getməgə *niyyət qıldılar* (30). Şəhabəddinə *ol hizmet qılırdı* (22).

Məsnəvidə işlədilmiş *qılmaq* feili də əsasən ərəb-fars mənşəli sözlərə qoşulmuşdur. *Şadi qılurlar* (*şadlıq edirlər*)- indiki zaman+kəmiyyət şəkilçisi, *dərman qılasan* (*dərman edərsən*)- *arzu* şəkli + II ş. şəxs sonluğu, *tapu qıldı*- hüzur etdi (hüzuruna gəldi)-*şühudi* keçmiş zaman, *seyran qılaydı* (*seyr etmək*)- *arzu* şəkli + *şühudi* keçmiş zaman, *niyyət qıldılar*(*niyyət etmək*)- *şühudi* keçmiş zaman + *kəmiyyət* şəkilçisi, *söhbət qılalım* (*söhbət etmək*)-feili bağlama şəkilçisi (-*alı, -əli* feili bağlamanın qədim şəkilçisi)+I ş. şəxs sonluğu, *iş qılalım* (*iş etmək- iş görmək*)- feili bağlama şəkilçisi (-*alı, -əli* feili bağlamanın qədim şəkilçisi)+I ş. şəxs sonluğu, *hizmət qılırdı* (*xidmət edirdi*)—*ır⁴* indiki zaman şəkilçisi +idi hissəciyi.

Qılmaq feili bədii ədəbi dildə də rast gəlinən feildir. Biz bu feili Nəsiminin və Kişvərinin dilində də müşahidə edirik: Gəl günah isə *qılmaq* üzün qatındsa sücud, Şeytandır ol ki, surətinə *qılma* sücud (Nəsimi). Bir əhli- dil hamı ki ona şikvə *qılmalı* (Kişvəri). Əcəl der kim, səni, ey Kişvəri, qurban *qılam* yarə (Kişvəri).

Qılmaq feili Azərbaycan dili ilə yanaşı uyğur, özbək, türk dillərində işlədilməkdədir. Məsələn, Uyğur türkcəsində: xever qıl (xəbər et), qobul qıl (qəbul et), hucum qıl (hücum et) və s.

Bilişmək feili – tanışmaq, bilişmək. *Biliş* feilinin etimologiyasını araşdırdıqda *bilmək* feilindən əmələ gəldiyini və *bilik* sözü ilə qohum olduğunu görürük. M. Kaşğariyə görə *biliş* feili tanış, biliş, bilici, bilən, tanışmaq və s. mənalarını verir. Bu feilə istər orta əsr (XI- XVI) türk sözlüklərində, istərsə də müasir lüğətlərində rastlanılır. Türkcə sözlüklərdə 2 anlamda verilmişdir: 1. Tanıdıq, bildik, arkadaş, dost; 2. Tanışmaq.

Danışq eyləyəlim şah ilə biz, Yamanlaman bizi *bilişdirin* siz (DƏH.40). Eşq ilə *bilişəli* əqlimə yad olmuşam (Ş.İ.Gülşəni).

“Dastani- Əhməd Hərami” məsnəvisi, əsasən, ədəbi nöqteyi- nəzərdən araşdırılmışdır. Bu məqalədə isə Azərbaycan dilinin qədim sözləri olan feillər araşdırılıb müqayisəli şəkildə izahı verilməyə çalışılmışdır. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, dastanda işlədilən feillərin bir qismi dilin aktiv fondundan çıxsa da başqa türk dillərində, eyni zamanda dialekt və şivələrimizdə öz işləkliyini saxlamaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Dastani -Əhməd Hərami, “Şərq- Qərb”, Bakı, 2004, 119s.
- 2.Əhmədov B., Etimologiya lüğəti,(Araşdırmalar, Müləhizələr) Bakı, 2017,287 s.
- 3.Əliyeva S., “Kitabi- Dədə Qorqud”un mürəkkəb feilləri, “Elm və Təhsil”, Bakı, 2017, 376s.
- 4.Kaşğari M., Divanü lüğət-it-türk, Ozan, Bakı, 2006, 750s.
- 5.Tanrıverdi Ə., Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Elm və Təhsil, 2014, 463s.

РЕЗЮМЕ

АРХАИЧЕСКИЕ ГЛАГОЛЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ В ПОЭМЕ «ДАСТАНА-АХМАД ХАРАМИ»

Ахмадова А.А.

Гянджинский государственный университет, Азербайджан

Дастани-Ахмад Харами - первое стихотворение, написанное на родном языке. С тех пор, как маснави «Дастани-Ахмад Харами» стало известно мировой науке, его изучали в основном с литературной точки зрения.

В этой статье изучаются глаголы, являющиеся древними словами азербайджанского языка, и их пытаются объяснить сравнительным образом. Можно сделать вывод, что некоторые из используемых

в саге глаголов происходят из активного фонда языка, но они все еще используются в других тюркских языках, а также в наших диалектах и акцентах.

В статье проводится анализ древнетюркских (азербайджанских) глаголов ирмек, кылмак, билишмак.

Ключевые слова: поэзия на родном языке, древние глаголы, течь, делать, знать, анализировать.

SUMMARY

ARCHAIC VERBS USED IN THE POEM "DASTANI-AHMAD HARAMI"

Ahmadova A.A.

Ganja State University, Azerbaijan

Dastani-Ahmad Harami is the first poem written in the native language. From the time it became known to the world of science, the Masnavi "Dastani-Ahmad Harami" has been studied mainly from a literary point of view.

In this article, verbs, which are ancient words of the Azerbaijani language, are studied and tried to be explained in a comparative way. It can be concluded that some of the verbs used in the saga are from the active fund of the language, but they are still used in other Turkic languages, as well as in our dialects and accents.

The article provides an analysis of the old Turkish (Azerbaijani) verbs irmek, qylmak, bilishmak.

Key words: native language poetry, ancient verbs, to flow, to do, to know, to analyze.

ŞƏVKƏT SÜRƏYYA AYDƏMİR YARADICILIĞINDA M.K.ATATÜRK

Əkbərova G.Z.

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan,

Xülasə. Ş.S.Aydəmir XX əsrin 50-ci illərinin ortalarından sonra bioqrafiyaları qələmə almağa başlamışdır. Bu bioqrafiyalardan da biri M.K.Atatürkün həyatından bəhs edən "Tək adam" əsəridir. Şəvkət Sürəyya bu bioqrafiyada M.K.Atatürkün gənc yaşlarından tutmuş, vəfatınadək göstərdiyi ictimai-siyasi fəaliyyətlərdən, bunları icra edərkən qarşılaşdığı maneələrdən və çox zaman hətta öz yoldaşları tərəfindən belə yalnızlaşdırılmasından, təcrid edilməsindən bəhs edilir. Bu əsərdə Atatürkün yalnızlığı, keçirdiyi daxili böhranlar elə ustalıqla qələmə alınmışdır ki, bəlkə də, elə buna görə illər keçsə də, bu əsər hələ də öz aktuallığını itirməmişdir.

Açar sözlər: Mustafa Kamal Atatürk, Şəvkət Sürəyya Aydəmir, Tək adam, bioqrafiya, ictimai-siyasi fəaliyyət, cümhuriyyət

M.K.Atatürk haqqında əsərlər dedikdə ilk ağıla gələn əsərlərdən biri Ş.S.Aydəmirin üç cildlik "Tək adam" bioqrafiyasıdır. Bu bioqrafiyada M.K.Atatürkün həyatı, ictimai-siyasi fəaliyyətləri geniş formada öz əksini tapır. 1960-cı il hərbi çevirilişindən sonra Atatürkçülük ideologiyası və Cümhuriyyətin problemləri üzərində bir daha düşünülmüş, buna görə də bir sıra ziyalılar bu ideologiyanın müdafiəsinə qalxaraq Atatürkçülüyn əsaslarını, bu ideologiyanın heç də təəsübkeşliyə əsaslanmadığını müxtəlif üsul və vasitələrlə xalqa çatdırmağa çalışmışdır. Bu səbəbdəndir ki, Ş.S.Aydəmir M.K.Atatürkün həyatından, onun ideologiyasından bəhs edən bu əsəri məhz 1963-1965-ci illərdə qələmə almışdır. Bu əsərin vacib xüsusiyyətlərindən biri budur ki, onu ərsəyə gətirən Ş.S.Aydəmir M.K.Atatürklə eyni dövrdə yaşamış, onunla və ətrafındakı ictimai-siyasi xadimlərlə ünsiyyətdə olmuşdur. Ona görə də bu əsərin müəyyən bir hissəsi mühüm dövlət xadimləri ilə görüşlərdən əldə edilən məlumatlar vasitəsi ilə qələmə alınmışdır.

Yazar "Tək adam" əsərinə M.K.Atatürkə hansı aspektdən yanaşmalıyıq sualı ilə başlayır: "Tarixi şəxsiyyətlər tarixin yönünü dəyişdirə bilərmi, yoxsa tarixdə şəxsiyyətin rolu yalnız bu gedişatı sürətləndirmək və yavaşlatmaqdan ibarətdir?" [1;5] Bu suala Aydəmir idealist və materialist fəlsəfənin qarışığı fonunda cavab vermişdir: "...hər iki dünyagörüşünün prinsipləri dəyərləndirilərək Mustafa Kamal həm türk toplumunun və dövrünün yetirməsi, həm də bu cəmiyyətə və dövrünün şərtlərinə qarşılıqlı təsir edən bir tarixi şəxsiyyət olaraq qəbul edilmişdir. Yəni, Mustafa Kamal həm cəmiyyətimizin və dövrümüzün əsəridir, həm də bu cəmiyyətin taleyinə təsir edərək ona istiqamət və forma vermişdir." [1;6] İlk səhifələrdə bu cür yanaşma oxucuda fərd və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsində formalaşan bir həyat hekayəsindən bəhs ediləcəyi təəssüratını yaratsa da, bir neçə səhifədən sona bəlkə də əsərin də adının yaranma səbəbi olan bir cümlə ilə qarşılaşırıq: "Tək adam öz xammalını özü yoğuran şəxsdir". Yəni hər bir tarixi şəxsiyyət kimi Atatürk də özünü yaratmışdır.

Ş.S.Aydəmir üçün M.K.Atatürk özündə insani ruh daşıyan bir qəhrəmandır. Belə bir şəxsiyyətin həyat hekayəsini doğru-düzgün, necə deyirlər, haqqı ilə ərsəyə gətirmək üçün onu bəşəri kontekstdən dəyərləndirərək layiq olduğu yerə qoymaq lazımdır. M.K.Atatürkü düzgün qiymətləndirmək üçün onun fəaliyyətlərinin arxasındakı ruhu anlamaq lazımdır. Biz də bu məqaləmizdə məhz yalnız qalan, daxili böhranlar içərisində olan Atatürkün bu böhranlara sinə gərərək dövlət qurmasından bəhs edəcəyik. Məqsədimiz Şəvkət Sürəyyının M.K.Atatürkü necə başa düşdüyünü, yazılarında necə izah etdiyini araşdırmaqdır.

Əsəri oxuduqda görürük ki, Ş.S.Aydəmir tənhalıq içərisində olan bir öndərin iqtidarı ələ alma prosesini izah etmək üçün ona psixoloji bir formadan yanaşmağı seçmişdir. Bu psixoloji gərginlik, Atatürkün ruhən qırılma nöqtələri əsərdə depressiya, böhran, əzab, iztirab və s. kəlmələrlə təsvir edilmişdir. M.K.Atatürk “İttihad və tərəqqi” cəmiyyətinin bir üzvü olmasına baxmayaraq Ənvər paşa başda olmaqla Osmanlı dövründəki elit təbəqə tərəfindən daima ona və fəaliyyətlərinə şübhə ilə yanaşılmış və necə deyirlər elə ilk günlərdən yalnızlaşdırılmış, təcrid edilmişdir. 1919-1922-ci illərdə bu təcrid nisbətən azalmışdı amma buna baxmayaraq o öz inqilabına başlayanda və artıq dövləti quranda da “Tək adam” idi. XX əsrin 30-cu illərində hökumət işlərindən bir az uzaqlaşaraq dil və tarixlə məşğul olmağa başlayır və bu dövrdə həmişəkindən daha çox özünə qapanır. Əsəri oxuduqca bir şeyin şahidi oluruq ki, Ş.S.Aydəmirin müxtəlif dövrlərdə M.K.Atatürkün həyatına, fəaliyyətinə baxış bucağı fərqli olsa da fəyişməyən bircə şey onun yalnızlığıdır və bu yalnızlıq ilk təhsil illərindən başlayaraq demək olar ki, ömrünün sonunadək davam edir.

Nəticə etibarlı ilə bunu deyə bilərik ki, M.K.Atatürkün mənəvi aləminin portretini yüksək ədəbi dil və fantaziya ilə yaradan Ş.S.Aydəmir onu fəvqəlbəşər, qəhrəman kimi təqdim etsə də onun daxili aləminə, ruhi vəziyyətinə geniş yer ayıraraq bu cür yüksəkdə duran, sarsılmaz bir şəxsiyyətin daxili böhranlarından bəhs edərək nə olursa olsun onun da bir insan olduğu qənaətinə gəlir. Keçmiş nəzərdən keçirən Ş.S.Aydəmir Tək adam M.K.Atatürkün hekayəsini zirvəyə yüksəliş kimi ardıcılıqla qələmə almışdır.

Yazara görə zaman mükəmməl olana doğru daima addımlayır. Ona görə də bu əsərdə M.K.Atatürkün qüsurları, məğlubiyyətləri zəif nöqtələrinə olduqca az yer verilmişdir. Əsərin digər bir xüsusiyyəti isə budur ki, əsərdə Atatürkün yalnızlığından o qədər bəhs edilir ki, sanki bütün inqilabı tək başına etmişdir. Buna görə də inqilab dönmindəki digər önəmli şəxsiyyətlərin fəaliyyətləri arxa planda qalmışdır. Halbuki M.K.Atatürk Milli Mübarizəni bir çox rütbəli zabitlərlə zəfərə çatdırmışdır. Ş.S.Aydəmir isə bu önəmli şəxsiyyətləri dəyərləndirərkən “Hər kəs Mustafa Kamal olmaz” düşüncəsi ilə davranmış, onları öz bacarıq və qabiliyyətlərinə görə yox, M.K.Atatürklə müqayisə edərək qələmə alınmışdır. Elə “tək adam olma prosesi” də məhz bu şəxsiyyətlərlə yolların ayrılması ilə həyata keçdiyindən Ş.S.Aydəmir bu ayrılıq prosesinə modernistlərin “inqilab qanunu” yanaşması ilə haqq qazandırmışdır. Bioqrafiyanı oxuması üçün nəzərdə tutulan kütlənin nəzərindən dəyərləndirdikdə bir çox problemlərlə qarşılaşırıq: Birincisi budur ki, bir cildə də ifadə edilə biləcək əsəri çox uzadaraq üç cildə ancaq bitirə bilmişdir. Halbuki Lord Kinros Atatürk haqında bioqrafiyasında bu yolla getmişdir. İkincisi, tarixi və ictimai şəraitin təsvirinə çoxlu yer ayırdığından bəzən bu bioqrafiyanı əsas məqsədi oxucunun nəzərindən qaçıq, həmçinin yuxarıda deyildiyi kimi bu əsər əslində cəmiyyətin hər bir təbəqəsindən olan insanların oxuması üçün nəzərdə tutulsa da, həm dilinin ağırlığı, həm uzun-uzadı yorucu təsvirlərin olması buna mane olmuşdur.

“Tək adam” əsərini nə tək ədəbi əsərdir, nə də ki tarixi. Bu əsəri ədəbiyyatla tarixin qovşağında təhlil edib dəyərləndirmək lazımdır. Michael de Certeaunda dedi ki “Tarix əslində bəhs etdiyi mövzunun hakimiyyəti altına girmiş bir ədəbiyyatdır.”[4;52]. Necə ki yuxarıda bəhs etdiyimiz Atatürkün keçirdiyi daxili böhranlar, istər maddi, istərsə də mənəvi olaraq çəkdiyi əzab-əziyyət, iztirablar dolğun təsvirini məhz bədii dilə borcludur. Tanpınarın da dedi ki “...qəhrəmanların iç üzünü ancaq sənətdə görürük.”[5;1] Bu üçcildlik romanın bu gün hələ də oxunur olması məhz onun tarixi hadisələri bədii bir üslubda qələmə alması ilə bağlıdır. Ş.S.Aydəmir bəlkə də ədəbiyyat ilə tarix arasında get-gəl etdiyindən yuxarıda sadaladığımız problemlər ortaya çıxmışdır. Amma Ş.S.Aydəmir mükəmməl bir tarixi əsərin ədəbiyyatdan keçdiyini də yaxşı bilirdi. Mustafa Kamal Atatürk kimi şəxsiyyətlərdən bəhs etmək, onlar haqqında layiqli əsərlər ərsəyə gətirmək həmişə mürəkkəb bir məsələ olmuşdur. Bunu Ş.S.Aydəmir əsərin sonunda bədii bir dillə ifadə etmişdir: “ Bu qənaətə gəldim gəldim ki, millətin ona qəlbən bağlandığı onun üçün ağladığı xalq qəhrəmanı tarix içərisində artıq yoxdur. O, yazılan bütün əsərlərdə lazımcı qiymətləndirilə bilmədi. Lakin bu ifadə çatışmazlığı onun üçün tökülən bu göz yaşlarının dəyərindən nəyi azaldı? Bu qədər sevginin səbəbi nədir? Necə oldu ki, adi bir əsgər addım-addım, əzmlə irəliləyərək dövlətin başına keçməklə qalayıb insanların qəlblərində taxt qurdu? Bu sirri ancaq gələcəkdə həqiqi meyarlar ilə dəyərləndirən övladlarımız açacaqdır. Çünki bizim – onun zamanında yaşayan, onunla həmsöhbət olanların gözləri hələ də yaşla örtülüdür.” [3;594]

Qeyd olunan bütün çətinliklərə, nöqsanlara baxmayaraq “Tək adam” bioqrafiyası M.K.Atatürk haqqında qələmə alınmış ən möhtəşəm əsərlərdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aydemir Ş.S. Tek Adam c.1 (-1881-1919), Remzi Kitabevi, İstanbul. 1975
2. Aydemir Ş.S. Tek Adam, c.2 (1919-1922), Remzi Kitabevi, İstanbul 1975
3. Aydemir Ş.S. Tek Adam, c.3 (1922-1938), Remzi Kitabevi, İstanbul 1975
4. Certau Michel de. Tarih ve Psikanaliz. çev. A.Sönmezay, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, İstanbul 2009
5. Tanpınar Ahmet Hamdi. "Atatürk", Atatürk'ü anarken (10-17 Kasım 1960), Milli Eğitim Basımevi, Ankara. 1960

РЕЗЮМЕ

М.К.АТАТУРК В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ШАВКАТ СУРАЙИ АЙДАМИР

Акбарова Г.З.

Бакинский Государственный Университет, Азербайджан

После середины 50-х годов XX века Ш. Айдемир начал писать биографии. Одна из этих биографий - «Один человек» о жизни М.К.Ататюрка. В этой биографии Шевкет Сурайя рассказывает о социально-политической деятельности депутата Ататюрка с юности до его смерти, препятствиях, с которыми он столкнулся при их осуществлении, и часто даже о его изоляции со стороны товарищей. В этом произведении настолько умело описано одиночество Ататюрка и его внутренние кризисы, что, возможно, поэтому прошли годы, но эта работа не потеряла своей актуальности.

Ключевые слова: Мустафа Кемаль Ататюрк, Шевкет Сурайя Айдемир, холостяк, биография, общественно-политическая деятельность, республика

SUMMARY

M.K. ATATURK IN THE WORKS OF SHAVKAT SURAYI AYDAMIR

Akbarova G.Z

Baku State University, Azerbaijan

After the middle of the 50s of the XX century Sh. Aydemir began to write biographies. One of these biographies - "One man" about the life of MK Ataturk. In this biography, Shevket Suraya tells about the socio-political activities of MP Ataturk with his youth before his death, the obstacles with which he met during their existence, and often even about his isolation from the other side. In this work, Ataturk was able to describe the loneliness of Ataturk and his internal crises, which, perhaps, for the past years, but this work did not lose its relevance.

Key words: Mustafa Kemal Ataturk, Shevket Suraya Aydemir, bachelor, biography, socio-political activity, republic

TÜRK MİLLİ-ETNİK YADDAŞI VƏ ƏDƏBİYYATDA TƏZAHÜRÜNÜN PRİNSİPLƏRİ

Əliyeva L.A.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Müasir dövrdə qloballaşma adı altında digər xalqların adət-ənənələrinə zidd olan, milli mentalitetə xas olmayan dəyərlərin yayılması prosesi gedir. Bu prosesə qarşı mübarizədə milli məniyyəti, milli-etnik təfəkkürü qorumaq ən vacib şərtlərdəndir. Qloballaşma prosesi elm, texnika, texnologiya ilə ümumbəşəri dəyərlərlə yanaşı milli kimliyi müəyyən edən mədəni-mənəvi amillərə qərəzli və ya qərəzsiz sirayət etməyə cəhd göstərir. Milli-mənəvi dəyərlər həm də bədii ədəbiyyatda formalaşır. Bu mənəvi dəyərlər milli-etnik özünəməxsusluğun ifadə vasitəsinə çevrildə, xüsusilə incəsənət, ədəbiyyat vasitəsilə təzahür olunanda daha effektiv məzmun kəsb edir.

Açar sözlər: qloballaşma, türk, milli, etnik, təfəkkür, yaddaş, bədii ədəbiyyat

Yaddaş mədəni irsi yaşadan ən böyük gücdür. Mədəni irsin mənimsənilməsi prosesi isə geniş və çoxcəhətlidir, müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Mədəni irsin rol və əhəmiyyətinin dəyərləndirilməsinin müasir üsulu onları təkcə olduqları formada, ilkin vəziyyətlərində saxlamaq, qorumaq deyil, həmçinin müasir çağda onlardan istifadənin müxtəlif yollarının olduğunu dəqiqləşdirməkdən ibarətdir. Mədəni irs funksionaldır, özündə müasir mədəni hadisələrin öyrənilməsinə yanaşmanın prinsiplərini daşıyır. Mədəni irsin, bədii dəyərlərin köhnəlmə və deformasiyaya məruz qalması danılmazdır, amma tamamilə ortadan yox olması qəbuləilməzdir. Yaddaş bu baxımdan xüsusi önəm daşıyır. Həm fərdi, həm kollektiv yaddaşın bütün

təzahür formalarında tarixi, milli, etnik, mifik, sosial və s. qatların varlığını görmək mümkündür. Yaddaş kollektivləşəndə ənənənin davamlılığı da təmin edilmiş olur. Kökdən gələn ənənə yeni çağın şərtlərinə uyğunlaşır, deformasiya olunur, bəzi cəhətlərini itirir, bəzilərini isə qazanır, amma heç vaxt itmir. Müasir dövrdə qloballaşmanın təsirləri nəticəsində milli-mənəvi dəyərlər məruzqalma, aşınma prosesini yaşayır. Yaddaş bu məruzqalma prosesində mədəni irsin qorunması və müdafiəsinin təmin edir, milli adət-ənənələrin öyrənilməsi və onların mənəvi dəyərlər sisteminə çevrilməsinə şərait yaradır. *“İndi dünyada gedən mürəkkəb ictimai-siyasi proseslər Avrasiya məkanında tamamilə yeni, sivil dünyanın qəbul etdiyi mənəvi-mədəni və sosial-siyasi modeldə türk etnik arealının bütövləşməsi üçün son dərəcə vacib şərait yaratmışdır. Qərbi qabaqcıl mütəfəkkirlərin və sosioloqların proqnozlarına görə, elmi-texniki tərəqqinin nəticəsi olaraq fərqli mədəniyyətlərin bir-birinə yaxınlaşması, “kontinentlərarası dialoqlar” son nəticədə tamamilə yeni keyfiyyətli “sintez sivilizasiyası”nın yaranmasına aparıb çıxarır. Etnik-milli “Mənliyimiz”in bu sintez proseslərində məhv olunmasının qarşısını almaq, türk xalqlarının tarix boyu yaratdığı mədəni dəyərlərin müasir sivil dünyanın təşkilində iştirakına nail olmaq üçün qloballaşma prosesinə ayrı-ayrı etnik qəlpələr və hissələr kimi deyil, ortaqlar bütövü kimi daxil olmaq lazımdır”* [2, s.6].

Tarixin bütün dövrlərində millətin və xalqın ictimai şüur səviyyəsini əks etdirən adət və ənənələr mədəni irsə çevrilir, yeni yaranan mənəvi dəyərlər də varislik prinsiplərinə uyğun olaraq əski adət və ənənələrdən bəhrələnir. Milli ideologiya, milli tarix, milli dil, din, milli mədəniyyət və incəsənət, milli ədəbiyyat, milli özünüdərk, ailə, dahi şəxsiyyətlər, milli musiqi, muğamlar, fərdi yaddaşı, etnos yaddaşını, millətin, xalqın yaddaşını ehtiva edən folklor milli-mənəvi dəyərləri təşkil edir. Adət-ənənə ilə əxlaq arasında qırılmaz bağlılıq mövcuddur və hər bir ənənə müəyyən əxlaqi məna daşıyır. Milli-mənəvi dəyərlər xalqın milli ruhunu, estetik ruhunu, estetik duyumunu, sənətkarlıq qüdrətini özündə yaşadır. Bu mənəvi dəyərlər milli-etnik özünəməxsusluğun ifadə vasitəsinə çevrildə, xüsusilə incəsənət, ədəbiyyat vasitəsilə təzahür olunanda daha effektiv məzmun kəsb edir. Azərbaycan və türk xalqlarının milli özünüdərk prosesinin əsas dominantı milli yaddaşdır. Yaşar Qarayevə görə, tarixdə hər bir xalq integrasiya prosesinə özünün milli yaddaşı, ədəbi-bədii, mədəni irsilə gəlir. *“Dil və din, mental və yaddaş, əxlaqi dəyərlər, sənətdə və fəlsəfədə, hətta relyefdə və iqlimdə ortaqlar mənəvi məkan... hamısı bir dünyədə, cəmləndə (yalnız onda!) bəşəriyyət adlı təmin, bütövün komponenti - Azərbaycan əmələ gəlir”* [6,312]/ Azərbaycançılıq milli özünüdərk elmi-fəlsəfi, eyni zamanda bədii-estetik ifadəsidir. Azərbaycançılıq ideyasının gerçəkləşdirən bütün yollar milli-genetik yaddaşdan keçir. Eyni zamanda azərbaycançılıq milli yaddaşın müasirliklə, yeni çağın şərtləri ilə sintezində formalaşır. Y. Qarayev yazırdı: *“Xəritəmiz yalnız folklorumuzda dəyişməyib, bütün qalıb. Kərküklə və Təbrizlə, Göyçə ilə və Qarabağla, Dərbəndlə və Borçalı ilə indi də bir yerdə, bütövdə yaşadığımız mənəvi məkanın adı - folklordur... Sehrli və müqəddəs folklor ərazisindən bir sətri, bir qarışı da Qorqud və Koroğlu, Oğuz xan və Boz Qurd, Xıdır Nəbi... yada, qəsbkara güzəştə getməyib”*[6,312]. Milli varlığın folklor bütövlüyü haqqında söylənən bu tezis folklorun yaddaş fenomeni kimi milli varlıqdakı yerini və önəmini göstərir. Folklor milli yaddaşdır, xalqın varlığı söz və sənət kodları ilə folklor yaddaşında inikas olunur. *“Milli yaddaşda millətin tarixi bütöv xalqın taleyindən keçdiyi kimi, hər bir fərdin taleyindən də keçib gələcəyə gedir; Hər bir etnosun taleyi onun milli yaddaşa nə dərəcədə bağlılığından asılıdır; Yaddaşına qayıda bilən xalq onu millətlər içində millət edən zirvəyə qalxa bilir; Hər bir xalqın bir millət kimi bütövlüyü, ölkə kimi tamlığı və təhlükəsizliyi etnokosmik yaddaşın onu hansı şəkildə ayaqda saxlamasından birbaşa asılıdır.”*[5,7] Azərbaycan folklorunun ən spesifik xüsusiyyəti-onun başqa türk xalqlarının folkloru ilə ortaqlar cəhətlərə malik olmasındadır. Vahid etnocoğrafi məkanda meydana gəlməsi bunun əsas səbəbidir. Ortaqlar türk folkloruna aid "Oğuznamə"lər, "Köç", "Ergenekon", "Şu", "Qayıdış" kimi dastanlarda qədim türklərin mühüm problemləri öz bədii-mifoloji əksini tapmışdır. Həmin dastanların çoxu xülasə şəklində XI yüzillikdə yaşayıb-yaratmış türk alimi Kaşğarlı Mahmudun "Divanu lüğət-it-türk" ("Türk dilinin divanı") əsərində öz əksini tapmışdır. Bu dastanlar xalqların böyük hicrəti dövrünün bədii-mifik dünyagörüşünü özündə saxlamaqdadır və folklorun yaddaşında özünü qoruyur. Yaddaş isə daim aktivdir, istifadəyə açıqdır.

Ümumiyyətlə, istənilən yazıçının və ya şairin ədəbiyyat tarixində özünəməxsus yer tutmasını səciyyələndirən əlamətlərdən biri də onun fərdi yaddaşdır. Yaddaş sənətkarın bir növ xəzinəsi rolunu oynayır. Onun yaşadığı, gördüyü, bildiyi, eşitdiyi, oxuduğu hər nə varsa, hamısı həmin xəzinəyə - yaddaşa toplanır. Milli yaddaş, ədəbi yaddaş, tarixi yaddaş müəllif yaddaşının ayrı-ayrı qatlarını təşkil edir. Yaradıcılıq prosesində, bədii əsərin ərsəyə gəliş müddətində müəllif öz yaddaşında yığılanları oxucuya ötürməyə can atır. Bədii sözün gücündən ustalıqla istifadə etməyi bacaran müəllif öz yaddaşından seçdiklərini uğurla bədii əsərə gətirə və hətta, bütöv yaddaşını bədii mətnə çevirə bilər. Cəmiyyətdə qavranılan istənilən nəsnənin məna kəsb etməsi yaddaşda yer alan yaşananlar, zehni və hissi qazanclarla birbaşa bağlıdır. Qavranılanı xatırlanana çevirən, müəyyən mədəni mühitdə yaşayan fərdin daha əvvəl yaşadığı ilə hal-hazırda öyrəndiklərini bir-biri ilə bağlılığını çözmək qabiliyyətidir. Fərdin yaddaşının kəsb

etdiyi məzmunun izahı isə birbaşa yaşadığı mühitin izahı ilə mümkündür. Fərdin bütöv həyatı boyunca, ayrı-ayrı dövrlərdə yaşamını paylaştığı mədəni ortamlar onun yaddaşını formalaşdırır. *Yaddaş şüur və təhtəşüur, zaman və fəvqəlzaman, məkan və fəvqəlməkan üçbucağında qavrayan, fərqləndirən, birləşdirən, mücərrədləşdirən, xatırladan, ötürən, öyrənən kimi müxtəlif funksiyalara malikdir* [11]

Ötən əsrin 80-ci illərindən başlayan Azərbaycan insanının tədricən “müstəqilləşməsi” hadisəsində ədəbiyyatın xüsusi rolu var və bu ədəbiyyatın yeni cəhəti onun milli yaddaşın oyanması prosesinin ifadəçisi olmasında özünü göstərir. Millətin tarixinə marağın oyanması, yaddaşın ortaya çıxması prosesində zəmin rolunu oynayan faktlardan ən ümdəsi hərbi-totalitar rejimdə baş verən yumşalmalar idi. Bədii ədəbiyyat bu fürsətdən yararlanırdı, milli tarixi yaddaşın faktları, hadisələri, obraz və süjetləri bədii mövzuya cəlb olunurdu. Çünki, söhbət müasir insanın uzunmüddətli qadağalardan sonra öz tarixinə qayıdışından, içində yığılıb qalmış olanların bədiiləşdirilməsindən, azərbaycanlı və onun tarixdə yeri kontekstində düşünməkdən gedir. “Mahmud və Məryəm”, “Ağ dəvə” (Elçin), “Köç” (M.Süleymanlı), “Fətəli fəthi” (Ç.Hüseynov), “Qətl günü” (Y.Səmədoğlu) və s. bu tipdə olan romanlarda Azərbaycan tarixinin müxtəlif mərhələlərinin təsviri, tarixi konsepsiyaların əks olunması onları “tarixi roman” adlandırmağa istiqamətləndirsə də, şərhçilər özləri də yekdil nəticə əldə edə bilmirdilər. Bu tip romanların janrın ənənəvi üsul və maneralarına qeyri-müvafiq gəlməsi nəticə etibarilə “...tarixi faktlara, mənbə və məxəzədkə məlumatlara çox da aludə olmayan, lakin dövrü, mühiti məhz tarixi mənbələrdə və kitablarda göstərilirdi şəkildə canlandıran müəlliflər bu əsərlərdə psixologizmə daha çox diqqət yetirmişlər.” fikrini formalaşdırırdı. [1, 23].

Miflə ədəbiyyatın qarşılıqlı münasibətlərinin formalaşmasında folklorun rolu əvəz edilməzdir. Ədəbi süjetlərin genezisinin əsasında dayanan mifoloji motivlərə, mifologiyadan ədəbiyyata keçən mövzulara və mifoloji obrazlara müasir ədəbi mətnlərdə də sıx-sıx rast gəlinir. “Yüzlər keçsə də, ənənədən bəlli mifoloji mövzu və süjetlər var ki, inkişafda olan və dəyişən ədəbi ənənədə yeni-yeni yozumlara məruz qaldığına baxmayaraq yaşayır” [7,246]. Karl Qustav Yunga görə, “Folklorizm xalqların etnik yaddaşında əbədiləşən, lazım gəldiyi məqamda elə ilk qaynaqda olduğu kimi, təzə-təzə şəkildə ədəbiyyata gələn yeni baxış, yeni məzmun və güclü mənəvi demokratiyadır. Onun məqsədi təfəkkürdəki yanlış çoxaspektli və müəyyən zaman kəsiyi üçün parıltılı mahiyyət daşıyan sindromları sındıraraq bədii ədəbiyyata insanın həqiqi taleyini, daxili aləmini, sağlam və tərəddütlü düşüncə tərzini və psixologiyasını gətirməkdir.” [10, 282] Müəllifin roman və hekayələrində milli yaddaş fərdin, etnosun, millətin, xalqın yaddaşı şəkillərində öz təzahürünü tapmışdır. Adətən sənətkarların milli yaddaşın ulu qaynağı olan folklorla bağlılığını müəyyənləşdirmək üçün onun yaradıcılığında işlənmiş atalar sözləri və məsəllərə, nağıl-dastan hikmətlərinə, əfsanə-rəvayət motivlərinə müraciət olunur. Yazılı ədəbiyyatla folklor, müasir bədii düşüncə ilə milli yaddaş arasında əlaqələrin araşdırılması müasir ədəbi düşüncənin mahiyyətinin aşkarlanması baxımından əvəzsizdir.

Akademik Ramiz Mehdiyev varisliyin qorunub saxlanması milli yaddaşın rolunu yüksək qiymətləndirir: “Tarixdən və ictimai-tarixi prosesdən yalnız o zaman danışmaq mümkündür ki, iki başlanğıc – bir tərəfdən inkişaf və yeninin yaradılması, digər tərəfdən keçmişlə varisliyinin qorunub saxlanması qarşılıqlı əlaqəsi və çulğalaşması olsun” [8,12]. Yazılı ədəbiyyatla folklor, müasir bədii düşüncə ilə milli yaddaş arasında əlaqələrin araşdırılması müasir ədəbi düşüncənin mahiyyətinin aşkarlanması baxımından əvəzsizdir.

Azərbaycan ədəbiyyatının qaynağında zəngin Azərbaycan folkloru durmaqdadır. Mifoloji-bədii dünyagörüşün izləri folklorlarda və klassik ədəbiyyatda indi də özünü büruzə verməkdədir. Milli folklor yaddaşı bir çox kosmoqonik və mövsümi, eləcə də etnoqonik miflərin müəyyən detallarını özündə daşımaqdadır. Folklorun yaddaşında mifoloji dünyagörüşünün ayrı-ayrı ünsürləri özünü ovsun, alqış, qarğış, rəvayət, qodu və sayaçı mərasimi ilə bağlı mətnlərdə qoruyub saxlanmışdır. H.İsmayılova görə: “Etnik-milləti mədəniyyət sistemində mühüm struktur vahidlərindən birini folklor təşkil edir. Bunu şərtləndirən başlıca səbəb odur ki, folklor yazılı ədəbiyyatdan fərqli olaraq, dolayısı ilə deyil, birbaşa, bilavasitə onu yaradan mədəni subyektin – etnosun təfəkkürünün etik-estetik təzahürü kimi meydana çıxır. [4,7] Hər bir xalqın milli-mənəvi irsini, əxlaqi dəyərlərini qoruyub saxlamaq, genetik yaddaşını, tarixi kimliyini, özünəməxsusluğunu gələcək nəsillərə ötürmək kimi çətin missiya onun taleyində müstəsna rol oynamış fenomenal şəxsiyyətlərin fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur. Tarix özündən sonra layiqli irs qoyub getmiş belə fenomen şəxsiyyətlərin əməlləri ilə zənginləşir, səmaliyyət qazanır. Millətin vahid məqsədlər uğrunda mübarizəsi üçün zəruri olan ideya - milli ideologiya da məhz belə şəxsiyyətlərin dünyagörüşünün əks olunduğu konsepsiyalarla reallığa qovuşur. Müxtəlif ədəbi dövrlərin və ədəbi şəxsiyyətlərin yaradıcılığında yazılı ədəbiyyatın müxtəlif zamanlarda mifologiyaya və folklorla mürəkkəb, özünəməxsus formada dinamik müraciətinə rast gəlmək olur. XX əsr dünya ədəbiyyatında mifə, folklorla qayıdış, folklor, mifoloji süjet və motivlərdən istifadə əsrin səciyyəvi sənət hadisəsi kimi daha çox diqqət cəlb edir. Tədqiqatçılara görə, miflə ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqəsi fərqli vasitə və üsullarla gerçəkləşir: ibtidai bilgilərin və motivlərin köçürülməsi formasında, birbaşa axın şəklində (məsələn, ədəbiyyatın əsas mövzusu kimi), təsviri incəsənət, rituallar, xalq bayramları, dini

mərasimlərin tərkibində, son əsrlərdə isə mifologiyanın elmi konsepsiyası, şərh, estetik və fəlsəfi təlimlərinin hazırlanmasının, mifoloji nəzəriyyələrin yaradılmasının təsiri ilə və s. Xalq poeziyası, inamlar, inanc sistemi, əsatir, əfsanə, dastan yaradıcılığı bir qayda olaraq mifoloji dünyaya daha çox yaxındır. 1970-ci illərdən günümüzədək Azərbaycan ədəbiyyatında folklor və mifə müraciət artan xətt üzrə getmişdir. “*Xalq təfəkkürünün, arxaik bədii düşüncə tərzinin müasir ədəbiyyatda öz əksini tapması insan – təbiət yaxınlığının qələmə alınması ilə məhdudlaşmışdır. Yazıçılar, yeri gəldikcə fantasmaqoriyaya üz tutur, qeyri-adi dəyişmə və çevrilmələrə xüsusi yer verirlər. Arzu olunanın, fikrə, xəyalə gələnin xalq bədii təfəkküründə möhkəm yer tutması yazıçılar üçün mühüm istinad mənbəyi olur*” [3,162].

Milliliyin dərki milli yaddaşın dərkindən keçir. A Nəbiyevin yazır: “*sivilizasiyanın vahidləşməsində, bütövləşməsində özünəməxsus payı olan türk xalqları folklorunda oxşarlıqların həcmi və amplitudası intəhasız olub, folklor yaradıcılığının geniş çevrəsini əhatə edir; ...zəngin yaradıcılıq ənənələrinə malik olan bu xalqlar dünya eposşünaslığına oxşarlıqlarla zəngin “Kitabi Dədə Qorqud”, “Qaraoğlu”, “Alpamış”, “Manas”, “Maaday Qara”, “Koroğlu” və s. kimi qüdrətli eposlar bəxş etmişdir. Adət-ənənə, mərasim-ritual eynilik oxşarlıqları ilə bərabər bu xalqların epik ənənələrindəki oxşar süjetlər dünya xalqlarının analoji nümunələri ilə eynilik, bənzərlik baxımından az fərqlidir. Onlar hamı üçün müştərək olan bir qaynaqdan süzülüb gəlmişdir*”[9,44].

Hər bir ölkə və xalq üçün onun milli dəyərləri hər şeydən üstün tutulmalı və digər xalqların dəyərləri ilə ziddiyyət təşkil etməməlidir. Müasir dövrdə qloballaşma adı altında digər xalqların adət-ənənələrinə zidd olan, milli mentalitetə xas olmayan dəyərlərin yayılması prosesi gedir. Bu prosesə qarşı mübarizədə milli mənliliyi qorumaq ən vacib şərtlərdəndir. Müasir dövrdə ən aktual problemlərdən biri qloballaşma prosesi ilə milli adət-ənənələr arasında optimal nisbətini tapılmasıdır. Qloballaşma prosesi elm, texnika, texnologiya ilə ümumbəşəri dəyərlərlə yanaşı milli kimliyi müəyyən edən mədəni-mənəvi amillərə qarşı və ya qarşısız sirayət etməyə cəhd göstərir. Belə bir şəraitdə nələri qorumağın lazım olduğunu, məhz hansı məsələlərdə məqsədyönlü surətdə ənənəçi, konservator olmağın labüdlüyünü müəyyənləşdirmək lazım gəlir. Milli-mənəvi dəyərlər bədii ədəbiyyatda formalaşır. İnsan mədəniyyətinin formalaşması isə həm genetik əsaslara malikdir, həm də sosial-mənəvi mühitin təsiri ilə formalaşır. Burada cəmiyyətin mədəni-mənəvi həyatı, insanın yetişdiyi mühitin kulturoloji aspektləri mühüm rol oynayır. İnsanın formalaşdığı ictimai mühit mövcud dəyərlər sistemi, sosial və hüquqi normalar, mövcud dövlət quruluşu, iqtisadi münasibətlər, ailə münasibətləri, təhsili və s. bu kimi elementlərin sintezindən ibarətdir. Mədəni-mənəvi mühit isə cəmiyyətin müvafiq mühiti ilə yanaşı əvvəlki nəsillərdən qalmış sənət əsərləri, xüsusən bədii ədəbiyyat təsiri ilə formalaşır.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundlu Y. Azərbaycan roman tarixi: mərhələlər, problemlər (1930-2000), Adiloğlu nəşriyyatı, Bakı, 2005, 550 s.
2. Haqverdiyev H.T. Qədim türk dünyasının ortaq dəyərlərinin coğrafiyası. “Respublika” qəzeti, 2018.-9 oktyabr.-s.6
3. İmanov M. Epos. Nəsr. Problemlər. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012, 164s.
4. İsmayılov H. Azərbaycan folklorunun regional xüsusiyyətləri. Bakı, Səda, 2006, 336 s.
5. İsmayılov H., Rzasoy S. Naxçıvan folklor antologiyası. “Azərbaycan” qəzeti, 2010, 31 mart
6. Qarayev Y. Tarix: yaxından və uzaqdan. Bakı, Sabah, 1995, 712 s.
7. Məmmədov C. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı, Elm, 2003, 418 s.
8. Mehdiyev R. Azərbaycanda siyasət: dünən, bu gün, sabah. / Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə /R. Ə. Mehdiyev; red. A. Aslanov, V. Musayev. II cild. Bakı, XXI-Yeni nəşrlər Evi, 2006. 671s.
9. Nəbiyev A. Oxşar dəyərlərin gen qaynağı-geneoloji nəzəriyyə. Bakı, Elm və Təhsil, 2009, 97s.
10. Юнг К.Г. Об архитектурах коллективной бессознательности // Вопросы филологии. Москва, Наука, 1988, № 1, с. 281-287
11. Odacı Serdar. Kültürel bellek aktarıcısı olarak postmodern yazar ya da metinlerarasılıkla yeniden kurulan geçmiş: Buket Uzuner ve Su romanı örneği. Türkbilig, 2015/30: 129-136. <http://www.turkbilig.com/pdf/201530-457.pdf>

РЕЗЮМЕ
ПРИНЦИПЫ ОТРАЖЕНИЯ ТУРЕЦКОЙ НАЦИОНАЛЬНО-ЭТНИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ В
ЛИТЕРАТУРЕ

Алиева Л.А.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В наше время идет процесс распространения ценностей, противоречащих традициям других народов, под видом глобализации, не свойственной национальному менталитету. Защита национальной идентичности и национально-этнического мышления - одно из важнейших условий борьбы с этим процессом. Процесс глобализации направлен на то, чтобы предвзято или беспристрастно заразить науку, технологии, а также универсальные ценности, культурные и духовные факторы, определяющие национальную идентичность. Национальные и моральные ценности также формируются в художественной литературе. Эти моральные ценности имеют более эффективное содержание, когда они становятся средством выражения национальной и этнической идентичности, особенно когда они проявляются через искусство и литературу.

Ключевые слова: глобализация, турецкий, национальный, этнический, мышление, память, художественная литература

SUMMARY
THE REFLECTION PRINCIPLES OF TURKISH NATIONAL-ETHNIC
MEMORY IN LITERATURE

Aliyeva L.A.

Sumgayit State University, Azerbaijan

In modern times, there is a process of spreading values that contradict the traditions of other nations under the guise of globalization that is not specific to the national mentality. The protection of national identity and national-ethnic thinking is one of the most important conditions in the fight against this process. The process of globalization seeks to biasedly or impartially infect science, technology, along with universal values, cultural and spiritual factors that determine national identity. National and moral values are also formed in fiction. These moral values have a more effective content when they become a means of expression of national and ethnic identity, especially when manifested through art and literature.

Key words: globalization, Turkish, national, ethnic, thinking, memory, fiction

ABBASQULU AĞA BAKIXANOVUN MƏNZUM HEKAYƏLƏRİNİN
MÖVZU RƏNGARƏNGLİYİ

Əliyeva N.B.

Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci, Azərbaycan

Xülasə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının parlaq simalarından biri də A.Bakıxanovdur. Mənzum hekayələrində toxunduğu mövzular istər ailə çərçivəsində, istərsə də toplum içərisində bugün də aktuallığını qorumaqdadır. Həyatda düzgün mövqe tutmaqda bizə doğru yolu göstərir. Halal zəhmətə rəğbət, oğurluq, pislik kimi şər işlərdən kənar gəzməyə çağırır bizi müəllif. Ağılla hərəkət etmək, axmaq düşüncələrdən kənar gəzməyin müsbət nəticələri sadə hadisələr fonunda qabardılır. Sağlam ruh, sağlam həyat tərzini müsbət keyfiyyət kimi təsvir edilir. Yalnız özümüzü deyil, başqalarını da düşünməli olduğumuz nəzərə çarpdırılır.

Açar sözlər: hekayə, müqayisə, cəmiyyətdə mövqe, həyat hadisələri, gənclərə nümunə, ictimai mövzular.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının parlaq simalarından biri də A.Bakıxanovdur. Yaradıcılığı boyu müxtəlif mövzulara toxunan müəllifin düşüncələri bugün də aktuallığını qorumaqdadır. İstər ailə-məişət çərçivəsində, istərsə də ictimai mövqedə qabardılan mövzular, onların nəticəsində əldə olunan ibrətamiz düşüncələr biz gənclərə nümunə olmalıdır.

Müəllif "Hikmətin fəziləti" mənzum hekayəsində dialoq şəklində, bədii sualdan istifadə etməklə bizlərə ən gözəl həyat dərsi verir. Sadə mövzu fonunda qabardılan ibrətamiz fikirlər məhz A.Bakıxanov kimi böyük sənətkarın qələmindən süzülə bilərdi. Hadisələr belə vəqəə edir. Hərşey İranda yaşayan və ölüm ayağında olan bir həkimin üzüyünün onun vəsiyyətinə əsasən müdrik bir adama verilməsini xahiş etməsi ilə başlayır. Şah üzüyü layiq olan insana hədiyyə etmək üçün üç sual verir. Elə suallar ki, həmin suallar həyatın

özəyini təşkil edir. Kənarda dayanan sadə bir qocanın bu suallara verdiyi cavablar bizi doğru istiqamətə yönləndirir. “Hər şeydən xeyirli nədir?” sualına qoca “hünər” deyər cavab verir. “Hər şeydən yaxşı nədir?” sualına isə qoca “yaxşılıq” deyər cavab verir. “İnsana ən lazımlı olan nədir?” sualının cavabı qoca tərəfindən “həqiqət” deyər verilir. Həcmcə kiçik olan hekayədə verilən üç sualla A.Bakıxanov çox dərin mətləblərə toxunmuşdur.

“Haq söz” hekayəsində isə samki Nizami Gəncəvi ruhu duyulur. Sadə xalqın dili ilə şahlar tərbiyə olunur. Belə ki, xanımının hüsnünə, gözəlliyinə heyran olan şah ölkəni idarə etmək işini yadından çıxarır. Şahın bütün gününü eyş-ışrətdə keçirməsinin ən böyük səbəbini qadınında görən müəllif onun vasitəsilə şahı tərbiyə etməyə çalışır. Həqiqətən də belədir: “Hər güclü kişinin arxasında güclü bir qadın dayanır”. Bunları (xalqın narazılığını onlardan birinin dilindən eşitmək) eşidən şah sanki qəflət yuxusundan oyanır və şahlıqdan əl çəkir. Sonda Qüdsi özünə xitabən deyir:

Utanıb bir ibrət almırsan nədən
Qırmırsan gözəllik zəncirini sən?! (s. 94)

“Qarı və harun” mənzum hekayəsində isə A.Bakıxanov pulla ağıl, düşüncəni tərəzidə müqayisə etməyə çalışır. Harun saray hökmdarı, dövlətli birisi bir qütbə, səfil, həyata küskün, zavallı qarı isə digər qütbəyə dayanır. Qarının kasıb daxmasının sökülməsi qarşılığında külli miqdarda ləl-cəvahirat vəd edən Harun onu yola gətirə bilmir. Hər dəfə qarının narazılığı Harunun məbləği biraz daha artırmasına səbəb olur. Kənardakıların qarıya “Dəlisən, bu daxmadan niyə getmirsən?” sualıyla düşüncələr çözülmür. Onun cavabı isə hamının dəli adlandırdığı qarının ağıllı, fərasətli, hərkəsin ağıllı adlandırdığı Harunun isə axmaq, səfeh olduğu aşkara çıxır:

Dedi: “Mən dəliyəm, bəs Harun niyə,
Belə çox pul verir bu viranəyə?”

“Ümidin boşa çıxması” hekayəsində isə Həsən adlı bir kəndlinin aldığı həyat tərzini əks olunub. Həsən kasıb bir bağbandır, işi əkin-biçinlədir. Xeyirxah bir qəribin ona qərībā bir toxum verməsi ilə hadisələr başlayır. Bu toxumdan gözəl almalar əldə edən bağban onu hökmdara vermək və əvəzində ləl-cəvahirat əldə etmək istəyir. Lakin ümidləri puç olur. Səfərə çıxan şah geri dönəndə görür ki, ətrafındakı xainlər Həsəni zindana atmış, evindən didərgin salmışlar. Şah onu ləl-cəvahirat dolu otağa saldırır və ürəyi istəyən qədər qiymətli əşyalar götürməyə icazə verir ki, könlünü alsın. Lakin gördükləri, yaşadıkları bağbana yaxşı dərs verir. O qədər cəvahirin içində yalnız balta və quramı seçir. Seçimini isə belə əsaslandırır:

Şaha təzim edib söylədi Həsən:
“Bunlardan özgə şey istəmirəm mən.

Baltayla kəsərim ağacı əvvəl,
Ki, odur gətirən başıma əngəl.

Deyərəm and içsin nəslim qurana
Ümid bağlamasın heç bir sultana. (səh.98)

Yəni halal zəhmət heç bir ləl-cəvahirata, hazır şəkildə əldə olunan var-dövlətlə əvəz oluna bilməz. Buna görə də hər kəs zəhmətə alışmalı, müəyyən peşəyə yiyələnməli, başqasının var-dövlətinə arxayın olmamalıdır. Övladlar da bir gün valideynlərinin yoxluğunu göz önünə gətirməli, vaxtında təhsil alıb, müəyyən peşəyə yiyələnməlidirlər.

A.Bakıxanovun “Avamın nöqsan axtarması” hekayəsi, fikrimcə, bugünümüzə birəbir səsləşir. Hal-hazırda çoxluq “insanlar nə deyər?” ideyası ilə yaşayır. Öz düşüncələri cəmiyyətin fikirləri ilə ziddiyyət təşkil etdikdə öz fikirlərindən uzaqlaşır, toplumla ayaqlaşmağa çalışırlar. Bakıxanov bu fikirləri çox gözəl şəkildə, sadə bir əhvalatla təsvir edir. Belə ki, bir kişi, oğlu və eşşəyi yolla gedirlər. Kişi eşşəkdə oturur, oğlu yanında gedir. Bunu görən camaat “Utanmır, özü eşşəkdə, oğlu isə aşağıda gedir” deyir. Ata bu sözləri eşidən kimi oğluyla yerini dəyişir. Bu dəfə də camaat “Oğlana bax, atasına yer vermir, kiçik olduğu halda eşşəyə minib” deyir. Bunu eşidən ata bu dəfə özü də oğluyla birgə eşşəyə minir. Bunu görən camaat “Yazıq heyvan, iki insanı daşıyır, insafsızlar” deyirlər. Bunu eşidən ata eşşəyi boynuna alır və oğluyla birgə yoluna davam edir. Bu dəfə də camaat danışmağa söz tapır onları “Axmaqlar, eşşək minmək üçündü, boyunda gəzdirmək üçün deyil” deyir. Bunlarla Qüdsi demək istəyir ki, danışmaq istəyənlər onsuz da bir bəhanə tapıb səni hədəf alacaqlar. Ona görə də ağıl, düşüncən dərk etdiyi qədər doğru olanı et və xəyallarının dalınca öz çıxdığın və sənə rahat olan yolla get, bir sözlə, başqaları üçün deyil, özün üçün, öz gələcəyiniz üçün çalış:

Ey Qüdsi, sən ibrət al bu kişidən, ayıq ol,
Xalqın tənələrindən qurtarmaqçun sayıq ol.

Onlar nə etsən, yenə tapacaqlar bəhanə,
Edəcəklər səni bil oxlarına nişanə.

Qulaq assan tənəyə, ya da yersiz mədhə sən,
Elə bil ki, dalınca bir eşşək mindirmisən. (səh.104)

“Xeyirli işin faydası” hekayəsində müəllif bugününümüzə də yalnız özünü düşünən xudpəsəndləri tənqid edir. İnsanları yalnız bugünlə yaşamağa deyil, sabahı düşünərək addım atmağa, yaxşılıqlar etməyə çağırır. Bu fikirlər cavan əmir və qocanın dialoqunda əks olunmuşdur. Qocanın qoz ağacı əkdini görəndə əmir ona gülür və bəhrəsini görməyə ömrü yetməyəcəyi halda ağac üçün çəkdiyi zəhməti boş hesab edir. Qoca isə cavabında “mən barını görməyəcəyəm, amma gələcək nəsillər yeyəcək və məni ehtiramla yad edəcək” deyir, yəni “öztüm olmasam belə, izim qalacaq” misalını gəncə özünəməxsus tərzdə izah edir:

“El üçün kim girişərsə bir işə,
Özü dəxi xeyir görər həmişə. (səh.106)

“Məşvərin şərtləri” hekayəsində isə düzgünlük, doğruluq, haqq sözün dəyəri yüksək qiymətləndirilir.

“Məlumat əlaməti” hekayəsində isə Qüdsi maraqlı müqayisə aparır. Qonşu bostanını məhv edən öküzü kobud, dostluq, yoldaşlıq bilməyən insanlara bənzədir. Onların heç nəylə durdurula bilinmədiyini xüsusilə qabardır.

“Səlamətliyin qədri” mənzum hekayəsində isə müəllif fiziki sağlamlıqdan öncə mənəvi sağlamlıq, ruhun saflığını vacib hesab edir.

“Tədbirin gözəlliyi” hekayəsində isə ağılın önəmi qabardılır. Fərsəti, əlinə düşən əlverişli şəraiti doğru dəyərləndirməyənləri axmaq adlandırır.

“Yersiz minnət qoymaq” hekayəsində isə Qüdsi yalanın, minnətin nəfisi xüsusiyyət olduğunu söyləyir, lovğalığı kəskin tənqid edir. Özünü öyən xudpəsəndlərə olan nifrətini gizlətmir:

Ey Qüdsi, buraxma düzlüyü sən də,
Hörmətsiz olarsan yalan deyəndə (səh.114)

Göründüyü kimi Qüdsinin toxunduğu bütün məsələlər bugün də aktuallığını qorumaqdadır. Həyat məktəbində irəliləmək, doğru yolu getmək üçün lazım olan bütün bağlı qapıların açarlarını məhz Bakıxanov mənzum hekayələri ilə bizlərə təqdim edir. Ağılla hərəkət edənlərin, düşüncəli şəkildə irəliləyənlərin, təhsilli, savadlı insanların gələcəyinin nurlu, parlaq olacağına inanır Bakıxanov.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasqulu ağa Bakıxanov “Seçilmiş əsərləri”, Bakı 1973
2. Qasımlı Fəyzulla “XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı”, Bakı 2017
3. www.google.com

РЕЗЮМЕ

РАЗНООБРАЗИЕ ТЕМ В ПРОЗАХ В СТИХАХ АББАСГУЛУ АГА БАКИХАНОВА

Алиева Н.Б.

*Сумгаитский государственный технический колледж при
Сумгайтском государственном университете, Азербайджан*

А. Бакиханов - одно из ярких лиц азербайджанской литературы XIX века. Темы, которые он затрагивает в своих стихах, актуальны и сегодня, как в семье, так и в обществе. Он показывает нам правильный способ занять правильную жизненную позицию. Автор призывает нас держаться подальше от злых дел, таких как сочувствие халальному труду, воровство и зло. Положительные эффекты мудрых действий и избегания глупых мыслей преувеличиваются на фоне простых событий. Здоровый дух и здоровый образ жизни - это положительные качества. Говорят, что мы должны думать не только о себе, но и о других.

Ключевые слова: Рассказ, сравнение, положение в обществе, жизненные события, пример для молодежи, социальные проблемы.

SUMMARY
DIFFERENCES IN THE PROSPECTS IN THE POEMS OF ABGASGULU AGA BAKIKHANOV
Aliyeva N.B.

Sumgait State Technical College at Sumgait State University, Azerbaijan

A. Bakikhanov is one of the bright faces of the Azerbaijani literature of the XIX century. The topics he touches on in his poems are still relevant today, both within the family and in society. It shows us the right way to take the right position in life. The author urges us to stay away from evil deeds such as sympathy for halal labor, theft, and evil. The positive effects of acting wisely and avoiding foolish thoughts are exaggerated against the background of simple events. A healthy spirit and a healthy lifestyle are described as positive qualities. It is said that we should think not only of ourselves but also of others.

Key words: *Story, comparison, position in society, life events, example for young people, social issues.*

AŞIQ AĞALARIN LİRİKASINDA MƏNƏVİ, ƏXLAQİ DƏYƏR MÜCƏSSƏMƏSİ
Əsgərova S.A.

ADPU-nun nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci

Xülasə. Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında aşiq şeiri ənənələrinə biz hələ XIII-XVIII əsrlər arasında rast gəlirik. Xalq şeiri üslubu Xətai, Əmani, Saleh Şirvani, Şikəstə Şirin, Molla Vəli Vidadi və b. simasında inkişaf etmiş, Molla Pənah Vəqifin yaradıcılığında isə yüksək zirvəni fəth etmişdir. Onların məhəbbət mövzusunda yazılmış şeirlərində real insan məhəbbəti tərənnüm olunurdu. İnsanın daxili aləmi, duyğuları, gözəllərin tərənnümü real həyatda olduğu kimi təbii şəkildə təqdim edilirdi. Məhəbbət mövzusunda yazılmış aşiq şeirlərində iki əsas obraz var - aşiq və məşuq. Aşiq öz sevgilisinə olan məhəbbətini, onun gözəlliyini vəsf etmək üçün qüvvətli təkrir, təzad, mübaligələrdən, parlaq ifadələrdən istifadə edir və bizim gözlərimiz qarşısında kəmə çatmayan dərdli aşiq və ona etinasız gözəlin bədii obrazı canlanır.

Açar sözlər: *Aşiq şeiri, telli saz, ustad, soy kök, saz sənəti, milli ruh*

Saz - bizim milli gürurumuz, soy kökümüz, ən qiymətli sərvətimizdir. Onun qəlb oxşayan, könülləri riqqətə gətirən səsi heç vaxt susmamışdır. Ona görə susmamışdır ki, bu səs xalqın öz səsi, nəfəsi, ruhudur. Hələ I minilliyin sonu - II minilliyin əvvəllərində Dədəm Qorqud köksündə qopuz Oğuz ellərini birliyə çağırır, Qoç Koroğlu telli sazında səsinə zilə çəkmiş dəli nəbəsi ilə bəylərə, ağalara meydan oxumuşdu. Saz yurdun dar günündə hay-haray salmış, ana laylası kimi könülləri oxşamışdır.

Beləcə sələfdən-xələfə, ustaddan-şagirdə keçərək əbədi, möhtəşəm sənət məbədinə çevrilmişdir.

Aşiq yaradıcılığın özünəməxsus şəkildə inkişaf edib formalaşdığı qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri də ulu Şirvan torpağıdır. Şirvan aşiq məktəbi qədim köklərə söykənən şərəfli bir yol keçib. XVIII yüzilliyə söykənən mənbələrdə adları çəkilən Şirvanlı Molla Qasım, bir qədər sonra Aşiq Paşa, XVIII-XIX yüzilliklərdə Aşiq İbrahim, Aşiq Oruc, XX əsrin əvvəllərində Şirvan aşiq məktəbinin atası sayılan Aşiq Mirzə Bilal kimi ustad ozanlar bu sənət məbədinin sarsılmaz sütunları olmuşlar. Bu dövrdə Şirvanda saz sənəti, xalq şeiri şkilləri kütləviləşmiş və xalqın milli məişətinə daxil olmuşdur. Şirvanda xalq şeiri ənənələrinin qədimliyi bizə ədəbiyyat tarixindən də məlumdur. Şirvanda aşiq şeirinin inkişaf tarixini XIII yüzildən - Molla Qasım yaradıcılığından götürsək, onun inkişaf çağlarının XV yüzilliyin sonlarına təsadüf etdiyini aydın görürük. Belə olan halda, XV yüzilin sonları Molla Qasımdan daha qüdrətli saz- söz ustaları yetirməli idi. Çox təəssüf ki, belə sənətkarların bəziləri bilərəkdən unutturulub, bəzilərinin isə fəaliyyətləri məhdudlaşdırılıb. Lakin bütün maneələrə baxmayaraq, Şirvan aşiq sənəti heç bir mənəvi və fiziki təzyiqlərə boyun əyməyərək, müqavimət hissini gücləndirərək daha da inkişaf etmiş, yeni yüksəliş mərhələsinə qədəm qoymuşdur.

Şirvan aşiq məktəbinin inkişafı Şamaxıda yeni qüdrətli sənətkarların üzə çıxmasına şərait yaradır. Dəllək Murad, Saleh Şirvani, Aşiq İslam, Aşiq Mürsəl, Aşiq Rəcəb, Aşiq Mirzə Bilal və başqalarının şəxsində daha da inkişaf edərək XIX əsrin sonunadək sənət zirvəsinə yüksəldi. Bu dövrdə xalq, aşıqları iki qismə ayırırdı - yardıcı aşıqlar, ifaçı aşıqlar. Mələhətli səsə malik olub, özü şeir yazıb saz çalan və rəqs edən aşiq yaradıcı aşiq hesab olunurdu və bütün bu məziyyətlərə, xüsusiyyətlərə malik olmayan aşiq Şirvanda qəbul olunmurdu. Bu torpağın insanları şeirdən, sözdən, sənətdən hali idilər.

Şirvan aşiq məktəbinin klassik ənənələrini davam etdirən, onu poetik dəyərlərlə zənginləşdirən Aşiq Mirzə Bilal aşiq şeirinin ölməz nümunələrini yaratmışdır.

Aşiq Mirzə Bilal 1870-ci ildə Şamaxının Qəşəd kəndində dünyaya göz açmışdır. Lap uşaq ikən atasının yaxın dostu Molla Veysdən yazıb oxumağı öyrənmiş, sonra isə Seyid Əzim Şirvaninin yeni açılmış

məktəbində təhsil almışdır. Hələ bu məktəbdə oxuduğu illərdə o, Şirvanda keçirilən ədəbi- bədii məclislərə gedib-gəlmiş. Az sonra saz çalıb oxumağa meyl salaraq öz gözəl ifaçılıq məharəti ilə bütün Şirvana səs salır. Şamaxı mühitində doğulub, boya başa çatan aşığı ictimai məzmunlu şeirlərində daha üsyankar idi. Onun hakim təbəqənin ədalətsizliyindən, zəhmətkeş insanlara edilən zülmədən bəhs edən şeirləri az bir zamanda dillər əzbəri olur. Xalq onun şeirlərində özlərini, öz həyatlarını görürdü və sevirdi. O, təkcə idarəedici təbəqələrə qarşı çıxmır, hakim sinifin idarəçiliyin çürük və qüsurlu olduğunu göstərirdi. Aşığı Bilal Sovet hakimiyyətinin aşığı sənəti qarşısına qoyduğu tələbləri yalnız klassik ifa üslubunu qoruyub saxlamaq yolu ilə həyata keçirməyin mümkün olduğunu söyləyirdi. Onun lirikasında duyğular, hisslər çox canlı, təbii, ürəyəyatımlı və həzindir.

Gözün cəllad, kirpikləri kamandı,
Vüsalından ayrı düşmək yamandı.
Bir busə ver ləblərindən, amandı,
Ciyər oldu parə-parə sevgilim.

Bu dövrdə aşığı sənəti böyük bir sınaq qarşısında qalmışdı. Söz qoşub saz çalan bütün aşıqlar öz şeirlərində sosialist həyatını tərənnüm etməli idilər. Yaxınlarının dediyinə görə, Aşığı Mirzə Bilal bu tələblə heç cür razılaşa bilmir "aşığı gördüyünü çağırır - mən qəlbimin istəyi ilə çalıb- oxumasam başqa bir dona girsəm, xalq mənə qulaq asmaz və inanmaz" deyirmiş. Lakin, bu minvalla aşığılıq sənətinin məhv olub sıradan çıxmasını gözü önünə gətirən aşığı bu sənətin klassik üslubuna sadıq qalaraq yeni tarixi şəraitə uyğunlaşdı və repertuarına sosialist həyatının tərənnümünü daxil etdi. Bu addımı Aşığı Mirzə Bilalın yeni dövr aşığı yaradıcılığına verdiyi ən böyük tövhə idi. Seyid Əzim Şirvaninin "Üsuli-Cədid" məktəbində təhsil aldığı üçün çox ziyalı, dünya görüşlü, ədəb-ərkanlı bir şəxs olduğundan xalq ona Mirzə adını vermişdi.

Aşığı Mirzə Bilal ömrünün ahıl çağında, 1937-ci ildə heç bir günahı olmadan həbs edilib qüllələnmiş, 1956-cı ildə bəraət qazanmışdır. Aşığı Bilal özündən sonra böyük bir məktəb qoymuşdur. Onun laiqli davamçılarından Aşığı Şamil, Aşığı Şərbət, Aşığı Abbas, Aşığı Əhməd, Aşığı Şakir və öz oğlu Aşığı Ağaların adını fəxrlə çəkmək olar. "Ustad oğlu şeyird olmaz" deyib aşığılarımız. Oğlu Ağalar saz çalıb söz söyləməyi atasından öyrənmişdi. Atasını Mirzə Bilalla kənd-kənd, oba-oba gəzərək neçə-neçə ağır el şənliklərini yola vermişdi. O, tanınmış aşığın oğlu olmaq məsuliyyətini dərk edir, atasının adına laiqli aşığı olmağa çalışırdı. **(S.Qəniyev. Şirvanlı Aşığı Mirzə Bilal. Bakı: Nurlan, 2003, 307 səh.).**

Aşığı Bilal Ağaların atası
Qəşəd kəndi olub yurdu, yuvası
Əgər dəysə bir insana xətası
Kəsilsə qolunun saği yaxşıdı.

Aşığı Ağalar öz yaradıcılığı ilə Şirvanın saz-söz mülkünə yeni havalar, yeni təsvirlər, ifadə vasitələri gətirməklə yanaşı, eyni zamanda lirik düşüncənin bütöv lövhələrini sözə çevirib yaddaşlara həkk etmişdir.

Bir gözəlin həsrətini çəkirəm
Qızıl güldən gül əndamı gözəldir
Əcəl şərbətini versə içərəm,
Doldurub əlində camı gözəldi.

Aşığı Ağaların lirikasında mənəvi, əxlaqi dəyər- saflıq, vəfa, sədaqət mücəssəməsidir. Aşığı sevgilisini ideallaşdırır, onu əlçatmaz, ölməz obraza çevirir, bütün əxlaqi dəyərləri onun simasında cəmləşdirir.

Aya tənə edər günəş camalı,
Yandırdı cismimi ağ üzdə xalı
Eşqin sevdasından kim olsa halı,
Bilər Ağalara kamil gözəldi.

(Aşığı Ağalar Mikayılov. "Söz mənimkidir". Bakı, Çarşıoğlu, 2014, 92 s.)

Məhəbbət aşığı poeziyasının əsas mövzusunı təşkil edir. Aşığı Ağaların yardıcılığında da məhəbbət mövzusu ən mühüm yerlərdən birini tutur. Lakin burada lirik qəhrəmanın təkcə sevgilisinə pak məhəbbəti deyil, həmçinin elə - obaya, insanlara, vətənə, xalqa, dostla olan saf məhəbbət tərənnümü olunur. Məsələn, onun Sosialist Əməyi Qəhrəmanı Gülbuta Orucovaya həsr olunmuş şeirini nəzərdən keçirək.

Vətənin ağ günlərində
Xalqımızın hünərində
Hər işində, zəfərində
Köməyi var Gülbutanın

və yaxud:

Səhər gülür baxışında
Həm yazında, həm qışında
Bu yerin hər qarışında

Əməyi var Gülbutanın

Aşıq vətəninə qəhrəman, çalışqan, mərd qızı ilə fəxr edir, onun əməyini yüksək qiymətləndirirdi. Vətəninə bu günkü uğurlarında, işıqlı sabahlarında Gülbuta kimi qızların əməyini qürurla tərənnüm edirdi. Aşıq Ağalar çox vaxt sevən aşıqın hisslərini, duyğularını təbiətlə də qarşılaşdırır.

Ölkəmizdə hər zaman yaz fəslidir
Bahar gülür, fəsil gülür, yaz gülür
Gözəl oğlan gözəl qıza can deyir
Oğlan gülür, gözəl gülür, qız gülür.

"Sona gördüm" şeirində isə nikbin, saf qəlbli aşıqın həssas duyğularının şahidi oluruq:

Qara gözlərilə qıyqacı baxdı,
Eşqi ürəyimə süzüldü, axdı
Qırmızı güllərdən telinə taxdı
O qızı günəşlə yan-yana gördüm.

(Aşıq Ağalar Mikayılov. "Söz mənimkidir". Bakı, Çarşıoğlu, 2014, 92 s.).

Düz 30 il Aşıq Ağalar bu ecazkar sənətin yükünü ciyinlərində daşıyır və özündən sonra gələn aşıqlar nəsli üçün əsl nümunə olur. Onun zəngülesi zil deyildi, bəm idi. Lakin, ana laylası qədər həzin, kövrək, məlahətli idi. Böyük Vətən Müharibəsi zamanı boğazından aldığı yara, ona səsinə zilə qaldırmağa imkan vermirdi. Muğamları bəmədən oxuyurdu, amma ürəklərə od sala-sala, könülləri titrədə-titrədə, yana-yana oxuyurdu.

Şirvan əhli bu həzin səsin vurğunu idi..... Onun yaradıcılığında dəyişmələrin də xüsusi yeri var. Bu baxımdan aşıqın Aşıq Əhmədlə dəyişmələri çox maraqlıdır.

Aşıq Ağalar:

O nədir ki, ölkəmizdə dağı var,
Nədən gözəl, nədən təmiz adı var?
Sənə sual verir Aşıq Ağalar,
Al sualı cavabını ver indi.

Aşıq Əhməd:

Əhmədam sinəmdə eşqin dağı var,
Ömür bostanında şeir tağı var,
Ağ pambığıdır, Qoşqar kimi dağı var,
Açılmayan suallardan de indi.

Qızı İradə Rəvanın dediyinə görə, şah qəddi-qaməti, nurani çöhrəsi ilə məclis əhlini valeh edərmiş. O məclisə təşrif buyuranda uşaqdan böyüyə hamı ona hörmətlə, məhəbbətlə baxarmış. Eyni zamanda çox mehriban, qayğıkeş ailə başçısı idi. 7 oğul, 2 qız övladına öz hikmət dünyasının qapılarını laybalay açar, atalar sözləri, bayatılarla, laylalarla, öyüd-nəsihətlərlə tərbiyyə verərmiş. Hər sözünə söhbətinə "eşit məni, ay oğul, gör haqqı-nahaqqı görən aşıq nə deyir" deyər başlayarmış. Bu gün Aşıq Ağalar haqq dünyasıdır. Yazdığı şeirlər, nəğmələr, dastanlar isə yaddaşlarda, hafizələrdə əbədi yaşayır. Mən inanmıram ki, elə bir Şirvanlı ailəsi olsun ki, onun evində, kitab rəfində Aşıq Ağaların seçilmiş şeirləri olmasın və ara-sıra o şeirləri bir-bir vərəqləyib duyulanmasın.

Mən bir aşıqam ki, el yaraşığı,
Kaman mənimkidir, saz mənimkidir.
Bağlarda bülbüləm, gül yaraşığı,
Bahar mənimkidir, yaz mənimkidir.

(Aşıq Ağalar Mikayılov. "Söz mənimkidir". Bakı, Çarşıoğlu, 2014, 92 s.)

ƏDƏBİYYAT

1. Sayılov Q. Azərbaycan Aşıklık Sanatı. Mersin Akademi Yayınları – İSBN, 305 səh.
2. Qəniyev S. Şirvanlı Aşıq Mirzə Bilal. Bakı: Nurlan, 2003, 307 səh.
3. Aşıq Ağalar Mikayılov. "Söz mənimkidir". Bakı, Çarşıoğlu, 2014, 92 s.
4. Aşıq ədəbiyyatı antologiyası: 3 cildə, tərtibçi M.Qasımlı, M.Allahmanlı.

РЕЗЮМЕ
ПАМЯТНИК ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОЙ ЦЕННОСТИ В ЛИРИКАХ АШИГ АГАЛОВ
Аскерова С.А.

*Азербайджанский Государственный Педагогический Колледж при
Азербайджанском Государственном Педагогическом Университете*

С традициями ашигского стиха в письменной литературе Азербайджана мы встречаемся ещё в XIII-XVIII веках. Стиль народного стиха получил развитие в лице Хатаи, Амани, Салех Ширвани, Шикесте Ширин, Молла Вели Видади и прочих, вершины же своей достиг в творчестве Молла Панах Вагифа. В их любовных стихотворениях воспевалась настоящая человеческая любовь. Внутренний мир человека, его чувства, воспевание красавиц были представлены естественным образом, как и в реальной жизни. В ашигских стихах, написанных на тему любви встречается два главных образа – влюблённый и возлюбленная. Ашиг пользуется приемами сильного повтора, контраста, преувеличения и яркими выражениями для прославления своей любви, красоты своей возлюбленной и пред нами встаёт художественный образ влюблённого не достигшего желаемого и беспечной возлюбленной.

Ключевые слова: ашигский стих, струнный саз, мастер, происхождение, искусство саза, народный дух

SUMMARY
MONUMENT OF SPIRITUAL AND MORAL VALUE IN THE LYRICS OF ASHIG AGALS
Askerova S.A.

Azerbaijan State Pedagogical College under the Azerbaijan State Pedagogical University

We meet the traditions of ashug poetry in Azerbaijani written literature even between XIII-XVIII centuries. The style of folk poetry was developed in the person of Khatai, Amani, Saleh Shirvani, Shikasta Shirin, Molla Veli Vidadi and others and conquered the highest peak in the creativity of Molla Panah Vagif. Their love poems glorified real human love. Man's inner world, feelings, and the admiration of beauties were presented in a natural way, as in real life. There are two main characters in ashug poems written on the theme of love - a lover and a beloved. The ashug uses powerful repetitions, contrasts, exaggerations, and vivid expressions to glorify his love for his lover and her beauty, and the artistic image of the sorrowful lover and the beauty ignoring him comes to life in front of our eyes.

Key words: Ashig poetry, stringed saz, master, lineage, saz art, national spirit

QƏHRƏMAN VƏ SİLAHDAŞLARI
(“KOROĞLU” DASTANININ TÜRKMƏN VARIANTLARINDA)
Əskər N.B.

AMEA-nın N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan

Xülasə. “Koroğlu” dastanının baş qəhrəmanı Koroğludur, amma bütün qəhrəmanlıqları o tək başına göstərmir. Baş qəhrəmanın onunla birlikdə zəfərlər qazanan, düşmənin önündə duran silahdaşları mövcuddur. Dastanda bəzən baş qəhrəmanın silahdaşları və köməkçiləri bir-birindən fərqli olsa da onları birləşdirən məqsəd birdir. Bu məqalədə “Koroğlu” dastanının şərq versiyasına bağlı olan türkmən variantlarında baş qəhrəman Koroğlu və onun silahdaşları haqqında söhbət açılır, onların qəhrəmanlıqlarından, müsbət və mənfi cəhətlərindən bəhs edilir.

Acar sözlər: qəhrəman, “Koroğlu” dastanı, Koroğlu, Övaz, Ərhasan, Nurəli, qırx igid

“Koroğlu” dastanının şərqdən qərbə qədər Avrasiya qitəsinə yayılmış bütün versiya və varianlarında baş qəhrəman Koroğludur, amma bütün qəhrəmanlıqları o tək başına göstərmir. Baş qəhrəmanın onunla birlikdə axınlara gedən, zəfərlər qazanan, düşmənin önündə duran silahdaşları mövcuddur. Dastanın türkmən variantlarında bəzən baş qəhrəmanın silahdaşları və köməkçiləri bir-birindən fərqli olsa da onları birləşdirən məqsəd birdir.

“Koroğlu” dastanının türkmən variantlarında “qəhrəmanı mühafizə edən müqavimət gücü”nün simvolu olan “qırx igid” motivini görürük. Gənc Rövsən ərənlərdən əl aldıqdan sonra şücaətini göstərmək və dünyanın ən yaxşı silahlarına sahib olmaq üçün bəzi sınaqlardan keçir. Bu sınaqlar həmişə uğurla nəticələnir. Rövsən və Cıqalı bəy Çənlibelə (Çandibil) geri qayıdılar. Koroğlu Çənlibelə xan seçilir və qırx igidə sahib

olur. Lakin Xünkardan intiqam almağa gədərəkən bu igidlərin bir çoxu qorxub qaçır. Koroğlu qaçanların yerini atası Adıbəydən qalan qırx igiddən qalanlarla tamamlayır və yenə qırx igidə sahib olur. Bələliklə, türkmən variantlarında Koroğlunun atasından qalma əfsanəvi 40 igidi-əsgəri vardır. O, bütün döyüşlərdə qələbəni bu igidlərlə qazanır. Koroğlunun türkmən variantlarında qırx igid ifadəsi ilə bərabər “qırx qız” motivi də görülür. Ağayunus Qaf dağındakı sarayında qırx qızla-qırx cariyəsi ilə bərabər yaşayır.

Təbii ki, qəhrəmanın silahdaşlarından danışarkən onu döyüşlərdə, çətin vəziyyətlərdə heç vaxt tək qoymayan atını, su atı soyundan gələn Qıratı da xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır.

“Koroğlunun yoldaşı və ən yaxın dostu Qıratdır. Qanadlı Qırat və onun güclü minicisi Koroğlu tipi bir-birinə çuğlaşmışdır. Koroğlu ancaq sadıq dostu atın köməyi ilə düşməni məğlub edə bilir, ölümdən və ən təhlükəli anlardan qurtara bilir, özü və igidləri üçün gəlin qızlar tapa bilir. ... Əsasən Koroğlu qırx igidin “dəlinin” başında hərəkət edir. Bildiyimiz kimi bu sayı türk xalqlarının dastanında çoxluğun simvoludur. Rəallıqda Koroğlunun ətrafında qırx deyil, qırxdan çox atlı toplanmışdır... Koroğlunun özü kimi igidləri də çətin vuruşmalara vərdışlidir. Sevinməyi, əylənməyi, türkü və musiqi ilə məşğul olmağı sevən bu insanlar bərabər könül məcəralarına atılmışdırlar” (4, s.153-154).

B.Ögələ görə, 40 igid motivi türk mifologiyasının unudulmayan və heç dəyişməyən motividir (9, s.501). F.Bayata görə, (1, s.124) qərb versiyasına bağlı variantlarındakı 7770 dəli kimi 40 igidin də məğlubedilməzliyi, vuruşmalarda yaralanıb ölənlər olsa da bu sayının həmişə 40 olaraq qalması “qayıb ərənlər” mifologiyası ilə bağlıdır.

“Türk mifologiyasında da, dastan qəhrəmanın ətrafında olduqca qalabalıq bir yoldaş qrupu vardır. Türk dastanlarında qəhrəmanın yanında ona bağlı qırx igid, qırx dost, qırx çiltan, qırx dəli, qırx çoro, qırx qolçaq, qırx alp, qırx ərən vardır. Bu qırx igidin hər biri əsasən əsilzadə ailələrə mənsubdur. “Manas”, “Cingiz xan”, “Battal qazi”, “Danışmənd qazi”, “Dədə Qorqud” və “Koroğlu” dastanlarında qırx dost motivini götürük” (8, s.326).

Bu qırx igid motivi “Koroğlu” dastanında da ənənəvi şəkildə yer alır. Dastanın ilk qolundan qırx igid Koroğlunun yanındadır. Bunlar Koroğludan əvvəl onun atas Adıbəyə xidmət etmişlər. Dastanda simvolik olaraq qırx sayısından istifadə edilsə də onların dəqiq sayı bilinmir. Dastanın müxtəlif qollarında zaman zaman bu igidlərin bir qisminin adı çəkilir: Övəz, Ərhasan, Nurəli, Köse, Dəli Mətəl, Səytək Qırma, Sapar Məhrəm, Taymaz, Hacı Sumsar, Xaldar xan, Xəndan batır, Bahadır xan, Soltan xoca, Maqsım, Qəysər xoca, Kazım, Qaraqan və başqaları (6, s.58-59).

Qəhrəmanın köməkçisi igidlər vardır ki, onlar həmişə döyüşlərdə ön plandadırlar. Bu igidlərin başında gələnlərin biri və ya birincisi Övəz (Eyvaz) hesab olunur. Koroğlunun, Ərəb Reyhana əsir olduğu qolda Övəz təkbətək döyüşdə Ərəb Reyhanı məğlub edir, bələliklə də ilk və ən böyük igidliyini göstərir (2, s.51).

“Koroğlu” dastanının Şərq versiyasına bağlı variantlarda Eyvazla bağlı bir nəçə qol mövcuddur. Bələ qollar xüsusilə özbək və türkmən variantlarında çox yer alır. Hətta bələ ki, türkmən mətnlərində Eyvaz Koroğlunun yaşadığı dövrlərdə və öldükdən sonra baş qəhrəman səviyyəsinə yaxın bir səviyyəyə yüksəlmişdir. Bu qollarda baş qəhrəmanlar, yəni Koroğlu və Eyvaz bəzən bir-biri ilə mübarizə aparan, bəzən isə birlikdə düşməne qarşı vuruşan iki qəhrəmandır.

Eyvazdan (Övəzdən) sonra dastanın gənc igidlərindən ikisi də Koroğlunun öz ailəsindən hesab olunur. Bunlar Koroğlunun mənəvi oğlu olan Ərhasan və Övəzin oğlu Nurəlidir. Bəzən dastanın baş qəhrəmanı yerinə də keçən bu igidlər Koroğlunun atını, silahını alaraq axınlara çıxar, eynilə Koroğlu kimi zəfərlərlə geri dönrələr.

Koroğlunun mənəvi oğlu Övəzin oğlu olan Nurəli 16-17 yaşlarında babasının atı Qıratı götürərək ova çıxır. Ovlanarkən Qızılbaş ölkəsinə gedib çıxar və buradakı bir şənlik məclisinə düşər. Şənlikdə təşkil olunmuş oğlaq qapma yarışmasında qalib olar, bununla da şah qızının diqqətini özünə cəlb edir. Bu ölkənin Qaraxan adlı məşhur bir pəhləvanı vardır. Qaraxan Nurəlini təkbətək döyüşə çağırır: ancaq gəncin Koroğlunun nəvəsi olduğunu bilər və çox peşman olar. Qaraxan pəhləvan Nurəlidən üzr istəyər və Nurəli də onu bağışlayar. Bundan sonra xeyli məcara yaşayan Nurəli bu səfərdən Qızılbaş ölkəsinin şahının qızını alaraq geri dönr (6, s.820-821).

Nurəlinin Qızılbaş ölkəsinə gədərək şahın qızı ilə geri dönməsi onun ilk qəhrəmanlığıdır. O, Qızılbaş ölkəsində əsir olduğu vaxt şah onu Koroğlu ilə təkbətək döyüşə çıxarır. Nəvəsini xilas etmək üçün gələn Koroğlunun üzü bağlıdır və döyüşdüyü bahadırın Nurəli olduğundan çox gec xəbər tutar. Koroğlu nəvəsinin savaşı fəndlərini, igidliyini, cəsəətini təqdir edir və çox bəyənər.

Koroğlunun mənəvi oğlu olan dəmirçi Ərhasan da Koroğlunun gənc igidlərindən biridir. O, röyasında gördüyü Tellixanı Çandıbilə gətirə bilmək üçün Arzıluma (Ərzuruma) səfər edir. Ərhasan da səfərə Koroğlunun atı, silahı ilə gedər. Ərhasan Tellixanı alar, geri dönrəkən şahın əsgərləriylə savaşı, onları məğlub edir, şahın pəhləvanlarıyla da vuruşar onlara da qalib gələr. Uzun mübarizədən sonra Çənlibelə gəlib çatar.

Koroğlu tipinin xarakterik xüsusiyyətlərindən olan bir qadın üçün və ya düşmən ölkəsini qarət etmək üçün axına çıxma vərdişi bu gənç qəhrəmanlarda da vardır. Dastanda bəzi silahdaşlar haqqında geniş məlumat verilərkən, bəzilərinin sadəcə adı çəkilir. Koroğlunun atadan qalma igidlərindən biri də Kösədir. Kösə kobud, qaba biridir, tamahkardır, Koroğlu ilə çox vaxt qənimət üçün səfərə çıxar. Mətnlərdə göstərildiyinə görə, Kösə Koroğluya xəyanət etmək təmayülündə olan bir obrazdır. Kösənin Bozduman adlı bir atı vardır (6, s.63-64, 78).

“Bəzən də bu qırx igidin xəyanəti haqqında danışılır. “Koroğlu” dastanının türkmen variantında qırx igid Övəzin (Eyvaz) xəstələnməsi və onlara xidmət edə bilməməsi üzündən Koroğlunun arxasından hiylə işlətməyə başlayırlar. Koroğlu yaralanar və yatağa düşər, Övəz onunla küsülüdür, yoxluğunda qırx igid onun malını bölüşmə planı qurar. Başqa bir yerdə, Koroğlunun öldüyünü düşünən qırx igid onun hərəmxanasını ələ keçirməyə çalışır. Çox vaxt qırx igidin xəyanətlərinin qarşısı Övəz tərəfindən alınır” (7, s.179-190).

Türkmen “Koroğlu” dastanının “Övəz küsən” qolunda Koroğlu evindən uzaqda yaralanmış və bir müddət yataqda qalmışdır. Qırx igidin biri olan Kösə Koroğlunun səfərdən qayıtmadığını görüncə onun malını bölüşməyi təklif edir, amma bu əsnada Koroğlu sağalıb evinə qayıdır və onun bu niyyəti ürəyində qalır.

“Kəmpir” qolunda da Koroğlunun Nişapurdan öldüyünü düşünən qırx igid onun hərəmxanasını ələ keçirməyə cəhd edirlər. Onların bu niyyətini öyrənən Övəz qırx igidin evi basacağını düşünüb evdən çıxmır və qala qapısını möhkəmləndirir. Belə də olur, qırx igid qapını qırır Koroğlunun qalasına soxulmaq istəyirlər. Bu əsnada çoban Əli Rza Koroğlunun Nişapurdan yola çıxdığı xəbərini gətirir. Qırx igid vəziyyətin ciddiləşdiyini başa düşür və Koroğlunun qorxusundan böhtana əl atırlar. Onlar Övəzlə Ağayunus pəri haqqında söz söhbət yaradır və onları cəzalandırmaq üçün evə basqın etdikləri yalanını uydururlar. Böhtana məruz qalan Ağayunus pəri Koroğluya bütün baş verən hadisələri - Övəzin onu qırx igiddən qoruduğunu - danışır və Koroğlu həqiqəti bilir:

“Qırx igidin almağa qalxdı,
Atam dəyə, Övəz yurdun qorudu.
Oğulluq edib tuzun savundu
Sənin balan mənim balam deyilmi?” (6, s.519)

Bu xəbəri eşidən Koroğlu qırx igidə bərk qəzəblənir və onları öldürmək istəyir. Amma Ağayunus pəri buna mane olur, Koroğlu qırx igidi bağışlayır.

Başqa bir xəyanət hadisəsini dastan belə nəql edir:

Xəbəri kimdən al, qırx igiddən. Bir ay-qırx gün boyunca Övəzcanın çay və tütün xidmətindən qırxlar razı qalmazlar. Kösə dəyə, ey igidlər, Koroğlunun tutduğu işi görürsünüzmü? Onlar, yox, bilmirik, dəyərlər. Kösə, siz bilmirsinizsə də biz bilirik, igidlər. Övəz xəstələndə nə edir, hansı işin öhdəsindən gəlir? Övəzcan bizə çay və tütün verməyə tənbəllik edib, yalandan xəstəyəm, dəyə evində Pərizadın yanında durur, bu dəyyəsdur, hey igidlər! Koroğlunun atlısı olduqdan sonra hara getsək bir sözüümüz iki edilmir, dediyimiz yerinə yetirilir. Koroğluya tapılan oğul bizə tapılmazmı əcaba? Dedikdən sonra qırx igid 20-20 ikiye bölünür. Birinci 20-nin başı Kösə, digərinin başı Bəd Rüstəmdir. ... Koroğlu yoxkən Kösə oğlanlara Koroğlu gəlib oturanda çay istəyərsə kasanı uzadıb əlinizdən salın, yerə atın, tütün isəyərsə yolun yarısında onu da yerə atın, dəyə öyüd verir (6, s.207).

“Ərəb Reyhan” (5, s.89) qolunun bir nəçə variantında yenə qırx igidin xəyanətinə rast gəlirik. Variantların birində onlar Ərəb Reyhana əsir düşmüş Koroğlunu xilas etmək haqqında düşünür, məsələyə çox könülsüz yanaşırlar. Bu könülsüzlük Ərəb Reyhandan qorxmaqla yanaşı, həm də onların başsız qaldıqlarında müstəqil hərəkət etmək xüsusiyyətlərinin olmaması ilə bağlıdır. Bu qolun başqa bir variantında da qırx igid səfərdən imtina edir və əsir düşmüş Koroğlunu xilas etməyə Övəz tək gedir. Buna çox qəzəblənən Koroğlu Ərəb Reyhanın kəsib gətirdiyi başını onlara yedirərək qisas alır.

Dastanda Bəd Rüstəm kimi verilmiş qırx igiddən biri Alp Rüstəmdir. Alp Rüstəm: oğuz bəylərindən adı türkcə olmayan iki bəydən biridir (o biri Şir Şəmsəddindir). Atası boz-ox bəylərindəndir, adı Düzəndir, sonuncu dastanda da adı çəkilir (10, s.350).

“Dastanda bilgəliyin əks etdirildiyi qəhrəmanlardan biri də Koroğlunun baş igidlərindən olan Xəndan batırdır. O, dürüstlüyü, fikirləri ilə Koroğlu və igidlərinin sevgisini, hörmətini qazanmışdır. Hamı çətinliklərlə qarşılaşdığında Xəndan batırla məsləhətləşir, onun fikirlərinə görə hərəkət edir. Xəndan batır Koroğlunun düşüncəsizcə etdiyi hərəkətləri tənqid edir, ona tədbirli olmasını tövsiyə edir. Xüsusilə igidlərin gördükləri rəyaları doğru olaraq yozur, birlik və bərabərlik məsələsində motivasiya edir. İrəli sürdüyü fikirlər igidlik, mübarizə, dürüstlük mövzuları üzərinə quruludur. Birlikdə hərəkət etmək çərçivəsində kollektiv ruhu, ləyaqət və sədaqət dəyərlərinin əks olunduğu bilgə bir tipdir. “Koroğlu” dastanı tək bir forma və mövzuda deyil; zaman, yer, söyləyici və dinləyici ünsürlərinə bağlı olaraq, hər türk boyuna aid ənənənin

özünəməxsus xüsusiyyətlərinə görə və hətta eyni ənənə içindəki alt qrupların da özünəməxsus xüsusiyyətlərinə görə söylənir” (3, s.13).

Koroğlunun qırx igidi arasında böyüklüyü, çox yeməsi ilə məşhur olanlar da vardır. Bu xüsusiyyətləri ilə onlar sanki Dədə Qorqud qəhrəmanlarını xatırladır. Koroğlunun silahdaşı Əsən pəhləvan başına yüz səksən qoyun dərisindən tikilmiş papaq qoyar, yeddi putluq zəncirdən qurşaq bağlar, əlində qırx batmanlıq dəyənək gəzdirər. O, elə böyük və əzəmətlidir ki, qollu-budaqlı bir ağac kölgəsində yuxuya gədərəkən sadəcə başı kölgədə qalır. Əsən pəhləvan bir oturma qırx öküzü yəyər. Böyük və güclü olduğu üçün divlərlə güləşər (6, s.304-305, 323).

Ümumiyyətlə, Koroğlu və silahdaşları döyüş meydanlarında qəhrəmanca mübarizə apardıqları kimi yemək məclislərində də əylənməyi və yeyib içməyi sevirlər. Hər qolun sonunda Koroğlu şadlıq məclisləri (toylar) düzəltdirmiş, bəzən isə uzaq səfərlərdən, axınlardan əldə edilmiş qızlar ilə igidlərinin birini evləndirmişdir.

Koroğlu və onun silahdaşları bəzən mənfi, bəzən müsbət xüsusiyyətləri ilə xarakterizə edilsə də hər şeyə rəğmən onlar həmişə baş qəhrəmanın yanındadır. Koroğlu qırx igidin xəyanətlərini, səhvlərini müdrikcasinə bağışlayar, igidlər də onunla bərabər yaşamağa, savaşımağa davam edirlər. (2, s.46, 50).

ƏDƏBİYYAT

1. Bayat F. Koroğlu: Şamandan Aşıka, Alptan Erene. Ankara, Akçağ, Yayınları. 2003.
2. Durdıyev K., Nepesov T. Magrupı, Yusup-Ahmet: Dessan, Aşgabat: Magarır. 1995.
3. Ekici M. Türk Dünyasında Koroğlu. Ankara: Akçağ Yayınları. 2004.
4. Garriyev B. Türk Dünyasında Koroğlu Anlatmaları, çev. F.Türkmen, M.Duranlı, F.Rahmankul, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2007.
5. Göroğlu. Haz. Aşırov N. Türkmenistan Dövlət Neşriyatı, Aşgabat, 1958.
6. Göroğlu. Türkmen gəhrımançılıq eposı. Haz. B.Məmmətyazov, A.Durdiəva, K.Seyyutmiradov. Türkmenistan Neşriyat, Aşgabat, 1990.
7. Güvenç A.Ö. Bazı Halk Anlatılarında Kırk Yiğit'in İhaneti Üzerine Bir Değerlendirme // Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 2009. No16: 40, s. 179-190.
8. İnce Yakar H.G., Yücel Çetin A. Can Yoldaşlığı: Koroğlu-Ayvaz ve Akhilleus-Patroklos // VI. Uluslararası Koroğlu Sempozyumu “Koroğlu və Türk Dünyası Destan Kahramanları”. 10-12 Ekim 2016. Bildiri Kitabı. İstanbul, 2016. s. 323-336.
9. Ögel B. Türk Mitolojisi I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. 1998.
10. Sümər F. Oğuzlar (Türkmənlər). Tarixləri. Boy təşkilatı. Dastanları. Çevirən, ön söz, qeyd və şərhlərin müəllifi: R.Əskər. Bakı, MBM, 2013.

РЕЗЮМЕ

ГЕРОИ И СОЮЗНИКИ (В ТУРКМЕНСКИХ ВЕРСИЯХ ЭПИЧЕСКОЙ ЭПИИ “КОРОГЛУ”)

Аскер Н.Б.

Институт литературы имени Н. Гянджеви НАНА, Азербайджан

Главный герой эпоса “Кероглу” - Кероглу: но он не показывает весь свой героизм в одиночку. У главного героя есть союзники, которые побеждают вместе с ним и стоят перед противником. В эпоса иногда соратники и помощники главного героя разные, но цель у них одна. В статье рассказывается о главном герое Кероглу и его соратниках в туркменской версии эпоса “Кероглу”, обсуждается их героизм, положительные и отрицательные стороны.

Ключевые слова: герой, эпос “Кероглу”, Кероглу, Оваз, Эрхасан, Нурали, сорок смельчаков.

SUMMARY

HEROES AND MILITARIES (IN TURKMEN VERSIONS OF “KOROGLU” SAGA)

Asker N.B.

Institute of Literature named after N. Ganjavi of ANAS, Azerbaijan

The protagonist of the “Koroglu” saga is Koroglu: but he does not show all his heroism alone. The protagonist has allies who win victories with him and stand in front of the enemy. In the saga, sometimes the protagonist's comrades-in-arms and helpers are different, but they have the same goal. This article talks about the protagonist Koroglu and his comrades-in-arms in the Turkmen versions of the “Koroglu” saga, and discusses their heroism, pros and cons.

Key words: hero, “Koroglu” saga, Koroglu, Ovaz, Erhasan, Nurali, forty brave

FUZULÎ'NİN ÇAĞDAŞ TÜRK EDEBİYATI ŞAİRLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Furat M.K.

Moskova Devlet Sosyal Bilimler ve Ekonomi Üniversitesi, Rusya

Nezirli M.K.

Moskova Devlet Sosyal Bilimler ve Ekonomi Üniversitesi, Rusya

Özet. Fuzûlî Türk ve Azerbaycan edebiyatında sanatçı kişiliği ve eserleriyle müstesna bir yere sahiptir. Fuzuli yazdığı coşkulu ve samimi şiirlerle sadece kendi dönemindeki şairleri değil çağdaş Türk edebiyatındaki birçok yazarı da derinden etkileyebilmiş bir sanatçıdır. Bu makalede Fuzûlî'nin çağları aşan beyitlerinden örnekler verilmiş Nazım Hikmet, Atilla İlhan ve Hilmi Yavuz gibi şairlerden yola çıkarak onun cumhuriyet dönemi sanatçıları için neden ve ne şekilde etkilediği üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Fuzûlî, Cumhuriyet dönemi Türk Şairleri, Nazım Hikmet, Atilla İlhan, Hilmi Yavuz.

Giriş. Fuzûlî, Türk edebiyatının en önemli şairlerinden hatta çoğu edebiyat eleştirmenine göre en büyük şairi olarak kabul edilir Şiir türünde dünyanın en güçlü edebiyatlarından biri olan Türk edebiyatında binlerce yetenekli şair bulunur. Bunlardan çoğu zaman içerisinde unutulup kaybolmuştur. Bir bölümü ise eserleriyle yüzyıllardır yaşamaktadır. Bu şairlerin en önde gelen temsilcisi kuşkusuz Fuzulidir. Onun beyitleri Azerbaycan, Anadolu ve İran coğrafyasında hâlâ dilden dile dolaşarak gelecek nesillere aktarılmaktadır. Peki Fuzuli'nin pek çok şaire nasip olmayan bir üne kavuşmasının ve de çağdaş Türk edebiyatçıları etkilemesinin sebepleri nelerdir? Şair şüphesiz eşsiz bir şiir yeteneği ile dünyaya gelmiştir. Ancak Fuzuli'nin bu kadar etkileyici şiirler kaleme almasının tek sebebi elbette yetenek olarak gösterilemez. Herşeyden önce Fuzuli zamanının ilimlerini çok iyi bilen bir alimdir. Ona göre 'Şiir bir sevdadır ihtiras ve aşktan doğar ancak bu seveda ilim ve irfan ile süslenmeli zenginleştirilmeli ve kuvvetlendirilmelidir. Zira ilimsiz şiir temelsiz bir duvar gibidir ve yine ilimden yoksun şiir ruhsuz beden gibi cansız, hareketsiz ve revaksızdır' [3, s. 52] Fuzuli'nin şiirleri poetikasıyla da görüleceği üzere kültür, ilim ve hayat tecrübesi ile beslenir.

Fuzûlî'nin şiirlerinin sevilmesindeki en önemli neden, sadelik, yalınlık ve ilk bakışta kolay anlaşılır olmasıdır. Bu tarafıyla zaman zaman bir "sehl-i mümteni" gibi gelen beyitlere rastlanır. Fuzuli ayrıca bir yandan ifade etmesi çok zor olan duyguları şairlik yeteneğiyle basit sözcüklerle lakin harika bir sanatla anlatırken, diğer yandan kullandığı mazmunlarla yaşadığı bölgenin kültür özelliklerini bizlere ustaca yansıtır.

Fuzûlî'nin haklı ünü ve sanatının gücü henüz kendisi yaşarken Türk İslam coğrafyasında karşılık bulmuştur. Fuzuli söz konusu bölgelerde sadece şairlik özelliği ile değil alimliği, ve Hak aşıklığı ile de tanınmıştır.

Klasik edebiyatın diğer ünlü şairlerine kıyasla Fuzûlî'nin İslam coğrafyasının büyük bir bölümünde kazandığı bu haklı şöhret elbette onun Farsça, Arapça ve de Türkçe'de şiirler yazmasıyla da açıklanabilir.

Fuzûlî'nin Arapça kaleme aldığı beyitlerin sanatsal tesiri tartışılabilir de Farsça ve Türkçe şiirleri onu Türk İslam edebiyatının zirvesine taşımıştır. Ayrıca Fuzuli Irak bölgesi Türkmenlerinden olduğu için kullandığı Türkçe Osmalı Türkçesine çok yakındır. Onun hem Âzerî hem de Anadolu sahasında sevilmiş olmasının sebeplerinden biri bu özelliği olmalıdır. Bu gerçeği dikkate alan Köprülü, Fuzûlî'yi Osmanlı ve Âzerî edebiyatlarının müşterek bir şahsiyeti kabul etmenin edebiyat tarihi bakımından zaruri olduğunu söyler. [6]

Çağdaş Türk Edebiyatı ve Fuzuli. Fuzûlî, kendi yaşadığı devirden itibaren hem klasik hem de çağdaş Türk edebiyatı şairlerince hem beğenilmiş hem de takdir görmüştür.

Onun şiirlerine ve özellikle gazellerine nazîre yapmamış klasik dönem şairi yok denecek kadar azdır. Divan şairlerinin hayatını ve eserlerini öznel bir yaklaşımla anlatan eserler olan tezkirelerde Fuzuli her zaman kendine özel bir yer bulmuş, müellifler Fuzuli'yi hürmet ve takdirle tanıtmışlardır. Klasik şiire sert eleştirilerin başladığı XIX. şairleri bile (Eşref Paşa, Namık Kemal, Muallim Naci, Nabizade Nazım, Recaizade Mahmut Ekrem) ona nazire yazmaktan geri durmamışlardır. Hatta Tevfik Fikret'in Fuzûlî için yazdığı özel bir şiiri bile mevcuttur.

Çağdaş Türk şairleri de tıpkı diğer devirlerde olduğu gibi hem Fuzûlî'yi hayırla yâd etmişler hem de onun sanatçı kişiliğinden derinden etkilenmişlerdir. Çağdaş Türk şairlerinin Fuzuli'den oldukça fazla etkilenmesinin sebeplerinin başında hiç kuşkusuz Fuzulinin aşk konusunu şiirlerinde işleyiş tarzıyla ilgilidir.

Fuzûlî'de aşk ilk önce beşeri daha sonra platonik, ve en sonunda da tasavvufi bir görünümündedir. O dünyevi aşkı idealize ederek mecazi aşka yani mutlak aşka ulaştırır. Vuslata değil aşkın kutsallığına sıkı sıkı bağlı olan Fuzuli'nin bu sanatının bir benzerini divan şairlerinin çoğunda rastlamak mümkündür. Ancak

onu diğer divan şairlerinden ayıran en dikkat çeken özelliği sanatındaki samimiyet ve coşkudur. Fuzûlî'nin söz konusu bu özelliği çağdaş Türk şairlerinin ondan etkilenmesinin en büyük sebeplerinin başında gelir.

Fuzuli'nin etkisini en çarpıcı bir şekilde gördüğümüz çağdaş Türk edebiyatı şairlerinden biri Attilâ İlhandır. İlhan şiir kitaplarının başında epigraf kullanan ve bunu da daha çok Klâsik şiir geleneğinden özellikle Fuzuli'den aldığı beyit veya mısralarla yapan bir şairdir. İlhan bunu yaparken biz okuyucularına klâsik sestten kopmadığını gösterir. "Ayrılık Sevdaya Dâhil" adlı kitabının 'yanlış balladlar' bölümündeki şiirler ile epigraf olarak kullanılan Fuzûlî'nin beyti arasında konu bütünlüğü Atilla İlhan'ın Fuzuliden ne denli etkilendiğini göstermesi bakımından oldukça ilgi çekicidir.

*Lâhza lâhza hûblar gördüm ki dil kasdındadır
Pâre pâre eyledüm ben hem dil-i sûzânımı*

Bu beyitte Fuzûlî rastladığı güzellerin gönlüne kastederek nasıl yüreğinin paramparça olduğunu bizlere enfes bir söylemle anlatır. Attilâ İlhan da başına Fuzûlî'nin bu beytini koyduğu şiir kitabının bu bölümünde 'soğuk kadınlar balladı, unutulmuş kızlar balladı, sarhoş bir kadın balladı, bisikletli kız balladı, çerkes halayıklar balladı, cam güzeli kızlar için ballad, kalk gidelim kadınlar balladı, ah kızlar ulan kızlar balladı' adlı şiirleriyle, hayatına farklı zamanlarda dâhil olmuş pek çok kadını / sevgiliyi anlatarak her birinin bıraktığı tesiri tasvir etmektedir. [1, s. 472] Atilla İlhan'ın bu bölümdeki şiirlerini okurken akıllara epigraf olarak kullanılan Fuzûlî'nin beyti gelir.

Fuzuli'nin Atilla İlhan şiirlerinde nasıl bir etki bırattığını anlamamızda "Böyle Bir Sevmek [4, s. 7] adlı kitabının başındaki şu beyit bize oldukça yardımcı yardımcı olur.

*Hakîr bakma bana kimseden sağınma kemem
Fakîr-i pâdişeh-âsâ gedâ-yı muhteşemem*

(Bana hor bir nazarla bakma ben kimseden aşağı biri değilim Padişah gibi bir fakir aynı zamanda muhteşem bir dilenciyim.)

İlhan sekizinci kitabı olan 'Böyle Bir Sevmek'te dönemin siyasi koşullarından oldukça fazla etkilenir. Bu nedenle sosyal meseleleri şiirlerine konu etmeden önce Fuzuli'nin bu beyitinden ustaca faydalanır.

Fuzuli'nin Çağdaş Türk Edebiyatına etkisini görebileceğimiz bir diğer şair ise, Nazım Hikmet'tir.

Hem Fuzuli hem de Nazım hikmet aşk, ıstırap, zamanın zorluğu, insanların vefasızlığı gibi mevzularda çok etileyici şiirler kaleme almışlardır. Nazım Hikmet Fuzuli'nin bu konuları anlatışındaki samimiyetinden çokusundan ve basit kelimelerle çok derin bir anlam verebilme yeteneğinden oldukça etkilenmiş ve Fuzuli'nin beyitlerinden alıntılama yapmıştır. Nazım Hikmet'in Kerem gibi şiirinde kullandığı Fuzuli beyiti bu duruma çok güzel bir örnektir.

*Dost bî-pervâ felek bî-rahm ü devran bî-sükûn
Derd çoh hem-derd yoh düşmen kavî tâli' zebûn*

(dost ilgisiz, felek merhametsiz, dünya sükûnetsiz / dert çok, dert ortağı yok, düşman güçlü, talih zayıf.)

Hava kurşun gibi ağır!
Bağır, bağır, bağır, bağırıyorum.
Koşun, kurşun eritmeğe çağırıyorum...
O diyor ki bana:
- Sen kendi sesinle kül olursun ey!
Kerem gibi yana yana...

Deeert çok, hemdert yok. Yürekerin kulakları sağır. Çağdaş Türk edebiyatında Fuzulinin etkisine tanıklık edebileceğimiz bir diğer önemli şair ise Hilmi Yavuz'dur. Hilmi Yavuz'a göre kendi şiirleri geleneğin yani klasik edebiyetın içinden gelir. Yavuz klasik şiiri birebir kopyalamak yerine ondan esinlenmeyi çok iyi bilen bir şairdir. Yavuz bir söyleşisinde T. S. Eliot'tan alıntı yaparak "Sanatçının şuurunda olması gereken şey, geçmişin en belli başlı eserlerinde, bazı belli başlı değişikliklere uğrasa da esasta aynı kalan ve zamanımıza kadar akıp gelen ana çizgidir. demektedir. Gelenekten faydalanmayı kendisine şiar edinmiş olan Hilmi Yavuz için Fuzuli müstesna bir yere sahiptir. Yavuz Fuzuli gibi şiir yazmanın artık mümkün olamayacağını ancak onunun şiir bilgisinden yararlanarak yeni mısralar kaleme almanın mümkün olduğunu belirtir. "Geçenlerde Memet Fuat benim şiirim bağlamında bir ayırım yaptı. Kültür şiiri ile kültür bilgisi şiirini birbirinden ayırdı. Bence doğru bir saptama. Biz Fuzuli gibi yaşamadığımız için o kültürün şiirini yazamayız Ama o kültürün bilgisiyle yazabiliriz." [2, s. 193]

Hilmi Yavuz divan edebiyatında sıkça kullanılan mazmunları özellikle Fuzuli'nin ele aldığı şekilde şiirlerinde işleyerek yeni bir yorum getirmiştir. Yavuz'un Fuzuli'den en çok faydalandığı mazmun aşık'tır. Fuzuli sürekli beyitlerinde tarihte efsaneleşmiş aşıklarla kendini karşılaştır.

Mecnun'un artık konuşulmadığını, onun aşkının artık bir efsane olduğunu; kendisinin ondan daha büyük bir aşık olduğunu, gerçek sadık aşığın kendisi olduğunu; Mecnun'a gerek kalmadığını; Ferhad ve

Mecnun'un aşk şarabından sarhoş olup ve uyuyabildiğini ama kendisinin müthiş bir ayıklıkla sevgiliyi beklediğini söyler. [5, s. 406-407]

*Bende Mecnûn "dan füzûn âşıklık isti "dâdı var
Âşık-ı sâdık menem Mecnûn "un ancak adı var*

Fuzuli'nin beyitlerindeki aşıkları hor görme durumunun bir benzeri de Hilmi Yavuz'da da vardır. Yavuz, Doğunun sevdaları I şiirine şöyle başlar.

*Sevda derinlerdedir, oysa Ferhâd
Üstünü kazmada dağın.*

Hilmi Yavuz tıpkı Fuzuli gibi bu mısralarında efsaneleşmiş bir aşık olan Ferhat'ı küçümser. Aşkın daha derinlerde olduğunu ancak Ferhat'ın bu durumu farketmeyerek sadece dağın üstünü kazdığını aşka ulaşmak için daha çok çaba sarfetmek gerektiğini söyleyerek tıpkı Fuzuli gibi tarihte yaşamış bir aşığa şataşır.

Hilmi Yavuz yine aynı şiirinde bu sefer Fuzuli'nin sevgili mazmununu kullanır. Sevgili Fuzuli'de aşığı sürekli yaralayan ona karşı vefasızlık gösteren onu ihmal eden, ölümüne sebep olan bir özelliktedir.

*Tîz çekmezsen cefâ tîgin beni öldürmege
Öldürür âhir beni bir gün bu ihmâlin senin*

Hilmi Yavuz'da tıpkı Fuzuli'de olduğu sevgilinin öldürücü vasfını şiirlerinde ustalıkla işler.

ve mecnun "un, yani o çölden

ve ağittan otağın

önünde, bir adak gibi

ölüme diz çöktürmede

leylâ [7, s. 94]

Hilmi Yavuz bizlere kendi şiirlerinde, Fuzulinin mazmunları kullanış şeklini çağdaş bir üslupla hatırlatırken bazen de Fuzuli'nin beyitlerinden tıpkı Nazım Hikmet'te olduğu gibi alıntılama yapar.

Fuzûlî rind ü şeydâdur hemîşe halka rusvâdur

Sorun kim bu ne sevdâdur bu sevdâdan usanmaz mı"

(Fuzuli, aşk yüzünden çılgına dönmüş bir rinttir. Bu yüzden de daima dile düşmüştür. Ona sorun ki, bu nasıl bir sevgidir, bu sevgiden usanmayacak mı?)

akşamlar da geliyor,

âh, kalbimizi biteviye üze üze;

ne kadar üzerse o kadar iyi!

ne güneşiz ne de ay'ız

hemîşe halka rüsvâyız. [8, s. 40]

Hilmi Yavuz Fuzuli'nin beyitlerinin anlam derinliğinden etkilenerek alıntılama yaparken Osmanlı şiir geleneğini çağdaş şiirle ustaca buluşturur.

Sonuç:Fuzuli'nin Türk dünyasında büyük ve haklı bir üne kavuşmasının sebebi sadeliği, coşkusu samimiyeti ve ifade gücüdür. Ayrıca Fuzuli klasik edebiyatta yüzyıllardır sıkça kullanılan mazmunlara yeni bir ifade tarzı getirerek o zaman kadar duyulmamış beyitler kaleme almıştır. Fuzuli'nin aşkı, sevgiliyi, ıstırabı, dünyanın gelip geçici olduğunu anlatan beyitleri hem kendisinden sonraki klasik dönem hem de çağdaş Türk edebiyatı şairlerini derinden etkilemiştir.

Çağdaş Türk edebiyatı mensubu olan şairler zaman zaman klasik edebiyatı eleştirseler de Fuzuli'nin beyitlerini müstesna bir yere koymuşlardır. Fuzuli'ninengin şiir bilgisinden ve de kültüründen nasıl etkilendiklerini ve de faydalandıklarını ya şiir kitaplarını başında ondan epigraflararak ya şiirlerine direkt Fuzuli'nin mısralarını ilâştirerek ya da Fuzuli'ye gönderme yaparak göstermişlerdir.

KAYNAKÇA

- 1.Akkuş. Y.,Atilla İlhan'ın Şiirlerinde Klasik Şiir Epigrafları, I. Uluslararası Dil ve Edebiyatta Modernleşme ve Gelenek Sempozyumu Bildiri Kitabı, Karabük Üniversitesi Yayınları, 2017 Karabük
- 2.Bayrıl B., Hilmi Yavuz, Şair ve Kılavuz , Hürriyet Gösteri, Aralık 1996, İstanbul S. 193,
- 3.Doğan M. N., Fuzuli Poetikası, İlmi Araştırmalar Dergisi II, 1996, İstanbul
- 4.İlhan, A., Böyle Bir Sevmek, Bilgi Yayınevi 1994, Ankara
- 5.Karaca S., Fuzuli Gazellerindeki Aşık ve Sevgilinin Çağımızdaki Seslerinden Doğunun Sevdaları, Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi /The Journal of Turk & Islam World Social Studies Yıl: 4, Sayı: 12, Eylül 2017
6. Karahan A., "Fuzûlî", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/fuzuli> (15.03.2021).

7. Yavuz, H., Büyü"sün, Yaz!-Toplu Şiirler, Yapı Kredi Yayınları, 2010 İstanbul. 94
8. Yavuz, H., Lânet Şiirleri. Birinci Baskı, Yapı Kredi Yayınları, 2017 İstanbul S. 40

РЕЗЮМЕ

ВЛИЯНИЕ ФУЗИЛИ НА СОВРЕМЕННЫЕ ПОЭТЫ ТУРЕЦКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Мустафаевич К.Ф.

Московский государственный социально-экономический университет, Россия

Незирли М.К.

Московский государственный социально-экономический университет, Россия

Фузули занимает исключительное место в турецкой и азербайджанской литературе с его художественной индивидуальностью и произведениями. Фузули - поэт, который своими восторженными и искренними стихами смог глубоко повлиять не только на поэтов своего времени, но и на многих писателей современной турецкой литературы. В этой статье приводятся примеры стихов Фузули из веков, и она сосредоточена на том, почему и как он повлиял на поэтов республиканского периода, на основе таких поэтов, как Назым Хикмет, Атилла Ильхан и Хилми Явуз.

Ключевые слова: *Fuzlî, республиканские турецкие поэты, Назым Хикмет, Атилла Ильхан, Хилми Явуз*

SUMMARY

INFLUENCE OF FUZILS ON MODERN POETS OF TURKISH LITERATURE

Mustafaevich K.F.

Moscow State Socio-Economic University, Russia

Nazirli M.K.

Moscow State Socio-Economic University, Russia

Fuzûlî has an exceptional place in Turkish and Azerbaijani literature with his artistic personality and works. Fuzuli is an artist who, with his enthusiastic and sincere poems, was able to deeply influence not only the poets of his time, but also many writers in contemporary Turkish literature. In this article, examples of Fuzûlî's verses from the ages are given and it is focused on why and how he influenced the artists of the republican period, based on poets such as Nazım Hikmet, Atilla İlhan and Hilmi Yavuz.

Key words: *Fuzûlî, Republican Turkish Poets, Nazım Hikmet, Atilla İlhan, Hilmi Yavuz*

TÜRK ƏFSANƏLƏRİNDƏ ŞEYTAN ANLAMI

Həmzəyeva S.S.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Məqalədə qədim türk miflərindən söz açılır, şeytan və şeytani obrazlara nəzər salınır. Qədim türk yaradılış miflərində əks olunan Erlik obrazı təhlil edilir, onun xislətinin təcəllə etdiyi digər mifik şəxslərlə müqayisə edilir.

Açar sözlər: *mif, əfsanə, şeytan, şəxslər, Erlik, Popuçi, Babur xan*

Bütün Şərq əfsanələrində olduğu kimi, ümumtürk miflərində də xeyir və şərin mübarizəsi aparıcı mövqeyə malikdir. Bu mənada şəxslər anlamını təcəssüm etdirən şeytan məfhumunu hər türkdilli xalqın əfsanələrində rast gəlinir.

Türk yaradılış miflərində Tanrı Qara xan, su və Ağ Ana haqqında danışılır. Ağ Ananın "yarat" əmrindən sonra Tanrı bir kişi yaradır və onunla birgə suyun üzəri ilə uçurlar. Lakin kişi Tanrıdan daha yüksəkdə uçmaq istəyəndə Qara xan onun əlindən uçmaq qabiliyyətini alır, o da suyun dibinə yuvarlanır. Kişi əfv diləyir. Tanrı onun çıxmağına yardım edir. Sonra Tanrı ona suyun dibinə enməyi buyurur və orda bir ovuc torpaq gətirməyi əmr edir. Kişi bu dəfə yenə Tanrıdan üstün olmaq istəyir və torpaq gətirərkən bir qismini ağzında gizlədir. Qara xan torpağı suyun üzünə səpərək ona böyü əmrini verir. Suyun üzərinə səpilmiş torpaq böyüdükcə kişinin ağzında gizlədiyi torpaq da böyüyür, nəhayət kişi boğulmağa başlayır. Tanrı onu yenə əfv edərək, tükürməyi buyurur. Dümdüz yaradılmış dünyanın üzərində kişi tükürəncə

bataqlıqlar təpəliklər əmələ gəldi. Tanrı bərk qəzəblənir və ona qarşı çıxan, təkəbbür göstərən bu kişiye Erlik ismini verir və yaratdığı dünyadan qovur.

Erlik sözünün anlamı şeytan idi. Onun təkəbbür və iddiası Tanrını qəzəbləndirir. Bu göstəricilər və səciyyə ilk türk miflərində şeytanın bədii portreti idi. Erlik içindəki xislətinə sadıq qalaraq hər vəchlə Tanrıya qarşı çımaq ondan daha yüksək varlıq olmağa cəhd edirdi. Tanrı onu dünyadan qovduqdan sonra özü doqquz budaqlı ağac əkib hər budağın altında bir adam otuzdurur. Bu insanlar 9 irqin ataları olurlar. İnsanların rahat və fərvan yaşayışı Erliyi yenidən qəzəbləndirir və paxıllıq hissini oyadır. Tanrıdan xahiş edir ki, bu insanları ona versin. Tanrı razılaşmır. Erlik isə pis niyyət və əməlindən qalır. Hər vəchlə onların içinə sızmağa və insanları öz tərəfinə çəkməyə çalışır. Altay və türk mifologiyasında ilk insan hesab olunan Eje və Törüngeyi yolundan çıxarır. Törüngey (Adəm) Tanrı tərəfindən qadağan olunmuş meyvəni Eje (Həvva) vasitəsilə aldanaraq dadır. Qara xan şeytanın insanları öz tərəfinə çəkməyindən qəzəblənir və onları öz başına buraxır. Özü göyün on yeddinci qatına. Erliyi isə qaranlıq dünyaya, yerin altınada üçüncü qata gömür. Erlik Tanrının qərar tutduğu göyə göz dikir və icazə istəyir ki o da özünə göy yaratsın. Tanrı icazə verir. Erlik bütün şər ruhları ora yığır. Tanrı görəndə ki, Erliyin şər ruhları daha yaxşı yaşayır, bu hal onu qane etmir və mələklərindən birini göndərir ki, onun xanımını dağıtsın. Dağılan göy yerə tökülür və dağlar, qayalar, dərələr yaranır. Erliyi qaranlıq dünyanın ən dərin qatlarına qərq edir və dünyanın sonuna qədər günəşsiz, aysız, ulduzsuz burda qalmağı əmr edir.

Erlik haqqında danışarkən böyük alim Bahəddin Ögəl yazır: “Erlik hər zaman öz istək və təbiətinə uyğun olan bəd şeyləri seçir və bəd işlər görməyi tərcih edir. Yaxşı şeylərin təməlinə və kökünə müxalifdir və özlüyündən onlara qarşıdır. Biliksizdir, yıxıb dağıdandır, ara qarışdırandır. Qayda, sülh və asayiş istəmir. Sonsuz qaranlıqların bağından qopub gəlir və şimaldakı qaranlıq ölkələr onun vətənidir. Tanrı onu əfv edir və yaxşı yaşaması üçün göylərdə ona yer verir, amma o kordur, gələcəyi düşünmədən dərhal pislik etməyə başlayar. Daha doğrusu, özü-özünə hakim ola bilmir. İradəsi yoxdur və iradəsizliyin təmsalidir. Baş boşdur, ağılına nə gəlsə, onu eləyir. Örsə vurur. Donuz çıxır, şeytan çıxır. Bir-biri ilə əlaqəsi olmayan və məntiqsiz bir yaratma sistemi vardır. Xeyirxahlıqla heç bir əlaqəsi yoxdur və başdan-ayağa bədxahlıqdır. Özünün bir rütbəsi də vardır. Şeytanların hökmdarı və yaradanı odur. (1.425)

Altay mif və əfsanələrində nəql edilən əhvalatlardan biri də ilahi qüdrətə malik olan Papuçi adlı bir kişi və övladları haqqındadır. Papuçinin oğlu kişiləri, qızı isə qadınların əməllərini izləyər, bir-birləri ilə mehriban rəftar edir, hər ikisinin əlindən ancaq xeyir işlər gəlirdi. Axır vaxtlar heyvanlar və insanlar arasında peyda olan şər işlərdən xəbərləri yox imiş. Bir gün oğul xəstələnir, Papuçi ən adlı şaman Babur xanı gətirir, şaman öz ayininə başlayır – qamlayır. Ancaq nə qədər eləsə də, xəstə özünə gəlmir, o da evinə qayıdır. Papuçi insan qiyafəsinə girib onun dalınca düşür, şamana yetişib ondan haradan gəldiyini soruşur. O da xəstə barədə deyir. Papuçi ondan xəstənin sağalıb sağalmayacağı barədə soruşanda qam-şaman deyir ki, çətin ki, sağalar bəlkə də indi ölüb, məndən ötrü heç bir fərqi yoxdu, əsas odur, bəxşişimi versinlər. Belə deyəndə şaman hiss edir ki, qarşısındakı deyəsən yarananın özüdür. Amma iş-işdən keçmişdi. Papuçi onu yarasaya çevirib, “bundan sonra ancaq siçanları qamlaya bilərsiniz” deyir. Papuçinin oğlu otuz ildən sonra ölür. Qızı və atası bundan sonra dərdə qərq olurlar. Bu hadisədən sonra yer üzü qəmin nə olduğunu öyrəndilər.

Şeytan Erlik və Babur xan haqqında danışılanlardan bu qənaətə gəlmək olar ki, şeytan – paxıl, təkəbbürlü, iddialı, prinsipial, inadkar, şər niyyətli və pis əməlli bir varlıqdır. Onun bu xisləti digər əfsanə, nağıl və dastanlarında fərqli obrazların məniində özünü göstərir. Bu obrazlar müxtəlif nağıl, əfsanə və rəvayətlərdə div, cin, əcinnə, qulyabanı, albastı, alkarısı, arçurı, azmıç, Bura Dohsun və s. adda təqdim olunur.

Alqarısı – uzun boylu, saçları dağınık, əl-ayağı kiçik, çirkin, bəzən təpəsində bir gözü olan, qızrmızı köynəkli, təzə doğulmuş, qırx günü tamam olmayan uşaqların yanında olan varlıqdır. Alqarısı və albasması barədə professor Esma Şimşək yazır: “ Alqarısı və albasması insanlıq yaranandan bəri davam edən inanc sistemidir. Ayrıca, bu sadəcə bir xalq inancı olmayıb, eyni zamanda əfsanə tipidir. Fərqli mövzuları ehtiva edən “Fövqəladə Varlıqlarla əlaqəli miflər” bölümünə daxil edilmişdir. (2)

Div Şərq nağıl və əfsanələrində olduğu kimi türkdilli xalqların da miflərində tez-tez adı çəkilən nəhəng və qorxunc, yarıinsan, yarıheyvan, insanları yeyən, varlıqdır. Onlar suda, dağda, meşədə yaşayar.

Arçurı – meşələrdə yaşayan şeytani ruh hesab edilir.

Azmıç – tək başına yola çıxan insanlara pislik edən şeytani ruhdur.

Bura Dohsun – atəşdən yaranmış şeytani varlıqdır.

Bir qayda olaraq, türk əfsanələrində də şər daim xeyirlə mübarizədədir, amma qələbə hər zaman xeyirindir. Bu qayda həyatın, dünyanın hərəkətverici qüvvəsidir və bu nizam dünya xalqlarının miflərində olduğu kimi, ümumtürk əfsanələrində də qorunulur.

ƏDƏBİYYAT

1.Ögəl B. Türk mifologiyası: I c., Bakı: MBM, 2006, 626 s.

2.Şimşek E. Türk kültüründə “Alkarısı” inancı və bu inanca bağlı olaraq anlatılan <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/324076>

3.Cəfərov N. Qədim türk ədəbiyyatı. Bakı: AzAtaM, 2004, 322 s.

РЕЗЮМЕ

ПОНЯТИЕ ДЬЯВОЛА В ТЮРКСКОЙ МИФОЛОГИИ

Гамзаева С. С.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Статья посвящена древнетюркским мифам и анализу дьявола и сатанинских образов. Здесь проанализирован образ Эрлика, отраженный в древнетюркских мифах о творении, в сравнении с другими мифическими злыми силами, проявленными в его персонаже.

Ключевые слова: миф, легенда, дьявол, зло, Эрлик, отвага. Попучи, Бабур хан

SUMMARY

THE MEANING OF THE DEVIL IN TURKISH MYTHOLOGY

Hamzayeva S.S.

Sumgayit State University, Azerbaijan

The thesis deals with ancient Turkish myths, analyses the devil and satanic images. The image of Erlik reflected in the ancient Turkish myths of creation is analyzed, compared with other mythical evil forces manifested in his character.

Key words: myth, legend, devil, evil, Popuchi, Babur khan, Erlik

NAĞILLARIN FORMUL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Həsənova A.A.

Azərbaycan Tibb Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Təqdim olunan tezis xalq nağıllarının ənənəvi formullarına yeni bir yanaşma sərgiləyir. İngilis və Azərbaycan xalq nağılları nümunələri tədqiqat materialı kimi istifadə olunur. Tədqiqatda tipoloji-müqayisəli və müqayisəli-təsvirli metodlardan istifadə olunur. Tədqiqat zamanı aparılan dil materialının təhlili göstərir ki, nağılların formul xüsusiyyətləri ümumbəşəriyyəti və universallığı ilə seçilir. Bu da xalqların mifik görüşlərinin ortaqlığı ilə izah edilir.

Açar sözlər: folklor nümunələri, nağıllar, nağıl formulları, Azərbaycan dili, ingilis dili.

Müasir dilçiliyin antropoloji paradigması etnosun dünya dil mənzərəsinin və bunun fonunda dilin verballaşma vasitəsi kimi inkişaf etməsinə daha geniş prazmadan yanaşmanı tələb edir. Dünyanın dil mənzərəsi müvafiq dil birliyinin, kollektivinin mentaliteti ilə formalaşır və etnosun dünya haqqında “universal biliklərini” əks etdirərək yalnız dil vasitəsi ilə deyil, həm də folklor nümunələri ilə tamamlanır. Bu baxımdan, dünyanın dil mənzərəsi konsepsiyası ilə yanaşı, dünya mənzərəsinin başqa bir hipostazı kimi dünyanın folklor mənzərəsi alayışı da meydana çıxır ki, bu da “ənənəvi xalq yaradıcılığı dili ilə ifadə edilən xüsusi bir folklor gerçəkliyidir” [7, s. 15].

Folklor mətnlərinin ənənəvi və kollektiv səciyyəli olması onların məzmun və forma variantları arasında davamlı və vahid əlaqələrin olmasına dələldir [3, s. 40]. Bu birlik yüksək səviyyədə klişelənərək bütün folklor janrlarının üslubunu formalaşdıran əsas təşkil edir [8, s. 558] və xalq nağıllarının üslubi kompozisiyasında daha aydın şəkildə öz əksini tapır. “Bir halda ki, deyilənlər artıq olduğu kimi, dəqiqliklə qəbul edilir və onların leksik tərkibində və ya məzmun planında hər hansı bir dəyişikliyə ehtiyac duyulmursa, bunlar hazır qəlib formalar kimi qəbul edilsə, bu halda formullardan bəhs edilir” [4, s. 8]. Bununla yanaşı xalq yaradıcılığında sehirli nağıllar öz xüsusi mövqeyi seçilir, belə ki, V.Ya.Proppun da qeyd etdiyi kimi, bu nağıl tiplərinin “özünəməxsus məzmun planı vardır” [9, s. 3]. Folklor mətnləri üçün klişelənmə xarakterik xüsusiyyət kimi

nəzərdən keçirilsə, bu klişələr sehirlə nağıllarda istənilən süjet xəttinin vahid narrativ sxem əsasında qurulmasını təmin edir [9, s. 26-61]. Nağılı məhz ənənələr, miflər, ilkin təsəvvür formalarının və bir sıra sosial institutların vasitəsilə izahının mümkünlüyünü sübut edən V.Propp ənənəvi formullardan söz açılanda, onları arxaik mədəniyyət kontekstində anlamaq lazım olduğunu bildirmişdir [9, s. 133].

Folklor nümunələri ilə bağlı silsilə tədqiqatları ilə diqqəti cəkən isveçrəli tədqiqatçı M.Lyuti nağılın ümumi forması və onun üslubi tərkibi ilə bağlı elmi araşdırma apararkən, eyni ilə V.Ya.Propp kimi belə hesab edirdi ki, bütün nağıllar eyni sxem əsasında qurulur, lakin o, V.Ya.Proppdan fərqli olaraq, nağıl kompozisiyalarını üslubiyyətlə vəhdətdə nəzərdən keçirirdi. M.Frans yazır ki, “nağıllar qeyri-müəyyən, qarışıq, qaranlıq və təhlükəli hesab edilən gerçəkliyə qarşı böyüyən bir dünyanı təsvir edir. ... Fani dünyanın artmaqda və azalmaqla olan formalarının arxasında dəyişməz, sabit və xüsusi effektə malik olan saf formalar vardır” [11, s. 49].

Nağıllarda formaların belə sabilliyi, dəyişməzliyi ilk öncə ənənəvi formullarda öz əksini tapır ki, bu formullar da nağılların dayanıqlı strukturunu təşkil edir. Bu terminin diçiliklə bağlı elmi tədqiqatlarda birmənalı olaraq şərh edilməsinə hələ də rast gəlinmir. Eblə ki, dilçilik lüğətində “formul” termini “frazologizm”, “klişe”, “ştamp”, “stereotip” terminlərinə sinonim kimi verilir [1, s. 3]. Lakin, buna baxmayaraq, biz tədqiqat sahəmizə maraqlı olan bir neçə bu kimi elmi araşdırmanı da işıqlandırmağı lazım bilirik.

Məsələn, folklor nağıllarının ənənəvi formullarını geniş şəkildə araşdırmış N.Roşiyannın fundamental tədqiqatları bu sahədə hələ də ən böyük və əhatəli elmi araşdırma hesab edilir. O, tədqiqatlarında nağılların üslubi fondundan bəhs edərək qeyd edir ki, “nağılların üslubi fondunda əsas mövqeyi yüksək stereotipliyə malik ümumi yerlər tutur ki, bunlar da stabil söz formulları kimi çıxış edir” [10, s. 9]. Onun təklif etdiyi formulların təsnifatı ümumqəbul edilmiş təsnifat hesab edildiyindən biz də araşdırmamızda məhz bu təsnifata əsaslanmağı lazım bilirik. Belə ki, nağıl mətnlərində rast gəlinən formullar tədqiqatçının təklif etdiyi kimi başlanğıc, medial və sonluq formulları olaraq üç qrupda cəmləşdirilir.

O.A.Yeqorovanın fikrincə, formullar nağıl dilində müəyyən personajlarla bağlı olaraq süjet xəttinə sabit formada və fərqli momentlərdə daxil olur və ya müəyyən tip personajlar ətrafında qruplaşaraq onların atributlarını, söyləmə tərzini, eləcə də digər personajlarla olan münasibətləri təmsil edir [6, s. 38]. O.A.Yeqorova ilk dəfə olaraq rus və ingilis dili nağılları əsasında müqayisələr apararaq nağıl formullarının təhlil etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, german dillərində olan nağıl mətnlərində medial formullar Azərbaycan dili ilə müqayisədə daha azdır. N.M.Gerasimova formulu “sabit bir üslubi dövriyyə şəklində müəyyən bir mənanı birləşdirən təhkiyənin struktur cəhətdən mütəşəkkil bir seqmenti” kimi dəyərləndirir [5, s. 173]. Zamanın nağıl mətnlərində ifadə edilməsi baxımından məsələyə yanaşan tədqiqatçı nağılların nisbi zaman fonunu müəyyən edən formulları bu şəkildə nəzərdən keçirir: xarici zamanı (nağıl edən zamanı) səciyyələndirən və daxili zamanı (nağılda baş verən zamanı) səciyyələndirən formullar. Bu kimi müqayisə və ya tutuşdurma özündə gerçək aləmlə nağıl aləmində baş verənlərin ziddiyyətini, qarşıdurmasını ehtiva edir.

Azərbaycanlı gənc tədqiqatçı V.İsgəndərova özünün elmi araşdırmasında isə formulların təsnifatını bu şəkildə verir: Başlanğıc formulları zaman və məkan formulları olmaqla iki qismə, təhkiyə (medial) formulları xarici təhkiyə və daxili təhkiyə formulları olmaqla iki qismə ayrılır və üçüncü qrup sonluq formulları adlandırılır [1].

Formul nəzəriyyəsinə qismən “Dastan poetikası”nda toxunan K.Vəliyev də formulun təsnifatının bilavasitə dil birliklərinə uyğun olduğunu vurğulayır: 1) Söz-formulu (metafora); 2) Söz birləşməsi-formulu (bədi vəsflər); 3) Cümlə-formulu (atalar sözləri, hikmətli sözlər); 4) Mürəkkəb sintaktik bütünlük-formulu (şeyr) [2, s. 22]. Onun fikrincə, bu ümumi modellər öz tərkib hissələrinə bölünür. Alqış, qarğış, bədi vəsf, paralel inşalar, atalar sözləri, təkərləmə ifadələri və s. uyğun modelin ünsürü kimi ortaya çıxır. Bu dil birliklərinin uyğun modellərinə N.Roşiyannın araşdırmasında da rast gəlinir.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, əksər dünya xalqlarının nağılları formul baxımından bir-birini təkrarlayır. Düşünürük ki, bu ibtidai dünyagörüşünün ümumiliyindən irəli gələn məsələdir.

ƏDƏBİYYAT

1. İsgəndərova, V. Ənənəvi nağıl formulları (Azərbaycan və Türkyə nümunələri əsasında) / V.İsgəndərova. — Bakı: Elm, — 2014. — 202 s.

2. Vəliyev, K. “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetik sintaksisi: (məsələnin qoyuluşu) // ADU-nun elmi əsərləri: Dil və ədəbiyyat seriyası. — 1976, № 4, — s. 21-27.

3. Аникин, В.П. Теория фольклора. Курс лекций. 2-е изд., доп. / В.П.Аникин. — Москва: КДУ, — 2004. — 432 с.
4. Афанасьев, А.Н. Предисловие ко второму изданию // Народные русские сказки А.Н.Афанасьева — Москва: Наука, — 1985. — Т. 1. — с. 5-10.
5. Герасимова, Н.М. Пространственно-временные формулы русской волшебной сказки // Славянские литературы и фольклор: Русский фольклор. — Т. 18. — Ленинград, — 1978. - с. 173-180.
6. Егорова, О.А. Традиционные формулы как явление народной культуры (на материале русской и английской фольклорной сказки): /диссертация ... кандидата культурологии/ — Москва, 2002. — 259 с.
7. Петренко, О.А. Этнический менталитет и язык фольклора / О.А. Петренко. Курск: КГПУ, 1996. 118 с.
8. Полубиченко, Л.В. Филологическая топология: теория и практика: /диссертация ... доктора филологических наук/ — Москва, 1991. — 576 с.
9. Пропп, В.Я. Морфология волшебной сказки / В.Я. Пропп. — Москва: Лабиринт, 2003. 144 с.
10. Рошину, Н. Традиционные формы сказки / Н.Рошину. — Москва: Наука, — 1974. — 216 с.
11. Франц, М.-Л. Архетипическое измерение психики / М.-Л. Франц. — Москва: Клуб Касталия, — 2017. — 306 с.

РЕЗЮМЕ
ФОРМУЛЬНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ СКАЗОК
Гасанова А.А.

Азербайджанский медицинский университет, Азербайджан

Представленный тезис новый подход к традиционным формулам народных сказок. В качестве исследовательского материала используются английские и азербайджанские народные сказки. В исследовании используются типологически-сравнительный и сравнительно-описательный методы. Проведенный в ходе исследования анализ языкового материала показывает, что формульные особенности сказок отличаются своей универсальностью. Объясняется это общностью мифических воззрений народов мира.

Ключевые слова: образцы фольклора, сказки, сказочные формы, азербайджанский язык, английский язык.

SUMMARY
FORMUL CHARACTERISTICS OF FAIRY TALES
Hasanova A.A.

Azerbaijan Medical University, Azerbaijan

The presented thesis demonstrates a new approach to traditional formulas in folk tales. English and Azerbaijani folk tales are used as research material. Typological-comparative and comparative-descriptive methods are used in the research. The analysis of language materials carried out during the research shows that the formulaic features of fairy tales are distinguished by their universality. This is explained by the common mythical views of the peoples of the world.

Key words: examples of folklore, tales, fairy tale forms, Azerbaijani language, English language.

MÜASİR AZƏRBAYCAN VƏ ÖZBƏK XALQLARININ ŞEİRİNDƏ
ANA DİLİ MÖVZUSU
Həşimova T.Ə.

AMEA-nın Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu, Azərbaycan

Xülasə. Məqalədə müasir Azərbaycan və özbək ədəbi əlaqələri, xüsusilə, ortaq inkişaf xüsusiyyətləri, hər iki xalqın şeirində mövzu, ideya-məzmun, üslub paralelləri araşdırılır. Tarixi folklorə söykənən müasir Azərbaycan və özbək poeziyasında milli mövzular və xüsusilə ana dili mövzusu, məzmun oxşarlığı, səsləşmələr, mövzu və ideya birliyi, ahəngdarlıq baxımından tədqiqatın obyektləridir. Ana dili kontekstində bu paralellərin müəyyənəlməsi üçün Bəxtiyar Vahabzadə, Erkin Vahidov, Xəlil Rza Ulutürk, Abdulla Aripov, Rauf Pərvi, Tofiq Bayram və digər Azərbaycan və özbək şairlərinin yaradıcılığı diqqət mərkəzində saxlanılır.

Açar sözlər: Özbək, Azərbaycan, müasir, milli, vətən, dil, ortaq

Dil həmişə milli özünüdərk baxımından hər bir xalqın tarixində aparıcı mövqe tutmuşdur. Dil xalqın tarixini, mədəniyyətini, milli kimliyini ehtiva etdiyi üçün xalqı hədəf alan zərbələrin ilk oxu dilə atılır. Çünki dilin hədəf alınması xalqı məhvetmə siyasətinin ilk güclü zərbəsi hesab edilir. Azərbaycan və özbək xalqlarının yazılı ədəbiyyatında, şeirində ana dili mövzusunun tarixi orta əsrlərə söykənir. Bu mövzu xalqlarımızın milli-mənəvi sərvətlərinə böyük hörmət və ehtiramın göstəricisi olmaqla yanaşı, bütün dövrlərdə yadellilərin torpaqlarımıza, mənəvi sərvətlərimizə, milli kimliyimizə yönəlmiş qeyri-insani təcavüzlərindən qorunma, müdafiə mahiyyətindədir. Əsrlərdən, nəsillərdən bizə yadigar qalan, Nəsiminin, Xətəinin, Füzulinin, Əlişir Nəvainin doğma dilini ölü dilə çevirmək istəyənlərlə mübarizəsi xalqlarımızın ədəbiyyat tarixində böyük əhəmiyyətə malikdir.

Чунки топтим ул калом ичра камол,
Турк алфози била сурдум мақол...
Турк назмида чу мен тортиб қалам,
Айладим ул мамлакатни яккалам...Əlişir Nəvai, (Бафоев, 2017; s.1)

XX əsrdə Azərbaycan və özbək xalqlarının şeirində ana dili mövzusu aparıcı mövzular sırasına keçdi. 20-ci illərdən rus dilinin doğma dil kimi məcbur öyrədilməsi xalqlarımızın tarixindən, milli kimliyindən uzaqlaşdırılması siyasətinin ana məqsədi idi. Odur ki, hər zaman xalqın milli-mənəvi mənafeyini qorumaq məqsədi ilə yaşayıb-yaradan şairlər aşkar və ya sətiraltı formada ana dili mövzusunə müraciət etdilər. Özbək ədəbiyyatında Abdulla Əvlani (1874-1934), Mirtəmir Tursunov (1910-1979) sənətində ana dili milli ruhun xilaskarı, müqəddəs hikmət yüksəkliyindədir. Abdulla Əvlani “Ana dilim” şeirində ana dilinin ecazkarlığının, hikmətinin dolğun misralarla təsvirini verir:

Эй она тил, азиз кадрдоним,
Илтифоти руҳим, Раҳмоним.
Туғдиғим кундан айладинг улфат,
Ўлгунча айилма, эй жоним.
Менга илм-у адаб сан ўргатдинг,
Чин адиб, муаллим, шоним.
Миллатнинг руҳини кўтаргучисан,
Эй муқаддас қарамли
султоним.(Əvlani, 2017; s.1).
Mirtəmir Tursunov“Ana dili”
şeirində:

Шу тупроқнинг жон аямас
Тарлонлари, бургутлари,
Келинларнинг дилдошлиги,
Ёр-ёрларнинг жарангидан;
Босқинларнинг бедодлиги,
Бувиларнинг ўгитлари,
Дўмбиранинг мунгдошлиги,
Дуторнинг ҳам тарангидан —
Таралган тил —
Она тилим (Tursunov, 2017; s.1)

1920-1930-cu illərdə Sovet rejiminin amansız yasaqlarına, təqiblərinə baxmayaraq Çolpan, Elbəy, Aybəy kimi özbək şairləri azadlıq və milli haqlarını tələb edirdilər. Özbək xalqının cəsur oğlu, şairi Maşriq Yunusoglu Elbəy (1898-1938) dil mövzusunda neçə-neçə şeirlər qələmə almışdır. Şübhəsiz ki, hələ Sovetlərin əsarət illərinin əvvəlində, 1921-ci ildə Elbəyin ana dilinə yönəlmiş yasaqlara etiraz edən “Dil” şeiri digər nəsillər üçün bədii təsir obyektinə, ilham qaynağına çevrilmişdir:

TİL

Munlı kuşum sayrab sayrab kel anlat!
Kimler erür Türk tilini satğuçı?
Bülbül kebi sayrab turğan bu tilni
Uyalmayın bu ölkeden atğuçı?
Baldan tatll,candan (tınk?)
Türkçeni, Tüşünmeyin horlab-horlab yatğuçı?

Acunlarda baylığını körsetmesden,
Kimdir, bunge "yarlı, yaramas" degen?
Munlı kuşum unlarını koy, sen sayra,
Türk tilinin dangın çıkar köklerge! (Yaman,
2017; s. 20)

50-ci illərdən Azərbaycan xalqının böyük oğlu, xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin ana dili mövzusunı yaradıcılığının başlıca qayəsinə çevirməsi Sovetlər məkanında birləşən türk xalqlarının ilham qaynağı olmaqla yanaşı, ictimai fikrin millilik yönündə formalaşmasına yardım etmiş oldu. 1953-cü ildə diktator Stalinin ölümündən sonra ədəbiyyatlarımızda Sovet təsirlərinin bir qədər yumşalması ilə milli mövzuların önə keçməsi bu mərhələnin başlanğıc nöqtəsi idi. 1954-cü ildə bu “yumşalma”dan ilk bəhrələnən, bununlada türk xalqlarının şeirini yeni axına yönləndirən Bəxtiyar Vahabzadə milli dərdlərini “Ana dilim” şeiri ilə bəyan etdi. İstər yaradıcılığında, istərsə həyat və fəaliyyətində ana dilinin fəal təəssübkeşi olan Bəxtiyar Vahabzadənin millət, vətən sevgili şeirləri, xüsusilə, ana dili mövzusunə müxtəlif aspektdən yanaşma, məzmun əhatəliyi, forma və üslub rəngarəngliyindən məharətlə istifadə,

eyni zamanda çağlayan üsyankar xislətli milli ruhunun vəhdətində yaratdığı əsərlər eyni dərdləri yaşayan, əsarətdə gizli inləyən digər türk xalqları üçün ədəbi məktəb səviyyəsinə yüksələrək, müasirlərini sənətinin ardıyla aparmağı bacardı. Şairin milli özünüdərkini simvoluna çevrilən şeirləri qardaş özbək xalqının ədəbiyyatında milli mövzuların davamını şərtləndirdi, ortaqlıq inkişaf xüsusiyyətlərinin ortaya çıxmasına böyük təkan vermiş oldu.

Bu dil - bizim ruhumuz, eşqimiz, canımızdır,
Bu dil - bir-birimizlə əhdi-peymanımızdır.
Bu dil-tanıtmış bizə bu dünyada hər şeyi.
Bu dil -əcdadımızın bizə qoyub getdiyi
Ən qiymətli mirasdır, onu gözlərimiz tək
Qoruyub nəsilərə biz də hədiyyə verək (Vahabzadə, 2004; s. 8).

“Ana dili xalqın ruhudur, mənəvi dünyasıdır” söyləyən Bəxtiyar Vahabzadənin sənəti, dil mücadiləsi özbək xalqının ədəbiyyatında əks-səda verdi. Ardından milli özünüdərkini məntiqi emosiyası ilə şeirlər yazan Rauf Pərfi (1943-2005) 1958-ci ildə “Özbək dili” şeirini qələmə alır:

Улуғ тарихинга қиламан хитоб,
Навоий шеърининг гули,
Кечмиш замонларнинг тирик гувоҳи,
Ўзбек тили, ўзбек тили(16, 2017; s.1)

Rauf Pərfi Bəxtiyar Vahabzadə kimi ana dilində yazıb-yaradan ədəbi-tarixi mütəfəkkirləri ana dilinin tarixinə işıq tutan bütün dövrləri nurlandıracaq, könüllərə gözəllik bəxş edəcək günəş kimi dəyərləndirir. “Ürəklərə yol açan Füzulinin sənəti, ey dilim, qüdrətinlə dünyalara yol açmış”-misralarında Bəxtiyar Vahabzadə dünya ədəbiyyatında ana dilində əbədiyaşar mövzularla əbədiləşən Məhəmməd Füzulinin sənətini poetikləşdirməsi, Rauf Pərfinin “Özbək dili” şeirində ana dilində mükəmməl əsərlər qələmə alan Əlişir Nəvai sənətini özbək dilinin tarixinə xitabında könülləri tərəvətləndirən gülə bənzətməsi və könlünün bülbül kimi ana dili gülündən ətir alması kimi bədii təsvir vasitələrinin imkanlarından geniş istifadələri hər iki şairin ruhunun və düşüncələrinin millilik üzərinə köklənən sənətkarlıq məharətlərini üzə çıxarır:

Абут-Турк тарихдан балки бир ҳикмат
Бироқ сен борсан-ку Турон элинда.
Шоир, Сўз айтмакка сен шошма фақат,
Улуғ Алишернинг қутлуғ тилинда (Pərfi, 2017; s.1) Ona tilim Rauf Pərfi

Bəxtiyar Vahabzadə “Bu dil tanıtmış bizə bu dünyada hər şeyi, bu dil əcdadımızın bizə miras verdiyi, qiymətli xəzinədir...”, fikri Rauf Pərfinin “Sən türkün keçmişinin qalib xəyalısan, sənində dirildi cahan” misraları ilə həmahəngdir.

Sovet imperiyasının rus dilini yeganə dil kimi istifadəsini reallaşdırmaq, bununla da xalqların kimliyini unutmalarına yönəlmiş siyasət yürütməsinə etiraz olaraq Bəxtiyar Vahabzadə 1967-ci ildə “Latın dili” şeirini qələmə alır.

"Mən azadam, müstəqiləm" sözlərini
Öz dilində deməyə də
İxtiyarın yoxsa əgər,
De, kim sənə azad deyər?
Söylə, necə azadsan ki,
Komalarda dustaq olub ana dilin (Vahabzadə, 2004; s.304-305)

Özbək alimi, nəşiri Babahan Məhəmməd Şərif Bəxtiyar Vahabzadənin “Latın dili” şeiri haqqında yazır: “Bəxtiyar müəllimin “Latın dili” şeiri özbək dilinə tərcümə olunmadan əvvəl özbək ziyalıları ondan xəbər tutdular. Çoxlu ədəbiyyatşünas yetirən məşhur ustad Azad Şərafəddinov şeiri orijinalda oxumuş və bu əsər onu çox həyəcanlandırmışdı. Azərbaycan poeziyasının tərcüməçilərindən biri, tanınmış şair Nəsir Məhəmmədin dediyinə görə, Bəxtiyar Vahabzadənin bir neçə şeirini özbəkçəyə çevirib onları Azad müəllimə vermişdi. Şeirləri oxuyan ustad məmnuniyyətini bildirərək “Bəxtiyar Vahabzadənin “Latın

dili"ni də tərcümə etsən yaxşı olardı, çünki bu, fəvqəladə dərəcədə güclü, günümüz üçün zəruri şeirdir" demişdi. Məsələn ondadır ki, 80-ci illərin axırlarında Özbəkistanda özbək dilinə dövlət dili statusu vermək üçün güclü mübarizə gədirdi. Elə o vaxt bu şeir işıq üzü gördü və Bəxtiyar Vahabzadənin "Latın dili" əsəri ictimai fikrə müəyyən töhfə verdi" (Şərif, 2016; s.1).

Özbək xalqının cəsur oğlu, 1968-ci ildə "Özbəyim" şeiri ilə özbək xalqının timsalında türk millətinin milli kimliyinin poetik xəritəsini yaradan Erkin Vahidov (1936-2016) yaradıcılığında da ana dili mövzusu milli kimlik qavramının açarındır. Bəxtiyar Vahabzadənin, Erkin Vahidovun insan konsepsiyasına dayanan, insanın yaşam və psixoloji vəziyyətlərinin, vətəndaşlıq mövqeyinin, milli-tarixi kimliyinin əks olunduğu şeirləri ən yüksək bəşəri amallara, dəyərlərə əsaslanır. Hər iki şair milli kimliklərini müdafiə edərkən məsələlərə millətçi kimi deyil, yüksək bəşəri ideallarla baxır və ruhla ağıl vəhdətində poetik təfəkkürləri vətəndaş mövqeləri ilə paralelləşir. Bəxtiyar Vahabzadə də olduğu kimi şeirin dövrünün mövcud qəliblərdən çıxması, milli xüsusiyyətləri daşması Erkin Vahidovun poetik "məni"-nin qəbul etdiyi borcdur. Özbək şairi yazır: "Hər bir millətin milli xüsusiyyətləri, sənətində, xüsusilə, ədəbiyyatda açıq görünür. Millətlər bir-birindən, sadəcə dilləri, adət-ənənələri ilə deyil, təfəkkür tərzləri ilə də ayrılırlar. Şeir bir yana, normal danışq dilində rusca düşünüb, özbəkcə danışmaq nə qədər qeyri-təbii, nə qədər sünidir. Universallıq, başqa millətlərin şeir ahənglərini öz şeirinə köçürmək deyildir. Şeirdə universallıq, öz milli şeirini başqa millətlərə, onların şeirlərini öz millətinə tanıda bilməkdir." (Vahidov, 2017; s. 16). Bəxtiyar Vahabzadə və Erkin Vahidov yad dili öz ana dili kimi mənimsətməyə çalışanlara həqiqətləri şeirin dili ilə anlatmağa çalışır, rus dilinin milli təfəkkürümüzə yol almasına etiraz edir, ana dilini qorumaqla milli kimliyi qorumağın mümkünliyünü, bəşəriyyətin yolunun millilikdən keçdiyini şeirlərinin əsas qayəsinə çevirmişlər. Hər iki şairin milli məni milliliyi sərtləşdirmir, müasir baxışla, dünyəvi ideallarla özünə məxsus olanı qorumağa çalışır. Erkin Vahidovun 1976-cı ildə qələmə aldığı "Ana dilim ölməz" şeiri ilə Sovet dönməsində ana dilinə mənfi münasibətə, dilinin məhv edilməsilə tarixinə, mədəniyyətinə, milli kimliyinə tuşlanan siyasətlərə şeirin böyük dəyərə malik kiçik süjet xəttilə etiraz edir. Dönəminin yasaqlarına görə birbaşa deyim tərzilə olmasa belə, hər şeydən öncə türk millətinə məxsus insanpərvərliyə söykənən özbək şairi şeirin məzmununu açmaq üçün millətlər, xalqlar arasında ayrı-seçkilik salmır. Bütün xalqların dillərini eyni dəyərdə müdafiə edir:

Be-kadr bolsa nehat
Tillerdəgi teravet.
Yokaldı bu kün, heyhat,
Kabrlerde helavet.
Bu sedâ yangrar hemân
Sire edâ bolmeydi.
Âlem aytar

Heç kağan
Ana dilim ölmeydi.
"Faust" yandı gurillep,
"Hamse" otge tutaşdı
Bir seda cəhan boylap
Taraldı, tağlar aşdı (Vahidov, 1991; s.100)

Erkin Vahidovun yaradıcılığında ana dili mövzusu və bu başlıqda şeirlər sayca çox, məzmunca rəngarəngdir. Şair xalqının dərdlərini ehtiva edən dilinin yasaqlanmasına qarşı etirazını, könül çırpıntılarını bəyan etməyə çalışır. Şair acılarının böyüklüyünü "fəryadının göylərə çıxması" metaforası, gələcək nəsillərdən narahatlığını "yetmiş yeddi atamın danışdığı dildə, danışarmı görəsən yeddi nəslim" misraları ilə bildirir. Erkin Vahidovun "Ana dilim ölməz" şeirindəki

Fuzûlî yandı:
-Azer- Tili güldek solmaydı.
Barçe dedi berâber;
"Ana dilim ölmeydi" (Vahidov, 1991; s.100).

Ədəbiyyatımızda ana dili məhfumu təkcə dilimizin rus dili ilə əvəzlənməsi faktı ilə məhdudlaşmır. Milli şairlərimizin yaradıcılığında bu fakt parçalanmış Azərbaycanın cənub harayına çevrilərək İranda azərbaycanlıların öz ana dillərində yazıb yaratmaq istəyinin susdurulması siyasətinə etiraz şəklində ifadə olunur. Bəxtiyar Vahabzadə «Gülüstən» poemasında bu dərdimizi belə ifadə edir:

Ağalar bilmədi birdir bu torpaq;
Təbriz də, Bakı da – Azərbaycandır,
Bir elin ruhunu, dilini ancaq
Kağızlar üstündə bölmək asandır (Vahabzadə, 2018; s.).

Və yaxud poemanın digər hissəsində dilimizdən ayrılmaqla qolsuz budaqsız, pöhrələnməyən ağac olduğumuzu söyləyir:

Əlifba dəyişdi.

Bunla öyündük.

Bilmədik rişəsiz budağa döndük (Vahabzadə, 2018; s.1).

Bu metonomiya ilə şair ana dilinin qorunmasının milli inkişafın əsas amili olduğunu önə çəkir: Bəxtiyar Vahabzadənin 1961–ci ildə İstanbulla səfəri zamanı yazdığı “Vətəndaşlıq vəsiqəm” kiçik poemasında şair öz ana dilində İstanbulda bank qəbzi alır. Həmin qəbzi göz bəbəyi kimi qoruyan şair ana dilində olan qəbzi övladlarına miras qoymaq istəyində ikən tərəddüd edir.

Öldükdə bu kağız
Məzarıma qoyulsun,
Bu bəsit bank kağızı
Məndən övladlarıma
Ən gözəl miras olsun!

Aman Allah! Ne dedim?!
Arzuya bax, sözə bax!
Mənim övladlarımda
Doğma ana dilinə
Həsrətmi qalacaq? (Vahabzadə, 2004; s.21).

Bəxtiyar Vahabzadənin bu misralarda ki, gələcək nəsillərin ana dilinə həsrət qalacağından nigranlılığı Erkin Vahidovun “Yetmiş yeddi atamın danışdığı dildə, danışarmı görəsən yeddi nəslim” misraları eyni mənanı daşıyır.

Milli kimliyin təsdiqində, formalaşma prosesində ana dilinin önəmini hər zaman diqqətdə saxlayan Xəlil Rza Ulutürk (1932-1994) sənətində də ana dili mövzusu başlıca mövzulardandır. Xəlil Rza Ulutürk “Özbək dili” şeirində özbək dilini tarixlə yaşid, türk millətinin maddi-mənəvi sərvətlərinin tacı olduğunu qeyd etdiyi kimi, Erkin Vahidovda “Özbəyim” şeirində türk xalqlarının müqəddəsləşmiş təbiət, mifik obrazlarının tərənnümündə özbək xalqının təmsalında türk xalqlarının qədim və zəngin tarixini poetikləşdirir:

Himalayda, Tyan-Şanla yaşid olan, ey möcüzə,
Söylə nə cür çıxdın üzə?
Hansı ayda, hansı gündə silkələndi bizim cahan?
Elbrus, Alp, Pamir dağı ərzi yarıb çıxdı haçan?
Mən düşündüm, açar tapdım fikirlərin ilgəyinə:
Özbək dili qaldırmışdır bu dağları öz çiyinə! (Rza, 2000; s.37).

“Özbək dili qaldırmışdır bu dağları öz çiyinə”!-mübaligəsi təkcə şeirin poetik gücünü artıraraq ifadə tərzini ecazkar etmir, eyni zamanda dilinə, mədəniyyətinə, tarixinə yönəlmiş zərbələrə əks həmlə ilə cavab verir.

Tarixingdir ming asrlar
Ichra pinhon o'zbeğim,
Senga tengdosh Pomiru
Oqsoch Tiyonshon, o'zbeğim. (Vahidov, 2017; s. 324)

Azərbaycan və özbək şeirində ana dili mövzusunda şeirlərdə ana dilinə hücumlara yardım edən içimizdən olan “baltalar” tənqid obyektləridir. Bəxtiyar Vahabzadə və Özbəkistanın milli şairi Abdulla Aripovun yaradıcılığında dilini bəyənməyənlərin, ana dilində danışmağı ar bilənlərin tənqid hədəfinə çevrilir, təsiredici təşbih və epitetlərlə daxili işğalçılar ifşa edilir. Abdulla Aripov 1965-ci ildə özbək dilinə həsr etdiyi şeirdə sətiraltı anlamda dilinə qarşı hücumlara etiraz edərək öz dilində danışmayanları tutuqşuna bənzədir:

Ana Tilimge Ming yillerkim, bülbül kelami
Özgermeydi, yahlit hemişe.
Amma şorlik totining hali
Özgelerge taklid hemişe.
Ana tilim, sen barsen, şeksiz
Bülbül küyün şe'rge salamen.
Sen yokalgen küning, şubhesiz,
Men hem toti bolib kalemen ... (Yaman, 2017; s.637).

Abdulla Aripov “Ana dili” şeirində dilini unudanları başqasının dediyini təkrarlayan tutuqşuna bənzədir. Bəxtiyar Vahabzadə “modalı ədəbazları” tarixin düşməni kimi, milli mədəniyyətimizin düşməni kimi tənqid edir. Bu ortağ xüsusiyyətləri oxşar ictimai-siyasi vəziyyət şərtləndirsə də, ictimai məzmunu,

millilik kontekstindən bəşəri əhəmiyyətə malik Bəxtiyar Vahabzadə sənəti özbək şairləri üçün örnək bir yaradıcılıq ucalığındadır. Bəxtiyar Vahabzadənin hələ səksəninci illərdə böyük cəsarətlə Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdırdığı Özbəkistanın xalq şairi Camal Kamalın (1936) “Geyimim, kəfənim” şeiri hər misrası, hər kəliməsi əsarətə etiraz, milli mənsəbiyyətinə ehtiram ruhludur. Camal Kamal bu şeir ilə 80-ci illərdə cəsarətlə “Özbəkəm, Türk dilim, -zatım, nıcatım” deyə bilir, kimliyini bəyan edir. Kökünü, milli kimliyini ifadə edən şair ana dilini nıcat yeri bilir, dilinə dönüşün bütün zəncirləri qıra biləcək gücdə olduğunu şeirinin ana məqsədinə çevirir. Dilinin əsarətdə olduğunu onu qoruya bilmədiyini pərişanlıqla ifadə edən şair, ana dilini hər iki dünyada onu qoruyacaq böyük məhfum kimi dəyərləndirir:

Sən dil ağacının şah budağısan,
Özbəkəm, Türk dilim-zatım, nıcatım.
Qorumaq çətinmiş, vəsf etmək asan,
Ölsəm kəfənimdən, qalsam həyatım (Vahabzadə, 1987; s. 190).

Camal Kamalın “Dəm ötər, dəmlər ötər” şeiri zamanın, ömrün vəfasızlığı düşüncəsiylə başlayır, gecəylə-gündüzün, var ilə yoxluğun, yolların, yolçuluğun düşüncə xəritəsini çəkir. Amma, şeirin sonunda ana məqsəd birdən-birə qarşına çıxır. Şairin dünyanın hikmətinə, fəlsəfəsinə söykənən düşüncələrinin elinə-obasına, ana dilinə vurğunluğun müqəddiməsi olduğu bəlli olur:

El gözü, dil də canım,
Qurban olaq el və dilə,
El və dil vardısı... candan
Süzülər, sözlər ötər (Vahabzadə, 1987; s. 189)

Bəxtiyar Vahabzadə, Rauf Pərvi, Erkin Vahidov, Abdulla Aripov, Xəlil Rza Ulutürk, Camal Kamal və digər şairlərin yaradıcılığında ana dilinə həsr olunan şeirlərin başlıca qayəsi tarixi və zamanında çağdaşlaşan milli dərdlərimizin çözüm açarısıdır. Onlar əmindirlər ki, ana dili millətin, xalqın bütün dərdrinin dərmanısıdır, boyunduruqların baltasıdır. Müstəqilliyə gələn yolda onların milli məzmunlu yaradıcılıqları olmasaydı, ana dili türk xalqlarının tarixinə, milli kimliyinə ayna tutan milli sərvət kimi dəyərləndirilməsaydı müstəqillik dövrünün milli şeiri kökündən qopan ağac kimi pöhrəsiz, barsız qalardı. Göründüyü kimi, ana dili mövzusu xalqlarımızın milli dərdrinin çözüm açarı olmaqla bərabər, ortaq mövzuların Azərbaycan və özbək xalqlarının ədəbi əlaqələrinin inkişafında rolu və ortaq inkişaf xüsusiyyətlərinin müəyyənəlməsi, türk xalqlarının milli bağlarının möhkəmlənməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Babaxan Şərif, Azərbaycan poeziyasının çağdaş mənzərəsi haqqında qeydlər, http://525.az/site/?name=xəber&news_id=73643&tarix=2017-02-15&vaxt=14:53:14
2. Бафоев Баҳром, Тоғтим ул калом ичра камол, <http://e-adabiyot.uz> 17.05.2017, s. 2
3. Cəfərov Aqil, Vahabzadənin yaradıcılığında Ana dili problemi, <http://www.dilcilik.org/14.ht>, 15.mart 2017
4. Həbibbəyli.İ, Ədəbi əlaqələrin öyrənilməsi yeni mərhələdə, Ədəbi əlaqələr dərgisi, “Ədəbi əlaqələr” dərgisi, Bakı, “Elm və Təhsil”, 2014, s.338
5. Hacıadə Nahid, “Yaxşı ki, bu yurdun Bəxtiyarı var...”, Kredo qəzeti, 5 iyun 2004-cü il, səh 5
6. Rza X.U. Türkün dastanı. Bakı: Gənclik, 2000, s.800.
7. Vahabzadə B. “Gülüstan poeması ” <http://kitabxana.net/?oper=readBook&id=296> 21.01.2018
8. Vahabzadə. B. Axı dünya fırlanır. Bakı, şeirlər və poemalar, tərcümələr. 1987, 208 s
9. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri, Öndər nəşriyyatı, 2004, s. 328
10. Vahabzadənin yubileyi Özbəkistanda qeyd olunub, Mədəniyyət.- 2015.- 2 dekabr.s.10, <http://www.anl.az/down/meqale/medeniyyet/2015/dekabr/465910.htm>, 08.07.2015
11. Vahidov.E. Seçmə şiirlər. Ankara; 1991, s. 202
12. Vahidov Erkin, O`z begim, Yanqi Asr Ovladi, Toshkent. 2017, s. 400
13. Ey ona til, aziz qadrdonim! <http://kh-davron.uz/yangiliklar/muborak-kin/ey-ona-til-aziz-qadrdonim.html>, 24.10.2017
14. Əvlani, Tursunov, Pərvi, Şeirlər, <http://kh-davron.uz/yangiliklar/muborak-kin/ona-tilim-mushoira.html> 13.10.2017
15. Kocağlu.T. Çağdaş Özbək Şiiri, s.1-51, <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/tdded/article/viewFile/5000132877/5000121726>, 23.01.2018
16. Yaman Ertuğrul, Özbək Türklerinin şairi Abdulla Aripov, s. 611-638, <http://www.tdk.gov.tr>, 13.10.2017
17. <http://www.anl.az/down/meqale/adalet/2016/sentyabr/505469.htm>, 18.01.2018

РЕЗЮМЕ
ТЕМА РОДНОГО ЯЗЫКА В ПОЭЗИИ СОВРЕМЕННЫХ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ
И УЗБЕКСКИХ НАРОДОВ

Хашимова Т.А.

Институт Востоковедения НАНА им. З.М.Бунядова, Азербайджан

В статье исследуются современные узбеко-азербайджанские литературные связи обеих народов, изучаются особенности развития, параллели стиля, идейная-тематика. В современной азербайджанской и узбекской поэзии основанных на истории фольклора исследуются с точки зрения гармонии, национальные темы и особенно тема родного языка, содержание и звук, единство предмета и идеи. Для определения этих параллелей в контексте родного языка творчество поэтов Бахтияра Вагабзаде, Еркина Вахидова, Халил Рза Улутурка, Абдуллы Арипова, Рауфа Парфи, Тофига Байрама и др. азербайджанских и узбекских поэтов находится в центре внимания.

Ключевые слова: *Узбекский, Азербайджанский, современный, национальный, родина, язык, общее*

SUMMARY
THE THEME OF THE MOTHER TONGUE IN THE POETRY OF THE
MODERN AZERBAIJANI AND UZBEK PEOPLES

Hashimova T.A.

Institute of Oriental Studies of ANAS named after ZMBunyadov, Azerbaijan

The modern Uzbek-Azerbaijani literary connections are researched in the article, the development features, the ideological-thematic style parallels are studied in the poems of both peoples. In the modern Azerbaijani and Uzbek poetry, based on the folklore history, national themes especially the native language theme, the content and sound, the unity of the subject and idea is researched from the harmonic point of view. The works of poets as Bakhtiyar Vahabzade, Erkin Vahidov, Khalil Rza

Uluturk, Abdullah Aripov, Rauf Parfi, Tofiq Bayram to define these parallels in thenative language context are in the spotlight.

Key words: *Uzbek, Azerbaijani, modern, national, homeland, mother tongue, common*

KUMUK ƏDƏBİYYATI BƏKİR ÇOBANZADƏNİN ARAŞDIRMALARINDA
Hüseynova Ə.D.

AMEA-nın N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan

Xülasə. Kumukların şifahi və yazılı ədəbiyyatı Bəkir Çobanzadəyədək, demək olar ki, tədqiq olunmamışdır. Görkəmli ədəbiyyatşünas kumuk ədəbiyyatının başlıca xüsusiyyətlərini və janrlarını ilk dəfə araşdırmış, ayrı-ayrı kumuk sənətkarlarının həyat və yaradıcılıqlarından bəhs etmişdir. Məqalədə bu məsələlər, B.Çobanzadənin ədəbi-tənqidi görüşləri, elmi qənaətləri səciyyələndirilmiş, müəyyən müqayisə və təhlillər aparılmışdır. Müəllif belə bir fikri əsaslandırmağa çalışır ki, B.Çobanzadənin ümumtürk ədəbiyyatı kontekstində apardığı təhlillər indi də aktual səciyyə daşıyır.

Açar sözlər: *nəzm, kumuk şeiri, ümumtürk ədəbiyyatı, janr, emosionallıq*

Bəkir Çobanzadə (1893-1937) türk xalqlarının mədəni fikir tarixində görkəmli türkoloq, istedadlı şair və nasir, iti qələmli publisist və özünəməxsus dəst-xətti olan ədəbiyyatşünas kimi tanınmışdır.

Alimin zəngin elmi-ədəbi irsinin mühüm bir hissəsini ümumtürk, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatının, xalq yaradıcılığının ayrı-ayrı sahələrinin, eləcə də görkəmli ədəbi simaların həyat və yaradıcılıqlarının tədqiqinə həsr olunmuş əsərlər təşkil edir. "Son dövr krım-tatar ədəbiyyatı", "Azəri ədəbiyyatının yeni dövrü, nasionalizmdən internasionalizmə", "Kumuk ədəbiyyatı", "Türk ədəbiyyatı", "Xətainin dili və ədəbi yaradıcılığı haqqında", "Simurqun hekayələri", "Dədə Qorqud"un dili" və s. əsərlər bu gün də elmi əhəmiyyətini və aktuallığını saxlayan, Bəkir Çobanzadənin nəzəri görüşləri barədə aydın təsəvvür yaradan mənbələrdir. Krımda dünyaya göz açan, böyük maddi sıxıntılar işərisində Türkiyədə, Macarıstanda təhsil alan B.Çobanzadə 1919-cu ildə Budapeştdəki Peter Pazmani Universitetində dissertasiya

müdafiə edəndən sonra bir müddət müxtəlif ali məktəblərdə müəllim, professor, rektor vəzifələrində çalışmışdır. 1924-cü ildə Bakıya dəvət olunan alim repressiya olunanadək, yəni 1937-ci ilədək burada elmi-ədəbi və pedaqoji fəaliyyətini davam etdirmişdir. Həm də bu fəaliyyət çoxşaxəli və çoxcəhətli xüsusiyyətləri ilə cəfəkeş bir elm fədisinin bənzərsiz ömür yolunu əks etdirir. Prof. Məmməd Adilov yazır ki, "alim özü Bakıda yaşaya-yasaya, türk xalqlarının "dildə birlik" ideyasını həyata keçirməyə çalışmış, bütün enerjisini Qafqaz, Osmanlı, Kırım, Qazan və Orta Asiya türklərinin dil və ədəbiyyatını öyrənməyə, onları birləşdirən ümumi nöqtələri aşkara çıxarmağa, eləcə də yenicə yaranmış türk respublikalarında maarif və mədəniyyət işinin beynəlxalq səviyyədə qurulmasına sərf etmişdir [1, s.4].

Bəkir Çobanzadənin elmi yaradıcılığında "Kumuk ədəbiyyatı" əsəri bu istiqamətdə aparılan ilk araşdırma kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Qeyd edək ki, əsər Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbüb Cəmiyyəti tərəfindən nəşr olunmuş "Kumuk dili və ədəbiyyatı tədqiqləri" kitabına (1926) daxil edilmişdir.

B.Çobanzadə əsərə "Başlanğıc" adlı yığcam bir ön söz yazmış və bu araşdırmanı gələcəkdə daha böyük bir əsərin ilkin variantı kimi nəzərdə tutduğunu qeyd etmişdir. Müəllif şifahi və yazılı kumuk ədəbiyyatını ümumtürk ədəbiyyatı kontekstində nəzərdən keçirərək belə qənaətə gəlir ki, şeirin şəkil və janrlarının əsas xüsusiyyətləri, demək olar ki, eynidir. Türk xalqları arasında "mani", "mahmı", "cınıq", "öləng", "türkü" və s. adlarla tanınan bayatların kumuk xalq yaradıcılığında daha çox assonans xüsusiyyətinə diqqəti çəkən müəllif bu cəhəti ibtidai türk şeirinin poetik keyfiyyəti kimi izah edir. Kumukların istər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyatında yeddilik və on birlik ölçülərinin, müxtəlif qafiyə formalarının daha geniş yayılması ümumtürk poeziyasının ortaqlıq cəhətləridir. Bu cəhət kumuk xalq poeziyasının "sarın" (digər türk xalqlarında "mani", "bayatı"- Ə.H.) adlanan janrında qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Alim Kumuk ədəbiyyatı nümunələrini təsnif edərkən onları formasına görə mənzum və mənşur, mövzularına görə "takmak", "yer", "yas", "masal", "yumaq" və s. başlıqlar altında qruplaşdırır. Onun qənaətinə görə, kumuk xalq ədəbiyyatında mərsiyə-elegiya növü daha çox emosional və əhatəli səciyyə daşıyır. Maraqlıdır ki, müəllif kumuk xalq ədəbiyyatı nümunələrini məzmun və formasına görə tədqiq edərkən dil xüsusiyyətlərinin özünəməxsus cəhətlərinə diqqəti çəkir. Ərəb və fars sözlərinin xalq yaradıcılığında çox az işləndiyini göstərir.

B.Çobanzadə kumuk yazılı ədəbiyyatında ictimai mövzuların: Şeyx Şamil hərəkətinin, qadınların sosial vəziyyətinin, elm və təhsilin, mühacirliyin və sairənin inikasının üstünlük təşkil etdiyini göstərərək Məhəmməd əfəndi Osmanzadə, Manay Əlibəyzadə, Əbu Süfyan, Temir Bular Bəybulatov kimi ədəbi simaların həyat və yaradıcılıqlarından qısaca bəhs etmişdir.

O, Əbu Süfyanın fəaliyyətini şair, dilçi, məktəbdar, tərcüməçi, ictimai xadim kimi səciyyələndirərək yazır: "Kumukların ən işlək, ən çox yazan və basdıran (yəni çap etdirən-Ə.H.) şair və qələm adamı, şübhəsiz, Əbu Süfyandır" [1, s.29]. Qırxa yaxın nəzm və nəsr əsərinin müəllifi olan Əbu Süfyanın yaradıcılığı ideya-bədii xüsusiyyətləri baxımından digər sənətkarların əsərləri ilə müqayisədə zəif təsir bağışlayır. Bu cəhəti müşahidə edən B.Çobanzadə Əbu Süfyanın "Məcmuül-mənzimat" və "Məcmuül-əşar" toplularına daha çox əhəmiyyət vermişdir. Bu toplularda Əbu Süfyan öz əsərləri ilə bərabər digər kumuk şairlərinin əsərlərini, eləcə də dini-fəlsəfi, əxlaqi-tərbiyəvi mövzularda yazılmış əsərləri, xalq ədəbiyyatı nümunələrini də (şərq, bilməcə, atalar sözü və s.) daxil etmişdir.

Kumukların arasında geniş yayılan bir adət: qan davasının faciəli nəticələrini əks etdirən əsərlər kumuk ədiblərinin yaradıcılığında mühüm yer tutur. Bu vəhşi adəti nadanlıq və cəhalətin qalığı kimi tənqid edən kumuk şairləri xalq içərisində çətinliklə də olsa, yeni ideya və mütərəqqi fikirlərlə çıxış edirdilər. B.Çobanzadə "Məhəmməd əfəndi Qasımzadənin əsərlərini bu cəhətdən ictimai səciyyə daşıyan emosional nümunələr sayır, "dili pək sadə, üslubu çox qüvvətlidir"- deyərək onları yüksək qiymətləndirir.

Manay Əlibəyzadənin yaradıcılığında etnoqrafik mərasimlərin və ictimai mövzuların poetik təsviri daha çox nəzərə çarpır. Manayın əsərlərinin sosial-fəlsəfi və ədəbi-estetik mahiyyəti kumuk xalqının mənəvi inkişafı ilə sıx bağlıdır. "Manay kumukların keçmişini, gələcəyini və yaşadıkları vəziyyəti bildirən birinci bilici rənlərdən birisi olmuşdur. Ona şeirlə, nəzmlə söyləyən kumuk ictimai xadimi demək daha ziyadə yaraşır" [1, s.28].

Əlbəttə, bir məqalə çərçivəsində B.Çobanzadənin kumuk ədəbiyyatı haqqında elmi-nəzəri düşüncələrini şərh etmək imkan xaricindədir. Lakin "Kumuk ədəbiyyatı" əsərinin bəzi məqamlarının təhlili bu böyük şəxsiyyətin nə qədər dərin ensiklopedik biliyə malik olduğunu göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M. Ön söz // Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri, 5 cildə, V cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, səh. 4-6
2. Allahmanlı B. Kırımtatar ədəbiyyatı (problemlər, müləhizələr). Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2007, 148 s.
3. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri, 5 cildə, V cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 264 s.

РЕЗЮМЕ
КУМЫКСКАЯ ЛИТЕРАТУРА В ИССЛЕДОВАНИИ БАКИРА ЧОБАНЗАДЕ
Гусейнова А.Д.

НАНА Институт литературы им. Н. Гянджеви, Азербайджан

Устная и письменная литература кумыков была почти не изучена до Бекира Чобанзаде. Впервые выдающийся литературовед изучил основные черты и жанры литературы кумыков, повествовал о жизни и творчестве отдельных художников. В статье дана характеристика этих вопросов, литературно-критические взгляды Б.Чобанзаде, даны научные выводы, сопоставления и анализы. Автор пытается обосновать актуальность анализа Б.Чобанзаде в контексте общетюркской литературы.

Ключевые слова: *стих, кумыкское стихотворение, общетюркская литература, жанр, эмоциональность.*

SUMMARY
KUMYK LITERATURE IN THE RESEARCHES OF BEKIR CHOBANZADE
Huseynova A.D.

ANAS Institute of Literature named after N. Ganjavi, Azerbaijan

The oral and written literature of the Kumyks was almost unexplored until Bekir Chobanzade. The prominent literary critic for the first time studied the main features and genres of Kumyk literature, spoke about the life and work of individual Kumyk artists. The article characterizes these issues, literary-critical views of B.Chobanzade, scientific conclusions, and makes certain comparisons and analyses. The author tries to substantiate the opinion that B.Chobanzade's analysis in the context of all-Turkic literature is still relevant.

Key words: *verse, kumyk poem, all-Turkic literature, genre, emotionality*

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN POEZİYASINDA TÜRKCÜLÜK MƏFKURƏSİ
Hüseynova G.T.

Sumqayıt Dövlət Universiteti , Azərbaycan

Xülasə. Ensiklopedik biliyə malik olan Bəkir Çobanzadə həm də istedadlı şair kimi tanınmışdır. Məqalədə B.Çobanzadənin şeirləri və "Tandu" adlı poeması elmi-nəzəri təhlilə cəlb olunmuşdur. Müəllif şairin poetik yaradıcılığının əsas ideya-bədii istiqamətlərini yığcam şəkildə şərh etmiş, onun poeziyasının ana xətlərini təşkil edən türkcülük məfkurəsi, milli özünüdərk, vətənpərvərlik, azadlıq duyğularını əks etdirən şeirlərini səciyyələndirmişdir.

Açar sözlər: *poeziya, lirizm, vətənpərvərlik, obraz, bədii-fəlsəfi, türkcülük*

Ümumtürk dünyasının tanınmış şəxsiyyətlərindən biri olan Bəkir Çobanzadə (Bəkir Əbdulvahab oğlu Çobanzadə) çoxşaxəli yaradıcılığı ilə həm də ədəbi aləmdə yüksək istedadlı şair kimi tanınmışdır. Çox təssüf ki, keçmiş Sovetlər Birliyində 1930-cu illərin qanlı repressiyası Bəkir Çobanzadənin də həyatını məhv etmiş, elmi yaradıcılığı kimi onun ədəbi yaradıcılığı da vaxtsız sönmüşdür.

B.Çobanzadənin elmi və ədəbi fəaliyyətinin öyrənilməsi sahəsində Azərbaycanda Ş.Qurbanov, R.Əskər, B.Xəlilov, M.Allahmanlı, E.Quliyev, V.Aslanov, A.Abasov, və başqa alimlərin səmərəli xidmətləri olmuşdur.

Prof. Ramiz Əskər onun ədəbi irsini Kırım-tatar türkcəsindən dilimizə uyğunlaşdıraraq "Bəkir Çobanzadə "Seçilmiş şeirləri"(2011) və "Bəkir Çobanzadə "Seçilmiş bədii əsərləri"(2012) kitabları şəklində çap etdirmişdir. TÜRKSÖY kitabxanası silsiləsindən nəşr olunan bu kitablarda B.Çobanzadənin seçilmiş şeirləri, hekayələri, publisistik yazıları və ədəbiyyat haqqında məktublarından parçalar toplanmışdır. Hər iki kitaba R.Əskər "Boyük alim və ədib Bəkir Çobanzadə" adlı ön söz yazmış, onun ədəbi irsinin əsas istiqamətlərini lakonik şəkildə səciyyələndirmişdir.

Bəkir Çobanzadənin poeziyası müxtəlif janrlarında yazıb-yaratdığı poema və şeirlərdən ibarətdir. İndiyədək elm aləminə B.Çobanzadənin 84 şeiri məlumdur. Ədibin "Seçilmiş şeirləri" kitabına "Tandu" adlı

bir poema və 72 şeiri daxil edilmişdir. Bu poetik mətnlərin hamısının ana xəttini yurd sevgisi, milli azadlıq duyğuları, Vətən həsrəti təşkil edir. Əlbəttə, bir konfrans materialında şairin ədəbi-bədii irsini araşdırmaq imkan xaricindədir. Biz bu məqalədə B.Çobanzadənin poeziyasının bəzi məqamları üzərində dayanmaqla fikir və mülahizələrimizi ümumiləşdirməyə çalışacağıq.

Şairin "Buludlar, buludlar", "Ana dili", "Tatar deyiləm" deyənlərə, "Uzaq dağlar", "Zavallı türk" və digər şeirlərində türkün taleyi, doğma dilinə və xalqına tükənməz övlad sevgisi, kədər və həsrət motivləri poetik deyimlərə əks olunmuşdur. Yağış olub yurdunun çöllərinə yağmaq istəyən lirik qəhrəmanın mənəvi iztirabları, Vətən torpaqlarının gözəlliklərinə qovuşmaq həsrəti oxucuya dərin təsir bağışlayır:

Buludlar, buludlar,
Hardan gəlırsız?
Köyümdən, anamdan
Xəbər verin siz.
Söyləyin birlikdə boşalıb dolaq.
Yollara tökülüb saralıb solaq [2, s.33]

Buludlara müraciətlə yazılmış bu poetik parçada şairin azadlıq duyğuları, milli dərdləri olduqca səmimi və təsirlidir. Buludları poetik vasitəyə çevirən müəllif silsilə epitetlər, orijinal bənzətmələr, maraqlı metaforalar işlətməklə bir tatar gəncinin iç duyğularını daha geniş anlamda azadlıq arzusu ilə poetikləşdirir. Buna görə də şeir həm də dərin ictimai məzmun daşıyır. Prof. M.Allahmanlı B.Çobanzadənin poetik irsini yüksək qiymətləndirərək onun şeirlərini milli-mənəvi duyğulara, böyük arzulara köklənən əsərlər kimi səciyyələndirir: "Bəkir Çobanzadə sözün həqiqi mənasında istedadlı şair idi. Onun yaradıcılığı, bizə gəlib çatan şeirləri vətənpərvər bir türk oğlunun böyüklüyündən xəbər verir. Dövrün hadisələrinə, ictimai-siyasi mühitə münasibət, füsunkar vətən torpaqlarının gözəllikləri, təmiz sevgi duyğuları bu misraların içində hopur. B.Çobanzadə istedadının imkanlarını aşkarlayır" [1, s.108].

B.Çobanzadənin milli oyanışa çağırış ifadə edən şeirləri türk-müsəlman dünyasının sosial-tarixi mənzərəsini kəsərli misralarla oxucuların gözləri önündə canlandırır. "Günahsız insanların sirr dolu ölümü", "sərxoş Şərqi talan edənlərin", qəsbkarlığı, "göylərə ucalan nalə və hıçqırıqlar" nə qədər bədbin hisslər oyatsa da, şair Şərqi bu qəflət yuxusundan haçansa oyanacağına, gələcək taleyi uğrunda mübarizə aparacağına qəlbən inanır. Bu milli azadlıq ideyaları onun "Müsəlman balası" şeirinin ana xəttini təşkil edir.

Milli özünüdərk, xalqı ruh və milli kolorit, etnoqrafik detallar şairin şeirlərinin emosionallığını daha da gücləndirir. Bu şeirlərdə ümumtürk sevgisi ilə yanaşı, həm də qəhrəmanlıq ənənələri, türkün zəfər dolu tarixi keçmişi yüksək bədiiliklə ifadə olunur. "Ana dili" şeirində qürbət ellərdə doğma el-obanın həsrətini çəkən lirik "mən" acı iztirablar içində qovrulsa da, ana dilinin şirinliyi ilə ovunur, müstəqillik arzularını bu dilin vasitəsi ilə ifadə edir, arzu və istəklərinin gerçəkləşməsinə doğma dilinin varlığında görür:

Bilmirəm türkmüdür, tatarmı adın,
Şirinsən, dadlısan, tanrıdan dadın.
Doğma dil, başqa şey ağılıma gəlməz,
Ən böyük sirrimsən, düşmənlər bilməz! [2, s.79]

Köləliyə nifrət, milli-dini birlik, əzmkarlıq və ana dilinin qüdrətindən müəllifin duyduğu sevinc, sonsuz qürur hissi "Ana dili" şeirinin ictimai-fəlsəfi məzmununu yeni effektlərlə zənginləşdirir, şairin vətəndaşlıq mövqeyini parlaq şəkildə ifadə edir.

B.Çobanzadə öz xalqını süslük və ətalət içində görmək istəmir, "kədərli xalq, böyük xalq"- deyə ona şərəfli keçmişini xatırladaraq özgürlük hisslərini dilə gətirir.

"Onun şeirlərində türk-tatar xalqlarının, çərkəslərin timsalında milli taleyi bizimlə bir olan Qafqazın müsəlman xalqlarının birliyi vurğulanır... Çobanzadə bu birlik uğrunda ölməyə hazırdır [3, s.11].

Bəkir Çobanzadənin poetik yaradıcılığında onun nağıl motivləri əsasında gələmə aldığı "Tandu" poeması xüsusi yer tutur. Tandu bir sıra folklor örnəklərində olduğu kimi, el qəhrəmanlarına xas olan qəhrəmanlıq və hünər, xeyir əməllər uğrunda mübarizə aparan igidləri təmsil edir. El qəhrəmanı Tandu öz qardaşları Əhməd və Məhmədlə birlikdə xalqının taleyini düşünür, bir çox çətinliklərlə üzləşsə də, öz yolundan dönmür. Qardaşlar öz qorxmazlıqları sayəsində şəhər qüvvələrinə qalib gəlir, şəhəri, pisliliyi məhv edirlər.

Şairin əksər şeirlərinə xas olan bədbinlik hissi "Tandu" poemasına yaddır. Əsər nikbin bir sonluqla bitir. Folklordan gələn motivlər poemanın finalında da özünü göstərir ki, bu cəhət əsərin süjeti boyu qabarıq şəkildə hiss olunur. Ümumiyyətlə, B.Çobanzadənin poeziyası vətəndaşlıq hisslərinin, türkçülük məfkurəsinin, milli-etnik duyğuların zənginliyi ilə seçilir. Bu baxımdan onun poema və şeirləri həm ideya-mündəricə, həm də sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə öz aktuallığını və öz müasirliyini saxlayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahmanlı M. Kırım-tatar ədəbiyyatı (problemlər, mülahizələr). Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 2007, 146 s.
2. Çobanzadə B. Seçilmiş şeirləri (tərtib edən, Kırım-tatar türkcəsindən uyğunlaşdırən və ön sözün müəllifi R.Əskər). Bakı: Nurlan, 2011, 160 s.
- 3.Əskər R.Türk xalqları ədəbiyyatı öçerkləri-1. Bakı: MBM, 2011, 320 s.

РЕЗЮМЕ

ИДЕОЛОГИЯ ТЮРКИЗМА В ПОЭЗИИ БЕКИРА ЧОБАНЗАДЕ

Гусейнова Г.Т.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Бекир Чобанзаде, обладающий энциклопедическими знаниями, также известен как талантливый поэт. В статье использованы стихотворения Б.Чобанзаде и поэма «Танду» для научно-теоретического анализа. Автор кратко прокомментировал основные идеи и художественные направления поэтического творчества поэта, охарактеризовал его стихи, отражающие идеологию тюркизма, национального самосознания, патриотизма и свободы.

Ключевые слова: поэзия, тюркизм, лиризм, патриотизм, образ, художественная философия

SUMMARY

THE IDEOLOGY OF TURKISM IN BEKIR CHOBANZADE'S POETRY

Huseynova G.T.

Sumgayit State University, Azerbaijan

Bekir Chobanzade, who had encyclopaedic knowledge, was also known as a talented poet. The article deals with the scientific-theoretical analysis of Bekir Chobanzade's poems and poem "Tandu". The author briefly commented on the main ideas and artistic directions of the poet's poetic work, characterized his poems reflecting the ideology of Turkism, national self-consciousness, patriotism and freedom, which are the main lines of his poetry.

Key words: poetry, Turkism, lyricism, patriotism, image, artistic and philosophical

XALQINA VƏ ONUN FOLKLORUNA BAĞLI OLAN SƏNƏTKAR

Xəlilov N.Q.

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Haqverdiyevin folklorə yaxından bağlı olmasının bir neçə obyektiv və subyektiv səbəbi var idi. Hansı səbəblər bunlardır? Birincisi, yazıcının fəal şəkildə yaşadığı və əsərlərini yaratdığı Karabağ Xanlığının paytaxtı olmuş Şuşa şəhəri, ətraf mühit xalq sənəti ilə olduqca zəngindir. Şəhər mif, folklor və milli xüsusiyyətlərlə zəngin idi. Şübhəsiz ki, yazıçı dünyagörüşünün formalaşmasında yaşayış mühitinin, təbiətin və ümumiyyətlə məkan və zamandakı rolu şübhəsizdir. Haqverdiyevin təsvir etdiyi naxışlar olduqca həyatı və real idi. Çünki, dramaturq real həyatda görmüş, müşahidə etmiş və yazmışdı.

Bundan əlavə, Molla Nəsrəddin jurnalı, Haqverdiyevin fəaliyyətinin yanında bir çox yazıçı əsərlərini təsir etdi. Əsasən millətini, ölkəsini, dilini, ənənəsini və psixologiyasını yaxşı tanıdığı üçün idi .Bütün bunlar və digər səbəblər bu məqalədə hərtərəfli araşdırılır.

Açar sözlər: Ə.Haqverdiyev, folklor, Şuşa, "Molla Nəsrəddin" jurnalı, mühit, müşahidə, bağlılıq.

Elə bir böyük sənətkar tapmaq olmaz ki, o, xalqının, millətinin folkloruna, adət-ənənəsinə söykənməsin, ondan səmərəli, həm də yaradıcı surətdə istifadə etməsin. Bu mənada Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev də xalqının folkloruna çox bağlı sənətkardır. Bu bağlılıq və əlaqənin əsas köklərini bilmədən ədibin yaradıcılığında xalq ədəbiyyatından istifadənin müxtəlif cəhətlərini öyrənmək sözsüz ki, çətindir. Kiçik bir məqalədə bunları əhatə etmək, əlbəttə ki, imkan xaricindədir.

Ə.Haqverdiyevin xalq yaradıcılığı ilə yaxından bağlılığının bir sıra obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır. Bunlar hansılardır?

Əvvəla, ədibin boya-başa çatdığı, yaşayıb-yaratdığı, Qarabağın xanlıq paytaxtına çevrilmiş Şuşa şəhər mühiti xalq yaradıcılığı ilə olduqca zəngin bir yerdir. Xalqımıza X.B.Natəvan, N.Vəzirov, Q.Zakir, Y.V.Çəmənəminli kimi yazıçılar, Ü.Hacıbəyov, C.Qaryağdı, Seyid Şuşinski, Bülbül, Xan Şuşinski və s. kimi klassik bəstəkar və xanəndələr bəxş edən bu şəhər tarixən mədəniyyətin, sənətin bir növ beşiyi olmuşdur. Gözəl ab-havası, iqlimi, yaraşlıqlı, səfalı mənzərəsi ilə Şuşa həmişə ürəklərdə sevinc, fərəh, şadlıq doğurmuş, yaradıcı adamlar üçün ilham mənbəyinə çevrilmişdir.

Görkəmli tənqidçi-ədəbiyyatşünas, AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Yaşar Qarayev Qarabağ-Şuşa mədəniyyətinin təkcə Azərbaycan üçün deyil, dünya mədəniyyətindəki əlahiddə yerini müəyyənləşdirərək yazırdı: “Nyu-Yorkda Azadlığa, Tbilisidə ana dilinə abidə var. Dinə, peyğəmbərə, İsaya ən böyük heykəli Lissabonda qoyublar. Mədəniyyət – poeziyaya, musiqiyə, muğama heykəli isə biz qoymalıyıq. Özü də mütləq Şuşada! Çünki “külli-Qarabağın abi-həyatı” ən çox məhz Şuşada həmişə bayatıdan, həmişə musiqidən və poeziyadan ibarət olub. Əsatir, folklor, dil, etnos, adət-ənənə, bədii təfəkkür və milli özəlliklə məkan, ərazi, torpaq və təbiət arasında qaynaq və qovuşaq çox az bölgələrdə burada olduğu qədərdir”(1,4).

Ə.Haqqverdiyev belə bir mühitdə doğulmuş, böyümüş, rəsmi məktəb dərsləri ilə yanaşı, Şuşa təbiətinin, mühitinin də əsrarəngiz dərslərini almışdır.

Təkcə Qarabağın ucsuz-bucaqsız regionlarından deyil, Laçından, Qubadlıdan, Gorus, Qafan, Sisyan və s. yerlərdən, İrandan, Dağıstandan, Borçalıdan, Dərbənd bölgələrindən peşə-sənətlə, maddi və mənəvi ehtiyacla bağlı bir sıra adamlar da Şuşaya gəlmişlər. Buna görə Şuşa həm də gözəl istirahət yerinə: çalmaq, oynamaq, əylənmək, mənəvi və estetik zövq almaq məkanına çevrilmişdir. “Hər nöqtəsi bir tarix səsləyən”(Y.V.Çəmənəminli) Şuşanın poetik mənzərəsi, dağlar zirvəsində qartal kimi qərar tutması, Xan qızı, İsa bulağı, Turşsu bulaqları, Cıdır düzü kimi səfalı, mənzərəli yerləri və sairə də xalq yaradıcılığının inkişafı, sənətin və mədəniyyətin tərəqqisi üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Bundan başqa bu şəhərdə yaşayanların təbiətində lətifəçiliyə, zarafət və gülüşə, satirik səciyyəli əhvalatlara, atmacalara da böyük həvəs olmuşdur. A.Şaiq yazır: “Azərbaycan xalqının incəsənətində parlaq bir mövqe tutan bu şəhərin əhalisində ayrıca bir xüsusiyyət vardır. Həyatı şən keçirməyə xüsusi meyl göstərən şuşalıların gözəl lətifələr düzəltməkdə böyük məharəti var. Təsadüfi deyil ki, böyük, kiçik, hər bir Şuşalı ilə söhbət etdikdə, hər sözünün başında bir lətifə deyər”(2,s.267).

Vaxtilə Nəcəf bəy Vəzirovun, Əbdürrəhimbəy Haqqverdiyevin, Üzeyir bəy Hacıbəyovun, Yusif Vəzir Çəmənəminlinin, Firudin bəy Köçərlinin, Süleyman Sani Axundovun, Xurşudbanu Natəvanın, Cabbar Qaryağdıoğlunun, Bülbülün, Niyazinin, Fikrət Əmirovun, Xan Şuşinski və onlarla digərlərinin ruhunda, ürəyində məhz Şuşadan – Cıdır düzündən başlayan cıdır – ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin şahrahlı yoluna çevrilibdir...

Təsadüfi deyildir ki, şanlı ordumuz Qarabağımızı mənfur ermənilərdən təmizlədikdən sonra Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 05 yanvar 2021-ci il tarixdə “Mən Şuşa şəhərini Azərbaycan mədəniyyətinin paytaxtı elan edirəm. Şuşa şəhəri buna layiqdir” – demişdir.

Yazıcının dünyagörüşünün formalaşmasında, inkişafında onun yaşadığı mühitin, təbiətin, ümumən məkanın və zamanın mühüm rolu olması şəksizdir. Yəni də, görkəmli yazıçı Y.V.Çəmənəminlinin dili ilə demiş olsaq: “dağlı, çeşməli yerin xalqı daha incə dilə, daha şairənə tərkiblərə malik olur”.

Ə.Haqqverdiyev bəlkə də Qarabağda – Şuşada deyil, başqa bir yerdə böyüsəydi, bu keyfiyyətlər olduğu kimi ədibin yaradıcılığında öz əksini tapmazdı. Çünki, mühit, şərait yazıcının psixoloji dünyasının formalaşmasında, yaradıcı həyatında böyük rol oynayır.

Ədibin müasiri, dostu və tədqiqatçısı professor Əziz Şərif yazır: “Onun söhbətlərindən doymaq olmazdı. Hər nədən danışsaydı, Əbdürrəhimbəy hər dəfə dinləyəne müxtəlif səhələrdən dəqiq və maraqlı məlumat verərdi. Onun danışığı tərzində də çox cəlbedici idi. Gülməli bir şey nəql edəndə Əbdürrəhimbəy elə incə yumor işlədirdi ki, ən qaraqabaq adam da özünü gülməkdən saxlaya bilməzdi. O öz gördükləri və eşitdiklərindən, Şuşada (Uca dağ başında”), Ağdamda, Azərbaycanın və İranın başqa yerlərində müşahidə etdiyi hallar və adamlardan (“marallardan”), təzə yazdığı və yaxud yazmaqda olduğu və yazmaq istədiyi hekayələrinin məzmunundan mənə çox şey nəql etmişdi. Mirzə Səfəri, qoca tarzəni, ovçu Qasımı və sair qəhrəmanlarını mən müəllifin öz şifahi söhbətlərindən tanıyırdım. Kim bilir, o zaman ondan eşitdiyim nağıl və hekayələri dəftərcəmə yazıb saxlasaydım, bəlkə də böyük yazıcımızın bu gün bizə məlum olan əsərlərinə xüsusi bir cild də əlavə edilmiş olardı!..”(4, s.278).

Ə.Haqqverdiyevin təsvir etdiyi tiplər olduqca real, gerçək və həyatidir. Çünki, ədib onları həyatda görmüş, müşahidə etmiş və sonra qələmə almışdır. Görkəmli yazıçı Y.V.Çəmənəminli “Şəxslərin və hadisələrin tipləşməsi” məqaləsində ədibin tiplərinin bəzilərinin yaxından tanıdığını qeyd edirdi: “Əbdürrəhimbəyin ağığı mələyi də həqiqi simadır. Ağığı Mələk Qarabağ təziyələrində məşhur bir qadın idi. Gözəl səsi var idi. Ortaboy, qarayanız bir adam idi. Ağı deyərkən özü də ağlardı, ağlamaqdan kirpikləri tökülmüşdü. 1911-ci ildə bu qadına Aşqabadda rast gəldim. Xalq ədəbiyyatını gözəl bildiyi üçün bir gün onu

bacımgilə qonaq çağırıdım. Gəldi, lakin qələmi əlimdə görər-görməz duruxdu və bir söz demədi: adım “Molla Nəsrəddin”ə düşər deyə çəkindi...

Əbdürrəhimbəyin “Haqq Mövcud”u da həqiqi simadır. Bu adamın əsil adı Molla Qurban idi. Lakin camaat arasında “Haqq Mövcud” adı ilə məşhur idi. Onun doğrudan da nüsxəbənd Məşədi Əkbərlə əlaqəsi olmuşdur”(3, s.116). Ədib Şuşada yaşayarkən o zamankı mühiti, müxtəlif təbəqələrə məxsus adamların xarakterini, psixologiyasını dərinlən öyrənmişdi. Onun əsərlərinin əksər qəhrəmanları – “maralları”, onun müasirləri, mühitin yetirmələri idi... Xalqın ictimai-siyasi, mədəni-əxlaqi problemləri, bir sözlə, çatışmayan cəhətləri həmişə onu düşündürür və narahat edirdi. Haqverdiyev istər Peterburqda təhsil aldığı illərdə, istərsə də Tiflis və Azərbaycanın müxtəlif yerlərində işlədiyi vaxtlarda xalq həyatının dərinliklərinə nüfuz edərək, onu mükəmməl müşahidə etmişdir. Ona görə də ədibin əsərlərində xalq həyatının təsviri olduqca canlı və təbii şəkildə əks olunurdu. Böyük rus dramaturqu A.N.Ostrovski bədii yaradıcılığın sirlərindən bəhs edərkən göstərirdi ki: “Xalq yazıçısı olmaq üçün Vətənə məhəbbət bəsləmək azdır, çünki bu məhəbbət yazıçıya enerji, hiss verir, məzmun vermir; odur ki, vətəni sevməklə bərabər xalqı yaxşı bilmək, onunla yaxınlaşmaq, ona dərinlən aşına olmaq lazımdır. Bədii istedad üçün ən gözəl məktəb öz xalqının həyatını öyrənməkdir. Xalqın həyatını bədii şəkildə əks etmək isə yaradıcılıq fəaliyyəti üçün ən gözəl sahədir”(5, s.577).

Ruhən xalqa bağlı olan, xalq həyatını, onun adət-ənənəsini, məişətini dərinlən bilən Ə.Haqverdiyev də məhz bu mənada xalq yazıçısı idi. Onun həyatı da xalq yaradıcılığı ilə çox yaxından bağlı olmuş və yaradıcılığı boyu bunlar ona ilham vermişdir.

Ə.Haqverdiyevin şifahi xalq ədəbiyyatından geniş istifadə etməsinin bir cəhəti də yaşadığı dövrün tələb və ehtiyaclarından irəli gəlirdi. Xalq və Vətən anlayışı böyük nasir və dramaturqu düşündürən başlıca, aparıcı motivasiya idi. Ədib sələflərinin yolunu təzələyir, klassik ənənələri inkişaf etdirərək, onu yeni cəhətlərlə, məzmun və ideyalarla zənginləşdirirdi.

Ə.Haqverdiyevlə bir dövrdə yazıb yaradan C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Qəmküsar, Ə.Nəzmi və başqa sənətkarlar da xalq yaradıcılığından bacarıqlı istifadə etmişlər. Bu dövrdə qızgın fəaliyyət göstərən “Molla Nəsrəddin” jurnalı başqa yazıçılarda olduğu kimi Ə. Haqverdiyev yaradıcılığında da mühüm rol oynamışdır.

Jurnalda atmacalardan, lətifələrdən, yumoristik hekayələrdən, bir sözlə xalq kütləsinin başa düşəcəyi şifahi xalq nümunələrindən geniş istifadə olunurdu. Dil sadəliyi, koloritliliyi, jurnaldakı materialların əsasını təşkil edirdi. Ə.Haqverdiyev jurnal haqqında xatirələrində yazırdı: “C.Məmmədquluzadə jurnalın dilinin sadəliyi haqqında deyirdi: “Mən axundlar üçün, savadlılar üçün yazmayıram, mən avam kütlə üçün yazıram, ona görə də gərək mənim dilim sadə və avam üçün anlaşılın olsun”(6, s.432). Bu jurnalda çalışanlar xalq ədəbiyyatını mövzularına, məqsəd və niyyətlərinə uyğun şəkildə dəyişdirir, ona satirik forma və məzmun verir, öz fikirlərini gülə-gülə, güldürə-güldürə, eyni zamanda düşündürə-düşündürə xalqa çatdırırlar. Bu sənətkarlar tərbiyəvi fikir və düşüncələrini kütləyə çatdırmaq üçün folklordan ədəbi bir vasitə kimi istifadə edirdilər. Belə sənətkarlardan biri də Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev olmuşdur.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı ətrafında toplaşan yazıçılar üzünü xalqa tutub “Sizi deyib gəlmişəm, ey mənim müsəlman qardaşlarım!” şüarı altında mübarizəyə başlamışdılar. Onlar xalqın mədəni həyatının tipik cəhətlərini saf-çürük edib, hər şeyi olduğu kimi əks etdirirdilər. Bütün bunlar folklor motivləri ilə qaynaq edilə-edilə, müxtəlif bədii üsullarla xalqa çatdırılırdı. Bu üsul jurnalın özünün tələb və niyyətinə, məqsəd və amalına çox uyğun idi. Bir qədər də mübaliğəli desək, bu jurnalda elə bil ki, bir folklorlaşma prosesi gedirdi. Yəni xalq həyatı, məişəti, onun keçmişi, gələcəyi, çatışan və çatışmayan cəhətləri folklorla vəhdətdə öz əksini tapırdı.

Şübhəsiz, bunlar da Haqverdiyev yaradıcılığına təsir etməyə bilməzdi. Onun realist dramaturq və nasir kimi yetişməsində xalq həyatı ilə bağlı əhvalat və hadisələrin də güclü təsiri olmuşdur.

Ə.Haqverdiyevin xalq yaradıcılığına həvəsini artırın amillərdən biri də ədibin həyat yoldaşı Tükəzban xanımla əlaqədardır. Bu qadın savadsız olsa da iti hafizəyə, zəngin həyat biliyinə malik idi. O, çoxlu nağıl, əfsanə, lətifələr bilirdi. Ədib ondan eşitdiyi folklor nümunələrini səliqə ilə bir dəftərə yazır və bədii yaradıcılığında istifadə edirdi. Tədqiqatçıların dediyinə görə Tükəzbanın söylədiyi nağıllardan “Qırmızı don” Haqverdiyevin daha çox xoşuna gəlmiş, “Pəri cadu” pyesindəki odunçu Qurban surətini də ədib oradan götürmüşdür(7, s.36-38)

Ümumiyyətlə, bir yazıçı-dramaturq və alim-tədqiqatçı kimi Ə.Haqverdiyevin folklora münasibəti ciddi və səmərəli olmuşdur. Ən kiçik folklor nümunəsindən belə yan keçməmiş, həmişə təmasda olduğu mühitdən, adamlardan, oxuduğu əsərlərdən dəftərcəsinə folklor faktlarından nümunələr köçürmüşdür.

Ə.Haqverdiyev həm də poliqlot olubdur. Əldə olan faktlar göstərir ki, o, fransız, rus, ərəb, fars dillərini, Zaqafqaziya xalqlarından erməni və gürcü dillərini, türk dil ailəsinə daxil olan əksər türk xalqlarının – özbək, türkmən, tatar dillərini mükəmməl, bəzilərini isə qismən bilibdir(8).

Lakin sənət adamı üçün ən kamil mənbə onun öz ana dilini mükəmməl bilməsidir. Ə.Haqqverdiyev mətbuatın zərərli təsir və meyillərinə baxmayaraq, öz əsərlərini geniş xalq kütləsinin dilindən süzülüb gələn söz və ifadələr, ana dilinin zəngin təbii imkanları əsasında yaradırdı. Bunu duyan yazıçı-alim professor Mir Cəlal ədibin irsini, yazı manerasını yüksək qiymətləndirirdi və çox doğru olaraq yazırdı: “Canlı danışmaq dilimizi, onun gözəl xüsusiyyətlərini, zəngin, əlvan söz ehtiyatını, xalq məsəllərini, hakimənə sözlərini bu qədər cəsarətlə yazıya, bədii ədəbiyyata gətirən iki ədibimiz varsa, biri Haqqverdiyevdir. Ona görə də ədibin dili əlvan, söyləmə üsulu çirkin, ədası xoş, təsvirləri səlistdir” (9, s.176). Mir Cəlal Ə.Haqqverdiyevi yaradıcılığının bir sıra keyfiyyətlərinə görə, “dünyanın böyük ədiblərilə: Çexovlar, Mopassanlar, Cek Londonlar, Mark Tvenlərlə yanaşı dura bilən” (10, s.178) bir sənətkar kimi qiymətləndirmiş və qeyd etmişdir ki: “Əbdürrəhimbəyi müyyən mənada, yeriyən Azərbaycan adlandırmaq olar (11, s.176).

Bu erudit elmi-nəzəri potensialına görə Ə.Haqqverdiyev 1924-cü ildə Rusiya Elmlər Akademiyasının ölkəşünaslıq bürosuna üzv seçilmişdir.

Bütün bunlar onun bədii təfəkkürünə təsiri ilə yanaşı, elmi-nəzəri, ədəbi mülahizələri, folklorla dair tədqiqləri, məqalələrinin əsasına çevrilirdi. Görkəmli ədibin folklorla dair tədqiqləri, xalq yaradıcılığı barəsində gördüyü böyük əvəzedilməz işlər xüsusilə təqdirəlayiqdir...

Keçən əsrin 20-ci illərindən Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra folklorla – xalq yaradıcılığına ədəbi-siyasi mühitdə maraq daha da artdı. Bu illərdə xalqın şifahi xəzinəsini toplamaq üçün dövlət səviyyəsində müəyyən tədbirlər nəzərdə tutuldu və xeyli işlər görülməyə başladı. Beləliklə, hətta 1923-cü ildən başlayaraq “Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbö Cəmiyyəti” adlı bir xüsusi təşkilat yarandı.

Əlbəttə, indi müasir oxucular üçün “Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbö Cəmiyyəti” anlamı müəyyən dərəcədə o qədər də anlaşıqlı deyil. Bu, əslində Azərbaycan mədəniyyətini – dilini, ədəbiyyatını, tarixini, folklorunu, musiqisini, etnoqrafiyasını, arxeologiyasını, bu qəbildən olan bütün sahələri o dövrün elmi-nəzəri tələbləri səviyyəsində sistemli şəkildə tədqiqi, materialların toplanması və nəşri problemlərini həll etməli olan nüfuzlu bir təsisat idi. Müasir anlamda bu “Azərbaycanı tədqiq edən və öyrənən cəmiyyət”dir. Bu cəmiyyət 1929-cu ilə qədər fəaliyyət göstərmiş, Azərbaycan folklorunu, şifahi xalq ədəbiyyatı abidələrini, bunlara aid materialların toplanması, qeydə alınması, sistemə salınması və qismən dərc edilməsi sahəsində xeyli iş gördü.

Cəmiyyətin yarandığı ilk günlərdə üç əsas şöbə fəaliyyətə başladı ki, bunlardan da biri tarix-etnoqrafiya bölməsi olmuşdur. Bölməyə görkəmli yazıçı Ə.Haqqverdiyev rəhbərlik edirdi.

Bu vaxtlar dil məsələsinə də böyük diqqət yetirilirdi. İlk illər Azərbaycan dilini öyrənən türkoloji yarım bölmə tarix-etnoqrafiya bölməsinin tərkibinə daxil idi və məlumdur ki, dil problemlərinin öyrənilməsi xalq dili ilə sıx bağlıdır. Bu mənada istər-istəməz folklorla, folklor mətnlərinə müraciət edilirdi. Ə.Haqqverdiyev bu illərdə xalq yaradıcılığının toplanması ilə daha ciddi məşğul olurdu. O, bir rəhbər işçi və elmin təşkilatçısı kimi V.A.Bartoldun, İ.İ.Meşşaninovun, N.İ.Aşmarinin və başqa görkəmli alimlərin Azərbaycana aid bir sıra əsərlərinin Azərbaycanda ilk dəfə çap olunmasına təşəbbüs göstərmişdir ki, bu müəlliflərin əsərləri Azərbaycanşünaslığın öyrənilməsində əhəmiyyətli elmi mənbələr idi.

Bu adları çəkilən şəxsiyyətlər Azərbaycan xalq ədəbiyyatının bilicilərindən, folkloru sevnənlərdən idilər. Belə tədqiqatçıları, fədakar alim və ziyalıları bir yerə toplayaraq dinamik, fəal iş atmosferi yaratmaq çox böyük mətləbdən xəbər verirdi...

Buradan da göründüyü kimi, Azərbaycanda xalq dilinin, folklorun öyrənilməsində, toplanmasında ədibin böyük xidmətləri olmuşdur.

Ə.Haqqverdiyev özü xalq yaradıcılığının toplanması ilə şəxsən məşğul olmuş və bir sıra elmi, nəzəri fikirlər söyləmişdir. Ədibin tərcümeyi-hal faktlarından da məlumdur ki, o hələ Peterburqda oxuyarkən və sonra Şuşaya–Qarabağa qayıdaraq fəaliyyət göstərərkən Qarabağ folklor materiallarının toplanması işi ilə ardıcıl məşğul olmuşdur. Onun yaradıcılığında folklorun toplanması və öyrənilməsi əsasən iki istiqamətdə özünü göstərir. Birincidə, ədib bir tədqiqatçı alim kimi xalq yaradıcılığının bəzi sahələri haqqında maraqlı elmi-nəzəri fikirlər söyləyir, ikincidə isə xalqdan topladığı nümunələri əsərləri daxilində olduğu kimi, eşitdiyi şəkildə verir. Bu vaxt o, topladığı nümunələrlə təsvir etdiyi hadisələr arasında elə bir üzvi əlaqə yaradır ki, onları bir-birindən ayırmaq çətinləşir. Burada da yazıçının qarşısında iki vəzifə dayanırdı. Haqqverdiyev bu vaxt bir tərəfdən xalqdan eşitdiyi əfsanə, rəvayət və lətifəyə, xalq deyimlərinə həyat verir, yaşadır, digər tərəfdən əsərinin daha oxunaqlı, təsirli və cəlbedici olmasına nail olurdu. Ona görə də ədibin hekayələrini oxuyanda elə bil ki, gözəl bir nağıl dinləyirik.

Digər tərəfdən Ə.Haqqverdiyevin yaradıcılığına təsir edən amillərdən biri də xalq tamaşaları və el oyunları olmuşdur. Ədib inqilabdan əvvəl Azərbaycan teatrının tarixinə dair dil, ədəbiyyat, folklorun bəzi nümunələri haqqında xeyli axtarışlar aparmış və materiallar toplamışdır. Onun “Azərbaycanda teatr”, “Artistlik sənəti haqqında”, “Müsəlmanlarda teatr”, “Böyük islahat”, “Bizim yabılığımız”, “Ədəbi dilimiz

haqqında”, “Əski və yeni türk ədəbiyyatı nümunələri (heca vəznə)”, “Türk dili haqqında” və bir sıra başqa məqalələr vardır ki, bu gün belə öz elmi və təcrübi əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

Bu məqalələr sübut edir ki, Ə.Haqverdiyevin milli-mədəni təfəkkürümüzün və ictimai-siyasi düşüncəmizin inkişafında böyük rolu olmuşdur. Onun adını çəkdiyimiz məqalələrində ədəbi dil, türk dilləri, türk teatrosu, türk ədəbiyyatı və bunların fonunda türk folkloru haqqında bilgiləri qiymətli elmi faktlarla zəngindir. Həmçinin, bu məqalələr həm elmi-tədqiqat üslubu, həm də ehtiva etdiyi informatik zənginlik baxımından da qiymətlidir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, AMEA Əlyazmalar İnstitutunun arxivində Ə.Haqverdiyevin də zəngin şəxsi arxivi olmuşdur. Arxivdə ümumilikdə 210 saxlama vahidi altında müxtəlif məzmunlu materiallar vardır ki, bu sənədlər arasında Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına aid qiymətli faktlar da mövcuddur.

Ədibin arxivində tarix, etnoqrafiya və folklorun bir çox nümunələri: tapmaca, dastan, nağıl, xalq mahnıları və sairə haqqında da maraqlı fikir və mülahizələri vardır.

O, “Türk dili haqqında” məqaləsində türk dilli xalqlarının qədim və müasir dil və ədəbiyyatları barədə, Bilgə Xaqan və onun qardaşı “Kül-Tigin” abidəsi, folklorla geniş yayılmış “Xızır İlyas” əfsanəsi haqqında maraqlı mülahizələr söyləyir.

Bir dəyərli faktı da yada salmaq ki, ədib orta əsrlər türk dastan abidələrindən olan “Kitabi Battal Qazi” dastanı haqqında da məlumat verməsidir. O, dastanın yazılma tarixi, onun məzmunu, dili və türk ədəbiyyatı tarixindəki yeri haqqında müfəssəl araşdırma aparmış, əldə etdiyi nəticələri və faktları qeydə almış, bir növ, dastanların təqdir metodunu yaratmışdır ki, bu da sonralar bu sahədəki araşdırmalara nüsxə olmuşdur...

Bu əlyazmasında folklorşünaslıq üçün qiymətli faktlardan biri də Ə.Haqverdiyevin Əndəlib Qaracadağının “Oğuznamə”sinin şərhidir və burada əksini tapan atalar sözləri, tapmacalar, nağıllar, türkülər, manilər haqqında məlumat verməsi, hətta bu nüsxələrdən rus dilinə tərcümə etməsidir. Həmçinin, Xoca Nəsrəddin və onun lətifələri barəsində məlumat da əvəzsiz folklor faktlarındandır(12).

Ədib burada nağıllardan da bəhs edərkən göstərir ki, hər xalqın milli xüsusiyyətləri onun folklorunda – nağıllarında da öz əksini tapmışdır. Çünki, xalqın milli xüsusiyyətləri onun tarixi və mədəniyyəti ilə bağlıdır.

Əlbəttə, Ə.Haqverdiyevin yaradıcılığına təsir edən amillər təkcə söylədiklərimiz deyil, biz onların bir qismini qeyd edə bildik...

ƏDƏBİYYAT

1. Bax: Qarayev Y. Qarabağ folkloru: “Nərmü-nazik bayatı” yaxud “Küllü Qarabağın abı-həyatı”, Azərbaycan Folkloru antologiyası, V kitab (Qarabağ folkloru). Bakı, “Səda” nəşriyyatı, 2000, s.4-417 s.
2. Abdulla Şaiq. Əsərləri, V cild, “Yazıçı”, Bakı, 1978.
3. Çəmənəminli Y.V. Seçilmiş əsərləri, 3-cü cild, Elm, Bakı, 1977.
4. Əziz Şərif. Keçmiş günlərdən. Azərnəşr, Bakı, 1977, s.278.
5. A.N.Ostrovski. Dikkens haqqında qeydlər. Əsərləri, X cild, Moskva, 1947, s.577.
6. Ə.Haqverdiyev. Seçilmiş əsərləri. II cild, 1971, s.432.
7. Bax: Məmmədov K. Ə.Haqverdiyev. “Gənclik”, Bakı, 1970, s.36-38.
8. Bax: Məmmədov K. Ə.Haqverdiyev, Bakı, Gənclik, 1955, s.185; C.Xəndan. Unudulmaz xatirələr, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., N57, 17 dekabr 1960.
9. Mir Cəlal. Klassiklər və müasirlər. Bakı, 1973.
10. Mir Cəlal, Azərbaycanda ədəbi məktəblər. Bakı, 2004.
11. Mir Cəlal, Firudin Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1982
12. Bax: AMEA Əlyazmalar İnstitutu, Fond 9, s.v.38, I, II dəftər, s.54, s.11-24.

РЕЗЮМЕ

ДРАМАТУРГ ВЕРНОСТЬ СВОЕМУ НАРОДУ И ЕГО НАРОДНОМУ ТВОРЧЕСТВУ

Халилов Н. Г.

Бакинский государственный университет, Азербайджан

Было несколько объективных и субъективных причин, по которым Ахвердиев был очень привержен фольклору. По каким причинам? Во-первых, город Шуша, который был столицей Карабахского ханства, где писатель активно жил и создавал свои произведения, окружающий мир был довольно богат народным искусством. Город был богат на мифы, фольклор и национальные особенности. Конечно, роль жизненной среды, природы и в целом места и времени, несомненно, в формировании мировоззрения писателя. Образцы, которые описывал Ахвердиев, были достаточно жизненными и реальными. Потому что драматург видел, наблюдал и писал в реальной жизни. Кроме того, журнал Molla Nasraddin оказал влияние на многие произведения писателей, а также на деятельность Ахвердиева. В основном это было потому, что он хорошо признавал свою нацию,

страну, язык, традиции и психологию. Все эти и другие причины подробно рассматриваются в этой статье.

Ключевые слова: *А. Ахвердиев, фольклор, Шуша, журнал «Молла Насрадин», наблюдение, среда, обязательство.*

SUMMARY

PLAYWRIGHT ALLEGIANCE TO HIS NATION AND IT'S FOLKAR

Khalilov N.Q.

Baku State University, Azerbaijan

There were several objective and subjective reasons why Hagverdiyev was closely adherent to folklore. Which reasons are they? Firstly, the Shusha city which had been the capital of Karabag Khanate, where writer actively lived and created his pieces, environmentally was quite rich with Folk art. The city was affluent with myth, folklore and national peculiarities. Certainly, the role of living environment, nature and in generally location and time are doubtless in the formation of writer's outlook. Patterns which Hagverdiyev had described were reasonably vital and real. Because, playwright had seen, observed and put in writing in real life.

Furthermore, the Molla Nasraddin magazine influenced many writers pieces as well as Hagverdiyev's activity. Predominantly it was because, he well recognized his nation, country, language, tradition and psychology. All these and other reasons are under comprehensive investigation in this article.

Key words: *A. Hagverdiyev, folklore, Shusha, "Molla Nasreddin" jurnal, observation, environment, observation, commitment*

TÜRK VƏ SLAVYAN XALQLARININ FOLKLORUNDA MƏRASIMLƏRLƏ BAĞLI OXŞAR JANR VƏ NÖVLƏR

İmaməliyeva L.M.

Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Sözüün yaranışı bir sıra ritualları, inancları və mərasim düşüncəsini qoruyub saxladı, onlara poetik ölçü formaları verdi və epos ənənəsində erkən inancları gücləndirdi. Eyni zamanda, kiçik janr şəklində bir çox paremik vahid və ifadələrin meydana gəlməsi və formalaşması prosesi ənənələr, ayinlər və rəqəmlər əsasında baş verdi.

Məqalədə türk və slavyan xalqlarının folklor rituallarındakı janr və növ oxşarlıqları müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: *türk xalqlarının folkloru; slavyan xalqlarının folkloru; mərasimlərlə bağlı janr və növlər.*

Folklorun ən qədim janr və növləri mərasimlərlə bağlı olanlardır. Mərasimlər qədim dövrdə yaşayan insanların həyatı, məişəti, dini dünyagörüşü ilə əlaqədar mövcud olmuşdur. “Adət-ənənə, mərasimlər, bayramlar xalqın mədəniyyəti, xalqın simasıdır, onun soykökü ilə bağlı olan və onunla birlikdə doğub inkişaf edən amillərdəndir” (3, s.107).

İnanclar həm türk, həm də slavyan xalqlarının şifahi ədəbiyyatında araşdırmaya ehtiyacı olan folklor növüdür. Xalq inancları folklorun bir çox janrlarının yaranmasında xüsusi rol oynamışdır. Bu janrın yaranma tarixi ilk sivilizasiyanın, ilk düşüncənin tarixi ilə üst-üstə düşür. “İnanc janrı folklorun bir çox janrlarını özündə birləşdirir. Onlardan a) alqış və qarğışlar; b) andlar; c) əfsun, dua, cadu; d) fallar; e) etnopsixoloji düşüncəyə inanc etiqadı (gözəgörünmə, ürəyədamma, eymənmə, göstərmə və digər kiçik janrlar) əsasında yaranan folklor nümunələrini, yuxuyozma və s. bura daxil etmək olar” (4, s. 93).

Folklorşünas-alim Azad Nəbiyev inanclara həm türk, həm də slavyan xalqlarının folkloru üçün məqbul sayıla biləcək tərif vermişdir: “İnanclar sınaqlar nəticəsində qətiləşən hökmlərin bədii ifadəsidir” (5, s.312). A.Nəbiyev Azərbaycan folklorundakı inancları aşağıdakı şəkildə təsnif etmişdir: 1) məişətlə bağlı inanclar; 2) təbiət hadisələri, bitki və heyvanat aləmi ilə bağlı inanclar; 3) astral təsəvvürlər sayəsində yaranan inanclar; 4) əsatiri görüşlərlə bağlı inanclar.

Türk xalqlarının folklorunda inancların böyük qismi təbiət hadisələri, bitki və heyvanat aləmi ilə bağlı yaranmışdır. Məsələn: “At nalını qapıdan assan evin bərəkətli olar”, “Tısbağanı ayağından assan yağış yağar”, “Gün batan vaxt evi süpürməzlər”, “Yuxuda at görən muradına yetər”, “Sarı gül bəd əlamət rəmzidir” və s. Məişətlə bağlı inanclara dair misal gətirək: “Əldən çörək sıçrayanda sevinərsən”, “Nahar vaxtı danışmazlar”, “Çörəyi bir əllə kəsməzlər” və s. İnancların bəziləri astral təsəvvürlər sayəsində

yanarmışdır. Məsələn: “Bəxt ulduzunu görən xoşbəxt olar”, “Ay işığında doğulan uşaq sakit, ayın qaranlığında doğulan uşaq igid olar” və s.

Əsatiri görüşlərlə bağlı xalq inancları da vardır. Məsələn: “Qorxana su verərlər”, “Qaynar suyu yərə atmazlar”, “Pis yuxu görəndə suya danışarlar”, “Su içəni danışdırmazlar” və s.

Ədəbiyyatşünas-alim Qəzənfər Paşayev isə İraq türklərinin folklorunda inancları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmışdır: məişət və mərasimlərlə, təbiət hadisələri, bitki və heyvanat aləmi ilə bağlı inanclar, astral təsəvvürlər və əsatiri görüşlərlə bağlı inanclar.

“İraq Türkman folklorunda suyun müqəddəsliyinə inam da yeni yayılıbdır. Kərküklülər də suya and içirlər. Azərbaycanda olduğu kimi, Kərkük dolaylarında da su kultu ilə əlaqədar yaranmış inam və etiqadlar çoxdur. Burada da səfərə çıxanın arxasınca su atırlar ki, səfəri uğurlu olsun. Burada da su aydınlıq rəmzi hesab olunur” (6, s.12).

Azərbaycan və Kərkük türklərinin folklorunda oxşarlıq təşkil edən bir məqam da vardır. Kərkük dolaylarında axşam çağı xoruz banlasa, “O, baş yeyər” deyər xoruzun başını kəsirlər. Eyni inandən doğan adət Azərbaycan xalqının folklorunda da mövcuddur.

Sınamalar da türk xalqlarının folklorunda qədim, mifik görüşlərlə bağlı yaranmış kiçik janrlardan biridir. “Sınamalarda xalqın mənəvi dünyası, əxlaqi görüşləri, müxtəlif xarakterli hadisələrlə bağlı sürəkli müşahidələri, eyni zamanda bu və ya digər prosesin yaranma səbəbini aydınlaşdırma, şərhətmə arzusu öz əksini tapmışdır. Sınamalar həm də xalqın etnogenezisini və etnopsixologiyasını öyrənmək baxımından qiymətli mənbələrdir. Sınamaları müəyyən mənada idrak prosesinin ilk pillələri adlandırmaq olar” (2, s.86).

Qədim zamanlarda insanlar elə düşünürdülər ki, cinlər, şeytanlar, şər qüvvələr onların bədənlərində yaşayır. Törətdikləri bəd əməllərin günahını da həmin şeytanlarda, cinlərdə görürdülər. Asqırağı isə cindən, şeytandan azad olmaq hesab edirdilər. Sınamalara aid olan bir misal gətirək. Məsələn, bir kəs asqıran zaman bugünkü günümüzdə belə ona deyilir: “İlahi, şükr!”, “Sağlam ol!”, “Allah xeyir eləsin”.

Türk xalqlarının folklorunda yayılan sınımaların bir çoxu yuxuyozmalarla bağlıdır. Məsələn, “Əgər yuxuda at görsən, muradına çatarsan”, “Əgər yuxuda od yandırsan, xoşbəxt olarsan”, “Yuxusunda dişi düşən adamın işləri düz gətirməz”, “Yuxusunda gülən adam bəd bəbər eşidər”, “Əgər yuxunu suya danışsan, o gücünü itirər”.

Slavyan xalqlarının folklorunda da sınımalar mövcuddur. “Slavyanların folkloru ilə tanış olduqda məlum olur ki, əgər gənc oğlan döyüş zamanı həlak olarsa, bu gəncin anasına deyərmiş ki, sənin oğlun nişanlanıb və qısa bir zamanda evlənəcək. Bununla da ana sakitləşərmiş” (8, s.189).

Azərbaycan türklərinin folklorunda da cavan oğlanın dünyasını dəyişməsi ilə bağlı mərasimlər mövcud olmuşdur. İndiki dövrdə isə cavan rəhmətə gedən gəncin tabutu qırmızı parça ilə örtülür.

Türk xalqlarının adət-ənənəsində ruhlarla görüşmə günü cümə axşamı qəbul edilmişdir. Ta qədimdən sinayıblar ki, cümə axşamı (adna günü) evdə qazan qaynamazsa, ruhlar inciyib gedər və bu evdə bir də ruzi-bərəkət olmaz.

Slavyan xalqlarında isə ruhlarla görüşmə günü cümə gününə təsadüf etmişdir. Onlar bu günü “Cümə ana” adlandırırlarmış. Məsələn, rus qadınları sinayıblarmış ki, cümə günü paltar yumaq onların evinə xeyir gətirmir.

Mərasim folkloru ilə bağlı yaranan kiçik janrlardan biri də fallardır. Folklorşünas-alim A.Nəbiyev fala belə tərif vermişdir: “Fal həyat faktı və hadisəsini müəyyən elementlər, xüsusiyyətlər, hallar və keyfiyyətlər əsasında qabaqcadan müəyyən etmək əsasında yaranır” (5, s.336).

Falabaxmanın həm türk, həm də slavyan xalqlarının folklorunda bir neçə forması mövcuddur. Məsələn, odla, su ilə, qəhvə ilə falabaxma. Əllərin içindəki xətlərin vasitəsilə də falabaxma mövcuddur.

Su ilə falabaxma həm türk, həm də slavyan xalqlarının mərasim folklorunda xüsusi yer tutur. Suyun istifadə edildiyi bütün fallar su falı hesab edilir. Su falları keçmişdə çox geniş yayılmışdır. Azərbaycan folklorşünaslığında fal haqqında Y.V.Çəmənəminli, M.H.Təhmasib, B.Abdulla və b. dəyərli fikirləri vardır. Biz isə bu kontekstdə məhz Y.V.Çəmənəminlinin fikirləri üzərində dayanacağıq. Yusif Vəzir Azərbaycan folkloru ilə bağlı çox qiymətli əsərlərin müəllifidir. Onun folklorla bağlı məqalələrindən biri də “Vəsfi-hal” adlanır. Biz əvvəlcə “vəsfi-hal” termininə aydınlıq gətirək. “Vəsfi-hal- tarixən fala baxma, bəxti, taleyi müəyyənləşdirmə ilə əlaqədar meydana çıxan mərasimin və onun nəğmələrinin adıdır. “Vəsfi-hal” mərasimi yalnız Novruz bayramı ərəfəsində icra olunur. ...Mərasimdə iştirak edənlər aralığa eldə “dilək taşı” adlanan su ilə dolu badya qoyurlar. Çoxlu nəğmələr bilən başçı oyun iştirakçılarından üzük, sırğa, sancaq, oymaq, iynə və s. parlaq əşyalar alıbbadyaya salır, ağ yaylıqla onun ağzını örtür.

Göydə bir quzu gördüm,
Tükün qırmızı gördüm,
Açdım cənnət qapısını,
Sevdiyim qızı gördüm-,

və s. nəğmələr oxuyur və badyadan əlinə keçən nişanı çıxarır. Nişan sahibi oxunulan nəğmənin məzmunundan özü üçün nəticə çıxarır” (2, s.25).

Azərbaycan türklərinin folklor ənənələri arasında Novruz bayramına bir ay qalmışdan başlayaraq hər çərşənbə axşamı vəsfi-hal salmaq kimi bir adət mövcud olmuşdur. Vəsfi-hal məclisində qadınlar, qızlar toplanar, hərədən bir nişan alınar və badyanın içinə salınarmış. Badyanın başında oturan qadın təsadüfən onun içindən bir nişan çıxarar, vəsfi-hal söyləyər, fala baxarmış. Nişan verən üzük badyadan çıxarılan zaman ürəyində bir niyyət tutarmış. Niyyətin tutacağını və ya tutmayacağını isə söylənən vəsfi-haldan duyarlarmış.

Y.V.Çəmənzəminli “Vəsfi-hal”da yazır: “Fala baxmanın ən maraqlısı “Vəsfi-hal”dır. Bir badya su üzərinə yaylıq salınar. Falları açılmaq istəyənlər badyaya bir üzük, yaxud başqa “nişanələr” atarlar. Badyanın başında oturan xanım, badyadan çıxardığı hər bir nişanəyə bir bayatı söylər.

“Vəsfi-hal” bayatısı da məzmuncə başqadır:

Ağlama, naçar ağlama,
Əlində haçar ağlama,
Qapını bağlayan Allah
Bir gün açar, ağlama.

Ağ at gəlir enişdən,
Sınəbəndi gümüşdən,
Bizə də nəsib olsun,
Heybədəki yemişdən” (1, s.121).

“Vəsfi-hal” slavyan xalqlarının folklorunda da mövcud olmuşdur. Y.V.Çəmənzəminli bu barədə yazmışdır: “Vəsfi-hal” adəti ruslarda da var. Afanasyev “Poetiçeskie vozzreniya slavyan na prirodu” adlı əsərində bu adəti böylə təsvir edir: “Bir qab çeşmə suyu gətirirlər, içinə bir parça çörək, bir çimdik duz, kömür və bir az kül töküb, qabı ağ örtük ilə örtürlər. Sonra qısa olaraq gələcəyi xəbər verən mahnılar oxuyurlar. Oxuduqdan sonra suya salınan metalik şeylərdən ilk ələ gələnini çıxarırlar. Şey sahibi mahnının sözlərini qədərlənmiş hökm kimi qəbul edər” (1, s.121).

Türk xalqlarının adət-ənənələrində qulaq falı da mövcud olmuş, hətta bugünədək gəlib çatmışdır. Məsələn, biz azərbaycanlılarda Novruz bayramında indi də qulaq falına çıxılır.

Slavyanlarda, xüsusilə rus xalqının folklorunda çox sadə bir fal da mövcud olmuşdur. “Qızlar güllərdən, çiçəklərdən çələng hörər və bu çələngləri gölə atarlarmış. Çələngin suda batması bədbəxtlikdən, üzməsi isə xoşbəxtlikdən xəbər verərmış. Üzən çələng hansı istiqamətə tuşlanarmışsa, qızın da məhz o evə gəlin köçəcəyinə inanırlarmış” (7, s.55).

Beləliklə, türk xalqlarının mərasim folklorunda mövcud olan “Vəsfi-hal” adəti ilə slavyan xalqlarının folklorunda mövcud olan “podblyudnie pesni” adəti arasında böyük bir fərq yoxdur. Əksinə, bu adətlər arasında müqayisə apararkən hər iki adətdə eyniyyət təşkil edən məqamların mövcudluğunun şahidi oluruq. Slavyanların “podblyudnie pesni”, türklərin, xüsusilə də azərbaycanlıların “vəsfi-hal” adlandırdıqları bu adətin birinci olaraq türk və ya slavyan dünyasında yarandığını sübut etmək yükü isə folklorşünaslarla yanaşı, etnoqraf və tarixçilərin də çiyinə düşür.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Çəmənzəminli Y.V. Əsərləri. Üç cildə, III c., Bakı: Avrasiya Press, 2005, 440 səh.
- 2.Elçin, Quliyev V. Özümüz və sözümüz. Bakı: Azərnəşr, 1993, 115 səh.
- 3.Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 600 səh.
- 4.Filoloji araşdırmalar. XIX kitab. Bakı: Vektor, 2003, 329 səh.
- 5.Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. I h., Bakı: Turan, 2002, 680 səh.
- 6.Paşayev Q. İraq-türkman folkloru. Bakı: Yazıçı, 1992, 290 səh.
- 7.Кравцов Н.И. Славянский фольклор. М.: Московский университет, 1976, 264 стр.
- 8.Соколова В.К. Фольклор и этнография. Об историко-этнографическом значении народной поэтической образности. Институт этнографии им. Н.Н.Миклухо-Маклая. Л.: Наука, 1977, 198 стр.

РЕЗЮМЕ

СХОДНЫЕ ЖАНРЫ И ВИДЫ ОБРЯДОВ В ФОЛЬКЛОРЕ ТЮРКСКИХ И СЛАВЯНСКИХ НАРОДОВ

Имамалиева Л.М.

Бакинский славянский университет, Азербайджан

Создание слова сохранило ряд ритуалов, верований и церемониального мышления, придало ему поэтические формы измерения и укрепило ранние верования в эпической традиции. В то же время процесс возникновения и формирования множества паремических единиц и выражений в виде малого жанра происходил на основе традиций, ритуалов и фигур.

В статье сравнительно анализируются сходства жанров и видов в фольклорных обрядах тюркских и славянских народов.

Ключевые слова: фольклор тюркских народов; фольклор славянских народов; жанры и виды, связанные с обрядами.

SUMMARY SIMILAR GENRES AND TYPES OF CEREMONIES IN THE FOLKLORE OF THE TURKIC AND SLAVIC PEOPLES

Imamaliyeva L.M.

Baku Slavic University, Azerbaijan

The creation of the word preserved a number of rituals, beliefs and ceremonial thinking, gave it poetic forms of measurement and strengthened the early beliefs in the epic tradition. At the same time, the process of the emergence and formation of many paremic units and expressions in the form of a small genre took place on the basis of traditions, rituals and figures.

The article comparatively analyzes the similarities of genres and types in folklore rites of the Turkic and Slavic peoples.

Key words: folklore of Turkic peoples; folklore of Slavic peoples; genres and types related to ceremonies.

AZƏRBAYCAN VƏ ANADOLU AŞIQ POEZİYASINDA OXŞAR MOTİVLƏR İsgəndərov B.A.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Yaxın coğrafi arealda yaşayan türk xalqlarının ortaq bədii nümunələrinin forma və məzmun baxımından oxşar və yaxın olması hər zaman diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan təqdim olunan məqalədə Azərbaycan aşıqlarından Aşıq Alı və Novrəs İmanın, Anadolu aşıqlarından isə Rəcəb Hifzi ilə Sabit Müdaminin qoşma və gəraylılarında işlətdikləri bədii obraz və motivlər müqayisə edilərək, konkret poetik nümunələrlə təqdim olunur.

Açar sözlər: Anadolu, xalq ədəbiyyatı, aşıq poeziyası, Aşıq Alı, Novrəs İman, Rəcəb Hifzi, Sabit Müdami

Azərbaycan xalq ədəbiyyatının özünəməxsus cəhətlərindən biri də onun digər türk xalqlarının folklor örnəkləri ilə ortaq cəhətlərə malik olmasıdır. Şübhəsiz ki, bu ortaqlik etnik- kultural birlikdən qaynaqlanır. Bu baxımdan Anadolu türkləri ilə Azərbaycan türklərinin bədii yaradıcılığında oxşar motivlərin olması təbiiidir. Eyni soykökə və tarixi taleyə mənsub olan hər iki xalqın yaratmış olduqları zəngin folklor örnəklərində (bura aşıq yaradıcılığı da daxildir) mövzu və motiv oxşarlığı yetərincədir. Qeyd edək ki, Anadolu aşıq şeiri ilə Azərbaycan aşıq şeiri arasındakı bu eyniliyi və oxşarlığı şərtləndirən, daha da inkişaf etdirən, bütövləşdirən amillər arasında XIX əsrin tarixi hadisələrinin də təsiri az olmamışdır. Belə ki, həmin əsrin yetmişinci illərin axırında Rusiya ilə Osmanlı Türkiyəsi arasında baş vermiş müharibə nəticəsində Şərqi Anadolunun bir hissəsi- (Qars, İğdır, Çıldır əraziləri 1921-ci il Qars müqaviləsinə kimi Rusiyanın işğalında qalmışdır. Həm Osmanlı imperiyası, həm də Çar Rusiyası dövründə eyni coğrafiyada yaşadıkları üçün bu birlik hər iki xalqın tarixi- ictimai və mədəni inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Bu eynilik ümumtürk mifoloji düşüncəsindən başlayaraq, sonrakı inkişaf mərhələlərində də yaranmış (başqa adlarla da olsa) janrlar sistemini əhatə edir. O cümlədən, atalar sözü və məsəllər, xalq nağılları, əfsanə və rəvayətlər, eyni zamanda hər iki xalqın bir yerdə yaratmış olduqları “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu” dastanlarını göstərə bilərik. Lirik folklor janrlarında (istər xalq şeiri, istərsə də aşıq şeiri olsun) müraciət olunan motiv və mövzular birmənalı olaraq, eynilik və oxşarlıq təşkil edir. Oxşar süjet və motivlərin müstəzəkliyi xalq ədəbiyyatımızın əksər növ və janrlarında olduğu kimi, bu hal özünü aşıq poeziyasında da göstərir. Aşıq sənəti Türkiyə və Azərbaycan türklərinin etnik- mədəni sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bu sənət bizi birləşdirən tarixi- etnik və mədəni dəyərlərimizin tükənməz qaynağıdır. Odur ki, türkün etnik yaddaşı qədər tarixi olan aşıq sənəti Anadoluda da özünəməxsus inkişaf yolu keçmişdir. Bu mənada türk ruhunun mənəvi qidası hesab

etdiyimiz aşiq sənətinin inkişafına böyük töhfələr vermiş Anadolu aşığılığının tarixi xidmətləri danılmazdır. Qeyd etdiyimiz kimi, aşığılıq ənənəsi keçdiyi tarixi inkişaf mərhələsində uğurla sınaqdan çıxmışdır. Belə ki, XV əsrin birinci yarısına qədər ozan sənəti ilə aşiq sənəti müvazi olaraq davam etsə də, yeni ictimai- siyasi mühitin tələblərinə cavab verə bilməyən ozan sənəti öz yerini zaman-zaman aşiq sənətinə vermiş oldu. Bununla da Qafqaz, Cənubi Azərbaycan və Anadoluda aşiq mühitləri öz tarixi inkişafına başlamış oldu. Anadolu aşığılarının şeirləri Azərbaycan aşiq şeirinin tərkib hissəsi kimi, Qurbani, Aşiq Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım və Ələsgər şeirinin forma, məzmun və ahənginə çox yaxındır.

Keçən əsrin əvvəllərində Türkiyənin Qars vilayətində yaşayıb- yaratmış Rəcəb Hifzi, Zülali, Sabit Müdami və Camal Xocanın yaradıcılığı xalq şeiri və aşiq poeziyasına dayanır. Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz aşığılar arasında Kağızmanlı Hifzinin şeirlərinə müraciət edərkən biz onun qısa bir yaradıcılıq ömrü yaşadığının şahidi oluruq. Əsrin dördüdə birini yaşamış Rəcəb Hifzi ölümündən sonra kəmiyyətə çox olmasa da, lakin bədii cəhətdən yüksək lirizmi, sənətkarlıq keyfiyyətləri və müraciət etdiyi obrazlar sistemi baxımından diqqətçəkicidir. Bu mənada görkəmli sənətkar bizlər üçün bir- birindən dəyərli əsərlər yadigar qoymuşdur. Qeyd edək ki, aşiq- şair şeirlərində “Durnalar”, “Dağlar”, “Bənövşə”, “Badi- səbə” kimi bədii obrazlara yeri gəldikcə tez-tez müraciət etmişdir. Anadolu xalq və aşiq poeziyasında istifadə olunan bu obrazları eyni zamanda Azərbaycan xalqının istər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyatında yetərinə işlənmişdir. Aşığın “Qurban olduğum” rədifli qoşmasına nəzər salaq;

Səhər yeli ilə səslərim səni,
Oyan, gözlərinə qurban olduğum,
Yastıqdan usanmış boynum qol istər,
Oyan, gözlərinə qurban olduğum.

Eşidib sədamı oyanarmısan?
Yox yerə qanıma boyanarmısan?
Bu eşq səndə olsa dayanarmısan?
Oyan, gözlərinə qurban olduğum. S.21-22

Qoşmanı oxuyarkən misralardakı poetik fiqurların ardıcılığı, sözlərin düzüümü, şeir dilinin sadəliyi və tanış rədiflər şeiri oxucuya o qədər doğmalaşdırır ki, bir anlığa gözlərimiz önündə Aşiq Abbas Tufarqanlının, Qurbaninin və Dədə Ələsgərin şeirləri canlanır. “Səhər yeli” istər klassik poeziyada, istərsə də aşiq şeirində çox işlənən bədii obrazlardandır. Bu obraz bir- birini sevən iki gənc arasında xoşməjdəli xəbərlərin elçisi kimi tanınır. Şeirdən görüldüyü kimi, sevdidi gözəlin həsrətini çəkən aşiq sevilisinə “Səhər yeli” (Badi- səbə) vasitəsilə müraciət edərək, onun yuxudan ayılmasını istər.

Aşiq “Görsəniz” rədifli digər bir qoşmasında isə yuxarıda adlarını çəkdiyimiz bədii obrazlardan

Hardadır maralım, dumanlı dağlar,
Ürəyim ah çəkir, gözlərim ağlar s.24

Deyə, dumanlı dağlara, yaxud: “Artı bülbul kimi fəryadım, zarım”- deyə həsrət çəkib fəryad etməkdə özünü bülbulə bənzədir. Aşığın şeirlərində istifadə etdiyi bədii obrazlar arasında “Durna” obrazı daha çox maraq doğurur. Çünki bu obraz Azərbaycan ədəbiyyatı üçün də doğmadır. Belə ki, XVIII əsrdə yaşayıb- yaratmış şairlərimizdən Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif və XIX əsr şairi Qasım bəy Zakir öz yaradıcılıqlarında bu mövzuya müraciət etmişlər. Azərbaycan aşiq poeziyasında isə “Durnalar” rədifli şeirə hələlik Göyçə aşiq mühitinin istedadlı nümayəndəsi Aşiq Novrəs İmanın yaradıcılığında təsadüf edilir. Rəmzi məna daşıyan Durna obrazı sənətkara sözünü demək imkanı yaratmaqla bərabər, həm də hiss və duyğularını daha mükəmməl və obrazlı ifadə etməsinə şərait yaradır. Qoşmanın mövzu və ideyası müraciət olunan obraz vasitəsilə diqqətə çatdırılır. Aşığın dilindən durnalara edilən müraciət bəzən lirik mənin sevgilisindən ayrı düşərək çəkdiyi həsrət, vətən dərdi, qərblilik və yaşadığı dövr və zamanədən şikayət motivləri əsas yer tutur. Qoşmada oxuyuruq;

Onlar da şahindən şikayət eylər,
Dönər bir- birinə hekayət eylər,
Mövlam da onlara inayət eylər,
Süzülər səməyə həmə durnalar. s.35

Bəndin birinci misrasında “Onlar da şahindən şikayət eylər.”- deyən aşiq əslində yaşadığı dövrdə baş verən müharibələrə, tökülən günahsız qanlara işarə edir. İnsan cəmiyyətində baş verən bu haqsızlıqlar səbəbindən yerlərin və göylərin ağası- Mövlə durnalara hüsnü- rəğbət bəsləyərək onları bəşər övladlarının zülm və haqsızlıqlarından qorumaq məqsədilə sonsuz səmələrə səsləyir. Qoşmanın digər bəndində oxuyuruq;

Qadir mövlam bir cüt qanad verəydi,
Yorğun Hifzi durnalara erəydi,
Həsrət gözlər bəlkə yarı görəydi,

Hifzinin “Durnalar” adlı qoşmasının möhür bəndinin üçüncü və dördüncü misraları Novrəs İmanın eyniadlı qoşmasının axıncı bəndindəki misralarla mövzu və ideya baxımından eynilik təşkil edir. Hər iki aşığın poetik nümunələrindəki oxşarlığa diqqət yetirək;

Rəcəb Hifzidə: Həsərət gözlər bəlkə yarı görəydi,
Dost şəhrindən keçər ikən durnalar...

Novrəs İmandə: Novrəstə İmandan Viran şəhrinə,
Bir xəbər aparın yara, durnalar.

Hər iki aşığın söyləmiş olduqları “Durnalar” rədifli qoşmanın “tapşırma”sında uzun müddətdir ki, ürəkləri ayrılıq dərddi çəkən iki həsrətli aşıqın arzu, istək və gümanları ifadə olunmuşdur. Azərbaycan və Anadolu türklərinin şifahi ənənəyə söykənən aşıq şeirindəki bu yaxınlıq fikrimizcə, onların ruhi, mənəvi və psixoloji cəhətdən eyni kökə mənsub olduqlarını təsdiq edir.

XX əsr Anadolu aşıqlığının görkəmli nümayəndələri sırasında Sabit Müdami mühüm yer tutur. Müdami Qars vilayətinin Posof qəzasının Varzana kəndində ruhani ailəsində anadan olmuşdur. Gənclik illərində Qurandan dərs deməklə məşğul olan Müdami şairliyə də bu dövrdən başlamışdır. Getdikcə sənətdə təkmilləşən Müdami demək olar ki, aşıq şeirinin əksər janırlarında gözəl nümunələr yaratmışdır. Sənətkarın bədii irsində dastan yaradıcılığı da xüsusi bir yer tutur. Bu sıradan aşığın xalq nağıllarının mövzu və motivləri əsasında qələmə aldığı “Əlişir və Gül”, “Yetim Vəzir Dürrü Qılan” və “Seyfi Gülezən” adlı dastanları vardır. Müdaminin qələmə aldığı şeirlərinin məzmunu, əsasən, eşq, məhəbbət, təbiət gözəlliklərinin vəsfi və qəhrəmanlıq mövzusunda. Müasirlərinin şeir yaradıcılığı ilə müqaisə etdikdə Müdaminin şeirləri istər mövzu, istərsə də janr baxımından diqqətçəkicidir. Tədqiqat zamanı biz aşığın gəraylı, qoşma, qoşayarpaq qoşma, cığalı təcnis, ustadnamə və divani kimi aşıq şeirinin bir- birindən maraqlı janırları ilə qarşılaşırıq. Sabit Müdaminin təbiət gözəlliklərinin tərənnümünə həsr etdiyi qoşmaları ilə XIX əsr Azərbaycan aşıq sənətinin görkəmli nümayəndəsi Qızılzəngli Aşıq Alının eyni mövzulu şeirləri arasında aparılan araşdırma nəticəsində oxşar mövzu və motivlər aşkar edilmişdir. Nümunələrə diqqət yetirək;

Sabit Müdamidə

Əzəlbahar, yaz ayları yetişdi,
Yenə dönmüş bəxtəvərə, Cindəği.
Süsən, sünbül bir- birinə qarışdı,
Lalə, nərgiz çəmənzarə, Cindəği. Səh 105

Aşıq Alıda

Kövnü bünövrədən yarandın cünun,
Yol verməzsən ehtiyaca, Dəlidağ.
Cənnət misallısan, bahar çağındı,
Gül çilənib hər yamaca, Dəlidağ. səh 43

İstər Azərbaycan, istərsə də Anadolu türklərinin şifahi və yazılı poeziyasında dağın bir obraz kimi işlənməsinin tarixi qaynaqları daha qədim dövrlərlə səsləşir. Odur ki, bəşər sivilizasiyasının uşaqlıq dövrü hesab etdiyimiz qədim çağ insanların mifoloji düşüncəsində təbiət hadisələrinə və eyni zamanda onları əhatə edən dağlara inamı xüsusi önəm daşımışdır. Ulu əcdadlarımız dağı mifoloji düşüncələrinin obyektinə çevirərək, ona tapınmış, onu özlərinə hami və etibarlı xilaskar hesab etmişlər. Odur ki, Aşıq Alı ilə Aşıq Müdaminin şeir yaradıcılığından verdiyimiz bu poetik nümunələrdə müraciət etdikləri bədii obraz dağdır. Hər iki qoşmanın mövzusu isə təbiət gözəlliklərinin tərənnümünə həsr olunmuşdur. Məqalədə aparılan müqayisələrdən göründüyü kimi, Azərbaycan və Anadolu aşıq şeirində oxşar motivlər yetərincədir. Bu oxşarlıq hər iki türk xalqının tarixi- etnik birliyini sübut edir.

Müqayisələrin sayını artırmaq olar. Bu mövzu geniş elmi araşdırmaların obyektinə ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşıq Alı şeirləri. Tərtib edənlər: Əli Əmirov, Şamil Əsgərov, Mürsəl Həkimov. Bakı, Yazıçı, 1982, 140
2. Anadolu aşıqları. Toplayıb tərtib edəni: Kübra Quliyeva Bakı, Azər nəşr, 1993, 165 s.
3. Novrəs İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Səda, 2004, 200 s.

РЕЗЮМЕ

ПОХОЖИЕ МОТИВЫ В ПОЭЗИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ И АНАТОЛИЙСКИХ АШУГОВ

Искандаров Б.А.

Сумгаитский Государственный Университет, Азербайджан

Всегда примечательно, что общие художественные образцы тюркских народов, проживающих в близлежащем географическом районе, близки по форме и содержанию. В этой связи в статье сравниваются художественные образы и мотивы азербайджанских ашугов Ашуг Али и Новрас Иман, анатолийских ашугов Раджаб Хифзи и Сабит Мудами в их куплетах и стихах, и приводятся их конкретные поэтические примеры.

Ключевые слова: *Анатолия, народная литература, ашугская поэзия, Ашуг Али, Новрас Иман, Раджаб Хифзи, Сабит Мудами.*

SUMMARY SIMILAR MOTIVES IN THE POETRY OF AZERBAIJAN AND ANATOLIAN ASHUGS

Iskandarov B.A.

Sumgait State University, Azerbaijan

It is always noteworthy that the common artistic samples of the Turkic peoples living in the nearby geographic region are similar in form and content. In this regard, the article compares the artistic images and motives of Azerbaijani ashugs Ashug Ali and Novras Iman, Anatolian ashugs Rajab Khifzi and Sabit Mudami in their verses and verses, and provides their specific poetic examples.

Key words: *Anatolia, folk literature, ashug poetry, Ashug Ali, Novras Iman, Rajab Hifzi, Sabit Mudami*

ƏHMƏDİ VƏ XV ƏSR OĞUZ ABİDƏSİ “CƏMŞİD VƏ XURŞİD”

İsgəndərzadə A.T.

AMEA-nın İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan

Xülasə: Bu məqalədə Anadoluda yaşayıb yaratmış olan, XIV əsrin Nəsimidən sonra ən böyük şairi olaraq anılan Əhmədi və onun “Cəmşid və Xurşid” məsnəvisindən bəhs edilmişdir. Bu günə qədər Azərbaycan dilçiliyində haqqında heç bir tədqiqat işi aparılmayan Əhmədi, türk dilində çox dəyərli əsərlər qələmə almışdır. Aid olduğu dövrün ictimai həyatını və mədəniyyətini, türk adət və ənənələrini əks etdirən “Cəmşid və Xurşid” məsnəvisinin XIV-XV əsr Anadolu oğuz türkcəsinin zəngin lüğət tərkibini öyrənməyimiz baxımından da dəyərli bir qaynaq olduğu təsbit edilmişdir.

Açar sözlər: *Əski Anadolu türkcəsi, Cəmşid və Xurşid, oğuz abidəsi, Əhmədi, Şərqi Anadolu*

Giriş. İnsanlığın mənəvi sərvətlərinin, eləcə də, dünya mədəniyyətinin ölməz nümunələri içərisində dil abidələri əhəmiyyətli yer tutur. Türk dilli abidələr də qədim türk millətinin zəngin dil tarixini, milli düşüncə tərzini özündə əks etdirməsi baxımından çox əhəmiyyətli qaynaqlardır. XIII – XV əsrlərdə yaranmış ilkin anadilli abidələrimiz, ədəbi-bədii dil nümunələrimiz başlıca olaraq Şərqi Anadoluda, Şərqi Anadoluya həmsərhəd ərazilərdə meydana çıxmışdır. Uzun əsrlərdir ki, Azərbaycan türkləri Şərqi Anadolunu özlərinə vətən torpağı seçmiş və bu qədim torpağın köklü əhalisinə çevrilmişdirlər. Ona görə də XIII-XIV əsr Şərqi Anadoluda və Şərqi Anadoluya həmsərhəd ərazilərdə yazılan əsərləri Azərbaycan dilçiliyi və ədəbiyyatşünaslığından ayrı dəyərləndirmək, bu əsərlərin varlığına göz yummaq doğru addım deyildir. Fuad Köprülünün dili ilə desək, Şərqi Anadolu Azərbaycan ləhcəsinin hökmran olduğu bir sahədir. O, hələ 20-ci illərdə yazırdı ki: “ Əsasən səlcuq-osmanlı ləhcəsinin əski və ibtidai şəkli ilə Azərbaycan ləhcəsi arasında heç bir fərq yoxdur” [5,6]. XIV əsrin ikinci yarısında Qazı Bürhanəddin, Ərzurumlu Darir kimi dövrlərinin ədəbi mühitlərində adlarından söz etdirən qüdrətli söz ustaları məhz Şərqi Anadolu ərazisində yaşayıb yaratmışdılar. Beləliklə, Dəmirçizadə vaxtı ilə haqlı olaraq bu fikirləri səsləndirirdi ki, Azərbaycan ədəbi dili XIII əsrin sonları və XIV əsrdə Şərqi Anadoluda yetişən bir çox şairlərin şeir dili kimi işlənmiş və bu dildə yazılan şeirlər osmanlı türk ədəbi dili üçün demək olar ki, ilk nümunə olmuşdur [4,88-89]. Çünki Anadoluda yazılı ədəbiyyatın XIII əsrdən əvvəl başladığına dair əlimizdə maddi sübut yoxdur. Bu məqaləmizdə Anadoluda yaşayıb yaratmış olan, XIV əsrin Nəsimidən sonra ən böyük şairi olaraq anılan, ancaq Azərbaycan dilçiliyində və ədəbiyyatşünaslığında bu günə qədər haqqında heç bir tədqiqat işi aparılmayan Əhmədi haqqında məlumat verilmiş və onun “Cəmşid və Xurşid” məsnəvisi tanıtılmışdır.

XIV-XV əsr Oğuz türkcəsinin nümayəndəsi Əhmədi

Əhmədi XIII yüzillikdə Mövlana Cəlaləddin Rumi, Yunis Əmrə ilə başlayan Anadolu Türk İslam ədəbiyyatının davamçılarından və XIV əsrin ən böyük şairlərindəndir. Şair Anadolu Səlcuqlu dövlətinin davamı olan bəyliklər dövründə yaşamış, əvvəlcə, Gərmianoğulları Bəyliyi, sonra da Osmanlının himayəsində olmuşdur. O, bir baxıma, Səlcuqlunun söz mirasını Gərmianlı və Osmanlıya daşıyan “körpü şəxsiyyət”lərdən biridir. Mehmet Fuat Köprülü Nəsimini istisna edərək Əhmədini XIV yüzilliyin ən böyük

şairi adlandırmışdır. Faruk Kadri Timurtaş da Əhmədinin sənətindən bəhs edərkən yazır ki: “Əhmədi XIV əsrin ən çox əsər verən, klassik ədəbiyyatın qurulmasında böyük rolu olan bir şəxsiyyətdir” [6,114]. Çox sayda və iri həcmli əsərlər verən Əhmədi, böyük şair olmaqla bərabər, dövrünün ustası və türk dilini gözəl istifadə edən qüdrətli sənətkardır. Əhmədi “Divan”ındakı qəsidə və qəzəllərində İran şeir məktəbinin sənətlərini göstərdiyi kimi, türk ruhunun incəliklərini və türk dilinin ifadə gücünü də əks etdirmişdir. Klassik türk şeirinin qurucularından biri olan Əhmədi, XIV əsr Anadolu türkcəsi ilə qələmə aldığı əsərlərində Anadolu Bəyliklər dövrü və Osmanlı dövrü türkcəsinin yazı, ədəbiyyat dilinin ilk nümunələrini vermiş, türk dilinin sadəcə yazı və ədəbiyyat dili olaraq deyil, eyni zamanda, elm dili olaraq da istifadəsində böyük xidmətlər göstərmişdir. Əhmədinin bu günə qədər təsbit edilən yeddisi türk dilində, dördü fars dilində olmaqla on bir əsəri vardır. Bu dövrdə demək olar ki, bütün türk şairləri, ziyalıları dövrün elm və ədəbiyyat dilləri olan ərəb və fars dillərini mükəmməl bilirdilər. Nihad Sami Banarlı Əhmədinin fars dilində yazdığı əsərlərindən bəhs edərkən yazır ki: “Əhmədinin bu gənclik əsərləri türk dili və ədəbiyyatı baxımından deyil, dövrün mədəniyyət və təhsil həyatı baxımından əhəmiyyətlidir” [3,395]. Əhmədinin fars dilində yazdığı əsərləri bunlardır: Tələbələrə ərəbcə-farsca öyrətmək məqsədi ilə yazılan, əsərin sonunda tib, astronomiya, riyaziyyat, İslam hüququ kimi müxtəlif mövzulara aid 21 ayrı qitə yer alan və ümumilikdə 907 beytdən ibarət olan “Mirkatul-ədəb”, ərəb dilinin morfologiyasından bəhs edən və 195 beytdən ibarət qəsidə olan “Mizanul-ədəb”, 170 beytdən ibarət ərəb dilinin sintaksisinə həsr olunmuş qəsidə olan “Miyaru’l-ədəb”, mənzum və mənsur qarışıq olaraq qələmə alınan, mövzusu ədəbi sənətlər olan və bu günə qədər çap edilmiş hər hansı bir nüsxəsinə təsadüf edilməyən “Bədâiyyus-sehr fi şanâyî i’ş şiir”. Bunlardan başqa, bəzi qaynaqlarda Əhmədinin tibbə aid “Kitabül-Rəvayih”, “Qəsidə-i Sarsari Şərhi”, “Hayrətül-Ukala”, “Yusif ilə Züleyxa”, “Əsrarnamə tərcüməsi” kimi əsərləri olduğu qeyd olunsun da, bu əsərlərin Əhmədiyə aid olduğu bu günə qədər sübut edilməmişdir.

Şairin türk dilində qələmə aldığı əsərlərinin Səlcuqlu imperiyasının parçalandığı, Anadoluda müxtəlif bəyliklələrin yarandığı, Osmanlının təməllərinin atıldığı bir dövrə təsadüf etdiyini nəzərə alsaq, dövrünün elm və ədəbiyyat türkcəsinin istifadəsində və inkişafında misilsiz təsiri olduğunu söyləyə bilərik. Əhmədinin türk dilində qələmə aldığı əsərləri bunlardır: qəzəl, qəsidə, tərcibənd, tərkibənd, müxəmməslərdən ibarət və şairin ən geniş həcmli əsəri olan “Divan”, Makedoniyalı İsgəndərin həyatına, fəthlərinə, eşqlərinə həsr olunmuş, eyni zamanda, tarixi digər hadisələrin, rəvayətlərin, dini, əxlaqi və təsəvvüfi mövzuların da yer aldığı və mənzum hekayə şəklində qələmə alınan “İsgəndərnamə” məsnəvisi, ilk türkcə Osmanlı tarixi olaraq bilinən “Dastan-i Təvərih-i Mülük-i Al-i Osman”, tibbin müxtəlif sahələrindən, diaqnoz qoyulmasından, xəstəliklərin müalicə üsullarından bəhs edən və Əhmədinin tibbə dair biliklərinin dərinliyindən xəbər verən “Tərvihul-ərvah”, Hz.Məhəmmədin doğumundan, uşaqlıq dövrləri ilə bağlı bir neçə hadisələrdən, peyğəmbərlik verilməsindən, Məkkədən Mədinəyə hicrət etməsindən, bəzi müharibələrdə iştirakından, meracından və ölümündən bəhs etdiyi və növünün ilk nümunəsi hesab edilməsi baxımından əhəmiyyətli sayılan “Mövlud”, əski Anadoluda türkcəsində yazılan əsərlər içində yazıya alma tarixi bilinən ən qədim meracnamə olan və mənzum hekayə şəklində yazılan “Meracnamə”. Əhmədi mədrəsə təhsili almasına, şəriət qanunlarına bələd olmasına baxmayaraq, daha çox dünyəvi mövzularda əsərlər yazmışdır. Şairin türk dilində qələmə aldığı və dünyəvi eşqdən bəhs etdiyi cüt qəhrəmanlı məhəbbət hekayəsi olan “Cəmşid və Xurşid” adlı məsnəvisi də vardır ki, Əhmədinin yaşadığı dövrün dil xüsusiyyətlərini, ictimai və mədəni həyatını yansıtməsi baxımından çox dəyərli bir əsərdir.

XV əsr Oğuz abidəsi “Cəmşid və Xurşid”

Türk ədəbiyyatında yazılan ilk “Cəmşid və Xurşid” mövzulu bu məsnəvi, Anadoludakı ilk türkcə olan Əski Anadolu türkcəsi ilə qələmə alınmışdır. Dövrün şərtlərinin də tələb etdiyi üçün ərəb və fars sözlərinin və izafət tərkiblərinin bol-bol istifadə edildiyi əsər, dövrün dil xüsusiyyətlərinin və lüğət tərkibinin öyrənilməsi baxımından mühüm bir əsərdir. Əhmədinin “Cəmşid və Xurşid” məsnəvisinin tək nüsxəsini ilk dəfə N.Sami Banarlı “İsgəndərnamə” yazmalarını tədqiq edərkən əldə etmiş və “Ahmedi Dâsitân-ı Tevârih-i Dasitâni Mülûk-i Ali Osman ve Cemşid ü Hurşid Mesnevisi” məqaləsi ilə elm aləminə tanıtmışdır [Ahmedi Dâsitân-ı Tevârih-i Dasitâni Mülûk-i Ali Osman ve Cemşid ü Hurşid Mesnevisi, Türkiyat Mecmuası,C.VI’dan ayrılmasım, İstanbul, 1939]. “Cəmşid və Xurşid” məsnəvisi Əhmədinin 4798 beytdən ibarət olan ikinci böyük məsnəvisidir. Əsər Əmir Süleymanın istəyi və sifarişi ilə qələmə alınmışdır. Ancaq “Cəmşid və Xurşid” məsnəvisinin İstanbul Universiteti Nadir Eserler Kitabxanası, Türkçə yazmalar 921 nömrəli nüsxədə “İsgəndərnamə” ilə bir yerdə yer alan 1444-cü ildə yazıya köçürülmüş tək nüsxəsində “fi mədh-i Sultan Mühəmməd” şəklində dövrün padşahına yazılan mədhiyyə olduğunu nəzərə alsaq, Əhmədi əsərini Çələbi Mehmedə təqdim etmişdir. Məsnəvinin 1403-cü ildə tamamlanıb Çələbi Mehmedə təqdim edildiyini vurğulayan M.Akalın yazır ki: “Sultan Mehmed adına yazılan mədhiyyələr, əsərə sonradan, bəlkə də Əmir Süleymanın ölümünün ardından adı keçən hökmdara təqdim edilərkən əlavə edilmişdir”[1,8].

Əhmədi məsnəvisini Səlmən Savəcinin eyni adlı əsərindən ilhamlanaraq qələmə almışdır. Şair Salman Savəcinin eyni adlı məsnəvisini türk dilinə tərcümə etmiş, lakin tərcümə ilə kifayətlənməyərək məsnəvisinə qəzəllər və qəsidələr əlavə etmiş və türk dilində yazılan ilk “Cəmsid və Xurşid”i sadəcə tərcümə olmaqdan qurtarmış, yeni bir əsər ortaya qoymuşdur. Salmanın əsərinin təxminən 2700 beyt olmasını nəzərə alsaq, Əhmədi məsnəvisinə daxil etdiyi türk hekayə və dastanlarından, idman oyunlarından nümunələrlə fərqli və daha zəngin bir əsər yazmışdır. Əsərin ana xəttini Çin hökəmdarının oğlu Cəmsid ilə Rum Keyserinin qızı Xosrov arasında keçən məhəbbət hekayəsi və məhəbbət hekayəsinin fonunda yaşanan hadisələr təşkil edir. Əhmədi məsnəvisinə Dədə-Qorqud və Koroğlu hekayələrindən də motivlər əlavə etmişdir. N.S.Banarlı “Cəmsid və Xurşid”in sonunun “Qutadqu-bilik” əsərini xatırladığını və bu bənzərliklərin həm əsərin dəyərinin artmasına, həm də məsnəvinin türkləşdirilməsinə səbəb olduğunu qeyd edir. Banarlı bu məsnəvinin “Koroğlu” dastanı ilə olan oxşarlığından bəhs edərkən yazır: “Bir gün Koroğlu Çənlibeldən ayrılarkən oğluna bir ovuc açar verir. Otaqlardan birini göstərərək qətiyyəni onu açmamağını tövsiyyə edir. O otaqda uğursuz bir rəsm vardır. Həsən Bəy isə atasının sözlərinə məhəl qoymur, otağın qapısını açır. Otaqda olan rəsmi sahibi Telli Xanım aşiq olur. Atasını gəldikdən sonra baş verənləri ona danışır. Atasının verdiyi öyüd və nəsihətlərə baxmayaraq qızı almaq qərarına gəlir. Koroğlu ona saçından üç tel və yanına da yüz adam verir. Koroğlu hekayəsindən alınan bu hissədəki rəsmdən görüb aşiq olma hadisəsi “Xosrov və Şirin”, “Vamık u Azra” kimi məsnəvilərdə də vardır. Bu hadisə, “Cəmsid və Xurşid”də də eynən təkrar edilmişdir. Koroğlunun Həsən Bəyə saçından üç tel verməsi motivi də şərq nağıllarının bir çoxunda təkrar edilir” [2,158]. Ancaq biz bu fikirlə razılaşmırıq. Çünki Əhmədinin məsnəvisində Cəmsid, Xurşidi rəsmdə görüb aşiq olmur. Əyləncə məclisində sərxoş olduqdan sonra yuxuya gedir və yuxusunda gözəl bir bağda Xurşidi görür. Daha sonra Mihrab, Cəmsidin danışdıqlarından onun Xurşid olduğunu anlayır və rəsmi çəkir. Ona görə də fikrimizcə, burdakı rəsm motivi eyni ilə digər hekayələr ilə oxşarlıq təşkil etmir. Hətta Cəmsid Mihrabın çəkdiyi rəsme baxdıqda Xurşid ilə əhd-peymanının əzəldən olduğunu vurğulayır:

*Bu durur ol düşde gördüğüm gülistānum benüm
Bu durur ol gözi nergis zülfü reyḥānum benüm
Düşde gördüğümde olmadum həmin āşıḳ buña
Kim ezeldendür bunuñla əhd u peymānum benüm (b.954)*

Əhmədi məsnəvisini yazarkən “Xosrov və Şirin”, “Leyla və Məcnun”, “Vamık u Azra” kimi məsnəvilərdən faydalanmışdır. “Cəmsid və Xurşid”də keçən və Fağfurun bəzircanı, eyni zamanda usta nəqqaş/rəssam olan Mihrab, “Xosrov və Şirin”dəki Xosrovun dostu olan nəqqaş/rəssam Şapurdan başqası deyil. Yenə Cəmsidin həm yuxusunda görüb, həm də Mihrabdan eşidərək Xurşidə aşiq olması ilə Xosrovun yuxusunda babası Nuşirəvandan ay üzlü bir sevgilisinin olacağı xəbərini alıb Şapurdan da dinləyərək Şirinə aşiq olması motivi bir-birinə oxşayır. Cəmsid sevgilisi üçün taxt-tacını tərk etmək arzusu ilə Xosrovu, sevgilisi üçün çəkdiyi əziyyətlər və bu yolda qarşılaşdığı bütün çətinliklərə sevə-sevə dözməsi baxımından isə Fərhadı xatırladırlar. Müstəqil bir əsər olaraq yazılan və müəyyəm bir mövzunu ehtiva edən bütün məsnəvilərin quruluşu demək olar ki eynidir. Bu tip məsnəvilər əsasən üç bölmədən – giriş bölməsi, əsas mövzu və bitiş bölməsindən ibarətdir. Əhmədinin “Cəmsid və Xurşid” məsnəvisi də klassik məsnəvi quruluşuna uyğun olaraq giriş, əsas bölmə və son olaraq da məsnəvinin sonu – bitiş bölməsindən ibarətdir.

Giriş bölməsi *münacat, tövhid, naat, I Mehmed adına yazılmış mədhiyyə, münazara-i şem, səbəb-i təlif və nazm-ı kitab* hissələrindən ibarət olub 415 beytdən ibarətdir. Məsnəvi 47 beytlik “dua” ilə başlayır. Bir növ münacat mahiyyətində olan bu bölmədə şair, Allahdan günahlarının bağışlanmasını, onu bəla və pisləklərdən hifz etməsini, doğru yolu göstərməsini diləyir. Bu bölmədən sonra 108 beytdən ibarət olub 4 bölmə şəklində yazılmış “Tövhid” bölməsi gəlir. Hər bir bölmə fars dilində adlandırılan başlıqlarla digərindən ayrılmışdır. Birinci, “Fi Medḥi Bāri-y-i Ta āla Celle vü Alā” adlı tövhid, 7 beytdən ibarət olub tövbələrin qəbul olunması, günahların bağışlanmasına aid dualardan ibarətdir. İkinci, “Fi-Tevḥid-i Allah’ı Ta āla Celle Celālehu” adlanan tövhid 54 beytdən ibarətdir. Bu hissədə aləmlərin, doqquz göyün və yeddi planetin yaradılmasından, Adəmin yaradılması və mələklərin ona səcdə etməsindən, insanların yer üzünə hakim edilməsi, onlara xeyir və şərin, haqqın öyrədilməsindən, yerdə və göydə nə varsa hər bir zərrənin Allahı zikr etməsindən və s. bəhs olunur. Üçüncü, “Kıta-ı uḥrā” adlı tövhid 9 beytdən ibarət ibarətdir. Sonuncu tövhid “Kıta-i Minet-Tevḥid” adlanır və 32 beytdən ibarətdir. Bu bölmədə də Allahın bütün nöqsanlardan münəzzəh olduğundan, yerin və göyün Allahın varlığına dair dəlillərlə dolu olduğundan, yaradılan bütün varlıqların Allahın birliyinə iman etdiyindən bəhs olunur. Naat bölməsi hər bir məsnəvidə olduğu kimi Hz.Məhəmməd Peyğəmbərə ithaf edilmiş, onun özündən əvvəl gələn bütün peyğəmbərlərdən üstün olduğu vurğulanmışdır. Naat bölməsi içində yazılan “Merac” bölməsində də İslam Peyğəmbərinin Allah qatına ucalmasından bəhs edilir. Demək olar ki, bütün məsnəvilərdə dövrün hökəmdarına həsr olunan mədhiyyələr mövcuddur. “Cəmsid və Xurşid”də də Əhmədi, dövrün hökəmdarını qəhrəmanlığını və ədalətini

əsas gətirərək mədh edir, ona bağlılığını dilə gətirir və əsərinin qəbul olunmasını xahiş edir. Məsnəvidə Sultan Mehmed Çələbi adına yazılmış 90 beyt mövcuddur. Bu bölmədən sonra şairin məhəbbətdən bəhs etdiyi 53 beytlik bir hissə vardır ki, burada da eşqin dərinliyindən və gözəlliyindən bəhs edilir: *Cihāna ışk-ıla urıldı bünyād / Göñül oldur ki ışk-ıla ola şad* (b.325). Bu hissədən sonra, 378-ci beytdən etibarən “Der-Sebebi Telif ve Nazm-ı Kitāb-ı Cemşid ü Hurşid” adlı bölmə gəlir ki, burada da əsərin yazılmasının səbəbi izah olunur. Bu dövrdə Anadolu bəylərinin və əsasən də Osmanlı hökmdarlarının şairlərdən türk dilində əsər tələb etmələri tarixi bir həqiqətdir. Əmir Süleyman da Əhmədidən türk dilində yeni bir məhəbbət hekayəsi yazmasını istəyir. Əsas mövzunun işləndiyi bölmə 416-cı beytdən başlayır və “*Ağaz-i Dāsitan-ı Cemşid ü Hurşid*” adlanır. 416-cı beytdən başlayıb 4671-ci beytə qədər davam edən bu əsas bölməni Cemşid və Xurşid arasındakı məhəbbət hekayəsi və baş verən hadisələr əhatə edir. Bundan başqa, əsas bölmə 71 ara bölməyə bölünmüşdür ki, bunlar da bir-birindən fars dilində yazılmış başlıqlarla ayrılmışdır. Əsas bölmədən sonra “Fit Temsil ve’t-Te’vil” adlı hissə gəlir ki, bu hissədə Əhmədi, məsnəvidəki hər bir obrazı fərqli simvollar şəklində təsvir edir. Məsələn, Cemşid mənəvi bir səyahətə çıxmış şəxsi, Xurşid məqsədi, div nəfsi, əjdahanın yeddi başı nəfsin müxtəlif xüsusiyyətlərini təmsil edir. Əhmədi daha sonra dünyanın faniliyindən və ideal insanın xüsusiyyətlərindən danışır. Bitiş bölməsi isə “*Hatime-i Kitāb*” hissəsindən ibarət olub 43 beytdən ibarətdir. Əhmədi bu hissədə əsərini hansı tarixdə yazmağa başladığını və bitirdiyini qeyd edir. G.Kut məsnəvidə 2 müxəmməs, 1 qitə və 72 qəzəl olduğunu yazmışdır [7]. Ancaq bundan əlavə, məsnəvinin son bölməsində ərəb dilində yazılmış iki qitə daha vardır. Qəhrəmanların ağzından söylənən və onların ruh hallarını yansıdan qəzəllər və müsəmmətlər məsnəvinin daha ahəngli olmasına səbəb olmuşdur. Məsnəvinin giriş bölməsində və əsas mövzunun işləndiyi bölmələrdə də ərəb və fars dilində yazılmış beytlərə rast gəlirik. “Cemşid və Xurşid” Əhmədinin “İsgəndərnamə” əsərinin içində 76b-116b vərəqləri arasında yer almış və əsəri meydana gətirən misralar dörd sütun şəklində bir-birinin ardınca sağdan sola doğru sıralanmışdır. “Cemşid və Xurşid”in yazıldığı hissədə müstəsihin adı qeyd olunmamışdır. Ancaq “İsgəndərnamə”in müstəsihinin Nəbi b. Rəsul b. Yaqub olduğunu nəzərə alsaq, “Cemşid və Xurşid”in də müstəsihinin o olduğunu söyləyə bilərik. Bu önəmli Oğuz abidəsinin istinsah tarixi 1443-1444-cü illərdir. 4798 beytdən ibarət olan əsər, ərəzun məfAilün/məfAilün/fəilün qəlibi ilə yazılmışdır.

Nəticə. XIV əsr oğuz türkcəsindən məharətlə istifadə edən Əhmədi, əsərlərində ərəb və fars sözlərindən, tərkiblərindən də bol-bol istifadə etmişdir. Bunun səbəbi təbii ki, dövrün şərtləri, digər tərəfdən də yeni ədəbi dil olmağa başlayan türk dilinin ərəz vəzninə tətbiqində yaratdığı çətinliklər ola bilər. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq Əhmədi, türk dilində yazdığı əsərləri ilə ədəbi türk dilinin inkişafında misilsiz xidmət göstərmişdir. Əhmədinin Əski Anadolu türkcəsi ilə qələmə aldığı “Cemşid və Xurşid” məsnəvisinin bu günə qədər əldə edilən sadəcə bir nüsxəsi mövcuddur. Məsnəvinin Nihad Sami Banarlı tərəfindən aşkarlanan tək nüsxəsi İstanbul Universitet Kitabxanası, Türkçe Yazmalar bölməsində 921 nömrə ilə qeydiyyataındır. “Cemşid və Xurşid” məsnəvisi dövrünün ictimai həyatını və mədəniyyətini, eyni zamanda, türk adət və ənənələrini əks etdirməsi ilə yanaşı, XIV-XV əsr Anadolu türkcəsinin zəngin lüğət tərkibini öyrənməyimiz baxımından da dəyərli bir qaynaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Akalın, Mehmet. Ahmedi Cemşid ü Hurşid (İnceleme-Metin), Ankara,Sevinç Matbaası, 1975
2. Banarlı N.S. Dasitan-i Tevarih-i Müluk-i Al-i Osman ve Cemşid ü Hurşid Mesnevisi, İstanbul, 1939
3. Banarlı N.S.Resimli Türk Edebiyatı Tarihi / Destanlar devrinden zamanımıza kadar, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi,1983
4. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1979
5. Köprülü M.F. Azeri Edebiyatına Ait Tedkikler, Bakü: Azer Neşr, 1926
6. Timurtaş. F.Kadri .Türk Dünyası El Kitab / Türk Kültürünü Araştırma Enstütüsü, S-23, II Baskı, Ankara, 1992
7. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/2/C02000700.pdf>

РЕЗЮМЕ

АХМЕДИ И ОГУЗСКИЙ ПАМЯТНИК XV ВЕКА “ДЖАМШИД И ХУРШИД”

Искендерзаде А.Т

Национальная Академия Наук Азербайджана, Институт языкознания имени Насими

В этой статье обсуждается Ахмади, известный как величайший поэт XIV века после Насими, живший и творивший в Анатолии, и его маснави «Джамшид и Хуршид». Ахмади, который до сих пор не проводил никаких исследований по Азербайджанской лингвистике, нарисовал очень ценные работы на Турецком языке. Маснави «Джамшид и Хуршид», отражающее общественную жизнь и культуру, Турецкие обычаи и традиции того периода, к которому он принадлежит, стал для нас ценным источником для изучения богатого словаря Анатолийских огузов 14-15 веков.

Ключевые слова: *старый анатолийский турецкий, Джамшид и Хуршид, огузский памятник, Ахмади, Восточная Анатолия*

SUMMARY

AHMEDI AND 15TH CENTURY OGHUZ MONUMENT “JAMSHID AND KHURSHID”

Isgandarzade A.T

Azerbaijan National Academy of Sciences, Institute of Linguistics

This article deals with Ahmadi, who lived and created in Anatolia and is known as the greatest poet of the 14th century after Nasimi, and his “Jamshid and Khurshid” masnavi. Ahmadi, who has not done any research on Azerbaijani linguistics so far, has written very valuable works in Turkish. “Jamshid and Khurshid” masnavi, which reflects the social life and culture of the period to which it belongs, is also a valuable source in terms of studying the rich vocabulary of 14th-15th century Anatolian Oghuz Turkish.

Key words: *old Anatolian Turkish, Jamshid and Khurshid, oghuz monument, Ahmadi, Eastern Anatolia*

SEYİD MİR HƏMZƏ NİGARİNİN MƏSNƏVİLƏRİ

İsmaylova Ə.Ş.

AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Azərbaycan

Xülasə. Seyid Mir Həməzə Nigari XIX əsrin təriqət poeziyasının – XIV əsrdə Buxaralı Bəhaüddin Nəqşibənd tərəfindən əsas qoyulmuş Nəqşibəndilik dini-fəlsəfi cərəyanının mütəfəkkir şairlərindən biridir. O, Azərbaycanda doğulub-boya çatmış, sonralar isə Türkiyəyə köçərək dini-fəlsəfi fikirlərini və nəqşibəndilik təlimini təbliğ edərək müasirlərini mənəvi paklığa, humanizmə səsləmişdir.

Açar sözlər: *Nigari, XIX əsr, məsnəvi, irfani, təsəvvüf, insan, real məhəbbət.*

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Nigari haqqında geniş məlumat verənlərdən biri F.Köçərli olmuşdur. Pərvanə Bayram “Qarabağlı Seyid Mir Həməzə Nigarinin həyatı, yaradıcılığı və türkcə divanının poetik strukturu” adlı dissertasiya işi yazmışdır. Son dövrlərdə Türkiyənin bir sıra şəhərlərində Nigari ilə bağlı beynəlxalq simpoziumlar keçirilmişdir ki, bu da şairin irsi haqqında müxtəlif elmi iş və tədqiqat əsərlərinin yazılıb çap olunmasına səbəb olmuşdur.

Seyid Nigarinin istər lirik, istərsə də epik yaradıcılığında iki böyük dühanın – Mövlana Cəlaləddin Rumi və Məhəmməd Füzulinin ədəbi təsiri duyulur. Şairin bədii irsi türk və fars dillərində divandan, “Çaynamə”, “Nigarnamə” və “Mənaqib” adlı məsnəvilərdən ibarətdir. Bütün təsəvvüf şairləri kimi Nigarinin də yaradıcılığında başlıca yeri ilahi eşq, Allah olan məhəbbət, şairin dini-irfani fikirləri tutur. Bu nöqteyi-nəzərdən şairin ən böyük və məşhur əsəri “Nigarnamə” simvolik şəkildə yazılmış bir eşq məsnəvisidir. Məsnəvidə aşiqin keçirdiyi hiss və həyəcanlar, sülük yolunda qarşılaşdığı maneə və izzətlər, şairin daxili aləmi ilə real dünyanın vəhdətindən doğan bir sıra düşüncələr və Haqqa olan eşq nəticəsində insan mənəviyyatının kamilləşməsi kimi məsələlər öz əksini tapmışdır.

“Nigarnamə”nin Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasının təsiri ilə yazılması şübhəsizdir. Belə ki, məsnəvidə “Leyli və Məcnun” poeması ilə oxşar paralellər çoxdur. Nigari irsinin tədqiqi ilə məşğul olan Nəzakət Məmmədli yazır: “Nigarnamə” bəzi xüsusiyyətlərinə görə Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərini xatırlatsa da, üslub və ideya cəhətdən fərqlidir. Füzulinin Məcnunu öncə mənəvi inkişafın ilkin mərhələlərinin rəmzi olan məktəbdə öz Leylisi ilə qarşılaşmış, dünyəvi hisslər yaşadığından sonra ilahi eşqə çatmışdısa, Seyid Nigarinin qəhrəmanı birbaşa ilahi eşqə tutulmuş bir aşiqdir” [5, 39].

Nigari sələfi Füzuli kimi, bu məsnəvidə də aşiqin xəyal dünyasını meydana çıxaran qəzəllərdən istifadə edir. Şair mənəvi eşq məclislərində ariflə aşiqi qarşılaşdırır. Əsər ayrı-ayrı başlıqlı bölmələrdən ibarətdir və əksər halda saqiyyə müraciətlə başlayır. Şair öz qəhrəmanını Məcnunla, Fərhadla müqayisə edir:

Zira ki o, Bisütunda qalmış,
Atmış bu dağı, tamam qılmış.

Fərhadilə Qeysdən füzundur,
Başqaları gövldə gər cünundiur.
Bir aşiqi bibədəldi Məcnun,
Nisbət ana əqlə Fəlatun. [5, 159].

Nigarinin Allaha olan eşqi onun bütün misralarında yüksək sənətkarlıqla tərənnüm olunur. Aşağıdakı misralar bu fikrin bariz nümunəsidir:

Mən aşiqi-aşiqi-Xudayəm,
Ərbabi-Xudayə mübtəlayəm.
Al əlimi, ey əsiri-heyrət,
Ta kim bulasan məqami – izzət. [5, 359].

“Nigarnamə” klassik təsəvvüf ədəbiyyatının ən maraqlı nümunələrindən hesab olunur. Müəllifin “Çaynamə” adlı digər məsnəvisi də şairin irfani görüşlərini allegorik obrazlarla əks etdirən qiymətli əsərdir. Əsərin adı xalqımızın qədimdən sevib adət etdiyi içki olan “çay” sözündən götürülmüşdür.

Məlumdur ki, XIX əsr ədəbiyyatı öz mövzu və forma yeniliyi ilə diqqəti cəlb edir ki, bu yeni mövzulardan biri də çay içmə mədəniyyəti ilə bağlıdır. Nailə Mustafayeva yazır: “XIX əsrdən çay və samovar Azərbaycan xalqının mədəniyyətinə daxil olmağa başlayır. Bu dövrdə çayın, samovarin mədhindən, çay içmə mərasiminin təsvirindən ibarət şeirlərin... sayı artır”. [3, 219]. Tədqiqatçı XIX əsrdə geniş yayılmış bu mövzudan bəhs edərkən Qarabağlı Mirzə Əhməd Sabirin “Simavar”, Mir Möhsün Nəvvabın “Samovarin tərif”, Dərbəndli Molla Əhməd Faizin “Simavar”, Qasım bəy Zakirin “Dügi”, Əndəlib Qaracadağının “Plov” rədifli müxəmməslərindən bəhs etmişdir. Bu müxəmməslərdə müəlliflərin xalqın milli məişətinə və sufrə mədəniyyətinə hörmət və rəğbəti ifadə olunur.

“Çaynamə” də eyni mövzuda yazılan əsərlərdəndir. Lakin təsəvvüf-irfani səciyyəsinə görə digərlərindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Əsər klassik məsnəvilərdə olduğu kimi minacatla başlayır, daha sonra şairin dilindən yüksək sənətkarlıqla yazılmış saqınamə verilir. Klassik ənənəyə uyğun olaraq saqınamədə şair meyi, şərabı vəsf edir. Lakin onu məst edən şərab deyil, Allahın kərəmidir:

Sərməsti-kərəm olam, kərəm qıl,
Bir dəm deməzəm ki, dəmbədəm qıl.
Səndən bana olmasa kərəmlər,
Əlbətdə alır bəni ələmlər.
Biçereyi-lütfünə kərəm qıl
Dərdimə əlaci-möhtərəm qıl. [3, 759]

Əsərdə samovar, çay, qasıq, çaydan, limon, süd, qaymaq və başqa obrazlar xüsusi sənətkarlıqla təriflənir. Qeyd etmək lazımdır ki, “Çaynamə” təkcə çay məclisində olan əşyaların vəsfindən ibarət deyildir. Şair müxtəlif obrazların timsalında öz sufi-irfani düşüncələrini oxucusunun diqqətinə çatdırır. Əsərin “Söz humasına şəkər dodaqlı gözəllərin vəsfi” hissəsində gözəlin tərənnümü Nigarinin istedadlı və zəngin təxəyyülünü tam mənasilə meydana çıxarır.

Gözəlin simasını Quran ayələrinə bənzədən Nigari dünyəvi gözəlin simasında ilahi məşuqədən – “Allah”dan bəhs edərək orijinal beytlər yaradır:

Kim görsə rüxun, qılur inabət
Vəh, vəch nə vəch, vəchi ayət. [3, 776]

“Məsnəvidə çay dəstgahı nəzih, ali və üstün bir irfan məclisinə işarədir. Samovar mürşidin, stəkanlar müridin rəmzidir. Çayın ətri, dadı, rəngi ilahi hikmətlərdən xəbər verən mənələrə, şəkər, qaymaq, süd və s. bu çayın ləzzətini daha da artıran gözəl mənələrə işarədir. Samovarin həm su, həm də atəşlə dolu olması həm göz yaşıyla dolan, həm də eşq odu ilə yaxılan aşiqin rəmzidir” [2, 22].

Nigari yaradıcılığında diqqəti çəkən məqamlardan biri onun vətənpərvərlik duyğuları ilə qələmə aldığı misralardır. Şair qarabağlı olması ilə fəxr edir və vətən məhəbbəti, Qarabağ həsrəti onun yaradıcılığında tez-tez rast gəlinən motivlərdir. “Çaynamə”də şair yeri gəldikcə haşiyə çıxır, doğma Qarabağı tərənnüm edir. Bu misralar yüksək duyğularla yazılmış bir “Qarabağnamə”ni xatırladır:

Bir yerdəyəm, ismidir Qarabağ,
Cənnət yeri, abi-şirü qaymaq.
Bir mövzi’i-xoş, fərəhfəzadır,
Dünyayə behest, desəm səzadır. [4, 772-773]

Bir qayda olaraq təsəvvüf şeirlərində işlənən mey, şərab yerinə, çayı tərif və tərənnüm edən “Çaynamə” süjet və ideya-mündəricə baxımından XIX əsrin orijinal məsnəvilərindəndir.

Şairin digər məsnəvisi “Mənaqibi-Seyyid Nigari” adlanır. “Əsər əvvəldən axıra qədər şairin mənəvi təkamülünü, xüsusilə Yaradanın dua-alqışlarını, Tanrıya razü-niyazını, Ondan razılığını və Ona sədaqətini

bildirən beytlərdən ibarətdir” [1,588]. Şair bu məsnəvidə bədii təsvir və ifadə vasitələrindən sıx-sıx istifadə edərək allahı tərənnüm edərək Haqq aşığı olduğunu bir daha izhar edir:

Eşqi-füzunim, ali kəmalım,
Ali kəmalım, məqami-alim.
Nəşeyi-canım, meyi-hələlim
Mayeyi-anim, badeyi-alim. [4, 797]

Mənaqib Nigarinin mənəvi aləmini, dini təsəvvüfi ideyalarını özündə təzahür etdirmək baxımından digər məsnəviləri ilə səsləşir. Bu məsnəvilər Seyid Nigarinin görkəmli mütəsəvvüf şairi olduğunu təsdiq etməklə yanaşı, XIX əsrin anadilli məsnəviləri arasında özünəməxsus yer tutur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, IV cild. Bakı: Elm, 2011, 856 s.
2. Məmmədli N. Seyid Nigarinin təsəvvüfi görüşləri. / III beynəlxalq Həmzə Nigari türk dünyası mədəni irsi simpoziumu materialları. 17-18.05.2017, s. 13-22
3. Mustafayeva N. XVIII-XIX əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında müxəmməs janrı. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 352 s.
4. Nigari M.S. Divan (tərtibçi, mətni transfonoliterasiya edən, nəşrə hazırlayan, ön sözün, lüğətin, qeyd və izahların müəllifi Nəzakət Məmmədli). Bakı: “Elm və təhsil”, 2010, 824 s.
5. Nigari M.S. Nigarnamə (tərtibçi, mətni transfonoliterasiya edən, nəşrə hazırlayan, ön sözün, qeyd və izahların müəllifi Nəzakət Məmmədli). Bakı: Elm və təhsil, 2012, 408 s.

РЕЗЮМЕ

МАСНАВИ СЕЙИД МИР ГАМЗА НИГЯРИ

Исмаилова А.Ш.

НАНА Институт рукописей им. М.Фузели

Статья посвящена творчеству Сеид Мир Гамза Нигяри. Он суфийский поэт. В турецком диване поэта-особое место занимают маснави-которые написаны по теме любви. Особое превосходство в любовной лирике Нигяри имеют мотивы расставания, горе, разлука. Язык в маснави поэта прост и понятен. Поэт использовал фольклорные образцы, слова и фразы отражающие национальный колорит с высоким мастерством. Нигяри можно считать мастером XIX века в написании маснави на родном языке.

Ключевые слова: Нигяри, XIX век, маснави, ирфани, мистика, человек, реальная любовь.

SUMMARY

SEYID MIR HAMZA NIGARI'S MASNAVIES

Ismayilova A.Sh.

Institute of Manuscripts named after M.Fuzuli of ANAS

The article is dedicated to the creativity of Seyid Mir Hamza Nigari. He is Sufi poet. On poet's turkic divan distiches (masnavi) that have been written on love theme hold special places. In the lyrics of the poet, mainly, parting, farewell and nostalgia motifs dominate. The language of the distiches (masnavi) of the poet is easy and understandable. The poet on his works masterly uses folklore samples, expressions and phrases reflecting national color. Nigari can be considered as a master of ditches (masnavi) of 19th century in native language.

Key words: Nigari, 19th century, masnavi, decency, sufism, human, real love.

TOFIQ MAHMUDUN HEKAYƏLƏRİNDƏ “ATILMIŞ UŞAQ” PROBLEMİ

İsmaylova L.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Tezisdə T.Mahmudun “atılmış uşaqlar”la bağlı yazdığı hekayələr araşdırılmışdır. Burada təsvir olunan valideyn obrazları təhlil olunmuşdur. Hekayələri yazarkən T. Mahmudun qarşısına qoyduğu məqsədə diqqət yönəldilmişdir. Əsərdə olan valideyn və uşaq obrazları təhlil olunmuşdur. Hekayələrdəki obrazlar qarşılıqlı şəkildə araşdırılmışdır. Eyni zamanda hekayələrin yazıldığı dövrün və uşaq ədəbiyyatının qarşısına qoyulan tələblərə nə dərəcədə cavab verdiyi tədqiq olunmuşdur. Hekayələrin müasir dövrdə aktuallığı və oxucunun əxlaqi-mənəvi və estetik tərbiyəsində nə kimi rol oynaya biləcəyi araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *hekayə, valideyn, uşaq ədəbiyyatı, məsuliyyət, övlad*

T.Mahmud uşaq ədəbiyyatına aid şeirləri necə ustalıqla yaratmışdırsa, nəsr əsərlərində də eyni peşəkarlığı göstərmişdir. Onun nəsrə yazılmış əsərlərində olan mövzu rəngarəngliyi, yazıçı priyomu, özünəməxsusluğu bunu deməyə əsas verir. Onun əsərlərində humanist, vicdanlı, çalışqan insan, məsuliyyətli valideyn, qayğıkeş övlad, dürüst dost, axtarışına geniş yer verilir. Yaradıcılığın əsas hissəsi sovet dövrünə təsadüf edən T.Mahmudun əsərlərində heç də həmişə ideal, qüsursuz insan obrazı yaradılmamışdır. Dövrün tələbinin əksinə olaraq yazıçı obrazı əsərə həyatda olduğu kimi bütün müsbət və mənfi xüsusiyyətləri ilə gətirir. Buna nümunə olaraq “Səlim haqqında iki hekayə”, “Qoca və iki uşaq”, “Balaca Hamlet” hekayələrini göstərmək olar. Yazıçı hekayələrdəki valideyn obrazlarının heç də hamısını müsbət qəhrəman kimi qələmə almamışdır. Bu hekayələrdə öz rahatlığından, məqsədindən ötrü övladlarını həyatın keşməkeşlərinə tərk edən valideynlərdən bəhs olunur. T.Mahmud bu hekayələri yazmaqla bədii ədəbiyyatın təsir gücünə arxalanaraq həm laqeyd ataları, həm də anaları tənqid atəsinə tutur. Bu valideynlər dünyaya gətirdikləri övladların aqibəti ilə maraqlanmadan onları tərk etmişlər. Hər üç hekayədə təsvir olunan valideynlər xarakter baxımından yaxındırlar. İlk evlilikdən olan övladlarını ikinci dəfə ailə qurarkən “mane olmasın” deyərək taleyin ümidinə buraxmışdırlar. Nümunə üçün “Səlim haqqında iki hekayə”ni götürək. Buradakı ata obrazı ikinci dəfə ailə qurduğu qadın Səlimi istəmədiyi üçün onu uşaq evinə aparmışdır. Ata Səlimin ən balaca arzusunu – qısa müddətə evlərinə getmək arzusunu belə qadının qorxusundan yerinə yetirmir. T.Mahmudun yaratdığı atılmış uşaq obrazlarının arzu, istəkləri çox sadədir. Onlar ən təbii haqları olan valideyn qayğısını, arzulayırlar. “Balaca Hamlet” hekayəsində Namiqin düşüncəsindən bunu aydın görmək olur. “Namiq bu zaman atası haqqında düşünürdü: Görəsən, mənim atam varmı? Varsa, hardadır, mən də onunla dənizə gedərdim. O iki qız kimi...” [1,s.108]

Səlimin də atasından təmənnası, gözləntisi sadədir. Atasının onu az müddətə belə evə aparmaq istəmədiyindən inciyən Səlimin atasının aldığı meyvələr belə gözüne görünür. “Oğlan kənara sıçradı, atasının əlini itələyib dopdolu kağız torbanı hirsə və zərblə yerə çırpıb uzaqlaşdı.” [2,s.244]

“Qoca və iki uşaq” hekayəsində təsvir olunan Müslüm və Adil ana məsuliyyətsizliyi, ananın öz rahatlığı üçün əldən düşmüş, tamamilə yad olan qoca kişinin yanında tale ümidinə atılmış uşaqlardır. Anaları hər dəfə pul göndərsə də, uşaqlara sevgi və qayğı göstərmir. Hətta həsrətlə məktub gözləyən ataları ölən bu uşaqlara bir məktubu belə çox görür. “Müslüm elə deyirdi: - Anamdan məktub... Məktub!” Adil də sevinirdi: - Baba, anamız yazıb...Əmi ondan bizə məktub gətirib.” [1,s.72]

T.Mahmudun yaratdığı uşaq obrazları mənəviyyatca valideynlərindən üstünlüklər desək, heç də yanlışdır. Onları atan ata-analarını heç vaxt sevməkdən əl çəkməyən övladların hirsli və tez sönmür, kinə çevrilmir. Prof. R.Yusifovlu hekayə barədə yazır: “Hekayədə isə məzmun etibarilə real həyat hadisələri təsvir olunur. Hər hansı bir real insanın başına gələn xarakterik hadisə obrazların daxili dünyasını açmaq vasitəsinə çevrilir. Hekayə üçün qəhrəmanın bütün ömrü boyu başına gələn əhvalatların hamısının təsviri önəmli deyildir. Hər hansı xarakterik hadisə, epizod hekayənin məzmununu təşkil edə bilər.” [4,s.192] Səlimin atası ilə bağlı danışdığı bir epizoddan biz uşağın saflığını, mənəvi üstünlüyünü görür, onu iradəsiz atası ilə müqayisə edə bilərik. “- Eh, bir aydan sonra tamam bunu unuttum. Tamam... Ondan daha heç nə istəmirəm. Nə kino, nə teatr. Ona balaca məktub da göndərdim, cavab gəlmədi. Yazmışdım ki, hər şeyi unutmuşam.” [2,s.245]

T. Mahmud hekayələrinin üstün cəhəti odur ki, orada hadisələr real boyalarla əks olunur. Oxucunun gözü yalançı boyalarla aldadılmır. Həyatdakı neqativ halları hekayələrinə mövzu seçən yazıçı oxucunu həyata hazırlayır. Enişli-yoxuşlu həyatda baş verə biləcək hadisələrdə düzgün istiqamət seçməkdə onlara yol göstərməyə çalışan T. Mahmud həyatdakı eybəcərlikləri məhz buna görə hekayələrdə işıqlandırır.

Ədəbiyyatşünas prof. Q. Namazov uşaq ədəbiyyatı haqqında yazır: “Uşaq ədəbiyyatı yeniyetmələrin dünyagörüşünün inkişafında, onların maraq dairəsinin genişlənməsində, əxlaqi-mənəvi və estetik tərbiyəsində, ideyaca mətinləşməsində böyük rol oynayır. [3,s.262] T.Mahmud da uşaq ədəbiyyatının qarşısında duran bu tələbləri nəzərə alaraq öz hekayələrində zamanın çatışmazlıqlarını əks etdirərək onların qarşısını az da olsa almağa çalışır. Yazıcının əsərlərinin dilinin sadə və anlaşıqlı olması da bu istiqamətdə ona kömək olur. Hekayələr bayağı ifadələrdən uzaqdır. Əsərlərində vətənin, təbiətin gözəlliklərini, tarixi keçmişini məhəttərlə qələmə alan yazıçı hekayələrdəki qəhrəmanların hiss-həyəcanlarını da eyni həssaslıqla qələmə almışdır. Səlimin atasının mənfi cəhətlərini əks etdirən yazıçı buna onun zəif xarakterinin səbəb olduğunu göstərir. “Atası ondan ayrılı bilmirdi. Onun da ürəyi kövrəlmişdi. Ancaq neyləyə bilərdi. Çünki təzə eşqə düşmüş, sevdiyi gənc, gözəl qadın Səlimin evdən çıxmasını təkid etmiş, onu uşaq evinə qoymağı məsləhət görmüşdü... Uzun müddət Səlimin səsi atanın qulaqlarından getmədi.” [2,s.242]

“Qoca və iki uşaq” hekayəsində “Cənnət anaların ayaqları altındadır” deyimində əks olunan müqəddəs anaların əksi olan ana obrazı yaradılmışdır. Əri öləndən sonra yeni ailə quran ana körpə oğlunun ögey ata tərəfindən döyülməsinə laqeyd qalır, yeni körpəsi doğulandan sonra yad qocaya tapşırıldığı övladlarını unudur. Hekayələrdə tənqid hədəfi olan obrazlardan biri də Səlimin analığıdır. Səlimin uşaq evinə verilməsini məsləhət görən qadın öz doğma qızını da uşaq evinə aparır. Bununla biz bir tərəfdən qadının mənəvi cəhətdən aşağı olduğunu görürüksə, digər tərəfdən də həyatda hər kəsin etdiyi əməlin qarşısına çıxdığını görürük. Həm də, yazıçı bununla onu göstərir ki, əgər insanın əqidəsi düz deyilsə, onun üçün doğma və ya ögey fərqi yoxdur. Səlimsə yaşının az olmasına baxmayaraq öz insani keyfiyyətləri ilə seçilir. Onu doğma evindən, atasından ayrı salan qadının qızını tərəddüd etmədən bağrına basır. “Səlimi yanımda görmədim. Uzun dəhlizə nəzər yetirdim Gördüm ki, bayaq tərbiyəçilərin tutduğu qızı – bacısını bağrına basmışdı.” [2, s.251]

“Balaca Hamlet” hekayəsində isə balaca Namiq ata həsrəti çəkir. Başqa uşaqların ataları ilə münasibətlərini izləyən Namiq bu əskikliyi hiss edir. Bu baxımdandır ki, o hamının “Tülkü lələ” dediyi aktyorun ailəsini tərk etdiyini, onu tərk etdiyi oğluna bənzətdiyini eşidəndə ona qarşı olan xoş münasibəti dəyişir. Bu hekayədə yazıçı “Tülkü lələ”nin timsalında sonrakı peşmançılığın fayda vermədiyini vurğulayır. Böyükklərin səhvi ucbatından əziyyət çəkən uşaqların hisslərinin açılıb göstərildiyi bu hekayədə olan Namiq obrazı bu qəbildən olan uşaqların timsalıdır. Hekayədə təsvir olunan Qədirlə obrazı isə əsl ata obrazıdır. Onun oğlu ölsə də, o, bütün uşaqlara ata qayğısı ilə yanaşır. Tamaşalarda daim ata obrazını oynayan Qədirlinin Namiqə olan münasibətindən də bunu görmək olur. “Əziz Namiq! Əlbəttə mən sənə atan deyiləm. Ancaq sənə ata olmaq istəyirəm. Arzu elədiyin bir ata. Sənə oğlum kimi sevirəm.” [1, s.113]

Hekayələrdə yaradılan uşaq obrazları həyatda gördükləri çətinliklərə baxmayaraq mübarizdirlər. Atasının öldüyünü bilən Səlimin məğrur duruşu, Müslüm və Adilin qoca kişiylə dayaq durmaları, Namiqin ailəsini atan aktyora qarşı göstərdiyi münasibət buna misal ola bilər. Bu uşaqların dərslərini yaxşı oxumaları, heç nəyə baxmadan öhdələrinə düşən məsuliyyəti dərk etmələri də oxucuya yaxşı nümunə ola bilər. “Səlimin məktəbdə necə oxumağı ilə maraqlandım. Əlaçı idi. Müəllim dedi ki, çox dərrakəli, ağıllı uşaqdır.” [2, s.249] yaxud “- Müslüm ağıllı nəvəmdir... Müəllimi ondan çox razılıq edir” [1, s.71]

T.Mahmudun hekayələrinə gətirdiyi mövzu günümüzdə də bütün dünyada aktualdır. Ailənin məsuliyyətini dərk etmədən ailə qurub sonra düşünmədən öz şəxsi prinsipləri naminə onu dağıdan insanlar ortada qalıb məhv olan uşaqları düşünmürlər. Bu baxımdandır ki, yüzlərlə uşaq Uşaq evlərində kimsəsiz qalmışdır. Hekayələrin araşdırılmasının, cəmiyyətə çatdırılmasının o baxımdan müsbət nəticəsi ola bilər ki, hekayələri oxuyan gənc atılmış uşaqların hiss-həyəcanlarına bələd olar və həyatda özünə düzgün yol, istiqamət seçər.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Mahmud T., Pəncərəyə toxunan budaq, Bakı, Gənclik, 1978, 135 səh.
- 2.Mahmud T., Yerə dağılan muncuqlar, Bakı, Gənclik, 1983, 328 səh.
- 3.Namazov Q., Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı, Ali məktəb üçün dərslik, Bakı, Maarif, 1983, 276 səh.
- 4.Yusifov R. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları, Bakı, ADPU, 2009, 288 səh.

РЕЗЮМЕ

ПРОБЛЕМА «БРОШЕННЫХ ДЕТЕЙ» В РАССКАЗАХ ТОФИКА МАХМУДА Исмаилова Л.М.

Сумгаитский Государственный Университет, Азербайджан

В тезисе исследуются рассказы Т. Махмуда о «брошенных детях». Изображенные здесь родительские изображения анализируются. При написании рассказов было уделено внимание цели, поставленной Т. Махмудом. Анализируются образы родителей и детей в произведении. Образы в рассказах были взаимно исследованы. В то же время была исследована степень соответствия рассказов требованиям того периода, в который они были написаны, и детской литературы. Была изучена актуальность историй в наше время и их роль в нравственном, духовном и эстетическом воспитании читателя.

Ключевые слова: рассказ, родитель, детская литература, ответственность, ребенок

SUMMARY

THE PROBLEM OF “ABANDONED CHILDREN” IN THE STORIES TOFIQ MAKHMUD Ismailova L.M.

Sumgait State University, Azerbaijan

In the thesis examines T. Mahmud's stories about abandoned children. The parent images shown here are analyzed. When writing stories, attention was paid to the goal set by T. Mahmud. The images of parents and children in the work are analyzed. The characters in the stories are mutually explored. At the same time, the degree of compliance of the stories with the requirements of the period in which they were written and children's literature was investigated. The relevance of stories in our time and their role in the moral, spiritual and aesthetic education of the reader was studied.

Key words: *story, parent, children's literature, responsibility, child*

“DƏDƏ QORQUD” EPOSU QƏDİM ÜMUMTÜRK EPOSUDUR

İsmaylova T.V.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Azərbaycan xalqının ana kitabı “Kitabi-Dədə Qorqud”dur. Kökü, mənşəyi yurdseverliyi, dövlət hissini, dostu, düşməni açıb göstərən, könül dünyasını, qan yaddaşını, dünəni, bu günü, sabahı bizə göstərən “Kitabi-Dədə Qorqud” yalnız Azərbaycan ədəbiyyatının deyil, bütün türk dünyasının altın kitabı kimi əbədiyaşar, misilsiz bir sənət nümunəsidir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” oğuz türklərinin dastanıdır. Dastanın ilk mötəbər tədqiqatçılarından V.V.Bartold onun Qafqaz mühitində yarandığını qeyd edir.

Ümummilli lider Heydər Əliyev “Kitabi-Dədə Qorqud”la əlaqədar keçirilən Dövlət Komissiyasının iclasında demişdir: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı bütün Türk dünyasına məxsusdur, onun vətəni Azərbaycandır, sahibi Azərbaycan xalqıdır, müstəqil Azərbaycan dövlətidir”.

Açar sözlər: *epos, etnokulturoloji sistem, oğuz, mədəniyyət, motiv*

Türkdilli ölkələr arasında son onilliklərdə yaranan və inkişaf edən strateji münasibətlər qardaş ölkələr arasında əməkdaşlığın daha da genişləndirilməsi üçün münbit zəmin yaradır.

Bu, hər şeydən əvvəl ondan irəli gəlir ki, bizim zəngin ortaq tariximiz, dinimiz, dilimiz, adət-ənənələrimiz və mənəvi dəyərlərimiz var. Bu amillərin hər biri bir bütövün parçalarıdır. Yəni, belə demək olarsa, türkdilli ölkələr eyni kökdən su içmiş bir ağacın budaqlarıdır. Bu kökə nə qədər bağlı olsaq, zamanın sınaqlarından keçə bilərik. Türk xalqlarının qədim və zəngin keçmişi var. Əsas məsələ, bu keçmişə, bu zənginliyə sahib çıxmaq, onu qoruyub gələcək nəsillərə ötürməkdir. Bizim məqsədimiz də budur.

Bizim xalq kimi mükəmməliyimizin inikası tarixən formalaşmış özünəməxsus etnokulturoloji sistemə malik olmamız da özünü göstərir, bunun da əsas amili mədəniyyətimizdir. Azərbaycan mədəniyyəti tək mənşəyi etibarilə deyil, eyni zamanda, tipologiyasına görə də ümumtürk mədəniyyətidir. Azərbaycan türk mədəniyyəti türk etnoslarının Azərbaycanda məskunlaşması prosesində təxminən min illik bir dövrdə (eramızın ilk əsrlərindən I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərinə qədər) formalaşmışdır. Həmin dövrü üç mərhələyə ayırmaq olar:

1. *Hun-türk mədəniyyəti dövrü (eramızın ilk əsrlərindən I minilliyin ortalarına qədər);*
2. *Türk-qıpçaq mədəniyyəti dövrü(I minilliyin ortalarından sonlarına qədər);*
3. *Azərbaycan türk müsəlman mədəniyyəti dövrü(I minilliyin sonu II minilliyin əvvəlləri).*

“Dədə Qorqud” eposunun tarixi Azərbaycan etnikmədəni sisteminin ümumtürk etnik-mədəni sistemindən ayrılmayan tarixidir. Eyni zamanda “Dədə Qorqud” un yaşı Azərbaycan xalqının yaşıdır. Azərbaycan prezidentinin təklifi ilə eposun yubileyinin Ümumdünya miqyasında qeyd olunması böyük siyasi-ideoloji əhəmiyyət daşıyır:

a) *Azərbaycan xalqının qədim tarixi var və türk xalqlarından biri olaraq, ümumtürk mədəniyyətinin varisi olduğunun beynəlxalq səviyyədə göstərmək;*

b) *İlk orta əsrlərdən başlayaraq formalaşmış, müstəqil, özünəməxsus zəngin mədəniyyətə malik bir xalq olduğunu etiraf etmək;*

c) *Müasir Azərbaycan xalqının türk dünyasında, ümumən dünyada özünəməxsus tarixi, ictimai-siyasi, mədəni mövqeyi olduğunun və həmin mövqeyi bu gün dünənkindən daha uğurla müdafiə etmək, qorumaq gücünü bəyan etmək.*

“Dədə Qorqud” eposu qədim ümumtürk eposudur. Onu ümumən oğuz xalqlarının, türkmənlərin, Azərbaycan türklərinin və Türkiyə türklərinin müştərək eposu hesab etmək olar.

Dastanını aid olduğu dövürlə bağlı hələ də tədqiqatçılar arasında mübahisələr var. Dastanda islam ideyaları, inanclar geniş tərənnüm olunur.

T.Hacıyev “Kitabi-Dədə Qorqud”da eyni zamanda türklərin ən qədim inanclarının da əks olunması baxımından belə hesab edir: Bu “Kitabi Dədə Qorqud”, ya qorqudcu ozan yox, dastanı islamlaşdıran dahi sənətkar, ya da dahi sənətkar – islamçı “redaktor” təqdim etmişdir. Bu fərziyyəni biz əsas götürsək, belə nəticəyə gəlmək olar ki, dastanın tarixi əvvəlki dövrlərə aid olub və islama qədər və islamın sonrakı mərhələləri də daxil olmaqla bir şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi olaraq dəyişdirilə-dəyişdirilə və hər dövrün tələbinə uyğun inkişaf edərək öz mövcudluğunu saxlamışdır.

Kitabın girişində Dədə Qorqudun dili ilə Allahın adı ilə başlanğıc Hz.Məhəmməd, Hz.Əbu Bəkir, Hz.Əli və oğulları, Hz.Osmanın, Məkkə kimi müqəddəs yerlərin və digər dəyərlərin öyülməsi verilir: *“Bismillahir-rəhman ir-rəhim və bihi nəstəhin; Tanrı dostu, din sərvəri Muhəmməd görklü. Muhəmmədin sağ yanında namaz kılan Əbu Bəkir Sıddıq görklü. Kılıc caldı, din acdı, şahı-mərdan Əli görklü. Əlinin oğulları, Peyğəmbər nəvalələri, Kərbəlada yezidilər əlində şəhid oldu, Həsən ilə Hüseyin iki kardaş bilə görklü”*.

Dədə qorqudun xeyir-dualarının əksəriyyəti Yaradanın və Hz.Məhəmmədin adı ilə bitir: *“Allahverən umudun üzüməsin! Yığışdırsın, durışdursun, Adı görklü Məhəmməd Mustafa yüzü suyuna bağışlasın, xanım hey!”*.

İslamda imanın vacibliyini diqqəti cəlb edən cümlələrə də dastanda rast gəlinir: *“Ahır sonı aru imandan ayurmasun. Yohsa göksündə yokmudur iman”*.

Qurandan “İxlas” surəsini xatırladan sözlərin işlənməsi, Allaha məxsus sifətlərin öyülməsi, islamda Allahın müxtəlif adı ilə tanınan və mənası etibarilə həm Allahın bütün simalarının vəsf olunduğu, həm də Tanrıdan arzu edilənlərdən, dualardan ibarət olan “İsmi-əzəm” duasının adının çəkilməsi dastanda islami ünsürləri daha da qabarıq göstərir: *“Dədənin anası anıtdı. Tanrıya sıqındı. İsmi-əzəm oqıdı. Yucalardan yucasan, Kimsə bilməz necəsən, Görkü Tanrı! Sən atadan olmadın, Anadan doğulmadın. Hak Taala atamın könlünə rəhmət eyləsə. Ya Rab noldı? Kadir Tanrı səni namərdə möhtac eyləməsün. Sənə sıqındım comərdlər comərdi Qani Tanrı, mədəd didi”*.

“Dədə Qorqud” eposunda təsfir olunan oğuzl tayfaları Şərqdən Qərbə (Mərkəzi Asiyadan Kiçik Asiyaya) migrasiya dövründə Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış, olduqları iddia edilir. Həmin dövrdə (I minilliyin ikinci yarısında) həmin ərazidə (Azərbaycanda) “gəlmə” müsəlman oğuzlar “yerli” kafirlərə: a) qıpçaqlara, b) iber-Qafqazlara və c) Bizansa-yunanlara qarşı vuruşur, islam dininin coğrafi həddlərini genişləndirir, yayırdılar.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da (yəni eposun II minilliyin əvvəllərində yazıya alınmış mətnində) biri digərinin davamı olan iki ideya xüsusilə diqqəti çəkir: 1. *Oğuz türklərinin islamı qəbul etməsi*; 2. *İslamı qəbul etmiş oğuz türklərinin kafirlərə qarşı mübarizəsi (yəni islam dinini yaymaları)*. Bununla belə, eposda, Azərbaycan türklərinin bütöv bir cəmiyyət, bir xalq halında təmərküzləşməsi ideyası da mövcuddur.

“Dədə Qorqud” eposunun oğuz türkləri içərisində birinci növbədə Azərbaycan türklərinə məxsus olduğunu göstərən əlamətlər əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

1. *Təsvir edilən tarixi hadisələrin Azərbaycanın VII-XI əsrlər tarixi coğrafiyasından, demək olar ki, kənara çıxması*;

2. *“Kitab”da Azərbaycan toponimiyasının (Göyçə gölü, Gəncə, Bərdə, Dərbənd, Gürcüstan ağzı və s.), etnoqrafiyasının daha geniş əks olunması*;

3. *“Kitab”ın dilinin Azərbaycan türkcəsində mühafizə olunması*.

Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında Dədə Qorqud şücaət göstərən igidlərə ad qoyur, çətin zamanlarda xalqın köməyinə gəlir, müdrik məsləhətləri ilə onlara yol göstərir. Dədə Qorqud adı, eyni zamanda, qopuzla bağlıdır. Dastanlarda oğuzun yaşlı (Qazan xan, Dirsə xan, Qazılıq Qoca, Bəkil, Baybecan, Aruz, Qaragünə) və gənc (Beyrək, Uruz, Basat, Yeynək, Səgrək, Qarabudaq, Əmran) nəslə mənsub qəhrəmanlarından bəhs edilir. Qəhrəmanlıq ruhu abidənin əsas məğzidir. “Kitabi-Dədə Qorqud” yarandığı dövrün adət-ənənələri, köçəri həyat tərzı və s. haqqında tarixi-etnoqrafik məlumatlarla zəngin bir irsdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” qadına yüksək hörmət və dəyər verməsi ilə seçilir. Eposun qəhrəmanlıq ruhu qadın obrazlarının davranışlarında da aydın əks olunur. Dastanda ana obrazına xüsusi diqqət tədqirə layiqdir. O, vətən rəmzi kimi ümumiləşdirilir, ana haqqı Tanrı haqqı kimi dəyərləndirilir. Azərbaycan xalq bədii təfəkkürünün abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının poetik dili bədii obrazlı təsvir vasitələri ilə zəngin olmaqla yanaşı, dastanda xalq dilinin incəliklərindən, hikmətli sözlərdən, atalar sözü, məsəl və idiomatik ifadələrindən bəhs, məharətlə istifadə olunmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan türkcəsinin tarixini öyrənmək baxımından zəngin və dəyəri hec nə ilə ölçülməyən misilsiz mənbədir.

“Dədə Qorqud” eposu bizim hansı tarixi-mədəni mənbələrdən gəldiyimizi, hansı ictimai-siyasi, ruhi əxlaqi problemlərlə qarşılaşdığımızı, həmin problemləri tarixən hansı prinsiplərlə həll etdiyimizi göstərir. “Dədə Qorqud” eposu xalqımızın şah əsəri, “Kitabi-Dədə Qorqud” isə tale kitabıdır. Biz həmin eposu təxminən beş yüz ilə yaranıb, həmin kitab isə təxminən beş yüz il yazılıb.

Dastan Azərbaycan oğuzlarından bəhs edir. “Dədə Qorqud kitabı” salnamədir, ədəbi əsər olmaqdan başqa, Azərbaycan-Oğuz dövlətinin ərəb işğalından əvvəlki müəyyən dövrün və ərəb işğalı ərəfəsinin, Oğuz zamanının tarixidir. Amma bədii şəkildə qələmə alınıb. Bu dastana yalnız ədəbi ölçülərlə dəyərləndiriləsi əsər kimi baxmaqda yanaşı, kitab həm də tariximizin, soykökümüzün, mənşəyimizin, məskənimizin təyin edilməsi üçün də son dərəcədə etibarlı və mötəbər bir qaynaqdır.

“Kitab”ın istər orta, istərsə də ali məktəblərdə öyrədilməsinin (həm də düzgün metodologiya ilə öyrədilməsi) tarixi əhəmiyyət var

Hər bir azərbaycanlı mənsub olduğu xalqın şah əsərinin məzmununu, ideyaestetik əsaslarını yaxşı bilməlidir. “Kitab”ı bilməyən adam Azərbaycan mədəniyyəti tarixini bilə bilməz. Azərbaycan etnokulturoloji sisteminin formalaşmasında müsəlman mədəniyyəti dövrü xüsusi rol oynamışdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un İslam anlayışları ilə zəngindir. İslam ünsürləri ilə boldurş “Kitabi-Dədə Qorqud” üçün bilavasitə kontekst olan Oğuznamə mədəniyyətinin qeyd edilən “keçid dövründə” hansı tarixi-idrakı dəyişikliyə məruz qaldığını isə, diqqətdən kənara buraxmışıq. Türklər bir dəstə köçəri deyildilər, yaxud qalada daldalanıb xilafətə qarşı vuruşan yüzlərlə cəngavər də deyildilər, onlar min kilometrərlə ölçülən ərəzilərdə məskunlaşıb bir neçə min illik mədəniyyətə (eyni zamanda imperiya yaratmaq təcrübəsinə) malik bir xalqdırlar. Türklər İslamı bir ilə, bir əsrə yox, bir neçə əsrə tədricən qəbul ediblər.

Milli mədəniyyət millətin, xalqın, mənəvi xarakterini müəyyən edir və millət o zaman yaşamaq səlahiyyətinə malik olur ki, onun mükəmməl mədəniyyəti olsun; müasir Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi perspektivini təyin etmək üçün bu gün düşünmək, özü də dərinədən düşünmək lazımdır. Azərbaycan xalqının böyük mədəniyyət xəzinəsi var. Bu xəzinədən istifadə etməklə sabah milli mədəniyyətin ən gözəl nümunələrini yaratmaq mümkündür. İndividual yaradıcılıq təşəbbüsləri hər vasitə ilə müdafiə olunmalıdır dəstəklənməlidir.

Azərbaycan xalqının özünədən özü milli mədəniyyətin inkişafı üçün elə günü bu gün güclü ictimai stimül yaradır. Millət qarşısı alınmaz bir şövqlə onun ruhunu oxşayacaq, onu doyuracaq mədəniyyətin yaranışını gözləyir. Azərbaycan milləti həmişə mədəniyyətdə özünün türklüyünü, müsəlmanlığını və müasirliyini qoruyacaqdır.

Bu, mədəniyyətin böyük imkanları olacaqdır. Çünki onu ideologiya yox, təbiət yaradacaqdır. O millətin ki, təbiəti mükəmməldir, istedadı dolğundur, onun yaratdığı mədəniyyət bütün millətlər üçündür, necə deyirlər, ümumbəşəridir. Azərbaycan xalqının bugünkü yaradıcılıq təbiəti sabah milli mədəniyyətin amilinə çevriləcəkdir. Azərbaycan türk mədəniyyəti yalnız dünyanın mədəniyyəti deyil, həm də bugünün və sabahın mədəniyyətidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bəşirov, K. Türkçülüyə töhfə (N. Cəfərovun “Türkologiyaya giriş” kitabı haqqında) / Kamil Bəşirov // 525-ci qəzet. 2016. 8 noyabr. s.7.
2. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı, 1979.
3. Əhmədova, S. Heydər Əliyevin dil siyasəti: filol. üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün təq. ed. dis-nın avtoreferatı: 10.02.19.
4. Əhmədova S. AMEA Nəsimi ad. Dilçilik İn-tu. Bakı, 2010. 22 s.
5. Şükürlü Ə., Məhərrəmov A. Qədim türk yazılı abidələri. Bakı: API-nin nəşri, 1976
6. Араслы, Г. Мотивы азербайджанского народного эпоса в “Деде Коркуд” в творчестве Низами / Г. Араслы.- М., 1960.
7. Гаджиева Н. З. К вопросу о методах изучения истории тюркских языков. В кн: “Тюркологические исследования” М.-Л. 1988
8. Халилли, Х. “Китаби Деде Коркуд” - основной документ по этногенезу культуры и языка тюрков: Резюме / Халиеддин Халилли // Dədə Qorqud. 2005. №3. с.10.

РЕЗЮМЕ

ЭПОС «КИТАБИ ДЕДЕ КОРКУТ» - ДРЕВНИЙ ОБЩЕТЮРКСКИЙ ЭПОС

Исмаилова Т.В.

Азербайджанский государственный экономический университет, Азербайджан

Главная книга азербайджанского народа – “Китаби-Деде Коркуд”. “Китаби-Деде Коркуд” - уникальный образец искусства, который будет жить вечно как золотая книга не только азербайджанской литературы, но и всего тюркского мира.

«Китаби-Деде Коргуд» - эпос о тюрках-огузах. Один из первых авторитетных исследователей эпоса В. В. Бартольд отмечает, что она зародилась на Кавказе.

Общенациональный лидер Гейдар Алиев заявил на заседании Государственной комиссии по «Китаби-Деде Коргуд»: «Эпос» Китаби-Деде Коргуд «принадлежит всему тюркскому миру, его родина - Азербайджан, хозяин - азербайджанский народ, независимое Азербайджанское государство».

Ключевые слова: эпос, этнокультурный строй, огузы, культура, мотив

SUMMARY

"DADA GORGUD" EPIC IS AN ANCIENT TURKISH EPIC

Ismayilova T.V.

Azerbaijan State University of Economics, Azerbaijan

The main book of the Azerbaijani people is "Kitabi-Dada Gorgud". "Kitabi-Dada Gorgud" is a unique piece of art that will live forever as a golden book not only of Azerbaijani literature, but also of the entire Turkic world.

"Kitabi-Dada Gorgud" is an epic about the Oghuz Turks. V.V.Bartold, one of the first authoritative researchers of the saga, notes that it originated in the Caucasus.

National leader Heydar Aliyev said at a meeting of the State Commission on "Kitabi-Dada Gorgud": "The epic "Kitabi-Dada Gorgud" belongs to the entire Turkic world, its homeland is Azerbaijan, the owner is the Azerbaijani people, the independent Azerbaijan state".

Key words: epos, ethnocultural system, Oghuz, culture, motive

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN İNSAN KONSEPSİYASININ PSIXOLOJİ ƏSASLARI

Ismayilova M.C.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Elmi məqalədə göstərilir ki, dahi şair Nizami Gəncəvinin insan konsepsiyası onun fəlsəfi sisteminin ana xəttini təşkil edir. Nizami yaradıcılığının əsas mövzusu kamil insan probleminin həlli yollarını tapmaqdır. Müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, Nizami poetikasında insana dialektik münasibət özünü təzahür etdirir. Belə ki, şairin insan ideali, yəni onun həm təbii, həm də ruhi mahiyyəti vəhdətdə götürülür. "Xəmsə"nin bədii-fəlsəfi əsasında şairin insan konsepsiyası durur.

Açar sözlər: insan konsepsiyası, psixoloji fenomen, insan fəlsəfəsi, dünyagörüş, təkamül yolu

Dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə nadir bir sima kimi daxil olmuş görkəmli filosof, şair, mütəfəkkir və söz sənəti mülkünün sultanı Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı təfəkkürünün elə bir fəth olunmamış zirvəsidir ki, bu zirvəyə yüksəlmək üçün insanlıq inkişaf etməli və təkamül yolu keçməlidir. Bu uca zirvə sənər aləmində Nizami zirvəsi kimi o zaman kəşf olunacaqdır ki, dünyada insan ağı və kamalı hər şeyə qalib gələcəkdir.

Nizami özünün psixoloji araşdırmalarında həmişə insan konsepsiyasına söykənirdi. Bu konsepsiya məzmun və mahiyyətinə görə fəlsəfi-psixoloji konsepsiya idi. Şairin insan konsepsiyası onun fəlsəfi sisteminin ana xəttini təşkil edir. Nizami yaradıcılığının əsas mövzusu kamil insan probleminin həlli yollarını tapmaqdır. Şair yaxşı anlayırdı ki, hər bir insanın qəlbində xeyir və şər qüvvələr daima ziddiyyətlidir, onlar bir-biri ilə mübarizə aparır. Nizamini düşündürən də bu idi ki, insanı şər qüvvələrdən necə xilas etmək olar. Şairə görə, insan öz hisslərinə sahib olmağı bacarmalıdır. O, ağılla hərəkət etməli və mənfi emosiyalara öz iradəsi ilə üstün gəlməlidir.

"Sırlar xəzinəsi"ndə bu haqda belə deyilir:
Məslək eşqi nəsimə dönsün könül mülkündə,
Qoyma həyat çırağı sönsün könül mülkündə [6].

"Yeddi gözəl"də fikirlər belə ifadə olunur:
Kim ki, yetişmədi ağıldan bara,
Oxşar insan sifət əjdahalara [7].

İnsan həmişə bədii ədəbiyyatın və incəsənətin əsas mövzusu olmuşdur. Nizami Gəncəvinin bədii irsində insana ikili münasibət mövcuddur. Bir tərəfdən insan ali varlıq kimi tərənnüm olunur, digər tərəfdən isə o, ziddiyyətli sosial varlıq kimi təhlil və mühakimə olunur. Burada insan dünyanın ən gözəl bir varlığı və əşrəfi kimi səciyyələndirilir. Bunlarla yanaşı Nizaminin əsərlərində insan həm də ideallıqdan uzaq, qeyri-kamil bir varlıq kimi də nəzərdən keçirilir.

M.Q.Qocayevin yazdığı monoqrafiya nizamişünaslığın aktual problemlərindən birinə - “Nizaminin insan fəlsəfəsi”nə həsr olunmuşdur. Tədqiqatçı sistemli araşdırmalar apararaq Nizaminin insan fəlsəfəsinin əsaslarını psixoloji aspektdə tədqiq etmişdir. Müəllifin qeyd etdiyi kimi, “Nizami yaradıcılığının əsas mövzusu məhz insandır. İnsan və dünya, insan və tanrı, insan və mühit kimi məsələlər həmişə şairin diqqət mərkəzində olmuşdur. Allah əzəli, əbədi varlıq, dünya və insan isə onun xilqəti və ötəri varlıq kimi təsəvvür olunur. İnsan öz mahiyyəti etibarlı ilə ikili məzmunla malikdir: o, torpaqdan yaranmış, torpaq qədər adi və miskindir, o həm də ilahi ruhun daşıyıcısıdır və ruhən ülvidir. Fərddə bu iki tərkibdən hansı üstünlük təşkil etsə, insan da odur: vücudun hakimiyyəti insanı heyvana yaxınlaşdırırsa, ruhun qələbəsi onu allaha yaxınlaşdırır. Bu iki əks məzmunlardan birini seçmək insanın öz əlindədir.

M.Q.Qocayev Nizami qəhrəmanlarının fəlsəfi portretini önəmli ölçülərlə təhlil edir. “Nizaminin insan fəlsəfəsi”ndə bu sözlər necə inamla səslənir. “Xəmsə”bütövlükdə insan və onun ilahi axtarışları haqqında fəlsəfi-poetik epopeyadır. “Sirlər xəzinəsi”ndən tutmuş “İsgəndərnamə”yə qədər Nizaminin İnsanı uzun və keçməkeşlə bir axtarışlar yolu keçir və nəhayət, “İqbalnamə”də qəhrəman Allahı tapır, ruhən o ali varlığa qovuşur. Bununla da Nizaminin İnsan fəlsəfi təlim kimi tamamlanır. Nizaminin insan axtarışları aşıqlıqdan başlayıb peyğəmbərliyə qədər yüksəlir. Onun bütün qəhrəmanları – xosrov da, Məcnun da, Bəhram da, fəteh İsgəndər də, filosof İsgəndər də - möhtəşəm və dəyərlı insanlar olmaqla yanaşı, ziddiyyətli və faciəvi şəxsiyyətlərdir. Onların dəyəri sevilmək və sevmək bacarığında idi: öz eşqində nə qədər qeyri-sabit olsa da Xosrov Şirinin sədaqətli məhəbbətinə layiq oldu. Məcnun nə qədər böyük zillətlərə və tənələlərə düçar olsa da onun leyliyə olan eşqi zərrə qədər də azalmadı. Bəhram şahlıqda yol verdiyi səhvlərə baxmayaraq özünü ədalətli və xalqını sevən bir şah kimi təsdiq etdi. Böyük və mümkünsüz iddialarla yaşamasına baxmayaraq İsgəndər dünyanı sədaqətlə sevdı və ədalətli dünya yaratmaq və onun sirlərini açmaq yolunda böyük qələbələr qazandı. Onların hamısının günahı isə Allahdan təcrid olunmuş halda yaşamalarında idi. Odur ki, müəllifin fikrincə, “onlardan heç biri – nə sevilən xosrov, nə sevən Məcnun, nə ədalətli Bəhram, nə fəteh İsgəndər, nə də filosof İsgəndər – ideal İnsan səviyyəsinə yüksələ bilmədi. Yalnız “İqbalnamə” qəhrəmanı peyğəmbər İsgəndər bu zirvəni fəth edə bildi. Öz xələflərindən fərqli olaraq peyğəmbər İsgəndər Allaha tapındı, onu sevdı, ona xidmət etdi, onun yolunda şəhid oldu və bununla da ölməzlik qazandı. İdeal insanın əsas məqsədini və son amalını Nizami Allahı sevməkdə və ona qul olmaqda görür. Ona görə də Nizaminin sonuncu qəhrəmanının inkişafı yolu onun dünya padşahından Allahın qulu səviyyəsinə yüksəlişi yoludur” [5, s.144].

Göründüyü kimi, Nizami poetikasında insana dialektik münasibət özünü təzahür etdirir. Belə ki, şairin insan ideali, yəni onun həm təbii, həm də ruhi mahiyyəti vəhdətdə götürülür. “Xəmsə”nin bədii-fəlsəfi əsasında şairin insan konsepsiyası durur. Deməli, “Xəmsə” insanın psixoloji məzmun və mahiyyətini, onun potensial və imkanlarını əks etdirən bir əsərdir.

Dahi mütəfəkkir öz qəhrəmanlarını şəxsiyyət kontekstində təsvir edir. Y.Qarayevin sözləri ilə desək, “bizim klassik fəlsəfi fikir “mən”i nə haqqı, insanı və vicdanı, şəxsiyyəti və əqli bir-birindən ayırmır. Hətta tanrı da burada “mən”in hüsnündə, şəxsiyyətin cismində təzahür edir” [4, s.15].

Nizaminin insan konsepsiyası dini və estetik təlimdə formalaşır. Bu baxımdan şairin insan konsepsiyası məhz bu əsaslara (dini və estetik) istinad edir. Burada insan konsepsiyasının psixoloji əsaslarını da qeyd etməliyik. İ.Ö.Vəliyevin sözləri ilə desək, nizaminin təlimində insan sosial mənşəyinə və irqinə görə deyil, xarakterinə, mənəvi, intellektual qabiliyyətinə, fərdi keyfiyyətlərinə görə seçilir. bunlar psixoloji fenomenlərdir. Nizami orta əsrlərin həm filosofu, həm də psixoloqu idi. Məhz psixoloji nizamişünaslığın başlıca qənaəti belədir. Nizaminin insan konsepsiyasının “bu keyfiyyətləri onu Şərq intibahının yaradıcılarından biri, dünya Renessansının ən nüfuzlu nümayəndəsi kimi tarixdə şöhrətləndirmiş, bütün dövrlərin və zamanələrin müdrik şəxsiyyətinə çevirmişdir.

“Yeddi gözəl” əsərində bir çox tədqiqatçılar Nizamini daha çox düşündürən “yeni insan axtarışı”nı aşkar etmişlər. Onların fikrincə, “Yeddi gözəl” insana yeni intibah dövrünün münasibətini əks etdirən bir poemadır. “İnsan necədir və necə olmalıdır” fikrini əsaslandırmaq Nizaminin məhz bu əsərdə poetik qayəsi olmuşdur. Odur ki, şair bədxah və xainləri, peşəsi yalnız pislik etmək olan insanların yaşamağa haqqı olmayan varlıqlar kimi səciyyələndirmişdir.

İnsan, insana qatış hər zaman,

İnsanla yaşayır hər zaman insan – deyən insanpərvər şairin təbliğ etdiyi müsbət əxlaqi keyfiyyətlərdən biri də həmrəylik və birlikdir. Bütün insanları həmrəy olmağa, bir-birinə pislik etməməyə, həmişə dəstək olmağa səsləyən humanist şairin fikrincə, insanla yaşayan mərddir, kişidir, Kimsəni sevməmək namərd işidir. İnsan sözdə yox, əməldə bir olmalıdır. Birlik olmayan yerdə isə düşmənçilik, nifaq başlayır, bu da nəticədə insanları fəlakətə aparır.

Nizami insanı öyrətməklə yanaşı, həm də onu öyrənməyə çalışmışdır. İnsanın mahiyyətini dərk etmək, daxili aləmini öyrənmək ona görə vacibdir ki, bu yol ilahi sirrlərin açılmasına və dərk olunmasına xidmət edir. Şairin sözləri ilə desək:

Dərvişlik və şahlığın mayası ondadır
Və ilahinin sirlər xəzinəsi də ondadır.

“Ondadır” deyəndə Nizami “Sirlər xəzinəsi”ni nəzərdə tuturdu.

İnsan və onun mahiyyəti haqqında söz açmazdan əvvəl şair Allahın, peyğəmbərin, şahın tərifini verir. Bununla insanın ali və dünyəvi dəyərlər əhatəsində mövqeyini müəyyən etmək istəyir. Deməli, insanın mahiyyətini dərk etmək üçün öncə ilahi hikmət dərk edilməlidir. Yalnız bu təqdirdə insanın kim olduğu barədə düzgün nəticə çıxarmaq olar. Adi insanlardan söhbət açanda şair onları ruhi kamilliyi bir məqsəd, bir ömür məramı kimi nəzərə cərpdirir.

Göründüyü kimi, Nizaminin təlimində və poetikasında ideal insan məhz ruhi kamilliyə çatmış insan kimi səciyyələndirilir. Ruhun mütləq dərəcəsi Allaha, adi dərəcəsi isə kamil insana nəsib olur. “Sirlər xəzinəsi”ndə şair mütəfəkkir bitkin insan konsepsiyası yarada bilməmişdir. O səbəbdən də burada vahid baş qəhrəman obrazı yoxdur. Lakin insan problemi bu əsərin ana xəttini təşkil edir. Bu baxımdan birinci məqalə insanın yaranması və Adəmin aqibəti haqqındadır. Adəmin timsalında Nizami insan üçün xarakterik xüsusiyyətləri, keyfiyyət və məziyyətləri göstərmişdir.

Nizami özünün “Sirlər xəzinəsi”ndə insan fəlsəfəsinin əsasını qoymuşdur. Bu fəlsəfəyə görə, Allahın sevimli xilqəti daim səcdə və kamilləşmə yolunda bulunmalıdır. İnsanın əzəli xilqətində onun mənəvi dəyəri, mahiyyəti, davranışı qabaqcadan təyin edilmişdir. Bu qaydalar pozulanda insana verilən hüquq və səlahiyyətlər imtiyazlar onun əlindən alınır, necə ki, Adəmin əlindən onun ölməzliyi və cənnətməkanlığı alındı. Adəmin aqibəti hər bir insan üçün ibrət dərəsi olmalıdır. Haqq yoluna qayıtmağın şərtlərini dahi Nizami bir daha insanların nəzərinə çatdırır.

Daha mütəfəkkir və şair Nizaminin gəldiyi qənaət ondan ibarətdir ki, kamil insan yetişdirmək mürəkkəb və uzunmüddətli bir prosesdir. Məhz bu prosesdə hər bir insan öz qüvvəsinə, imkan və potensiallarına inanmalı, cəmiyyəti, ətraf aləmi daha dərinlən öyrənib dərk etməyi bacarmalıdır. Bir sözlə, insan daima təkamül yolu ilə gedərək kamilləşməli və dünyagörüşünü formalaşdırmalıdır.

Şairin oğlu Məhəmmədə nəsihəti bu cəhətdən daha səciyyəvidir:

Sən çalış yaxşıca öyrən dünyanı,
İnsanı, bitkini, daşı, heyvanı.
Qalacaq əbədi nə şey dünyada,
Öyrən günlərini vermədən bada.
Özündən hər kim ki, deyil xəbərdar,
Bir qapıdan girər, birindən çıxar.

Bu mənada “Sirlər xəzinəsi” həm insan və dünya haqqında düşüncələr xəzinəsi, həm də insanın məziyyətləri və qüsurları haqqında hikmətlər toplusudur.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə Ə.Ə. “Xəmsə”də yaş və pedaqoji psixologiya məsələləri. Bakı. Renessans Nəşriyyatı. - 2002.-141s.
2. Əlizadə Ə. Şirinova Z. Nizami Gəncəvinin psixoloji görüşləri. – Bakı, ADPU, 2006, 277 s
3. Əliyev R. Nizami Gəncəvi və onun “Sirlər xəzinəsi” poeması // Nizami Gəncəvi, Sirlər xəzinəsi, Bakı “Yazıçı”, 1981, səh.5-18
4. Qarayev Y.V. Meyar şəxsiyyətdir. Bakı, Yazıçı, 1988.
5. Qocayev M.Q. Nizaminin insan fəlsəfi. Bakı. Mütərcim, 1997, 152 s.
6. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. "Lider nəşriyyat", Bakı, 2004, 264 s.
7. Nizami Gəncəvi .Yeddi gözəl, Bakı, “Adiloğlu”, 2011, 328 s.
8. Vəliyev İsmayıl Ömər oğlu. Bədii ədəbiyyatda insan konsepsiyası: tarixi təşəkkülü və inkişaf mərhələləri: (Azərbaycan ədəbiyyatı materiallarında) [Mətn]: filol.e.d-ru a.dər.al.üçün təq.ol.dis.: 10.01.08.; 10.01.03. /İ. Ö. Vəliyev; AEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu.-B., 2000.- 352 s.

РЕЗЮМЕ

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ НИЗАМИ ГЯДЖЕВИ

Исмаилова М.Д.

Сумгаитский Государственный Университет, Азербайджан

В научной статье показана, что человеческая концепция - это главная линия философской системы гений поэта Низами Гяджеви. Основная тема творчества Низами состоит в том, чтобы найти способы решить проблему идеальных человеческих проблем. Автор правильно отметил что, в поэтике Низами проявляется диалектическое отношение к человеку. Таким образом, идеал человека поэта то естественные и другое умственные сущности принимаются в единстве. На художественного-философского основание «Сокровищница тайн» состоит человеческая концепция поэта.

Ключевые слова: *человеческая концепция, психологическое явление, человеческая философия, мировоззрение, эволюция*

SUMMARY

PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE HUMAN CONCEPT NIZAMI GANCAVI

Ismaylova M.C.

Sumgayit State University, Azerbaijan

The scientific article shows that the human concept is the main line of the philosophical system of the genius of the poet Nizami Gancavi. The main theme of creativity by Nizami is to find ways to solve the problem of ideal human problems. The author correctly noted that, in the poetics, a dialectical attitude towards man is manifested. Thus, the ideal of a person of the poet, then natural and other mental entities are subtracted in unity. On the art-philosophical foundation of the "Treasure of Tyne" consists of a human concept of the poet.

Key words: *human concept, psychological phenomenon, human philosophy, worldview, evolution*

ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏNİN "BAKI-1501" ROMANINDA ŞAH İSMAYIL OBRAZI

Meydan Y.R.

AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan

Xülasə. Bu məqalə giriş, fəsil, nəticə və bibliografiyadan ibarətdir. Girişdə tarixi romanlar və onların ədəbiyyatda tutduğu yerin əhəmiyyətinə toxunulmuş, əsas hissədə isə Əzizə Cəfərzadənin "Bakı 1501" tarixi romanında Şah İsmayıl obrazının xarakteristikaları incələnməmişdir. Romanda Şah İsmayıl və onun şahlıq zamanında göstərdiyi fəaliyyətlərə yer verilmiş, Türkçülük və Türk dili üçün atdığı addımlar öz əksini parlaq şəkildə tapmışdır. Roman Şah İsmayılın babalarımızdan bizə əmanət olan dilimiz, qeyrətimiz və Vətənimizə sahib çıxmağımız ilə əlaqəli vəsiyyəti ilə bitir.

Açar sözlər: *Tarix, Tarixi Roman, Roman, "Bakı-1501" Romanı, Əzizə Cəfərzadə*

Giriş. Tarixi romanlar roman yazarının təxəyyülünün məhsulu olaraq ortaya çıxsada, özündə tarixi həqiqətləri əks etdirməsi baxımından ədəbiyyatda xüsusi yer tuturlar. Belə ki, dönmənin tarixi hadisələri, döyüşləri və s. tarixi romanlarda parlaq şəkildə əks etdirilə bilər. Təbii ki, burada roman yazarının tarixi biliyi və bu bildiklərini romanda necə ifadə etməsi də böyük rol oynayır.

Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi hadisələri hədəf alan çox sayda dəyərli tarixi romanı nümunə göstərmək olar. Azərbaycan ədəbiyyatında böyük sərkərdə, hökmdar və nəhayət, şair kimi "yazılan" Xətai obrazının formalaşma prosesi isə Ə. Nicat, F. Kərimzadə, Ə. Cəfərzadə romanlarında öz əksini tapmış oldu (5). Baxmayaraq ki, yazıçılar əsərlərinin hər birində eyni obraz canlandırırlar, amma Xətaiyə yanaşma tərzii fərqlidir. Gördüyümüz kimi, bunlardan biri Əzizə Cəfərzadənin "Bakı-1501" romanıdır. Romanda Şah İsmayılın həyatı, dövlətçilik ənənələri uğrunda göstərdiyi əzmkarlıq və əldə etdiyi uğur, bu nailiyyətləri əldə etdiyi zaman öz daxili aləmində yaşadığı qərarlılıqlar parlaq şəkildə təsvir edilmişdir.

Bakı-1501 romanı və Şah İsmayıl xarakteri. "Bakı-1501"-də yalnız İsmayılın həyatı deyil, həm də Azərbaycan tarixində mühüm yeri olan "Səfəvilər və Şah İsmayıl dövrü" siyasi, sosial və dini aspektləri əsas

götürülərək milli şüurla müzakirə edilmişdir. Romanda Şah İsmayılın Azərbaycan dövlətinin qurucusu olmaqla yanaşı, şəxsiyyətinin müsbət və mənfi tərəfləri də uğurla təsvir edilmişdir.

İsmayılın çətinliklərlə dolu uşaqlığı, yaxın ailə üzvlərinin kədərli ölümləri, şairliyi, ruhani lider kimi mənəvi nüfuzu, dini-dünyəvi inancını yaymaq əzmi, öz coğrafiyası xaricində yaşayan Anadolu Türkmənlərini şüurlandırmaq və təşkilandırımaq siyasəti roman sənətinin uydurma bütövlüyü içərisində tarixi həqiqətlərə uyğun olaraq müəllif tərəfindən parlaq bir şəkildə əks etdirilmişdir (1).

Bakı-1501-in qəhrəmanı "Şah İsmayıl" süjetin çoxşaxəli xarakteridir. Romanda Şah İsmayıl, lazım olduqda "qırmızı tac, boz at, ağır heybətli" ordusu ilə Kür çayını ordusunun qarşısında cəsarətini nümayiş etdirərək keçən cəsur komandiridir. Əslində, romanda bu mənərə duyğuları coşdurucu bir şəkildə canlandırılır: "Ardımca!" – deyər gənc hökmdar qamçısını qaldırdı və atını birinci olaraq lal axan çaya vurdu. Bayram bəy, Çayansultan, Qayıtmaz bəy, Xüləfa bəy, Lələ Hüseyn bəy, Div Sultan və başqa sərkərdələr gənc hökmdarın qətiyyət və cürətinə heyrət və iftixar edərək ardınca düşdülər. Onlar İsmayılın dalınca çayı keçdikcə gənc İsmayılın nə isə dediyini gördülər. Lələ Hüseyn bəy çayı keçə-keçə sükut işarəsi verdi və dinlədi. İsmayıl öz ordusunu ruhlandırmaq, ürəkləndirmək, yaxın adamlarını daha da cürətləndirmək üçün oxuyurdu;

Nə yerdə əksən bitərəm,
Xanada çağırısan yetərəm,
Sufilər əlin tutaram,
Qazilər, deyin şah mənəm...
Qazilər, deyin, şah mənəm..."

Və ordu cavan hökmdarın / baş komandanın arxasınca çayı keçir (3).

Uşaqlıq xatirələrindəki qohumlarının öldürülməsinin ağrısı və dərin izləri onun bilinçaltında birdən qisas hisslərini təkrarlamağa bilər. Əslində, əsərdə İsmayılın uşaqlıq dövrünün bir uşağın dözə bilmədiyi fasiləsiz və çoxalmış ağrılardan keçdiyi və bu müddət ərzində hərdən qarşılaşdığı / yaşadığı xoş mühitlərin ona nəfəs aldirdığı bu cümlələrlə təsvir edilmişdir: "...Lahican bağları körpə İsmayılın çox xoşuna gəlmişdi. Burada bir qədər dinclik tapmışdı. Yeddi yaşlı uşaq olmasına baxmayaraq yaşlı insan ömrünün dözə biləcəyi bələlara dözmüşdü. Odur ki, İsmayıl yaşıdlarına nisbətən çox inkişaf etmişdi..." (2)

Əsərdə İsmayılın saray həyatındakı xarakter nümunəsindən də bəhs etmək lazımdır: Əylənməyi və ləzzəti sevən bir insan olsa da, bədii tərəfi, yəni şeiri bu mühitlərdə həmişə daha çox üstünlük təşkil edir. Şeir məclislərində hökmdar deyil, şairdir. Bu məclislərdə, hökmdarlıqla bərabərləşdirilən "taxt" yox idi. Bundan əlavə, sarayında yalnız şairlər deyil, xəttatlar, miniaturistlər / rəssamlar və digər sənətkarlar da dəyərlidir.

Şah İsmayıl Türk və Müsəlman coğrafiyasında Farsca və Ərəbcənin yanında yetim qalan Türk dilinə etibar qazandıraraq Xətai, Şah Xətai, Miskin Xətai və Xəstə Xətai təxəllüsləri ilə türkcə şeirlər yazmışdır. Bununla kifayətlənməyib Türkcəni dövlət dili olaraq rəsmiləşdirdi: "Bundan sonra Səfəvi sülaləsinin yazışmaları ana dilimizdə olacaq! Saraydakı hər kəs bu dildə danışacaq və yazacaq! Peyğəmbər salavatullahın ibadətindən başqa nə ərəbcə, nə də farsca bir söz danışılmayacaq." (2)

Gördüyünüz kimi, İsmayıl bir tərəfdən xalqa qan udduran zalım hökmdar, digər tərəfdən sənətə, sənətkara önəm verən bir idarəçi, şeir məclislərində oturub şeir oxuyan bir şair olaraq mənəviyyatındakı bir-birinə zidd olan təzadları və fərqləri özündə əks etdirər bilən bir xarakterdir.

Bütün bu ziddiyyətlərdə Şah İsmayılın ruhu, qəlbi, ağılı və intellektual dünyası fırtınalara məruz qalır. Bu səbəbdən bəzən, xüsusən məzhəb amillərinin təsiri altında təqiblərə səbəb olan tətbiqləri barədə vicdanını hesabat verməyə yönəlir: "Yaradanın adı ilə necə, hansı haqla, onun yaratdıqlarını öldürür, öldürməyə təşviq edirəm? Dəhşətə gəlirəm, baba! Çətinliklərimi, ürəyimə yıxılan üsyanı alkoqolla boğmağa çalışıram..." (3)

İsmayılın romanda bir inanc lideri kimi yeri çox müsbət deyil. Təbii ki, mübarizəsində uşaqlıqda yaşadığı ağır xatirələr və bunun gətirdiyi intiqam hissləri və sonsuz ehtiras faktorlarıdır, lakin bu mübarizənin əsl alovlandıran qüvvəsi məzhəbi yaymaq fikridir. Romanda Bakının ələ keçirilməsi və demək olar ki, bütün sakinlərinin qırılması, Anadoludakı Şiə türkmənlərinin maarifləndirilməsi, Osmanlı xanədanı ilə olan Çaldıran döyüşü məzhəbi ekspansionist əsaslara söykənir.

"Bakı-1501"-də Türklüyün şüuru və vətən sevgisi türk tarixinin ən önəmli şəxsiyyətlərindən olan Şah İsmayılın qəhrəmanlığında təsvir edilmişdir. Romanın sonunda Şah İsmayılın dilindən tökülən "Sizə üç əmanət qoyub arən babalar: dilimiz, qeyrətimiz, vətənimiz-can sizin can onlar əmanəti"sözləri Cəfərzadənin məzar daşına da yazılmışdır: "Sizə vəsiyyətim: dilimizi, qeyrətimizi, Vətənimizi qoruyun." (4)

Nəticə. Sadəcə Şah İsmayılı deyil, eyni zamanda da Şah İsmayıl dövrünü hədəf alan "Bakı-1501" romanı bəhs edilən zaman dilimində olan hadisələri öyrənmək nöqtəyi-nəzərdən olduqca əhəmiyyətlidir. Romanda Bayram bəy, Çayansultan, Qayıtmaz bəy, Xüləfa bəy, Lələ Hüseyn bəy, Div Sultan və başqa sərkərdələrin gənc hökmdardan ilham aldıkları, onu nümunə olaraq görmələri də Şah İsmayılın gücünü və

qüdrətini ortaya qoyur. Digər tərəfdən diqqət etməli olduğumuz bir məsələ də Şah İsmayılın öz daxili aləmində vicdanı ilə verdiyi qərarlar arasında qalmış olmasıdır. Belə ki, Şah İsmayıl davamlı olaraq Tanrının yaratdıqlarını öldürərək qazandığı zəfərləri düşünür və bu zəfərlər yolunda atdığı addımların nə qədər doğru olub-olmadığını aydınlaşdırmağa çalışır. Başqa sözlə, öz daxili aləmində də, əslində, bir savaş halında yaşayır. Romanda həmçinin Şah İsmayılın Türkçülük və Türk dilinə verdiyi dəyər də parlaq şəkildə göstərilmişdir. Romanın sonunda Şah İsmayıl dilimizi, qeyrətimizi və Vətənimizi qorumanın babalarımızdan bir əmanət olduğu üçün önəmini də dilə gətirərək dəyərlərimizə sahib çıxmağı vəsiyyəət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adıgüzel, S. (b.t.). Bakı-1501 Romanının Tarihse Boyutu Üzerine Bir İnceleme. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.
2. Cəfərzadə, Ə. (1981). Bakı 1501. Bakı: Yazıçı.
3. Cəfərzadə, Ə. (25 Mart 2021). Azadlıq Radiosu. Bakı 1501: <https://www.azadliq.org/a/24882745.html>
4. Hüseyn, A. (02 May 2017). Sonuncu Əsr. Romanların Xətaisi: <http://sonuncuesr.com/romanlarin-xetaisi/>
5. İsmayılova, S. (23 İyun 2017). Əzizə Cəfərzadənin “BAKİ-1501” Romanında Tarixi Gerçəklik və Müəllif Subyekti : <https://azkurs.org/conference-committees-conference-chairmen.html?page=110>

РЕЗЮМЕ

ХАРАКТЕР ШАХ ИСМАЙЛА В «БАКУ 1501» АЗИЗЫ ДЖАФАРЗАДЕ

Мейдан Ю.Р.

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА, Азербайджан

Эта статья состоит из введения, главы, заключения и библиографии. Во введении затрагивается значение исторических романов и их место в литературе, а в основной части рассматриваются особенности образа Шаха Исмаила в историческом романе Азизы Джафарзаде «Баку 1501». Роман рассказывает о шахе Исмаиле и его деятельности во время его правления, и ярко отражены его шаги к тюркизму и турецкому языку. Роман заканчивается завещанием Шаха Исмаила о сохранении языка, чести и нашей родины, доверенных нам нашими предками.

Ключевые слова: история, исторический роман, роман, роман «Баку-1501», Азиза Джаферзаде.

SUMMARY

SHAH İSMAIL CHARACTER IN “BAKU 1501” BY AZIZA JAFARZADEH

Meydan Y.R.

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS, Azerbaijan

This article consists of an introduction, chapter, conclusion, and bibliography. The importance of historical novels and their place in literature are touched in the introduction, and in the main part the characteristics of the image of Shah Ismail in Aziza Jafarzadeh's historical novel "Baku 1501" are examined. The novel covers Shah Ismail and his activities during his reign, and his steps for Turkism and the Turkish language are vividly reflected. The novel ends with Shah Ismail's testament related to maintaining of the language, honor and our homeland entrusted to us by our ancestors.

Key words: History, Historical Novel, Novel, “Baku-1501” Novel, Aziza Jafarzadeh

XX ƏSRİN SONLARINDA ORTA ASIYA VƏ TATARİSTAN TÜRKLƏRİNİN ƏDƏBİYYATI

Məmmədov Ə.F., Abdullayev N.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Əsrlərin dərinliklərində kök salmış Türk xalqlarının rəngarəng mədəniyyəti Şərqi və Qərbi ən yaxşı ənənələrini özündə cəmləşdirmişdir. Türk dünyası şairlərin, yazıçıların beşiyidir, dünyaya böyük musiqi və sənət nəzəriyyəçiləri bəxş etdilər. Türk xalqlarının mədəni həyatında müxtəlif inancların elementləri və kulturları əks olunur. Təqdim olunan məqalədə Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Orta Asiya və Tataristan türk xalqlarının ədəbiyyatında baş verən dəyişikliklər araşdırılıb.

Açar Sözlər: Orta Asiya, türk xalqları, mədəniyyət, ədəbiyyat, elm

1926-cı ilin fevralın 26-dan martın 5-ə kimi Bakı şəhərində keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultayın türk xalqlarının mədəni yüksəlişində xüsusi rolu olmuşdur. Sovet hakimiyyəti illərində türk xalqlarının milli dilin, milli-mənəvi dəyərlərin, milli ədəbiyyatın qorunub saxlanılması və inkişaf etdirilməsi yolunda totalitar sovet rejiminin törətdiyi bütün əngəllərə baxmayaraq bu xalqlar günümüzdə qədər öz dillərinin saflığını qoruyub saxlaya bildi. Nəticədə SSRİ-nin süqutundan sonra keçmiş sovet məkanında olan türk xalqlarının əksəriyyəti XXI əsrə hüquqi, demokratik, sivil dövlətlər şəklində daxil olurlar və yeni qloballaşan dünyada milli-mənəvi dəyərlərini qorumaqla beynəlxalq aləmə inteqrasiya yolunu tuturlar.

XX əsr türk ədəbiyyatının məşhur nümayəndəsi Ə.Nesin deyir ki, "hər bir millətin böyüklüyü onun əhalisinin çoxluğuna və ərazisinin genişliyinə görə müəyyənəldirilmir. Hər bir xalqın böyüklüyü onun tarix və mədəniyyətinin qədim və zənginliyinə görə müəyyənəldirilir." Bu mənada türklər öz tarix və mədəniyyətlərinin qədimliyi, zənginliyi baxımından dünya xalqları arasında böyüklüyünü, aparıcılığını tam şəkildə təsdiqləyə bilmişlər.

2800 il siyasi təşkilatlanma, 2700 il ədəbiyyat, 2500 il yazı tarixinə malik olan türk xalqlarının bədii təfəkkür və yaradıcılığına onların məskunlaşdıqları ərazilərin gözəl təbiəti, iqlimi, təbii sərvətlərinin zənginliyi də böyük təsir göstərmişdir. Nəsildən nəsələ ötürülərək günümüzdə gəlib çatmış türk xalqlarının tarixən yaratdığı maddi və mənəvi dəyərlər, dünya mədəniyyətinin mühüm bir hissəsi olmaqla onu son dərəcə zənginləşdirmişdir. Təqdim olunan məqalədə hər birinin ayrı ayrılıqda uzun və mürəkkəb inkişaf yolu keçmiş, birlikdə vəhdət təşkil edərək dünya incəsənəti və mədəniyyətinə nadir incilər bəxş etmiş Orta Asiyada yaşayan türk xalqlarının və Tatarıstan türklərinin XX əsrin 90-cı illəri – XXI əsrin əvvəllərindəki mədəni inkişafı, ədəbiyyatı problemi araşdırılmışdır.

Sovet totalitar sisteminin süqutu ilə müstəqilliklərini bərpa etmiş türk xalqlarının mədəni həyatında, ilk növbədə ədəbiyyatında köklü dəyişikliklər baş verir. Ədəbiyyatın müxtəlif janrları sovet ideoloji buxovundan azad olmaqla yeni şəraitdə coşğun inkişaf dövrünə qədəm qoyur.

Müstəqillik illərində Özbəkistanın mədəni həyatında baş verən ciddi dəyişikliklər ilk növbədə ədəbiyyat sahəsində özünü göstərirdi. Bu illərdə bədii ədəbiyyatda milli xarakter, minillik tarixi yaradıcılıq ənənələri, azadfikirçilik bərpa olunmağa başlayır. Bu illər bədii ədəbiyyatının başlıca mövzuları müstəqilliyə ehtiram və hörmət, sağlam nəslin tərbiyə edilməsi, milli kimliyin dərk edilməsi idi. Abdulla Arifovun, Odıl Yaqubovun, Pirimqul Qədirovun, Xurşud Davronun müstəqillik illərində işıq üzü görmüş tarixi pyes və romanlarında Əmir Teymurun, Mirzə Uluqbəyin, Baburun və özbəklərin digər dahi əcdadlarının obrazları yaradılmışdı. Bu dövr özbək ədiblərindən Səid Əhməd, Ərkin Vahidov, Məhəmməd Əli, T.Malik, S.Sayyid, X.Xudoyberdiyev, U.Əhmədov, J.Erqaşev, Ş.Səlimov, X.Dostməhəmməd, Özbəkistanın xalq şairi Məhəmməd Yusifin adları xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır. Yazıçılara dəstək məqsədilə 2010-cu ildə Özbəkistan Yazıçılar Birliyinin nəzdində "İcad" fondu yaradılmış, 2001-ci ildən etibarən gənc yazarların kitabları dövlətin hesabına nəşr olunmağa başlayır [1, s. 109].

Müstəqilliyin ilk illərində Qazaxıstanda ədəbi həyatda müəyyən böhran halları özünü göstərsə də, dil haqqında qanunun qəbul olunması və Konstitusiyanın bu barədəki müvafiq maddələri milli ədəbiyyatın dirçəlməsi üçün yeni imkanlar açır. Bu dövrdə qazax ədəbiyyatının inkişafında 1992-ci ilin sentyabrında keçirilmiş Ümumdünya qazaxlarının qurultayının xüsusi rolu olur. Qurultaya dünyanın hər yerindən məşhur qazax yazıçıları, şairləri, alimləri, ictimai və din xadimləri qatılmışdı [6, s. 235]. 2001-ci ilin fevralında 2001-2010-cu illərdə dilin inkişafı və fəaliyyətinə dair Dövlət Proqramının qəbul edilməsi qazax dilinin intibahi prosesinin dönməzliyinin təməlini qoyur.

Müstəqilliyin ilk illərində respublikada müəssisələrin maliyyələşdirilməsinin azalması, onların kommersiyalaşması, iqtisadi çətinliklər səbəbindən mədəniyyət xadimlərinin sosial müdafiəsinin aşağı düşməsi mədəni həyata ciddi təsir göstərmişdi. Mədəniyyətə dəstək ili elan olunmuş 2000-ci ildən etibarən mədəniyyət müəssisələrinin qismən bərpası həyata keçirilməyə başlanılır [4, s. 347].

Qırğızıstanda dövlət müstəqilliyin bərpası ilə hadisələrin və ictimai təzahürün birtərəfli əks olunduğu totalitar dövrün ədəbiyyat və incəsənətində yeni plüralist prinsiplər hakim kəsilməyə başlayır. Sovet dönməmində unudulmağa məhkum edilmiş maarifçilər Kalıqla, Moldo Niyaz, Arstanbek, Moldo Kılıç, Kazıbek və başqalarının əsərləri işıq üzü görür. Aalı Tokombayevın "Qanlı illər", Tuqelbay Sıdıkbekovun "Mavi banner", Toloqon Kasımbekovun "Buludların arxasında dağlar ağarır", Koçkon Saktanovun "Ölülərin səsi", Çingiz Aytmatovun "Kassandra damğası", Kazat Akmatovun "Min bir gün" kimi bir çox əsərlər bu dövrün məhsullarıdır [6, s. 216].

Müstəqilliyin ilk illərində Qırğızıstan Respublikasının mədəni həyatında baş vermiş ən mühüm hadisə "Manas" qəhrəmanlıq dastanının bayram edilməsi tədbirləri olur. Qırğızıstan prezidentinin "Manas eposunun min illiyinin bayram edilməsinə hazırlıq haqqında" 1992-ci il 26 iyun tarixli sərəncamı ilə 1995-ci il Manas eposunun ümumxalq bayram marafonu ili elan olunur. Həmin ildə respublikada Manas eposunun 1000 illik

yubileyinə həsr olunmuş bayram tədbirlərində dünyanın 80 ölkəsindən nümayəndə iştirak etmişdi. BMT və YUNESKO-nun qərarı ilə isə həmin il Manas eposunun 1000 illiyi ilə elan olunur [2, s. 216].

XX əsrin 90-cı illərində dünya şöhrətli qırğız şairi Çingiz Aytmatovun 70 illik yubileyi dünyanın bir sıra ölkələrində təntələ ilə qeyd olunur. Yubiley tədbirləri 1998-ci ildə Türkiyədə, 1999-cu ildə Qırğızıstanda, 2000-ci ildə YUNESKO-nun himayəsi altında qeyd olunur.

1990-cı illərdə Tatarıstan cəmiyyətinin radikal şəkildə dəyişməyə başlaması ilə yanaşı mədəniyyət, ilk növbədə ədəbiyyat sahəsində köklü dəyişikliklər baş verməyə başlayır. Bu illərdə R.Batulla, V.İmamov, F.Lətifi, R.Məhəmmədiyev, N.Fəttah, R.Xaris, S.Şəmsi, M.Şabayev, R.Başarın işıq üzü görmüş əsərlərinin milli kimliyin dərk edilməsində xüsusi rolu olur [3, s. 216].

Türk xalqlarının XX əsrin 90-cı illərində ədəbiyyatı probleminin tədqiqini yekunlaşdıraraq belə bir qənaətə gəlmək olar ki, bəhs olunan dövrdə türx xalqlarının ədəbiyyatında baş verən müsbət dəyişikliklərlə, sürətli inkişaf ilə yanaşı, yeni şəraitdə mənfi tendensiyalara da rast gəlinirdi. Yaradıcı fəaliyyətin kommersiyalaşması, televiziya ekranlarını əhalinin, ilk növbədə uşaqların və gənclərin dünyagörüşünə mənfi təsir göstərən zorakılıq, mənəviyyatsızlıq, dözümsüzlük təbliğ edən aşağı səviyyəli qərb verilişləri zəbt etməsi cəmiyyətin mədəni həyatına mənfi təsir göstərirdi. Bütün bunlara baxmayaraq bəhs olunan dövr Sovet İttifaqının dağılmasından sonra müstəqilliklərini yenidən bərpa etmiş türk xalqlarının ədəbiyyatında coşğun inkişaf dövrü idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Жураев Нарзулла, Замонов Акбар. История Узбекистана (Период независимости). Ташкент, 2018. 142 стр.

2. Иманкулов М.К. История Кыргызстана (XX - XXI вв.). Бишкек, 2014., 240 стр.

3. История Татарстана и татарского народа. 1917–2013 гг.: учеб. пособие / А.Г. Галлямова, А.Ш. Кабирова, А.А. Иванов, Р.Б. Гайнетдинов, И.Р. Миннуллин, Л.И. Алмазова. Казань, изд-во Казан. ун-та, 2014. 436 стр.

4. Культура Туркменистана: первоочередные задачи реализации потенциала. <http://tdh.gov.tm/news/articles.aspx&article80777&cat33>

5. Кузембайулы А., Абиля Е.А. История Казахстана. Учебник для вузов. 8-е изд. перераб. и доп. Костанай, Костанайский региональный институт исторических исследований, 2006. 350 стр. <https://www.kstu.kz/wp-content/uploads/docs/restricted/lib/portfolio/folder/rus/historykaz/kuzembaiuly.pdf>

6. Сулейманова С. История тюркских народов (с древнейших времен по настоящее время). [учебное пособие для студентов высших учебных заведений], Баку, Тэхсил, 2009. 323 стр.

РЕЗЮМЕ

ЛИТЕРАТУРА ТУРКОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ И ТАТАРИСТАНА В КОНЦЕ XX ВЕКА

Мамедов А.Ф., Абдуллаев Н.М.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Колоритная культура тюркских народов, уходящая корнями вглубь веков, вобрала в себе лучшие традиции Востока и Запада. Тюркский мир – колыбель поэтов, писателей, они дали миру великих теоретиков музыки и искусства. В культурной жизни тюркских народов отражены элементы и культы различных верований. В представленной статье исследуются изменения, происходившие в литературе тюркских народов Средней Азии и Татарстана после распада Советского Союза.

Ключевые слова: Центральная Азия, тюркские народы, культура, литература, наука

SUMMARY

LITERATURE OF TURKS OF CENTRAL ASIA AND TATARISTAN AT THE END OF THE XX CENTURY

Mammadov A.F., Abdullayev N.M.

Sumgayit State University, Azerbaijan

The colorful culture of the Turkish peoples, rooted in the depths of centuries, has absorbed the best traditions of the East and West. The Turkish world is the cradle of poets, writers, they gave the world great theorists of music and art. Elements and cults of various beliefs are reflected in the cultural life of the Turkish peoples. The presented article examines the changes that took place in the literature of the Turkic peoples of Central Asia and Tatarstan after the collapse of the Soviet Union.

Key words: Central Asia, Turkic peoples, culture, literature, science

**MODERN ROMAN ANLAYIŞI: YARADILIŞ ROMANI “BILDUNGSROMAN” –
PROBLEMATİKASI VƏ NƏZƏRİ ƏSASLARI**
Məmmədov R.M.

Zonguldak Bülent Ecevit Universiteti, Türkiyə

Xülasə. Tezis modern ədəbi anlayışlar içərisində xüsusi yeri olan “yaradılış romanı”nın nəzəri məsələlərinə həsr olunmuşdur. Məlum olduğu kimi, roman anlayışı Avropada renessans dönmindən sonra yaranmış, zaman keçdikcə bütün dünyada populyar janra çevrilmişdir. Başqa janrlardan fərqli olaraq, roman xəyal, düşüncə, şəxsiyyət, davranış və bilik, zəngin hiss və düşüncələrlə yanaşı, ictimai-siyasi, eləcə də, sosial mühiti ehtiva edir. Din, fəlsəfə, əxlaq və siyasət romanın təsvir etdiyi sosial mühitə daxildir. XIX əsrin sonu XX əsin əvvəllərində roman anlayışı məhdud çərçivəyə sığmayaraq yeni ədəbi forma axtarmış və “yaradılış romanı” anlayışı meydana gəlmişdir. İnsanın doğulduğu gündən ölənə qədər olan həyatını təsvir edən bu anlayış son dövrlərdə daha da populyarlaşaraq ədəbi-bədii sfərin aparıcı janrı olmağa davam etmişdir.

Açar sözlər: *Roman anlayışı, Yaradılış romanı “Bildungsroman”, Alman ədəbiyyatı, Protaqonist, Romanşılıq ənənələri*

Ədəbi janrlardan həcmində görə xüsusi yeri olan roman hadisələri məkan, zaman və obrazları sistemlik və ahəngdarlıq çərçivəsində təhlil edir. Roman oxucunu cəlb edəcək maraq elementləri ehtiva edir. İnsanların ictimai-siyasi həyatda yaşadıkları və ya baş vermə ehtimalı olan məkan və zamanı realistik və bədii şəkildə oxuculara çatdırır. Ən nəhayət, bir-biri ilə bağlı hadisələri təməl düşüncə ətrafında birləşdirərək əks etdirir. Klassik roman ənənələri 20-ci yüzillikdə müxtəlif formalarda araşdırılaraq, təhlil edilərək yeni məzmun və forma özəlliyi qazanmışdır. Alman ədəbiyyatında meydana gələrək inkişaf edən yeni romançılıq az bir müddət ərzində bütün Avropa və dünya ədəbi mühitində əksini tapmışdır.

Yaradılış romanı, Alman ədəbiyyatında fərdin formalaşma dövrü və sonda əldə etdiyi ideal vəziyyəti təsvir edən roman növüdür. Alman dilində bu termin *bildug* (təhsil) və *roman* sözlərindən meydana gəlmişdir.

Mənası Azərbaycan dilinə, ümumi olaraq, “yaradılış romanı” olaraq tərcümə olunmuş Bildungsroman, xüsusi bir roman növünü ifadə edir. Bu tərz romanlarda ümumiyyətlə, gənc bir obrazın yetkinlik dövrünə çatmasına, cəmiyyətdəki və həyatdakı rolunu yerini tapmasına vəsilə olan bir hadisədən danışılır. Daha sadə bir şəkildə desək, romanın əvvəlində bir çox xüsusiyyətləri hələ də “uşaq kimi” olan bir obraz hekayə sona çatdıqda cəmiyyətə tam şəkildə qoşulmuş yetkin bir fərd halına gəlmiş olur.

Termin 1819-cu ildə alman filoloqu Karl Morqenstern tərəfindən mühazirələrində istifadə edilmiş, sonra Vilhelm Dilte onu qanuniləşdirərək 1870-ci ildə yazılarında istifadə etmiş və 1905-ci ildə rəsmiləşdirmişdir. “Janr bir sıra rəsmi, aktual və tematik cəhətlərlə xarakterizə olunur” (1, 282). Yetkinlik yaşına çatmışlar haqqında roman adətən bu terminlə əvəz edilir, lakin istifadəsi ümumiyyətlə daha geniş və daha az texniki olur.

Terminin rüşeyminin “Hötenin 1795-96-cı illərdə yazdığı “Vilhelm Meysterin şagirdliyi” və bəzən də Kristof Martinin 1767-ci ildə yazdığı “Vialandin Agaton Tarixi” (Wieland's Geschichte des Agathon) əsərindən gəldiyi ehtimal edilir.” (5, 38). Bildungsroman Almaniya da ortaya çıxs da, əvvəlcə orta Avropada və sonradan bütün dünyada geniş vüsət aldı. Tomas Carlyle Hötenin romanını ingilis dilinə tərcümə etdi və 1824-cü ildə nəşr olunduqdan sonra bir çox ingilis yazarı əsərdən təsirlənərək bu mövzuda romanlar yazdı. Roman 20-ci əsrdə Almaniya, İngiltərə, Fransa və dünyanın bir sıra digər ölkələrinə yayıldı.

Bildungsroman, həyatı suallarına cavab axtarmağa gedən həssas bir insanın böyüdüynü və ya “yaşlandığını”, bunların dünya təcrübəsi qazanması ilə nəticələnəcəyini göstərir . Bu janr dünyaya öz bəxtini axtarmağa gedən bir səfil və ya kiçik uşağın folklor nağıllarından inkişaf etmişdir. (2, 34).

Qeyd etmək lazımdır ki, bir Bildungsroman'da məqsəd yetkinlikdir. Baş qəhrəman (protaqonist) isə buna tədricən və çətinliklə nail olur. Adətən, hekayənin əvvəlində baş qəhrəmanın səyahətinə səbəb olan bir emosional itki (yaxın adamlarından, əzizlərindən biri ölür) baş verir. Janrda əsas obraz və cəmiyyət arasında tez-tez konflikt olur. Cəmiyyətin dəyərləri tədricən obraz tərəfindən idrak edilir və o, sonda cəmiyyət tərəfindən qəbul olunur - bununla da onun səhvləri və məyusluqları başa çatır. Bəzi əsərlərdə baş qəhrəman yetkinliyə çatdıqdan sonra başqalarına kömək edərək və onun yetkin olmasına yardımçı ola bilər .

Franco Moretti Bildungsromandakı əsas konfliktin, “Hötenin Vilhelm Meyster və hətta Ceyn Ostinin “Qürur və qəraz” əsərinin sonlarında olan statik teleoloji xoşbəxtlik və uzlaşma vizyonu ilə ziddiyyətli olduğu üçün gənclik və inkişafın yenidən dəyərləndirilməsi ilə modern əfsanə olduğunu” iddia edir. (3, 70).

Bundan əlavə, bəzi xatirələr və dərc olunan jurnallar əsasən faktiki olmasına baxmayaraq Bildungsroman sayıla bilər (məsələn, Jack Kerouac tərəfindən Dharma Bums və ya Ernesto Che Guevara'nın Motosiklet Gündəliyi). Modern dünyada terminin daha da geniş yayılması müşahidə edilməkdədir. Bu anlayış digər janrlarda olan filmləri və əlaqəli əsərləri təsvir etmək üçün istifadə olunur.

İnsanın böyüməsinə diqqət yetirən Bildungsroman'ın bir çox variantı və subjanrı var.

- **Entwicklungsroman** (entviklusroman - inkişaf romanı) Özünü yetişdirməkdən daha çox ümumi böyümə hekayəsidir.

- **Erziehungsroman** (ecziñsroman - təhsil romanı). Burada əsas diqqət təlim və formal məktəbə yönəldilmişdir.

- **Künstlerroman** (küñtslerroman – rəssam romanı) bir sənətçinin inkişafı haqqında danışılır və özünün böyüməsini göstərir. (4, 50)

Bildungsroman anlayışı ilə bağlı geniş bir anlaşılmazlıq, elmi diskussiyalar onun yalnız uşaq yaşdakı xüsusiyyətlərindən bəhs etdiyi mövzusunda. Uşaq və yetkin kimi anlayışlar bu gün konkret şəkildə müəyyənləşdirildiyi üçün bildungsroman olaraq təyin edilə bilən əsərlərin yalnız roman əsnasında böyüyən insandan bəhs edildiyi düşünülə bilər.

Ancaq bu anlayış tamamilə doğru deyildir: bir romanın bu şəkildə dəyərləndirilə bilməsi üçün əsas obrazın ön səkkizinci doğum gününü ehtiva etməsi lazım deyil. Otuz yaşındakı bir obraz belə, əgər həyatında heç bir çətinliklə qarşılaşmamış, məsuliyyətdən uzaq bir şəkildə yaşamış, həyatdakı məqsədini və yerini tam olaraq kəşf etmədiyi təqdirdə bir *bildungsroman*ın əsas obrazı kimi istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1.Iversen, Annikin Teines (2010). "Change and Continuity; The Bildungsroman in English". University of Tromsø: Munin open research archive 282

2.Lazzaro-Weis, Carol, "The Female 'Bildungsroman': Calling It into Question", *NWSA Journal*, Vol. 2, No. 1 (Winter, 1990), pp. 16–34.

3.Moretti, Franco, and Albert Sbragia (1987), *The Way of the World: the Bildungsroman in European Culture*, London: Verso 57-70

4.Malone, David H., *Faculty Development, or Faculty Life as a "Bildungsroman"*, Profession (1979), pp. 46–50

5.Swales, Martin. *The German Bildungsroman from Wieland to Hesse*. Princeton: Princeton University Press, 1978. 38

РЕЗЮМЕ

СОВРЕМЕННАЯ КОНЦЕПЦИЯ РОМАНА: ТВОРЧЕСКИЙ РОМАН «БИЛДУНГСРОМАН» - ПРОБЛЕМАТИКА И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ

Мамедов Р. М.

Университет Зонгулдак Бюлент Эджевит, Турция

Тезис посвящена теоретическим вопросам «романа творения», который занимает особое место среди современных литературных концепций. Как известно, концепция романа зародилась в Европе после эпохи Возрождения и со временем стала популярным жанром во всем мире. В отличие от других жанров, роман содержит как социально-политическую, так и социальную среду, наряду с воображением, мыслью, личностью, поведением и знаниями, богатыми чувствами и мыслями. Религия, философия, мораль и политика являются частью социальной среды, описанной в романе. В конце XIX- начале XX века концепция романа не укладывалась в ограниченные рамки, а искала новую литературную форму, и возникла концепция «романа творения». Эта концепция, описывающая жизнь человека от рождения до смерти, становится все более популярной в последние годы и продолжает оставаться ведущим жанром литературной сферы.

Ключевые слова: концепция романа, роман Бытия "*Bildungsroman*", немецкая литература, главный герой, романистические традиции.

SUMMARY

MODERN NOVEL CONCEPT: CREATIVE NOVEL "BILDUNGSROMAN" - PROBLEMS AND THEORETICAL BASIS

Mammadov R.M.

Zonguldak Bülent Ecevit University, Turkey

The thesis is devoted to the theoretical issues of the "novel of creation", which has a special place among modern literary concepts. As is well known, the concept of the novel originated in Europe after the Renaissance and has become a popular genre around the world. Unlike other genres, the novel contains a socio-political as well as a social environment, along with imagination, thought, personality, behavior and knowledge, rich feelings and thoughts. Religion, philosophy, morality, and politics are part of the social environment described in the novel. At the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, the concept of a novel did not fit into a limited framework, but sought a new literary form, and the concept of a "novel of creation" emerged. This concept, which describes a person's life from birth to death, has become increasingly popular in recent years and has continued to be the leading genre of the literary sphere.

Key words: *The concept of the novel, the novel of Genesis "Bildungsroman", German literature, Protagonist, Novel traditions*

“KİTABİ DƏDƏ QORQUD” DASTANI TÜRK XALQININ SÖZ ABİDƏSİDİR

Məmmədova E.Ə.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Xalqımızın möhtəşəm söz abidəsi olan “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanında Oğuz türklərinin İslama qədərki və İslam dininin qəbul edildiyi ilk dövrlərdəki həyatı, adət-ənələri, məişəti, vətəni qorumaq üçün apardıqları mübarizələr əks olunmuşdur. Dastanda göstərilən yer adları, istifadə olunan müxtəlif ifadələr, təsvir olunan məişət səhnələri, adət və ənənələr bu dastanın məhz indiki Azərbaycan ərazisində yarandığını göstərir.

“Kitabi-Dədə-Qorqud” bir qəhrəmanlıq dastanıdır. Dastanın boylarının çoxunda oğuz igidlərinin düşmənlərə qarşı mübarizədə göstərdikləri igidliklərdən bəhs olunur. Onlar yurd, qeyrət uğrunda canlarından belə keçməyə hazırdırlar. Dastanda təsvir olunan qadın surətləri də kişilərdən geri qalmır. Onlar həm təmiz əxlaqa, yüksək mənəvi keyfiyyətlərə sahib olduqları kimi eyni zamanda oğuz igidlərinə arxadırlar, lazım gəldikdə döyüş meydanına atılaraq düşmənlə üz-üzə gəlirlər. Oğuz qızları sevdikləri şəxslə əvvəlcə at çapır, onların igidliklərinə bələd olduqdan sonra onlara könül verirlər.

Acar sözlər: *dastan, epos, kataloq, oğuz, hibrid*

Xalqımızın möhtəşəm söz abidəsi olan Kitabi-Dədə-Qorqud dastanında Oğuz türklərinin İslama qədərki və İslam dininin qəbul edildiyi ilk dövrlərdəki həyatı, adət-ənələri, məişəti, vətəni qorumaq üçün apardıqları mübarizələr təsvir edilir. Dastanda göstərilən yer adları, istifadə olunan müxtəlif ifadələr, təsvir olunan məişət səhnələri, adət və ənənələr bu dastanın məhz indiki Azərbaycan ərazisində yarandığını göstərir.

I minilliyin ikinci yarısında eposun məzmun etibarı ilə formalaşması ehtimal olunur. 12 boydan Dirsə xan oğlu Buğacın boyu, Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy, Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu, Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy, Duxa Qoca oğlu Dəli Domrulun boyu, Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu, Qazılıq Qoca oğlu Yeynəyin boyu, Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy, Bəkil oğlu İmranın boyu, Uşun Qoca oğlu Səyrək boyu, Salur Qazanın dustaq olub oğlu Uruz köməyə gəldiyi boy, Beyrəyin öldüyü boy ibarətdir. Bu dastan I minilliyin sonunda və II minilliyin əvvəllərində Azərbaycanda, Türkiyənin bəzi ərazilərində şifahi şəkildə yaranıb yayılmışdır. Onu ozanlar el şənliklərində söyləyirdilər. II minilliyin birinci yarısında tarixçilər xalq arasında çox sevilən bu dastanı yazıya almışlar.

XIX əsrin əvvəllərində Almaniyada Drezden kitabxanasında əsərin ilk nüsxəsinə tapılmışdır. Həmin kitabxananın kataloqunu tərtib edən Fleyşer əlyazmanın üstündə olan bir qeydə əsaslanaraq əsəri XVI əsr kataloquna daxil edir. 1815 ildə alman şərqşünası Fridrix fon Dits həmin əlyazmasının üzünü çıxardaraq Berlin kitabxanasına gətirmiş və Basatın Təpəgözü öldürdüyü boyu da alman dilinə tərcüməsilə birlikdə nəşr etdirir. Dits həmin nəşr münasibətilə yazdığı məqalədə Təpəgöz boyunu Homerin Odisseyası ilə müqayisə etmiş, hətta Odisseyanın yaradılmasında bu boydan istifadə olunduğunu söyləməklə əsərin çox qədim olması iddiasını irəli sürür.

İtaliyada Vatikan kitabxanasında Dastanın 6 boy və bir müqəddimədən ibarət olan əlyazma nüsxəsi qorunur. Bəs bunlar həmin kitabxanalara necə düşmüşdür? Güney Qafqazda hakimiyyət sürmüş Osmanlı qoşunları komandanı Osman Paşa Əzdəmirzadənin xəzinəsi ilə bərabər Kitabi-Dədə-Qorqud dastanının da Avropaya aparılması görkəmli tədqiqatçı alim Şamil Cəşidov görə 1565-1585-ci illərdə baş vermişdir. Nadir sənət əsərinin Drezden kitabxanasına necə düşməsi naməlumdur.

Dədə Qorqudun müqəddəs keyfiyyətləri, ibrətamiz kəlamları haqqda məlumat dastanın müqəddiməsində verilir və qalan hissəsi 12 boyə bölünür. Hər boy Dədə Qorqudun xeyir-duası ilə bitir. Dastanda boylar xana müraciətlə başlayır. Haqqında danışdığımız eposun yaradıcısı isə Dədə Qorquddur.

Dastanın boyları onun dilindən söylənilir və onun xeyir-duası ilə bitir. Dastanın müqəddiməsində Dədə Qorqudun Bayat boyundan çıxdığı və sonuncu Peyğəmbərin dövründə yaşadığı göstərilir. Dədə Qorqud yalnız söz yaradıcısı deyil, eyni zamanda müdrik insan, Oğuz elinin ağsaqqalı, mənəvi atasıdır. O həm söz söyləyir, boy boylayır, həm də el ağsaqqalı kimi dara düşən zamanlarda yol göstərir, igidlərə qəhrəmanlıqlarına görə ad verir, elçi gedir, toy-düyünlər keçirir.

Kitabi-Dədə-Qorqud bir qəhrəmanlıq dastanıdır. Dastanın boylarının çoxunda oğuz igidlərinin düşmənlərə qarşı mübarizədə göstərdikləri igidliklərdən danışılır. Bu igidlər yurd, qeyrət uğrunda canlarından belə keçməkdən qorxmazlar. Dastanda təsvir olunan qadın surətləri də kişilərdən geyrətli qadınlardır. Qadınlar həm təmiz əxlaqa, yüksək mənəvi keyfiyyətlərə sahib olmaqla bərabər eyni zamanda oğuz igidlərinə arxadırlar, lazım gəldikdə döyüş meydanına atılaraq düşmənlə vuruşa bilirlər. Oğuz qızları sevdikləri şəxslə əvvəlcə at çapır, onların igidliklərinə bələd olduqdan sonra onlara öz könüllərini verirlər.

Kitabi-Dədə Qorqud dastanları dünya dastan yaradıcılığının nadir hadisəsi və ölməz sənət nümunəsidir. Görkəmli türk ədəbiyyatşünası Fuad Köprülüzadə Dədə Qorqud dastanlarının əhəmiyyətini daha qabarıq şəkildə göstərmək üçün belə bir müqayisəli təhlil aparmış və dastanın əvəzsiz olduğunu yazmışdır. Dədə Qorqud sanballı tarixi abidədir. Türk ədəbiyyatının bütün əsərləri tərəzinin bir gözünə, Dədə Qorqud o biri gözünə qoysan, yenə də Dədə Qorqud tərəfi ağır gələr.

Xalq yazıçısı Anar isə dastan haqqda fikirlərini belə ifadə edir. Türk xalqının ədəbi irsi zəngindir. Ana kitaba malikdir. Kitab xalqın varlığını bitkin şəkildə ifadə edir. Xalqımızın şah əsəri, Ana kitabı Dədə Qorqud dastanıdır.

Ölməz sənət incisi olan Kitabi-Dədə-Qorqud dünyanın bir çox dilinə tərcümə olunmuş, Ankarada, İstanbula, Londonda, Sürixdə və digər yerlərdə çap olunmuşdur. V.V.Bartold 1894-1904-cü illərdə əsərin 4 boyunu rus dilinə tərcümə etdib nəşr etdirmişdir. V.V.Bartold 1922-ci ildə dastanın tam tərcüməsini qurtarıb. 1952-ci ildə E.Rossi Vatikan kitabxanasında əsərin yeni bir nüsxəsini aşkar edir, italyanca tərcüməsi ilə birlikdə nəşr etdirir. Kitabi-Dədə Qorqud Türkiyədə ilk dəfə 1916-cı ildə Kilisli Müəllim Rifət, Azərbaycanda isə 1939-cu ildə akademik H.Arslı tərəfindən dərc etdirilib. Sonralar bu dastan ingilis, alman, fars dillərinə tərcümə olunmuşdur. Guya inkişaf etmiş sosializm cəmiyyətində feodalizm dövründən qalmış sənət nümunəsinə yer yoxdur deyərək 1951-ci ildə Azərbaycanda və Türkmənistanda Kitabi-Dədə-Qorqudun oxunması qadağan edilib. Dastanın bəraəti Azərbaycanda 1957-ci, Türkmənistanda 1980-ci ildə baş tutub.

1970-ci illərdən dastanın ingilis dilinə tərcüməsinə başlanıb. 1815-ci ildə tədqiqat üçün alimlərə təqdim edilib. Dədə Qorqud kitabı araşdırılmaya verildiyi ilk gündən Avropa şərqşünaslarının, ingilisdilli şərqşünas alimlərin çox tədqiqat və təhlil obyektinə çevrilib. 1956-cı ildə ilk dəfə dastan haqqında C.S.Mandi ingilis dilli oxuculara Polifem və Təpəgöz isimli məqaləsi ilə məlumatlandırır.

1972-ci ildə F.Sümər, A.Uysal və V.Uolker Kitabi-Dədə Qorqud əsərini ilk dəfə ingilis dilinə tərcümə etmişlər. Tərcüməçilər kitabda yazdıqları giriş hissəsində belə bir vacib əsərin ingilis dilinə tərcüməsinin belə gec olmasını dastanın gec bir dövrdə ortaya çıxmasına görə vurğulayırlar. Dastanın dili və tarixi ilə əlaqəli problemlər, dastanın yaranması, üzünün köçürülməsi, tərcümə zamanı qəhrəmanların tarixi kimliyi kimi məsələlərə də çox gec aydınlıq gətirildiyini səbəb kimi göstərilir. Tarixi və əfsanəvi obrazlar, məkan və zaman, forma və üslub, müəlliflik başlıqlarını özündə cəmləşdirən giriş hissədə tərcüməçilər oğuzların tarixi, coğrafiyası, dili haqqında məlumat verirlər.

Dədə Qorqud dastanı daha sonra iki dəfə ingilis dilinə çevrilib. 1974-cü ildə Dastanı ikinci dəfə, C.Lyuis tərcümə edib. Bu tərcümə daha çox uğur qazanıb. Giriş hissədə Lyuis Oğuzların tarixi, coğrafiyası, mədəniyyəti və dini haqqında məlumat verir və əsərin müəllifi və yaradıldığı tarix haqqında fikir söyləyir. Onun tərcüməsində əsas boylardan sonra qeydlər hissəsi, ən sonda isə müqəddimə hissəsi verilmişdir. C.Lyuis tərcümə üçün Orxan Şaiq Gökyayın tədqiqat və əlyazmalarından yararlandığını qeyd etmişdir.

P.Mirabl tərəfindən dastan üçüncü dəfə tərcümə olunub. Mirabl Ergin və Gökyayın kitablarından və C.Lyuisin ingilis dilindən tərcüməsindən bəhrələndiyi bu kitabda Dədə Qorqudun tarixi, adət-ənənələri və şəxsiyyəti haqqında 64 səhifədən ibarət bir giriş yazmışdır. Tərcüməçi digər tərcüməçilərin tərcümələrinə baxmayaraq üçüncü dəfə dastanı tərcümə etməsinin səbəbini izah edərkən, tərcüməsinin türkcəni ingilis ədəbiyyatında ifadə edə bilmək üçün edilmiş bir filoloji araşdırma olduğunu söyləmiş və Dədə Qorqudun orijinaldakı gözəlliyini qorumaq üçün mənə tərcüməsindən savayı hər fəhərf tərcümə edərək hibrid bir əsər yaratmaq istədiyini vurğulamışdır.

Tərcümə olunan hər üç kitab qorqudşünaslığa çox yüksək bir ərməğandır. Tərcüməçilər çap etdikləri kitablara ön söz yazmışlar. Ön sözdə onlar Dədə Qorqud dastanın yaranma tarixini və yerini, göstərərək

oxuculara dəyərli məlumatlar vermişlər. Ümumiyyətlə isə dastanın ingilis dilinə tərcümələrini aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

1. K.S.Mandi “*Polifemus and Tepegöz*”
2. Levis Geoffrey *The Book of Dede Korkut*
3. Hickman Willam “*Basat and Tepegöz*”
4. Louis Zellikoff *The Book of My Grandfather Korkut*
5. F.Robert *Epic elements in Dedem Korkudun Kitabı*
6. F.Sumer, A.E Uysal, U.S.Valker *The Book of Dede Korkut*
7. P.Mirabile *The Book of the Oghuz peoples or legends told and sung by Dede Korkut*.

Kitabi-Dədə-Qorqud dastanını oxuyan zaman belə demək olar ki, dastanın müqəddiməsində olan nəsihətamiz sözlər və zərbi-məsəllər dastanın ayrı-ayrı boylarını ilə yabırbaşa, ya dadolayı şəkildə əlaqəlidir. Bəzən isə onların məna yükü boyların ümumi məzmunu ilə tam üst-üstə düşür. Müqəddimədə olan atalar sözlərinin bəzilərinə dastanın ayrı-ayrı boylarında rast gəlinə də, bəziləri məhz elə müqəddimə hissəsində işlənmişdir. Dastandakı nəsihətamiz kəlamları oxuduqca müqəddəs tanrı gözəl və mərd ana, igid və cəsur ata, qeyrətli və ağıllı oğul, sevimli qardaş, həmçinin xain və yalancı obrazlarının ilkin görüntüləri göz önündə canlanır.

Dastanın müqəddimə hissəsi C.Lyuisin tərcüməsində *The wisdom of Dede Korkut*, F.Sümər, A.Uysal və V.Uolkerin tərcüməsində proloq şəklində verilsə də, P.Mirablın tərcüməsində o, ayrıca olaraq verilməmişdir.

Dədə Qorqudan dilindən söylənmiş Allah-Allah diməyincə işlər onmaz. Qadir Tanrı verməyincə ər bayımaz ifadəsi Lyuisin tərcüməsində *Unless one calls on God, no work prosper; unless God grants, no man grows rich* kimi, F.Sümər, A.Uysal və V.Uolkerin tərcüməsində isə *Nothing goes well without mentioning the name of Allah. No one can prosper without the will of Almighty Allah* kimi tərcümə olunmuşdur. Gördüyümüz kimi hər iki müəllif mənanı düzgün şəkildə çatdırmağa çalışmışlar.

Bir yigidün qara dağ yumrısınca malı olsa, yığar-dərər, tələb eylər, nəсібindən artuğu yiyə bilməz.

When a man has wealth as massive as the black mountain, he piles it up and gathers it in and seeks more, but he can eat no more than his portion (Lewis Geoffrey *The Book of Dede Korkut* p.190). Burada ayrı-ayrı söz və ifadələrin ingilis dilində qarşılığı, paraleli yerli-yerində işlənmişdir. Məsələn, qara dağ yumrusunca ifadəsi təşbeh kimi *as massive as the black mountain* olaraq verilmişdir. İkinci tərəfdə isə qismət sözünü tərcüməçi kontekstə uyğun *portion* vermişdir. Digər kitabdakı tərcümə isə

A young man may gather mountains of wealth. He can dispose of only as much as his appointed share. (F.Sumer, A.E Uysal, U.S.Walker *The Book of Dede Korkut* p.4)

Birinci tərcümə variantında atalar sözünün ifadə etdiyi məna daha çox orijinal ilə üst-üstə düşür. İkinci variantda isə ümumi bir məna verilməyə çalışılmışdır.

Kül dəpəcik olmaz. (Kürəkən oğul olmaz)

No hill can be made of ash. The son-in-law cannot be a substitute for a son. (F.Sumer, A.E Uysal, U.S.Walker *The Book of Dede Korkut* p.4)

The lake cannot be a hill, the son-in-law cannot be a son (Lewis Geoffrey *The Book of Dede Korkut* p. 191)

Bu çəkdiyimiz misal hədəf mətn oxucusu üçün çətin başa düşüləcək bir ifadədir. Əgər qarşısında nə nəzərdə tutulduğu verilməsə idi, o halda bu anlaşılmaz olardı. Birinci tərcümədə kül dəpəcik olmaz ifadəsi olduğu kimi verilsə də, ikinci tərcümədə Lyuis onu hərfi tərcümə etsək ‘göldən təpə olmaz’ kimi vermişdir. Burada tərcüməçi kontekstən çıxış edərək küldən təpə, kürəkəndən oğul olmadığı kimi göldən də təpə olmadığını göstərmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Atalar sözü. Bakı, “Öndər Nəşriyyat”, 2004, 264 səh.
2. İbrahimova V.M. Azərbaycan folklorunun ingilisdilli qaynaqlarda tədqiqi və tərcümə məsələləri. Bakı-Şəms- 2010, 186 səh.
3. Kitabi-Dədə-Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, “Öndər Nəşriyyat”, 2004, 376 səh.
4. Məhərrəmov Lətif, Fialə Abdullayeva. Dama-dama göl olar. Bakı, Poliqrafiya İstehsalat Müəssisəsi “Təhsil”, 184 səh.
5. Tanrıverdi Əzizxan. “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası”. Bakı, 2006, 471 səh.
6. Geoffrey Lewis. “*The Book of Dede Korkut*”. Penguin classics, 1974, 216 p.
7. Mirabile P. “*The Book of the Oghuz peoples or legends told and sung by Dede Korkut*”. Istanbul, 1990, 321 p.

8. Sumer F., A.E Uysal, U.S.Walker "The Book of Dede Korkut". University of Texas Press Austin & London, 1972, 212 p.

РЕЗЮМЕ

ЭПОС "КИТАБИ ДЕДЕ КОРКУТ" - СЛОВЕСНЫЙ ПАМЯТНИК ТЮРКСКОГО НАРОДА.

Мамедова Е.А.

Азербайджанский государственный экономический университет, Азербайджан

Эпос "Китаби-Дада-Горгуд", величественный памятник нашего народа, отражает борьбу тюрков-огузов за защиту своей жизни, обычаев, быта и родины до ислама и в первые дни ислама. Названия мест, различные выражения, использованные в саге, описанные бытовые сцены, обычаи и традиции показывают, что эта сага возникла на территории современного Азербайджана.

Китаби-Дада-Горгуд" - героический эпос. Во многих частях саги рассказывается о храбрости воинов-огузов в борьбе с врагом. Они готовы пожертвовать жизнью ради Родины и усердия. Женские персонажи саги не уступают мужским. У них чистая мораль и высокие моральные качества, но в то же время они поддерживают героев-огузов, а при необходимости их бросают на поле боя и бросают в лицо врагу. Девушки-огузы сначала катаются на лошадях с любимым человеком, а, узнав об их храбрости, отдают им сердце.

Ключевые слова: сага, эпос, каталог, огуз, гибрид

SUMMARY

EPOS "KITABI DEDE KORKUT" - A WORDED MONUMENT OF THE TURKISH PEOPLE

Mamedova E.A.

Azerbaijan State Economic University, Azerbaijan

The epos "Kitabi-Dada-Gorgud" is a magnificent monument of our people, reflects the struggle of the Oghuz Turks to protect their life, customs, life and homeland before Islam and in the early days of Islam. The place names, various expressions used in the saga, described domestic scenes, customs and traditions show that this saga originated in the territory of present-day Azerbaijan.

Kitabi-Dada-Gorgud" is a heroic epic. Many lengths of the saga tell about the bravery of the Oghuz warriors in the fight against the enemy. They are ready to sacrifice their lives for the sake of the country and zeal. The female characters in the saga are not inferior to the male ones. They have pure morals and high moral qualities, but at the same time they support the Oghuz heroes, and if necessary, they are thrown on the battlefield and face the enemy. The Oghuz girls first ride horses with the person they love, and after learning about their bravery, they give them their hearts.

Key words: saga, epos, catalog, oghuz, hybrid

ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN DRAMATURGIYASININ TƏDQIQI MƏSƏLƏLƏRİ:

YENİ ƏNƏNƏ VƏ QƏHRƏMAN

Məmmədova T.K.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Məqalədə çağdaş Azərbaycan dramaturgiyanın bu günkü səviyyəsi təhlil olunur, mövzu və üslub yenilikləri, yeni qəhrəman konsepsiyası öyrənilir. Ə.Cahangir, S.Ağabalayeva, F.Mustafa və b. tənqidçilərin nəzəri görüşləri araşdırılaraq, çağdaş ədəbi tənqidlə polemika aparılır. Ə.Əmirlinin "Bütün deyilənlərə rəğmən, yaxud Ağə Məhəmməd şah Qacar", "Mesenat", Elçinin "Arılar arasında", İ.Fəhminin "Hər şey tərsinə, yaxud Müsibəti-Fəxrəddin" və b. müəlliflərin əsərləri yeni ənənə və qəhrəman kontekstində təhlil olunur. Həmçinin qeyd olunan bədii əsərlərlə klassik dramaturqların əsərləri arasında müqayisələr aparılır, çağdaş dramın özünəməxsus fərqli xüsusiyyətləri araşdırılır.

Açar sözlər: dramaturgiya, qəhrəman, İ.Fəhmi, Elçin, Ə.Əmirli, "Bütün deyilənlərə rəğmən, yaxud Ağə Məhəmməd şah Qacar", "Mesenat", "Arılar arasında", "Hər şey tərsinə, yaxud Müsibəti-Fəxrəddin"

Azərbaycan dramaturgiyasının əsasının qoyulması XIX əsrin mütəfəkkiri M.F.Axundzadənin adı ilə bağlıdır. Şərqdə dram janrının əsasını qoyan dramaturq, tezliklə, nəinki Azərbaycanda, o cümlədən türk dünyasında özünün layiqli varislərini yetişdirdi. N.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, S.S.Axundov və başqaları dramatik janrın maraqlı nümunələrini yaratdılar. Teatr sənəti ilə

bağlı olan dramaturgiya teatrın inkişafına da güclü təkan oldu. Uzun zaman teatr səhnəsi M.F.Axundzadə, Ə.Haqqverdiyev, C.Məmmədquluzadə, C.Cabbarlı, H.Cavid, S.Rəhman kimi dramaturqların yaradıcılıqlarında təşəkkül tapıb inkişaf etdi.

İlyas Əfəndiyev, Nəbi Xəzri, Bəxtiyar Vahabzadə, Nəriman Həsənzadə, Anar, Vəqif Səmədoğlu, Elçin, Kamal Abdulla, Əli Əmirli, Rəhman Əlizadə, Afaq Məsud, Firuz Mustafa, Elçin Hüseynbəyli və başqalarının yaradıcılıqları çağdaş dramaturgiyanın klassik ənənə əsasında uğurlu inkişafının yeni ədəbi-estetik istiqamətlərini müəyyənləşdirdi.

Əslində, dramaturgiya ədəbiyyatın heç də asan sahəsi deyil. Belə ki, dram əsərləri hər şeydən öncə səhnə üçün yazılır və bu səbəbdən də teatr, səhnə qayda - qanunlarına müvafiq olmalıdır. Dram əsərləri aktual problemləri əhatə etməli, ictimai həyatın güzgüsünə çevrilməlidir.

Müasir dramaturgiya həyata nüfuz edə bilməyi, milli dramaturgiya bu gün hansı səviyyədədir, hansı mövzu və üslub yenilikləri özünü göstərir, müstəqillik dövrünün dramları sovet dövrünün dramlarından fərqlənirmi?

Qeyd edək ki, son dövrlərdə digər janrlarla müqayisədə dram az yazılır. Bir sıra toplular, ədəbi-bədii orqanlar öz səhifələrində bu boşluğu doldurmaq üçün xarici ədəbiyyatlardan tərcümələr verirlər. Sənət növləri içərisində, məhz dram janrı konfliktlə bağlıdır. Bəzən tənqidçilər bunu belə əsaslandırırlar ki, həyatda konfliktlərin olmaması bu janra daha az müraciətə səbəb olur.

“Çağdaş Azərbaycan dramaturgiyası: problemlər, mülahizələr” mövzusunda dəyirmi masada Azərbaycan dramaturgiyasının müasir durumundan bəhs edən Südəbə Ağabalayeva “komediya nə zaman yaranır?” [1.69] sualına belə cavab verir ki, cəmiyyətdə problemlər, çatışmazlıqlar artıq bayağılaşmış şəkildə alır və teatr buna ucadan-amfiteatrdan, gülüş pəncərəsindən baxır. Həmin masanın iştirakçısı Firuz Mustafa isə bu qənaətdədir ki, dramaturgiya müəyyən fəlsəfi yuk daşımalıdır. [bax. 1.73]

Dramaturgiyada iki əsas istiqamət götürülür: ənənəvi realist dramaturgiya və çağdaş modern dramaturgiya. Əsəd Cahangir Azərbaycan dramaturgiyası haqqında fikirlərini sərgiləyərək belə qənaətə gəlir ki, dramaturgiyamızda yeniləşmə baş verir, yazıçılar daha çox real hadisələrə müraciət edərək, elə bil naturalizmə meyl edirlər. Müəllif 2004-2011-ci illərdə yazılan dram əsərlərini təhlil edərək dramaturqları iki qrupa ayırır: ənənəvi və yenilikçilər. Tənqidçi ənənəvi dramaturgiya xəttinin təmsilçilərinə Əli Əmirli, Xeyrəddin Qoca, Tofiq İsmayılov, Fikrət Qoca, yenilikçi xəttə Mövlud Süleymanlı, Vəqif Səmədoğlu, Afaq Məsud, Vidadi Babanlı, Aygün Həsənoğlunun yaradıcılığını aid edir.

“Çağdaş Azərbaycan dramaturgiyası: problemlər, mülahizələr” mövzusunda dəyirmi masada da Ə.Cahangir eyni fikirləri demək olar ki, təkrarlayır. Müəllif yenə də əsas iki istiqamətin üzərində dayanaraq ənənəvi dram xəttinin nümayəndələrinə Ə.Əmirli, H.Mirələmov, F.Qoca, H.Orucov, H.Həsənov, A.Mədətov, X.Qoca, O.Altunbay, R.Novruzov, yenilikçi istiqamətə isə Elçin, V.Səmədoğlu, F.Mustafa, A.Məsud, K.Abdulla, R.Fətəliyev, M.Süleymanlı, E.Hüseynbəylini kimi müəlliflərin yaradıcılığını aid edir. T.Vəliyeva, Əjdər Ol, A.Həsənoğlu, İ.Fəhmi kimi müəlliflərin isə hər iki istiqamətə meyl etdiklərini göstərir.

Aynurə Mustafayeva “Axtarışlar sorağında (İkimininci illərin dramaturgiyası)” adlı məqaləsində də ənənəvi və yeni dram estetikasından bəhs edir. Tənqidçi “dram həm də teatr hadisəsidir” qənaətilə teatrın ənənəvi dramaturgiyaya üstünlük verməsinin səbəbini tamaşaçıda görür: “Azərbaycan tamaşaçısı daha çox ənənəvi teatrın tamaşaçısıdır, bu günə qədər milli teatrımız modern teatr tamaşaçısı yetişdirə bilməmişdir”. [6. 179]

Belə fikirlər, nisbətən dəyirmi masada da səsləndirilir, lakin həmin masa iştirakçılarının “bir var kütlənin səviyyəsinə ənənə sənət, bir də var kütləni öz səviyyəsinə qaldıran sənət” qənaəti sübut edir ki, teatr həm də ədəbi-estetik zövqü formalaşdırmalıdır. Digər tərəfdən, modern dram estetikasının ənənəvi sənəti üstələməsi faktı da var. Yenə də həmin masadakı fikirlərə əsaslansaq, Elçinin “Qatil”, “Şekspir”, “Teleskop”, A.Məsudun “O məni sevir”, F.Mustafanın “Zaman”, E.Hüseynbəylinin “Sezar” əsərlərini modern əsərlər hesab edə bilərik. Hətta “Sezar” pyesini postmodern əsər (?) də adlandıranlar da var.

A.Mustafayeva da dram estetikasında məzmun-mahiyyətdə və bədii strukturda yeniliyi istisna etmir. O, K.Abdullanın “Şah İsmayıl, yaxud hamı səni sevənlər burdadı”, İ.Fəhminin “Hər şey tərsinə və ya Müsibəti Fəxrəddin” pyeslərində bu yeniliyi qeyd edir.

Biz də belə qənaətə gəlirik ki, Azərbaycan dramaturgiyası ənənəvi üslubu ilə yanaşı yeni -modern istiqaməti ilə də diqqəti cəlb edir. Məsələn, son zamanlar teatr səhnəsində bir çox əsərləri oynanan Ə.Əmirli 1990-cı ildən başlayaraq yazdığı “Ərizə”, “Tiran və Aktyor”, “Ağqoyunlular və Qaraqoyunlular”, “Bala bəla sözündəndir?”, “Xoşbəxt gün”, “İyirmi ildən sonra”, “Onun iki qabırğası”, “Köhnə ev”, “İtkin ər və ya ufoloji ehtiraslar”, “Varlı qadın”, “Səhnədə məhəbbət”, “Mesenat”, “Kişi və qadın”, “Sevən qadın”, “Müqəddəs Valentin günü”, “Bütün deyilənlərə rəğmən və ya Ağa Məhəmməd şah Qacar”, “Əli və Nino” (Q. Səidin eyni adlı romanının motivləri əsasında), “Ulduzların savaşı”, “Hasarın o üzü”, “M.S.S. – mən səni

sevirəm” və s. əsərlərində daha çox ənənəvi üslubla yadda qalır. Bu pyeslərdə müəllif müxtəlif mövzulara müraciət edir, sosial-ictimai problemləri diqqət mərkəzinə çəkir.

"Mesenat" pyesi məşhur mesenat Hacı Zeynalabdin Tağıyevin ailə faciəsindən bəhs edir. Müəllif əsərdə yaratdığı Sona xanım, Leyla, Sara, Sürəyya, Məhəmməd, Ağa Musa Nağıyev, Liza xanım, Raisa, Murtuza bəy Muxtarov, Luiza xanım, Fətulla bəy, Nəriman Nərimanov, falçı və digər obrazlar vasitəsilə Hacınin həyatını, onun millət qarşısında təmənnaş xidmətlərini, ailə dramını, bu faciəyə səbəb olan bir sıra sosial-siyasi amilləri təsvir edir.

"Bütün deyilənlərə rəğmən və ya Ağa Məhəmməd şah Qacar" əsərində müəllif tarixə müraciət edərək Qacarin obrazını yaradır. Azərbaycan ədəbiyyatında bu obraza Ə.Haqverdiyevin "Ağa Məhəmməd Qacar", Y.V.Çəmənzəminlinin "Qan içində", S.Vurğunun "Vaqif", Elçinin "Hökmdarın taleyi", S.Rüstəmxanlının "Ölüm zirvəsi" əsərlərində rast gəlirik. Ə.Əmirli də Qacar obrazına yenidən müraciət etməklə, əslində, həmkarlarının Qacarla bağlı təsvirlərinə o qədər də fərqli yanaşmır. Qacarin qəddar obrazını yaratmaqla, onun xəbis, zəhmli, rəhmsiz, hətta bəzi məqamlarda xəsis keyfiyyətlərini qabardır.

Qacar doğma qardaşlarını - Rzaqulu, Mustafaqulu, Murtuzaqulu xanı məhv edir. İran şahzadələrinin igidi, döyüş məharəti ilə tanınan Zəndin dilini kəsdirir, gözlərini çıxartdırır. İnsan əzabları, kəsilən başlar, tökülən qanlar, çıxarılan gözlər onu narahat etmir. Qarabağı məhv etmək, İbrahim xanı hüzurunda qolubağlı görmək onun arzusudur və o bu arzusuna çatır. Şuşanı, onun adlı-sanlı adamlarını məhv edir.

Dramda müəllif, ilk dəfə olaraq Qacarin anası -Ceyran xanım obrazını yaradır. Əsərdə onunla yanaşı qardaşları - Cəfərqulu xan, Cahanbani, Şeyx Cəfər Tonkabuni, Kərim xan Zənd, Axund Hacı Babək kimi obrazlar da özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edirlər.

Müasir dramaturgiyada Elçinin rolu danılmazdır. Onun mənəvi konfliktləri, məişət motivləri ilə zəngin olan "Poçt şöbəsində xəyal", "Ah, Paris, Paris...", "Mənim sevimli dəlim", "Mənim ərim dəlidir" dramları Azərbaycan teatrının inkişafına təsirli qalmadı. Son dövrlərdə qələmə aldığı "Qatil", "Teleskop", "Arılar arasında", "Cəhənnəm sakinləri", "Sənətkarın taleyi" əsərlərində də müəllif insan amilini önə çəkir, hiss-həyəcan, psixoloji, lirik-romantik, tragik, bəzən tragikomik məqamlarla yadda qalan səhnələr yaradır.

"Arılar arasında" əsəri ilk baxışda realist üslubu ilə cəlb edir. Bir ailə daxilində baş verən ziddiyyətlər ər-arvad, nişanlı cütlüklərin münasibətlərində özünü göstərir. Ailənin bir araya toplaşması zamanında onlar arasında fərqli istək və arzuların, fərqli düşüncələrin olduğu üzə çıxır. Ailənin başçısının - Ərin qadının yaşamaq eşqi, ehtirasına rəğmən ondan qaçması, telefonda başqa qadınla danışdığı ailə daxilindəki xəyanətdən xəbər verir. Qadının bir anlığa əri ilə otuz beş illik birgə həyatını xatırlaması, keçmişdən yığılıb qalan psixoloji gərginliyi yada salması, cütlüklər arasında yaranan münaqişələr, Baba ilə Dayənin münasibətləri mənəvi problemlərin real cizgisi kimi yadda qalır. Dayənin "İnsanlar həmişə qayğıya, dərddə-şərə məhkumdu? Həmişə dalaşacağıq, vuruşacağıq? Belə də həyat olar?" deyə etirazına babanın dilindən verilən "Həyat elə budur də!.." [2.37] cavabı həyata münasibətin real ifadəsi kimi səslənir.

İ.Fəhmi "Hər şey tərsinə və ya Müsibəti-Fəxrəddin dramında "Müsibəti-Fəxrəddin" faciəsinin motivləri əsasında özünün yeni modern mətnini təqdim edir. Artıq Fəxrəddin elmsizliyin, savadsızlığın yox, xəyanətin qurbanıdır. Müəllif Fəxrəddinin faciəsini yenə də sosial mühitdə, onun mövcud qanunlarında axtarır və sanki bu qanunlara meydan oxuyur.

İ.Fəhmi bir tərəfdən "Müsibəti-Fəxrəddin" faciəsinin, digər tərəfdən Cəlilin "Ölülər" əsərinin qəhrəmanlarını görüşdürür. Xəyanətə uğrayan Fəxrəddinin faciəsi, cəmiyyətin təzyiqi qarşısında daim içkiyə meyl edib onda nıcat tapan İsgəndərin faciəsi müasir zamanın mövcud baxış bucağından yeni ideya qazanır.

İ.Fəhmi postmodernizmin köhnə mətn üzərində yenini qurmaq prinsipinə yenə də sadıq qalaraq (məsələn, "Qarğa yuvası"nda olduğu kimi) İsgəndərin zamanla, mühitlə ədavətinə, onun evdə tək oturub şərab içməsinə, əyyaşlığına belə bəraət qazandırır: "İsgəndər əyyaş deyildi, onu bu qaranlıq mühit o hala salmışdı".

Görkəmli ədiblərimiz A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə, S.M.Qənizadə, Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə Şərq-Qərb mədəniyyətləri müstəvisində Qərbin müterəqqi ənənələrini (məsələn, təhsili, ədəbi - mədəni inkişafı) təbliğ edirdilər. Bu baxımdan onların əsərlərində bir sıra Qərbli obrazları da yarandı. İ.Fəhmi də əsərinə Axundovsayağı bir qərb obrazını - alman qızı Elzanı gətirir. S.M.Qənizadənin "Məktubati - Şeyda bəy" əsərində Pavel Petroviçin milliyyətə rus (!) olan həyat yoldaşı da ona xəyanətin axtarışında idi. S.M.Qənizadə ilə bərabər A.Bakıxanov da "Mirətül-camal" əsərində Avropa qadınının oxşar obrazını yaratmışdı. Elza da öz həmcinslərindən geri qalmır. Bu dəfə o irəli gedərək məhz müsəlman kişisinə (ərinə) xəyanət edir.

Yaxud məşhur "Hekayəti Misyö Jordan həkimi-nəbatat, Dərviş Məstəli şah-caduguni məşhur" əsərində qəhrəmanın "Bizdə çoxarvadlılıq dəbdə, onlarda çoxkişilik" kimi ironiyasına sanki cavab olaraq indi İ.Fəhminin postmodern qəhrəmanının sevgi məsələsində, məhz Qərbsayağı azadlıq ideyasını ortaya atması İ.Qutqaşının ("Rəşid bəy və Səadət xanım"), yaxud A.Bakıxanovun ("Kitabi Əsgəriyyə") azad sevgi ideyasının artıq yeni təzahür variantıdır.

Mənəviyyatsızlığı normal qəbul edən, dəyərlərdən çox dəyərsizliyi göstərən postmodernizmə xas olaraq müəllif İsgəndərin dostu Fəxrəddinə xəyanətini Mirzə Həsənin dili ilə Qərbdə təhsil alıb gələn İsgəndərin dünyagörüşünü belə qiymətləndirir: “Neçə dəfə mənə deyirdi ki, heyif deyil Avropa, Rusiya. Heç kim belə şeylərə fikir vermir, nə zina, nə qız qaçırmaq. Sevgi-eşq məsələləri də azaddı, heç kim hissələrini gizlətmir, mənim kimilər də başı qaxıncı böyümür, adi adamlardan fərqlənir, tənə eşitmir, atmacalar görmür. Həmişə deyirdi ki, mən gərək o cür müasir yerdə yaşayardım...”[147]

Maarifçi yolla gedən Şeyda bəy (S.M.Qənizadə “Məktubatı-Şeyda bəy”) az zamanda özünə dost bildiyi Pavel Petroviçə xəyanəti özünə sığışdırmadığı halda, modern İsgəndər (İ.Fəhminin “Hər şey tərsinə və ya Müsibəti-Fəxrəddin” əsərində) dostluq etdiyi Fəxrəddinə xəyanəti normal hesab edir, bunu hətta azad sevgi kimi dəyərləndirir və Avropaya belə həsəd aparır.

İsgəndər Mirzə Cəlilin qəhrəmanının dekanstruksiyasıdır. “Ölülər” əsərində xaricdə təhsil alıb qayıtdıqdan sonra İsgəndərin ruslaşdığını atası peşmançılıq hissi ilə qeyd edirsə, “Hər şey tərsinə, yaxud Müsibəti-Fəxrəddin əsərində İsgəndərin əmisi oğlu Fərhad bəy onun mənəvi faciəsi haqqında deyir: “O vaxt aparıb qoydurdu onu şəhərdəki rus-tatar məktəbinə, sonra da yolladı Peterburqa. İsgəndər də qoşuldu rus-erməniyə, çarxı çöndü, gələndən sonra başladı mollaları, ruhaniləri ələ salmağa, nə bilim, saqqallı-papaqlı kişilərimizi lağa qoymağa...”[4.127].

Müəllif Avropaya münasibətdə ikili xarakteri (postmodernizmdə ikili oynama) də qoruyur. “Tutalım, sizin kimi müasir insana mən sübut eləməyə çalışım ki, Avropanın, Rusiyanın inkişaf yoluyla getmək bizim milləti gələcəkdə fəlakətlərə aparıb çıxaracaq. Siz məgər inanarsınız? Minlərlə sübut da gətirsəm, xeyri olmayacaq. Çünki o da sizin həqiqətdi”[4.147].

İsgəndərin atası Cahandar ağa “Dəli Kür” əsərində tanıdığımız Cahandar ağanı (assosativ) yada salır. Belə ki, İ.Fəhminin qəhrəmanı Cahandar ağa da başqasının kəbinli arvadını çay kənarından götürüb qaçmışdı. Lakin o zaman Cahandar ağaya (İ.Şıxlı “Dəli Kür”) bir kəlmə söz deməyə cəsarət etməyən kənd camaatı indi (“Hər şey tərsinə və ya Müsibəti-Fəxrəddin” əsərində) nakişiliyi götürə bilmir. O səbəbdən də Cahandar ağanı kəndə qoymurlar. “O da gedib şəhərdə ev tutdu, bir neçə ay qaldı, sonra xəbər tutduq ki, o arvadın əri gəlib öldürüb onu”[4.126].

İ.Fəhmi Cahandar ağa (“Dəli Kür”də) obrazını dekanstruksiya edir, Cahandar ağa bu dəfə “Dəli Kür” əsərindəki Cahandar ağadan fərqli olaraq əməlinin cəzasını ödəyir.

Əsərdə sosrealizmin molla və cahilliklə ifrat mübarizəsini görmürük. “...dünyadakı həqiqət mütləq deyil, nisbidir, hərənin içində öz həqiqəti var. Sənə cahillik kimi görünən məqam bir başqasıyçün işıqdı, əksinə, sənə işıqlı görünən yol bir başqasının nəzərində adamı cəhənnəmə aparən cəhalət yoludur”[4.147].

Elçin Hüseynbəyli modernist üslubu ilə seçilən dramaturqdur. Onun “Leyli və Məcnun”, “Adəm və Həvva”, “Sezar”, “Axırı sakitlikdir”, “İlgim”, “Labirint”, “İki nəfər üçün oyun”, “Fanatlar” “İmperator” adlı pyeslərində cəmiyyət fonunda gerçək hadisələr, sosial mühit, ailə problemləri öz əksini tapır.

İ.Fəhmi kimi E.Hüseynbəyli də yaradıcılığında klassiklərin əsərlərinə müraciət edir. Ümumiyyətlə, belə hal həm dramaturgiyada, həm də digər janrlarda özünü göstərir.

Komediya janrında yazdığı “Leyli və Məcnun” əsərində müəllif cəmiyyət problemlərini qabardır, müasir dövrün ziddiyyətlərini təsvir edir. Əsərin əsas personajları Leyli və Məcnundur. Lakin müəllif Füzulinin qəhrəmanlarından fərqli olaraq Leyli və Məcnun obrazlarına mövcud reallıqdan yanaşır, onlara yeni bədii məzmun verir. Pyesdə Hakimiyyət və Muxalifət (Məcnun) münasibətləri əsərin əsas ideyasını təşkil edir. Faciə ilə nəticələnən bu münasibət həm də dövrün faciəsi kimi səslənir, dövrün hadisələri ilə əlaqələndirilir. “Bivəfa Leylim! Mən sənə görə hər şeyimdən keçdim. Hətta Qarabağı da qurban verdim...” - deyən Məcnunun düşüncələri təəssüf doğurur.

“Adəm və Həvva” pyesində də müəllif hadisələri müasir dövrlə, mövcud cəmiyyət problemləri ilə bağlayır.

“Can üstə” əsəri oxucuya represiya dövrünü xatırladır. Əsərin əsas qəhrəmanı qoca sovet dövründə bir çox ölüm hökmlərinə imza atmışdır. İndi də ölüm ayağındadır, lakin ətrafında nə qədər insanların ölüm xəbəri gəlsə də, bu qoca ölmək bilmir. Can verir, nədənsə, bu canvermə prosesi də olduqca üzücüdür. Qoca ölmək istəmir. Bəlkə də müəllif bununla demək istəyir ki, belə insanlar ölməyəcək, ölə bilməyəcək, bütün dövrlərdə olacaq. Onların kökü kəsilməyincə, cəmiyyət ağ günə çıxmayacaq.

Əsər assosativ olaraq V.Səmədoğlunun “General” pyesini xatırladır. Oradakı General obrazı da repressiya dövründə bir çox faciələr törətmiş və ölümünü gözləyən bir qocadır.

ƏDƏBİYYAT

1. “Çağdaş Azərbaycan dramaturgiyası: problemlər, mülahizələr” mövzusunda dəyirmi masa. // Azərbaycan, N 3. 2014, səh.57-78
2. Elçin. Arılar arasında. // Azərbaycan, N11, 2007. səh. 6-37

3. Əmirli Ə. Mesenat (2 hissəli ailə dramı), // Azərbaycan, N10, 2004
4. Fəhmi İ. Hər şey tərsinə və ya Müsibəti-Fəxrəddin. // Azərbaycan, N6, 2015, səh.116-151
5. Mustafayeva A. Axtarışlar sorağında (İkimininci illərin dramaturgiyası). // Azərbaycan, N9, 2016, s. 178-183

РЕЗЮМЕ

ИССЛЕДОВАНИЯ СОВРЕМЕННОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДРАМАТУРГИИ: НОВАЯ ТРАДИЦИЯ И ГЕРОЙ

Мамедова Т.К.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В статье анализируется уровень современной азербайджанской драмы, его тематические и стилевые тенденции, концепция нового героя. Исследованы теоретические взгляды критиков таких как А. Джахангир, С.Агабалаева, Ф.Мустафа и др., а также ведется полемика с современной литературной критикой. Произведение авторов А. Амирли, «Вопреки всему сказанному, или Ага Мухаммед Шах Гаджар», «Месенат», Эльчин «Среди пчел», И. Фахми «Все наоборот, или Мусубати-Фахраддин» и др. анализируются в контексте новых традиций и героев. А также сравниваются эти произведения с произведениями классических драматургов, исследуются своеобразные черты современной драмы.

Ключевые слова: *драматургия, герой, И.Фахми, Эльчин, А.Амирли, « Вопреки всему сказанному, или Ага Мохаммад Шах Гаджар», «Среди пчел», «Все наоборот, или Мусубати - Фахраддин».*

SUMMARY

RESEARCH ISSUES OF CONTEMPORARY AZERBAIJANI DRAMATURGY: A NEW TRADITION AND HERO

Mammadova T.K.

Sumgayit State University, Azerbaijan

The article analyzes the current level of contemporary Azerbaijani dramaturgy, studies the theme and style innovations, the new concept of the hero. Theoretical views of A.Jahangir, S.Agabalayeva, F.Mustafa and other critics are investigated and polemics are conducted with contemporary literary criticism. The works of A.Amirli "Despite all that is said, or Agha Mohammad Shah Gajar", "Mesenat", Elchin "Among the bees", I.Fahmi "Everything is the other way around, or Tragedy-Fakhraddin" and other authors' works are analyzed in the context of new traditions and heroes. Also, comparisons are made between the mentioned works of art and the works of classical playwrights, the peculiarities of contemporary drama are studied.

Key words: *dramaturgy, hero, I.Fahmi, Elchin, A.Amirli, "Despite all that is said, or Agha Mohammad Shah Gajar", "Patronage", "Among the bees", "Everything is the other way around, or Tragedy-Fakhraddin"*

AZƏRBAYCAN NAĞILLARINDA MÖCÜZƏLİ DOĞULUŞ MOTİVİNİN ƏCDAD KULTU İLƏ BAĞLILIĞI MƏSƏLƏSİ

Mənsimova Z.İ.

AMEA-nin İctimai elmlər bölməsi, Azərbaycan

Xülasə. Bu məqalədə Azərbaycan nağıllarında möcüzəli doğuluş motivinin əcdad kultu ilə bağlılığından söz açılır. İstər toplama mətnlərində, istərsə də ayrı-ayrı külliyyatlarda olan nağıllarda dərvişlərin, övliyələrin, Xıdır Nəbinin, Xıdır İlyasın verdiyi almayla, qurban kəsməylə övlad əldə etmə, möcüzəli doğuluş motivi araşdırılır. Möcüzəli doğuluşda iştirak edən dərviş, sehrli alma və digər paradigmativ ünsürlərin əsas funksiyaları tədqiqatə cəlb olunur.

Açar sözlər: *əcdad kultu, dərviş, övliyə, nağıl, paradigma*

Azərbaycan folklorunda, xüsusən, dastan və nağıllarda əcdad kultunun, əcdad sözünün kərəmətinə inamın və onunla bağlı yardımçı, qəhrəman, yol göstərən obrazların özünəməxsus yeri və rolu vardır. Azərbaycan nağıllarına və dastanlarına diqqət etsək görərik ki, əcdad kultu paradigmatına aid olan dərvişlər, peyğəmbər nəslinin davamçılarından olan Həzrəti-Əlinin, övliyələrin, seyidlərin bilavasitə əlaqəsilə nağıl və dastan qəhrəmanları öz yolunu seçir. Müqəddəslərin verdikləri alma ilə öz muradlarına çatır, qeybdən gələn səsle xilas olurlar. Müqəddəslərin nəzəri istər nağıl, istərsə də dastan qəhrəmanı olsun, əvvəldən sona kimi onları müəyyən şəkildə izləyir. Onların bəzən bağlı qapılarını açmaqda kömək edir, bəzən də əyri yoldan düz

yola qaytarır. Nağıl boyu qəhrəmanın üzərində onu bəzən görünən, bəzən də görünməz şəkildə izləyən əcdad nəfəsini, əcdad ruhunu duyuruq. Əcdad kultu paradigmasının nümayəndəsi olan dərvişlər çox zaman qəhrəmanın köməyinə fəvqəl-təbii bir şəkildə, elə bir anda yetişirlər ki, onlar dünyadan, istəklərindən əl üzərək qəm dəryasına qərq olurlar. Bir sehrli alma ilə onlara dünyada heç nə ilə əvəz olunmayan övlad payı bəxş edirlər. Bəzən isə övladı olmayan birinə əcdad kultu nümayəndəsi övlad əldə etmənin yollarını göstərir. Məqalədə əsas bu incə məqamlara aydınlıq gətiriləcəkdir.

Nağıllarda möcüzəli doğuluşun bir neçə üsuluna təsadüf edirik:

- Əcdad kultunun nümayəndəsi olan dərvişlərin verdiyi almanın sehrli gücü ilə;
- Qurban kəsmə, nəzir-niyazla;
- Digər qeyri-adi vasitələrlə – küllə, quru kəlləylə, su və yumurtayla, noxudla, göz yaşıyla, tüpürçəklə

və s.

Maraqlı haldır ki, qurbankəsmə adəti də ayrıca bir ritual kimi çox zaman müqəddəslərin tövsiyyəsi ilə həyata keçirilir. Bizim əsas üzərində dayanacağımız birinci məqamdır. Əcdad kultunun nümayəndəsinin verdiyi alma ilə övlad əldə etmə motivi. Bütün nağıllarda dərvişlərin qəhrəmanın ən kədərli anında qeybdən peyda olaraq, qəhrəmana təsəlli verərək övlad əldə etməsi üçün alma verməsi məqamı oxşardır. Dərvişlərin nağıllardakı yerini, bir neçə məqamını xatırlatmaqla onların kosmosla bağlı olduğunu, öncəgörməliyini, vəziyyətdən çıxış yolunu tapmaqda qəhrəmanlara yardımçı olmağını, hadisə yerində anidən peyda olduğu kimi, anidən də qeybə çəkilmək kimi bir sıra xüsusiyyətləri onların müdrik qoca arxetipinin nümayəndəsi olduğunu təsdiqləyir. Nağıllarda qəhrəmana alma verən də məhs həmin əcdad kultunun nümayəndələri olur. Onlar qəhrəmanların ən kədərli anlarında özlərini yetirir, dərdlərinin dərmanını deyincə qeybdən gəldikləri kimi yox olurlar. Öncəgörməlik, ürəyədamma, yardım etmə, səxavətli olma, dardan qurtarma, yol göstərmə müdriklərin əsas amacıdır.

“Şahzadə” nağılına diqqət edək:

“Bir gün qapıya bir dərviş gəldi, padşahın dərini bilib dedi:

– Səni bu arvadların çiləsi tutub, ona görə də uşağın olmur. Sən gərək bir cavan arvad alasan. Özü də hər gün üç dəfə soyuq suda çiməsən ki, arvadların çiləsi təmizlənsin. 7 ilin tamamında uşağın olacaq. Bir gün padşah küləfirəngdə oturmuşdu. Hava tutuldu. Elə bir göy üzündə qiyamət qopdu. Bir parça bulud düz endi padşahın qabağına, parçalandı, ortasından qırmızı bir alma tullanıb onun qucağına düşdü. Padşah qocaman bilicilərin məsləhətinə əsasən almanın yarısını özü yedi, yarısını arvadına verdi, məramına çatdılar” [1, s. 162].

Göründüyü kimi, nağılda dərviş nağıl qəhrəmanının ən çətin anında yetişir. Dərinə şərik çıxır. Ona övlad bəxş etmək üçün insana həyat verən, xəstəlikdən, ölümdən qurtaran, qocanı cavanlaşdıran, ömrü uzadan alma verir. Burada diqqət çəkən əsas məqam nağılda dərvişin adının həyatın və yaşayışın başlanğıcında duran alma ilə birgə çəkilməyidir. Maraqlıdır ki, sehrli və möcüzəli dünyanın nümayəndəsi olan dərvişlər də övlialar, seyidlər kimi həmişə tapmadıqları, arzu edib yetmədikləri məqamlara, istəklərə onların yetişməsinə kömək edirlər. Həm də magik güclərə, gizlin məqamlara, bilgilərə, fəvqəl-təbii gücə, qeyri-adi möcüzə göstərmək xüsusiyyətinə malik olmaqlarıyla qəhrəmana yardım edir, güc verir. Biz buna dərvişin məsləhəti ilə, nəzir-niyaz verməklə, qurban kəsməklə, Allahın istəyi ilə dünyaya gələn qəhrəmanlarda da görürük. “Naxırçı oğlu Eyvazın”, “Dərviş”in nağıllarında belə məqamlara çox təsadüf edirik.

Dərvişin möcüzəsini üzə çıxaran, ona yardımçı olan qüvvələrdən biri almadır. Alma ağacı möcüzəli kefiyyətə malik olduğu üçün bütün xalqların həyatına və inanc sistemində əsaslı yer tutmuş və dünya ağacı sisteminə bağlı amil kimi yadda qalır. Azərbaycan nağıllarının böyük əksəriyyətinin əvvəlində övladı olmayan şahın qəm dəryasına qərq olduğu bir anda bir dərvişin onun dərini əlacını verib qeybə çəkildiyinin şahidi oluruq. İstəsə də kimsə onu görmür.

“Çantıq” nağılına diqqət edək: “Bir dərviş gəldi. Padşahı bikef görüb dedi: “Sənin dərini mən çarə edərdəm. Padşah acıb dərini deyəcək, dərviş ona üç alma verib dedi: – Hərəsinin bir üzünü özün ye, bir üzünü hər arvadının birinə ver. Doqquz aydan sonra hər arvaddan bir oğlun olacaq” [1, s. 162]. Deməli, əsl-kökü müqəddəslərə, 40-lar piri, övlialara bağlı olan dərvişlərdə əsaslı gizlin məqamlardan biri də qeybə çəkilmədir. Biz buna əksər regional əfsanə və rəvayətlərdə çox təsadüf edirik. Təbii ki, bu gizlin dəyər övliya, seyid və dərviş paradigmalarının müxtəlif zaman və hadisələr dövründə birinin digərinə keçidi zamanı baş verir. Əsas məsələ bu müqəddəs şəxslərin eyni nəsnəyə aid olmalarıdır. Bu nümunədən göründüyü kimi, müdrik qoca arxetipinin dərviş paradigmasına məxsus bir neçə funksiya bəlli olur. Birincisi, dərviş də Övliya, Xızır kimi insanın qəlbinə oxumaq, gələcəkdən xəbər vermək və dərəcə əlac etmək, qeybə çəkilmək kimi və s. kəramətlərə malikdir. Folklorşünas Hikmət Quliyev “Müdrik qoca arxetipinin semantik strukturu və paradigmaları” adlı tədqiqat əsərində müdrik qoca arxetipinin informasiya situasiyasını incələyərkən dərviş obraz paradigmasının yolgöstərmə situasiyasından fərqli olaraq, informasiyavermə situasiya-

sında qəhrəman qarşılaşacağı obyekt və hadisələr barədə informasiyanın verilməsinə xidmət etdiyini açıqlayır [2, s. 116].

Müqəddəslərin əli ilə verilən alma vasitəsi ilə qəhrəmanın möcüzəli doğuluşu baş verir. Eləcə də onun böyüyüb boya-başa çatmasına qədər başına möcüzəli hadisələr gəlir. Rus alimi V.Y. Propp da nağıllarda haqlı olaraq sehirli alma vasitəsi hamilə qalmağın xüsusi yer tutduğunu bildirmişdir. [3, s. 324]. Əcdad kultu paradiqmasına aid olan dərvişlər tərəfindən qəhrəmana alma verilməsi ilə övladsızlıq motivinə son qoyulur. “Məlik Cümşüd”, “Ağ atlı oğlan”, “Göydən gələn gözəl” və s. nağıllarda olduğu kimi, övladsızlıq motivi qəhrəmanın qəm dəryasına qərq olduğu məqamda qeybdən peyda olan dərvişin verdiyi alma ilə övlad əldə etməsi ilə nəticələnir. Bəzən bu möcüzəli doğuluş nəticəsində dünyaya gələn qəhrəmanlar qeyri-adi gücə malik olur, yeri gələndə başqalarının həyatlarını qurtarmağı bacarırlar. Bəzən “Əbu Qasım” nağılında olduğu kimi, həmin qəhrəmanlar sahiblərinə sehirli alma tapıb gətirir, həmin alma vasitəsi ilə onları xəstəlikdən qurtarır, ölməzlik bəxş edirlər. Qəhrəmanın möcüzəli doğuluşuna, onun fəvqəltəbii güc vasitəsilə etdiyi hərəkətlərə ancaq sehirli nağıllarda təsadüf edirik. Təbii ki, bütün bunlar müdrik qoca arxetipinin nümayəndəsinə bağlıdır. Folklorşünas alim Oruc Əliyevin qeyd etdiyi kimi, “Sehirli nağılların bir çoxunda nağıl qəhrəmanı onu əhatə edənlərdən bir sıra qeyri-adi cəhətləri ilə fərqləndirilir. Onun qəhrəmanlığı sehirli, möcüzəli olur. Belə nağılların ekspozisiyasında uşaqsız ata-anaların arzusu, qəhrəmanın qeyri-adi, bəzən də sehirli dünyaya gəlməsi motivi mühüm yer tutur” [4, s. 43-304]. Biz nağıllarda yumurtadan, sudan, küldən, quru kəllədən, tüpürçəkdən və s.-dən hamilə qalmaq kimi möcüzəli doğuluş motivinə də təsadüf edirik. Amma dərvişlərin verdiyi sehirli alma ilə dünyaya gələn uşaqlar digərləri kimi qeyri-adi gücə və magik enerjiyə malik olurlar. Bu da təbii ki, almanın dünyanın, başlanğıcın əsasında həyat ağacıyla sıx bağlı olması ilə əlaqədardır. V.M. Jirmunski yazır: “Sehirli nağıllarda, xüsusən şərq xalqlarında (ərəb, fars, türk) magik mayalandırmanın əsas vasitəsi almadır. Bu almanı övladsız padşaha (bəzən isə onun vəzirinə) səyahət zamanı (və ya onun yuxusuna girmiş) qoca dərviş bəxş edir” [5, s. 229]. Bu motivə “Şahzadə Mütəlib”, “Məlik Məmməd” və “Məlik Əhməd”, “Cəlayi-vətən”, “Şəms-Qəmər” və s. onlarca nağıllarda təsadüf edirik. Möcüzəli doğuluş əcdad kultu nümayəndəsinin qəfil peyda olması, qəhrəmana bəxş etdiyi alma ilə əldə edilir. Eləcə də dərviş öz gedişilə bəzən göy üzündə ildırım çaxır, tufan qopur, dünya lərzəyə gəlir. Bu da təbii ki, dərvişin də övliya, 40-lar Piri, Həzrəti-Əli və s. kimi Allahın elçisi olmasıyla yanaşı, başqa qeyri-adi, fəvqəltəbii gücə malik olduğunu, kosmik təmasla bağlı olduğunu göstərir. İstər gəlişi, istərsə də gedişi ilə nağıl qəhrəmanlarının gözündə ucalan bu obraz göstərdiyi möcüzəsiylə də onlarda bir inam yaradır. Müdrik qoca arxetipinə malik dərvişlərin nağılda bəzən övlad dünyaya gətirməkdə qəhrəmana yardımçı olmaqla öz missiyasını bitirmiş olur. Bəzən də süjet boyu alma və dərviş sujeti nağıllarda geniş əks olunur. Bəzən dərvişin verdiyi almanın sayəsində dünyaya gələn uşaqlar mərd, cəsur və qolu qüvvətli olurlar. Heç kimin ağına gəlməyən maneələri aşır, hər kəsi heyran qoyurlar. Nağıl boyu bu qəhrəmanlarda fəvqəltəbii gücün şahidi oluruq. Burada əsas söhbət əcdad kultu nümayəndəsinin verdiyi almayla günbəgün, saatbasaat böyüyən uşaqdan gedir. O, öz möcüzəsini, fəvqəltəbii gücünü məhz sehirli almanın köməyi ilə dünyaya gələn qəhrəmana ötürür. Digər tərəfdən burada iki müqəddəsliyin simvolunun birləşməsi – birinin möcüzəsi, digərinin sehri üstün gəlir.

Alma ağacı həyat ağacı ilə bağlı olan, dünyanın yaradılışı, başlanğıcın rəmzi kimi, bitkiyə inamın təzahürü kimi dəyərləndirilə bilər. İnsan inanırdı su və ağac insanın yaşayışı üçün çox vacibdir və su, ağac olmazsa yaşayış da heç olar. Məhz bu səbəbdən bununla bağlı bütün hadisələrə mifoloji anlam verilirdi. Bu səbəbdəndir ki, nağıllarımızda da ağaca, almaya həyatın başlanğıc rəmzi kimi baxılmışdır. Mifoloji inama görə bunlar ilk və başlanğıcda duran amillər olduğundan insanların yaddaşına, həyat tərzinə, məişətinə, təfəkkürünə hopmuş, yaratdıqları bütün folklor örnəklərində bu amillər xüsusi önəm kəsb etmişdir. Qəhrəmana müqəddəsin əliylə verilən alma vasitəsi ilə möcüzəli doğuluş baş verir. “Soltan İbrahim” nağılında övlad həsrətilə yaşayan padşaha abid almanı verdikdən sonra onun arzusu yerinə yetir. Abid buna görə padşahla şərt kəsir: “Abid dedi: – Qibleyi-aləm, sənə bir alma verim, elə ki axşam oldu, hərəmxanaya get. Almanı iki bölüb yarısını baş hərəminə ver, yarısını da özün ye. Amma sənnən bir şərt bağlayıram, elə ki, oğlun və ya qızın oldu, ad qoyan günü məni çağır, gərək ona adı mən qoyam” [6, s. 374]. Nümunədən göründüyü kimi, möcüzəli doğuluş dərvişin verdiyi almayla baş verir. Burada digər bir motiv isə dünyaya gələcək uşağa adı dərvişin vermək istəyi ilə (dərvişin şərti ilə) bağlıdır. Əcdad kultu nümayəndəsi hesab edilən dərvişlər adqoyma mərasimində də iştirak edir. Necə ki, Dədə Qorqud Oğuz elinin igidlərinə göstərdikləri şücaətə görə ad qoyurdu. Nağıllarda da bu missiyanı fərqli baxımdan dərvişlər həyata keçirir. Və burada da görürük ki, dərviş anidən qeybdən peyda olduğu kimi, anidən də qeybə çəkilir. Və onun qoyduğu adların daşıyıcıları olan qəhrəmanlar çox zəki və ağıllı, dünyagörüşlü, qoldan qüvvətli, müdrik olurlar. Nağıllarda dərvişlərin kosmik kodla bağlı olmaları əcdad kultunun nümayəndəsi kimi onun söylədiyi kəlmələrdən bəlli olur. Məsələn, “mən pay alan dərvişlərdən deyiləm, pay verən dərvişlərdənəm” deməsinin özü onun sözünə sahib olmasını, xeyirxah və yardımçı, humanist, ədalətli olmaq bacarığını mifoloji anlama

bağlayır. Elimizin adətlərində də pay vermək yalnız böyük, səxavətli, xeyirxah və dəyərli böyüklərimizə məxsusdur. Xəbis və paxıl insanların bunu etməyə ürəkləri gəlməz. Çünki onlar yalnız özlərini düşünürlər. “Şəms-Qəmə” nağılına diqqət edək: “Padşah xəzinəsinin ağzını açır, bütün fəkilərə pay paylayır, dərvişdə pay verilməsini əmr edir. Amma dərviş deyir: – Qibleyi-ələm, mən pay alan dərviş deyiləm, pay verən dərvişəm. Al bu almanı, tən bölüb yarısını özün ye, yarısını da hərəmin yesin. Sənin bir oğlun olacaq, adını Qəmə qoyarsan” [7, s. 320].

İstər Azərbaycan, istərsə də dünya ölkələrinin nağıllarında alma ağacı məhsuldarlıq rəmzi kimi verilir. Alma ağacının meyvəsi də müqəddəslərin əli ilə nağıl qəhrəmanlarına bəxş edilməklə cavanlaşdırma, gözəlləşdirmə, şafavərmə, diriltmə, ölməzlik, övlad bəxş etmə və s. dəyərli xüsusiyyətləri bağışlayır. Belə ki, bu xüsusiyyətləri nağıl qəhrəmanlarının sehrli almayla qazanmasının özü alma ağacını dünyanın yaradılışında əsas rol oynayan, məhsuldarlıq, gözəllik, bolluq, bərəkət rəmzi olan həyat ağacı ilə əlaqələndirməyimizə əsas verir. Mifoloji təsəvvürdə ağac da insan yaşayışı üçün əsas olan su, od, torpaq kimi vacib olmuş, insan bu ünsürlər kimi həyat ağacının da ona güc, qüvvət, ölməzlik və həyat bəxş etməsinə inanmışdır. Bu səbəbdən nağıl və dastanlarımızda, eləcə də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Beyrək, Buğac nəzir-niyazla, qurbanvermə ilə dünyaya gəlmişsə, Dədə Qorqud insanların inam və etibarını, güvənini qazanmış müqəddəs şəxs, əcdad kultu paradigmasının təmsilçisi kimi gəlib qəhrəmanlara ad verir. Və qəhrəmanların anadan olandan keçdiyi həyat yollarında köməkçi və əvəzsiz məsləkdaş kimi çıxış edir. Dərviş nağıllarda bir sıra formada özünü göstərir. Biz qeyd olunan bu cəhətlərə ayrı-ayrı nağıllarda kifayət qədər təsadüf edə bilərik. Bəzən də dərvişin verdiyi alma ilə dünyaya gələn uşaqlar günbəgün, saatbasaat böyüyür, çox böyük gücə malik olurlar. Qoldan qüvvətli olan bu uşaqlar 8 yaşına çatmamış ətrafında hamının diqqətini cəkilrlər. “Uşaq pəhləvan” nağılında yuxarıda qeyd olunan xüsusiyyətlərin əksəriyyətinə təsadüf edə bilərik. Dərviş mahir ifaçı kimi, dərviş pay verən müqəddəs şəxs kimi, dərviş övlad bəxş edən sehirli obraz kimi və s. [8, s. 196].

Çox zaman bu nağıl qəhrəmanları Rüstəm Zal kimi qəhrəmanlarla eyniləşdirilirlər: “Oğlan nə oğlan, Rüstəm Zal heç onun əlinə su tökməyə layiq deyildi. Biz eşitmişik, uşaq böyüyər, amma bu uşaq günbəgün, saatbasaat boy atıb çinara dönmüşdü. Yeddi yaşında atlını atdan salırdı. Qolunda bir güc vardı ki, küçədə hansı uşağnan zarafatlaşsa ya belini, ya da qolunu sındırardı” [8, s. 196].

Bəzən nağıllarda övladın tam başqa – təsadüfi bir üsulla da əldə edildiyini də görürük. Bu möcüzəli və fərqli doğuluşla dünyaya gələn qəhrəman da dərvişin möcüzəli alması ilə dünyaya gələn qəhrəman kimi mərd və cəsarətli olur. Məsələn, küllə, su və yumurtayla, quru kəlləylə və s. Bunlarda dolasıyla da olsa əcdad kultuna yaxınlıq var. Suyu və bitkiyə inam türk xalqlarında əski inanclarla bağlı olmuşdur. Əski insan üçün su və ağac (bitki) onun həyatı, yaşayışı üçün əsas idi. “Kəl Həsənin nağılı”nda Kəl Həsənin anası su və yumurtayla hamilə olur. Bunun sayəsində dünyaya gələn Kəl Həsən çox qüvvətli və fədakar olur.

Bəzən nağıllarda möcüzəli doğuluşa səbəb olan dərvişlərin triksterlik məqamlarına da təsadüf edirik. “Polad pəhləvanın nağılı”nda dərvişin verdiyi almayla dünyaya gələn Poladı dərviş onun valideynlərinə sehr edərək qaçırır. Azyaşlı Polada bütün bilgiləri öyrədir, Cümşüd pəhləvan olması üçün Cümşüd pəhləvanın yanına göndərir. Beləcə, hər cür təlimə hazır olan Polad pəhləvan böyüyüncə müəllimindən haqqında olanları öyrəndikdən sonra dərvişi öyrətdiyi sehrin gücüylə öldürür. Sonda haqq nahaq üzərində qələbə çalır. Bəhadrılıq nağılı hesab olunan “Polad pəhləvanın nağılı”nda dərviş tam şəkildə mənfi obraz kimi nəzərə çarpır. Bu cür nağıllarda təbii ki, dərvişin əcdad kultu nümayəndəsi kimi kosmik kodla bağlı olduğunu deyil, mənfi obraz kimi xaosa bağlı olduğunu göstərir. Birincilər əcdad kultunun nümayəndəsi kimi haqq yolunun, doğruluğun, xeyirxahlığın, ədalətin, ikincilər isə şər əməlin daşıyıcıları olaraq zülümkarlığın, haqsızlığın ifadəsidir. Bütün bunlar yenə də Xızırın, Qırqlar pirinin, Şahi-Mərdanın, Övliyanın davamçısı olmaq baxımından dərvişin yüksəkliyinə, aliliyinə xələl gətirmir. Övliyalar folklor mətnlərində yalnız müsbət obraz kimi çıxış edərsə, dərvişlər isə nağıllarda həm də mənfi obraz kimi çıxış edir..

Nəticə. Məqalədən aşağıdakı nəticələrə gəlmək mümkündür:

Araşdırmadan aydın oldu ki, bəzi məqamlar çıxmaqla seydilərin, övliyaların rəvayətdəki yeri, rolu və məqamı nədirsə dərvişlərin də yerinə yetirdikləri öncəgörməlik, yol göstərmə, ad qoyma, övlad bəxş etmə funksiyaları eynidir. Möcüzəli doğuluş fərqli üsullarla həyata keçsə də çox zaman əsas aparıcı amil əcdad kultunun nümayəndəsidir. Məqalədən o da məlum olur ki, almanın yaşayışın, başlanğıcın rəmzi olan həyat ağacına bağlı olması və nağıldakı yerinin və adının çox zaman dərvişlərlə qoşa çəkilməsi bu müdrikliyi, əcdad kultunu daha dərin qatlara aparır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan nağılları. 5 cildə. I cild. Bakı: Çıraq, 2003, 376 s.
2. Quliyev H. Müdrik qoca arxetipinin semantik strukturu və paradigmaları. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 216 s.

3. Propp V.Y. Folklore and the reality. Moscow: Glavnaya Redakciya Vostochnoy Literatury, 1976, 324 p.
4. Əliyev O. Azərbaycan nağılları: janr, süjet və obraz problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 304 s.
5. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Избр. труды. Ленинград: Наука, 1974, 726 с.
6. Azərbaycan nağılları. 5 cildə. II cild / Tərtib edəni Ə.Axundov. Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1961, 374 s.
7. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri: Nağıllar / Tərtib edəni N.Seyidov. Bakı: Yazıçı, 1985, 508 s.
8. Uşaq pəhləvan. Azərbaycan nağılları. II nəşr. 5 cildə. IV cild, Bakı: Çıraq, 2004, 344 s.

РЕЗЮМЕ

ПРЕДСТАВИТЕЛЬ ЧУДЕСНОЙ МОТИВАЦИИ РОЖДЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ СКАЗКАХ ВОПРОС ОТНОШЕНИЯ С КУЛЬТУРОЙ

Мансимова З.И.

Отделение общественных наук НАНА, Азербайджан

В статье рассматривается связь мотива чудесного рождения с культом предков в азербайджанских сказках. И в текстах сборника, и в сказках в разных томах исследуются мотивы дервишей, святых, Хыдыр Наби, Хидир Ильяс, а также чудесное рождение детей от взятия яблок и их принесения в жертву. В исследовании задействованы основные функции дервиша, волшебного яблока и других парадигматических элементов, участвующих в чудесном рождении.

Ключевые слова: культ предков, святой, сказка, парадигма

SUMMARY

REPRESENTATIVE OF WONDERFUL MOTIVATION OF BIRTH IN AZERBAIJAN FAIRY TALES ISSUE OF RELATIONSHIP WITH CULTURE

Mansimova Z.I.

Department of Social Sciences of ANAS, Azerbaijan

This article discusses the connection between the motive of miraculous birth and ancestral cult in Azerbaijani fairy tales. Both the texts of the collection and the tales in different volumes examine the motives of dervishes, saints, Khidir Nabi, Khidir Ilyas, and the miraculous birth of children by taking apples and sacrificing them. The main functions of the dervish, the magic apple and other paradigmatic motives involved in the miraculous birth are involved in the study.

Key words: ancestral cult, dervish, paradigm, saint, fairy tale

HİDAYƏTİN LİRİKASINDA VƏTƏNİN BƏDİİ-COĞRAFİ OBRAZI

Mirzəyeva Ş.A.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında şair-dramaturq və yazıçı-publisist kimi tanınan Hidayət (Orucov Hidayət Xuduş oğlu) ədəbi aləmə şeirlə gəlmişdir. Azərbaycançılıq, vətən sevgisi, xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri və tarixi faciələri onun zəngin poeziyasının əsas mövzularını təşkil edir. Bütün bu mövzular aktual problemlər səviyyəsində elmi-nəzəri şəkildə təhlil edilir, şairin lirikasının özünəməxsus cəhətləri araşdırılıb izah olunur. Bu məqsədlə müəllif müqayisələr aparmış, tanınmış ədəbiyyatşünas-alimlərin fikirlərinə istinad etmişdir.

Açar sözlər: Hidayət, lirika, Vətən, poetik, azərbaycançılıq, tərənnüm

Hidayətin ilk qələm təcrübələrində 1960-cı illərdə yazdığı şeirlərin əsas mövzusunı poetik-fəlsəfi düşüncələr, doğma Zəngəzurun, Mığrının, Maralzəminin tərənnümü təşkil edir. Bu baxımdan onun “Ata”, “Mığrı”, “Hamı bu dağlarda piyada gəzər”, “Ürək yumruq boydadır?!”, “Acı düşüncə” və s. şeirləri səciyyəvidir. Bu qəbil şeirlərində Lök, Tağəmir, Aldərə, Xəllərgə, Ələyaz kimi yer-yurd adlarını poetik

vasitəyə çevirən şairin iç duyğuları, düşüncələri oxucuda xoş ovqat doğurur. Ümman, kainat, zirvə və s. məfhumlar dar çərçivələrə sığmaq istəməyən Hidayətin həyata baxışını, aydın poetik məramını ifadə edir:

Bir ilham istəyirəm-
Zirvələrə qalxmaqçün,
İndi zirvə saydığım
Zirvələrin özünə
Zirvələrdən baxmaqçün.
Çaydan, göldən kar aşmaz...
Mən ümman istəyirəm! [2, s.68-69]

Vətən məhəbbəti, yüksək vətəndaşlıq ideali poetik bir harmoniya təşkil edərək şairin poeziyasının ana xəttini müəyyənləşdirir. Bu poetik harmoniyanın xəritəsində Zəngəzur, Göyçə, Muğan, Qobustan, Gəncə bədiiləşərək doğma Azərbaycanı əks etdirir. Müqəddəs vətən anlayışı adi təbiət predmetlərinin: dağın, qayanın, ağacın, dənizin, çiçəyin təmsalında misralara hoparaq müəllifin özünəməxsus üslubunda bədii inikasını tapır. “Çinar” şeirində bu ağacın obrazı elə xarakterik cizgilərlə təsvir olunur ki, “Vətəni qoca Təbriz, ulu Muğan, qədim Gəncə” olan çinar ədəbi-estetik mahiyyəti ilə tamamilə yeni məzmun qazanır. Odessada əcnəbiləri heyratə salan bələdçi qızın izahından sonra çinar yalnız Azərbaycanın fiziki təbiətini təcəssüm etdirmir, o həm də xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinin poetik güzgüsünə çevrilir. Məlum olur ki, “Avropada yalnız Zəngilanda çinarların meşəsi var”. Müəllifin sənətkarlığı ondadır ki, kiçik epik ştrixlər, incə detallar vasitəsi ilə qürbət diyarında vətənin obrazını yaradır:

Qədim Gəncədə, Ordubadda
Çinarlardır solun-sağın...
...Əcnəbilər bir-biriylə pışıldasır;
-Azərbaycan...
-Şeyx Nizami!
-Gəncə... Bakı...
-Səməd Vurgun... [3, s.95]

“Vətən” adlı şeirində də şair ana yurdun şirinliyini və müqəddəsliyini əks etdirmək üçün qürbət elin ağrısını bəndlərə hopdurur, ümumi və tapdanmış ifadələrdən qaçaraq səmimi və təbii duyğuların axarında oxucuları milli köklərə bağlanmağa, doğma el-obadan ayrı düşməməyə çağırır. Bu çağırışda “uzaqda” yanmaq yox, vətəndə vətənin qədrini bilmək harayı güclü və təsirlidir.

Qeyd edək ki, Vətən məhəbbətinin tərənnümü Hidayətin poeziyasında iki bədii-coğrafi obrazın təmsalında əks olunur. Bu obrazlardan biri şairin doğulub boya-başa çatdığı Zəngəzur mahalıdır. Digər bir obraz isə bütün dünya azərbaycanlılarının tarixi vətəni olan Azərbaycandır. Yaxud da əksinə: bu obrazlardan biri doğma Azərbaycan, digəri isə ulu Zəngəzurdur. Yəni şairin şeirlərində Azərbaycan, həm də o taylı bu taylı Azərbaycan necə sonsuz məhəbbət və ehtirasla tərənnüm olunursa, eləcə də Zəngəzur mahalı tükənməz övladlıq eşqi və təəssübkeşliyi ilə tərənnüm obyektinə çevrilir. Bu da onun hisslərinin səmimiyyətindən, duyğu və düşüncələrinin təbiiliyindən irəli gəlir. Başqa sözlə, Hidayətin Azərbaycana həsr olunmuş şeirlərində Zəngəzur və tarixi Azərbaycan torpaqlarının taleyi, Zəngəzura ünvanladığı poetik örnəklərdə isə Azərbaycan, onun tarixi-mədəni keçmişinin, bu gününün və gələcətinin bədii görüntüləri əks olunur. Elə buna görədir ki, şairin bu qəbil şeirlərində təsvir-tərənnüm obyektini çox da cazibədar görünməyən adi təbiət predmetləri, varlıqlar olsa da balaca bir kənd (“Maralzəmi”), kiçik bir çay (“Mıgriçayı”), adi bir insan (“Rəhim çoban, düzgün deyim, bu çəmən”) poetik obraz səviyyəsinə qaldırılaraq ana Vətənin unudulmaz görüntülərini yaddaşlara həkk edilir:

Qəlbim içi oyum-oyum,
Baxışlarım duyum-duyum.
Sən quruma, mən quruyum,
Qurban olum, Mıgriçayı! [2, s.156]

və yaxud:

Təbiətin zinətisən, ay çoban,
Dağlar səni xanımınla saxlasın. [2, s.155]

Bu cür şeirləri ilə Hidayətin poeziyasında “yer üzündən böyük görünən Vətən” ədəbi bir ənənənin təkrarına yox, ənənənin yeniliyinə çevrilərək:

Kiçicik bir sudur yer üzündə Kür,
Baxsan bu dünyanın xəritəsinə,
Bəs niyə qəlbimdə ümman döyünür,
Mən qulaq asdıqca Kürün səsinə?! [4, s.379]

-misraları ilə üst-üstə düşür. Xalq şairi Səməd Vurğunun poetik ruhu onun şeirlərindəki xalqilik, milli koloritin yeni bir tərzdə təzahür edərək Hidayətinin poetik təfəkkürünün başlıca cəhətlərindən olan ənənə və novatorluğun göstəricisini nümayiş etdirir. Şairin poeziyasındakı bu cəhəti həssaslıqla müşahidə edən akademik Tofiq Hacıyev qeyd edir ki, Hidayət “1965-1975-ci illər arasında yazdığı Zəngəzur silsilə şeirlərində (beş şeir) Zəngəzur mənzərələrini Səməd Vurğun qələminə layiq kamilliklə, milli ruhu tərpədən obrazlarla rəsm edir. “

Hidayətin vətən mövzulu şeirlərinin özünəməxsus cəhətlərindən biri də budur ki, o, torpaqlarımıza göz dikən, maddi və mənəvi abidələrimizi özününküləşdirməyə ermənilərin məkrli əməllərinə qarşı cəsarətli misralarla kəskin etirazını bildirir. “Ata yurdu”, “Köçmüş dağ kəndinin nəğməsi”, “Doğmalığ” və digər şeirlərində Qərbi Azərbaycanda erməni şovinistlərinin aborigen əhalini – azərbaycanlıları sıxışdırılmasını, yaşayış məntəqələrini viran qoymalarını Hidayət “yox, yox! Mən buralıyam” – deyərək özünəməxsus şair ötkəmliyi ilə açıb göstərir:

Bu meşələr, bu dağlar,
Bu qayalar bulaqlar,
arxamda məğrur duran
şanlı ordumdur mənim.
Bu yurd ata ocagım,
ata yurdumdur mənim! [2, s.45]

1975-ci ildə qələmə aldığı bu şeirdə şair müxtəlif rəmz və eyhamlar, üstüörtülü işarələr vasitəsilə fikirlərini poetikləşdirərək yüksək vətəndaşlıq sayıqlığı nümayiş etdirir.

Qeyd olunan dövrün poeziyasından bəhs edən prof. Cəlal Abdullayev şair və yazıçılarımızın sətiraltı mənələrdən, simvollarından istifadə etmələrinin səbəblərini şərh edərkən yazır ki, “ümumiyyətlə, dissidentlik mövcud mühitə, iqtidara, hakimiyyətə asilik hər zaman olmuşdur. Lakin çox vaxt bu müxaliflik sətiraltı mənələrlə, rəmz və somvolika vasitəsilə, Ezop dili ilə anlatma vasitəsilə yazıçılar öz etirazlarını ifadə etməyə çalışmışlar” [1, s.5].

Bu baxımdan Hidayətin həmin illərdə sətiraltı mənələrə, işarə və poetik eyhamlara müraciət etməsi çox təbii və zamanında olan bir xüsusiyyətdir. O, bəzən açıq şəkildə söyləyə bilmədiklərini bu üsulla ifadə etmiş, özünün vətəndaşlıq lirikasını ictimai motivlərlə, müqəddəs Vətən ideali ilə zənginləşdirmişdir.

Milli və bəşəri ideyalar, mənəvi-əxlaqi düşüncələr, xalqımızın tarixi taleyi şairin vətəndaşlıq lirikasının əhatə çevrəsini genişləndirərək onun poetik mündəricəsində Azərbaycançılıq ideyasının bədii görüntülərini əks etdirir. Şairin “Məndən sonra” , “Pani Lyudmila” , “Araz qalası”, “Təbrizə bomba atdılar” və digər şeirlərində milli kimlik ideyası, soykökə bağlılıq, milli-etnik düşüncələrdən doğan qürur hissi Azərbaycançılıq təlimindən süzülüb gələn fikirlərin ifadəsidir. Ümumiyyətlə, Hidayətin poeziyasında Vətən məhəbbətinin tərənnümü ilə Azərbaycançılıq ideyaları bir vəhdətdə təcəssüm edir, belə ki, onun təbiət gözəlliklərinin tərənnümünə həsr olunmuş şeirlərində də milli duyğular o qədər güclüdür ki, bəzən onların arasındakı sərhədi müəyyənləşdirmək də çətin olur. Başqa sözlə, Hidayət nədən yazırsa yazsın, onun poeziyasının lirik qəhrəmanı “Mən Azərbaycanlıyam!” nidasını yüksək qürur və mənəvi fəxr hissi ilə səsləndirir. Bu xüsusiyyət Hidayətin bütün yaradıcılığına xas olan bir sənət göstəricisi kimi diqqəti cəlb edir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Abdullayev C. və b. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, II cild, Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 504 s.
- 2.Hidayət. Əsərləri. 8 cildə, I cild. Bakı: “Apostroff” MMC, 2011, 480 s.
- 3.Hidayət. Əsərləri. 8 cildə, II cild. Bakı: “Apostroff” MMC, 2011, 480 s.
- 4.Vurğun S. Əsərləri. 7 cildə, III cild, Bakı: Elm, 1986, 672 s.

РЕЗЮМЕ

ХУДОЖЕСТВЕННО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ ОБРАЗ РОДИНЫ В ЛИРИКЕ ХИДАЯТА

Мирзаева Ш.А.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Хидаят (Оруджев Хидаят Худуш оглы), известный в современной азербайджанской литературе как поэт-драматург и писатель-публицист, пришел в литературный мир с поэзией. Азербайджанство, любовь к родине, национально-нравственные ценности и исторические трагедии нашего народа - главные темы его богатой поэзии. Все эти темы анализируются научно и теоретически на уровне актуальных проблем, изучаются и разъясняются особенности лирики поэта. Все эти темы анализируются научно-теоретически

на уровне актуальных проблем, изучаются и разъясняются особенности лирики поэта. Для этого автор провел сравнения, ссылаясь на взгляды известных литературоведов.

Ключевые слова: *Хидаят, лирика, Родина, поэтический, азербайджанство, гимн*

SUMMARY ARTISTIC AND GEOGRAPHICAL IMAGE OF THE HOMELAND IN THE LYRICS OF HIDAYAT

Mirzeyeva Sh.A.

Sumgayit State University, Azerbaijan

Hidayat (Orujov Hidayat Khudush oglu), known as a poet-playwright and writer-publicist in modern Azerbaijani literature, came to the literary world with poetry. Azerbaijanism, love for the homeland, national and moral values and historical tragedies of our people are the main themes of his rich poetry. All these topics are analyzed scientifically and theoretically at the level of actual problems, the peculiarities of the poet's lyrics are studied and explained. For this purpose, the author made comparisons, referring to the views of well-known literary scholars.

Key words: *Hidayat, lyrics, homeland, poetic, Azerbaijanism, praise*

RƏŞAD NURİ GÜNTƏKİNİN YARADICILIĞINDA UŞAQ VƏ GƏNCLİK

Novruzova A.V.

Gəncə Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Məqalədə müasir türk realist nəsrinin görkəmli nümayəndəsi olan Rəşad Nuri Güntəkinin mənəvi axtarışlarının zirvəsi sayılan əsərlərində Anadolu insanının yoxsulluğu, cahilliyi, yaşantıları, daxili dünyasının mürəkkəblikləri, müharibənin törətdiyi fəlakətlərin uşaq təfəkküründə buraxdığı silinməz izlər, fərd və cəmiyyət qarşıdurması ilə bağlı müəllifin qaldırdığı problemlərə münasibəti, həmçinin onun dünyasını və şəxsiyyətini əks etdirən gənc obrazlar təhlil olunur. Eyni zamanda ədibin poetikasında təhkiyə, süjet, janr və forma xüsusiyyətləri, ədəbi epoxa yaradan bədii üslubu ardıcıl şəkildə izlənilir.

Açar söz: *türk, ədəbiyyat, uşaq, hekayə, Anadolu, realist, nəsr*

Cumhuriyyət dövrü Türk ədəbiyyatının inkişaf tarixində önəmli yer tutan görkəmli nasir və dramaturq Rəşad Nuri Güntəkin həyata baxışı, maarifçi təfəkkürə meyli, özünəməxsus fərdi üslubu ilə seçilən sənətkarlardandır. O, bütün yaradıcılığı boyu həyat gerçəkliyinə sadıq qalmağa çalışmış, dövrün ehkamlarından azad olmağa cəhd etmişdir. Rəşad Nuri bütün hiss və düşüncələri ilə yaşadığı dövrün insanı idi, onun ziddiyyətləri ilə yaşayırdı, məhz bu cəhətləri əsərlərində də əks etdirməyə çalışırdı. “Öğretmenler ve Memurlar Romançısı: Reşat Nuri” [4] bütün yaradıcılığı boyu maarifçi təfəkkür tərzindən çıxış edərək təhsil sistemindəki bürokratik əngəlləri ifşa etməkdən çəkinməmiş və qələmə aldığı istər iri, istərsə də kiçik həcmli əsərlərində bütöv bir epoxanın xarakterini, yaşadığı dövrün portretini inandırıcı cizgilərlə təsvir etmişdir. Ədibin əsas qənaəti ondan ibarətdir ki, hansı məmləkətdəki maarifə, təhsilə qiymət verilir, həmin məmləkətlərin əhalisi insan kimi yaşamaqla yanaşı, azadlıq və hüriyyətlərini də əldə etməyə müvəffəq olurlar.

“Uşaqlar cəmiyyətin gələcəyidir” formulunda ifadə olunan sadə həqiqətə söykənən ədibin maarif və mədəniyyətin təbliği məqsədi ilə yazdığı əsərlərində uşaq və gənclik mövzusu önəmli yer tutur. Tədqiqatçı Dr. O. Karaburgu Rəşad Nurinin uşaq mövzusunə müraciət etməsini onun pədaqoji fəaliyyətilə məşğul olması ilə əlaqələnməsi üzərində dayanaraq yazır ki, “...Reşat Nuri Güntek'in hikayelerine çocuklar açısından bakıldığında temel olarak iki ağırlıklı yaklaşım dikkat çeker:

1.Çocuğun yetiştirilişi ve eğitim şeklinin çocukta yansımaları;

2.Aile içinde çocuğun oynadığı rol.” [5, 66-70]

Rəşad Nuri uşaqları, gəncləri ən epizodik məqamlarda belə təmizlik, saflıq, ədalət ölçüsü kimi təqdim edir. Onların daxili dünyasının gizli qatlarına baş vurur. Bu daxili dünya ətraf aləmlə təmas və ünsiyyətdə genişlənir, zənginləşir, pozitiv və neqativ dəyişikliklərə uğrayır. O, hesab edir ki, həyatın neqativ təsirlərinə uşaqların daxili dünyalarının davam gətirə bilməsi üçün təlim-tərbiyə mütləq sağlam təməllər üzərində qurulmalıdır. Əlbəttə ki, belə insanların qurduğu cəmiyyət də mükəmməl olur.

Rəşad Nuri Güntəkin sosial problemləri birbaşa qəhrəmanlarının təhkiyəsi ilə sadə və təbii danışiq dilində, daxili monoloq şəklində təsvir edir. Bu qəhrəmanlar öz uşaqlıq dünyalarından dövrün ötürü, kiçik, o qədər də maraq doğurmayan təfəsilatı kimi deyil, çox önəmli, unudulmaz faktları kimi qətiyyətlə söhbət

açırlar və bu söhbətin zəruriliyinə, mahiyyətliliyinə təsvirin məharəti ilə oxucunu inandırır. Beləliklə də, oxucu onlara münasibət işığında zamanın müəyyən cəhətlərini dərk edir, insan əməllərinin zalımlığı və xeyirxahlığı üzərində düşünür.

Uşaq və gənc obrazların müşahidələri əslində bu təhkiyənin əsas istiqamətini təşkil edir. Hər bir müşahidə də müəllifin qənaəti ilə bağlıdır. Müşahidələrin gücü əsəri həm də inandırıcı edir, oxucunu da inandırır. Yazıçının üslubuna xas olan bu cəhəti o, özü belə izah edir: “ Mən qəhrəmanlarımdan birini alıb onun ağzından anlatmağa daha çox üstünlük verirəm. Həm bu zaman süjet pozulmaz, əhvalatı anladan qəhrəman vəhdəti mühafizə edər. Sonra bunun bir yaxşı cəhəti də vardır; romana məsuliyyətin mühüm bir qismini üstündən silib atmış olursan. Adətən bu romançının yaratdığı təsvir oxucuya soyuq gələ bilər, bir çox oxucular romançının bir adamı anlatmasını bəyənməyə bilər. Ancaq romanı qəhrəmanın dilindən anladarsanız məsuliyyətin bir qismi sizdən ziyadə qəhrəmanın görüşüdür”. [2]

Tənqidçi C. Məmmədovun qənaətinə görə “Obrazlar sənətkarın nə vaxtsa damla-damla yığdığı, topladığı müşahidələrdə yaşayır və əsl sənətkar bu sistemə xəyanət edə bilmir. Bu müşahidələr sözün poetik örtüyündə bədii həqiqətə çevrilir. Bu örtük yoxdursa, yazıçı dərk etdiyi dünyanı öz prizmasından keçirməyi bacarmırsa, real gerçəklik quru informativ keyfiyyət daşıyacaq. Burda mövzu aktuallığı, estetik idealın böyüklüyü, yazıçı amalı, bir sözlə, heç nə qələbəyə kömək etməyəcək”. [7, 69]

“Qəmsizin ölümü”, “Kinoteatr, uşaq və küçə”, “Şapka duası”, “Bilək saati”, “Xəstə uşaq”, “Bir udum su”, “Bir istefa”, “Çalı quşu”, “Qan davası” və b. əsərlərində müəllifin bədii-estetik idealını yeniyetmə və gənc obrazlar müəyyənləşdirir. Ədib qələmə aldığı bütün əsərlərində şəxsi ömrünün faktlarından məharətlə istifadə edib. Bu mənada onun təqdim etdiyi faktlarla yazıçının həyat faktları müəyyən məqamda kəsişir. Əslində Rəşad Nurinin əsərlərinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, müəllif obrazları sırf mənfi-müsbət cəbhələrə bölmür, xarakterlər, mürəkkəb situasiyalar yaratmaqla bu işi oxucusunun öhdəsinə buraxır.

Şapka duası” hekayəsində müəllif balacaların fetişləşdirib, bənzəməyə çalışdıqları, bir çox hallarda təqlid etdikləri böyüklərlə münasibətlərinə dair onların hafizəsində izlər buraxan mənzərələr yaradır. Yazıçı bir faktı yada salır: uşaq çiçəyin, quşun danışığına, buludların ağlamasına, Ayın küsməsinə, çayların nəgmə oxumasına və s. bu kimi yazıçı təfəkkürünə uyğun olan ifadələrin doğruluğuna qətiyyənlə şübhə etmir. Ata 7 yaşlı oğlunun gözləri qarşısında şapkasını çıxarıb dənizə atır. Daha sonra ona şapka duası oxuduğunu, ona görə də balıqların onu geri qaytaracaqlarını deyir. Dünyaya hisslərinin gözü ilə baxan oğul atasının hərəkətini təkrar edir və ondan dua oxuyaraq şapkasını geri qaytarmağını istəyir. Müəllif bu hadisədən bədii vasitə kimi istifadə edərək uşaqların təlim-tərbiyəsində valideynlərin nümunəvi roluna diqqət çəkir. Eyni zamanda belə yalanların onların mənəvi dünyasında yaratdığı təəssüratları ifadə edir. Əslində əsərin əsas mətləbi də elə bundan ibarətdir.

Uzun illər müəllim və müfəttiş vəzifələrində çalışan Rəşad Nuri bütün yaradıcılığı boyu maarifçilik haqqında düşüncələrini, məktəb həyatını, ailə tərbiyəsini təbliğ edib. Ədibin fikrincə, uşaqlara təhsillə bərabər ədəb, əxlaq, mərifət, vətən sevgisi, millət təəssübkeşliyi aşılaman mühitin güclüliyi bir nəslin mənəvi sağlamlığının təmin edilməsi deməkdir. Didaktik xarakterli “Eşq məktubları” hekayəsində ədib atanın fərqli təlim üslubunu adi bir detalda əyaniləşdirərək əhvalatı incə və zərif yumorla təsvir edir. Ata oğlu Rasimdə elmə, təhsilə maraq hissi oyatmaq üçün Bədia imzası ilə ona məktublar yazmağa başlayır. Bədia hər məktubunda Rasimə suallar verir və onu cavablandırmasını istəyir.

“Evləndiyimiz zaman balayımızı keçirmək üçün acaba İtalya’ya mı gidelim, İsveç’ə mi? Bu iki memləket acaba nasıldır? Ahalisi nasıl yaşar, ne iş görür? Oralara gitmek için hangi denizlerden, hangi memləketlerden geçilir?”

Yahut da:

“Sen, Abdülhak Hâmit Bey’in Eşber’ini okudun mu? Nerelerini en çok beğendinse yaz da ben de okuyayım...”

Genç mektepli, nişanlısına karşı küçük düşmemek için coğrafya ve edebiyat kitapları karıştırıyor, onun istediği malûmatı toplamak için günlerce çırpınıyordu. [8]

Bir gün Rasimin yatağının altında gizlətdiyi bu məktublar olanlardan xəbərsiz qalan ananın əlinə keçir. Ana həyat yoldaşı Əhməd bəyə olanları danışır. Əhməd bəydən gözləmədiyi cavabı alan ana təəccübündən donub qalır.

“Öğləndəki həyləzlik arttıkça artıyordu. Ne mektepteki hocalar, ne ben, bütün qayretimize rağmen, ona doğru dürüst yazmayı bile öğretmiyorduk. Nihayet, düşünə düşünə bu çareyi buldum...Rasim'in kızı yazdığı mektuplar sayesinde yeni yazıyı mutlaka öğreneceğinden ve bu sene sınıf geçeceğinden eminim. Doğrusunu istersen, ben de eski yazıyı vaktiyle sana mektup yaza-yaza öğrenmişim!...”. [8]

Nağıl strukturunu xatırladan bu hekayənin nikbin finalla bitməsi oxucunu faktların inandırıcılığına, qəhrəmanın təhkiyəsinin səmimiyyətinə inandırır.

Tədqiqatçı A. Hüseynov yazır: "...bədi təsvir üçün təfəsilatın sadəcə çoxluğu deyil, mənalılığı daha əhəmiyyətlidir. Təsvirin yeni xarakteri də buradan doğa bilir və məsələyə bu əsas cəhətdən yanaşdıqda belə bir fikrə gəlməmək olmur: "Məhdudluq" təəssüratı ilk baxışda duyulan, zahiri təəssüratdır, əslində isə şəxsiyyətin həqiqətinə əsaslanmaq, fərdin həyat və taleyi ilə bağlı ancaq real müşahidələrini, real problemləri ifadə etmək, ümumiyyətlə hər hansı bir yalandan, süni pafosdan, ritorik illüstrasiyalardan uzaq olmaq cəhdi təhkiyəyə elə bir səmimiyyət, inandırıcılıq təlqin edir ki, bu diqqətləyi zəmində bədii fikir ümumiləşməyə, səciyyəvilik kəsb etməyə bilmir; nəticədə mətləb, qayə yalnız fərdlə, süjetin əhatə dairəsi ilə çərçivələnir; müəllifi obrazın şəxsi taleyinin, gün-güzəranının tədqiqi daha çox məşğul etsə də, mahiyyətdə, materialın şərhində genişlik duyulur, təsvirə bütöv bir nəslin obrazı gəlir". [3, 94] Demək ki, bədii sözün sənət səviyyəsinə qalxması üçün təsvirin uzunluğu kifayət etmir. Bunun üçün ədəbiyyatın əsas tədqiqat obyektı olan insanın çoxçalarlı psixoloji momentləri açılmalı, onun bütün xüsusiyyətləri üzə çıxarılmalıdır. Bu baxımdan Rəşad Nurinin əsərlərində nəzərə çarpan hadisələrin, iştirakçıların minimum həddə endirilməsi, məhdud ərazinin tədqiqat obyektı kimi götürülməsi faktları bu nəsrin bədii keyfiyyətləri kimi izah edilməlidir.

Uşaqların həyat tərzinə, yalançı tərbiyə üsuluna tənqidi baxış, onların mənəvi dünyalarının bütövlüyü üçün milli və bəşəri dəyərlərin vəhdətini formalaşdırmaq meylləri ədibin müxtəlif illərdə qələmə aldığı "Bilək saati", "Kinoteatr, uşaq və küçə", "Yanaq hissə" hekayələrində də güclüdür. Ədib hadisələrin təsvirində elə cizgilərdən istifadə edir ki, adi bir detalın və əşyanın təqdimi xarakterin açılmasında həm vasitə rolunu oynayır, həm də hər bir sərrast detal ümumi mənzərəni əks etdirir. Tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyan "Kinoteatr, uşaq və küçə" hekayəsində də müəllif təzadlı tərbiyə üsulunu tənqid edir. Kiçik yaşda olduğuna görə mənfi təsirdən qorumaq üçün valideynləri balaca oğullarını özləri ilə kinoteatra aparmırlar. Yalnız ovcuna pul basıb ona küçədə oynamasına icazə verirlər. Öz müqəddəratına buraxılan uşaq valideynlərinin və böyük qardaşının filmdə gördüklərini – qumarxana, oğurluq, dava-dalaşın küçədə canlı şahidi olur. Əslində müəllif bu əsərində də uşaqların əhatə olunduğu mühitin onların dünyagörüşünün formalaşmasındakı təsirinə diqqət çəkir.

Uşaq ədəbiyyatı mütəxəssisləri hesab edirlər ki, onlar üçün yazılmış əsərlərdə hər cür həyatı problem qaldırmaq olar. Çünki sosial əhəmiyyətli hadisələrin qəhrəmanın təfəkküründən keçirilərək təqdimi zəruridir. Rəşad Nurinin "Bir udum su" hekayəsində də qəhrəmanın müşahidələr ehtiyatı dayanmadan artır və bunlar onun şəxsiyyət kimi inkişafı ilə əlaqələndirilir. Mənəvi inancları uydurma hesab edən, materialist təfəkkürlü həkim Həmid bəy qızını etiqadsız, öz düşüncə tərzinə, nəzəriyyəsinə uyğun yetişdirmək arzusundadır. O, qızının axirət haqqında təsəvvürlərini alt-üst edir. Lakin sonradan bir təsadüf nəticəsində vəfat etmiş analarının məzarda susuzluqdan yanmaması üçün su paylayan 12 və 17 yaşlı qızlardan həyat dərsi alır və onun daxilindəki gizli potensial, insanlaşa bilmə imkanı baş qaldırır. Övladına verdiyi təlim-tərbiyənin yanlış olduğunu anlayaraq onun ölümündən sonra bulaq tikdirir. Beləliklə də, Rəşad Nuri oxucusuna çox ciddi bir mesaj verir – həyatda hər şey nisbidir, təkcə insanlıq, ləyaqət və ədalətdən başqa.

Mənəvi-əxlaqi tərbiyə məsələləri və onun düzgün istiqamətləndirilməsi mövzusu ədibin "Qəmsizin ölümü" hekayəsində də davam etdirilir. Rəşad Nuri böyüklərlə kiçiklərin münasibətlərində təzadlar, ziddiyyətlər haqqında öz fəlsəfi konsepsiyasını bəşəri dəyərlərin daşıyıcısı olan hekayənin balaca qəhrəmanlarının düşüncələrində ifadə edir. Bu hekayədə xarici aləmin- cizgilərin, mimika və jestlərin təsviri qəhrəmanın keçirdiyi hisslərin və onun xarakterinin təyin olunmasına yol açır. Sarı tüklü qoca köpəyin mücadiləsi əslində zahiri görüntüdür, daxildə isə Rəşad Nurinin təqdim etdiyi insanlığın faciəsi, əzablarıdır. O, insan ki, həyatda üzləşdiyi məğlubiyyət əsla iradəsini sındırmır, əksinə özünü təsdiq üçün yeni imkan və stimül verir. Müəllif Qəmsizi belə təqdim edir: "Gamsız sarı tüylü ihtiyar bir mahalle köpegiydi. İnsan gibi anlayışlı, fakat insandan daha vefakâr bir mahluktu. Galiba serseri ve kalender-meşrebi için ona mahallede "Gamsız" demişlerdi. Fakat hakikatte o, köpeklerin en gamlısı idi, birkaç sene evvel büyük bir mateme uğramıştı. Dört yavrusunun birden zehirlendiğini, gözünün önünde kıvrana kıvrana öldüğünü görmüştü. Onları götüren süprüntü arabasının arkasından uzak mahallere gitmiş, bir hafta geri dönmemişti. Onun bir yerde kaza eceline uğradığını zannedenler olmuştu. Fakat kalender ve mütevekkil görünüşüne rağmen o, çok gözü açık bir köpekti. Cinsinin düşmanlarını iyi tanır, hatta bazen onlara inanıyor, tuzaklarına düşünüyor görünerek alay bide ederdi. Binaenaleyh onun bir yerde ölüp kalmasına imkan yoktu. Nitekim bir hafta sonra tekrar mahallere gelmişti. Yalnız biraz daha ihtiyar ve düşkün, uzun sarı tüyleri biraz daha çamurlu, bacakları biraz daha berelenmiş olarak..." [9]

Hər kəsin "Qəmsiz" adlandırdığı bu varlıq əslində insanların düşündüyü kimi nə sərsəri həyat yaşayır, nə də dərdsiz, qəmsizdir. Həyatı öz rəngində görən məhəllə qadınlarının Qəmsizin haqqında uydurduqları rəvayəti təqdim etməklə müəllif ideal insani günahkar insan vasitəsilə aşkarlamaq iqtidarında olan yazıçı olduğunu bir daha sübut edir. "Bilməm yalan, bilməm doğru, mahalle kadınları onun için bir vak'a anlatırlardı. Gamsız, güya çocuklarının ölümünden sonra yaşamak istememiş... Belediye kulübelerinin

karşısında durup boynunu bükmüş, yalvarır gibi kesik kesik uluyarak, çocuklarını öldüren yiyecekten istemiş... Hatta bir defasında zehirlenmiş, fakat ölmemiş...Çok ızdırıp çektikten, çok süründükten sonra tekrar ayağa kalkmış...". [9]

Tədqiqatçı S.Akşəhərli hekayədəki önəmli mətləblərdən bəhs edərək yazır: "...dikkət çeken bir başqa ayrıntı isə, çocukların heçbirinin bireysel özellikləri ile anlatılmamasıdır. Yazar onları, duygu dəyəri də ifadə edən "altı yaşında bir kız", "dört yaşında bir öksüz" gibi genel ifadələrlə nitələmişdir. Hikayənin bütününə baktığımızda da çocuklardan heç birisinin özəl olaraq karakterləşdirilmediyi görünməkdədir. Bunu, Rəşad Nuri Güntekin'in pek çox eserində kişidən çox toplumun ya da sosial həyatın öndə olması ilə açıqlaya bilirik". [1, 444]

Bayram hazırlıqları üçün planlaşdırdıqları yerə gedən uşaqlar birdən Qəmsizin yerə yıxılıb qırıldığını və uladığını görürlər. Qəfildən köpəyin ayağa qalxıb sürətlə üzərilərinə gəldiyini düşünən uşaqlar qaçmağa başlayırlar. Bu zaman onlardan biri axan çaya düşür. Qəmsiz geri qayıdaraq uşağı boğulmaqdan qurtarır, özü isə həlak olur. "Əsərdə Qəmsizin ölüm ayağında insanlardan uzaqlaşmağa cəhd etməsi səhnəsi müəllifin ortaya qoyduğu problemləri geniş müqayisə fonunda açmağa imkan verir, hər şey zahiri görünənlərin mahiyyətində üzə çıxır, aydın şəkildə dərk edilir". [6, 110]

Rəşad Nurinin "Əsgərlikdən qayıtmaq", "Əski bir yara", "Bir istefa" hekayələri isə müharibənin uşaqların həyatında törətdiyi fəlakətlərin təsvirinə və onların dərin mənasının açılmasına həsr edilib. Bu əsərlərdə elə qəhrəmanlar var ki, fiziki cəhətdən heç bir zərbə almasalar da, müharibə onların ruhunu darmadağın edir. Müəllif insanın dünyaya niyə, hansı məqsədlə gəlməsi, nəyə görə mücadilə etməsi kimi suallara cavab axtarır. Ən müxtəlif mənalardan insan ömrünün mənası ilə kəsişməsini elə bir fonda təqdim edir ki, bu kontekstdə müharibənin mənasızlığı, insan ləyaqətinə qəsd etməsi və nəhayət, dünyanın boşalması oxucunu sarsıdır. "Bir istefa" hekayəsinin əsas mahiyyəti də şagirdlərin yazılarında üzə çıxır. Hekayənin həmişə acılıqdan əziyyət çəkən balaca qəhrəmanlarından biri ağır cərrahiyyə əməliyyatı keçirməsinə baxmayaraq bu günü həyatının ən xoşbəxt anı kimi qeyd edir. Çünki o, xəstəxanada heç olmasa bir parka çörək yeyib. Digər qəhrəman isə atasının həbs olunduğu günü özü üçün xoşbəxtlik hesab edir. Çünki atası işləri qaydasında getməyəndə hirsini ailəsindən çıxardır. Rəşad Nuri ağrıları hələ bir şey kəsməyən, dünya ilə hələ əməlli-başlı tanış olmayan bu uşaqların ən çox eşitdikləri sözlərin "savaş", "ölüm" olmasında, ən çox duyduqları hisslərin kədərdən, ehtiyacdən, həsrətdən, acılıqdan ibarət olmasına görə zamanı və mühiti ittiham edir.

"Əski bir yara"hekayəsində hadisələr üç yaşında anasını itirən Xəlilin dilindən nəql olunur. Hərbi xəstəxanada çalışan atası Xəlilə döyüşçülərin qəhrəmanlığından danışaraq şəhidlik məqamında bir əsgərin ona bağışladığı üzük və meşin dəftəri oğluna verir. Saf, məsum qəlbli Xəlil şəhərdə yaşayan bələd olmadığı uşaqlara bu sirrini açır. Şəhər işğal olunanda düşmən onun bu sirrindən xəbər tutur. Lakin düşmən zabitanın tələbinə baxmayaraq Xəlil onlara heç nə demir. Atası isə həbs olunub güllələnir. Rəşad Nuri balaca qəhrəmanlarının qismətinə düşən, zəif çiyinlərində daşıdıqları bu əzabları, ağır sarsıntıları sadəcə olaraq dövrün sərt ruhunu ifadə etmək üçün qələmə almamış, eyni zamanda önəmli fikirlərin, ideyaların təlqinində çalışmışdır. Müharibənin amansız zərbələri bu uşaqların taleyindən keçsə də, saflıq, ləyaqət mühafizə edilir, nəcib hisslər, dəyərdən düşmür. Onlar bu ədalətsizlik anında belə bir pillə də yüksəlirlər. Rəşad Nuri əsərlərində işığı artıran da, mübarizələrin, çarpışmaların mənasını oxucunun nəzərində qat-qat ucaldan da budur.

Rəşad Nuri yaradıcılığının ən aparıcı, xarakterik, fərqli cəhətlərindən biri də onu düşündürən sosial problemləri, Anadolu insanının mənavi dünyasının mürəkkəbliklərini nəsillərin bir-birini əvəz etməsi fonunda qələmə almasıdır. Əsərdən- əsərə nəsillər dəyişir, xarakterlər böyüyür, ancaq Rəşad Nurinin uşaq obrazları gəncliyində də təmizlik, saflıq nümunəsi kimi qalır. Müəllif Fəridə, Zəhra, Əli Şahin, ögrətmən Ömər kimi idealist müəllim obrazlarına simpatiya ifadə etməkdən çəkinmir. Bu obrazların xarakterik cizgiləri bir qayda olaraq lirizmlə aşılınıb, çünki onlar müəyyən mənada həm də müəllifin dünyasını və şəxsiyyətini əks etdirirlər. Bir əsr keçməsinə baxmayaraq onların oxucu hafizəsinə nəqş olunmasının da mənası bundan ibarətdir.

XX əsrin əvvəllərində Türk təhsil sistemində mövcud olan bürokratik əngəllərə, ictimai bəlalara qarşı mübarizəni simvolizə edən gənc surətlər əslində müəllifin mütərəqqi fikirlərinin daşıyıcılarıdır. Ədibin əsərlərində eyni qəhrəman tipinin təkrar rast gəlinməsi təəssüratı yaradan "əsərdən-əsərə köçmə" hadisəsi müəllifin ona qarşı münasibətinin dəyişməsi və yaxud da onu təkmilləşdirmək istəyi ilə bağlı deyil. Ədib bu yolla toxunduğu mövzuya təkrar qayıdaraq hər dəfə onu daha dərinə işıqlandırmağa, araşdırmağa cəhd göstərir. Tədqiqatçı Adəm Orakçı ədibin bu məramını onun mütərəqqi, maarifçi görüşləri ilə əlaqələndirərək yazır: "Rəşad Nuri, toplumu eğitecek ve çağdaş medeniyet seviyesine ulaşması için ona yön verecek irade gücünün, "eğitim ordusu" olduğuna inanmış ve bu inancını eserleriyle de ortaya koymuş bir yazardır. Görevli bulunduğu yıllar içerisinde, kendi gözlemleri sonucu; okullar, öğrenciler, öğretmenler, yöneticiler,

mufəttişlər və Milli Eğitimin bürokratik işleyişi, onun birçok romanında çeşitli yönleriyle ele alınmıştır”. [10, 237-238]

Hekayələr və pyeslər müəllifi olan Rəşad Nuri sənət dünyasında daha çox maarifçi romanları ilə məşhurdur. “Çalı quşu”, “Damğa”, “Dodaqdan qəlbə”, “Yaşıl gecə”, “Acımaq”, “Yarpaq tökümlü”, “Göy üzü”, “Əski xəstəlik”, “Dəyirman”, “Qan davası” və s. romanlarında “dövrün ictimai-siyasi problemlərinə toxunmuş, daha çox Türkiyə həyatı üçün xarakterik olan xüsusiyyətləri real formada əks etdirmişdir. Onun romanlarında həyat həqiqətləri çılpaq şəkildə təqdim olunur. Buna görə də Rəşad Nuri roman yaradıcılığı həyatın acı və şirin, sevinc və kədər və s. cəhətlərin paralel genişlikdə əks etdirilməsi baxımından xarakterikdir”.[6, 114]

Rəşad Nuri qadın hüquqsuzluğuna, meşşan həyat tərzinə uyan gəncliyin milli-mənəvi dəyərlərdən uzaq düşməsinə, dürüst insanlara cəmiyyətin ögey münasibətinə etiraz səsinə ucaldan gənc qəhrəmanları bütün enerjisi, gücü bir nöqtəyə cəmlənmiş varlıqlardır. Fəridə, Zəhra, Mürşüd, Fikriyə, ögrətmən Ömər kimi obrazların bütün keyfiyyətləri əslində mənsub olduqları xalqın genetik yaddaşından irəli gəlir. Bir nəsilə, bir ailəyə on illər boyu doğulan insanların hiss və duyğuları onlarda davam edir. Rəşad Nuri Güntəkinin yazıçı kimi ən böyük uğuru da dövrün gəncliyinin daxilində yatan bu nəhəng enerjini kəşf etməsindədir.

ƏDƏBİYYAT

1.Akşehirli S. “Çocuksu duyarlılık” kavramı bağlamında Reşat Nuri Güntek’in Gamsızın ölümü hikayesi. Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic. Volume 6/3 Summer 2011

2.Fərəcova Z. Ədəbiyyatın gün təki nuru... “Azərbaycan” qəzeti, 26.01.2020. <http://www.azerbaijan-news.az>).

3.Hüseynov A. Nəsr və zaman. Bakı, 1980

4.Kaplan M. “Öğretmenler ve Memurlar Romancısı: Reşat Nuri”, İstanbul, Şubat, 1957

5.Karaburgu O. “Reşat Nuri Güntek’in Hikâyelerinde Çocuklar”, “Bizim Külliye”, Antalya, 2003

6.Quliyev E. Türk ədəbiyyatı (XIX-XX əsrlər). Bakı, 2003

7.Məmmədov C. Nəsimiz: düşüncələr, axtarışlar. Bakı, 1984

8.Reşat Nuri Güntekin. Aşk Mektupları. İzdiham dergisi. 29 nisan 2019, <http://www.izdiham.com>)

9.Reşat Nuri Güntekin. Gamsızın ölümü. Gazete Kadıköy. 27 haziran 2019. Qazetekadikoy.com.tr.

10. Orakçı A. “Eğitimci Yazarlarımızdan Reşat Nuri Güntek’in Romanlarında Türk Milli Eğitime Genel Bir Bakış (Problemler-Oneriler)”, III. Sosyal Bilimler Eğitimi Kongresi, Cukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Adana, 2007

РЕЗЮМЕ

ДЕТИ И ЮНОСТЬ В ТВОРЧЕСТВЕ РАШИД НУРИ ГЮНТЕКИНА

Новрузова А.В.

Гянджинский государственный университет, Азербайджан

Вершиной духовных поисков анатолийского народа считается выдающийся представитель современной турецкой реалистической прозы Рашид Нури Гюнтекин. Проанализированы образы, молодежи отражающие мир и личность. При этом в поэтике писателя последовательно соблюдаются особенности сюжета, жанра и формы, художественного стиля, создавшего литературную эпоху.

Ключевые слова: турецкий, литература, дети, рассказ, Анатолия, реалист, проза

SUMMARY

CHILDREN AND YOUTH IN THE WORKS OF RASHAD NURI GUNTAKIN

Novruzova A.V.

Ganja State University

In the works of Rashad Nuri Guntakin, a prominent representative of modern Turkish realist prose, the author discusses the poverty, ignorance, experiences of the Anatolian people, the complexities of the inner world, the indelible traces left by the disasters of war in the minds of children, the problems of the individual and society. Young images reflecting the world and personality are analyzed. At the same time, in the poetics of the writer, the features of the plot, genre and form, the artistic style that created the literary epoch are consistently followed.

Key words: Turkish, literature, children, story, Anatolia, realist, prose

MİRƏLİ SEYİDOVUN YARADICILIĞINDA TÜRK ETNOGENEZİSİ

Rəfiyeva A.İ.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. 1980-ci illərdə mif və tarixi keçmişə qayıdış ədəbi tənqidimizdə geniş yayılmışdır. Bu özünü milli özünüdərkən, milli oyanışın ilkin mərhələsi kimi göstərdi. Mif bütün dövrlər üçün bir yaddaşdır, tarixdə daşlaşmış milli və mənəvi dəyərlərdir. Mifologiyası və folkloru qədim olan xalqların ədəbiyyatının sonrakı ədəbi mərhələləri də güclü olmuşdur. Bu baxımdan Türk mifoloji sisteminin qədimliyi və zənginliyi danılmazdır. Ədəbi tənqidimizin bu sahəsinin yaranmasında və formalaşmasında Mirəli Seyidovun xüsusi rolu olmuşdur.

Açar sözlər: *soykök, etnogenezis, mifologiya, mifik düşüncə, türk tayfaları*

1980-ci illərdə ədəbiyyatşünaslığımızda mifə, tarixi keçmişə qayıdış kütləvi hal aldı. Bu milli özünüdərkən, milli oyanışın ilkin mərhələsi kimi özünü göstərirdi. Mif bütün dövrlər üçün yaddaşdır, tarixdə daşlaşan milli-mənəvi dəyərlərdir. Hansı xalqın mifologiyası, folkloru qədim olubsa, həmin xalqın ədəbiyyatının sonrakı ədəbi mərhələləri də güclü olub. Bu cəhətdən türk mifoloji sisteminin qədimliyi, zənginliyi danılmazdır. Mirəli Seyidov ədəbiyyatşünaslığımızın həmin sahəsinin yaranması və təşəkkülündə xüsusi rol oynayıb. O, “Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən” (1989) monoqrafiyasında mifik obraz, rəmz, simvollar sisteminə əsaslanaraq, türk etnogenezinin mahiyyətini üzə çıxarıb, tarixi hadisələrdəki, qədim yazılarda, sənət abidələrindəki ümumi qanunauyğunluğu təfəkkür prizmasından keçirərək ümumtürk mədəni-mənəvi dəyərlərinin müstəqilliyi nəticəsinə gəlmişdir. Xeyli sayda yer-yurd adlarını, etnoqrafik və etnogenezis sistemi müqayisə edərək, onların xüsusiyyətlərini ümumiləşdirərək ümumtürk mifologiyasının strukturunu, spesifik cəhətlərini aşkarlamağa nail olmuşdur. “Azərbaycanlıların soykökləri deyərək biz mərdlikləri, qoçaqlığı ilə çevrəyə səs salan xalqın soykökündə duranları, onların ilkin biçimlənməyə doğru yönəlmiş görüşlərini, inamlarını, fikir konsepsiyasını – düzümünü, bunları yaradan mürəkkəb durumu, mifik təfəkkür və onunla bağlı ictimai, yaradılış görüşlərini göz qarşısına gətiririk. Hər bir xalqın soykökündə duran soy, qəbilə, qəbilə birləşməsinin təfəkküründə elə düşünmə, çevrəyə elə münasibət, inamlar aləmində, zövqündə elə nəsnələr var ki, onları, belə demək mümkünsə, “qəbilənin qan yaddaşı” adlandırmaq olar” [1, 8]. Mirəli Seyidov eyni faktın tədqiqini araşdırarkən onu tarixi hadisə, folklor materialı, abidə, əlyazma, xalq, bəzək əşyası və materiallarda əks olunan elementlərlə müqayisədə inandırıcı dəlillərlə sübut etməyi bacaran, güclü məntiqi olan alimlərimizdən biridir. Alimin “Təbiət kultu, Öləng, Xızır, Qorqud” araşdırmasında mənbələrdən məharətlə istifadəsi, eyni faktın müxtəlif kitab, əsər, dastanlarda və s. əksini əsaslandırmaqla sübuta yetirmək cəhdi xüsusi maraq doğurur, bəzən də fakt zənginliyi və müqayisələrin nəticələri adamı heyranə gətirir. Dünya xalqlarının ümumi tarixinə, mifologiyasına, türk, slavyan, fars mənbələrinə dərinlən bələdliyi, bir neçə xarici dili yaxşı bilməsi Mirəli Seyidova geniş tədqiqat imkanları yaratmışdır.

Sovet dövründə, hətta 1980-ci illərdə xalqın tarixi keçmişinə qayıtmaq, hətta mifoloji təfəkkürə müraciət o qədər də asan deyildi. Ancaq buna baxmayaraq, Mirəli Seyidovun qədim yurd adlarının, obaların, mahalların tarixi keçmişinin axtarılmasında, müəyyənləşdirilməsində xüsusi xidmətləri var. Mifin düşüncə sistemi olması, xalqın tarixi keçmişinə gedən yeganə körpü olması “Azərbaycanın mifik təfəkkürünün qaynaqları” əsərinin əsas leymotivini təşkil edir.

Soykökümüzün əsasında dayanan qəbilələrin tarixi, onların ictimai baxışları, bədii-fəlsəfi təfəkkürü Mirəli Seyidovu daha çox qayğılıandırır. Atropaten, Azran-Alban tayfalarının türkdilli olmasını da biz ilk dəfə onun əsərlərindən öyrənirik. Qafqazda yaşayan basıl, xaylandurq tayfalarının mənşəyi, hun, oğuzlarla bağlı olan mifoloji mətləblər kitabda elmi əsaslarla tədqiq olunur. Müəllif, “oğuz”, “uyğur”, “varsaq”, “öləng”, “Xızır”, “Qorqud” adlarının etimoloji mənasını açmış və bütün bunların türk təfəkkürü ilə bağlı olduğunu aydınlaşdırmışdır.

Nəhayət ki, M.Seyidov 1984-cü ildə “Qızıl döyüşçü”nün taleyi” kitabını oxucuların, ədəbi ictimaiyyətin istifadəsinə verdi. Sonralar alim etiraf edirdi ki, əsərin adı “Qızıl paltarlı adam” olsa daha məqsədəuyğun olardı. O, fikrini belə əsaslandırır ki, elmi dairələrdə onun adının “Qızıl adam” olması zənnini çəşdirib. Buna görə də ona “Qızıl döyüşçü” deyib. Amma sonra qərara gəlib ki, bu 18-19 yaşlı gəncin-şahzadənin lap elə bir alplığı ola bilməz. Həm də alim onun döyüşçü olmağından yox, geyim-gecimindən, paltarından söz açıb. Ona görə də tədqiqatçı əsəri birdə nəşr etdirmək imkanı olsa, onu mütləq “Qızıl paltarlı adam” adlandıracağını qeyd edib. Məsələ bundadır ki, 1970-ci ildə Alma-Ata yaxınlığında İssık kurqanından “qızıl geyimli oğlan” tapılıb. Tarixçilər, etnoqraflar onun soykökünün müəyyənləşdirilməsində xeyli çətinlik çəkiblər, oğlanın üstündən tapılan geyimlərdəki barolyefləri, fiqurları,

oxları nədənsə bəzək əşyaları hesab ediblər. M.Seyidov əsərdə sübut edib ki, bunların heç biri bəzək əşyası deyil. Bayraqlar da, müəyyən şənliklərdə geyilən əşyalar da mifik təfəkkürlə bağlıdır. “Qızıl döyüşçü”nin börkü elə bil türkdilli xalqların mifoloji görüşlərini, anlayışlarını, inamlarını nümayiş etdirmək üçün tikilmişdir. Əslində elə belə də olmalıdır. Çünki ya xaqan və ya təkin olan “Qızıl döyüşçü”nin geyimi onun kimliyini, hansı soya mənsub olduğunu, rütbəsini göstərməli idi. Obrazlı deyilsə, “Qızıl döyüşçü”nin börkü elə bil türkdilli qəbiləbirləşmələrinin, xalqlarının mifik görüşlərinin, dövlət qanunlarının toplusudur” [3, 8]. Bunlar “Qızıl döyüşçü”nin mənsub olduğu qəbilənin mifoloji görüşlərinin, inamlarının, inanclarının, qəbilə qanunlarının tələbi ilə geyimə bərkidilmiş, tikilmiş simvollarıdır. Fikrini əsaslandırmaq üçün M.Seyidov “qızıl geyimli”nin papağına bərkidilmiş dağ, ağac, quş, aslan, qurd, at, keçi, ox rəsmlərini tədqiq edərək “qızıl paltarlı oğlan”ın türk qəbilələrindən birinə məxsus olduğunu təsdiqləmişdir.

Qərb mütəxəssisləri “qızıl geyimli adam”ı sağ (sak) mədəniyyəti nümunəsi kimi qəbul etmişlər, lakin sakların türk tayfaları olmasına göz yummağa üstünlük vermişlər. Bütün bunları tarixi-mifoloji mənbələrlə müəyyən edən tədqiqatçı, sonda belə qənaətə gəlmişdir ki, bəzi xalqların, xüsusilə yakutların, qazaxların, azərbaycanlıların soykökündə iştirak edən saklar türk tayfalarıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Seyidov, M.M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən / M.M.Seyidov. – Bakı: Yazıçı, – 1989. – 498 s.
2. Seyidov, M.M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları / M.M.Seyidov. – Bakı: Yazıçı, – 1983. – 328 s.
3. Seyidov, M.M. “Qızıl döyüşçü”nin taleyi / M.M.Seyidov. – Bakı: Gənclik, – 1984. – 108 s.

РЕЗЮМЕ

ТУРЕЦКИЙ ЭТНОГЕНЕЗ В ТВОРЧЕСТВЕ МИРАЛИ СЕЙИДОВА

Рафиева А.И.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В 1980-е годы в нашей литературной критике получило распространение возврат к мифу и историческому прошлому. Это проявилось как начальный этап национального самосознания, национального пробуждения. Миф - это память на все времена, национальные и моральные ценности, окаменевшие в истории. Сильны были и более поздние литературные этапы литературы народов, чья мифология и фольклор были древними. В этом плане неоспорима древность и богатство турецкой мифологической системы. Мирали Сейидов сыграл особую роль в становлении и проявлении того самого поля нашей литературной критики.

Ключевые слова: родословная, этногенез, мифология, мифическая мысль, тюркские племена

SUMMARY

TURKISH ETHNOGENESIS IN THE WORKS OF MIRALI SEYIDOV

Rafiyeva A.I.

Sumgayit State University, Azerbaijan

In the 1980s, myth and a return to the historical past became widespread in our literary criticism. This manifested itself as the initial stage of national self-awareness, national awakening. Myth is a memory for all times, national and moral values that have been petrified in history. The later literary stages of the literature of the people whose mythology and folklore were ancient were also strong. In this regard, the antiquity and richness of the Turkish mythological system is undeniable. Mirali Seyidov played a special role in the establishment and formation of this field of our literary criticism.

Key words: ancestry, ethnogenesis, mythology, mythical thought, Turkish tribes

NİZAMİ GƏNCƏVNİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ İRFAN VƏ TƏSƏVVÜF KONSEPSİYALARI

Rzayev Ə.İ.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Azərbaycanın görkəmli şairi Nizami Gəncəvinin əsərlərində təsəvvüf və irfan ədəbiyyatına, o dövrün bədii-fəlsəfi düşüncəsinə, dini-ədəbi məfkurəsinə geniş yer vermişdir. Təsəvvüf və irfan bir inanc və düşüncə tərzinə olsa da o, fəlsəfi görüşlərlə zənfir, insanın mənəvi təkamülünə xidmət edən bir fəlsəfi baxışdır. Nizami şerlərində əsasən irfani kamilliyə əsaslanması və şeirlərində zahidlik, saflaşma, dünyəvilik və təcrid aspektləri üstünlük verməsi heç də təsadüfi deyil.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, irfan, təsəvvüf, Xəmsə, Leyli və Məcnun, Xosrov və Şirin,

Giriş: Məlum olduğu kimi klassik şərq ədəbiyyatında irfani konsepsiyalardan yetərincə istifadə edilmişdir. Maarifləndirici və irfan şeiəri bir çox şərq yazarlarının o cümlədən Sədi Şirazi, Firdovsi, Nəsimi, Füzuli və s. şairlərin əsərlərində geniş şəkildə yer tutur. Eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi və şərq dünyasının mütəfəkkiri olan Nizami Gəncəvinin ərsəyə gətirdiyi əsərlərdə, insanın yaradılışı, onun mükəmməllik vəziyyəti, dünyanın vəfasızlığı, ölümdən sonrakə həyat qarşılınması, bağışlanma (tövbə), təcrid (özünə məhdudiyyət qoyma) və digər irfani və təsəvvüf konsepsiyaları yer almışdır. Bəşər mədəniyyətinin yetirdiyi nadir şəxsiyyətlərdən biri olan Nizami Gəncəvi şeriyyatı təsəvvüf və irfanda müdrikliyi ifadə etmək üçün bir vasitə hesab etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Sufizm orta əsrlərdə İslam aləmində geniş yayılmış dinifəlsəfi, mistik mənəvi-əxlaqi düşüncə və davranış sistemidir. Buna görə də Nizami şerlərində əsasən irfani kamilliyə əsaslanması və şerlərində zahidlik, saflaşma, dünyəvilik və təcrid aspektləri üstünlük verməsi heç də təsadüfi deyil. XI-XII əsrlərdə təsəvvüf və irfani fikirlərin geniş yayıldığı bir dövrdür. Bu əsrlərdə təsəvvüf və irfan dövrün qələm adamlarının əsərlərinə öz təsirini qoymuşdur. Aparılmış tədqiqatlardan belə məlum olur ki, təsəvvüf düşüncələrini ilk dəfə Sənai Qəznəvi “Həqiqətül-həqiqət” əsərinə daxil etmiş və o dövrün sufi auditoriyasında məşhurlaşmışdır. O bununla farsdilli ədəbiyyatda yeni bir səhifə açmış və ondan sonra digər şairlər öz əsərlərində irfan və təsəvvüf düşüncələrini əsərlərinə gətirmişlər. Təbii ki, təsəvvüf və irfan XII əsr şairi olan Nizaminin əsərlərindən də təsirsiz ötüşməmişdir.

Nizami hər hansı bir sufi təriqətinə mənsub olmasa da, dövrünün sufilərinin işlətdiyi kəlamlardan seçmələri öz əsərində istifadə etmişdir. Baxmayaraq ki, bəzi tədqiqatçılar idda etmişlər ki, Nizamin sufilik təriqətlərinin birinə meyilli olmuş və öz təsəvvüf yolunu məşhur təsəvvüf şeyxi Şeyx əxi Fərəc Zəncanidən almış və ona tabe olmuşdur (4, 113). Lakin bu fikir əksər tədqiqatçılar tərəfindən qəbul edilməmiş və əsas olaraq göstərilmişdir ki, əgər şairin təsəvvüf ustası olmuş olsaydı, o şübhəsiz onun adını əsərlərində qeyd etmiş olardı ya da onunla həmdövr ya ondan sonra yaşamış şairlər Nizami haqda qeydlərində bu nöqtəyə toxunardılar.

دیدی ارم که غریب آمدم	منکه درین شیوه مصیب آمدم
شاعری از مصطفیہ آزاد شد	شعر به من صومعه بنیاد شد
خرقه و زنار در انداختند	زاهد و راهب سوی من تاختند
منتظر باد شمالم هنوز	سرخ گلی غنچه مثالم هنوز

Hər hücrəyə köçürdüm şeri, şeriyyəti mən,
Çıxartdım meyxanədən, ucaltım sənəti mən.
Birdəfəlik tullayıb zünnar ilə xirqəni,
Zahidlər, rahiblər də gəlib tapdılar məni.
İndi mən al-qırmızı bir qönçəyə bənzərəm,
Quzey rüzgarlarını durub burda gözlərəm. (Sirlər Xəzinəsi)

Yuxarıdakı beytdən də məlum olur ki, Nizami şəxsən heç bir sufi təriqətinin mənsubu olmayıb, lakin buna baxamaraq əsərlərində təsəvvüf ideyalarına, irfani kəlamlara yer ayırıb.

Məlum olduğu kimi, təsəvvüf mənsubları istər danışıda, istərsə də ortaya qoyduqları əsərlərində özünəməxsus terminologiyadan istifadə etmişlər. Bir sıra söz və ifadələr təsəvvüfdə öz həqiqi mənasından fərqli, rəmzi anlamda işlədilmişdir. Təqdim etdiyim məqalədə Nizami Gəncəvinin əsərlərində təsəvvüf görüşündə istifadə olunmuş bir neçə terminalogiya toxunacağam.

Bu terminlərdən biri farsca “del” kimi ifadə olunan ürək, qəlb anlamı daşıyan sözdür. Təsəvvüfdə qəlb insanın bədənində daşdığı İlahi evdir. Dini təsəvvürlərə görə Həzrəti Məhəmməd insan qəlbini müqəddəs olduğu haqda kəlamı təsəvvüf aləmində böyük bir cığır açmışdır. Ondan insan qəlbini qırmaq, könül incitmək haqda soruşduqda “İnsan qəlbi Kəbədən də müqəddəsdir. Kəbəni insan tikib, insan qəlbini isə Yaradan” deyə cavab vermiş və beləliklə güman oluna bilər ki, bu kəlamdan təsirlənərək sufizmdə “qəlb” anlayışı Tanrının məkanı kimi başa düşülmüşdür. Nizami Gəncəvi bu məsələyə belə toxunur:

خاك تو آن روز كه می بیختند	از پی معجون دل آمیختند
در دل این خاك بسی گنجهاست	خاك تو آمیخته رنجهاست

Torpağını qatdı ələrkən hələ,
“Qəlbinə məcun” eləməkçün belə
Torpağını o zillət ilə yoğrulub,
Qəlbi fəqət zənələr ilə dolub.

Mətnin orijinalında “məcune del” (qəlbinə məcun) ifadəsi irfan aləmində geniş istifadə olunan sözdür. Ariflər hesab edirlər ki “del” (qəlb) insanın cismani və ruhani aləminin mərkəzidir. Ona görə də Nizami yuxarıdakı beytdə insan yaradılışını təsvir edərək, qəlbə bu iki amilin birləşməsinə işarə edir. Nizaminin

fikrinə görə maddi aləmdən uzaqlaşmış, ruhani aləmə keçid etmək yalnız qəlb vasitəsilə mümkündür və yalnız qəlbi təmizləməklə ilahi sirlərə vaqif olmaq olar. Onun etiqadına görə cismın Kəbəsi qərldir və bu Kəbə

Tanrının nəzərgahıdır, onun nişangahı isə qəlbədir,
چون گذری زین دو سه دهلز خاک لوح تورا از تو بشویند باز
ختم سیاهی و سپیدی شوی محرم اسرار الهی شوی
راه دو عالم که دو منزل شده ست نیم ره یک نفس دل شده ست

Bir neçə yer dəhlisini tullasan,
Lövhəni səndən yuyacaqlar o an,
Ağla qara sənlə çatlar sona,
Xəznə olarsan həqqin əsrarına.
Artıq olarsan nəbilər həmdəmi,
Ruhun olar haqq evinin məhrəmi.
Hər iki aləm yolunu sərbəsər,
Daim ürək bir nəfəsə fəth edər. (Sirlər Xəzinəsi)

Nizaminin əsərlərində istifadə etdiyi digər bir irfan və təsəvvüf terminlərindən biri də **eşq**dir. O eşqi müxtəlif mənələrdə istifadə etmişdir. Onun eşqə baxışı da irfani baxışdır. Ariflərin fikrincə, dünyanın əsas, həqiqi səbəb və qayəsi eşqdır. Tanrının fitri sevgisi dünyanın yaradılışının mayasıdır. Təsəvvüf və irfan alimlərinin Tanrının dediyi məşhur kəlama istinad etmələri eşq konsepsiyasının əsasını qoyması təsadüfi deyil. Onlar Tanrının dilindən **“kuntu kənzən məxfiyyən və əhbəbtu ən ərifə və xələqtul xələqə likey urifə”** (mən gizli bir xəzinə idim, tanınmaq istədim və məxluqatı yaratdım) etiqad edərək yaranışın kökündə eşq olduğunu qeyd edirlər. Nizaminin də eşqə baxışı bu yöndəndir. O insan və bütün yaradılışı eşqin övladı sanır və əgər bəsirət gözü ilə baxsan dünya eşq üzərindən dayanmışdır kimi qeyd edir.

جهان بی خاک عشق ابی ندارد فلک جز عشق محرابی ندارد

Eşqdır mehrabı uca göylərin,
Eşqsiz ey dünya nədir dəyərin. (1, s. 121)

O, dünyanın varlığını Allahın fitri sevgisinin və eşqinin nəticəsi hesab edir. Nizami inanırdı ki, eşqsiz cahan ruhsuz bir bədən kimidir və ilk insan (Adəm) yaradılmamışdan öncə varlıq aləmində eşq yox idi və Tanrı insanı yaratdıqdan sonra eşqi də yaratmışdı. Sirlər Xəzinəsində Nizami bu irfani fikri belə təqdim edir:

اول کاین عشق پرستی نبود در عدم آوازه هستی نبود

O zamanlar ki, eşqə səcdə qılan yox idi,
Yoxluq içində varlıq səssiz bir çocuq idi. (4, 113)

Nizami əsərlərində təsəvvüf və irfan aləmində məşhur əməli ibadət olan “riyazət”ə də toxunmuşdur. İlk növdə qeyd edək ki, riyazət əsasən, təsəvvüfdə işlənən bir anlayışdır. Kamilləşmək üçün öz nəfsini əziyyətə salmaq, məhrumiyyətə düşər etmək mənasını verir. Sufilər müxtəlif formalarda riyazətə əməl edirdilər. Bəziləri az yeyib ac qalır, bəziləri ağır fiziki işlərdə çalışır, bəziləri bədəni incidən qaba parçadan paltar geyinirdilər. Çilləyə oturmaq adlanan ayin məhz riyazətə xidmət edirdi. Sufilər inanırdılar ki, riyazət vasitəsilə öz nəfslərini ram edə bilirlər və bu zaman həqiqətlər onlara açılır. Riyazətin şəriətə zidd olmayan, sağlamlığa zərər yetirməyən növləri halaldır və həqiqətən, halal riyazətlə kamillik istiqamətində irəliləmək olar.

چهل چهل گشت و خلوت هزار به بزم آمدن دور باشد ز کار

Hər çillə qırx gündür, xəlvəti mindir,
Bu yerdən məclisə girmək çətinidir (Şərəfnamə)
چهل روز خود را گرفتم زمام کادیم از چهل روز گردد تمام
چو در چار بالاش ندیدم درنگ نشستم در این چار دیوار تنگ
Nəfsin noxtasını bərk tutdum qırx gün,
Qırx günün içində hazır olur gön
Çünki dörd balışda görmədim səbat,
Dörd divar içində keçirdim həyat (Şərəfnamə)

Nizaminin yuxarıdakı beytdə işarə etdiyi dörd divar içində qırx gün keçirməsi təsəvvüf aləmində xəlvətə çəkilmə, Tanrı ilə baş-başa qalma prosesidir. Dini təsəvvürlərə görə Məhəmməd peyğəmbərin gənc yaşlarında Hira mağarasına – xəlvətə çəkilərək saatlarla, bəzən günlərlə Yaradanı düşünməsi haqqında qaynaqlar var. Təsəvvüf aləminin məşhur alimlərindən hesab olunan Muhyiddin ibn Ərəbi (1165-1245) xəlvətə çəkilməyi belə izah edir: “Xəlvətə çəkilmək, Tanrıdan başqa hər hansı bir varlığın – istər mələk olsun, istərsə də insan olsun – kimsənin olmadığı yerdə və zamanda ruhən Tanrı ilə söhbət etməkdir”. İslam təsəvvüfünün ilk qurucularından olan Zinnun Misri isə xəlvətə çəkilməyi belə mənalandırır: “Mən insanı Tanrı sevgisinə xəlvətdən daha gözəl qovuşduran bir şey görmədim. Kim xəlvəti seversə ixləsın sütunlarından yaxşıca yapışmış və doğruluq rüknlərindən birində zəfərə yetişmişdir deməkdir”. Nizaminin

beytdə işlətdiyi çilə sözü farsca çəhel sözündəndir və bu sözün də anlamı qırx deməkdir. O dövrdə xəlvətə çəkilməyə “çilə” deyirdilər. Dilimizdə istifadə olunan “çilə çəkmək” anlayışı da məhz buradan dilimizə keçmiş, əzab əziyyət mənasını bildirir.

Təsəvvüf və irfan aləmində kamilliyə varan insan üçün ən böyük maneyə xudbinlik, eqoizm hesab edilir. Məhəmməd ibn Münəvvərin qeyd etdiyi kimi “ Xudbinlik bir lənət ağacıdır ki, boy atdıqca insanı Tanrıdan uzaqlaşdırır” (7, səhifə:304)

Sufi teminalogiyasında “xudbin” (özünü sevmək) kimi ifadə olunan bu söz Nizami yaradıcılığında da öz yerini tapmışdır. Nizami mənəvi inkişafın yolunu çox yaxşı bilir, Tanrıya çatmaq üçün xudbinliyin ən böyük maneə olduğunu deyir.

نظامی جام وصل آنگه کنی نوش که بر یارش کنی خود را فراموش
Nizami vəsl şərabını etdinsə nuş,
Unutma ki, özünü et fəramuş (unut)

Nizami burada insanın Tanrıya varmaq üçün öz mənfi xarakterlərini utnutmağı olduqca əhəmiyyətli hesab edir. Eşq ilk növbədə insanın özünü deyil, qarşı tərəfi, Tanrını sevmək üçün xudpəsəndlikdən uzaq olmaqdır. Xudpəsəndlik, xudbinlik, eqoizm şeytanın xislətidir.

İrfan dünyasında daha bir termin “mərg ixtiyarı” ixtiyarı ölüm anlayışıdır. Bu ifadə insanın ölməzdən öncə ölmək anlamı daşıyır ki, sufilər bununla xudbinlik və eqozumi tərk etdikdən sonra bu səviyyəyə adlanmış olurlar. Burada söhbət insanın fizioloji ölümündən getmir. Sufi həyatdaykən həva və həvəsini, nəfsani istəklərin öldürür. O hesab edir ki, insanın əsl varlığı onun fizioloji varlığı deyil, nəfsani varlığıdır. Nizami təsəvvüf və irfanın bu məsələsində də aşağıdakı beytdə toxunur:

همان به کاین نصیحت یاد گیریم که پیش از مرگ یک نوبت بمیریم
Bu xoş nəsihəti yada salaq gəl,
Bir dəfə ölək biz ölməzdən əvvəl (6, 108)

ƏDƏBİYİAT

1. عبد المجید آیتی، داستان خسرو و شیرین، سروده نظامی، تهران 1353.
2. “İskəndərnamə” Nizami Gəncəvi, Bakı, Yazıçı n. 1982, (Mikayıl Rzaquluzadə)
3. “Yeddi gözəl” Nizami Gəncəvi, Bakı, (Lider nəşriyyatı 2004) 1983. Məmməd Rahim.
4. Bərat Zəncani, “Sirlər Xəzinəsi” N. Gəncəvi. Tehran. Tehran Universiteti nəşriyyatı. 1991 Səh. 113.
5. Nizami Gəncəvi “Həft Peykər. Tehran, Qətrə nəşriyyatı, 1997
- (هفت پیکر، حکیم نظامی گنجوی، انتشارات قطره، 1399)
6. “Xosrov və Şirin”, Nizami Gəncəvi. Bakı, Lider nəşriyyatı 2004. (Rəsul Rza)
7. Mohammad Ibn Monavvar. (Asrār-ol Towhid fi Maghāmāt-e Sheikh Abi Saeed. Commentary, annotation, and ed. by Mohammad Reza Shafi Kadkani. 1988 Tehran

РЕЗЮМЕ

КОНЦЕПЦИИ ИРФАНА И СУФИЗМА В ТВОРЧЕСТВЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Рзаев А. И.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В творчестве выдающегося Азербайджанского поэта Низами Гянджеви, литературы суфизма и ирфана, художественной и философской мысли того времени, религиозной и литературной идеологии представлен в широком смысле. Хотя суфизм и ирфан - верования, это глава философских взглядов, служащих духовной эволюции человека.

Ключевые слова: Низами Ганжави, ирфан, суфизм, Лейли и Меджнун, Хосров и Ширин, Семь красавиц

SUMMARY

CONCEPTS OF IRFAN AND SUFISM IN THE WORKS OF NIZAMI GANJAVNI

Rzayev A. I.

Sumgayit State University, Azerbaijan

In the works of the prominent Azerbaijani poet Nizami Ganjavi, the literature of Sufism and irfan, the artistic and philosophical thought of that time, the religious and literary ideology were widely given. It is no coincidence that Nizami's poems are mainly based on cognitive perfection, and in his poems the aspects of asceticism, purity, secularism and isolation prevail.

“MİN BİR ÇƏRƏK SAAT. TATAR NAĞILLARI”NDA PROZA POETİKASININ İNİKASI

Sadıqova R.İ.

AMEA-nın N.Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi, Azərbaycan

Xülasə. Epik növün ən məhsuldar folklor janrlarından sayılan nağıllar zəngin poetik xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir. İstər bədii dil xüsusiyyətləri, istərsə də bədii ifadə vasitələri cəhətdən nağıllar təkrar olunmaz janr hesab edilir. Belə ki, bədii təsvir vasitələri yalnız ifadəni zənginləşdirmir, həm də bu janrın spesifik üslubunun yaradılmasında əsas vasitə kimi çıxış edir. Zamanın sınağından çıxmış nağıl janrında bədii ifadə vasitələrindən çox geniş istifadə olunur. Nağıllar yalnız ideya və məzmunca deyil, forma, dil və poetik fiqurların çoxluğu baxımından da epik növün digər janrlarından fərqlənir. Sadalanan bütün bu keyfiyyətlər nağılın poetik-fəlsəfi məzmununun müəyyənləşdirilməsində son dərəcə mühüm rol oynayır.

XVIII əsrdə meydana gələn və özündə o dövri Azərbaycan tarixi, mədəniyyəti, coğrafiyası haqqında qiymətli məlumatları ehtiva edən “Min bir çərək saat. Tatar nağılları” da proza poetikasının elementləri ilə olduqca zəngindir. Belə ki, bu nağıllar türk-tatar ədəbi ənənəsindən bəhrələnərək “Min bir gecə nağılları”nın davamı kimi ərsəyə gəlmişdir. Bu məqalədə sözügedən əsərin bədii sistemində öz əksini tapan poetik fiqurlar haqqında ətraflı məlumat verilir, əsərin estetik məzmunu, xarakterik dil xüsusiyyətləri diqqətə çatdırılır.

Açar sözlər: “Min bir çərək saat.Tatar nağılları”, epik növ, nağıl janrı, bədii ifadə vasitələri, bədii təsvir vasitələri

Ədəbi janrlar arasında öz qədimliyi, ideya və məzmun kamilliyi, obraz ahəngdarlığı ilə seçilən nağıl janrı zaman-zaman dünya şöhrətli ədəbiyyat nümayəndələrinin ilham mənbəyi olmuş, sayısız-hesabsız əsərlərin bünövrəsini təşkil etmişdir. Görkəmli rus şairi M.Qorki Salyenin rus dilinə tərcümə etdiyi “Min bir gecə” kitabına yazdığı müqəddimədə göstərir ki, ədəbiyyat tarixində iz qoymuş bir sıra ədiblər, o cümlədən, Apuley, Gete, Balzak, Jorj Sand, Anatol Frans, Anderson, rus klassiklərindən Jukovski, Puşkin, Tolstoy və başqaları nağıl mövzularına müraciət etmişlər [7, 4]. Folklorşünas-alim P.Əfəndiyev qeyd edir ki, “Azərbaycanın görkəmli sənətkarları da vaxtaşırı xalq nağıllarına müraciət etmişlər. Bu cəhətdən Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı, xüsusilə, diqqəti cəlb edir. “Sirlər xəzinəsi”ndə, “Yeddi gözəl”də çoxlu xalq nağıllarından istifadə olunmuşdur. Ş.İ.Xətai, M.Füzuli, M.Əmani, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir, A.Şaiq yaradıcılığında nağıl və nağıl motivlərindən bacarıqla istifadə olunmuşdur. Azərbaycan sovet ədəbiyyatında C.Cabbarlının “Qız qalası”, S.Vurğunun “Aydın əfsanəsi”, “Qız qayası”, “Bulaq əfsanəsi”, M.Rahimin “Arzu qız”, “Qırx qız” poemalarının da mövzuları xalq nağıl və əfsanələrindən götürülmüşdür. Ə.Abbasovun “Məlik Məmməd”, M.H.Təhmasibin “Çiçəkli dağ” pyesləri, S.Rəhimovun “Pəri çınqılı”, “Gülən balıq”, Ə.Vəliyevin “Madarın dastanı” əsərlərində nağıllardan istifadə edilmişdir” [2, 175].

Ə. Mirəhmədov özünün ədəbiyyatşünaslığa dair ensiklopedik lüğətində də klassik dövr dahi Azərbaycan şairi N.Gəncəvinin dəfələrlə bu janra müraciət etdiyini vurğulayır: “Nizami dönə-dönə qeyd edir ki, nağıllar onun yaradıcılığının əsas fikri-bədii qaynaqlarından biri olmuşdur. Şairin “Yeddi gözəl” mənzum dastanında bunu xüsusilə, aydın görmək mümkündür” [6, 151].

Dahi şəxsiyyətlərin ilk baxışdan sadə görünən bu ədəbi janrdan bəhrələnməsi heç də təsadüfi xarakter daşımır. Belə ki, nağıl janrının dərin psixoloji mahiyyət kəsb etməsi artıq müasir elm tərəfindən sübuta yetirilmişdir (K.Q.Yunq, M.L.Frants və b.). Fikrimizi görkəmli ədib Y.V.Çəmənzəminlinin aşağıdakı sözləri ilə qüvvətləndirmək istərdik: “Bütün Azərbaycan nağılları içində “Məlik Məmməd” tipik sanıldığı üçün bunun təhlili qeyriləri də izah edər zənnindəyəm, çünki hər bir nağıldakı fikir haqqın nahaqqa qələbə çalmasından ibarətdir. Yalnız vəqie və məzmun başqa-başqadır” [1, 45]. Eyni zamanda “Azərbaycan nağıllarının poetikası” kitabının müəllifi O.Əliyev bu ədəbi janrın malik olduğu tipik xüsusiyyətləri qabardaraq göstərir: “Nağıl qəhrəmanında xalqın çoxəsrlik mübarizə prosesində yaranmış arzu və ümidləri ifadə olunur. Nağıl qəhrəmanları müsbət xüsusiyyətlərin- aqlın, qorxmazlığın, dözümlülüyün, zirəkliyin, doğruluğun daşıyıcı kimi əks olunurlar” [3, 14]. Şübhəsiz, sadalanan bütün bu keyfiyyətlər nağılın poetik-fəlsəfi məzmununu müəyyənləşdirmiş olur.

Nağıl janrı təkcə öz təsir gücü, estetik mahiyyəti ilə deyil, həm də poetik fiqur və bədii təsvir vasitələri cəhətdən son dərəcə zəngin olması ilə diqqəti cəlb edir. R.Qafarlının fikrincə, zamanın sınağından çıxmış nağıl janrı bədii ifadə vasitələrinin zənginliyi baxımından yüksək səviyyədə dayanır: “Şifahi epik ənənənin zirvəsi sayılan nağıllar bədii cəhətdən kamilliyi ilə seçilir. Geniş xalq kütlələri əsrlər boyu yaddaşdan-yaddaşa ötürə-ötürə bu nümunələri zamanın sınaqlarından çıxarmış, yalnız ideya və məzmunca deyil, forma,

dil və bədii ifadə vasitələrinin zənginliyi cəhətdən yüksək səviyyəyə qaldırmış, spesifik süjetqurma ənənəsini yaratmışdır” [5, 101-102]. Nağılşünas alim O.Əliyev apardığı müşahidələr nəticəsində belə bir qənaətə gəlir ki, şərti cəhətdən üç qrupa bölünən nağılların (sehirli, məişət, heyvanlar haqqında) hər bir növü özünəməxsus bədii təsvir üsulları ilə səciyyələnilir. Buradan aydın olur ki, folklor ədəbiyyatının bu qədim janrı poetik elementlər cəhətdən olduqca rəngarəngdir.

Məlumdur ki, dilin obrazlı vasitələrindən biri olan epitetlərə nağıllarda tez-tez təsadüf edilir. “Epitet təsvir edilən hadisənin bu və ya digər xarakter əlamətlərinin meydana çıxarılmasında, onun qiymətləndirilməsində mühüm rol oynayır, haqqında danışılan əşyaya aydınlıq, obrazlılıq verir, onun haqqında canlı təsəvvür yaradır” [3, 137]. Güclü təsvir vasitəsi olan epitet qəhrəmanların həm zahiri, həm də daxili xüsusiyyətlərini, müsbət və mənfi əlamətlərini dinləyicinin diqqətinə çatdırmaqda əvəzsizdir. O cümlədən, “Min bir çərək saat”da rast gəlinən epitetlər qızların gözəlliyini, məkanın füsunkarlığını, hadisənin gerçəkliyini vurğulamaq üçün istifadə edilir. Bu epitetlər daha çox obrazların, əşyaların, və ya hadisələrin ümumi səciyyəsini bildirdiyinə görə ümumfolklor xarakteri daşıyır: “Ümumfolklor epitetləri nağıllarda daha çox əşya və ya hadisənin ümumi səciyyəsini verir. Məsələn, Azərbaycan folklorunda işlənən “gözəl qız”, “nurani qoca” söz birləşmələrində müəyyən sözlərlə daha tipik əlamətlər əks etdirilir” [3, 137]. 1765-1766-cı illərdə Moskva Universitetinin nəşriyyat evində işıq üzü görən və hazırda nadir nüsxələrindən biri Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Elmi Kitabxanasında saxlanılan “Min bir çərək saat. Tatar nağılları”nın elə həmin rusca nüsxəsindən götürülmüş aşağıdakı parçada da gənc qızın gözəlliyi ənənəvi epitet ilə nəzərə çatdırılır: *“Красота одной из двух женицин непрестанно в уме его воображалась. Карие глаза, которых острота и сквозь покрывало была видна, столь сильно пронзили его сердце, что уже он сам был не свой.”* - “Bu iki qızdan birinin gözəlliyi dayanmadan onun xəyalında canlanırdı. Baxışları örtüyün altından belə can alan qonur gözlər o qədər onu heyran etmişdi ki, heç özünə gələ bilmirdi” [8, 14].

Epik növün bir qolu olan bu janrda fantastik ünsürlər daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Bu baxımdan “Min bir çərək saat” da fantastik obrazlar və səhnələrlə olduqca zəngindir; mifik qəhrəmanlar, fəvqəltəbii qüvvələr, zaman və məkan məfhumunun çərçivədən kənara çıxması bu əsərdə də özünəməxsus şəkildə ifadə olunmuşdur. Azərbaycanın görkəmli cərrah-alimi Cavad Heyətin fikrincə, nağıl janrının əsas poetik xüsusiyyətlərindən biri qəhrəmanların şəkil dəyişməsidir: “Nağıllar xalqın təbii və real aləmin fəvqündə yaşatdığı qəhrəmanların hekayəsidir... Nağıllarda nikbinlik hakimdir, yaxşılıq pisliyə və haqq nahaqqa qələbə çalır. Nağılların xüsusiyyətlərindən biri də şəkil dəyişdirməkdir” [3, 140]. “Nağıllarda şəkil dəyişdirmək – metamarfozadır və elmdə bu şəkildəyişdirmə **çevrilmə, dönərgəlik** adlanır. Çevrilmə, dönərgəlik, şəkildəyişdirmə - metamarfoza nağıl obrazlarının öz məqsədlərinə çatmaq üçün istifadə etdikləri əsas magik üsullardan, fəndlərdən biridir” [4, 33]. “Min bir çərək saat. Tatar nağılları”nda tez-tez rast gəlinən xeyirxah ruh- Jeonqa insanların daim həsrətində olduqları, reallaşmasına can atdıqları əməlləri gerçəkləşdirən, özündə müsbət bəşəri keyfiyyətləri cəmləşdirən mifik bir obrazdır. Jeonqa köməyə ehtiyacı olanlara yardım əlini uzadır, dara düşənləri çətinlikdən xilas edir, sonsuzluqdan əziyyət çəkən cütlüklərə buta verir. Bu mənada, o, xeyirxah insanların ümumiləşdirilmiş obrazı kimi təsvir edilmiş, mifik təfəkkür məhsuludur : *“Я есть Жеонга царь духов, и я избавил прекрасную Ризу от гибели, в которую было ввергнул ее испужавь ее лошадь Зелулу... Это я сделал, продолжал он, чтоб никто из женского пола прекраснее ее не был: но такими малыми благодеяниями я не доволен, а хочу еще разрешить бесплодность сей Принцессы; от нынешняго дня чрезъ девять месяцевъ произведетъ она на светъ дочь столь же прекрасную, какъ и она сама”* – “Mən cinlər hökmdarı Jeonqayam, Zəlul gözəl Rizanın atını hürküdərk, onu ölümlə üz-üzə qoymuşdu. Rizanı ölümdən xilas edən və ən qəşəng qadına çevirən də mənəm. Lakin bu yaxşılığım məni qane etmir, şahzadə xanımın sonsuzluğuna da bir çarə qılmaq istəyirəm. Bu gündən düz doqquz ay sonra onun özü kimi gözəllər gözəli bir qızı olacaq” [8, 84]. Yuxarıdakı nümunədən aydın olur ki, müsbət mifik obraz olan Jeonqa bəşər övladının reallaşdırmaq istədiyi, lakin edə bilmədiyi arzularının şəkil dəyişdirmiş, yəni metamarfozaya uğramış təcəssümü kimi öz əksini tapmışdır.

Ümumiyyətlə, “Min bir çərək saat. Tatar nağılları”nın təhlilində, o cümlədən, əsərdə istifadə olunan bədii ifadə və təsvir vasitələrinin müəyyənləşdirilməsində proza poetikası elementlərinin araşdırılması müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Çəmənəminli Y.V. Əsərləri, üç cildə, III cild, (məqalə oçerk və xatirələr), Bakı; Elm, 1977
- 2.Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1981
- 3.Əliyev O. Azərbaycan nağıllarının poetikası. Bakı: Səda, 2001
- 4.İmanova S. Nağıl obrazlarının magik strukturu və tipologiyası. Elmi xəbərlər. Western Caspian Universiteti, N4, 2017

- 5.Qafarlı R. Mif və nəğil (epik ənənədə janrlararası əlaqə), Bakı, 1999
- 6.Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət. Bakı: "Azərbaycan ensiklopediyası" NPB, 1998, 240 səh.
- 7.Тысяча и одна ночь. Избранные сказки, Москва, 1956
- 8.Тысяча и одна четверть часа. Татарские повести. I часть, Москва 1765

РЕЗЮМЕ
ОТРАЖЕНИЕ ПОЭТИКИ ПРОЗЫ В ПРОИЗВЕДЕНИИ
«ТЫСЯЧА И ОДНА ЧЕТВЕРТЬ ЧАСА. ТАТАРСКИЕ СКАЗКИ»

Садыгова Р. И.

НАНА Национальный музей азербайджанской литературы им. Н. Гянджеви, Азербайджан

Сказки являются самым плодотворным фольклорным жанром эпического вида и отличаются богатыми поэтическими особенностями. С точки зрения языковых особенностей художественного стиля и средств художественной выразительности, сказки считаются неповторимым жанром. Таким образом, художественно – изобразительные средства не только обогащают выразительность, но также выступают в качестве посредника создания особого стиля. В жанре сказка, которая выдержала испытания всех времён, широко используются средства художественной выразительности. Сказки отличаются от других жанров эпического вида не только своей идеей и сюжетом, но и богатым наличием фигуры речи, поэтики и формы. Все перечисленные выше качества играют важную роль в определении поэтического – философского содержания сказки.

Произведение «1001 четверть часа. Татарские сказки», появившаяся в XVIII веке и содержащая в себе ценные сведения об истории, культуре, географии Азербайджана той эпохи, также богата элементами поэтики прозы.

Таким образом, эти сказки, опираясь на тюрко-татарские литературные традиции, были созданы как продолжение сказок «Тысяча и одна ночь».

В статье даётся широкая информация о поэтических фигурах, нашедшие своё отражение в литературной системе, и доводится до сведения эстетическое содержание, характерные языковые особенности вышеупомянутого произведения.

Ключевые слова: «1001 четверть часа. Татарские сказки», эпический жанр, сказочный жанр, средства художественной выразительности, средства художественного описания.

SUMMARY
"ONE THOUSAND AND A QUARTER AN HOUR. TATAR FOLK TALES"
REFLECTION of A PROSE POETICS

Sadigova R.İ.

ANAS Name of N.Ganjavi National Museum of Azerbaijani Literature, Azerbaijan

Tales are one of the most efficient genres of epic poetry which is characterized by its rich poetic features. In terms of artistic language features and means of artistic expression tales are considered a unique genre of the folk-lore. So, the means of artistic description not only enrich the expression, but also serves as a main tool in creation a specific style of this genre. Means of artistic expression are widely used in the time-tested genre of tales. Tales differ from other genres of the epic genre not only in idea and content, at the same time in form, language and the abundance of poetic figures. All these peculiarities play an extremely important role in determining the poetic- philosophical content of the tale.

"Tatar fairy tales", arose in the XVIII century which contains precious information about the history, culture and geography of Azerbaijan at that time, is also very rich in elements of prose poetics. Benefited from the Turkish-Tatar literary tradition these tales have been created as a continuation of "A Thousand and One Nights Tales". The article provides detailed information about the poetic figures reflected in the artistic system of the emphasised work, the aesthetic content and the characteristic language features of the work.

Key words: "One Thousand and a quarter an hour. Tatar folk tales", epic poetry, genre of tales, means of artistic expression, means of artistic description

“MƏHV OLMUŞ GÜNDƏLİKLƏR”, YAŞAYAN ARZULAR

Savalanzadə R.N.

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. İlyas Əfəndiyev ilk dəfə “Sən həmişə mənimləsən” pyesində əks etdirdiyi lirik-psixoloji üsluba “Məhv olmuş gündəliklər” pyesində də sadıq qalır. Əsərdə Ədalətin təmsil etdiyi eybəcərliklər mühiti ilə Fəridə, Savalan, Qənimət kimi gənclərin təmsil etdiyi saf, təmiz mühit qarşı-qarşıya qoyulur. Dramaturq Fəridəni təmiz mühitdən alıb bu eybəcər mühitə salır. Bu mühit dəyişikliyinə onun keçirdiyi hissləri oxucu/tamaşaçıya çatdırır. Burada gündəliklər sadəcə bir kağız parçası deyil, arzuların, hisslərin, duyğuların hopduğu mənəvi bir aləmdir.

Açar sözlər: *İ.Əfəndiyev, qadın, gündəlik, xoşbəxtlik, inam, mühit, şübhə.*

İ.Əfəndiyev “Unuda bilmirəm” pyesindən sonra həqiqət və xoşbəxtlik axtarışını “Məhv olmuş gündəliklər” (1969) pyesində də davam etdirir. Burada da ləyaqət, şəxsi hərəkətlər üçün mənəvi cavabdehlik, əxlaqi məsuliyyət və borc hissi bir vətəndaşlıq problemi kimi davam etdirilir. İ.Əfəndiyev dramaturgiyasına xas olan ənənəvi ünsürlər burada da özünü göstərir: uğursuz məhəbbət, səhvlərin faciəsi, kədərli, lakin gələcəyə nikbin baxan bir final. Pyesdə konfliktin həllində həyatı və dramaturji fakt kimi, xüsusilə, Fəridənin yazdığı, axırda da yandırdığı gündəliyin əhəmiyyəti şəxsizdir. “Daxili psixoloji konflikt “gündəlik”də əksini tapan romantik xəyallarla həqiqi məişət arasında qurulur. “Gündəliklər”lə həyatın, poeziya ilə canlı gerçəkliyin toqquşması hadisəsi baş verir. Sonda gündəliklər yanır, məhv olur, lakin bu “gündəliklər”in məhvi də tragik qəhrəmanların məhvinə bənzəyir: kağızlar, vərəqlər od tutur, sətirlərə həkk olunan arzular, poeziya isə yaşayır, qalib gəlir və daxili, mənəvi bir işıq kimi, həyatın adiliyi, prozası əleyhinə əks bir qütb kimi pyesin təbliğ etdiyi əxlaqi-estetik mövqeyi ifadə edir”. (5, s.37)

Məhv olan, yanan iki gündəliyin təmsalında əks olunan iki əsas hadisədə, iki dramatik tarixçədə həm də psixoloji konfliktin əxlaqi məzmunu açılır. Gündəlik qəhrəmanları həyat qəhrəmanlarına çevrilirlər. Qəhrəmanların xarakterləri, psixologiyaları, mənəviyyat və ehtirasları da pyesdə bu hadisələrin gedişində öz əksini tapır. İ.Əfəndiyevin yaradıcılığına xas xüsusiyyətləri-qəhrəmanların mənəvi-əxlaqi cəhətdən kamilləşməsi, bədii-psixoloji bir hadisə kimi bu prosesin çətinliyini, mürəkkəbliyini tamaşaçıya çatdırmaq cəhdini bu pyesdə də görürük. Elə buna görə də təsadüfi deyil ki, müəllifin pyələrinin sonunda tamaşaçı həmişə səhvlərdən təmizlənmiş, daxilən yaşadığı mənəvi təkamülün yeni bir sərhədində dayanan, gələcəyə baxan qəhrəmanlarla rastlaşır. “Adətən belə əsərlərdə final dramatik sonluq kimi yox, yeni bir həyata proloq kimi, daxili bir böhranın həlli, tərəddüt və zəifliyin dəfi, ləğvi kimi mənalanır”. (5, s.38)

Fəridə 22 yaşında gözəl, ali təhsilli bir qızıdır. Hələ körpə ikən atasını itirən Fəridəni anası Gövhər tək böyüdü. Ona gözəl tərbiyə verib. İndi boya-başa çatan bu qız ata evindən “uçmağa” hazırlaşır. Gəncliyin verdiyi şıltaq duyğularla birləşən sevinci yerə-göyə sığmır. Hər kəslə sevincini paylaşmaq istəyir. Hələ pyesin ilk səhifələrindən müəllif bizi Fəridənin keçirdiyi hisslərlə, duyğularla tanış edir. Psixologizmin bədii ifadəsi kimi qəhrəmanın daxili nitqi verilir. Daxili səs Fəridənin ikinci “mən”idir. Fəridə öz həqiqi hisslərini, düşüncələrini onunla bölüşür. “F ə r i d ə n i n d a x i l i s ə s i. Mən xoşbəxtəm... Bir ay bundan əvvəl politexniki bitirdim. İndi isə istədiyim oğlana ərə gedirəm. Sabah yox, birisi gün bizim toyumuzdur. Nişanlım gözəldir, yüksək vəzifə sahibidir. Nəcib oğlandır. Ah... mən bu xoşbəxtliyi gözləyirdim. Mən anamın yarımçıq qalmış səadətini tamamlamaq istəyirdim... O, ömrünün iyirmi cavan, əziz ilini mənə həsr edib... Mən sənə rast gəldiyim üçün öz taleyimə təşəkkür edirəm, Ədalət! Sən mənim himayədarım, dostum, yoldaşım, sevgilim olacaqsan! Biz səninlə gələcək illəri ürəklə, cəsarətlə qarşılayacağıq”. (2, s.129)

Yeni bir həyata qədəm qoymağa hazırlaşan gənc qızın duyğuları necə də təmiz, saf və səmimidir! Hələ həyatın istisini-soyuğunu dadmayan, riyakarlıqlarını görməyən bu qızcığaz bütün qəlbi ilə özündən 20 yaş

böyük olan Ədaləti sevir. İlk baxışdan bir gənc qızın arzulaya biləcəyi bütün xüsusiyyətlər Ədalətdə var: yaraşlıq, vəzifə, nəciblik və s. Fəridə Ədaləti təkcə sevmir, eyni zamanda onu sığınacağı bir yuva olaraq görür. Anasının illərdir onun üçün çəkdiyi əziyyətə son qoyacağını düşünür. Ədalətin hər şeyi vardır. Lakin bunlar Fəridə üçün elə də əsas deyil. Çünki hər şeydən əvvəl anası Gövhər xanım onu maddiyyatdan uzaq, sevgi ilə, saf, təmiz böyütmüşdür. Anasının hər zaman ona təlqin etdiyi sevgini, eşqi bir an olsun həyatın məğzindən kənarda təsəvvür etmir, bütün bunları eyni zamanda gündəliyinə də həkk edir. “F ə r i d ə n i n d a x i l i s ə s i. Anam haqlıdır. Lakin bizim gələcək ailəmizdə hər şey gözəl olacaq. Hər şey aydın və səmimi olacaq. Çünki biz son nəfəsimizə qədər bir-birimizi sevəcəyik. Bir-birimizə sadıq olacağıq. Anam haqlıdır. Sədaqət, səmimiyyət olmayan yerdə həyat da yoxdur. Məgər dünyanın bütün ağıllı adamları bu nəticəyə gəlməyiblərmi?” (2, s.133)

Sevginin olmadığı yerdə səmimiyyət yoxdur, səmimiyyətin olmadığı yerdə isə həyat yoxdur. Anasının bir ömür boyu qəbul etdiyi və qızına da öyrətdiyi həyatı yaşamaq prinsipi budur. Fəridə artıq bu sevgini tapdığını və ona görə də gələcək ailə həyatında həmişə xoşbəxt olacağını düşünür. Fəridənin uşaqlıq və ilk gənclik illəri xoşbəxtliyi, sevinci xalqa, cəmiyyətə xidmətdə axtardığı mühitdə keçmişdir. Bunun tam əksi olan maskalı və riyakar mühit də mövcuddur ki, Fəridə də bunu yavaş-yavaş görüb-duymağa başlayır. Əvvəllər mahiyyətinə varmadığı bu mühit zahiri cəzbediciliyi ilə Fəridəni özünə çəkir, romantik duyğu və düşüncələrlə qanadlandırır. Fəridə elə bilir ki, xəyalını qurduğu o “səadət sarayı”nı həmin mühitdə tapacaq. Həyatda öz ayaqları üstündə durmağı bacaran və çox yaxşı adam hesab etdiyi Ədalətlə həmin “səadət sarayı”nda sonsuz bir xoşbəxtliyə qovuşacaq. Fəridənin dostları Qənimət və Savalanla söhbətində şüuraltında qalmış hadisə və proseslər üzə çıxır və onun daxili “mən”inin ifadəsi daha da aydınlaşır.

F ə r i d ə (*həyəcanla*)... Mən uşaq vaxtı, demək olar ki, yalnız böyümüşəm. Anam gecə-gündüz öz xəstələri ilə məşğul olardı... Onların həyatından mənə dəhşətli şeylər danışardı. Mən daima özümdə nə isə anlaşılmaz bir qorxu hiss eləyərdim. Ona görə də meylimi gəncliyimizin ilk günlərində rast gəldiyim Qənimətə saldım.

S a v a l a n. Çünki Qənimət qızıl kimi bir oğlan idi.

F ə r i d ə. Doğrudur. Lakin illər keçdikcə hiss eləməyə başladım ki, o da mənim kimi yalnızdır, köməksizdir.

S a v a l a n (*gülümsəyir*). Demək, ona görə də indi sən məhz “mühüm cənaba” ərə gedirsən...” (2, s.137)

Deməli, Qənimətin yalnızlığı, kimsəsizliyi, eyni zamanda Fəridənin qorxuları onu Qənimətə yaxınlaşdırmışdır. Fəridə Ədaləti sevdini, sonuncu bir-birinə sadıq qalacaqlarını tez-tez həm söhbətlərində deyir, həm də gündəliyinə yazır. Müəllif Fəridənin evlilikdən sonrakı hissələrini də verir. Bu oxucuya/tamaşaçıya əsərin əvvəlindəki Fəridə ilə sonundakı Fəridəni müqayisə etməyə, bir qadının mənəvi aləminin müəyyən müddət ərzində düşdüyü mühitin təsiri ilə necə dəyişdiyini təhlil etməyə imkan verir. Hələ evliliyinin ilk vaxtlarında, boğucu mühitin girdabından kənarda ikən onun xoşbəxtliyi yerə-göyə sığmır. “F ə r i d ə n i n d a x i l i s ə s i. Artıq neçə vaxtdır ki, mən gəlinəm. Sevincim yerə-göyə sığmır. Xoşbəxtlik necə gözəlmiş! Əvvəllər mən həqiqi səadətin nə olduğunu bilmirəmmiş”. (2, s.147) Fəridənin bu xəyallar aləmindən ayrılmasında Anjelin xüsusi rolu olur. Onun ürəyinə şübhənin ilk qığılcımlarını Anjel salır. “F ə r i d ə. (*bir şeydən qorxmış kimi onun əlindən tutaraq ani bir həyəcanla*) Mən xoşbəxtəm, Anjel, elə deyil? A n j e l. (*tutqun və ciddi bir ifadə ilə*) Madam ki sən özünü xoşbəxt hiss edirsən, demək ki, elədir. F ə r i d ə. (*təəccüblə*) Məgər sən özün də mənim nə qədər xoşbəxt olduğumu hiss eləmirsən? (2, s.148)

Həyatın gerçək üzünə yad olan Fəridəni Anjelin əsl həyatın özü, reallıqları haqqında dedikləri dəhşətə salır. Bunların həqiqət olduğuna inanmır. Lakin get-getdə azad ruhda, saf mühitdə böyüyən bu qızı “qızıl qəfəs”ə saldıqca onun xoşbəxtliyi də yavaş-yavaş solmağa başlayır. Başqa bir aləmə daxil olduğunu ilk dəfə Savalanın onun rəsmi çəkməsinə Ədalətin qadağa qoyması zamanı hiss edir. Ədalətə görə rəssam qadın portreti çəkmək istəyirsə bunun hansı qadın olmasının önəmi yoxdur. Onun bu düşüncəsi Fəridənin qadınlıq qururuna toxunur. İllərdir dost olduğu bu adamlarla görüşməyə Ədalətin qadağa qoymasını, insanların pis fikirlərə qapılmasını başa düşə bilmir. Və yenə Fəridə öz hissələrini gündəliyinə yazır, amma bu dəfə xoşbəxtliyini yox. “F ə r i d ə n i n d a x i l i s ə s i. Doğrudanmı, bizim təmiz hissələrimiz insanlar arasında öz əleyhimizə çevrilə bilər?! Doğrudanmı, Savalan kimi bir oğlanın mənə olan o səmimi duyğuları adamlara şübhəli görünə bilər?” (2, s.158)

Müəllif Fəridənin keçirdiyi psixoloji halları onun daxili səsi, gündəliklərinə yazdıqları ilə yanaşı, hərəkətlərində, jest və mimikalarında da verir. Bunlarsız, sözsüz ki, dramaturji əsərin təsiri olmaz. Qəhrəmanın daxili aləminin açılmasında onun nitqi, jest və mimikaları paralel fəaliyyət göstərir, obrazı ətraflı psixoloji təhlilə cəlb etməkdə başlıca rol oynayır. Toy hədiyyəsi olaraq ona bağışlanan üzüyü Ədalətin “Karmen”ə gedərkən çıxarmasını istəməsinə Fəridə heç cürə başa düşə bilmir. Axı nə üçün onlar evdə başqa cür, çöldə isə bir başqa cür-sadə olmalıdırlar?! Evdə bu qədər hədiyyə aparılacaq bir şey varkən, niyə şefin

qızı üçün Moskvadan hədiyyə alınmalıdır? Bütün bu suallar Fəridəyə anlaşılmaz bir sirr olaraq qalır. *“Fəridə daxili bir gərginliklə ora-bura vurnuxur, sanki bu geniş otaqlarda özünə yer tapa bilmir. Birdən əlini qaldırıb barmağındakı üzüyə baxır. Sonra üzüyü çıxarıb servantın yeşiyinə atır. İndi onun üzündə soyuq, ciddi bir ifadə var...”*(2, s.161) Anasının ona işləmək haqqında deməsi və Ədalətin Fəridənin işləməsinə qarşı olması onu daha da qəmgin edir. Axı o, on altı il xalqına sevgi ilə xidmət etmək üçün oxumuşdur. Fəridənin içində basdırılmış bu arzunu anası Gövhər xanımın qətiyyətli sözləri yenidən oyadır. *“Fəridə anasının ardınca uzun bir nəzər salır. Baxışları anlaşılmaz və qəmgin bir ifadə alır. Sonra o, nəzərlərini çəkərək divardakı qiymətli xaliyə baxır, sonra qərribə bir maraqla hər tərəfi nəzərdən keçirir. Sanki bunların hamısını indicə görür. Sonra oturub gündəliyini yazır. F ə r i d ə - n i n d a x i l i s ə s i.* Anam hiss etdirməməyə çalışsa da, mənim bu zəngin, bu qayğısız həyatımın onu sevindirmədiyini duyuram... O, özünün dediyi kimi, nə isə, gizli bir narahatlıq içindədir”. (2, s.162)

Əgər ilk vaxtlar bu bərli-bəzəkli otaqlar, son dəb mebellər, cürbəcür paltarlar, dəyərli hədiyyələr, barmağındakı briliyant yeni gəlin olmuş bu qızı sevindirirdisə, artıq bu sevinc solmağa başlayır, bütün bunlar indi onu sıxır. Dramaturq yavaş-yavaş Ədalətin iç üzünü açır. O, Fəridəni sevdiyini desə də, onu xoşbəxt edən şeylərə qadağa qoyaraq sevincini əlindən alır, işləməyə, məktəb yoldaşları ilə görüşməyə, gənc rəssam, eyni zamanda uşaqlıq dostu Savalan tərəfindən portretinin çəkilməsinə icazə vermir. Günü-gündən dörd divar arasında sıxılan Fəridə özünü yalnız hiss edir. Qənimətin ad gününə getsə özünü lazımsız hiss edib gizlicə uzaqlaşır. *“F ə r i d ə n i n d a x i l i s ə - s i.* Mən öz ərimin xahişini yerinə yetirərək Savalanın mənim portretimi çəkməsindən imtina etdim. O, həmişəlik çıxıb getdi. Mənə elə gəldi ki, onunla birlikdə bütün səmimi dostlarım, gəncliyimin əziz günləri də məni əbədi olaraq tərk eləyib getdi. Özümü soyuq, məyus bir yalnızlıq içində hiss edirəm. Mən özümə yer tapa bilmirəm”. (2, s.171) Tənhalığa qərq olan bu qadın dəbdəbəli bu mühitdən bezir. Həmişə təbii, necə var elə olan, düşüncələrini deyən insanların ətrafında olan və özü də belə olan bu qız indi düşdüyü mühitin təsiri ilə başqa birisi kimi davranmaqdan, başqa cür olmaqdan yorulur. *“F ə - r i d ə.* Bilmirəm... Mənə elə gəlir ki, onlar heç bir zaman öz ürək sözlərini demirlər... Heç bir zaman əslində düşüncələri kimi danışmırlar... Mən onları tanıya bilmirəm... Elə bil ki, maska taxırlar. Mən onlardan qorxuram...Doğrusunu bilmək istəyirsənsə, mən özüm də onların yanında dönüb ayrı cür oluram. Süni, qeyri-səmimi...”(2, s.174) Tez-tez Ədalətin evinə gəlib ondan pul alan, hədiyyə verən qərribə tip və skeletəbənzər kişi Fəridəni daha da vahiməyə salır. Eyni zamanda gerçəkləri görməyinə vəsilə olur. Bir anda Ədalətin səmimiyyətinə şübhə edən Fəridə dərhal düşüncələrinin qarşısına sədd çəkərək bu fikirləri özündən uzaqlaşdırır. Dramaturq psixoloji ovqatı elə mükəmməlliklə verir ki, oxucu/tamaşaçılar Fəridənin bütün sarsıntılarını ən incəliklərinə qədər hiss edirlər.

“Ə d ə l ə t. Bəlkə, sən məni də qeyri-səmimi, mənasız bir adam hiss edirsən?

F ə r i d ə. (sanki bunun, həqiqətən də, belə olduğundan qorxaraq, ani bir vahimə içində ərinə diqqətlə baxır, sonra bu şübhələrini özündən rədd edirmiş kimi həyəcanla) Yox... yox, əgər elə olsaydı, mən səni sevməzdim. Sənin arvadın olmazdım. Sən elə deyilsən. Onlar hamısı sənə yaltaqlanan rəzillərdir. Nə üçün sən onların başını-gözünü əzib qovmursan! Qoy cəhənnəm olsun onların hədiyyələri də, özləri də! (Bu zaman kimsə bərkdən gülürvə nə üçünsə Fəridənin gözüne skelet kişinin dəhşətli üzünü görünür. Qız qorxaraq bir addım geri çəkilir. Kişinin xəyalı yox olur. Fəridə eyni vahimə içində öz-özü ilə danışmış kimi pıçıldayır) // F ə r i d ə (dərin anlaşılmazlıq içində.) Doğrudanmı, sən onların alçaqlığını görmürsən, Ədalət? Doğrudanmı, hər ay gəlib səndən pul alan skeletin dəhşətini hiss eləmirsən?” (2, s.175)

Elif Şəfəqində dediyi kimi: “Sevgi məsafəyə görə ölməz, şübhə səbəbindən ölür”. Bütün bunlar artıq Fəridədə Ədalətə qarşı soyuqluq yaradır. Onlara gələn bu qədər səbəbsiz hədiyyələr Fəridəni şübhələr içində boğur. Özünü “qızıl qəfəsə salınmış quş” kimi hiss edən bu qız tənhalıq içində çırpınır. Artıq hiss etdiyi bu soyuqluq, yadlığı dərk edib, öz “mən”inə də etiraf edir. *“Fəridə... Bu nədir?... Yoxsa, mən dəli oluram... (Ətrafi təəccüblə gözdən keçirir)* Elə bil ki, birdən-birə hər şeyə qarşı məndə qərribə bir soyuqluq, bir yadlıq əmələ gəlib... həтта, həтта... Ədalətin özünə qarşı da”.(2, s. 176) Nəhayət, bütün bu təlatümlərə, çırpınışlara Anjel son qoyur. Ədalətin həqiqi üzünü Fəridəyə göstərir. Artıq gerçəklikləri görüb, ayılan Fəridə daha Ədalətin yanında bir dəqiqə belə qalmır. Ədalətə qarşı olan bütün hisslərini, sevincini, kədərini, duyğularını yazdığı gündəliklərini yandırır. Bütün inandıqları məhv olduğu kimi, o da gündəliklərini məhv edir. Lakin bu, Fəridənin məhv olması deyildi, bəlkə də yeni qədəm qoyacağı həyata ilk addımları idi.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Əfəndiyev Ə. İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığı. Bakı: “Elm”, 2000, 310 s.
- 2.Əfəndiyev İ. “Seçilmiş əsərləri” 3 cildə, 2-ci cild. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 336 s.
- 3.Fərziyev X.T. Müasir Azərbaycan Dramaturgiyasında psixologizm problemi (İ.Əfəndiyevin yaradıcılığı əsasında): fil.e.ü.f.dok. ...dis. Bakı, 2015, 163 s.
- 4.İsmayılov Y. İlyas Əfəndiyevin yaradıcılıq yolu. Bakı: “Elm”. 1991, 262 s.

5.Qarayev Y. İlyas əfəndiyev. Bakı, 1987, 56 s.

6.Məmmədova T. İlyas Əfəndiyevin nəsrində bədii psixologizm.Bakı: "Elm və təhsil". 2014, 160 s.

РЕЗЮМЕ
ЖИВУЩИЕ МЕЧТЫ В «РАЗРУШЕННЫХ ДНЕВНИКАХ»
Саваланзаде Р.Н.

Бакинский государственный университет, Азербайджан

Ильяс Эфендиев остался верен лирико-психологическому стилю, который он впервые отразил в спектакле «Ты всегда со мной» в спектакле «Разрушенные дневники». Работа сталкивается с уродливой средой, представленной Адалат, и чистой, чистой средой, представленной такими молодыми людьми, как Фарид, Савалан и Ганимат. .Драматург забирает Фариду из чистой среды и помещает ее в эту уродливую среду. Он передает чувства читателя / зрителя по поводу изменения окружающей среды. Здесь дневники - это не просто лист бумаги, а духовный мир, в который впитываются мечты, чувства и эмоции.

Ключевые слова:*И.Эфендиев, женщина, дневник, счастье, вера, окружение, сомневаться.*

SUMMARY
LIVING DREAMS IN "DESTROYED DAYS"
Savalanzade R.N.

Baku State University, Azerbaijan

Ilyas Efendiyev stays faithful to the lyrical-psychological style, reflected in the play "You are always with me" in the play "Destroyed Diaries". The work confronts the environmental ugliness represented by Adalat and the pure, clean environment represented by young people such as Farida, Savalan and Ganimat. The playwright takes Farida from a clean environment and puts her in this ugly environment. It conveys the feelings about the change in the environment to the readers / viewers. Here, diaries are not just a piece of paper, but a spiritual world full of dreams, feelings and emotions.

Key words:*I. Efendiyev, female, diary, happiness, confidence, environment, doubt*

MİRZƏ MƏHƏMMƏDƏLİ XAN SÜRÜŞ
(CƏFƏR RƏMZİ İSMAYILZADƏ TƏDQİQATI ƏSASINDA)
Səfərova G.S.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Məqalədə ədəbiyyatşünas Cəfər Rəmzi İsmayılzadənin İran şairi Mirzə Məhəmmədəli Xan Sürüş haqqında apardığı tədqiqat işləri araşdırılıb. Bu məqsədlə Cəfər Rəmzinin şəxsi arxivində toplanan 14 səhifəlik "Mirzə Məhəmmədəli Xan Sürüş" məqaləsi tədqiqat obyektı olaraq seçildi.

Məqalədə Sürüşün həyat dövrü, ailəsi, həyat tərzı haqqında ümumi məlumatlar verilir və M.F.Axundov, Hüseynqulu xan Sultani Kirmanşahinin şair haqqında fikirlərinin statusu da verilir. Cəfər Rəmzi İsmayılzadə də Sürüşün xarakterindəki çatışmazlıqlardan bəhs etdi, bu mənada onun fikirləri müəyyən dərəcədə M.F.Axundovun fikri ilə üst-üstə düşdü.

Açar sözlər:*fars, şair, qəsidə, təqlid, şeir, müəllif*

XVIII əsrin ikinci yarısında Şərqlə Qərb arasında ictimai, siyasi, ədəbi-mədəni əlaqələrin inkişafı dövrün ziyalıları, şairlərinə də müsbət təsir göstərir, dövrün tələblərinə biganə qalmayan şairlər yetişirdi. Fətəli şah, Nəsrəddin şah şeiri çox sevirdi, şairlərə xüsusi qayğı göstərirdi, ona görə də şairlər şəhərin mərkəzinə cəlb olunurdular.

Məliküş-Şüərayi-Səbayi- Kaşani, Qaqani Şirazi, Şəhab İsfəhani kimi bu dövrdə yazıb-yaradan birinci dərəcəli qəsidə şairləri arasında Mirzə Məhəmmədəli Xan Süruş da önəmli yerlərdən birini tutur. Cəfər Rəmzi İsmayılzadə onun yaradıcılığını geniş şəkildə tədqiq etmiş, onun haqqında elmi əsər yazmışdır. “Mirzə Məhəmmədəli Xan Süruş” adlı 14 səhifəlik həmin əsər ədəbiyyatşünas alimin arxivində mühafizə olunur.

Cəfər Rəmzi məqalənin əvvəlində dövr haqqında ümumi məlumat verib, şairlərin saraylara cəlb olunmasının səbəblərini izah etdikdən sonra “Süruş kimdir və fars ədəbiyyatındakı yeri nədir?” sualına cavab olaraq şairin kimliyi barədə məlumat vermişdir:

“Süruş” təxəllüsü “Şəmsüş-Şüəra” ləqəbli Mirzə Məhəmməd Əli xan İsfahan şəhrinin iyirmi kilometrində olan “Sədəh” kəndində hicri 1227-ci (1812 m.) ildə anadan olmuşdur. Atası Qənbərəli İsfahan kəndlilərindəndir, sonralar qəssablıqla dolanarmış. Qənbərəlinin ata və babası da məşhur şəxslərdən olmamışlar. Lakin Süruş özünü Şah İsmayılın məşhur sərdarlarından Nəcm Sani nəslindən sayır. Deyir ki, babalarım şahların görkəmli adamlarındandır” [3, 3].

Sonra müəllif şairin bununla bağlı yazdığı şeirdən nümunə gətirməklə dilimizə olan tərcüməsini qeyd edir:

Əgər ki, mən əyan deyiləm, lakin keçmişim əyandan sayılır. [3, 3]

Məqalədən bizə eyni zamanda aydın olur ki, Süruş ailəsinin vəziyyəti ilə əlaqədar təhsil ala bilməmiş, atasına kömək etmiş, atasının ölümündən sonra qardaşları tərəfindən evdən qovulan on beş yaşlı uşaq şəhərə gəlmiş, xeyirxah adamların köməkliliyi ilə şeir, sənət aşiqi olan İsfahanın alimi Hac Məmmədbağır Bidabadinin yanına yol tapmış, hətta ona qəsidə də həsr etmişdir.

Şair əvvəllər “Münti” təxəllüsündən istifadə edirdi. “Süruş” təxəllüsünü İsfahana gəldikdən sonra götürmüşdü.

Cəfər Rəmzinin sözləri ilə desək, “rəvan təbi, xoş sifəti, gözəl xasiyyəti olan” Süruş düşmənlərinin paxıllığına dözməyib hicri-qəməri 1247, miladi 1831-1832-ci illərdə İsfahanı tərk etmiş, Tehrana gəlmişdir.

1248-ci ildə vəliəhd Abbas Mirzaya Sərxəsin, Əmirabadın, Çinaranın fəth olunması münasibətilə yazdığı 110 beytlik qəsidənin müqabilində dörd yüz tümən hədiyyə alır, eyni zamanda Tehrandə şöhrət qazanır, saraya dəvət alır.

O, hicri 1251-ci, miladi 1835-1836-cı illərdə, Aərbaycana-Təbrizə gələn Nasirəddin şahın hüzuruna gələrək onun xidmətinə daxil olur, 14 il burada yaşayır. Nasirəddin şah Məhəmməd şahın vəfatından sonra şahlıq taxtına əyləşmək üçün Tehrana gələndə Süruş da onun yanında olur.

Süruş hicri- qəməri 1285-ci ildə 57 yaşında ikən Tehrandə vəfat etmiş, Qum şəhərində dəfn olunmuşdur [2, 142].

Müəllif onun ailəsi haqqında da məlumat vermişdir:

“Süruş Təbrizdə olan zaman Mahi xanım adlı orali bir xanımla evlənir. Ondən Məsud xan adlı bir oğlu, Qəmərxan adında da bir oğlu olur. Təbrizli xanımın ölümündən sonra Süruş Tehrandə Gövhər xanım adlı ikinci bir qadınla da evlənir. Bundan üç oğlu olur: Mirzə Həsən xan, Əbülqasım xan, Əsədulla xan.” [3, 6]

Cəfər Rəmzi Süruşun məşhur əsərlərini qruplaşdırmış, hər əsərin qarşısında onlar haqqında ümumi məlumat vermişdir. Həmin məlumatı burada olduğu şəkildə verməyi lazım bilirəm.

1. “Rovzətül-əsrar”. Şiələrin üçüncü imamı İmam Hüseynin öldürülməsinə həsr olunan əsər, məsnəvi şəklindədir. 1159 beytdən ibarətdir. Şairin ölümündən bir il sonra-1286-cı ildə min beyti Təbrizdə çap olunmuşdur.

2. Altmış bəndlik “Tərkibbənd”. Bu da “Aşura” gününə, İmam Hüseynin ölənin gününə yazılmış mərsiyədir. Əsər Nasirəddin şahı xeyir dualarla tamamlanır.

3. Məsnəvi ilə “Ordibehnit”. Firdovsinin Şahnaməsi vəznindədir. Məhəmməd peyğəmbərin, on iki imamın, xüsusən birinci imam Əlinin əhvalından bəhs edən əsər 9200 beytdir.

4. “Şəmsül-mənaqib”. İki min beytlik 69 qəsidədən ibarətdir. Məhəmməd peyğəmbərə və onun övladlarının tərifinə yazılmışdır.

5. “Divan”ı qəzəl və qəsidələrdən ibarətdir. 1340 şəmsi ilində iki cildə çap olunmuşdur. Bu şairin böyük və mühüm əsəri sayılır.

6. “Əlf Leyla”nın farsca tərcüməsinin içində də Süruşun şeirləri vardır.

7. “Gənci-şayəgan”. Lakin bu əsər arada yoxdur [3, 8].

Şairin burada qeyd etdiyimiz şeirlərdən də aydın olur ki, o, dindar şair olmuşdur, şeirlərinin böyük əksəriyyətində Peyğəmbəri, 12 imamı mədh etmişdir.

Şüruşun ədəbiyyat sahəsində göstərdiyi xidmətlərdən biri “Min bir gecə” kitabının nəzm həssəsini ərəb dilindən farscaya tərcümə etməsi olmuşdur. Bu işi ona Abbas Mirzanın dördüncü oğlu Bəhmən Mirzə

həvalə etmişdir. Süruş işin öhdəsindən lazımi səviyyədə gəlmiş, şeirləri mükəmməl şəkildə tərcümə etməklə yanaşı fars klassiklərinin şeirlərini də lazım gəldikcə kitaba əlavə etmişdir.

Cəfər Rəmzi Süruşun hicri-qəməri 1300-cü ildə yazdığı “Şəmsül-Mənaqib” əsərinə müqəddimə yazan Hüseynqulu xan Sultani Kirmanşahinin şair haqqında yazdığı kəlmələri qeyd etməklə tərcüməsini də vermişdir:

“İslamiyyətdən bəriki min ildə İranda meydana gələn şairlər arasında “Süruş”a oxşar yoxdur, rüzgarın gözü belə qalibiyyətli söz ustası görməmişdir.” [3,41]

Cəfər Rəmzi tərcümənin ardınca müəllifin bu ifadələrinin mübaliğədən başqa bir şey olmadığını bildirir, Süruşun qəzəllərini həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət etibarilə Yəğma, Hümani və Fəruği qəzəllərindən aşağı, Qaanini hər cəhətdən ondan üstün hesab edir.

M.M.Süruş XIX əsr İran ədəbiyyatının tanınmış və ziddiyyətli simalarından sayılır. Məlum olduğu kimi M.F.Axundzadə onu “Kritika” əsərində mədhiyyəçi və epiqonçu bir şair kimi tənqid etmiş və yazmışdır: “Süruşun qəsidəsi onun ən alçaq dərəcəli bir şair olduğuna dəlalət edir; hətta şeir demək qabiliyyəti belə yoxdur” . [1, 188] C.Rəmzinin də fikirləri, demək olar ki, bir sıra məqamlarda M.F.Axundzadənin fikirləri ilə üst-üstə düşür. Süruşun həyat və yaradıcılıq yolunu sərf-nəzər edən müəllif yazır ki, Süruşun İranda tanınib şöhrət qazanması onun istedadından çox şahlıq sarayına yol tapması, vəliəhd Abbas Mirzənin, sonralar da Nəsrəddin şahın hörmətini qazanması ilə bağlı olmuşdur.

“Süruşun nöqsanlarından biri də, əxlaqını nəzərə almadan hər kəsi, hətta canını də mədh etməkdir” deyən, onun məşhur əsərlərinin adlarını çəkən, “Süruşun təza, özünəməxsus səbki (stili) olmamışdır, şeirlərində yeni fikirlərə də təsadüf edilmir. O, əla təqlidçi şairlərdəndir, bütün hünərini, qalibiyyətini “Fərruxi”, “Əmir Müəzzi” kimi şairləri təqlidə, onlara nəzirələr yazmağa sərf etmişdir” [3, 11] deyərək onun nöqsanlarını sadalayan C.Rəmzi eyni zamanda sonda şairin müsbət cəhətlərini də qeyd etməyi lazım bilir: “Süruş dirçəliş dövrünün qabaqcıl şairlərindən olmuş. Ona müasirlərindən üstünlük verən qəsidələridir. Xorasan səbkinin bərpa olunmasındakı xidməti yüksəkdir. Qəsidələri Fərruxi Sistaninin qəsidələrindən geri qalmaz. O, İran şeirinin klassik ənənələrindən bəhrələnən, müasirlərinə və xələflərinə qüvvətli təsir edən şairdir”. [3, 12]

Cəfər Rəmzi İsmayılzadənin İran şairi Mirzə Məhəmmədəli Xan Süruş haqqında yazdığı bu məqaləni nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, o, fars dilini mükəmməl bilən, klassik Şərq və İran ədəbiyyatına dərinlən bələd olan və faktlarla işləməyi sevən bir tədqiqatçı olmuşdur. Məqalə İran şairi haqqında Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında yazılmış ilk tədqiqatlardan biri kimi qiymətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundzadə Mirzə Fətəli. Əsərləri. II cild. Bakı: “Elm”, 1988, s.188 (388 səh.)
2. Ali Naqi revayət nexur Tebriz 2535 (Ali Naqi rəvayət etmişdi. Təbriz 2623 çapa alınmış və tərcümə olunmuşdu.)
3. İsmayılzadə C.R. Mirzə Məhəmmədəli Xan Süruş . C.Rəmzinin şəxsi arxivi, N695, siy.1, sax. N18, 15 noyabr,1984.

РЕЗЮМЕ

МИРЗА МАХАММАДАЛИ ХАН СУРУШ (НА ОСНОВЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ДЖАФАРА РАМЗИ ИСМАИЛЗАДЕ)

Сафарова Г.С.

Азербайджанский государственный педагогический университет, Азербайджан

В статье рассматривается исследовательская работа литературоведа Джафара Рамзи Исмаиляде об иранском поэте Мирзе Махаммадали Хан Суруш. С этой целью в качестве объекта исследования была выбрана 14-страничная статья «Мирза Махаммадали Хан Суруш», собранная в личном архиве Джафара Рамзи.

В статье также дается общая информация о периоде жизни, семье, образе жизни Суруша, а также приводится статус мнения М.Ф.Ахундова, Гусейнгулу хана Султани Кирманшахи о поэте. Джафар Рамзи Исмаиляде также рассказал о недостатках характера Суруша, в этом смысле его взгляды в какой-то мере совпали с мнением М.Ф.Ахундова.

Ключевые слова: Персидский, поэт, ода, подражание, стихотворение, автор

SUMMARY

MIRZA MAHAMMADALI KHAN SURUSH (BASED ON JAFAR RAMZI ISMAIYLZADE'S RESERCH)

In the article the research work of literary scholar Jafar Ramzi Ismayilzadeh on the Iranian poet Mirza Mahammadali Khan Surush is spoken. For this purpose, a 14-page article entitled "Mirza Mahammadali Khan Surush" collected in Jafar Ramzi's personal archive has been selected as the object of research.

In the article at the same time it was given general information about Surush's lifestyle, family, the period of life, and it was given status from M.F.Akhundov, Huseyngulu Khan Sultani Kirmanshahi's opinions about the poet. Jafar Ramzi Ismayilzadeh has also spoken about the shortcomings in Surush's character, in this sense, his views have coincided to some extent with M.F.Akhundov's opinion.

Key words: *Persian, poet, ode, imitation, poem, author*

OĞUZNAMƏLƏR TÜRK XALQININ QƏHRƏMANLIQ TARİXİ KİMİ

Sənani L.V.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Oğuz eposunun önəmli bir parçası "oğuznamə" adı ilə qeyd olunan mətn qrupudur. "Oğuznamələr Türk xalqının həyatını, mübarizəsini, mənaviyyatını obrazlar, bədii lövhələrlə əks etdirən ədəbi-tarixi qaynaqlardır"

Düşünürəm ki, alimlərimizin linqvopotika nəzəriyyəsi və təhlil təcrübələri ilə Türk atalar sözünün, nağılının, dastanının, bayatısının, türküsünün sintaksisi öyrəniləcək və bizim folklor dilimizin ümumi təsvirindən daha dərin məsələlərinə keçiləcək, bu sahədəki poetik ünsiyyətin sintaktik modelləri, qəlibləri və cümlənin konstruktiv tiplərinin konkret nümunələri müəyyənləşdiriləcəkdir.

Oğuznamənin Tütkən və Türkmən, Osmanlı və Qızılbaş mühitləri ilə bağlı olmasından asılı olmayaraq, Oğuznaməni yaradan da, onu qoruyub saxlayan da, onu ifa edən ozan da, onun məsuliyyətini daşıyan da məhz Oğuzlardır.

Oğuznamə dastanları, xüsusən də Dədə Qorqud boyları obrazların tipologiyası baxımından çox zəngindir. Burada məsələyə iki aspektdən baxmaq mümkündür: Birincisi, Oğuznamə oğuz türklərinin bədii yaradıcılığını, özünüifadə formasını əks etdirir. İkincisi, Oğuznamə oğuz türklərinin yaradıcılıq nümunələrindən biridir.

Acar sözlər: *epos, Oğuz, folklor, etnoqraf, xronoloji, antropoloji*

Bizim alimlərimizin türk filologiyasının aktual problemləri ilə bağlı araşdırmaları, tədqiqatları çox qiymətlidir. Onlar yazdıqları məqalələri ilə göstərdilər ki, elmi mühitdə yeni istedadlar, ciddi tədqiqatçılar var və türk dünyasına öz dəyərli töhfələrini verməkdə davam edirlər.

H.Cavidi, M.F.Axundovu, Nəriman Nərimanovu və digər yazıcılarımızın yaradıcılığını araşdıran ədəbi tənqidçilərimiz onların maarifçi ideyalarını təhlil etmiş, maarifçi fikirləri öyrənmiş, bu şəxsiyyətlərin azadlıq və demokratiya uğrunda apardıqları milli mücadilənin müasir dövr və cəmiyyət üçün dəyərini izah etmişlər. Bakı Dövlət Universitetinin görkəmli alimləri Türk yazılı abidələr ilə bağlı tədqiqat və araşdırmalara başlayırlar. Türkoloji qurultayın əhəmiyyəti onun türk dünyası üçün mayak rolu oynaması və xidmətləridə müasir alimlərimizin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Mətnşünaslıq haqqında tədqiqat və araşdırmalar genişlənir, türk yazılı abidələrin dili ilə bağlı tədqiqatlar yeni istiqamətdə inkişaf edərək irəliləyir. Həmin zaman türk yazılı abidələri ilə əlaqədar tədqiqatların araşdırmaların istiqamətverici tədqiqat mərkəzi Bakı Dövlət Universiteti olur. Universitetin dilçi alimləri, H. Araslı, Ağamusa Axundov, KamalAbdulla, Kamil Vəli Nərimanoğlu, və.s Azərbaycanda Kitabı Dədə Qorqudun araşdırılmasında ən böyük xidmətləri olan alim şəxsiyyətlərindənəndilər.

Oğuz eposu tədqiqat obyektini kimi daha çox araşdırılan mənbədir. Aparılan tədqiqatlarda oğuz eposu oğuznamə olaraq qeyd olunur. Oğuz türklərinin bədii yaradıcılığının inikası oğuznamələrdir. Oğuznamə oğuz türklərinin yaradıcılıq abidəsidir. Oğuznamə oğuzların ən qiymətli kitabıdır. Kamil Vəliyə görə Oğuznamə oğuz eposudur. Oğuznamə-oğuz tarixidir. Nəsildən nəslə keçən, daim yaşayan həyat kitabı, Oğuznamə oğuz mədəniyyətini irsən yaşadır.

Oğuznamələr salnamə, mənzumə, atalar sözləri, əfsanə, rəvayət və dastanlardan ibarət olaraq tarixi yazılı abidə kimi əlyazma formasında bizə gəlib çatmışdır. Oğuznamələr tarixi, epik, poetik bir abidədir. Fəruq Sümər həyatını türk dünyasına aid olan yazılı abidələrin tədqiqatına həsr etmişdir. Tarixçi, oğuzşünas, ədəbiyyatçı, qorqudşünas Fəruq Sümerin türk dünyasına xidməti misilsizdir.

Faruq Sümerin adı bu alimlərin adları ilə eyni səviyyədə cəkilir. Orxan Şaiq Gökyay, Məhərrəm Erkin, Xalq Koroğlu, Fəxrəddin Kırzioğlu, Zəki Vəlidü Toğan, Əbdülqadir İnan, Əhməd Cəfəroğlu, Həmid Araslı, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Əli Sultanlı. Onların da əməyi misilsizdir.

Türk dastançılıq tarixində Oğuz (Oğuznamə) dastanlarının özünəməxsus yeri vardır. Tarixin qaranlıq səhifələrindən orta çağa qədərki hadisələrin izlərinə bu və ya digər şəkildə rast gəldiyimiz bu dastanlar və təbii ki, digər janrlar, əsasən XII əsrdən sonra formalaşmağa başlamış, özünün zirvə nöqtəsinə və mükəmməlliyinə XV-XVI əsrlərdə çatmışdır. Bu dastanların, əfsanələrin, hekayələrin, ədəbi əsərlərin və nəhayət, şəcərələrin mövzusu fərqli olsa da ideyası, fəlsəfi qənaətləri eynidir. Bu da oğuzların “ol zaman”larının epikləşmiş tarixini, mübarizələrini, dövlət qurmalarını öncə soylulara, sonra xalqa və nəhayət, gənclərə həm də qopuzun müşayəti ilə, Oğuz dilinin şirin ləhcəsində çatdırmaqdır.

Türk dastançılıq ənənəsində Oğuznamələrin xüsusi yeri və xüsusi çəkisi vardır. Orta çağda Oğuznamə yaradıcılığı o qədər geniş və müxtəlif janrlarda – dastan, salnamə, ədəbi əsər, atalar sözləri, şeir parçaları, əfsanə və deyimlər – yayılmışdı ki, ayrıca Oğuznamə epik ənənəsi yaranmışdı. Bu epik ənənənin təkrarlanan spesifik motivləri, süjet xətti, obrazlar sistemi vardı.

Təbii ki, bu obrazları qəhrəman tipologiyası baxımından araşdırmaq müəyyən mənada və geniş planda türk epik yaradıcılığında qəhrəmanların tipologiyası deməkdir. Qəhrəmanların tipologiyasının öyrənilməsi bizə oğuzların düşüncə tərzini, dünyaya baxışlarını, yaşam və mübarizələrini başa düşməkdə kömək edəcəkdir. Müasir insan cəmiyyətlərində olduğu kimi əski türklər və ortaçağın oğuzları da bəyənib qəbul etdikləri əxlaqi, etik normalarla, davranışlarla, hətta həyat fəlsəfələri ilə öz izlərini qoymuşlar.

Oğuz dastanları hadisələri idarə edən, hadisələri istiqamətləndirən qəhrəmanların, anti-qəhrəmanların, fəvqəlvərlərin simasını göstərir. Hər bir oğuz qəhrəmanı fərdi keyfiyyətləri, davranışları ilə seçilsələr də, xarakter olmaqdan uzaq olduqları üçün onları bir və ya bir neçə qrupda birləşdirən tipoloji və tipik özəlliklər də mövcuddur. Və hər bir qəhrəmanı qəhrəman edən bir anti-qəhrəman, başqa sözlə tipikləşmiş düşmən obrazı vardır.

Dastan məhz ziddlikləri, ikili qarşıdurmaları birincilərin: qəhrəmanların, yəni bizimkilər dediyimiz qrupun lehinə həll etmək üçün söylənir. İdealizə edilmiş qəhrəmanların şərdən, zülmədən, pislikdən uzaq, saf bir dünya yaratmaq təşəbbüsləri də buradan qaynaqlanır. Bütün bunlar isə oğuzlarda ozan adlandırılan sənətkarın yaradıcılıq məhsuludur. Epik Oğuznamə ənənəsində söyləyici tipi olan ozana xüsusi əhəmiyyət verilməsinin zəruriliyi dastan ənənəsinin davamlılığı, fasiləsizliyi baxımından vacibdir. O halda mətnin informativ yükünün məsuliyyəti bütün hallarda ozan adlı xalq sənətkarlarının üzərinə düşür. Söyləyici və mətn, söyləyici və dinləyici arasındakı münasibətin dialektik qanunauyğunluğu ozanla dastan əlaqəsinin vəhdətindən doğur.

Bu abidə türklərin ictimai-siyasi, tarixi-mifoloji, [dini](#)-fəlsəfi görüşlərini, epik-bədii təfəkkürünü əks etdirən nümunələrə [elmi ədəbiyyatda](#) “Oğuznamə” adlanır. Oğuznamə geniş anlayış olub, özündə [oğuzların](#) kosmoetnoqonik və təqvim miflərini, [dastanlarını](#), [rəvayətlərini](#), atalar sözlərini, şəcərə dəbini, məsəllərini, şeir parçalarını birləşdirir. Bir sözlə, [oğuzlar](#) haqqında hər hansı bədii, tarixi, təsviri məlumat oğuznamədir. Oğuznamələr həm köçəri, həm də yarımoturaq əhali arasında passionar ruhu qaldırmaqda böyük rol oynayıb. Kökü mifik oğuz şəcərəsi ilə bağlı olan nümunələr ilk vaxtlarda [oğuzların](#) yazılmamış qanunları olubdur. Bunu tarixi-xronoloji oğuznamə yazanlar da (Rəşidəddin, Əbül Qazi və b.) dönə-dönə qeyd etmişlər. Bu mənada Oğuznamələr uzun müddət xalqın qəhrəmanlıq tarixi kimi canlı şəkildə yaşayıb, oğuz birliyinin dağılması, köçəriliyin oturaqlıqla əvəzlənməsi ilə unudulmuşdur. Bu gün Oğuz motivlərinin ayrı-ayrı [folklor](#) janrlarında, ədəbi əsərlərdə canlanması tarixi yaddaşa qayıdışın başlanğıcıdır. Bizə qədər Oğuz kağanı və onun övladlarından bəhs edən iki yazılı dastan, atalar sözləri, Oğuz şeirləri, Oğuznamənin Uzunkörpü variantı, Dana Ata və Əndəlibin əsərləri, həmçinin iyirmidən çox Oğuz salnaməsi gəlib çatmışdır.

Oğuznamə adı altında toplanan nümunələr müxtəlif janrlarda ([dastan](#), atalar sözü, rəvayət), formada (epik, tarixi, ədəbi) və dillərdə (çin, ərəb, fars, türk) mövcuddur.

R.M.Şükürova “Cami ət- təvarix” adlı əsərinin oğuzlara aid hissəsinin R.M.Şükürovanın tərcümə etmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənmiş atalar sözləri və zərb məsəlləri, Oğuz deyimlərini, Türkmən oğuznamələrini Fəxri Uğurlu ilə R.M.Şükürova birlikdə Oğuznamələr kitabında tərtib edərək nəşr etmişlər.

Oğuznamə türk xalqının həyatını, mübarizəsini, mədəniyyətini əks etdirən ədəbi tarixi qaynaqdır.

Kitabda orta əsrlər dövründə geydə alınmış iki mindən artıq atalar sözü, məsəl və xalq deyimləri var. Qədim türk abidəsi üzərində aparılan araşdırmalar “Kitabi-Dədə Qorqud ensiklopediyası”adı altında formalaşmışdır.Füzuli Bayat və Türkiyəli tədqiqatçı Osman Fikri Sərtqaya bu tədqiqata öz töhfələrini vermişlər.

Kitabi Dədə Qorqud folklor dilinin bazasıdır. Türk xalqın öz dilində yaranan folklor ana dilinin ədəbi yaddaşındır. Ana dilimizdə olan hər söz el dilində sabitləşir.. Ən qədim sözlər,nəsihətamiz

deyimlər, aforizmlər folklor dilindən yaranır. Folklor nümunələri olan möcüzəvi kəlmələr, söyləmələr, şaman nəğmələri, əmək və mərasimlərlə bağlı şeirlər ədəbiyyatın təməli daşdır.

Folklor dili, insanın qəzavü qədərli, tanrı ilə, ilahi qüvvə ilə ruhən ünsiyyət dilidir. Folklor dili insanların bir birləri ilə təbii ünsiyyət dilidir. Bu dil də olan sadəlik içində bir xəzinə yatır. Dastanda musiqi rəqs, ruhi qida var. Türk xalqlarının yaratdığı dastanlar spesifik xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir. Dastan yaradıcılığı türk xalqlarının folklorunda özünüifadə formasının əsas vasitəsidir. Türk folklorunun özünü ifadə forması dastan yaradıcılığıdır.

Dastanda qopuzun, sazın müşayiəti ilə oxunan, salnamə, rəvayət yaddaşlara həkk olunaraq qalır. Türk dastanı digər xalqların dastan yaradıcılığından kod müərkəbliyi spesifik xüsusiyyətləri, geniş əraziyə malik olması ilə seçilir.

Oğuznamələr Türk xalqının həyatını, mübarizəsini, mədəniyyətini obrazlarla, bədii lövhələrlə əks etdirən ədəbi-tarixi qaynaqdır.

Oğuz eposu türk dilinin tam poetik sistemidir və bu boyaların obraz və poetik təhlili, tədqiqi, bir biri ilə vəhdətini sübut edir.

Dastanların dilindəki stilistik üslubi vasitələrin zənginliyi, ritm, intonasiya, təkrarlar, səslərin, sözlərin, sintaktik vahidlərin ardıcılığı, alliterasiya və paralellik, bədii obrazlı ifadələr, metaforalar və bədii təşbəhlər, epitetlər onları oxuyan hər kəsi valeh edir.

Azərbaycanda B.Çobanzadənin, Ə.Əbidin, Ə.Dəmirçizadənin, H.Araslının, Ə.Sultanlının, M.Təhməsinin, M.Seyidovun, H.Mirzəzadənin, T.Hacıyevin, K.Abdullanın, V.Aslanovun, əsərlərində dastanların dili, bədiliyi özünəməxsus xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır.

Türk atalar sözlərinin, nağıllarının, dastanlarının, bayatılarının, türkülərinin tədqiqatı vacibdir və folklor dilimizin poetik xüsusiyyətləri, ünsiyyətin sintaktik modelləri, cümlənin sintaktik quruluşu gələcəkdə də tədqiqat işi kimi araşdırılacaq, bu sahədə alimlərimiz türk xalqına çox qiymətli əsərlər bəxş edəcəklər.

Oğuznamənin Tütkmən və Türkmən, Osmanlı və Qızılbaş mühitləri ilə bağlı olmasından asılı olmayaraq, Oğuznaməni yaradan da, onu qoruyub saxlayan da, onu ifadə edən ozan da, onun məsuliyyətini daşıyan da məhz Oğuzlardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayat Füzuli (2015). "Multikulturalizm baxımından oğuz cəmiyyətində fərqlilik və çoxçeşidlilik düşüncəsi", Milli Zəka. Oktyabr-Dekabr, s.32-40

2. Fəzlullah Rəşidəddinin Fars 1 Kamil Vəli, Oğuznamələr, tərtibçilər və ön sözün müəllifləri: K.Vəli, F. Uğurlu, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1993, s.3 2

3. Kamil Vəli, Rəşidəddin F. Oğuznamə. Azərənəşr, Bakı, 1992, s. 2. 3 Vəli, .a.g.e., 1993, s. 4. 4 Vəli, a.g.e., 1993, s. 4.

4. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi Cilt:IV/Sayı:XI/Mayıs /MMXVII Academic Journal of History and Idea ISSN:2148-2292. Volume:IV/Number:XI/ May / MMXVII АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

5. Kamil Vəli, Kitabı-Dədə Qorqud ensiklopediyası. Yeni nəşrlər evi, II cild, Bakı, 2000, s.

РЕЗЮМЕ

ОГУЗНАМЕ КАК ГЕРОИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ ТЮРКСКОГО НАРОДА

Санани Л.В.

Азербайджанский государственный экономический университет, Азербайджан

Важной частью огузского эпоса является текстовая группа "Огузнаме". Огузнамас - литературно-исторические источники, отражающие жизнь, борьбу и нравственность турецкого народа с помощью изображений и с художественными образами

Я думаю, что синтаксис турецких пословиц, сказок, эпосов, баятов и тюркских стихов будет изучаться с учетом теории и аналитического опыта наших ученых, и мы перейдем от общего описания нашего фольклорного языка к более глубоким вопросам, определим синтаксические модели, шаблоны и конструктивные типы предложений.

Независимо от того, связана ли огузнама с туткманской и туркменской, османской и гызылбашской средами, именно огузы создали огузнаму, сохранили ее, спели и несли ответственность за нее.

Огузские эпосы, особенно "Дада Горгуд", очень богаты типологией образов. Здесь можно взглянуть на проблему с двух сторон: во-первых, огузнаме отражает художественное творчество тюрков-огузов, форму самовыражения. Во-вторых, Огузнаме - один из творческих образцов огузских тюрков.

Ключевые слова: эпос, огузы, фольклор, этнограф, хронология, антропология

SUMMARY
OGUZNAME AS HEROIC HISTORY OF THE TURKISH PEOPLE
Sanani L.V.

Azerbaijan State Economic University, Azerbaijan

An important part of the Oghuz epic is the text group called "Oghuzname". Oghuznamas are literary-historical sources that reflect the life, struggle and morality of the Turkish people with artistic images

I think that the syntax of Turkish proverbs, tales, epics, bayats, and Turks will be studied with the theory and analytical experience of our scholars, and we will move from the general description of our folklore language to deeper issues, identify specific examples of syntactic models, patterns and constructive types of sentences.

Regardless of whether the Oghuznama was related to the Tutkman and Turkmen, Ottoman and Gizilbash environments, it were the Oghuzs who created the Oghuznama, preserved it, performed it and were responsible for it.

Oguz epics, especially "Dada Gorgud", are very rich in typology of images. Here you can look at the problem from two sides: In one hand, the Oguzname reflects the artistic creativity of the Turkic-Oguzs, the form of self-expression. On the other hand, Oguzname is one of the creative models of the Oguz Turks.

Key words: *epic, Oghuz, folklore, ethnographer, chronology, anthropology*

VAQIF SƏMƏDOĞLUNUN "BƏXT ÜZÜYÜ" KOMEDİYASINDA
KOMİK HƏRƏKƏT
Səttarova A.A.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. "Bəxt üzüyü" komediyasında komizmin bədii hərəkət xətti yumoristik gülüş üzərində qurulmuşdur. Amma bununla yanaşı, komedioqraf komik xəttin qurulmasında satirik gülüş elementlərindən də istifadə etmişdir. Bu elementlər əsərə əsasən müstəntiq, qismən isə Seda və Rasim personajı vasitəsilə qoşulur. "Bəxt üzüyü" komediyasında yumoristik gülüşə əsaslanan komik hərəkət satirik gülüşün də ona qoşulması ilə bədii təsirini daha da qüvvətləndirmişdir.

Açar sözlər: *komediya, komik dil, xalq danışığı dili, dialekt və şivə, komik kontrast*

Komik hərəkət komik problematikanın bədii-komik detallar şəklinə düşdüyü və onların məzmununa transformasiya olunduğu bədii struktur qatıdır. Komik kolliziya, komik maska, komik xarakter, komik söz, komik situasiya komik hərəkətin komponentləridir ki, komik problematika onların qurduğu komik oyunda öz hərəkətinə başlayır. Ümumiyyətlə, komik hərəkət komik oyunun qurulması və aparılmasıdır. "Yalnız dram daxilindəki hərəkət ifadə etmək fitrəti ilə oyunla əlaqəsini həmişə saxlayır". "Oyun içində oyun" prinsipini komediyanın, faciənin, ümumən dram əsərinin canından qoparmaq qeyri-mümkündür". [5, 36]

Klassik komediya ənənələrinə görə komik hərəkətin bədii planı komik konflikt, komik ziddiyyət və komik xarakter üzərində qurulmuşdur. Bu konflikti qurmaq, ziddiyyəti dərinləşdirmək, komik xarakteri yaratmaq üsulları komizmin bədii hərəkət xəttini və sənətkarın bədii yaradıcılıq üslubunu müəyyənləşdirir.

Vaqif Səmədoğlu dramaturgiyasında da komik hərəkət xətti ezop dilinin klassik və ənənəvi üsulları ilə yanaşı, özünəməxsus çatdırılma üsulları ilə zəngindir. Əslində komizmin üsul və vasitələri eynidir, komik hərəkətdə sənətkar özünəməxsusluğu dedikdə yeni üsul və vasitələrin "kəşf"indən deyil, onların hərəkət yeniliyindən söhbət gedir. Komik hərəkət komik oyundur, demək komizmdə sənətkar özünəməxsusluğu onun oyun qurmaq üslubu, üsul və vasitələri bu oyuna qoşmaq tərzidir.

Bədii problematikanın yumoristik müstəviyə çıxdığı "Bəxt üzüyü" komediyasında süjetin inkişafı Tanrıbəyin Moşudan ağacları sulamasından başlayıb yağışın ağacları sulamasına qədər davam edir. Əslində bu bədii başlanğıc və bu bədii sonluq rəmzi xarakter daşıyır, süjetdə baş verən hadisələri özündə şifrələyir. Bu şifrənin istər ifadəsində, istərsə də açılışında heç bir komik element yoxdur. Bədii konflikt xətti isə qonşuların bir süfrə arxasına oturan birliyindən evlərini bir-birlərindən çəpərləyən ayrılığına qədər davam edir.

Əsərdə konflikt itmiş üzük əhvalatı üzərində qurulub. Bir süfrə arxasında Tanrıbəy kişinin ad gününü qeyd etmək üçün böyük həvəs və mehribançılıqla oturan qonşuların Saranın itən üzüyündən xəbər tutub söz-söhbətin yaranması ilə düyünlənən süjet xətti üzük sahibinin polisə şikayəti ilə davam edib qonşuların bir

süfrə başından dağılıb həyətlərini çəpərləməsinə qədər inkişaf edir. Göründüyü kimi, nə bədii bağlanğıc və bədii sonluqda, nə də süjetin düyün, inkişaf və açılışında komik elementlərin iştirakı yoxdur. Əsərdə düyünün açılmasında komizm üçün çox xarakterik olan gözlənilməzlik effektindən istifadə olunmamışdır, belə ki, süjetin bu inkişaf mərhələsində müşahidə etdiyimiz hadisələr: rüşvətxor müstəntiqin həbsi, bir-birindən polisə şikayət edən qonşuların bir süfrə başından dağılması gözlənilən haldır. Yaxud biz bu komediyada düyünün inkişaf xəttində hadisələrin deformatik formasına da rast gəlmirik. Belə ki, üzünün itməsi, var-yoxu bir bu üzükdən ibarət olan Saranın təlaşları, şübhələri, Tanrıbəy kişinin ad gününü qeyd etmək üçün böyük həvəs və mehribançılıqla bir süfrə arxasına oturan qonşuların elə bu məqamda Saranın onların kefinə soğan doğramasından narazılıqları, üzünün tapılaması üçün polisə edilmiş şikayət hadisələrin məntiqi inkişafıdır.

Bütün bunların yoxluğuna baxmayaraq, "Bəxt üzüyü" pyesi mübahisəsiz olaraq komediyadır və bu əsərdə kifayət qədər gülüş var. Demək, dramaturq bu pyədə komik hərəkəti qeyri-ənənəvi, qeyri-standart formada bədii struktura çıxarmışdır. Təbii ki, komik hərəkətin hər hansı bir forması komik üsuldur. Dünya komediya tarixi indiyə qədər müxtəlif komik üsullar tanıyır. Bu komik üsullar, adətən, bir komik vasitənin bədii imkanlarına müxtəlif yanaşmaların edilməsindən yaranır. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, elmi ədəbiyyatlarda bəzən üsul və vasitə anlayışları qarışdırılır, bir-birinin təkrarına çevrilir. Q.Kazımov bu haqda yazır: "Komizm üsulları - ümumi və geniş anlayışdır. Üsul vasitələrdən doğur, dil vasitələrinin (eləcə də digər vasitələrin) yazıcının ümumiləşmiş yazı mədəniyyəti dairəsində işlədilməsi ilə formalaşır". [3,217]

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, bu əsərdə komizm məzmun hadisəsi deyil. Hadisələr fon xarakteri daşıyan komizmin hərəkəti replikalarla müşayiət olunur. Bu hərəkətin trayektoriyasını cızan replikalar daha çox Moşunun, Söylünün, Sedanın, Hüseynin dilində səslənir. Bu replikalarda bədii gülüşün hərəkətinin əsas istiqamətləri Moşunun cılız şair obrazında, Sedanın meşşanlılığında, Söylünün loruluğunda, Hüseynin istehzalarında, müstəntiqin bürokratiyasında müəyyən olmuşdur. Əsərdə komik hərəkətə qoşulmayan obrazlar Tanrıbəy və Saradır. Onlar komik oyunda oyunçu deyillər, ancaq bu o demək deyil ki, onlar bu oyunun iştirakçısı deyillər. Sadəcə onun iştirakı digərlərindən fərqlidir. Müəllifə Tanrıbəy bu oyunu qızıdırmaq, Sara isə onu qurmaq üçün lazım olmuşdur. Oyunçular bu oyunu Saranın itirdiyi üzük əhvalatının və Tanrıbəyin ağacları sulamaq xəşişi, ad günü masası və etdiyi ağsaqqal söhbətlərinin ətrafında oynayırlar. Əsər də elə Tanrıbəyin replikası ilə başlayır. Onun ağacları sulamaq xəşişi əsərin əsas komik xəttini - Moşunun şairlik ədəllərini pyesə daxil edir. Loru düşüncələrini Qazax şivəsində dilə gətirən Moşunun bütün dünyü ədəbiyyatını yazıb dirildəcəyi iddiası gülüş doğurur. Komedioqraf bu kontrastdan bütün əsər boyu uğurla istifadə edir, hər dəfə bu ziddiyyəti müxtəlif rəqurslardan işıqlandırır. Ə.Dəmirçizadə yazır: "Komediyada çox zaman sözlərin dalında sözün dialoqun əsl mənasına zidd bir hərəkət gizlənmiş olur. Bu isə tipin gülünlüyünü meydana çıxartmaq üçün və komizm törətmək üçün, dramaturgiyanın komediya növündə ən mühüm bir vasitədir". [1,19]

V.Səmədoğlu da "Bəxt üzüyü" komediyasında bu vasitədən istifadə etmişdir. Moşunun özünün şair obrazı haqqında dedikləri ilə oxucunun gördüyü şair obrazı arasındakı ziddiyyət gülüş doğurur.

Komizmin bədii strukturu komik söz, komik hərəkət, komik situasiya, komik konflikt kimi poetik fiqurlara istinadən qurulur. Bu o deməkdir ki, bədii gülüşün obyektində personajın söylədiyi söz, etdiyi hərəkət, yaranmış vəziyyət, yaxud süjetin inkişafı dayanır. Komizmin bədii strukturunu təşkil edən bu dörd poetik fiqur heç də bütün əsərlərdə aktiv mövqedə deyil. "Bəxt üzüyü" dramında komik söz aktiv, komik hərəkət və komik situasiya isə passiv mövqedə, komik konflikt isə, ümumiyyətlə, hərəkətdən kənardır. Pyesdə, demək olar ki, hadisənin bütün inkişafı sözün komik hərəkəti ilə müşayiət olunur. Məsələn, Moşu ilə Söylü arasında belə bir dialoqa nəzər salaq.

Moşu: Nə almısan, Söylü? .

Söylü: Hər şey yarım kilo da ət də almışam.

Moşu: Yarım kilo? Altı baş külfətə?

Söylü: Düz yarımca kilo!

Moşu: Yaxşı oldu, qonşulara pay da göndəririk! [4,14]

Personajlar arasında gülüş doğuran bu mükəllimə heç bir komik situasiya doğurmayıb, konfliktin də inkişafına xidmət etmir. Demək, bu mükəllimədə komik hərəkətdə olan ancaq sözdür.

"Bəxt üzüyü" pyesində komizmin bədii strukturunda komik hərəkət və komik situasiyanın iştirakı aktiv olmasa da bədii cəhətdən qüvvətlidir. Komik hərəkət dedikdə biz burda bədii xəttin hərəkətini deyil, personaja aid olan fiziki hərəkəti nəzərdə tuturuq. Dram əsərləri üçün xüsusən də komediya üçün bu, olduqca effektiv vasitədir. Personajın komik hərəkəti vizual fiqur olduğundan həm pyesdə səhnə elementlərini gücləndirir, həm də komizmi daha əyani formada canlandırır. "Bəxt üzüyü" komediyasında itmiş üzünün təhqiqatını aparan müstəntiqin hovuz başında əlində lupa üzük axtarmasında, serjantın və müstəntiqin rola

girmiş şəkildə həyətə girişində, Rasimin müstəntiqi görün kimi qaşınmaya düşməsində hərəkətin doğurduğu gülüş var.

"Bəxt üzüyü" komediyasında komizmin bədii strukturunda komik situasiyanın pasiv iştirakı aktiv təsir gücünə malikdir. Hüseynin ağzından dənizdə zırpı bir şeyin batdığını eşidən Söylünün Moşunu ağlaması, Rasimi müsadirə edən müstəntiqin özünün Moşu tərəfindən müsadirəyə məruz qalması səhnələrində komizmin situativ forması vardır. və bu situasiya kifayət qədər gülüş effektinə malikdir.

Müəllifin bu pyesdə satirik gülüş xəttini ardıcılı olaraq inkişaf etdirdiyi obraz Müstəntiq obrazıdır. Aydın ki, satira komizmin elə bir formasıdır ki, o, ictimai eybəcərliklərə qarşı yönəlir. Müstəntiq obrazı vasitəsilə dramaturq ictimai mühitin ən eybəcər nüanslarını: rüşvətxorluğu, qeyri-professionallığı, bürokratiyası komik hərəkət xəttinə çıxarmışdır. Bədirxan Xəlilov satirik xarakter haqqında yazır: "Digər satirik əsərlərdə olduğu kimi komediyada da komik ideya süjet boyu konkret insan taleyində (satirik obrazın həllində) təzahür edir. Hadisənin, predmetin eybəcərliyini vermək üçün komediyada komik ifadə vasitələri ilə yanaşı, satirik xarakter də həlledici rol oynayır. Daha doğrusu, satirik əsərlərdə işlənən komizm vasitələri obrazda ifadə olunan ideyanın, satirik xarakterin "komik makası"nın açılmasına xidmət edir. Çünki eybəcərliyin, rəzilliyin, komediyanın əsasında qoyulan digər əxlaqi-ictimai nöqsanların komik-satirik inkarı ən yaxşı şəkildə satirik xarakterdə ifadə olunur". [2,58]

Müstəntiq obrazının komik makasını açmaq üçün müəllif əsərdə müxtəlif komik vasitələrdən istifadə etmişdir. Bu vasitələrdən ən uğurlusu onunla Moşu arasında yaranan komik ziddiyyətdir. Bu ziddiyyət pyesin süjet xəttində özü müstəqil bir xəttə çevrilir və əsas xətdən fərqli olaraq o, komik bir məzmunla malikdir. Moşunun müstəntiqin bürokrat və rüşvətxor simasını ifşa etmək, müstəntiqin isə Moşunu "cinayətkar" elan etmək üçün apardıqları mübarizə bu xəttin əsasını təşkil edir. Xəttin mərkəzi personajı müstəntiqdir. Dramaturq burda konfliktin duyğun, inkişaf və açılışını müstəntiqin komik maskası ətrafında qurmuşdur. Moşunun qalibiyyəti müstəntiqin məğlubiyyəti ilə bitən finala doğru gedən xətdə hər obraz bir rəqəbdə komik maskanın yırtılması işini yerinə yetirir. "Bəxt üzüyü" əməliyyatı onun qeyri-peşəkarlığını, Seda əxlaqsızlığını, Rasim rüşvətxorluğunu, Serjant bürokratiyasını üzə çıxarır. Komik maskanın yırtılması işini isə Moşu başa vurur. Komediograf komik gözlənilməzliyin yaşandığı - Moşunun ittihamçı müstəntiqin müttəhim vəziyyətinə düşdüyü komik finala doğru gedən bədii xəttin inkişafında satirik vasitələrdən: özünüifşadan və kinayədən istifadə etmişdir. Moşu müstəntiqin komik maskasına qarşı kinayəni işə salırsa, müstəntiq bu hücumdan "özünüifşa" ilə qorunur və "hücum"a qarşı bu cür "müdafiə" taktikası bədii gülüşü şiddətləndirir, komik maskanı tamamilə yırtır.

Ümumiyyətlə, satira bədii gülüşün elə bir formasıdır ki, onun bədii-texniki quruluşu tənqid hədəfini eybəcərləşdirmək istiqaməti üzərində qurulur. Estetik idealın təsdiqi eybəcərləşmənin bədii həllindən keçir.

Ümumiyyətlə isə V.Səmədoğlu dramaturgiyasında komik hərəkətin poetik strukturu bədii problematikanın ideya-məzmun həllini verə və komik effekt doğura bilir. Dramaturq pyeslərində ənənəvi komizm texnikasından gəlmə üsul, vasitələrdən və fərdi-üslubi maneralardan istifadə edərək komik hərəkətin müəkkəmməl bədii-poetik strukturunu yaratmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Dəmirçizadə Ə. M.F.Axundov dil haqqında və M.F.Axundovun dili, Bakı; Azərbaycan XMK nəşri, 1941, 44
2. Əhmədov B. Azərbaycan satirasının inkişaf problemləri (1920--1980-ci illər), Bakı, "Elm", 2000, 296s.
3. Kazımov Q.Ş. Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları, Bakı, "Maarif", 1987, 228s.
4. Səmədoğlu V. Dramaturgiya, 2cildə, I cild, Bakı, "Şərq-Qərb" nəşriyyat evi, 2014, 280s.
5. Yusifli C. Azərbaycan komediyasının poetikası, Bakı, "Elm" nəşriyyatı, - 2007, 244s.

РЕЗЮМЕ

КОМИЧЕСКОЕ ДВИЖЕНИЕ

В КОМЕДИИ ВАГИФА САМАДОГЛУ "КОЛЬЦО СЧАСТЬЯ"

Саттарова А.А.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В комедии «Кольцо удачи» художественная линия комедии основана на юмористическом смехе. Но при этом в построении комической линии комик использовал элементы сатирического смеха. Эти элементы связаны с работой в основном через следователя и частично через персонажей Седы и Расима. В комедии «Кольцо удачи» комическое действие, основанное на юмористическом смехе, еще больше усилило художественный эффект сатирического смеха.

Ключевые слова: комедия, комический язык, народный разговорный язык, диалект и говор, комический контраст.

SUMMARY

KOMIC MOVEMENT IN THE COMEDY OF VAGIFA SAMADOGLU "RING OF HAPPINESS"

Sattarova AA

Sumgayit State University, Azerbaijan

In the comedy "Ring of Fortune", the artistic line of comedy is based on humorous laughter. But at the same time, the comedian used elements of satirical laughter in the construction of the comic line. These elements are connected to the work mainly through the investigator and partly through the characters of Seda and Rasim. In the comedy "Ring of Fortune", the comic action, based on humorous laughter, further strengthened the artistic effect of satirical laughter.

Key words: *comedy, comic language, spoken language of the people, dialect and accent, comic contrast*

MÜASİR CƏMİYYƏTDƏ ABAY KUNANBAYEVİN "NƏSİHƏTLƏR" ƏSƏRİNİN AKTUALLIĞI

Süleymanova R.Y.

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Cəmiyyətin inkişafı üçün insanlar daim yenilik etməli, araşdırmalar aparmalı, əldə edilən nəticələri gənclərə aşılmalıdırlar. Yetişən nəsil üçün ən vacib və dəyərli örnəklərdən biri də cəmiyyətdə ziyalı mövqeyidir. Dahi şairlərin, yazıçıların əsərlərində təlqin etdiyi ideya və fikirlər gənclərə istiqamət verir, onları gələcəyə inamla addımlamağa kömək edir. Tanınmış Qazax şairi Abay Kunanbayevin əsərləri buna gözəl nümunədir. O, öz əsərlərində gənclərin sağlam ruhda, düşüncədə böyüməsini tərənnüm etmişdir. Abay Kunanbayevin "Nəsihətlər" əsəri təkcə gənclik üçün yox, bütün nəsillər üçün ibrətamiz fikirlər, aforizmlərlə zəngindir. O, öz ölkəsinin insanların parlaq gələcəyi olmasını arzulayırdı. Gözəl bir gələcək üçün bilik və savadın əsas şərtlərdən olduğunu vurğulayırdı. "Cahil olan xalq sevinilməyəcək şeylərə sevinər. Sevindiyi zamanda nə söyləyib, nə edəcəyini özü də bilməz". Abay hər şeydən öncə sevgi, dostluq şairi idi. Nəsihətlərində insanlarla dost olmağı, hər kəsə sevgi və hörmətlə yanaşmağı tövsiyə edirdi: "İnsanlığa dost olan hər kəs dostdur. Dostluq dostluq çağırır".

Açar sözlər: *cəmiyyət, aktuallıq, araşdırma, nəsihətlər, ideyalar*

Cəmiyyətin inkişafı üçün insanlar daim yenilik etməli, araşdırmalar aparmalı, əldə edilən nəticələri gənclərə aşılmalıdırlar. Yetişən nəsil üçün ən vacib və dəyərli örnəklərdən biri də cəmiyyətdə ziyalı mövqeyidir. Dahi şairlərin, yazıçıların əsərlərində təlqin etdiyi ideya və fikirlər gənclərə istiqamət verir, onları gələcəyə inamla addımlamağa kömək edir. Tanınmış qazax şairi Abay Kunanbayevin əsərləri buna gözəl nümunədir. Abay Kunanbayev XIX əsr qazax yazılı ədəbiyyatının inkişafında, tənqidi realizm prinsipləri daxilində ədəbiyyatın yeni məzmun, forma qazanmasında müstəsna xidmətləri olan sənətkardır (1, s. 378). O, öz əsərlərində gənclərin sağlam ruhda, düşüncədə böyüməsini tərənnüm etmişdir. Abay Kunanbayevin "Nəsihətlər" əsəri təkcə gənclik üçün yox, bütün nəsillər üçün ibrətamiz fikirlər və aforizmlərlə zəngindir. O, öz ölkəsinin insanların parlaq gələcəyi olmasını arzulayırdı. Gözəl bir gələcək üçün bilik və savadın əsas şərtlərdən olduğunu vurğulayırdı. "Cahil olan xalq sevinilməyəcək şeylərə sevinər. Sevindiyi zamanda nə söyləyib, nə edəcəyini özü də bilməz. Fərqli bir sərxoşluğa qapılıb, ağılı gedər. Bundan başqa utanan insanlar utanılmayacaq şeylərdən utanar, utanılacaq şeylərdən utanmazlar. Bütün bunlar cahillik və axmaqlığın əsəridir. Müvəffəqiyyət fərd üçün hədəfi olan məqsədlərin, hazırlanmış gündəlik proqramların addım-addım gerçəkləşməsidir. Şəxsi hədəflər olmadan uğur qazanmaq mümkün deyil. Hədəfi olan insanlar cəmiyyətdə bəllidir" (2, s. 58). Abay Kunanbayev "Nəsihətlər" əsərində müxtəlif tərbiyəvi mövzulara toxunmuşdur. O, hər şeydən öncə sevgi, dostluq şairi idi. Nəsihətlərində insanlarla dost olmağı, hər kəsə sevgi və hörmətlə yanaşmağı tövsiyə edirdi: "İnsanlığa dost olan hər kəs dostdur. Dostluq dostluq çağırır" (2, s. 59). Nəsihətlərində qeyd edirdi ki, yaxşı insanlarla dost olun. Səhv seçilmiş bir dost səni öz yolunun yolçusu edəcək – "İnsanı zaman yetişdirir və yetkinləşdirir. Əgər bir insan pisdirsə, onun qohumlarının və ətrafının bunda rolu var. Onlar da buna şərikdirlər" (2, s. 59, 60).

"Əgər sadəcə özün üçün çalışsansa, özü üçün yayılan heyvan kimi olarsan, insanlıq üçün çalışsən Allahın sevimli bəndələrindən olarsan" (2, s. 590). Abay bu fikri ilə insanları Tanrını sevməyə onun bəndələrinə həmişə hörmət, anlayış göstərməyə çağırır.

Abay insanın özünü bəyənməsi və razılıq etməsinə qarşıdır. Daima özünü tərif edən adamları ağılsız adlandırmış, bu hərəkəti gəvəzəlik əlaməti hesab etmişdir. “Bir şeyi qırx dəfə söyləsə belə faydasını anlamayan “gəvəzə” sayılan öyünmə vardır” (2, s. 48).

Abay Kunanbayev deyir: “Əgər əlimdə ixtiyar olsaydı, “İnsanın pis vərdişlərini düzəltmək mümkün deyildir” - deyən adamın dilini kəsərdim” (2, s. 49). “İnsan yeddisində nə idisə, yetmişində de odur” atalar sözünün əleyhinə çıxır. Başqasının bir eyibini gördükdə, bunu özündə axtarmağın insanın bütün pis vərdişlərinin dərmanı olduğunu vurğulayır. İnsan istəsə və inanarsa bir çox çətinliklərdən keçər, xarakterindəki mənfiliklərə qalib gələ bilər.

Abay insanın özünü üstün tutmağının üç formasını göstərir:

1) insanın bir pislik görəndə özünə xələl gəlməsinə deyər həmin şeydən qorunması;

2) öz-özünə dəyər verməsi, üstün tutması insanın yaxşı cəhətlərini, gözəlliyini korlaması;

3) insanlara düşmən olması, alçaltması (2, s.106). Bu üç xüsusiyyətin olmaması insana mənəvi rahatlıq verir. Abaya görə insanı alçaldan üç şey var: tənbellik, zalımlıq, cahillik. O, elmi olmayan insanın heç bir şeyi anlaya bilmədiyini deyir.

Rəqabət məsələsində Abay gözəl nəsihətlər vermişdir. O deyir “bir az rəqabət könlü həvəsləndirər, çox zərərli deyildir. Çox rəqabət xarakteri mənfiyə doğru dəyişər. Artıq rəqabətçi insan sadəcə haqqı olanı deyil, həm də qələbə qazanmaq istəyər. Belə rəqabət insanı ucaltmaq yerinə, alçaldar (2, s. 91). Həqiqətən də, sağlam rəqabət olmayan yerdə insanlıq və mənəvi keyfiyyətlər məhv olar.

Var –dövlətin insanı necə dəyişə biləcəyi haqqında maraqlı fikirlər yazan Abay deyir: “Var-dövlət, şan-şöhrət, izzət və hörmət kimi xüsusiyyətlər insanı özü gəlib taparsa insanın insanlığı korlanmaz, ona bəzək verir. Əgər insan var-dövlətə ibadət edərək onu axtararsa, tapsa da, tapmasa da insanlığı korlanır” (2, s. 97). Doğrudan da, belədir gözü, könlü tox olan insanlar həmişə sadə və təvazökar olurlar, var-dövlət onları özü gəlib tapır. Açıqlıq isə insanı uçuruma sürükləyir. Pula, mala olan hərislik, daim zənginlik axtarmaq insanı mənəvi keyfiyyətlərdən uzaqlaşdırır.

Abaya görə xoşbəxt olmağın, uğur qazanmağın vacib şərti sevgidir. O deyir: “Milyon hikmətlə hazırlanmış maşın, fabrikin insanın rahat yaşaması üçün yaradılmışdırsa, bu insana olan sevgidən deyilmi? Kim səni seversə, eyni sevgini ona göstərmək sənin də borcun deyilmi (2, s. 100)? Təbiətdə münasibətlər qarşılıqlıdır. İnsanlar ünsiyyət zamanı bir-birinə qarşılıqlı təsir edirlər. Abay bu nəsihətləri ilə demək istəyir ki, kim səni seversə sən ona sevgi borclusan.

Abay Kunanbayev öz xalqını ürəkdən sevən vətənpərvər şair olsa da hər zaman həqiqətləri, qazaxlarda gördüyü qüsurlar və nöqsanları da qeyd etmişdir. O, bununla xalqını mənfi meyillərdən uzaq olmağa səsləmişdir. Abay düşünür ki, hər şey boşluqdan yaranır - “Qazaxların pisliliyə həvəsli olmasının əsas səbəbi görülməli işin olmamasıdır. Əkinçiliklə və ya ticarətlə məşğul olsalar bir-birinə pislik etməyə vaxtları qalmayacaqdır” (2, s. 111). Qazaxları bir-birinin ardından danışmaqda qınayır və bunun insan üçün sağlam vərdiş olmadığını deyir. Hətta bu düşüncələri və dünyagörüşü Abaya qarşı kəskin ittihamların və hücumların yaranmasına səbəb olur. Lakin bunlar onu qorxutmamış o, öz ideyalarına sadıq qalmışdır. Cəmiyyətdə olan eyiblər ifşa etmişdir. Abay hesab edirdi ki, qazax xalqı düşdüğü çətinliklərdən ancaq təhsil yolu ilə xilas ola bilər. Xalqı savadlı olmağa, mədəniyyəti inkişaf etdirməyə və qorumağa dəvət edirdi. O deyirdi – “Rus mədəniyyətini və ədəbiyyatını öyrənin o, həyatın açarıdır. Rusca öyrənsəniz həyatınız daha rahat olacaqdır” (5, s. 55). Bu fikirləri ilə Abayın ruslara xüsusi bir simpatiyası, heyranlığı olduğunu görmək olur.

“Hiyləgərlik etmək, göz süzdürüb, dilənçilik edib insanları istismar etmək bacarıqsız və alçaq insanların işidir” (2, s. 68) - deyən Kunanbayev hər zaman düzgünlüyün tərəfdarı olmuşdur. O deyirdi ki, öncə Allaha güvənib, sonra öz səy və əməyinlə çalışsan qara torpaq belə zəhmətinin qarşılığını verir, qarşılıqsız buraxmaz.

Abay insanların həmişə tələbkar olmasının tərəfdarı olmuşdur. O, ən pis insan tələb etməyəndir deyir. “Tələb edənlər növbəndir. Tələbin özü də cürbəcürdür. İnsan istər tələb etmiş olsun, istərsə də tələb etməmiş olsun bir işin sonunda ona mütləq “maşallah, afərin” deyilməsini istəyər. Kim insana “maşallah” deyərsə onu dost, sirdaş bilər” (2, s. 114). Bununla o, insanların təriflənmək, xoş sözlər eşitmək istəyini tənqid etmişdir. Dost seçəndə xoş sözlərə aldanmayıb, hər tərif deyənlə dost olmağın səhv addım olduğunu qeyd etmişdir.

Dostluq Abayın sədaqət rəmzi hesab etdiyi bir anlayışdır. O, pis dostu kölgəyə bənzədir. “Pis dost kölgə kimidir, yaxşı günündə başından göndərə bilməzsən, pis günündə axtararsan amma tapa bilməzsən” (2, s. 96). Abay əhatəsində çox lazımsız dostun olmağındansa, az amma lazımlı dostun olmağının tərəfdarıdır. İnsanlar belə tövsiyə verir - “Dostu olmayanla sirlərini paylaş, dostu çox olanla salamlaş”(2, s. 96). “Qayğısız insanlara qarşı diqqətli ol, qayğılı olanla insanla yaxın ol” (2, s. 96). Laqeydliyi sevməyən və

insanlara qarşı diqqətsizliyi böyük qüsurları sayan Abay qayğıkeş insanlarla dostluq etməyi məsləhət görür.

Kunanbayev dünyada gedən dəyişikliyi suya bənzədirdi. O deyir: “Dünya bir göldür, zaman isə vuran yel, ilk dalğalar böyük qardaşlar, arxadan gələn isə kiçik qardaşlardır (3, s. 70). O, hər zaman nəsihətlərində insanları realist olmağa səsləyir. “Bir şey ağlınıza batmırsa inanmayın” – deyərək qazax xalqını realistliyə səsləyirdi.

İnsanın savadlanmasında müəllimlərin rolu böyükdür. Pedaqoq insan həyatının mühəndisidir. Abay deyir – “Tələbəsi olmayan, bildiyini çatdırma bilməyən pedaqoq şansızdır”. “Gücün çatan qədər insana yaxşılıq etmək vəzifəndir” – deyərək insanlara səslənən Abay ən vacib vəzifəmizin bir-birimizə köməklik etmək olduğunu vurğulayır (4, s. 24). İnsan dünyaya göz açıqdan sonra təlim və tərbiyə alır. Həyatı boyunca öyrəndiklərinin öz təcrübəsində toplayır. Doğrudan da, insanın təhsil alması həyatında mühüm amildir.

Abay “Nəsihətlər” əsərində kamil insan olmağın həm dini, həm də dünyəvi elmlə bağlı şərtlərini açıqlamışdır. Cəmiyyətdə hörmət görmənin qaynağı kimi elmi, çalışmağı və səbr etməyi göstərmişdir. Tənbəlliyi insan üçün ən təhlükəli xəstəlik adlandırmışdır. Bu nəsihətlər cəmiyyətdə bugünkü gündə də aktualdır. Yetişən gəncliyə verdiyi mesajlarla Abay kamil bir nəslin formalaşmasını istəmişdir. Abayın dediyi kimi - savadlı və bilikli uşaqlar böyütmək sağlam bir gələcəyə işarədir.

Nursultan Nazarbayev 1995 –ci ildə Abay Kunanbayevin anadan olmasının 150 illiyi münasibətilə keçirilən tədbirdə çıxışında demişdir: “Abay atasının oğlu yox, insan oğlu olmağı arzulamışdı. O, arzusuna çatdı, tədbirin ən əsas mövqeyinə, arzuladığı məqama çataraq dünyanın ən tanınmış, sözü güclü, fikri dəyərli, insanlıq şairi, insanlıq biləndəri kimi yüksəlməkdədir”. Həmin il Abay Kunanbayevin 150 illik yubileyi UNESCO – nun dəstəyi ilə dünya miqyasında qeyd edilmişdir.

Abay sadəcə qazax mədəniyyəti üçün deyil eyni zamanda dünya mədəniyyəti üçün dəyərli şəxsiyyətdir. 2020-ci il Abayın 175 illik yubileyidir. Abay Kunanbayevin doğum gününün təntənəli şəkildə qeyd edilməsi ona olan ehtiram və hörmətin göstəricisidir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Elman Quliyev “Türk xalqları ədəbiyyatı” Bakı, 2011
- 2.Ekrem Ayan “Bir devrin aynası Abay Kunanbay ve kara sözler”, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Ankara -2017
3. Emin Özdemir “20.Yüzyılın başlarında Kazakistan’da fikir hareketleri” Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara – 2007
4. Kulmurat Ömiraliyev Abay Aforizmi, Almaata: Akademi Yayınları, 1993
5. Serge A. Zenkovskiy Rusya’da Pantürkizm ve milliyetçilik.Çev.İ.Kantemir. İstanbul, 1978.

РЕЗЮМЕ

АКТУАЛЬНОСТЬ ПРОИЗВЕДЕНИЯ АБАЯ КУНАНБАЕВА «НАСТАВЛЕНИЕ» ДЛЯ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА

Сулейманова Р. Ю.

Азербайджанский государственный аграрный университет, Азербайджан

Для развитие общества необходимо приобретение новизнов, инноваций и передача их к следующим поколениям. Наиболее важным примером для подрастающего поколения является мнения интеллигенции в обществе. Идеи, мнения, выражающиеся в произведениях великих поэтов и писателей выводят молодежь в истинный путь, помогают им в жизненных ситуациях. Один из ярких примеров о влиянии литературы на общество является творчество известного казахского поэта и мыслителя Абая Кунанбаева. Во всех произведениях Абая Кунанбаева особое место занимают мысли, идеи о воспитании молодого поколения в здравом духе. «Наставление» Абая Кунанбаева обогащен поучительными мыслями, наставлениями, наставлениями, воспитательными афоризмами для молодежи и для всех поколений. Он всегда верил в яркое будущее своего народа. И подчеркивал особую важность знаний и грамотности для светлого будущего. Он в первую очередь был поэтом воспевающего любовь и дружбу. Он советовал людям дружить, любить и уважать друг друга.

Ключевые слова: общество, актуальность, исследование, наставления, идеи

SUMMARY

ACTUALITY OF THE WORK “ADMONITIONS” BY ABAY KUNANBAYEV IN MODERN SOCIETY

Suleymanova R.Y.

For the development of the society people must innovate constantly and carry out the researches and at the same time the obtained results must be passed. One of the most important and valuable examples for the growing generation is the intellectual position in the society. The ideas and thoughts inspired by the great poets and writers give the direction to the youth and help them to step confidently to the future. The works by the well-known Kazakh poet Abay Kunanbayev are the good example for it. He has glorified the growth of the young people in a healthy spirit and thought in his works. The work “Admonitions” by Abay Kunanbayev is rich in edifying ideas and aphorisms not only for youth, but also for all generations. He wished the people of his country a bright future. He mentioned that knowledge and literacy are one of the main terms for a beautiful future. “The ignorant people always rejoice at the ordinary things. And when the people are happy, they don’t know what to say or do”. First of all, Abay was a poet of love and friendship. In his admonitions he recommended to be friends with people, to treat everyone with love and respect: “Everyone who is a friend to humanity is a friend. Friendship calls for friendship”.

Key words: *society, actuality, research, admonition, ideas*

FƏRDİ-PSİXOLOJİ PROBLEMATİKADA MİLLİ XARAKTER DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ
(Müzeyyen Çelik “Gəlin” və Qılman İlkinin “Gəlin” hekayələri əsasında)
Şəfizadə S.T.

AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan

Xülasə. İstənilən cəmiyyətin inkişafı prosesində sosial problemlərin insan psixologiyası və xarakterinə təsirinin ağır nəticələri də ədəbi prosesin həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Məhz bu səbəbdəndir ki, sosial-psixoloji problemlərin təzahüründə insan xarakterinin dəyişməsi isə bir ədəbi nümunə olaraq hekayə janrının mövzu problematikasına çevrilmişdir. Milli köklərə, dəyərlərə bağlı nə varsa o Türk düşüncəsində milli xarakterə çevrilir. Milli xarakterin zəifləməsi, mənəvi deqredasiya uğrama sonda obrazın fərdi-psixoloji problemlərinin yaranmasına gətirib çıxarır.

Açar sözlər: *fərdi-psixoloji problematika, milli xarakter*

Milli xarakterin inkişafına təsir göstərən amillər sırasında sosial hadisələri də qeyd etmək istərdik. Bu sosial hadisələr obrazda ilk öncə fərdi-psixoloji, sonra isə sosial-psixoloji problemlər yaradır. Məhz bu problemlərin fonunda obraz fərdi –psixoloji xüsusiyyətlərini itirərək özünüdərk və identiksizlik problemi yaşayır. Bildiyimiz kimi, xarakter-insanın ən başlıca fərdi-psixoloji xüsusiyyəti olaraq qiymətləndirilir. Sosial problemlərə psixoloji aspektdən yanaşdıqda xarakterdə baş verən dəyişiklikləri isə bu cür quplaşdırmaq mümkündür.

1. Özünəgüvənsizlik
2. Şəxsiyyətsizləşmə
3. Xarakter cılızlaşması (milli çalarların itməsi)
4. Dəyərlərin dəyişməsi

Qloballaşma dövrünün ədəbiyyata gətirdiyi yeniliklərə və prinsiplərə baxmayaraq sosial problemlərin təsviri Azərbaycan və Türkiyə hekayələrinin əsas məzmun və ideyasını təşkil edir. Hər iki ölkənin hekayələrini sosial problemlər aspektindən təhlil etdikdə yazıçıların problemə yanaşmasında iki fərqli yanaşmanı görmək mümkündür:

1. Sosial problemlərin adi məişət, çıpaq, primitiv səviyyədə olan təsviri (Azərbaycan hekayəsində sosial hadisələrin çoxu adi ailə-məişət səviyyəsində təsvir olunur, müəlliflərin çox az qismi psixoloji məqamlara da diqqəti yönəldir.)

2. Sosial problemlərin psixoloji səviyyədə olan təsviri (Türkiyə hekayələrində hadisələr daha çox təəssürat, xatirə, insanın daxili dünyasını araşdırmağa istiqamətlənən psixoloji aspektdir. Hadisəni təsvir etmək, hadisələri ailə-məişət çərçivəsində göstərmək son dövr Türkiyə hekayələri üçün xarakterik cəhət kimi müşahidə edilməmişdir. Onun əvəzinə Türkiyə hekayələrinin forma və məzmununa avanqard, modernist, ekzistensialist, sürrealist, feminist ədəbi-fəlsəfi düşüncə daxil olmuşdur.)

Məlumdur ki, ailə və ailədaxili münasibətlər öz funksiyaları ilə nəinki bir fərdin şəxsiyyətləşməsinin və sosial birliyin təməlini qoyur, o, həm də insan və cəmiyyət münasibətlərinin ilkin formalaşma mərhələsində mühüm rol oynayır. Bu tarazlığın pozulması isə ailədaxili problemlərin başlanğıcını qoymaqla yanaşı, sosial-ictimai münasibətlərə kimi bir sıra sosial-psixoloji problemlər yaradır. Nəticə etibararı ilə obrazda xaraktersizlik, özünəgüvənsizlik, milli özünüdərkədən uzaqlaşma kimi xüsusiyyətlər meydana çıxır.

Ailə dəyərlərinin qorunmasında cəmiyyət və dövlətin məsuliyyətliyini qeyd edən Ramil Vəlibəyov yazır: *“Bütün bunlarla yanaşı, sosial-ictimai institut kimi ailə bir sıra mühüm funksiyaları da həyata keçirir. Onların sırasında şəxsiyyətin sosiallaşması, mədəni irsin yeni nəslə ötürülməsi, ailə üzvlərinin sosial və emosional müdafiəsi, iqtisadi və təsərrüfat, sosial status, rekreativ, asudəlik və digər funksiyalar var. Bütün bu funksiyalar isə ailənin həqiqətən cəmiyyətin, dövlətin inkişafında müstəsna rol oynadığını sübut edir”* [4; s.10].

Məlumdur ki, insanın psixoloji və sosioloji mühitinin inkişafı mərhələsi ilk öncə ailədən başlayır. Ailə möhkəm olduqda insanın bir şəxsiyyət olaraq formalaşması, xarakterinin müəyyənəlməsi prosesi unikal bir vəziyyət alır, cəmiyyətlə fərd bütövlüyününün həmahəngliyi yaranır. Əks təqdirdə isə insan sosial varlıq kimi mövcudluğunu inkar edərək, yadlaşır, şəxsiyyətsizləşir və spesifik xarakter cizgilərini itirmiş olur. Azərbaycan Respublikasının Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin sədri, siyasi elmləri doktoru, professor Hicran Hüseynova da *“Azərbaycan ailə modeli: ənənələr və müasirlik”* adlı məqaləsində məhz bu həssas və vacib məqamı belə xarakterizə edir: *“Bir məsələni də qeyd etmək istərdim ki, ailədə münasibətlər sisteminin düzgün olması da zəruridir. Əgər ailədə münasibətlər normal olarsa, o zaman insanlar da cəmiyyətdə müəyyən mövqe tuta bilərlər. Əgər tarazlıq pozularsa, həm problemi törədən, həm də yaranmış problemdən əziyyət çəkən insan (istər qadın, istər kişi, istərsə də uşaq olsun), cəmiyyətdə özünü təsdiq etmək üçün çətinliklərlə üzləşir”* [1]. Müzeyyen Çelik *“Gəlin”*, və Qılman İlkin *“Gəlin”* adlı hekayələrində hadisələrə məhz bu prizmadan yanaşmışlar. Müzeyyen Çelik *“Gəlin”* adlı hekayəsində sosial problemlərin səbəbini iqtisadi problemlərə deyil, cinsi ayrıseçkiliyin yaratdığı sosial-psixoloji problemlərə bağlayır. Öncədən qeyd etdiyimiz kimi ailədaxili münasibətlərin özündə doğru, dürüst psixoloji münasibətlərin olmaması, mənəvi-psixoloji nəticələrə səbəb olur. Bu hekayədə sosial problemlərin yaratdığı dəyərsizləşmə problemi və bunun faciəsini yaşayan bir qadının həyatı acı reallığı ilə işıqlandırılmışdır. Hekayədə Şengül xarakter zəifliyindən irəli gələrək həm də ətrafın yaxınlarının şəxsiyyətsizliyinin qurbanı olaraq *“gəlin”*, *“ana”*, *“qadın”* kimi statuslarını itirmişdir. Bir çox mənəvi itgilərdən, zərbələrdən sonra iki övladı əlindən alınaraq, ata evinə məcbur göndərilən zaman gəlinin arxasınca səslənən fikirlər birbaşa onu yollayanların şəxsiyyətini, xarakterini, mənəvi-əxlaqi simalarını tənqid və müzakirə obyektinə çevirir. *“Yavuz’un evində kimse Şengül’ün yoxluğunu hissetmedi. Eşyalarını Yavuz’un askerden kalma bez çantasına tıqıştırıp dünür başıyla yolladılar. Komşulara hep anlattı durdu kayınvalide. Gelini çok pisti, iş bilmiyordu, çocuklara bakamıyordu, asiydi, deliriyordu arada, zaten onun dayısı da deyildi, Yavuz’a kadınlık edemiyordu, inatçıydı... “zaten bir damızlık almıştık onu.”dedi”* [3. s.141]. Tənqid atəşinə tutulanlar da elə müti, cahil bir mühitdə boy atıb, davranışları, mühakimələri və taleləri ilə bu mühitin psixologiyasını şərtləndirən obrazlardır. Hekayədə faciə isə daha dərinir: Yalnız, kimsəsiz qalan, güvənsizliyini itirən qadının ümitsizliyi, anasız qalan övladların naməlum gələcək taleyi və bir ailənin sonu. Bu problemlər sosial mühitdə doğulur, ağır nəticələri isə fərdi-psixoloji problemlər yaradır:

1. Qadına, anaya olan mənəvi dəyərlər, hörmət dəyişir
2. Bir insanın (qadın)ın xarakteri cılızlaşır
3. Özünəgüvənsizliklə, inamsızlıqla bərabər şəxsiyyətsizlik problemi yaşanır

Sosial problem və ya xaraktersizliyin hansının daha ağır ilkin nəticələr verdiyinə baxarsaq, sosial problemlərin yaratdığı xaraktersizlikdən daha çox, mənəvi böhran keçirmiş bir fərdin yaratdığı sosial problemlər daha ağır nəticələr verə bilər. Çünki bir fərd sosial mühitdə özünü bir vətəndaş, şəxsiyyət kimi görmərsə, elə o zamandan cəmiyyətdə sosial-psixoloji problemlər artmağa başlayır. Yox əgər ailədə ailədaxili münasibətlər, sevgi, qayğı, birlik kimi dəyərlər mövcuddursa bunlar yalnız ailənin möhkəmliyini xarakterizə edir. Bildiyimiz kimi cəmiyyətdə möhkəm ailə modeli, həm də güclü xarakterə məxsus bir vətəndaş deməkdir. Necə ki, Qılman İlkinin *“Gəlin”* adlı hekayəsindəki evin ağsaqqalı, böyüyü kimi hərəkət edən qayınata bütün təzyiqlərə baxmayaraq övladı olmayan gəlinə sahib çıxır, bir ailənin dağılmasının qarşısını alır: *“Qəmər, bax sənə deyirəm, qızı incitmə, ürəyini qırma. Özün fikirləş, axı, onun bizdən başqa kimi var, bir qoca nənəsidir, o da xəstə. Yetimliklə böyüyüb. Nə ana nəvəsi gözüb, nə ata himayəsi. Sənə ana deyib, mənə ata. Bunları qulağında saxla. Çalış ki, əri ona mehriban olsun. Oğlunu qızışdırma. Mən burda olmadığım vaxt onunla adam kimi rəftar elə”* [2; s. 72]. Obrazın üzərinə düşən haqq humanizm və milli dəyərlərə hörmət əlaməti olaraq yerinə yetirir. Müasir dövrdə, sosial problemlərin artdığı bir məqamda bu cür ailə dəyərlərinin vəhdətdə zəruri hal alması yüksək qiymətləndirilməlidir. Ahmet Uslu isə ailə böyüklüyünü belə xarakterizə edir: *“Gələnin en güclü təmsil edildiyi yer olan ailə, hikayə kişilərinin dönüb gəldiyi yerdir”* [5; s.594]. Həqiqətən də bir fərdin sosial-mənəvi mühitinin saflığının qorunması ailədən başlayır, cəmiyyətə ötürülür. Ona görə də bir fərdin fərdi-psixoloji durumunun qorunması, sosial varlıq olaraq formalaşması ilk öncə ailənin, sonra isə cəmiyyətin məsuliyyəti üzərindədir.

1. Hüseynova, H. (2017). "Azərbaycan ailə modeli: ənənələr və müasirlik"
<http://www.kaspi.az/az/azerbaycan-aile-modeli-eneneler-ve-muasirlik>
2. Qılman, İ. (2003). Gəlin. Azərbaycan, N. 11. 71-75.
3. Müzeyyen, Ç. (2014). Gəlin. Hece Öykü Dosya. Tek kitapla öykücü 62. İki aylık öykü dergisi yıl: 10 sayı: 62 nisan-mayıs. 138-141.
4. Vəlibəyov, R. (2011). Ailə sağlam cəmiyyətin və güclü dövlətin təməlidir. Yeni Azərbaycan, 23 aprel, s.10
5. Uslu, A. (2016). 1980 sonrası Türk hikayeciliğinde kişi(ler) tipolojisi. Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 11/15 Summer. Səh.594

РЕЗЮМЕ
ОЦЕНКА НАЦИОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРА В ИНДИВИДУАЛЬНЫХ
ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМАХ
(По рассказам Музея Челика «Невеста» и Гылмана Илькина «Невеста»)
Шафизаде С.Т.

Институт литературы имени Низами НАНА, Азербайджан

В процессе развития любого общества также, серьезные последствия воздействия социальных проблем на психологию и характер человека всегда находились в центре внимания литературного процесса. Именно этой причины изменение характера человека в проявлении социально-психологических проблем стало проблематикой жанра рассказа как литературный пример. Все, что связано с национальными корнями и ценностями, в турецкой сознаниях становится национальным характером. Ослабление национального характера, подвергаться к моральной деградации со временем приводит к возникновению индивидуально-психологических проблем образа.

Ключевые слова: индивидуально-психологические проблемы, национальный характер

SUMMARY

EVALUATION OF NATIONAL CHARACTER IN INDIVIDUAL PSYCHOLOGICAL PROBLEMS
(Based on the stories of the Museum Celik "The Bride" and Gylman Ilkin's "The Bride")
Shafizadeh S.T.

Institute of Literature named after Nizami of ANAS, Azerbaijan

In the process of development of any society, serious consequences of social problems on human psychology and character have always been in the focus of a literary process. Therefore, the change of human character in the manifestation of socio-psychological problems has become a subject matter of the story genre in the literature. Interestingly, whatever links to national roots and values, becomes a national character in Turkish thought. A weakening of a national character, and a moral degradation eventually lead to the emergence of individual-psychological problems in the main character.

Key words: individual-psychological problems, national character

İSKƏNDƏR PALANIN “OD” ROMANINDA İNTERTEKSTUAL ƏLAQƏ
Tağıyeva A.K.

AMEA-nın Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu, Azərbaycan

Xülasə. XX əsrin 60-cı illərində Yuliya Kristeva tərəfindən əsas qoyulmuş mətnlərarası əlaqə (intertekstuallıq), postmodernizm cərəyanında böyük önəm daşıyan anlayışlardan biridir. Cərəyan yeni yaranmış olsa da, fikir olaraq qədimdir. Müasir türk ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan İskəndər Pala da postmodernist yazar kimi öz romanlarında intertekstuallıq prinsipinə geniş yer vermişdir.

Yazıçı divan ədəbiyyatı tədqiqatçısı olduğundan romanlarını istinadlarla, tarixi faktlarla yazmışdır. Tədqiqatda yazıcının “Od” romanında istifadə olunan mətnlərarası əlaqələr araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *İskəndər Pala, intertekstuallıq, mətn, postmodernizm, “Od” romanı*

Giriş. Klassik roman janrında yazılmış əsərləri oxuyarkən aydın olur ki, həmin romanlarda zaman, məkan anlayışı olduqca önəmlidir. Ancaq postmodern romanlarda bu bir qədər fərqlidir. Postmodernist əsərlərdə məkan və zaman anlayışının itməsi onların təhlil istiqamətini tamamilə dəyişmişdir. Artıq, ədəbiyyata yeni anlayışlar daxil olmuşdur. İntertekstuallıq buna nümunədir. Ona görə də, türk romanlarında postmodernizmin izlərini bu kimi anlayışların romana təsirini təhlil edərək açmaq mümkündür. Türk ədəbiyyatının postmodernist yazarlarından biri olan İskəndər Pala yeni roman janrı üslubunda yazdığından, əsərlərində mətnlərarası əlaqəyə geniş yer vermişdir. Araşdırmanın əsas mövzusu olduğuna görə, tədqiqatda intertekstuallıq prinsipindən və onun İskəndər Pala yaradıcılığında inikası əks olunmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, məqalənin əsas obyekti İskəndər Palanın “Od” romanıdır.

İntertekstuallıq postmodernizmin xüsusiyyəti kimi. Ədəbiyyata XX əsrin 60-cı illərində Yuliya Kristeva tərəfindən daxil edilmiş mətnlərarası əlaqə (intertekstuallıq), postmodernizm cərəyanında böyük önəm daşıyan anlayışlardan biridir. Kristeva ilk dəfə intertekstuallıq haqqında “Söz, dialoq və roman”, daha sonra isə “Sərhədsiz mətn” əsərlərində məlumat yazmışdır. Kristeva, , Noam Chomsky, Ferdinand de Saussure, Sigmund Freud, Jacques Lacan kimi nəzəriyyəçilərin fikirlərindən təsirlənmiş və Bakhtinin “dialogik təsəvvür” nəzəriyyəsi əsasında bir çox yeni fikirlər qələmə almışdır.

Kristeva isə mətnlərarası əlaqəni ədəbiyyatın təməli olaraq görür. Onun fikrincə, bir mətni digər mətnlərin kəsişmə nöqtəsi kimi qəbul etmək olar. Elə buna görə də, heç bir mətn təsadüfi yaranmır. Əgər Bakhtinin dediyi kimi bir mətn dialoji fikrin məhsuludursa, yeni mətn digər mətnlərlə qarşılıqlı mübadilə nəticəsində yaranır. Beləliklə, ondan əvvəl yaranmış mətnlər yararsız hesab edilir. (Aktulum 2000 40-55).

Əslində nəzəriyyə yeni yaranmış olsa da fikir olaraq çox qədimdir. Nəzəriyyənin yaradıcıları yeni mətnin yaranmadığını söyləyirlərsə, deməli, bütün fikirlər artıq söylənmişdir, deyiləsi heç bir “yeni söz” yoxdur. Belə ki, mətnlər sadəcə quruluşunu, formasını dəyişərək yeni mətndə özlərinə yer tapırlar. Mətnlərarası əlaqə yazıcının bir mətni yenidən incələməsinə, ona fərqli pəncərədən nəzər yetirməsinə səbəb olur. Belə ki, bir mətn əsrlərlə fərqli mətnlərin içərisində yaşayır (Aktulum 2000, 150-152)

Mətnlərarası əlaqə elə bir anlayışdır ki, araşdırılması olduqca çətindir. Ona görə də, bu sahədə tədqiqat aparan alimlər konkret nəticə əldə edə bilməmişdir. Mətnlərarası əlaqəni “istinad”, “təkrarlanma” deyib bəsit nəzəri anlayış kimi qəbul etmək də, onu ədəbiyyatın təməl komponenti kimi ciddi qəbul etmək yanlışdır.

Son illərdə türk ədəbiyyatında postmodern yazar kimi ən çox adı çəkilənlərdən biri də İskəndər Paladır. Hansı ki, o, müasir Qərb ədəbiyyatına məxsus üslubla bir çox tarixi romanlar yazmışdır. İskəndər Palanın romanlarından aydın olur ki, yazıçı Osmanlı dövrü mədəniyyətini, tarixini araşdırmış, həmin faktları postmodernist tərzdə öz oxucusuna çatdırmışdır.

İskəndər Pala və onun romanları. Divan şeirini sevdiren insan kimi tanınan İskəndər Pala, İstanbul Universitetinin türk dili və ədəbiyyatı fakültəsini bitirmiş, elə həmin universitetdə Divan ədəbiyyatından doktorluq işini müdafiə etmişdir.

Göründüyü kimi, yazıçı həm də tədqiqatçı olmuşdur. Professor kimi fəaliyyət göstərən İskəndər Pala, bir çox dərs kitablarının, elmi məqalələrin müəllifi olmuşdur. Yazıçı Divan ədəbiyyatı seminarları təşkil etmiş və bu ədəbiyyatı əlindən gəldiyi qədər geniş auditoriyalara təqdim etmişdir. Ona görə də, yazıcının demək olar ki, bütün romanlarında Divan ədəbiyyatı ilə intertekstual əlaqə vardır. Araşdırmanın əsas tədqiqat obyekti olan “Od” romanında da Divan ədəbiyyatına geniş müraciət vardır. “Od” romanı dahi divan şairi Yunis Emrenin həyatı haqqındadır.

Romanları yazarkən bəhs edəcəyi şəxsiyyətlərin həyatını geniş araşdıran İskəndər Pala onun yaradıcılığından istifadə etmişdir. Bununla da Pala romanının real tarixi faktlarla yazıldığını oxucusuna inandırır. Halbuki, Yunis Emre şəxsiyyəti, həyatı haqqında çox məlumat yazıcının öz təxəyyülüdür.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 2014-cü ilə qədər, təkcə Yunus Emre bioqrafiyası əsasında 10 roman yazılmışdır. Dəməli, təkcə roman janrında eyni mövzu (mətn) 10 dəfə, ancaq fərqli yazıçı təxəyyülü əsasında təkrarlanmışdır. (Erkmen Aytekin, 396 s.)

Məlum məsələdir ki, Yunis Əmrə yaradıcılığı haqqında məlumat bir səhifəyə sığmayacaq qədər azdır. Ancaq İskəndər Pala yazıçı məharəti ilə böyük bir romanda nəinki Yunis Əmrənin həyat və şəxsiyyətindən, hətta, XIII əsrdə yaşamış bir çox şəxsiyyətlərdən, həmin dövrdə baş vermiş tarixi hadisələrdən, Osmanlının siyasi, sosial problemlərindən bəhs edərək mətnlərarası əlaqə yaratmışdır. Belə ki, Mevlana Celalettin Rumi, Hacı Bektaş Veli, Tabduk Emre kimi eyni əsrdə yaşamış dahi şəxsiyyətləri bir romanda birləşdirmişdir.

Əsərdə yeni tipli bədii obrazlar və özünəməxsus ədəbi priyomlarla oxucuya ünvanlanır. Yazıçı dünənlə bugün, tarixi keçmişlə modern oxucu arasında əlaqə yaradaraq maarifçi, əxlaqi-didaktik mətnlər vasitəsilə tarixi yaddaşı sənət yaddaşına çevirməyə çalışır.

Roman postmodernist romana uyğun tərzdə, yəni, bir nəfərin deyil, bir neçə şəxsin dilindən oxucusuna təqdim olunur. Oxucu Yunis Emrenin həyatı ilə həm şairin özünün, həm oğlunun, həm də Molla Qasımın dilindən tanış olur. Yazı üslubundakı bu sərbəstlik imkan verir ki, yazıçı çox sayda hadisələri, fikirləri, insanları birlikdə təsvir edə bilsin. Hər bölmə həmin bölmənin mövzusunə uyğun beytlə, misralarla başlayır. Bu isə oxucunu romandakı hadisələrə daha çox inanmağa vadar edir.

Romanda folklor nümunələri ilə mətnlərarası əlaqə. Əsrlərdən bu günə qədər xalqın ortaq duyğu və düşüncələrini ifadə edən hər şey folklorda öz əksini tapdığından, İskəndər Pala romanlarında qədim nümunələrindən sıx istifadə edərək intertekstual əlaqə yaratmışdır. Belə ki, yazıçı xalq mahnıları, toy və yas mərasimləri, atalar sözləri, dastan, alqış və qarğış kimi bir çox folklor nümunələrini “Od” romanında sıx istifadə etmişdir.

İskəndər Pala “Od” romanında türk **xalq mahnılarına** müraciət etmiş, beləliklə, əsərin təsir gücünü artırmış, daha inandırıcı etmişdir. Yunis Əmrə illərdi yazdığı şeirlərdən birinin misralarını çobanın dilindən musiqi şəklində eşidir və bu səbəbdən çox duyğulanır, təəccüblənir. Dərvişlər üçün yazdığı şeirin çobanın dilindən səslənməsi Yunisi içdən-içə ağladır, göz yaşlarını saxlaya bilmir. Həmin türkü belə idi:

*Dertli ne ağlayıp gezersin burda
Ağlatırsa Mevlam yine güldürür
Nice aşık konu göçtü buradan
Ağlatırsa Mevlam yine güldürür* (İskender Pala (2019) s:312)

İskəndər Pala türk xalqına məxsus **yas mərasimi** ənənələrini romanda təsvir etmişdir. Fərqli millətlərdə ölüm xəbəri müxtəlif cür qarşılanır. Məsələn, ölüm hadisəsi zamanı ölünün yaxınlarının qara geyinməsi bunlar içərisində ortaq xüsusiyyətlərdən biridir. Qədim zamanlardan türk dünyasında ölüm hadisəsi olan yerdə yas tutulur qara geynilir. “Od” romanında monqolların kəndə hücumu zamanı oğlunu itirən Sitarə aği deyib fəryad edir:

*Eğer sorarsan halimden
Bir cansız ölüyüm şimdi. (İskender Pala (2019)s:44)
İbrahimi kurban ettim,
Divane deliyim şimdi. (İskender Pala (2019)s: 45)*

Folklor nümunələrindən biri hesab olunan **atalar sözləri** nümunələrindən İskəndər Pala geniş istifadə etmişdir. “Od” romanında istifadə olunan atalar sözləri aşağıdakılardır:

“Arayan bulur”. (Pala 2019, s:275)
Axtarılan şey tapılar.
“Boşa koyuyorum dolmuyor, doluya kodum almadı”(Pala 2019, s:96)

Birinin çıxılmaz vəziyyətdə qalması mənasında işlənmişdir.

“Kör istedi bir göz, Allah verdi iki göz” (Pala, 2018 s: 204).

Xəyal etdiyindən daha çox şeyə nail olan insanlar deyirlər.

“Yolçu yolunda gerek” (Pala, 2018 s: 323).

Yola çıxacaq şəxs vaxt itirmədən yoluna davam etməlidir.

Romanda istifadə olunan **alqış, qarqışlar** oxucunun diqqətini cəlb edir.

“Od” romanında istifadə edilən qarğış molla Qasımın dilindəndir. Ancaq bu daha çox qəzəbdən yaranmış düşüncədir. Başqa cür ifadə etsək, Molla Qasımın öz daxili ilə olan mübarizəsinin təcəssümüdür. Yunis Əmrəni hələ yaxşı tanımayan Molla Qasım onun şeirlərini ocağa atır və bəd dua edir: “Cəhənnəm atəşində yansınlar!” (Pala (2019) s:4).

“Od” romanında cərayan edən hadisələr islam diyarlarında baş verdiyindən və əsərlərin müəyyən hissəsi dini məzmun daşıdığından Allaha edilən dualarla zəngindir. Romanda Yunus Emre yeməyə başlamamışdan öncə Tanrıya dualar edir.

Həyat yoldaşını itirən Yunis onu yuxusunda görür. “Allahım bu rəyamı gerçək eyle ya da bu rüyadan beni hiç uyandırma!” – deyə dua edir (Pala (2019) s:57).

Yunisdən ayrı düşən oğlu İsmayıl (Samuel) hər gecə yatarkən: “Allahım, ey Allahım! Varsan, Birsən ve beni duyuyorsan ya babamı bana getir, ya da beni ona gönder!” (Pala (2019) s:172). İsmayılın bu duası gerçəkləşir. Ancaq bunun üçün uzun illər keçir. Bəlkə də, bu duanın gerçəkləşməsi gec olmuşdur ki, hər kəsə İslamın gözəlliklərini öyrədən Yunisin oğlu Allahın həqiqi varlığını sorgulayırdı.

Sujetlərarası əlaqə. Yuxarıdakı nümunələrdə göstəriləyi kimi İskəndər Pala romanlarını yazarkən Şərq ədəbiyyatını, poeziyasını dərinlən araşdırmış və bunu Qərb estetikası ilə oxucusuna təqdim etmişdir.

Əsərdə, Yunis Emrenin oğul həsrəti, onunla görüş səhnəsi oxucuya müqəddəs “Qurani Kərim” də “Yunus” surəsində bəhs olunan Yaqub peyğəmbər ilə oğlu Yusifin görüş və ata-balanın həsrət səhnəsini xatırladır. Hər ikisində də həsrətdən və ağlamaqdan tutulmuş ata gözləri vardır. Hər iki ata da həyatı boyu insanlara həqiqi Allah sevgisini aşılamişdır. Hər ikisində də Tanrı onları sınağa çəkir.

Yazıcının “Od” romanı ilə “Şah və Sultan” romanı arasında oxşar xırda nüans vardır. Beləki, “Şah və Sultan” romanında Kamber Canın üzərində gəzdirdiyi ulduzlu torba “Od” romanında Yunis Əmrədə də vardır. Ulduzlu torba bu iki şəxsi keçmişinə bağlayan bir əşyadır. Ulduzlu torbanı Kamber Cana uşaq ikən ona himayədarlıq edən Babaydar verir. Yunisə isə həyat yoldaşı Sitarə heybəsinin üstünə ulduz tikir və ömrünün sonuna qədər torbanı üzərində gəzdirir. Hər iki qəhrəman özünə qapananda, özlərini yalnız hiss edərkən ulduzlu torbaya toxunub keçmiş, xoşbəxt anlarını xatırlayır, kövrəlir, ötən xatirələrə dalırlar.

Romanlarda din və təsəvvüf. “Od” romanının ən mühüm özəlliyi həm onun mövzusu ideya məzmunu, həm də klassik Şərq poetikasının hikmətli və sadə üslublu ənənəvi təhkiyəsi və bu təhkiyənin əsasını təşkil edən islam fəlsəfəsinə, sufi-irfani dəyərlərə müraciətin olmasıdır. Romanda ilahi və bəşəri sevginin, maddi və mənəvi dünyanın sintezi verilmişdir. İskəndər Pala Divan şairi hesab olunan Yunis Əmrənin dərviş kimi formalaşmasını təsəvvüf fəlsəfəsinə romana sıgacaq çərçivədə bacardığı qədər açmağa çalışmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, təsəvvüflə bağlı mövzu təkcə İskəndər Pala yaradıcılığına deyil, Elif Şəfəq, Orxan Pamuk, Sinan Yağmur, İhsan Oktay Anar və.s. yazıçıların roman yaradıcılığında rast gəlinir.

Romanda haqqa çatmaqdan ötrü Yunus Emre dörd qapıdan (şəriət, təriqət, mərifət, həqiqət) keçirilir, bu dörd mərtəbənin hər birinin məqam və dayanacaqlarını əxz edir, ürfan təliminə yiyələnərək kamilləşir. Bütün sufilər üçün bu qapıları açıb haqqın vüsəlinə çatmağın tək yolu və son məramı Tanrı sevgisi olduğu halda, roman qəhrəmanı Yunus Emre üçün bu, eyni zamanda, səxavətlə paylaşıdığı bəşəri sevgi, humanizm və toleranlıqdır.

XIII əsrin sonu XIV əsrin əvvəllərində yaşayan Yunis Əmrə həyatını təsvir edən Pala həmin dövrdə Anadoludakı insanların səfəlat içində yaşadıklarını, monqolların həmin ərazilərə hücumlarından yazmışdır. Ailəsin itirmiş gənc Yunis həmin dövrdə səfəlat içində yaşayan insanların simasıdır. Bəs Yunisi haqqa qədər qovuşduran ilk təkan nə idi? Ailəsin, ev-əşiyini bir sözlə hər şeyini (itkin düşən oğlundan başqa) itirən insanın içində dərin boşluq yaranır. Həmin boşluğu ancaq mənəvi zənginlik doldura bilərdi. Yunisin Hacı Bektaşlı ilə tanışlığı zamanla haqq yolunda irəliləməsinə ilk təkan olur.

Beləliklə, oxucu “Od” romanı vasitəsi ilə həm XIII əsr tarixi faktları ilə, həm də həmin dövrdə, xüsusilə, Anadoluda geniş yayılmış sufizm haqqında məlumat toplayır.

Nəticə. Ötən əsrin II yarısından etibarən ədəbiyyatda yeni cərəyan –postmodernizm yarandı. Postmodernizmin yaranması ədəbi nümunələrə, xüsusilə roman janrına ciddi təsir göstərdi. Beləliklə, yeni roman janrı yarandı. Hansı ki, o özündən əvvəl yazılmış roman yazı üslubu ənənələrindən tamamilə fərqlənirdi.

Tədqiqatın əsas mövzusu olan intertekstuallıq iki və daha artıq mətn arasındakı əlaqəni öyrənən metoddur. Postmodernizmin prinsipi hesab olunur. Postmodernist düşüncəyə görə, hər mətn əvvəlkilərdən törəmədir, yəni, bütün sözlər deyilmişdir, yeni nəşə yaratmaq artıq mümkünsüzdür. Mümkün olan isə var olana fərqli bucaqdan baxışdır. Ona görə də, postmodern romanlarda keçmişin təqlidi vardır.

Əslində intertekstuallıq təkcə postmodernizmlə bağlı deyildir. Klassik və modern yazarları bu texnikanı illər öncə istifadə etmişdir. Ancaq postmodernizmdə intertekstuallıq bir qədər fərqli mahiyyət daşıyır. Nəzərə almaq lazımdır ki, klassik və modernist yazarlar istifadə etdikləri mətnin orjinal məzmununa toxunmurlar. Ancaq postmodern yazar mətnin məzmunun dəyişərək onu yenidən yaradır, fərqli şəkildə oxucusuna təqdim edir.

Türk ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, postmodernist yazıçı hesab olunan İskəndər Pala da romanlarında intertekstuallıq prinsipindən geniş istifadə etmişdir.

İskəndər Pala yazılmış və ya yarımçıq qalmış tarixi hadisələri müəyyən dərəcədə öz təxəyyülü, müəyyən qədər də tarixi faktlara əslənaraq romanlarında yenidən canlandırırmışdır. O, “Od” romanında vaxtı ilə Osmanlı dönəmində yaşamış şəxsiyyətlərin həyatından, yaşadığı dövrdə baş vermiş tarixi-siyasi hadisələrdən geniş informasiya vermişdir. Hətta, yazıçı öz təxəyyülünü işə salaraq postmodernist yazı tərzii üslubunda bir əsr ərzində cərəyan etmiş bir çox tarixi hadisələri və şəxsiyyətləri bir romanda cəmləmişdir.

İskəndər Pala romanda xalq mahnıları, toy və yas mərasimləri, atalar sözləri, dastan, alqış və qarğış kimi bir çox folklor nümunələrindən geniş istifadə etmiş, mətnlərarası əlaqə qurmuşdur. Bundan başqa Şərq ədəbiyyatına məxsus dastanlara məxsus xüsusiyyətlərdən, dastanlar aid sujet xətlərindən istifadə edərək roman yaratmışdır.

İskəndər Palanın demək olar ki, bütün romanlarında İslam dininə müraciət vardır. Yazıcının "Od" romanında təsəvvüf şairi Yunis Əmrənin həyatından bəhs olunduğundan burada təsəvvüf fəlsəfəsinin bir çox sirləri açılmış, oxucuya yenidən çatdırılmışdır.

Beləliklə, İskəndər Pala, Şərq dünyasına aid olan bir çox ənənələri, mədəniyyəti, ədəbiyyatı əks etdirən romanında Qərb nəsrinə məxsus intertekstuallıq prinsipindən geniş istifadə olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Quliyev Q., "XX əsr ədəbiyyatşünaslıq konsepsiyaları", Bakı, 344 səh..
- 2.Umberto Eko və Postmodernizm fəlsəfəsi.(2012). Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 204 səh.
- 3.İskender Pala, "Od", Kapı yayınları, İstanbul, 2019, 360 s.
- 4.İskender Pala, "Şah və Sultan", Kapı yayınları, İstanbul, 2018, 384 s.
- 5.Erkmen Aytekin, "Yunus Emre hayatını konu alan biografik romanlar", AHİ Evren Universitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans tezi, Kırşehir, haziran, 2014, 396 s.
- 6.AKTULUM, Kubilay (2000) "Metinlerarası İlişkiler", Öteki Yay. İstanbul

РЕЗЮМЕ

ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНОЕ ОТНОШЕНИЕ В РОМАНЕ ИСКАНДАР ПАЛАНА «ОГОНЬ»

Тагиева А.К.

НАНА. Институт Востоковедения им. З.М. Бунядова, Азербайджан

Интертекстуальность, основанная Юлией Кристевой в 1960-х годах - одно из важнейших понятий постмодернизма. Пока текущий новый, идея старая. Как писательница-постмодернист, Искендер Пала, один из видных представителей современной турецкой литературы, также в своих романах уделяла большое внимание принципу интертекстуальности. В исследовании рассматриваются интертекстуальные связи, использованные в авторском романе «Од».

Ключевые слова: Искендер Пала, интертекстуальность, текст, постмодернизм, роман «Од».

SUMMARY

INTERTEXTUAL RELATIONSHIP IN THE ROMAN ISKANDAR PALAN "FIRE"

Tagieva A.K.

ANAS. Institute of Oriental Studies. Z.M. Bunyadova, Azerbaijan

Intertextuality, founded by Yulia Kristeva in the 1960s, is one of the most important concepts in postmodernism. While the current is new, the idea is old. As a postmodernist writer, Iskender Pala, one of the prominent representatives of modern Turkish literature, also gave a wide place to the principle of intertextuality in his novels. As a researcher of Divan literature, the author wrote his novels with references and historical facts. In research examines the intertextual connections used in the author's novel "Od".

Key words: Iskandar Pala, intertextuality, text, postmodernism, the novel "Od"

SƏDİ SANİ DİVANININ ƏLYAZMA NÜSXƏLƏRİNİN FƏRQLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Vəliyeva İ.X.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Məqalədə Sədi Sani əsərləri tektoloji tədqiqata cəlb olunmuşdur. Tədqiqat zamanı şairin AMEA Əlyazmalar İnstitutunda olan nüsxələri ilə yanaşı Türkiyədə tapılan Divan nüsxəsindən də paralel şəkildə istifadə edilmişdir. Burada səs əvəzlənməsini əks etdirən müxtəlif qrafik variantların üzə çıxması öz əksini tapıb. Müxtəlif qrafik işarələrdən istifadə olunması, eləcədə bəzi qrafik hadisələr tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Açar sözlər: Sədi, divan, transfoneliterasiya, qəzəl, nüsxə, əlifba.

Mətnşünaslıq filologiya elminin mühüm sahələrindən biri olub hər hansı bir müəllifin əldə olan əsərlərinin nüsxə fərqlərini üzə çıxarmaq və onların üzərində tekstoloji müqayisə yolu ilə araşdırmalar

aparmaqdan ibarətdir. Bu məsələ ilə bağlı Kamandar Şərifov yazır: “Nüsxə fərqlərini göstərmədən bu və ya digər bir tədqiqatçının mətn üzərində apardığı araşdırmalar, qəbul etdiyi mühakimələr və söykəndiyi üsullar haqqında müəyyən fikir söyləmək mümkün deyildir. Nüsxə fərqlərini mətnin elmi-məlumat aparatında göstərməmək, hətta, dərinlən tədqiq olunmuş mətnin nəşri sonrakı tədqiqatçıları əsas mətnin düzgün seçilməsini yoxlamaq imkanından məhrum edir” (157, 18). Belə analoji vəziyyətə Sədi Saninin əsərlərinin bəzi nüsxələrində də rast gəlirik. Şairin təkcə ayrı-ayrı cümg və bəyazlardakı şerlərində deyil, hətta dövrün mötəbər sayılan mənbələrində olan şerlərinin də təhrif olunduğuna, onlar üzərində “düzəlişlər” aparıldığına təsadüf edirik. Sədi Sani Qarabağı “Divan”ının müxtəlif dövrlərdə tərtib edilmiş dörd əlyazma nüsxəsi günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Bunlardan üçü AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda, biri isə Türkiyə Milli Kitabxanasında saxlanılır.

S.Saninin “Divan” nüsxələrində bəzən ayrı-ayrı hərfi işarələr normativə uyğun olmayan fərqli qrafiklərə yazılmışdır.

(mənlək dəhənin) 40a

beytülhərəm 43a

Yusif 43b

ey 32a

(zənəxdanə) B-5a

(səfada) T-102a

sənsən T-105a

Sədi Sani “Divan”ının T nüsxəsində çox zaman ismin hal şəkilçilərini bildirmək üçün hərfi işarə yazılmışdır. Çox nadir hallarda sözün sonuncu hərfi üzərinə həməz işarəsi qoymaqla xəttat bu çatışmazlığı həll etməyə çalışır. Məsələn:

“Atəş əsər etməz dili-səngininə çərxin” (T-22^b) misrasında “səngininə” sözü سنگينه kimi yazılmışdır. Əlbəttə, bu sözü yazılışa uyğun olaraq “Sənginə” kimi oxusaq, onda həm misranın vəznə və həm də beytin məzmununa xələl gələr. Bunu nəzərə alan katib sonuncu hərfi işarənin (Ə) üzərinə həməz işarəsi qoymaqla bu çətinliyi aradan qaldırmağa çalışmışdır.

Çox az hallarda sözlərin sonunda zərflək şəkilçisi olan “ən”i bildirmək üçün (sonda gələn (Ə) hə qrafikinə üstünə ərəb dilində olduğu kimi iki nöqtə və tənvin işarəsi qoyulur.

ندرة (nüdrətən) (A-5a)

“Sin” hərfini oxumaq üçün üzərinə üç diş qoyulur.

الست (ələst) (A- v.9^a)

Sədi şerlərində səs düşümü kimi qrammatik hadisələrə az da olsa təsadüf olunur: اورامازسان (uramazsan) “qırmaq” mənasında işlənmiş – “q” səsi düşmüşdür (A-v.13a).

Bəzi birləşmələr düzgün yazılmamışdır: (turi-Sina) birləşməsi A variantında səhv olaraq طورو سينا kimi yazılmışdır.

Əksər hallarda Yönlük hal şəkilçisi (hə) hərfi işarəsi ilə göstərilmişdir: ياره (yarə) (T-73a).

Çox nadir hallarda əcnəbi sözlərə təsadüf olunur: teleqraf-A-30^b. B25^a

Nadir hallarda “piş” işarəsindən də istifadə olunur. Dur دور (A- v.9b), دم (düm) (B- v.12b) ساورمش (savurmuş). Cüdalıq çərxə savurmuş külüm, yəni ki bərbadəm (T- vər.37b).

Bəzən söz daxilində eyni qrafemlə yazılan, lakin müxtəlif səsləri ifadə edən səs-ləri ayırmaq üçün qrafemlərdən birinin üzərinə əlavə işarə qoyulurdu. Məsələn: “çavuş” sözündə “v” və “u” səslərinin hər ikisi و (vav) qrafemi ilə işarə olunduğu üçün onları fərqləndirmək və düzgün oxumaq məqsədilə “vav” lardan birinin üzərinə (l) zəbər işarəsi qoyulmuşdur: چاوش (çavuş); arzu آرزو (T-27a) sözündə isə həmin məqsədlə و (vav) üzərinə “pis” işarəsi qoyulmuşdur.

Şah olmadan əvvəl şəhrə çavuş olması xoşdur. (A-12a).

Klassik dildə olduğu kimi, “hamı” sözü əvəzinə bəzən “qamu” sözü işlə-dil-miş-dir.

قمونن (qamunun). Səndən qamunun xatiri xoş olası xoşdur (B-13a)

Sədi şeirlərində səs düşümü kimi qrammatik hadisələrə az da olsa təsadüf olunur: اورامازسان (uramazsan) “qırmaq” mənasında işlənmiş – “q” səsi düşmüşdür (A-v.13a).

Nadir hallarda ərəb dilindən cəm şəkildə dilimizə keçən sözlərin sonuna əlavə olaraq Azərbaycan dilində işlənən “lər” cəm şəkilçisi də artırılmışdır.

Oldu tüllabələrin möhnət ilə könlü kəbab. B-77a.

Çox az hallarda dilimiz üçün xarakterik olmayan fars tərkibli sözlər də işlə-dil-mişdir: روگونش (rugünəş) (T- v.90a).

ƏDƏBİYYAT

1. AMEA Əİ-nin arxivi. B-1232/2855.

2. AMEA Əİ-nin arxivi. B-1298/2921.
3. Qasımzadə F.S. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Maarif, 1974.
4. Əliyev A. XVII əsr Azərbaycan əlyazma kitabı. (paleoqrafik və mətnşünaslıq məsələləri)ND, Bakı, 1997.
5. AMEA Əİ-nin arxivi. A-34(1) Fr.993.
6. Qarayev N.S. XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri. Bakı: Nurlan, 2010.
7. Kərimov R. Farsdilli Azərbaycan poeziyası (XIX əsrin II yarısı). Bakı: Azərbaycan nəş. 1999.

РЕЗЮМЕ
ОСОБЕННОСТИ РУКОПИСНЫХ ЭКЗЕМПЛЯРОВ ДИВАНА САДИ САНИ
Валиева И.Х.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В статье проведен текстологический анализ произведений Сади Сани. В ходе исследований наряду с копиями произведений Сади Сани в Институте рукописей НАНА параллельно были использованы найденные в Турции копии Дивана. Здесь нашли место различные графические варианты, отображающие чередование звуков. В этом исследовании были использованы различные графические обозначения.

Ключевые слова: Сади, диван, газал, нусха, алифба, трансфонелитерасия

SUMMARY
DISTINCTIVE FEATURES OF MANUSCRIPTS COPIES OF SADI SANI'S POEMS
Valiyeva I.X.

Sumgayit State University, Azerbaijan

In the article Sani's works were involved comparative research of Sadi. As a result, the graphic-orphographic changes and the causes of these alterations in various publications of his poems has been elaborated. Along with the poet's copies at the ANAS Institute of Manuscripts, the Divan copy found in Turkey has also been used in the research. Various graphic variants showing voice alteration can be seen in this copy. The use of a wide range of signs as well as some orthographic processes is reflected in the research.

Key words: Sadi, divan, qezel, nusxe, alifba,transfoneliterasia.

TÜRKÇÜLÜK KONSEPSİYASININ Ə.HÜSEYNZADƏ PUBLİSİSTİKASINDA ƏKSI
Yusifli A.X.

Gəncə Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Azərbaycan türkçülük və istiqlal hərəkatının mücahidləri belə hesab edirdilər ki, türkçülük, bölünməyi qəbul etməyən bir bütündür və hər şeydən üstün olan türkçülüyə xidmətdir. Ə.Hüseynzadə türk xalqlarının yeni dəyərlər sistemini – türkçülük konsepsiyasını formalaşdırmışdı. Onun 1905-ci ildə “Həyat” qəzetində nəşr olunmuş “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?” adlı məqaləsi bu məsələ ilə əlaqədar yazılmış ən əhəmiyyətli tədqiqatdır. Məqalə tarixi-maarifçilik mövqeyindən yazılmış və bir çox tədqiqatçıların fikrincə, Azərbaycan türkolologiyasının əsasında durur.

Eyni zamanda Ə.Hüseynzadənin “Qərbin iki dastanında türk” məqaləsində Kamoensin “Luziada” və Tassonun “Azad edilmiş Qüds” əsərlərində türk obrazının təhlili və türkçülüyə münasibət aydınlaşdırılır. Həmin əsərlərin dəyərləndirilməsi və burada irəli sürülən fikirlər bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir.

Açar sözlər: ideologiya, türkçülük, Avropa, Kamoens, Tasso, ədəbiyyat

Giriş. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?” məqaləsində Ə.Hüseynzadə türkdilli xalqların bölgüsü məsələlərini və onların məskunlaşma areallarını nəzərdən keçirir. Qeyd etdiyimiz kimi, məqalə daha çox maarifləndirici xarakter daşıyır, çünki Ə.Hüseynzadənin fikrincə, XX əsrin əvvəllərində bir çox savadlı insanlar, hətta jurnalistlər qırğız, özbək və uyğurların türkdilli xalq olduğunu bilmirdilər.

Danılmaz faktdır ki, Ə.Hüseynzadənin hər bir məqaləsinin adı belə çox böyük enerjiyə, aforistik gücə malikdir. Əsasən nəzərdən keçirdiyimiz poemaların qarşılıqlı təhlilinə həsr olunmuş əsəri Ə.Hüseynzadə “Qərbin iki dastanında türk” adlandırmışdı. Bir çox tədqiqatçıların rəyinə görə adı cəkilən əsər Ə.Hüseynzadənin 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş Türkoloji qurultaydakı nitqinin mətnidir. “Qərbin iki dastanında türk” əsərinin başlanğıcında proqram xarakterli girişdə müəllifin türk obrazı anlayışının müxtəlif Avropa xalqlarının ədəbiyyatında inikasının tədqiq olunmasının vacibliyini xüsusi vurğulaması bunu əyani

şəkildə sübut edir. Məqalənin başlanğıcında təklif olunmuş fəaliyyət proqramı müxtəlif zamanlarda Ə.Hüseynzadənin tədqiq obyektinə çevrilmiş və ya çevrilməsi nəzərdə tutulmuş əsərlərdir. “Bu əsərini Ə.Hüseynzadə 1923-cü ildə yazmağa başlayıb.... Əsər ilk dəfə 1926-cı ildə 45 səhifəlik kitab şəklində Bakıda “Üçüncü İnternasional Mətbəəsi”ndə latın qrafikası ilə nəşr olunmuşdur”. [1.476]

Maraqlıdır ki, Ə.Hüseynzadə üçün türkologiya sadəcə kabinet elmi deyil, bu muzeylərin, albomların və ən əsası müntəxəbatların yaradılmasıdır. Özü də bu müntəxəbatın milli ədəbiyyatdan deyil, türk obrazını canlandıran beynəlmiləl ədəbiyyatdan yaradılması fikri vurğulanır. Ə.Hüseynzadənin tam olmayan siyahısında Firdovsi, Puşkin, Tolstoy, Dostoyevski, Bayronla yanaşı, elmi ədəbiyyatın – Krımskinin tədqiqatlarının adı çəkilir. Xüsusi olaraq qeyd etməliyik ki, Ə.Hüseynzadə üçün türk obrazının yaradıldığı əsərlərin, ədibin özünün qeyd etdiyi kimi ideya istiqamətinin “istər türkə xüsümətkar, istər dost surətilə yazılmış olsun” [1.411] əhəmiyyəti yoxdur. Əsas məsələ türkün təriflənməsi və ya tənqid olunması məsələsinə münasibət bildirmək deyil, məqsəd türkə münasibətin köklərini və bu vəs ilə əslində insanlığa və dinlərə aqressiv və ya tolerant münasibətin köklərini araşdırmaqdır.

“Luziada”da türklər. T.Tasso və L.Kamoens yaradıcılığını müqayisəli şəkildə təhlil etməmişdən öncə Ə.Hüseynzadə zahirən əlaqəli olmasa da, məqalənin sonrakı mətnində əlaqələndiriləcək məşhur və məlum tarixləri xatırlayır: İstanbulun fəthi, Amerikanın kəşfi, Tasso və Kamoensin olum-ölüm tarixləri və son qeyd - Kamoens vəfat etdikdə Tasso 36 yaşında idi. Bu qeydin mahiyyəti çox sonra izah edilir. Daha dünyagörmüş və daha yaşlı olan Kamoens əslində çox gənc Tassodan daha qəddar və qızıqsıdırıcı siyasətin tərəfdarıdır. Yəni “Qərbin iki dastanında türk” əsəri sadəcə iki məşhur poemanın: Kamoensin “Luziada” və Tarkvato Tassonun “Qurtarılmış Qüds” əsərlərinin qarşılıqlı təhlili deyil, nümunəvi xarakter daşıyan, gələcək təhlillər üçün etalon rolunu oynamaq məqsədilə yazılmış, Ə.Hüseynzadənin məşhur “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir” əsərinə bir növ illüstrasiyadır. “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir” əsərində macar(Venqriya uңgar) [1.51] termini üzərində xüsusi dayanan Ə.Hüseynzadə türklərə mənfi münasibətini hər dəfə fərqli şəkildə sərgiləyən portuqaliyalı şair Kamoensin öz ölkəsinin tarixindən danışarkən söylədiyi “Bunlardan biri də məşhur Macarıstan kralının ikinci oğlu Henri idi. Portəgiz ölkəsi işdə bu zata mükəddər oldu...” [1.418] və ya “Luziada”nın 8-ci fəslində Qamanın Henri haqqında dediyi “...Bir də bayrağımıza ətfi-nəzər buyurunuz: bu bizim ilk krallarımızın şanlı babasıdır, hər nə qədər əcnəbilər onun Loranda təvəllüdündən bəhs edirlərsə də, bizcə, o bir macardır...” [1.418] kimi fikirləri çox fərqli şəkildə yekunlaşdırır. Ə.Hüseynzadəni portəgizlərin mənşəyi və hətta onların özlərinin bu haqda nə düşündüyü maraqlandırır. Fikrin yekunu Sabir qələminə məxsus bir sarkazmla tamamlanır: “Bu hekayədən şayanı-diqqət bir şey öyrəniyoruz ki, o da Portəgizi təsis edən zətin bir macar (yəni bir turani) olduğudur”. [1.418] Nifrət etdiyi, əsəri boyunca hər cür alçaltmağa çalışdığı türklərlə əslində eyni kökə malik olan, “hun” yəni müsəlman olmayan türk Atıllanı Kamoens vəsf edir. Daha sonra Atıllaya bənzəyən luzitan qəhrəmanlarının öz sələfləri kimi kastiliyalılara qan uddurduğunu çox canfəşanlıqla sübut edən Kamoens haqqında Ə.Hüseynzadə bundan daha artıq təhlil aparmağa ehtiyac duymur. Türklərə düşmən bir şəxsin fərqi nə varmadan öz mənşəyi, əslində türklüyü, turaniliyə ilə fəxr etməsi onun üçün nə qədər acınacaqlıdırsa, bizim üçün bir o qədər ibrətamizdir.

Kamoensin “Luiziada” əsərində Səlib müharibələri dövründə islama və türk xalqlarına münasibəti və bu münasibətin qərəzli və birtərəfli xarakter daşması kiçik detallarına qədər təhlil edilir. Kamoens və Tasso poemalarının müqayisəli təhlilini apararkən, Kamoensin islama və türk xalqlarına qərəzli və səbəbsiz hücumlarının nə ilə bağlı olduğunu aydınlaşdırmağa çalışır.

“Luziada”nın bədii məziyyətlərini yüksək qiymətləndirən Ə.Hüseynzadə əsərin iki cəhətini detallı şəkildə təhlil edərək bu cür münasibətin səbəblərini axtarır. Hər şeydən öncə Kamoensin islama münasibətindəki aldanışları diqqət çəkir. Müsəlmanlara aid şəxs adlarını, titulları təhqiramiz şəkildə təhrif etməsi, bütün ərəbləri mavr, müsəlman hakimlərini isə əmir-əl-möminin sözünün təhrif olunmuş variantında miramulin adlandırması Ə.Hüseynzadəni “Luziada” üzərində araşdırma aparmağa sövq edir. Kamoens islamdan bixəbərdirmi, yoxsa onun bu münasibəti fərqli inancındanmı irəli gəlir? Ə.Hüseynzadə belə hesab edir ki, Kamoens “bütpərəst bir katolik şairidir”. [1.415]

Gözəl dəniz mənzərələri yaradan, Homer qəhrəmanlarını, qədim yunan ilahlarını mədh edən, Hindistan və Kəlküttənin əsrarəngiz mədəniyyətini vəsf edən [2.402] Kamoens Ə.Hüseynzadənin təbirincə desək “...türkləri nə sevir, nə də tanırlar!” [1.434]

Səbəb? Bizcə, səbəbi bir qədər fərqli yerdə, Kamoensin həyatında axtarmaq lazımdır! Qəbirdəşindəki epitafidə “şairlərin hökmdarı” [2.401] adlandırılmış Luis de Kamoens bir sevgi macərası ucbatından Mərakeşə əsgər kimi göndərilmiş, ərəblərlə döyüşdə bir gözünü itirərək kor olmuşdu. Lissabona qayıtdıqdan sonra qanlı dueldə iştirak etdiyinə görə yenidən ölüm təhlükəsi qarşısında qalmışdı. Lakin ölüm hökmü ləğv edilən şair Hindistana sürgün edilir, burada hərbi ekspedisiyalar və ticarətdən xeyli sərvət toplayır. Elə bu vaxt yerli əhali ilə qəddar rəftarda günahlandırıdığı portuqal qubernatorla mübahisələrindən sonra Hindistanı

tərk etmək məcburiyyətində qalan, üstəlik gəmi qəzasında bütün sərvətini itirən L.Kamoens 1570-ci ildə Portuqaliyaya qayıdanda əlində yalnız “Luziada”nın əlyazması var idi. İki ildən sonra poemasını nəşr edən şair kraldan cüzi bir təqaüd ala bilir və 8 il sonra yoxsulluq və tənhalıqda vəfat edir. Bu qədər macərələr yaşayan, sevə-sevə vəsf etdiyi yunan ilah və qəhrəmanlarının vətəni Yunanıstanda bir dəfə belə olmayan, lakin “nifrətini” izhar etdiyi müsəlman və türklərlə dəfələrlə üz-üzə, göz-gözə gələn, hətta içlərində yaşayan Kamoensi türkü və islamı tanımamaqda ittiham etmək olarmı? Bizcə, yox!!! Onun nifrət etdiyi, düşmən saydığı, bəlkə də həyatının bütün fəlakətlərində günahlandığı müsəlman ərəblər və müsəlman olduqları üçün sevmədiyi türklər əslində onun “şüuraltı qorxu”larının [4.72] obyektidir. Özü bütün cəhdlərində məğlub olan bir şair üçün Səlib döyüşlərinin mistik qəhrəmanlığına, Vasko de Qamanın əsrarəngiz axtarışlarına və səyahətlərinə tapınma “şüuraltı qorxu”larına qalib gəlmək üsulu idi. Türklərə qarşı çağırışları da əslində qorxularına, bu dəfə fərdin deyil, cəmiyyətin qorxularına qalib gəlmək istəyi idi. Ə.Hüseynzadə başlangıçda verdiyi xronologiyada İstanbulun fəthi tarixini xatırlaması simvolik mənə daşıyır. Kamoens xristianlığı sevdiyi üçün deyil, islama nifrət etdiyi üçün deyil, islama tapınan türklərin qüdrətini və gücünü çox yaxşı başa düşdüyü və onların gələcək əzəmətinə hiss etdiyi üçün Ə.Hüseynzadənin tərcüməsində peyğəmbərcəsinə səslənən qorxularını hayqırır:

“Ey avropalılar, ey almanlar, ey fransızlar, ey ingilislər, ey italyanlar, türklərlə mücahidə dururkən bir-birinizlə nə axmaqca boğuşuyorsunuz, nə müharibə edirsiniz?”

Ey avropalılar, ey xristianlar, madam ki, sizdə din qeyrəti qalmamışdır, barı altun və sərvət hərisilə Anadolunun, Assuriyanın və sairənin sərvətini çapul və yağma üçün bir-birinizlə birləşib türklərə hücum ediniz!..

...Topçuluğun ən yeni, ən biaman ixtiraatı sayəsində əldə edilən ən müdhiş, ən mühlik vəsaitlə İstanbul və bütün Türkiyənin başına bir bəla kəsiliniz! Və sizin məmur və zəngin Avropanızın mədəniyyəti ortasında təkəssür edən türk irqini, Kaspi dağlarının və soyuq Skitiyanın ən ucra, ən vəhşi əmaqına qədər dəf ediniz...” [1.435] Beləliklə, Kamoensin türklərə və müsəlmanlara münasibətinin köklərini şairin şəxsi həyatında, yaşadığı cəmiyyətin sosial sifarişlərində axtarmaq daha məqbuldur.

“Azad edilmiş Qüds” əsərində türklər. Bədii əsərinə türk və müsəlman obrazları daxil etmiş və Kamoenslə təxminən eyni tarixi kəsində yaşamış digər sənətkar Torkvato Tassodur. Həyatı haqqında bir çox əfsanələr danışılan, gözəl bir sevgi macərəsinin ucbatından guya dəlixanaya salınan T.Tassonun həyat yolu çox məşəqqətli olub. XX əsr tədqiqatçıları bunun sadəcə gözəl bir əfsanə olduğunu və Tassonun həqiqətən psixi problemlər yaşadığını sübut etmişlər. [3.299] 1575-ci ildə “Azad edilmiş Qüds” əsərini tamamlayan T.Tasso özünü küfrdə günahlandıraraq poemasını şəxsən inkvizisiya məhkəməsinə təqdim edir. Məhkəmə poemaya bəraət qərarı versə də, Tasso şübhələrindən xilas ola bilmir və əsərin üzərində işləyərək onu təkmilləşdirmək qərarına gəlir. Lakin 1580-ci ildə şairin pərəstişkarlarından biri poemanın 14 nəğməsinə “Qotfrid” adı ilə çap edir, bir il sonra isə başqa bir pərəstişkarı poemanı tam şəkildə nəşr etdirir. Tasso etiraz edərək poemadan imtina etsə də, əsər cəmiyyətdə böyük əks-səda doğurur, çox geniş yayılır və dərhal italyan ədəbiyyatının ən əhəmiyyətli nümunəsi elan edilir. “Tasso da “Azad edilmiş Qüds” əsərində Kamoensdə olduğu kimi müsəlman-xristian ziddiyyətlərindən bəhs etmişdir... Lakin bu mövzu Tassoya Kamoensin tərif etdiyi müstəmləkəçi ağaların təcavüzkarlıq hisləri deyil, xristian təcavüzkarlara qarşı öz torpaqları uğrunda döyüşən türk xalqlarının azadlıq ideyalarını tərənnüm etmək üçün lazım idi”. [3.132]

“İliada” və “Eneida”nın epik strukturuna uyğun şəkildə yaradılmış “Azad edilmiş Qüds” poeması səlibçilərin Cəbrayılın simasında ilahi iradənin Bulyonlu Qotfridə çatdırılması və səlibçilərin Qüdsü ələ keçirməsi üzərində qurulmuşdur. Burada İznik-Səlcuq hökmdarı Süleymanın, Səmərqəndli Aldəmirin, Səlahəddin Əyyubinin obrazları böyük hörmət və məhəbbətlə yaradılıb. Eyni zamanda Tasso xristianların Qüdsü ələ keçirməsini onların qəhrəmanlığı ilə deyil, ilahi qüvvələrin işə qarışması ilə izah edir. Poemanın mövzusu siyasi kontekstə malik idi: burada həm italyanlara Şərq ölkələri ilə ticarətində maneəyə çevrilən türklərə qarşı mübarizə aparmaq əzmi aşılamaq məqsədilə qədim hərbi tarixinə müraciət aktuallaşırdı, həm də Tassonun müasirləri xristianlarla “kafirlər”in müharibəsinə metaforik yanaşaraq bunu XVI əsrdə İtaliyada katolisizimlə reformasiya arasındakı ziddiyyətlərin əksi kimi qəbul edirdilər. Ə.Hüseynzadə “Qərbin iki dastanında türk” əsərinin sonuna T.Tassonun poemasından bir parçanın tərcüməsini əlavə etmiş və belə bir izahat vermişdi: “... bu parça italyan şairinin dühayı-sənətkaranəsi haqqında kafi dərəcədə bir fikir verdiyindən artıq bu xüsusda fəzlə bir şey söyləməyi zəid görüyorum”. [1.439]

Fəqət həqq yolundan dönməz Süleyman!..
Dərvişə Süleyman böylə söylərkən,
Qızarmışdı üzü həmiyyətdən,
Olmuşdu közündən çərarəfəşan,
Ruhunda qaynayan qeyrəti-vətən!... [1.439]

Burada Tassonun islama və türk xalqlarına qarşı hər hansı bir türk şairi kimi yanaşaraq layiq olanları mədh etməsi oxucuların diqqətinə çatdırılır. Kifayət qədər geniş təhlil və müqayisələrin nəticəsində Ə.Hüseynzadə Kamoensin və Tassonun nəinki islama və türk xalqlarına, həm də müxtəlif dünya xalqlarına qərəzli və tolerant münasibətin həmin xalqlar haqqında elmi və dəqiq biliklərə malik olub-olmamaqla bağlılığını inandırıcı şəkildə izah edir. Bütövlükdə “Qərbin iki dastanında türk” əsəri iki böyük poemanın ədəbi təhlildən daha çox ictimai-siyasi dəyərləndirilməsidir ki, fikrimizcə, aktuallığını müasir dövrümüzdə də itirməmişdir.

ƏDƏBİYYAT:

- 1.Ə.Hüseynzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı. Şərq-Qərb, 2007.
2. İstoriya zarubejnoj literature. Moskva.1959.
- 3.Ə.Xəlilov.Dünya ədəbiyyatı. II cild, Bakı,2013
- 4.R.Əliyev. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi.Bakı-2008.

РЕЗЮМЕ

КОНЦЕПЦИЯ ТЮРКИЗМА В ПУБЛИЦИСТИКЕ А. ГУСЕЙН-ЗАДЕ

Юсифли А.Х.

Гянджинский государственный университет, Азербайджан

Борцы за независимость Азербайджана и создатели идеологии тюркизма считали, что тюркизм является общей концепцией для всех тюркских народов.

Али бек Гусейн-заде сыграл ключевую роль в создании концепции тюркизма, разработал новую систему ценностей мышления независимости Азербайджана. Самым значительным исследованием Али бека Гусейн-заде по этому вопросу является его статья «Кто такие турки и из кого они состоят?», напечатанная в газете «Хаят» в 1905-ом году. Статья носит историко-просветительский характер и по мнению исследователей является основой азербайджанской тюркологической науки.

В известной статье Али бека Гусейн-заде «Турки в двух эпосах Запада» сравниваются всемирно известные произведения «Лузиада» и «Освобожденный Иерусалим». Али бека Гусейн-заде интересует прежде всего отношение авторов к туркам. Анализ этих произведений и выдвинутые теории не потеряли актуальность и являются интересными современному читателю.

Ключевые слова: идеология, тюркизм, Европа, Камюэнс, Тассо, литература

SUMMARY

THE CONCEPT OF TURKISM IN JOURNALISM A.HUSEYNZADE

Yusifli A.K.

Ganja State University, Azerbaijan

A.Huseyn-zade has played a key role in establishing the concept of Turanism, and he developed a new system of values of independence thinking of Azerbaijan. First of all, A.Huseynzade was the creator of a new system of ideology of Turkish nation, and gave 3 triad: turkification, islamization, europeanization. In essence, the whole journalism A.Huseyn-zade serves as a clarification of these three fundamental directions of turkism. The most significant research A.Huseyn-zade on this issue is his article "Who are the Turks and from whom they are?" published in the newspaper "Hayat" in 1905. Article is historical and educational in nature and according to researchers is the Foundation of the Azerbaijan turkology science.

In the article "The turkish in Two Epic of the West" by A.Huseynzadeh are clarified the analysis of the Turkish image and the Turkish language in the works of Kamoens "Luziada" and Tasso's "Free Kudos". The evaluation of these works and the ideas put forward here have not lost their relevance today.

Key words: ideology, turkizm, Europe, Kamoens, Tasso, literature

RƏŞAD NURİ GÜNTƏKİN VƏ QƏRB ƏDƏBİYYATI

Zeynallı G.F.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Türk ədəbiyyatının görkəmli simalarından biri olan Rəşad Nuri Güntəkinin bir sıra romanlarının mövzusu, qəhrəmanların taleyi, mühiti, həyata baxışı, davranışları, xarakteri Avropa ədəbiyyatının bəzi nümayəndələrinin yaradıcılığı ilə yaxından səsləşir. Bu meyarı əsas götürərək Rəşad Nuri Güntəkinin “Yarpaq töküümü”, “Yaşıl gecə”, “Dodaqdan qəlbə” romanları ilə Onore de Balzakın “Qorio ata”, Emil Zolyanın “Həqiqət”, Fridrix Stendalin “Qırmızı və qara” romanlarının müqayisəli təhlili önə çəkilməlidir. R.N.Güntəkin gənc yaşlarından fransız ədəbiyyatına böyük maraq göstərmişdir və bir müddət fransız dili müəllimi işləmişdir. Yazıçının romanlarını təhlil etdikcə qərb ədəbiyyatının izlərinin müəyyən qədər şahidi oluruq.

Açar sözlər: *roman, yazıçı, qəhrəman, cəmiyyət, qərb ədəbiyyatı, müqayisə*

Çağdaş türk ədəbiyyatının nəhəng simalarından biri, psixoloji təhlillər ustası, güclü müşahidəçilik qabiliyyətinə malik olan Rəşad Nuri Güntəkinin yaradıcılıq uğurunun səbəblərindən biri hər təbəqədən və hər peşədən olan vətəndaşların onun əsərlərində özünü tapa bilməsi, əsər qəhrəmanları ilə öz arasında bir bağlılıq qura bilməsidir. Bu baxımdan R.N.Güntəkin XIX əsr Avropa tənqidi realizminin zirvəsi hesab edilən fransız yazıçısı Onore de Balzakı xatırladır. Balzakın əsərlərində fransız cəmiyyətinin müxtəlif təbəqələrindən olan insan surətləri yaradılmışdır və bu obrazlar oxucuya tanış olan, gündəlik həyatlarında qarşılaşdıqları insan tipləridir. Balzak italiya intibahının görkəmli nümayəndəsi A.Dantenin “İlahi komediya” əsərindən ilhamlanaraq bütün əsərlərini “Bəşəri komediya” adı altında birləşdirmişdir. Rəşad Nuri Güntəkinin də romanları eyni zamanda bir çox cəhətdən türk xalqının komediyası hesab olunur. Əbəs yerə Rəşad Nuri türk ədəbiyyatının Balzakı hesab olunmur. Çünki hər iki yazıçı realizm cərəyanının təmsilçiləridir. Ən böyük ortaq xüsusiyyətləri isə əsərlərində sadə xalq kütlələrinin həyatının təsvirinə geniş yer vermələridir. Hər iki yazıçıda güclü müşahidəçilik qabiliyyətinə söykənən realist təsvirlər vardır. Rəşad Nurinin “Yarpaq töküümü” romanı ilə Balzakın “Qorio ata” romanı arasındakı bənzər xüsusiyyətlər buna misal ola bilər. “Yarpaq töküümü” romanı “Altın Yaprak” anonim şirkətinin təsviri ilə başlayır. Şirkətdə işləyən gənc məmurlardan birinin: “İnsan, məsələn ibadət, yaxud musiqi ilə məşğul olmaqla, yaşıllıq salmaqla, yaxud uşaq böyütməklə bir təsəlli tapa bilər. Ancaq bunun üçün də heç olmasa yaşayacaq qədər pul olmalıdır. Atasınız, uşaqlarınız var, elə deyilmi, amma pulunuz yoxdur. Övladlarınız ömrünüzün sonunda sizə bir acınacaqlı yarpaq töküümü mənzərəsi seyr etdirməkdən qeyri-səadət verməzlər.”(3, s.12) deməsi əxlaqi dəyərlərə hədsiz dərəcədə bağlı olan mənəviyyat sahibi Əli Rza bəyin hiddətlənməsinə və etirazına səbəb olur. “Mən insanların puldan başqa ayrı şeylərlə də məsud olacaqlarına inanaraq yaşadım. O qənaətlə də öləcəyəm.”(3, s.12) deyən Əli Rza bəy belə güman edir ki, namuslu əməklə ailəsini xoşbəxt edə biləcəkdir, amma yanlışdır. Burjua cəmiyyətində namusla, vicdanla yaşayaraq xoşbəxtlik əldə etmək qeyri-mümkündür. Balzakın “Qorio ata” romanında isə dövrün acı gerçəkliyi Votren obrazının dilindən verilir: “Burada insanların özlərinə necə yol açdıqlarını bilirsənmi? Bunun üçün parlaq bir düha, yaxud satın ala bilmək qabiliyyəti lazımdır. Bu insan yığınının ya bir top mərmisi kimi girməli, ya da taun kimi arasından keçməlidir. Namuslu yolla heç bir şey əldə etmək mümkün deyildir.”(1, s.134) Və yaxud: ““Varlanmaq üçün iri qumar oynanmalıdır, yoxsa xırda qumarla heç nəyə nail olmazsınız. Həyat budur, budur həyatın həqiqətləri!”(1, s.135) Göründüyü kimi, hər iki əsərdə müəlliflər obrazların dilindən dövrün qorxunc və qaçılmaz həqiqətlərini birbaşa oxucuya çatdırır. Çünki hər iki yazıçının yaradıcılığının mərkəzini yaşadıkları dövrün real mənzərəsi, çirkin burjua cəmiyyətinin bədii portreti təşkil edir. “Yarpaq töküümü” romanında köhnə ənənə və əxlaq anlayışına bağlı inanlı, namuslu və dürüst bir insan olan Əli Rza bəy ilə qərb təzindəki dəb, geyim-keçim, əyləncə, əxlaqi cəhətdən zəif olan övladlar arasında yaşanan qarşıdurma göz önünə sərilir. “Qorio ata” romanının da mövzusu “Yarpaq töküümü”nə paralel olaraq sosial və mədəni mühitlərin fərqli xüsusiyyətləri, nəsillərarası ziddiyyətlər, problemlə düşüncə tərzləri və cəmiyyət daxilindəki insan münasibətləridir. Əli Rza bəy və Qorio bir ata kimi övladları üçün əllərindən gələni əsirgəmir, fədakarlıqlar edir, amma bütün səylərə rağmen övladları tərəfindən vəfasızlığa, nankorluğa məruz qalırlar. Maddi dəyərlər qarşısında, əfsuslar olsun ki, sevgi, dürüstlük, namus, ləyaqət kimi mənəvi dəyərlər öz əhəmiyyətini itirmişdir.

Mövzusunun dini və dünyəvi məktəblər arasındakı qarşıdurma təşkil edən Rəşad Nuri Güntəkinin “Yaşıl gecə” və Emil Zolyanın “Həqiqət” romanları arasındakı bir çox oxşarlıqların şahidi oluruq. Rəşad Nurinin fransız ədəbiyyatı ilə tanışlığı məhz Emil Zolya ilə başlamışdır. O, “Həqiqət” romanını 1929-cu ildə türk dilinə tərcümə etmişdir. “Yaşıl gecə” romanının isə müəllif 1928-ci ildə qələmə almışdır. Zolyanın “Həqiqət” əsərində kilsə xadimləri “dinsiz”, “xristian düşməni” kimi qəbul etdikləri yəhudi əsilli müəllim olan Simona çirkin bir iftira atırlar. Bununla həm yəhudilərdən qisas almaq məqsədi güdür, həm də özlərinə rəqib hesab etdikləri dünyəvi təhsil qurumlarını hədəf alaraq kilsəni bundan uzaq tutmağa çalışırlar, nəticə etibarilə Simon ömürlük həbsə məhkum edilir. Mark və onun yoldaşlarının əzmi və qətiyyəti sayəsində bu

böhtanla bağlı bütün həqiqətlər sonradan meydana çıxır. “Yaşıl gecə” romanında da buna bənzər hadisələr cərəyan edir. Belə ki, yerli əhalinin müqəddəs saydığı Kəlamı Baba türbəsi dağıdılır və bu hadisədən sui-istifadə edən ruhanilər Sariovada fransız dili və riyaziyyat müəllimi kimi fəaliyyət göstərən Nihat bəyi günahlandırılır. Din xadimlərinin məkrli planı nəticəsində məhkum olunan Nihat bəy bu iftirdən Əli Şahin və onun dostlarının yardımı ilə xilas olur. Zolya kilsəni çağdaş düşüncə və maariflənmə qarşısında ən böyük maneə olaraq gördüyü üçün əsərində Marl və onun yoldaşlarının vasitəsilə kilsənin əsl üzünü ortaya çıxartmağa çalışır. “Kilsə xadimləri dövlət orqanlarının ən yüksək mərtəbələrində yerləşmişlər. Ölkənin, xalqın gələcəyi, kəndlilər, işçilər, əsgərlər bu fırıldaqçıların təzyiqi altındadır.”(6, s.111) Bu səbəblə ölkənin gələcəyi təhlükə altındadırsa tək qurtuluş gələcək nəsillərə həqiqəti çatdırmaqdır. Rəşad Nuri romanında Əli Şahinin simasında yeni zehniyyəti köhnə zehniyyətə qarşı qoyur. Əli Şahinin fikrincə, bütün geriliyin səbəbi məktəb və yeni təhsilin əksikliyi. “Bunların hamısı savadsızlığın, məmləkəti əsrlərdən bəri qaranlığa və qana boğan yaşıl gecənin əsərləridir. Bu dərdlərə tək çarə elm və təhsildir.”(4, s.33) Göründüyü kimi, hər iki qəhrəmanın, daha doğrusu, hər iki yazıçının narahatlıqları eyni məsələ ətrafındadır. Ölkənin təhsil sistemində yen dəyişikliklər edilməlidir, amma bunların birdən birə gerçəkləşməsi çətindir. Çünki uzun müddət idarəçilik irtica qüvvələrin əlində olmuşdur və yeniliklərin reallaşması zaman məsələsidir. Əslində romanda oxucuya çatdırılan əsas ideya da budur. Zolyanın qəhrəmanı Mark dörd nəsil sonra hədəfinə nail olarkən, Güntəkinin qəhrəmanı Əli Şahinin romanın sonunda: “Çox doğru deyiblər. İnqilab adlandırılan şey bir gündə olmur”(4, s.223) deməsi bütün suallara cavab olaraq verilir.

Rəşad Nurinin “Dodaqdan qəlbə” romanının qəhrəmanı Hüseyn Kənan ilə Stendalin “Qırmızı və qara” romanının qəhrəmanı Jülyen Sorelin xarakteri, mühiti, davranışları arasında müəyyən bənzərliklər vardır. Hər ikisinin uşaqlığı, gəncliyi yoxsulluq içində keçmişdir. Hər ikisi xaraktercə utancaq, qapalı, hər kəsdən fərqli öz fərdi dünyası olan tiplərdir. Həm Kənan, həm Jülyen yaşlarının gənc olmasına baxmayaraq fikirləri böyük, düşüncələri dərin idi. Sonradan tale hər iki obrazın üzünə gülür. Kənan bir dostunun dəstəyi ilə Avropaya gedir, tanınmış bir bəstəkar olur. Jülyen Parisə gedir, xəyal etdiyi, arzu etdiyi zirvəyə doğru inamla addımlayır. Başqa bir mühitin cazibəsinə aludə olan hər iki gəncin şəxsiyyətində, düşüncələrində mənfi istiqamətdə bəzi dəyişikliklər meydana çıxır, hislər çılızlaşır, duyğular bəsitləşir, egoist, şöhrətpərəst kəslərə çevrilirlər. Tədqiqatçı Birol Emil Kənanı “öz ictimai sinfində qala bilməyəcək qədər qızgın, aqressiv, yüksək təbəqənin şərtləri ilə ayaqlaşa bilməyəcək qədər iradəsiz” olaraq görür.(2, s.179) “Jülyen kimi qeyri-adi istedadla sahib gənclərin uğur ilahəsi, onları müvəffəqiyyətə aparən yolsa heç də sevgi olmur. Onun kimi adamlar ehtiyatsız bir acgözlüklə hansısa çevrədən yapışırlar və əgər bu çevrənin bəxti gətirsə, cəmiyyətin xeyir-duası onların üstündən əsik olmur.”(5, s.285) Hər iki qəhrəman nə qədər yüksək təbəqəyə mənsub olmağa can atsalar da, amma müəyyən zaman sonra bu cəhd onları usandırır, çünki bu təbəqənin yaltaq, hiyləgər, saxtakar simaları arasında əsl simalarını itirmiş olurlar. Həm Kənan, həm Jülyen əsərin sonunda düşükləri vəziyyətdən çıxış yolu və günahlarından təmizlənmə vasitəsi kimi könüllü olaraq ölümü seçir; Kənan intihar edir, Jülyen isə appelyasiyaya müraciət etməkdən imtina edərək məhkəmənin ölüm hökmünü qəbul edir.

Müasir türk realist ədəbiyyatının ən qüdrətli nümayəndələrindən biri olan R.N.Güntəkinin romanlarında insanın iç dünyasının ən gizli, ən dərin qatlarına baş vurulduğu, onun yaşantıları real, inandırıcı cizgilərlə təqdim olunduğu üçün və ən əsas öz qəhrəmanlarını mənsub olduğu xalqın içərisindən seçdiyi üçün geniş kütlələrin diqqət və marağını cəlb etməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Balzak O. Qorio ata. Tərcümə edən: Mikayıl Rəfili. Bakı. Qanun, 2015, 348 s.
2. Birol E. Resat Nuri Güntəkinin romanlarında şahıslar dünyası. İstanbul Universitesi Edebiyat Fakultesi Yayınları, 1984, 558 s.
3. Güntekin R.N. Yarpaq töküümü. Bakı, Çinar Çap, 2007. 176 s.
4. Güntekin R.N. Yeşil gece. İstanbul. İnkılap Yayınevi, 1984, 264 s.
5. Stendal F. Qırmızı və qara. Tərcümə edən: Günel Mövlud. Bakı. Qanun, 2013, 616 s.
6. Zola E. Gerçek. İstanbul. Oda Yay, 1996, 442 s.

РЕЗЮМЕ

РЕШАД НУРИ ГЮНТЕКИН И ЗАПАДНАЯ ЛИТЕРАТУРА

Зейналлы Г.Ф.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Тематика ряда романов Рашада Нури Гюнтакина, одного из видных деятелей турецкой литературы, судьба, окружение, мировоззрение, поведение и характер героев тесно связаны с

творчеством некоторых представителей европейской литературы. На основе этого критерия проведен сравнительный анализ романов Рашада Нури Гюнтакина «Листопад», «Зеленая ночь», «От губ к сердцу» и «Горио Ата» Оноре де Бальзака, «Истина» Эмиля Золи и «Красное и черное» Фридриха Стендаля. С юных лет Р.Н. Гюнтакин проявлял большой интерес к французской литературе и некоторое время работал учителем французского языка. Анализируя авторские романы, мы видим в какой-то мере следы западной литературы.

Ключевые слова: роман, писатель, герой, общество, западная литература, сравнение

SUMMARY
RESHAD NURI GUNTAKIN AND WESTERN LITERATURE
Zeynalli G.F.

Sumqait State University, Azerbaijan

The themes of a number of novels by Rashad Nuri Guntakin, one of the prominent figures of Turkish literature, fate, environment, worldview, behavior and character of the heroes are closely related to the work of some representatives of European literature. Based on this criterion, a comparative analysis of the novels by Rashad Nuri Gyntakin "Falling Leaves", "Green Night", "From Lips to Heart" and "Gorio Ata" by Honore de Balzac, "Truth" by Emil Zoli and "Red and Black" by Friedrich Stendhal was carried out. From a young age R.N. Guntakin showed great interest in French literature and worked as a French language teacher for some time. Analyzing the author's novels, we see, to some extent, traces of Western literature.

Key words: novel, writer, hero, society, western literature, comparison

ŞAMİL SALMANOVUN YARADICILIĞINDA MÜHARİBƏ MÖVZUSUNUN TƏDQIQI
Zeynalova R.H.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Şamil Salmanova görə, müharibə mövzusu geniş və çoxşaxəli olduğu üçün çox vacibdir. Beləliklə, müharibə mövzusunda yazılmış əsərlər bu dövrün tarixi mənzərəsini təsvir edir. "Tənqidçi və ədəbi proses" adlı araşdırmasında tənqidçi Ş. Salmanov Bəkir Nəbiyevin yaradıcılıq fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərini müəyyənləşdirir və müharibə dövrü ədəbiyyatının geniş təhlilini təşviq etdiyini vurğulayır.

Açar sözlər: ədəbi tənqid, ədəbi proses, müharibə dövrü ədəbiyyatı, Bəkir Nəbiyev

Görkəmli ədəbiyyatşünas-tənqidçi Şamil Salmanov "Tənqidçi və ədəbi proses" əsərində bildirir ki, müharibə mövzusunda Azərbaycan ədəbiyyatında xeyli əsərlər yazılıb, bu dövrün ədəbiyyatını ədəbi tənqidimiz kifayət qədər işıqlandırır. Akademik Bəkir Nəbiyevin monoqrafiyasında isə müharibə dövrünün ədəbiyyatı əsas tərəfləri və meyilləri ədəbi prosesin əsas janrları ilə tədqiqata gətirilib. Müharibə dövrü ədəbiyyatı, bu dövrə bağlı yaranan əsərlərin janrları – poeziya, nəsr, dramaturgiya üzrə hərtərəfli təhlil olunub. Bunun nəticəsidir ki, belə təhlil üsulu problemin qoyuluşunu çətinləşdirmiş, ayrı-ayrı məsələlərin həllində təkrara səbəb olmuşdu. Bu, müharibənin ayrı-ayrı janrlarda bədii təəcəssümünün spesifik xüsusiyyətlərini üzə çıxarırdı.

Tənqidçi əvvəlki illərdə də müharibə mövzusunda yazılan əsərlərə toxunub, onların əhəmiyyətinə kölgə salmadan bildirib ki, "*B.Nəbiyevə qədərki tədqiqatlarda müharibə illərinin ədəbiyyatı bütöv bir ədəbi-ictimai proses kimi tədqiq olunmurdu. Ədəbiyyat çoxsaylı motivlərin illüstrasiyası kimi başa düşülürdü və bu şəkildə də təqdim olunurdu. Lakin həqiqətdə isə müharibə və ədəbiyyat problemi çoxlu mənəvi, ümumbəşəri məsələdə (1945-70) ədəbiyyatşünaslığın diqqətindən kənarda qalırdı. B.Nəbiyevin tədqiqatı bu baxımdan əvvəllər həmin mövzuda yazılan əsərlərdən –dissertasiyalardan köklü surətdə seçilirdi. Onu müharibənin bir mövzu olaraq bəşəri, mənəvi tərəfi daha çox maraqlandırır ki, bunda da müharibədən sonrakı dövrdə müharibəyə baxışda toplanılan, qazanılan təcrübənin müsbət təsiri açıq hiss olunurdu*" [3, s. 72].

Şamil Salmanovun fikrincə, müharibə və ədəbiyyat mövzusu geniş, çoxşaxəli bir tədqiqat predmetidir. Mövzunu yalnız müharibə dövrü ədəbiyyatı əsasında da ümumiləşdirmək mümkün idi. İlk monoqrafiyalarının biri olan "Süngüyə çevrilmiş qələm" əsərində B.Nəbiyev bu yolla getmişdi. Ancaq bununla kifayətlənmək artıq mümkün deyildi. Çünki illər keçdikcə, müharibə mövzusunə münasibət yeniləşir, yeni tədqiqatlar, yeni ideyalar meydana çıxırdı. Xüsusən, 1960-cı illərdən etibarən ittifaq ədəbiyyatında da müharibənin tənqidəki dərkisi genişlənir, mövzuya yeni nəzərlə yanaşılırdı. Bütün bunlar müharibə mövzusunə müntəzəm olaraq müraciət edən Bəkir Nəbiyevin də qarşısına yeni tədqiqatçılıq vəzifələri çıxarırdı. Şamil Salmanov bütün bunları nəzərə alaraq mövzuya yanaşmada Bəkir Nəbiyevin hansı

elmi tədqiqat prizmasından çıxış etməsini xüsusi olaraq diqqətdə saxlayıb. Bir cəhəti də ayrıca qeyd edib ki, monoqrafiya zəngin ədəbi-tarixi və nəzəri materiallar əsasında yazılıb, kifayət qədər analitik təhlillər və ümumiləşdirmələr aparılıb. İlk olaraq, Bəkir Nəbiyev müharibə dövrü ədəbiyyatını geniş təhlil edib, həmin ədəbiyyatın tipoloji xüsusiyyətlərini aşkara çıxarıb, bədii qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirib. Şamil Salmanovun qənaətinə görə müharibə ədəbiyyatı yeni bir mərhələnin başlanğıc nöqtəsi idi. Yeni mərhələ isə yeni yaradıcılıq vəzifələrini meydana çıxarır. O da müsbət bir cəhət idi ki, müəllif dövrün ədəbiyyat qarşısında qoyduğu vəzifələri sadəcə icra etmir, daha çox bu təxirəsalınmaz vəzifələri həyata keçirərkən ədəbiyyatın mənimsədiyi mənəvi qüvvəni arayıb üzə çıxarırdı.

“Böyük Vətən müharibəsi və Azərbaycan ədəbiyyatı” monoqrafiyasının təhlilində Şamil Salmanov bir cəhətə də diqqət yetirirdi ki, monoqrafiyada yalnız müharibə dövründə yazılan əsərlər tədqiq olunmurdu, B.Nəbiyev dövrün ədəbi prosesini də sistemləşdirmiş, ümumiləşdirilmiş bir fikir söyləməyi bacarmışdır. Bu da müharibə dövrü ədəbiyyatının reallıqları ilə bağlı idi. Aydındır ki, müharibə illərində yazılan əsərlərin bəziləri tarixi, bəziləri tarixi-əfsanəvi, bəziləri fantastik və s. mövzularda yazılırdı. Buna görə də B.Nəbiyev müharibə dövrü ədəbiyyatına daha geniş kontekstdə yanaşmış, başqa mövzuda yazılan əsərlərin də icmalını vermişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Orucəli H.Y. Böyük Vətən müharibəsi və Azərbaycan ədəbiyyatı // Bakı. –1978, – 1 fevral, s. 3
2. Salmanov Ş.M. Mühüm mövzunun tədqiqi. // Azərbaycan Jurnalı, – 1978, – № 8, – s. 197-201
3. Salmanov Ş.M. Tənqidçi və ədəbi proses (Akademik Bəkir Nəbiyevin ədəbi-elmi fəaliyyəti və tənqidi görüşləri) / Ş.M.Salmanov. – Bakı: Səda, – 2001, – 155 s.

РЕЗЮМЕ

ИССЛЕДОВАНИЕ ТЕМЫ ВОЙНЫ В ТВОРЧЕСТВЕ ШАМИЛЯ САЛМАНОВА

Зейналова Р.Г.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

По мнению Шамиля Салманова, тема войны настолько широка и многогранна, насколько важна. Так как, произведения, написанные на тему войны, создают историческую картину этого периода.

В исследовании критика Ш.Салманова «Критик и литературный процесс» определившего различные аспекты творческой деятельности Бекира Набиева, подчёркивается тот факт, что он первым занялся обширным анализом литературы военного времени.

Ключевые слова: литературная критика, литературный процесс, литература военного времени, Бекир Набиев

SUMMARY

RESEARCH ON THE SUBJECT OF WAR IN THE WORKS OF SHAMIL SALMANOV Zeynalova Zeynalova R.H.

Sumgait State University, Azerbaijan

According to Shamil Salmanov, the subject of war is very essential as it is wide and multifaceted. Thus, the works written on the theme of war depicts a historical picture of this period. In his research "Critic and literary process", critic Sh. Salmanov identifies various aspects of Bakir Nabiyev's creative activity and accentuates that he first encouraged the extensive analysis of wartime literature.

Key words: literary criticism, literary process, wartime literature, Bakir Nabiyev

АЗЕРБАЙДЖАНО-ФРАНЦУЗСКИЕ ЛИТЕРАТУРНЫЕ СВЯЗИ В КОНТЕКСТЕ ТВОРЧЕСТВА НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Вагабова С.Д.

Азербайджанского университета языков, Азербайджан

Резюме. В статье рассматриваются азербайджано-французские литературные отношения. Согласно исследованию, отражены взгляды французских и франкоязычных востоковедов на

творчество великого азербайджанского поэта Низами Гянджеви. Статья посвящена 880-летию со дня рождения поэта и составлена в контексте актуальных проблем изучения турецкой литературы. Предоставляется информация о шагах, предпринятых Азербайджаном для изучения, исследования и распространения наследия Низами в нашей стране и во Франции.

Ключевые слова: *Низами, творчество, литературные связи, исследование, французский язык*

Проблема, которую нам хотелось бы затронуть в данной статье, на наш взгляд, крайне актуальна, поскольку речь пойдёт о таком феномене азербайджанской литературы, являющейся неотъемлемой частью литературы тюркских народов как ярчайший представитель XII века, Низами Гянджеви. Общеизвестным является тот факт, что президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым подписано распоряжение об объявлении 2021 года «Годом Низами Гянджеви» в связи с 880-летием со дня рождения гениального поэта, что в очередной раз подтверждает своевременность и важность рассматриваемой проблемы.

Для изучения и популяризации творчества Низами сделано и делается много. Были широко и торжественно отмечены юбилейные даты поэта. В 1913-ом году в связи с 870-летием Низами Гянджеви, а также 900-летием Махсати Гянджеви, во французских городах имел место ряд культурных мероприятий согласно резолюции ЮНЕСКО при поддержке Фонда Гейдара Алиева.

В 1915 году была основана кафедра Низами Гянджеви на филологическом факультете, факультете гуманитарных языков и наук в университете Верхнего Эльзаса, деятельность которой в частности включает изучение европейско-азербайджанских литературных связей.

Эта деятельность в направлении расширения и углубления соответствующих исследований распространяется не только на нашу страну, но и на зарубежные государства. В данном случае мы попытаемся затронуть исследовательскую деятельность французских ориенталистов касательно Низами, а также попытаемся привлечь внимание к трудам некоторых литературоведов, представивших свои исследования на французском языке. Исследования творчества Низами во французском литературоведении свидетельствуют о наличии азербайджано-французских литературных связей, что является одним из важнейших векторов в рамках глобализации современного мира. Дело в том, что представление исследований на французском языке также очень важно и ценно, поскольку этот вид работы носит позитивную окраску в деле популяризации творчества Низами во франкоязычном социуме.

Так, иранский исследователь Азин Оссейнзаде в своём труде на тему «Парадоксы понятия поэтического вдохновения в классической персидской литературе», представленном на французском языке, посредством феномена Низами рассматривает исключительный аспект романов в стихах в классической персидской литературе, состоящий в том, что подавляющее большинство иранских авторов усматривают тесную связь между вдохновением и божественным началом. Он пишет, что автор XII века Низами принадлежит к той самой традиции, отличаясь своим литературным гением, вооружившись которым, он смело вводит в свои работы элементы своей личной жизни в дополнение к своим сугубо текстовым заимствованиям, иным моделям поэтического письма.²¹

Далее хотелось бы отметить, что цифровая библиотека наследия «Numistral» имеет в своём фонде древнюю рукопись пяти поэм Низами Гянджеви с иллюстрациями. Представленные рукописи датированы сентябрём 2016 года. Автором является Даниэль Борнёман. Речь идёт о тексте, опубликованном в Сокровищнице библиотек и Архивах Эльзаса, произведении, изданном в Страсбурге в 1917 году под научным руководством Реми Казена, Жан-Люк Эшенло, Бернадэт Литсшги, Клод Лоран, Лоран Наас и Матильды Рёмо издательством «La Nuée bleue» («Голубое облако»)/ «Éditions du Quotidien» («Повседневные издательства») совместно с ассоциацией регионального сотрудничества по документации и информации в Эльзасе.

Текст представлен под названием «Искусство персидской книги: Ширазская школа в 15-ом веке». Здесь отмечено, что поэт Низами (1141-1209) родился в Гяндже, городе, расположенном на северо-западе Азербайджана, и что он является автором сборника пяти лирических поэм, известного под названием «Хамсэ» – одного из шедевров средневековой персидской поэзии. Особо люксовый и драгоценный экземпляр сохранён в фонде восточных рукописей Национальной и университетской библиотеки.

²¹ Azine Hosseinzadeh. [Les paradoxes de la notion d'inspiration poétique dans la littérature persane classique](#). Volume 1, l'édition 1, L'hiver et le printemps 2005

Далее отмечается, что эта рукопись из 352 страниц на восточной бумаге насчитывает 33 картины прекрасной фактуры, а также роскошные декорации в начале каждого рассказа и, конечно, богато украшенный фронтиспис в начале произведения. Она датирована 1484 годом (889 год Хиджры), однако не подписана. По стилистическим критериям её относят в туркменской школе Шираз, крупного интеллектуального и артистического центра юго-востока Ирана.

Неизвестно, кому была предназначена эта рукопись, но некоторые отметки свидетельствуют о его наличии в XVIII и XIX веках в Иране и Индии в руках известных людей. Она была приобретена в 1894 году Kaiserliche Universitäts und Landesbibliothek (будущей Национальной и университетской библиотекой) в Каире при д-ре Рейнхарде и в качестве хранилища главы Святого Томаса.

Низами Гянджеви – это такая величина, без перевода произведений и исследований творчества которого немислимо литературоведение той или иной страны, Франции в том числе. Мы не можем утверждать, что во французской литературе наблюдается наличие многочисленных или глубоких исследований творчества Низами. Тем не менее, они имеются, и мы можем привести пример специалиста в области арабской литературы и языка Андре Микеля, который по поводу Меджуна – героя произведения Лейли и Меджнун писал, что он никогда не жил, хотя и существует.

В газете «Le Monde» от 12 июля 1917 года отмечается, что французский писатель, переводчик и издатель Матиас Энар прочитал «самую прекрасную историю любви всех времён «Лейли и Меджнун».²² Французский ориенталист Анри Массэ в «Мемуарах Академии Станислава» 1925 года издания отмечает, что Низами предоставляет свободный полёт своей фантазии: его поэма, заслуга которой заключается больше в форме, нежели в вымысле, является своего рода куртуазной эпикой, приключения которой невозможно описать. Но к примитивной легенде Низами добавляет, – если пренебречь второстепенными эпизодами, – патетический эпизод любви Ширин и архитектора Фархада, суицид которого из ревности провоцирует Хосров, лживо анонсируя смерть Ширин.

Относительно «Семи красавиц» Низами следует отметить, что имеют место два перевода данного произведения с персидского на французский язык. Первый, автором которого является Изабель дэ Гастин, опубликован в Париже в 2000 году в издательстве Фаяр и называется «Семь портретов», а второй, также переведённый с персидского на французский язык Михаэлем Барри и опубликованный в том же году издательством Галлимар, представлен под названием «Павильон семи принцесс».

«Сокровищница тайн» переведена с персидского языка на французский Джамшидом Мортазави как «Le trésor des secrets » и опубликована парижским издательством Д. дэ Брувер. Она также имеет название « Magasin des mystères », что означает «Магазин (Склад) тайн»

Барбье дэ Мэнар в своём исследовании «Поэзия в Персии: вводный урок в Коллеж де Франс, 4 декабря 1876 г.», опубликованном в 1877 году издателем Эрнэстом Леру, отмечает, что роман «Искандер-наме», героем которого является Александр, принадлежит по меньшей мере к дидактическому жанру из-за своей второй половины, поскольку смутное скопление химерических вымыслов и сенсационных нравоучений не оставляют ему никакого родства с лирической поэзией.²³

Нам удалось пронаблюдать наличие одиннадцати французских транскрипций имени Низами: Nadhami, Nidhami, Nizhâmî, Nizhamy, Nizamy, Nizami, Nishâmi, Nisamy, Nisami, Nezâmy ou Nezhami.

Французский ориенталист и хранитель Французской национальной библиотеки Франсис Ришар представил рукопись «Пятерицы» Низами, назвав свой труд «Пять поэм Низами: шедевр персидской рукописи XII века». Интерес этой рукописи заключается в том, что она является исключительным произведением искусства персидской книги указанной эпохи.²⁴

Никол Дзюб из Университета Верхнего Эльзаса первую главу своего исследования на тему «Его оружием была арфа. Сила женщины и барда у Низами и в «Книге деда Коркуда», изданном при поддержке кафедры Низами Гянджеви на филологическом факультете гуманитарных языков и наук в

²² Mathias Enard a lu « Layla et Majnun », « la plus belle histoire d'amour de tous les temps ». Publié le 12 juillet 2017.

²³ La poésie en Perse. Leçon d'ouverture faite au Collège de France faite le 4 décembre 1876, par C. Barbier de Meynard, professeur au Collège de France. Paris, E.Leroux, 1877

²⁴ [Francis Richard](#). Les cinq poèmes de Nezâmî, chef-d'oeuvre d'un manuscrit persan du XVII siècle. [Bibliothèque De L'image](#) 7 Décembre 2009

университете Верхнего Эльзаса, посвятила творчеству Низами, в частности его «Семь красавиц» и «Искандер-наме».

В исследовании Эвы Фейбуа-Пьерунок «Фигуры Александра в персидской литературе: между ассимиляцией, морализацией и иронией» отмечается, исходя из образа Александра, что совершенный человек не сразу приобретает такие три качества, как завоеватель – философ – пророк, а приобретает их постепенно, как это происходит в «Романе об Александре» Низами, благодаря всё более и более тесному контакту своего интеллекта с активным интеллектом божественного происхождения.²⁵

Говоря о азербайджано-французских литературных связях в отношении Низами Гянджеви, нельзя обойтись без упоминания азербайджанского низамиведа, специалиста в области французского языка, сотрудника Азербайджанского университета языков ныне покойного Аскера Саркароглу и его исследования на тему «Низами во французских источниках».

В завершение нашего небольшого исследования хотелось бы выразить надежду на то, что празднование знаменательных дат – в данном случае годовщины со дня рождения великого классика азербайджанской персоязычной поэзии Низами Гянджеви – будет способствовать более глубокому исследованию его творчества и в целом развитию азербайджано-французских литературных связей.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Sərkəroğlu Ə. Nizami fransız mənbələrində. Bakı, 1999, 144 s.*
2. Leyla et Majnun, première traduction française par Isabelle de Gastines, Paris, Fayard, coll. « Littérature étrangère », 2017, 276 p.
3. Francis Richard. Les 5 poèmes de Nezâmi : chef-d'œuvre d'un manuscrit persan du XVII siècle. *Bibliothèque De L'image*, 7 Décembre 2009
4. Les figures d'Alexandre dans la littérature persane : entre assimilation, moralisation et ironie. *Epopées du monde*, 2010
5. Barbier de Meynard. Poésie en Perse. Leçon d'ouverture faite au Collège de France, le 4 décembre 1870. Paris. Ernest Leroux. Éditeur, 1877
6. N. Dziub. *Son arme était la harpe. Pouvoirs de la femme et du barde chez Nizami et dans Le Livre de Dede Korkut*. LitVerlag, collection "Studies on South East Europe", 2018
7. Henri Massé. « Une halte au Kurdistan », dans *Mémoires de l'Académie de Stanislas*, 1925
8. Azine Hosseinzadeh. [Les paradoxes de la notion d'inspiration poétique dans la littérature persane classique](#). Volume 1, l'édition 1, L'hiver et Le printemps 2005, page 73-85

XÜLASƏ

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞI KONTEKSTİNDƏ AZƏRBAYCAN-FRANSIZ ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ

Vahabova S.D.

Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan

Məqalədə Azərbaycan-fransız ədəbi əlaqələrdən bəhs olunur. Burada tədqiqata əsasən fransız və fransızdilli şərqşünaslarının dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi yaradıcılığına dair fikir və mülahizələri öz əksini tapır. Məqalə şairin anadan olmasının 880-illiyinə həsr olunub və türk xalqları ədəbiyyatının tədqiqinin aktual məsələləri kontekstində tərtib olunub. Azərbaycanın Nizami irsinin ölkəmizdə və Fransada daha geniş öyrənilməsi, tədqiqi və yayılması üçün atdığı addımlar haqqında məlumat verilir.

Açar söz: *Nizami, yaradıcılıq, ədəbi əlaqələr, tədqiqat, fransız dili*

SUMMARY

AZERBAIJAN-FRENCH LITERARY RELATIONS IN THE CONTEXT OF NIZAMI GANJAVI'S CREATIVITY

Vahabova S.D.

The article deals with the Azerbaijani-French literary relations. According to the study, the views of French and French-speaking orientalists on the work of the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi are reflected. The article is dedicated to the 880th anniversary of the poet's birth and compiled in the context of

²⁵ Eve Feuillebois-Pierunek. Les figures d'Alexandre dans la littérature persane : entre assimilation, moralisation et ironie. Les figures d'Alexandre dans la littérature persane : entre assimilation, moralisation et ironie. *Epopées du monde*, 2010, p. 8

topical issues in the study of Turkish literature. Information is provided on the steps taken by Azerbaijan to study, research and disseminate the heritage of Nizami in our country and in France.

Key words: Nizami, creativity, literary connections, research, French language

МОТИВ ПЕРЕОДЕВАНИЯ В СКАЗКАХ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Искендерова Н.В.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Резюме. Мотивы преобразования в сказках тюркских народов представляются в разных формах: в форме смены одежды, изменения внешнего облика, превращения в птиц и деревья и т.д. Мотив переодевания встречается в волшебной и социальной сказках и используется в сюжете: 1. для облегчения смены социального статуса (для сокрытия правителя от чужих глаз и наоборот, для придания бедняку высшего социального статуса); 2. для достижения цели, невыполнимой для простого смертного, но возможной в условиях волшебной сказки; 3. инициализации истинного героя, который в силу различных обстоятельств вынужден скрываться, хранить тайну своего происхождения или жизнь; 4. используется женскими образами с целью предстать в образе противоположного пола.

Доказывается обращение в сказках к социальным целям мотива и исторической действительности.

Ключевые слова: переодевание, сказка, розыгрыш, социальные цели, историческая действительность

Мотивы трансформации внешнего облика часто встречаются в мифах и сказках народов мира. Исследователи утверждают, что эти мотивы зародились сначала в мифах, и лишь много спустя стали составляющими сказок [7; 8; 10; 4]. Мифы создавались в каждом обществе и отражали базовые составляющие человеческой культуры. Сложно воспроизвести характеристики всех мифов, но очевидно то, что они определяют образ народа и выражают его этнографическую и историческую сущность. Следовательно, изучение и мифов, и сказок равнозначно исследованию основ человеческой культуры в целом. Известный фольклорист Ф.И.Буслаев отмечает, что «как обломок доисторической старины сказка содержит в себе древнейшие мифы...» [3, с.11]. На определенном этапе своего развития мифы распались на множественные жанры эпического фольклора, в том числе и сказки. Однако, если события в мифах носили глобальный характер и не были привязаны к определенному локусу, то при переходе в сказочное пространство они, выполнив свою историческую и социально-культурную миссию, перенесли космический конфликт в семейную среду. «При переходе в жанр сказки, миф становится образным, символичным и превращается в художественную деталь, шаблон, механизм для отражения искусства. Это означает, что сказка более других жанров обладает эстетической функцией и является самым смелым шагом поэтического народного творчества», - пишет азербайджанский исследователь Р.Гафарлы [4, с.151].

И в сказках, и в других сказочных сюжетах изменению внешнего облика, переодеваниям и преобразованиям подвергаются главные герои и героини сказок. История зарождения этого мотива, формы и способы его передачи в сказочных нарративах тюркских народов, и в частности в азербайджанских народных сказках является целью данного исследования. Методы исследования – сравнительно-исторический и описательный.

Мотив переодевания встречается во многих видах сказок, в том числе в волшебной и социальной сказках и является главным компонентом сказок при смене социального статуса. Одним из примеров переодевания в волшебных сказках тюркских народов является перемена одежды царя для сокрытия своего сана и выхода в люди. Так, в «Сказке об Искендере» шах, которому было больше сорока лет, а он все еще не был женат, хотел жениться на девушке, которая была бы сильнее, храбрее и умнее его. Но сколько он ни искал, нигде не мог найти такую девушку. В один день пришел мудрый старик к шаху и предложил ему такую девушку. Это была дочь исфаганского шаха. Однако свататься к ней шах поскакал сам, *изменив свои одежды* [1]. В другой сказке под названием «Шах и девушка» рассказывается о том, что «шах Аббас со своим визирем раз в месяц, *изменив обличье*, обходил свои владения» [1]. В обеих сказках правитель изменяет свое обличье, переодевается, изменив свой высокий социальный статус на низкий для того, чтобы на равных общаться с народом. По этому поводу Фрэзер в "Золотой ветви" показал ту сложную систему табу, которая некогда окружала царей или верховных жрецов и их детей. Каждое движение правителей регламентировалось

целым кодексом, ограничивающим свободу действий и крайне тяжелым для исполнения. Самым тяжким из правил этого кодекса было ограничение не покидать дворца. Царь воспринимался как существо божественное, недостижимое и хрупкое. Примеры, приведенные Фрэзером в этом исследовании, показывают этих правителей как представителей ранней государственности. «Вождю или царю приписывается магическая власть над природой, над небом, дождем, людьми, скотом, и от его благополучия зависит благополучие народа. Поэтому, тщательно охраняя царя, магически охраняли благополучие всего народа. Царь, почитаемый своими подданными как божество, не должен был покидать своего дворца» [9, с.151]. Все это свидетельствует о том, что изучая сказку, мы обязательно обращаемся как к социальным целям мотива, так и исторической действительности, повлиявшей на создание этой сказки. Как отмечает известный исследователь фольклора В.Пропп, «возникновение сказки связано не с тем производственным базисом, на котором ее стали записывать с начала XIX века. Любую сказку надо сравнивать с исторической действительностью прошлого и в ней искать корни её» [8]. Интересным в этом плане стал образ мудрого восточного правителя - Искендера, известного как своей отвагой, бесчисленными победами, так и народными представлениями о существовании рога на голове. Этот факт, так широко обсуждался в исторических источниках, что даже великий Низами Гянджеви использовал эту историю в сюжете «Искендер и чобан» в поэме «Искендернаме». Все исследователи данного факта утверждают, что ношение рогов барана, а позже рогов быка на голове великих правителей было символом власти и элементом головного убора высоких сановников. Так, исследователь В. А. Дмитриев замечает, что «впервые рога барана в этом качестве появляются в Иране после походов Александра Македонского, принесшего с собой на Восток синкретический греко-египетский культ «овноголового» Зевса-Амона. Затем рога (но не барана, а быка) как элемент головного убора царей встречаются в Иране в период правления Селевкидов и Аршакидов. В сасанидском Иране традиция использования рогов барана как атрибута царской власти, восходящая к Александру Македонскому, возрождается, но наполняется новым религиозно-идеологическим содержанием» [5, с.64].

Мотив переодевания необходим герою или героине для достижения намеченной цели, в большинстве своем, цели, невыполнимой для простого смертного, но возможной в условиях волшебной сказки; инициализации истинного героя, который в силу различных обстоятельств вынужден скрываться, хранить тайну своего происхождения или жизнь. Переодевание героя и изменение его облика происходит по определенной модели, которая представляется как череда переходов из обычного состояния в статус предполагаемого героя, утверждение себя в его временном и функциональном пространстве. Характеристиками этого «маскарада» являются розыгрыш и его тайность. Цель смены облика героя и причина переодевания остается в тайне или о ней знает только один человек, который эту тайну сохраняет до тех пор, пока главный герой вынужден находиться в этом пространстве во временных рамках розыгрыша [6, с.76-77]. Эту многоступенчатую модель поведения мы видим на примере сказки «Шах и девушка»: Шах Аббас, решив проверить ум и преданность жены, не тронул ее. Но поставил условие: «Я, - сказал он, - возвращаюсь в свой город, а сюда приеду через год-два. До моего возвращения ты должна исполнить три моих желания. Прибери жеребца, похожего на моего коня, найди щенка, похожего на моего пса, роди сына, чтобы был похож на меня. Не исполнишь, велю голову отрубить» [1]. Для того, чтобы исполнить это невероятное задание его нареченной Рене ханум не остается ничего кроме как поменять свой облик, найти похожую на себя девушку и отправиться в путешествие: «Мы с тобой на несколько месяцев отправимся в путешествие. Я оденусь юношей, а ты останешься в своем платье» - уговорила она свою спутницу». Добравшись до владений шаха, Рене ханум хитростью пробирается во дворец шаха и представляется сыном египетского падишаха, а свою спутницу - дочерью брата падишаха. Розыгрыш с переодеванием заканчивается удачно, невеста шаха выполняет данное ей шахом обещание.

Иногда герой сказки представлен больным, параликом, немым или с другими физическими недостатками. Как указывает известный исследователь Е.М.Мелетинский, «уродство героя указывают либо на его чудесное происхождение, либо на его магическую мощь. Однако в волшебной сказке корни этих представлений затемнены, забыты, и герой, не подающий надежд рассматривается как социально обездоленный» [7, с.170] Рассмотрим сказку «Немая царевна» После смерти шаха осталась его немая дочь и сын. Брат очень любил свою несчастную сестру, но жена брата ревновала сестру к своему мужу. Чтобы рассорить брата с сестрой, жена убила то его любимого сокола, то любимого коня, но шах все прощал и говорил: «Гурбандыр она». Тогда царица убила собственного сына. Удрученный горем, несчастный шах приказал немедленно отвести сестру в темный лес и

оставить ее там на съедение хищным зверям. К счастью, с помощью доброго волшебника немая царевна попала в прекрасный дворец в лесу и стала женой прекрасного шахзаде [1].

Эти сказки можно рассматривать как бесценные примеры социально-политического дискурса. Мотив переодевания, на котором строятся некоторые сказки, создает почву для важных заявлений, вызовов, а также вопросов о природе социального порядка. «Во всех этих историях герой, меняющий одежду, - указывает исследователь Л.Брокленк используется в качестве фигуры для оспаривания официального порядка и общественных представлений о власти» [2, с.127].

Мотив переодевания и преображения, темы розыгрыша и тайны в сказках невозможно представить без представительниц женского рода. Преображение женщин в сказках с целью предстать в образе противоположного пола не является результатом личного выбора или выражения своей идентичности: это средство для достижения цели. Во многих тюркских сказках разрушается стереотип безвольной, покорной восточной женщины, принятый в западном обществе. Героиня этих сказок является нравственной опорой и советчицей мужа, отца или брата. Она вольна выбирать себе мужа путем бросания яблока или стрелы (азербайджанская сказка «Сказка об Искендере»), в тюркских сказках имеются даже образы женщин-богатырей (тюркские сказки «Лала- Наргис» и «Гасан-Кара») [11].

В большинстве сказок женщина, маскирующаяся под мужчину, явно намекает на то, что она хотела бы обрести также его права и привилегии. Смелые и отважные женщины в этих историях осознают, что они вряд ли бы достигли успеха в женском обличье. Мужской облик дает им право свободно бродить по миру, отражать угрозы или насилие посягателей, носить оружие и защищать свои семьи от врагов. Эти сказки дают возможность их слушателям или даже рассказчикам возможность наслаждаться свободой и властью, которой могут пользоваться только мужчины. В то же время они демонстрируют нарушение женских прав и мысль о праве женщин на независимость. Комплекс преобразований мы наблюдаем в азербайджанских сказках «Сказка об Искендере», «Зарнир», «Назик-беден», «Об Азизе», «Шах и девушка».

ЛИТЕРАТУРА

1. Азербайджанские народные сказки. <http://skazkoved.ru/index.php?fid=1&sid=37&tid=1889>
2. Brocklebank L. *Rebellious Voices: The Unofficial Discourse of Cross-dressing in d'Aulnoy, de Murat, and Perrault* // *Children's Literature Association Quarterly*, January 2000, 25(3):127-136. DOI: 10.1353/chq.0.1336
3. Буслаев Ф. И. Народный эпос и мифология. М.: Высшая школа, 2003, 400 с.
4. Qafarlı R. *Mif və nağıl (epik ənənədə janrlararası əlaqə)*. Bakı: ADTU nəşriyyatı, 1999, 448
5. Дмитриев В. А. *Рога Амона, Культ Быка и Фарр Каянидов (еще раз к вопросу о царских коронах Сасанидов)*. Научный журнал «Проблемы истории, филологии и культуры», 2019, №4, с.64-79. <https://cyberleninka.ru/article/n/roga-amona-kult-byka-i-farr-keyanidov-esche-raz-k-voprosu-o-tsarskih-koronah-sasanidov/viewer>
6. Краюшкина Т. В. *Группа мотивов изменения внешнего облика человека в русской народной волшебной сказке: типы и функции*. <https://cyberleninka.ru/article/n/gruppa-motivov-izmeneniya-vneshnego-oblika-cheloveka-v-russkoy-narodnoy-volshebnoy-skazke-tipy-i-funktsii>
7. Мелетинский Е.М. «О некоторых социальных мотивах в сказке», с.170 // Мелетинский Е.М. *О некоторых социальных мотивах в сказке. Фольклор: структура, типология, семиотика*. 2018;(1-2):158-176.
8. Пропп В. *Исторические корни волшебной сказки*. https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/Propp;
9. Фрэзер Д. *Золотая ветвь*, т. I. М., 1928, 286 с. <http://yanko.lib.ru/books/sacra/fraser-1volumes-1.pdf>
10. Яхшисарова Г.Р. *Мифологические мотивы татарских народных волшебных сказок*. Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2017. № 2(68): в 2-х ч. Ч. 1. С. 45-47. ISSN 1997-2911
11. <https://www.litres.ru/narodnoe-tvorchestvo/azerbaydzhanskije-turkskie-skazki/chitat-onlayn>

XÜLASƏ

TÜRK XALQLARININ NAĞILLARINDA LIBASDƏYİŞMƏ MOTİVİ

İsgəndərova N.V.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Türk xalqlarının nağıllarında qəhrəmanın dəyişməsi motivləri onun geyiminin və xarici görkəminin dəyişməsində, quş və ağaca dönməsində və digər formalarda özünü biruzə verməkdədir. Libasdəyişmə motivi sehrli və məişət nağıllarında aşağıdakı hallarda yer alır: 1. İctimai statusun dəyişməsini asanlaşdırmaq (məs., hökmdarı başqalarının nəzərindən qorumaq və ya əksinə, yoxsula ali sosial statusda təqdim etmək üçün); 2. Sadə insanın həyata keçirə bilməyəcəyi məqsədinə sehrli nağıl məkanında nail olması üçün; 3. müxtəlif səbəblərdən gizlənməyə, öz mənsəyinin sirrini və ya həyatını qorumağa məcbur olan əsas qəhrəmanın müəyyənləşdirilməsi məqsədi ilə; 4. əks cinsin obrazında görünmək üçün qadın obrazlarının istifadə etməsi üçün.

Nağıllarda bu motivin sosial məqsədlərə söykənməsi və tarixi gerçəkliyə əsaslanması sübut edilir.

Açar sözlər: libasdəyişmə, nağıl, fırıldaq, sosial məqsədlər, tarixi gerçəklik

SUMMARY

THE MOTIF OF CROSS-DRESSING IN THE TALES OF THE TURKIC PEOPLES

Iskenderova N.V.

Sumgait State University, Azerbaijan

Transformation in the tales of the Turkic peoples are presented in various forms: as cross-dressing, wearing a disguise, turning into birds and trees, etc. The motif of cross dressing found in fairy and social tales of the Turkic peoples has laid different causes: 1. for facilitating the change of social status (for hiding the highest (the ruler) as a sacred person and vice versa, giving the ordinary person a higher social status); 2. achieving a goal that is impossible for a mere mortal, but accessible in the fairy tale; 3. initialization of the main hero, who, due to various circumstances, is forced to hide, or preserve the secret of his origin and/or life; 4. and is used by females in order to appear in the image of the opposite sex. The conversion in fairy tales to the social goals of the motif and historical reality is going to prove.

Key words: cross-dressing, tale, cheating, social goals, historical reality

КУЛЬТ ОХОТЫ В МИФОЛОГИИ И ФОЛЬКЛОРЕ КАРАЧАЕВЦЕВ И БАЛКАРЦЕВ

Мамчуева Ф.О.

Карачаево-Черкесский институт гуманитарных исследований, Россия

Резюме: В статье предпринята попытка исследования мифологического, фольклорного и этнографического материала, отражающий охотничий мир карачаевцев и балкарцев, а также их традиционную художественную культуру и религиозно-магические верования. Нами выявлены различные жанры устного народного творчества, такие, как песни, пословицы и поговорки, загадки, легенды, предания, сказки, которые отражали обрядовые традиции (ритуал) в жизни древних горцев-охотников. Особенно содержательны и интересны, как в историко-культурном, так и в художественном смысле карачаево-балкарские охотничьи песни.

Ключевые слова: мифологический, фольклорный и этнографический материал, охотничий мир карачаевцев и балкарцев, религиозно-магические верования, различные жанры устного народного творчества, охотничьи песни

Одним из известных образов карачаево-балкарской мифологии и фольклора, является Апсаты – божество охоты и покровитель диких животных. Этот факт подтверждает огромное количество фольклорно-этнографических текстов: мифов и легенд, сказок и поверий, песен и поговорок об Апсаты, объясняющие его особую роль в хозяйственно-экономической жизни карачаевцев и балкарцев. в карачаево-балкарском пантеоне богом охоты и благородных животных (диких), как отмечали раньше является Апсаты. Ряд произведений охотничьего цикла представляют мифологические представления карачаевцев и балкарцев. С одной стороны, это песни («Апсаты», «Бийнёгер», «Джантуугъан»), с другой, прозаические или стихотворно-прозаические сказания смешанного типа (пословицы, песни и сказания) («Апсатыны дерти», «Уучуну осяты», «Жъуш къя», «Акъ джугътур», «Черный орел», «Зынгырдаукъ»). Охота нашла свое яркое воплощение в различных жанрах устного народного творчества, отражая анимистические представления и религиозно-магические верования карачаевцев и балкарцев.

Первые публикации об охотничьем мифе и фольклоре карачаевцев и балкарцев были опубликованы во второй половине XIX века на страницах многих газет и журналов, таких как

«Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», «Кубанские (войсковые) областные ведомости», «Терские ведомости», «Пятигорское эхо», «Кавказские минеральные воды», «Вестник Европы», «Этнографическое обозрение», в публикациях Н. Тульчинского, «Импровизация охотника», «Охотничья песня» и «Другой вариант» охотничьей песни – Н. Тульчинского. Он отмечает, что эти тексты (первый и третий) заимствованы «из тетрадей Науруза Исмаиловича Урусбиева» [2, с.23].

Научный интерес к означенной группе мифологического, обрядового материала и фольклорных песен впервые был проявлен этнографами Наурузом Урусбиевым и Николаем Тульчинским еще в конце XIX века. Именно они являются первыми собирателями и авторами предпринятых исследований этого жанра песенного фольклора. Речь идет о целом ряде охотничьих песен гимнического характера, молитвах-обращениях к покровителю диких животных и божеству охоты Апсаты и его дочери Фатиме («Импровизация охотника», «Охотничья песня» и «Другой вариант охотничьей песни»). Безусловно, собранный ими материал бесценен, поскольку это древнейший пласт песенного фольклора, в котором отражены тяготы и радости охотничьего промысла. Снабженная подробными комментариями исследователей Н. Урусбиева и Н. Тульчинского [2], эта работа интересна богатством фольклорно-этнографического материала: правила поведения на охоте, своего рода, охотничий кодекс, привлекают внимание обряды и ритуалы, которые в те времена неукоснительно выполнялись.

Серьезная работа проводилась в 50-60-е годы XX века по собиранию и публикации карачаево-балкарских охотничьих песен, таких «Апсаты», «Бийнёгер». Речь идет о фольклорном сборнике под названием «Эски Къарачай джырла» («Старинные карачаевские песни»), изданном в 1940 году, в городе Микоян-Шахар (ныне, г. Карачаевск) М.А. Дудовым и Х.О. Лайпановым [11]

После возвращения карачаевцев на родину после депортации, в 1958 году, под редакцией Х.О. Лайпанова появляется новый сборник «Эски къарачай-малкъар халкъ джырла» («Старинные народные песни карачаевцев и балкарцев») [12]

Неоценимый вклад в изучение фольклорного наследия карачаево-балкарского народа, а также жанровую характеристику фольклора внесла карачаевский литературовед А.И. Караева «О фольклорном наследии карачаево-балкарского народа» [4] Особенно ценными являются ее исследования, касающиеся поэтики охотничьего фольклора, в частности, «Карачаево-балкарский фольклор. Карачаевская литература» [5] Ряд материалов, касающихся охоты охотничьих песен карачаевцев и балкарцев содержит работа Х.О. Лайпанова [6]

Большую работу по осмыслению художественных достоинств древнейшего эпического памятника провела карачаевский фольклорист и этнограф Р.А.-К. Ортабаева [9] Р. Ортабаева исследовала отражение в фольклоре образов языческого божества охоты Апсаты и его дочери Фатимы, а также описала трансформационные изменения, которые свойственны названному божеству, что подтверждают различные песни и предания мифологического характера. В одной из статей упоминается древняя ритуальная песня «Апсаты», в которой говорится о дочери Апсаты Фатиме [10]. И это произведение есть смешение различных жанров в одной песне: молитва-обращение, заклинание послать ей соответствующего животного на охоте.

Следует отметить ценную научную работу Х.Х. Малкондуева «Обрядово-мифологическая поэзия балкарцев и карачаевцев (Жанровые и художественно-поэтические традиции)» [7]. В ней представлена классификация карачаево-балкарских охотничьих песен, а также обряды и ритуалы «Апсатыны орайдасы» - «Орайда во славу Апсаты» и «Тотургъа табынуу» - «Почитание Тотуру» [8]. Также в исследовании представлены охотничьи песни, посвященные божеству охоты Апсаты и покровителю волков Тотуру. Эта архаичные песни и песни более позднего периода. Обряды и ритуалы «Апсатыны орайдасы» - «Орайда во славу Апсаты» и «Тотургъа табынуу» - «Почитание Тотуру» связаны с первым выходом охотников (инициация молодых охотников) на промысел, воспевающие силу и благодетельство названных божеств.

Одним из новейших исследований, рассматривающих охотничью тематику, является коллективная работа этнографов, историков и фольклористов Кабардино-Балкарского ордена «Знак Почета» Института гуманитарных исследований Правительства КБР и КБНЦ РАН на материале послевоенных ежегодных экспедиций на территории Кабардино-Балкарской и Карачаево-Черкесской Республик. Это «всестороннее и систематическое собирание памятников музыкального и устно-поэтического фольклора этих народов. Большая заслуга в этой кропотливой работе принадлежит композитору Т.К. Шейблеру, народному поэту КБР С.О. Шахмурзаеву, исследователю нартского эпоса А.З. Холаеву, карачаевским филологам А.И. Караевой, Х.И. Суюнчеву, Р.А. Ортабаевой, Н.М. Кагиевой, поэту С. Отарову, писателю А. М. Геппееву, филологам А.Соттаеву, А.Бозиеву,

сотрудникам КБНИИ Х.Х. Малкондуеву, А.И. Рахаеву, М.Ч. Кучмезовой, Ю. Н. Асанову, Ф.А. Урусбиевой, Т.М. Хаджиевой и др.» Речь идет о коллективной работе под названием «Антология народной музыки балкарцев и карачаевцев. Мифологические и обрядовые песни и наигрыши» [1]. Нами были представлены рукописные архивные материалы, из фольклорного фонда КЧИГИ, записанные сотрудниками отдела фольклора народов КЧР Р. Ортабаевой и К. Салпагаровой. Р. Ортабаева в 1977 году, находясь в фольклорной экспедиции, в а. Джингирик записала полный вариант охотничьей песни «Бийнёгер»²⁶. А в 1989 году К. Салпагарова в а. Терезе записала другой вариант этой же песни²⁷. А в 1987 году Р. Ортабаева, находясь в фольклорной экспедиции в с. Первомайское записала различные варианты фольклорного произведения – «Ёрюзmekни джыры» («Песня Ёрюзмека») ²⁸

Карачаево-балкарские охотничьи песни представлены, как было отмечено выше, в первых дореволюционных записях и публикациях. Речь идет о разножанровых фольклорно-этнографических произведениях, собранных в различных экспедициях Н. Урусбиевым и Н. Тульчинским. В ходе скрупулёзного анализа охотничьих песен-молитв ими были выявлены многократные трансформации образов Апсаты и Фатимы, отраженных в различных легендах и преданиях, песнях мифологического характера. Публикация Н. Тульчинского представляет разножанровый фольклорный сборник, куда вошли карачаево-балкарские песни, легенды, предания, сказки и поговорки об охотничьей жизни древних горцев. Примечательны в этом плане охотничьи песни: «Импровизация охотника», «Охотничья песня», «Другой вариант охотничьей песни», которые вошли в «Терский сборник» №6 за 1903 г. под названием «Поэмы, легенды, песни, сказки и пословицы горских татар Нальчинского округа Терской области» [15]. Впервые об этом сборнике упоминает Р.А. Ортабаева в своем исследовании «Из истории собирания и издания карачаево-балкарских народных песен» [10, с.12]. Р. Ортабаева в исследовании «Карачаево-балкарская охотничья поэзия» анализирует отрывок песни, вошедший в данный сборник. Речь идет о песне «Импровизация охотника» [9, с.8.]. А Л. Текеева в своей статье «Боги – покровители диких животных» делает лишь ссылку на охотничью песню «Другой вариант», не анализируя все три текста [14]. В 1983 году в издательстве «Эльбрус» вышла книга под названием «Карачаево-балкарский фольклор в дореволюционных записях и публикациях», составителем и автором вступительной статьи которой является исследователь, доктор филологических наук А.И. Алиева. В ней представлена фольклорно-этнографическая публикация Н. Тульчинского «Поэмы, легенды, песни, сказки и пословицы горских татар Нальчинского округа Терской области. Записаны Н. П. Тульчинским», как отмечает А.И. Алиева - это «коллекция произведений карачаево-балкарского фольклора». Особая ценность публикаций Н. Тульчинского, в том, что он провел различные виды работ, связанные с переводом карачаево-балкарских песен, с подробными описаниями имен информаторов, место записи фольклорных произведений, а также подробные комментарии, касающиеся бытовых понятий и этнографических реалий представленных текстов [2, с.23-24].

Главный сюжетный компонент данной публикации – обращение-молитва к языческому покровителю и божеству охоты Апсаты и его дочери Фатиме с просьбой послать удачную охоту и богатую добычу. Это архаичные песни, отражающие веру древних горцев в силу слова. Их языческие представления и обрядовые действия представляют собой охотничьи песни вербального и магического характера и влияют на силу природы и черпают ее богатства.

Религиозно-магические верования карачаевцев и балкарцев, отраженных в обрядах и ритуалах, сопровождаемые фольклорными произведениями (охотничьи пословицы и поговорки, песни, приметы и суеверия, загадки) – стали предметом настоящего исследования является сюжетный строй охотничьих песен, отражающих религиозно-магические верования тюркитов (так в древности называли горцев: карачаевцев, балкарцев, ногайцев, кумыков). Соответственно, объект исследования – это различные варианты карачаево-балкарских охотничьих песен, адресованные божеству охоты, покровителю диких животных Апсаты и его детям просьбой об удачной охоте; песни, связанные с совершеннолетием молодых охотников, в которых они обращаются к Тотуру (Аш-Тотуру – покровителю волков) с просьбой удачной охоты на волка, рысь; песни-причитания и лирические произведения мифологического характера. В поле нашего внимания – песни обрядового характера: «Импровизация охотника», «Охотничья песня», «Другой вариант» Н. Урусбиева и Н. Тульчинского; «Бийнёгер», «Апсаты», «Аштотур и князь Баток», «Джантуугъан», «Песня о Гуё», «Охотник Боташ»,

²⁶ Рукописный архивный фонд КЧИГИ, ф.4, о..20. д. 23.

²⁷ Рукописный архивный фонд КЧИГИ, ф.4, о..20. д.34.

²⁸ Рукописный архивный фонд КЧИГИ, ф.4, о..20. д.32.

«Песни об Апсаты», «Причитания Апсаты», «Причитания Байдымат (дочери божества охоты Апсаты)», «Причитания медведицы», «Причитания дикой козы», приводимые в соответствии с классификацией охотничьих песен, предложенной балкарским фольклористом Х.Х. Малкондуевым [7,8].

Целью исследования является обобщение известного материала по теме, дополнение его новым, а также сосредоточение внимания на новых аспектах (представлены формы жанровых разновидностей карачаево-балкарских охотничьих песен: песни-величания, песни-молитвы, песни-посвящения, песни-благопожелания, песни-просьбы и песни-требования; а также, в одной из проанализированной охотничьей песни «Бийнёгер» впервые представлено женское божество Апсаты (время матриархата); дополнена классификация Х. Малкондуева еще тремя группами карачаево-балкарских охотничьих песен) анализа охотничьих песен, с опорой на выводы известных карачаево-балкарских ученых-этнографов и фольклористов, осуществивших в своих трудах систематизацию, классификацию и комплексное исследование обширного этнографического и фольклорного материала, связанного с охотничьим промыслом и песнями.

Ввиду этого, целесообразным видится постановка задач, связанных с выделением новых жанровых форм охотничьих песен, выявление и осмысление их более прочных связей с мифом (верованиями), обрядом (ритуальные действия, танец), а также раскрытие новаций в их поэтике.

Анализ охотничьих песен способствовал выявлению различных жанровых разновидностей карачаево-балкарского охотничьего фольклора: песни-благопожелания, песни-заклинания, песни-просьбы, песни-молитвы, песни-пожелания, песни-требования, песни-величания, песни-посвящения (*алгышла, тиллениумеш, тилбилиумек, тилек, табалдау, джоралау*)[3, с.142] выросшие из мифа и обряда. Это карачаево-балкарские охотничьи песни: «Импровизация охотника», «Охотничья песня» и «Другой вариант охотничьей песни»; «Апсаты», «Бийнёгер», «Ай, у Апсаты много скота...», «Ой, у охотника...», «Эй, у Апсаты рыжеволосые дочери», «Ой, мараучуну...» («Ой, у охотника...»); «Эй, орайда, бизни мараучубуз...» («Эй, орайда, наш охотник...»); «Аштотур», Апсаты», в которых представлена подробная характеристика покровителя мифологического божества охоты Апсаты и его дочери Фатимы. Главным сюжетным компонентом названных охотничьих песен является просьба-обращение охотников к покровителю бога охоты Апсаты и Фатимы богатой добычи удачной охоты на благородного зверя. Анализ перечисленных произведений показывает их многообразие, языковое и стилистическое богатство карачаево-балкарских песен.

Несмотря на пристальное внимание исследователей, остаются до настоящего времени недостаточно изученными вопросы, касающиеся охотничьего культа с точки зрения фольклористики и этнографии. Нет специального исследования, отражающего данный аспект. Это касается охотничьих ритуалов и обрядов (обряд инициации молодых охотников) – «Апсатыны орайдасы» - «Орайда во славу Апсаты» и «Тотургъа табынуу» - «Почитание Тотуру». Обряд инициации молодых охотников проводился у камня Апсаты и Аш-Тотур. Торжественное посвящение в охотники было тесно связано с играми, песнями-плясками и проводилась перед отправлением охотников на промысел. Освещением различных охотничьих обрядов и ритуалов занимались этнографы И. Шаманов [16] и К. Текеев [13]. В своих исследованиях они подробно описывали правила поведения, которые неукоснительно выполнялись, а также различные запреты и табу, которые нельзя было ни в коем случае нарушать.

В процессе исследования нами выявлены различные варианты охотничьих песен, связанные с обращением охотников то к Тейри, то к Апсаты, то к Аллаху (поздняя версия). Представлены различные охотничьи песни, которые так и называются: «Учулукъну юсюнден жырла» («Охотничьи песни»), в нем представлены охотничьи песни более позднего периода: «Ой, мараучуну...» («Ой, у охотника...»); «Эй, орайда, бизни мараучубуз...» («Эй, орайда, наш охотник...»); «Эй, Апсатыны сары чачлы кызылары» («Эй, у Апсаты рыжеволосые дочери»); «Ай, Апсатыны малы кёп...» («Ай, у Апсаты много скота...»). Это своего рода песни-обращения к божеству охоты Апсаты с упоминанием и языческого божества, и Апсаты, и Аллаха. Таким образом, в результате исследования охотничьих песен, выделена группа песен, связанная с обращением охотников уже не к Апсаты, а к Аллаху, когда функции языческого божества Апсаты ослабела и перешла к мусульманским святым. Это охотничьи песни более позднего периода. Но также встречаются песни, когда, одновременно в текстах песен сочетаются языческие представления с мусульманскими.

Особое внимание привлекают песни, посвященные покровителю волков Аштотур / Тотур и священной камню, связанную с покровителем огня и зверей – Аштотуром («Песни-обращения к мифологическим покровителям»). Существуют несколько вариантов: «Тотур таида, Аштотур таида»... («У камня Тотура, у камня Аштотура...»; «Алчагъыр Ахматха юлюш бермейди» («Алчагир

Ахмату не дает его долю»); «Газаланы Алчагъыр деп болгъанды («Был Алчагир из рода Газаяевых»). Также большой интерес представляет песня-обращение к богине материнства Байрым: «*Байрым бийче... Байрым бийче...*». Особой популярностью у народа пользовались песни-причитания божества охоты Апсаты и его дочери Фатимы в связи с трагической гибелью охотника Тегея: «*Эй, Тегей жигит, ариу кюнню бугагъы!*» («Эй, храбрый Тегей, ясного солнца луч!» «Причитание старшей дочери Апсаты Фатимы); «*Мин ары деф ким айтхан эди сайта?*» («Кто велел тебе подняться туда? Причитание Апсаты по погибшему охотнику Тегею»); «*Ой, ой, оу болгъанды...*» («Ой, ой, беда случилась...»). Кроме того, представлена песня, связанная с первым выходом молодых охотников на промысел – «*Байрым, сенден тилейме...*» («Байрым, молю тебя...») [1, с. 120-140].

Необходимо глубже проникнуть в суть истории возникновения охотничьего культа, понять важность различных обрядов и ритуалов, отраженных в традиционной этике, особенностей охотничьих песен, эволюционных изменений, способствующих комплексному исследованию песенного творчества карачаевцев и балкарцев.

ЛИТЕРАТУРА

1. Антология народной музыки балкарцев и карачаевцев. Т. 1. Мифологические и обрядовые песни и наигрыши. - Нальчик: Издательство М. и В. Котляровых, 2015. – 432 с.
2. Карачаево-балкарский фольклор в дореволюционных записях и публикациях. /Составление, вступительная статья и комментарии А. И. Алиевой / Нальчик.: Эльбрус, 1983. – 433с.
3. Каракетов М.Д. Из традиционной обрядово-культовой жизни карачаевцев / ред., чл. корр. РАНС.А. Арутюнов. – М.: Наука, 1995. – 344 с.
4. Караева А.И. О фольклорном наследии карачаево-балкарского народа. – Черкесск, 1960. – 60с.
5. Караева А.И. Карачаево-балкарский фольклор. Карачаевская литература. Дооктябрьский период. -Черкесск, 1990. – 50с.
6. Лайпанов Х.О. К истории карачаевцев и балкарцев. Черкесск.: Карачаево-Черкесское книжное издательство, 1957. – 71 с.
7. Малкондуев Х.Х. Обрядово-мифологическая поэзия балкарцев и карачаевцев (Жанровые и художественно-поэтические традиции). – Нальчик.: Издательский центр «ЭЛЬ-ФА», 1996. – 273 с.
8. Малкондуев Х.Х. Поэтика карачаево-балкарской народной лирики XVI-XIX веков. Часть 1. – Нальчик.: ЭЛЬ-ФА., 2000. – 320 с
9. Ортабаева Р.А. Карачаево-балкарская охотничья поэзия // Вопросы фольклора народов Карачаево-Черкесии. –Черкесск.: Карачаево-Черкесский ордена «Знак Почета» научно-исследовательский институт истории, филологии и экономики, 1983, С.4-19.
10. Ортабаева Р.А. Из истории собирания, публикации и издания карачаево-балкарских народных песен // Карачаево-балкарские народные песни. Традиционное наследие. – Черкесск.: Ставропольское книжное издательство, 1977. – С.10-25.
11. Старинные карачаевские песни / Сост. М.А. Дудов, Х.О. Лайпанов/. – Микоян-Шахар, 1940. – 96 с.
12. Старинные карачаево-балкарские песни/ Сост. Х.О. Лайпанов/. – Черкесск.: Карачаево-Черкесское кн. изд-во, 1958. – 93 с.
13. Текеев К.М. Карачаевцы и балкарцы. Традиционная система жизнеобеспечения. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы. 1989. – 448 с.
14. Текеева Л.К. Боги – покровители диких животных // Зоолатрические представления карачаевцев и балкарцев. – Карачаевск.: Карачаевск-Махачкала, 2013. – С.102-130.
15. Тульчинский Н.П. Поэмы, легенды, песни, сказки и пословицы горских татар Нальчинского округа Терской области/Карачаево-балкарский в дореволюционных записях и публикациях/Составление, вступительная статья и комментарии А.И. Алиевой. Нальчик.: Эльбрус, 1983. С.219-288.
16. Шаманов И. М. Методика изучения охоты и охотничьих обрядов. // Вопросы методики этнографических и этносоциологических исследований. – М., 1970. – С.105-113.

SUMMARY THE CULT OF HUNTING IN MYTHOLOGY AND FOLKLORE OF KARACHAYS AND BALKARS Mamchueva F.O.

The article attempts to study mythological, folklore and ethnographic material, reflecting the hunting world of Karachais and Balkars, as well as their traditional artistic culture and religious and magical beliefs. We identified various genres of oral folk art, such as songs, proverbs and proverbs, riddles, legends, traditions, fairy tales that reflected ritual traditions (ritual) in the life of ancient hunter highlanders. Particularly informative and interesting, both in the historical and cultural, and in the artistic sense, Karachay-Balkarian hunting songs.

Key words: *mythological, folklore and ethnographic material, hunting world of Karachais and Balkars, religious-magical beliefs, various genres of oral folk art, hunting songs*

ОБЩИЕ МУЗЫКАЛЬНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ В КОНТЕКСТЕ МЕЖКУЛЬТУРНЫХ КОММУНИКАЦИЙ

Перска Ё.Ю., Абдуллина Г.Р.

Башкирский государственный университет, Россия

Резюме.. Музыкальные традиции тюркских народов сохранились до наших дней, что подтверждает тесную связь этих народов в области межкультурной коммуникации. Хотя, при формировании народных музыкальных тенденций оказали воздействие различные соседние культуры, тюркские народы не утратили своей идентичности, оригинальности в своей народной музыкальной культуре, которые отличают их от музыкальной культуры других народов стилем и формами исполнения *народной музыки*. В статье представлены виды музыки нескольких тюркских народов, инструменты, использованные при исполнении музыкальных произведений, названия стилей.

Ключевые слова: *турецкая народная музыка, башкирская народная музыка, азербайджанская народная музыка, музыкальные тенденции, межкультурная коммуникация*

Межкультурная коммуникация – это взаимодействие между группами людей с разным культурным происхождением, исследует, как культура влияет на то, как люди общаются, она тесно связана со многими областями обучения. Данное понятие можно применять во многих различных областях, таких как образование, международные отношения, управление конфликтами, частный сектор, личное развитие, реклама и медицинские услуги. Мы можем понять, насколько используемые методы коммуникации зависят от нашего культурного происхождения, как они влияют на нас и нашу среду, как они влияют на наше представление об этих различиях в среде, где есть различия, и как эти культурные различия связаны с тем, как мы видим ценности и отношения.

Мы контактируем не только с различными культурами в нашей стране, но и с культурами людей, живущих в любой точке мира, благодаря вкладу социальных сетей и интернет-взаимодействия, которые невероятно ускоряют межличностное общение. Эта ситуация также показывает важность понимания и усвоения концепции межкультурного общения в нашей личной и деловой жизни.

Межкультурное общение – одна из основных компетенций, которые необходимо приобрести для развития навыков XXI века и ускорения их адаптации к нашей жизни. Способность понимать ценности, взгляды и убеждения различных культур поможет людям добиться большего успеха как в бизнесе, так и в повседневной жизни. Основная тема межкультурного общения – толерантность, понимание и диалог. Доктрина межкультурной коммуникации направлена на то, чтобы иметь возможность общаться с разными культурами, уходя от предрассудков и стереотипов, и также решать проблемы общения между культурами. В мире, где растет ксенофобия и этническая дискриминация, а межкультурный диалог приобретает все большее значение, свидетельствует о необходимости обучения межкультурному общению. Очевидно, что люди, которые не свободны от предрассудков, продолжают мыслить простыми образцами и смотрят на мир с этноцентрической точки зрения и не могут способствовать мирному сосуществованию [1].

Турецкая музыка занимает особое место с точки зрения ее описания, рекомендаций, характера, эффектов и отражений. Новые исследования в этой области показывают, насколько глубоко выразительна повседневная жизнь человека, отношения с окружающим его обществом, религиозные церемонии и собрания, войны – все это влияло на динамическое развитие турецкой музыки, которая представляет собой культурную ценность и всегда находится в центре культурной жизни народа.

Периоды турецкой музыки в истории включают в себя много опыта и знаний. С точки зрения человеческой натуры, любовь к красивому голосу тянула его за собой везде, где он его видел, слышал и ознакомился с ним на многих этапах своей жизни. Повседневная жизнь человека, отношения между

окружающей средой и обществом, религиозные церемонии и собрания, среда войны и борьбы всегда имели возможность жить в этой базовой динамичной среде. В связи с этим, в каком бы то ни было периоде, начиная из истории центральноазиатских племен, хорасанских турок, вплоть до времен современной Турции, музыка играла важнейшую роль в культурной жизни турецкого народа.

Влияние музыки проявляется при лечении и душевнобольных [4]. Существуют исторические записи, свидетельствующие о том, что психические заболевания также лечились музыкой. Так, Эвлия Челеби утверждает, что «в прошлом в арабских городах меланхоликов, даже сердитых пациентов, связанных цепями, лечили мелодиями из тростника, подходящими для их условий, но не всегда один и тот же вид музыки влиял на всех, и что в зависимости от душевного состояния, а также степени болезни, мелодию приходилось менять». Имеются сведения о том, что Mehter-i Hâkânî (оркестр Мехтери-и Хакани) состоит из 16 зурн, 16 барабанов, 12 труб, 20 наккаре, 7 колокольчиков и 4 кавса давал концерты в определенные дни недели в больницах. Кроме того, в дополнение к вышеупомянутым инструментам, также используются такие музыкальные инструменты, как «Ней», «Скрипка», «Танбур», «Сантур» [5].

Башкирская музыка. Особое влияние на национальный характер башкир и формирование образно-художественного содержания башкирского музыкального искусства оказали историко-географические условия жизни народа. Основными, характерными особенностями жанров башкирской народной музыки являются: узун-кюй, кыска-кюй, халмак-кюй, кубаир (песня-хвала, песня прославление), баит (песня-сказ), мунажат (молитва, обращение к Аллаху).

Классификацию башкирских народных песен можно провести следующим образом: лиро-эпические песни и их тематические разряды: песни о Родине и единстве племен («Урал»), песни о войне и армии.

Лирические песни и их тематические разряды: Песни о женской судьбе в прошлом («Зульхизя», «Таштугай», «Гильмияза», «Шаура»). Песни о любви («Буренушка», «Салимакай», «Ашкадар»). Песни о родной земле, о красоте ее природы («Долины Агидели» (Ағизелкәй буйы), «Туяляс» (Төйәләс), «Берега Демы» (Дим буйы), «Һакмар», «Түнәрәк күл» (Круглое озеро) и др.

Также очевидны сходство песен, баитов, мунажатов, обычаев, обрядовых праздников (Воронья каша, Праздник гусяного пера, Нардуган, Науруз, Сабантуй и т.д.) башкирского и татарского народов. Основные жанры по тематике (лирические любовно-лирические, лирико-бытовые), обрядовые, трудовые, игровые и плясовые, колыбельные, исторические, хороводные и песни – сказы (баиты); по форме и музыкальному стилю: ауыл кое (деревенский мотив), кыска кой (короткие напевы), такмаки, уйын кое (игровые), халмак кой (умеренная песня), озон-кой (протяжная песня).

Азербайджанская музыка. Богатое музыкальное искусство Азербайджана имеет многовековую историю развития. Первые сведения об этой музыке получены из ряда исторических памятников, обнаруженных при археологических раскопках, наскальных рисунков Гобустана (XVIII-III тысячелетия до н.э.) и Гемии-Гая (III - I тысячелетия до н.э.). В эпосе "Китаби Деде Горгуд" (VII век), в произведениях Низами и Физули содержится богатая информация о музыкальной жизни средневековья, музыкальных жанрах и инструментах. В трактатах известных азербайджанских ученых Сафиаддина Урмеви (XIII век), Абдугадира Марагаи (XIV век), Мирзабека (XVIII век), Мир Мохсуна Навваба (XIX век) приведены сведения о высоком уровне развития музыкальной культуры и исполнительского искусства в период средневековья, изучены теоретические проблемы азербайджанской музыки.

В эпосе "Китаби Деде Горгуд", являющимся первым письменным литературным памятником азербайджанского народа, упоминаются названия различных музыкальных инструментов, приведены целые фрагменты, связанные с музыкой, наглядно свидетельствующие о древней истории азербайджанской музыки.

Первый письменный музыкальный трактат относится к XIII столетию. Развитие музыкально-теоретического мышления Ближнего и Среднего Востока в XIII-XV веках связано с именами двух выдающихся ученых и музыкантов Азербайджана – Сафиаддина Урмеви (1217-1294) и Абдугадира Марагаи (1353-1435). Трактаты Урмеви "Китаб аль-Адвар" и "Шерефийя" заложили основу науки о музыке в Азербайджане и создали почву для ее дальнейшего развития. Урмеви вошел в музыкальную науку как основатель школы "системности" и основоположник табулатур. Созданная им музыкальная система, нотная таблица были наиболее совершенной нотной системой и табулатурой того времени.

С конца XIX столетия в ряде городов Азербайджана организуются музыкальные меджлисы, общества, кружки (меджлис под руководством Махмуда Аги в Шемахе, меджлисы под руководством Харрата Гулу Магомед оглу и Мир Мохсуна Навваба в Шуше, меджлис под руководством Мешади Мелика Мансурова в Баку). В 80-е годы XIX столетия М.М.Навваб вместе с известным ханенде Гаджи Гуси учредил "Меджлис музыкантов", где обсуждались эстетические проблемы музыки, вопросы исполнительства и искусство мугама. Мугамы представляют собой высшие образцы вокально-

инструментальной композиции народа, отличающейся эмоциональным смыслом, глубиной и сложностью идейного содержания. Многовековое постепенное развитие мугамов, начавшееся с древнейших времен, привело к становлению и совершенствованию этого жанра. По форме мугам сравнивают сюитой-рапсодией или симфонией. Каждый мугам строится на определенном ладе и развивается в рамках строго определенных правил и порядков. Исполнители мугамов – ханенде и сопровождающий его отряд музыкантов – "сазенде" (трио - тар, каманча и гавал) или соло-инструменталисты, в зависимости от их творческой фантазии, умения и таланта, в течение многих столетий дополнили мугамы многочисленными изменениями, новыми оттенками. Ханенде исполняли мугамы на основе лирико-философских гезелей известных поэтов, таких как, Хагани, Низами, Насими, Физули.

Тема героизма и патриотизма, возродившаяся в годы войны (1941-1945) нашла свое отражение в многочисленных песнях, произведениях для народных инструментов (У. Гаджибеков, С. Рустамов), опере "Вэтен" ("Родина") Г.Гараева и Дж. Гаджиева (1945; Государственная премия СССР, 1946), в первых симфониях Г.Гараева, Дж. Гаджиева и С. Гаджибекова (это были первые образцы симфонического жанра в азербайджанской музыке). Опера Ниязи "Хосров и Ширин" (1942), романсы У. Гаджибекова "Сенсиз" (Без тебя) и "Севгили джанан" (Дорогая Джанан) на слова Низами также являются плодами военных лет. Основатель нового жанра гезель-романс У. Гаджибеков, высоко профессионально обработав поэтику Низами, перевел эти произведения на язык музыки, создал синтез мелодии декламационного и кантиленального типа. В годы Великой Отечественной войны популярный песенный жанр прошел своеобразный путь развития в соответствии с требованиями того периода.

Кроме того, одним из старейших музыкальных жанров, любимых в Азербайджане, является песня (mahni). Жизнь, борьба, добрые и человеческие чувства, радость и горе азербайджанского народа вошли в их народные песни. Несмотря на негативные моменты, глубоко укоренившаяся азербайджанская музыка, основанная на древней истории, развивается.

Таким образом, тюркские народы сумели сохранить свои общекультурные ценности вопреки негативным обстоятельствам, возникшим в разные периоды их существования. Во всех рассматриваемых в данной статье народах характерной особенностью музыкального жанра является народная музыка, где в большинстве случаев используются макамы, представляющие собой высшие образцы вокально-инструментальной композиции народа, отличающейся эмоциональным смыслом, глубиной и сложностью идейного содержания. А характерными музыкальными инструментами при исполнении народной музыки в рассматриваемых тюркских народах используются «курай», «кубыз», «думбыра», «саз», «ней», «скрипка», «танбур», «сантур», «зурны», «барабан», «труба», «наккаре», «колокольчики» и «кавс».

ЛИТЕРАТУРА

1. Алиева Ф. Объекты истории азербайджанской музыкальной цивилизации в XX веке, 1901-1911 гг. I т. Нурлан Пабликейшнс. – Баку, 2009.
2. Башкортостан. Краткая энциклопедия под ред. Р.З. Шакурова. Изд-во: Башкирская энциклопедия, – Уфа, 1996.
3. Гаджибеков Ю. Азербайджанское Государственное Музыкальное Издательство «Основы Азербайджанской Натодной Музыки», II издание, – Баку, 1967.
4. Гренебе Бекир, Музыкальная терапия. Издательство «Гювен», – Анкара, 1978.
5. История Башкортостана с древнейших времен до наших дней; в 2-х т. (под ред. И.Г. Акманова. Т.1-2. Уфа, 2003-2006.
6. Кафесоглу Ибрахим. Турецкая национальная культура, Публикации Богазичи, 13-е издание, Издательство Байрак Матбааджылык Лтд, – Стамбул, 1995.
7. Курбанов, Б. Художественно-эстетические проблемы музыки. Издательство Актив, – Эрзурум, 2005.
8. Озкечечи Ильхан. Превосходя время - турецкое искусство до IX века, Fine Arts Printing, – Стамбул, 2004.
9. Очерки по культуре народов Башкортостана. Сост. Бенин В.Л. Уфа, изд-во: Китап. – 1994 г.
10. Шириева, М. Историческая перспектива развития азербайджанского романса, журнал «Мир музыки». – Баку, 2006.

XÜLASƏ

TÜRK MİLLƏTLƏRİNİN MƏDƏNİTLƏRİ İLƏ BAĞLI BAĞLI MÜZİK MÜZİKLƏRİ

Perska E.Y., Abdullina G.R.

Başqırd Dövlət Universiteti, Rusiya

Türk xalqlarının musiqi ənənələri bu günə qədər gəlib çatmışdır ki, bu da bu xalqların bir-biri ilə mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə sıx əlaqəsini təsdiqləyir. Müxtəlif qonşu mədəniyyətlər xalq musiqi meyllərinin formalaşmasına təsir etsə də, türk xalqları xalq musiqi mədəniyyətində öz xalqlığını, özünəməxsusluğunu itirməmişdir ki, bu da onları xalq musiqisi ifa tərzə və formalarında digər xalqların musiqi mədəniyyətindən fərqləndirir. Məqalədə bir neçə türk xalqının musiqi növləri, musiqi əsərlərinin ifasında istifadə olunan alətlər, üslub adları təqdim olunur.

Açar sözlər: Türk xalq musiqisi, Başqırd xalq musiqisi, Azərbaycan xalq musiqisi, musiqi cərəyanları, mədəniyyətlərarası əlaqə

SUMMARY

GENERAL MUSICAL TENDENCIES OF THE TURKIC NATIONS IN THE CONTEXT OF INTERCULTURAL COMMUNICATION

Perska E.Y., Abdullina G.R.

Bashkir State University, Russia

The musical traditions of the Turkic peoples have survived to this day, which confirms the close connection of these peoples in intercultural communication with each other. Although various neighboring cultures influenced the formation of folk musical tendencies, the Turkic peoples did not lose their identity, originality in their folk musical culture, which distinguish them from the musical culture of other peoples in the style and forms of folk music performance. The article presents the types of music of several Turkic peoples, the instruments used in the performance of musical works, the names of the styles.

Key words: Turkish folk music, Bashkir folk music, Azerbaijani folk music, musical trends, intercultural communication

IV BÖLMƏ

TÜRK DİLLƏRİNİN VƏ ƏDƏBİYYATININ TƏDRİSİ METODİKASININ AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

IV СЕКЦИЯ

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ И ЛИТЕРАТУР

IV SECTION

ACTUAL ISSUES OF TEACHING METHODOLOGY OF THE TURKISH LANGUAGES AND LITERATURE

İNKLÜZİV TƏHSİLDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN OYUNLAR

Bağirova A.S.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Müasir dövrdə inklüziv təhsildə Azərbaycan dilinin tədrisində oyunlar öz səmərəliliyi ilə seçilir. Bu məqalədə də inklüziv təhsildə Azərbaycan dilinin tədrisində tətbiq edilən oyunlar tədqiq edilmişdir. Azərbaycan dili dərslərində tətbiq edilən bu oyunlar şagirdlərdə göz yaddaşı, diqqəti və cəldliyi, düzgün cümlə qurmaq vərdişini, məntiqi və yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirir. Həmçinin şagirdlərdə nitq aparatını, nitqin qrammatik düzgünlüyünü inkişaf etdirir, nitqdəki uyğunsuzluqları müəyyənləşdirməyə köməklik göstərir.

Açar sözlər: inklüziv təhsil, Azərbaycan dili, yaradıcı təfəkkür, məntiqi təfəkkür

Müasir dövrümüzdə inklüziv təhsildə Azərbaycan dilinin tədrisi prosesində şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünü effektiv şəkildə inkişaf etdirmək üçün müxtəlif təlim texnikalardan və oyunlardan istifadə edilir.

Tədqiqatlarda inklüziv təhsildə şagirdlərin emosional və öyrənmə mühitinə korreksiyaedici təsir etmək üçün aşağıdakı texnikaların faydalı olduğu qeyd edilir:

- oyun situasiyaları;
- əşyanın xüsusiyyətlərinin müəyyən olunmasını tələb edən didaktik oyunlar;
- digər şagirdlərlə ünsiyyəti inkişaf etdirən oyunlar;
- üz və əl əzələlərini sakitləşdirən gimnastikalar [1, s.40]

Göründüyü kimi, bu vasitələrin içərisində oyunlar öz səmərəliliyi ilə seçilir. Bu oyunlar hər bir fənnin tədrisində və eyni zamanda şagirdin bütün yaş səviyyələrində tətbiq edilə bilər.

Inklüziv təhsildə bu oyunlardan istifadə şagirdlərə yeni bacarıqlar qazandırmaqla bərabər, onların hafizə və diqqətinin, fantaziya və təxəyyülünün, yaradıcılıq imkanlarının inkişafına və dünyagörüşünün genişləndirilməsinə imkan yaradır. Oyunların tətbiqi nəticəsində şagirdlərdə öz potensialına güvən yaranır, onlar özlərini sərbəst və müstəqil hiss edir, nailiyyət qazandıqca yenidən oyunlarda iştirak etmək istəyi yaranır. Bütün bunlar şagirdlərin əldə etdikləri bilik və bacarığına olan həvəs və marağın artmasına səbəb olur. Ümumiyyətlə, inklüziv təhsildə Azərbaycan dilinin tədrisində istifadə edilən bu oyunlar şagirdlərə bilik və bacarıqlara daha effektiv şəkildə yiyələnməyə şərait yaradır. Belə ki, inklüziv təhsildə istifadə edilən bu oyunlar adi oyunların forma və xüsusiyyətlərini özündə saxlasa da, məqsəd və məzmun baxımından tamamilə fərqlənir. Azərbaycan dili təlimində bu oyunların düzgün tətbiqi mövzunun şagirdlər tərəfindən daha rahat, effektiv və səmərəli mənimsənilməsinə şərait yaradır, təlimi şagirdlər üçün maraqlıdır. Eyni zamanda, bu təlimin keyfiyyətini də yüksəltmiş olur, daha çox şagirdləri prosesə cəlb edir. Belə ki, bu oyunlar Azərbaycan dili təlimini daha canlı edir, dil qaydalarını əzbərləməkdən daha çox həvəslə tətbiq etməyə sövq edir, bu da şagirdlərdə müşahidə edilən yorğunluğu və gərginliyi aradan qaldırmağa köməklik göstərir. Bu oyunlar müəllim və şagirdlər arasındakı münasibətləri də dəyişdirir, onları daha çox əməkdaşlıq etməyə, fikir mübadiləsi aparmağa sövq edir. Bütün bunlar şagirdlərə Azərbaycan dili təlimində oxuduqları məlumatları anlamağa, yeni dil qaydalarını daha effektiv şəkildə öyrənməyə, mahiyyətini dərk edərək tətbiq etmələrinə imkan yaradır. Inklüziv təhsildə Azərbaycan dili təlimində tətbiq edilən oyunlara aşağıdakılar daxildir:

“Kim çox bilir?” oyunu

Bu oyunun inklüziv siniflərdə Azərbaycan dili təlimində tətbiq edilməsində məqsəd şagirdlərdə göz yaddaşını, cəldliyi və diqqəti, düzgün cümlə qurmaq kimi bacarıqları formalaşdırır. Bu oyunu tətbiq etmək üçün müəllim şagirdləri dairə formasında düzməklə, onlara oyunun necə tətbiq edilməsi qaydalarını izah edir.

Əvvəlcə müəllim şagirdlərə sual verir və əlindəki topu bir nəfərə atır. Şagird topu tutduqdan sonra suala cavab verir və digər yoldaşına atır. Şagird suala cavab verə bilmədikdə topu bir dəfə yerə vurduqdan sonra atmalıdır. Şagirdlərin hər düzgün cavabına görə bir xal qazanılır.

Müəllim sual verdikdən sonra topu növbə ilə şagirdlərə atır. Məsələn: “Sinfimiz” mövzusu ilə bağlı bu oyunu tətbiq edə bilərik:

- Sınıfdə kimlər var idi?
- Müəllim harada dayanmışdı?
- Kitab rəfinin üstündə nə var idi?

Hənsi şagird çox xal toplayırsa, qalib sayılır. Şagirdin diqqətini və yaddaşını yoxlamaq və inkişaf etdirmək üçün müəllim əlavə suallar da verə bilər.

“Gördüyünü de” oyunu

Azərbaycan dili dərslərində bu oyunun tətbiq edilməsinin əsas məqsədi şagirdlərdə ixtiyari diqqət, görmə qavrayışı, nitqin qrammatik düzgünlüyü, çevik düşünmək, fikrini düzgün ifadə etmək kimi bacarıqları formalaşdırmaqdır. Bu oyunun tətbiqi zamanı şagirdlər yarımdairə formasında müəllimin qarşısında dayanırlar. Müəllim şagirdlərə növbə ilə suallar verir. Sonra suallara düzgün cavab verən şagird bir addım müəllimə yaxınlaşır. Əgər şagird suala düzgün cavab vermirsə müəllim səhvi düzəldir və uşağı düzgün cavabı təkrar etməyə sövq edir. Bu da düzgün cavabın yadda qalmasını gücləndirir, şagirdlərin dinləmə bacarığını inkişaf etdirir və onları daim diqqətdə qalmağa sövq edir. Məsələn: “Mənim ailəm” mövzusunda tətbiq etmək olar:

- Şəkildə kimlər var idi?
- Baba nə edirdi?
- Uşaqlar nə ilə oynayırdılar?

İlk deyildəndən cavabları düzgün olan şagirdlər qalib hesab olunurlar.

“Belədir, ya belə deyil?” oyunu

Bu oyunun Azərbaycan dili təlimində tətbiq edilməsində məqsəd şagirdlərin məntiqi təfəkkürünü, nitq aparatını inkişaf etdirməkdir. Həm də bu oyun şagirdlərin nitqdə müşahidə edilən uyğunsuzluğu tez aşkar etməyə şərait yaradır.

Müəllim fikirləri (cümlələr) söyləyənin zaman şagirdlər diqqətlə qulaq asırlar. Ona görə ki, müəllim tərəfindən düzgün olmayan fikirlər də söylənilə bilər. Bunu müəhlidə edən şagirdlər müəllimin söylədiyi yanlış fikri düzəltməlidirlər.

Məsələn: “Bağda” mövzusunda tətbiq etmək olar. Bu zaman müəllim elə əyləşir ki, lövhədə asılmış şəkli görməsin.

M: Şəkildə meşə təsvir olunmuşdur.

Ş: Belə deyil, şəkildə bağ təsvir edilmişdir.

M: Uşaqlar ağacdən üzüm dəriirlər.

Ş: Xeyr, uşaqlar alma və armud dəriirlər.

Fikirlərdəki uyğunsuzluqları tapıb düzəldən şagird bir kart alır. Oyunun sonuna kimi kartı çox olan şagird, qalib hesab olunur.

Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərə qısamüddətli fasilə vermək məqsədilə hərəkətli oyunlar da tətbiq edilir. Bunlara aşağıdakı texnikaları nümunə göstərmək olar:

Qırmızı, sarı, yaşıl

Müəllim şagirdləri dairə formasında düzdukdən sonra əlində üç dairə tutaraq mərkəzdə dayanır. Bundan sonra müəllim rəngli dairələri qaldıraraq şagirdlərə komanda verir: “Dayan!”, “Hazırlaş!”, “Hərəkətə başla!”. Tapşırığı yanlış yerinə yetirən şagird oyundan kənarlaşdırılır.

Əşyanı tap

Əvvəlcə bir şagirdin gözləri bağlanılır. Sonra 2-3 şagird tərəfindən əşyalar gizlədilir. Sonra əşyaları axtaran şagirdə “yol göstərilir”: bir addım irəli, iki addım sağa, iki addım irəli və s.

Gün rejimi

Müəllim şagirdlərə gün rejiminə aid süjetli şəkillər təqdim edir. Şagirdlər şəkilləri qaydaya uyğun sıraya düzür. Həmçinin bu oyun şagirdlərdə diqqətli olmaq bacarığını formalaşdırır.

Bu kimdir?

Müəllim şagirdlərə müxtəlif heyvanların təsviri olan kartlar paylayır, lakin uşaqlar həmin təsvirləri bir-birinə göstərmirlər. Şagirdlər növbə ilə şəkildə olan heyvanları sözlərdən istifadə etmədən, hərəkətlərlə sinfə izah etməyə, təqlid etməyə çalışırlar. Qalan uşaqlar isə həmin heyvanın adını söyləyirlər. Bu oyun şagirdlərdə fikri izah etmək, yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirmək kimi bacarıqları formalaşdırır.

Dairə üzrə hərəkət

Keçilmiş mövzuların təkrarı və şagirdlərin aktiv öyrənməsi baxımından əlverişli üsuldur.

Müəllim şagirdləri sinfdə ayaq üstə dairəvi şəkildə düzür. Bundan sonra onlardan birinə bir neçə cavabı olan sual və bir top verir. Şagird əlindəki topu yanındakı yoldaşına ötürür və sualı cavablandırmağa başlayır. Hər dəfə top yeni şagirdə ötürüldükcə cavab verilir. Top bütün dairəni gəzdikdən sonra yenidən həmin şagirdə qayıdır və oyuna yenidən başlamaq addımı başqa şagirdə keçir. Bu üsulla digər şagirdlər də oyuna cəlb edilmiş olur. Beləliklə, şagirdlər həm öz biliklərini yoxlamış olur, həm də digər şagirdləri dinləmiş olurlar. Müəllimlər şagirdlərə verilən sualın konkret cavablı olmamasını və verilən cavabların sayının dairədəki şagirdlərin sayına uyğun gəlməsinə diqqət yetirməlidir. Bu oyun şagirdlərdə sürətlə düşünmək, köhnə bilikləri möhkəmləndirmək kimi bacarıqları formalaşdırır.

Beləliklə, bu oyunlar inklüziv siniflərə cəlb edilmiş şagirdlərdə Azərbaycan dili fənninə yüksək maraq oyadır, onların sosial bacarıqlarını inkişaf etdirməklə onların effektiv şəkildə dərəcə cəlb edilməsini təmin edir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dili I sinif (İnklüziv təhsilə cəlb olunan sağlamlıq imkanları məhdud şagirdlər üçün). Bakı, Caşıoğlu, 2020

1. İnklüziv siniflərdə təlimin təşkili. TİPİİ, Bakı, 2018, 68 səh.

РЕЗЮМЕ

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИГРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА В ИНКЛЮЗИВНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Багирова А.С.

Сумгаитский Государственный Университет, Азербайджан

Особенности перспективы игровых технологий в современном инклюзивном образовании при изучении азербайджанского языка. Применение этих игр на уроках азербайджанского языка,

способствует формированию и развитию у учащихся зрительной памяти, внимательность и ловкость, навыки правильного построения предложения, логику и творческое мышление. Одновременно игры совершенствуют разговорную речь, грамматику языка, определяют несоответствия в речи.

Ключевые слова: инклюзивное образование, Азербайджанский язык, творческое мышление, логическое мышление

SUMMARY GAMES USED IN TEACHING OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE IN INCLUSIVE EDUCATION

Bağirova A.S.

Sumgayit State University, Azerbaijan

In modern times, games are distinguished by their effectiveness in the teaching of the Azerbaijani language in inclusive education. This article also studies the games used in the teaching of the Azerbaijani language in inclusive education. These games, used in Azerbaijani language classes, develop students' eye memory, attention and agility, the ability to form correct sentences, logical and creative thinking. It also develops students' speech apparatus, grammatical accuracy of speech, helps to identify inconsistencies in speech.

Key words: inclusive education, Azerbaijani language, creative thinking, logical thinking

DİLÇİLİK MODELİNİN QURULUŞU VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ Cəfərova N.B.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Univetsiteti, Azərbaycan

Xülasə. Müasir dilçilikdə modelləşdirmə dili, dil obyektlərini və hadisələrini öyrənmək və təsvir etmək üçün ən təsirli metodlardan biri hesab olunur. Tədqiqatçıların fikrincə, “bir obyekti tanımaq onu modelləşdirmək deməkdir”. Modelləşdirmə elmi dərketmənin ümumi metodları sırasına daxildir. Modelləşdirmə riyazi tədqiqat metodu olsa da, bir çox elm sahələrində bu metoddan istifadə edilir. O cümlədən 1976-cı ildən Azərbaycan dilçiliyinin yeni bir sahəsi olan tətbiqi dilçilik sahəsi yaradıldı. Azərbaycan dilinin formal modellərinin hazırlanması, yəni modelləşdirmə riyazi dilçiliyin əsasının qoyulmasına səbəb oldu.

Açar sözlər: dilçilik, modelləşdirmə, quruluş, xüsusiyyət, dil, nitq, idrak

Modelləşdirmənin mahiyyəti bir obyektin işlənmə xüsusiyyətlərini və digər parametrlərini müəyyənəlmək üçün konkret bir tədqiqat üçün zəruri olan modellərin xüsusiyyətlərini öyrənmək və onları real gerçəklik obyektinə köçürməkdir.

Təbii dili modelləşdirmə, dilin ünsiyyət və bilgisel funksiyalarının əhəmiyyətinin artması səbəbindən daha geniş yayılmışdır. Nəticə olaraq dilçilikdə modelləşdirmə “elmi təsnifat növlərindən biri, dilin rəsmiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsinin müəyyən bir üsulu” kimi başa düşülür [4, s. 60]. Dildə modelləşdirmə həmçinin “insan şüurunda baş verən dil və zehni (idrak) proseslərini təsvir etmək üçün hazırlanmış süni modellərin yaradılması prosesi”dir [3, s. 169-170].

M.Qarayeva tərəfindən təməli qoyulmuş riyazi dilçilik üzrə Azərbaycan dilinin formal modellərinin hazırlanması və s. tədqiqat işlərinin aparılması Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda Azərbaycan dilçiliyinin yeni bir sahəsi olan tətbiqi dilçilik qrupunun yaranmasına səbəb olmuşdur(1976). Modelləşdirmə elmi dərketmənin ümumi metodlarına daxildir. Dilçilikdə *modelləşdirmə metodu* üzrə K.Vəliyeva, V.Pines, M.Mahmudov, Z.Əmirov və başqaları öz tədqiqatlarında faydalı elmi mülahizələr irəli sürmüşlər. Dilçilikdə modelləşdirmə metodundan istifadə, Azərbaycan dilinin formal modellərinin hazırlanması və xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi üzrə tədqiqatlar bu gün də davam etdirilir.

Beləliklə, lingvistik modelləşdirmə nədir sualını belə cavablandırma bilərik:

- ✓ dil obyektlərini, fenomen və proseslərin öyrənilməsinə əks etdirən vasitədir;
- ✓ birbaşa öyrənmək üçün əlçatmaz nitq fəaliyyəti prosesləri haqqında biliklərin dərinləşdirilməsi vasitəsidir;

- ✓ mövcud modellərin sadəcə mürəkkəbə doğru davamlı inkişaf yoludur;
- ✓ dil biliklərinin etibarlılığını yoxlamaq üçün obyektiv meyardır.

Dilçilik modeli konsepsiyası struktur dilçilik daxilində yaranır, lakin XX əsrin 60-70-ci illərindəki elmi araşdırmalarda birləşdirilir və təsvir olunur (Z.Z. Harris, C. Hockett, K.L. Buhler, Yu.D. Apresyan, I.A. Melchuk və başqaları). Dilçilikdə bir model "bir dilçi tərəfindən süni şəkildə yaradılan, davranışı ilə (ümumiyyətlə sadələşdirilmiş formada) başqa birinin davranışını çoxaldan, təqlid edən həqiqi və ya zehni bir cihazdır.

Modelləşdirmə ehtiyacı orijinalın birbaşa öyrənilməsinin nədənsə qeyri-mümkün və ya çətin olduğundan, məsələn, bir obyektin çox böyük və ya çox kiçik ölçüsü, cihazın mürəkkəbliyi, müşahidə üçün əlçatmaz olduğu və s. meydana gəlmişdir. Təbii modelləşdirmə üçün dil ən çətin obyektdir, çünki bu çoxsaylı şifahi və yazılı mətnlər şəklində dil proseslərinin nəticələridir.

Bir insanın şüurunda meydana gələn qavrayış və danışma prosesləri birbaşa müşahidədən başlayır, lakin müasir dilçilikdə modelləşdirmə dili, dil obyektlərini və hadisələrini öyrənmək və təsvir etmək üçün ən təsirli metodlardan biri hesab olunur. Tədqiqatçıların fikrincə, "bir obyekti tanımaq onu modelləşdirmək deməkdir". Elmi ədəbiyyatda modelləşdirmə öyrənilən real obyektin analoq modellərinin yaradılması ilə xarakterizə olunur.

Model sözü orijinal mənasında bina sənəti ilə əlaqələndirilmiş və başqa bir şeyə bənzər bir görüntü, prototip və ya bir şeyi ifadə etmək üçün istifadə edilmişdir [7, s. 7].

İndi bu sözün bir çox təfsiri var, lakin ən ümumi versiyada "orijinal və ya öyrənilən obyektin bir prototipi və ya məlumat-simvolik analoqu" kimi tərif edilə bilər [2, s. 445].

Elmi dilçilikdə linqvistik modellərin üç növündən bəhs olunur:

- ✓ nitq fəaliyyətinin modelləri - spesifik linqvistik proseslər və hadisələr modelləşdirilir;
- ✓ linqvistik tədqiqat modelləri - bir dilçini müəyyən bir dil fenomeninin aşkarlanmasına aparan tədqiqat prosedurları təqlid olunur;

✓ metamodellər - nitq fəaliyyətinin və ya linqvistik tədqiqatların mövcud modellərinin nəzəri və eksperimental qiymətləndirmə prosesi və meyarları modelləşdirilir.

Dil məqsədləri üçün bir dil vahidi modeli bu vahidin ümumi məzmunu və quruluşunu əks etdirir. Dil vahidi modellərinin bu və ya digər parametrlərə görə təsnifatı isə işləməkdə olan ümumi faktları aşkar etməyə, dil işarəsinin nitq sistemində, habelə dil sistemində tətbiqetmə xüsusiyyətləri ilə müqayisədə bir dil işarəsinin dinamikasını diskursda izləməyə imkan verir.

Dilçilik Ensiklopedik Lüğətində təqdim olunan modellərin əsas xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlili yolu ilə modellərin ümumi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək mümkündür. Belə ki, hər hansı bir linqvistik modelin beş əsas xüsusiyyəti olmalıdır:

1) formalizm-dil münasibətlərini və onlarla işləmə qaydalarını birləşdirən ilkin komponentlərə malik olmaq;

2) izahat gücü - həqiqətləri və ya eksperimental məlumatları izah etməklə yanaşı, orijinalın mümkün davranışını da proqnozlaşdırmağı bacarmaq;

3) idealizasiya - dilin vacib xüsusiyyətlərini tədqiqat baxımından vacib olmayan elementlərdən ayırmaq və mücərrəd idealizə olunmuş obyekt kimi çıxış etmək;

4) modelləşdirilmiş bir obyektin davranış modeli - F. de Sossürün fikrincə, dilin əsas xüsusiyyətləri quruluş xüsusiyyətlərinə görə uyğun olan hadisələrə istinad etməkdir [6, s. 91]. Nəticə etibarilə, dil modelləri, bu və ya digər şəkildə, struktur və sistem təşkilini əks etdirir;

5) ideal obyektlərin işləmə konsepsiyaları - model hər hansı bir linqvistik fərziyyə əsasında qurulur.

Linqvistik modellərin beş əsas xüsusiyyətinin aşağıdakı kimi xarakterizə olunması da mövcuddur:

- modelləşdirilmiş obyektin davranış modelində çoxalması;
- modelin idealizasiyası;
- ideal obyektlərin konsepsiyaları ilə işləmək;
- modelin rəsmiləşdirilməsi;
- izahedici güc modelinə sahib olmaq.

M.İ. Otkupşikova "Dil Modelləşdirmə" əsərində modelləşdirilmiş obyekt, model və aralarındakı əlaqəni xarakterizə edən on parametri müəyyənləşdirir: modelləşdirmə vəziyyətinin dualizmi, modelin dualizmi, modelləşdirilənin tutarlılığı, modelin tutarlılığı, modeldə modelləşdirilənin təkrarlanması, modelin növü, modelləşdirilmiş ümumiləşdirmə və sadələşdirmə, modelə modelləşdirilmiş obyekt arasındakı fərq, modelin keyfiyyəti, modelin spesifikasiyası [5, s. 101-105].

Müəllifin modelləşdirmə vəziyyətinin parametrlərinin linqvistik modellərdə necə tətbiq olunduğuna nəzər salmaq. Birinci parametr, modelləşdirmə vəziyyətinin dualizmi, iki komponentin - modelləşdirilmiş

obyekt və modelin olmasını nəzərdə tutur. Dildə ətrafdakı həqiqət modelləşdirilir, şifahi və yazılı mətnlər bu gerçəyi təsvir edən model rolunu oynayır. Bundan əlavə, linqvistik model də təbiətə ikili olur, çünki təbii dil modeli özü tədqiqat obyektinə çevrilir. İkinci parameter, dilin dualizmi, dil işarəsinin ikitərəfli olması ilə, yəni forma və məzmunun məcburi olması ilə də özünü göstərir. Üçüncü parameter, modelləşdirilənin sisteməlik xarakteri ilə xarakterizə olunur. Təbii dil modelləşdirmə obyektiv reallıq sistemlərini əks etdirən şifahi və yazılı mətnlərin öyrənilməsi yolu ilə baş verir. Dördüncü parameter, dil modeli, modelləşdirilmiş obyekt kimi, tutarlılıqla xarakterizə olunur. Beşinci parameter, mətnlər dil sisteminin müxtəlif səviyyələrindəki vahidləri əhatə edir və bu vahidlər arasında struktur, semantik, sintaqmatik və digər növ əlaqələrin mövcudluğu güman edilir. Təbii dil, ilk növbədə, öz cihazı və işləmə mexanizmi ilə ayrılmaz bir işarə sistemi olaraq təyin edilir. Hər növ mətnlər dilin quruluş və işləmə prinsiplərini əks etdirən struktur modelləridir. Altıncı parameter, dilçilik modeli də daxil olmaqla hər hansı bir model, nəzərə alınan obyektin təbiətindən asılı olaraq bir növə aid edilə bilər. Yeddinci parameter, təbii bir dilin struktur və məzmununun bütün müxtəlifliyində modelləşdirilməsinin mümkünsüzlüyü onun modeldə ümumiləşdirilməsinə və sadələşdirilməsinə ehtiyac yaradır. Səkkizinci parameter, nəticə etibarilə, dil modeli modelləşdirilmiş obyektə keyfiyyətə və kəmiyyət baxımından fərqlidir. Dilin müəyyən cəhətlərini əks etdirir və hər hansı bir mövzuda bütün mətnləri təhlil etməyin mümkünsüzlüyü səbəbindən də təxmindir. Doqquzuncu parameter, şifahi və yazılı mətnlər obyektiv gerçəkliyi müxtəlif dərəcədə tamlıq və adekvatlıqla əks etdirir. Modelin keyfiyyəti təkcə obyektiv göstəricilərə deyil, həm də tədqiqatçının müəyyən bir şəxsiyyətinin potensialına bağlıdır. Onuncu parameter, linqvistik modelin spesifikasiyasına və ya dilin ayrı-ayrı aspektlərinin təhlilinə və öyrənilməsinə yönəldilir. Nəhayət, linqvistik modelləşdirməni üç tərəfdən təsvir edir:

1. modelləşdirmə vəziyyətləri;
2. modelləşdirilmiş obyektin xüsusiyyətləri;
3. dil modellərinin xüsusiyyətləri.

On parametrin hamısını təyin olunmuş üç qrupa görə bölk. Hər şeydən əvvəl, modelləşdirmə vəziyyəti üçün modelləşdirmə vəziyyətinin dualizm parametrinin təzahür etdiyi təkrarlanan konstruksiyalara sahib olmaq lazımdır.

Aşağıdakı üç modelləşdirmə obyektin xüsusiyyətlərinə aiddir:

- 1) tutarlılıq - müəyyən bir sistemin və ya onun bir hissəsinin modeli tərəfindən özünə xas olan müəyyən elementlər və aralarındakı qarşılıqlı asılılıqlar ilə çoxaltma;
- 2) modeldə modelləşdirilənin təkrarlana bilməsi - model bu tədqiqat üçün müvafiq modelləşdirilmiş obyektin xüsusiyyətlərini əks etdirir;
- 3) modelləşdirmənin ümumiləşdirilməsi və sadələşdirilməsi-obyektin sadələşdirilmədən öyrənilməsinin mümkünsüzlüyü, öyrənilən obyektin modelin sonluğu və modelləşdirmə mənbələrinin məhdud olması səbəbindən bu tədqiqat üçün vacib olan xüsusiyyətlərinin modelləşdirilməsi.

Linqvistik modelin özü aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur:

- ✓ dualizm - idrak prosesində həqiqi obyektin bir modelə əvəzlənməsi və tədqiqat obyektini kimi öyrənilməsi;
- ✓ tutarlılıq - modelin müəyyən elementləri arasındakı daxili əlaqələrlə mövcudluğu;
- ✓ tip - müəyyən səbəblərə görə modellərin müxtəlif təsnifatlarının mövcudluğu;
- ✓ modelləşdirilmiş obyektə fərqi - modelin ümumiləşdirilməsi və sadələşdirilməsi modelə orijinal arasında müəyyən dərəcədə keyfiyyət fərqlərinin mövcudluğunu və onun yaxınlaşmasını - kəmiyyəti nəzərdə tutur;
- ✓ keyfiyyət-model tədqiqat olunan obyektə bağlı fikirlərin müxtəlif dərəcədə tamlığı və mürəkkəbliyi, habelə tədqiqatçının bilik və bacarıq səviyyəsi ilə xarakterizə olunur;
- ✓ spesifikasiya - bütün obyektiv reallığı deyil, ayrı-ayrı obyektləri, onların hissələri, quruluş prinsipləri və s. modelləşdirməsini nəzərdə tutur.

Modellərin xüsusiyyətlərinin, təsnifatlarının müqayisəli təhlili nəticəsində məlum olur ki, dilçilik də daxil olmaqla hər hansı bir modelin ümumi və əsas xüsusiyyətləri, davranış modelində çoxaltmadır(modelləşdirilmiş obyektin modeldə təkrarlana bilməsi, modelin rəsmiləşdirilməsi, sistemin xarakteri və modelin idealizasiyası, modelləşdirilənin ümumiləşdirilməsi və sadələşdirilməsi).

Beləliklə, linqvistik modelləşdirmə metodunun təbii dili öyrənmək, bu barədə bilikləri yoxlamaq və rəsmiləşdirmək üçün ən təsirli metodlardan biri olduğunu, nitq fəaliyyətinin gizli mexanizmlərinə nüfuz etməyə imkan verdiyini, bundan əlavə, hər hansı bir modelləşdirmənin mütləq reallıqda bir obyektin struktur və funksional xüsusiyyətlərini çoxaltmaqdan ibarət olduğunu bilməklə, bu sahədə yeni-yeni uğurlu tədqiqatların aparılması zəruridir.

1. Axundov A. Ümmi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 280 s.
2. Лебедев С.А. Философия математических и технических наук / С.А. Лебедев. - М.: Академический проект, 2006, 779 с.
3. Лингвистическое моделирование: Коллективная монография. - Тюмень, 2009, 186 с.
4. Немченко В. Н. О концепции словообразовательной модели / В. Н. Немченко // Словарь. Терминология. Стили. - Горький, 1973, №1, с. 58-67
5. Откупщикова М.И. Языковое моделирование / М.И. Откупщикова // Прикладная лингвистика / под ред. А. S. Gerd. - СПб, 1996, - с. 100-112.
6. Соссюр де Ф. Сочинения по языкознанию / Ф. де Соссюр. - М.: Прогресс, 1977, 696 с.
7. Штофф В.А. Моделирование и философия/В.А.Штофф. М.-Л.: Наука, 1966, 304 с.
8. <https://geostrategiya.az/news.php?id=118>
9. <https://az.wikipedia.org/wiki/Dil%C3%A7ilik%C9%99>

РЕЗЮМЕ СТРУКТУРА ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ И ОСОБЕННОСТИ

Джафарова Н.Б.

Азербайджанский Государственный Педагогический Университет, Азербайджан

В современной лингвистике язык моделирования считается одним из наиболее эффективных методов изучения и описания языковых объектов и событий. По мнению исследователей, «распознать объект - значит смоделировать его». Моделирование - один из общих методов научного понимания. Хотя моделирование - это метод математических исследований, он используется во многих областях науки. В частности, в 1976 году была создана новая область прикладной лингвистики - азербайджанская лингвистика. Развитие формальных моделей азербайджанского языка, т.е. моделирование, заложило основы математической лингвистики.

Ключевые слова: лингвистика, моделирование, структура, особенности, язык, речь, познание.

SUMMARY THE STRUCTURE OF THE LINGUISTIC MODEL AND FEATURES

Jafarova N.B.

Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan

In modern linguistics, the modeling language is considered one of the most effective methods for studying and describing linguistic objects and events. According to the researchers, "to recognize an object means to model it." Simulation is one of the common methods of scientific understanding. Although modeling is a method of mathematical research, it is used in many fields of science. In particular, in 1976 a new field of applied linguistics was created - Azerbaijani linguistics. Development of formal models of the Azerbaijani language, i.e. modeling, laid the foundations of mathematical linguistics.

Key words: linguistics, modeling, structure, features, language, speech, cognition.

ŞAGİRDŁƏRDƏ NİTQ İNKİŞAFI ÜZRƏ İŞİN İSTİQAMƏTLƏRİ

Əliyeva S.R.

Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan

“Dil hər bir millətin milliliyinin əsasıdır. Ona görə də hər bir gənc öz ana dili Azərbaycan dilini, müasir Azərbaycan dilini ən dərin incəliklərinə qədər bilsin və bu dildən istifadə etsin. Biz müstəqil Azərbaycanda Azərbaycan dilini dövlət dili etdiyimiz kimi, cəmiyyətimizdə də, xalqımızın içində də Azərbaycan dilini mütləq hakim dil etməliyik” (Heydər Əliyev)

Xülasə. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dili təliminin qarşısında duran əsas vəzifələr şagirdlərin dünyagörüşünün və təfəkkürünün inkişafına, ən başlıcası isə nitq bacarıqlarının və nitq mədəniyyətinin inkişafına xidmət edir. Bu mənada, şagirdlərin şifahi və yazılı nitqini inkişaf etdirməklə onların nitq mədəniyyətinə yiyələnməsi Azərbaycan dili tədrisinin son məqsədidir.

Məqalədə Azərbaycan dilinin tədrisində nitq inkişafı üzrə görülməli işin istiqamətləri müəyyənləşdirilir və şagirdlərin qazandıqları nəzəri biliklərin nitq prosesində tətbiqi yolları göstərilir.

Açar sözlər: dil, metodika, nitq mədəniyyəti, təlim, şifahi nitq

Ulu öndərimizin bu ifadələrindən də göründüyü kimi, Azərbaycan dilinin bizim gələcəyimiz olan şagirdlərimizə hərtərəfli, mükəmməl tədrisi tək elm sahəsində deyil, istər siyasi, istər iqtisadi, ümumiyyətlə, bütün sahələrdə xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi funksiyası, cəmiyyətdə baş verən köklü dəyişikliklər, digər xalqlarla əlaqələr və elmi-texniki tərəqqi xeyli genişlənilib inkişaf etmişdir.

Bu gün Azərbaycan dili ümumtəhsil məktəblərində tədris olunmaqla şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsinə, ən zəruri qrammatik qaydaların, ədəbi tələffüz normalarının öyrənilib tətbiq olunmasına, nitq bacarıqlarının, nitq mədəniyyətinin formalaşdırılmasına daha geniş imkanlar yaradır.

Bir elm kimi Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasının qarşısında aşağıdakı ümumi və konkret didaktik vəzifələr durur:

–şagirdlərin düzgün tələffüz, ifadəli oxu və rəbitəli nitq vərdişlərini inkişaf etdirmək;

–şagirdlərdə orfoqrafiya və durğu işarələri ilə bağlı möhkəm vərdişlər yaratmaq;

–yazı işlərindəki səhvləri düzgün qruplaşdırıb təhlil etmək və şagirdləri bu səhvlər üzərində işlətmək yollarını müəyyənləşdirmək;

–təlim prosesində Azərbaycan dilinin digər fənlərlə inteqrasiyasından istifadə etmək, nitq mədəniyyəti, nitqin inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar aparılacaq işlər, bunların məzmun və formalarını müəyyənləşdirmək, bilmək və həyata keçirmək” (3, s.7).

Bu mənada, şagirdlərin şifahi və yazılı nitqini inkişaf etdirməklə onların nitq mədəniyyətinə yiyələnməsi Azərbaycan dili tədrisinin son məqsədidir. Şagirdlərin şifahi nitqini, düzgün tələffüz və oxu vərdişlərini, rəbitəli nitqini inkişaf etdirmək, onlarda dilə həssas münasibət və diqqətlə yanaşmaq meyli tərbiyə etmək daim müəllimin diqqət mərkəzində olmalıdır.

Ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramında - milli kurikulum sənədində də qeyd olunduğu kimi Azərbaycan dilinin tədrisinin ən ümdə və əsas məqsədi dil və nitq bacarıqlarını formalaşdırmaqla şagirdlərin nitq mədəniyyətinə yiyələnmələrini təmin etməkdən ibarətdir.

Nitq vərdişlərinin yaranması konkret bir zaman və məkanın məhsulu deyildir. Bu proses insanın bütün həyatı boyu davam edir, bünövrəsi isə uşaqlıq dövrlərində qoyulur.

Nitq mədəniyyəti orta məktəblərdə ayrıca bir fənn kimi tədris olunmasa da, onun əsasları Azərbaycan dili dərslərində öz əksini tapır. Belə ki, V-IX siniflər üzrə Azərbaycan dili proqramlarında nitq mədəniyyəti ilə bağlı mətn, abzas, nitq üslubları, nitqin tipləri, müxtəlif üslublarda mətnlərin tərtibi və s. nəzərdə tutulur.

Yazılı və şifahi nitqin təlimi təhsilin ilk pilləsindən başlayaraq XI sinfə qədər davam etdirilir, yəni yalnız aşağı siniflərdə deyil, həmçinin, yuxarı sinif şagirdlərinin də nitq prosesi ilə bağlı bilik və vərdişlərinin inkişafı istiqamətində işlər aparılır. Hər iki halda təşkil olunan dərslər, tapşırıqlar və çalışmalar sistemi şagirdlərin yaş və bilik səviyyəsini, proqramın tələbini gözləməklə həyata keçirilir.

Azərbaycanın orta məktəblərində şifahi nitqin öyrədilməsi və inkişafına son illər müəyyən diqqət yetirilsə də, bu sahədə öz həllini tapmamış məsələlər də qalmaqdadır. Şifahi nitqin inkişafı dedikdə, şagirdlərdə nitq vərdişlərinin inkişafı, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, xüsusilə qrammatik nitq vərdişlərinin öyrədilməsi başa düşülür. Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün hal-hazırda müasir metodika, dərslər, dərslər vəsaitləri, müxtəlif çalışmalar sistemindən istifadə etməklə lazımdır.

Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dilinin tədrisinin ilkin və əsas məqsədi şagirdlərin şifahi və yazılı nitqinin inkişafı məsələsidir. Şagirdlərin düzgün və şüurlu nitq vərdişlərinin yaranmasında bu sahə üzrə Təhsil Nazirliyi tərəfindən tərtib olunmuş proqrama əsasən nitq inkişafı məsələləri ilə bağlı xüsusi iş istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Hazırlanan çalışmalar və tapşırıqlar şagirdlərin nitq inkişafına təkan verir və onların yaradıcı fəaliyyətini artırır, təxəyyülün formalaşmasına xidmət edir ki, bu da lazımi vərdişlərin təkrarlanıb möhkəmləndirilməsinə əhəmiyyətli dərəcə köməklik göstərir.

Digər dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də nitq vərdişlərinə yiyələnməyin zəruri və əsas şərtlərindən biri lazımi lüğət ehtiyatının olmasıdır. Bu, şifahi nitq bacarıqlarının formalaşdırılmasının ilkin şərtidir. Dilin, nitqin gözəlliyi də məhz bu leksik-semantik bazadadır.

Düzgün ədəbi tələffüz və ifadəli oxu vərdişlərinin inkişafı üzrə aparılan işlər nitq inkişafı üzrə aparılan işlərin növbəti əsas mərhələsidir. Bir çox metodist alim və tədqiqatçıların gəldiyi qənaətə görə nitqdə vahid ədəbi tələffüz normalarına əməl edilməsi şifahi nitqin anlaşılma və təsir dərəcəsini artırır. Sözləri ədəbi dilin danışmaq normalarına, tələffüz qaydalarına uyğun demək hələ nitq üçün kifayət deyildir. Yəni, sözlər dilin qrammatik qaydalarına uyğun şəkildə birləşdirilib müəyyən konstruksiyalı

cümlələrə çevrilməyə fikir aydın, düzgün, rəbətli ifadə oluna bilməz. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, deməli, cümlə qurmaq vərdişlərinin inkişafı da nitq inkişafının əsas istiqamətlərindən biridir. Orta məktəblərimizdə bu sahədə görülən işlərin müəyyən dərəcədə ürəkəçandır.

Qrammatik qayda-qanunlara uyğun cümlələr qura bilmək, zəngin lüğət ehtiyatına malik olmaq, ədəbi tələffüz qaydalarını gözləmək hələ kamil, düzgün, rəbətli nitqə sahib olmaq demək deyildir. Deyəcəyiniz fikrin məzmununu, hansı üslubda, hansı çalardə çatdırmaq da nitqin mahiyyətinə daxil olan zəruri məsələlərdəndir. Şagirdlərin nitqinin üslubi baxımdan zənginləşdirilməsi üzrə işlər də nitq inkişafı üzrə aparılan işin istiqamətləri sırasına aid edilir. Təəssüflər olsun ki, məktəblərimizdə bu istiqamətdə aparılan işlər üzrə bəzi çatışmazlıqlar hələ də qalmaqdadır.

Bu səbəbdən müasir dövrdə yeni nəslin vətəninə, öz torpağına bağlılığını, onun bir şəxsiyyət kimi yetişməsinə təmin etmək üçün məqsədyönlü iş aparılması, təhsilin ilkin pilləsindən başlayaraq bütün imkanlardan istifadə edilməsi, şagirdlərdə şifahi və yazılı nitq bacarıqlarının inkişaf etdirməsi, onların nitq mədəniyyətinə yiyələnməsi ən ümdə məsələlərdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu). Bakı: 2012
2. Bəliyev H., Bəliyev A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Qismət, 2014
3. Cəfərova N. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2016

РЕЗЮМЕ

НАПРАВЛЕНИЯ РАБОТЫ ПО РАЗВИТИЮ РЕЧИ У СТУДЕНТОВ

Алиева С.Р.

Азербайджанский университет языков, Азербайджан

Как известно, основными задачами, стоящими перед преподаванием азербайджанского языка, являются развитие мировоззрения и мышления учащихся, а главное - развитие речевых навыков и культуры речи. В этом смысле конечной целью обучения азербайджанскому языку является овладение учащимися культурой речи путем развития их устной и письменной речи.

В статье определены направления работы по развитию речи при обучении азербайджанскому языку и показаны способы применения теоретических знаний, полученных студентами, в речевом процессе.

Ключевые слова: язык, методика, культура речи, обучение, устная речь

SUMMARY

DIRECTIONS OF WORK ON SPEECH DEVELOPMENT IN STUDENTS

Aliyeva S.R.

Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan

As we know, the main tasks facing the teaching of the Azerbaijani language serve the development of students' worldview and thinking, and most importantly, the development of speech skills and speech culture. In this sense, of course, the purpose of training in the Azerbaijani language is the acquisition of the culture of the students through the development of their native and written speech.

The article identifies the directions of work to be done on the development of speech in the teaching of the Azerbaijani language and shows the ways to apply the theoretical knowledge acquired by students in the speech process.

Keywords: language, methodology, speech culture, training, oral speech

N.GƏNCƏVİ ƏSƏRLƏRİNİN TƏDRİSİNDƏ TÜRK XALQLARINA MƏXSUS BACARIQLARININ AŞILANMASI

Xəlilova X.S.

Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu, Azərbaycan

Xülasə. Dünya mədəniyyətində söz sahibi olan dahi N.Gəncəvinin yaradıcılığı türk dilli xalqların ədəbiyyatında geniş tədris olunmalıdır. Əsərləri vasitəsilə türk xalqlarına məxsus olan bacarıqlar şagirdlərin ruhuna hopmalıdır. Onun yaradıcılığı insan şəxsiyyətinin formalaşması yolunda çıraqdır. Əsrlər keçməsinə baxmayaraq şairin sözünün qüdrəti azalmır, əksinə hər gün yenidən kəşf olunur. Onun yaradıcılığının müntəzəm tədrisi şagirdlərdə bir çox bacarığın inkişafına təkan verir. Şagirdlər sözdən yerində düzgün istifadə etmək, az sözlə dərin məna ifadə edə bilmək, bütün peşə sahiblərinə hörmət etmək, ədalətli qoruya bilmək və s. kimi çox vacib bacarıqlara yiyələnirlər.

Açar sözlər: *ortaq türk mədəniyyəti, bacarıq, ədəbiyyatın tədrisi, söz ehtiyatı, şəxsiyyətin formalaşması, nəticə çıxartmaq, əməksevərlik*

“Türk” sözünü ilk dəfə Göytürklər mənsubiyyət anlamını verən mənada işlətməşlər. Lakin, bu sözün güc- qüvvət, gözəl, yüyürmək, artmaq- çoxalmaq kimi mənaları da vardır. Türklər tarix boyu öz adını və onun daşdığı mənanı qoruyub saxlamış və gələcək nəsillərə ötürmüşdür. Türklərin çox uzaq və şanlı tarixi var. Biz bu tarixi həqiqətləri türk dünyasının məşhur simalarının yaradıcılığında izləyə bilərik. Bu şəxsiyyətlərin yaradıcılığı sanki hər gün yenilənir, hər gün öz dəyərini artırır.

Türk xalqlarının ortaq mədəniyyəti, folklor nümunələri, yaşam tərzləri olsa da onların həm də ortaq tarixi şəxsiyyətləri- siyasi və ictimai xadimləri, alim və mütəfəkkirləri, şair və yazıçıları olmuşdur. Bu gün biz 880 illik yubileyini qeyd etdiyimiz ortaq mədəniyyət abidəmiz sayılan N.Gəncəvi yaradıcılığı və onun orta ümumi təhsil məktəblərində tədrisi vəziyyəti, şairin əsərlərinin tədrisi prosesində şagirdlərdə formalaşdırılan bacarıqlar haqqında danışmaq istəyirik.

N.Gəncəvi dünyəvi şairdir. Onun əsərlərində qoyub həll etmək istədiyi məsələlər təkcə türk xalqları üçün deyil bütün dünya xalqları üçün eyni dərəcədə vacib və əhəmiyyətlidir. Çünki, N.Gəncəvi yaradıcılığının məhvərində insan dayanır. Ədalətin, insanlığın, düzlüyün, dostluğun, əməksevərliyin insanı ucalara qaldırdığını, zülmün, haqsızlığın, acgözlüyün, riyakarlığın insana ölüm hökmü oxuduğunu göstərmişdir. Şairin yaradıcılığında insana xas olan müsbət keyfiyyətlər alqışlanır, mənfi keyfiyyətlər isə müxtəlif istiqamətlərdən tənqid atəsinə tutulur.

Ümumtəhsil məktəblərində tətbiq olunan müasir təlim proqramlarının əsas məqsədi də insan-şəxsiyyət yetişdirməkdir. V-XI siniflərdə tədris olunan ədəbiyyat fənni bu baxımdan əhəmiyyətli rola malikdir. Ədəbiyyat fənninin əsas məqsədi şagirdlərdə insani hisslər yaratmaq və inkişaf etdirmək, həyatı bacarıqları formalaşdırmaqdır. Demək olar ki, bütün siniflərdə N.Gəncəvi yaradıcılığına müraciət olunmuşdur. V sinifdə “Kərpickəsən kişinin dastanı”, VI sinifdə “Yaralı bir uşağın dastanı”, VIII sinifdə “Sultan Səncər və qarı”, X sinifdə N.Gəncəvi yaradıcılığına ümumi baxış və “İsgəndarnamə” poeması tədris olunur. VII və VIII siniflərdə sinifdən xaric oxu materiallarının içində, layihə tipli tapşırıqlarda da N.Gəncəvi yaradıcılığına müraciət olunmuşdur. Bu əsərlərin hər birində insana, insanlığa olan sevgi hakimdir. Hər bir əsər xüsusi diqqətlə seçilərək tədris proqramına əlavə olunmuşdur. Həmin əsərlər məktəblilərə aşılmalı olduğu bacarıqlara, onlarda oyatdığı hisslərə görə əvəzlənməzdir. N.Gəncəvi yaradıcılığı ilk növbədə insanı sevməyi, ona dəyər verməyi, insanın bütün qapıları açma biləcəyini, insan övladının ən çətin işlərin öhdəsindən hansı bilik və bacarıqlar vasitəsilə gəlməyin mümkün olduğunu göstərir. Ümumən N.Gəncəvi yaradıcılığı elə tədris olunmalı, orada qaldırılan əsas problemlərin müzakirəsi, təhlili elə aparılmalıdır ki, şagirdlər əsəri şüurlu və emosional baxımdan dərk etsin, əsərlərdəki milli və ümumbəşəri dəyərlər onların düşüncəsinə, hiss və duyğularına təsir edərək onlarda şəxsiyyəti formalaşdırmağa bilsin, həyatı bacarıqların inkişafına təkan versin.

V sinifdə “Kərpickəsən kişinin dastanı” tədris olunur. Bu əsər həmişə maraq dairəsində olub. Məhz kiçik yaşlarında şagirdlərdə əməyə sevgi, böyüklərə hörmət, müxtəlif peşələrin vacibliyi kimi hisslər aşılır. Burada həm də şagirdlərdə düşünmək bacarığı, qarşısındakı insanın əməyinə qiymət vermək, özü üçün nəticə çıxarmaq kimi bacarıqlar da inkişaf edir. Kiçik yaşlı məktəblilərə aşılır ki, insan əməyi həyatı gözəlləşdirir. Əsəri oxuyan hər bir məktəbli cavan oğlanın etdiyi hərəkətlərdən, dediyi sözlərdən ibrət dərsi alır. Özündə əməksevərliyi, əməyə alışqanlıq formalaşdırır. Çünki, ətarfımızda olan çox şey insan əməyinin məhsuludur, insan zəhmətinin nəticəsidir.

“Kərpickəsən qocanın dastanı” hekayəsində Nizami öz fədakar zəhməti ilə ruzi qazanan, zəhmət çəkməyi özünə borc bilən sadə adların heyranedicili surətini yaradır. Nizami əmək adamlarından həmişə dərin məhəbbət, yüksək hissi ilə danışır.(2; səh.139)

Dərslərdə verilmiş “Nizami Gəncəvinin “Kərpickəsən kişinin dastanı” əsərindəki ideya bu gün əhəmiyyətlidirmi?” mövzusunun müzakirə edilməsi- tapşırığı da müasir dövrümüzə inteqrasiya üçün əhəmiyyətlidir. Şagirdlərin əlaqələndirmə, nəticə çıxarma, müqayisə etmə kimi bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir edir.(3; səh.118.)

VI sinifdə “Yaralı bir uşağın dastanı” əsərinin tədrisi də təsadüfə seçilməmişdir. Yetişməkdə olan gənc nəslin təlim- tərbiyəsinin formalaşmasında Nizami yaradıcılığı əvəzsizdir. Şagird şəxsiyyətinin formalaşması zamanı bu əsərin verdiyi mənəvi tərbiyə böyük rola malikdir. Yaralanmış yoldaşa digər yoldaşların fərqli münasibəti olur. Doğru düşünmək, yerində və düzgün qərar vermək bacarığı olan uşaq həm yoldaşını xilas edir, həm də özünü gözləyən fəlakəti əvvəlcədən müəyyən edərək bu çətinliyi dəf edir. Əsər həm yoldaşlıq etmək, doğrunu söyləməkdən çəkinməmək, çətin vəziyyətlərdə doğru qərar vermək kimi bacarıqların inkişafına təkan verir. Əsərdən verilmiş hissə çox ibrətamizdir, şagird yaddaşında silinməz izlər buraxır:

Hər kimdə ki, vardısı ağıllıq cövhəri

O bacarır hər işi, parlar onun cövhəri.

VII sinifdə mənəvi dəyərlərə, hikmətli sözlərə aid müsabiqə tipli “İpə- sapa düzülməmiş incilər” adlı layihə keçirilməsi nəzərdə tutulur. Tapşırıqlar içərisində (5; səh.167) “Nizami Gəncəvinin hikmət və nəsihətləri” başlıqlı səhnələşdirmə də yer alır. Şagirdlər Nizami dəryasından inciləri seçməli və səhnələşdirməlidirlər. Bu tapşırıq vasitəsilə şagirdlərdə bir sıra bacarıqlar eyni vaxtda inkişaf edir. Şagirdlərdə obraz yaratmaq, tədqiq etmək, seçmək, ünsiyyət qurmaq kimi bacarıqları inkişaf edir.

VIII sinifdə isə “Sultan Səncər və qarı” hekayəsi tədris olunur. Bu hekayədə vəziyyət bir az başqa formada təsvir edilib. Hekayənin aparıcı obrazı sadə xalqın nümayəndəsi olan qoca qarıdır. Qarı şaha aman vermir, onun ətəyindən yapışaraq bütün günahlarını üzünə söyləyir. Onun sözləri qılıncdan itidir, şahı doğrayıb- tökür. Qarının nitqində bütün elin, xalqın narazılığı, nifrəti əks olunmuşdur.

Hekayənin tədrisi prosesində şagirdlərin haqsızlığa etiraz edə bilmək, fikirlərini çəkinmədən söyləyə bilmək, xalqı müdafiə edə bilmək kimi bacarıqları inkişaf edir. Həm də şagirdlər öyrənirlər ki, xalqa divan tutanlar, günahsız insanları incidənlər mütləq cəzasını alacaqdır.

Dərslərdə səhifə 35- də verilmiş 3-cü tapşırıq qarı obrazının xüsusiyyətlərini əsərdən gətirilən nümunələrlə açmağı tapşırır, səbəbini də göstərməyi tələb edir. Belə olan halda şagirdlərin araşdırmaq, mənbədən nümunə gətirmək, fərqləndirmək, nəticə çıxarmaq kimi bacarıqları da inkişaf edir.

VIII sinifdə sinifdən xaric oxu materiallarının içərisində “Sirlər xəzinəsi” poeməsindən “Zalım şahla düzdanışan qocanın hekayəti” verilmişdir. Burada da eynilə qoca heçnədən çəkinməyərək şahın bütün pisliliklərini, xalqa tutduğu divanları üzünə söyləyir. Nəticədə şah öz səhlərindən nəticə çıxararaq doğru yola yönəlir. Nizami yaradıcılığının dahiliyi bir də ondadır ki, oxucunu haqq - ədalətin gec- tez bərqərar olacağına inandırma bilir.

Məktəb təcrübəsində N.Gəncəvinin “Kərpickəsən kişinin dastanı”, “Sultan Səncər və qarı”, “Fitnə”, “Yaralı bir uşağın dastanı”, “Xeyir və Şər” kimi əsərlərinin tədrisi zamanı nəsrə çevirmə yazılarından sıx istifadə olunur. Bu da öz növbəsində şagirdlərin yaradıcılıq, yazılı nitq, müstəqil düşünmə kimi bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir. Şagirdlərin söz ehtiyatının artırılmasında, sözdən ehtiyatla istifadə etmək bacarıqlarının inkişafında Nizami yaradıcılığının rolu misilsizdir.

Artıq X sinifdə Nizami yaradıcılığına dərinləndirən nəzər salınır. Həyatı, yaradıcılığı haqqında məlumatlar əldə olunur. Şairin ömür boyu Gəncədən kənara çıxmamasına baxmayaraq dərin biliyə və geniş dünyagörüşünə malik olmasına diqqət çəkilir. Kitabın insanın inkişafındakı əvəzsiz rolundan söhbət açılır. Əsərləri haqqında geniş təhlillər aparılır, aşağı sinifdə keçilənlər ümumiləşdirilir. “İsgəndərnamə” əsərindən verilmiş hissə oxunur, təhlil olunur. Əsər barədə şagirdlərin fikirləri müxtəlif istiqamətlərdən dəyərləndirilir.

Əsərin tədrisi zamanı bu obrazın təsadüfən seçilmədiyini qeyd edilir. Şair bu obraz vasitəsilə Yaxın və Orta Şərqi şöhretli şəxsiyyəti hökmdar və xalq, dünyanın dərk edilməsi, ictimai ədalət, dövlətin ədalətlə idarə olunması kimi fikirlərini ifadə etməyə çox yaxşı şərait yaradırdı. İsgəndərin alimlərlə daim ünsiyyətdə olması, öyrənməkdən usanmaması onun dərin elmə, biliyə yiyələnməsinə, böyük filosof kimi yetişməsinə səbəb olur. Peyğəmbər səviyyəsinə yüksələn İskəndər dünyanı dolaşır, insanları həqiqət yoluna dəvət edir.(4; səh 49) Şair bir daha təsdiq edərək öz yaradıcılığını bu əsər vasitəsilə yekunlaşdırır ki, xalqla əlbir olan, sadə xalqın nümayəndələrinə hörmət bəsləyən, elmi- biliyi ilə insanların hörmətini qazanan hökmdar yaşayacaq, xalq onu sevəcək və daim yanında olacaq.

Səhifə 51-də verilmiş: *Araşdırma apararkən aşağıdakı sualların cavablarını da əhatə etməyə çalışın:*

a) Müəllifin “İsgəndərnamə”də daha geniş əks olunmuş humanist görüşləri hansılardır? b) Şairin əsərlərindəki qadın obrazları hansı səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir? Onlar üçün ortaq sayıla bilən cəhətlər hansılardır?- (4;səh. 51)tapşırığı xüsusilə maraqlı və diqqətçəkəndir. Şagird şəxsiyyətinin formalaşmasına, dünyagörüşünün inkişafına təsir edir. Həm də əsərdəki digər obrazlara da diqqət çəkərək şagirdlərin oxşar cəhətlərini tapmaq, müqayisə etmək, fərqləndirmək, nəticə çıxarmaq, təqdimat hazırlamaq və etmək kimi bacarıqların inkişafına müsbət təsir edir.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığı çox zəngindir, hərtərəflidir. Tədqiqatlar sübut edir ki, şair əsərlərində bir çox elmlərdən- fəlsəfə, psixologiya, pedaqogika, məntiq, etika, təbabət, estetika, ritorika, astronomiya və incəsənətin bir sıra növlərindən də bəhrələnmişdir. Ensiklopedik biliyə malik olan dahi söz ustasının

əsərləri şagirdlərin mənəvi aləminin zənginləşməsində, şəxsiyyətinin formalaşmasında, dünyagörüşünün genişlənməsində əvəzsiz rol oynayır. Bununla yanaşı həm də çox vacib bacarıqların formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Sözləri seçə bilmək, onlardan yerində və məqamında istifadə etmək, az sözlə dərin məna ifadə edə bilmək, özündən böyüyə və kiçiyə hörmət etmək, bütün peşə sahiblərinə ehtiram göstərmək və vacibliyini başa düşmək, elmin insan həyatındakı rolunu dərk etmək kimi bacarıqların inkişafında Nizami yaradıcılığının rolu əvəzolunmazdır.

Nizami həm də şagirdlərə multikultural olmağı aşılayır. Əsərlərində bir çox dünya xalqlarının mədəniyyətini vahid bir ideya ətrafında cəmləyə bilmişdir. Nizami irqi, dini, milli ayrışdırıcılığı qəbul etməmişdir. Onun qəhrəmanları arasında çin, türk, fars, hind, zənci, yunan da var. Bu əsərlər şagirdlərə multikultural və tolerant olmağı da təlqin edir. Nizami insan amilinə önəm verir. İnsanlığı, insana xas olan nəcib sifətləri göstərir, burada isə dilin, dinin, milliyətin heç bir rolu yoxdur. İnsanın kamilliyə doğru getməli olduğu yolu şair çox aydın şəkildə göstərir. Nizami dahiliyi bir də ondadır ki, o insani keyfiyyətləri göstərərək heç kimi incitmir, kimsədən şikayət etmir, narazılıq ifadə etmir. Əsərləri oxuyan hər kəs özünü tərbiyə etməyə çalışır, özündəki pis vərdişləri tərgitməyə, özünü inkişafa üz tutur.

Məqamında ən uyğun cavabı vermək, həqiqəti deməkdən çəkinməmək, vicdanlı və ədalətli olmaq, sözün, fikrin məna incəliklərini duymaq, insanda olan gözəlliyi duymaq, qiymətləndirmək və ifadə edə bilmək bacarıqlarının formalaşdırılmasında Nizami yaradıcılığının ardıcıl tədrisinin əhəmiyyəti böyükdür.

Türk xalqlarının özünəməxsus dəyərləri vardır, onları geniş miqyasda öyrənmək, inkişaf etdirmək və gələcək nəsillərə çatdırmaq lazımdır ki, türk dünyası hələ neçə -neçə minillikləri də adlaya bisin.

Türk xalqları öz ədəbiyyat, mədəniyyət və tarixini yalnız milli formada, ayrılıqda deyil, ümumtürk ruhunda öyrənməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. A. Süleymanova, T.Bağirova. Ümumtəhsil məktəblərinin 6- cı sinfi üçün Ədəbiyyat fənni üzrə dərslik, Bakı, "Təhsil Nəşriyyat - Poliqrafiya" MMC, 2018
2. Ə.Səfərli, X.Yusifli. "Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı", Bakı, "Ozan", 1998.
3. S. Əliyev, B. Həsənov, Ə. Səfərova, Ə. Quliyev. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün Ədəbiyyat fənni üzrə dərslik, Bakı, "Bakı" nəşriyyatı, 2020
4. S.Əliyev, B.Həsənov, A.Mustafayeva. Ədəbiyyat (Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün Ədəbiyyat fənni üzrə dərslik), Bakı; Bakınəşr, 2017
5. S.Əliyev, B.Həsənov, A.Mustafayeva, S.Məmmədova. Ədəbiyyat (Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün Ədəbiyyat fənni üzrə dərslik), Bakı; "Bakı" nəşriyyatı, 2018
6. S. Əliyev, B. Həsənov, A.Mustafayeva, N.Verdiyeva, S.Məmmədova. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün Ədəbiyyat fənni üzrə dərslik, Bakı,"Şərq- Qərb", 2019

РЕЗЮМЕ

ПРИВИВАНИЕ УМЕНИЙ, ПРИСУЩИХ К ТЮРКСКИМ НАРОДАМ, В ПРЕПОДАВАНИИ ПРОИЗВЕДЕНИЙ Н. ГЯНДЖЕВИ

Халилова Х.С.

Институт образования Азербайджанской Республики, Азербайджан

Творчество Н. Гянджеви, гениального мастера слова в мировой литературе, следует широко преподавать в литературе тюркоязычных народов. Через его произведения умения тюркских народов должны проникнуть в души учащихся. Его творчество - маяк на становлении личности человека. Несмотря на прошедшие столетия, сила слов поэта не ослабевает, а открывается заново каждый день. Регулярное преподавание его творчества способствует развитию множества навыков у учащихся. Учащиеся усваивают очень важные умения, такие как правильно использовать слова, уметь выражать глубокий смысл в нескольких словах, уважать людей всех профессий, защищать справедливость и т. д.

Ключевые слова: *общая тюркская культура, умение, преподавание литературы, словарный запас, формирование личности, делать выводы, трудолюбие.*

SUMMARY

INCULCATION OF SKILLS BELONGING TO THE TURKISH PEOPLE IN THE TEACHING OF N. GANJAVI'S WORKS

Khalilova K.S.

Institute of Education of the Republic of Azerbaijan, Azerbaijan

The creativity of the genius Nizami Ganjavi, who has a say in world culture, should be widely taught in the literature of Turkish-speaking peoples. The skills of the Turkish people must be absorbed into the souls of students through his works. His creativity is a light on the formation of human personality. Despite the passage of centuries, the power of the poet's words does not diminish, but is rediscovered every day. Regular teaching of his creativity stimulates the development of many skills in students. Students acquire important skills, such as the ability to use words correctly, to express meaning in a few words, to respect all professionals, to protect justice, and so on.

Keywords: *common Turkish culture, skills, teaching literature, vocabulary, personality formation, drawing conclusions, diligence*

“XƏMSƏ”DƏ YAŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA

İsayeva Z.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Tezisdə dahi şairin “Xəmsə”sində insanın ayrı-ayrı yaş dövrləri: uşaqlıq, gənclik, yetkinlik, qocalıq və ahıllıq yaş dövrlərinin yaş xüsusiyyətlərinin ümumi xarakteristikası verilmiş və geniş şəkildə səciyyələndirilmişdir. Müəllif hər bir yaş dövrünün psixoloji portretini ardıcılıqla şərh etmiş və Nizami Gəncəvinin gənclik yaşının psixoloji cəhətdən maraqlı olan üç mühüm xüsusiyyətini ətraflı şəkildə səciyyələndirmişdir. Müəllif “Sirlər xəzinəsi”poemasında qocalıqla cavanlığı müqayisəli şəkildə psixoloji xüsusiyyətləri xarakterizə etmişdir.

Açar sözlər: *yaş xüsusiyyətləri, mənlilik şüuru, uşaqlıq, yetkinlik, gənclik*

Yaş insanın antropoloji xüsusiyyətləri içərisində mühüm yer tutur. Yaş dəyərləri Azərbaycan xalq psixologiyası və pedaqogikasında xalqın yaş haqqında təsəvvürlərini dolğun əks etdirdi. Azərbaycan psixoloji fikrində yaş xüsusiyyətləri mahiyyətcə yeni məsələ olduğundan böyük maraq doğururdu. Daha mütəfəkkirin bu məsələləri ayırd etməsi dünya psixologiyası tarixində də əlamətdar bir hadisə kimi dəyərləndirilməlidir.

“Xəmsə”də anadan olandan yüz yaşına qədər insanın yaş xüsusiyyətlərinin ümumi xarakteristikası verilmiş, ayrı-ayrı yaş dövrləri – uşaqlıq, gənclik, yetkinlik, qocalıq və ahıllıq yaş dövrləri geniş səciyyələndirilmişdir.

“Xəmsə”də uşaqlıq dövrünün yaş normativləri Xosrovun nümunəsində aşağıdakı kimi təfsir olunur:

1 yaş: Xosrov (körpə uşaq) beşiyi tərk edib yeriməyə başlayır. Cahan ona öz canında yer verir.

5 yaş: Elə ki, 5 yaşa çatdı, nə görsə, baxıb hər bir kəsə ibrət götürürdü. Bəxti hər il yaşını artırırdıqca başını biliklə doldururdu.

7 yaş: yeddinci ilə ayaq qoyan zaman gözəlliyi ilə güllərə müşq saçdı. Nizami onu Misirli Yusifə bənzədir. Bu yaş müasir təsəvvürlərə görə cinsi dimorfizmin formalaşmasının ilk mərhələsidir. Görünür, orta çağ Azərbaycan psixologiyasında (və pedaqogikasında) 7 yaş bu ölçülərlə dəyərləndirilirdi. Xosrov zaman keçdikcə “hünərdə” “qəhrəman oldu”, sözünün şöhrəti cahana düşdü, hər yana dəniz kimi dürr səpdi. Nizami onun intellektual inkişaf səviyyəsini belə təsvir edir: gözü hər an tükü tükədən seçirdi, hər sözü tük kimi zərifi” Su kimi söz deyən hər aqıl, hüsyar ona ehtiyatla yanaşırdı.

9 yaş: oyun yolunu tərk edib güclü qolunu şir üstə sınaı.

10 yaş: “bu nadir cavan” on yaşa girəndə artıq “yaşlıları” heyran qoyurdu. Sirlər pəncəsinə pəncə verərdi, sütunu qılıncla yerə sərərdi. Tükədən oxuyla düyün açardı, zirehdən nizəylə halqa olardı. Ox atsa hədəfə sərrast dəyərdi... [3, s.27].

Yeniyyətlik yaş dövründə - 14-15 yaşın qovşağında köklü surədə yaranan dəyişiklikləri belə səciyyələndirir:

Xosrovun o gündən ki, yaşı on dördü aşdı, biliyinin quşu qol-qanad açdı. Könlündə hər şeyə maraq oyandı, dünyada yaxşını, yamanı qandı. “Ağılı, istedadı gündək” parlayan bir alimin –Büzürgümidin təlimindən könlü nurlandı, “bir çox hikmət öyrənib qandı”. “Nə varsa öyrəndi, doymadı yenə, az müddətdə dərya bilik qazandı”. “Hər fənni düşündü, hər elmi qandı”, bilik “qafil üreyinə...yol açdı” [9, s.55-56].

Yeniyyətlərdən hər hansı biri xoşagəlməz hərəkət etdikdə, yəni yaşlarına yaraşmayan bir iş gördükdə dünyagörmüş yaşlı adamlar onlara nəsihət edərək demişlər: Ay bala, adam yaşına görə danışar və yaşına görə iş tutar. Bəs eşitməmişəmmi vaxtsız banlayan xoruzun başını kəsərlər?

Nizami həmin zərb məsələ belə şərh edir:

Vaxtsız banlayanda xoruz görərsən,

Ayrılar bir anda başı bədəndən [9, s.269].

“Mənlik şüuru” və “əxlaqi şüur” formalaşdıqca “uşaqlar” kişiləşir və özlərini bir şəxsiyyət kimi öz davranış və əməlləri ilə təsdiq edirlər. Şair Bəhrəmin gənclik illərini belə səciyyələndirir:

Bitirib iyirmi iki yaşını

Yüz şərin bədəndən üzmüş başını [8, s.93].

Nizami gənclik illərini ömrün “ən qiymətli” illəri adlandırırdı. Şair bu illəri “coşğuluq” kimi səciyyələndirərək qeyd edirdi ki, “istəyə gəncliklə mümkündür çatmaq”. Mütəfəkkirin qənaətinə görə, “gənclikdən gözəl şey bir əfsanədir”. Odur ki, şair cavanları gəncliyin qədrini bilməyə çağırırdı:

Sən gəncliyin qədrini bil, bir an kimi keçib gedər.

Qərib karvan yolçusunu şəhər bir də haçan görər?

Dünya görmüş qocaların beli neçin əyilmişdir?

Bəlkə itmiş gəncliyini yerdə arar axşam-səhər?

Nağdımız da, nisyəmiz də vur-tut bircə ömrümüzdür,

Ömrün-günün mənasından xəbərdar ol, ey bixəbər [6, s.31].

Dahi şair gənclik yaşının psixoloji cəhətdən maraqlı olan üç mühüm xüsusiyyətinə diqqəti cəlb edir. O, ilk növbədə gəncliyi “sevda” yaşı kimi mənalandırır. “Gənclik atəşinin alovu” “sevda şöləsini” necə də nurlandırır! Nizaminin ölməz “Leyli və Məcnun”, “Xosrov və Şirin” poemaları dünya ədəbiyyatında məhəbbətlə yaşanan gənclik illəri barəsində təntənəli himn kimi səslənir [4, s.29].

Nizaminin qənaətinə görə, gənclik insanın bütün həyatına nüfuz edir. Şair gəncliyi “zəka qılınçı” adlandırır. Belə hesab edir ki, “cavanların başında ağır qollu-budaqlıdır”. Daha mütəfəkkir gənclik qüruruna böyük əhəmiyyət vermişdir:

O gün ki, gəncliyin qüruru sönər,

İş görməz daha bir cəsarət, hünər [7, s.33].

Nizaminin fikrincə, hər bir yaşın öz məntiqi var:

Ömür yüz ildən keçdimi bir az, qəflətdə yaşayıb dolanmaq olmaz.

Qırx yaşa qədərdir həyat nəşəsi,

Qırxdə bitib gedir könlün həvəsi.

Əllidən aşdınmı, canın sağ olmaz,

Ayaqlarda taqət, gözdə nur qalmaq [9, s.53].

Nizami qırx yaşında lovğalığı “uşaqlıq” kimi səciyyələndirərək onu “qəflət yolu” adlandırır. “Qırx yaşa qədərdir həyat nəşəsi”- müdrik şairin qənaəti belə idi. Şair əlli yaşı “dönüş vəsiləsi” sayırdı. Onun qənaətinə görə, “əlliye çatınca dəyişir əhval, dəyişir yaşayış, dəyişir hər hal”.

Gənclik hər növ çör-çöpü bulaq kimi ötürər,

Qocalıqsa, deyirlər, min bir eyib götürər.

Ağ tel Cəmşid dövləti - dövlət tükü olsa da,

Sənə qırx yaşdan sonra çətin gətirə fayda [10, s.114].

Qocalığın da özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətləri şair “Xosrov və Şirin” poemasında belə səciyyələndirir:

Altmışa çatınca yerə çökərsən,

Yetmişdə hər üzvün düşər taqətdən.

Dünyada əziyyət çəkib boy atdın,

Elə ki, səksənə, doxsana çatdın,

Oradan da yetirdin özünü yüzə,

Ölürsən, diri də görürsən gözə [9, s.53].

Nizami “Sirlər Xəzinəsi”ndə qocalığı belə vəsf edir:

Yaralanmış ürəyin dərddən, qəmdən dağ almış,

Sözlərinin duzu da, şəkəri də azalmış.

Ağıl bir az pərişan, fikirlər də dağınıq.

Ayaq yürüşdən, əl də işdən soyumuş artıq.

Ayağını uzat ki, torpaq ülfət istəyir,

Daha baş da, ayaq da istirahət istəyir [6, s.155].

Nizami qocalığın portretini belə təsvir edir: Şair qocalığın xüsusiyyətlərini təsvir edərkən onu “gecəyə” bənzədir, ömrün payız çağlarını “atəşin suyla görüşü” kimi mənalandırır. Gəncliyi “həyatın dadı”, qocalığı isə acısı” adlandırır. Ömrün gözəl günləri ötüşüb gedir, gülün qanadlarını xəzan yolları bükür.

Göyçək al yanaqlar dağ laləsi tək solur. Sözlərin duzu, şəkəri azalır. Ayaq yürüşdən, əldən işdən soyuyur, baş da, ayaq da istirahət istəyir.

Dahi Nizami qoçalıqla cavanlığı müqayisəli şəkildə psixoloji xüsusiyyətləri xarakterizə etmişdir:

Bağın süsü, bəzəyi təzə qönçə, tər fidan,
Qocaldımı, görərsən, odun yaparlar ondan.

Gənclik - yaxıcı atəş, hər dəmi od parçası,
Gənclik - həyatın dadı, qocalıqsa - acısı.

Yazda təzə budaqdan təzə güllər fışqırar,
Odundansa ocaqda yalnız ağ küllər qalar.

Başın ən gözəl tacı həmişə qara saçdır,
Qızılın əyarını verən də qara daşdır [10,s.114-115].
Şairin bu təşbehi də diqqəti cəlb edir:
Gənclik – təzə nallı, harın, köhlən at,
Qocaldın – nal qızır, düşür əldən at [7,s.413].

Böyük söz sərraflı, şair-mütəffəkkir N. Gəncəvinin ədəbi irsinin müxtəlif yönərdən tədqiqi və öyrənilməsi dünya nizamişünaslığında zəruri məsələ olub ildən-ilə genişlənir və yeni məzmun kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev H. B., Vəliyev L. M. Nizami Gəncəvinin elm dünyası. Bakı: Azərnəşr, 1991, 83 s.
2. Apoyev B. Nizami Gəncəvinin pedaqoji görüşləri. Bakı: 2008, 244 s.
3. Əlizadə Ə.Ə. "Xəmsə"də yaş və pedaqoji psixologiya məsələləri. Bakı: Renessans Nəşriyyatı, 2002, 141s.
4. Əliyev R. Nizami Gəncəvi və onun "Sirlər xəzinəsi" poeması. Bakı: Yazıçı, 1981, s.5-18
5. Məmmədov Z. Nizaminin fəlsəfi görüşləri, Bakı, Elm, 2000, 85 s.
6. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi, Bakı: Yazıçı, 1981, 195 s.
7. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. Bakı: Yazıçı, 1982, 688 s.
8. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl, Bakı: Yazıçı, 1983, 355 s.
9. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin, Bakı: Yazıçı, 1983, 401 s.
10. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi, Bakı: Lider nəşriyyat, 2004, 264 s.
11. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun, Bakı, Adiloğlu, 2011, 280s.
12. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl, Bakı: Adiloğlu, 2011, 328 s.
13. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə, Bakı: Adiloğlu, 2011, 664 s.
14. Şirinova Z. Nizami Gəncəvinin psixoloji görüşləri. Bakı: 2002, 151 s.

РЕЗЮМЕ

О ВОЗРАСТНЫХ ОСОБЕННОСТЯХ В "ХАМСЕ"

Исаева З.М.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В тезисе даны поэт дал общие характеристики и широко охарактеризованы отдельные возрастные периоды человека: детства, юности, зрелости, пожилого возраста и старости в «Хамсе» гениального поэта. Автор прокомментировал последовательность психологического портрета каждого возраста. Низами Гянджеви подробно описал в психологическом аспекте три важных особенности юности. В поэме «Сокровищница тайн», автор сравнительно характеризует психологические свойства молодости и старости.

Ключевые слова: *возрастные особенности, самосознание, детство, зрелость, молодежь*

SUMMARY

ABOUT AGE-RELATED FEATURES IN "Khamse"

Isayeva Z.M.

Sumgayit State University, Azerbaijan

In the thesis, it was given the general characteristics of age features of different ages of a person - childhood, youth, adulthood, old age and old age are given and widely characterized. The author sequentially interprets the psychological portrait of each age group and describes in detail the three important features of Nizami Ganjavi's youth that are psychologically interesting. In the poem "Treasure of Secrets", the author described the psychological features of old age and youth in a comparative way.

Keywords: *age characteristics, self-consciousness, childhood, adulthood, youth*

NİTQ HİSSƏLƏRİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ İBTİDAİ SİNİF ŞAĞİRLƏRİNİN DİL QABİLİYYƏTLƏRİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

Qasımova M.R.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Məqalədə ibtidai məktəbdə nitq hissələrinin tədrisi prosesində şagirdlərin dil qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi yollarından bəhs edilir. Qeyd edilir ki, şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsi – Azərbaycan dili tədrisinin əsas prinsipidir. Bu səbəbdən dilin bütün bölmələri kimi, morfologiyanın tədrisi də Azərbaycan dilinin sistemli şəkildə öyrənilməsinə xidmət etməlidir. Müəllim çalışmalıdır ki, şagirdlər nitq hissələri ilə bağlı öyrəndikləri dil qaydalarını lazımi məqamda çətinlik çəkmədən şifahi və yazılı nitqlərinə tətbiq edə bilsinlər. Məqalədə ayrı-ayrı nitq hissələrinin tədrisi zamanı şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə diqqət edilməsi zəruri olan məqamlar konkretləşdirilmişdir.

Açar sözlər: *nitq inkişafı, ibtidai məktəb, nitq hissələri, şagirdlər, isim, sifət, feil, say, əvəzlilik, zərf.*

Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemində aparılan islahatlar təhsilin məzmunu, onun idarə olunması və şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsində köklü dəyişikliklər etmişdir. Tələbyönlülük, nəticəyönlülük, şagirdyönlülük prinsipləri əsasında yaranan yeni məzmun fənn kurikulumlarında məzmun standartları formasında ifadə edilmişdir. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin dövlət standartı və proqramı əsasında hazırlanmış “I-IV siniflər üzrə fənn kurikulumları” şagirdlərdə həyat və fəaliyyət üçün zəruri bacarıqların əldə olunmasını nəzərdə tutur. Artıq on ildən artıqdır ki, ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai siniflərində Azərbaycan dili yeni məzmun və formada tədris olunur. Burada şagirdlərin nitq və idraki inkişaf məsələləri təlimin mahiyyətindən irəli gələn xüsusiyyət kimi əsas və alt standartların məzmununda əks olunur.

Şagirdlərin nitqini dövlətin qoyduğu standartlar səviyyəsində inkişaf etdirmək üçün ibtidai məktəbdə nitq inkişafı üzrə iş ciddi yanaşmaq, Azərbaycan dilinin tədrisi prosesində bununla bağlı aparılacaq işləri sistemli və planlı şəkildə təşkil etmək, şagirdlərin maraq və meyllərini nəzərə almaqla təlim materiallarının məzmununda, forma və metodlarda rəngarəngliyi təmin etmək vacibdir. İbtidai sinif müəllimi dərsliklərdə verilən materiallarla yanaşı, müxtəlif səpgili çalışmalar, testlər, didaktik oyunlar işləyib hazırlamaqla, yeni sözlərin izahı üçün rəngarəng priyomlar düşünməklə şagirdlərin nitq bacarıqlarının, ünsiyyət qabiliyyətlərinin inkişafına, nitqdən kommunikativ məqsədlə istifadə mədəniyyətinin formalaşdırılmasına imkan yarada bilər.

Şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsi – Azərbaycan dili tədrisinin əsas prinsipidir. Bu səbəbdən dilin bütün bölmələrinin, o cümlədən morfologiyanın tədrisinə də bu nöqteyi-nəzərdən yanaşılmalı, morfoloji biliklərin mənimsənilməsi vahid məqsədə - Azərbaycan dilinin sistemli şəkildə öyrənilməsinə xidmət etməlidir. Müəllim çalışmalıdır ki, şagirdlər morfolojiya ilə bağlı öyrəndikləri dil qaydalarını lazımi məqamda çətinlik çəkmədən şifahi və yazılı nitqlərinə tətbiq edə bilsinlər.

İbtidai məktəbdə ayrı-ayrı nitq hissələrinin tədrisi zamanı şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək məqsədilə bir sıra işlər görülməlidir.

İsimin tədrisi zamanı ibtidai sinif müəllimi şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək üçün aşağıdakı məqamlara xüsusi diqqət yetirmələrini təmin etməlidir:

1. Sonu *d, ş, t, z, r, c, n, m* samiti ilə bitən sözlərə cəm şəkilçisinin artırılması (*/qızdar/, /torrar/, /qaşdar/, /itdər/, /bulutdar/, /turacdar/, /onnar/, /adamnar/*);
2. Sonu saitlə bitən sözlərə saitlə başlayan söz artırılması halları (*Əli+Abbas =Əlabbas, Ağə+Əli= Ağəli və s.*);
3. *A, ə* saitləri ilə bitən isimlərə yönlük hal şəkilçiləri artırıqda həmin saitlərin *ı, i, u, ü* saitlərindən biri ilə əvəzlənərək tələffüz olunması (*məşiyə, nəniyə, dəviyə, Bərdiyə*);
4. Sonu *q, k* ilə bitən sözlərdə yiyəlik, yönlük, təsirlik halda *q*-nın *ğ*-ya, *k*-nın *y*-ya keçməsi (*papağı, kəpənəyi*);

5. Sonu saitlə bitən sözlərin yiyəlik, yönlük, təsirlik halda tələffüz və yazılışı. Şagirdlərə izah edilməlidir ki, ismin adları qeyd olunan hal şəkilçiləri saitlə başladığına görə saitlə bitən sözlərə qoşularkən araya bitişdirici samit qoşulur (*bacının, ataya, almanı*);

6. Sonu *m, n* samitləri ilə bitən isimlərin çıxışlıq halda tələffüzü (*damnan, donnan, limonnan, badamnan*);

7. Bəzi isimlərə saitlə başlayan şəkilçi artırıqda həmin sözün ikinci saitinin düşməsi (*cisim-cismi, fikir-fikrə, ömür-ömrü, eyib-eybi, xeyir-xeyrin, zəhin-zəhnin* və s.);

8. Lüğətin zənginləşdirilməsi məqsədilə yaxınmənalı, əksmənalı isimlərlə bağlı iş (*arzu-dilək, mahnı-nəğmə, qıfıl-kilid, qəm-kədər; səhər-axşam, dərə-təpə, dost-düşmən* və s.);

9. Başqa nitq hissələrindən düzələn düzəltmə isimlərlə bağlı iş (*qaçış, birlik, yazı, mərdlik, daraq*)

10. Xüsusi, ümumi isimlərin orfoepiya və orfoqrafiyası ilə bağlı iş (*Şirvan-şirvann(l/n)ı, Azərbaycan-azərbaycann(l/n)ı*);

11. Mürəkkəb isimlərin bitişik və defislə yazılması məqamları ilə bağlı iş (*istiot, gediş-gəliş, qapı-pəncərə, çör-çöp*).

İsmnin tədrisi zamanı bədii mətn üzərində işə nümunə:

Mən həm bakılıyam, həm lənkəranl/n/ı,

Gəncəli, qubalı, həm naxçıvanl/n/ı,

Şəkili, şirvanl/n/ı, qarabağlıyam,

Bütöv vətənimə bütöv bağlıyam. (B.Vahabzadə)

Sifətin tədrisi zamanı ibtidai sinif müəllimi şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək üçün aşağıdakı məqamlara xüsusi diqqət yetirmələrini təmin etməlidir:

1. Sonu *d, t, z, ş, r, n* ilə bitən isimlərdən *-l⁴* şəkilçiləri ilə düzələn sifətlərin tələffüzü üzrə iş (*yaşl(d)ı, südl(d)ü, cəsarətl(d)i, nazl(d)ı, fikirl(r)i, enl(n)i*);

2. Sonu *z* ilə bitən isimlərdən *-sız⁴* şəkilçiləri ilə düzələn sifətlərin tələffüzü üzrə iş (*söz(s)süz, göz(s)süz, duz(s)süz*);

3. *-ıq, -ik, -uq, -ük* şəkilçiləri ilə feildən düzələn sifətlərin tələffüzü (*yarıq(x), sökülük(y), buruq(ğ), kəsik(y)*);

4. *-kin, -kün* şəkilçiləri vasitəsilə feildən düzələn sifətlərin tələffüzü (*çisk(g)in, küsk(g)ün*);

5. Lüğətin zənginləşdirilməsi məqsədilə mürəkkəb sifətlərin tərtibi və onların bitişik və defislə yazılışı ilə bağlı iş (*güləruz, qaradərili, al-əlvan, yumru-yumru*)

Sifətin tədrisində nitq inkişafı məqsədilə verilən çalışma və testlərə nümunələr:

1. Birləşmələrin birinci tərəfindəki sifətlərin tələffüz formasını qarşısında yazın və cümlədə işlədin:
dənli bitki-..., duzlu xörək-..., dadlı meyvə-..., qanadlı quş-..., yağışlı hava-...

2. Nöqtələrin yerinə uyğun feillər tapın:

...qın, ...ğın, ...qun, ...kın, ...kün, ...gin, ...gün

3. Verilmiş feillərə uyğun şəkilçilər artırıb sifət düzəldin: *dol..., sol..., küs..., köç..., gər..., kəs...*

4. Hansı şəkilçilər düzgün yazılmayıb:

coşqun, tutğun, qızqın, ötgün, küsgün, uçğun, solqun, yorqun, vurqun, bitgin

Əvəzliyin tədrisi zamanı ibtidai sinif müəllimi şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək üçün aşağıdakı məqamlara xüsusi diqqət yetirmələrini təmin etməlidir:

1. I və II şəxsin cəminə qoşulmuş *-lar²* şəkilçisinin tələffüzü ilə bağlı iş (*bizl(d)ər, sizl(d)ər*);

2. O, bu əvəzliyinə qoşulmuş *-lar²* şəkilçisinin tələffüzü ilə bağlı iş (*onla(n)ar, bunl(n)ar*);

3. I şəxsin tək və cəminin hallanarkən yiyəlik halda *-in* deyil, *-im* şəkilçisi qəbul etməsi (*mənim, bizim*);

4. I, II, III şəxsin təkini (*mən, sən, o, bu*) çıxışlıq halda tələffüzü ilə bağlı iş (*mənd(n)ən, sənd(n)ən, ond(n)an, bund(n)an*);

5. III şəxsin təkini bildirən *o, bu* əvəzliklərinin hallanması zamanı tələffüzdə və yazıda səstərtimi (*onun, ona, onu, onda, ond(n)an, bunun, buna, bunu, bunda, bund(n)an*)

6. O, bu şəxs əvəzliyinin hallanması ilə bağlı işlərin dialektizmlə mübarizədə rolu (Muğan bölgəsi – **Oyi (Onu) tutub apardılar. Mıyı (Bunu) mən yazmışam. Bıyı (Bunu) sevmirəm.**)

7. O, bu əvəzlilikləri cümlədə mübtəda yerində işlənərkən tələffüzdə onlardan sonra fasilənin gözlənilməsi zəruriliyi (*O, (//) kitabı mənə verdi. O kitabı mənə verdi.*)

Feilin tədrisi zamanı ibtidai sinif müəllimi şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək üçün aşağıdakı məqamlara xüsusi diqqət yetirmələrini təmin etməlidir:

1. Məsdər şəkilçisinin sonunda *q*-nın *x, ğ; k*-nın isə *x`* kimi tələffüz olunması (*yazmaq/x/, görmək/x`/ (dialektlərdə - görmax)*);

2. Məsədlər hallanarkən yiyəlik, yönük, təsirlik halda *q*-nın *ğ*-ya, *k*-nın *y*-ya keçməsi (*çalmaq* – *çalmağın*, *çalmağa*, *çalmağı*; *səpmək* – *səpməyin*, *səpməyə*, *səpməyi*);

3. İnkər feillərinin zamana və şəxsə görə dəyişərkən tələffüzdə səs və heca düşümü ilə bağlı məqamlar (*yazmayır-yazmur*, *oxumayaram-oxumaram*);

4. İnkər feilləri ilə *-ma*, *-mə* şəkilçiləri ilə feldən düzələn isimlərin tələffüzündəki fərq (inkər feillərində vurğunun əvvəlki hecalara (*yığ`ma*, *gəl`mə*); *-ma*, *-mə* şəkilçiləri ilə feildən düzələn isimlərin tələffüzündə həmin şəkilçilərin üzərinə düşməsi (*yığ`ma`*, *gəl`mə`*);

Feilin zaman və şəxsə görə dəyişməsində:

1. İndiki zaman:

a) saitlə bitən feillərlə indiki zaman şəkilçisi arasına *y* bitişdirici samitinin əlavə olunması (*oxuyur*, *başlayır*, *səsləyir* və s.);

b) indiki zamanda işlənərkən *-la*, *-lə* ilə bitən feillərin sonundakı *a*, *ə* saitlərinin ahəng qanununa uyğun olaraq *ı*, *i*, *u*, *ü* saitlərindən biri ilə əvəz olunaraq tələffüz olunması (*başla(i)yir*, *bəslə(i)yir*);

c) I şəxsin cəmində *-ıq⁴* şəkilçisinin sonundakı *q*-nın *x*, *k*-nın *x`* kimi tələffüzü: (*yazırıq(x)*, *görürük(x`)*);

d) indiki zaman III şəxsin cəmində geri assimilyasiya nəticəsində *l* samitinin *r*-ni öz məxrəcəə gətirməsi (*gəlirlər-gəllər*, *əzirlər-əzillər*);

2. Keçmiş zaman:

a) keçmiş zaman I şəxsin cəmində *-q*, *-k*, *-ıq⁴* şəkilçisinin tələffüzü (*baxdıq(x)*, *gördük(x`)*);

b) nəqli keçmiş zamanda II şəxsin tək və cəmində *-mı⁴* şəkilçisinin sonundakı *ş* samitinin düşməsi (*almışsan-almısan*, *vermişsiniz-vermisiniz-vermisiz*)

3. Gələcək zaman:

a) saitlə bitən feillərlə gələcək zaman şəkilçisi arasına *y* bitişdirici samitinin əlavə olunması (*oxuyacaq*, *danlayacaq* və s.);

b) gələcək zaman şəkilçisinin sonundakı *q* və *k* samitlərinin *x*, *x`* kimi tələffüz olunması (*qaçacaq(x)*, *biləcək(x`)*);

c) qəti gələcək zamanın I şəxs tək və cəmində *-acaq*, *-əcək* şəkilçisinin sonunda *q*-nın *ğ*-ya, *k*-nın *y*-ya keçməsi (*alacağam*, *alacağıq*, *verəcəyəm*, *verəcəyik*);

ç) qəti gələcək zamanın I şəxsinin təkində iki səsin düşməsi (*gələcəyəm-gələcəm*, *oxuyacağam-oxuyacam*);

d) Sonu *-la*, *-lə* şəkilçisi ilə bitən feillərin sonundakı *a*, *ə* açıq saitlərinin qapalı saitə çevrilməsi (*başlayacağam-başl/ı/yacağam*, *başlayarıq-başl/ı/yarıq*);

e) II və III şəxsin tək və cəminin inkarında *-ar*, *-ər* şəkilçisinin son samiti olan *r* səsinin *z*-ya çevrilməsi (*sən unutmazsan - siz unutmazsınız*; *o unutmaz - onlar unutmazlar*);

ə) sonu *t* ilə bitən çoxhecalı feillərə gələcək zaman şəkilçiləri artırıldıqda *t* samitinin *d*-ya keçməsi (*unut-unudacaq*, *unudar*, *işlət-işlədəcək*, *işlədər*)

Sayıların tədrisi prosesində şagirdlərin orfoqrafik-orfoepik vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə ibtidai sinif müəllimi bir sıra məqamlara diqqət yetirməlidir. İbtidai sinif müəllimi şagirdlərə öyrətməlidir ki:

a) Miqdar sayları həm hərflərlə, həm də rəqəmlə yazılır (*on altı*, *16*).

b) Sadə (bir sözdən ibarət) saylarla (*bir*, *iki*) yanaşı, onlardan yaranan mürəkkəb saylar (*otuz üç*, *iyirmi səkkiz*) da vardır ki, həmin saylar (tərkibi müəyyən miqdar sayları) ancaq ayrı yazılır; onların bitişik və ya defislə yazılması orfoqrafik səhvdir.

c) Rəqəmlə yazılmış müəyyən miqdar sayları şəkilçi qəbul etdikdə sayla şəkilçi arasına defis (-) işarəsi qoyulur (*10-u*, *8-i*).

e) Sözlə yazılan miqdar saylarından sıra sayları yaratmaq üçün *-ıncı⁴* şəkilçilərindən, rəqəmlə yazılarkən isə defis və *-cı⁴* şəkilçilərindən istifadə edilir (*1-ci*, *9-cü*).

ə) Saitlə qurtaran miqdar saylarından (*iki*, *altı*) sıra sayları düzəldərkən şəkilçidə səs düşümü (eliziya) hadisəsinin baş verməsi və şəkilçinin *-ncı²* şəklini alması.

ö) Saitlə qurtaran saylara saitlə başlanan şəkilçi artırılarkən səs artımı hadisəsinin baş verməsi (*iki – ikisi*, *ikiyə*, *ikini*).

d) Sıra sayları rum rəqəmləri (V, VI) ilə verildərkən heç bir sıra şəkilçisinin əlavə edilməməsi.

i) Məqamı gəldikcə, dilimizdəki bir çox sayların orfoepiya və orfoqrafiyası arasındakı fərqi göstərilməsi (*doqquz/dokquz/*, *səkkiz/səkgiz/*, *on beş/ombeş/*, *altmış/atmış/*, *əlli altı/əllaltı/*).

b) Miqdar saylarından sonra gələn isimlərin cəm şəkilçisi qəbul etməməsinin öyrədilməsi (*yeddi qələmlər* demək və yazmaq olmaz).

ç) Müəyyən miqdar sayları ilə isimlər arasında numerativ sözlərin (*dənə*, *cüt*, *ədəd*, *dəst*, *nəfər*, *baş* və s.) düzgün işlədilməsi.

İbtidai məktəbdə şagirdlərə **köməkçi nitq hissələrinin** cümlədəki rolu da izah edilir ki, bu da cümlə qurarkən onlardan yerli-yerində istifadə vərdişlərinin formalaşdırılmasına kömək edir. Şagirdlərə izah edilir ki, köməkçi nitq hissələri:

- əsas nitq hissəsinə qoşularaq məna çalarları yaradır;
- söz və cümlələri bir-birinə bağlayır;
- cümlənin və ya sözün təsir gücünü artırır.

İbtidai məktəbdə köməkçi nitq hissələri tədris edilərkən aşağıdakı məlumatla diqqət yetirilir:

1. Omonim köməkçi nitq hissələri haqda məlumat verilir (*qoy, sarı, doğru, kimi, elə və s.*).

Şagirdlərə izah olunur ki, dilimizdə elə sözlər vardır ki, onlar işlənmə məqamına görə bəzən əsas, bəzən də köməkçi nitq hissəsi rolunu oynayır. Məsələn: *Ay qız, mənə sarı gəl və Zəmidə sarı sünbül dalğalanırdı* cümlələrində *sarı* sözü birinci halda köməkçi (qoşma), ikinci halda əsas (sifət) nitq hissəsi kimi çıxış edir. Və ya *Qoy oturum da və Qələmi yerə qoy* cümlələrində *qoy* sözü birinci halda köməkçi (ədat), ikinci halda əsas (feil) nitq hissəsidir.

2. Yaxınmənalı köməkçi nitq hissələri haqda məlumat verilir (*amma-lakin-ancaq; sanki-elə bil; doğurdan da-həqiqətən; təkcə-yalnız-bircə; kimi-tək və s.*) və bu sözlərin cümlədə bir-birini əvəz edə bildiyi öyrədilir.

İbtidai siniflərdə nitq hissələrinin tədrisi üzrə iş şüurlu nitq vərdişlərinin əsasında duran qrammatik bacarıq və vərdişlərin daha fəal şəkildə formalaşdırılması xətti üzrə getməlidir. Yəni öyrədilən hər bir nitq hissəsi (və digər qrammatik anlayışlar) ədəbi dilimizin onunla bağlı olan şifahi və yazılı dil qaydalarının mənimsənilməsi və şəxsi nitq praktikasına tətbiq edilməsi bacarıqlarının formalaşdırılmasına xidmət etməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bəliyev H.B., Bəliyev A.H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2014, 384 s.
2. Cəfərova N.B. Nitq inkişafı üzrə işin metodikası. Bakı-2018, ADPU nəşri, 234 s.
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı: Papirus NP, 2016, 352 s.
4. Kərimov Y.Ş. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: "Səda" nəşriyyatı, 2013, 552 s.
5. Рамзаева Т.Г., Львов М.Р. Методика обучения русскому языку в начальных классах. М.: "Просвещение" - 1979, 431 стр.
6. Фролова Л.А. Обучение русскому языку в современной начальной школе. М.: АРКТИ, 2002, 192 стр.

РЕЗЮМЕ

РАЗВИТИЕ ЯЗЫКОВЫХ СПОСОБНОСТЕЙ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ЧАСТЯМ РЕЧИ

Касумова М.Р.

Азербайджанский государственный педагогический университет, Азербайджан

В статье рассказывается о путях развития языковых способностей учащихся в процессе обучения частям речи в начальной школе. Отмечается, что развитие речи учащихся – основной принцип преподавания Азербайджанского языка. По этой причине, как и все разделы языка, преподавание морфологии должно служить систематическому изучению Азербайджанского языка. Учитель должен стремиться к тому, чтобы учащиеся без затруднений в нужный момент могли применить к своей устной и письменной речи усвоенные ими языковые правила, касающиеся частей речи. В статье конкретизированы моменты, на которые необходимо обратить внимание в целях развития речи учащихся при обучении отдельным частям речи.

Ключевые слова: развитие речи, начальная школа, части речи, ученики, существительное, прилагательное, глагол, имя числительное, местоимение, наречие.

SUMMARY

THE DEVELOPMENT OF THE LANGUAGE SKILLS OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS IN THE TEACHING PROCESS OF THE SPEECH PARTS

Gasimova M.R.

Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan

The article describes the ways of developing the language abilities of students in the process of learning parts of speech in primary school. It is noted that the development of students' speech is the main principle of teaching the Azerbaijani language. For this reason, like all sections of the language, the teaching of morphology

should serve the systematic study of the Azerbaijani language. The teacher should strive to ensure that students can easily apply the language rules they have learned about parts of speech to their oral and written speech at the right time. The article specifies the points that need to be paid attention to in order to develop the speech of students when teaching individual parts of speech.

Key words: *the development of speech, primary school, the parts of speech, students, noun, adjective, verb, numeral, pronoun, adverb.*

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA ŞƏXSİYYƏT OBRAZININ PEDAQOJİ TƏHLİLİ

Məhərrəmovə E.X.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Dahi şair Nizami Gəncəvi Azərbaycanın yazıb yaradan şairlərindən ən məşhurdur. O, özünün beşliyi ("Xəmsə"si) ilə Azərbaycan poeziyasının zirvəsini fəth etmişdir. Əsərlərində istər "Sirlər xəzinəsi"ndə, istər "Leyli və Məcnun"da, istər "Fərhad və Şirin"də, "Yeddi gözəl"də, istərsə də "İsgəndarnamə"də insanın daxili aləmi yüksək qiymətləndirilir. Nizami Gəncəviyə görə həyat ən böyük məktəbdirsə, onun müəllimi əməkdir. İnsanın etik – estetik harmoniyası şairin yaradıcılığında mühüm yer tutur, ədəbi qəhrəmanların fiziki və mənəvi tərbiyəsini də bir - birindən ayırmır. Nizami Gəncəvinin fikrincə, tərbiyəçinin özü nümunə olmalıdır.

Açar sözlər. *İsgəndarnamə, yüksək, N.Gəncəviyə, məktəbdirsə, yaradıcılığında..*

Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi neçə əsrlərdir ki, xalqımızın mənəvi dünyasını müəyyənləşdirmək səlahiyyətini özündə saxlayan nadir simalardan biri kimi yaşamaqdadır. Mütəfəkkir Nizami, Şeyx Nizami, həkim Nizami, filosof Nizami, əxlaşünas Nizami kimi tanınmışdır.

Nizami hər şeydən əvvəl öz dövrünün oğlu idi, islam ideologiyasının hökm sürdüyü zamanın mütəfəkkiri idi. Bu ideologiyaya sədaqət, Allaha məhəbbət, onun fikrincə, öz əqidəsinə sədaqət demək idi. Nizami bütün yaradıcılığı boyu bir dinə, məzhəbə, yəni vahid ideyaya qulluq etməyi, ona sadıq olmağı insanlıq xüsusiyyəti kimi çox yüksək qiymətləndirmişdir. Nizaminin poemalarında mühüm cəmiyyət hadisələri, yeni fəlsəfi düşüncələr, etik və estetik məsələlər və digər bəşəri problemlər mühüm yer tutur. Bütün poemalarını Allaha müraciətlə, onun və peyğəmbərin tərfi ilə başlayan Nizami özünün bütün işlərini, uğurlarını Allahın adına bağlayır. Nizaminin ədalətə, doğruluğa, həqiqətə məhəbbəti, ikiüzlülüyə, yalançılığa nifrəti məhz onun əqidəsi ilə bağlıdır. O, bir insan kimi bu paklığı bəşər nəslinin hər birində görmək istəyir və paklığa, təmizliyə çağırır. İnsanı inandırmaq, onda yaxşıya məhəbbət yaratmaq şair, əxlaşünas Nizaminin başlıca məqsədidir. O, bir müəllim, bir valideyn kimi insanların tərbiyəsini qarşısına məqsəd qoymuşdur, sanki poema yazmaq tərbiyə etmək üçün bir vasitəyə çevrilmişdir. Şair tərbiyənin hər cür üsul və yollarından istifadə edir ki, gah didaktik metoda əl atır, gah dini əfsanələrə müraciət edir, gah tarixi şəxsiyyətləri bir nümunə kimi götürür, gah da real həyat faktlarından canlı epizodlar yaradır.

Öz hakimiyyətlərindən doğan mərdlik, səxavət adətlərindən yaranan məharət, şücaət şahlarda daxili inamın, mənəmlinin, eqoizmin əmələ gəlməsi üçün daim şərait yaradır. Qəhrəmanlarını gözdən qoymayan, bürəməkdən saxlayan Nizami belə anlarda onları Allah dərğahına, yaxud da sadə adamların hüzuruna gətirir. Nizami ədalətli şahların, sədaqətli aşıqların, əməkçi insanların, öz əqidələrinə sadıq qalan iradəli, müdrik alimlərin və müəllimlərin maraqlı obrazlar silsiləsini yaradırdı.

Şair qəhrəmanlarının tərbiyəsinə lap körpəlikdən başlasa da, onların müəyyən mövqeyə, şan-şöhrətə çatdığı dövrlərə xüsusi diqqət yetirir. İnsanın etik-estetik harmoniyası şairin yaradıcılığında mühüm yer tutur, ədəbi qəhrəmanların fiziki və mənəvi tərbiyəsini də bir-birindən ayırmır. Nizaminin fikrincə, hökmdarın, tərbiyəçinin özü nümunə olmalıdır. Onun işində, əməlində dözülməz cəhətlər nəzərə çarparsa, öyüd-nəsihət səmərəsiz qalar. Nizaminin varlı nəsilədən olan qəhrəmanlarını xüsusi müəllim və dayələr, məşqçi və sənətkarlar tərbiyə edirlərsə, kasıb uşaqlarını zəhmətin möcüzəsi, həyatın çətinlikləri, onun ucubacağı görünməyən zidiyyətləri tərbiyə edir. Nizamiyə görə, həyat ən böyük məktəbdirsə, onun müəllimi əməkdir.

Şairə görə, dünya sirlərlə doludur, ağla gəlməyən hadisələr tez-tez baş verir ki, insanın bütün bu hadisələrdən baş çıxarması çox çətinidir. Nizami Allahın gətirdiyi xoşbəxtliyə də, bədbəxtliyə də onun bəxş etdiyi insan həyatına da, aldığı cana da şükürlüdür. O, Allahdan xəbərsiz dünyanın, şeytan əməli fələyin işlərinə acıyır və bu fələyə nifrət edir.

Nizami Gəncəvi öz həyatını mənəviyyatın tərbiyəsinə sərf etmişdir. Şeyx Nizami, şair Nizami, həkim Nizami Allahı, Peyğəmbəri müqəddəs saymaqla böyüyə, dahiyyə hörmət ideyasını yüksək səviyyəyə

qaldırmışdır. Nizami Gəncəvi dövrünün müdrik, təmiz, pak adamı kimi tanınmışdır. Əvvəlcə Allahın, sonra Peyğəmbərin, sonra da müəllimlərinin və böyüklərinin qarşısında kiçiklik borcunu yerinə yetirən, zəngin həyat təcrübəsinə malik olan Nizami bədii əsərlərində insanı tərbiyə etməyi, yaxşı ilə pisi, düz ilə əyrini, xeyir ilə şəri, toxluqla acgözlüyü və sairəni üz-üzə gətirərək bu etik kateqoriyaların əsl mahiyyətini anlatmağı həmişə ön plana çəkmişdir. Sədaqətli adamlarla dost olmağa, boşboğazlardan uzağa qaçmağa çağırır. O, göstərir ki, yüzlərlə dostunun içərisində bircə əyrisi, xəyanətkarı, kəmfürsəti olsa, o, hamını ölümə sürükləyər. Odur ki, həyatda halal əməklə, düzgün niyyətlə yaşa, yorulmadan elmlərə yiyələn. Bu yolda qarşıya çıxan şəri, pislili məhv etməkdən çəkinmə. Əqrəb təbiətlilərə qarşı amansız ol. Lakin pislili özünə adət etmə. Bütün gözəl, xeyirli əməllərə elmlərin əsaslarına yiyələnməklə nail ola bilərsən. Odur ki, öyrənməyi heç vaxt özünə ar bilmə. Daim çalışmaq, səy etmək, gecə- gündüz öyrənməklə əsl istedadı parlatmaq olar. Tənbəllik istedadın pasıdır.

Nizami Gəncəvi insanın daxili aləmini yüksək qiymətləndirirdi. Maddi aləmə, dünyaya, dünyanın var – dövlətinə hərislik, qızıl toplamaq, zər yığmaq ömrü mənalı edə bilməz. Belə yaşayan adamlar xalqa gərək olmurlar. İnsan nə qədər yem dalınca gedirsə, bədbəxtliyini və faciəsini daha da artırmış olur. Zirək quşlar yem üçün çox atılıb – düşsələr də, hər tərəfə baş vursalar da, axırda ayağından tora düşər. Anlamaq lazımdır ki, dünya varından bir qarın yeməkdən başqa heç nə götürmək olmaz. Nizaminin fikrincə, insan daim öz qazancından, sərvətindən öz işıqlı, mənalı ideyaları üçün səmərəli istifadə etməlidir. İnsan var – dövlətinin xəsis, qiyməz bir əsirinə çevrilsə, özünü xar etmiş olar. İnsan elə yaşamalıdır ki, qazandığı sərmayə onun maddi və mənavi həyatının təminatına, hörmətinin artmasına, şəxsiyyətinin yüksəlməsinə səbəb olsun. İnsan çalışmalıdır ki, onun maddi dünyadan götürdüyü nemətlər həmin şəxsin mənavi dünyasına, əməllərinə, ideya və niyyətlərinə xidmət etsin, əksinə insanlara pislik etməklə dünya malını toplamağa qurşansan, bunun sonu zülmə bitəcəkdir. İnsan olan kəs dünya malının şirnikdirici xüsusiyyətinə aldanmamalı, ondan ağılla istifadə etməyi bacarmalıdır:

Dünya nədir, düşün, acı – zəhrimar,
Az yeməklə ondan qurtarmaq olar.

Nizamiyə görə insan həyatının mənasını var – dövlət, qiymətli daşlar müəyyənləşdirə bilməz. Şair bu məsələni Bərdə hakimi Nüşabə ilə fateh İsgəndərin görüşü zamanı çox maraqlı bir epizod vasitəsilə açıqlayır. Nüşabə dərin ağılı, zəkası ilə sübut edir ki, yer üzünün əsrəfi olan insanın daş – qaş üçün qiymətli ömrünü oda – közə vurmamalı, ölkələr alıb, qan tökməməlidir. O, qiymətli daşları süfrəyə yığıb İsgəndərin və onun sərkərdələrinin süfrəsinə düzür, lakin qonaqlar yemək gözləyirlər. Deməli, bu qiymətli daşlar yeməyə yaramır. Nizami Gəncəvi insanın insan kimi yaşamasını yaradıcılığı boyu tələb edir, “həyatda inək tək, eşşək tək ömrə eyləyən, heyvan tək otlamağı dad bilən, ləzzət bilən”ləri kəskin tənqid edir.

Nizami nəsihətləri həmişə həyat həqiqətlərinə, ibrətamiz tarixli hadisələrə istinadən yaradılmışdır. O, insanın ömür yolunda rastlaşdığı bütün çətinlikləri, onu fəlakətə sürükləyən səbəbləri ibrətamiz süjetlər vasitəsi ilə çatdırılır. Nizami öyüdlərində insanı dostluğa, sadə dolanmağa çağırır. O, deyir ki, gül kimi yumşaq, bənövşə tək ikiüzlü olma, bəzən tikan ol, yaltaqlara, alçaqlara, namərdlərə boyun əymə, zalımın zülmündən razı qalma, özgənin haqqını tapdalama, yolunla düz get, gözü tox ol, başqa canlılar kimi qənaətcil ol, azla kifayətlən, hamının işinə yara, mərd ol və sairə.

“Keçən ömrü unutmaq”, “Alçaqlığı və yaltaqlığı rədd etmək”, “Şöhrəti unutmaq”, “Şadlıqla xalqa xidmət etmək”, “Şadlıq və qənaət”, “Təvazökar ol”, “Padşahların qulluğunu tərk etmək”, “İnsanların işinə və ruzisinə əl uzatmaq”, “Zülmə qatlaşmaq” adlı nəsihətləri dahi şairin real həyat hadisələrindən çıxardığı həmişəyaşar qənaətlərdir.

Nizaminin 1197-ci ildə 56 yaşında oğlu Məhəmmədə nəsihəti bütün oğullar üçün həyat məktəbi rolunu oynaya bilər. O, deyir ki, elmi sənətlə yüksəltmək olar. Elm quru müddəalarla inkişaf edib, xalqın xidmətində dura bilməz. Dünyanın ən müşkül işlərini sənəti elmə xəzinədar etməklə açmaq mümkündür. Şair öz müdrik qənaətlərini söylədikdən sonra cavan oğluna əsl həyatı öyüdlərini verir.

Nizami real həyatın, həqiqi insan ömrünün tərənnümçüsüdür. O, həyatda ayıqlığı, bütün ömrünü sayıqlıqla yaşamağı, zamana, məkana görə hərəkətlərini ölçüb-biçməyi insan taleyində ən mühüm amil saymışdır. Həyat və əxlaq kimi insan münasibətləri də daim dəyişir. Həyatın elə məqamları var ki, xeyirin şərə döner, şərin xeyirə. Görünür ziddiyyətlərlə dolu olan bu dünyanın tərs işlərində də bir qanunauyğunluq var. Dünya tarixi, milyonlarla insan taleyi belə zidd münasibətlərin şahidi olmuşdur. Eyni iş üçün əbədi həyat alan da, səfil ölümə çatan da olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. N.Gəncəvi. Sirlər Xəzinəsi. Bakı- Yazış nəşriyyatı. 1981. 195 s.
2. N.Gəncəvi. Xosrov və Şirin .Bakı- Yazış nəşriyyatı. 1983. 400 s.
3. N.Gəncəvi. Leyli və Məcnun .Bakı- Yazış nəşriyyatı. 1982. 300 s.

4. Авдеева Н.Н. Паяние идентификация и его применение к проблеме понимания человека человеком. Теоретические и прикладные проблемы психологии сознания людьми друг друга. Краснодар.1975.250 с.

РЕЗЮМЕ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ОБРАЗА
ЛИЧНОСТИ В ТВОРЧЕСТВЕ НИЗАМИ ГАНДЖАВИ

Магеррамова Е.Х.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Великий поэт Низами Гянджеви - самый известный поэт Азербайджана. Своей пятеркой («Хамса») он покорил вершину азербайджанской поэзии. В его произведениях внутренний мир человека высоко ценится в «Сокровище тайн», «Лейли и Меджнун», «Фархад и Ширин», «Семь красавиц» и «Письмо Александра». По словам Низами Гянджеви, если жизнь - самая большая школа, то его учитель - труд. Этическая и эстетическая гармония человека занимает важное место в творчестве поэта и не разделяет физическое и духовное воспитание литературных героев. По мнению Низами Гянджеви, педагог должен быть примером.

Ключевые слова. *Духовное, Этическая, занимает, воспитание, литературных,*

SUMMARY
PEDAGOGICAL ANALYSIS OF IMAGE
PERSONALITY IN CREATIVITY NIZAMI GANDJAVI

Maharramova E.X.

Sumgayit State University, Azerbaijan

The great poet Nizami Ganjavi is the most famous poet of Azerbaijan. With his ("Hamsa"), he conquered the pinnacle of Azerbaijani poetry. In his works, the inner world of a person is highly valued in "Treasure of Secrets", "Leili and Majnun", "Farhad and Shirin", "Seven Beauties" and "Letter to Alexander". According to Nizami Ganjavi, if life is the biggest school, then his teacher is work. Ethical and aesthetic harmony of a person occupies an important place in the poet's work and does not separate the physical and spiritual education of literary heroes. According to Nizami Ganjavi, a teacher should be an example.

Keywords. *Spiritual, Ethical, Occupies, Education, Literary.*

AZƏRBAYCAN DİLİNİN XARCİLƏRƏ ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ LÜĞƏTLƏ İŞİN ROLU

Məmmədova A.C.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Hər bir xarici dilin öyrənilməsində leksika üzərində iş xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki sözləri bilmədən ən elementar səviyyədə ünsiyyət qurmaq mümkün deyil. Dilin lüğət tərkibi dərstdə tələbələr tərəfindən fəal öyrənilməlidir. Azərbaycan dilini başlanğıc səviyyəsində öyrənən tələbələr bilinqvistik lüğətlərdən istifadə etməlidirlər (azərbaycanca- türkçə/tiirkçə - azərbaycanca, azərbaycanca- ingiliscə/ingiliscə - azərbaycanca və s.). Bilikləri tədricən artdıqca azərbaycan dilində müxtəlif tipli monolingvistik lüğətlərdən (sinonimlər lüğəti, frazeoloji birləşmələr lüğəti, omonimlər lüğəti, izahlı lüğət, xarici sözlər lüğəti və s.) yararlanmaq olar.

Açar sözlər: *lüğət, leksik minimum, xarici dil, səviyyə, material.*

Xarici tələbələr üçün lüğətlə iş həm dərstdə çalışmanın, həm də ev tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinin ayrılmaz hissəsi olmalıdır. Yeni mövzuyla bağlı leksik minimumu öyrənirkən sözləri daha yaxşı yadda saxlamaq üçün onları ucadan təkrar etmək lazımdır, çünki onda tələffüzə də diqqət verilir, eyni zamanda sözlərin adlandırdığı əşyaları ya da əşyaların şəkillərini göz önündə saxlamaq tövsiyə edilir. Bundan başqa, sözləri və ifadələri öyrənməkdə vizualizasiya da kömək edə bilər, sözü tələffüz edərkən onun mənasını aydın şəkildə təsəvvür etmək lazımdır. Məsələn, «qızıl payız» dedikdə bu ifadəni xəyalımızda yarpaqları saralmış ağaclarla bağlayırıq, ifadəni təkrar etdikdə o, sanki payızın qızılı ilə dolmuş olur. Təzə öyrənilmiş sözləri gündəlik danışqda fəal işlətmək, onlarla dialoqlar və yazılı cümlələr qurmaq lazımdır. "Leksik minimum" dedikdə dilin istifadəsinə imkan verən minimal söz məbləği nəzərdə tutulur. Leksik minimumun yaradılması dilin lüğət tərkibinin müəyyən səviyyəyə qədər kompressiyası (sıxılması) vasitəsinə yaranır ki, bu səviyyə dilin əsaslarının öyrənilməsini təmin edir. Bununla yanaşı, leksik minimum bütövlükdə leksik sistemin əsas

xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməli, dilin mənimsənməsi üçün möhkəm linqvistik baza təşkil etməlidir.

Minimum üçün leksik material seçilrkən aşağıdakı linqvistik göstəricilər nəzərə alınmalıdır:

a) Sözü və ya ifadənin semantik dəyəri, onun istifadə tezliyi.

b) Sözü çoxmənalılığı, stilistik və söz yaradıcı imkanları.

Hər bir yeni leksik minimum dərsin mövzusunə uyğun olmalı və müəllimlə tələbələrin dərslə dialoqlar qurmağı yoluyla daha effektiv şəkildə öyrənilməlidir.

Nümunə . "Mənim ailəni " mövzusunun leksik

	<i>minimumu</i>
ana —mother	qız- daughter, girl
xala -aunt (mother's sister)	bibi-aunt (father`s sister)
ata- father	əmi- uncle (father`s brother)
oğul - son	nəvə -grandson, granddaughter
ailə üzvləri -family members	nənə-grandmother

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ РАБОТЫ СО СЛОВАРЕМ В ОБУЧЕНИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМУ ЯЗЫКУ ИНОСТРАНЦЕВ

Мамедова А.С.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В изучении каждого иностранного языка работа над лексикой представляет особую важность, потому что не зная слов невозможно построить общение даже на самом элементарном уровне. Словарный состав языка должен активно изучаться студентами во время уроков. Студенты, изучающие Азербайджанский язык на элементарном уровне должны пользоваться двуязычными словарями (азербайджанско-турецкий/турецко-азербайджанский, азербайджанско-английский/англо-азербайджанский и т.д.). По мере увеличения знания языка можно использовать различные монолингвистические словари азербайджанского языка (слоарь синонимов, словарь фразеологизмов, словарь иностранных слов, словарь омонимов и т.д.).

Ключевые слова: словарь, лексический минимум, иностранный язык, уровень, материал.

SUMMARY

THE ROLE OF VOCABULARY IN TEACHING AZERBAIJANI LANGUAGE AT EXPENSES

Mammadova A.C.

Sumgait State University, Azerbaijan

The work over vocabulary plays an important role in study of any foreign language since without knowledge of words it is impossible to build even the elementary level communication. Vocabulary of a language should be actively studied by students during the lessons. The students, studying Azerbaijani language at the elementary level should use bilingual vocabulaires (Azerbaijani-Turkish/Turkish-Azerbaijani, Azerbaijani-English/English-Azerbaijani, etc.). After increasing the language knowledge various monolingustic vocabularies also can be used (vocabulary of synonyms, vocabulary of phraseological units, vocabulary of foreign words, etc.).

Key words: vocabulary, lexical minimum, foreign language, level, material

EMOSİONAL İNTELLEKT: EMOSİYALARI ANLAMAQ VƏ İDARƏ ETMƏK

Hacıyeva A.Ş.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. İnsanın emosional sahəsi psixologiya tarixinin ən maraqlı problemlərindən biridir. Bunun səbəbi emosiyaların mürəkkəb təbiəti, empirik tədqiqatları ölçmək çətinliyi və digər xarakterik amillərdir. Bununla birlikdə, emosiyaların əsas funksiyasının insanların bədən dilində bir-birlərini anlamalarına,

mühakimə etmələrinə, ünsiyyət qurmalarına və qarşılıqlı əlaqədə olmalarına kömək etmək olduğu müəyyən edilmişdir. Bu baxımdan emosiyalar sosial və psixoloji cəhətdən xarakterizə olunur.

Bir insan hissələrini ifadə etmək üçün fərqli ifadələrdən istifadə edir. Mədəni, intellektual, yaş, cinsi və peşə xüsusiyyətləri həm emosiyaların modalığının tanınmasına, həm də təzahürlərinin intensivliyinin qiymətləndirilməsinə təsir göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, emosiyaların xarici təzahürü həm iradi, həm də qeyri-iradi metodları əks etdirir və daha çox aid olduğu insanların mədəni xüsusiyyətlərindən asılıdır.

Empirik tədqiqatlar emosiyaların öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İnsanlar emosional vəziyyətlərini iki şəkildə ifadə edirlər: verbal və qeyri-verbal.

Bu mənada psixologiyada bədənin təqlidinə və jestlərinə istinad edərək "bədən dili" və "emosional ton" və ya "danışma hissi" kimi iki uyğun anlayış meydana gəlir.

Açar sözlər: emosional zəka, özünütənzimləmə, ünsiyyət, emosional düşüncə, emosional qabiliyyət.

İnsanın emosional sahəsinə mürəkkəb psixi proseslər aiddir. Onların təbii əsasları olduğu kimi, sosial həyatla şərtlənən, müxtəlif hadisələrin təsiri ilə psixikada əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmələr yarada bilən halları vardır.

Psixologiyada emosiya, insanın həyatında daxili və xarici hadisələrin qiymətləndirilməsini əks etdirən proses olaraq təyin edilir.

Emosiyalar insanın orqanizm və şəxsiyyət kimi bütün hissələrini və narahatlıqlarını əhatə edən vəziyyəti, subyektiv halıdır. Bu hal insanı dərin təşvişə salan dərd-qəmdən başlamış, ən yüksək formalı sevinc həddinə qədər çatdıra bilər. Emosiyalar elə bir reaksiya formasıdır ki, o, orqanizmi bütövlükdə əhatə edir.

Emosiyalar insanın fəaliyyətinin və orqanizmin funksional tənzimlənməsinin əsas mexanizmlərindən biridir.

Emosiyalar dedikdə, biz adətən insanın müxtəlif reaksiyaları – çılğın ehtiras partlamasından tutmuş əhval-ruhiyyənin incə çalarlarına qədər yaşananları başa düşürük. Bütövlükdə emosiyalar insanın tələbatlarını və bu tələbatların yönəldildiyi əşyalara hissi səviyyədə göstərilən münasibəti xarakterizə edir.

İnsan emosiyaları - yalnız düşüncələrimizə deyil, həm də hərəkətlərimizə təsir edən bir qüvvədir. Emosiyalar bizi fəaliyyətə sövq edir və ya əksinə, özümüzdən məmnunluq və ya narazılıq, eyforiya və məyusluq yaradır.

Düzgün zamanda lazımı yerdə olmaq, düşüncəli hərəkətlərə qadir olan etibarlı və yetkin bir insan kimi nüfuza sahib olmaq üçün davranışımıza nəzarət etməliyik. Həqiqətən, iş həyatında çox tez-tez, müəyyən bir vəziyyətdə soyuqqanlı davranış münasibətlərin təşkilinə kömək edir.

Özünü, düşüncələrini və hissələrini idarə etmək müasir insanın inkişafının əsas prinsipidir. Təəssüf ki, həyatımızın ritmi həmişə öz emosiyalarımızı və onların meydana gəlməsinin səbəblərini ətraflı təhlil etməyə imkan vermir.

Həyatımızın hər anında və xüsusilə çətin və ya ziddiyyətli vəziyyətlərdə seçimlə qarşılaşırıq. Seçimimiz, problemlərə, insanlarla qarşıdurmalara, həyəcanverici vəziyyətlərə reaksiya kimi təzahür edir.

Yalnız mənfi emosiyalara girov olduğumuz zaman, hərəkətlərimizin səbəblərə deyil, hissələrə tabe olub-olmamağımızdan, asılı olaraq emosional gərginlik yüksəlir.

Ancaq hər birimizin başqa alternativləri var. Məntiq və ağıla əməl edərək sakitləşə, emosiyalara nəzarət edə, dərin bir nəfəs ala və cavab verə bilərik.

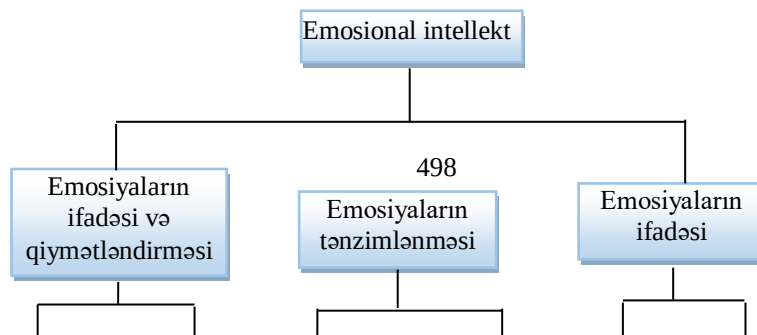
Müasir psixologiya emosional bacarığın aşağıdakı variantlarını təklif edir:

- emosional zəka;
- emosional düşüncə;
- emosional bacarıq.

Emosional bacarığın formalaşması həyatımızın vacib hadisəsidir. Emosiyaları idarə etməyin ən təsirli yollarının təhlili hər kəs üçün son dərəcə faydalıdır.

Çətin vəziyyətlərdə emosiyalarınızı necə idarə etməyi öyrənməlisiniz. Hər bir insanın bu cür özünü idarəetmə strategiyasını mənimsəməsi xüsusilə vacibdir. Konstruktiv bir yanaşma tapmaq və razılığa gəlmək üçün həmsöhbətinin emosiyalarından xəbərdar olmalıdır.

Emosional zəka (EI), insanın emosiyaları tanımaq, digər insanların və özlərinin niyyətlərini, motivasiyasını və istəklərini başa düşmək, habelə praktik problemləri həll etmək üçün emosiyalarını və digər insanların emosiyalarını idarə etmək bacarığı və qabiliyyətlərinin cəmidir.

Şəkil 1.1 Emosional intellektin komponentləri

S. Stein və H. Buckin elmi tərifinə görə, emosional zəka, zəkanın adi anlayışından fərqli olaraq, "vəziyyəti düzgün şərh etmək və ona təsir göstərmək, digər insanların istədiklərini və ehtiyac duyduqlarını asanlıqla dərk etmək, bilməkdir.

Şəxsiyyətin peşəkar inkişafında inasan təkcə əsas peşə bacarıqlarına deyil, həm də ünsiyyət, özünə nəzarət, dözümlülük, özünə inam, üstünlüklərini və zəif tərəflərini bilmək, həssaslıq kimi əlavə keyfiyyətlərə ehtiyac duyur. Emosional dözümlülük, həm də özündə və başqalarında bu və ya digər duyğuya səbəb olan vəziyyətləri aydın şəkildə anlamaq imkanı verir.

Keçmişdə bu və ya digər fəaliyyəti öyrənmək qabiliyyəti ümumi intellekt əmsalı (IQ) ilə müəyyən edilmişdir. Müvafiq olaraq, bir insanın tutduğu mövqe nə qədər ciddi və yüksək olarsa, "tərifə görə" o qədər yüksək IQ olmalıdır.

Ancaq bəzi məlumatlara görə, karyera artımımızın yalnız 5% -dən 25% -i IQ-dən asılıdır. Yüksək IQ sertifikat almaq karyera perspektivləri ilə bir iş almağa kömək edir.

Lakin karyera nərdivanına qalxmaq, uğurlar əldə etmək və saxlamaq və ümumiyyətlə müvəffəq olmaq üçün canlı insanlarla ortaqlar tapmaq vacibdirsə, fərqli təbiətə ehtiyac duyulan xüsusiyyətlər lazımdır.

Qərb psixologiyasında bu keyfiyyətlər EQ termini ilə müəyyən edilir.

Beləliklə, emosional zəka - EQ, ünsiyyətçiliyimizin, öz emosional mənşəyimizin fərqiində olmağın, habelə digər insanların hisslərini yaşamaq və nəzərə almaq bacarığının göstəricisidir.

EQ intellektual bir əmsalın (IQ) emosional ekvivalenti hesab olunur. Hal-hazırda, emosional intellekt, insanın emosiyaları tanıma, digər insanların və özlərinin niyyətlərini, motivasiyasını və istəklərini dərk etmək, habelə praktik problemləri həll etmək üçün emosiyalarını və digər insanların emosiyalarını idarə etmək qabiliyyəti olaraq qəbul edilir.

Emosional intellektin nisbətən sabit bir qabiliyyət olmasına baxmayaraq, təlim vasitəsilə emosional yetkinliyi artırmaq mümkündür.

Emosional intellektin inkişafı peşəkar inkişaf və özünü inkişaf yolu ilə həyata keçirilir. Emosional intellekt, öz quruluşuna idrak, davranış və emosional komponentləri daxil edən, öz emosiyalarını və başqalarının emosiyalarını bilmək, anlamaq və tənzimləməyi təmin edən mürəkkəb integrativ qabiliyyətdir.

Bütün bunlar ümumilikdə şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı münasibətlərin uğuruna və şəxsi inkişafına təsir göstərir.

Psixologiyada emosional intellektin inkişafı prosesi dörd mərhələdən ibarət olur.

❖ Öz hisslərini və emosiyalarını bilmək və anlamaq; əks olunması

❖ Hədəfinizə çatmaq üçün emosiyalarınızı, hisslərinizi, emosional vəziyyətlərinizi idarə etmək; özünə nəzarət

❖ Başqalarının emosiyalarını tanımaq və ünsiyyət tərəfdaşlarının hisslərini anlamaq.

❖ Başqalarının emosiyalarını, hisslərini, emosional vəziyyətlərini idarə etmək;

Uğurlu fəaliyyət emosiyalarınızı tənzimləmək bacarıqlarından asılıdır.

Emosional yetkinliyin komponentləri bunlardır: *özünü tənzimləmə, refleksiya, empatiya, özünü motivasiya, ünsiyyət və özünü idarəetmə.*

Hər kəs emosiyalarını tənzimləmək, sözlərin, düşüncələrin köməyi ilə hərəkət etmək və ya nəfəs və əzələ tonusunu tənzimləmək bacarığına sahib olmalıdır. Özünü tənzimləməlidir.

Özünü tənzimləmə - insanın emosional vəziyyətini tənzimləmək, hissləri idarə etmək, onları müəyyən bir çərçivədə saxlamaq, özünü sakitləşdirmək, narahatlıq və əsəbilikdən qurtulmaq, mənfi həyat vəziyyətlərindən azad olmaq qabiliyyətidir.

Refleksiya, özünü inkişafı qavrayış prosesidir. Müəllimin təfəkkürünün inkişafı, mürəkkəb zəruri məlumatları qavrayışını təmin edən, bilik və bacarıqları inkişaf etdirir, və fəaliyyətdə müəllimin şəxsiyyətini dərk etməyə kömək edir.

Empatiya fərdlərin mənəvi birliyidir, başqa bir insanın problemlərini özününki kimi qəbul edir.

Başqalarının təcrübələrinə emosional cavab vermək *empatiya* adlanır. Bu cür empatiyaya qadir olan bir insan son dərəcə özünü başqa bir adamın yerinə qoymağı bacarır. Bir iş mühitində, empatiya məsləhətçinin müştəri ilə konstruktiv qarşılıqlı əlaqəsini müəyyənləşdirir.

Empatiya başqasının dünyasına daxil olmağı və "orada" qalmağı əhatə edir. Buraya bir rabitə tərəfdaşının dəyişən emosiyalarına davamlı həssaslıq daxildir.

Bununla birlikdə, şüuraltı emosiyaları ortaya qoymaq üçün cəhdlər edilmir, çünki onlar travmatik ola bilər.

Həmsöhbətinizi həyəcanlandıran və ya qorxudan o elementləri sakitcə müşahidə edərkən başqasının hissləri ilə bağlı təəssüratlarınızı da bildirmək lazımdır. Həssas olmaq məsuliyyətli, fəal, güclü və eyni zamanda incə və həssas olmaq deməkdir.

Başqalarının emosiyalarına həssas olan bir insan, eşitmək, görmək və başqasının emosionallığını nəzərə almağı bacarar, fərqli düşünən insanların fikirlərini başa düşə bilər, insanlarla bir araya gəlmək, münaqişə vəziyyətlərini düzəltmək, dinləmək və anlamaq bacarığı, həmçinin münasibətləri idarə etmək və bir komandada uyğunlaşmaq istedadına malik olur.

Öz-özünə motivasiya, həvəslə, şübhə etmədən, insanın işinə məqsədli çatmaq istəyidir. Qeyd etmək lazımdır ki, özünü motivasiya edən vacib amil, özünə hakim olmağa səbəb olan emosiyalarımızı idarə etmək bacarığıdır.

Ünsiyyət, fərdlər arasındakı münasibətlərin idarə olunması, münaqişə vəziyyətlərinin həlli, qəzəbli bir insanı sakitləşdirmək və ya ona ilham vermək bacarığına sahib olmaqdır.

Özünü idarəetmə prosesi zərərli emosiyaları idarə etmək qabiliyyəti olaraq təyin olunur və emosional intellektin əsas komponenti hesab olunur.

Emosional müvazinətin qorunması fəaliyyətin əsas amildir. Belə bir tarazlığın olması gərginliyi, qorxu və qəzəbi aradan qaldırır, düşüncə aydınlığına təsir edir.

Özünü idarəetmə hisslərin, hərəkətləri idarə edilməsidir. Emosiyalarınızı idarə etmək, onları yatırtmaq deyil, özünüza tabe etmək və işin xeyrinə işləmək deməkdir.

Yəni nə vaxt, nə dərəcədə və hansı formada tənzimləməyi bacarmaq, özünüza qəzəb və ya sevinc bəxş etməkdir. *Özünü idarəetmə*, ilk növbədə mənfi hisslərin qarşısını almaqdır. Bəzən insanlar müsbət emosiyalar ifadə edə bilmirlər. Bir qayda olaraq, kişilər qadınlara nisbətən daha təmkinlidirlər.

Öz hisslərinizi anlamaq, emosional yetkinliyin ən vacib elementidir. Emosiyalarını dinləyə bilmək, insanın hər an başına gələnləri, vəziyyətini və yaşadıklarını yaxşı bildiyini güman etməsi daha rahatdır. Ancaq realıqda baş verənləri anlayışımız səthi xarakter daşıyır. Bu baxımdan, emosiyaların bilinməsinin üç əsas funksiyası müəyyən edilə bilər: *təcrübənin konsolidasiyası, şəxsiyyətlərarası ünsiyyət, emosional ifadə*.

Bir insanın öz emosiyalarını bilməsi, onları idarə etmək üçün bir addımdır. *Özünüzü dinləmək* və həqiqətən hiss etdiyinizi anlamaq, yaşadığınız hisslərin nüanslarını, onların meydana gəlməsini və dəyişdirilməsini öyrənmək çox vacibdir. Beləliklə, insanın öz hisslərini dərk etməsi ünsiyyətə kömək edir, çünki bu, emosiyaları lazımı səviyyədə tanımağa, təsvir etməyə və daha da ifadə etməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ананьев Б.Г. Психология чувственной познания. М.: АПН РСФСР, 1960, 486 с
2. Анохин П.К. Психология эмоций. М.: МГУ, 2002, 214 с.
3. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Maarif, 2003, 534 s.
4. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: Qapp-poliqraf, 2003, 345 s.
5. Cabbarov R.V. Özünüreallaşdırma probleminin tədqiqi istiqamətləri //Psixologiya jurnalı, 2007, № 3, s.116-131
6. Əlizadə Ə.Ə. İdrak prosesləri və hisslər. Psixopedaqoji məsələlər. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2006, 345 s.

РЕЗЮМЕ

ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ: ПОНИМАНИЕ И УПРАВЛЕНИЕ ЭМОЦИЯМИ

Гаджиева А. Ш.

Сумгаитский Государственный Университет, Азербайджан

Эмоциональная сфера человека - одна из самых интересных проблем в истории психологии. Это связано со сложной природой эмоций, сложностью измерения эмпирическими исследованиями и другими характерными факторами. Однако было обнаружено, что основная функция эмоций - помогать людям понимать, судить, общаться и взаимодействовать друг с другом на языке тела. В этом смысле эмоции характеризуются социально и психологически.

Человек использует разные выражения, чтобы выразить свои чувства. Культурные, интеллектуальные, возрастные, половые и профессиональные характеристики влияют как на распознавание модальности эмоций, так и на оценку интенсивности их проявлений. Следует отметить, что внешнее проявление эмоций отражает как произвольные, так и непроизвольные методы и больше зависит от культурных особенностей людей, к которым они принадлежат.

Эмпирические исследования особенно важны при изучении эмоций. Люди выражают свое эмоциональное состояние двумя способами: вербальным и невербальным.

В этом смысле в психологии, относящейся к имитации и жестам тела, возникают два соответствующих понятия, такие как «язык тела» и «эмоциональный тон» или «чувство речи».

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, саморегуляция, общение, эмоциональное мышление, эмоциональные способности.

SUMMARY

EMOTIONAL INTELLIGENCE: UNDERSTANDING AND MANAGING EMOTIONS

Hajiyeva A.S.

Sumgait State University, Azerbaijan

The emotional sphere of man is one of the most interesting problems in the history of psychology. This is due to the complex nature of emotions, the difficulty of measuring empirical research, and other characteristic factors. However, it has been found that the main function of emotions is to help people understand, judge, communicate and interact with each other in body language. In this sense, emotions are characterized socially and psychologically.

A person uses different expressions to express his feelings. Cultural, intellectual, age, sexual and occupational characteristics affect both the recognition of the modality of emotions and the assessment of the intensity of their manifestations. It should be noted that the external manifestation of emotions reflects both voluntary and involuntary methods and depends more on the cultural characteristics of the people to whom they belong.

Empirical research is of particular importance in the study of emotions. People express their emotional states in two ways: verbal and non-verbal.

In this sense, in psychology, referring to the imitation and gestures of the body, two corresponding concepts emerge, such as "body language" and "emotional tone" or "sense of speech."

Key words: emotional intelligence, self-regulation, communication, emotional thinking, emotional ability.

THE ISSUES OF DIGITALIZATION OF UZBEK LANGUAGE TEACHING IN THE CONTEXT OF INNOVATIVE EDUCATION

Yuldasheva Sh.Sh.

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz, Uzbekistan

Summary. The article is devoted to the current state of digitalization of Uzbek language teaching. The author cites the positive impact of research on the trends of digital education in language teaching in the world on the digitalization of Uzbek language teaching, analyses the works of Uzbek scholars in the field. The results of questionnaires and observations on the readiness of Uzbek language teachers for the new educational format – the process of digitalization of teaching, the new role of the teacher are discussed in the article.

Keywords: Uzbek language, digitalization, digitalization of teaching, education, digital education, blended learning.

Since 2018 in Uzbekistan much attention has been paid to the issues of developing a national concept of digital economy and implementing the program "Digital Uzbekistan – 2030". Consequently, reforms on introducing digital technologies in all areas cannot bypass the field of education [17]. It is no coincidence that experts acknowledge that this process is "increasing the number of teaching methods, creating an open, transparent, convenient, popular, efficient, corruption-free and, most importantly, quality education system" [9].

The search for new approaches to the application of digital technologies in the process of teaching the Uzbek language, the introduction of new methods of using digital technologies is also relevant today. This will allow to get acquainted with the experience of the world and the CIS countries, to identify modern approaches.

The application of digital educational technologies in Russia has been studied by N.Sh.Kozlova [4], V.N.Minina [7], N.Y.Ignatova [3], and they show the transformation of higher education in the digital environment, the new trends in the field. In particular, their works reflect the essence and characteristics of four important trends – directions, such as the formation of a blended learning model, the transition to online education, the creation of a virtual (digital) learning environment, changes in the management of educational institutions (V.M.Minina). There are a number of studies on the use of computers in the teaching of Russian and English, its advantages, as well as its disadvantages [6,10,11,13,16]. In the works of Uzbek scientists on the application of information technology in the teaching of the Uzbek language [1,15,19,20,21,22] in secondary schools, secondary special and higher education as a native language, as a state language the possibilities of author's programs, pedagogical software in developing students' oral and written speech are covered. A number of works have been studied the creation of electronic literature, tools and methods of teaching the Uzbek language in a blended learning environment. While, during the pandemic, 1.7 billion students were suspended from face-to-face classes and transferred to distance learning in the world, the Uzbekistan also conducted lessons with the help of the systems such as dist.edu.uz, moodle, srs, zoom, kundalik.com television and other social nets. Analysing this experience we see that it is necessary to expand the scope of research on the problems of digitalization of language teaching and the search for their solutions.

However, the digitization of pre-pandemic education has not been easy. In particular, most teachers of Uzbek language and literature envied the multimedia classrooms of their foreign language colleagues. However, when they had the opportunity to use computer technology in their demonstrative lessons, they were "terrified" and preoccupied with the new tool in the classroom and had various problems (not being able to open the computer, not using the installed software, not being able to connect to the video projector, etc.) and Uzbek teachers did not tire of saying that they had failed to achieve the objectives of the lesson. This was a situation that was often observed, especially in secondary schools, and it could continue to be so. However, the pandemic has forced people to "compromise" with concepts such as online learning, blended learning, digital learning, social media and educational applications (zoom platform, google meet, etc.). So, the era of blended learning has come. The situation made us study of teachers' activities deeply. In order to learn teachers' attitude to the digitalization of teaching we sent an electronic questionnaire to the teachers of Uzbek language and literature.

The survey included specific questions to find out the age of teachers and what kind of educational institution they work in, and it is not in vain. Although it is natural for teachers of different ages and in different educational institutions (from pre-school education to in-service training) to have different attitudes and use of digital technologies, it is necessary to clarify the situation. The survey involved mostly teachers between the ages of 22 and 60. 37% of them are middle-aged. It was found that 77.8% of the participants are school teachers, 18.5% are teachers of higher education, and 3.7% are teachers of Uzbek language and literature at teacher training institutions. Most teachers reported not being able to take advantage of distance learning opportunities, in particular working with online applications (moodle, zoom, google meet, etc.), and not being able to use an online whiteboard. Content teachers clearly stated the reasons for addressing to digital resources to improve their professional skills, acknowledging that they were had to do so, as their authorities required it (38.2 percent).

Prior to the pandemic, most content teachers were opposed to students using mobile devices, especially cell phones, in class, and did not allow them. While 23 per cent of teachers prepared video lessons, interactive dictations, electronic tests, presentations, 77 per cent of teachers' responses revealed that no kind of digital learning resources were prepared by teachers individually. Sixty-three percent of respondents said they had a positive attitude towards online education. During the survey, teachers asked some important questions related to the use of online learning, like "What is your attitude to the integration of digital technology with course books?", "How do we develop students' written literacy in the digitization of Uzbek language teaching?", "How to improve the calligraphy? What to do if students' handwriting and calligraphy changed?" and others.

Indeed, the study and monitoring of the current situation has served to clarify many aspects of the application of digital educational technologies in the process of teaching the Uzbek language.

At a time when the digitalization of teaching is gaining the world, it is clear that we are not in a position to boast of the professional competence of teachers of Uzbek language and literature. Observations show that most teachers are not able to install zoom software on their computers, smartphones or laptops, they do not know how to adjust audio and video settings, are not able to understand the ID and code, to access to lessons according to the link and all of this affected the quality of lessons. Of course, students and teachers, colleagues supported each other, provided prompt assistance. After a few sessions, they gradually developed the skills to use the many features of the zoom platform (chat, presentations, etc.), online board, GoogleDisk and others.

Especially in our setting, master classes organized at the department gave good results. In particular, these master classes introduced the teachers of our department and the Uzbek language teachers of the Republic of Karakalpakstan with new world-tested tools for distance learning, for online learning. Instructions for using Google services: Google classroom, Google jamboard, Googledocs, use of Google disk, preparation of texts, presentations, assignment of tasks, permission to perform tasks together with students through these Google services, as well as online lessons using Google MEET and ZOOM Guidelines have played an important role in the development of teachers' information competencies.

While most educators organize classes by showing students only ready made presentations through the ZOOM platform, it was a novelty for them to explore the possibilities of using Google services, especially Google as a whiteboard. The teachers who conducted the practical lessons noted that Google's possibilities as a board served to activate the students, making it a convenient tool for doing exercises together, correcting mistakes and shortcomings together, and editing. The teachers also acknowledged that the students were familiar with Google services and could easily perform tasks such as joining Google classes, opening independent Google classes, student membership, placing assignments in Google Classrooms, allowing students, reviewing their work, and leaving comments. In fact, students also gained the ability to conduct control tasks through Google forms and monitor the results of assessments through Google tables.

So, our colleagues have experienced a wider range of methods and techniques for compiling lectures for distance online learning, providing as much visualisation as possible, presenting the video lectures, individualizing practical assignments, implementing educational projects, providing educational resources. These cases indicate the formation of technological competence of teachers of Uzbek language at the initial stage of distance learning, which is rapidly entering the education system.

Although the previous version of the Law of the Republic of Uzbekistan "On Education" defined the forms of full-time, part-time and evening education, which are separate and inseparable from production, there was no form of distance learning in it. The new version of the law, approved on September 23, 2020, also provides for a form of distance learning. The legal framework for distance education is thus being strengthened. At the same time, economic and social issues remain unresolved.

Mainly,

1. It would be advisable to include in the employment contracts a condition for each teacher to improve their skills in digital technologies or to use a specific pedagogical software. The fact that in the analysis of the questionnaire, "getting used to doing it when asked by management" is also a proof of our opinion.

2. The lack of webinar and online conference rooms in most departments has a negative impact on the quality of online classes organized by teachers.

3. Most students use mobile phones rather than personal computers. There is a problem of lack of mobile applications for all types of education in the Uzbek language. Teachers need innovative centers to help them develop and implement educational content and mobile applications in Uzbek. This could solve the problem of lack of content in the National segment of the Internet.

4. It is required to study "Digitization of Uzbek language teaching" as a separate module in advanced training courses for teachers of native language and literature, Uzbek (state) language.

5. Confidence in the student, as in face-to-face exams, is one of the most important issues in the digitization of Uzbek language teaching. However, the world's leading universities have already tested in practice the lessons worth learning from distance examinations. In particular, the authors of "PROCTORIO" - Arizona programmers noted that they can independently detect students cheating during computer exams. In the neighboring republics, in particular in some universities of Kazakhstan, examinations were conducted through the international system "PROKTORIO" [8]. This means that educational institutions need to be provided with these programs.

The solution of these issues would serve to accelerate the digitization of Uzbek language teaching.

LIST OF REFERENCES

1. Adilova S. Organising Uzbek language classes with the help of computer technologies (in Russian groups of higher educational institutions), Dissertation for the degree of candidate of pedagogical sciences. – Tashkent, 2004. – 160 p.

2. Vayndorf-Sisoeva M.E., Subocheva M.L. "Digital Education" as a system forming category: approaches to identification.// Bulletin of Moscow State Regional University. Series: Pedagogy. 2018. №3. pp. 25-36. DOI: 10.18384/2310-7219-2018-3-25-36. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovoe-obrazovanie-kak-sistemoobrazuyuschaya-kategoriya-podhody-k-opredeleniyu> (date of reference: 23.00.2020).

3. Ignatova N.Yu. Education in digital era. URL: https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/54216/1/978-5-9544-0083-0_2017.pdf (date of reference: 08.03.2021).

4. Kozaeva G.R. Peculiarities of implementing multimedia technologies into the educational process of Sxinval Multidisciplinary College/ G.R.Kozaeva, D.G.Parastaeva. – Text: direct// Molodoy Uchoni. – 2015. – № 6 (86). – pp. 625-627. – URL: <https://moluch.ru/archive/86/16439/> (date of reference: 29.03.2021).
5. Kozlova N.Sh. Digital technologies in Education. DOI: 10.24411/2078-1024-2019-11008. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovye-tehnologii-v-obrazovanii> (date of reference: 08.03.2021.)
6. Marchuk Yu.N. Using ECM in academic lexicography// Problems of academic lexicography and teaching of lexis– M.: 1978. – pp.161-168 .
7. Minina V.N. Digitization of Higher education and its social results. URL: <https://dspace.spbu.ru/bitstream/11701/17547/1/84-101.pdf> (date of reference: 08.03.2021.)
8. Narikbaev T. Distance education in RK- tectonic shift to digitization <https://liter.kz/talgat-narikbaev-distanczionnoe-obuchenie-v-rk-tektonicheskij-sdvig-v-storonu-czifrovizaczii/> <https://newtonew.com/higher/tri-idei-kotorye-izmenjat-vysshee-obrazovanie> (date of reference: 08.03.2021).
9. Sadikov S. When economics is digitized, Education should come before it. URL: <https://uza.uz/oz/society/i-tisodiyet-ra-amlasha-demak-undan-oldin-talim-ushbu-zharaye-30-04-2020>. (date of reference: 23.09.2020.)
10. Starodubseva E.A. Using Internet resources in teaching foreign languages (on the examples of the English language) // Works of MELI e-journal.-2009-№ 9 URL: <http://www.e-magazine.meli.ru/vipusk9.htm> (date of reference: 29.03.2021)
11. Titova S.V. Digital technologies in language teaching. Theory and practice. – M.: Editus, 2017. P.248. URL: <https://obuchalka.org/2017070295214/cifrovie-tehnologii-v-yazikovom-obuchenii-teoriya-i-praktika-titova-s-v-2017.html> (date of reference: 06.10.2020.)
13. Troshina A.V. Study guide on the subject “Information technologies in linguistics”. – SPBSEU, 2013.- p.103. URL: <http://www.allbest.ru/> (date of reference: 08.03.2021).
14. Explanatory dictionary of the Uzbek language. Volume 4. – T. Uzbekistan National Encyclopedia State Scientific publication, 2018. – P. 27-28.
15. Umarova N. Language education and e-learning manuals// Language and Literature Education. – 2005. -№ 6. – pp. 75-79.
16. Digital teaching: challenges, risks and perspectives. URL: http://journal.homocyberus.ru/Verbitskiy_AA12019 (date of reference: 23.09.2020.)
17. Expert’s opinion: learners should be allowed to use phones during the lesson. URL: <https://kun.uz/news/2019/01/08> (date of reference: 08.03.2021).
18. Yuldasheva Sh. Scientific-Methodological Basis of developing learner literacy in teaching the State language (on the examples of karakalpak academic lyceums). Dissertation for the degree of candidate of pedagogical sciences. – T. 2008. 23p.
19. Yuldasheva Sh.Sh. Urazbaeva D.A. Provide with didactic facilities in the process of teaching native language// Actual scientific researches in the world. – 2017. – №. 5-1. – pp. 140-145.
20. Yusupova G.A. Methods of using blended learning in developing linguistic competence of pre-service teachers. Dissertation for the degree of candidate of pedagogical sciences. – Urganch. 2020. 56 p. <http://library.ziynet.uz/uz/book/113351>
21. Yusupova Sh.J. Scientific-methodological basis of improving learner contemplation in the lessons of uzbek literary language. Dissertation for the degree of candidate of pedagogical sciences. – T. 2005. – 277p.
22. Yuldasheva Sh. Innovative information technologies in teaching the Uzbek language. Nukus, 2017.

РЕЗЮМЕ

ВОПРОСЫ ЦИФРОВОГО ОБРАЗОВАНИЯ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА В КОНТЕКСТЕ ИННОВАЦИОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Юлдашева Ш.Ш.

Нукусский государственный педагогический институт имени Аджинияза, Узбекистан

Статья посвящена современному состоянию цифровизации обучения узбекскому языку и актуальным вопросам внедрения современных тенденций обучения узбекскому языку в образовательных учреждениях. Автор отмечает положительное влияние исследований тенденций цифрового образования в обучении языкам в мире на цифрование обучения узбекскому языку, представляет анализ исследований в данной области узбекских ученых. Освещены результаты анкетирования и наблюдений о готовности учителей узбекского языка к новому формату обучения – процессу цифрования обучения, новой функции учителя.

Ключевые слова: узбекский язык, цифровизация, цифровизация обучения, образование, цифровое образование, смешанное обучение

XÜLASƏ İNNOVATİV TƏHSİL KONTEKSTİNDƏ ÖZBƏK DİLİNİN RƏQƏMSAL TƏHSİLİ MƏSƏLƏLƏRİ

Yuldasheva Sh.Sh.

Ajiniyaz ad. Nukus Dövlət Pedagoji İnstitutu, Özbəkistan

Məqalə özbək dilinin tədrisinin rəqəmsallaşdırılmasının mövcud vəziyyətinə və təhsil müəssisələrində özbək dilinin tədrisində müasir tendensiyaların tətbiqinin aktual məsələlərinə həsr edilmişdir. Müəllif tədqiqatların dünyada dillərdə tədrisdə rəqəmsal təhsil meyllərinə özbək dilinin tədrisinin rəqəmsallaşdırılmasına müsbət təsirini qeyd edir, özbək alimlərinin bu sahədəki tədqiqatlarının təhlilini təqdim edir. Özbək dili müəllimlərinin yeni tədris formatına - tədrisin rəqəmsallaşdırılması prosesinə, müəllimin yeni funksiyasına hazırlığına dair sorğu və müşahidələrin nəticələri vurğulanır.

Açar sözlər: Özbək dili, rəqəmsallaşdırma, təlimin rəqəmsallaşdırılması, təhsil, rəqəmsal təhsil, qarışıq təlim

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПОСЛОВИЦ В ИЗУЧЕНИИ ФОНЕТИКИ, МОРФОЛОГИИ, СИНТАКСИСА НА УРОКАХ БАШКИРСКОГО ЯЗЫКА

Иргалина З. Г., Тагирова С. А.

Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы, Россия

Аннотация. Применение пословиц при изучении разделов родного языка «Морфология», «Фонетика», «Синтаксис» служит прекрасной возможностью детей ознакомиться с культурой башкирского народа. Дети усваивают не только грамматический материал, но и изучают новые речевые высказывания, которые могут использоваться и в повседневной жизни. Этнокультурная компетенция, которая также формируется при ознакомлении и осмыслении пословиц, способствует развитию полноценной личности – гражданина и патриота своей страны, уважающего культуру своих предков.

Ключевые слова: пословицы, фонетика, лексикология, морфология, синтаксис, этнокультурная компетенция, мотивационный элемент

Пословицы, являясь элементом башкирской национальной культуры, непременно встречаются на уроках родного языка в школах. Учителя могут использовать их и при изучении каких-либо грамматических явлений, таких как падежи имён существительных, и как мотивационный элемент в структуре урока, начиная занятие с пословицы.

Все упражнения будут непременно основываться на программу изучения башкирского языка как родного в 5-9 классах. Их можно будет применять, как и в процессе самого урока, так и как домашнее задание для учеников.

Основным этапом изучения башкирского языка в 5 классе служит изучение фонетики – науки о звуках. Целями обучения данному разделу языка являются познакомить учеников с фонетической системой башкирского языка, формировать навыки правильного произношения слов, научить различать звуки и анализировать их [Иохвидов 2014: 37]. Стоит обратить на развитие умения правильного переноса слов, где будут уместными упражнения по обозначению слогов или указание их количества в словах пословиц.

Прочитайте пословицы, обозначьте слоги в словах. Как вы понимаете пословицы?

1. Уйламайынса эйткән һүз — төзәмәйенсә аткан ук.
2. Һөйләмәгән һүзгә мин хужа, һөйләнгән һүзем миңә хужа.
3. Акыллының йөзө әйтер, йөзө әйтмәһә, һүзе әйтер.

Ознакомьтесь с пословицами. Что они означают? Обозначьте количество слогов в каждом слове.

1. Кәрәмгән нәмәне алһаң, кәрәгенде һатырһың.
2. Сусканың балаһы, атаһынан күреп, мыркылдарға өйрәнә.
3. Дошмандан илең һакла, ярамһактан серең һакла.

В рамках изучения фонетики в школе рассматриваются такие явления, как редукция и элизия. Есть возможность предложить упражнения с использованием пословиц именно для нахождения учениками таких звуковых явлений.

Прочитайте пословицы и найдите в них явление редукции. Какие звуки в данных словах пропали? Приведите собственные примеры редукции.

1. Эттэн калғанды арыслан еймәс.
2. Уйнауын уйна, эшенде лә уйла.
3. Ялкау ултырып йоклай, ятып эшлэй.
4. Азғын тапһа, айырым ашар.

Также стоит обращать внимание и на явления, характерные башкирскому языку. Например, закону сингармонизма — это гармония гласных по признаку ряда и губности, а также гармония согласных по признаку твердости и мягкости [Кочакаева 2008: 113]. Ученики должны понимать данный закон и уметь объяснять какие-либо отклонения от него в некоторых словах.

Проанализируйте данные пословицы. Просмотрите выделенные слова. В чём их особенность? Объясните.

1. Байлык — бер айлык, кәнәгәтлек — зур байлык.
2. Барзың кәзере юкта беленер.
3. Ярлылык ғәйеп түгел, ялкаулык ғәйеп.
4. Ашап-эскәндә дуҫ якшы, канлы көндә кәрәндәш якшы.
5. Эш киммәт түгел, эште белеү киммәт.

После комплексного изучения фонетики в 5 классе, в 6 классе по программе идёт раздел морфологии. Морфология – наука о частях речи, таких как имя существительное, имя прилагательное, глагол и т.д. Главными особенностями здесь являются грамматические категории, которые способны меняться в зависимости от частей речи. При изучении данного раздела важно обратить внимание на цели: ученики должны уметь правильно задать вопрос к слову, определять его часть речи, анализировать его в контексте предложения и текста, провести морфологический разбор.

При изучении имени существительного необходимо брать во внимание, что в башкирском языке есть категории принадлежности и категории сказуемости, которые могут вызывать трудности у учеников.

При изучении темы «Төшөм килеш» школьники могут путать определённый винительный падеж и неопределённый винительный падеж, различающийся наличием окончания.

Принципом следующего упражнения будет восприятие информации на слух. У учеников имеются две карточки: на одной из них написано определённый винительный падеж, а на другом – неопределённый. Учитель читает вслух пословицы, а дети, определив форму, поднимают соответствующую карточку.

1. Тимерзе кызыуында һук.
2. Һыйыр алһаң, тояғына кара, катын алһаң, ырыуына кара.
3. Вак эште лә эре итеп башкар.
4. Ата-инәһенә изгелек күрһәтмәгән үзе лә изгелек күрмәс.
5. Ағасты япрак бизәй, кешене хезмәт бизәй.

При изучении темы «Эйәлек килеш» могут также возникнуть некие сомнения по поводу определённого или неопределённого притяжательного падежа. Поэтому предлагается следующее упражнение:

Внимательно прочитайте пословицы. Найдите имена существительные в притяжательном падеже и определите его тип. Если это определённый притяжательный падеж, подчеркните его зелёным, неопределённый притяжательный падеж подчеркните оранжевым карандашом.

1. Кеше эше менән мактанма.
2. Яззың бер көнө йылды туйзыра.
3. Алтының менән мактанма, акылың менән мактан.
4. Бала башында бер кайғы, ата башында мең кайғы.
5. Бүренәң көсә — тешендә, кешенәң көсә — эшендә.

На уроках можно предложить провести и такое упражнение, как изменение имён существительных по падежам в тех или иных пословицах:

Ознакомьтесь с пословицами. Поставьте имена существительные в скобках в необходимый падеж. Обозначьте падеж и число имён существительных.

1. Һәр... (максат) сара бар.
- 2.... (Язмыш) узмыш юк.
3. Һуғыш ...(батырлык) ярата.
4. Дәрһез...(кеше) эш сыкмас.
5. Ғәйрәт — ир менән ...(ат), матурлык — күз менән ...(каш).

В ниже приведённых пословицах определите число, падеж, категорию принадлежности выделенных существительных.

- А) Тел менән һөйләгәнсе, кул менән эшләп күрһәт.

Б) Телеңә таянма, көсөңә таян, көсөңә таянма, эшенә таян.

В) Ярык кайза — ел шунда, ялкау кайза — тел шунда.

Г) Түрәгә тел тейзерһән — кулың киһелер.

Д) Юл һорарға тел кәрәк, азашканға күз кәрәк.

Словообразование имён существительных также есть в программе изучения морфологии. По своему составу имена существительные делятся на два типа: простые и сложные. В башкирском языкознании существуют различные способы формирования сложных существительных, такие как путём добавления аффикса, парного словообразования и т.д.

Прочитайте пословицы, найдите сложные слова, определите их способ словообразования.

1. Аккош күлдә булыр, аксарлак һыуза булыр.

2. Көнбағыш һабағы менән һатылмай.

3. Ата-инә йәше менән, улы-кызы эше менән.

4. Йөрәк ашһяулык түгел, һәр кем алдында йәйеп булмай.

Также есть возможность предложить упражнения на обнаружение однокоренных слов и определение их способа формирования.

Объясните способ словообразования выделенных слов. Что они обозначают? Связаны ли они друг с другом?

1. Якшы менән юлдаш булһаң — етерһең моратка, яман менән юлдаш булһаң — калырһың оятка.

2. Аусы — ауза, юлсы — юлда.

3. Насар арба юл бозор, насар түрә ил бозор.

4. Үз ояһында эт тә юлбарыс.

Следующей темой в курсе 6 класса является имя прилагательное. При прохождении данного материала стоит обратить внимание на степени сравнения прилагательных, а также их разряды. Дети могут путать относительные и качественные прилагательные, не видя между ними какой-либо чёткой границы.

На уроках рекомендуется использовать и плакаты с пословицами. В следующем упражнении имена прилагательные будут закрыты (здесь они даны в скобках). Детям будет необходимо проверить свою эрудицию и предложить правильный, по их мнению, вариант. Учащиеся отгадывают слова и определяют их разряд.

Ознакомьтесь с пословицами на плакате. Найдите пропущенные имена прилагательные. Определите их разряд. Объясните свой ответ.

1. (Кышкы) көндөң йылыныуына ышанма, дошмандың көлөүенә ышанма.

2. Көткәнгә көн (озак).

3. (Оло) ауызға оло кашык.

4. (Йәш) ғүмер, әйткән һүз, аткан ук — кире кайтмай.

5. (Кырма) бүрек — баш күрке, (көмөш) йөзөк — кул күрке.

Знакомясь со степенью сравнения имен прилагательных, ученикам предлагается поставить их в разные формы. Здесь также можно предложить интересные упражнения.

Восстановите пословицы, добавив к ним конструкции для вставки. Найдите в них имена прилагательные. Поставьте их в превосходную, сравнительную и уменьшительную степени (где возможно).

1. Кара тупрак ...

2. Якшы кеше эш яратыр, ...

3. Ағас бейек булһа ла, ...

4. Ауыр эште ...

5. Тәмле тел — ағыу, ...

Конструкции для вставки: әсе тел — дарыу, яман кеше эш кыйратыр; күмәк кул еңгән; тамыры ерзә; иген ундыра.

Следующей в секции «Морфология» идёт тема «Имена числительные». Здесь можно предложить различные упражнения на определение разряда числительного.

Прочитайте пословицы, определите разряд числительных, а также падеж и синтаксическую роль в предложении.

1. Батша әмере өс көн йөрөр.

2. Алтмыш азым алға атла, алты тапкыр артыңа кара.

3. Берәү һыйыр һауа, берәү мөгөзөн тотта.

4. Бер ағастан унау үскән, ун ағастан урман үскән.

5. Ике кеше талашһа, өсөнсөнөң эше юк.

Дальше в программе изучения башкирского языка в 6 классе предусматривается тема «Глагол», которая является одной из самых комплексных среди всех частей речи. Так как есть множество подгрупп глагола, стоит предоставить упражнения на каждое из них.

Подберите конец пословицы к её началу. Найдите в высказываниях именные глаголы, выделите их окончания.

1. Баш киҫеү булһа ла,
2. Бөркөттө осоуынан,
3. Кунактың килеүе үзенән,
4. Тирәктең сайкалыуы елдән,
5. Эш киммәт түгел,
- А. китеүе хужанан.
- Б. эште белеү киммәт.
- В. тел киҫеү түгел.
- Г. егетте эшенән таныйзар.
- Д. түрәләрҙең көн күреүе илдән.

Ознакомьтесь с пословицами. Определите вид глагола, а также время и число.

1. Башлаусыһы булһа, кеүәтләүсене табылып.
2. Язырға кулың булһын, әйтергә телен булһын.
3. Ашамай тамак туймай, эшләмәй ризык булмай.
4. Бүренән бүрек ташлап котолоп булмай.
5. Һыуһыз ергә өй корма, утһыз ергә ил корма.

Всегда есть возможность применять пословицы и как физминутки, где дети, взаимодействуя друг с другом, немного подвигаются. Но также не стоит забывать и об грамматической части урока. Тема «Деепричастия» сохранится и в контексте заданий. К примеру, можно провести так:

Командам по жеребьевке даются пословицы, которые необходимо изобразить. Представители команд инсценируют пословицу, а противоположная команда угадывает, что это за пословица и даёт пояснения в значении.

1. Бил бөкмәйенсә белен бешмәй.
2. Туйғансы аша, тирләгәнсе эшлә.
3. Уйнап һөйләһең дә, уйлап һөйлә.

Ознакомьтесь с пословицами, определите наклонения глаголов.

1. Йәйен актан кейен, кышын каранан кейен.
2. Уңған тырышып эшләр, яткау бармағын тешләр.
3. Халык әйтһә, хата әйтмәс.
4. Гүмер кыска, үткәrmә бушка.

Таким образом можно выстраивать совершенно разные упражнения по теме «Морфология», изменяя их в соответствии с задачами и целями урока.

В соответствии с разделом «Синтаксис», который предусмотрен для изучения детьми в 7 и 8 классах, пословицы можно использовать как пример для синтаксического разбора. Например, такое упражнение:

Ознакомьтесь с пословицами. Определите тип подчинения в сложных предложениях. Выделите грамматические основы. Как вы понимаете данные высказывания?

1. Кеше ни эзләһә, шуны табыр.
2. Дуҫыңды кара: хәтерә калмаһын, дошманыңды кара: сереңде алмаһын.
3. Һөнәрле булыу гәүһәрле булыуҙан мең артыҡ.
4. Тел менән һөйләгәнсе, кул менән эшләп күрһәт.
5. Ат кәзерен белмәгән, тезген тотоп калыр.

Будет актуальным и задания на дополнение пословиц по смыслу: даются начало пословиц, необходимо подобрать вторую часть и сделать синтаксический разбор предложения.

1. ..., шул ашамай.
2. ...: башлаусыһы булһа, кушылыусыһы булып.
3. ..., шуның һыуын эсерһең.
4. Сит ерҙә солтан булғансы, ...
5. Ташлама иленде:...

Таким образом, применение пословиц при изучении разделов родного языка «Морфология», «Фонетика», «Синтаксис» служит прекрасной возможностью детей ознакомиться с культурой башкирского народа. Дети усваивают не только грамматический материал, но и изучают новые речевые

высказывания, которые могут использоваться и в повседневной жизни. Этнокультурная компетенция, которая также формируется при ознакомлении и осмыслении пословиц, способствует развитию полноценной личности – гражданина и патриота своей страны, уважающего культуру своих предков.

ЛИТЕРАТУРА

1. Башкорт халык ижады. 10-сы том. 1-се китап. Мәкәлдәр һәм әйтемдәр. – Өфө: Китап. 2006. 544 б.
2. Башкорт халык ижады. Мәкәлдәр һәм әйтемдәр. Өфө: Башкортостан китап нәшриәте, 1980. 472 б.
3. Иохвидов В.В. Совершенствование процесса обучения и его эффективность в трудах М.Н. Скаткина // Вестник Костромского государственного университета им. Н.А. Некрасова. Серия: Педагогика. Психология. Социальная работа. Ювенология. Социокинетика. – 2014. – Т. 20. – № 3. – С. 37-40.
4. Кочакаева З. К. Особенности сингармонизма уллубийаульского говора кумыкского языка // Известия РГПУ им. А.И. Герцена. – 2008. – № 77. – С. 113-116.

SUMMARY

THE USE OF PROVERBS IN THE STUDY OF PHONETICS, MORPHOLOGY, SYNTAX IN THE LESSONS OF THE BASHKIR LANGUAGE

Irgalina Z.G., Tagirova S.A.

Bashkir State Pedagogical University named after M. Akmulla, Russia

The use of proverbs in the study of the sections of the native language "Morphology", "Phonetics", "Syntax" serves as an excellent opportunity for children to get acquainted with the culture of the Bashkir people. Children learn not only grammatical material, but also learn new speech utterances that can be used in everyday life. Ethno-cultural competence, which is also formed when familiarizing and understanding proverbs, contributes to the development of a full-fledged personality - a citizen and patriot of his country, respecting the culture of his ancestors.

Key words: *proverbs, phonetics, lexicology, morphology, syntax, ethnocultural competence, motivational element*

XÜLASƏ

BAŞQIRD DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ FONETİKA, MORFOLOGİYA, SINTAKSİSİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ ATALAR SÖZLƏRİNDƏN İSTİFADƏ

Irgalina Z.G., Taqirova S.A.

M. Akmulla ad. Başqırd Dövlət Pedaqoji Universiteti, Rusiya

Ana dilinin "Morfologiya", "Fonetika", "Sintaksis" bölmələrinin öyrənilməsində atalar sözlərindən istifadə edilməsi uşaqların başqırd xalqının mədəniyyəti ilə tanışlığı üçün əla bir fürsət kimi xidmət edir. Uşaqlar yalnız qrammatik materialı öyrənmir, həm də gündəlik həyatda istifadə edilə bilən yeni danışiq nitqlərini öyrənirlər. Atalar sözləri ilə tanış olduqda və anladıqda da formalaşan etnik-mədəni səriştəlilik, atalarının mədəniyyətinə hörmət edərək, ölkəsinin vətəndaşı və vətənpərvəri olan tam hüquqlu bir şəxsiyyətin inkişafına kömək edir.

Açar sözlər: *atalar sözləri, fonetika, leksikologiya, morfologiya, sintaksis, etnomədəni səriştə, motivasiya elementi*

УРОКИ БАШКИРСКОГО ЯЗЫКА, СВЯЗАННЫЕ С ФОЛЬКЛОРОМ

Сибагатуллина И.Р.

Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы, Россия

Резюме. В последние годы возросло внимание в системе образования и в общественном сознании к духовному богатству культурного наследия башкирского народа. В этом следует видеть стремление башкир к национальному возрождению. Сегодня ведущим принципом воспитания следует считать воспитание, осуществляемое на корнях национальной, этнокультурной традиции. В башкирской национальной культуре следует выделить наиболее доступные детям по содержанию, форме воплощения, эмоциональной насыщенности компоненты: это устное народное творчество, музыкальное народное

творчество, народные игры, праздники, декоративно-прикладное искусство, традиции и обычаи. Башкирский фольклор имеет огромное познавательное и воспитательное значение. Он представляет собой большую художественную ценность. Приобщение учащихся к башкирскому фольклору воспитывает в детях любовь к своему родному краю, к своему народу, его культуре, помогает усваивать высокие нравственные принципы. Образный и живой язык народных загадок, пословиц, поговорок; четкость и законченность выражений приобщает детей к поэзии, расширяет их кругозор, развивает умственно и эстетически. Башкирский фольклор необычайно богат и разнообразен. Он представлен сказками, стихами, произведениями малых жанров (пословицы, поговорки, загадки).

Ключевые слова: *Фольклор, урок, воспитание, развитие, культура*

Башкирский народ большое значение придавал воспитанию и развитию одарённой личности и по мере своего развития, большое значение отводит умственному, эстетическому, трудовому, нравственному, семейному воспитанию.

Данная тема **актуальна** тем, что интерес и внимание к фольклору, в последнее время в нашей республике более возрос. Растет необходимость приобщения детей к истокам башкирской культуры, возрождения народных праздников с их традициями, обычаями и верованиями. К сожалению, у нас оказалась прерванной связь поколений, ослабли традиции празднования народных календарных праздников, забываются обычаи, верования. Надо постараться, чтобы народные праздники прочно вошли в жизнь детей. Ведь, приобщая детей к народному творчеству, мы тем самым приобщаем их к истории башкирского народа, к нравственным общечеловеческим ценностям, которых так не хватает в наше беспокойное время. Нельзя не отметить роль народной культуры и в духовно-нравственном воспитании детей. Наши предки оставили нам воистину неисчерпаемый источник народной мудрости. Немного творчества, выдумки, импровизации и из старых обрядовых народных гуляний получатся замечательные современные праздники для наших детей.

Цель данной работы – воспитывать у детей способность и умение эстетически воспринимать произведения народного творчества, развить умение и навыки исполнительской деятельности. Духовно-нравственное воспитание школьников через знакомство с праздниками, традициями и обычаями башкирского народа.

Инновационная направленность: формирование у детей устойчивого интереса к народному творчеству, желание знакомиться с разнообразными жанрами фольклора.

Значение различных форм башкирского фольклора в воспитании и развитии детей трудно переоценить. Включение фольклора в программу обучения детей положительно отражается на детях – они узнают много нового о башкирском народном искусстве: музыке, песнях, танцах. Народные праздники помогают детям почувствовать себя частичкой своего народа, узнать о его обычаях и традициях. Эти праздники дают детям представление о народных верованиях, традиционных обрядах, повседневной жизни башкирского народа. Они учат бережному, трепетному отношению к природе, родному краю, своим предкам, истории народа. У детей рождается ответное, душевное чувство, интерес к обычаям и культуре народа, носителями которой они являются, гармонично формируются нравственные ценности: представление о добре, красоте, правде и верности, которые приобретают в наши дни особую значимость. Прислушиваясь к речи детей, можно отметить ее скудность, слабые попытки строить логические фразы, рассказы, высказывать мысли, пересказывать текст. В разговорной речи детей присутствуют слова уличного жаргона, а башкирские пословицы, небылицы, поговорки, скороговорки (древнейшая логопедия), прибаутки, песни, потешные и докучные сказки и т.д. не только открывают звуковые красоты родного слова, координируют движение и речь, но и расширяют, обогащают, активизируют словарный запас ребенка.

В башкирском народном устном творчестве много различных загадок, пословиц, примет, скороговорок и стихов. Их использование способствует развитию наблюдательности, улучшению разговорной речи изменению мотивации, как к башкирскому языку, так и к общему процессу обучения.

Главной целью использования, создания пословиц имеют формирование нравственного облика подрастающего поколения. Само название в башкирском языке «мәкәл - пословица» ассоциируется с представлениями о поучениях, нравоучениях. Они являются эффективными средствами формирования моральных представлений, выработки нравственных привычек и поведения. На уроках они чаще используются, как материал для проведения артикуляционной гимнастики. Например, «Белемһеҙ кеше – күҙһеҙ кеше» - «Человек без знаний слепой». «Белем байлыктан артыҡ» - «Знание дороже богатства». «Белем бар хур булмас» - «Знающий человек не пропадёт». В процессе изучения данных пословиц дети понимают, что люди со знаниями всегда были уважаемы.

Народная фольклорная культура, наследие башкирского народа, дает нам неограниченные возможности для творчества, фантазии. Ведь если нет какого-либо праздника, его запросто можно придумать и организовать самостоятельно. «Карға буткаһы», «Һаумы Язбикә!», посиделки с играми, плясками частушками и чаепитием, всевозможные ярмарки – все эти праздники не сложно придумать и провести, используя уже знакомый, и новый фольклорный материал.

Нельзя не отметить благотворного влияния фольклора на здоровье детей. Различные виды народного творчества – музыка, танец, пение, подвижные народные игры – все это благотворно влияет на психофизический статус ребенка. Исполнение народных песен способствует постановке правильного дыхания. Исполнение народных танцев – формированию правильной осанки, способствует развитию мышечного чувства и координации движений. Разнообразные народные игры способствуют формированию волевых качеств, активизируют память, внимание, решают психокоррекционные задачи, снимая страхи, агрессию, замкнутость. Развивают речь, обогащают словарный запас детей. Дети осваивают традиционные стили общения.

На уроке необходимо использовать приметы – наблюдения за природой. Они прошли долгий путь, прежде чем стать основой для познания окружающего мира. Использование примет на уроке способствуют развитию наблюдательности. Учащиеся читают примету на доске либо в учебнике, переводят, учат наизусть, выявляют ее правдивость в жизненных ситуациях. Например «карға килһә, кар китер» - «Если грачи прилетят, то растает снег». Данная примета изучается в конце зимы, в начале весны дети ждут прилёта грачей и наблюдая за изменениями в природе, приходят к самостоятельному выводу. Примет, соответствующих разным временам года, месяцам большое разнообразие и при прохождении тем о временах года, дети самостоятельно подбирают соответствующие приметы.

Распространенным видом фольклора являются считалки. Происхождение считалок относят к глубокой старине, они перешли к детям от взрослых вместе с игрой. Считалки представляют собой своеобразную игру словами и ритмом, и в этом ее художественная функция. Считалки – это придуманный для детей способ осуществления объективной справедливости. Поэтому они чаще используются при распределении ролей и установления очереди для начала игры. Также с помощью фольклора у детей формируются навыки актерского мастерства, будут развиваться импровизационные способности, коммуникативно-речевая деятельность через обыгрывание произведений детского фольклора. И уже как вершина творческого достижения – это их участие в постановке театрализованного представления, где в совокупности представлены различные жанры народного песенного и поэтического творчества.

Бесценным культурным наследием являются легенды и придания, отразившие поэтические воззрения на природу, исторические представления, житейскую мудрость, психологию, нравственные идеалы, социальные чаяния и творческую фантазию башкир. В приданиях и легендах, передававшихся из поколения в поколение, освещается история народа, ее быт, нравы, обычаи. Персонаж легенд – люди и животные – подвержены всевозможным превращениям, воздействию волшебных сил: девушка превращается в кукушку, джигит – в медведя и т.д. В легендах природа поэтически одушевляется: реки спорят, разговаривают, сердятся, ревнуют.

Использование на уроках фольклора учитель решает такие задачи, как:

-знакомство с устным народным творчеством (скороговорками, потешками, небылицами, прибаутками, присказками, шутками), с разными видами народной песни (хороводной, плясовой, игровой, лирической) и играми.

-воспринимать и различать разные жанры башкирского фольклора;

- понимать их специфические особенности;

- воспитывать патриотические чувства.

-развивать у детей словесное творчество;

-будет сформирована выразительная, красочная, полная ярких сравнений, речь;

- разовьется сфера чувств, готовность к творчеству, коммуникабельность;

- умение свободно и непринужденно общаться, умение разыгрывать спектакль по знакомому сюжету, выразительно в своей роли и в игровом взаимодействии, умение сочинять этюды по сказкам, нафантазированным сюжетам.

Таким образом, фольклор занимает важное место среди разнообразных средств воспитания и развития детей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Башкирский детский фольклор. А.М.Сулейманов, И.Г.Галютдинов;Уфа:Китап, 2011
2. Детский фольклор (на башк.языке). И.Г.Галютдинов; “” Китап”, 1994

3. Сценарии для проведения обрядовых праздников (на башк.языке) А.Р.Алдырханова; “ Китап”, 2008.
4. [<https://portalpedagoga.ru/>]
5. [<https://nsportal.ru/>]

XÜLASƏ
FOLKLOR İLƏ BAĞLI BAŞQIRD DİLİ DƏRSLƏRİ
Sibaqatullina İ.R.

M. Akmulla ad.Başqırd Dövlət Pedaqoji Universiteti, Rusiya

Son illərdə təhsil sistemində və ictimai şüurda Başqırd xalqının mədəni irsinin mənəvi sərvətinə diqqət artmışdır. Buna başqırdların milli dirçəliş istəyi kimi baxmaq lazımdır. Bu gün tərbiyənin aparıcı prinsipi milli, etnomədəni ənənənin kökündə həyata keçirilən tərbiyə hesab edilməlidir. Başqırd milli mədəniyyətində məzmun, təcəssüm forması, duyğusal doyma baxımından uşaqlar üçün ən əlçatan komponentlər ayrılmalıdır: bunlar şifahi xalq sənəti, musiqi xalq sənəti, xalq oyunları, bayramlar, sənətkarlıq, ənənələr və adətlərdir. Başqırd folkloru böyük idrak və tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. Böyük bədii dəyərə malikdir. Şagirdlərin Başqırd folkloru ilə tanışlığı uşaqlarda doğma yurduna, xalqına, mədəniyyətinə sevgini artırır və yüksək əxlaqi prinsipləri mənimsəməyə kömək edir. Xalq tapmacalarının, atalar sözlərinin, deyimlərinin məcazi və canlı dili; ifadələrin aydınlığı və təmliyi uşaqları şeirlə tanış edir, üfqlərini genişləndirir, əqli və estetik cəhətdən inkişaf edir. Başqırd folkloru qeyri-adi dərəcədə zəngin və müxtəlifdir. Nağıllar, şeirlər, kiçik janrların əsərləri (atalar sözləri, kəlamlar, tapmacalar) ilə təmsil olunur.

***Açar sözlər:** folklor, dərs, təhsil, inkişaf, mədəniyyət*

SUMMARY
BASHKIR LANGUAGE LESSON ON FOLKLORE
Sibaqatullina İ.R.

Bashkir State Pedagogical University named after M. Akmulla, Russia

In recent years, the attention in the education system and in the public consciousness to the spiritual richness of the cultural heritage of the Bashkir people has increased. This should be seen as the desire of the Bashkirs for national revival. Today, the leading principle of education should be considered education carried out on the roots of the national, ethno-cultural tradition.

In the Bashkir national culture, it is necessary to distinguish the components that are most accessible to children in terms of content, form of implementation, and emotional saturation: oral folk art, musical folk art, folk games, holidays, decorative and applied arts, traditions and customs. Bashkir folklore has a great cognitive and educational value. It is of great artistic value. Familiarizing students with Bashkir folklore instills in children a love for their native land, for their people, their culture, and helps them learn high moral principles. Imaginative and lively language of folk riddles, proverbs, sayings; clarity and completeness of expressions introduces children to poetry, expands their horizons, develops mentally and aesthetically. Bashkir folklore is extremely rich and diverse. It is represented by fairy tales, poems, works of small genres (proverbs, sayings, riddles).

***Key words:** Folklore, lesson, education, development, culture*

РОЛЬ ОБУЧЕНИЯ ДРЕВНИХ ЯЗЫКОВ В ФОРМИРОВАНИИ
ЯЗЫКОВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧИТЕЛЯ БАШКИРСКОГО ЯЗЫКА

Хабибуллина З.А.

Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы, Россия

Резюме. Статья посвящена определению места и роли цикла дисциплин «Древние языки» в формировании языковых компетенций учителя башкирского языка. Курс "Древние языки" – это подготовительный курс теории тюркских языков, помогает приобрести знания об истории формирования тюркских языков, их эволюции и современном состоянии. Курс вводит в круг языкового понятийного аппарата, дает представление о месте тюркских языков в системе языков мира, знакомит с культурой письма и печатания у древних тюрков, с алфавитами, с классификацией тюркских языков. Практические

занятия обеспечивают усвоение теоретических знаний, развивают у студентов умение классифицировать разнообразные языковые явления.

Ключевые слова: древние языки, преподавание древних языков, историко-лингвистические дисциплины

Изучение древних языков в вузе является одной из важнейших составляющих гуманитарного образования. Знание основ древнетюркского языка помогает адекватно воспринять и понять литературу, историю древних тюрков.

В Башкирском государственном педагогическом университете им. М. Акмуллы в учебных планах по подготовке бакалавров по направлению Педагогическое образование по профилю “Родной (башкирский) и литература” включён блок историко-лингвистических дисциплин “Древние языки”, в который входят такие курсы, как “Введение в тюркологию”, “Старотюркский язык”, «Сравнительная грамматика тюркских языков», «Историческая грамматика башкирского языка».

Данный цикл дисциплин представляет введение в тюркологию, историю тюркских языков и играет важную роль в лингвистической и филологической подготовке учителя родного языка; знакомит студентов с истоками их письменности, фонетикой и грамматикой древнейшего литературно-письменного языка тюрков, даёт представление об основных закономерностях, характеризовавших в древнюю эпоху всех тюркских языков, и о процессах развития их звукового и грамматического строя. Этот курс закладывает основы лингвистических знаний у студентов, вбирая в себя наиболее существенные сведения из тюркской филологии: сведения о современных тюркских народах и их языках, о языковом родстве, о фонетических, грамматических особенностях, характерных булгарской, огузской, кыпчакской, карлукской, киргизо-кыпчакской, уйгурской групп тюркских языков, о древнетюркской письменности и др.

Преподавание древних языков в педагогическом университете традиционно ставит своей задачей выработку у студентов практических навыков сравнительно-исторического анализа языковых фактов, умения видеть за фактами родного языка историю их становления и развития. Изучение древнетюркского, старотюркского языков открывает студентам историю развития тюркских языков, шире – языков алтайского сообщества. Задача преподавателя заключается в том, чтобы научить студентов видеть связь древних языков на фонетическом, морфологическом, словообразовательном и лексическом уровнях. Например, знание фонетических законов, установление закономерностей чередования гласных и согласных звуков в разных позициях слова в родственных языках позволяет установить происхождение определенных звуков: в результате сравнения древнет. *баңғу* – башк. *мәңге* «вечный», древнет. *багла* – башк. *байла* «связывать», древнет. *баңғу* – башк. *мәңге* «вечный», древнет. *баңғу* – башк. *мәңге* «вечный», древнет. *баңғу* – башк. *мәңге* «вечный», древнет. *баңғу* – башк. *мәңге* «вечный», древнет. *баңғу* – башк. *мәңге* «вечный», древнет. *баңғу* – башк. *мәңге* «вечный» делаем вывод о развитии гласного э татарского языка из первичных *е, *а и др.

Изучение древних языков в тесной связи позволяет ознакомить студентов с основными вопросами сравнительно-исторической грамматики и способствует выработке у них научного понимания внутренних и внешних факторов языкового изменения, исторического детерминизма, системного характера языковой эволюции, формированию представления об общих законах развития языка.

У дисциплины «Древние языки» есть еще одна важная функция - продемонстрировать студентам выразительность и силу древнего слова, преемственность современного красноречия по отношению к речевой культуре древности, познакомить с культурным наследием прошлого.

Изучая особенности древнетюркских языков, изменение их форм и грамматических категорий, прослеживая судьбу тех или иных процессов вплоть до современного состояния, следует обратить внимание обучающихся на то, что уже в памятниках письменности формулируются основные требования к искусству ведения речи, правила для говорящего и слушающего.

Памятники древнетюркской письменности позволяют судить о статусе слова в духовном мире человека, о месте словесного мастерства в нравственной жизни общества. Владение словом было важнейшим способом достижения авторитета и успеха. Например, в памятнике письменности карахандско-уйгурского языка «Кутадгу билиг» Й. Баласагунлы имеются такие строки:

Киши көркү сөз ул. – Красота человека в слове. – Кеше күрке һүз ул;

Күләч йүз исиг сөзкә йәлүк исир. – Человек согревается от улыбающегося лица и теплого слова. –
Кәләс йөз эсе (йылы) һүзән йылыныр;

Тили сөздә йазса, ушатур тишин. – Если язык не будет разборчив в отношении слов, он искрошит зубы. – Теле сүздә язса, ышкылыр теше и др.

Древние тексты отражают существующий в те далекие времена педагогический идеал, в основе которого лежит идея гуманизма, гармонизирующий характер общения, к которому нужно стремиться современному учителю-словеснику, учителя родного языка.

Современное тюркское сравнительно-историческое языкознание способно воссоздать в общих чертах праязыковое состояние лексики отдаленное несколькими тысячелетиями от наших дней, реконструировать фонетическое звучание и семантику слова на разных диахронических срезах изучаемого языка. Весьма сложной, но увлекательной задачей преподавателя и студентов при изучении древних языков является выявление исконно тюркского пласта лексики исследуемого языка, восстановление фонетического облика и семантики на праязыковом уровне.

Ещё одной важнейшей задачей дисциплины «Древние языки» является обучение руническому, арабскому письму, которыми пользовались тюркские народы, в том числе башкиры в древние и средние века. На территории современного и исторического Башкортостана сохранилось множество письменных источников, которые зафиксированы 1) в эпитафиях; 2) на скалах; 3) в монетах; 4) в украшениях и одежде башкирского народа – сулпы, кумбазы, тэнкэ и др.; 5) в наградах и пайцзах; 6) в приписках на краях рукописных книг; 7) в текстах различных печатей.

Обилие вариантов письменностей в источниках позволяет не только дифференцировать весь фонд найденных памятников, но и выделять различные школы письма. Исследования таких ученых как К.З. Ахмеров, Г.Б. Хусаинова, Р.Х. Халикова, Э.Ф. Ишбердина, И.Г. Галяутдинова, В.З. Тулумбаева, Хабибуллиной З.А. и др. показывают, что среди башкир тюркские руны, превратившись постепенно в набор знаков-символов, применялись довольно продолжительное время: из 38 букв-знаков рунического алфавита 18 распространены среди башкир как тамги, которые ставились на родовое или семейное имущество (утвари, пчелиные бортни, деревья, скот, седла и т.п.).

С X века в Волжской Булгарии вместе с исламом распространилась арабская графика, которая в начале XIV века приобрела официальный статус. Во времена Золотой Орды она служила для записи официальной документации и государственного делопроизводства, а также литературных произведений. В то же время для написания некоторых важных государственных актов в начале XIII-XIV веков параллельно использовался и уйгурский алфавит, которым выполнены многочисленные памятники, найденные на территории Башкортостана: эпитафии, географические указатели, монеты, браслеты, награды и др.

Мусульманское население Волго-Уральского региона (как и всей России) использовало исключительно арабскую графику (с добавлением некоторых знаков), которая практически не менялась. Многие произведения башкирской литературы – многочисленные башкирские шежере, сказание «Чингизнаме», «Письмо Батырши императрице Елизавете Петровне», воззвания и приказы Салавата Юлаева и др. были написаны на арабской графике. На этой письменности создана очень богатая башкирская литература, классическими образцами которой являются поэма древнебашкирского поэта Кул Гали Киссаи Йусуф» (1233); произведения поэтов XIX века: А. Каргалы, Т. Ялыгулова, Х. Салихова, Г. Сокоря, М. Акмуллы, М. Уметбаева, Р. Фахретдинова и др.

В формировании всесторонне развитого учителя родного (башкирского) языка и литературы следует обратить самое пристальное внимание на выработку у студентов навыков чтения, письма древнетюркских и среднетюркских письменных памятников, письменного наследия башкирского народа, принципами текстологического исследования памятников, методами и приемами комплексного и системного сравнительно-исторического анализа языкового материала, так как народ не вправе забывать и нашу тюркскую рунику, ведь первые тексты наших предков переданы нам в наследство на ней. Башкиры должны быть признательны и арабскому алфавиту, ведь семь веков письменность башкир базировалась на нем.

В этой связи, на факультете башкирской филологии БГПУ им. Акмуллы исторический блок «Древние языки» занимает достойное место. В разные годы у нас работали д.ф.н., проф. Ф.Г. Хисамитдинова, д.ф.н., проф. Халикова, А.М. Азнабаев, д.ф.н. Ишбердин Э.Ф., научные исследования которых посвящены к изучению письменных памятников и истории башкирского языка. В настоящее время деятельность данных ученых продолжают их студенты и ученики, (это преподаватели кафедры башкирского и сравнительно-сопоставительного языкознания), которые осуществляют руководство курсовыми и дипломными работами, магистерскими и кандидатскими диссертациями по истории башкирского языка.

Команда студенты факультета башкирской филологии БГПУ ежегодно участвует и занимают призовые места в Всероссийской олимпиаде «Языки . Литературы и фольклор народов России (тюркские языки)».

На кафедре разработаны учебно-методического комплексы по данным дисциплинам и изданы учебные пособия и методические материалы «Старотюркский язык» (авторы), Сравнительная грамматика тюркских языков, Историческая грамматика башкирского языка, Практикум по истории башкирского литературного языка. В настоящее время ведется разработка учебно-методического комплекса согласно требованиям Федерального стандарта Высшего образования нового поколения 3++ по соответствующим профилям «Родной язык и литература» с целью максимальной адаптации читаемых курсов к специфике аудитории.

Дисциплина «Древние языки» должна занять достойное место в филологических факультетах и других вузов, основные сведения по истории родного языка должны быть представлены и на страницах школьных учебников. В 21 веке каждый народ должен знать свою этническую историю и свое место в общечеловеческом историческом процессе. В этом заключается, по нашему мнению, высокая миссия сравнительно-исторического цикла «Древние языки» в общем учебно-воспитательном процессе.

XÜLASƏ
BAŞQIRD DİLİ MÜƏLLİMİNİN DİL SƏRİŞTƏLİLİYİNİN FORMALAŞMASINDA
QƏDİM DİLLƏRİN ÖYRƏDİLMƏSİNİN ROLU

Xabibullina Z.A.

M.Akmulla ad. Başqırd Dövlət Pedaqoji Universiteti, Rusiya

Məqalə "Qədim dillər" fənləri bölmünün başqırd dili müəlliminin dil səriştəsinin formalaşmasında yeri və rolunun müəyyənləşdirilməsinə həsr edilmişdir. "Qədim dillər" kursu türk dilləri nəzəriyyəsi üçün hazırlıq kursudur, türk dillərinin təşəkkül tarixi, təkamülü və mövcud vəziyyəti haqqında məlumat əldə etməyə kömək edir. Kurs dil anlayış aparatı dairəsinə daxil olur, türk dillərinin dünya dillər sistemindəki yeri haqqında fikir verir, qədim türklər arasında yazı və çap mədəniyyətini, türk dillərinin təsnifatı ilə əlifbalarını tanıtdırır. Praktiki dərslər nəzəri biliklərin mənimsənilməsinə təmin edir, tələbələrin müxtəlif dil hadisələrini təsnif etmək qabiliyyətini inkişaf etdirir.

Açar sözlər: *qədim dillər, qədim dillərin tədrisi, tarixi və dil fənləri*

SUMMARY
IN THE FORMATION OF LANGUAGE SKILLS OF BASHKIR LANGUAGE TEACHER
THE ROLE OF ANCIENT LANGUAGE TEACHING

Xabibullina Z.A.

Bashkir State Pedagogical University named after M.Akmulla, Russia

The article is devoted to determining the place and role of the cycle of disciplines "Ancient languages" in the formation of language competencies of the teacher of the Bashkir language. The course "Ancient Languages" is a preparatory course in the theory of Turkish languages, which helps to acquire knowledge about the history of the formation of the Turkish languages, their evolution and current state. The course introduces the circle of linguistic conceptual apparatus, gives an idea of the place of the Turkish languages in the system of languages of the world, introduces the culture of writing and printing among the ancient Turkish, with alphabets, with the classification of the Turkish languages. Practical classes provide the assimilation of theoretical knowledge, develop students' ability to classify a variety of language phenomena.

Keywords: *ancient languages, teaching of ancient languages, historical and linguistic disciplines*

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ ТАТАРСКОГО
ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

Шамсутова А.А.

Университет Османе Коркутата, Турция

Резюме. В материале рассмотрены проблемы развития и современные тенденции преподавания татарского языка как иностранного, зарубежный опыт и технология обучения татарскому языку. Концепция преподавания татарского языка представляет собой систему взглядов на проблемы, базовые принципы, цели, задачи и основные направления развития системы преподавания. Современная концепция языкового образования уже требует создания гибкой технологии обучения, дифференцированной по содержанию и с учетом новых методов обучения. Такая технология должна дать студентам возможность быстро адаптироваться в условиях нового культурного и информационного пространства.

Ключевые слова: татарский язык как иностранный, новая методика и цели преподавания

Татарский язык долгие столетия являлся на территории Евразии языком межнационального общения. Начиная с государства Великой Волжской Булгарии, которая была построена в 8 веке на берегах реки Итиль (Волга), она стала языком одного из Улусов Золотой Орды и далее была перенята как язык Казанского ханства. Каждый язык со временем претерпевает изменения, татарский язык так же из столетия в столетия оттачивался, становился все более легким в использовании и сегодня мы можем проследить эти изменения, сравнивая старинные и современные тексты. Татарский язык – тот же самый булгарско-кыпчакский язык. В нем имеются и огузские компоненты наряду с кыпчакского характера грамматикой. Именно поэтому нам, носителям татарского языка, не представляет сложности читать литературные произведения наших тюркских братских народов и понимать их речь.

Татарский язык выступает носителем важных культурных ценностей, смыслов, духовно-нравственных представлений, содействуя познанию и усвоению жизненной философии татарского народа, формированию национального самосознания и самоидентификации, а также общегражданского сознания на территории современного евразийского пространства. А как иностранный язык он представляется историко-культурным наследием и духовно-эстетической ценностью татарского народа, его изучение направлено на развитие способности понимать художественные произведения, отражающие разные этнокультурные традиции. После овладения татарским языком на уровне В1-В2, учащиеся начинают знакомиться с лучшими образцами классической и современной татарской литературы, материалами о жизни и творчестве известных писателей, сведениями об историко-литературном процессе и национальных особенностях татарской литературы. Все это способствует воспитанию всесторонне развитой личности, обладающей чувствами толерантности и уважительного отношения к представителям других культур, имеющей представление об истории, культуре, философии татарского народа.

С этой целью еще в далекие 90-е годы XX столетия на кафедре «Татарский язык в иноязычной аудитории» Казанского государственного университета была разработана концепция преподавания татарского языка как иностранного (профессор Флера Сафиуллина, доцент Фанзиля Хакимова, профессор Альфия Юсупова и др.). В этот период были разработаны 1) методика определения фундаментального ядра содержания предмета, 2) лексикограмматические, коммуникативные нормы для каждого направления и языкового уровня; 3) методика преподавания татарского языка, а так же апробация и внедрение новых примерных программ, учебно-методических комплектов, системы оценки языковых компетенций. Все это представляют собой важнейший потенциал системы образования при преподавании татарского языка [Шамсутова, 231].

Но со временем каждая методика требует совершенствования в соответствии с современными запросами общества и на основе новых подходов филологического и педагогического образования. Для повышения результативности преподавания татарского языка в соответствии с новыми подходами сегодня необходимым стало решение следующих проблем: 1) внедрение в практику эффективных образовательных технологий, адекватных возрасту и интересам учащихся, уровню его владения родным или государственным языком. Именно новые методы и техника предполагают формирование коммуникативных компетенций, выводящих на грамотную устную речь; 2) требуется совершенствование системы ежегодной подготовки и повышения квалификации преподавателей татарского языка как иностранного; 3) повышение эффективности методического сопровождения уроков. И одной из главных задач становится поддержка и оказание методической помощи образовательным организациям и преподавателям за пределами Республики Татарстан.

Сегодня при преподавании татарского языка как иностранного перед нами стоит огромная задача. Это - выдвижение на первый план принципа коммуникативности, который способствует развитию и совершенствованию устной и письменной речи в процессе изучения языка, формированию речи изучаемого языка, навыков понимания эстетической функции слова. При преподавании татарского языка мы, в первую очередь, определяем «темы» коммуникативных циклов. Наши темы мотивированы на формирование культуроведческой компетенции студентов. Потому что мы прекрасно понимаем, что

язык это – основная форма выражения национальной культуры. Он ведет к пониманию взаимосвязи языка и истории народа, чей язык изучается. И в то же время национально-культурной специфики этого языка.

Здесь мы бы хотели остановиться на практике преподавания татарского языка как иностранного в одном из университетов Турции. Для турецких студентов татарский язык преподается в разделе «Современные тюркские языки», что, как нам кажется, вызывает большой интерес. Студенты университетов и филологических факультетов изучают такие языки как азербайджанский, казахский, кыргызский, узбекский и другие тюркские языки. На первый взгляд, кажется, что если турецкий язык и тюркские языки имеют некоторые лексические и грамматические сходства, значит, преподавание их не будет представлять большой сложности. Но тут возникает еще один нюанс. Если студенты уже изучали, например, казахский язык, который схож по лексическому составу и даже по артикуляционному признаку с татарским, то есть опасность, что на начальном этапах произношение этих двух языков будет путаться. Здесь нужно периодически подчеркивать, что, в казахском языке это слово произносится так, а в татарском языке уже иначе. Это значит, процесс преподавания татарского языка необходимо организовать таким образом, чтобы студенты были готовы к адекватному восприятию уже новой/другой культуры, осознанному отношению к существующим стереотипам, могли выработать собственную линию поведения в различных ситуациях межкультурных контактов.

Методика изучения и преподавания татарского языка требует серьезного дидактического осмысления с учетом достижений коммуникативного, личностно-ориентированного подходов. Зачастую требуется создание собственной методики преподавания и системы оценки знаний учащихся по татарскому языку, опирающихся на широкий опыт отечественной и общеевропейской лингвометодики, отвечающей всем научным и мировым стандартам. В этой связи при обучении татарскому языку как иностранному нами были применены следующие нюансы преподавания: 1) порядок уровневого обучения, соответствующего целям и задачам преподавания татарского языка, 2) утверждение лексико-грамматического минимума для разных уровней, 3) создание системы стимулирования учащихся к самостоятельному получению знаний и активному участию в сохранении языковой среды. При такой направленности парадигма языкового образования смещается с изучения структуры языка (языка как науки) к изучению языка как «средства коммуникации» и «личностного развития», «хранителя и транслятора этнокультуры».

При преподавании татарского языка как иностранного мы взяли за основу методику, которая была предложена И.Костиной, при преподавании русского языка как иностранного. Это дало нам возможность соединить в учебном пособии и на уроках лучшие российские и европейские, американские методики преподавания языков. Самыми важными компонентами в учебно-методическом комплексе (УМК) остаются учебная программа и учебный план. К данному УМК из американской методики преподавания языков мы взяли концепцию И.Костиной 5C: COMMUNICATION (Коммуникация) - CULTURES (Культура) - CONNECTIONS (Связь) - COMPARISONS (Сравнение) - COMMUNITIES (сообщества носителей) [Костина, 3]. В западной методике (в частности, методике преподавания немецкого языка) «Культуру» подразделяют на 3 части – на 3P: PRODUKTS (Продукты) - PERSPECTIVES (Перспективы) – PRACTICES (Практика). Исходя вышеназванных компонентов в современном учебном процессе от преподавателя требуется креативность и новаторство, критическое мышление и способность принимать решение, сотрудничество со студентами и реализация кросс-культурной коммуникации. Наш учебный комплекс ориентирован на такие важные концепции [Костина, 3].

В российской, вместе с ней и в татарской, методике преподавания языков принято делить речевую деятельность на четыре вида – чтение, говорение, аудирование и письмо. И важным является учет специфики и интеграции всех этих видов речевой деятельности. Все эти виды речевой деятельности тесно связаны с лексико-грамматическими минимумами для подготовки к уровням владения языком. Однако, эти виды речевой деятельности не всегда благоприятно применимы в преподавании в аудитории с другой ментальностью. Именно в такие моменты нами используются три вида коммуникации – межперсональная, интерпретационная, презентативная, которые были разработаны в европейской методике и помогают более легкому усвоению изучаемого языкового материала. Самим работать над изучением татарского языка как одного из иностранных языков. Для этого мы всегда используем методику и инструкции, в которых главный акцент сделан на работу самих студентов. А именно: студенты строят диалоги и монологи, по моделям, созданным преподавателем или представленным в учебнике; студенты выбирают картинки и объясняют увиденное, соотнося образ с изучаемым объектом/субъектом. На более высоких уровнях студенты должны уже 1) уметь решать задачи общения средствами изучаемого языка в ситуации близких, но не аналогичных ситуациям, которые были изучены

на уроке и 2) обращаться к носителю языка (это как раз пятая из 5С-компетенций) и интервьюируют его по интересующей их теме.

Наша задача обучить студентов, что в не простое время всегда есть возможность дружить и сотрудничать. Надо просто очень этого хотеть. Для этого уроки построены таким образом, чтобы студенты могли активно участвовать в понимании аутентичных текстов, слушать и комментировать высказывания известных людей, формулировать культурные проблемы путем высказывания на татарском языке, сравнивать тексты, языки и находить в них близкую по смыслу информацию (на каждом уроке), писать свои мини-тексты (эссе) и обсуждать их в аудитории, делать и оценивать групповые презентации, создавать групповые проекты. Это цели, интенции и пути достижения поставленной цели наших курсов татарского языка [Лобанова, 1201-1202].

С первых же дней нам хочется, чтобы обучение стало коммуникативно - деятельностным, информативным, содержательным, занимательным и развивало у студентов интерес к овладению татарским языком. Поэтому нами были разработаны коммуникативные минимумы на каждый урок, как основа обучения устному речевому общению на татарском языке.

Мы живем сейчас в эпоху, когда картина, рисунок вытесняет текст (знание). Наша молодежь перевоспитана и до сих пор воспитывается на сетевом пространстве, а не на реальном, живом общении. Сетевое мышление – это «клиповое мышление», это яркость, экстрапривлекательность, действенность через яркие образы и получение удовольствия через возможность участвовать в этом же «ярком, сказочно красивом мире». Сегодня секунда – это время, когда уже человек убеждается, интересен ему этот контент (материал) или нет. В то же время актуальность контента все еще зависит от поставленной задачи не только учителем, но и самим студентом. Поэтому, мы имеем полное представление в онлайн формате как можно обучать иностранному языку. Это очень легко было бы лицом к лицу, когда есть мощная составляющая преподавателя, когда на помощь могут прийти учебник, студенты, которые сидят рядом. Однако мир изменился, и нам теперь предстоит решать проблему не только эффективности, но и привлекательности уроков, как некоего театра. И еще: приходится учитывать тот факт, что студент на том конце провода может находиться не в совсем комфортных условиях: нет отдельного помещения, нет тишины, нет компьютера, используется только телефонная версия онлайн-урока, нет микрофона, чтобы говорить, иногда нет и звука, когда интернет-соединение теряется или прерывается. В связи с этим мы вынуждены были переделать учебную информацию с учетом психо-лингвистических факторов и психо-драматической концепции. А именно, возникла необходимость создать яркий новый контент каждого урока, чтобы удерживать не только интерес, но и внимание; использовать сетевые мемы (картинки с комической задачей или с яркими веселыми эмоциями). Это способствует у студентов выработке гормона радости дофамина и поэтому хочется получать больше подобную информацию. Да, возникает зависимость – но эта зависимость от необходимости получать знание и новые эмоции от данного урока.

Так же сейчас в режиме онлайн очень важно побуждение к дебатам, например: «Как вы думаете?», «Что лучше?» и т.д. При этом активизируются полушарии мозга: полезность, необходимость, желание использования своих знаний. Далее нужно включать анализ информации, я бы сказала, что с самых первых дней-уроков преподавания татарского языка как иностранного. Например, напишите, кем бы вы были - «Мин КЕМ?»; представьте, что вы - артист, президент, доктор и т.д. Студенты с удовольствием участвуют в таких мини-дебатах, начинают анализировать, визуализировать и презентуют себя.

Для вовлеченности студентов на уроки и удержания их внимания очень важно разработать формы поощрения ускоренного продвижения учащихся в рамках уровневой системы обучения. Это делается путем формирования индивидуальных образовательных траекторий. Здесь нужно вспомнить методику поощрения («геймификации»), эффективность которой, как нового способа организации обучения, имеет огромный педагогический потенциал. Для выявления способностей студентов в изучении татарского языка как иностранного, мы используем, например, соревновательный дух. Для этого на начальном уровне изучения языка, когда нужно определить, кто намерен усиленно изучать язык, а для кого язык будет как факультативный, можно разделить группу студентов на команды «Звезд» и «Чемпионов». Для каждой команды применяются свои методы ускоренного обучения языку. Командный и соревновательный дух способствует ориентированию на самих студентов, более четко увидеть языковые способности (CAN DO) и языковую активность (PERFORMANCE) изучающих язык. В то же время нельзя отменять контрольные тесты и экзамены. Особенно обязательные экзамены являются важным стимулом для серьезного и ответственного отношения к тому или иному предмету. (Все вышесказанное создает «трансфер» в сознании студентов для свободного профессионального владения татарским языком как иностранным).

При выявлении языковой активности можно использовать элементы инклюзивного образования, а именно технологию «портфолио». Данная технология позволит качественно и тактично реализовать

дифференцированный подход, осуществлять индивидуализацию учебного процесса с учётом умственных, физических данных учеников, не акцентируя на этом их внимание, не выделяя их «ограниченные возможности».

В современном языковом образовании студентов преподавателям необходимо еще больше усилить и расширить применение информационно-коммуникационных технологий, хотя, казалось бы, куда еще больше в эпоху дистанционного онлайн образования?! Теперь на помощь к бумажному учебнику (или даже электронному учебнику) требуется создать необходимые электронные дидактические материалы, электронные словари, хрестоматии, игры-тренажеры, открытые банки данных по подготовке к тестам по татарскому языку. В самих текстах для усиления активизации внимания мы используем различные жанры и типы текстов. Например, восстановление содержания текста, передача общего содержания, презентация на основе текста, тексты-приглашения, тексты-рекламу.

Таким образом, из вышеисложенного мы можем увидеть, что языковое образование на уроках татарского языка как иностранного не только предполагает, но активно ведет к следующим жизненно-важным навыкам (skills): формирование у студентов универсальных жизненных действий: самостоятельно делать сравнения, обобщения; определять причинно-следственные связи; формировать навыки планирования, сотрудничества; составления диалогов и монологов; самостоятельной постановки вопросов, правильного формулирования и доказательства собственного мнения и т.д.

ЛИТЕРАТУРА

1. Лобанова Е. (2015). Аутентичность текста на занятиях по иностранному языку // Молодой ученый. 2015.- №10.-С.1201-1203.
2. Костина И. “Надежда”. Учебное пособие для курсов РКИ (B1+B2). Санкт-Петербург, “Златоуст”, 2020.
3. Шамсутова А. (2009). Роль невербальной коммуникации при обучении татарскому языку //Тюрко-славянский диалог культур и цивилизаций: история и современность. Материалы Международного научного конгресса, 9-10 ноября 2009 г.–231–232 стр.

XÜLASƏ TATAR DİLİNİN XARİCİ DİL KİMİ TƏDRİSİ METODİKASININ AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ Şəmsutova A.A.

Osmaniye Korkutata Universiteti, Türkiyə

Materialda tatar dilinin xarici dil kimi tədrisi, xarici təcrübə və tatar dilinin tədrisi texnologiyasındakı inkişaf problemləri və müasir tendensiyalar araşdırılır. Tatar dilinin tədrisi konsepsiyası tədris sisteminin problemləri, əsas prinsipləri, məqsədləri, vəzifələri və əsas inkişaf istiqamətlərinə baxış sistemidir. Müasir dil təhsili konsepsiyası onsuz da məzmununa görə fərqlənən və yeni tədris metodlarını nəzərə alaraq çevik bir tədris texnologiyasının yaradılmasını tələb edir. Bu texnologiya tələbələrin yeni mədəni və informasiya məkanına sürətlə uyğunlaşmasını təmin etməlidir.

Açar sözlər: *Tatar dili xarici dil olaraq, yeni tədris metodları və hədəfləri*

SUMMARY METHODOLOGY OF TATAR LANGUAGE TEACHING AS A FOREIGN LANGUAGE CURRENT ISSUES Shamsutova A.A.

Osmaniye Korkutata University, Turkey

The material studies the development problems and modern trends in teaching the Tatar language as a foreign language, foreign experience and technology of teaching the Tatar language. The concept of teaching the Tatar language is a system of views on problems, basic principles, goals, objectives and main directions of development of the teaching system. The modern concept of language education already requires the creation of a flexible teaching technology, differentiated in content and taking into account new teaching methods. This technology should enable students to quickly adapt to the new cultural and information space.

Keywords: *Tatar as a foreign language, new teaching methods and goals*

V BÖLMƏ

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ DİLLƏRİN QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏRİ VƏ İNTERFERENSİYA PROBLEMLƏRİ

V СЕКЦИЯ

ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ЯЗЫКОВ И ИНТЕРФЕРЕНЦИИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

V SECTION

PROBLEMS OF LANGUAGE INTERACTION AND INTERFERENCE IN THE GLOBALIZED ENVIRONMENT

İNTERFERENSİYANIN MƏNFİ VƏ MÜSBƏT TƏSİRLƏRİ

(Azərbaycan-İngilis-türk dilləri əsasında)

Abbasova S.A.

Azərbaycan Universiteti, Azərbaycan,

Xülasə. Tezisdə Azərbaycan dili ana dili olan dil daşıyıcısının eyni zamanda ingilis və türk dillərini öyrənməsi prosesində baş verəcək interferensiya hadisəsinin aspektləri araşdırılmışdır. Misallar əsasında interferensiyanın hansı səviyyələrdə və istiqamətlərdə (mənfi və ya müsbət) baş verməsi halları göstərilmişdir.

Açar sözlər: *interferensiya, ana dili, xarici dil, bilinçsizlik, dil sərhədləri*

Müasir dövr bütün səviyyələrdə sərhədlərin itməsi dövrü kimi də xarakterizə edilə bilər. İstər Avropa İttifaqı misalında dövlətlərin sərhədləri, istər müxtəlif elm sahələrinin inteqrasiyası misalında interdisciplinar elm sahələrinin yaranması, istərsə də sosial şəbəkələrin və ya beynəlxalq TV və radio yayımlarının nəticəsində iradi, yaxud qeyri-iradi şəkildə dil daşıyıcılarında interferensiyanın meydana gəlməsi buna əyani misaldır.

Biz bu tezisdə dildə baş verən interferensiya hadisəsinə nəzər salarkən öncə interferensiya terminin dilçiliyə hansı elm sahəsindən gəldiyinə xüsusi diqqət yetirməliyik. Interferensiya fizika terminidir. Fizikada fəzanın hər bir nöqtəsində sabit amplitudlu rəqslər yarada bilən dalğaların toplanmasına interferensiya deyilir. Burada fiziki hadisə olan interferensiya nəticəsində müxtəlif dalğaların hansı təsirlərə məruz qalmasına diqqət yetirsək görürük ki, interferensiya hadisəsi dalğalara həm müsbət, həm də mənfi təsir göstərir. Bu hadisə həm dalğanı sürətləndirir, həm də sürətini aşağı sala bilər. [8]

Biz də tezisdə 3 dilli (Azərbaycan-İngilis-türk) dil daşıyıcısının nitqində baş verən interferensiya hadisəsinin mənfi və müsbət tərəflərinə diqqət yetirəcəyik. Fizikada interferensiyanın dayanıqlı və dayanıqlı olmayan növlərini də ayrıca şərh edirlər. Bu eynilə dillərin öyrənilmə prosesində də müşahidə edilə bilər. Dayanıqlı interferensiya yarada bilən dalğaların koherent (bərabər tezlikli) olması və sabit mühitdə baş verməsi şərtidir.

Bunu dildə baş verən interferensiya hadisəsinə şamil etsək, burada da dildə baş verən interferensiya hadisəsinin oxşar və ya fərqli quruluşa malik dillərin öyrənilmə prosesində müşahidə olunması maraqlıdır.

Biz Azərbaycan dili ana dili olan dil daşıyıcısının eyni zamanda iradi şəkildə ingilis və türk dillərini öyrəndiyi məqama və bu məqamda baş verə biləcək interferensiyaya diqqət yetirək.

Onu da qeyd etməyi lazım bilir ki, Y.Ə.Süleymanov Azərbaycan və ingilis dilləri əsasında interferensiya hadisəsinə araşdırarkən dillərdə baş verən struktur-semantik dəyişmələrə diqqət çəkmiş, interferensiyanın statusu və müxtəlif səviyyələrdə təsirləri ilə bağlı maraqlı məqamlara toxunmuşdur. "İnterferensiya, əsasən, əvvəlki dilçilik təcrübəsinə əsaslanan bir dil hadisəsi kimi də verilə bilər. Məsələn: doğma dildə danışmaq təcrübəsi, danışanın danışmaq tərzindən asılı olmamalı, dil hadisələrinin müntəzəm olaraq

nitq prosesində iştirakı interferensiya sahəsinə aid edilir. Metodikada “interferensiya” əvvəlki dil təcrübələrinin ötürülməsinin mənfi nəticəsi kimi izah olunur. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, “interferensiya” – sanki, xarici dildə danışarkən baş verən bir səhvdir, buna səbəb olan isə doğma dildir. İnterferensiya dilin bütün yaruslarına aid edilə bilər. İnterferensiyaya – bir dil hadisə kimi hər bir insanın öz nitqində xarici dil aksenti kimi baxılır”. [5, 10]

Tədqiqatçılar interferensiyanın müxtəlif sayda növlərinin olduğunu qeyd edirlər. Bu da yuxarıda vurğuladığımız kimi ana dil və öyrənilən dilin qohumluq əlaqələrinin hansı səviyyədə olması ilə bağlıdır. İnterferensiyanın növlərini bu şəkildə ümumiləşdirə bilərik:

- 1) əmələgəlmə mənşəyinə görə - xarici və daxili;
- 2) ana dili vərdişlərinin ötürülmə xarakterinə görə - birbaşa və dolayısı ilə;
- 3) əmələgəlmə xarakterinə görə - açıq və gizli;
- 4) linqvistik təbiətinə (yəni səviyyələrinə) görə - fonetik, leksik və qrammatik.

İndi bu növləri ana dili Azərbaycan dili olan dil daşıyıcısının ingilis dili öyrənmə prosesinə tətbiq etsək görürük ki, interferensiya əksər hallarda dil öyrənməyə mənfi təsir göstərir. Çünki təkcə leksika və fonetika deyil, sintaksis tamamilə fərqli olduğundan dil daşıyıcısı öyrəndiyi ingilis dilində ana dilinin yan təsiri ilə səhvlərə yol verə bilər.

Amma eyni dil daşıyıcısı olan şəxsin türk dilini öyrənmə prosesinə baxsaq biz burada interferensiyanın müsbət təsirlərindən daha çox danışa bilərik. Təsadüfi deyil ki, hətta kiçik yaşlı uşaqlarımızda belə müxtəlif sosial şəbəkələr (xüsusən “youtube.com” platforması) vasitəsilə qeyri-iradi türk dilinin mənimsənilməsi prosesi baş verir. Burada interferensiya müsbət istiqamətli olur. Çünki dil öyrənən şəxsin və ya türk dili ilə təmasda olan şəxsin anadili biliyi ona türk dilini daha asan qavramağa və danışmağa kömək edir. Bu dildə leksik vahidlərin əvəzlənməsi şəklində baş versə belə, kiçin yaşlı uşaqların fikrini hər iki dilin imkanlarından istifadə edərək daha rəvan ifadə etməsinə səbəb olur.

Lakin qrammatik quruluş və qaydalar baxımından burada da mənfi təsirləri qeyd etmək olar. Məsələn, Azərbaycan dilində hal şəkilçilərinin hər zaman sözə bitişik yazılması türk dilini öyrənən Azərbaycandilli şəxsə müəyyən problemləri doğurla bilər.

İnterferensiya hadisəsinə müxtəlif dilçilərin şərhlərində də diqqət yetirək. M.A.Mahmudov qeyd edir ki, “İnterferensiya dil təmasları və ya doğma olmayan ikinci dilin öyrənilməsi zamanı yaranan ikidillilik şəraitində dil sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində doğma dilin təsiri ilə ikinci dildə baş verən normadan və sistemdən kənaraçıxma ilə ifadə olunur. İnterferensiya iki dildə danışanın nitqində xarici dilin aksenti kimi təzahür edir”. [2, 96]

Dil öyrənmə prosesində aksent aspektindən baxsaq yenə də interferensiyanın necə baş verdiyini izləyə bilərik. Azərbaycandilli şəxs istər ingilis, istərsə də türk dilini öyrənərkən aksent faktoru özünü göstərəcəkdir. Amma bu ingilis dilini öyrənərkən heca və məntiqi vurğuda ortaya çıxacaqsa, türk dilini öyrənərkən heca deyil, daha çox məntiqi vurğuda ortaya çıxa biləcəkdir.

Ümumiyyətlə müxtəlif dillərin əlaqəsi və bu zaman baş verən interferensiya hadisəsini şərh edərkən Ə.Rəcəbli belə qənaətə gəlir: “Dillərin əlaqəsi problemi çoxaspektlidir. Buraya a) alınmalar, b) dillərin qarşılıqlı təsiri; c) bilinçsizlik; ç) interferensiya məsələləri daxildir. Bütün bu məsələlər qarşılıqlı əlaqədədir və qarşılıqlı şərtlənmişdir. Məsələn, hər hansı ikidillilik interferensiya ilə müşayiət olunur. Lakin ikidillilik problemi ilə sıx bağlı olmasına baxmayaraq, interferensiya hadisəsi ayrıca araşdırılmağa layiq problemdir”. [4, 109]

Biz də bu tezisə qısa şəkildə də olsa interferensiya hadisəsinə 3 dilin materialları kontekstində toxunmağa çalışdıq. Məsələ məqalə şəklində daha geniş şərh edilərək elmi jurnallarda çap ediləcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydərov R. Dillərin inkişafında dil əlaqələrinin rolu. Bakı: Elm və təhsil, 2013.
2. Malkiel B. The Effect of translator training on interference and difficulty. Praha, 2003.
3. Rəcəbli Ə. İnterferensiya. Bakı: Elm və təhsil, 2016.
4. Süleymanov Y. İnterferensiya prosesində struktur-semantik dəyişmələr (Azərbaycan və ingilis dilləri materialları əsasında). Bakı, 2021.
5. Махмудов М. Система автоматической переработки тюркского текста на лексико-морфологическом уровне. Баку: ЭЛМ, 1991.
6. https://az.wikipedia.org/wiki/Dal%C4%9Falar%C4%B1n_interferensiyas%C4%B1
7. https://en.wikipedia.org/wiki/Wave_interference

РЕЗЮМЕ
ОТРИЦАТЕЛЬНЫЕ И ПОЛОЖИТЕЛЬНЫЕ ДЕЙСТВИЯ ИНТЕРФЕРЕНЦИИ
(На основе азербайджано-англо-турецкого языков)

Аббасова С.А.
Азербайджанский Университет, Азербайджан

В тезисе рассмотрены возможные случаи интерференции в процессе параллельного изучения английского и турецкого языков со стороны носителей языка, родной язык которых является азербайджанский язык. На основе примеров выявлены уровни и направления (положительные и отрицательные) интерференции.

Ключевые слова: интерференция, родной язык, иностранный язык, двуязычие (билингвизм), языковые границы

SUMMARY
NEGATIVE AND POSITIVE EFFECTS OF INTERFERENCE
(Based on Azerbaijani-English-Turkish languages)

Abbasova S.A.
Azerbaijan University, Azerbaijan

The aspects of the phenomenon of interference that will occur in the process of learning English and Turkish at the same time as the native language of the Azerbaijani have been analyzed in the given thesis. The levels and directions (negative or positive) of interference were shown on the basis of examples.

Key words: interference, native language, foreign language, bilingualism, language boundaries

V.V.RADLOVUN “TÜRK LƏHCƏLƏRİ SÖZLÜYÜNDƏ” QEYD OLUNMUŞ
QƏDİM TÜRK SÖZLƏRİNDƏN MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SEMANTİK
CƏHƏTDƏN ARXAİKLƏŞƏNLƏR

Abdullayeva-Nəbiyeva V.A.
AMEA-nın İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan

Xülasə. Dil tarixi kateqoriyadır. Buna görə də sözlərin dəyişməsi, tarixən öz rolunu oynayıb sıradan çıxması, yeni mənalar kəsb etməsi, mənasını genişləndirməsi və ya daraltması və s. təbii haldır. Dildə yeni söz yaratma yolları müəyyənləşib dilin lüğət tərkibi başqa istiqamətdə zənginləşdikcə, ilkin kökdən uzaqlaşmalar artır. Məqalədə V.V.Radlovun “*Türk ləhcələri sözlüyü*” lüğətindəki qədim türk sözlərindən müasir Azərbaycan dilində arxaikləşənləri təhlil olunub.

Açar sözlər: V.V.Radlov, “Türk ləhcələri sözlüyü”, qədim türk sözləri, semantik arxaizmlər, arxaik sözlər.

Şərq ölkələrində, o cümlədən Türkiyədə, uzun müddət Sibirdə Yenisey çayı sahillərində əsasən qəbir daşları üzərində qalan Göytürk yazılı abidələrinin öyrənilməsinə, oxunmasına heç bir maraq göstərilməmişdir. Avropa ölkələrində bu yazılı abidələri öyrənməyə maraq yalnız XVIII əsrin əvvəllərində yaranmışdır.

V.V.Radlovun “Türk ləhcələri sözlüyü” lüğətindəki qədim türk sözlərindən müasir Azərbaycan dilində arxaikləşənləri vardır ki, onları da öz növbəsində iki qrup üzrə sistemləşdirmək olar:

a. Müasir Azərbaycan dilində tamamilə arxaikləşən qədim türk sözləri. Məs: Aça, alp, bay, çəlik, kodi, kuy, öd, sab, təzgin, ud, us, ülkən, yaba, yablaq, yarız və s.

b. Qədim türk sözləri müasir Azərbaycan dilində semantik arxaizmlər kimi. Məs: adaş, ağır, ban, bat, igid, qalın, ön, tün, uçuk, yaz, yet, yol və s.

Aşağıda qeyd olunan sözlər müasir dildə öz formalarının qoruyub saxlamış, yalnız semantik, yəni məna baxımından dəyişmiş sözlərdir. Bu sözlərdən bəziləri vaxtilə omonim mənalı kəlmələr olmuşlar. Bu tip sözlərdə mənaların biri, bəzi hallarda isə bir neçəsi müasir dil baxımından arxaikləşmişdir. Bir qrup sözlər isə əski mənasını dilin dialekt qatında qoruyub saxlamağa müvəffəq olmuşdur.

Ağ. BKŞ 37, IB 29,96, T25,T17 və DTS (5, səh.48) abidələrində bu qədim türk sözü “qalxmaq, yüksəlmək” mənalarında işlənib. Türkoloq lüğətdə sözün ilkin forma ilə yanaşı *aq/au* variantlarını qeyd

edib. Söz burda osmanlı, Azərbaycan dillərində “yer, tor”, feil kimi cığatay, osmanlı dillərində *ak//au* variantları “qalxmaq, yüksəlmək”, Azərbaycan dilində *ak//ax* formaları “ağ” mənalarında şərh olunub.(4, T1,I səh.142) Bu söz Şamaxor bölgəsində “tuman və ya şalvarın ortası” anlamında işlənir.(1, səh.17) Həmçinin, sözün İmişlidə “var-dövlət”, Qaxda “yeməli bitki”, Salyanda “süfrə” mənalarına da rast gəlmək mümkündür. Birləşmə şəklində Şamaxıda işlək olan “ağ yel” sözü isə xəstəliyin adıdır.(2, səh.13) Ədəbi dildə bu söz “rəng”, “təmiz, yazılmamış” mənəli sözdür. Məcəzi mənada leksem həm də Sovet hökuməti əleyhinə mübarizə aparmış əksinqilabçılar mənasında tarixizimdir. Ağa ağ, qaraya qara demək; ağır qaradan seçməmək; ağına-bozuna baxmadan ifadələrində bu söz düz, həqiqət mənasında qəlibləşib.(3, səh.53)

Ağıl. T16-da “yaxınlaşmaq”, İB 72-də “qoyun saxlanılan yer” mənalarında işlənən bu söz DTS-da (5, səh.49) *aql* forması “ağıl” mənasında qeyd olunub. Lüğətdə bu söz Azərbaycan, osmanlı, tarançin dillərində “kənd”, teleut dilində “adət, ənənə”, “ağıl” mənalarında izah olunub.(4, T1,I səh.163) Bu söz Şəki, Balakən, Zəngilan, Şirvan bölgələrində “tövlə”, “qışlaqda qoyunlar üçün tikilmiş yer”, “yay mövsümündə mal saxlamaq üçün ətrafı hasarlanmış yer” mənalarında işlənir.(1, səh.20) Müasir ədəbi dildə isə “zəka, şüur, idrak, hafizə, ağıl, yaddaş” mənəli sözdür. Birləşmə şəklində bu leksem ağıl dəryası; ağıl dişi; ağıl eləmək(baş işlətmək), ağıl öyrətmək(yol göstərmək), ağla sığmaq (inanıla bilmək) ifadələrində işlənir. Atalar sözündə də bu sözə rast gəlirik: Ağıl ağıldan üstündür; Ağıllı ağıl eyləyincə dəli vurub çayı keçdi.(3, səh.58)

Ağır. BKş2, KÇ5, İA1 abidələrində bu sözün “hörmətli, qüdrətli” mənalarında işləndiyinin şahidi oluruq. DTS-da (5, səh.19) sözün “qiymətli, əziz” mənaları da verilib. V.V.Radlov sözü osmanlı, Azərbaycan dillərində eyni anlamda şərh edib.(4, T1,I səh.156) Müasir dildə bu anlamda ağır sözü bəzi deyimlərin tərkibində qalmaqdadır. Məs: Gec gələn qonaq ağır gələr. Müasir ədəbi dildə bu söz sifət kimi “böyük çəkisi, vəznə olan, sanballı” mənəli sözdür. Əlavə olaraq, sözə birləşmə daxilində bir çox mənalarda rast gəlirik: “çox çətin, zəhmətli” (ağır iş), “bərk, dərin” (bərk yatmaq), “yavaş, sürətsiz” (yavaş yerləş), “deyingən, yolagetməz” (ağır xasiyyət), “təmkimli, səbirli” (ağır olmaq), “acı, incidən” (ağır söz), “faciəli” (ağır itki), “kök, yoğun” (ağır bədən) və s.(3, səh.61)

Al. Bu qədim sözü omonim sözdür. O, O4, KTc7,9, BKş24-də “qulaq asmaq” mənasında işlənilib. Sözün bu mənəsi müasir dil üçün artıq arxaikləşib. Feil kimi bu söz Azərbaycan dilində “götürmək, almaq”, kazan dilində “ön hissə”, cığatay ləhcəsində “biclik, kələk”, kazan, krım, koman, osmanlı dillərində “tünd çəhrayı rəng” mənalarında şərh olunub. Sözün *ulu//uluk* forması altay dilində “qüdrətli, güclü” *aşıl//aul//ail* variantları isə kənd anlamında işlək olub.(4, T1,I səh.342) Bu sözə Ağcabədi, Ağdam, Bakı, Cəbrayıl, Füzuli, Qazax bölgələrində “hiylə, yalan” mənalarında rast gəlirik.(1, səh.27) Bu söz “hiylə” mənasında *aldatmaq* felinin tərkibində qalıb. Müasir ədəbi dildə söz “qırmızı, qızmar, yandırıcı”, “insanın gözüne görünən mövhum surət, xəyal” mənəli sözdür. Birləşmə daxilində bu sözün “hiylə, yalan” (al dil), “şər, kələk” (ala düşmək) mənalarına da rast gəlirik.(3, səh.89)

Alın. Bu söz qədim türk abidələrində bir neçə mənada işlənilib. Y11-də sözə “alınmaq, özünə götürmək” mənaları artıq arxaikləşib. V.V.Radlov bu sözü altay, teleut, lebedin, şor, qırğız, barabin, osmanlı, koman dillərində “qabaq hissə, üz, alın”, feil kimi isə qırğız, altay, Azərbaycan, krım dillərində “alınmaq, tutulmaq, ağılnı itirmək, özünə götürmək” mənalarında izah edib.(4, T1,I səh.375) Bu söz Qazax, tovuz şivələrində *a:ŋ* formasında alın deməkdir.(2, səh.23) Müasir ədəbi dildə bu söz “üzün saç ilə qaş arasında olan ön hissə”, məcazi olaraq “bir şeyin ön hissəsi” mənəli sözdür. Birləşmə tərkibində də bu sözə bir çox hallarda rast gəlirik: alın təri (zəhmət, əmək), alın yazısı (tale, qismət), alını təmiz (vicdanı təmiz, ləkəsiz) və s.(3, səh.98)

Ar. Ar sözünə KT abidəsində “aldatmaq”, İB25 abidəsində “yorulmaq”, KTc8, İB25 abidələrində isə “arıqlamaq” mənasında işlənilib. DTS-da (5, səh.50) söz qeyd olunan bütün mənələrdə izah olunub. Bu söz altay, teleut, qırğız dillərində “əks, qarşı”, feil kimi koman, cığatay dillərində “zəifləmək, yorulmaq”, şərq türküstan dilində sözün *air* variantı “ayırmaq” mənasında şərh olunub.(4, T1,I səh.243) Müasir dildə bu söz “həya, abır, utanma”, “namus, qeyrət, izzət”, “eyib, utanılacaq nöqsan”, mənalarında ümumişləkdir. Birləşmə daxilində də bu sözə ədəbi dildə rast gəlirik: ar etmək (utanmaq), ar olmaq (eyib olmaq), arı yemək (abır-həyasını itirmək). Arı yeyib namusu dalına alıb.(Ata.sözü).(3, səh.124)

Aşığ. “Fayda” mənasında bu sözə İB49, T18 abidələrində rast gəlirik. Söz Azərbaycan dilində *aşıq//aşık* variantlarında “oxuyan, sazla ifa edən” anlamında şərh olunub.(4, T1,I səh.593) Müasir ədəbi dildə bu söz “ozan”, “tufəngin çaxmağı ilə ayağı arasındakı məsafə” anlamında işləkdir. Deyimlər daxilində bu sözə rast gəlmək mümkündür: Araz aşığından, Kür topuğundan.(heç bir şeydən qorzusunu olmayan, qayğısız olmayan adam haqqında) və ya aşığı alçı durmaq (bəxti gətirmək, işi rast gəlmək mənasında).(3, səh.135)

Ayaq. “Qədəh” anlamında bu sözə İB62,63 abidələrində və DTS-da (5, səh.27) rast gəlirik. DTS-da bu sözün “ayaq” mənəsi də yer alıb. Uyğur dilində “fincan” mənasında işlənilən bu söz teleut, altay, qırğız, tarançin, Azərbaycan, osmanlı, krım dillərində “ayaq”, “fundament, özül” feil kimi cığatay dilində “ayaq üstə durmaq”, “çıxmaq” (günəş) mənalarını da ifadə edib.(4, T1,I səh.201) Sözün *ayax* forması hal-hazırda

Naxçıvan bölgəsində “uzaq, kənar” mənasında işlənir.(1, səh.25) Müasir ədəbi dildə bu söz “insan və heyvanın yeriməsinə xidmət edən bədən üzvü”, “sürət, addım”, “son, axır”, “dəfə, kərə”, məcazi mənada “dəyərsiz, alçaq, qiymətsiz” mənalarında işlənir. Bir çox frazeoloji birləşmələr daxilində də bu sözə rast gəlirik: ayağa atılmaq (birdən qalxmaq), ayağa bağlanmaq (əngəl olmaq), ayağa döşənmək (çox yalvarmaq), ayağa qaldırmaq (hərəkətə gətirmək, canlandırmaq), ayağa salmaq (qiymətdən salmaq), ayağı düşmək (müvəffəqiyyətə, işin baş tutmasına müvəffəq olmaq), ayağna getmək (minnət götürmək), ayaq altına almaq (məğlub eləmək, tamamilə özünə tabe etmək) və s.(3, səh.172)

V.V.Radlov türkologiya tarixi üçün əvəzolunmaz əsər ərsəyə gətirib. V.V.Radlovun *“Türk ləhcələri sözlüyü”* lüğətində qeyd olunmuş qədim türk sözlərinin müasir dildə müqayisəli, tarixi-müqayisəli və təsviri metod əsasında araşdırılması dilçilikdə konkret hər hansı bir dövrün, mərhələnin geniş şəkildə tədqiqində, tarixi leksikologiya və tarixi dialektologiya elmlərinin sistemli araşdırılmasında istifadə olunur.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı:Azərbaycan SSR EA, 1964, 480 səh.
- 2.Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 2007, 568 səh.
- 3.Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild, Bakı:Elm-2007, 515 səh.
- 4.В.В.Радлов “Опыт словаря тюркских наречий.”(Т.1;I,II) Сank-Петербург, 1911.
- 5.Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969, 676 с.

РЕЗЮМЕ

АРХАИЧЕСКИЕ ПО СЕМАНТИКЕ ДРЕВНЕТУРЕЦКИЕ СЛОВА ЗАПИСАННЫЕ В "СЛОВАРЕ ТУРЕЦКИХ ГОВОР" В.В. РАДЛОВА НА СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ Абдуллаева-Набиева В.А.

Институт языкознания им. И. Насими НАНА, Азербайджан

Язык - историческая категория. Следовательно, смена слов, их историческое исчезновение, новые значения, расширение или сужение значения и так далее. это естественно. По мере того как способы создания новых слов в языке определяются и словарный запас языка обогащается в другом направлении, отклонения от исходного корня возрастают. В статье анализируются архаичные слова современного азербайджанского языка из древнетюркских слов в “Опыт словаря тюркских наречий” В.В. Радлова.

Ключевые слова: В.В.Радлов, “Опыт словаря тюркских наречий”, древнетюркские слова, семантические архаизмы, архаические слова

SUMMARY

ARCHAIC SEMANTIC ANCIENT TURKISH WRITTEN WORDS IN THE "DICTIONARY OF TURKISH SPEECHES" V.V. RADLOVA IN MODERN AZERBAIJAN LANGUAGE

Abdullaeva-Nabieva V.A.

Institute of Linguistics. I. Nasimi ANAS, Azerbaijan

Language is a historical category. Therefore, the change of words, their historical disappearance, new meanings, widening or narrowing of the meaning, and so on. it is natural. As ways of creating new words in the language are identified and the vocabulary of the language is enriched in another direction, the deviations from the original root increase. The article analyzes the archaic words in the modern Azerbaijani language from the ancient Turkish words in V.V.Radlov's "The Turkish dialects glossary".

Key words: V.V.Radlov, "The Turkish dialects glossary", ancient Turkish words, semantic archaisms, archaic words.

KIBRISIN (KİPRİN) VƏ AZƏRBAYCANIN PARALEL TOPONİMLƏRİ

Baxşıyeva T.L.

AMEA-nın İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan

Xülasə. Məqalədə Kipr və Azərbaycanda paralel yer adları araşdırılır. Bu ucqar bölgələrdə yer adlarının öyrənilməsinin həm elmi, həm də siyasi mənası var. Paralel toponimlərin öyrənilməsi türk xalqlarının etnik və mənəvi birliyi baxımından zəruridir. Məqalədə "Kiprin 2500 illik tarixində tarixin dərinliklərində itən yer adları" kitabına istinad edərək Kipr və Azərbaycan ərazilərindəki paralel yer adları müəyyənləşdirilir. Paralel toponimlərin mövcudluğu coğrafi adların türkdilli tayfalar, xüsusən oğuzlar tərəfindən verilməsi ilə əlaqədardır. Kipr və Azərbaycan ərazilərindəki paralel yer adlarına həm bir, həm də fərqli fonetik variantlarda rast gəlinir. Bu toponimlərdə sait və samit əvəzlənir, səslər atılır və səslər əvəz olunur. Kipr və Azərbaycan ərazilərindəki paralel yer adlarına qəbilə adları, saylar, bitki adları, rəng sözləri, rahatlama sözləri və s. işlənmişdir. Bu ərazilərdə yer adlarında eyni şəkilçilərə rast gəlinir. Bu ucqar bölgələrdə paralel coğrafi sifətlərin olması ortaq türk düşüncəsinin məhsuludur. Paralel toponimlərin tədqiqi türk xalqlarının keçmişini, tarixini, etnogenezini, tarixi coğrafiyasını öyrənmək baxımından vacibdir.

Açar sözlər: *paralel, toponim, tayfa, türk dilləri, coğrafi ad.*

«Kıbrıs'ın 2500 yıllık geçmişinde tarihin derinliklerinde kaybolmuş yer isimleri» kitabı zəngin tədqiqat materialları əsasında tərtib edilmişdir. Əsərə istinad etməklə Kıbrıs və Azərbaycan ərazilərindəki paralel toponimləri araşdırmaq olar. Bu tədqiqat türk xalqlarının tarixinin, etnogenezinin, həyat tərzinin, məişətinin və s. öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Kıbrıs və Azərbaycan ərazilərində paralel yer adları zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Toponimik vahidlərdə paralelliyin mövcud olması adların eyni türkdilli tayfalar, xüsusilə oğuzlar tərəfindən verilməsi ilə bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, onların hər biri yarandığı dövrün linqvistik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir.

Kıbrıs və Azərbaycan ərazilərindəki coğrafi adlar özündə zəngin türk dil mənzərəsini yaşadır. Toponimləri araşdırarkən onların fonetik xüsusiyyətlərinə diqqət yetirmək vacib məsələlərdəndir. Tədqiqat göstərir ki, paralel coğrafi ada həm eyni, həm də fərqli fonetik variantda rast gəlinir. Bu türk qəbilələrinin geniş ərazidə məskunlaşması, bir-birinə qarışması, miqrasiyası, tələffüzü, kökdilə bağlı olması ilə əlaqədardır.

Paralel yer adlarında qədim türk qəbilə və tayfa dillərinin, dialektlərinin müxtəlif qatlarına aid elementlərə, xüsusiyyətlərə rast gəlinir. Bu toponimlərin bir çoxunun kökü eramızın əvvəllərinə və daha qədimlərə gedib çıxır. Coğrafi adlarda rast gəlinən fonetik xüsusiyyətlərə diqqətlə yanaşmaq lazımdır. Bəzən paralel toponimik vahidlərdəki fonetik hadisələri, fonetik uyğunluqları araşdırarkən qohum türk dillərinə müraciət etmək lazım gəlir. Araşdırma apararkən məlum olur ki, ilk baxışda türk dillərindən birində səs artımı və ya səs düşümü kimi qəbul olunan fonetik hadisə əslində sözün qədim türk dilindəki formasıdır.

Kıbrıs və Azərbaycan ərazilərindəki paralel toponimlərdə saitlərin əvəzlənməsi hadisəsinə rast gəlinir. Sait səslərin əvəzlənməsi türk dillərində geniş yayılmış fonetik xüsusiyyətlərdəndir. Məsələn, e~a səs uyğunluğuna Elmalı, Bademköy (Kıbrıs), Almalıq, Badamağac (Azərbaycan), ü~ö səs uyğunluğuna Güzelyurt, Güvercinlik (Kıbrıs), Gözəlcədağ, Göyərçin Veysəlli (Azərbaycan), ü~i əvəzlənməsinə Küçükköy (Kıbrıs), Kiçikdağ (Azərbaycan), i~ə səs uyğunluğuna İncirli (Kıbrıs), Əncir dağ (Azərbaycan), e~ə səs uyğunluğuna Kurudere, Kurutepe, Beyarmudu (Kıbrıs), Dərəkənd, Təpəməhlə, Bəyəhmədyurd (Azərbaycan), u~a səs uyğunluğuna Büyükkonuk, Yedikonuk (Kıbrıs), Qonaqkənd (Azərbaycan), ı~o səs uyğunluğuna Sınırustü (Kıbrıs), Sinordağ (Azərbaycan) və s. toponimlərdə təsadüf edilir.

Kıbrıs və Azərbaycan ərazilərindəki paralel toponimlərdə sait səslərin əvəzlənməsi ilə yanaşı samit səslərin əvəzlənməsi də özünü göstərir. Bu fonetik hadisə həm söz əvvəlində, həm söz ortasında, həm də söz sonunda müşahidə olunur. P~b səs uyğunluğuna Beşparmaq, Tabanlı, Dip Karpaz (Kıbrıs), Beşbarmaq, Dib, Tapan (Azərbaycan), m~b səs uyğunluğuna Pamuklu (Kıbrıs), Pambıqkənd (Azərbaycan), y~ç uyğunluğuna Kumyalı, Yarköy (Kıbrıs), Çaldaş, Çardərə (Azərbaycan), v~y, ç~c səs uyğunluğuna Güvərcinlik (Kıbrıs), Göyərçin (Azərbaycan), t~d uyğunluğuna Dörtöl, Serhatköy (Kıbrıs), Dördçinar, Sərhədad (Azərbaycan), ç~ş səs uyğunluğuna Çamlıca (Kıbrıs), Şamlıq (Azərbaycan), k~x səs uyğunluğuna Karşıyaka, Günebakan, Akarsu (Kıbrıs), Yaxadəllək, Günəbaxan, Axarsu (Azərbaycan), k~q səs uyğunluğuna Karaoğlanoğlu, Kanlı dere, Kurt Ali, Kuruderə, Aşıklar çeşməsi (Kıbrıs), Qaraoğlan, Qanlıkənd, Qurd Bayram, Qurudağ, Aşıqlı (Azərbaycan), g~k səs uyğunluğuna Göçəri (Kıbrıs), Köçərli (Azərbaycan), k~y səs uyğunluğuna Gökağac (Kıbrıs), Göydərə (Azərbaycan), ğ~y səs uyğunluğuna Dəğirmenlik (Kıbrıs), Dəyirmanadağ, Dəyirmanlı, Dəyirmantəpə və s. coğrafi adlarda rast gəlinir.

Kıbrısdə Yassı Burun, Azərbaycanda Yastıdağ, Yastıqobu toponimləri qeydə alınmışdır. XIX əsrdə Qafqazda Qars vilayətinin Qars dairəsində yerləşən Yassıca kənd adı mövcud olmuşdur. *St/sd >ss*

assimilyasiyasına Azərbaycanda Muğan qrupu şivələrində daha çox təsadüf edilir. (1.s. 112.) Sözüün optasında işlənən s səsi özündən sonra gələn səsə təsir edərək onu tam öz məxrəcinə uyğun gələn səsə çevirir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində *st~ss* hadisəsinə çox vaxt sözüün kökündə təsadüf edilir: *issi*, *issəkan*, *yassı*, *tüssü*, *yassıx*, və s.(2.s. 62].

Paralel coğrafi adların tərkibində yeddi sayı fərqli şəkildə işlənir: Yedi dalga, Yedikonuk. (Kıbrıs) və Yeddi xırman (Azərbaycan). Kıbrıs və Azərbaycan ərazilərindəki paralel toponimlərdə rast gəlinən fonetik hadisələrdən biri də səslərin yerdəyişməsidir. Məsələn, Köprü (Kıbrıs), Körpükənd (Azərbaycan).

Paralel toponimlərin tərkibində eyni leksik vahidin həm söz önündə y səsi ilə, həm də düşməsi ilə işləndiyini görürük: Yıldırım (kıbrıs), İldırım (Azərbaycan). Bəzi türk dillərində söz əvvəlində y səsinin düşməsi geniş yayılmışdır: ilan/yılan, igid/yigid, üz/yüz, il/yul və s. Bolqarıstan türklərinin dialektlərində: *edi/yedi*, *etmiş/yetmiş*, *qaqauz* dilində *üzü/yüzüyü*, *imeklər/yeməklər*. (3.s. 398 s.) Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektində bəzi sözlərdə y səsinin düşməsinə görmək mümkündür.

Yaşayış məntəqəsinin tipini bildirən qışlaq sözü paralel toponimlərin tərkibində fərqli fonetik variantda işlənir: Ulukışla (Kıbrıs), Qışlaq (Azərbaycan). Deyilənlərdən aydın olur ki, Kıbrısın və Azərbaycanın toponimlər sistemi zəngin fonetik xüsusiyyətlərlə malikdir.

Kıbrıs və Azərbaycan ərazilərindəki paralel toponimlərdə rast gəlinən xüsusiyyətlərdən biri də toponimik vahidlərə fərqləndirici əlamətlərin əlavə edilməsidir. Fərqləndirici əlamətlər toponimlərin ya əvvəlinə, yaxud da sonuna artırılır. Fərqləndirici əlamət ayrı-ayrı müxtəlif sözlərdən və eyni semantik qrupa aid sözlərdən ibarət ola bilər. Bu zaman obyektin coğrafi mövqeyini, yaranma zamanını, həcmi, yaranma sırasını, ardıcılığını, etnik mənsubluğunu, ayrı-ayrı şəxslərə mənsub olmasını və s. bildirən leksik vahidlərdən istifadə olunur. Məsələn, Küçük Selçuklu, Selçuklu, Aşağı Binatlı, Yukarı Binatlı, Aşağı Bostançı, Yukarı Bostançı, Yeni Boğaziçi, Boğaziçi, Dip Karpaz, Karpaz, Eski Baf, Baf (Kıbrıs), Kiçik Qızılqaya, Qızılqaya, Yeni Şıxımlı, Şıxımlı, Aşağı Ayrım, Yuxarı Ayrım, Aşağı Binə, Yuxarı Binə, Əski iqrığ, İqrığ (Azərbaycan) və s.

Bitki adlarından yaranan toponimlər fitotoponimlər adlanır. Məlumdur ki, türkdilli xalqlar yaşadıkları yerin bitki aləminə xüsusi diqqət yetirmişlər. Bəzi obyektlərə ərazidə çoxluq təşkil edən, yaxud da müəyyən xüsusiyyətinə görə seçilən bitkinin adı verilmişdir. Kıbrıs və Azərbaycan ərazilərindəki paralel toponimlərdə *kamış/qamış* (Kamışlı nehri - Kıbrıs, Qamışlı, Qamışlıçal -Azərbaycan), *elma/alma* (Karaağac (Balçielması-Kıbrıs, Almalı, Almalı dağ - Azərbaycan),*badem/badam* (Bademliköy-Kıbrıs, Badamdar-Azərbaycan), *karaağac/qarağac* (Karaağac-Kıbrıs, Qarağac-Azərbaycan), *kavak/qovaq* (Kavaklı-Kıbrıs, Mıxlıqovaq-Azərbaycan) leksik vahidlərinə təsadüf olunur.

Türk xalqlarının toponimiyasında səciyyəvi cəhətlərdən biri də relyef bildirən sözlərin toponim yaradıcılığında geniş yer tutmasıdır. Məsələn, Dağ (Samandağ, Gavur Dağı - Kıbrıs, Dağyurd, Dağüstü - Azərbaycan), *dərə/dere* (Ruzi Deresi, Kanlı dere - Kıbrıs, Ağ dərə, Dərəkənd -Azərbaycan), *təpə/tepe* (Sinan tepesi, Yeşiltepe - Kıbrıs, Təpələr, Təpəcənnətli - Azərbaycan), *qaya/kaya* (Düz kaya, Alevkayası - Kıbrıs, Qaya, Qayabaşı - Azərbaycan), *yayla* (Aşağı Yayla - Kıbrıs, Yayla - Azərbaycan), *çukur/çuxur* (Çukurova - Kıbrıs, Çuxuryurd - Azərbaycan) və s. Coğrafi terminlər vasitəsilə Kıbrıs və Azərbaycan ərazilərində çoxlu toponimlər yaranmışdır. Türk xalqlarının toponimiyasında coğrafi termin kimi insan və heyvan bədən üzvlərinin adlarından istifadə olunur: *burun* (Yassı Burun, Çata Burnu - Kıbrıs, Bayıl burnu, Burun qovaq - Azərbaycan), *boğaz* (Boğazköy, Boğaziçi -Kıbrıs, Boğaz düzənliyi - Azərbaycan), *bel* (Çamlıbel - Kıbrıs, Keçi bel - Azərbaycan).

Kıbrıs ərazisində Karşıyaka, Yakacık, Azərbaycanda Bərdə rayonu ərazisində Kür yaxası toponimi vardır.Yaka sözü türk dilində «kənar, tərəf,sahil» mənalarında işlənir. Türk xalqları yaşayan ərazilərdə *yaka/çaqa* leksik vahidi ilə bağlı toponimlərə təsadüf olunur.

Kıbrıs və Azərbaycan ərazilərindəki paralel toponimlərin bəziləri su obyektləri ilə bağlıdır. Qədim zamanlardan türk xalqları suya çox böyük əhəmiyyət vermişlər. Su həyat mənbəyidir. Ona görə də keçmişdə yaşayış məntəqələri su obyektlərinin yanında salınırdı. Hidrotoponimlər tarixin müxtəlif dövrlərində əmələ gəlmişdir. Onların tərkibində su (Tatlısu, Aksu -Kıbrıs, Ağsu - Azərbaycan), *çay* (Akçay, Çayönü -Kıbrıs, Çaykənd, Çayqırağ - Azərbaycan), *göl* (Tuz Gölü - Kıbrıs, Göygöl, Maralgöl - Azərbaycan) sözlərinə təsadüf edilir.

Kıbrıs və Azərbaycan ərazilərindəki paralel toponimlərdə *yurd/yurt* (Güzelyurt, Yeşilyurt - Kıbrıs, Çuxur yurd, Çuxur oba - Azərbaycan), *köy* (Aslan köy, Paşaköy - Kıbrıs, Musa köy - Azərbaycan), *qəsəbə/kasaba* (Kasaba - Kıbrıs, Qırmızı Qəsəbə - Azərbaycan) kimi yaşayış məntəqə tipini bildirən sözlərə rast gəlinir.

Türk xalqlarının toponimiyasında rəng bildirən sözlərin iştirakı ilə yaranan oykonimlər qeydə alınmışdır. Bunların əksəriyyəti coğrafi adların tərkibində rəngdən başqa bir sıra qədim mənalarını da qoruyub saxlamışdır. Rəng bildirən sözlər toponimin həcmi, böyüklüyünü, kiçikliyini, hündürlüyünü,

alçaqlığını, bitki örtüyünü, süxurlarının rəngini, suyunun keyfiyyətini və s. göstərir. Kıbrıs və Azərbaycan ərazilərindəki paralel toponimlərin tərkibində rəng bildirən sözlərə təsadüf edilir. Bunların əksəriyyəti coğrafi adların tərkibində rəngdən başqa bir sıra qədim mənalarını da qoruyub saxlamışdır. Rəng bildirən sözlər toponimin həcmi, böyüklüyünü, kiçikliyi, hündürlüyünü, alçaqlığını, bitki örtüyünü, süxurlarının rəngini, suyunun keyfiyyətini və s. göstərir.

Kıbrıs və Azərbaycan ərazilərindəki paralel toponimlərdə ağ/ak (Akçiçek, Aksu – Kıbrıs, Ağdaş, Ağdam – Azərbaycan), qırmızı/kırmızı (Kırmızı Burun – Kıbrıs, Qırmızısaqqallar, Qırmızıçay – Azərbaycan), boz (Bozdağ - Kıbrıs, Bozdağ – Azərbaycan) və s. rəng bildirən sözlərə təsadüf edilir.

Paralel coğrafi adların içərisində say komponentli toponimlər xüsusi yer tutur. Türk dilli xalqlar ən çox bir, üç, yeddi, doqqux, qırx rəqəmlərinə əhəmiyyət vermişlər. Azərbaycan dilindəki saylar müəyyən fonetik dəyişikliklərlə başqa türk dillərində də işlənir. Kıbrıs və Azərbaycan ərazilərindəki paralel toponimlərdə iki (İkiderə- Kıbrıs, İkinci Dərəşəm – Azərbaycan, üç (Üçşehitler, Üçzeytinler – Kıbrıs, Üçtəpə, Üçgöl – Azərbaycan), dörd/dört (Dörtöl – Kıbrıs, Dörd təpə - Azərbaycan), beş (Beşevler – Kıbrıs, Beşbarmaq, Beşgöl – Azərbaycan) saylarına rast gəlinir.

Etnotoponimlər xalqın tarixi ilə sıx bağlıdır. Kıbrısın və Azərbaycanın toponimiyasında türk mənşəli qəbilə və tayfaların adları öz əksini tapmışdır. Tarix boyu müxtəlif türk tayfalarının bir-birinə qaynayıb qarışması, miqrasiyası toponimlərdə öz izlərini qoymuşdur. Kıbrıs və Azərbaycan ərazilərindəki paralel etnotoponimlərin tədqiqi türk dilli xalqların etnogenezində, dillərinin formalaşmasında iştirak etmiş tayfaları, etnosları müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyətlidir. Türk xalqlarının soy kökündə iştirak etmiş tayfalar öz izlərini Kıbrıs və Azərbaycan ərazilərindəki toponimlərdə qoymuşdur: Karaman (Kıbrıs), Qaraman, Qaramanlı, Aşağı Qaramanlı, Yuxarı Qaramanlı (Azərbaycan), Çakırlar (Kıbrıs), Çaxırlı (Azərbaycan). Kıbrıs və Azərbaycan ərazilərindəki paralel etnotoponimlərdə türk tayfa adına təsadüf olunur. Məsələn, Türkeli (Kıbrıs), Türkoba (Azərbaycan).

Kıbrıs və Azərbaycan ərazilərində toponimlərin tərkibində təkcə eyni sözlərə deyil, həm də şəkilçilərə təsadüf edilir. Toponimik vahidlərin bir qismi müxtəlif mənəli söz köklərinə sözdüzəldici şəkilçiləri əlavə etməklə yaranmışdır. Türk xalqlarının yaşadığı ərazilərdə belə yer adlarının geniş yayılması sözdüzəldici şəkilçilərin çoxluğu ilə bağlıdır. Şəkilçilərin bir qismi müxtəlif sözlərə artırılaraq çoxlu miqdarda toponim əmələ gətirdiyi halda, bəziləri yalnız məhdud dairədə işlənən sözlərə artırılaraq az miqdarda toponim əmələ gətirir. Kıbrıs və Azərbaycan ərazilərində toponimlərin tərkibində -lı,-li,-lu,-lü şəkilçisinə (Denizli-Kıbrıs,Çaylı,Zağalı-Azərbaycan),-lar,-lər,-ler şəkilçisinə(Turnalar, Bahçeler, Şahinler, Kıbrıs, Qazmalar, Təpələr-Azərbaycan), -lıq,-lik,-luq,-lük (Değirmenlik, Mersinlik-Kıbrıs, Düzənlik,Xanlıq –Azərbaycan), -cıq, -cık, -cuq, -cük şəkilçisinə (Gelincik, Kuzucuk, Yakacık- Kıbrıs, Qaracık, Qapıcıq-Azərbaycan), -çı, -çi,-çu,-çü (Kömürçü –Kıbrıs. Dəvəçi, Topçu-Azərbaycan) və s. şəkilçilər iştirak edir.

Kıbrıs və Azərbaycan ərazilərindəki paralel toponimlər yalnız bunlardan ibarət deyil. Türk xalqlarının toponimiyasında paralellik ümumtürk düşüncə tərzinin məhsuludur. Paralel toponimlərin öyrənilməsi türk xalqlarının etnik, mənəvi birliyi baxımından əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1968,
2. Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələri. Bakı: Elm, 1962, 325 s.
3. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языковФонетика.М: Наука,1984,484 с.

РЕЗЮМЕ

ПАРАЛЛЕЛЬНЫЕ ТОПОНИМЫ КИПРИСА (КИПРА) И АЗЕРБАЙДЖАНА

Бахшиева Т.Л.

Институт языкознания им. И. Насими НАНА, Азербайджан

В статье исследуются параллельные топонимы на Кипре и в Азербайджане. Изучение топонимов в этих отдаленных районах имеет как научное, так и политическое значение. Изучение параллельных топонимов необходимо с точки зрения этнического и духовного единства тюркских народов. В статье идентифицируются параллельные топонимы на территориях Кипра и Азербайджана со ссылкой на книгу «Названия мест, затерянных в глубине истории в 2500-летней истории Кипра». Существование параллельных топонимов связано с тем, что географические названия дали тюркоязычные племена, особенно огузы. Параллельные топонимы на территориях Кипра и Азербайджана встречаются как в одном, так и в разных фонетических вариантах. В этих топонимах заменяются гласные и согласные звуки, отбрасываются звуки и заменяются звуки. Параллельные топонимы на территориях Кипра и Азербайджана включают названия племен, числа,

названия растений, слова, обозначающие цвета, слова, обозначающие рельеф, и так далее. обработанный. В этих областях те же суффиксы встречаются и в составе географических названий. Существование параллельных географических прилагательных в этих отдаленных районах является продуктом общетюркского мышления. Изучение параллельных топонимов важно с точки зрения изучения прошлого, истории, этногенеза, исторической географии тюркских народов.

Ключевые слова: параллель, топоним, племя, тюркские языки, географическое название.

SUMMARY

PARALLEL TOPONYMS OF CYPRUS (CYPRUS) AND AZERBAIJAN

Bakhshiyeva T.L.

Institute of Linguistics named after I.Nasimi of ANAS, Azerbaijan

The article deals with the parallel toponyms in Cyprus and Azerbaijan. The study of toponyms in these remote areas has both scientific and political significance. The study of parallel toponyms is necessary in terms of the ethnic and spiritual unity of the Turkish peoples. The article identifies parallel toponyms in the territories of Cyprus and Azerbaijan, referring to the book "Names of places lost in the depths of history in the 2,500-year history of Cyprus." The existence of parallel toponyms is due to the fact that geographical names were given by Turkish-speaking tribes, especially Oghuzs. Parallel toponyms in the territories of Cyprus and Azerbaijan are found in both the same and different phonetic variants. In these toponyms, vowel and consonant sounds are replaced, sounds are dropped, and sounds are displaced. Parallel toponyms in the territories of Cyprus and Azerbaijan include tribal names, numbers, plant names, words denoting colors, words denoting relief, and so on. processed. In these areas, the same suffixes are also found in the composition of geographical names. The existence of parallel geographical adjectives in these remote areas is a product of the all-Turkish way of thinking. The study of parallel toponyms is important in terms of studying the past, history, ethnogenesis, historical geography of the Turkish peoples.

Key words: parallel, toponyms, tribe, Turkish languages, geographical name.

KOMPARATIVLIK SIFƏTİN KEYFİYYƏT VƏ KƏMİYYƏT MÜNASİBƏTLƏRİNİN İFADƏ SAHƏSİ KİMİ

(Alman və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında)

Bayramova İ.Ə.

Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Bu məqalədə sifətin komparativlik sahəsinin keyfiyyət və kəmiyyət münasibətlərinin ifadəsində rolundan bəhs olunur. Keyfiyyət və kəmiyyət münasibətlərinin ifadəsinə xidmət edən komparativlik sifətə xas xüsusiyyətlərdəndir. Bütün eynicinsli və müxtəlifcinsli əşya və hadisələr bir-birindən müəyyən əlamət və keyfiyyət xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər. Məqalədə komparativliyi əks etdirən əsas vasitələr araşdırılır, müqayisənin aparılması sahəsi göstərilir. Komparativliyin makro sahəsinin konstituentləri müəyyənləşdirilmişdir. Məqalə alman və Azərbaycan dillərinin materialı əsasında yazılmışdır.

Açar sözlər: sifət, keyfiyyət, təyin, təyinedici, komparativ

Sifətə xas xüsusiyyətlərdən biri də onun keyfiyyət, əlamət və kəmiyyət münasibətlərinin müəyyənləşməsinə xidmət edən komparativlikdir. Sifətin bu kateqoriyası onu dilin leksik sistemindəki digər söz qruplarından fərqləndirir. Bizi əhatə edən varlıqların hər biri onun üçün səciyyəvi olan əlamət, keyfiyyət, kəmiyyət və forma xüsusiyyətlərinə görə başqalarından fərqlənir. Bu fərqlərin müəyyənləşdirilməsinin özü də mürəkkəb və mübahisəli problem olaraq qalır.

Təhlil göstərir ki, əşya və hadisələri xarakterizə edən sifətlərin keyfiyyət, əlamət və kəmiyyət xüsusiyyətlərindəki fərqlər müqayisə nəticəsində üzə çıxır. Müqayisədən hər iki dildə eyni və ya müxtəlif cinsli əşya və hadisələri fərqləndirmək üçün istifadə olunur. Məs.: Er musste in diesem großen und kaltesten Zimmer schlafen (O bu böyük və çox soyuq otaqda yatmalı idi.) (Herta Müller) Müqayisə göstərir ki, bu cümlədə "Zimmer" isminin qarşısında işlənən "großen" və "kaltesten" sifətləri onu müxtəlif cəhətlərdən təyin edir. Bu sifətlər təyin olunanı digər eynicinsli əşyalardan fərqləndirmək məqsədilə istifadə olunmuşdur. Məlum olur ki, eyni denotatı müxtəlif cəhətdən təyin etmək üçün müxtəlif təyinedicilərdən istifadə etmək mümkündür. F.Y.Veysəlli də "Güləruz, əliaçıq, qıvrımsaq, hündürboy oğlan" ifadəsini təhlil etmiş və göstərmişdir ki, bu ifadədə tək denotatın /oğlan/ müxtəlif təyinedənləri işlənmişdir. (1, s.142). Hesab edirik ki, eynicinsli əşyalar arasındakı fərqlər onların bir-birlərinə olan münasibətlərində reallaşır. Bu münasibətlərin müəyyənləşməsində

əsas faktor kimi təyinedici sözlər və onların komparativ xüsusiyyətləri çıxış edir. Müxtəlif sistemli dillərdə sifətin komparativlik sahəsi eyni olsa da, onun ifadə vasitələri fərqlidir.

Alman və Azərbaycan dillərində qrammatik-leksik sahə konsepsiyasında bu dillərin müxtəlif sahələri nəzərdən keçirilir. Həmin sahələrdən biri də sifətə xas komparativlik sahəsidir.

Komparativlik sahəsini əsaslandıran vasitələr öz aralarında sistem münasibətləri ilə bağlı olur. Sahəyə aid olan vasitələr onun konstituentləri hesab olunur. Q.S.Şur qeyd etmişdir ki, sahənin ümumi mənası bölünməz deyil, onun özü də minimum iki hissəyə bölünür. Bunların da hər biri mikrosahə yaradır. (2, s.65)

Əlbəttə, müqayisə olunan hər iki dildə sifətin komparativlik sahəsi mürəkkəb struktura malikdir və pozitiv, komparativ, superlativ kimi mikrosahələri əhatə edir. Bu mikrosahələrin hər biri makrosahənin konstituentidir.

Makrosahənin strukturu konstituentlərin (mikrosahələrin) xarakterindən, keyfiyyət və kəmiyyət xüsusiyyətlərindən asılı olaraq dəyişir. Sifətin komparativlik sahəsində özünü dominant kimi göstərən xüsusiyyət ifadə olunanın mənasında həlledici hesab olunur və əşyanın əlamət və keyfiyyətini birmənalı şəkildə əks etdirir. Komparativlik sahəsində dominant kimi sifətin pozitiv (adi) forması çıxış edir, çünki sifətin digər mikrosahələrinə (komparativ, superlativ, azaltma, çoxaltma) xas əlamət, keyfiyyət və kəmiyyət xüsusiyyətləri bilavasitə adi formada (positivdə) ifadə olunan əlamət, keyfiyyət və kəmiyyət göstəricisinə münasibətdə öz ifadəsini tapır. Sifətin komparativlik sahəsində əşya və hadisələrə xas keyfiyyət xüsusiyyətlərinin müqayisədən kənar ifadəsi qeyri-mümkündür. Müqayisə nəticəsində əlamət və keyfiyyətin dərəcəsi müəyyənləşir. Bunun üçün ilk növbədə keyfiyyətin və əlamətin invariant xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsinin vacibliyi məsələsi öndəmə gəlir. Mövcud dil hadisələrinin işlənməsində norma gözlənilmədiyi kimi, sifətin komparativlik sahəsinin də formalaşmasında normativ qaydalara əməl olunur.

L.Çeyf də əlamət keyfiyyətin dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi üçün ilk növbədə həmin keyfiyyətin norma xüsusiyyətlərini dəqiqləşdirməyi məsləhət bilir. (5, s.139)

Məlum məsələdir ki, əksər dilçilər Azərbaycan və alman dillərində sifətin üç dərəcəsinin (adi, azaltma, üstünlük) (positiv, komparativ, superlativ) olduğunu qeyd etmişlər. (M.Hüseynzadə, H.Mirzəzadə, M.Şirəliyev, Q.Kazımov, F.Y.Veysəlli, V.Q.Admoni, L.R.Zinder, T.V.Stroyeva, O.J.Moskalskaya, A.J.Smirnitski, H.Brinkmann, H.Qlints, G.Helbig, Y.Buşa və b.). Lakin bölgünün aparılmasında əsas çətinlik və mübahisə bölgünün aparılması mexanizmi ilə bağlıdır. Bu və ya digər keyfiyyəti ifadə edən dərəcənin (adi, müqayisə, azaltma, üstünlük) hansı səviyyədən başlayıb, hansı səviyyədək olan hissəni əhatə etməsinin özü də mübahisə doğuran məsələlərdəndir. İlk növbədə bu və ya digər əlamət və keyfiyyətin normada ölçü meyarını dəqiqləşdirmək zərurəti yaranır. Müqayisə olunan keyfiyyətin adi formasının parametrlərinin dəqiqləşdirilməsi, digər dərəcələrin xüsusiyyətlərini üzə çıxarmağa imkan yaradır. Əşya və hadisə üçün səciyyəvi olan keyfiyyətin dərəcəsi ya normada, ya normadan az, ya da normadan yüksək ola bilər. Əvvəldə qeyd etdiyimiz cümlədə işlənən “in diesem großen und kaltesten Zimmer” ifadəsində “Zimmer” ismini təyin etmək üçün iki təyinedici sözdən istifadə olunmuşdur. Onlardan birincisi “großen” pozitivdə (adi dərəcədə) işləndiyi halda ikincisi “kaltesten” superlativdə verilmişdir. Birinci xüsusiyyətə görə “otaq” isminin ölçü vahidləri onunla eynicinsli olan digər əşyaların ölçü vahidlərinə münasibətdə normaya uyğun olduğu halda, ikinci xüsusiyyətə “kaltesten” (lap soyuq) görə isə keyfiyyətin kəmiyyət göstəriciləri normadan yüksəkdir. Keyfiyyət və əlamətə aid reallıqlar komparativlik sahəsində digər eynicinsli əşyaların göstəricilərinə münasibətdə dəqiqləşir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları, Studia Philologica. Bakı: Mütərcim, 2013, 420 s.
- 2.Щур Г.С. Теории поля в лингвистике. Изд-во, Наука, М.: 255 с.
- 3.Гулыгы Е.В., Щендельс Е.И. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке. М.: 1969, 183 с.
- 4.Адмони В.Г. Полевая природа частей речи. Вопросы частей речи. Ленинград, 1968, 343 с.
- 5.Чейф У.Л. Значение и структура языка. М.: Прогресс, 1975, 431 с.

РЕЗЮМЕ

КОМПАРАТИВНОСТЬ КАК ПОЛЕ ВЫРАЖЕНИЯ КАЧЕСТВЕННЫХ И КОЛИЧЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ ПРИЛАГАТЕЛЬНОГО (на материале немецкого и азербайджанского языков)

Байрамова И.А.

Азербайджанский университет языков, Азербайджан

Резюме. В статье рассматривается роль прилагательного в выражении качественных и количественных отношений компаративного поля. Компаративность, которая служит для

качественных и количественных отношений, является одной из характеристик прилагательного. Все однородные и разнородные предметы и явления отличаются друг от друга определенными признаками и качественными характеристиками. В статье исследуются основные средства, отражающие компаративность, и показано поле сравнения. Выявлены конститuentы макрополя компаративности. Статья написана на материале немецкого и азербайджанского языков.

Ключевые слова: *прилагательное части речи, качество, определение, атрибутивный, компаративный*

SUMMARY
COMPARABILITY AS A FIELD OF EXPRESSION OF THE QUALITATIVE AND
QUANTITATIVE RELATIONS OF THE ADJECTIVE
(based on the materials of the German and Azerbaijani languages)

Bayramova I.A.

Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan

The article studies the role of the adjective in expressing the qualitative and quantitative relations of the comparative field. Comparability, which serves for qualitative and quantitative relations, is one of the characteristics of an adjective. All homogeneous and dissimilar objects and phenomena differ from each other in certain qualitative characteristics. The article is about the basic tools that reflect comparability, and shows the comparison field. The constituents of the comparative macrofield are revealed. The article is written on the material of the German and Azerbaijani languages.

Key words: *adjective, quality, attribute, attributiv, comparative*

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLİNDƏ QOŞA İŞLƏNƏN BAĞLAYICILAR

Bəşirova A.H.

Gəncə Dövlət Universiteti, Azərbaycan,

Xülasə. Hər iki dildə mürəkkəb cümlə vahidinin baş və budaq cümlə komponentlərində qarşılıqlı şəkildə bir-birindən asılı olan bağlayıcılar cütünü işləyir. Belə bağlayıcılar əsasən iki, bəzən üç tərkib hissədən ibarət olur və biri digərindən məsafəli yerləşsə də, bir-biri ilə məzmun və qrammatik cəhətdən bağlanırlar. İngilis dilində qoşa işlənən bağlayıcılara üç budaq cümlə növündə təsadüf edilir: müqayisə, nəticə və zaman budaq cümlələrində. Azərbaycan dilində baş və budaq cümlə komponentlərində qarşılıqlı şəkildə işlənən bağlayıcılar qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin bir növündə özünü göstərir. Müqayisə budaq cümləsindəki qarşılıqlı bağlayıcılardan ibarət mürəkkəb cümlələrə Azərbaycan dilində kəmiyyət budaq cümləsində nə qədər bağlayıcı sözünün və baş cümlə komponentində o qədər sözlərinin iştirak etdiyi quruluş tipi uyğun gəlir.

Açar sözlər: *cümlə vahidi, bağlayıcı, korelyativ əlaqələnmə, bağlayıcı əlaqələnmə, asintetik əlaqələnmə*

Hər iki dildə mürəkkəb cümlə vahidinin baş və budaq cümlə komponentlərində qarşılıqlı şəkildə bir-birindən asılı olan bağlayıcılar cütünü işləyir. L.Barxudarov və D.Ştelinq belə bağlayıcılar haqqında yazır: “Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri bağlayıcılar və bağlayıcı sözlərdən əlavə mürəkkəb cümlənin birinci tərkib hissəsinə daxil olan nisbi sözlərdən (zərf və ya ədatlardan) və mürəkkəb cümlənin ikinci tərkib hissəsinə daxil edilən, qrammatik cəhətdən əvvəlki ilə əlaqədar olan bağlayıcıdan ibarət frazeoloji bağlayıcı birləşmələrin də köməyi ilə əlaqələnir. The trees were so close together that their dry branches rattled against the coach on either side (Бархударов, Штелинг, 1973, с.386) (Ağaclar bir-birinə elə yaxın idi ki, onun qurumuş budaqları hər tərəfdən faytona dəydikcə cırıldayırdı; nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin baş və budaq cümlə komponentlərində tərkib hissələri müvafiq şəkildə paylaşıldığı so... that bağlayıcı birləşməsi işləyir).

Y.Lyadova ingilis dili cümlələrində qoşa bağlayıcıların işlənməsini baş və budaq cümlələrin qədim korelyativ əlaqələnmə üsulunun relikti hesab edir. O yazır: “Qədim dövrdə ingilis dilində mürəkkəb struktur birləşmələrdəki cümlələrin üç əlaqə tipi mövcud idi: asintetik (və ya bağlayıcısız) əlaqələnmə, korelyativ əlaqələnmə, bağlayıcı əlaqələnmə. Mürəkkəb cümlə tərkibindəki iki sadə cümlə arasında əlqənin əsas ifadə üsulunu orta dövr ingilis dilində yaranmış bağlayıcılar və bağlayıcı sözlər təşkil etməkdədir... Orta əsrlər dövründən başlayaraq, korelyativ əlaqə tədricən aradan çıxır. Korelyativ əlaqənin qaldığı cümlələrdə

korelyat hissələr qədim dövr ingiliscəsindən fərqli olaraq, omonim olmayan nitq hissələri ilə təmsil edilirdi: so... that, such... that, there... where. (Лядова, 2002, c.52, 53)

İngilis dilində qoşa işlənən bağlayıcılara üç budaq cümlə növündə təsadüf edilir. Belə bağlayıcılar əsasən iki, bəzən üç tərkib hissədən ibarət olur və biri digərindən məsafəli yerləşsə də, bir-biri ilə məzmun və qrammatik cəhətdən bağlanırlar. Qoşa bağlayıcılar zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş və budaq cümlə komponentlərini əlaqələndirir:

Hardly... when “yenice” – Hardly had I taken a taxi when I remebered that I had left the door open (Yenice taksiyə minmişdim, yadıma düşdü ki, qapını açıq qoymuşam);

Scarcely... when “yenice” – Scarcely had Teacher Ben entered the classroom when the bell rang (Müəllim Ben yenice sinfə daxil olmuşdu ki, zəng çalındı);

No sooner... than “yenice” – No sooner, however, had they established themselves in Stanhope Gate than he perceived to his dismay a return of her old absorbed and brooding manner (Dickens, 2018, p.493; Galsworthy, 1956, p.306) (Lakin yenice Stənhop Qeytdə yerlərini bərkətməmişdilər ki, o onun xəyala və fikrə dalmaq tərzinin qayıtması qorxusunu hiss etdi).

Qoşa bağlayıcılar müqayisə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə vahidində işlənirlər:

As... as “kimi”, “qədər” – I’ll give you as good a bottle of wine as you’ll get in London (Mən ona Londonda tapa biləcəyin qədər bir şüşə yaxşı şərab verəcəyəm);

Not so... as “kimi/qədər deyil” – Ever since I was not so high as you stick (O vaxtdan bəri sənin çubuğun qədər hündür deyildim);

The more... the more “nə qədər - o qədər (çox mənasında)” – The more I see of people the more I am convinced that they are never good or bad – merely comic, or pathetic (Nə qədər insanlar görsəm, o qədər əmin oluram ki, onlar heç vaxt yaxşı, ya pis deyillər, sadəcə güləli, və ya qəmlidirlər);

The more... the less “nə qədər - o qədər (az mənasında)” – The more rependant the less he claimed (Galsworthy, 1956, p.83,261; Dickens, 2018, p.62, 280) (Nə qədər çox tələb etsə, o qədər az iddia edirdi).

İngilis dilində the more... the more, the more... the less bağlayıcısının işləndiyi müqayisə budaq cümlələrinə Azərbaycan dilində kəmiyyət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə uyğun gəlir. Azərbaycan dilində kəmiyyət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin tərəflərini bağlayan vasitə qoşa işlənən nə qədər – o qədər sözləridir. İngilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində nə qədər – o qədər quruluşu bütövlükdə bir bağlayıcı konstruksiya hesab edilmir. Kəmiyyət budaq cümləsi haqqında tədqiqatçılar yazır: “... onun içərisində nə qədər bağlayıcı sözü, baş cümlədə isə ona qarşı o qədər, bir o qədər sözləri iştirak edir . Məsələn: Nə qədər irəli gedərsən, o qədər rəqibin geri çəkilər. İngilis dilində eyni sözün təkrarından yaranan belə quruluş tərkib hissələri ilə birlikdə bir bağlayıcı vahid hesab edilir. The more I save, the more you shall have (Nə qədər çox qənaət etsəm, o qədər çox şeyə sahib olarsan). Bağlayıcı tərkibi eyni sözün təkrarı əmələ gətirdiyi üçün hərfən “çox-çox” şəklində tərcümə olunur (bu halda cümlə belə tərcümə edilə bilər: Çox qənaət etsəm, çox şeyə sahib olarsan). Azərbaycan dilində də nə qədər - o qədər bağlayıcı söz - qəlib söz cütliyünü çox - çox sözləri ilə əvəz etmək mümkündür. Məsələn: Nə qədər əksən, o qədər biçərsən – Çox əksən, çox biçərsən.

Hər iki dildə tərəflərdən biri baş cümlədən əvvəl gələn budaq cümlədə, digəri baş cümlə tərkibində işlənir. Azərbaycan dilində: Bu maddələri utopiya adlandırmaq nə qədər yanlışdırsa, real hesab etmək də o qədər qorxuludur . İngilis dilində: The more they let out, the more you keep in (Onlar nə qədər kənara çıxsa, siz o qədər özünüzü saxlayırsınız; müqayisə budaq cümləsi baş cümlə komponentindən əvvəl işlənir).

İngilis dilində müqayisə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin əvvəl gələn budaq cümlə komponentində the more (tərəfdən biri) işlənməyə bilər. The better I know her, the more interest I felt in her fortunes (Onu yaxşı tanısam, onun var-dövlətinə marağım bir o qədər artar). Ancaq budaq cümlədə feildən əvvəl zərfin (better) işlənməsi müqayisə məzmununu qoruyub saxlayır. Oxşar vəziyyət Azərbaycan dili cümlələrində də müşahidə olunur. Bəzən kəmiyyət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümlə komponentində o qədər qəlib sözü (yəni bağlayıcı vasitənin tərəflərindən biri) işlənmir: Nə qədər desən, gətirərəm (Nə qədər desən, o qədər gətirərəm).

İngilis dilində müvafiq tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərində the more... the less bağlayıcısı iştirak edir. Bağlayıcı tərkibində əvəzlənmiş söz (the less) baş cümlə komponentində işlənir və kəmiyyətin az olduğunu (azaldığını) bildirir. I have never doubted that Mr.Wrayburen said Lizzie, the more rependant, the less he claimed (Buna heç şübhə etməmişəm, cənab Vrayburn, – Lizi dedi, – nə qədər çox tövbə etsə, o qədər az iddia edirdi; the more... the less nə qədər... o qədər). Azərbaycan dilində isə baş və budaq cümlələr arasında müxtəlif kəmiyyət münasibətləri (komponentlərdəki kəmiyyətlər eyni səviyyədə olur; komponentlərdəki kəmiyyətlər eyni dərəcədə artır; komponentlərdəki kəmiyyətlər eyni miqdarda azalır; baş və budaq cümlələrdə kəmiyyətlərdən biri artdıqca digəri azalır, biri azaldıqca digəri artır və s.) baş və budaq

cümlə komponentlərinin məzmunu ilə tənzim olunur. Y.Lyadova belə bağlayıcılarla əlaqə üsulunu korelyativ əlaqələnmə adlandırır.

Qoşa bağlayıcılar nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrində müşahidə olunur:

So... that “elə... ki” – Along the rails a man was walking so fast that people stared after him when he passed (Relslər boyunca bir kişi elə sürətlə yeriyirdi ki, o keçəndə insanlar onun arxasınca gözlərini zilləyib baxırdı);

Such... that “elə... ki” – “The house,” she replied in such a voice that he no longer pretended ignorance (Galsworthy, 1956, p.356) (“Ev,” o elə səslə cavab verdi ki, o heç belə tərbiyəsizliyə cürət etməmişdi).

Azərbaycan dilində baş və budaq cümlə komponentlərində qarşılıqlı şəkildə işlənən bağlayıcılar qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin bir növündə özünü göstərir. Prof. Ə.Abdullayevə görə, qarşılaşdırma budaq cümləsinin bu növü qarşılıqlı işlənən hərçənd – bununla belə, hərçənd – amma (ancaq, lakin), düzdür – amma (ancaq, lakin), doğrudur – amma (lakin, ancaq) bağlayıcıları ilə bağlanır. (Abdullayev, Seyidov, Həsənov, 1985, s.407) (Məsələn: Hərçənd siz bu işi görübsünüz, amma mən razı deyiləm; Düzdür, Səltənət onu evdən qovmuşdu, amma təkcə bununla böhtan və təhqirin yükündən qurtarmaq olardımı? Bahadır hərçənd atasının tək oğlu idi, bununla belə, qeyriləri kimi atasının dövlətinə çox da ümid bağlamayıb oxumağa səy edirdi). Müqayisə budaq cümləsindəki qarşılıqlı bağlayıcılardan ibarət mürəkkəb cümlələrə Azərbaycan dilində kəmiyyət budaq cümləsində nə qədər bağlayıcı sözünün və baş cümlə komponentində o qədər sözlərinin iştirak etdiyi quruluş tipi uyğun gəlir. Məsələn: Bu maddələri utopiya adlandırmaq nə qədər yanlışdırsa, real hesab etmək də o qədər qorxuludur. (Abdullayev, Seyidov, Həsənov, 1985, s.391)

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Maarif, – 1985
2. Бархударов Л.С., Штелинг Д.А. Грамматика английского языка. Москва: «Высшая школа», 1973 (423)
3. Dickens Charles. Our Mutual Friend. New York: Global Grey, 2018 (üm.971)
4. Galsworthy John. The Forsyte Saga. Москва: Foreign Languages Publishing House, 1956 (üm.-440 səh.)
5. Лядова Ю.В.К вопросу о союзах как скрепах синтаксических последовательностей// Филологические науки в МГИМО. Сб. научных трудов. Москва: МГИМО, 2002 (-с.52-58).

РЕЗЮМЕ

ПАРНЫЕ СОЮЗЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Баширова А.Г.

Гянджинский государственный университет, Азербайджан

В обоих языках среди компонентов главного и придаточного предложений в составе сложного используется пара взаимозависимых союзов. Такие союзы, состоящие из двух, а иногда из трех компонентов, находящиеся на расстоянии от друг от друга, связаны по смыслу и грамматически. В английском языке парные союзы встречаются в трех видах придаточных предложений: сравнения, следствия и времени. В азербайджанском языке парные союзы, которые взаимодействуют в компонентах главного и придаточного предложений, проявляются в одном из видов противительных придаточных предложений. Взаимосвязанные парные союзы в придаточных предложениях сравнения соответствуют типу структуры придаточных предложений количества в азербайджанском языке, где парные союзы в одинаковой степени присутствуют в составе главного и придаточного предложений.

Ключевые слова: единица предложения, союз, коррелятивное соединение, союзное соединение, асинтетическое соединение.

SUMMARY

CORRELATIVE CONJUNCTIONS IN THE AZERBAIJANI AND ENGLISH LANGUAGES

Bashirova A.H.

Ganja State University, Azerbaijan

In both languages pairs of conjunctions that correlate with one-another in the main and subordinate clause components of the complex sentence unit are used. These conjunctions mainly consist of two or three components and despite of their distance from one-another, are connected contextually and grammatically. Correlative conjunctions in English are coincided in three types of subordinate clauses: subordinate clauses

of comparison, result and time. In the Azerbaijani language the conjunctions having a mutual relationship in the main and subordinate clauses are represented in one type of the subordinate clauses of contrasting. The complex sentences having correlative conjunctions in the adverbial clauses of comparison are equivalent to such type in Azerbaijani having the conjunctive word “the more” in the subordinate clause of quantity and the words “the more (the less)” in the main clause.

Key words: sentence unit, conjunction, correlative connection, syndetic connection, asyndetic connection

TÖVRATDAKI ONOMASTİK VAHİDLƏRİN TÜRK DİLLƏRİNƏ TRANSKRİPSİYA VƏ TRANSLİTERASİYA OLUNMASI

Əsgərova B.A.

AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan

Xülasə. Tövratdakı bir çox onomastik vahidlər transliterasiya olunaraq türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin onomastikasına daxil olmuş və onu zənginləşdirmişdir. Burada həmin xüsusi adların ibrancə yazılışı, transkripsiyası, türk dillərinə transliterasiya olunması və müxtəlif türk dillərində şəxs adlarının paralelləri nəzərdən keçirilmişdir. Transliterasiya zamanı çətinlik yaradan məqamlardan biri ibrani əlifbasında saitlərin olmaması, bəzi hərflərin və səslərin qarşılığının türk dillərində olmamasıdır. Eyni zamanda Tövratdakı onomastik vahidlərin türk dillərinə transliterasiya zamanı baş verən fonetik və qrafik dəyişmələr də sistemli şəkildə yer almışdır.

Açar sözlər: Türk dilləri, ibrani, onomastika, transkripsiya, transliterasiya, xüsusi ad

Tövratdakı bir çox onomastik vahidlər müxtəlif fonetik və qrafik dəyişikliklərlə, bəzən isə olduğu kimi saxlanılmaqla müxtəlif türk dillərinə transkripsiya və transliterasiya edilmişdir. İbrani dili ilə türk dilləri arasında heç bir qohumluq olmadığından Tövratdakı xüsusi adlar bu dillərə birbaşa keçməmişdir. Burada dini və siyasi amillər mühüm rol oynamışdır. Dini amil dedikdə, Tövratdakı xüsusi adların Qurani-Kərim vasitəsilə müsəlman dünyasına yayılması və islam dininin təsiri ilə türk dillərinin leksikasına daxil olması nəzərdə tutulur. Buna görə də, Tövratdakı əksər onomastik vahidlər, xüsusilə də antroponimlər əvvəlcə ərəb dilinə transliterasiya olunaraq o dilin fonetik sisteminə uyğunlaşmış, daha sonra ərəb dilindən türk dillərinə transkripsiya və transliterasiya edilmişdir. Siyasi amil dedikdə isə, eramızın 70-ci illərində Roma imperiyasının baş generalı Titusun əmri ilə Yerusəlimdəki “Beyt-hamiqdaş” – “Müqəddəs ev”in məhv edilməsindən sonra yəhudilərin şimala və cənuba doğru köç etməsi nəzərdə tutulur. Mədəniyyətlərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri və inteqrasiyası tarix boyu baş vermişdir. Müxtəlif dövlətlərin maraqları toqquşmuş və nəticədə etnoslar şərqdən qərbə, qərbdən şərqə miqrasiya etmişlər. Köç edən xalqlar özləri ilə adətlərini, mədəniyyətlərini, o cümlədən xüsusi adlarını da aparırdılar. Bizim eranın əvvəllərindən etibarən 1492-ci ilədək Priney yarımadasında Sefartlar, X əsrdən XX əsrin ortalarına qədər Almaniyada, Şərqi Avropadakı bir çox ərazilərdə Aşkenazlar adlanan yəhudilər məskunlaşmağa başlamışlar. XIX əsrin sonlarında Azərbaycana da xeyli sayda Aşkenazlar köç etmişdirlər. Baş verən bu cür miqrasiyalar zamanı ibrani dili ilə türk dilləri bir-birinə müəyyən dərəcədə təsir etmiş, söz mübadiləsi sürətlə inkişaf etmişdir. Bu kimi söz mübadiləsinə Tövratdakı xüsusi adların paralellərinin müxtəlif dillərdə işlədilməsini misal göstərmək olar. Tövratdakı xüsusi adların müxtəlif türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində hansı fonetik və qrafik dəyişikliklərlə işlədilməsi və bu adların necə transliterasiya olunması böyük maraq doğurur.

Tövratdakı onomastik vahidlər ibrancə olduğu üçün, həmin sözləri transliterasiya edərkən hər bir hərf digər əlifbanın uyğun hərfi ilə yazılmalıdır. Məsələn, ibrancə olan sözün Azərbaycan əlifbası ilə əks olunması, yaxud qırğızca, özbəkçə, türkməncə, qaqauzca yazılması deməkdir. Tövratda olan bəzi şəxs adlarının Azərbaycan dilinə transliterasiyasına יוסף – Yusif, יצחק – İshaq, משה – Musa, יעקב – Yaqub və s. adları misal olaraq göstərə bilərik.

Tövratdakı onomastik vahidlərin transliterasiyası zamanı sözlər fonetik quruluşu ilə yanaşı qrafik cəhətdən də dəyişə bilər. Qrafik transliterasiya zamanı aşağıdakı hallar baş verə bilər:

1. Bir qrafik element digər qrafik element ilə əvəz edilə bilər: ד- d, ל- l, נ- n, ר- r və s.
2. Bir qrafik element bir neçə digər qrafik element ilə əvəz edilə bilər: ק- q və ג- g, צ- ç və ש- s, ו- v və פ- p kimi və s.
3. Bir neçə qrafik element digər bir qrafik element ilə əvəz edilə bilər: ח- x kimi, ס- s kimi, ת- t kimi və s.
4. Bir neçə qrafik element digər bir neçə qrafik element ilə əvəz edilə bilər: ק və כ- k və [k'] kimi və s.

İbrani əlifbasındakı “ח, כ” hərfləri [x] kimi, “ט, ת” hərfləri [t] kimi, “ס, ש” hərfləri [s] kimi, “פ, ק” hərfləri isə [k] kimi dilimizə tələffüz olunur. ב, כ, פ, ש hərflərinin daqəş ilə – daxilində nöqtə və daqəşsiz – nöqtəsiz yazılışla ifadə etdikləri səslər də transkripsiya zamanı fərqlidir. Yəni ב hərfi dilimizdə [v] səsinə, כ hərfi [b] səsinə; כ hərfi [x] səsinə, כ hərfi [k] səsinə; פ hərfi [f] səsinə, פ hərfi [p] səsinə ifadə edir. Onu da qeyd edək ki, ibrani əlifbasında sait səsləri ifadə etmək üçün xüsusi işarə və ya hərf mövcud deyil. Saitləri fərqləndirmək üçün nikudodlardan – samitlər üzərinə qoyulan nöqtə və işarələrdən istifadə edilir və bu sözlərin oxunuşu ilə yanaşı, mənasının başa düşülməsini də asanlaşdırır. Nikudodlardan isə, əsasən, dini mətnlərdə, Tövratin yazılışında istifadə edilir.

Ümumi şəkildə müxtəlif türk dillərində rast gəldiyimiz Tövratdan gələn şəxs adlarının transliterasiya və transkripsiyasına aid nümunələrə misal olaraq deyə bilərik: Adəm – אָדָם [adama], Davud – דָּוִד [david], Həvil – הָבֵל [havel], Harun – אַהֲרֹן [aharon], Həcər – הָעָר [haqar], Həvva – חַוָּה [xava], İbrahim – אַבְרָהָם [avraham], İshaq – יִצְחָק [yitsxak], İsmayıl – יִשְׁמָעֵאל [yişmael], İsrail – יִשְׂרָאֵל [yisrael], İlyas – אֵלִיָּה [eliyah], Kənan – כִּנְעָן [keynan], Qabil – קַיִן [kayin], Məryəm – מִרְיָם [miryam], Musa – מֹשֶׁה [moşe], Nuh – נֹחַ [noax], Rəhilə – רָחֵל [raxel], Sara – שָׂרָה [sara], Yaqub – יַעֲקֹב [yaakov], Yusif – יוֹסֵף [yosef] və s.

Göründüyü kimi adların transliterasiyası zamanı müxtəlif fonetik dəyişmələr baş vermişdir. Məsələn, אָדָם [adama] – Adəm adının transliterasiyası zamanı a>ə səs dəyişməsi baş vermişdir.

דָּוִד [david] – Davud adında i>u; אַבְרָהָם [avraham] – İbrahim adında a>i; יִשְׁמָעֵאל [yişmael] – İsmayıl adında e>ı; יוֹסֵף [yosef] – Yusif adında isə o>u, e>i səs dəyişməsi və səs əvəzlənməsi baş vermişdir.

x>h səs əvəzlənməsi hadisəsinin müşahidə olunduğu adlar: חַוָּה [xava] – Həvva; נֹחַ [noax] – Nuh; רָחֵל [raxel] – Rəhilə; יִצְחָק [yitsxak] – İshaq və s.

v>b səs əvəzlənməsi hadisəsinin müşahidə olunduğu adlar : הָבֵל [havel] // [habel] – Həvil; אַבְרָהָם [avraham] – İbrahim; יַעֲקֹב [yaakov] – Yaqub, נָבִיא [nevi] – Nəbi; גַּבְרִיֵּל [qavriel] – Cəbrayıl və s.

ş>s səs əvəzlənməsi hadisəsinin müşahidə olunduğu adlar: יְהוֹשֻׁעַ [yexoşua] – İsa; מֹשֶׁה [moşe] – Musa; שָׁלוֹם [şalom] – Salam; יִשְׁמָעֵאל [yişmael] – İsmayıl və s.

Bəzi adlar transliterasiya olunduqda sözün əvvəlindəki [y] səsinin düşülməsi baş vermişdir. Məsələn: יִצְחָק [yitsxak] – İshaq; יִשְׁמָעֵאל [yişmael] – İsmayıl; יִשְׂרָאֵל [yisrael] – İsrail və s. misal göstərmək olar.

Tövratdakı adların fonetik quruluşunda baş verən dəyişikliklərə səs düşülməsi ilə yanaşı, qoşa saitlər arasına [y] səsinin artırılması hadisəsi də aiddir. Məsələn: גַּבְרִיֵּל [qavriel] – Cəbrayıl; מִיכָאֵל [mikael] – Mikayıl; דָּנִיֵּאל [daniel] – Danyal // Daniyal və s. adlar buraya aid edilə bilər.

e>i səs əvəzlənməsi hadisəsinin müşahidə olunduğu adlar: יוֹסֵף [yosef] – Yusif; רָחֵל [raxel] – Rəhilə; הָבֵל [havel] // [habel] – Həvil; יִשְׂרָאֵל [yisrael] – İsrail; אֵלִיָּה [eliyah] – İlyas və s.

Tövratdakı onomastik vahidlər transliterasiya olunaraq türk dillərinə daxil olsa da, bu xüsusi adlar, xüsusilə də, yəhudi xalqının tarixi məqamlarını, dini baxışlarını, adət və ənənələrini özündə əks etdirən antroponimlər kor-təbii şəkildə yaranmamışdır. Əslində hər bir adın arxasında dayanan müəyyən dünyagörüş, etnosemantik proseslər, bağlı olduqları hadisə və əhvalatlar olmuşdur. Həmçinin bu adların mənaları Azərbaycan xalqının təfəkkürünə müəyyən dərəcədə təsir göstərmişdir. İsmayıl, Yusif, İsrail, Musa, İbrahim və s. adların hər biri müəyyən bir mədəni kontekstdə yaranmışdır. Bu adların yaranması ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcud olsa da, əslini Tövratda görə bilərik. Məsələn, Allah Həcərin yalvarışlarını eşitdiyi üçün o, oğluna İsmayıl adını qoymuşdur. İsmayıl qədim yəhudi dilindəki İşmoel sözündən olub, mənası “Allah eşidir, xəbər tutur” deməkdir (yəhudi dilində lişmo – לשמוע “eşitmək”) (4, s.12). Yaqub peyğəmbər Tanrı ilə güləşdiyi üçün ona İsrail adı verilmişdir. İsrail qədim ibrancə “Şaul (Saul)” adının ərəb forması olub “Allaha qarşı çıxan, Tanrıya zidd olan” deməkdir (2, s.141). “Sudan çıxarılmış, sudan gələn, su ilə gələn” mənasını ifadə etdiyi üçün Musa (1, s.51), torpaqdan yarandığı üçün Adəm və s. adlar meydana gəlmişdir (3, s.44).

Tövratdakı antroponimlərin bir çoxu müxtəlif şəkillərdə türk dillərində paralel şəkildə işlədilməkdədir. Belə adlardan biri אַבְרָהָם [avraham] adıdır. Azərbaycan dilində İbrahim/İbrəhim/İrbəhim/İrvahım/İbiş; uyğurlarda İvrayım; qırğızlarda Ibray//Ibrayım; qaraqalpaqlarda İbrayım/Ibrayım; tatarlarda İbray//İbram/İbrak/İbri/İbuş/İbiş/İbi və s. formalarda işlədilməkdədir.

Yəhudi dilindəki שָׁלוֹם – “şalom” sözünün Salam // Salman // Süleyman və s. kimi müxtəlif formaları müsəlman xalqlarında işlənir. Şalom sözü dünyanın ən qədim şəhərlərindən biri olan və müqəddəs hesab edilən Yerusəlim – Qüds şəhərinin adında da öz əksini tapır. Yəhudi dilində יְרוּשָׁלַיִם - Yerusəlayim formasında olan bu söz עִיר – ir – “şəhər” və שָׁלוֹם – şalom – “sülh, asayış” sözlərindən olub, mənası “sülh, əmin-amanlıq şəhəri” deməkdir.

Müxtəlif müsəlman xalqlarının dilində rast gəldiyimiz Tövrat mənşəli adlardan biri də Mikayıldır. Bu ada Tövratda מִיכָאֵל – mikael formasında rast gəlirik və mənası “Yaxveyə bərabər olan”, “Allaha müqabil olan” deməkdir. Dinə görə Mikayıl Allahın dörd mələyindən biri olub, canlıların ruzisini təmin edən mələyin adıdır. Mikayıl adı Maykl // Mixail // Mikail və s. formalarda müxtəlif dillərdə istifadə edilir.

Cəbrayıl adının əslı ג'ברײל - “Qabriel”dir. Dini rəvayətlərə görə Allah tərəfindən verilən fikir və hökmləri peyğəmbərlərə çatdıran mələklərdən biri olmuşdur. Cəbrayıl “vəhy mələyi” də deyirlər. Bu adın Cəbrail // Cəbrayıl // Qabriel // Qavriel // Qavriil // Qabrielle və s. formalarını görmək mümkündür. Bunlarla yanaşı, רַחֵל [raxel] adını Rəhilə // Raxel // Rahel // Raşel // Reyşel // Reyçel və s. formalarda; בִּנְיָמִין [binyamin] adını Bünyamin // Benyamin // Benjamin // Binyamin olaraq; יִצְחָק [yitsxak] adını İsaq // İshaq // İsak // İçhaq // İçxak // İsaq // İsaki // İsakko // İskak kimi; מִרְיָם [miryam] adını Məryəm // Mary // Meri // Maria // Mariya // Mara və s.; דָּנִיֵּאל [daniel] adını Danyal // Daniyal // Daniel // Daniyel // Denyıl // Daniil // Denil və s. formalarda müxtəlif dəyişikliklərlə türk dillərində görə bilərik.

Yəhudi dilindəki שלום - “şalom” sözünün Salam // Salman // Süleyman və s. kimi müxtəlif formaları mövcuddur. Şalom sözü dünyanın ən qədim şəhərlərindən biri olan və müqəddəs hesab edilən Yerusəlim – Qüds şəhərinin adında da öz əksini tapır. Yəhudi dilində יְרוּשָׁלַיִם - *Yeruşalayim* formasında olan bu söz יְר - *ir* – “şəhər” və שָׁלוֹם - *şalom* – “sülh, asayış” sözlərindən olub, mənası “sülh, əmin-amanlıq şəhəri” deməkdir.

Beləliklə, deyə bilərik ki, Təvratda gördüyümüz xüsusi adlar müəyyən dəyişikliklərlə, müxtəlif görünüşdə və fonetik dəyişmələr olmaqla, türk dillərində işlədilməkdədir. Təvratın onomastik leksikasını öyrənmək, buradakı adların müxtəlif türk dillərində paralellərini və hansı dəyişikliklərlə işlənməsini və necə transliterasiya olunmasını müəyyən etmək türk dillərinin tarixi üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aydın Abi Aydın. Şəxs adları lüğəti. Bakı, Çıraq, 2002, 400 s.
2. Aydın Abi Aydın. Mənşəyinə görə şəxs adları lüğəti. Bakı, Şirvanşər, 2010, 164 s.
3. Müqəddəs Kitab. Nyu-York, Brooklyn, 2014, 1772 s.
4. Təvrat-Zebur. Eski Antlaşma. The Bible Society in Turkey, 2001. 801 s.

РЕЗЮМЕ

ТРАНСКРИПЦИЯ И ТРАНСЛИТЕРАЦИЯ ОНОМАСТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ ТОРЫ НА ТУРЕЦКИЕ ЯЗЫКИ

Аскерова Б.А.

Институт языкознания им. И. Насими НАНА, Азербайджан

Многие ономастические единицы Торы были транслитерированы и вошли в ономастику тюркских языков, в том числе азербайджанского, и обогатили его. Здесь рассматриваются написание на иврите, транскрипция, транслитерация этих особых имен и параллели личных имен в разных тюркских языках. Одной из трудностей транслитерации является отсутствие гласных в еврейском алфавите и несоответствие некоторых букв и звуков в турецком языке. В то же время фонетические и графические изменения, произошедшие при транслитерации ономастических единиц Торы на тюркские языки, также носили систематический характер.

Ключевые слова: Турецкие языки, иврит, ономастика, транскрипция, транслитерация, специальное имя

SUMMARY

TRANSCRIPTION AND transliteration OF ONOMASTIC UNITS OF THE TORAH INTO TURKISH LANGUAGES

Asgerova B.A.

Institute of Linguistics named after I.Nasimi of ANAS, Azerbaijan

Many onomastic units in the Torah were transliterated into the onomastics of the Turkish languages, including the Azerbaijani language, and enriched it. Here the Hebrew spelling, transcription, transliteration of these special names and parallels of personal names in different Turkish languages are considered. One of the difficulties in transliteration is the lack of vowels in the Hebrew alphabet and the lack of correspondence of some letters and sounds in Turkish. At the same time, the phonetic and graphic changes that took place during the transliteration of onomastic units in the Torah into the Turkish languages took place systematically.

Key words: Turkish languages, Hebrew, onomastics, transcription, transliteration, special name

TERMIN MÜBADİLƏSİNDƏ DONOR VƏ RESİPIENT DİL MÜNASİBƏTLƏRİ (Fransız və Azərbaycan dillərinin rəng bildirən sifətləri nümunəsində)

Əsgərova X.Y.

Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Dildə birbaşa alınmalar prosesində ortaq mədəni-tarixi faktorlar, xoş qonşuluq və ticari əməkdaşlıq əlaqələri mühüm yer tutur. Bu prosesdə, həmçinin vasitə dillə keçən terminlər – “ikinci əl alınmalar” da mövcuddur. Deməli, dillərarası termin mübadiləsində donor və resipient dil münasibətləri həm birbaşa, həm də dolaylı yolla təzahür edir. Bu münasibətlərin struktur, semantik və pragmatistik aspektdən nəzərdən keçirilməsi donor dillə resipient dil arasındakı fərq və bənzərlikləri aşkara çıxarmağa imkan verir.

Açar sözlər: rəng bildirən terminlər, mədəni transfer, donor və resipient dillər, vasitə dili

Dillərarası termin mübadiləsində bəzən verən dillə qəbul edən dil arasındakı münasibətlər üç aspektdən – struktur, semantik və pragmatistik aspektdən nəzərdən keçirilə bilər. Bu yanaşma həm də donor dillə resipient dil arasındakı fərq və bənzərlikləri aşkara çıxarmağa imkan verir.

Donor-resipient dil münasibətlərinə struktur baxımdan yanaşdıqda, iki hal müşahidə edilir: a) resipient dil qəbul etdiyi mədəni transferə xas qrafik və fonoloji dil normalarını qoruyub saxlayır; b) resipient dil qəbul etdiyi mədəni transferi öz dil sistemindəki (qrafik, fonoloji, morfoloji sistem) normalara tabe edir.

Azərbaycan dili də kolorativ alınmalarda müəyyən dəyişikliklər təbiiq etmişdir. Məsələn, klassik ədəbi əsərlərimizdə işlənən ərəb mənşəli həmrə ‘qırmızı’ və şəhla ‘tünd-mavi’ sözləri aşiq poetik nümunələrimizdə həmrələnmək ‘qırmızılanmaq’ və şəhlələnmək ‘tünd-mavi rəng almaq’ şəklində qarşımıza çıxır. Bu alınma sözlər dilimizdə qrafik, fonoloji və morfoloji modifikasiyaya məruz qalmışdır. Nümunələrdə bunu daha aydın şəkildə görə bilərik:

Aldı canım naz ilə ol gözləri şəhla pəri;

Ləbləri püstə, yanağı laleyi-həmrə pəri,.. (M.P.Vaqif. Muxəmməslər, s.175)

Həmrələndir içdikcə rüxi-zərdi-hərifan;

Həm özünə, həm badeyi-gülününə əhsən! (Q.Zakir. Şeirlər, s.82)

Ala gözlər nərgisi-məstanə tək şəhlələndir. (M.P.Vaqif. Muxəmməslər, s. 182)

Alınma terminlərdə baş verən bənzər şəkil dəyişmələr yalnız müxtəlif sistemli dillərarası mübadilədə deyil, həm də eyni dil qrupuna aid dillərarası mübadilədə də müşahidə edilir. Rumın dilçisi A.İşim bu haqda yazır: “Fransız dilindən alınmalar hesabına xromatik terminologiyasını keyfiyyət və kəmiyyət baxımından zənginləşdirmiş müasir rumın dili bəzi alınma terminlərdə fransız dilindəki orfoqrafiya və tələffüzü (*bleu, bleu-vert, blond, écru, café-au-lait, gris-fer, gris-perle, ivoire, kaki, vert-bouteille*) saxlamışsa da, əksəriyyətini rumın dilinin qrafik və fonoloji sisteminə (*fr. acajou – rum. acaju, fr. beige – rum. bej, fr. bleumarine – rum. bleumarin, fr. bordeaux – rum. bordo, fr. fraise – rum. frez, fr. gris – rum. grej, fr. grenat – rum. grena, fr. havane – rum. havan, fr. lilas – rum. lila, fr. mauve – rum. mov, fr. corail – rum. corai, fr. crème – rum. crem, fr. marron – rum. maro, fr. orange – rum. oranj, fr. rose – rum. roz, fr. rosé – rum. roze, fr. turquoise – rum. turcoaz*) uyğunlaşdırmışdır” [7, s. 1-2].

Donor-resipient dil münasibətlərinə semantik aspektdən yanaşdıqda, üç hal müşahidə edilir: a) resipient dil qəbul etdiyi mədəni transferin mənasını tam qoruyub saxlayır; b) resipient dil qəbul etdiyi mədəni transferi qismən semantik modifikasiyaya uğradır; c) resipient dil qəbul etdiyi mədəni transferə məxsus polisemantik mənanı daraldır.

Bu aspekti fransız dili ilə termin mübadiləsində olan türk, rumın və ingilis dilləri nümunəsində işıqlandırmaq:

a) fransız dilində həm metal və daş (bürünc və firuzə), həm də rəng adı (tunc rəngli, firuzəyi) bildirən *bronze, turquoise* terminlərini *bronz* və *turkuaz* şəklində əxz edən türk dili onların hər iki mənasını dildə qoruyub saxlamışdır: *bronz* madalya, *bronz* ten; *turkuaz* daş, *turkuaz* perde;

b) fransız dilində geniş distribusiyaya malik *rosé* rəng bildirən sifətini *roze* şəklində əxz edən rumın dili onu yalnız içki adlarında işlədir;

c) fransız dilində həm meyvə (*gilənar*), həm də rəng adı (*gilənar* rəngli) bildirən *cerise* terminini əxz edən ingilis dili həmin terminin yalnız rəng mənası ilə kifayətlənmişdir: *cerise jacket*.

A.Dozanın fikrincə, fransız dilindəki german dillərindən alınan rəng bildirən sifətlər rəng əlamətini konkret predmetdən və obyektə uzaqlaşdıraraq, rəngi mücərrəd keyfiyyət kimi təqdim edirlər [3, s. 176].

Donor-resipient dil münasibətlərinə pragmatistik aspektdən yanaşdıqda, iki hal müşahidə edilir: a) resipient dil qəbul etdiyi mədəni transferi öz lüğət fondunun ümumişlək inventarına aid edir; b) resipient dil qəbul etdiyi mədəni transferi məhdud distribusiyalı spesifik sahə inventarına yönəldir.

Ərəb və fars dillərindən Azərbaycan dilinə keçən rəng bildirən terminlər işlək və məhdud distribusiyalı işlənmə tezliyinə malikdir. Fəal ümumişlək sözlər artıq dilimizin lüğət fondunun tamhüquqlu inventarına daxildir. Bu leksik vahidlərə ərəb mənşəli – bəyaz, mavi, şəhla, fars mənşəli – siyah, əsmər, xaki, lacivərdi, yasəmənli sifətlərini misal göstərə bilərik.

Qədim xalq sənətimiz olan xalçaçılıqda ərəb və fars mənşəli terminlərdən geniş istifadə edilmişdir: *əsmərcə* (fars.) ‘buğdayı rəngə mail’, *zaği* (fars.) ‘qaralıb qızarmış rəng’, *zəncəfil* (ər.) ‘sarımtıl-qəhvəyi rəng’, *zəfəran* (ər.) ‘sarı-narıncı rəng’. Xalça ustaları ilmədə ağır rəng hesab edilən *tünd-palıdı*, *qəhvəyi* və *qara* rəngləri ‘bədrəng’ (fars.), isti rənglərdən olan *sarımtıl-ağ* rəngi ‘şəkərrəng’ (fars.) adlandırmışlar [1, s. 117].

A.M.Defur qeyd edir ki, son dövrlər fransız dili özü də alınmalara meyllidir, xüsusilə ingilis dili mənşəli “black”, “blue”, “pink” kimi rəng bildirən sifətlər fransız dəb aləmində və reklam diskursunda geniş şəkildə işlədilir [4, s. 98].

A.M.Defurun araşdırmalarına əsasən, fransız dilinin kolorativ leksik qatındakı alınmaları borc verən dillər üzrə aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilərik:

1) qədim latın dili fransız dilinin kolorativ leksik qatını bir çox terminlərlə zənginləşdirmişdir. Bu alınmalar əsasən *qırmızı* rəng spektrini əhatə edir, məsələn: *ruber*, *rubescens*, *rubicond*, *rubicundus*, *rubis*, *rubiginous* və s.

2) italyan dilindən əxz edilən *parme* “açıq-bənövşəyi”, *zain* “bırrəngli” (at/it/pişik haq.), *balzan* “səkil” (at rəngi) sifətləri.

3) ispan dilindən əxz edilən *isabelle* “qızıl-qəhvəyi”, “kəhər” (at rəngi), *rouan* “qızılboz”, “səmənd” (at rəngi) və *aubère* “qula” (at rəngi).

4) portuqal dilindən əxz edilən *indigo* “göy-bənövşəyi” XVI əsrə aid alınmadır.

5) ingilis dilindən əxz edilən *auburn* “kürən xurmayı” sifəti XIX əsrə aid alınmadır. Əslində qədim fransız dilinə (l’ancien français) məxsus bu söz özü ingilis dilinə “auborne, alborne” şəklində keçmişdir.

6) alman dilindən əxz edilən *brun* (braun) “qəhvəyi” sifəti.

7) fars dilindən əxz edilən *kaki* “xaki” və *orange* “narıncı” sifətləri mənbə dildəki *khâk*, *khâki* və *nârândj* sözlərindən alınmadır.

8) ərəb dilindən əxz edilən *azur* “lacivərd” rəng bildirən sifəti. Bu sifət ərəb dilində *lazaward*, fars dilində isə *lazward* şəklində mövcuddur [4].

Dilin linqvorəng mənzərəsi sahə prinsipi əsasında formalaşan və ümumdil keyfiyyətlərini özündə əks etdirən sistemdən – nüvə və periferiyadan ibarətdir. Nüvə – “baza rəng” anamlı sözlərin cəmləndiyi bir sistemdir. Periferiya isə hər baza rəng adı ətrafında müəyyən ardıcılıqla qruplaşan yaxın semli sözlərdən ibarət mikrosistemlər cərgəsidir. Nüvə sabit qalsa da, periferik sistem mütəhərrikdir – artandır, yenilənəndir, yaradıcılığa meyllidir.

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənmiş ərəb və fars mənşəli rəng bildirən sifətləri rəng spektri üzrə qruplaşdırdıqda, Azərbaycan ədəbiyyatında ən çox işlənən vəsf və tərənnüm rənginin – qırmızı olduğunu görə bilərik. Məhdud distribusiyaya malik bu poetik ifadələr aşiq poeziyası (aşiq Ələsgər, aşiq Alı, aşiq Şəmşir və s.) və klassik Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrində (M.Füzuli, İ.Nəsimi, S.Ə.Şirvani, X.Şirvani, M.P.Vaqif, M.V.Vidadi, M.Ş.Vazeh, Q.B.Zakir, H.Cavid, N.B.Vəzirov, M.Müşfiq və s.) qarşımıza çıxır.

Ümumilikdə, Azərbaycan dilinin klassik leksik rəng qatındakı ərəb-fars mənşəli 120-yə yaxın alınmanın 10-u işlək, 110-u məhdud distribusiyalı poetik ifadələrdir:

1) fars dilindən alınmalar

“Ağ” nüvəsinə aid perifrastik terminlər: *bərfəlad*, *nəsrin*, *səfid*, *səpid*.

“Qara” nüvəsinə aid perifrastik terminlər: *mişkfam*, *mişkin*, *siyah*, *siyahfam*, *siyäh*, *siyähfam*, *siyähgun*, *siyähza*, *şəbrəng*, *tirə*, *zağ*, *zağı*.

“Qırmızı” nüvəsinə aid perifrastik terminlər: *atəşi*, *atəşin*, *atəşrəng*, *ərgəvan*, *ərgəvani*, *gülfam*, *gülgun*, *gülgün*, *gülnar(i)*, *gülnarfam*, *gülrəng*, *laleyi-al*, *laləfam*, *laləgun*, *lalərəng*, *laləvər*, *meygun*, *suri*, *sürx*, *sürxfam*.

“Yaşıl” nüvəsinə aid perifrastik terminlər: *xak*, *xaki*, *xəzra*, *səbz*, *səbzəvü*, *səbzəfam*, *sərsəbz*, *səbzpuş*, *zəbərcədgun*, *zəbərcədrəngi*.

“Sarı” nüvəsinə aid perifrastik terminlər: *kəhrübai*, *kəhrübamisa*, *şəkərrəng*, *zərd*, *zədrəng*, *zərrin*.

“Göy” nüvəsinə aid perifrastik terminlər: *nilufəri*, *firuzəfam*, *abı*, *abgun*, *asimani*, *asimanrəng*, *əbiv*, *kəbudi*, *lacivərd*, *lacivərdi*.

“Boz” nüvəsinə aid perifrastik terminlər: *sim*, *simgun*, *simin*, *simsar*.

“Bənövşəyi” nüvəsinə aid perifrastik termin *yasəmənli*.

2) ərəb dilindən alınmalar

“Ağ” nüvəsinə aid perifrastik terminlər: *bəyaz, beyza, əbyaz, aşıhəb, kafur, kafurvəş*.

“Qara” nüvəsinə aid perifrastik terminlər: *dəkən, ədhəm, əsmər, əsmərimsi, əsvəd, səvad*.

“Qırmızı” nüvəsinə aid perifrastik terminlər: *dəmgün, əhmər, əhməri, həmrə, xəmrə, lələvəş, ləlgün, ləlfam, mərcani, rümmani, səhba, sümmaqi, şəfəqfam, yaqutrəng, şəfəqgün*.

“Yaşıl” nüvəsinə aid perifrastik terminlər: *əxzər, yəşəm, zeytuni, zümürürd, zümürürdfam, zümürürdin, zümürürdgun*.

“Sarı” nüvəsinə aid perifrastik terminlər: *ənbarfam, əsəli, əsfər, zəfərani, zərgün*.

“Göy” nüvəsinə aid perifrastik terminlər: *səfiri, əzrəq, mavi, minafam, nilifam, nilgün, səmavi, şəhla*.

“Qəhvəyi” nüvəsinə aid perifrastik termin: *əlqəbanı*.

“Boz” nüvəsinə aid perifrastik terminlər: *əbru, sincabi, türabi*.

“Bənövşəyi” nüvəsinə aid perifrastik termin: *əflatuni*.

Onu da qeyd edək ki, klassik-ədəbi əsərlərdə və aşiq poetik nümunələrimizdə rast gəlinən, ərəb-fars mənşəli *-gün, -fam, -in, -i, -vəş, -vər* şəkilçiləri ilə işlənmiş bu terminlər Azərbaycan dilinin gözəlliyinə əsla xələl gətirməmiş, əksinə, dövrün tələbinə uymuş və əsərin dilinə əlavə estetik çalar qatmışdır.

Fransız dili donor dil qismində türk, roman, german və slavyan dillərindən bir neçəsinin linqvorəng sahəsinə məxsus lüğət fondunu zənginləşdirmişdir:

1) rumın dilinə – 27 termin (*acaju, bej, bleu, bleumarin, bleu-vert, blond, bordo, écru, café-au-lait, corai, crem, gris-fer, gris-perle, frez, grej, grenada, havan, ivoire, kaki, lila, mov, maro, oranj, roz, roze, vert-bouteille, turcoaz*) [5, s. 1-2];

2) türk dilinə – 17 termin (*bej, bismark, bordo, bronz, fümə, gri, kadmiyum, karmen, krem, magnezium, maron, mimoza, safir, siklamen, taba, vermiyon, turkuaz*) [6, s. 420];

3) ingilis dilinə – 15 termin (*beige, blue, brunette, carmine, cerise, ecru, lilac, mauve, maroon, orange, perse, scarlet, turquoise, vermilion, violet*) [11];

4) rus dilinə – 10 termin (*бежевый, блондин, бордовый, брюнет, лиловый, оранжевый, палевый, пунцовый, фиолетовый, шатен*);

5) yunan dilinə – 5 termin (*[blé], [kafé], [róz], [món], [grí]*) [2, s. 6];

6) ispan dilinə – 2 termin (*marron, violeta*);

7) italyan dilinə – 2 termin (*beige, bordeaux*) [7, s. 22-23];

8) alman dilinə – 2 termin (*aubergine, beige*).

Göründüyü kimi, dildə birbaşa alınmalar prosesində əsasən ortaq mədəni-tarixi faktorlar, qonşuluq və ticari əməkdaşlıq əlaqələri mühüm yer tutur. Bununla bərabər, termin mübadiləsində vasitə dilin rolunu da danmaq olmaz. Vasitə dillə keçən terminlər, başqa cür desək, “ikinci əl alınmalar”, Azərbaycan dilində də mövcuddur. Belə ki, fransız mənşəli *bej* və *bordo* rəng bildirən terminləri dilimizə birbaşa deyil, rus dili (*бежевый* və *бордовый*) vasitəsilə keçmişdir. Deməli, dillərarası termin mübadiləsində donor və resipient dil münasibətləri həm birbaşa, həm də dolay yolla təzahür edir.

Linqvorəng sahəsi üzrə termin mübadiləsində digər dillərə verdiyi əvəzsiz töhfəyə nəzərən, fransız dili mütləq donor, qismən də resipient dil münasibəti nümayiş etdirmişsə də, Azərbaycan dili yalnız resipient dil mövqeyində çıxış etmişdir.

Dövrün tələbi dillərarası termin mübadiləsinə də öz təsirini göstərir, zamanla dildə donor-resipient münasibətləri və mübadilə istiqamətləri dəyişir. Rəngkarlıq, ədəbiyyat və incəsənətin geniş vüsət aldığı XIX-XX əsrlərdə əksər dillər mədəni transfer üçün fransız dilinə üz tuturdusa, elm və texnologiyanın sürətli inkişaf dövrü olan XXI əsrdə artıq ingilis dili alınma termin sahəsində dominant-donor mövqedədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva, M.Ə. Azərbaycan dilində xalçaçılıq terminləri: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 1996. – 266 s.

2. Androulaki A., Gómez-Pestaña N., Mitsakis Ch. Basic colour terms in modern Greek // – Journal of Greek Linguistics. №7 (2006), pp. 3-47. [<http://www.kennycoveventry.org/pdfs/greek.pdf>]

3. Dauzat A. L'expression de l'intensité par la comparaison // – Le Français moderne, 13/3-4, – 1945, – pp. 169-186

4. Desfour-Mollard A. Le lexique de la couleur: de la langue à la culture... et aux dictionnaires // – Revue d'Études Françaises. № 16 (2011), pp. 89-109

5. Ichim S.A. L'influence française sur le vocabulaire des termes chromatiques du roumain contemporain http://www.atilf.fr/cilpr2013/programme/resumes/353f4b89_4650bb6c0637275a585a0ae2.pdf

6. Küçük S. Türkiye türkçesinde renk adları və özellikleri // – Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, – 2010. № 3 (10), – s. 420-427

7. Timmermann, J. La verbalisation des adjectifs de couleur français, espagnol et italien // – Vox

romantica, CNRS. – vol. 61, – 2002, – 31 p.

8. Ərəb və fars sözləri lüğəti (Azərbaycan klassik ədəbiyyatını oxumaq üçün). İki cildə. I c. (416 s.), II c. (472 s.), – Bakı: “Şərq-Qərb”, – 2005.

РЕЗЮМЕ

ЯЗЫКОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ ДОНОРА И ПОЛУЧАТЕЛЯ ПРИ ОБМЕНЕ ТЕРМИНОВ (на примере французских и азербайджанских цветных прилагательных)

Аскерова Х.Я.

Азербайджанский университет языков, Азербайджан

Общие культурные и исторические факторы, добрососедство и торговое сотрудничество играют важную роль в прямом процессе заимствования терминов. В этом процессе также существуют термины “приобретенные из вторых рук”, заимствованные с помощью языка-посредника. Таким образом, в межъязыковом обмене термином языковые отношения донора и реципиента проявляются как прямо, так и косвенно. Изучение этих отношений со структурной, семантической и прагматической точки зрения позволяет нам выявить различия и сходства между языком донора и языком получателя.

Ключевые слова: термины цветообозначения, культурный трансфер, языки доноры и реципиентные языки, язык-посредник

SUMMARY

DONOR AND RECIPIENT LANGUAGE RELATIONS IN TERM EXCHANGES (on the example of French and Azerbaijani colour adjectives)

Askerova K.Y.

Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan

Common cultural and historical factors, good neighborliness and trade cooperation play an important role in the direct process of borrowing terms. In this process, there are also terms borrowed by mediator language, “second hand acquisitions”. Thus, in the interlingual term exchange, the donor and recipient language relations are manifested both directly and indirectly. Examining these relationships from a structural, semantic, and pragmatic point of view allows us to identify the differences and similarities between the donor language and the recipient language.

Key words: colour terms, cultural transfer, donor & recipient languages, mediator language

GAGAVUZ TÜRKÇESİ VE TÜRKMEN TÜRKÇESİNDEKİ OLUŞ FİİLLERİNİN ANLAM ÖZELLİKLERİ

Günaydın M.A.

Sakarya İl Milli Eğitim Müdürlüğü, Türkiye

Özet: Türkçemizdeki fiiller içyapılarına göre oluş, kılış ve durum fiilleri olarak üç grupta sınıflandırılmıştır. Oluş fiilleri, cümlede yüklemün gösterdiği işin olma niteliğini taşımazlar, oluşun eylemi gerçekleştirene yöneldiğini belirtirler ve herhangi bir nesneye ihtiyaç göstermezler. Bu araştırmada, Oğuz grubu Türk dillerinden olan Gagavuz Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde kullanılan oluş fiilleri tespit edilmiş ve bu fiillerin anlam özellikleri belirtilmiştir. Böylelikle, Gagavuz Türkçesi ve Türkmen Türkçesindeki oluş fiillerinde görülen ortaklıklar belirlenmiş ve cümlelerde görülen zengin anlam özellikleri ortaya konulmuştur.

Anahtar kelimeler: Gagavuz Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Oğuz grubu Türk dilleri, oluş fiilleri, anlam özellikleri.

Türkçemizdeki fiiller içyapılarına göre oluş, kılış ve durum fiilleri olarak üç grupta sınıflandırılmıştır. Oluş bildiren fiiller, cümlede yüklemün gösterdiği işin olma niteliği taşıdığını, oluşun yapana yöneldiğini belirten, dolayısıyla herhangi bir nesneye ihtiyaç göstermeyen fiillerdir. Bunlar geçişsiz fiiller olarak da adlandırılır. Oluş fiillerinin gerçekleşmesinde öznenin doğrudan bir etkisi yoktur, daha çok “kendiliğinden olma” söz konusudur. Ak-, dol-, eri-, eski- fiilleri oluş fiillerine örnek gösterilebilir. Kılış bildiren fiiller, cümlede yüklemün gösterdiği işi yapma niteliği taşıdığını, yapanın dışında bir nesneye yöneldiğini, bir varlık üzerinde etkisi bulunduğunu gösteren, dolayısıyla nesne gerektiren fiillerdir. Bunları da geçişli fiiller olarak tanımlanır. Adımla-, besle-, yaz- fiilleri kılış fiillerine örnek gösterilebilir. Durum (tasvir) fiilleri ise,

herhangi bir oluş ve kılışı değil, yalnızca hareket halinde olmayan bir durumu veya takınılan bir tavrı gösterirler. Genellikle geçişsizdirler. Ancak içlerinde beğen-, öze- gibi az sayıda geçişli olanları da vardır. Durum fiilleri genellikle öznenin gözlemlenebilen durumu, görünüşü ve hareketi ile ilgilidir. Alış-, sevin-, şaşır- fiilleri durum fiillerine örnek gösterilebilir. (Korkmaz, 2019: 489-491). Bu çalışmada, Oğuz grubu Türk dillerinden olan Gagavuz Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde kullanılan oluş fiilleri tespit edilmiş ve bu fiillerin anlam özellikleri belirtilmiştir.

Gagavuz Türkçesinde Kullanılan Oluş Fiilleri: Bu bölümde, Gagavuz Türkçesinin Sözlüğü (Gaydarci, Koltza, Pokrovskaya ve Tukan, 1991) kullanılarak Gagavuz Türkçesinde kullanılan kırk beş adet oluş fiili tespit edilmiştir. Tespit edilen oluş fiilleri; açıl-, ak-, akış-, atıl-, atla-, ayıpla-, benze-(bendze-), bulutlan-, buruş-, büü-, büzül-, çık-, çıtırd-, çök-, damna-, doy-, dön-, dur-, duudur-, düş-, eri-, es-, gir-, göç-, kabar-, karar-, kay-, kok-, kop-, kuru-, ol-, öl-, örtün-, öt-, sark-, sız-, sür-, sürt-, toplaş-, yaa-, yan-, yara-, yaşa-, yayıl- ve yetiş- fiilleridir. (Özdemir, 2012: 55) Bu fiillerin Türkiye Türkçesindeki anlamları gösterilmiş, fiiller cümle içerisinde kullanılmış ve bu cümlelerin anlamları da Türkiye Türkçesinde belirtilmiştir.

Açıl-: Açılmak. Bunun için dâ artık açılmıştı çok eski zamannadan transasia “ipek kervan yolu”. (Bunun için de artık çok eski zamanlardan Transasya “İpek Kervan Yolu” açılmıştı.)

Ak-: Akmak. Sandu dayanamazdı, dayma burnusundan kan akardı. (Sandu dayanamazdı, daima burnundan kan akardı.)

Akış-: Akmak, süzülme. En çok Atilla-hanın kolu altında, gün batısına İtile, sonra da Europaya akıştılar. (En çoğu, Atilla Han’ın kolu altında, gün batısındaki İtile, sonra da Avrupa’ya aktılar.)

Atıl-: Atılmak, vazgeçmek. O atılmazdı heptân bu neettân. (O hepten bu niyetten vazgeçmezdi.)

Atla-: Atlamak. Bu ulu aaçlar altından kardaşlar kalkıp beygirlerine atladılar. (Kardeşler bu ulu ağaçlar altından kalkıp beygirlerine atladılar.)

Ayıpla-: Ayıplamak. Sade bir geolog ayıplamış onnarı. (Onları sadece bir jeolog ayıplamış.)

Benze- (bendze-): Benzemek. Gökteki kuşaa benzeerlär bu topraan boyaları. (Bu toprağın boyaları gökteki kuşağa benziyor.)

Bulutlan-: Bulutlanmak. Kurşumbanın suradı genä bulutlandı. (Kurşumbanın yüzü yine bulutlandı.)

Buruş-: Buruşturmak. Risonun suratı buruşer. (Risonun suratı buruşur.)

Büü-: Büyütmek, bakıp yetiştirmek, bitki ekip yetiştirmek. Onnar büüylerlär halklı köklerinden. (Onlar halklı köklerinden büyürler.)

Büzül-: Büzme işi yapılmak. Ülenädäk her gün büzüldü dumanın aazında bayırlar. (Bayırlar her gün öğlene kadar dumanın ağzında büzüldü.)

Çık-: Çıkmak. Çıkmişlar onnar Babadagdan, taa gündüzkün, o kadar ki, avsam razgetirer onnarı Babadag daayı içindä. (Onlar daha gündüzken Babadağdan çıkmışlar, o kadar gitmişler ki, akşam onları Babadağın içine düşürmüş.)

Çıtırd-: Çıtırdamak. Bizanslı Latin İmpieriası gittikçä dikişlerinden çıtırdardı. Bizans Latin İmparatorluğu gittikçe köklerinden çıtırdardı.)

Çök-: Çökmek. Çuri yaklaşar Kağana, iner beygirden, çöker bir dizine. (Çuri Kağana yaklaşır, attan iner, bir dizi üzerine çöker.)

Damna-: Damlamak. Göktän tazelik sansın damnardı onun saçsız tepesinä. (Sanki gökten onun saçsız tepesine, kel kafasına tazelik damlardı.)

Doy-: Doymak. Şopırla doymazdı siiretmää bu adamın uşak musafirciliini. (Şopırla bu adamın çocuk gibi olan misafirciliğini seyretmeye doyamazdı.)

Dön-: Dönmek, çevrilmek. Gün taa duumadı, ama Kalpaksız Toşkanın aulunda artık harman döner. (Gün daha doğmadı, ama artık Kalpaksız Toşkanın avlusunda harman dönüyor.)

Dur-: Durmak, bulunmak, olmak. Kardaşlarım, harman dönärkän harmanın kenarında durun. (Kardeşlerim, harman dönerken harmanın kenarında durun.)

Duudur-: Doğurmak. Onun eşi Hatun duudurmuş bir pek kamil çocuk kismetli hem padişah nişannarınan. (Onun eşi Hatun pek kâmil, kismetli ve padişah nişanları olan bir çocuk doğurmuş.)

Düş-: Düşmek. Bogdan Kolinin küçük çocu gidärkenä yolda düşärdi. (Bogdan Kolinin küçük çocuğu giderken yolda düşerdi.)

Eri-: Erimek. Bakışlar eriyerlär birbirindän. (Bakışlar birbirinde eriyor.)

Es-: Esmek. Çayırdan esärdi incecik, serin lüzgär. (Çayırdan incecik, serin rüzgâr eserdi.)

Gir-: Girmek, nüfuz etmek. Bän yalnız girecäm burayı. (Ben buraya yalnız gireceğim.)

Göç-: Göçmek, çökmek. İhtärlikten onun göçmüş aazı, düşmüş saçları. (İhtiyarlıktan ağzı çökmüş, saçları dökülmüş.)

Kabar-: Kabarmak, şişmek. Tavanın da birkaç erindä boya kabarmıştı. (Tavanın da birkaç yerinde boya kabarmıştı.)

Karar-: Kararmak, kederlenmek. Kardeşler dalgalanmaktan karardılar. (Kardeşler dalgalanmaktan, düşüncelere dalmaktan karardılar, kederlendiler.)

Kay-: Kaymak. Genç olanın teni penceredän erä yavaş kaydı. (Genç olanın teni pencereden yere yavaşça kaydı.)

Kok-: Kokmak. Tütünä kokar içerdä bu talanlı, kısmetsiz karı. (Bu yetenekli ve kısmetsiz kadın, içeride tütün kokar.)

Kop-: Kopmak. Ardında hem başında onun duvarlarından suvalar kopmuşlar. (Onun duvarlarının ardından ve başından sıvalar kopmuştu.)

Kuru-: Kurumak. Boya taftasında da hepsi boyalar kurumuşlar. (Boya tahtasındaki boyaların hepsi kurumuştu.)

Ol-: Olmak. Bu derneklär olêrlar türlü erlerdä, türlü kalabalıkta. (Bu dernekler türlü yerlerde ve türlü kalabalıkta oluyorlar.)

Öl-: Ölmek. Üreendä onun büük umut öldüydü, ama bir dä kin peydalandıydı. (Onun yüreğinde büyük bir umut ölmüş, ama yerinde kin peydahlanmıştı.)

Örtün-: Örtünmek. Bän var nicä bir iplicäklän örtüniym. (Ben nasıl bir iplikle örtünebileyim.)

Öt-: Ötmek, çınlamak, ses çıkarmak. Öttü küü trubacıların muzıkası. (Köy çalgıcılarının mızıkaları öttü.)

Sark-: Sarkmak, sallanmak. Bir de baksın çatı ucu duvarın iç yanına sarkar. (Bir de baksın ki çatının ucu duvarın iç yanına sarkıyor.)

Sız-: Sızmak. Ellerin dolurdu çalıylan, sızırdı al kan. (Ellerin çalıyla dolar, al kan sızardı.)

Sür-: Sürmek. Aynä hep kitli üreklen yaşamak sürer. (Ayna hep kilitli, sevgisiz bir yürekle yaşıyor.)

Sürt-: Sürtmek, sefil hayat sürmek, sürünmek. Oğuza söylemişler, ani onnar sürtemeyecekler onun seferlerinde. (Oğuza, onun seferlerinde sürtemeyeceklerini, sürünmeyeceklerini söylemişler.)

Toplaş-: Toplanmak. Genä toplastık Bradunun aulunda. (Yine Bradunun bahçesinde toplandık.)

Yaa-: Yağmak. O gecä yaadı yamurcuk. (O gece yağmur yağdı.)

Yan-: Yanmak. Ensesi onun yanımtı güneştän. (Onun ensesi güneşten yanımtı.)

Yara-: Yaramak. Eftalit devletinin yıkılması Persia şahına da yaradıydı. (Eftalit devletinin yıkılması Pers Şahına da yaramıştı.)

Yaş-: Yaşamak. Ölä da fikiraca yaşardı üüsüz Petika. (Öksüz Petika fukara bir şekilde yaşardı.)

Yayıl-: Yayılmak, genişlemek, dağılmak. Ani o kuvvetler yayılanmış bütün dünyaya. (O kuvvetler bütün dünyaya aniden yayılmış.)

Yetiş-: Yetişmek. Bekim o yazılar yetişirlär çok sonradaki zamannara, o Oğuzların uzun evladlarına. (Belki o yazılar çok sonraki zamanlara, Oğuzların evlatlarına kadar ulaşır.)

Türkmen Türkçesinde Kullanılan Oluş Fiilleri: Türkmen Türkçesindeki oluş fiillerinin tamamı geçişsiz fiillerden (geçirmeyän işlikler) oluşmaktadır. Herhangi bir irade olmaksızın kendiliğinden gerçekleşen fiillerdir (Beşen Delice, 2020: 60). Bu bölümde, Türkmence-Türkçe Sözlük (Ceylan, Eker, Ölmez, Ölmez ve Tekin, 1995) kullanılarak Türkmen Türkçesinde kullanılan on yedi adet oluş fiili tespit edilmiştir. Tespit edilen oluş fiilleri; aňka-, awa-, ayazla-, baslyk-, baýa-, beýgel-, daryk-, dümewle-, gabar-, gana-, gartaş-, gäber-, inçel-, jaýryl-, kaka-, ýeldirge-, ve zeýle- fiilleridir (Beşen Delice, 2020: 100). Bu fiillerin Türkiye Türkçesindeki anlamları gösterilmiş, fiiller cümle içerisinde kullanılmış ve bu cümlelerin anlamları da Türkiye Türkçesinde belirtilmiştir.

Aňka-: Kötü, pis kokmak. Ölen sugunlaryň ysý gaty erbet, ankaýär. (Ölü geyikler çok kötü kokuyor.)

Awa-: Acımak, sızlamak. Teniň bir ýeri awuşap agyrmak, syzlap agyrmak, ýaram gaty awaýär. (Yaram çok acıyor, sızlıyor.)

Ayazla-: Ayaz yapmak, çok soğuk olmak. Düýn howa ayazlady. (Hava dün gece ayazladı.)

Baslyk-: Basılmak, oturmak, çökmek, sıkıştırılmak. Köçäniň garı berk baslygydpdyr. (Sokağın karı iyice çığnenmiş.)

Baýa-: Zenginleşmek. Şeýle bolansoň özleriniň halal zähmeti bilen baýamaga çalyşýan bakjaçylarymyzyň sany barha köpelyär. (Sonuç olarak, dürüst çalışmaları ile zengin olmaya çalışan bahçıvanlarımızın sayısı artmaktadır.)

Beýgel-: Büyümek. Harmanlar barha beýgelyär. (Harman yerleri yükseliyor.)

Daryk-: Bunalmak, sıkılmak. Gurban darykmady, öňki sowukganlylygy bilen gürlledi. (Kurban sıkılmadı, küçülmedi, eski soğukkanlılığıyla konuştu.)

Dümewle-: Soğuk olmak, nezle olmak, gribe tutulmak. Ahýrynda dümewledy. (En sonunda nezle oldu.)

Gabar-: Kabarmak, şişmek. Haltalar gitdigiče gabarýar. (Çantalar gittikçe büyüyor, şişiyor.)

Gana-: Kanamak. Ýetimiň agzy aşa ýetende, burny ganar. (Yetimin ağzı aş bulunca, burnu kanar.)

Gartaş-: Kartlaşmak, ihtiyarlamak, yaşlanmak. Namys üçin gartaşan är, ýigdelipdir, gör, dayandy. (Namusu ve şerefiyle yaşlanan adam, hayat tecrübeli, görmüş, geçirmiş ve ruhen sağlıklı bir insandır.)

Gäber-: Şişmek. Onuň garny gäberipdir. (Onun karnı şişmiş.)

İnçel-: İncelmek, zayıflamak. Onuň bilek ýaly saçlary inçelipdir. (Bileğe benzeyen saçları ipinceydi.)

Jaýryl-: Çatlamak. Jaýyň duvarlary cayrylyp başlapdyr. (Evin duvarları çatlamaya başlamış.)

Kaka-: Kurumak. Şeker kakan sökleri ýygnamak bilen meşguldy. (Mis gibi kokan meyve sularını toplamakla meşguldü.)

Ýeldirge-: Aklını kaybetmek. Soňky wagtlarda ol edil ýeldirgän ýaly bolaýypdyr. (Son zamanlarda aklını tamamen kaybetmiş, akli bir rüzgâr gibi esip gidiyordu.)

Zeyle-: Nemlenmek, terlemek, hafifçe ıslanmak. Ol zeylen köýnegini çykardy. (Terlemiş, nemlenmiş gömleğini çıkardı.)

Sonuç: Oğuz grubu Türk dillerinden olan Gagavuz Türkçesinde kırk beş ve Türkmen Türkçesinde on yedi olmak üzere toplam altmış iki oluş fiili tespit edilmiş, bu fiillerin Türkiye Türkçesindeki anlamları gösterilmiş, fiiller cümle içerisinde kullanılmış ve bu cümlelerin anlamları da Türkiye Türkçesinde belirtilmiştir. Böylelikle, Gagavuz Türkçesi ve Türkmen Türkçesindeki oluş fiillerinde görülen ortaklıklar belirlenmiş ve cümlelerde görülen zengin anlam özellikleri ortaya konulmuştur.

KAYNAKÇA

Beşen Delice, T. (2020). Türkmen Türkçesinde Fiil. Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları.

Ceylan, E., Eker, S., Ölmez, M., Ölmez, Z. ve Tekin, T. (1995). Türkmence-Türkçe Sözlük. Ankara: Simurg Yayınları.

Gaydarci, G. A., Koltsa, E. K., Pokrovskaya, L. A. ve Tukan, B. P. (1991). Gagauz Türkçesinin Sözlüğü (Çev. Doğru, A. ve Kaynak, İ.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Korkmaz, Z. (2019). Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özdemir, T. A. (2012). Gagauz Türkçesinde İstem. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi.

Özkan, N. (2019). Gagavuz Türkçesi Grameri. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yıldırım, H. (2020). Türkmen Türkçesi Grameri. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

РЕЗЮМЕ

СМЫСЛОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ГЛАГОЛОВ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ ПРОЦЕСС, В ГАГАУЗСКОМ ТУРЕЦКОМ И ТУРКМЕНСКОМ ТУРЕЦКОМ

Гюнайдын М.А.

Управление национального образования провинции Сакарья, Турция

По внутренней структуре глаголы в турецком языке подразделяются на три группы: глаголы, обозначающие процесс, действие и состояние. Глаголы, обозначающие процесс, не обладают качеством действия, на которое указывает предикат, они означают, что событие направлено на человека, выполняющего действие, и не требует какого-либо объекта. В этом научном исследовании были определены глаголы, обозначающие процесс, используемые в гагаузском турецком и туркменском турецком, которые входят в число тюркских языков огузской группы, и указаны смысловые особенности этих глаголов. Таким образом, была определена аналогия, наблюдаемая в глаголах, обозначающих процесс, в гагаузском турецком и туркменском турецком, и выявлены богатые смысловые особенности, указанные в предложениях.

Ключевые слова: гагаузский турецкий, туркменский турецкий, тюркские языки огузской группы, глаголы, обозначающие процесс, смысловые особенности.

ABSTRACT

THE MEANING FEATURES OF PROCESS VERBS IN GAGAUZ TURKISH AND TURKMEN TURKISH

Günaydın M.A.

Sakarya Provincial Directorate of National Education, Turkey

The verbs in Turkish language are classified in three groups according to their internal structures as process, activity, and state verbs. Process verbs do not have the quality of being the action where the predicate indicates, they state that the occurrence is directed towards the person who does the action and they do not require any object. In this study, process verbs used in Gagauz Turkish and Turkmen Turkish, which

are among the Turkic languages of the Oghuz group, have been determined and the meaning features of these verbs have been specified. Thus, the analogy seen in process verbs in Gagauz Turkish and Turkmen Turkish have been determined and the rich meaning features seen in the sentences have been revealed.

Key words: Gagauz Turkish, Turkmen Turkish, Oghuz group Turkic languages, process verbs, meaning features.

TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİNDƏ TƏSVİR FEİLLƏRİNİN QRAMMATİK, LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Hacıyeva B.N.

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Türk dillərində feil ən böyük bəhslərdən biri olub, morfologiyanın 40%-ni təşkil edir. Feil başqa əsas nitq hissələrindən fərqli olaraq, daha çox sayda kateqoriyalara malikdir. Türkiyə Türkçəsində və Azərbaycan Türkçəsində feillərin xüsusiyyətləri və kateqoriyaları arasında bənzərliklər olduqca çoxdur. Bu onların eyni dil qrupuna, türk dillərinin Oğuz yarımqrupuna aid olması ilə əlaqədardır. Lakin təsvir feilləri adlandırılan perifrastik formalar, bəzi nümunələri istisna olmaqla, yalnız Türkiyə Türkçəsində mövcuddur. Təsvir feillərinin 4, yarı-təsvir feillərinin 3 növü müəyyənləşdirilmişdir. Türk dilində təsvir feilləri mürəkkəb feillərin bir qolunu təşkil edir və “kurallı birləşik fiiller” adı altında araşdırılır. Məqalədə təsvir feillərinin leksik-semantik, qrammatik xüsusiyyətləri araşdırılmış, Azərbaycan dilinə tərcümə məsələləri izah edilmiş və nümunələrlə əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: feil, mürəkkəb feillər, perifrastik feillər, bacarıq şəkli, davam şəkli

Feil morfologiyanın ən böyük bəhslərindən biridir. Feil çox kateqoriyalı nitq hissəsi olaraq təsir, növ, tərz, inkarlıq, zaman, forma, şəxs və kəmiyyət kimi kateqoriyaları özündə ehtiva edir (11, s. 15-17). Feilin mənəca növləri, quruluşca növləri, təsdiq və inkar formaları, qrammatik mənə növləri, təsirli və təsirsiz olması, təsirlənən və təsirlənməyən formaları, mürəkkəb şəkilləri hər iki qohum dilin qrammatikasında, Azərbaycan Türkçəsi və Türkiyə Türkçəsində bənzər formada yer alır. Lakin “Təsvir feilləri» bəhsi bəzi formalar istisna olmaqla ancaq Türkiyə Türkçəsinin qrammatikasında yer alır. Azərbaycan dilinin araşdırıldığı ali məktəb dərsliklərində feilin bacarıq və davam şəkillərinə rast gəlik ki, bu da türk dilindəki təsvir feillərini tam əhatə etməsə də, onlara ekvivalent sayıla bilər. M.Hüseynzadənin araşdırmalarında feilin bacarıq şəklinin “feil + bilmək” forması feil şəkillərindən biri olaraq qəbul edilir. Məsələn: baxa bilmək, yaza bilmək və s. Eyni zamanda dilçi alim “feil+-maqda; məkda” şəkilçiləri ilə düzələn feilin davam şəkli adlandırdığı növbəti formanı da feilin şəkilləri sırasına aid edir. Bununla da, feil şəkillərinin sayını 8-ə çatdırmış olur (8, s. 202-204). Orta məktəb Azərbaycan dili dərsliklərində isə feilin bacarıq və davam şəkilləri yer almayaraq cəmi 6 şəkil (arzu, əmr, vacib, lazım, şərt, xəbər şəkilləri) öz əksini tapmışdır. Azərbaycan dilində feilin bacarıq forması Türkiyə Türkçəsindəki “yetərlilik feil”inin tam qarşılığı olsa da, eyni fikri feilin davamedici forması və “sürəklilik feil”ləri ilə bağlı söyləyə bilmərik. Çünki hərəkətin icra edildiyi zaman sürətin azlığı, prosesin ləngliyi bu iki forma üçün ümumi cəhət olsa da, Türk dilindəki sürəklilik feilləri daha geniş mənə çalarlığına malikdir.

Təsvir feillərinin bölgüsünə Türk dilçiliyində münasibət birmənalı deyildir. Qeyd etməliyik ki, bəzi tədqiqatçılar bunun üçün fərqli terminlər istifadə edirlər. T.Banguoğlu, H. Ediskun Z.Korkmaz bu qrup feilləri adlandırılmasında «tasvir fiili» terminindən istifadə etmişlər (2, s. 113; 3, s. 228; 10, s. 713). Z.Korkmaz təsvir feillərinə daha bir feilin, “uzaklaşma feilinin” əlavə edilməsini düzgün hesab edir. Uzaklaşma feillərinin əsas feillərə “gitmək” təsvir feilinin artırılması ilə yarandığını vurğulayır (10, s. 725). M.Ergin bu quruluşdakı feilləri mürəkkəb feil olaraq dəyərləndirmişdir (4, s. 297). V.Hatipoğlu bu quruluş üçün «mürəkkəb feillər» terminindən istifadə etmişdir (7, s. 333).

Bundan əlavə bir sıra dilçilərin araşdırmalarına nəzər yetirildiyi zaman mürəkkəb feillərin bir növü olan təsvir feillərinin fərqli bölgülərə ayrıldığını görmək mümkündür. Müxtəlif tədqiqat əsərlərində təsvir feillərinin yazılışında da fərqlilik görmək mümkündür. Qeyd etməliyik ki, müasir Türk dilinin qəbul edilmiş son yazı qaydalarına görə təsvir feilləri birlikdə yazılmalıdır.

Təsvir feilləri: Təsvir edilmiş feil adlanan bu mürəkkəb feil növləri feili bağlamalara şəkilçilər artırılaraq köməkçi feillərin birlikdə işlənməsi ilə yaranır.

1. **Dokunabilir** misiniz gözyaşlarıma, ellerinle? (Orhan Veli)
2. **Koparıver**, gözlerinin, gülüm yaşını sil. (Nazım Hikmet)
3. Ellerimi uzatıyorum, **tutuveriyorum**... Bu beyaz bir kuş. (Ö. Seyfettin)
4. İsterseniz, bol para da **biriktirebilirsiniz**. (R.N. Güntekin)

Qeyd etməliyə ki, müasir Türk dilinin TDK tərəfindən müəyyənləşdirilərək qəbul edilmiş son yazı qaydalarına görə təsvir feilləri birlikdə yazılmalıdır. Müxtəlif araşdırmaların nəticəsi olaraq təsvir feillərinin aşağıdakı təsnifatını daha doğru hesab etmək olar:

Təsvir feilləri: yeterlik feilləri, tezlik feilləri, sürəklilik feilləri, yaklaşma feilləri.

Yarı təsvir feilləri: beklenmezlik feilləri, gereksime feilləri, yapmacık feilləri

1.1 Yetərlik feilləri hər hansı bir hərəkəti həyata keçirmək üçün gücün və imkanın çatdığını ifadə edən feillərdir. Yetərlik feilləri Bunlar –a, –e şəkilçili feli bağlamaların üzərinə “bilmək” köməkçi feili gətirilməklə düzəlir. Yetərlik feilləri birlikdə yazılır. Bütün formalarda və zamanlarda təsrif oluna bilər. Yeterlik feilləri təsvir feillərinin ən çox istifadə olunan forması olaraq feilin bütün şəkillərində işləyə bilərlər: anlatıbilirdim, keçəbilirsən, alabilmiş, görebileceğiz, varabilmişsiniz, düşəbilirdim, yürüyəbiliyordu, binebileceklerdi vb. Türk dilində yeterlik feilin inkar forması daha qədim başqa bir köməkçi feildən gəlir. Yəni Türkiyə Türkcəsində Azərbaycan Türkcəsində istifadə olunan (*görə bilməmək, deyə bilməmək*) inkar forması istifadə olunmaz, onun yerinə qədim Türkcədə *u-mak (yeterli olmak)* feilin inkar forması olan *u-ma-ak (kıl-a umamak)* dan –u-nun düşməsiylə qalan –*ma-mak* şəkilçisi istifadə edilir. Bu şəkilçi qədim Türkcə dövründən bəri ahəng qanununa tabedir. (vere-memek, ala-mamak). Yeterlik feilin inkar forması iki şəkildə düzəlir:

a) Əsas feilə –a, –e saitlelərindən biri və köməkçi feilə –ma, –me inkar şəkilçisi artırılır. Yeterlik feilin əsil inkar forması bu forma hesab edilir və daha sıx işlədilir: konuşamamak, yapamamak, gidememek; Burada oturamazsınız, efendim (Ö.Seyfettin, s. 94).

b) İnkar formasının bir şəkli də yetərlik feilin birinci hissəsinə –ma, –me inkar şəkilçilərindən birinin artırılması ilə düzəlir. Bu inkar şəkli daha az işlədilməkdədir: anlatmayabilirim, gelmeyebilirsin vb. Yetərlik feilin qədim formasında əsas feildəki –a,e şəkilçisi Anadolu Türkcəsində –i, –i, –u, –ü şəklində işlədilmişdir: «Varabilir», – «Yeyebilir» (KDK, s. 231).

1.2. Tezlik feilləri hərəkətin bir anda, qəflətən baş verdiyini ifadə edir. Tezlik feilləri –ı, –i, –u, –ü şəkilçili feili bağlamaların üzərinə 'vermek' köməkçi feilin əlavə edilməsi ilə düzəlir: alıvermek, çəkivermek, fırlatıvermek vb. Tezlik feilin əslində “cədləşdirmək, tezləşdirmək” mənalarını verən “-ıvermek” təsvir feilindən meydana gəlməsi fikirləri də mövcuddur: gel-ıver, al-ıver, oku (y)ıver. Birləşmə sırasında –ıver-'in əvvəlindəki –i'nin –i, –ı, –u, –ü şəkillərində dəyişdiyini görürük. Bəzi hallarda mənənin qüvvətləndirilməsi üçün əsas feil təkrarlana bilər: **koşu koşuver, geli geliver, anlatı anlatıver** və s. Tezlik feillərlə II və III şəxslərə müraciətdə xahiş mənası da ifadə edilə bilər: «Tuzluğu uzatıverin. Oğlum bakıversen e! Şunu kaldırıverir misin? Siz **söyleyiverseniz**. Ahmet bunu **götürüversin**. Bize **uğrayıversinler**».

Tezlik feilin inkar şəkli iki formada düzəlir: a) Köməkçi feilə feilə –ma, –me şəkilçilərindən biri artırılaraq inkar şəkli düzəldilir: geliverme, yazıverme, anlatıvermemek b) İnkar şəkilçisi əsas feilə artırılaraq tezlik feilin inkar forması düzəldilir. Qeyd edək ki, bu variant daha az işlədilməkdədir: gelmeyiver, almayıver, anlatmayıver, gelmeyiveriyor, gelmeyiverecek misiniz?

Tezlik feilləri inkar və təsdiq formalarda həmişə birlikdə yazılır. Tezlik feillərinin qədim formasına qədim Türkcədə və Anadolu Türkcəsində rast gəlmək olur: Sana beglik alıverelim (KDK, s. 13); Dost yüzün görüvereyim (Y. Emre, s. 35).

1.3 Sürəklilik feilləri. Sürəklilik feilləri hərəkətin müəyyən bir zaman içində, daha ləng həyata keçirildiyini ifadə edən feillərdir. –a, –e şəkilçili feli bağlamalar və "*durmak, gelmek, görmek, kalmak* köməkçi feillərinin köməyi ilə düzəldirlər: yürüyedurmak, bakakalmak, isteyegörmek, olagelmek vb. Sen **okuyadur**, ben gidiyorum.» Sürəklilik feilləri əsas feilə müxtəlif təsvir feilləri – dur, –koy (ko), –gel, –git, –var, –gör, –kal əlavə olunaraq düzəldiyi üçün fərqli mənalar ortaya çıxır:

Əsas feilə –dur, –koy- təsvir feilləri əlavə olunduğu zaman əsas feilin hərəkətində davamlılıq mənası yaranır: İhtiyar **terleyedursun** gömülüp yorganına. Bu ikisini Osmanlıya göndəririm, kır tayı da kendime **alı koyarım** (Y. Kemal, s. 37). Sona kalan, **donakalı**. «**Uyuyakalırsam** uyandırın. Hepimiz **şakakaldık** bu işe. Baba oğul çırılçıplak dört duvar bir evde **kalakalmışlardı** (Y.Kemal, s. 26).

"Görmek" feiliylə düzələn sürəklilik feilləri hərəkət mənası daşıyır və bu feillərdə qeyd-şərtsiz, tərəddüdsüz davam edən hərəkət mənası var: Allah hastalık **vermeyegörsün** ; İpin ucunu **kaçırmayagör**; Beni **sağaldığör** vb.

Sürəklilik feilin inkar forması iki yolla düzəlir :

a) İlkin feilə –ip şəkilçisi ilə –dur – köməkçi feilin inkarı olan –durma- əlavə olunur. Lakin bu formadakı inkarda daha çox gələcək zaman ilə əmr, lazım, arzu-istək şəkillərinin istifadə olunduğunu görürük: “**Sızlayıp duracaksn- ağlayıp durmamalı –gülüp durmayın - konuşup durmayalım..**”; b) Əsas feilin inkar şəklində –dur, –gör- təsvir feilləri əlavə etməklə düzəlir. Lakin bu formadakı inkarın daha çox əmr,

vacib, istək şəkillərində istifadə olunduğunu görürük: **Düşmeyedur! -ölmeyegörmeli.**

1.4. Yaklaşma feilləri. İstənilməyən bir hərəkətin az qala baş verəcəyini ifadə edən feillərdir. -a, -e şəkilçili feili bağlamalar və yazmaq köməkçi feilinin köməyi ilə düzəliirlər. Bu gün –yaz deyər istifadə etdiyimiz bu təsvir feilinin əsl olan ya “yanılmaq, hədəfini səhv təyin etmək, xəta etmək» mənalara gələn - yaz məsdəri, ya da «meyil etmək, meyil etdirmək» mənalarını verən –yay məsdəridir: Burada "yazmaq" qədim Türkcədəki "yanılmaq" mənası ilə istifadə olunmuşdur Osmanlıcadan bu günə kimi *yaklaşık feilləri* olaraq adlandırılır. Məna baxımından arzu olunmayan hər hansı bir hadisənin az qalsın baş verəcəyi mənasını yaradırlar: **düşeyazmaq, yıkılazmaq, öleyazmaq, boğulazmaq, kaçırayazmaq.**» və s. Bu forma ancaq Türkiyə Türkcəsində işlənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu feillərdən yazıda daha az istifadə olunur. Yaklaşma feilinin inkar forması demək olar ki, yoxdur. Yaz ilə düzələn yaklaşma feili əsasən şühdi və nəqli keçmiş zamanlarda işlədilir. Yaklaşma feilləri qədim Türkcədə və qismən Anadolu Türkcəsində də işlədilmişdir (3, s. 236).

Yarı təsvir feilləri:

2.1 Beklenmezlik feilləri. Beklenmezlik feilində təsvir feili əsas hərəkətə «gözlənilməz anda meydana gəlmə» mənasını qazandırır. Bu forma əsas feilə -eceği şəkilçisi ilə -tut təsvir feili əlavə olunmaqla düzəlir: **Evlendireceği tut-mak, ağıyacağı tut-mak** vb. Beklenmezlik feilinin inkar forması əsas feilin inkarına - tut təsvir feilinin əlavə olunmasıyla düzəlir: **Gitmiyeceğim tutmak, konuşmayacağınız tutmak** vb. Beklenmezlik feillərində əsas feil ilə təsvir feili həmişə ayrı yazılır. Beklenmezlik feilinə qədim Türkcədə rast gəlmirik. Bu mürəkkəb feil Anadolu Türkcəsinin son dövrlərində istifadə olunmuşdur (3, s. 237).

2.2 Gereksime feilləri. Gereksime feilində təsvir feili əsas hərəkətə «gerçəkləşdirilməsi bir ehtiyac, bir lazımlılıq tələb edən» mənası qazandırır: «O kadar güzel ki, insanın bu renklerin tabii olduğuna inanmak için *tutacağı geliyor*».

Əsas feilə -eceği və ya -esi şəkilçisi ilə -gel köməkçi feilinin əlavə olunması ilə düzəlir: "Göreceği gelmek, göresim gelmek" İnkâr forması əsas feilə -gelme təsvir feili əlavə olunaraq düzəlir: "Göreceğim gelmiyor" Gereksime feilində əsas feil ilə təsvir feili həmişə ayrı yazılır. Gereksime feilləri Anadolu Türkcəsinin son dövrlərində formalaşmışdır.

2.3 Yapmacık feillər. Yapmacık feilində təsvir feili əsas feilə «edildiyi halda edilməmiş bir davranış» mənası qazandırır: Ben **işitmemezlikten gelirim**, teşekkür ederim derim. Kendimi bilmemezliğe vururum və ya anlamamış dururum.

Yapmacık feili bir neçə yolla düzəlir. İnkâr şəklində olan əsas feilə:

a) –miş şəkilçisi əlavə olunduqdan sonra sonuna –dur, - görün- qoşularaq, b) -mişten şəkilçisi əlavə olunduqdan sonra –gel təsvir feili gətirilərək, c) –miştenlik şəkilçisi əlavə olunduqdan sonra –gel təsvir feili gətirilərək, d) mezliğe şəkilçisi əlavə olunduqdan sonra –vur təsvir feili gətirilərək və s.

Yapmacık feillərin inkar forması yoxdur. Çünki, təsdiqində «edildiyi halda edilməmiş bir davranış» mənası olduğuna görə, inkarında da «edilmədiyi halda edilməmiş kimi bir davranış» olacaqdır ki, bunu dilimizin məntiqi qəbul etmir. Yapmacık feilin komponentləri həmişə ayrı yazılır. Yarı təsvir feillərinin bu formasından Anadolu Türkcəsinin son dövrlərində istifadə olunmağa başlanılmışdır. (3, s.239)

Tahsin Banguoğlu “karmaşık feillər” adlandırdığı feillər qrupuna isə **“öncelik, başlama və niyyət** “feillərini daxil edərək onların yarı təsvir feilləri ilə qarışdırılmasının düzgün olmadığını vurğulayır. a) Öncelik feilləri (görüşmüş olmaq); b) Başlama feilləri (gelir olmaq, görmez olsaydım); Niyet fiilleri (gidecek olmaq, verici olmaq) (2, s. 152-153).

Türkcədə dilimizdə olmayan bir sıra təsviri (perifrastik) feil formalarının onların cümlədə ifadə etdikləri məna çalarlarına tərcümədə diqqətlə yanaşılmalı, Azərbaycan dilində bunların adekvat formaları tapılmalıdır (13, s. 153). Məsələn, Türkcədə geniş şəkildə işlədilən və adına *tezlik feili* deyilən təsviri feil forması cümlədə ifadə edilən iş, hal, hərəkətin tez, sürətli, ani olaraq baş verdiyini və ya verməsinin labüdlüyünü göstərir: Yüku **devriliverdi**.

Türkcədə *kalmak* feili ilə düzələn təsvir feilləri əsasının ifadə etdiyi iş, hal və hərəkətə *mat qalma, quruyub qalma* (təəccübdən, qorxudan) məna çalarları verir:

Türkcədə iş, hal, hərəkətin sürətliliyini, davamlılığını ifadə etmək üçün istifadə edilən *feili bağlama şəkilçisi + durmak,koymak* təsviri feillərinin məna çalarlıqları da dilimizdəkindən qismən fərqlidir: *Anneme söyle yemeği hazırlayakoyunlar* – Anama de ki, yeməyi hazırlamaqda olsunlar.

Sen yazadur, ben gider gelirim – Sən yazmağında ol,mən gedib qayıdaram.

Verilmiş nümunələrdə təsvir feillərinin dilimizə tərcümə prosesində ifadə etdikləri məna çalarlıqları aydın görünməkdədir. Mənanın düzgün çatdırılması və keyfiyyətli tərcümə üçün bu feillərin leksik – semantik xüsusiyyətlərinin ən incə çalarlıqlarına diqqətlə yanaşmaq lazım gəlir ki,bu da hər iki dili professional səviyyədə bilən mütəxəssislər tərəfindən həyata keçirilə bilər.

Mürəkkəb feillərin araşdırılması prosesində təsvir feillərinin Azərbaycan dilinə də tərcümə zamanı

forma baxımından dəyişsə də, məna baxımından dəyişməməsini müşahidə edirik. Məsələn yerlik feili olan "alabildiği" əgər Türk dilində bitişik yazılaraq birbaşa təsvir feilləri qrupuna daxil olursa, Azərbaycan dilində bu "ala bildiyi" olaraq, yəni, eyni mənanı ifadə edir. Digər təsvir feili növü olan, -*iver* şəkilçisi vasitəsilə düzələn tezlik feillərində də yazılış baxımından fərqli olsa da, leksik baxımdan eyni mənanı ifadə edir və birbaşa olaraq əmr mənası daşıyır. Zaman şəkilçiləri artırmaqla isə zamana uyğun dəyişə bilir. Məs: "Şu olayı konuşuverin!" cümləsini tərcümə zamanı "Tez bu hadisə haqqında məlumat verin!" kimi tərcümə edə bilərik. Gereksime feillərinə nəzər saldıqda onların –*eceği* və ya –*esi* şəkilçisi və «gəl» təsvir feili vasitəsilə düzəldiyini görürük: güleceği gelmek. Azərbaycan dilində isə bu mənanı ifadə edə bilməsi üçün feil kökü+məsdər şəkilçisi (maq) + mənsubiyyət şəkilçisi sıralanmış olur, məsələn: "gülməyim gəldi". Türk dilindəki gereksime forması Azərbaycan dilində "bişmiş toyuğun gülməyi gəlir" deyimində də qəlibləşmişdir.

Yapmacık feillərinin düzəldilməsində əvvəlcə feilin sonuna ya "a" ya da "tan (ten)" şəkilçisi və daha sonra ə «gəl» təsvir feili artırılıb düzəlsə (görməmişdən gel), Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı birbaşa olaraq bu birləşmə feilin sonuna «a (ə)» şəkilçisi və daha sonra «vur (maq)» feili əlavə olunmaqla düzəlir (görməməzlikdən gəlmək). Qeyd etmək lazımdır ki, bu təsvir feilləri Türk dilində olduğu kimi Azərbaycan dilində də birbaşa olaraq inkar mənasını ifadə edir.

Türk dilində *təsvir feilləri* mürəkkəb feillərin bir qolunu təşkil edir. Türk dillərinin qrammatikasında bu feillərin öyrənilməsi, təhlili məsələləri əhəmiyyətli yer tutur. Xüsusilə təsviri-analitik feillərin tərcüməsi dilçilikdə aktual məsələlərdəndir. Onu da qeyd etməliyik ki, türk dilində təsvir feilləri işlənmə tezliyinə görə də bir-birindən fərqlənir. Ən sıx işlədilən təsvir feillərinə yetərlik feilləri aid edilməlidir. Maraqlıdır ki, bu qrupa aid edilən feillərin inkar forması düzəldilərkən "bilmək" köməkçi feili işlədilmir, -a,-e və ma,-me inkarlıq şəkilçilərindən istifadə olunur. Daha sonra işlənmə tezliyinə görə tezlik feilləri, sürəklilik feilləri ardıcılığı gəlir. İstənilməyən bir hərəkətin az qalsın baş verəcəyi mənasını daşıyan yaxlaşık feillər isə ən az işlənmə tezliyinə malikdir desək, yanılmarıq. Bu qrupa aid olan feillərin inkar forması yoxdur. Təsvir feillərinin ən az işlədilən "yaxlaşık feil" nümunələrinə əsasən dialektlərdə rast gəlmək mümkündür. Leksik-semantik mənalara baxımdan tezlik feilləri və sürəklilik feilləri bir-birləri ilə antonimlik təşkil edirlər ; bakıvermek – tez baxmaq; bakakalmak – baxa-baxa qalmaq.

Daha çox sayda köməkçi feillərin köməyi ilə düzəldildiyi üçün sürəklilik feillərinin məna çalarlıqları daha zəngindir və bu feillərin dəqiq tərcüməsi daha çox çətinlik yaradır. Türkcədə dilimizdə olmayan bir sıra təsvir (perifrastik) feil formalarının cümlədə ifadə etdikləri zəngin məna çalarlıqlarına tərcümədə diqqətlə yanaşılmalı, Azərbaycan dilində bu feillərin adekvat formaları tapılmalı və hərfi tərcüməyə yol verilməməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abidinova S.Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud"un dilində feli birləşmələr, Bakı, NDA,2002, 23 s.
2. Banguoğlu T. Türkçenin Grameri, Ankara, 1990.
3. Eduskun H. Yeni Türk Dilbilgisi, Ankara, 1973, 392 s.
4. Ergin M. Türk Dil Bilgisi, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1987. 407 s.
5. Əliyev V.H. Azərbaycan dilində felin perifrastik formaları, Bakı, API nəşri, 1989, 211 s.
6. Gencan T.N. Dil Bilgisi, İstanbul, 1971.
7. Hatiboğlu V. Türkçede eklerin kökeni. *Türk Dili (aylık dil ve yazıt dergisi)*, sayı 268, Ankara, 1974. 331-340 s.
8. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1983. 320 s.
9. İsgəndərova Ş.H. Azərbaycan dilində felin perifrastik formaları, NDA, Bakı, 2002, 25 s.
10. Korkmaz Z. Türkiyə Türkçesi Grameri. Şekilbilgisi, Türk Dil Kurumu yayınları, 4.Baskı, Ankara 2014, 1027 s.
11. Mirzəyev H. "Azərbaycan dilində feil", Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1986, 320 s.
12. Rüstəmov Ə.R. Türk dilinin morfologiyası, Bakı, "Nurlan" nəşriyyatı, 2007. 208 s.
13. Rəsulov Ə.A. "Tərcümə nəzəriyyəsi müstəvisində Türkiyə Türkçəsi və Azərbaycan dili", Bakı, Nurlan nəşriyyatı, 2007, 291 s.
14. Рустамов Р.А., Ибрагимов А.Ф. "Грамматика турецкого языка", "Elm və təhsil» Nəşriyyatı, Bakı, 2019, 273 s.
15. Михайлов М.С. Исследования по грамматике турецкого языка. Перифрастические формы турецкого глагола, М., Наука, 131 стр., 1965.

РЕЗЮМЕ
ГРАММАТИЧЕСКИЕ И ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
ПЕРИФРАСТИЧЕСКИХ ГЛАГОЛОВ В ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ И ВОПРОСЫ ПЕРЕВОДА НА
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК

Гаджиева Б.Н.

Бакинский государственный университет, Азербайджан

Глагол, составляя 40% морфологии, является одной из наиболее исследуемых тем в тюркских языках. В глаголах выделяют больше категорий, чем в других основных частях речи. Есть много общего между особенностями и категориями глаголов в турецком и азербайджанском языках. Это связано с их принадлежностью к одной языковой группе, огузской подгруппе тюркских языков. Однако, перифрастические формы, именуемые описательными глаголами, существуют только в турецком языке, за исключением некоторых примеров. Выделяют 4 типа описательных и 3 типа полуописательных глаголов, их относят к сложным глаголам. В статье исследуются и разъясняются на примерах грамматические, лексико-семантические особенности описательных глаголов и вопросы перевода глаголов на Азербайджанский язык.

Ключевые слова: глагол, сложные глаголы, перифрастические формы глагола, форма возможности, форма длительности..

SUMMARY
GRAMMATICAL AND LEXICAL-SEMANTIC FEATURES OF PERIPHRASTIC
VERBS IN TURKISH LANGUAGE AND PROBLEMS OF THEIR TRANSLATION
INTO AZERBAIJANI LANGUAGE

Hajiyeva B.N.

Baku State University, Azerbaijan

Being one of the most studied topics in the Turkish languages, the verb accounts for 40% of the morphology. There are more categories in verbs than in other main parts of speech. There are many similarities between the features and categories of verbs in Turkish and Azerbaijani languages. This is due to their belonging to the same language group, the Oghuz subbranch of the Turkish languages. However, periphrastic form of verb exists only in Turkish language with minor exceptions. There are 4 types of periphrastic and 3 types of semi-periphrastic verbs, they are classified as compound verbs. The article studies and explains by examples the grammatical and lexical-semantic features of periphrastic verbs and the problems of translation into Azerbaijani language.

Key words: verb, compound verbs, periphrastic verbs, potential mood, continuous mood.

BİRLƏŞMƏLƏRİN SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNƏ EKVİVALENTLİYİ
MƏSƏLƏSİ VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QARŞILIĞI

Hasanquliyeva E.A.

Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Məqalə frazeoloji vahidlərin ingilis dilində ekvivalentliyi və onların Azərbaycan dilinə tərcüməsi probleminə həsr olunur. Frazeoloji vahidlər və idiomlar həyatın müxtəlif sahələrində, eyni zamanda ədəbiyyatda və ya adi danışq dilində fikirləri ifadə etmək üçün istifadə olunan ən uyğun vasitələrdən biridir.

Frazeologiyanın öyrənilməsi, frazeologiya ilə sərbəst söz birləşmələri arasındakı sədləri müəyyən etmək kimi mürəkkəb problemin həllinə gətirib çıxarır. Ancaq aralarındakı sərhədin hələ müəyyən edilmədiyini də qeyd etmək lazımdır.

Açar sözlər: söz birləşmələri, frazeoloji birləşmələr, antroponim, zoonim, toponim, atalar sözləri.

Nəzəri dilçilik təkcə söz birləşmələrini deyil, həmçinin dilin strukturunun əsas tərkib hissəsinə çevrilən frazeoloji birləşmələri də öyrənir. Frazeoloji birləşmələrin sözə ekvivalentliyi məsələsindən danışarkən antroponim, zoonim və toponimlərlə işlənən frazeoloji birləşmələrdən bəhs etməmək və belə birləşmələrin ilkin mənalarına və ya etimologiyalarına nəzər salmadan yan keçmək qeyri- mümkündür. İngilis və Azərbaycan dillərində xeyli sayda antroponim, zoonim və toponim komponentli frazeoloji

vahidlərə rast mümkündür. Bu, ingilis dilində daha çox üstünlük təşkil edir. Məsələn: Əsərlərində çoxlu sayda frazeoloji birləşmələr işlədən C.Qolsuorsi insan, heyvan adları və toponimlərlə işlənən belə sabit birləşmələrə xüsusi yer vermişdir.

Antroponim frazeoloji birləşmələrə müəllifin əsərlərində işlətdiyi aşağıdakıları misal göstərmək olar: If I'm a Dutchman - Allah mənə lənət etsin ki, (every) Tom, Dick and Harry - hər yoldan keçən; And I'm not... Solomon at all - mən əsla müdrik Süleyman ola bilmərəm və s.

Danışq dilinin zənginləşməsində daha çox iştirak edən frazeoloji birləşmələr bir qayda olaraq işləndiyi dildə danışan xalqın həyat tərzini, yaşayışını, hadisələrə münasibətini əks etdirməklə yanaşı həmin dilin zənginləşməsinə xidmət edir. Bu baxımdan bəzi canlıların adlarının işləndiyi frazeoloji qovuşmalar təkcə işləndiyi dilin deyil, hətta istifadə olunduğu əsərlərə xüsusi rəngarənglik, mənənin daha emosional verilməsinə kömək edir.

İngilis dilində də Azərbaycan dilində olduğu kimi, bu cür frazeoloji vahidlər xalqın illərdən bəri süzülüb gələn təxəyyülünün məhsulu olmaqla yanaşı, müəyyən tarixi dövrləri və ya tarixi şəraiti də özündə əks etdirir. Buna misal olaraq C.Qolsuorsinin əsərlərində tez-tez rast gəlinən və Azərbaycan dilində gecə oğrusu - ingilis dilində cat burglar; ölümünə vuruşmaq- like Kilkenny cats ; qalib tərəf - top dog; özünü axmaq kimi aparmaq - play the goat və s.

Aydın ki, hər bir millət özünə aid milli dəyərlərə, adət və ənənəyə, nitq və təfəkkür tərzinə sahibdir. Buna görə də sərbəst birləşmələrdən fərqli olaraq belə frazeoloji qovuşmaların milli variantlarını aşkara çıxarmaq elə də asan və əlverişli deyildir. Bu mənada yer adları ilə işlənən frazeoloji vahidlərə aid etmək yanlış olardı. Çünki yer adları ilə işlənən belə ifadələr - ölkə, küçə, kənd və ya şəhər adlarının üstünlük təşkil etdiyi frazeoloji birləşmələrini semantik nöqteyi nəzərdən anlamaq çətinlik törədir. Şübhəsiz ki, belə ifadələrin işləndiyi əsərə müraciət edən oxuyucunun daha yaradıcı olub, bu zaman mənsub olduğu xalqın belə şəraitdə ekvivalent olaraq nəyin daha məqsədəuyğun olduğunu müəyyənləşdirməyə çalışar.

Hər hansı bir ölkəni və ya onun şəhərlərini tanımaq belə toponimlərlə işlənən frazeoloji birləşmələri anlamağa kömək edə bilməz çünki yer adları ilə işlənən belə ifadələr öz əvvəlki mənalarından uzaqlaşmış olurlar.

Misal üçün: milli matəm vaxtı əylənmək - fiddle while Rome is burning frazeoloji birləşməsinə göstərmək olar.. Bu ifadə qədim Roma rəvayətindən götürülüb və Roma imperatoru Neron özünün əmri ilə yandırılan Roma şəhərinə baxaraq kifər alətində çalıb oxuyurdu. Göründüyü kimi burada işlənən ölkə adı öz əvvəlki mənasından tamamilə uzaqlaşmış oldu.

Məlumdur olduğu kimi, ingilis dilində zoonim, antroponim və toponimlərlə işlənən frazeoloji birləşmələrin sərbəst birləşmələr şəklində ekvivalentləri mövcuddur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, belə sabit birləşmələrin əksəriyyəti konkret tarixi hadisələr zamanı meydana çıxs da, çoxlu sayda birləşmələr xalqın illərdən gələn yaradıcılığının, təxəyyülünün məhsulu olaraq qalır.

Dilçilikdə frazeologizmləri söz birləşmələrindən fərqli olaraq mürəkkəb hesab edən dilçilərdən A.V.Kuninə görə frazeoloji qovuşmaların mürəkkəbliyi məsələsi yalnız onların ibarət olduğu terminlərin məna müxtəlifliyi baxımından deyil, eyni zamanda, onların aid olduğu dilin qanunlarından da asılıdır. [3,s.26]. Tərəflərinin sabitliyi nöqteyi-nəzərindən fərqləndiyini qeyd edən Vinqradov V.V bu fikrə əcnəbi dillərdə səciyyəvi olan müəyyən mövqedən çıxış edərək “idiom” və ya “idiomatika” adlandırmaq fikrini irəli sürmüşdür [2,s.132].

Sərbəst söz birləşmələri frazeologizmləşmə prosesi zamanı öz tərkib hissələrinin semantik mənalarını itirməklə yanaşı eyni zamanda digər sözlərlə qovuşaraq tamamilə fərqli semantik mənaların meydana gəlməsinə səbəb olur. Bu cür frazeoloji qovuşmaların tərcümə zamanı qarşı dildə həmişə ekvivalentlərinin olması mümkün deyil. İdiomatik birləşmələr isə əsasən istifadə olunduğu hər hansı dildə birmənalı olaraq xalqın təxəyyülü ilə bağlıdır və onların ekvivalentlərinin başqa dildə olması həmişə mütləq deyildir. Məsələn, Azərbaycan dilində *rahatlaşmaq* ifadəsi ingilis dilində *to have a thing off one's chest* kimi verilir. Başqa bir misal *kəfəni biçilmək* frazeoloji vahidi ingilis dilində *to be measured for one's coffin* kimi tərcümə etmək olar. Misallardan da göründüyü kimi frazeoloji birləşmələrinin ekvivalentlərinə rast gəlmək mümkündür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu heç də onların hamısının Azərbaycan dilində tam üst-üstə düşən ekvivalentlərinin olması qənaətinə gəlməyə əsas vermir və göründüyü kimi onların hamısının mənaya tam ekvivalent hesab edilən variantları həddindən çox deyil.

Ekvivalentləri olmayan frazeoloji qovuşmaların əksəriyyəti məişət adət-ənənə və həyat tərzilə əlaqəli meydana çıxan birləşmələrdir. Bu qəbildən olan frazeoloji birləşmələrə çoxlu nümunələr göstərmək olar. Məsələn, eyni bir işi görən insanlar Azərbaycan dilində, ingilis dilində isə *box and cox*; ingilis dilində *top*

dog birləşməsi, Azərbaycan dilində qalib tərəf; və yaxud C.Qolsuorsinin əsərlərində rast gəlinən dirty dog, Azərbaycan dilində murdar insan kimi ekvivalentləri vardır.

Yuxarıdakı misallardan da göründüyü kimi istər ingilis, istərsə də Azərbaycan dillərində frazeoloji birləşmələrdə ekvivalentlik müxtəlif formalarda təzahür edir. Azərbaycan və ingilis dillərinin qohum dillər olmaması səbəbi hər iki dildə istifadə olunan sərbəst və frazeoloji qovuşmaların struktur və semantik nöqteyi nəzərdən bir-birindən fərqli cəhətləri üzə çıxarır.

Frazeoloji birləşmələrdə hər bir xalqın özünəməxsus həyat tərz, tərəkürü və hər şeydən öncə fəlsəfi baxışları xarakterizə olunur. Məhz bu xüsusiyyətinə görə onların digər dillərdə ekvivalentlərinin verilməsi zamanı müəyyən problemlərlə rastlaşmaq mümkündür. Buna misal olaraq C.Qolsuorsinin “The Silver Spoon” əsərində rast gəlinən *to have one’s tongue in one’s cheek* – *ikiüzlü danışmaq* ifadəsini, “The White Monkey” əsərindəki *play the snake* – *hiyləgər olmaq birləşməsini* göstərmək olar.

Yuxarıdakı misallardan da aydın görünür ki, frazeoloji qovuşmalar hər hansı bir rəvayət, hadisə və ya əhvalatla bağlı yaranıb yayılır və onlar sərbəst söz birləşmələrinin tərəflərinin ya bir hissəsinin, yaxud da bütünlüklə yeni məna kəsb etməsi ilə əlaqədar formalaşır. Belə frazeoloji birləşmələrin əsas nəzərəçarpan xüsusiyyətləri onların öz əvvəlki mənalarından uzaqlaşmış, frazeoloji vahidin tərkibində ümumi məna kəsb etməsi üçün qovuşmasıdır.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1970,215s.
- 2.Vəliyeva N.Ç. Frazeoloji birləşmələrin müqayisəli linqvistik təhlili, Bakı, 2001, Ünsiyyət,218s.
- 3.Seyidov.Y.İ. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri, Bakı, Maarif 1987, 272 s.
- 4.Амосова Н.Н. «Основы английской фразеологии». Ленинград: Наука, 1963, 321 с.
- 5.Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. А.А. Шахматов, 1864-1920: Сборник статей и материалов. М.: -Л.: Издательство АН.СССР, 1947, 474 с.
6. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. Учебник для институтов иностранного языка. 2-ое издание. М.:Высшая школа, 996, 336 с
7. English Russian phraseological dictionary. М. 1967, 738 р.
- 8 John Galsworthy. “A modern Comedy.” Book 1.“The White Monkey”.L: Fredonia Books, 1976, 344 р.
9. John Galsworthy. “A modern Comedy.” Book 2.“The Silver Spoon”. М.: Progress Publishers, 1976, 332 р.
10. John Galsworthy. “A modern Comedy”. Book 3.“The Swan Song”. М.: Progress Publishers, 1976, 372 р.1978, s. 176.

РЕЗЮМЕ

ПРОБЛЕМА ЭКВИВАЛЕНТНОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ СОЕДИНЕНИЙ СЛОВОВЫМ СОЕДИНЕНИЯМ В ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Гасангулиева Е.А.

Азербайджанский университет языков, Азербайджан

Ключевые слова: словосочетания, фразеологические сочетания, лексическое значение, полное изменение, частичное изменение, семантическое изменение, пословицы

В данной статье рассматривается проблема эквивалентности фразеологических единиц на английском языке и также их интерпретация на азербайджанский язык. В лингвистике фразеологических единиц и идиомы являются выражением мыслей людей в различных аспектах жизни. Они являются подходящим инструментом, ни только в обычной речи и в художественной литературы.

Несомненно, исследование фразеологии, приводит к решению данной проблемы, так как определение их границ.

Ключевые слова : словосочетания, фразеологические сочетания, антропонимы , топонимы, зоонимы, пословицы

SUMMARY
THE PROBLEM OF EQUIVALITY OF PHRASEOLOGICAL UNITS TO WORD COMBINATIONS
IN THEORETICAL LINGUISTICS

Hasanquliyeva E.A.

Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan

The article deals with the problem of equivalence of phraseological units in the English language and their interpretation in Azerbaijani. It should be stated that phraseological units, and idioms are meaningful and brief expressions that express people's minds in short units in various aspects of life.

And without any doubt they are the most suitable instrument used to express the ideas of ordinary speech and fiction as well.

Key words: *word combinations, phraseological units, anthroponyms, zoonims, toponyms, proverbs*

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İNGİLİS DİLİNDƏN ALINMALARIN
FONETİK MƏNİMSƏNİLMƏSİ

Həmzəyeva T.S.

Gəncə Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Alınan sözlərin və terminlərin qrafik üstünlüyü onların dildə funksiyasını sabitləşdirən əsas amillərdən biridir. Mənimləmə prosesi üç dildə və müxtəlif sistemlərin dillərində işlənmə hərəkətlərinə əsaslanır. Müqayisə yuxarıda göstəriləni kimi Azərbaycan, rus və ingilis dillərindəki materiallara əsaslanır. Yəni bu vəziyyətdə hər üç dilin və fərqli sistemlərin meyarlarına uyğunluq əsas meyarlardan biri hesab olunur.

Açar sözlər: *terminoloji sistem, semantik işarə, komponent, leksik sistem, terminologiya, söz ehtiyatı.*

Yeni alınma sözün dildə yaşama hüququ qazanması üçün onlar mənimlənməlidir. Alınma söz dilin daxili quruluşuna, onun leksik, qrammatik, fonetik sisteminə yad olduğundan dildə qalmır. Bəzi mənbələrdə səviyyə və səviyyələrarası alınma məsələsi qoyulur və belə izah edilir: «Səviyyə və ya səviyyələrarası alınmalar uyğunlaşma xarakterinə görə təyin olunur. Söz fonetik, semantik və i.ə. assimilyasiyaya uğrayırsa səviyyə alınmasıdır. Söz alan dilin qrafikası, fonetik (aksent, orfoepiya), semantika, morfologiyası uzlaşdırılaraq alınarsa o, səviyyələrarası alınmadır» [Современный русский язык. Москва, Русский язык, 2002, s.297]. «Alınma terminləri «normalaşmış dil»ə qarşı qoymaq düzgün deyil, çünki elmi dil də elə ədəbi dilin funksional üslubudur. Elmi dil gerçəkliyin qesoloji inikası, tarixi və məntiqi dərk edilməsi vasitəsi, elmi-texniki informasiyanın reallığıdır. Ədəbi dilin normalarına, qaydalarına tabe olan alınma terminlər söz yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Terminoloji leksikanın müəyyən bir qismi yalnız müvafiq sahə mütəxəssislərinin leksikomuna aiddir. Belə terminlərdən bəziləri müəyyən zamandan sonra hətta milli ədəbi dilə də keçə bilər» [Məmmədali N.B. Alınma terminlər.-Bakı: Elm, 1997,-314s, s.3].

Leksikada sistemlik fonetika və qrammatikadakı sistemlikdən prinsipial fərqlənir. Hər hansı dilin fonemlər sistemi sayca məhdud dil vasitələri kompleksidir. Məsələn, Azərbaycan dilinin fonemlər sisteminə 32 fonem daxildir. Bu dildə hər hansı, deyək ki, ən yeni bir söz ifadə etmək üçün qeyd olunan fonemlər kifayətdir. Yəni yeni sözün, yeni məzmunun ifadəsi üçün dilin fonemləri və ya _lternat vasitələri yetərlidir. Ona görə də fonemlər sistemində dəyişmələrə, bu sistemə yeni vahidin artırılmasına ehtiyac qalmır. Təfəkkürün bütün məntiqi əməliyyatlarını hər hansı dilin qrammatik vasitələri ilə tam dəqiqliyi ilə verilə bilər. Leksika _ltern təcrübəsinin nəhayətsizliyini, xarici aləmin, gerçəkliyin hadisə və predmetlərin sonsuzluğunu tam əhatə edə bilər. Leksik-semantik sıralar, dilin leksik mikrosistemi yeniləşməyə meyillidir və ona görə də bu sistemlər açıq vəziyyətdə olur. İnnovasiyaya tələbat ünsiyyətin istənilən məqamında təzahür edə bildiyindən, həmin dilin dərhal yerinə yetirilməsi lazım gəlir. Nəticədə leksik-semantik yarım sistemin açıqlığı dilin vacib xüsusiyyətlərindən biri olub dilin fasiləsiz fəaliyyətini təmin edir. Elmin, texnikanın inkişafı ilə əlaqədar dilin leksik sistemi yeniləşməzsə, zənginləşməzsə əvvəlki sözlər, anlayış, hadisə və əşyaların adları ünsiyyətin məzmun planının tələblərinə cavab verməyəcəkdir. Məsələn, indi latın dilinin müasir dövrə aid məlumatın və ya hər hansı bir elmə dair müasir faktların verilməsi üçün kifayət qədər söz ehtiyatı, leksik vahidləri, terminləri yoxdur. Deməli, leksik sistemin açıqlığı dilin leksik-semantik sisteminə ifadə vasitəsinin qeyri-adekvatlığı meydana çıxan kimi onu aradan qaldırmaq imkanını yaradır. Bu imkan ya dilin öz vasitələri ilə yeni sözün düzəldilməsi, ya da sözün alınması ilə gerçəkləşir. Nəticədə açıq leksik sistemə yeni bir vahid daxil edilir.

Dilin leksik ehtiyatları onun daşıyıcılarının və onların əhatəsində olanların fəaliyyət xarakteri ilə bağlıdır. Dil daşıyıcısının yad dil mühitinə düşməsi bir çox linqvistik problemlərin meydana çıxmasına səbəb olur. Yeni mühitdə coğrafi, _ltern-siyasi, etnoqrafik, tarixi və digər xüsusiyyətlərin ifadə olunması yeni sözlərə ehtiyacı artırır.

Daimi leksik innovasiyaya tələbat hər bir dilin üzvi xassəsidir. Y.Jluktenko göstərir ki, belə tələbatı birdillilər öz dillərinin daxili imkanları hesabına ödəyirsə, bilinqlərin ehtiyatda həmişə ikinci dili olur və bu dil tələb olunan linqvistik materialın hazır mənbəyi rolunu oynayır. İkinci dilin materialı praktikada sınaqdan çıxmış, mənimsənilmişdir, onlar ifadə etdikləri, adlandırdıqları hadisələrlə möhkəmlənmiş rabitəyə malik olurlar.

Dilə keçən hər hansı yeni sözün ilk növbədə fonetik tərkibi təyin olunmalıdır. Qrafik mənimsəmə və fonetik mənimsəmə prosesləri paralel gedir. Sözün alınması zamanı həm transliterasiya, həm də transkripsiya eyni zamanda tətbiqini tapır. Sözün obyekt dildəki formasını qrafik cildini təyin etmək, dəqiqləşdirmək transkripsiyasız çox zaman mümkün olmur. Bu ondan irəli gəlir ki, söz dildə mütləq səslərin vasitəsilə canlandırılmalıdır. Bu baxımdan ingilis dilindən alınmaların fonetik mənimsənilməsi son dərəcə əhəmiyyətli məsələdir. Fonetik mənimsəmə mənbə və obyekt dilin fonemlər sistemini nəzərə almaqla baş verir. Buna görə də ingilis dilindən alınmaların fonetik mənimsənilməsi üçün bu dilin fonemlər sistemi onun fonemləri ilə mənbə dilin, bu halda Azərbaycan dilin fonemlər sistemi qarşılaşdırılmalı transformasiya və transkripsiya qaydaları işlənib hazırlanmalıdır. Bu zaman ingilis dilindən yeni alınmalar əsasında belə qaydaları ortaya atan şərtlər nəzərə alınmalıdır. Məsələn, **adresant** is. [alm. Adressant —göndərən] 1. Yük göndərən, göndərən. 2. iqt. Hər hansı göndərişi, o cümlədən maliyyə və pul sənədini göndərən tərəf[YSL].

Azərbaycan dilində “adresant” termin kimi dilçilikdə istifadə edilir. Adresant nitq aktını ötürən, danışan tərəfdir. Termin ingilis dilinin *address* sözündən düzəldilmişdir. “address [ə`dres] n 1) ünvan; 2) müraciət; xitab; nitq; 3) diribaşlıq, zirəklik, məharət; 4) qulluq etmə; baxma”[İAL, s.22]. İngiliscədən transkripsiyada söz Azərbaycan dilində “adres” şəklində olmalı idi. Lakin daha əvvəllər ünvan sözü ilə parallel olaraq *adres* Azərbaycan dilində istifadə edilmişdir. Bu da sözün ingilis dilində əvvəlcə rus dilinə transliterasiya yolu ilə keçməsinə təsdiqləyir. Rus dilinə transliterasiya zamanı geminate və ya qoşa “dd” və “ss” bir qrafemlə əvəzlənmişdir. Rus dilindən Azərbaycan dilinə transliterasiya tam şəkildə əhatə olunmuşdur. Ünvan mənası ifadə edən adres sözünə sonralar –ant və -t artırılmaqla adresant, eləcə də adresat sözləri əmələ gəlmişdir. Dilçilikdə adresat danışığın ünvanladığı tərəfdir.

Fonetik təhlil göstərir ki, Azərbaycan dilindəki bu leksik alınmalar adresant və adresat şəklində dildə tam şəkildə fonetik baxımdan mənimsənilmişdir. Eləcə də advalor sif. [lat. Ad valorem —qiymət və dəyərə uyğun olan] iqt. □ Advalor rüsumlar – gömrük rüsumu növü, əmtəənin gömrük dəyərindən faiz nisbətində tutulur. Yaxud, **korporasiya termini** Azərbaycan dilində firma, şirkət, birlik, müəssisə mənalarda işlənir. İngilis dilinin corporation[kə:pə'reiʃn] sözündən alınmadır. Bu alınmanın fonetik mənimsənilməsi ingilis dilinin fonemlər sistemi əsasında aparılmamışdır. Azərbaycan dilinə transkripsiyası “koopəreyşn” şəklindədir. Bu qrafik cildə Azərbaycan dilində alınma yoxdur. Deməli, söz ingilis dilindən rus dilinə transliterasiya və sözün bir komponentinin “tion” qrammatik əvəzlənməsi “siya” ilə keçmişdir.

Verilən misalların transkripsiyasından məlum olur ki, alınma prosesi transliterasiya ilə baş vermişdir. Deməli, sözün fonetik mənimsənilməsi transliterasiya əsasında alınan qrafik cildin tələffüzü ilə baş vermişdir.

KAPSUL is. [lat. Capsula —kiçik qutu] □ Qəza kapsulu – kiçik, ayrılabilən, gəmi heyətini xilas etmək üçün nəzərdə tutulmuş kabinə. Qapalı və məhdud funksialı olan bu qurğu təyyarələrdə, sualtı və ya kosmik gəmilərdə olur(YSL, s.133).

Kapsul “TIENS”-in qlikozaminli kapsulları vasitəsilə orqanizmdəki xondrotin sulfatın defisitini aradan qaldırır[TENS məhsulları kataloqu, s.23].

“Məsləhət olunur ki, kreatin yalnız toz və **kapsul** şəklində qəbul edilsin. **Kapsul** olan kreatin dozunu nəzarət etmək üçün daha əlverişlidir” [Kreatin nədir...].

Fonematik əvəzlənməni konkret misallar üzrə nəzərdən keçirək. Bu məqsədlə təhlil ediləcək nümunələri beynəlmiləl söz və terminlər arasından seçməyi məqsəduyğun sayırıq. Ən azı üç dildə və müxtəlif sistemli dillərdə işlənməni əsas götürülür. Azərbaycan, rus və ingilis dili materialları əsasında müqayisə qeyd edilən tələbləri ödəyir. Yəni bu halda həm üç dil, həm də müxtəlif sistemlilik meyarlarına əməl etmiş oluruq.

Alternative [o:l`tə:nətiv] –alternativ, seçim. Müxtəlif sahə terminologiyalarında, xüsusən ictimai-siyasi terminologiyada istifadə edilən termindir. Məsələn, _lternative təklif, _lternative namizəd və s. Rus, Azərbaycan və ingilis dillərində terminoloji məqamda və ümumişlək söz kimi işlənir. Termin ingilis dilindən rus dilinə və rus dili vasitəsi ilə Azərbaycan dilinə keçmişdir. Mənbə dildə verilmiş transkripsiya ilə oxunuşu və tələffüzü «o:l`tönətiv» şəklindədir. Lakin rus dilinə «_lternative» formada keçmişdir. Sözləmə prosesində

sonuncu qrafemin oxunmaması və sözün tərkibindəki qrafemlərin səs uyğunluğu əsasında transliterasiya edilmə prinsipi əsas götürülmüşdür. Nəticədə deyilişin ingilis dilindən fərqli forması yaranmışdır. Alınmada həm qrafik, həm də fonetik fərqlər vardır. Qrafik fərq mənbə dildəki «e» qrafeminin obyekt dildəki variantda olmamasıdır. Azərbaycan dilində söz rus dilindən alınmışdır. Rus dilində alınma prosesində nə qrafik, nə də fonetik dəyişmə aparılmamışdır. Deməli, fonematik əvəzlənmə rus dilinə sözün keçməsi prosesində getmişdir. Anlautdakı uzun «o:» saiti «a» ilə əvəz edilmişdir. Inlautda ingilis dilində tələffüz olunmayan «r» rus dilində vardır. Yenə inlautda ingilis dilində olan «ö» rus dilində «a» ilə dəyişdirilmişdir. Göründüyü kimi rus dilində sözün alınması zamanı üç fonematik əvəzlənmə aparılmışdır.

Azərbaycan və başqa dillərə keçən bir sıra sözlər qrafem-fonem dəyişmələrinə uğrayır. Məsələn, Will Clinton, William Shekspər şəxs adlarındakı w qrafemi və ona uyğun fonem Azərbaycan dilində yoxdur. Nəticədə həmin adın Bill, Uill, Vilyam, Uilyam yazılışları, onlara uyğun oxunuşları qeydə alınır. Halbuki ingilis dilində Bill, Billi adları da vardır. Onu da qeyd etmək ki, Will (wil)- Uill, Vill; -Uilyam, Vilyam (tarixi-Vilhelm); Bill (bil)- Bill; Billy (bili)- Billi –adlarının ikili oxunuşu vardır. Lakin W qrafemi ilə başlanan formaların oxunuşunda (B) fonemi yoxdur. Bunun müqabilində həmin adların kiçiltmə formaları olan Bill, Billy adlarında bu fonem var.

Bir sıra alınmalar üçün qənaət səciyyəvidir. Sözlərin dildə bir sözə xas olan məna izah şəklində verildiyindən alınmanın istifadəsinə üstünlük verilir. Beləliklə, leksik alınmalar üzərində aparılmış tədqiqat göstərir ki, fonetik mənimsəmənin əsas təzahür formaları aşağıdakılar ola bilər:

1. Dildə olan fonemin həmin dilin normalarından kənara çıxan mövqedə işlənməsi (R fonemi türk dillərində)
2. Dildə olmayan lakin mənşəcə kök dildə yaxud qohum dillərdə fonemin olması (C fonemi- Azərbaycan-qazax-pratürk)
3. Dildə olmuş lakin onun müəyyən inkişaf mərhələsində fonetik sistemdən çıxmış fonemin leksik alınmalarda işlənməsi (sağır nun, uzun saitlər).
4. Dil daşıyıcılarının artikulyasiya ukladına yad olmayan fonemin, yaxud səslərin leksik alınmalarda işlənməsi (K fonemi, uzun saitlər).
5. Dilə məxsus fonemlərin dilin normalarından kənara çıxan fonem birləşmələrində işlənməsi (VV, SS, SSS və s. birləşmələr).

ƏDƏBİYYAT

1. Мəммədәли Н.В. Алınма терминләр. Бакі, Elm, 1997,-314s, s.3.
2. Современный русский язык. Москва, Русский язык, 2002, s.297.

РЕЗЮМЕ

ФОНЕТИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА АНГЛИЙСКИХ ЧЕРТЕЖЕЙ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Хамзаева Т.

Гянджинский государственный университет, Азербайджан

Графическое владение производными словами и терминами является одним из основных факторов, стабилизирующих их функцию в языке. Процесс освоения основан на обработке поступлений на трех языках и языках разных систем. Сравнение основано на материалах на азербайджанском, русском и английском языках, указанных выше. То есть в данном случае соответствие критериям всех трех языков и разных систем считается одним из основных критериев.

Ключевые слова: терминологическая система, смысловой знак, компонент, лексическая система, терминология, словарный запас.

SUMMARY

PHONETIC ASSESSMENT OF ENGLISH DRAWINGS IN AZERBAIJANI LANGUAGE

Hamzayeva T.

Ganja State University, Azerbaijan

Graphic mastery of derived words and terms is one of the main factors stabilizing their function in the language. The mastering process is based on the processing of acquisitions in three languages and languages of different systems. Comparison based on materials in Azerbaijani, Russian and English above requirements. That is, in this case, compliance with the criteria of all three languages and different systems is considered one of the main criteria.

Key words: terminological system, semantic sign, component, lexical system, terminology, vocabulary stock.

FRANSIZ MEDIASINDA İXTİSAR VƏ ABREVIATURALARIN AKTUAL PROBLEMLƏRİNƏ DAİR

Həsənova N.S.

Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Tezis, müasir dilçilikdə fransız mediasındaki ixtisar və abreviaturaların aktual problemlərinə həsr olunmuşdur. Müəllif bu günə qədər fransız mediasındaki ixtisar və abreviaturaların öyrənilməsində mövcud problem və çətinliklərə şərh verərək mövzunun aktual problemlərini tədqiq etməyə səy göstərmişdir. Müxtəlif araşdırmaların aparılmasına baxmayaraq, fransız mediasındaki ixtisar və abreviaturaların tədqiqi aktual olaraq qalmaqdadır.

Açar sözlər : *fransız dili, fransız mediası, ixtisar, abreviatura, abreviasiya prosesi*

Qloballaşan dünya gündən-günə sürətlə inkişaf etməkdədir. Müasir texnologiyalara əsaslanan gündəlik həyat fransız dilində ixtisar və abreviaturaların sayının fasiləsiz artmasına da təsir edir. Qeyd etdiyimiz inkişaf dinamikası daha çox mediada nəzərə çarpır. Fransız mediasında da yeni yaranan ixtisar və abreviaturaların istər şifahi, istərsə də yazılı dilə sürətlə keçməsi və onların kütləvi halda hamı tərəfindən başa düşülən olması getdikcə mürəkkəb bir prosesə çevrilməkdədir. Geniş kütlənin təfəkkürünə, dilinə əks təsir göstərən və yeni fikirlərin, onlayn ünsiyyətin, kommunikativ mədəniyyətin yayılmasına imkan yaradan media yayım vasitələri, eyni zamanda, media mətnləri bir təbliğat vasitəsi kimi kütləyə xidmət edə və məlumatları, çatdırmaq istədiyi məzmunu qarşı tərəfin şüuruna yeritmək gücünə malikdir. Ona görə də medianın dilə təsiri və dilin inkişafındakı rolu danılmazdır.

Ümumiyyətlə, abreviasiya prosesi, onun yaranması aid olduğu dilin xüsusiyyətləri, qrammatik quruluşu ilə əlaqədar xüsusi səciyyə daşıyır, lakin abreviasiya hadisəsinin özünün bir sıra ümumi cəhətləri, bütün dillər üçün vahid olan mexanizm xüsusiyyətləri, bütövlükdə ixtisarlara sistemini əhatə edən prinsipləri vardır.

Son dövrlər fransız media dilində abreviasiya prosesi öz səmərəliliyini itirməmiş, əksinə daha da güclənmişdir. Fransız dilində ixtisar və abreviaturaların sayının günü-gündən artmasına hər hansı bir qəzet məqaləsi və ya jurnal materialı ilə tanış olduqda şahid ola bilərik. Elə məhz bu səbəbdən, fransız dövrü mətbuatında, istər televiziya ekranlarında, istər radio dalğalarında, istər internet saytlarında, istərsə də sosial şəbəkələrdə vaxtaşırı rast gəldiyimiz yeni ixtisarlara yadda saxlamaq və onları nəzərə almaq getdikcə daha da çətinləşir. Bəzən bu ixtisar və abreviasiyaların yanlış anlaşılması və ya başa düşülməməsi, bütövlükdə kontekstin qavranılmasına maneə yaradır. Belə ki, kod dilində danışan insanların nə danışdığı, nədən danışdığı mürəkkəb bir məsələyə çevrilir. O cümlədən, istər sosial şəbəkələrdə peşəkar sahələrdə gündəlik istifadə olunan bəzi çoxsaylı yeni ixtisarlara mənəsinə başa düşmək, istərsə də hər hansı bir yeniliyətin paylaşıldığı məlumatdakı jarqonu anlamaq çox çətinləşir. Həmin sürətli ixtisar axını qarşısında insan çox düşünür və onun mənasını bilmək istəyir və beləliklə də bu, anlamada xeyli ləngiməyə, vaxt itkisinə səbəb olur. Ən xoşagəlməz hal isə o zaman baş verir ki, istər şifahi, istərsə də yazılı nitqdə həmin rastlaşdığımız kodlu sözü (ixtisar sözü və ya abreviaturanı) çox vaxt ya yanlış anlayır, ya da başqa sözlə qarışdırırıq. Beləliklə də, problemə həm də fonetik aspektdən yanaşsaq, ixtisar və abreviaturaların tələffüzü zamanı, deyə bilərik ki, sanki yeni söz, ifadə yaranmış olur. Nəticədə gündəlik internetdə, onlayn sosial şəbəkələrdə, mesencerlərdə, elektron poçt vasitəsilə məktublaşmalarda rast gəlinən əsas yeni ixtisar və abreviaturaların praktik leksikonunu araşdırmaqla ötürülən informasiyanı asanlıqla mənimsəmək olar. Belə aydın olur ki, istər fransız mediasında, istərsə də vətəndaş jurnalistikasında yeni yaranan ixtisar və abreviaturaların geniş kütlə tərəfindən linqvo-praqmatik və linqvo-koqnitiv aspektdən birmənalı anlaşılmasında çox ciddi problemlər yaranır.

Bu günədək ixtisar və abreviaturalar müxtəlif cəhətlərinə görə yerli (fil.f.d., prof. Ü.Z. İbrahim (2014), M.M. Adilov (1986), B.Əhmədov, B.Abdullayev, N.Seyidəliyev) və xarici dilçilər (V.Borisov, T.Laşkova, F.Adam, H.Bodri, M.-L.Bevel, F.Buvar, J.-L.Kalve, J.Karton, F.Karton, B.İakono, A.Dopan, K.E.M.Jorj, K.Jermən, A.Lapiyer, İbrahim Amr Helmi, K.L.Lökruar, Jan dö Maqeri, M.-F.Morturö, M.Plana, P.Treskaz, M.Qrövis və başqaları) tərəfindən az da olsa tədqiq edilsə də, bu tədqiqatlar hələ də məsələdən lazımı çıxış yollarını göstərmir.

Fransız dilindəki həm şifahi, həm də yazılı media mətnlərində rast gəlinən ixtisar və abreviaturaların qavranılması prosesində yaranan müxtəlif çətinliklərdən çıxış yolları kimi aşağıdakı təklif və ya tövsiyəni

irəli sürmək olar: *dildə işlənən və yaranmaqda olan hər bir ixtisar söz və abreviasiyanın morfo-fonoloji, morfo-sintaktik, semantik, pragmatik və koqnitiv aspektinə uyğun tənzimlənməsi* onların hamı tərəfindən tanınmasına və beyində birmənalı qavranılmasına səbəb ola bilər.

Beləliklə, nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, fransız dilinə media mətnlərindən keçən ixtisar və abreviaturalar işlənmə, qavranılma və anlaşıma tezliyinə əsasən dilin lüğət fondunu zənginləşdirməyə gətirib çıxarır. Fransız dilindəki ixtisar və abreviatura fondunun zənginləşməsi faktoru isə dayanmadan inkişafda olan bu prosesin xüsusi olaraq intensiv öyrənilməsinə ehtiyac yaradır. Mövzu bu cəhətdən aktual, faydalı dilçilik məsələlərindən biri hesab edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1.İbrahim U. L'abréviation et le procédé abrégatif dans le français contemporain (sur le matériel de la presse française). – Bakou: “Mutarjim”, 2014. – 168 p.

2.M.Adilov. «MüasirAzərbaycan dilində abreviasiyanın dissertasiyası», Bakı, 1986.

3.Bertrand C-J. Médias. Introduction à la presse, la radio et la télévision. Paris: Ellipses, 2e édition revue et actualisée, 1999. – 320 p.

4.LAUBIER Ch. (de). La presse sur Internet. – Paris: PUF, collection « Quesais-je ? »: n° 3582, 2000. – 127 p. 42 F.

РЕЗЮМЕ

ОБ АКТУАЛЬНЫХ ПРОБЛЕМАХ СОКРАЩЕНИЙ И АББРЕВИАТУР ВО ФРАНЦУЗСКИХ СМИ

Гасанова Н.С.

Азербайджанский университет языков, Азербайджан

Тезис посвящен актуальным проблемам сокращений и аббревиатур во французских СМИ в современной лингвистике. Автор попытался изучить актуальные проблемы предмета, комментируя существующие проблемы и трудности в изучении аббревиатур и сокращений во французских СМИ. Несмотря на различные исследования, изучение аббревиатур и сокращений во французских СМИ остается актуальным.

Ключевые слова: *французский язык, французские СМИ, сокращения, аббревиатура, процесс аббревиации*

ABSTRACT

ON ACTUAL PROBLEMS OF ACRONYMS AND ABBREVIATIONS IN THE FRENCH MEDIA

Hasanova N.S.

Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan

This thesis is devoted to the actual problems of acronyms and abbreviations in the French media in modern linguistics. The author tried to study the actual problems of the subject, commenting on the existing problems and difficulties in the study of abbreviations and acronyms in the French media. Despite various studies, the research of abbreviations and acronyms in the French media remains relevant.

Key words: *French, French media, acronyms, abbreviations, abbreviation process*

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK DİLLƏRİNİN DİALEKTLƏRİNDƏ FLORA LEKSİKASI İLƏ BAĞLI FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Hüseynova E.E.

AMEA-nın İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan

Xülasə. Azərbaycan və Türkiyə türkcəsi Oğuz qrupu türk dilləri ailəsinə mənsubdurlar. Bu dillərin dialektologiyası bitkiçilik leksikası vahidləri ilə zəngindir. Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində yer alan ədəbi dilin leksik vahidləri ilə dialektlərinin müqayisəsi zamanı onlar arasında bir sıra oxşar və fərqli cəhətləri aşkarlamaq mümkündür. Bəzən Azərbaycan və Türkiyə türkcəsi ədəbi dillərin birində işlənən floristik leksikaya aid olan söz digərinin dialektində qarşımıza çıxır. Bəzən dialektoloji vahidlər ədəbi dildəki qarşılıqlarıyla bənzərlik təşkil edir. Əksər hallarda dialektlərdə işlənən sözlərə ədəbi dildə ümumiyyətlə rast gəlinmir.

Açar sözlər: Azərbaycan şivələri, Türkiyə türkcəsinin dialektləri, Qarabağ dialektləri, dialektologiya, floristik leksika

Bitkiçilik leksikası vahidləri dialektlərimizdə tək hecalı, sadə, düzəltmə, mürəkkəb quruluşlu formalarda qarşımıza çıxır. Tək hecalı *maş*, sadə *bəhli*, düzəltmə *peyqəmbəri*, mürəkkəb söz formasında *acıqıcı* leksik vahidi dialektlərimizdə işlənir. *Maş* Ordubad, Şahbuz, Şərur şivələrində *lobya*, *bəhli*, *bəri* Qubada *gilas*, *peyqəmbəri* Bakının İçərişəhər, Bayırşəhər bölgəsində *qarğıdalı*, *peyğəmbəri* dialektik vahidi isə Qubanın Alpen kəndində *qarğıdalı* mənasında işlənir [9, s. 258].

Dilimizin dialektik fondunda *səfər otu*, *şampan gilənarı*, *söyüd alması* söz birləşmələri formasında işlənən şivələrə də rast gəlmək olar. Az da olsa dilimizdə olan bitkiçiliklə bağlı dialektik vahidləri araşdırarkən əcnəbi dillərdən keçən sözlərin dialektlərimizdə işləndiyinin şahidi oluruq. Buna misal olaraq ədəbi dilimizdə *cəfəri* bitkisinin Bakının Novxanı bölgəsində *patruşkə*, Şağan şivəsində isə səs dəyişikliyi ilə *petruşkə* adlandığını görmək olar [11, s.209]. Bakının bölgələrində danışılan bu dialektik vahidlər rus dilində işlənən *nempyuka* sözündən dilimizin şivələrimizə keçmişdir.

Dialektlərimizdə işlənən bir qisim sözlər rənglər və canlıların adı ilə əmələ gələrək mürəkkəb isim formasında dilimizdə işlənir. Dilimizdə rəng adlarının iştirakı ilə düzələn dialektik vahidlərə *ağcüllü*, *ağdən*, *ağmaş*, *sarıçıçax*, *sarıgül* və s. sözləri misal göstərə bilərik. *Ağcüllü* Ordubad dialektində *yabanı ot adı*, *ağdən* Culfada *buğda*, *ağmaş* Şərur bölgəsində *ağ lobyə*, *sarıçıçax* Babək ləhçəsində, *sarıgül* isə Ordubad rayon şivəsində *yalançı zəfəran* mənasında işlənir [2, s.57; s.239], [10, c.1, s.4]. Tərəflərindən biri canlı adı ilə düzələn *maralotu*, *itdişdəyi*, *itxiyarı*, *pişikciynağı*, *ayıcacağı*, *ayıfındığı*, *atqaytaran*, *quşquyruğu* kimi sözlər bitkiçilik leksikasını əks etdirən dialektik vahidlərdir. *Maralotu* Naxçıvan və Ordubad bölgələrində *ətirli bitki*, *itdişdəyi* Kürdəmirdə *paxlaya oxşar yabanı bitki*, *itxiyarı* Dərbənd zonasında *xiyara bənzər zəhərli bitki*, *pişikciynağı* İmişli, Qazax, Şəmkirdə *yabanı bitki adı*, *ayıcacağı* Şəmkirdə *yabanı bitki*, *ayıfındığı* Şuşada həm *yabanı ağac adı*, həm də *o ağacdan yetişən bitki*, *atqaytaran* Qazaxda *quşqonmaz*, *iritikanlı bitki adı*, *quşquyruğu* Şahbuz zonasında *yabanı bitkiyə* verilən addır [2, s.217], [10, c.1, s.20; s.22].

Dialektlərimizdə işlənən bəzi sözlərə ədəbi dilimizdə də rast gəlmək mümkündür. Lakin bu sözlər mənə cəhətdən ədəbi dildəki qarşılıqları ifadə etmir. Bu tip bitkiçilik leksikasına daxil olan dialektik vahidlər sadəcə ədəbi dil ilə omonimlik xüsusiyyəti daşıyır. *Arpa* sözü ədəbi dilimizdə *dənli bitki növlərindən birinin* adını ifadə edir. *Arpa* sözü omonim olaraq Qubanın İkinci Nügədi bölgəsinin şivəsində də rast gəlinir. Lakin *arpa* sözü dialektə *qadınlar üçün qızıldan düzəldilmiş arpaşəkilli bəzək əşyası* mənasında işlənir [9, s.229]. Bənzər hal Qubanın İqriq və Birinci Nügədi bölgələrinin şivələrində işlənən *yonca* sözündə də müşahidə olunur. Dialektə bu söz ikili mənə ifadə edərək həm *mişarla kəsilən ağacdan (taxtadan) tökülən ovuntu*, həm də *doğranan odundan qopan kiçik parça* mənalərini bildirir [9, s.246]. Ədəbi dildəki qarşılığı ilə mənə bağlılığı olmayan dialektik vahidlərdən biri də *ərik* sözüdür. Bu söz Qubanın Zizik bölgəsinin şivəsində *cır alma* mənasında işlənir [9, s.242]. *Cırə* Qubanın Alpen bölgəsində *ruzi*, *yeralması* sözü dialektə *kartof* mənasını verir [9, s.207]. *Bibər* Bakının Şağan dialektində *istiot*, *buğda* sözü eyni şivədə *ən kiçik ölçü* olaraq işlənir [11, s.167]. *Acıqıcı* Culfada, *acıpencər* isə Babək bölgəsində *vəzəri* bitkisini bildirir [2, s.55].

İndi isə ayrı-ayrı bitki leksikası nümunələrinin Oğuz qrupunun dialektlərində işlənmə fərqliliklərinə nəzər salaq. Ədəbi dilimizdə işlənən *buğda* Culfada *ağdən*, Naxçıvanda *dəvədişi*, Şahbuzda *gülösor*, Zaqatalada *güngənə*, Bərdə, Borçalıda *gürgəni*, Ordubadda *hərəy*, Bolnisiyə *qambur*, Şərur şivəsində *qarağulus* dialektik vahidləri ilə ifadə olunur [2, s.57; s. 117; s.147], [10, c.1, s.208; s.222]. Türk dilində *buğda* sözü *buğday* olaraq tərcümə edilir. Türkiyə türkcəsinin şivələrində *buğday* sözünə yaxın dialektik vahidlər işlənir. Türkiyənin Trabzon və ətraf kəndlərində *bağda*, Bolunun Akçaşehir, Hacıahmet bölgələrində *bıyday*, Ağə, Üskübi əyalətlərində *böda*, Tekirdağın Malkara kəndində *bıydey*, Rizə Kaptanpaşada *boğda*, İsparta Hisarardıda *buğdey*, *bulday*, Əskişəhirdə *buldey*, Mərsin Taşoluqda *buyda*, Muğla Gənəkdə *buyde*, Antakya Gavurdağı, Kırıkhan, Amik, Girəsun Görələdə, Sivas Divriğidə *buğda* olaraq işlənir [5, c.2, s.780]. Antakya Gavurdağı, Kırıkhan, Amik, Girəsun Görələdə, Sivas Divriğidə *buğda* dialektik vahid kimi, Azərbaycanda isə ədəbi dil faktı olaraq çıxış edir. Monqol dilində *buguday* olaraq işlənən leksik vahid *buğda* sözü ilə bənzərlik təşkil edərək eyni məhfumu ifadə edir [7, s.32].

Taxıl sözü Oğuz qrupu türk dillərinin dialektik fondunda fərqli formalarda işlənir. Azərbaycan dilinin Quba şivəsində *xarali*, Şamaxıda *xəbiz*, Ağcabədi, Cəbrayıl, Göyçay, Qazax, Mingəçevir, Oğuz, Sabirabadda *taxıl* məhfumu *xora* sözü ilə ifadə olunur [1, s.415]. *Xəbiz* Şamaxı dialektində omonimlik xüsusiyyətinə malik olmaqla *çörək* mənasında da işlənir. *Taxıl* sözü türk ədəbi dilində *tahıl* formasında işlənərək eyni bitkiçilik məhfumunu bildirir. *Tahıl* sözünə türk dilinin dialektlərində də rast gəlmək mümkündür. Bu söz omonimlik xüsusiyyətinə malik olmaqla dialektlərdə fərqli məhfumları bildirir. Belə ki, Türkiyənin Mərsin əyalətinin Bükdəyirməni, Cıvanyaylağı bölgələrində *tahıl döyülmüş buğdadan hazırlanan aş*, İspartada *əsas*,

vacib, Dənizlinin Kadıköy, Sarayköy şivələrində *evdə toy olacağını bildirmək məqsədi ilə bir ay öncədən asılan bayraq* mənasında işlənir [4, c.12, s.3801].

Dialektlərimizdə ədəbi dil ilə bənzərlik təşkil edən sözlərdən biri də *sünböldür*. *Dənnəmə* sözü Bakı dialektində *sünbül* mənasında işlənir. *Biş-bişi* sözü Qazax şivəsində *sünbülə bənzər yabanı otu* bildirir [10, c.1, s.55; s.134]. Türk ədəbi dilində *sünbül* sözü *n~m* samit dəyişməsi ilə *sümbül* şəklində işlənir. Diyarbəkir şivəsində işlənən *sünbül* Azərbaycan ədəbi dilindəki forma ilə eynilik təşkil edir və eyni məhfumu bildirir. Türk ədəbi dilində *sümbül* şəklində işlənən söz, İstanbulun Sarıyer bölgəsində arqo kimi *nikahdankənar doğulan uşaq* mənasını bildirir [4, c.12, s.3709].

Dialektlərimizdə yer alan ağac adlarının bir qisminin ədəbi dilimizdə qarşılığı mövcuddur. Xanlar rayon şivəsində işlənən *ağcağaş ağcaqayın*, Gəncə, Şəki, Tovuzda *darənqi qələmə ağacı*, Bərdə, Borçalı, Tovuzda *dəmirqara dəmirağac*, Şəki şivəsində *əbrimüş qovaq ağacı* mənasında işlənir [10, c.1, s.4; s.124; s.165]. Türk ədəbi dilində isə *ağac* sözü son samitinin karlaşması ilə *ağaç* şəklində yazılır. Türkiyənin Kocaəli bölgəsinin Kandıra əyalətində *ağaç* sözü ədəbi dildəki məhfumdan tamam fərqli *xalça toxuma dəzgahı* mənasında işlənir [3, c.1, s.80].

Alaqotu yabanı halda yetişən bitkilərdən biridir. *Alaqotu* Çəmbərəkə *alivallatma*, Oğuzda *barınc*, İmişlidə *douzotu*, Ağcabədidə *fintır*, Yardımlıda *ger*, Naxçıvan, Şahbuzda *kağ*, Oğuzda *qaf*, Şəki ləhcəsində isə *lorumbul* dialektik vahidləri ilə ifadə olunur [2, s.170]. *Sarmaşıq* yabanı halda yetişən bitkilərdən olmaqla Yevlaxda *açılsaba*, Basarkeçərdə *dildalıyan*, Bərdə və Tərtər zonasının şivələrində *gülsaba*, Oğuzda *həmişəcuən*, Şuşada *xanımsallandı* sözləri ilə ifadə olunur. Şəmkir dialektində işlənən *asral* sözü ədəbi dilimizdə *kəndirotu* yabanı bitkisini bildirir. Yabanı bitki olan *qamış* dialektlərimizdə Salyanda *avar*, Füzulidə *balağ*, Lənkəranda *bambiğ*, Sabirabadda *dala*, Kürdəmirdə *dişə*, Balakəndə *qabar*, Bakıda *qim* sözləri ilə ifadə olunur. *Mamır* sözünün Gəncədə *daşxınası*, Zaqatalada *xavsu* dialektik qarşılıqları mövcuddur. *Tikan* bitkisi Quba dialektində *cun*, Çəmbərək şivəsində *ağacın tikanlı hissəsi*, *tikanı* mənasında *çarpana* sözü işlənir. *Çarpana* sözü ədəbi dilimizdə işlənməsə də dialektlərimizdə omonimlik xüsusiyyəti ilə fərqlənir. Qazax dialektində *qəlpə*, *daş qırıntısı*, Gəncə şivəsində *dənəvər barıt* mənalərini bildirir. Həmçinin, Meğri dialektində *çaxmır* sözü *iri qaratikan* mənasında işlənir. *Çaxmır* Meğri dialektində eyni zamanda *göy rəngli göz*, Göyçay və Ucar zonalarında isə *gölməçə* mənalərini də bildirir. *Qara xaşxaş* yabanı bitkisi Ordubad və Şəki şivələrində *qaraçörək* olaraq adlandırılır. Təbiətdə yabanı halda rast gəlinən *yonca* bitkisinin Bakıda *biçənə*, Culfada *güləh*, Türkiyənin Əlazığ bölgəsində *onca*, Şərqi Trakiyada *yanca*, Ərzurum bölgəsində *yorınça*, *yorınça*, *yonça* qarşılıqları vardır [8, s.80]. Azərbaycan ədəbi dilində yer alan *payızotu* bitkisi Şəki dialektində *güzdex* olaraq adlandırılır.

Bitkiçilik leksikasının tərkib hissələrindən biri də gül adlarıdır. Bununla yanaşı *gül* sözü dialektlərimizdə müstəqil leksik vahid kimi işlənərək üç müxtəlif anlayışı ifadə edir. Dialektlərimizdə omonimlik xüsusiyyətinə sahib olan *gül* sözü bir-birindən və ədəbi dilimizdə mövcud olan qarşılığından fərqli üç məhfumu ifadə edir. *Gül* sözü Qazaxda *düymə*, Gədəbəyde *şimşək*, *ildırım*, Göyçay bölgəsində *əncir ağacının birinci məhsulu* mənalərində işlənir. Türk ədəbi dilində *çiçək* şəklində işlənən söz Türkiyənin müxtəlif bölgələrinin dialektləri ilə omonimlik təşkil edir. *Çiçək* sözü Çanaqqalanın Gəlibolu bölgəsində *şəkil* və ya *yazının sürəti*, Zonguldağın Alıköy, Çaycuma şivələrində *çobanyastığı*, Samsunda *üfüqdə görülən kiçik damlalar* şəklində ədəbi dildə daşıdığından tamam fərqli formada qarşımıza çıxır [6, c.5, s.1203].

Meyvə, giləmeyvə və tərəvəz adları floristik leksikanın tərkib hissələrindən biridir. Bir çox meyvə adlarının müxtəlif formalarda Azərbaycan dilinin dialektlərində işləndiyinin şahidi oluruq. Belə ki, ədəbi dildə işlənən *üzüm* sözünün dialektlərimizdə qarşılıqları olduqca zəngindir. Bəzi sözlər dialektlərimizdə birbaşa *üzüm* məhfumunu, bəziləri isə hər hansı bir *üzüm* növünü bildirir. Bakı və Xaçmazda *ağadayı*, Salyanda *ağcaqız*, Ağcabədidə *ağşəşə*, *xanüzümü*, Cəbrayıl, Gəncədə *dəvözü*, Bakıda *ərkəri*, *gavangir*, *gəlinbarmağı*, *xalbəcər*, *xatını*, *xotxoti*, Culfada *əsgərani*, *hənəqırna*, *hüseyni*, Xocavənddə *ətüzüm*, Füzulidə *gülməyəndə*, *irişbaba*, Tərtərdə *hazarı*, *qəndəhəri*, Goranboyda *xatınbarmağı*, Zəngilanda *kavra*, Dərbənddə *keçəmceğ*, Naxçıvanda *kürdəş*, *qarasərmə*, Şamaxı dialektlərində *qızılmərəndi* sözü *üzüm* məhfumunun qarşılığı olaraq işlənir [2, s.185]. Bənzər hal “Türk dilinin Dərləmə sözlüyü”ndə də qarşımıza çıxır. Burada türk dilinin dialektlərində *ah*, *arşın*, *dıranı*, *gül*, *sergenlik*, *top*, *eblah*, *alaca*, *buluti* adlandırılan fərqli *üzüm* növlərini görə bilərik.

Bitkiçilik leksikasının tərkib hissələrindən birini də meyvə adları təşkil edir. Oğuz qrupu türk dillərinin şivələrində xeyli sayda meyvə adlarının dialektlərdə işlənən qarşılıqlarına rast gəlmək olar. *Şaftalı* sözü Azərbaycan dilinin Gəncə şivəsində *ağkərdi*, Ordubadda *alanayı*, *güşdi*, Bakıda *hulu* şəklində fərqli leksik formalarda qarşımıza çıxır. Türk ədəbi dilində *şeftali* olan bu meyvə Türkiyənin cənub-qərbi Anadolu bölgəsində *şefdali*, Diyarbəkir əyalətində *şefteli* formasında işlənir. Azərbaycan dilinin dialektlərində *şaftalı* sözü bir-birinə bənzəməyən leksik vahidlərlə ifadə olunsada da, türk dilinin şivələrində ədəbi dil ilə bənzərlik təşkil edən sözlərin işləndiyini görmək olar.

Bitkiçilik leksikasına daxil olan *alma* Azərbaycan dilinin dialektlərində fərqli şəkillərdə qarşımıza çıxır. Belə ki, Şamaxıda *ağlama*, Oğuzda *ayılması*, *buzoyburnu*, *quzugörən*, Qaxda *cicmay*, Qubada *güyü*, Dərbənd şivəsində *qabələ* sözləri dildə *alma* meyvəsini bildirirlər. Şamaxı dialektində işlənən *ağlama* ismi ədəbi dilimizdə inkar feil kimi tamam fərqli məhfumu ifadə edir. Türkiyənin Kütahya bölgəsində *alma* sözü ədəbi dilimizlə eynilik təşkil edib, eyni məhfumu bildirir. Lakin türk ədəbi dilində *alma* yox *elma* sözü işləndiyindən Kütahya bölgəsində işlənən bu leksik vahid dialektik fondada yer alır.

Azərbaycan və Türkiyə türkcəsinin dialektlərində yer alan floristik leksika vahidlərinin tədqiqi onlar arasında eyni dil qrupunun üzvləri olması baxımından bənzərliklərlə yanaşı, fərqli amillərin də olduğunu aşkara çıxarır. Bənzərliklər dialektoloji omonimlikdə də özünü göstərir. Belə ki, bu omonimlik bəzən Azərbaycan və Türkiyə türkcəsinin dialektlərində yer alan vahidin digər dilin dialektologiyasında, bəzən isə ədəbi dilində qarşıya çıxır. Bu və bənzər xüsusiyyətlər Azərbaycan və Türkiyə türkcəsinin dialektlərini həm floristik, eyni zamanda digər leksik vahidlər müqayisəyə cəlb etməklə tədqiqində bir sıra maraqlı məqamların aşkarlanması baxımından önəmlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti: / tərt. ed. M. Ş. Şirəliyev – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, – 1964. – 479 s.
2. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji lüğəti. A-Z / Z. Xasıyev, K. İmamquliyeva, K. Quliyeva [və b.] . – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 304 s.
3. Derleme Sözlüğü: [12 cildə] – Ankara: Türk Dil Kurumu, – c. 1: A. – 1993. – 445 s.
4. Derleme Sözlüğü: [12 cildə] – Ankara: Türk Dil Kurumu, – c. 12: EK - I. – 1993. – 4842 s.
5. Derleme Sözlüğü: [12 cildə] – Ankara: Türk Dil Kurumu, – c. 2: B. – 1993. – 835 s.
6. Derleme Sözlüğü: [12 cildə] – Ankara: Türk Dil Kurumu, – c. 5: E- F. – 1993. – 1881 s.
7. Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası / B. Xəlilov. – Bakı: Zərdabi LTD, – 2015. – 444 s.
8. Olcay, S. Doğu Trakya Yerli Ağzı: İnceleme-Derleme-Dizin / S. Olcay. – Ankara: Türk Dil Kurumu, – 1995. – 92 s.
9. Rüstəmov, Ə. R. Quba dialekti / R. Ə. Rüstəmov. – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, – 1961. – 281 s.
10. Şirəliyev, Ş. M. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. A-L: [2 cildə] / M. Ş. Şirəliyev – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, – c. 1. – 1999. – 374 s.
11. Şirəliyev, Ş. M. Bakı dialekti / M. Ş. Şirəliyev. – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, – 1957. – 225 s.

РЕЗЮМЕ

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ ФЛОРИСТИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ В ДИАЛЕКТАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО И ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКОВ

Гусейнова Э.Э.

Институт языкознания имени И.Насими НАНА, Азербайджан

Азербайджанский и турецкий язык принадлежит к семейству огузской группы тюркских языков. Дialeктология этих языков богата единицами флористической лексики. При сравнении лексических единиц и диалектов литературного языка Азербайджанского и тюркского языков можно выявить ряд сходств и различий между ними. Иногда слово из флористической лексики, используемой в одном из литературных языков Азербайджанского и турецкого появляется в диалекте другого. Иногда диалектологические единицы подобны своим аналогам в литературном языке. В большинстве случаев диалектные слова вообще не встречаются в литературном языке.

Ключевые слова: Азербайджанские диалекты, диалекты турецкого языка, Карабахские диалекты, диалектология, флористическая лексика

SUMMARY
FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF PHRASEOLOGICAL UNITS
OF FLORISTIC VOCABULARY IN THE DIALECTS OF THE AZERBAIJAN
AND TURKISH LANGUAGES

Huseynova E.E.

Institute of Linguistics named after I. Nasimi ANAS, Azerbaijan

Azerbaijani and Turkish languages belong to the Oguz family of the Turkish languages. The dialectology of these languages is rich in units of floristic vocabulary. When comparing the lexical units and dialects of the literary language of the Azerbaijani and Turkish languages, a number of similarities and differences between them can be identified. Sometimes a word from the floristic vocabulary used in one of the literary languages of Azerbaijan and Turkish appears in the dialect of another. Sometimes dialectological units are similar to their counterparts in the literary language. In most cases, dialect words do not occur at all in the literary language.

Key words: *Azerbaijani dialects, dialects of the Turkish language, Karabakh dialects, dialectology, floristic vocabulary.*

FRAZEOLOJİ TRANSFORMASIYA

Xanlarova A.Ş.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Məruzədə frazeoloji vahidlərin yazıcının, müəllifin novatorluq qabiliyyətinin üzə çıxmasındakı rolu vurğulanmışdır. İstər yazılı, istərsə də şifahi nitqin frazeoloji vahidlərlə zəngin olmasının oxucuya daha effektiv təsiri qeyd edilmişdir. Frazeoloji vahidlər həm də müəllifin nitqinin daha rəngarəng və fikrinin daha obrazlı, lakonik, qüvvətli olmasına zəmin yaradır. Frazeoloji vahidlərin transformasiyası prosesi tərcümə olunan dildə ekvivalenti olan, analoqu olan və yalnız bir dildə mövcud olan frazeoloji vahidlərlə təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: *frazeoloji vahid, obrazlılıq, məcazi mənə, improvizasiya*

Dilçilikdə aparılan bütün frazeoloji tədqiqatlar istiqamət və həcm etibarilə iki geniş aspekti əhatə edir. Yəni ki frazeologizmlər ya qohum dillər, ya da müxtəlif sistemli dillər üzrə homogen və heterogen cəhətlərin araşdırılması yönündə tədqiqata cəlb edilə bilirlər. Başqa sözlə, ayrı-ayrı dillərin inteqral və differensial xüsusiyyətləri tədqiqat obyektinə çevrilə bilər. Bu tədqiqat prosesində istifadə edilən müxtəlif metod və üsullar (müqayisəli-tarixi, müqayisəli, struktur-tipoloji, kontrastiv və s.) çoxsaylı alimlərin fəqli yanaşmalarını ön plana çıxarır. Nəticədə isə frazeoloji vahidlərin hərtərəfli tədqiqi onların linqvistik mahiyyəti və statusu etibarilə aparılmış tədqiqatları daha da dərinləşdirir. Frazeologiyanın müqayisəli tədqiqində xüsusilə də V.Arakin, V.Popova, V.Qak kimi alimlərin adlarını qeyd etmək lazımdır.

A.İ.Smirnitski də dillə bağlı araşdırmalarında müqayisəli metodun dil faktlarının elmi təhlili və təsviri prosesində xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd etmişdir. Dilçi alim bu metodun yalnız ayrı-ayrı dillərin spesifik xüsusiyyətlərinin dərkində deyil, həm də dilin daxili inkişaf qanunlarının tədqiqi işində mühüm rolundan bəhs etmişdir [3;56].

Frazeologiyadan bəhs edərkən Azərbaycan frazeologiyasının öyrənilməsinə verdikləri xüsusi töhvəyə görə M.T.Tağıyevin, F.H.Hüseynovun, N.Rəhimzadənin, S.N.Murtuzayevin H.Həsənovun, H.A.Bayramovun, S.Cəfərovun, M.İ.Adilovun, A.Qurbanovun, M.Mirzəliyevanın, A.M.Məmmədlinin, T.İ.Hacıyevin, Q.Kazımovun və digər Azərbaycan alimlərinin adlarını qeyd etmək istərdim [6].

A.S.Rəhimov, N.Ç.Vəliyeva (ingilis, alman, rus, türk və Azərbaycan), A.H.Hacıyeva həm Azərbaycan, həm də ingilis frazeologiyasını müxtəlif aspektlərdən araşdırmışlar. Müasir Azərbaycan dilçiliyində, global proseslərin sürətləndiyi bir zamanda N.Ç.Vəliyevanın frazeologiya sahəsində olan çoxsaylı yerli və xarici nəşriyyatlarda çap olunmuş elmi işlərinin və əlbəttə ki, çoxdilli frazeologiya lüğətlərinin rolu xüsusi qeyd edilməlidir.

Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində zəngin bazaya malik olan frazeoloji vahidlər xalq müdrikliyinin dəyərli məhsulu kimi bir çox görkəmli dilçilər tərəfindən ayrıca bir tədqiqat obyekti kimi araşdırılmışlar. Aparılan araşdırmalarda xüsusilə də frazeoloji vahidlərin semantik aspektdə təhlili, onların mətnlə əlaqəsi, multimedial kommunikasiyada modifikasiyası, dilin müxtəlif üslublarında reallaşma imkanları, frazeoloji vahidlərin tərcümə yolları kimi məsələlər diqqət mərkəzində olmuşdur.

Frazeoloji vahidlərdəki obrazlılıq onları təşkil edən bu və ya başqa sözün məcazi mənada işlənməsi nəticəsində yaranır. Lakin bütün frazeoloji vahidlərdə obrazlılıq eyni dərəcədə olmur. Məsələn, frazeoloji qovuşma və frazeoloji birliklərdə obrazlılıq çox zaman daha güclü şəkildə nəzərə çarpır. Məlum olduğu kimi frazeoloji birliklər mürəkkəb metaforlardır. Metaforlar isə bir qayda olaraq fikrin canlı və təsirli ifadəsinə xidmət edir. Dildə mövcud olan frazeoloji birləşmələr çox zaman ifadəli olmur. Lakin bu tip frazeoloji vahidlərdə də bir sıra gizli xüsusiyyətlər vardır ki, onlardan bəzi üslubi məqsədlər üçün istifadə olunur [1,393].

Frazeoloji vahidlərdən həm bədii, həm publisistik, həm də digər üslublarda istifadə olunur. Frazeoloji vahidlər ədəbi dilin yazılı növündə, əsasən bədii üslubda yazılan əsərlərdə xüsusi rola malikdir. Böyük yazıçı və şairlərin əlində frazeoloji vahidlər bu və ya başqa surətin danışığını fərdiləşdirmək, tipikləşdirmək üçün əsas vasitələrdən biridir. Dildəki frazeoloji vahidlərdən istifadəni iki qrupa bölmək olar:

- 1) frazeoloji vahiddən heç bir dəyişiklik edilmədən istifadə edilməsi
- 2) frazeoloji vahiddə müəyyən dəyişikliklər edilərək istifadə olunması

Müəllif öz nitqini daha canlı və təsirli etmək üçün frazeoloji vahiddən onun komponentlərində heç bir dəyişiklik etməyərək istifadə edə bilər. Azərbaycan dilinin leksik sistemində bitkin və yığcam sintaktik konstruksiyalı frazeoloji ifadələr xüsusi bir qat təşkil edirlər. Məna ağırlığı, semantik yük milli dil zəminində frazeologizmlərin variantlarında da püxtələşmiş formalara düşür. Frazeoloji vahidlərin improvizasiyası elə yaradıcılıq faktorudur ki, bu prosesdə müəllif müxtəlif dil maneərlərindən istifadə edir. İmprovizasiya olunmuş dil vahidləri həm də bütöv kontekstdə xalq müdrikliyinin məhsulunu əks etdirir, oxucunun və dinləyicinin yaddaşında dərin izlərin yaranmasının səbəbi olur. Bu inikas üsulu həm üslubi düşüncə tərzinin özünəməxsusluğu üçün də etibarlı dəlildir və təsvir obyektinin koloritinə nüfuz məharəti, emosional psixoloji incəlikləri ilə də seçilir.

Frazeologiya sahəsində ən maraqlı və maraqlı olduğu qədər də mürəkkəb aspektlərdən biri də məhz frazeoloji vahidlərin tərcüməsi ilə bağlıdır. Aydın məsələdir ki, frazeoloji vahidlərin tərcüməsi deyildikdə buraya sadəcə lüğətlərdə öz əksini tapmış, yəni ki dəyişdirilməmiş frazeologizmlərin tərcüməsi deyil, həm də müəlliflər tərəfindən improvizasiya prosesində modifikasiya edilmiş frazeoloji vahidlərin tərcüməsi də daxil edilir. Tərcümə prosesində adekvatlıq, ekvivalentlik və mənbə dildə olan frazeoloji vahidə uyğunluq məsələləri diqqət mərkəzində durur. Tədqiqat prosesinə cəlb edilmiş dillərin müxtəlif sistemli dillər olması faktı yəni bu zaman iki fərqli sistem mövcud olması əlbəttə ki, tərcümə prosesində məzmunun tam saxlanması şansını məhdudlaşdırmış olur. A.D. Şveyserin fikrincə ekvivalentlik deyildikdə əhəmiyyətli, mühüm cəhətlərə görə eynilik nəzərdə tutulur [6;93-95].

Müasir ingilis, rus və Azərbaycan dillərində frazeoloji vahidləri təhlil edən N. Vəliyeva bütün frazeoloji vahidləri 3 böyük qrupa bölmüşdür.

Birinci qrupa həm məna, həm obraz, həm də leksik tərkib etibarilə hər iki dildə demək olar ki, tam eyniyyət təşkil edən frazeoloji vahidlər aiddir. Yəni ki, bu qrupa aid olan frazeoloji vahidlər xüsusilə də atalar sözləri Azərbaycan dilinə öz ekvivalentləri vasitəsilə tərcümə olunurlar. Məsələn,

yol tapmaq (hansısa bir işin həllini tapmaq) = to find one's way out / to find a solution

Yol yeriməklə alınar. = A way is mastering by a walker.

Yola bələd olan bədrəməz. = Who knows the way, that doesn't stumble [5 ;739]

yerini bilmək = 1.(Öz davranışına və nitqinə nəzarət etmək)- to know his own place; 2.(özünü yaşına uyğun aparmaq, uşaqlıq etməmək)- to act one's own age/ to have a way with one[5 ;734]

can bahasına = at the cost of one's life

Çox bilsən də, az danış. = Know more, less speak.

tələyə düşmək (çətin, çıxılmaz vəziyyətə düşmək)= to fall into a trap/ to jump at the bait/ to have one's back to the wall (to be in a trap, with no way to escape, to be in bad trouble) 649

Təmiz ad hər şeydən üstündür. = A good name is better than riches [5; 650]

Tərif halva deyil, ağız şirinlətsin. = Praise is not pudding.

Ümid olmasaydı, ürək partlardı. = If were not for hope, the heart would break.

ümid çırağı = a ray of hope/ light at the end of the tunnel

İkinci qrupa isə obraz və leksik tərkib etibarilə bir-birindən qismən və ya tamamilə fərqlənən, lakin mənaca uyğun frazeoloji birləşmələr, atalar sözləri və məsəllər aid edilir. Bu qrupa daxil olan frazeoloji vahidlərin tərcüməsində isə analogi tərcümədən istifadə olunmuşdur. Məsələn,

Çox bilmək istəyən çox da çalışsın gərək. – He that eat kernel must crack the nut [5;193].

Tənbəl həmişə “xəstəyəm” deyər. – For a fool every day is holiday.

Vaxtında atılan tüfəngin səsi vaxtsız atılan topun səmindən üstündür. – A stitch in time saves nine. (Everything must be in time.) / Cf. Haste makes waste. / The more haste, the less speed.

Zəhmətsiz bal yeməzlər. – No sweet without some sweat. / No cross, no crown. / He who would eat the fruit must climb the tree. / Nothing venture, nothing gain. / Nothing to be got without pain. / He who would catch fish must not mind getting wet. / No pains, no gains. / Cf. A cat in gloves catches no mice [5; 752].

zəli kimi yapışmaq – to hold on (to stick) like a leech / to cling (hang on, hold on) like grim death / hang on for dear life / he (she) sticks to someone like a flea to fleece / Cf. he (she) sticks to someone like

a burr (like a limpet to a rock / like a glue) / to be persistent as a fly

Zərərin yarısından qayıtmaq da xeyirdir. – Choose between two evils the least. / Leave well enough alone. / Cf. A fault confessed is half redressed.

Zindana səbr eləyən axır taxta çıxar. – Diligence is the mother of success (good luck). / Cf. Little strokes fell great oaks. / With time and patience the leaf of mulberry becomes satin. / Everything comes to him who waits. / It is dogged that does it. / Constant dropping wears away (will wear away) a stone. / Elbow grease gives the best polish. / Patience and hard work can do anything [5;757].

dərdini açmaq – to reveal one's soul to someone / to open one's heart to someone / to pour out one's heart to someone

dəridən-qabıqdan çıxmaq – try (to do) one's very best / to do one's utmost (uttermost) / to do one's possible / to lay oneself out to do smth. / to do smth. for all one is worth / to work good and hard / to do(to try) one's damndest / to bust a gut

Üçüncü qrupa isə yalnız bir dilə, yəni ya Azərbaycan, ya da ingilis dilinə aid olan, lakin müqayisə edilən dildə qarşılığı və ya analoqu olmayan frazeoloji vahidlər daxildir [4 ; 264-268]. Məsələn, *“to jump at a conclusion”* frazeoloji vahidinin Azərbaycan dilində ekvivalenti yəni ki qarşılığı yoxdur – *“tələsik nəticə çıxartmaq (dərindən düşünmədən)”* [5; 649]

“A good name is sooner lost than won” atalar sözünün Azərbaycan dilində ekvivalenti olmadığı üçün hərfi tərcüməyə müraciət edilmişdir. - *“Təmiz adı itirmək asandır, nəinki onu qorumaq”*.

köhnə iy burnunda qalıb – the man, who loses its own old privileged position, lives on his memories and who is not able to get on with new customs

körpü qaldı çayın o tayında – a discrepancy (about disagreement between someone) / Cf. all at sixes and sevens

to set the Thames on fire - qeyri-adi bir hərəkət etmək [5;453]

Müəllifin üstün yaradıcılıq qabiliyyəti əsasında aktuallaşmış ideomatik ifadələr bütöv bir kontekst daxilində düşüncələr arasındakı asosiasiyaları gücləndirir və burada müəllif frazeoloji vahidi sanki özünükiləşdirmiş olur. Məsələn, Bəxtiyar Vahabzadə mövcud frazeoloji qəliblər əsasında novatorluğu meyl edərək yeni ifadələr yaratmaq imkanından bəhrələnir.

Şöhrətin yükünü düşündünmü bəs?

Min şöhrət bir borcu ödəyə bilməz

(Bəxtiyar Vahabzadə - Axı dünya fırlanır, 16)

Frazeoloji novatorluq həm də lirik əhval-ruhiyyənin, lirik təfəkkürün ifadə vasitəsi kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Frazeologizmlərin ayrı-ayrı qəliblərə düşmüş formaları onlarla eyni kontekstdə işlədilən digər dil materialları ilə birlikdə oxucuda gözəl təəsürat yaradır və güclü obrazların meydana gəlməsinə səbəb olur. Frazeoloji novatorluq haqqında danışıldıqda mütləq şəkildə istifadə edilən frazeoloji vahidlərin forma yığcamlığı, məzmun aydınlığı, oynaqlıq və ahəngdarlıq kimi aspektlər də mütləq qeyd edilməlidir. Belə olduqda frazeoloji birləşmələr bədii düşüncənin əhatəliliyinə, məna dolğunluğuna xüsusi təkan vermiş olur və beləcə obrazlılıq daha fəal səviyyədə özünü göstərir [2].

ƏDƏBİYYAT

1. Afad Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild (2 cildə). Bakı, 2019. - 464 s.
2. Məhərrəm Abbasəli. Poetik frazeologiya. Bakı: “Elm və təhsil”, 2013. - 166 s.
3. Quliyev Tofiq. İngilis və Azərbaycan dillərində idiomatiklik və idiomların transformasiya yolları : filol. e. üzrə fəls. d-ru a. dər. al. üçün təq. ed. dis.: 10.02.20; Azərb. Resp. Təhsil Nazirliyi, Azərb. Dillər Un-ti. Bakı: 2012. -146s.
4. Valiyeva Nigar Chingiz. A Paradigm of Contrastive Lexicology of the English and Azerbaijani languages. Bakı, “Elm və Təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya, 2019. - 352 p.
5. Vəliyeva Nigar. Azərbaycanca-ingiliscə idiomatik lüğət. Bakı: Mütərcim, 2017. -764 s
6. Salayeva Fidan. XX əsrin II yarısında Azərbaycan dilçilişində frazeologiya nəzəriyyəsinin inkişafı. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2013.- 23 s.
7. Швейцер А.Д. Теория перевода (статус, проблемы, аспекты). М., 1988

РЕЗЮМЕ
ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ

Ханларова А.Ш.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В докладе подчеркивается роль фразеологизмов в раскрытии инновационных способностей писателя, автора. Богатство как письменной, так и устной речи с фразеологизмами оказывает более эффективное влияние на читателя. Фразеологические единицы также создают основу для того, чтобы речь автора была более красочной, а его мысли - более образными, лаконичными и сильными. Процесс трансформации фразеологизмов проанализирован с помощью фразеологизмов, эквивалентных в переводимом языке, имеющих аналоги и существующих только на одном языке.

Ключевые слова: *фразеологизм, образность, образное значение, импровизация*

SUMMARY
PHRASEOLOGICAL TRANSFORMATION

Khanlarova A.Sh.

Sumgayit State University, Azerbaijan

The report emphasizes the role of phraseological units in revealing the innovative abilities of the writer, the author. The richness of both written and oral speech with phraseological units has a greater effect on the reader. Phraseological units also create basis for the author's speech to be more colorful and his thoughts to be more figurative, laconic and strong. The process of transformation of phraseological units has been analyzed by phraseological units that have equivalents, analogs in the translated language and by those one's which exist only in one language

Key words: *phraseological unity, imagery, figurative meaning, improvisation*

KOHEZIYA MƏTNİN FUNDAMENTAL KATEQORIYASI KİMİ
İsgəndərova N.R.

Azərbaycan Texniki Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Bu tədqiqat işi koheziya termininin geniş şəkildə izahına həsr edilib. Koheziya termini bir çox tədqiqatlarda fərqli bucaq altında nəzərdən keçirildiyindən onun fərqli şəkildə tərif edildiyi hallara tez-tez rast gəlinir. Bu baxımdan məqalədə ortaya qoyulan bu məsələ dilçilikdə, xüsusilə də mətn dilçiliyində aktuallığı ilə seçilir. Tədqiqat zamanı müqayisəli-təsviri metoddan istifadə edilmiş, elmi-nəzəri ədəbiyyata istinadlar edilmişdir. Yekun olaraq belə bir nəticə əldə edilmişdir ki, koheziya fundamental mətn kateqoriyası kimi mətnin tamlığının, bütövlüyünün, özəyi kimi çıxış edir.

Açar sözlər: *mətn dilçiliyi, koheziya, koherentlik, mətn, kateqoriya*

Mətn dilçiliyində dərin mənaların təsviri və ifadəsi, eləcə də müəllif düşüncəsinin təqdimatı haqqında danışarkən koheziya (cohesion) və koherentlik (coherence) terminlərindən istifadə edilir. Antroposentrizm və funksionalizm istiqamətində sürətlə inkişaf edən müasir dilçilikdə bu terminlərdən diskursun təhlili zamanı xüsusilə istifadə edilir [3]. Bir qayda olaraq, belə hesab edilir ki, koheziya mətnin daxili leksik-qrammatik əlaqələnməsini təmin edir, yəni mətnin elementlərinin bir-biri ilə əlaqələnməsi adresanta öz kommunikativ məqsədini daha aydın və dəqiq şəkildə reallaşdırmağa şərait yaradır.

Ümumiyyətlə, qeyd olunmalıdır ki, “koheziya” termini bir sıra elm sahələrində işlədilir. Məsələn, fizika sahəsində bu termin “molekullar arasındakı əlaqə” mənasında işlədilir. Mətn dilçiliyində isə “koheziya” mətnin əlaqəliliyi kimi başa düşülür. Bununla yanaşı, “koheziya” həm də diskurslararası formal-qrammatik əlaqələnmə kimi də tərif edilir. Koheziya mətn daxilindəki cümlələr arasında müxtəlif növ dil əlaqələrini formalaşdırır ki, bu da mətnin əsasını təşkil edir. Bu əlaqələr referensivlik, əvəzlənmə (substitution), ellipsis, bağlayıcı və qoşmalar, sinonim sözlər (leksik koheziya) və s. hesabına reallaşır.

Mətnin linqvistik səciyyəsinin müəyyən edilməsində koheziyanın, xüsusi bir mətn kateqoriyası kimi müstəsna rolu olduğunu qeyd edən K.Abdullayev koheziya haqqında danışarkən, bu termini mürəkkəb sintaktik bütövün komponentləri arasında mövcud olan semantik və struktur əlaqələnməsini nəzərdə tutur. Onun fikrincə, mətn koheziyası, yəni mətndaxili komponentlərin özünəməxsus şəkildə əlaqələnməsi bir sıra amillərin iştirakı ilə formalaşır. Praktiki nöqteyi-nəzərdən dilin istənilən səviyyəsində koheziyanı

şərtləndirən vasitələrə rast gəlinir və tədqiqatçı bu vasitələri iki böyük qrupda təsnif edir. Bunlardan ən başlıcası komponentlər arasındakı semantik əlaqə, digəri isə komponentlərin bir-biri ilə quruluş baxımından əlaqələnməsidir. Hər iki əlaqə növünü “sintaktik əlaqə” adı altında ümumiləşdirmək olar. Lakin, bununla yanaşı, komponentlərin bir-biri əlaqələnmə üsulları da mövcuddur. Bunlardan biri kimi K.Abdullayev məntiqi-sintaktik əlaqələnmə metodunu fərqləndirir [2, s. 107].

“Koheziya (və ya əlaqəlilik kateqoriyası) mətnin və ya diskursun əsas səciyyəvi cəhətindən biridir” [4, s. 80] və müasir tədqiqatlarda aktual hesab edilən məsələlər sırasında araşdırılır. Koheziyaya qrammatik, leksik və fonetik olmaqla, fərqli linqvistik vasitələr aid edilir. Məhz bu vasitələr hesabına mətnin komponentləri bir-biri ilə əlaqələnməyə vahid bir semantik bütöv yaradır. Mətni məntiqi cəhətdən əlaqələnməyə vahid kimi qəbul ediriksə, o zaman “bir elementin ifadəsi digər elementin ifadəsindən asılı olduğu halda koheziya müşahidə edilir” [5, s. 40] fikri ilə razılaşmaq lazım gəlir. Beləliklə mətnin bir elementi digərinə nisbətə presuppozisiyada olur, yəni digər elementin mənası nəzərə alınmadan effektiv şəkildə dekodlaşa bilməz.

Koheziya, qeyd edildiyi kimi, mətnin sintaksisində də müşahidə edilərək mətn kateqoriyası kimi çıxış edir. “Mətnin komponentləri arasındakı sintaktik koheziya semantik və qrammatik əlaqələnmənin təminatçısı kimi çıxış edir” [8, s. 116].

Koheziya dil sisteminin digər semantik əlaqələr kimi, bir hissəsidir. O, dilin yaruslu təşkili ilə ifadə edilir. Dil üç fərqli səviyyəli kodlaşma ətrafında təşkil edilir və hər bir səviyyədə kodlaşma özündən aşağıdakı yarus üzərində baş verir. Semantik səviyyə leksik-qrammatik səviyyə üzərindən formalaşaraq dil formaları yaradır. Leksik-qrammatik səviyyə də öz növbəsində dilin fonoloji və orfoqrafik ifadələri üzərində reallaşır.

Sintaktik koheziyadan fərqli olaraq, qrammatik koheziya qrammatik sistemlə ifadə edilərək özündə refensiya, ellipsis və bağlayıcılar vasitəsilə əlaqələnməni ehtiva edir. “Leksik koheziya isə dilin leksik sisteminin bir hissəsi kimi təkrarlar, sinonimlik və digər semantik səciyyəvi əlaqələnməni nəzərdə tutur” [6, s. 230].

“Koheziya mətn daxilində mövcud olan məna elementlərinə aiddir və mətni mətn kimi formalaşdıran əsas amildir” [11, s. 109]. Bu mövqedən çıxış edən M.Hallidey və R.Hasan koheziyanı bütün mətnlər üçün ümumi olan əhəmiyyətli münasibətlər toplusu hesab edirlər. Koheziya mətni qeyri-məndən ayırır, onu təyin etmir, müəyyənləşdirmir. Mətnin nə barədə məlumat verməsini göstərmir. Koheziya mətnin semantik tam olaraq təşkilini aşkara çıxarır. Koheziyanın substitusiyası və ellipsis, referensiya üsulları ilə reallaşması qeyd olunur.

Koheziya ilə «koherentliyi» fərqləndirmənin əsasında daxili və xarici əlaqə, mətnin səth və dərinlik quruluşlarının ayrılıqda götürülməsi durur. Ə.Abdullayev yazır: “Keyfiyyətli mətn sadəcə qrammatik cəhətdən düzgün cümlələrin yığılmından ibarət olmur. Mətn daxilində ayrı-ayrı cümlələrin birləşməsi qaydaları daha mühümdür. Onlara düzgün riayət edilməməsi məna dəyişməsinə səbəb olur, bəzən gözlənilməz effektlərə gətirib çıxarır. Təkrar daxil edilən mətn elementləri dedikdə bunlar nəzərdə tutulur: 1) danışığa aktına aid elementlər (leksemlər/onların birləşməsi və ya sintaktik modellər); 2) məzmun elementləri (konseptlər, mənalılar)” [1, s. 204].

Mətnin digər əhəmiyyətli kateqoriyası olan koherentliklə müqayisədə koheziya ikinci planlıdır. Belə ki, koherentlik formal olaraq “üzdə olmasa da”, mətn müəllifinin düşüncəsinin reallaşdırılması, ifadə edilməsi zamanı dil vasitələrinin seçimini müəyyən edə bilir [5, s. 40]. T.V.Milevskaya isə bu terminlər haqqında belə bir fikir irəli sürür: “Koheziya mətn elementlərinin mahiyyəti, koherentlik isə ümumilikdə mətnin mahiyyətini təşkil edir” [10, s. 61]. M.L.Makarovun fikrincə isə, koherentlik koheziyadan daha geniş anlaşılandır: koheziya diskursun formal-qrammatik əlaqələnməsidirsə, koherentlik həm də “diskursun əlaqələnməsinin semantik-praqmatik (həm də tematik və funksional) cəhətlərinin ifadəçisi kimi çıxış edir” [9, s. 195].

İ.R.Qalperin də öz tədqiqatlarında bu məsələyə geniş yer ayırıb. Onun görüşlərinə görə, koheziya kontinnumu, yəni məntiqi ardıcılıq (temporalıq və ya məkan baxımından) təmin edən xüsusi növ əlaqə tipidir [7]. Tədqiqatçı koheziyanın mətnyaratma funksiyasını xüsusilə vurğulayır və onu bu şəkildə təsnif edir: distant koheziya, obrazlı koheziya, sətraltı koheziya, üslubi koheziya və ritmyaradan koheziya [7, s. 87-90]. Göründüyü kimi, koheziya geniş miqyaslı, çoxcəhətli mətn kateqoriyasıdır və burada məntiqi, psixoloji və formal-struktur göstəricilər bir-biri ilə sıx bağlı olduğundan koheziyanın növləri arasında dəqiq sərhəd müəyyən etmək olduqca çətindir. Məsələn, obrazlı koheziya eyni zamanda, həm də distant koheziya rolunu daşıya bilər, və ya üslubi koheziya həm də assosiativ koheziya kimi də çıxış edə bilər.

Koheziya mətnin icbari, invariant kateqoriyasıdır. Koheziya mətnin fundamental kateqoriyası olub məndaxili elementlərin qarşılıqlı asılılığını və əlaqəsini edən, məndaxili bağlılığın gizli və aşkar növlərinin məcmusunu təşkil edir. O, digər mətn kateqoriyaları ilə sıx bağlı olduğundan olduqca mürəkkəb

münasibətlərdə özünü biruzə verir. Koheziyanın mətndə əsas və ən vacib funksiyası mətnin bütün elementləri arasında əlaqə, bağ yaratmaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. Bakı: "Zərdabi LTD" MMC, 2011, 272 s.
2. Abdullayev K.M., Məmmədov A.Y. və b. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. - Bakı: -2012, -126 s., s. 107
3. Cutting J. Pragmatics and Discourse. London; N. Y.: Routledge, 2002. 200 p.
4. Валгина, В.С. Теория текста / В.С.Валгина. — Москва: Логос, — 2003. — 280 с.
5. Величко М.А. Когезия и когерентность // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 2: Филология и искусствоведение. — 2016, № 2 (177), — с. 39-43.
6. Володина, М.С. Проблема когезии как основа структурирования диалогической реплики // [Вестник Московского государственного университета культуры и искусств](#). 2014. № 6 (62). С. 229-232.
7. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М.: Наука, 1981. 139 с.
8. Ибишова В.Н. Когезия как внутренняя логико-семантическая структура текста // Фундаментальные и прикладные исследования: проблемы и результаты. — 2015, № 20, — с. 115-126.
9. Макаров М.Л. Языковое общение в малой группе: опыт интерпретативного анализа дискурса: /дис. ... д-ра филол. наук/ — Тверь: Изд-во Тверс. гос. ун-та, 1998. — 443 с.
10. Милевская, Т.В. Связность как категория дискурса и текста (когнитивно-функциональный и коммуникативно-прагматический аспекты): /дис. ... д-ра филол. наук/ — Ростов н/Д: Изд-во РГУ, 2003. — 390 с.
11. Хэллидей, М.А.К., Хасан, Р. Когезия в английском языке // Исследования по теории текста. — Москва, 1979. — с. 108-115.

РЕЗЮМЕ

КОГЕЗИЯ КАК ОСНОВНАЯ КАТЕГОРИЯ ТЕКСТА

Искендерова Н.Р.

Азербайджанский технический университет, Азербайджан

Статья посвящена широкому объяснению термина «когезия». Поскольку во многих исследованиях термин «когезия» рассматривается под разными углами, часто бывает, что он определяется по-разному. С этой точки зрения поднятый в статье вопрос отличается своей актуальностью в лингвистике, особенно текстовой лингвистике. В ходе исследования использован сравнительно-описательный метод, имеются ссылки на научно-теоретическую литературу. В заключение был сделан вывод, что когезия выступает в качестве фундаментальной категории текста, являясь ядром целостности текста.

Ключевые слова: лингвистика текста, когезия, когерентность, текст, категория.

SUMMARY

KOHEZIA AS A FUNDAMENTAL CATEGORY OF THE TEXT

Isgandarova N.R.

Azerbaijan Technical University, Azerbaijan

This study is devoted to a broad explanation of the term cohesion. Because the term cohesion is considered from a different angle in many studies, it is often the case that it is defined differently. From this point of view, this issue raised in the article is distinguished by its relevance in linguistics, especially textual linguistics. The comparative-descriptive method was used during the research, references were made in the scientific-theoretical literature. In conclusion, cohesion acts as a fundamental text category as the core of the integrity of the text.

Key words: text linguistics, cohesion, coherence, text, category.

FRANSIZ DİLİNDƏ FEİLLƏRİN TƏSRİFLƏNMƏSİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNƏ DAİR

İsmaylova M.İ.

Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Bu məqalədə fransız dilində feillərin təsriflənməsinin əsrlərlə inkişafının analizi göstərilmişdir. Belə ki, hələ 18-ci əsrdən başlayaraq feillərin təsriflənməsi araşdırılmışdır. Hər dövrün öz dilçi alimi öz nöqteyi nəzərindən yanaşaraq müxtəlif təsriflənmə növlərini fərqli araşdırmışlar. Məqalədə apardığımız araşdırmalardan da görünür ki, fərqli yanaşmalar və feillərin təsriflənməsinin illərlə dəyişməsi ilk növbədə fonetik və orfoqrafik dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır. Belə ki, şəxs sonluqlarının və feillərin kökünün vurğunun təsiri ilə dəyişməsi tələffüz qaydalarında da dəyişikliyə səbəb olur.

Açar sözlər: *feil, təsirsiz feillər, təsriflənmə, qaydalı feillər, qaydasız feillər, feilin zamanları*

XIX əsrdə feillərin təsriflənməsi, feillərin qruplara bölünməsi daha geniş inkişafa başlayır. Belə ki, hələ XVIII əsrdə feillərin təsriflənməsi öyrənilməyə başlanılıb, lakin feillərin qruplara bölünməsi XIX əsrə təsadüf edir. B.Buardın araşdırmalarına görə XIX əsrdə qrammatika klassik dövrün qrammatikasıdan fərqlənir. Burada B.Buard ümumi qrammatikada XVIII əsrə nəzərən öz mövqelərini nümayiş etdirən və öz analizlərində semantik və sintaktik cəhətləri araşdıran bir sıra dilçi alimin adını qeyd etmişdir. Bunlardan Vanier, Bonfias, Peron, Juliyən və başqaları feili sifət, məlum, məchul növ, təsirsiz feillər haqqında öz fikirlərini bildiriblər, lakin feillərin təsriflənməsinə aid heç bir fikir söyləməmişlər. Feillərin qruplara bölünməsi, zamanların düzəldilməsi onlar üçün maraqlı olmamışdır. Feillərin təsriflənməsinə hələ XVIII əsrin qrammatika kitablarında rast gəlinir. Biz Girault Duvivienin “Grammaire des Grammaire” kitabına nəzər salsaq burada feillərin dörd qrupa bölündüyünü görə bilərik. Məsdəri “er” ilə bitənlər, “ir” ilə bitən feillər, “oir” ilə bitənlər və “re” ilə bitən feillər. Girault Duvivier feilləri bir neçə sadə zaman formalarında (indiki zaman, indiki zaman feili sifəti, keçmiş zaman feili sifəti, indiki zaman məsdəri kimi formalarda təqdim edib və “aimer, finir, recevoir və rendre” feillərini bu zamanlarda təsrif edərək dörd qrup təsriflənməni göstərmişdir. Onun fikrincə, burada 1-ci və 3-cü qrupda təsriflənmə heç vaxt dəyişmir, lakin 2-ci və 4-cü qrup feillərində isə təsriflənmə dəyişir. Girault Duvivier başqa feillərin sadə zaman formalarında eyni təsriflənməsini belə izah edir: Bir feili bir neçə formada təsrif etmək üçün aşağıdakıları bilmək lazımdır.

1. Feillər kök, heca və ya hərflərdən yaranan şəkilçidən ibarət olurlar. Feilin kökü ayrılıqda məna ifadə edir və heç vaxt dəyişmir, şəkilçi isə əksinə şəxsə və zamana görə dəyişir. Məsələn, chanter (oxumaq) feilində feilin kökü “chant” şəkilçi isə “er” dir.

2. Feillərin təsriflənməsinə gəldikdə, məsələn “oublier” (unutmaq) feilində “er” şəkilçisi bizə bu feilin 1-ci qrupa aid olduğunu tapmağa imkan verir və biz burada asanlıqla feilin kökü ilə şəkilçini ayıra bilərik “oubli” və “er”. Biz bu feili yuxarıda qeyd etdiyimiz zamanlarda təsrif etsək “oubli” kökünə aşağıdakı şəxs sonluqlarını əlavə edə bilərik. Oubli-er, oubli-ant, oubli-é, j’oubli-e.

J.Dubua, G.Juanon və R.Lagon „Fransız qrammatikası“ dərsliyində feilləri 3 qrupa bölürlər. Məsdəri – er ilə bitən feilləri (məs: chanter) 1-ci qrupa, -ir ilə bitənləri 2-ci qrupa (məs: finir), məsdəri –ir (offrir), re (prendre), -oir (recevoir) ilə bitən feilləri isə 3-cü qrupa aid edirlər.

R.L.Vagner və J.Pənşon öz „Grammaire du français classique et moderne“ dərsliyində bu mövzu ilə bağlı yeni fikirlər söyləmişlər. Belə ki, müəlliflər analitik və funksional cəhətdən yanaşaraq feilin dəyişə bilən və kök və şəkilçidən ibarət olduğunu qeyd edirlər. Alimlər həmçinin qaydalı və qaydasız feillər haqqında yeni fikirlər söyləyərək qaydalı feillərin təsriflənmə zamanı yalnız 1 kökə malik olduqlarını (Chanter-chant kökü), qaydasız feillərdə isə feilin kökü müxtəlif olur. (məs: pouvoir-pouv-, puis, peu-, pu-)

Nəhayət feillərin təsriflənməsinin tarixini araşdıranda görə bilərik ki, feillərin təsriflənməsinin illərlə dəyişməsi ilk növbədə fonetik və orfoqrafik dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır. Belə ki, şəxs sonluqlarının və feillərin kökünün vurğunun təsiri ilə dəyişməsi tələffüz qaydalarında da dəyişikliyə səbəb olur.

ƏDƏBİYYAT

1.Bouard, B., « L’articulation entre grammaires scolaires et grammaires savantes au XIXe siècle : complément et verbe transitif », Histoire Epistémologie Langage, 2012.

2.Brunot, F., L’Enseignement de la langue française, ce qu’il est, ce qu’il devrait être dans l’enseignement primaire. Cours de méthodologie professé à la Faculté des lettres de Paris, 1908-1909

3.Chervel, A. Histoire de la grammaire scolaire. Paris : Payot. 1977.

4.Chervel, A. Histoire de l’enseignement du français du XVIIe au XXe siècles., Chevallard. 2008

5.Flot, L. « Grammaire ». Nouveau dictionnaire de pédagogie et d’instruction primaire. 1911.

РЕЗЮМЕ
ОБ ИЗУЧЕНИИ ОПИСАНИЯ ГЛАГОЛОВ НА ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ
Исмаилова М.И.

Азербайджанский университет языков, Азербайджан

В этой статье анализируются развития описания глаголов во французском языке на протяжении веков. Таким образом, описание глаголов изучается с 18 века. Лингвисты каждого периода изучали разные типы интерпретаций со своей точки зрения. Наше исследование в статье также показывает, что различные подходы и изменения в определении глаголов на протяжении многих лет привели, в первую очередь, к фонетическим и орфографическим изменениям. Таким образом, смена окончаний и корня глаголов под действием ударения также приводит к изменению правил произношения.

Ключевые слова: *глагол, неактивные глаголы, наречия, правильные глаголы, неправильные глаголы, времена глаголов*

SUMMARY
ON THE STUDY OF DESCRIPTION OF VERBS IN FRENCH
Ismayilova M.I.

Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan

This article analyzes the development of verb descriptions in French over the centuries. Thus, the description of verbs has been studied since the 18th century. The linguists of each period have studied different types of interpretations from their own point of view. Our research in the article also shows that different approaches and changes in the definition of verbs over the years have led to phonetic and spelling changes in the first place. Thus, the change of endings and the root of verbs under the influence of stress also causes a change in the rules of pronunciation.

Key words: *verb, inactive verbs, conjugation, regular verbs, irregular verbs, verb tenses*

KAZAK VE MOĞOL DİLLERİNDEKİ ORTAK MECAZİ KELİMELERİN FONOLOJİSİ
Kamalaşkızı K.K.

L.N.Gumilyev Avrasya Ulusal Üniversitesi, Kazakistan

Özet. Bu makalede Kazak ve Moğol dillerindeki ortak mecazi kelimelerin fonolojik özellikleri incelenmektedir. Analiz, mecazi kelimelerin fonetik özelliklerine ilişkin dilbilimcilerin bilimsel kavram ve sonuçlarına göre yorumlanır. Aynı zamanda, genel Türk dillerindeki taklitleri de incelemektedir. Dilsel olguların ve dilbilimsel birimlerin yapısı, analiz ve karşılaştırma yöntemleriyle incelenir.

Anahtar kelimeler: *Kazak dili, Moğol dili, fonetik, morfoloji, anlambilim, taklitler, mecazi kelimeler, sesli kelimeler vs.*

Kazak-Moğol dilleri de dahil olmak üzere Türk-Moğol dillerinin özelliklerini karşılaştırırken, eski zamanlardan beri yaşam ve maneviyatta benzerliklere sahip halklar oldukları farkediliyor. Moğol dilinin sözlüğünde Sanskritçe, Tibetçe vb. Dillerden giren kelimeler mevcutken, Kazak dili sözlüğünde Arapça ve Farsça gibi yabancı dillerden giren kelimeler bulunmaktadır. Buna rağmen, Kazak-Moğol dillerinin kısmen ortak unsurlarının kademeli olarak bulunması, Türk-Moğol halklarının dillerinin aynı soydan gelen diller olduğunu göstermektedir. Gustaf John *Ramstedt*; Türk, Moğol, Mançu, Kore ve Japon dilleri üzerine tarihsel bir karşılaştırmalı çalışma yaparak "Altay dili teorisinin" temelini attı.

Bazılhan Buhatılı, Altay kökenli dillerin tarihsel olarak karşılaştırmalı incelemesinde Gustaf John *Ramstedt*'in yönüne dayanarak, Türk-Moğol dillerinin ana kaynak olduğunu belirtmektedir. [1, 6 sayfa].

Daha sonraları Türk dilleri üzerine karşılaştırmalı çalışmalar yapılırken yeni veriler ortaya çıkmaya başladı. Akademisyen A.T. Kaidarov, profesör E.Z. Kazhybekov, bilim adamı E.V. Sevortyan'ın Türk dillerinin kökleri hakkındaki çalışmalarında Altay soylu dilleri karşılaştırarak, fonoloji, morfoloji, anlambilim yönünün pek çok değerli bilgi veriyorlar. [4, 33 sayfa].

Genel olarak mecazi kelimeler kavramını ele alırsak, modern Kazak dilbilim literatüründe, dünyanın diğer dillerinde olduğu gibi ses taklidi, ideofonlar, taklit kelimeler, mimemalar, figüratif kelimeler, taklitler, sesli kelimeler, onomatoplar vs isimler oluşmuştur. Örneğin, bunların ortaya çıkış yollarının anlamı, tarihsel oluşumu ve gelişim sürecindeki yeri ve kullanım görünümü isimlerinde daha önemlidir.

N.I. Ashmarin, Türk dillerinde fonolojiyi ilk inceleyen kişi olurken, sonrasında Türk dillerindeki taklit kelimeleri N.K. Dmitriev'in eserlerinde irdelenmiştir. Türkçedeki ses sembolizmi ve taklit kelimeler A.N. Kononov, M. Bittner, H. Marchand ve diğerleri tarafından incelenmiştir. N.A. Baskakov, Karakalpak dilinin mimemalarını ayrıntılı olarak inceler. Yakutça, Kırgızca, Türkmençe, Özbekçe, Azerice ve Başkurt dili gibi Türk dillerinde taklit kelimeler ayrıntılı olarak ele alınmaktadır.

Çuvaş dilbilimci G.E. Kornilov'un ses görüntüleme sorunu üzerine yaptığı araştırmalarda, N.I. Ashmarin ve A.M. Gazov-Ginzberg'in temel teorik ilkeleri geniş çapta analiz edilmektedir. Bu çalışmanın önemi etimoloji ve taklit arasındaki ilişkiyi belirlemektir.

Bilim adamına göre, etimolojik analiz, ilk olarak, kelimenin kökeninin tarihini tek bileşenli bir kök morfemin ötesinde derinleştirmeye izin vermez ve ikincisi, dilin oluşum tarihini ve dil sembolünün ilkel motivasyonunu inceleme olasılığını sınırlar. Taklit, görüntülenenin özel bir özelliği, karakteristiği, kalitesi kavramını içeren müzikal bir görüntüdür; bu fenomeni, nesnenin eşzamanlı olarak düşünme ve sanatsal ve duygusal durumda algılamının sonucudur. "Taklit" terimi "seslerin ve seslenmenin taklidi değil, nesnelerin, süreçlerin, durumların, niteliklerin sesler ve seslenme yoluyla taklit edilmesi" olarak anlaşılmalıdır. [6, 5sayfa].

Bilim adamı K.Ş. Husayın şu sonuca varıyor: «Kazakçadaki ses görüntüleme fenomeni kökten ve tek bileşenli tabandan tezahür ettiğinden, sorunları aşağıdaki gibi incelemek için, kök unsurlarının fonetik yapısını ve ses görüntüleyici işlevini, ses görüntüleyici kökün metatezi ve dönüşümü, ses görüntüleyici temelin bileşimini analiz etmek gerekir». A.İ. Iskakov, Ş.Ş.Sarıbayev, B.Ş. Katembayeva gibi bilimadamları Kazakçadaki taklit kelimelerin fonetik ve morfolojik özelliklerini eşzamanlı yönden incelerken, S.R. İbrayev, kendi tezinde ses yapısı analizinde öznel ve deneysel fonetik yöntemini kullanır. A.T.Kaidarov ise, her bir morfeme ayrı-ayrı sınıflandırma yöntemiyle taklitçileri ses taklitçi ve görüntü taklitçi olarak ayırarak analiz eder. [5, 21 sayfa].

Kazak ve Moğol dillerinde ortak olan kelimelerin fonetik sistemi, her iki dilin modern doğası göz önüne alındığında, eski Moğol dilinin ses sistemi, modern Kazak dilinin fonetik sistemine karşılık gelir. Ve modern Moğol edebi dilindeki kelimelerin ses sistemine kıyasla, iki dilde ortak olan kelimelerin çoğu karşılık gelir ve bazı kelimelerde değiş tokuş, sapma fenomeni vardır.

Örneğin, eski Moğol dilinde "jadagay, çalma, sıltak, kara, taka" kelimeleri, modern Moğol edebi dilinde "zadgay, tsalam, şaltag, har, tak" olarak, modern Kazak edebi dilinde ise "jadagay, şalma, ("ç"li söyleyişte çalma), sıltau, kara, taka» olarak karşılaşmaktadır. Bazı kelimelerde ise, eski Moğol dilinde "kökerekü, çigire, çikiku" kelimeleri, modern Moğol edebi dilinde "höhröh, çiy, çihh" olarak karşımıza çıkıyor. Ve aynı kelimeler modern Kazak edebi dilinde "kögeru, şır" ("ç"li söyleyişte çıyr), "sıgu, tıgu" şahsında bulunur, ve ses sisteminde yer değiştirme, kırılma olgusu vardır [1, 13 sayfa].

Kazak ve Moğol dillerindeki figüratif kökler, birkaç ses uyumunu oluşturarak kullanılır, ve ses değişiklikleri hem ünlüleri hem de ünsüzleri içerir.

Figüratif yapısında ünlü seslerin değişimi:

u~ü uyumu Kazakçada *bultın* → *bultındau*, *bultın etu* ` Moğol dilinde *bültgeneh* → *bültelzeh*, *bülteg* – *bülteg hiyh* ` , *bültes* – *bültes hödloh* ` *bultın-bultın kozgalu* (bulut-bulut hareket) `;

ü~ö uyumu Kazakçada *bükşen* → *bükşendeu* ` Moğol dilinde *bögtsögönöh* → *bögtsözlög* ` , *bögtsög* – *bögtsög hiyh* ` *bükşen* – *bükşen etu* (bükülme) `;

ı~a uyumu Kazakçada *dıngır* → *dıngırlau*, *dangırlatu* ` Moğol dilinde *dangar* → *dangar*, *dangar-dungar hiyh* ` ; Kazakçada *dırıl* Moğol dilinde *dar* – *dar hiyh* ` , Moğol dilinde *tasraltgüy dar* – *dar hiyh* ` üzdiksiz dırıldadı (sürekli dır-dır etti) `; Kazakçada *şır* → *şırıldau*, *şır etu* ` Moğol dilinde *şaj* – *şaj hayragdah* ` ; Kazakçada *şır* → *şırıldau*, *şır etu* ` Moğol dilinde *tsar* – *tsar duu sonsdoh*, *çarlan uylah* ` şırıldap jılau (çingıra ağlama);

ı~u uyumu Kazakçada *sılq* → *sılqıldau*, *sılq etu* ` Moğol dilinde *sul*, *sulrah* ` ;

ı~o uyumu Kazakçada *tıq* → *tıqıldau*, *tıq etu* ` Moğol dilinde *tog* – *tog çimee garah* ` .

ı~i ve ı~e uyumları Kazakçada *şıldır* → *şıldırlau*, *şıldır etu* ` Moğol dilinde *şilder şilder duugarah* ` , *ginj şilder* – *şilder hiyh* ` kisen şıldır – şıldır etu (pranga zinciri - çingırdamak) `; Kazakçada *ıs* → *ısıldau*, *ıs etu* ` Moğol dilinde *is* → *isgereh*, *isgeren tuuh* ` ısıkrıp aydau (ısıklı çalarak sürmek), *mogoy isgerev* ` jılan ısıldadı (yılan tısladı);

ı~e uyumu Kazakçada *küngir* → *küngirleu*, *küngir qagu* ` Moğol dilinde *güngeneh* `;

o~a uyumu Kazakçada *şolp* → *şolpıldau*, *şolp etu* ` Moğol dilinde *şal* – *şal seleh* ` , *çal* – *çal seleh* ` , *zagas şig şal* – *şal hiysen* ` balıktay şolpıldatkan (balıkça şapırdatmak);

Figüratif yapısında ünsüz seslerin değişimi:

m~n uyumu Kazakçada *dümp* → *dümpildeu*, *dümp etu* ` Moğol dilinde *düngeneh* → *dün* – *dün hiyh* ` dümpildeu (dum sesi) ` , *düngenesen duunaas serev* ` titreyen bir uyandı `;

m~j uyumu – Kazakçada *mayman* → *maymandau*, *mayman kagu*, *mayman etu`* Moğol dilinde *mayjghan* → *mayjig* – *mayjig yavah`* mayman – mayman jüru (badi badi yürümek)`;

k~h uyumu Kazakçada *künk* → *künkildeu*, *künk etu`* Moğol dilinde *hüngeneh`* → *hüngeneçihsen`* *künk* – *künk ete tükken* (mırıldanan, homurdanan)`; Kazakçada *küngir* → *küngirleu*, *küngir qagu`* Moğol dilinde – *hüngeneh`* *küngirleu* (donuk bir ses çıkarmak)`, *honh hüngenev`* qonırau *küngirledi* (zil çaldı)`;

q~k uyumu Kazakçada *qors* → *qorsıldau*, *qors etu`* Moğol dilinde *hor* → *hor* – *hor duugargah`* *qorsıl*, *qorsıldau* (homurtu, homurtu sesi çıkarmak)`, *gahayn hor-hor duugargah`* şoşkanın qorsılı (domuz homurtusu)`; Kazakçada *qor* → *qorıldau*, *qor etu`* Moğol dilinde *hur* → *hurhirah`* *qorıldau* (horlamak)`, *hurhıran untah`* qorıldap uyıktau (horlayarak uyumak)`;

q~t uyumu – Kazakçada *qanq* → *qanqıldau*, *qanq etu`* Moğol dilinde *ganh* → *gangar* – *gungar duugarah`* *qanqıldau* (gıcırdamak), *galuu şuvuu gangar* – *gungar duugaran niysev`* *qaz qanqıldap* uştı (kaz gıcırdayarak uçtu), *nohoy ganh hiyn duugarav`* it *qanq* – *qanq etti* (köpek havladı); Kazakçada *tonqan* → *tonqandau*, *tonqan qagu*, *tonqan etu`* Moğol dilinde *tongolzoh*, *tongos* – *tongos hödlöh*, *tongolzon ireh* tonqandap *kelu* (emekleyerek gelmek)`;

q~j uyumu Kazakçada *şaq* → *şaqıldau*, *şaq etu`* Moğol dilinde *şajignah*, *haalgaşajignalaa`* yesik şaqırladı (kapı gıcırladı)`;

s~h uyumu Kazakçada *sanq* → *sanqıldau*, *sanq qagu*, *sanq etu`* Moğol dilinde *hanginah*, *radio hanginaj bayna`* radio sanqıldap tur (radio yüksek sesle konuşuyor)`;

s~j uyumu Kazakçada *sıngır* → *sıngırlau*, *sıngır kagu*, *sıngır etu`* Moğol dilinde *jinger*, *çinger*, *honh şig jinger* – *jinger hiyv`* qonırauday sıngırladı (zil gibi çaldı)`;

ş~ç uyumu Kazakçada *şanq* → *şanqıldau*, *şanq etu`* Moğol dilinde *çanga duugarah*, *çanga duu`* şanqıldagan *daus* (çatlak ses); Kazakçada *şar* → *şarıldau*, *şar etu`* Moğol dilinde *çarlah*, *çarlasan duu`* şarıldagan *daus* (cıldama, ağlama sesi)`;

ş~ts uyumu Kazakçada *alşan* → *alşandau*, *alşan qagu`* Moğol dilinde *altsan*, *altsgar* → *altsayh*, *altsgar boloh`*, *höl n` altsaysan`* ayağı alşaygan (bacakları ayırık)`;

ş~j uyumu Kazakça *şın* → *şınıldau*, *şın etu`* Moğol dilinde *hangir* – *jinger hiyh*, *hangir* – *jinger hiysen tömör`* şınıldagan *temir* (çingiraklı demir); Kazakçada *şink* → *şinkildeu*, *şink etu`* Moğol dilinde *jingeneh*, *nariyn jingenese duu`* şinkildegan *daus* (gıcırtılı ses)`; Kazakçada *şır* → *şırıldau*, *şır etu`* Moğol dilinde *jir* – *jir duu sonsdoh*, *jirgesen bor şuvuu`* şırıldagan *torgay* (cıldayan serçe)`; Kazakçada *şink* → *şinkildeu*, *şink etu`* Moğol dili *jingeneh*, *nariyn jingenese duu`* şinkildegan *daus* (gıcırtılı ses).

r~g uyumu Kazakçada *şur* → *şurıldau*, *şur etu`* Moğol dilinde *şuugih*, *hamar n` şuugij suuna`* murnı şurıldap otır (burnu guruldadı);

Bunun yanı sıra herhangi bir değişiklik yapılmamış halde kullanılan kök görüntüleyicileri de bulabilirsiniz:

Kazakçada *tors* → *torsıldau*, *tors etu`* Moğol dilinde *tors* — *tors duugarah`*, *tes* – *tes duugarah`*.

Kazakçada *sırt* → *sırtıldau*, *sırt etu`* Moğol dilinde *srt* – *srt*, *huruunı üenüüd n` srt* – *srt duugarav`* sausaq buındarı *srt* – *srt etti* (parmak eklemleri tıklandı);

Kazakçada *tars* → *tarsıldau*, *tars etu`* Moğol dilinde *tas* → *tas hiyh*, *tan hiyh*, *buu tas hiyv`* mltık *dausı* *tars etti* (tüfek sesi çıktı), *tas haah`* *tars yetkizip jabu* (çarparak kapatmak)`;

Türk ve Moğol dillerinin ortak unsurları fonolojik, morfolojik, semantik olarak incelendiğinde, yukarıda karşılaştırmalı olarak irdelenen örnekler kuşkusuz çok yardımcı olacaktır.

KAYNAKÇA

1 Bazılhan B. Altay köklü dillerin ortaklığı konusu. Almatı Kazakistan Cumhuriyeti Bilim Bakanlığı – Bilim Akademisi haberleri, dil ve edebiyat serisi. – 1996.-№2. 32-35 sayfalar

2 Bazılhan B. Kazak ve Moğol dilleri üzerine karşılaştırmalı araştırma. – Almatı – Ulan Bator: 1993. - 6 sayfa.

3 Bazılhan B. Kazakça – Moğolca sözlük. – Ulan-bator: Moğolistan Bilim Akademisi Dil ve Edebiyat Enstitüsü. - 1977.

4 Kaydarov A.T. Dildeki tek heceli köklerin ve temellerin yapısı. – Almatı: 1986. – 25 sayfa.

5 Kajibekov E.Z. Türk dillerinde homojen köklerin fiil – isim ilişkisi. – Almatı: 1986.

6 Sevortyan E.V. Türk dillerinin etimolojik sözlüğü. – Moskova – 1980.

7 Kornilov G.E. Taklit teorisi ve Çuvaş lehçesi verileri // Volga bölgesi lehçeleri ve toponimi. Çeboksary, -1977-1981. №5-9.

8 Husayın K.Ş. Ses. Anlam. Kelime. – Almatı: A.Baytursımulı Dil bilimi Enstitüsü, - 2016. 19-sayfa.

РЕЗЮМЕ
ФОНОЛОГИЯ ОБЩИХ ОБРАЗНЫХ СЛОВ НА КАЗАХСКОМ И МОНГОЛЬСКОМ ЯЗЫКАХ
Камаласкызы Х.

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан

В данной статье автор анализирует фонологические особенности общих изобразительных слов в казахском и монгольском языках. Анализ был сделан на основе научных концепций и выводов ученых-лингвистов относительно звуковых особенностей изобразительных слов. А также имитативы на общетюркских языках. Посредством методов анализа, сравнения изучаются языковые факты и структура языковых единиц.

В целом история происхождения подражательных слов в тюркских языках отличается от очень старых тем, что они относятся к коренным явлениям с более сложной личностно-смысловой природой, широким кругом употребления. Поэтому появление подражательных слов в языке любого тюркского народа связывают с подражанием и повторением на своем языке действий этноса вследствие различных явлений окружающей мертво-живой природы и отзвуков различных звуков. Поэтому ученые утверждают, что в сравнительных исследованиях в любом тюркском языке существует множество сходств в образовании подражательных слов.

На основании этого в статье определяется характер звучания, сопоставляя общие образные признаки казахско-монгольских языков.

Ключевые слова. *Казахский язык, монгольский язык, фонетика, морфология, семантика, имитативы, изобразительные слова, звукоизобразительные слова и т. д.*

SUMMARY
PHONOLOGY OF FIGURATIVE WORDS IN KAZAKH AND MONGOLIAN LANGUAGES
Kamalaskyzy K.

L.N.Gumilyev Eurasian National University, Kazakhstan

In this article, the author analyzes the phonological features of common pictorial words in the Kazakh and Mongolian languages. The analysis was made on the basis of scientific concepts and conclusions of linguists regarding the sound features of pictorial words, as well as imitatives in common Turkish languages. Language facts and the structure of language units are studied by means of analysis and comparison methods.

In general, the history of the origin of imitative words in the Turkish languages differs from very old ones in that they relate to indigenous phenomena with a more complex personal-semantic nature, a wide range of uses. Therefore, the appearance of imitative words in the language of any Turkish people is associated with the imitation and repetition in their own language of the actions of the ethnic group due to various phenomena of the surrounding dead-living nature and the echoes of various sounds. Therefore, scientists claim that in comparative studies in any Turkish language, there are many similarities in the formation of imitative words.

Based on this, the article determines the nature of the sound, comparing the common figurative features of the Kazakh-Mongolian languages.

Key words. *Kazakh language, Mongolian language, phonetics, morphology, semantics, imitative, figurative words, sound words etc.*

TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİNDƏN KEÇƏN SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN
BƏZİ FUNKSIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Kərimli A.T.

Gəncə Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Türk dilindən gələn söz birləşmələri Azərbaycan dilində ciddi forma, məzmun dəyişikliyinə uğramır. Belə dəyişmələr, adətən mənşə müxtəlifliyinə malik yad qrammatik quruluşlu dillərdən keçən alınmalarda müşahidə olunur. Məsələn, ingilis dilinə aid Call center birləşməsi türk dilində hərfən tərcümə edilərək, leksik və sintaktik baxımdan Türkiyə türkcəsinə uyğunlaşdırılmaqla işlədilir: Çağrı Mərkəzi Birləşməsi Türkiyə türkcəsindən Azərbaycan dilinə gətirilərək olduğu kimi işlədilir. Türk dilindən gələn birləşmə ifadə etdiyi anlayışı Azərbaycan dilindəki paraleli ilə müqayisədə daha dəqiq adlandırır. Alınma söz və ya birləşmələrin qarşılığı kimi onları əvəz etmək məqsədilə dilimizə daxil olur.

Açar sözlər: söz birləşmələri, ekzotizmlər, resipiyent dil, mürəkkəb adlar, kalka, alınma sözlər

Türk dilindən gələn söz birləşmələri müxtəlif funksional gücdə və forma, ifadə planında görünür. Onlar da işlənmə fəallığı, əhatə sahələrinin genişliyi ilə səciyyələnir. Söz birləşmələri üslubi məqsədlərlə dilə daxil olur. Onlar Azərbaycan dilindəki qarşılığının daha nəzakətli və kobud olmayan ifadə şəkli kimi işlədilir. Məsələn, kor əvəzinə görmə əngəlli, kar əvəzinə eşitmə əngəlli. Dilimizin daxili imkanları hesabına yaradılmış görmə qabiliyyəti məhdud, eşitmə qabiliyyəti məhdud birləşmələri ilə müqayisədə görmə əngəlli, eşitmə əngəlli ifadələri daha yığcam, kommunikativ məqsəd üçün daha uyarlı olduğundan digər variantları asanlıqla üstələyir.

Söz birləşmələri Azərbaycan dilində olmayan yeni anlayışları ifadə etmək üçün dilə gətirilir: köşə yazarı. (Bir çox qəzet və jurnallarda jurnalist, redaktor, köşə yazarı kimi fəaliyyət göstərən Nərimin İldırımın 2011-ci ildə yazdığı ilk romanı böyük maraqla qarşılanmışdır (“Ədəbiyyat qəzeti”, 22 iyul 2017-ci il, № 26 (5097), səh.31)), ruh əkizi (Mənim ruh əkizim inandığına çatmışdı (“Ədəbiyyat qəzeti”, 01 aprel 2017-ci il, səh.14)), imza günü (Mayın 30-u saat 14-də Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Natəvan klubunda Sabir Alimin “Qurumuş söyüdü kölgəsi” kitabının imza gününü keçirəcək (“Ədəbiyyat qəzeti”, 25 may 2019-cu il, № 18 (5193), səh.32)), vəfa borcu, üzr borcu (Mənə üzr borcunuz var; sosial şəbəkələrdən).

Türk dilindən gələn birləşmə ifadə etdiyi anlayışı Azərbaycan dilindəki paraleli ilə müqayisədə daha dəqiq adlandırır (Məsələn: ad günü əvəzinə doğum günü). Alınma söz və ya birləşmələrin qarşılığı kimi onları əvəz etmək məqsədilə dilimizə daxil olur. Məsələn: buz dolabı (buzxana; soyuducuda), cəza evi (həbsxana), iş adamı (biznesmen) və s.

Cəmiyyət həyatında baş verən hadisələrlə bağlı yaranmış yeni birləşmələr türk dilindən Azərbaycan dilinə keçir. 15 iyul 2016-cı ildə Türkiyə Cümhuriyyətində baş vermiş hadisələr (dövlət çevrilişinə cəhd) ilə əlaqədar Gülən camaatı (Fətullah Gülənin tərəfdarları), fetocu ifadələri, 2015-ci ildə Azərbaycanda keçmiş Milli Təhlükəsizlik Nazirliyində cinayətkar dəstənin ifşası ilə bağlı MTN çetesi (çete - türk dilində quldur dəstə deməkdir) birləşməsi bir müddət dilimizdə işləndikdən sonra istifadədən çıxır. Yəni sosial hadisələr cəmiyyət həyatı üçün əhəmiyyətini itirdikdə ona aid söz və ifadələr də işləklidən qalır. Görünür, bu tipli sözləri nəzərə aldığındandır ki, T.N.Smironova xalqın milli spesifikliyinin markeri olan sözləri – ekzotizmləri iki qrupa ayırır. Birinci qrupa aid sözlər lüğətlərdə qeydə alınır, tematik cəhətdən üzvlənir. İkinci qrupla bağlı sözlər dilxarici dəyişikliklərə fəal reaksiya verir, pragmatik spesifikaya malik olur, resipiyent dildə adətən çox yaşamır və bu səbəbdən lüğətlərdə də qeydə alınmır (4, səh.137).

Türk dilindən gələn söz birləşmələri Azərbaycan dilində ciddi forma, məzmun dəyişikliyinə uğramır. Belə dəyişmələr adətən mənşə müxtəlifliyinə malik yad qrammatik quruluşlu dillərdən keçən alınmalarda müşahidə olunur. Məsələn, ingilis dilinə aid Call center birləşməsi türk dilində hərfən tərcümə edilərək leksik və sintaktik baxımdan Türkiyə türkcəsinə uyğunlaşdırılmaqla işlədilir: Çağrı Mərkəzi. Birləşmə Türkiyə türkcəsindən də Azərbaycan dilinə gətirilərək olduğu kimi işlədilir. A.Yusubova yazır: “Hər bir dilin qrammatikası həmin dilin daxili strukturunun qoruyucusu kimi çıxış edir. Məhz buna görə də yad qrammatik struktura malik alınma sözlər reseptor dilə orijinal variantda daxil ola bilmir. Bu səbəbdən də yad quruluşlu söz birləşmələri əvvəlcə modelini doğrultmalı, sonra reseptor dil artıq onun diqtəsi ilə yenidən qurulmalı olur” (3, səh.207).

Türk dilinə aid söz birləşmələrinin müəyyən qismini mürəkkəb adlar təşkil edir. Onlar idarə, müəssisə, təşkilat və ya onlara məxsus struktur bölmələrdən birinin adı kimi işlənirlər. Məsələn: Çevik Polis Alayı (türk dilində Çevik Alay), Vergilər Nazirliyinin Çağrı Mərkəzi (Məsələn: Vətəndaşlar “Asan Xidmət”in 9108 Çağrı Mərkəzinə müraciət edə bilirlər).

Türkcədən gələn söz birləşmələri müxtəlif fəaliyyət sahələrini əhatə edir: imza günü (bədi yaradıcılıq və kitab ticarəti), ilk yardım (tibb), iş birliyi, iş adamı, işverən (sahibkarlıq), əsgər marşı (hərb), kilo almaq (kəkəlmək), kilo vermək (arıqlamaq; fiziologiya) və s. Bunlarla yanaşı, bir qrup birləşmələr də vardır ki, dildə tez-tez işlədildiyindən sabitləşmiş ifadə hüququnu qazanır və televiziya, radio verilişlərində, mətbuat səhifələrində, reklam və elanlarda, sosial şəbəkələrdə, eləcə də şifahi danışq prosesində istifadə olunur: bizi qaçırtmayın (televiziya verilişlərində işlədilir; verilişi mütəmadi izləmək mənasını verir), ATV ailəsi (müvafiq televiziya kanalının verilişlərində işlədilir; türk dilində: Kanal D ailesine təşəkkürlər), bir alana bir hədiyyə (reklamalarda istifadə olunur; türk dilində: bir alana bir bedava), üçü bir arada (əvvəlki onillikdə “üçü birində” şəklində işlədilirdi. Adətən yeyinti məhsullarının – kofe və sairənin tərkibi nəzərdə tutulur), yeddindən yetmiş yeddiyə (bütün yaş həddinə aid insanları nəzərdə tutmaq üçün istifadə olunur. İfadəyə televiziya dilində rast gəlinir), həftə içi, həftə içi hər gün (türk dilində: hafta içi; həftənin yeddi günü, həftə boyu mənalarındadır. Adətən kinofilmlər, televiziya verilişləri ilə bağlı işlədilir), əməyi keçən (nəzakətlik bildirən danışq etiketlərində istifadə olunur; “zəhmət çəkən” mənasındadır. Türk dilində: Emeyi keçən bütün arkadaşlarıma hafta sonu mutluluklar diliyorum), həftə sonu (şənbə və bazar günləri), sonunda (“nəticədə,

axır ki”), fürsəti qaçırmmaq (adətən reklamlarda işlədilir. Türk dilində: fürsəti kaçırmayın), haqqına girmək (danışiq dilində işlədilir), irəli saatlarda (televiziya dilində istifadə olunur. Türk dilində: iləriyen saatlarda), görməzdən gəlmək, tam zamanında (televiziya dilində işlədilir), boş verin (“boşlayın”; danışiqda istifadə edilir), sözün bitdiyi yer (təsirli mənzərə, görüntü ilə əlaqədar işlədilir. Azərbaycan dilində qarşılığı sözsüz, şərhətsiz sözlərdir. Türk dilində “sözün bitdiyi an” şəklində işlədilir), siyasətə alət etmək (türk dilində: Siyasətə alet etmədən yaptıracaq ortak arıyorum), geriye sayım (Cəbhədən sevincirici xəbər. Geriyə sayım başladı; internet xəbər portallarından), Mövzu Vətəndirsə, gerisi təfərrüatdır (türk dilində: Söz konusu Vatanırsa, gerisi tafarruatdır) və s.

Türk dilindən gələn söz və söz birləşmələrinin çox az hissəsi kalkalara uyğun gəlir. “Alınmalardan fərqli olaraq kalka zamanı milli dil vahidlərinə üstünlük verilməsi əsas şərtidir. Kalka sözün hissələr üzrə tərcümə edilib, sonra həmin hissələrin mexaniki surətdə birləşdirilməsidir... İngilis dilində – cash payments; türk dilində – nakit ödəmələr” (1, səh. 88, 89). Sıranı türk dilindən Azərbaycan dilinə keçmiş nəqd ödəmələr birləşməsi tamamlayır. Tərkib hissələrindəki sözlərdən və morfemlərdən birinin və ya hamısının Azərbaycan dilindəki qarşılığı ilə əvəz olunduğu (yaxud Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdırıldığı) birləşmələri (və sözləri) türk dilindən gələn kalkalara aid etmək olar. Məsələn: görme engelli – görmə qüsurulu, eşitmə engelli – eşitmə qüsurulu, katma dəyər vergisi (KDV) - əlavə dəyər vergisi (ƏDV; Ümumiyyətlə, kalkaetmə söz yaradıcılığı üsulundan daha çox terminlərin və termin söz birləşmələrinin yaradılmasında istifadə olunur (2, səh. 167)).

Türk dilindən gələn sözlərin funksional keyfiyyətləri məzmun planında daha çox üzə çıxır. Bir halda leksik vahidlər bütün məzmun-məna parametrləri ilə birlikdə dilə gəlir. Mənaca sabit qalan leksik vahidlər içərisində Azərbaycan dilində ekvivalenti olmayan sözlər mühüm yer tutur. Türkiyə türkcəsindən Azərbaycan dilinə keçən belə sözlərin müəyyən qismini yeni alınan əşya və anlayışların adları təşkil edir. Məsələn: Həyat bilgisi (orta ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan fənnin adı), atəşkəs, köşə yazarı, imza günü və s. İkinci qrup sözlər terminologiya üçün istifadə olunan dubletlərlə bağlı olub, Azərbaycan dilindəki milli, yaxud Avropa (bəzən Şərq) mənşəli qarşılıqları ilə yanaşı işlədilir: bilgisayar – kompüter, soyqırım – genosid, yetərsay – kворум, orqan nəqli – bədən üzvünün köçürülməsi və s. Üçüncü qrup sözlərin Azərbaycan dilinə gəlişi məna çalarını qabartmaq cəhdini əhatə edir. Türk dili sözlərinin bəzisi resipiyent dildə üslubiləşir, sözün konkret nominativ mənası yox, ondan doğan çalar üslubi ifadə planına malik olur. Məsələn: uzman (Azərbaycan dilində ancaq tibb sahəsini əhatə edir), sənətçi (incəsənət sahəsinə aid söz kimi işlədilir); sayqı, sayın (Azərbaycan dili mətnlərində etiket kimi istifadə olunur), ödül (Türkiyədə təqdim edilən mükafat mənasında), olay (qorxunc, mənfi çalarlı hadisə) və s. Sonuncu səbəb dəbin təsiri ilə əlaqədardır. Məsələn: gələnek, törən, ipucu, amac, atış, eqo, aydın (ziyalı), kürəşəl, abartmaq, kultür, dərqi, etki və s. Belə sözlərin həm ana dilində qarşılığı mövcuddur, həm də resipiyent dildə kommunikativliyə xidmət etmək şansı, hər hansı müddətə dildə qalmaq ehtimalı olmur. Onların dil vahidi kimi funksionallığı yalnız istifadə olunduğu mətnin sərhədləri ilə məhdudlaşır.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurbanova G.F. Azərbaycan və türk dillərində maliyyə terminlərinin yaranmasında kalkaların rolu// Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. № 1 (109), Bakı-2019, (səh.88-90).
2. Mahmudova Q. Kalka və yaxud kopyalama sözyaratma üsulu kimi // Tanınmış türkoloq alim Məhəbbət Mirzəliyevanın 70 illik yubileyinə həsr olunmuş “Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, –Bakı: –28 oktyabr, –2019, (s. 165-168)
3. Yusubova A.M. Azərbaycan dilində alınma söz problemi və onun müxtəlif istiqamətlərdən həlli yolları// Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, № 4 (108), Bakı, 2018, (səh.206-208).
4. Смирнова Т.Н. Заимствования из близкородственных языков // Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, серія: Філологія. Харків, 2015, № 1152, вип. 72, (s.135-138).
5. “Ədəbiyyat” qəzeti. Bakı, 2017-ci il, 2019-cu il

РЕЗЮМЕ
НЕКОТОРЫЕ ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЗАИМСТВОВАННЫХ СЛОВ ИЗ
ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКА

Керимли А.Т.

Гянджинский государственный университет, Азербайджан

В азербайджанском языке словосочетания, перешедшие из турецкого языка, не претерпевают существенных изменений по форме и содержанию. Такие изменения чаще всего происходят в заимствованных словах, которые перешли из иностранных языков с непохожей грамматической структурой. Например, английская комбинация “Call center”, лексически и синтаксически адаптируясь, дословно переводится на турецкий язык: *Çağrı Mərkəzi* (телефонный центр). Данное словосочетание, перейдя с турецкого на азербайджанский, практически не подвергается изменениям. Выражение на турецком языке наиболее точно передает смысл комбинации, чем та же параллель в азербайджанском языке. Заимствованные слова приходят в наш язык как замена для исконных слов и словосочетаний.

Ключевые слова: словосочетания, экзотизмы, язык-реципиент, составные существительные, калька, заимствованные слова

SUMMARY
SOME FUNCTIONAL FEATURES OF BORROWED WORDS
FROM THE TURKISH DIALECT

Karimli A.T.

Ganja State University, Azerbaijan

The word combinations borrowed from Turkish don't undergo serious formal and contextual changes in Azerbaijani. Such changes are usually observed in the loan words borrowed from foreign grammatical structural languages having original differences. For example, the word combination belonging to the English language “Call center” is used by coinciding to the Turkish language syntactically by translating literally in Turkish. The phrase “*Çağrı Mərkəzi*” is used similarly by borrowing from Turkish to Azerbaijani. The phrase borrowed from Turkish expresses the meaning precisely in comparison with its equivalent in Azerbaijani. The phrase borrowed from Turkish enter our language in order to substitute them as an equivalent of the borrowed words or combinations.

Key words: word combinations, exotisms, recipient language, compound names, khalka, loan words

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞİVƏLƏRİ VƏ TÜRKMƏN DİLİNDƏ ORTAQ SÖZLƏR
Qəmbərova S.B.

Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə. Tezisdə türk dilləri ailəsinin oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dilinin şivələri və türkmən dilində olan ortaq sözlər tədqiqatı cəlb edilmişdir. Azərbaycan dilinin dialekt leksikası türkmən dilində ədəbi dil səviyyəsində müşahidə edilir. Bu sözlərin böyük qismini ədəbi dildə işləkliyini itirərək şivələrdə mühafizə olunan qədim türk sözləri, bir hissəsini isə eyni səbəb və təsirlərdən qaynaqlanaraq dillərimizə daxil olan alınmalar təşkil edir.

Qohum dillərin lüğət tərkibinin müxtəlif yaruslarda müqayisəyə cəlb olunaraq təhlil edilməsi son onilliklərdə yenidən gündəmə gəlmiş ortaq türk dili ideyasının reallaşmasına öz töhfəsini verməsi ilə daha da aktuallaşır. Tədqiqat işində təsviri və müqayisəli metodlardan istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, türkmən, dil, şivə, ortaq sözlər

Giriş. Azərbaycan dili dialekt leksikasının inkişafında qədim türk sözləri mühüm yer tutur. Dilin inkişafı ilə əlaqədar olaraq qədim türk sözləri müəyyən dəyişikliklərə uğramışdır. Həmin dəyişikliklərin xarakterindən asılı olaraq dialekt leksikasının qədim türk leksik qatına aid olan sözləri üç qrupa bölmək olar: 1) İlkin mənasını və fonetik tərkibini saxlayan sözlər; 2) İlkin mənasını saxlamaqla fonetik dəyişikliyə uğrayan sözlər; 3) İlkin mənasına yaxın olan sözlər (6, səh.227). Bu sözlərin bir qismi oğuz qrupuna daxil olan qohum dillərin leksikası ilə eynilik təşkil etməkdədir. Azərbaycan dilinin şivələri və türkmən dilində aşağıdakı ortaq sözlər müşahidə olunur:

Abajur-stolüstü sipərli lampa (11, səh.19). Azərbaycan dilinin Şəki şivəsində eyni tərkibli söz “yerkökü, kök” mənasında işlədilir. Qax şivəsində isə eyni mənada *abacur* şəklində istifadə edilir (1, səh.11).

Arassa-təmiz, saf. Türkmən dilində bu sözdən yaranan *arassaçılıq* “təmizlik”, *arassala* “təmizləmək”, *ardıl* “təmizlənmək” sözləri də istifadə olunur (11, səh.32). Azərbaycan dilinin Bakı, Xaçmaz şivələrində *ari* “təmiz, saf”, *arımmaq* (İmişli) “təmizlənmək, yuyunmaq”, *arıtdamağ* (Quba, Xaçmaz), *arıtdamax* (Qazax, Şəki) “təmizləmək” sözləri qeydə alınmışdır (1, səh.26).

“Oğuznamə”nin dilində bu söz geniş işlədilmişdir. Məs.: Arğ arınar, ad arınmaz və s.(10, səh.35).

Azar (aza:r)-1.ağrı, acı, yara; 2.narahatlıq (11, səh.41). Azərbaycan dilinin qərb şivələrində *azar* “xəstəlik”, *azarrı* “xəstələnmiş”, *azarranmax* “xəstələnmək” sözləri işlədilir. Şəmkir şivəsində *azargəzdirən* “həmişə xəstə olan”, Ucar şivəsində *azarnək* “yarımxəstə, zəif” sözlərinə rast gəlinir (1, səh.31).

Azık (a:zık)-azuqə, yemək (11, səh.41). Azərbaycan dilinin Qazax şivəsində “yol azuqəsi” mənasını ifadə edən *azıx* dialektizmi işlədilir (1, səh.31). Kaşğarının lüğətində *azuk* “azuqə” sözü qeydə alınaraq məsəl daxilində də verilmişdir: Sartnıq azukı arıg bolsa, yol üzrə yer=satıcının malı təzə olsa, elə yoldaca yeyər (7, I cild, səh.135).

Boyuntırık-boyunduruq, *boyuntırıkla*-1.boyunduruq keçirmək; 2.boyun əydirmək, asılı etmək (11, səh.81). Azərbaycan dilinin Ağdam, Gədəbəy, Göygöl şivələrində boyundurux “yaxalıq” dialektizmi istifadə edilir (1, səh.62).

Cencel-qarşıdurma, dava, *cencelleş*-dava etmək, dilləşmək (11, səh.99). Azərbaycan dilinin Tərtər, Biləsuvar şivələrində “höcətləşmək” mənasını verən *cəncəşməx*, *cəngləşməg* sözləri istifadə edilir (1, səh.74).

Çaga-uşaq, heyvanın balası, *çagalık* “uşaqlıq”, *çagala*, *çagalat* “uşağı olmaq, balalamaq”, *çaga-çuga* “uşaq-muşaq, uşaqlar” (11, səh.106). Azərbaycan dilinin şivələrində (Ağdaş, Basarkeçər, İsmayilli, Şəki) *çağa* “uşaq” sözü geniş şəkildə işlədilir. Bir çox qərb və cənub şivələrində *çağala*, *çaqqala* “kal, yetişməmiş (meyvə)”, *çağalamax* “ağacda xırda meyvələr əmələ gəlmək” vahidləri qeydə alınmışdır (1, səh.85).

“Oğuznamə”nin dilində bu söz istifadə edilmişdir. Məs.: Çaga yavrının ağzı böyük olur (10, səh.85).

Çanak (ça:nak)-ölçü qabı, *çanakla* “ölçü qabı ilə almaq, ölçmək”, *çanaklık* “ölçü qabı düzəltməyə yarayan material” (11, səh.110). Azərbaycan dilinin cənub və qərb şivələrində *çanax* sözü “saxsı qab” (Naxçıvan), “ölçü qabı” (Ağdam, Gəncə), “ölçü vahidi” (Şəur, Zəngilan) istifadə olunur (1, səh.89).

Kaşğarının lüğətində *çanak* “1.ağacdan yonulmuş duz qabı, nəməkdən; 2.çanax, kasa” mənalarını ifadə edən vahid kimi verilmişdir (7, I cild, səh.383). “Oğuznamə”nin dilində bu söz istifadə edilmişdir. Məs.: Oğul-qız evin çanağı-çölməyi kibidir (10, səh.33).

Garamat (gara:mat), *garamatlık*-məsuliyyət daşımaq, cavabdehlik (11, səh.229). Azərbaycan dilinin şivələrində “dərd, qəm, dərdli, qəmli” mənalarını ifadə edən *qaramat* sözü qeydə alınmışdır. Gədəbəy şivəsində *qaramat basmax* “dərd, qəm basmaq” ifadəsi işlədilir (1, səh.280).

Görk-gözəllik, görkəm, *görksüz*-çirkin (11, səh.295, 296). Azərbaycan dilinin Füzuli, Mingəçevir, Oğuz, Şəmkir şivələrində *görk* “nümünə”, *görklü* (Ağdam) “görkəmli”, *görk olmax* (Şəmkir) “nümünə olmaq, ibrət olmaq” dialektizmləri istifadə edilir (1, səh.186). Kaşğarının lüğətində *körk* “gözəllik”, *körklüg* “gözəl və görkəmli olan” sözləri verilmişdir (7, I cild, səh.360).

“Dədə Qorqud kitabı”nda bu sözə rast gəlinir. Məs.: Qamən aqan görkli suyn qurumasın! və s. (8, səh.41). “Oğuznamə”nin dilində bu söz istifadə edilmişdir. Məs.: Könül kimi seversə, görklü oldur və s. (10, səh.156).

Görkez, **görkeziş**, **görkezme**-göstərmək, sərgiləmək (11, səh.295, 296). Azərbaycan dilinin İmişli şivəsində *görkəzmə* “görünməmiş, qərribə”, Füzuli, Gəncə şivələrində eyni mənanı bildirən *görsətmə* sözləri qeydə alınmışdır (1, səh.186).

Gözetle-göz qoymaq, baxmaq (11, səh.302). Azərbaycan dilinin Gəncə şivəsində *gözetləmək* “gözləmək” sözü istifadə edilir.

Gursak-köks, sinə (11, səh.311). Azərbaycan dilinin Şəki şivəsində *qursax* “çinədan (toyuğun və s.)” sözü istifadə edilir (1, səh.316).

Semiz-kök. Türkmən dilində bu sözdən yaranan *semizlik* “köklük”, *semre*, *semret* “kökəlmək” sözləri də işlədilir (11, səh.569). Azərbaycan dilinin Dərbənd şivəsində *səmiş* şəklində “kök, kökəlmiş heyvan” mənasında istifadə edilir (1, səh.427).

Kaşğarının lüğətində bu vahidlər Azərbaycan dili şivələrində olduğu kimi *səmiş* “kök”, *səmişlik* “köklük” şəklində verilmişdir (7, I cild, səh.370, 483). “Dədə Qorqud kitabı”nda bu sözə rast gəlinir. Məs.: *Simüz* qoyun, arıq toqlı bayırda qalsa, qurt gəlib yeməzdi sapanın qorqusundan və s. (8, səh.48). “Oğuznamə”nin dilində bu söz istifadə edilmişdir. Məs.: Çün yoldaşın semiz sevməz, sən gir yüyir qarasına, Sonra semiz sana qalır, kimsə girməz arasına və s.(10, səh.85).

Tam (ta:m)-ev, otaq (11, səh.614). Azərbaycan dilinin şivələrində *dam* sözü bir çox mənalar ilə yanaşı “hər cür tikili, bina” mənasında da işlədilir (1, səh.113). “Dədə Qorqud kitabı”nda bu sözə rast gəlinir. Məs.: ...tauq komasına, sığır tamına dönmüş və s. (8, səh.33).

Nəticə. Azərbaycan dilində dialekt səviyyəsində mövcud olan bir çox dil xüsusiyyətləri (dodaq ahəngi, qalınlaşma, təsirlik halda –yı⁴ şəkilçisinin işlənməsi və s.) oğuz qrupuna daxil olan digər türk dillərində (Türkiyə türkçəsi, türkmən, qaqauz, Axısqa və Balkan türklərinin dilləri) ədəbi dil səviyyəsində izlənilir. Bu ortaqlıq qohum dillərin və şivələrinin leksik qatında da geniş şəkildə müşahidə olunmaqdadır. Azərbaycan dilinin şivələri (xüsusən, qərb şivələri) və türkmən dilinin lüğət tərkibində olan ortaqlıq sözlər özündə ən çox qədim türk leksikasını əks etdirir. Bu tipli tədqiqat işləri ali məktəblərdə bir çox fənlərin (Türkologiyaya giriş, Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası, Türk dillərinin dialektləri və s.) tədrisi zamanı istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. (2007). Bakı, “Şərq-Qərb”, 568 səh.
2. Aynur Səfərli. MƏMMƏDAĞA ŞİRƏLİYEVİN “AZƏRBAYCAN DİALEKTOLOGİYASININ ƏSASLARI” DƏRSLİYİNDƏ TÜRKMƏN DİALEKTİNİN ÖZÜNƏMƏXSUS XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN ƏKSİ. Uluslararası türk lehçe araştırmaları dergisi (Türklad). 2 cilt, 2 sayı, 2018, 136-143.s.Türkiye
3. Berdi SARIYEV. TÜRKMEN SÖZLÜKLERİ VE SÖZLÜKÇÜLÜĞÜ ÜZERİNE YAPILAN ARAŞTIRMALAR HAKKINDA. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 2/1 2013 s. 150-165, TÜRKİYE
4. Bəşirov, K. (2014).Oğuz qrupu türk dillərində qrammatik şəkilçilərin tarixi-linqvistik tədqiqi. Avtoreferat, 50 səh.
5. Cəfərov,N.,Qəribli,A.,Qəribli,E.(2018)Türkologiya (Elmi araşdırma).Bakı,“STV-TRANS”,2018, 292 səh.
6. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası:Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı.Bakı:Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 354 səh.
7. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk. Dörd cildə. Bakı, “Ozan”, 2006, Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əskər
8. Kitabı-Dədə Qorqud. B.: Yazıçı, 1988. 265 s.+12 yap.şək. Tərtibçilər: Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadə.
9. Məmmədli, M. (2011). Azərbaycan dialektologiyasına dair mühazirələr (metodik vəsait). Bakı, “Zərdabi LTD”MMC, 104 səh.
10. Oğuznamə. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 216 səh. Tərtib edən: Samət Əlizadə
11. Tükmenge-Türkçe Sözlük. (Hazırlayanlar: Talat Tekin, Mehmet Ölmez, Emine Ceylan, Zuhail Ölmez, Süer Eker). Ankara, 1995.727 səh.
12. Mehmet Kara. Türkmen türkçesi grameri. Gazi Kitabevi, 2011, 231 səh.

РЕЗЮМЕ

СОВМЕСТНЫЕ СЛОВА В ГОВОРАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И В ТЮРКМЕНСКОМ ЯЗЫКЕ

Гамбарова С.Б.

Гянджинский государственный университет, Азербайджан

В статье исследованы совместные слова употребляющиеся в говорах азербайджанского языка и в тюркменском языке которые относятся к огузской группе тюркской языковой семьи. Дialeктная лексика азербайджанского языка наблюдается на уровне литературного языка туркменского языка. Большинство этих слов - древнетюркские слова, утратившие свою функцию в литературном языке, сохранившиеся в диалектах, а некоторые из них вошли в наши языки по тем же причинам и следствиям.

Сравнительный анализ лексики родственных языков на разных уровнях становится все более актуальным, поскольку он способствует реализации идеи общего тюркского языка, которая вновь актуальна в последние десятилетия. В исследовании использовались описательные и сравнительные методы

Ключевые слова: Азербайджан, тюркменский язык, диалект, совместные слова

SUMMARY
COMMON WORDS IN AZERBAIJANI DIALECTS AND TURKMEN
Gambarova S.B.

Ganja State University, Azerbaijan

In the thesis the common words in the dialects of the Azerbaijani language that is included to the Oghuz group of the Turkic language family and Turkmen were researched. Azerbaijani dialectal lexicon is observed in the literary language level in Turkmen. Ancient Turkic words that are protected in dialects losing usage in the literary language amount to the majority of the words, and loanwords that are stemming from the same reasons and influences to some of them.

Analyzing by comparing the lexicon of the relative languages in different tiers is actualizing more due to contributing to fulfill the common Turkic idea that came again to agenda in recent decades. In the research descriptive and comparative methods were used.

Key words: *Azerbaijan, Turkmen, language, dialect, common words*

DİLƏ KOQNİTİV YANAŞMA PERSPEKTİVLƏRİ
Quliyev H.İ.

Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Məqalədə dilə koqnitiv yanaşma perspektivlərindən bəhs olunur. Koqnitiv dilçilik müxtəlif nəzəriyyələrin şəbəkəsidir. Generativ dilçiliyi koqnitiv dilçilikdən fərqləndirən əsas cəhət məna məsələsidir. Generativ modeldə linqvistik ifadələrin quruluşu əsasən mənadan asılıdır. Koqnitivistlər isə bunun koqnisiya ilə əlaqəli olduğunu iddia edirlər. Generativistlərin Universal Qrammatikası prinsiplərinin yalnız dildə deyil, koqnisiyada da mövcud olduğu fikri koqnitiv dilçiləri generativ dilçilərdən uzaqlaşdırdı. Generativ dilçilərdən fərqli olaraq, koqnitiv dilçilər dilin istifadəsini və öyrənilməsini idarə edən koqnitiv proseslərin, bütün bilik növlərinin istifadəsində iştirak edənləri də əhatə etməsi fikrini irəli sürürlər.

Açar sözlər: *koqnitiv dilçilik, generativ dilçilik, dilə koqnitiv yanaşma, perspektivlər, məna, koqnisiya*

Koqnisiya insanın həyatında və davranışında əsas yeri tutur. İnsanın davranışı struktur biliklərlə müəyyənləşir. Digər tərəfdən, dildən kənarda koqnisiya yoxdur və dil bütün koqnitiv fəaliyyətlərin mərkəzidir, koqnitiv strukturların bir hissəsidir. Bu fikirlər koqnitiv dilçiliyin fundamenti kimi dəyərləndirilə bilər. Koqnitiv dilçiliyin digər linqvistik cərəyanlardan fərqi dilə koqnitiv bacarıq kimi yanaşmağındadır. Dilin fəaliyyəti psixoloji mexanizmlərə söykənir, çünki dil insanın dünya və ya biliklərlə qarşılıqlı münasibətindəki kateqoriyalanmış təcrübənin toplanması və saxlanması ən vacib baza rolunu oynayır. Son onilliklərdə koqnitiv dilçilik əhatə dairəsini çox genişləndirmişdir. Bura qrammatika, dil dəyişikliyi, ədəbiyyat, dil öyrənmə, pedaqogika yaxud qeyri-verbal ünsiyyət kimi müxtəlif sahələr daxildir. *Cognitive* sözü ilk dəfə generativ dilçilər tərəfindən işlənsə də, bir neçə sahəni özündə birləşdirən yeni bir cərəyanın adına çevrilmişdir. Bu cərəyan konseptual metafora, konseptual metonimiya, kateqorizasiya, konsept, cisimlənmə (embodiment), obraz-sxem, qrammatik fenomenlərin koqnitiv əsaslarını, qısa, təcrübə, reallıq, dünyanın və insanın kateqorizasiyası, konseptual sistem və dil ilə kodlanmış semantik struktur arasındakı əlaqəni araşdırmaqla məşğuldur. Koqnitiv dilçilik dildə üç perspektivi təqdim edir:

- (i) *təcrübi baxış (the experiential view)*;
- (ii) *xüsusi baxış (the prominence view)*;
- (iii) *diqqəti baxış (the attentional view)* [9].

Bir hadisə haqqında məlumat aldıqda biz ilk növbədə təcrübəmizə müraciət edirik. Məsələn, *Kompyuterim xarab olub* deyildikdə dəqiq nədən söhbət getdiyini bilmirik. Hətta kompyuter mütəxəssisləri bu halda *Gətir baxım, çox şeydən ola bilər* deyir. Qaldı ki, kompyuterdən anlayışı olmayan (təmir etmək mənasında) biri həmin vəziyyətdə faydalı məsləhət versin. Biz onun hansı hissəsinin zədələndiyini, yandığını, “ömrünü başa vurduğunu”, xarab olduğunu, virus düşdüyünü və s. ehtimal edə bilərik, təcrübəmizə əsaslanaraq belə qənaətə gəlirik. Bu cümləni eşitdikdə öncə *metafora* olduğunu dərk edirik çünki kompyuter ərzaq, bitki, maye halında olan və s. bir şey olmadığından onun *xarab olması* metaforik mənada işlənmişdir. Məntiqimiz, təcrübəmiz, biliyimiz və metaforik düşüncəmiz bizə bu cümlənin əsas anlamını açmağa imkan verir. Nəticədə problemin nədən ibarət olmasını bilirik. Buradan belə çıxır ki, biz gördüyümüz və hiss etdiyimiz hər şeyi; ətraf aləmi, dünyanı, hadisələri, obyektləri, müşahidələri, təəssüratları, ağrıları, sevincləri, duyğuları, hissləri və s. *təcrübələşdiririk* yəni onlar təcrübəmiz olurlar. Qısa desək, abstrakt və qeyri-abstrakt kateqoriyaları *təcrübələşmə* prosesinə cəlb edirik.

Təcrübi baxımdan, müəyyən bir sözü eşitdikləri zaman dil istifadəçilərinin düşüncələri, dünyanın bir varlığını təyin edən məntiqi qaydalar və xüsusiyyətlərin statik siyahısı deyildir. Bunun əvəzinə, təcrübələrinin bir hissəsi olan həmin sözün assosiasiyaları və təəssüratları var. Bu assosiasiyalar sözün işlədildiyi kontekstdə dəyişir və zəhində saxlanılan koqnitiv modellərdən asılıdır. Bu ideallaşdırılmış koqnitiv modellər (Lakoff 1987) insanın təəssümü və kateqorizasiyası, təbii və sosial mühit, sensor və subyektiv təcrübəmiz və qavrayışımızla məhdudlaşır. Təcrübi baxış, kateqorizasiyanın, ailə bənzərliyinin, metaforaların və obraz-sxemlərin prototip modeli kimi koqnitiv lingvistikada əsas yeri tutur.

Xüsusi baxış, ünsiyyətin məlumat seçimini və konfigurasiyasını əhatə edir. Bu şəkildə danışanlar mesajların ən uyğun tərəflərini vurğulayırlar. Bu fiqur/özül və ikoniklik kimi koqnitiv prinsipləri izah edir. Diskursun ən münasib aspektlərinə diqqət yetirmək meyli həm koqnitiv qabiliyyətlərimizin, həm də dinləyicimizin diqqətinin məhdud olması ilə əlaqədardır. *Fiqur (figure)* və *Özül (ground)* anlayışlarını nəzərdən keçirək. “Diqqət prosesi koqnitiv psixologiyada məşhur əsas fenomendir. Bütün insanlar diqqət yetirmək və diqqəti bir aspektdən digər aspektdə köçürmək üçün koqnitiv qabiliyyətə malikdir. Diqqət yalnız koqnitiv qabiliyyətin özünə deyil, dünyadakı hadisələrin təbii xüsusiyyətlərinə də əsaslanır. Bu xüsusiyyətlər bu fenomenlərin üstünlüyünü və ya şiddətini insanın diqqətinə çartırmağı hədəfləyir” [4, s. 47]. Hərəkət edən hər şey *fiqur*, etməyən *özül* sayılır. Əlbəttə, əsasən hərəkət edən obyektlər öz tempi, rəngi, xüsusiyyəti, gözəlliyi və s. ilə diqqət cəlb edir. Fiqurla özül arasındakı fərq koqnitiv dilçilikdə çox təsirli olmuşdur və bir çox sinonim yaratmışdır.

Ünsiyyətdə diqqətin əhəmiyyəti dilə *diqqəti baxışı* əsas götürür. Danışan və dinləyən ünsiyyət hadisəsini iki fərqli perspektivdən təqdim edir. Ünsiyyətin müəyyən aspektlərini ön plana çəkən koqnitiv proses dinləyicinin diqqətini onlara yönəldir. Talmiyə (Talmy, L. 2000) görə, hadisənin müəyyən hissələrini önə çıxardan bu hərəkət *diqqətin yayılması* (windowing of attention) kimi tanınır. Bu müddətdə səhnənin bir və ya daha çox hissəsi diqqət mərkəzində yerləşdirilir, qalan hissəsi isə arxa planda qalır. Bu anlayış dildə perspektivin əhəmiyyətini göstərir. Daha doğrusu, *xüsusi* və *diqqəti* bir-birini tamamlayır və danışan və dinləyənin perspektivlərini göstərir. Unqerer və Şmid *diqqəti baxışı - frame* (çərçivə) anlayışı ilə əlaqələndirirlər.

Kroft və Kruz [4, s. 1-2] dilə koqnitiv yanaşmaya istiqamət verən üç əsas fərziyyəni göstərirlər:

1. Dil avtonom koqnitiv qabiliyyət deyildir. Koqnitiv dilçilər, generativistlərin dilin qeyri-lingvistik koqnitiv qabiliyyətlər ilə heç bir əlaqəsi olmayan, avtonom və anadangəlmə koqnitiv qabiliyyət olması fikirləri ilə razılaşırlar.

2. Qrammatika konseptualizasiyadır. Bu prinsip dilin dünyaya (daha dəqiq, dünya modelinə) nisbətən həqiqət və ya saxtakarlıq baxımından qiymətləndirildiyi həqiqi-şərti semantikaya qarşı çıxır.

3. Dil biliyi dil istifadəsindən yaranır. Generativ qrammatika və həqiqi-şərti semantikada dilçilər qrammatik forma və mənanın maksimum mücərrəd və ümumi representasiyalarını müəyyənləşdirməkdə maraqlıdırlar və bir çox qrammatik və semantik hadisələrin periferik olduğu düşünülür. Koqnitiv dilçilər həm mərkəzi, həm də periferik məsələlərə diqqət yetirirlər və dil istifadəsinə əsas məna generatoru (törədici) kimi yanaşırlar. Məna dünya ilə qarşılıqlı münasibətimizdən yaranır.

Alimlərin irəli sürdüyü bu fərziyyələr generativ dilçiliyin, dilin qeyri-lingvistik koqnitiv qabiliyyətlərdən ayrılmış avtonom (anadangəlmə) koqnitiv qabiliyyət yaxud modul olmasına, dünya modelinə yəni həqiqi-şərti semantikaya (truth-conditional semantics) və hər ikisində olan reduksionist meyilliyə qarşıdır. Ona görə ki, lingvistik biliklərlə digər konseptual strukturların representasiyaları eynidir yəni lingvistik bilik konseptual strukturdur və bu biliklərin istifadə olunduğu proseslər insanın dil sahəsindən kənarda istifadə etdiyi koqnitiv qabiliyyətlərdən fərqlənmir. Generativ dilçiliyi koqnitiv dilçilikdən fərqləndirən əsas cəhət *məna* məsələsidir. Generativ modeldə lingvistik ifadələrin quruluşu, əsasən mənadan asılı hesab edilir. Koqnitivistlər isə bunun koqnisiyanın sayəsində olduğunu iddia edirlər. C.Lakoff və M.Conson (2004) mənanın anlamadan asılı olduğunu qeyd edirlər. Cümləni başa düşmədikcə o sənin üçün heç bir şey ifadə edə bilməz. Üstəlik, məna həmişə kiminsə üçün məna daşıyır. Heç bir adamdan asılı olmayan, cümlənin öz-özlüyündə mənaya malik olması deyə bir şey yoxdur. Bir cümlənin mənasından danışarkən, o (cümlənin mənası – H.Q.) hər zaman birinin, həqiqi bir şəxsin və ya bir danışq (*speech* terminini *danışq* kimi veririk – H.Q.) cəmiyyətinin hipotetik tipik üzvünün cümləsinin mənasıdır. Lakoff və Consonun bu nəzəriyyəsi standart məna nəzəriyyələrindən köklü şəkildə fərqlənir. Standart nəzəriyyələr, insanın anlamadan azad, həqiqiliyi özlüyündə izah etməyin mümkün olduğunu və məna nəzəriyyəsinin belə həqiqilik nəzəriyyəsinə söykənəcəyini düşünür. A.Məmmədov və M. Məmmədov anlama prosesində iki amili önə çəkirlər: “Koqnitiv dilçilik üçün maraq doğuran tərəf anlama prosesində mətndəki biliklərin strukturu ilə diskurs iştirakçılarında olan biliklərin istifadəsi zamanı qarşılıqlı münasibətlərdir. Diskurs iştirakçılarının biliyinin strukturu mətndəki biliklərin strukturuna əkslik təşkil etməlidir. Anlama təfəkkür proseslərinin müsbət nəticəsi kimi bu iki amilin (subyektiv biliyin və mətndəki biliyin əksliyi) qarşılıqlı

münasibətlərindən asılıdır” [1, s. 58]. Generativistlərin Universal Qrammatikasının təşkil olunduğu prinsiplərin də dildə deyil, koqnisiyada mövcud olması fikri koqnitiv dilçiləri onlardan bir az da uzaqlaşdırmışdır. Generativ qrammatika C.Ləkooffun irəli sürdüyü koqnitiv öhdəliyi (cognitive commitment) qəbul etmir. Koqnitiv dilçilik generativ qrammatikanın "avtonomluq tezisini" (autonomy thesis) rədd edir. Bu tezisə görə biliklərimizin ayrıca bir komponenti, digər bilik formalarına endirilməyən - *qrammatika* var. Ətraf aləmi 'dilə gətirmək', dil səviyyəsinə uyğunlaşdırmaq, linqvistik qəlibə salmaq üçün konseptuallaşma əsas şərtlərdən biridir. F.Nyumeyer [6, s. 3-4] generativ və koqnitiv dilçiliyin uyğunluğunu təsəvvür etmək üçün dörd fərqli yol göstərir:

- (A) Abstrakt səviyyədə, generativ və koqnitiv dilçilik bir-birinin sadəcə notativ variantlarıdır;
- (B) Generativ və koqnitiv dilçilik notativ variantlar deyil, ümumiyyətlə düşünüldüyündən xeyli yaxındırlar;
- (C) Koqnitiv qrammatikanın bəzi nəzəri quruluşları generativ qrammatikanın bəzi əsasları ilə eyni ümumi nəzəriyyədə yer alır;
- (D) Generativ və koqnitiv dilçilik hər ikisi həqiqidir, koqnitiv fəaliyyətin müxtəlif aspektlərini təsvir edir. Bu iki şəkildə həyata keçirilə bilər:

1. Uşaq hər iki nəzəriyyənin strukturunu və prinsiplərini mənimsəyir 'yan-yana';

2. Generativ və koqnitiv dilçilik eyni reallığın müxtəlif səviyyələrini təsvir edir.

Qeyd edər ki, bu variantlardan bəziləri doğru, bəziləri isə yanlışdır. Generativ dilçilərdən fərqli olaraq, koqnitiv dilçilər dilin istifadəsini və öyrənilməsini tənzimləyən koqnitiv proseslərin, bütün digər bilik növlərinin işlənməsində iştirak edənləri də əhatə etməsini iddia edirlər.

Koqnitiv dilçilik müxtəlif nəzəriyyələr şəbəkəsidir. M.Tomazello koqnitiv dilçiliyin təməl vəziyyətinin ən yaxşı iki əsas məsələ baxımından ümumiləşdirilə biləcəyini qeyd edir: dil mənasının təbiəti və qrammatikanın təbiəti. Bəzi koqnitivist alimlərin fikrincə, koqnitiv dilçiliyin bu iki məsələyə yanaşması insan dilinin və idrakının necə işləməsi təfəkkürümüzdə inqilab yaradır. Koqnitiv dilçiliyin perspektivinə görə, təbii dillər, müəyyən qrup insanların bir-biri ilə ünsiyyət qurmaq üçün yaratdığı sosial konvensiyalardan (lingvistik simvollar) ibarətdir. Linqvistik ünsiyyət prosesində bir dilin daşıyıcıları dinləyicilərinin diqqətini müəyyən hadisələr və situasiyaları konseptuallaşdırmağa yönəltmək üçün konvensiyalardan/işarələrdən istifadə edirlər. Buna görə də, dilin koqnisiyadan (idrakdan-H.Q.) asılı olduğunu söyləmək yanlışdır, sanki onlar iki ayrı varlıqdır. Əksinə, daha dəqiq səciyyələndirmək belədir, təbii dillər ünsiyyət məqsədləri üçün koqnisiyanı simvolizə üsullarından başqa bir şey deyil. Dilə bu koqnitiv dilçilik baxışı, insan koqnisiyasının xüsusi təzahürü olaraq ən yaxşı şəkildə üç fenomen ilə təsvir edilir: (1) söz mənalarının ətrafdakı koqnitiv freymlərdən asılılığı, (2) vahid istinad vəziyyətinin linqvistik olaraq təşkil oluna biləcəyi çoxsaylı yollar və (3) müəyyən linqvistik simvolların, metaforik mənalar da daxil olmaqla, tarixən istifadə olunduğu, daim-dəyişən mənalar. “Əsas məsələ budur ki, linqvistik mənaları insan koqnisiyasının və ünsiyyətinin digər aspektlərindən ayrılmış mental leksikon şəklində ümumiyyətlə koqnisiyadan təcrid etmək mahiyyətcə qeyri-mümkündür. Koqnitiv dilçilik buna görə də, insanların spesifik ünsiyyət məqsədləri üçün müxtəlif yollarla ortaq təcrübələrini simvollaşdırmaq naminə yaratdıqları və istifadə etdikləri linqvistik konvensiyaların olduğu linqvistik mənaya, ensiklopedik, subyektivist yanaşmanı qəbul edir. Bu fərqli təcrübə və məqsədlər hər zaman dəyişir: buna görə də onlar heç vaxt dil ünsürlərinin elementar, obyektivist təsviri və onların əlaqəli həqiqət şərtləri tərəfindən mənimsənilməyə bilər. Koqnitiv dilçilik nöqtəyi-nəzərindən linqvistik semantikanın adekvat təsviri üçün koqnitiv strukturlar, diqqətin manipulyasiyası, situasiyanın alternativ təşkilləri və dəyişkən kommunikativ məqsədlər kimi şeylər baxımından dil psixologiyası lazımdır. Linqvistik ünsiyyətə və onun asılı olduğu koqnitiv proseslərə bu baxış açıq şəkildə generativ qrammatika və digər formalist yanaşmalardan çox fərqlidir” [8, s. 480-482].

Koqnitivistlər hesab edirlər ki, məna özlüyündə mövcud deyil. O, kontekstdən asılıdır, mənanın hasil edilməsində kontekstin rolu əvəzsizdir. Mənalar koqnitiv strukturlardır. Dil simvollaşdırdığı üçün bütün linqvistik məsələlərdə əsas mənadır, məna konseptualizasiya ilə bərabərləşdirilir. Konseptualizasiya termini, təbii, linqvistik, sosial və mədəni kontekstlər də daxil olmaqla insan təcrübəsinin istənilən aspektlərinə istinad etmək üçün istifadə olunur. Linqvistik formanın mənası digər koqnitiv strukturlar kontekstində anlanılır. Məsələn, *Bazar günü - həftə* anlayışı kontekstində; *həftə - gecə-gündüz dövrü* kontekstində anlaşıla bilər. Yaxud *Yanvar, Fevral, Aprel – ay* (ilın ayı) kontekstində və s. Bunların hamısı: *gün, bazar günü, həftə, ay* isə ***zaman*** anlayışı kontekstində dərk edilir. Mənanın kontekstdən asılı olması fikri, koqnitiv dilçilikdə mənaya ensiklopedik yanaşma ilə uzlaşan *freym* anlayışının əsasını təşkil edir. Ümumiyyətlə, dil - konseptual təşkili və dünyanın təmsilini birbaşa əks etdirən dinamik bir sistemdir. Nəticə etibarilə dil və düşüncə arasında və ya semantik və ensiklopedik məna arasında ciddi bir fərq olmamalıdır. Ensiklopedik baxımdan sözün mənasını anlamaq müəyyən bir nöqtədə bilik şəbəkəsinə daxil olmaq, şəbəkəni müəyyən bir nöqtədə və ya nöqtələrdə aktivləşdirməkdir. Hər halda, dil düşüncəni bütün mürəkkəbliyi ilə kodlaşdırmır, əksinə konseptual sistemə, zəngin və mükəmməl fikirlər əldə etmək və ya yaratmaq üçün asan göstərişlər verir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs tədqiqi. Dərs vəsaiti. Bakı, 2013.
- 2.Veysəlli F.Y. Kognitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri. Bakı, Mütərcim, 2015.
- 3.Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которые мы живем. М., УРСС, 2004, 256 с.
- 4.Croft, W. and Cruse, A. 2004. Cognitive Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press.
- 5.Lakoff, G. (1987) Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. University of Chicago Press.
- 6.Newmeyer, F. J. 1999, 'Bridges between generative and cognitive linguistics', in L. de Stadler & C. Eyrych (eds), Issues in Cognitive Linguistics, Mouton, Berlin, pp. 3-19.
- 7.Talmy, L. 2000. Toward a Cognitive Semantics, Vol. I and II. Cambridge, MA: MIT Press.
- 8.Tomasello, M. 1999. "Cognitive Linguistics". In M. Bechtel and G. Graham (eds.), A Companion to Cognitive Science. Oxford: Blackwell. 1999, 477-487.
- 9.Ungerer, F. and Schmid, H. 2006. An Introduction to Cognitive Linguistics. London: Pearson Education Limited.

РЕЗЮМЕ

ПЕРСПЕКТИВЫ КОГНИТИВНОГО ПОДХОДА ЯЗЫКУ

Гулиев Х.И.

Азербайджанский университет языков, Азербайджан

В статье рассматриваются перспективы когнитивного подхода к языку. Когнитивная лингвистика - это сеть различных теорий. Главное, что отличает генеративную лингвистику от когнитивной лингвистики, - это вопрос значения. Структура языковых выражений в генеративной модели зависит в основном от значения. Когнитивисты утверждают, что это связано с познанием. Идея о том, что принципы Универсальной грамматики генеративистов существуют не только в языке, но и в познании, отчуждает когнитивных лингвистов от генеративных лингвистов. В отличие от генеративных лингвистов, когнитивные лингвисты утверждают, что когнитивные процессы, управляющие использованием и обучением языка, также вовлекают тех, кто участвует в использовании всех типов знаний.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, генеративная лингвистика, когнитивный подход к языку, перспективы, значение, когниция

SUMMARY

PERSPECTIVES OF COGNITIVE APPROACH LANGUAGE

Guliyev Kh.I.

Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan

The article considers the prospects of cognitive approach to language. Cognitive linguistics is a network of different theories. The main thing that distinguishes generative linguistics from cognitive linguistics is the question of meaning. The structure of linguistic expressions in the generative model depends on the meaning. Cognitiveists claim that this is related to cognition. The idea that the principles of the Universal Grammar of Generativeists exist not only in language, but also in cognition, alienates cognitive linguists from generative linguists. In contrast to generative linguists, cognitive linguists claim that cognitive processes that govern the use and learning of language also involve those who participate in the use of all types of knowledge.

Key words: cognitive linguistics, generative linguistics, cognitive approach to language, perspectives, meaning, cognition

ABREVIATURALARIN STRUKTUR SEMANTİKASI

Məhyəddinova K.M.

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Bu tezis çərçivəsində abreviaturların struktur və semantik xüsusiyyətləri qısaca araşdırılır. Qısaltmaların tarixi yazılı abidələrdə belə tapıldığı qeyd olunur. Müasir dillərdə qısaltmalar siyasi dildə, informasiya texnologiyaları sahəsində və ümumiyyətlə, terminologiyada aktiv şəkildə istifadə olunur. Qısaltmaların struktur xüsusiyyətləri bunların istifadə olunma sahəsi ilə əlaqələndirilir. İnformasiya

texnologiyaları sahəsində çoxkomponentli qısaltmalar daha tez-tez rastlanır. Siyasi və rəsmi-işgüzar üslubda abreviaturaların komponentlərinin sayı üçü keçmir.

Açar sözlər: *dilçilik, abreviatura, qısaltma, terminologiya, KİV.*

Müasir dilçilik müxtəlif fəaliyyət sahələrində, mətbuat dilində virtual məkanda, elmi ədəbiyyatda, rəsmi sənədlərdə və s. sahələrdə abreviaturaların işlənməsinə xüsusi diqqət yetirir [1]. Abreviatura fenomeni fərqli dillər əsasında diaxronik və sinxronik aspektlərdə öyrənilir, dillərin qarşılıqlı mübadiləsi zamanı bir dildən başqa bir dilə keçən abreviaturaların spesifikliyi araşdırılır [2, s. 106]. Tədqiqatçılar arasında abreviaturalar haqqında yekdil fikir mövcud olmadığından lmi ədəbiyyatda onların fərqli təfsirlərinə rast gəlinir: qısaltma, kontraktura, qısaldılmış leksik vahid, apokopiya, aferez, tam və ya qismən ellipsis və s.

Əslində, dil tarixinə nəzər saldıqda abreviaturaların və qısaltmaların uzun bir tarixi inkişaf dövrü keçdiyinə şahidi oluruq. Onların yaranması, əsasən, tarixi sənədlərin, rəsmi-işgüzar üslubun yaranması ilə birbaşa bağlıdır. İlk qısaltmalara qədim kitabələrdə, daha sonra əlyazmalarda rast gəlinir. Yazının meydana gəlməsi ilə tez-tez istifadə olunan sözləri və ifadələri qısa bir zamanda yazmaq və ya mətnə az yer tutması kimi məqsədlərə xidmət edirdi. Məsələn romalıların sözün ilk hərflərindən istifadə edərək adları və digər sözləri qısaldırdılar. Eyni zamanda, Romada hüquqşünaslar da tez-tez qısaltmalara müraciət edirdilər və s.

Bu tarixi məlumatlar qədim dövlətlərin rəsmi-işgüzar, təhsil, ədliyyə sahələrində qısaltmalardan primitiv şəkildə olsa da, istifadə edilməsini qeyd etməyə imkan verir. Abreviatura, "dil vasitələrini xilas etmək" prinsipidir, burada "zehni və fiziki səylərini minimuma endirmək istəyi dil dəyişikliklərinin hərəkətverici qüvvəsi olaraq qəbul edilə bilər" [5, s. 532]. Cəmiyyətin inkişafı ilə, abreviaturalardan istifadə daha da aktuallaşmış, tətbiq dairəsi genişlənməmişdir. Dilçilər qeyd edirlər ki, "dünyanın əksər dillərinə xas olan qısaldılmış söz formalaşdırma üsulu, o cümlədən ... ingilis, fransız və rus dillərində orta qüsusiyyətlər var. Müasir KİV dilində müxtəlif qısaltmaların istifadəsi daha da intensivləşmişdir" [3, s. 2], "abreviatura, müasir mətbuat dilinin ən xarakterik xüsusiyyətlərindən biridir" [4, s. 2].

Müasir cəmiyyətdə həddən artıq informasiya bolluğu müşahidə edilir ki, bunun da səmərəli təqdimatı üçün daim yeni vasitələr tələb olunur. Biz bu tədqiqat çərçivəsində fərqli sahələrə aid abreviaturaları təhlil edərkən onların aşağıdakı struktur xüsusiyyətlərə malik olduğunu şahidi olduq:

— yalnız iki əsas sözün baş hərfindən ibarət olan abreviaturalar: Azərbaycan dilində: AR (Azərbaycan Respublikası), İH (İcra Hakimiyyəti), PA (Prezident aparatı), MM (Milli Məclis); fransız dilində: SH (Système harmonize), UE (l'Union européenne); rus dilində: РФ (Российская Федерация), ФЗ (Федеральный Закон); türk dilində: TC (Türkiye Cümhuriyyəti); ingilis dilində: İT (information technologies) və s.

— üç və ya dörd sözün qısaltmasından ibarət abreviaturalar: Azərbaycan dilində: AMEA (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası), KİV (kütləvi informasiya vasitələri); fransız dilində: OMD (Organisation mondiale des douanes), OMC (Organisation mondiale du commerce); ingilis dilində: HTML (Hyper Text Markup Language), URL (Uniform Resource Locator) URL (Uniform Resource Locator); rus dilində: США (Соединенные Штаты Америки), РНБ (Российская национальная библиотека) və s.

Ümumiyyətlə, abreviaturaların struktur tərkibinə nəzər saldıqda onları tam və ya natamam qısaltmalar qismində iki qrupa da ayırmaq olar. Abreviaturaların semantik özəllikləri haqqında isə aşağıdakıları qeyd etmək vacibdir. Belə ki, abreviatura KİV dilinin ayrılmaz komponentidir. Bununla yanaşı bu qısaltmalara elmi terminologiyada, siyasi mətnlərdə də tez-tez rast gəlinir. Media dilindən fərqli olaraq, elmi terminologiyada natamam, yəni heca qismində qısaltmalardan nadir hallarda istifadə olunur, lakin üç, dörd və nadir hallarda iki və ya beş komponentdən ibarət abreviaturalara daha tez-tez müraciət edilir və bu kimi abreviaturalar alındığı dildə olduğu kimi, tərcümə edilmədən işlədilir. Məsələn, HTTP (Hyper Text Transfer Protocol) — hiper mətnli məlumat ötürmə protokolu. Əsasən, internet istifadəçiləri və internet resursları arasında məlumat mübadiləsi üçün istifadə olunur və ümumdünya şəbəkəsinin paylanmış komponentləri arasında əlaqə vasitəsi kimi tanınır; BASIC (Beginner's All-purpose Symbolic Instruction Code) — ilkin və ən məşhur olan proqramlaşdırma dilidir; SMART (Self-Monitoring Analysis and Reporting Technology) — Ən son sabit disklərə quraşdırılmış özü-özünü diaqnozlaşdırən sistem və s.

Abreviaturaların struktur-semantik özəlliklərinin incələnməsi zamanı belə bir fikir irəli sürmək olar ən çoxkomponentli abreviaturalar hal-hazırda informasiya texnologiyaları ilə bağlı olanlardır. Belə ki, bu qisimdən olan abreviaturaların əksəriyyətinin sərbəst leksik vahid, söz kimi qəbul edildiyi hallar da az deyil.

ƏDƏBİYYAT

1. Воройский, Ф.С. Аббревиатура: правила расшифровки и представления в текстовых документах / Ф.С. Воройский. — Москва: — 1991. — 74 с.

2. Дударева, В.Н. Заимствованные аббревиатуры как мотивационная база новообразований (на материале русского и немецкого языков) // Известия Пензенского государственного педагогического университета им. В.Г.Белинского. – 2000, № 10, – с. 105-107.
3. Косарева, О.Г. Аббревиация в языке современной прессы: на материале французского, английского и русского языков: /автореф. дис. ... канд. филол. наук / – Тверь, 2003. – 36 с.
4. Костомаров, В.Г. Русский язык на газетной полосе / В.Г.Костомаров. – Москва: Изд-во Моск. ун-та, – 1971. – 261 с.
5. Мартине, А. Основы общей лингвистики // Новое в лингвистике. – Москва: Изд-во иностр. л-ры. – 1963, вып. III, — с. 532-533.

РЕЗЮМЕ
СТРУКТУРНАЯ СЕМАНТИКА АББРЕВИАТУР
Махьядинова К.М.

Бакинский государственный университет, Азербайджан

В данном тезисе вкратце рассматриваются структурно-семантические свойства аббревиатур. Отмечается, что аббревиатуры встречались даже в исторических письменных памятниках. В современных языках аббревиатуры активно используются в политическом языке, в сфере информационных технологий и в терминологии в целом. Структурные особенности аббревиатур связаны со сферой их употребления. В сфере информационных технологий можно встретить многокомпонентные аббревиатуры. В политическом и официально-деловом дискурсе компонентное количество аббревиатур не превышает трех.

Ключевые слова: лингвистика, аббревиатура, сокращение, терминология, СМИ.

SUMMARY
STRUCTURAL SEMANTICS OF ABBREVIATUR
Махьядинова К.М.

Baku State University, Azerbaijan

This thesis briefly studies the structural and semantic properties of abbreviations. It is noted that abbreviations were found even in historical written monuments. In modern languages, abbreviations are actively used in the political language, in the field of information technology and in terminology in general. Structural features of abbreviations are associated with the scope of their use. In the field of information technology, you can find multi-component abbreviations. In political and official business discourse, the component number of abbreviations does not exceed three.

Key words: linguistics, abbreviation, reduction, terminology, mass media

QLOBALLAŞMA PROSESİNDƏ MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ
ALINMA ELEMENTLİ FEİLLƏRİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ
Məmməd İ.A.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Bütün tarixi dövrlərdə tarixi-mədəni əlaqələr nəticəsində bir dildən digər dilə alınma sözlər, o cümlədən feili alınmalar keçmişdir. Qloballaşma şəraitində müasir ingilis və Azərbaycan dillərində alınma elementli feillər özünəməxsus leksik-semantik xüsusiyyətlər qazanmışdır. Məqalədə qloballaşmanın beynəlxalq ünsiyyət vasitələrinə təsiri, müxtəlif sistemli dillərdə alınmaların yaranma səbəbləri, işləklilik dərəcəsi, alınma feillərin azlıq təşkil etməsi, söz yaradıcılığında alınmaların rolu və sair məsələlər araşdırılmışdır.

Açar sözlər: qloballaşma, alınma sözlər, feili alınmalar, Azərbaycan dili, ingilis dili

Mədəniyyətlərarası dialoqda ortaq milli-mənəvi dəyərlərin yaranıb formalaşması, qloballaşmanın planetimizin bütün ölkələrini əhatə etməsi, ingilis dilinin dünya dilləri arasında hakim mövqeyə çıxması dillərin lüğət tərkibinə daxil olan alınmaların miqyasını genişləndirməklə bərabər, bu prosesdə alınmaların, o cümlədən alınma elementli feillərin yaranmasına münbit şərait yaratdı. Bu baxımdan dillərin bir-birinə inteqrasiyası, milli və bəşəri dəyərlərin müxtəlif istiqamətlərdə qovuşması bir sıra hallarda ortaq cəhətlərlə yanaşı, fərqli xüsusiyyətlərin meydana çıxması, alınmaların daxil olduğu dildə işləkliliyi, müəyyən

dəyişikliklərə uğraması və s. qloballaşmanın özünəməxsus sosial-fəlsəfi mahiyyətini müəyyənləşdirir. Qloballaşmanın qədim bir tarixi proses olduğunu nəzərə alsaq, bu şəraitdə alınmaların yaranma və yayılma səbəbləri, tarixi-coğrafi, linqvistik arealda onların oxşar və spesifik cəhətlərinin təzahürü, xüsusilə çağdaş ingilis və Azərbaycan dillərində alınma elementli feillərin özünəməxsus leksik-semantik əlamətlərinin tədqiqi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdir.

Mənşəcə latın sözü olub “yer kürəsi” anlamını ifadə edən qloballaşma termini müasir dövrümüzdə dünya ölkələrinə Qərb inkişaf modelinin yayılması kimi başa düşülür və anqlo-sakson idarəçiliyinin yeni üsullarından biri kimi qiymətləndirilir. XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq ingilis müstəmləkəçiliyinin, 90-cı illərdə SSRİ-nin dağılması Avropa və Amerikanın planetin əksər ölkələri üzərində nüfuzunu gücləndirməklə yanaşı, sürətli qloballaşmaya da münbit şərait yaratdı. Bu prosesin gedişində dillərin qohumluğundan və quruluşundan asılı olmayaraq bir-birinə söz vermə və söz alma hadisəsi daha da güclənir.

Əsasən üç sahədə: siyasi, mədəni və iqtisadi səviyyələrdə təzahür edən qloballaşma milli dillərə də güclü təsir göstərir. Bütün məziyyətləri ilə yanaşı, mədəniyyətlərarası dialoqda müəyyən problemlərin, ziddiyyətlərin yaranmasına da səbəb olur. Universal bir proses kimi qloballaşma beynəlxalq ünsiyyət vasitəsinə olan ehtiyacı labüdləşdirir və bu cəhət insan amilinə də təsir göstərir. “Qloballaşma artıq qaçılmaz bir prosesə çevrilib və həddləri çox genişdir. Qloballaşma müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələri arasında təmasları artırmış, mədəni müxtəlifliyi daha da genişləndirmişdir” [3, s.367]. Qarşısızalmaz bir proses olsa da, bu şəraitdə milli genetik kökləri, o cümlədən dili mühafizə edərək qorumaq çox zəruri bir məsələdir. Çağdaş dövrümüzdə alınma sözlərin dilin lüğət fonduna daxil olması məcburi şəkildə deyil, müstəqil əlaqələr zəminində baş verir. Alınmaların yaranmasında və yayılmasında dilxarici, dildaxili və psixoloji faktorlar mühüm rol oynayır. Bu baxımdan sözlərin ikimərhələli dil hadisəsi olmaqla alınma sözlər daxil olduqları dildə fonetik, leksik-semantik, qrammatik və qrafik-orfoqrafik səviyyələrdə assimilyasiyaya uğrayır.

Bütün tarixi mərhələlərdə müəyyən sosial-siyasi, tarixi-mədəni və s. səbəblərə görə ingilis dilinin lüğət tərkibinə əsas mənbəyi roman dilləri olan alınmalar daxil olmuşdur və bu proses indi daha intensiv hal almışdır. Ümumiyyətlə, “ingilis dilinə orta hesabla hər 98 dəqiqədən bir yeni söz daxil olur” [5].

Dünya dilçiliyində feili alınma söz sistemi geniş araşdırma tələb edən sahələrdən biridir. Dünya dillərində alınma feillər, o cümlədən alınma elementli feillər azlıq təşkil edir. Müxtəlif nitq hissələri ilə müqayisədə bu cəhət daha aydın görünür. Linqvistik bir hadisə kimi feili alınmalar dillərin qarşılıqlı əlaqəsinin və ardıcıl koqnitiv proseslərin nəticəsi kimi meydana çıxır. Alınma feillərin sözlən dildə əvvəlcə isim kimi işlənməsi, sonrakı mərhələlərdə feili xüsusiyyətlər qazanaraq feili alınmanın məhsulu hesab edilməsi özünəməxsus linqvistik hadisə kimi səciyyələnir.

Feili alınmalar amorf dillərə nisbətən sintetik dillərdə daha asan yaranır. Ümumiyyətlə, feili alınmalar dünya dillərində azlıq təşkil edir. Məsələn, Dravid dillərində, demək olar ki, feili alınmalara təsadüf edilmir. Avropa dillərindən yerli Amerika dillərinə daxil olan sözlərin hamısı isimlərdir. Əksər dil ailələrində (Hind-Avropa, Türk dilləri ailəsi və s.) alınma isimlər alınma feillərdən daha çoxdur. Müxtəlif sistemli qırx bir dil üzərində aparılan tədqiqatdan məlum olmuşdur ki, “alınmaların 31%-i isim, 15%-i sifət və ya zərf, 14%-i isə feildir” [1, s.61]. Bunun da ən başlıca səbəbi həmin dillərin morfoloji quruluşunun mürəkkəbliyi ilə bağlıdır. Başqa sözlə, donor dillə sözlən dil arasındakı tipoloji uyğunsuzluq bir dildən digər dilə feillərin daxil olmasına maneçilik yaradır.

İngilis dilində nisbətən üstünlük təşkil edən feili alınmaların dilə daxil olması müxtəlif üsullar: vasitəsiz daxiletmə, vasitəli daxiletmə, köməkçi feil strategiyası və paradiqma köçürülməsi əsasında baş verir. Məhz bunun nəticəsində alınma feillər müəyyən dəyişikliklərə uğrayaraq milli-mədəni sistemə uyğunlaşdırılır və dil daşıyıcıları arasında yayılır. Müasir ingilis dilində alınma sözlərin zənginliyi, söz yaradıcılığında aktiv rolu və s. müəyyən ortaq xüsusiyyətlərin yaranmasını şərtləndirir.

Müasir ingilis dilində alınma elementli feillərin şifahi və yazılı kontekstdə, publisistik mətnlərdə işlənmə özünəməxsusluğu çox mühüm məsələdir. Alınma elementli feillərdən yazılı nitqdə daha çox istifadə olunur. Şifahi nitqdə ümumişlək sözlər üstünlük təşkil etsə də, burada dialektizmlər, terminlərlə yanaşı az da olsa, alınma sözlər də işlənir. Dialoji və monoloji nitqdə milli feillərin işlənmə dərəcəsi daha yüksəkdir.

Mətbuatın, KİV-in güclü inkişafı alınma sözlərin dilə daxil olmasına münbit şərait yaradır və bu prosesi sürətləndirir. Araşdırmadan bəlli olur ki, publisistik yazılarda, reportajlarda, müxtəlif xəbər başlıqlarında da alınma feillərin istifadəsi daha intensiv səciyyə daşıyır. Digər tərəfdən çağdaş ingilis dilində yazılı kontekstdə, publisistikada işlənən alınma sözlərin əksəriyyəti latın və fransız mənşəli çoxhecalı feillərdir. Alınma, alınma elementli düzəltmə və alınma elementli mürəkkəb feillərin işlənməsi dilin təsir gücünü və ifadə imkanlarını artırır.

Müxtəlif sistemli dillər olsa da, müasir ingilis və Azərbaycan dillərində alınma elementli feillər müəyyən oxşar, eyni zamanda fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Azərbaycan dili ilə müqayisədə feili alınmalar

İngilis dilində daha çoxdur. İngilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində alınma sadə feillərə təsadüf olunmur. Lakin ingilis dilində olduğu kimi dünya dillərindən dilimizə daxil olmuş sözlərdən şəkilçilər vasitəsilə alınma elementli düzəltmə feillər yaranmışdır. Azərbaycan dilində alınma elementli düzəltmə feillərin yaranmasında iştirak edən şəkilçilər sırf milli şəkilçilərdir. İngilis dilində isə bu cür şəkilçilər milli və alınma şəkilçilər ola bilər. İngilis dilində olduğu kimi Azərbaycan dilində də alınma elementli feillərin şifahi nitqdə yazılı nitqə və publisistikaya nisbətən işlənmə dərəcəsi zəifdir.

Bütün bunlar onu göstərir ki, müasir ingilis və Azərbaycan dillərində alınma elementli feillər zəngin leksik-semantik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlərin ortaq və fərqli cəhətlərini hər iki dilin zəngin materialları əsasında ortaya çıxarmaq mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Haspelmath M., Tadmor U. Loanwords in the World's Languages. Comparative Handbook. Berlin: De Gruyter Mouton, 2009, 1102 p.
2. Xəlilov B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008, 442 s.
3. Vəliyeva N.Ç. Qloballaşan dünyada multikulturalizm şəraitində dilin inkişafı. Bakı: Avropa, 2017, 481 s.
4. Wohlgemuth, J.A. A Typology of Verbal Borrowings. Studies and monographs. Berlin: Mouton de Gruyter, 2009, 459 p.
5. <http://www.languagemonitor.com/category/number-of-words/>

РЕЗЮМЕ

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ГЛАГОЛОВ С ЗАИМСТВОВАННЫМИ ЭЛЕМЕНТАМИ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ В ПРОЦЕССЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Маммед И.А.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Во все исторические периоды в результате исторических и культурных связей слова, в том числе глаголы, переходили с одного языка на другой. В условиях глобализации глаголы с заимствованными элементами в современном английском и азербайджанском языках приобрели специфические лексико-семантические особенности. В статье исследуются влияние глобализации на международные СМИ, причины заимствований в языках разных систем, степень активности, меньшинство заимствованных глаголов, роль заимствований в словообразовании и другие вопросы.

Ключевые слова: глобализация, заимствования, глагольные заимствования, азербайджанский язык, английский язык

SUMMARY

SOME FEATURES OF VERBS WITH BORROWED ELEMENTS IN MODERN ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES IN THE PROCESS OF GLOBALIZATION

Mammad I.A.

Sumgayit State University, Azerbaijan

In all historical periods, as a result of historical and cultural relations, words, including verbs have passed from one language to another. In the context of globalization, verbs with borrowed elements in modern English and Azerbaijani languages have acquired specific lexical-semantic features. The article examines the impact of globalization on international media, the reasons for borrowings in the languages of different systems, the degree of activity, the minority of borrowed verbs, the role of borrowings in word formation and other issues.

Keywords: globalization, borrowed words, verbal borrowings, Azerbaijani, English

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SADƏ CÜMLƏLƏRDƏ TƏRZİ-HƏRƏKƏT ZƏRFLİKLƏRİNİN İFADƏSİNDƏ NORMA TƏSİRİ

Mirzəyeva İ.Q.

Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan.

Xülasə. Dil sistemindəki faktorlar relevant və ya qeyri relevant faktorlar əsasında dəqiqləşir. Həmin cümlələr canlı ünsiyyət prosesində müəyyən təsirlərin sayəsində norma ilə variasiyaya məruz qalır. Bunun nəticəsində real strukturların xüsusiyyətlərində fərqli cəhətlər yaranır. Bu fərqlər həm strukturla, həm də intonasiya ilə əlaqəlidir. Cümlədə kommunikativ informasiya ingilis dilində cümlənin sonunda, Azərbaycan dilində isə sonda işlənən xəbərdən əvvəlki mövqedəki vahidlə bağlıdır. Tərzi-hərəkət zərfliyinin sadə cümlə daxilində qrammatik xüsusiyyətlərinə görə variativliyə məruz qalması həmin vahidin danışq aktında intonasiya strukturunun da variasiya olunmasına səbəb olur.

Açar sözlər *cümlə, cümlə üzvü, tərzi-hərəkət zərfliyi, nitq, variativlik, norma*

Məlumdur ki, cümlədə əvvəldə işlənən sözlər mahiyyət etibarı ilə əsas - yeni informasiyanı ifadə etmir, əsas informasiyanın ifadə olunmasına zəmin yaradır

F.Veysəllinin rəhbərliyi altında dərc olunmuş “Dilçilik Ensiklopediyası I cild” də qeyd edilir ki, norma bir cəmiyyət daxilində müəyyən dövr ərzində formalaşmış qaydalar sistemidir ki, ona əməl olunması fərdin və dil kollektivinin mənavi borcu və hüquqi vəzifəsidir. Norma dil sistemi ilə danışq aktı arasında orta bir yer tutur. Bir tərəfdən o dil sisteminə söykənir, orada olmayan vahidləri və onların münasibətlərinin paradigmatik qarşılaşmalarını gözləyir, digər tərəfdən o, danışq aktında seqment və seqmentüstü vahidlərin sintaqmatik variativliyinə şərait yaransa da kontrastlılığına əməl edir [2, s. 505].

Dil sistemində mövcud olan hər bir şey norma vasitəsilə variantlar formasında fərdlərin nitqində reallaşır. Ünsiyyət prosesində informasiyanın çatdırılması üçün seçilmiş ifadə formaları öz variativlikləri ilə fərqlənir. Y.N.Yartseva özünün “Variativlik problemi və dilin qrammatik sisteminin səviyyələrinin qarşılıqlı əlaqəsi” (Проблема вариативности и взаимоотношение уровней грамматической системы языка) əsərində vurğulayır ki, morfoloji səviyyədə sözlərin variantları “qapalı” vəziyyətdə olur, daha çox variasiya olunan strukturların həyata keçməsində bu və yaxud digər variantın seçilməsində stilistik və digər faktların qarşılıqlı əlaqəsində yaranır [6, s. 20].

Ə.Abdullayev, Y.Seyidov və A.Həsənov zərflik haqqında fikirlər söyləmişlər. Onlar qeyd edir ki, zərflilər hərəkət və əlamətin bildiren ikinci dərəcəli üzv olub, cümlənin digər ikinci üzvlərindən fərqlənir [1, s. 188].

Azərbaycan dilində tərzi-hərəkət zərfliləri hərəkətin 1) icra tərzini, 2) keyfiyyətini, 3) müqayisəsini, 4) hərəkətin icra və əlamətin meydana çıxma prosesində əşyanın hal-vəziyyətini bildirərək necə, nə cür, nə tərzdə, nə halda və s. suallarından birinə cavab verir. [1, s. 191] Azərbaycan dilində tərzi-hərəkət zərfliləri

- a) tərzi-hərəkət zərfləri
- b) feili bağlama
- c) feili bağlama tərkibləri
- d) qoşmalı isimlər
- e) sual əvəzlilikləri
- f) qoşmalı frazeoloji vahidlərlə ifadə olunur.

Tərzi-hərəkət zərfliləri feili xəbərlərə aid olur. Hərəkətin icra tərzini bildirən zərflilər bilavasitə hərəkətlə bağlı olub, feili xəbərlərə işlənir və necə, nə cür, nə tərzdə suallarından birinə cavab olur. Bu növ zərflilər a) tərzi-hərəkət zərfliləri b) feili bağlama və ya bağlama tərkibləri, -araq, ərəq, bəzən ib (ib, ub, üb), -a, -ə, -madan (-mədən), -armaz (-ərməz) c) ilə (-la, -lə) qoşmalı isimlər və ç) frazeoloji birləşmələrlə ifadə olunur. ABdullayev [1, s. 191]. Məs.

Nuru bərkədən güldü. b) Sərkinaz gözlərini süzərək baxdı., Qız gülə-gülə getdi., Kərəm qızarıb, pörtərək dilləndi. c) Nurunun bacısı pıçıltıyla dedi. ç) Atını dördnala çapdırır külək

Hal-vəziyyət zərfliləri subyektin hal-vəziyyətini, daha doğrusu, hansı vəziyyətdə hərəkəti icra etdiyini bildirir, feili və bəzən də ismi xəbəre aid olub, necə, nə cür, nə vəziyyətdə, nə halda və sair suallarından birinə cavab olur. Bu zərflilər a) zərflilərlə Haçandan haçana çobanlar dəyələrində çıxdılar. b) hal-vəziyyət məzmunu bildirən hal, vəziyyət, şəkil, tərz, və sair sair sözlərin ikinci tərəf kimi işləndiyi birinci növ təyini söz birləşmələri, c) üs, iç, alt, arxa və sair köməkçi sözlərin ismin yerlik halında ikinci tərəf kimi iləndiyi ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri, ç) feili sifət tərkibləri, d) feili bağlama və feili bağlama tərkibləri, e) şiddətləndirmə dərəcəsində olan sifətlər və s) frazeoloji birləşmələrlə ifadə olunur [1, s. 115].

Tərzi-hərəkət zərflilərinin sadə cümlə strukturundakı inversiyası normanın invariant strukturunda nəzərdə tutulmuş söz sırasını pozur. Mövqələr üzrə məqsəd zərfliyinin işlənmə tezliyinin təhlilindən aydın olur ki : ingilis dilində xəbərdən sonrakı, Azərbaycan dilində isə xəbərdən əvvəlki mövqe. Kommunikasiya

dildə əsasən iki formada baş verir: yazılı və şifahi. Kommunikasiyanın bu formaları arasında oxşarlıqlar yanaşı fərqlər də mövcuddur. Oxşarlıq odur ki, həm yazılı, həm də şifahi forma normativdir və formanın qanunları ilə tənzimlənir, yəni hər ikisinin əsasını ədəbi dil təşkil edir. Hər bir kommunikasiya formasının özünəməxsusluğu dildə, dinləyənin informasiyanı qavrama fəaliyyətinin, eləcə də dildə ifadə vasitələrinin xarakteri ilə ölçülür. Yazılı nitqdə dil strukturunun daxili qanunauyğunluqlarına tam əməl olunur, lakin bunu şifahi nitq haqqında demək olmaz. Bu hal həm söz sırasında, həm cümlə üzvlərinin düzülüşündə, həm də leksik vahidlərin seçilməsində baş verir. Kommunikasiyanın şifahi formasında yazılı formaya nisbətən daha anlaşıqlı olur, çünki danışanla dinləyən birbaşa əlaqədə olduğundan. Yazılı forma statistik sahəyə malikdir, yazan fikrində dəyişiklik etmə imkanına malik olduğu üçün burada fikrin ifadəsi üçün vahidlərin seçimi də mümkün olur.

Qeyd edilməlidir ki, norma məsələsi onun sistem və reallaşma forması əlaqəlidir. A.İ.Qorşkovun göstərdiyi kimi, heç də bütün dillərin normaya münasibəti birmənalı deyil [5, s. 234-235]. K.S.Qorbaçeviç norma və variantlığın nitq hadisəsi olmağını qəti şəkildə inkar edir və norma və variantlığı dilin fonemləri hesab edir [4, s. 48-50].

Qeyd edilən bu cümlələrdə söz sırasına və ya cümlə üzvlərinin sırasına əsasən dilin normasına uyğun gələn fikrin ifadəsini tamamlayan müxtəlif invariantlar əmələ gəlmişdir. Bunlardan hansının norma baxımından gerçək olduğu normada ifadə olunan dil qanunları ilə müəyyənləşir, belə ki, tərzi-hərəkət zərflikli cümlələrin strukturu deyərkən bununla bağlı dil sisteminin realizasiya imkanları nəzərdə tutulur. Yuxarıda nümunə kimi qeyd edilmiş "Adil razı halda maşına mindi" cümləsinin norma ilə tənzimlənən invariantlarını – allocümlələri nəzərdən keçirmək kifayətdir. Beləliklə, dildə "Adil razı halda maşına mindi" vahidinin semantikstrukturla əlaqəli norma ilə tənzimlənən öz invariantları vardır. Məs. Adil razı halda maşına mindi// Adil maşına razı halda mindi//

Göstərilmiş bu cümlələr semantik və dstruktur cəhətdən norma ilə müəyyənləşən invariantlardır. Rəmanın ifadə olunması məsələsinə istinad edərsə, cümlədə təmanın nüvəsini təşkil edən sözün xəbərdən öncəki mövqedə dayandığını əsas götürərək bu qənaətə gələ bilərik ki, bu cümlələrin hər ikisi Azərbaycan dilinin sistemi əsasında norma çərçivəsində əmələ gəlib və hər invariant kimi çıxış edən vahidin də özünə aid norması vardır. Birinci invariant struktur relevant əlamət kimi tamamlıq ilə bağlı olduğu halda, ikincidə isə bu tərzi-hərəkət zərfliliyi ilə əlaqəlidir. Nümunə kimi göstərdiyimiz cümlələrdən birini digərinin yerində işlətsək bununla həmin kontekstdə sistemlə müəyyənləşmiş normativ dil qaydalarını pozmuş olarıq və bunun nəticəsində semantik strukturda da fərq yaranır. Deməli, bu fərqi relevant hesab etmək olar. İrrelevant fərqlər danışığıla əlaqəli olub, məna fərqi nə səbəb olmur və bunlar varianta xas olan xüsusiyyətlərdir. Bunlar hər bir dil daşıyıcısı tərəfindən cümlənin tələffüzü prosesində meydana gələn çalarlardır. D.Yunusovun göstərdiyi kimi, dildə invariantların və variantların əmələ gəlməsinə təsir göstərən amillər müxtəlifdir [3, s. 10].

İngilis və Azərbaycan dillərində tərkibində tərzi-hərəkət zərfliliyi olan sadə cümlələrin fonetik realizə variantlarını ümumiləşdirib bir tip kimi göstərsək, danışığı məqamlarında və şəraitində bu tip həm formal-struktur əlamətlərinə, həm də məzmununa görə digər vahidlərdən seçilərək, onlarla qarşı-qarşıya duraraq, özlüyünü qoruyub saxlayacaqdır. Deməli, bu vahid öz özlüyünü invariant xüsusiyyətinə görə qoruyub saxlayır. Məsələn, *He has come to study* cümləsinin bu strukturu həmin cümlə üçün invariant hesab olunur və məhz bu invariant xüsusiyyətilə də o, digər oxşar strukturlardan fərqlənir. Onun hər hansı bir dil daşıyıcısı tərəfindən tələffüz edilməsi həmin invariantın maddiləşməsinə, varianta çevrilməsinə - yeni akustik çalarlıq qəbul etməsinə gətirib çıxarır. Bu qarşılaşma bir daha onu göstərir ki, dildə invariantsız variant, variantsız da invariant yoxdur. Hər bir invariant onun realizasiyası ilə bağlı olan bütün danışığıda, dialoji nitq üçün qısa, formasa mürəkkəb olmayan cümlələr xarakterikdir [7, s. 115].

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. IV hissə, Bakı, Maarif, 1985, 468 s.
2. Dilçilik Ensiklopediyası. I cild, Bakı, Mütərcim, 2006, 514 s.
3. Yunusov D.N. Müxtəlif sistemli dillərdə mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyi. Bakı, Mütərcim, 2005, 351 s.
4. Горбачевич К.С. Вариативность слова и языковая норма. Ленинград: Наука, 1978, 238 с.
5. Горшков А.И. Вопрос о вариантности норм в связи с пониманием языка как системы систем // Литературная норма и вариантность. М., Наука 1981, с.235-248.
6. Ярцева В.Н. Проблемы вариативности и взаимоотношение уровней грамматической системы языка. ВЯ, 1983, №5, с.17-24.
7. Harro Gross Einführung in die germanistische Linguistik. München: Judicium Verlag, 1990, 270 s.

РЕЗЮМЕ
ВЛИЯНИЕ НОРМЫ В ВЫРАЖЕНИИ ОБСТОЯТЕЛЬСТВЕННОГО ОПРЕДЕЛЕНИЯ НА
АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Мирзоева И.Г.

Азербайджанский университет языков, Азербайджан

Факторы в языковой системе указаны на основе релевантных или нерелевантных факторов. В этих предложениях элементы живого общения подвержены варьированию признаков, определенных нормой, за счет определенных влияний в процессе общения, и в результате проявляются различия в характеристиках реальных структур. Эти различия связаны как со структурой, так и с интонацией. В предложении коммуникативная информация связана с единицей в позиции перед сообщением на английском языке в конце и на азербайджанском в конце. Тот факт, что поведенческая оболочка может изменяться в пределах простого предложения из-за своих грамматических особенностей, также вызывает изменение интонационной структуры единицы.

Ключевые слова предложение, член предложения, речь, вариация, норма

SUMMARY

THE EFFECT OF NORM IN THE EXPRESSION OF THE ADVERBIAL MODIFIER OF
MANNER IN THE ENGLISH AND AZERBAIJAN LANGUAGES

Mirzayeva I.Q.

Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan

The factors in the language system are specified on the basis of relevant or non-relevant factors. Those sentences vary from the norm in the process of live communication due to certain influences. As a result, various features appear in the characteristics of real structures. These differences are connected both by structure and also by intonation.

In a sentence, communicative information is connected in English - at the end of the sentence, and in Azerbaijani by a unit that is in a position at the end before the predicate. Varying the adverbs of the place according to grammatical characteristics within simple sentences is the reason for the variation in the structures of intonations of the same unit during the spoken act.

Key words; sentence member, adverbial modifier of manner, speech, variation, norm

ENGLISH IN THE ERA OF GLOBALIZATION

Muslumova G.S.

Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan

Abstract: Nowadays, the meaning of the English language grows every day. Especially in the era of globalization, when the area of development of the English language increases, it accelerates this process. The English language has acquired an international status, and it is determined by many factors. The article examines the impact of globalization on the English language, its pros and cons. The article also addresses issues related to the future of the English language.

Key words: English, global English, globalization, international language, future English

The role of English in our contemporary world can be characterized by lots of factors which cover a wide range of areas. Especially, in the era of globalization which is a process of global economic, political, cultural integration and unification, English, the first universal language, is of great importance for the world communication, trade, industry and diplomatic relations.

Among the factors that accelerate the development of globalization is the widespread use of the English language as a result of which the need to improve language teaching and develop objective criteria that allow for more effective language learning is increasing day by day. It also makes a solid foundation and justification for research in this area.

The consequences of making English the main language of communication are obvious: the culture of English-speaking countries will dominate the world. English is indeed making great strides towards international language status and is therefore actively contributing to the process of globalization. The emergence of a single international language is explained by the features that are reflected in the language

and important for understanding its development, in addition to the reasons such as the attempt to unite nations, the development of international and language relations [4. p. 27].

Historical facts confirm that the need for international communication is not unique to the current stage of development of the world community. The dominant position of the English language cannot be explained only by the fact that it has been the language of trade, achievements in various fields and geographical discoveries since the 16th century. In addition to English, Portuguese, Spanish, and Arabic were also used in these fields.

According to Vajnrakh, the English language is accompanied by a certain historical success. Many historically significant events have taken place thanks to English-speaking participants: the expeditions of Captain Cook and Captain Vancouver, the establishment of trade relations with Africa and the East, the resettlement of colonists in North America, the relocation of prisoners to Australia, the invasion of India, the beginning of the exchange of slaves among the countries like Britain, West Africa and the Caribbean, the first steps of the industrial revolution, and many subsequent events. At the same time, starting from 1600, the gradual spread of the English language took place in several stages [7. p. 93].

Beginning in 1900, a new phase in the spread of the English language started. Since that time, locals in the colonies have been able to study in English, and immigrants in the United States, Canada, and Australia have had the opportunity to learn English in special courses [7. p. 29–30].

Today, English is no longer used as a necessary tool to achieve certain political goals, it is the language of science and new technologies. Virtually every new invention is accompanied by instructions in English.

According to Azad Mammadov and Lalandar Ziyadova, “one of the reasons for the global expansion of English is the major modification that has been made in teaching foreign languages at the secondary and higher educational institutions of many countries across the world (even in the former Soviet Union) since the end of World War Two in terms of the prioritizing teaching EFL. EFL teaching especially for young learners has recently gained further momentum in the world as more countries introduce EFL teaching as a compulsory subject for early years (5 or 6) of primary or elementary school. These steps reflect growing global awareness about the need for English education and at the same time raise concern about the quality of EFL teaching” [1. p. 94].

In addition to all this, with the emergence of a number of international organizations, movements, rallies, there was a need for a common language of communication, and this was the English language. According to the international agreement, English began to be used in air traffic controllers, maritime navigation communications, business areas, and it became the working language of the United Nations [9. p. 28].

The diversity of the areas that the English language is used has made English an international language. This process of globalization is associated with the dominant role of the United States in the world after the collapse of the USSR. The Anglo-American model of society, its economy, politics and culture is the basis of the globalization process. This model of society and culture is closely related to the English language, which claims to be the first world language in the history of mankind [8. p. 19–20].

In both the United Kingdom and the United States, the concept of a single language has always prevailed for the whole country. Until the second half of the twentieth century, the languages of national minorities were not recognized in Britain and were severely suppressed. In the era of globalization, such a policy is gradually becoming a world policy. It is in the United States (as opposed to Europe) that bilingual communication is perceived as belonging to the poor and backward, but the well-to-do and civilized people are more likely to speak monolingual (English, of course) [8. p. 84].

Of course, the whole world is still far from speaking English. As a result of globalization, English is becoming more widespread, primarily as a general second language. We are more faced with the fact that modern information technologies rely entirely on English, all reports at international scientific conferences are read and published in English, and international negotiations are conducted in English on both sides, not through an interpreter. At the same time, the gradual decline of the international role of Russian, German and, to a lesser extent, French is an undeniable factor.

Different scientists have different ideas about the future of the English language. For example, David Crystal writes that “the momentum of growth of English has become so great that there is nothing likely to stop its continued spread as a global lingua franca, at least in the foreseeable future” [2. p. 10]. In his view English “has already grown to be independent of any form of social control [1st edition, p.139]”. David Gradol’s perspective completely differs from the previous linguist’s as for him, “English is certainly stoppable and one day the current global wave of English may lose momentum” [3. p. 60]. Another linguist Tom McArthur, in *The English Language*, focusing mainly on different kinds of variation generated in the

language as a result of its global expansion, states that "English is undergoing a process of radical change which will lead to fragmentation into a family of languages" [4. p. 32].

There is no doubt that the process of globalization of the English language will continue in the future. Undoubtedly, there are pros and cons to its participation in the globalization process. The prospects of this process are controversial among researchers. Some believe that there are no external barriers to English becoming the dominant language, which means that English is a "second mother tongue" for the more culturally and socially active part of the humanity, and in the next future it will turn out to be the first mother tongue.

Others question the validity of such perspectives. The spread of the English language all over the world will lead to relevant results, in particular, by influencing the development of world languages and the whole world community and the processes taking place in the English language.

Among the results of the globalization process are the following:

1. Changes in the structure of global English compared to standard English. The English language is undergoing changes towards simplification as it is widely used in various fields of communication and used by representatives of different cultures. Unlike many variants, the global English language will try to standardize and simplify [7. p. 34]. In other words, the speaker will damage its form by expressing his or her thoughts openly.

Changes in the structure of the English language, simplification will occur at the following levels:

1) vocabulary. Although the English language used in everyday life is rich in idiomatic expressions and clichés, their use will be reduced. This is confirmed by the inconsistency of the idioms used in the British and American versions of the English language today.

2) grammar. The process of simplification will manifest itself at this level of language as well. For example, some aspects, such as double negation or different shades of modality, can be difficult to use and, as a result, can be gradually pushed out of language.

3) syntax. In the process of intercultural communication, short sentences will dominate in an attempt to avoid misunderstandings [10. p. 38–40]. At all levels of the English language, of course, the influence of the Internet plays a big role.

2. The second consequence of the globalization of the English language is its impact on the development of world culture.

In modern linguistics, the problem of "language and culture" is gaining a new interpretation. A. Vezhbichkaya, for example, by analyzing the semantic structure of cultural-specific concepts in different languages, proves that it is possible to understand the specific features of cultures by analyzing the language [10. p. 36]. The globalization of the English language is helping to spread the spiritual values of the countries where it is the official language. The important role of the social factor in the acquisition of the global status of language, i.e. the political, economic and military force of the state spreading the language, gives grounds to speak about the impact of this country on the processes of cultural globalization [11. p. 87].

In modern times, the study of English is based on pragmatic goals rather than interest in the language. Such globalization implies not only unification and simplification, but also extinction. Due to the dominance of the English language, minority languages are expected to disappear.

The disadvantages of globalization also include:

- Emergence of a monolingual elite class in a society sensitive to other languages;
- Distinguishing a special, privileged class of language speakers who have an advantage over language learners;
- Decreased interest in learning other languages [6. p. 63].

The threat of extinction of unique languages and the need for national individuality have become particularly acute in recent years, although the extinction of languages has taken place since their inception and has always been associated with the social, military or economic dominance of certain communities. The impact of global English on the development of local languages has the opposite effect, and the problems associated with the development of local languages are more pronounced [6. p. 18].

The global spread of English does not lead to a decline in interest in other languages. According to research, Japanese is taught as a major foreign language in Australian schools, but much attention is paid to the study of Spanish in US schools. This can be explained by extralinguistic reasons [6. p. 17].

There is also an opinion that the global spread of the English language will have a negative impact on the speakers themselves. The globalization of the English language leads to the fact that the inhabitants of English-speaking countries are not protected as a nation, and in a sense, deprives them of national individuality.

REFERENCES

1. Azad Mammadov, Lalandar Ziyadova 2018. A practical Introduction to English Linguistics. LAP LAMBERT Academic Publishing
2. Crystal David 1997, 2003 English as a Global Language Cambridge: Cambridge University Press
3. Graddol, David. 1998. The future of English. London: The British Council.
4. Mauranen Anna 2018 Second Language Acquisition, world Englishes and English as a Lingua Franca, World Englishes, Vol. 37, Issue 1, Wiley, P.
5. McArthur, Tom. 1998. The English languages. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Бирюкова, М. А. Глобализация: интеграция и дифференциация культур // Философские науки. 2004. № 4. 423 с.
7. Вайнрайх, Е. Глядя на Запад. Культурная глобализация и российские молодежные культуры. Благовещенск : БГК им. Бодуэна де Куртене, 2008. 264 с.
8. Вежбицкая, А. Культурное разнообразие в современном мире / пер. с англ. М. : Языки русской культуры, 2009. 780 с.
9. Глобализация и мультикультурализм / отв. ред. Н. С. Кирабаев. М. : Изд-во РУДН, 2005. 261 с.
10. Кузнецов, А. М. Изменения лексических значений под воздействием контекстно-прагматических факторов // Прагматика и семантика : сб. науч. ст. М., 2009. 120 с.
11. Чумаков, А. Н. Глобализация. Контур целостного мира. М. : Изд-во Проспект, 2005. 257 с.

XÜLASƏ İNGİLİS DİLİ QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ Müslümova G.S.

Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan

İngilis dilinin əhəmiyyəti müasir dövrümüzdə hər gün getdikcə daha da artır. Xüsusilə, qloballaşma dövründə ingilis dilinin işlənmə sahələri artdıqca o özü də bu prosesi sürətləndirir. İngilis dili beynəlxalq dil statusu qazanmış və bunu şərtləndirən bir çox amillər var. Məqalədə qloballaşmanın ingilis dilinə təsiri və bunun mənfəi və müsbət tərəfləri araşdırılır. İngilis dilinin gələcəyi ilə bağlı məsələlər də məqalədə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: *ingilis dili, global ingilis dili, qloballaşma, beynəlxalq dil, gələcəyin ingilis dili*

РЕЗЮМЕ АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК В ЭПОХУ ГЛОБАЛИЗАЦИИ Муслимова Г.С.

Азербайджанский университет языков, Азербайджан

В наше время значение английского языка растёт с каждым днем. Особенно в эпоху глобализации, когда область развития английского языка увеличивается, это ускоряет этот процесс. Английский язык приобрел международный статус, и это определяется многими факторами. В статье исследуется влияние глобализации на английский язык, его плюсы и минусы. В статье также отражены вопросы, связанные с будущим английского языка.

Ключевые слова: *английский язык, глобальный английский, глобализация, международный язык, английский язык будущего.*

İNGİLİS VƏ AZƏRBYCAN DİLLƏRİNDƏ CƏMLİYİN BƏZİ PARADİQMATİK İFADƏLƏRİ Namətova S.Z.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan

Xülasə. Bu məqalədə müqayisəli dilçilikdə cəmliyin ifadəsi üçün istifadə olunan paradigmatik ifadə vasitələri ilə əlaqəli məsələlər müzakirə olunur. Müəllif həm İngilis, həm də Azərbaycan dillərində bəzi nümunələr gətirməklə cəmliyin məzmununun rəsmi və təsviri (işarələnmiş) təhlilini aparır. İngilis və Azərbaycan dillərindəki dil və tipoloji xüsusiyyətlər və çoxluğun inkişaf tendensiyaları hadisələrə görə fərqli ola bilər.

Məqalə dilçilərin bu istiqamətdəki müxtəlif mövqelərini müqayisə etməyə çalışır və cəm halı müqayisə olunan dillərdə işarələnmə və faktiki olaraq ifadə olunma arasında xeyli fərqin olduğunu müzakirə edir.

Açar sözlər: cəmlilik, cəmliyin işarələnmiş forması, cəmliyin təkrarlıqla ifadəsi, təsvirə görə cəmlilik ifadəsi, predikatın əhatə dairəsi və cəmlilik.

Ədəbiyyatda tez-tez qeyd olunur ki, cümlədə təkrarın işarələnməsi və sayının dəqiqləşdirilməsi semantik və qrammatik cəhətdən düzgün hesab edilmir. Belə bir vəziyyət təhsil auditoriyalarında akademik yazı üçün də problemlər yaradır. Əvvəla qeyd edək ki, təkrarlanan hərəkətləri ifadə edən və çoxluq göstərən fellərin sayının birdən çox olduğu vaxt bu sayın təkrar qeyd edilməsi ilə uyğun gəlməməsini də düşünmək doğru olmazdı. Lakin, digər tərəfdən, bu uyğunsuzluq necə olsa da dillərarası (crosslinguistical) müstəvidə hələ də müşahidə olunmaqdadır. Məsələn, mahiyyət etibarilə tez-tez rast gəlinən, davamlı olaraq sərhədləri bilinməyən çoxluq və miqdar bildirən müvəqqəti zərflərin məhdud sayları ifadə etməsi buna bariz sübutdur. Bu zaman məcmu idadə edən “plurakativ” (cəmlilik ifadə edən) predikatlar çoxluq bildirən isimlərə bənzəyir və məhz onların sərhədsiz görünməsinə də onalar “şərait” yaradır. “İki dəfə” ifadəsində, “bir neçə dəfə”də olduğu kimi, sərhədləri əsas zərflər ifadə edir. Bu nəticələr bir çox dillərdə çoxluqların özünəməxsusluğunu və onların transkontrast, indiki halda isə hüdudsuz bir çoxluq olduqlarını ifadə edir, dillərarası müqayisədə xeyli uyğunsuzluqlar yaradır. Müqayisə üçün ingilis dilində olan “twice”, “several times” kimi çoxluq hüdudları bəlli olan ifadələri tezlik bildirən zərflərlə “frequently”, “regularly”, “every now and then” kimi hüdudları bəlli olmayan zərflərlə müqayisə etdikdə, bunu aydın şəkildə görmək olur. Bütün bunlar göstərir ki, çoxluq ehtiva olunan hər bir ifadə heç də bu çoxluqların “işarələnmiş” şəkildə istifadəsi üçün lazım gəlmir; yəni, “yüksək dərəcədə çoxluq”, “çox” tələbini təmin etməyən çoxluq subyektinin mövcudluğu da mümkündür. Məsələn, Azərbaycan dilində olan cümlədə “Əvəzخان və Səriyyə çox həyəcan keçirdi” – cümləsində plurakativ təkin (keçirdi) cəmlilik ifadəsi “və” ilə ifadə olunduğu halda, ingilisi dilində olan “John & Josh were greatly alarmed” cümləsində bu sadəcə olaraq “&” işarəsi ilə ifadə olunmuşdur. Yəni təkrarlanmanın dəqiq təkrar sayı və obyektlərin dəqiq sayı ilə birləşdirilə biləcək işarə məlumatları da bunu göstərir. Beləliklə, çoxluq tələbi, sanki dillərarası mühüm bir tendensiyanı özündə cəmləşdirir; çoxluq zəruriyyəti müxtəlif dillərdə əsas zərflər, mövzular və obyektlər üzərinə daşına bilir, çoxluğu bildirən şərhələr, məsələn, “Erməni ekstremistlər Qarabağda köməksiz əhalini bir neçə dəfə qırıblar” kimi miqdar bildirən zərflərə birləşdirilə bilər. Göründüyü kimi, cəmliyin və ya çoxluğun ifadəsi dillərarası yanaşmada müxtəlif səviyyələrdə və rəqurslarda ifadə olunur və bu transpozisiyonluq dilçiliyə dair ədəbiyyatda hələ axıradək sistemli şəkildə öyrənilməmişdir. Odur ki, cəmliyin kontekstual-funksional və funksional semantik hədlərinin araşdırılması və kontekstdən yaranan mənaların və onların müxtəlif çalarlarının tədqiq olunması bu günkü dilçiliyin mühüm vəzifələrindən biri hesab edilməlidir. Digər tərəfdən, say bildirən və kontekstdə işarələnmiş çoxluq bildirən söz və ifadələrin tipik xüsusiyyətləri və onların yaranma mexanizmində, xüsusilə müqayisəli dilçilikdə mövcud olan ümumi və xüsusi cəhətlərinin təhlili ciddi surətdə araşdırılmalıdır.

İsimlərin cəmlilik paradigmalarının məzmununun müəyyən edilməsində xeyli lingvistik araşdırmalar aparılmalıdır. Bu tədqiqatlar arasındakı yanaşmalardan biri də Reference Functional Semantic Field (FSF)-Funksional Semantik Sahə - metodu ilə əlaqədardır və bunlar müxtəlif morfoloji, sintaktik, leksik birləşmələrdə və atributlarda ifadə olunur. Bu konseptual çərçivəyə güvənli istinad edilməli bir qisim ədəbiyyat da mövcuddur. [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8]. Aşağıda verilən misallarda – “Nil boyunca iki dəfə səyahət etdi” və “İki dəfə musiqi dinlədi” cümlələrində plurikasiya reduksiya olunaraq cəmliyin tək formada işarələnməsindən asılı olmayaraq “iki dəfə” artıq işarələnmiş cəmliyi ifadə edir.

Digər bir vəziyyətdə ingilis dilində olan “re” (təkrarlıq ifadə edən prefiks) işarələnmə cəmlilik ifadəsi kimi çıxış edir, lakin Azərbaycan dilində olan onun qarşılığı tərz-i-hərəkət zərfi ilə ifadə olunur. Müqayisə edin: “İkinci Qarabağ savaşında ermənilərin atdığı fosfor bombası uzun müddət təkrar-təkrar partladı.” “The phosphoric bomb shelled by armenians in the Second Garabagh War were **re-exploded**” və ya “were **repeatedly** exploded”.

Dillərdə cəmliyin ifadə olunması yalnız sadəcə olaraq ingilis dilində isimlərin sonunan “s” və ya “es” şəkilçiləri və ya azərbaycan dilində “lar/lər” cəmlilik şəkilçiləri artırmaqla başa gəlmir. Bu, eləcə də, bu kökün dəyişməsi (man-men, woman-women) və ya çoxluq bildirən bir sıra invarinatların istifadəsi ilə də məhdudlaşmır. Misallardan da göründüyü kimi, qarşılaşdırılan və ya müqayisə edilən dillərdə bu cəmliyin ifadə vasitələri hər bir dil üçün hətta eyni pozisiyanı müqayisə etdikdə belə müxtəlif yollarla ifadə oluna bilər. Məsələn, “Məryəm altı həftə itində birə tapdı” və ya “Məryəm, altı həftə boyunca itində birə tapdı” kimi cümlələrdə cəmlilik ifadəsi kiçik dəyişikliklərlə müxtəlif çür ifadə olunmuşdur. Digər bir misalda, “Hər çəkməni tədricən və ya ardıcıl olaraq bağladı” cümləsində bu cəmlilik “hər” sözü ilə ifadə olunmuşdur və bunu ingilis dilindəki qarşılığı olan “each” də azərbaycanca olduğu kimi təkliklə işarələnməmişdir və ya ifadə edilmişdir.

Bəzən isimlərin təsvirinə görə cəmliyin ifadəsi də çox dəyişkən olur. Məsələn, “Obyektdə vəziyyət və ya yer dəyişikliyi yoxdur” cümləsində “obyekt” faktik olaraq təkdə ifadə olunsada, onun təsvirinin

elementləri cəmlə ifadə edilmişdir, lakin onun ingils dilində ifadə yolları bir qədər fərqli ola bilər. 1. “There is no condition and place change in (on) the object” və ya 2. “No changes of condition and and place in (on) the object”. Bu müqayisələrdə obyektəki vəziyyətin təsviri dəyişməsi obyekt çox olmasa belə (faktiki olaraq təklə ifadə olunmuşdur), obyektin hissələrini təkrarlamaqla ona cəmlilik təsviri verir; yəni sanki bu ona bərabərdir ki, “Parçanı parçaladım.”

Müqayisəli dilçilikdə cəmin paradigmatik ifadə vasitələri *predikatın əhatə dairəsinə görə* də dəyişə bilər, yəni cəmin əhatə dairəsi xəbərin ekspressivliyindən də asılı ola bilən hallarda mövcud ola bilər. Onda “predikatının əhatə dairəsi nədir?” sualına cavab vermək lazım gəldikdə aşağıdakı misallara nəzər salmaqla aydınlıq gətirə bilərik:

- a. Çox adam gəldi. Mövzu hər hadisə üçün fərqli ola bilərmi?
- b. Hər uşaq bir alma yedi. Obyekt hadisələr arasında dəyişə bilərmi?
- c. Bu, obyektin formasından asılı görünür (“çılpaq çoxluq” digər qeyri-müəyyənliyə nisbətən daha çox “paylanır”)

Nəhayət, “Uşaqlar bir filmə baxdılar. (= eyni film) Uşaqlar filmlərə baxdılar. (= hər biri fərqli filmi izləyə bilər) kimi ifadələrdə hadisələr arasında müvəqqəti boşluqların olması və yerin/iştirakçıların üst-üstə düşməməsi tələbində “dağıdıcı və ya yayıcı yolu ilə” cəmliyin ifadə olunması aydın görünür.

ƏDƏBİYYAT

1. Abubakar Mohammed Marzuq Azindoo: “Literary discourse - Number special plurality” See: <https://www.ghanaweb.com/GhanaHomePage/features/Literary-discourse-Number-special-plurality-352331>

2. Arika Okrent: “11 Nouns That Only Have a Plural”- Arrow, Jan 29, 2019 See: <https://www.mentalfloss.com/article/52672/11-nouns-only-have-plural-form>

3. Берестнев Г.И. «Образы множественности и образ множественности в русском языковом сознании. Вопросы языкознания, 1999, № 6, стр. 83-99. –С. 159

4. Владимир Дмитриевич Аракин: «Типология языков и проблема методического прогнозирования», Москва, «Высшая школа», 1989. - С. 158

5. Gardelle Laure: Semantic Plurality. English collective nouns and other ways of denoting pluralities of entities. John Benjamin Publishing Company, November 2019. –p. 211

6. Lim Chin Lam: “The plurals problem” –Mind our English, 01 July, 2011 <https://www.thestar.com.my/lifestyle/viewpoints/mind-our-english/2011/07/01/the-plurals-problem>

7. Степановна М.В.: «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание», Ханты-Мансийск 2016. – 162 с

8. Justin N.Wood, Sid Kouider, and Susan Care: “Acquisition of Singular-plural Morphology”. Develop-ment Psychology, January 2009, 45(1), p.202–206.

РЕЗЮМЕ

НЕКОТОРЫЕ ПАРАДИГМАТИЧЕСКИЕ ВЫРАЖЕНИЯ МНОЖЕСТВЕННОСТИ НА АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Наматова С.З.

Министерство образования азербайджанской республики, Азербайджан

В этой статье обсуждаются вопросы, связанные с парадигматическими средствами выражения, используемыми для множественного числа в сравнительной лингвистике. Автор проводит формальный и описательный (размеченный) анализ содержания множественности, приводя несколько примеров как на английском, так и на азербайджанском языках. Лингвистические и типологические особенности, а также тенденции развития английского и азербайджанского языков могут отличаться в зависимости от контекстуальных событий.

В этой статье делается попытка сравнить различные позиции лингвистов в этом отношении и обсуждаются существенные различия между «маркированными» и фактическими выражениями в сопоставимых языках.

Ключевые слова: Множественность, отмеченная форма множественного числа, повторяющиеся выражения множественности, описательные выражения множественного числа, объем сказуемого и множественность.

SUMMARY
SOME PARADIGMATIC MULTIPLICITY EXPRESSIONS
IN ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES

Namatova S.Z.

Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan, Azerbaijan

This article discusses the issues related to the paradigmatic means of expression used for plurals in comparative linguistics. The author conducts a formal and descriptive (marked) analysis of the content of plurality, giving some examples in both English and Azerbaijani languages. Linguistic and typological features, as well as the developmental trends in English and Azerbaijani languages may differ depending on the events. This article seeks to compare the different positions of linguists in this regard and discusses the significant differences between marking and actual expression in comparable languages.

Key words: *Plurality, marked form of plurals, repeated expressions of plurality, descriptive plural expressions, scope of predicate and plurality*

DİL TƏLİMİNDƏ QLOBALLAŞMA TƏSİRİ

Nəsirova P.S.

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. “Qloballaşma”, hazırda mövcud olan bir çox sərhəd və hüdudları əhəmiyyətsiz edən dünya miqyasında iqtisadi, siyasi, mədəni, etimoloji və ekoloji qarşılıqlı əlaqələrin və axınların mövcudluğu ilə xarakterizə olunan bir sosial prosesdir. Bugünkü dünyada qloballaşma asanlıqla artmaqda davam edir. Bu qloballaşmanın artması dildə həm müsbət, həm də mənfi təsirlər göstərir. Dilə olan bu təsirlər öz növbəsində dilin mədəniyyətinə bir çox cəhətdən təsir göstərir.

Açar sözlər: *qloballaşma, dil, mədəniyyət, təhsil, multikulturalizm dillərin qloballaşması*

Dil güclü faktordur. Bir millətin dil fərqliliyinə necə münasibət göstərməsi, cəmiyyətdəki müəyyən dilləri bilən insanların vəziyyəti haqqında çox şey söyləyir.

Müxtəlifliyin müsbət və ya mənfi tərəflərinin görünməsi tariximiz boyunca bir arada mövcud olan rəqibət prinsiplərdən irəli gəlir. Ayrı-seçkilik və üstünlük ideologiyası müxtəlif qrupları autsayderlərlə müqayisədə insayderlər kimi qiymətləndirərək və onlara diferensial hakimiyyət verərək müxtəlifliyi pisləyir. İstisna hal və dominantlıq ideologiyası müxtəlifliyi xoş qarşılamır, müxtəlif qrupları kənar şəxslərə qarşı daxili olaraq qiymətləndirir və onlara fərqli güc təyin edir.

Müxtəliflik bir qaynaqdır, problem deyil. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilini öyrənən tələbələrin dil təlimindən daha çox şeyə ehtiyacı var. Bu, yalnız İngilis dilindən başqa bir dildə danışanlar üçün deyil, hər kəs üçün doğrudur. Dilimizin müxtəlifliyi ilə xalqımızın uzun tarixi bizə göstərdi ki, xüsusən qloballaşma və artan immiqrasiya dövründə birdən çox dil bilmək bir qüsurlu deyil, əksinə üstünlükdür. İki dildə danışmanın faydaları çoxdur. Hər il milyonlarla yerli və eyni zamanda ikinci dildə danışanların ana dili və xarici dil tədrisini dəstəkləmək istəməməyimiz səbəbindən dil bacarıqlarını qorumaq və inkişaf etdirmək potensialını itirir və nəticədə qeyri-adekvat ana dili qabiliyyətləri ilə nəticələnir.

Qloballaşma təhsil sistemində çox cəhətdən təsir göstərir. O, təhsil sistemində informasiya texnologiyalarından daha geniş istifadə olunmasına xüsusi diqqət yetirməklə islahatların zəruriliyini vurğulayıb; təhsil sistemində səmərəlilik vermək və elmi tədqiqat və işlənmələrə xüsusi diqqət yetirmək. Bu, həmçinin resursların bölüşdürülməsində sektorlararası prioritetlərdə dəyişikliklərin edilməsi ilə bağlı mübahisələrə səbəb oldu, bu da orta və ali təhsilin azaldılması siyasətinin düzgün olmamasına səbəb oldu. O, həmçinin ali təhsilin özəlləşdirilməsinin tərəfdarıdır, sistemin kommersiya müəssisəsinə çevrilməsinin təhlükəli imkanlarını dərk etmir. Bundan əlavə, inkişaf etməkdə olan ölkələrin ehtiyac və imkanları nəzərə alınmadan təhsilin, xüsusən də ali təhsilin internasionallaşdırılması təbliğ olunur.

Buna görə də hər bir ölkə qloballaşmanın xarakteri və miqyasını müəyyənləşdirməlidir ki, bu da onların sosial-iqtisadi və təhsil sistemlərinə konstruktiv şəkildə tətbiq edilə bilər. Beynəlxalq ictimaiyyətlə eyni yerdə olmaq cazibəsinə qarşı çıxmaq çətin olsa da, milli maraqların birinci dərəcəli əhəmiyyətini nəzərə almaq lazımdır. Bu daha çox insan kapitalının inkişafı ilə birbaşa bağlı olan təhsil sahəsinə aiddir. Dünya təhsil bazarına hər hansı bir düşüncəsiz çıxış sona tələbələrin gələcək nəsillər üçün həyati maraqlarına zərər verə bilər.

Qloballaşma, bir qayda olaraq, işgüzar dairələrin və ya təşkilatların iştirakı ilə beynəlxalq inteqrasiya prosesi kimi nəzərdən keçirilsə də, bu dünyagörüşlər, mədəniyyətlər və fikirlər mübadiləsi təhsilə və

insanların dilləri öyrətməsinə böyük təsir göstərmişdir.

Qloballaşmanın bütün dünyada dilə necə təsir etdiyini anlamaq vacibdir ki, məktəblər və müəllimlər daim inkişaf etməkdə olan əhaliyə necə xidmət edə bilsinlər - hətta təlimə olan ehtiyacları da dəyişsə də.

1. Müstəmləkəçilik sayəsində daha güclü sənaye inkişaf etmiş ölkələr öz dillərini daha zəif əhaliyə məcbur edə bilmişlər. Bu ölkələr istənilən potensial iqtisadi mübadilənin şərtlərini diktə etdikləri üçün digər az güclü bölgələrdə ticarətçilər bu mübadilədə iştirak etmək üçün ingilis və fransız dilləri kimi daha geniş yayılmış dilləri öyrənməli idilər. Beləliklə, bu dillər Avropada yazılı sənədlər üçün əsas dil olmuşdur. Bu, qaçılmaz olaraq daha kiçik regional dialektlərin itirilməsinə səbəb olsa da, müstəmləkəçilik qloballaşma prosesinin əsasını qoydu.

2. Kiçik Afrika ölkələri kimi qloballaşmada daha az iştirak edən ölkələr də yerli dillərini daha səmərəli saxlaya bilmişlər. Dünya dilinin öyrənilməsinin daha az iqtisadi faydası ilə doğma dialektlərin əvəzinə əhalinin bir çoxu bu günə qədər öz yerli dillərində danışmağa davam edirlər. Lakin bəzi doğma dillər hətta Asiyanın Sinqapur və Honkonq kimi rayonlarında da yerli mədəniyyətin vacib hissəsi olaraq qalır - hətta ingilis dili hələ də geniş yayılmış olsa da. Gələcək nəsillər üçün bu yerli dialektləri global miqyasda kommunikasiya məqsədilə öyrənmək daha az vacibdir, lakin bu bölgələrdə müəllimlər gələcəkdə bu dilləri əhalinin mədəniyyətini və tarixini qiymətləndirmək və qorumaq üçün tədris edə biləcəklərindən fayda əldə edə bilirlər.

3. Dilçilik mütəxəssisləri doğuş dialektlərinin qorunması işinin üstünlüklərini, hətta ingilis və fransız dilləri kimi dünya dilləri getdikcə üstünlük təşkil etdikcə də müzakirə edirdilər. Yerli dillər əhalinin mədəniyyətinin dəyərli hissəsidir, lakin dil təkamülü mədəni dəyişikliklərin ardınca gəlir. Bölgələr koloniyalaşdırıldığından və yeni dilə uyğunlaşmaq məcburiyyətində qaldığından ana dili dialektində danışmaq daha az faydalı oldu. Bu gün belə insanlar dünyanın hər yerində yeni ünsiyyət yolları açırlar - hansı dildə danışdığımızdan asan başa düşülən emoji kimi.

4. İngilis və fransız dilləri kimi dünya dillərinin tədrisinin əsas üstünlüklərindən biri də budur ki, bu dillərdə dünyanın hər yerində danışıldığı üçün bu, müxtəlif əhali qrupları arasında kommunikasiyanı tariximizdəki hər zamankindən daha sadə və səmərəli edir. Lakin o vaxtdan etibarən insanların dilləri müstəqil öyrənmələri üçün bir çox variantları var. Dil təhsilinin gələcəyi məktəbdən kənarda - uzaqdan təhsil, onlayn kurslar və mobil tətbiqlər vasitəsilə baş verə bilər. Bu potensial dəyişikliklə belə məktəblər üçün çevik olmaq və müəllimlərin bu təhsilin artırılmasına kömək edə biləcəyi yolları axtarmaq vacibdir.

5. Təhsilin və dilin aktuallığının qorunması insanların getdikcə qloballaşan dünyada səmərəli yaşamalarını təmin etməyin vacib cəhətlərindən biridir və əmin olmalıyıq ki, şagirdlər yol öyrənirlər ki, bu da onlara nəinki fayda gətirsin, həm də mədəni unikalığı tanıyır. Məktəblər etika, global məsuliyyət və digər mədəniyyətlərin anlayışı kimi digər mühüm dəyərlərin ötürülməsi üçün dildən necə istifadə olunacağına diqqət yetirməlidirlər. Məktəb və müəllimlər bu və ya digər dilin mexanikasını öyrənməyə daha az diqqət yetirdikdə şagirdlərə daha möhkəm və hörmətli global cəmiyyət qurmağa imkan verəcək məsələləri öyrədə bilirlər. İnsanların bütün dünyada əhali ilə səmərəli ünsiyyət qurmaq üçün mənimsədiyi dillərin sayı az olduqda dilin qloballaşması çox fayda gətirir. Dillərin tədrisinin gələcəyi bu qloballaşmanın effektləri sayəsində müəllimlərin alışdıqlarından fərqli bir tədris mühiti yarada bilər, lakin bu müəllimlərin mühüm rol oynamayacağı demək deyil. Sınıfdan kənarda keçiriləcək dil təhsilinə əlavə olaraq məktəblər şagirdlərin onlayn kurslardan və rəqəmsal kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə edə bilmədikləri dərinliyi təklif edə bilirlər - sabahkı şagirdlərə global dildən məsuliyyətli və etik yolla istifadə etmək, bütün dünyada mədəniyyətləri yaxşılaşdırmaq imkanı verirlər.

İngilis dilini öyrənən tələbələrə dilə təlimatdan daha çox ehtiyac var. Niyə ingilis dili öyrənən tələbələrin yalnız ingilis dili öyrənə biləcəyini düşünməyə davam edirik? Luis Moll buna "İngilis dilində danışmaq vəsvəəsi" deyirdi, sanki ingilis dilini öyrənmək, ingilis dilini bilməyən tələbələrin qarşılaşdıqları bütün problemlərin həlli edir. Əlbəttə ki, bütün tələbələr ingilis dilini öyrənməli və hətta yaxşı öyrənməlidirlər, eyni zamanda elm, riyaziyyat, musiqi, incəsənət, sosial elmlər və digər fənnləri də öyrənməlidirlər.

Bütün tələbələrə ingilis dilini öyrətdiyimiz kimi eyni zamanda, tələbələrin tədrisində böyük maneələr yaradan ağır şərtlərə diqqət yetirməliyik: yoxsulluq, irqçilik, bərabərsizlik, az maliyyələşən məktəblər, ədalətsiz test qaydaları, mükəmməl təhsilin olmaması və s.

Qloballaşma mövzusunda ümumi sosial elm ədəbiyyatında təqdim olunan bir sıra nəzəri və epistemoloji perspektivləri nəzərə alaraq, yalnız qloballaşmanın mahiyyətini və ölçülərini deyil, həm də təhsil sahəsi üçün nə demək olduğunu qiymətləndirmək çətindir. Çox az sayda təhsil tədqiqatçısı və nəzəriyyəçisi qloballaşmanın iqtisadi, siyasi və mədəni meyarları ilə təhsil siyasətləri və tətbiqləri arasında əlaqələr qurmağa çalışır.

Elə görünür ki, qloballaşma fenomeni təhsil üçün bir çox fərqli məna kəsb edəcəkdir. Bu da o deməkdir ki, təhsil sistemi getdikcə daha çox milli kimliyin və milli mədəniyyətin mənası və gücü uğrunda mübarizə sahələrini təmin edəcəkdir.

Qloballaşmanın əsas xüsusiyyətlərini və onun sosial-iqtisadi inkişafa təsirini müzakirə etdik. Bu mərhələdə qloballaşmanın, son bir fenomen olsa da, arzuolunmaz bir gerçəklik olduğu vurğulanmalıdır. Bununla birlikdə, müxtəlif ölkələrdə sosial-iqtisadi inkişafın gedişinə uzunmüddətli təsirini ölçmək çətindir. Əslində, dünyada yaşayan ölkələrin iqtisadi vəziyyətindəki böyük fərqlər səbəbindən onların təsirlərini qiymətləndirmək üçün standartlaşdırılmış hər hansı bir düstura gəlmək çətindir. Hər bir ölkə özlüyündə bir varlıqdır və fərqli şəkildə öyrənilməsinə tələb edir. Bununla birlikdə, qloballaşan bazara düşünülməmiş və təsəvvür olunmayan bir girişin, xüsusilə bu prosesin ləng iqtisadi və sosial inkişaf problemləri ilə mübarizə aparmağa çalışan ölkələrin mənafeyinə uyğun olmayacağını vurğulamaq istəyirəm.

Qloballaşma inkişafın bütün sahələrini təsir etmək üçün geniş potensiala malikdir. İqtisadi inkişaf tempinə və qanuna təsirindən əlavə, təhsil sisteminə kölgə salır. Buna görə də, təhsilin bu prosesin tərəqqisinə olan təsirini təhlil etmək məqsədəuyğun olardı. Qloballaşmanın təhsildə təsiri və sistemin qloballaşma ehtiyaclarına cavab vermə qaydası əsasən iki geniş başlıq altında araşdırılmasını tələb edir:

a. Məzmun, bərabərlik və mükəmməllik və s. kimi təhsil sistemində lazım olan islahatlar

b. Yaxınlaşmaqda olan təhsilin beynəlmilləşdirilməsi ilə bağlı müəyyənləşdirmə strategiyalarına səbəb olacaq qloballaşmanın süquta uğraması; maliyyə ilə əlaqəli məsələlər və orta və ali təhsilin özəlləşdirilməsi.

Bu gün qloballaşma cəmiyyət həyatının, o cümlədən dil həyatının bir çox cəhətlərinə təsir göstərir və göstərəcəkdir. Qloballaşma mövcud şəraiti daim dəyişən global iqtisadi, siyasi, mədəni və ekoloji proseslərin qarşılıqlı əlaqəsi kimi müəyyən edilə bilər. Qloballaşmanın əsas nəticələrindən biri dillərin, xüsusən ingilis dilinin artan yayılmasıdır. Məlumdur ki, ingilis dili getdikcə bütün dünyada yayılmaqdadır. Bundan əlavə, "bütün dünyada bütün ingilis dilinin istifadəçilərinin yalnız dördüdə biri ingilis dili daşıyıcılarıdır və ingilis dili daşıyıcılarının əksəriyyəti ingilis dili daşıyıcıları olmadıqda istifadə edirlər. Görünür ki, bütün dünyada qeyri-təbii ingilis dilli insanların böyük bir sayı mövcuddur; Buna baxmayaraq, bu tədqiqat Seneqal, Qərbi Afrika və ABŞ-ın Orta Qərbində ingilis dilini öyrənənləri müqayisə etmək məqsədi daşıyır. Bu tədqiqatda ingilis dili üçün, xüsusilə Seneqal, Qərbi Afrika və ABŞ-ın Orta Qərbində qloballaşmanın nəticələri nəzərdən keçirilir. İngilis dilinin ikinci dil və ya xarici dil kimi hər iki ölkədə aktual olduğunu nəzərə alsaq, tədqiqatın məqsədi ingilis dilinin perspektivləri və onun digər dil və mədəniyyətlərə təsiri ilə bağlı mövcud vəziyyət haqqında fikir verməkdir. Bu tədqiqatın nəticələri bu mövzunun müzakirəsinə keyfiyyətli məlumatları əlavə edəcək və öyrənmək üçün əlavə suallar verəcəkdir.

İngilis Dili Müəllimləri Milli Şurası ingilis dilini öyrənən şəxsi "ingilis dilini fəal öyrənən dil dəstəyi proqramlarının müxtəlif növlərindən istifadə edə biləcək şəkildə müəyyən edir.

Qloballaşma sistemində təhsil sisteminin, xüsusən də ali təhsil mərhələsində qaçılmazlığı nəzərdə tutulur. Bu yalnız bizim ölkəmizə xas deyil, ancaq dünya hadisəsinə çevrildi. Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) daxil olması və təhsil xidmətlərinin Xidmət Ticarəti üzrə Ümumi Sazişə (GATS) daxil edilməsi ali təhsilin internasionallaşdırılmasına təkan verdi.

Təhsilin internasionallaşdırılmasının üstünlükləri aşağıdakılardır:

a) təhsil internasionallaşdırılsa və sağlam rəqabət baş verərsə yaxşılaşacaq;

b) Qlobal imkanları təmin edəcək və beynəlxalq xeyriyyəçiliyə kömək edəcək; və

c) Bu, alimlərin mübadiləsinə təşviq edəcək. Bu, müvafiq ölkələrdə tanınmış alimləri tədris proqramları və biliklərin ötürülməsinə cəlb etmək yolu ilə edilə bilər.

Bütün qloballaşma spektrini əhatə etməyə çalışdım, onun təhsil sisteminə təsirini və onun nəticələrini öyrənməyə diqqət yetirdim. Təkrarlamanın qiyməti ilə belə deyə bilərik ki, qloballaşma global sosial-iqtisadi sistemdə son vaxtlar baş verən bir hadisədir. Qloballaşmanın Hindistan iqtisadiyyatına təsirini qiymətləndirmək üçün hələ çox erkən olsa da, indiyə qədər heç bir təsirli nəticə gətirməmişdir. O, bəzi rayonlarda inkişaf tempini sürətləndirdi, lakin digərlərində bəzi uyğunsuzluqlara səbəb oldu. Buna görə də onun əziyyət çəkməsini azaltmaq üçün addımlar atmaq lazımdır.

Qloballaşma beynəlxalq mal və xidmət mübadiləsinin səmərəli vasitəsi kimi qəddar rəqabətə deyil, etik mülahizələrə əsaslanan insani şəxsiyyətə malik olmalıdır. Ölkələr daxilində və onlar arasında iqtisadi və sosial bərabərsizliyin azalmasında müsbət rol oynamalıdır. O, eyni zamanda davamlı inkişafın səmərəli vasitəsinə çevrilməlidir.

РЕЗЮМЕ
ВЛИЯНИЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ НА ИЗУЧЕНИЕ ЯЗЫКОВ
Насирова П.С.

Азербайджанский государственный университет культуры и искусства, Азербайджан

«Глобализация» - это социальный процесс, характеризующийся существованием всемирных экономических, политических, культурных, этимологических и экологических взаимосвязей и потоков, которые делают многие из существующих в настоящее время границ и границ неактуальными. В современном мире глобализация быстро набирает обороты. Этот рост глобализации имеет множество последствий для языка, как положительных, так и отрицательных. Это влияние на язык, в свою очередь, во многом влияет на культуру языка.

Ключевые слова: глобализация, язык, культура, образование, мультикультурализм, глобализация языков

SUMMARY
THE INFLUENCE OF GLOBALIZATION ON LEARNING LANGUAGES
Nasirova P.S.

Azerbaijan State University of Culture and Arts, Azerbaijan

“Globalization” is a social process characterized by the existence of worldwide economic, political, cultural, etymological, and environmental interconnections and flows that make many of the currently existing borders, and boundaries irrelevant. Globalization is readily increasing in today’s world. This increase in globalization has many effects on language, both positive and negative. These impacts on language in turn affect the culture of the language in many ways.

Key words: globalization, language, culture, education, multiculturalism, globalization of languages

DİLDƏ EMOTİVLİK VƏ KOQNİSİYA MEXANİZMLƏRİNİN ƏLAQƏLİLİYİ BARƏDƏ
(“Emosiya” konseptinin tədqiq tarixi kontekstində)
Rzayeva S.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. “Emosiya” konseptinin tədqiq tarixinin bəzi problematik məqamları araşdırılır. “Emosiya” konseptinin araşdırma tarixində ilk ən problematik məqam linqvistikada emosiyaların araşdırılmasının məqsəduyğun hesab edilib – edilməməsi ilə bağlıdır. Belə ki, bəzi dilçilər (Ş.Balli, M.Breal və b.) dildə emotivliyin ön plana alınması çağırışları etdikləri halda, K.Byuler və tərəfdarları tam əks emotivliyin linqvistika üçün maraq kəsb etməməsi iddiaları ilə çıxış edirdilər. Digər problematik məqam emosiyaların verbal mexanizmlərinin formalaşmasında xalqların dünyanın dil mənzərəsinin rolunun dəyərləndirilməsi ilə əlaqədardır. Son dövr tədqiqatlarında linqvopersonoloji faktor ön plana alındığından, yeni nəsil emotioloqlar dildə emosiyaların ifadəsində milli və individual dil şəxsiyyətinin rolunun qiymətləndirilməsinə xüsusilə fikir verməkdədirlər.

Açar sözlər: “Emosiya” konsepti, Azərbaycan, ingilis və rus dilləri, tədqiq tarixi, emotivlik, koqnisiya

Mübaligəsiz demək olar ki, son illərdə dildə emotivliyin reallaşması ilə bağlı və eləcə də bu və ya digər dilin konseptsferasında “Emosiya” konseptinin verballaşma mexanizmləri ilə əlaqədar aparılan araşdırmalar yeni keyfiyyət mərhələsinə keçid etmişdir. Bu araşdırma sahəsində müşahidə edilən intensivlik bilavasitə linqvistik düşüncədə son onilliklərdə gedən əsaslı dəyişimlərin məntiqi nəticəsi kimi ortaya çıxmışdır. Belə ki, irəlidə daha təfəssilatlı şəkildə izləyəcəyimiz kimi, strukturalizmin bu sahəyə öngörüşlü münasibəti zamanla, yəni koqnitivistikanın nəşət tapması sayəsində neytrallaşmışdır. Və nəticədə emotivliyin dil təbiətinin üzvi parçası kimi labüd şəkildə sistemli araşdırmalara ehtiyacı dilçilik tərəfindən qarşılanmış və zərurəti addımlar atılmışdır.

İlk olaraq onu deyək ki, “son illərdə linqvistik ədəbiyyatlarda ənənəvi dilçiliklə passiv və aktiv linqvistika arasında fərqləndirmə aparılması zəruriliyi” vurğulanır. Bu zaman sonuncunun kontekstində (yəni, **R.Bartın irəli sürdüyü “aktiv filologiya” termininə istinadən, “aktiv linqvistika” deyildikdə**) dil vahidlərinin ekspressiya və pragmatikası, yəni “dil effektləri” də araşdırılmasının məqsədmüvafiqliyi vurğulanır [1; 128]. Emotiv leksika və frazeologiya özünün mürəkkəb və koqnitiv-pragmatik mahiyyətilə həm ənənəvi, həm də “aktiv” linqvistikanın tədqiqat sahəsini əhatə edir. Belə ki, emosiyalar öz etiologiyası

ilə (bax: [2] ; [3 ; 271-296] ; [4; 108-115]), eləcə də koqnisiya proseslərinə təsiri ilə nəzəri-ənənəvi dilçiliyin maraq dairəsini təşkil edir (bax: [5] ; [6;14-20]; [7;87-93]); emosional konseptlərin daxili nizamı, digər konseptlərlə əlaqəsi də bilavasitə ənənəvi-nəzəri araşdırma platformunda öz təhlil həllini qazanır (bax:[8; 145-164]). Digər tərəfdən emosiyaların dilə təsirinin pragmatik aspektləri, emosiyaların ifadəsinin verbal və qeyri-verbal mexanizmlərinin konkret dil şəxsiyyətləri ilə əlaqəliliyi isə “aktiv linqvistikanın” maraq dairəsi kimi səciyyələndirilə bilər.

Emosiyaların linqvistika zəminində tədqiqi tarixinə nəzər saldıqda, bu zaman müasir vəziyyətində dilçilik sahələri sırasında bərabərhüquqlu şəkildə bərqərar tapan emotiologiyanın təşəkkül tarixinin yetərincə keçməkeşli olduğunu görə bilərik. İrəlidə izləyəcəyimiz kimi, antaqonist yanaşmalar ortaya qoymuş dilçilərin barışmazlığı bilavasitə emosiyaların dilə aidiyyəti məqamı ilə bağlıdır. Xatırladaq ki, hələ vaxtı ilə A.A.Leontyev dilin və eləcə də nitq mexanizmlərinin psixofizioloji mexanizmlərinin tədqiqi üçün psixologiya, fiziologiya, linqvistika və fəlsəfəyə qədər digər ən müxtəlif elm sahələrinin müştərək işinin labüdlüyünü vurğulamışdır [9 ; 314-370]. Müasir elmi düşüncənin birmənalı şəkildə təsbit etdiyi kimi, heç bir elm sahəsinin sırf müfərridləşmiş formatda, yəni yalnız öz araşdırma predmetinin məhdudlaşması, “sterilləşdirilməsi” zəminində inkişaf tapması mümkün deyil. Bu mənada dilçiliyin vəzifəsinin ancaq fonem, morfem, leksem, sintaksemlərin sintaqmatik və paradiqmatik münasibətlər zəminində “fəaliyyətinin” tədqiqi ilə məhdudlaşması ideyası, sözsüz ki, çoxdan tarixin “arxivinə” göndərilmişdir. Bununla belə, emosiyaların linqvistik aspektdən tədqiqi məsələsində bir çox dilçilərin, özü də kifayət qədər proqressiv düşüncəli tədqiqatçıların yetərincə müvafiqəkar mövqe sərgiləməsi ilk baxışdan təəccüb doğurmaya bilməz. Həmin polemikaların tarixinə və tərəflərin arqument inventarına nəzər salaq.

Emotiologiyanın psixologiya və dilçiliyin kəşşən maraq dairələri sahəsində bərqərar tapdığını qeyd edən O.D.Tarasovun da bildirdiyi kimi, XX əsrin II yarısında antroposentrizmin aparıcı təhlil istiqaməti seçilməsiylə və İ.V.Arnold, Y.M.Qalkina-Fedoruk, V.İ.Şaxovski və b. dilçilərin mühüm töhvələri nəticəsində bilavasitə dildə emosiyalarının inikasının adekvat sistemli araşdırılması mərhələsinə keçid mümkün olmuşdur. Buna qədər Ş.Balli, M.Breal kimi dilçilərin emotivliyin ön plana alınması çağırışları, K.Byuler və tərəfdarlarının tam əks yanaşması ilə, yəni emotivliyin linqvistika üçün maraq kəsb etməməsi iddiaları tərəfindən “boğulurdu”. Maraqlıdır ki, sonuncular prinsip etibarilə koqnitiv funksiyanın tədqiq vacibliyini inkar etmədikləri halda, emotivliyi bir o qədər də əhəmiyyətli funksiya kimi dəyərləndirmirdilər [10; 38-45]. Bu isə öz növbəsində o anlama gəlirdi ki, həmin dilçilər koqnisiya mexanizmlərinin emotiv qiymətləndirmədən kənar olduğunu iddia edirdilər. Bununla da onlar insanın ətraf aləmlə informasiya metabolizmini bir növ proqramlaşdırılmış, hissiyyatdan, emosionallıqdan tamamilə kənar olan, yəni bir növ “ruhsuz kompyuter” məlumat sistemləşdirməsi kimi (analogiya bir qədər hiperbolik olsa da) dəyərləndirmişlər. Halbuki, məlumdur olduğuna görə, “*koqnisiya emosiyalar oyadır*”. Belə ki, o (koqnisiya) özlüyündə emosiogendir. **Emosiyalar isə öz növbəsində koqnisiya prosesinə təsir edir**, çünki emosiyalar koqnisiya proseslərinin bütün səviyyələrinə müdaxilə etmək imkanına malikdirlər”. Bu əsasda da demək olar ki, **emosiyalar koqnitiv proseslər zəminində dərk edilir** və eyni zamanda, tam əksinə koqnitiv proseslər emosiyalarla müşayət olunur [11; 272-291]. Digər tərəfdən V.K.Vilyunas, Y.B.Gippenreyter və həmkarlarının qeyd etdiyi kimi, “*heç bir real emosiya təcrid olunmuş şəkildə “təmiz”, mücərrəd emosionallığa ...aid edilə bilməz. İstənilən real emosiya adətən özündə affektiv olanla intellektual olanın vəhdətini, hisslərlə şüurun birliyini ehtiva edir*” [12 ; 152]. Yəni, yuxarıda qeyd edilənlərdən də da bəlli olduğu kimi, *emosiyaları koqnitiv proseslərindən tamamilə fərqləndirməklə, əslində, bir növ, hətta onları az qala qarşı-qarşıya qoymaqla, emosiyaları dilçiliyin tədqiqat sahəsindən kənarlaşdıran dilçilər onların (emosiyaların) təbiətini görməzlikdən gəlirdilər*. Göründüyü kimi, emosional qavrayış və koqnisiya, əslində müştərək proses olub biri digərinin tam dolğunluğunu, keyfiyyət əmsalını müəyyənləşdirmiş olur. Yəni uzun onilliklər boyu aparılan “koqnitiv dominanta” (G.Giyom) və ya “emotiv dominatanta” (M.Breal, van Ginnegen) qarşıdurması [13; 3-13] əslində lüzumsuz idi. Onu da qeyd edək ki, ilk dəfə bu barışmaz yanaşmaların əslində ortaq məxrəcli olması ideyasını ortaya atmış tədqiqatçı – 1987-ci ildə Dilçilərin XIV Beynəlxalq Konqressində proqram nitqi ilə “inqilab etmiş” F.Daneş olmuşdur (bax: [14]). Məhz həmin dövrdən etibarən bu yanaşmaların “barışdırılması” gerçəkləşmiş və bunun uğurlu nəticəsi olaraq, koqnitiv emotologiya və ya emotiv koqnisiya aspektli araşdırmaların kütləviləşməsi (bax: [15; 6-9] ; [16; 6-67]) mümkün olmuşdur.

Qeyd etdiyimiz kimi, emosionallığın, dilin emotiv aspektini dilçilikdən kənar da araşdırmalı olunduğunu vurğulayan dilçilər bu problemlərin dildə inikasını gözardı edərək, onların linqvistika üçün maraq obyektı kəsb etmədiyi mövqeyindən çıxış edirdilər. “Dilin leksik-semantik sistemində emosiyaların kateqorialaşması” adlı monoqrafik araşdırmada vurğulandığı kimi, F.de Sössür, L.Blumfeld, L.Yemslev, N.Xomskiy, C.Sörl, V.A.Zvegintsev və bir çox başqaları “**Burada dil araşdırılır**”²⁹ – mövqeyindən çıxış

²⁹ Vurğulanan bu ifadə V.A.Zvegintsevə məxsusdur.

etmişlər. Onlara görə “emosional-ekspressiv qiymətləndirmə dildənkənar fakta aiddir və bu və ya digər ifadənin özünə aidiyyət kəsb etmir” [17; 14]. Başqa sözlə desək, həmin tədqiqatçılar dilin sırf sistem və strukturunu “əsl dilçiliyin” tədqiqat obyektini kimi dəyərləndirdikləri halda, emosional aspektləri isə dildənkənar, yəni dilçilik üçün maraq obyektini təşkil etməməli olan məqamlar kimi dəyərləndirmişlər. Halbuki, dilin emotiv funksiyasını şərh edən A.Babayevin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, “insan öz fikirləri ilə yaşayır, həyəcan, duyğu, hissi və s. bu kimi daxili cəhətləri də çatdırır. Bunun üçün də dildən istifadə edir. ... Dilin qüdrəti ondadır ki, ani hiss və həyəcanı sabit şəkildə ifadə edə bilər” [18; 171]. Yuxarıda qeyd olunan və F.de Sössür və eləcə də ardıcılıqları tərəfindən səsləndirilən mövqə, əslində strukturalist təhlil yanaşmasının nəzəri konsepsiyasından qaynaqlanır. Belə ki, məhs strukturalizmin əsas təhlil hədəf və istiqamətləri uzun onilliklər boyu dilçilik elminin araşdırma prioritetlərini müəyyənləşdirmiş oldu ki, bu da labüd şəkildə dilin emotiv funksiyasının bir qədər arxa plana alınmasına yol açdı. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, daxili və xarici dilçilik qarşılaşdırmasını aparan və bu oppozisiyada üstünlüyü birmənalı şəkildə birinciyə (daxili linqvistikaya) tanıyan F.de Sössür eyni zamanda dil işarələrinin birmənalı qeyri-ixtiyariliyini də bəyan edirdi (daha ətraflı bax: [19; 69-72]). Zamanla elə strukturalistlərin öz sırasından dil işarələrinin motivləndirmədənənkənar təbiəti ideyasına etiraz edənlər çıxmışdır.

(Xatırladaq ki, bu barədə Fransa strukturalistlərinin nümayəndələrindən E.Benvenist (bax: [20; 90-96]), Amerika strukturalistlərindən E.Sepirin əsərlərinə (bax: [21]) nəzər salmaq kifayətdir).

Maraqlıdır ki, zamanla fonosimvolizm nəzəriyyəsinin təşəkkülünə yol açmış bu etirazçılığın kökündə də dilin emosionallığın ifadəsi vasitəsi olması fikri və bu baxımdan da, emotivliyin linqvistikanın maraq dairəsini təşkil etməsi ideyası dururdu. Maraqlıdır ki, tədqiqatımız baxımından maraq doğuran məsələyə, yəni “dildə emosiyaların ifadəsi” probleminin linqvistikanın tədqiqat dairəsinə aid olub olmaması məsələsinə gəlincə, burada da ilk olaraq elə strukturalistlər və onların ardıcılıqları etiraz ruhuna köklənmişlər. Belə ki, fransız mütəfəkkiri, strukturalizmin nümayəndəsi olmuş, sonralar isə öz yaradılığında poststrukturalizmin nəzəri əsaslarını müəyyənləşdirmiş semiotik alim Rolan Bart özünün məşhur “Vurğun (eşqə mübtəla olmuş) insanın nitqinin fraqmentləri” adlı əsərində yazırdı: *“İstənilən insan fəaliyyəti mütləq şəkildə öz kökündə emosional yaşantıları ehtiva edir, hansılar ki, dilin leksikasına və frazeologiyasına güclə seziləcək kimyavi substansiyanı daxil edə bilər”* (kursiv bizimdir. – S.R.) [22; 181].

Təsədüfi deyil ki, “dildə emosiya” probleminin tədqiqatına marağın güclənməsi və sahədə sistemli araşdırmalarının aparılması məhz **strukturalizmin böhranı mərhələsinin** gərginləşməsi ilə paralel şəkildə baş vermişdir. Bu baxımdan “Emosiya – linqvistik nəzəriyyəsinin əsaslandırılması” adlı araşdırmasında V.İ.Şaxovskinin də bildirdiyi kimi, “emotologiya Dünya dilçiliyində məhz ötən əsrin 70-80-ci illərindən etibarən aktiv şəkildə inkişaf etməyə başlamışdır. ... Emosiyaların verballaşması problemi, əlli il öncə də olduğu kimi, indi də multidisiplinar sahəni təcəssüm etdirir, hansı ki, koqnitiv və kommunikativ dilçiliyin, habelə linqvopraqmatikanın, linqvokulturologiyanın, etnopsixologiyanın kəsişmə nöqtəsində bərqərar olmuşdur” [23; 27]. Məhz, V.İ.Şaxovski və ardıcılıqları emotiologiyanı multidisiplinar səciyyəli linqvistik fənn statusuna qaldırmağa müvəffəq olmuşlar. Yəni, emotiologiya dilçilik və psixologiyanın “kəsişmə nöqtəsində” bərqərar olsa da, mahiyyət etibarilə, “emosiyaların linqvistikası” qismində nəzərdən keçirilir (daha ətraflı bax: [24]).

Qərb dilçiliyində dilin emosional aspektlərinə maraq 80-ci illərdə yaranmışdır və bu maraq ilk olaraq, tədqiqat boyu ayrı-ayrı əsərlərinə müraciət edəcəyimiz A.Vejbitskanın, habelə V.Volekin, C.Eytçisonun araşdırmalarında öz əksini tapmışdır. Artan diqqət son nəticədə 1985-ci ildə Harvard Universiteti nəzdində “Emosiyalar üzrə Beynəlxalq Tədqiqatlar Mərkəzi”nin yaranmasına gətirib çıxarmışdır [25; 16].

Onu da qeyd edək ki, emosiyaların dildə inikasının tədqiqatı istiqamətləri sırasında ayrı-ayrı emotiv konseptlərin dilin konseptsferasındakı inikasının, emotiv semantikanın konnotativ imkanların, o cümlədən, leksikanın üslubi laylarında emotivliyin əksi, eləcə də emosemiyalı söz və ifadələrin yaranma mexanizmlərinin psixolinqvistik aspektli tədqiqatı işini və digər əlaqəli sahələrin araşdırılmasına xüsusi diqqət ayrılır. Bununla bərabər, linqvopersonologiyanın inkişafı ilə XX əsrin sonlarına doğru emotiologiyada yeni araşdırma istiqaməti də fərqlənməyə başlamışdır. Belə ki, “özlüyündə dilin dəyər kontinuumunu təcəssüm etdirən emotivlik kateqoriyası insan fəaliyyətinin bütün sferalarını əhatə edir və bununla da həm də konkret olaraq, dil şəxsiyyəti probleminin (yəni, linqvopersonologiyanın – S.R.) mərkəzində yer alır” [26; 197]. Məhz, dil şəxsiyyəti nəzəriyyəsi fərqli insanların nitqində, müxtəlif xalqların dilində təzahür tapan “Emosiya” konseptlərin verbalaşma mexanizmlərinin yekcins olmamasının səbəblərini izah etməyə imkan verir. Belə ki, V.f.Humboldtdan sonra, dünyanın dil mənzərəsi ideyasının müəlliflərindən və onun ən aparıcı təbliğatçılarından sayılan Leo Vaygerber həm də “dil şəxsiyyəti” nəzəriyyəsinin müəlliflərindən hesab edilir (daha ətraflı bax: [27; 61, 91]). Həmin nəzəriyyəyə görə, dil şəxsiyyəti topluma və ya fərdə aid olmaqla iki növdə fərqləndirilə bilər. Hər iki halda dil şəxsiyyəti toplumun və ya fərdin psixosomasiyalı özəlliklərinin, dəyər və prioritetlərinin, dünya mənzərəsinin “məhürünü” əks etdirir. Bu baxımdan, linqvopersonologiyanın

inkışafı ilə ayrı-ayrı xalqlar üçün spesifik olan konseptsfera reallaşma mexanizmlərinin təhlili üçün yeni araşdırma texnologiyaları formalaşdırıldı (daha ətraflı bax: [28; 27-32] ; [29]). Eyni zamanda, ayrı-ayrı fərdlərin, xüsusilə də yaradıcı şəxslərin dilində bu və ya digər konseptlərin reallaşma özəlliklərinin müqayisəli təhlili üçün yeni tədqiqat platformu yarandı. Biz, öz tədqiqat obyektimizdən dolayı, araşdırmalarımız kontekstində həm Azərbaycan, həm ingilis, həm də rus dil kimliyinin “Emosiya” konseptlərinin verballaşmasındakı rolunu dəyərləndirəcəyik. Belə ki, eyni bir situasiyaya nəzərən hər üç milli (simfonik) dil kimliyinin fərqli emosional reaksiya sərgiləməsi mümkündür ki, bu da öz növbəsində həmin xalqların dilindəki müvafiq “Emosiya” konseptlərinin verballaşma inventarında təsir göstərməyə bilməz. Məsələn, məlumdur ki, “Tərif / Kompliment / Flattery/ Лестъ” mikrokonteksti qeyri-baza (yəni, təməl olmayan) emosiyaları əks etdirən hisslərlə bağlı verballaşma mexanizmlərini ehtiva edir. Belə ki, bu konseptlər bilvasitə emosional intellekti əks etdirməklə, insanların (o cümlədən, xalqların) empatiya “sərhədlərini” aşkara çıxarır [35; 91-102]. Yəni, soyuqqanlı dil kimliyinə malik milli dil kimliyi “Tərif” konseptlərinin verballaşmasında emosional intensivliyi yüksək olan leksik vahid və ifadələrdən istifadə etmirlər. Məsələn, bu konseptin reallaşması çərçivəsində ingilis və rus dil kimliyinin nitq davranışlarını araşdırmış dilçilər burada “milli dil xarakterinin” danılmaz təsirinin etiraf edilməli olduğunu vurğulamışlar. Belə ki, həmin tədqiqatçılar birincilərin (yəni, ingilis dilli kimliyinə malik amerikan dil şəxsiyyətinin) təriflərə daha açıq olduğunu və tərif qarşılığında ritual, situativ xarakterli, yəni “gəlişigözəl” qeyri-səmimi sözlərlə qarşılıq verməyə meyli deyillər. Lakin bundan fərqli olaraq, rus dil kimliyi “Tərif” konsepti ilə ifadə tapan empatiya nümayişinə şübhəli yanaşdığından, onun müvafiq konseptində hazır cavab formulları yer alır ki, onlar da, demək olar ki, bir qayda olaraq, qeyri-səmimi, qəlibləşmiş emosional reaksiyaları əks etdirirlər.

Göründüyü kimi, “Emosiya” konseptinin tədqiq tarixi rəvan olmayıb, kifayət qədər keşməkeşli inkışaf yoluna malikdir. Bütün bunlara baxmayaraq, dildə emosiyaların tədqiqi vacibliyinin etiraf edilməsini emotioloqların ortaq müvəffəqiyyəti hesab etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Шаховский В.И. Семиотика и семантика словной идиоматики как межкультурный феномен // Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей /Редкол. М.Л. Ковшова, М.: МАКС Пресс, 2013., Вып. 46. http://www.philol.msu.ru/~slavphil/books/jsk_46_13sachovskij.pdf
2. Якобсон, П.М. Психологические проблемы мотивации поведения человека, Москва : Просвещение, 1969. – 317 с.
3. Buller D. Communicating of Emotions // Nonverbal Communication. The unspoken dialogue. 2 ed. - New York; London; Tokyo: The McGraw-Hill Companies, 1996. - P. 271 - 296.
4. Седых А. П. Природа эмоций и их классификация в гуманитарных науках и языкознании // Научные ведомости БелГУ, 2012, с.108-115, <https://cyberleninka.ru/article/n/priroda-emotsiy-i-ih-klassifikatsiya-v-gumanitarnyh-naukah-i-yazykoznanii>
5. Шаховский В. И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. -Воронеж: Изд-во ВГУ, 1987. - 192 с.
6. Телия В. Н. Лексические модусы экспрессивности // Памяти Г.В. Колшанского. Уч. зап. МГПИИЯ им. М. Тореца, 1987, с.14-20.
7. Шаховский В. И. Типы значений эмотивной лексики // Вопр. языкознания. 1994. -№ 1. - С. 20 - 25. ; Гак В. Г. Эмоции и оценки в структуре высказывания // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 9, Филология. - 1997. - № 3., С. 87 - 93.
8. Wierzbicka, A. Problems of expression: Their place in the semantic theory // Recherches sur les systémes Signifiants. Symposium de Varsovie 1968. - The Hague: Mouton, 1973., S. 145 - 164.
9. Леонтьев А.А. Психофизиологические механизмы речи // Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. - М., 1970., С. 314-370
10. Тарасова О.Д. Основные направления исследования эмоций в лингвистике // Вестник МГОУ. Серия: Лингвистика, 2015 / № 3, с.38-45, <https://www.vestnik-mgou.ru/Articles/Doc/8271>
11. Danes Fr. Cognition and Emotion in the Discourse Interaction: A Preliminary Survey of the Field // Preprints of the Plenary Session Papers. - XIV International Congress of Linguists Organized under Auspices of CIPL, Berlin 10-15. August, 1987. - Berlin., 1987., P. 272-291.
12. Психология эмоций. Тексты / Под ред. В. К. Вилюнаса, Ю. Б. Гиппенрейтер., М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984., 288 с., http://transyoga.ru/assets/files/books/psychology/psihologia_emocij.pdf
13. Шаховский В.И. Лингвистика эмоций // Филологические науки. – 2007. № 5., С. 3–13.
14. Шаховский В.И. Эмоции как объект исследования в лингвистике // Вопросы психолингвистики, 2009, <https://cyberleninka.ru/article/n/emotsii-kak-obekt-issledovaniya-v-lingvistike>

15. Азарова О. А., Кудряшов И. А. Эмоции, язык, когнитии: проблема взаимообусловленности в междисциплинарной перспективе // Международный научно-исследовательский журнал. 2016. № 10 (52). Ч. 3. С. 6-9. <https://research-journal.org/languages/emocii-yazyk-kognicii-problema-vzaimoobuslovlennosti-v-mezhdisciplinarnoj-perspektive/>
16. Хомская Е. Д., Батова Н. Я. Мозг и эмоции. Нейропсихо-логическое исследование. М.: Изд-во МГУ, 1992. С. 6-67 <http://psychologylib.ru/books/item/f00/s00/z0000037/st003.shtml>
17. Шаховский В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка, Изд. 2-е изд., испр. и доп., Москва : URSS, 2008, 204 с.
18. Babayev A. Dilçiliyə giriş, Bakı: "Maarif", 1992, 504 s.
19. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики/Редакция Ш. Балли и А. Сеше; / Пер. с франц. С. В. Чистяковой. — Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1999., 432 с. <http://www.philol.msu.ru/~discours/images/stories/speckurs/saussure1.pdf>
20. Бенвенист Э. Природа языкового знака. // Бенвенист Э. Общая лингвистика. М., 1974. - С. 90-96. <http://www.philology.ru/linguistics1/benvenist-74e.htm>
21. Sapir E., A study in phonetic symbolism, «Journal of Experimental Psychology», 1929, v. 12, № 3 <https://web.stanford.edu/class/linguist1/Rdgs/Sapir.1.pdf>
22. Барт Р. Фрагменты речи влюблённого. М., 1999. http://book-online.com.ua/show_book.php?book=7026
23. Шаховский В.И. Обоснование лингвистической теории эмоций // Вопросы психолингвистики 1 (39) 2019, с.22-37 <https://iling-ran.ru/library/voprosy/39/VPL-1-2019-all-20-37.pdf>
24. Шаховский В. И. Лингвистическая теория эмоций: Монография. М.: Гнозис, 2008., 416 с.
25. Дмитриева Н. А. Особенности формирования концепта "эмоция" в лингвокультурах русского, английского, французского и итальянского языков, Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук , Москва, 2015, 29 с.
26. Shakhovsky Victor I. The Russian Language Personality and its Neologisms in Emotional Communicative Situations // Imagination, Cognition and Personality. Vol. 19 (2). Baywood Publ. Co. Inc. USA, 2000. P. 195-202
27. Вайсгербер Й. Л. Родной язык и формирование духа / пер. с нем. Изд. 2-е, испр. и доп. М.: Едиториал УРСС, 2004, 232 с.;
28. Леонтьев В.В. Эмоциональный концепт "Flattery" в структуре английской языковой личности // Вестник Волгоградского государственного университета. Сер. 2: Филология. Вып.5. , Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2000. С. 27-32.
29. Леонтьев В.В."Похвала", "лесть" и "комплимент" в структуре английской языковой личности, Автореферат диссер.... канд. филол. наук., Волгоград, 1999, <http://cheloveknauka.com/pohvala-lest-i-kompliment-v-strukture-angliyskoy-yazykovoy-lichnosti>
30. Шалюхина А.В. Комплимент и похвала как проявления эмпатии в испанском языке // Русистика, 2017, №15, с.91-102 <https://cyberleninka.ru/article/n/kompliment-i-pohvala-kak-proyavleniya-empatii-v-ispanskom-yazyke>

РЕЗЮМЕ О ВЗАИМОСВЯЗИ МЕЖДУ МЕХАНИЗМАМИ ЭМОТИВНОСТИ И КОГНИЦИЕЙ НА ЯЗЫКЕ

(В контексте истории исследования понятия «эмоция»)

Рзаева С.М.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Исследуются некоторые проблемные аспекты истории изучения понятия «эмоция». Первый наиболее проблемный момент в истории изучения понятия «эмоция» заключается в том, считается ли изучение эмоций в лингвистике целесообразным или нет. Таким образом, в то время как некоторые лингвисты (С. Балли, М. Бреал и др.) Призывали сделать акцент на эмоциональности в языке, К. Бюлер и его сторонники утверждали, что полная противоположность эмоциональности не представляет интереса для лингвистики. Другой проблемный момент связан с оценкой роли мировоззрения людей в формировании вербальных механизмов эмоций. В связи с недавним исследованием, подчеркивающим лингвоперсоналогический фактор, новое поколение эмоциологов уделяет особое внимание оценке роли национальной и индивидуальной языковой личности в выражении эмоций в языке.

Ключевые слова: концепция «Эмоция», азербайджанский, английский и русский языки, история исследования, эмоциональность, познание

SUMMARY
ON THE RELATIONSHIP BETWEEN THE MECHANISMS OF EMOTIVENESS
AND COGNITION IN LANGUAGE
(In the context of the history of the study of the concept of "emotion")

Rzayeva S.M.
Sumgait State University, Azerbaijan

Some problematic aspects of the history of the study of the concept of "emotion" are investigated. The first most problematic moment in the history of the study of the concept of "emotion" is whether the study of emotion in linguistics is considered appropriate or not. Thus, while some linguists (S. Bally, M. Breal, etc.) called for an emphasis on emotionality in language, K. Bühler and his supporters argued that the complete opposite of emotionality is not interest to linguistics. Another problematic point is related to the assessment of the role of people's worldview in the formation of the verbal mechanisms of emotions. In connection with recent research that emphasizes the interpersonal factor, a new generation of emotiologists is paying particular attention to assessing the role of the national and individual linguistic personality in the expression of emotions in language.

Key words: "Emotion" concept, Azerbaijani, English and Russian languages, research history, emotionality, cognition

SİNTAQMATİK VURĞU VƏ SİNTAQM
Rzayeva Z.E.

Gəncə Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Məqalədə elmi və nəzəri ədəbiyyatda sintaqmatik vurğu və sintaqm haqqında mövcud təriflər təhlil edilmişdir. Burada sintagmatik vurğu anlayışı ətraflı izah olunur və fərqli yanaşmalar müqayisə edilir. Dilçilikdə sintaqma ilə bağlı bir fikir birliyi olmadığından, sintagmatik vurğu anlayışı da birmənalı qəbul edilmir. Məqalədə təqdim olunan bu konsepsiya ilə bağlı fikir və mülahizələr Azərbaycan dilçiliyi üçün yenilik hesab edilə bilər.

Açar sözlər: *sintaqm, sintaqmatik vurğu, deklinasiya xətti, vurğulu heca, seqmentasiya*

Qeyd edilir ki, sintaqmatik vurğu sintaqmın sonuncu elementi olan sonuncu sözün sonuncu saitinin üzərinə düşməklə sintaqmı tamamlayır. Lakin elə hallar da mövcuddur ki, sintaqmatik vurğu sonuncu sözün üzərinə düşməyə də bilər [12, s. 55]. Belə olduğu halda bu əlamət sərhəd markeri statusundan məhrum edilir. Bununla yanaşı, sintaqmatik vurğunun vurğulu heca (sait) üzərində olması da diqqətə alınmalıdır. Deməli, sintaqmatik vurğu sintaqmın son vurğulu hecasına işarə etsə belə, onun bitməsinin markeri deyil.

Sərhəd göstəricisi kimi bəzi tədqiqatçılar “deklinasiya xəttinin kəskin dəyişməsinə” («изменение линии деklinации») qeyd edirlər və bunu belə izah edirlər ki, “nitq parçasının əvvəlində sintaqmları müqayisə etdikdə tonal səviyyədə birinci hecanın vurğusu fərqli olduğu görünür” [10, s. 23]. Müəlliflər bu fikri daha da geniş şəkildə şərf edərək nümunələr göstərmir. Beləliklə bu məqamda da qaranlıq məqamlar yaranır. Belə ki, başlanğıc vurğulu hecanın birinci, ikinci və ya hansı sintaqm üzərində olduğu, bu sintaqmatik vurğunun başlanğıcda “tonal səviyyədə fərqləndirmək üçün” nə ilə müqayisə olunması, necə müəyyən edilməsi barədə heç bir şey deyilmir. Bundan əlavə bu araşdırmanın müəllifləri “sintaqm” termini bu şəkildə müəyyən edirlər: “Bizə görə, sintaqm əsas, minimal intonativ vahiddir” [11; 15]. Lakin ilkin mənbələrdə qeyd edilən fraqmenlər aşağıdakı kontekstdə qeyd edilir: “xarici formal-fonetik cəhətdən sintaqm vahid intonativ rənglə bir-birinə bağlı olan sözlər zənciri; nitq axının sintaqmlara ayrılması bir tərəfdən sintaqm daxili intonativ birləşmələr hesabına, digər tərəfdən isə sintaqm sərhədinin xüsusi intonasiya ilə formalaşması hesabına baş verir”, eləcə də “sintaqm fonetik baxımdan iki pauza arasında mövcud olan və mənaca daha vacib hesab edilən sözün vurğulu hecasının vurğusunun gücləndirilməsi ilə (yəni sintaqmatik vurğu ilə) səciyyələnən nitq parçası kimi” müəyyən edilə bilər [15, s. 61-62].

Bir tərəfdən buradan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, semantik cəhət nəzərə alınmadan, sintaqm yalnız nitq signalının akustik parametrləri nəzərə alınmaqla nitq axının seqmentasiyasının nəticəsi kimi ortaya çıxan formal bir vahiddir [10, s. 16-24]. Lakin nitqin üzvlənməsinə sırf formal (fonetik) yanaşma əsassızdır və dinləyici mövqeyindən yanaşdıqda, mənasızdır. Bundan əlavə, semantik komponentin inkar

edilməsi L.V.Şerbanın əsərlərində qeyd etdiyi “vahid semantik bütöv” [11; 9] konseptinin də inkar edilməsi deməkdir.

Ümumiyyətlə, nəzərdən keçirilən tədqiqatlar “sintaqm” terminini heç bir halda dəqiq və konkret təyin etmir. Şifahi nitqdə sitaqmanın həcmnin və sərhədinin müəyyən edilməsi kriteriyaları bütün dünya dillərinə eyni şəkildə tətbiq edilə bilmədiyindən, sintaqmı nitq yaradan vahid kimi xarakterizə etmək də doğru olmaz. Xarici elmi ədəbiyyatlarda bu teminin çoxmənalılığına nəzər yetirmək lazımdır: “tədqiqatçılar nitq fraqmentlərini, parçalarını adlandırmaq üçün müxtəlif terminlərdən istifadə edirlər. Eyni zamanda bu tədqiqatçıların əksəriyyəti nitq parçası dedikdə, əsasən, semantik intonativ vahid nəzərdə tuturlar” [13, s.18].

Sözləri birləşdirən əsas intonativ vahid və ya ona bənzər elementlər “intonativ fraza” [5] adlandırılmışdır. Bu vahid semantikanın təhlilində ilkin olaraq nəzərdən keçirilir. Belə ki, danışan tərəfindən seçilən melodik kontur məhz bu vahiddə öz təcəssüm edir [6, s. 271]. U.Çeyf intonativ vahidə həm də onu “aktiv dərk etmə zamanı informasiyanın ifadəsi” («the expression of information in active consciousness») kimi də interpretasiya edir [2, s. 6]. H.Klark və C.Tri də öz növbəsində belə bir nitq parçasını ümumi intonasiya konturu ilə birləşmiş vahid kimi dəyərləndirirlər [3, s. 93].

M.Selting [7; 8] dialoq və poliloqdakı replikaların bir-birini əvəzləməsini nəzərdən keçirərək, dinləyənənin danışanın yeni replikaya başlamaq üçün əvvəlki replikasının harada bitmədiyini necə müəyyən etməsinə diqqət edir. Bu məqsədlə onun tədqiqatlarında replikanın minimal tərkib hissələri, yəni semantik və pragmatik kontekstdə sintaktik və prosodik vasitələrin köməyi ilə yaranmış vahidləri nəzərdən keçirir [8, s. 477].

Deqand və Simonun müştərək araşdırmasında isə fransız dilinin materialları əsasında diskursun iki növü müəyyənləşdirilir: diskursun anlayışlı məzmununa, individuallaşdırılmış ideya formalarına uyğun olan anlayışlı diskurs və danışanın/yazanın ifadə etdiyi və diskursun situasiyasından ideyaların həyata keçirilməsi üçün atılan addımların planlaşdırılmasından asılı olan strateji diskurs [4]. Bu ideyalara intonativ vahidlər və durğu işarələri ilə formalaşır və minimal diskursiv vahidlər adlandırılır. Karlson və başqaları isə ilkin tədqiqatlarında [1] nitqi ünsiyyət çərçivəsində müəyyən edilən ən bəsit nitq fraqmentini təsvir etmək üçün “elementar diskursiv vahid” terminindən istifadə edirlər.

Bədahətən ifa edilən rus dilli şifahi monoloq yazıları üzərində tədqiqat aparan tədqiqatçılar məhz bu termindən istifadə ediblər. Ola bilsin ki, onlar “sintaqm” terminin təyinatında qeyri-müəyyənliklər, yaygın fikirlər olduğundan bu terminə üstünlük veriblər [14]. Bu cür vahidlərin fərqləndirilməsi həm də dəqiq kriteriyalara əsaslanır (elementar diskursiv vahid predikasiya və ya klauzla ifadə edilən bir hadisə və ya vəziyyət ifadə edir) [yənə orada: 57]. Bununla yanaşı müəlliflər üzərində tədqiqat apardıqları materiallarda pauzanın qeyri-sistematik olmasını qeyd edirlər: “birincisi, elementar diskursiv vahidlər bir-birinin ardınca çox hallarda puzasız düzülür, ikincisi isə, puzalara elementar diskursiv vahidin tərkib hissələri arasında da müşahidə edilir” [14, s. 59]. Beləliklə, hər hansı bir hadisə və vəziyyəti semantik cəhətdən tamamlanmış klauzların proqramlaşdırma vahidi kimi qəbul etsək, o zaman semantik-sintaktik vahidlərin sərhədlərinin yalnız onların akustik xüsusiyyətlərinə görə təyin edilməsi qeyri-mümkün olur. Puzalar arası intervallar bir klauza aid olmaqla onun bir hissəsi kimi çıxış etməklə yanaşı, həm də bir neçə klauzu birləşdirməyə xidmət edə bilər. Bu da akustik realizasiya ilə vahidlərin həcmnin proqramlaşdırılması ilə üst-üstə düşür [14, s. 66].

Nitqin dərk edilməsi prosesinin subyektı həm də minimal semantik vahidlərdən də istifadə edir. Bu baxımdan qeyd etmək lazımdır ki, semantik-sintaktik bütövün puzalarla üzlənməsi zamanı qəbul edən tərəf olan dinləyici də məlumatı hissələrlə qəbul etdikcə, yekun nəticə olaraq hissələrdən ibarət mənzərəni tam formaya salmalıdır. Bununla əlaqədar olaraq L.P.Bondarenkonun irəli sürdüyü mülahizə bir qədər ağlabatandır. O qeyd edir ki, semantik bütöv daxilində mövcud olan pauza ümumi melodik çaları pozmamalıdır [9, s. 48]. Lakin onun bu dediklərinin təcrübədə təsdiq edilməsi lazımdır ki, bu məqsədlə də xüsusi eksperimental tədqiqatlar həyata keçirilməlidir.

Bütün qeyd edilənləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, sintaqm termini semantik-intonativ təamlığa malik olan və yalnız şifahi mətnlərə xas olan varlıqdır. Lakin şifahi mətn dedikdə, sintaqmın ölçüsü bədahətən deyilən şifahi monoloq və s. kimi şifahi nitqlərin növlərindən asılı olaraq dəyişə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Carlson L., Marcu D., Okurowski M. E. Building a discourse-tagged corpus in the framework of rhetorical structure theory // Current directions in discourse and dialogue / ed. by J. van Kuppevelt, R. Smith. New York: Kluwer Academic Publishers, 2001. P. 85–112
2. Chafe W. L. Discourse, consciousness, and time: the flow and displacement of conscious experience in speaking and writing. Chicago: The University of Chicago Press, 1994. 340 p.

3. Clark H. H., Tree J. E. F. Using uh and um in spontaneous speaking // *Cognition*. 2002. Vol. 84. P. 75–111
4. Degand L., Simon A. C. Minimal discourse units: Can we define them, and why should we? // *Proceedings of SEM-05. Connectors, Discourse Framing and Discourse Structure: From Corpus-Based and Experimental Analyses to Discourse Theories* / ed. by M. Aurnague et al. Biarritz, 2005. P. 65–74. URL: https://www.uclouvain.be/cps/ucl/doc/valibel/documents/degand_simon_sem05_final.pdf
5. Levelt W. J. M. *Speaking: from intention to articulation*. Cambridge: The MIT Press, 1989. 566 p.
6. Pierrehumbert J. B., Hirschberg J. The meaning of intonation contours in the interpretation of discourse // *Intentions in Communication* / ed. By P. R. Cohen, J. Morgan, M. E. Pollak. Cambridge: The MIT Press, 1990. P. 271–311.
7. Selting M. On the interplay of syntax and prosody in the constitution of turn-constructional units and turns in conversation // *Pragmatics*. 1996. Vol. 6.3. P. 357–388;
8. Selting M. The construction of units in conversational talk // *Language in Society*. 2000. Vol. 29. P. 477–517
9. Бондарко Л. В. *Звуковой строй современного русского языка: учеб. пособие для студ. пед. Ин.тов по специальности «Рус. яз. и литература»*. М.: Просвещение, 1977. 175 с.
10. Вольская Н. Б., Степанова С. Б. О некоторых проблемах синтагматического членения спонтанного текста // XXXIV Международная филологическая конференция. СПб., 2005. Вып. 10. с. 16-24.
11. Гордина М. В. *Фонетика французского языка*. Л.: Изд-во ЛГУ, 1973. 208 с.
12. Качковская Т. В. Взаимодействие сегментных и просодических факторов, влияющих на степень и локализацию предпаузального удлинения в русском языке: дисс. ... канд. филол. наук. СПб., 2015. 175 с.
13. Раева О. В., Риехакайнен Е. И. Синтагма и сегментация устной спонтанной речи // *Вестник Пермского университета*. 2015, Вып.4(32), с. 14-20
14. *Рассказы о сновидениях: Корпусное исследование устного русского дискурса* / под ред. А. А. Кибрика и В. И. Подлесской. М.: Языки славянских культур, 2009. 736 с.
15. *Ударение и интонация в немецком языке: пособие для студентов педагогических институтов* / под ред. М. Г. Кравченко и др. Л.: Просвещение, 1973. 288 с.

РЕЗЮМЕ
СИНТАГМАТИЧЕСКИЙ УДАРЕНИЕ И СИНТАГМА
Рзаева З.Е.

Гянджинский Государственный Университет, Азербайджан

В статье анализируются определения синтагматического ударения и синтагмы в научной и теоретической литературе. Подробно объясняется концепция синтагматического ударения, и различные подходы представлены в сравнении. Поскольку в лингвистике нет единого мнения о синтагме, концепция синтагматического ударения также не принимается однозначно. Представленные в данной статье идеи и соображения по поводу этой концепции можно считать новизной для азербайджанского языкознания.

Ключевые слова: синтагма, синтагматическое ударение, линия склонения, ударный слог, сегментация.

SUMMARY
SYNTAGMATIC IMPACT AND SYNTAGM
Rzayeva Z.E.

Ganja State University, Azerbaijan

The article analyzes the definitions of syntagmatic stress and syntagma in the scientific and theoretical literature. The concept of syntagmatic stress is explained in detail and the different approaches are compared. Since there is no consensus about syntagma in linguistics, the concept of syntagmatic stress is also not accepted unambiguously. The ideas and considerations about this concept presented in this article can be considered a novelty for Azerbaijani linguistics.

Key words: syntagm, syntagmatic stress, declination line, accented syllable, segmentation

TÜRK DİLİNDƏKİ BİRLƏŞİK SÖZLƏRİN YARANMA YOLLARININ MÜXTƏLİF TİPOLOJİ DİLLƏRLƏ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Səmədova E.N.

Xəzər Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Elm və texnologiyanın inkişafı dildə yeni sözlərin yaranmasına ehtiyac yaradır. Qlobal olan bu ehtiyacı hər bir dil öz tipoloji və qrammatik xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq qarşılayır. Yeni sözlərin yaradılması yollarından biri də birləşdirmə vasitəsilə mürəkkəb sözlərin yaradılmasıdır. Birləşdirmə yoluyla yeni məfhumları qarşılamaq sadəcə türk dillərində deyil, digər tipoloji dillərdə də ən çox istifadə edilən üsullardan biridir. Mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi yolları və xüsusiyyətləri dilçilikdəki mübahisə mövzularından biridir. Məqalədə yeni sözlərin, o cümlədən mürəkkəb sözlərin yaradılması yollarına dair müxtəlif təsnifatlardan və bəhs edilmiş, dilçilikdə eləcə də türk dillərində mürəkkəb sözlərin yaranma yolları haqqındakı problematik məsələlər araşdırılmışdır.

Açar sözlər: türk dilləri, söz yaradıcılığı, mürəkkəb sözlər, mürəkkəb sözlərin yaranma yolları.

Elm və texnologiyanın ümumilikdə sivilizasiyaların inkişafı dildə yeni sözlərin yaranmasına ehtiyac yaradır. Dildəki mövcud sözlər insanlığın ehtiyacını qarşılamaqda yeterli olmur və buna görə də yeni sözlərin yaranmasına ehtiyac duyulur.

Qlobal bir problem olan yeni sözlərin yaranması prosesində hər bir dil öncəliklə özünə məxsus tipoloji və qrammatik daxili imkanlarından istifadə edir. Daha sonra isə alınma sözlər, kalkalar, konversiya, epomin, qısaltma, uydurma və s. kimi müxtəlif söz yaratma yollarına baş vurur. Bilindiyi kimi dünya dilləri əsasən köksözlü, flektiv, aqlütinativ olaraq üç qrupda təsnif edilir, bəzi tədqiqatlarda dördüncü qrup olaraq inkorporaşan polisintetik dil qrupuna da yer verilir. Müxtəlif dillərdə yeni sözlərin yaranması yolları dilin tipoloji strukturundan asılı olaraq dəyişir və dünya dilçiliyində müxtəlif şəkillərdə təsnif edilir. Məsələn S. Ə. Cəfərov, dildə yeni sözlərin əmələ gəlməsi yollarını leksik, morfoloji və sintaktik olaraq üçə ayırır (Cəfərov 2007: 120-121). H.Ə. Həsənov isə derivasiya prosesini leksik-semantik, leksik- morfoloji, morfoloji- sintaktik və leksik – sintaktik olaraq 4 qrupda göstərir (Həsənov 1988:295-304). Dilçilikdə söz yaradıcılığı “dildəki mövcud materiallardan yeni sözlər yaratma yolları” (Larry Trask 2007), “müəyyən qaydalar çərçivəsində yeni sözlər yaratmaq” (Pius Ten Hacken və Claire Thomas 2013), “digər sözlərdən yeni sözlər yaratma prosesi” (Plag 2003), “mövcud sözlərin manipulyasiyası” (Harley 2006) kimi təsvir edilir (Ratih 2018: 24). Argenis A. Zapata, yeni sözlərin yaradılmasında 5 əsas morfoloji prosesdən bəhs edir:

- a) şəkilçi vasitəsilə törətmə (*affixation*);
- b) birləşdirmə (*compounding*);
- c) simvollaşdırma və ya morfemin daxili dəyişməsi (*symbolism*);
- d) ikiləmə (*reduplication*);
- e) çəkilmə və ya kökdən dəyişmə (*Suppletion*) (Zapata 2007:4)

Zapata, morfoloji üsullardan başqa ingilis dilində yeni sözlərin yaradılması üçün istifadə edilən digər üsulları qısaltma (*acronymy*), kəsmə (*clipping*), qarışıq (*blending*), alınma söz (*borrowing*), qırpmə (*back-formation*), uydurma (*word coinage*), konversiya (*conversion* or *Functional shift*), eponimlər (*eponymy*) olaraq göstərir. (Zapata 2007: 4-14)

Bunlarla yanaşı dilçilikdə kalka (*calque*), xalq etimologiyası (*folk etymology*), uşaq dili (*baby talk*), dialektoloji materiallar (*collation*), qəlibləşmə (*formulaic*), tarama (*scanning*), oxşarlıq / analoji (*analogy*) kimi söz yaratma üsullarına da baş vurulduğu bilinməkdədir.

Yeni sözləri yaradılması üsulları türk dilləri baxımından təhlil edildiyi zaman müəyyən nümunələrinə rastlansa belə ən çox istifadə edilən söz yaratma yollarını aşağıdakı kimi təsnif etmək mümkündür:

1. Şəkilçilər vasitəsilə (*affixation*);
2. Birləşdirmə vasitəsilə (*compounding*);
3. Alınma sözlər vasitəsilə (*borrowing*);
4. Tarama vasitəsilə (*Scanning*);
5. Dialektoloji materiallar vasitəsilə (*Collation*)

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi digər üsullardan müəyyən dərəcədə istifadə edilsə də türk dillərinin söz xəzinəsinin (lüğət fondunun) zənginləşməsi və yeni məfhumların qarşılanması üçün əsasən bu yollardan istifadə edilir. Bu 5 üsuldən alınma sözlərdən başqa digər üsullar dilin daxili imkanları hesabına yaradılır. Aqlütinativ bir dil olan türk dillərində yeni sözləri əsasən kök və gövdələrin sonuna söz düzəldici şəkilçilərin gətirilməsi vasitəsilə yaradılır. Şəkilçilər vasitəsilə yeni sözlər yaratma üsulu ilə birlikdə yeni məfhumların qarşılanması üçün ən geniş istifadə olunan üsullardan biri məhz morfoloji və sintaktik bir proses olan birləşdirmədir. Mürəkkəb sözlərin yaranma üsulu olan birləşdirmə ilə yanaşı türk dillərində dilin daxili

imkanlarından istifadəyə imkan verən dialektoloji və arxaiq materiallardan istifadə yollarına da baş vurulur.

Birləşdirmə üsulu vasitəsilə yeni məfhumları qarşılamaq sadəcə türk dillərində deyil, digər tipoloji dillərdə də ən çox istifadə edilən üsullardan biridir. Mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi, üsulları, xüsusiyyətləri və quruluşunun araşdırılması dilçilik elmində ən çox tədqiq edilən və mübahisələrin aparıldığı mövzulardan biridir. Məhz bu baxımdan mürəkkəb sözlərin araşdırılmasına dair müxtəlif nəzəriyyələr ortaya çıxmışdır. Bu nəzəriyyələrdən biri də pragmatizmdir. Pragmatik yanaşmaya görə mürəkkəb sözlərin birləşənləri (tərkibi) arasındakı əlaqə pragmatizmin əsas ideyası olan yararlılığa əsaslanır. Belə ki, ən az sözlə ən geniş anlamı ifadə etmə, yəni ən kiçik qrammatik strukturla ən zəngin semantik yükü daşımaq bu nəzəriyyənin əsas məqsədlərindəndir (Soegaard 2005:320, Bauer 1989: 46). Türk dillərindəki birləşdirmə üsulu ilə yaradılmış sözlərin, söz birləşmələrinin, frazioloji birləşmələrinin həm qrammatik həm də semantik xüsusiyyətləri imkan verir ki, bu birləşmələr həm pragmatik həm də koqnitiv və generativ dilçilik aspektindən tədqiqatə cəlb olunsun. Son illərdə koqnitiv dilçiliyin əsas araşdırma üsullarından biri olan istifadəyə əsaslanan dilçilik metodu (*usage-based linguistic method*) produkdivlik baxımından türk dillərindəki birləşdirmə üsulu ilə yaradılan sözlərin və söz birləşmələrində sıx görülməkdədir. Məsələn, Türkiyə türkcəsindəki aslanagızı, hünkarbəyəndi, harman dalı, düşüvermək, öləyazmaq, bakakalmak vəs. kimi mürəkkəb sözlərdə az sözlə çox anlam ifadə etmə baxımından pragmatist yanaşma, çekyat, yapboz kimi birləşik sözlərdə isə koqnitiv dilçiliyin istifadəyə əsaslanan yanaşma müşahidə edilməkdədir.

Bütün dillərdə mürəkkəb sözlər birləşdirmə üsulu ilə ortaya çıxar. Ancaq mürəkkəb sözlərin dilçiliyin hansı bölməsinin tədqiqat sahəsinə aid olması hələ də mübahisəli olaraq qalmaqdadır. Mürəkkəb sözlər həm morfologiya, həm sintaksis, həm də leksikologiyanın tədqiqat sahəsinə aid olmaqdadır. Ümumilikdə dilçilikdə mürəkkəb sözlər, onların yaranması yolları və xüsusiyyətləri ilə bağlı ortaqlıq fikir, onların iki və ya daha çox leksemin birləşərək yeni leksemin yaratması şəklində tərif olunması ilə məhdudlaşır, desək səhv etmişik olmaıq. Mürəkkəb sözlərə “ən az iki sözdən ibarət yeni söz (leksemin)” olaraq tərif verən Bauer bu dil vahidlərinin morfologiya ilə sintaksisin tədqiqat sahəsinə aid olduğunu qeyd edir (Bauer 2003: 40). Bauerə görə mürəkkəb sözlər morfoloji üsullardır, çünki şəkilçilər vasitəsilə yeni sözlərin yaranması prosesində olduğu kimi mürəkkəb sözün yaranması prosesində də yeni söz əmələ gəlir və varlıqları, məfhumları, xüsusiyyətləri və feilləri ifadə edir (Bauer 2003: 40). Bauer eyni zamanda mürəkkəb sözlərin sintaktik xüsusiyyətləri baxımdan, xüsusilə də tərkib hissələrinin birlikdə bütöv bir məna ifadə edərək, cümlənin tək bir üzvü olmalarına diqqət çəkir. Bu baxımdan onların həm də sintaksisin tədqiqat sahəsinə daxil aid olmalarını nəzərə alaraq morfologiya ilə sintaksisin ortasında yer tutduğunu qeyd edir (Bauer 2011:135). Neef də Alman dilindəki mürəkkəb sözlərin ən az iki morfoloji üsurdən ibarət olduğunu və bu komponentlərin ümumiyyətlə leksemlər olduğunu ifadə edir (Neef 2011: 613).

V. Hatipoğlu, türk dilindəki mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi yollarını fonetik dəyişikliyə məruz qalma, nitq hissəsi baxımından dəyişikliyə məruz qalma və semantik olaraq dəyişikliyə məruz qalma şəklində üç başlıq altında qruplaşdırır (Hatipoğlu 1963:206). Təsnifatdan da anlaşıldığı kimi Hatipoğlu mürəkkəb sözlərin yaranma yollarını fonetik, morfoloji və semantik cəhətdən ələ alır. Demirezen, mürəkkəb sözlərin yaranmasını dil daxilində ortaya çıxanlar və məna alınması (tərcüməsi) yoluyla əmələ gələnələr olaraq iki əsas qrupa ayırır (Demirezen 1977: 265, 267, 268). Dil daxilində ortaya çıxan mürəkkəb sözlər dilin öz imkanları çərçivəsində morfoloji və sintaktik yolla yarananlardır. Məna alınması yoluyla əmələ gələn mürəkkəb sözlər isə xarici dillərdə istifadə olunan mürəkkəb sözlərin eyni qrammatik strukturun saxlanması yolu ilə məna baxımından tərcümə edilməsidir, yəni kalka üsulu ilə düzəldilən birləşik sözlər kimi, məsələn Azərbaycan türkcəsində *göydələn* ingilis dilində *skyscraper*, rus dilində *neboskreb*, Türkiyə türkcəsində *gökdelən* nümunəsində olduğu kimi.

Qəniyev Tatar türkcəsindəki mürəkkəb sözlərlərin təsnifatını iki sözün birləşməsi və söz birləşmələrinin leksik vahid olaraq lüğət fonduna daxil olması yoluyla yarananlar olmaq üzrə iki qrupa ayırır. (Qəniyev 2013:39).

Scalise isə mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi yollarını və xüsusiyyətlərini 5 maddədə toplayır:

1. Mürəkkəb sözlər (compounding) lüğət fondundakı sözlərin qrammatik baxımdan dəyişdirilməsi vasitəsilə ortaya çıxar.
2. Mürəkkəb sözlər morfoloji qaydalar çərçivəsində yaradılır.
3. Mürəkkəb sözlər sintaktik qaydalara əsasən əmələ gəlir.
4. Mürəkkəb sözlər müstəqil morfemlər, müxtəlif nitq hissələri vasitəsilə əmələ gəlir.
5. Mürəkkəb sözlər leksikoloji boşluqları doldurmaq üçün ortaya çıxır (Scalise-Vogel 2010: 5).

Scalise və Bissetto, dünya dillərindəki mürəkkəb sözlərin təsnifatındakı çətinliklərdən və problemlərdən bəhs edərkən bunları bir neçə başlıq altında vermişdir:

1. Terminologiya problemin: mövcud terminologiyanın müxtəlif dillərdəki mürəkkəb sözləri əhatə etməməsi;

2. Mürəkkəb sözlərin bütün növlərinin kifayət qədər tədqiqata cəlb edilməmiş olması, aparılan tədqiqatların müəyyən qruplar və ayrı-ayrı nitq hissələri üzrə aparılması;

3. Təsnifatda istifadə edilən meyarların kifayət qədər ayırd edici və valid olmaması (Scalise və Bisetto 2011: 35).

Nəticə etibarilə, bütün bu məsələləri göz önündə tutaraq həm türk dilləri həm də ümumilikdə dünya dillərində mürəkkəb sözlərin ortaq bir təsnifatının hazırlanması üçün dilçilikdə müqayisəli araşdırmaların aparılması, mürəkkəb sözlərin müəyyən söz birləşmələrindən ayıran əsas xüsusiyyətlərin müəyyən edilərək meyarlarının hazırlanması vacibdir. Belə ki, mürəkkəb sözlərin strukturlarının təsnif edilməsi, mürəkkəb sözlərin tərkib hissələri arasındakı əlaqələrin morfolojik, fonetik, sintaktik və leksikoloji xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi həm türkologiya üçün həm də ümumi dilçiliyin qarşısında duran əsas problemlərdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

- Bauer, L. (1989). English Word-Formation. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bauer, L. (2004). A Glossary of Morphology. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Cəfərov S. Ə (2007), Müasir Azərbaycan dili II hiss: Leksika, Bakı
- Demirezen, M. (1977). A Contrastive Study of the Phonology and Morphology of Compound Words in Turkish and English, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Qəniyev, F. (2010). Tatarcada Birləşik Kelime Teşekkülü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hatipoğlu, V. (1988). Kelime Grupları ve Kuralları. TDAY-Belleten (1963), 203-244.
- Həsənov H., Ə. (1988), Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı: Maarif
- Hoffer, B. L. (2005). Language Borrowing and the Indices of Adaptability and Receptivity. Intercultural Communication Studies XIV:2, 53-72.
- Neef, M. (2011). IE, Germanic: German. The Oxford Handbook of Compounding (s. 386- 399). Oxford: Oxford University Press.
- Lieber, R. -Ş. (2011). The Oxford Handbook of Compounding. Oxford: Oxford University Press
- Ratih E, Gusdian R. I. (2018), Word Formation Processes In English New Words Of Oxford English Dictionary (Oed) Online, Celtic A Journal of Culture English Language Teaching Literature & Linguistic 5(2):24 DOI: 10.22219/CELTICUMM.Vol5.No2.24-35
- https://www.researchgate.net/publication/331870463_WORD_FORMATION_PROCESSES_IN_ENGLISH_NEW_WORDS_OF_oxford_english_dictionary_oed_online
- Plag, I. (2011). Word-Formation in English. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pavol Štekauer, S. V. (2015). Word-formation in the world's languages: A typological survey. Cambridge: Cambridge University Press
- Scalise, S., & Vogel, I. (2010). Cross-Disciplinary Issues in Compounding. Amsterdam: John Benjamin Publishing.
- Scalise, S. B. (2011). The Classification of Compounds. P. Ş. Rochelle Lieber içində, The Oxford Handbook of Compounding (s. 34-53). Oxford: Oxford University Press.
- Søgaard, A. (2005). Compounding Theories and Linguistic Diversity. A. H. Zygmunt Frajzyngier içində, Linguistic diversity and language theories (s. 319-337). Amsterdam: John Benjamins.
- Zapata Argenis A. (2007), General Morphological Processes Involved in the Formation of New Words, http://webdelprofesor.ula.ve/humanidades/azapata/materias/english_4/unit_1_types_of_words_and_word_formation_processes.pdf

РЕЗЮМЕ

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СПОСОБОВ СОСТАВЛЕНИЯ СЛОЖНЫХ СЛОВ В ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ С РАЗНЫМИ ТИПОЛОГИЧЕСКИМИ ЯЗЫКАМИ

Самедова Е.Н.

Хазарский университет, Азербайджан

Развитие науки и технологий создает потребность в новых словах в языке. Каждый язык удовлетворяет эту глобальную потребность в соответствии со своими типологическими и грамматическими особенностями. Один из способов создавать новые слова - создавать сложные слова с помощью слияния. Встреча с новыми концепциями через слияние - один из наиболее широко используемых методов не только в турецком, но и в других типологических языках. Способы и особенности образования сложных слов - одна из тем обсуждения в лингвистике. В статье обсуждаются различные классификации и способы создания новых слов, включая составные слова, и

исследуются проблемные вопросы лингвистики, а также способы образования сложных слов в турецких языках.

Ключевые слова: турецкие языки, словообразование, сложные слова, классификация.

SUMMARY

COMPARATIVE ANALYSIS OF WAYS OF COMPOSING COMPLEX WORDS IN TURKISH LANGUAGE WITH DIFFERENT TYPOLOGICAL LANGUAGES

Samedova E.N.

Khazar University, Azerbaijan

The development of science and technology occur new needs for word-formation processes. To response to these need each language benefit from their typological and grammatical opportunities. Compounding is a very general process in most languages for word-formation. The creating process of compounding is one of the problematic and debated topics in linguistics.

This study aims to identify the principles of classifying the creating process in compounding in different languages. Also, the second purpose of this study is to analyze problematic issues in the classification process.

Key words: word formation, compounding, Turkic language, classification of compounding

TÜRKMEN TÜRKÇESİ İLE AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDEKİ KAYIN AKRABALIK TERİMLERİ

Usubova G. G.

AMEA, Şarkiyat Enstitüsü, Azərbaycan

Özet. Toplumsal yaşayışın ilk zamanlarından beri her toplumda ve dinde ailenin varlığı ve önemi gözlenmiştir. Türk toplumu için de aile ve akrabalık bağları son derece önemlidir. Türk lehçelerinde, başka milletlerde rastlanmayan zenginlikte var olan akrabalık ilişkilerini karşılayan kelimeler mevcuttur. Bu terimlerin çokluğu Türklerde akrabalık ilişkilerine verilen önemin bir göstergesidir. Bu çalışmada Oğuz grubu Türk lehçelerinden olan Türkmen Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesindeki akrabalık terimleri karşılaştırılmıştır.

Anahtar kelimeler: Türk dilleri, Türkmen dili, Azerbaycan dili, aile, akrabalık adları

Türklerde akrabalık bağları çok güçlüdür. Bu sebeple Türklerin akrabalık sistemleri bilim adamlarının her zaman ilgisini çekmiştir. Türk akrabalık terimlerini ele alan birçok araştırma yapılmıştır. Başka dillerde bir terimle birden fazla akrabalık terimi karşılanırken Türkçede her akrabalık teriminin özel bir ismi bulunmaktadır. Bu terimlerin çokluğu Türklerde akrabalık ilişkilerine verilen önemin bir göstergesidir. Örnek olarak, İngilizcede *aunt* kelimesi "teyze, hala, yenge", *uncle* kelimesi ise "amca, dayı, enişte" sözlerini tek bir kelime ile ifade ederken, Türkçede birden fazla akrabalık ismini karşılamaktadır. Bu durum diğer Hint-Avrupa dilleri için de geçerlidir. Örneğin, Almanca'da baba ile annenin erkek kardeşlerine yani *amca* ve *dayıya* "onkel", kız kardeşlerine yani *hala* ve *teyze* için "tante" denildiği halde Türkçede farklı akrabalık terimleri için (amca-dayı, teyze-hala) ayrı ayrı karşılıklar bulunmaktadır.

Doğan Aksan, çağdaş Türkiye Türkçesinde enişte, bacanak, baldız, elti, görümce, yenge, hala, dayı, amca gibi kelimeler, akrabalık adlarında Türkçenin ayrıntıya inen, çeşitli akrabalık bağlarını ayrı ayrı kavramlar haline getiren bir dil olduğunu gösterdiğini belirtmiştir.

Türk kültüründeki akrabalık adlarının üzenine en ayrıntılı çalışmalardan biri Yong-Song Li tarafından hazırlanan *Türk Dillerinde Akrabalık Adları* isimli eseridir. Bu çalışmada Türk dillerindeki akrabalık terimlerinin sayısı 7000'in üzerinde olarak tespit edilmiştir. Doğan Aksan bu konuda bir dilin akrabalık adlarındaki sayısal azlık-çokluğun toplum yaşamındaki aile ve akrabalık ilişkileri ile doğrudan ilgili olduğunu açıklamıştır.

Akrabalık isimlerine geçmeden önce akrabalık kavramına değineceğiz. Akrabalık kavramı ile alakalı literatüre bakıldığı zaman değişik tanımların yapıldığı görülmektedir.

Akrabalık kavramı (karabet) Kamus-ı Türkî'de Hısımlık, soyca ve zürriyetce insanlar arasındaki yakınlık olarak geçmektedir.

Türkçe Sözlük'te; "1. Kan bağıyla birbirine bağlı olan kimseler. 2. Oluşma yönünden aynı kaynağa dayanan şeyler olarak tanımlanmıştır.

Türk Medenî Kanunu'nda akrabalık kan yoluyla ve kayın (sıhrî) olarak ikiye ayrılmıştır. Bu çalışmada sadece kayın akrabalık terimleri ele alınmıştır.

1. Kan hısımlığı Madde 17- Kan hısımlığının derecesi, hısımları birbirine bağlayan doğum sayısı ile belli olur. Biri diğerinden gelen kişiler arasında üstsoy-altsoy hısımlığı; biri diğerinden gelmeyip de, ortak bir kökten gelen kişiler arasında yansoy hısımlığı vardır.

2. Kayın hısımlığı Madde 18- Eşlerden biri ile diğer eşin kan hısımları, aynı tür ve dereceden kayın hısımları olur. Kayın hısımlığı, kendisini meydana getiren evliliğin sona ermesiyle ortadan kalkmaz.

Kaynana- Kocaya veya kadına göre birbirlerinin annesi, kayınvalide, hanımanne. Azerbaycan Türkçesinde kelime k-g değişimine uğrayarak gaynana (qaynana) şeklini almıştır. Türkmen Türkçesinde ise "kaynanın" karşılığı gayın ene olacaktır.

Kaynata Geline göre kocasının babası, damada göre karısının babası. Azerbaycan Türkçesinde kelime k-g değişimine uğrayarak gaynata (qaynata) şeklini almıştır. Türkmen Türkçesinde karşılığı gayın atadır.

Karı - Günümüz Türkiye Türkçesinde *karı* kelimesi yerine onun eş anlamlısı olan *eş* sözcüğü kullanılmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde ise daha çok halk dilinde "arvad" (avrat) olarak görülen bu sözcük, Azerbaycan edebî dilinde "yoldaş" sözlüğü ile ifade edilmektedir. "Avrat" insanın dişisi demektir. Eski Türkler avrata "uragut" derlerdi. Türkler, "kadınlık"la "dişilik"i her zaman ayırmışlardır. Kadınlık basit anlamda dişilik olmayıp, daha çok kutsallık ifade ediyordu. Örneğin, Dede Korkut Hikayeleri'nde "aldayuban er tutmak, avrat işidir", "övmeklik avratlara bühstandır", "öğünmekle avrat er olmaz", "birisi evin dayağıdır, birisi nice söylersen bayağıdır", karavaşa" (hizmetçiye) don "elbise geyürsen, kadın olmaz" gibi atasözlerinden belli olmaktadır. Sözcük Türkmen Türkçesinde *ayıl* şeklinde kullanılmaktadır.

Koca sözcüğü Orhon Yazıtlarında "er" şeklinde kullanılmış ve "adam, erkek" anlamına gelmektedir. Sözcük çağdaş Azerbaycan Türkçesinde "ər", Türkmen Türkçesinde ise *är* şeklinde yazılmaktadır.

Gelin - 1. Evlenmek için hazırlanmış, süslenmiş kız veya yeni evlenmiş kadın. 2. Aileye evlenme yoluyla girmiş olan kadın anlamına gelen bu kelime, Orhon Türkçesinde keliün yani "gelinler" (kelin + gün) kelimesinin yapısında bulunur. Gelin sözcüğü ilk olarak Uygur Türkçesinde tespit edilmiştir. Sözcük Azerbaycan Türkçesinde de Türkmen Türkçesinde de gelin olarak geçmektedir.

Damat (güvey) - Evlenen erkeğe Anadolu'nun türlü bölgelerinde ve çeşitli söyleniş biçimleriyle verilen isim. Güvey sözünün eşanlamlısı olarak bilinen damat, Türk Dünyası Akrabalık Sözlüğü'nde "1. Ana-babaya göre kızlarının kocası, 2. Padişah soyundan kız alan kimse" olarak açıklanmaktadır. Güvey kelimesine eş anlamlı olarak kabul edilen *damat* sözcüğü ise, aslen Farsça değil Türkçe olduğu ve birçok araştırmacı tarafından *damat* kelimesinin "içgüveği" anlamına geldiğini söylenilmektedir. Damat, "kızın dama, yani eve alınan kocası" demektir. Damat sözcüğün Azerbaycan Türkçesinde karşılığı *küreken*, *giyev* ve *yezne* sözcükleridir. Türkmen Türkçesinde *köreken* ve *giyev* şeklinde kullanılmaktadır.

Kayın- Erkeğe ya da kadına göre, erkeğin ya da kadının erkek kardeşi anlamına gelen bu kelime, Orhon Türkçesinde "yurç" şeklinde tespit edilmiştir. Dîvânü Luğât'it Türk'te de "yurç" şeklinde karşımıza çıkan bu kelime, "karının erkek kardeşi" anlamında kullanılmıştır. Sözcük Azerbaycan Türkçesinde g-k değişimine uğrayarak *gayın* şeklini almıştır. Türkmen Türkçesinde ise kelime *gāyın āğa* olarak geçmektedir.

Baldız- Türkiye Türkçesinde "erkeğe göre karısının büyük ya da küçük kız kardeşi anlamına gelen bu kelime Uygurcada "balır" şeklinde tespit edilmiştir." Azerbaycan Türkçesinde ise *baldız* sözcüğü hem kadına göre eşinin kız kardeşi, hem de erkeğe göre karısının kız kardeşi anlamına gelmektedir. Yani AT'de "baldız" kelimesi iki akrabalık terimini karşılamaktadır. Türkmen Türkçesinde baldız sözcüğünün karşılığı *öz ayalıñıñ ayıl doğanı* olarak geçmektedir.

Görümce - 1. Kocanın kızkardeşi. 2. Gelin ya da güvey için alınan giysi. *Görümce* sözcüğü ilk kez Osmanlıcada tespit edilmiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi Azerbaycan Türkçesinde "baldız" kelimesi hem görümce hem baldız sözcüğünü karşılar. Türkmen Türkçesinde görümce *bāldız* veya *ekeci* olarak geçmektedir.

Bacanak - Eşleri kardeş olan erkeklerden her biri anlamına gelen bacanak Azerbaycan Türkçesinde "bacanaq" şeklinde, Türkmen Türkçesinde ise sözcük *bāca* şeklinde geçmektedir.

Elti- Moğolcadan geçmiş olan bu kelime, kardeş eşlerinden her birinin ötekine göre adı anlamına gelip hem Azerbaycan hem Türkmen Türkçesinde *elti* şeklinde geçmektedir.

Yenge - Babanın küçük kardeşinin karısı, ağabeyin karısı anlamlarındaki bu kelime, Uygurca metinlerde yenge veya yeñge şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Türkiye Türkçesinde 1. Düğünde, gelinkızı yöneten kadın, 2. Amcanın karısı, 3. Büyük veya küçük kardeşin karısı anlamına gelen bu kelime, Azerbaycan Türkçesinde ise diğer anlamını yitirerek sadece gelinin yardımcısı anlamına gelmektedir. Yenge sözcüğün karşılı ise ağızlarda "gelinbacı" şeklinde kullanılmaktadır. Türkmen Türkçesinde ise yeñge, gelnece olarak geçmektedir.

Enişte - terimi Türkiye Türkçesinde enişte: “Kız kardeşin, teyze ile halanın ya da hısımlardan bir kadının kocası” anlamındadır. Bu söz Dîvânü Luğât’it Türk’te “Büyük kız kardeşin kocası, babanın küçük kız kardeşinin kocası” anlamında “yezne” sözünün yerini almıştır. Bu söz kimi araştırmacılara göre Türkçeye Farsçadan geçmiş, kimi araştırmacılar da enişte sözünün Türkçede “yaşça küçük kardeş” anlamındaki “aş” ve “-te” yapım ekinin veya “kenetlemek, birleştirmek” anlamında olan “aşta-” sözünün getirilmesiyle meydana geldiğini savunmaktadırlar. Sonuç olarak “enişte” sözünün Farsça olmadığı, “iki aileyi birleştiren, kenetleyen” ve mecazen “küçük rabıta” anlamında kökü ve eki Türkçe bir söz olduğu, “ini +(a)ş > iniş- +te > inişte ~ enişte” veya “ini +aşta > iništa > inişte ~ enişte” şeklinde bir gelişerek yerel bir türetme olduğu anlaşılmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde enişte anlamında hâlâ “yezne” kelimesi kullanılmaktadır. Türkmen Türkçesinde ise enişteye *giyev* denilmektedir.

Dünür- 1. Evlenen kız ile erkeğin ana ve babaları, 2. Sihriyetle akrabalık, 3. Bir kız ile erkeğin arasında aracılık eden kimse. 2. Birbirinden kız alıp veren aileler diye açıklanmıştır. Koda (kode) diye geçen kelime “kadının erkek tarafı akrabaları” diye açıklanmıştır. Azerbaycan ve Türkmen Türkçesinde dünüre “guda” denilmektedir. Kuda sözcüğüne Türk Halkbiliminde *Düğün-Evlilik-Akrabalık Terimleri Sözlüğü*’nde de rastlanılmaktadır. Anadolu’nun Bitlis, Van bölgelerinde kullanılan kuda sözcüğü “birbirinden kız alıp veren aileler” şeklinde açıklanmaktadır.

Sonuç olarak Türkmen Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi arasında akrabalık adları dört başlık altında incelenebilir:

1. Ses ve anlam açısından aynı olan kelimeler:

Qaynata	gāyın ata
Qaynana	gāyın ene
Ər	Ār
Gelin	Gelin
Kürəkən, giyev	kōreken, giyev
Elti	Elti
Quda	Guda

2. Ses açısından farklı olup aynı anlama gelen kelimeler:

Arvad	<i>Ayāl</i>
Qayın	gāyın āğa

Bacanaq	<i>Bāca</i>

3. Şekilce aynı anlamca farklılık gösteren kelimeler:

Yezne (enişte)	Giyov (enişte)
Baldız (karının ve kocanın kız kardeşi)	Baldız (kocanın kız kardeşi)

4. TT’de olup AT’de olmayan akrabalık adları:

baldız	Ekeci (kocanın kız kardeşi)
baldız	<i>öz ayālın ayāl doğanı</i>

Her iki Türk lehçesinde de grammatikal cinsiyet kategorisi olmamasına rağmen, akrabalık adları üzerinden cinsiyet tespiti yapılabilir. Akrabalık adlarının kullanımı tespit edilerek yaş farkı, kan bağı ve akrabalık dereceleri de belirtilebilir. Akrabalık isimleri arasında günümüzde hâlâ kullanılan Osmanlıca kelimeler tespit edilmiştir. Bazı kelimeler birden fazla akrabalık kavramını karşılayabilecek şekilde de kullanılmıştır örneğin, Azerbaycan Türkçesinde *baldız* kelimesi iki akrabalık terimini karşılar. Türkmen Türkçesinde ise *giyev* hem enişte hem damat sözcüğünü karşılamaktadır.

KAYNAKÇA

1. Ahmet Bican Ercilasun, Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, c. I, Ankara, 1991. m
2. Doğan Aksan, Her Yönüyle Dil Anacizgileriyle Dilbilim, Ankara, TDK Yay., 1998.
3. Doğan Aksan, Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, Ankara: "Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yay. 1978,
4. Esat Şener, Türk Medenî Kanunu, Ankara, Seçkin Yay., 1998
5. Tekin, T., Ölmez, M., Ceylan, E., Eker, S. (1995) *Türkmençe-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Simurg Yayınları.
6. TDK, Türkçe Sözlük. Ankara, TDK Yay., 11. Baskı, 2011
7. Şemseddin Sami, Kamus-ı Türkî, Ankara, TDK Yay., 2010

**РЕЗЮМЕ
ТЕРМИНЫ РОДСТВЕННОСТИ
НА ТУРКМЕНСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ
Усубова Г.Г.**

НАНА, Институт востоковедения, Азербайджан

Значимость института семьи осознается и признана всеми религиями и обществами с первых дней формирования социальных отношений. Семейные и родственные связи также очень важны для турецкого общества. В тюркских языках есть слова, соответствующие богатству родственных отношений, которые не встречаются у других народов. Множественность этих терминов свидетельствует о том, какое значение придается родственным отношениям у тюрков. В этой статье сравнивались термины родства в туркменском и азербайджанском языках.

Ключевые слова: турецкие языки, туркменский язык, азербайджанский язык, семья, родственные имена.

**SUMMARY
TERMS OF RELATIONSHIP
IN TURKMEN AND AZERBAIJAN LANGUAGES
Usubova G. G.**

ANAS, Oriental studies Institute, Azerbaijan

The existence and importance of the family has been observed in every society and religion since the early days of social life. Family and kinship ties are also very important for Turkish society. In Turkish dialects, there are words that correspond to the richness of kinship relations that are not encountered in other nations. The plurality of these terms is an indicator of the importance given to kinship relations in Turks. In this study, kinship terms in Turkmen and Azerbaijani were compared.

Key words: Turkish languages, Turkmen language, Azerbaijani language, family, kinship names

**LEKSİK TƏKRARLAR MƏTNİN BÜTÖVLÜYÜNÜ YARADAN ƏLAQƏ ÜSULU KİMİ
Yunusova Ş.Ə.**

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Məqalə təkrar probleminə həsr edilmişdir. Sözün və ya ifadənin təkrarlanması mətnin bütövlüyünə xidmət edən və struktur əlaqə yaradan amillər arasında mühüm yer tutan ünsiyyət metodlarından biridir. Təkrar mətnin mənasını artırmağa, emosionallığı vurğulamağa və mətnin formalaşmasını təmin etməyə xidmət edir. Leksik təkrar dil və nitq fenomenidir. Məqalədə leksik təkrarlamanın əsas formaları, mətn əmələ gətirmə xüsusiyyətləri, mətndə yerinə yetirdiyi funksiyalar da araşdırılmışdır.

Açar sözlər: leksik təkrarlar, tam təkrarlar, natamam təkrarlar, elliptik təkrarlar, sintaktik bütöv, mətnin rabitəliliyi, assonans.

Mətn dilçiliyi mürəkkəb sintaktik bütövləri – mətni öyrənən dilçilik sahəsidir. Mətni təşkil edən cümlələr arasında məzmun, məna əlaqəsi olur və cümlələr ümumi ideya ətrafında bağlanır.

Cümlələr toplusu şəklində özünü göstərən mətn müxtəlif leksik, qramatik, o cümlədən, məntiqi əlaqələrin köməyi ilə mütəşəkkil təşkil olunmuş və yönəldilmiş informasiyanı bildirir [7, 170].

Mətndə olan cümlələr bir-birinə məzmun əlaqəsi, semantik əlaqə, təkrarlar, bağlayıcılar kimi formal əlaqə vasitələri ilə bağlanır.

Təkrarlar mətnin bütövlüyünə xidmət edən əlaqə üsullarından biridir və mətn daxilində spesifik bir sistem yaradır.

Mətndə təkrarların ən müxtəlif struktur növlərinə rast gəlmək mümkündür və özünün struktur mürəkkəbliyindən və ya sadəliyindən asılı olmayaraq təkrar prinsip etibarilə mətn bütövlüyünə xidmət edən çox möhkəm sementvari bir üsul kimi üzə çıxır [1, 290].

Mətnin meydana gəlməsi və formalaşmasında təkrar olunan leksik vahidlər müxtəlifdir. Mətn mənanın açılması prosesində formalaşır və təkrar burada üslubi bir vasitə kimi qəbul edilsə də, mətnin kommunikativ qüvvətini gücləndirmək üçün gah yanaşı, gah sonrakı cümlədə işlənə bilər [3,138].

Təkrarlar mətnin komponentlərinin əlaqəliliyi üçün əsas amillərdən biridir. Təkrarlar müxtəlif tipli və müxtəlif cinsli olsa da, müəyyən sistem təşkil edir. Hər bir təkrar növü mətnyaratmada özünəməxsus funksiyalara malik olur və müxtəlif növlü təkrarların mətn yaratmadakı funksiyalarında oxşar və fərqli cəhətlər mövcuddur [4].

Təkrarlar mətnin mənasını qüvvətləndirməyə, fikrin güclü, zəif çatdırılmasına, emosionallığı nəzərə cəhd etməyə xidmət edir və mətnin formalaşmasını təmin edir. Düşüncəni müşayiət edən və onun ifadəsində özünü göstərən emosional vəziyyət təkrarların yaranmasında əsas rol oynayır. Məsələn: "Well? Well go and play... No, no never can it be" nümunəsində no inkar hissəciyi emosionallığı gücləndirir və qəzəbli, hiddətli imtina prosesini ifadə edir. "Speak? Speak to your little child" əmr cümləsində də təkrar emosional tonu gücləndirməyə xidmət edir.

Mətn sistemində təkrarlar fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik təkrarlar kimi növlərə bölünür. Fonetik təkrarlar eyni bir səsin təkrarlanmasına əsaslanır. Mürəkkəb sintaktik bütövlərin komponentlərində işlənən sait səslərin təkrarı – assonans mətnyaratmada iştirak edir:

"And so all the night-tide, I lie down by the side of my darling-my darling-my life and my bride" [9]. Bu nümunədə i sait səsinin mətnboyu təkrarı bu mətnin əlaqəliliyinə xidmət edir.

" Bob brought the box of bricks to the basement" [10]. Bu nümunədə isə, fonetik vasitə olan alleterasiya, yəni, b samit səsinin təkrarı komponentlər arasında əlaqəliliyə xidmət edir.

Morfoloji təkrarlar mətnin komponentlərinə aid olan ümumi hal və zaman parametrlərini özündə əks etdirir: It was a regular place entertainment for the poorer classes; a tavern where there was nothing to pay; a public breakfast, dinner, tea, and supper all the year round; a brick and mortar elysium, where it was all play and no work [11,17].

Burada mürəkkəb sintaktik bütövün bütün feil komponentlərinin The Past Indefinite Tense Form (keçmiş sadə) zaman formasında işlənməsi mətn daxili əlaqə vasitəsi kimi özünü göstərir.

Leksik təkrarlar dil və nitq hadisəsi olub, mətnin müəyyən yerində sözlərin, söz birləşmələrinin əlaqəli şəkildə təkrarlanmasıdır. Leksik təkrarlar leksik vahid səviyyəsində olan təkrarlardır və cümlə daxilində işlənən leksik təkrarları sadə təkrarlar da adlandırmaq olar. Leksik təkrarlar məna müxtəlifliyinə imkan vermir, mənanın həmin təkrarlanan vahid ətrafında formalaşması üçün şərait yaradır.

And what will we do with a pretty woman? We must have a woman who will tend the house and bear children as she works in the fields, and will a pretty woman do these things? She will be forever thinking about clothes to go with her face! No, not a pretty woman in our house [12].

Göstərilən nümunədə "a pretty woman" birləşməsi leksik təkrardır. O, mətndəki cümlələri bir-birinə bağlayır və məzmunun açılmasına kömək edir.

Sadə leksik təkrarların ən çox yayılmış növü eyni leksik vahidlərin cümlə daxilində təkrar işlənməsidir. Mətnyaratma vasitəsi kimi sadə leksik təkrarların əsas funksiyası təkrarlanan sözün verilmiş kontekstdə ifadə etdiyi mənanı gücləndirmək, məntiqi vurğunu həmin sözün üzərinə cəmləmək, emosional çağırışı artırmaq, təkrarlanan sözün mətndəki rolunu diqqət mərkəzinə çəkmək və onun ətrafında cəmləşən informasiyaların toplusuna yönəltməkdən ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, sadə leksik təkrarlar daha çox şeirlərdə istifadə olunur. Məsələn:

I've known rivers:

Ancient, dusky rivers.

My soul has grown deep like the rivers [13].

Mətnin rabitəliliyinin təmin edilməsi vasitələrindən biri olan leksik təkrarların mətnyaratma xüsusiyyətləri müxtəlif sistemli dillərin müqayisəli araşdırılmasında aktualıq kəsb edir. Leksik təkrarların əsas təzahür formaları, mətnə yerinə yetirdikləri funksiyalar, təzahürünün səbəbləri, malik olduqları üslubi xüsusiyyətlər mətn dilçiliyinin qarşısında duran əsas vəsifələrdir.

Azərbaycan və ingilis dillərində leksik təkrarların bir neçə növü mövcuddur: tam, natamam, sıfır və ya elliptik təkrarlar.

Tam leksik təkrarlar leksik vahidin tam olduğu kimi, heç bir dəyişiklik edilmədən təkrarlanmasıdır və mətnin dərk olunmasında böyük rol oynayır. Məsələn:

Oliver made a bow, which was divided between the beadle on the chair, and the cocked hat on the table. 'Will you go along with me, Oliver?' said Mr. Bumble, in a majestic voice. Oliver was about to say that he would go along with anybody with great readiness, when glancing upward, he caught sight of Mrs. Mann, who had got behind the beadle's chair, and was shaking her fist at him with a furious countenance [14,14].

Göstərilən nümunədə Oliver sözü mətnyaradıcı leksik təkrar kimi çıxış edir, mətnin yaranmasında mühüm rol oynayır və mətnin məzmunun açılmasına imkan verir.

Qrammatik quruluşuna görə ingilis və Azərbaycan dilləri fərqli olduğundan hər iki dildə natamam leksik təkrarlar da müəyyən fərqli cəhətləri ilə seçilir və natamam leksik vahidin (ismin və söz birləşmələrinin) tam olduğu kimi deyil, müəyyən dəyişikliyə uğrayaraq işlənməsi kimi izah edilir. Azərbaycan dilində natamam leksik təkrarlar mətndə özünü söz və söz birləşmələri və əsas komponentə digər nitq hissələrinin qoşulması vasitəsilə göstərir. Məsələn: Tələsdiyindən qız yerə yıxıldı. Qızın yanında olanlar ona kömək etməyə çalışdılar. Burada birinci komponentdə qız sözü adlıq halda, ikincidə isə yiyəlik halda işlənmişdir.

‘You don’t happen to know any good of him, do you?’ said Mr. Grimwig, caustically; after an attentive perusal of Mr. Bumble’s features. Mr. Bumble, catching at the inquiry very quickly, shook his head with portentous solemnity [15,198]. Bu nümunədə isə Mr. Bumble leksik vahid kimi yiyəlik hal və adlıq hal şəklində təkrarlanmışdır.

Sıfır leksik (və ya elliptik) təkrarlar cümlə quruluşunda cümlə üzvlərinin düşməsi ilə müşahidə olunur, lakin mənasına görə mürəkkəb sintaktik bütöv komponentləri bir-birilə sıx bağlı olduqları üçün onlar aydın şəkildə başa düşülür və asanlıqla cümlədə yerinə bərpa oluna bilər: Mr. Fagin concluded by drawing a rather disagreeable picture of the discomforts of hanging; and, with great friendliness and politeness of manner, expressed his anxious hopes that he might never be obliged to submit Oliver Twist to that unpleasant operation [16, 202]. Burada əvvəlki komponentdə verilən Mr. Fagin ifadəsi sonrakı komponentdə düşərək sıfır təkrar kimi işlənmişdir.

Sıfır və ya elliptik təkrarlar mətndə çoxkomponentli mürəkkəb sintaktik bütövdən fərqli şəkildə təzahür edir və mətnin ilk komponentindən sonra işlənə bilər: Müdir cənabları bu gün işə gecikmişdi. Gələn kimi tapşırıd ki, kitabları yığıb göndərsinlər Tiflisə (C.Məmmədquluzadə). Bu misalda mətnin əvvəlki cümləsindəki müdir cənabları ikinci komponentdə iştirak etməsə də, yeri hiss olunur və lazım gəldikdə bərpa oluna bilər.

Ellipsisin yaranma səbəbi bütün dillər üçün ümumi xarakter daşıyır. Lakin hər bir dilin öz strukturuna müvafiq xüsusi elliptikləşdirmə üsulları var. Azərbaycan dilində mövcud olan sintaktik konstruksiyaların-söz birləşmələri və cümlələrin struktur-semantikasnda ellipsis hadisəsi mühüm rol oynayır. Ellipsis bu və ya digər formada həm təyini söz birləşmələrinin, həm də cümlələrin müxtəlif növləri üzrə müşahidə edilir [5, 14]. Sintaktik bütövdə bəzi söz və ifadələrin düşməsi nəticəsində yaranmasına baxmayaraq, elliptik təkrar mətnin bütönlüyünü pozmur, buraxılan parçaları bərpa etmək olur. Bədii əsərlərdə isə ellipsis əsərin ümumi məzmununa lirika bəxş edir, əsərin dilinin sadəliyinə şərait yaradır.

Türk dilçiliyində elliptik təkrarlar bağlılıq, ardıcılıq yaradan ünsürlərdən biri kimi qiymətləndirilir və mətnin formalaşmasında önəmli rol oynayır. R. Can elliptik təkrarları “eksiltili anlatım” adı altında təqdim edir və cümlədən çıxarılan hissələr hər bir dildə anlatmanı asanlaşdırır və qısaltma məqsədi daşıyır [6, 160].

Mətnə təkrarlar üslubu formalaşdırmaq xüsusiyyəti daşıyır və mətn vahidləri daxilində işlənməklə bu vahidləri semantik planda bir-birinə bağlayır. Poetik əsərdə təkrarın iki xüsusiyyəti daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Birinci xüsusiyyət təkrarın özünün aktuallaşması, ikincisi isə təkrarın dəyişən elementləri aktuallaşdırmasıdır [8,54-55].

Beləliklə, sintaktik üslubi vasitələr kimi nəzərdən keçirdiyimiz leksik təkrarlar hər hansı bir dildə mətnin formalaşmasına, mənanın inkişafına kömək edir və mətnin elementlərini bir-birinə bağlayır. Bu növ sintaktik üslubi vasitələr mətnin komponentləri üzərində məntiqi vurğu yaradaraq fikrin daha emosional şəkildə çatdırılması işində vasitəçi olur, oxucuya, dinləyiciyə çatdırılması lazım olan fikri dəfələrlə təkrarlayaraq onun yadda qalmasına xidmət edir. Mətn boyu təkrar edən hissə təkrar olunan hissədəki sözü sanki ardıcıl surətdə, get-gedə açır. Öz quruluşunun mürəkkəb olub-olmamasından asılı olmayaraq, təkrarların müxtəlif növləri mürəkkəb sintaktik bütövün quruluşuna daxil olur. Bununla da o, mürəkkəb sintaktik bütövün bütövlüyünə xidmət edən məna gücləndirici bir əlaqə vasitəsi yaratmış olur [2, 115].

ƏDƏBİYYAT

- 1.Abdulla K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: MTM- İnnovation, 2016, 360 s.
2. Abdullayev K.M., Məmmədov A.Y., Musayev M.M., Üstünova K., Novruzova N.S., Hüseynov Ş.Q., Rzayeva G.N., Hacıyeva K.B., Ziyadova L.V., Fətəliyeva S.Q., Nağıyeva G.Q., Məhərrəмова G.A., Zeynalova Ş.T., Səlimova F.Q., Məhərrəмова V.H. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, 2012, 608 s.
- 3.Abdullayev Ə.Ə. Aktual üzvlənmənin mətnyaratma imkanları. (Azərbaycan və İngilis dillərinin materialları əsasında). Fil. elm. nam. diss. Bakı: 1996, 179 s.
- 4.Adilov M. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı: Elm.1974, 232 s.

5. Bəylərova A. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı: Nurlan, 2008, 212 s.
6. Can R. Ortaöğretim öğrencilerinin bağdaşıklık araçlarını işlevlerine göre yazılı anlatımlarında kullanma becerileri // Erzincan Üniversitesi Eğitim fakültesi, cilt 14, sayı 1, 2012, s.157-182. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erziefd/issue/6014/80111>
7. John Lyons. Language, meaning and context. London: Fontana, 1981, 256 p.
8. Məmmədov A. Mətnin yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı: Elm, 2001, 144s.
9. https://www.softschools.com/examples/grammar/assonance_examples/120/
10. <https://www.litcharts.com/literary-devices-and-terms/repetition>
11. <https://cdm16639.contentdm.oclc.org/digital/collection/p16639coll19/id/5585>
12. <https://wordsmusicandstories.wordpress.com/2020/06/26/pearl-s-buck/>
13. <https://www.poetryfoundation.org/poems/44428/the-negro-speaks-of-rivers>
14. <https://cdm16639.contentdm.oclc.org/digital/collection/p16639coll19/id/5582>
15. <https://cdm16639.contentdm.oclc.org/digital/collection/p16639coll19/id/5766>
16. <https://cdm16639.contentdm.oclc.org/digital/collection/p16639coll19/id/5770>

РЕЗЮМЕ ЛЕКСИЧЕСКИЕ ПОВТОРЫ КАК СПОСОБ ОБЩЕНИЯ, СОЗДАЮЩИЙ ЦЕЛОСТНОСТЬ ТЕКСТА

Юнусова Ш.А.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Статья посвящена проблеме повторения. Повторение слова или фразы один из способов коммуникации, служащий целостности текста и занимающий важное место среди факторов, создающих структурную связь. Повторение служит для усиления смысла текста, подчеркивания эмоциональности и обеспечения формирования текста. Лексическое повторение - явление языка и речи. В статье также исследуются основные формы лексических повторов, их текстообразующие особенности, функции, которые они выполняют в тексте.

Ключевые слова: лексические повторы, полные повторы, неполные повторы, эллиптические повторы, синтаксическая целостность, связность текста, ассонанс.

SUMMARY LEXICAL REPETITIONS AS A METHOD OF COMMUNICATION THAT CREATES THE INTEGRITY OF THE TEXT

Yunusova Sh.A.

Sumgait State University, Azerbaijan

The article is devoted to the problem of repetition. Repetition of the word or the phrase is one of the methods of communication that serves the integrity of the text and occupies an important place among the factors that create a structural connection. Repetition serves to enhance the meaning of the text, to emphasize emotionality, and ensure the formation of the text. Lexical repetition is a phenomenon of the language and speech. The main forms of lexical repetitions, their text-forming features, the functions they perform in the text are also investigated in the article.

Key words: lexical repetitions, complete repetitions, incomplete repetitions, elliptical repetitions, syntactic integrity, the coherence of the text, assonance.

ГЛАГОЛ В СОВРЕМЕННЫХ ФРАНЦУЗСКИХ РЕКЛАМНЫХ ТЕКСТАХ ПАРФЮМЕРНО-КОСМЕТИЧЕСКОЙ ПРОДУКЦИИ

Агазаде М.Ч.

Азербайджанский университет языков, Азербайджан

Резюме. Цель данного исследования - описать функционирование глагола в рекламном тексте, поскольку глагол играет важную роль в достижении эффекта речевого воздействия. Этот эффект осуществляется прежде всего через повелительное настроение. Показательное настроение также имеет высокий прагматический потенциал. С его помощью раскрываются возможности товара. Личная форма глагола в вопросительных предложениях играет важную роль, которая используется для построения диалога с потенциальным покупателем.

Ключевые слова: французский язык, рекламные тексты, глагол, лингвистика, парфюмерно-косметическая продукция

Роль рекламы в жизни общества сегодня больше, чем когда-либо. Реклама ежедневно воздействует на большинство населения. Она привлекает внимание специалистов разнообразных областей человеческих знаний. Особенно актуальным при этом является вопрос изучения механизмов влияния рекламы на человека, ее возможностей убеждать аудиторию. С этой целью составители рекламных текстов используют различные языковые приемы, влияющие на читателя таким образом, чтобы он с большей вероятностью приобрел рекламируемый товар.

Одним из часто употребляемых в рекламных текстах приемом является употребление глаголов. Использование глаголов в форме повелительного наклонения придает тексту динамичность, т.е. мотивирует купить потребителя товар. Этот прием является наиболее часто встречающимся средством для привлечения внимания потенциального покупателя:

Activez l'immunité de votre peau. (Shiseido)

Пробудите иммунитет Вашей кожи.

Capturez la jeunesse de votre peau. (Diadermine)

Сохраните молодость Вашей кожи.

Во французских рекламных текстах парфюмерии и косметики используется также инфинитив как часть вопросно-ответной конструкции. Такое использование начальной формы глагола помогает обратить внимание на сообщение, которое несет в себе реклама:

Rougeurs et boutons sur le visage, comment s'en débarrasser ? (laroche-posay.fr)

Краснота и прыщи на лице? Ищите способ от них избавиться?

Средствами привлечения внимания потенциального покупателя является также личная форма глагола:

*Pour obtenir un résultat efficace et sans risque de brûlure, les dermatologues **recommandent** l'utilisation d'un produit naturel et 100% biologique. Dans ce sens, nous vous **conseillons** la crème Anti-rides «NaturAloé». (o-m-g.fr)*

Для видимого результата и без риска ожогов, дерматологи **рекомендуют** использование натурального и на все 100 % биологического продукта. В подобных случаях мы **советуем** крем против морщин «NaturAloé».

Личная форма глагола в рекламных текстах также может использоваться в вопросительных предложениях:

Vous avez l'impression que votre anti-rides perd de son efficacité avec le temps ? (L'Oréal Paris)

У Вас есть ощущение, что Ваш крем против морщин теряет со временем свою эффективность?

Такой прием используется, чтобы построить диалог с потенциальным покупателем и вызвать у него интерес.

С помощью глагола раскрываются возможности товара, его сущность. Потенциальному покупателю важно знать, для чего товар может пригодиться, поэтому задача составителя рекламных текстов заключается в том, чтобы раскрыть все возможности товара в его описании:

L'Oréal Gel détoxifiant nettoie, détoxifie, réveille l'éclat.

Гель для умывания от Лореаль очищает, избавляет от вредных веществ, придает сияние.

Путем перечисления глаголов (*очищает, избавляет, придает*) составители рекламного текста показывают, какое воздействие этот товар окажет на потребителя.

Таким образом, можно сделать вывод о том, что глагол, а именно его повелительная форма, обладает самым высоким потенциалом воздействия на адресата, потому что грамматическая функция именно этой части речи – побуждение к действию.

Однако эффект речевого воздействия осуществляется также и в изъявительном наклонении, с его помощью раскрывается сущность товара, поскольку для потребителя главным при выборе являются сведения о том, для чего служит данный товар, какие функции он выполняет («очищает», «увлажняет», «придает сияние» и т.д.).

Исходя из вышеизложенного, можно утверждать, что глагол, в силу специфики своих лексико-грамматических категорий, идеально приспособлен для выполнения функций речевого воздействия в рекламе.

Многоаспектный анализ глагола помогает расширить и углубить теоретические сведения о специфике рекламного дискурса, а также проясняет лексические и грамматические факторы, с помощью которых достигается эффективность речевого воздействия глагола в рекламных текстах.

ЛИТЕРАТУРА

1. <https://www.loreal-paris.fr/maquillage> [Электронный ресурс]
2. <http://www.laroche-posay.fr> [Электронный ресурс]
3. <http://www.o-m-g.fr> [Электронный ресурс]
4. <https://www.shiseido.fr/> [Электронный ресурс]
5. <http://www.diadermine.fr> [Электронный ресурс]

XÜLASƏ

MÜASİR FRANSIZ DİLİNDƏ ƏTİR VƏ KOSMETİKA MƏHSULLARININ REKLAM MƏTNLƏRİNDƏ FEİL

Ağazadə M.Ç.

Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan

Feilin reklam mətnlərində nitq vasitəsi ilə təsir göstərmə effektivinə çatmasında mühüm rol oynadığına görə, bu tədqiqatın məqsədi - feilin funksional təsvirini verməkdir. Belə bir təsir, ilk növbədə, əmr formasında özünü göstərir. Feilin xəbər forması da yüksək pragmatik potensiala malikdir. Onun vasitəsi ilə reklam edilən malın keyfiyyətləri aşkar olunur. Potensial alıcı ilə dialoqun təşkil olunması üçün sual cümlələrində işlədilən feilin şəxs formasının da böyük rolu vardır.

Açar sözlər: *fransız dili, reklam mətnləri, feil, dilçilik, ətriyyat və kosmetika məhsulları*

SUMMARY

VERB IN MODERN FRENCH ADVERTISING TEXTS PERFUME AND COSMETIC PRODUCTS

Agazade M.Ch.

Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan

The purpose of this study is to describe the functioning of the verb in the advertising text, because the verb plays an important role in achieving the effect of speech exposure. This effect is carried out primarily through the imperative mood. The indicative mood also has a high pragmatic potential. With its help, the possibilities of the goods are revealed. The personal form of the verb in interrogative sentences plays an important role, which is used to build a dialogue with a potential buyer.

Key words: *French language, advertising texts, verb, linguistics, perfumery and cosmetic products*

МЕТАФОРИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ ВРЕМЕНИ, ОТРАЖАЮЩИЕ ПРИЗНАКИ ЖИВОЙ ПРИРОДЫ

Гуламова З.Ю.

Бакинский славянский университет, Азербайджан

Резюме. В статье рассматриваются когнитивные метафоры, отражающие представление о времени. В данных образных выражениях прослеживаются признаки живой природы, такие как: витальные, вегетативные, зооморфный, антропоморфные признаки. Витальный признак обозначает признак, свойственный всем живым существам: ходить, бежать, лететь, питаться и т.д. Вегетативный признак (флористическая модель метафоры) присутствует только в азербайджанской языковой картине мира. Зооморфный признак показывает, что время словно птица может лететь или же идет сравнение времени с гоготанием гуся. *Антропоморфный признак* представляет время со свойствами, присущими человеку. Таким образом, представления о времени связаны чаще всего с витальными и антропоморфными признаками.

Ключевые слова: *концепт, когнитивные метафоры, витальный признак, вегетативный признак, антропоморфный признак.*

Известно, что структура лингвокультурного концепта трёхкомпонентна. Она включает в себя *понятийный, образный и ценностный элементы* [3, 75-80]. Образный компонент отражается в *когнитивных метафорах*. Время как явление чрезвычайно абстрактное передаётся и через образ, через метафору в самом широком смысле. Метафорическая экспликация концепта «Время» достаточно многочисленна и разнообразна.

Чтобы описать абстрактное явление времени языковыми средствами, человек уподобляет его конкретным явлениям или предметам окружающего времени, так как этот способ является наиболее полным для отражения абстрактной сущности времени.

В современных русской и азербайджанской концептуальных картинах мира представления о времени строятся на основе представлений о живой и неживой природе.

Выделим группы образных признаков.

Признаки живой природы (витальные, вегетативные, зооморфный, антропоморфные).

Витальный признак обозначает признак, свойственный всем живым существам: ходить, бежать, лететь, питаться и т.д. При реализации данного признака репрезентанты концепта сочетаются со словами, имеющими семантику «существование». Например, *прожить время, пережить время, zamanı yaşataq, sürmək, keçirmək*: пережить счастливые дни *hoşbəxt günlər yaşataq*.

Рождение и смерть – основные атрибуты жизни. Эти признаки представлены в русской и азербайджанской языковых картинах мира словами с соответствующей семантикой. Например, *порождение времени, века, появилось время; yeni bir gün doğulur, vaxt əmələ gəlir*.

Признак «смерть» представлен в следующих деструктивных метафорах: *убить время, сгубить время; vaxtı öldürmək*: Что ты хочешь? — Я хочу убить время. — *Время очень не любит, когда его убивают*. Не трать время зря, это материал, из которого сделана жизнь [8].

И в русской, и в азербайджанской картине времени наблюдаем такое свойство любых живых существ, как *пульс и дыхание*: *Дыхание времени, «Günün nəbzı»* (название передачи на AzTV); *payızın nəfəsi* – *дыхание*; *nəbz/nəfəs* присущи живым одушевленным существам.

Выделяемый в представлении о времени признак «движение» относится также к витальным признакам. Большое количество случаев реализации этого признака позволяет нам утверждать, что в представлении о времени динамическое начало занимает важное место. Как видно из приведенных примеров, языковые средства, актуализирующие такой признак времени, являются глаголами. Времени свойственны различные направления движения: линейное движение вперед, назад, вспять, циклическое движение по кругу. Наряду с динамикой, в структуре концепта выделено и статичное состояние, но актуализация признака «отсутствие движения» низкочастотна и характеризуется использованием глаголов *остановиться, замедлаться, dayanmaq*.

Рассмотрим метафорическую модель «Время - движение». Американские ученые Дж. Лакофф и М.Джонсон отмечают, что в понятийной системе человека могут сосуществовать и метафоры, которые могут противоречить друг другу [4, с. 68-73]. Например, понятие «время» может осмысляться как 1) объект, движущийся по направлению к неподвижному человеку (*Придет время, когда... – vaxt gələcək ki, наступит день – gün gələcək, близится Новый год – Yeni il yaxınlaşır*). Пример: “*Gün gələcək* Azərbaycan bayrağı işğal altında olan torpaqlarımızda dalğalanacaq!” – İlham Əliyevdən xalqa müraciət [9]. 2) Или, наоборот, как неподвижная дорога, по которой в направлении будущего движется сам человек (*Мы приближаемся к концу года – İlin sonuna yaxınlaşırıq; мы вступаем в новый учебный год – Yeni tədris ilinə qədəm qoyuruq*).

Еще Б.Л.Уорф указывал на два противоположные представления о времени в европейских языках [7, р.57]. Самое интересное в том, что указанное противоречие в метафорической организации времени обычно не осознается носителями языка [4, с. 68-73]. Например, в пределах одного фрагмента могут употребляться разнонаправленные метафоры о времени: “. . . Son günlər sosial şəbəkələrdə koronavirusa yoluxanların, bu bəladan dünyasını dəyişənlərin bir sıra tanınmışların, vəzifəlilərin qohumlarının adlarının altında şadyanalıq edənləri, zarafatlaşmaları gördüm. Bu hala çox üzüldüm. ... Bu yerdə görkəmli rus yazıçısı Anton Çexovun məşhur ifadəsini xatırladım: “Daxilinizdəki insanı qoruyun”. Ancaq görünür, biz artıq dəhi Bəxtiyar Vahabzadənin dediyi dövrəyə qədəm qoymuşuq: “qorxuram dünyada bir zaman gələ, insanlar yaşaya, insanlıq öl...” [10].

Существуют и другие способы концептуализации движения времени: время может двигаться по направлению ко времени [6] (*Время приближается к полуночи – vaxt gecə yarısına yaxınlaşır*); возможно и одновременное движение времени и человека [2, с.378] (идти в ногу со временем - *zamanla ayaqlaşmaq*, опередил свое время – *öz zamanını qabaqlayıb*).

Если ранее образ «Время — это движение» основывался на признаке одушевленности времени, то на современном этапе метафоры движения скорее употребляются в психологическом контексте. *Время может идти медленно или определяться чувствами и психическим состоянием человека*, а не часами: «Время идет медленно, когда вы ждете. Время идет быстро, когда вы опаздываете. Время смертельно, когда вам грустно. Время быстро заканчивается, когда вы счастливы. Время кажется

бесконечным, когда вам больно. *Время длится долго, когда вам скучно. Время кажется самым прекрасным, когда вы влюблены*» [11].

Признаки, характеризующие физиологическое состояние живого существа, тоже относятся к витальным: «*время-могущественная сила*», время бессильно.

Одним из главных условий существования любого живого существа является *питание*. Отражение витального признака «питание» отмечается в словосочетаниях *сытое время/голодное время/ tox vaxtları/acıq zamanı*. «Мы не вернёмся в *сытое прошлое*»: бизнес не поверил в окончание кризиса» [12]; «*15 сытых лет*» [13]. «Когда Путин сменил Ельцина, он тоже был президентом надежд на *лучшее будущее* – безопасное, спокойное, *сытое*, перспективное» [14].

Вегетативный признак (флористическая /биологическая модель метафоры): Только в азербайджанской языковой картине мира *отрезки времени можно прививать друг другу*: «*Günləri həftələrə, həftələri aylara, ayları illərə calaya-calaya* gəlib çıxdıq iyirmi birinci əsrin may ayına» [05. 07.2000 – AzTV- El bir olsa].

Зооморфный признак: время словно птица может лететь: *время летит быстро* – *vaxt tez uçar*. В философской литературе изучаются физические параметры времени. Перцептуальное время и объективное реальное время, в основном, соотносятся друг с другом. Перцептуальное время отличается лишь тем, что отражает последовательность событий (прошлое, настоящее и будущее времена) через ощущения, чувства, мысли и память человека. Перцептуальное время – это интенсивное или внутреннее восприятие времени, в отличие от экстенсивного/объективного. Поэтому в некоторых случаях нам кажется, что время *тянется* (поскольку наше ощущение времени ускоряется), а в другом случае кажется, что время *летит* (ощущение времени притупляется). Другие примеры: «*Kəfinin qaz qaqqıldadan vaxtı*» – время, когда у человека хорошее настроение [1, 169]; *когда на горе рак свистнет*.

Антропоморфный признак: время, как и человек, может *говорить* (*время=речемыслительный процесс*): «*Цитата дня*»; «*Цитата недели*» (короткие передачи или ролики на ТВ или YouTube); «*Günün sözü*» (название передачи на Naxçıvan Televiziyası). Метафоры, связанные с коммуникацией или речью, называются *метафорами канала связи* [5, 44], такие метафоры не только интерпретируют окружающий мир, но и создают новую реальность. Такие метафоры не совсем стерты.

«Время - мудрость»: *Утро вечера мудренее; Ağıl yaşla gəlir*. Со временем приходит мудрость человеку: «*С возрастом понимаешь, что важно не количество друзей, а их качество*» [15]. Это позволило охарактеризовать данную метафорическую модель как *психофизическую метафору*.

У времени может быть требование: «*Xocalıya ədalət zamanın tələbidir*» [12.09.2019. AzTV “Sabahın heyiir”].

Время может быть политизированным, у времени может быть партия (понятно, что речь идет о людях, входящих в эту партию): «*Yeni Azərbaycan Partiyası dünənin, bu günün və sabahın partiyasıdır*» [22.09.00. Səs].

Метафорическая модель «время – образование - наука» (понятно, что только люди могут получать образование и быть образованными или просвещенными, могут заниматься наукой): *Век Просвещения - Учебный год* – *tədris ili – məktəb illəri*. «14 мая 2019 года прошли IV Всероссийский форум «*Наука будущего - наука молодых*» и III Международная научная Конференция «*Наука будущего*» [16]. «*Школа будущего*» откроется в Санкт-Петербурге» [17]. “*Gələcəyin Qurucuları II*” - *yay liderlik məktəbi yekunlaşıb*» [18]. *Время преподает урок*: “*Biz niyə keçmişin ibrət dərslərindən geri düşməliyik*” [28.11.97. AzTV «İbrət»]. Выражение «*ibrət dərsi (vermək)*» является фразеологизмом.

Когнитивные метафоры «Время — враг» и «Время — лекарь» тоже показывают связь времени с человеком: *время против нас; время лечит*.

Современная русская и азербайджанская темпоральная картина мира, как часть языковой картины, таким образом, представляет собой некоторый набор лингвокультурных метафорических моделей, основанных на базовых метафорах, возникших на разных этапах культурно-исторического развития.

Таким образом, представления о времени связаны чаще всего с витальными и антропоморфными признаками.

ЛИТЕРАТУРА

1. Мəһərrəmli Q., İsmayilov R. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Bakı, Altun kitab, 2015, 288s.
2. Булыгина Т. В., Шмелев А. Д. Языковая концептуализация мира. М.: Языки русской культуры, 1997, 576 с.
3. Карасик В. И. Лингвокультурный концепт как единица исследования // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. Воронеж, ВГУ, 2001, с. 75-80.

4. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем: пер. с англ. М.: Едиториал УРСС, 2004, 256 с.
5. Скребцова, Т. Г. Когнитивная лингвистика: Курс лекций. СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2011, 256 с.
6. Radden G. Motion metaphorized: The case of coming and going // E. H. Casad (ed.). Cognitive Linguistics in the Redwoods: The Expansion of a New Paradigm in Linguistics. Berlin; New York: Mouton d Gruyter, 1996.
7. Whorf B. L. Language, Thought, and Reality: Selected Writings / Ed. by J. B. Carroll. Cambridge, MA: MIT Press, 1956.p.57
8. itmydream.com/citati/vremya
9. <http://mia.az/w276558/276558> 11/04/2018
10. <http://pia.az/koronavirusdan-dunyasini-deyisen-vezifelilere-gore-sadyanalik-edenleri-gordum-aslan-ismayilov-355389-xeber.html> 28/07/2020
11. lifter.com.ua
12. рубрика онлайн-версии «РБК» от 10 июля 2015 г. <http://top.rbc.ru/finances/10/07/2015/>.
13. РБК <http://www.rbcdaily.ru/magazine>.
14. <https://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2019/08/08/808442-mezhdu-1999>.
15. <https://socratify.net/quotes/neizvestnyi-avtor/249111>
16. <https://www.sfy-conf.ru>.
17. www.youtube.com/?v=kSCdVWL5CSQ.
18. muallim.edu.az/news.php?id=6970.

XÜLASƏ CANLI TƏBİƏTİN XÜSUSİYYƏTLƏRİNİ ƏKS ETDİRƏN ZAMANIN METAFORİK MODELƏRİ

Qulamova Z.Y.

Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan

Məqalədə zaman haqqında təsəvvürləri əks etdirən koqnitiv metaforalar nəzərdən keçirilir. Bu cür obrazlı ifadələrdə canlı təbiətə xas olan həyati, vegetativ, zoomorf və antropomorf xüsusiyyətlər izlənilir. Həyati xüsusiyyət bütün canlılara xas olan xüsusiyyətləri əks etdirir: zaman gedə bilir, qaçır, uçur, dolanır və s. Vegetativ xüsusiyyət (metaforanın floristik modeli) yalnız dünyanın Azərbaycan dili mənzərəsində qeydə alınır. Zoomorf xüsusiyyət zamanın quş tək uçmağını əks etdirir, və ya quş səsinə bənzədir. Antropomorf xüsusiyyət insana xas olan xüsusiyyəti zamanda da aşkarlayır. Beləliklə, zaman haqqında təsəvvürlər daha çox həyati xüsusiyyətlərlə bağlıdır.

Açar sözlər: *konsept, koqnitiv metaforalar, həyati əlamət, vegetativ əlamət, antropomorf əlamət*

SUMMARY METAPHORICAL MODELS OF TIME THAT REFLECT THE SIGNS OF WILDLIFE **Gulamova Z.Y.**

Baku Slavic University, Azerbaijan

The article deals with cognitive metaphors that reflect the concept of time. In these figurative expressions, signs of living nature are traced, such as: vital, vegetative, zoomorphic, anthropomorphic signs. The vital sign denotes the characteristic of all living beings: to walk, to run, to fly, to eat, etc. The vegetative feature (the floral model of the metaphor) is present only in the Azerbaijani language picture of the world. The zoomorphic sign shows that time is like a bird can fly, or there is a comparison of time with the cackling of a goose. An anthropomorphic attribute represents time with properties inherent in a person. Thus, the ideas of time are most often associated with vital and anthropomorphic signs.

Key words: *concept, cognitive metaphors, vital sign, vegetative sign, anthropomorphic sign.*

ЯВЛЕНИЕ ИНТЕРФЕРЕНЦИИ ПРИ ИЗУЧЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

Мусаева А.Т.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Резюме. Владение иностранными языками – одно из обязательных требований к современному специалисту. Профессиональное общение на коммуникативно достаточном уровне даёт возможность специалисту быть конкурентоспособным, профессионально мобильным.

В методике преподавания русского языка как иностранного важное место занимает вопрос межъязыковой интерференции. Это объясняется доминирующим характером родного языка по сравнению с иностранным.

Различные определения интерференции объединяет то, что интерференция понимается как отклонение от нормы и системы языка. При обучении иностранному языку основное внимание преподавателей сосредоточено на отрицательном результате интерференции, его прогнозировании.

Исследователи выделяют такие виды интерференции, как фонетическая, грамматическая, лексико-семантическая. В статье приводятся некоторые примеры интерференции, характерные для азербайджанской аудитории. На начальном этапе изучения русского языка как иностранного самым важным является освоение фонетики, категорий рода, числа, падежа, глаголов движения.

Ключевые слова: интерференция, русский язык как иностранный, влияние, уровневая система языка, норма.

Современная действительность – это тенденция к глобализации, активизация межкультурных контактов и развитие международных связей. Исходя из этого, одним из обязательных требований в сфере образования является подготовка учащихся к деятельности в рамках поликультурной среды. Одним из важнейших требований к современному специалисту является знание иностранного языка. Как отмечают методисты А.В.Коньшева и Н.А.Качалов, «Профессиональное общение на коммуникативно достаточном уровне позволяет ему быть конкурентоспособным и профессионально мобильным участником интенсивно развивающихся международных отношений». [3, с.64]

Языковое взаимодействие актуализирует такую лингвистическую и методическую проблему, как языковая интерференция.

Термин «интерференция» был заимствован лингвистами из области физики и впервые введен членами Пражского лингвистического кружка (1926-1953). А после того, как в свет вышла работа американского языковеда У.Вайнрайха «Языковые контакты», этот термин получил широкое распространение. Как утверждает исследователь, явление интерференции обусловлено языковым контактом и определяется как «случаи отклонения от норм любого из языков, которые происходят в речи двуязычных в результате того, что они знают языков больше, чем один». [1, с.22]

В лингвистическом энциклопедическом словаре под редакцией В.Н.Ярцевой дается более расширенное понятие интерференции: «Интерференция – результат взаимодействия языковых систем в условиях двуязычия, складывающегося либо при языковых контактах, либо при индивидуальном освоении неродного языка; выражается в отклонениях от нормы и систем второго языка под влиянием первого» [6, с.197]

Объединяет рассмотренные определения то, что интерференция понимается как отклонение от нормы и системы языка. Принято считать, что действие интерференции может иметь только отрицательный характер – это ошибки в речи на вторичном языке. Интерференцию противопоставляют положительному переносу – транспозиции.

Но основное внимание лингвистов, преподавателей сосредоточено именно на отрицательном результате интерференции, его прогнозировании, исследовании и предупреждении. Интерференция обусловлена доминирующим характером родного языка по сравнению с иностранным, проявляется на каждом из языковых ярусов, в соответствии с уровневой системой языка. Можно выявить такие виды интерференции, как фонетическая, грамматическая, лексико-семантическая.

Проявление фонетической интерференции – это прежде всего произносительный акцент, возникающий в речи говорящего.

К примерам фонетической интерференции могут быть отнесены случаи неразличения русских фонем <ц> и <ч> в речи изучающих русский как иностранный азербайджанцев (отсутствующую в родном языке аффрикату *ц* заменяют фрикативным глухим *с* : *сирк* вместо *цирк*, *отес* вместо *отец*. Также не характерен мягкий долгий фрикативный согласный [*ц*], поэтому учащиеся допускают ошибки, заменяя его твердым фрикативным звуком [*ш*]: *шука* вместо *цука*, *яшик* вместо *ящик*.

Контактирующие языки могут иметь различные закономерности сочетания звуков. Так, в русском языке в слове свободно сочетаются гласные переднего и заднего ряда, тогда как в тюркских языках в силу закона сингармонизма такие сочетания недопустимы. В этих языках в слове возможны гласные только одного ряда – переднего или заднего. Для русского языка не характерны сочетания *кя, гя, кю, гю, хю, шю, жю*; они встречаются лишь в заимствованных словах.

Под грамматической интерференцией понимается воздействие грамматической структуры родного языка на усвоение структуры изучаемого иностранного. Наблюдается перенос тех или иных свойств и правил родного языка на иностранный (прямая интерференция) и влияние на речь билингов отсутствия в их языке каких-либо грамматических категорий (косвенная интерференция). [4, с.112] Так, примерами грамматической интерференции в русской речи азербайджанцев являются отсутствие согласования в роде, числе, падеже. Также возможно нарушение порядка слов.

Лексико-семантическая интерференция выражается в нарушении лексической сочетаемости, замене слов, их ошибочном употреблении. Например: «*На праздник Новруз я пойдю*» (вместо «*поеду*») в речи изучающих РКИ азербайджанцев.

Таким образом, в данной статье мы затронули лишь некоторые многоаспектные явления интерференции. Так, на начальном этапе изучения РКИ, самым важным является освоение фонетики, категорий рода, числа, падежа, глаголов движения.

ЛИТЕРАТУРА

- 1.Вайнраб У. Языковые контакты: состояние и проблемы исследования пер. с англ. и коммент.: Ю.А.Жлуктенко. Киев: Вища школа, 1979, 263 с.
- 2.Галеева М.М. Фонетический аспект в преподавании русского языка как иностранного на начальном этапе обучения. М.: Изд-во ун-та дружбы народов, 1986, 41 с.
- 3.Коньшева А.В., Качалов Н.А. Дидактическая модель языковой подготовки обучающихся с использованием информационных технологий. // Вестн. Томского гос. пед. Ун-та (TSPU Buletin), 2011, №10, с.64-67
- 4.Михальченко В.Ю. Словарь социолингвистических терминов /Российская академия наук; Институт языкознания; Российская академия лингвистических наук. М., 2006, 312 с.
- 5.Щербаков М.В. Особенности обучения второму иностранному языку студентов языковых факультетов // Вестн. ВГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. №2, 2003, с.85-88
- 6.Ярцева В.Н. Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Большая российская энциклопедия, 2002, 709 с.

XÜLASƏ

RUS DİLİNİN XARİCİ DİL KİMİ ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ MÜDAXİLƏ FENOMENİ

Musayeva Ə.T.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xarici dillərə yiyələnmək müasir mütəxəssisə olan məcburi tələblərdən biridir. Kommunikativ səviyyədə ünsiyyət peşəkar mütəxəssisə rəqabətqabiliyyətli, peşəkar mobil olmaq imkanı verir.

Rus dilinin xarici dil kimi tədrisi metodikasında dillərarası müdaxilə məsələsi mühüm yer tutur. Bu, xarici dillə müqayisədə ana dilinin dominant xarakteri ilə izah olunur.

İnterferensiyanın müxtəlif tərifləri interferensiyanın dil normasından və sistemindən kənarlaşma kimi başa düşülməsini birləşdirir. Xarici dil öyrənilərkən müəllimlərin əsas diqqəti interferensiyanın mənfi nəticəsi, onun proqnozlaşdırılması üzərində cəmləşmişdir.

Tədqiqatçılar fonetik, qrammatik, leksik-semantik kimi müdaxilə növlərini fərqləndirirlər. Məqalədə Azərbaycan auditoriyası üçün səciyyəvi olan bəzi interferensiya nümunələri göstərilir. Rus dilinin xarici dil kimi öyrənilməsinin ilkin mərhələsində ən vacib olanı fonetikanın, cins kateqoriyalarının, nömrələrin, işin, hərəkət feillərinin öyrənilməsidir.

Açar sözlər: müdaxilə, rus dili xarici dil kimi, təsir, dil səviyyəsi sistemi, norma.

SUMMARY
THE PHENOMENON OF INTERFERENCE IN THE STUDY OF RUSSIAN
AS A FOREIGN LANGUAGE

Musayeva A.T.

Sumgait State University, Azerbaijan

Knowledge of foreign languages is one of the mandatory requirements for a modern specialist. Professional communication at a communicatively sufficient level allows a specialist to be competitive, professionally mobile.

The issue of interlanguage interference occupies an important place in the methodology of teaching Russian as a foreign language. This is due to the dominant nature of the native language in comparison with the foreign language.

What unites the various definitions of interference is that interference is understood as a deviation from the norm and the system of language. When teaching a foreign language, the main attention of teachers is focused on the negative result of interference, its prediction.

Researchers distinguish such types of interference as phonetic, grammatical, lexico-semantic. The article provides some examples of interference typical for the Azerbaijani audience. At the initial stage of learning Russian as a foreign language, the most important thing is to master phonetics, categories of gender, number, case, and verbs of movement.

Key words: *interference, Russian as a foreign language, influence, level system of language, norm*

ОБРАЗ ДЕВУШКИ ВО ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ КАЗАХСКОГО И ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКОВ

Мухтарова Ф. С.

Евразийского национального университета им. Л. Н. Гумилева, Казахстан,

Резюме. Одним из важных вопросов в антропоцентрическом контексте является рассмотрение фразеологизмов. Мысли, действия человека, то, что происходит в окружающей среде, отражается в его языке. Поэтому из явлений, происходящих в окружающей среде, формируется «образ мира», из него - «фразеологический образ». Поэтому важно показать этнолингвистическое значение фразеологизмов в казахском и турецком языках с использованием лингвистического, культурного и этнографического подходов в соответствии с антропологическим направлением.

Ключевые слова: *антропоцентризм, фразеологизм, девушка, фразеологический образ.*

На сегодняшний день изучение фразеологизмов, выявление их языковых особенностей, значения, смысловых групп и подгрупп является важной проблемой. Исследователь языковых особенностей фразеологизмов И. Кенесбаев остановился на их характерных чертах, внешнем облике, составе, связях с пословицами, фразеологизмами, проблеме фразеологических связей, фразеологических сочетаний, их стилевых особенностях, устаревших словах в составе фразеологии, фразеологическом значении, связях в составе устойчивых словосочетаний, компонентах и грамматических особенностях в составе фразеологизма.

Фразеологизмы классифицировали по семантическому аспекту такие исследователи как А.Кайдар и Р.А.Авакова. А.Кайдар отметил семь подгрупп, подчеркнув, что наиболее значимая подгруппа-это фразеологемы, относящиеся к человеку. Антропоцентрически человек познает мир через самопознание. Антропоцентрическая идея является главной идеей в современном языкознании. Ученые подчеркивают, что необходимо создать единую систему языка, с целью создания этой системы рассматриваются следующие вопросы: язык, мышление и сознание человека, языковая и духовная деятельность человека, язык и человеческие ценности, язык и поведение человека, язык и физиология человека. Рассматриваемый нами вопрос связан с фразеологизмами на казахском и турецком языках «*қыз бала*».

Кудайберген Жубанов говорить что в казахском обществе называть «*балам*» является выражением патриархата, так как это понятие связано со словом «*ру*» (род) в следствии «*ұру-ұрық-ұрығ-ұру*». Было характерно называть любого ребенка «*балам*». Это *хасыл // асыл* –род, знать.

Женщину постарше называли *ана* (мать), *апа* (сестра), это значилось как родовое имя. Также *иата* – это старший из мужчин, *қыз*– маленькая женщина, что в монгольском «*кеукім*».

Анологичным словом как *балам* у древних тюрков было слово *ұғлан*, в зависимости от пола *ер ұғлан*– мальчик, *қыз ұғлан* – девочка [1, 115-124-с].

В микрополе «ұл-қыз», участвующем в создании картины мира, мы видим, что казахское общество уделяет особое внимание воспитанию девочек. У казахского народа существует словосочитание «*қызға қырық үйден тиым*», что означает запрет многого девочкам. В казахском видении девушка всегда изображается как мать, которая стоит на ступень ниже мужчины, ее место заниматься очагом, рожать потомство и дать хорошее воспитание потомству. Есть пословица: «*Ұл-адамның тұрағы, Қыз-адамның шырағы*». *Тұрақ* употребляется относительно к мальчику и это значит место, жилье, шанырақ, родина, в то время как *шырақ* касательно девочек это тепло, огонь, очаг, свеча. После микрополе «мальчик-девочка» наступает время взросления и половозрелости девочки и мальчика. Это соответствует возрасту тринадцати-пятнадцати лет. «*Он үште-отау иесі*» - «в тринадцать глава семьи» означающий что девушкам по традиции *қыз айттыру, құдалық түсу, әмеңгерлік* надо выходить замуж рассматривается в этом микрополе. В нем прослеживается триада «обычай-женщина-мужчина» [2, с. 38-39].

В передаче этнолингвистического образа казахской девушки А. Кайдар сказал: слово «*қыз*» как синкретное понятие имеет несколько значений. Во-первых, употребляется глагол *қызу* – кипение (быть горячим), во-вторых, огонь, пламя.

Если судить по возрастному признаку, то это период, когда *әйел* (женщина) была медовой, свежей, подросткой.

«*Қыз*» в казахском сознании отличается критичностью, тактичностью, воспитанностью [2, с. 42-43].

В казахском народе фразеологизмы, изображающие девочку, семантически, тематически подразделяются на несколько групп, и фразеологизмы, относящиеся непосредственно к девочке.

Қыз // девочка – ребенок который носила перо совы на голове и не входила в чужой дом, с ранех лет воспитывалась в ласке. Ученый считает что слова, пословицами, фразеологизмами и жесты характерные для девочки, правильнее применять понятия гендер, гендерлема. В связи с девочкой встречаются такие языковые единицы, как *қыз, қыз бала, қызалақ, қызалақ бала, нәзік бала, бет қарайтын, көйлек тігетін* [5, с. 103].

Кудайберген Жубанов остановился на гендерных исследованиях, в том числе на особенностях языковой и языковой речи женщины. Анализирует названия «*қыз*», «*қатын*». По мнению ученого, «*қыз*» отождествляется со словом «*қызалақ*». Слово «*қызалақ*» образовано от словосочитания *қызға олақ*. У народов Западной Сибири это слово означает «*бала, ұл*» [1, с. 436].

Красота девушки.

Ақша маңдай. Әдемі, сұлу қыз деген ауыспалы мағынада \ \ Красивая, красивая девушка в переносном смысле [3, с. 27]. ... *ақша маңдайына* біткен қалы да бадырая болжанады (О.Б. Т.1.с. 117).

Атқан таңдай. Өзгеше ару, асқан сұлу \ \ Необычная красавица, непревзойденная красавица [3, с. 9]. Мысалы: Ажарың ашық екен *атқан таңдай* (О.Б. Т.7. с. 296).

Бұраң бел. Қыпша бел \ \ Тонкая талия [3, с. 128]. Мысалы: Алтайдың ай маңдайлы *бұраң белі* (О.Б. Т.7. с. 185).

Қара көз. Сұлу қыз, жас әйел \ \ Красивая девушка, молодая женщина [3, с. 324]. Мысалы: Не қылық көрсетсе де селт етпей, түп-тұнық *қара көздері* мөлдіреп, терең, мәңгіге жібіместей ызасын келтіретін (О.Б. Т.1. с. 91).

Туған айдай. Аса сұлу, көрікті, ару жан \ \ Красавица [3, с. 521]. Мысалы: *Туған айдай* балқыған, Артық жұпар аңқыған (Б.С.Т.44. с. 207).

Қордың қызындай. Ең сұлу қыз \ \ Самая красивая девушка [3, с. 351]. Мысалы: *Хор қызындай* саналы, Құдіретімен берілген (Б.С.Т.44. с. 463) .

Жүзктің көзінен өткендей. Сұлу, мүсінді \ \ Красивая, скульптурная [3, с. 213]. Мысалы: Басшылары да қонақжай, лыпып тұрған, өңкей жүзктің көзінен өткен жігіттер (О.Б. Т.4.с. 55).

Көк мойын. Келіскен, көркем, сұлу \ \ Стройная, красивая, красивая [3, 269-6]. Мысалы: Түндегі *көк мойынның* буы қоя ма... (О.Б. Т.6.с. 54).

По словам Галыма Коньратбаевой, искусство, происходящее в окружающей среде, будь то язык фольклора или язык художественной прозы, может быть описано устойчивыми выражениями. Например, в образцах устной литературы принято равнять девушку на Луну, Солнце, драгоценные камни [8, с. 13].

Ай мен күндей, амбеге бірдей. Подавляющее большинство фразеологизмов, относящихся к девушке, используются для описания их красоты. По мифологическим поверьям, сознанию, казахский народ приравнивал девушку к Луне или солнцу, к благородным, красивым вещам в окружающей среде. Об этом сказал ученый Ш. Уалиханов : «у казахского народа сложились

многочисленные суеверия, запреты на Луну. Новолуние при рождении склоняется, не смотрит на Луну, не сидит напротив, уважительно относится к ней»[11, с. 89].

Словарь литературного языка содержит три различных определения:

- Небесное тело, светящееся ночью.
- Ближайшая к Земле планета.
- Часть двенадцати месяцев, обозначающая понятие сезонности [6, с. 131-132].

А по отношению к дате даны пять определений:

- Планета планета, которая излучает свет, тепло на землю.
- Время между рассветом и закатом.
- Признак красоты в косвенном смысле
- Существование в косвенном смысле.
- Век, мера времени [7, с. 63].

В «фразеологическом словаре казахского языка» И. Кенесбаева отмечается, что при описании красивых девушек используется фразеологизм «ай десе аузы, күн десе көзі бар». Например: Баласы сұлу, ай десе аузы, көз десе көзі бар (С.К.) [3, с. 17].

Из приведенных примеров, среди фразеологизмов, отражающих красоту девушки, много устойчивых фраз, в которых *ақ* слово является закваской. Белый цвет-символ изобилия и чистоты.

Аршын төс сұлу. В создании художественных образов жырау, поэты, писатели использовали словосочетания аршын төс сұлу, төсі аршынды сұлу. Бухар жырау: «Төсі аршынды сұлуын», – слово «аршин» в часто встречается в турецких языках, в ногайском обозначает «украшение, серебро», в это время казахском понятии означает красату, благородства. В принципе, слово *аршин* употреблялось и как длина. У нас в языке есть глагол *аршындау* [10, с. 46-47]. Об этом А. Нурмагамбетов в своей работе «Бес жүз бес сөз» говорит, что *аршин*-это единица измерения, равная метрам. Однако в переводе с иранского языка используется в значении «аршин-шынтак». В. Радлов говорит что *аршин* – это расстояние между локтем и пальцем. К этому слову, которое первоначально употреблялось в турецких языках как *арш*, впоследствии было присоединено суффикс *-ын* и вошло в русский язык как заимствованное слово [9, с. 26].

Қыз– жат –жұрттық.

Алып қашты. Қызды жасырын, ата-анасына білдермей, ертіп әкетті, ұрлады \ кража невесты [3, с. 39]. Мысалы: Көбін әуестік жендеп, есік-терезеден сығалап андығаны Омардың үй-іші, баққаны өсек-аяң, алып қашты сөз болды (О.Б. Т.1. с. 143).

Құтты жеріне қондырды. Ұзатты \ сватавство [3, с. 367]. Мысалы: Қарындасын құтты жеріне қондыру Төлеудің де ендігі арманы еді (Ә.Н. с. 555).

Жерін тапты. Теңіне тұрмысқа шықты \ замуж за равного [3, с. 201]. Мысалы: Аузы қышып отырған ауылнайдың ең осал жерін тапты білем (О.Б. Т.1. с. 74).

Қыз–жат-жұрттық. Девушка-чужая. Среди казахских традиций много фразеологизмов, связанных с бытом девушки. Сначала девушку сватают, потом выдают замуж, а в конце становится невестой в другой дом. Во фразеологическом словаре И. Кенесбаева встречаются устойчивые выражения: «*қыз айттыру, қыз айттырып келді немес жүр*».

Во все времена положение женщины и мужчины в обществе было неоднозначным. Девочка всегда была гостем в своем доме. В связи с этим в казахском языке часто употребляются словосочетания *қыз айттырды*: «қызға құда түсті, қызды алмақ болып уәде байласты \ сватанье девушки» [3, с. 388], *қызға қырық үйден тыю* «қызды жөнсіз ешқайда шығармау \ не выпускать девушку из дома» [3, с. 369], *қыз ұзатты* «қызды күйеуге берді \ отдал девушку замуж» [3, с. 370]. Во все времена женщины и мужчины занимали разное положение в обществе. Девушка всегда была в отчем доме в гостях. В связи с этим на казахском языке *қыз айттырды* «қызға құда түсті, қызды алмақ болып уәде байласты \ обручился с девушкой, пообещала взять девушку» [3, с. 388], *қызға қырық үйден тыю* «қызды жөнсіз ешқайда шығармау \ не выпускать девушку» [3, с. 369], *қыз ұзатты* «қызды күйеуге берді \ выдать девушку замуж» [3, с. 370]. В турецком языке *girmek* («kadın evlenmek» - это фразеология, которая означает «жениться, выйти замуж за мужчину», а «kadın kadıncık»evinin işini beğenilecek biçimde yaran, dikişini diken , temiz giyinip kuşanmasını bilen ev kadınıотносится к замужней женщине [11, с. 756].

Қызда қырық есекке жүк болатын айла бар. Смысловое значение этого фразеологизма созвучно устойчивой фразе «қыздың қырық жаны бар». То есть хитрость девушки, женщины в целом, хитрость, проявляющаяся в конкретном деле. Слово «қырық» в структуре фразеологизма употребляется в нескольких значениях, первое сорок, второе много. Однако «много» является его первоначальным значением, сущностью.

У казахов сложились различные традиции и мифологические понятия, относящиеся к числу сорока. Например, есть такие фразы, как: сорок дней после рождения ребенка, сорок дней после смерти человека, сорок дней после смерти, сорок дней июля, сорок дней июля, сорок дней после смерти женщины. Это числительное дает информацию из мифического, религиозного понятия, являясь основой для многих фразеологических выражений..

Об этом И. Кеңесбаев в работе «исследования по казахскому языкознанию» заявил, что число «сорок» связано с денежным пожертвованием в тюркском мире. То есть у них есть убеждение, что «если набить сорок и дать денег, то страха не будет». Также у казахов есть традиция давать сороковые, когда человек умирает. Этот обряд встречается и у татарского народа [4, с. 249].

Что касается числа сорок на турецком языке: *kırk bir buçuk maşallah*, *kırk dereden su getirmek* – возьми воду сорок раз, *kırkı çıkmak* – выпуск из сорока, *kırkıdan sonra saz çalmak* – петь после сорока, *kırk kapının ipini çekmek* – стучать в сорок дверей, *kırk yılda bir* – один за сорок лет, *kırk yılın başı* – начало сорокового года.

В турецком языке есть несколько фразеологизмов, связанных с девушкой. *Kız vermek*: *kendi kızını bir aileye gelin olarak vermek* [12, с. 786] – передача своей дочери в другую семью; *kız oğlan*: *kız kızlığı giderilmemiş kız* [12, с. 786] – дочь дочки, *kız kaçırmak*: *bir kızı zorla yakalayıp uzar yerlere götürmek* [12, с. 786] – трахнуть девушку и отправить надолго, *kızım sana söylüyorum gelinim sen dinle/işit/anla: düşüncelerimi çok yakınım olan birisine söylüyorum. Ama maksadım bunları onun bilmesi değil doğrudan doğruya kendisine söylemeyi uygun bulmadığım kimsenin bilmesidir. Çünkü sözlerimi ikisi birden dinlemektedir* [12, с. 786] – доченька тебе скажу, невестка ты послушай, *kızı kısrığı: birinin kızı çoluk çocuğu* [12, с. 786] – чужая дочь, *kosaaya varmak*: *kız/ kadın evlenmek* [12, с. 788] – женитьба девушки, женщины, *kosaaya vermek*: *kızı, kadını evlendirmek* [12, с. 788] – выдать дочь замуж, *kız almak*: *bir ailenin kızını gelin olarak almak* [12, с. 786] – чужую дочь взять в невестки, *evde kalmak*: *kız, yaşı ilerlediği halde evlenememiş olmak* [12, с. 648] – девушка вышла замуж, когда стала старше, *anasının kızı. Huyu, tutumu anasınıninkine benzeyen kız* [12, с. 471] – дочь мать. Похоже на мать девушки, *ahret kardeşi. İnanc ve ibadette birbirlerinden ayrılmayan ve bu kardeşliği ahrette de sürdüreceklerini düşünen kadınlar* [12, с. 449] – печень потустороннего мира. Женщины и девушки, которые доверяют друг другу, имеют единую веру и понимают, что в будущем они будут вместе.

В итоге, в связи с большим количеством фразеологизмов в казахском языке по отношению к девушке, мы рассматривали ее как один большой макрополе. Мы разделили это поле на три группы внутри себя. Это: устойчивые фразы, символизирующие красоту девушки, устойчивые фразы, связанные с воспитанием девушки, устойчивые фразы, связанные с замужеством девушки. Особенно много фразеологизмов, участвующих в создании портрета красоты на языке художественного произведения. А фразеологизмы в турецком языке во многом связаны с замужеством девушки.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Жұбанов Қ.Қ. Қазақ тілі жөнідегі зерттеулер. Алматы, Ғылым, 1999
- 2 Исаева Ж.И. Гендерлік лингвистиканың паремнологиялық дүние бейнесіндегі микрофреймдік қатынастар // Абай ат. ҚазҰПУ-ның Хабаршысы, «Филология», сериясы, №1 (55), 2016 ж. – 36-40 б.
- 3 Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы, Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1977 ж.
- 4 Кеңесбаев С. Исследования по казахскому языкознанию. – Алма-Ата: Наука, 1987. – 352 с.
- 5 Қазақ қызы: өткені, бүгіні, ертеңі. Халықаралық ғылыми практикалық конференцияның материалдары 21-22 қараша 2003, 1 том. Алматы: Қазақ мемлекеттік қыздар педагогика институты, 2003, 344 б.
- 6 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 1 - том / Құраст. Т.Жанұзақ, С.Омарбеков, Ә.Жүнісбек және т.б – Алматы, 2011. – 752 б.
- 7 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 9-том / Құраст. Ә.Ыбырайым, А.Жаңабекова, Қ.Рысбергенова және т.б – Алматы, 2011. – 752 б.
- 8 Қоңыратбаева Ж. XX ғасыр басындағы қазақ прозасы тіліндегі фразеологизмдер. Оқу құралы. – Алматы. «Арыс» баспасы 2005. – 166 б.
- 9 Нұрмағамбетов Ә. Бес жүз бес сөз. – Алматы: Рауан, 1994 – 304 б.
- 10 Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді, 2-басылуы. – Алматы, «Санат», 1994 – 274 б.
- 11 Уәлиханов Ш. Таңдамалы шығармалар. – Алматы: Ғылым, 1949. – 228 б.
- 12 Ömer Asım Aksoy. Deyimler in kapsamı ve siniri.

XÜLASƏ

QAZAX VƏ TÜRK DİLLƏRİNİN FRAZEOGİZMLƏRİNDƏ QIZ OBRAZI

Muxtarova F.S.

L. N. Gumilyov ad.Avrasiya Milli Universiteti, Qazaxıstan

Antroposentrik kontekstdə vacib məsələlərdən biri də frazeoloji vahidlərin nəzərdən keçirilməsidir. İnsanın düşüncələri, hərəkətləri, mühitdə baş verənlər onun dilində əks olunur. Buna görə mühitdə baş verən hadisələrdən “dünya şəkli”, ondan - “frazeoloji görüntü” meydana gəlir. Buna görə də antropoloji istiqamətə uyğun olaraq linqvistik, mədəni və etnoqrafik yanaşmalardan istifadə edərək qazax və türk dillərindəki frazeoloji vahidlərin etnolinqvistik mənasını göstərmək vacibdir.

Açar sözlər: antroposentrizm, frazeoloji vahid, qız, frazeoloji obraz

SUMMARY

GIRL IMAGE IN PHRASEOGISM OF KAZAKH AND TURKISH LANGUAGES

Mukhtarova F.S.

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan

One of the important issues in the anthropocentric context is the consideration of phraseological units. The thoughts, actions of a person which happen in the environment are reflected in his language. Therefore, from the phenomena occurring in the environment the "image of the world" is formed, thus the "phraseological image" is formed out of it. It is important to show the ethnolinguistic meaning of phraseological units in the Kazakh and Turkish languages using linguistic, cultural and ethnographic approaches in accordance with the anthropological direction.

Key words: anthropocentrism, phraseology, girl, phraseological image.

КИПЧАКСКИЙ ФАКТОР КАК ОДИН ИЗ МЕХАНИЗМОВ ИНТЕГРАЦИИ ТЮРКСКОГО МИРА

Сагидолда Г. С.

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Қазақстан,

Кайраткызы А.К.

Национальный научно-практический центр «Тіл-қазына» имени Ш. Шаяхметова, Қазақстан

Резюме. Целенаправленное изучение значения кипчакского фактора в интеграционном процессе тюркского мира в XXI веке является особо важной проблемой современного кипчакского исследования. Потому что феномен кипчака - важный ресурс для устойчивого развития полиэтнических и межконфессиональных отношений на тюркском пространстве, механизм активизации общечеловеческих ценностей и укрепления взаимодействия и сотрудничества между тюркскими народами. Кипчакский фактор ведет к пониманию общих исторических судеб, культурного и духовного наследия тюркских народов, к обеспечению целостности и единства всех тюрков в условиях глобализации, к воссозданию исторического, национального и языкового сознания и способствует сближению и общению тюркоязычных народов между собой и с другими странами и народами.

В связи с интеграционными процессами, охватывающими все сферы жизни общества в современном тюркском мире, возникает необходимость формирования единой системы изучения кипчакской историко-культурной и языковой общности. Также важность изучения исторического, культурного и языкового наследия тюркоязычных народов требует переосмысления общетеоретических проблем лингвистики кипчаков с учетом достижений сравнительного исследования.

Ключевые слова: интеграция тюркского мира, историко-культурная и языковая общность, кипчакский фактор, тюркские языки, кипчакская языковая группа, кипчакские письменные памятники, сравнительная лексикология.

Интеграционные процессы, охватывающие все сферы общества в современном тюркском мире, вызывают необходимость тесного изучения истории тюркских народов с историей их языков. В результате исследований в этом направлении будет восстановлено четкое видение древней и

современной тюркской этно-лингвокультурологической преемственности в истории Евразийского государства.

Одним из главных факторов, объединяющих тюркский мир является кипчакский феномен. Кипчакский феномен является важным ресурсом устойчивого развития многоэтнических и межконфессиональных отношений в тюркском пространстве, механизмом активизации общечеловеческих ценностей и укрепления взаимодействия и сотрудничества между тюркскими народами. Кипчакский фактор ведет к осмыслению общих исторических судеб, культурного и духовного наследия тюркских народов, к обеспечению целостности и единства всех тюрков в условиях глобализации, воссозданию исторического, национального, языкового сознания, способствует сближению и общению тюркоязычных народов между собой и с другими странами и народами.

Известно, что кипчакский феномен явился одним из факторов, ускоривших интеграцию различных объединений (этногенетических, этнополитических, этнокультурных и др.) в средневековой истории евразийского пространства. Его возрождение как ключевой фактор интеграции современного тюркского мира спустя 5-6 веков - особый случай на мировой арене.

Исследование природы этого уникального явления в контексте «история: язык: культура» занимает особое место для меняющегося общества в условиях глобализации. Потому что интеграция тюркского мира в XXI веке - это очень важный геополитический вопрос, который привлекает внимание США, России, Китая, западноевропейских государств.

Интеграция тюркского мира стала одним из приоритетных направлений в многовекторной внешней политике Казахстана, который осознает ответственность за обеспечение мира и стабильности на региональном и мировом уровне как ключевое государство, расположенное в центре Центральной Азии, на пересечении транзитных коридоров, движущих не только между Европой и Китаем, но и с севера на юг, с запада на восток. Интеграции тюркского мира также является неотъемлемой частью внутренней политики Казахстана, сделавший идею «Мәңгілік ел» стержнем своей национальной идеологии, которая направлена на возрождение национального самосознания и исторического сознания, возврат к историческим истокам государственности, духовных ценностей, культуры и языка.

Вопросы ускорения интеграции и обеспечения целостности тюркского мира соответствуют приоритетам, определенным в Стратегии развития Казахстана - 2030, в программе правительства на основе Послания Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева народу Казахстана от 1 марта 2006 года «Казахстан на пороге нового рывка вперед в своем развитии». Стратегическая значимость ускорения тюркской интеграции заключается в том, что на 7-м саммите Совета сотрудничества тюркоязычных государств, который состоялся 15 октября 2019 года в Баку, Первый Президент Республики Казахстан-Лидер Нации Н.А.Назарбаев отметил: «Корни нашего языка, а также истории, культуры, мировоззрения и традиций едины. На этой основе успешность сегодняшней тюркской интеграции имеет стратегическое значение не только для нас, но и для укрепления безопасности и стабильности на всем Евразийском пространстве. XXI век предоставляет эту возможность, и мы должны ее полностью использовать».

Пропаганда национальных духовно-этнокультурных ценностей каждого из тюркских народов как составной части тюркской цивилизации на мировом уровне, сохранение и приумножение национальной идентичности в сознании подрастающего поколения, развитие взаимодействия и сотрудничества тюркского мира и ускорение интеграции во всех сферах – вот главные вопросы, на которые постоянно обращают внимание на очередных саммитах Совета сотрудничества тюркоязычных государств, созданных по инициативе Первого Президента- Главы государства Республики Казахстан Н. Назарбаева в 2009 году. В своей книге «В потоке истории» Нурсултан Назарбаев писал: «Если мы хотим стать государством, мы хотим создать свою государственность на долгое время, то мы должны понимать начало духовности народа.» Он выделил 12 основных периодов развития тюркских народов продолжительностью в шесть тысяч лет, где особо важную роль сыграли седьмой и восьмой периоды. Седьмой этап озаглавлен суфийской философией великого Ходжи Ахмеда Ясави. Восьмой этап - XII-XIV века. Это период, наполненный такими значительными событиями, как эпоха Караханидов в истории, становление Кипчакской Конфедерации, монгольское завоевание, процветание Золотой Орды. В этот период начинается процесс индивидуализации казахского народного языка с единого тюркского языка. [2,10]. В связи с этим исторические истоки казахского языка и казахской нации в древнетюркские времена и в средневековье в обществе кипчаков вызывают большой научный интерес.

Согласно научным трудам арабских ученых, кипчаки были известны в IX веке. Слово «кыпчак» впервые встречается в кулпытасе Кагана Элетмиш Куль-Бильге (747-757), найденного вдоль реки Селенга. В нем написано: «түрк кыбчак еліг йыл он дурмысын» (когда тюркские кипчаки возглавляли нас пятьдесят лет) [3].

В XI веке кипчацкие племена вытесняли огузов и вышли на мировую арену истории. В условиях гегемонии кипчацких племен к кипчацкому сообществу присоединились и другие племена, тем самым кипчацкий язык стал функционировать как доминирующий язык в огромной территории. Науке известно распространение евразийских куманских кыпчаков и Дешт-и-кыпчацкой культуры IX-XIII веков. В XI-XIII веках в Восточной Дешт-и-кыпчацкой степи сформировалось основное этническое пространство кыпчаков. Это пространство полностью охватило территорию современного Казахстана. После формирования монгольского господства Золотая Орда стала основной родиной кыпчаков. В период правления Золотой Орды и мамлюков на территории Египта и Сирии основным языком общения был кыпчацкий язык, который на тот момент получил статус международного языка, на кыпчацком языке было написано множество грамматических трудов, словарей, литературных произведений.

О становлении кыпчацкого языка Н.Т. Сауранбаев писал «в XI веке этническое ядро Кыпчацкого государства образовали кыпчаки, киргизы, часть огузов, племена йагма, аграк, жарук. На основе племенных диалектов сложился кыпчацкий язык» [4], а Н. А. Баскаков определяет место кыпчацкого языка в классификации тюркских языков следующим образом: «Половец (куман, или) кыпчацкий язык ... к кыпчацко-половецкой подгруппе кыпчацкой группы тюркских языков относятся языки в этой подгруппе, сохраняя свою кыпчацкую основу, в результате самовоспитания других родственных языков кыпчацкого языка имели некоторые признаки огузского и болгарского языков» [5]. А. Ибатов о старом кыпчацком языке: «До монгольского нашествия (XI-XII вв.) кыпчацкий язык занимал статус общего языка в кыпчацком государстве XII-XIV вв. В Золотой Орде использовался как официальный и литературный язык, а позже распался на языки отдельных народов по мере формирования Астраханской, Казанской, Ногайской, Узбекской, Казахской ханств» [6].

В последнее время кыпчацкая этногенетическая община, ее история и культура, язык и менталитет стали объектом кыпчаковедения, которое отделилось от тюркологии и начал формироваться как самостоятельное научное направление. Кыпчаковедение как научное направление занимается комплексным исследованием истории, менталитета, языка, этнографии и культуры кыпчацкой составной части степной кочевой цивилизации.. Кыпчаковедение - отрасль науки, комплексно изучающая историю, менталитет, язык, этнографию и культуру кыпчаков. Его цель - раскрыть не только происхождение и корни сегодняшних кыпчацких этнических групп (башкиры, казахи, каракалпаки, татары, кумыки т.д.), но и следы исторической, культурной и языковой преемственности кыпчаков друг с другом и с другими народами. Известный академик Б. Кумеков определяет место кыпчаковедения во всемирной научной арене: «Кыпчаковедение - концептуальное научное направление в евразийском масштабе, на современном этапе необходимо провести исследование вопросов кыпчаковедения в отношении Евразийского историко-культурного наследия в рамках трех научных направлений, дополняющих друг друга: 1. кыпчаки и тюркский мир; 2. кыпчаки и арабский Восток; 3. кыпчаки и народы Восточной Европы».

Концептуально-теоретические проблемы кыпчаковедения Б.Кумеков определяет следующим образом: 1) кыпчаки и кочевая цивилизация; 2) взаимосвязь и взаимодействие кочевых и оседлых цивилизаций; 3) этническое, историческое и культурное формирование казахского народа; 4) древняя и средневековая история кыпчаков в регионах Евразии и Средиземноморья; 5) пополнение письменных источников, связанных с кыпчаками; 6) определение особенностей формирования народов Средней Азии и Восточной Европы [3].

Эти направления переплетаются с проблемами лингвистического кыпчаковедения и обязывают сформировать основы сравнительно-исторической лексикологии кыпчацких языков, где особое внимание должно уделяться изучению исторической преемственности языка произведений, написанных на древнекыпчацком литературном языке в средние века с современными кыпчацкими языками такими как: казахский, каракалпакский, башкирский, татарский, ногайский, кумукский, карачаевский, балкарский, киргизский и др. на стыке «история: язык: культура». А также целесообразно возродить лексикографическую традицию, которая берет начало со Махмуда Кашгари «Диуани лугат ит – Турк» и создать лексикографический фонд современных кыпчацких языков.

Древнетюркский письменный язык (VI–VIII вв.), язык средневековых тюркских памятников (XII–XVI вв.), который был официальным языком среднеазиатского тюркского, татарского ханств, названного «шагатайским языком» в последующие годы, был официально употреблен тюркскими,

Едиль-Жайыкскими и их тюркскими народами после образования самостоятельных наций, как самостоятельными народами, новый шагатайский, древнеказахский, древнетатарский, древнеузбекский варианты современных тюркских письменных литературных языков, в том числе казахского, каракалпакского, башкирского, ногайского и других языков, образующих кыпчакскую группу.

История изучения лексики современных кыпчакских письменных языков, таких как казахский, каракалпакский, киргизский, башкирский, кумыкский, ногайский, татарский, карачайский, балкарский и др. берет начало со словаря Махмуда Кашгари «Диуани лугат ит-Турк» (тюркский словарь), где собран богатый материал о языках тюркских народов XI века. Рукописи путешественников и миссионеров как Плано Карпини (XIII в.), Гильом Рубрука (XIII в.), старые словари XVIII и XIX веков, а также основы тюркской компаративистики (вторая половина XIX в.) как самостоятельная наука легли в основу исследования.

Кыпчакские лексемы встречаются в трудах Клавдия Птолемей (II в.), Аммиан Марцеллин (IV в.), Менандр Протектор (VI в.), Константин Багрянородный (X в.), Ибн-Фадлан (X в.), Ибн-Русте (X в.), Ал-Бакри (X в.), М. Кашгари (XI в.), Гардизи (XI в.), Аль-Бируни (XI в.), Аль-Идриси (XII в.) аль-Гарнати (XII в.), Плано Карпини (XIII в.), Гильома Рубрука (XIII в.), Юлиан (XIII в.), Аль-Казвини (XIII в.), аль-Асира (XIII в.), Абул-фида (XIII-XIV в.), братьев Пицигани (XV в.), Шерафитдина Йезди и др [8, 9 –11 с.].

«Сравнительные словари всех языков и наречий, собранные десницею Всевысочайшей особы» (1787 г.), составленные под руководством П. С. Палласа, «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, с включением употребительных слов арабских и персидских и с переводом на русский язык» (в 2-х томах, СПб., 1869-1871; переиздан: тт. I-II. - М., 1960), «Опыт словаря тюркских наречий» В.В. Радлова (в 4-х томах, СПб., 1893-1911; переиздан: тт. I-IV. - М., 1963) представляют собой лексикографические источники, имеющие значение для истории кыпчакских языков.

Место кыпчакских языков в общетюркском языковом континууме было определено в классификациях В.В. Радлова, Ф.Е. Корш, А.Самойловича, И. Бенцинга, К. Менгеса, С. Е. Малова, Н.А.Баскакова, И. Батманова, А. Дыбо и др., язык кыпчакских письменных памятников нашли отражение в фундаментальных исследованиях представителей сформированных ими школ относительно языка тюркских памятников средневековья как А.Зайончковский, Б.Б. Бартольд, Н.Поппе, А.Н. Самойлович, А.М. Щербак, Э.Н. Наджип, М. Кюпрюлюзаде, А. Эржиласун, Н. Хасан, Э. Рустамов, М. Ишмухамедов, А.К. Боровков, С. Аманжолов, Р. Сыздык, А. Курышжанов, А. Ибатов, Б. Сагындыков и др.

С 50-х годов XX в. были опубликованы фундаментальные исследования, направленные на изучение словарного запаса, грамматического строя, звуковой системы современных казахского, каракалпакского, ногайского, башкирского, татарского, караимского, кумыкского, карачаевского, балкарского языков.

Звуковая система языка, лексико-грамматический строй речи, фонетика, морфология, синтаксис, лексикология, фразеология, лексикография т. б. развивались как самостоятельные науки, а также получили свое развитие мелкие отрасли (фонология, глинки, текст, синтаксис, терминология, ономастика, историческая лексикология, лексикография др. Таким образом, язык средневековых тюркских памятников был изучен в языковом знании одного и того же языка.

Например, преемственность языка кыпчакских письменных памятников с казахским языком прослеживается в трудах С. Худасова, С. Боранбаева, М. Сабыра, Р. Досжана, Б. Суйеркула, М. Ескеевой, Н. Мансурова и с башкирском языком в трудах Э.Ф. Ишбердина («Историческое развитие лексики башкирского языка», 1986), Г. Гарипова (Кыпчакские языки Урало-Поволжья. Опыт синхронической и диахронической характеристики, 1973), Р. Х. Халикова (Язык башкирских шежере и актов документов XVIII-XIX вв., 1990).

Итак, основной задачей лингвистического кыпчаковедения в условиях глобализации является формирование новой системы научных исследований, объединяющей в одно целое достижения языкознания каждого из языков, входящих в кыпчакскую группу, придавая в ней приоритет кыпчакскому фактору в интеграции тюркского мира XXI в. как объединяющего фактора.

Кыпчакский феномен как один из главных объединяющих факторов тюркского мира находит свое отражение в следующих вопросах: 1) этнополитические, этнокультурные, этногенетические, этноконтактнологические процессы, происходящие на евразийском пространстве Великой степи; 1) мусульманская синкретическая культура и историко-культурный симбиоз степной цивилизации в арабском мире; 3) социальная роль древнекыпчакского языка на евразийском пространстве в связи с средневековой кыпчакской политической гегемонией; 4) историческое становление каждого из

современных тюркских народов и их языков, таких как казахский, каракалпакский, башкирский, татарский, ногайский, кумыкский, карачайский, балкарский, киргизский, узбекский, азербайджанский и языки сибирских тюрков. С этой точки зрения кипчакский фактор служит переосмыслению общей исторической судьбы, культурного и духовного наследия тюркских народов, возрождению «общетюркского» историко-языкового сознания, интеграцию тюркоязычных народов XXI века. Результаты исследования кипчакского фактора как ключевого механизма укрепления сотрудничества тюркских народов в определенной степени способствуют устойчивому развитию полиэтнических и межконфессиональных отношений в Евразии, обеспечению стабильности и безопасности в тюркском мире.

ЛИТЕРАТУРА

1. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті-Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың 2019 жылдың 15 қазанында Бакуде өткен Түркі тілдес мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесінің 7 саммитінде сөйлеген сөзі // <https://qazaqstan.tv/news/117817/>.
2. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. - Алматы, 1999.
3. Кумеков Б.Е. Некоторые итоги и проблемы кипчаковедения. Евразийское сообщество. - Алматы, 1997.
4. Сауранбаев Н.Т. Қазақ тіл білімінің проблемалары. - Алматы: Ғылым, 1982.- 214 бб.
5. Баскаков Н.А. Тюркские языки.-М., 1960. - С. 146-148.
6. Ибатов І. Қазақ тілі қашан пайда болды? // Зерде, 1990, №11. - 32-35 бб.
7. Кумеков Б.Е. Кипчаковедение - концептуальное научное направление евразийского масштаба. Қолжетімді интернет ресурс: Dashti Kipchak <http://edq.kz/2017/06/04/%D0%BA%D0%B8%D0%BF%D1%87%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%B2%DD1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%B5-D0%BD%D0%B0%D1%83-2/>

Примечание: Данный доклад реализован в рамках проекта № AP08856398 «Интеграция тюркского мира в XXI веке: лингвистические аспекты кипчакского фактора» МОН РК по грантовому финансированию на 2020-2022 гг.

XÜLASƏ QIPÇAQ FAKTORU TÜRK DÜNYASININ İNTEQRASIYA MEXANİZMLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ Sağıdolda G.S.

L.N. adına Avrasiya Milli Universiteti Qumilyov, Qazaxıstan,

Kayratkızı A.K.

Qazaxıstanın Ş.Şayaxmetov adına "Til-Kazyna" Milli Elmi və Praktik Mərkəzi

XXI əsrdə Türk dünyasının integrasiya prosesindəki qıpçaq amilinin əhəmiyyətinin məqsədyönlü şəkildə öyrənilməsi müasir qıpçaq tədqiqatlarının xüsusilə vacib problemidir. Çünki Qıpçaq fenomeni türk məkanında çox etnik və konfessiyalararası münasibətlərin davamlı inkişafı üçün vacib bir mənbə, ümumbəşəri bəşəri dəyərlərin fəallaşdırılması və türk xalqları arasında qarşılıqlı əlaqə və əməkdaşlığın gücləndirilməsi üçün bir mexanizmdir. Qıpçaq amili türk xalqlarının ortaq tarixi talelərinin, mədəni və mənəvi irsinin dərk edilməsinə, qloballaşma şəraitində bütün türklərin bütövlüyünün və birliyinin təmin edilməsinə, tarixi, milli və dil şüurunun bərpasına gətirib çıxarır. türkdilli xalqların öz aralarında və digər ölkələr və xalqlarla yaxınlaşması və ünsiyyəti.

Müasir türk dünyasında cəmiyyətin bütün sahələrini əhatə edən integrasiya prosesləri ilə əlaqədar olaraq Qıpçaq tarixi, mədəni və dil birliyini öyrənmək üçün vahid bir sistem formalaşdırmaq zərurəti yaranır. Həm də türkdilli xalqların tarixi, mədəni və dil irsinin öyrənilməsinin əhəmiyyəti müqayisəli tədqiqatların nailiyyətləri nəzərə alınaraq qıpçaq dilçiliyinin ümumi nəzəri problemlərinin yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb edir.

Açar sözlər: türk dünyasının integrasiyası, tarixi, mədəni və dil birliyi, qıpçaq amili, türk dilləri, qıpçaq dil qrupu, qıpçaq yazılı abidələri, müqayisəli leksikologiya

SUMMARY
KIPCHAK FACTOR AS ONE OF THE MECHANISMS OF INTEGRATION
TURKISH WORLD

Sagidolda G.S.

Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Kazakhstan,

Kairatkyzy A.K

National Scientific and Practical Center "Til-Kazyna" named after Sh. Shayakhmetov, Kazakhstan

The purposeful study of the significance of the Kipchak factor in the integration process of the Turkish world in the XXI century is a particularly important problem of modern Kipchak studies. Because the Kipchak phenomenon is an important resource for the sustainable development of multi-ethnic and inter-confessional relations in the Turkish space, a mechanism for activating universal values and strengthening interaction and cooperation between the Turkish peoples. The Kipchak factor leads to understanding the common historical destinies, cultural and spiritual heritage of the Turkish peoples, to ensuring the integrity and unity of all the Turks in the context of globalization, to recreating the historical, national, and linguistic consciousness, and contributes to the rapprochement and communication of the Turkish-speaking peoples among themselves and with other countries and peoples.

In connection with the integration processes that cover all spheres of society in the modern Turkish world, there is a need to form a unified system of studying the Kipchak historical, cultural and linguistic community. Also, the importance of studying the historical, cultural and linguistic heritage of the Turkish speaking peoples requires a rethinking of the general theoretical problems of linguistic Kipchak studies, taking into account the achievements of comparative studies.

Key words. *integration of the Turkish world, historical, cultural and linguistic community, Kipchak factor, Turkish languages, Kipchak language group, Kipchak written monuments, comparative lexicology*

VI BÖLMƏ
NƏZƏRİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİYİN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

VI СЕКЦИЯ
АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ И ПРИКЛАДНОЙ ЛИНГВИСТИКИ

VI SECTION
ACTUAL ISSUES OF GENERAL AND THEORETICAL LINGUISTICS

MƏTNŞÜNASLIQDA AKTUAL PROBLEMLƏR

Abdurəhmanova K.E.

Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Məqalə mətn, söyləm komponentləri və emotivlik məsələlərinə həsr olunmuşdur. Ənənəvi sintaksis cümləni təfəkkür prosesinin vahidi, kommunikativ vahid kimi öyrənir. Cümlənin funksional tərəflərinin vurğulanması bütövlükdə cümləni, məhz ekspressiv funksiyalarını səciyyələndirən formal əlamətin üzə çıxmasına gətirib çıxardır.

Tədqiqat işində ön planda verilən müasir dilçiliyin dilin semantik təhlilinə, səviyyələrarası əlaqələrin, mətnin öyrənilməsinə və onun məzmun planı ilə uyğunlaşmasına toxunulur. Bununla yanaşı, danışığ nitqinin qismən sintaktik vahidlərlə ifadə olunan söyləmlərə aid olduğu dil təzahürlərinə münasibətdə müasir dilçiliyin problemləri də tədqiqat işinin qarşısında qoyulan məsələlərdəndir.

Açar sözlər: *nəzəri dilçilik, mətnşünaslıq, aktual problemlər, mətn, sintaksis, diskurs.*

Düşüncələri, hissləri dilə gətirmək, xalqların mədəniyyəti, zehni və mənəvi həyatı haqqında məlumat daşıyan mətnlərdə əbədiləşdirmək mümkün olmasaydı, dünyanın bütün dilləri heç bir şeyə dəyməzdi. Mətn öyrənilməsinin linqvistik cəhəti (mətnşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, mənbəşünaslıq, stilistika və s.) mətn əsərlərinin statusu, taksonomiyası, mətnlərin qurulması üçün dil vahidlərinin müəyyənləşdirilməsi, məzmununun quruluşu və ünsiyyət potensialı ilə sıx bağlıdır. Bu gün mətn dilçiliyi, XX əsrin 80-90-cı illərdə mətn kateqoriyalarına, mətn vahidlərinə və nitq tipologiyasına olan marağın azalmasından sonra, yenilənmə və inkişaf dövrünü yaşayır. Azərbaycan dilçiliyi bu sahədə iyirminci əsrin ikinci yarısında mətnin qrammatikası və semantikası ilə əlaqəli qazanılan uğurlara qayıdır.

Mətn nəzəriyyəsi, qərb tədqiqat ənənəsindən gətirilən pragmatik qanunlar, kommunikativ təbiət və "genişlənmiş" nitq əsərlərinin diskursiv fəaliyyət şərtləri haqqında məlumatla zənginləşərək, izahlı mətn nəzəriyyəsi elm statusunu qazandı. Mətn haqqında müasir fikirlər bir sıra xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirir ki, onların köməyi ilə bu mürəkkəb, çoxölçülü fənlərarası konsepsiyanın tərfi verilmişdir: mətn

- a) diskursun linqvistik əsasını təşkil edən bir vahiddir,
- b) bir sistemdir. müəllifin niyyəti baxımından qapalı, lakin mədəni məkan baxımından açıqdır,
- c) mənası yalnız diskursiv şəraitdə açılan nitq əsəri,
- d) insan şüurunun öyrənilməsinə ən yaxından yaxınlaşan genişləndirilmiş vahiddir,
- e) mədəniyyət faktıdır

Bu gün mətn dilçiliyinin əsas problemlərinin həlli semiozun bütün aspektlərini əhatə edir: qrammatika, semantika və pragmatikanı. (F.Y. Veysəlli, Q.S.Kazımov, İ.V.Arnold, M.M.Baxtina, Z.Y.Turayeva, İ.V.Rubert, M.Y.Lotman, E.A.Qonçarova, İ.R.Qalperin, L.M.Nyubina, O.N.Qronskaya və s.) Qrammatik baxımından mətn dilin bilinən səviyyələri sistemində, cümlədən üstün səviyyə vahidi olaraq araşdırılır; mətnin minimal struktur vahidinin xüsusiyyətləri və növləri (mürəkkəb sintaktik bütövlük) qurulur.). Semantik baxımdan, məzmununun quruluşu tam olaraq açılır - yalnız tematik əlaqə (tematik inkişaf) deyil, həm də onun semantikası, mətnin semantik dominantının müəyyənləşdirilməsi (N.I. Jinkin, A.I. Novikov, V.A. A. Borisova və s.) öyrənilir. Mətnin pragmatikası konkret vəziyyət kontekstində yaradılan və müəyyən hədəfləri həll etmək üçün hazırlanmış nitq məhsuluna yönəlmişdir. Mətn diskursdan

fərqli olaraq mühüm mədəni missiyası var: məlumat ötürmə vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də onun daşıyıcısı, saxlama vasitəsi olmaqdır [4]. D.S. Lixaçev əsərlərində insan şüurunun mətnləşdirildiyini, əksər vaxt presedent mətnlərin konseptləri ilə, hətta əsərlərinin quruluşu ilə formalaşdığını göstərmişdir.

Bu baxımdan, dilçiliyin mətn problemləri ilə məşğul olan tədqiqatçılar, dil və nitq, dil və şüur, dil və cəmiyyət, dil və mədəniyyət, dil və qarşılıqlı əlaqə kimi fundamental problemlərlə bağlı müasir nəzəri dilçiliyin aktual problemlərini həll edirlər. Mətn təhlili səviyyəsində şifahi və yazılı nitq tətbiqetmə xüsusiyyətləri, dil vahidlərinin sintaqmatik və paradiqmatik təşkili, törəmələrinin mahiyyəti və xüsusiyyətləri, ayrılmaz və diferensial xüsusiyyətlərinin bölgüsü, semantikasi, ortaq və təsadüfi xüsusiyyətləri, daxili forması, dil vahidlərinin sinonimi və polisemiyasının təbiəti, kommunikativ vahidlərin aktual üzvlənməsi xüsusiyyətləri, onları yeni kontekst şərtlərinə uyğunlaşdırmaq yolları və s. ilə əlaqəli "klassik" lingvistik problemlər yeni yollarla həll olunur. Mətn dilçiliyi müxtəlif paradiqmalarda çalışan və müxtəlif dil və nitq hadisələrini öyrənən dilçilərin maraqlarının integrasiyası sahəsidir (dialekt mətnləri, bədii mətnin onomastikasi, fonostilistika, sənədli mətn və s.).

Lakin əgər dil tədqiqatçıları üçün mətn tədqiqat materialı, sosiolingvistiklər və psixolingvistiklər üçün bu, insan şüurunun dərin mexanizmlərini izah etməyə imkan verən bir vasitədirsə, mətn dilçiləri üçün mətn tədqiqat obyektidir. Bu halda müzakirə mövzusu nitq əsərinin fərdi aspektləri olur: məzmun və ya forma planının xüsusiyyətləri, sinxron və ya diaxronik ontologiyasının kəsimi, obyektiv və ya subyektiv xüsusiyyətləri, tipik və ya fərdi, mədəniyyət mətn faktı kimi və ya bir insanın fərdi şüurunun forması olması araşdırılır.

Müasir mətn dilçiliyi son illərin dilçiliyinin nailiyyətlərinin cəmlənmiş şəkildə təqdim olunduğu bir sıra sualları işıqlandırır.

Müasir dilçilikdə mətn tədqiqatının bəzi aktual aspektlərini qeyd etmək istərdik.

Lingvistik aproksimiya. Müasir dilçiliyin əsas paradiqmasında dəyişiklik və dil fenomenlərinin tədqiqatın prioritet sahəsi kimi nəzərdən keçirilməsinə antroposentrik yanaşmanın tərif şifahi ifadələrin dəqiqliyi problemləri bu sahəyə yeni nəzərlə baxmağa səbəb olur

Son vaxtlara qədər müzakirələrin mərkəzində olan və dilçiliyə dair elmi nəşrlərin adlarına daxil edilmiş normativlik, dəqiqlik, düzgünlük, birmənəhəqlik, əminlik anlayışları bu gün qeyri-dəqiqlik, asimmetriya, təqribilik, uyğunsuzluq, izah olunmazlıq ambivalentlik, variativlik və s. anlayışları ilə əvəz edilmişdir. Bu da öz növbəsində dilçilər üçün yeni bir araşdırma predmetinin olmasına gətirib çıxarmışdır. Günümüzdə ənənəvi məntiqi semantikanın qarşısında olan dəqiq referensial ifadələrin araşdırılması artıq tam və adekvat bir şəkildə anlamaq və əks olunan vəziyyətin xüsusiyyətlərini təsvir etmək üçün kifayət qədər əsas kimi qəbul edilmir. Nitq nəzəriyyəsi çərçivəsində alimlər tərəfindən qurulan pragmatik amillərin əsas meyarı ifadənin effektivliyi əlamətidir. Burada vacib faktorlarından söyləmin danışanın məqsədinə uyğun olmasını qeyd etməliyik. Bu da öz növbəsində sözün iki aspektinin (pragmatik və referensial) nisbəti problemlərini həll etməməsinə baxmayaraq, dəqiqlik anlayışını genişləndirir. Psixoloji stilistikada sözün nitqdə istifadə olunarkən ümumi qəbul edilmiş mənasına əsaslanaraq müəllifin fikrinin tez və dəqiq şəkildə oxucuya ötürülməsi üsulları və vasitələri aşkar edilir. Dildən istifadə edərək düşüncə və duyğuların təyin edilməsinin ən dəqiq və adekvat yollarının axtarışı dil tədqiqatlarının müxtəlif sahələri üçün səciyyəvidir və əslində müxtəlif dil yaxınlaşmasının növlərinin təsviri kimi tərif edilə bilər [1, s.2]. Approksimasiya mətn yaranma proseslərini təyin edən ən vacib mexanizmlərdən biridir. Mətnin dilçiliyi bir çox cəhətdən "dilnin genişləndirilmiş vahidləri" nin öyrənilməsinə ənənəvi yanaşmaları yenidən nəzərdən keçirir. Hər hansı bir mətn insan fəaliyyətinin məhsuludur (mətn, idrak, emosiya). İnsan həmişə reallığı qərəzli şəkildə əks etdirir və mətnin daxili quruluşu dünyaya bu qərəzli baxışı reallaşdırmağa imkan verir. Mətnə hadisə bir mətn hadisəsinə çevrilir və bu birləşmələr arasında bərabərlik işarəsi qoyula bilməz. Y.M. Lotmana görə, "hadisəni mətnə çevirmək", onu müəyyən bir dil sistemində "yenidən anlatmaq" deməkdir, yəni əvvəlcədən müəyyən edilmiş bir quruluşa tabe olması, yalnız mətndən ötürülən məlumatların təhlükəsizliyini təmin edən xüsusiyyətləri nəzərə alır. Məkan və zaman.

Mətnin emotivliyi. Mətnin emotivliyi problemi dilçilikdə yeni deyil. Dildəki emosional düşüncəni əks etdirmək imkanı ilə bağlı mübahisələr artıq öz tarixinə malikdir. Bu məsələyə antik filosofların ritorik tədqiqatları həsr olunub. Estetik tərəfdarlarının əsərlərində V. fon Humboldt, K. Büler, L. Vaysgerber, Ş.Balli, H. Şperber, ş. Erdmann, H. Vandriyesin "emotivizm", filologiyada V. V. Vinqradov, A. Larina, V. A. Zveqintsev tərəfindən aparılan tədqiqatlarda, həmçinin ədəbiyyat nəzəriyyəsi işlərində də rast gəlmək mümkündür.

Rasional və emosional nisbətlə bağlı problemin həllinə məlum yanaşmalar və emosiyaların verballaşdırılmasının üsulları kifayət qədər ziddiyyətlidir və öz dövrünün fundamental dilçilik məsələlərinin həllində çətinliklərlə bağlıdır, qismən isə lingvistik tədqiqatların əsaslandığı hissələrin vahid psixoloji konsepsiyasının olmamasının nəticəsidir. Emotivlik mövzusu ətrafında mübahisələr bu gün də davam edir,

lakin müasir dilçilikdə hamı tərəfindən qəbul edilir ki, emotivliyin tədqiqi ənənəvi dil vahidləri ilə məhdudlaşdırıla bilməz [1; 2; 3 və s.]. Emotiv mənanın dinamikasının, emotiv valentlik, emotiv kommunikasiyanın və pragmatikanın öyrənilməsi ilə bağlı bir çox məsələlər leksik və hətta sintaktik dil səviyyələrində həlledilməz olaraq qalıbdır. Daha çox ekstralingvistik amillərin cəlb edilməsi ilə tədqiqat vahidlərinin iriləşdirilməsinə və tədqiqat predmetinin genişləndirilməsinə lingvistikada müasir tendensiya daha yüksək səviyyəli vahidlər kontekstində emotiv hadisələrin və onların fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinin tədqiqini zəruri edir. Bu baxımdan mətnin emotivliyinin mahiyyəti məsələsi problemli hesab edilir. Bu gün mətndə emosionallığın və mətnin emotivliyinin anlayışları, həmçinin mətnin və emotiv mətnin kəmiyyət və keyfiyyət fərqləri olan emotivliyi anlayışlarını fərqləndirmək sıx rast gəlinəb hallardandır [1, s.3]. Prof. V. İ.Şahovskinin ardınca emotivlik dedikdə, "immanentliyə xas olan dil semantik xüsusiyyətini dil vahidlərinin sosial və fərdi duyğularının semantikasında əks olunan psixi fakt kimi emosionallığı ifadə etmək" başa düşülür. Mətnin emotivliyini təhlil edərkən, tədqiqata cəlb olunan məsələlərin dairəsinə mətnə emosional duyğusal bütün təzahürlər daxildir: obyektin emosional əksi, şəxsin emosional təzahürü, emosional ifadə üsulu.

Beləliklə, mətnin emotivliyi onun təhlilinin bütün "səviyyələrində" müəyyənəşdirilməlidir. Bizim əsərlərimizdə mətnin fon və tonal "səviyyələrinin" emotivliyini ayırmaq təklif edilmişdir [1, s.4], hansıların ki, qoyulması mətnin emosional dominantlığını müəyyən etməyə imkan verir[1; 2;]. Bu yanaşma bütün funksional növlərin mətnlərinə xas olan emotivliyin inteqral xarakteri haqqında tezisə əsaslandırılması, nitq fəaliyyətində emosiyaların motivasiya edən rolu, onların axıcı potensialı barədə geniş, ümumeteoretik müddəanın əsaslandırılması üçün ciddi arqumentlər verir.

Bu gün dil kodunun dinamikası, onun gizli imkanlarının inkişafı və həyata keçirilməsi problemləri, müxtəlif funksional tipli mətnlərin emosional qeyd olunma məsələləri, təsir edici mətnlərin törəmə mexanizmləri və mətnlərin emosiyaların manipulyasiyası üsullarının tanınması vasitələri mətnşünasların diqqət mərkəzindədir. Bu məqalədə müasir mətn nəzəriyyəsinin yalnız bir sıra aktual problemləri qeyd edilmişdir. mərkəzindədir. Bununla belə, nəzəri problemlərin və onların həllində yanaşmaları gözədən keçirərkən görürük ki, mətn ənənəvi dil qrammatikasının, semantika və pragmatikanın nailiyyətlərinin hədəfini əks etdirən lingvistika elminin əsas obyektidir.

Bu nailiyyətlərin ən mürəkkəb məsələlərin həllində tətbiqi, mətnin yaranması və başa düşülməsi proseslərinin öyrənilməsinə yönəlmiş bir sıra praktiki məsələlərin həllinə kömək etməlidir: kommunikasiyaya təsir edən texnologiyalarının inkişafı və mətnlərin müxtəlif ünsiyyət şəraitinə uyğunlaşdırılması üsullarının işlənilib hazırlanması, doğma və xarici dillərin tədrisi, mətnlərin redaktə edilməsi, onların avtomatik düzəldilməsi metodlarının təkmilləşdirilməsi, informasiyanın saxlanması, axtarışı və seçilməsi üçün texnikanın təkmilləşdirilməsi; mətnin lingvistik ekspertizası və müəllifin şəxsiyyətinin identifikasiyası məsələlərinin həlli və s.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdurəhmanova K. E. Лингвистический анализ эмотивных предложений в английском языке. Монографиya. "Elm və təhsil" nəşriyyat-poliqrafiya müəssəsi Bakı 2015 336 səh
2. Баранов А.Г. Функционально-прагматическая концепция текста. Ростов-на-Дону: Изд-во РГУ, 1993. 184 с.
3. Гридин В.М. Семантика эмоционально-экспрессивных средств в языке //Психолингвистические проблемы семантики. М.: Наука, 1983. С. 113–119.
4. Дейк Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. М., 1989.

РЕЗЮМЕ

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ТЕКСТОЛОГИИ

Абдурахманова К.Е.

Азербайджанский университет языков, Азербайджан.

Статья посвящена вопросам текста, речевых компонентов и эмотивности. Традиционный синтаксис изучает предложение как единицу мыслительного процесса, коммуникативную единицу. Акцент на функциональных аспектах предложения приводит к появлению формального признака, характеризующего предложение в целом, а именно его выразительных функций.

В центре внимания исследования - семантический анализ современной лингвистики, межуровневых отношений, изучение текста и его адаптация к содержательному плану. В то же время проблемы современной лингвистики в отношении языковых проявлений устной речи, которые

частично выражаются в синтаксических единицах, относятся к числу проблем, поставленных в исследовании.

Ключевые слова: теоретическая лингвистика, текстология, актуальные проблемы, текст, синтаксис, дискурс.

SUMMARY
ACTUAL PROBLEMS IN TEXTOLOGY
Abdurahmanova K.E.
Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan

The article is devoted to the issues of text, speech components and emotiveness. Traditional syntax studies a sentence as a unit of a thought process, a communicative unit. The emphasis on the functional aspects of the proposal leads to the emergence of a formal feature that characterizes the proposal as a whole, namely, its expressive functions.

The focus of the research is the semantic analysis of modern linguistics, inter-level relations, the study of the text and its adaptation to a meaningful plan. At the same time, the problems of modern linguistics in relation to the linguistic manifestations of oral speech, which are partially expressed in syntactic units, are among the problems posed in the study.

Key words: *theoretical linguistics, textual criticism, current problems, text, syntax, discourse*

USING MIND MAPPING TOOLS FOR DEVELOPING LEXICAL SEMANTIC COMPETENCE
Akhmetova G.

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan

Summary. Mind maps has proved to be one of the effective methods in teaching vocabulary in a foreign language, as it aids students to learn new words systematically and in a logical ways. Therefore, it contributes to developing students' lexical-semantic competence. In addition, it helps to memorize more words and retain in mind. It improves all kinds of memory, develops critical thinking and facilitates mastering foreign vocabulary mastery. The present paper discusses the use and possibilities of mind mapping tools in vocabulary teaching.

Key words: *mind mapping, tool, software, lexical and semantic competence, vocabulary mastery, vocabulary acquisition.*

Learning vocabulary is crucial since communication cannot be affected without vocabulary. Vocabulary plays a central role in English language teaching because without sufficient vocabulary students cannot comprehend others or express themselves. Vocabulary is an indispensable and constituent part of successful language acquisition in any language. Effective vocabulary acquisition depends on various aspects such as good memory, learning environment, appropriate, sufficient practice, and successful teaching method or strategy for teaching vocabulary. Though nowadays EFL teachers employ a great number of innovative methods and strategies learners still struggle in foreign language acquisition and using sufficient vocabulary to use a foreign language for communicative purposes. Neither productive nor perceptive skills can be developed successfully without foreign language vocabulary mastery. Certain knowledge of vocabulary enables students to enhance students' writing and speaking skills.

One of the innovative methods being applied in EFL classes effectively is mind mapping. The use of mind maps to aid vocabulary building is an effective way to help students learn vocabulary. It is also a creative way to teach vocabulary using papers and pencils, as well as mind mapping tools online. Students have a chance to learn new vocabulary in a systematic way and gain more confidence in using English after the introduction of mind maps. To enhance the vocabulary skills for follow-up exercises may be given to students for reinforcing what they have learned through their mind maps [4]. One of the peculiarities of Mind Maps is the ability to show the overall structure of a subject and the relative importance of individual parts of it. It helps students to associate ideas, link the words, thinks creatively, and make connections that might not otherwise make, Tony Buzan (2010). Mind maps have a positive effect on vocabulary acquisition as their visual design enables students to see the relationship between ideas, and encourages them to group certain ideas together. Mind maps work especially well when created in groups since students generate more ideas cooperatively competing and developing each other's ideas [2].

Scholars researching the problems of mind Mapping as a vocabulary teaching strategy explain that it has a variety of names such as “Mind Mapping”, “Intellectual map”, “concept map”, “clustering”, “bubbling”, or “webbing”. All these names refer to the same concept. It was developed in the early 1970s by Tony Buzan as a tool to help people take notes more effectively. To affect foreign language acquisition positively it is advisable to create a colorful mind mapping with many pictures and symbols. Buzan (1993: 1) states that mind mapping is a powerful graphic technique, which provides a universal key to increase the potential of the brain. Recording the information through symbols, pictures, emotional meaning, and colors, exactly the same as our brains process it. A pattern which at least consists of picture, symbol, and color that will not just help the students to understand the vocabulary knowledge but also makes the students feel good, enjoyable and attract their brain which at last lead them to have interest in mastery vocabulary knowledge [3]. The originator of modern mind mapping is Sir Tony Buzan, famous for his contributions to our understanding of how the brain functions. Buzan traces the development of mind mapping to research performed in the 1950s. That research found that one side of the brain, the left side, was the home of rational and linear thinking, of language and numbers. The right side was home to holistic, associative, artistic thinking—of pictures and music and color. By combining elements that appeal to each side of the brain, Buzan reasoned, mind maps would optimize the brain’s ability to create, learn, to remember [2].

One aspect of lexical competence, i.e. inferential competence, is the «ability to deal with the network of semantic relations among lexical units, underlying such performances as semantic inference, paraphrase, definition, retrieval of a word from its definition, finding a synonym, and so forth» (Marconi, 1997, p. 59). For instance, we know that a bee is an insect, we can verbally describe the differences between a bee and a bug, we can recover the word bee from a definition such as An insect that buzzes, and so on. Such “intralinguistic” abilities are semantic because, in order to exercise them, a speaker must possess an internalized network specifying semantic connections between a given word (e.g., bee) and other words of a natural language (e.g., bee, buzz) Lexical competence refer to many aspects such as perceiving and conceptualizing objects and allowing us to know the meanings of words and to use them correctly [7].

Semantic competence consists of knowledge of the meaning of individual lexical units and knowledge of how the syntactic structure guides the construction of sentence meaning from the meanings of individual lexical unit, and of the operations by which meaning is constructed [12].

In teaching vocabulary through mind mapping tools lets students learn the vocabulary in a systematic and connected way by categorizing and grouping it into related concepts. Logical and systematic structuring of the vocabulary and presenting them through mind mapping equipped with colorful branches and pictures may stimulate the brain to memorize more words in a well-organized interrelated way [8] According to Thornbury (2002) vocabulary acquisition requires both labeling and categorizing skills. Mind mapping is a powerful technique to assist the students in memorizing and storing the words which are expected to be used adequately and appropriately according to the context. Mind maps are used all around the world, in education and in business [9].

Nowadays a variety of mind mapping software and tools are used for introducing and teaching vocabulary in the foreign language which can operate synchronously and asynchronously. To the main advantages of using online mind mapping tools we may refer the fact that they can be created individually, cooperatively, stored and shared on electronic gadgets, can easily redone or rebuilt according to different needs, can be zoomed, and serve as a best solution in teaching vocabulary in distance learning. While teaching vocabulary in a foreign language students using mind mapping tools a teacher can explain and demonstrate the meaning of the lexical units based on semantic field theory and words can be introduced in thematic and lexical semantic groups. Mind mapping tools may bear different names and can be developed by various companies, but the functions of many mind mapping tools are the same. In this paper we are giving a general overview for the mind mapping tools that can be applied in vocabulary teaching in a foreign language.

MindMeister is a completely web-based mind mapping software that runs in any standard web browser. The mind maps you create are saved automatically in the cloud, online, and can be accessed from anywhere, as long as you are connected to the internet. Unlike traditional mind mapping tools, MindMeister lets to brainstorm in real-time with an unlimited number of users. Collaborators don’t even need an account to enter a map and give their input. A teacher can create a secure link for any map and simply share it with students. MindMeister is not only a simple brainstorming tool. MindMeister is an online collaborative, knowledge-based mind mapping tool that students can use to understand and make connections between concepts, ideas, and information. Mind maps help users collect ideas and facts based on a given topic. MindMeister brings a new dimension to learning by enabling students to make clear connections between ideas or facts and present information visually [5, 427]. One of the best aspect of MindMeister is its ability to

promote collaborative work (and its availability on nearly every platform). Students can access maps from their mobile devices or any computer with an Internet connection. It can be used in the classroom for students to brainstorm a discussion, to begin to organize their ideas for papers and projects, and even to help them study for tests and quizzes. Students can share a map with the teacher and use at home to study for their final exam. The whole class had access and the ability to edit the document. Each group (using their smart phones) edited a section, listing off the ways that different laws treated individuals based on their class and/or status.

XMind is another mind mapping and brainstorming software, developed by XMind Ltd. In addition to the management elements, the software can be used to capture ideas, clarify thinking, manage complex information, and promote team collaboration. It supports mind maps, fishbone diagrams, tree diagrams, organization charts, spreadsheets, etc. Normally, it is used for knowledge management, meeting minutes, task management, and GTD [1].

Mindomo. Real-time collaboration on mind maps, concept maps and outlines. It works with Google Drive. Mindomo allows students to visually outline complex concepts, tasks, ideas, and other related information in a structured form.

Apart from its extensive mind mapping features, Mindomo also covers concept mapping, task mind mapping and outlining functionalities. Mindomo program has some highlighted features:

- real-time collaboration;
- multiple layouts (mind map, concept map, task map, outline, tree org chart)
- ability to work on maps even if your internet connection is down, and all changes will be automatically synchronized when the connection is restored;
- playback mode that shows how a map was built;
- mindmaps can be turned into presentations or real-time editable outlines
- map customization by adding icons, colors, styles and map themes
- great variety of import and export formats (PDF, RTF, PPT, TXT, OPML, MPX, HTML, ZIP, PNG, XLS, MOM, MM, MMAP)
- Desktop version that enables users to work offline [6].

FreeMind is a free mind mapping application written in Java. It provides extensive export capabilities. As with other mind mapping software packages, FreeMind allows the user to edit a hierarchical set of ideas around a central concept. The non-linear approach assists in brainstorming new outlines and projects as ideas are added around the mind map. FreeMind is a mind mapping tool that allows you to create images that capture ideas visually. FreeMind can aid to create diagrams or schemes that can be easily manipulated [10].

MindManager is a mind mapping software application developed by Mindjet. The software provides ways for users to visualize information in mind maps and flowcharts. MindManager can be used to manage projects, organize information, and for brainstorming. MindManager provides ways for users to visualize information using mind maps. The digital mind maps can be used as a “virtual whiteboard” for brainstorming, managing and planning projects, compiling research, organizing large amounts of information, and for strategic planning. Documents can be attached to mind map topics and viewed within the MindManager application [11].

Concept Draw MINDMAP is a mind mapping and brainstorming software. Along with the traditional practice of hand-drawn mind maps, there is a range of special mind mapping software, which is commonly used to create mind maps for purposes of a business, project management, and knowledge management [10].

Mostly the algorithm or steps in creating mind maps are similar and contain the following steps:

1. A teacher starts a mind map at the center, with the main word (seme, concept).
2. Next, a teacher brainstorm with students asking them to name the words that is associated with the main word;
3. Then a teacher adds related words according to and creates systematic logically connected groups or clusters based on semantic relativeness;
4. Students with the teacher start building a mind map collectively;
5. Teacher helps students by asking trigger questions to complete the map;
6. A teacher may define the word, give word combinations and collocations provide examples, synonyms and antonyms using different branches and clusters.

This visual and systematic presentation of foreign language vocabulary enables students to better understand the meanings of the lexical units, distinguish shades of meanings, to memorize the collocations and word combinations the main word (introduced or presented word) is used with, paraphrase the sentences using antonyms and synonyms, enlarge students' vocabulary and enhance their lexical knowledge and semantic competence. Mind mapping tools is a brilliant option for developing not only lexical and sematic competence, but

also cooperative learning engaging all students and making them feel their contribution. And because the students are building the mind map together, their understanding grows as the map grows. Since they are part of a process, they become invested in the process. They are engaged in the process of learning. Mind mapping is a wonderfully easy-to-learn, easy-to-use, and powerful way to engage students in the process of learning. It can be particularly useful for teachers who are working with students with different language backgrounds.

REFERENCES

1. Alan Henry (2013). "Most Popular Mind Mapping Tool: Xmind".Lifehacker.
2. Buzan, T. (1976). Use Both Sides of Your Brain. New York: E. P. Dutton & Co. Buzan,T., &Buzan,B. (2000). The mind map book (Millenium Ed.). London: BBC Books.
3. Buzan, T. 2004. Mind Map Untuk Meningkatkan Kreativitas, Jakarta: Gramedia Pustaka Utama.
4. Edwards, S., & Cooper, N. (2010). Mind mapping as a teaching resource. The clinical teacher, 7(4), 236-239.
5. Farrand, P.; Hussain, F.; Hennessy, E. (2002). "The efficacy of the mind map study technique". Medical Education. 36(5): 426–431. doi:10.1046/j.1365-2923.2002.01205.x. PMID 12028392. Archived from the original on 2013-01-05. Retrieved 2009-02-16.
6. Joeran Beel, Stefan Langer (2011). "An Exploratory Analysis of Mind Maps" (PDF). Proceedings of the 11th ACM Symposium on Document Engineering (DocEng'11). ACM. Retrieved 1 November 2013.
7. Marconi, D. (1997). Lexical competence. MIT press.
8. Samhudi, Samhudi. (2015) ."The Use of Mind Mapping Technique in Teaching Vocabulary." *Getsempena English Education Journal*, vol. 2, no. 1.
9. Thornbury (2002), 'Research on how Mind Map improves Memory'. Paper presented at the International Conference on Thinking, Kuala Lumpur
10. <https://www.techradar.com/reviews/freemind-mind-mapping-software>
11. <https://en.wikipedia.org/wiki/MindManager>.
12. <http://web.mit.edu/rbhatt/www/24.903/11.pdf>.

XÜLASƏ LEKSİK-SEMANTİK SƏRİŞTƏNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ ÜÇÜN ZEHNİ VASİTƏLƏRDƏN İSTİFADƏ

Axmetova G.

L.N.Qumilyov ad. Avrasiya Milli Universiteti, Qazaxıstan

Mental kartlar özünü xarici dildə leksikanın öyrənilməsinin effektiv metodlarından biri kimi göstərmişdir, çünki şagirdlərdə yeni sözləri sisteməlik və məntiqi şəkildə mənimsəyir. Buna görə də, tələbələrin leksik semantik səlahiyyətlərinin inkişafına kömək edir. Bundan əlavə, daha çox söz yadda saxlamaq və onları yaddaşda saxlamağa kömək edir. Bu yaddaş bütün növ yaxşılaşdırır, tənqidi düşüncə inkişaf və xarici lüğət mənimsənilməsi asanlaşdırır. Bu məqalədə leksikanın öyrənilməsində mental kartlaşma alətlərinin istifadəsi və imkanları müzakirə olunur.

Açar sözlər: *mental təsvir, alət, proqram təminatı, leksik-semantik səlahiyyətlər, leksikanın mənimsənilməsi, leksikanın mənimsənilməsi.*

РЕЗЮМЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНСТРУМЕНТОВ РАЗУМА ДЛЯ РАЗВИТИЯ ЛЕКСИЧЕСКОЙ СЕМАНТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ

Акметова Г.

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан

Ментальные карты зарекомендовали себя как один из эффективных методов обучения лексике на иностранном языке, так как развивают у учащихся способность систематически и логически усваивать новые слова. Поэтому они способствуют развитию лексико-семантической компетенции студентов. Кроме того, это помогает запоминать больше слов и сохранять их в памяти. Ментальные карты улучшают все виды памяти, развивают критическое мышление и облегчают овладение иностранным словарным запасом. В настоящей статье обсуждается использование и возможности электронных инструментов ментального картирования в обучении лексике.

Ключевые слова: *ментальные карты, инструмент, программное обеспечение, лексико-семантическая компетенция, обучение лексике, овладение лексикой.*

KONSEPT LİŇVOKULTUROLOGİYANIN BAZA KATEQORİYASI KİMİ

Bünyatova A.B.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Məqalədə konseptin linqvokulturologiyada rolu barədə məlumat verilir. Bu sahədə araşdırma edən dilçilərin fikirləri nəzərdən keçirilir. Dil və təfəkkür, dilin əsas funksiyaları mövzusu, insanların onları əhatə edənləri necə dərk etməsi prosesi bu məqalənin diqqət mərkəzindədir. Məqalədə konseptin digər elmlərlə əlaqələri, oxşar və fərqli xüsusiyyətləri təhlil edilir. Konsepti araşdıran koqnitiv linqvistikanın tarixi və bu elmin yaradılmasında linqvistlərin rolu da qeyd olunur. Bundan başqa, linqvokulturologiyanın məqsədi və funksiyaları da məqalədə araşdırılır. Müasir dilçilikdə bu elmin mövqeyi və rolu dərinlən öyrənilir.

Açar sözlər: *konsept, dil və təfəkkür, diskurs, koqnisiya, dil və mədəniyyət*

Müxtəlif xalqların dil şəxsiyyətlərindən söz açarkən alimlər dilin milli spesifikliyi məsələsinə toxunmalı olurlar. Bildiyimiz kimi etnosun dil şüuru tarixə əsaslanaraq formalaşır. O, mədəni-etnik dil stereotiplərində milli mentalitetin spesifikliyi və həmçinin danışanın şəxsi dünyagörüşünün xüsusiyyətlərini əks etdirən mürəkkəb törəmədir. Hər hansı dil anlayışı təbii ki, linqvistik elmi zənginləşdirir və milli dili, eyni zamanda milli mədəniyyəti daha dərinlən dərk etməyə şərait yaradır. Bu mənada konsept anlayışı da istisna deyil. Konsept müasir linqvistikanın ən məşhur və ən az birmənalı istifadə olunan terminlərindən biridir. Bu ifadə ilə razılaşaraq müasir linqvistika ədəbiyyatında rastlaşdığımız konsept anlayışının müxtəlif şərhələrinə nəzər salaq.

Konseptin təbiətini öyrənmək müasir linqvistikada ön plana çəkilir və burada biz bir sıra müxtəlif fikirlərlə qarşılaşırıq. Konsept termini koqnitivistika, semantika, linqvokulturologiya anlayış aparatına daxil edilmişdir. Terminin elmdə öz təsdiqini tapması sərhədlərin müəyyən mənada qeyri-müəyyənliyi, onun sərbəst şəkildə istifadə olunması, məna və ya dil formalarına görə yaxın terminlərlə qarışdırılması ilə müşahidə olunur.

Eyni interpretasiyanı biz Z.D.Popovada və İ.A.Sterninada görürük: “Konsept düşüncə kateqoriyasıdır, bu da onun geniş şəkildə şərhinə şərait yaradır”. Konsept kateqoriyası bu gün filosofların, məntiqçilərin, psixoloqların, kulturoloqların tədqiqatlarında mövcuddur və bütün qeyri-linqvistik interpretasiyaların izlərini özündə cəmləşdirir [7, s. 29-30]. Uzun müddət konsept və anlayış terminlərinin differensiasiyası aktual problem kimi qalmaqda idi. Konsept anlayışla eyni haldır. Daxili formasına görə Azərbaycan dilində konsept və anlayış sözləri eynidir. Konsept latın dilində “conceptis” (“anlayış”) sözünün kalkasıdır. Elmi ədəbiyyatda bu iki söz uzun müddət sinonim kimi tanınıb, lakin son illər alimlər onları dəqiq fərqləndirməyə başladılar. Konsept və anlayış müxtəlif elmlərin terminləridir. Birincisi riyazi məntiq elminin, həmçinin mədəniyyət, kulturologiya və linqvistika elmlərinin birləşməsindən – linqvokulturologiyadan yaranır. İkincisi isə əsasən məntiq və fəlsəfədə istifadə olunur.

V.Z.Demyankov müxtəlif janrlı bir çox mətnləri təhlil edərək konsept termininin müxtəlif dillərdə istifadə olunması barədə belə nəticəyə gəlmişdir [4]:

Konsept termininin humanitar elmlərdə, bədii ədəbiyyatda və adi məişət dilində istifadə olunması müxtəlif dillərdə müxtəlif zamanlara təsadüf edir.

1. Azərbaycan dilində konsept termininin ən çox işlədilməsi onun əsasən humanitar elmlərdə anlayış terminindən fərqli mənada istifadə edilməsindən başlanır. Anlayışlar insanların bir-biri ilə razılığa gəldikləri məhfumdur, insanlar onları müəyyən problemləri həzərəkən “ümumi dilin” olması üçün formalaşdırırlar. Konseptlər isə öz-özlüyündə mövcuddur, insanlar onları bu və ya digər əminlik dərəcəsi ilə rekonstruksiya edir. Bəzi hallarda konsept və anlayış terminlərinin referentləri üst-üstə düşür.

2. Belə izahlarda konsept termininin mənası “başlanğıc həqiqət” ideyasını daşıyır. XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində bədii və elmi ədəbiyyatda konsept termininə olan maraq insan həyatında hər gün qarşılaşdığımız, lakin onların “həqiqi” mənasını düşünmədiyimiz rekonstruksiyasına marağın artmasından xəbər verir. Məlum olur ki, hadisələri qabaqcadan uyğunlaşdırmaq həmişə alınmır, bəzən hazır mənalara bərpa etmək daha səmərəlidir, yəni köhnə konseptlərin üzərində onları dağıtmadan yeni konseptlər yaratmaq olar. Yeni yaradılan köhnənin bərpası deməkdir. Biz bu ifadənin düzgün olması ilə həm ictimai, həm də elmi həyatımızda tez-tez rastlaşırıq.

Müasir tədqiqatlarda “konsept” anlayışının təhlili iki istiqamətdə aparılır [8, s. 17]:

1. Konseptin qnesiologiyasına əsasən (konseptin yaranması onun yerləşməsi nöqtəyi-nəzərindən, eyni zamanda konseptin gerçəklik və onun təzahür formaları ilə uyğunlaşmalıdır);

2. Konseptlərin tipologiyasına əsasən (müəyyən elmin həmin terminindən istifadə etmək ehtiyacı və onun alınma aparatı nəzərə alınmalıdır).

Elmi ədəbiyyatda deyilənlərin hamısını nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək olar: a) Konsept anlayışın məzmunudur. O, tədrisən inkişaf edərək və dildə ayrı-ayrı semantik əlamətləri aktualaşdıraraq həcmcə böyüyür; b) Konsept “milli koloritin”, dilin təfəkkür və ünsiyyət vasitələri kimi funksiyalarının birgə mənasını ifadə edir.

Konseptlərin növlərə bölünməsi onların standartlaşma (fərdi, qrup şəklində və ümummilli) əlamətlərinə görə aparıla bilər. Məzmununa görə onlar təsəvvürlərə, sxemlərə, anlayışlara, freymlərə və s. bölünə bilər. Dil ilə ifadə olunmasına görə konseptlər leksemlərlə, frazeoloji birləşmələrlə, sərbəst söz birləşmələri ilə, sintaktik konstruksiyalarla, hətta mətnlərlə və iri həcmli fəsillərlə də təqdim oluna bilər. Konsept dil və təfəkkür arasında əlaqələndirici bənd kimi, şüur vahidi və insanın təcrübəsini əks etdirən məlumat strukturu kimi (Y.S.Kubryakova), mövcud ola bilən dünyanın onun obyektlərinə qarşı intensional funksiya kimi (R.İ.Pavilenis), fərdin dərk etmə və kommunikativ fəaliyyətində öz-özünə işləyən insanın psixiki həyatının qanunlarına tabe olan dinamik xarakterli baza perseptiv-koqnitiv-affektiv törəmələr kimi (A.A.Zalevskaya), düşüncə fəaliyyəti prosesində müxtəlif tərəfləri ilə görünərək öz bərabər əlamətlərini və qatlarını aktualaşdıran kompleks düşüncə vahidi kimi (İ.A.Sternin), düşüncə dili vahidi kimi (T.A.Fesenko), real və ya ideal dünyanın predmetini əks etdirən və dil daşıyıcılarının milli yaddaşında dərk olunmuş verbal substrat kimi ifadə olunmuş kollektiv şüurun hər hansı diskret vahidi kimi (A.P.Babuşkin), gerçəklik dünyasından olan obyekt haqqında biliyi ideal dünyanın obyekt biliyinə çevrilməsi (A.Vejbitskaya) və s. kimi nəzərdən keçirilir [8, s. 18-19].

Konsept mental vahid, şüur elementidir. İnsanın şüuru real dünya və dil arasında vasitəçidir. Şüura mədəni informasiya daxil olur və orada bir növ süzgəcdən keçirilir, yenidən işlənir, sistemləşdirilir. Konseptlər insan və onu əhatə edən dünya arasında vasitəçi olan “mədəni qat” yaradır [1, s. 3]. Konsept insanın beynində mədəni xüsusiyyətlərin cəmlənməsidir, insanın özünün mədəniyyətə daxil olması üçün vasitədir. Konseptlər insanın şüurunda (mental dünyasında) anlayış, bilik, assosiasiyalar, həyəcanlar “dəstəsi” şəklində mövcuddurlar. Konseptlər yalnız düşünülür, həm də yaşanılır [10, s. 40-42].

Konseptosfer terminini D.S.Lixaçev elmə gətirmişdir. Konseptosfer düşüncə mənzərələri, sxemlər, anlayışlar, freymlər, ssenarilər, heşaltlar (xarici dünyanın daha mürəkkəb kompleks obrazları), mücərrəd mahiyyətlər şəklində mövcud olan konseptlərdən təşkil olunmuş düşüncə sferasıdır. Müəyyən çox sərt olmayan konseptosferin təşkilinə yardımçı olan koqnitiv təsnifatlar da konseptosferə aiddir [7, s. 61-62].

D.S.Lixaçevin fikrinə əsasən milli dilin konseptosferi bütün millətin mədəniyyəti zəngin olduqca zəngindir, milli dilin ayrı-ayrı konseptosfer variantları çoxdur. Onlar müxtəlif cür qruplaşdırılır və özlərini müxtəlif şəkildə biruzə verirlər. Hər bir konsept hal-hazırkı kontekstdən və mədəni təcrübədən, konsept daşıyıcısının mədəniyyətindən asılı olaraq müxtəlif cür açıqlana bilər. Konseptosfer anlayışının vacibliyi ondadır ki, o, dilin nə üçün mədəniyyət konsentrasiı olduğunu anlamağa kömək edir. Dil millətin mədəniyyətinin onun əhalisinin müxtəlif təbəqələrində, hətta ayrı-ayrı fərdlərdə təzahür etməsinə yardımçı olur [6, s. 5-9].

Y.S.Stepanova konseptin üz təbəqəsini (qatını) fərqləndirir [10, s. 46-54]:

1. Əsas aktual əlamət;
2. Əlavə və ya bir neçə əlavə “passiv” əlamətlər, artıq aktual olmayan tarixi əlamətlər;
3. Daxili forma və xarici söz şəklində verilən, adətən heç dərk olunmayan forma.

Konseptlər müxtəlif formalarda, müxtəlif təbəqələrdə mövcuddur. Bundan başqa, konseptlər müxtəlif mədəniyyətlərdə müxtəlif cür reallaşır. Buna görə də “ailə”, “izdivac”, “arvad” konseptlərinin müxtəlif mədəniyyətlərdə (Azərbaycan, ingilis, rus və s.) aşkarlanmasını nəzərdən keçirmək daha düzgündür.

Konseptin çüür elementi kimi müəyyən olunması digər alimlərin tədqiqatlarında var. Konsept elmi tədqiqatın mədəniyyət, şüur və dil sahələrində elmi axtarışları bir-biri ilə bağlayan vahiddir, çünki o, şüura aiddir, mədəniyyət tərəfindən təyin edilir və dildə öz əksini tapır. Bu zaman konsept özü nə dil nə də mədəniyyət sahələrinin heç birinə bilavasitə aid deyil [7, s. 39]. Konsept bizim tam anlamda obyekt haqqındabütün bildiklərimizdir [11, s. 97]. Konsept dil daşıyıcılarının həm şifahi, həm də yazılı nitqdə istifadə etdikləri mənanın cəbrlə ifadəsidir [6, s. 4].

Etnospesifik xüsusiyyət ayrı düşünülən xüsusi keyfiyyətdir. İ.Y.Aniçkov hesab edirdi ki, dildə hər şey idiomatiktir [2]. Bu mənada V.M.Savitskinin linqvistik mövqeyi bu və ya digər dil vahidinin idiomatiklik dərəcəsi barədə konsepsiyası maraqlı doğurur [9]. Beləliklə, üç konsept növü ayırmaq olar: a) xüsusi etnomədəni və sosiomədəni konseptlər (mədəniyyətin xüsusiyyətlərini əks etdirir); b) xüsusişəkiləndirilməyən konseptlər (onların mədəni spesifikasi qabarıq ifadə olunmur və mədəniyyət assosiasiyalarını axtarmaq tələb edir); c) universal konseptlər (onlar mədəni spesifikasiyaya malik deyillər).

Y.S.Kubryakovanın tədqiqatlarında konsept prototipik semantika kateqoriyaları ilə uyğundur. Konseptin strukturunda mərkəzi və periferiya sahələri ayrılır, onlardan biri çoxmənalı leksemin əsas birbaşa

nominativ mənanı, digəri isə onun törəmə mənalarını əmələ gətirir. Konseptlərin vahidliyi mərkəzi və periferiya elementlərinin koqnitiv bağlılığı ilə təmin olunur [5, s. 90].

S.Q.Vorkaçyev konseptin növbəti komponentlərini ayırır [3, s. 66-70]:

1. Bütün kommunikativ mənalı informasiya, onun paradigmatik, sintaqmatik və söz yaradıcı əlaqələri;
2. Dil işarəsinin bütün pragmatik informasiyası;
3. Sözün koqnitiv yaddaşı, yəni dil işarəsinin məna xarakteristikasının dilin dəyərlər sistemi ilə əlaqəsi (dünyanın dil vasitəsi ilə təsviri və dil daşıyıcılarını əks etdirən mədəni-etnik komponent).

Bütövlüklə, geniş mənada konseptlərin sayına mənaları ilə milli dil şüurunun məzmununu təşkil edən leksemlər də daxil edilir. Dar mənada konseptlərin sayına müəyyən mədəniyyət daşıyıcılarını səciyyələndirən semantik törəmələr də daxil edilir. Ruh, həqiqət, azadlıq, xoşbəxtlik, sevgi kimi metafiziki konseptlər (yüksək mücərrədlik dərəcəli mental mahiyyətlər) müxtəlif dillərdə öz simvoluna obrazlı məzmununu mücərrəd məzmununun ifadəsi üçün istifadə edən işarəyə malikdirlər.

Konsept kollektiv biliyin, şüurun dildə ifadəsi olan və etnomədəni xüsusiyyəti ilə fərqlənən vahiddir [3, s. 70].

Linqvistlər müxtəlif konsept tipologiyası təklif edir: təqdimatlar, heşaltlar və anlayışlar. Freymlər və ssenarilər isə heşaltların müxtəlif növləridir [7, s. 56-58]. Dil heşaltları nəzəriyyəsi ilk dəfə Corc Lakoff tərəfindən irəli sürülmüşdür. Sonralar isə digər alimlər onu qəbul etmişdir. Heşaltlar xüsusi dərin məzmunlu dil vahidləridir. Dildə reallaşmadan əlavə heşaltlar insanın gerçəkliyi qəbul etməsinin əsasını təşkil edir, dərk etmə proseslərini istiqamətləndirir, motorlu aktların səviyyəsini və spesifikasiyasını təyin edir.

Heşaltların dilə nisbətən daha dərin olması bir neçə amillərdə görünür. Belə ki, üzde eyni görünən heşalt müxtəlif mənalar kimi reallaşa bilər və yalnız xüsusi axtarışlar (tədqiqatlar) onların eyniliyini müəyyən edə bilər. Corc Lakoff göstərmişdir ki, mübahisə və müharibə eyni terminlərlə təsvir edilir. Deməli, onlar eyni heşaltla bağlıdır.

Beləliklə, heşaltlar universal təsəvvürlərdir. Onlar insan psixologiyasının dərinliklərində yerləşir və bütövlükdə təbii dilin kateqoriya çərçivələrindən kənardadır. Keşaltlar deyilənlərin sərhədlərindən kənar yerləşir və onlarla orqanik şəkildə bağlıdır. Real dil məlumatları əsasında rekonstruksiya edilmiş heşaltlar özləri ən yaxın transsendentik real məzmun vahidinə çevrilir.

XIX əsrin sonu Avstriyalı incəsənətşünas H.Erenfelsin fikrinə əsasən heşalt konsept növü kimi əks olunan obyektin dinamik və statik amillərini özündə birləşdirən sözlə möhkəmlənən bütöv obrazdır. Heşaltlar mücərrəd leksikanın semantik məzmununu təşkil edir. Beləliklə, növbəti sözlərin eksperimental qaydada alınan məna tərifləri heşaltlardır. Məsələn din – burada məscid, kilsə, keşiş, rahib, mömin, dua edən insanlar, Quran, İncil, şamlar, boş otaq, sükut və s.; riyaziyyat – rəqəmlər, düsturlar, qrafiklər, dərslilər, dəftər və ya lövhədə misallar və s. Növbə, oyun, pul, əzab, sevgi, tale, səmimiyyət və s. kimi leksemlərin konseptləri tipik heşaltlardır [7, s. 57].

Freymlər sərbəst, qeyri-ixtiyari seçilən bilik “hissəcikləri” kimi nəzərdən keçirilməməlidir. Onlar müəyyən konseptin ətrafında təşkil olunmuş vahidlərdir. Bu vahidlər əsas, tipik və potensial qaydada mümkün olan, bu və ya digər konseptlə assosiasiya yaradan informasiyanı daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 895 с.
2. Аничков И.Е. Идиоматика и семантика // Вопросы языкознания. 1992. – №5.
3. Воркачев С.Г. Сопоставительная этносемантика телеономных концептов «любовь» и «счастье» (русско-английские параллели). – Волгоград: Перемена, 2003. – 164 с.
4. Демьянков В.З. Понятие и концепт в художественной литературе и в научном языке // Вопросы филологии. 2001. № 1. С. 35-47.
5. Кубрякова Е.С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX в. // Язык и наука конца 20 в. – М.: 1995. – С. 173 – 189.
6. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Русская словесность: Антология. – М.: Academia, 1997. – 196 с.
7. Попова З.Д., Стернин И.А. Язык и национальная картина мира. – Воронеж: Изд-во «ИСТОКИ», 2002. – 318 с.
8. Прохоров Ю. Е.В поисках концепта. _М., 2008.- 176 с.
9. Савицкий В.М., Кулаева О.А. Концепция лингвистического континуума. – Самара: Изд-во «НТЦ», 2004. – 178 с.
10. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.

11. Телия В.Н. О методологических основаниях лингвокультурологии // XI Международная конференция «Логика, методология, философия науки». Москва, Обнинск. 1995, с 24-28.

РЕЗЮМЕ
КОНЦЕПТ КАК БАЗОВАЯ КАТЕГОРИЯ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ
Бунятова А.Б.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В статье даётся информация о роли концепта в лингвокультурологии. Рассматривается мнение лингвистов, которые ведут исследования в этом области. Центр исследования этой статьи и её основная тема, это - язык и мышление, основные функции языка и процесс осознания человеком окружающего его мира. Ведётся анализ связи концепта с другими науками, их сходство и различие. Здесь идёт речь об истории создания концепта и роли лингвистов в создании фундамента этой науки. Кроме этого, статья сообщает о целях и ответственности лингвокультурологии. Широко исследуется её ведущая роль и место в современной лингвистике.

Ключевые слова: *концепт, язык и мышление, дискурс, когниция, язык и культура.*

SUMMARY
CONCEPT AS A BASE CATEGORY OF LINGUOCULTUROLOGY
Bunyatova A.B.

Sumgayit State University, Azerbaijan

In the article the information about the role of concept in linguoculturology is given. The opinions of the linguists investigating this field are looked through. The topics language and mentality, the main functions of the language, the process of how humans realise the things surrounding them are in the centre of attention of this article. The relations of concept with the other sciences, their identical and distinctive features are analysed in the article. The origin history of concept and the roles of linguists in fundamentals of this science are also mentioned. Moreover, the aims and functions of the linguoculturology are given in the article. The position and the role of this science in modern linguistics are deeply studied.

Key words: *concept, language and mentality, discourse, cognition, language and culture.*

NƏZƏRİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİYİN MÜASİR MƏSƏLƏLƏRİ
Əhmədova Z.Q.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Məqalədə nəzəri və tətbiqi dilçilik, mənşəyi və inkişafı barədə məlumat verilir. Həm də nəzəri dilçiliyin bölmələri olan tətbiqi dilçilik, fonetika, heca, stress, intonasiya və leksikologiya problemlərindən bəhs edir.

Dilçilik sahəsində tədqiqatları davam edən Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri və tətbiqi məsələlərinə həsr olunmuş çoxsaylı əsərlərin olduğu barədə məlumatlar var.

Bununla yanaşı, məqalədə dilçiliyin inkişafını təmin edən maddi-texniki bazanın nəşri və dilçilərin əsərlərinin orijinal Azərbaycan dilindən tərcüməsi barədə məlumat verilir.

Açar sözlər: *dilçilik, tətbiqi, nəzəri, elm, müasir, əcnəbi, termin.*

Azərbaycan dilçiliyi bugünkü gündə uzun və şərəfli bir yol keçmişdir. Dilçilik sahəsində dünyasını dəyişmiş görkəmli alimlərimizdən Ə.Dəmirçizadənin, F.Zeynalovun, B.Çobanzadənin. N.Ağazadənin. M.Adilovun, A.Qurbanovun və s. əməyini xüsusilə qiymətləndirmək lazımdır. Hal-hazırkı dövrümüzdə isə alimlərimizdən A.Axundov, T.Hacıyev.Y.Seyidov. N.Cəfərov, Q.Kazımov və digər dilçi alimlərimizi göstərmək olar. Bu dil xadimlərinin Azərbaycan dilçiliyində çox böyük xidmətləri var və yüksək səviyyədə dərslərlər, əsərlər yaradırlar.

Dilçilik, dilşünaslıq, linqvistika — dil **dilçilik**, onun ictimai təbiəti və funksiyaları, daxili quruluşu, funksiyalarının qanunauyğunluqları, tarixi inkişafı və konkret dillərin təsnifatı haqqında elmdir.

Dilçilik anlayışını ifadə etmək üçün Azərbaycan dilində dilçilik, dilşünaslıq, linqvistika və dil haqqında elm terminlərindən istifadə olunur. Birinci terminin ünsürləri (dil+çi+lik) mənşəcə xalis Azərbaycan dili vahidlərindən ibarətdir.

Dilçilik anlayışı müxtəlif terminlərdə ifadə edilir, məsələn, türklər dil bilimi, türkmənlər dilçilik, özbəklər tilşunoslik, qazaxlar til bilimi, qaraqalpaqlar til bilimi terminlərini işlədirlər.

Linqvistika termini latınca **lingua** (yəni dil) sözündən və yunanca – **istika** şəkilçisindən əmələ gəlmişdir. Hazırda dilçiliyimizdə hər üç termin sinonim kimi işlənir; lakin dilçilik terminindən daha çox istifadə olunur.

(Dil+şünas+lıq) tərkibindəki şünas morfemi fars mənşəli olub, həmin dildəki öyrənmək mənasını ifadə edən “şenaxtən” feilindəndir.

Nəzəri dilçilik dilin inkişaf qanunlarını öyrənir və iki yerə ayrılır: ümumi və xüsusi dilçilik. İngilis və fransız mənbələrində linqvistika işlənsə də o, dilçiliyin sinoimi kimi başa düşülür. Strukturalizmdə daxili və xarici dilçilik fərqləndirilsə də, linqvistika ümumi və nəzəri dilçiliyin bir hissəsi kimi başa düşülür. Linqvistika çağdaş, sinxron, daxili struktura yönəlikli bir elm kimi götürülür və bütün səviyyələrdə dil qanunauyğunluqlarını aydın və formal təsvir üsullarla öyrənir.

Dilçilik elminin 4 sahəsi var: nəzəri, tətbiqi, ümumi və xüsusi. Bu məqalədə dilçiliyin nəzəri və tətbiqi sahələri üzrə danışılır.

Dilçilik tətbiqi elm olmaqla yanaşı, eyni zamanda nəzəri elmdir. Buna görə onun iki geniş sahəsi mövcuddur ki, onlardan da biri nəzəri dilçilikdir. Dilçiliyin nəzəri və tətbiqi sahədə inkişafı heç də bunun iki elm olduğunu göstərmir. Lakin bəzi elmi ədəbiyyatlarda dilçiliyin bu sahələrinə nəzər yetirdikdə görürük ki, onların hər birinin ayrıca müstəqil elm hesab edildiyi aydın görünür. Dilçiliyin tətbiqi və nəzəri sahələrinin fərqləndirilməsinin, sərhədin müəyyənləşdirilməsinin xüsusi elmi əhəmiyyəti vardır. Bu sahələrin hər birinin özünəməxsus müəyyən tədqiqat mövzuları və problemləri mövcuddur.

Dilçiliyin tətbiqi sahəsi nəzəri dilçilikdən fərqlənir, çünki burada dillə bağlı olan əməli məsələləri irəli sürülür. Bundan başqa, tətbiqi dilçilik dilin praktik şəkildə öyrənilməsi üçün üsullar və vasitələr hazırlayır. Müxtəlif elmlərin tarixi göstərir ki, elmin ilkin dövründə tətbiqi, əməli məsələlər ilk planda dayanır, böyük əhəmiyyət kəsb edir və sonra elmin nəzəri sahəsi meydana gəlir.

Tətbiqi dilçiliyin kökləri çox qədimlərdə insan cəmiyyətinin yazı yaratmaq kimi zəruri əməli tələbləri ilə bağlı olmuşdur. Sonralar əməli tələblər daha da çoxalmış, yeni-yeni məsələlər qarşıya çıxmışdır. İnsanlar yazı yaratmaqla xalq təfəkkürünün nailiyyətlərini inkişaf etdirmiş və yazılmış bədii əsərlərə, dərsliklərə öz fikirlərini yazmağa başlamışlar. Dilçiliyin tətbiqi sahəsinə dilçi alimlərimiz xüsusi qiymət vermişlər. Ölkəmizdə tətbiqi dilçilik daha çox maraq dairəsindədir və bu məqsədlə tətbiqi dilçiliyə aid əsərlərin nəşrinə geniş yer verilir.

Müasir vəziyyətinə görə tətbiqi dilçiliyin mövzu dairəsi çox genişdir və bu, get-gedə daha da şaxələnir.

Tətbiqi dilçilik problem zənginliyinə malikdir. Onun ən böyük problemlərindən yazı, avtomatik tərcümə məsələləri problemlərini göstərmək olar.

Yazı yaratmaq və onu inkişaf etdirmək tətbiqi dilçiliyin ən qədim problemidir. Bu problemlə bağlı dilçilikdə “yazı nəzəriyyələri” yaradılmışdır. Yazı nəzəriyyələri milli yazıların yaradılmasına elmi istiqamət vermiş və onların inkişafına təsir etmişdir. Yazıda sadəlik və vahid formalı olmaq əsas şərtlərdən biridir. İndiki müasir dövrdə də yazı məsələləri aktualdır.

Avtomatik tərcümə məsələləri müasir tətbiqi dilçilik sahəsində ən vacib problemlərdən biri sayılır. Elektron-hesablayıcı maşınların köməyi ilə avtomatik tərcümə həyata keçirilir. Hal-hazırkı vaxtda bu problemlər dövrün ən aktual linqvistik problemidir. Bütün bu problemləri həyata keçirmək üçün nəzəri linqvistik bilik olmalıdır.

Dünya dilləri praktik və nəzəri cəhətdən öyrənilir. Hər hansı bir dili öyrənərkən qarşıya nəzəri məqsəd qoyulmursa, belə hal dilin praktiki öyrənilməsidir. Məsələn, Türkiyədə yaşayan qeyri-türk dilini mənimsəmələri, Rusiyada yaşayan qeyri-rusun rus dilini öyrənmələri ancaq praktiki məqsəd üçündür.

Nəzəri dilçilik tətbiqi dilçiliyə nisbətən daha cavandır. Amma bu sahənin gənc olmasına baxmayaraq, onun problemlərinin miqyası daha genişdir. Son zamanlar nəzəri dilçiliyin problemləri əhatəli olduğuna görə diqqəti cəlb edir. Müasir dilçilik elmində dilin və dillərin elə bir cəhəti, elə bir hadisəsi yoxdur ki, oraya nəzəri dilçilik baş vurmamış olsun.

Dilçiliyin hər iki sahəsi arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Möhkəm və daimi qarşılıqlı əlaqə vasitəsi ilə bu sahələr geniş formada inkişaf edə bilər. Əgər bunlar arasında əlaqə pozulsa, nəzəriyyə şolastikaya, təcrübə isə vulqar empirizmə çevrilər.

Nəzəri və tətbiqi dilçilik sahələri biri-biri üçün çox əhəmiyyətliyə. Məsələn, müasir dövrdə dil haqqında elmin sahəsi kimi tətbiqi dilçilik dilçiliyin ümumnəzəri əsasları ilə bağlı olub, ondan asılı vəziyyətdə olduğunu göstərir. Dilçiliyin bu iki sahəsi bir-birini tamamlayır.

Nəzəri dilçiliyin sahələri ilə yanaşı, eyni zamanda onun bir sıra söbələri də mövcuddur. Bu şöbələrə fonetika, leksikologiya, onomalogiya, frazeologiya, semasiologiya, etimologiya, derivatologiya, morfolojiya və sintaksis aiddir.

Fonetika yunanca *phone*—səs, səslənmə deməkdir. Fonetika insan səslərini, ictimai ünsiyyət elementi olan səsləri öyrənir. Dilçilikdə fonetikanın çox böyük əhəmiyyəti vardır. Hər hansı bir insan səsləri düzgün tələffüz etmirsə, orfoepik normalarını pozursa, onda onun nitqi başa düşülməz olar. Buna görə də hər hansı bir dili öyrənərkən, ilk növbədə onun səs sistemini bilmək lazımdır.

Müasir fonetikanın məzmununu təşkil edən səs və fonem anlayışıdır. Danışq səsi ilə fonemi bir götürmək olmaz. Düzdür, bunlar bir-birindən ayrı deyil. Lakin müxtəlif səbəblərdən danışq səsləri fonemlərdən fərqlənir. Belə ki, danışq səsləri ilə fonemlər arasında müəyyən fərqlər var. Onlardan dildə danışq səsi çox, fonem isə sayca ondan olduqca azdır, danışq səsi bir səsdən, fonemlər isə iki səsdən ibarətdir, iki fonem bir danışq səsinə uyğun gələ bilər. Məsələn, rusca *шить* (*шить*), almança *sch-ş*.

Dildə heca haqqında çox deyilmiş və heca dilin ən mürəkkəb fonetik vahidlərindən hesab olunur. Bu haqda dilçilər tərəfindən çoxlu fikirlər səslənir. Hecə danışq dilində ən kiçik fasilələrlə ayrılan fonetik vahiddir. Əksər dillərdə heca saitlərin köməyi ilə meydana gəlir. Sözdə nə qədər sait varsa, o qədər də heca olur.

Saitlə və ya samitlə başlaması və ya bitməsi üçün hecalar beş yerə bölünür:

1. Tək sait – saf, örtüksüz, açıq – a-nam,
2. Saitlə bitərsə, açıq – ba-ba,
3. Samitlə bitərsə, qapalı – sağ-lam,
4. Samitlə başlayarsa, örtüsüz – ot, od hesab edilir
5. Samitlə başlayarsa, örtülü -- nə-nə

Dil vahidlərindən olan sözün daha qüvətli tonla deyilməsi vurğu adlanır. Söz vurğusu dünyanın müxtəlif dillərində vurğunun yeri müxtəlif olur. Azərbaycan dilində vurğu sözün son hecasına, rus dilində müxtəlif hecaya düşür. Məsələn, Marusiya sözündə orta hecya; reka, lisa sözlərində sözün son hecasına düşür.

Leksikologiya dilçiliyin ən lazımlı sahələrindəndir. Bu yunan sözündən əmələ gələn *lexsis* – səs, loqos – söz. Yəni söz haqqında elmdir. Leksikologiya sözləri öyrənən elmdir. Burada söz təklidə öyrənilir. Leksikologiya tədqiqat istiqamətinə görə üç yerə bölünür, belə ki, təsviri, tarixi və müqayisəli leksikologiya.

Təsviri leksikologiyada konkret bir dilin leksik tərkibini müasir səviyyədə öyrənir eyni zamanda dildə işlənən leksik vahidlərin sistemini, məna qruplarını, dildə işlənmə yerini öyrənir.

Tarixi leksikologiya hər hansı bir dilin sistemini tarixi inkişaf prosesində öyrənir.

Müqayisəli leksikologiyanın vəzifəsi qohum dillərin tarixi və təsviri leksikasını müqayisə edir. Bir dildəki leksimin mənasını başa düşmək üçün onun qohum dildəki mənasını müqayisə etmək lazımdır. Bununla da, bu cür müqayisə qohum dillərin arasında yaxınlığı və eyniliyi görürük.

Hazırda Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri və tətbiqi məsələləri müasir tədqiqat metodlarının köməyi ilə fonetika və fonologiya, morfonologiya və morfolojiya leksikoqrafiya və leksikologiya, sintagmatika, pragmatika və semantika sahələrində uğurlarımız işlənilib hazırlanmışdır. Ölkəmizdə son iyirmi ildə ümumdünya dilçiliyinin tərkib hissələri olan semiotika, transliterasiya, onomastika, etnolinqvistika və uşaq dilçiliyi inkişaf etməyə başlamışdır. İndi bizdə rus, german, roman, mətn dilçiliyi və koqnitiv dilçilik sahəsində çoxlu sayda işlər görülmüşdür və bu sahələr üzrə elmi araşdırmalar aparılır.

Dilçiliyimizin inkişafını təmin etmək üçün güclü maddi-texniki bazanın yaradılması ilə dilçilik sahəsində çoxlu sayda iş görmək lazımdır. Buna görə dünya dilçi alimlərin əsərlərini orijinaldan Azərbaycan dilinə tərcümə etmək və yaxın gələcəkdə iş proqramımızın tərkib hissəsini təşkil edər. Eyni zamanda Azərbaycan dilçiliyində işlənilib hazırlanmış və dünya dilçiliyi səviyyəsində qəbul edilmiş ideya və fikirləri dünya dillərinə tərcümə edilməsi gözəl nəticələr verir. Bütün bunlarla yanaşı əgər biz xarici ölkələrdən magistraturaya və ya doktortanturaya qəbul etsək, ölkəmizə gələn hər bir tədqiqatçı dilimizin problemləri və məsələləri ilə bağlı dissertasiya və monoqrafiyalar yazıb müdafiə edərlər və sonra onları aparıb öz ölkələrində çap etdirərlər. Bu da elmimizin və mədəniyyətimizin dünyaya miqyasında yayılmasına və inkişaf etdirilməsinə güclü təkan verir.

Bütün bunlar müasir, sürətli texnoloji yeniliklərin tətbiqilə həyata keçirilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Afad Qurbanov. Ümumi dilçilik. I cild (3 cildə). Bakı, 2019, 448 səh.
2. Afad Qurbanov. Ümumi dilçilik. II cild. (3 cildə). Bakı, 2019, 272 səh.
3. Adil Babayev. Dilçiliyə giriş. Bakı, Maarif, 2004, 504 səh.
4. Ağamusa Axundov. Ümumi dilçilik. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 280.

5. Bəkir Çobanzadə. Elmi və ədəbi dil məsələsi. Bakı, Maarif işçisi jurnalı, 1926,N-5,(13)
6. Bəkir Çobanzadə "Elmi və ədəbi dil məsələsi" // Çobanzadə B., Seçilmiş əsərləri, Beş cildə, II cild, Bakı-"Şərq-Qərb", 2007, 607 səh.
7. Əbdüləzəl Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. I hissə. Bakı, Maarif, 1979, 267 səh.
8. Nəriman Seyidəliyev. Afad Qurbanov və ümumi dilçilik. Bakı, 2019, 424 səh.
9. Samət Əlizadə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. 4 cildə. I cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 480 səh.
10. Səlim Cəfərov Müasir Azərbaycan dili. Leksika, II hissə, Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 192 səh.

РЕЗЮМЕ

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ТЕОРЕТИЧЕСКОГО И ПРИКЛАДНОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Ахмедова З.К.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В статье дается информация о теоретическом и прикладном языкознании, его зарождении и развитии. Также говорится о проблемах прикладного языкознания, фонетике, слоге, ударении, интонации и лексикологии, являющихся разделами теоретического языкознания.

Содержится информация о том, что в области языкознания имеются многочисленные работы посвященные теоретическим и прикладным вопросам азербайджанской лингвистики, исследования по которым продолжаются.

Наряду с этим в статье дается информация об издании материально -технической базы обеспечивающей развитие языкознания, а также о переводе с оригинала на азербайджанский язык произведений ученых- языковедов.

Ключевые слова: языкознание, применение, теоретический, наука, современный, иностранный, термин.

SUMMARY

MODERN PROBLEMS OF THEORETICAL AND APPLIED LINGUISTICS

Ahmadova Z.Q.

Sumgayit State University, Azerbaijan

In the article is given the information about applied and theoretical linguistics, its origin and development. At the same time, the problem of applied linguistics, phonetics, syllable, accents, information and lexicology, which are branches of theoretical linguistics are discussed.

Theoretical and applied problems of Azerbaijani linguistics are informed about the large-scale work in the field of linguistics with the help of modern research methods and scientific research in these fields.

In addition to the above the information on the translation of works of linguists in the fields of linguistics from original into Azerbaijani by creating a material and technical base that ensures the development of linguistics is given.

Key words: linguistics, application, theoretical, science, modern, foreigner, term.

İNGİLİS DİLİNİN QRAMMATİKASINDA GENDER PROBLEMİ

Əliyeva L.R.

Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Təbii dillər inkişaf prosesində müxtəlif tarixi formalaşma və təkmilləşmə mərhələlərindən keçmişlər. Əsrlər boyu təkamül nəticəsində dillər dildaxili və dilxarici amillərin təsiri altında fonetik, leksik və qrammatik dəyişikliklərə məruz qalmışlar. Bu fikirləri müasir ingilis dili haqqında xüsusi olaraq qeyd etmək olar. Tarixində Avropa dillərinin təsiri altında olan ingilis dili bütün səviyyələrdə köklü dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Təqdim olunan məqalədə qədim və orta əsrlər ingilis dilində mövcud olan, lakin müasir ingilis dilində demək olar ki, işlədilməyən qrammatik cins kateqoriyası haqqında məlumat verilir.

Açar sözlər: təkamül, cins kateqoriyası, kişi cinsi, qadın cinsi, orta cins, analitik dil, sintetik dil

Qərinələr boyunca yaşayıb inkişaf edən cəmiyyətin həyatında sosial-tarixi hadisələr çoxdur. Onlardan biri və bəlkə də ən birincisi dildir. Dilin ictimai hadisə olaraq özəlliyi onunla müəyyən olunur ki,

dil cəmiyyət üzvlərini bir arada saxlayan başlıca ünsiyyət vasitəsi olmaqla insan təfəkkürünün real, maddi və ümumbəşəri formasıdır. Hər bir təbii dil tarixi-ictimai hadisə olaraq aid olduğu xalqın bütün baxış bucaqlarından inkişaf səviyyəsini özündə əks etdirən, özünəməxsus fonetik, qrammatik və leksik sistemə malik olan bir bütövdür. İstənilən təbii dilin mövcudluğu bu üç sistemin nizamlı vəhdətindən yaranır. Sözügedən nizamlı vəhdət olmadan dil başlıca ünsiyyət vasitəsi olmaq funksiyasını yerinə yetirə bilməz. Dilin daxili sistemi qeyd olunan üç aspektin əlaqəli şəkildə tədqiq olunması ilə öyrənilir. Dil sisteminin kateqoriyalaşması onun qeyd olunan aspektlərinin sistemli və ardıcıl tədqiqinə imkan verir, çünki dilin göstərilən səviyyələrinin hər birinin varlığı digəri üçün özündür, başqa sözlə, dilin özünün mövcudluğu deməkdir. İstənilən dil öz inkişafı dövründə cəmiyyət inkişafının müxtəlif tarixi mərhələlərindən keçərək dəyişikliklərə məruz qalmış, daxili və xarici amillərin təsiri ilə yaranma, formalaşma və təkmilləşmə, başqa sözlə təkamül dövrü keçirmişdir. Bu, dilin aid olduğu xalqın yaşadığı tarixdən, həmin xalqın iqtisadi, siyasi və mədəni inkişaf səviyyəsindən, başqa xalqlarla olan siyasi, mədəni və ticari əlaqələrindən asılı olaraq zaman-zaman, min illərlə baş vermişdir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, hər bir təbii dil uzunmüddətli proses olmaqla, onun aid olduğu xalqın tarixən üzləşdiyi hadisələrlə, eləcə də, digər dillərin təsiri ilə dildə baş verən dərin daxili dəyişikliklərdən asılı olaraq formalaşmışdır. Sözügedən amilləri qədim zamanlardan dərin dəyişikliklərə uğrayaraq böyük təkamül yolu keçmiş ingilis dilinə də şamil etmək olar.

Müasir ingilis dilinin keçdiyi təkamül dövrü üç mühüm mərhələyə bölünür:

- 1) Qədim ingilis dili dövrü (Old English) - 450 – 1100- cü illəri əhatə edir
- 2) Orta ingilis dili dövrü (Middle English) – 1100 – 1500 – cü illər
- 3) 1500-cü ildən hazırkı dövrə qədər olan müasir ingilis dili dövrü (Modern English)

İngilis dili tarixi inkişafı boyunca Avropa qitəsindən gedən tayfaların, eləcə də, əsrlərlə fransız dilinin təsiri altında formalaşmışdır. Qeyd olunan dillər ingilis dilinə onun bütün yarusları səviyyələrində nüfuz edərək dərin izlər buraxmışlar. İngilis dili Hind-Avropa dilləri ailəsinə məxsus dildir. Qeyd edək ki, Hind-Avropa dilləri dil ailələrinin ən böyüyü olmaqla altı yarımqrupa bölünür və özündə yüzdən artıq dilləri birləşdirir. Eyni bir dil ailəsinə məxsus olan dillər mənşəyi etibarlı ilə bir ana dildən şaxələnməmişlər və onlarda qohumluq əlaqələrinin izləri indi də qalmaqdadır.

Tədqiqatlara əsaslanaraq demək olar ki, qədim ingilis dili özünün mürəkkəb sintetik morfoloji əlamətləri ilə xarakterizə olunur. Belə ki, qədim ingilis dilində ismin adlıq (nominative), yiyəlik (genitive), yönük (dative) və təsirlik (accusative) halları və hər bir halın özünəməxsus şəkilçi əlamətləri olmuşdur. Qədim ingilis dilində isimlər müasir alman və rus dillərində olduğu kimi canlı və ya cansız olmasından asılı olmayaraq üç fərqli cinsdə kişi, qadın və orta cinslərdə qruplaşmışlar və hər bir cinsin öz şəkilçiləri olmuşdur. İsimlər əvəzliliklə və sifətlərlə şəxsə, kəmiyyətə, hala və cinsə görə uzlaşmışlar. “ İsimlərin cinslərə bölünməsi həmin ismin canlı və ya cansız, qadın, kişi və ya orta cinsə aid olmasından asılı deyildi. Məsələn, qədim ingilis dilində *bōc (book)* – *kitab* sözü qadın, *wifmann(woman)* – *qadın* sözü kişi, *macgden(girl)* – *qız* sözü orta cinsə aid idi. Ümumiyyətlə, dildəki isimlərin 45% - i kişi, 30% - ə qədər qadın və təxminən 25% - i isə orta cinsə aid olmuşdur” [7, p.20]. Qədim ingilis dilində feil şəxsə, kəmiyyətə və zamana görə ən zəngin şəkilçi əlamətlərə malik olan nitq hissəsi olmuşdur. Lakin tarixi dəyişikliklərin sonrakı dövrü ingilis dilinə çox təsir etmişdir. “Belə ki, mürəkkəb sintetik quruluşa malik olan ingilis dili tədricən öz şəkilçilərini itirməyə başladı. Bu proses qədim ingilis dili dövründən başlayaraq orta dövrə qədər davam etmişdir. Orta dövrün sonlarında ingilis dili sintetik cəhətdən çox kasıb bir dilə çevrilmişdir” [5, p.7].

Zamanın axarında daxili və xarici faktorların təsiri ilə ingilis dili şəkilçili sintetik dil olma funksiyasını itirərək söz morfemlərlə zəngin analitik dilə çevrilmişdir. Analitik dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də cümlənin komponentləri arasındakı sintaqmatik və paradiqmatik əlaqələr analitik söz morfemlərlə, köməkçi nitq hissələri – bağlayıcı, sözünü, artıqlıq və söz sırası ilə yaradılır. Lakin dillərin tipoloji təsnifi göstərir ki, dillər arasında təmiz sintetik və ya analitik dil yoxdur. Sintetik dillərdə analizmin, əksinə analitik dillərdə sintetik dillərin əlamətlərinə rast gəlmək mümkündür. Ona görə də, alman filoloqu F.Şlegelin XIX əsrin əvvəllərində dillərin tipoloji bölgüsünə dair irəli sürdüyü fikirlər nisbi xarakter daşıyır. “Analitik dillərin klassik forması hesab edilən ingilis dili də bu həqiqətdən kənarda qala bilmir” [8, p.3]. Müasir ingilis dili şəkilçi sayı az, lakin analitik köməkçi sözləri çox olan bir dildir. Halbuki, qədim və orta dövr ingilis dili şəkilçilərlə zəngin bir dil olmuşdur. Müasir ingilis dili şəkilçi sayı az və qrammatik mənaları ifadə edəcək analitik formaları yetərli olmayan dil kimi səciyyələndirilir. Ona görə də, ingilis dilində qrammatik omonimlərə və sinkretizm hadisəsinə tez-tez rast gəlmək mümkündür. Belə ki, ingilis dilində bir şəkilçi və ya bir köməkçi söz bir deyim, bir neçə qrammatik mənanı özündə ehtiva etməklə həmin dil vahidinin ya omonimliyini, ya da sinkretizmini törədir. Məsələn, ingilis dilində -s, -es şəkilçisi isimlərdə və feillərdə kəmiyyət kateqoriyasının morfoloji əlamətidir. *Should, would* söz morfemləri ingilis dilində köməkçi və modal feil kimi işlənməklə müxtəlif qrammatik mənaları ifadə edirlər.

Dil sistemli olaraq ona xas xüsusiyyətlərin cəmləşdiyi müxtəlif kateqoriyaların öyrənilməsi hesabına tədqiq olunur. Kateqoriyalaşmanın dildə yaranması analitik insan təfəkkürünün ən böyük nailiyyətidir, çünki insan təfəkkürü hadisələri sistemli və qanunauyğun şəkildə qavrayır. Dilin daxili quruluşunu əks etdirən qrammatik kateqoriyalar bu sistemin bir hissəsidir.

Məlumdur ki, qrammatik kateqoriya qrammatik mənə və həmin mənaları ifadə edən qrammatik vasitələrin – morfoloji və sintaktik vahidlərin vəhdətindən yaranan, koqnitiv anlamda dilin mental proses kimi qavranılmasında mühüm rol oynayan dil hadisəsidir. Qrammatik kateqoriyanın dildə mövcudluğunu şərtləndirən əsas amillərdən biri kateqoriyadaxili oppozisiyanın varlığı və həmin qarşılaşdırmanı ifadə edən qrammatik ünsürlərin olmasıdır.

Tarixi araşdırmalar göstərir ki, analitik dillərin ən klassik nümunəsi olan ingilis dilində bir zamanlar bütün qrammatik kateqoriyalar demək olar ki, morfoloji üsulla ifadə olunmuşdur. O cümlədən, qədim və orta ingilis dilləri dövründə mövcud olmuş cins kateqoriyası. Müasir dilçilikdə termin olaraq işlədilən *gender* – *cins* sözü etimoloji olaraq latın mənşəli *genus* sözündən yaranıb və qədim fransız dilində *gendre* sözündən olub mənası *növ, cins (kind, sort)* deməkdir.

Cins kateqoriyası koqnitiv anlamda kainatdakı canlı və cansız varlıqlara xas olan əlamətlərə müqabil olaraq onların kişi (erkək), qadın (dişi) və orta (cansız) cinsə aid olunması konseptində anlaşılır. Başqa sözlə, cins kateqoriyası bioloji cinsin dil vasitələri hesabına dildə əks olunması deməkdir. Cins kateqoriyası dil hadisəsi olaraq dildəki isimlərin əlamətlərinə görə kişi, qadın və orta cinsdə təsnif olunmasını şərtləndirirsə, geniş anlamda “insan təfəkkürünün tərkib hissəsidir və insan tərəfindən dünyanın konseptuallaşdırılmasında və kateqoriyalasdırılmasında mühüm rol oynayır. Millətin konsept sahəsinin fraqmenti kimi cins kateqoriyası milli özünəməxsusluğa malikdir ki, həmin mədəniyyətin daşıyıcıları tərəfindən dünyanın dərk edilməsinin xüsusiyyətlərini əks etdirir” [1, s.70]. Bu baxımdan, ingilis dilində cins kateqoriyası üç təbii cinsin – *erkək (male)*, *dişi (female)* və *cansız əşyalar (inanimate things)* əksiliyini ifadə edir. İngilis dilində *kişi cinsi – masculine*, *qadın cinsi – feminine*, *orta cins – neuter gender* terminləri ilə adlandırılır. Qeyd edək ki, bəzi kateqoriyalar bütün dillər üçün ümumi xarakter daşısa da, bunu cins kateqoriyasına aid etmək olmur. Məsələn, zaman, şəxs, növ və s. kateqoriyalarını demək olar bütün təbii dillərdə müşahidə etmək olar. Lakin dünya dillərinin hamısında cins kateqoriyası yoxdur. Məsələn, Azərbaycan dilinin də daxil olduğu Türk dilləri ailəsində cins kateqoriyası yoxdur. Hind-Avropa dillərinin əksəriyyəti üçün səciyyəvi olan cins kateqoriyası bu ailəyə daxil olan bütün dillərə aid deyildir. Bioloji cinsin dildə ifadəsinə xidmət edən və xüsusi dil kateqoriyası olaraq dəyərləndirilən cins kateqoriyasının dildə ifadəsi fərdi xarakter daşımaqla dildən-dilə dəyişir. Cins kateqoriyasının tədqiqatı ilə məşğul olan Qrevil Q.Korbet yazır: “Qrammatik kateqoriyalar içərisində *gender* ən mürəkkəb və çaşırdıcı kateqoriyadır. Bu kateqoriya bəzi dillərdə mərkəz mövqedə olub üstünlük təşkil etdiyi halda, digər dillərdə ümumiyyətlə mövcud deyil” [6, p.3].

Qeyd olunduğu kimi, qədim və orta dövr ingilis dilində isimlərin cins kateqoriyası müasir alman və rus dillərində olduğu kimi olmuşdur. Yəni dildə olan isimlər cinsindən, canlı və ya cansız olmasından asılı olmayaraq müxtəlif cinslərdə qərarlaşmışdılar. Lakin qeyd olunan fikirləri müasir ingilis dilinə şamil etmək qeyri-mümkündür. Qədim və orta dövr ingilis dili cinslərə bölünmüş sözlərlə nə qədər zəngin olmuşdursa, bu gün də bu dil bir o qədər bu cəhətdən kasıbdır. Müasir ingilis dilində isimlərin cins kateqoriyası əsasında bölgüsü demək olar ki, yoxdur. Məsələn, qədim ingilis dilində *wif – bir kəsin həyat yoldaşı, xanımı* sözü müasir alman dilində olduğu kimi orta cinsə aid edilirdi - *das Weib*. Qərribə uyarlıq ondadır ki, bu hallar müasir rus və alman dillərində qalmaqdadır. Müasir ingilis dilində şəxs əvəzliliklərinin adlıq halı *he, she, it* və obyekt halı *him, her, it*; habelə qayidiş əvəzlilikləri *himself, herself, itself*, yiyəlik əvəzlilikləri *his(his), her(hers), its* və s. özlərində bioloji cins əlamətini ifadə edir. Başqa sözlə, isimlərin semantik xüsusiyyəti burada daha çox önəmlidir. *He* əvəzliyi 3-cü şəxs təkində bioloji olaraq kişi cinsinə aid edilən isimləri əvəz etmə funksiyasını yerinə yetirərək onlara cins əlaməti verir. R.A.Korolenkonun dissertasiya işində göstərilir ki, “İngilis dilində cinsə görə təsnifin əsasında dünya obyektlərinin varlıq və əşyalara, kişi və qadın cinsli varlıqlara təbii bölgüsü durur. “*He*” kateqoriyasının ilkin mənası “kişi və ya kişi cinsli heyvan”dır. “*She*” kateqoriyasının mənası qadın və ya qadın cinsli heyvandır”. “*It*” kateqoriyasının ilkin mənası “əşyadır” [2, c.7]. Məsələn, *he – man – adam, kişi, father – ata, uncle – əmi, dayı, nephew – bacı, qardaş oğlu, Grandfather – baba, Tom* və s. *She* əvəzliyi isə qadın cinsinə (*female*) aid edilən – *girl – qız, woman – qadın, maid – qız xidmətçi, grandmother – nənə, niece – bacı və ya qardaş qızı, Helen, Jane* və s. kimi isimlərin əvəzinə işlədilir. Cansız isimləri isə bir qayda olaraq *it – o, bu* əvəzliyi əvəz edir. Məsələn, *it – a book – kitab, a tree – ağac, weather – hava* və s.

Müasir ingilis dilindən köklü şəkildə fərqlənən qədim və orta dövr ingilis dili müasir rus və alman dilləri kimi şəkilçili dil olmuş, eyni zamanda dildə işlənən isimlər bioloji cinsindən, canlı və ya cansız olmasından asılı olmayaraq üç cinsdə təmsil olunmuşlar. Şəxs və yiyəlik əvəzlilikləri şəxsi, kəmiyyəti və

cinsi ifadə edən şəkilçilərə malik olmuşlar. Məsələn, *sun- günəş* sözü qadın cinsinə, *wife- arvad*, *girl- qız* sözləri orta cinsə aid edilmişdir. O dövrə xas olan isimlərin cins bölgüsü onların semantikasından deyil, qrammatik xüsusiyyətindən asılı olaraq baş verirdi. Lakin XIII əsrin ortalarından başlayaraq ingilis dilində sintetik əlamətlər azalmağa başladı. Cins kateqoriyası demək olar ki, tənəzzül etdi. XIV əsrin sonlarında artıq isimlərin cinsə və hallara görə dəyişməsi demək olar ki, dildə işlənmirdi. İngilis dilinə bu dövrlərdə Skandinaviya dilləri ilə yanaşı fransız dilinin də güclü təsiri olmuşdur. Yuxarıda göstərilənlər ingilis dilində baş verən daxili dəyişikliklərə aid yalnız cüzi faktlardır. İngilis dili eramızdan əvvəl (AD) 450 - ci ildən başlayaraq müasir dövrümüzə də daxil olmaqla dərin fonetik, leksik və qrammatik dəyişikliklərə məruz qalmışdır. D.Kristal dillərdə baş verən dəyişiklikləri belə xarakterizə edir: “Dillər nə yaxşılaşmır, nə də pisləşmir. Zaman-zaman axınlar kimi dəyişirlər. Dünənki axın bugünkü və ya sabahkıdan nə yaxşı nə də pis deyil. Sözlər gəlir və gedir. Qrammatika daimi möhkəm olmur. Tələffüz dəyişir” [4, p.3].

İngilis dilinin qədim dövrlərdən bu günə qədər davam edən tarixi onu deməyə imkan verir ki, bu dil öz təkamül dövrü ərzində aid olduğu xalqın yaşadığı bütün tarixi mərhələləri dil yaruslarında əks etdirən bir dildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qasımova Ş. Cins kateqoriyasının koqnitiv təhlili. BDU //DİL VƏ ƏDƏBİYYAT-ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА – LANGUAGE AND LITERATURE. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal// static.bsu.az/w1.... 2019.pdf. 4(112) s.70-72
2. Короленко Р.А. Когнитивно-культурологический анализ категории рода в современном английском языке. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Иркутск, 2004. 36с.
3. Baugh, A.C., Thomas Cable. A History of the English Language. Sixth Edition. – London and New York, – 2008, – 428 p.
4. Crystal David. Words Words Words. Oxford: Oxford University Press, 2007. 225pp.
5. Ganshina, M.A., Vasilevskaya, N.I English Grammar. – Moscow, – 1954, – 472 p.
6. Greville G. Corbett. Gender. Cambridge University Press. 1991. 363pp.
7. Quirk, R., Wrenn, C.S. An old English Grammar. Routledge, – London: 2001, – 166 p.
8. Turksever, (Musayev) O.I., Hajiyeve, E.I., Huseynov, A.R. A Practical Grammar of Contemporary English. – Baku: Qismet, – 2009, – 552 p.

РЕЗЮМЕ

ГЕНДЕРНАЯ ПРОБЛЕМА В ГРАММАТИКЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Алиева Л.Р.

Азербайджанский университет языков, Азербайджан

В процессе развития естественных языков они прошли различные исторические этапы становления и совершенствования. В результате многовековой эволюции языки претерпели фонетические, лексические и грамматические изменения под влиянием внутриязыковых и экстралингвистических факторов. Эти идеи заслуживают особого внимания в современном английском языке. На протяжении своей истории английский язык, на который оказали влияние европейские языки, претерпел радикальные изменения на всех уровнях. В представленной статье представлена информация о категории грамматического рода, которая существовала в древнем и средневековом английском, но почти не используется в современном английском.

Ключевые слова: эволюция, гендерная категория, мужской род, женский род, средний род, аналитический язык, синтетический язык

SUMMARY

GENDER PROBLEM IN ENGLISH GRAMMAR

Aliyeva L.R.

Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan

In the process of development of natural languages, they went through various historical stages of formation and improvement. As a result of centuries of evolution, languages have undergone phonetic, lexical and grammatical changes under the influence of interlingual and extralinguistic factors. These ideas deserve special attention in modern English. Throughout its history, English, influenced by European languages, has undergone radical changes at all levels. The presented article provides information on the

category of grammatical gender, which existed in ancient and medieval English, but is almost never used in modern English.

Key words: *evolution, gender category, masculine gender, feminine gender, neuter gender, analytical language, synthetic language*

ADVERTISING TEXT AS A SPECIAL TYPE OF TEXT

Ganieva Z.Y.

Bashkir State University, Russia

Summary. Advertising is a special type of communication that affects the public consciousness by creating texts about goods offered and distributing them in the media to attract attention and encourage action. The text is the main element that reveals the main content of the advertisement. It is written according to the laws of speech, each component of the structure of the advertising text plays a special role in creating effective text. Advertising text contains information about goods and services, has a targeted impact on the intended audience - people who are able to see or hear the advertising messages.

Key words: *advertising, advertising text, the structure of the advertising text, the content of the advertising text.*

There are many existing definitions of the term “advertising” in the scientific literature. The word “advertising” comes from the Latin word “advertere”, meaning to people look back. In Cambridge dictionary advertising considered as “the business of trying to persuade people to buy products or services” [2]. The meaning of the word “advertising” in the dictionary of the Russian language by Ozhegov is interpreted as “notification in various ways to create wide popularity, attract consumers, viewers” [5]. Also the definition of advertising is formulated in the federal law “On Advertising”. “Advertising is an information distributed in any way, in any form and using any means, addressed to an indefinite circle of persons and aimed at attracting attention to the object of advertising, forming or maintaining interest in it and promoting it on the market” [1].

Thus, advertising is designed to inform people through the media, attract their interest, manage their behavior and motivate them to purchase certain goods.

One of the most important parts of advertising is the text. “The word “text” here (as applied to advertising) is used in its widest sense, including visual artifacts as well as verbal language” [4, 6]. Examples of advertising texts are ads, television commercials, outdoor advertising, announcements, packing of the goods, etc. The advertising text is created according to its own specific rules. There is nothing superfluous and everything is extremely clear in this form of text. It can be called effective when the creators of advertising identify specific cultural characteristics, lifestyle of the consumers. “The principal function of advertisements and announcements, like that of brief news, is to inform the reader” [3, 77].

According to the researchers, the main components of an effective advertising text includes the headline, the text, advertising slogan and echo phrase. The advertising text affects the consumers according to the AIDA model.

Advertising attracts attention. In the advertising text, it is expressed by an intriguing keyword no more than 4-5 words. The headline should be clear and concise, at the same time bright and rich, in order to interest customers.

Advertising holds the interest of readers of the advertising text with 2-3 suggestions about the properties of the product previously unknown to them. The main text of the advertising must contain reliable information that causes confidence in the advertised goods. It should lead the consumers to the desire to buy these products.

Desire is the main element of the advertising text, which causes the desire of the buyers to have the advertised product. It acts as a slogan. Advertising slogan serves to attract the attention of readers. They should be intrigued by the advertising and it depends on whether consumers will read the advertising text at all and whether they will remember it.

Advertising requires an action from the buyers. The conclusion or echo phrase repeats the heading of advertising text. It encourages the consumers to take action, once again reminding them of the qualitative advantages of the advertised product or service.

The number and location of the structural elements in the examples above change, but this does not make the advertising texts lose their effectiveness.

Thus, the structure and content of the advertising text are completely interrelated, each element is embedded in the formula AIDA. The slogan of the advertising text draws attention to the problem (the need for the product), the headline offers its solution (purchase of the product), the main text offers information on its solution (where and when it is profitable to buy the product), the echo phrase once again shows the advantages (the need for this particular product). As a result, advertising texts convey information to the consumers and influence them, encouraging to purchase the advertised goods.

REFERENCES

1. The federal law of the Russian Federation of March 13, 2006 N 38-FZ "On Advertising" (the latest version). (in Russ.)
2. Cambridge English dictionary, available at <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/advertising> (accessed at 31 March 2021).
3. Galperin, I.R. Stylistics. – M.: Либроком, 2010, 2014, 336 p.
4. Goddard, A. (2002). The Language of Advertising: Written texts. London; New York: Routledge, 131 p.
5. Ozhegov C. I., Shvedova H. Yu. Dictionary of the Russian language. Tolkovy slovar' russkogo yasyka, available at: [реклама](#) (accessed at 31 March 2021). (in Russ.)

XÜLASƏ REKLAM MƏTNİ MƏTNİN XÜSUSİ NÖVÜ KİMİ Qəniyeva Z.Y.

Başqırd Dövlət Universiteti, Rusiya

Reklam, diqqəti cəlb etmək və hərəkətə gətirmək üçün təklif olunan mallar haqqında mətnlər yaratmaq və kütləvi informasiya vasitələrində paylamaqla ictimai şüuru təsir edən xüsusi bir ünsiyyət növüdür. Mətn reklamın məzmununu açan əsas elementdir. Effektiv bir reklam mətninin yaradılmasında reklamın strukturuna daxil olan hər bir komponentin xüsusi rolu var. Reklam mətni mallar və xidmətlər haqqında məlumatları ehtiva edir, hədəf auditoriyasına - reklam mesajlarını görə bilən və ya eşidə bilən insanlara məqsədyönlü bir təsir göstərir.

Açar sözlər: reklam, reklam mətni, reklam mətninin quruluşu, reklam mətninin məzmunu.

РЕЗЮМЕ РЕКЛАМНЫЙ ТЕКСТ КАК ОСОБЫЙ ВИД ТЕКСТА Ганиева З.Ю.

Башкирский государственный университет, Россия

Реклама – это особый вид коммуникации, который воздействует на общественное сознание путем создания и распространения текстов о предлагаемых товарах в средствах массовой информации для привлечения внимания и побуждая к действию. Текст является основным элементом, раскрывающим содержание рекламы. Каждый компонент структуры рекламного текста играет особую роль в создании эффективного текста. Рекламный текст содержит информацию о товарах и услугах, оказывает целенаправленное воздействие на целевую аудиторию - людей, которые способны видеть или слышать рекламные сообщения.

Ключевые слова: реклама, рекламный текст, структура рекламного текста, содержание рекламного текста.

MƏDƏNİYYƏTDƏ DƏYƏRLƏR PROBLEMİ Heydərova L.Ə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Hər bir dilin dünyanın konseptualizasiyası ilə bağlı xüsusi bir yolu var. Dünyanın milli dil mənzərəsinin dəyər baxımından əhəmiyyət kəsb edən hissələri, əksər hallarda dildə açıq şəkildə ifadə olunmasa da, kollektiv şüurda bu və ya digər lingvistik formada obyektivləşdirilmiş çoxölçülü, mədəni cəhətdən əhəmiyyətli sosiopsixik birləşmələrdir. Anlayışlar ana dilində danışanların fərdi şüurunda qırılan kollektiv şüurun dəyər elementləridir. Milli konsepsiya xəyali komponentləri formalaşdıran dünyanın

mənzərəsini, milli dəyərlər sistemini, dəyər anlayışını və müəyyən bir cəmiyyət daxilində ünsiyyət qurmağa imkan verən məlumatları əhatə edir.

Açar sözlər: *mədəniyyət, dəyər, dəyərlər sistemi, dil vahidləri, akseoloji komponent*

Hər bir etnik mədəniyyətdə nəsil-dən-nəslə ötürülən, ətrafımızdakı dünyanın ənənəvi münasibətini, məna-viyyatını və dünyagörüşünü özündə cəmləşdirən dəyərlər sistemi mövcuddur. Akseoloji komponent insanın və ətraf aləmin qarşılıqlı təsirini əks etdirən başlıca aspektlərdən biridir. Dəyərlər haqqında elm olan akseologiyada insanın dünyaya dəyər münasibətləri öyrənilir. Dəyərlər və dəyər münasibətləri haqqında anlayışların qiymət və qiymətləndirmə anlayışlarından fərqləndirilməsi konseptosferanın akseoloji komponentinin tədqiqində mühüm xarakter daşıyır.

Qeyd etmək lazımdır ki, qiymətləndirmə fəaliyyəti dəyərlər münasibətinə bərabər tutulmur: obyektin qiyməti onun dəyəri hesab edilmir. Dəyər qiymətlərinə rast gəlmək mümkün olsa da, əksər hallarda qiymət dəyər xarakteri daşımayır.

Müəyyən linqvokulturoloji cəmiyyətin məna-vi dəyərlər sistemi onun nümayəndələrinin təfəkküründə koqnitiv yaddaş kimi yer alır və konseptin dil semantikasında öz əksini tapır. dil vahidlərinin semantikasının xüsusiyyətlərini müəyyən-ləşdirən və əks etdirən mədəni və etnik komponent. Konseptosfer özündə dil vahidlərinin semantikasının xüsusiyyətlərini müəyyən-ləşdirən və əks etdirən mədəni və etnik komponent və normativ dəyər prizmasından dünya mənzərəsini ehtiva edir. [3, s. 64-72].

Konkret insan müəyyən mədəniyyətin nümayəndəsi kimi kultural dəyərlər (qeyri-maddi dəyərlər nəzərdə tutulur) yaratmayır, lakin mədəniyyətin bir hissəsi hesab edilir və ona təsir göstərir. Mədəniyyətin akseoloji komponenti tarixi inkişaf mərhələsindən asılı olaraq xüsusiyyətləri olan bir etnosun empirik idrakı prosesində formalaşır. Dil öz inkişaf tarixi boyunca xalqın idrak nəticələrinin toplusudur.

Kultural dəyərlər dünyanın milli mənzərəsində mərkəzi mövqe tutur və dil formasında öz əksini tapır.

Dil və dil vahidlərinin müasir koqnitiv tədqiqatı göstərir ki, dil insanın koqnitiv bacarığı olmaqla dünya haqqında müxtəlif növ obyektiv biliklərin, eləcə də qiymətləndirmə xarakterli biliklərin işlənilməsində, saxlanılmasında və ötürülməsində başlıca rol oynayır. Bu da bizə qiymətləndirmə konseptualizasiyasından və qiymətləndirmə kateqoriyasından ətraf aləmin dərk olunmasının xüsusi prosesləri kimi danışmağa imkan verir.

Qiymətləndirmə konseptualizasiyası adı altında ətraf aləm obyektlərinin qiymətləndirmə anlayışı və bunun nəticəsində insan təfəkküründə qiymətləndirmə konseptlərinin yaranması başa düşülür. Müvafiq olaraq, qiymətləndirmə kateqorizasiyası - hadisə və obyektlərin uyğun qiymətləndirmə kateqoriyasında onların qiymətləndirmə xarakterinə uyğun qruplaşdırılmasıdır. Qiymətləndirmə kateqoriyalarının yaradılmasının koqnitiv əsasını qiymətləndirmə konseptləri təşkil edir və həmçinin onların məzmununu müəyyən-ləşdirir.

Fərqli mədəniyyətlərin nümayəndələrinin dəyərlərinin araşdırılması metodunun seçilməsi çox mürəkkəb və maraqlıdır. Dəyərlərin mədəni səviyyəsinin necə müəyyən-ləşdiriləcəyi ilə bağlı bir çox suallar ortaya çıxır. Müxtəlif mədəniyyət qruplarını müqayisə edə bilmək üçün çoxlu sayda dəyərlər var. Bəzi dəyərlər bütün cəmiyyətlərdə, digərləri isə yalnız bəzi cəmiyyətlərdə mövcuddur. Dəyərlərin müqayisəli mədəniyyətlərarası tədqiqatında üç əsas problemlə üzləşirik. Onlardan biri dəyərlərin mədəniyyətlərarası tədqiqi zamanı müqayisənin hansı əsaslarda aparılmasını müəyyən etməkdir. Fərqli mədəniyyətlərdə dəyərləri araşdıran alimlərin üzləşdiyi növbəti problem başlıca tədqiqat metodunun seçilməsidir. Üçüncü ən başlıca problem isə müxtəlif mədəniyyətlərdəki insanlarla işləyərkən mənanın adekvat ötürülməsini təmin etməklə bağlıdır. [2, s. 104].

Dəyər baxımından bir mədəniyyətin digərindən nəyə görə fərqləndiyini anlamaq üçün nəyin müqayisə olunacağını dərk etmək lazımdır. Əksər tədqiqatçılar bütün mədəniyyətləri differensasiya etmək üçün başlıca dəyər elementlərinin mövcudluğunu iddia edirlər. İstənilən müqayisəli tədqiqatda obyektlər universal, invariant kateqoriyalar olmalıdır.

Navajo mədəniyyətini araşdıran məşhur Amerikalı antropoloq, Klayd Klakxon dəyərlər anlayışının ilk tərifini verənlərdən idi: "Dəyərlər - bu, şüurlu və ya şüursuz, bir insanın və ya bir qrup insanın arzu edilən şey haqqında təsəvvürü olan, mümkün vasitələr və fəaliyyət metodlarını nəzərə alaraq həm fərdi, həm də qrupda hədəf seçimi müəyyən-ləşdirən bir şeydir". [1, s. 390-420].

Dəyərlər və normalar dünyanın aksioloji mənzərəsinin əsas vahidləridir. Qiymətləndirmələrlə sıx əlaqədirlər və dil mədəniyyətinin nümayəndələrinin dildə və ünsiyyət davranışlarında birbaşa və ya dolaylı öz əksini tapırlar. Şifahi dəyərləndirmənin ən vacib vasitəsi leksik və frazeoloji vahidlərin birbaşa və məcazi mənalı, ümumdünya ifadələri, ünsiyyət strategiyaları və taktikalrı, habelə müəyyən bir rabitə vəziyyətində kommunikasiya fəaliyyətinin nəticələrini, diskussiya növləri və janrlarını özündə cəmləşdirən mətnlərdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kluckhohn, C. Values and Value Orientations in the Theory of Actions / C Kluckhohn // Toward General Theory of Action / eds. by T. Parsons and E. Shils. - Cambridge: Harvard University Press, 1951, 411 p.
2. Болдырев, Н.Н. Структура и принципы формирования оценочных категорий / Н.Н. Болдырев // С любовью к языку: сб. науч. тр. - М. ; Воронеж, 2002. - С.103-114.
3. Воркачев, С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании / С.Г. Воркачев // Филологические науки. - 2001. - № 1. - С. 64-72.

РЕЗЮМЕ

ПРОБЛЕМА ЦЕННОСТЕЙ В КУЛЬТУРЕ

Гейдарова Л.А.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Каждый язык имеет конкретный способ концептуализации мира. Ценностно-значимые части национальной языковой картины мира, хотя и чаще всего не выражают эксплицитно в языке, представляют собой многомерные, культурно-значимые социопсихические образования в коллективном сознании, опредмеченных в той или иной языковой форме. Концепты представляют собой ценностные элементы коллективного сознания, преломляющиеся в отдельных сознаниях носителей языка. Национальная концепция включает в себя картину мира, которая формирует образные составляющие, национальную систему ценностей, ценностную концепцию и информацию, позволяющую осуществлять общение в рамках определенного социума.

Ключевые слова: культура, ценность, система ценностей, языковые единицы, аксиологический компонент

SUMMARY

THE PROBLEM OF VALUES IN CULTURE

Heydarova L.A.

Sumgayit State University, Azerbaijan

Each language reflects a particular way of conceptualizing the world. Values make up the most important part of the national linguistic picture of the world, although they are most often not explicitly expressed in the language, but are presented in the form of cultural concepts - multidimensional, culturally significant socio-psychological formations in the collective consciousness, objectified in one or another linguistic form. Concepts are the value elements of collective consciousness, refracted in the individual consciousnesses of native speakers. The national conceptual sphere includes a naive picture of the world of a particular language, which forms the figurative component of concepts, the national value system, the estimated component of concepts and the information necessary for successful communication within a particular society.

Key words: culture, value, value system, language units, axiological component

UŞAQ NİTQİNDƏ İLK STRUKTUR ELEMENTLƏRİNİN FORMALAŞMASININ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Həsənova A.S.

AMEA-nın İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan

Xülasə. Məqalənin məqsədi uşaqlarda nitq vərdişinin meydana gəlməsi prosesində müşahidə olunan ilk dil struktur elementlərinin və onlarla bağlı anlayışların formalaşmasının əsas xüsusiyyətlərini müəyyən etməkdən ibarətdir. Müxtəlif dil hadisələrinin tədqiqinə müasir psixolinqvistik yanaşma sözdə məna quruluşunun formalaşması probleminin təfəkkür əməliyyatları fonunda öyrənilməsinə nəzərdə tutur. Bu proseslərin inkişaf dinamikası şüurlu nitqyaratma və fərdi təfəkkür fəaliyyəti ilə bilavasitə əlaqədardır. İntellektual inkişaf çərçivəsində əvvəlcə sözdən müstəqim mənada istifadə vərdisləri inkişaf edir. Dil ifadə vasitələrindən istifadə bacarığının formalaşması insanın ümumi koqnitiv-intellektual imkanları ilə şərtlənən tam bir mexanizm mahiyyəti daşıyır.

Açar sözlər: anlayış, nominativ məna, ümumiləşdirmə, şüur, intellekt kodu, təfəkkür əməliyyatları

Nitqin ontogenezi prosesində dil ifadə vasitələrindən istifadə bacarığının formalaşması və insanda şüurlu nitqyaratma fəaliyyətinin meydana gəlməsi bir neçə mərhələdən ibarət mürəkkəb ardıcılıq təşkil edir. Məktəbəqədər dövrdə yaddaşın xüsusiyyətləri, intellektual inkişafın erkən mərhələsində sözün mənasının formalaşması və yaranan ilk anlayışların xarakterinin müəyyənəşdirilməsi fərdi şüurda sözün fəaliyyət mexanizmi barədə yeni biliklər qazanmaq və sözün çoxcəhətli funksional imkanlarını aşkarlamaq baxımından faydalı hesab oluna bilər. Uşaq nitqi və intellektinin təkamülü prosesi müxtəlif təfəkkür əməliyyatları sayəsində reallaşır. Həmin əməliyyatlar bazasında sözdən ilk nominativ mənada istifadənin fərqli inkişaf pillələri müşahidə olunur.

Müxtəlif ədəbiyyatlarda 2 aydan 11 ayadək olan dövr sensor nitqin inkişaf mərhələsi hesab olunur. V. Ştern “simvollar və onlardan istifadə ehtiyacının dərk olunmasının” başlanğıcını isə uşağın həyatının 2-ci ilinə aid edir [12, s.190]. Təqribən 18-24 aya yaxın müddətdə uşaqlar ilk dəfə semantik baxımdan əlaqələndirilmiş iki sözdən ibarət nitq söyləmini formalaşdırır. J.Algeo erkən yaşlarda dili mənimsəmənin genetik köklərinin olmasından bəhs edir və onun fikrincə, bu bacarıq insana xas olan genetik xüsusiyyətlərin bir hissəsi olmaqla erkən yaşlarda daha səmərəli şəkildə özünü biruzə verir [1, s. 31]. M.M.Vidal, M.Lousada və M.Vigario tərəfindən 3-4 yaşlı uşaqlar üzərində aparılan tədqiqatların nəticələri isə ümumi linqvistik, o cümlədən fonoloji bilgilərin təkmilləşdirilməsində musiqili tədrisin müsbət təsiri barədə iddiaları təsdiqləyir. Onların fikrincə musiqi və dil, eşidilən məlumatın qəbulu və yüksək koqnitiv funksiyalar baxımından bənzər əməl mexanizminə malikdir [14, 299-318].

İnkişafın erkən mərhələsində uşaq yalnız nominativ mənanı dərk edir. Sözün aid olduğu ilk anlayışları müəyyənəşdirərkən, insan, əyani obraz və ya təsəvvürə əsaslanır. Məlum olduğu üzrə, söz, obyektiv gerçəkliyin əşya və hadisələrini bildirməklə əşyavi-həqiqi məzmunla malik olur. Ə.Hacıyeva yazır: “Formal cəhətdən sözə yiyələnmədə uşaqlar əvvəlcə əşyavi aləmin dərkinə əsaslanır” [4, s. 55]. İ.Məmmədov isə hesab edir ki, sözün strukturunda genetik cəhətdən predmetlə bağlılıq ilkindir, uşaq, adı predmetin tərkib hissəsi kimi dərk edir, məfhum, məfhumi mənə nisbətən sonralar formalaşır [9, s. 119]. Sözün uşaqlar tərəfindən predmetlə müstəqil şəkildə əlaqələndirilməsinin inkişafı dövründə obyektiv gerçəkliyin əşya və hadisələrinə dair yaranan ilk anlayışların formalaşması barədə fikirlərlə tanış olaq. L.Viqotski uşaq nitqinin inkişafında üç əsas mərhələni ayırd edir. Bunlardan birincini sinkretik anlayışlar mərhələsi təşkil edir. Birinci dövr üçün xarakterik olan sinkretik sözlər kifayət qədər obyektiv əsas olmadan müxtəlif predmetlərin obrazlarını özündə birləşdirir. A.A.Leontyevin də fikrincə, birinci mərhələ onunla xarakterizə olunur ki, uşaq aşkara çıxarmış olduğu obyektiv əlaqələrdən deyil, öz təsəvvüründə yaranan subyektiv əlaqələrdən çıxış edir [7, c. 167]. Növbəti mərhələdə isə kompleks şəkildə təfəkkür əməliyyatları formalaşır. Bu zaman predmetlər, uşağın öz təsəvvüründə qurduğu subyektiv əlaqələr deyil, predmetlər arasında həqiqətən mövcud olan obyektiv əlaqələr əsasında təfəkkürdə birləşdirilir. Bu mərhələ üçün xarakterik olan kompleks anlayışlar hələ mücərrəd – məntiqi deyil, konkret faktiki təfəkkürə əsaslanır. Uşaq ümumiləşdirməni predmetlər arasında kəşf etdiyi hər hansı əlaqə üzrə əsaslandırma bilər. Əşyaların rəngi, forması və s. barədə yaranmış müvafiq təsəvvürlər və meyarlar əsasında onlar müəyyən bir qrupa daxil edilir və hətta ümumiləşdirilib bir sözlə adlandırılır. Üçüncü mərhələdə isə elə anlayışlar formalaşır ki, onların əsasını təşkil edən əlaqələr eynitipli olması ilə öncəkilərdən fərqlənir.

Ümumiyyətlə, psixoloqların fikrincə, bu dövrdə yaddaşın fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri də onun əyani-obrazlı xarakter daşması, əyaniliyin üstünlük təşkil etdiyi məsələlərin daha yaxşı mənimsənilməsidir. Ə. Qədirov yazır: “Məktəbəqədərki dövrdə uşaq təfəkkürü əsasən, əyani-əməli, əyani-obrazlı və sözlü-məntiqi (mücərrəd) təfəkkür istiqamətində inkişaf edir” [6, s. 172]. İlk anlayışlarla bağlı A.R. Luriya yazır: “Əyani anlayışlar mərhələsində həlledici rol əyani-situativ əlaqələrə, predmetə yönəlmiş hərəkətə məxsusdur. Mücərrəd anlayışlar mərhələsində isə verbal-məntiqi, eləcə də ierarxik əlaqələr daha mühüm rol oynayır” [8, s. 33]. Koqnitiv inkişaf nəzəriyyəsinin yaradıcısı J. Piaje məntiqi təfəkkürün inkişafının yeganə mənbəyini sosiallaşmada görürdü. Bu prosesin əsasını uşaq eqosentrizmindən kənarlaşma təşkil edir. O, uşaq nitqini iki mərhələyə bölmüşdür: eqosentrik nitq və sosial nitq. B.A.Serebrennikov isə əyani təcrübənin həddlərindən kənara çıxmaq və rəasional şəkildə gerçəkliyi dərk etmək bacarığını insan şüurunun başlıca özəlliyi hesab edir [10, s. 162].

Bəzi müəlliflər isə qazanılmış ilk bilgilərin istənilən halda perseptiv xarakterli olması fikrindədir [2, s. 148]. S.D.Kanselson isə yaranan ilk anlayışları formal anlayışlar adlandırır və belə hesab edir ki, formal anlayışın arxasında sözlə bilavasitə ifadə olunmayan məzmun elementi gizlənmiş ola bilər [5, s. 29]. Ə.Hacıyevanın fikrincə söz, hissetmə yolu ilə əldə edilmiş təsəvvürlərin möhkəmləndirilməsinə xidmət edir. O yazır: “Uşaq həyatının ilk vaxtları üçün söz yalnız ikinci dərəcəli orijinal varlıqdır. Birincisi isə xarici hiss orqanlarının köməkliyi ilə ətrafdakıların uşaq şüuruna, əşyavi aləminə daxil olanlardır” [4, s. 52].

Koqnitiv aspektə sözün mənası insanın obyekt, hadisə, predmet, əlamət və s. haqqında əvvəlcə birbaşa və ya dil vasitəsilə formalaşan və koqnitiv-intellektual emal prosesində strukturlaşmış bilgilərini əks etdirir. Söz psixoloji fəaliyyətinin nəticəsində, eyni zamanda lingvistik norma və qanunlara uyğun şəkildə yaranır. Sözün ilk və ya nominativ mənası konkret obyekt və situasiyaların insanın həyat fəaliyyəti boyunca formalaşan əksi ilə bilavasitə obrazlı şəkildə əlaqədardır. Tədqiqatçılar fərdi şüur vahidi olan mənanı danışanın öz şüurunda mövcud olan söz mənalарının psixoloji strukturu vasitəsilə ifadə etməyə çalışdığı konkret dil ifadə vasitəsinə keçid olaraq nəzərdən keçirir [2, s. 102]. Psixolingvistik nöqteyi nəzərdən sözün fərd tərəfindən dərk olunması ümumiləşdirmə və əlaqələndirmə kimi təfəkkürün əməliyyatlarının nəticəsidir. A.R.Luriya belə hesab edir ki, sözün mənası predmetə xas olan müəyyən əlamətlərin ayırd edilməsi, ümumiləşdirilməsi və həmin predmetin müəyyən kateqoriyalar sisteminə aid edilməsi deməkdir [8, s. 26]. Onun fikrincə, söz-predmet əlaqəsi sabit xarakter qazandıqdan sonra da, mənanın sonrakı inkişafı onun ümumiləşdirici və təhlilədiçi funksiyası ilə bağlıdır [8, s. 32]. Bu baxımdan belə hesab etmək olar ki, məna predmeti məlum kateqoriyaya aid edir və ümumiləşdirmələrin nəticəsidir. Söz müəyyən bir predmet, əlamət, hərəkət və ya münasibətin adını ümumiləşdirərək əks etdirir.

M.Əsgərov uşaqlar tərəfindən nitqin yaranma və mənimsənilmə mexanizmindən bəhs edərkən yazır ki, nitqyaratma prosesində istifadə olunan dil struktur vahidləri və onların ikinci intellekt obrazları nitqi yaradan şəxsin beynində konkret birinci intellekt obrazlarına və bu intellekt obrazlarının ekvivalent olduğu gerçəklik elementlərinə aiddir, yəni onlara bağlı olur [3, s. 249]. Əvvəlcə müəyyənləşdirilərək dərk edilən hər bir müstəqil gerçəklik elementi üzrə həmin gerçəklik elementinə ekvivalent olmaqla intellekt obrazı (İO₁) yaranmış olur. M.Əsgərovun fikrincə, bu zaman gerçəklik elementinin ən ümumi və vacib cəhətləri nəzərə alınır, diferensiallaşma və düzəlişlər aparılır, intellekt obrazlarının əhatə dairəsi dəqiqləşdirilir. Bu uşaqların dünyanı dərk etmə üsullarından biridir [3, s. 190]. Demək, müəyyən dil struktur vahidinin aid olduğu anlayışın dərk olunması ilə dinləyən və ya mətni qəbul edən şəxsin beynində bu gerçəklik elementinə ekvivalent olan birinci intellekt obrazı yaranır. Növbəti mərhələdə isə dil struktur vahidinin intellekt obrazı (İO₂) gerçəklik elementinin dərk olunması nəticəsində yaranmış birinci intellekt obrazı (İO₁) ilə birləşdirilir və tam intellekt kodu formalaşmış olur. Bütün bunlar onu göstərir ki, uşağın nitqində hər bir söz onun əvvəlcədən dərk etmiş olduğu obrazlı təsəvvürlə əlaqədar olmaqla dörd elementli tam kod şəklində dərk olunur.

Beləliklə, sözün ifadə etdiyi ilk anlayış obyektiv müəyyənlik daşıyır. Gerçəklik vahidi barədə anlayışın formalaşmasında onun xüsusiyyətlərindən birinə subyektiv olaraq baza komponent kimi istinad edilir. Eyni fonetik kompleks ümumi əlaməti paylaşan fərqli predmetlərə aid edilir, müxtəlif situativ kontekstlərdə predmetin bu və ya digər əlamətinə uyğun olaraq yeni məna kəsb edə bilər. Bu səbəbdən, inkişafın erkən mərhələsində istifadə olunan dil struktur elementlərinin mənası sinkretik, həmçinin diffuz xarakterli hesab edilir və bilavasitə nitq situasiyası ilə əlaqədar müəyyənlik tapır. Tədqiqatlar göstərir ki, uşaq nitqində bir söz bəzən, hətta bütöv bir hökm, cümlə xarakteri daşıyır. Bu dövrdə sözün mənasının formalaşmasına xas olan cəhətlərdən biri də burada əyaniliyin üstünlük təşkil etməsidir. Sözün ətraf aləmdə hansı gerçəklik vahidini ifadə etməsinin müəyyənləşdirilməsi zamanı müvafiq əyani təsəvvürə istinad olunur. Digər xarakterik xüsusiyyət isə, Ə. Hacıyevanın qeyd etdiyi kimi, məna cəhətinə yiyələnərkən, uşaqlar tərəfindən daha çox sözün ad hissəsinə əhəmiyyət verilməsidir [4, s. 55]. Göründüyü kimi, konkret söz-predmet əlaqələnməsi çoxpilləli proseslərin nəticəsidir. Obyektiv aləmin predmet və hadisələrinin intellekt obrazlarını da özündə cəmləşdirən tam kodlar şəklində qavranılması növbəti ümumiləşdirmələrin bünövrəsini təşkil edir. Nitqin inkişafı ilə mühüm əlamətlər üzrə aparılan ümumiləşdirmələr getdikcə daha dəqiq xarakter qazanır. Koqnitiv bacarıqların sonrakı inkişafı və sosial təcrübə getdikcə ilk, formal anlayışların mürəkkəbləşməsinə zəmin yaradır.

Məlumdur ki, sözdən metaforik mənada istifadə oluna bilməsi üçün əvvəlcə ondan nominativ mənada istifadə bacarıqları möhkəmlənməlidir. İnkişafın növbəti mərhələlərində müstəqil şəkildə sistemləşdirmə, ümumiləşdirmə bacarığı və konkretədən mücərrədə doğru artan empirik təfəkkür inkişaf edir. Mücərrəd təfəkkür sayəsində metaforik və metonimik məna köçürmələri kimi mürəkkəb semantik münasibətlər qurulur və dərk olunur.

Uşaq nitqində ilk struktur elementlərinin yaranması dil və təfəkkür əlaqəsindən qaynaqlanır. İnkişafın müxtəlif mərhələlərində mənanın subyektiv psixoloji strukturunu insan psixikası ilə əlaqədar nəzərdən keçirdikdə onun təhlil, sintez, təsnifat və müqayisə kimi psixi-fizioloji proseslərinin ümumiləşdirici forması olduğu müəyyənləşir. Fərdi şüurda söz mənasının inkişafı ümumilikdə insanın həyat fəaliyyəti boyunca davam edən proses mahiyyəti daşıyır. Nəticədə, söz, müxtəlif mürəkkəbliyə malik mental reprezentasiyalar şəklində şüurda mövcudluğunu davam etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Algeo J. The Origins and Development of the English Language. 6-th edition. USA, Wadsworth, 2010
2. Бубнова И.А., Зыкова И.В., Красных В.В., Уфимцева Н.В. (Нео)психолингвистика и (психо)лингвистика. Москва, «ГНОЗИС», 2017
3. Əsgərov M.B. Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası. Bakı, "Elm və təhsil", 2011
4. Hacıyeva Ə. Uşaq nitqinin linqvistik təhlili. Metodik vəsait. Bakı, 1994
5. Канцельсон С.Д. Содержание слова, значения и обозначения. Москва, 1965
6. Qədirov Ə. Yaş psixologiyası. Bakı, "Maarif", 2002
7. Леонтьев А.А. Слово в речевой деятельности. Москва: КомКнига, 2006
8. Лурия А.Р. Язык и сознание, Москва, 1979
9. Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin semantikasi. Bakı: Xəzər, 2006
10. Серебrenников Б.А. Роль человеческого фактора в языке. Язык и мышление. Москва, «Наука», 1988
11. Солсо Р.Л. Когнитивная психология. 6-е издание, 2006
12. Stern C. und W. Die Kindersprache, 1928
13. Выготский Л.С. Мышление и речь. Санкт-Петербург, 2018
14. Vidal M.M., Lousada M. & Vigario M. Music effects on phonological awareness development in 3-year-old children. Applied Psycholinguistics, Volume 41, Issue 2, March 2020, pp. 299-318 <https://doi.org/10.1017/S0142716419000535>

РЕЗЮМЕ

ОСНОВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ПЕРВИЧНЫХ ЯЗЫКОВЫХ СТРУКТУРНЫХ ЕДИНИЦ В ДЕТСКОЙ РЕЧИ

Гасанова А.С.

Институт Языкознания имени И.Насими Национальной Академии Наук Азербайджана

Целью данной статьи является определение характерных особенностей первичных языковых структурных единиц и связанных с ними понятий, сформированных в процессе появления речевого навыка у детей. Современный психолингвистический подход к изучению различных лингвистических явлений направлен на изучение проблемы формирования семантики слова в рамках мыслительных операций. Динамика развития вышеуказанных процессов непосредственно связана с сознательной речевой и индивидуальной когнитивной деятельностью. На начальной стадии интеллектуального развития формулируются способности использовать слово в его первоначальном значении. Возникновение способности использовать средства выражения языка является полным механизмом, определяемым когнитивными и интеллектуальными возможностями человека.

Ключевые слова: понятия, номинативное значение, обобщение, сознание, код интеллекта, мыслительные операции

SUMMARY

THE MAIN FEATURES OF THE FORMATION OF PRIMARY LANGUAGE STRUCTURAL UNITS IN CHILD SPEECH

Hasanova A.S.

Azerbaijan National Academy of Sciences the Institute of Linguistics named after I.Nasimi

The aim of the article is to identify the specific points of the primary language structural units and notions related to them during the process of the appearing of speech-producing competence in children. The modern psycholinguistic approach to the study of different linguistic phenomena aims at the investigation of the problem of the formation of word semantics within the framework of thinking operations. The dynamics of development of the above processes is directly connected with the conscious speech-producing and individual cognitive activities. In primary stage of the intellectual development the abilities to utilize a word in its initial meaning become formulated. The origination of the ability to use the language expressive means is a complete mechanism specified by human cognitive and intellectual opportunities.

Key words: notion, nominative meaning, generalization, consciousness, the code of intellect, thinking operations

KOQNİTİV DİLÇİLİK

Həmzəyeva L.Ə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Elmlərin inteqrasiyası nəticəsində yaranan yeni elm sahələrində biri də koqnitiv dilçilikdir. Bu elm sahəsi XX əsrin sonlarında formalaşmışdır. Koqnitiv dilçilik qavrayış, anlama, eləcə də gerçəkliyin dərk olunması zamanı meydana çıxan zehni prosesləri, habelə onların mental təmsil olmalarının növ və formalarını tədqiq edir. Belə ki dil vasitəsilə şüurun məzmununun konseptual hissəsini tanımaq və izah etmək mümkündür.

Açar sözlər: koqnitiv, dil və şüur, psixolinqvistika, koqnitivlik, dil düşüncəsi

Koqnitiv dilçiliyin meydana çıxması daha çox Amerika dilçilərinin işləri ilə bağlıdır. Koqnitiv termini dilimizə ingilis dilindən keçmişdir, idrak, bilik, düşüncə anlayışları ilə əlaqədardır. Koqnitiv dilçilik qavrayış, anlama, eləcə də gerçəkliyin dərk olunması zamanı meydana çıxan zehni prosesləri, habelə onların mental təmsil olmalarının növ və formalarını tədqiq edir. Dil – insan şüuruna, onun konsept sferasına, düşüncə vahidi kimi konseptlərin məzmun və quruluşuna daxil olmaq vasitəsidir. Dil vasitəsilə şüurun məzmununun konseptual hissəsini tanımaq və izah etmək mümkündür

Koqnitiv dilçilik elm kimi XX əsrin sonlarında formalaşsa da, məlumatın mənimsənilməsi və işlənməsi xüsusiyyətləri, dilin köməyi ilə biliklərin zehni şəkildə təmsil olunma yolları XIX əsr dilçiliklə bağlı nəzəri mülahizələrdə rastımıza çıxır. Məsələn, A.A.Potebnya V.fon Humboldtun xalq ruhu haqqında mülahizələrindən çıxış edərək dilin yeni biliklərin dərk olunmasındakı, eləcə də psixoloji proseslər olan appesepsiya və assosiasiyalar əsasında insanın dünya ilə bağlı düşüncələrinin inkişafındakı rolunu çox yaxşı başa düşürdü. Koqnitiv dilçiliyin predmeti İ.A.Boduən de Kurtenenin deyimində daha aydındır: “Dil düşüncəsindən var olmanın və olmamanın bütün sahələri, dünyanın həm maddi, həm də fərdi-psixoloji, sosial(ictimai) təzahürləri barədə özünəməxsus bir linqvistik məlumat aşkar etmək olar”(1, 312)

XX əsrin 80-ci illərində koqnitivizmlə əlaqədar üç problem müəyyən edilirdi: biliyin təbiəti, insan şüurunda biliklər sisteminin yaranması, biliklərdən istifadə mexanizmləri. Hazırda koqnitiv dilçilik idrakı özünəməxsus metodlarla tədqiq edən digər elmlərlə bir cərgədə dayanır. O, bir elm çərçivəsinə sığmır, bir neçə elm sahəsinin qovuşuğunda özünü büruzə verir. Bu elm sahələri sırasına dilçilik, psixologiya, fəlsəfə, neyrofiziologiya, sosiologiya, politologiya, etnologiya, süni intellekt nəzəriyyələri və s. daxildir. Bunlar arasında müəyyən edici rol dilçiliyə məxsusdur, bu yeni sahənin inkişafına da məhz dilçilər səbəbiyyət vermişdir.

Koqnitiv dilçilik haqqında danışmaq psixolinqvistikanın nəzəri postulatları tam formalaşdıqdan sonra mümkün olmuşdur. Məhz psixolinqvistlər verbal olmayan düşüncənin mövcudluğunu, insan şüurundakı daim dəyişən və yenilənən konseptlərin, biliklərin mövcudluğunu əsaslandırmışdılar. Məlum oldu ki, dil işarələri insanlar tərəfindən vacib informasiyaların mübadiləsi üçün yaradılır, daha doğrusu, çox yayılmış və kommunikativ tələbat olan konseptlərin mübadiləsi üçün yaradılır. Psixolinqvistikanın nəzəri uğurları koqnitiv dilçiliyin metodologiyasının yaradılmasında əsas olmuşdur. Bu metodologiyanın əsas məqamı ondan ibarətdir ki, dil işarələrinin semantikasının öyrənilməsi ilə insanların konsepsiya sferasına nüfuz etmək mümkündür, tarixin müxtəlif mərhələlərində bu və ya başqa xalqa vacib olanı, əhəmiyyətli olanı və ya diqqətdən kənarda qalanı ortaya çıxarırdı.

“Koqnitiv dilçiliyin bu gün üçün nailiyyətlərini göstərmək mümkündür: - dilçilik dil mənzərəsinin tərkib hissəsi kimi daxil olduğu dünyanın koqnitiv (mental) mənzərəsi haqqında təlimdir; - koqnitiv dilçilik bu mənzərənin (sistemin) komponentləri kimi dünya haqqında bizim biliklərin ayrı-ayrı kvantlarının mental reprezentləri kimi çıxış edən konsept və freymlər haqqında təlimdir; - koqnitivlik əsasən öz qaydalarına uyğun fəaliyyət göstərən modulların mürəkkəb sistemi kimi dil haqqında təlimdir”(2,388)

ƏDƏBİYYAT

1. Бодуэн де Куртене И. А. Количественность в языковом мышлении М. 1963, 391s.
2. Novruzova N. Mətnin koqnitiv təhlilinin nəzəri əsasları. Filologiya məsələləri, Bakı., 2017, № 1, 388s.

РЕЗЮМЕ

КОГНИТИВНАЯ ЛИНГВИСТИКА

Гамзаева Л.А.

Сумгаитский Государственный Университет, Азербайджан

Когнитивная лингвистика - одна из новых областей науки, созданных в результате интеграции наук. Эта область науки сформировалась в конце XX века. Когнитивная лингвистика изучает психические процессы, происходящие при восприятии, осмыслении, а также восприятие реальности,

а также типы и формы их мысленного представления. Таким образом, с помощью языка можно распознать и объяснить концептуальную часть содержания сознания.

Ключевые слова: когнитивный, язык и сознание, психолингвистика, познание, языковое мышление

SUMMARY COGNITIVE LINGUISTICS

Hamzayeva L.A.

Sumgait State University, Azerbaijan

Cognitive linguistics is one of the new fields of science created as a result of the integration of sciences. This field of science was formed in the end of twentieth century. Cognitive linguistics studies the mental processes that occur during perception, comprehension, evaluation, and perception of reality, as well as the types and forms of their mental representatives. Thus, in order to work with language, it is possible to recognize and explain the conceptual sense of the content.

Key words: cognitive, language and consciousness, psycholinguistics, cognition, language thinking

“ƏDALƏT” KONSEPTİ KOQNİTİV DİLÇİLİKDƏ

Xəlilova B.S.

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Bu elmi məqalədə “ədalət” konsepti koqnitiv dilçilikdə araşdırılmışdır. Koqnitiv dilçilik müasir nəzəri dilçiliyin istiqamətini müəyyən edən, dünyanın mənzərəsini konseptlərdə əks etdirən fəal inkişaf edən bir dilçilikdir. Bu istiqamət məqalədə mübahisəli nəzəri fikirlər və tədqiqat praktikasında “ədalət” konseptində araşdırılmışdır. Bu baxımdan, koqnitiv fəaliyyətə, fərdi və kollektiv şüur və təcrübəyə əsaslanan “ədalət” konseptinin tədqiqat dairəsi genişləndirilmiş və hansı ki, 1) fərdi (şəxsi, müəllif hüquqları), mikroqrup (məsələn, bir ailədə, yaxın dostlar arasında) və makroqrup (sosial, rol, status və s.) nümunələrdə verilmişdir.

Açar sözlər: koqnitiv dilçilik, “ədalət” konsepti, konseptual komponent, koqnitiv fəaliyyət, fərdi və sosial dəyərlər.

Koqnitiv dilçilik XX əsrin ikinci yarısında, təşəkkül tapmağa başladı. Onun formalaşması J. Lakoff, R. Langaker, L.A. Boduen de Kurtene, F. de Sössür və başqalarının adları ilə bağlıdır. Koqnitiv dilçiliyin yeni istiqamətləri sələfləri V. Humboldt, O. Potebnya. və bir çox müasir dilçilər N. Arutyunova, O. Axmanova, , A. Vejbitskaya, S. Vorkaçov, O. Kubryakova, O. Leontyev, Y. Stepanov, R. Frumkin və başqalarının elmi araşdırmalarına əsaslanır. İyirminci əsrin sonlarında yeni bir istiqamət. - lingvistik konsept ilə koqnitiv dilçilik onun qolu kimi - şərti olaraq nəzərə alınmaqla hesab edilə bilən psixologiyanın inkişafı, koqnitivistikanı nəzəri dilçiliyin müasir məsələlərindən biri kimi qəbul edərək araşdırma sahəsi olaraq ayırmaq məcburiyyətində qaldı. İnsan şüuru ilə gerçəkliyin kateqoriyalasdırılmasının baş verdiyi prinsiplər, buraya daha çox nəzərə çarpan bir nailiyyət, psixologiya dil ilə əlaqələndirilir, insan biliyinin müəyyən sxemlər (freymlər) şəklində fikirlər və şəxsiyyətə əlaqəli şəkillər (gestaltlar) təşkil edildiyi bildirilir. Bundan əlavə, koqnitivistlər şüur ilə koqnitivlik arasındakı fərqləri xüsusilə vurğulayırlar. Belə bir yanaşmanın təsdiqi üçün dilçilik üzrə müasir əsərlər, məsələn, şüur ilə koqnitivlik arasında eyni dərəcədə fərq qoymağı təklif edir. Birincisi, insan fəaliyyəti koqnitiv baş verə bilər, lakin bu proses şüursuz baş verə bilər, məsələn insan nəyisə şüursuz şəkildə qavraya bilər. İnsanın koqnitiv xassə və xüsusiyyətlərinə onun öyrənmə bacarığı, diqqəti, hər hansı bir hadisəyə münasibəti, iradəsi, inamı, düzlüyü, həqiqəti, ədalətli mövqedən yanaşdığı mövqe və hərəkətləri və s. bu kimi keyfiyyətləri daxildir.

Digər tərəfdən, qeyd edək ki, V. Fon. Humboldt qeyd edirdi ki, “hər hansı bir anlayış obyektiv və subyektiv olaraq yeni idrak postulatı ilə, fərqli mərhələlər və qavrayış növləri ilə, “ən yaxın” və sözün “əlavə” mənalı fikridir” [5, s.7]. A. A. Potebnya Humboldtun fikirlərini inkişaf etdirərək, “bir sözdə düşüncə fəaliyyətini” davamlı araşdırır, öz sahəsinə sahib olub, dilçiliyin həddudlarından kənara çıxdığını qeyd edir [7, s.40].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dünya dilçiliyində anlayışları ilk araşdıranlardan biri olan S. A. Askoldov da idrak vasitəsi kimi anlayışların ən vacib funksiyasının əvəzetmə funksiyası olduğuna inanırdı. “Konsept bizi əvəz edən zehni bir formasiyadır düşüncə prosesində eyni şeylərin müddətsiz bir dəsti eyni qəbildəndir” [4, s. 269]. Bu baxımdan, bir konseptin hər zaman real obyektlərin əvəzi olduğunu düşünməməlisən. O, mövzunun bəzi aspektlərini və ya real hərəkətləri əvəz edə bilər, məsələn, “ədalət”

konsepti kimi. Demək olar ki, eyni fikir aparıcı dilçi alim J.Lakoffun əsərlərində ənənəvi semantikaya əlavə olaraq “idrak, insan zehninin empirik olaraq adekvat bir təsviridir ” [8, s.477] fikri əks olunur. Və baxmayaraq ki, bir sıra dilçilər koqnitiv dilçiliyi elmdə koqnitiv inqilab adlandırmışlar, digər dilçilər paradiqmatik dəyişikliklər baxımından yeni bir uğurun olmadığını qeyd edirlər. Lakin ikinci fikirlə tam razılaşmaq olmaz. Çünki hər bir elmə yeni yanaşmalar varsa, orada uğurlar da var, nailiyyətlər də. Onu da qeyd etmək istərdim ki, məsələn, dilçilikdə konseptual yanaşma nailiyyətləri ümumiləşdirməyi hədəfləyir, mədəniyyətşünaslıq, dilçilik, regionşünaslıq, koqnitologiya, etnologiya və bir sıra digər fənnləri və bu fənnlərin fəaliyyət göstərdiyi şərtlərin və kateqoriyaların sistemləşdirilməsini ortaya qoyur. İnsan yaşadığında, ünsiyyət qurduqda, “anlayışlar”, “obrazlar”, “davranış stereotipləri”, “dəyərlər”, “ideyalar” və mövcudluğunun oxşar fenomenoloji koordinatları dünyasında fəaliyyət göstərdiyi zaman daha dərin bir varlıq səviyyəsində yaşayır, ünsiyyət qurur, düşünür, hərəkət edir.

Reallığın hər bir fenomeni bir konseptin formalaşması üçün yalnız əsas deyil, həmçinin qiymətləndirmə obyektinə çevriləndir. N.D Arutyunova qeyd edir ki, bir obyekti qiymətləndirmək üçün hər bir şəxs onu özündən “keçirməlidir” [3, s.181]. Bu “keçmə” anı və qiymətləndirmə əsas mərhələdir ki, bu və ya digər konsept fərdin şüurunda formalaşır. İnsan və insanlıq fiziki və mənəvi tərəfdən qiymətləndirilir. Qiymətləndirmə insanı dünyaya yönəldilən hədəf kimi təqdim edir. Dünya bir mühit və insan varlığı üçün bir vasitə olaraq qiymətləndirmə ilə təmsil olunur. Dünyanın idealizə edilmiş modeli də bir həqiqəti, ədaləti, düzlüyü və ya əks halda yalanı, ədalətsizliyi əhatə edir. Bir insanın nəyə can atıldığını, nəyi qavradığını, necə hərəkət etdiyini nəhayət, insanın özünü də tamamilə əhatə edir. Ən çox və ən doğrusu, insan bu vasitələri qiymətləndirir, praktik məqsədlərə çatması üçün ehtiyac duyur. “Ədalət” konseptinə əsaslanan qiymətləndirmə geniş və dar mənada məqsədyönlüdür.

“Ədalət” anlayışının konseptual komponenti dörd minimal işarəni özündə cəmləşdirən bir çərçivə şəklində qurulmuşdur 1) ədalətin mövcud olmasında; 2) ədalətə iki tərəfin cəlb olunmasında; 3) onlardan birinin ədalətli olmasında; 4) ədalətin olmadığını hesab edən tərəf, vəziyyəti öz xeyrinə qiymətləndirmək iddiasında olduqda.”Ədalət” anlayışının konseptual komponentinin məzmunu vəziyyətin obyektiv və subyektiv parametrləri sayəsində genişlənir.

“Konseptlər şüur vahidləri və insan təcrübəsini əks etdirən bir məlumat quruluşudur”. [5, s.90]. Şüur və onu formalaşdıran təcrübələr həm fərdi, həm də kollektiv ola bilər. Buna görə fərdi və kollektiv anlayışların mövcudluğundan danışmaq olar. Yəqin ki, fərdi və sosial dəyərlərin şərti miqyasdakı sərhədləri müəyyən dərəcədə uyğun olan dil birliyinin sərhədləri hesab edilə bilər. Beləliklə, fərdi dəyərlərə (şəxsi, müəllif hüquqları), mikroqrup (məsələn, bir ailədə, yaxın dostlar arasında), makroqrup (sosial, rol, status və s.) və s. aid edilir.

Koqnitiv fəaliyyət fərdin dünya haqqında fikir və biliyinə əsaslanan, dünya haqqında fikirləşərək, nəticəyə gəldiyi mənalı sistemini insan beynində formalaşdırır. Fərdin dünyanı anlayarkən simvolları istifadə etməsi, dilçiliyi cəmiyyət və insan zəkasını müxtəlif elm sahələri ilə birləşdirən koqnitiv dilçiliyə yönləndirir. İnsanın koqnitiv fəaliyyəti həmçinin onun təcrübəsinin az və ya çox olmasından asılıdır. Belə ki, fərdin idrak fəaliyyəti onun əldə etdiyi hərtərəfli informasiya zamanı ifadə etdiyi dildə öz əksini tapır. Bu baxımdan, koqnitiv fəaliyyətdə fərdi və kollektiv şüur və təcrübəyə əsaslanan: 1) fərdi (şəxsi, müəllif hüquqları), mikroqrup (məsələn, bir ailədə, yaxın dostlar arasında), makroqrupda (sosial, rol, status və s.) “ədalət” konseptinə nümunələr göstərək.

I. Fərdi:

1) “*Əsl insan davranışının ən gözəl əlamətləri ədalət, səxavət, insaf, ulfət və şücaətdir*” [1, s.13]. Misaldan aydın olur ki, insan təfəkküründə ətraf aləmin və insanın qiymətləndirilməsi ədalət, bu konseptə yaxın insaf, şücaət kimi stereotiplərdə simvollaşmışdır. 2) Nizami Gəncəvi “ Sirlər xəzinəsi” ində ədalətli və insafli olmaq haqqında şaha nəsihət edərək, ölkənin ədalətlə idarə olunması barədə öz düşüncələrini söyləyir və şəxsi təcrübə əsasında formalaşan fikrini: “*Yer üzünün fətehi ədalətdir, ədalət*” [2, s.6] - kimi əxlaqi nəticə ilə tamamlayır.

II. Mikroqrup:

1) Ailədə hər bir uşağa “*Ay bala, ədalətli, yaxşı insan ol!*” deyilir.- Həqiqətin simvolu olan ədalətli uşaq kimi tərbiyə olunan insan sabah ədalətli cəmiyyətin qurucularından biri kimi fəaliyyət göstərə bilər.2) “*Ədalətli dost olmaq*”, yoxsa “*ədalətə dost olmaq*”. Məncə, “ədalətə” dost olmayan insan, ədalətli dost ola bilməz.

III. Makroqrup:

Sosial ədalət - təbii sərvətin, ailədə mal – dövlətin fərdlər arasında bərabər bölgüsündə, hər bir şəxsin fəaliyyət bacarıqlarına, imkanlarına görə sosial imtiyazlarla təminatında, fərd və cəmiyyət arasındakı ədalətli davranışında əks olunur. Dünyada baş verən ədalətsizliyə qarşı olan inqilabi çıxışlar, hərəkətlər, etirazlar, nümayişlər ədalətin bərpa edilməsinə, azad və təhlükəsiz sosial cəmiyyətdə yaşamaq üçün maneələri aradan

qaldırmasına, iqtisadi və siyasi cəhətdən, dövlətlərin ədalətli idarə olunmasına istiqamətlənmişdir. Təsadüfi deyil ki, hər il 20 Fevral “Dünya Sosial Ədalət ” günü kimi qeyd edilir. Sosial ədalət hər bir şəxsin həyatda üstün mövqə tutması və əməkdaşlıq etməsi üçün cəmiyyət institutlarında vəzifə və hüquqları müəyyən edir. Müvafiq təşkilat və qurumlar təbii sərvətlərin ədalət prinsipini əsas tutaraq ədalətli bölüşdürülmə aparılmasına və eynihüquqlu imkanların təmin edilməsi üçün vaxtı keçmədən verginin tutulmasına, sosial sığortadan, səhiyyə, dövlət bağça və məktəblərdən, ictimai xidmətlərdən istifadə olunmasına, əmək qanunvericiliyinə əsasən şəxsin işlə təminatına, bazarların tənzimləməsinə və s. bu kəmi fəaliyyətlərə nəzarət edir.

Kognitiv dilçilikdə "ədalət" konseptinin mövcudluğuna dair yuxarıdakı nümunələrdən əlbətdə ki, tam istifadə edilməmişdir. Bu baxımdan daha diqqətli bir araşdırma tələb edən bu konseptin bütün imkanlarından istifadə edilməsi zəruridir. Onu da qeyd edək ki, "ədalət" konseptinin müxtəlif səviyyələrdə təhlilinin ətraflı olması qənaətinə gələrək, onun müasir kognitiv dilçilikdə araşdırılması məhsuldar bir istiqamətdir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Beğdeli Q, Süleymanzadə,Q. "Sözün qüdrəti". Yazıçı, 1979, 187s. 2.Nizami Gəncəvi. Poemalar. Bakı, Maarif nəşriyyatı, 2002.,240s
- 3.Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека М.: Языки русской культуры, 1998. – 896 с.
- 4.Аскольдов, С. А. Концепт и слово [Текст] / С. А. Аскольдов // Русская словесность: антология. – М., 1997. с.267- 279
- 5.Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М., Прогресс, 2000, 400с
- 6.Кубрякова Е. С. Концепт // Краткий словарь когнитивных терминов / Под общ. ред. Е. С. Кубряковой. М.: Изд-во МГУ, 1996, с. 90–93
- 7.Потебня А. А. Мысль и Язык / Из книги: Потебня А. А. // Слово и миф. М., Издательство «Правда», 1989.-624с
- 8.Lakoff G. Women, fire and dangerous things: What categories reveal about the mind/ - Chicago, L.: The University of Chicago Press, 2008, p.634

РЕЗЮМЕ

КОНЦЕПЦИЯ «ПРАВОСУДИЯ» в когнитивной лингвистике

Халилова Б.С.

Бакинский Государственный Университет, Азербайджан

В этой научной статье концепт «справедливость» исследуется в когнитивной лингвистике. Когнитивная лингвистика - это активно развивающаяся лингвистика, определяющая направление современной теоретической лингвистики и отражающая картина мира в концепциях. Это направление исследуется в статье, посвященной спорным теоретическим идеям и концепт «справедливость» в исследовательской практике. В связи с этим область исследования концепта «справедливость», основанной на индивидуальном и коллективном сознании и опыте познавательной деятельности, была расширена за счет включения 1) индивидуального (личного, авторского), микрогруппового (например, в семье, среди близких друзей) и макрогруппы (социальные, ролевые, статусные и т. д.) которые приведены в примерах.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, концепт «справедливость», концептуальный компонент, когнитивная деятельность, индивидуальные и социальные ценности.

SUMMARY

THE CONCEPT OF "JUSTICE" IN Cognitive Linguistics

Khalilova B.S.

Baku State University, Azerbaijan

This scientific article explores the concept of "justice" in cognitive linguistics. Cognitive linguistics is an actively developing linguistics that determines the direction of the modern theoretical linguistics and reflects the picture of the world in concepts. This direction is researched in the article devoted to the controversial theoretical ideas and the concept of "justice" in research practice. In this regard, the area of the research of the concept of "justice" based on an individual and the collective cognition and the experience of the cognitive activity was expanded by including 1) an individual (personal, author's), a micro group (for

example, in a family, among close friends) and a macro group (social, role, status, etc.) which are given in the examples.

Key words: *cognitive linguistics, the concept of "justice", conceptual component, cognitive activity, individual and social values.*

İCTİMAİ-SİYASİ LEKSİKANIN TƏDQİQINƏ ƏSAS YANAŞMALAR

İbrahim Ü.Z.

Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan

Xülasə: Tezis müasir dilçilikdə ictimai-siyasi leksikanın öyrənilməsində əsas yanaşmaların təhlilinə həsr olunmuşdur. Müəllif bu günə qədər ictimai-siyasi leksikanın öyrənilməsində mövcud elmi yanaşmalara şərh verərək dilin bu sahədə real vəziyyətini tədqiq etməyə səy göstərmişdir. Müxtəlif araşdırmaların aparılmasına baxmayaraq ictimai-siyasi leksikanın əsas problematikası onun aparatının müəyyən edilməsi, tədqiqat sahəsinin elmi cəhətdən adlandırılması ilə bağlıdır.

Açar sözlər: *ictimai-siyasi leksika, dilçilik, dilin terminoloji sistemi, konseptual təhlil, elmi yanaşma*

İctimai-siyasi leksika cəmiyyətdə baş verən tarixi-sosial dəyişikliklərin dil vasitəsi ilə əks etdirən linqvistik sahədir. İctimai-siyasi leksika geniş əhatə dairəsinə malik sözləri, onların xüsusiyyətlərini, dövlət idarəçiliyini və ictimai iyerarxiya məfhumlarını özündə birləşdirir.

İctimai-siyasi leksika və terminologiya insan fəaliyyəti və ictimai münasibətləri inkişaf qanunauyğunluğu kimi formalaşmışdır. Müasir dilçiliyin əsas vəzifələrindən biri dillərin leksikasını və terminoloji sistemini hərtərəfli tədqiq etməkdir. Məqalənin məqsədi leksik sahənin inkişaf dinamikası, tədqiqat obyektinə və istifadə sferasını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

İctimai-siyasi leksikanın öyrənilməsinə çox sayda elmi-tədqiqat işləri həsr olunub, lakin aparılmış bu tədqiqatlar adı çəkilən leksik sahənin real vəziyyətini əks etdirmir. Çoxsaylı araşdırmaların aparılmasına baxmayaraq bu leksik sahənin linqvistik xüsusiyyətlərinə tədqiqatçılar tərəfindən bu günə qədər yetərinə diqqət ayrılmamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ictimai-siyasi leksika son zamanlara qədər tez-tez müxtəlif baxış bucağı altından tədqiq olunurdu, lakin bu araşdırmalar linqvistik xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi məqsədi daşıyırdı.

Müasir dilçilikdə ictimai-siyasi leksikanın araşdırılmasının 3 əsas aspekti mövcuddur: sinxron-təsviri, diaxron və ya tarixi-tipoloji. Tədqiqat işlərinin çoxu birinci yanaşmanın çərçivəsi daxilində yerinə yetirilmişdir. İctimai-siyasi leksika tarixinin tədqiqi demək olar ki, dilçilərin diqqətindən kənar qalmışdı. Bu mövzu ilə bağlı aparılan xüsusi araşdırmalar qənaətbəxş hesab olunmamış, tədqiqatlar isə əsasən bir qayda olaraq fraqmental xarakterli elmi-tədqiqat işləri formasında yerinə yetirilmişdir [Patralova 1998], [Aleksyev 1972], [Kolosova 2005], [Kocotkova 1985].

Tipoloji aspekt isə ədəbiyyatda iki formada mövcuddur: ictimai-siyasi leksikanın bir dildə və ya digər dillərin müqayisəsi aspektində.

Linqvistik ədəbiyyatda ictimai-siyasi leksikanın leksikoqrafik üsulları barəsində təsəvvürlər müzakirə obyektinə çevrilmişdir.

Son zamanlar ictimai-siyasi leksika artıq keyfiyyət baxımından yeni səviyyədə dilçilərin diqqətini cəlb edir. Belə ki, daha çox diqqət hazırda siyasi metaforikanın tədqiqinə yönəlmişdir. [Baranov 1991, Karaulov 1993].

İctimai-siyasi leksikanın spesifik sistem altı kimi öyrənilməsi dilçilər tərəfindən problematika kimi irəli sürülmüşdür. Bu problematikanın xarakteri ictimai-siyasi leksika ilə bağlı xüsusi hadisəni bilavasitə əks etdirir. Bu günə qədər ictimai-siyasi leksikanın öyrənilməsinin mərkəzində onun təyini, anlayışın mənası və tərkibinin müəyyən olunması məsələləri durur. Adı çəkilən dil təbəqəsinin təyin edilməsi məqsədi ilə müxtəlif meyarların birləşdirilməsi nəticəsində üç əsas yanaşma formalaşmışdır: 1)nominativ, 2)konnotativ, 3)funksional-üslubi.

Yuxarıda sadalanan yanaşmalar tamamlanmış hesab olunmadığına baxmayaraq, bu yanaşmalarda müəyyən linqvistik realı öz əksini tapır. Bu leksik qrupa həsr olunmuş mövcud elmi araşdırmaların çatışmayan cəhəti əksər müəlliflərin işlərin seçdikləri yanaşmaların çərçivəsindən çıxması və beləliklə birtərəfli təsvirlə kifayətlənməkləridir.

Leksik sahənin tərkibi və vahid adının müəyyən olunmaması (siyasi leksika, ideoloji leksika, sosial və ictimai-siyasi terminologiya, siyasi leksikon, konseptual leksika) çox sayda müxtəlif yanaşmaların yaranmasına gətirib çıxarır.

Hətta müəyyən olunmuş elmi-lingvistik ədəbiyyat siyahısından təklif olunan adlara nəzər yetirdikdə görmək mümkündür ki, terminoloji ziddiyyət (qarışıqlıq) tədqiqatın təhlil predmeti olması ilə izah olunur.

Lakin ictimai-siyasi leksikaya həsr olunmuş mövcud tədqiqat işləri çərçivəsində bu yanaşmalar inkişaf etməmiş və onların ümumi cəhəti ictimai-siyasi leksikanın birbaşa dil xüsusiyyətlərinə yetərinə diqqət ayırmamasından ibarətdir.

İctimai-siyasi leksika barədə indiyə qədər əldə edilmiş biliklər (mənanın diffuziyası, dilin inkişafında xarici faktorlarla semantik əlaqənin konkretləşməsi, üslubi faktorlar, mənanın qiymətləndirmə komponenti və s.) müəyyən olunmuş leksik təbəqənin struktur xarakterləri ilə bağlı olduğu qəbul edilməlidir. Leksikanın bu qatının təhlilində dil vahidlərinin semantik strukturlarının və metaforik quruluşun müəyyən edilməsi vacib rol oynayır.

İctimai-siyasi leksikaya diqqət real olaraq nitq mədəniyyətinin öyrənilməsindən başlanmış və onun xüsusiyyətləri əsas hesab edilmişdir. Və beləliklə, bu leksik qrupunun konseptual analizi özündə indiki dövrdə daha aktual və perspektivli yanaşma hesab edilən 4-cü yanaşmanı təcəssüm edir.

Konseptual təhlilin əsası amerikalı dilçilər Con Lakkof və Maks Conson tərəfindən qoyulmuşdur. Hazırda konseptual təhlilin metodikası lazımı səviyyədə tədqiq olunmamış, yalnız Lakkof və Consonun "Biz yaşadığımız metaforalar" əsərində ümumi şəkildə təsvir edilmiş və əsas mahiyyəti ilə konkret təcrübələr formasında təqdim olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1.Алексеев А.А. Из истории общественно-политической лексики русского языка XVIII века: автореф. дис. ... канд. филол. наук: Ленинград, 1972.

2.Баранов А.Н., Караулов Ю.Н. Русская политическая метафора (материалы к словарю) Москва: Институт русского языка РАН, 1991.

3.Жданова Л.А. Общественно-политическая лексика: Структура и динамика: диссертация ... кандидата филологических наук : Москва, 1996

4.Патралова З.С. Роль относительных прилагательных в формировании общественно-политической и деловой терминологии: (На материале деловых памятников X-XVIII вв.) // Язык и общество. – Саратов, 1986.

5.Lakoff, G. & Johnson, M. Metaphors we live by, University of Chicago Press, Chicago. 1980

РЕЗЮМЕ

ОСНОВНЫЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ СЛОВАРИ

Ибрагим. Ю.З

Азербайджанский Университет Языков, Азербайджан

Тезис посвящен анализу основных подходов к изучению общественно-политической лексики в современной лингвистике. Автор ставит перед собой цель изучить реальное состояние языка в этой области, комментируя существующие научные подходы к изучению общественно-политической лексики. Несмотря на различные исследования, основной проблематикой в изучении общественно-политической лексики остается определение ее аппарата и научного названия области исследования.

Ключевые слова: общественно-политическая лексика, лингвистика, терминологическая система языка, концептуальный анализ, научный подход

SUMMARY

MAIN APPROACHES TO THE STUDY OF SOCIO-POLITICAL VOCABULARY

Ibrahim U.Z.

Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan

The article is devoted to the analysis of the main approaches to the study of socio-political vocabulary in modern linguistics. The author sets himself the goal of studying the real state of the language in this area, commenting on the existing scientific approaches to the study of socio-political vocabulary. Despite various studies, the main problem of socio-political vocabulary is the definition of its apparatus in connection with the correct scientific designation of the field of study.

Key words: socio-political vocabulary, linguistics, terminological system of language, conceptual analysis, scientific approach

SOVET DÖVRÜNDƏ DİL SİYASƏTİNƏ DAİR YAZILMIŞ ELMİ ƏSƏRLƏR

Kərimova A.S.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Məqalədə SSRİ xalqlarının milli-lingvistik baxımdan qarşılıqlı münasibətlərindən və problemlərindən, habelə rus dilinin post-sovet məkanında millətlərarası ünsiyyət dili kimi rolundan bəhs edilir. Eyni zamanda həmin dilin SSRİ xalqlarının dillərinə təsiri də araşdırılıb təhlil edilmişdir. Məqalədə SSRİ-də dövlət dilinin olmaması və bütün milli dillərin bərabərliyi vurğulanır. Burada milli dillərin inkişafı, millətlərin yaxınlaşması və millətlərarası bir dilə ictimai ehtiyacın yaranması, rus dilinin millətlərarası ünsiyyət dili kimi ayrılmasının tarixi şərtləri və SSRİ xalqları arasında əməkdaşlıq məsələləri araşdırılır və açıqlanır.

Açar söz: *Milli dil, dil siyasəti, cəmiyyət, dövlət, sosioloji prinsip, sovet, fakt, burjua.*

Sovet dövründə dil siyasətinə dair elmi əsərlərin öyrənilməsi tədqiqatımız üçün zəruridir. Milli dillərin, dilin və ləhcələrin problemlərini, cəmiyyətin və dilin müxtəlif tarixi mərhələlərdə qarşılıqlı təsirini, habelə burjua ölkələrində dil quruluşu proseslərinin xüsusiyyətlərini araşdıran sosiolingvistik ilə bağlı ilk əsərlərdən biri V.M.Jirmunskinin 1936-cı ildə Leninqradda (Sankt-Peterburqda) nəşr etdirdiyi "Milli dil və sosial ləhcələr" əsəridir. Müəllif tarixi və lingvistik cəhətdən sosial ləhcələri, milli dillərin yaranması məsələlərini araşdırmışdı. Həmin əsərdə V.M. Jirmunski burjua cəmiyyətindəki dil hadisələrinin xüsusiyyətlərini, tarixi faktlara, iqtisadi və siyasi hadisələrə arxalanaraq, V.İ.Lenin, K.Marks, F.Engels və İ.Stalinin kapitalizmlə bağlı təlimlərini nəzərə alaraq araşdırmışdı.

Bu problemə fəal iştirak edən alimlər arasında Y.D.Deşeriyevin də adını çəkmək olar. O, sovet cəmiyyətində dillərin qarşılıqlı təsiri və inkişafı problemlərinə dair çox sayda elmi əsərlər yaratmışdır. Y.D.Deşeriyev 1966-cı ildə nəşr olunan "Sovet cəmiyyətində dillərin inkişaf və qarşılıqlı təsir nümunələri" adlı kitabında çoxdilliliyin müasir cəmiyyətin həyatında həddindən artıq çətinliklər yaratdığını qeyd edirdi.

Həmin əsərində müəllif SSRİ xalqlarının dillərinin qarşılıqlı təsirini müxtəlif aspektlərdə araşdırmışdır. Y.D.Deşeriyev marksist-leninçi fəlsəfi, ideoloji və sosioloji prinsiplərə əsaslanan sovet dil siyasətinin millətlərarası əlaqələrinin inkişafına, eləcə də SSRİ-nin milli dillərinin inkişafına şübhəsiz müsbət təsirini vurğulamışdı.

Sovet dil siyasətinə düşmən olan burjua dilçilərinin bəyanatlarını pisləyən Y.D.Deşeriyev qeyd edirdi ki, SSRİ-də 60-cı illərin sonunda İttifaq respublikalarının bütün sovet məktəblərinin 40%-dən çoxunda tədris ana dilində aparılırdı. Eyni zamanda Y.D.Deşeriyev vurğulayırdı ki, məsələn, Özbəkistan, Tacikistan, Türkmənistan kimi respublikalarda məktəblərin 90% -dən çoxu ana dilində dərs keçdiyi halda, Nigeriya, Rodeziya kimi müstəmləkə ölkələrində təlim yalnız ingilis dilində, Əlcəzairdə isə Fransanın hökmranlığı dövründə orta təhsil müəssisələrində bütün fənlər fransızca tədris olunurdu [5, 47-48]. Müəllif rus dilinin yuxarıdan gələn sifarişlə deyil, obyektiv tarixi səbəblər üzündən millətlərarası ünsiyyət dilinə çevrildiyini bildirmişdi [5, 48].

Həqiqətən də rus dilinin çoxsaylı xalqları birləşdirən bir dil olduğunu və dil olaraq qaldığını, keçmiş SSRİ-nin, indiki MDB-nin və Rusiyanın çoxmillətli cəmiyyətinin nümayəndələri arasında yeganə ünsiyyət vasitəsi olduğuna göz yummaq olmaz. Rus dilinin birləşdirici amili göz qabağındadır və danılmazdır. Y.D.Deşeriyevin müasir dillərin sosiolingvistik və funksional təsnifatı sahəsində apardığı araşdırmalar, başqa sözlə desək, onun dilləri cəmiyyətdə yerinə yetirdiyi funksiyaların sayına görə təsnif etməyə cəhd göstərməsi də böyük maraq kəsb edir.

Bu cür funksiyalara müəllif ibtidai, orta və ali məktəblərdə tədris dili funksiyalarını, ictimai və siyasi həyatda istifadə olunan dilin funksiyalarını, bədii dil, ictimai-siyasi, elmi ədəbiyyatın, dövrü nəşrlərin, İttifaq və ya muxtar respublika daxilində dil daşıyıcılarının öz aralarında ünsiyyət dili funksiyalarını və nəhayət, millətlərarası ünsiyyət dilinin funksiyalarını aid edir. [6, 55]. Y.D. Deşeriyev qeyd edirdi ki, istənilən dil məhdudiyyətsiz inkişaf potensialına malikdir.

Y.D.Deşeriyev dillərin ictimai funksiyasını genişləndirən faktorları sadalayaraq bunlara ibtidai məktəbdən başlayaraq ali məktəbə qədər ana dilində təhsil müəssisələrinin yaradılmasını, ana dilində bədii və elmi ədəbiyyatın nəşr olunmasını, o cümlədən ana dilində ictimai-siyasi dövlət tədbirlərinin keçirilməsini və s. aid edirdi.

Beləliklə, 60-cı illərin sonunda Y.D.Deşeriyev tərəfindən təklif olunan dilin sosial funksiyalarının genişləndirilməsinə dair tədbirlərin dil siyasətinin müasir məqsəd və vəzifələri üçün də aktual olduğu qənaətinə gəlmək olar. Müəllif, eyni zamanda SSRİ-də millətlərarası ünsiyyət dilinə ehtiyac olduğunu vurğulayır və SSRİ-də millətlərarası əlaqələrin qurulmasında rus dilinin mühüm rola malik olmasını göstərir.

Hüquqi baxımdan millətlərarası ünsiyyət dilinin funksiyalarını yerinə yetirən rus dili imtiyazlardan istifadə etmirdi və SSRİ-nin dövlət dili sayılırdı. Bununla da SSRİ-də bütün dillərin və xalqların bərabərliyi

vurğulanırdı. Bundan əlavə, müəllif müttəfiq respublikalarda milli dillərin sosial funksiyaları ilə rus dili arasındakı əlaqəni Ukraynanın təmsalında, muxtar respublikalarda və milli bölgələrdə araşdırmışdı. İttifaq respublikalarında milli dilin funksiyaları, müəllifin təhlilinə görə, rus dilinin funksiyalarından çox genişdir və bu, təhsil, nəşr olunmuş ədəbiyyat və mediaya da aiddir.

Muxtar respublikalara və milli bölgələrə gəldikdə isə rus dilinin sosial funksiyalarının rolunda və genişlənməsində bir artım nəzərə çarpır [6, 88] və müəllif bunu genişlənməyə meylli olan təbii bir proses adlandıraraq həyatın diktə etdiyi ümidverici bir fenomenə bənzədir. Bu tendensiyanın inkişafı nəticəsində 90-cı illərin əvvəllərində keçmiş SSRİ-nin muxtar respublikalarında milli dillərin funksiyalarının geniş şəkildə daralması və onların rus dili ilə əvəzlənməsi baş verir.

Öz əsərində Y.D.Deşeriyev təklif etdiyi və araşdırdığı dillərin sosiolingvistik təsnifatını verərək, həmin dillərin gələcək inkişafı üçün onları perspektivli və perspektivsiz olmaq baxımından (məsələn, yazılmamış) ayırmağı təklif edir. Müəllif bu təsnifatın müxtəlif dillərin sosial funksiyalarının genişləndirilməsinin və ya azaldılmasının nə dərəcədə lazım olduğunu müəyyənəlməyə imkan verdiyinə inanırdı [6, 94]. Müəllifə görə, bu təsnifat dünyanın çoxsaylı millətlərinin taleyini və perspektivlərini təyin etmək üçün istifadə edilə bilər [6, 95]. Ümumiyyətlə çoxdilliliyi və xüsusilə də SSRİ-dəki çoxdilliliyi Y.D.Deşeriyev dafələrlə millətlərarası əlaqələrin möhkəmlənməsində, kiçik millətlərin inkişafını məhdudlaşdıran bir əyləc kimi xarakterizə edir, insanlar arasında elmi və mədəni əlaqələrin genişlənməsində maneə olduğunu göstərirdi [5, 364].

Daha sonra Y.D.Deşeriyev öz əsərində göstərir ki, "Millətlərin birləşməsi" kommunizmin hədəflərindən biridir və onun quruculuq prosesi mövcud dillərin sayının azalmasına gətirib çıxaracaqdır. Müəllif cəmiyyətdə müxtəlif dillərin işləməsi və onların inkişafındakı ehtiyacların, eyni zamanda müxtəlif dillərin cəmiyyətin inkişafındakı rolunun obyektiv qiymətləndirilməsinə çağırır [5, 361]. SSRİ xalqlarının dillərinin inkişaf yollarını və qarşılıqlı əlaqələrini araşdıran Y.D.Deşeriyev ikidilliliyi və onun növlərini öyrənir.

Müəllif nöqtəyi-nəzərindən sovet dil siyasətinin hədəfi olan dillərin qarşılıqlı təsir proseslərinin və dil dəyişmə proseslərinin daha da inkişafı üçün birtərəfli mövqeyə malik ikidillilik maraq doğurur. Müəllif ikitərəfli ikidilliliyin geniş yayılmadığını və dil dəyişmə prosesini əngəllədiyini qeyd edirdi [5, 338].

Haqqında bəhs etdiyimiz elmi əsər 60-cı illərin sonunda SSRİ-də dilin vəziyyəti, o dövrdəki dillərin qarşılıqlı təsir perspektivlərinin sosiolingvistik baxımdan tam təsəvvürünü verir və dillərin inkişafının və sosial fəaliyyətlərinin perspektivlərini və ya faydasızlıqlarını təyin etməklə təsnifatını da təklif edir.

Sonda onu da vurğulamaq istərdim ki, SSRİ xalqlarının ikidilliliyi məsələsi bir çox tədqiqatçı alimlərin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Bunlardan N.A.Baskakov, T.B.Kryuçkov, K.X.Xanazarov, V.M.Alpatov, A.M.Qurbanov, Ə.Ə.Rəcəbli və başqalarını göstərmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Алпатов В.М. 150 языков и политика: 1917—1997. Социоллингвистические проблемы СССР и постсоветского пространства. Москва, Институт востоковедения РАН, 2000. 224 с.
- 2.Бартольд В. В. О национальном размежевании в Средней Азии. // Восток, 1991, № 5.
- 3.Баскаков Н. А. О современном состоянии и дальнейшем совершенствовании алфавитов тюркских языков народов СССР. // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. М., 1972.
4. Волошинов, Бахтин и лингвистика. М.: Языки славянской культуры, 2005. 432 с.
5. Дешериев Ю. Д. Закономерности развития и взаимовлияния языков в советском обществе / Изд. Наука, Москва, 1966г., 404 с.
- 6.Дешериев, Ю. Д. Основные аспекты исследования двуязычия и многоязычия. Проблемы двуязычия и многоязычия. - М., 1972, с. 43-57.
7. Джаббаров, Ж. Язык как фактор взаимообогащения духовной культуры народов / Ташкент. гос. ин-т культуры им. А. Кадыри. -Ташкент: Узбекистан, 1991, 166 с.
8. Деятельность ЮНЕСКО по защите исчезающих языков / Интернет-сайт www.lingsib.unesco.ru

РЕЗЮМЕ

НАУЧНЫЕ РАБОТЫ ПО ЯЗЫКОВОЙ ПОЛИТИКЕ В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД

Каримова А.С.

Азербайджанский Государственный Педагогический Университет, Азербайджан

В статье рассматриваются национально-языковые отношения и проблемы народов СССР, а также роль русского языка как языка межнационального общения на постсоветском пространстве. При этом изучалось и анализировалось влияние этого языка на языки народов СССР. В статье подчеркивается отсутствие государственного языка в СССР и равенство всех национальных языков.

В ней исследуются и раскрываются развитие национальных языков, сближение наций и возникновение общественной потребности в международном языке, исторические условия выделения русского языка как языка межнационального общения и сотрудничества народов СССР.

Ключевые слова: Национальный язык, языковая политика, общество, государство, социологический принцип, советский, факт, буржуазный.

SUMMARY

SCIENTIFIC WORKS ON LANGUAGE POLICY IN THE SOVIET PERIOD

Karimova A.S.

Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan

The article examines national-linguistic relations and problems of the peoples of the USSR, as well as the role of the Russian language as a language of interethnic communication in the post-Soviet space. At the same time, the influence of this language on the languages of the peoples of the USSR was studied and analyzed. The article emphasizes the absence of a state language in the USSR and the equality of all national languages. It investigates and reveals the development of national languages, the rapprochement of nations and the emergence of a public need for an international language, the historical conditions for the separation of the Russian language as a language of interethnic communication and cooperation of the peoples of the USSR.

Key words: *National language, language policy, society, state, sociological principle, soviet, fact, bourgeois.*

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ SOSİALLİŇQVİSTİKAYA TƏSİR EDƏN KULTUROLOJİ AMİLLƏR

Qasımova N.Z.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Qloballaşma cəmiyyətlərin ən müxtəlif sahələrini əhatə edən universal bir prosesdir. Mədəniyyətlərarası əlaqələrin sıx inkişafında dilin mühüm əhəmiyyəti vardı. Müasir dünyada həm mədəni, həm də etnik rəngarəngliyin qorunmasına yönəldilən tədbirlər planı həyata keçirilir. Qloballaşan dünyada dil məsələsi demək olar ki, böyük ideoloji, elmi, mədəni mənzərəni özündə birləşdirir. Sosiallingvistikada dil və cəmiyyətlər arasındakı əlaqələrin əsas xüsusiyyətlərini öyrənir. Hazırkı zamanda dil beynəlxalq aləmdə ən çox tədqiq edilən elm sahəsidir.

Açar sözlər: *Qlobalizm, lingvokulturologiya, sosiallingvistika anlayışı, sosial cəmiyyət, intellektual fəaliyyət, milli dil və s.*

Müasir dünyamızda bəşəriyyətin inkişafını qloballaşma müəyyənləşdirməkdədir. XXI əsrdə qloballaşma cəmiyyətlərin formalaşmasına indiki anlamda integrasiyasına, iqtisadi və sosial mədəni məkana çevrilməsinə, elm və texnologiyaların inkişafına cəhd olunur. Təbi ki, dünyaya uğurla integrasiya edən bir dövlət kimi Azərbaycan da qloballaşmadan, dünyada baş verən proseslərdən geridə qala bilməz. Bəşəriyyətin beşiyi olan çox nadir ölkələrdən sayılır ki, burada erkən yaşayış, mədəniyyət bərqərar olmuşdur. Dünyada qloballaşma təbii bir prosesdir ki, bu proses müəyyən ardıcılıqla davam edəcək, möhkəmlənəcəkdir. Onu qeyd etmək lazımdır ki, belə olan halda ilk öncə milli dəyərlərə, milli ruha köklənmək və möhkəmlənmək gərəkdir. Milli dəyər dedikdə milli varlığımızın əsas rəmzi olan ilk öncə dilimiz müstəsna yer tutur. Bəşər tarixindəki dövlətlərin, xalqların mövcudluğunu, simasını səciyyələndirən ən mühüm amillərdən biri, bəlkə də birincisi onun dilidir. Çünki milli sərvət adlandırılan dil xalqın mədəniyyətinin təəcəssümü, dövlətçilik tarixinin bünövrəsidir, desək yanlışdır.

Mədəniyyətlərarası əlaqələrin genişlənməsi zamanın tələbidir. XXI əsr mədəniyyətlərin, düşüncələrin, ideologiyaların əsridir. Yeni nəsilin yetişdirilməsində əhəmiyyətli məsələlərdən biri də dilin müqəddəsliyi və inkişafı məsələsidir. Cəmiyyətdə dil siyasəti o vaxt müvəffəqiyyətli hesab olunur ki, o bütün xalqın bütün üzvlərini əhatə etmiş olsun. Yəni bütün toplum ana dilinə köklənmiş olsun. Dilin genişləndirilməsi cəmiyyətdə milli və beynəlmiləl meyllərin güclənməsinə təkan verir. Bu baxımdan Sosiallingvistikanın inkişafı, qlobal dil sistemi dünyada gedən dil proseslərini nəzərə alaraq, regional dil siyasəti və dillərin qarşılıqlı əlaqəsi vacib məsələdir. Dil situasiyası sosiallingvistika elminin mərkəzi anlayışıdır. İctimai fəaliyyət məzmunu cəmiyyətin dil həyatının inkişaf proseslərinə məqsədyönlü təsir göstərir. Sosiallingvistik

baxımdan cəmiyyətdə milli maraq konseptinin yaranması bilinqvizmlə bağlı deyil, dil stuasiyasının dəyişməsindən irəli gəlir. Hələ XX yüzilliyin əvvəllərində dilin sosial cəhətlərinin öyrənilməsinə maraq artmışdır. Dünyanın bir çox ölkələrində sosioloji dilçilik məktəbləri yaranmağa başlamışdır. Buna misal olaraq Fransa, (A.Meye) SSRİ (V.M.Jirmunski) kimi böyük dövlətlərdə dilin sosialoji problemlərinin araşdırılması müstəqil sahəyə çevrilmişdir. Daha sonralar təxminən 60-cı illərdə bu sahənin tədqiqatına geniş maraq yaranmış oldu. [1, 48]

Bu tədqiqatlara baxmayaraq o zaman sosialinqvistika ayrıca bir elm sahəsinə çevrilməmişdir. Yalnız onlar sosialinqvistika sahəsi üçün bünövrə qoyaraq, sonrakı tədqiqatlar üçün yol açmışlar. Sosialinqvistika dil və cəmiyyət arasındakı körpünün əsas mahiyyətini, onun vacib xüsusiyyətlərini öyrənir. Dilin bu sahəsi dili araşdıraraq cəmiyyətin sərbəst istifadəsi üçün mühüm yollar axtarır. Kulturoloji baxış mövqeyindən sosialinqvistik sahəyə yanaşsaq, burada cəmiyyətin mədəni həyatında baş verən hadisələr yönündə dilin mahiyyəti daha aydın özünü biruzə verir. Bu zaman cəmiyyətdə milli-mədəni dil amili, onun mühafizəsi çox əhəmiyyətlidir. Bəşər mədəniyyəti tarixi təcrübə onu göstərir ki, insanların mənəviyyəti, dilin əxlaq normaları cəmiyyətdəki milli-mənəvi dəyərlərin yaradıcısıdır. Məhz bu mənada təbiətin insanlara bəxş etdiyi ən dəyərli mirasıdır dil. Təbi ki, müasir dövrdə mədəni cəmiyyətlərin modern baxışlarında zamanın tələblərindən irəli gələn dil amilləri də mövcuddur. Hər bir tarixi mərhələdə bu kulturoloji problemə münasibət eyni olmamışdır. Əsasən kulturoloji amil kimi sosialinaivistika müasir dünyada qlobal, regional və lokal problemlərin, mədəni integrasiya məsələlərinin yeni münasibətində özünü göstərir. Bunları nəzərə alaraq dünya mədəniyyəti tarixinin, sivilizasiyanın inkişaf qanunları beynəlxalq və fərdi münasibətlər mədəniyyətinin, ictimai rəyin formalaşmasının kulturoloji təhlili müasir sosial linqvistika elminə də münasibət göstərir. Sosialinqvistikanın geniş diapozonu əsasən onun bir fənn kimi xarakteri və öyrənilən obyektə sistemli yanaşması ilə izah olunur. Dilçilik elminin bu sahəsi sosiologiya, sosial antropologiya elminə çox yaxındır. [2]

Onu da qeyd etməliyəm ki, mədəni integrasiya prosesində aktiv iştirak edən Azərbaycan milli-mədəni dəyərlərinin sintezi, dünya təcrübəsi yönündə həyata keçirilən islahatlar, dünyanın mədəni, sosial və iqtisadi təcrübəsinin öyrənilməsini zəruri edir. Müasir cəmiyyətimizdə əsasən bu fikirlər formalaşır ki, gənclərimiz, yeni nəsil milli ruhda tərbiyyə olunmalı, tariximizi dərinləndirən bilməli, milli-mənəvi dəyərlərimizin əsasında yetişməlidirlər. Xüsusən dilimizin dərinləndirən öyrənilməsi onun inkişafı daima diqqət mərkəzində olmalıdır. Cəmiyyətdə dilimizin qarşılıqlı əlaqəsi normal formada aparılır. Çünki dilin öz daxili aləmi, cəmiyyətin də öz daxili aləmi vardır. Aydındır ki, dil cəmiyyətdə mövcuddur və cəmiyyətə xidmət edir. Bu baxımdan sosialinqvistikanın funksiyaları daha geniş öyrənilir. Sosialinqvistika təsir edən kulturoloji amil kimi əsasən onu göstərmək olar ki, mədəni həyatda ünsiyyət vasitəsi olmayan dil, ünsiyyət funksiyasını itirən dil, inkişaf etməyən dil cəmiyyətdə məhv olur. [3, 107]

Bu gün cəmiyyətimizdə ikidillilik daha dəqiq desək, məhəlli və milli dillilik mövcuddur. Azərbaycan cəmiyyətində milli dil digər dillərlə yanaşı yaşayır. Bildiyimiz kimi Azərbaycan multikultural bir ölkədir. Burada yaşayan xalqların dilləri də mövcuddur. Onlar cəmiyyətimizdə sərbəst şəkildə öz məhəlli dillərində ünsiyyət qura bilirlər. Bəşəriyyətin bütün dövrlərində ikidillilik cəmiyyətdə formalaşmışdır. Dil cəmiyyətdə eyni zamanda intellektual fəaliyyət növüdür. Sosial cəmiyyətin mədəni həyatını şərtləndirən əsas amildir. Cəmiyyətdə sosial və kulturoloji gerçəklik dilin dəyərini ortaya çıxarır. Qloballaşan dünyada müasir dil mənzərəsi demək olar ki, rəngarəngdir. Yalnız unutmamaq olmur ki, milli ünsiyyət vasitəsi olmayan yerdə heç bir ölkə müstəqil ola bilməz. Lakin milli ünsiyyətlə yanaşı beynəlxalq dillərin də təbliği və tədrisi prosesi vacib amildir. Qloballaşma vahid dillilik üçün əsas şərtədir. Məhz bu prinsipdən xüsusən ingilis dilini dünya dili statusuna yüksəltdi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz məsələlərə istinad olaraq demək olar ki, belə bir müasir şəraitdə çoxdillilik problemi cəmiyyəti dərinləndirən maraqlandırır. Qloballaşma şəraitində dilin inkişaf tendensiyasına təsir edən amillər, onun milli varlığının qorunması məsələsiylə bağlı dövlətimiz tərəfindən bir çox qərarlar qəbul edilmiş və araşdırılmışdır. Artıq müstəqil dövlət quruculuğunun tarixi gedişi onu göstərdi ki, cəmiyyətimizə müxtəlif istiqamətlərdən olan təsirlər artır. [4, 92]

Əlbətdə XXI əsr mədəniyyətlərin, ideologiyaların yarışı əsri kimi hökm sürür. Böyük mədəniyyət sahibləri özlərinin idea və qaydalarını müxtəlif yollarla dünyaya nümunə olaraq inkişaf etdirirlər. Bu özünü dil məsələsində də göstərir. Beynəlxalq dillərin öyrənilməsi geniş təbliği buna bariz nümunədir. Lakin bir məsələni də unutmamaq olmur ki, yad dillərdə danışmaq heç də mədəniyyət nümunəsi deyil. Öz dilinə hörmət və məhəbbət xalqın varlığı deməkdir. Müasir gənc nəsil nə qədər yabançı dilləri öyrənməyə səy etsələr də onlar yalnız milli qururunu, tarixini, vətən sevgisini öz milli dillərində dərk edirlər. Zənnimcə bunun fonunda ingilis, alman, rus və sairə dilindən danışmaq olar. Yeni nəsil gələcək cəmiyyət, gələcək inkişaf deməkdir. Həmişə yüksələn bayrağımızı dünya məkanında zirvələrdə görmək istəyiriksə o zaman öncə mədəniyyətimizin, ana dilimizin "bayrağını" hər şeydən üstün tutmalıyıq. Çünki, Azərbaycan dili və mədəniyyəti ölkəmizdə yaşayan insanları birləşdirən ortaq dəyərlərdir. Azərbaycan çoxmillətli ölkədir.

Burada kiçik dil qruplarında danışan bütün xalqlar ümumilikdə Azərbaycan dilinə böyük hörmət bəsləyərək, bu dili ana dilləri kimi qəbul etmişlər. Azərbaycan dili zaman-zaman burada yaşayan etnosların dillərinə geniş təsir göstərmişdir. Düşünürəm ki, Azərbaycan dili artıq qloballaşma dövründə obyektiv sosial zərurətdir. Qloballaşma sadəcə, dövlətlər arasında coğrafi-iqtisadi səhədlərin aradan qalxması və ya iqtisadiyyatın transmilliləşməsi zəminində cərəyan etmir. Eyni zamanda yeni dünya nizamı mədəniyyət stereotipləri formalaşdıraraq ayrı-ayrı millətlərin milli özünəməxsusluğuna, milli-mənəvi dəyərlərinə, dilinə, mental dəyərlərinə mənfi təsirlərini də göstərir. Burada xüsusən dil anlamı daha qabarıq biruzə verilir. Yuxarıda qeyd etdiyim fikirlərə istinad olaraq, qloballaşmanın sanki rəhbəri qismində çıxış edən güc dövlətləri ingilis, alman, fransız, rus dillərinin geniş yayılmasına çalışırlar. Fəlsəfi dilçilik məktəbinin banisi V. Humboldt yazır ki, “xalqın dili onun ruhudur və xalqın ruhu onun dilidir”. [5, 79]

Nə qədər qeyd etdiyimiz dillər yayılsa da ana dili hər bir xalqın o cümlədən Azərbaycan xalqının varlığıdır. Ümummilli lider Heydər Əliyev xalqın dilinə böyük qiymət verərək demişdir; “Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir”. Dilə təsir edən kulturoloji əsas amillərdən biri də dilçilik elmi dövlətin, insan və cəmiyyətin mədəni effektiv inkişafına xidmət edir. Cəmiyyətin inkişafında onun, bir elm sahəsi və tədris fənni kimi konkret proktik və universal strateji əhəmiyyəti vardır. Kulturoloji təhlil cəmiyyətdə dilin mədəni-sosial hadisəsini real həyat dialektikasından qoparılmış ideoloji şərh şəkilində deyil, dünya sivilizasiyasının tarixi qanunauyğunluqlarını və milli inkişafın maraqlarını idarə etməyə şərait yaradır. Həyat tərzini olan dil, adət, ənənə, din, sosial mədəniyyətin ayrılmaz hissəsidir. Tarixən dil və mədəniyyət iki sosial fenomen olaraq bir-biri ilə sıx əlaqə və qarşılıqlı təsir şəraitində inkişaf etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aytən Hacıyeva. Linqvistik tipologiyada tipoloji modifikasiya problemi. AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı-2018, 282 səh
2. Anl.az>meqale>xalqgazeti>mart
3. Fuad Məmmədov. Kulturologiya, Mədəniyyət, Sivilizasiya. Bakı “OL”.MMC, 2016-cı il, 260 səh
4. Mübariz Yusifov. Linqvistik tipologiya (dillərarası müştərəklik və təfəkkürün tipologiyası) Dərslik.”Elm və təhsil”, Bakı-2017.184 səh
5. Telman Quliyev. Milli mədəni irs və Dil amilinə kulturoloji baxış. “Ziya” nəşriyyatı, Bakı-2014, 216 səh

РЕЗЮМЕ

КУЛЬТУРНЫЕ ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА СОЦИОЛИНГВИСТИКУ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Касумова Н.З

Сумгаитский Государственный Университет, Азербайджан

Глобализация-это универсальный процесс, в котором участвуют самые разные общества. Язык сыграл важную роль в тесном развитии межкультурных отношений. В современном мире реализуется план действий, направленный на сохранение культурного и этнического разнообразия. В глобализованном мире проблема языка сочетает в себе большой идеологический, научный и культурный ландшафт. Социоллингвистика изучает основные особенности взаимоотношений языков и обществ. В настоящее время язык является наиболее изученной областью науки на международной арене.

Ключевые слова: Глобализм, лингвокультурология, понятие социоллингвистика, социальное общество, интеллектуальная деятельность, национальный язык и так далее

SUMMARY

CULTURAL FACTORS INFLUENCING SOCIOLINGUISTICS IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

Casimova N.Z.

Sumgayit State University, Azerbaijan

Globalization is a universal process that covers the most diverse areas of society. Language played an important role in the close development of intercultural relations. In the modern world, an action plan aimed at preserving both cultural and ethnic diversity is being implemented. In a globalized world, the issue of language combines a great ideological, scientific and cultural landscape. Sociolinguistics studies the main features of the relationship between languages and societies. Currently, language is the most studied field of science in the international arena.

Key words: Globalism, linguoculturology, the concept of sociolinguistics, social society, intellectual activity, national language and so on

SİNTAKTİK OMONİMLƏRİN MƏTNDƏ AKTUALLAŞMASI

Qocayeva M.Ə.

Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Sintaktik omonimliyin öyrənilməsi kompüter elminin dilçiliyə tətbiqi ilə gündəmə gəlmişdir. Belə ki, mətndəki hər hansı bir cümlənin sintaktik quruluşundan asılı olaraq məşin tərcüməsi zamanı yaranan ikimənalılıq mətnin məzmununu təhrif edirdi. Keçən əsrin ortalarından başlayaraq sintaktik vahidlərin ikimənalılığı öyrənilməyə başlandı. Məqalədə bir üst quruluşla təqdim olunan sintaktik vahidlərin iki və ya daha çox dərin quruluşla sintaktik təhlil edilə bilməsi ilə yaranan ikimənalılıqdan bəhs olunur. Qeyd olunan nəzəri fikirlər müxtəlif dillərdən seçilmiş nümunələr əsasında struktur və semantik cəhətdən təhlil olunur.

Açar sözlər: *mətn dilçiliyi, sintaktik omonimlik, sintaktik ikimənalılıq, aktual üzvlənmə, dominant mənə, üst quruluş, dərin quruluş*

Keçən əsrin 70-ci illərindən tədqiq olunmağa başlayan mətn dilçiliyi hazırda sintaksisin ən aktual mövzusu olan mətn sintaksisinin öyrənilməsi ilə məşğuldur. Çünki danışmaq zamanı fikrin daha dolğun, əlaqəli və sistemli olaraq ifadə olunması və ötürülməsi, başqa sözlə - nitq kommunikasiyası funksiyası və fikrin ideyanın mövcudluq forması kimi çıxış etmək funksiyası “sintaksisin cümlə adlanan “şah əsərinə” şamil edilərsə, çağdaş dilçilik nəzəriyyələrində bu funksiyaların mətn tərəfindən daha dolğun və tamamlanmış şəkildə yerinə yetirilməsi ideyası müxtəlif formalarda səslənməyə başlamışdır” [3, s.9]. Mətn dilçiliyi mətni ən mürəkkəb sintaktik bütöv kimi tədqiq etməklə, onda dilin bütün – fonetik, qrammatik və leksik aspektlərini, obyektiv aləmin əşya və hadisələrinin real və obrazlı şəkildə təsvir olunması üçün mətn yaratmada iştirak edən formal və semantik əlaqə vasitələrini, prosodik elementləri vəhdətdə öyrənir.

Lakin qeyd olunan fikirlər heç də ona dəlalat etmir ki, cümlənin sintaktik mövqeyi zəifləyir, o, necə deyirlər, arxa plana keçir. Məsələn bu cür yanaşmaq yanlış olardı, çünki dilin hiyerarxiya sisteminin ən yüksək pilləsi hesab olunan mətn özü cümlələrdən ibarətdir. Cümlələrin mənə və qrammatik cəhətdən ardıcıl düzülüşü mətni təşkil edir. Bununla bağlı olaraq N.Xomski yazır: “Mən, dili (sonlu və ya sonsuz sayda) cümlələrin vəhdətindən yaranmış bir sistem kimi görürəm. Bütün təbii dillər istər şifahi, istərsə də yazılı formada olsun, bu ruha malikdir”(sense -məna, ruh, dərrakə, idrak) [11, p.13]. Dilin yaradıcı (creative) xüsusiyyətini əsas götürən N.Xomskiyə görə, hər bir təbii dil “cümlə istehsal edən mexanizmdir” [12, p. 28]. Hər bir dil sonlu vasitələrdən sonsuz sayda cümlələr yaratmaqla özü-özünü interaktiv olaraq yaşadır. Bu ideya N.Xomskinin törəmə-qrammatik nəzəriyyəsinin ana xəttini təşkil edir.

Mətn bu vəhdətdən yaranan sintaktik bütöv olduğuna görə, onu təşkil edən hər bir cümlə mətnin çatdıracağı ümumi informasiyanı hissə-hissə dinləyəne ötürür. Xüsusilə, omonim və çoxmənalı sözlərin, eyni zamanda sintaktik quruluşun törətdiyi iki və çoxmənalı vəziyyətlərdə mətnin olması labüddür. Çünki ikimənalılıq (ambiguity) növündən asılı olmayaraq, hər zaman kontekst asılılığı ilə aradan qaldırılır. Dominant mənənin müəyyən olunmasında başlıca rol mətn oynayır. “Çünki sintaktik ikimənalılıq cümlənin arzuolunmaz qrammatik və kommunikativ üzvlənməsindən yaranır” [8, c.43]. Eyni zamanda sintaktik vahidlərin aktual üzvlənərək kommunikativ missiyanı yerinə yetirdiyi başlıca ünsiyyət modeli mətnidir. Bununla bağlı K.Abdullayev yazır: “Altını cızaraq qeyd etmək lazımdır ki, dildə ilk baxışda forma, həcmcə o qədər də gözəçarpan olmayan fonemdən başlayaraq, xarici dolumuna görə diqqətçəkən mətnə qədər hər şey informasiya ötürməyə, məlumat verməyə xidmət edir. Hər şey ən xırda elementlərdən tutmuş, bu elementlərin ən mürəkkəb birləşmələrinə qədər, hər şey dil quruluşuna bu ali məqsəd nəminə daxil edilir” [2, s.29].

Lakin biz ünsiyyət qurmağa, danışmağa cümlə ilə başlayırıq. Məhz cümlə ona xas əlamətləri – predikativlik, bitkin intonasiya, modallıq, söz sırası və s. ilə ünsiyyətin əsas “silahı” hesab olunur. Cümlələrin qrammatik və mənə əlaqələnməsi, onlar arasında koheziya və koherentlik mürəkkəb sintaktik bütöv kimi mətni formalaşdırır. Mətn mövcud informasiyanı ətraflı, təsviri olaraq ötürmə imkanına malikdir. Çünki həm cümlə, həm də mətn predikativlik kimi əsas əlamətə malikdirlər. Bu əlamət olmadan ünsiyyət gerçəkləşə bilməz. “Predikativlik cümlənin elə bir halıdır ki, onunla müqayisədə bütün digər hallar ikinci plana keçir” [3, s.9]. Məhz bu baxımdan qeyd etmək lazımdır ki, bir cümlənin ikimənalılığının dominantlıq etdiyi situasiyalarda düzgün məlumatın müəyyənəlməsində kontekstin olması ən vacib, unikal halıdır. Deyilən fikrin mənasının anlaşılmasında, düzgün olaraq qavranılmasında kontekst mühüm rol oynayır. “Kontekst deyəndə müəyyən məkan və zaman daxilində danışan və dinləyənin sözləmləri, buna münasib etdikləri hərəkətlər və onların söhbətində əks olunan hadisə və predmetlər başa düşülür” [6, s.292].

Şübhəsiz, sintaktik ikimənalı situasiyalarda aparıcı mənanın müəyyən olunması mətn asılılığı ilə həll oluna bilər.

Sintaktik omonimlik mətni təşkil edən cümlələrdən hər hansı birində onu təşkil edən sözlər və söz birləşmələri arasında sintaqmatik və paradiqmatik əlaqələrin elə formada yenilənməsidir ki, bu zaman sözügedən cümlənin leksik tutumu dəyişməz qalmaqla o, əlavə, mətndənkənar məna qazanır və bunun yaranmasının əsas qaynağı, mənbəyi cümlənin öz qrammatik quruluşudur. Leksik tərkibi sabit qalan cümlədə intonasiyanın, fasilə və sintaqm bölgüsünün, kontrastiv vurğunun yerinin dəyişməsi hesabına cümlə üzvlərinin sintaktik vəzifəsinin dəyişməsi məna dəyişikliyi törədir. Bir cümlə fərqli iki mənada anlaşılar və quruluş omonimliyi yaranır. Prosodik işarələrin təsiri ilə cümlə qrammatik və kommunikatv cəhətdən yeni bir formada aktuallaşır. Cümlənin qrammatik-formal strukturu fonetik ünsürlərlə vəhdətdə dəyişir. “Sintaktik vahidlərin intonasiya variativliyinin qrammatik xüsusiyyətlərlə sıx əlaqədə öyrənilməsi göstərir ki, bu vahidlərin intonasiya strukturu həmişə qrammatika ilə sıx bağlıdır” [7, s.7]. Cümlənin aktual üzvlənməsində aktualizator kimi mühüm rol oynayan prosodik işarələr eyni zamanda ikimənalı cümlələrin törəməsində də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu bütün dillər üçün səciyyəvi olan bir xüsusiyyətdir, çünki intonasiya və onun komponentləri fikrin formalaşmasında vacib amildir.

Mətnin verdiyi məlumatın danışan tərəfindən dinləyənə düzgün çatdırılmasında linqvistik və ekstralingvistik faktorlar mühüm rol oynayır ki, bunlar sırasında düzgün sintaqm bölgüsü ən başlıca şərtidir. Çünki düzgün sintaqm bölgüsü doğru seçilmiş intonasiyanı, söz sırasını, vurğunu və ən başlıcası mənalı söz birləşmələrini bir araya gətirir. Ünsiyyətin yaranmasında bunların böyük əhəmiyyəti var. “Dildə informasiyanın ötürülməsi və qəbulu kimi mühüm problem sintaqm probleminin linqvistik cəhətdən hərtərəfli tədqiq olunması ilə bağlıdır” [4, s.9].

Bəzən eyni sözlərdən təşkil olunmuş cümlədə sintaqm bölgüsünün fərqli şəkildə aparılması cümlənin mənasının iki və daha artıq formada şərh olunmasına səbəb olur. Belə olduqda, cümlədəki sözlərin sintaktik funksiyası sintaqm bölgüsünə uyğun olaraq dəyişir və eyni bir cümlənin mənası həmin cümlənin qrammatik quruluşunun dəyişməsi hesabına baş verir və quruluş omonimliyi yaranır ki, bu da ikimənalılıqla nəticələnir. Eyni leksik tərkibə malik olan cümlələrin müxtəlif mənalılarının reallaşmasında sintaqm bölgüsünü, fonetik aspekti əsas götürən F.Aslanov yazır: “Azərbaycan dilindəki /*Cavan atlı qocaya yaxınlaşdı*// sadə cümləsi tələffüz zamanı iki formada reallaşma imkanına malikdir:

1) /*Cavan atlı qocaya yaxınlaşdı*//;

2) /*Cavan / atlı qocaya yaxınlaşdı*// [4, s.11].

Göründüyü kimi, cümlədə sintaqm bölgüsü intonasiyanın, vurğunun və fasilənin dəyişməsi ilə müşayiət olunur. Bu isə öz növbəsində cümlədaxili komponentlərin sintaktik funksiyasının dəyişməsinə səbəb olur ki, nəticədə eyni tərkibə malik olan cümlə dinləyən tərəfindən iki fərqli mənalarda başa düşülür:

1) /*Cavan atlı (mübtədə) (NP) / qocaya (tamamlıq) (NP) / yaxınlaşdı (xəbər) (VP)*//; 2) /*Cavan (mübtədə) (NP) /atlı qocaya (tamamlıq) (NP) /yaxınlaşdı (xəbər) (VP)*//.

Oxşar vəziyyət ilə /*Mahmud xan sarayına daxil oldu*// cümləsində qarşılaşırıq. “*Mahmud*” və “*Mahmud xan*” sözlərini ayrı-ayrılıqda cümlənin mübtədası vəzifəsində götürdükdə, cümlədə iki fərqli sintaqm bölgüsü ilə fərqli mənalar yaranır:

1) /*Mahmud(NP)/ xan sarayına(NP)/ daxil oldu(VP)*//;

2) /*Mahmud xan(NP)/ sarayına(NP)/ daxil oldu(VP)*//.

Cümləni təşkil edən komponentlərin sintaktik funksiyasının dəyişməsi cümlənin informativ xarakterini dəyişir. Bu tip cümlələrdə dominant məna mətndə aşkar olur.

İkimənalılığın istənilən forması cümlənin informasiya yükünü daşıyır, cümlənin mənasının qarşı tərəfə ötürülməsinə xidmət edir. Məsələn, /*Amerikalı həkim işçi heyəti ilə tanış oldu*// cümləsində sözlər arasındakı sintaktik əlaqəni sintaqm bölgüsünü dəyişməklə fərqli formalarda şərh etmək olar. Belə ki, birinci vəziyyətdə /*Amerikalı həkim*/ söz birləşməsi cümlənin mübtədası vəzifəsində olarsa, onda cümlə bu şəkildə sintaqmlara bölünür: /*Amerikalı həkim(NP)/ işçi heyəti ilə(NP)/ tanış oldu (VP)*// 2-ci halda “*Amerikalı*” sözü cümlənin mübtədası olduqda cümlə bu cür sintaqmlara bölünür: /*Amerikalı(NP)/həkim işçi heyəti ilə(NP)/tanış oldu(VP)*// 1-ci cümlədə həkim *amerikalının* özüdür; 2-ci cümlədə isə həkim *işçi heyətidir*. Beləliklə, cümlədaxili sintaktik omonimlik cümlənin iki fərqli məlumatı verməsilə reallaşdı. Cümləni təşkil edən komponentlərin heç birində çoxmənalılıq əlaməti olmadığı halda, cümlə özü çoxmənalı oldu. Burada cümləni təşkil edən komponentlərin düzülüşü, onlar arasındakı sintaktik əlaqələrin yeni mənalı cümlə yarada biləcəyi yönündə dəyişə bilməsi və onların semantik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Çünki sintaktik omonimlik dildə çox az sayda cümlədə yarana bilər. Bu səbəbdən, morfoloji səviyyəli omonimlər dilin tarixi inkişafı nəticəsində qazandığı “*mülküdür*” mülahizəsi nə qədər düzgün olsa da, bunu sintaktik omonimlərə şamil edə bilmirik. Çünki dildə söz birləşmələri və ya cümlə səviyyəsində hazır şəkildə omonimlər yoxdur. Onlar yalnız yazılı və şifahi nitqdə, cümlənin aktual üzvlənməsi zamanı alt qatda formalaşaraq üst qatda

reallaşan hadisələrdir. Hətta demək olar ki, danışan şəxs mövcud kontekstə müvafiq olaraq cümlənin mənasını başa düşdüyünə görə, o, demək olar ki, heç bir sintaktik omonimliyin fərqi belə varmır. Lakin üst qatda signal olaraq səslənən söz birləşməsi və ya cümlə onu təşkil edən komponentlərə sintaqmatik əlaqədən, cümlədəki söz sırasından, onun dəyişməsindən asılı olaraq iki və ya daha çox mənalarda başa düşülə bilər. Deməli, sintaktik və ya struktur omonimlik danışmaq aktında gerçəkləşən bir prosesdir. Transformasiya-generativ konsepsiyanın metodlarına əsasən sintaktik vahidlərin omonimliyinin öyrənilməsi artıq dilçilikdə öz təsdiqini tapmış məsələlərdəndir. Bununla bağlı K.Abdullayev yazır: “Eyni formalı - üst (omonimik) quruluşun bir fokus kimi özündə iki müxtəlif dərin semantik kompleksi cəmləşdirdiyi bir nümunəyə diqqət yetirək. Bu nümunədə “bir formal plana məxsus vahidlə iki və daha artıq semantik plan vahidi qarşılaşdırılır. Müqayisə edin: */Əhmədin dəvəti hamını sevindirdi/*” [2, s.57]. Verilmiş cümlə nümunəsinin mübtəda tərkibini (*Əhmədin dəvəti*) aktiv və passiv konstruksiyalarda şərh edən K.Abdullayevə görə, üst qatda reallaşan cümlə alt qatda gizlənmiş bir neçə dərin quruluşu özündə ehtiva etmə imkanına malikdir. Belə ki, aktiv konstruksiyada */Əhməd dəvət edir/* və onun bu hərəkəti hamını sevindirir. Passiv konstruksiyada isə */dəvət olunan Əhməddir/* və onun dəvət edilməsi hər kəsi sevindirir. Mövcud situasiyada hansı konstruksiyanın dominant olması danışanın və dinləyənin “*kommunikativ məqsədindən asılıdır*” [2, s.58].

Sözügedən məsələ ilə bağlı qeyd edək ki, sintaktik omonimliyin söz birləşməsi və cümlə səviyyəsində təzahürü hər bir dilin daxili sintaktik qanunlarına uyğun şəkildə baş verdiyinə görə, sintaktik omonimlik milliliyi ilə səciyyələnir. Bu isə o deməkdir ki, sintaktik omonimlik təzahür etdiyi dillərin qrammatik (*sintaktik*) quruluşundan asılı olaraq, yeni çalarlar qazanır, “*yəni mövcud olduğu dilin daxili qanunlarının təsiri ilə yeni mahiyyət kəsb edir*” [5, s.12]. Əgər sintaktik vahidin leksik ikimənəvililiyi onun tərkibində işlənmiş omonim və ya çoxmənalı sözün iki dominant mənasının hesabına yaranırsa, sintaktik omonimlik bütün dillər üçün ortaq olan amillərin, yəni sintaktik əlaqələr, söz sırası, cümlənin sintaqlara bölünməsi və intonasiya kimi amillərin təsiri altında formalaşır. Bu isə özünü nitqin aktual üzvlənməsində göstərir. Ünsiyyətin uğurlu nəticələnməsi üçün cümlənin kommunikativ üzvlənməsi zamanı prosodik işarələrin tələffüzünə düzgün əməl olunması vacib şərtədir. Çünki bu prinsiplərin pozulması ünsiyyəti çətinləşdirir.

Alt qatda formalaşan cümlə üst qatda danışmaq prosesinə daxil olaraq aktual üzvlənir, necə deyərlər “Nitqin kommunikativ mahiyyəti nəzərə alındıqda dilin bütün elementləri hərəkətə gəlir və öz əhəmiyyətini göstərir” [1, s.5]. Beləliklə, söyləmin aktual üzvlənməsi hadisəsi baş verir. Mətdaxili söyləmləri təşkil edən sözlər və sərbəst söz birləşmələri arasında sintaqmatik və paradiqmatik əlaqələrin vəhdəti mətnin aktual üzvlənməsini şərtləndirir. Başqa sözlə, canlı danışmada söyləmin uğradığı hər cür qrammatik və semantik yenilənmə danışan şəxsin konkret situasiyada kommunikativ intensiyasını ifadə edir, çünki hər bir söyləmin insan təfəkkürünün dildə ifadəsidir, o da, öz gerçəkliyini nitqdə tapır.

Bəzən alt qatda struktur və semantik cəhətdən formalaşan cümlə söyləmə çevrilib kommunikativ cəhətdən aktuallaşanda həmin cümləni əmələ gətirən sözlər və söz birləşmələri arasındakı sintaqmatik əlaqələrin dəyişməsi eyni leksik tərkibə malik olan cümləyə əlavə, ikinci bir mənanı verir. Yəni, eyni bir cümlənin müxtəlif formalı qrammatik üzvlənməsi onun kommunikativ üzvlənməsini də yeniləyir. Bu, ya tam olaraq sintaktik əlaqələrin yenilənməsi ilə, ya da prosodik işarələrin dəyişməsi ilə müşahidə olunur. Tema və remanın tamamilə fərqli şəkildə aktuallaşması eyni bir cümlənin iki və ya çoxmənalılığını törədir. Bu isə cümlədə sözlərin, söz birləşmələrinin və ya bütövlükdə cümlənin sintaktik omonimliyi ilə müşayiət olunur. Daha doğrusu, eyni leksik tərkibli söz birləşməsi və ya cümlənin sintaktik quruluşu ikimənəvililiyə imkan yaradır. Nəticədə sintaktik omonimlik törəyir.

Məsələn, *перевод Пушкина, критика ученого* [9, c.155], *подарок отца* [10, c.78] və s. kimi söz birləşmələrinin məlum və məchul növdəki konstruksiyaları fərqli mənalar verməklə eyni söz birləşməsinin ikimənəvililiğini törədir. */Перевод Пушкина/ (Pushkin's translation – Puşkinin tərcüməsi)* söz birləşməsi bir üst quruluşla təqdim olunsada, iki fərqli alt quruluşla təhlil oluna bilər: “*a translation by Pushkin*” – (*Puşkinin tərəfindən edilmiş tərcümə*) məlum konstruksiyada, “*a translation from Pushkin*” – (*Puşkinin əsərindən kiminsə etdiyi tərcümə*) məchul növdə. Eləcə də, *критика ученого* söz birləşməsi özündə iki mənanı ehtiva edir: *alimin tənqidi – 1) /the scientist criticizes/ (alim tənqid edir); 2) /the scientist is criticized by someone/ (alim kimsə tərəfindən tənqid edilir); подарок отцу – atanın hədiyyəsi – 1) /a gift by father/ (atanın aldığı hədiyyə); 2) /a gift for father/ (ata üçün alınmış hədiyyə) və s.*

Dildə tarixən yaranıb sabitləşmiş leksik omonimlərdən fərqli olaraq, sintaktik omonimlər bilavasitə nitq prosesinin məhsulu olaraq spontan, gözlənilmədən yarandığına görə, onlara dildə məhdud sayda, nadir hallarda təsadüf olunur. Məhz bu xüsusiyyəti sintaktik omonimləri omonimlərin digər növlərindən əsaslı şəkildə fərqləndirir və onları tədqiq edib öyrəndikdə aşkar etmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev, Ə.Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. – Bakı: “Zərdabi LTD” MMC, – 2011, – 272 s.
2. Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. – Bakı: Maarif, – 1999, – 284 s.
3. Abdullayev, K.M., Məmmədov, A.Y., Musayev, M.M. və b. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. – Bakı: Mütərcim, – 2012, – 608 s.
4. Aslanov F.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində cümlələrin sintaqmatik üzvlənməsinin prinsipləri. (Ön söz prof. F.Y.Veysəlliyyə məxsusdur). –Bakı: Mütərcim, – 2005, – 160 s.
5. Əliyeva, G.S. Yer, zaman məzmunlu söz və söz birləşmələri cümlədə omonimlik yaradan vasitə kimi (Müasir Azərbaycan dilinin materialları əsasında) // Bakı Slavyan Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. – 2012, №1, – s. 12-21.
6. Veysəlli, F.Y. Dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. VI. – Bakı: Mütərcim. – 2013, – 420 s.
7. Yunusov, D.N. Mürəkkəb sintaktik vahidlərdə konstantlıq və variativlik. – Bakı: “E.L.” Nəşriyyat və Poliqrafiya Şirkəti MMC, – 2008, – 164 s.
8. Годжаева, М.А. Синтаксическая неоднозначность и контекст// Национальная Ассоциация Ученых (НАУ). Ежемесячный научный журнал №51/2020, 3 часть, Екатеринбург, РФ. – с.42-46.
9. Муравенко, Е.В. Что такое синтаксическая омонимия? Лингвистика для всех. Летние лингвистические школы. 2005 и 2006.– М.: Изд-тво МЦНМО. – 2008, – с. 153-162.
10. Пешковский, А.М. Русский синтаксис в научном освещении. Государственное учебно-педагогическое издательство. – М.: – 1938, 6-е издание, – 458 с.
11. Chomsky, N.A. Aspects of the Theory of Syntax. The M.I.T. press. Massachusetts Institute of Technology. – Cambridge: Massachusetts 1965, – 247 p.
12. Chomsky, N.A. Syntactic Structures. Mouton Publishers. The Hague. – Paris: – 1957, – 117 p.

РЕЗЮМЕ

АКТУАЛИЗАЦИЯ СИНТАКСИЧЕСКИХ ОМОНИМОВ В ТЕКСТЕ

Годжаева М.А.

Азербайджанский Университет Языков, Азербайджан

Изучение проблемы синтаксической омонимии вышло на первый план с применением информатики в лингвистике. Таким образом, возникшая при машинном переводе неоднозначность, зависящая от синтаксической структуры любого предложения в тексте, привела к искажению содержания текста. Начиная с середины прошлого века начали изучать неоднозначность синтаксических единиц. В статье обсуждается неоднозначность, возникающая из-за того, что синтаксические единицы, представленные одной надстройкой, могут быть синтаксически проанализированы с помощью двух или более подструктур. Предлагаемые теоретические идеи анализируются структурно и семантически на отобранных примерах из разных языков.

Ключевые слова: лингвистика текста, синтаксическая омонимия, синтаксическая неоднозначность, фактическая принадлежность, доминантное значение, поверхностная структура, глубинная структура.

SUMMARY

ACTUALIZATION OF SYNTACTIC HOMONYMS IN THE TEXT

Gojayeva M.A

Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan

The study of the problem of syntactic homonymy came to the fore with the application of computer science to linguistics. Thus, the ambiguity that arose during machine translation, depending on the syntactic structure of any sentence, led to the distortion of the content of the text. Beginning in the middle of the last century, the ambiguity of syntactic units began to be studied. The article discusses the ambiguity that arises from the syntactic units presented with one superstructure can be syntactically analyzed with two or more substructures. The theoretical ideas are analyzed structurally and semantically with selected examples from different languages.

Key words: text linguistics, syntactic homonymy, syntactic ambiguity, actual membership, dominant meaning, surface structure, deep structure.

MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN SADƏ CÜMLƏYƏ ÇEVRİLMƏSİ PROSESİNDƏ KONDENSASIYA (SIXILMA) HADİSƏSİNİN TƏZAHİRÜ

Quliyeva D.R.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Məqalədə kondensasiya (sıxılma) hadisəsini doğuran səbəblər araşdırılır. Bunun üçün mürəkkəb quruluşlu cümlələrin sadə cümlə şəklində sadələşdirilməsi və onun nəticəsində sıxılması prosesi müasir Azərbaycan dili materiallarına istinadən öyrənilir. Sadələşmə prosesində mürəkkəb cümləni sadə cümlədən fərqləndirən əsas amillərin heç də ifadə olunan fikrin mürəkkəbliyi, çoxşaxəliliyi ilə deyil, struktur mürəkkəblikdən irəli gəldiyi əsaslandırılır. Sıxılma da, sıxılma da, eyni informasiya mürəkkəb cümlədə də, sadə cümlədə də verilə bilər, xırda çalarla da olsa da, informativ yük demək olar ki, eynidir. Lakin reduksiya, ellipsis, mürəkkəb cümlənin sadələşməsi və s. yollarla mürəkkəb düşüncənin sadə cümlədə əks olunması faktı üzə çıxan və potensial mövcud olan (yəni düşünülə bilən) dil elementlərinin yükündə ifadə olunur (təzəhl edilir)

Açar sözlər: *kondensasiya (sıxılma) hadisəsi, mürəkkəb cümlə, sadə cümlə, sadələşdirmə, çevrilmə*

Sintaksis qrammatikanın mühüm bir bölməsidir, nitqin qurulmasında fəal iştirak edir. Dilin və nitqin sintaktik quruluşu müəyyən qaydalar və vasitələrlə obyektiv olaraq sistem yaradır. Cümlə nitqin başlıca vahididir. İnsanlar öz düşüncələrini ayrı-ayrı sözlərlə, həmçinin cümlə və mətnlərlə təzahür etdirir.

Dilin sintaktik səviyyəsində müxtəlif hadisə və proseslər baş verir. Baş verən hadisələrdən biri də həmin quruluşun müxtəlif səbəblər ucbatından dəyişməsidir. Söz birləşməsi, sintaktik əlaqələr, cümlə və mətnlər sistemində belə mövqe dəyişmələri çox müşahidə olunur.

Dəyişmə analitik formalardan sintetik formalara doğru istiqamət alır. Demək olar ki, tabeli mürəkkəb konstruksiyalar söz birləşməsi və sadə cümlə səviyyələrinə enir. Çoxüzvlü söz birləşmələrinin həcmi kiçilir. Söz birləşmələrində kontaminasiya və üzvlərin parçalanması baş verir. Analogiya və kontaminasiya hadisəsi söz birləşmələrinin üzvlərinin ixtisarı ilə yaranır. Sintaktik istiqamət dəyişir. Söyləmlər və sintaktik vasitələr sistemi qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir.

Hər bir söyləm - bu hər hansı bir predmet, proses, hadisə haqqında informasiyadır. Elmi informasiyalar cümlələr - söyləmlər vasitəsi ilə verilir. Burada xüsusi iyerarxiya dil vasitələri iştirak edir. Beləliklə, mücərrəddiyn və müəyyənliyin ifadəsi üçün, məsələn, elmi üslubda 3 növ tipik sintaktik konstruksiyalardan istifadə olunur: qeyri-müəyyən şəxslə tərtərkibli cümlələr, ümumi şəxslə və şəxssiz cümlələr.

Hər bir mətn insan düşüncəsinin, aqlının məhsuludur. Mətn ancaq kommunikasiya prosesində funksionallaşır. Elmi nitqdə kondensasiya (sıxılma) aktuallaşır. Biz qeyd edə bilərik ki, mətnin əlaqəlilik və bütövlük xüsusiyyəti kondensasiyanın aktuallığını bilavasitə ortaya çıxarır.

Elmi kommunikasiya - çətin tip kommunikasiya və informasiya növüdür. Bu çətinlik ümumi qəbul edilmiş kompetensiya tələb edir. Epistemik məntiq xüsusi növ intensional məntiqdir. Və bundan kontekst probleminin nəzəri-dərketmə anlayışlarının təhlilində istifadə etmək olar. Görkəmli rus dilçisi və metodisti T.B.Troşeva yazır: "Kondensasiya elmi mətnədə sadələşdirilmiş, asanlaşdırılmış, bəsitləşdirilmiş, bayağılaşdırılmış sintaktik səviyyədədir" (7, s.10) Elmi biliyin mürəkkəbləşmə xarakteri ənənəvi olaraq "sadələşdirilmiş" sintaksislə dialektik qarşılıqlı ədəqədədir. Bu sferada effektiv kommunikasiya yaranır.

"Kondensasiya dil hadisəsi kimi elmi üslubda mətn yolu ilə üzə çıxır, sıxılmış formalar genişlənir, inkişaf etdirilmiş informasiyaları yaymağa xidmət edir" (3, s.17)

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, prosesin nəticəsi kimi mürəkkəb konstruksiya formalarının sıxılan hissəsi kondensasiya adlanır. Demək olar ki, sıxılan informasiya tam çatır. Üslubiyyatda kondensasiya - cümlənin həcmnin dəyişməsidir, bu çevrilmiş formaların aldığı vəziyyətdir.

Bir dil hadisəsi kimi kondensasiya mürəkkəb cümlənin sadə cümlə şəklində transformasiya olunmasının nəticəsidir. Bir sıra ikinci dərəcəli fikirlər itir.

Cümlə çevrilmələri problemi sintaktik təlimin ümumi nəzəriyyəsinə daxil olan məsələlərindəndir. Çevrilmə nəticəsində mürəkkəb cümlələrin həcmi sıxılır, amma fikir bütöv şəkildə ifadə olunur. Bu məsələyə tədqiqat əsərlərində "sintaktik kondensasiya" deyirlər. Sıxılmanın müxtəlif səviyyələrini aşkara çıxarmaq üçün sadə və mürəkkəb cümlələr arasında olan çevrilmələrin qanunauyğunluqlarını müəyyənəşdirmək lazım gəlir.

Sintaktik kondensasiyanı yaradan vasitələr dildə və nitqdə fəaliyyət göstərir. Bundan savayı, sadə və mürəkkəb cümlə tərkibində transformasiya cümlə üzvləri problemi də sintaktik təlimdə yeni məsələlərdəndir.

Elmi üsluba dair tarixi araşdırmalarda "sadələşdirmə" anlayışı ilə rastlaşmaq olur. Sadələşdirmə mürəkkəb strukturun sadə strukturla əvəzlənməsidir. Bu struktura mürəkkəb və sadə cümlələr uyğun gəlir.

Mürəkkəb cümlələr iki və daha artıq sadə cümlənin struktur-semantik cəhətdən birləşməsinin nəticəsi olaraq meydana çıxan sintaktik vahiddir. Q.Kazımov yazır ki, “mürəkkəb cümlə bizi əhatə edən obyektiv reallığa məxsus daha mürəkkəb bilikləri, obyektiv aləmdəki hadisələr arasındakı daha mürəkkəb əlaqələri ifadə edir.

Mürəkkəb cümlə nitq mədəniyyətinin nisbətən sonralar yaranmış daha yüksək ifadə vasitəsidir. Əvvəllər insan varlığın ayrı-ayrı cəhətlərini duyub anlamış və onların ifadəsi üçün sadə cümlələrdən istifadə etmişdir. Tədricən hadisələr arasındakı əlaqələr dərk olunduqca, onların ifadə vasitəsi kimi, mürəkkəb cümlələr də yaranıb formalaşmışdır. Bunun üçün əvvəlcə sadə cümlələr bərabər hüquq əsasında birləşərək tabeiz mürəkkəb cümlələri əmələ gətirmiş, tədricən hadisələr arasında ziddiyyət, səbəb, şərt, nəticə və s. əlaqələr dərk olunduqca, yeni qrammatik formalar yarandıqca tabeli mürəkkəb cümlələr də yaranmışdır” (4, s.284 (500 s.)

Sadə cümlələr tarixi inkişafın ardıcılığı nəticəsində meydana gəlmişdir. Sadə cümlənin məntiqi baxımdan bir predikatı və bir subyektı olur. Sadə cümlənin özü bir kateqoriyadır. Tarixən sadə cümlələr qədim insanların düşüncəsinin təşəkkülündə, ifadəsində mühüm yerlərdən birini tutmuşdur. Sadə cümlənin struktur, xətti, kateqorial və funksional cəhətləri onu mürəkkəb cümlədən ayırır. Sadə cümlələr təktərkibli və cütlərkibli, bütöv və yarımcıq, adlıq və s. olmaqla növlər təşkil edir.

Mürəkkəb və sadə cümlələri ona görə qarşılaşdırdıq ki, onların bir-birinə çevrilməsi prosesində hansı növlərin üstün olduğunu müəyyənləşdirə bilək. Bəzi dillərdə bu prosesi “əvəzləyici cümlələr” adlandırırlar (2, s.172-173 (285 s.)

Mürəkkəb cümlə və onun çevrilmiş modeli olan sadə cümlə arasındakı oxşarlıq *morfosintaktik uyğunluqdur* (1, s.115)

Dilin sonrakı inkişafı prosesində iki cümlə tipi arasında mübadilə baş vermişdir. Mübadilə hadisələrlə şərtlənmişdir. Bu hadisə sintaktik hadisə olaraq müəyyən məqamda mürəkkəb cümlənin sadə cümləyə çevrilməsi ilə müşayiət olunmuşdur.

“Çevrilmə” termini – “transformasiya” termini ilə bərabər hüquqa malikdir. Yəni eyni anlayışların terminoloji fərqliliyidir. Çevrilmənin müəyyənləşdirilməsi qarşılaşdırılan sadə və mürəkkəb cümlələrin yoxlanması nəticəsində mümkün olur. Yoxlamanın nəticəsi olaraq çevrilmə prosesi iki çıxış cümlədə mərkəzləşir. Məs.: çevrilməyə qədərki forma: 1) Səlim bilmirdi ki, onların arasındakı dəyib; Mən elə-belə soruşdum ki, kimə baxırsan. 2) çevrilmədən sonrakı forma: Səlim onların arasının dəydiyini bilmirdi; Mən kimə baxdığımı elə-belə soruşdum.

İ.Sizova bu sintaktik çevrilməni “substitusiya tipi” adlandırır. O, sintaktik transformasiyanın sıxılmanı yaratmaqda olan digər 3 növünü də izah edir: rermutasiya, adyunksiya, ellipsis. (6, s.65) Bu növlər haqqında digər bölmələrdə şərh verəcəyik.

Transformasiyanın da müxtəlif növləri vardır. Biz burada sintaktik transformasiya nəticəsində cümlə quruluşunda özünü göstərən sıxılmadan danışacağıq. Prosesin nəticəsi kimi mürəkkəb formalar sadələşir və sıxılır. Buna “kondensasiya və kompressiya” da deyilir. Bir çox dilçilərin nöqtəyi-nəzərincə, sintaktik kondensasiya sintaktik kompressiyanın ifadəsi və “diqtəsi” ilə istifadə olunur.

Sintaktik sıxılmanın dil vasitələri çoxdan dilçilər tərəfindən diqqət mərkəzində olmuş, T.V.Kortava, F.İ.Buslayev belələrini “ixtisar cümlələr” adlandırmışlar. (5, s.170)

Məqsəd müasir Azərbaycan dili materialları əsasında sintaktik kondensasiyanın dildə vasitələrini üzə çıxarmaq və təsvir etməkdən ibarətdir. Bədii və elmi üslubda onun qrammatik-üslubi xüsusiyyətlərini təyin etməkdir; “Sintaktik kondensasiya” terminoloji anlayışını təhlil etmək, onun hansı vasitələrlə ifadə funksiyalarını elmi və bədii nitqdə öyrənməkdir. Sintaktik kondensasiyanın təlim prosesində linqvovədidaktik modellərini müəyyənləşdirmək, bu aspektdə tədqiqatı inkişaf etdirməkdir. Sintaktik kondensasiyanın mövcudluğunu müasir Azərbaycan dilində sübut etmək, onun spesifik didaktik xarakterini açmaqdır. Bunun üçün mürəkkəb və sadə cümlələrin “üzərində əməliyyat” aparmaqdan ibarətdir.

İnsan öz nitq fəaliyyətində müxtəlif dil vasitələrindən (leksik, frazeoloji, qrammatik, intonasiya və s.) fəaliyyət və qarşılıqlı əlaqə sferasından istifadə edir. Bu dil və nitq vasitələri bəzən üslubyaradıcı səciyyə daşıyır. Üslubyaradıcı vasitələr dil vahidləridir, üslubi konnotasiyanı dəyişdirir, bunun nəticəsində sıxılma prosesində üslubi effekt yaranır.

Çevrilmənin sadə və mürəkkəb cümlədə öncədən təhlili göstərir ki, mətndə dəyişmənin tipik göstəriciləri bunlardır: morfemlər-əvəzləyicilər, paralel cümlələrdə təkrarlanan komponentlərdə müxtəlif birləşdiricilərlə kombinə olan sıfır formalar, sual ünsüründən sonra inversiya; əlaqəli ünsürlərin əlavəsi və substansiya zamanı bir sıra morfem siniflərin buraxılması.

İki qonşu cümlədə mövcud ümumi sözlər olan transformasiyalar geniş yayılmışdır. Onları birləşdirici ümumi ünsürünə görə kəşşən çevrilmələr adlandırmaq olar. Bağlayıcı və bağlayıcı olmayan mürəkkəb və

mürəkkəbləşdirilmiş cümlələr belələrindəndir. Məs.: İçəridə elə gözəl bir qız var ki, Aya deyir, sən çıxma, mən çıxım («Azərbaycan nağılları»)- İçəridə elə gözəl bir qız var, Aya deyir, sən çıxma, mən çıxım...

Sintaktik transformasiyanın dilin quruluşunda mühüm yeri və mövqeyi vardır. Sintaktik transformasiya ilə əlaqədar məsələlərdən biri sintaktik sinonimlik problemidir. Sadə və mürəkkəb cümlə səviyyələrində transformasiya, necə deyərlər, sıxılma hadisəsinə tövədir. Eyni zamanda, tabeli transformasiyalar, feili tərkiblərin budaq cümləyə çevrilməsi, tabeli mürəkkəb cümlələrin əksinə tabesizə çevrilməsi, sadə və mürəkkəbləşdirilmiş cümlələrin quruluşunun xüsusiyyətləri, onların mürəkkəbləşdirilmiş üzvləri, müxtəlif sintaktik vahidlərin sərhədləri məsələlərinin öyrənilməsi həmçinin də sıxılma hadisəsinə doğurur.

Sintaktik kondensasiya (sıxılma) hadisəsinə müasir Azərbaycan dilində zaman münasibəti ifadə edən mürəkkəb və sadə cümlələr arasında rast gəlmək olur. *Zaman münasibəti* bildirən tabeli mürəkkəb cümlələr zaman münasibəti bildirən sadə cümlələrlə əvəzlənir. Bu yolla genişlənmiş informasiya sıxılaraq məhdudlaşdırılır, qısaldılır, azaldılır. Bunlar arasında müəyyən hədd qoyulur. İki element-sadə və mürəkkəb cümlələr iki cümlə arasında *güzəşt münasibəti* qurulur. Bir quruluş digər bir quruluşa güzəştə gedir. Güzəşt münasibətinin tipi informasiyanın müxtəlif formalarla verilməsini şərtləndirir. Məs.:

Güzəşt (qarşılaşdırma) mənalı budaq cümlə: Budaq cümlə baş cümləyə qarşı qoyulur, lakin bu cür qarşılaşdırma bəzi hallarda güzəşt, bəzi hallarda isə ziddiyyət semantikalı olur. Məs.: Ancaq zərbə nə qədər güclü olusa olsun, onu mərdliklə qarşılamaq lazımdır (İ.Əfəndiyev)

Onun feili tərkibli sadə cümləyə çevrilmiş biçimi: Qədir atasının təklifinə hələ müəyyən cavab verməyə də, Aslan kişi ümidini itirmədi= Qədirin atasının təklifinə hələ müəyyən cavab verməməsinə baxmayaraq, Aslan kişi ümidini itirmədi.

Bu tip cümlələrdə informasiya münasibəti ayırıcı, bölücü səciyyə kəsb edir. Güzəşt münasibəti ilə ifadə olunan bu cümlələr arasında məna ümumiliyi özünü göstərir. Çevrilmənin nəticəsi olaraq şifahi nitqdə işlənənə həmin konstruksiyalarda informasiyanın nisbətən sıxılaraq təqdim olunması dilin qənaət meyili ilə əlaqədardır. Tabeli mürəkkəb cümlənin sadə cümləyə çevrilməsi üçün əvəzolunma elementləri köməyə gəlir, morfoloji vasitələr (xüsusən də hall kateqoriyasının morfoloji göstəriciləri, “baxmayaraq”, “haldə”) müəyyən rol oynayır. Tabeli mürəkkəb cümlənin sadə cümləyə çevrilməsi prosesində sadə cümlənin tərkibində olan əlaqə tipləri də fərqli formalar yaradır. Bu sahədə sinonim münasibətlər struktur-məna yaxınlığı ilə müşayiət olunur.

Səbəb münasibətli çevrilmələr. Transformasiyanın nəticəsi olaraq səbəb budaq cümlələri dəyişərək “*qazanılmış, əldə edilmiş, sıxılmış, qısaldılmış, ixtisar edilmiş cümlələr*” şəklində meydana çıxır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində səbəb münasibəti müxtəlif dil vahidlərinin köməyi ilə yaranır. Səbəb budaq cümləsi mətn şəraiti ilə bağlı olaraq feili bağlama, məsdər və -ma, -mə şəkilçili feili ismin əmələ gətirdiyi birləşmə ilə sinonim olur və ikinci cümlədə sıxılma özünü göstərir. Məs.: Qorxmaz evə döndü və anasına bu barədə heç bir söz demədi ki, ürəyi sıxılar = Qorxmaz evə döndü və ürəyi sıxılar deyə anasına bu barədə heç bir söz demədi.

Mürəkkəb cümlənin semantik cəhəti müəyyən bir nitq şəraitində və ya mətn daxilində istifadəsi ilə bağlıdır. Məndə hər hansı bir mürəkkəb cümlənin ifadə etdiyi məzmun, onun aktuallaşma, aktual üzvlərinə ayrılma imkanları ilə əlaqədardır. Bu, mürəkkəb cümlənin funksional aspektidir. Sadə cümlənin aktuallaşdırma imkanları üzvlərin sırası və intonasiya ilə gerçəkləşirsə, mürəkkəb cümlədə bunlarla yanaşı, komponentlərin - tərkib hissələrin sırası da mühüm amildir.

Çevrilmə prosesində fərqli formalı cümlələrin qrammatik məna yaxınlığı sıxılır. Məs.:

Tabeli mürəkkəb cümlə: *Özünü itirən düşməni avtomatını qaldırmaq istəyirdi ki, Polad güclü zərbə ilə vurub avtomatı onun əlindən aldı.*

Sadə geniş cümlə: *Özünü itirən düşməni avtomatını qaldırmaq istədikdə Polad güclü zərbə ilə vurub avtomatı onun əlindən aldı.*

Qeyd edək ki, hər iki forma arasında qrammatik məna yaxınlığı mövcuddur.

Birinci cümlə zaman budaq cümləsidir (*Özünü itirən düşməni avtomatını qaldırmaq istəyirdi*), bu konstruksiya ilə *diktə* morfoloji göstəricili feili bağlama tərkibi (*özünü itirən düşməni avtomatını qaldırmaq istədikdə*) arasında qrammatik məna ümumiliyi vardır. Ona görə də onlar, ilk növbədə, sinonim sıra qura biliblər. Daha doğrusu, sintaktik sinonimdirilər.

Sözügedən sintaktik vahidlər arasında struktur fərq göz qabağındadır. Hər iki konstruksiya zaman münasibətinə giriblər. Bu münasibət sadə geniş cümlədə sıxılaraq təqdim olunmuşdur. Zaman münasibəti ümumiliyi qeyd edilən tərkiblə ifadə olunanda sintaktik vahiddə sıxılma özünü göstərir. Bu, quruluş baxımından olan sıxılma. Bu tip cümlələrin sadələşdirildikdə cümlənin zaman zərfliliyinin aktuallaşdığı tədqiqatçılar tərəfindən göstərilmişdir. Məsələn, Q.Kazımov aşağıdakı cümlənin – “*Oğlan o zaman kəndə çatdı ki, camaat onlara tərəf axışırdı*” (zaman budaq cümləsi) – “*Oğlan camaat onlara tərəf axışanda kəndə*

çatdı” sadələşdirilmiş cümlədə həmin prosesin getdiyini nəzərə çatdırır (4,s.369) Deməli, sadələşdirmə sıxılmaya yol açır.

Sıxılan məqamlardan biri üslubi məna çalarısıdır. Bu məqamda iki cümlənin variantlarından biri ədəbi dilə, o birisi isə danışq dilinə, üslubuna məxsus olur. Məs.: *Qonaqlar gələnə kimi söhbətləşə bilərik - Qonaqlar gələnəcən söhbətləşə bilərik*. Bu sintaktik vahidlər arasında qarşılaşdırma və ziddiyyət münasibəti özünü göstərir. Üslubi cəhətdən bu tip cümlələr bir –birini əvəz edə bilər.

“Halda” qoşmasının iştirak etdiyi cümlələrdə üslub baxımından əvəzetmə meyilləri görünür. Bu qoşma keçmiş zaman feili sifəti (və feili sifət tərkibi) ilə işlənərək şəxsi feillə münasibətdə qarşılaşdırma mənası əmələ gətirir, xüsusiləşmiş qarşılaşdırma zərfliyinin ifadəsinə səbəb olur: Mahirin ikinci tələbi bundan ibarət idi ki, professor etibar etdiyi halda, dostu soyuq yanaşırdı.

Fikrin məzmunu, qrammatik məna ümumiliyi sinonim sintaktik vahidlər üçün əsas xarakterik cəhətlərdəndir. Üslubi cəhətdən həmin vahidlər bir-birinin əvəzinə işləyə bilər. Məs.: *Qız başa düşdü ki, daxili bir maraq duyğusu oğlanın ürəyini didib parçalayır - Qız daxili bir maraq duyğusunun oğlanın ürəyini didib parçaladığını başa düşdü*.

Azərbaycan dilində məzmun ümumiliyi olan iki, üç cümlə nümunə göstərmək olar ki, onlardan biri sıxılmış biçimdə müşahidə oluna bilər: *Bacı, mənə bir stəkan çay gətir! Bacı, mənə bir stəkan çay! Bir stəkan çay!*. Bu variantlardan hər hansı birinin işlənməsi mühtilə bağlıdır.

Bləliklə, çevrilmə bir proses kimi cümlə və mətndəki dil vahidini sıxır. Sıxılan və sıxılmayan cümləyə, onun strukturuna sintaqmatik, paradiqmatik və eyni zamanda nitqdə oynadığı funksiya planında baxılmalıdır.

Bəlləliklə, mürəkkəb cümlənin sadə cümləyə çevrilməsi prosesində baş verən hadisələr kondensasiyaya (sıxılmaya) səbəb olur. Transformasiya, reduksiya, ellipsis, söz sırasının dəyişdirilməsi və s. hadisələr böyük həcmdə olan mürəkkəb cümlənin sıxılmasına gətirib çıxarır. Bu prosesdə məna, intonasiya, iki və daha artıq predikativ mərkəz, qrammatik cəhətdən vahid bir tam, mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri, həmçinin də geniş cümlə müxtəsər cümlə şəklində sıxılır. Sıxılan hissələr ifadə etdiyi fikrə bərabər tutulur.

ƏDƏBİYYAT

1. Axmanova O.S. Словарь лингвистических терминов. Изд-во “Совретская энциклопедия”, М.: 1966
2. İvanova İ. P., Burlakova V.V., Poşerçevo Q.Q. Теоретическая грамматика современного английского языка. М., “Вышая школа”, 1981
3. Jin Yusi. Средства синтаксической конденсации в научном стиле русского языка в зеркало китайского. Канд. дисс, М., 2016
4. Kazımov Qəzənfər. Seçilmiş əsərləri, 10 cildə, V cild, Bakı, Nurlan, 2005
5. Kortava T.V. Явления лексико-семантической и синтаксической конденсации в памятниках старообрядческой письменности ХВЫЫ в.-Материалы ХВЫЫЫ Международной филологической конференции 11-16 марта 2014. СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2014, с.170-176.
6. Sizova İ.A. Что такое синтаксис. Изд-во «Наука», М., 1966
7. Troşeva T.B. Функционирование предложения в научных текстах XX вв. Очерки истории научного стиля русского литературного языка XX вв. Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 1994, с.81-126

РЕЗЮМЕ

ПРОЯВЛЕНИЕ КОНДЕНСАЦИЯ В ПРОЦЕССЕ ПРЕВРАЩЕНИЯ СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В ПРОСТЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Гулиева Д.Р.

Сумгаитский Государственный Университет, Азербайджан

В статье исследуют причины образования конденсата. В связи с этим проявление сгущения в процессе преобразования сложных предложений в простые предложения и их последующее сжатие изучается путем цитирования на современные материалы на азербайджанском языке. Основными факторами, которые отличают сложное предложение от простого предложения в процессе упрощения, является структурная сложность, а не сложность или разнообразие выраженной идеи. В сжатом виде или нет, одна и та же информация может быть дана в сложном предложении или в простом предложении, а информативная нагрузка почти одинакова, несмотря на небольшой тон. Однако редукция, многоточие, упрощение сложного предложения, сложное мышление отражается в простых предложениях, по-разному выражается в отягощенности существующих и потенциально существующих языковых элементов.

Ключевые слова: конденсация, сложное предложение, простое предложение, упрощение, преобразование

SUMMARY MANIFESTATION OF CONDENSATION IN THE PROCESS OF TRANSFORMATION OF COMPLEX SENTENCES INTO SIMPLE SENTENCES

Guliyeva D.R.

Sumgayit State University, Azerbaijan

The causes of condensation are investigated in the article. In this regard, manifestation of condensation in the process of transformation of complex sentences into simple sentences and their consequent compression are studied by the citation to the modern materials in Azerbaijani language. The main factors that distinguish a complex sentence from a simple sentence in the process of simplification is the structural complexity, not the complexity or diversity of the expressed idea. Whether compressed or not, the same information can be given in a complex sentence or in a simple sentence, and the informative load is almost the same, despite of a small tone. However, reduction, ellipsis, simplification of a complex sentence, complex thinking is reflected in simple sentences in different ways is expressed in the burden of existing and potentially existing language elements.

Key words: condensation, complex sentence, simple sentence, simplification, transformation

TÜRK XALQLARININ ÖZÜNÜDƏRKİNDƏ “KİTABİ-DƏDƏ-QORQUD” DASTANININ ETNOPSIXOLOJİ ƏHƏMİYYƏTİ

Quliyeva Ş.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Dünyanın ən qədim xalqlarından sayılan Türk xalqları tarixən formalaşmış zəngin milli-mənəvi və əxlaqi dəyərlər sistemi ilə bəşər sivilizasiyasında daim özünəməxsusluqlarını qorumuşlar. Ona görə də Türk xalqları özünəməxsusluqlarını qorumaq və özünü düzgün dərk etmək üçün özünün etnopsixoloji keçmişinə bələd olmalıdır. Bu baxımdan “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanı türkdilli xalqlarda milli özünüdərk formalaşmasında istinad mənbəyi kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir ki, məqalədə də bu problemlərə etnopsixoloji baxımdan diqqət yetirilmişdir.

Açar sözlər: *etnos, şəxsiyyət, gənc, ailə, milli özünüdərk, xalq, milli mədəniyyət*

Məqalədə müasir dövrdə Avropa ölkələrinə sürətlə inteqrasiya etdiyimiz bir zamanda Türk xalqlarının özünüdərkində milli adət-ənənələrimizin, milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması və böyüməkdə olan gənc nəsə aşılanması, onlarda milli şüur, milli hisslər və milli xarakterinin formalaşdırılması kimi məsələlər öz aktuallığı ilə əsas yer tutur. Çünki milli dəyərlərimiz Türk xalqlarının özünəməxsusluğunu ifadə edir. Bu baxımdan milli dəyərlərimizin qorunması və gələcək nəsillərə çatdırılması müasir dövrdə etnopsixoloji baxımdan daha çox aktualdır. Ona görə də hər bir Türk gənci özünü düzgün dərk etmək üçün psixoloji keçmişinə bələd olmalı, bununla da hansı mənəvi-psixoloji keyfiyətlərə malik olduğunu və xalqının necə tərəqqi etdiyini bilmək üçün xalqının etnogenezinə, etnopsixoloji keçmişinə müraciət etməlidir. Bu baxımdan “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanı türkdilli xalqlarda milli özünüdərk formalaşmasında və müasir dövrdə gənc nəsildə milli ruhun düzgün formalaşdırılmasında istinad mənbəyimizdir. İmmitasiya və indentifikasiya prosesində böyüməkdə olan gənc nəsil yaşlı nəslin təcrübəsini onlar üçün yaradılmış etnomədəni mühitdə mənimsəyərək öz şəxsiyyətlərini inkişaf etdirirlər. Hər bir yeni nəsil bu hazır adət-ənənələrlə, xüsusən bunların ailə-məişət, birgə yaşayış əlaqələrini tənzim edən hisslərlə hələ uşaq yaşlarından qarşılaşır, bu tələblər ruhunda böyüyür, tərbiyə alır və hər bir Türk gənci uşaq yaşından mənimsədiyi adət-ənənələrə riayət etməyi özünə borc sayır. Türk xalqlarında milli özünüdərk etnopsixoloji duyumunun kökləri tariximizin şah əsəri olan «Kitabi Dədə-Qorqud»-la bağlıdır. Bu eposda Türk xalqlarının əcdadlarına məxsus davranış və münasibətlərlə bağlı etnik xarakter əlamətlərə, stereotip və yönümlər, hisslər, davranış tərzı və adət-ənənələrə xüsusi diqqət yetirilmiş və oğuz gənclərinin şəxsiyyət kimi formalaşdırılması ilə bağlı etnik-psixoloji xüsusiyyətlərin araşdırılması xüsusi diqqət mərkəzində olmuşdur. «Kitabi-Dədə Qorqud»-un ən mühüm ibrət dərslərindən biri ulu əcdadlarımızda yoldaşlıqda, dostluqda, ailənin möhkəmliyi, ailə üzvləri arasında dərin qarşılıqlı hörmət və ehtiramın, sədaqətliyin olmasıdır ki, bu da bu gün Türk ailələrində gənclərə aşılana milli-mənəvi hisslərimizdən (1.103). Dastanın ən mühüm etnopsixoloji əhəmiyyətindən biri də Türk xalqlarının öz tarixi kökləri üstündə

ucalaraq inkişaf etməsi, mənəvi-psixoloji irsində ən müsbət dəyərləri qoruyub saxlamaq və müasir dövrün ideologiyasına uyğun olaraq inkişaf etdirib gələcək nəsə çatdırmaq baxımından xüsusi aktualıq kəsb etməsidir. Avropa ölkələrinə sürətlə integrasiya etdiyimiz müasir dövrdə Türk ailələrində böyüməkdə olan gənc nəsildə milli özünüdərk formalaşdırılması və bu baxımdan onların davranış və münasibətlərində milli-mənəvi dəyərlərin qorunması məqalədə diqqət yetirilən əhəmiyyətli etnopsixoloji məsələlərdən biridir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı böyüməkdə olan Türk gənclərinin milli şüurunun və milli ləyaqətinin tərbiyə edilməsində, milli kimlik, milli özünüdərk, milli ideologiya və vətənpərvərlik tərbiyəsi baxımından yalnız indi deyil gələcək inkişafımız üçün də etnopsixoloji baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (2.180). Türk ailələrində böyüməkdə olan gənc nəsildə milli şüur və milli təfəkkürün formalaşdırılmasında məqsəd onlarda Türk xalqının etnopsixoloji keçmişi ilə bağlı müəyyən biliklər qazanmasını və fəal həyat mövqeyi tutmasını həyata keçirməkdən ibarətdir. Öz xalqının psixoloji keçmişi ilə bağlı bilik əldə etmək gənc nəslin milli özünüinkişaf, milli özünüdərk milləşdirmə üzrə sonrakı inkişafına fəal təsir göstərməklə onun qarşılıqlı münasibətlərdə davranışının şərtləndirməsində əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman özünü dərk edən, ruhunda, qanında milli mənsubluğunu duyan və millətə hörmət bəsləyən türk gənci milli özünüdərk ruhunda olur ki, bu da onun Türk olaraq özünəməxsusluğunu ifadə edir. Amma Türk ailələrində böyüməkdə olan gənc nəsillə münasibətdə milli şüur və milli təfəkkürü formalaşdırmaqda məqsəd yalnız keçmişə bağlılıq deyil, eyni zamanda xalqına məxsus gözəllikləri yaşatmaq və dövrün ideologiyasına uyğun olaraq böyüyən nəsə və dünyaya təbliğ və təlqin etmək və xalqına xas olan qüsurları aradan qaldırmaqdır. İstər ən qədim dövrlərdə, istərsə də, erkən orta yüzilliklərdə türkdilli xalqların düşüncə və təfəkkürünün dəyərlə abidələrindən biri olan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı sosial-siyasi və hüquqi fikrimizin zənginləşməsində mühüm tarixi rol oynamışdır. «Kitabi-Dədə Qorqud»da öz əksini tapan etnik xarakter əlamətləri ümumən Oğuz türklərinin «psixi siması»nın aynası kimi çıxış edir. Dastan Türk xalqlarının özünüdərkində və milli-etnik şüurun formalaşmasında böyük əhəmiyyət kəsb etməklə milli kimliyimizlə bağlı psixoloji biliklərin əldə edilməsində əsas rol oynayır. Bu baxımdan dastana diqqət yetirsək görürük ki, Oğuz türklərinin etnopsixoloji xüsusiyyətləri xarakterin xüsusi təzahürü kimi qonaqpərvərlikdə, əlaçılıqda, sədaqətlikdə, dözümlülükdə və s. daha dolğun şəkildə üzə çıxır. Oğuz elinin başçısı, Bayındır xan ildə bir dəfə böyük şadlıq məclisi qurur və var-dövlətini kasıblara paylayarmış. Bu gündə türk gənclərində insanpərvərlik, xeyirxahlıq, yoldaşlıq, qonaqpərvərlik, köməyə ehtiyacı olanlara əl uzatmaq və s. xarakter xüsusiyyətlərinin formalaşdırılmasının istinad mənbəyi «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı ilə bağlıdır. Dastana diqqət yetirdikdə görürük ki, əcdadlarımız olan Oğuzların zəngin, rəngarəng mənəvi-psixoloji xüsusiyyətləri ümumi xarakter əlamətlərində daha parlaq şəkildə təzahür edir. Oğuzlar cəsur, igid, qorxmaz, çalışqan, qarşıya qoyduqları məqsədə çatmaqda inadkar və qətiyyətlidirlər ki, bunu Salur Qazanın evini, var-yoxunu çapıb talayan düşmənlə özü hesablaşmaq istəməsində, Qaraca çobanın köməyindən istifadə etməyi qüruruna sığışdırmamasında görürük. Müasir dövrdə də Türk gəncləri Vətəni və xalqının yolunda bu ruhda qorxmazlıq, igidlik, döyüşkənlik ruhunda formalaşdırılır. Ümumiyyətlə, dözümlülük, məğrurluq, təvəzökarlıq və namusluluq kimi hisslər Türk xalqlarının səciyyəvi etnik-psixoloji əlamətləridir. "Kitabi-Dədə Qorqud dastanında Oğuz türklərinin vətənpərvərlik ruhunda olması müasir dövrdə türk gənclərinin öz suverenliyi uğrunda qəhrəmanlıq mübarizəsinin, cəmiyyətdə mövcud olan davranış qaydalarının və əxlaq normalarının müqəddəsliyi və möhkəmliyinin qorunması sahəsində əxlaqi düşüncəsinin, ictimai-siyasi təfəkkürünün və dünyagörüşünün formalaşmasında əsas rol oynayır. Dastana diqqət yetirdikdə görürük ki, böyükdən-küçüyə bütün Oğuz qəhrəmanlarının dogma torpaqlarını qorumaq uğrunda canlarından keçməyə hazır olduqları nümayiş etdirilir. Dastanda Oğuz-türk anaları oğullarını kiçik vaxtlarından vətənpərvərlik ruhunda böyütməklə öz tövsiyələrini belə bildirirlər: "Oğul dağdan uçmasın, oğul suda axmasın, oğul azğın düşməne əsir düşməsin". Oğuz türklərində geri dönmək, yoldaşı müdafiə etməyib qaçmaq çox ağır cəzalandırılmışdır ki, bunu da Qazan xanın timsalında görürük. Belə ki, oğlunun döyüş meydanından qaçdığını zənn edib deyir: "Onu altı bölük edib, altı yolun ayırıcına tullayacam ki, kimsə döyüşdə yoldaşını qoyub qaçmasın". Dastanda böyüməkdə olan gənc nəsə Vətənə məhəbbət hissini aşılamaq, onlara vətəni tanıtmək və sevdirmək üçün ardıcıl bilik və məlumatlar verilir ki, müasir dövrdə də dastan Türk gənclərində Vətən nədir və düşməndən onu necə qorumaq olar şüur və düşüncəsinin düzgün formalaşdırılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Türk xalqlarında ailədaxili münasibət və davranışlar müqəddəs dəyərlərə istinad edir ki, bu dəyərlər içərisində Ana şərəf və ləyaqətinin hər şeydən üstün tutulmasıdır ki, bizim əcdadlarımız Oğuzlar da Ana haqqını Tanrı haqqına bərabər tutulmuşdurlar (6.196). Dastana diqqət yetirsək görürük ki, ailə üzvləri arasında qarşılıqlı hörmət və sevginin olması sədaqət və mehribançılığın yüksək dəyərləndirilməsi əhəmiyyət kəsb edən etnopsixoloji amillərdən biridir ki, müasir dövrdə də Türk xalqlarında ailə dəyərlərinin yüksək qiymətləndirilməsində və ailədaxili münasibətlərdə milli dəyərlərimizin qorunub saxlanması «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı bir istinad mənbəyimizdir. Türk xalqında gənc nəslin davranış və münasibətlərinin formalaşmasında ona aşılana psixoloji keyfiyyətlər içərisində

namus və qeyrət ən yüksək dəyərləndirilən psixoloji keyfiyyətlərdən biri kimi götürülür. Türk xalqlarının yüksək dəyərləndirdiyi namus və qeyrət mənəvi-psixoloji keyfiyyət kimi Oğuz türklərində də yüksək dəyərləndirilmiş və bunun üçün hər zaman ölümə hazır olduqlarını davranış və münasibətlərində əks etdirmişlər. Dastanda namus və qeyrət Oğuz türkləri üçün ümumi etnopsixoloji keyfiyyət kimi xarakterizə olunmaqla bu gün də böyüməkdə olan gənc nəslin şəxsiyyətinin formalaşmasında ranq dərəcəsinə görə aşılaraq psixoloji keyfiyyətlər içərisində birincisidir. Türk ailələrində gənclərə münasibət müəyyən milli-mədəni qanunauyğunluqlarla səciyyələnir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə Türk gənclərinin sosial fəallığının artdığı bir zamanda fəaliyyət və ünsiyyət onların sosial həyatında xüsusi rol oynayır. Bu prosesdə təhsil müəssisələri gənc nəslin sağlam gələcəyinin təminatçısıdır(5.160). Bu baxımından müasir dövrdə ağıllı, əməksevər, fiziki cəhətdən sağlam, zəngin mənəviyyatlı, öz hüquq və vəzifələrini yaxşı bilməklə bərabər, həm də psixoloji keçmişinə bələd olan və sahib çıxan gənc nəslə tərbiyə etmək təhsil müəssisələrinin də əsas vəzifəsidir. Göründüyü kimi, Türk xalqlarının tarixi yetkinləşmə və təkamül prosesinin ümumi qayəsini dövlətçilik ənənələri ilə yanaşı, həm də zəngin milli-mənəvi irsi, pak və ali dəyərləri müəyyən edir. Bu ənənə və dəyərlər biri-birilə çulğasaq həm də Türk xalqlarının məfkurə və düşüncə sisteminin, özünüdərkinin və dünyagörüşünün parlaq təəcəssümü kimi meydana çıxır. Dünyanın ən qədim xalqlarından sayılan Türk xalqları tarixən formalaşmış zəngin milli-mənəvi və əxlaqi dəyərlər sistemi ilə bəşər sivilizasiyasına əvəzsiz töhfələr verməklə daim özünəməxsusluqlarını qorumuşlar. Şərq dəyərləri ilə Qərb dəyərlərinin Türk xalqlarının mənəvi mədəniyyətindəki uğurlu harmoniyası milli təcəkkürdə fərqli dünyagörüşləri və mədəniyyətləri bir araya gətirərək gənc nəsildə milli özünüdərkini formalaşmasına öz təsirini göstərir. Müasir dövrdə xalqın tarixən formalaşmış yüksək əxlaqi-mənəvi meyarlarını qoruyaraq bütövlükdə cəmiyyətin genetik yaddaşını, tarixi kimliyini, milli irs və özünəməxsusluğunu gələcək nəsillərə ötürmək kimi çətin missiyanın həyata keçirilməsi zərurəti psixologiya elminin üzərinə böyük məsuliyyət qoyur.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında etnik-psixoloji xüsusiyyətlərin inikası. Bakı: Nurlan, 2000, 267 s.
2. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya məsələləri. Bakı: Elm və həyat, 1996, 213 s.
3. Baxşəliyev Ə.Ə. Azərbaycan milli-mənəvi dəyərlərinin sosial-psixoloji mahiyyəti. Bakı: Maarif, 2011, 231 s.
4. Bəşirov V.P. Azərbaycan pedaqoji fikrində milli tərəqqi ideyaları (XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri). Bakı: Oka-Ofset, 2008, 318 s.
5. Əliyev H.Ə. "Kitabi Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş təntənəli yubiley mərasimində nitq. "Respublika" qəzeti, Bakı: 11 aprel, 2000.
6. Əliyev R.İ. Mentalitet. Bakı: Maarif, 2008, 236 s.

РЕЗЮМЕ

ЭТНОПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ЭПИЧЕСКОЙ «КНИГИ ДЕДЕ КОРКУД» В ПРОЦЕССЕ САМОСОЗНАНИЯ ТУРЕЦКОГО НАРОДА

Гулиева Ш.М.

Сумгаитский Государственный Университет, Азербайджан

Тюркские народы, один из древнейших народов мира, всегда сохраняли свою идентичность в человеческой цивилизации с исторически сформированной богатой системой национальных, духовных и нравственных ценностей. Следовательно, тюркские народы должны осознавать свое этнопсихологическое прошлое, чтобы сохранить и правильно понять свою идентичность. С этой точки зрения эпос «Китаби деде Коркуд» (Книга моего деда Коркута) имеет особое значение как справочный источник в формировании национального самосознания тюрко язычных народов, и эти проблемы также были исследованы в статье с этнопсихологической точки зрения.

Ключевые слова: этнос, личность, молодежь, семья, национальное самосознание, народ, национальная культура.

SUMMARY

ETHNOPSYCHOLOGICAL IMPORTANCE OF THE EPIC "BOOK OF DEDE KORKUT" IN THE SELF-CONSCIOUSNESS PROCESS OF THE TURKISH PEOPLES

Guliyeva Sh.M.

Sumgayit State University, Azerbaijan

The Turkic peoples, one of the oldest peoples in the world, have always saved their identity in human civilization with a historically formed rich system of national, spiritual and moral values. Therefore, the

Turkic people must be aware of their ethno psychological past in order to preserve their identity and understand themselves properly. From this point of view, the epos "Book of Dede Korkut" is special importance as a source of reference in the formation of national consciousness in the Turkic-speaking peoples, and these problems had been also researched from the ethno psychological point of view in the article.

Key words: *ethnos, personality, youth, family, national self-consciousness, people, national culture*

ABREVIATURLARIN KOQNİTİV XÜSUSİYYƏTİ

Quluzadə S.F.

Sumqayıt Dövlət Universitetinin, Azərbaycan

Xülasə. Bu araşdırma çərçivəsində abreviaturaların koqnitiv xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. Abreviaturalar burada koqnitiv dil vahidi kimi dəyərləndirilir və bu mövqə nəzəri əsaslarla izah edilir. Tədqiqat zamanı dilçiliyin təsviri metodundan istifadə edilərək, əsasən elmi-nəzəri məlumatlar əsasında təhlil aparılır və qeyd edilir ki, abreviaturalar məlumatın insan təfəkküründə kodlaşdırılması və dekodlaşdırılmasında nitq fraqmenti kimi xüsusi özəlliyi ilə seçilir və əsasən terminoloji sahəyə aid koqnitiv model kimi çıxış edir.

Açar sözlər: *abreviatura, koqnitiv dilçilik, nitq, nitq fraqmenti, koqnitiv model.*

Abreviaturaların mahiyyətini və formasını araşdırarkən koqnitiv dilçilik nöqtəyi-nəzərindən bu məsələsinin işıqlandırılmasından yan qaçmaq qeyri-mümkündür. Çünki abreviaturalar özlüyündə dildə koqnitiv model kimi çıxış edir.

Abreviasiyaanın koqnitiv cəhətlərini araşdırarkən bu məsələlər mütləq nəzərə alınmalıdır: düşünmə prosesi zamanı insan təxəyyülündə təhlil edilən və dərk edilən məlumat xüsusi şifrələr vasitəsilə həm kodlaşır, həm də dekodlaşır. Daha sonra isə liqvisitik strukturlar formalaşır və bu formalar nitqdə tətbiq edilir. Beləliklə, insan məlumatın təqdim edilməsi, dərk edilməsi və formalaşdırılması zamanı fərqli işarələr sistemindən istifadə edir. Buna görə də ixtisar edilmiş leksik vahidləri tam və xüsusi koqnitiv model kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. Abreviaturaların əsas və ən vacib xüsusiyyəti sözü ən kiçik elementinə qədər ixtisar edə bilməkdir. Bu məqama toxununa D.İ.Alekseyev yazır ki, "abreviatura, əslində, mahiyyətə informasiyanın tam şəkildə ötürülməsinə hesablanmayıb. O, daha çox məlumat haqqında təsəvvür yaratma funksiyası yerinə yetirir" [1, s.212-213]. Məsələyə daha geniş bucaq altında baxdıqda qeyd edilməlidir ki, abreviaturala onun başlanğıc variantı olan söz (korelyat) və ya söz birləşməsi eyni əşya haqqında məlumat bildirir, eyni predmeti və ya obyektı adlandırır. Lakin bununla belə, abreviatura yalnız özünəməxsus struktur-semantik forma olmaqla yanaşı, həm də elə bir "keyfiyyətli koqnitiv modeldir ki, informasiyanı tam fərqli şəkildə saxlayır və təqdim edir" [2, s.12]. Bundan da belə bir nəticə əldə edilir ki, abreviatura korelyatın tam semantik analoqu kimi çıxış edə bilməz.

E.R.Mustafinova belə bir iddia irəli sürür ki, "bu və ya digər abreviaturaun əsasında dayanan koqnitiv strukturların modifikasiyası işlənmə tezliyi amilinin təsiri altında formalaşır və nəticədə onun komponentləri arasındakı əlaqələr stabilləşir".

Koqnitiv model lazımi formaya düşdükdən sonra sıxlaşdırma mexanizminə əsaslanan abreviasiya prosesi zəif işləkliyə malik, lakin koqnitiv struktur mahiyyəti daşıyan söz birləşməsinə əhatə etməklə, vahid tematik komponent kimi çıxış edir. Yəni, mental proseslər üçün xarakterik olan analogiya qanununa görə universallıq qazanır" [4, s.7]. Koqnitiv modellərin istifadəsinin tezliyinə gəldikdə, onlar birbaşa danışanı nə qədər qane etməsindən və tam hüquqlu ünsiyyəti nə qədər effektiv təmin etməsindən birbaşa asılıdır.

Dil sistem olaraq daxilindəki ziddiyyətli tendensiyalar fonunda daim inkişaf edir və təkmilləşir. Bu tendensiyalardan bəziləri dil mexanizmində müəyyən dəyişikliklərin yaradılmasına, bir qismi isə dilin nitqdə mühafizəsinə yönəldilmişdir [3, c.42]. Dildə olan artıqlığı aradan qaldırmaq məqsədilə abreviasiya güclü bir dildaxili proses kimi çıxış edir.

Dilçilikdə bu istiqamətdə aparılan elmi araşdırmalar abreviaturaların beynəlxalq miqyasda daha geniş yayılması faktını bir daha təsdiqləyir. Abreviasiya

sənaye sahəsinə aid terminoloji leksikanı təkmilləşdirmək və sistemləşdirmək, eləcə də, kompleks anlayışları ifadə edən çoxkomponentli terminlərin strukturunu və semantikasını səmərəli modelləşdirmək üçün məqsədyönlü fəaliyyətlər üçün yeni perspektivlər açır.

Terminoloji abreviaturalar, sahə mütəxəssisləri tərəfindən müəyyən bir bilik sahəsinin konseptual terminoloji sahəsinin konseptual modelləşdirilməsi əsasında yaradılıb istifadə olunan sosial-funksional leksik vahidlərdir.

Dilçilikdə koqnitiv yanaşma nominativlik nəzəriyyəsi ilə birbaşa bağlı olduğundan abreviaturalar da sahəyə aid edilən koqnitiv modellər kimi nəzərdən keçirilməlidir. İlk nominativlik aktı zamanı predmetə müəyyən bir ad, nominasiya verilir. İkincili nominsiyanın qazanılması isə müxtəlif səbəblərdən baş verə bilər: ekspressiv-üslubi məqsəd gedə bilər və ya ilkin nominasiyanın xitəsə edilməsi zərurəti yarana bilər. Bu zaman dildə artıq mövcud olan vahidlərdən və elementlərdən istifadə edilir və nominativ vasitələr yeni denotativ funksiya qazanır. Beləliklə, ikinci nominativlik qazanılan zaman ilkin nominativlik onun əsası rolunu oynayır.

Ötən əsrin əvvəllərindəki elmi araşdırmalara nəzər saldıqda görünür ki, ilkin olaraq bu məsələ işıqlandırıldığı vaxtlarda belə hesab edilirdi ki, abreviatura tam formanın dildə uzun müddət işlənməsindən daha çox sonralar formalaşır, bir-müddət tam forma ilə paralel şəkildə ona ekvivalent kimi işlədilir və daha sonra dominantlıq qazanıb birincini işləklilik çərçivəsindən sıxışdırıb çıxarır. Lakin müasir dünyamızda texnologiya və elmin müxtəlif sahələri elə sürətlə inkişaf edir ki, yeni terminlərin böyük bir qismi elə abreviatura şəklində ortaya çıxır və biz daha sonra onun hansı sözlərin ixtisarı olduğunu araşdırıb öyrənirik.

Qrafik və leksik abreviaturaların nitqə sadəlik və rahatlıq gətirməsi, xüsusilə İnternet resursları üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Abreviaturaların meydana gəlməsini və formalaşmasını sırf koqnitiv modelləşmə kimi nəzərdən keçirmək lazımdır ki, çünki burada ixtisarla bərabər, həm də yeni və işlək leksik modellərin ünsiyyət zamanı qarşılıqlı anlaşmada müstəsna rolə malik olduğu faktı da danılmazdır. Belə ki, ünsiyyət mübadiləsi zamanı müəyyən simvol və işarələrlə kodlaşmış iri həcmli məlumatı yadda saxlamaq daha asan olur. Burada semantik cəhətdən sıxlaşdırılmış fraqmentlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Abreviaturaların tərkibindəki fraqmentlərin tanınması və deşifrə edilməsi morfoloji üzvlənmə ilə sıx bağlıdır. Bundan əlavə bu fraqmentin işləklilik dərəcəsi də xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Daha işlək olan fraqmentlərin dərk edilməsi və tanınması daha tez və asan olur. Məsələn, Airman sözünün qısaldılmış forması olan AN aviasiya sahəsində fərqli ixtisaslı insanların adlandırılmasında geniş istifadə edilir. Məsələn: AMAN — Aviation structural Mechanic, Airman, AKA — Aviation storeKeeper Airman, ABAN — Aviation Boatswain və s..

Abreviaturaların hazır modellərə və fraqmentlərə istinadən formalaşdırılması eynitipli, eynistrukturlu abreviaturaların qruplaşmasına gətirib çıxarır. Eyni zamanda, o da qeyd edilməlidir ki, belə abreviaturalar semantik mənasına görə də bir-birinə yaxın olur. Belə abreviatura silsilələri daha çox texniki qurğularla bağlı olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Алексеев Д.И. Сложные слова в русском языке / Д.И. Алексеев. — Саратов: СГУ, 1979.
2. Беляевская Е.Г. Понятие «когнитивная модель» в современной лингвистике // Социальные и гуманитарные науки. Серия 6. Языкознание. — 1996. №2.
3. Вишнякова Е.А. Аббревиация как лингвокреативная деятельность // Научный результат. Вопросы теоретической и прикладной лингвистики. — Т.5. — 2019, №2.
4. Мустафинова Э.Р. Аббревиация в русском языке: когнитивный аспект: / автореф. дис. ... канд. филол. наук. / — Барнаул, 2001.

SUMMARY COGNITIVE PROPERTIES OF ABBREVIATIONS Guluzade S.F.

Sumgayit State University, Azerbaijan

This study examines the cognitive properties of abbreviations. Abbreviations are valued here as a unit of cognitive language and this position is explained on a theoretical basis. The research is carried out using the descriptive method of linguistics, mainly on the basis of scientific and theoretical information and it is noted that abbreviations are distinguished as a speech fragment in the coding and decoding of information in human thought and act mainly as a cognitive model in the field of terminology.

Key words: *abbreviation, cognitive linguistics, speech, speech fragment, cognitive model.*

РЕЗЮМЕ КОГНИТИВНЫЕ СВОЙСТВА СОКРАЩЕНИЙ Гулузаде С.Ф.

Сумгаитский Государственный Университет, Азербайджан

В этом исследовании исследуются когнитивные свойства сокращений. Аббревиатуры здесь оцениваются как единица когнитивного языка, и это положение объясняется теоретически.

Исследование проводится с использованием описательного метода лингвистики, в основном на основе научно-теоретической информации и отмечается, что аббревиатуры выделяются как фрагменты речи при кодировании и декодировании информации в сознании человека и выступают в основном как когнитивная модель в области темологии.

Ключевые слова: *аббревиатура, когнитивная лингвистика, речь, фрагмент речи, когнитивная модель.*

TEZLİK LÜĞƏTLƏRİNİN TƏRTİBİ ÖZƏLLİKLƏRİ

Mahmudov M.Ə.

AMEA-nin İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan

Xülasə. Məqalədə ayrı-ayrı dillərin materiallarında çap olunmuş tezlik lüğətlərinin tərtibi prosesində müşahidə olunan fərqli yanaşmalar təhlil olunur. Qarşıya qoyulmuş məqsəd və istifadə dairəsindən asılı olaraq tezlik lüğətlərinin tərtibində müxtəlif prinsiplər və qaydalar əsas götürülə bilər. Fikrimizcə, Hind-Avropa dillərindən fərqli olaraq, leksik və qrammatik şəkilçilərlə zəngin olan aqqlütinativ türk dillərində kök(sözün kökü), əsas və söz-formaların tezlik səciyyələrinin ayrı-ayrılıqda öyrənilməsi dilin təbiətinə, mahiyyətinə daha dərinlən nüfuz etmək baxımından olduqca səmərəli və faydalı olardı. Təhlilin nəticələri tezlik lüğətlərinin tərtibinin nəzəri və təcrübi konsepsiyasının işlənilib hazırlanması ilə bağlı bir çox məsələlərinin dəqiqləşdirilməsi baxımından əhəmiyyətli hesab oluna bilər.

Açar sözlər: *mezlik lüğətləri, tezlik siyahısı, əlifba-tezlik siyahısı, söz kökləri, əsaslar*

Məqalədə ayrı-ayrı dillərin materiallarında çap olunmuş tezlik lüğətlərinin tərtibi prosesində müşahidə olunan fərqli yanaşmalar təhlil olunur. Qarşıya qoyulmuş məqsəd və istifadə imkanları nəzərə alınaraq tezlik lüğətlərinin tərtibində müxtəlif üsullar tətbiq oluna bilər. Rus, qazax, qırğız, Azərbaycan və başqa dillərin materialları əsasında tərtib olunmuş tezlik lüğətləri heç də eyni prinsiplərə və qaydalara əsaslanmırlar. Onlar əhatə dairəsi, həcmi, seçilmiş mətnlərin üslub rəngarəngliyi, statistik xüsusiyyətləri və səciyyələrinə görə də seçilir. Təhlilin nəticələri tezlik lüğətlərinin tərtibinin nəzəri və təcrübi konsepsiyasının işlənilib hazırlanması ilə bağlı bir çox məsələlərinin dəqiqləşdirilməsi baxımından əhəmiyyətli hesab oluna bilər. Tezlik lüğəti termini çox geniş və əhatəli anlayışdır. Burada “tezlik” yalnız söz səviyyəsində başa düşülməməlidir. Geniş mənada bütün linqvistik vahidlər - fonemlər(sait, samit), morfemlər(kök morfemlər, şəkilçi morfemlər), hecalar, qrafem birləşmələri, sözlər(kök, əsas, söz – forma), söz birləşmələri və s. işlənmə(rastgəlmə, müşahidə olunma) tezliklərinə görə araşdırma obyektinə ola bilər. Tədqiqatçının qarşıya qoyduğu konkret məqsədə müvafiq olaraq hər hansı linqvistik vahid linqvostatistik baxımdan öyrənilə bilər. Tezlik lüğətlərində(sözlüklərində, siyahılarında) linqvistik vahidin(hissəciyin) qarşısında onun mənası, başqa dilə tərcüməsi, sinonim, antonim, müxtəlif şərh və izah variantları deyil, statistik göstəricilər (işlənmə tezliyi, müxtəlif mətnlərdə(üslublarda) yayılma miqdarı və s.) durur. Bütün bunlar tezlik lüğətlərinin tərtibinə fərqli yanaşmaların mahiyyətini təşkil edir. Tezlik lüğətlərinin yaranma tarixi haqqında müxtəlif fikirlərin xülasəsini verməyərək qeyd etmək lazımdır ki, bu sahədə ciddi və səmərəli tədqiqatlar elektron hesablama maşınlarının, sonralar müasir kompüterlərin yaranması və inkişafı ilə sıx bağlıdır. Linqvostatistikanın, statistik lüğətlərin yaranma və inkişaf tarixini də daha çox bunlarla əlaqələndirmək düzgün olardı. Məqsəd bütün mövcud tezlik lüğətləri barədə təsviri məlumat vermək deyil, keçmiş SSRİ məkanında, xüsusilə türkdilli Respublikalarda yaranmış sanballı tezlik lüğətlərinin tərtibi məsələlərini təhlil etmək və müəyyən nəticələr əldə etməkdir. Keçmiş SSRİ məkanında ən sanballı və mükəmməl tezlik lüğətinin(əlbəttə, öz dövrü üçün) yaranma tarixi 1977-ci ilə təsadüf edir. Həmin ildə Moskvada çap olunmuş rus dilinin tezlik lüğəti təxminən 40 min sözü əhatə edirdi. Hesablayıcı texnikanın vasitəsi ilə təxminən bir milyon sözləşmə(söz-forma) riyazi-statistik üsullarla işlənmə(emal olunmuş) və nəticədə 40 minə yaxın yüksək tezlikli lüğət vahidi alınmışdı. Mənbələr üzrə iş və materialın toplanması işinə Leninqrad Dövlət Universitetinin tələbələri, aspirantları, riyazi linqvistik və filologiya fakültəsinin tələbələri(təxminən 100 nəfər) cəlb olunmuşdular [10]. Həmin lüğətin girişində lüğətin mənbələri, sözlüyün formalaşdırılması, mətn vahidləri və lüğət elementləri, materialın (işlənmə) emalı texnikası kimi ümumi məsələlər şərh olunur. Əsas hissədə lüğətin quruluşu, əlifba-tezlik sözlüyü, tezlik sözlüyü, lüğətin statistik strukturu kimi bölmələr verilmişdir. Əlavə hissəsində omoqrafların, qrammatik omonimlərin siyahısı verilmiş, lüğətin statistik parametrləri və lüğətə daxil edilməmiş materiallar barədə məlumat yerləşdirilmişdir. Rus dilinin tezlik lüğətində 1 056 382 sözləşmədən ibarət seçmənin statistik işlənməsindən sonra 39268 müxtəlif söz qeydə alınmışdır. Hər bir lüğət vahidi üçün aşağıdakı statistik göstəricilər təsbit olunmuşdur: bütün mətnlər üçün ümumi tezlik, janrlar üzrə tezlik(qəzet-jurnal

mətnləri, dramaturgiya, elmi və publisistik mətnlər, bədii mətnlər), eləcə də həmin lüğət vahidinin müşahidə olunduğu mətnlərin sayı. Lüğət ilk növbədə rus dilinin canlı, real olaraq istifadə olunan aktiv lüğət fondunun sərhədlərini müəyyənləşdirmək üçün tərtib olunmuşdur [10, s.6]. Əlbəttə , hesablama texnikasının 70-80-ci illər səviyyəsində tərtib olunmuş bu lüğət böyük hadisə idi. Məhz onun çapından sonra keçmiş SSRİ-nin başqa regionlarında da analoji tədqiqatlar aparılmağa başladı. Müxtəlif illərdə bir çox elmi mərkəzlərdə, ali məktəblərdə dilin riyazi – statistik üsullarla öyrənilməsinə maraq yarandı və istiqamətdə tədqiqatlar genişləndi. Bu sahədə qazanılmış ən böyük uğurlardan biri kimi qazax dilinin böyük tezlik lüğəti hesab oluna bilər. 2016- cı ildə prezident Nursultan Nazarbayevin ön sözü və himayəsi ilə çap olunmuş bu kitab 1472 səhifədən ibarətdir. 7 milyondan yuxarı sözləşmənin statistik işlənməsi əsasında 36265 yüksək tezlikli lüğət vahidi alınmış və həmin sözlük əsasında üslublar üzrə və tam mətnlər üzrə əlifba-tezlik və tezlik-əlifba sözlükləri hazırlanmışdır. Üslublar üzrə əlifba –tezlik sözlüyündə lüğət vahidlərinin tezliyi ayrı-ayrı üslublara görə qeydə alınmışdır(elmi , rəsmi-işgüzar , ədəbi , publisist, şifahi danışiq üslubları, üslublar üzrə ümumi tezlik, ümumi baza tezliyi, yekun nəticələr tezliyi). Böyük tezlik -əlifba sözlüyündə isə hər bir lüğət vahidinin qarşısında onun əlifba-tezlik lüğətindəki sıra nömrəsi, tezliyi və bütün mətnlərdə işlənmə faizi göstərilir. Lazım gəldikdə, hər bir sözün tezliyi əlifba-tezlik siyahısındakı tezliklə tutuşdurula bilər [9].

2011 – ci ildə Ankarada Türk Dil Kurumu tərəfindən çap olunmuş “ Manas destanı: Kırğızca-Türkçe böyük dizin/ Taşpolot Sadıkov, Bakıt Şarşembayev” tədqiqatını da dil abidələrinin statistik üsullarla öyrənilməsi sahəsində uğurlu araşdırma kimi qeyd etmək olar[7].

Azərbaycan dilçiliyində də yazılı abidələrin və klassiklərin dilinin riyazi-statistik metodlarla tədqiqi sahəsində bir çox işlər görülmüşdür. 1999- cu ildə qədim Azərbaycan yazılı abidəsi olan “ Kitabı-Dədə Qorqud”un dilinin statistik təhlili aparılmış və Dastan mətni əsasında əlifba-tezlik, tezlik və əks əlifba siyahıları hazırlanmışdır. Bu araşdırmaya qədər “Kitabi-Dədə Qorqud” bu baxımdan tədqiqat obyektı olmamışdı [4]. 2004-ci ildə görkəmli Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin anadilli nəzm əsərlərinin dili əsasında əlifba-tezlik sözlüyü hazırlanmış və kitab şəklində çap olunmuşdur [8]. 2004-ci ildə “ Azərbaycan dilinin əks əlifba lüğəti”(tərtibçilər – M. Mahmudov və Ə. Fətullayev) çap olunmuşdur. Bu lüğəti türkdilli respublikalar arasında ilk sanballı əks lüğət kimi dəyərləndirmək olar [1]. Tezlik lüğətlərinin tərtibi işlərinə Azərbaycanda ötən əsrin 70-ci illərindən başlanılmışdır. Həmin illərdə təcrübi olaraq görkəmli dramaturq C. Cəbbarlının əsərlərinin dili və Azərbaycan qəzet dilinin tezlik lüğətlərinin tərtibi ilə bağlı işlər aparılmışdır [3]. Bu istiqamətdə aparılmış işlər barədə M. Mahmudovun “Kompüter dilçiliyi” və “ Türk dillərinin milli korpusları” kitablarında geniş məlumat verilmiş, həmin araşdırmaların təhlili aparılmış, elmi əhəmiyyəti səciyyələndirilmişdir [5;6]. “Azərbaycan dilinin tezlik lüğəti(söz kökləri)” 2010-cu ildə çap olunmuş və sonrakı illərdə əsaslar və söz-formaların tezliklərini əks etdirən lüğətlərin çapı nəzərdə tutulmuşdur. Müasir informasiya texnologiyalarının verdiyi imkanlar çərçivəsində İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyinin dəstəyi və himayəsi ilə 50 milyona yaxın sözləşmə(söz-forma) linqvostatistik təhlilə cəlb olunmuşdur. Elmi, rəsmi, bədii, publisist, məişət , epistolyar və s. üslublara dair materialların elektron variantlarının mövcudluğu tədqiqatın hərtərəfli olmasına və mətn seçmələrinin etibarlılığına imkan vermişdir. Birinci cildə 12 minə yaxın söz kökü əhatə olunmuşdur. Əsaslar tezlik lüğətinin təxminən 42 min, söz-formalar sözlüyünün isə 170 min lüğət vahidindən ibarət olacağı proqnozlaşdırılır. Azərbaycan dilinin tezlik lüğətində linqvostatistik araşdırmaların nəticəsi olaraq üç siyahı verilmişdir: tezlik, əlifba-tezlik və əks-əlifba tezlik siyahıları [2].

Tezlik lüğətinin bu qaydada tərtibi indiyə qədər tərtib olunmuş lüğətlərdən fərqli yanaşma kimi səciyyələndirilə bilər. Belə yanaşmanın optimallığı, elmi səmərəsi ayrıca müzakirə mövzusu ola bilər. Fikrimizcə , Hind-Avropa dillərindən fərqli olaraq, leksik və qrammatik şəkilçilərlə zəngin olan aqqlütinativ türk dillərində kök(sözün kökü), əsas və söz-formaların tezlik səciyyələrinin ayrı-ayrılıqda öyrənilməsi dilin təbiətinə, mahiyyətinə daha dərinlən nüfuz etmək baxımından olduqca səmərəli və faydalı olardı.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin əks əlifba lüğəti(tərtibçilər – M. Mahmudov, Ə. Fətullayev), Bakı, “ Nurlan”, 2004, 524 s.
2. Azərbaycan dilinin tezlik lüğəti(söz kökləri). I cild(tərtibçilər – M. Mahmudov, Ə. Fətullayev və b.), Bakı, “ Elm” , 2010, 464 s.
3. Azərbaycan qəzet dilinin tezlik lüğəti(tərtibçilər – K. Vəliyeva, M. Mahmudov, V. Pines) , Bakı, “ Nurlan”, 2004, 264 s.
4. Kitabı-Dədə Qorqud” dilinin statistik təhlili(tərtibçilər – K. A. Vəliyeva, M. Ə. Mahmudov, V. Y. Pines, C. Ə. Rəhmanov V. S. Sultanov), Bakı, “ Elm”, 1999, 248 s.
5. Mahmudov M. Kompüter dilçiliyi. Bakı, “ Elm və təhsil”, 2013, 356 s.
6. Mahmudov M. Türk dillərinin milli korpusları . Bakı, “ Elm və təhsil”, 2018,392 s.

7. Manas Destanı. Kırgızca-türkçe büyük dizin/ Taşpolat Sadıkov, Bakıt Şarşembayev.- Ankara: Türk Dil Kurumu, 2011, 1647 s.
8. Məhəmməd Füzulinin nəzm əsərlərinin əlifba – tezlik sözlüyü(tərtibçilər – K. A. Vəliyeva, M. Ə. Mahmudov, C. Ə. Rəhmanov, V. S. Sultanov), Bakı, “ Elm”, 2004, 548 s.
9. Жалпы билим берудегі казак тілінің жылік сөздігі / Жалпы редак. баскаргандар: Кажыбек Е. З., Фазылжанова А. М. - Алматы, 2016. 1472 б.
10. Частотный словарь русского языка. Под редакцией Л. Н. Засориной. Москва, Издательство «Русский язык, 1977, 936 с.

РЕЗЮМЕ ОСОБЕННОСТИ СОСТАВЛЕНИЯ ЧАСТОТНЫХ СЛОВАРЕЙ

Махмудов М.А.

Институт языкознания им. И. Насими НАНА, Азербайджан

В статье анализируются разные подходы, наблюдаемые при составлении частотных словарей, на материалах различных языках. В зависимости от цели и области применения при разработке частотных словарей могут использоваться разные принципы и правила. По нашему мнению, раздельное изучение частотной характеристики корня слов, основы слов и словоформ в агглютинативных тюркских языках, которые в отличие от индоевропейских языков богаты лексическими и грамматическими частицами, может быть полезным и значимым для более глубокого понимания природы и сущности языка.

Ключевые слова: частотные словари, частотный список, алфавитно-частотный список, корневые слова, основы

SUMMARY FEATURES OF COMPILATION OF FREQUENCY DICTIONARIES

Mahmudov M.A

Institute of Linguistics named after I.Nasimi of ANAS, Azerbaijan

Different approaches observing in the compiling of the frequency dictionaries printed in various languages' materials are analyzed in the article. Depending on the aim putting forward and the scope of the usage, different principles and rules can be adopted in the compiling of the frequency dictionaries. In our opinion, differing from the Indo-European languages, the study of the frequency features of the root (the root of the word), the main part and the word-forms differently could be very efficient and useful for influencing to the nature, essence of the language more deeply in the agglutinative Turkic languages being rich with the lexical and grammatical affixes.

Key words: frequency dictionaries, frequency list, alphabetical-frequency list, word roots, base words (stem)

KOQNİTİV PRAQMATİKA

Məmmədli A.Ə.

Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Söyləmlərdən törənmiş relevantlığın gözləmə şəraiti danışanın dediklərini anlamaq üçün dinləyəne yönələn qabaqcadan xəbərverici gücə malikdir. Təkcə söyləmlər deyil, digər müşahidə olunan hadisələr, müşahidə olunmayan fikir, düşüncə, mühakimələrdən alınan nəticələr də relevant olur.

Relevantlıq məlum kontekstdə dinləyən tərəfindən göstərilən səy nəticəsində qəbul etmək üçün yeni məlumatı bildirmək imkanındır.

Relevantlığın koqnitiv və kommunikativ prinsipləri inferensiya və kommunikasiya proseslərinin tədqiqi üçün geniş imkanlar yaradır.

Açar sözlər: relevantlıq, ünsiyyət, intensiya, inferensiya, söyləm.

XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəlində dilçilikdə aparıcı tədqiqat istiqamətləri kimi praqmatik və koqnitiv tədqiqatlar üstünlük təşkil etməyə başlayır. Bəzi alimlər, məsələn, D. Sperber, D. Vilson, A. Kaşer belə hesab edirlər ki, praqmatika–söyləmlərin interpretasiyasına cəlb edilmiş ümumi koqnitiv prinsiplərdir. Yəni praqmatika koqnitiv dilçiliyin bir qolu hesab edilir. A. Kaşer qeyd edir ki, praqmatikanın əsas vəzifəsi

“прагматик nəzəriyyə ilə insan düşüncəsinin təbiətini izah edən ümumi psixoloji konsepsiyanın necə əlaqələndiyini göstərməkdir” [2,567].

Fransız alimləri D. Sperber və D. Vilson H. Qrays tərəfindən yaranmış əməkdaşlıq prinsipinə aid danışanın mənasına olan yanaşmada relevantlıq nəzəriyyəsinin inkişaf etdirmişlər. Müəlliflər 1986-cı ildə çap etdirdikləri “Relevantlıq: kommunikasiya və koqnitivlik” adlı əsərində göstərmişlər ki, onlar H. Qraysın insanlar arasında verbal və qeyri-verbal ünsiyyəti zamanı intensiyanın ifadə tərzini və dərk edilməsinə dair fikri və C. Fodorun məlumatın kodlaşması və dekodlaşması, informasiyadan inferensiya əməliyyatı proseslərinin müqayisəsinə həsr etdiyi əsərini relevantlıq nəzəriyyəsi üçün mənbə kimi əsas tutmuşlar.

Inferensiya–прагматик modelin əsaslarını qoyan H. Qraysın nəzəriyyəsindən istifadə edərək, D. Sperber və D. Vilson göstərir ki, informasiyanın ötürülməsi koddan və inferensiyadan ibarət 2 model vasitəsilə təmin olunur:

1) Kodlaşma modelinə əsasən, danışan signal vasitəsilə məlumatın ötürülməsi üçün öz niyyətini kodlaşdırır, dinləyən isə danışanın işlətdiyi kodun, eyni şəkildə dekodlaşmasını həyata keçirir.

2) Ünsiyyətin inferensiya modelinə uyğun olaraq danışan həm dil, həm də qeyri-dil vasitələrini şəffaflıq ilə təmin edərək, dinləyənə məntiqi nəticə çıxarılması üçün alt mənanı çatdırır [1, 111].

D. Sperber və D. Vilson söyləmin şərhində iki mərhələni qeyd edirlər:

1) mənalara açılması mərhələsi kontekst hesabına baş verir; dil vasitəsilə məntiqi formanın zənginləşməsi ilə səciyyələnir.

2) danışanın informativ niyyətinə dair fərziyyəni yaratmaq üçün inferensiya mərhələsindən istifadə olunur.

Onlar göstərir ki, söyləmlərdən törənmiş relevantlığın gözləmə şəraiti danışanın dediklərini anlamaq üçün dinləyənə yönələn qabaqcadan xəbərverici gücə malikdir. Onların fikrincə, təkcə söyləmlər deyil, digər müşahidə olunan hadisələr, müşahidə olunmayan fikir, düşüncə, mühakimələrdən alınan nəticələr də relevant olur. Daha doğrusu, relevantlıq kommunikativ səmərəlilik deməkdir. Relevantlıq məlum kontekstdə dinləyən tərəfindən göstərilən səy nəticəsində qəbul etmək üçün yeni məlumatı bildirmək imkanındır. Bununla bağlı, D.Sperber və D.Vilsonun gətirdikləri misala müraciət edək: “Bir qonaq kimi içmək istədiyimi bir daha bildirmək üçün ev sahibinin nəzərinə çatdırmaq məqsədilə mən öz boş stəkanımı göstərirəm. Bununla hər hansı şəxslə relevantlığı artırmaq cəhdini təbii şəkildə nümayiş etdirirəm” [1, 62]. Buradan da D. Sperber və D. Vilson implikaturanı “implicit göndəriş+implicit nəticənin” birliyi kimi qəbul edirlər.

D. Sperber və D. Vilson relevantlıq nəzəriyyəsinin koqnitiv-psixoloji nəzəriyyə kimi təyin edirlər. Relevantlığın koqnitiv və kommunikativ prinsipləri inferensiya və kommunikasiya proseslərinin tədqiqi üçün geniş imkanlar yaradır.

Digər alimlər isə, əksinə, koqnitiv nəzəriyyəni прагматикanın bir hissəsi hesab edirlər. Belə ki, D. Vershuyeren прагматикanı dilin və kommunikasiyanın koqnitiv, sosial və mədəni aspektlərini öyrənən elm kimi təyin edir [4, 4]. C. Nyuts özünə məxsus koqnitiv-прагматик nəzəriyyə irəli sürmüşdür, burada, o, qeyd edir ki, koqnitiv və прагматик aspektlər qarşı-qarşıya qoyulmamalıdır, onlar bir-birini tamamlayır, bu iki aspekt eyni bir hadisənin iki müxtəlif tərəfidir [3, 12].

ƏDƏBİYYAT

1. Əbdülrəhimov E.H. Linqvistik прагматика / Bakı: Elm və Təhsil, 2014. 211s.
2. Kasher A. Pragmatics and the Modularity of the Mind / In: *Pragmatics. A Reader*. (Steven Davis (Ed.)). Oxford, Oxford University Press, 1991. Pp. 567-582.
3. Nuyts J. Aspects of a Cognitive-Pragmatic Theory of Language. Amsterdam / Philadelphia, John Benjamins, 1992. Pp. 10-18.
4. Verschuieren J. The Pragmatic Perspective. In: *A Handbook of Pragmatics. Manual*. Ed. J.Verschuieren. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 1995. Pp. 1-10.

РЕЗЮМЕ

КОГНИТИВНАЯ ПРАГМАТИКА

Мамедли А.А.

Азербайджанский Университет Языков, Азербайджан

Ожидание релевантности, возникающее из речи, имеет предсказательную силу, направленную на то, чтобы слушатель понял, что говорит говорящий. Актуальны не только утверждения, но и другие наблюдаемые события, ненаблюдаемые идеи, мысли, выводы из суждений.

Релевантность - это способность выражать новую информацию, чтобы быть принятой в результате усилий, предпринятых слушателем в известном контексте.

Актуальные когнитивные и коммуникативные принципы предоставляют широкие возможности для изучения инфекционных и коммуникативных процессов.

Ключевые слова: актуальность, общение, интенсивность, инференция, речь

SUMMARY COGNITIVE PRAGMATICS

Mammadli A.A.

Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan

The expectation of relevance arising from statements does not have the predicative power of the speaker is saying, but other observations. Not only statements but also other observed events, unobserved ideas, thoughts, conclusions from judgments are relevant.

Relevance is the ability to express new information in order to be accepted as a result of the effort made by the listener in a known context.

The cognitive and communicative principles of relevance provide ample opportunities for the study of infection and communication processes.

Key words: relevance, communication, intensity, infection, speech

DESKRIPTIV DİLÇİLİKDƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR ÜÇÜN TRANSFORMASIYALAR

Məmmədova K.H.

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Transformasiyaların vasitəsilə cümlələrin oxşarlığını və müxtəlifliyini müəyyən etmək mümkündür. Onların vasitəsilə fərqli konstruksiyalar qurulur, cümlənin statusu dəyişir. Transformasiya nəticəsində cümlənin müəyyən hissəsi önə çəkilir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə eyni element əvəzləmə və permutasiya ilə verilsə, tabeli mürəkkəb cümlədə iki funksiya bir elementlə bildirilir. Transformasiya dilin strukturuna da böyük təsir edir. Nüvə cümlələrdən müxtəlif cümlələr yaranır. Transformasiya mürəkkəb cümləni xüsusi şəkllə salır. Omonim cümlələrin müxtəlifliyini müəyyən edir.

Açar sözlər: transformasiya, permutasiya, əvəzləmə, mürəkkəb cümlə, matris cümlə, situasiya cümləsi, ardıcıl cümlə.

“Transformasiya anlayışı N.Xomski və Z.Hərris tərəfindən yaradılmışdır. Transformasiya metodları Z.Hərris tərəfindən analitik prosedurların xüsusi sistemi kimi yaradılmışdır. N.Xomski onunla eyni zamanda transformasiyanı və onun lingvistik təhlildə tutduğu yeri öyrənməyə başladı”. [3, səh 111]

İki əsaslı mürəkkəb cümlə transformasiyaları

Burada söhbət cümlə ardıcılığındakı transformasiyalardan gedir. Transformasiyaların üçüncü mərhələsi mürəkkəb cümlələrdə baş verir. Nəqdə bir-birlərindən asılı olmayan müstəqil cümlələr müəyyən əlaqə siqnalları ilə ali (super) cümlə strukturu sintaktik vahidini yaradırlar. Bu prosesdə iki cümlə iştirak edir. Situasiya (aparıcı) cümlə, ardıcıl cümlə.

Does Mary come? – Yes she does.

Məni gəldi? – Bəli gəldi.

They have just arrived → so have we

Onlar indicə gəlib çatdılar → bizdə həmçinin

↓

situasiya cümləsi

↓

ardıcıl cümlə

Hər iki cümlə arasında aşağıdakı mənə əlaqələri vardır:

a) əvəzləyici

The girl has just brought the books. – Qız indicə kitabları gətirdi

They are on the table. – Onlar stolun üstündədir

b) funksional sözün işlənməsi

We did everything for John. And he didn't thank us. Biz Con üçün hər şey etdik. Və o bizə təşəkkür etmədi.

c) permutasiya

She decided on a parcel. This parcel she sent to her mother.

O, bağlama qərarına gəldi. Bu bağlamanı anasına göndərdi.

Cümlə ardıcılıqlarında iki və daha artıq cümlələrin bir-birilərinə bağlanması

$S_1 + S_2 \leftrightarrow S_3$ quruluşunda göstərilir. S_1 – matris cümlə, S_2 – daxil edilən əlavə cümlədir.

Cümlə ardıcılıqlarında (əlaqələrində) transformasiyalar bu mərhələlərdə baş verir: 1) bağlayıcılar – və, lakin, ya, ya da, nə, nə də; 2) funksional sözlər – belə ki, bununla belə, nəticədə. Buraya bəzi konyunktivlər – nə, kim, hansı, həmçinin tabeli budaq cümlələrindəki – ki, dan², çünki, elə bil, hətta, kimi kimi bağlayıcılar; 3) matris cümləyə daxil edilənlər; 4) əvəzlənmələr – ismi əvəzedicilər N-lə göstərilir, məsələn: o, bu, onlar, hər ikisi, hər biri. Sonra feli əvəzedicilər V-lə göstərilir – acaq², mak², malik olmaq, bilmək. Zərfi əvəzedicilər D-o yolla, bunun kimi, belə və. Sifəti əvəzedicilər A – belə, bunun kimi, elə-belə; 5) sıfırlama, sözün silinməsi; 6) transform olunan cümlədə elementin düzəlişi; 7) permutasiya; 8) iki cümlədəki söz mübadiləsi. Bu proseslər matris cümləyə digər cümlənin əlavəsi, daxil olması zamanı baş verir.

Tabesiz mürəkkəb cümlədəki transformasiya

1. İki nüvə cümlənin bağlayıcı vasitəsilə birləşib yaranan transformasiyalar.

The bell rings. The instructor enters the auditorium → The bell rings and the instructor enters the auditorium. – Zəng vurulur. Müəllim auditoriyaya daxil olur → Zəng vurulur və müəllim auditoriyaya daxil olur.

2. Hər iki cümlədə eyni element işlənirsə, transformasiyada əvəzləmə və permutasiya baş verir.

1. He asked for our drawings

2. We showed him our drawings

We showed him them → we showed them him. → He asked for our drawings and we showed them to him.

1. O, bizdən rəsmlərimizi soruşdu.

2. Biz ona rəsmlərimizi göstərdik

→ Biz ona onları göstərdik → biz onları ona göstərdik → O, bizdən rəsmlərimizi soruşdu və biz onları ona göstərdik.

3. Hər iki cümlədə VP eynidirsə bağlayıcı ilə yanaşı onda V-əvəzedicilərdən, göstərdik permutasiyadan istifadə edirik.

I shall write an article

She will write an article.

- Mən məqalə yazacağam

- O məqalə yazacaq → Mən məqalə yazacağam və o da həmçinin.

I shall write an article and so will she

4. Bağlayıcı davamlı deyilsə, əlaqəli hissə də permutasiya olunur.

Either she does it or they will. - Ya o bunu edir, ya da onlar edəcək.

Yarı tabesiz mürəkkəb cümlə əlaqələrinin transformasiyalarında hər iki cümlədə ya mübtəda, ya da fel eyni olur. Bu zaman ikinci hissədə sıfırlaşma
gedir.

1. Mary upseted

2. Mary farewellled

1. Meri məyus oldu

2. Meri xudahafizləşdi

Mary upseted and farewellled

Meri məyus oldu və xudahafizləşdi.

Tabeli mürəkkəb cümlədə

transformasiya

Burada wh – əvəzedicilər vasitəsilə iki cümlə birləşib mürəkkəb cümlə yaranır. Who-kim, whose-kimin, which-hansı, where-harada, when-nə zaman və s. Bunlara bəzən nisbi əvəzliliklər də deyilir. Bu prosesdə matris və insert (əlavə) cümlələr bir ümumi sözlə birləşir, Məsələn: “Matris cümlə belədir – The man is arriving today. Əlavə cümlə belədir – The man wished to see you. Əlavə və əvəzləmədən alınan cümlə belədir – The man who wished to see you is arriving today” [2, 122]

Tərcüməsi belədir – Kişi bu gün gəlir. Kişi səni görmək istəyir. → Səni görmək istəyən kişi bu gün gəlir. Who – kim əvəzedicisi Azərbaycan dilinə olduğu kimi tərcümə olunmasa da, iki cümləni birləşdirir.

Yiyəlik isimlər whose – kimin əvəzedicisi ilə əvəzlənir.

1. That girl seems very lonely – O, qız çox tənha görünür.

2. That girl's mother is away. – O, qızın anası uzaqdadır → That girl whose mother is away seems very lonely – Anası uzaqda olan qız çox tənha görünür.

Bəzən mürəkkəb cümlələr nisbi əvəzedicilərlə deyil, sıfırlama ilə bir-birilərinə bağlanır, məsələn: 1. The teacher is asking for you. – Müəllim səni soruşur. 2. You greeted the teacher last week. – Keçən həftə sən

müəllimlə salamlaşdın→The teacher you greeted last week is asking for you - Keçən həftə salamlaşdığım müəllim səni soruşur.

Tabeli mürəkkəb cümlələr bəzən konyunktivin işlədilməsi ilə matris cümlənin hər hansı NP mövgeyinə yerləşdirilir: məsələn, əlavə cümlə belədir: "I know it→what I know.

1. NP-isn't important→What I know isn't important.

2. He explained to me - NP→He explained to me what I know

3. This is - NP→This is what I know" [2, səh 123]

What I know – mənim bildiyim matris cümləyə yerləşdirilir. Mənası – 1. Mənim bildiyim mühüm deyil; 2. O, mənə izah etdi ki, mənim bildiyim mühüm deyil; 3. Mənim bildiyim budur.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin transformasiyasında həmçinin tabelilik bağlayıcıları da iştirak edir, məsələn: ikən, dıqda², nə zaman, dan²-bəri, elə bil, çünki, üçün, belə ki və s.

Matris cümlə - I do not hear about him. Mən onun haqqında eşitməmişəm. Əlavə cümlə - He graduated from university. – O, universiteti bitirdi. Alınan cümlə - I have not heard about him since he graduated from university. O, universiteti bitirəndən onun haqqında eşitməmişəm.

Yarı tabeli mürəkkəb cümlələrdə transformasiyalar

Bu zaman bir ortaq sözdən istifadə etməklə iki funksiya bir elementlə azaldılır, məsələn:

1. They saw us

→They saw us walking.

2. We were walking.

Mənası belədir – 1. Onlar bizi gördü; 2. Biz piyada gəzirdik.→Onlar bizi piyada gəzərkən gördü. Burada ortaq söz müxtəlif statusda işlənmişdir. Digər bir nümunə: 1. I like my tea.. 2. My tea is dark→I like my tea dark. – 1. Mən çayımı xoşlayıram; 2. Mənim çayım tündür→ Mən çayımı tünd xoşlayıram.

Cümlədə bəzən ortaq söz eyni statusda işlənir. Bu zaman ikinci cümlədə sıfırlama baş verir və be feli bir cümləyə əlavə edilir, məsələn:

1. She was here. – O burdadır.

2. She was speaking. – O, danışır→She was here speaking – O, burada danışır.

"Qeyd etmək lazımdır ki, Z.Hərris transformasiya metodu deskriptiv metoda əlavə kimi nəzərdə tutmuşdu. O, belə hesab edirdi ki, transformasiya metod təhlildə olan boşluğu doldura biləcək. Alim üçün transformasiya metod əvəllər dilin təsvirinin ümumi deskriptiv təsvir proqramının bir hissəsi idi. Transformasiya təhlil cümlələri cümlələrdən təşkil olunmuş kimi təsvir edir." [1,səh 26]

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyeva N. "Deskriptiv dilçilikdən transformasiya qrammatikaya" ADU-nun Elmi Xəbərləri, №1 2019 səh 195

2. Irtenyeva N.F., Barsova O.M, Blokh M.Y, Shapkin A.P "A Theoretical English Grammar" Moscow, Higher School Publishing House, 1969 səh 143.

3. Rəcəbova N. "Qrammatik səviyyədə dilin struktur modelləri" Bakı- "Nurlan" 2007 səh 160

РЕЗЮМЕ

ПРЕОБРАЗОВАНИЯ СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ НА ОПИСАТЕЛЬНОМ ЯЗЫКЕ

Мамедова К.Х.

Бакинский Государственный Университет, Азербайджан

Возможно определение сходства и разнообразия предложений с помощью преобразований. Строятся различные конструкции, через них меняется статус предложения. В результате трансформации выдвигается определенная часть предложения. Если один и тот же элемент задается подстановкой и перестановкой в сложных предложениях, но две функции сообщаются одним элементом в сложных предложениях. Трансформация сильно влияет на структуру языка. Из предложений ядра возникают различные предложения. Трансформация придает сложносочиненному предложению особую форму. Она определяет разнообразие омонимичных предложений.

Ключевые слова: трансформация, перестановка, подмена, сложное предложение, матричное предложение, ситуативное предложение, последовательные предложения

SUMMARY

TRANSFORMATIONS FOR COMPLEX SENTENCES IN DESCRIPTIVE LANGUAGE

Mammadova K.H.

It is possible determining the similarity and diversity of sentences by means of transformations. Different constructions are built, sentence status changes through them. As a result of transformation the certain part of the sentence puts forward. If the same element is given by the substitution and permutation in compound sentences, but two functions are informed by one element in complex sentences. Transformation influences greatly the structure of the language. Different sentences are arisen from the kernel sentences. Transformation shapes the compound sentence special form. It defines the diversity of the homonymous sentences.

Key words: Transformation, permutation, substitution, compound sentence, matrix sentence, situational sentence, consecutive sentence.

“TEKST” VƏ “DİSKURS” ANLAYIŞI

Niftəliyeva Z.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Dilimizə gələn yeni terminlərin bir önəmi odur ki, özləri ilə yeni düşüncə yönümünü gətirirlər və işlənilib aşınandan sonra bu düşüncə tərzini öz sözlərimiz götürür. “Mətn” sözünə ümumi şəkildə nəzər yetirsək, mətn sözü iki müxtəlif mənadan ola bilər. Həm geniş mənada - makromətn, həm də onun əksi olan dar mənada - mikromətn kimi nəzərdə tutula bilər. Dar mənada göstərdiyimiz mikromətnlər birləşərək geniş mənalı makromətnlər əmələ gətirirlər. Cümlələr mətnin əsasını təşkil edir, alimlər tərəfindən müxtəlif terminlərlə adlandırılır. Milli şüur, milli mentalitet, milli təfəkkür real varlıqdırsa, deməli, xalqlar bu səviyyədə fərqlənirlər. Lakin informasiyanın qəbulu və nümayiş olunması (reprezentasiya) səviyyəsində baş verənləri duymaq mümkün deyil. Yalnız bir səviyyədə - informasiyanın istehsal sistemində koqnitiv fərqlər özünü büruzə verir. İnformasiyanın istehsal sistemi dildir. Deməli, milli mentalitetlərin fərqləri özünü yalnız dildə göstərə bilər.

Acar sözlər: tekst, diskurs, semantika, paradiqma, sintaktik

Dilimizə gələn yeni terminlərin bir önəmi odur ki, özləri ilə yeni düşüncə yönümünü gətirirlər və işlənilib aşınandan sonra bu düşüncə tərzini öz sözlərimiz götürür. Diskurs nə gətirir. İndi isə diskursun mətndən semantik fərqi nəzərdən keçirək. İlk olaraq söz latınca vurnuxmanı, get-gəli deməkdir. Sonra nitqi, söyləmi mənası verir. Sözü sözə qoşaraq söyləmək, cümləni cümləyə qoşaraq düşüncələri ardıcılıqla düzərək fikri bildirmək. Tam təfəssilatı və detalları ilə mətni söyləməkdir. Biz duyulananda eyni anda yüz cür çalarlar olan sözləri ard-arda yan yana düzürük.

Memarlıq-abidəsini, bədi-bildinq yaratdığı bədəni, teatr-tamaşasını bildirdiyi kimi tekst bütün bilgiyi bildirir. Diskurs isə yalnız bilgiləri sözə düzən mətnlərə deyilir. Ona görə elmdə filmə tekst deyirlər, ancaq diskurs demirlər.

Hərçənd filmin memarlıq abidəsinin əsasında duran ideyaların cümlə variantına diskurs demək olar. Məs. Borxes hekayələrində yuxunun içinə girmək dikursu dəfələrlə təkrar olunur. Daha sonra bu diskurs cox yerə öz inikasını vermişdir. Kamal Abdullanın “Dəvə yağışı” hekayəsində baba nəvəsinə irad tutur ki, sən hələ öz nağıllarının içinə girməmişən. Beləcə, bizim yazar Borxes Post-modernizminin verdiyi yuxuya girmək diskursunu nağıla girib orada yaşamaq diskursuna çevirir. Bəzən doğrudan da belə olur insan oxuduğu və ya yazdığı roman və ya əsərin içinə girir və orada yaşayır.

Vətənpərvər şəxs diskurs, tekst, denotasiya, konnotasiya kimi sözləri işlədəndə bir amacı odur ki, o sözlərin yeni bilik enerjisini dilimizə gətirəndən sonra öz sözlərimizi həmin enerjiyə uyğunlaşdırmalıdır. Məzmun və ya konsept deyərkən anlayış mənasını, diskurs deyərkən deyim və ya mətn mənasını nəzərdə tutmalıdır..

Diskurs ilkində cümlə, abzas və sözdən düzülmüş daha böyük mətnləri bildirirdi. Ancaq getdikcə işlənə-işlənə elə ovsun qazandı ki, söz olmayan tekstlərin sözlə formulə edilən fəlsəfəsinin də adını daşıdı.

Azərbaycan mədəniyyətinin tarixinə baxsaq, burada şikayət diskursunun məntəyərədic gücünü hər yerdə görürük. Füzulinin “Şikayətnamə”si buna ilk qabarıq nümunə kimi göstərmək olar. Ortaçağ şairlərinin çoxunda o diskursun yönümləri mövcud olmuşdur: fələklərdən şikayət, dünyadan şikayət, Allaha şikayət. Ortaçağdan Yeni çağa keçəndə özümüzə özümüzə şikayət formalaşaraq milli özünütənqid, özünü ifşa tekstlərinə də rast gəlirik. Burada çağdaşlaşmaq, Avropalaşmaq, Batılaşmaq ideyaları ilə dərdlərimizdən qurtulmaq əlacına əsir düşmüşük.

Azərbaycan mentaliteti şikayət diskursundan hələ də qurtula bilmir. Bu gün çayxana, məclis söhbətlərinə ara söhbəti yox, düşüncəli söhbət ehtimalını verən başlıca diskurs şikayətdir. Elə bil ki,

şikayətin paradoksuna görə, sanki çatışmazlıqları yox etmək işini görürük. Bunun yerinə isə deqradasiyaya gedirik.

“Mətn” sözünə ümumi şəkildə nəzər yetirsək, mətn sözü iki fərqli mənə ifadə edə bilər. Bəzi alimlər bunu makromətn, mikromətn kimi adlandırırlar. Mikromətnlər birləşərək makromətnlər əmələ gətirirlər. Bu zaman mürəkkəb sintaktik bütöv anlayışı ilə mikromətn anlayışı eyniləşir. Makromətnlər mürəkkəb sintaktik vahidlər yığımıdır. Bir cümlə bitmiş bir fikri ifadə etdir. Mürəkkəb sintaktik vahid mürəkkəb bir fikri, geniş informasiyanı ifadə edir. Mürəkkəb sintaktik vahid iki və ya daha artıq cümlədən ibarət olub sintaktik və formal əlaqələrlə birləşən sintaktik vahiddir.

Cümlələr mətnin əsasını təşkil edir, alimlər tərəfindən müxtəlif terminlərlə adlandırılır. Məsələn, V.Q.Kolşanski abzas, İ.R.Qalperin, İ.O.Moskalskaya diskurs, K.Abdullayev mürəkkəb sintaktik bütöv, V.Q.Admoni böyük sintaktik bütöv və başqaları müxtəlif terminlərdən istifadə etmişlər. Mürəkkəb sintaktik bütöv termini daha məqsədə uyğundur. Çünki mətn daxilindəki cümlələr müəyyən vahid bir bütöv fikir əmələ gətirir.

Sintaktik vahidlər mətn sintaksisinin tədqiqat obyektidir. Məna və mahiyyət etibarilə mikromətn termini ilə sinonimdir.

Sintaktik vahid nitqin (mətnin) cümlədən böyük bir bitkin mənalı parçasıdır. Onu bir daha bitkin mənalı mətnlərə ayırmaq olmaz. Bu xüsusiyyətlərinə görə sintaktik bütövlər morfemləri bənzəyir. Dilin bir daha mənalı vahidlərə parçalana bilməyən ən kiçik mənalı vahidləri morfemlərdir. Mətnin bir daha bitkin mənalı mətnlərə bölünə bilməyən ən kiçik mənalı parçası sintaktik bütövlərdir.

Müasir dilçilik insan amili ətrafında formalaşır. Nəzərə alsaq ki, bu günə qədər linqvistik diskurs üç məlum paradigma yaradıb, müasir paradigma özündən əvvəlkilərin bir növ inkarı kimi yaranır. Müqayisəli-tarixi dilçilik təbii dilləri fenomenal baxımdan öyrənmirdi. Qohum dillərin faktları müqayisə olunaraq ulu dil axtarırları təşəkkül tapırdı. Sistem-struktur paradigma komparativistikanın inkarı olaraq əsas diqqətini təbii dillərin quruluşuna yönəlir.

Dilçilər milli xüsusiyyətlərdən uzaqlaşaraq dünya dillərinin əsasını təşkil edən universal semiotik sxemi müəyyən etməyə çalışıblar. Bunun nəticəsi kimi məna və onun milli-mədəni özəlliyi ya arxa plana çıxılıb ya da heç hesaba alınmayıb. Nəhayət, strukturalizmə mənəvi və elmi reaksiya olaraq koqnitiv dilçilik keçən əsrin ikinci yarısında təşəkkül tapır. Koqnitiv dilçilik isə struktur təlimlərdən fərqli olaraq, əsas diqqəti məhz milli baxışlara yönəlir. Təbii dillərdə koqnisiya anlayışına uyğun şəkildə danışan xalqların təfəkkürlərinin izlərini axtarmaq və tapmaq dil haqqındakı elmin əsas vəzifəsinə çevrilir.

Dilçilikdə koqnitivizm yaxud antroposentrik paradigma V. Fon Humboldtun elmi baxışları ilə bağlıdır. Sonralar müvafiq ideyalar E.Sepirin, B.Uorfun, A.Vejbitskayanın, L.Vissonun və başqa alimlərin əsərlərində öz inkişafını tapmışdı. Alimlərin fikrinə görə, XX əsrin sonuna doğru dilçilikdə tamamilə yeni elmi paradigma formalaşmağa başlayır. Bu paradigma müqayisəli-tarixi və sistem struktur paradigmalardan sonra formalaşır və antroposentrik paradigma adı alır.

V.A.Maslova qeyd edir ki, dilin antroposentrikliyini hal-hazırda hamı tərəfindən qəbul olunmuş fikir hesab etmək olar [6]. Azərbaycan dilində antroposentrizm terminini bəşərmərkəzliyi kimi dərk etmək lazımdır. Bəlkə də, bu cür tərcümə çox formal səslənir, lakin antroposentrizm termininin kalkasıdır, onun daxili formasını əks etdirir. Belə düşünmək olar ki, dilçilikdə antroposentrizm məhz strukturalizmin əksi kimi formalaşır, strukturalizmə reaksiya səciyyəsi daşıyır.

Bildiyimiz kimi, strukturalizm dildə mənaya ikinci dərəcəli amil yeri ayırırdı. Əsas amil dil sxemini təşkil edən münasibətlər idi. Məna diqqət mərkəzindən qaçırdısa, deməli, insan amili də dilçilikdə ikinci plana çəkilibdi. Antroposentrik paradigma tədqiqat maraqlarının obyektədən subyektə keçməsinə göstərir. Tədqiqatçılar L.Vitqenşteynin Dünya əşyaların yox, faktların çoxluğu [4] tezisini əsas götürərək diqqəti hadisələrə və onların mərkəzində dayanan insana yönəldirlər.

Antroposentrik paradigma çərçivəsində dil mədəniyyətin bir qolu kimi qəbul olunur. Digər tərəfdən, mədəniyyət özü yalnız mətnə və, deməli, dildə əks olunan fenomen kimi dəyərləndirilir. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar leksik-semantik materialı müxtəlif adətlər və mərasimlər ətrafında sistemləşdirir. Əslində, bu cür sistemləşmə semantik sahələr üzrə aparılan təhlilləri də xatırladır. Ona görə ki, semantik sahələr bütövlükdə müəyyən mədəni sahələri əhatə edir. Semantik sahəni öyrənmək elə mədəniyyətin müəyyən fraqmentini öyrənmək deməkdir. Dilin semantik sistemini semantik sahələr və mədəniyyətin müxtəlif sahələri üzrə öyrənməklə bütövlükdə dil sistemini milli mentalitetə uyğun gələn sinxron varlıq kimi dəyərləndirmək olar.

Antroposentrik paradigma koqnitiv dilçiliklə eyniləşdirilə bilər. Bu iki anlayışı qarşılaşdıraraq, görürük ki, birincisi (antroposentrik paradigma) genişdir və daha çox yanaşmanı xatırladır, ikincisi isə (koqnitiv dilçilik) nisbətən dardır. Ümumiyyətlə, koqnisiya termini informasiyanın qəbul olunması, nümayiş olunması və istehsal olunması proseslərinin qarşılıqlı əlaqə qəlibini bildirir. Müxtəlif insanlar xarici

informasiyanı eyni cür qəbul etmir, onların şüurlarında həmin informasiya eyni formada representasiya olunmur, və, nəhayət, nitqlərində eyni formada istehsal olunmur. Koqnisiya qəlibləri müxtəlif insanları fərqləndirirsə, kütləvi şüurları daha kəskin şəkildə ayırır.

Milli şüur, milli mentalitet, milli təfəkkür real varlıqdırsa, deməli, xalqlar bu səviyyədə fərqlənirlər. Lakin informasiyanın qəbulu və nümayiş olunması (representasiya) səviyyəsində baş verənləri duymaq mümkün deyil. Yalnız bir səviyyədə - informasiyanın istehsal sistemində koqnitiv fərqlər özünü büruzə verir. İnformasiyanın istehsal sistemi dildir. Deməli, milli mentalitetlərin fərqləri özünü yalnız dildə göstərə bilər. Deyə bilərlər ki, davranış qaydaları da xalqları fərqləndirir. Davranış normaları, ictimai hadisə olaraq, etnik təfəkkür tarixindən çox ictimai şüur tarixini əks edir. İctimai şüur tarixində isə mənşə etibarilə hadisələri fərqləndirmək həmişə mümkün olmur.

Dilin əsas fondu daxili forma səviyyəsində xalqın dünyagörüşünü əks edir. Digər tərəfdən, ictimai normalar da dildə öz izahatını tapanda, kütləvi refleksiya halında sabitləşir. Əslində, ictimai fikir, xalqın düşüncəsini əks edirsə, folklorlardan tutmuş yazılı ədəbiyyata qədər geniş sahədə öz ifadəsini tapır. Beləliklə, koqnitiv dilçilik məqsədyönlü şəkildə dildə milli mentalitetin izlərini axtarır. Məsələn, azərbaycanlılar mən işləyirəm, mən işə gedirəm deyirlər, türklər mən çalışıram ifadəsini işlədirlər. Azərbaycan dilində də çalışmaq feili işlənilir, lakin bu feil işləmək sözündən fərqlənir, yüksək üslubi çalar kəsb edir və səy semantik əlamətini əlavə olaraq aktuallaşdırır. Deməli, bu iki feil iki qohum dildə əməyə olan müxtəlif münasibətləri bildirir. Hər halda çalışmaq türk şüuru üçün adi haldırsa, azərbaycanlıların şüuru bu hadisəni xüsusi ekspressiyaya malik olan hadisə kimi qəbul edir. Digər tərəfdən, işləmək (hadisə) azərbaycanlılar üçün adi haldırsa, türklər üçün – aşağı səviyyədə dəyərləndirilən hərəkətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kərimov F. Şifahi nitqin inkişafı yolları. Bakı: BSU nəşriyyatı-2002.
2. Orucov Ə.Ə. Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğəti. Bakı: Elm, 1976, 248 s.
3. Rusca-Azərbaycanca lüğət. 1 cild. Bakı: Maarif, 1982, 608 s. 3 cild. Bakı: Gənclik, 1983, 556
4. Витгенштейн Л. Философские работы (часть 1). М.: Гнозис, 1994, 612 с.
5. Гусейнзаде Г. Принципы ситуативного подхода к обучению иноязычно речевой коммуникации. ADU, Elmi xəbərlər, №5, 2002.
6. Маслова В.А. Лингвокультурология. М.: ACADEMIA, 2001, 206 с.
7. Общее языкознание. Внутренняя структура языка. М.: Наука, 1972, 564 с.
8. Adler, R. Interplay: The process of interpersonal communication. 10th ed. Oxford: Oxford University Press, 2007. 464 p.
9. Allan M. Teaching English with video. London: Longman, 1985.

РЕЗЮМЕ

ПОНЯТИЯ «ТЕКСТА» И «ДИСКУРСА»

Нифталиева З.

Азербайджанский Государственный Экономический Университет, Азербайджан

Если мы посмотрим на слово “текст” в целом, слово “текст” может иметь два разных значения. Его можно рассматривать как в широком смысле – макротекст, так и в узком - микротекст. Микротексты, которые мы показываем в узком смысле, объединяются в макротексты с широким смыслом. Предложения составляют основу текста и называются учеными по-разному. Если национальное сознание, национальный менталитет, национальное мышление - это реальное существо, то на этом уровне нации другие. Однако ощутить происходящее на уровне получения и отображения (представления) информации невозможно. Только на одном уровне - когнитивные различия в системе производства информации. Система производства информации - это язык. Итак, различия в национальных менталитетах могут проявляться только в языке.

Ключевые слова: текст, дискурс, семантика, парадигма, синтаксис

SUMMARY

THE CONCEPT OF "TEXT" AND "DISCOURSE"

Niftaliyeva Z.

Azerbaijan State University of Economics, Azerbaijan

If we look at the word “text” in general, the word text can have two different meanings. It can be considered both in the broad sense - the macrotext, and in the narrow sense - the microtext. The microtexts we show in the narrow sense combine to form macrotexts with a wide meaning. Sentences form the basis of the text

and are called by scholars in different terms. If national consciousness, national mentality, national thinking is a real being, then nations are different at this level. However, it is impossible to feel what is happening at the level of receiving and displaying (representing) information. At only one level - cognitive differences in the information production system. The production system of information is language. So, differences in national mentalities can only manifest themselves in language.

Key words: text, discourse, semantics, paradigm, syntax

DİL-KÜLTÜR ALANINDA DUYGU İFADESİNİN ULUSAL AYRILIKLARI HAKKINDA

Ospanova D.Z.

L.N.Gumilev Avrasya Milli Üniversitesi, Kazakistan

Özet. Makale, Türk dil-kültür uzamında insanın duygu ve duygulanımlarının dilsel problemini ele almaktadır. Yazar, duygusal kodlar, insani duygular ve bunları ifade etme yolları kavramlarını ele alır ve duygusallığı inceleyen modern yaklaşımları analiz eder. Ayrıca bu makalede kelimelerin çeşitli duygusal içerikleri açıklanmakta ve küreselleşme sürecinde dil bilimlerinde duygu kodlarının çalışılmasının önemi ve önemi tartışılmaktadır. Çalışma sonucunda Kazak ve Türk dillerinin duygu yüklü sözleri toplanarak konuşma eylemindeki yeri ve anlamı ortaya konmuştur.

Anahtar kelimeler: *duygu, duygu kodu, Türk dil kültürü alanı, duygu yaklaşımı, duygusallık.*

Giriş. İnsanların yaşadığı duygusal durumların aralığı çok geniştir. Kişi duygusal olarak iletişime, konuşmaya ve hatta yazılı konuşma sırasında da duygusal bir durum geçirir: sevinir, ilham alır, üzülür vb. Neredeyse tüm bu ruh halleri ve duygusal durumlar dilimize farklı derecelerde yansır. Bu nedenle, duygular ve hisler sadece fizyologlar ve psikologlar tarafından değil, aynı zamanda dilbilimciler tarafından da derinlemesine çalışmayı gerektirir. Modern etnik gruplar arası ilişkilerin hızla geliştiği ve kültürlerin kesiştiği bir dönemde, duygusal kodların incelenmesi güncel bir konu haline geldi, çünkü herhangi bir iletişimin dilsel bir ilişkisi olduğunu söylersek, hem duygusal(эмоция) bir yanı hem de duygusal(эмотив) bir kodu olduğu açıktır. Bu nedenle, farklı kültürlerle ait metinler (kelimeler) karmaşık bir kodlar sistemiyle deşifre edilir. Bu doğrultuda ortaya çıkan ve ayrı bir alan olarak kurulan duygusal dilbilim, dilbilimin dilbilimsel bağlamdaki yerine yeni, duygusal yaklaşım ve dil-kültürel alandaki yeri hakkında konuşacağız.

Duygusal dilbilim, psikoloji ve geleneksel dilbilimin kesiştiği noktada oluşmuştur. Sistemi-yapısal dilbilim çerçevesinde, yirminci yüzyılda insan merkezli (антропоцентрист) bilimlerin gelişiminde bir öncelik haline geldi. "Duygusallık" terimi, yirminci yüzyılın yirminci yıllarında B.A. Larin tarafından bilimsel dolaşıma sokuldu. Bilim adamları, duygusal kelime dağarcığını A.Potebnya, N.Ya.Groth'un isimleriyle ilişkilendiriyorlar. Başlangıçta, dilin duygusal tonuyla ilgilenen bu bilim, sadece emotioloji (ifade bilimi) adıyla değil, aynı zamanda emotoloji (V.Gakk) ve emotiology (O.E. Filimonova) terimleriyle de icat edildi. Terimin ilk versiyonu modern bilimde oluşturuldu. V.I.Shakhovsky, emotiolojinin şu tanımını verir: "Bu – duyguların sözle ifade edilmesi, söylenmesi ve iletişimi bilimidir." [10,8]. Psikologlar duygunun doğasına, biçimine ve işlevine dikkat ederken, bu alandaki dilbilimcinin görevi, duygusal ilişkilerin ve durumların dilbilimsel yorumlama (tanımlama) yöntemlerine dikkat etmek olacaktır.

Duygusal iletişim farklı dillerde farklı şekilde gerçekleşir. Araştırmacılar duyguyu üç parametre ile karakterize edilen psikolojik (zihinsel) bir süreç veya durum olarak görüyorlar: 1) **değerlendirme - olumlu veya olumsuz.** Mesela, *баламның амандығы – мен үшін бақыт (çocuğumun iyiliği benim için mutluluktur).* 2) **süre – оның ашуы шай орамал кепкенше (onun öfkesi çay havlusu kuruyana kadar),** 3) **yoğunluk - duyguların farklı belirteçlerle zayıf, orta ve güçlü bir şekilde aktarılması: ол ыңғайсызданды, қатты ыңғайсызданды, өте қатты ыңғайсызданды, жерге кіріп кете жаздады (o rahatsız edildi, çok rahatsız edildi, çok fena rahatsız edildi, neredeyse yere girecekti).** Bu nedenle duygu, öncelikle değerlendirme işlevi olan, özünde karmaşık bir bilgi sistemi olarak tanımlanır.

Dil-kültürel alanda duygusallık. Dilin duygusal potansiyeline ilişkin çalışmanın bir başka yönü de diller arası iletişimidir. Bir dilden diğerine çeviri yapılırken bile, mevcut dil kodunda dünya imgesinin ulusal ve kültürel özellikleri hakkındaki bilginin önemi vurgulanmaktadır. Bir dilden diğerine çeviri yapmak için iki dilin ulusal ve kültürel doğasını tanımak gerekir. Hem yazılı hem de simültane çevirilerin duygusal kelime bilgisinin olacağı bellidir. Örneğin, "О, какие свежие фрукты, во рту таят" ifadesini aynı duygu durumuyla Türkçeye "Oh, ne taze meyve ya bu, ağzımda eriyor" diye çevirirsek, Kazakça'da "beğenmek, zevk almak" anlamını vermek için seçilen "taze (свежий)" kelimesine bir alternatif bulmak zor. Bir başka örnek: Türkçe'deki "Afferin" kelimesinin duygusal anlamı, Kazakça'daki "Zharaisyn" («Жарайсын», Rusça "Molodets") kelimesiyle her bağlamda verilemez. Ayrıca

"Yaşasın!", "Alaqai!", "Zhasasyn!" Kelimelerin duygusal anlamları da farklıdır. Yani, sadece çeviride değil, aynı zamanda genel iletişimde de duygusal anlamı doğru bir şekilde çevirmek için uygulamaya ihtiyaç vardır.

Dilin duygusal (semantiği) anlambilimi ve pragmatiği - psikodilbiliminin, psikosemantiğin alanına girecek bir sorundur hemde bulanık semantik özet. Niye bulanık? Buna V.Shakhovsky böyle bir cevap veriyor: «...Да потому, что почти все слова языка могут стать в определенных условиях общения эмотивными, т.е. выражающими эмоции» [9, 17]. Yani, konuşma sırasında dildeki sözcük birimlerinin duygusal anlamını sınırlamak imkansızdır. Tek bir kelime, yalnızca olumlu ya da olumsuz değil, çeşitli duygusal durumları ifade edebilir. Örneğin, kazak dilindeki «zhaman» (kötü) kelimesinin anlamı çeşitli tüketim tonları verebilir: *Ойың қандай жаман еді!; Біреуге көмекші болғанның несі жаман? Анамды көріп жаман қуандым; Тәттіні жаман жақсы көремін; Иә, солай-ақ болсын, мен жаман адаммын.* (Düşünceniz ne kadar kötüydü(zhaman)! Birine yardım etmenin nesi yanlış(zhaman)? Kız kardeşimi gördüğüme çok (zhaman) sevindim, Tatlıyı çok (zhaman) seviyorum. Evet, madem öyle olsun, ben kötü (zhaman) biriyim.)

Dil-kültürel alanda, herhangi bir dildeki sözlü duyguların tam sayısını belirlemek imkansızdır, özellikle işlevsel duyguların. Her kelimenin farklı bir tonu vardır: duruma bağlı olarak, muhatapların aynı duyguyu farklı etkilerle algıladıkları durum, üreticinin duygularını ifade etmek için seçtikleri kelimeye bağlı olarak. Duygusal kavrama ve duygusal ifade gibi konuların derinlemesine çalışma gerektirdiğini görüyoruz. Bunun nedeni, duygusal iletişimde duygusal olarak yüklü bir kelimenin dinleyiciyi etkilememesi veya tersine duygusal olarak yüklü bir kelimenin alıcısını heyecanlandırabilmesidir. Yani, dilde ifade edilen duygular ve içindeki durum her zaman aynı değildir. Bunların asimetriteri farklıdır:

Bir insan duygusal olsa da, onu dışarı çıkarmamak mümkündür;

Duygulu hissiz, duygu ifade edilebilir;

İç durum farklı, çıkarılmış duygu farklı olabilir.

Bu V. Shakhovsky'nin öngörüsüdür. Ek olarak, bunlardan başka kültürlerarası iletişimde duyguların asimetrisi vardır. Genel olarak, insan başka (tanıdık olmayan) bir kültürü belirli bir süreçte öğrenir: eğitim, uygulama vb. Türk dillerini öğrenme sürecinde bile ilk adım eylem, iletişim yoluyla doğru yöne (oryantasyon) ulaşmaktır: *burada insan bilinmeyen kültürlerden parçaları anlama süreci, diğer kültürleri kendi dil-kültürel deneyimlerine göre ayarlama, yeniden inşa süreci geçiyor.* Bu şekilde, sadece diğer kültürleri değil, aynı zamanda kendi kültürünün bilmediği yönlerini de tanır. A.Leontiev şöyle diyor: «Культура включает в себя регулятивные элементы: идеалы, нравственные нормы, традиции, обычаи и т.п. – в совокупности они и составляют социальные формы поведения, соблюдение которых является непременным условием сохранения общества как интегрированного целого» (Kültür kendi içinde düzenleyici unsurları içerir: idealler, ahlaki normlar, gelenekler vb. - toplu olarak, gözlemlenmesi toplumun entegre bir bütün olarak korunması için vazgeçilmez bir koşul olan sosyal davranış biçimlerini oluştururlar) [8, 19]. Bilim adamın dediğine göre, burada ana rol dil tarafından oynanır (ve diğer sembol sistemleri) , çünkü kelime (konuşma, konuşma davranışı) sosyo-kültürel deneyimleri birbirine aktarmanın bir yoludur. Gerçekten, kültürün kalıcı bir parçası olarak dil, tüm tezahürleri, deneyimleri, imgeleri, ulusal özel kültür biçimlerini yansıtır ve korur.

Şimdi buna bir örnek verelim. Azerbaycan dilinde *qışqırmaq* kelimesi *bağırmaq* ile eş anlamlıdır: *Tez-tez əsəbiləşib qışqırır. Sık sık asəbiləşib bağırıyor.* Kazak dilinde çılgık atmak ve bağırmaq (*Бақырып не керек? бақырма маған... / Niye bağırıyorsun? Bana bağırma ...*) çoğunlukla sözlü veya kurgusal olarak kullanılan gerçek duygusal kelimelerdir. Türkçe ve Azerbaycandaki bu kelimelerin duygusal anlamını "Ayqaylaw (bağırmaq)" kelimesi verebilir (*айқайламаңызшы, шошып кеттік / lütfen bağırmayın, koruktuk*). Örneklerin gösterdiği gibi, bir kelimenin birden fazla dilde kullanılabilmesi, birbirinin yerine kullanılabileceği anlamına gelmez. İnsanların zihnindeki duygusal tonları ve anlamları farklı durum ve ortamlara göre şekillenir.

Böylece, konuşma eyleminde, konuşmacı duygusal kod içindeki kelimeleri seçer, tercih eder. Örneğin Kazakçadaki *толық (kilolu), семіз (şişman)* kelimelerini aynı duyguyu ifade etmek için kullanamayız. "*Сен толық екенсің (Sen kiloluymıssın)*" ve "*Сен семіз екенсің (Sen şişmanmıssın)*" kelimelerinin ikisi de duygusal olsa da, bunları kullanan kişi kendi duygularını doğru ifade etmek için birini seçer. Bu iki cümlelin farklı algılandığı da açıktır. Alıcı, anlatıcının düşüncesini yorumlayarak duygusal durumunu anlar: şaşkınlık mı, ayrımcılık mı, karşılaştırma mı, acıma mı vb. Böyle bir eşanlamlı dizisindeki kelimeler, yalnızca sözcük anlamında değil, aynı zamanda duygusal tonda da birbirinden farklı olduğunu fark ettik.

Ulusal davranış. Dilbilime duygusal yaklaşım ile gelince de bu bakımda *ulusal duygular* dikkate alınmalıdır. Bilimde "**ulusal davranış**" kavramı, yalnızca insan toplumunun oluşumunun tarihsel

nedenleriyle açıklanmıştır. Ama kültürün inşasında ve dışında insanın sözlü davranışı üzerinden incelenmemiştir. Bununla birlikte, yirminci yüzyılın bilimdeki antropolojik hareketi, kültürlerarası ilişkiler, dil-kültür, iletişimsel, kültürel, psikolojik, dilbilimsel, sosyal bilimlerdeki "ulusal davranış" olgusunu inceleyen kültürler arası "kültür ve kişilik" meselesini gündeme getirmiştir

İlk başta, bilim adamları uzun süredir kültürlerarası iletişimin duygusal bileşenlerine dikkat etmediler (V.Shakhovsky, 2012). Yani, herhangi bir kültürde ulusal karakterde ve ulusal klişelerde duygunun belirli bir baskın eğilim olduğu hesaba katılmamıştır. İnsanoğlunun genel duygusal alanı, dilin sözcüksel ve deyimisel sembollerinde kodlanan ve algılanan ortak bir duygusal anlam alanı olduğunu gösterir.

Duygular bir kültür taksonudur. Farklı dil kültürlerindeki sözlü ifadeleri her zaman resmi olarak örtüşmez. Dilin duygusal kelime hazinesi ve anlatım biçimlerinin çoğu, duyguların ulusal imajını verir (yansıtır). Ve duygusal karakterleri gruplandırırsak, duyguların küresel bir duygusal imajını yaratır. Bu bilgi konuşmayı her tür iletişimde (kendi kültürünüzde, başka bir kültürde) etkiler. Örneğin, bir Kazak Türk kültürünün bir temsilcisi ile konuştuğunda, Kazak Türk partnerinin tüm duygu durumlarını ve eylemlerini kendi deneyimleri, zihnindeki duygusal imaj üzerinden yorumlar.

İki kültür bir dilde iletişim kurduğunda, diğeri aynı duyguya sahip olabilir veya olmayabilir. Örneğin kazakça sözlükte " *қатын* (kadın)" kelimesi "karı, koca, eş (зайып, жар, жұбай)" olarak verilmiştir. 2.Genelde kadın ismi. 3. Değişerek. Kalpsiz, korkak. * kadın aldı - evlendi, kadın ashu (kızgınlık) – küçük şeylere kızmak, kadın olmak – evlenmek, kocalı olmak. Kadın osek (dedikodu) – saçma dedikodu. Kadın üstüne bardı - karısı olan bir adamla evlenmek [6, 565]. Verilen tanımlardan ve örneklerden, kelimenin sadece gerçek veya mecazi olarak değil, aynı zamanda duygusal amaçlarla da kullanıldığını, duygusal tonunun hem olumlu hem de olumsuz çağrışımları olduğunu görüyoruz. Kazak dilinde "kadın" kelimesinin hem övme, hem yüceltme hem de aşağılama anlamında kullanıldığı bilinmektedir. "Kadın" kelimesinin kökeni olumlu bir anlam taşısa da, kelimenin modern Kazak kullanımında olumlu bir üslupta kabul edilmemesinin bir nedeni değildir. Bunun nedeni, orijinal anlamın değil, duygusal tonun, onu kullanan kişinin düşüncelerini ve duygularını aktarmada rol oynayabilmesidir.

Duyguları ifade etmenin yolları. Bir konuşma eyleminde duygular çeşitli şekillerde aktarılabilir: *adlandırılmış, tanımlanmış, ifade edilmiş veya metaforik olarak.*

1. **Adlandırma yönteminde (aday gösterme)**, işaret ve anlam ilişkisinin sembolik doğası hakimdir. Örneğin, O bize kızgındı ... Burada "kızgınlık" duygunun bir kelimesi, bir semboldür. 2. **Duyguların tanımlanmasında sembolik karakter de hakimdir.** Herhangi bir duygusal durumun özel bir "sözel model" türü olduğu bilinmektedir [7]. Örneğin, sözlü şaşkınlık ölçüsü: *gözlerin geniş açılması, ağzın açılması, kaşların kalkması, alında kırışıklıkların birikmesi* vb. Korkunun sözel boyutları arasında *bağırma, solukluk, kaçma veya hareketsiz durma, beden titremesi, ses ve gözlerin kapanması* yer alır. Gördüğünüz gibi, bu ölçümler kaçma korkusu veya hareketsiz durma gibi çelişkili sinyaller içerebilir. Yani, bir yüz ifadesi veya konuşma farklı duyguları aktarabilir. Duygusal kodun bağlama bağlı olduğu da unutulmamalıdır. Örneğin Kazakça'da "sevinçten ağladı", "sevinç gözyaşları" ifadelerinde "ağlama" fiili, "keder, üzüntü, endişe" gibi doğasının olumsuz tonlarından uzak bir anlamda kullanılmaktadır.

3. **Duygusal etkinin ifadesi**, dil işaretleri aracılığıyla ifade edilir ve duyguların ayrı bir duygusal ifade şeklidir. Duyguları ifade eden dil sembolleri "duygusal semboller" olarak kabul edilir. Bu tür semboller ve indeks karakterleri bireysel analiz gerektirir. Örneğin, "Aigul dışarıdan çok sakin görünüyordu. Öfkesin ifade etmiyor" cümlesindeki Aigul'un duyguları sadece iç konuşmasıyla ifade ediliyor. Özellikle duygusal sembollerin indeks karakteri verilmiştir.

4. **Duygusal metaforlar.** Dilde duyguları kavramsallaştırmanın bir aracı olarak hizmet eden metaforlar (örneğin, ateş "öfke, kızgınlık, kıskançlık", "sıkıştırma" ve su "sessizlik", "sakinlik", "saflık", "uyanış", vb. V.Yu.Apresyan üç tür duygusal metafor gösterir: fizyolojik, bilişsel, kültürel. Fizyolojik kaynak, kaynak ve nesne arasındaki doğal benzerliğe dayanıyorsa ve bilişsel tip göreceli benzerliğe dayanıyorsa, kültürel tür daha az benzerdir. Bu ayrım, diller arasında konuşma eylemi düşünüldüğünde önemlidir. Çünkü fizyolojik tip evrenseldir ve farklı dillere karşılık gelir (kaynama, alev - kızgınlık). Mesela, Көздегі от шашты – Çok kızgın olmak. Bilişsel tipin metaforları ise, dilde farklı olmakla birlikte, dilin temsilcileri tarafından anlaşılabilir (keder - ölüm) Kültürel metaforlara gelince, ulusal-kültürel bir bireyselliğe sahiptirler. Örneğin, Türkçede *Ateş almak* - (telaş, heyecan, öfke); *Gök gibi gürleyip şimşek gibi çakmak* - öfke; *Çatık yüz* (çehre, surat) - öfke; *Göklere çıkmak* - mutluluk; *Ağzı kulaklarında olmak* - sevinç; *Gülmekten yerlere serilmek* (yatmak) - sevinç duygularını ifade etmektedir.

Sonuç. Bilişsel bilim emotioloji ile yakından alakalıdır. **Emotioloji-duyguların sözle ifade edilmesi ve iletişimde kullanılması ile ilgili bilimdir. Emotioloji (kişi duygularına ilişkin dil bilimi, duyguların lengüistiği) duyguların lengüistik konsept teorisinin işlenmesi için bilişsel bilim verilerini kullanmaktadır** [11]. Dilbilimdeki sözcük birimlerinin duygusal açıdan (işlevsel, pragmatik,

psikolinguistik, dilbilimsel) incelenmesi **duygusal yaklaşım** olarak adlandırılabilir. Çünkü duygu kapsamlı ve çalışması kapsamlı bilgi gerektiriyor. Örneklerden de görebileceğimiz gibi, dil-kültürel bağlamda iletişim, duyguların sözlü işaretleri açıkça ortaya çıkmadıkça doğru değildir. Kültürler arası iletişimde duygular önemli bir rol oynar. Duygusal anlamın birkaç özelliği vardır. İlki, ihtiyatlılıklarıdır. İkincisi, duygular dilde aynı mantıksal ve maddi anlama sahip olsalar da, duygusal anlamsallıkları farklı olabilir. Bu tür kelimeler, duruma bağlı olarak aynı anlam ifade edebilir ve iki farklı duygusal çağrışıma sahip olabilir. Buna yukarıda örnekler verdik. Kuşkusuz Türk dillerinde böyle bir çelişki yaşanmaktadır.

KAYNAKLAR

1. Al'ba-Hues L., Larina T.V. Vestnik RUDN. Seriya: LINGVISTIKA. 2018, T.22. № 1. S. 9-37
2. Bylkina N.D., Lyusin D.V. Razvitie predstavlenij detej ob emociyah v ontogeneze // Voprosy psihologii, 2000. №1/ - С. 38-48.
3. Foolen, Adrianus P. (2015). Word valence and its effects/ in Emotion in Language. U.Ludke. Amsterdam/ John Benjamins, 241-250.
4. <https://sozluk.gov.tr/>
5. Imanalieva G.K. Kazakh tilindegi emocionaldy kurylymdar. – Almaty: Kazakh universiteti, 2011. – 255 b.
6. Kazakh tilinin tusindirme sozdigi : 50 mynga zhuyk soz ben soz tirkesi / - Almaty : Dajk-Press, 2008. – 967 b
7. Labunskaya V.A. Ekspressiya cheloveka: obshchenie i mezhlichnostnoe poznanie. – Rostov/n/D, 1998.
8. Leont'ev A.A. Nacional'no-kul'turnaya specifika rechevogo povedeniya,
9. Shahovskij «Kategorizaciya emocij v leksiko-semanticheskoy sisteme yazyka», izd. 2, ispr. I dop. - Moskva, URSS, 2008. - 208 s.
10. Shahovskij V. I. Lingvistika emocij: osnovnye problemy, rezul'taty i perspektivy [Elektronnyj resurs] // Mir lingvistiki i kommunikacii: elektronnyj nauchnyj zhurnal. 2008. T. 1. № 10. S. 8-12. URL: http://tverlingua.ru/archive/010/2_10.htm (data obrashcheniya: 2.03.2012).
11. Tuzlu A. Tatar Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde Duyguları İfade Eden Leksik Dil Unsurlar. VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı: 24-28 Eylül 2012.-- Ankara: Türk Dil Kurumu, 2020.

РЕЗЮМЕ

О НАЦИОНАЛЬНЫХ РАЗЛИЧИЯХ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ВЫРАЖЕНИЯ В ОБЛАСТИ ЯЗЫК-КУЛЬТУРЫ

Оспанова Д. Ж.

Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Казахстан

Статья посвящена лингвистической проблеме эмоциональности и эмоций человека в тюркском лингвокультурном пространстве. Автор рассматривает понятия эмоциональных кодов, человеческих чувств и способов их выражения, анализирует современные подходы к изучению эмотивности. Кроме того, в этой статье описывается различное эмоциональное содержание слов и обсуждается важность и актуальность изучения эмоционального кода языка в лингвистических науках в условиях глобализации. В результате работы были собраны эмоциональные слова казахского и тюркского языков, выявлены их место и значение в речевом акте.

Ключевые слова: эмоция, эмоциональный код, тюркское лингвокультурное пространство, эмотивный подход, эмотивность.

SUMMARY

ABOUT THE NATIONAL DIFFERENCES OF EMOTION IN THE FIELD OF LANGUAGE-CULTURE

Ospanova D.Z.

L.N.Gumilev Eurasian National University, Kazakhstan

The article deals with the linguistic problem of emotivity and emotions of human in Turkic linguocultural space. The author considers the concepts of emotional codes, human feelings and ways of expressing them and analyzes modern approaches of studying emotivity. Besides in this article describes various kind of emotional content of the words and discusses an importance and relevance of studying

emotive code of language in linguistic sciences during the globalization. As a result of the work, the emotional words of the Kazakh and Turkic languages were collected, and their place and meaning in the act of speech were revealed.

Key words: *emotion, emotive code, Turkic linguocultural space, emotive approach, emotiveness.*

RƏSMİ DÖVLƏT SƏNƏDLƏRİNİN NÖVLƏRİ VƏ DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Paşayeva A.N.

Odlar Yurdu Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Rəsmi dövlət sənədləri hökumət rəhbəri tərəfindən imzalanan və qəbul olunan sənədlərdir. Rəsmi dövlət sənədlərinə dövlətin konstitusiyası, fərmanları, sərəncamları, qanunları aiddir.

Rəsmi dövlət sənədlərinin dilinin əsas xüsusiyyəti maksimum mükəmməlliyi və fikrin tam aydınlığıdır. Rəsmi dövlət sənədlərinin öyrənilməsi hər zaman aktuallıq kəsb edir. Tədqiqatda rəsmi dövlət sənədlərinin strukturu və dil xüsusiyyətləri müqayisəli analitik təhlil metodu ilə araşdırılacaqdır. Tədqiqatdan bütün ali təhsil müəssisələrində "Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya" fənnini tədris edən müəllimlər, kargüzarlıqla məşğul olan mütəxəssislər və filoloqlar istifadə edə bilərlər.

Açar sözlər: *Azərbaycan, konstitusiya, fərman, sərəncam, rəsmi, sənəd*

Giriş

Rəsmi dövlət sənədləri hökumət rəhbəri tərəfindən imzalanan və rəsmi qaydada təsdiq olunan sənədlərdir. Rəsmi dövlət sənədləri – *dövlətin konstitusiyası, fərmanları, sərəncamları, qanunları* aiddir.

Rəsmi sənədlərin əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

- dilin maksimum mükəmməlliyi;
- fikrin tam aydınlığı;
- fikrin (sözlərin) birmənalılıığı;
- fikrin hüquqi cəhətdən əsaslılığı (əsaslandırılması);
- dilin yığcamlığı.

Rəsmi sənədlər zamanın bütün dövrlərində icra prosesində gərəqli fakt olduğundan həmişə araşdırılması aktuallıq kəsb edir. Araşdırma rəsmi dövlət sənədləri və onun strukturu və dil xüsusiyyətləri istiqamətində müqayisəli analitik təhlil metodu əsasında aparılacaq. Araşdırma bütün ali təhsil müəssisələrində "Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya" fənni tədris aparan müəllimlər, kargüzarlıqla məşğul olan mütəxəssislər, filoloqlar istifadə edə bilər.

Rəsmi dövlət sənədləri və onun strukturu

Konstitusiya sözünün hərfi mənası "qurmaq, yaratmaq, əsasını qoymaq" deməkdir. Dövlətin ali qanunudur və dövlətin ən yüksək və birbaşa hüquqi qüvvəyə malik olan ali qanunvericilik aktı mənasında işlədilir və bu akt şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlətlə bağlı ən mühüm münasibətləri tənzimləməklə yanaşı, dövlətin konstitusion quruluşunu, xalq hakimiyyəti və dövlətin əsaslarını təsbit edir, eləcə də ölkənin iqtisadi, siyasi, sosial, hüquqi, ideoloji və əxlaqi xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Dünya dövlətlərinin qanunvericiliyində "Konstitusiya"nın strukturu başlanğıc, ümumi müddəalar, dövlətin əsas orqanları- qanunverici, icraedici, məhkəmə, digər maddələr, əlavələr və keçid müddəalardan ibarətdir. Konstitusiya xalq tərəfindən qəbul edilir. Azərbaycan Konstitusiyası referendum yolu ilə Azərbaycan xalqı tərəfindən qəbul olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası 1995-ci il 12 noyabr tarixində qəbul edilmiş (1, s. 35) və 7 ildən bir referendum yolu ilə dəyişikliklər edilir (2).

Fərman farsca "buyurmaq, əmr etmək" mənasına gəlir. Vaxtilə fərman hökmdarın möhürü daşıyan yazılı əmr olmuşdur. Fərman rəsmi üslubun ən ciddi növlərindən biri sayılır və əsasən, dövlət başçısı tərəfindən verilir. Fərmanın strukturu – dövlətin gerbi, sənəd növünün adı, başlıq, məzmun, imza, tərtib olduğu yer və tarixdən ibarətdir (6, s. 30).

Fərmanın məzmununda verilən qərarın səbəbi, qanuna istinad, tarix, əmr və göstərişlər öz əksini tapır. Cümlənin xəbəri felin xəbər və əmr şəklində olur. Məsələn: Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 27 sentyabr 2020-ci il tarixli "Hərbi vəziyyət elan edilməsi haqqında" Fərmanı (4).

Sərəncam Prezidentin, Mərkəzi hakimiyyət orqanının və digər dövlət idarəetmə orqanlarının həmin orqanlara verilmiş səlahiyyətlər daxilində qəbul etdikləri, hökmlü xarakter daşıyan, konkret məsələləri əhatə edən, bütün aşağı səlahiyyətli vəzifəli şəxslər, dövlət və qeyri-dövlət qurumları və vətəndaşlar (və s. şəxslər) üçün məcburi qüvvəyə malik olan qanun qüvvəli aktdır. Sərəncam fars mənşəli olub – "sər" (baş), "əncam" (son, nəhayət, aqibət) sözlərinin birləşməsindən ibarətdir. Termin kimi işlənən Sərəncamın dil və üslub cəhətdən tərtibi rəsmi kargüzarlığa aiddir.

Mahiyyəti etibarı ilə sərəncam dövlət və inzibati hüquqda dövlət idarəetmə orqanının aktı kimi xarakterizə olunur. Sərəncamlar məzmunca 2 yerə bölünür:

- 1) Dövlət və hüquq aktı olan sərəncamlar;
- 2) Mülki hüquqa aid olan sərəncamlar.

Dövlət və inzibati hüquq xarakterli sərəncamlarda müəyyən adamlar vəzifəyə təyin edilir və ya vəzifədən azad edilir, ölkənin və dövlətin həyatı və fəaliyyətinin bu və ya digər sahəsi tənzimlənir.

Fərmandan fərqli olaraq - Sərəncam bir qayda olaraq normativ xarakter daşıyır. Hər bir Sərəncam konkret məqsədlərə xidmət edir, hüquqi nəticələr əmələ gətirir və hüquqi qüvvəsi dövlətin bütün ərazisinə yayılır. Sərəncamların icra edilməməsi-müəyyən hüquqi məsuliyyətə səbəb olur (7, s.71). Qəbul edilmiş Sərəncam ya televiziya, radio, mətbuat vasitələri ilə yayılır, yazılı, yaxud da şifahi ola bilər. Məsələn: Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 17 oktyabr 2020-ci il "H.İ.Mirzəyevə general-leytenant ali hərbi rütbəsinin verilməsi haqqında" Sərəncamı (3), Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 25 sentyabr 2020-ci il tarixli "Məcburi köçkün ailələrinin mənzil-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasına dair əlavə tədbirlər haqqında" Sərəncamı (5).

Qanun hüquq normalarının sistemli toplusu olub, cəmiyyətdə yaranan ictimai münasibətləri tənzimləyir və insanları hüquq pozuntusundan qoruyur. Həmçinin qoyulan qadağalara əməl etməyən şəxslərin cəzalandırılmasını müəyyən edir.

Qanunlar qanunvericilik orqanları tərəfindən qəbul olunur. Vaciblik dərəcəsinə və tənzimlənən ictimai münasibətlərin xarakterinə görə qanunlar konstitusiyaya qanunlarına, məəcəllələrə və adi qanunlara bölünür. Qanunun məzmununda səbəb adətən verilmədən əmr edilir və mənbəyə istinad əsas götürülür. Məsələn: 7 oktyabr 2020-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Azərbaycan Respublikasının Tərtər rayonunun Madagiz kəndinin Suqovuşan kəndi adlandırılması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2).

Rəsmi dövlət sənədlərinin dil xüsusiyyətləri

Rəsmi sənədin əsas şərti dil yığcamlığıdır. Rəsmi sənədlər millətin dövlətçilik mədəniyyətini əks etdirir. Rəsmi dövlət sənədləri rəsmi-kargüzarlıq üslubuna uyğun tərtib olunur. Bu üslub öz forma və məzmunu etibarilə kütləvi mahiyyət daşıyır, ixtisasından, peşəsindən, həyatda tutduğu vəzifəsindən asılı olmayaraq insanlar əməli yazılara müraciət edirlər. Dövlət əhəmiyyətli rəsmi sənədlər xüsusi ayrılmış adamlar tərəfindən hazırlanır, dövlət başçısı tərəfindən imzalanır.

Rəsmi dövlət sənədlərinin dili və üslubunun özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri var:

- Rəsmi sənədlərin dilində artıq sözlərə, təkrarlara, bədii təsvir və ifadə vasitələrinə yer verilmir, dəqiq söz və terminlər işlədilir, qrammatik normalara riayət edilir.
- Rəsmi üslubun leksikasına ümumxalq danışiq dilində, bədii dildə işlənən, lakin rəsmi sənədlərdə rəsmi xarakter daşıyan sözlər və frazeoloji birləşmələr daxildir. Məsələn: "qonaq", "danışiq", "görüş", "elçi", "səfər" və s. Lakin ümumxalq danışiq dilindən və bədii üslubdan fərqli olaraq, bu sözləri rəsmiləşdirmək üçün onların əvvəlinə "rəsmi" sifəti əlavə olunur: "rəsmi görüş", "rəsmi səfər" və s.
- Rəsmi üslubun özünəməxsus terminləri vardır: bəyannamə, bəyanat, diplomatik, konsul, müqavilə, nota, ultimatum, fərman, əmr, xasiyyətnamə, etibarnamə, arayış və s.
- Rəsmi üslub rəsmi sənədlərin təsirini artırmağa xidmət edir. Rəsmi sənədlərdə tarixlər, vaxt, nömrələr dəqiqlik tələb olunur.
- Qrammatik qaydalara uyğun olaraq bu üslubda tərtib olunan rəsmi sənədlərin məzmununda əvəzliliklərdən istifadə olunarkən onlar birinci şəxsin təkində işlədilir.
- Rəsmi dövlət sənədlərin dilində isimlər əsasən cəm halında olur. İşgüzar üslubda -lar, -lər şəkilçisi ümumiləşdirmə məqsədilə və termin yaradıcılığı məqamlarında işlədilir.
- İşgüzar üslubun bəzi janrlarında (qərarlarda, qanunlarda, fərmanlarda) *ad və fəmilialar bütöv yazılır* və vəzifələr hər bir adın qarşısında mütləq göstərilir. Məsələn, «Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarı».

• İşgüzar üslubda dilimizdə mövcud olan *sifətlərin* hamısı eyni dərəcədə işlənilmir. Belə ki, əgər bədii üslubda insanın əlamət və keyfiyyətini, xarakter xüsusiyyətini göstərən sifətlərdən (ağıllı, müdrik, gözəl, nəcib, mülayim, bilikli, istedadlı, uzaqqörən, çalışqan və s.) istifadə olunarsa, işgüzar üslubda və onun bütün yarımüslublarında ən çox əşyanın, hadisənin keyfiyyətini, xarakter cəhətlərini bildirən sifətlər (qanuni (iş), təbii (hadisə), hüquqi (tələb), təşkili (iş, hadisə), bərk (cisim), yumşaq (dəmir), və s. işlədilir.

• İşgüzar üslubda *şəxs əvəzliliklərinin* işlənilməsinin də spesifik cəhətləri vardır. Burada ən çox birinci şəxsin təkindən (mən) istifadə olunur; məsələn, «əmr edirəm», «Əmrin icrasına nəzarəti öz üzərimə götürürəm. Nazir: L.X.Rəsulova» («Azərbaycan müəllimi» qəzeti, 30 avqust 1994-cü il). Maraqlıdır ki, «Azərbaycan Respublikasının təhsil qanunu», «Azərbaycan ümumtəhsil məktəbinin nümunəvi əsasnaməsi»,

«Dövlət ali təhsil müəssisəsi haqqında əsasnamə» kimi sənədlərdə bir dəfə də olsun şəxs əvəzliyi işlənilməmişdir.

- Rəsmi dövlət sənədlərində *feillər* müəyyən zamanlarda, müəyyən şəkillərdə işlədilir. Hər hansı bir sahədə görülmüş işlərə yekun vurulur, vəzifələr göstərilir, keçmiş zamanla verilir. Bundan sonra hər bir qərarda indiki zamanla ifadə edilmiş «qərara alır» xəbəri işlədilir. Ümumiyyətlə, feilin hər üç zamanı (müəyyən ardıcılıq və fasilələrlə), feilin passiv forması, əmr, vacib və xəbər şəkli, məsdərlər işgüzar üslubda daha çox işlədilir.

Nəticə. Rəsmi dövlət sənədlərinin dil və üslubunda istisnalara rast gəlmək mümkündür. Rəsmi dövlət sənədlərində isimlər cəmdə işlənsə də, qanunvericilik aktlarının xarakterindən asılı olaraq, cəza, cinayət, icra, şikayət haqqında kodekslərdə «rəhbərlik», «plan», «yoxlama», «qərar», «üsul», «istehsalat», «müvəffəqiyyət» və s. mücərrəd isimlər də işlədilir. Belə isimlərə mətnlərin giriş hissəsində geniş yer verilir. Dəftərxana sənədlərində, bir sıra müqavilələrdə tək və cəm halda olan konkret isimlərin işlənilməsi vacibdir. Vətəndaşlıq aktlarında, ayrı-ayrı sahə kodeks və əsasnamələrində mücərrəd isimlər tez-tez müşahidə edilir. Belə isimlərin bir qrupunu feili isimlər təşkil edir. Rəsmi dövlət sənədləri sxematik struktura malik olsa da, dövr və zaman dəyişdikcə hər bir şey dəyişdiyi kimi, bu cür əməli yazıların quruluşunda dəyişikliklər baş verə bilər. Bu da gələcək araşdırmalar üçün gərəkli mənbə sayılacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, Qanun, 2005, 64 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Tərtər rayonunun Madagiz kəndinin Suqovuşan kəndi adlandırılması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 16 Oktyabr 2020, <https://nk.gov.az/az/document/4851/>
3. H.İ.Mirzəyevə general-leytenant ali hərbi rütbəsinin verilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 17 oktyabr 2020, <https://president.az/articles/43405>
4. Hərbi vəziyyət elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 27 sentyabr 2020, <https://president.az/articles/40979>
5. Məcburi köçkün ailələrinin mənzil-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasına dair əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 17 fevral 2010-cu il, <http://www.e-qanun.az/framework/19236>
6. Nəzakət Səlimova. İşgüzar yazışmalar. Metodik vəsait. Bakı: Bakı Biznes Universitetinin nəşriyyatı, 2017, 108 s.
7. Hüseynov S.S., Qaracayeva E.M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Dərslik. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 408 s.

РЕЗЮМЕ

ВИДЫ И ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ОФИЦИАЛЬНЫХ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ДОКУМЕНТОВ

Пашаева А.Н.

Университет Одлар Юрду, Азербайджан

Официальные государственные документы - это конституция, указ, приказ, официальный документ. Официальные государственные документы - конституция, указы, приказы, законы государства.

Главная особенность официальных документов - максимальное совершенство языка и полная ясность мысли. Изучение официальных документов всегда актуально. Исследование будет основано на методе сравнительно-аналитического анализа официальных государственных документов, их структуры и языковых особенностей. Исследование может быть использовано учителями, делопроизводителями и филологами, преподающими предмет «Деловое и академическое общение на азербайджанском языке» во всех высших учебных заведениях.

Ключевые слова: Азербайджан, конституция, указ, приказ, официальный, документ

SUMMARY

TYPES AND LANGUAGE FEATURES OF OFFICIAL STATE DOCUMENTS

Pashayeva A.N.

Odlar Yurdu University, Azerbaijan

Official state documents are signed and approved by the head of government. Official state documents are the constitution, decree, order and laws of the state.

The main feature of official documents is the maximum perfection of language and complete clarity of thought. The study of official documents at all times is relevant. The study will be based on the method of comparative analytical analysis of official government documents, its structure and language features. The research can be used by teachers who teach the subject "Practical and academic communication in the Azerbaijani language" in all higher education institutions, clerical specialists and philologists.

Key words: Azerbaijan, constitution, decree, order, official, document

DİLÇİLİKDƏ İNTERFERENSIYA MƏSƏLƏSİ

Paşayeva G.B.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Cəmiyyətdə baş verən bütün hadisələr dildə öz əksini tapmaqdadır. Bu baxımdan interferensiya müasir dilçilik üçün aktual mövzu hesab oluna bilər. Təqdim olunan araşdırmada interferensiyanın dilçilikdə diffuziya hadisəsinin bir hissəsi olması və onun leksik alınmalardan fərqli məqamları diqqətə çatdırılmışdır. Məqalədə müxtəlif dilçi alimlərin fikirlərinə istinad edilmiş, onlardan sitatlar göstərilmişdir. Mövcud vəziyyətdə ölkəmizdə bilinməyən meyl olduğunu nəzərə alaraq interferensiya prosesinə tez-tez rast gəlinir və bu da mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Açar sözlər: dil hadisəsi, interferensiya, leksik alınmalar, mənbə dil, ikinci dil

Son dövrlər interferensiya dil hadisəsi kimi tədqiqatçıların diqqət mərkəzindədir. Belə ki, dilçilikdə interferensiya prosesinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. İnterferensiya hadisəsindən danışarkən N.Məmmədli yazır: *“İnterferensiya şəxsin, yaxud kollektivin iki və daha artıq dildə müntəzəm danışması, ünsiyyəti nəticəsində dil normalarının pozulması və yeni xüsusiyyətlər kəsb etməsidir. Burada bir dil modeli başqa bir dilin modeli üzrə tərtib edilir. İnterferensiya – dil tipi kimi kollektiv tərəfindən dilin öyrənilməsinin bitməməsinin nəticəsidir; əsas xüsusiyyəti ənənəvi olaraq onun substrat hadisəsi olmasıdır. İnterferensiya və alınma sözlər – hər ikisi ümumi semantik komponentlərə (hər iki termin dil kontaktlarının müşayiəti, iki və ya çoxdilliliyin ilkin şərti kimi proses və nəticəni bildirirlər), eləcə də fərqli məna elementinə (interferensiyada həm dil kontekstindən, həm də dil sistemindən, alınma sözlərdə insanların yox, dillərin münasibətindən bəhs olunur) malikdirlər. Alınma – əcnəbi elementlərin dilə daxil olmasıdır, interferensiya daxil edilmə yox, bir dilin başqa bir dilə təsiridir və qeyd olunduğu kimi, dilin öyrənilməsinin bitməməsidir. Ənənəvi tədqiqatlardan fərqli olaraq Qərbi Avropa tədqiqatçıları alınmaları və interferensiyanı kollektiv fenomenin nəticəsi hesab edirlər”* [2, s. 333] Alimin fikirlərinə istinadən demək olar ki, bir çox dilçilər leksik alınmaları da interferensiya kimi təqdim edildiyini və bunun nəticəsində də müəyyən anlaşılmazlıqlar yarandığını qeyd edirlər. Lakin interferensiya prosesi zamanı dil təmasları və ya doğma olmayan ikinci dilin, yəni yaranan ikidillilik şəraitində dil sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində milli dilin təsiri ilə ikinci dildə baş verən normadan və sistemdən kənaraçıxmalar müşahidə olunur. İnterferensiya və alınma anlayışı dilçilikdə bir çox hallarda qarışdırılır və bunların tam sərhədi hələ də müəyyənəlməyib. Y.A.Jluktenkonun fikrincə, alınmalar leksik interferensiyanın ən çox yayılmış növlərindən biridir. *«Alınma nəinki qəbul edən dilin leksik-semantik sistemində müəyyən dəyişikliyə səbəb olur, həm də dilin digər səviyyələrində – fonetik və qrammatik səviyyələrində interferensiyanın yaranması üçün real əsas olur»* [5, c.133]. Fikrimizcə, alınma prosesini bütünlükdə interferensiya halı hesab etmək doğru olmazdı. Çünki alınmalar ilkin dövrdə dil normalarından kənara çıxmış olsa da, müəyyən mərhələləri keçdikdən sonra etimon dilin normalarına tabe olur və bu leksik vahidlərdə heç bir kənaraçıxma hadisəsi nəzərə çarpmır. Dilçilərin bir qismi isə bu prosesi leksik alınma və leksik mənimsəmə kimi iki yerə bölür. Leksik mənimsəmə və leksik alınmanın mənimsənilməsi terminlərini fərqləndirmək lazım gəlir. Leksik alınmanın mənimsənilməsi başqa dildən alınmış sözün dildə özünə yer tapması və onun lüğət tərkibinə daxil olması kimi izah edilir.

Dildə alınan sözlər ilkin mərhələdə mənimsənilmədiyindən sözlərdə normadan müəyyən qədər kənaraçıxma halları baş verir ki, məhz bunu interferensiya adlandırmaq olar. Yəni *“İnterferensiya, əsasən, əvvəlki dilçilik təcrübəsinə əsaslanan bir dil hadisəsi kimi də verilə bilər. Məsələn: doğma dildə danışmaq təcrübəsi, danışanın danışmaq tərzindən asılı olmamalı, dil hadisələrinin müntəzəm olaraq nitq prosesində iştirakı interferensiya sahəsinə aid edilir.”* [4, s.10]

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi interferensiya hadisəsi bir dilin digərinə təsir etməsidir. Bu proses əsasən iki dilin əlaqəsi zamanı baş verir və bu zaman hər iki dilin ədəbi dil normaları dəyişikliyi məruz qalır, pozulur. Dilçilik ədəbiyyatında interferensiyanın müxtəlif növləri göstərilir. *“1. Mənşəyinə görə: daxili və xarici interferensiya; 2. Doğma dilin vədışlərini öyrənilən dilə köçürülməsinin xarakterinə görə: birbaşa və*

dolayısı ilə interferensiya; 3. Yaranma xarakterinə görə: açıq və gizli interferensiya; 4. Linqvistik təbiətinə görə, səviyyəyə: fonetik, leksik (semantik) və qrammatik interferensiya"[1, s. 71]

Qeyd etmək lazımdır ki, ikidilliliyin ilk mərhələlərində interferensiya hadisəsi daha çox hiss olunur, lakin müəyyən vaxt keçdikdən sonra bu hallar azalır və bir çox hallarda tamamilən aradan qalxır. Məhz bu müddət ərzində dildə yeni görünən sözlərin alınma olub olmaması haqqında dəqiq olmayan fikirlər yaranır. Təbii ki, sözlərin alınma ləksəmi olaraq dilin lüğət tərkibinə daxil olması müəyyən zaman alacaqdır.

İnterferensiya hadisəsini dillilikdə diffuziya hadisəsi ilə əlaqələndirirlər. Belə ki, diffuziya ikidilli insanın bir dildən digər dilə keçməsi zamanı baş verən dil hadisəsidir və bu proses interferensiya və inteqrasiya mərhələlərinə bölünür. İnterferensiya heç də həmişə ümumi ola bilməz. Çünki burada iki müxtəlif sistemli dillərin qarşılıqlı əlaqəsindən yaranan dil hadisəsi baş verir və bu zaman interferensiya hadisəsinin müxtəlif aspektləri yaranır. Buradan isə belə nəticəyə gəlmək olar ki, interferensiya hadisəsini müxtəlif aspektlərdən öyrənmək vacibdir.

Diqqət etsək görürük ki, interferensiya prosesi dildə müxtəlif formalarda təzahür edir. Bu fonetik, leksik, qrammatik səviyyədə baş verir. Bunların hər biri ayrıca tədqiqat mövzusu olduğunu düşünürük.

İnterferensiya dillər arasında mövcud olan müəyyən fərqlərlə izah olunsada, bir çox hallarda onun psixoloji səbəbləri də vardır. Nəzər yetirsək görürük ki, interferensiya hadisəsi metodikada daha çox tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Bütün bunları nəzərə alaraq interferensiyanın tədqiqi linqvistik, psixologiya və metodikanın vəhdəti olaraq aparılırsa daha yaxşı nəticə ala biləcəyimizə inanırıq.

Son dövrdə insanların əcnəbi dillərə meyli, ana dili ilə yanaşı digər dil biliyinin üstünlüyü interferensiya prosesini intensivləşdirir. Cəmiyyətin təsiri ilə dildə baş verən dəyişikliklərin daha tez tənzimlənməsi və ədəbi dil normalarının kəskin şəkildə pozulmasının qarşısını almaq üçün interferensiyanın dərindən araşdırılması günümüz üçün aktualdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Mahmudov, M.Ə. Azərbaycanca-rusca, rusca-azərbaycanca lüğət / M.Ə.Mahmudov, L.M.Kərimov. – Bakı: Azərnəşr, – 1991. – s. 71
2. Məmmədli, N. B. Azərbaycan dilində alınma terminlər. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – s. 487
3. Paşayeva, G. Azərbaycan dili terminologiyasının inkişafında alınmalar (2000-2010) – Bakı, - 2018, 188 s.
4. Süleymanov, Y. Ə. İnterferensiya prosesində struktur-semantik dəyişmələr (Azərbaycan və ingilis dilləri materialları əsasında). elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, - Bakı, - 2021, -54 s.
5. Жлуктенко, Ю.А. Лингвистические аспекты двуязычия. Киев: Выща школа, 1974, 176 с.

РЕЗЮМЕ

ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ В ЛИНГВИСТИКЕ

Пашаева Г.Б

Сумгаитского государственного университета, Азербайджан

Все события, происходящие в обществе, отражаются в языке. С этой точки зрения интерференция может считаться актуальной проблемой современного языкознания. В представленном исследовании подчеркивается, что интерференция является частью феномена диффузии в лингвистике и ее отличия от лексических производных. В статье содержатся ссылки на мнения различных лингвистов и цитаты из них. В сложившейся ситуации, учитывая тенденцию к двуязычию в нашей стране, часто встречается процесс вмешательства, что определяет актуальность темы.

Ключевые слова: языковое событие, интерференция, лексические усвоения, исходный язык, второй язык.

SUMMARY

INTERFERENCE IN LINGUISTICS

Pashayeva G.B.

Sumgayit State University, Azerbaijan

All events that take place in society are reflected in language. From this point of view, interference can be considered a topical issue for modern linguistics. The presented research emphasizes that interference is a part of the diffusion phenomenon in linguistics and its differences from lexical derivations. The article refers

to the opinions of various linguists and quotes from them. Given the current trend in our country to bilingualism, the process of interference is often encountered, which determines the urgency of the topic.

Key words: language event, interference, lexical acquisitions, source language, second language

MƏTNDAXİLİ KOMPONENTLƏR ARASINDA MƏNTİQİ-SİNTAKTİK ƏLAQƏ

Rüstəmli A.M.

Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Mətn onu təşkil edən komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsi sayəsində linqvistik vahid rolunu oynayır. Məndaxili komponentlərin bağlılığını təmin edən sintaktik əlaqə komponentlərin məna və struktur cəhətdən bağlılıq, məntiqi-sintaktik əlaqə isə zəncirvari və paralel bağlılıq kimi başa düşülür. Təqdim edilən işdə məntiqi sintaktik əlaqə növləri haqqında nəzəri və praktik izahlar mövcuddur. Belə ki, zəncirvari əlaqə tipli mikromətnə başlanğıc cümlədə verilən məlumat növbətilikdə daha ətraflı izah olunur, genişlənir. Paralel əlaqəli mətn isə ümumi bir hökmün ifadəsindən sonra onu genişləndirib ətraflı təsvir edən bir neçə eynicinsli cümlələr vasitəsilə qurulur.

Açar sözlər: mətn, məndaxili əlaqə - koheziya, əlaqə üsulları: sintaktik əlaqə, məntiqi-sintaktik əlaqə

Ənənəvi dilçilikdə cümlə bitkin bir fikrin ifadə olunduğu bir vahid kimi nəzərdən keçirilirdi. Lakin dilçilikdə Karl Boost tərəfindən “Cümlə birliyi” termininin ortaya çıxması ilə mətn dilçiliyinin geniş vüsət alması və mətn anlayışının araşdırılmalara cəlb olunmasından bəri cümlələrin bitkinlik anlayışı artıq nisbi xarakter daşımağa başladı. Sözü gedən “mətn” anlayışı kortəbii cümlələr birliyi olmadığından onun komponentləri arasında bu və ya digər formada bağlılıq, müəyyən qarşılıqlı əlaqə olmalıdır. Çünki nisbi bitkinlik bildirən cümlələr mətn adlandırdığımız ümumi bir vahid çərçivəyə daxil olduqda digər cümlələrlə qarşılıqlı əlaqə yaradaraq ümumi bir mətn semantikasına, makrotemaya, eyni zamanda mikrotemaya qulluq edir. Mətn daha böyük sintaktik vahid kimi, daxilində olan komponentləri özünün vahid semantikasi uğrunda struktur və assosiativ dəyişikliyə məruz qoyur. K.Abdullayevin təbircə desək, “...Yalnız mətn tərkibindəki komponentlərin qarşılıqlı münasibəti, bu komponentlərin hər birinin semantik transformasiyası üçün güclü təkan verir.”(3, s.225)

Mətnin formalaşması üçün onun tərkibinə qeyri-müəyyən sayda, müxtəlif strukturlu cümlələr daxil olur və bu müxtəlif strukturlu sintaktik vahidlər mətn daxilində bir sıra qarşılıqlı əlaqələrin təsiri ilə özlərinin struktur-semantik sərhədlərini itirir, vahid bir məzmun və forma yaradırlar. Ənənəvi dilçilikdə məzmun və forma anlayışları artıq uzun müddətdir ki, mövcuddur. Lakin sonrakı araşdırmalar bu terminlərə daha dərinlən yanaşmalı olduğumuzu üzə çıxardı. Hər bir mətn onu təşkil edən komponentlərin bir-birilə qarşılıqlı əlaqəsi, bir-birinə bağlılığı əsasında formalaşır. Bu əlaqə formaları isə Azərbaycan dilçiliyində birmənalı olaraq koheziya adlandırılır. Məndaxili əlaqə dedikdə hər bir tədqiqat sahəsinin, hər bir dilçinin qarşısında sanki böyük bir ümman canlanır və bu çoxşaxəli əlaqələr ümmanında müxtəlif sayda təsnifatlar və klassifikasiyalar öz əksini tapır.

N.A.Turmaçova mətnin, frazaüstü vahidlərin komponentləri arasında beş əlaqə tipi müəyyənləşdirmişdir: zəncirvari, paralel, şüavari, qoşulma - birləşmə, situativ. (7, s.50)

K.Vəliyev məndaxili cümlələr arasında əlaqə tipi dedikdə, zəncirvari, paralel, zəncirvari-paralel (qarışıq) əlaqəni nəzərdə tuturdu. (9, s.29)

K.Abdullayev iki ümumiləşdirici əlaqə vasitəsi qrupunu ayırmağı lazım bilir. İlk olaraq sintaktik əlaqə tipi adı altında a) komponentlərin məna əlaqəsi, b) komponentlərin struktur əlaqəsi başa düşülür. Daha sonra, rus mətn dilçiliyi mütəxəssislərindən olan Q.Y.Solqanikin linqvistik irs kimi qoyduğu, məndaxili komponentlərin bağlılığını təmin edən məntiqi-sintaktik əlaqə üsulu kimi a) zəncirvari, b) paralel əlaqə növü müəyyənləşdirilir.

Məntiqi-sintaktik əlaqə növünün vasitəçi olduğu mikromətnləri rus dilçiliyində əsasən statik, dinamik və qarışıq olaraq üç yerə ayırırlar. Bu daha çox həmin mətn kəsiyində hansı əlaqə növünün üstünlük təşkil etməsi ilə bağlıdır. Paralel əlaqə prinsipi əsasında formalaşmış mikromətn statik, zəncirvari əlaqə prinsipi əsasında formalaşmış dinamik, hər ikisinin işləm məqamına malik olduğu mətn kəsiyi isə qarışıq növ adlandırılır.

Deyilən bu tədqiqatların davamı olaraq Q.Kazımov üç qrupda sintaktik bütövlərin araşdırmasını verir. Dilçiyə görə statik sintaktik bütövlərin komponentlərinin xəbəri çox vaxt paralellik əsasında eyni quruluşlu, eyni zamanlı müxtəlif feil formaları ilə ifadə olunan ismi xəbərlərdən ibarət olur. Dinamik sintaktik bütövlərin xəbərləri isə bir - birini əvəz edən, müxtəlif iş və hadisələri bildirən feili xəbərlərdən ibarət olur.

Həm statik, həm dinamik formalardan istifadə olunmuş bir sintatik bütöv isə qarışıq növə xas olduğundan xəbər verir.

Məntəxili məntiqi-sintaktik əlaqə üsulları olan zəncirvari və paralel əlaqələri kiçik mikromətnlər daxilində izləmək daha faydalı olardı. Zəncirvari əlaqə tipi adından da bəlli olduğu kimi cümlələr zəncir həlqələri şəklində bir - birinə bağlanmış şəkildə olur. Bir cümlədə verilən məlumat o birində daha ətraflı şəkildə izah olunur, genişlənir. Əvvəl verilmiş cümlədəki rema (yeni olan) sonrakının teması (məlum olanı) kimi çıxış edir. Solqanikin təbirincə: “Əvvəlki hökmün predikatı sonrakı subyekt, subyekt isə predikat kimi çıxış edir. Hökmlər arasında əlaqənin bu tipi zəncirvari əlaqə adlanır.” (13, s.47)

Bu əlaqə tipi mikromətnin sonuna kimi beləcə xətti ardıcılıqla davam edə bilər. Mətnə sementvari bir xüsusiyyətə malik olan təkrar burada da özünü göstərərək eyni sözün və ya ifadənin olduğu kimi növbəti cümlədə tam təkrarlanmasına səbəb olur.

*Külək bütün aləmin, daşın, torpağın, göylərin, ulduzların qəzəbini canına hopdurmuşdu, dünyanın ikiayaqlılarına hədə göndərirdi: **gəlirəm! Gəlirəm** ki, haqq-hesab çəkəm, gəlirəm ki, görüm bu ikiayaqlı, dəmir libasın, nizəli-qalxanlı, aylarla su üzü görməyən, kirdən-pasdan sifətləri qaralıb mis rənginə çalan bu ikiayaqlı şeytanlar niyə belə qudurublar? **Gəlirəm** ki, yuxusuz gözlərdəki kinin, hiddətin səbəbindən aqah olam, qaysaq bağlamış dodaqların arasından çıxan tüpürcəkli söyüşlərin mənasını anlayam. (Səmədoğlu – “Qatl günü”)*

Gətirilmiş bu mikromətn nümunəsində birinci komponentdə iştirak edən yeni olan məlumat (rema) və yaxud predikat *gəlirəm* növbəti komponentdə məlum olana (temaya) çevrilir. Beləcə zəncirvari əlaqə baş tutmuş olur. Növbəti iki komponent, məhz, tam formal təkrar vasitəsilə ilkin cümlə ilə forma və məzmun cəhətdən vəhdət təşkil edir.

İkinci il Ağə Hüseyn Xəlilin əlinə böyük məbləğ verib, tək İrana göndərdi və bu səfər də Xəlil yenə artıq diqqət və qabiliyyət göstərərək, güclü mal alıb qayıtdı və o il Ağə Hüseynin nəfi keçən ildən artıq oldu. Xəlilin bu zəhmətinə görə Ağə Hüseyn o ilin mənfəətinin yarısını ona bağışladı. Bu ildən də sonra yenə Xəlil üç dəfə İran səfərinə gedib, hər dəfə xeyir edib qayıtdı.

(Ə.Haqverdiyev - “Ata və oğul”)

Verilmiş bu mikromətnə nəzər saldıqda mətn komponentlərini bir – biri ilə sıx bağlayan, onları zəncirvari şəkildə ardıcıl inkişafına zəmin yaradan *ikinci il – o il – o ilin – bu ildən sonra* ifadələrini görürük. Həlqəvari şəkildə digər komponentlə əlaqəlilik təkrarın müxtəlif növləri ilə - əvəzlikli təkrar, morfoloji dəyişikliyə məruz qalmış təkrar və genişləndirilmiş təkrar - gerçəkləşmiş olur.

Komponentlərin zəncirvari əlaqəsi zamanı yeninin olduğu kimi məlum olana çevrilməsi, göründüyü kimi, mütləq şəkildə tam formal təkrar şəklində olmaya da bilər. Eyni söz və ya ifadə nəzərdə tutularaq transformasiyaya uğramış, və yaxud əvəzliklə əvəz olunmuş formada verilə bilər.

“Komponentlər arasındakı zəncirvari əlaqənin: tam təkrar, natamam təkrar və əvəzlikli təkrar tiplərini müəyyənləşdirmək mümkündür”. (3, s.257)

Bir gün Xəlil anasına xəbər gətirdi ki, bəs Ağə Hüseyn istəyir bunu özü ilə İran səfərinə aparsın və iki gündən sonra yola düşəsidilər. Bu xəbər anasına və bacısına nə tövr təsir elədi, heç Hacı Xəlilin yadından çıxmaz idi. (Ə.Haqverdiyev - “Ata və oğul”)

Göründüyü kimi burada formal təkrar deyil, *Ağə Hüseyn istəyir bunu özü ilə İran səfərinə aparsın və iki gündən sonra yola düşəsidilər* cümləsi *Bu xəbər* formasına düşərək növbəti komponentdə sanki bir həlqə yaradır, digəri ilə bağlılıq yaradır.

Zəncirvari qurulan belə əlaqə tipi rabitəli nitqdə fikir ardıcılığını, mətnin progressiyasını təmin edir. Nəinki mikromətni, həmçinin, bütövlükdə əsəri, makromətni daxilən bir-birinə bağlayır, əlaqələndirir. Bu bağlılıq, göründüyü kimi, əsas mətnyaradıcı faktor olan təkrarların köməyi ilə mümkün olur. Yəni bir cümlənin sonu növbəti cümlənin başlanğıcına zəmin yaradır. Bu isə artıq bir-birindən ayrılmaz vahid bir bütövlük deməkdir.

Məntiqi-sintaktik əlaqənin digər bir tipi paralel bağlılıq əsasında formalaşan komponentlərdir. Komponentlərinin bu əlaqə növü ilə bir-birinə bağlandığı mətn eyni vaxtda dəyişilə bilən, baş verməkdə olan hadisəni, əhvalatı təsvir edən, sadalayan, müqayisə edən, qarşılaşdırən cümlələrdən ibarət olur. (7, s.51)

Bu tip mikromətnlər, adətən, ümumi olan bir hökmün ifadəsindən sonra onu genişləndirib ətraflı təsvir edən bir neçə eynicinsli cümlələr vasitəsilə qurulur. Bu zaman birinci verilən cümlədəki fikir paralel cümlələr vasitəsilə daha da aydınlaşdırılaraq, müxtəlif cəhətdən şərh edilərək mikromətn sonunda tamamlanır. Daha aydın desək, mikromətnin müəyyən bir fikri onu quran komponentlər arasında bərabərhüquqlu şəkildə paylanır. Hər bir komponent ümumi mikrotəma üçün eyni yük daşıyır və zəncirvari əlaqə tipindən fərqli olaraq daha müstəqil sayılırlar. Zəncirvari əlaqə tipi vasitəsilə qurulan mikromətnə verilən hər bir cümlə ilə yeni subyekt meydana çıxırdısa, paralel əlaqə tipli mikromətnlərdə bir subyekt növbəti komponentlər vasitəsilə xırdalanır, daha geniş izah olunur.

Zənn edirəm, usta Ağabala axund Ələsgər ağanı dünyada hamıdan çox istəyirdi. Bir gün olmazdı ki, onu görüb əlindən öpməsin, özünü də görməsəydi, axundun evini uzaqdan da olsa görüb ziyarət etmək vacibətdən idi. Axund ustanın və balalarının qətlinə əmr etsəydi, usta Ağabala özünün və uşaqlarının qanını ağanın yolunda məmnuniyyətlə sirab eləyərdi. (Y.V.Çəmənəminli – “Cənnətin qəbz”)

Bu mikromətn nümunəsində hər bir komponent öz məntiqi-semantik başlanğıcını *usta Ağabala axund Ələsgəri çox istəyirdi* ifadəsindən götürərək predikatlar vasitəsilə bu fikrin törəmələrinə çevrilir. Ustanın axundu nə dərəcədə çox istədiyi növbəti komponentlərdə xırdalanaraq oxucuya çatdırılır.

K.Vəliyev bu tip əlaqə növünü belə təsvir etmişdir: “Paralel cümlələr eyni söz və morfemlərin köməyiylə eyni tipli mətnlərin yaranmasına xidmət edir. Belə mətnlərdə ritm, şeirliyi güclü olur”. Paralel əlaqə tipi daha çox poetik mətnlərdə misraları və mətnləri bir-birinə bağlasa da, nəsr nümunələrində də işlənmə tezliyi az deyil. Daha çox hadisələrin, şəxs və əşyaların təsviri zamanı bu əlaqə tipinə müraciət olunur və bu əlaqə tipi daha çox dərininə inkişaf edən bağlılıq kimi nəzərdən keçirilir. Bu zaman da mətn yaradıcılığında əvəzsiz rol oynayan təkrarlar əsas əlaqələndirici vasitə kimi çıxış edərək bağlılıq yaradır, mətnin bütövlüyünü təmin edir. Bu tip bağlılığı olan mətnlərdə sintaktik paralelizm və əvəzlikli təkrar növlərinin işlənmə tezliyi daha yüksəkdir.

Başmaqçı usta Ağabala Veylabad şəhərində beş kişinin biri idi. Saleh, səlim, mömin Allah bəndəsi bir şəxs idi. Bir adam yox idi ki, onun saqqalına həsəd aparmasın. Doğrudan da usta Ağabalanın saqqalı gözəl idi. Heç kəs usta Ağabala kimi saqqal saxlaya bilməzdi. (Y.V.Çəmənəminli – “Cənnətin qəbz”)

Mikromətnin komponentlərini analiz etdikcə paralel əlaqə vasitəsilə sintaktik paralelizmin mətnyaratma xüsusiyyətinin şahidi oluruq. Burada ümumi fikir, tema usta Ağabaladır. İlk komponentdən sonra işlənən komponentlər usta Ağabalanın təsvirinə yönəlmiş, sintaktik paralelizm vasitəsilə onun daxili və zahiri görünüşü oxucuya çatdırılır. Nəticədə mətn komponentləri arasında məntiqi – sintaktik əlaqə növü olan paralel bağlılıq yaranmışdır.

Cümlələrin bir-birilə paralel tipli əlaqəsi zamanı subyekt ideyası mikromətnin növbəti komponentlərinə daha çox əvəzlik vasitəsilə ötürülür. Bu isə öz növbəsində əvəzlikli təkrarların əhatə dairəsini genişləndirir.

Günlərin bir qismini də Kərim baba ilə keçirirdim. Kərim baba altmış yaşlarında, qısaboylu, köksü və kürəkləri enli bir qoca idi. Gözünün yanları iri cizgilərlə örtülmüş və kiçilmişdisə də, yenə də parlaq idi. Söz söylədiyi zaman daima kiçik gözləri, qalın və iri dodaqları gülərdi. Onun keçirmiş olduğu uzun bir tarixi hər zaman gözlərində oxumaq olurdu. Bu adamın hərəkətindən və simasından gəncliyində çox igid və qoçaq olduğu anlaşılırdı. (A.Şaiq – “Köç”)

Geniş tərkibli bu mikromətnin subyekt analizi bizə göstərir ki, birinci komponentdə verilmiş subyekt – tema, digərlərində daha da dərininə izah edilir və bu zaman həm tam və yaxud natamam təkrar, həm də əvəzlikli təkrar vasitəsilə ifadə olunur. Başlanğıcdakı *Kərim baba* subyektii ikinci komponentdə tam təkrarla, üçüncü və dördüncü komponentdə ellipsisə uğramış şəkildə, daha sonrakı komponentlərdə *onun – bu adamın* kimi formalaşaraq əvəzlikli təkrar vasitəsilə öz əksini tapmışdır.

Lakin dildə mövcud olan mikromətnlərin analizi zamanı belə məlum olur ki, heç də həmişə bir mikromətn sırf zəncirvari və yaxud sırf paralel əlaqə növü vasitəsilə qurulmur. Bağlılığı təmin etmək məqsədilə bir mikromətn daxilində həm zəncirvari, həm də paralel növ əlaqədən istifadə olunur. Əlaqənin bu tipi qarışıq əlaqə adlanaraq komponentlərin mətn daxilində daha sıx bağlanmasına xidmət edir.

Sultanəli ata minmiş, başına qızılbaş çalması qoymuşdu. Bu çalmanı neçə illərdi Hüseyn Lələ bəy saxlayırdı. Dostu Heydərin çalması idi, oğlu üçün qoruyub saxlamışdı. (F.Kərimzadə - Xudafərin körpüsü)

Verilmiş bu mikromətn nümunəsində ilk iki komponent bir-birilə zəncirvari əlaqə vasitəsilə bağlanmışdır. Birinci cümlədəki *qızılbaş çalması* rema, ikinci cümlədə tema rolunda çıxış edir. İki və üçüncü cümlələr arasında isə *saxlayırdı* sözünün təkrarı vasitəsilə paralel əlaqə növü gerçəkləşmiş olur. Nəticədə bir-birindən ayrılmaz bir mikromətn vəhdəti yaranır. Məhz yaranmış bu vəhdət sayəsində resipiente/oxucuya çatdırılmalı olan əsas informasiya yüklü bir məlumat uğurla sonlanır. Bu o deməkdir ki, mətn, dolayısı ilə də dil öz funksiyasını yerinə yetirmiş olur.

Ümumilikdə mətn faktoru onu təşkil edən komponentlər arasındakı məntiqi-sintaktik əlaqə ilə yanaşı, sintaktik adı altında tanınan məna və struktur cəhətdən bağlılıq yaranan əlaqə üsulları vasitəsilə qeyri-ixtiyari cümlə toplusundan fərqlənir. Mətni mətn edən onun komponentləri arasındakı əlaqə, kohezidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə.Ə. Aktual üzvlənmə və mətn, Bakı, Xəzər Universiteti nəşri, 1998, 198 s.
2. Abdullayev Ə.Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. Bakı, Zərdabi LTD, 2011, 272 s.
3. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri, Bakı 1998, 282 s.
4. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər (Dərs vəsaiti), Bakı, Mütərcim 2012, 608 s.

5. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı - Aspoliqraf MMC 2004, 494 s.
6. Məmmədov A. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi, Bakı, Elm 2001, 144 s.
7. Novruzova N. Mətn sintaksisi, Bakı, Təhsil, 2002, 184 s.
8. Veysəlli F., Struktur dilçiliyin əsasları III, Bakı: Mütərcim 2009, 266 s.
9. Vəliyev K.N. Mürəkkəb sintaktik bütövlər// Müasir Azərbaycan dili. IV hissə: Sintaksis, Bakı, 1985, 76 s.
10. Абдуллаев К., Лингвистика текста, Баку 1982, 97 с.
11. Абдуллаев К., Обоснование синтаксического исследование текста, Баку 1980,
12. Гальперин И.Р., Текст как объект лингвистического исследования, М.: Наука, 1981, 138 с.
13. Солганик Г.Я., Синтаксическая стилистика (сложное синтаксическое целое). М.: высшая школа, 1991, 182 с.
14. Boost, Karl, Neue Untersuchungen zum Wesen und zur Struktur des deutschen Satzes. Der Satz als Spannungsfeld, Berlin 1955,
15. Robert-Alain de Beaugrande, Wolfgang U. Dressler, Einführung in die Textlinguistik, Niemeyer, Tübingen 1981,
16. Vater Heinz, Einführung in die Textlinguistik. Struktur und Verstehen von Texten. 3., überarbeitete Auflage, München, Wilhelm Fink Verlag, 2001,

РЕЗЮМЕ ЛОГИКО-СИНТАКСИЧЕСКАЯ СВЯЗЬ МЕЖДУ ВНУТРИТЕКСТОВЫМИ КОМПОНЕНТАМИ

Рустамли А.М.

Бакинский Славянский Университет, Азербайджан

Текст играет роль языковой единицы благодаря взаимодействию составляющих его компонентов. Под синтаксической связью, обеспечивающей соединение компонентов внутри текста, понимается семантическая и структурная связь компонентов, а под логико-синтаксической связью понимается цепная и параллельная связь. В представленной работе даны теоретические и практические объяснения типов логико-синтаксических отношений. Таким образом, в микротексте типа цепного соединения, информация, содержащаяся во вступительном предложении, объясняется более подробно в следующем. Параллельный связанный текст, с другой стороны, из нескольких однородных предложений, которые расширяются и подробно описываются после выражения общего предложения.

Ключевые слова: текст, внутренняя связь в тексте – когезия, методы связи: синтаксическое соединение, логико-синтаксическое соединение

SUMMARY LOGICAL-SYNTACTIC CONNECTION BETWEEN TEXTUAL COMPONENTS

Rustamli A.M.

Baku Slavic University, Azerbaijan

The text plays the role of a linguistic unit due to the interaction of its constituent components. The syntactic connection that ensures the connection of the components within the text is understood as the semantic and structural connection of the components, and the logical-syntactic connection is understood as a chain and parallel connection. There are theoretical and practical explanations of the types of logical syntactic relations in the presented work. Thus, in the micro-text of the chain connection type, the information given in the initial sentence is explained in more detail and expanded. A parallel related text, on the other hand, is made up of several similar sentences that expand and describe in detail after the expression of a general sentence.

Key words: text, internal connection in the text - cohesion, communication methods, syntactic connection, logical - syntactic connection

Summary. The article discusses the sociolinguistic situation of the Kazakhstani Turkish community deported to Kazakhstan in 1944. They had been forcibly relocated from their historical places of living in Georgia to Southern areas (oblasts) of Kazakhstan. The results of the research are based on a sociolinguistic survey and oral interviews that have been conducted in 2014-2019 within the framework of the international project ‘Interaction of languages and cultures in post-Soviet Kazakhstan’, funded by the Volkswagen Foundation. Online database with the obtained sociolinguistic data was created, which allows filtering the data according to 191 parameters. The most numerous Turkic ethnic groups living in contemporary Kazakhstan is Turkish community. The Turkish community (Meskhetian and Hemshilli) did not get permission to return to the regions of their historical settlement. Turkish community finds Kazakhstan their second homeland and actively integrates into its cultural and socioeconomic life.

Key words: *Turkish diaspora, deported ethnicities, native language, self-identification, Meskhetian Turk, sociolinguistic survey*

1. Introduction

The Turkish ethnic group is known in scientific literature as Meskhetian Turk is one of the most numerous living in multi-ethnic Kazakhstan. The Turks were deported from Georgia in November 1944. Unable to return to their homeland in Georgia, the Turks were scattered across many countries: Russia, Uzbekistan, Kyrgyzstan, the United States [Bhavna, 2007].

Representatives of the Turkish ethnic group currently reside in the southern regions of Kazakhstan: in Almaty, Jambyl, and South Kazakhstan oblasts. The majority of respondents who participated in the questionnaire live in the Jambyl region. Unique language variants and the culture of Turks in Kazakhstan are on the verge of extinction. At present, there are quite fast processes of cultural assimilation of Kazakhstani Turks, both in Kazakh, Turkish (functioning in modern Turkey), and in Russian-speaking culture.

The research methodology.

In the research sociolinguistic methodology has been used: interviewing; methods of linguistic documentation: observation, experiment, statistic data counting.

2 Turkish Diaspora in Kazakhstan: Sociolinguistic research

2.1 Turkish Diaspora in Kazakhstan: general information

Representatives of 34 Turkic ethnicities live in Kazakhstan. One of the numerous Turkic groups living in Kazakhstan is the Turkish people. There are 105,000 Turks living in Kazakhstan [Suleimenova, Shaimerdinova, Nasilov, 2015].

The Turkish community, currently living in Kazakhstan, was deported from Georgia in 1944. Representatives of the Turkish ethnic group reside in the southern regions of Kazakhstan: in Almaty, Jambyl, and South Kazakhstan regions (Figure 1). The joint international project was conducted by a group of German and Kazakh scholars in the period of 2014-2019. The data are visualized online on the website: www.turki.weebly.com.

Figure 1 – Visualization of respondents’ answers about the regions of residence in Kazakhstan

The largest percentage of the respondents, who participated in the survey, lives in Jambyl region. This is the most densely populated region of Kazakhstan, where representatives of the Turkish community have been living since the time of deportation.

2.2 Identification of the Turkish Diaspora

The Turkish population was forcibly deported from the Georgia - Akhaltsikhe region, located on the territory of the historical region of Meskheta and Adjara. All these groups in the Soviet period were united

under a common ethnic idiom “Meskhetian Turks” [Nevskaya, Tazhibayeva, 2015]. The violent deportation of the entire Muslim population of Meskhetia and Javakhetia, as well as the Muslim population of Adjara, took place. According to official data, there were 92,307 people, including Meskhetian Turks (Ahiska), Hemshilli, Batumi Kurds, and Terekeme. On November 15, 1944, they were transported to Central Asia by trains. There were about 30,000 representatives (men) of the above-mentioned ethnic groups in the Soviet Army during the Great Patriotic War. After the end of the war on their return to Georgia, they were arrested and sent to Central Asia. Accordingly, the total number of deportees from Meskheti, Javachhetia, and Adjara exceeded 120,000 [Bugay, 1994].

The historical territory of residence of Ahiska Turks is in the southwestern regions of modern Georgia, which was formerly a part of the Ottoman Empire. After the Russo-Turkish War in 1829, based on the peace treaty, these lands were transferred to the Russian Empire and were called Akhaltsikhe County [Lomsadze, 1975; Aydingun, 2014]. The history of the Turkish population who lived in those areas was linked with the history of Turkey. However, because of the closure of the borders, the people practically lost links with Turkey for seventy years of the Soviet regime.

Ahiska Turks are indigenous inhabitants of Georgia. They lived in the south of the country in three regions of Ahiska (Meskheti) - Akhaltsikhe, Adige, Acipindz, and in Javachhetia (Akhalkalak region) [Kurdayev, 1996; İzzetoğlu, 1997; Zeyrek, 2006; Ibrasheva, 2010].

Analysis of the results of our sociolinguistic research showed that there are two large areal groups of Turks - Ahiska Turks (Jerli, Terekeme) and the Turks of the Black Sea coast (Hemshilli, Laz Turks), each with its specific variety of the Turkish language [Nevskaya, Tazhibayeva, 2015].

According to the data of the survey, which was conducted in the period of 2014-2019, 206 representatives of the Turkish ethnic group were registered as Turks in their passports, among them, there are 143 men (69.4%) and 63 women (30.6%). The families of 40 respondents (19.4%) were deported to Kazakhstan in 1944, 49 respondents (23.8%) were born in Kazakhstan.

During the data processing, we faced several problems, one of which concerns the identification of respondents by passport and their self-identification. 195 respondents (94.7%) out of 206 respondents indicate themselves as Turks in their passport, 2 (1.9%) are recorded as Hemshilli Turk and Meskhetian Turk. The analysis of the data showed that representatives of the Turkish ethnicity are recorded as Uzbek (1), Azeri (1), Kazakh (1), Karachai (2), Nogai (1) and Russian (1).

As for the issues concerning ethnic self-determination, there is a disproportion in the number of respondents recorded in the passport as Turks and identifying themselves as Turks. 197 (77,6% out of 253 respondents identified themselves as Turks, which is more than those ones recorded in the passport as Turks. This is because 47 (18,3) representatives of the Turkish population were registered in passports as Azeri. Their children registered in the passports by the nationality of their parents marked in official documents. The main reason for the changes of nationality is to protect the children and relatives during the deportation (according to the interviews held in Merke, Rovnoe, Akbulum villages of Jambyl region in 2015, 2017, 2018, and in Issyk, Turgen villages of Almaty region in 2015, 2016, 2017). However, despite the different nationality recorded in the passport, they consider themselves as representatives of the Turkish ethnicity self-identifying themselves as Turkish people (Figure 2).

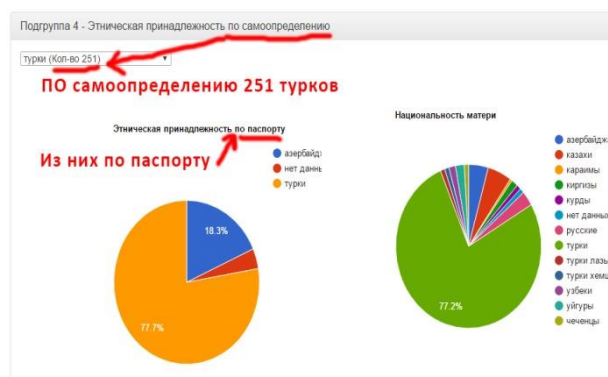

Figure 2 - Respondents' answers to question "Your nationality by self-identification"

Turks prefer to marry the representatives of their ethnic group. The analysis of the conducted survey showed the following:

The fathers of 174 respondents (94.7%) are Turks;

23 (11.2%) - Meskhetian Turks

2 (1%) – Hemshilli Turks

1 (0.5%) Kazakh

1 (0.5%) Azeri

4 respondents (1.9%) do not answer to the question (no data is available).

The nationality of the mothers is represented by 9 nationalities. The mothers of 159 respondents (77.2%) are recorded as Turks, mothers of 2 respondents (1%) are registered in the passport as Hemshilli Turks, 11 (5.3%) are recorded as Kazakhs; 9 (4.4%) are recorded as Azeri; 6 (2.9%) are recorded as Russians; 4 (0.5%) - as Uighurs; 3 (3.2%) as Uzbeks and Kyrgyz; 2 (1%) as Chechen, and Kurd.

Thus, the nationality of the respondents who participated in the questionnaire was determined by their fathers' side who are mainly the representatives of Turkish ethnic group. As for the nationality of their mothers, they are represented by various Turkic ethnicities: Azeri, Kazakh, Uzbek, Kyrgyz as well as representatives of non-Turkic ethnicities, as Russian, Kurd, and Chechen).

In mixed Turkish families, the dominant position in the family is taken by a man. In ethnic self-determination, the dominant marker regardless of ethnicity is the father's line. The nationality of children is determined by the father's nationality. The analysis shows that representatives of the Turkish ethnic group, as a rule, marry each other, thus preserving the language, traditions, and original culture of their ethnicity.

In the second generation, when one of the spouses is a representative of non-Turkish nationality, the following was revealed:

101 children (49%) are recorded as Turk;

3 children (1.5%) are recorded as Kazakh;

1 child (1%) is recorded as Tatar.

There is no data available for 100 respondents (48.5%)

The analysis of the survey showed that Meskhetian Turks (Ahiska) and Hemshilli for seventy years of residence in Kazakhstan identify themselves as Turks and refer themselves to one Turkish ethnicity.

The role of the native language in the Turkish family is very important. Members of the Turkish family communicate in their native language (variants of the Turkish language of Ahiska and Hemshilli). The results of the research showed that the use of the native language decreases with each new generation. The presence of three generations in the family creates the conditions for preserving the native language. All the respondents involved in the questionnaire agree that it is important to know their native language, but regretfully admit that the knowledge of the native language and its role in the family is weakening. Only the older generation is fluent in the mother tongue, the middle generation has a good spoken language. The younger generation is multilingual. Young people use Turkish, Russian, Kazakh or Russian and Turkish as well as Russian and Kazakh for communication. The analysis showed that Russian is the dominant language for communication with representatives of other nationalities.

Kazakhstani Turks who participated in the questionnaire consider that there is no pressure and discomfort between Kazakhs and other ethnic groups living in Kazakhstan. The Turkish population successfully integrates into the local community, the middle and young generation consider Kazakhstan as their homeland, feel safe and comfortable here.

2.3 Sociolinguistic database

The results of the questionnaires were processed *online*, thanks to the visualization program created within the framework of the international project "Interaction of Turkic Languages and Cultures in the post-Soviet Kazakhstan", which is open. Sociolinguistic data of the international project can be found on the website of the project <http://tuyrki.weebly.com/> under the heading "Results of the survey".

Database data is stored in tabler form in EXELL format (Figure 3).

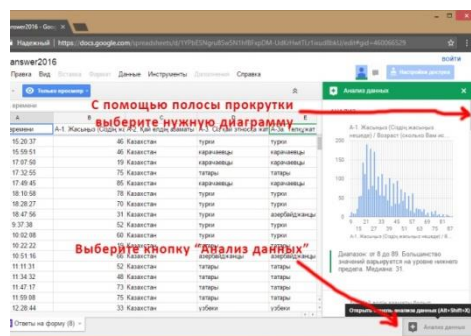

Figure 3 – Database in EXCEL format

Search for answers to the researcher's inquiries can be carried out by means of filtering. This is the fastest and easiest way to find a subset of data and work with it in a range of cells or in a table column. In the filtered data only the rows corresponding to the specified conditions are displayed, and unnecessary lines are hidden. Figure 4 illustrates the use of the filter identifying the number of respondents recorded as Turks in their passports.

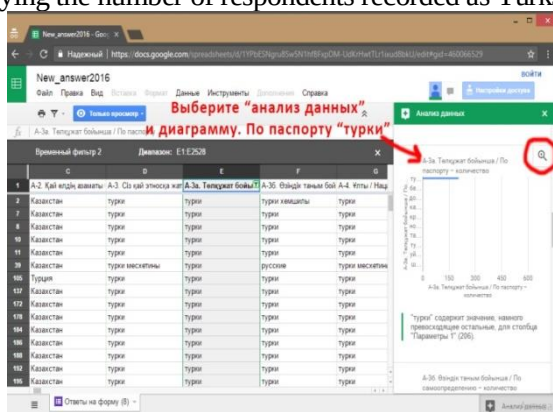

Figure 4 - Filtering the responses

The Google Charts was chosen as a tool for charting data visualization. Google Chart API offers a quick and easy way to create many different types of charts to the website, and create charts based on information from the database (Figure 5, Figure 6).

Figure 5 - Father's education

Figure 6 - Language spoken with schoolchildren

Conclusion

Turkish community lives in Kazakhstan for more than 70 years. Significant changes have occurred in the native language usage. The mother tongue is constantly used only by the older generation of Turks, while the younger generation is dominated by Russian-Turkish, Kazakh-Turkish bilingualism.

An interesting fact deserving special study is the expansion of the standard Turkish language among the Kazakhstani Turks, instead of the dominant Russian and Kazakh languages. Representatives of the younger generation of the Turkish ethnicity prefer to use the vocabulary and grammatical forms of modern Turkish instead of their native variant as Ahıska, Terekeme, and Hemshilli. One of the reasons for the expansion of standard Turkish is the possibilities for using information technologies, access to Internet resources. The access to the programs by satellite television to popular TV shows, and work in Turkey also contributes to the development of standard Turkish among younger generation of Kazakhstani Turks.

REFERENCES

Aydınçün İ. Ahıska Türkleri Ulusötesi Bir Topluluk. Ulusötesi Aileler. – Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2014. – 216 s.

Bhavna Dave. Kazakhstan: Ethnicity, Language and Power. – London: Routledge, 2007.–242 p.

Bugay N. Turki iz Mesketii: dolgij put k reabilitacii [Turks from Meskhetijay: a long way to rehabilitation] – Moscow, 1994. . – 162 p. [in Russian]

İzzetoğlu (Ahıskalı) M. Ahıska Türkleri Tarihi ve Bazı Hatıralar. – İstanbul: Belge Yayın, 1997. –120 s.

- Ibrashva Sh. (2010). Qazaqstandagı Ahıska Türkteri. [Kazakhstani Ahıska Turks] – Almaty, 2014. – 291 p. [in Kazakh]
- Kurdayev T. Kniga Narodnoj Pamyati (o turkax) [Book of People's memory (about Turks)]. – Almaty, 1996. . – 103 c. [in Russian]
- Lomsadze Sh.V. Samtckhe-Dzhavakheti s serediny XVIII v. po 50-e gody XIX veka [Samtckhe-Dzhavakheti from the middle of XVIII v. till 50-th of XIX c.]. – Tbilici:Nauka, 1975, – 215 p. [in Russian]
- Nevskaya I., Tazhibayeva S. 2015. Turkic Languages of Kazakhstan: Problems and research perspectives. In: Lars Johanson (ed.) Turkic Languages. Volume 16, 2014. Numbers 1/2. – P. 289-302. – Harrassowitz Verlag. Weisbaden, 2015. ISSN 1431-4983.
- Suleimenova E.D. Şajmerdenova, N.Ž., Nasilov D.M.. Tyurkskie yazyki i etnosy: etnolyukovy i etnodemograficheskie processy [Turkic languages and ethnicities: ethnolinguistic and ethnodemographic processes] – Almaty. Almaty: Qazaq Universiteti – 2015, –380 p. [in Russian]
- Zeyrek Y. Ahıska Araştırmaları. – Ankara: Matsa Basımevi, 2006. – 24 p.

XÜLASƏ

QAZAXISTAN TÜRK DİASPORASI: SOSİOLİNGVİSTİK VƏZİYYƏT

Tacibayeva S.

L.N. Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti, Qazaxıstan

Məqalədə 1944-cü ildə Qazaxıstana sürgün edilmiş Qazaxıstan türk toplumunun sosiolingvistik vəziyyətindən bəhs olunur. Onlar Gürcüstan ərazisindəki tarixi bölgələrindən zorla Qazaxıstanın Cənubi bölgələrinə köçürülmüşdülər. Tədqiqatın nəticələri Volkswagen Fondu tərəfindən maliyyələşdirilən 'Postsovet Qazaxıstanda dil və mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri' beynəlxalq layihəsi çərçivəsində 2014-2019-cu illərdə aparılan sosiolingvistik sorğu və şifahi müsahibələrə əsaslanır. Əldə edilmiş sosiolingvistik məlumatlarla onlayn məlumat bazası yaradıldı ki, bu da məlumatların 191 parametmə görə filtr edilməsinə imkan verir. Çağdaş Qazaxıstanda yaşayan ən böyük türk etnik qrupu Türk birliyidir. Türk icması (Ahıska və Həmşilli) tarixən məskunlaşdıqları bölgələrə qayıtmaq üçün icazə almadılar. Türk birliyi Qazaxıstanı ikinci vətəni hesab edir və mədəni və sosial-iqtisadi həyatına fəal şəkildə inteqrasiya edir.

Açar sözlər: Türk diasporası, deportasiya edilmiş etniklər, ana dili, özünəməxsusluq, Ahıska Türkü, sosiolingvistik sorğu

РЕЗЮМЕ

КАЗАХСТАНСКАЯ ТУРЕЦКАЯ ДИАСПОРА: СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ

Тажибаева С.

Л.Н. Евразийский национальный университет имени Гумилева, Казахстан

В статье рассматривается социолінгвистическое положение казахстанской турецкой общины, депортированной в Казахстан в 1944 году. Они были насильственно переселены из своих исторических мест проживания в Грузию в южные районы (области) Казахстана. Результаты исследования основаны на социолінгвистическом опросе и устных интервью, проведенных в 2014-2019 годах в рамках международного проекта «Взаимодействие языков и культур в постсоветском Казахстане», финансируемого Фондом Volkswagen. Создана онлайн-база данных с полученными социолінгвистическими данными, позволяющая фильтровать данные по 191 параметру. Самой многочисленной тюркской этнической группой, проживающей в современном Казахстане, является турецкая община. Турецкая община (месхетинцы и хемшиллы) не получила разрешения на возвращение в районы своего исторического проживания. Турецкая община находит Казахстан своей второй родиной и активно интегрируется в его культурную и социально-экономическую жизнь.

Ключевые слова: турецкая диаспора, депортированные народности, родной язык, самоидентификация, турок-месхетинец, социолінгвистический опрос

SÖZ VURĞUSUNU MÜƏYYƏN EDƏN PARAMETRLƏRİN SƏCİYYƏSİ

Vəliyeva G.İ.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Xüsusi parametrləri və xüsusiyyətləri olan söz vurğusu müxtəlif bucaqlardan tədqiq edilmişdir. Bir sözün vurğusunu təyin edərkən, səsin uzunluğu kimi seqment səviyyəsində bir sıra diqqəti

yayındıran məsələlər nəzərə alınmalı və vurğuya təsir edən yan amillər diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Məqalədə söz vurğusunun akustik parametrləri, onların düzgün tərifı, aparıcı parametrlərin çəkisi kimi məsələlər nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: *söz vurğusu, akustik parametr, prosodiya, intensivlik, spektral göstəricilər*

Xüsusi parametr və xüsusiyyətləri olan söz vurğusu istər nəzəri, istərsə də eksperimental üsullarla fərqli istiqamətlərdən araşdırılmışdır. Söz vurğusunun müəyyən olunması zamanı onu səciyyələndirən akustik parametrlərlə yanaşı, səsin öz uzunluğu kimi seqment səviyyədə diqqəti yayındıran bir sıra məsələlər nəzərə alınmalı, vurğuya təsir edən yanaşı amillər diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Söz vurğusunun intensivlik, səsin davamlılığı, əsas tonun tezliyi kimi akustik parametrləri, spektral xüsusiyyətlər, onların düzgün müəyyən olunması, aparıcı parametrlərin çəkisi kimi məsələlər bu gün də aktuallığı ilə diqqət mərkəzindədir.

Dilin morfoloji strukturu, sözyaratma imkanları ilə sıx şəkildə əlaqəli olan söz vurğusu müxtəlif fiziki göstəricilərlə təzahür edir. Söz vurğusu dil sistemi və nitq prosesinin mühüm fonetik xüsusiyyəti olmaqla özünəməxsus əlamət və parametrlərə, eləcə də xüsusi funksiyaya malikdir. Tipoloji xüsusiyyətlərdən asılı olaraq ayrı-ayrı dillərin fonetik sistemində fərqli inkişaf meyilləri müşahidə olunduğu kimi, söz vurğusunun ifadə olunduğu fiziki parametrlərin üstünlüyünə görə də fərqlər özünü göstərir. Bu xüsusiyyətlərin öyrənilməsi ümumilikdə dilin strukturu və inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlı düzgün təsəvvürün yaranması baxımından əhəmiyyətlidir. “Hecaların, hər şeydən əvvəl, hecadan fərqli xüsusiyyətlərə malik daha yüksək səviyyəyə aid vahid üçün ardıcılıq vasitəsi” (7, s.13–14) olması onun ifadə vasitələrinin bütünlükdə seqment və superseqment səviyyədə fərqli və hər bir dil üçün xüsusiyyətlərlə reallaşmasını şərtləndirir. Son zamanlar bu sahə ilə bağlı tədqiqatların diqqətəlayiq şəkildə artması heç də təsadüfi deyil.

Akustik parametrlərin söz vurğusunun müəyyən olunmasında çəkisi müxtəlif dillər üçün fərqli olsa da, bunu hər bir dilin prosodiya sistemi, dil strukturu və dilin tipoloji quruluşu baxımdan izah etmək, bu baxımdan dillərin təsnifini vermək mümkündür. Lakin bəzən elə halla qarşılaşırıq ki, söz vurğusunun mövqeyini izah etmək çətin olur: çex dilində söz vurğusunun yeri sabit olmaqla sözün ilk hecasına düşür – söz vurğusu saitin keyfiyyətindən, davamlılığından asılı deyil. Hətta ilk heca prefiks olsa belə, sözdəki ən qısa sait bu hecada olsa belə, vurğulu heca ilk hecadır (3). XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq çex dili ilə bağlı aparılan eksperimental tədqiqatlarda dil daşıyıcıları kontekstdən çıxarılmış sözlərdə vurğunun müəyyən olunmasında akustik əlamətlərə, xüsusilə daha yüksək tezlikli saitə diqqət yetirənlər də, nitq axınında əksinə, vurğusuz hecadakından daha az davamlılığa və tezliyə malik hecaları seçmişlər. Bunu nəzərə alan tədqiqatçılar müasir çex dilində söz vurğusunun akustik keyfiyyətini müəyyən etmək məqsədilə müxtəlif akustik əlamətlər və spektral xüsusiyyətlər araşdırılmışdır. Tədqiqatçıların qənaətinə görə, “Çex dilində söz vurğusu akustik əlamətləri ilə seçilən hecaya görə deyil, sözün bütövlükdə prosodik konfigurasiyasına görə müəyyən olunur” (3). Bu istiqamətdə aparılan digər müasir araşdırmalarda da qeyd olunan tədqiqatın nəticələri təsdiqlənmişdir: spektral əlamətlərin izlənilməsi eksperiment zamanı vurğulu hecada vurğusuz hecaya nisbətən daha stabil, düz ayrılır müşahidə olunmuşdur (4, s. 125–130; 5, s. 5–12). Müasir çex dili ilə bağlı materialların təhlili göstərir ki, vurğulu hecadakı sait sonrakı hecadakı saitlərdən daha qısadır, sonrakı hecalarda tezlik 20% daha yüksəkdir, yəni, vurğudan sonrakı hecada tezlik göstəriciləri təxminən üç dəfə çoxdur (3).

Digər hecaların fonunda seçilməsi üçün vurğulu heca daha çox fizioloji güc sərf olunmaqla tələffüz olunduğundan bu əlavə güc zaman, intensivlik, ümumi spektral mənzərə ilə bağlı bir sıra akustik parametrlərə təsir göstərərək onların göstəricilərinə dəyişməsinə səbəb olur.

Maraq doğuran məsələlərdən biri vurğulu hecadakı saitin keyfiyyəti ilə bağlıdır. Vurğulu saitlər tam keyfiyyətə malik olur, vurğusuz isə adətən qısa tələffüz olunmağa meyilli olması ilə diqqəti cəlb edir (1, s.12). Bu fakt da vurğulu hecanın saitin davamlılığının digərlərindən çox olmasını təsdiq edir.

Spektral göstəriciləri nəzərdən keçirdikdə vurğulu hecadakı saitlərin digər saitlərdən fərqli olaraq “tam” şəkildə tələffüz olunduğu, reduksiyaya uğramadığı müşahidə olunur. Saitin spektral “genişlənmə” ilə tələffüzü əslində ayrılıqda, izolyasiya olunmuş şəkildə tələffüz olunan saitə aid keyfiyyətdir. Nitq axınında bu keyfiyyətə yaxın tələffüz vurğu altında tələffüz olunan saitdə müşahidə olunur. Bu xüsusiyyət eksperimental tədqiqatlarda nəzərə alınmalıdır. Spektral baxımdan “geniş” vurğulu hecanın əsas xüsusiyyətlərindən biri onun yanaşı işlənən hecalara ciddi şəkildə təsir etdiyi halda, özünün koartikulyasiya baxımından təsirə məruz qalmamasıdır. Beləliklə, vurğulu heca sonrakı hecaya təsir göstərərək onun tərkibindəki səslərin keyfiyyətini dəyişdiyi halda öz “muxtariyyət”ini saxlayır. Vurğulu hecanın koartikulyasiyaya müqaviməti ilə bağlı Litva dilində vurğunu araşdıran Dogilin mülahizələri xüsusi maraq doğurur (2, s.282).

L.Blumfild “intensivlik və ya səsin ucalığı” kimi təqdim etdiyi vurğunun səs dalğalarının yüksək amplitudası ilə şərtləndiyini və daha çox hava kütləsinin axını, səsin meydana çıxması zamanı səs tellərinin daha çox yaxınlaşması və artikulyasiya zamanı əzələlərin daha enerjili hərəkətlərlə müşayiət olunması ilə bağlı olduğunu yazır (6, s.111). Müxtəlif dillərin fonemlər sisteminin müqayisəsi əsasında apardığı müşahidələrinə görə müəllifin gəldiyi bir çox qənaətlər xüsusilə maraq doğurur. Vurğunun sonor səslərə xüsusi çalar verdiyini, hətta kar səslərə “sonorluq”, sonor səslərə “neytrallıq” çaları verərək səsin təbii sonorluğuna qarşı yönəlmiş təsir göstərə biləcəyini müxtəlif dillərdən nümunə gətirərək diqqətə çatdırır (6, s.128). Dillərin fonetik sistemində baş vermiş tarixi inkişaf prosesinə aydınlıq gətirə biləcək bu tipli hadisələrin xüsusi eksperimental tədqiqata ehtiyacı var. Müxtəlif dillər üçün fərqli akustik parametrlərin üstünlüyü, aparıcı olması, söz vurğusunun müəyyən olunmasında bu parametrlərin fərqli çəkiyə malik olması, bəzi dillərdə vurğunun xüsusi parametrlərin rolu ilə izah oluna bilməməsi (məsələn, çex dilində olduğu kimi) kimi məsələlər hər bir dilin prosodiya sistemi, dil strukturu və dilin tipoloji quruluşu nəzərə alınmaqla təhlilini aktuallaşdırmaqla yanaşı, həm universal, həm də fərdi xüsusiyyətlərin müəyyən olunmasında eksperimental və statistik tədqiqatların zəruri olduğunu göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bergem, D. van. “Acoustic vowelreduction as a function of sentenceaccent, word stress, and wordclass on thequality of vowels,” SpeechCommun. 1993
2. Dogil, G. “Thephoneticmanifestation of word stress inLithuanian, Polish and German and Spanish,” in Word prosodicsystemsinthelanguages of Europe, H. vanderHulst, Ed. Berlin: Mouton de Gruyter, 1999, pp. 273–311
3. Skarnitzl R., Eriksson A. TheAcoustics of Word Stress inCzech as a Function of SpeakingStyle// <https://fonetika.ff.cuni.cz/wp-content/uploads/sites/104/2015/10/SkaEr17-CzechStress.pdf>
4. Volín, J. and Zimmermann, J., “Spectralslopeparameters and detection of word stress,” inProc. TechnicalComputingPrague, 2011
5. Weingartová, L. and Volín, J., “Short-termspectralslopemeasures and theirsensitivitytospeaker, vowelidentity and prominence,” Akustickélisty, vol. 20, 2014
6. Блумфилд Л. Язык. - М.: Прогресс, 1968
7. Бондарко Л.В. Фонетикасовременногорусскогоязыка. – СПб.: СПбГУ, 1998.

РЕЗЮМЕ

ХАРАКТЕРИСТИКИ ПАРАМЕТРОВ, ОПРЕДЕЛЯЮЩИХ СЛОВЕСНОЕ УДАРЕНИЕ Велиева Г.И.

Словесное ударение с определенными параметрами и особенностями было изучено с разных сторон. При определении ударения в слове следует учитывать ряд отвлекающих факторов на сегментном уровне, например, длину самого звука, и следует уделять внимание побочным факторам, влияющим на ударение. В статье рассматриваются такие вопросы, как акустические параметры словесного ударения, их правильное определение, вес ведущих параметров.

Ключевые слова: словесное ударение, акустический параметр, просодия, интенсивность, спектральные показатели

SUMMARY

CHARACTERISTICS OF PARAMETERS DEFINING THE WORD STRESS Valiyeva G.İ.

Word stress with specific parameters and features has been studied from different angles. When determining the stress of a word, a number of distracting issues at the segmental level, such as the length of the sound itself, should be taken into account, and the side factors that affect the emphasis is should be kept in focus. The article considers such issues as acoustic parameters of word stress, their correct definition, weight of leading parameters.

Key words: word stress, acoustic parameter, prosody, intensity, spectral indicators

MÜASİR DİL MÜXTƏLİFLİYİ ŞƏRAİTİNDƏ DİL VƏZİYYƏTİ VƏ DİL MÜNAQİŞƏSİ

Xülasə. Dil münaqişəsi dedikdə “insan cəmiyyətləri arasında dil ilə əlaqəli müəyyən problemlərin əsasında baş verən toqquşmalar” başa düşülür. Ayrı-ayrılıqda götürülmüş sosial-kommunikasiya sistemi daxilində dil vəziyyətinin sosiolinqvistik tipologiyasının əsasına aşağıda göstərilən parametrlər daxildir: dövlət sənədlərində de-yure öz əksini tapan və ya defakto mövcud olan dilin və ya dillərin sosial statusu; dilin canlılıq səviyyəsi; sosial-kommunikasiya sistemində mövcud olan dil variantları və ya dil kodları; dil formalarının mövcudluğunun funksiya xsusiyyətləri; öyrənilən sosial-kommunikasiya sistemində bütün dil mövcudluğu formalarının sosial-kommunikasiya rollarının məcmusu

Acar sözlər: *dil, cəmiyyət, qrup, kollektiv, bölgə, konflikt*

Müasir dil cəmiyyəti çoxsaylı dil variantlarının bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olması ilə fərqlənir, buna görə də dillərin mövcudluğu üçün əlverişli sosial-mədəni şərait yaratmaq son dərəcə vacibdir.

Dil vəziyyəti "bir dilin mövcudluq formalarının məcmusu və ya müəyyən coğrafi bölgələrin və ya inzibati-siyasi formasıların sərhədləri daxilində öz ərazi-sosial əlaqələri və funksional qarşılıqlı münasibətləri ilə birlikdə dillər məcmusu" olaraq təyin olunur [5, s. 266]. Cəmiyyətin dil həyatının modeli mövcud dil vəziyyətinin xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Dil kollektivində və ümumiyyətlə dövlətdə dil vəziyyətinin harmoniyasını qorumaq üçün səy göstərmək son dərəcə vacibdir, çünki dil yalnız ictimai qarşılıqlı əlaqə vasitəsi deyil, həm də dil cəmiyyətinin sosial-mədəni eyniliyini ifadə edən vasitədir.

Dil münaqişəsi dedikdə “insan cəmiyyətləri arasında dil ilə əlaqəli müəyyən problemlərin əsasında baş verən toqquşmalar” başa düşülür [5, s. 276]. Ayrı-ayrılıqda götürülmüş sosial-kommunikasiya sistemi daxilində dil vəziyyətinin sosiolinqvistik tipologiyasının əsasına aşağıda göstərilən parametrlər daxildir: dövlət sənədlərində de-yure öz əksini tapan və ya de-fakto mövcud olan dilin və ya dillərin sosial statusu; dilin canlılıq səviyyəsi; sosial-kommunikasiya sistemində mövcud olan dil variantları və ya dil kodları; dil formalarının mövcudluğunun funksiya xsusiyyətləri; öyrənilən sosial-kommunikasiya sistemində bütün dil mövcudluğu formalarının sosial-kommunikasiya rollarının məcmusu.

Dilin (variantın, dialektin) sosial statusu “dilin müəyyən cəmiyyətdə istifadə olunan digər dillərə qarşı tutduğu mövqedir” [5, s. 141]. Faktiki və ya həqiqi dil statusu, funksional dil statusu və hüquqi dil statusu fərqləndirilir. Faktiki status - “reallıqda yaranmış, lakin qanuni olaraq təsbit olunmamış müəyyən cəmiyyətdə dilin mövqeyidir” [5, s. 233]. Dilin hüquqi statusu dövlət orqanları tərəfindən təmin edilir və dövlət sənədlərində təsbit edilir, lakin bu, təəssüf ki, dilin canlılıq səviyyəsinin sabitliyinə zəmanət vermir.

Dil müxtəlifliyinin qorunması problemi hazırda son dərəcə aktualdır. Təsadüfi deyil ki, 2019-cu il UNESCO tərəfindən Yerli Dillər İli elan edilmişdir. Eyni zamanda, əlverişli bir dil vəziyyətinin inkişafı ilə bağlı nikbin proqnozlar vermək çətindir, çünki cəmiyyətin dil həyatının bütün səciyyətlərini və xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Bununla bağlı dil münaqişələrinin baş vermə ehtimalının proqnozlaşdırılması problemi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Çoxdilli mühit şəraitində, sosial nifaq və digər dil problemlərində müxtəlif dillərdə danışan dil kollektivlərinin ehtiyacları, hüquqları və ya istəkləri ziddiyyət təşkil etdikdə münaqişə yaranır. Bu termin daha dəqiq desək birbaşa dillə əlaqəli olan fikir ayrılıqlarına tətbiq olunur, məsələn müəyyən sahədə və ya ünsiyyət sahəsində hansı dilin rəsmi dil olması; uşaqlar hansı dildə təhsil almalıdır; dövlət təşkilatlarında hansı dildən istifadə edilməlidir və s.

Dilin azalan funksional yükü, onun alət funksiyasındakı ziddiyyətlər, nitq formalarının müxtəlifliyini təmin edən mövcud dil resurslarının məhdudluğu da münaqişənin səbəblərindən ola bilər.

Etnikdaxili dil münaqişələri, yəni vahid etnik qrupun nümayəndələri arasında yaranan mübahisələr, həmçinin millətlərarası dil münaqişələri, yəni müxtəlif etnik qrupların nümayəndələri olan insanlar arasında yaranan dil münaqişələri mövcuddur. Qeyd etmək lazımdır ki etnikdaxili dil münaqişələri adətən azsaylı milli ziyalı çevrəsi üçün səciyyəvidir, bu səbəbdən də müxtəlif etnikarası dil münaqişələri qədər kəskin deyil.

Dil münaqişələrinin yaranmasına bir çox hallarda qlottofagiya bəzən isə linqvosid adlandırılan siyasət şərait yaradır. Burada “təmas şəraitində bir dilin digər dil tərəfindən sıxışdırılması, mənimsənilməsi” prosesi baş verir. [5, s. 45]. İntensiv dil təmasları nəticəsində minoritar dil çox vaxt majoritar dil tərəfindən sıxışdırılıb əvəz olunur. Dövlətin dil planlaşdırılması üzrə fəaliyyəti əksər hallarda dil münaqişələrində yaranan problemləri həll etməyə yönəlmiş olur. Eyni zamanda, sabitləşmə proseslərini çətinləşdirən və daha çox zaman və səy tələb edən məhz dil məsələsidir.

R. Stavenhagenin tərəfindən etnosiyasi münaqişələr təsnifatı əsasında [8, s. 64], daha dar kontekstdə nəzərdən keçirilə bilən, daha dəqiq desək dil münaqişələrinə tətbiq edilə biləcək ziddiyyətli etnik

vəziyyətlərin meydana gəlməsini müşayiət edən dörd ümumi amil mövcuddur. Bütün bu amillər etnosiyasi münəqişənin tamamlayıcı stimulları, yəni onun bir hissəsi kimi qəbul edilir.

1. Etnik və ya azlıqda olan dil qrupunun üzvlərinin etnomədəni eyniliyinin olması. Bu zaman həmin dil qrupunun üzvləri onları əhatə edən dil mühitindən nə qədər çox fərqlənirlərsə, onların dil birliyi bir o qədər aydın görünür.

2. İstifadə olunan dil kodunun funksiyalarının daralması və / və ya gələcəkdə bu vəziyyətdə müsbət dəyişikliklərin baş verəcəyinə ümidin olmaması kimi siyasi mübarizəyə təşviq.

3. Qrup üzvlərinin kollektiv hərəkət etmə qabiliyyəti, dil qrupunun həmcinsliyi, yəni kollektiv eyniliyinin və ümumi maraqların dərk olunması, həmçinin dil qrupunun məskunlaşma sıxlığı və seçilən liderlərin mövcudluğu.

4. Siyasi mühitdə bir etnik və ya azlıq dil qrupu üzvlərinin müvəffəq olma şansını artıran fürsətlərin olması.

Dil münəqişələrinin həllində əsas məsələ onların qarşısını almaqdır. Deməli mümkün ola bilən münəqişə vəziyyətlərini qarşılamaq üçün düzgün tədbirlər planı hazırlamaq lazımdır.

Münəqişə araşdırılmaları və dil vəziyyətinin qısa icmallarına əsasən, bir neçə nəticə çıxarmaq olar:

- birincisi, dil münəqişələri çox nadir hallarda sırf dil problemi olur və onlara bir qayda olaraq, həm tarixi, həm də sosial-iqtisadi və siyasi amillər səbəb olur;

- ikincisi, dil münəqişələrini həll etmək üçün bir çox yol var: referendum yolu ilə siyasi kompromislər axtararaq; dillərin istifadə olunması prinsipi ilə ərazilərinin ayrılması; standart dilin bir neçə variantının formalaşdırılması;

- üçüncüsü, dövlət orqanlarının dil planlaşdırması üzrə fəaliyyətləri çox vaxt dilləri və dialektləri qorumağa yönəlsə də, eyni zamanda dilin yaxın variantlarının arasındakı fərqlərin tədricən artması müstəqil dil formaların yaranmasına səbəb olur və bu, nəticədə yeni münəqişə vəziyyətlərinin yaranmasına gətirə bilər.

Sonda demək istəyirik ki, dil münəqişələrini qarşısını balanslaşdırılmış dil siyasəti ala və ya söndürə bilər. Bu siyasət prosesdə iştirak edən bütün tərəflər üçün məqbul olan bir konsensus axtarışına yönəlməli və qanunlarda nəzərdə tutulmuş insan hüquqlarına riayət edilməsini təmin etməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ермакова Н. Н. Языковая политика Швейцарии // Языковая политика и языковые конфликты в современном мире (г. Москва, 16-19 сентября 2014 г.): доклады и сообщения. М.: Институт языкознания РАН, 2014. С. 89-94.

2. Журавлева А. М. Языковые конфликты и пути их решения: Исторический журнал: научные исследования. 2017. № 2. С. 1-13.

3. Заседание Совета по межнациональным отношениям [Электронный ресурс]. URL: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/55109> (дата обращения: 17.11.2019)

4. Миретина М. С. К вопросу об обострении языковой ситуации в Бельгии // Древняя и Новая Романия. 2013. Т. 12. № 2. С. 185-194.

5. Словарь социолингвистических терминов / отв. ред. В. Ю. Михальченко. М.: Институт языкознания РАН, 2006. 312 с.

6. Швейцер А. Д. Современная социолингвистика: теория, проблемы, методы. Изд-е 4-е. М.: Либроком, 2012. 176 с.

7. Язык и общество: энциклопедия. М.: Азбуковник, 2016. 872 с.

8. Stavenhagen R. Ethnic conflicts and nation-state. L.: Macmillan, etc., 1996. XII+324 p.

РЕЗЮМЕ

ЯЗЫКОВАЯ СИТУАЦИЯ И ЯЗЫКОВОЙ КОНФЛИКТ В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОГО ЯЗЫКОВОГО МНОГООБРАЗИЯ

Юсубова Х.Ш.

Сумгаитский Государственный Университет, Азербайджан

Под языковым конфликтом понимается «конфликт между человеческими обществами, основанный на определенных языковых проблемах». Социолингвистическая типология языковой ситуации в рамках отдельной социокоммуникативной системы основана на следующих параметрах: социальный статус языка или языков, которые де-юре отражены в государственных документах или существуют де-факто; уровень живучести языка; языковые варианты или языковые коды, доступные в системе социальных коммуникаций; функциональные особенности существования языковых форм;

сумма социально-коммуникативных ролей всех форм языкового существования в исследуемой социокоммуникативной системе.

Ключевые слова: язык, общество, группа, коллектив, регион, конфликт

SUMMARY

LANGUAGE SITUATION AND LANGUAGE CONFLICT IN MODERN LANGUAGE DIVERSITY

Yusibova X.Sh.

Sumgayit State University, Azerbaijan

A language conflict is understood as "conflicts between human societies based on certain linguistic problems." The sociolinguistic typology of the linguistic situation within the framework of a separate sociocommunicative system is based on the following parameters: the social status of the language or languages that are de jure reflected in state documents or exist de facto; the level of vitality of the language; language options or language codes available in the social communication system; functional features of the existence of linguistic forms; the sum of the socio-communicative roles of all forms of linguistic existence in the studied socio-communicative system.

Key words: language, society, collective, region, conflict

“YENİ NƏSİL” NEOLOGİZMLƏR – QLOBALLAŞMANIN TƏŞVİQ ETDİYİ LEKSİK INTERFERENSIYA FAKTLARI KİMİ

(Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Vətən müharibəsi dövründəki çıxış
və müsahibələrinin dili əsasında)

Yusifova Z.O.

Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan

Xülasə: Məruzədə Azərbaycan dilinə daxil olunmuş neologizm faktlarının mənimsənilməsində elitar dil kimliyinin rolu, konkret olaraq, Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin 44 günlük Vətən müharibəsi dövründəki çıxış və müsahibələrinin təsiri dəyərləndirilir. Məlum olur ki, qloballaşmanın təşviq etdiyi leksik interferensiya faktlarının yeni dil mühitinə adaptasiyasında elitar dil kimliyi nümunəsi güclü psixolinqvistik mahiyyətli təsir faktoru kimi çıxış edə bilər. Məruzədə prezidentin çıxışları sayəsində adaptasiya keçmiş leksik interferensiya faktları: *feyk*, *tvit*; habelə digər qrup “yeni nəsil” neologizmlər dəyərləndirilir.

Açar sözlər: qloballaşma, neologizmlər, interferensiya, prezident İlham Əliyev

Qloballaşma tendensiyası müasir Dünya geosiyasi, iqtisadi reallığının ən üzvi komponentlərindən birinə çevrilməklə, (ilk yaranma mərhələsində olduğundan fərqli bir şəkildə) sadəcə olaraq, iqtisadi münasibətlər sistemini əhatə etmir. Qloballaşma artıq həyatın bütün sahələrini ehtiva edən və bəşəriyyətin ortaq inkişaf strategiyasını müəyyənləşdirən global nəzarət, qarşılıqlı tənzimləmə, habelə müxtəlif yönli mədəniyyətlərarası əlaqə formatlarını əhatə edir. Xatırladaq ki, qloballaşma ilk növbədə məhz, iqtisadi münasibətlərin təmərküzləşməsi zəminində, transkontinental iqtisadi lahiyələrin gerçəkləşdirilməsi, iqtisadi münasibətlərin yönləndirilməsi üçün təsir rıçaqlarının formalaşmasını nəzərdə tuturdu. Və bu təsir rıçaqları ilk olaraq, hələ orta əsrlərdə formalaşmağa başlasa da, öz müasir anlamında **qloballaşma** termininə daha çox uyğun gələn proseslər XIX-XX əsrlərdən etibarən sistemləşməyə başlamışdır. Görkəmli ABŞ sosioloqu İ.Vallersteyn ilk dalğanın məhz, XIX əsrin ortalarına, ikinci qloballaşma dalğasının XIX əsrin sonları-XX əsrin əvvəllərinə təsadüf etdiyini önə sürmüşdü [4]. Əgər qloballaşmanın mütləq şəkildə dil əlaqələrinin intensivləşməsinə yol açması gerçəkliyini xatırlasaq, bu zaman İ.Vallersteynin bölgüsü kontekstində, Azərbaycan dilinə Avropa mənşəli neologizmlərin daxil olmasının tendensiyasının aktivləşməsinin niyə məhz həmin dövrlərə (XIX əsrin ortaları, sonları və XX əsrin əvvəlləri) təsadüf etməsi tam anlaşılan görünəcəkdir.

Müasir Dünyada pozitiv və bəzi neqativ aspektlərini izlədiyimiz, yəni bilavasitə iştirakçısı və şahidi olduğumuz qloballaşma prosesləri isə, yəni **qloballaşmanın müasir mərhələsi** isə “Dəmir pərdə”nin çökməsi ilə keçmiş postsovet Dünya düşərgəsi ilə Qərb ölkələrinin əlaqələrinin “ılımlaşmasından” sonra mümkün olmuşdu. Təsadüfi deyil ki, elə “qloballaşma” termininin özü də məhz, həmin zaman kəsində ortaya çıxmışdı. Məlum olduğuna görə, qloballaşma termini 1983-cü ildə ilk dəfə Harvard Business Review jurnalında məşhur Qərb iqtisadi analitiklərindən sayılan T.Levit tərəfindən səsləndirilmişdi. ABŞ tədqiqatçısı “qloballaşma”-nı nəhəng transmilli layihələrin təmərküzləşməsi tendensiyası kimi səciyyələndirmişdi [8; 27].

Lakin “soyuq müharibənin” sona yetməsi ilə Dünyanın ortaq inkişaf hədəflərini izləmək tendensiyası nümayiş etdirməsi qloballaşmanın müasir mərhələsinin başlanılmasına təkan verdi [6]. Bu da artıq 1985-ci ildə ABŞ sosioloqu R.Robertsonun qloballaşmanı daha geniş anlamda səciyyələndirməsi ilə bu terminə yeni məna qazandırması ilə yekunlaşmışdır. R.Robertsona görə, qloballaşma sıx iqtisadi xarakterli əlaqələr fonunda, intensiv siyasi, sosial, mədəni, informasiya və s. əlaqələrin qurulub inkişaf etdirilməsini və bu əlaqələrin vahidləşmiş mərkəz halında idarə edilməsini nəzərdə tutan proses olaraq dəyərləndirilmişdi [5]. Məhz sonuncu təfsir müasir qloballaşma proseslərini dolğun şəkildə əks etdirməklə həmin terminin əhatəli izahını vermiş olur. R.Robertson qloballaşmanın XX əsrin 80-ci illərindən etibarən Dünya elmi-tədqiqat çevrələrində bütöv, çoxşaxəli konsept kimi çıxış etdiyini də vurğulamışdır ki, [9;5] müasir tendensiyalar “qloballaşmanı” məhz müstəqil konsept statusunda nəzərdən keçirilməsinin (o cümlədən, linqvistik araşdırmalar platformunda da müstəqil “Qloballaşma” konsepti zəminin tədqiqini) məqsədmüvafiqliyini ortaya qoyur. Belə ki, məlum olduğu kimi, müasir Dünya reallığında qloballaşma iqtisadi təmərküzləşməni tənzimləməklə yanaşı, beynəlxalq siyasəti, sivilizasiyalararası münasibətləri, mədəniyyətlərarası dialoqu yönləndirən vacib mexanizmləri sistemini də əhatə edir ki, burada heç şübhəsiz ki, mədəniyyətlərin təması və bu mədəniyyətlərarası platformda dil əlaqələrinin rolu müstəsna mövqe sərgiləyir. Bu isə öz növbəsində qloballaşmanın dili olan ingilis dilinin dominant mövqeyini təsbit etməklə yanaşı, bu dilin digər Dünya dillərinin terminoloji bazası üçün “donor” rolunda çıxış etməsinə yol açır. Belə ki, müasir leksikoqrafik mahiyyətli statistik təhlillər qloballaşma mərhələsində inkişaf etmiş dünya dillərinə və ümumilikdə beynəlxalq terminoloji bazaya keçid etmiş neologizmlərin mütləq əksəriyyətinin məhz, ingilis dilindən mənimsənilməsi müəyyənləşdirmişlər. Məhz, ingilis dilinin əlahiddə mövqeyi (bəzi tədqiqatçılara görə, hətta şərti anlamda beynəlxalq *lingva franka* statusu [10]) son onilliklərdə, Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyə qovuşmasından sonrakı mərhələdə dilimizə daxil olan leksik interferensiya faktlarının böyük qisminin məhz bu “qloballaşma dilindən” olmasını qaçınılmaz etmişdi. Bir çox yeni anlayışların, yeni terminoloji analamların məhz qloballaşma platformunda mənimsənilməsi ingilis dilini leksik interferensiya “trafikində” ön mövqeyə çıxartmaqla yanaşı, milli terminoloji bazanın digər milli terminoloji sistemlərlə uzlaşmasını daha optimal vəziyyətə gətirmişdi. Belə ki, beynəlxalq terminologiyanın ortaq mənbəyinin müəyyənləşməsi və həmin mənbədən (dillərin fonetik, qrammatik xüsusiyyətlərinin imkan verdiyi adaptasiya formatında) mənimsənilmə müəyyən ortaqlıqları mümkün edir və nəticədə “tərcüməçinin yalançı dostları” kimi uğursuz dillərarası leksik-semantik korrelyasiya hallarının sayı məhdudlaşır. Xatırladaq ki, “tərcüməçinin yalançı dostları” deyildikdə, eyni bir leksik vahidin, terminin fərqli dillərdə fərqli anlamda işlədilməsi ilə səciyyələnən situasiyalar nəzərdə tutulur. Bu zaman tərcüməçinin yanlış olaraq, “tanış” gələn termini onun dilindəki anlamda reprezenyasiyası mətnin semantik tutumunun tam və ya qismən təhrif olunmasına yol açar ki, məhz, bu səbəbdən də həmin qrup leksik “paralelliklər” məhz, “tərcüməçinin yalançı dostları” kimi, yəni tərcüməçini yanlışlığa sövq edən “köməkçi” mətn vahidləri, “asan deşifrə edilən” leksemlər kimi xarakterizə edilir. Bu mənada beynəlxalq terminologiyanın unifikasiyası baxımından müasir leksik interferensiya faktlarının eyni mənbəyə istinad etməsi belə arzuolunmaz korrelyasiya halların kütləviləşməsinin də qarşısını da ala bilər.

Neologizm xarakterli leksik interferensiya faktlarının mənimsənilməsinin “rəvanlaşdırıcı” faktorlar sırasında onların elitar dil kimliyinə malik şəxslər tərəfindən, yəni toplumun aparıcı simaları olan siyasi, mədəni, yaradıcı elita nümayəndələri tərəfindən yüksək işlənmə tezliyinə məruz qoyulması yetərinə mühüm rol oynayır. Belə ki, bu şəxslərin, yəni adətən ədəbi dil normalarına qarşı yüksək həssaslıqla davranan bu kəsimin həmin interferensiya faktlarını legitimləşdirməsi bu qrup alınmaların ədəbi dil bazasına daxil olmasına asanlaşdırır. Bu mənada təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin çıxış və müsahibələri də dilimizin terminoloji bazasının zənginləşməsində kifayət qədər mühüm rol oynamışdır. Belə ki, sitat indeksi baxımından əlahiddə imkanlara malik olan həmin mətnlərin tirajlaşdırılması yeni mənimsənilən leksik interferensiya faktlarının sırası dil daşıyıcıları tərəfindən özününküləşdirilməsində, habelə onların leksikoqrafik legitimlik tanımadan öncə (yəni, ədəbi dil lüğətlərinə yol tapmasından öncə) geniş istifadə auditoriyasına malik olmasında mühüm təsir faktoru kimi çıxış edir. Bu faktor xüsusilə 2020-ci ildə Vətən müharibəsi dövründə xüsusilə intensivləşmiş iş əmsalı nümayiş etdirdi. Belə ki, 44 gün ərzində Dünyanın və eləcə də bütün Azərbaycan xalqının diqqət və səbirsizliklə izlədiyi prezident müsahibələri və çıxışları zamanı səsləndirilən ifadələr, onların tərcümə formatları dilimizə bir çox yeni neologizmlərin keçidini mümkün etmiş, habelə artıq mənimsənilmiş leksik interferensiya faktlarının ədəbi dil normaları statusunda qərarlaşa bilməsinə “yaşıl işıq” yandırmışdı. Məsələn, bu sırada İKT texnologiyaları neologizmlərindən sayılan “tvit”, Twitter istilahlarını qeyd edə bilərik. Bilavasitə Ali Baş Komandanın müharibə dövründəki fəaliyyəti sayəsində ədəbi dilimizdə yüksək işlənmə tezliyi qazanmış bu İKT terminləri hələ tam şəkildə interferensiya dilinin terminoloji inventarı keçidini gerçəkləşdirmədiyindən bu istilahların fərqli yazılış variantlarında istifadəsinin şahidi oluruq: *Son 20 gündə İlham Əliyevin twitter səhifəsinin izləyiciləri 321 min nəfər artıb; Vətən müharibəsi başlayandan*

sonra 20 gün ərzində Prezident İlham Əliyevin “**Twitter**” sahifəsinin izləyiciləri təxminən 321 min nəfər artıb!..Adaptasiya keçməmiş variantda, yəni mənbə dildəki orijinal transliterasiyada işlədilən neologizmlər xüsusidurğu işarələri vasitəsilə Azərbaycan dilli morfemlərlə kombinasiyada təqdim edilir: *İlham Əliyev: **Twitter-in** gözlənilməz ulduzu.*; *Bu günlərdə hamının diqqəti cəbhədən gələn xəbərlərə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Müzəffər Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin “qələbə “twit”ləri”nə, “Xalqa müraciətlər”inə yönəlmişdi.* Müqayisə üçün deyək ki, dilimizin əlifba sistemində uyğunlaşdırılmış variantlarda analoji işləmələrin aparılmasına ehtiyac duyulmurdu. Məsələn: *Prezident İlham Əliyevdən yeni **tvit** var; Prezident Əliyevin iki Twitter hesabı var: biri azərbaycan dilində, biri isə ingilis dilində **tvitlər** paylaşır.*“*Ermənistan heç müstəmləkə də deyil, heç nökar olmağa da layiq deyil*”, @presidentaz yanvarın 29-da **tvitləyib**. Bilavasitə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Vətən müharibəsi dövründəki çıxış və müsahibələrində yüksək işlənmə tezliyi ilə seçilən leksik interreferensiya faktlarına gəlincə, burada ilk olaraq, məhz, 44 günlük təbliğat sırasında ədəbi dilimiz üçün legitimləşmiş olan **feyk** neologizmini qeyd etmək istərdik. Belə ki, məhz, prezidentin təbliğat müharibəsinə verdiyi töhvə nəticəsində erməni “qara piar” kompaniyasının yalan və böhtanlarının ifşasına yönəlmiş çıxışlarında Ali Baş Komandan məhz həmin termindən dəfələrlə istifadə etmişdi. -*Siz Prezident Trampın “New York Times”ı necə adlandırdığınızı bilirsiniz, xatırlayırsınız? **Feyk** xəbərlər. Bu, **feyk** xəbərdir.... Bu, sadəcə, ölkəmizin nüfuzuna xələl gətirmək və döyüş meydanında əsgərlərimizin mərdliyinin əhəmiyyətini azaltmaq məqsədi daşıyan **feyk** xəbərdir.* [17]. Prezidentin Vətən müharibəsi dövründə etdiyi çıxışlarının, müxtəlif dillərdə verdiyi müsahibələrinin böyük əksəriyyətində fake (feyk) neologizminə geniş şəkildə yer verilmişdi. Təsədüfi deyil ki, gətirilən iqtibasda ABŞ-ın həmin dönmədəki prezidenti D.Trampın adı çəkilir. Belə ki, məhz, Tramp bu istilahın ingilis dilinin terminoloji sistemində sabitləşməsində müstəsna rol oynamışdır ([2]). Prezident İ.Əliyevin çıxışlarında tez-tez səsləndirilən neologizmlər sırasında **etnik təmizləmə** terminini də xüsusilə qeyd edə bilərik: *İşğal, bir milyon azərbaycanlı köçkün, azərbaycanlılara qarşı **etnik təmizləmə**, dağıdılmış şəhər və kəndlər.* Məlumdur ki, serb-xorvat dillərindəki **etnicko ciscenje** ifadəsinin kalkası kimi meydana çıxmış bu termin, daha öncələrdən də məlum olsa da, yalnız 1990-cı illərdən sonra, yəni Yuqoslaviya qətləam və etnik təmizləmələrindən sonra beynəlxalq terminologiyada sabitləşmişdi [1]. Prezident İlham Əliyevin Vətən müharibəsi dövründəki çıxış və müsahibələrində yüksək işlənmə tezliyi ilə seçilən neologizmlər sırasında **separatizm, infrastruktur, COVID-19, terminal** və s. neologizmləri qeyd edə bilərik. *Bizim Dağlıq Qarabağ ərazisində etdiklərimiz ondan ibarətdir ki, biz onların tanklarını, silahlarını, artilleriya sistemlərini hədəf almışıq və həmçinin biz onların hərbi **infrastrukturunu** hədəf almışıq.* Məlumdur ki, **infrastructure** termini 1940-cı illərdən etibarən NATO anlayışı kimi formalaşmış və 1970-ci illərdən etibarən bu istilah təkcə hərbi sahəsini deyil, mülki həyat sahələrini də əhatə etməyə başlamışdır [3]. XX əsrin sonlarında artıq beynəlxalq terminoloji sistemdə sabitləşməyə müvəffəq olmuşdur. Məsələn, təqdim olunan nümunədə infrastruktur termini artıq mülki həyat sahələrinə nəzərən istifadə edilir: *Çünki biz Ermənistanın yüksək rütbəli rəsmilərinin bəyanatlarını eşitmişik ki, onlar bizim strateji neft **infrastrukturumuza**, o cümlədən kəmərlərə və Bakının Səngəçal qəsəbəsində ən böyük neft-qaz **terminalına** hücum edəcəklər.* Bu iqtibasda yer almış terminal istilahi da təkcə dilimiz üçün deyil, eləcə də müasir rus dili üçün neologizm statusuna malikdir. Rus dilinin neologizmlər lüğətində qeyd edildiyi kimi, bu istilah nəqliyyat sistemlərində, yükdaşımalarda sonuncu çatdırılma məntəqəsini, habelə yüklərin, daşınan məhsulların bufer yığını məntəqəsini ifadə edir [7]. Vətən müharibəsinin COVID-19 pandemiyası dövrünə təsadüf etməsi prezidentin çıxışlarında bu neologizmin də; eləcə də əlaqəli neologizmlərin də yüksək işlənmə tezliyi ilə seçilməsinə yol açmışdı. **COVID-19-la** bağlı *Azərbaycan Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı tərəfindən nümunə kimi göstərilir ; İkincisi, **pandemiya** dövründə bizim iqtisadi göstəricilərimiz ən yaxşılardan biridir. – Xeyr, **koronavirus** dövründən əvvəl idi..* Son iki neologizm dar ixtisas çevrələri üçün neologizm sayılmasa da, geniş anlamda müasir Azərbaycan dili və beynəlxalq terminologiya üçün XXI əsin II dekadasının neologizmi kimi dəyərləndirilir. Məhz, son il yarım ərzində təkcə mütəxəssislərə tanış olan terminlər geniş kütləvilik qazanmışdır. Məruzə çərçivəsində təqdim edilən neologizm faktları elitar dil kimliyinin neologizmlərin mənimsənilməsinə, onların yüksək işlənmə tezliyi qazanıb ədəbi dilə adaptasiyasında müstəsna rol oynadığını tam əyaniliklə ortaya qoyur.

ƏDƏBİYYAT

1. Ethnic cleansing <https://www.britannica.com/topic/ethnic-cleansing>
2. Holubnycha L., Kostikova I., Besarab T., Moshtagh Y., Lushchik Y., Dolgusheva O. Semantic and Structural Aspects of Donald Trump’s Neologisms // Neologisms. Postmodern Openings, 11(2 Supl 1), 43-59. <https://doi.org/10.18662/po/11.2Supl1/178>
3. Lewis S.The Ecology of Infrastructure and the Infrastructure of the Internet, blog Hag Pak Sak, posted September 22, 2008.<https://hakupaksak.wordpress.com/2008/09/22/the-etymology-of-infrastructure-and-the-infrastructure-of-the-internet/>

4. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / Перевод П. М. Кудюкина / СПб.: Университетская книга, 2001. 416 с.
5. Жданова А. М. Подходы к определению понятия «глобализация». // Проблемы современной экономики, N 3 (43), 2012. – С. 106 – 109.
6. Ремнев В. А. Мировая глобализация: история и современность // Вестник ЛГУ, 2010, <https://cyberleninka.ru/article/n/mirovaya-globalizatsiya-istoriya-i-sovremennost>
7. Словарь неологизмов. Неологизмы XXI века, <https://russkiyazyk.ru/>
8. Трифонов Д. С. Глобализация: сущность и современные тенденции развития // Вестник Московского университета. - 2016. - № 5. - С. 26-38.
9. Труевцев, К. М. Глобализация как политический процесс; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. – 36 с.
10. Щенникова Н. В. Языковой фактор глобализации // Век глобализации. Выпуск №2(16)/2015 https://www.socionauki.ru/journal/files/vg/2015_2/119-129.pdf

РЕЗЮМЕ
НЕОЛОГИЗМЫ "НОВОГО ПОКОЛЕНИЯ" – КАК ФАКТЫ ЛЕКСИЧЕСКОЙ
ИНТЕРФЕРЕНЦИИ, ПООЩРЯЕМОЙ ГЛОБАЛИЗАЦИЕЙ
(Выступление Президента Азербайджана Ильхама Алиева во время Отечественной войны
и на основе языка интервью)

Юсифова З.О.

Азербайджанский Университет Языков, Азербайджан

В докладе исследуется роль элитарной языковой личности на процесс заимствования неологизмов азербайджанским языком, в частности дается анализ фактора влияния многочисленных выступлений и интервью президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева, которые он давал в период 44 дневной Отечественной Войны. На основе этого становится известным то что, на факты интерференции, «спровоцированных» глобализацией, и на процесс их адаптации может оказать непосредственное влияние фактор элитарной языковой личности, как сильный мотивирующий пример психолингвистического толка. В докладе, в частности исследуются такие неологизмы «нового поколения», как: фейк, твит и т.д., то есть факты лексической интерференции, которые уже успели пройти «адаптационный путь» в новой языковой среде.

Ключевые слова: глобализация, неологизмы, интерференция, президент Ильхам Алиев

SUMMARY
NEOLOGISM OF "NEW GENERATION" AS FACTS OF LEXIC INTERFERENCE PROMOTED
BY GLOBALIZATION

(Speech by the President of Azerbaijan Ilham Aliyev during the Patriotic War
and based on the language of the interview)

Yusifova Z.O.

Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan

The report examines the role of the elite language personality, in particular the influence of the speeches and interviews of the President of Azerbaijan Republic during the 44-day Patriotic War in the acquisition of the borrowed neologisms. AAs is known, elite language personality can be perceived as an influential psycholinguistic factor in the process of adaptation of the facts of lexical interference, provoked by globalization, to the new language atmosphere. The report also explores the examples of lexical interferences, such as “fake”, “tweet”, as well as other groups of neologisms of “new generation” which have already undergone the adaptation period through the speeches of the president.

Key words: globalization, neologisms, interference, president Ilham Aliyev

DEFİNİTİV TERMİNLERİN SEMANTİK SFERALARI

Zeynalova G.Ə.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Məqalədə semantik sahənin termin yaradıcılığında bütün əlamət və xüsusiyyətləri özündə ehtiva etməsindən, terminlərin məna xüsusiyyətlərini kənar təsirlərdən qorumasından bəhs olunur.

Terminlərin semantik sahəsi onların adı sözlərdən fərqləndirilməsinə də şərait yaradır. Semantik sahə termin-söz anlayışının aid olduğu elm sahələrində mövcud olur və bu sahə üçün ekstralingvistik təsirlər nəticəsində dildə ifadə vasitələri yaranır. Qeyd olunur ki, definitiv terminlərin leksik-semantik təhlili ilə yanaşı onların funksional-semantik əlamətləri terminlərin formalaşmasında əsas götürülməlidir.

Açar sözlər: *semantik sahə, elmi, anlayış, definitiv terminlər.*

Elmdə mümkün qədər, dəqiqliyin, təkmənalılığın, obyektivliyin və neytrallığın təmin edilməsində başlıca rol oynayan terminlərin yaranması zamanı semasioloji istiqamətlərə diskursiv yanaşma aparılır və məntiqi əsaslar nəzərdən keçirilir. Yeni yaranan vahidlər, yaranan terminlər elmlərin inkişafına və tərəqqisinə səbəb olur, yaranan fikirlər, düşüncələr üçün yeni anlayışlar təqdim edilir və bununla da müvafiq ideyalara uyğun olaraq idrakı dərkini sərhədləri genişləndirilir. Elmin daimi inkişafı terminologiyaya təsir edir, o, dəyişikliyə müvafiq olaraq yenilənir və terminlərinin də yenilənməsinə gətirib çıxarır. Yaranan vahidlər semantik cəhətdən mürəkkəb xarakterə malikdir. Semantik sahə termin yaradıcılığında bütün əlamət və xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir və terminlərin məna xüsusiyyətlərini kənar təsirlərdən qoruyur. Qeyd etmək lazımdır ki, ümumi leksik vahidlərdən fərqli olaraq termin-söz anlayışı özlərinin xüsusi forma və mənalara ilə xüsusi semantik sahəyə malikdirlər. Dilin semantik sahələri ilə predmet qrupları arasında çarpaz münasibətlər mövcuddur ki, bu da məna sferalarının yaranmasına zəmin yaradır. Şübhəsiz, elmi dilin də biliklər sistemində yeri, təbiəti, ayrı-ayrı kateqoriyaları, əsas anlayışları və s. müəyyən semantik qruplar üzrə təyin olunur. Burada kontekstin də aparıcı rolu inkaredilməzdir.

Terminlərin semantik sahəsi onların adı sözlərdən fərqləndirilməsinə şərait yaradır. Semantik sahə termin-söz anlayışının aid olduğu elm sahələrində mövcud olur və bu sahə üçün ekstralingvistik təsirlər nəticəsində dildə ifadə vasitələri yaranır. Əlbəttə, hər bir terminin semantikasi, hər hansı bir semantik sahəyə daxil olması onun təyinatıdır, təyin olunduğu məkandır. Əgər təyinat bəlli deyilsə, terminin də hansı sahəyə aid olması məlum deyildir. Məsələn, fəlsəfənin əsas anlayışları sırasına “həqiqət”, “təbiət”, “insan”, “gözəllik”, “xeyir”, “əməl”, “dünya”, “insan” və s. sözlər də daxildir. Lakin bu sözlər xüsusiləşdikdə, söz sferasından çıxaraq definitivləşərək fəlsəfə terminlərinə çevrilmiş və fərqli anlayış-məna əlamətləri kəsb edir. Terminin definitivləşməsi müəyyən sistem, sfera daxilində baş verir. Bu sistemə semantik cəhət də daxil edilir. Sfera tam, vahid bir sahədir. Bu sahə termin sistemi yaradaraq elm sahələrini formalaşdırır. Belə qənaətə gəlmək olar ki, hər bir elmə aid terminlər sistemi onun semantik sferalarını özündə əks etdirmək gücünə malikdir. Hər bir elm sahəsinin bilik sistemində yeri, metodologiyası, əsas anlayışları, nəzəriyyəsi müasir dövrümüzdə zəngin terminlər çoxluğunu yarada bilmişdir. Bu əhatəli, geniş terminoloji layın təkcə anlayış baxımından deyil, eləcə də elmi sistemini yaradır.

Definitiv terminlərin leksik-semantik təhlili ilə yanaşı onların funksional-semantik əlamətləri terminlərin formalaşmasında əsas götürülməlidir. Dilə antroposentrik yanaşma ilə terminlərinin funksional-semantik əlamətləri təyin olunur. Dillə anlayış arasında münasibət, onların ifadəsinə çevrilmiş terminlər arasındakı assosiativ əlaqələri müəyyənləşdirir. Terminlərə bu prizmadan yanaşdıqda koqnitiv bir zəncir alınır. Həmin zəncir- terminin yaranma, dərk olunması semantikasi ilə bağlıdır. Hər hansı bir elm sahəsinin terminlərinin yaranması prosesində terminin əlamətləri nəzərə alınmalıdır.

A.A. Reformatskinin qeyd etdiyi kimi, “terminin əlamətləri- abstraktlıq, konseptualıq, üslubi neytrallıq, dəqiq nominasiya, mənanın tam motivləşməsi, milli-linqvistik özünəməxsusluq, kontekstdən asılı olmamaq, sistemlilik nəzərə alınmalıdır”. (5, s.36).

Bu əlamətlərin hər biri terminin definisiyasında mövcuddur. Terminlərə verilən definisiya (təriflər) onların mənalara da açılmasına ciddi təsir göstərir.

“Anlayışın zəruri və kafi əlamətlərini əks etdirən, özündə saxlayan struktura malik definitiv terminlərin yaranmasının əsasında dilin öz sözlərinin semantik terminləşməsi, terminalınma, başqa dillərdən kalka etmə, qrammatik üsullarla terminyaratma da vacib şərtidir” (6, s.21).

Digər terminlər kimi definitiv terminlər də anlayışların ən vacib cəhətlərini özündə əks etdirir, onun qısa məntiqi təyini verilə bilər və definitivlik funksiyasını yerinə yetirməklə yanaşı bu sahədə mənalara düzgün ifadəsinə xidmət edir. Terminlərin semantik sahəsində baş verən müxtəliflik də konkret mənanın ifadə olunması zərurətindən irəli gəlir. Dildə kəmiyyət dəyişmələri semantik üsulla yaranan terminlərin hesabına baş vermir. Bu üsulla termin yaradıcılığı əsasən keyfiyyət dəyişmələri hesabına baş verir. Müxtəlif elm sahələrinin terminoloji sistemində semantik mənadan geniş istifadə edilir. Semantik xüsusiyyətlərinə görə terminlərin köçürülməsinə də rast gəlinir və elmi anlayışlar yeni ümumişlək söz və ya terminlər vasitəsilə adlandırılır. S.A.Sadiqova qeyd edir ki, yaranan yeni termin təbii ki, yeni anlayışı ifadə edir və onu adlandırır, yeni meydana çıxmış yeni anlayışla əşya arasında müəyyən assosiativ əlaqə yaratmaqla sözlərin mənası genişlənir, onlar terminoloji mahiyyət kəsb edirlər. Deməli, semantik üsulda yeni anlayış yalnız mövcud sözlərlə ifadə edilir, terminin və sözün məna yükü artır [3, s.99]. Bu zaman ümumişlək sözlər

yeni-yeni mənalara kəsb etdikcə terminləşir ki, burada da həmin sözün semantikasi genişlənir və terminləşmə baş verir. Belə sözlər bəzən başqa sahənin terminoloji sisteminə daxil olur. Bu baxımdan elm sahələrinə məxsus terminoloji vahidlər çoxsaylı semantik sferalarda birləşir. Məsələn, varlıq anlayışı sferasında bir çox terminlər yaranmışdır. Varlıq anlayışı fəlsəfə elminin əsasını təşkil edən əbədi məsələdir və fəlsəfi sistemi təşkil edən əsas terminlərdən biridir. Bu anlayış sferasında fəlsəfədə bir sıra terminlər yaranmışdır: “varlıq”, “ontologiya”, “həqiqət”, “yalan”, “xeyir”, “şər” varlığının fəlsəfi kateqoriyası, “mümkün varlıqlar”, “zəruri varlıq”, “əbədi varlıq”, “keçici varlıq”, “maddi varlıq”, “insan varlığı”, “materiya”, “reallıq”, “sonlu və sonsuz varlıq” və s. Semantik sfera əsasında “varlıq” termininin özü iki mənada izah olunur. Geniş mənada varlıq- bütün real mövcud olanlara deyil, o həm maddi, həm də mənəvi ola bilər. J.R.Sartre “varlıq” və “şüur” anlayış-terminlərini qarşılaşdıraraq yazırdı ki, “şüur varlıqdır; onun mahiyyəti həmin varlığın mövcudluğunu qəbul edir və əksinə, o varlığın şüurudur. Onun mahiyyəti mövcudluğu nəzərdə tutur, yəni varlıq onun görünməsinə tələb edir” (4, s.35)

Bu baxımdan terminin definitivləşməsində bu semantikalar əsas götürülərək yeni terminlər yaradılır. Hər bir sahənin terminlərinin formalaşmasında bu proses nəzərə alınmalıdır. Məlumdur ki, hər hansı elm sahəsini, öyrənməyin açarı məhz həmin elmə dair terminologiyanın dərk olunmasıdır. Həmin yol koqnitiv nəzəriyyədən keçir.

A.A.Braqina fərqləndirici meyarları əsas götürərək yazır: “Terminlərin digər leksik vahidlərdən semantik fərqlənməsi mühüm məsələlərdən biridir. Anlayışlar sistemində anlayışın terminlərlə ifadəsi faktdır və demək olar ki, buna şübhə edilmir. Lakin bu o demək deyil ki, konkret terminlə konkret anlayışın əlaqəsi birdəfəlik və həmişəlikdir. Bu termin leksik vahid kimi bütün leksik vahidlərə xas olan əlamətləri daşımır. Termin vahid funksiya daşdığı təqdirdə termin əlaməti kəsb edir və termin kimi işlədilmədikdə keyfiyyətini itirir” (7, s.37-47).

Müasir dövrümüzdə informasiya ötürücüsü kimi terminlər daha fəal iştirak edir. Terminoloji informasiya anlayış (semantik) informasiyadır, onun işarəvilik, semiotiklik təbiəti mövcuddur. Bu yolla dildə xüsusi anlayışlar ifadə olunur.

Buraya terminin definisiyası da daxildir. Yeni informasiya yeni terminləri doğurur və belə informasiyalar nəticəsində meydana çıxan yeni terminlər elmin inkişafını təmin edir. Məsələn, qloballaşma, sivilizasiya ilə bağlı yeni terminlər yaranır və elmi fakt definitiv termin-anlayışlarla uyğunlaşır.

Definitivləşmə prosesində müxtəlif elm sahələrinə aid yeni informasiyalar dilin öz milli terminləri və alınma terminlər hesabına çatdırılır. Məsələn, “anlayış”, “ölçü”, “varlıq”, “sonlu”, “sonsuz”, “dil”, “ağıl”, “düşüncə”, “mənlilik”, “yaradıcılıq” və s. dilin daxili imkanları əsasında yaranan terminlərdir. Terminlərin təyini zamanı, yəni yeni anlayışları bildirmək üçün dilin öz daxili imkanları məhduddursa, zərurətdən söz, termin alınması vacib sayılır. Terminin alınma prosesində də anlayışın dəqiq ifadə edilməsi üçün semantik qanunauyğunluqlara əsaslanılır. Təsədüfi deyil ki, müasir dövrdə beynəlxalq miqyasda çox zəngin sayılan ingilis və rus dillərində kənar dil elementləri, alınmalar elm sahələrində xüsusi lay təşkil edir və dillərin leksikasını zənginləşdirən, elmin dərk üçün daha yararlı hal kimi dəyərləndirən bir ölçü sayırlar. Məsələn: “abstraksiya”, “konkretlik”, “analogiya” (uyğun gəlmə), “modelləşdirmə”, “eksperiment” (“sınaq”, “təcrübə”) və s.

Sözlərdə semantik cəhətdən dəyişmələr baş verməsi dilin daxili qanunauyğunluqlarının təbiətindən irəli gəlir. Bununla yanaşı, sözlərdə daxili anlayış tamamilə itmir. Sözlərin məna dəyişmələri, həmçinin, bəzi variantların bir-birindən fərqləndirən zahiri əlamət yoxdursa, söz xaricində həmin variantların bir-biri ilə bağlılığına dəlalət edən dilxarici amillərlə yanaşı, məna birliliyinin paradigmatik sistem və sintaktik struktur meyarları müəyyənləşdirilirsə, o zaman yenə də sözün mahiyyəti mühafizə olunur.

Bu spesifik xüsusiyyətlərinə görə terminlər xüsusi leksik lay təşkil edir. Elmi terminologiyada gedən proseslərdən biri də semantik motivləşmədir. Məsələn, “fövqəlbəşər” – burada “fövq” “üst” anlamına gəlir, halbuki, bu terminin latıncada qarşılığı “trans”dır. Eləcə də, “renessans” termini Azərbaycan dilinə ərəb dili vasitəsilə daxil olaraq, “intibah” termini kimi işlənir. Ümumtürk mənşəli dillərdə bu termin “dirçəliş” termini kimi istifadə olunur. Anlayışın müxtəlif terminlərlə adlandırılması termin semantikasının dəqiq müəyyənləşdirilməməsi ilə əlaqədardır. Buna görə də definitiv terminlərin semantik sferasının dəqiq müəyyənləşdirilməsində əsas məsələlərdən biri də onların dildaxili və dildənkənar motivləşməsinin təyin etməkdir. Çünki motivləşmə də terminin semantik tərəfini əks etdirir. Terminin təyini zamanı yeni yaranan anlayışın əsas əlamətlərinin əvvəlki anlayışlarla oxşar və fərqli əlamətlərinin təyin edilməsidir. Bu əlamətlər assosiativ əlaqələr əsasında təyin edilir. Definitiv əlamətlər də bu əlaqələr əsasında təyin edilir. Bu əlaqə nəticəsində terminlərin daxili formalarında metaforikləşmə hadisəsi baş verir. Bu zaman metaforik, metonimik terminlər yaranır. Motivləşmiş terminlər başqa terminlərlə assosiativ əlaqədə olur. Metaforikləşmə prosesi, ümumən metaforiklik dildə gərgin situasiyaların yaranmasına, gərgin fikir və düşüncənin əmələ gəlməsinə şərait yaradır. Metafora -obraz fikrin aktiv forması kimi çıxış edir.

Anlayışlararası əlaqədə çox zaman metaforalar gizli formada özünü göstərir. Anlayışı əks etdirilən əşya, hadisəyə məxsus əlamətləri müxtəlif elmi hadisələr, qanunlar, qanunauyğunluqlar arasında da olur. Motivləşmiş əlamət elmi terminoloji anlayışları ifadə edir. Ümumiyyətlə, motivləşmiş terminlər semantik yaxınlıq əsasında yaranır. Terminin daxili forması onun motivləşmiş əlamətidir.

Eyni mənalı terminlərin paralel işlənməsi: “politeizm” – çoxallahlıq, “dialektika” təlimi - ideyalar nəzəriyyəsi elmi dili ağırlaşdırır. Məntiqi cəhət ondan ibarətdir ki, bu və ya digər söz termin olmaq üçün xüsusi elmi əhəmiyyətə malik anlayışı ifadə etməlidir. Məsələn: “abstaksiya” (idrak formasının tərəflərindən biri), “analogiya” (hadisələr arasında bənzərlik, oxşayış), “determinizm” (səbəbiyyətin obyektiv xarakterini müəyyən edən materialist nəzəriyyə), “atribut” (təyin); “fenomen” (müstəsna, qeyri-adi şəxsiyyət, hadisə, şey); “alternativ” (bir-birini istisna edən imkanların hər biri); “tezis” (fəlsəfə və məntiqdə həqiqiliyi sübut oluqmal müddə) və s. Bu terminlərinin məna incəlikləri aydınlaşdırılmış və beynəlxalq semantika əsas götürülmüşdür. Onu da qeyd edək ki, həmin beynəlmiləl terminlər başqa elm sahələrində də fərqli anlamlarda istifadə olunur. Yaxud da terminlərin milli və ya başqa dildəki qarşılıqları da işlənməkdədir. Məs.: “abstrak” - mücərrəd, “faktor” - amil və s.

Şüur və dil sferasında fəlsəfi sistemdə “təbii dil”, “anlayış”, “təsəvvür”, “şifahi söz”, “fəal fikir”, “fəlsəfə dili”, “dilin fəlsəfəsi”, “dil fəlsəfəsi» və s. bu qəbildən olan terminlər işlədilir. “Mənlik şüuru” pedaqogika, psixologiyada, sosiologiyada, ümumiyyətlə fəlsəfi elmlərin qovuşuğunda istifadə edilir. “Ağıl”, “düşüncə” kimi fəlsəfə terminləri də bu sfera daxilindədir. Bu anlayış-terminlərin interpretasiyası tərif xarakteri daşıyır. Semantik sferalar terminlərin definisiyasını şərtləndirən əsas amillərdəndir. Məsələn, “qanun” termininin definisiyası onun əsas əlamətləri ilə müəyyənləşmişdir. Ən ümumi formada qanun - şeylər, hadisələr və ya proseslər arasındakı müəyyən zəruri münasibətdir ki, bu da onların daxili təbiətindən, onların mahiyyətindən irəli gəlir. Qanun anlayışı obyektiv aləm hadisələrinin vəhdətinin, əlaqəsinin və qarşılıqlı asılılığının insanın dərk etməsi pillələrindən biridir. (1,s.257). Göründüyü kimi, anlayışların dəqiq müəyyənləşdirilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Əks halda ayrı-ayrı sahələr üzrə süni termin yaradıcılığı və onları əhatə edən anlayışların definitivliyini şərtləndirən amillərin pozulmasına səbəb olur. Bütün bunlar göstərir ki, terminlər ayrı-ayrı elm sahələrinin formalaşması üçün başlıca amildir. B. Budaqov yazır: “Əgər terminlərin dürüst başa düşülməsi biliklərin bu və ya başqa xüsusi sahəsini daha dərinləndirən öyrənməkdə bizə kömək edirsə, terminlərin düzgün işlədilməməsi və ya lüzumsuz terminlərə həddindən artıq yer verilməsi bizi elmdən yalnız uzaqlaşdırır, biliyin qapılarını üzümüzə bağlayır” (1,s.19,20).

“İnsan” ümumişlək sözü məqsədəuyğun şəkildə fəlsəfi terminə çevrilmiş və terminoloji məna kəsb etmişdir: “İnsan fiziki və mənəvi, təbii və sosial, irsi və həyatda əldə edilənlərin vəhdətindən ibarət canlı bir sistemdir. İnsan həm hadisələrin təbii əlaqəsinə qoşulur, həm də bioloji (biofiziki, biokimyəvi, fizioloji) qanunauyğunluqlara tabedir; insan şüuru psixoloji və şəxsiyyət səviyyəsində spesifik qanunauyğunluqları olan sosial varlığa çevrilmişdir. İnsan fiziki, morfoloji orqanizm kimi kainatda materiyanın ən yüksək, mütəşəkkil formasıdır. Deməli, insan bütövlükdə bioloji, sosial və psixoloji-mənəvi ölçülərin təşkil etdiyi tamlıqdır” (1, s. 328).

“İnsan” sözü məişət məzmununu dəyişib fəlsəfədə terminoloji məna qazanmışdır. Bu elmin nöqteyi-nəzərinə, insan biososial mövcudluqdur, onun sosial mahiyyəti vardır. “İnsan” termin-anlayışı insan növünə məxsus ümumi əlamətləri ifadə edən növ anlayışdır.

Beləliklə, tədqiqat göstərir ki, terminlər sistemini tam halda özündə birləşdirən elm sahələrində anlayışlar semantik sferalarında birləşir və bu mənalarda fəlsəfi-məntiqi və lingvistik aspektdə aşkar edilməsinin həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyəti vardır. Həmin mənalarda dərk, yeni anlayışların, yaradılması və formalaşması üçün başlıca stimuldur.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Budaqov R.A. Dilçiliyə dair öçerklər. Bakı, Azərnəşr, 1956
- 2.Məmmədova E.T.Cins kateqoriyaları ilə bağlı bəzi qeydlər.Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri.Ali məktəblərarası tematik məcmuə. Bakı, Mütərcim, 2000, №3,s.244
- 3.Sadiqova S.A. Azərbaycan dilinin terminologiyası.Bakı,Elm,2011
- 4.Ülkən H.Z. Felsefeye giriş.Ankara Universitesi Basımevi - 1963
- 5.Реформатский А.А. Мысли о терминологии.- Современные проблемы русской терминологии. М., Наука, 1986
6. Штраус Л. Введение в политическую философию. М.: «Праксис», «Логос», 2000
7. Брагина А.А. Значение и оттенки значения в терминах. // Терминология и культура речи. Москва: Наука,1981

РЕЗЮМЕ
СЕМАНТИЧЕСКИЕ СФЕРЫ ДЕФИНИТИВНЫХ ТЕРМИНОВ
Зейналова Г. А.

Азербайджанский Государственный Экономический Университет, Азербайджан

В статье рассматривается тот факт, что семантическое поле содержит все особенности и характеристики создания терминов, и что это поле защищает семантические особенности терминов от внешних воздействий. Семантическое поле терминов также позволяет отличить их от обычных слов. Семантическая сфера существует в сферах науки, к которым принадлежат понятие термин-слово, и в результате экстралингвистических влияний на эту сферу в языке появляются средства выражения. Отмечается, что наряду с лексико-семантическим анализом дефинитивных терминов за основу при формировании терминов следует брать их функционально-семантические особенности.

Ключевые слова: *семантическое поле, научные, понятие, дефинитивные термины*

SUMMARY
SEMANTIC SPHERES OF DEFINITIVE TERMS
Zeynalova G.A.
Azerbaijan State University of Economics, Azerbaijan

The article discusses the fact that the semantic sphere includes all the signs and features in the creation of terms, the protection of semantic features of terms from external influences. The semantic sphere of terms also allows them to be distinguished from ordinary words. The semantic sphere exists in science spheres to which the term-word concept belongs, and as a result of extralinguistic influences for this field, there appear means of the expression in the language. It is noted that along with the lexical-semantic analysis of definitive terms, their functional-semantic features should be taken into account in the formation of terms.

Key words: *semantic sphere, scientific, definition, definitive terms*

ЛИНГВОФИЛОСОФСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА КАТЕГОРИИ КВАЛИТАТИВНОСТИ
Колпенова А.К.

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Казахстан

Резюме. В статье значение качественной категории характеризуется на основе взаимосвязи лингвистики и философии. На основе умозаключений тюркского мыслителя Абу Насыр Аль-Фараби даётся лингвофилософское определение качественности и заключается, что она является основой наименований. Заключается, что образ, характеризующий роль устойчивых словосочетаний, определяет мотивационный знак в ономастическом аспекте, оценивает и определяет эмоциональность в аксиологическом аспекте, а в рамках лингвокультуроведения образ фразеологизма является источником культурной информации. Ведётся сравнительный анализ качественной семантики фразеологизмов на казахском и турецком языках. Определяются сходства и различия в мировоззрении родственных народов.

Ключевые слова: *качественность, внутренняя форма, образ, квинтэссенция, общетюркское мировоззрение.*

Исследование фразеологизмов в лингвистике XXI века, которая отличается интегративной и мультипарадигматической характеристикой, имеет особое значение. Всесторонний анализ качественной семантики устойчивых словосочетаний, углубляющих теорию фразеологического значения и дающих возможность дополнить содержание семасиологического анализа, имеет место в рядах значимых проблем в тюркологии. Изучение качественной семантики фразем, являющихся единицей формирования семантических категорий – языковой интерпретации философских категорий, влияет на раскрытие формулировки внутренней формы, определение связи с другими понятийными категориями, а также на нахождение сходств в фразео-семантическом направлении. Сравнительный анализ качественной семантики фразеологизмов на казахском и турецком языках – актуальная проблема, которая наряду с определением путей формирования и развития фразеологической системы на тюркских языках влияет на уточнение человеческого фактора, сходств и различий в мировоззрении родственных народов.

В фундаментальных трудах ученых I.Кеңесбаева, К.Омиралиева, О.Айтбайулы, С.Сатеновой, Г.Смагуловой, Р.Аваковой, О.Акса, Б.Османа, Н.Муаллимоглы, З.Коркмаз наблюдается разностороннее исследование фразеологизмов на казахском и турецком языках в рамках структурных и антропологических парадигм. Квалитативная семантика фразеологических единиц не являлась объектом исследования ни в казахском, ни в турецком языкознании, лишь рассматривалась фрагментарно, а в русском языкознании в этом направлении вели исследование такие ученые, как А.Д.Соловьева (2005), О.С.Шибкова (2006), Л.П.Юздова (2009), К.В.Землякова (2011).

Исследование квалитативной семантики фразеологизмов обязывает в первую очередь раскрытию содержания квалитативности в философском и лингвистическом аспекте.

Категория квалитативности (с латинского *qualitas* – качество) – основная из философских категорий, произошедшая от понятий «существование», «качество», «коммуникация». «Учение о качестве – квалитативизм. Автором первого синтетического учения о качестве – синтетического квалитативизма – был Аристотель» [7,16]. Аристотель в своих трудах «Категории», «Метафизика» сделал всесторонний анализ значения квалитативной категории.

На основе трудов Аристотеля о философских категориях более глубоко рассуждал Абу Насыр Аль-Фараби в своем труде «Катагурийас», давая следующее определение категории качества: «Качество – форма, определяющая индивиды (акциденция, субстанция), которая отвечает на вопрос *какой?* относительно любого индивида», он считал качество высшей ступенью и делит на 4 ступени между собой: 1) свойство и состояние, где свойство – это врожденные или приобретенные со временем особые формы, состояние – это временно приобретенная форма, которая со временем может преобразоваться в свойство; 2) естественная способность и неспособность, например: сила – способность, слабость – неспособность, твердость и мягкость – аналогично. 3) восприятие и состояние; качество, воспринимаемое через чувствительность – осязание, вкус, цвет, холод, жар и аффектация: злость, обида, страх и др. Если это все проявляется лишь в определенный период, то это называется состоянием. 4) числовые качества; определяются по внешним данным – кривой, прямой, склонный и др., четность и нечетность тоже относится к числовым качествам. [2,175]. В заключении концепции ученого об особенностях видов качества, постоянной формой «индивида», отличающей его от других, является его свойства, если это свойство проявляется лишь в определенный промежуток времени, является состоянием. В рассуждениях Аль-Фараби «качество» и «свойство» не синонимы, «условие описания качества ограничивается нашими словами, выражениями об «индивиде» [2,175], т.е. качество определяется отношением человека к «индивиду», качество – уровень и результат познавательной деятельности человека о свойстве и состоянии, «качество – выражение человека о свойствах субстанций и явлений» [10,29]. В этом аспекте О.С.Шибкова рассуждает: «Свойство – истинно объективная категория, а качество – общечеловеческая категория, включающая мировоззрение и результаты познавательной деятельности самого человека» [9,42]. Рассуждения ученого А.В. Бондарко тоже соответствуют этим заключениям: «Качество – одно из категориальных определений «вещи» как объекта, исходно выделяемого субъектом-человеком (субъектом-социумом) из непосредственной реальности окружающего его мира в его практической и познавательной деятельности» [8,8]. Исходя из этого, логико-философское заключение: квалитативность или качество – это субъективный образ объективной истины, познаваемый отношением человека к «индивиду». Отсюда определяется лингвофилософское значение категории качества: в результате изучения и оценки человеком свойств и состояний субстанций и явлений появляются новые понятия, т.е. квалитативность – основное начало номинации. Это суждение аргументируется и выводами ученого А.Салкынбай: «Когда появляется какое-либо понятие, оцениваются значимые свойства субстанций и явлений, и все производные слова мотивируются систематической маркировкой» [5,68]. По словам исследователя, номинативный знак – объективен, номинация – субъективна. От субъективности номинации формируются национальное познание и традиция, посредством чего образуется национальный язык. Также ученый указывает на то, что фразеологическое значение ясно показывает субъективность номинации [5,65].

Фразеологическое значение образуется от иллюстративности качества, т.е. фразеологическое значение обладает образной характеристикой. «Фразеологический образ – внутренняя форма, в ономазиологическом аспекте, можно сказать, основной компонент, составляющий основу семантики фразеологизмов. Без образа, т.е. без внутренней формы, фразеологизм не имеет значения, значит, нет и самого фразеологизма. Поэтому без внутренней формы фразеологизмы не могут выполнять коммуникативную функцию. Основные роли образа в семантике и функционировании фразеологизмов следующие: 1) образ мотивирует реальное значение фразеологизма; 2) образ

«возбуждает» оценку и эмотивность значения фразеологизма; 3) образ является носителем культурной коннотации фразеологизма [6,34].

Ученый К.Аханов, отметивший основы образования и происхождения устойчивых словосочетаний, сказал: «Основой фразеологических оборотов мог стать обобщенный в человеческих мыслях образный вид разных явлений» [1,182]. Например: *Тайға таңба басқандай* (Дословно: как на жеребенке мечено) «очень ясно, отчетливо, понятно». На жеребенке ставят метку, для того, чтобы определять чья собственность. Это ассоциировалось в народном познании и способствовало образованию производного слова.

«Жас келген соң шашым да *жабағы жүндей* болды», – деді қарт анам. («С возрастом мои волосы превратились в клочок шерсти», – сказала пожилая матушка). *Жабағы жүн* – имеется ввиду зимняя шерсть баранов и верблюдов. Здесь образ подразумевает смягчение, запутывание волос с возрастом. Вместе с тем, в этом образе абстрактно может подразумеваться психологическое значение (тоска по молодости).

Профессор К.Аханов также утверждает о том, что некоторые устойчивые словосочетания образуются на основе различных легенд, т.е. образ, мотивирующий реальное значение фразеологизмов, мог появиться после определенного случая. Например: фразеологизм на турецком языке *ağaca çıksa pabucu yerde kalmaz* `ағашқа шыкса, шәркесі жерде қалмас` (если залезет на дерево, не уронет свои лапти) – «относится к очень аккуратному, внимательному человеку». Значение фразеологизма смотивировано следующим случаем: «Увидев, что Кожанасыр в новых лаптях, дети-шутники решили спрятать его обновки, и при виде Кожанасыра сделали вид, что спорят о чем-то. Когда тот спросил, что происходит, ответили: – Мы спорим о том, сможете ли Вы залезть на это дерево. – Кожанасыр заявил, что сможет, положил свои лапти в карман и стал лезть на дерево. Дети, ожидавшие, что Кожанасыр оставит свои лапти на земле, наперебой стали кричать ему: – Кожа, оставьте свои лапти, зачем они Вам нужны на дереве? – Тогда Кожеке им ответил: – Может, передо мной появится какая-нибудь дорога!» [11]. С тех пор в отношении очень внимательных людей применяется этот фразеологизм. Фразеологизм на турецком *bal dök de yala* `бал төк те жала` (вылей мед и слизывай языком) – *çok temiz* `өте таза` (очень чисто), настолько чисто – что можно вылить мед и слизать языком, а образ слизывания меда языком – мотивирует реальное значение фразеологизма. На турецком *biçilmiş kaftan* `тігілген шапан` (сшитый кафтан) – *tümüyle uygun, elverişli* «применяется относительно того, кто хорошо справляется со своей работой или же относительно важного дела». Образ сшитого кафтана – мотиватор истинного значения.

Образ дает эмотивную и оценочную характеристику значения фразеологизма: оценка говорящего в диапазоне «хорошо-плохо» проявляется в образе значения фразеологизма и характеризуется в тесной связи с эмотивностью. Эмотивность, как один из составляющих компонентов семантической структуры фразеологизма, объединяет в себе всю информацию, соответствующую эмоциональной коммуникации субъекта, определяется на основе «одобрения» или «неодобрения». «Особенно важно классифицировать эмотивность и эмоциональность. Эмоция – свойственна человеку, определяет его психическое состояние, характеристика этих эмоций с помощью языковых единиц – эмотивность» [6,46].

Фразеологизмы, в семантике которых есть оценочный образ: каз. *аузы дуалы* «говорят о людях, чьи предсказания сбываются», тур. *ağzi öpülecek adam* «ağzından güzel sözler çıkan adam»; каз. *аузы жаман* «говорит что попало», тур. *ağzi bozuk* «говорящий безбожно»; каз. *аузы жеңіл* «легкомысленный человек, говорящий что попало», тур. *ağzi kalabalık* «yerli yersiz, anlamlı anlamsız konuşan, çok konuşan (kimse)»; *ашкөз* – ненасытный, *ақгөз* или *mok evin aç kedisi* `голодный кот в сытом доме` – *varlıklı olduğu halde doymayan, ihtiyacı olmadığı halde aç gözlülük eden*. Тур. *Tabansız adam* - *korkak, yüreksiz kimse* `трусливый, робкий`, каз. *табансыз* «неустойчивый, несерьезный, нетерпеливый». *Мұртына ұстара тимеген/ мұрты ұстара көрмеген* «необузданный, неукротимый, свободный», тур. *bıyığı yelli* – *kibirli, gururlu (kimse)* «высокомерный, гордый». Сходство и близость значений фразеологизмов на двух языках можно увидеть в образе, связанном с усами. Устойчивое словосочетание на турецком *kafasında kırk tilki dolaşıyor kırkının da kuyruğu birbirine değmiyor* - каз. `басында қырық түлкі, қыркының құйрығы бір-біріне тимейді` (в голове 40 лисиц, хвосты которых друг друга не задевают) применяется в отношении очень умного, хитрого человека, но можно заметить, что в казахском понимании этот образ оценивается как «очень хитрый, нет предела его хитростям», нежели «умный».

Фразеологизмы, характеризующие эмотивность на казахском языке: *iшін ит тырнағандай* «внутренняя боль человека, душа раздирается»; *iші өлген, сырты сау* «без настроения, опустошенный человек»; *өкпесі қара қазандай* «очень обиженный».

Фразеологизмы, определяющие эмотивную характеристику: *içine bağımlılıklar çöken işine talma* (талып қалу) *шөккен* «не знает, чем заняться»; *ağlama duvarına dönmek* «эргім келіп жылайтын қабырғаға айналған» «уставший, выслушивая жалобы других»; *batağa saplangan* «батпаққа батқан» «с проблемами без решений, замученный».

Образ определяет культурную коннотацию фразеологизма: квинтэссенция мировоззрения и опыта человека – в значениях фразеологизмов подразумевается история и познание, обычаи и обряды, традиции народа. Например, в значениях фразеологизмов на казахском языке *көгендеулі қозыдай, мұрнын тескен тайлақтай* «зависимый», *күлге шөккен түйедей* «полностью в грязи и пыли» отображается хозяйственная деятельность казахов, а в устойчивых словосочетаниях на турецком языке *ballı börek* «çok lezzetli, çok tatlı, ya da çok kolay şey, «очень сладкий, очень легко», *baklava dilimi gibi* «как кусок баклавы» *börek, baklava* упоминаются национальные блюда турецкого народа.

Таким образом, внутренняя форма в фразеологическом значении – «образ определяет в ономаσιологическом аспекте мотивационный знак, аксиологическом – оценку и эмотивность, а в рамках лингвокультуроведения образ фразеологизмов является источником культурной информации» [6,50].

Лингвофилософская характеристика категории качества определяется тем, что качество является субъективным образом объективной истины, основным началом номинации. Субъективность номинации ясно выражается в значениях фразеологизмов – одной из языковых единиц, характеризующих семантические категории, т.к. фразеологическое значение образуется при переходе качества в образ. А фразеологический образ – это внутренняя форма. Посредством внутренней формы определяется коммуникативная функция фразеологизмов, с помощью внутренней формы можно выяснить образование фразеологизмов, эмотивность и источники культурной информации. Поэтому, в результате сравнительного анализа семантики фразеологизмов на турецком и казахском языках, можно определить общетюркское мировоззрение, культуру, ценности общие для родственных народов, отдельное познание каждого народа.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: «Санат», 1993. – 496 с.
- 2 Әл-Фараби. Логикалық трактаттар. – Алматы: «Ғылым», 1975. – 673 с.
- 3 Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік. – Алматы: «Арыс», 2007. – 800 с.
- 4 *Püsküllüoğlu A. Türkçe Deyimler Sözlüğü.* – Ankara, 2006. – 847 s.
- 5 Салқынбай А.Б. Тарихи сөзжасам: монография. – Алматы: «Қазақ университеті», 2018. – 316 с.
- 6 Современная фразеология: тенденции и инновации. Коллективная монография. – Брянск: «Новый проект», 2016. – 200 с.
- 7 Субетто А.И. Сочинения. Ноосферизм. Квалитативизм: философия и теория качества, квалитология, качество жизни, качество человека и качество образования. – Кострома: КГУ им. Н.А.Некрасова, 2009. – 392 с.
- 8 Теория функциональной грамматики. Качественность. Количественность. Коллективная монография. – Санкт-Петербург: «Наука», 1996. – 264 б.
- 9 Шибкова О.С. Когниолингвистическая концепция категории качество. Докторская диссертация. – Москва, 2007. – 463 б.
- 10 Юздова Л.П. Категория квалитативности и ее репрезентация в современном русском языке. Докторская диссертация. – Челябинск, 2009. – 494 б.
- 11 <https://www.egitimsistem.com/>

XÜLASƏ

KEYFİYYƏT KATEQORİYASININ LİŇQVOFİLOSOFIK XARAKTERİSTİKASI

Kolpenova A.K.

L.N. adına Avrasiya Milli Universiteti Qumilyov, Qazaxistan

Məqalədə dilçilik və fəlsəfənin davamlılığı əsasında keyfiyyətlik kateqoriyasının mahiyyəti təsvir edilmişdir. Türk mütəfəkkiri Əbu Nasir Əl-Fərabinin fəlsəfi düşüncələri öyrənilərək keyfiyyətliliyin linqvofilosofik tərfi verilmiş, adlandırmanın əsas mahiyyəti olduğu qəbul edilmişdir. Müəyyən olunmuş ifadələrin funksiyasını təyin edən obrazın onomasioloji baxımdan motivasiya xüsusiyyətini müəyyənləşdirdiyini və qiymətləndirməni, emosionallığı aksioloji kontekstdə ifadə etdiyi və linqvokultural tədqiqatlar baxımından idiomun mədəni məlumatın mənbəyi olduğu ifadə edilmişdir. Qazax və türk

dillərində olan idiomatik ifadələrin semantikasında əks olunan keyfiyyət kateqoriyası müqayisə yolu ilə təhlil olunur. İdiomatik mənanın formalaşması və motivasiyanın əsası təhlil olunur, dildə olan ümumi və fərqli xüsusiyyətlərin yaxın xalqların dünyagörüşü baxımından əks olunması müəyyənləşdirilir.

Açar sözlər: *keyfiyyətlilik, daxili forma, imic, kvintessensiya, türk dünyagörüşü.*

SUMMARY

LINGUOPHILOSOPHICAL CHARACTERISTICS OF THE CATEGORY OF QUALITY

Kolpenova A.K.

Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Kazakhstan

The article describes the essence of the qualitiveness category on the basis of the continuity of linguistics and philosophy. Studying the philosophical thoughts of the Turkic thinker Abu Nasir Al-Farabi, a linguo-philosophical definition of qualitiveness is given, it is assumed to be the main essence of nomination. It is concluded that the image that determines the function of set phrases identifies the motivational feature from the onomasiological point of view, and expresses the assessment, emotionality in axiological context, and from the perspective of linguocultural studies the image of an idiom is a source of cultural information. The category of quality, which is reflected in the semantics of idiomatic expressions in Kazakh and Turkish languages, is analyzed by means of comparison. The formation of idiomatic meaning and the basis of motivation are analyzed, the reflection of commonalities and differences in terms of the worldview of related peoples is identified in the language.

Key words: *qualitiveness, internal form, image, the quintessence, Turkic worldview.*

СПЕЦИФИКА ОТБОРА И ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ РАЗНОУРОВНЕВЫХ ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ В ТЕКСТАХ РЕКЛАМЫ

Рамазанова А.Р., Жаркынбекова Ш.К.

Евразийский национальный университет имени Л.В. Гумилева, Казахстан

Резюме. Лингвистика текста находится лишь на пути признания ее в качестве раздела общего языкознания, и совершенно естественно, что многие категории текста еще не получили достаточно ясного освещения, а некоторые из них вообще не признаются категориями, хотя без них невозможно представить себе сам текст в его типологических чертах. Тем не менее исследования, проводимые у нас и за рубежом, уже дали ощутимые результаты, а их выводы могут быть положены в основу более детальной разработки сущностных характеристик общей лингвистики текста.

Ключевые слова: *категории текста, лингвистика, исследования*

Лингвистика текста находится лишь на пути признания ее в качестве раздела общего языкознания, и совершенно естественно, что многие категории текста еще не получили достаточно ясного освещения, а некоторые из них вообще не признаются категориями, хотя без них невозможно представить себе сам текст в его типологических чертах. Тем не менее исследования, проводимые у нас и за рубежом, уже дали ощутимые результаты, а их выводы могут быть положены в основу более детальной разработки сущностных характеристик общей лингвистики текста.

Еще в 1968 г. на коллоквиуме в Констанце П.Хартман, признавая за лингвистикой текста статус раздела общего языкознания, предлагал разделить сферы исследования текста, а именно: общая лингвистика текста; лингвистика типологии текстов [Р.Хартман]. В дальнейших исследованиях по теории текста отчетливо наблюдаются два подхода: стремление построить формализованную

Грамматику текста, для чего создаются правила, процедуры, схемы, по которым можно осуществить моделирование структур текста, и стремление создать общую теорию текста путем изучения конкретных речетворческих актов, закономерностей их организации и функционирования, описания стилового многообразия таких актов и определения категориальных признаков каждого типа текста. Первый подход характерен в основном для западноевропейских школ, второй – для советской лингвистики.

Начало XX века характеризуется значительным воздействием информационных потоков на человека. Среди них особое место занимает реклама, как одно из самых ярких явлений современности, привлекающее внимание людей различных профессий, культурных слоев, возраста.

По словам современных исследователей, рекламный дискурс, являясь частью культуры, отражает не только уровень экономического развития общества, но и задает образцы поведения

членов этого общества, влияет на речевую культуру людей [1]. Поскольку влияние рекламы сказывается и на употреблении русского языка, то особый интерес в настоящее время вызывают работы, связанные с раскрытием лингвистических аспектов изучения рекламы.

Анализ специальной литературы показал, что реклама изучается с позиций теории коммуникации [2: 59–61], делаются попытки определить место рекламы в системе речевых жанров [3: 24–34]. Кроме того, реклама рассматривается в семиологическом [4:], прагматическом [5: 193–300], прагмалингвистическом [6] и психолингвистическом аспектах [7]. Широко представлен в современной лингвистической литературе стилистический подход в изучении рекламы, в рамках которого освещается специфика отбора и функционирования разноуровневых языковых единиц в текстах рекламы [8], особому рассмотрению подвергается вопрос о стилистическом статусе рекламы [9].

В рамках теории речевой коммуникации при изучении рекламы оказываются важными вопросы, связанные с ее отнесенностью к той или иной разновидности коммуникации [10], наличием или отсутствием в акте коммуникации имплицитной информации [11].

С точки зрения семиологии, в рекламе выделяются своеобразные, только ей присущие семиотические функции: демонстративная функция знаковых форм, функция символизации. В работах исследователей делается попытка описать семантические характеристики современных рекламных текстов, определить связь между визуальным знаком и словом. В рамках прагмалингвистики релевантными признаками рекламы называются целенаправленное социальное действие, условия ситуации общения, ценности, стратегии, жанры. Определяя рекламу как форму коммуникации, которая пытается перевести качество товаров и услуг на язык нужд и потребностей покупателей, исследователи определяют цели рекламного дискурса как создание определенных стереотипов поведения, формирование общественного сознания и распространение информации о товарах и услугах. В психолингвистических исследованиях рекламы акцент делается на рассмотрении функции воздействия и средств ее актуализации в рекламном тексте.

Вынесенное в заглавие определение может вызвать ассоциации с другим широко известным определением „доказательная медицина“ – концепция, основанная на том, что принятие решений должно базироваться на четких доказательствах эффективности существующих методов лечения, полученных в ходе клинических исследований. Применительно к науке о языке «доказательная лингвистика» – это метонимия, фигура речи, задающая в определенном смысле оппозицию к «лингвистике бездоказательной» (ср.: [Gross 2006]). Действительно, постановка проблемы продиктована необходимостью самокритичного переосмысления и переоценки того, что определяет существо методологической работы лингвиста и его инструментария. При этом вектор критического анализа прослеживается из двух направлений: со стороны той лингвистической теории, которая последовательно ориентируется на традиционный объект лингвистики – высказывание/текст, оказавшийся сегодня «растворенным» в некоторых версиях дискурсивного подхода, и со стороны объективных подходов внутри самой лингвистики – математической, компьютерной, инженерной лингвистики, оперирующих точным инструментарием описания языковой деятельности. Собственно, научные прорывы XX в. во многих областях знаний опирались именно на точность применяемых методов и достоверность получаемых результатов, на создание новых технологий, в частности, технологий компьютерного анализа и автоматической переработки информации, что обеспечивает независимость методов от узких и зачастую спекулятивных целей исследования. Лингвисты делают слишком много выводов о том, чего они не могут наблюдать и к чему они не могут получить доступ своей методикой. Одновременно лингвисты часто отходят от того, что они действительно умеют наблюдать и делать. Сегодня ключевое значение имеет способность человека работать в различных знаково-знаниевых системах и извлекать информацию и знания из различных источников. Специалист должен работать в многоязычном поликодовом пространстве. При этом именно естественный язык является основным средством оформления, хранения и передачи информации. Поэтому лингвистические компетенции и лингвистические технологии как совокупность теоретически обоснованных и практически проверенных методов извлечения и формирования знания входят в число ключевых.

Цель статьи состоит в том, чтобы показать на основе анализа различных научных направлений внутри языкознания методологические возможности и инструментарий современной лингвистики, позволяющие представлять лингвистическое знание как достоверное и доказательное. Рассматриваются новые задачи лингвистической теории, которая должна развиваться в направлении переосмысления своей системы декларативных («знаю, что») и процедурных знаний («знаю, как»). Ключевой вопрос, на осмысление которого направлены рассуждения: что является действительным

языковым фактом и как избежать подмены научного анализа языковых фактов рассуждениями о фактах действительности. **Теоретико-методологические основания анализа** Лингвистика обрела свой дисциплинарный профиль и предметную идентичность в 1970-80-е гг., развиваясь в сторону большей формализации ее исследовательского подхода. Примечательно, что в одной из ранних публикаций Ю.М. Лотмана лингвистика названа эталоном точности среди гуманитарных наук. «Литературовед нового типа – это исследователь, которому необходимо соединить широкое владение самостоятельно добытым эмпирическим материалом с навыками дедуктивного мышления, вырабатываемого точными науками. Он должен быть лингвистом (поскольку в настоящее время языкознание “вырвалось вперед” среди гуманитарных наук и именно здесь зачастую вырабатываются методы общенаучного характера), владеть навыками работы с другими моделирующими системами ... Он должен приучить себя к сотрудничеству с математикой, а в идеале – совместить в себе литературоведа, лингвиста и математика». Объективность лингвистических разработок достигается возможностью определить предмет, исходные зафиксированные положения, четкие задачи исследования. Именно структурно ориентированный подход сделал лингвистику наукой точной во многих аспектах. Самое главное, он дал возможность «предъявить» язык как объект анализа, превратив его из недоступного феномена, который нельзя увидеть, зафиксировать, в доступный наблюдению: лингвист получил доступ к языку через речевую структуру, через текст. Лингвист наблюдает и анализирует текст, при этом делает выводы о том, как устроен язык.

Такой, безусловно, важный и методологически проработанный аспект, как структурированность (текста), игнорируется в некоторых версиях дискурсивного анализа, которые «по сути, растворяют текст как структурный и смысловой объект в бесконечном и аморфном семиозисе, а дискурс-анализ либо разбивает текст на составляющие его компоненты, даже не пытаясь затем собрать его воедино, либо вовсе отказывается от лингвистического субстрата, в том числе и от понятия текста», – пишет С.Т. Золян, ученик и последовательный продолжатель научной школы Ю.М. Лотмана [Золян 2013: 20]. И еще более определенная оценка: «Начиная с 90-х, интерес смещается в сферу прагматики и когнитологии – от языка как структуры в сторону описания языковой деятельности. Возможность строгого описания перестает восприниматься как необходимый критерий для оценки теории, а регулярность и системность, напротив, расцениваются скорее как результат желания упрощать исследуемые явления... Объективистская парадигма, видящая основную функцию языка в установлении адекватного и однозначного соответствия между языком и миром, уступает место иной, где язык – это прежде всего механизм понимания и смыслопорождения. ... Понятый превратно постмодернизм с недостаточно усвоенными процедурами деконструкции и дискурс-анализа и фантазирование на темы текста подменили анализ».

Специалисты знают, что исследования дискурса как особой категории сложились в различных независимо существующих и развивающихся национальных школах. **При изучении феномена дискурса (его предметной определенности) ключевое значение имеет научная традиция и развиваемая научная теория.** Выделяется, во-первых, самобытная франко-цусская традиция анализа дискурса, связанная, в основном, с М. Фуко, Л. Альтюссером, Ж.Ж. Ла-каном, М. Пешё, П. Серио. Это – традиция, в первую очередь, политико-идеологического, исторического и социокультурного анализа дискурса. Она наиболее автономна в своем подходе и несовместима напрямую с лингвистическими принципами анализа и категориальной базой лингвистики. Отдельно развивалась немецко-австрийская школа анализа дискурса, применившая традиционные методы и принципы текстового анализа письменного текста к категории дискурса. Выделяется как самостоятельная англо-американская лингвистическая традиция анализа связной речи, когда дискурсивный анализ направлен прежде всего на устную коммуникацию, на интерактивное взаимодействие говорящего и слушающего, на процессуальность. Это т.н. «дискурс по ван Дейку». (Детальные и принципиальные отличия концепций рассмотрены в работах [Чернявская 2004; 2013]). Из-за некритичного использования термина «дискурс» происходит недопустимое смешение самостоятельных теорий, стоящих за самим понятием «дискурс» в различных национальных традициях. Считаю необходимым следующий акцент. Для современной ситуации дискурсно ориентированных исследований в зарубежной лингвистике характерна совершенно отчетливая *тенденция ограничивать понимание дискурса в философии и социологии* по М. Фуко, Ю. Хабермасу и др., и *лингвистические подходы к дискурсу*. Последние ограничиваются таким кругом исследовательских вопросов, как:

1. анализ дискурса как связной речи (connected speech, Konversationanalyse),
2. макросемантический и глубинносемантический анализ текстов,
3. анализ дискурса как институционализированного языкового коррелята общественной практики,

4. анализ дискурса как содержательно-смысловой совокупности текстов, в том числе объединяемых в единый дискурс ретроспективно.

Своего рода линия демаркации лингвистического и нелингвистического подходов к дискурсу задается вопросом «сколько от Фуко за-ключено в данном дискурсивно ориентированном подходе?». Если «Фуко», т.е. «социологии» слишком много, этот подход отмежевывается от собственно лингвистической науки. Именно с позиции лингвистики дискурса я строю здесь свои рассуждения. Вторая причина, порождающая эклектичность подходов к дискурсу как лингвистической категории, связана с собственно российской ситуацией в лингвистических исследованиях. В российском пространстве оперирование термином «дискурс» отличается особой мозаичностью в силу иных обстоятельств: он **наложил-ся на ту систему координат и понятий, кото-рые традиционно изучались в советской науке в функционально-стилистическом формате.** Во всех многообразных по внешней форме определениях дискурса, циркулирующих в потоке современных «постсоветских» публикаций, на первый план выходит основной *принцип дискурсивного анализа*, а именно, *соединение в анализе собственно языкового с внешними по отношению к языку факторами, соединение внутритекстовых правил и регулярностей комбинации языковых средств с вокруг- и надтекстовым фоном, сопровождающим процесс порождения конкретного высказывания.*

При этом внимание к этим феноменам в речеведении для отечественной науки далеко не ново. Напротив, они традиционно и последовательно выделялись в школе функциональной стилистики, что можно видеть в многочисленных публикациях с конца 1960-х гг. и по настоящее время В.В. Виноградова, Э.Г. Ризель, Е.И. Шендельс, М.Н. Кожиной, А.Н. Васильевой, Т.Г. Винокур и многих других отечественных ученых. Русская функциональная стилистика много раньше ставшего теперь «модным» когнитивного подхода постулировала необходимость изучения высказывания/текста в коммуникативно-деятельностном аспекте. Отличительной чертой этого направления исследований всегда было внимание к функционированию языка в реальных актах речевого общения. Стилистико-речевая системность описывается как зависящая от экстралингвистических факторов – сферы общения, вида деятельности, целей и задач общения и т.д. (обзор публикаций см.: [Чернявская 2013]).

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ СПИСОК

- 1 Кара-Мурза Е.С. Русский язык в рекламе. Режим доступа: <http://www.gramota.ru>
- 2 См. подробнее: Клушина Н.И. «Увещательная коммуникация» в СМИ // Русская речь. М., 2002. № 6. С. 59–61; Кувалина С.С. Реклама как форма коммуникации // Актуальные проблемы лингвистики. Курган, 2004. Вып. 1. С. 47–49; Медведева Е.В. Рекламная коммуникация. М., 2003; Федорова Л.Л. Реклама как вид коммуникации // Язык, культура и общество. М., 2001; и др.
- 3 См. подробнее: Гольдин В.Е. Жанры речи. Саратов, 1997; Кохтев Н.Н., Розенталь Д.Э. Реклама: искусство слова: Рекомендации для составителей рекламных текстов. М., 1997; Стернин И.А. Общественные процессы и развитие современного русского языка: Очерк изменений в русском языке конца XX века. Воронеж; Пермь, 1998; Ученова В.В., Шомова С.А., Гринберг Т.Э. и др. Реклама: палитра жанров. М., 2000; Формановская Н.И. Объявление – реклама – рекламное объявление // Проблемы речевой коммуникации. Саратов, 2003. Вып. 3. С. 24–34; и др.
- 4 См. подробнее: Рекламный текст: Семиотика и лингвистика. М., 2000; Репьев А.П. Среда рекламы // Рекламный текст: Семиотика и лингвистика; Толкунова Е.Г. Семантическое описание современных русских рекламных текстов: Автореф. дис...канд. филол. наук: 10.02.01 / Алтай. гос. ун-т. Барна-ул, 1998; и др.
- 5 См. подробнее: Кочетова Л.А. Аксиология рекламного текста // Единицы языка и их функционирование. Саратов, 2003. Вып. 9. С. 193–300; Кухаренок Ф. Некоторые прагмасемантические особенности рекламных текстов // Русская филология. Тарту, 1996. № 7; Найденов О.Ю. Прагматические аспекты оптимизации речевого воздействия печатных средств массовой коммуникации: Автореф. дис...канд. филол. наук: 10.02.19 / Воен. ун-т. М., 2000; и др.
- 6 См. подробнее: Кочетова Л.А. Ценностные характеристики рекламного дискурса // Языковая личность: аспекты лингвистики и лингводидактики. Волгоград, 1999; Олянич А.В. Презентационная теория дискурса. Волгоград, 2004; Пирогова Ю.К. Стратегии коммуникативного воздействия в рекламе: опыт типологизации. Режим доступа: <http://www.psycho.ru> ; и др.
- 7 См. подробнее: Домовец О.С. Манипуляция в рекламном дискурсе // Языковая личность...; Желтухина М.Р. Воздейственность и суггестивность клише в языке СМИ // Язык и мышление: психические и лингвистические аспекты. М., 2003; Клушина Н.И. Восприятие рекламы //

Русская речь. 2001. № 1; Корнилова Е.Е., Гордеев Ю. Слово и изображение в рекламе. Воронеж, 2001; Мокшанцев Р.И. Психология рекламы. М., 2000; и др.

8 См. подробнее: Архарова А.В. Языковые средства создания эффективной звучащей рекламы (на материале телевизионной рекламы KNORR) // Сборник трудов молодых ученых и студентов ВолГУ. Волгоград, 1996; Базанова Е.А. Язык современной российской рекламы // Русский язык за рубежом. М., 2001; Гелвановский Г.В. Номинативный аспект рекламных текстов и способы его представления в английском и русском языках: Авто-реф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / Башкир. гос. ун-т. Уфа, 2000; Кара-Мурза Е.С. Стилистика и риторика рекламных текстов // Журналистика в 2000 году: реалии и прогнозы развития: Тез. науч.- практ. конф. М., 2000. Ч. 7; Клушина Н.И. «Увещательная коммуникация»...; Кохтев Н.Н. Стилистика рекламы. М., 1991; Кохтев Н.Н. Реклама: параметры оптимального текста // Культура русской речи и эффективность общения. М., 1996; Кочетова Л.А. Аксиология рекламного текста; Лейчик В.М., Кара-Мурза Е.С. Два подхода к языку рекламы // От слова к делу. М., 2003. С. 133–145; Муравьева С.Г. Язык рекламы как зарождающийся пласт современного русского языка: история и современность. М., 2003. С. 52–55; Мурашов А.А. О некоторых особенностях языка рекламы // Русский язык в школе. 2004. № 4. С. 82–87; Назайкин А. Характер, метод и форма рекламного текста // Журналист. 2003. № 3. С. 63;

Суздальцева В.М. «Меткое московское слово?» // Журналистика и культура речи. 2003. № 1. С. 54–63; Теркулова Д.Р. О стилевом статусе языка рекламы // Актуальные проблемы английской лингвистики и лингводидактики. М., 2003. Вып. 2. С. 137–142; Фу Лин. Языковая норма и реклама // Русский язык за рубежом. 2003. № 2. С. 81–82; Шноль Д.Э. Язык иконы и язык уличной рекламы // Вестн. Ун-та Рос. акад. образования. 2001. № 1. С. 164–167; и др.

9 См. подробнее: Кара-Мурза Е.С. Стилистика и риторика рекламных текстов; Кохтев Н.Н. Стилистика рекламы; Кохтев Н.Н. Реклама: параметры оптимального текста; Лейчик В.М., Кара-Мурза Е.С. Указ. соч.; Муравьева С.Г. Указ. соч.; Стернин И.А. Указ. соч.; и др.

10 См. подробнее: Кувалина С.С. Указ. соч.; Федорова Л.Л. Указ. соч.; и др.

11 См. подробнее: Клушина Н.И. «Увещательная коммуникация»...; Пирогова Ю.К. ИмPLICITная информация как средство коммуникативного воздействия и манипулирования // Проблемы прикладной лингвистики. М., 2002. С. 209–227; и др.

SUMMARY

SPECIFIC SELECTION AND FUNCTIONING OF DIFFERENT LANGUAGE UNITS IN ADVERTISING TEXTS

Ramazanova A.R., Zharkynbekova Sh.K.

Eurasian National University named after L.V. Gumilyov, Kazakhstan

The linguistics of the text is only on the way of its recognition as a section of general linguistics, and it is quite natural that many categories of the text have not yet received sufficiently clear coverage, and some of them are not recognized as categories at all, although without them it is impossible to imagine the text itself in its typological features. Nevertheless, the studies carried out in our country and abroad have already yielded tangible results, and their conclusions can be used as the basis for a more detailed development of the essential characteristics of the general linguistics of the text.

Key words: *text categories, linguistics, research*

КОММУНИКАТИВНО-ПРАГМАТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ТЕКСТОВ РЕКЛАМЫ

Рамазанова А.Р.

ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Казахстан

Аннотация: Языковые явления и процессы изучаются в лингвистике с конца 1960-х гг. в функциональном, антропоцентрическом измерении, то есть с позиций «присвоения» их человеком – носителем языка. Структура высказывания неоднородна, содержит эксплицитные, то есть выраженные средствами языка значения и имплицитные, скрытые смыслы. Под скрытым смыслом

понимается смысл, не выраженный вербально в высказывании, но подразумеваемый, потенциально выводимый.

Ключевые слова: языковые явления, структура, смысл

Языковые явления и процессы изучаются в лингвистике с конца 1960-х гг. в функциональном, антропоцентрическом измерении, то есть с позиций «присвоения» их человеком – носителем языка. Иначе говоря, целенаправленное речевое общение, речевое взаимодействие предполагает речевое воздействие.

Структура высказывания неоднородна, содержит эксплицитные, то есть выраженные средствами языка значения и имплицитные, скрытые смыслы. Под скрытым смыслом понимается смысл, не выраженный вербально в высказывании, но подразумеваемый, потенциально выводимый. Наличие скрытых смыслов позволяет разгрузить высказывание и обеспечить эффективность и экономность речевых усилий за счет увеличения передаваемого содержания на единицу плана выражения.

Непрямая коммуникация рассматривается как эффективная форма речевого общения с позиций риторических приёмов, общественной конвенциональности, речевой креативности и, наконец, национально-культурной обусловленности прямоты и/или не прямоты высказываний.

Всякий выбор слова, выбор номинации – это субъективно-оценочный акт. Выбор слова ненейтрален. В языковой единице – слове, аффиксе, грамматической конструкции может быть выражено отношение говорящего/пишущего к содержанию сообщения и к его адресату. Оценочное отношение может быть постоянно закреплено в языковой единице, и тогда речь идет о лексикализованной или грамматикализованной оценке, встроенной в содержание языковой единицы. Оценочный компонент значения, однажды возникнув на основе предметно-логического значения, сохраняется и даже может значительно модифицировать само предметно-логическое значение, ср.: герой - изменник, инициатор - зачинщик - застрельщик. Выбор слова не только отражает различие в оценках (положительных или отрицательных), в эмоциях, но способен навязать другому определённое отношение, т.е. направлять и управлять восприятием и пониманием.

В последние десятилетия в современной науке (в том числе и филологии) отмечается повышенное внимание к изучению различных типов дискурсов.

Одновременно с этим вопрос об определении понятия «дискурс» до сих пор остается дискуссионным. Существует несколько подходов к его определению (см., напр., обзор различных точек зрения в работах [1–6]). Вслед за Н. Д. Арутюновой мы понимаем дискурс как процесс речевого поведения («речь») в конкретной ситуации общения, «связный текст в совокупности с экстралингвистическими, прагматическими, социокультурными, психологическими и другими факторами» [7, с. 136]. Дискурс институционален по своей природе, в зависимости от сферы общения выделяются различные виды дискурса [8]. Медиадискурс, или дискурс средств массовой информации, в связи с активным развитием информационных технологий сегодня все чаще становится предметом исследования в научных работах [9–13].

К выводу о прагматической ориентации рекламы лингвистическая наука пришла еще в середине XX века. В частности, Дж. Личем в 1966 году для обозначения ключевых особенностей рекламной коммуникации был введен термин <<loaded language>>: <<most advertising language comes under the broader heading of *loaded language* that is aimed to change the will, opinions or attitude of its audience...>> [11, с. 25]. Однако несмотря на давний интерес к рекламному тексту как объекту лингвистической прагматики, множество аспектов в рамках данного направления исследования продолжают активно разрабатываться и в настоящее время. Широкое освещение в современной науке приобретают вопросы эффективного воздействия на адресата в конкретной ситуации общения между рекламодателем и аудиторией: <<Прагматическое направление исследования рекламных текстов позволяет рассматривать различные языковые и неязыковые средства воздействия на реципиента с точки зрения их целесообразности для достижения коммуникативного намерения составителей текста>> [5, с. 16].

Следует отметить, что материалом прагматических исследований редко становятся тексты интернет-рекламы. Необходимость выделения характерных особенностей рекламы в Сети обусловлена растущей популярностью и важностью Интернета как одного из наиболее интенсивно развивающихся и перспективных каналов коммуникации.

При выявлении прагматических аспектов интернет-рекламы в данной статье особое внимание будет уделено рассмотрению рекламных текстов в Сети в рамках основополагающей концепции лингвистической прагматики — теории речевых актов. Изучение рекламы посредством системного

описания речевых интенций, речевых актов и коммуникативных стратегий и тактик может быть охарактеризовано как новое перспективное направление в рамках лингвистической прагматики [6, с. 5].

С опорой на положения теории речевых актов тексты интернет-рекламы можно рассмотреть с точки зрения их внутренней и внешней структуры. Все особенности внешней структуры рекламной коммуникации в Сети, к ключевым аспектам которой относятся характеристики отправителя, по **Коммуникативно-прагматические аспекты текстов интернет-рекламы** получателя, формы сообщения, канала связи, кода, темы, контекста, обусловлены спецификой Интернета как глобального коммуникационного канала.

Ключевым аспектом интернет-коммуникации, определяющим характерные черты интернет-рекламы, можно считать так называемую «растворенную телесность» [2, с. 64] — отсутствие непосредственной связи коммуникантов. Если реклама в целом, как правило, ориентирована на особую целевую аудиторию и, более того, моделирует своего адресата по психографическим и демографическим характеристикам (по классификации Н. И. Формановской, реклама нацелена на «обобщенного прогнозируемого адресата» [10, с. 17]), то в случае с интернет-рекламой максимально сложно определить потенциальную аудиторию рекламного сообщения. Интернет как глобальный коммуникационный канал способен обеспечить передачу информации во все-мирном масштабе, и поэтому сегментация аудитории по тем или иным признакам зачастую становится затруднительной. Поскольку в интернет-коммуникации отправитель и получатель могут быть представлены друг другу только через тексты, роль внутренней структуры речевого акта (в нашем случае — рекламного текста) становится основополагающей.

С точки зрения внутренней структуры рекламный текст в Сети можно охарактеризовать как трехуровневое образование, состоящее из локуции, иллокуции и перлокуции. Три обозначенных аспекта в рекламной коммуникации представлены в тесном единстве: при создании текста (локуции) реализуется иллокуция — внеязыковая цель, определенная говорящим (в случае с рекламой, с рекламодателем) для достижения результата и воздействия на адресата (целевую аудиторию) — перлокуции.

Современная лингвистическая наука выработала устойчивую базу теоретических и методологических представлений об описании локутивных особенностей рекламы, предполагающем рассмотрение рекламных текстов в отношении к используемым в них языковым средствам. Менее изученными, перспективными и потому привлекающими внимание все большего числа исследователей являются вопросы восприятия, воздействия и достижения перлокутивного эффекта рекламной коммуникации.

При рассмотрении рекламного текста как целеориентированного речевого произведения особую значимость приобретает определение его иллокутивной силы. П. Ф. Стросон указывает на то, что «иллокутивная сила высказывания — это то, что, согласно намерению, должно быть понято» [9, с. 149]. Ядро понятия иллокутивной силы составляет иллокутивная цель — само намерение говорящего, направленное на определенное взаимодействие с адресатом (утверждение, вопрос, приказ, просьба и др.).

Рекламный текст в Интернете как сложное семиотическое целое, как правило, представляет собой реализацию различных иллокутивных целей. В этой связи очевидна необходимость рассмотрения особенностей функционирования в текстах интернет-рекламы существующих типов иллокутивных актов.

Одной из наиболее разработанных классификаций иллокутивных актов, с опорой на которую в данной работе предполагается изучение текстов интернет-рекламы, является теория Дж. Серля. Автор выделяет следующие типы речевых актов: директивы, репрезентативы, комиссивы, экспрессивы и декларативы [8, с. 170].

Прагматическим центром рекламной коммуникации в большинстве случаев выступает директив. Директивная интенция может быть определена как «стремление одного из коммуникантов оказать на собеседника, адресата такое воздействие, которое могло бы побудить последнего совершить определенные действия, исполнения которых первый из коммуникантов, отправитель, желает по тем или иным причинам» [1, с. 10].

ЛИТЕРАТУРА

1. Блакар Р.М. Язык как инструмент социальной власти (пер. с англ.) // Язык и моделирование социального взаимодействия. М.: Прогресс, 1987.
- Дилтс Р. Фокусы языка. Изменение убеждений с помощью языка. СПб.: Питер, 2001.

Ивин А.А. Риторика: искусство убеждать. М., 2002; 2016.

Bolotnova N. S. *Communicative stylistics of the text: Thesaurus, slovar'*. Tomsk, 2008. 384 p. (in Russian).

2. Temnova E. V. Modern approaches to the study of discourse. *Language, consciousness, communication*, 2004, no. 26, pp. 24–32 (in Russian).

3. Gorbunova M. V. On the etymology of the term “discourse” in linguistics. *News of PSPU named after V.G. Belinskogo*, 2012, no. 27, pp. 244–247 (in Russian).

4. Sycheva E. V. To the problems of understanding of the term “discourse”. *Young scientist*, 2011, no. 3, vol. 2, pp. 42–46 (in Russian).

5. Bocharnikova E. A. On the relation between the concepts of “text” and “discourse” in linguistics. *Philology. Theory and practice*, 2010, no. 1, vol. 1, pp. 50–52 (in Russian).

6. Kashirin A. A. To the problem of study of media discourse of a journalist. *Russian speech culture and text: Materials VIII international scientific*

Conference (17–18 April 2014), 2014, pp. 215–219 (in Russian).

7. Arutyunova N. D. Discourse. *Linguistic encyclopedic dictionary*. 1990. Pp. 136–137 (in Russian).

8. Karasik V. I. *Linguistic Circle: personality, concept, discourse*. Volgograd, 2002. 477 p. (in Russian).

9. Annenkova I. V. *Media discourse XXI. Linguistic and philosophical aspects of language of mass media*. Moscow, Mosc. Un-t Publ., 2011. 392 p.

(in Russian).

10. Orlova O. V. *Discursive and stylistic evolution of media concept: life cycle and world modeling potential*. Tomsk, 2012. 354 p. (in Russian).

11. Kozhemyakin E. A. Mass communication and media discourse: to research methodology. *Scientific statements of BelGU. Humanities Series*,

2010, no. 12, vol. 6, pp. 13–21 (in Russian).

12. Dobrosklonskaya T. G. *Media linguistics. Systematic approach to learning of mass media language (Modern english media speech)*. Moscow,

Flinta: Nauka Publ., 2008. 264 p. (in Russian).

13. Zheltuchina M. R. Functions of mass-media discourse. *Genres and types of text in the scientific and media discourse: intercollege collection of*

scientific works, 2007, no. 5, pp. 191–201 (in Russian).

XÜLASƏ

REKLAM MƏTNLƏRİNİN KOMMUNİKATİV-PRAGMATİK ASPEKTLƏRİ

Ramazanova A.R.

L.N. Qumilyov adına AMU, Qazaxıstan

Dil hadisələri və prosesləri dilçilik elmində 1960-cı illərin sonlarından bəri funksional, antroposentrik bir ölçüdə, yəni insan tərəfindən - ana dilinin daşıyıcıları tərəfindən "mənimsənilməsi" mövqeyindən öyrənilir. Söyləmin quruluşu heterojendir, yəni açıq, və gizli, mənalər vasitəsi ilə ifadə olunan mənalara ehtiva edir. Gizli məna bir açıqlamada şifahi olaraq ifadə olunmayan, lakin nəzərdə tutulan, potensial olaraq çıxarıla bilən məna kimi başa düşülür.

Açar sözlər: dil hadisələri, quruluş, məna

SUMMARY

COMMUNICATIVE-PRAGMATIC ASPECTS OF ADVERTISING TEXTS

Ramazanova A.R.

ENU named after L.N. Gumilyov, Kazakhstan

Linguistic phenomena and processes have been studied since the late 1960s. in a functional, anthropocentric dimension, that is, from the standpoint of their ‘appropriation’ by a person – a native speaker. The structure of utterance is heterogeneous, contains explicit, that is, meanings expressed by means of language and implicit, hidden meanings. Hidden meaning is understood as meaning that is not expressed verbally in a statement, but is meant potentially deducible.

ФОРМЫ ВЕЖЛИВОСТИ В КИТАЙСКОЙ И БАШКИРСКОЙ КУЛЬТУРЕ

Шарафутдинова М.Н., Батыршин Ш.Ф.

БГПУ им. М. Акмуллы, Россия

Резюме. В данной статье рассмотрено исследование культуры речи в китайском и в башкирском языкознании. Отмечено, что культура речи – это организация хороших отношений между людьми, эффективный путь в оптимизации деловой и политической коммуникации между странами.

Ключевые слова: *китайское языкознание, башкирское языкознание, культура речи, этика, общение, вежливость, анализ, сравнение.*

Вежливость, присуща любому народу и содержится в языке, культуре традиции народов всего человечества как одна из функций общения. Проявление доброжелательного и уважительного отношения к человеку относят к термину «вежливость». Вежливость, по Далю, - это качество вежливого человека, совокупность хороших манер, умение вести себя в обществе.

Люди обмениваясь информацией, общаясь друг с другом выражают различные отношения, эмоции, информацию между собой. Как многие утверждают, вежливость - это компонент межличностного общения, который регулирует поведение человека в обществе.

Вежливость бывает многогранна и используется в повседневной жизни, в большей частью для того, чтобы выразить, а возможно и скрыть, определенные чувства по отношению к собеседнику.

Проблема вежливого общения привлекает очень многих исследователей. Из зарубежных ученых изучением проблем коммуникации занимались П. Браун и С. Левинсон, Г. Каспер, К. Кристи, Гу Ю., Мао Л., Р. Лакофф, Дж. Лич, Р. Уаттс и др. Наши российские ученые как Н.И. Формановская, Т.В. Ларина, Л.В. Хохлова, А. Харчарек, И. А. Романова, Е.А. Зацепина и другие также уделяли большое внимание исследования проблем лингвистического аспекта вежливости и вежливого поведения в своих работах.

Актуальность данной статьи обусловлена возрастающей ролью знаний выражения вежливости в межкультурной коммуникации при международном сотрудничестве, требующая не только знания языка, но и знание культуры, истории, традиций вашего визави. Эта работа посвящена изучению формул вежливости в китайском и в башкирском языках в теоретическом аспекте.

Исследование речевого общения или речевого этикета читается одним из самых привлекательных и актуальных направлений в лингвистике. В Словаре по этике, вежливость понимается: «...моральное качество, характеризующее человека, для которого уважение к людям стало повседневной нормой поведения и привычным способом обращения с собеседником». Из этого следует, что вежливость проявляется в уважительном отношении, в помощи тому, кто в ней нуждается. Речевой этикет, как уместное правильно подобранное речевое выражение, относится к важному элементу вежливости.

Термин «вежливость» в энциклопедии этикета (А.А. Гусейникова и И.С. Кона) дается как «...совокупность поступков, содержание и внешнее проявление которых соответствуют моральным принципам». Этот термин отражает только поведенческий аспект. Представители разных культур по-разному понимают содержание понятия «вежливость». Такое различие отражается в языке.

Большой словарь современного китайского языка содержит следующие слова со смысловым компонентом вежливость: 礼貌, 客气, 谦和. Данные слова имеют общую сему «уступчивый», «скромный», «учтивый», «соблюдающий правила приличия». В «Большом русско - китайском словаре» 礼貌 переводится как «вежливый», 客气 «церемонный» 谦和 «скромный». Слово вежливость 礼貌 состоит из двух иероглифов, первый из которых 礼 переводится как «этикет», «ритуал», «обряд», «поклон», «приличный», «вежливый», «правила вежливости», а второй 貌 переводится как «внешний вид». Быть вежливым у китайцев это «соблюдать ритуал (обряд), и внешний вид, соответствующий ситуации». В «Большом китайско- русском словаре» термину «礼貌» вежливость дается такое определение «языковое выражение скромности и почтения». Все это проистекает с философии Конфуция уважение и почтение к старшим. (примеры нужны, почтение к старшему, отцу, повелительно) и этому закону китайцы до сих пор придерживаются. Как пример в центре стола сидит главный, и он задает тон беседы, и все его слушаются.

В словарях башкирского языка мы находим следующие слова, которые выражают вежливость: *илтифатлылыҡ, ғәҙәплек, ихтирамлылыҡ, яҡшы мөғәләмә, кеселекллек, асыҡ йөҙлөк, илғәҙлек*. Все эти слова переводятся на русский язык как учтивость, обходительность, любезность и вежливость. Основному понятию вежливость в башкирском языке *ғәҙәплек* дается следующее определение в «Академическом словаре башкирского языка»: черта характера, которая характеризует личность хорошими манерами, добрыми делами и образованностью.

Исходя из этого можно сделать вывод, что в сопоставляемых нами языках понятие «вежливость» раскрывается по-разному, но при этом имеет общее значение.

В данной статье мы рассмотрим некоторые аспекты “вежливости”.

Рассмотрим лингвистические средства выражения вежливости в китайском и в башкирском языках. Более подробно остановимся на устойчивых выражениях вежливого обращения, приветствия, извинения, благодарности, прощания и. т. д.

1. Вежливое обращение к мужчине и женщине.

В китайском языке при обращении к мужчинам используют слово 先生 *xiansheng* (господин). Такое обращение применяется к тем, кто выше по статусу либо к незнакомцам. Например: школьники, солдаты, продавцы обращаются так к учителям, офицерам, клиентам и. т. д. Если известна фамилия собеседника, китайцы начинают с фамилии, затем следует слово господин. 王先生 *wang xiansheng* (Господин Ван).

К женщинам в Китае принято обращаться как 太太 *taitai*. Данное слово обозначает группу частично синонимических слов: госпожа, тетушка, жена. Иероглиф 小姐 *xiaojie* может относиться к девушке, 女士 *nushi* (госпожа) к женщине. К молодым девушкам принято обращаться 姑娘 *guniang* либо 美女 *meinu*.

В башкирском языке при обращении к незнакомому мужчине, старшему по возрасту, употребляются термины ағай (старший брат.), олатай (дедушка), бабай (дед); незнакомому мужчине, младшему по возрасту, кустым (младший брат), туғаным (родственник мой, мой младший брат), энекеш (братишка).

При обращении к незнакомой женщине употребляются термины апай (старшая сестра, тетя), незнакомой женщине, младшей по возрасту, һеңлем (младшая сестра), һылыуым (сестрица моя), карындаш (младшая сестра, сестренка, сестричка).

2. Вежливое обращение ты и вы.

В китайском языке, как и в башкирском, присутствует градация обращения на менее вежливое 你 *nǐ* (ты) - һин(ты) и более вежливое 您 *nín* (вы) - һез(вы).

Раньше у башкир в традиции к отцу дети, жены обращались на вы(һез). И не называли его по имени. Также было и у синайцев. Иероглиф 父 (*fù*) «фу» – означает «родитель» или «отец», и всегда используется для обозначения мужской фигуры. В древние времена иероглиф 父 писался более живописно, изображали руку с каменным топором, со штрихом на его верхушке, остальная часть иероглифа изображала руку. Каменный топор олицетворяет силу и храбрость. Позже иероглиф 父 стали приписывать к человеку, держащему топор, как к человеку, достойному уважения. Поскольку в глазах ребёнка тот, кто является самым великим, самым сильным и наиболее достойным уважения, это отец, иероглиф 父 стал представлять отца — авторитетного мужчину.

3. Вежливое обращение к членам семьи.

Вежливое обращение к членам семьи значительно отличаются в китайском и в башкирском языках. В китайской культуре лексические выражения обращения имеет особенности культуры. При обращении к родителям принято добавлять префикс 老 *lao*, который в самостоятельном виде переводится как старый, старший (мудрый). Для уважительного обращения к отцу 爸爸 *baba* и матери 妈妈 *mama* этот префикс принято добавлять к первому слогу данных слов, что означает почтение. Например: 老爸 *laoba*, 老妈 *laoma*. 爷爷 *yeye*, 奶奶 *nainai*, 叔叔 *shushu*, 阿姨 *ayi*

В башкирской культуре к отцу, к матери, к дедушке, к бабушке, к дяде, к тете обращаются по наименованию, также их используют в уменьшительно-ласкательной форме для вежливого обращения. Например: - Атай!(*nana*), Атакайым!(*nanochka*); Әсәй!(*mama*), Әсәкайем (*mamochka*); Олатай!(*dedushka* со стороны матери), Өләсәй!(*babushka* со стороны матери); Бабай

(дядя), Инэй(тетя). А также при обращении к дедушке и бабушке по линии отца принято добавлять префикс *карт*, который в самостоятельном виде переводится как старый: *картатай*(дедушка по линии отца)и *картэсэй*(бабушка по линии отца). Также схожей чертой китайского языка с башкирским является обращения к братьям и к сестрам. В китайской культуре наблюдается иерархия как в обществе, так и в семье.

Существуют различные лексические средства выражения обращения к страшим и к младшим братьям: - 哥哥 *gege* (старший брат), 弟弟 *didi* (младший брат) - 姐姐 *jiějie* (старшая сестра), 妹妹 *meimei* (младшая сестра) И в башкирском языке соответственно: ағай(старший брат); кусты, мыртый, мырза, эне (младший брат); апай (старшая сестра); һеңле,һылыу,карындаш (младшая сестра).

В китайском языке как и в башкирском языке в контексте вежливого обращения лексика, обозначающая родственные связи, различается по материнской и отцовской линиям. К дедушкам и бабушкам по отцовской линии обращаются так: 爷爷 *ye ye* (дедушка), 奶奶 *nai nai* (бабушка), по материнской же так: 老爷 *laoye* (дедушка), 姥姥 *laolao* (бабушка).

Обращения к дядям и к тетям в китайском языке имеют множество вариантов. К дядям по отцовской линии обращаются 叔叔 *shushu*(дядя), также такое обращение может быть адресовано и постороннему дяде среднего возраста. К тете же по папиной линии или не к родной тете обращаются 伯母 *bomu* . 伯父 *bofu* - вежливое обращение к дяде по материнской линии, или постороннему человеку. К сестре матери или чужой тете китайцы обращаются 姨娘 *yiniang* (тетушка). К мужу тетушки по отцовской линии используют другое обращение 故丈 *guzhang* (дядя). К продавцам, женщинам среднего возраста можно обратиться как и к своей тетушке 阿姨 *ayi*.

4.Вежливое обращение профессия+фамилия

В башкирском языке на выбор обращения влияют профессия и род деятельности,например: һатыусы апай (тетя продавец), укытыусы ағай (дядя учитель), иптәш ашнаксы (товарищ повар), мулла эфәнде(господин мулла). В обоих языках существуют обращения по роду деятельности, которые могут строиться с добавлением профессии совместно с фамилией:王老师 (учитель Ван); язгыусы Мусин (писатель Мусин)

5.Приветствие.

Приветствие является одним из важнейших ритуалов в общении. Рассмотрим формулы выражения приветствия в китайском и в башкирском языках. Представители китайской культуры приветствуют друг друга выражением «你好»,что означает (ты/тебе хорошо).Приветствующее вас лицо желает, чтобы все у вас было хорошо. Это выражение используется для приветствия людей младшего или равного вас возраста. Есть еще одна вариация этого приветствия 您好 *nin hao* (вам хорошо). В первом иероглифе присутствует ключ 心 *xin* (сердце), из-за чего это выражение используется для приветствия сердцем почитаемых вами людей, старших и уважаемых людей. Такие формы приветствия как! 您好!你好 ! пришли от иностранцев. Универсальными же являются приветствия, связанные с временем суток:

«早上好» *zaoshang hao* !(С добрым утром)

«下午好»*xiawu hao*! (Добрый день)

«晚上好»!*wanshang hao* (Добрый вечер).

Очень близкие друзья могут приветствовать друг друга заимствованной из английского языка формой Hello! 海!Hi!

На подобные вопросы приветствия принято отвечать простыми фразами как:

-«很好» *hen hao* (очень хорошо) -«好» *hao* (хорошо)

-«还好» *hai hao* (не плохо)

-«还行» hai xing (нормально) -«马马虎虎» māmāhuhu (так себе) -«就这样» jiù nà yàng (как обычно) - «不好» bu hào (плохо), «老样子» lǎoyangzi (как всегда)

Очень много иностранцев, изучающих китайский язык при приветствии спрашивают 你好吗? Nǐ hào ma (как у тебя дела?). Китайцы обычно не спрашивают. Обычно вопрос «как у тебя дела?» китайцы заменяют подобным типом вопроса к людям, с которыми они состоят в различных взаимоотношениях. Например: коллеги по работе, начальник с подчиненными спрашивают следующие вопросы:

«最近工作好吗 zuijin gongzuo hao ma? (как идет работа в последнее время?)

工作好吗?gongzuo hao ma (как работа?)

Начальник может сказать подчиненному 最近你工作得不错 zuijin gongzuode bu cuo, что в дословном переводе означает (последнее время работаешь хорошо.) В противоположной ситуации следует противоположный вопрос: 工作努力一点 gongzuo nuli yidian (работай чуть-чуть усерднее).

Соответственно у тех, кто занят обучением, спрашивают:

-最近学习好吗? 学习好吗? Zuijin xuexi haoma? xuexi haoma? (как дела с учебой?).

Из выше представленных приветствий мы видим в китайском языке необычное приветствие 你吃了没?nǐ chī le ma (ты кушал?) Обозначает как у тебя дела? Такое приветствие связано с историей и с традицией китайского народа. Давным-давно в Китае был страшный голод и есть было нечего. В связи с этим сложилась традиция приветствовать друг друга таким образом, спрашивать: как у собеседника дела. Если он кушал, то есть что поесть и дома и у него все хорошо. Если же ответ не таков, то у него все плохо.

В башкирском же языке повседневными приветствиями являются выражения *сәләм, һаумы, һаумыһығыҙ, шәпмәһеһеҙ, әссәләмәғәләйкүм*. Самыми простыми считаются приветствия, связанные с временем суток, которые, как и в китайском языке, подставляются путем добавления слова *хәйерле* (добрый) с башкирскими словами: иртә (утро), көн (день), кис (вечер), төн (ночь), сәғәт(час) Но такие формы приветствия как: *Хәйерле иртә, хәйерле көн, хәйерле кис, хәйерле төн, хәйерле сәғәттә* считаются более официальными. Так можно начать речь в аудитории или с малознакомыми клиентами или просто с людьми. После приветствия у представителей башкирской культуры принято спрашивать у собеседника о его состоянии дел, о его семье, о родных, которые тоже относятся к приветствию. Хәлдәрең нисек? Исәнмеһеһеҙме? (Как у тебя дела? Как поживаете? Как твоё здоровье? Как семья? Как родные?).

На вопрос *Хәлдәрең нисек* (Как у тебя дела?) отвечают:

-«Якшы»(хорошо)

-«Насар»(плохо)

-«Бара»(пойдет)

У работающих обычно спрашивают «Эштәр барамы ? », «Эштәр нисек? » (Как идут дела? Как работа?) и у людей, которые учатся «Укызар нисек?»(Как дела с учебой?).

5. Средства выражения прощения.

В башкирском языке выделяют следующие лексические средства выражения прощения:

-«Ғәйеп итмәһеҙ; Ғәйепләмәһеҙ»(не обессудьте)

-«Ғәфү итеһеҙ; Кисереһеҙ»(простите)

-«Зинһар өсөн»(пожалуйста)

- «Рөхсәт итеһеҙ»(разрешите)

-«Мөмкин булһа»(если можно)

-«Мөмкин булмаһмы икән?»(нельзя ли?)

Лексическую единицу «Рөхсәт итеһеҙ» употребляют, когда говорящему нужно прервать или что-то спросить у собеседника. Выражения «Ғәйеп итмәһеҙ; Ғәйепләмәһеҙ», «Ғәфү итеһеҙ; Кисереһеҙ» говорят после того, когда уже сделано что-то не так и говорящий сожалеет о сделанном и просит прощения. Фраза «Зинһар өсөн» имеет более эмоциональную окраску и используется говорящим при глубоком сожалении и раскаянии о содеянном. Выражения извинения «Мөмкин булһа», «Мөмкин булмаһмы икән?» считаются более стилистически вежливыми. Когда чихают принято извиняться

Ғәфү итегез! (простите), что в ответ извинившемуся лицу отвечают һау ғына бул! (будь здоров). У китайцев такой традиции не наблюдается, они не извиняются, когда чихают, и в ответ им никто не желает быть здоровым. Выражение извинения в башкирском языке тоже будет относиться к культурно-зависимой лексике выражения вежливости.

В китайском языке для прощения используют следующие фразы: 对不起 dui bu qi, 请原谅! qing yuan jing, 不好意思 bu hao yisi (простите).

7. Средства выражения благодарности.

Рассмотрим также лексические средства выражения благодарности, что является неотъемлемой частью вежливости. Ожегова раскрывает этот термин так: благодарность- «чувство признательности за сделанное добро, за оказанное внимание или услугу, а также различные способы выражения этого чувства, в том числе и официальные меры поощрения». В башкирском языке существуют очень много лексических единиц для выражения благодарности. Наиболее часто употребляются следующие нейтральные формы:

-«Мең рәхмәт»(тысяча раз спасибо)- используется усиление чувства благодарности;

-«Рәхмәт төшкөр»(большое спасибо);

-«Ысын күңелдән/йөрәктән рәхмәт»(от всей души/от сердца спасибо)

Помимо этих лексических средств для выражения благодарности носители башкирского языка используют устойчивые фразеологические выражения:

-«Һеҙҙе котлап китергә рөхсәт итегез» (Разрешите Вас поблагодарить);

-«Һеҙгә рәхмәт һүҙҙәрен еткерергә рөхсәт итегез » (Позвольте выразить Вам слова благодарности).

В китайском языке используются такие фразы для ответа на благодарность резидента:

- 谢谢!(спасибо)

-感谢您/你 (благодарю вас)

В китайском языке, как и в башкирском, для усиления чувства

благодарности к лексическим единицам добавляют наречия 很 hen (очень), 非常 fei chang (крайне).

-很感谢,

-非常感谢您!

В башкирском языке на комплимент принято отвечать комплементом, при этом выражая чувство благодарности: «Рәхмәт, һеҙ ҙә»(спасибо, вы тоже). В китайском языке на комплимент естественным образом принято отвечать фразой самоуничижения 那里那里, 还差得远呢 nali nali, hai chade yuan (да что вы, до похвалы еще далеко). Крайне редко встречаются ситуации, когда на комплимент представители китайской культуры отвечают «Спасибо». Это связано с высоким социальным положением собеседника. Когда кто-то выражает благодарность, необходимо сказать «пожалуйста». В сопоставляемых нами языках вежливо отвечают и отрицанием как в китайском, так и в башкирском языках:

-不客气 bu ke qi,

-没关系 mei quan xi(не стесняйтесь, не нужно благодарности)

-Кәрәк булмаҫ ине (это не было бы нужным).

-Арттырмағыҙ, зинһар...(не увеличивайте, пожалуйста...)

9. Прощание.

Прощание – важный и четко оформленный акт в общении в обеих культурах. В башкирском языке обычно используют следующие фразы при прощании:

- «Һау булығыҙ!»(до свидания)

- «Сәләмәт булығыҙ!»(будьте здоровы)

-«Исән-һау булығыҙ! Ауырымағыҙ!»(не болейте)

- «Үзегеҙҙе һаҡлағыҙ!» (берегите себя).

Таким образом они желают им добра и хотят чтобы они были здоровыми.

Китайцы заканчивают беседу (в основном используется в ресторанах, офисах, прощаясь с клиентами), используя такие формы: -«再见” zaijian (до свиданья);

-«拜拜” baibai (пока);

-«慢走» «man zou! (ступайте медленно);

-«小心» xiao xin (осторожно) или объединения некоторые из них -«小心慢走» xiao xin man zou

Выражение прощания «拜拜» bai bai заимствовано из английского языка.

Сейчас почти все молодые люди Китая прощаются именно так.

Необычными же при прощании в китайском языке являются выражения «慢走» man zou и «小心» xiao xin. Носители языка выражают через них заботу о собеседнике, желая ему счастливой дороги без происшествий. Эти формулы прощания также будут считаться культурно зависимыми. Таким образом в данной статье мы разобрали только некоторые аспекты башкирской и китайской культур, такие как приветствие, благодарность, прощание, вежливое обращение к мужчине и женщине, к членам семьи, к людям старшего возраста и т.д. в теоретическом аспекте. В ней мы постарались составить комплексный анализ выражений и формул вежливого общения (приветствие, обращение, извинение, благодарность, прощание). Из анализа этих фраз, сделали вывод, что формулы вежливости принято делить на культурно-зависимые и культурно независимые. Относящиеся к первой категории слова и выражения переводится на все языки и всегда считаются вежливыми. Вторая же категория слов и выражений, связаны с культурой народа и его историей, не трактуются на другие языки как вежливые и всегда имеют два значения дословный перевод и вежливый перевод. Например: в китайском языке вежливый вопрос «你好吗?» (как дела?) дословно переводится как «你吃了吗?» (ты кушал?). У башкир принято просить прощения, когда кто-то чихает, в ответ которому говорят «Һау ғына бул». В китайской культуре таковой традиции не наблюдается, поэтому выражения извинения в башкирском языке будет считаться культурно зависимой.

Исходя из сравнений, можно сделать вывод, какими бы особенностями не обладала культура народа, этноса и нации, в основе ее всегда лежат те же общечеловеческие ценности как мораль, ориентиры и нормы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Инан А. Шаманизм в истории и сегодня. – Уфа, 1998 (на башк. яз.).
2. Кусимова Т., Биккулова С. Башкирские имена. – Уфа, 2000 (на башк. яз.).
3. Латыпов Ф.Р. Исследование этрусского и минойского языков на основе фоновольноэволюционной пратюркской гипотезы и комбинаторно-частотных методов. – Уфа, 1999.
4. Галлямов С.А. Башкортская философия. Этика. – Уфа, 2005.
5. Башкирское народное творчество. Т. III: Эпос / сост., авт. вступ. ст. А.М. Сулейманов, М.М. Сагитов – Уфа, 1998 (на башк. яз.).
6. Гу Юего. Вежливость, прагматика и культура // Иностранные языки, 1992.
7. Малявин В. В. Конфуций. М., 1992.
8. Словарь родственных обращений Чаньчунь, 1988.
9. Сы Чуан, Ху Бэй. Большой китайский словарь, 1985.

XÜLASƏ

ÇİN VƏ BAŞQIRD MƏDƏNİYYƏTLƏRİNDƏ NƏZAKƏTLİLİK FORMALARI

Şərafutdinova M.N., Batırşin Ş.F.

M.Akmulla adına Başqırd Dövlət Pedaqoji Universiteti, Rusiya

Bu məqalədə Çin və Başqırd dilçiliyində danışmaq mədəniyyətinin öyrənilməsi araşdırılır, nitq mədəniyyətinin insanlar arasında yaxşı münasibətlərin təşkili, ölkələr arasında işgüzar və siyasi ünsiyyəti optimallaşdırmağın təsirli bir yolu olduğu qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: Çin dilçiliyi, Başqırd dilçiliyi, nitq mədəniyyəti, etika, ünsiyyət, nəzakət, təhlil, müqayisə.

SUMMARY

FORMS OF COURTESY IN CHINESE AND BASHKIR CULTURE

Sharafutdinova M.N., Batyrshin Sh.F.

Bashkir State Pedagogical University named after M.Akmulla, Russia

This article examines the study of the culture of speech in Chinese and Bashkir linguistics.

It is noted that the culture of speech is the organization of good relations between people, an effective way to optimize business and political communication between countries.

Key words: *Chinese linguistics, Bashkir linguistics, culture of speech, ethics of communication, politeness, analysis, comparison.*

VII BÖLMƏ
TÜRK XALQLARININ TARİXİ, ETNOGENEZİ VƏ ETNOQRAFİYASININ AKTUAL
PROBLEMLƏRİ

VII СЕКЦИЯ
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ, ЭТНОГЕНЕЗА И ЭТНОГРАФИИ
ТЮРКСКИХ

VII SECTION
ACTUAL PROBLEMS OF HISTORY, ETHNOGENESIS AND ETHNOGRAPHY OF THE
TURKIC PEOPLES

İLKİN YAZILI QAYNAQLAR QARQARLAR HAQQINDA

Ağayev R.Ə.

AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Azərbaycan

Xülasə. Ərəbdilli müəlliflərin verdiyi məlumata görə, Azərbaycan əhalisinin böyük əksəriyyətini türklər təşkil edirdi.

Erkən orta əsr mənbələrində adı çəkilən, bu və ya digər şəkildə Azərbaycanla bağlı olan türk tayfalarından biri də qarqarlar olmuşdur.

Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, qarqarlar ərəb istilasından əvvəl Şimali Qafqazda, yəni Azərbaycan ərazisində də, xüsusilə, ölkəmizin şimal torpaqlarında yaşamış, yerli əhali ilə qaynayıb qarışmış, Azərbaycan xalqının etnogenezində iştirak etmişlər.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Qarabağ, Arran, qarqarlar, türk, əhali.*

Azərbaycan tarix elmində öyrənilməmiş və yaxud zəif öyrənilmiş bir çox məsələlər hələ də qalmaqdadır. Qədim və erkən orta əsrlər dövründə Azərbaycanda yaşamış əhəlinin etnik tərkibi ilə bağlı olan problemlərin tədqiqi Vətən tarix elmi qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdəndir.

Türksoylu xalqların Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşması məsələsi elmdə böyük maraq doğuran mövzulardan biridir. Ancaq son dövrlərə qədər bir sıra tədqiqatçılar bu mövzuya elmi baxımdan deyil, ənənəvi imperiya siyasəti baxımından yanaşmışlar. Azərbaycan xalqının soykökünü türk dil ailəsindən uzaqda axtarmağa çalışan bir sıra Avropa, Rusiya və İran tarixçiləri Azərbaycan türk xalqının etnogenezini problemini tam bir dolaşmaq yumağına gətirmişlər.

İlkin yazılı qaynaqların məlumatlarına görə, türklər Azərbaycan ərazisində qədim dövrlərdən başlayaraq məskunlaşmış, erkən orta əsrlərdə hunların, sabirlərin və xəzərlərin, XI əsrdə isə səlcuqların axımları ilə onların bu regionda rolu daha da artmışdır.

Erkən orta əsrlər dövründə ölkəmizin ərazisində məskunlaşmış, Azərbaycan türk xalqının formalaşmasında rol oynamış türkmənşəli xalqlardan biri də qarqarlardır. Qarqarların adına bir sıra antik müəlliflərin əsərlərində də təsadüf olunur. Bu etnos haqqında məlumat verən ilkin mənbələrdən biri də Strabonun "Coğrafiya" əsəridir (1, 4).

Antik müəlliflərin məlumatlarına görə, qarqarlar müxtəlif bölgələrdə, o cümlədən Mərkəzi Asiyada da məskunlaşmışlar. Tarixin eyni zaman kəsində qarqarların Albaniyada başlıca etnoslardan biri olması da şübhəsizdir. Strabon Albaniya dağlarında amazonkaların, onların qonşuluğunda isə qarqarların yaşadığını qeyd edir (2, 22). Oxşar məlumat Bizanslı Stefanın əsərində də rast gəlinir (2, 97).

F.C.Məmmədova qeyd edir ki, ərəb istilasından əvvəl Qarabağ bölgəsində əhəlinin əsasını qarqarlar, utilər, hunlar, xəzərlər və basillər təşkil edirdilər (3, 94). Q.Ə.Qeybullayev Azərbaycan ərazisində, o cümlədən Qarabağın dağlıq hissəsində qarqar, dondar, peçeneq, tərər, hun, xəzər etnonimləri ilə bağlı toponimlərə rast gəldiyini qeyd edir (4, 35).

Qarqarların mənşəyi haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Qarqarları türklərə yaxın buraxmaq istəməyənlər onların dilində "boğaz səslərinin" üstün olmasını əsas götürürlər. Hətta Azərbaycanın etnik

tarixinin öyrənilməsində mühüm xidmətləri olan M.H.Vəliyev də qarqarların (qarqaryerlərin) “dilin boğaz səsləri ilə zəngin olmasını” əsas götürərək bu dilin Qafqaz dillərindən ola biləcəyini ehtimal etmişdir. Əlbəttə, bu tamamilə yolverilməzdir. Lakin o, əlavə edir ki, indi bizə məlum olan “Qarqar” adı daşıyan beş kənddə türklər yaşayır (5, 21).

Erkən orta əsrlər dövründə Qarabağın ən başlıca etnoslarından biri olan qarqarların türkdilli tayfa ola bilməsi ehtimalı ilk dəfə K.Q.Əliyev tərəfindən irəli sürülmüşdür. K.Q.Əliyevin fikrincə, qarqar dili erməni və Qafqaz dilləri ilə qohumluq əlaqəsinə malik olmamışdır (1, 4). O, qarqarların çeçenlərin əcdadları olması haqqında fikirlərin də tamamilə yanlış olduğunu qeyd etmişdir (6, 87-90).

X əsrdə naməlum müəllif tərəfindən fars dilində yazılmış “Hüdud əl-ələm” adlı mənbədə qarqar adına Xəzərətrafi tayfaların təsviri zamanı rast gəlinir. Burada həm də Qarqarxan adlı yaşayış məntəqəsinin adı çəkilir. Əsərdə qarqarlarla yanaşı, digər Xəzərətrafi xalqlar haqqında ətraflı məlumat verilir. Sözlərinə davam edən naməlum müəllif daha sonra yazır: “Haqqında bəhs etdiyimiz bu (xalqların) hamısı türklərdəndir” (7, 88).

Bu etnosun varlığı Cənubi Azərbaycan bölgələrində də izlənməkdədir. Belə ki, orada “Qarqar” adı ilə bağlı bir sıra toponimlərə (Qarqar, Qarqar-nasir, Qarqarak) rast gəlinir. Mənbələrdə Mərənd ilə Naxçıvan arasında “Qarqar qala” (“Kərkər qala”) adlı yer adı qeydə alınmışdır (8, 174). Bundan başqa, qarqarlarla bağlı yer adına Naxçıvan bölgəsində də rast gəlinir. Belə qənaətə gəlmək olar ki, vaxtilə onların müəyyən bir hissəsi burada məskunlaşmışdır.

Bəzi orta əsr qaynaqlarında qarqarlar qədim qıpçaq türklərinin tərkib hissəsi kimi verilmişdir. Həmin mənbələrdə “qarqar qıpçaqları” ifadəsinə də rast gəlinir. Bütün bunları nəzərə alan tədqiqatçılara görə, qarqarlar qıpçaqların qollarından biridir (8, 173-174). Elmi ədəbiyyatda məşhur qəhrəmanlıq dastanının personajı Manasın qarqar qıpçaqlarından olması haqqında fikir də mövcuddur (8, 174).

İbn əl-Fəqihin əsərində “Qarqar” adına “Kərkər” şəklində rast gəlinir (9, 584). İbn Xordadbehin əsərində rast gəlinən Kərkər adlı şəhər Şabran ilə Dərbənd arasında göstərilir və “Kərkərə” şəklində təqdim edilir (10, 123). Yaqut əl-Həməvi onu “Kərkər” şəklində ifadə edərək Beyləqan yaxınlığında yerləşdirir (11, 362).

Erməni mənbələrində qarqarlar Albaniyanın əsas tayfaları sırasında göstərilir. Albaniyada qarqarlar Mil düzünün şimal hissəsində, Qarabağda, Qarqarçayın hər iki sahilində məskunlaşmışdılar. Moisey Xorenatsi yazır ki, I əsrdə Parfiya hökmdarı Valarş (I Vologez) Arazdan Xunanakertə (Xunan qalasına) və Qafqaz dağlarına qədər uzanan və əhalisi sıx olan bu ölkənin idarəsini adlı-sanlı, ağıllı və müdrik Arana tapşırırdı. Moisey Xorenatsi sözlərinə davam edərək yazır ki, utilər, qardamanlar, savdeylər və qarqarlar onun törəmələrindəndirlər (12, 52). Musa Kalankatlının əsərində həmin oxşar epizod aşağıdakı kimi şərh edilir: “Aran Araz çayından başlayaraq Hunan qalasına qədər uzanan Alban ölkəsinin düzənliklərini və dağlarını miras olaraq almışdır. Uti, Girdiman, Tsvod və Qarqar knyazlıqlarında yaşayan xalqlar da həmin Aranın oğullarının nəslindəndir” (13, 19).

Musa Kalankatlı öz əsərində Albaniya ərazisindəki “Qarqar çölündə” baş vermiş döyüşdən də bəhs etmişdir (13, 30). O, öz əsərinin başqa bir yerində qeyd edir ki, qarqarları Qafqaz dağları yaxınlığına Makedoniyalı İsgəndər köçürmüşdür (13, 35). Burada Qarqar düzü dedikdə indiki Mil düzü başa düşülürdü.

Hələ XIX əsrdə H. Zeydlits yazırdı ki, Qarqar çay adı onlardan yadigar qalan yeganə xatirədir. Lakin sonrakı tədqiqatlar göstərdi ki, Qarqar toponimi Qafqazda, eləcə də Kiçik Asiyada və Mərkəzi Asiyada geniş yayılmışdır. Qazaxistanda, Yeddisuda, Türkmənistanda, Gürcüstanda və Şimali Qafqazda “Qarqar” adında çoxsaylı hidronim və toponimlər qeydə alınmışdır. Qarqarlarla bağlı Şuşa ərazisində Qarqarçay hidronimi, Dağıstan ərazisində isə bir çox yer-yurd adları məlumdur. Hal-hazırda da Qarabağın dağlıq hissəsində Qarqar adlı yaşayış məskəni mövcuddur.

Çox geniş yayılmış bir fikirə görə, alban əlifbası qarqar dili əsasında tərtib olunmuşdur. Bu iddianın tərəfdarları Mesrop Maştosun albanlara əlifba tərtib etmək üçün Albaniya hökmdarı Arsvalen və patriarx Yereminin yanına gəldiyini bildirən Moisey Xorenatsinin və Musa Kalankatlının məlumatına əsaslanırlar. Həmin məlumat görə, Arsvalen və Yeremi Mesrop Maştosla danışmaq və onun gəlişinin məqsədini öyrənmək üçün Sünik vilayətindən bacarıqlı tərcüməçi Benyamini (Bəncamini) çağırmışdılar. Onlar Mesrop Maştosla birlikdə “qırtlaq, qaba, barbar və çətin səslənən qarqar dilinin əlifbasını yaratdılar” (13, 37). S.T.Yeremyan və K.V.Trever yazırlar ki, biz qarqarların alban birliyi tərkibində ən qədim və daha görkəmli tayfalardan biri olduğunu güman edə bilərik. K.V. Trever belə bir nəticəyə gəlir ki, V yüzillikdə Mesrop Maştos alban əlifbasını tərtib edərkən onun əsasında alban dilinin qarqar ləhcəsini qoymuşdur (14, 49). Lakin bir sıra sovet dövrü tədqiqatçıları qarqarları qafqazdilli tayfalar sırasına aid edirdilər. Q.Ə.Qeybullayev öz əsərində qarqarları qafqazdilli sayan tədqiqatçıları (P.K.Uslar, E.İ.Krupnov, A.Q.Şanidze, N.Q.Volkova və başqaları) tənqid edərək onların türkmənşəli tayfalardan biri olduğunu yazır. O, qeyd edir ki, Cənubi

Azərbaycanda bunu sübut edən bir sıra toponimlər vardır və orada qafqazdilli əhali yaşamamışdır (15, 201-202).

Musa Kalankatlının məlumatında diqqəti cəlb edən cəhət Mesrop Maştosun haqqında bəhs olunan albanlarla, qarqarlarla tərcüməçi vasitəsi ilə danışmasıdır. Bu, Alban dilinin erməni dilindən tamamilə fərqli bir dil olduğunun aşkar göstəricisidir.

Sovetlər dövründə araşdırmalar aparmış tədqiqatçıların əsərlərində diqqəti cəlb edən əsas cəhət budur ki, onlar qarqar ləhcəsi əsasında tərtib olunmuş alban (arran) əlifbası ilə bağlı sualların cavablarını nəyin bahasına olursa-olsun türk dillərindən kənarda axtarmağa çalışmışlar. Lakin onlar bu istiqamətdə heç bir tutarlı fakt ortaya çıxara bilməmişlər. İlk yazılı qaynaqların verdiyi məlumatlar və məntiqi mülahizələr Qarabağ da daxil olmaqla, Şimali Azərbaycanda əhali arasında ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunan alban (arran) dilinin Qafqaz və iranmənşəli olmadığını birmənalı şəkildə söyləməyə imkan verir. Burada yalnız bir çıxış yolu qalır: onu türk dilləri ilə bağlamaq. Bu ehtimalın doğruluğunu, yəni alban (arran) dilinin türk dili ola bilməsi ehtimalını, onun qafqazmənşəli olduğunu söyləyənlərin özləri də dolayısı ilə qəbul etmişlər. Çünki onlar alban (arran) əlifbasının qarqar ləhcəsi əsasında tərtib olunması məsələsində həmrəydirilər. Qarqarların isə qafqazmənşəli etnos olmasını göstərən heç bir ilkin mənbə yoxdur. Əksinə, qarqarların türkmənşəli xalq olması haqqında ərəb və farsdilli mənbələrdə, eləcə də Suriya mənbələrində kifayət qədər tutarlı faktlar vardır.

Beləliklə, qarqarlarla bağlı mənbələrin məlumatlarının və mövcud elmi ədəbiyyatın araşdırılması göstərir ki, bu etnosla bağlı faktlar qarmaqarışıqdır və bir çox hallarda hətta bu faktların kəngərlərə və qıpçaqlara aid faktlarla qarışdırılması hallarına da rast gəlinir. Bütün bunlara baxmayaraq, qarqarların türkmənşəli xalqlardan biri olması və erkən orta əsrlər dövründə Azərbaycan ərazisində də yaşaması şübhəsizdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Алиев К.Г. К вопросу о племенах Кавказской Албании (отдельный оттиск). Москва: Наука, 1964.
2. Алиев К.Г. Античные источники по истории Азербайджана. Баку: ЭЛМ, 1986.
3. Мəmmədova F.C. Azərbaycanın (Albanıyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı: Azərnəşr, 1993.
4. Qeybullayev Q.Ə. Qarabağ (Etnik və siyasi tarixinə dair). Bakı: Elm, 1990.
5. Vəliyev (Baharlı) M.H. Azərbaycan: (Fiziki, coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi öçerk). Bakı: Azərbaycan, 1993.
6. Алиев К.Г. К вопросы о гаргарах и территории их расселении // ДАН, 1981, с.87-90.
7. Hudud əl-ələm min əl-məğrib ilə-l-məşriq. Tehran: 1983.
8. Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər. İkinci nəşri. S.S. Əliyarlının redaktəsi ilə. Bakı: Çıraq, 2009.
9. İbn əl-Fəqih. Kitab əl-buldan. Beyrut: Aləm-ul-kutub, 1996.
10. İbn Xordadbeh. Kitab əl-məsalik və-l-məməlik. Leyden: Brill, 1889.
11. Yaqut əl-Həməvi. Mucəm əl-buldan. Əl-mücelləd əl-rabi. Tehran: 1965.
12. Ağayev R.Ə. Ərəb xilafəti dövründə Azərbaycanın əhalisi. Bakı: Turxan NPB, 2017.
13. Kalankatlı Moisey. Albaniya tarixi. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. (Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi akademik Z.M.Bünyadov). Bakı: Avrasiya press, 2006.
14. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М-Л: Из-во Академиии Наук СССР, 1959.
15. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1994.

РЕЗЮМЕ

ПИСЬМЕННЫЕ ПЕРВОИСТОЧНИКИ О ГАРГАРАХ

Агаев Р.А.

Институт истории НАНА имени А.А. Бакиханова, Азербайджан

По сведениям арабоязычных авторов основную, подавляющую часть населения Азербайджана составляли тюрки.

Одним из тюркских племён, упомянутых в раннесредневековых источниках, в той или иной степени имеющих связь с Азербайджаном, были гаргары.

По сведениям первоисточников, гаргары накануне арабских завоеваний наряду Северным Кавказом жили также в пределах границ Азербайджана, особенно на северной территории нашей страны, слились с местным населением, участвовали в процессе этногенеза азербайджанского народа.

Ключевые слова: *Азербайджан, Карабах, Арран, гаргары, тюрк, население.*

SUMMARY PRIMARY WRITTEN SOURCES ABOUT THE GARGARS

Agayev R.A.

Institute of History of ANAS named after A.A. Bakikhanov, Azerbaijan

According to the data of the arab authors basic part of the population of Azerbaijan were Turks.

One of the Turkic tribes mentioned in early medieval sources is the Gargars.

According to the sources the Gargars was one of the peoples, who lived on the eve of the Arabian invasions along with the North Caucasus in the Azerbaijani lands, especially in northern areas of our country, which intermingling with native population participated in the ethnogenesis of the Azerbaijani people.

Key words: *Azerbaijan, Garabagh, Arran, Gargars, Turk, population.*

OUR ENDLESS LOVE TO TURKEY

Babayeva E.L.

Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan

Summary. Mankind has produced great people who have made historical revolutions, created states, and provided certain services to their nations. However, their names did not leave their mark on the history of the nation and state to which they belonged. Probably, their work was not calculated for the distant future. However, like Mustafa Kemal Atatürk, Heydar Aliyev's legacy is as valuable today as it was in the past, and will live on tomorrow

The beliefs and goals of both luminaries of the Turkic world are aimed at the same goal and purpose: to preserve the spiritual bridges, to return to our roots, to unite in our history, which is divided by imperial policy from time to time, to unite, protect and preserve our common values.

Just as Atatürk saved Turkey's future from the attacks of the Allies in difficult years, Heydar Aliyev protected the independence of Azerbaijan from the influence and pressure of our internal and external villains.

Key words: *solidarity of the Turkic world, The phenomenon of Atatürk-Heydar Aliyev, economic, political, literary and cultural ties*

Atatürk saved the Turkish people, Turkish statehood, Heydar Aliyev saved the Azerbaijani people, Azerbaijani statehood.

Cooperation with Turkey was at the forefront of the foreign policy of national leader Heydar Aliyev, who set international recognition and the establishment of relations with the peoples as the main goals. The Great Leader expressed his respect and esteem for the founder of this state, Mustafa Kemal Atatürk, in the following words: "Mustafa Kemal Atatürk is a historical figure of the whole Turkic world. He is an irreplaceable, immortal leader of the whole Turkic world. "

It is gratifying that today all Turkic peoples say the same words about the national leader Heydar Aliyev, calling the Great Leader an example of wisdom.

The unique way of life, great ideals, genius ideas, struggles for the Motherland, sacrifices in the field of state building of the two luminaries of the Turkic world are among the deeds that serve to strengthen the unity and solidarity of the Turkic peoples. "Atatürk's personality, the Turkish Republic created by him is an example for me," said national leader Heydar Aliyev.

National leader Heydar Aliyev, like Mustafa Kamal, dedicated his life to the eternity of independence and freedom of his people, and, as he stressed, devoted his entire life to the welfare of the nation.

Mankind has produced great people who have made historical revolutions, created states, and provided certain services to their nations. However, their names did not leave their mark on the history of the nation and state to which they belonged. Probably, their work was not calculated for the distant future. However, like Mustafa Kemal Atatürk, Heydar Aliyev's legacy is as valuable today as it was in the past, and will live on tomorrow

When we look at the history, it becomes clear once again that both geniuses, who were born in different years but had the same fate, whose fathers had the same name, who were the children of their parents in Alirza, who spent their meaningful lives for the unity and solidarity of the Turkic world. The phenomenon of Atatürk-Heydar Aliyev, their wills still form the basis of the idea of Turkism.

Mustafa Kemal Atatürk foresaw the future of the Turkic peoples on the world map with great foresight: "Today, the Soviet Union is our friend, neighbor and ally. We need this friendship. But no one can determine today what will happen tomorrow. Not only like the Ottomans, but also like the Austro-Hungarians, it can be divided and weakened. Today, the nations they hold in their hands can flee from their neighbors. The world can move to a new balance. Then Turkey must know what to do. Under the leadership of this friendship, we have brothers with one language, one religion and one essence. We have to be ready to protect them."

The same wisdom was seen in the policy of Heydar Aliyev who was distinguished by his historical services for the sake of solidarity and unity of Turkish peoples: "In 1991, in connection with the collapse of the Soviet Union, Azerbaijan regained its state independence. In other words, Mustafa Kemal Atatürk's foresight is proved by this. He saw then that Azerbaijan and other Turkic-speaking peoples - the peoples of Central Asia - will not always be in captivity, they will achieve their independence, their freedom."

The beliefs and goals of both luminaries of the Turkic world are aimed at the same goal and purpose: to preserve the spiritual bridges, to return to our roots, to unite in our history, which is divided by imperial policy from time to time, to unite, protect and preserve our common values.

Just as Atatürk saved Turkey's future from the attacks of the Allies in difficult years, Heydar Aliyev protected the independence of Azerbaijan from the influence and pressure of our internal and external villains.

Heydar Aliyev also worked hard to expand and strengthen economic, political, literary and cultural ties between the Turkic-speaking countries. His name is mentioned together with Mustafa Kemal Atatürk, one of the most influential personalities of the whole Turkic world.

Those who say that geniuses like national leader Heydar Aliyev, who wrote a historical chronicle with his private life, far-sighted and wise policy, grow up once in history, are not mistaken. Expressing this aphorism in another way, the ninth President of Turkey, the late Süleyman Demirel, expressed his faith and love for the Great Leader in the following words: "The Azerbaijani people are lucky to have a leader like Heydar Aliyev." Reiterating the same attitude to the Great Leader in his speech at the XI Congress of Friendship, Brotherhood and Cooperation of Turkish states, Demirel called Heydar Aliyev, the founder of independent Azerbaijan, a great statesman, one of the star luminaries of the Turkic world and a supporter of belonging to the Turkic world. The world is 11 million square kilometers. In other words, it is a world of people who speak Turkish, say "I am Turkish" and have the same legend, language and history in an area of three European sizes. It is a great plane tree, and the great plane tree has branches. According to the Turks, 21 goals are the branches of this plane tree."

Declaring that he was the leader not only of the Azerbaijani people, but of the Turkic world as a whole by organizing the Congress of World Azerbaijanis, the Great Leader united the Turkic states for the same goal and thus carried out a historic mission to improve the idea of Turkism.

Azerbaijan-Turkey relations have always been strong with the two often being described as "one nation with two states" by the ex-president of Azerbaijan Heydar Aliyev due to both being Turkic countries. Turkey was the first state to recognize Azerbaijan's independence in 1991 and has been a state supporter of Azerbaijan in its efforts to consolidate its independence, preserve its territorial integrity.

Turkey is only neighbor of Azerbaijan whom Azerbaijan rely on. Neither Soviet culture nor Russian repression could not change our brotherhood feelings towards Turkey.

Azerbaijan people know Atatürk as a leader who planned great policy to driven out Turkey from dark ages and played an important role of Azerbaijan future.

Through wise and peace oriented policies, Atatürk was able to guarantee "peace at home, peace in the world".

I actually admire him for saving Turkish language and culture. Without him simply Turkey wouldn't exist and without Turkey, Azerbaijanis wouldn't last long enough because of surrounding ethnic groups such as Armenians and Greeks who wanted to demolish Turkic presence in Anatolia and Caucasus region.

He was a selfless, authoritative, brilliant, commander and a statesman. He was also a teacher. He launched countless educational reforms

In 1917 British army have taken some Turks as a hostage in Baku. Azerbaijan offered British hostages for exchange with Turks.

Azerbaijan is very sincere, attentive and careful about the heritage of Mustafa Kemal Atatürk. Heydar Aliyev announced the creation of the Atatürk Center in Baku. The purpose of this Atatürk Center is to learn better the thought's of Atatürk, in Turkish history and civilization. The Center was officially opened on April 10, 2004, with participation of the country's current president, İlham Aliyev.

I think the investigation on M.K. Atatürk's life and activity is very important. It will reveal Atatürk's opinions, affairs and unknown face on Azerbaijan.

There was a man whose heart only has beaten for his motherland such a man, he changed the whole flow of history and the bad destiny of his own people too.

There was man as he was running from war to war, he read more than 3,397 book.

Such a man, the only in history called as the head teacher.

There was a man, linguist, historic, anthropologist, sociologist, writer, soldier, and statesman.

All in one man, such a man, he created a new nation from the left ashes...

There was a man unforgettable, he gifted us a huge nation like Turkey.

They are the best quotes of Atatürk:

Triumphal are those who can say, "I am a Turk".

"Teachers are the one and only people who save nations".

"Azerbaijan's grief is our grief, their joy is ours". With this word he showed his sincere attention to Azerbaijan.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycançılıq - birliyimizin əsasıdır: 2001-ci il noyabrın 9-10-da Bakıda keçirilmiş Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayında və "Gülüstan" sarayındakı rəsmi qəbulda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi.- Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 2002.- 34 s.

2. Dünya azərbaycanlılarına = Ко всем азербайджанцам мира.- Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1998.- 79 s.

3. Əliyev, Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar / H. Əliyev IX kitab: Mart, 1997 - may, 1997 / bur. məsul R. Ə. Mehdiyev.- Bakı: Azərnəşr, 2000.- 466 s.

4. Əliyev, Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar / H. Əliyev X kitab : May, 1997 - iyul, 1997 / bur. məsul R. Ə. Mehdiyev.- Bakı: Azərnəşr, 2002.- 472 s. Ə

5. İmanov Həsən. Birinci Türkoğlu Qurultay, Yeni yol qəzetinə əlavə, 7 noyabr, 1927, s. 13-14

6. Kənan A. Birinci türkoğlu qurultayın qurbanı : Hənəfi Zeynallı // XX əsrdə repressiyaya məruz qalanlar. – Bakı : Azərnəşr, 2011. – S.109-116.

7. Tahirzadə Ə. (2002). Salman Mümtaz (Tərcümeyi-hal oçerki). B.: Kür. 11.

8. Самойлович А. Н. (2005).Тюркское языкознание, филология, руника.М.:Восточная литература. səh. 1020.

9. "Большая Электронная Библиотека Turklib". 2012-10-18 tarixində orijinalındanarxivləşdirilib. İstifadə tarixi: 2020-08-23.

XÜLASƏ

TÜRKİYƏYƏ SONSUZ SEVGİMİZ

Babayeva E.L.

Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan

Bəşəriyyət tarixi inqilablar etmiş, dövlətlər yaratmış və millətlərinə müəyyən xidmətlər göstərən böyük insanlar yetişdirmişdir. Ancaq adları mənsub olduqları millət və dövlət tarixində iz buraxmadı. Yəqin ki, onların işi uzaq gələcək üçün hesablanmayıb. Ancaq Mustafa Kamal Atatürk kimi, Heydər Əliyev irsi keçmişdə olduğu kimi bu gün də dəyərlidir və sabah da yaşayacaqdır

Türk dünyasının hər iki korifeyinin inanc və hədəfləri eyni məqsədə və hədəfə yönəlmişdir: mənəvi körpüləri qorumaq, köklərimizə qayıtmaq, zaman-zaman imperiya siyasətinin bölüşdürdüyü tariximizdə birləşmək, ortağ dəyərlərimizi birləşdirmək, qorumaq.

Atatürk Türkiyənin gələcəyini çətin illərdə Müttəfiqlərin hücumlarından xilas etdiyi kimi, Heydər Əliyev də Azərbaycanın müstəqilliyini daxili və xarici bədxahlarımızın təsirindən və təzyiqindən qorudu.

Açar sözlər: *Türk dünyasının həmrəyliyi, Atatürk-Heydər Əliyev fenomeni, iqtisadi, siyasi, ədəbi və mədəni əlaqələr*

РЕЗЮМЕ
НАША БЕСКОНЕЧНАЯ ЛЮБОВЬ К ТУРЦИИ
Бабаева Е.Л.

Азербайджанский Университет Языков, Азербайджан

Человечество произвело великих людей, которые совершили исторические революции, создали государства и оказали определенные услуги своим странам. Однако их имена не оставили след в истории нации и государства, к которому они принадлежали. Видимо, их работа не была рассчитана на далекое будущее. Однако, как и Мустафа Кемаль Ататюрк, наследие Гейдара Алиева сегодня так же ценно, как и в прошлом, и будет жить завтра.

Убеждения и цели обоих светил тюркского мира нацелены на одну и ту же цель: сохранить духовные мосты, вернуться к нашим корням, объединиться в нашей истории, которая время от времени разделяется имперской политикой, чтобы объединяться, защищать и сохранять наши общие ценности.

Подобно тому, как Ататюрк спас будущее Турции от нападений союзников в трудные годы, Гейдар Алиев защитил независимость Азербайджана от влияния и давления наших внутренних и внешних злодеев.

Ключевые слова: *солидарность тюркского мира, феномен Ататюрк-Гейдар Алиев, экономические, политические, литературные и культурные связи*

KUŞAN İMPERATORLUĞU

Babayeva K.Ş.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə: Kuşanlarda iqtisadi vəziyyət, iqtisadi özək çox zəif olub. Mərkəzi Asiyada mədəniyyətin inkişafına Kuşan dövləti təkan verib. Burada şəhər tipli yerlər tapılmışdır. Əşyaların üzərində brahma əlifbası ilə yazılar tapılmışdır. Ancaq kuşanlar irandilli hesab olunsalar da, burada olan yazıları iran dili kimi oxumaq istəkləri mənasız olmuşdur. Kuşan tayfaları bir sıra ölkələrə yayıldılar. Kuşan dövləti müxtəlif xalqların yaşadığı ölkələrin silah gücünə yaradılmışdır. Tarixşünaslıqda Kuşan padşahlığının dünya mədəniyyəti tarixində böyük rol oynadığı fikri var. Mərkəzi Asiya, Ön Asiya ölkələrinin Çinlə əsrlər boyu davam edən ticarət münasibətləri e.ə. II əsrdə Böyük İpək Yolunun yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Açar sözlər: *Kuşan tayfaları, qədim dövr, Hindistan, Kanişka, Budduizm*

Hindistanın siyasi tarixində çox önəmli bir rol oynamış Kuşanlar məşhur Yueh-çi qəbiləsinin bir qoludur. Hindistanın Şimalında hökm sürmüş bir xanəndandır. Çin qaynaqlarına görə Ta-Yueh-Çi adında qurulan dövlətdir [3, 192].

Kuşanlar ilk vaxtlarda idarə işlərində yunan dilindən istifadə edirdilər. Dövləti ilk dəfə yaradan Kucula Kadfiz olub. Kuculanın demək olar ki, hakimiyyəti uzun çəkməyib. Ancaq buna baxmayaraq, o öz hakimiyyətini Yueçi qəbilələrinə qəbul etdirə bilmişdir. Kuculadan sonra isə hakimiyyətə Vima gəlmişdir. Bu zaman Kuşanlar qüdrətli dövrünü yaşamışdılar. Ancaq Kuşan dövlətinin ən mükəmməl dövrü I Kanişanın dövründə olmuşdur. Bir qədər sonra isə Kuşanlar Ağ Hunların hakimiyyəti altında oldu. İkinci yüzillikdən sonra artıq Kuşanlar zəifləməyə başladı. Kuşanlar, buddizm və hinduizm başda olmaqla Hindistandakı bütün dinlərə və mədəniyyətə böyük rəğbət göstərmişdirlər. Ümumiyyətlə Kuşan İmperatorluğu, Mauriya və Qupta İmperatorluğu ilə birlikdə qədim və orta Hindistanın ən vacib üç imperatorluğundan biri olmuşdur. Kanişanın dövründə Kuşan dövlətinin sərhədləri Hindistanın Madhyadesha, Uttarapatha və Aparanta bölgələrinə qədər genişləndirildi. Qərbdə Bihardan, Şərqdə Xorasana, Şimalda Hatanda, Cənubda Konkana qədər geniş bir bölgədə Kanişka hakimiyyəti altındakı Kuşanlar suverenliyi üstünlük təşkil edir. Yayılma siyasətini izləyən Kanişanın digər bir vacib xüsusiyyəti izlədiyi tolerantlıq siyasətidir. Demək olar ki, onun dövründə fərqli etnik mənşəli, dini quruluşlu insanlar barış və firavanlıq içində yaşadırlar. Hindu və Buddist insanlar arasında təmin etdiyi ədalət onu etibarlı etdi. Bu səbəbdən ona Sanskrit Maharaca – racatiracasadevaputra, yəni böyük kral, krallar kralı, tanrı oğlu titulları verildi.

N.Piqullevskaya qeyd edir ki, Kuşanların içərisində türklər də olub [4]. Bunu sübut edən bir sıra dəlillər var. Belə ki, məhz Kuşan Çarlarının yabqu adlanması buna sübutdur. Yabqu sözünün mənası da “şahzadə” deməkdir. Həm tarixdə, həm də dilçilikdə “ağ quşu saxlayan” şəhzadə “Xaqan” mənalarını daşıyan bu tayfanın oğuz yurdunda özünəməxsus yeri olmuşdur.

Yueçidən ayrı bir qol olaraq ayrılmadan əvvəl kuşanlar Tien-Şan arasında monolit bit toplum kimi yaşayırdılar. Tədqiqatçılar bu bölgəni Kan-Su adlandırırlar. Baktriya bölgəsində məskunlaşan Yueçinin bir və ya

ikinci nəsli köçəri həyat tərzini tədricən tərk edərək yerləşmiş və beş müstəqil qola ayrılmışlar. Ümumiyyətlə kuşanlar Tyan-Şandan Şimala, Yeddiçayarasına gəlmiş, qədim soyların torpaqlarında məskunlaşmışlar. Kuşanlar e.ə. 141-ci ildə Yunan-Baktriya dövlətinə son qoydular Çar Kanişka Mərkəzi Asiyada çox böyük hegemon idi. Kanişka həmçinin Roma imperiyası ilə də sıx əlaqə yarada bilmişdir. Bundan başqa Kuşan dövləti ilə Roma arasında çox sıx ticarət əlaqələri var idi.

Baktriyadakı Kuşan dövlətinin nüfuzu etik olaraq çox çeşidli idi. İlk olaraq Kujula Kadphises və "Heraius"un sikkələrində görülən "Kuşan" adı ilə əlaqəli bəzi şəkillər gözə çarpıb, bunlar Yrek və Kharosthi hərfləri ilə verilmişdir.

Kuşanların türk mənşəli olduqlarını sübut edən dəlillərdən biri də XII yüzillikdə yazılmış Kalkakanın Rajataragini adlı Kəşmir tarixindən və xanədanlarından bəhs edən əsəridir [2, 141].

Kuşan dövlətinin "Böyük İpək Yolu"nda mövqeyi var idi. Kuşan dövlətinin Çin ordusuna kömək etməsi Çin-Kuşan dostluq əlaqələrinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Lakin bir qədər sonra Kuşanların Türkünstanın ticarət yollarının Çinin nəzarətinə keçməməsi üçün hazırlıq etməsi Çin və Kuşanlılar arasındakı əlaqələr düşmənçiliyə çevrilmişdir. Kuşan imperiyasına təsiri Asiyanın bəzi hissəsində Buddizmi yaymağa kömək etdi. Çox təəssüf ki, Çin imperiyalarının tarixi mətnləri üçün yoxsa, bu tarixin əbədi itkisi ola biləcəyi təqdirdə kuşanların çoxu tətbiq, inanc mətnlər məhv edildi. Kuşan imperiyasının ənənələri demək olar ki, Şərqi bir çox xalqlarının gələcək inkişafında uğurlu rol oynamışdır. Tarixi bir abidə olan "Rabatak kitabəsi" çox mühüm bir qaynaqdır. Bu daş kitabə Kabil Muzeyində saxlanılır. Kitabənin ilk sətri məhz Kanişkanın ədalət və qanunçuluq prinsipləri ilə xarakterizə edilir.

Bəzi tarixçilər var ki, Kuşanların irq baxımından böyük monqoloid irqinin Monqol alt tipinə aid olduğuna inanırlar. Yeni tikilmiş olan və eyni zamanda ilk vaxtlardan da qurulmuş olan Kuşan şəhərləri karvan yolları ilə birləşmiş olan çox böyük bir sistem yaratmışdı. Bu da Kuşan dövlətinin bir qədər də xarici ticarətinin inkişaf etmiş səciyyəvi xarakteri idi.

Aralıq dənizinin ən mühüm limanı olan İsgəndəriyyə kimi Kuşan tacirləri gəlib çatırdılar. Kuşanlar roma qızılından çox istifadə edirdilər. Kuşanlar sülaləsi Hindistanın tərəqqisini çox yüksəklərə qaldırdı. Kanişkanın dövrünün qeydləri göstərir ki, onun hakimiyyəti Şimal bölgələri olan Pəncab, Bhawalpur və Sindhə qədər uzanır. Skandinaviyada, Uralboyunda Kuşanlara məxsus əşyalar tapılmışdır. Ümumilikdə Kuşan dövrü Mərkəzi Asiyada quldarlıq quruluşunun inkişaf dövrü olub. Burada əsas suvarma əkinçiliyinə çox geniş yer ayrılmışdır. Bir sıra tayfalar olub ki, onlarda da kuşçu adlı tayfalar olub. Buna misal olaraq qırğızlar, başqırdlar, özbəklər, türkmənlər və başqa tayfaları göstərmək olar. Həmçinin Azərbaycanda da Quşçı və Qusi və başqa kənd adları olub [1, 65]. Tarixçilərimiz də sözün əsl mənasında bu toponimləri kuş tayfasının adı ilə əlaqələndirirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti – Bakı: Oğuz eli, 1998.
2. Muxtarova Ə., Türk xalqlarının tarixi (qədim və orta əsrlər dövrü). Bakı, 2013, səh 141-145.
3. Kayalı, Y., Hindistan Kuşan İmperatorluğunun Yüksəlmə Dönemi və Kral Kanişka (MS 78-99). Ankara Üniversitesi Dil və Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Sayı: 55, S: 189-204, 2015.
4. Боровкова Л. А. «Кушанское царство (По древним китайским источникам)». М., 2005, ISBN 5-89282-265-6.

РЕЗЮМЕ

КУШАНСКАЯ ИМПЕРИЯ

Бабаева К.Ш.

Сумгаитский Государственный Университет, Азербайджан

Экономическая ситуация в Кушане, экономическом центре, была очень слабой. Кушанское государство дало толчок развитию культуры в Средней Азии. Здесь находятся городские объекты. На предметах были обнаружены надписи алфавитом Брахмы. Однако, хотя кушаны считались ираноязычными, их желание читать здесь писания как иранские было бессмысленным. Кушанские племена распространились на ряд стран. Кушанское государство было создано вооруженными силами разных народов. В историографии бытует мнение, что Кушанское царство сыграло большую роль в истории мировой культуры. Многовековые торговые отношения Средней Азии и Средней Азии с Китаем Это привело к созданию Великого шелкового пути во 2 веке.

Ключевые слова: Кушанские племена, древние времена, Индия, Канишка, буддизм

SUMMARY KUSHAN EMPIRE

Babaeva K.Sh.

Sumgayit State University, Azerbaijan

The economic situation in Kushans, the economic center was very weak. The Kushan state gave impetus to the development of culture in Central Asia. Urban-type sites have been found here. Inscriptions in the Brahma alphabet were found on the items. However, even though the Kushans were considered Iranian-speaking, their desire to read the writings here as Iranian was meaningless. Kushan tribes spread to a number of countries. The Kushan state was created by the armed forces of the countries inhabited by different peoples. There is an opinion in historiography that the Kushan kingdom played a great role in the history of world culture. The centuries-old trade relations of Central Asian and Central Asian countries with China date back to BC. It led to the creation of the Great Silk Road in the 2nd century.

Key words: *Kushan tribes, ancient times, India, Kanishka, Buddhism*

AZƏRBAYCAN XALQININ ETNOGENEZİNDƏ ALBANLARIN ROLU

Cəfərov P.T.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Albanların adı ilk dəfə eramızdan əvvəl IV əsrə aid hadisələr ilə əlaqədar çəkiləndə bu heç də albanların bu coğrafiyada IV əsrdən yaşamasını söyləməyə əsas vermir. Sovet və İran tarixşünaslığına görə qədim Azərbaycan əhalisi türk etnosundan başqa dünyanın istənilən digər etnosu ola bilərdi, Dağıstan dilli və İran dilli variantı isə onlara görə ən uyğunu idi. Bu əsassız ideyanın ortaya atılmasında əsas məqsəd Azərbaycan türklərinin bu əraziyə gəlmə olmasını sübut etmək, qonşu xalqlar, xüsusən ermənilər tərəfindən xalqımıza qarşı irəli sürülmüş ərazi iddialarını təmin etmək, xalqımızı tarixi soy-kökündən uzaqlaşdırmaq idi.

Açar sözlər : *Qafqaz Albaniyası, Strabon, etnogenezi, türklər, tarixşünaslıq*

Kimdir albanlar? Bu sual bir neçə onilliklər boyu tarixçi alimləri düşündürmüş, bu barədə böyük tədqiqatlar aparılmış, cild-cild əsərlər yazılmış, lakin bütün bunlara baxmayaraq bu gün də , tarix ictimaiyyətində bu haqda yekdil fikir formalaşmamışdır. Əslində məqsəd də bu idi. Alban soyunun kimliyini tarixin dərin qatlarında gizlətmək, üzərini saxta tarixi faktlar ilə örtmək və bir daha həqiqətləri üzə çıxarmamaq.

«Albaniya» adlı ölkənin adından ilk dəfə yunan coğrafiyaşünası Strabon bəhs etmişdir. Strabon öz əsərini yazarkən özündən əvvəlki müəlliflərin əsərlərindən də bəhrələnmişdir. Strabonun məlumatlarından aydın olur ki, qabaqlar ayrı-ayrı tayfa başçısının rəhbərlik etdiyi 26 tayfa artıq özünü vahid maddi, mənəvi mədəniyyətə, ümumi adət-ənənəyə yiyələnmiş prosesində, onlar arasında ünsiyyət vasitəsi olan dilə və vahid hakimiyyətə qovuşmuşlar. Bu vahidliyi yaradan, onun mərkəzində duran alban tayfa ittifaqı idi [2, s.96].

XX əsrin 20-30-cu illərindən başlayaraq Sovet və İran tarixşünaslığında məqsədli olaraq Azərbaycan xalqının XI-XII əsrlərdə bu ərazilərə gəlmiş səlcuq-oğuzların törəməsi olması fikri əsaslandırılmağa başlandı. Guya qədimdə Azərbaycanın şimal hissəsində Dağıstan dilli əhali, cənubunda isə İran dilli əhali yaşamış və bu qədim əhali XI-XII əsrlərdə Orta Asiyadan bu ərazilərə gəlmiş türk etnosları tərəfindən assimlasiya olunaraq türkləşməyə məruz qalmışdır. Bu əsassız ideyanın ortaya atılmasında əsas məqsəd Azərbaycan türklərinin bu əraziyə gəlmə olmasını sübut etmək, qonşu xalqlar, xüsusən ermənilər tərəfindən xalqımıza qarşı irəli sürülmüş ərazi iddialarını təmin etmək, xalqımızı tarixi soy-kökündən uzaqlaşdırmaq idi. Siyasi məqsədlərə xidməti özünün əsas vəzifəsi hesab edən Sovet və İran tarixşünaslığına görə qədim Azərbaycan əhalisi türk etnosundan başqa dünyanın istənilən digər etnosu ola bilərdi, Dağıstan dilli və İran dilli variantı isə onlara görə ən uyğunu idi.

1926 və 1937-ci illərdə Tehranda Seyid Əhməd Kəsrəvinin “Azəri, ya zəban-e bastan-e Azərbaycan” kitabı çap edildi. Seyid Əhməd Kəsrəviyə görə XI yüzilliyə qədər Azərbaycan əhalisi kökcə iranlı idi və farsca (azəricə) danışdı, türk dili isə bu coğrafiyaya gəlmə dildir. Elmi ədəbiyyatda “kəsrəviçilik” adlanan bu konsepsiya Sovet tarixşünaslığı tərəfindən mənimsənilərək XX əsrin 50-60-cı illərində “milli” tarixçilərimizin xüsusi canfəşanlığı ilə daha da inkişaf etdirildi. XX əsrin 70-80-ci illərində də Azərbaycan tarixşünaslığında “kəsrəviçilik” təlimi əsas ana xətt kimi nəzərə çarpırdı. Azərbaycan tarixşünaslığında türklərin bu coğrafiyaya orta əsrlərdə gəlməsi haqqında əksini tapmış konsepsiya, Azərbaycana qarşı ərazi

iddiasının tarixi baxımdan əsaslandırılmasına, azərbaycanlıların Ermənistandan kütləvi şəkildə qovulmasına xidmət edən erməni tarixşünaslığına da bütün parametrlərdə uyğun idi.

Lakin XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq sözün həqiqi mənasında milli düşüncəli ziyalılarımız tarixi həqiqətlərin üzə çıxarılması üçün xeyli iş görərək, bu sahədə əsaslandırılmış elmi araşdırmalar apararaq, saxta tarixi faktlar üzərində qurulan “milli kəsrəviçilik” təlimini darmadağın etdilər. Məqalədə Quzey Azərbaycanın avtoxton əhalisi olan albanların həqiqətən də türk etnosu olması məsələsinə bir daha aydınlıq gətirməyə çalışacağıq.

Etnoqrafik məlumat və tədqiqatlar göstərir ki, hər bir etnosun tərkibində ümumi xalqı ifadə edən etnonimlər də olur. Bu hal əsrlərlə davam edir. Albaniyanın etnik tərkibi haqqında mənbələrin məlumatlarında bu özünü aydın şəkildə göstərir. Əsrlərlə birgəyaşayış, tayfalararası iqtisadi, mədəni-mənəvi əlaqə ümumi Alban etnosunu yaratmışdır. Mənbə və tədqiqatlar göstərir ki, Alban xalqı üçün etnik nüvə rolunu oynayan alban tayfaları bütün Azərbaycanın hüdudunda yayılsa da, hətta onun hüdudlarını aşsa da, albanlar başlıca olaraq Kür-Araz ovalığında Kürün hər iki sahilində məskunlaşmışdılar [3, s. 33].

Qeyd etmək lazımdır ki, alban|| etnonimi mənbələrdə iki mənada işlənmişdir. Albaniyada yaşayan bütün tayfaların ümumi adı kimi və bu tayfalardan birinin konkret etnik adı kimi. Buradan aydın olur ki, Albaniyada özünü alban|| adlandıran tayfa ölkədə aparıcı rola sahiblənmiş və bu səbəbdən ölkə də bu tayfanın adı ilə Albaniya adlanmışdı.

Atropaten və Alban ayrı-ayrı etnonimlər altında meydana çıxsada, onlar Arazın hər iki sahilində eyni antropoloji tipə, maddi və mənəvi mədəniyyətə, dilə məxsus, əsasən eyni adlı türk tayfalarının etnokonsolidasiyası, iqtisadi, sosial-mədəni, müəyyən dövrlərdəki siyasi birgəyaşayışı əsasında yaranmışdı. Bu xalqın etnogenezi türk etnik mədəniyyəti təməlinə yaranıb, onun passionar inkişafı prosesində Atropaten və Alban xalqı adı ilə təşəkkül tapmışdır [5, s. 33].

Albaniyada yaşayan müxtəlif tayfaların adının «albanlar» şəklində yazılışını eramızdan əvvəl 331-ci il Qavqamel döyüşü ilə bağlı olaraq Flavi Arrian qeyd etmişdir. Eləcə də digər antik müəlliflər Böyük Plini və Klavdi Ptolomey də öz əsərlərində «Alban» adlı şəhərin və çayın adını çəkmişlər. «Alban» adı ilə bağlı olan bir sıra toponimlər Azərbaycanın və Qafqazın xəritəsində günlərimizə kimi qalmışdır. Nə irandilli, nə də qafqazdilli xalqların icərisində alban adını daşıyan soy bəlli deyildir və olmamışdır. Bu adı daşıyan toplumlar yalnız türk xalqları: qazaxların, qırğızların və turkmənlərin icərisində otən yuzillərdə qeydə alınmışdır. Tyan-Şan dağının ətəklərində Qazax xalqının «alban» adlı boyu günlərimizə kimi yaşamaqdadır. Türkmənistanda indi də iki «alban» yer adı (toponimi) bəllidir. [4, s. 28]. Eləcə də qeyd etmək lazımdır ki, Kür-Araz ovalığında, Xəzərsahili düzənlikdə bir dənə də olsun Dağıstan dilli toponim qeydə alınmamışdır.

«Kitab-i Dədəm Qorqud» boylarının tarixi baxımdan araşdırılması Azərbaycanın uzaq keçmişinin albanlarla bağlı yeni bir axarını üzə çıxarmışdır. IV boyda qonşu Gürcüstan taqavorunun casusu, oğuz bəylərbəyisi Qazan xan haqda belə bir xəbər gətirir: «Hey, nə oturursan, itünqi ulatmıyan, cətüginqi molatmıyan alpanlar başı Qazan oğlanıcuq ilə sərxoş olub yaturlar»[1, s. 171].

“Kəsrəviçilik” təlimi davamçılarının Azərbaycan əhalisinin sonradan türkləşməsi ideyasını əsaslandırmaq üçün sui-istifadə etdiyi digər bir məqam orta əsr müəlliflərinin öz əsərlərində səsləndirdikləri «Aran dili» ilə bağlı fikirlərdir. Qeyd etmək istəyirəm ki, eramızın III yüzilliyindən başlayaraq mənbələrdə adı çəkilən Aran Albaniyanın qədim və yerli adı olmuş, ərəb mənbələrində isə Arran ölkəsi kimi işlənmişdir. Aran toponimi təmsil etdiyi coğrafiyanı əhatə edən ölkə adı olmaqla yanaşı həm də boy və dil mənsubluğunu ifadə edən bir termin kimi işlənmişdir. Təsədüfi deyil ki, orta əsr müəllifləri «Aran dili» ifadəsini Aran toponimi ilə yanaşı işlətmişlər.

Kaspi tipinə nəinki Zaqafqaziyanın, eləcə də Qafqazın şimal-şərq rayonlarının eneolit dövrünə aid paleontoloji qalıqlarında da rast gəlinmişdir. Azərbaycan xalqının əsas özəyini təmsil edən kaspi tipinin gəlmə əhali olmasını sübut edən heç bir elmi dəlil yoxdur.

Albanların Qafqaz dilli olması, daha sonradan türkləşməsi ideyası, problemə leksikoloji yanaşma metodu ilə də alt-üst edilmişdir. Çünki hər hansı bir xalq dilini dəyişirsə, o zaman əvvəlki danışiq dilinin daha sonradan qəbul olunmuş dildə izlərinin olması labüddür, hansı ki, buna «leksik substrat» layı deyilir. “Kəsrəviçilik” təliminin «milli» davamçılarının uzun-uzadı axtarışlarına baxmayaraq, Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşayan türklərin dilində «qalib» dildən «ölü» dilə keçmiş «leksik substrat» layı, yəni Qafqaz-İber substrat qalıntısı tapmaq mümkün olmamışdır. Bu faktın özü də bir daha sübut edir ki, albanların Qafqaz dilli olması, sonradan türkləşməsi fikri kökündən yanlışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi (Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər) Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1996. 872 s.
2. X. Xəlili. Azərbaycan türklərinin etnogenezi və milli inkişaf tarixi. Bakı, “MBM”, 2007. 384 s.

3. Q. Qeybullayev. Qarabağ (etnik və siyasi tarixinə dair). Bakı, "Elm", 1990. 248. s.
4. Süleyman Əliyari. TARİXİMİZ açıqlanmamış mövzuları ilə. Bakı, "Mütərcim", 2012. s. 560.
5. T. İ. Hacıyev, K. N. Vəliyev. Azərbaycan dili tarixi. Bakı, 1983. 188 s.

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ АЛБАНЦЕВ В ЭТНОГЕНЕЗЕ НАРОДА АЗЕРБАЙДЖАНА

Джафаров П.Т.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Хотя албанцев впервые было упомянуто в связи событиями 4 века до нашей эры, это не означает, что албанцы жили в этом регионе с 4 века. Согласно советской и иранской историографии, населением древнего Азербайджана мог быть любой другой этнос в мире, кроме тюркского этноса. Для них наиболее подходили дагестанский и иранский варианты. Основная цель этой безосновательной идеи заключалась в том, чтобы доказать приход азербайджанских тюрков в этот район, удовлетворить территориальные претензии нашему народу из соседних народов, особенно армянам, чтобы отчуждать наш народ от своих исторических корней.

Ключевые слова: Кавказская Албания, Страбон, этногенез, турки, историография

SUMMARY

THE ROLE OF ALBANIANS IN THE ETHNOGENESIS OF THE PEOPLE OF AZERBAIJAN

Jafarov P.T.

Sumgayit State University, Azerbaijan

Although the name of the Albanians was first mentioned in connection with the events of the 4th century BC, this does not mean that the Albanians lived in this geography from the 4th century BC. Was ten according to them. The purpose of this baseless idea was to prove that Azerbaijani Turks did not come to this area, to satisfy the territorial claims of our peoples, especially by armenians and to keep our people away from history.

Key words: Caucasian Albania, Strabon, ethnogenesis, turks, historiography

ÖZBƏKİSTANIN SOSIAL-İQTİSADI VƏ SİYASİ VƏZİYYƏTİ (1990-2020-ci illərdə)

Cəlalzadə B.M

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Özbəkistan ərazisi tarixdən bəri geosiyasi və geostrateji əhəmiyyətə malikdir. Çar Rusiyası 18-ci əsrin əvvəllərindən Xivə xanlığına, Kokand xanlığına və Buxara əmirliyinə sahib olmaq istəyirdi və bu məqsədinə 19-cu əsrdə çatdı. Çar Rusiyasının çökməsi və SSRİ-nin qurulması ilə Türkünstanda süni sərhədləri olan türk dövlətləri yarandı. Çarizm və SSRİ-nin uzun sürən hökmranlığından sonra Mərkəzi Asiyada yaranan müstəqil Türk dövlətləri də texnoloji cəhətdən Rusiyaya bağlıdılar. Çin Yeni İpək Yolu Layihəsi çərçivəsində Türkünstanda böyük əhəmiyyət verir. Əslində Yeni İpək Yolu Layihəsinin ən vacib yolu Şərqi Türkünstan və Qərbi Türkünstandan keçir. Qərbi Türkünstandakı layihə üçün Özbəkistanın həyati əhəmiyyəti var. Həm yeraltı, həm də yerüstü sərvət və coğrafi mövqe Özbəkistanı əsas geosiyasi rola çevirir.

Açar sözlər: Özbəkistan, iqtisadiyyat, ticarət, əhali, partiya, kənd təsərrüfatı

Əhalinin etnik tərkibi. 2020-ci ilin 01 yanvarına olan hesabatda Özbəkistan Respublikasının əhalisinin sayı 33905800 nəfər göstərilmişdir. Özbəkistan çoxmillətli bir respublikadır. Əhalinin əsas hissəsini (2013-cü il məlumatında 82% göstərilir) özbəklər təşkil edir və ümumi əhali sayı da ildən-ilə artır. Özbəklərdən sonra sayına görə taciklər (4,8% 2013-cü il qeydinə görə) 2-ci yeri tutur. Bundan əlavə Orta Asiyanın digər xalqlarının da müəyyən hissəsi (qazaxlar, qaraqalpaqlar, qırğızlar, türkmənlər və başqaları) burada yaşayırlar. Etnik azlıqların ən böyük hissəsini təşkil edən ruslar (2,6%) və eləcə də, digər slavyan xalqları hələ də burada yaşayırlar. Respublikanın rəsmi dili özbək dilidir və əhalinin 90%-i bu dildə danışır. Respublikanın şəhərlərində rus dili geniş yayılmışdır və əhalinin 5% bu dildən istifadə edir [1-35-36].

2000-ci ilin hesabatında əhalinin say tərkibi aşağıdakı kimi verilmişdi: ruslar (1 milyon 199 min nəfər), taciklər (1 mln. 166 min nəfər), qazaxlar (990 min nəfər), qaraqalpaqlar (504 min nəfər), tatarlar (324 min nəfər), qırğızlar (422 min nəfər), koreyalılar (164 min nəfər), türkmənlər (152 min nəfər), ukraynalılar (105 min), azərbaycanlılar (36 min), ermənilər (42 min), farslar (30 minə yaxın), uygurlar (20 min),

belaruslar (20 min), krım tatarları (10 min-90 minə qədər, 1989-cu ildə 189 min, SSRİ-nin dağılmasından sonra isə onların böyük bir hissəsi Krıma qayıtdılar), yəhudilər (10-20 min, 1989-cu ildə isə 66 min), Buxara yəhudiləri (1989-cu ildə 28 min, 2000-ci ildə isə 9,7 min), türklər (10 min, 1989-cu ildə 106 min, SSRİ-nin süqutundan sonra isə Məhsəti türkləri respublikanı tərk etdilər), almanlar (7,9 min, 1989-cu ildə isə 39,8 min), yunanlar (10 min, 1989-cu ildə yenə 10 min) [5-86-90].

Özbəkistanın şəhərləri aşağıdakı sırada düzülmüşdür: Daşkənt, Səmərqənd, Naranqan, Ədican, Nukus, Buxara, Fərqanə, Karşi, Kokand, Margilan, Anqren, Cizak, Çirçik, Ürgənc, Termuz, Navoi, Almalık, Şəxrisəbz.

30 avqust 1991-ci ildə Özbəkistan Ali Soveti “Müstəqil” Özbəkistan Respublikasının yaradılması haqqında qərar qəbul etdi [2-634].

30 sentyabr 1991-ci ildə Özbəkistan SSR-i adı ləğv olundu və Özbəkistan Respublikası adlandırıldı. 8 dekabr 1992-ci ildə Özbəkistan Respublikasının Konstitutsiyası qəbul olundu. Respublikanın ilk prezidenti İ.A.Kərimov oldu. 1991-ci ilin 01 sentyabrı Özbəkistanın müstəqillik günü kimi qeyd olundu. 21 oktyabr 1989-cu ildə özbək dili dövlətin rəsmi dili kimi qəbul olundu. 24 mart 1990-cı ildə Özbəkistan SSR-də Prezident vəzifəsi təsis olundu. 31 avqust 1991-ci ildə Özbəkistan Respublikası özünü müstəqil dövlət elan etdi. 01 sentyabr 1991-ci ildə Özbəkistan Respublikası müstəqillik gününü qeyd edir. 18 noyabr 1991-ci ildə Özbəkistan Respublikasının dövlət bayrağı təsdiq olundu.

29 dekabr 1991-ci ildə ümumxalq səsverməsi ilə respublikanın ilk prezidenti seçildi.

2 mart 1992-ci ildə Özbəkistan Respublikası BMT-yə qəbul olundu. 2 iyul 1992-ci ildə Özbəkistan Respublikasının dövlət gerbi qəbul olundu. 10 dekabr 1992-ci ildə respublikanın dövlət himni qəbul olundu.

01 iyul 1994-cü ildə milli valyuta-sum qəbul olundu.

Siyasi partiyalar və hərəkatlar. 1991-ci ildə Özbəkistan Xalq demokratik, 1995-ci ildə “Adolat” sosial-demokrat partiyaları yarandı. 1995-ci ildə “Vatan tarakkiyeti” partiyası yaradılmışdı. Sonra bu partiya 2000-ci ildə “Fidokorlar” partiyası ilə birləşmişdi. 1995-ci ildə “Milliy tiklaniş” Demokratik partiyası təsis olundu. 2000-ci ildə “Fidokorlar” (Fədakarlar) Milli-Demokratik partiyası yarandı. 2008-ci ildə “Milliy tiklaniş” və “Fidokorlar” partiyaları “Milliy tiklaniş” partiyası adı altında bir partiyada birləşdilər. 2003-cü ildə Özbəkistan liberal-partiyası siyasi fəaliyyətinə başladı. 8 noyabr 2019-cu ildə Özbəkistan Ekologiya partiyası yaradıldı.

1995-1999-cu illərdə Özbəkistan Respublikasının ali qanunverici orqanı olan “Oliy Majlis” fəaliyyət göstərmişdi. Oliy Majlis 2 palatadan – Qanunverici palata (aşağı palata) və senatdan (yuxarı palata) ibarətdir. Prezidentin qərar və fərmanlarının icrasını Nazirlər Kabineti yerinə yetirir [4-238].

İqtisadiyyat. Özbəkistan qızıl ehtiyatına görə dünyada 4-cü yeri, qızılı çıxarma səviyyəsinə görə 7-ci yeri (hər il 92 ton qızıl çıxarılır), mis ehtiyatına görə 10-11-ci yerləri, urana görə 11-12-ci və onun əldə olunmasına görə isə 7-8-ci yerləri tutur (World Nuclear Association, European Nuclear Society, British Geological Survey məlumatlarında qeyd olunur).

Respublikanın daxili iqtisadi göstəriciləri 2017-ci il üçün: kənd təsərrüfatı üzrə 19,3%, sənaye təminatı 33,4%, sosial xidmət 47,3% təşkil etmişdir.

1994-1995-ci illərdə, yəni 2 il ərzində 18281 müəssisə auksioner cəmiyyətlər vasitəsilə şəxsi əllərə keçmişdir. 2001-2005-ci illərdə 6698 müəssisə özəlləşdirilmişdir. Əgər 1994-1995-ci illərdə özəlləşdirmə 21% təşkil edərdisə, lakin 2001-2005-ci illərdə isə bu 8% olmuşdu. 2007-2010-cu illərdə müəssisələr auksioner yolu ilə yox, birbaşa satılırdı. Belə ki, 1994-2010-cu illərdə respublikada 30731 müəssisə özəlləşdirilmişdir [3].

Respublikada 40 uran ehtiyatı olan yer müəyyənəşdirilmişdir ki, onlardan da 27-si əsas yerlərdir. Geologiya və Minerologiya resursları Dövlət Komitəsinin verdiyi məlumata görə respublikada 185,8 min ton uran ehtiyatları var. Respublikada atom elektrik stansiyası yoxdur və ona görə də uran ancaq xaricə ixrac olunur.

Özbəkistan eyni zamanda zəngin mineral xammal bazası olan ölkə hesab olunur. Bu sahədən gələn xarici valyuta respublika büdcəsini daha da çoxaldır. Respublikada 1800 mineral-xammal yeri var. Ekspertlərin verdiyi qənaətə görə mineral xammaldan ölkəyə 11 trilyon ABŞ dolları şəkildə vəsait gələ bilər.

Respublikada pambıqçılıq da inkişaf etmişdi. 2017-ci ildə respublikada 2,9 mln. ton pambıq yığılmışdı. 2014-cü ildə bundan xeyli əvvəl Özbəkistanda 8 mln. ton taxıl toplanmışdı.

Bunlarla bərabər Özbəkistanda neft və qaz yataqları da var. Çıxarılan qaz əsasən elektrik enerjisi ilə işləyən müəssisələrə verilir. Respublikanın kənd təsərrüfatı maşınlarının istehsalı sahəsində xeyli təcrübəsi var. Asake şəhərində “ÇM Uzbekistan” adlı iri avtomobil zavodu yerləşir. Bu zavod lisenziya əsasında Daewoo və Chevrolet minik avtomobilləri buraxır. Bundan başqa Daşkənd Traktor zavodu kənd təsərrüfatı maşınları və digər texniki ehtiyat hissələri istehsal edir.

“Özbəkneftqaz” Milli kompaniyası təbii qaz çıxarılmasına görə (ildə 60-70 mlrd. m³ qaz) dünyada 11-ci yerdədir.

194 yerdə (respublikada) kömür emalı müəssisələri fəaliyyət göstərir. Geoloji neft ehtiyatı 5 mlrd. tondur. 2016-cı ilin əvvəllərində Özbəkistanın faktiki neft ehtiyatı 81 mln. ton olmuşdu. İndi isə 530 mln. ton təşkil edir.

Geoloji təbii qaz ehtiyatı 5 trln. m³ –dir. Faktiki qaz ehtiyatı 3,4 trln.m³-dir. İl ərzində respublika 3,5 mln. t neft verir.

Energetika sahəsində iri korporasiyalar – CNPC (China National Petroleum Corporation), Petronas (Malaysia), KNOC (Koreya), Qazprom, Lukoye, Uzbekneftqaz fəaliyyət göstərir.

5 sentyabr 2017-ci ildə respublika hökuməti milli valyuta sumun kursunu 48% qaldırdı, yəni əvvəlki 4210,35-dən 8100 suma qədər. Fiziki şəxslərin xarici valyuta ilə alqı-satqısına məhdudiyyət qoyuldu.

01 aprel 1918-ci ildən etibarən plastik kartlarla xarici valyutaların ödəniş edilməsi məhdudiyyəti aradan götürüldü. Özbəkistanın əsas kənd təsərrüfatı məhsullarına pambıqla bərabər meyvə-tərəvəz, taxıl (buğda, düyü, qarğıdalı) məhsulları da aiddir.

Dövlətin əsas enerji resurslarını təbii qaz təşkil edir. Belə ki, təsdiq olunmuş təbii qaz ehtiyatı 2 trln.m³ -ə qədərdir. Bundan əlavə Şurtanda 0,5 trln.m³, Alanda 0,2 trln.m³, Urqada 1,5 trln.m³ təbii qaz ehtiyatları vardır. Respublikanın Anqren ərazisində 1,9 mlrd. ton kömür, Uçkudukda 230 min ton uran ehtiyatı var. Çirçikdə, Axanqaranda (Anqren), Surxandəryada və digər kiçik çaylar üzərində Su Elektrik Stansiyaları qurulmuşdur.

Özbəkistan dünyanın iqtisadi cəhətdən ən sürətlə inkişaf etmiş ölkələrindən sayılır.

01 iyul 2019-cu ildə Respublikada 66,6 min müəssisə qeydə alınmışdı ki, onun da 14,5 mini Daşkənd şəhərində yerləşir.

Kənd təsərrüfatı. Sovet dövlətinin süqutuna qədər Özbəkistan ancaq pambıqçılıq üzrə ixtisaslaşmış respublikalardan idi. Digər kənd təsərrüfatı sahələri demək olar ki, yox dərəcəsində idi. Lakin müstəqillik dövründən başlayaraq respublikada pambıqçılıqla yanaşı digər təsərrüfat sahələri də inkişaf etdirilməyə başladı. Buğda əkin sahələri 433,2 min hek-dan 1401,1min hektara qədər artırıldı. Hər hektardan isə 12,8 senterdən 47,3 sentre qədər taxıl toplanması inkişaf etdirildi. 1991-2013-cü illər arasında pambıq xammalının istehsalı 4446,0 min tondan azalaraq 3460,1 min ton oldu. Bunun əvəzində isə illik ərzaq məhsulları artmağa başladı: taxıl 3,5 dəfə (1908,2 min tondan-6612,2 min tona qədər), tərəvəz 2,3 dəfə (3348,0 min tondan-7767,4 min tona qədər), kartof 5,9 dəfə (351,2 mindən-2057,1 min tona qədər), baş məhsulları 1,5 dəfə (925,8 min tondan-1418,4 min tona qədər), üzüm 2,5 dəfə (480,4 min tondan-120 min tona qədər) artmışdı.

Müstəqillik dövründə heyvandarlıq da inkişaf etdirilmişdi. 1991-2013-cü illərdə ət istehsalı 2,1 dəfə, süd hazırlanması 2,2 dəfə artmışdı. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında çoxda böyük olmayan fermer təsərrüfatları əsas rol oynayır. Orta hesabla hər bir fermer təsərrüfatında 18 nəfər işçi çalışır. 2013-cü ilin qeydiyyatında respublikada 73,5 min fermer təsərrüfatı fəaliyyət göstərir. Onların məşğul olduğu torpaq sahəsi isə 5,8 mln. hektardır.

Xarici ticarət. Özbəkistan xarici ölkələrlə 2017-ci il üçün 14 mlrd. dollar mal-pambıq, qızıl, uran filizi, təbii qaz, mineral məhsullar, metal, toxuculuq malları, ərzaq məhsulları və avtomobillər-ixrac etmişdi. 1991-2017-ci illərdə respublikadan xaricə ixrac olunan pambıq məhsulu azalsa da, lakin onun əvəzində ərzaq məhsulları, kimyəvi məmulatlar, qara və əlvan metal, maşın və dəzgahların ixracı genişlənmişdi.

Respublikanın 2017-ci il ticarət balansı artım üzrə inkişaf etmişdi. Bu rəqəm 945,5 mln. dollar olmuşdu.

1 may 2018-ci ilin hesabatında respublikanın qızıl ehtiyatı 28,3 mlrd. dollar olmuşdur.

2019-cu ilin ikinci yarısında Özbəkistanın ticarət dövriyyəsi 30 mlrd. olmuş. Bundan 12,5 mlrd. dolları ixracdan, 16mlrd. dolları isə idxaldan gələn gəlir təşkil edir [5-90-95].

Özbəkistanın ən böyük ticarəti Çin Xalq Respublikası ilə aparılır. Bu dövriyyə 6 mlrd. ABŞ dolları səviyyəsindədir. Özbəkistanın Rusiya ilə ticarət əlaqəsi 2-ci (5,5 mlrd. dollar), Qazaxıstanla 3-cü (3 mlrd. dollar), Türkiyə ilə 4-cü (2 mlrd. dollar), Cənubi Koreya ilə 5-ci (2 mlrd.-a yaxın), Almaniya ilə 6-cı (1 mlrd.-dan yuxarı) yeri tutur. Bundan əlavə Özbəkistanın digər ölkələrlə də ticarət əlaqələri var və müntəzəm surətdə bu əlaqələr ildən-ilə genişlənir.

ƏDƏBİYYAT

1. Каримов И. А. Процветает страна, где почитаются великие предки // За безопасность и мир надо бороться. – Т.10. – Ташкент : Узбекистан, 2002.

2. Муртазеева Р. История Узбекистана. Ташкент, 2003, 675 с.

3. Статистическое обозрение Узбекистана за 2011 год, Ташкент, 2012.

4. Усманов К. История Узбекистана: период национальной независимости. Ташкент: ИПТД «O'quvchi», 2007, 328 с.
5. Федоров Ю.Е. Узбекистан: нестабильный фактор стабильности // Индекс безопасности. 2012, Т.18, № 3-4 (102-103), с. 85-106

РЕЗЮМЕ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ И ПОЛИТИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ УЗБЕКИСТАНА
(1990-2020)

Джалалзаде Б.М.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Территория Узбекистана всегда имела геополитическое и геостратегическое значение. Царская Россия хотела иметь Хивинское ханство, Кокандское ханство и Бухарский эмират с начала 18 века, и эта цель была достигнута в 19 веке. С распадом царской России и образованием СССР в Туркестане были созданы тюркские государства с искусственными границами. После царизма и длительного правления СССР независимые тюркские государства в Средней Азии также стали технологически зависимыми от России. Китай придает большое значение Туркестану в рамках проекта «Новый Шелковый путь». Фактически, важнейший маршрут Проекта Нового Шелкового пути проходит через Восточный Туркестан и Западный Туркестан. Узбекистан жизненно важен для проекта в Западном Туркестане. Как подземные, так и наземные ресурсы и географическое положение делают Узбекистан ключевой геополитической ролью.

Ключевые слова: *Узбекистан, экономика, торговля, население, партия, сельское хозяйство*

SUMMARY
THE SOCIO-ECONOMIC AND POLITICAL SITUATION OF UZBEKISTAN
(1990-2020)

Jalalzadeh B.M.

Sumgayit State University, Azerbaijan

The territory of Uzbekistan has been of geopolitical and geostrategic importance since history. Russia wanted to have the Hive Khanate, Hokand Khanate and Bukhara Emirate from the beginning of the 18th century and has reached this goal in the 19th century. With the collapse of Tsarist Russia and the establishment of the USSR, Turkic states with artificial borders were created in Turkestan. After the long domination of Tsarism and the USSR, the independent Turkish states were also technologically dependent on Russia. China attaches great importance to Turkestan within the scope of the New Silk Road Project. As a matter of fact, the most important route of the New Silk Road Project passes through East Turkestan and West Turkestan. Uzbekistan have vital importance for the project in Western Turkestan. Both underground and aboveground wealth and geographical location make Uzbekistan a key geopolitical role.

Key words: *Uzbekistan, economy, trade, population, party, agriculture*

AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ: ELMİ ƏLAQƏLƏRDƏ GƏNCƏ ŞƏHƏRİNİN YERİ
Əhmədov Ə.X

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Məqalədə müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycanda beynəlxalq elmi əlaqələrin formalaşmasından bəhs olunur. Yazıda əsas diqqət Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığına və Gəncədəki elmi müəssisələrin bu prosesdə iştirakına yönəldilmişdir.

Açar sözlər: *elmi-təcrübi mübadilə; elmi simpozium; elmi idarə və təşkilatlar*

Azərbaycan Respublikası dünya birliyi tərəfindən müstəqil və bərabərhüquqlu beynəlxalq subyekt kimi tanındıqdan sonra respublikanın elmi idarə və təşkilatları dünyanın müxtəlif tanınmış elmi təşkilatları ilə əlaqələr qurmağa başladı. Hansı ki, bu əlaqələr respublika elminin gələcək inkişafı üçün çox önəmli idi. Məhz elə bundan sonra Azərbaycan elmi və onun daşıyıcıları olan elm adamları üçün çox böyük imkanlar yaranmış oldu. Hansı ki, Azərbaycan mövcud elmi potensialının dünya elmi qarşısında bir daha təsdiq edilməsi üçün beynəlxalq şərait və imkanlar yarandı. Belə ki, artıq Azərbaycan alimləri heç bir maneə olmadan digər ölkələrin elm xadimləri ilə birgə elmi-təcrübi mübadilə həyata keçirir, beynəlxalq elmi

simpozium və konfranslarda iştirak edirdi. Beləliklə, Azərbaycan özünün güclü elmi potensialının dünya qarşısında bir daha təsdiq etmək üçün beynəlxalq şərait və imkanlar əldə etmiş oldu. Məhz bu səbəbdən də, inkişaf etmiş hər-hansı bir ölkənin xarici siyasət fəaliyyətində elmi əlaqələrin əhəmiyyətli yer tutduğunu görən Azərbaycanın siyasi rəhbərliyi dünyanın inkişaf etmiş dövlətləri ilə bağladığı bütün müqavilə və sazişlərdə elmi əlaqələrin təşkili və inkişafına xüsusi yer ayırmışdır {1}.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra əməkdaşlığın digər sahələrində olduğu kimi elmi sahədə də Türkiyə Cümhuriyyəti ilə əlaqələr yaratmağa başlamışdır. Və iki qardaş ölkələr arasında elmi əlaqələrin inkişaf etdirilməsində ölkələrin rəhbərliyinin həyata keçirmiş olduğu tədbirlər, etmiş olduqları səfərlər və bu səfərlər zamanı bağlanmış olan müqavilə və sazişlər çox böyük rol oynamışdır. İlk belə tədbirlərdən biri 1991-ci ilin mart ayında Türkiyə Cümhuriyyətinin mərhum prezidenti Turqut Özalın Azərbaycana etmiş olduğu rəsmi səfər olmuşdur. Belə ki, həmin səfər zamanı Azərbaycan və Türkiyə arasında digər sahələrdə olduğu kimi elmi sahədə əlaqələrin də təşkili və inkişaf etdirilməsi istiqamətində bir sıra sənədlər hazırlanaraq qəbul edilmişdir {2}.

Mövcud rəsmi materialları nəzərə alaraq tam əminliklə qeyd etmək olar ki, elə müstəqilliyin ilk vaxtlarından etibarən Azərbaycanın Türkiyə ilə elmi sahədə əməkdaşlıq işi artıq başlamışdır ki, məhz bu prosesdə respublikanın elmi ictimaiyyətində özünəməxsus söz sahibi olan, elmi mərkəzlərin yerləşdiyi Gəncə şəhərinin də bu fəaliyyətdə iştirakı məsələsi spesifikliyi ilə fərqlənməkdədir. Belə ki, Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sahəsində mövcud olan yeganə ali təhsil ocağı (Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti) və kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən bütün elmi idarə və təşkilatlar³⁰ bu şəhərdə yerləşməkdədir. Və qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan kənd təsərrüfat elminin inkişaf tarixi də məhz Gəncə şəhəri ilə bağlıdır. Odur ki, Azərbaycanın beynəlxalq elmi əlaqələrində, eləcə də Türkiyənin elmi cəmiyyəti ilə əlaqələrində Gəncə şəhərinin iştirakının xüsusi yeri vardır. Hansı ki, Gəncədə yerləşməkdə olan elmi idarələr respublikanın kənd təsərrüfatının inkişafı üçün həmişə böyük elmi tədqiqat işləri aparmış və nəticələrinin müxtəlif təsərrüfat sahələrinə müvəffəqiyyətlə tətbiq etmişdir.

Türkiyənin elmi dairələrinin Gəncə şəhərində yerləşən elmi idarə və müəssisələrdən ən çox Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinə (ADAU) üstünlük verməsi, məhz bu ali təhsil ocağının uzun müddət kənd təsərrüfatı elmləri sahəsində toplanmış olduğu kimi təcrübənin nəticəsi olaraq üzə çıxmaqdadır. Belə ki, tədqiq olunan dövr ərzində Türkiyənin “Hacettepe”, “Ağrı İbrahim Çeçen”, “Fırat”, “İstanbul” və s. universitetlərinin əlaqələri daha da genişlənərək sistem halına düşmüşdür. Məsələn, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin Türkiyənin Fırat Universiteti ilə 2012-ci ilin 30 sentyabr tarixində imzalanmış olduğu işbirliyinə dair protokola görə bu iki ali təhsil ocağının kənd təsərrüfatı elmlərinin müxtəlif sahələri üzrə əlaqələrinə dair 14 maddəlik saziş imzalanmışdır {3}.

Həmin il dekabr ayında (ADAU) Türkiyənin “İqdir” Universiteti ilə də akademik işbirliyi haqqında protokol da imzalamışdır. Yəni dekabrın 14-də 2012-ci il tarixində hər iki universitet əməkdaşlarının birgə toplantısı zamanı Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin rektoru professor doktor İbrahim Hakkı Yılmaz bu işbirliyinin təşkilinə böyük önəm verərək, hər iki universitetin gələcəkdə də inkişafı üçün çox böyük əhəmiyyəti olacağını söyləmişdilər...

Bundan əlavə Türkiyənin İqdir Universitetinin rektoru prof.dr.İbrahim Hakkı Yılmaz Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bütün universitetlərin, eləcə də Azərbaycan Aqrar Universitetinin böyük elmi ənənələrə və tədris işinə sahib olduğunu bir daha vurğulayaraq bu təhsil ocağının su təsərrüfatı və heyvandarlıq üzrə verdiyi təhsilin çox yüksək səviyyədə olduğunu bildirmişdir. Görüşün sonunda universitetlərin rektorlarının imzası ilə işbirliyi haqqında müqaviləyə dair protokol da imzaladı. On üç maddədən ibarət olan bu protokolda qarşıda duran bir çox məsələlər öz əksini tapmışdır:

- ortaqlıq tədqiqat layihələrinin həyata keçirilməsi;
- tələbə və tədqiqatçıların mübadiləsi;
- tədqiqatçıların çalışacaqları məkanların seçilməsi ilə əlaqədar seminarların keçirilməsi;
- dissertasiya işlərinin hazırlanması dövründə elmi rəhbərlərin qarşılıqlı olaraq təmin olunması;
- ortaqlıq konfrans və seminarların keçirilməsi və s. {4}.

Türkiyə universitetləri demək olar ki, Gəncə şəhərində yerləşən digər ali təhsil müəssisələri, onların elmi və tədris ictimaiyyəti ilə də yaxından maraqlanmışdır. Belə ki, 2012-ci ilin iyun ayının 21-də Türkiyənin Hacattəpə Universitetinin rəhbərliyi Gəncə şəhərində olmuş, şəhərdə fəaliyyət göstərən, tədris və

³⁰Elmi Tədqiqat Pambıqçılıq İnstitutu, Elmi-Tədqiqat Maldarlıq İnstitutu, Elmi-Tədqiqat Bitkiçilik İnstitutu, Elmi-Tədqiqat İpəkçilik İnstitutu, Elmi-Tədqiqat Baytarlıq İnstitutu, Kənd Təsərrüfatının Mexanikləşdirilmiş və Elektrikləşdirilməsi İnstitutu, Damazlıq və süni mayalanma Elmi stansiyası, Elmi-Tədqiqat Bitkiləri Mühafizə

elmi bazaya malik Gəncə Dövlət Universitetində olmuşdur. Hacattəpə Universitetinin rektoru prof.dr.Murat Tuncerin başçılığı ilə gəlmiş 10 nəfərlik nümayəndə heyəti Gəncə şəhərində işlərini başa çatdıqdan sonra respublikanın digər bölgələrində, müxtəlif ali təhsil ocaqlarının rəhbərlikləri ilə də görüşərək qarşılıqlı işbirliyi haqqında müqavilələr imzalamışdır. Bu universitetlər sırasına Bakı Dövlət Universiteti, Dövlət Neft Akademiyası, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan Dövlət Memarlıq və İnşaat Universiteti, Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası, Bakı Musiqi Akademiyası, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası, Naxçıvan Dövlət Universiteti, Sumqayıt Dövlət Universiteti və Milli Konservatoriyanın rəhbərləri ilə də görüşlər keçirib, ikitərəfli əlaqələrin detalları təhlil olunduqdan sonra işbirliyi haqqında protokollar imzalamışdır {5}.

Gəncə Dövlət Universitetinin rəhbərliyi ilə imzalanmış qarşılıqlı fəaliyyət haqqında işbirliyi protokolunda öz əksini tapmış maddələrə görə, müəllim, tələbə, kitab, elmi nəşrlər və biliklərin mübadiləsi həyata keçirilməsi, elmi kadrların hazırlanması sahəsində birgə tədbirlər görməli idilər.

Tədqiq olunan dövrdə Azərbaycanın Gəncə şəhərində yerləşərək fəaliyyət göstərməkdə olan ali təhsil ocaqları və elmi mərkəzləri Türkiyənin müxtəlif universitetləri (Ərzurum, Orta Doğu, Konya, İstanbul, Ankara, Fırat, Hacattəpə, İqdir və s.) və elmi təşkilatları (TUBİTAK- Bilimsel və Texniki Araştırmalar Kurumu, BAKA-Batı Akdeniz Kalkınma Ajansı və s.) ilə elmi əlaqələr yaradaraq bu əlaqələrin daha da inkişafı üçün bir sıra müqavilə və sazişlər imzalayaraq, elmi səfərlər və yığıncaqlar keçirmişlər. Buna misal olaraq 2013-cü il 12 mart tarixində Türkiyə Cümhuriyyəti Batı Akdeniz Kalkınma Ajansının Gəncə şəhərində “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış, bölgələrin inkişafı, strategiya, hədəflər və layihələr” mövzusunda keçirilmiş konfransda iştirakını göstərmək olar. Azərbaycandan və Türkiyədən iqtisadiyyat və siyasət təmsilçilərinin qatıldığı bu konfransda iki qardaş ölkə arasındakı iqtisadi əlaqələr, bölgələrin inkişafında kapital qoyuluşlarının rolu, inkişafda bölgədəki hədəflər müzakirə olunmuş və Türkiyədəki inkişaf agentliklərinin təcrübəsi bölüşdürülmüşdür {6}.

Konfransı Gəncə şəhəri İcra Hakimiyyəti başçısı Elmar Vəliyev açdıqdan sonra Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirinin köməkçisi Niyazi Səərov və Türkiyə Cümhuriyyəti İnkişaf Nazirinin köməkçisi Mehmet Ceylan da geniş tərkibli nitqlə çıxış etdilər. Onlar Azərbaycanda bölgələrin inkişafının əsasən kənd təsərrüfatı sahəsinin inkişafından asılı olduğunu öz çıxışlarında vurğulayaraq məhz kənd təsərrüfatı elmlərini araşdıran elmi mərkəzlərin də məhz bu şəhərdə yerləşdiyini nəzərə alaraq konfransın da bu səbəbdən Gəncədə təşkili əhəmiyyətini qeyd etdilər. Qarşılıqlı anlaşma şəraitində keçmiş bu konfransda müzakirəsi aparılmış məsələlərin qarşılıqlı olaraq həyata keçirilməsi prosedurundan da bəhs edilərək konkret qərarlar qəbul edilmişdir.

Həmin ildən etibarən Gəncə şəhərində yerləşən elmi mərkəzlərdə işləyən Türkiyə vətəndaşlarının elmi-tədqiqat işini aparması işi genişlədi. Bu vaxtdan isə hər iki tərəfin elmi idarələrində çalışan qarşılıqlı olaraq kadr hazırlanması qarşılıqlı əlaqələri əməkdaşlığın mühüm formalarına çevrildi. Tədqiq olunan dövrün son illərinə kimi Azərbaycanla-Türkiyənin elmi təşkilatları həmin əməkdaşlığını davam etdirmiş 6 nəfər Gəncəli elm adamı bu dövr ərzində müxtəlif elmi sahələr üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsini məhz Türkiyənin elmi mərkəzlərində müdafiə etməklə almışdır {7}.

Azərbaycanın Türkiyə ilə elmi-texniki əməkdaşlığının inkişaf etdirilməsi istiqamətlərində yeni-yeni müqavilələr bağlanaraq təkmilləşdirilmişdir. Bununla əməkdaşlığın inkişaf istiqamətlərini daha dəqiq müəyyənləşdirmək və səmərəliliyini artırmaq məqsədilə 1994-cü il 9 fevral tarixində elm və təhsil sahəsində əməkdaşlığın yaxşılaşdırılması barədə ikitərəfli saziş imzalanmışdır.

Bağlanmış bu müqavilə öz xarakter və xüsusiyyətinə görə özündən əvvəlki sazişlərdən köklü surətdə fərqlənməklə, məhz həmin razılaşmaların həyata keçirilmə mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsi və elmi-texniki əməkdaşlığın daha da genişləndirilməsi istiqamətində böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur {8}.

Gəncə şəhərində yerləşmiş elmi təşkilat və müəssisələrin Türkiyənin tanınmış universitet və elmi təşkilatları ilə sıx elmi əlaqələr qurması şəhər təsərrüfatının, eləcə də bölgə iqtisadiyyatının inkişafı üçün zəmin yaratmışdır. Gəncədən olan Azərbaycan alimləri ilə Türkiyədən olan alimlərin birgə həyata keçirdikləri elmi tədqiqat işlərinin sonucalarının qarşılıqlı olaraq tətbiq edilməsi şəhərin istehsal təsərrüfatının, eləcə də bölgədə təsərrüfatının təkmilləşməsi və inkişafına xüsusi olaraq təsir göstərmişdir.

Müstəqilliyin bərpasından sonra Azərbaycanın Türkiyə ilə mövcud olmuş elmi-texniki əməkdaşlıq işinin təhlili göstərirdi ki, beynəlxalq əməkdaşlıq işinin mühüm sahələrindən biri sayılan elmi-texniki sahədə əlaqələr ilk illərdə yox halında olsa da, sonrakı mərhələdə, yəni 2000-ci illərdən sonrakı zamanda tədricən inkişaf edərək genişlənməyə başlamışdır. Bu proses də şübhəsiz ki, iki qohum xalqın daha da yaxınlaşmasına, xalqlar və ölkələr arasında mövcud olan bütün sahələrdəki əməkdaşlığın elmi əsaslar üzərində daha intensiv şəkildə inkişaf etdirilməsinə, hər iki tərəfin mənsub olduğu iqtisadi quruluşun

modernləşməsinə, eləcə də inkişaf etmiş dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiyasına, cəmiyyətdə demokratik qayda-qanunların tətbiq edilməsinə və digər sahələrə şübhəsiz ki, özünün əhəmiyyətli təsirini göstərəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov Ə.X. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlərdə (Türkdilli dövlətlərlə əlaqələr. XX əsrin 90-cı illəri). Bakı: Elm və Təhsil, 2009, s. 280.
2. Yenə orada, s. 282.
3. “İlmi əlaqələr inkişaf ediyir” .“Zaman” qəzeti, 3 oktyabr, 2012.
4. Universitetin 2010-2015-ci illər üzrə xarici əlaqələr üzrə hesabatı Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin cari arxivi. F.1, s. 1, iş 83, v.213.
5. 2000-2018-ci illər üzrə əlaqələr hesabatı. Gəncə Dövlət Universitetinin cari arxivi İş 79 , v. 287.
6. <http://www.dorolp.com.tr/Dosyalar- Tr.pdf>.
7. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi, Gəncə filialı, f. 569, s. 1, iş 124, v. 341.
8. Əhmədov Ə.X.. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlərdə (Türkdilli dövlətlərlə əlaqələr. XX əsrin 90-cı illəri). Bakı: Elm və Təhsil, 2009, s. 289.

РЕЗЮМЕ

АЗЕРБАЙДЖАН-ТУРЦИЯ: РОЛЬ ГОРОДА ГЯНДЖИ В НАУЧНЫХ СВЯЗЯХ

Ахмедов А.Х

Азербайджанский Государственный Педагогический Университет, Азербайджан

В статье рассматриваются вопросы становления международных научных связей Азербайджана после приобретения им независимости. Основное внимание в статье уделено Азербайджано-турецкому сотрудничеству и участию в этом процессе научных учреждений г.Гянджи.

Ключевые слова: научный симпозиум; научные центры; научно-практическая дискуссия

SUMMARY

AZERBAIJAN-TURKEY: THE ROLE OF GANJA CITY IN SCIENTIFIC RELATIONS

Akhmedov A.X

Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan

In the article questions of formation of the international scientific relations of Azerbaijan after acquisition of independence are considered. The main attention in article is given to the Azerbaijani-Turkish relations and to participation in this process of scientific institutions of Ganja.

Key words: scientific symposium, scientific organizations, scientific and practical exchange

QAZAXISTANIN SOSIAL-İQTİSADI VƏZİYYƏTİ (1990 – 2020-ci illərdə)

Əhmədov R.V.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə: Qazaxıstan iqtisadiyyatı Orta Asiyanın ən böyük iqtisadiyyatıdır. Mineral və metallarla yanaşı böyük neft ehtiyatlarına da malikdir. Eyni zamanda həm heyvandarlıq, həm də taxıl istehsalına sahiblik edən geniş çöl torpaqları ilə əhəmiyyətli kənd təsərrüfatı potensialına, həm də Beynəlxalq Kosmik Stansiyaya kosmik gəminin göndərilməsi üçün hazırlanmış infrastruktura malikdir. Qazaxıstanın sənaye sektoru təbii sərvətlərin çıxarılması, həmçinin tikinti materialları, traktorlar, kənd təsərrüfatı maşınları kimi bir çox sahələrdə ixtisaslaşmış maşınqayırma sektoruna malikdir.

Açar sözlər: *Qazaxıstan, kənd təsərrüfatı, şəhər, məhsul, əhali, yeraltı və yerüstü sərvətlər, ticarət.*

SSRİ-nin dağılmasından sonra Qazaxıstan müstəqillik əldə etmiş və Qazaxıstan Respublikası adlanmışdır. Qazaxıstan Avrasiyanın mərkəzində yerləşən bir dövlətdir, hansı ki, onun böyük bir hissəsi Asiyaya, az bir hissəsi isə Avropaya yaxın ərazini əhatə edir.

Ərazisi 2724902 km² olmaqla, dünyada ərazisinə görə 9-cu yeri, MDB məkanında isə Rusiyadan sonra 2-ci yeri tutur. SSRİ dövründə də respublikalar içərisində ərazisinə görə (Rusiya Federasiyasından sonra) ən böyük respublika idi. Yeraltı və yerüstü sərvətlərə malik bir ərazidir. İqtisadiyyatının əsas aparıcı sahəsi kömürçixarma sənayesidir. Çox böyük otlaq və əkin sahələrinə malikdir. Məhz buna görə də əhalisinin çox böyük bir hissəsi kənd təsərrüfatı ilə məşğul olur. Qazaxıstanın rəhbərliyi ölkədə milli sənayeni müasir

tələblər səviyyəsində inkişaf etdirməyi planlaşdırır və bu istiqamətdə aparılan işlər müsbət nəticələr vermişdir.

Qazaxıstan özündə müxtəlif mədəniyyəti olan xalqları birləşdirməklə, demokratik, vahid, konstitusiyalı bir respublikadır. Ölkə rəhbərliyinin apardığı düzgün milli siyasəti nəticəsində çoxmillətli respublikada milli zəmində heç bir konflikt baş vermir, sabitlik hökm sürür. 01 dekabr 2019-cu il hesabatında (siyahıya alınmada) respublikanın əhalisinin sayı 18611100 nəfər göstərilir. Respublikanın paytaxtı əvvəllər Alma-Ata şəhəri idi. Lakin müstəqillik illərində Nur-Sultan şəhəri yenidən qurulduqdan sonra paytaxt bu şəhərə köçürüldü. Böyük şəhəri olan Alma-Atada 1,8 mln. adam yaşayır. Qazaxıstan coğrafi cəhətdən əlverişli yerdə yerləşməklə Xəzər dənizi, Aşağı Volqa, Ural, Sibir, Çin və Orta Asiya ilə əhatələnmişdi. Bu da ona yüksək səviyyədə ticarət və iqtisadi əlaqələr qurmağa imkan verir [7- 310].

Qazaxıstan Respublikası inzibati ərazi olmaqla 14 vilayətə və respublika əhəmiyyətli 3 şəhərə bölünür. Nur-Sultan, Alma-Ata və Şımkənt qeyd etdiyimiz respublika əhəmiyyətli şəhərlərdir. Bundan əlavə xüsusi statusu olan Baykonur şəhəri də var. SSRİ dövründə kosmik raketlər və peykler Baykonurdan kosmosa buraxılırdı. Bu şəhər 2050-ci ilə qədər Rusiyanın icarəsində olacaqdır və Rusiya Federasiyası üçün federal əhəmiyyət daşıyan bir şəhərdir. Baykanurun ərazisi 111913 km² – dir və Qazaxıstanın ərazisinin 4,1%-ni təşkil edir. Qazaxıstan iqtisadi-coğrafi cəhətdən Mərkəz, Qərb, Şərq, Şimal və Cənub rayonlarına bölünür. Hər bir rayonun özünə məxsus sənaye və kənd təsərrüfatı sahələri var. Qazaxstan rəhbərliyi rayonların iqtisadi inkişafını daim diqqət mərkəzində saxlayır.

Qazaxıstan 1991-ci ildə Sovet İttifaqı süqut etdikdən sonra öz müstəqilliyini elan etmişdi. Respublikanın birinci prezidenti Nursultan Nazarbayev olmuşdu. N.Nazarbayevin respublikanın siyasi, iqtisadi və mədəni inkişafında böyük xidmətləri olmuşdu. O, 2019-cu ilin martında öz vəzifəsindən istefa vermiş və onu Kasım Jomart Takaev əvəz etdi.

2009-cu ilin siyahıya alınmasında Qazaxıstanda 131 etnik qrupun yaşadığı göstərilmişdir. Bunlara qazaxlar (63% təşkil edir), ruslar, özbəklər, ukraynalılar, almanlar, tatarlar və uygurlar aiddir. Əhalinin 70%-i islam, 26%-i isə xristian dinli əhalidir. Qazax dili dövlət dili olmasına baxmayaraq, rus dili də onunla bərabər hüquqa malikdir. Qazaxıstan BMT, MDB, Avropa-Asiya İqtisadi İttifaqında, Türksöyda və eləcə də, dünyanın əksər beynəlxalq təşkilatlarında təmsil olunur.

İqtisadiyyat. Qazaxıstan Mərkəzi Asiya regionunda öz iqtisadi gücünə görə digər respublikalardan çox irəlidedir. Qazaxıstan keçmiş Sovet respublikaları içərisində ilk olaraq Beynəlxalq valyuta fonduna olan borcunu ona verilən vaxtdan 7 il qabaq ödəmişdi. Qazaxıstan beynəlxalq neft bazarında ixrac etdiyi neft məhsullarının qiymətini yüksələn xətt üzrə saxlayır. Belə ki, 2000-2007-ci illər arasında bu səviyyə 8,9%-dən 13,5%-ə qədər qaldırılmışdır. 2008-2009-cu illərdə bu səviyyə aşağı düşsə də (1-3%), lakin 2010-cu ildə yenidən qaldırılmışdı. BP şirkətinin araşdırmalarına əsasən 2009 -cu ilin əvvəllərində Qazaxıstanda neft ehtiyatının həcmi 39,6 milyard və ya 6,5 milyard ton təşkil edir, bu da ümumi dünya neft ehtiyatlarının 3,2%-təşkil edir. Xəzər dənizinin Qazaxıstana aid hissəsində 17 milyard tondan çox neft olduğu təxmin edilir. Statistik məlumata əsasən Qazaxıstan 2009-cu ildə 75 milyon ton neft hasil etmişdi. Bununla belə Qazaxıstan rəhbərliyi neftin hasilatını 2011-ci ildə 100 milyon tona, 2015-ci ildə isə 150-milyon tona çatdırmağı planlaşdırır. Qazaxıstan müstəqillik illərində neftdən əldə etdiyi böyük gəlirlə əhalinin həyat səviyyəsini tam təmin edə bilmişdi. 2009-cu ilin hesabatında (BP-nin hesabatına görə) Qazaxıstanın təbii qaz ehtiyatı 1,8 trilyon kub metr təşkil edir ki, bu da dünya qaz ehtiyatlarının 1,7%-nə bərabərdir. Hal-hazırda Qazaxıstanın Mangıstau (Manqışlaq) yarımadasında neft və qaz sənaye müəssisələri fəaliyyətdədir [7-305].

Qazaxıstan eyni zamanda xarici bazarlara taxıl, toxuculuq məmulatları və ev heyvanları da ixrac edir. Qazaxıstanın xaricə ixrac etdiyi məhsullar içərisində uranın satışı xüsusi yer tutur.

Qazaxıstanın iqtisadiyyatı 2014-cü ildə 4,2% yüksəlmişdi. Lakin dünya bazarında neftin qiymətinin aşağı düşməsi ilə əlaqədar olaraq Qazaxıstanın iqtisadiyyatı 2016-cı ildə xeyli aşağı düşmüşdü. Lakin bu hal çox çəkmədi. 2017 və 2018-ci illərdə daxili məhsulun inkişafı 4,1% qalxdı. 2019-cu ildə isə iqtisadi inkişafın 3,8%-ə qədər artacağı gözlənilirdi. Qazaxıstan neftdən gələn gəlir əsasında Samruk-Kazına Neft fondu yaratmışdı. Bu fond respublikanın mədaxil və məxaric işlərinə baxmaqla, ümumilikdə büdcəyə nəzarət edir.

2002-ci ilin martında ABŞ Ticarət Nazirliyi Qazaxıstanın iqtisadi bazarda ABŞ-ın ticarət qanunları ilə nizamlanan iştirakını təmin etdi. Bu tədbirlər nəticəsində Qazaxıstan Respublikası bazar münasibətlərini nizamladı, müəyyən səviyyədə əməkhaqları təyin olundu, xarici investisiya qoyuluşuna şərait yaradıldı. Dövlət istehsal və onun bölgüsü üzərində nəzarəti gücləndirdi. Qazaxıstan dünya maliyyə böhranından apardığı vergi-büdcə və pul-kredit siyasəti nəticəsində uğurla çıxıb bildi. 2009-cu ildə respublika kənd təsərrüfatı, kiçik və orta müəssisələrin inkişafına vəsait ayırdı. Bu proqramdan irəli gələn işləri həyata keçirmək üçün 21 milyard ABŞ dolları nəzərdə tutuldu ki, onun da 4 milyardı maliyyə işlərinin bir qaydada qalması üçün nəzərdə tutulmuşdu.

Dünya iqtisadi böhranı dövründə Qazaxıstanın iqtisadi inkişafı 1,2% (2009-cu ildə) azalsa da, lakin 2011-ci ildə 7,5%, 2012-ci ildə isə 5% qalxmışdı.

İqtisadi inkişaf vergi və maliyyə sahəsində aparılan islahatlar büdcə kəsirinin azalmasına gətirib çıxardı. Belə ki, büdcə kəsiri 1999-cu ildəki 3,5%-dən 2003-cü ilə qədər 1,2%-ə düşdü. Milli gəlir 1999-cu ildə 19,8% idisə, 2001-ci ildə 22,6%-ə qalxdı. Lakin 2003-cü ildə isə 16,2%-ə düşdü. Qazaxıstan 2000-ci ildə yeni vergi kodeksi qəbul etdi. Sonra o yenidən 29 noyabr 2003-cü ildə verginin aşağı salınması vergi məcəlləsində dəyişikliklər edildi. Ümumi vergi alınması 16%-dən 15%-ə, sosial vergi 21%-dən 20%-ə, habelə şəxsi vergi tutulması 30%-dən 20%-ə endirildi. 7 iyul 2006-cı ildə yenidən fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisi 5% azaldıldı. Qazaxıstan islahatlarını davam etdirərək, 20 iyun 2003-cü ildə torpaq, 5 aprel 2003-cü ildə isə yeni Gömrük kodekslərini verdi. Qazaxıstan 1998-ci ildən təqaüd sahəsində islahatlar proqramını həyata keçirməyə çalışırdı. 2020-ci ilin yanvarına olan hesabatə görə respublikanın təqaüd fondu 26 mld. ABŞ dollarından ibarətdir. Respublika pensiya fondu respublikadakı pensiya fondlarını nəzarətdə saxlayır və idarə edir [6-277].

2012-ci ildə Qazaxıstanın investisiya qoyuluşu 18 milyard ABŞ dolları olmuşdu. Bu investisiya qoyumunda da ən çox MDB ölkələri əsas yer almışdı. 2013-cü ildə hüquqşünas Denis Civaqu qeyd edirdi ki, Qazaxıstanda Neft Fondu var, lakin onun vəsaitinin hara və necə xərcləndiyindən heç kimin xəbəri yoxdur. Vall Street journal və Heritage Foundation jurnallarında Qazaxıstanın 2019-cu ildə azad iqtisadi indeksində 59-cu yeri tutduğu göstərilirdi.

Qazaxıstanın axırıncı onilliklərdə iqtisadiyyatının 8% səviyyəsində qalxması, onun xaricə kömür ixrac etməsi ilə əlaqədar idi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq Qazaxıstan öz iqtisadi sabitliyini saxlaya bilmişdi. 2013-cü ilin yanvar-sentyabr ayları üçün iqtisadi göstərici 5,7% olmuşdu. Qazaxıstana iqtisadi və ticarət tərəfdaşı kimi Çin Xalq Respublikası xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Çin 2013-cü ildə “Bir kəmə, bir yol” devizi ilə Qazaxıstanla sıx əməkdaşlıq edir [6-309].

İnfrastruktur. Qazaxıstanın dəmiryolları, yük və sərnişinlərin daşınmasının 68% öhdəsindən gəlir. Sənaye əhəmiyyətli xətləri çıxmaq şərti ilə, nəqliyyat vasitələrinin istifadə etdikləri yol 15333 km-ə qədər idi. Qazaxıstanın şəhərləri dəmiryolları vasitəsilə bir-birilə əlaqələndirilmişdi. Sürətli qatar Alma-Atadan (cənub şəhərindən) Petropavlovskiyə (ölkənin ən ucqar şimal şəhərinə) 18 saata çatırdı. “Qazaxıstan Dəmir yolları”, milli dəmiryolları kompaniyasına aid edilirdi. “Qazaxıstan dəmir yolları” kompaniyası “Alstom” fransız lokomotiv istehsalat birliyi ilə əməkdaşlıq edir. Bu isə öz növbəsində Qazaxıstanın dəmiryolları iqtisadiyyatına müsbət təsir göstərir. “Qazaxıstan dəmir yolları” kompaniyası “Alstom” fransız şirkəti ilə birgə 2 istehsalat müəssisəsi qurmuşlar. Bu istehsalat sahələrində 600-dən çox fransız əməkdaşları qazax fəhlələri ilə birgə çalışırlar.

“Alstom” 2017-ci ilin iyulunda Qazaxıstanda özünün ilk lokomotiv təmir müəssisəsini açdı. Bu təmir mərkəzi Mərkəzi Asiya və Qafqaz regionunda ilk lokomotiv təmir mərkəzi hesab olunur. Sovet dövründə çəkilən dəmiryol xətləri SSRİ dövlətinin iqtisadi tələbatına uyğun çəkildiyinə görə, bu gün müstəqil Qazaxıstanın dəmiryol xətlərində maneələrə səbəb olur. Belə ki, Uraldan Aktubaya çəkilən marşrut xətti Rusiya ərazisindən keçib Qazaxıstana gəlir. Bu da əlbəttə ki, müstəqil Qazaxıstanın iqtisadi kursuna uyğun gəlmir. 2017-ci ilin 31 mayında Astanada “Nurlu yol” adlanan ən müasir dəmiryolu vağzal açıldı [5-270].

“Qazaxıstan dəmiryolları kompaniyasının” mətbuatının verdiyi xəbərə görə 120000 m² sahəsi olan dəmiryolu vağzal gün ərzində 35000 sərnişinə xidmət göstərən 54 qatar qəbul edir. 2015-ci ilə qədər Qazaxıstanda 1600 km yeni dəmiryolu xəttinin çəkilməsi və 2700 km məsafədə yerləşmiş dəmiryol dayanacaqlarının elektriklişdirilməsi planlaşdırılıb nəzərdə tutulmuşdu.

Alma-Atada uzunluğu 11,3 km olan metro fəaliyyət göstərir. Gələcəkdə metronun 2-ci və 3-cü xətlərinin də çəkilməsi planlaşdırılır. 2-ci xətti 1-ci xətlə Alatay və Jibek jolı (stansiya) keçid stansiyaları birləşdirəcək. Habelə Alma-Ata şəhərində 1937-ci ildən fəaliyyət göstərən 10 tramvay xətti qeydə alınmışdır. 2015-ci ilə qədər bu tramvay xətləri işlək vəziyyətdə olmuşdur.

Ust-Kamenogorski şəhərində tramvay parkı 1959 və 1978-ci illərə qədər əsas nəqliyyat xətti kimi çox məşhur idi. Tramvaylar əvvəl 6, sonra isə 4 xətt üzrə fasiləsiz işləyirdi. Tramvay parkında 50 işlək vəziyyətdə olan vaqonlar var idi. Lakin 2018-ci ildə artıq tramvay parkı öz fəaliyyətini dayandırmışdı.

Pavlodar şəhərində 86 km-lik tramvay xətti fəaliyyətdə olmuşdu. Bu xətt 1965-ci ildən işləməyə başlamış, ancaq 2012-ci ildə fəaliyyəti zəifləmişdi. Tramvay xətti şəhərin daxili bazarında (60%) ümumi nəqliyyat növü kimi qalmışdı.

Quru liman CƏB “Xorqos” – Qazaxıstanın şərq qapısı adlanır və bu liman vasitəsilə Çindən Avropaya (9 min km) qatarlar yola salınır [4-311].

Qazaxıstanda 22 iri təyyarə limanı (aeroport) var ki, bunlardan da 14-ü beynəlxalq yüklərin daşınmasına xidmət edir. Avropa və Asiya arasında yük və sərnişin daşınmasında bu hava limanlarının böyük əhəmiyyəti var. 2009-cu ildə Avropa Komissiyası “Air Astana” aviakompaniyadan başqa, digər

aviakompaniyaları qara siyahıya salmışdı. Onların yük aparıb gətirməsi qadağan olunmuşdu. Lakin Qazaxıstanın aviakompaniyalarında apardığı yeni təhlükəsizlik islahatları, onun üzərindən “qara siyahının” götürülməsinə (2016-cı ildə) gətirib çıxartdı.

2016-cı ildə Qazaxıstanda avtomobil yolunun uzunluğu 176,2 min km² idi. Ondan 96,5 min km² – i ümumi istifadə olunan yollar idi.

Kənd təsərrüfatı. Qazaxıstanın daxili ərzaq məhsulunun 5%-ni kənd təsərrüfatı ödəyirdi. Taxıl, kartof, üzüm, tərəvəz, bostan məhsulları və ev heyvanları az-çox kənd təsərrüfatının vacib sahələri idi. Kənd təsərrüfatının torpaq sahələri 846000 km² idi. Bundan 205000 km² torpaq sahəsi əkin, 611000 km² –i isə otlaq sahə idi [3-320].

Heyvandarlıq məhsulları əsasən süd, dəri, ət və yun məhsullarından ibarət idi. Taxıl məhsullarına isə əsasən buğda, qarabaşak, pambıq və düyü aid idi. Buğda taxıl məhsulu Qazaxıstanın əsas ixrac məhsullarından sayılır və ölkə büdcəsinə valyuta gətirir. 2003-cü ildə Qazaxıstanda 17,6 mln. ton taxıl yığılmışdı ki, bu da 2002-ci ildəki taxıl yığımından 2,8% artıq idi. Sovet idarə sistemindən qalma ekoloji problemlər bu gün də Qazaxıstanın kənd təsərrüfatında özünü göstərir. Bir neçə şərab istehsal müəssisələri Alma-Atadan şərqdəki dağlıq ərazilərdə yerləşirdi.

11 noyabr 2014-cü ildə Qazaxıstan prezidentinin rəhbərlik etdiyi “Nur otan” siyasi partiyası Qazaxıstanın gələcək inkişafını hərtərəfli əhatə edən “Nurlu yol” (Nurlu yol) çoxillik iqtisadi kursunu müəyyənləşdirdi.

Sənaye. 2019-cu ildə Qazaxıstanın sənaye məhsullarından gələn gəlir 30,9% təşkil edirdi. 1991-ci ildə Qazaxıstanın sənayesinin inkişafı daxili və xarici amillər üzündən inkişafdan xeyli geri qalmışdı. Belə ki, 1991-1995-ci illərdə sənaye məhsullarının istehsalı ən aşağı hədd səviyyəsində olmuşdu. 1996-cı ildən etibarən (1998-ci ilin böhranını çıxmaq şərtlə) isə Qazaxıstan sənayesi inkişaf etməyə başladı [2-231].

1991-ci ildə Qazaxıstanın büdcəsinə az-çox əsasən yeyinti və yüngül, maşınqayırma və metal emalı, əlvan və yanacaq sənayesi sahələrindən gəlir gəlirdi. Bu gün isə ölkəyə gələn gəlirin 60%-i neft və qaz, metallurgiya sənaye sahələrindən və elektrik enerjisindən əldə olunur. Respublikanın əsas istehsal sahələri olan fabriklər və metallurgiya zavodları ölkənin şimal və şimal-şərqində yerləşir. Bu istehsal müəssisələri Semey, Nur-Sultan, Petropavlovsk, Aktube şəhərlərində qurulmuşdu. Cənub və Mərkəzi Qazaxıstanda əsas sənaye mərkəzi Şimkənt şəhəridir. Bu şəhərdə kimya, yüngül və yeyinti, metallurgiya sənaye müəssisələri var. Alma-Atada yüngül və yeyinti və maşınqayırma, Taraz şəhərində maşınqayırma, kimya və yeyinti sənaye sahələri fəaliyyət göstərir. Qazaxıstanın Kaşaqan, Tenqiz, Uzen, Karaçaqan və başqa yerlərində zəngin neft yataqları var. Qazaxıstanın 3 ən zəngin neft yatağı Xəzər dənizinin şimalındadır. Qazaxıstan xam neft ölkəsi kimi dünya ölkələri içərisində xüsusi yer tutur. Qazaxıstanın ixrac məhsullarında (2017-ci il üçün) İtaliya (17,9%), Çin Xalq Respublikası (11,9%), Niderland (9,8%) əsas yer tutur. Dünyada baş verən pandemiya Qazaxıstanın da iqtisadiyyatına (2020-ci il) ağır təsir etdi. Pandemiya ölkənin ticarət şəbəkələrinin, restoranların, mehmanxanaların o cümlədən əhalinin 30%-nin işlədiyi nəqliyyat vasitələrinin işini pozdu. Kasıbcılıq həddi 14% təşkil etdi. Bakı -Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin Azərbaycan hissəsinin istifadəyə verilməsi tədbirində iştirak edən Qazaxıstanın prezidenti N.Nazarbayev Qazaxıstanın da qoşulduğu “Şərq - Qərb enerji nəqliyyat dəhlizinin inkişaf etdirilməsi və genişləndirilməsi haqqında Bakı Bəyannaməsi”ni imzalamışdı. Azərbaycan və Qazaxıstan neftçiləri, alimləri, mühəndisləri Xəzər dənizi hövzəsində neft çıxarılması və axtarışı üzrə həmişə əməkdaşlıq etmişlər. Həmin əməkdaşlıq bu gün də qorunub saxlanılır. Bu gün Qazaxıstanda 110,000 - 3000000 arasında azərbaycanlı yaşamaqdadır [5-426]. Bu əsasən 2007-ci ilin qeyri -rəsmi məlumatıdır. 2012-ci ilin rəsmi məlumatında isə azərbaycanlıların sayı 93 min 490 nəfər göstərilir. Bunlar XX əsrin 30 -cu illərində-repressiya dövründə köçürülənlərdir. Onlar orada öz vətənlərində olduğu kimi yaşayırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Аманжолов К., Рахметов К. История тюркских народов. 3 книги. Алматы, 1999 г.
2. Артыкбаев Ж.О. История Казахстана. Алматы: Казахский университет, 2006. 312 с.
3. Аяган Б.Г. Современная история Казахстана. Алматы: Раритет, 2010, 432 с.
4. История Казахстана. Том 5, Том 3, Алматы, 2002.
5. Кан Г.В. История Казахстана. Алматы : Алматыкитап, 2007 г.
6. Тургараева Г.М. История Казахстана. Алматы;Еверо,2016,320 с.
7. Шеретов С.Г., Курманова М.С. (сост.) Современная история Казахстана.Сборник документов и материалов (1985-2017г.г.), Алматы, 2017, 448 с.

РЕЗЮМЕ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ В КАЗАХСТАНЕ (1990-2020 гг.)
Ахмедов Р.В.

Сумгаитский Государственный Университет, Азербайджан

Экономика Казахстана является крупнейшей экономикой Центральной Азии. Он обладает большими запасами нефти, а также минералов и металлов. В то же время он обладает значительным сельскохозяйственным потенциалом с обширными степными землями, в которых есть как животноводство, так и производство зерна, а также инфраструктура, предназначенная для отправки космических кораблей на Международную космическую станцию. Промышленный сектор Казахстана имеет машиностроительный сектор, специализирующийся на добыче природных ресурсов, а также на многих отраслях, таких как строительные материалы, тракторы, сельскохозяйственная техника.

Ключевые слова: *Казахстан, сельское хозяйство, город, продукт, население, подземные и поверхностные ресурсы, торговля.*

SUMMARY
SOCIO-ECONOMIC SITUATION IN KAZAKHSTAN (1990-2020)
Akhmedov R.V.

Sumgayit State University, Azerbaijan

The economy of Kazakhstan is the largest economy in Central Asia. In addition to minerals and metals, it also has large oil reserves. At the same time, it has a significant agricultural potential, as well as infrastructure designed to send a spacecraft to the International Space Station, with a wide range of Steppe lands owning both livestock and grain production. The industrial sector of Kazakhstan has a machine-building sector specialized in many areas such as extraction of natural resources, as well as construction materials, tractors, agricultural machinery.

Key words: *Kazakhstan, agriculture, city, product, population, underground and surface resources, trade.*

AZƏRBAYCAN-QAZAXISTAN ELMI ƏLAQƏLƏRİ TARIXINDƏN
(XX əsrin 70-ci illəri)
Ələkbərov Ə.B.

AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Azərbaycan

Xülasə. Məqalədə alimləri, elmi əlaqələri, dövlətləri və xalqları bir-birinə yaxınlaşdırmaq üçün dünya miqyasında əhəmiyyəti olan ictimai şüur formalarından biri olan elmdən bəhs olunur. İyirminci əsrin 70-ci illərində Azərbaycanla Qazaxıstan arasında müxtəlif elmi əlaqələrin formaları aşkar edilmişdir. Faktiki material əsasında 20-ci əsr Azərbaycan alimlərinin Qazaxıstanın iqtisadi inkişafında iştirakının faydalı nəticələri vurğulanır. Məqalədə dinc və qardaşlıq münasibətlərinin möhkəmlənməsinin iki qardaş xalq arasında elmi əlaqələrin inkişafına, dövlət suverenliyinə və həyat dəyərlərinin dərk olunmasına xidmət etdiyi fikri açıq şəkildə izlənilir.

Açar sözlər: *Alim, elmi əlaqə, müsbət amil, mütəfəkkir, ezamiyyət, konfrans*

Azərbaycan və qazax xalqlarının elmi –mədəni əlaqələri qədim bir tarixə malikdir. Bu zəngin və çoxəsrlik əlaqələr iki dost, qardaş xalqların taleyində elə işıqlı, silinməz izlər qoymuşdur ki, onların araşdırılması və öyrənilməsi müstəqil dövlətçiliyimizin inkişafı və möhkəmləndirilməsi baxımından çox vacibdir.

Xalqlar arasındakı dostluq telləri tarixin bütün mərhələlərində həmişə möhkəm və sarsılmaz olmuşdur. Bu dostluq ədəbiyyat, məişət, mədəniyyət yaxınlığı və qədim sənət abidələri əsasında yaşayaraq möhkəmlənmişdir.

Azərbaycanın Qazaxıstanla mədəni əlaqələrinin inkişafında elmi əlaqələrin də mühüm rolu olmuşdur. İctimai şüurun formalarından biri olan elm insanın əməli və nəzəri fəaliyyətinin spesifik sahəsinə çevrilmişdir. Onun cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin inkişafına və ictimai həyatın müxtəlif sahələrinə təsirinin sosial nəticələri əvəzsizdir. O, həmçinin təbiət, cəmiyyət və təfəkkürün inkişaf qanunları haqqında biliklər sistemidir (1, s.40). Elmsiz tərəqqi ola bilməz. Bu baxımdan ona böyük diqqət verilməsi, qayğı

göstərilməsi və daim yüksək dəyərləndirilməsi də təbii bir haldır. Elmin nəticələri təkcə bir ölkə hüdudlarına sığınıb qalmır. Elm ümumbəşəri mahiyyət daşıyır. Elmi əlaqə alimləri birləşdirdiyi kimi, dövlətləri, xalqları da yaxınlaşdırır. Elm həmişə hər yerdə hamı üçün gərəkli və faydalı görünür. Elə elmi problemlər vardır ki, onlar bütün ölkələrin və xalqların taleyi və gələcəyi ilə bağlıdır. Ona görə də birgə elmi tədqiqatlar göstərir ki, bir çox ölkələrdə inkişaf etmiş elm sahələrinin əməkdaşlığı olmadan böyük və ciddi problemlərin həllini tapmaq qeyri-mümkündür (2, s. 31).

XX əsrin 70-ci illərində Azərbaycanın Qazaxıstanla elmi əlaqələrinin əhatə dairəsi geniş idi. Həmin əlaqələr tədqiqat dövründə elmi ezamiyyət, birgə təcrübə mübadiləsi, birgə elmi-tədqiqat işlərinin aparılması, elmi-texniki kömək göstərmək, məsləhətləşmələr aparmaq, mühazirə və məruzələr etmək, beynəlxalq elmi konfrans, simpozium və konqreslərdə iştirak etmək, yaradıcılıq səfərlərində olmaq, elmi jurnal və kitabların mübadiləsi və s. formalarda özünü daha çox göstərirdi (3, s.120).

XX əsrin 70-ci illərində Azərbaycan- Qazaxıstan elmi əlaqələri öz inkişafında daha əhəmiyyətli və keyfiyyətə zəngin bir mərhələyə daxil olmuşdu. Elmi təşkilatların fəaliyyəti təkmilləşdirilir, elm və texnologiyanın nailiyyətlərindən milli iqtisadiyyatda geniş şəkildə istifadə edilməyə başlanılmışdı. Ölkədə ilk dəfə olaraq, Dövlət planı tərtib edilərkən milli iqtisadiyyatda elm və texnologiyanın nailiyyətlərinin tədqiqi və istifadə edilməsi planlaşdırılırdı. Bu, bir növ, həm də elmi-texniki inqilab və elmin istehsalatla qovuşması, birləşməsi demək idi (4, s. 216).

Ölkə üzrə neft yataqlarının işlənməsiylə əlaqədar XX əsrin 60-cı illərində Azərbaycan SSR EA-nın Yer elmləri bölməsində Mərkəzi İnkişaf Komissiyası (MJK) yaradılmışdı. Komissiyanın üzvləri ölkəmizin ayrı-ayrı bölgəsində neft istehsalı ilə məşğul olan 24 yataq üçün texnoloji sxemləri və inkişaf layihələrini nəzərdən keçirdilər. 1970-ci ildə nəzərdən keçirilən 24 yataqdan 2-si Qazaxıstanda (Uzen, Kenkiyak), 1-i Qırğızıstanda, 1-i Türkmənistanda (Barsa- Gəlməz), 1-i Azərbaycanda və 19-zu ölkənin ayrı-ayrı bölgələrində (Tatarıstan, Çeçen-İnquşetiya MSSR, Ukrayna SSR, Kuybışev vilayəti, Orenburq vilayəti, Perm vilayəti, Başqırdıstan, Krasnodar ölkəsi, Volqoqrad vilayəti, Saxalin) yerləşirdi (5, v.5-10).

1970-ci ildə müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının tanınmış nümayəndəsi, filologiya elmləri doktoru A.S.Rüstəmovanın “Qutatqu bilik” və “Camu cəm” elmi məqaləsi qazax dilində Qazaxıstan SSR-in “Kommunizmə doğru” qəzetində (1970, 21 oktyabr) çap olunmuşdu (6, s. 129).

Böyük pediatr alim, tibb elmləri doktoru, professor A.Ə.Namazova 1970-ci ildə pediatriyanın problemləri ilə bağlı Alma-Ata şəhərində keçirilən Ümumittifaq elmi konfransında “Atrial septal qüsurların diaqnozunda kardioqrafik paralellərin kliniki və elektrovektorial dəyəri” mövzusunda məruzə etmişdir. Konfransı SSRİ Tibb Elmləri Akademiyası, Rusiya Səhiyyə Nazirliyinin qan dövrəni patologiyası İnstitutu və Qazaxıstan SSR-in Səhiyyə Nazirliyi birgə təşkil etmişdilər (7, s. 85).

1971-ci il yanvarın 14-dən 18-dək Ə.Əliyev adına ADHTİ-nin əməkdaşı, tibb elmləri namizədi T.Xasiyeva Alma-Ata şəhərində elmi ezamiyyətdə olmuşdur. Onun ezamiyyətinin əsas məqsədi Qazaxıstan Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunun cərrahiyyə kafedrasının işi ilə tanış olmaq və lazımı məsləhət və tövsiyyələrini əsirgəməmək idi (8, v. 25).

1972-ci il oktyabrın 16-19-da Bakıda “Sovet Şərqi xalqlarının ədəbiyyatında realizm problemləri” mövzusunda Ümumittifaq müşavirəsi keçirilmişdir. Müşavirədə 35 məruzə və bir sıra maraqlı çıxışlar dinlənilmişdir. Müşavirədə digər respublikalardan gəlmiş nümayəndələrlə bərabər iştirak edən Qazaxıstan SSR EA müxbir üzvü N.Smirnova və filoloji elmlər doktoru M.Duysenovun məruzələri də maraqla qarşılanmışdır. N.Smirnova qazax folklorunda realist ənənələr məsələlərinə toxunmuşdur (9).

Alma-Atada Türk dillərinin dialektologiyasına dair VII məhəlli konfransda (1973) iştirak edən Azərbaycanın tanınmış türkoloq alimi, filologiya elmləri doktoru, professor A.A.Axundov “Azərbaycan dili tarixi dialektologiyasının bəzi linqvo-coğrafi məsələləri” mövzusunda məruzə etmiş və qazax alimi R.Sadvakasov “Kommunist tuğı” qəzetində (1973,15 may) çap etdirdiyi məqaləsində bu çıxışı elmi baxımından yüksək qiymətləndirmişdir (10, s.12, 136).

1974-cü ildə Qazaxıstanın Quryev şəhərində neft və kimyaya dair III Respublika konfransında azərbaycanlı alim, kimya elmləri doktoru, professor S.F.Qarayev “Sikloheksen seriyasının β-asetilenik spirtlərinin və onların törəmələrinin sintezi” mövzusunda məruzə etmişdir (11,s.68).

Şərqi görkəmli mütəfəkkiri Əbunəsr Fərabinin anadan olmasının 1100 illiyi münasibəti ilə 1975-ci ildə Alma-Atada Beynəlxalq elmi konfrans olmuşdur. Konfransa qatılan Azərbaycanın tanınmış şərqşünas alimi, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Z.C.Məmmədov orada “ Şərq peripatetizminin sistemi və metoduna dair məsələ” mövzusunda məruzə etmişdir (12, s.22).

1976-cı il sentyabrın 27-29-da Alma-Ata şəhərində türkoloqların II Ümumittifaq türkoloji konfransı olmuşdur. Konfransın işində 500-ə yaxın dilşünas, ədəbiyyatşünas və tarixçi alim iştirak etmişdir. Ən böyük nümayəndə heyəti ilə konfransa qatılan Azərbaycan alimlərindən 20 nəfəri məruzə ilə çıxış etmişdir (13).

1977-ci ildə Azərbaycanın tanınmış memar-alimi C.Ə.Qiyasi Türkünstan respublikalarında şəhərsalma və memarlıq irsini öyrənmək üçün Səmərqənd, Buxara,Şəhrisəbz, Türkünstan, Mərv və b. şəhərlərə elmi ezamiyyətə getmişdir (14, s.9).

Türkünstan Cənubi Qazaxıstan vilayətində yerləşən şəhərdir. Bu gün orada Əhməd Yəsəvi Universiteti kimi nüfuzlu bir ali məktəb,çoxlu sayda memarlıq abidələri vardır.

1978-ci ildə qazaxıstanlı alimlər S.N.Boev, B.İ.Bondareva, B.İ.Sokolova Alma-Atanın “Nauka” nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuş “Trixinelli və trixinelloz” kitabında görkəmli Azərbaycan alimi, biologiya elmləri doktoru, professor İ.Ə.Sadiqovun əsərlərinə dəfələrlə istinad etmişdilər (15, s.67).

1979-cu il mayın 15-də qazaxıstanlı alim K.Ş.Diyarova ADU-nun İxtisaslaşdırılmış Müdafiə Şurasında uğurla “ Səhra şəraitində kənd təsərrüfatı istehsalının ərazi təşkili (Qazaxıstan SSR-in Çu çayındakı Nizoviyev nümunəsində)” mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək coğrafiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsinə almışdı.

Dissertasiya Qazaxıstan SSR EA-nın Coğrafiya bölməsində yerinə yetirilmişdi.Elmi rəhbəri coğrafiya elmləri namizədi, dosent İ.M.Nazarenko, aparıcı müəssisə Qazaxıstan Dövlət Universiteti idi.

Dissertasiyanın rəsmi opponentləri- Azərbaycan alimləri, coğrafiya elmləri doktoru B.T.Nəzirova və coğrafiya elmləri namizədi İ.S.Osmanovidilər (16, s.1-2).

XX əsrin 70-ci illərində hər iki respublikanın Elmlər Akademiyalarının Mərkəzi Elmi Kitabxanaları da elmi əlaqələrin inkişafında mühüm rol oynayırdılar.

ƏDƏBİYYAT

1. ASE, IV c., Bakı, 1980. -592 s.
2. Ələkbərov Əzizağa. Azərbaycan – Özbəkistan elmi əlaqələri tarixindən (XX əsrin 70-ci illəri).Azərbaycan MEA -nın “Xəbərlər”i (ictimai elmlər seriyası), 2018, № 4.
3. Sayadov S. XX əsr: Azərbaycan və dünya. Bakı, Elm, 2006. -286 s.
4. Ахмедшина Ф.А. Экономическое сотрудничество Азербайджанской ССР с союзными республиками (1946- 1980 гг.) Баку, Элм, 1987. -344 с.
5. Azərbaycan MEA-nın Elmi Arxivi, f. 7, s.2, i.7666.
6. Azadə Rüstəmov. Biblioqrafiya. Bakı, Elm, 2003. -154 s.
7. Adilə Namazova. Biblioqrafik göstərici. Bakı, Elm, 2006. – 135 s.
8. Ə. Əliyev adına ADHTİ-nin Elmi Arxivi, f. 1, s. 1, i. 32.
9. Realizm problemlər. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 1972, 28 oktyabr, № 44 (1702), s.3.
10. Axamusa Axundov.Biblioqrafiya.Bakı, Elm, 2002. -160 s.
11. Siyavuş Qarayev.Biblioqrafiya.Bakı, Çarşıoğlu, 2009. -148 s.
12. Zakir Məmmədov. Biblioqrafik göstərici. Bakı, Elm,2010. -163 s.
13. Türköloqların elmi məclisində. “ Azərbaycan müəllimi” qəz., 1976, 6 oktyabr, № 80 (2863), s.4.
14. Cəfər Qiyasi. Biblioqrafiya. Bakı, Elm, 2003. -142 s.
15. İsmayıl Sadiqov. Biblioqrafiya. Bakı, “Nafta- Press”, 2003. -76 s.
16. Диярова Клара Шакировна. Территориальная организация сельско-хозяйственного производства в условиях пустыни (на примере Низовьев реки Чу Казахской ССР). Автореф.дисс...канд.геог.наук. Баку, 1979. - 27. Бах: Azərbaycan MEA Coğrafiya İnstitutunun Elmi Arxivi.

РЕЗЮМЕ

ИЗ ИСТОРИИ НАУЧНЫХ СВЯЗЕЙ АЗЕРБАЙДЖАНА И КАЗАХСТАНА (70-е годы XX века)

Алекберов А.Б.

НАНА Институт истории имени А.А. Бакиханова, Азербайджан

В статье говорится об одной из форме общественного сознания-науке, которая имеет всемирное значение в деле сближения ученых, научных связей, государств и народов. Здесь раскрываются различные формы научных связей Азербайджана и Казахстана в 70-х годах XX века. На основании фактического материала освещаются полезные результаты участия азербайджанских ученых XX в экономическом развитии Казахстана. В статье четко прослеживается мысль, что укрепление мирных и братских отношений служат развитию научных связей двух братских народов, государственного суверинитета, осмысления жизненных ценностей.

Ключевые слова: Ученый, научный связь, положительный фактор, мыслитель, командировка, конференция.

SUMMARY
FROM THE HISTORY OF SCIENTIFIC RELATIONS OF AZERBAIJAN AND KAZAKHSTAN
(70 s of the XX century)

Alekberov A.B.

Anas Institute of history named after A.A.Bakikhanov, Azerbaijan

In the article is spoken about one of the forms of social consciousness-science, which has a world-wide significance in the case of becoming close of science, scientific relations, states and nations. Various form of scientific relations between Azerbaijan and Kazakhstan in the 70s of the XX century is considered in the article. On the basis of factic material is elucidated the obtained results of participation of Azerbaijan scientists in economic development of Kazakhstan. In the article is clearly observed the thought that strengthening of peaceful and fraternal attitudes serve the development of scientific relations of two fraternal nations, political sovereignty, understanding of vital values.

Key words: *Scientist, scientific connection, positive factor, thinker, business trip, conference*

AZƏRBAYCANIN MÜASİR TƏHSİL SİSTEMİNDƏ AZSAYLI XALQLARA
VERİLƏN HÜQUQLAR

Əsədova A.V.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə: Məqalədə əsasən qloballaşma şəraitində dövlətin milli maraqlarının milli-mənəvi dəyərlərlə vəhdətdə formalaşmasına imkan yaradan mənəvi mühitin, ideoloji əsasların, o cümlədən mənəvi mühiti yad təsir və təzyiqlərdən qorunmasının təmin edilməsindən bəhs edilir. Bu məqalədə Azərbaycanda multikulturalizm tarixinin inkişaf mərhələləri araşdırılır. Qlobal ünsiyyət texnologiyaları həyatımızda, demək olar ki, hər gün dəyişikliklər edilməsinə təkan verməklə bərabər yalnız mütərəqqi məzmunlu proses deyildir. Baş verən proseslər milli tarixi-mədəni irsə müəyyən təhlükə meyillərini də istisna etmir. Kütləvi mədəniyyət, qlobal informasiya şəbəkəsi obyektiv və subyektiv səbəblərdən formalaşan, yaxud düşünülmüşşəkildə formalaşdıran stereotip və şablonları hakim dəbə çevirir. Belə şəraitdə insanların, xüsusilə də gənclərin öz mənəvi dünyasını, milli kimliyini qoruması vacib olmalıdır.

Açar sözlər: *tolerant, ənənə, azadlıq, insan hüquqları, təhsil*

Giriş. Ölkəmiz coğrafi cəhətdən sivilizasiyaların qovşağında yerləşir və zəngin mədəni-mənəvi, tolerant, multikultural ən-ənələrə malikdir. Azərbaycanda qədimdən hələ Qafqaz Albaniyasının dövründən müxtəlif dilə, dinə, adətə, mədəniyyətə mənsub xalqlar bir yerdə bərabər şəkildə yaşayırdı. Eyni zamanda qədim albanlarda çoxallahlıq mövcud idi. Hal-hazırda türk və qafqazdilli tayfaların çox hissəsi Qəbələdə (Nic kəndi) udinlər, Qubada (Xınalıq kəndində) xınalıqlar, (Buduc kəndində) buduqları göstərmək olar. Eyni zamanda Azərbaycanda yaşayan Alban tayfalarından udinlər öz dillərinin ilkin formasını qoruyub saxlayır. Albaniyada yaşamış tayfalar haqqında Yunan-Roma müəllifləri məlumat verir. Strabon hesab edirdi ki, Albaniyada 26 tayfa mövcud idi (5, s.36). Hl-hazırda Alban tayfalarının dili, mədəniyyəti, dini abidələri qorunur və yaşamaqdadır. Bu isə mədəni multikultural siyasətin nəticəsində həyata keçirilir.

Azərbaycan təhsili tarix boyu bir çox inkişaf mərhələlərindən keçmişdir. Türk-islam dininin mərkəzində yerləşən Azərbaycan vətəndaşları hələ qədimdən yazı və oxu mədəniyyətinə sahib olmuşdular.

Əsas mətn. Azərbaycan Respublikasının "Təhsil haqqında Qanun"da təhsil sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdislərin mənimsənilməsi prosesi və onun nəticəsi kimi təqdim olunur. Ölkəmizdə orta məktəb təhsili kurikulum əsasında həyata keçirilir. Ümumi orta məktəb təhsili üç pillədən ibarətdir: ibtidai, ümumi orta və tam orta təhsildən. Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanda hələ VII əsrdə artıq təhsil formalaşmışdır. İlk orta əsrlərdə Təbriz, Marağa, Naxçıvan, Bərdə, Şamaxı, Ərdəbil şəhərləri elm, təhsil mərkəzlərinə çevrilmişdir. Buna misal Seyid Yəhya mədrəsəsi, Darül-irşad məktəblərini göstərmək olar.

Təbrizdə fəaliyyət göstərən "Rəbi-Rəşüdidə" məktəbi Yaxın və Orta Şərqi ən böyük elm ocağı idi. XVI- XVII əsrlərdə Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin hakimiyyəti illərində (1501-1736) təkcə Təbrizdə (XVIII əsr hesabı ilə) 600 məhəllə məktəbi, 47 mədrəsə fəaliyyət göstərmişdir. Bu dövrdə təhsil əsasən XIX əsrin əvvəllərinə qədər müsəlman ruhanilərinin təsiri altında idi. 1828-ci ildən sonra (Türkmənçay sülh müqaviləsi) ölkədə rus məktəblərinin sayı artdı. Azərbaycanda elmi-pedaqoji kadrların yetişdirilməsində, xalqın mədəni inkişafında XIX əsrin 70-ci illərinin ortalarında Qori şəhərində yaradılmış Zaqafqaziya (Qori) müəllimlər seminariyasının böyük rolu olmuşdur. 1875-ci il 8 aprelə seminariyanın açılışına icazə verilmişdir (1, səh. 7). 1876-cı ildə seminariya fəaliyyətə başlamışdır. 1879-cu ildə 300 nəfər azərbaycanlı bu

məktəbdə təhsil almışdır. 1918-ci ildə isə məktəbin azərbaycan şöbəsi açılmışdır. 1881-ci ildə İrəvan şəhərində İrəvan Müəllimlə Seminariyası fəaliyyətə başlamışdır.

Azərbaycanda multikultural dəyərlər daha sivil formada Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hakimiyyəti (1918-1920) dövründə həyata keçirilmişdir. Bu dövrdə Azərbaycanda yaşayan milli azlıqların hüquqlarının qorunmasına da xüsusi diqqət yetirilir və bu onların etiqad azadlıqlarına sahib olmaları, öz mədəni və milli xüsusiyyətlərini saxlaya bilmələri ilə əlaqələndirilirdi. Azərbaycan Milli Şurasının “Azərbaycan Məclisi – Məbusanın təsisi haqqında qanuna” (1918-19 noyabr) müvafiq olaraq Azərbaycanda sayca azlıq təşkil edən gürcü, yəhudi, alman və polyaklardan hərəsindən Azərbaycan parlamentinə bir nəfər nümayəndə göndərilməsi qərara alındı. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ibtidai təhsilin inkişafında maarifçilik-xeyriyyəçilik istiqamətlərini izləmək olur. “Nicat”, “Nəşri- maarif”, “Səadət”, “Şəfa” cəmiyyətləri xalqın savadlanmasına xidmət etmişdir. Bu işlərdə qeyri-müsəlman əhalidə könarda qalmamışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təhsil sistemində milli azlıqlar məsələsində könarda qalmamışdır. Orta məktəblərin milliləşdirilməsində, ən əsas milli azlıqlara, rus və öz ana dillərində təhsil almaq hüququ üçün təminat verilirdi. 1918-ci il 9 noyabr Qanununa əsasən, hətta sayca az olduqlarına görə parlament seçkilərində iştirak etmək hüququ olmayan xalqda təmsil olunurdular (2, s. 23). 1919-cu ildə AXC-də “Mətbuat Nizamnaməsi” qəbul edildi. Bu mətbuatın digər dillərdə yayımlanmasına, bu isə xalqın savadlanmasına xidmət edirdi. Uzun müddət Çar Rusiyasının təsiri altında olmuş Azərbaycanda bu işləri görmək xüsusi olaraq qeyd edilirdi ki, əgər bir məktəbdə azsaylı xalqlardan olan tələbələrin sayı 40-a qədər olarsa, təhsil onların ana dilində aparılacaq (3, s. 63). Nazirlər Şurasının 1918-ci il 28 avqust tarixli qərarı ilə bütün ibtidai təhsil müəssisələrində təhsil şagirdlərin ana dilində aparılır, eyni zamanda dövlət dili icbari qaydada tədris olunurdu (4, s. 526). AXC-ti təhsildə azsaylı xalqların övladlarının mənafeyini də nəzərə alırdı. Hökumətin 1918-ci il 7 sentyabr tarixli qərarı ilə sinifdə başqa milətdən olan şagirdlərin sayı 10 nəfərdən az olmadıqda onlara öz dillərində ilahiyyat və ana dili dərsləri keçirilməli idi (5, s. 73).

Müasir dövrdə Azərbaycan təhsilinin inkişafı Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Bu dövrü təhsilin inkişafında köklü dəyişikliklər ili kimi qiymətləndirmək olar. Bu inkişaf 2009-cu ildən daha da sürətləndirilmiş və 2009-cu ildə qəbul olunmuş “Təhsil Qanunu”na 40- dan çox adda hüquqi normativ sənəd hazırlanıb qüvvəyə minmişdir. Daha sonra 2012-ci ildə Prezidentin Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. 24 oktyabr 2013-cü ildə İlham Əliyevin Sərəncamı ilə hazırlanmış “Azərbaycan Respublikasında Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” təhsilimizin inkişafında mühüm bir addımdır. Ümumilikdə 2003-cü ildən başlayaraq Azərbaycanda təhsilin modernləşmə siyasəti bu sahənin inkişafına təkan vermişdir. Təhsilin inkişafı naminə (2003-2007) “Məktəb tikintisi”, (2008-2013) “Məktəblərin əsaslı təmiri”, (2008-2013) inkişaf proqramları təsdiq edilmişdir. 2006-cı ildən başlayaraq ölkəmizin tədris müəssisələri PISA, TIMSA və PIRLS proqramlarında fəal iştirak edirlər. Ölkədə aparılan uğurlu təhsil siyasəti müasir dünyada ölkənin uğurlu gələcəyə təminatıdır. Azərbaycanda aparılan uğurlu təhsil siyasəti həyata keçirilərkən azsaylı xalqlarda yaddan çıxır. Hətta ölkəmizdə yaşayan talış, ləzgi, tat, udi, kürd dillərində təhsildə aparılır. Hətta milli azlıqların ibtidai təhsili (I- IV siniflər) öz dillərində aparılır və bunlara uyğun dərs proqramları və dərsliklər yazılır. Hətta bu işə milli azlıqların nümayəndələrindən ibarət olan mütəxəssislərdə cəlb edilir. BMT-nin qərarı ilə 1995-2005- ci illəri əhatə edən dövrdə Azərbaycanın azsaylı xalqları onilliyi proqramının həyata keçirilməsi elan edilmişdir (6, s. 27). Bu proqram azsaylı xalqların mədəniyyətinin, adətlərinin inkişafına xidmət edirdi.

Hər bir azsaylı xalq öz ana dilində sərbəst danışır və təhsil alır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 45-ci maddəsinə “Ana dilindən istifadə hüququ” təsbit olunub:

I. Hər kəsin ana dilindən istifadə etmək hüququ vardır. Hər kəsin tərbiyə və təhsil almaq, yaradıcılıqla məşğul olmaq hüququ vardır.

II. Heç kəs ana dilindən məhrum edilə bilməz.

“Təhsil haqqında” Qanuna görə azsaylı xalqlara təhsili hansı dildə almaq seçim hüququ verilir. Hazırda ölkəmizdə yaşayan milli azlıqlar öz dillərində təhsil alır, qəzet, tədris və metodiki vəsaitlər hazırlayıb nəşr edirlər. Azərbaycanda yaşayan milli azlıqların hüquqlarının qorunması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 sentyabr 1992-ci il tarixli Fərmanını da göstərmək olar. Ölkəmizdə təhsil sisteminə fəaliyyət göstərən 1, 781 məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrindən 271 müəssisədə təlim-tərbiyə rus dilində aparılır. Azsaylı xalqların kompleks yaşadığı rayonlarımızda isə məktəbəqədər təhsil-tərbiyə uşaqların öz ana dillərində aparılır. Eyni zamanda 22 məktəbdə təhsil rus, 6 məktəbdə isə gürcü dilində aparılır. Quba rayonunun Xınalıq kəndinə 7 ibtidai sinifdən ibarət məktəb fəaliyyət göstərir. Qusar, Xaçmaz, Oğuz rayonlarında ləzgi dili təlim dili şəklində deyil, I-XI siniflərdə ana dili kimi tədris olunur.

Ölkəmizdə dəfələrlə xarici dəyərli muzey və kitabxana eksponatlarının sərgisi təşkil edilib. 2011-ci il aprelin 7-8-də Bakıda Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq üzrə forumun keçirilməsi, eləcə də 2009-cu ildə Bakı şəhərinin “İslam mədəniyyəti paytaxtı” elan edilməsi ilə bağlı tədbirlərdə H.Əliyev Fondunun

böyük zəhməti var. Hətta 2011-ci ildə iyunun 2-də Ermənistanın işğal etdiyi ərazilərdən köçkün düşmüş soydaşlarımız üçün Fond bir sıra tədbirlər keçirmişdir. Azərbaycanın mədəni və qeyri-mədəniyyət abidələrinin qorunması və təbliği sahəsində xidmətinə görə H.Əliyev fondu TÜRKSAK "Türk dünyasına xidmət" mükafatına layiq görülmüşdür. Əlbəttə ki, bu işlər ilk və əsas dəstək İ.Əliyev tərəfindən verilir. Eyni zamanda H.Əliyev Fondunun dəstəyi ilə Qax, Zaqatala, Balakən rayonlarında tədrisin gürcü dilində aparıldığı məktəblərə mütamadi olaraq yeni dərslik və tədris ləvazimatları göndərilir (7, s. 14).

Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən 109 texniki peşə məktəbindən 18-də təhsil rus dilində aparılır. Bu gün Azərbaycanın 13 rayonunda yaşayan milli azlıqlar öz dilini, adətini qorumaq üçün hər cür şərait var. Milli azlıqlar kompakt yaşadıqları yerlərdə məktəbəqədər tərbiyə onların öz ana dilindədir. Bakının 46 saylı məktəbində isə yəhudi dili tədris edilir. Qubada Xınalıqlar öz dillərində dərs alırlar. Azsaylı xalqların məskunlaşdığı Quba, Balakən, Xaçmaz, Zaqatala, Şamux, Qəbələ və s. rayonlarda ibtidai siniflərdə udin, tat, yəhudi, kürd, xınalıq, avar dilləri tədris edilir. Hətta orta ixtisasda məktəblərin bəzilərində ləzgi dilinin metodikası tədris edilir. Milli azlıqların dili kimi mədəniyyətlərilə qorunur. Başqa mədəniyyətin mövcud olduğu kimi təbii tarixi fakt olaraq qəbul etmək lazımdır. Azərbaycan qədimdən ən müxtəlif xalqların mədəniyyətlərinin vətəni olmuşdur. Hal-hazırda azsaylı xalqlarının mədəniyyət mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Onların etnoqrafiyasını, incəsənətini əks etdirən sərgilər təşkil edilir, özfəaliyyət dərnəkləri fəaliyyət göstərir, respublika əhəmiyyətli tədbirlərdə iştirakları təmin edilir. Hətta azlıqlara aid tarixi mədəni abidələr bərpa edilir. 2006-cı ildə alban-udin kilsəsinin açılışı olmuşdur. Hətta rayonlarda azlıqların teatrları fəaliyyət göstərir. Buna Ləzgi Dövlət Dram teatrını, Qax rayonunda yaradılan teatrı göstərmək olar. Azsaylı xalqların məskunlaşdığı 13 rayonda 41 uşaq musiqi və incəsənət məktəbi fəaliyyət göstərir. Göründüyü kimi, bu gün Azərbaycanda milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hər bir vətəndaşın hüququ qorunur.

1993-cü ildən Lənkəran və Astara Pedaqoji Kollecinə ibtidai sinif müəllimliyi ixtisasında talış dili də öyrədilir. Milli azlıqların tədrisinin səmərəli təşkili üçün 1985-ci il oktyabrda "Azsaylı xalqların dillərinin tədrisi metodikası" şöbəsi yaradılıb.

Milli azlıqların təhsil proqramı çərçivəsində dərs vəsaitlərində hazırlanıb çap edilir. Kitablar ləzgi, talış, rus, avar, udin dillərində (1-ci siniflər üçün) hazırlanır.

2010-cu ildən milli azlıqların dillərində 2 adda dərslik hazırlanıb çap edilib.

Nəticə. Milli azlıqların təhsil proqramı çərçivəsində ölkəmizdə Avropa Şurasının Azərbaycanla birgə işçi qrupu çərçivəsində 2003-cü ildə "Təhsil siyasəti və milli azlıqlar" mövzusunda seminar keçirilmişdir. Bu layihə çərçivəsində Avropa Şurası və Təhsil Nazirliyi 2007- 2009 –cu illərdə layihələr həyata keçirmişdir. Nəticədə bildirmək olar ki, göründüyü kimi bu Azərbaycanda milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər bir vətəndaşın təhsil almasında seçimi sərbəstdir.

ƏDƏBİYYAT

1. R. Hüseynzadə, F. İbrahimov. Azərbaycan təhsil tarixi proqramı. Bakı. A.D.P.U. 2015, s. 45
2. Y. Mahmudov. Azərbaycan dövlətçilik və parlament ən-ənələri tarixindən "Müstəqil dövlətimiz və parlamentimiz" kitabında. Bakı- 2001
3. N. Niftiyev. Azərbaycanda birgə yaşayış və multikulturalizm. Bakı- 2015, s. 408
4. Azərbaycan Tarixi 7 cildə. V-ci cild (1900-1920-ci illər)
5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ensiklopediyası. I-ci cild. Baş redaktor Y.Mahmudov
6. Q.Cavadov Azərbaycanın azsaylı xalqları və milli azlıqları. Bakı, Elm- 2000, s. 221
7. M.Əliyeva. Xoş niyyət. Bakı 2014, s. 95

РЕЗЮМЕ

ПРАВА, ПРЕДОСТАВЛЯЕМЫЕ МАЛОЧИСЛЕННЫМ НАРОДАМ В СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

Асадова А.В.

Сумгаитский Государственный Университет, Азербайджан

В статье в основном говорится об обеспечении сохранения духовной среды, идеологических основ, способствующих формированию национальных интересов государства в единстве с национально-духовными ценностями в условиях глобализации, а также защите духовной среды от внешнего влияния и давления. В статье также указываются этапы исторического развития толерантности и мультикультуральных традиций. Технологии глобального общения в нашей жизни, можно сказать, наряду с ежедневным стимулированием изменений, являются не только процессом прогрессивного содержания. Текущие процессы не исключают определенные опасные тенденции для национального историко-культурного наследия. Массовая культура, глобальная информационная

сеть превращают формирующиеся по объективным и субъективным причинам или осознанно формируемые стереотипы и шаблоны в господствующую моду. В таких условиях большое значение имеет сохранение духовного мира и национальной принадлежности людей, в частности молодежи.

Ключевые слова: толерантность, традиции, свобода, права человека, образование.

SUMMARY RIGHTS GRANTED TO SMALL-NUMBERED PEOPLES IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM OF AZERBAIJAN

Asadova A.V.

Sumgayit State University, Azerbaijan

The article is about the providing protection of spiritual environment and ideological bases which allows unit formation of state national interests with national moral values in the the context of globalization, as well as providing protection of spiritual environment from alien influence and pressure. Historical development stages of tolerance and multiculturalism traditions are shown in this article. Global communication technology in our lives is not only progressinal process it also gives a boost to making changes every day. Current processes does not exclude certain trends of danger to the national historical and cultural heritage. Mass culture, global information network turns stereotypes and templates forming objective and subjective reasons or forming deliberately into dominant fashion . In such circumstances it is importnat people, especially young people protect their spiritual world and national identity.

Key words: tolerance, traditions, freedom, human rights, education.

GƏNCƏ ŞƏHƏRİNDƏ İPƏKÇİLİYİN VƏ TÜTÜNÇÜLÜYÜN İNKİŞAFINA DAİR TARİXİ MƏNBƏLƏRƏ QISA BAXIŞ

Həmzəyeva N.Q., İbrahimova Ç.Y.

Gəncə Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Beləliklə, şəhər əhalisinin ilkin orta əsrlərdən formalaşan, ixtisaslaşan təsərrüfat məişəti burada şəhərin məskən kimi formalaşmasına öz müsbət təsirini göstərmişdir. Arxeoloji matariallardan da məlum olur ki, şəhər mədəniyyətinin əsas prinsiplərindən hesab edilən məskunlaşma prosesi bilavasitə təsərrüfat əhəmiyyətli amillərdən aslıdır. Bu baxımdan Gəncə şəhərində digər təsərrüfat sahələri ilə yanaşı, ipəkçilikdə və tütünçülükdə əmtə istehsalı təsərrüfatının əsas sahələrindən birinə çevrilərək, şəhər əhalisinin məişətində xüsusi yer tutmuşdur. Sonda, şəhərin təsərrüfat tipli qəsəbə kimi formalaşması onun məhsullarının Ümumrusiya bazarlarına çıxmasını şərtləndirmişdir. Bu da iqtisadi münasibətlərdə dönüşə səbəb olduğu kimi, məhsuldar qüvvələrin də inkişafı üçün şərait yaratmışdır. Təsərrüfatın və ticarətin inkişafı şəhər əhalisinin artımına da səbəb olmuşdur.

Açar sözlər: Gəncə, ipəkçilik, tütünçülük, təsərrüfat həyatı, şəhər mədəniyyəti

Təsərrüfat həyatının müxtəlifliyinin Gəncə şəhərinin məskən kimi formalaşmasında xüsusi rolu olmuş və proses müasir dövrə qədər davam etmişdir. Tarixən sosial – mədəni münasibətlərin inkişafı, yerli bazarların dövryyə imkanlarını genişləndirib. Yeni nəqliyyat infrastrukturunun formalaşdırılması, maddi – texniki imkanların genişlənməsi kimi və s. amillər pul münasibətlərinin inkişafına, bazar əlaqələrinin genişlənməsini şərtləndirirdi. Bütün bunlar ictimai – iqtisadi tərəqqini və xalqın yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirir və onun istedadını gücləndirirdi. Yeni zövqlərin formalaşması, fərqli maddi mədəniyyət nümunələrin geniş kontekstdə yayılması şəhər əhalisinin mədəni – məişət istiqamətinə öz təsirini göstərirdi. Şəhərin qədim mərkəzi hissəsini çıxmaqla buranın bir necə məhəllələrində əhali öz həyatı təsərrüfat işləri ilə məşğul olublar. Təsərrüfat məişətində formalaşan bu ənənəvilik yerli əhalinin qədim zamanlardan bu ərazidə məskunlaşmasını göstərir.

Şəhər mədəniyyətinin tərkib hissəsi sayılan məhəlli sənətkarlıq, xüsusilə ipəkçilik qədimdən gəncəlilərin əsas məşğuliyyət sahələrindən biri olmuşdur. Burada ipək parça toxuculuğu xüsusilə geniş inkişaf tapmışdır. Şəhərin intibah dövrünün davamı olaraq Gəncənin ipək parçaları, o cümlədən mov, darayı, atlas, qanovuz, kəməxə və s. başlıca ixracat malına çevrilmişdir.

Etnoqrafik müşahidələr zamanı burada ipəkçiliyin qədim tarixi olduğunu görmək mümkündür. İpəkçiliklə ilk dəfə Cində məşğul olmuşlar. İpəkqurdu toxumu isə daha sonralar Orta Asiyaya, oradan da İran və Azərbaycana gətirilmişdir. İlk orta əsrlər dövründə Gəncə şəhərinin ətrafında tut bağlarının olmasını

arxeoloji dəlillərdə də izləmək mümkündür. IX – X əsrlərdə ipək qurdu toxumu yetişdirməyə ciddi fikir verilməklə, bu sahə ilə bəzən əyalətlərdə yaşayan yerli əhali də məşğul olurdu. Mənbələrdə göstərilir ki, ipək qurdlarını hec kimə məxsus olmayan tut ağaclarının yarpaqları ilə bəsləyirdilər. Belə tut ağacları şəhərə yaxın məhəllələrdə daha çox idi (2; s.33).

Orta əsr tarixçiləri də öz əsərlərində Azərbaycanda, xüsusilə onun Bərdə, Gəncə, Şamaxı şəhərlərində əhalinin ipəkçiliklə məşğul olduğunu yazmışlar. X əsrdən etibarən istehsal olunan ipək İrana, Xuzistana göndərilirdi. Şəhərdə ipəkçiliyin inkişafı XIII – XV əsrlərdə də davam edir. Beləliklə də ipəkçilik əhalinin təsərrüfat məşğuliyyəti olmaqla yanaşı, onun həyat və güzəranı üçün gəlirli bir sahəyə çevrilir. Tədqiq edilən dövrdən etibarən Azərbaycanın Bərdə, Şirvan, Şəki və başqa əyalətləri barama və ipək istehsal edən rayonlara, Şamaxı, Gəncə, Təbriz kimi iri şəhərləri isə ipək parça toxuyan mərkəzə çevrilir. Məhz bu şəhərlərdə ipəkçiliyin inkişafı nəticəsində bəhs edilən dövrdən etibarən ipək istehsalına görə Azərbaycan, Yaxın və Orta Şərqdə ən böyük bir mərkəzə çevrilir (4; s.49).

Yerli ustalar tərəfindən ipək sapı istehsal edən, Şamaxı, Gəncə və Təbriz kimi iri şəhərlər ipək parça toxuyan mərkəzə çevrilir. Yerli ustalar tərəfindən hazırlanan ipək sapı, ipək parçalar və habelə başqa ipək məmulatlarının Şərq və Qərb bazarlarında geniş alıcısı olmuşdur. Daha doğrusu, Azərbaycan ipəyi öz keyfiyyəti, incə və zərifliyi baxımından yüksək şöhrət qazanmışdır. Xarici bazarlara Bərdə, Şəki, Gəncə, Şamaxı ipəyi daha çox göndərilirdi. Böyük şair Nizami Gəncəvinin əsərlərində barama və ipəkdən toxunma müxtəlif növ parçalar haqqında maraqlı yazılara rast gəlirik;

İpək yetirməkdə iki cins qurd var,
Əksdir su – od kimi həmişə onlar.
Biri baramanı toxuyur bir – bir,
O biri karvanla ipək məhv edir.

və ya;

İpək qurduna bax, özünə, gör sən,
Həm kəfən, həm xələt toxur ipəkdən (1; s.196).

XII əsrdə yaşamış Xaqaninin əsərlərində də bu barədə maraqlı fikirlər vardır;
Barama qurdu kimi edib qənaət,
Zahid tək evində yaşayır rahat,

və yaxud;

Gözəl gəlin tək barama qurdu,
Pərdə arxasında gizli oturdu (5; s.28).

XIII əsrin əvvəllərinə aid olan mənbədə göstərilir ki, ipək istehsalı Gəncə şəhərində geniş yayılmışdır. Bir çox halda şəhərdə hazırlanan əla keyfiyyətli ipək parçalar ölkəyə gələn tacir və səyyahların nəzərini cəlb edirdi. Məhz bunun nəticəsində Gəncə və digər şəhərlərin ipəyi daha çox xarici bazarlara göndərilirdi. Gəncədən həmin dövrlərdə Rusiyaya, İraqa, Suriyaya və başqa ölkələrə daha çox ipək aparılırdı (3; s.154 - 155). Etnoqrafik ədəbiyyatı araşdırarkən məlum olur ki, XVI – XVII əsrlərdə də Gəncə ipək istehsalına görə Yaxın Şərqdə öz üstünlüyünü saxlaya bilmişdi. İpəyin xeyli hissəsi yenə də Asiya və Avropanın bir çox ölkələrinə göndərilirdi. Xarici ölkələrə satışa göndərilən ipəkdən əlavə məhsulun xeyli hissəsi daxildə ipək toxuculuğunu təmin etmək üçün istifadə edilirdi. A.K. Qubaydulın yazır ki, orta əsrlər dövründə “Gəncə ipəyi” Gilana göndərilir və buradan Genuya, Venetsiya tacirləri vasitəsilə Avropaya aparılırdı. Məhz bunun nəticəsidir ki, XX əsrin əvvəllərinə qədər ipək məmulatı olan kələğayı istehsalı Azərbaycanın iki əsas mərkəzində Gəncədə və Bərdədə cəmləşmişdi (7; s.15).

Gəncə çayının sağ istiqamətində, şəhərə yaxın ərazidə daha çox xamna – xam ipək istehsal olunurdu. Əgər xamnanın böyük bir qismi başqa yerlərə satışa aparılırdısa, xeyli hissəsi yenə də şəhər əhalisinin istifadəsində qalırdı. XVII əsrin 70 – ci illərində Şarden məlumat verir ki, yalnız Təbrizdə hər il 6000 tay – təxminən 33 min pud xamna işlənirdi. Xamnanın geniş istehsalı Azərbaycanın Naxçıvan, Marağa, Gəncə və başqa vilayət və şəhərlərinin iqtisadiyyatı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Məhz adı çəkilən şəhərlər həmin dövrlərdə ipək istehsalına görə Yaxın Şərqdə ən böyük bir rayonlardan hesab olunurdu. XVII – XVIII əsrlərdə Şamaxı, Gəncə, Təbriz və Ərdəbil şəhərləri ipək məmulatı istehsalı baxımından toxuculuq mərkəzi kimi də məşhurlaşmışdır. XX əsrin əvvəllərində də Azərbaycanın bir çox yerlərində ipəkçiliklə məşğul olurdular. Mühüm ipəkçilik rayonları isə XIX əsrdə olduğu kimi, yenə də Yelizavetpol quberniyası, Bakı quberniyasının Lənkəran, Quba və Göyçay qəzaları, həmçinin Zaqatala dairəsi və Naxçıvan qəzası idi (6; s.101).

Tədqiq edilən dövrdə şəhərin ənənəvi təsərrüfat sahələrindən biri də tütünçülük olmuşdur. Ölkədə bu bitki əsasən XVII – XVIII əsrlərdən etibarən becərilməyə başlanmışdır. XIX əsrdə rusların işğalından sonra Yelizavetpol dairəsində tütünçülük daha geniş yayılmışdır. Bölgədə tütün bitkisi becərilmişə də, lakin XIX

əsrin birinci yarısından etibarən tütünçülük müstəqil bir təsərrüfat sahəsinə çevrilə bilmişdir. Bu dövrdən başlayaraq yüksək növlü tütünə olan tələbatın artması ilə onun becərilməsinə də daha çox qayğı göstərilir və əkin sahələri genişləndirilirdi. Tütün məhsulu əsasən yerli bazarlarda satılır, Yelizavetpoldakı tütün fabrikinə təhvil verilir, qismən də Gürcüstana və Rusiyaya göndərilirdi (8 ; s.216).

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafiyası, I cild, Bakı, "Elm", 1988, s.451
2. Azərbaycan tarixi, Bakı, "Elm", 1962, s.480
3. Əliyev S. V. Azərbaycanda toxuculuq və onun məişətdə rolu (XIX – XX əsrin əvvəlləri), tarix üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı 2009, 20 s.
4. Heydərov M. XIII – XVII əsrlərdə Azərbaycan şəhərləri və şəhər sənətkarlığı, Bakı, 1982.
5. Xəqani Şirvani, Seçilmiş əsəri, Bakı, 1956, s.387
6. İsmayılov M. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda kənd təsərrüfatı, Bakı "Elm" 1960, s. 220.
7. Губайдулин А. К истории шелководства в Азербайджане, «Известия общества обследования и изучения Азербайджана», 1927, №5, с.178.
8. Сумбатзаде А.С. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX веке, Баку 1958, с.189.

РЕЗЮМЕ

КРАТКИЙ ОБЗОР ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ О РАЗВИТИИ ШЕЛКОВОДСТВА И ТАБАКОВОДСТВА В ГЯНДЖЕ

Гамзаева Н.Г. Ч. Ибрагимова. Я.

Гянджинский Государственный Университет, Азербайджан

Таким образом, сложившаяся в раннем средневековье специализированная хозяйственная жизнь городского населения положительно повлияла на формирование здесь города как поселения. Археологические материалы также показывают, что процесс заселения, который считается одним из основных принципов городской культуры, напрямую связан с факторами экономического значения. С этой точки зрения, наряду с другими сферами экономики в городе Гянджа, товарное производство по шелководству и выращиванию табака стало одной из основных сфер экономики и заняло особое место в жизни населения города. В конечном итоге формирование города как экономического поселения привело к выходу его продукции на общероссийский рынок. Это привело к перелому в экономических отношениях, а также к развитию производительных сил. Развитие экономики и торговли также привело к росту населения города.

Ключевые слова: Гянджа, шелководство, табакководство, хозяйственная жизнь, городская культура.

SUMMARY

A BRIEF OVERVIEW OF HISTORICAL SOURCES ON THE DEVELOPMENT OF SILK-GROWING AND TOBACCO GROWING IN THE CITY OF GANJA

Hamzayeva N.Q., Ibrahimova Ch.Y.

Ganja State University, Azerbaijan

Thus, the specialized economic life of the urban population formed in the early middle ages had a positive effect on the formation of the city as a settlement here. Archaeological materials also show that the process of settlement, which is considered one of the main principles of urban culture, is directly related to factors of economic importance. From this point of view, along with other economic spheres in Ganja city, commodity production in silkworm breeding and tobacco growing has become one of the main spheres of economy and has taken a special place in the life of the city population. In the end, the formation of the city as an economic settlement led to the entry of its products into the All-Russian market. This has led to a turnaround in economic relations, as well as the development of productive forces. The development of the economy and trade also led to the growth of the city's population.

Key words: Ganja, silkworm breeding, tobacco growing, economic life, urban culture

TÜRKİYƏ RUSİYA MÜNASİBƏTLƏRİ VƏ QARS MÜQAVİLƏSİNDƏ NAXÇIVANIN ROLU.

Hüseyn Ş.V.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Bolşevik liderlərinin təzyiqi ilə Ermənistanın Sovetləşməsinə sürətləndirmək üçün Azərbaycan rəhbərliyinin 1920-ci ildə Naxçıvan bölgəsini Ermənistana tərk etməsi Naxçıvan xalqı arasında böyük məyusluqla qarşılandı. Naxçıvanın mühüm strateji mövqeyi bir çox ikitərəfli və beynəlxalq danışıqlarda mühüm yer tutmasına gətirib çıxardı. Türkiyənin Naxçıvan məsələsindəki qəti mövqeyi və müxtəlif dövrlərdə Naxçıvanın gələcək statusu ilə sıx bağlı olan Gümrü, Moskva və Qars müqavilələrinin imzalanması, Naxçıvanın Azərbaycan sərhədləri daxilində qalmasında mühüm rol oynadı.

Açar sözlər: *Naxçıvan, Bolşevik, Daşnak, Sovet, Qars müqaviləsi*

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqut etməsi və Azərbaycanın sovetləşməsinin ardınca daşnak ermənilərinin Azərbaycan torpaqlarına təcavüzkarlıq siyasəti daha da artdı. Çar Rusiyası tərəfindən Azərbaycan torpaqlarına köçürülən ermənilər Azərbaycan torpaqları hesabına özlərinə dövlət yaratmalarına baxmayaraq öz havadarlarının dəstəyi hesabına ərazilərini genişləndirmək iddiasına düşmüşdülər. Bu məqsədlə tarixən türk yurdu olan Naxçıvana ərazi iddiaları irəli sürmüş və yerli əhaliyə qarşı kütləvi terrorlardan istifadə etmişdilər.

Daşnakların Naxçıvan kəndlərinə 1919-1920 illərindəki hücumları zamanı törədilən soyqırımlarında 73727 nəfər azərbaycanlı öldürülmüşdü.[4,s. 305]

Naxçıvan məsələsi Rusiya-Ermənistan və Türkiyə-Ermənistan danışıqlarında mühüm yer tuturdu. Ermənistan Rusiya və Türkiyə arasında siyasi manevrlər edərək onların münasibətlərindən və yaranmış şəraitdən istifadə etməyə çalışırdı. Rusiyaya gəldikdə isə o, Türkiyə ilə yaxınlaşmaq xəttini yeritsə də, erməniləri də müdafiə etməsini gizlətmirdi. Ermənistan isə Naxçıvan və başqa ərazilərlə bağlı niyyətlərini həyata keçirmək üçün ən çox Rusiyaya ümid bəsləyirdi. Ermənistan 1920-ci il dekabrın 2-də həm Rusiya, həm də Türkiyə ilə müqavilə bağladı. RSFSR ilə Sovet Ermənistanı arasında bağlanan hərbi-siyasi sazişə görə keçmiş İrəvan quberniyasının Ermənistanın tərkibinə daxil olmasının Sovet hökuməti tərəfindən mübahisəsiz tanınması qəbul edilirdi. Türkiyə ilə Ermənistan arasında bağlanan Gümrü (Aleksandropol) müqaviləsi Rusiya və onun təhriki ilə Ermənistan tərəfindən qəbul edilmədi. Lakin bununla belə, bu müqaviləyə görə, Naxçıvan bölgəsinin düşmən əlinə keçməməsi üçün “həmin ərazidə hələlik Türkiyənin himayəsində yerli hökumət yaradılması” qərara alınmışdı. Gümrü müqaviləsinin 2-ci maddəsində tərəflər Naxçıvan bölgəsi ilə bağlı razılığa gəlmişdilər ki, Ermənistan Naxçıvanla bağlı əraziyə, daha sonra referendumla təyin olunacaq idarə formasına və bu idarənin əhatə edəcəyi torpaqlara qarışmayacaq, indiki ərazidə hələlik Türkiyənin himayəsində yerli idarə yaradılacaqdır. Müqavilənin 12-ci maddəsinə əsasən Türkiyə hökuməti Şəhur, Naxçıvan, Şahtaxtı və Culfa yolu ilə tranzit işlərinin sərbəstliyinin təminatını öz üzərinə götürdü.[2, s. 2]

Gümrü müqaviləsinin ardınca Türkiyə Naxçıvanın gələcək status ilə bağlı daha davamlı bir sülhün axtarışında oldu və 1921-ci il 16 mart tarixində Moskvada RSFSR və Türkiyə arasında imzalanmış “Dostluq və qardaşlıq” müqaviləsinin üçüncü maddəsində Naxçıvan məsələsinin həlli aşağıdakı kimi təsbit edildi: “Müqaviləni imzalayan tərəflər bu müqavilənin I (C) əlavəsində göstərilən sərhədlər daxilindəki Naxçıvan bölgəsinin, sahib olacağı himayə haqqını üçüncü bir dövlətə heç bir zaman güzəştə getməmək şərtilə, Azərbaycanın himayəsində muxtar bir ərazi təşkil etməsi ilə bağlı razılığa gəlirlər”. [2, s. 2]

Moskva müqaviləsi əsasən Şərq sərhədlərini müəyyənləşdirən Türkiyə, Sovet Rusiyası ilə bağlanan müqaviləyə uyğun sərhəd qonşuları olan Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanla münasibət saxlamaq istəyirdi. Sərhədlərin qəti surətdə müəyyənləşdirilməsinə baxmayaraq, Türkiyənin Gürcüstanla Batumi, Ermənistanla Ərdahan, Azərbaycanla isə Naxçıvan problemləri mövcud idi. O dövrdə və SSRİ-nin dağılmasına qədər çox əhəmiyyətli sayılmasa da, indiki şəraitlə bağlı Gürcüstana Batuminin muxtariyyətiyinin, Qars, Ərdahan və Sürməlinin Türkiyəyə, Naxçıvanın isə Azərbaycana aid olduğunun Ermənistana qəbul etdirilməsi və Azərbaycana Naxçıvanı bir başqa ölkəyə hədiyyə verə bilməyəcəyini təsdiq etdirilməsi lazım idi. Bundan başqa, Faiq Əhməd bəyin göstərdiyi kimi, Moskva müqaviləsinə əsasən Naxçıvan sərhədlərində bəzi dəyişikliklər etmək lazım idi və bu, ancaq aid ölkələrin birgə konfransında həll oluna bilərdi. [1, s. 429]

Bu məqsədlə 19 aprel 1921-ci ildə Moskvada olan türk heyəti, Azərbaycan Xarici işlər komissarı Hüseynov və Ədliyyə komissarı Behbud bəy iki ölkə arasında müqavilə bağlanmasını və Qarsda görüşməyi qəbul etdilər. [6, s. 228]

Nəhayət, uzun sürən müzakirələrdən sonra konfransın Qarsda keçirilməsi razılaşdırıldı. AK(b)P MK Siyasi Bürosunun 1921-ci il 26 avqust tarixli qərarı ilə B. Şahmurovski Azərbaycan SSR-in konfransdakı nümayəndəsi təyin olundu. [3, s. 349]

Şübhəsiz, Qars konfransının mühüm məsələləri arasında Batumi və Naxçıvan məsələləri var idi. Bu məqsədlə türk heyəti qeyd olunan bölgələr haqqında məlumat istəmişdi. Behbud bəy Naxçıvanla əlaqədar bu məlumatı vermişdir: “Naxçıvan bölgəsi Azərbaycanın himayəsi altında Muxtar Xalq Şuralar Cümhuriyyəti elan edilmişdir. Bu Cümhuriyyətin özünün Xalq Komissarları Şurası var. Azərbaycanın bu Cümhuriyyətdə bir nümayəndəsi var. İndiyə kimi Naxçıvanın maliyyə ehtiyacları Azərbaycan tərəfindən təmin edilmişdir. Azərbaycan hökumətinin müəssisə və məktəbləri milliləşdirmək haqqındakı əmrləri tədricən bu bölgədə də tətbiq edilir. Məzhəb və vicdan azadlığından danışmağa lüzum yoxdur. Çünki bunlar sovet idarəetmə sistemindəki mövcud qaydalardan birisidir. 18 gün davam edən və işində 6 dəfə fasilə verilən konfrans nəticəsində tərəflər 13 oktyabr 1921-ci ildə Qars müqaviləsini imzaladılar. [1, s. 430]

Qars müqaviləsinin 5-ci maddəsi və 3-cü əlavəsi Naxçıvanın ərazi mənsubiyyəti məsələsini bir daha təsdiqlədi, onun sərhədlərini qəti sürətdə müəyyənləşdirdi. Qeyd olunan maddədə yazılırdı ki, Naxçıvan vilayəti bu müqavilənin 3-cü əlavəsində müəyyən olunan sərhədlərdə Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil edir. (Olduqca mühüm bir məsələ. Göründüyü kimi Moskva müqaviləsinin Naxçıvana aid olan 3-cü maddəsinin müəyyən hissəsi, yəni Azərbaycanın bu protektoratı başqa bir dövlətə güzəştə gedə bilməməsi Qars müqaviləsində öz əksini tapmamışdı). [3, s. 350]

Bəzi dəyişiklikləri nəzərə almasaq, deyə bilərik ki, Moskva müqaviləsinin bənzəri olan Qars müqaviləsinə görə, Naxçıvan regionunun statusu belə müəyyənləşmişdir: “Beşinci maddə Türk hökuməti, Ermənistan və Azərbaycan Şura hökumətləri belə fikrə gəlmişlər ki, bu müqavilənin 3№-li maddəsində müəyyən edilən sərhədlər daxilində Naxçıvan regionu Azərbaycanın himayəsi altında muxtar bir ərazi təşkil etsin. Naxçıvan ərazisi: Urmiya kəndindən düz bir xətt ilə (Arazdəyən) stansiyasına (bu stansiya Ermənistan SSR tərkibində qalacaq), sonra yenə bir düz xətt ilə Qərbi Daşburun (3142) dağına, su ayrıcı xətti ilə Şərqi Daşburun dağına (4108), Cəhənnəm dərəsi, Bağırdağ dağının (6607) və ya (6587) - su ayrıcı xətt üzrə Ravona (bulaq) cənubunda qurtarır. Oradan da keçmiş İrəvan Qafqazının və Şərur-Dərələyəz xəttini izləyərək 6629 rəqəmli təpədən Kömürlü dağ (6839-6930) və oradan 3080 rəqəmli təpəyə Sayad dağ (7868) (Qurd qulaq) kəndi Gamasor dağ (8160)-8022 rəqəmli təpə və Göy dağ (10282) və keçmiş Naxçıvan qəzasının inzibati sərhədinin şərq. Göründüyü kimi, Naxçıvan sərhədləri Gümrü-Moskva müqaviləsinə görə kiçilmiş, Dəvəli və Arazdəyən Ermənistana verilmişdi. Danışiq protokolları əlimizdə olmadığından bunun səbəbini izah edə bilmirik. Bildiyimiz ancaq budur ki, tarixən iki türk yaşayış mərkəzi Ermənistana verilmişdir. Artıq Naxçıvanın Şimal-Qərbdə Ermənistan ilə olan sərhədinin üç nöqtəsini Səderək təşkil edir. Müqavilənin mühüm tərəflərindən biri budur ki, Ermənistan Naxçıvanı Azərbaycanın torpağı kimi qəbul etmişdir. Beləcə, 1918-ci ilin yaz aylarından bəri Naxçıvan regionunu ələ keçirmək istəyən, ətrafı qan gölünə çevirən Naxçıvan və Şərursuz Ermənistan yaşaya bilməz deyən ermənilərin qarşısına sədd çəkilmişdi. Moskva və Qars müqavilələrinə görə Türkiyənin Naxçıvanın statusunda tərəf ölkə kimi müəyyənləşməsi göstərilmişdir ki, ermənilik bir iş qalmamışdı. Ancaq Sovet Sosialist Cümhuriyyətləri içərisində həmişə təsir qüvvəsinə malik ermənilər, təbii ki, Türkiyənin xəbəri olmadan Naxçıvan regionuna aid bir çox kəndləri hiylə ilə öz sərhədləri daxilinə almağı bacarmışdılar. Qafqaz Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 18 fevral 1929-cu il tarixli qərarı ilə Naxçıvan MR-ə aid 9 kənd (Şərurdan Uraqulaq, Xaçik, Horadiz, Şahbuzdan Ağbinə, Sultanbəy, Ağxaç, Almalı, İtqıran, Ordubaddan, Qarçevan) Ermənistan sərhədlərinə daxil edilmişdi. [7, s. 78]

Qeyd etmək lazımdır ki, Qars müqaviləsi Türkiyə Böyük Millət Məclisi tərəfindən, “İstiqbal” qəzetinin 1922-ci il 19 mart tarixli sayında yazıldığı kimi, 1922-ci il martın 17-də 172 səsle təsdiqlənmişdi. Digər tərəflərə gəldikdə isə, müqavilə 1922-ci il martın 20-də Ermənistan, iyunun 14-də Gürcüstan Mərkəzi İcraiyyə Komitələrində təsdiq olunmuş, 1922-ci il sentyabrın 11-də İrəvanda təsdiqnamə fərmanlarının mübadiləsi aparılmış və elə həmin gündən də qüvvəyə minmişdi. Azərbaycan SSR XKS İrəvanda Qars müqaviləsinin təsdiqnamələrinin mübadiləsi üçün H. Sultanovu nümayəndə təyin etmişdi. [3, s. 356]

Azərbaycan MİK-in 1922-ci il 3 mart tarixli sessiyasında 1921-ci il 16 mart və 13 oktyabr tarixli müqavilələr təsdiq olundu. Bununla, həmin müqavilələrin Naxçıvana aid müddəasının hüquqi cəhətdən həyata keçirilməsi reallaşdırılmağa başladı. Azərbaycan SSR Naxçıvan üzərində hüquqlarından irəli gələn vəzifələri həyata keçirirdi. Bununla belə, Naxçıvanın Azərbaycan SSR tərkibində muxtar respublika hüququnun qanuni yolla təsbit edilməsi 1924-cü ilin fevralınadək ləngidildi. [5, s. 32]

ƏDƏBİYYAT

1. İbrahim Ethem Atnur "Osmanlı İdarəçiliyindən Sovet İdarəçiliyinə Qədər Naxçıvan (1918-1921)" Naxçıvan 2003
2. İsmayıl Hacıyev "Moskva müqaviləsi və Naxçıvanın Azərbaycanın himayəsində muxtar ərazi status" Şərq qapısı qəzeti. Naxçıvan şəhəri 2021.
3. İsmayıl Musayev "Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər)" Bakı-1998
4. Mehmet Okur "Gümrü, Moskova və Kars Antlaşmaları Çərçəvesində Ermeni Sorunu Üzerine Genel Bir Değerlendirme" Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı 8, Sonbahar 2011.
5. Yaqub mahmudov, Kərim Şükürov "Naxçıvan tarixi və abidələri" Təhsil Nəşriyyatı Bakı 2007.
6. [Yusuf Kemal Tengirşek](#) "Vatan Hizmetinde" Kültür Bakanlığı Ankara 1981.
7. Rəhimov K.Sadıxov S. Naxçıvan 1920-ci illərin burulğanında . "Dİrçəliş"-XXI əsr,1992 №1.

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ НАХЧИВАНА В ТУРЕЦКО-РОССИЙСКИХ ОТНОШЕНИЯХ И КАРСКОЕ СОГЛАШЕНИЕ

Гусейн Ш.В.

Азербайджанский государственный педагогический университет, Азербайджан

После советизации Азербайджана решение руководства Азербайджана передать регион Нахчывана Армении в 1920 году под давлением большевистских лидеров с целью ускорить советизацию Армении было встречено народом Нахчывана с большим разочарованием. Важное стратегическое положение Нахчывана позволило ему занять важное место во многих двусторонних и международных переговорах. Твердая позиция Турции в вопросе Нахчывана и подписание Гюмрийского, Московского и Карсского соглашений, которые в разное время были тесно связаны с будущим статусом Нахчывана, сыграли важную роль в удержании Нахчывана в границах Азербайджана.

Ключевые слова: Нахчыван, большевик, дашнак, советский, карсский договор.

SUMMARY

NAKHCHIVAN'S ROLE IN TURKISH-RUSSIAN RELATIONS AND THE KARS AGREEMENT

Hüseyn Ş.V.

Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan

In order to accelerate the Sovietization of Armenia under the pressure of the Bolshevik leaders, the decision of the Azerbaijani administration to leave the Nakhichevan region to Armenia in 1920 was met with great disappointment among the Nakhichevan people. Nakhchivan's important strategic position has led to its important place in many bilateral and international negotiations. Turkey's firm position on the Nakhchivan issue and the signing of the Gyumri, Moscow and Kars agreements, which at various times were closely linked to the future status of Nakhchivan, played an important role in keeping Nakhchivan within the borders of Azerbaijan.

Key words: Nakhchivan, Bolshevik, Dashnak, Soviet, Kars agreement

AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ MÜNASİBƏTLƏRİ (XX əsrin 90-cı illəri)

Karademir H.S.

Kahramanmaraş, Türkiyə

Xülasə. Məqaləyə Azərbaycanın müstəqilliyin ilk günlərindən etibarən Türkiyə ilə münasibətlərinin bərpası, Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk dəfə Türkiyə tərəfindən tanınması, hər iki ölkənin dövlət başçıların qarşılıqlı səfərləri, Türkiyənin Ermənistan-Azərbaycan arasındakı Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zamanı qardaş dövlət kimi Azərbaycanı dəstəkləməsi, Azərbaycan ilə Türkiyə arasında qarşılıqlı iqtisadi əlaqələr, Türkiyənin Azərbaycandakı enerji siyasəti, Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin inkişafı yüksəlməkdə olması, Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq, strateji tərəfdaşlıq, İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə qələbənin əldə edilməsində siyasi və mənəvi dəstəyin böyük rolu daxildir.

Açar sözlər: müstəqillik, münəqişə, enerji siyasəti, strateji tərəfdaşlıq, İkinci Qarabağ müharibəsi, qələbə

Müstəqilliyini yeni əldə etmiş Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət tarixini nəzərdən keçirsək görürük ki, Azərbaycan elə müstəqilliyinin ilk günlərindən qardaş Türkiyə ilə əlaqələrini bərpa etməyə səy göstərmiş və Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin yeni bir müstəvidə inkişafına çalışmışdır. Azərbaycanın müstəqilliyin ilk olaraq məhz Türkiyənin 1991-ci ilin noyabrında tanınması bunu bir daha təsdiq edir.

Bu gün Türkiyə Azərbaycanın ən etibarlı siyasi müttəfiqi və iqtisadi tərəfmüqabilidir. Ermənistan Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münəqişəsində Türkiyənin qardaş dövlət kimi Azərbaycanı dəstəkləməsi, Ermənistan ilə bütün sahələrdə olan əlaqələrini kəsməsi, Azərbaycandakı 1 milyon qaçqına indiyədək 18 milyon dollar həcmində yardımı və Azərbaycana yatırdığı investisiya qoyuluşları bunun bir daha bariz nümunəsidir.

Müasir dövrdə beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərarası əlaqələrin ən əhəmiyyətli və istiqamətverici sahəsi beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdir. Bu cəhətdən Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin iqtisadi aspektlərinin araşdırılması və tədqiqi daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdiyi zaman Türkiyədə hakimiyyətdə olan Turqut Özal hökuməti iqtisadiyyata əsaslanan xarici siyasət həyata keçirirdi. SSRİ-nin dağılması nəticəsində Türkiyə üçün sadəcə qardaş dövlətlər meydana çıxmamış, həmçinin xarici ticarət dövriyyəsinə artıracaq yeni dövlətlər, məhsulunu ixrac edəcəyi və sərmayə yatıracağı yeni bazarlar da meydana gəlmişdi. Türk dünyası ilə inkişaf etdiriləcək iqtisadi əlaqələrin qarşılıqlı iqtisadi asılılıq yaradacağı və nəticədə Türkiyənin regiondan siyasi təsirin artacağı gözlənilirdi. Eyni zamanda Türkiyədə güclü xarici siyasətin həyata keçirilməsinin yalnız iqtisadiyyatı gücləndirməklə mümkün olacağı düşünülürdü.[6 s 33] Bu dövrdə türkiyəli iş adamları Azərbaycanla ticarət və siyasət əlaqələrinin qurulmasına yaxından iştirak etmişdir. Onu da qeyd etmək ki, 1992-ci ildə Türkiyənin türk dövlətləri ilə ticarət əlaqələrində Azərbaycan 50 % paya sahib olmuşdur.

Türkiyə ilə Azərbaycanın iqtisadi əlaqələrinin köklü əsasları vardır. Azərbaycanın Türkiyə ilə qonşuluq mövqeyində olması və iqtisadi əlaqələrin səmərəli həyata keçirilməsi, bu ölkələr arasında bir çox sahələrdə qarşılıqlı əməkdaşlıq üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Müasir dövrdə Türkiyə ilə cəmi 11 km uzunluğunda sərhəddin olmasına baxmayaraq, qədim zamanlardan hər iki ölkə tarixi köklərlə bir-birinə bağlıdır. Qədim tarixi ənənəyə malik olan hər iki ölkənin iqtisadi əlaqələrinin inkişafına təsir göstərən bir sıra mühüm faktorlar vardır: Birincisi-Bakı-Naxçıvan-Türkiyə birbaşa iqtisadi əlaqələrin inkişafı üçün əlverişli nəqliyyat sisteminə malik olması; Nəzərə alaq ki, Azərbaycanın Türkiyə ilə quru sərhəddi yalnız Naxçıvanladır.[11 s 628]

Türkiyənin həm bir Avropa, həm də bir Asiya ölkəsi olması bu əlaqələrin geniş əsaslarla qurulmasına digər bir təkandır. Hər şeydən əvvəl, Türkiyə bir Asiya ölkəsidir. Bu isə Türkiyə ilə əlaqələrdə bir sıra ümumi aspektləri müəyyənləşdirir. [5 s 350]

Azərbaycan müstəqilliyini elan etdikdən sonra birinci olaraq məhz Türkiyə ilə müdafiə, səhiyyə, ərzaq təminatı və digər sahələrdə işbirliyinə başlamışdır. Sonrakı illərdə energetika maşınqayırma, rabitə, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı, yeyinti, yüngül sənaye, inşaat, bank işi və digər sahələrdə türk şirkətləri ilə əməkdaşlıq etmişlər.

Azərbaycan ilə Türkiyə arasındakı iqtisadi münasibətlərin əsasını qarşılıqlı sərmayə qoyuluşları, ikitərəfli ticarət, regional və qlobal əhəmiyyətli enerji və nəqliyyat layihələri təşkil edir. Zaman keçdikcə iki ölkə arasındakı əməkdaşlıq həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından daha da inkişaf etmiş və struktur baxımından daha geniş tərkibə malik olmuşdur. Hazırda Azərbaycan Türkiyə ilə sənaye, tikinti, nəqliyyat, rabitə, ticarət, maliyyə, enerji və digər sahələrdə əməkdaşlıq etməkdədir. Azərbaycan ilə Türkiyə arasında müstəqilliyin ilk illərindən etibarən müxtəlif sahələri ehtiva edən və eyni zamanda iki ölkə arasındakı iqtisadi və ticari əlaqələrin hüquqi bazasını meydana gətirən təxminən 150 müxtəlif sənəd imzalanmış, ancaq bu razılaşmaların əhəmiyyətli bir qisminə müxtəlif səbəblərlə hələ də işləklilik qazandırılmamışdır. [8 s 471]

1992-ci ildə iki ölkə arasında münasibətlərdə getdikcə yaxınlaşma, beynəlxalq iqtisadi qurumlarda iştirak, həmçinin iqtisadi əlaqələrin digər sahələrini əhatə edən tədbirlərin həyata keçirilməsi müşahidə edilir. Xüsusilə də Azərbaycanın Türkiyə ilə əməkdaşlığını, ən əsası isə diplomatik münasibətlərini bərpa etmək məqsədilə 1992-ci il yanvarın 14-də Bakıda iki dövlət arasında diplomatik münasibətlərinin bərpa edilməsi haqqında protokolun imzalanmasını qeyd etmək olar [16]

1992-ci il martın 22-dən 25-dək Türkiyə hökumətinin dəvəti ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyevin Türkiyəyə səfəri də siyasi və iqtisadi baxımdan olduqca böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Ankarada H.Əliyevi Türkiyə Respublikasının prezidenti T.Özal qəbul etdi. Türkiyə ilə Azərbaycan arasında dostluq, əməkdaşlıq və yaxın qonşuluq müqaviləsi və əməkdaşlıq haqqında protokol imzalanmışdır [12 s 321]

Sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti və turizmin təşkilində tələbatı ödəmək və ərzaq, sənaye malları ilə əhalini təmin etmək məqsədi ilə Türkiyə hökuməti Naxçıvan Muxtar Respublikasına 100 milyon dollar məbləğində kredit ayırdı.

Bu dövrdə əlaqələrin təkmilləşdirilməsi üçün atılan addımlardan biri Azərbaycan Respublikasının prezidenti Əbülfəz Elçibəyin 28 oktyabr-5 Noyabr 1992-ci il tarixində 9 günlük Türkiyə ziyarəti olmuşdur. Bu ziyarət vaxtı prezident Elçibəy 31 oktyabr 1992-ci ildə Ankarada keçirilən ilk Türk Dövlətləri Zirvəsinə qatılaraq ortaq bəyannamə imzalamışdır.[17 s 325]

Azərbaycan-Türkiyə iqtisadi münasibətlərin hüquqi bazasının təməlini 1 noyabr 1992-ci il tarixli ticari-iqtisadi əməkdaşlıq haqqında saziş təşkil etmişdir. Bu saziş ən böyük hadisə kimi 1990-cı il yanvarda bağlanmış sazişi bir daha möhkəmləndirdi. Tətbiq dairəsi daha geniş olan yeni saziş Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı iqtisadi, siyasi və mədəni münasibətlərin inkişafı üçün zəmin təşkil etdi. Sazişdə iqtisadi əməkdaşlığın tətbiq dairəsi və sərhədləri geniş şəkildə ifadə edildi [15]

Həmin gün ümumilikdə Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin müxtəlif istiqamətlərini tənzimləyən 13 sənəd, o cümlədən kiçik və orta həcmli sənaye müəssisələrini inkişaf etdirmək sahəsində texniki əməkdaşlıq haqqında protokol, avtomobil daşımaları haqqında saziş və kredit müqaviləsi də imzalanmışdı. Ümumilikdə 1992-ci ildə isə iki ölkə arasında imzalanan müqavilələrin sayı 33-ə yaxın olmuşdur [18]

Heydər Əliyevin 1993-cü ilin aprelin 19-dan 25-dək Türkiyə Respublikasına etdiyi səfəri iki ölkə arasında iqtisadi əlaqələrin daha da inkişaf etdirilməsi istiqamətində atılan növbəti uğurlu addımlardan biri kimi qiymətləndirmək olar. Səfər zamanı Türkiyə tərəfindən Naxçıvana ayrılmış kreditin 25 milyon dolları məbləğində hissəsinin istifadə olunması barədə qərar qəbul edilmişdir.

Iqtisadi sahədə yalnız bir saziş 1993-cü il 9 mart tarixdə boru xəttinin inşası barədədir. İki ölkə arasında iqtisadi, ticarət və mədəni əlaqələrin səmərəliliyini artırmaq məqsədi ilə 1994-cü ildə Bakıda Türk Sənaye və İş Adamları Beynəlxalq Cəmiyyəti adı ilə təşkilat qurulmuşdur.[19 s 128]

1993-cü ildə Azərbaycanın beynəlxalq aləmə inteqrasiyasında, regional təhlükəsizliyin qorunmasında və ümumiyyətlə ölkəmizin siyasi iqtisadi maraqlarının reallaşmasında Türkiyə ilə hərtərəfli əməkdaşlığın genişlənməsinə xüsusi əhəmiyyət verən Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıdışı ikitərəfli əlaqələrdə yeni mərhələni açmış oldu və bu istiqamətdəki kursun yüksələn xətlə inkişafını təmin etdi.

Heydər Əliyev prezident seçildikdən sonra özünün ilk rəsmi səfərini məhz Türkiyəyə etdi ki, bu da artıq hər şeydən xəbər verirdi. 1994-cü il fevralın 8-dən 11-ə dək davam edən bu rəsmi səfər ikitərəfli əlaqələrin, xüsusilə də iqtisadi əlaqələrin inkişafına yeni təkan verdi.[9 s 36]

1995-ci il 7-9 dekabrda Türkiyə prezidenti S.Dəmirəlin Bakıya rəsmi səfəri zamanı iki ölkə arasında iqtisadi əməkdaşlıq haqqında memorandum imzalanmışdır. [1]

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev 1997- ci il aprelin 30-da İstanbulda keçirilən Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının Zirvə toplantısında iştirak etmiş, bir həftə sonra isə mayın 5-8-də Türkiyədə rəsmi səfərdə olmuşdur. Keçirilən bütün görüşlər qarşılıqlı iqtisadi Əməkdaşlığın hərtərəfli və dinamik inkişafında olduqca faydalı olmuşdur. Həmçinin, 1997-ci il mayın 5-də Ankarada Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Hökuməti arasında strateji əməkdaşlığın dərinləşməsi haqqında bəyannamə, kiçik və orta həcmli sənaye müəssisələrinin inkişafına yönəlmiş Əməkdaşlıq haqqında əlavə protokol, elektroenergetika sahəsində əməkdaşlıq haqqında saziş və digər sənədlər imzalanmışdır [7 s 466]

İkitərəfli iqtisadi əlaqələr baxımından əhəmiyyətli bir qurum olan iqtisadi əməkdaşlıq üzrə birgə hökumətlərarası komissiyanın ilk toplantısı 25 fevral 1997-ci il tarixdə baş tutmuşdur. Müxtəlif səbəblərə görə ikinci iclas uzun müddət reallaşdırıla bilməmişdir.[18]

2000-ci ildə isə hadisələrin inkişafı Türkiyə tərəfindən yeni mərhələyə qədəm qoydu. Türkiyənin yeni prezidenti seçilmiş Əhməd Necdet Sezərin 2000-ci il iyulun 11-12-də ilk xarici səfərində məhz Azərbaycana gəlməsi və Bakıda imzalanmış Birgə Bəyanat qarşılıqlı siyasi-iqtisadi əməkdaşlığın dərinləşdirilməsinin hər iki ölkənin xarici iqtisadi siyasətində prioritet istiqamət olduğunu bir daha göstərdi.[2]

1995-ci ildə Azərbaycanda birgə müəssisələr və xarici firmalara qoyulan sərmayələrin 45,6 faizi Türkiyənin payına düşürdü. 1997-ci il dekabr ayında Bakıda “SİBANK”ın yeni ofisi, “Azərsun” şirkətinə mənsub “Kaspiyan Şopinq” Ticarət Mərkəzi, “İntersun” şirkətinin “Bakı-Xəzər bitkisel yağ” fabriki açıldı. 1998-ci ilin yanvarın 3-də Bakının Xətai rayonunda Türkiyə-Azərbaycan birgə müəssisəsi olan “Müsyö Brikolaç Azəryapı Market” Ticarət Mərkəzi istifadəyə verildi.[13 s 372] Türkiyə kreditvermə yolu ilə Azərbaycana yardım etməyə səy göstərdi. 1992-ci il bağlanmış Ankara müqaviləsinə görə Türkiyənin Eksimbankı tərəfindən Azərbaycana 250 milyon dollar kredit verildi. Bu miqdarın 100 milyon dolları mal müqaviləsi və 150 milyon dolları layihə müqaviləsi üçün ayrıldı [4 s 36]

1996-cı ildə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin həcminə görə Türkiyə ikinci yerdə olmuşdur. Ticarət dövriyyəsinin həcmi 250 mln. dollar təşkil edirdi. 1997-ci ildə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Türkiyə şirkətlərinin sayı 800 idi. Bu ildə Azərbaycana 500 milyon dollardan çox sərmayə yatırılmışdı. Türk

İş Şurasının sədri Nihat Gökyigitin 1997-ci ildə verdiyi məlumata əsasən ötən beş il ərzində Türkiyənin 800-dən çox şirkəti Azərbaycanda fəaliyyətə başlamışdı[3 s 200]

Türkiyənin Azərbaycanda enerji siyasəti 1994-cü ilin sentyabrından sonra həyata keçməyə başlamışdır. 1994-cü il sentyabrın 20-də Bakıda xarici ölkələrin iri neft şirkətləri ilə Xəzərin Azərbaycan sektorundakı “Azəri”, “Çıraq” yataqlarının və “Günəşli” yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənməsinə dair hasilatın pay bölgüsü sazişinin – “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması ölkəmizin neft sənayesinin qapılarını xarici sərmayədarların üzünə açdı. Azərbaycanın yeni neft strategiyası Türkiyə ilə Azərbaycanın neft sənayesi sahəsində əməkdaşlığı üçün də geniş imkanlar açdı. [14 s 104]

Azərbaycanın Türkiyə ilə iqtisadi əlaqələri 90-cı illərin əvvəllərindən sonlarına qədər artan sürətlə inkişaf etmişdir. Bu artım isə hər iki tərəfin strateji maraqlarına uyğun idi.

1995-2000-ci illərdə Türkiyə-Azərbaycan iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinə 1,2 milyard dollardan artıq vəsait qoydu. Türkiyənin şirkətləri və firmaları Azərbaycan iqtisadiyyatının demək olar ki, bütün sahələrində iştirak edirdilər. [8 s 471]

Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri bu gün də yüksələn xətlə inkişaf etməkdədir. İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı bu münasibətlər qələbənin təmin edilməsində bir daha özünü göstərdi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın bütün dünyaya nümayiş etdirdikləri Birlik və Həmrəylik "tək millət - iki dövlət" haqqındakı qardaşlıq və həmrəylik təliminin gerçək təntənəsidir. Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Cümhuriyyəti arasındakı bütün sahələri əhatə edən qarşılıqlı əməkdaşlıq, strateji tərəfdaşlıq, müharibə dövründəki böyük siyasi və mənəvi dəstək istənilən istiqamətdə, o cümlədən, hərbi meydanlarında böyük qələbənin əsas dayağı və hərəkətverici qüvvəsidir. Müharibə dövründə böyük sınaqlardan keçərək daha da möhkəmlənən və hər iki ölkə üçün çox əhəmiyyətli olan bu qardaşlıq və həmrəylik xalqımızı xain və qəsbkar Ermənistan üzərindəki qələbəyə aparan yolların da ən mühüm faktorlarından biridir. Eyni zamanda, əsl qardaşlıq nümunəsi olan sarsılmaz Azərbaycan - Türkiyə Birliyi dost və tərəfdaş ölkələr üçün də çağırışdır.[10 s 7]

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında sənədlərin imzalanması və mübadiləsi mərasimi. Azərbaycan qəzet. 9 dekabr 1995-ci il
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev və Türkiyə Respublikasının Prezidenti Əhməd Necdet Sezer tərəfindən 2000-ci il iyulun 11-də Bakı şəhərində imzalanmış Birgə bəyanat. <http://www.e-qanun.az/framework/4499>
3. Azərbaycan-Türkiyə: Dostluq, Qardaşlıq, Strateji Əməkdaşlıq/ Ş.Şahməmmədov, O.Sadıxovun tərtibçiliyi ilə, Bakı, 1997, 200 s.
4. BOTAŞ. 2014 Yılı Sektör raporu. Ankara, 36 s.
5. Ergun, A. Türkiyə- Azərbaycan ilişkileri. Ankara, 2007, 350 s.
6. Erkan Ertosun. Turgut Ozal'ın Ekonomi Odaklı Dış Politikası: Yunanistan'a Yonelik “Zeytin Dalı” Diplomasisi Örneği, Bilge Strateji, Cilt 8, Sayı 15, Guz 2016, ss.33-57
7. Əliyev H.Ə. Müstəilliyimiz əbədidir. çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. 22 kitabda. IX kitab. Bakı, 2000, 466 s.
8. Heydər Əliyev və Şərq. Altı cildə, III kitab. Bakı, 2003, 471 s.
9. Heydər Əliyevin Türkiyə Cümhuriyyətinə rəsmi səfərə yola düşərkən Binə Hava Limanında jurnalistlərə müsahibəsi. /8 fevral 1994-cü il, s.36/- http://files.preslib.az/projects/toplu/v2/f3_4.pdf
10. Həbibbəyli İ. Azərbaycan-Türkiyə birliyi: Türk dünyası üçün örnək. 525-ci qəzet.- 2020.- 7 noyabr.- S.7.
11. Karluk, R. Türkiye Ekonomisi, İstanbul, 1999. 628 s.
12. Qasımlı M. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003), I hissə. Bakı, 2015, 321
13. Mustafazadə T. XVIII yüzillik-XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri. Bakı, 2002, 372 s.
14. Nəsirov E. Azərbaycan neft və beynəlxalq müqavilələr (1991-1999). Bakı, 1999, 104s.
15. Rəsmi qəzetisi. 16 mart, 1994
16. Şərq qapısı qəzeti. № 17, 1992
17. Şimşir N. Bilal. Azerbaijan. Yeniden Doğuş Surecinde Türkiye-Azerbaycan ilişkileri. İstanbul, 2011, 325 s.
18. Türkiyə-Azərbaycan İqtisadi Münasibətləri. <http://www.qafsam.org/page/198/az>
19. Window Gareth. Turkey's Relations with the Transcaucasus and the Central Asian Republics. //Perception, May-March 1996, pp.128-145

РЕЗЮМЕ
АЗЕРБАЙДЖАНСКО-ТУРЕЦКИЕ ОТНОШЕНИЯ (90-е годы XX века)

Карадемир Х.С.
Кахраманмараш. Турция

В статью входит восстановление отношений Азербайджана с Турцией с первых дней независимости, первое признание независимости Азербайджана Турцией, взаимные визиты глав государств обеих стран, поддержка Турцией Азербайджана как братского государства в армяно-азербайджанском нагорно-карабахском конфликте, Взаимные экономические отношения между Азербайджаном и Турцией, Энергетическая политика Турции в Азербайджане, Развитие азербайджано-турецких отношений продолжает расти, Взаимное сотрудничество между Азербайджанской Республикой и Турецкой Республикой, стратегическое партнерство, роль большой политической и моральной поддержки во время Второй Карабахской войны в достижении победы.

Ключевые слова: независимость, конфликт, энергетическая политика, стратегическое партнерство, Вторая карабахская война, победа

SUMMARY
AZERBAIJANI-TURKISH RELATIONS (90s of the XX century)

Karademir H.S.
Kahramanmaraş. Turkey

The article includes the restoration of Azerbaijan's relations with Turkey from the first days of independence, the first recognition of Azerbaijan's independence by Turkey, reciprocal visits of the heads of state of both countries, Turkey's support for Azerbaijan as a brotherly state in the Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict, Mutual economic relations between Azerbaijan and Turkey, Turkey's energy policy in Azerbaijan, The development of Azerbaijani-Turkish relations is still rising, Mutual cooperation between the Republic of Azerbaijan and the Republic of Turkey, strategic partnership, the role of great political and moral support during the Second Karabakh War in achieving victory.

Key words: independence, conflict, energy policy, strategic partnership, the Second Karabakh War, victory

TÜRK XALQLARI TARİXİNDƏ İPƏK YOLU
Quliyeva N.Ə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Bu yol millətlərin inkişafına və tərəqqisinə səbəb olmuş, tarix boyu millətlərin və sivilizasiyaların iqtisadi mübadiləsi yollarla həyata keçirilmişdir. Tarixi və arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, keçmişdə şəhərləri və mədəniyyət mərkəzlərini Türk yaylasına bağlamaq üçün mühüm yollar yaradılmışdır. İpək Yolunun mədəni əlaqə və turizmin inkişafında ən qədim əlaqə vasitələrindən biri kimi rolu danılmazdır. Yazıda İpək Yolunun periferik sahələrini, xüsusən İran yaylasının inkişafındakı əhəmiyyət, həmçinin İpək Yolunun tarixdəki faydalı rolundan bəhs olunur.

Açar sözlər: Qədim Türklər, Böyük İpək Yolu, Orta Asiya, Tacirlər, Sənətlər

Böyük İpək Yolu dünya qloballaşmasının ilk təcrübəsi, bir çox sivilizasiyanın çiçəklənmə mənbəyi idi. Dünyanın heç bir mədəniyyəti bu naxışdan yayınmadı. Xüsusi bir mühit olan İpək Yolunun xüsusiyyətlərini və dinamikasını formalaşdıran təmas və tipoloji əlaqələrdən danışarkən, ətraf mühitin məzmunu fərqli ola bilər. Eyni prosesləri ərəblərin orta əsrlər mədəniyyətinin klassik çiçəklənməsi sayəsində də görürük, bu zaman ərəblər müxtəlif qəbilələri vahid bir ictimai, dini və mədəni ünsiyyətə gətirməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda çox zənginləşmiş, yüksək inkişaf etmiş beynəlxalq əlaqələr, qarşılıqlı təsir və dünya mədəniyyətində ilk yerlərdən birini tutmuşdur.

İpək Yolu, global ticarət və iqtisadi qarşılıqlı təsir mühiti, müxtəlif xalqların arasındakı əsrlər boyu təmasları müddətində birlikdə yaşaması üçün kritik bir ehtiyac kimi meydana çıxdı. Orta əsrlərdə əsas mədəni və məzmun komponenti - ədəbi ərəb dili və ərəb klassik mədəniyyəti də elm, sənət və iqtisadiyyat sahəsindəki faydalı əlaqələrin nəticəsi idi. Bir tərəfdən, ərəblər İpək Yolunda hökm sürən hərbi cəhətdən yeni bir güc olaraq, digər tərəfdən isə Qafqazın, Şimali Hindistanın, İranın, Orta Şərqi daha mədəni zəngin ənənələri ilə üstünlük təşkil etdilər. Böyük ipək yolunun ərəb mədəniyyəti və intellektual məkanı sahəsində inkişaf etmiş elmlərin, mədəniyyətlərin və sənətlərin diqqət mərkəzində olması, birlikdə mədəni və iqtisadi

birgəyaşayış üçün ehtiyacın nəticəsi oldu. Bu gün 21-ci əsrdə, xristian qərbi ilə müsəlman şərq arasında tam bir anlaşılmazlıq gördüyümüz zaman, aralarında konstruktiv bir dialoq olmadığı zaman, ümumdünya mənəviyyat və tolerantlıq ideyasına yeni bir aktual məzmun verilir və bu açıq şəkildə xarakterizə olunur.

Gələcək ipək yolunun mədəni əlamətləri antik dövrlərdə artıq müəyyənləşdirilmişdir. Və bu təmaslarda proto-türk tayfaları həlledici rol oynadı. İrana Zərdüştlük adı altında inkişaf etmiş qədim günəş dininin elementlərini gətirdi. Türklərin mərasim və dəfn mədəniyyətinin bir çox elementini Zərdüştlük ritual sisteminə də görmək olar [4]. Təbii ki, ticarətə də hər zaman ehtiyac var idi.

Həm qədim dövrlərdə, həm də sonrakı dövrlərdə türklər arasındakı yollar və məskənlər hər zaman qaçılmaz bir zərurət olaraq qəbul edilmişdir. Türklərin inkişaf meylinin səbəbləri və nəticədə bu istiqamətdə inkişaf və bacarıqları, əsasən İranın hakim torpağının şərtləri və xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır.

Qədim Yunanıstan, Roma təbii olaraq çiçəkləndi və ticarət yolu sayəsində dəniz yolu ilə Aralıq dənizi ticarəti etdi. Zamanla müxtəlif tarixi və geopolitik şərtlər üzündən dünya birliyində torpaq ticarəti ehtiyac duyulurdu. Bunun bir çox səbəbi var idi, ancaq torpaq ticarətinin təşkili və işlənməsi fikri çinə və hunlara aiddir. Bununla yanaşı, Böyük İpək Yolu və Orta Asiya monoqrafiyasının müəllifi Sengupta və Rəhimov (2015) bunları qeyd edirlər ki, "Orta Asiyada tarixən yaşayan xalqlar, İpək Yolunun meydana gəlməsində və istifadəsində böyük rol oynamışlar. Türklər böyük ipək yolunun mal, nəqliyyat vasitəsi və istismar heyəti ilə istifadəsinə və təmin edilməsinə böyük töhfə verdilər" [5].

Dinc əməkdaşlıq və qarşılıqlı faydalı ticarət fikri imperator Vudi (e.ə. II əsr) hakimiyyəti dövründə Çinə aiddir. Bu fikir çin tərəfindən, Şimal qonşuları olan Hunlarla əsrlər boyu olan əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi: bir zamanlar müdrik hörmətli Zhang Qiang, imperatora ipək, meyvə, şərab və digər məhsulları xaricə ixrac edərək, hunlarda gördüyü ən yaxşı atlarla dəyişdirməyi təklif etdi [5]. Beləliklə İpək Yolu yarandı. Orta Asiya ərazisindəki qədim ipək yolunun infrastrukturunun formalaşması prosesi, Hindistan kimi güclü sivilizasiyalarla təməssiz deyildi. Böyük İpək Yolu üç qitəni əhatə edirdi: Avropa, Asiya və Afrika. İqtisadi qarşılıqlı fəaliyyətlərinin nəticəsi mədəni integrasiya idi.

II-XII əsrlərdə İpək Yolu üzərindəki Orta Asiyanın geniş ərazilərində müxtəlif türkdilli tayfalar yaşamışdır[2]. Türklər eyni zamanda ən yaxşı atlar, silahlar, qızıl, gümüş, qiymətli zinət əşyaları, dəri, yun, pambıq, meyvə və tərəvəzlərini Orta Asiyanın karvan yolları boyunca Çində təslim etdilər.

İpək yolunun Türk xaqanlığının həm bir faydası, həm də məhvi səbəbi olduğu qənaətinə gəldikdə, əlbəttə ki, aşağıdakı əlamətlərdən çıxış edirik:

1. İpək Yolundan gələn zənginləşmənin artması həm adi türk icması üzvlərini, həm də tarxanların döyüş ruhlarını zəiflətmis;

2. Zadəganlar arasında İpək Yolunun ticarət yolları və regional mərkəzləri üzərində güc və nəzarət uğrunda şiddətli mübarizəsi dayanmadı;

3. İpək Yolu şəhərlərində qurulan qubernatorlar, tarhanlar tədricən xaqan ordusuna itaət etməyi dayandırdılar və birləşmiş qüvvələr tərəfindən artıq mərkəzə qarşı çıxış etdilər. Və 744-cü ildə Şərqi Türk xaqanlığının özü Uyğurların əsarəti altına düşdü[4].

Beləliklə, Böyük İpək Yolu əlbəttə ki, zənginləşdirmə mənbəyi olaraq, hərəkətliliyi və intensivliyi sayəsində ətrafdakı bütün bölgələri ticarət və iqtisadi sistemə sürüklədi. Bu qüvvə bir maqnit kimi idi və xaqanlığın süqutunun əsas və məntiqi səbəblərindən biri oldu.

Bu cür universal mənəviyyat həm də ipək yolu dövrünün şəhər mədəniyyətinin ustalarından da yan keçmədi. Onlara "usto" - usta, müəllim deyirdilər. İpək Yolu orta əsr memarlığında ən yüksək çiçəklənmə dövrünün bəşəriyyətin bənzərsiz bir səhifəsidir. Türk hökmdarları adlarını və şəhərlərinin adlarını dünyada tanıtmək üçün şairləri, musiqiçiləri, sənətkarları, elm adamlarını və s. dəvət etdilər və beləliklə, İpək Yolunun şəhərlərində ilk elmi mərkəzlər yaranmağa başladı[3,99].

İpək yolu boyunca ərəblərin klassik mədəniyyəti o qədər yüksək idi ki, türk hökmdarlarının öz saraylarında yalnız elm məclisləri olmur, onlar həmçinin müxtəlif sənət və elmlərlə məşğul olur, musiqi alətlərində ifa edir, həm də memarlıq, bağçılıq və fars dilində şeir yazırdılar. İpək Yolunun şəhərlərində fərqli dinlərə, mədəniyyətlərə və dillərə hörmət olmuşdur. Ümumdünya mədəniyyətinin və təhsilinin yüksək göstəricisi həm yerli, həm türkcə, həm də ərəb dili idi. Türklərin gəlişi ilə, 10-cu əsrdə (qaraxanlılar dövrü) türk dili, İpək Yolunda Orta asiya şəhərlərinin ədəbi dilinə çevrilmişdir. Orada şərq və dünya ədəbiyyatı abidələri yaradılmışdır. Şairlər həm türk, həm də ərəb ədəbi dilində yazırdılar[6].

Beləliklə, İpək Yolunun universal mənəviyyatı bir mədəniyyət sisteminə daxil olan xalqların açıqlığına kömək etdi. Bu açıqlıq həm də ilk növbədə bəşəri dəyərlərin uzun və davamlı iqtisadi mübadilə zamanətinin olduğunu başa düşməyin nəticəsi idi. Buna görə də şəhərlərin hökmdarları müxtəlif ölkələrin mal istehsalçılarını və tacirlərini təşviq edir, onlar üçün ən yaxşı şərait yaratdılar. Müsəlman məscidləri və Nestorian kilsələri, Buddist məbədləri və Yəhudi sinaqoqları, həmçinin qədim zoroastrian ziyarətgahları tikildi və böyük İpək Yolunun şəhərlərində dinc yanaşı yaşayış var idi. Şərqdə ən yaxşı alim və filosofların

elmi fikirlərini təbliğ edilməsində Əl-Fərabinin böyük xidmətləri olmuşdur. Belə bir xüsusi şair və alimlərin intellektual nəslə formalaşdı: türk, fars, ərəb və s. İpək yolu bir mədəniyyət adamı, orta əsr ensiklopedisti və humanisti olan bu cür müəllimlərin xüsusi bir növünü meydana gətirdi.

Fərqli bir mədəni mühitdə, ideologiyada, dünyaya, zamana və qadına münasibətini tapan dünənki türkün poetikasında və stilistikasında bu qədər sürətli dəyişikliklər baş verdi. “Sufizm, 8-ci əsrdə qurulmuş, müsəlman mərasimlərini inkar edən və zahidliyi təbliğ edən İslamın mistik və zahid bir qoludur”. Bu sufi ənənəsi sadə insanlar tərəfindən anlaşılan zəngin və eyni zamanda sadə və aydın bir şeirə səbəb oldu. Bu cür şeirlərdə sufi təliminin əsas prinsipləri sadələşdirilmişdir. Təsəvvüf şeiri sürətli öyrənməyə və əzbərləməyə yönəlmişdir. Buna görə də sufi tədrisi ipək yolunda bu qədər məşhur idi. Əsas xüsusiyyəti bütün digər mənəvi sistemlərə qarşı yüksək tolerantlıq idi. Bir çox mənəvi təlim və təbiiqlərin həqiqətini dərk etmək üçün bütün təcrübə və metodları özündə cəmləşdirmişdir.

Bu işdə aparılan tarixi araşdırmalar İpək Yolunun keçmiş dünyanın qədim sivilizasiyaları arasındakı ən vacib tarixi ünsiyyət yoludur, bu da tarixin müxtəlif sivilizasiyalarının formalaşmasında insanların müxtəlifliyinin uyğunlaşmasında bir amil hesab olunur. Çünki tarix boyu millətlər və tayfalar bu maddi nemətlər yolu ilə və mədəni toxumaları arasında ən uzun şəkildə mübadilə etdilər və nəticədə ən böyük və ən geniş mədəni yayım proqramlarını yaratdılar. Ticarət nəticəsində böyük İpək Yolu meydana çıxdı və iqtisadi qarşılıqlı əlaqələr və kritik bir əsrlər boyu aralarındakı mədəni təmaslar müddətində müxtəlif millətlərin bir arada yaşamasına can atırlar. Orta əsrlərdə əsas mənəvi məzmunu - ədəbi ərəb dili və ərəb klassik mədəniyyəti də elm, sənət və iqtisadiyyat sahəsindəki faydalı təmasların nəticəsi oldu. Tək bir mənəviyyət sahəsindəki inkişaf etmiş elmlərin, mədəniyyətlərin və sənətlərin diqqət mərkəzində olan tarixi İpək Yolunun intellektual məkanında tarixi bir nümunə və qarşılıqlı mədəni birgəyaşayış üçün mənəvi bir ehtiyac olaraq meydana gəldi. Böyük İpək Yolunun müxtəlif mədəniyyətləri ilə təmaslar və əsasən ərəb-fars poetikasının güclü təsiri altında türk şeiri yeni janr formaları, yüksək klassiklərin qazanılan xüsusiyyətləri və pafosları ilə çox zənginləşmiş, dünya şeir səviyyəsinə çatmışdır. Əvvəlcə yalnız ənənəvi və ritual və mərasim tərəfi olan türk mətnin poetik və formal mənəvi təbiəti dəyişdi. Ərəb-fars klassiklərinin təsiri altında yeni, klassik formalar qazandı və yeni, ideoloji və tematik məzmun aldı. İpək Yolu bu strateji və ticarət yolun ətrafında inşa edilmiş ən firavan şəhərlərin bir çoxunun mənşəyi olmuşdur. İpək yollarındakı global rabitə şəbəkəsindəki qədim sivilizasiyalar günümüzdəki yerli türk ünsürlərinin yol boyu mədəni və ticarət əlaqələri qurduqları digər tayfalardan gəldikləri bir çox mədəni elementləri gətirmişlər. Aralıq dənizini İran üzərindən Çinə bağlayan qədim İpək Yolu təkcə tacir yolu deyildi tacirlər, eyni zamanda dövlətlərin səfirləri və qonşular arasında sülh və dostluq mesajları mübadiləsinin yeganə yolu idilər.

Azərbaycan əlverişli məkanda yerləşməklə Böyük İpək Yolunda “Qızıl körpü” rolunu oynamışdır. Orta əsrlərin sonunda artıq öz əhəmiyyətini itirən Böyük İpək Yolu XXI əsrdən yenidən bərpa olunmağa başlandı. Ümummilli lider H.Əliyevin bu yolun bərpasında xidmətləri danılmazdır. Qərblə Şərq arasında, Avropa, Asiya və Çin, Rusiya, Aralıq dənizi arasında, mərkəzi və Şərqi Avropa arasında əlaqələrin yaradılmasında İpək yolunun çox böyük rolu olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

Əmrahov M. Böyük İpək Yolu –Bakı, Mütərcim, 2011. 84 s.

1. “İpək Yolu” Projesi. Armağan Ekici. Ankara, 2002
2. Vəlixanlı N. Böyük İpək Yolu və Orta əsr imperiyaları. // İpək Yolu, 1998, № 4, s.97-101
3. STARR, S Frederick, 2013. Lost enlightenment: Central Asia's golden age from the Arab conquest to Tamerlane, Princeton University Press, New Jersey(United States).
4. <https://www.redalyc.org/jatsRepo/310/31055914024/html/index.html>
5. <https://www.history.com/topics/ancient-middle-east/silk-road>

РЕЗЮМЕ

ШЕЛКОВЫЙ ПУТЬ В ИСТОРИИ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Гулиева Н.А.

Сумгаитский Государственный Университет, Азербайджан

Этот путь привел к развитию и прогрессу наций, и на протяжении всей истории экономический обмен нациями и цивилизациями осуществлялся посредством дорог. Исторические и археологические исследования показывают, что в прошлом важные дороги были построены для соединения городов и культурных центров с Турецким плато. Роль Шелкового пути как одного из древнейших средств коммуникации в развитии культурных коммуникаций и туризма неоспорима. В

статье обсуждаются периферийные области Шелкового пути, особенно важность развития Иранского плато, а также полезная роль Шелкового пути в истории.

Ключевые слова: Древние тюрки, Великий шелковый путь, Средняя Азия, купцы, искусство

ABSTRACT **SILK ROAD IN THE HISTORY OF THE TURKIC PEOPLES**

Guliyeva N.A.

Sumgayit State University, Azerbaijan

The pathway has been the cause of the development and progress of nations, economic exchange of nations and civilizations throughout history has taken place through roads. Historical and archaeological surveys show that in the past, roads and important ways have been created to connect cities and centers of civilization to the Turkish plateau. The role of the Silk Road as one of the oldest means of communication in cultural communication and tourism development is undeniable. In this paper, attempted to briefly investigate the importance of the Silk Road on the development of its peripheral areas, especially on the Iranian plateau, as well as the useful role of the Silk Road in history.

Key words: Ancient Turks, The Great Silk Road, Central Asia, Merchants, Arts

HEYDƏR ƏLİYEV YALNIZ AZƏRBAYCAN XALQININ YOX, ÜMUMƏN TÜRK XALQLARININ LİDERİDİR

Quliyeva N.S.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Heydər Əliyev türk birliyinin möhkəmlənib inkişaf etməsində Türkiyənin rolunu həmişə yüksək qiymətləndirmiş, Türkiyə Cümhuriyyətinin yaradıcısı Mustafa Kamal Atatürkün tarixi fəaliyyətini dönə-dönə dəyərləndirmiş, onu “iyirminci əsrin bəşəriyyətə verdiyi böyük dühələrdən” saymışdır. Bizim tariximiz, dilimiz, dinimiz birdir xalqlarımız bir kökdəndir.

Bizim türk mənşəli, türkdilli xalqlarımızın, tarixi, milli, mənəvi ənənələri bənzər olan xalqlarımızın hər birinin müstəqil dövlət kimi mövcud olması, onların həm dövlətlərarası əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi, həm də bu əlaqələrdən istifadə edərək tarixi irsimizi, canlandırmaq və onun əsasında xalqlarımızı daha da yaxınlaşdırmaq çox mühümdür.

Ümumiyyətlə, bir kökdən, bir mənşədən olan və adət-ənənələri bir olan xalqların, ölkələrin, dövlətlərin əməkdaşlığının böyük gələcəyi var.

Açar sözlər: ictimai-siyasi idarəçilik, Türkoloji qurultay, ideologiya, mədəniyyət, proses

Dünyaya xalqlar, millətlər, insanlar arasında nizam, harmoniya yaratmaq üçün gəldiklərinə həmişə ürəkdən inanan türklər dünyanı öz iradələrinə tabe etməyə çalışmaqdan daha çox, zamanın sosial-siyasi xarakterini müəyyənləşdirməyə, global proseslərin arxasınca deyil, önündə getməyə çalışmış xalq olaraq özlərini həmişə hər yerdə bu amacdan dolayı doğrultmuşlar.

Dahi ideoloqlar yaradan türklər əsrlər, hətta min illər boyu dünyanın müxtəlif xalqları ilə sülh şəraitində yaşamışdılar. Qurduqları nəhəng imperiyalarda bütün millətlərə yer vermişlər. Dünyanın vaxtaşırı pozulan harmoniyasını bərpa edərək tarix yaratmışlar.

Türklərin tarixləri boyu dünya ilə fəal münasibətlərinə görə dünya miqyaslı mütəfəkkirləri, sənətkarları, ictimai-siyasi xadimləri, dövlət adamları olub və yaşayıb yaradıblar. Türk dünyasının fəxri olan Heydər Əliyev zamanımızın yetirdiyi böyük türklərdən biri, bəlkə də, birincisidir. Heydər Əliyev hər dövrü, hər mərhələsi məktəb olan həqiqətən qeyri-adi bir ömür yaşamış, yalnız mənsub olduğu Azərbaycan xalqının, türk xalqlarının deyil, ümumən dünya xalqlarının təsəvvüründə özünün müdrik obrazını, möhtəşəm portretini yaratmışdır.

Heydər Əliyevi dövlət idarəçiliyi məharətinə görə onu kimsə ilə müqayisə etmək mümkün deyil o bir düha, istedad sahibi olmaqla yanaşı yaranan şəraitə dərhal öz münasibətini göstərən uzaqgörəndir. Dövlətçiliyimizin lehinə, türkcülüyümüzün qorunmasına dair doğru qərarlar verərək bizi inkişafa aparan lider olmuşdur.

Heydər Əliyevin dövlətçilik düşüncəsi, qeyri-adi ictimai-siyasi idarəçilik məharəti ümumən zamanımızın böyük türkünün əzəmətli şəxsiyyəti olmasının əsas mənbəyi nədir?

Heydər Əliyev qədim türk torpağı olan Naxçıvan şəhərində doğulub. Öz xalqının dünya görüşündə, mənəviyyatında, əxlaqında çox-çox qədim dövrlərin kök salmış düşüncə mədəniyyəti var. Naxçıvan əhalisinin dillərində, danışıklarında həmin qədimlikdə olan türk leksikonunu, intonasiyası müşahidə olunur.

Azərbaycanda, 20-30-cu illərdə bütün türk sovet respublikalarında “türk” sözü qadağan deyildi “türk dili”, “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı”, “türk mədəniyyəti”, “türk teatrı”, “türk işçisi” və s. ifadələr böyük tarixi olan bir milli hadisəni hələ öz adı ilə adlandırmaq mümkün idi. O gəncliyini bu illərdə yaşamışdı. 30-cu illərdə Azərbaycan orta məktəblərində ana dili, ədəbiyyat, tarix fənləri türkçülük ideyaları ilə öyrədilirdi. Türkiyə ilə müqavilə əsasında Azərbaycana gəlmiş türkiyəli alim və mütəxəssislərin 20-ci illərdə tərtib etdikləri proqramlar, dərslərlərdən istifadə olunurdu. Vətəninə sevinən müəllimlər türk mədəniyyətini yayır yaşadırdılar.

30-cu illərin inqilabi coşğunluğu, siyasi-ideoloji ziddiyyəti məktəbdə istər-istəməz milli hisslərlə güzəştə girməli olurdu. Heydər Əliyev təhsilini belə bir məktəbdə almışdı. Heydər Əliyev 30-cu illərin bir birinə əks olan ideyalar mühitində böyümüşdü. Ancaq o, bu mühitdə, milli ideyalar uğrunda mübariz şəxsiyyətə dönmüşdü.

Heydər Əliyevdə türkçülük duyğuları gənc yaşlarında orta məktəb şagirdi olarkən baş qaldırmışdı. O zaman türkçülüğü Türkiyəyə yeganə müstəqil türk dövlətinə maraq təyin edirdi. Böyük türkçü lider sonralar xatırlayırdı ki, o uşaq olanda və gənclik dövründə Türkiyəyə böyük sevgi, dostluq hissi ilə yaşayıb. Türk dövlətinə yüksək ehtiram bəsləyib. Uşaqlıqından türk dilinə marağından bu dili öyrənib və hətta ailədə uşağın marağını hiss edən valideynləri ona türk dili müəllimi də təyin ediblər.

Gələcəyin böyük Azərbaycan və ümumən türk dövlət xadimini Türkiyəyə hələ ilk gəncliyindən bağlayan hisslər həyatında daim onunla bir olmuşdu. O Türkiyə dövləti ilə Azərbaycan arasında ümid körpüsü həyat körpüsü qurdu. Əsrlərdən bəri möhkəm bağlarla mövcud olan Türkiyə-Azərbaycan dostluğunu heç bir qara qüvvə qopara bilməz.

1994-cü il noyabrın ilk günlərində Türkiyənin Böyük Millət Məclisində yadasaldığı bu xatirələrə Heydər Əliyevonuda əlavə edir ki, Azərbaycandabelə həsrətlərlə yaşamış adamlar çoxolub. Onların bir çoxu bugünləri görmədən dünyasını dəyişib. Ancaq biz xoşbəxtlərdən ki, bugünləri öz gözlərimizlə görmüşük. Türkiyə ilə Azərbaycanın bərabərliyini, dostluğunun canlı şahidi oluruq, və bu dostluğu daha da inkişaf etdirmək üçün fəaliyyət göstəririk.

Onun yolu təhlükəsizlik orqanlarından başlandı ətrafdakı hadisələri izləməyə, araşdırmağa, fenomenal yaddaşına yığib təhlil etməyə qadir olan gənc çox qısa bir müddətdə öz işinin ustasına çevrildi: onun çalışdığı sahə dünyanın tərs üzünü görməyə hadisələrin, proseslərin mahiyyətini anlamağa, artıq hökm - fərman olmuş sovet ideologiyasının fəaliyyət metod və üsullarını müşahidə etməyə imkan yaradırdı.

Dövlət təhlükəsizliyi orqanlarındakı işi gələcəyin böyük ictimai-siyasi və dövlət xadiminin əzimli xarakterini, sərrast məntiqini daha da səlisləşdirirdi.

Heydər Əliyevin dövləti idarə məharətinin formalaşmasında 50-60-cı illər çox mühüm rol oynamışdır. Bu illərdə respublika rəhbərliyindəki yüksəlişi ona imkan verirdiki, sovet dövlətçiliyinin həm məzmununa, həm də praktikasına dərinlən yiyələnsin. Bu cür dərinlən yiyələnmə qırx yaşlarında olan, müdrik dövlət adamına kifayət qədər mürəkkəb sosial-siyasi mühitdə fəaliyyətinin strategiyası ilə taktikasını düzgün əlaqələndirmək məharəti qazandırdı.

Geniş yayılmış belə bir fikir varidiki, 80-ci illərdə sovet dövləti rəhbərliyində işləməyə aparılan Heydər Əliyev Moskvada o statusda yeganə türk idi.

Heydər Əliyev sonralar Moskvada görmək istədiyi işləri Bakıdan başladı. Rus-sovet dövlətçiliyinin arxasında qədim türk dövlətçiliyinin əsrlər boyu qazandığı təcrübə dururdu.

Heydər Əliyev öz böyük türk ağı, uzaqgörənliyi ilə bunları görürdü. Həqiqətdə o, çox şeyləri duyurdu, hiss edirdi.

Heydər Əliyevin Azərbaycan KPMK-nın birinci katibi seçildəndən sonra Azərbaycanın iqtisadi, ictimai-siyasi, mədəni tarixində yeni bir dövr başlandı.

1926-cı ildə Bakıda I Türkoloji qurultay keçirilmişdi, burada Şərq xalqlarının məclisləri, yığıncaqları olmuşdu, buradan Şərq dünyasına tarixi yollar uzanırdı... Bakı Şərqi qapısı idi.

Türk hökmdarlarının böyük əməllərini davam etdirən Azərbaycan rəhbəri Azərbaycanı nəhəng tikinti meydanına çevirdi: Bakı şəhəri görünməmiş bir sürətlə abadlaşdırıldı, Naxçıvanda, Gəncədə, Sumqayıtda, respublikanın rayon mərkəzlərində mədəniyyət evləri, məktəblər, inzibati binalar, yaşayış evləri tikildi, kanallar çəkildi, suanbarları yaradıldı. Heydər Əliyev bu vaxta qədər ittifaq miqyasında, demək olarki, adı çəkilməyən respublikanı SSRİ-nin ən qabaqcıl müsəlman-türk respublikasını döndərirdi.

Heydər Əliyevin Azərbaycanın iqtisadi, mədəni, mənəvi yüksəlişi üçün gördüyü işləri o zaman SSRİ respublikalarından heç bir rəhbəri edə bilməmişdi.

Heydər Əliyev artıq müəyyən taktiki məqsədlərlə Moskvanın gözlərini qamaşdırmaqla kifayətlənmir, mənsub olduğu millət üçün çox böyük işlər görməyə strateji planlarını həyata keçirməyə çalışırdı. Həmin planlardan biri, bəlkə də birincisi xalqın özünü özünə tanıtdırmaq, onun normal etnokulturoloji həyatını bərpa etməkdir...

Heydər Əliyev Azərbaycan tarixinin ən müxtəlif problemlərinin öyrənilməsinə, milli tarixi təfəkkürün oyadılmasına xüsusi əhəmiyyət verdi, daha çox millətin öz həqiqi keçmişindən öyrənilməyə gələcəyə hazırlıqlı getməsi üçün bir məktəb yaratdı.

Azərbaycan xalqının mənşəyi, formalaşması, Azərbaycan millətinin təşəkkülü kimi mühüm tarixşünaslıq problemləri 70-ci illərdə bütün elmi-ideoloji kəskinliyi ilə gündəmə gəldi, müşavirələr, müzakirələr aparıldı. Bütün bunlar Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında olur, ona mütəmadi məlumatlar verilir və gərgin müzakirələr aparılırdı.

Heydər Əliyev Sosial-siyasitarixlə kifayətlənmirdi, milli dil, ədəbiyyat, mədəniyyət, zamanın problemləri ilə də maraqlanırdı, mütəxəssisləri bu işə cəlb edirdi. Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin yalnız tarixi ilə deyil, bugünü ilə də sonsuz enerji ilə məşğul olan, Azərbaycan yazıçıları, mədəniyyət, incəsənət xadimləri ilə mütəmadi görüşən, qurultaylarında aktiv iştirak edən, respublika rəhbəri, millətin yaradıcı qüvvələrini əvvəlki illərin ətalətindən çıxardı, onlarla görkəmli yazıçı, incəsənət, mədəniyyət, elm xadiminin sədasi məhz respublika rəhbərinin nüfuzu sayəsində qısa bir zamanda SSRİ-nin mərkəzindən gəlməyə başladı... Azərbaycan Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərlik etdiyi illərdə təkcə nefti, pambığı, üzümü ilə deyil, mənəvi intellektual sərvətləri ilə də ittifaq miqyasında məşhurlaşdı...

Görkəmli şəxsiyyətin, böyük dövlət xadiminin uzaqgörən siyasəti nəticəsində Bakı tolerant, qardaşlıq amallarına sadiq, milli şəhərə çevrilirdi...

Yeganə ümumittifaq türkologiya jurnalı da 1970-ci ildən Bakıda nəşrə başladı. Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə yalnız Azərbaycan ictimaiyyəti deyil, ümumən sovet ictimaiyyəti şahid oldu ki, Heydər Əliyev həm qorxmaz, cəsarətli, möhkəm iradəli bir rəhbər, həm də müdrik, ensiklopedik məlumata, güclü məntiqə malik, cəmiyyəti dərinədən bilən, onu bu və digər məqsəd uğrunda hərəkətə səfərbər etməyi bacaran təşkilatçı dövlət xadimi, yüksək səviyyəli ideoloqdur.

Heydər Əliyev Moskvaya çağırıldı Siyasi Büronun üzvü, Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini oldu. Bu, sovet dövləti yaranandan bəri türk-müsəlman dövlət xadiminin aldığı ən böyük vəzifə idi... Tarixə bir qədər də geniş miqyaslı baxsaq, ən gec XVII əsrdən bəri türk-slavyan sovet dövlətinin rəhbərliyində ən yüksək vəzifə əldə etmiş türk müsəlman idi.

80-ci illərin ortalarında artıq Heydər Əliyev sovet dövləti rəhbərliyində yalnız Azərbaycan xalqının yox, ümumən türkmüsəlman xalqlarının lideri idi türk dünyasının həm strateji, həm də taktiki problemlərini həll etmək yalnız onun üzərinə düşürdü. O döyüşürdü. Qətiyyətli, müdrik, enerjili türkün ətrafında birləşmək, türklərin dağılmış hüquqlarını, səlahiyyətlərini bərpa etmək üçün döyüşürdü. Heyhat o zaman bu mümkün olmadı.

Heydər Əliyev Azərbaycana ölkənin ümumən məhv olmaq təhlükəsi altında olduğu zaman gəldi. Azərbaycanı təkcə xilas etmədi, onu türk dünyasının ən qabaqcıl məmləkətlərindən birinə çevirdi. Türk böyükələrindən biri barəsində bəhs etmək lazım gəldikdə ilk öncə Heydər Əliyev bariz nümunə və unudulmaz dühadır. Müstəqillik qazanmış heç bir türk dövlətinin başçısı bu səviyyəyə ümumən türk dünyasının lideri olmaq səviyyəsinə gəlib çatmamışdır.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə azərbaycanımızın iqtisadi, mədəni, elmi, kənd təsərrüfatı sahələrində inkişaf və tərəqqi danılmaz faktdır.

İqtisadi, siyasi, ictimai problemlərinin həllində türk dünyasının köməyindən və dəstəyindən istifadə edərək bütün səyləri birləşdirmək və həmrəy fikirlərlə birgə fəaliyyət göstərmək, beynəlxalq arenada türk dünyasının nüfuzunu ucaltmaq Heydər Əliyevin xalqın və dövlətimizin qarşısına qoyduğu ən prioritet məsələlər idi.

1993-cü ildə Heydər Əliyev prezident seçildəndən sonra türk dünyasının problemləri ilə mütəmadi məşğul olurdu.. İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının 2-ci görüşünün iştirakçılarına 5 iyul 1993-cü il tarixli müraciətində Heydər Əliyev demişdi ki, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatına daxil olan ölkələrinin təbii sərvətləri, maddi resursları tükənməzdir. Bu resurslardan müştərək istifadə türk müsəlman dünyasının tərəqqisinə təkan verəcək, bəşəriyyətin inkişafına zəmin yaradacaqdır. Hər bir türk dövlətlərinin müstəqilliyinin qorunması, türk müsəlman dünyasının həmrəyliyi, bu həmrəyliyin türk dünyası üçün harmoniya yaratması Heydər Əliyevin bizə miras qoyduğu ideyalardır və hər bir türkün bu ideyaları həyata keçirməsi onun müqəddəs borcudur. Heydər Əliyev Türkiyə Cümhuriyyətinin yaradıcısı və banisi Mustafa Kamal Atatürkün tarixi fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişdir, onu "iyirminci əsrin bəşəriyyətə nəsis etdiyi düha hesab etmişdir. Türkiyə Azərbaycan üçün qardaş, dost ölkədir

Bizim tariximiz dilimiz dinimiz eynidir və soyumuz bir kökdəndir. Hec bir qüvvə bizi bir birimizdən ayıra bilməmişdir. Bu həmrəyliyi yaşatmaq üçün mübariz olmalı, beynəlxalq arenalarda bir birimizi müdafiə etməliyik. Ümummilli liderimizin söylədiyi kimi “Biz bir millət, iki dövlətik.”

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev irsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinə münasibət məsələləri / AMEA Tarix İnstitutu, Elmi Əsərlər, 2010, №34, s.100-110.
2. Heydər Əliyev irsində azərbaycanlıların soyqırımı və deportasiyası məsələlərinə dair / AMEA Tarix İnstitutu, Elmi Əsərlər, 2010, №35, s. 130-137.
3. Heydər Əliyev irsində Azərbaycan tarixi məsələləri. Bakı, «Təhsil», 2011, 216 s.
4. Heydər Əliyevin irsində Azərbaycanın XX əsr tarixinin dövrləşdirilməsi məsələsi / Tarix və onun problemləri. Nəzəri, elmi, metodik jurnal. Bakı, 2013, №1, s.147-153.
5. Heydər Əliyev irsində Naxçıvan tarixi məsələləri / Naxçıvan: ilkin şəhər və duzdağ (27-28 iyul 2012-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları) /Naxçıvan, 2013, s.67-74.

РЕЗЮМЕ

ГЕЙДАР АЛИЕВ ЯВЛЯЕТСЯ ЛИДЕРОМ НЕ ТОЛЬКО АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА, НО ТАКЖЕ ЛИДЕР ТУРЕЦКОГО НАРОДА.

Кулиева Н. С.

Азербайджанский Государственный Экономический Университет, Азербайджан

Гейдар Алиев всегда хвалил роль Турции в укреплении и развитии турецкой общины, неоднократно хвалил историческую деятельность основателя Турецкой республики Мустафы Кемал Ататюрка, называя его “одним из великих гениев XX века”. Наша история, язык, религия одинаковы, наши народы имеют одинаковые корни.

Очень важно, чтобы каждый из наших тюркских, тюркоязычных народов, народов со схожими историческими, национальными и духовными традициями существовал как независимое государство, укреплял свои межгосударственные связи и использовал эти отношения для возрождения нашего исторического наследия и сближения наших народов.

В целом, у сотрудничества народов, стран и государств с одинаковыми корнями, истоками и традициями большое будущее.

Ключевые слова: социально-политический менеджмент, тюркологический конгресс, идеология, культура, процесс

SUMMARY

HEYDAR ALIYEV IS NOT LEADER OF ONLY AZERBAIJANI PEOPLE, BUT ALSO THE LIDER OF THE TURKISH PEOPLES.

Guliyeva N.S.

Azerbaijan State University Of Economics, Azerbaijan

Heydar Aliyev always praised the role of Turkey in strengthening and developing the Turkish community, repeatedly praised the historical activities of the founder of the Turkish Republic Mustafa Kemal Ataturk, calling him “one of the great geniuses of the 20th century”. Our history, language, religion are the same, our peoples have the same roots.

It is very important that each of our Turkic, Turkic-speaking peoples, peoples with similar historical, national and spiritual traditions exist as an independent state, strengthen their interstate ties and use these relations to revive our historical heritage and bring our peoples closer together.

In general, the cooperation of peoples, countries and states with the same roots, origins and traditions has a great future.

Key words: socio-political management, Turkological congress, ideology, culture, process

TURK PEOPLES IN ARABIC AND PERSIAN SOURCES

Mamedova S.I.

Sumgait State University, Azerbaijan

Summary. The article is based on Turks people in arabic and persian sources. The main aim of research is to investigate Turks people in arabic and persian sources in Middle Ages. Numerous testimonies have been preserved in medieval Arabic literature that among the Turks there were inhabitants, such as steppes, cities and fortresses. They engaged in bread-making, fishing, handicrafts, planted gardens, orchards and vineyards.

Application importance of the study: it can be used in lectures and seminars in high education institutions and secondary schools.

Key words: *Turks, Arabic and Persian sources, the Middle Ages*

In medieval Arabic literature, there are quite numerous evidences, proofments that among the Turks there were inhabitants of both the steppes and cities and fortresses. They were engaged in arable farming, fishing, crafts, planted gardens, vegetable gardens and vineyards. The dictionary of the Turkic language of Mahmud al-Kashgari (XI century) contains many words of Turkic origin, covering almost all the basic concepts of agricultural production and types of products. At the same time, if the prejudice about the low level of spiritual culture of the Turkic nomadic peoples, as mentioned, is already being overcome, then the above changes in their socio-economic life are still associated exclusively with an external factor - Islamization, which opened up wide opportunities for cultural and economic contacts with sedentary peoples. The first independent Turkic ruler who converted to Islam and declared it the official religion of his state was Abd al-Karim Satuk Bug-ra-khan (901-955), the founder of the Karakhanid state in Central Asia. From that moment on, the Islamization of the Turks took place very quickly and took on a massive character. In 960 about 200 thousand families accepted Islam. The Muslim world opened its gates wide open to the Turks, and after a few decades, led by the victorious Togrul-bek Seljukid, tens of thousands rushed to the Middle and Near East to open a new page in its centuries-old history.

Information about the Turkic dynasty is scarce and vague. They ruled in the southeastern Caspian Sea, apparently, even from the time before the start of the Arab conquests, since the first Arab troops of Suwaid b. Mukarrina, who appeared here in 642, came into collision with the forces of a certain Ruzban Sul, whose subjects the Turks are called. A peace treaty was concluded with the condition of the payment of an annual tribute. The treaty is dated (639), but Tabari placed it among the events of 642, reasonably believing that the Arabs could not have appeared in Gurgan before the Battle of Nehavend (642). The terms of the treaty of 642, apparently, were not fulfilled, the tribute was not paid, and in 650 a new campaign of the Arabs followed, led by Said b. al-Asom in Gurgan and Dikhistan. According to the peace agreement, this time it was envisaged to pay a certain amount of tribute, which ranged from 100 thousand dirhams to 300 thousand. Muhallab did not take the Sula fortress in 716 and did not finally master (repair) these areas. The fate of Sul himself is not entirely clear: according to some reports, he was killed in the battle, according to other sources, after a bloody battle, during which 14 thousand Turks were killed, he surrendered, having received guarantees of the safety of his life and the lives of his household and servants. Somewhat later, in 720, the son of Sula, who was named the ruler of the Kuhistan region, adjacent to Dikhistan, was among those supporters of Yazid b., Who had rebelled against the central government. Muhallab, who were captured after an impressive defeat by the troops of Caliph Yazid b. Abd alMalika. On this, experts-researchers believe, the Turkic Sula dynasty, which ruled in Gurgan, Dikhistan, and possibly in Kuhistan, was interrupted. 835, as you know, was a turning point in the long-term struggle of the caliphate with the grandiose Babek uprising that engulfed Azerbaijan and northern Iran. Many local rulers joined the rebels. The ruler of the Caspian region adjacent to Gurgan was especially famous [1, 5].

Tabaristan Mazyar b. Karin, who in 837 was crucified in Samarra, the then capital of the Caliphate, on the same plank with Babek. Perhaps Sultygin at first somehow supported Babek, but then moved away from him, thereby earning the favor of the Caliph. It is very likely that Sul himself had already adopted Islam, and his descendants by the beginning of the 9th century, undoubtedly, had already adopted both the Arabic language and the Muslim culture. From this family came at least two prominent representatives of medieval Arab-Muslim culture: the famous poet of the 9th century. Abu Ishaq Ibrahim b. al-Abbas al-Suli (died 857) and the famous historian Abu Bakr Muhammad b. Yahya al-Suli, who left behind a very meaningful history of the Abbasids of the 10th century. This is, in brief, the history of one, but not the only Turkic dynasty that the Arabs faced at the earliest stage of their conquests and about which, unlike the others, we can firmly say that it stood at the head of a significant Turkic population.

Turkic army of the Abbasids Türkic commanders served in the Caliph army at a fairly early time. The names of Hammad at-Turki, the commander of al-Mansur (754-775), Mubarak at-Turki, who served with al-Mahdi (775-785), and some others have survived. The creation and widespread use of individual Turkic units is associated with the name of the Caliph al-Mu'tasim. The core of the future Turkic guard of al-Mu'tasim was formed, in all likelihood, already during the reign of al-Mamun. The first mention of the independent military expedition of the Turkic corps of al-Mu'tasim dates back to 202 (817-818), when the Caliph Ibrahim b. al-Mahdi sent them to suppress the speech of Mahdi b. Alvan in the vicinity of Baghdad. With the accession to the throne of al-Mu'tasim (833-842), the Turkic guard became the closest military force to the caliph, especially after part of the old army became involved in the conspiracy of Abbas, the son of al-Mamun. Disputes between the Turks and Baghdadis, distrust of the army stationed in Baghdad, caused al-Mu'tasim to build a new city of Sa-marra, where he settled with the Turkic guards loyal to him: according to al-Mu'tasim himself, he was looking for a place for his new capital so that from there he could get to Baghdad by land and water and suppress unwanted protests. In his new capital, al - Mu'tasim tried to isolate the quarters inhabited by the Turks from other areas of the city. Concubine slaves were given to the guards as wives, who were also included in the sofas. With the increasing importance of the Turkic guard as the basis of the military power of the state, the influence of the Turkic military leaders also grew. Al-Mu'tasim himself renders great honors to Ashinas, who distinguished himself in the first independent operation against Mahdi b. Dlwana: he seats him in his presence and places a crown on his head. Under the caliph al-Wasik, the Turkic commanders became the governors of large areas of the caliphate. The same Ashinas, for example, was appointed over all lands from "the doors of the palace to the extreme district in the West", Itah, another Turkic commander, was given to Khorasan and Sind, True, all these appointments were only high-profile titles designed to honor and satisfy vanity distinguished military leaders, since Sind, for example, had completely fallen away from the caliphate by that time, and in Khorasan, since the time of al-Mamun, a dynasty of Takhirid governors was established. The Turks are becoming the most active and combat-ready force, they take part in almost all military enterprises of the state, take part in campaigns against the Byzantines, suppress 7 uprisings on the outskirts of the Caliphate and uprisings inside the country, the Turks were sent as reinforcements to Afshin during the many years of war with Babek, who led the largest uprising in the history of the Caliphate, which broke out in 816 in Azerbaijan. Speaking about the reasons for the creation of the Turkic guard, Oriental scholars expressed different opinions, up to such absurd that the Turkic guard was created to satisfy the unnatural sexual inclinations of the caliphs. It was noted that the Turks were attracted to the army to oppose the Takhirids, or they considered it a quirk of al-Mu'tasim, whose mother was allegedly a Turkic woman, and who, according to one of the researchers, did not correspond to the ideas of the Baghdadians about a worthy and educated ruler and therefore did not use the support of the old army. The idea of D. Pipes (Payps) that the Islamic essence of medieval society found its expression in the Turkic guard made up of slaves does not stand up to criticism: the slave guard is a characteristic feature of only Islamic society, its creation is due to the refusal of Muslims to serve in the army, caused by the inevitable collapse of their faith in the implementation of the just ideas of Islam. [3,85]. It is unnecessary to repeat that history knows many examples of organizing an army of slaves in non-Muslim states, and a slave army can in no way be considered a specific feature of Islamic society. The author of another special monograph on the Turkic guard joins the opinion that the Turkic origin of al-Mu'tasim's mother was of decisive importance for the creation of the first units of the Turkic guard, but the reason for the widespread use of the Turki in the army was, in his opinion, the tense political situation, when a significant part of the army wanted the caliph Abbas, son of al-Mamun, and was dissatisfied with the accession of al-Mu'tasim, and after a failed conspiracy to overthrow al-Mu'tasim and enthrone Abbas, concern for personal safety led al-Mu'tasim to the idea of a sharp increase in the number of Turkic guards. All these reasons, it is easy to see, are subjective and could explain the presence of a very limited number of bodyguards, but not a whole guard, which, as we will be able to see, was half of the Caliph army. In contrast to Gibb's assertion that the purpose of the Turkic guard was to oppose the Takhirids, let us indicate the opinion of H. Kennedy, who believed that during the period of the greatest influence of the Takhirids, the Abbasid state acted as a well-oiled mechanism, and receipts to the treasury from Khorasan were greater than ever. If it is possible to speak of al-Mu'tasi-ma's personal enmity towards Abdallah b. Tahir, it is also known that he treated Abdallah with great respect and somehow even called him "a person who has no equal." [2]. The point of view of researchers who believed that it was important for the caliphs to have at their disposal foreign soldiers, who had nothing to do with the local population and had no roots in the country, looks more justified. Such warriors could remain personally connected with the caliph and be loyal to him personally, but as soon as these warriors acquired any material interests protected by the law of the country, they ceased to be a reliable support for their rulers. This opinion is supported by al-Yakubi's information about the measures taken by al-Mu'tasim to isolate the guards from

the local population. On the other hand, the set goal of isolating the army was achieved by the fact that foreigners and slaves, gaining a high position under the caliph and receiving a large salary, incommensurate with the income of the rest of the population, aroused hostility and even hatred of the local residents.

LITERATURE

1. Asadov F. M Arab sources about the Turks in the early Middle Ages. Baku: Elm, 1993—204 p.
2. Кеннеди, 1981 -H. Kennedy. The Early Abbasid Caliphate, A politic History.-London, 1981 - 242 p.
3. Пайпс, 1978— D. Pipes. Turks in Early Muslim Service — JTS, 1978, 2, - 96 p.

XÜLASƏ

TÜRK XALQLARI ƏRƏB VƏ FARS MƏNBƏLƏRİNDƏ

Məmmədova S.İ.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Məqalə türklərə dair ərəb və fars mənbələrinə əsaslanır. Araşdırmanın əsas məqsədi orta əsrlərin ərəb və fars mənbələrində türklərin öyrənilməsidir. Orta əsr ərəb ədəbiyyatında türklərin arasında həm çöllərin, həm də şəhərlərin və qalaların sakinlərinin olması haqqında kifayət qədər çoxsaylı sübutlar qorunub saxlanılmışdır. Onlar çörək məşinləri, balıqçılıq, sənətkarlıq ilə məşğul olur, bağlar, bağçalar və üzüm bağları salmışlar.

Tədqiqatın əhəmiyyəti: ali təhsil müəssisələrində və orta məktəblərdə mühazirə və seminarlarda istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: Türklər, ərəb və fars mənbələri, orta əsrlər

РЕЗЮМЕ

НАРОДЫ ТУРКОВ В АРАБСКИХ И ПЕРСИДСКИХ ИСТОЧНИКАХ

Мамедова С.И.

Сумгаитский Государственный Университет, Азербайджан

Статья основана на арабских и персидских источниках о тюрках. Основная цель исследования - изучение тюрков в арабских и персидских источниках средневековья. В средневековой арабской литературе сохранились довольно многочисленные свидетельства о том, что среди тюрков были жители, как степей, так и городов и крепостей. Они занимались хлебопашеством, рыболовством, ремеслами, разводили сады, огороды и виноградники.

Важность применения исследования: можно использовать на лекциях и семинарах в высших учебных заведениях и средних школах.

Ключевые слова: Тюрки, арабские и персидские источники, средневековые

TURAN-OĞUZ-TÜRK-AZƏRBAYCAN RUHLU SISTEMI GERCƏKLƏŞDİRƏCƏK AMILLƏR

Mehdiyeva S.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Tarix önəmlidir, onu öyrənmək və öyrətmək daha önəmlidir. Bütün siyasətçilər, partiyalar, siniflər, dəstələr, cəmiyyətlər, liderlər, sənətçilər, ədiblər, bilim adamları və s. nöqtəyi nəzərlərinin müdafiəsində, konstitusiyaya, hüquq və qanunların yazılmasında tarixçilərin dəstəklərinə və tarixi bilməyə ihtiyacları vardır.

Türk xalqları, dövlətləri arasında mənəvi yaxınlığa, birliyə indiki kimi ciddi ehtiyac yaranmayıb. Türk Birliyi ideyasının bütün sahələrdə gerçəkləşdirilməsi son dərəcə gərəklidir. Artıq bu ideya türkdilli dövlətləri dərindən düşündürməyə başlayıb. Şübhəsiz, dünyada bu istəyə qarşı əngəllər həmişə olub, bundan sonra daha da çox olacaq.

Atatürkə görə ulusu ulus edən ən önəmli əsaslardan biri tarix birliyidir. Buna görə də, Atatürk Osmanlı dönməsində önəmsənməyən Türk tarixinin araşdırılmasını, Türk ulus kimliyinin oluşması üçün zərurətini söyləyir. Azərbaycan yazıçı ziyalılarına da tarix və ona necə yanaşmaları önəmlidir. Ədəbiyyatın bütün janrlarında yazarlar ulusal tarixi çox gözəl təənnüm etmişdilər

Açar sözlər: siyasətçilər, partiyalar, siniflər, dəstələr, cəmiyyətlər, liderlər, sənətçilər

Torpaq üzərində yaşanılan bir tarix varsa, vətən olur. Türk cumhuriyyətində Atatürkün göstərişilə ulusçu tarixçilər və ədiblər sanatçılar ulusçu şüur və düşüncələrilə yazıb yaratmaqla, ulusal dövlətin qurulmasında yaxından iştirak edirlər. Bu dövəndə ulusal tarix və ədəbiyyatın yaranması ulusal Türk kimliyinin köklənməsinə və Türk ulusal şüurunun oyanmasına səbəb olur. Atatürkə görə ulusu ulus edən ən önəmli əsaslardan biri tarix birliyidir. Buna dörə də, Atatürk Osmanlı dövəndə önəmsənməyən Türk tarixinin araşdırılmasını ,Türk ulus kimliyinin oluşması üçün zərurətini söyləyir. Azərbaycan yazıçı ziyalılarına da tarix və ona necə yanaşmaları önəmlidir. Ədəbiyyatın bütün janrlarında yazarlar ulusal tarixi çox gözəl təənnüm etmişdilər.

Ulusçu tarixçiləri ulusal tarixi yazarkən, ziyalılarda bu tarixi kəndi başarıları və zəkaları ilə kütlələrin içində geniş halda yaydırırlar. Ona görə ki, yeni ulusçu tarix, Türk ulusunu öz qaynaqlarına götürən və onun içindəki seyrini anladan işıqlı bir idraktır. Tarixinin bir-birləri ilə olan qarşılıqlı və içli dışlı münasibətlərini bir bütünlük hallında verir.

Yeni Türk tarixi yazılmadan öncə, Türklərə düşmən olan Avropalılar və Ruslar Türk tarixini təhrif və yanlış yola çəkərək, öz mənafelərinə uyğun yazıb yaydırırdılar. Amma yeni Türk tarixi bizə Avropalıların istədikləri və işlərinə gəlidiyi kimi deyil, tarixi gərçəklər göstərdiyi kimi anladır. Azərbaycanda yaranan ulusal dramaturgiyada və ədəbiyyatın başqa janrlarında yeni Türk tarixi ulusçuluq düşüncəsini dəstəkləyirdi, humanist düşüncə və duyğu ilə irqçilikdən uzaqlaşib, yeni Türk tarixini və Türklərin yaşadığı tarixləri məharətlə ədəbiyyatda və sənətdə də yaratdırırdılar

Tarixə belə baxmaqda olar ki: İnsanın sosial təcrübəsinin hamısı, yaşanmış, yaşanılan və yaşanılacaq olanların toplamı, keçmiş və gələcəyin bütününe tarix deyərlər. Zaman və məkanla yaranan insan həyatının hamısı tarixdir. Demək olar, bu tarixin geniş anlamıdır. Ancaq Aristotelin söylədiyi kimi insan öz özünə yetən bir varlıq deyildir. Uşaqlıqdan etibarən bir sosiallaşma sürəcinə təbii olması lazımdır.

İbn Xəldun yazır: “Tarix insanın sosial yaşamının incələnməsi, sosial yaşamının zaman və məkansal sınırları içərisində anlaşılmasıdır”. Tarixə bu anlamda baxıldığı zaman sosial anlayış, beynəlxalq əlaqələr, sosioloji, psixoloji hər şey tarixdir. Bəşəri disiplinlərin təməli tarixdir. Elə bu anlamda tarixi dramların ulusal kimliyin təşəkkülündə və onun toplumda güclənib dərinləşməsində önəm və əhəmiyyəti də bəlli olur. Sənət yolu ilə ulusal tarixin öyrənilməsini kütləvi şəkildə vermək, topluma böyük təsir edər və toplumda yaşayan insanları birlikdə hər tərəfli inkişafa yönəldər.

Tarix önəmlidir, onu öyrənmək və öyrətmək daha önəmlidir. Bütün siyasətçilər, partiyalar, siniflər, dəstələr, cəmiyyətlər, liderlər, sənətçilər, ədiblər, bilim adamları və s. nöqtəyi nəzərlərinin müdafiəsində, konstitusiyə, hüquq və qanunların yazılmasında tarixçilərin dəstəklərinə və tarixi bilməyə ihtiyacları vardır.

Sovet dövründə Azərbaycan yazıçıları rusun mədəniyyətə hücumu qarşında Türk tarixinə və keçmişinə müraciətlə öz istək və tələblərini özgürlük uğrunda yaratdığı obrazların dili ilə xalqa söyləyərlər. H. Cavid xalqının kimliyi və tarixinin ruslar tərəfindən təhriflərə məruz qalan zamanda bir alim mübariz kimi Türk imperatoru “Topal Teymur” əsərini yaradır. Onun dilindən Türk birliyi, Türk şücaətini və əski zamanlardan bəri xalqın qüdrətini xalq qarşında səsləndirir və tamaşaya qoyur. “Teymur” obrazı bir Azərbaycan Türkü olaraq mübariz bir obrazdır. O Azərbaycanın ulusal, mədəni və siyasi təzyiqə və təcavüzə qarşı həyəcanla bütün zəncirləri qıraraq , ana vətənin tarixini mədəniyyətini qorumaq üçün ayağa qalxan qəhrəmandır.

Azərbaycanda sovetlər hakimiyyəti dövründə milli ədəbiyyat həyatını milli şüurla sənət örtüsü altında gizli susmadan yaşadırdı. Bu şüur Türk xalqı tərəfindən dövlət qarşısında irəli sürülən bütün milli ideyaların əsasında mənəvi dəyərlərin qorunmasına çalışırdı, özgür dövlət qurmaq ideyası isə xüsusi önəm daşıyırdı. Dövləti olmayan ulusun milli şüuru öz ulusunu xalqa çevirməyə yəni onu dövlət formasına salmağa çalışaraq nəzəri cəhətdən adətən başqa uluslarında bu səylərini tanıyır və milli dövlət nəzəriyyəsinə səslənir. Hər bir xalq, yəni mənşə, dil, sivilizasiyası və tarixi keçmiş, ümumiyyətlə, bir-birinə bağlı olan insan toplumu özünün xüsusi-siyasi vahidini yəni xüsusi dövlətini yaratmaq hüququna malikdir. Bu hüququ tanımayan zamanda və bir ulusun hücumçu dövlət tərəfindən basıldığı şəraitdə, məhz sənət və ədəbiyyatdır ki, basılmış dövlətsiz ulusu milli şüurla yaranan milli sənət və ədəbiyyatla qorusun, onda milli qurur kimliyini mühafizə etsin. Üzeyir bəyin “Koroğlu” operası, “Arşın mal alan” “O olmasın bu olsun” və s. əsərləri milli dövlətin olmadığı zaman xalqı müstəqil milli dövlət qurmağa səfərbər edmişdir. Onların mübarizə yollarını işıqlandırmışdır

Elə bu amalın yolu ilə H. Cavid çoxlu əsərlərini Türk xalqlarının yaşamından və tarixindən yazır , ulusal bir yazıçı kimi bir Türk olaraq, onun bütün əsərlərində Türkün izi var. Humanist düşüncə içində o, H. Cavidə məxsus romantizmlə özgür mədəni insanların ruhunu oxşayır. Ulusal yazıçı, həyatı, yaşadığı məkan və zamanı bədii surətlərdə inikas etdirir. Toplumsal həyatı canlı yaradır. Sənət və ədəbiyyat insana həyatı idrak və mübarizə üçün yardım edən, ona təlim və tərbiyə verən böyük qüvvədir.

Nərimanovun “Nadir Şah” əsərindən böyük Türk şahının ağıl, zəka və şücaətindən Türk xalqı bir qürur hiss edərək, onun zəkası şüuru siyasətçilik yöneticiliyindən tamaşaya baxan, insan təsirlənir və özünü bir insan olaraq çalışmağa, mübarizəyə güclü hiss edir. Bu əsərlərli oxuyan hər bir kəs düşünür, oyanır, düşüncəli və müdrik hərəkət edir.

N. M. Qorki deyən kimi “ədəbiyyat insanşünaslıqdır” insan dram əsərləri oxuyanda və tamaşaları görəndə yaxşı insanın hər cəhətini tanıyır, axı bu əsərlər bədii bir əsər olaraq toplumsal şüurun özəl surətli bir formasıdır. Toplumsal həyat şüuru insanın mənəvi aləmini, varlığını, cəmiyyəti təbiəti əks edir və insan bədii əsərin mərkəzində durur. Bədii ədəbiyyat toplumsal, həyatın inkişafını, insanların maraqlarını, əlaqələrini, münasibətlərini, qədim ənənə və adətlərinin xarakterlərini təsvir edir. Konkret insanların təsvirini verməklə bərabər fərdi və təsadüfi cəhətlərini deyil, müəyyən bir dövrdə baş verən toplumsal hadisələr üçün tipik mühüm olan cəhətləri qəhrəmanları əhatə edən, tarixi şəraiti, təbiəti əşyanı toplumsal inkişaf prosesində göstərir.

Azərbaycan rus istilasından altın zaman Ənvər Məmmədخانlı “Xürrəmilərin Ağ Şahini” yazdı. “Od İçində” adlı faciəsi, Seyyid Cəfər Pişəvəri liderliyiylə güney Azərbaycanda yaranan fars istilasına qarşı milli qiyamın inikasıdır. M.S.Ordubadının “Dumanlı Təbriz” faciəsi Səttar Xanın qiyamını və Güney Azərbaycanın özgürlük yolunda mübarizəsini əks edir.

M.F.Axundovun komediyaları Azərbaycanın 19-cu əsrdə geriliyinə, mövhumat və fanatik köhnəliyinə qarşıdır. Axundov bir azərbaycanlı Türk kimi bu əsərləri yaratmaqla, özünü mübarizə meydanına atmasını göstərir. Gülüş və yumor ilə bütün vücudu ölkəsinin, xalqının yolunda çalışır, mübarizə edir. O komediya sənətinin kəskin qılıncı ilə Azərbaycanın inkişaf yolunda bütün ölkəsinə, xalqını gerilikdə saxlayan xəstəlikləri sağaltmağ üçün yaratdığı komik tiplərin vasitəsi ilə mübarizə edir. Bu tipləri zaman Azərbaycanın həyatından götürülmüş surətlərdir. Axundov insan surətlərini konkret tablolarla, bütün zahir və daxili görüşləri ilə bütün fərdi xüsusiyyətləri ilə təsvir edir. Bu ədəbi təsvir isə heç şübhəsiz müəyyən vasitələrlə olmalıdır. Bunların biri dilidir, Türk dilində yaranan Azərbaycan dramaturgiyası Axundovdan başlayır. Azərbaycanın mədəni və siyasi inkişafında dramaturgiya çox təsirli və önəmlidir. Dramaturqlar mövzuları toplumsaldan götürür və əsəri yaratmaqla, bu obyektiv gerçəkləri öz subyektiv aləmləri ilə üzvi şəkildə bağlayırlar. Bu səbəbdən bədii əsərdə ki, həqiqətlə onun əsasını təşkil edən həyat həqiqəti arasında qismən oxşarlıq olur, məzmunun yaxınlığı gerçək həyat dramının anlamını, yaxınlığını və səmimiyyətini təsirini çoxaldır və tamaşaçıda onun tərbiyəvi və mübarizəçi rolunu artır.

Ulusçu və aydın ziyalı vətənpərvər, xalqına, yurduna can yandıran yazıçı keçmiş tarixdə öz ideyasına uyğun hadisələri bədii sistemə salıb mənalandırmaqla üslubuna uyğun əsər yaradır. H.Cavid turançı və türkcülük fikirlərini əsərlərində, obrazların amal və ideyalarında əks etdirir. Bu düşüncə və fikir onun gözəl romantikasında təcəssüm olunur. Obrazların daxili və xarici quruluşu bu ideya uğrunda yaranır. H.Cavid yaşadığı zaman Azərbaycan adlanan ölkə Rus-İran arasında parçalanıb sovet hakimiyyəti 1917-ci il oktyabr cəvrişi ilə yerini möhkəmləndirirdi. Milli düşüncəli və ziyalı Azərbaycan Türkləri parçalanmış ölkənin qüzeyində milli hökumət qurmağa çalışıb 1918-ci ildə Azərbaycan Türkləri qürurla müstəqillik bayrağını qaldırırlar.

C.Cabbarlı uç pyesi ilə Türk qardaşı olan Türkiyənin savaş meydanlarında uğurlu qalibiyyətlərini inikas etdirir. H.Cavid mövzularını Türk dünyasından seçərək ulusçuluk turançılıq uğrunda ideyalarını şer və dramlarında unudulmaz obrazlar yararaq xalqına catdırır.

Bu gün Azərbaycan Türk tariximizin, ədəbiyyatımızın, fəlsəfəmizin, mədəniyyətimizin konsepsiyasının olması ya da olmaması haqqında birmənalı fikir bildirmək çox mürəkkəbdir. Buna başlıca səbəblərdən biri, bəlkə də birincisi həmin məsələlər üzərindən Sovet-Rus, İran-Fars bütövlükdə Avropa-Qərb konsepsiyasının təsirinin olmasıdır. Yəni prinsipial olaraq yad amillərdən kənarda müstəqil konsepsiya formalaşdırmaq yolunda çətinliklər olduğu üçün də tariximizin, ədəbiyyatımızın, fəlsəfəmizin, mədəniyyətimizin hansı adla adlandırılmasından tutmuş onun dərinliklərinə qədər bir çox məsələlər hələ də öz həllini gözləyir.

Beləki, bu sahələrdəki çatışmazlıqlar, yarımçıqlıqlar ilk növbədə yad təsirlərdən kənarda müstəqil konsepsiyanın olmamasıyla əlaqədardır.. Turan-Oğuz-Türk-Azərbaycan ruhlu sistemi bərpa edərək müstəqil konsepsiya ortaya qoymaq istəyənlər var. Bunu etmək əvəzinə daha çox yadelli konsepsiyalara cavab verərək işi bitmiş hesab edənlərdə var. Düşünürük ki, əgər yadelli konsepsiyalara tutarlı dəlillərlə cavab verə bilsək, o zaman həqiqət ortaya çıxar və hər şey öz həllini tapmış olar.

Burada istək doğru olsa da, amma prinsip etibarilə əsas məsələ bu olmamalıdır. Yəni bizlər üçün önəmli olan milli metodologiyadan çıxış edərək Turan-Oğuz-Türk-Azərbaycan ruhlu bütövlük konsepsiyasını ortaya qoymaq olmalıdır. Bu zaman da yadelli konsepsiyaların metodologiyasından yan qaçılmalı, milli konsepsiyamız Turan-Oğuz-Türk-Azərbaycan ruhuna əsasən yazılmalıdır.

Türk xalqları, dövlətləri arasında mənəvi yaxınlığa, birliyə bəlkədə indiki kimi ciddi ehtiyac yaranmayıb. Türk Birliyi ideyasının bütün sahələrdə gerçəkləşdirilməsi son dərəcə gərəklidir. Artıq bu ideya

türkdilli dövlətləri dərinəndən düşündürməyə başlayıb. Şübhəsiz, dünyada bu istəyə qarşı əngəllər həmişə olub, bundan sonra daha da çox olacaq.

Bu mənada araşdırmaçı Aydın Abi Aydının qənaətləri çox maraqlıdır. O, bu yaxınlarda Türkiyədə yaradıcılıq səfərində olub: “Ankarada keçirilən 6-cı Uluslararası Türk Dil qurultayından bir müddət keçsə də, hələ də həmin tədbirin təəssüratı məni tərk etməyib”.

Qurultayın türk xalqlarının mədəni yaxınlaşmasında mühüm əhəmiyyəti olduğunu qeyd edən A.Aydın bildirir ki, bu qurultayda türk dillərinin biri-birinə yaxınlaşması və ortaq əlifbanın yaradılması məsələləri müzakirə edildi: “Qurultayda Mahmud Kaşğarlının 1000 illiyinə və Çingiz Aytmatovun xatirəsinin yad olunmasına həsr olunmuş tədbirlər keçirildi, ayrıca filmlər nümayiş etdirildi”. A.Aydın qurultayın türk dillərinin biri-birilə əlaqəsinin daha da yaxınlaşdırılması yönündə əhəmiyyətli bir mərhələ olduğunu bildirir: “Qurultayda qeyd edildi ki, türk dilləri arasında yaxınlaşma artır. Artıq türk dilləri arasında birləşdirici dil olaraq Anadolu türkcəsində danışq üstünlük təşkil edir. Təsədüfi deyil ki, qurultayın əksər çıxışçıları başa düşürdük”.

Azərbaycan-Türk mədəniyyətinin yaradıcı, özünəməxsus fikrinin daha çox poeziyada və musiqidə ifadə olunması qədim mədəniyyətimizin halı barədə müəyyən təəvvürə gəlməyə bizə imkan verir. Professor Gülnaz Abdullazadə Azərbaycan mədəniyyət tarixinin zənginliyi, bu mədəni sərvətə tam mənasıyla sahib durmağımızın gərəkliyini vurğulayır: “Hazırda türkdilli xalqları birləşdirən amillər içərisində dil xüsusi rol oynayır. Təəssüf ki, türk dili sonrakı dövrlərdə öz ifadəsini türk əlifbasında tapmayıb. Bizim bir xalq olaraq həyatımızın ən kədərli gerçəklərindən biri dəfələrlə əlifbamızın dəyişdirilməsidir. Xüsusən 20-ci yüzildə bu məsələ dəfələrlə acı gerçəkliyi tapdı. Əlifbanın bir neçə dəfə dəyişdirilməsi bütün Türk Dünyasına vurulan ən böyük zərbələrdən biri idi.

Bu yol Türklərin çağdaş böyük öndəri olan Atatürkün Türk ulusu və soyunu yenidən canlandıran yoldur. Atatürk yeni Türkiyəni qurmaq və Türk soyunda birlik yaratmaq üçün, Türkün ulusal dil, ədəbiyyat və yeni tarixini yaratmağı önə cəkir, böyük yazıçı, sənətkarlar, tarixçilər bilim adamları bu yeni həyatı qurmağa sıx-sıx fikirdaşlıq və əməkdaşlıq edirlər. O böyük öndər yaxşı düşünürdü ki, bir ölkənin birlik və bərabərlik içində gəlişəbilməsi üçün ulus biliminə sahib olması lazımdır. Atatürk ulusçuluğu, yox olmaq üzrə olan bir ulusu yenidən “yeni ulusal tarix, ədəbiyyat və sənət yaratılması” yenidən var etdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı. B., 1988, 814 səh
2. Atatürk devri fikir həyatı. iki cild. Türk kültür bakanlığı. Ankara. 1992, 910 səh.
3. Atatürk devri Türk edebiyatı. 2 cild. Türk kültür bakanlığı. Ankara' 2000, 789 səh.
4. Azərbaycan ədəbiyyat inciləri. Bakı. 19 səh 86,955
5. Akçura Yusif. Türkçülüyn tarixi. Bakı. Yom dərqisinin kitab dizisindən. 2006, 387 səh.
6. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi. AEAN. Bakı. 1967, 905 səh.
7. Azərbaycan ədəbiyyat məsələləri. AEAN. 1964, 501 səh.
8. Azərbaycan xalq dastanları. Gənclik. Bakı. 1988, 902 səh.

РЕЗЮМЕ

ФАКТОРЫ, КОТОРЫЕ СДЕЛАЮТ СИСТЕМУ ТУРАН-ОГУЗ-ТУРЦИЯ-АЗЕРБАЙДЖАН РЕАЛЬНОЙ

Мехдиева С.С.

Азербайджанский государственный экономический университет, Азербайджан

История важна, важнее ее изучать и преподавать. Все политики, партии, классы, группы, общества, лидеры, художники, писатели, ученые и так далее. им нужна поддержка историков и знание истории для защиты своих взглядов, написания конституции, законов и законов.

Имеет серьезной необходимости в духовной близости и единстве тюркских народов и государств. Чрезвычайно важно реализовать идею Турецкого союза во всех сферах. Эта идея уже начала заставлять тюркоязычные страны глубоко задуматься. Несомненно, этому желанию всегда были препятствия в мире, и в будущем их будет больше.

По словам Ататюрка, одна из важнейших основ, делающих нацию нацией, - это единство истории. Поэтому Ататюрк говорит, что изучение истории Турции, которое имело большого значения в период Османской империи, необходимо для формирования самобытности турецкой нации. История и то, как они к ней подходят, также важны для азербайджанских писателей-интеллектуалов. Во всех жанрах литературы писатели прекрасно проявляет отечественную историю.

Ключевые слова: политики, партии, классы, группы, общества, лидеры, художники

SUMMARY
FACTORS THAT WILL MAKE THE TURAN-OGUZ-TURKISH-AZERBAIJANI SYSTEM REAL
Mehdiyeva S.S.
Azerbaijan State University Of Economics, Azerbaijan

History is important, it is more important to study and teach it. All politicians, parties, classes, groups, societies, leaders, artists, writers, scholars, and so on, they need the support of historians and knowledge of history in defending their views, in writing the constitution, laws, rights and rules.

There is serious need for spiritual closeness and unity between the Turkic peoples and states. It is extremely important to implement the idea of the Turkish Union in all areas. This idea has already begun to make Turkic-speaking countries think deeply. Undoubtedly, there have always been obstacles in the world against this desire, and there will be more in the future.

According to Ataturk, one of the most important foundations that makes a nation a nation is the unity of history. Therefore, Ataturk says that the study of Turkish history, which was important during the Ottoman period, and it is necessary for the formation of the Turkish nation's identity. History and how they approach it are also important for Azerbaijani writer-intellectuals. In all genres of literature, writers manifest national history beautifully.

Key words: *politicians, parties, classes, groups, societies, leaders, artists*

XX ƏSRİN 20-Cİ İLLƏRİNİN II YARISINDA TÜRK DÖVLƏTLƏRİNDƏ İQTİSADI VƏZİYYƏT
Məhərrəmov S.Q.
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Türk dövlətlərində xalq təsərrüfatının bərpası yalnız 1927-1928-ci illərdə başa çatdırıldı. Sənayeləşdirmə birinci növbəli vəzifə kimi hələ 1925-ci ilin sonunda irəli sürülmüşdü. Kənd təsərrüfatının dirçəlişi istənilən sürətlə getmirdi. Kəndlilərin torpaqla təminatı məsələsi də çox aşağı vəziyyətdə qalmaqda idi. 1927-ci il üçün kəndlilərin 15 faizinin ümumiyyətlə əkin sahəsi yox idi. Yeni İqtisadi Siyasətin tətbiqinin fəhlə sinfinin vəziyyətində etdiyi dəyişiklik də birmənalı deyildi. Nəticə olaraq çoxsaylı fəhlə sinfi Yeni İqtisadi Siyasətin saxlanması maraqlı olan sosial bazaya çevrilə bilmir.

Açar sözlər: *xalq təsərrüfatı, türk dövlətləri, kənd təsərrüfatı, iqtisadi vəziyyət, asılılıq, sənayeləşdirmə*

Kənd təsərrüfatının dirçəlişi istənilən sürətlə getmirdi: 1913-cü il səviyyəsinə Azərbaycan kənd təsərrüfatı yalnız 1926/27-ci təsərrüfat illərində çatmışdı. Xalq Torpaq Komissarlığının məlumatlarına əsasən, 1914-cü ildə əkilmiş sahə göstəricisi – 868 min desyatin uzun müddət əlçatmaz olmuş və yalnız 1926-cı ildə 936 min desyatin sahə əkilməklə bu səviyyəni keçmək mümkün oldu [10, s.14].

Azərbaycan kənd təsərrüfatının ən ağır məsələsi texniki cəhətdən primitivliyin ifrat səviyyədə olması idi. Baxmayaraq ki, 1922-1926-cı illərdə bu məqsədlə 3 milyon rubluq 15 minə kimi dəmir kotan, 4 minə qədər xış, 4 minə qədər digər kənd-təsərrüfatı alətləri gətirilmişdi [2, s.6] yenə də bu istiqamətdə görülmüş işlər qənaətbəxş deyildi. 1925-ci ilədək traktorlardan demək olar ki, istifadə olunmurdu. Yalnız 1925-26-cı illərdə respublikaya 201 traktor gətirilmişdi (qeyd edək ki, həmin vaxtı respublikada olan traktorların sayına Muğanmilstroyun sərəncamında olan 220 traktor daxil deyildi) [2, s.6].

Lakin yenə də kəndlilərin kənd-təsərrüfatı alətləri ilə təminatında ciddi çatışmazlıqlar var idi. Yalnız 1927-ci ildə Köybirliyinin xətti ilə 205, Azərbaycan Dövlət Kənd ambarının xətti ilə 95 traktor alınmış, onun 218-i kənd təsərrüfatı kooperasiyalarına, 40-ı dövlət müəssisələrinə, sovxozlara, 42-i şəxsi adamlara verilmişdi [7, s.107].

Kəndlilərin torpaqla təminatı məsələsi də çox aşağı vəziyyətdə qalmaqda idi. 1927-ci il üçün kəndlilərin 15 faizinin ümumiyyətlə əkin sahəsi yox idi. 20 faizinin 1 desyatına kimi, 39,8 faizinin 1-3 desyatin arasında əkin sahəsi var idi [8, s.173].

Ümumiyyətlə, Azərbaycan kəndində müsbət dəyişikliklərə baxmayaraq, o hələ də geri və bəsit xarakterini saxlamaqda idi. Əkinçilik mədəniyyəti axsayırdı, tarlaların becərilməsi üçün müasir texnika fəlakətli şəkildə çatışmırdı. Məhsuldarlıq çox aşağı idi. Məsələn, əgər 1913-cü ildə 1 hektardan 8 sentner payızlıq buğda, 5,7 sentner yazlıq buğda, 8,7 sentner arpa, 19,7 sentner çəltik, 7,5 sentner pambıq ciyidi, 60,6 sentner kartof götürülmüşdüsə, 1926-cı ildə məhsuldarlıq müvafiq olaraq 7,6 sentner, 4,8 sentner, 8,2 sentner, 18,2 sentner, 5,7 sentner və 58,8 sentner təşkil edirdi. Yeri gəlmişkən, buğda və pambıq bitkiləri hətta 1928-ci ildə belə müharibədən əvvəlki səviyyələrini bərpa edə bilməmişdi [9, s.46].

Orta Asiya respublikalarında bərpa dövrü bir qədər uzun çəkdi. Orta Asiyada mülkədar torpaq sahibliyi 1925-1927-ci illərin torpaqsu islahatına qədər mövcud idi. Torpaq-su islahatları torpaq və su üzərində yerli əhali ilə buraya köçürülmüş kəndlilərin hüquqlarını bərabərləşdirdi. Orta Asiyada xalq təsərrüfatının bərpası yalnız 1927-1928-ci illərdə başa çatdırıldı. Sənayeləşdirmə birinci növbəli vəzifə kimi hələ 1925-ci ilin sonunda irəli sürülmüşdü. Ənənəvi sənayeləşdirmədən fərqli olaraq SSRİ-də sənayeləşdirmənin ağır sənayenin inkişafından, istehsal vasitələri istehsalından başlanması nəzərdə tutulurdu. Bu xətt “sosialist sənayeləşdirməsi” adlandırılırdı. Onun başlıca məqsədi ölkənin sosial-iqtisadi geriliyini aradan qaldırmaqdan, iqtisadi cəhətdən xaricdən asılılığı yox etməkdən, ilk növbədə baza sənaye sahələrini inkişaf etdirməkdən ibarət idi. [4, s.148]

1927-ci ilin bilgilərinə əsasən, respublikada kəndli təsərrüfatlarının $\frac{3}{4}$ -ü xırda idi və onun gəlirliyi ildə 400 rublu keçmirdi. Bu, kəndlilərin xalis gəlirdən ödədikləri vergilərin miqdarı göstəricindən də ayəni şəkildə görünür. Belə ki, kəndlilərin vergi mukəlləfiyyətinə cəlb edilən xalis gəliri 1926/27-ci təsərrüfat illərində 58.000.000 manat idisə, 1927-1928-ci təsərrüfat illərində bu rəqəm 3.609.000 manat olmuşdu [100, s.125].

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu müddətdə Azərbaycan SSR-də əkin sahələrində artımın müşahidə olunması ilə yanaşı respublika əhalisinin əkin və otlaq sahələrinin bir qismi sovet hakimiyyətinin ilk illərində Cənubi Qafqaz Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Rəyasət Heyətinin müxtəlif illərdə çıxardığı haqsız qərarlarla Gürcüstan SSR-ə verilmişdir. Beləki, Cənubi Qafqaz Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Rəyasət Heyətinin 30 mart 1925-ci il tarixli qərarı ilə Çiaur meşəliyindən 5000, Şirək çölündən 18 min hektar, 5 və 7 dekabr 1926-cı il tarixli qərarlarla isə Qabırrı (İori) çayı sahilindən 8577, Çatma çölündən 12890, Vaşlovan və Buğa ərazilərindən 8376 hektar sahə Gürcüstan SSR-ə verilmişdi [5, s.269-270].

Kənddə yoxsulları varlı kəndlilərə qarşı qoyulması və onların arasında düşmənçiliyin süni surətdə qızışdırılması geniş vüsət almışdı. Rusiya və digər regionlardan fərqli olaraq əhalinin bir-birinə daha doğma, qohum olduğu Azərbaycan kəndində bu siyasət daha ağır faciələrə gətirib çıxardı. Şəxsi təsərrüfatlar ağır vergilərdən azad olmadılar. Şəxsi təsərrüfatda olan hər şey üçün: mal-qara, qoyun, keçi, ev quşları hətta meyvə ağacları üçün belə kolxozçu kəndli vergi verməli idi. Məsələn, bir toyuğun illik vergisi 60 yumurta idi. Belə vergi 50-ci illərin ortalarına qədər davam etmişdi [1, s.50].

Obyektivlik naminə qeyd olunmalıdır ki, kollektivləşmə bir sıra obyektiv səbəblərlə də şərtlənmişdi. Bu səbəblər sırasında ilk növbədə kənd təsərrüfatı əmtəəliyinin aşağı səviyyəsini, texniki geriliyi göstərə bilərik. Özü də Azərbaycanda bu cəhətdən vəziyyət daha acınacaqlı idi.

1927-ci ildə Azərbaycanda yoxsul kəndli təsərrüfatları 41,8%, ortabab kəndli təsərrüfatları 51,4%, qolçomaq təsərrüfatları isə 6,8% təşkil edirdi. Müqayisə üçün qeyd edək ki, həmin vaxtı SSRİ-dəki 25 milyondan artıq kəndli təsərrüfatının 30,3%-i yoxsul, 66,4%-i ortabab, 3,3%-i qolçomaq təsərrüfatı idi. [3, s.33]. Azərbaycan kəndinin sosial strukturuna diqqət etdikdə görürük ki, əgər 1921-ci ildə əkinsiz təsərrüfatlar ümumi təsərrüfatların 26,7%-ni təşkil edirdisə, 1926-cı ildə bu rəqəm 15,27%-ə çatmışdı. Bu müddətdə 1 deyatinə kimi əkin sahəsi olan təsərrüfatlar 31%-dən 24,85%-ə düşmüş, 1-4 desyatin sahəsi olan təsərrüfatların sayı 34%-dən 48,31%-ə yüksəlmişdi. 4-8 desyatin sahəsi olan təsərrüfatlar müvafiq olaraq 6,7 və 9,82% təşkil etmişdi. 8 deyatindən yuxarı sahəli təsərrüfatlarda isə demək olar ki, elə də ciddi dəyişiklik baş verməmişdi [3, s.43].

Yeni İqtisadi Siyasətin tətbiqinin fəhlə sinfinin vəziyyətində etdiyi dəyişiklik də birmənalı deyildi. Fabrik və zavodlarda fəhlələrlə administrasiya arasındakı münasibətlər onların əməyinin nəticəsi olaraq təsərrüfat hesabı forması ilə deyil, ənənəvi norma, tarif və qiymətləndirmə formasında qurulmuşdu. İşin belə təşkili qaydası fəhləni əməyinin yekun nəticəsinə olan maddi marağının azaldırdı. Nəticə olaraq çoxsaylı fəhlə sinfi Yeni İqtisadi Siyasətin saxlanması maraqlı olan sosial bazaya çevrilə bilmir.

Orta Asiya respublikalarında 20-ci illərdə həyata keçirilən tədbirlərdən biri də kollektivləşdirmə siyasəti idi. Burada məqsəd fərdi kəndli təsərrüfatlarını kolxoz və sovxozlarda birləşdirmək, dövlət idarəçiliyinə verməkdən ibarət idi. 1929-cu ildən başlanan bu proses çox ağırlı keçmiş və faciəli nəticələrə gətirib çıxarmışdır. Kollektiv təsərrüfatların təşkilinin könüllülük prinsipləri əsasında həyata keçirilməsi bildirilsə də, lakin işdə onlar zoraki yolla təşkil edilirdi. Kolxozu üzv olmaq istəməyənlər qolçomaqlığa salınır, həbs edilir, istehsal vasitələrindən məhrum edilirdilər. [4, s.152]

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Kommunist Partiyasının 20-30-cu illər tarixinin bəzi məsələləri. Bakı, Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 1990, 93 s.
2. AMEA TİEA, iş 7502
3. Cəfərov C.M. Azərbaycan kəndi kollektivləşmə illərində (1920-ci illərin sonu – 30-cu illər). Bakı, Elm, 2008. 300 s.
4. Qurbanov R. Türk xalqlarının tarixi, Ali məktəblərin Azərbaycan bölmələri üçün dərs vəsaiti. Bakı: "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2011, 216 s.

5. Rəhmanzadə Ş.F. Azərbaycan – Gürcüstan münasibətlərində ərazi məsələləri (Azərbaycanın Şimal-qərb bölgəsinin materialları əsasında, 1917-1930-cu illərin əvvəlləri). Bakı: Aspoliqraf, 2008, 376 s.
6. Səməndərov S. S. XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycanda vergi məsələlərinin ictimai-siyasi və iqtisadi fikirdə əks olunması. "Azərbaycanın vergi xəbərləri" jurnalı, 2012, №4, 117-134 s.
7. Магеррамов Е.А. Газета «Коммунист» (на азерб. языке) и вопросы восстановления сельского хозяйства Азербайджанской ССР (1921-1928 гг.). Баку, Нурлан, 2004. 344 с.
8. Мусабеков Г. Избранные статьи и речи. В двух томах. Т. I (1920-1927). Баку: Издательство АН Азерб. ССР, 1960, 198 с.
9. Обзор деятельности правительства за 1927 и 1928 гг. Отчет VI-му Всеазербайджанскому съезду Советов. Баку: Издание Управления делами Совнаркома и ВЭС'а, 1929, 464 с.
10. Отчет Народного Комиссариата Земледелия Азербайджана (1924-1926 гг.). Баку: Издание НКЗ АССР, 1927, 49 с.

РЕЗЮМЕ

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В ТЮРКСКИХ ГОСУДАРСТВАХ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 20-Х ГОДОВ XX ВЕКА

Махарамов С.Г.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Восстановление народного хозяйства тюркских государств завершилось только в 1927-1928 гг. В конце 1925 года приоритетной задачей была индустриализация. Возрождение сельского хозяйства шло не так быстро, как должно. Вопрос земельного обеспечения сельчан также оставался очень низким. К 1927 году у 15% сельчан вообще не было пашни. Изменение положения рабочего класса в результате проведения новой экономической политики также было неоднозначным. В результате большой рабочий класс не может стать социальной базой, заинтересованной в поддержании новой экономической политики.

Ключевые слова: национальная экономика, тюркские государства, сельское хозяйство, экономическое положение, зависимость, индустриализация.

SUMMARY

ECONOMIC SITUATION IN THE TURKIC STATES IN THE SECOND HALF OF THE 20S OF XX CENTURY

Maharamov S.G.

Sumgayit State University, Azerbaijan

The restoration of the national economy in the Turkic states was completed only in 1927-1928. Industrialization was set as a priority in late 1925. The revival of agriculture did not go as fast as it should. The issue of land supply to the villagers also remained very low. By 1927, 15 percent of the villagers had no arable land at all. The change in the situation of the working class as a result of the implementation of the new Economic Policy was also ambiguous. As a result, the large working class cannot become a social base interested in maintaining the New Economic Policy.

Key words: national economy, Turkic states, agriculture, economic situation, dependence, industrialization.

QƏDİM İSKİTLƏRİN TARİXİNƏ DAİR

Məhərrəmov S.S.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə: Türk tayfaları və etnosları dünyanın ən qədim xalqlarıdır. Bu mənada türk dili də dünyanın ən qədim dillərindən biridir. Tarixi mənbələrdən də aydın olur ki, qədim türklər İskit İmperiyası ərazisində yaşamışdılar. İskitlər digər türk etnosları kimi qımız içir, at əti yeyir, köçəri maldarlıqla məşğul olur, çadırlarda yaşamaqla evlərini özləri ilə daşıyırdılar. Hərb sənətinin biliciləri kimi düşmənlərinə qarşı mərd savaşırdılar. İskitlər də bütün türk xalqları kimi tarix yaratmış Qədim dünyanın ən cəsur türk etnosu idi. Bunu onlar barədə məlumat verən arxeoloji maddi mədəniyyət nümunələri və yazılı mənbələr sübut edir.

Açar sözlər: iskit, tayfa, Herodot, qədim, Assuriya.

Dünyanın ən qədim tayfalarından biri İskitlərdir. İskitlərin tarixi vətəni, dili, etnik mənsubiyyəti, məişəti və tarixi barədə tarixşünaslıqda müxtəlif fikirlər var. İskitlərin tarixi müxtəlif ölkələrin tarixçiləri tərəfindən tədqiq edilmiş və zəngin tarixşünaslıq bazası yaradılmışdır. Bunun təməlinə iskitlərin geniş əraziləri əhatə etməklə tarix yarıda bilmək istedadı dururdu.

İlk öncə iskitlərin yaşadığı ərazi barədə məsələyə aydınlıq gətirsək görürük ki, tarixşünaslıqda bu problemə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Belə ki, problemə dar çərçivədə yanaşsaq iskitlərin e.ə. VII əsrdə avtoxton kimmerlərin məskunlaşdıqları ərazilərdən sıxışdıraraq, Dunay çayının mənsəbindən Don çayının hövzəsinə qədər olan əraziləri, Krımın çöl hissəsini ələ keçirməsi [6, s.22-23], həmçinin Azov dənizinin qərb sahillərindən Şimali Qara dənizyanı torpaqlarında məskunlaşdıqları aydın olur. Yunan mənbələrində bu ərazilər Pontiya adlanır [4, s. 23]

Məsələyə geniş mənada yanaşdıqda məlim olur ki, e.ə. VIII əsrin ikinci yarısı - VII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Avrasiyanın Qara dəniz bölgəsindən Sayan-Altaya qədər olan çöl və meşə-çöl zonalarının geniş ərazilərində iskitlər gəzməmişdir. "İskitlər" deyildiyi zaman yalnız Şimali Qara dəniz bölgəsində yaşayan tayfaları deyil, bir-birlərindən olduqca uzaq ərazilərdə yaşayan digər xalqları da nəzərdə tuturdular. Daha sonra "İskitlər" termini, istər köçəri qəbilələr olsun, istərsə də Avrasiya çöllərində yaşayan bütün xalqlara tətbiq olunmuşdu [8]

İskitlərin yaşadığı ərazilərlə bağlı tarixçi-etnoqraf alim Qiyasəddin Qeybullayev özünün "Azərbaycan türklərinin təşəkkül tarixindən" əsərində qeyd etmişdir ki, Qara dənizin şimal çöllərində və Orta Asiyada e.ə. I minillikdə yaşamış əhali ümumi mənada qədim yunanca "skif", latınca isə "skut" adlandırılır, başqa sözlə, bu adlar altında konkret etnos nəzərdə tutulmurdu. [5, s.101-113]

Onu qeyd edək ki, iskitlərin yaşadığı əraziləri geniş mənada götürdükdə bəlli olur ki, iskit adı altında müxtəlif etnoslar nəzərdə tutulsa da, onlar vaxtilə ortaq mənşəli, ortaq ictimai-iqtisadi quruluşlu, həmçinin mədəniyyətində, məişətində və dünyagörüşündə bənzər xüsusiyyətlərinə görə bir-birinə yaxın etnoslar olmuşdur. Bütün bu xüsusiyyətlər İskit maddi-mədəniyyət abidələri – kurqanların arxeoloji qazıntıları zamanı tapılan "İskit üçlüyü" ndə birləşmişdir. Buraya silahlar (tunc ox ucları, dəmir xəncərlər və qılınclar, döyüş baltaları), at əşyaları (bir növ cilov) və İskit heyvan üslubundakı sənət əşyaları daxildir ki, oxşar maddi-mədəniyyət nümunələri VIII əsrin ikinci yarısından Avrasiyanın çöl və meşə çöllərində məskunlaşmış xalqların mədəniyyətlərində geniş yayılmışdır [8].

İskitlərin Şərqi Avropa və Ön Asiya ərazilərinə gəlmə və ya yerli tayfalar olması, hardan gəlmələri, tarixi vətənləri barədə müxtəlif fikirlər var. Belə ki, Herodotun verdiyi məlumata görə iskitlər Pontiya çöllərinə Asiyadan gəlmişdilər. Arxeoloji tədqiqatlara əsaslanan R.Qrosse bildirir ki, iskitlərin mənşə ərazisi, yəni tarixi vətəni Türküstan və Qərbi Sibirdi. Qrossenin bu fikirləri Herodotun verdiyi məlumatları təsdiqləyir [4, s. 22].

Bu məlumatlar iskitlərin dil mənsubiyyət məsələsinə aydınlıq gətirməyə imkan verir. Təəssüf ki, tarixşünaslıqda iranşünaslar uzun zamanlar belə hesab edirlər ki, e.ə. I minillikdə Çindən Karpat dağına qədər olan ərazilərdə yaşayan etnoslar, o cümlədən iskitlər irandilli tayfalar olmuşdur [5, s.101-113]. Bir qism tədqiqatçılar isə İskitləri Qafqaz dilli xalqların və ya slavyan xalqlarının etnik mənşəyi ilə eyniləşdirməyə çalışmışdılar. Herodotun "Tarix" əsərində verdiyi məlumata görə Skif İmperiyasında yeddi dildə danışdılar və onların hər birinin müxtəlif adət-ənənələri, dünyagörüşləri olmuşdur.

Vətən tarixşünaslığında Çar skiflərini tədqiq edən Zaur Həsənova görə Herodotun "Tarix" əsərində məlumat verdiyi skif etnosunun yunanca adının transkripsiyası rus dilində düzgün olmayan skif formasında oxunmuşdur. Əslidə isə yunan dilinin transkripsiyasında "kuz" və ya "quz" kimi oxunur. Beləliklə uzun müddət rus tarixşünaslığında skif kimi tanınan tayfalar quzlar olmuşdur ki, bir çox tarixçilər də quzlarla oğuzların eyni tayfa olduqlarını bildirirlər [4, s. 16]

Heredota görə iskitləri Asiyadan massagetlər sıxışdırıb çıxarmışdır. İskitlər Araz çayını keçərək Şərqi Avropaya, Qara dənizin şimalına gəlmiş, kimmerlər ilə döyüşdə qələbə çalmış, onların bir qismini əsir almışdır. Kimmerlərin digər böyük bir hissəsi Ön Asiyaya qaçmışdır. İskitlər kimmerləri təqib etmiş, lakin yolda azaraq Dərbənd keçidi vasitəsi ilə Ön Asiyaya çatmış, Ön Qafqaza və İranın şimalına yayılmışdılar [1, s. 103]. Bu barədə Assur mixi qaynaqlarında da məlumat verilərək göstərilir ki, iskitlər Manna ölkəsinin sərhədlərinə gəldilər, onlar Manna ölkəsinin vilayətlərində yaşayırdılar. İskitlər Urmiyyə gölünün şimal və qərbində məskən saldılar [7, s. 355].

Beləliklə iskitlərin bir hissəsi Şərqi Avropa ərazisi Qara dənizyanı ərazilərdə qaldı. Bir hissəsi isə Mannalıların müttəfiqi kimi Assuriyaya qarşı mübarizə aparmış, Ön Asiyada Kimmer-iskit-sak padşahlığını yaratmış, Midiyada 28 il ağalıq edərək [1, s. 104-105; 7, s. 356] buradakı hərbi əməliyyatların və siyasətin fəal iştirakçılarına çevrilmişdilər.

Şərqi Avropa ərazisində iskit tayfalarının bir hissəsi oturaq əkinçilik, digər hissəsi isə köçəri maldarlıqla məşğul olurdular. Onlar öz aralarında və qonşu dövlətlərlə ticarət əlaqələrinə malik idilər.

İskitlərdə hərbi işi yüksək səviyyədə idi. Onlar e.ə. 513-cü ildə, qonşuluqda yaşayan sarmatlar və budinlərlə ittifaqda Əhəməni hökmdarı I Daranın hücumunu dəf edə bilmişdilər [9, s. 13-14].

Ölmüş iskit çarlarının, sərkərdələrin, kahinlərin qəbirləri üzərində böyük kurqanlar ucaldılır, onların həyat yoldaşlarını, qullarını və atlarını da öldürərək basdırırdılar. Bu kurqanların hündürlüyü bəzən 20 metrə çatırdı. Həlak olmuş döyüşçülər isə öz silahları ilə birlikdə dəfn olunurdular [6, s. 23-24].

İskit tayfalarının konsolidasiyası prosesində quldar dövlət qurumu - İskit çarlığı meydana gəlmişdi. Paytaxtı Neapol şəhəri (müasir Simferopol şəhəri yaxınlığında) olan bu dövlət qurumunun nə zaman meydana gəlməsi barədə yekdil fikir yoxdur. Tədqiqatçıların bir qismi onun e.ə. VII əsrdə, digərləri isə e.ə. IV əsrdə Çar Atey tərəfindən yaradıldığını iddia edirlər.

İskit çarı Ateyin Dobrucanı ələ keçirməsi Makedoniya çarı II Filippin iskitlər üzərinə hücum etməsinə səbəb olmuşdu. E.ə. 339-cu ildə Dunay çayı sahillərində baş vermiş döyüşdə Atey öldürülmüş, qalib gələn makedoniyalılar minlərlə əsir, təxminən 20 min baş at ələ keçirərək geri qayıtmışdılar.

Makedoniyalılarla döyüşdə məğlubiyyətə baxmayaraq, İskit çarlığı öz mövcudluğunu və hərbi qüdrətini saxlayırdı.

Məlumdur ki, II Filippin oğlu Makedoniyalı İsgəndər geniş işğalçılıq siyasəti həyata keçirmiş, müxtəlif istiqamətlərdə yürüşlər təşkil etmişdi. İskit çarlığını ələ keçirmək də Makedoniyalı İsgəndərin planlarına daxil idi. O, bu işi Frakiyaya canişin təyin etdiyi yunan sərkərdəsi Zopiriona həvalə etmişdi. E.ə. 331-ci ildə Zopirion, İskit çarlığının müttəfiqi olan Olviya üzərinə hücum etmiş, lakin olviyalılar və iskitlərin birgə qüvvələrinə məğlub olmuşdur. Bundan sonra iskitlər Makedoniyalı İsgəndərin yanına elçi göndərmiş və onunla sülh bağlamağa nail olmuşdular. Buna baxmayaraq, daxili siyasi mübarizənin kəskinləşməsi, yunan koloniyaları ilə münasibətlərin pisləşməsi İskit çarlığını getdikcə zəiflədirdi. E.ə. III əsrdə mövcud olan bu çarlıq sarmat tayfalarının hücumları nəticəsində süquta uğramışdı [6, s. 23-24].

E.ə. V-IV əsrlərdə sarmatlar Dunay çayının mənsəbindən Volqa çayına qədər olan ərazidə, iskitlərin qonşuluğunda, onlarla sülh şəraitində yaşamışdılar. İskiflərlə dinc münasibətlər e.ə. III əsrdə düşmənçiliklə əvəz olunmuş, qonşularına qarşı hərbi əməliyyatlara başlayan sarmatlar onları Qara dənizin şimal sahillərindən sıxışdırmışdır.

Beləliklə, iskitlərin tarixini tədqiq edərkən məlum olur ki, bu qədim türk etnosu geniş ərazilərə yayılaraq siyasi tarix səhnəsinə çıxdığı andan etibarən tarixin gedişinə böyük təsir göstərmiş, qədim dövrün böyük bövlətləri ilə müharibə aparmış, onların tarix səhnəsindən silinməsində rolu olmuşdur. Türk tayfası olan iskitlərin yaratmış olduqları maddi-mədəniyyət nümunələri arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar olunan Türküstanda, Sibirdə, Altayda türk maddi-mədəniyyət nümunələri ilə paralellər aparılmış, oxşarlıqları və ya eynilikləri sübut olunmuşdur. Bütün türk mədəniyyətinə xas olan "İskit üçlüyü" buna əyani sübutdur.

İskitlər siyasi tarix səhnəsindən çıxdıqdan sonra onların davamçıları eyni ənənələrlə bizim eranın müxtəlif dövrlərində Orta Asiyadan Şərqi Avropaya, Ön Asiyaya qədər yayılmış güclü siyasi birliklər dövlətlər yaratmışlar. Müxtəlif tarixi dövrlərdə iskitlərin davamçıları olan türk xalqları Avrasiya qitəsində Hun, Göytürk, Qızıl Orda, Osmanlı, Xəzər, Teymurilər imperiyaları kimi böyük dövlətlər qurmuşlar. Bu dövlətlərin etnik tərkibinin əsas hissəsini türk xalqları təşkil etsə də, ayrı-ayrı xalqlar, etnik qruplar da bu ərazilərdə onlarla bərabər yaşamışlar [3].

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrdək). Z.Bünyadov, Y.Yusifovun redaktəsi ilə. Dərslik. I cild. Bakı: "Azərənşr", 1994, 687 s.
2. Azərbaycan tarixi (uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər). S.Əliyarlının redaktəsi ilə. Dərslik. Bakı: "Azərbaycan", 1996, 869 s.
3. Əhmədova E.H. Türk kökənli sözlərin dünya dillərində təzahürü // Sumqayıt Dövlət Universiteti – "Elmi Xəbərlər" – Sosial və humanitar elmlər bölməsi, Cild 16, № 2, 2020, s. 12-17
4. Həsənov Z. Çar skifləri (Çar skiflərin və oğuzların etno-dil eyniləşdirilməsi). Bakı: "Əbilov, Zeynalov və oğulları" 2005, 480 s. pdf
5. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: "Azərənşr", 1994. 248 s. pdf
6. Məhərrəmov S.S. Şərqi Avropa ölkələri tarixi (ən qədim dövrlərdən – XIX əsrin II yarısına qədər). Dərs vəsaiti. Sumqayıt: SDU- nın Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi, 2020, 240 s.
7. Yusifov Y. Qədim Şərq tarixi. Dərslik. Bakı: "Universitet nəşriyyatı", 1992, 496 s.
8. Древние Скифы. Кто они и откуда. <http://www.historie.ru/civilizacii/skify/109-drevnie-skify-kto-oni-i-otkuda>
9. История СССР (с древнейших времен до конца XVIII века). ред. Греков, Б.Д.; Бахрушин, С.В.; Лебедев, В.И. том I, М.: МГУ, 1947, 774 с.

РЕЗЮМЕ
ОБ ИСТОРИИ ДРЕВНИХ ИСКИТОВ
Маггеррамова С.С.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Тюркские племена и этносы - древнейшие народы мира. В этом смысле турецкий - один из древнейших языков мира. Также из исторических источников ясно, что древние турки жили на территории Скифской империи. Скифы, как и другие тюркские этносы, пили кумыс, ели конину, занимались кочевым скотоводством, жили в палатках и забирали с собой свои дома. Подобно знатокам боевых искусств, они доблестно сражались со своими врагами. Скифы, как и все тюркские народы, были самым смелым тюркским этносом древнего мира, творившим историю. Об этом свидетельствуют образцы археологической материальной культуры и письменные источники, дающие информацию о них.

Ключевые слова: скифы, племя, Геродот, древние, Ассирия.

SUMMARY
ABOUT THE HISTORY OF ANCIENT ISKITS
Maharramova S.S.
Sumgayit State University, Azerbaijan

Turkic tribes and ethnic groups are the oldest peoples in the world. In this sense, Turkish is one of the oldest languages in the world. It is also clear from historical sources that the ancient Turks lived in the territory of the Scythian Empire. The Scythians, like other Turkic ethnic groups, drank koumiss, ate horse meat, engaged in nomadic cattle-breeding, and lived in tents and took their homes with them. Like connoisseurs of martial arts, they fought valiantly against their enemies. The Scythians, like all Turkic peoples, were the bravest Turkic ethnoses in the ancient world, creating history. This is evidenced by archeological material culture samples and written sources that provide information about them.

Key words: scythians, tribe, Herodotus, ancient, Assyria

QANQLI-QIPÇAQLARIN ETNOGENEZ PROBLEMİ
Mirzəyeva N.E.

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Etnogenez-etnosun formalaşması və inkişafıdır. Etnogenez xalqların formalaşmasını tarix elminin bir çox bölmələri sayəsində müəyyənləşdirə bilər. Araşdırmanın əsas məqsədi qanqlılar barədə mövcud fərziyyələrin doğru olub-olmadığını müəyyənləşdirməkdir. Təsviri tədqiqat metodu ilə qanqlıların etnogenez probleminə coğrafi aspektdən baxılıb. Bu səbəbdən onların qonşuları ilə olan münasibətləri tədqiq olunub. Təsədüfi deyildir ki, bu problemlə bağlı qarışıqlıq onların başqa qəbilələrlə ad bənzərliyindən qaynaqlanır.

Açar sözlər: Qanqlı, qıpçaq, Türkiстан, Yeddisu, kanquy, peçeneqlər.

Günümüdə qədər öz qəbilə (boy) quruluşlarını qoruya bilən türk qövmlərindən biri də qanqlılardır (kanqlı; kəngər). İndiki Qazaxıstanın cənubunda qanqlı birliyinin ortaya çıxdığı ehtimal edilir [3, s.198]. Qanqlıların yerləşdikləri coğrafi məkan haqqındakı fikirlər mübahisəlidir. Onlar Sırdərya çayının orta hövzəsində, Qazaxıstanın Jambıl əyalətinin ətrafındakı Karatav dağlarının ön hissəsinə qədər olan ərazilərdə yayılıblar. XII-XIII əsrin əvvəllərində qanqlı boyunun bir qismi cənubi Uralın şərqindən Aral dənizinin şimalına qədərki çöllərdə, digər qismi isə Yeddisu və İrtiş hövzəsində məskunlaşıblar [10, s.51]. Mənbələrdə onların mərkəzi şəhərinin Türkiстан yaxınlığındakı Bityan şəhəri olduğu göstərilib [12, s.118]. Qanqlılar haqqında məlumatlar ilk dəfə m.ö. II əsrə aid edilən Çin qaynaqlarında rast gəlinib [13, s.56]. Qanqlılar siyasi, iqtisadi və mədəni baxımdan Çin, İran, Roma və Qafqazla münasibətlər qurublar. Onlar daha çox qonşuları olan hunlarla, usyanlarla döyüşərək, Buxara, Xarəzm və bir çox Asiya bölgəsini ələ keçiriblər. Bu baxımdan, onlar Böyük İpək Yolunun bir qismini idarə ediblər. Qanqlılar heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğul olublar. Ovçuluq gündəlik həyatın ayrılmaz məşğuliyyət növünə çevrilib. Özəlliklə, Sırdərya, Çu, Talas, Kələs vadilərində balıqçılıq geniş yayılıb. Qanqlılar dəmir əridərək ondan silah və biçin alətləri, gildən müxtəlif saxsı qablar hazırlayıblar. Ustalar öz hazırladıqları məhsulları heyvanlara və ya buğdaya dəyişirdilər ki, bu da xarici ticarətin inkişafına səbəb olub. Sosial iyerarxiyada hakim “xan” titulu daşıyırdı və

hakimiyyət atadan övlada keçirdi. Arxeoloji araşdırmalara əsasən, qanlı mədəniyyəti 3 arxeoloji mərkəzə ayrılıb. Bunlara:

Kaunçin mədəniyyəti - mədəniyyətin yayıldığı əsas bölgə olaraq tanınır və bu mərkəz Daşkənd ətrafında yerləşməkdədir. Buradakı ən böyük abidələr Sırdərya sahillərində yerləşən Aktobedədir [15].

Otrar-Karatau mədəniyyəti - Sırdərya və Talas çaylarının orta hövzəsini əhatə edir. Burada ən böyük ərazi Otrar vadisidir [16]. Arıs çayının sol sahilində bu mədəniyyəti təmsil edən 20-yə yaxın abidə tapılmışdır: Puşık-Mardan, Kostobe, Şaştope, Seytmantobe, Ahaytobe kimi abidələrdən ən böyüyü Kokmardan və Mardan-Kuik məzarlığıdır. Mardan-Kuik məzarlığı Otrar vadisindədir və bir-birinə yaxın yerləşən 50 dəfədən ibarətdir. Həmin məzarlıqlardan qadınlara məxsus olan sümükdən hazırlanmış daraq, kristal muncuq, qrafitdən qaşları boyamaq üçün çubuqlar, kişi kurqanlarından isə silahlar aşkar edilib. Həmin ərazidə bir kurqandan tapılan və üzərində əqrəb, saqqallı adam, qurd və ağac təsvirləri olan kalsedon³¹ möhürləri buranın əhalisinin xarici ticarətdə İranla əlaqələrinin olduğunu göstərməkdədir. Çünki belə möhürlər II-V əsrə aid olub Otrar vadisinə İpək Yolu vasitəsilə İrandan gətirilə bilərdi.

Jetiasar mədəniyyəti - abidələrin toplandığı yer ümumi olaraq Kuandari ərazisidir və buradan 150 məskən, 100 məzar aşkarlanıb. M.ö. I - M.s. I əsr Jetiasar mədəniyyətinin ən yüksək inkişaf mərhələsi hesab edilir [8, s.135-137].

Mənbələrdə qıpçaqlarla yanaşı, noqaylarla birgə yaşayan qanqlılardan da bəhs edilir [13, s.42]. Qanqlılar geniş ərazidə yayılmaqlarına baxmayaraq, öz damğalarıyla fərqlənirdilər. Günümüzdə Mineralovod ərazisinin Stavropol vilayətində Qanlı adında kənd vardır. Dağıstan, Çeçenistan, Qaraçay-Çərkəz, Stavropol, Astraxan və digər ərazilərdə noqaylar içində yaşayan qanqlılar adlarını qoruya biliblər. Kuban noqayları içində yaşayan qanqlılar “Kangliyev” soyadını daşıyırlar [13, s.58].

Aşağı İdil (Volqa) ətrafında aşkarlanan məzar daşlarında qanlı damğası təsvir edilib. Qanqlılar bu ərazilərdəki noqayların etnogenezində aktiv rol oynayıblar. Tarixşünaslıqda “qanlı”larla “kanquy” adı eyniləşdirilib. Sovet şərqşünası, türkoloqu V.A.Qordlevskiyə görə, oğuzlardan əvvəl Kiçik Asiyaya qalaç, qarluq, qanlı və qıpçaqlar gələrək yerli xalqlarla qarışmış və buranın türkləşməsində müstəsna rol oynamışlar [9, s.22]. Qeyd edək ki, qanqlılar haqqında məlumatlara XII əsr Çin mənbələrində “kan-li” şəklində rast gəlinir [14, s.14-17]. Missioner səyyah Gilyom de Rubruk³² öz əsərində qanqlıları “kanqle” adlandırır [18, s.123].

Qanqlıların tarixi və mənşəyi haqqında fikirlər mübahisəli olaraq qalmaqdadır. Onların mənşəyi məsələsi 3 əsas fikir üzərindən araşdırılmaqdadır. Bunlar: qanqlıların “kanquy və ya kanq-kuo”dan, peçeneq-kanqarlardan və ən nəhayətində qıpçaqlardan gəldikləri istiqamətində olan fərziyyələrdir. Tarixçi Osman Yorulmaz hər üç nəzəriyyəni rədd edərək, qanqlıların Çinin şimalı ilə Qobi çölü və Monqolustanda IV-VI əsrlərdə yaşamış türk boyu olan Kao-çe-lərdən gəldiyi fikrini müdafiə edib [4, s.43-53].

Qanqlıların Kanquy və ya Kanq-kuo-lardan gəlməsi haqqındakı fikirlərə ən çox Çar və Sovet Rusiyasında aparılan tədqiqatlarda rast gəlmək olar. Ad bənzərliyindən yola çıxan tədqiqatçılar, əslində etnogenez məsələsindən uzaq düşərək, dedikləri fikirləri sübut edə biləcək inandırıcı dəlillər ortaya qoya bilməyiblər. Bu mənada qanqlıların kanquy və ya kanq-kuo-dan ortaya çıxdığı fikrini ilk irəli sürən N.A.Aristov özünün “*Türk Boylarının və Xalqlarının Etnik Kökü və Soyları Haqqında Qeydlər*” adlı kitabında kanquylarla qanqlıların eyni olduğunu söyləyib. Araşdırmaçı onların hun, peçeneq və qıpçaqlarla bərabər Avropaya köçdüklerini göstərib. Tədqiqatçı heç bir açıqlama vermədən kanquyları qanlı kimi qəbul edərək, dulatlardan əvvəl Altaylara gəlib yerləşdiklərini qeyd edib [5, s.402-402]. Halbuki, qanqlılar haqqında tək kitabın müəllifi olan³³ və bu məsələ barəsində fikir bildirən A.Kaydara görə, kanquy qanqlıdır və qanlı sözünün mənası “axar su” anlamını verən “kan”dan götürülüb [4, s.29]. Qanqlıları kanquya bağlamağa çalışan araşdırmaçılar qeyd olunduğu kimi ad bənzərliyindən istifadə ediblər. Lakin qanqlıların ana yurdları Yeddisu bölgəsi olmayıb. Onlar daha erkən dövrlərdən Qobidən Monqolustana qədərki ərazilərdə yayılıblar. Qeyd edilən əraziyə, yəni Yeddisuya da buradan köçüb gəliblər [4, s.31]. N.A.Aristov qanqlıları kanquylarla eyniləşdirərək hun, peçeneq, qıpçaqlar kimi Avropaya hərəkət etdiyi vurğulayıb. Əslində isə köç edənlər qanqlılar deyil, kanquylar olublar. Tarixi mənbələrə görə, monqol istilasına qədər qanqlılar Dəşt-i-Qıpçaqda üstünlük təşkil ediblər. Onlar Xarəzmşahlar dövlətində yüksək vəzifə tutaraq, öz hakimiyyətlərinin təməlini Yeddisuda qoyub Sırdərya, Aral bölgəsinə qədər yayıblar [4, s.34].

³¹Kvars mineral qrupuna aid olan dəyərli daş.

³²Gilyom de Rubruk (təq. 1220-1293) XIII əsr Fransız keşiş və missioner səyyah olub. Fransız kralı IX Lyudovikin əmri ilə səyahətə başlamışdır. “Şərq Ölkələrinə Səyahət” və ya digər adı ilə “Monqolların Böyük Xanına Səyahət” kitabını yazmışdır.

³³A.Kaydarın Kanlı əsəri nəzərdə tutulmuşdur. Bax: A. Kaydar, *Kanlı*, Almatı 2004.

Çingiz xanın Xarəzmşahlar üzərinə səfər təşkil etməsi qanqlılara da təsirsiz ötüşməyib. Qanqlılar Xarəzm şahının tərəfində monqollara qarşı mübarizə aparıblar. İ.P.Petruşevskinin verdiyi məlumata görə, Səmərqənd ələ keçirildiyi zaman Çingiz xanın əmrilə 30 minə yaxın qanqlı əsgər öldürülüb. Sağ buraxılan digər qanqlılar Çingiz xana tabe edilərək onun döyüşlərinə qatılıblar [17, s.120]. Qızıl Ordunun dağılmasından sonra, qanqlılar bu torpaqlardakı özbək, qazax, qırğız, qaraqalpaq, tatar, başkır, noqay xalqlarının bir parçası olublar. Monqol dövlətinin ilk müasir Çin qaynağı olan “*Sin Yuan-Şi*”də 1355-ci ildə Yuan İmperatorluğunda qanqlı boyundan olan Tin-çu adlı baş müəllim haqqında məlumat verilib. Kubilay xan zamanında bu imperatorluqda əhəmiyyətli vəzifədə olmuş və Konfutsi alimi olan Buxum ailəsi də qanqlılardandır. O, Çin imperatoruna dövlət və təhsil sistemindəki idarənin tərəqqisi istiqamətində hesabat təqdim edən şəxs kimi tanınıb. “*Buxum biografiyası*”nda bildirilib ki, qanqlı boyu Çingiz xana qarşı kereitlərin hakimi Van ilə müttəfiqlik edib [11].

Bizans imperatoru VII Konstantinos Porfirogennetosun “*İmperatorluğun İdarəsi Haqqında*”³⁴ adlı əsərini əsas götürən bəzi tədqiqatçılar qanqlıların oğuz-peçeneq və kuman-qıpçaqların qarışması nəticəsində ortaya çıxması fikrini müdafiə edib. S.P.Tolstov³⁵ qanqlıların kanqar peçeneqlərlə münasibətindən bəhs edib. Onun fikrincə, oğuz-peçeneqlərin qıpçaqlarla qarışmaları nəticəsində kanqarlar “qanqlı” adını almışdır [19, s.101]. Lakin Çin mənbələrində “kao-çe” etnik adı qanqlılara verilən addır və “*hündür təkərli arabalara sahib olan*” deməkdir. Bu da türk dilində “araba” mənasına gələn “kanqlı” sözünü ehtiva edir. Bu baxımdan, O.Yorulmaz kao-çe-uyğur və qanqlı-uyğur əlaqəsini əsas götürərək qanqlıların mənşəyini kao-çelərə bağlayıb [4, s.43-54].

Qanqlıların qıpçaqlardan törəməsi ilə əlaqəli fərziyyəni Z.V.Toqan və A.İnan istisna olmaqla, bir çox türk tarixçiləri açıqlayıb. F.Sümer IX əsrdə yaşayan Kanlı adlı qıpçaq bəyinin tərəfdarlarının sonradan belə adlandırıldığını bildirib. Qeyd edib ki, qıpçaqlar kimeklərdən ayrılaraq, sonradan müstəqillik əldə edib [2, s.32-33]. Eynilə türkoloq V.V.Bartold da XII əsrdən qıpçaqlarla qanqlıları bir-birindən ayırmayıb [7, s.398]. Əl-Nüveyri və İbn Xalduna istinadən S.Ahincanov da qanqlılarla qıpçaqları bir-birilə əlaqələndirib [6, s.239-240]. Bunun əsas səbəbi Qaşqarlı Mahmudun “Kanlı” adını Qıpçaq bəylərindən birinin adı kimi göstərməsidir. Əslində bu qanqlıların qıpçaqlardan törəməsinin deyil, əksinə, qıpçaqlarla bərabər qanqlıların sözügedən bəyin idarəsində yaşadığını göstərməkdir. Çünki qanqlılar tarix səhnəsinə Aral və Sırdərya ətrafında deyil, güman ki, IX əsrdə Uyğur xanlığının dağılması səbəbi ilə gəliblər. Bu baxımdan, deyə bilərik ki, qanqlılar həm peçeneqlərdən, həm də kuman-qıpçaqlardan tamamilə ayrı bir boydur. Qıpçaq adının IX əsrdən ortaya çıxdığını, qanqlıların isə əksinə, çox əvvəldən mövcud olduğunu nəzərə alsaq, qıpçaqların qanqlılardan fərqli bir qövəm olduğunu sübut edə bilərik. Bunu “*Monqolların Gizli Tarixi*”ndə Subutayın üzərinə yürüş etdiyi xalqlardan bəhs edən bölümündə də görə bilərik: “...Subutay kanqlin, kibçaut, bacigit, orusut, asut, sesut, macar, keşimir, sergesut, buhar və keret xalqlarına getmiş...ancaq o xalqlar tərəfindən dayandırılmışdır” [1, s.391]. Burada kanqlin və kibçaut ayrı boy olaraq göstərilib. Dəşt-i-Qıpçaqda qanqlılarla qıpçaqlar müttəfiq olmaqla yanaşı, rəqib qəbilələr idi. Tədqiqatçılar qıpçaqlarla qanqlıların bağlı olduqlarını söyləsələr də, bir-birinə qonşu olan bu boyların damğa bənzərliyi olub. Bu faktor isə qıpçaqların qanqlılardan törədiyi mənasına gələ bilməz.

ƏDƏBİYYAT

1. Moğolların Gizli Tarihi. (1986). (Çev.Prof.Dr.AhmetTemir) Ankara:Türk Tarih Kurumu Basımevi.
2. Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler)Tarihleri,BoyTəşkilatı,Destanları*,Ana yayınları,İstanbul 1980.
3. Yorulmaz, Osman. Moğol İstilasası Sonrası Kənglilər/Kanklılar, *Bilgi*, Sayı 40, Kış, 2007, s.195-222.
4. Yorulmaz, Osman, *Geçmişden Günümüze Kanqlı Türkleri*, Ötüken, İstanbul 2012.
5. Аристов, Николай, *Заметки Об Этническом Составе Тюркских Племен и Народностей и Сведения Об Их Численности*, Типография Худякова, СПб 1897.
6. Ахинжанов,Сержан М.,*Кыпчаки в Истории Средневекового Казахстана*,ГЫЛЫМ,Алматы 1995.
7. Бартольд, Василий В., “Новый Труд о Половцах”, *Сочинения*, Т. V, 1968.
8. Байпаков, Карл ve Таймагамбетов, Жакен, *Археология Казахстана*, Қазақ Университеті, Алматы 2006, s. 135-137.

³⁴VII. Konstantinos Porfirogennetos (905-959) Bizans Makedon sülaləsinin IV hökmdarı. Adındakı “Porfirogennetos” “bənövşəyi mərmərli otaqda doğulan” anlamını verir. Tarixdə özünün yazdığı “De Administrando Imperio”, “De Ceremoniis” və “De Thematibus” adlı kitabları ilə tanınmaqdadır. Bu kitab üçün bax: www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr_2/ (müraciət tarixi: 14.11.2019).

³⁵Sergey Pavloviç Tostov (1907-1976)-Sovet tarixçisi, etnoqrafı, arxeoloqu olub. Orta Asiya xalqlarının tarixinin tədqiqatçısı, qədim Xarəzm mədəniyyətini kəşf edən tarixçi.

9. Гордлевский, Владимир, *Государство Сельджукидов Малой Азии*, Издательство АН СССР, Москва 1941.
10. Кадырбаев, Александр, “Тюрки-Канглы В Империи Чингис-Хана (По Китайским Источникам)”, *Материалы Научной Конференции "П.И.Кафаров и Его Вклад в Отечественное Востоковедение" (К 100-Летию Со Дня Смерти)*. Ч.2, Москва 1979, s. 50-75.
11. Кадырбаев, А.Хубилай-Хан–Завоеватель Или Объединитель Китая? www.cyberleninka.ru/article/n/hubilay-han-zavoevatel-ili-obedinitel-kitaya (müraciət tarixi: 16.11.19).
12. “Канглы Государство”, Казахстан. Национальная Энциклопедия, Cilt 3, Алматы: Қазақ Энциклопедиясы, 2005, s. 118.
13. Керейтов, Рамазан, *Ногайцы: Особенности Этнической Истории и Бытовой Культуры*, Издательство “Сервисшкола”, Ставрополь 2009.
14. Кылычев, Алга, “Сведения Восточных Авторов О Племенах “Канглы””, *Научное Обозрение. Реферативный Журнал*, Sayı 3, 2016.
15. Памятники Каунчинской Культуры (21.03.2015). www.arheologija.ru/pamyatniki-kaunchinskoj-kultury/ (müraciət tarixi: 20.01.2020).
16. Памятники Отрарско-Каратауской Культуры (21.03.2015). www.arheologija.ru/pamyatniki-otrarsko-karatauskoj-kultury/ (müraciət tarixi: 20.01.2020).
17. Петрушевский, Илья, *Поход Монгольских Войск в Среднюю Азию в 1219-1221 гг. и Его Последствия*, Наука, Москва 1970.
18. *Путешествие в Восточные Страны Плано Карпини и Рубрука*, Типография “Искра Революции”, Москва 1957.
19. Толстов, Сергей, “Города Гузов (Историко-Этнографические Этюды)”, *Советская Этнография* №3, АН СССР, Москва 1947, s. 55-102.

РЕЗЮМЕ
ПРОБЛЕМА ЭТНОГЕНЕЗА КАНГЛЫ-КИПЧАК
Мирзаева Н.Э.

Бакинский государственный университет, Азербайджан

Этногенез — это формирование и развитие этноса. Этногенез может определять разные этапы формирования народов благодаря многим разделам исторической науки. Основная цель исследования - определить, верность существующие гипотезы о канглы. Проблема этногенеза канглы рассматривалась с географической точки зрения методом описательного исследования. По этой причине были изучены их отношения с соседями. Неслучайно путаница в предположениях об этой проблеме связана схожести имени с другим племенем.

Ключевые слова: Канглы, Кипчак, Туркестан, Семиречье, кангуй, печенег.

SUMMARY
THE PROBLEM OF ETHNOGENESIS OF THE KANGLY-KIPCHAKS
Mirzayeva N.E.

Baku State University, Azerbaijan

Ethnogenesis is the formation and development of an ethnos. Ethnogenesis can determine different stages of the formation of peoples thanks to many sections of historical science. The main goal of the study is to determine the validity of the existing hypothesis about the kangly. The problem of the ethnogenesis of the Kangly was considered from a geographical point of view by the method of descriptive research. For this reason, their relations with their neighbors were studied. It is no coincidence that the confusion in the assumptions about this problem is associated with the similarity of the name with another tribe.

Key words: Kangly, Kipchak, Turkestan, Zhetysay, Kanguy, Pechenegs.

AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ ENERJİ AMİLİ

Musayev E.A.

Gəncə Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. XX əsrin 90-cı illərində beynəlxalq aləmdə baş verən proseslərin fonunda, SSRİ-nin parçalanması nəticəsində öz müstəqilliklərini əldə etmiş Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan kimi böyük enerji resurslarına malik türk dövlətlərinin enerji ehtiyatlarının işlənməsi, hasilı və dünya bazarlarına çıxarılması istiqamətində həyata keçirilən diplomatik proseslər təhlil edilir. Bu diplomatiyada Türkiyə dövləti ilə Azərbaycan dövləti arasındakı yeni yaranan münasibətlərdə enerji faktorunun əhəmiyyətinin və dünya enerji siyasətindəki yeri, aktuallığı analiz olunur. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının dünya enerji təhlükəsizliyində Türkiyə Cumhuriyyəti ilə enerji layihələrinin həyata keçirilməsi istiqamətində birgə fəaliyyətləri faktlar əsasında analiz edilir və əhəmiyyətli nəticələrə gəlinmişdir.

Açar sözlər: ARDNŞ, TPAO, Rusiya, Cənubi Qafqaz, Şərq-Qərb dəhlizi, Transxəzər, Transqafqaz, Gürcüstan

Sovet İmperiyası zamanında Azərbaycan enerji ehtiyatlarının istismarı mərkəzdən, Moskvadan verilən göstərişlər əsasında həyata keçirilirdi. Neft və qaz yataqları sovet dövründə çox böyük həcmdə istismar edilirdi. İkinci dünya müharibəsində SSRİ-nin qələbə əldə etməsində Bakı nefti müstəsna rol oynamışdır. Müxtəlif illərdə Sovet rəhbərliyinin xüsusi göstərişi və planlı iqtisadiyyatdan irəli gələrək Azərbaycan nefti son dərəcə istismar edilirdi. 1964-1968-ci illər ərzində neft hasilatının orta illik səviyyəsi 21 milyon ton təşkil etdi. 1969-cu ildən neft hasilatının səviyyəsi düşməyə başladı və bu proses 1985-ci ilə kimi davam etdi. 1965-ci ildə 21,6 mln t, 1970-ci ildə 20,2 mln t, 1975-ci ildə 17,2 mln t, 1980-ci ildə 14,7 mln t, 1985-ci ildə 13,1 mln t, 1986-cı ildə 13,3 mln t olmuşdur. [8,35-37]

XX əsrin 80-ci illərində SSRİ –də baş verən məlum səbəblərdən Azərbaycanda neftin hasilı üçün lazımı texnologiyanın tətbiq edilməməsi neft istehsalı səviyyəsini aşağı saldı. 1980-ci ildə 14,7 milyon ton neft hasil edildiyi halda, 1990-cı ildə 12,5 milyon tona endi. [9,56]

SSRİ-nin dağılmasından sonra Azərbaycan neft sənayesində durğunluq yarandı. Bu sahəyə böyük məbləğdə sərmayə lazım gəlirdi. Belə bir vaxtda xarici neft şirkətləri Azərbaycan neftinin işlənməsi və hasilı ilə bağlı danışıqlara başladılar. əlbəttə bu danışıqlarda Türkiyə dövlətinin də neft şirkəti iştirak edirdi.

Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən, neft ehtiyatları 500 milyon tondan çox olan «Çıraq», «Azəri» və «Günəşli» yataqlarının birgə istismarı ilə bağlı Beynəlxalq Şirkətlər Konsorsiumu və Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti arasında 1991-ci ildən başlanmış danışıqların müvəffəqiyyətlə başa çatmasından sonra Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev 1994-cü il sentyabrın 14-də Xəzərin Azərbaycan sektorunda neft yataqlarının birgə işlənilməsi haqqında xarici neft şirkətləri konsorsiumu ilə danışıqların yekunları barəsində fərman verdi. [11.11] Həmin fərmanla Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinə Beynəlxalq Şirkətlər konsorsiumu ilə müqavilələr imzalamağa razılıq verildi.

1994-cü il sentyabrın 20-də Bakının «Gülüstən» sarayında ARDNŞ ilə dünyanın 6 ölkəsinin ABŞ, Böyük Britaniya, Norveç, Rusiya, Türkiyə və Səudiyyə Ərəbistanının iri neft şirkətləri daxil olan konsorsium, sonralar Yaponiya şirkəti də bu konsorsiuma qoşuldu, arasında Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda «Azəri», Çıraq yataqlarının və «Günəşli» yatağının birgə işlənilməsi haqqında 30 illik saziş imzalandı. «Əsrin müqaviləsi» adlandırılan bu müqaviləni imzalayan konsorsiumun tərkibinə ABŞ-ın «Amoko», «Yunokal», «Pennzoil», «Eksson» Böyük Britaniyanın «Britiş Petroleum», «Remko», Rusiyanın «Lukoil», Norveçin «Statoyl» Türkiyənin «Türk petrolları» (TPAO), Səudiyyə Ərəbistanının «Delta» və Yaponiyanın «İtoçi» şirkətləri daxil idi.

«Əsrin müqaviləsi»nin əhatə etdiyi «Azəri», «Çıraq», «Günəşli» sahəsində ilkin neft ehtiyatları 511 milyon ton, səmt qazı ehtiyatları 100 milyard kub metr, sərbəst təbii qaz ehtiyatları isə 100-150 milyard kub metr səviyyəsində qiymətləndirilirdi. Ehtimal olunan sərmayə 10 milyard dollar həcmində nəzərdə tutulurdu. [15, 1994, 12 oktyabr, 1999, 21 sentyabr] 30 il ərzində Azərbaycan, «Əsrin müqaviləsi»ndən bütün gəlirin 80%-ni, xarici neft şirkətlərinin hamısı birlikdə isə 20%-ni götürməli idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, «Əsrin müqaviləsi»ndə sazişlərin hər biri üçün pay bölgüsü tam dəqiqləşdirilmişdi. Müqaviləyə əsasən 1,75%-«Türk petrolları» pay aldı. Sonradan Konsorsiumun iştirakçılarının tərkibində bəzi dəyişikliklər oldu. Bu dəyişikliklərə görə Türkiyə neft şirkəti TPAO-nun payı 6,8%-ə qaldırıldı. Müqavilənin imzalanması Türkiyə ilə Azərbaycan arasında qardaşlıq əlaqələrinin, iqtisadi əməkdaşlığın genişlənməsinə, beynəlxalq miqyasda ölkəmizin dəstək qazanmasına geniş perspektivlər açdı. Qafqaz və Mərkəzi Asiya fəvqəladə enerji ehtiyatları və Avropa ilə Asiya arasında körpü rolunu oynayan son dərəcə mühüm strateji vəziyyəti bu bölgəni dünya siyasətinin mərkəzinə çevirdi. Bu ərazidə neft ehtiyatı 200 milyon ton müəyyən edilmişdir. Şah Dəniz yatağı həmçinin qaz

ehtiyatı ilə zəngin olan ərazidir. Burada hesablamalara görə 50 milyard m³ qaz ehtiyatı vardır. Layihənin maliyyə dəyəri 4 milyard dollar olub, layihənin həyata keçirilməsi 2004-cü ildə başlanmışdır.[6]

Şah Dənizi yatağında TPAO (Türkiyə)-nin payı 9% müəyyənləşdirilmişdi.(3, iş 393, vv.32-44) «Kürdaşi» - «Kırgan» - «Arazdaşi» yataqlarının birgə işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında ARDNŞ, TPAO (Türkiyə) arasında 1998-ci il iyunun 2-də Bakıda müqavilə imzalandı. Müqavilə 1998-ci ilin iyununda Milli Məclisdə ratifikasiya olunduqdan sonra 7 iyul 1998-ci ildə qüvvəyə mindi.[10. İyul – Dekabr 1999.10; Aprel – İyun 2000.;3, iş 590, vv.1-40]. Müqaviləyə görə ARDNŞ – 50%, TPAO (Türkiyə)– 5% pay almışdır.[9.74-75;4,iş 590, vv.1-40]21 iyul 1998-ci ildə hesablamalara görə, 900 milyon ton neft rezervi «Araz», «Alov» və «Şərq» yataqları üzrə[1.349;19.75;3, iş 599,vv.127-139] kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında saziş imzalanmışdı. Müqaviləyə görə, ARDNŞ 40%, TPAO 10% (Türkiyə) pay bölgüsü əldə etmişdilər. [3, iş599,vv.127-139]

200-ci il iyununda Kəlaməddin – Mişordağ bölgəsində neft çıxarılmasına dair müqavilədə Petoil (Türkiyə) 42,5% pay bölgüsü əldə etdi.[9,82]

Dünyanın müasir geosiyasi oriyentirlərinə təsir edən mühüm faktorlardan biri də enerji məhsullarının təhlükəsiz yollarla dünya bazarlarına və əsas istehlakçılara çatdırılması məsələsidir. Bu mənada Xəzər hövzəsinin karbohidrogen ehtiyatlarının - neft və qazın ixrac marşrutları, hansı ölkələrin ərazilərindən keçməsi məsələsi də müasir geosiyasi və geoiqtisadi problemlərin mərkəzində durur. Bu məsələdə həm region dövlətləri - Rusiya, İran, Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan, Ukrayna, həm dünya dövlətləri - ABŞ, Avropa İttifaqı ölkələri, Çin, Yaponiya, həm də neft istehsal edən əsas ölkələr - Fars körfəzi ölkələri, Norveç, Venesuela və başqalarının maraqları mütləq qaydada təmsil olunur. Biri nefti öz ərazisindən keçirməklə tranzit maraqlarını, digəri onun hansı marşrutla - hansı bazara axacağı ilə özünün satış bazarında yaranacaq rəqabət maraqlarını, o biriləri, özləri üçün daha ucuz, təhlükəsiz və sabit enerji qaynaqları təmin etmək maraqlarını, digərləri isə sərvətlərini dünya bazarlarına sərbəst çıxarmaqla öz milli dövlətçilik və maddi problem-lərinin həlli məsələlərini təmin etməyə çalışırlar.

Regionda neft hasilində pay bölgüsü almaqla yanaşı əldə olunmuş payın dünya bazarına çıxarılması yolları diqqət mərkəzinə çəkildi. Qazaxıstan və Azərbaycan neftinin hansı yolla dünya bazarına çıxarılması məsələsi problem olaraq qalırdı. SSRİ dağıldıqdan sonra boru xətlərinin işə salınması da çətinliklər törətdi, lazımı istiqamətdə neftin ötürülməsi üçün yeni xətlər çəkilməsinin vacibliyi ortaya çıxdı. Bu sahədə görülməli işlər üçün nəzərdə tutulan sərmayə isə olmadığından, neft ixracı üçün kəmərlərin çəkilməsi yubadılırdı. Bundan əlavə olaraq maliyyə problemləri ilə yanaşı, siyasi-strateji maraqların da toqquşması, neft kəmərlərinin çəkilməsi məsələsində əngəl törədirdi. Bütün bu göstərilənlər Xəzər neftinin dünya bazarına çıxarılması üçün əsas maneələr idi.

Azərbaycandan başlanan neft kəmərlərinin hansı ərazilərdən keçəcəyini müəyyən etmək üçün dövlətlərarası danışıqlar aparıldı.

Neft kəmərləri əsasən Azərbaycandan başlamaqla Türkiyə ərazisinə keçməsi əlverişli əhəmiyyətə malik idi. Lakin bu xəttin üç ölkə – İran, Gürcüstan və Ermənistan – ərazisindən keçməklə Türkiyəyə çıxış əldə edə bilərdi. Bu üç istiqamət isə maraqlı tərəflərin siyasi təsiri altında olduğundan konkret variantlar səmərə vermədi.

Azərbaycan hökuməti Aralıq dənizindəki Ceyhan limanına üstünlük verirdi. 1993-cü ilin martın əvvəllərində Türkiyə hökuməti ilə bu istiqamətdə ilkin saziş imzalandı. Sazişə əsasən tərəflər bu ölkənin ərazisindən keçməklə kəmərin tikilməsi üçün əsas şərtlər və tariflər üzrə ilkin razılığa gəldilər. İran və Gürcüstan hökumətləri ilə də ilkin razılaşmalar əldə edildi.

Kəmərin keçəcəyi marşrutun müəyyən olunması istiqamətində uzun sürən danışıqlar aparıldı. Nəticədə Bakı-Tiflis-Ceyhan marşrutu üzrə Azərbaycan və Xəzər neftinin dünya bazarlarına çatdırılması ilə əlaqədar razılaşma əldə olundu.

Azərbaycandakı neft şirkətləri Bakı-Supsa neft kəmərinə genişləndirməyə çalışdılar. Bununla da həmin neft şirkətləri Bakı-Supsa neft kəməri ilə neftin dünya bazarlarına çıxarılması miqdarını 15 milyon tona çatdırmaq niyyətində idilər. Lakin bu miqdarın əldə olunması üçün çəkiləcək maliyyə xərcləri Bakı-Ceyhana çəkiləcək xərclərə bərabər olduğundan bu istiqamətdə nəzərdə tutulan planlar ləğv edildi. Bakı-Supsa xəttinin inkişaf etdirilməsində Avropa dövlətləri çox maraqlı idi. Çünki Bakı Ceyhanın reallaşması Türkiyənin Cənubi Qafqaz və Orta Asiya ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrinin möhkəmlənməsinə və genişlənməsinə şərait yaratmaqla yanaşı siyasi gücünün də artmasına imkanlar açdı. Elə buna görə də Qərbi Avropa dövlətləri BTC-nin reallaşmasında maraqlı deyildilər. Lakin NATO-da mühüm rolə malik olması və ABŞ-ın yaxın Şərqdə maraqlarını ifadə edən dövlət kimi Türkiyə ABŞ-dan BTC-nin reallaşmasına dəstək aldı.Digər tərəfdən Azərbaycan hökumətinin səyi nəticəsində BTC reallaşdı. BTC-nin reallaşmasında Azərbaycan xalqının Milli lideri Heydər Əliyevin əməyi çox böyük olmuşdur.

Şərq-Qərb dəhlizinin hər iki tərəfi tranzit yük daşıma baxımından Transxəzər və Transqafqaz boru kəmərləri sistemində müstəsna rolə olan Bakı-Supsa Qərb boru kəmərinin istismara verilməsi Xəzər dənizi regionunda karbohidrogen istehsal edən ölkələrin mənafeələrini və maraqlarının hərtərəfli təmin etmək üçün çox böyük əhəmiyyətə malik idi. Bunu 1998-ci il oktyabrın 29-da Azərbaycan, Gürcüstan, Qazaxıstan, Türkiyə və

Özbəkistan prezidentləri imzaladılar və bu, Ankara bəyannaməsinin gerçəkləşməsi istiqamətində atılan yeni bir addım idi[7,91].

«Əsrin müqaviləsi» imzalandıqdan sonra cənubi qafqazda qərb dövlətlərinin mövqeyinin möhkəmlənməsi və Rusiyanın mövqələrinin xeyli zəifləməsinə gətirib çıxartdı. Rusiya itirdiyi mövqələrini bərpa etmək üçün BTC-nin reallaşmasına mane olmaq və Novorossiyski xəttinin qəbul edilməsinə çalışırdı[5,219].

Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsinin reallaşması Rusiyanın Cənubi Qafqazda mövqələrinin xeyli zəifləməsinə gətirib çıxarır. Bu proses öz-özlüyündə Rusiyanın itirdiyi mövqələrin hesabına Qərbin bu bölgədə nüfuzunu artırır.

Aparılan çoxsaylı tədqiqatlar əsasında Azərbaycan hökuməti – kommersiya, siyasi, texniki və digər amilləri də nəzərə almaqla – milli maraqlara daha çox cavab verən Bakı – Tbilisi – Ceyhan marşrutunu seçdi. ABŞ, Türkiyə, Qazaxıstan, Özbəkistan və Gürcüstan hökumətləri də bu marşrutu dəstəklədilər. Bütün bu ölkələr 1998-ci ilin oktyabrında BTC-nin dəstəklənməsinə dair Ankara Bəyannaməsini imzaladılar.[12.119]

1999-cu ilin noyabrın 18-də ATƏT-in İstanbul Sammiti zamanı Azərbaycan Respublikası prezidenti Heydər Əliyev, Gürcüstan prezidenti Eduard Şevardnadze, Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmirəl «Xam neftin Azərbaycan respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Cümhuriyyətinin əraziləri ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə dair» saziş imzaladılar [12,119].

2000-ci ilin aprelinə qədər bir neçə saziş hazırlandı və tranzit ölkələrin – Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə – hökumətləri tərəfindən imzalandı. Habelə kəmərin tikinti xərclərinin 2,4 milyard dolları keçəcəyi halda əlavə xərclərin ödənilməsi üçün Türkiyə hökuməti ilə zəmanət sazişi imzalandı.[12.119-120;3, iş 809.vv.45-56]

Nəhayət 2000-ci ilin oktyabrında tikinti işlərinin maliyyələşdirilməsi üçün sponsorlar qrupu yaradıldı və Azərbaycan Türkiyə, Gürcüstan hökumətləri ilə müvafiq sazişlər imzalandı. 8 şirkət – ARDNŞ (sponsorlar qrupunda 50 faizlik paya malikdir), BP (25,41%) Yunokal (7,48%), Statiol (6,37%), TPAO (5,02%), İtochu (2,92%), Ramko (1,55%) və Delta (1,25%) – sponsorlar qrupuna qoşuldu. [8.124]

BTC-nin çəkilişi başa çatana qədər onun ətrafında qızğın geosiyasi və geoiqtisadi diskussiyalar və dövlətlərarası danışıqlar aparılmışdır.

BTC-nin inşası Orta Asiya və Xəzər hövzəsinin, Cənubi Qafqazın və bütövlükdə Avrasiya bölgəsinin geosiyasi və geoiqtisadi vəziyyətini ciddi şəkildə dəyişdi, regionun neft məhsullarını, Qərbinsə enerji ehtiyaclarının ödənilməsinə və təhlükəsiz təminatını qismən də olsa, rusların geosiyasi təsirindən və asılılığından xilas etdi.

Azərbaycanın ilk illərdən bəri öz neftini və qazını xarici bazarlara sərbəst çıxarmaq arzusunu BTC əsasən, təmin etdi. BTC Azərbaycanla yanaşı, Gürcüstanın və Türkiyənin də gələcək geosiyasi və strateji inkişafında çox mühüm rol oynadı. Kəmərlər ideyasına beynəlxalq sanksiya verilməsi və bu ölkələrin marşrut üzrə "əsas tranzit dövlət" seçilməsi, nəinki təkcə onların enerji təhlükəsizliyinə ciddi təsir göstərmiş, həmçinin daxili siyasi və iqtisadi həyatlarını yaxşılaşdırmış, onlara ciddi iqtisadi, siyasi dividendlər və beynəlxalq önəm qazandırmışdır.

BTC istifadəyə verildəndən sonra, Rusiyanın geosiyasət tədqiqatçıları A. Duqin və başqaları yazırdı ki, bəs Rusiya Xəzərlə Qara dəniz arasındakı çox əhəmiyyətli "geosiyasi açar məkanı" Türkiyəyə və Qərbə uduzaraq, dünyanın yeni enerji geosiyasətində oyundankənar vəziyyətdə qaldı. Guya bundan sonra nə Rusiya, nə də ki, İran bu bölgəyə bir daha daxil ola bilməyəcəklər... və ABŞ-la Türkiyənin hegemonluğu altında yeni bir "Qafqaz dövləti", yaxud "Qafqaz dövlətləri Birliyi" adlanan geosiyasi reallıq yaranacaqdır ki, İran və Rusiya bu birlikdən kənarda qalacaq"[13; 307].

2007-ci il iyunun 16-da BTC layihəsinə rəsmən Qazaxıstan da qoşuldu. Həmin gün Alma-Atada Qazaxıstan və Azərbaycan prezidentləri Qazaxıstan neftinin Xəzər dənizi və Azərbaycan ərazisindən keçməklə Bakı-Tbilisi-Ceyhan vasitəsi ilə dünya bazarlarına çıxmasına dəstək və yardım barədə saziş imzaladılar. Bu razılaşma Qazaxıstan neftinin BTC ilə nəql olunması məqsədilə Aktau-Bakı daşıma sisteminin yaradılmasını nəzərdə tutur. Qeyd edək ki, Bakı- Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri bilavasitə həm layihənin iştirakçısı olan dövlətlərin iqtisadi maraqlarını təmin edir, həm də müasir dünyanın son dərəcə aktual məsələsi olan enerji təhlükəsizliyi probleminin həlli baxımından geniş imkanlar açır. Bu siyasi məsələdə Türkiyə Azərbaycanın əsas strateji tərəfdaşı və müttəfiqi olmaqla enerji amilindən məharətlə istifadə edir.

Araşdırmalardan aydın olur ki, beynəlxalq enerji siyasətində Azərbaycan türk dövlətləri ilə münasibətdə enerji amilinə dayanaraq qarşılıqlı əməkdaşlığa daha çox üstünlük verir. Bu münasibətlər müasir dövrdə müxtəlif enerji layihələrinin həyata keçirilməsində də özünü göstərir. Azərbaycan və Türkiyənin strateji mövqeyi iki dövlətin enerji layihələrinin həyata keçirilməsində üstünlük qazandırır. Eyni zamanda Azərbaycan –Türkiyə münasibətlərinin inkişafı nəinki Xəzərin Azərbaycan sektorunun enerji ehtiyatlarının dünya bazarlarına nəqlində mühüm rol oynayır, eyni zamanda türk dövlətlərindən Qazaxıstan, Özbəkistan və yaxın zamanlarda Türkmənistan enerji qayanaqlarının işlənməsi və tranzitində də əhəmiyyətli rol oynayacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan-Türkiyə: Dostluq, Qardaşlıq, Strateji Əməkdaşlıq. Bakı, Şərq-Qərb, 1997. 200 səh.
2. Azərbaycan Dövlət Səhiyyə Komitəsi: malların idxal və ixracına dair göstəricilər. B. 1996-2009.
3. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivı. Fond, 2941, iş 590, vv. 1-40, iş 599, vv. 127-139, iş 809, vv. 45-56.
4. F.Ş. «Azərbaycan Respublikasının yeraltı suları və ehtiyatlarından istifadə və ekoloji problemləri.» Bakı 2000. səh. 219
5. Əliyev Heydər Azərbaycan nefti dünya siyasətində Birinci kitab. Bakı. Azər nəşr. 1997. 240 s.
6. Yusifov Mübariz, Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq ideologiyası. Bakı, Nurlan, 2003. 204 s.
7. Tsallik Svetlana. Xəzərin neft gəlirləri: qazanan kim olacaq. Bakı. Açıq Cəmiyyət İnstitutu, 2003. 260 s.
8. O.N. «Azərbaycan Hazar ekonomisi və stratejisi». Dergi yayımları, İstanbul, 2001, 298 s.
9. Avrasya Dosyası, TİKA Bülteni, S. 94, mart 1998/1.
10. «Azərbaycan» Avrasya Dosyası, TİKA bülteni S/28, mart 2000
11. Алиев Ф. «Контракт века: 5 лет спустя», Consulting & Business S 9-1999, стр. 40-41.
12. Илларионов А. Экономическая свобода и благосостояние народов. Вопросы экономики, 2000, № 4;
13. Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России, Москва, 2000.
14. Oil and Gas Industry on the eve of the XXI century, Baku 2001
15. The Oil and Gas Industry of Azerbaijan. SOCAR-State Oil Company of Azerbaijan Republic, Baku 2001
16. Harts EUROIL, December 1995

РЕЗЮМЕ

ЭНЕРГЕТИЧЕСКИЙ ФАКТОР В АЗЕРБАЙДЖАНО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЯХ

Мусаев Э.А.

Гянджинский государственный университет, Азербайджан

На фоне процессов, происходящих на международной арене в 90-е годы XX века, дипломатические процессы осуществлялись в области разработки, добычи и экспорта энергоресурсов тюркских государств с большими энергоресурсами, таких как Азербайджан, Казахстан и Узбекистан, получивший независимость в результате распада СССР. Эта дипломатия анализирует важность энергетического фактора в новых отношениях между турецким государством и азербайджанским государством, а также его место и актуальность в мировой энергетической политике. При этом совместная деятельность Азербайджанской Республики с Турецкой Республикой по реализации энергетических проектов в области мировой энергетической безопасности проанализирована на основе фактов и достигнуты значительные результаты.

Ключевые слова: SOCAR, ТРАО, Россия, Южный Кавказ, коридор Восток-Запад, Транскаспий, Закавказье, Грузия

SUMMARY

ENERGY FACTOR IN AZERBAIJAN-TURKISH RELATIONS

Musayev E.A.

Ganja State University, Azerbaijan

Against the background of the processes taking place in the international arena in the 90s of the XX century, the diplomatic processes aimed at the development, production and export of energy resources of the Turkic states with large energy resources, such as Azerbaijan, Kazakhstan and Uzbekistan, which gained their independence as a result of the breakup of the USSR. This diplomacy analyzes the importance of the energy factor in the new relations between the Turkish state and the Azerbaijani state and its place and relevance in world energy policy. At the same time, the joint activities of the Republic of Azerbaijan with the Republic of Turkey in the implementation of energy projects in world energy security are analyzed on the basis of facts and significant results have been reached.

Keywords: SOCAR, TPAO, Russia, South Caucasus, East-West Corridor, Trans-Caspian, Transcaucasia, Georgia

TÜRK XALQLARININ TARİXİNİN TƏDQIQINDƏ RUS MƏNBƏLƏRİ

Rzayeva G.Ş.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Türk xalqları dünyanın qədim, qüdrətli, böyük tarixə, zəngin mədəniyyətə malik xalqlarından biridir. Əsrlər boyu geniş ərazilərdə yaşayaraq, qüdrətli dövlətlər yaratmış və dünya tarixində böyük rol oynamışlar. Türk xalqlarının bu geniş tarixinin tədqiqində Türk mənbələri ilə yanaşı Bizans, Çin, Ərəb, Rus mənbələrindən də istifadə olunur. Məqalədə türk xalqlarının tarixinin öyrənilməsində qədim rus salnamələrindən, rus tədqiqatçıların əsərlərindən, onların türkologiya elminə verdiyi töhfələrdən bəhs olunur.

Açar sözlər: *türk, Rusiya, türkologiya, tarix, tədqiqat, mənbə.*

Minilliklər boyu geniş ərazilərdə yaşamış türk xalqları böyüklü-küçkü bir sıra dövlətlər yaradaraq dünya tarixində dərin iz qoymuşlar. Türk xalqlarının dünya tarixində xüsusi yerinin olmasının səbəbi yalnız böyük dövlətlər yaratmaqları deyil, eyni zamanda dünyanın ən qədim və zəngin mədəniyyətə sahib olmaları ilə də əlaqədardır.

Türk xalqlarının tarixinin öyrənilməsində "Arxeoloji tapıntılar", "Antik Roma mənbələri", "Bizans mənbələri", Qədim Türk mənbələri, Çin mənbələri, Ərəb mənbələri, Rus və Rus Sovet mənbələrindən istifadə olunur. [9, s. 62]

Rusiyada qədim rus salnamələrindən türk xalqlarının tarixinin tədqiqində mənbə kimi istifadə olunur. IX əsrdən XIII əsrin ilk rübünə, yəni Rusiyanın monqollar tərəfindən istilasına qədər - 4 əsrdən çox bir zaman çərçivəsində, xüsusilə Kiyev Rusiyasının qurulmasından Moskva Çarlığının təşəkkülü mərhələsinə qədər olan bir dövrdə türk xalqlarının tarixini, onlara aid dəyərli məlumatları ilk rus salnamələrindən əldə edə bilirik [6, s. 11]. Bu bölgələrdə dövlət quran və ruslarla əlaqələr yaradan bulqar, xəzər, peçeneq, qaraqalpaq və tatarlara dair bir çox əhəmiyyətli məlumatlar qədim rus salnamələri əsasında öyrənilir. Türk xalqları haqqında məlumat verən qədim rus salnamələri aşağıdakılardır:

- Povvesti vremenniy let (Ötən illərin hekayəsi) - Nestor salnamələri. Bu salnamə 3 nüsxədən ibarətdir: I. Nestor nüsxəsi; II. Silvester nüsxəsi; III. 1118-ci il tarixli nüsxə. Nestor salnamələrindən xəzərlərin slavyanlar üzərində hakimiyyətləri, eyni zamanda slavyanların bir hissəsinin xəzərlərə vergi vermələri haqqında məlumatlar əldə edə bilirik [6, s. 12].

- İpatyev salnaməsindəki ilk məlumatlar Ötən illərin hekayəsi salnaməsindən alınmışdır və daha sonra 1198-ci il tarixinə qədər olan hadisələrdən bəhs edilir. Salnamədə xüsusilə cənub-qərbi Rusiyada cərəyan edən hadisələr yer almışdır. Salnamədə Tatarların Ryazan ətrafında hərbi əməliyyatları, Kolomna şəhərini ələ keçirmələri, Böyük knyaz Yurinin məğlub olması və öldürülməsi haqqında məlumatlar verilir [10, s. 435].

- Radzivilov və Moskva salnamələrində 1207-ci ilə qədər olan hadisələr əks olunmuşdur. Radzivilov salnaməsində peçenəqlərin Kiyevə hücumlarının əks olunduğu miniatürlər yer almışdır. Qeyd edək ki, Radzivilov salnaməsi miniatürlərlə işlənmiş yeganə salnamədir.

- Lavrentev salnaməsi 1377-ci ilə qədər olan hadisələri özündə əks etdirir, ən qədim və ən əhəmiyyətli rus salnamələrindən biri hesab olunur. Salnamədə xəzərlər, peçenəqlər haqqında məlumatlar yer alır. Orta Dneprboyu ərazisinin xəzərlərin hakimiyyətində olması və burada xəzər təsirinin güclü olması haqqında məlumatlar verilir. Lavrentev salnaməsinə görə xəzərlərin slavyanlar üzərində siyasi üstünlükləri mövcud idi. Lakin slavyanlar zamanla xəzər təsirindən qurtulmaq və vergi verməkdən azad olmaq üçün mübarizə aparırdılar [11, s. 172].

. Bunlarla yanaşı, Nikonov, Troitski, Suzdal, Novqorod, Ermitaj, Vaskresen, Pskov, Lvov, Yermolin, Rostov, Tver salnamələrindən də türk xalqları haqqında məlumatlar əldə etmək mümkündür.

Qeyd etdiyimiz salnamələrlə yanaşı türk xalqlarının tarixinin araşdırılması, tədqiqi, dərinlən öyrənilməsi sahəsində nüfuzlu rus arxeoloqlarının, etnoqraf, antropoloq, türkoloq, folklorşünas, tədqiqatçıların böyük əməyi olmuşdur. Rusiyada türk xalqlarının tarixinin tədqiqinə XVIII əsrin ikinci yarısından başlanılmışdır. I Pyotr (1672-1725) Rusiyada türkologiyanın inkişafı üçün bir sıra islahatlar həyata keçirmişdi. 1716-cı ildə Osmanlı türkçəsi, fars və ərəb dillərinin öyrənilməsi məqsədilə 5 nəfər tələbə seçilmişdi. İlk Yenisey run yazıları hələ 1720-1721-ci illərdə I Pyotrun xidmətində olmuş isveçli alim D.Messersmids və onu müşayiət etmiş F.İ.Tabbers tərəfindən aşkar edilmiş və sonra oxunmuşdur [3, s. 25].

Bundan əlavə bir sıra nüfuzlu rus tədqiqatçıları, alimləri türk xalqlarının tədqiqində böyük işlər görmüş, onların tarixinin, dilinin, dininin, məişətinin, adət-ənənələrinin, folklorunun, digər xalqlarla əlaqələrinin araşdırılmasında yaxından iştirak etmişlər. Onlar arasında ən mühüm tədqiqatçılardan biri Radlov Vasili Vasilyeviçdir (1837-1918). O, alman əsilli, sonradan rus vətəndaşlığını qəbul etmiş məşhur

arxeoloq, etnoqraf, şərqşünas və türkoloq olmuşdur. Orxon-Yenisey əlifbasının açılması üzərində işləmişdir. Asiyada, Sibirdə geniş tədqiqatlar aparmış, Rusiyada türkologiya elminə böyük töhfələr vermişdir. Eyni zamanda V.V.Radlovun Rusiyada türk xalqlarının şifahi xalq yaradıcılığının öyrənilməsində böyük əməyi olmuşdur. 1891-ci ildə Rusiya Elmlər Akademiyası onun rəhbərliyi ilə Monqolustana ekspedisiya təşkil edir və ekspedisiya Orxon çayı hövzəsindəki bütün abidələrin estampajını çıxarır [2, s. 85]. "Şimali türk dillərinin müqayisəli qrammatikası", "Monqolustanda qədim türk kitabələri", "Türk tayfalarının xalq ədəbiyyatından nümunələr", "Türk dillərinin lüğəti" əsərlərinin müəllifidir.

XIX əsrin sonlarında Rusiyanın ən nüfuzlu türkoloq və etnoqraflarından biri Aristov Nikolay Aleksandroviç (1847-1910) olmuşdur. 1868-1889-cu illərdə Yeddisu ərazisində tədqiqatlar aparmış, qırğız xalqının etnik mənşəyini araşdıraraq "Usunı i kırqızı ili kara-kırqızı: oçerki istorii i bita naseleniya zapadnoqo Tyan-Şanya i issledovaniya po ego istoričeskoy qeoqrafii" əsərini yazmışdır. O, əsərində Qərbi Tyan-Şan ərazisində yaşayan türk tayfalarının sonralar Hindistana köçərək oradakı yerli əhaliyə qarışdığını və onların adlarının qırğızların soltı və saqay tayfalarının adlarında qaldığını göstərmişdir. Bundan əlavə türk xalqlarının tədqiqinə dair "Trudi po istorii i etničeskomu sostavu tyurkskix plemen", "Opıt vyasneniya etničeskoqo sostava Kırqız-Kazakov Bolşoy Ordı i kara kırqızov" əsərlərini də yazmışdır [1, s. 108].

Türk tarixinin tədqiqində böyük əməyi olmuş tədqiqatçılardan biri də Adrianov Aleksandr Vasilyeviç (1854-1921) olmuşdur. O, Minusinks bölgəsində Runik kitabələri üzərində işləmişdir. Əldə etdiyi məlumatları R.R.Radlov öz araşdırmalarında istifadə etmişdir. "Puteşestvie na Altay i za sayanı, soverşennoe v 1881 godu", "Oçerki Minusinskogo kraya" əsərlərinin müəllifidir.

Qazax və qırğız türklərinin tədqiqini aparmış tədqiqatçılardan biri Alektorov Aleksandr Yefimoviçdir (1861-1919). O, "Russko-kazahskaya azbuka. K mudrosti stupenka" adlı əsərində rus kiril əlifbasına istinad edərək yeni qazax kiril əlifbasını tərtib etmişdir. "Xaricilərin yaşaması üçün nə lazımdır", "İslamçılıq və qırğızlar" əsərlərində qazaxların ruslaşdırılması məsələlərinə toxunmuşdur. Ümumilikdə qazaxların həyatı, mədəniyyəti, ayinləri, adətləri, xalq təbabəti, folkloruna dair 400-dən çox əsərin müəllifidir. Qırğız əlifbası haqqında "K mudrosti stupenka. Azbuka dlya učenikov naçalnıx Russko-Kırqızskix skol" əsərini qələmə almışdır [1, s. 108].

Türk xalqlarının tədqiqində çox böyük işlər görmüş Bartold Vasili Vladimiroviç (1869-1930) görkəmli rus şərqşünası, türkoloq olmuş, əsərləri 9 cildə işıq üzü görmüşdür. Tədqiqatlarının əsas istiqaməti Orta Asiya türkləri olmuşdur. V.V.Bartold apardığı araşdırmalara görə belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, Bengü daşları və Orxon-Yenisey abidələri geniş bir coğrafiyada imperatorluq qurmuş Göytük imperatorluğuna aid olmuşdur. O, türk xalqları haqqında yazdığı əsərlərdə qədim göytürk yazılı abidələrindən istifadə etmişdir.

V.V.Bartold 1892-ci ildə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı üzərində çalışmalara başlayır. Bartold "Турецкий эпос и Кафказ" məqaləsində boyların daxili məzmununu açaraq onları bir-biri ilə müqayisə edir və bu fikrə gəlir ki, boylar arasında üzü əlaqə olsa da, onlar bir ozan tərəfindən yaradılmayıb. O, Dədə Qorqud şəxsiyyətini, onun rəvayətlərdə necə öz əksini tapmasını və dastanın yarandığı ictimai-tarixi mühiti səciyyələndirməyə çalışmışdır və nəticədə V.V.Bartold hadisələrin Qafqazda cərəyan etməsi və dastanların Qafqaz arealı ilə bağlı olduğu fikrinə gəlmişdir. O, dastanın əvvəlcə ilk 4 boyunu, daha sonra isə bütün boylarını rus dilində çapa hazırlayır. Lakin V.V.Bartold işinin nəticəsini görə bilmir. Kitab onun ölümündən bir neçə il sonra, V.M.Jirmunskiy və A.N.Kononov tərəfindən 1962-ci ildə "Книга моего Деде Коркута" adı altında rus dilində nəşr edilir [4].

Çuvaş türklərinə, onların dilinə, folkloruna böyük maraq göstərmiş görkəmli türkoloqlardan Aşmarin Nikolay İvanoviç olmuşdur (1870-1933). Çuvaş türkləri haqqında geniş araşdırmalar aparmış, ömrünün sonuna qədər çuvaşca-rusca lüğət üzərində çalışmışdır. Əsas əsəri 17 cildən və 50 min sözdən ibarət olan "Çuvaş dilinin lüğəti" əsəridir. Bundan əlavə "Bolqarlar və çuvaşlar", "Çuvaş dilinin öyrənilməsi üçün materiallar", "Çuvaş sintaksisinin öyrənilməsində təcrübə" və s. əsərlərini də qələmə almışdır [5, s. 47].

Sibir, Orta Asiya və Altay bölgəsində yaşayan türklərin tədqiqatını aparan Potapov Leonid Pavloviç (1905-2000) türk xalqları arasında şamanizmi araşdırmışdır. Avrasiyanın türkdilli xalqlarının tarixi və etnoqrafiyasına dair bir sıra əsərləri Sovet elminin klassikləri olmuşdur. 1952-ci ildə "Altayların milli konsolidasiyası məsələsi haqqında", "Cənubi altayların etnogenezi haqqında", "Altaylar arasında kənd təsərrüfatının etnoqrafik konturu" əsərləri işıq üzü görmüşdür. 1970-ci ildə P.L.Potapovun "Altay xalqları arasında şaman taburlarının adlarının semantikasi"na istinad etdiyi əsəri "Sovet türkologiyası" toplusunda nəşr olunur. Ən çox əsər yazan tədqiqatçılardan biri olmuşdur. Əsərləri arasında "Altayskiy şamanizm" fərqli bir yerə sahibdir. Tədqiqat müəllifin uzun illər ərzində çöl tədqiqatlarının və şamanizm haqqında düşüncələrinin xülasəsidir [8, s. 40].

Bütün bunlarla yanaşı Y.O.Yartsov (1792-1861), Y.İ.Senkovski (1800-1850), N.İ.İlminskiy (1822-1891), V.İ.Verbidskiy (1827-1890), V.A.Maksimoviç (1836-1900), A.N.Samoyloviç (1880-1938), V.M.Jirmunski (1891-1971) və s. tədqiqatçı-alimlərin elmi araşdırmaları türk xalqlarının tarixinin daha

dərindən öyrənilməsində mühüm mənbə hesab olunur. Baxmayaraq ki, Sovet hakimiyyəti dövründə türk xalqlarının araşdırılmasına qadağalar qoyulur, yazılmış əsərlər toplanır, türkoloqlar təqib olunaraq, sürgünə göndərilir, hətta güllələnirdilər. Lakin bütün bu qadağalara baxmayaraq, hakimiyyət yenə də türk xalqlarının tədqiqi və dərindən öyrənilməsinə mane ola bilməmişdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Atilla Bağcı. Rus binaları və türk kültür ekolojisi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara-2018.
2. Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələri. I Cild. Göytük yazısı abidələri. Bakı-2009.
3. Əsməd Muxtarova. Türk xalqlarının tarixi. "Adiloğlu", Bakı-2010
4. "Kitabi-Dədə Qorqud" ensiklopediyası. <http://dede.musigi-dunya.az/b/bartold.html>.
5. Madinahon Muhtarova. Çuvaşistanda yayımlanan "Uçeniye zapiski" (Bilimsel yazılar) adlı süreli yayın üzərinə inceleme. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2019.
6. Mualla Uydu Yücel. Türk tarihine giriş. İstanbul Üniversitesi. 2010.
7. Mualla Uydu Yücel. https://twitter.com/uydu_yucel/status/1249004485948686337.
8. Muvaffak Duranlı. Leonid Pavloviç Potapov ve Sibirya türk topluluklarının inançları üzerine çalışmaları. Türk dünyası incelemeleri dergisi. İzmir-2006.
9. Pərviz Kazımi. Türk xalqlarının kitab və kitabxana mədəniyyətinin mənbəşünaslığı. Bakı-2014.
10. Şeyma Gezer. Moğolların Batı seferləri. Türk tarihi araştırmalar dergisi. 2019.
11. Tarih, düşünce ve kültür dergisi. Yıl 5, sayı 6. Genç kalemler. Aksaray Üniversitesi. 2019.

РЕЗЮМЕ

РУССКИЕ ИСТОЧНИКИ В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Рзаева Г.Ш.

Сумгаитский Государственный Университет, Азербайджан

Тюркские народы - одна из древнейших и могущественных наций в мире с великой историей и богатой культурой. На протяжении веков они жили на обширных территориях, создавали могущественные государства и играли важную роль в мировой истории. Помимо турецких источников, при изучении этой обширной истории тюркских народов используются Византийские, Китайские, Арабские и Русские источники. В статье рассматриваются в изучении истории тюркских народов древнерусские летописи, из работ российских исследователей, их вклад в науку тюркологии.

Ключевые слова: турецкий, Россия, тюркология, история, исследования, источник.

SUMMARY

RUSSIAN SOURCES IN THE STUDY OF THE HISTORY OF TURKIC PEOPLES

Rzayeva K.Sh.

Sumgayit State University, Azerbaijan

Turkic peoples are one of the oldest, most powerful nations in the world with a great history and rich culture. For centuries, they have lived in vast areas, created powerful states and played a major role in world history. In addition to Turkish sources, Byzantine, Chinese, Arab and Russian sources are used in the research of the history of Turkic peoples. The article deals with the ancient Russian chronicles in the study of the history of the Turkic peoples, the works of Russian researchers and their contributions to the science of Turkology.

Key words: turkish, Russia, turkology, history, source.

TÜRK DÖVLƏTLƏRİ BİRLİYİ ZAMANIN TƏLƏBİDİR

Səlimov Ş.D.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Təqdim edimiş tezisdə sovet rejimi dövründə Türk dövlətlərinin SSRİ daxilində bir-biri ilə və Türkiyə ilə münasibətlərindən, türkdilli ölkələrin dövlət başçılarından, müstəqil türk respublikaları və xalqları arasında təhsil, elm, mədəniyyət, iqtisadiyyat, nəqliyyat, turizm sahələrində tərəfdaşlıq əlaqələrinin dərinləşdirilməsindən, Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının fəaliyyətindən, Türk Dövlətləri Birliyinin digər dövlətlərə və onların birliklərinə qarşı münasibətlərindən, Türk dövlətlərinin bir-biri ilə siyasi, strateji yaxınlaşmaları və türk dünyasının maraqlarının beynəlxalq səviyyədə təmin olunması və s.məsələlərdən bəhs edilir.

Açar sözlər: *Türk dünyası, Türkdilli dövlətlər, Türk Dövlətləri Birliyi, Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası, Türk Bayrağı*

Soykökü dil adət-ənənə və məişət baxımından eyni olan, dünya tarixində mühüm rol oynayan, qədim dövlətçilik tarixinə malik olan, tarixin gedişinə öz möhürünü vuran türk xalqları zaman-zaman bir-birindən ayrı salınıb və unudurulmağa çalışılmışdır. Əvvəlcə çar Rusiyası ardınca isə sovet Rusiyası tərəfindən türk xalqlarına qarşı işğallar, represiyalar, müstəmləkəçilik siyasəti amansız şəkildə həyata keçirilmişdir. Kırım türklərinə qarşı həyata keçirilən məkrli siyasət, heç bir əsas olmadan, yalnız türk olduqları üçün Məhsəti türklərinin öz tarixi torpaqlarından köçürülməsi, Fərqanə faciəsinin təşkili, sovet rejimi tərəfindən Qazaxstanda həyata keçirilən soyqırımlar, Çində uyğur türklərinin vəziyyəti, Azərbaycan türklərinə qarşı həyata keçirilmiş soyqırımları qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan türklərinə ən böyük zərbə hələ I Pyotrun hakimiyyəti dövründən vurulmağa (ermənilərin köçürülməsi) başlamış bu gün də bu və ya digər formada davam etməkdədir. Rusiya Şimali Azərbaycana işğal etdikdən sonra özlərinə sosial dayaq yaratmaq məqsədilə ermənilərin kütləvi şəkildə köçürülməsi ilə Azərbaycanın münbit və strateji məqəyə malik olan tarixi torpaqları zəbt edildi. Nəticədə Azərbaycanın tarixi torpaqlarında Ermənistan dövləti yaradıldı. Sovet rejiminin ilk illərində 9 min kv km ərazisi olan Ermənistan dövlətinin ərazisi Rusiyanın işğalçılıq siyasətinin nəticəsi olaraq Azərbaycanın tarixi torpaqları hesabına 29 min kv km-ə çatdırıldı. Heç bir hüquqi əsas olmadan və beynəlxalq qanunları kobud şəkildə pozularaq Zəngəzurun Ermənistanla verilməsi ilə Türkiyə ilə Azərbaycan və Mərkəzi Asiya türklərinin əlaqəsini kəsmək məqsəd olaraq qarşıya qoyulmuş və təəssüf ki, buna nail olunmuşdur. Bununla yanaşı Ermənistanla İran arasında quru sərhəddin yaradılması və birbaşa əlaqələrin qurulması da bu məkrli siyasətin nəticəsi idi. Hətta II Dünya müharibəsi dövründə Şimali Azərbaycan türklərinin köçürülməsi planı, müharibədən sonra Göyçə və Zəngəzurdan Azərbaycan türklərinin kütləvi şəkildə köçürülməsi və nəhayət II Qarabağ müharibəsi zamanı Ermənistanla köçmüş ermənilərin yenidən kütləvi şəkildə Azərbaycan ərazisinə qaytarılması Rusiya tərəfindən tərtib edilmiş vahid bir planın tərkib hissəsidir.

Türk Dünyasının öndəri Mustafa Kamal Atatürk hələ Sovetlərin dövründə qonşuluq, müttəfiqlik əlaqələrinə böyük hörmətlə yanaşmaqla, eyni zamanda, gələcəkdə baş verə biləcək hadisələrə də hazır olmağı tövsiyə edirdi: “Dünya yeni bir müvazinətə keçə bilər. O zaman Türkiyə nə edəcəyini bilməlidir. Bizim bu dostluğumuzun idarəçiliyi altında dili bir, dini bir, mahiyyəti bir qardaşlarımız vardır. Onlara sahib çıxmağa hazır olmalıyıq. Susaraq o günü gözləmək lazım deyil, hazır olmaq lazımdır. Millətlər buna necə hazırlaşsalar, mənəvi körpüləri möhkəm saxlayırlarmı? Biz bir körpüyük, inam bir körpüdür, xaric bir körpüdür. Köklərimizə qayıtmalı və hadisələri bölən tariximizin içində bütövlənməliyik. Onların bizə yaxınlaşmasını gözləyə bilmərik. Bizim onlara yaxınlaşmağımız lazımdır.” Mustafa Kamal Atatürkün dediyi kimi Sovet rejiminin dağılması və onun ərazisində mövcud olan Türk dövlətlərinin öz müstəqilliyini yenidən bərpa etməsi türk dünyasının tarixində yeni səhifələr açdı. Biz Türk dünyası olaraq yaranmış yeni tarixi şəraitdən qətiyyətlə, düşünülmüş şəkildə, gecikmədən və səmərəli şəkildə istifadə etməklə türk dövlətləri arasında münasibətlərin bütün sahələr üzrə daha sıx şəkildə qurulmasına nail olmalıyıq. Çünki türk xalqları və dövlətləri bağlı tarixi keçmişə nəzər salsaq görürük ki, hər zamanın öz hökmü var.

Keçən əsrin 90-cı illərindən Sovet rejiminin dağılması yeni Türk dövlətlərinin yaranmasının nəticəsi olaraq türk dövlətləri arasında münasibətlər qurulmağa başladı. Lakin bu proses asan və rəvan şəkildə getmirdi. Çünki, sovet rejiminin hakimiyyəti dövründə ilk növbədə Türkiyə ilə digər türk dövlətləri arasında əlaqələrin kəsilməsi və münasibətlərin pozulması istiqamətində ciddi tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bununla yanaşı hətta SSRİ-yə daxil olan, müttəfiq dövlətlər olan türk dövlətləri arasında ziddiyyətli məqamlar həmişə saxlanılmışdır. Lakin bütün bu çətinliklərə baxmayaraq müstəqillik əldə edildikdən sonra türk

dövlətləri arasında münasibətlər qurulmağa social-iqtisadi, siyasi və mədəni istiqamətlərdə yaxınlaşma baş verdi.

Türk dövlətləri olan Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkmənistan, Özbəkistan və Qırğızıstan SSRİ-ni təşkil edən müttəfiq respublikalar kimi ittifaq dövləti tərkibində mövcud olaraq münasibətlər saxlamışlar. Türkiyə Respublikası isə türk dünyasının yeganə müstəqil dövləti olmuşdur. Azərbaycanın Qazaxıstan, Türkmənistan, Özbəkistan və Qırğızıstan ilə münasibətləri ittifaq dövləti çərçivəsində, Türkiyə ilə əlaqələri isə SSRİ-nin Mərkəzi hakimiyyətinin vasitəsi və nəzarəti ilə həyata keçirilmişdir. Sovet dövrünün 30-50-ci illərində Azərbaycanın Türkiyə ilə münasibətləri demək olar ki, mövcud deyildi. 50-ci illərin ikinci yarısından etibarən SSRİ-də baş verən nisbi yumşalma nəticəsində Türkiyə ilə mədəniyyət sahəsində əlaqələrə Mərkəzi hakimiyyətin nəzarəti altında icazə verildi. 60-80-ci illərdə bu əlaqələrdə sovet sistemi çərçivəsində müəyyən irəliləyişlər oldu.[9]

1992-ci ildən davamlı şəkildə keçirilən türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının zirvə görüşlərindən qaynaqlanan ümumi siyasi iradənin nəticəsi olaraq yaradılmış Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası müstəqil türk respublikaları və xalqları arasında təhsil, elm, mədəniyyət, iqtisadiyyat, nəqliyyat, turizm sahələrində tərəfdaşlıq əlaqələrinin dərinləşdirilməsinə yönəlmiş müzakirələrin aparıldığı, təkliflərin irəli sürüldüyü mühüm siyasi platforma kimi çıxış edir. Bütövlükdə, şuranın fəaliyyət məqsədləri və vəzifələri xeyli dərəcədə çoxşaxəlidir: tərəflər arasında qarşılıqlı etimadın möhkəmləndirilməsi; regionda və dünyada sülhün bərqərar edilməsi yönündə birgə səylərin gücləndirilməsi; xarici siyasət məsələlərinə ortaqyanaşmanın təşviq edilməsi; beynəlxalq terrorizm, separatçılıq, ekstremizm və transmilli cinayətkarlığa qarşı mübarizənin əlaqələndirilməsi; ortaq maraq kəsb edən bütün sahələrdə regional və ikitərəfli əməkdaşlığın vüsətlənməsi; ticarət əlaqələri və investisiyalar üçün əlverişli şəraitin yaradılması təşkilatın fəaliyyətində aparıcı istiqamətlərdir. [2]

Bu proses XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində daha da sürətləndi. Bu məqsədlə 2007-ci ildə Bakıda Azərbaycan və türk diaspor təşkilatlarının I forumunun keçirilməsi, həmin ilin sonunda paytaxtımızda Türkdilli Dövlət və Cəmiyyətlərin XI Dostluq, Qardaşlıq və Əməkdaşlıq qurultayının təşkili xalqlarımız arasında əlaqələrin möhkəmlənməsini təmin etdi.[10 s]

Soy kökü, tarixi, milli adət-ənənələri oxşar olan Türkiyə- Azərbaycan birliyinin son illərdə daha da möhkəmlənən tərəfdaşlığının dünya siyasətinə təsiri bütün istiqamətlərdə hiss olunur. Türk dövlətləri arasında həmrəyliyin möhkəmlənməsinə töhfə verən bu əməkdaşlıq Qərbin formalaşdırdığı İslamofiyanın qarşısının alınmasında yenilməz qüvvədir. Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının, Türkdilli Ölkələrin Parlament Assambleyasının (Türk PA) yaradılması ilə müsəlmanlar, İslam dini haqqında aparılan təxribat kampaniyası, formalaşdırılan zərərli yanaşmaların qarşısı türk xalqlarının birliyi nəticəsində alınır.[6]

Bütövlükdə müstəqil türk dövlətlərinin birliyi təmsalında yaranmaqda olan Güc Avrasiyanın taleyini və gələcəyini dəyişmək və müəyyən etmək iqtidarında ola bilər. Diqqətlə və geopolitik bir nəzərlə dünyanın siyasi xəritəsinə baxdıqda görünür ki, Mərkəzi Asiyanın türk respublikaları – Qırğızıstan, Qazaxıstan, Türkmənistan və Özbəkistan hamısı bir-birinə söykəlib, Azərbaycan Xəzərdən şərqə doğru – Mərkəzi Asiya türk respublikalarına, qərbə doğru isə – Türkiyəyə söykəlib. Avrasiya boyunca türk dövlətlərindən birinin ərazisi qurtardığı yerdə o birinin ərazisi başlayır. Məhz bu qədim torpaq və onun üzərində yaşayan qədim köklü türk millətləri 23 avqust 2012-ci ildə keçirilmiş Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının İkinci Zirvə görüşündə qəbul edilən vahid Türk Bayrağı ətrafında birləşdilər və bu möhtəşəm ideyanı gerçəkləşdirdilər. Bütün türk respublikalarının milli atributlarını orqanik şəkildə özündə təcəssüm etdirən Türk Bayrağı – bütün türk dünyasının gələcəyinə işıq saçacaq bir mayak, yoluna istiqamət verəcək bir simvol oldu. Bütün əski türkləri birləşdirən Göy Türk bayrağının Mərkəzi Asiyada dalğalanmasından təqribən 1500 il sonra – üçüncü minilliyin başlanğıcında yenidən Avrasiya məkanında müstəqil türk dövlətlərinin vahid Türk Bayrağının dalğalanması tarixin dönməz məntiqidir.[1 s 2]

Türk Akademiyası 2010-cu ildə Qazaxıstanda qeydiyyatdan keçmiş təşkilat olaraq fəaliyyətə başlamışdır. Türk Akademiyasının yaradılması haqqında Saziş 22-23 avqust 2012-ci il tarixlərində TDƏŞ-in Bişkekdə keçirilmiş II Zirvə Görüşündə imzalanmış və Akademiyaya beynəlxalq status verilmişdir. Türk Akademiyası Nur-Sultan şəhərində yerləşir. Türk xalqlarının dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti və etnoqrafiyasının tədqiqini koordinasiya və təşviq etmək məqsədilə fəaliyyət göstərir. Akademiyanın digər fəaliyyət məqsədləri türk xalqlarının mədəni və mənəvi irsinin tədqiq edilməsi ilə yanaşı dünya sivilizasiyasının inkişafında payının artırılması, dünya ictimaiyyətinin türk xalqlarının nailiyyətləri haqqında məlumatlandırılmasıdır.[8]

Bu gün Azərbaycan Türkiyə birliyini, ümumiyyətlə Türk dövlətlərinin birliyini dar çərçivədən kənara çıxarmaq lazımdır. Bu birlik yalnız özünümüdafiə xarakteri daşımamalı, tarixi, siyasi ideoloji şüurun bərpasına yönəlməlidir. Bütöv Azərbaycan Ocaqları olaraq əsas hədəfimiz də, müstəqil Türk dövlətlərinin birliyinin altyapısını hazırlamaqdır. Bunun üçün Azərbaycan Türkiyə birliyini, üçüncü bir dövlətə qarşı

olmadan güclənməsi taktikasıdır. Şübhəsiz, bundan biriləri hər zaman rahatsız olublar və olacaqlar da. Ancaq bu o demək deyil ki, biz bundan geri çəkilməyək. Hər şeyi xalqların iradəsi həll edəcək. Əgər Türk xalqları istər müstəqil, istərsə də yarım müstəqil olsun, bu iradəni ortaya qoysalar, bunun qarşısında heç bir güc dayana bilməyəcək.[4]

Türk dövlətlərinin bir birinə siyasi, strateji yaxınlaşmaları və türk dünyasının maraqlarının beynəlxalq səviyyədə təmin olunması, eləcə də türk dövlətləri arasında hər hansı bir kiçik münaqişəyə imkan verməyəcək qədər bir vəhdətin təmin olunması baxımından ciddi uğurlar qazanılıb.[5]

Türk dünyasının YUNESKO-su kimi qəbul edilən TÜRKSOY BMT, YUNESKO, AŞ, İSESCO və MDB kimi beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edir. TÜRKSOY-un yaradılması haqqında müqaviləyə görə, qurum beynəlxalq təşkilat xüsusiyyətinə malikdir. TÜRKSOY-un ən yüksək qərarqəbul etmə orqanı mədəniyyət nazirlərindən ibarət olan Daimi Şuradır. TÜRKSOY-un koordinatorluğu üzv dövlətlər arasında 6 aydan bir əlifba ardıcılığına görə dəyişdirilir. TÜRKSOY-un Baş katibi Mədəniyyət Nazirlərinin Şurası tərəfindən səs çoxluğu ilə seçilir və hər ölkənin mədəniyyət naziri tərəfindən təyin olunan bir nümayəndəsi TÜRKSOY-da fəaliyyət göstərir.

TÜRKPA türk dövlətləri arasında əməkdaşlığın qanuni çərçivəsinin formalaşdırılmasına xidmət edir. Bundan başqa, Türk Şurası çərçivəsində həyata keçirilən iqtisadi, siyasi və mədəni fəaliyyətlərə qanuni dəstək verir. TÜRKPA-nın Baş Katibliyi Bakıda yerləşir. Bakının ev sahibi kimi seçilməsinin əsas səbəbi odur ki, tarixdə ilk türk parlament respublikası (AXC) 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanda qurulmuşdur. TÜRKPA 2008-ci il noyabrın 21-də İstanbulda “Dolmabağça” sarayında Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Türkiyə respublikalarının parlament rəhbərlərinin imzaladıqları saziş əsasında təsis olunmuşdur.[7]

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin, Türkiyə lideri Rəcəb Tayyib Ərdoğanın, Qazaxıstanın sabiq prezidenti, Türk Şurasının fəxri sədri Nursultan Nazarbayevin, eləcə də Özbəkistan və Qırğızıstan dövlət başçıları Şavkat Mirziyoyev və Sooranbay Jeenbekovun, eyni zamanda, Macarıstanın Baş naziri Viktor Orbanın bir-biri ilə səmimi və mehriban görüşləri, onların hər birinin qədim köklərə malik xalqlarımızın birliyi üçün var gücü ilə çalışmağa hazır olmaları bizi ürəkdən sevindirir.[3]

Türk Dövlətlər Birliyinin fəaliyyət göstərməsi üçün nəticə olaraq aşağıdakı qənaətə gəlinmişdir:

-Türk dövlətləri arasında ortaqlıq türk dilinə böyük ehtiyac vardır və tezliklə bu proses tam olaraq yaranmalıdır və başa çatdırılmalıdır. Buna nail olunarsa Türk Dövlətləri arasında ünsiyyət, elm, təhsil və mədəni əlaqələr daha da asanlaşar və nəticədə hər hansı bir türk dövlətində əldə edilmiş elmi və digər nailiyyətlərdən digər türk dövlətləri də çətinlik çəkmədən yararlanar;

-türk dövlətləri arasında siyasi əlaqələrin daha da gücləndirilməsinə siyasi birliyin olmasına son dərəcə ciddi ehtiyac vardır. Dövlətlərarası siyasi əlaqələrimiz nə qədər güclü olarsa əsassız və qərəzli xarakter daşıyan xarici təhdidlərin qarşısını almaq o qədər asanlaşar və bir sıra siyasi qüvvələr bizimlə hesablaşmaq məcburiyyətində qalar. İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı qardaş Türkiyənin qətiyyətli siyasi dəstəyi timsalında biz bunun şahidi olduq. Rusiyanın hərbi və siyasi dəstəyi ilə Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş tarixi torpaqlarımızın böyük bir qisminin azad edilməsi və Ermənistan üzərində qələbənin əldə edilməsində Türkiyənin siyasi dəstəyi mühüm rol oynadı;

-Türk dövlətlərinin hərbi birliyinə-Turan ordusuna son dərəcə böyük ehtiyac vardır. Çünki, bəzi türk dövlətlərinə qarşı əsassız ərazi iddiaları və hərbi təhdidlər vardır. Hərbi birliyin yaradılması Türk dövlətlərinə qarşı hərbi təhdidlərin qarşısının alınmasında və müasir hərbi silahların əldə edilməsində mühüm rol oynaya bilər;

-iqtisadi-ticari əlaqələrin inkişaf etdirilməsi bütövlükdə Türk dövlətlərinin iqtisadi inkişafına ciddi səbəb olar və nəticədə arzu olunmayan iqtisadi əlaqələrə ehtiyac qalmaz və iqtisadi və ticari xarakterli təzyiqlərdən azad olarıq. Digər tərəfdən hər bir Türk dövləti xarici iqtisadi təzyiqlərə tab gətirə bilər;

-Türk Dövlətlər Birliyi ədalətə, bərabərliyə, qardaşlığa, hüquqi baxımdan birliyə və demokratik prinsiplərə və beynəlxalq qanunlara əsaslanan işlək bir mexanizmə əsaslanmalıdır ki, bu da hər bir türk dövlətinə rəvan və təhlükəsiz gələcək vəd edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cavanşir Feyziyev 525-ci qəzet.- 2013.- 20 avqust.- S.2.
2. Ələkbərli F. http://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2019_534.pdf
3. Əmiraslanov P. Türk dövlətlərinin birliyi və həmrəyliyi problemlərin həllinə kömək edəcək “
<https://xalqgazeti.com/az/news/32620>
4. <http://transqafqaz.com/turk-xalqlarinin-birliyi-ucun-ilk-addim/>
5. <http://yap.org.az/az/view/interview/740/turkdilli-dovletlerin-birliyinin-boyuk-geleceyi-var>

6. <https://ikisahil.az/post/167778-turkiye-azerbaycan-hemreyliyi-turk-xalqlarinin-dunya-birliygine-teqdimatidir>
7. <https://islamworld.preslib.az/page/SdZITRO5mP>
8. <https://mfa.gov.az/az/content/176/turkdilli-dovletlerin-emekdasliq-surasi-tdes>
9. Hüseynova R. Tarix və onun problemləri, №2 2013 “Azərbaycanın Türk dövlətləri ilə münasibətlərinin inkişafında Heydər Əliyevin rolu (1993-2003-cü illər)”
10. İki sahil. - 2019.- 9 oktyabr. - № 185. - S. 3

РЕЗЮМЕ
СОЮЗ ТЮРКСКИХ ГОСУДАРСТВ - ТРЕБОВАНИЕ ВРЕМЕНИ
Салимов Ш.Д.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Представленный тезис посвящен отношениям тюркских государств, находящихся в составе СССР, между собой и Турцией во время советского режима; саммитам глав государств тюркоязычных стран; углублению партнерства между независимыми тюркскими республиками и народами в сфере образования, науки, культуры, экономики, транспорта и туризма; деятельности Совета сотрудничества тюркоязычных государств; отношениям Союза тюркских государств к другим государствам и их союзам; политическому и стратегическому сближению тюркских государств и обеспечению интересов тюркского мира на международном уровне и др.

Ключевые слова: Тюркский мир, тюркоязычные государства, Союз тюркских государств, Совет сотрудничества тюркоязычных государств, Флаг Тюркского совета

SUMMARY
UNITY OF TURKISH STATES IS A DEMAND OF THE TIME
Salimov Sh.D.

Sumgait State University, Azerbaijan

The thesis presented is devoted to the relations between the Turkic states during the Soviet regime within the USSR and with Turkey, the summits of the heads of state of the Turkic-speaking countries, the deepening of partnership between the independent Turkic republics and peoples in the fields of education, science, culture, economy, transport and tourism, the activity of the Cooperation Council of Turkic Speaking States, the relations of the Union of Turkic States with other countries and their unions, the political and strategic rapprochement of the Turkic states with each other and the interests of the Turkic world at the international level and other issues.

Key words: Turkish world, Turkic-speaking countries, Union of Turkic States, Cooperation Council of Turkic States, Flag of the Turkic Council

TÜRKMƏNİSTANIN SOSIAL-İQTİSADI VƏ SİYASİ VƏZİYYƏTİ
(1990-2020-ci illər)

Vəliyeva D.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə: Bir çox ölkələrdə olduğu kimi, Türkmənistanda da keçid prosesi iqtisadi fəaliyyətlər üçün yeni forma və yanaşmaların yaradılmasını, yeni şərtlərin qəbul edilməsini və səmərəsiz sahələrin yenidən qurulmasını əhatə edirdi. Bu müddətdə sahibkarların hüquqlarının təmin edilməsi və qanuni quruluşa uyğun tənzimləmələr edilməsi də nəzərdə tutulmuşdur. Türkmənistanda dövlət siyasətinin əsas məqsədi keçid dövründə yüksək yaşayış standartlarını təmin edəcək təsirli bazar iqtisadiyyatı yaratmaqdır. Dövlət bazar iqtisadiyyatını yaratmaq, inkişaf etdirmək üçün bəzi əsaslı islahatları təyin etdi. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir: qiymət və ticarətin liberallaşdırılması, sərbəst bazarın yaradılması, sahibkarların xüsusi hüquqlarının müəyyənləşdirilməsi, islahatların sosial tərəflərinə əhəmiyyət verilməsi və insanların iş şəraitinin yaxşılaşdırılması.

Açar sözlər: Türkmənistan, prezident, enerji, vilayət, məhsul, əhali

Türkmənistan Orta Asiyada yaranmış dövlətdir. Cənubdan Əfqanıstan və İranla, şimaldan Qazaxıstan və Özbəkistanla həmsərhəddir. Qərb tərəfdən onu Xəzər dənizi əhatə edir. Dünya okeanına çıxışı yoxdur. 27

oktyabr 1991-ci ildən özünün dövlət müstəqilliyini elan etmişdi. 1992-ci ilin mart ayının 2-dən BMT-nin üzvüdür. 12 dekabr 1995-ci ildən Türkmənistan özünü həmişəlik bitərəf dövlət elan etdi. BMT-nin Baş Assambleyasının 50/80 Nəli qərarı ilə Türkmənistanın daimi bitərəfliyi qəbul olundu. BMT-nin Baş Assambleyasının sessiyasında 185 dövlət Türkmənistanın daimi bitərəfliyini qəbul etdi [1].

28 dekabr 1999-cu ildə Türkmənistanın ali qanunverici orqanı olan Xalk Maslaxatı Saparmurat Niyazovu müddətsiz prezident elan etdi. O istədiyi qədər öz namizədliyini verib, prezident seçilə bilərdi.

Niyazov 2001-ci ilin fevralında özünün 61 illik yubileyində çıxış edərək qeyd etdi ki, 2010-cu ildə prezident vəzifəsindən gedəcək. 2002-ci ilin avqustunda Xalq Masbaxatı Niyazovun şərəfinə ilin bir ayına və həftənin bir gününə onun adını verdi.

2002-ci ilin noyabrında respublikada dövlət çevrilişinə cəhd edildi. Qəsdli törədənlər keçmiş dövlət məmurları, prokuror, təhlükəsizlik orqanlarının işçiləri, güc orqanlarının nümayəndələri və xarici vətəndaşlar idilər. Lakin onların Niyazovun həyatına hazırladıqları sui-qəsd uğursuz oldu. Qəsdçilərin böyük bir hissəsi ələ keçirildi və məhkəmənin hökmü ilə həbs olundular. Bu hadisədən sonra Niyazov öz diktatorluk hakimiyyətini daha da möhkəmləndirdi. Niyazov tərəfindən yazılmış “Rühnamə” tarixi əsəri Niyazov epoxasının xüsusi bir hissəsini təşkil edir. Bu əsər Müqəddəs Quran kitabı kimi hər bir türkmənin evində olmalıydı. Hətta ali məktəblərdə imtahan verən tələbələr bu kitabdan da imtahan verməli idilər. O əsas fənlərdən biri kimi ali məktəblərdə tədris olunurdu.

Bu kitabda Niyazov türkmənləri böyük millət sayır. Onun çar Rusiyası və sonra da Sovet Rusiyası tərəfindən işğal olunmasını ədalətsiz sayırdı. O qeyd edirdi ki, dünyada ilk təkərli arabanı türkmənlər yaradıblar. O, “Ey mənim qaragözlülərim” deyərək türkmən gənclərinə müraciət edir və onlarda vətənpərvərlik hisslərini coşdurmağa çalışırdı. Türkmənistanın bütün məktəblərində dərslər başlamamışdan bir neçə dəqiqə əvvəl şagirdlər “Böyük Sapamurat Türkmənbaşıya (Niyazova) və vətənə “sadiqlıq andı” içirdilər [2].

A.S.Puşkin adına rus dövlət dram teatrı fəaliyyətini dayandırdı. Bir qədər sonra o, fəaliyyətini başqa bir binada davam etdirdi. Türkmənfilm kinomatoqrafiyasının adından Altı Karleevin adını çıxartdırıb, Oğuzxan adlandırdı.

2003-2005-ci illərdə Türkmənistanda rusdilli əhaliyə qarşı hərəkət başlandı. Belə ki, Türkmənistanın vətəndaşlığını qəbul edib, Rusiya vətəndaşlığından imtina edən şəxslər ancaq Türkmənistanda yaşaya bilərdilər. Onlar köçüb gedərlərsə, onlardan qalan daşınmaz əmlak dövlətin hesabına keçirdi. Çoxlu sayda slavyan mənşəli xalqlar Türkmənistanı tərk etdilər. Bu hadisələr Rusiya Federasiyası ilə Türkmənistan Respublikası arasında bir qədər siyasi gərginlik yaratdı.

2003-cü ildə baş Baş Trakuror olmaqla, güc orqanlarının bütün rəhbərləri vəzifələrindən azad edildilər. 2005-ci ildə prezidentin bilavasitə təşəbbüsü ilə anti-korrupsiya siyasəti həyata keçirildi. Nəticədə yüksək rütbəli məmurlar məhkəmənin hökmü ilə müxtəlif illərə həbs olundular.

24 oktyabr 2005-ci ildə 2506 üzvü olan Xalk Maslaxatı Niyazovun 2009-cu ildə prezident seçkiləri keçirilməsi layihəsini qəbul etmədi. Bundan sonra Niyazov təklif etdi ki, prezident seçkiləri qanun qəbul olunana qədər 2009-cu ilə qədər təxirə salınsın.

10 aprel 2005-ci ildə S.Niyazov Türkmənistanın baş prokuroru Kurbanbibi Atacanovu, çoxsaylı nöqsanlarına görə vəzifədən uzaqlaşdırdı.

Baş prokuror vəzifəsinə özünün birinci müavini Məhəmmədqulu Oqşukov gətirildi. Kurbanbibi Atacanov 11 il baş prokuror işləmişdi. Onu Niyazova xəyanətdə təqsinləndirərək işdən azad edilmişdi.

21 dekabr 2006-cı ildə Saparmurat Niyazov ürək çatışmamazlığından öldü. Növbəti seçkilərinə qədər müvəqqəti prezident vəzifəsi Qurbanqulu Berdemuxamedova tapşırıldı. 11 fevral 2007-ci ildə keçirilən prezident seçkilərində Qurbanqulu Berdemuxamedov 89,23% səs toplayaraq respublikanın prezidenti seçildi.

15 fevral 2007-ci ildə yeni prezident təhsil sistemində dəyişikliklər haqqında fərman verdi. Respublikada 9 illik təhsil sistemi ləğv olunur və 10 illik təhsil sistemi qəbul olunurdu. Ali məktəblərdə təhsil müddəti 5-6 il müəyyən olundu.

16 fevral 2007-ci ildə Aşqabadda 2 internet-kafe açıldı. 2019-cu ilin fevralında ölkə üzrə 9 internet-kafe artıq fəaliyyət göstərirdi. Prezident çıxışında qeyd etmişdi ki, bizim məqsədimiz bütün məktəbləri internetlə təmin etməkdir.

20 fevral 2019-cu ildə vaxtilə həbs olunmuş vəzifəli şəxslərin işlərinə yenidən baxılması üçün Dövlət Komissiyası yaradıldı.

22 fevral 2019-cu ildə Türkmənistanın prezidenti O.Berdemuxamedov “Sadiqlıq andını” ləğv etdi və Dövlət Himnindəki “Böyük Türkmənbaşı” (Niyazova aid) sözlərini götürdü.

28 fevralda yerli qəzetlərin başlıq hissəsində verilən S.Niyazovun şəkli götürüldü və onun əvəzinə yeni prezident O.Berdemuxamedovun şəkli qoyuldu.

Vergi məcəlləsində dəyişikliklər edildi. Tibbi müəssisələri vergilərdən azad olundular. 15 mart qərarı ilə birinci prezident “Bütün türkmənlərin atası” sözləri ləğv olundu və yalnız “Türkmənistan prezidenti” sözü qaldı.

Niyazov tərəfindən ləğv edilmiş Elmlər Akademiyası, kənd poliklinikaları, ali məktəblərdəki hərbi kafedralar yenidən fəaliyyətə başladı.

1998-ci ildə S.Niyazov tərəfindən fəaliyyəti dayandırılmış, valyuta dəyişmə məntəqələri yenidən öz fəaliyyətlərini bərpa etdilər.

2007-2008-ci illərdə Türkmənistan yenidən Yulian kalendarına qayıtdı. Günlərin Qriqoryan təqviminə adlanması ləğv olundu. Həftənin günləri “Günəş hieci”si ilə adlanmağa başladı. Prospektlərin əvvəlki adları bərpa olundu. Niyazovun qızıldan tökülmüş heykəli götürüldü [2].

2009-cu ilin yanvarından respublika qəzet və jurnallarının səhifələrindən S.Niyazov və onun qohumlarının şəkilləri götürüldü.

7 iyul 2011-ci ildə Abadan şəhərində silah-sursat anbarı partladı. Partlayış nəticəsində 200 nəfər adam həyatını itirdi. Partlayışa səbəb kimi köhnə texnikaların uzun müddət burada qalması və nasazlığı səbəb olmuşdu.

12 fevral 2012-ci ildə prezident seçkiləri keçirildi. Qurbanqulu Berdimühəmmədov 97,14% səs toplayaraq Türkmən Respublikasının prezidenti seçildi.

12 fevral 2017-ci ildə keçirilən prezident seçkilərində və Qurbanqulu Berdimühəmmədov 97,69% səs toplayaraq yenidən respublikanın prezidenti seçildi.

İnzibati-ərazi bölgüsünə görə respublika vilayət hüququ səviyyəsində 1 şəhərdən və 5 vilayətdən ibarətdir. Vilayətlər belə sıralanmışdır: 1. Axal vilayəti – inzibati mərkəzi Annay, 2. Balkan vilayəti – inzibati mərkəzi Balkanabat, 3. Daşguz vilayəti – inzibati mərkəzi Taşauz, 4. Lebap vilayəti – inzibati mərkəzi Türkmənabat, 5. Mariy vilayəti – inzibati mərkəz Marı. Müstəqil dövlətin bayrağı, gerbi və himni qəbul edildi. 19 fevral 1992-ci ildə Türkmənistanın yaşıl parça üzərində 5 vilayəti təcəssüm etdirən 5 xalça növü və ağ aypara qarşısında 5 ulduzu olan bayrağı qəbul edildi [2].

Respublikanın dövlət himnini bəstəkar Vəli Muxatov bəstələmişdi. 1997-ci ilə qədər Türkmənistanda sözləri olmayan keçmiş Türkmənistan SSR-nin himni səsləndirilirdi. 1997-ci ildən 2008-ci ilə qədər isə “Böyük qurucu Türkmənbaşı” sözləri ilə başlanan himn oxunmuşdu. 2008-ci ildən isə S.Niyazova aid olan “Böyük qurucu Türkmənbaşı” ilə başlanan himnin sözləri ləğv olundu.

Dövlət gerbi 8 güşəli ulduz formalı və içərisində isə bayraqda olan elementləri özündə birləşdirən bir dövlət rəmzidir.

İqtisadiyyat. Türkmənistanda özəlləşdirmə çox məhdud şəkildə keçirildi. Sənaye, kənd təsərrüfatı, enerji, nəqliyyat və rabitə sahələri dövlət sektoru olaraq qaldı. Çoxlu sayda dövlət xidmətləri pulsuzdur. 2008-ci ildə işçi fəhlənin sayı 2,3 mln. nəfərə çatırdı. Kənd təsərrüfatında 48%, sənaye sahələrində 14%, xidmət sahələrində isə 38% işçi çalışırdı. Böyük miqdarda təbii qaz (15-20 trln.m³) və neft (1,5-2mlrd.t) ehtiyatlarına malik olan Türkmənistan yanacaq resurslarının ixracına görə dünyada 4-cü yerdə durur. Respublikanın daxili məhsulundan gələn gəlirin 70%-ni təşkil edən enerji resurslarının inkişafına mane olan əsas problemlər daşınmada və kəşfiyyat işlərində olan çatışmamazlıqlardır.

Sənayenin əsas sahəsini neft və təbii qazla əlaqədar olan müəssisələr təşkil edir. Bundab başqa şüşə, toxuculuq və geyim paltarları hazırlayan müəssisələrdə az deyildir. Ərzaq sənayesi isə inkişaf etməkdədir. Milli sənayenin inkişafı respublikaya MDB bazarından az asılı olmağına imkan verir və onun dünya bazarına xammal çıxarmasına təkan yaradır. Enerji resursların müəyyən nöqtələrə çatdırılmasında müxtəlif nəqliyyat növlərindən istifadə olunur. Bunlardan 1967-ci ildə istifadəyə verilmiş “Mərkəzi Asiya – Mərkəz” qaz kəmərinə göstərə bilərik. Bundan başqa Transxəzər qaz kəmərinin çəkilməsi üçün də müqavilə imzalanmışdı.

Eyni zamanda Əfqanıstan, Çin, Hindistan və digər Asiya ölkələrinə qaz nəql olunması üçün layihələr hazırlanır. Türkmənistanın Rusiya ərazisindən keçməklə Avropaya “Nabusso” qaz kəməri çəkilməsi ideyasına qərb ölkələri razı olmadılar. Müstəqillik əldə edildikdən sonra əkin sahələrinə münasibət dəyişdi. 1990-2013-cü illərdə pambıqçılıqla yanaşı, taxılçılıq sahələrinə də xüsusi diqqət ayrıldı. Taxıl əkin sahələri əvvəlki 60 min hektar sahədən 860 min hektara qədər artırıldı. Əvvəllər taxıl əkilməsi üçün ayrılan 4,4% torpaq sahəsi, indi 46,7%-ə çatdırılmışdı. Lakin taxıl tədarükü, pambıq və üzümçülük sahələrindən xeyli geridə qalırdı. Dövlət isə taxıl əkilməsinə əlavə vəsait ayırmaqla bu təsərrüfat sahəsini inkişaf etdirmək, hətta 2010-cu ildə digər ölkələrə taxıl ixrac etməyi planlaşdırırdı.

Dövlətin xaricə ixrac etdiyi məhsullar 7,1 mlrd. dollar səviyyəsindədir (2017-ci ildə). İxrac olunan məhsullar içərisində 83%-ni təbii qaz, 1,7%-ni neft və neft məhsulları (5,6%), bundan əlavə pambıq məhsulları, toxuculuq, xalça və xalça məmulatlarını da ixracata aid etmək olar. Əsas alıcı dövlətlər isə Çin (83%), Türkiyə (5,6%) və İtaliyadır (1,8%). Ölkəyə əsasən sənaye məhsulları (maşın və dəzgahlar, qaz sənayesi üçün avadanlıqlar və s.), ərzaq, kimyəvi vasitələr, dərmanlar, qara metallurgiya məmulatı gətirilir.

2017-ci il hesabatında Türkmənistana gətirilən məhsullar 3,35 mlrd. dollar səviyyəsində olmuşdur. Ölkəyə bu məhsullar isə əsasən Türkiyədən (30%), Almaniya (12%), Çindən (11%), Rusiyadan (10%) gətirilirdi [2].

01 yanvar 2020-ci ildən Türkmənistanda minimum aylıq əmək haqqı 870 manat (248,57 dollar) həddindədir. Minimum əmək pensiyası isə 338 manat (96,57 dollar) təşkil edir.

01 yanvar 2020-ci ildən İkinci Dünya Müharibəsi iştirakçılarının pensiyası 1415 manat (404,29 dollar) müəyyən olunmuşdur. 01 noyabr 1993-cü ildən Türkmən manatı əsas pul vahididir. Türkmənistanda internet vasitələrindən zəif istifadə olunur.

S.Niyazovun rəhbərliyi dövründə internetdən istifadə prezidentin şəxsi tapşırığı ilə qadağan olunmuşdu.

Aşqabadda ilk internet “Türkməntelekom” kompaniyası tərəfindən açılmışdı. Qurbanqulu Berdeməhəmmədov prezident seçildikdən sonra respublikada internet inkişaf etməyə başladı. Lakin bir çox saytlardan – “YouTube”, “Facebook”, “Twitter”, “Link Journal”, “Operamini” məhdud şəkildə istifadə olunur. 2012-ci ilin hesabatında qeyd olunur ki, internetdən Türkmən əhalisinin 5%-i istifadə edir.

2014-cü ildə fransız kompaniyası “Tholes Alenia Space” tərəfindən kosmosa ilk milli Türkmən peykinin göndərilməsi planlaşdırılmışdır. Peyk Çinin cənub-qərbində yerləşən Siçan kosmodromundan buraxılmalı idi.

27 aprel 2015-ci ildə Türkmənistan öz peykini kosmosa çıxartdı.

Türkmənistanda turizm ildən-ilə inkişaf etməkdədir. Xüsusilə də müalicə olunmaq üçün gələn turistlər sayca çoxluq təşkil edirdilər. Xəzər dənizi sahilində yerləşən Avaz turist zonası daha çox turistlərin diqqətini cəlb edir. Türkmənistana gələn turistlər mütləq viza alıb gəlməlidirlər. Türkmənistana gələn turistlər ekskursiya turları vasitəsilə tarixi yerlərə - Taşauza, Kunya-Urgəncə, Aşqabada, Nisaya, Mərvə, Mariyə, Avaz çimərliyinə, Mollakara, Jılasuva, Arçman müalicə istirahət zonalarına aparılırdı.

2008-ci ildə Respublikanın “Türkmənqallaonumlar” dövlət təşkilatı ilə Almaniyanın “Unionmatex” kompaniyası ilə müxtəlif sahələrin tikintisi üzrə müqavilə bağlandı. Lakin 2014-cü ildə tikintilər başa çatdırılmadı və müqavilə pozuldu. 2019-cu ilin yanvarında Belarusiyanın “Belqorximprom” şirkəti Türkmənistanda Qarlek Kaley dağ-mədən kombinatının tikintisini öz üzərinə götürsə də lakin müxtəlif bəhanə və mübahisələrdən sonra iş yarımçıq qaldı. Türkmən tərəfi Belarusiya kompaniyasını Stokholm Ticarət Palatası yanında Arbitraj institutunun məhkəməsinə verdi və məhkəmədə qalib gəldi. “Belqorximprom” Türkmənistanla dəymiş ziyanı ödədi.

Türkmənistandan dünyanın müxtəlif ölkələrinə avia əlaqələr var. Aşqabad şəhəri beynəlxalq hava (təyyarə) limanı olmaqla, müxtəlif ölkələrə təyyarə reysləri təşkil edir. Aşqabaddan başqa ən böyük aeroportlardan biri də Türkmənbaşı şəhərində yerləşir. Türkmənistanda hava yollarının idarəsi Böyük Safarmurat Türkmənbaşı adına “Türkmən hava yolları” Dövlət Milli Xidmətinin ixtiyarında idi. Respublikada 4 beynəlxalq aeroport fəaliyyət göstərir.

Türkmənistanın bazarlarından digər dövlətlərə hava nəqliyyatı daşınmalarını ən böyük avia kompaniya olan “Türkmən hava xətti” yerinə yetirir. “Türkmən hava xətti” sərnişin daşıma parkında Amerika kompaniyalarına aid 21 təyyarə - “Boinq”, “Boinq-717”, “Boinq-737”, “Boinq-757”, “Boinq-737-700”, “Boinq-737-800”.

ƏDƏBİYYAT

1. Госкомстат России. Москва, 2002, с. 490-863. Екз.1600. 19 апрел 2019. Архивная копия. ИСБН-5-89476-108-5

2. Деловая Туркмения, тома VIII-IX. Экономика и связи с Россией в 2004-08гг., 236 стр. <https://polpred.com/free/turkmenia/book.pdf>

3. Зонн Игорь Сергеевич, Гланц Майкл Говард. Аральская энциклопедия (под. ред. Косарев Алексей Нилович, Костяной Андрей Геннадьевич). Международные отношения, 2008 г., с. 129-256, 1000 экз. ISBN: 978-5-7133-1326-5

4. Мякшев А.П. Национальные движения депортированных народов как один из факторов распада союза ССР. Известия Саратовского университета. Новая серия. серия: история. Международные отношения. 2014, №4. С. 40-46. DOI: <https://doi.org/10.18500/1819-4907-2014-14-4-40-46>

5. Федеральная служба государственной статистики. Москва, 2016, с. 726-1326. ИСБН-5-89476-428-3

РЕЗЮМЕ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ И ПОЛИТИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ
ТУРКМЕНИСТАНА (1990-2020)

Велиева Д.М.

Сумгаитский Государственный Университет, Азербайджан

В Туркменистане, как и во многих странах, переходный процесс включал создание новых форм и подходов к экономической деятельности, принятие новых условий и реконструкцию неэффективных секторов. В этот период также планируется обеспечить права предпринимателей и принять нормативные акты в соответствии с законодательной базой. Основная цель государственной политики в Туркменистане - создание эффективной рыночной экономики, которая обеспечит высокий уровень жизни в переходный период. Государство провело фундаментальные реформы для создания и развития рыночной экономики. К ним относятся: либерализация цен и торговля, создание свободного рынка, определение особых прав предпринимателей, упор на социальные аспекты реформы и улучшение условий труда.

Ключевые слова: *Туркменистан, президент, энергия, провинция, продукт, население.*

SUMMARY
SOCIO-ECONOMIC AND POLITICAL SITUATION OF TURKMENISTAN (1990-2020)

Velieva D.M.

Sumgayit State University, Azerbaijan

In Turkmenistan, as in many countries, the transition process included the creation of new forms and approaches to economic activity, the adoption of new conditions and the reconstruction of inefficient sectors. During this period, it is also planned to ensure the rights of entrepreneurs and adopt regulations in accordance with the legislative framework. The main goal of state policy in Turkmenistan is to create an effective market economy that will ensure a high standard of living during the transition period. The state has carried out fundamental reforms to create and develop a market economy. These include: liberalizing prices and trade, creating a free market, defining special rights for entrepreneurs, emphasizing the social aspects of reform and improving working conditions.

Key words: *Turkmenistan, president, energy, province, product, population*

MÜNDƏRİCAT

PLENAR İCLAS

ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ

PLENARY SESSION

1.	Kərimli T.H. Türkoloji Qurultay–minillik türk mədəniyyətinin yüksək zirvəsi kimi. (AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Azərbaycan).....	4
2.	Nağısoylu M.Z. Birinci Bakı Türkoloji Qurultayı və türkologiyamüasir problemləri. (AMEA, İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan)	6
3.	Məmmədov R.S. Dillərarası omofonların – ikili vətəndaşlığı olan sözlərin fonetik strukturu (SDU, Azərbaycan)	8
4.	Şükrü Haluk Akalın . Hacettepe universitetində etimoloji çalışmaları: Eren türk dilinin etimoloji sözlüğü'nün yayımı. (HU, Türkiyə)	12
5.	Ağayeva F.A. Türk xalqları ədəbiyyatında sələf-xələf münasibətləri: Nizami və Nəvai (BDU, Azərbaycan)	16
6.	Necati Demir , Azərbaycan türkçəsi və Türkiyə türkçesinin tarixi yolculuğu. (GU, Türkiyə).....	19
7.	Дубровина,М.Э Анализ глагольных конструкций, образованных от глагольно-именных форм (-dik, -yacak, -dığı, -yacağı, -mak, -ması и т.д.), в современном турецком языке. (СПГУ ,Россия)....	23
8.	Eminli B.İ. Atalar sözləri Azərbaycan-türk etnosunun milli-mədəni dəyərləri sırasında. (SDU, Azərbaycan)	27

I BÖLMƏ

BİRİNCİ TÜRKOLÖJİ QURULTAY – TÜRK XALQLARININ İNTEQRASIYASINDA YENİ MƏRHƏLƏ KİMİ

I СЕКЦИЯ

ПЕРВЫЙ ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЙ СЪЕЗД КАК НОВЫЙ ЭТАП ИНТЕГРАЦИИ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

I SECTION

TURKOLOGY CONGRESS AS A NEW STAGE IN THE INTEGRATION OF THE TURKIC PEOPLES

9.	Abdulla H.N. Ümumtürk tarixindən ortaq türk dilinə doğru. (ZCİB sədri, Azərbaycan).....	30
10.	Əhmədova S.A. S. Ağamalıoğlu və Birinci Bakı Türkoloji qurultayı. (AMİU, Azərbaycan).....	34
11.	Əliyeva A.H. Əli bəy Hüseynzadənin türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək çağırışı. (ADİU, Azərbaycan)	37
12.	Hacıyeva X.D. Birinci Türkoloji qurultay XX yüzillikdə Türk xalqlarının mədəni həyatında tarix yazan əlamətdar hadisədir. (ADİU, Azərbaycan)	39
13.	Hacıyeva İ.H. Birinci Bakı Türkoloji Qurultayın türk xalqlarının mədəni həyatında rolu. (BDU, Azərbaycan)	43
14.	Həsənov V.S. Birinci Türkoloji qurultayın sənədləri Azərbaycan tarixi və etnoqrafiyasının öyrənilməsinin mənbəyi kimi. (ADİU, Azərbaycan).....	47
15.	Hüseynova A.H. Türk dillərinin qarşılıqlı əlaqələrinin inkişafında Birinci Beynəlxalq Türkoloji qurultayın əhəmiyyəti. (SDU, Azərbaycan)	50
16.	Hüseynova H.E. Birinci Bakı Türkoloji qurultayı (ADPU, Azərbaycan).....	53
17.	İbrahimov E.Ə. Birinci Türkoloji Qurultay və türk xalqları üçün ortaq ədəbi dil məsələsi. (AMEA Dİ, Azərbaycan)	57
18.	Mürsəliyeva X.M. Türkoloji mənzərə və Birinci Türkoloji Qurultay. (SDU, Azərbaycan).....	60
19.	Nəcəfova Ş.Y. Birinci Türkoloji Qurultayın əlifba islahatı türk xalqlarının gələcək doktrinası kimi. (SDU, Azərbaycan)	64
20.	Nəsirova A.A. Azərbaycançılıq və Türkçülüyn Birlik ideologiyası. (ADİU, Azərbaycan).....	68

21.	Novruzova N.S. B.Çobanzadənin Türk dillərində termin yaratmaq konsepsiyası. (BSU, Azərbaycan)	71
22.	Sadiqova S.A. Birinci Türkoloji Qurultayda Türk dillərində terminologiyanın yaranma prinsipləri.(AMEA Dİ, Azərbaycan)	75
23.	Səfərli A.M. Birinci Türkoloji Qurultay iştirakçılarının repressiyası: Hənəfi Zeynallı. (DİN PA, Azərbaycan)	79
24.	Süleymanlı M.M., Cəfərova L.Z. Birinci Türkoloji Qurultay –tariximizin şərəfli səhifəsi. (ADMİU,Azərbaycan)	82

II BÖLMƏ TÜRK DİLLƏRİNİN TƏDQIQININ AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

II СЕКЦИЯ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ

II SECTION ACTUAL ISSUES OF TURKIC LANGUAGES STUDY

25.	Abdimaulen G.A. The linguistic image of famous women in the history and knowledge of the Turkic world view. (L.N.Gumilyov ENU,Kazakhstan).....	85
26.	Adıgözəlova S.V. Alınma ictimai-siyasi terminlərin semantik mənimsənilməsi. (AMEA İEB, Azərbaycan)	91
27.	Ağasiyeva M.S. Qantəmirin yaradıcılığı tənqid işığında (SDU, Azərbaycan).....	92
28.	Aslanova Ü.H. Azərbaycan dilində söz birləşməsi. (ADNSU Azərbaycan).....	94
29.	Babazadə R.İ. Əzizurumlu Mustafa Zəririn “Yüz hədis, yüz hekayə” əsərində arxaik sifətlər. (AMEA Dİ, Azərbaycan)	97
30.	Bağirova S.A. Türk dillərinin tədqiqi baxımından “Divani lüğət-it-Türk” əsərinin elmi əhəmiyyəti. (ADİU, Azərbaycan)	101
31.	Başoğlu N. Çocuk sözlükleri üzerine bir inceleme: nar alfabesi. (ZBEÜ, Türkiyə).....	105
32.	Bayramov A.Ə. Aşıq Ələsgər şeirlərində onomastik vahidlər və onların üslubi imkanları. (SDU, Azərbaycan)	109
33.	Bayramova A.A. Ağbaba şivəsində mürəkkəb cümlələr. (SDU, Azərbaycan).....	112
34.	Camali D.D. Göytürk yazılı abidələrində qədim feil kökləri. (AMEA Dİ, Azərbaycan).....	114
35.	Demir N. Tarihî ve etimolojik Türkiye türkçesi lugati hakkında. (Hacettepe Üniversitesi, Türkiyə)..	116
36.	Əhmədova A.V. Orxon abidələrində daxili obyektli feillər. (AMEA Dİ, Azərbaycan).....	120
37.	Əhmədova E.H. Qubadlı toponimikasında antropotoponimlər. (SDU, Azərbaycan).....	122
38.	Əhmədova Eldemir T. R. Oğuz qrupu Türk dillərində “arı” sifətinin semantik diferensiasiyası. (BSU, Azərbaycan)	125
39.	Alakbarzadə S.T. Linguistic features of leadership speeches (ASUE, Azerbaijan).....	127
40.	Əliyev E.T. E saiti və damaq ahəngi. (SDU, Azərbaycan).....	130
41.	Əsədova M.F. Saylar əsasında formalaşan sabit söz birləşmələri. (BSU, Azərbaycan).....	134
42.	Hacıyeva Y.M. Balas Azəroğlu poeziyasında xalq dili.(GDU, Azərbaycan).....	137
43.	Həbibli R.Y. Onomastikanın tətbiqi sahələri haqqında.(BDU, Azərbaycan).....	140
44.	Həsənov Y.L. Türk dünyasını birləşdirən qədim əlifba-Türk dilli mənbə. (SDU, Azərbaycan).....	144
45.	Hüseynova G. İlyas Tapdıqın uşaq şeirlərində işlənən frazeoloji birləşmələr. (GDU, Azərbaycan)	148
46.	İbayev N.A. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində qida məhsulları ilə bağlı etnoqrafik leksikanın folklorda izləri. (SDU, Azərbaycan)	152
47.	İsmayılova T.İ. Qədim Türk dilinin yazılı qaynaqları- Yenisey abidələrinin tədqiq tarixi. (AMEA Dİ, Azərbaycan)	154
48.	Kumanlı M.S. Genel amaçlı sözlüklerde kodlama sürecinin anahtarı: sözlükbirim seçimi. (HU, Türkiyə)	157
49.	Qurbanov V.V. Türk dillərinin tarixinə baxış. (ADMİU, Azərbaycan)	161
50.	Qurbanova M.Ə. Əhməd Yəsəvinin “Divani-Hikmət” əsərinin dilində feillər. (BDU, Azərbaycan)	163
51.	Məncanova G.R., Zeynalova Z.Ə. Sinonim frazeoloji vahidlər. (SDU nəzdində TK, Azərbaycan).....	166

52.	Мәреппамова М.Х. Следы национального менталитета на примере лексемы “добро” в Азербайджанском языке. (SDU, Azərbaycan).....	169
53.	Mərdanova S.M. C.Cabbarlının “Sevil” pyesində ailə-məişət üslubu xüsusiyyətləri. (BDU, Azərbaycan)	170
54.	Mirzəyeva S.F. Arxaizmlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri. (ADU, Azərbaycan)	173
55.	Mirzəyeva Ü.Ü. Qədim Yunan mənbələrində Azərbaycan antroponimləri. (AMEA Dİ, Azərbaycan)	176
56.	Musayeva İ.İ. Türk xalqlarının təqvim mərasimləri ilə bağlı ritual-mifoloji leksikanın semantik özəllikləri. (SDU, Azərbaycan)	179
57.	Mustafayeva G.A. Türk mədəniyyətinin beşiyi - uyğur mədəniyyəti. (AMEA MAƏM).....	185
58.	Orucova A.R. Məişət üslubunda evfemizm və disfemizmlər. (ADPU, Azərbaycan).....	188
59.	Orucova M.C. Müasir poeziya dilində antonimlərin üslubi funksiyaları (Söhrab Tahirin şeirləri əsasında). (GDU, Azərbaycan)	190
60.	Rahtari M.F. Azərbaycan dilində səslərin ahəngi və ya sinharmonizm. (SDU, Azərbaycan).....	193
61.	Rayeva A. Z. Türk dünyası görünüşünün zoonim kodu (kurd zoonimi əsasında). (AMÜ, Kazaxstan)	196
62.	Rzazadə V.V. Azərbaycan dilbilimində epistemik kiplik işarətleycisi olaraq kiplik sözcüklər. (HU, Türkiyə)	199
63.	S. Dilek Yalçın Çelik. Sözlü kültür ürünlerinin yazılı kültür ürünlerine aktarımı: Tahir Kutsi makal’ın Köroğlu anlatısı. (HU, Türkiyə).....	202
64.	Sadiqova K.R. Azərbaycan dilinin şimal-qərb bölgəsi şivələrində işlənən antonimlərin mənə növləri. (ADPU, Azərbaycan).....	205
65.	Salkynbay A.B., Anuarbekova A.A. Expression of words of gratitude in common turkic languages. (Al-Farabi KNU, Kazakhstan)	208
66.	Səfəraliyev Ə.S. Bədii mətnlərdə qoşmaların poetik xüsusiyyətləri. (GDU, Azərbaycan).....	212
67.	Şərifova S.Ş. Orxon – Yenisey kitabələrinin janrı haqqında elmi mübahisələr. (AMEA Əİ, Azərbaycan)	214
68.	Şirinova M.M. Nitqin kommunikativ keyfiyyətləri. (SDU, Azərbaycan).....	221
69.	Tağıyeva R.İ. Sosializm ideologiyasından doğan memorial oykonimlər. (SDU, Azərbaycan).....	223
70.	Tözlüyurt Z. Türk işarət dilində ikonizm bağlamında yer adları. (HU, Türkiyə).....	225
71.	Veysəlli F.Y., Əsgərova X.S. İlk fundamental türkoloji əsərin müasir dilçilikdə təfsiri. (ADU, Azərbaycan)	229
72.	Yılmaz E. Andreas Tietze’nin tarixi ve etimolojik Türkiye türkçesi lugati’nde söz varlığı. (HU, Türkiyə)	232
73.	Zamirli H.Z. Professor Bəkir Çobanzadənin dilçilik əsərlərinin üslubuna nəzər. (ATU, Azərbaycan)	236
74.	Абдукамалова Э.С. Семантическая характеристика военной лексики Тюркских языков. (ВИМ ВС РК, Казахстан)	237
75.	Давлеткулова Г.Ш. Роль интонации в оформлении высказывания. (БГПУ им.М.Акумлы, Россия)	241
76.	Жалмаханов Ш.Ш. Жаркынбекова Ш.К., Этимологи–ческий этюд этимона «ең-самый». (КМУ ЕНУ, Казахстан)	243
77.	Жаркынбекова Ш.К. Отражение кодов культуры в тюркской языковой картине мира (ЕНУ, Казахстан)	248
78.	Ескеева М.К. Лингвофилософский подход к изучению тюркских пословиц и поговорок. (ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Казахстан)	252
79.	Казымбетова З.М. Явление градации в произведениях Ж.Избасканова. (КГУ им. Бердаха, Узбекистан)	255
80.	Садыков Т., Шерова А. О статистическом анализегласных и согласных на уровне текста. (БГУ; СРИ БГУ, Киргизия)	259
81.	Султакаева Р.А. К вопросу о сложных глаголах и глагольных словосочетаниях башкирского языка. (БГПУ им.М. Акумлы, Россия)	265
82.	Хапчаева Т.Х. Основоположники карачаевского языкознания. (КЧГУ им. А.Д. Алиева, Россия)	270
83.	Хуснуллина Р.Д. Архетипические пары мачеха-падчерица в Башкирской литературе.	

	(БГПУ им.М. Акмуллы, Россия)	274
84.	Шарип А.Ж. Назир Торекулов и новый Тюркский алфавит. (ЕНУ, Казахстан).....	277
85.	Sawsan A.H. Türkçe sözlük'te anlam daralmasına uğrayan arapça kelimeler. (Araştırmacı, Ürdün)	281

III BÖLMƏ

TÜRK XALQLARI ƏDƏBİYYATININ TƏDQİQİNİN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

III СЕКЦИЯ

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ЛИТЕРАТУРЫ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

III SECTION

MAIN PROBLEMS OF TURKIC PEOPLES LITERATURE

86.	Ağayev İ.A. Obrazın dil və fəaliyyəti ilə təfəkkürünün bağlılığı. (SDU, Azərbaycan).....	285
87.	Ağbaba A.İ. Türk xalqlarının mifik düşüncəsində ilan kultu. (SDU, Azərbaycan).....	290
88.	Allahverdiyeva L.N. Bəxtiyar Vahabzadənin dramaturgiyasında milli yaddaşa qayıdışı (SDU, Azərbaycan)	292
89.	Alışova M.T. Əbdülrəhimbəy Haqverdiyev Azərbaycanın sosio-mədəni həyatında maarifçilik cərəyanının nümayəndəsi kimi. (AMEA Şİ, Azərbaycan)	295
90.	Aliyeva A.A. Abay Kunanbayevin lirikasında maarifçilik. (SDU, Azərbaycan).....	298
91.	Babayeva A.N. Pir Sultan Abdal yaradıcılığında təsəvvüf. (SDU, Azərbaycan).....	300
92.	Babayeva E.A. Yaqub Qədri Qaraosmanoğlunun “Kirayə ev” romanında atalar və oğullar problemi. (AMEA Əİ, Azərbaycan)	303
93.	Bağırzadə C.V. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı və Azərbaycanın erkən orta əsr tarixi məsələləri. (GDU, Azərbaycan)	307
94.	Bayramova G.A. Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında millilik və ana dili məsələsi. (SDU, Azərbaycan)	309
95.	Mutlu B. Öznel-izlenimci və nesnel-bilimsel yönəlim çərçevesində 1960-1980 illəri arasında edəbi eleştiri. (ZBEÜ, Türkiyə)	312
96.	Bədəlova A.Z. Psixologizm anlayışı: Qəhrəmanın daxili aləmi psixoloji təsvirin predmeti kimi. (ADPU, Azərbaycan)	316
97.	Cabaroğlu M.A. Ümumtürk mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin Abdulla bəy Asi lirikasında təzahürü. (SDU, Azərbaycan)	319
98.	Cəfərov Ş.D. Mir Cəlalın yaradıcılığında Azərbaycan qadınının taleyi. (“Azərbaycan müəllimi” qəzeti)	322
99.	Cümənov D.A. Rəsul Rza poeziyasında Azərbaycan türklərinin taleyi. (SDU, Azərbaycan).....	325
100.	Dadaşova A.T. Ahmet Mithat Efendi yaradıcılığında tarixi roman janrı. (AMEA Şİ, Azərbaycan)	328
101.	Əhmədov Q.H. Haqverdiyevin “Pəri Cadu” əsərinin tədrisində mifoloji motivlərdən istifadə. (SDU, Azərbaycan)	333
102.	Əhmədova A.A. “Dastani-Əhməd Hərami” poemasında işlədilmiş arxaik feillər. (GDU, Azərbaycan)	335
103.	Əkbərova G.Z. Şəvkət Sürəyya Aydəmir yaradıcılığında M.K. Atatürk. (BDU, Azərbaycan)	337
104.	Əliyeva L.A. Türk milli-etnik yaddaşı və ədəbiyyatda təzahürünün prinsipləri. (SDU, Azərbaycan)	339
105.	Əliyeva N.B. Abbasqulu ağa Bakıxanovun mənzum hekayələrinin mövzu rəngarəngliyi. (SDU, Azərbaycan)	343
106.	Əsgərova S.A. Aşıq Ağaların lirikasında mənəvi-əxlaqi dəyər mücəssəməsi. (ADPU-nun nəzdində ADPK, Azərbaycan)	346
107.	Əskər N.B. Qəhrəman və silahdaşları (“Koroğlu” dastanının Türkmən variantlarında). (DDU, Türkiyə)	349
108.	Furat K.M., Nezirli M.K. Fuzulu'nin çağdaş Türk edebiyatı şairləri üzərindəki etkisi. (MDHIU, Rusiya; MDSBEÜ, Rusiya)	353
109.	Həmzəyeva S.S. Türk əfsanələrində şeytan anlamı. (SDU, Azərbaycan)	356
110.	Həsənova A.A. Nağılların formul xüsusiyyətləri. (ATU, Azərbaycan)	358
111.	Həşimova T.Ə. Müasir Azərbaycan və Özbək xalqlarının poeziyasında ana dili mövzusu. (AMEA Şİ, Azərbaycan)	360

112.	Hüseynova Ə.D. Kumuk ədəbiyyatı Bəkir Çobanzadənin araşdırmalarında. (AMEA Əİ, Azərbaycan)	366
113.	Hüseynova G.T. Bəkir Çobanzadənin poeziyasında türkçülük məfkurəsi. (SDU, Azərbaycan).....	368
114.	Xəlilov N.Q. Xalqına və onun folkloruna bağlı olan sənətkar. (BDU, Azərbaycan)	370
115.	İmaməliyeva L.M. Türk və slavyan xalqlarının folklorunda mərasimlərlə bağlı oxşar janr və növlər. (BSU, Azərbaycan)	375
116.	İsgəndərov B.A. Azərbaycan və Anadolu aşiq poeziyasında oxşar motivlər. (SDU, Azərbaycan).....	378
117.	İsgəndərzadə A.T. Əhmədi və XV əsr Oğuz abidəsi “Cəmşid və Xurşid” (AMEA Dİ, Azərbaycan)	381
118.	İsmayılova Ə.Ş. Seyid Mir Həməzə Nigarinin məsnəviləri. (AMEA Əİ, Azərbaycan).....	385
119.	İsmayılova L.M. Tofiq Mahmudun hekayələrində “atılmış uşaq” problemi. (SDU, Azərbaycan).....	387
120.	İsmayılova T.V. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı qədim ümumtürk eposudur. (ADİU, Azərbaycan)..	390
121.	İsmayılova M.C. Nizami Gəncəvinin insan konsepsiyasının psixoloji əsasları. (SDU, Azərbaycan)..	393
122.	Meydan Y.R. Əzizə Cəfərzadənin "Bakı-1501" romanında Şah İsmayıl obrazı. (AMEA Əİ, Azərbaycan)	396
123.	Məmmədov Ə.F., Abdullayev N.M. XX əsrin sonlarında Orta Asiya və Tatarıstan türklərinin ədəbiyyatı. (SDU, Azərbaycan)	398
124.	Məmmədov R.M. Modern roman anlayışı: yaradılış romanı “bildungsroman” – problematikası və nəzəri əsasları. (ZBEU, Türkiyə)	400
125.	Məmmədova E.Ə. “Kitabi Dədə Qorqud” dastanı türk xalqının söz abidəsidir. (ADİU).....	403
126.	Məmmədova T.K. Çağdaş Azərbaycan dramaturgiyasının tədqiqi məsələləri: yeni ənənə və qəhrəman. (SDU, Azərbaycan)	406
127.	Mənsimova Z.İ. Azərbaycan nağıllarında möcüzəli doğuluş motivinin əcdad kultu ilə bağlılığı məsələsi. (AMEA İEB, Azərbaycan)	410
128.	Mirzəyeva Ş.A. Hidayətin lirikasında Vətənin bədii-coğrafi obrazı. (SDU, Azərbaycan).....	414
129.	Novruzova A.V. Rəşad Nuri Güntəkinin yaradıcılığında uşaq və gənclik. (GDU, Azərbaycan).....	417
130.	Rəfiyeva A.İ. Mirəli Seyidovun yaradıcılığında türk etnogenezisi. (SDU, Azərbaycan).....	421
131.	Rzayev Ə.İ. Nizami Gəncəvinin əsərlərində irfan və təsəvvüf konsepsiyaları (SDU, Azərbaycan).....	423
132.	Sadiqova R.İ. “Min bir çərək saat. Tatar nağılları”nda proza poetikasının inikası. (AMEA MAƏM, Azərbaycan)	426
133.	Savalanzadə R.N. “Məhv olmuş gündəliklər”, yaşayan arzular. (BDU, Azərbaycan).....	430
134.	Səfərova G.S. Mirzə Məhəmmədəli Xan Süruş (Cəfər Rəmzi İsmayılzadə tədqiqatı əsasında). (ADPU, Azərbaycan)	433
135.	Sənani L.V. Oğuznamələr türk xalqın qəhrəmanlıq tarixi kimi. (ADİU, Azərbaycan).....	436
136.	Səttarova A.A. Vəqif Səmədoğlunun "Bəxt üzüyü" komediyasında komik hərəkət. (SDU, Azərbaycan)	439
137.	Süleymanova R.Y. Müasir cəmiyyətdə Abay Kunanbayevin “Nəsihətlər” əsərinin aktuallığı. (ADA, Azərbaycan)	442
138.	Şəfizadə S.T. Fərdi-psixoloji problematikada milli xarakter dəyərləndirilməsi (Müzeyyen Çelik “Gəlin” və Qılman İlkinin “Gəlin” hekayələri əsasında) (AMEA Əİ, Azərbaycan).....	445
139.	Tağıyeva A.K. İskəndər Palanın “Od” romanında intertekstual əlaqə. (AMEA Şİ, Azərbaycan).....	447
140.	Vəliyeva İ.X. Sədi Sani Divanının əlyazma nüsxələrinin fərqli xüsusiyyətləri. (SDU, Azərbaycan)..	451
141.	Yusifli A.X. Türkçülük konsepsiyasının Ə.Hüseynzadə publisistikasında əksi.(GDU,Azərbaycan)..	453
142.	Zeynalı G.F. Rəşad Nuri Güntəkin və Qərb ədəbiyyatı. (SDU, Azərbaycan).....	456
143.	Zeynalova R.H. Şamil Salmanovun yaradıcılığında müharibə mövzusu. (SDU, Azərbaycan).....	459
144.	Варабова С.Д. Азербайджано-французские литературные связи в контексте творчества Низами Гянджеви. (АУЯ, Азербайджан)	460
145.	Искендерова Н.В. Мотив переодевания в сказках тюркских народов. (СГУ, Азербайджан)..	463
146.	Мамчуева Ф.О. Культ охоты в мифологии и фольклоре карачаевцев и балкарцев. (КЧИГИ, Россия)	467
147.	Перска Е.Ю., Абдуллина Г. Р. Общие музыкальные тенденции тюркских народов в контексте межкультурных коммуникаций (БГУ, Россия)	471

IV BÖLMƏ
TÜRK DİLLƏRİNİN VƏ ƏDƏBİYYATININ TƏDRİSİ METODİKASININ AKTUAL
MƏSƏLƏLƏRİ

IV СЕКЦИЯ
АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ И
ЛИТЕРАТУР

IV SECTION
ACTUAL ISSUES OF TEACHING METHODOLOGY OF THE TURKISH LANGUAGES AND
LITERATURE

148.	Bağirova A.S. İnküziv təhsildə Azərbaycan dilinin tədrisində istifadə olunan oyunlar. (SDU, Azərbaycan)	475
149.	Cəfərova N.B. Dilçilik modelinin quruluşu və xüsusiyyətləri (ADPU, Azərbaycan).....	478
150.	Əliyeva S.R. Şagirdlərdə nitq inkişafı üzrə işin istiqamətləri. (ADU, Azərbaycan).....	481
151.	Xəlilova X.S. N.Gəncəvi əsərlərinin tədrisində Türk xalqlarına məxsus bacarıqlarının aşılması. (ARTİ, Azərbaycan)	483
152.	İsayeva Z.M. “Xəmsə”də yaş xüsusiyyətləri haqqında. (SDU, Azərbaycan).....	486
153.	Qasımova M.R. Nitq hissələrinin tədrisi prosesində ibtidai sinif şagirdlərinin dil qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi. (ADPU, Azərbaycan)	489
154.	Məhərrəmovə E.X. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında şəxsiyyət obrazının pedaqoji təhlili (SDU, Azərbaycan)	493
155.	Məmmədova A.C. Azərbaycan dilinin xaricilərə öyrədilməsində lüğətlə işin rolu. (SDU, Azərbaycan)	496
156.	Hacıyeva A.Ş. Emosional intellekt: emosiyaları anlamaq və idarə etmək. (SDU, Azərbaycan).....	497
157.	Yuldasheva Sh.Sh. The issues of digitalization of uzbek language teaching in the context of innovative education. (NSPI, named after Ajiniyaz, Uzbekistan).....	501
158.	Иргалина З. Г., Тагирова С.А. Использование пословиц в изучении фонетики, морфологии, синтаксиса на уроках башкирского языка. (БГПУ, Россия)	505
159.	Сибгатуллина И.Р. Уроки башкирского языка, связанные с фольклором. (БГПУ, Россия)..	509
160.	Хабибуллина З.А. Роль обучения древних языков в формировании языковых компетенций учителя башкирского языка. (БГПУ, Россия)	512
161.	Шамсүтова А.А. Актуальные вопросы методики преподавания татарского языка как иностранного. (УОК, Турция)	515

V BÖLMƏ
QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ DİLLƏRİN QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏRİ VƏ İNTERFERENSIYA
PROBLEMLƏRİ

V СЕКЦИЯ
ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ЯЗЫКОВ И ИНТЕРФЕРЕНЦИИ
В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

V SECTION
PROBLEMS OF LANGUAGE INTERACTION AND INTERFERENCE
IN THE GLOBALIZED ENVIRONMENT

162.	Abbasova S.A. Interferensiyanın mənfi və müsbət təsirləri (Azərbaycan-ingilis-türk dilliləri əsasında). (AU, Azərbaycan)	520
163.	Abdullayeva-Nəbiyeva V.A. V.V.Radlovun “türk ləhcələri sözlüyü”ndə qeyd olunmuş qədim Türk sözlərindən müasir Azərbaycan dilində semantik cəhətdən arxaikləşənlər. (AMEA Dİ, Azərbaycan)..	522
164.	Baxşıyeva T.L. Kibrisin (Kiprin) və Azərbaycanın paralel toponimləri. (AMEA Dİ, Azərbaycan) ..	525
165.	Bayramova İ.Ə. Komparativlik sifətin keyfiyyət və kəmiyyət münasibətlərinin ifadə sahəsi kimi. (ADU, Azərbaycan)	528

166.	Bəşirova A.H. Azərbaycan və ingilis dillərində qoşa işlənən bağlayıcılar. (GDU, Azərbaycan).....	530
167.	Əsgərova B.A. Tövrətdəki onomastik vahidlərin türk dillərinə transkripsiya və transliterasiya olunması. (AMEA Dİ, Azərbaycan)	533
168.	Əsgərova X.Y. Termin mübadiləsində donor və resipient dil münasibətləri (Fransız və Azərbaycan dillərinin rəng bildirən sifətləri nümunəsində). (ADU, Azərbaycan)	536
169.	Günaydın M.A. Gagavuz türkçəsi və türkmən türkçesindeki oluş fiillərinin anlam özellikləri. (SİMEM, Türkiye)	539
170.	Hacıyeva B.N. Türkiyə türkçəsində təsvir fellərinin qrammatik, leksik-semantik xüsusiyyətləri və Azərbaycan dilinə tərcümə məsələləri. (BDU, Azərbaycan)	543
171.	Hasanquliyeva E.A. Nəzəri dilçilikdə ingilis dilində işlənən frazeoloji birləşmələrin söz birləşmələrinə ekvivalentliyi məsələsi və onların Azərbaycan dilində qarşılığı. (ADU, Azərbaycan)...	547
172.	Həməzəyeva T.S. Azərbaycan dilində ingilis dilindən alınmaların fonetik mənimsənilməsi. (GDU, Azərbaycan)	550
173.	Həsənova N.S. Fransız mediasında ixtisar və abreviaturaların aktual problemlərinə dair. (ADU, Azərbaycan)	553
174.	Hüseynova E.E. Azərbaycan və türk dillərinin dialektlərində flora leksikası ilə bağlı frazeoloji vahidlərin işlənmə xüsusiyyətləri. (AMEA Dİ, Azərbaycan)	554
175.	Xanlarova A.Ş. Frazeoloji transformasiya. (SDU, Azərbaycan)	558
176.	İsgəndərova N.R. Koheziya mətnin fundamental kateqoriyası kimi. (ATU, Azərbaycan).....	561
177.	İsmayılova M.İ. Fransız dilində feillərin təsəvvürlənməsinin öyrənilməsinə dair. (ADU, Azərbaycan)	564
178.	Kamalaşkızı K.K. Kazak və moğol dillərindəki ortak mecazi kelimələrin fonologiyası. (L.N.Gumilyev ad. AUÜ, Kazakistan)	565
179.	Kərimli A.T. Türkiyə türkçəsindən keçən söz birləşmələrinin bəzi funksional xüsusiyyətləri. (GDU, Azərbaycan)	568
180.	Qəmbərova S.B. Azərbaycan dilinin şivələri və türkmən dilində ortaq sözlər. (GDU, Azərbaycan)	571
181.	Quliyev H.İ. Dilə koqnitiv yanaşma perspektivləri. (ADU, Azərbaycan)	574
182.	Məhyəddinova K.M. Abreviaturaların struktur semantikasi. (BDU, Azərbaycan).....	577
183.	Məmməd İ.A. Qloballaşma prosesində müasir ingilis və Azərbaycan dillərində alınma elementli feillərin bəzi xüsusiyyətləri. (SDU, Azərbaycan)	579
184.	Mirzəyeva İ.Q. İngilis və Azərbaycan dillərində sadə cümlələrdə tərz-i-hərəkət zərfliklərinin ifadəsində norma təsiri. (ADU, Azərbaycan)	582
185.	Muslumova G.S. English in the era of globalization.(AUL, Azerbaijan)	584
186.	Namətova S.Z. İngilis və Azərbaycan dillərində cəmləyin bəzi paradigmatik ifadələri. (ARTN, Azərbaycan)	587
187.	Nəsirova P.S. Dil təlimində qloballaşma təsiri. (ADMİU, Azərbaycan)	590
188.	Rzəyeva S.M. Dildə emotivlik və koqnisiya mexanizmlərinin əlaqəliliyi barədə ("Emosiya" konseptinin tədqiq tarixi kontekstində). (SDU, Azərbaycan)	593
189.	Rzəyeva Z.E. Sintaqmatik vurğu və sintaqm. (GDU, Azərbaycan)	598
190.	Səmədova E.N. Türk dilindəki birləşik sözlərin yaranma yollarının müxtəlif tipoloji dillərlə müqayisəli təhlili. (XU, Azərbaycan)	601
191.	Usubova G.G. Türkmən türkçəsi ilə Azərbaycan türkçəsindəki kayın akrabalıq terimləri. (AMEA, ŞE)	604
192.	Yunusova Ş.Ə. Leksik təkrarlar mətnin bütövlüyünü yaradan əlaqə üsulu kimi. (SDU, Azərbaycan)	607
193.	Агазаде М.Ч. Глагол в современных французских рекламных текстах парфюмерно-косметической продукции. (AU, Azərbaycan)	610
194.	Гуламова З.Ю. Метафорические модели времени, отражающие признаки живой природы. (БСУ, Азербайджан)	612
195.	Мусаева А.Т. Явление интерференции при изучении русского языка как иностранного. (СГУ, Азербайджан)	616
196.	Мухтарова Ф. С. Образ девушки во фразеологизмах казахского и турецкого языков. (ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, Казахстан)	618
197.	Сагидолла Г.С., Кайраткызы А.К. Кипчакский фактор как один из механизмов интеграции тюркского мира. (ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Казахстан)	622

VI BÖLMƏ
NƏZƏRİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİYİN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

VI СЕКЦИЯ
АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ И ПРИКЛАДНОЙ ЛИНГВИСТИКИ

VI SECTION
ACTUAL ISSUES OF GENERAL AND THEORETICAL LINGUISTICS

198.	Abdurəhmanova K.E. Mətnşünaslıqda aktual problemlər. (ADU, Azərbaycan).....	628
199.	Akhmetova G. Using mind mapping tools for developing lexical semantic competence. (ENU, Kazakhstan)	631
200.	Bünyatova A.B. Konsept linqvokulturologiyanın baza kateqoriyası kimi. (SDU, Azərbaycan).....	635
201.	Əhmədova Z.Q. Nəzəri və tətbiqi dilçiliyin müasir məsələləri. (SDU, Azərbaycan).....	638
202.	Əliyeva L.R. İngilis dilinin qrammatikasında gender problemi. (ADU, Azərbaycan).....	641
203.	Ganieva Z.Y. Advertising text as a special type of text. (BSU, Russia)	645
204.	Heydərova L.Ə. Mədəniyyətdə dəyərlər problemi. (SDU, Azərbaycan)	646
205.	Həsənova A.S. Uşaq nitqində ilk struktur elementlərinin formalaşmasının əsas xüsusiyyətləri. (AMEA Dİ, Azərbaycan)	648
206.	Həmzəyeva L.Ə. Koqnitiv dilçilik. (SDU, Azərbaycan)	652
207.	Xəlilova B.S. “Ədalət” konsepti koqnitiv dilçilikdə. (BDU, Azərbaycan)	653
208.	İbrahim Ü.Z. İctimai-siyasi leksikanın tədqiqinə əsas yanaşmalar. (ADU, Azərbaycan).	656
209.	Kərimova A.S. Sovet dövründə dil siyasətinə dair yazılmış elmi əsərlər. (ADPU, Azərbaycan).....	658
210.	Qasımova N.Z. Qloballaşma şəraitində sosiolingvistikaya təsir edən kulturoloji amillər. (SDU, Azərbaycan)	660
211.	Qocayeva M.Ə. Sintaktik omonimlərin mətnə aktuallaşması (ADU, Azərbaycan).....	663
212.	Quliyeva D.R. Mürəkkəb cümlələrin sadə cümləyə çevrilməsi prosesində kondensasiya (sıxılma) hadisəsinin təzahürü. (SDU, Azərbaycan)	667
213.	Quliyeva Ş.M. Türk xalqlarının özünüdərkində “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanının etnopsixoloji əhəmiyyəti. (SDU, Azərbaycan)	671
214.	Quluzadə S.F. Abreviaturların koqnitiv xüsusiyyəti.(SDU, Azərbaycan)	674
215.	Mahmudov M.Ə. Tezlik lüğətlərinin tərtibi özəllikləri. (AMEA Dİ, Azərbaycan)	676
216.	Məmmədli A.Ə. Koqnitiv pragmatika. (ADU, Azərbaycan)	678
217.	Məmmədova K.H. Deskriptiv dilçilikdə mürəkkəb cümlələr üçün transformasiyalar. (BDU, Azərbaycan)	680
218.	Niftəliyev Z. “Tekst” və “diskurs” anlayışı. (ADİU, Azərbaycan)	683
219.	Ospanova D.Z. Dil-kültür alanında duygu ifadəsinin ulusal ayrılıqları hakkında. (L.N.Gumilev AMÜ, Kazakistan)	686
220.	Paşayeva A.N. Rəsmi dövlət sənədlərinin növləri və dil xüsusiyyətləri. (OYU, Azərbaycan).....	690
221.	Paşayeva G.B. Dilçilikdə interferensiya məsələsi. (SDU, Azərbaycan)	693
222.	Rüstəmli A.M. Mətn daxili komponentlər arasında məntiqi-sintaktik əlaqə. (BSU, Azərbaycan).....	695
223.	Tazhibayeva S. Kazakhstani turkish diaspora: sociolinguistic situation. (ENU, Kazakhstan).....	699
224.	Vəliyeva G.İ. Söz vurğusunu müəyyən edən parametrlərin səciyyəsi. (SDU, Azərbaycan).....	704
225.	Yusibova X.Ş. Müasir dil müxtəlifliyi şəraitində dil vəziyyəti və dil münasibəti. (SDU, Azərbaycan).....	706
226.	Yusifova Z.O. “Yeni nəsil” neologizmlər – qloballaşmanın təşviq etdiyi leksik interferensiya faktları kimi (Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Vətən müharibəsi dövründəki çıxış və müsahibələrinin dili əsasında). (ADU, Azərbaycan)	708
227.	Zeynalova G.Ə. Definitiv terminlərin semantik sferaları. (ADİU, Azərbaycan).....	712
228.	Колпенова А.К. Лингвофилософская характеристика категории качественности. (ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Казахстан)	715
229.	Рамазанова А.Р., Жаркынбекова Ш.К. Специфика отбора и функционирования разноуровневых языковых единиц в текстах рекламы(ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Казахстан).....	719
230.	Рамазанова А.Р. Коммуникативно-прагматические аспекты текстов рекламы (ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Казахстан)	724

231.	Шарафутдинова М.Н., Батыршин Ш.Ф. Формы вежливости в Китайской и Башкирской культуре (БГПУ им. М. Акмуллы, Россия)	727

VII BÖLMƏ

TÜRK XALQLARININ TARİXİ, ETNOGENEZİ VƏ ETNOQRAFİYASININ AKTUAL PROBLEMLƏRİ

VII СЕКЦИЯ

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ, ЭТНОГЕНЕЗА И ЭТНОГРАФИИ ТЮРКСКИХ

VII SECTION

ACTUAL PROBLEMS OF HISTORY, ETHNOGENESIS AND ETHNOGRAPHY OF THE TURKIC PEOPLES

232.	Ağayev R.Ə. İlk yazılı qaynaqlar qarqarlar haqqında. (AMEA Tİ, Azərbaycan)	733
233.	Babayeva E.L. Our endless love to Turkey. (ADU, Azərbaycan)	736
234.	Babayeva K.Ş. Kuşan imperatorluğu. (SDU, Azərbaycan)	739
235.	Cəfərov P.T. Azərbaycan xalqının etnogenezində albanların rolu. (SDU, Azərbaycan).....	741
236.	Cəlalzadə B.M. Özbəkistanın sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyəti (1990-2020-ci illərdə). (SDU, Azərbaycan)	743
237.	Əhmədov Ə.X. Azərbaycan-Türkiyə: elmi əlaqələrdə Gəncə şəhərinin yeri. (ADPU, Azərbaycan)	746
238.	Əhmədov R.V. Qazaxıstanın sosial-iqtisadi vəziyyəti (1990 – 2020-ci illərdə). (SDU, Azərbaycan).....	749
239.	Ələkbərov Ə.B. Azərbaycan-Qazaxıstan elmi əlaqələri tarixindən (XX əsrin 70-ci illəri). (AMEA Tİ, Azərbaycan)	753
240.	Əsədova A.V. Azərbaycanın müasir təhsil sistemində azsaylı xalqlara verilən hüquqlar. (SDU, Azərbaycan)	756
241.	Həmzəyeva N.Q., İbrahimova Ç.Q. Gəncə şəhərində ipəkçiliyin və tütünçülüyn inkişafına dair tarixi mənbələrə qısa baxış. (GDU, Azərbaycan)	759
242.	Hüseyn Ş.V. Türkiyə Rusiya münasibətləri və Qars müqaviləsində Naxçıvanın rolu. (ADPU, Azərbaycan)	762
243.	Karademir H.S. Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri (XX əsrin 90-cı illəri). (Kahramanmaraş, Türkiyə).	764
244.	Quliyeva N.Ə. Türk xalqları tarixində İpək yolu. (SDU, Azərbaycan).....	768
245.	Quliyeva N.S. Heydər Əliyev yalnız Azərbaycan xalqının yox, ümumən Türk xalqlarının lideridir. (ADİU, Azərbaycan).....	771
246.	Mamedova S.İ. Turk peoples in arabic and persian sources (SSU, Azerbaijan).....	775
247.	Mehdiyeva S. Turan-Oğuz-Türk-Azərbaycan ruhlu sistemi gerçəkləşdirəcək amillər (ADİU, Azərbaycan)	777
248.	Məhərrəmov S.Q. XX əsrin 20-ci illərinin II yarısında Türk dövlətlərində iqtisadi vəziyyət. (SDU, Azərbaycan)	781
249.	Məhərrəmov S.S. Qədim iskitlərin tarixinə dair. (SDU, Azərbaycan)	783
250.	Mirzəyeva N. E. Qanlı-qıpçaqların etnogenez problemi. (BDU, Azərbaycan).....	786
251.	Musayev E.A. Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərində enerji amili. (GDU, Azərbaycan).....	790
252.	Rzayeva G.Ş. Türk xalqlarının tarixinin tədqiqində rus mənbələri. (SDU, Azərbaycan)	794
253.	Səlimov Ş.D. Türk dövlətləri birliyi zamanın tələbidir. (SDU, Azərbaycan)	797
254.	Vəliyeva D.M. Türkmənistanın sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyəti (1990-2020-ci illər)	800

MATERIALLARI

KONFRANS

2021 № 4

